

Krishan Datta Shastri

*C. T. College
Lahore.*

THE
CHARAKASAMHITA

BY

AGNIVESHA

With the Âyurveda-Dîpikâ Commentary

OF

CHAKRAPÂNI DUTTA.



EDITED BY

VAIDYA BHÛSHAN VÂMAN KESHEO DÂTÂR,
of Nasik.

First Edition.



PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,
PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS,
BOMBAY.

1922.

Price 8 Rupees.

[All rights reserved by the publishers.]

Publisher Pandurang Jawaji, } **“Nirnaya-sagar” Press,**
Printer Ramchandra Yesu Shedge, } **23, Kolbhat Lane, Bombay**

श्रीः ।

विषयानुक्रमणिका ।

सूत्रस्थानम् ।

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
मंगलम्	१	पार्थिवौषधानि	२२	दीपनीयानि	२३	दीपनीयानि	२३
...	...	चतुर्विधमौद्भिदम्	२३	बल्यानि	२३	बल्यानि	२३
...	...	जंगमौद्भिदपार्थिवद्रव्ये	२४	वर्णयानि	२४	वर्णयानि	२४
...	...	प्रशस्ततमद्रव्याणि	२५	कंठ्यानि	२४	कंठ्यानि	२४
...	...	मूलिनीनां वमनविरेचन- विनियोगः	२५	दृष्टानि	२४	दृष्टानि	२४
...	...	फलिनीनां पंचकर्मविनि- योगः	२५	तृप्तिघ्नानि	२४	तृप्तिघ्नानि	२४
...	...	चत्वारो महास्त्रेहाः	२५	अशोघ्नानि	२४	अशोघ्नानि	२४
...	...	पंचलवणानि तेषां विनि- योगश्च	२५	कुष्ठघ्नानि	२४	कुष्ठघ्नानि	२४
...	...	अष्टौ मूत्राणि तेषां गुणा- स्ताद्विनियोगश्च	२५	कण्डूघ्नानि	२४	कण्डूघ्नानि	२४
...	...	अष्टौ क्षीराणि तेषां कर्म गुणाश्च	२५	कृमिघ्नानि	२४	कृमिघ्नानि	२४
...	...	फलमूलिभिः पृथक्त्रयो वृक्षाः २१ अपरे त्रयो वृक्षा येषां त्वचो हिताः	२५	विषघ्नानि	२४	विषघ्नानि	२४
...	...	उक्तानामौषधीनां योग- ज्ञानस्य प्राधान्यम्	२५	स्तन्यजननानि	२५	स्तन्यजननानि	२५
...	...	औषधाज्ञानस्य महानर्थ- कारिताया बहुभिर्दृ- ष्टांतैर्निर्दर्शनं	२५	स्तन्यशोधनानि	२५	स्तन्यशोधनानि	२५
...	...	आतुरेणाभिषजो मेघजं नादेयम्	२५	शुक्रजननानि	२५	शुक्रजननानि	२५
...	...	भिषजापि युक्तिबाधेन मेघजमातुराय देयम्	२५	शुक्रशोधनानि	२५	शुक्रशोधनानि	२५
...	...	सम्यग्गुक्तस्य लक्षणम्	२५	स्नेहोपयोगीनि	२५	स्नेहोपयोगीनि	२५
...	...	उपादेयश्रेष्ठवैद्यस्य लक्ष- णम्	२५	स्वेदोपगानि	२५	स्वेदोपगानि	२५
...	...	उपसंहारः	२५	वमनोपगानि	२५	वमनोपगानि	२५
...	...	अपामार्गतण्डुलीयो द्वितीयो- ध्यायः ।	२५	विरेचनोपगानि	२५	विरेचनोपगानि	२५
...	...	विषादविरेचनोपयोगिद्र- व्याणि	२५	आस्थापनोपयोगीनि	२५	आस्थापनोपयोगीनि	२५
...	अनुवासनोपगानि	२५	अनुवासनोपगानि	२५
...	शिरोविरेचनोपयोगीनि	२५	शिरोविरेचनोपयोगीनि	२५
...	छर्दिनिग्रहणानि	२५	छर्दिनिग्रहणानि	२५
...	तृष्णानिग्रहणानि	२५	तृष्णानिग्रहणानि	२५
...	हिक्कानिग्रहणानि	२५	हिक्कानिग्रहणानि	२५
...	पुरीषसंग्रहणानि	२५	पुरीषसंग्रहणानि	२५
...	पुरीषविरजनीयानि	२५	पुरीषविरजनीयानि	२५
...	मूत्रसंग्रहणानि	२५	मूत्रसंग्रहणानि	२५
...	मूत्रविरेचनीयानि	२५	मूत्रविरेचनीयानि	२५
...	मूत्रविरजनीयानि	२५	मूत्रविरजनीयानि	२५
...	कासहराणि	२५	कासहराणि	२५
...	श्वासहराणि	२५	श्वासहराणि	२५
...	शोथहराणि	२५	शोथहराणि	२५
...	ज्वरहराणि	२५	ज्वरहराणि	२५
...	श्रमहराणि	२५	श्रमहराणि	२५

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
दाहप्रशमनानि ...	॥	द्रवे चिकित्सा ...	॥	रूपपत्तिः ...	४२	क्षुद्वेगनिग्रहजा रोगास्त-	
शीतप्रशमनानि ...	॥	धूमपानरीतिः...	॥	वर्षाशरद्धेमंतेषु बलोपचये		चिकित्सितं च ...	॥
उदरप्रशमनानि ...	॥	धूमपाननलिकाप्रमाणम्	॥	हेतुः ...	॥	तृट्संधारणज रोगास्तच्चि-	
अंगमर्दप्रशमनानि ...	॥	यथाभिहितनलिकापाने		अकांदीनां कालर्तुरसदेह-		कित्सितं च ...	॥
शूलप्रशमनानि ...	॥	गुणः ...	॥	बलकारणत्वव्यवस्था-		वाष्पनिद्राश्रमनिःश्वासनि-	
शोणितास्थापनानि ...	॥	अधोगातियोगलक्षणं च	॥	पनम् ...	॥	ग्रहज रोगास्तत्परिहा-	
वेदनास्थापनानि ...	॥	धूममनु नस्तः कर्मणाण-		शिशिरे वर्षासु च दुर्बल-		रश्च ...	४७
संज्ञास्थापनानि ...	॥	तैलं प्रयोक्तव्यम् ...	॥	त्वसबलत्वशंका निरासः	॥	संधारणीयवेगाः ...	॥
प्रज्ञास्थापनानि ...	३३	तदुणाः ...	३५	कारणत्वव्यवस्थापनम्...	४३	(मनोवाक्कायकर्मणाम्)	
वयःस्थापनानि ...	॥	अणुतैलस्य विधिः ...	॥	हेमंते जठराग्नेर्बलत्वनिरू-		अशस्तं मनसः कर्म ...	॥
लवणवर्ज्याः सर्वे कषाय-		दंतपवनविधिस्तदुणाश्च	॥	पणं तदुपपत्तिश्च ...	॥	अशस्तं वचनकर्म ...	॥
संज्ञिताः ...	॥	सुवर्णादीनां निर्लेखनैर्जि-		तदनुरूपाहाराभावे हानिः	॥	अशस्तं देहकर्म ...	॥
कषायविषये पूर्वपक्षः ...	॥	ह्वाविलेखनं ...	॥	हेमंतविधिः ...	॥	एतद्विनिग्रहे फलम् ...	॥
तत्रोत्तरपक्षः ...	॥	दंतपवनार्थं प्रशस्ततमा वृक्षाः	॥	शिशिरविधिः ...	४४	व्यायामस्य कर्तव्यत्वेन	
		आस्ये धार्याणि द्रव्याणि	॥	वसंतविधिः ...	॥	निरूपणं ...	॥
		तैलगण्डूपधारणगुणाः...	॥	ग्रेष्मविधिः ...	॥	तदुणाः ...	॥
मात्राशितीयः पञ्चमोऽध्यायः ।		मूर्ध्नितैलनिषेवणगुणाः...	॥	वर्षाविधिः ...	॥	अतिमात्रव्यायामनिषेधः	४८
मात्राशनं कर्तव्यम् ...	३४	कर्णतर्पणगुणाः ...	४०	वर्षासु दोषाः कुतः कुप्यं-		हिताहितसेवनवर्जनक्रमः	॥
आहारमात्रा अभिवलापे-		पादाभ्यंगगुणाः ...	॥	तीति निरूपणम् ...	॥	क्रमपालने हेतुः ...	॥
क्षिणी ...	॥	शरीराभ्यंगगुणाः ...	॥	शरद्विधिः ...	॥	मनुष्याणां प्रकृतिमेदास्त-	
मात्रालक्षणम् ...	॥	तदमुद्वर्तनं तदुणाश्च ...	॥	ओकसात्म्यलक्षणम् ...	॥	दुणदोषाश्च ...	४९
द्रव्यभेदेन मात्राभेदः ...	॥	खानगुणाः ...	॥	देशरोगसात्म्यप्रतिपादनम्	॥	स्वस्थस्य समसर्वरससा-	
मात्राया अभिवलापेक्षित्वे		निर्मलवस्त्रधारणगुणाः...	॥			त्यं प्रशस्तम् ...	॥
शंका तत्परिहारश्च	३५	गंधमाल्यनिषेवणगुणाः	॥	न वेगान्धारणीयः		मलायनानि ...	॥
निरंतरमनस्यस्यानि द्र-		रत्नाभरणधारणगुणाः ...	॥	संसमोऽध्यायः ।		तान्कथमुपाचरेत् ...	॥
व्याणि ...	॥	पुनःपुनः शौचाधानगुणाः	॥	मूत्रपुरीषादीनां वेगधारण-		स्वस्थवृत्तपरत्वे हेतुः ...	॥
अभ्यस्यानि ...	३६	केशश्मश्रुनखादिच्छेदन-		निषेधः ...	॥	मलस्य वृद्धिक्षयौ कथं वेदि-	
नित्यं किं प्रयोक्तव्यम्...	॥	गुणाः ...	॥	तेषां प्रशमनम् ...	॥	तव्यौ ...	५०
नित्यं सौवीरनेत्रांजनं		पादत्रधारणगुणाः ...	॥	पुरीषनिग्रहजन्यरोगास्त-		संचितदोषहरणकालः ...	॥
कर्तव्यम् ...	॥	छत्रधारणगुणाः ...	॥	तृणशमनं च ...	॥	दोषहरणादूर्ध्वं किं कर्त-	
स्नावणांजनप्रकरणोपपत्तिः	॥	दंडधारणगुणाः ...	॥	शुक्रवेगनिरोधजन्यरोगा-		व्यम् ...	॥
तदुणाः ...	३७	मुखलाभार्थं किं कर्तव्यम्	॥	स्तच्चिकित्सितं च ...	॥	आगतुरोगास्तद्धेतुश्च ...	॥
अंजनानंतरं धूमपानम्		अध्यायार्थसंग्रहः ...	४१	वातनिग्रहज रोगास्तदुपा-		मनोविकाराः ...	॥
(प्रायोगिकम्) ...	॥			यश्च ...	॥	आगंतुमूलकारणपरिहारे	
कैहिकधूमवर्तिः ...	॥	तस्याशितीयः षष्ठोऽध्यायः ।		छर्दिनिग्रहज रोगास्तत्रश-		हेतुः ...	॥
धूमपानगुणाः...	॥	मात्रावदाहारस्य बलादि-		मनं च ...	॥	हितसेवने यतितव्यम् ...	५१
वैरेचनिकवर्तिः ...	॥	हेतुत्वं ऋतुसात्म्यार्थ-		क्षवधुविधारणजन्यरोगा-		आप्तोपदेशप्रज्ञानेन रोग-	
धूमपानकालः ...	३८	क्षम् ...	॥	स्तत्रशमनं च...	॥	प्रशमः ...	॥
सम्यक्प्रीतलक्षम् ...	॥	ऋतुविभागः ...	॥	उद्गारनिरोधजा रोगास्त-		दधिभोजनविधिः ...	॥
एकसिन्धुवसे कसिन्धुमे-		विसर्गादानंधर्मा	॥	चिकित्सितं च ...	॥	अध्यायसंग्रहः ...	॥
कियान्मानकांडः...	॥	शिशिरवसंतग्रीष्मेषु मनु-		जृम्भानिग्रहजा रोगास्तदौ-			
अकालातिपीतधूमोपद्रवाः	॥	व्याणां दीर्घव्योत्यत-		पथं च ...	॥		
अधिकप्रयुक्तधूमकृते उप-							

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
इन्द्रियोपक्रमणीयोऽष्टमो- ध्यायः ।		वैद्यस्य प्राधान्यस्थाप- नम्	॥	परनिर्माणपक्षनिराकरणम्	६६	त्रिविधमौषधम्	॥
इन्द्रियाणां तदर्थादीनां च परिगणनम्	॥	अज्ञवैद्यस्य चिकित्सानि- षेधः	॥	यदृच्छावादिमतखंडनम्	॥	प्रकारांतरेणोपयुक्तं मेषज- त्रैविध्यम्	॥
मनसो लक्षणम्	॥	प्राणाभिसरो वैद्यः	॥	नास्तिकतापरित्यागपूर्वक- कर्तव्यनिरूपणम्	॥	आतुरमेदाः	७४
एकस्मिन्पुरुषे मनस ए- कत्वमनेकत्वम्	५२	राजयोग्यवैद्यस्य ज्ञानम्	६०	स्वपक्षपरलोकसाधकप्रमा- णावतरणम्	॥	वातकलाकलीयो द्वादशो- ध्यायः ।	
पुरुषस्य सात्त्विकराजस- सत्त्वादिव्यपदेशव्य- वस्था	॥	चिकित्सापादत्रया वैद्यव्य- पाश्रयाः	॥	आप्तलक्षणम्	॥	अनेकपिबचनरूपतया वा- तादिगुणकथनम्	७५
पंचेन्द्रियाणि	॥	अतस्तेन स्वगुणसंप्रदर्शने प्रयतितव्यम्	॥	प्रत्यक्षलक्षणम्	६७	षड् वातगुणाः	॥
पंच तद्रव्याणि	५३	भूतेषु वैद्यस्य चतुर्विधा- वृत्तिः	॥	अनुमानरूपम्	॥	शरीरचरस्य वायोः स्व- रूपकथनम्	॥
पंचेन्द्रियाधिष्ठानानि	॥	महाचतुष्पादो दशमोऽध्यायः ।		युक्तेर्लक्षणत्वम्	॥	कुपितस्य तस्य कर्माणि	॥
पंचेन्द्रियार्थाः	॥	षोडशकलं मेषजम्	॥	युक्तिलक्षणम्	॥	लोकचरस्य प्रकृतिभूतस्य कर्माणि	७६
पंचेन्द्रियबुद्धयः	॥	रोगप्रशमे तदकिञ्चित्कर- मिति पूर्वपक्षः	॥	शब्दस्य पुनर्भवप्रतिपाद- कत्वम्	६८	विद्वत्स्य तस्य वायो- श्चतुर्विधं कर्म	॥
द्विधा बुद्धिः	॥	तत्परिहारः	६१	अत्र आगमांतरम्	॥	कफपित्तयोः कर्माणि	॥
अध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः	॥	मेघजस्य रोगप्रशमकर्तृत्वे	६२	आगमांतरदृष्टपिबचनम्	॥	विद्वत्स्य तस्य वायो- श्चतुर्विधं कर्म	॥
शुभाशुभप्रवृत्तिहेतोरुप- पादनम्	५४	उपपत्त्यन्तरम्	॥	प्रत्यक्षेणापि पुनर्भवसिद्धिः	॥	कफपित्तयोः कर्माणि	॥
पांचभौतिकानां चक्षुरा- दीनां तैजसत्त्वादिव्य- पदेशः कथमिति प्रति- पादनम्	५५	साध्ये रोगे चिकित्साप्र- वृत्तिरसाध्ये निवृत्तिः	॥	अनुमानम्	६९	त्रयोदशः स्नेहाध्यायः ।	
इन्द्रियेषु भूतप्रकर्षः कथं ज्ञेयः	॥	सुखसाध्यलक्षणम्	॥	परलोकस्य तर्करूपयुक्तिः	॥	स्नेहस्यामितविज्ञानज्ञाने	
मनसो ग्राह्यविषयाः	५६	कृच्छ्रसाध्यलक्षणम्	॥	विषयतानिर्दर्शनम्	॥	बह्विवेशप्रश्नः	७७
आत्महितं चिकीर्षता सर्व- स्मृतिमास्थाय सद्बुद्ध- मनुष्यम्	॥	याप्यलक्षणम्	॥	परलोकोपयुक्तधर्मसाधनानि	॥	स्नेहानां द्विविधा योनिः	॥
किं तत्सद्बुद्धम्	॥	असाध्यलक्षणम्	॥	स्वस्थानुरहितोपयोगीनि	॥	स्थावरस्नेहाः	॥
तदनुष्ठानस्य फलम्	॥	तिस्रैषणीय एकादशोऽध्यायः ।		वस्तुत्रितयानि	७०	जंगमस्नेहाः	॥
खड्गाकचतुष्पादो नवमोऽध्यायः ।		तिस्र एषणाः	॥	त्रय उपस्तंभाः	॥	तैलजातेषु तिलतैलं श्रेष्ठम्	॥
चिकित्सायाश्चत्वारः		प्राणैषणायाः पूर्वतरानु- ष्ठानविधिः	॥	त्रिविधं बलम्	॥	विरेचने परं श्रेष्ठम्	॥
पादाः	५७	तदनुष्ठानैषणा	६४	त्रीण्यायतानानि	॥	सर्पिषः सर्वस्नेहोत्तमत्वम्	७८
प्रकृतिविकृत्योर्लक्षणम्	५८	तृतीयापरलोकैषणा	॥	अर्थानामयोगादित्रयम्	॥	स्नेहानां गुणाः	॥
किं नाम चिकित्सा	॥	पुनर्जन्मविषयशंका तत्परि- हारश्च	॥	असात्त्येन्द्रियार्थसंयोग एक	॥	सर्पिरादीनां पानकालः	॥
वैद्यस्य गुणचतुष्टयम्	५९	प्रत्यक्षानुपलब्धिर्न वस्त्व- भावं निश्चयकारिकेति	॥	एव कथम्	७१	सामान्येन स्नेहोपयोगे	॥
द्रव्यगुणाः	॥	निरूपणम्	॥	कर्मण अयोगातियोगा मि- थ्यायोगाः	॥	शस्तः कालः	॥
परिचारकगुणाः	॥	श्रुतिमेदवादिमतदूषणम्	॥	अनुक्तमिथ्यायोगसंग्रहः	७२	कालदोषविशेषे पानक्रमः	॥
आतुरगुणाः	॥	अत्र शंक्ते	॥	त्रिविधमेव कर्मप्रज्ञापरप्रा- प्त्येव	॥	तदिपर्यये दोषाः	॥
दृष्टान्तपूर्वकं पादचतुष्टये		स्वाभाविकवादिनो भूत- वैतन्यपक्षदूषणम्	॥	काळातियोगादिः	॥	स्नेहेनुपानम्	॥
				सर्वेषां वस्तूनां भावाभावौ	॥	स्नेहविचारणा	॥
				योगायोगाद्यपेक्षिणौ	॥	प्रकारांतरेण विचारणा-	
				त्रयो रोगाः	॥	मेदमाह	७९
				सूत्रमात्रा मानसव्याधिचि- कित्सा	॥	सात्त्यर्तुसाध्यादीन्परीक्ष्य	
				त्रयो रोगमार्गाः	७३	विचारणा कर्तव्या	॥
				तत्तन्मार्गाभितरोगविशेषाः	॥	मात्रायाः संख्या प्रमाणं च	॥
				त्रिविधा भिन्नः	॥	मध्यममात्रागुणाः	॥

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
हस्वमात्राशुणाः ...	८०	पतिषेकविधिमाह ...	८६	तिदेशः ...	११	वातहृद्रोगकारणं तल्लक्षणं	
तैलपानविषयः ...	११	जैताकविधिमाह ...	११	बहुदोषस्य लिंगानि यस्यै		च... ..	११
वसाविषयः ...	११	उपकल्पितशय्यां कुटीमा-		संशोधनं हितम् ...	११	पित्त०	११
मज्जपानविषयः ...	११	रोहयेत् ...	८७	संशोधनगुणाः ...	११	कफ०	११
सप्तदिनात्परं स्नेहनं ने-		होलाकस्वेदः ...	११	संशोधनस्य समूलदोषहा-		सान्निपातिक०	११
ष्टम् ...	११	अनग्निस्वेदाः ...	११	रक्तत्वेन लघनपाचना-		कृमिज०	११
सामान्येन स्नेहाः ...	११	स्विन्नेन कथं वर्तितव्यम्	११	पेक्षया प्रशस्ततरत्वम्	११	कृमिजहृद्रोगस्य दारुण-	
अलिग्धलक्षणम् ...	११			संशोधनेन धातुक्षयो न		त्वम् ...	११
स्नेहात्पूर्वं किं पथ्यापथ्यम्	८१	उपकल्पनीयः पञ्चदशोऽध्यायः ।		स्यादिति प्रतीकारः	११	दोषमानविकल्पजरोगवि-	
मृदुकोष्ठादिलक्षणम् ...	११	श्रीमतां संशोधनं कर्तुंका-		अतियोगादिचिकित्सा ...	११	वेचनं सोदाहरणम्	९६
स्नेहव्यापदः ...	११	मेन मिषजा आदौ स-		रोगाणां क्षणिकत्वेन चि-		दोषाणां वृद्धिसाम्यक्षयल-	
स्नेहव्यापत्तिमेषजम् ...	११	कलसंभाराः संग्रही-		कित्सानिष्फलेतिसौग-		णानि ...	११
मिथ्योपचारे संशमनविधिः	८२	तव्या भवतीति सप्र-		तपक्षोत्थापनम् ...	११	अष्टादश क्षयनामानि...	९७
वमने स्नेहवृत्तिः ...	११	पंचनिरूपणम् ...	११	अत्रार्थे उपपत्तिः ...	९३	तेषां लक्षणेषु भेदःक्षय-	
स्नेहविचारणादिनिरूपणम्	११	विविधाः संभाराः ...	८८	क्षणभंगभावपक्षेपि चिकि-		लक्षणम् ...	११
संप्रति स्नेहलक्षणमुक्तम्	८३	स्नेहस्वेदोपपन्नस्य पुरुषस्य		त्सायाः साफल्यसं-		ओजःक्षयलक्षणम् ...	११
सर्वस्नेहेषु लवणप्रयोगः	११	स्वस्तिवाचनादि कार-		स्थापनम् ...	११	क्षयाणां सामान्यहेतुः...	९८
		येत् ...	८९	चिकित्सापदार्थः ...	११	पिडकाहेतुभूतप्रमेहस्य	
स्नेदविवरणश्चतुर्दशोऽध्यायः ।		संशोधनमात्राप्रमाणं प्र-		तत्प्रयोजनम् ...	११	निदानादिक्रमेण वर्ण-	
स्नेहनस्वेदनयोरुपकारक-		तिपुरुषमपेक्षितम् ...	११			नम् ...	११
त्वम् ...	११	वमनस्यायोगलक्षणम् ...	९०	क्रियन्तःशिरसीयः सप्त-		सप्तपिडकानां लक्षणानि	११
रोगवृत्त्याधितापेक्षः स्वेद		योगलक्षणम् ...	११	दशोऽध्यायः ।		विद्रव्यानां साध्यासाध्य-	
एव कार्यकरः ...	११	योगविभागः ...	११	शिरसि रोगाणां ज्ञानार्थं		त्वम् ...	११
रोगापेक्षया तस्य कल्पना	११	अतियोगलक्षणम् ...	११	प्रश्नः ...	९४	अंतर्विद्रव्यैरीयस्त्वेन नि-	
देशापेक्षिणी कल्पना ...	११	अयोगातियोगोपद्रवाः ...	११	पंच शिरोरोगाः ...	११	दानानि ...	९९
स्वेदे क्रियमाणे चक्षुषः		संजातवमनस्य भ्रूमपान-		पंच हृदयामयाः ...	११	विनाप्रमेहमपि पिडकासं-	
स्वेदपरिहारोपायः ...	८४	विधिः ...	११	दोषमानविकल्पजा द्विषष्टि-		भवः ...	११
स्वेदनाद्विरतिकालः ...	११	वातस्य निषिद्धाहारवि-		रोगाः ...	११	अन्यासां पिडकानां लक्ष-	
अतिस्निग्धलक्षणं तच्चिकि-		हाराः ...	११	अष्टादश क्षयाः मधुमेहि-		णम् ...	११
त्सितं च ...	११	वातस्य भोजनकालः ...	११	काः सप्तपिडकाः ...	११	दोषगतिविवरणम् ...	११
अस्वेद्याः ...	११	वातस्य संसर्जनक्रमः ...	११	दोषाणां त्रिविधा गतिः	११	वर्षादिकाले दोषाः ...	११
स्वेद्याः ...	११	वातस्य विरेचनविधिः...	११	शिरोरोगाणां सामान्यका-		कालकृद्गतिः ...	११
स्वेदानां द्रव्याणि ...	११	दरिद्रस्य विनैव संभार-		रणानि ...	९५	गतिभेदांतरम् ...	१००
स्नेदगृहादि ...	८५	मपि संशोधनं कार्यम्	९१	सर्वशिरोरोगे रक्तदुष्टि द-		शत्रोरिव रोगोपेक्षा न क-	
उपनाहस्वेदे द्रव्याणि ...	११			शंयति ...	११	तव्या ...	११
उपनाहस्वेदे बंधमोक्ष-		चिकित्साप्राप्तृतीयः षोडशो-		शिरसः प्राधान्यम् ...	११		
विधिः ...	११	ध्यायः ।		प्रकृतशिरोरोगाः ...	११	त्रिशोफीषोऽष्टादशोऽध्यायः ।	
साधिकास्वेदानां नामनि-		चिकित्साप्राप्तृतमिषजः		वातजशिरोरोगनिदानं सं-		त्रयः शोथाः ...	११
देशः ...	११	श्रेष्ठत्वम् ...	९१	प्राप्तिश्च ...	११	निजागंतुभेदेन द्विधा ...	११
तेषां पृथक्पृथक्लक्षणानि		सम्यग्विदिरक्तलिंगानि ...	९२	पित्तज० ...	११	आगंतूनां कारणानि ...	११
विधिश्च ...	११	अविरिक्तानां ...	११	श्लैष्मिक० ...	११	तेषामुपलब्धिरूपक्रमाश्च	११
नाडीस्वेदमाह ...	११	अतिविरिक्तानां ...	११	कृमिजन्य० ...	११	निजानां कारणानि ...	११
		अतियोगलक्षणस्य वमने-					

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
वातादिदोषभेदेन तेषां		॥ विसर्पाः ॥		फात्मका एव ॥		पुरुषाः ११०	
कारणानि लक्षणानि च		॥ पङ्तीसाराः ॥		भिन्नयोर्निजागत्योः संबन्धः		तत्रातिस्थूलतिसूक्ष्मयोर्नि-	
वातशोफः ॥		॥ पञ्चगुल्माः ॥		महारोगविषयोः विशोऽध्यायः		दिततमत्वम् ॥	
पित्तशोफः १०१		॥ ग्रीहदोषाः ॥		चत्वारो रोगाः १०६		अतिस्थूलस्य दोषाः ॥	
श्लेष्मणः शोफः ॥		॥ कासाः ॥		प्रकारांतरेणासंख्याः ॥		अतिस्थूलस्य हेतुः ॥	
सांनिपातिकशोफः ॥		॥ श्वासाः ॥		आगतोः कारणानि ॥		अतिकाश्यस्य हेतुः ॥	
सप्तविधः शोफः ॥		॥ हिक्काः ॥		निजस्य ॥		अतिकाश्यस्य दोषाः ॥	
कष्टतमशोथस्य लक्षणम्		॥ तृष्णाः ॥		द्वयोः प्रेरककारणम् ॥		अतिकृशस्य लक्षणम् ॥	
शोथस्योपद्रवाः ॥		॥ छर्दयः ॥		आगंतुनिजयोर्भेदकलक्ष-		स्योन्यकाश्यं कश्चिद्वरम् १११	
गलशुंडिकालक्षणम् ॥		॥ भक्तस्थानशनस्थानानि		णम् ॥		प्रशस्तपुरुषलक्षणम् ॥	
गलगण्ड० ॥		॥ शिरोरोगाः ॥		दोषत्रयाणां शरीरे स्थान-		स्योन्यकाश्ययोश्चिकित्सा	
गलग्रह० ॥		॥ हृद्रोगाः ॥		विभागः १०७		तत्प्रधानभूतस्य स्वप्नस्य	
विमर्ष० ॥		॥ पांडुरोगाः ॥		विकाराः सामान्यजा ना-		सर्वतो निरूपणम् ११२	
पिडका० ॥		॥ उन्मादाः ॥		नात्मजाश्च ॥		दिनेपि निद्रा कैः सेव्या	
शंखक० ॥		॥ चत्वारोपसाराः ॥		अशीतिर्नानात्मजवातवि-		किं तत्र हेतुः ॥	
कर्णमूल० १०२		॥ चत्वारोक्षिरोगाः ॥		काराः ॥		अहितदिवास्वप्ने विकाराः	
ग्रीहाशोथ० ॥		॥ चत्वारः कर्णरोगाः १०४		वायोः सहजसिद्धं स्वरू-		जागरणस्वप्नस्य नियतधर्म-	
गुल्म० ॥		॥ प्रतिदयायाः ॥		पम् ॥		त्वम् ॥	
ब्रह्म० ॥		॥ मुखरोगाः ॥		विकृतवायुजन्यकर्मणः स्व-		स्वप्नमेदगुणाः ११३	
उदर० ॥		॥ ग्रहणीदोषाः ॥		रूपम् ॥		नष्टनिद्राऽऽनयनहेतुः ॥	
आनाहलक्षणम् ॥		॥ मदाः ॥		तस्य चिकित्सा १०८		निद्राप्रतिषेधहेतुः ॥	
रोहिणी० ॥		॥ मूर्छायाः ॥		आस्थापनानुवासनं वाते		निद्राविशेषाः ॥	
साध्यासाध्यविचारः ॥		॥ शोषाः ॥		प्रधानतमम् ॥		प्रशस्तनिद्रा ॥	
शोथानामपरिसंख्येयत्वम्		॥ चत्वारि कृम्यानि ॥		चत्वारि शक्तिचिकित्साः			
अपरिसंख्येयत्वे कथं चि-		॥ त्रयः शोथाः ॥		पित्तस्य सहजसिद्धं स्वरू-			
किं तस्य व्यवहारः ॥		॥ त्रीणि किलासानि ॥		पम् ॥			
रोगाणां नामज्ञानं तु व्य-		॥ त्रिविधं रक्तपित्तम् ॥		विकृतस्य तस्य लक्षणम्			
वहारमात्रप्रयोजना-		॥ द्वौ ज्वरौ ॥		तस्य चिकित्सा ॥			
र्थम् १०३		॥ ब्रणौ ॥		पित्तविकारे विरेचनस्य			
वातारब्धत्वादिज्ञानमेव		॥ आयामी ॥		प्रधानत्वम् ॥			
चिकित्सायां स्वरूपे-		॥ द्वे गृध्रस्यौ ॥		विंशतिः श्लेष्मविकाराः १०९			
णोपकारि ॥		॥ द्वे कामले ॥		श्लेष्मण आत्मस्वरूपम् ॥			
वातादीनां प्राकृतविकृत-		॥ द्विविधमामम् ॥		तस्य विकृतस्वरूपम् ॥			
लक्षणानि ॥		॥ द्विविधं वातरक्तम् ॥		तस्य चिकित्सा ॥			
वृद्धिलक्षणमाह ॥		॥ द्विविधान्यर्शासि ॥		श्लेष्मविकारे सर्वोपक्रमेभ्यो			
		॥ एक ऊरुस्तंभः ॥		वमनं प्रधानतमम्			
अष्टोदरीय ऊनविंशोऽध्यायः		॥ एकः संन्यासः ॥		रोगपरीक्षायाश्चिकित्सायां			
रोगाणां स्थूलसंग्रहः ॥		॥ एको महागदः ॥		प्राधान्यम् ॥			
अष्टावदराणि ॥		॥ विंशतिः क्रमिजातयः ॥					
अष्टौ मृन्नाघाताः ॥		॥ प्रमेहाः १०५		अष्टौ निदितीय एकविं-			
॥ क्षीरदोषाः ॥		॥ शोनिन्यापदः ॥		शरीरमधिकलाघौ निदित-			
सप्तकुष्ठानि ॥		॥ सर्वे निजरोगा वातपित्तक-					
॥ पिडकाः १०४							

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
स्तम्भनं	दुष्टरक्तेपनीते कीदृशं भो-	...	अवयवतो निरूपणम्	...	तत्रान्यत्तरसपक्षनिषेधः	१३१
दशप्रकारलंघनम्	जनमुपयोज्यम्	अहितानि	संसृष्टरसानां नान्ये गुण-	...
तस्य पृथक्पृथक्विषयाः	तत्र हेतुः	आहारविकारौषधानां क-	...	कर्मणी
क्षिशिरे लंघनीयनराः	तददर्शनेनापि विशुद्धरक्त-	...	मेतो निरूपणम् ... १२५	...	सर्वद्रव्यस्य पांचभौतिक-	...
ग्रीष्मे बृंहणीयाः ... ११५	...	लक्षणम् ११५	...	सानुबंधानि द्रव्याणि	त्वम् १३२	...
सामान्यबृंहणम्	मदमूर्च्छासंन्यासानां सं-	...	हितापरनामः पथ्यस्य ल-	...	तस्य चेतनाचेतनवत्त्वेन	...
रूक्षणीयनराः	प्राप्तिः	क्षणम् १२६	...	द्वैविध्यम्
लेह्यस्वेद्याः	तेषां यथोत्तरं बलाधिक्यम्	...	भावानां पथ्यापथ्यत्वं मा-	...	तस्य विंशतिगुणाः
स्तम्भनीयाः	वातमदलक्षणम्	त्रादीन्याश्रित्यैव पार-	...	पंचविधं कर्म
कृतलंघनस्य लक्षणम्	पित्तमदलक्षणम्	मार्थिकं भवतीति सप्र-	...	पाथिवद्रव्याणि
अतिलंघनग्रन्थोपद्रवाः	कफमदलक्षणम्	पंचं निरूपणम् ... १२७	...	तेषां नैसर्गिकगुणाः
अतिबृंहितस्य विकाराः	सान्निपातिकमदलक्षणम्	...	अध्यासवाः १२८	...	आप्यद्रव्याणि
रूक्षितस्तम्भितलक्षणम्	मद्यमदलक्षणम्	षड्विंशतिः फलासवाः	...	तेषां नै० गुणाः
अतिस्तम्भितलक्षणम्	वातादिदोषभेदेन मूर्च्छा-	...	मूलासवा एकादश	आश्चर्यानि
लंघनानुपक्रमणां विका-	...	यलक्षणम्	सारासवा विंशतिः	तेषां नै० गुणाः
रापेक्षया संसर्गः	संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो	...	दशमाः पुष्पासवाः	वायव्यानि
		भेदकं लक्षणम्	चतुर्थाः कांडासवाः	तेषां नै० गुणाः
संतर्पणीयस्त्रयोविंशोऽध्यायः ।		मदमूर्च्छासंन्यासचिकित्सा १२०	...	द्वौ पत्रासवौ	आकाशात्मकानि
संतर्पणनिमित्तजा रोगाः		यजःपुरुषीयः पंचविंशोऽध्यायः ।	...	चतुर्थास्त्वपासवाः	तेषां नै० गुणाः
कस्योपजायते ... ११६	...	पुरुषव्याधिप्रागुत्पत्तिनि-	...	एक एव शर्करासवः	द्रव्याणि न केवलं गुणप्र-	...
के ते रोगाः	श्वायिका पक्षप्रतिपक्षप-	...	आसवसंज्ञा	भावादेव कार्मुकाणि	...
तेषां संतर्पणचिकित्सा	रंपरा	आसवकर्म	अपि तु द्रव्य-गुण-द्रव्य-	...
अपतर्पणजन्यरोगाः ... ११७	...	काशिपतिप्रश्नः	गुणप्रभावादेव
तेषां संतर्पणोपक्रमः	मौद्गल्योत्तरम् १२१	...	आत्रेयभद्रकाप्यीयः षड्-	...	कर्मलक्षणम्
सद्यस्तर्पणतर्पणाभ्यासयो-	...	शरलोमाशंका	विंशोऽध्यायः ।	...	वीर्यलक्षणम्
विषयभेदः	हिरण्याक्षवचनम्	रसविनिश्चयप्रकरणे मह-	...	अधिकरणलक्षणम्
चिरदुर्बले त्वरया भेषजं न	...	कौशिकवचः	पिपरीपत् १२९	...	काललक्षणम्
कार्यम्	भद्रकाप्यस्य हेत्वन्तरम् १२२	...	महर्षीणां प्रश्नेषु भद्रका-	...	उपायलक्षणम्
विविधतर्पणयोगाः	भरद्वाजस्य प्रत्युत्तरम्	प्योत्तरम्	फललक्षणम्
सद्यस्तर्पणम्	कांकायनस्य शंका	शाकुनेयाशंका	रसानां त्रिषष्टिविधकल्पना १३३	...
		तत्रात्रेयस्य सिद्धांतः	पूर्णाक्षपक्षः	पंचदशद्विरसानि
विधिंशोऽणितीयश्चतुर्विं-		तत्र वामकप्रश्नः	हिरण्याक्षकौशिकस्योत्तरम्	...	त्रिरसानि विंशतिः
शोऽध्यायः ।		हिताहारोपयोग एव पुरु-	...	भरद्वाजप्रश्नः	पंचदश चतुरसानि
विधिना जातं शोणितं शुद्धं		षड्विकारः १२३	...	वायोविदः प्रतिप्रश्नः	सप्तपचाशत्संयोगाः ... १३४	...
भवति	अहिताहारोपयोगो व्या-	...	वैदेहसंदेहः	रसज्ञानफलम् १३५	...
विधिद्विशुद्धशोणितं करोति	...	धिनिमित्तः	बडिशप्रश्नः	रस अनुरसलक्षणम्
शोणितदुष्टहेतुः ... १२८	...	हिताहारदुर्ज्ञानहेतुः	कांकायनस्य परिसंख्येय-	...	रसधर्मत्वेनोपादिष्टाः	...
दुष्टशोणितरोगाः	भावानां हिताहितत्वं स्वरू-	...	त्वम्	परादि दशगुणाः
रक्तनरोगपरीक्षा	पेण किंतु मात्रादिस-	...	षडेव रसा इत्यात्रेयसि-	...	तेषां लक्षणानि
शोणितरोगाणां चिकित्सा	...	व्यपेक्षम् १२४	...	द्धांतः १३०	...	रसगुणानां द्रव्यगुणत्वेन	...
वातादिदोषभेदकं दुष्टरक्त-	...	आहारविधिविशेषस्य ल-	...	पूर्वपक्षोत्तरसैकत्वादिव्य-	...	प्रतिपादितम् ... १३६	...
लक्षणम्	शोणितोन्मासधानम्	...	वक्ष्यते	अभिप्रायपृथक्त्वे सति कथं	...
			प्रथो बोद्धव्यः

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
रसानामादिकारणम् ...	१३७	अहिताहारजातसंग्राहक-		गोधूमगुणाः ...	१५०	लावमांसगुणाः ...	१५४
महाभूतानां न्यूनातिरेक-		लक्षणम् ...	१४६	मुद्गगुणाः ...	१५०	गृहवामकपोतमांसगुणाः	१५४
विशेषाद्रसानां षट्त्वम्	१३८	विरुद्धान्नसेवनजन्यरोगाः	१४६	राजमाषगुणाः ...	१५०	वनकपोतमांसगुणाः	१५४
भूतविशेषकृतं रसानां		वैरोधिकनिमित्तानां व्या-		माषगुणाः ...	१५०	शुक०	१५४
धर्मांतरम् ...	१३८	धीनां प्रतीकाराः ...	१४७	कुलत्थगुणाः ...	१५०	शश०	१५४
रसानामेकैकस्य यथाद्रव्य-		अन्नपानविधिः सप्तविंशो-		मकुष्ठकगुणाः ...	१५०	चटक०	१५४
गुणकर्माणि ...	१३८	ध्यायः ।		चणकगुणाः ...	१५०	शिवा०	१५४
मधुरो रसः ...	१३८	विधिविहितमन्नपानं किं		मसूरगुणाः ...	१५०	एण०	१५४
अम्लो रसः ...	१३८	करोति ...	१४७	खंडिकगुणाः ...	१५०	गोधा०	१५४
लवणो रसः ...	१३८	विशिष्टान्नपानद्रव्याणां		हरेणुगुणाः ...	१५०	शलक०	१५४
कटुको रसः ...	१३८	गुणकर्मकथने उदककर्म		तिलगुणाः ...	१५०	रोहित०	१५४
तिक्तो रसः ...	१३८	लवणकर्म ...	१४७	शिवीजातीनां गुणाः	१५१	मत्स्य०	१५४
कषायो रसः ...	१३८	क्षार० ...	१४७	आढकीगुणाः ...	१५१	कूर्म०	१५४
मात्रश उपयोगः ...	१३८	मधु० ...	१४७	अवल्लुगुणाः ...	१५१	वराह०	१५४
रसद्वारेण द्रव्याणां वीर्य-		सर्पिः ...	१४७	एडगजगुणाः ...	१५१	गव्य०	१५४
कथनम् ...	१३८	क्षीर० ...	१४७	निष्पावगुणाः ...	१५१	धार्तराष्ट्रस्रांडगुणाः	१५४
तत्रापवादः ...	१३८	मांस० ...	१४७	काकांडोलगुणाः ...	१५१	चकोरांडगुणाः	१५४
विरुद्धवीर्यविपाकरसेनोष्ण-		रस० ...	१४७	आत्मगुसागुणाः	१५१	मथूरांडगुणाः	१५४
त्वादि क निर्देयम्	१४०	सुरा० ...	१४७	प्रसृगपक्षिणः ...	१५१	चटकांडगुणाः	१५४
अन्यद्रव्यम्लादीनां विरुद्ध-		शीधु० ...	१४७	भूमिशयाः ...	१५१	शाकवर्गः	१५५
गुणाः ...	१४०	द्राक्षासवकर्म ...	१४७	आनूपाः ...	१५१	फलवर्गः	१५५
तत्रैकीयमतम् ...	१४०	फाणित० ...	१४७	वारिशयाः ...	१५१	हरितवर्गः	१५५
विपाकस्य रसरूपत्वाल्लक्ष-		दधि० ...	१४७	वारिचारिणः ...	१५१	मद्यवर्गः	१५५
णम् ...	१४१	पिण्याक० ...	१४७	जांगलमृगाः ...	१५१	सर्वमैद्रं जलमेकविधम्	१५५
मधुराम्लपाकयोर्वीतमृत्रप्र-		माषस्य० ...	१४७	विष्किराः ...	१५१	तत्पतत्पतितं च गुणदोष-	१५५
रीषानवरोधकत्वे कटुविपा-		क्षार ...	१४७	प्रतुददिजाः ...	१५१	संबन्धे देशकालापेक्षते	१५५
कस्य तद्विवंधकत्वे च हेतुः		अम्ल० ...	१४७	प्रसहादिसंज्ञानिरूपत्या		दिव्यजलस्य प्राकृतगुणाः	१५५
विपाकलक्षणस्याल्पभूयि-		तत्रापवादः ...	१४७	तल्लक्षणम् ...	१५३	तस्याधारविशेषे गुणवि-	१५५
ष्ठता प्रतिद्रव्यस्य गुण-		मधुरकर्म ...	१४७	प्रसहभूशयानूपवारिजवा-		शेषाः ...	१५५
वैशेष्याद्भवति ...	१४२	तत्रापवादः ...	१४७	रिचारिणां गुणाः ...	१५३	गव्यपयोगुणाः	१५५
एकीयमतेन वीर्यलक्षणम्	१४२	तिक्तकर्म ...	१४७	मांसादामांसादत्वेन दि-		महिषीदुग्धगुणाः	१५५
शक्तिपर्यायस्य लक्षणम्	१४२	तत्रापवादः ...	१४७	विधाः प्रसहाः ...	१५३	उष्ट्री०	१५५
अत्रोपपत्तिः ...	१४२	कटुककर्म ...	१४७	लावादिविष्किरवर्गीयाणां		एकशफ०	१५५
एकद्रव्यनिविष्टानां रसा-		तत्रापवादः ...	१४७	तथा प्रतुदजांगलमृगा-		छाग०	१५५
दीनां भेदज्ञानार्थं लक्षणम्	१४२	अन्नपानस्य द्वादशवर्गाः	१४८	णां गुणाः ...	१५३	आविक०	१५५
प्रभावलक्षणम् ...	१४२	शालीनां गुणाः ...	१४८	आजमांसगुणाः ...	१५३	हस्तिनी०	१५५
अत्रोदाहरणानि ...	१४२	षट्ठिक ...	१४८	आविकमांसगुणाः ...	१५३	मानुष०	१५५
द्रव्यस्य कार्यकर्तृत्वं कसि-		त्रीहि ...	१४८	अजाव्योरनिश्चितयोनित्वम्		दधियुगाः	१५५
न्वर्तते ...	१४२	कोरूपादिकुधान्यगुणाः	१४८	मथूरमांसगुणाः ...	१५३	मंदक०	१५५
रसादीनां नैसर्गिकबलम्	१४२	हस्तिश्यामाकादि	१४८	हंसमांसगुणाः ...	१५३	तक्र०	१५५
वर्णां रसानां लक्षणानि	१४२	यवगुणाः ...	१४८	कुक्कुटमांसगुणाः ...	१५३	नवनीत०	१५५
विरुद्धान्नहारनिरूपणम्	१४२	वेणुयवाः ...	१४८	तिक्तिमांसगुणाः ...	१५३	घृत०	१५५
अनुक्तवैरोधिकसंग्रहः ...	१४५			कर्पिजलमांसगुणाः ...	१५३		१५५

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
अजाविमहिषीक्षीरगुणाः	॥	काललवणगुणाः	... १६७	तत्समाधानम् ...	१७४	दशमूलीयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।	
पीयूषमोरटकिलाटगुणाः	॥	सामुद्र०	॥ ... ॥	केवलं हिताहारोपयोगादेव		हृदयस्य प्राधान्यम् ...	१८०
तक्रपिण्डकगुणाः	... ॥	पांशुज०	॥ ... ॥	व्याधिभयं नातिक्रांतं		हृदयस्य पर्यायाः ...	॥
दंतपीडितेश्वरसस्य गुणाः	१६३	यवक्षार०	॥ ... ॥	भवति ...	॥	सर्वेषां शारीरभावानां	
यंत्रपीडित	॥ ... ॥	क्षारमात्र	॥ ... ॥	तदन्या रोगप्रकृतयः ...	॥	हृदयाश्रितत्वम् ...	॥
पौड्रकवांशकगुणाः	... ॥	कारवी०	॥ ... ॥	अपथ्यस्य रोगजननं प्रति		तत्र दृष्टांतः ...	॥
गुडगुणाः	... ॥	कुंचिका०	॥ ... ॥	प्रायशः कालांतरविकार-		बहुना निरूपणेन हृदय-	
तद्देदगुणविशेषाः	... ॥	अजाजी०	॥ ... ॥	कर्तृत्वम् ...	॥	धमनीनां महामूलत्व-	
शर्करावाः शैत्यं तद्वैम-		कवरी०	॥ ... ॥	पतत्कारणम् ...	॥	स्थाम्यहितत्वम् ...	॥
ल्यापेक्षी ...	॥	धान्यतुंबरू	॥ ... ॥	कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च		ओजसोभ्यहितानेककर्म-	
यासशर्करागुणाः	... ॥	शूकशमीधान्यानामनुक्त-		दोषः ...	॥	कथनम् ...	॥
मधुशर्करागुणाः	... ॥	गुणाः ...	१६८	व्याध्यक्षमिशरीराणि ...	॥	धमनी-स्रोतः-सिराश-	
चतुर्विधा मधुजातयः	... ॥	निषिद्धमांसम् ...	॥	रसप्रदोषजरोगाः ...	१७५	ब्दानां निरुक्तिः ...	१८२
मधुगुणाः	... ॥	हितं मांसम् ...	॥	रक्त० ...	॥	हृदिस्थस्य मनसः परिपा-	
उष्णस्य मधुनो भारकत्वम्	१६४	मांसरसगुणाः ...	॥	मांस० ...	॥	लनहेतुः ...	॥
अल्पस्यैव मधुनो हितत्वम्	॥	निषिद्धशकम् ...	॥	मेदः० ...	॥	सेव्यप्रस्तावेनप्राणवर्धनो-	
मध्वामस्य महालयता...	॥	॥ फलम् ...	॥	अस्थि० ...	॥	त्कृष्टाहिंसादीनां निरूप-	
मधुनो योगवाहित्वम्	॥	अनुपानविधिः...	॥	मज्ज० ...	१७६	णम् ...	॥
कृतान्नवर्गः	... ॥	अनुपानगुणाः	१६९	शुक्र० ...	॥	आयुर्वेदनिरुक्त्याऽऽयुपस्त-	
मंडः	... ॥	अनुपानं केषां निषिद्धम्	॥	तत्तद्वातुदोषजरोगचिकित्सा	॥	थाऽऽयुर्वेदस्य निरूपकं	
कुष्माभाः	... १६५	अनुक्तान्नपानगुणज्ञानका-		कोष्ठाश्रयिणो दोषाः कथं		प्रकरणम् ...	॥
सक्तवः	... ॥	रणनिरूपणम् ...	१७०	शाखां यांतीति निरूपणम्	॥	आयुर्वेदविनिर्णायकप्रश्न-	
यावकवाट्यः	... ॥	मात्राया अश्यपेक्षित्वं कुतः	॥	दोषाणां शाखाभ्यः कोष्ठा-		विशेषाः ...	॥
शङ्कुल्यः	... ॥	अन्नपाने गुरुलाघवचिन्ता-		गमनहेतुः...	॥	अथर्ववेदस्यायुर्वेदत्वम् ...	॥
वेशवारः	... ॥	प्रायेणारुपाक्षिं प्रत्येव	१७१	अखिलव्याधिप्रतीकार-		द्वयोरमेदे हेतुः ...	॥
पर्यटाः	... ॥	रोगासंभवयोगाः	॥	सूत्रम् ...	१७७	आयुःपदस्य पर्यायाः ...	१८३
पृथुकाः	... ॥	वर्षशतायुश्चमपि हितादि-		रजस्तमोमूला रोगाः ...	॥	आयुर्वेदस्य निर्वचनम्...	॥
रसाला	... १६६	भोजनाद्भवति ...	॥	कथमाहारः परीक्ष्यः		सुखमायुः ...	॥
द्राक्षादिपानकम्	... ॥	अन्नप्रशंसा ...	॥	पथ्यसेवायां क्रियमाणा-		असुखमायुः ...	॥
शुक्तलक्षणम्	... ॥			यामपि प्राक्तनधर्मवशा-		हिताहितमायुः...	॥
सर्वतैलगुणाः	... ॥	विविधाशितपीतीयोऽष्टा-		व्याधिसमुद्भवः ...	॥	आयुषः प्रमाणाप्रमाणे	१८४
सार्षप०	॥	विंशोऽध्यायः ।		तथापि पथ्यसेवनस्यावश्य-		आयुर्वेदस्य नित्यत्वम् ...	॥
पियाल०	॥	येन प्रकारेणान्नं प्राणहेतु-		कता तद्भाभाश्च ...	१७७	त्र हेतवः ...	॥
अतसी०	॥	भवति तदभिधानम्	१७२			तदुपरिशका तत्समाधाने च	॥
कुसुम०	॥ १६७	वातवो हि धात्वाहाराः	॥	दशप्राणायतनीय एकोन-		मिषक्परीक्षार्थं पृच्छाविधिः	॥
शुलीगुणाः	... ॥	आहाराद्रसमलयोर्निष्पत्तिः	॥	त्रिंशोऽध्यायः ।		अस्याः संहिताया अष्टौ	
मिषकी०	॥	मलपोष्यावयवाः ...	॥	दशप्राणायतनानि ...	१७८	स्थानानि ...	१८५
मरिच०	॥	रसपोष्यावयवाः ...	॥	प्राणाभिसरा-रोगाभिसरा		आयुर्वेदः कैरध्येतव्यः...	॥
हिङ्गु०	॥	धातूनामयनमुखानि स्रोतांसि	॥	द्विविधा मिषजः ...	॥	प्रतिस्थानस्याध्यायसंख्या	॥
सैन्धव०	॥	अक्षितादिप्रमवा एव	॥	तेषां लक्षणम् ...	॥	प्रतिप्रत्यध्यायस्य विषय-	
विड०	॥	व्याधयः ...	॥	प्राणाभिसरप्रशंसा ...	१७९	निर्देशः ...	१८७
सौवर्चल०	॥	अन्नं शंकावतरणम्	॥	रोगाभिसरनिंदा ...	॥	उक्तस्य प्रश्नाष्टकस्य निरा-	
ओद्भिदलवणगुणाः	...					करणीयसंज्ञो वैद्यः	१८९

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
अज्ञवैद्यस्य वादिप्रतिवादि- कथार्या दुर्दशा	तदन्वभिधातजज्वरे वायो- रनुबंधः ...	२००	पित्तस्य रक्तपित्तमिति संज्ञा- लभः	प्रमेहनिदानं चतुर्थोऽध्यायः ।	...
अज्ञवैद्यसंवादिनिषेधः	अभिपंगले वातपित्तयोः	रक्तपित्तस्य पूर्वरूपाणि ...	२०४	त्रिदोषकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहाः
अज्ञवैद्यफलम्	अभिचाराभिज्ञापजयो- स्सन्निपातस्य	उपद्रवाः	निदानदोषद्वयविशेषेभ्यः प्रमेहस्य विधातभावा- भावप्रतिविशेषाः
ज्ञानविज्ञानपूर्णस्य भिष- क्तमस्य प्रशंसा	आगंतुज्वरस्य वैशिष्ट्यम्	द्वौ मार्गौ	पतस्य स्पष्टीकरणम् ...	२१०
अस्य शास्त्रस्य प्रशंसा	अष्टविधा ज्वरप्रकृतिः	तत्र दोषानुबंधः	शैभिकप्रमेहानां शीघ्रो- त्पादकनिदानादि- विशेषाः
अध्यायसूत्रस्थानसंग्रहः १९०	...	संतापलक्षणस्त्वेक एव ज्वरः	रक्तपित्तस्य साध्यासाध्य- विनिश्चयः	कफप्रमेहस्य निदानम्
सूत्रस्थानं समाप्तम्	निजार्गंतुभेदेन द्विधा	अध्यायसंग्रहः	कफप्रमेहस्य दूष्याः
निदानस्थानम् ।		निजः पुनर्वातादिविकल्पा- द्विधा, त्रिधा, चतु- र्विधस्तप्तविधश्च	गुल्मनिदानं तृतीयोऽध्यायः ।		संप्राप्तिः
ज्वरनिदानं प्रथमोऽध्यायः ।	...	ज्वरस्य पूर्वरूपाणि	पंचगुल्माः ...	२०६	लक्षणम्
निदानापरपर्यायाः ...	१९१	तस्य माहेश्वरकोपप्रभव- त्वम्	अग्निवेशप्रश्नः	कफजन्यदश प्रमेहाः ...	२११
त्रिविधं निदानम्	ज्वरपदस्य निरुक्तिः ...	२०१	गुल्मोत्पादकवायुप्रकोप- कारणानि	तेषां नामानि
त्रिविधविकल्पाः कायिक- व्याधयः ...	१९२	सर्वरोगेषु ज्वरस्य दुश्चिकि- त्स्य तत्त्वम्	वातगुल्मस्य संप्राप्तिः	सर्वे ते साध्याः
द्विविधा मानसरोगाः	ज्वरपदस्य निरुक्तिः ...	२०१	लक्षणानि	अत्रोपपत्तिः
रोगपदपर्यायाः	सर्वप्राणिनां ज्वरपूर्वकमेव जननमरणम्	तत्रोपद्रवाः ...	२०७	श्लेष्मप्रमेहविज्ञानार्थाः श्लोकाः	...
रोगाणामुपलब्धिद्वाराणि	...	अत एव प्राग्दैहिककर्मवि- सरणम्	वायुना सह पित्तप्रकोप- हेतुः	पित्तप्रमेहस्य निदानम्	२१२
निदानलक्षणम्	ज्वरस्यामाशयसमुत्पत्तम्	...	पित्तगुल्मस्य संप्राप्तिः	संप्राप्तिः
पूर्वरूपम्	ज्वरस्य पूर्वपददर्शने तदादौ वा लब्धशनं	...	लक्षणानि	पट् पित्तप्रमेहाः
रूपापरपर्यायलिंगलक्षणम्	१९३	तदनुकषायपानादिविवि- धोपक्रमविधानम्	मारुतेन सह श्लेष्मप्रकोप- हेतुः	सर्वे ते याप्याः
लक्षणपदपर्यायाः	सर्वेषु जीर्णज्वरेषु सर्पिः- पानं प्रशस्तम्	श्लेष्मिकगुल्मसंप्राप्तिः	अत्र हेतुः
उपशयलक्षणम्	तत्प्रोपपत्तिकथनम्	लक्षणानि	पित्तप्रमेहविज्ञानार्थाः श्लोकाः	...
संप्राप्तेर्लक्षणम् ...	१९४	सर्वेषु लेहेषु सर्पिष उत्कृष्ट- त्वम् ...	२०२	सांनिपातिकगुल्मः ...	२०८	चत्वारो वातमेहाः ...	२१३
संप्राप्तेः पंचमेदाः	तस्य बहुविधप्रशंसा	तस्यासाध्यत्वम्	सर्वे ते असाध्याः
तेषां पृथग्लक्षणानि ...	१९५	अध्यायसंग्रहः	शोणितगुल्मस्तु स्त्रिया एव अत्र हेतुः	अत्रोपपत्तिः
ज्वरस्य प्राधान्यकथनम्	१९६	रक्तपित्तनिदानं द्वितीयोऽध्यायः ।	...	रक्तगुल्मनिदानम्	पित्तप्रमेहविज्ञानार्थाः श्लोकाः	...
तस्याष्टौ कारणानि	पित्तप्रकोपहेतुः ...	२०३	रक्तगुल्मस्य संप्राप्तिः ...	२०८	चत्वारो वातमेहाः ...	२१३
वातप्रकोपहेतुः	कुपिते पित्ते रक्तस्य स्वप्र- माणातिवर्जनम्	लक्षणानि ...	२०९	सर्वे ते असाध्याः
वातज्वरसंप्राप्तिः ...	१९७	कुपितपित्तस्य रक्तदूषण- प्रकारः	गुल्मानां पूर्वरूपाणि ...	२०९	अत्रोपपत्तिः
लक्षणानि	सर्वेषु गुल्मेषु वातस्याव- श्यंभावित्वम्	वातमेहनानामानि
पित्तप्रकोपहेतुः ...	१९८	आत्ययिके कर्मणि वातवि- किस्तिनं प्रणयेत्	तेषां लक्षणश्लोकाः
पित्तज्वरसंप्राप्तिः	गुल्मे वातशमनमेव प्रधानं कष्टतरं च	प्रमेहानां पूर्वरूपाणि
लक्षणानि	उपद्रवाः
श्लेष्मप्रकोपहेतुः	विकित्सादिगदर्शनम्
श्लेष्मज्वरसंप्राप्तिः	कुष्ठनिदानं पंचमोऽध्यायः ।	
लक्षणानि ...	१९९	शरीरगतसप्तद्रव्यविकृतितः कुष्ठसमुद्भवः
त्रिदोषप्रकोपहेतुः	तानि सप्तद्रव्याणि
सांनिपातिकज्वरसंप्राप्तिः	यावत्कुष्ठं त्रिदोषजम् ...	२१४
तस्य लक्षणानि	सप्तविधः कुष्ठविशेषः
आगंतुज्वरस्य चातुर्विध्यम्	वातप्रकोपप्रधानं कपाल- कुष्ठम् ...	२१५
स व्याधापूर्वो भवति

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
पित्तप्र० प्रधा० औदुम्बरम्	॥	असाध्यलक्षणानि ...	॥	रोगा उभयार्थकरा भवन्ति	२२५	रसदोषसन्निपाते व्यवस्था	२२८
श्लेष्मप्र० प्रधा० मंडल-	॥	शोषजस्य महत्वम् ...	॥	पक्षद्वयं प्रातिलोभ्येनाह	॥	द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं कथं	॥
कुष्ठम् ...	॥			रोगाणां कृच्छ्रतमत्वम्...	॥	व्यवस्थेत् ...	॥
वातपित्त ॥ ऋष्यजिह्वम्	॥	उन्मादनिदानं सप्तमोऽध्यायः ।		शुद्धप्रयोगलक्षणम् ...	॥	तैलस्य वातशमकत्वं सो-	॥
पित्तश्लेष्म ॥ पुंडरीकम्	॥	पंचोन्मादाः ... २२०		हेतुप्रकरणादेतुधर्मांतर-	॥	पपत्तिकम् ... २२९	
श्लेष्ममारुत ॥ सिध्मकुष्ठम्	॥	उन्मादाहर्षपुरुषाः ...	॥	माह ...	॥	सर्पिषः पित्तशमकत्वम्	॥
सर्वदोषातिवृद्धौ काकणकम्	॥	उन्मादसंप्राप्तिः ...	॥	लिंगस्यापि हेतुवच्चातुर्वि-	॥	मधुनः श्लेष्मशमकत्वम्	॥
समासेन सर्वकुष्ठनिदानम्	॥	उन्मादनिर्मुक्तिः ...	॥	ध्यम् ...	॥	पिप्पलीक्षारलवणानि ना-	॥
कुष्ठानां पूर्वरूपाणि ...	॥	उन्मादपूर्वरूपाणि ...	॥	चिकित्साचातुर्विध्यम् ...	॥	त्युपयुंजीत... २३०	
कपालकुष्ठलक्षणम् ...	॥	उन्मादलक्षणानि ...	॥	सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्यल-	॥	तत्र हेतुः ...	॥
उदुम्बर० ॥ ...	॥	साध्योन्मादसाधनानि २२१		क्षणम् ...	॥	क्षारलवणे ...	॥
मंडल० ॥ ...	॥	आगंतून्मादकारणानि ...	॥	याप्यासाध्यलक्षणम् ...	॥	तत्पोषकोदाहरणानि ...	॥
ऋष्यजिह्व० ॥ ...	॥	तस्य पूर्वरूपाणि ...	॥	साध्यासाध्यवैपरीत्यम्... २२६		अतिलवणसात्म्यपुरुषाणां	॥
पुंडरीक० ॥ ...	॥	उन्मादकरभूतानां उन्मा-	॥	रोगवृष्ट्याद्यवस्था तथा दे-	॥	दोषाः ...	॥
सिध्म० ॥ ... २१६		दयिष्यतां विशेषः ...	॥	हादीनामपि वृद्धाद्य-	॥	तत्सात्म्यतः क्रमेणापग-	॥
काकणक० ॥ ...	॥	तस्य रूपाणि ...	॥	वस्था सम्यग् ज्ञातव्या	॥	मनं श्रेयः ... २३१	
तेषां साध्यासाध्यत्वम्...	॥	उन्मादकालाः ...	॥	चिकित्सोपयुक्तान्दोषप्रका-	॥	क्रमेणोपनिवर्त्यमानं सा-	॥
साध्यकुष्ठेष्यपेक्षमाणेषु	॥	उन्मादनप्रयोजनम् ... २२२		रानाह ...	॥	त्म्यमदोषमरूपदोषं वा	॥
कृमिसंभवः...	॥	तत्साधनानि ...	॥	निदानोक्ता व्याधयः पृथ-	॥	भवति ...	॥
कृमिकर्तृकोपद्रवाः ... २१६		उन्मादानां द्वैविध्यम् ...	॥	ग्व्याधिरूपा अपि जा-	॥	किंनाम सात्म्यम् ...	॥
रोगस्यास्य तरुणावस्थायां	॥	भूताः स्वयं नोपछिद्यन्ति	॥	यन्ते ...	॥	तन्निविधम् ...	॥
सुखसाध्यत्वम् ...	॥	आत्मन एव सदाचरणा-	॥	निदानादिकृतहेतुविभावमाह	॥	प्रकारांतरेण सप्तविधम्	॥
तस्यैवातिप्रवृद्धस्यासाध्य-	॥	द्विभ्येत् ...	॥	अध्यायार्थसंग्रहः ...	॥	अष्टावाहारविधिविशेषाय-	॥
तागमनम् ...	॥			निदानस्थानं समाप्तम् ।		तनानि ...	॥
अतः सर्वत्र तरुणेष्वेव रो-	॥	अपस्सारनिदानं अष्टमोऽ-				तेषां लक्षणानि ...	॥
गेषु चिकित्साविधानम्	॥	ध्यायः ।		विमानस्थानम् ।		तत्र प्रकृतिः ...	॥
शोषनिदानं षष्ठोऽध्यायः ।		अपसाराश्चत्वारः ... २२३		रसविमानं प्रथमोऽध्यायः ।		करणं ...	॥
चत्वारि शोषायतनानि	॥	निदानपूर्विकासंप्राप्तिः...	॥	चिकित्सासाफल्याय रसा-	॥	संयोगः ...	॥
साहसविवरणम् ...	॥	अपस्सारनिर्वचनम् ...	॥	दिमानज्ञानमतीवाव-	॥	राशिः... २३२	
साहसजसंप्राप्तिः ... २१७		तत्पूर्वरूपाणि ...	॥	श्यकम् ... २२७		देशः ...	॥
संधारणविवरणम् ...	॥	वातजापसारलक्षणम् ...	॥	सम्यगुपयुज्यमाना रसाः	॥	कालः ...	॥
संधारणजशोषसंप्राप्तिः	॥	पित्तजा पसार लक्षणम्...	॥	शरीरं यापयन्ति ...	॥	उपसंयोगसंस्था ...	॥
शरीरसंरक्षणे सावधानता	॥	श्लेष्मजापसारलक्षणम् २२४		त एव मिथ्योपयुज्यमाना	॥	उपयोक्ता ...	॥
क्षयविवरणम् ...	॥	सान्निपातिकापसार	॥	दोषप्रकोपका भवन्ति	॥	पृषां विशेषाः ...	॥
शुक्रक्षयविवरणम् ... २१८		लक्षणम् ...	॥	प्रकृतिभूता दोषाः शरी-	॥	वस्थातुरहितमाहारविधि-	॥
शुक्रक्षयजशोषमाह ...	॥	आगंतुरनुबंधो भवति ...	॥	रोपकारकाः ...	॥	विधानम् ...	॥
विषमाशनजशोषः ...	॥	तत्र हितकरो विधिः ...	॥	विद्वृतिमापन्नास्ते शरीर-	॥	तस्य साद्रूप्यम् ...	॥
हितमिताशी स्यात् ...	॥	उक्तगदानामुत्पत्तिः ...	॥	मुपतापयन्ति ...	॥	स्निग्धाशने गुणाः ... २३३	
राजयक्ष्मनिर्मुक्तिः ... २१९		निदानस्थानस्वरोगज्ञान-	॥	त्रयस्त्रयो रसा दोषमेकैकं	॥	मात्राशने प्रशंसा ...	॥
तस्य पूर्वरूपाणि ...	॥	फलम् ...	॥	जनयन्ति ...	॥	जीर्णाशनम् ...	॥
शोषस्यैकादश लक्षणानि	॥	निदानार्थकरो रोगो जा-	॥	त्रयस्त्रयोपशमयन्ति ...	॥	वीर्याविरुद्धाशनम् ...	॥
शोषस्य साध्यता ...	॥	यते ...	॥	तेषां विवरणम् ...	॥	इष्टदेशाशनम्... २३४	
						अतिद्रुताशने दोषाः ...	॥

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
अतिविलंबिताशने ...	॥	पकाहारस्य धमनीभिरभि-		पकारोपहननम् ...	२४०	प्राणपरीक्षणम् ...	॥
तन्मना भुंजीत ...	॥	सरणम् ...	॥	आयुषः प्रमाणं न नियत-		हस्तपरीक्षा ...	॥
आत्मानमभिसमीक्ष्य भुं-				मिति सिद्धांतः ...	२४१	अनुमानहेयाभावाः ...	२४५
जीत ...	॥	जनपदोद्धंसनीयविमानं		अत्र निदर्शनोदाहरणम्	॥	संग्रहश्लोकाः ...	॥
भिषगलक्षणम् ...	॥	तृतीयोऽध्यायः ।		हितोपचारमूलं जीवितम्	॥		
संग्रहश्लोकाः ...	॥	एकेन व्याधिना युगपज्ज-		अतो विपर्ययान्मृत्युः...	॥	स्रोतोविमानं पञ्चमोऽध्यायः ।	
		नपदोद्धंसनं कस्माद्भ-		आरोग्यानुवृत्त्युपयोगिक-		पुरुषशरीरगतस्रोतसां	
त्रिविधकुक्षीयं विमानं		वति ...	२३७	माणि ...	॥	संख्या ...	२४६
द्वितीयोऽध्यायः ।		अत्रोपपत्तिः ...	॥	कालमरणाकालमरणयोरु-		स्रोतसां कर्म ...	॥
आहारविभेदोपयोगित्रिविधं		अनारोग्यकरवायुलक्षणम्	॥	पपत्तिः ...	२४२	तेषां कतिचित्प्रकाराः ...	॥
कुक्ष्यंशकल्पनम् ...	२३४	अहितोदकलक्षणम् ...	॥	किं नाम कालमृत्युः ...	॥	शरीररोगे स्रोतोविकार-	
केवलं मात्रावत्त्वादाहा-		रोगोत्पादकदेशलक्षणम्	॥	किमकालमृत्युः ...	॥	कारणत्वम् ...	॥
रस्य कृत्स्नफलसौष्टवं		अहितकाललक्षणम् ...	॥	ज्वरितेभ्य उष्णपानीयप्र-		प्राणवहस्रोतसां मूलं हृदयं	
न लभ्यम्...	॥	विगुणेषु देशकालादिषु		दाने हेतुः...	॥	महास्रोतश्च ...	२४७
पूर्वोक्तविधिविशेषायतना-		स्वाभाविकं बलतारत-		तस्य गुणाः ...	॥	तेषां प्रदुष्टानां लक्षणम्	॥
नां तत्र प्रविभक्तफ-		म्यम् ...	॥	अल्यथोत्सन्नपित्ते ज्वरे त-		उदकवहस्रोतसां मूलं ता-	
लकत्वम् ...	॥	तत्र प्रतीकारसौकर्यमेव ला-		न्निषेधः ...	॥	लु-क्षोम च ...	॥
मात्रावदाहारस्य लक्षणम्	॥	घवलक्षणम् ...	२३८	सर्वत्र निदानविपरीतमौ-		तेषां प्रदुष्टानां विज्ञानम्	॥
अमात्रावत्त्वं द्विविधम् ...	॥	दारुणे जनपदोद्धंसनकाले		पथं कार्यम् ...	२४२	अन्नवहस्रोतसां मूलमामा-	
तस्य लक्षणम् ...	॥	अनियतमृत्यूनामायुषः		त्रिविधमपतर्पणम् ...	॥	शयो वामपार्श्वं च	
मूर्ताहारसौहित्योपरि द्रवै-		परिपालनार्थं मेषजम्	॥	तेषां भिन्नभिन्नविषयाः	॥	तेषां विकृतलक्षणम्	॥
स्तुतिं गच्छतः सर्व-		वाय्वादीनां वैगुण्योत्पत्ति-		कीदृशस्यातुरस्य मेषजं न		रसवहानां स्रोतसां मूलं	
दोषप्रकोपः ...	॥	कारणधर्मः...	२३८	कार्यम् ...	॥	हृदयं दश च धमन्यः	॥
प्रत्येकजनितविकाराः ...	॥	तन्मूलं पूर्वकृतं चासक्तर्म	॥	जांगलदेशलक्षणम् ...	२४३	शोणितवहानां यकृत्सीहा	
अतिमात्राहारादन्यदप्या-		तयोः कारणं प्रज्ञापराधः	॥	साधारणं ...	॥	च...	॥
मप्रदोषकारणम् ...	२३५	असिन्विषये सोपपत्तिक-		संग्रहश्लोकाः ...	॥	मांसवहानां लाघुत्वञ्च	॥
आमप्रदोषो द्विविधः ...	॥	सविस्तरनिरूपणम्...	२३९			मज्जावहानामस्थीनि सक्थ-	
विसृचिकालक्षणम् ...	॥	युगे युगे धर्मपादहानिः	॥	त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं		यश्च ...	॥
अलसकलक्षणम् ...	॥	तेन सह भूतानां गुणपा-		चतुर्थोऽध्यायः ।		शुक्रवहानां वृषणौ शेफश्च	॥
अलकस्यासाध्यत्वम् ...	॥	दक्षयः ...	॥	त्रिविधं रोगविशेषज्ञानम्	॥	धातूनां प्रदोषविज्ञानान्येव	
आमविषम् ...	॥	संवत्सरशतांते देहिनामा-		आतोपदेशलक्षणम् ...	॥	यथास्वं धातुस्रोतसां	
साध्यामोपक्रमः ...	॥	युष एकसंवत्सरक्षयः	॥	प्रत्यक्षं ...	२४४	प्रदोषलक्षणानि ...	॥
विसृचिकाया उपक्रमः...	॥	प्राणिनामायुनियतकालप्र-		अनुमानं ...	॥	मूत्रवहस्रोतसां मूलं वस्ति-	
आमप्रदोषे दोषशेषे तत्पा-		माणं न वा ...	॥	त्रिविधेन ज्ञानसमुदयेन		वैक्षणौ च ...	॥
चनार्थमौषधं देयं न		तस्य युक्तिसापेक्षत्वम्	॥	व्याधिपरीक्षा ...	॥	तेषां प्रदोषलक्षणम् ...	॥
त्वन्नम् ...	॥	तस्य बलावलं दैवपुरुष-		तत्रानुपूर्वी ...	॥	पुरीषवहानां स्रोतसां प-	
कृतापतर्पणानां व्याधिशेषे		कारयोः स्थितम् ...	॥	आतोपदेशात्किं ज्ञेयं म-		काशयः स्थूलगुदश्च	॥
रोगविपरीतमौषधं देयं		दैवपुरुषकारनिर्वचनम्...	॥	वति ...	॥	स्वेदवहस्रोतसां मेदोरोम-	
न हेतुविपरीतम् ...	॥	कर्मणोपि बलावलविशेषः	॥	प्रत्यक्षपरीक्षाविषयाः ...	॥	कृपाश्च ...	॥
परिपक्वदोषस्य दीप्ताग्नेरभ्यं-		त्रिविधं कर्म ...	॥	श्रोत्रपरीक्षणम्...	॥	लक्ष्यालक्ष्यशरीरधात्वव-	
गास्थापनादिविधिः	२३६	दुर्बलं दैवं पुरुषकारेणोप-		चक्षुःपरीक्षणम्	॥	काशानां नामानि...	॥
आमाशयस्थाननिर्देशः...	॥	हन्यते ...	॥	रसानुमानम् ...	॥	स्रोतांसि स्रोतांसि धातवश्च	
तत्र सर्वाहारविपाकः ...	॥	विशिष्टेन दैवेन दुर्बलपु-					

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
धातून्प्रदूषयन्ति ...	॥	दोषप्रकोपणान्यासेव-		प्रकृतिविघातलक्षणम् ...	॥	तत्र दृष्टांतः ...	॥
प्रकुपिता वातादिदोषाः		मानयोस्तत्तदोषस्याधि-		निदानवर्जनम् ...	॥	प्रतिष्ठापनालक्षणम्	॥
सर्वेषां दूषयितारः...	॥	कतरप्रकोपः ...	२५२	सविस्तरं सप्रपञ्चं कृमिको-		तत्र दृष्टांतः ...	॥
विविधस्रोतसां प्रदोषकार-		एवं प्रकुपितपित्तकफयोश्चि-		ष्टविकित्सितम् ...	॥	हेतुलक्षणम् ...	॥
णानि ...	२४८	किंत्सा ...	॥	सर्वेषु विकारेषु अयमेव		उपनय०	॥
स्रोतसां दुष्टलक्षणम् ...	॥	संग्रहश्लोकाः ...	२५३	विधिः ...	२५७	उत्तर०	॥
दुष्टस्रोतसां चिकित्सादि-				संग्रहश्लोकाः ...	॥	अत्र दृष्टांतः ...	॥
दर्शनम् ...	॥	व्याधितरूपीयं विमानं				दृष्टांतलक्षणं सदृष्टांतम्	॥
		ससमोऽध्यायः ।		रोगमिषगजीतीयविमानं		सिद्धांतलक्षणम्	॥
रोगानीकं विमानं षष्ठोऽध्यायः ।		द्वौ रूपौ व्याधितपुरुषौ	॥	अष्टमोऽध्यायः ।		सिद्धांतश्चतुर्विधः ...	॥
विविधप्रकारैर्दे रोगानीके	२४९	तयोश्चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वा कृतो		मिषगुभूषुः शास्त्रमेवा-		सर्वतंत्रसिद्धांतलक्षणम् ...	॥
प्रकारांतरेण तस्यैकत्वं व-		व्याधिगौरवलाघवनि-		दितः परीक्षेत् ...	॥	प्रतितंत्रसिद्धांतलक्षणं सो-	
हुत्वमसंख्येयत्वं च	॥	र्णयो न वास्तविकः	॥	प्रशस्तशास्त्रलक्षणम् ...	॥	दाहरणम् ...	॥
अत्र शंकासमाधानम् ...	॥	रोगज्ञाने विप्रतिपन्नानामु-		आचार्यपरीक्षा...	२५८	अधिकरणलक्षणम्	॥
द्वौ मानसिकदोषौ तयो-		पक्रमयुक्तिज्ञानेपि स्व-		गुरुसेवा ...	॥	अभ्युपगमः ...	॥
र्विकारश्च ...	२५०	लनम् ...	॥	उपायाः ...	॥	शब्दलक्षणम् ...	२६४
शरीरदोषास्तेषां विका-		तज्जनितदोषाः...	॥	अध्ययनविधिः...	॥	चतुर्विधाः शब्दाः ...	॥
राश्च ...	॥	कुशलेन मिषजा सर्व स-		अध्यापन०	॥	तेषां लक्षणानि ...	॥
द्वयानां दोषाणां त्रिविधं		र्वथा परीक्ष्य चिकित्सा		मिषकपूजनादिनियमकथ-		प्रत्यक्षलक्षणं सोदाहरणम्	॥
प्रकोपनम् ...	॥	कार्या ...	॥	नम् ...	२५९	अनुमान०	॥
तेषामनुबन्धः ...	॥	पुरुषाश्रिता विंशतिधा		संभाषाविधिः ...	२६०	औपम्य०	॥
रजस्तमसोनियतानुबन्धः	॥	क्रमयः सहजेतराः...	२५४	द्विविधा तद्विषयसंभाषा...	॥	प्रेतिह्य०	॥
अनुबन्ध्यानुबन्धविशेषः	२५१	ते प्रकृतिमेदेन चतुर्विधाः	॥	अनुलोमसंभाषाविधिः...	॥	संशय०	॥
सांनिपातसंसर्गलक्षणम्	॥	मलजाः ...	॥	विगृह्य ...	२६१	प्रयोजन०	२६५
शरीरेषु चतुर्विधा अग्रयः	॥	तेषां समुत्थानम् ...	॥	त्रिविधः परः ...	॥	सव्यभिचार०	॥
तेषां लक्षणानि ...	॥	स्थानम् ...	॥	परिषद्भिधां ...	॥	जिज्ञासा०	॥
तेषां भिन्नभिन्नविषयाः	॥	संस्थानम् ...	॥	प्रकारांतरेण त्रिधा ...	२६१	व्यवसाय०	॥
किंनाम प्रकृतिः ...	॥	वर्णः ...	॥	कथंभूतायां परिपदि कथं		अर्थप्राप्ति०	॥
मनुष्याणां तत्तदोषप्रकृतिः		नामानि ...	॥	वर्तितव्यम्...	॥	संभव०	॥
कथमुच्यते...	॥	प्रभावः ...	॥	प्रत्यवराणामाशुनिग्रहे उ-		अनुयोज्य०	॥
उपर्युक्तचतुर्विधानां पुरु-		चिकित्सितम् ...	॥	पायाः ...	॥	अननुयोज्य०	॥
षाणां चत्वार्यङ्गप्रणि-		शोणितजानां समुत्थाना-		सत्समितौ कलहनिषेधः	॥	अनुयोगः	॥
धानानि श्रेयस्कराणि	॥	दितिरूपणम् ...	॥	प्राग्वादार्थिक कर्तुं यतेत	२६२	प्रत्यनुयोग०	॥
अग्रयः पुरुषा आतुरा भवन्ति	२५२	श्लेष्मजानां ...	॥	वादमर्यादालक्षणम् ...	॥	वाक्यदोष०	॥
तेषां विशेषविज्ञानम् ...	॥	पुरीषजानां ...	॥	मिषगवादमार्गज्ञानार्थम-		न्यून०	॥
वातलस्य वातप्रकोपणा-		सर्वकृमीणामादावपकर्षणं		धिगम्य पदानि ...	॥	आधिक्य०	॥
न्यासेर्वमानस्य यथा		कार्यम् ...	२५५	वादलक्षणम् ...	॥	अनर्थक०	॥
वातः क्षिप्रं प्रकोपमा-		ततः प्रकृतिविघातः ...	॥	स द्विविधः ...	॥	अपार्थक्य०	२६६
प्रपद्ये न तथैतदौ दोषौ	॥	तदनुनिदानवर्जनम् ...	॥	जल्पलक्षणम् ...	॥	विरुद्ध०	॥
एवं प्रकुपितवातस्यावजय-		अपकर्षणं द्विविधम् ...	॥	वितण्डा० ...	॥	वाक्यप्रशंसा०	॥
नम् ...	॥	तत्र मेषजेनापकर्षणं चतु-		अत्र दृष्टांतः ...	॥	छल०	॥
पित्तलक्षणादयोरपि तत्त-		र्विधम् ...	॥	स्थापनालक्षणम् ...	२६३	छलद्विविधम्	॥

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
वाक्छललक्षणं सोदाहर-		मर्थस्य भिषजो गुणाः	॥	सात्म्यपरीक्षानिरूपणम्	॥	तर्को मंदबुद्धेस्तु यथो-	
णम्	॥	मेघजलक्षणम्	॥	सत्त्वनिर्वचनम्	२७५	क्तानुगमनं श्रेयः	॥
सामान्यछल० ॥	॥	व्यपाश्रयमेदाद्विविधं मेघ-		त्रिविधं सत्वम्... ..	॥	अनुवासनद्रव्याणि	२८१
अहेतुस्त्रिविधः ॥	॥	जम्	॥	त्रिविधसत्त्ववतां पुरुषाणां		द्विविधः स्नेहः... ..	॥
प्रकरणसम अहेतुलक्षणम्	॥	अंगमेदाद्विविधम्	॥	प्रत्येकं लक्षणानि...	॥	स्थावरस्तैलम्	॥
संशयसम० ॥	॥	मेघजपरीक्षा	॥	आहारशक्तिः परीक्षा-		जंगमात्मको वसामज्जा-	
वर्ण्यसम०	॥	धातुवैषम्यलक्षणपरीक्षा च	२७१	विवरणम्	॥	सर्पिरिति	॥
अतीतकाललक्षणं सोदाहर-		धातुसाम्य० ॥	॥	व्यायामशक्तिः	॥	तेषां यथापूर्वं श्रेष्ठत्वम्	॥
णम्	॥	कार्यफल०	॥	वयस्तः	॥	शिरोविरेचनद्रव्याणि	॥
उपालम्भ०	॥	अनुबंध०	॥	यथावस्थानमेदेन वयस्त्रि-		शिरोविरेचनं सप्तविधमा-	
परिहार०	॥	देशस्तु भूमिरातुरश्च	॥	विधम्	॥	श्रयमेदात्	॥
प्रतिज्ञाहानि०	॥	आतुरपरिज्ञानहेतोर्भूमि-		त्रिविधस्य वयसो लक्षणानि	॥	विमानस्थानसंग्रहः	२८२
अभ्यनुज्ञा०	॥	परीक्षा	२७२	कालः संवत्सरश्चातुरा-			
हेत्वन्तर०	॥	आतुरलक्षणं तस्य परीक्षा च	॥	वस्था च	२७६		
अर्थान्तर०	॥	आतुरस्य बलदोषविशेषप्र-		संवत्सरो द्विधा त्रिधा			
निग्रहस्थानम्	॥	माणपरीक्षापूर्वकमेवै-		षोढा द्वादशधा च	॥		
भिषजां वादस्त्वायुर्वेद एव	॥	षधिप्रयोगः श्रेयान्	॥	संशोधनोपयोगिषड्भूक्तु-			
वादविधिः	२६८	अन्यथाप्रयोगे हानिवर्ण-		विभागः	॥		
ज्ञानपूर्वककर्मसमारंभप्र-		नम्	॥	तत्र साधारणलक्षणास्त्रयः	॥		
शंसा	॥	आतुरस्य प्रकृतिविकृत्यादि		वमनादीनां साधारणल-			
निकृत्सासौकर्योपयोगिप-		दशभिर्भावैः परीक्षा	॥	क्षणेष्टुपु प्रवृत्तिः...	॥		
रीक्ष्यपदार्थाः	॥	कफलक्षणपूर्वकं छेष्मलानां		तदितरेषु निवृत्तिः	॥		
तेषां लक्षणे कारणलक्षणम्	॥	लक्षणानि	॥	अत्रोपत्तिः	॥		
करण० ॥	॥	पित्त० ॥ पित्तलानां ॥	॥	आत्ययिककर्मविधिः	॥		
समवायिकारणम्	॥	वात० ॥ वातलानां ॥	॥	आतुरावस्थास्वपि कार्या-			
कार्यम्... ..	॥	विकृतितः परीक्षा	२७३	कार्यं प्रति कालाकाल-			
कार्यफलम्	॥	अष्टौ साराणि... ..	॥	संज्ञा	२७७		
अनुबंधः	॥	त्वक्सारणां लक्षणानि...	॥	प्रवृत्तिनिर्वचनं लक्षणं च	॥		
देशः	॥	रक्तसारणां ॥	॥	उपाय० ॥	॥		
कालः	॥	मांससारणां ॥	॥	प्रतिपत्ति०	॥		
प्रवृत्तिः	॥	मेदस्सारणां ॥	॥	प्रवृत्तिनिवृत्तलक्षणसंयोगे			
उपायः	॥	अस्थिसारणां लक्षणानि	२७३	किं कर्तव्यम्	॥		
निकृत्साकर्तुंकामस्य भि-		मज्जसारणां ॥	॥	वमनद्रव्यसंग्रहः	॥		
षजः परीक्षाप्रश्नावलिः	२६९	शुक्रसारणां ॥	॥	विरेचन० ॥	२७८		
ज्ञानवतां परीक्षा द्विविधा		सत्वसारणां ॥	॥	घण्णामास्थापनस्कंधानां			
त्रिविधा वा	॥	सर्वसारणां गुणाः	॥	रसतोनुविभागः	॥		
पूर्वोक्तकारणादिदशविध-		अतो विपरीतगुणा असाराः	२७४	मधुरस्कंधः	२७९		
परीक्ष्यस्य भिषगादिषु		संहननपरीक्षा... ..	॥	अम्ल० ॥	॥		
संयोजनम्... ..	॥	शरीरप्रमाणतः परीक्षा	॥	लवण० ॥	॥		
भिषक्परीक्षा	२७०	सर्वशरीरावयवानां स्वेना-		कटुक० ॥	२८०		
भिषगात्मानमेवादौ परी-		गुलिप्रमाणेन प्रमाणम्	॥	तिक्त० ॥	॥		
क्षेत्	२७०	सर्वेपीडा भावाः प्रमाण-		कषाय० ॥	॥		
धातुसाम्याभिनिर्वर्तनस-		वन्ति शरीरे आयत्ताः	॥	अन्न बुद्धिमतामूहापोहवि-			

शारीरस्थानम् ।

कतिधापुरुषीयः प्रथमोऽध्याः ।

पुरुषाभितास्त्रयोविंशति-

प्रश्नाः २८३

धातुमेदेन स षोढा एक-

विधश्चतुर्विंशतिकश्च २८४

एतत्स्पष्टीकरणम्

मनसो लक्षणम्

॥ गुणाः

अर्थलक्षणम्

मनसः कर्माणि

बुद्धिलक्षणम् २८५

पंचज्ञानेन्द्रियाणि तेषां क-

र्माणि च

पंचकर्मेन्द्रियाणि तेषां क-

र्माणि

पंचमहाभूतानि

तेषां गुणाः

तेषामेको गुणः पूर्वः परे

परे एकैकगुणवृद्धिः ॥

पंचमहाभूतानां लक्षणानि

तानि स्पर्शनेन्द्रियगोचराणि २८६

स्पर्शः सविपर्ययस्तदिन्द्रि-

यविज्ञेयः

अर्थाः शब्दादयः

तेषामपरपर्यायाः

तत्तदिन्द्रियाभिता बुद्धिस्त-

त्तदिन्द्रियव्यपदेशभा-

गभवति

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
कार्येन्द्रियार्थानां भेदाद्वक्ष्यो		तस्य रजस्तमोभ्यामावि-		अतीतवेदनाप्रशमनलक्ष-		कारणम्	॥
बुद्ध्यः	॥	ष्टस्य व्यक्ताव्यक्तदशयां		णम्	॥	वेदनानामधिष्ठानम्	॥
अत्र रमणीयदृष्टांतः ... २८७		चक्रवत्परिवर्तनम् ... २९०		अनागत०	॥	योगमोक्षयोः सर्वासां वेद-	
रजस्तमोभ्यां युक्तस्य पुरु-		अहंकारपराणां द्वंद्वासक्ता-		वर्तमान०	॥	नानां निवृत्तिः	॥
षस्यायमनंतः संयोगः ॥		नां चोदयप्रलयौ ... ॥		विनोपधाच्चिकित्सानैष्ठिकी २९३		मोक्षलक्षणम्	॥
सत्त्वबुद्ध्या ताभ्यां निराकृ-		परमात्मनो लिंगानि ... ॥		उपधानिदा०	॥	तत्प्रवर्तको योगः	॥
ताभ्यां निवृत्तिः ... ॥		तानि जीवत एव समुप-		दुःखहेतुकथनम्	॥	तद्वर्णनम्	॥
सर्वे भावाः पुरुष एव		लभ्यन्ते		बुद्धिविभ्रंशलक्षणम्	॥	योगिनामष्टविधमैश्वरं	
प्रतिष्ठिताः... २८७		ततो न मृतस्थात्मलिंगानि		विषयप्रवणचित्तस्य धृति-		बलम् २९७	
स एव कारणं तेषामिति		आत्मनि निर्गते शरीरम-		भ्रंशान्नियमनमशक्यम् ॥		मोक्षलक्षणम्	॥
स्थापनम्	॥	चेतनं पंचभूतावशेषं		स्मृतिभ्रंशलक्षणम् ... २९४		स्मृतेरुपस्थानात्प्रवर्तमा-	
तदनंगीकरणे विरोधप्रद-		भवति		प्रज्ञापराध०	॥	नाभावः	॥
र्शनम् २८८		अतएव तत्पंचत्वगतमि-		प्रज्ञापराधजकर्मणि	॥	स्मृतिलाभोपायः	॥
परात्मनो न प्रभवः ... ॥		त्युच्यते		प्रज्ञापराधो हि मानसिकं कर्म ॥		स्मृतिवर्धकान्यष्टौ कार-	
राशिसंज्ञस्तु पुरुषो मोहे-		मन अचेतनं क्रियावच्च ॥		कालजव्याधय अनागते		णानि	॥
च्छादेषकर्मजः ... ॥		तच्चेतयिता परमात्मा ... ॥		च्चिकित्साः	॥	स्मृतिशब्दस्य निर्वचनम् ॥	
आत्माज्ञः करणैर्योगात्तस्य		तेन युक्तेन मनसा क-		स्वाभाविकरोगाः	॥	तत्त्वस्मृतिबलमेक एव	
ज्ञानप्रवृत्तिः ... २८९		र्माणि क्रियन्ते		कालेन पौर्वदेहिकं कर्मरो-		मोक्षमार्गः	॥
करणानामवैमल्येऽप्र-		आत्मनः कर्तृत्वे मनस-		गाणां हेतुर्भवति ... २९५		चरमसंन्यासे सर्ववेदनानां	
वृत्तिः	॥	स्तदभावे च हेतुः... २९१		दैवकृतरोगा धार्मिकक्रिया-		समूलोन्मूलनम् ... २९८	
अत्र दृष्टांतः	॥	को नाम वशी... ..		भिः प्रशमनीयाः	॥	अतःपरं ब्रह्मभूतस्य भूता-	
करणानि	॥	आत्मा स्वतंत्रः सर्वमतः		कर्मक्षये रोगक्षयः	॥	त्मनोनुपलब्धिः	॥
कर्मलक्षणम्	॥	सर्वज्ञः		श्रवणशक्तिनाशककर्माणि ॥		ब्रह्माक्षरमलक्षणं ब्रह्मवि-	
संयोगमृते भूतात्मा न किं-		स एव देहस्यः परिमितज्ञः ॥		श्रवणस्य मिथ्यायोगः ... ॥		ह्मिरेव ज्ञेयम्	॥
चिदपि कर्तुं क्षमते... ॥		तस्य सर्वगतत्वादेव विमु-		स्पर्शस्य०	॥		
न कस्यापि भावस्य स्वातं-		त्वम्		दर्शनस्य०	॥	अनुस्यगोत्रीयो द्वितीयो-	
ज्येण स्थितिः ... ॥		मनसः समाधौ पुनरप्या-		घ्राणेन्द्रियविनाशकं कर्म ॥		ध्यायः ।	
नाप्यहेतुकः कश्चिद्भावः ॥		त्मनः सर्वगतत्वम् ... ॥		घ्राणस्य मिथ्यायोगः	॥	शुक्रस्य वाय्वग्निभूम्न्य० गुण-	
नापि सशीघ्रगत्वात्स्वभा-		आत्मानमेकयोनिस्यमपि		मिथ्यायोगस्त्रिविधः	॥	पादवत्त्वम्	॥
वादतिवर्तते ... ॥		सर्वयोनिगतं विद्यात् २९२		किंनामासात्म्यम् ... २९५		षडसेभ्यस्तस्योत्पत्तिः ... ॥	
अनादिः पुरुषो नित्यः... ॥		आत्मा-क्षेत्रपारंपर्ययोः किं		शब्दादीनां मिथ्यातिहीन-		गर्मः संपूर्णदेहः समये	
हेतुजस्तद्विपरीतः ... ॥		पूर्वमिति प्रशस्यानव-		योगजन्यव्याधय ऐन्द्रि-		मुखं च कथं जायते २९९	
आत्मा अव्यक्तः ... ॥		काशः		यका विज्ञेयाः	॥	सप्रजापि स्त्री चिराद्गर्म	
अन्यत्सर्वं व्यक्तम् ... ॥		आत्मानः सर्वसाक्षित्वे		इन्द्रियार्थानां पूर्वोक्तचतु-		विदतीत्यत्र हेतुः	॥
व्यक्तं द्विविधम् ... ॥		हेतुः		विधयोग एव सुखदुः-		पवननिरुद्धस्यासृजो गर्म-	
तयोर्लक्षणम्	॥	एकलो हि भूतात्मा लक्षणै-		खहेतुः	॥	रूपेण वृद्धिः	॥
अष्टधा भूतप्रकृतिः ... ॥		नौपलभ्यते		सुखःदुःखवेदनानां प्रवर्तको		तत्राविचक्षणानां मतिभ्रमः ॥	
तस्य षोडशविकाराः ... ॥		अनुपलभ्यस्य तस्य विज्ञे-		हि स्पर्शः २९६		गर्मस्य स्त्रीपुरुषादिमेदे	
क्षेत्र-क्षेत्रज्ञवर्णनम् ... २९०		योपि न विद्यते ... ॥		स स्पर्शनेन्द्रियजन्यो मान-		कारणम्	॥
बुद्ध्यहंकारवादिनामुत्पत्ति-		विशेषस्तु वेदनाकृतः ... २९२		सश्च	॥	युगपदनेकगर्भोत्पत्तौ	
क्रमः	॥	ताः पुनः संयोगजाः ... ॥		सुखदुःखादिच्छादेषात्मिका		कारणम्	॥
प्रलये पुरुषस्यैवमावैवि-		मिषविक्रकालवेदनाश्चि-		तृष्णाप्रवृत्तिः	॥	स्त्रीणां चिरप्रसूतौ कारणम् ॥	
योगः	॥	कित्सति		तृष्णा पुनः सुखदुःखानां		यमेपि न्यूनाधिकविज्ञेये	

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
कारणम् ३००		हि जन्म ३००		जातस्योत्तरकालजाभावाः ... ३००		अष्टममासस्यागण्यत्वम् ... ३००	
अष्टौ विकृतिप्रकाराः ३००		गर्भस्य सर्वभावेषु न मा- ३००		गर्भे नित्यानित्यभावाः ... ३००		गर्भप्रसवकालः ... ३१८	
तेषां कारणानि ३००		तुर्न पितुर्नात्मनो यथे- ३००		तत्र नित्या लिंगप्रदर्शकाः ... ३००		गर्भस्य स्थानं कुक्षौ ... ३००	
सद्योनुगतस्य गर्भस्य ३००		दृष्टकारित्वम् ३००		स्त्रीपुरुषयोर्वैशेषिकभावाः ३००		गर्भस्य वृद्धिक्रमः ... ३००	
लक्षणम् ३००		द्रष्टा योनिरैश्वर्यं मोक्षः ३००		प्रधानगुणसंश्रयाः ... ३००		गर्भस्य विकृतौ हेतुः ... ३००	
उदरस्थस्त्रीपुंनपुंसां बाह्य- ३००		सर्वमात्मायत्तम् ३००		स्त्रीपुंनपुंसककारणानि ... ३००		बंध्याजनने ३००	
लक्षणानि ३०१		गर्भस्यात्मजानि तत्त्वानि ३०८		इंद्रियोत्पत्तिकालमारम्भ ३०८		पूतिप्रजा ३००	
अपत्यस्य पितृसारूप्ये ३००		सात्म्यजानि ३००		गर्भस्य चेतसि वेदना- ३००		वार्ताजनने ३००	
हेतुः ३००		रसजानि ३०९		निबंधः ३००		पितृजावयवविकृतयः ... ३१९	
मनसो यथानूकत्वम् ३००		सत्त्वं त्रिविधम् ३००		तदाप्रभृति तस्य स्पंदनं ३००		सत्त्वशरीरयोरन्योन्यानु- ३००	
विकृतापत्यजनने कारणम् ३०२		जातिसरवर्णनम् ३००		जन्मांतरानुभूतस्मरणं ३००		विधायित्वं तत्र निद- ३००	
अत्र दृष्टांतः ३००		गर्भस्य सत्त्वजानि ... ३१०		च ३१६		शनम् ३००	
आत्मनो देहादेहांतरग- ३००		सत्त्वं जीवस्पृक्षशरीरेणा- ३००		गर्भस्य हृदयं मातृजम् ... ३००		ब्राह्मसत्त्वलक्षणम् ... ३२०	
मनप्रकारः ३००		मिसंवद्भाति ३००		तद्रसवाहिनीभिर्मातृहृद- ३००		आर्षं ३००	
आत्मन आत्मवर्णनम् ... ३००		भूतानां चतुर्विधा योनिः ३११		याभिसंबद्धम् ३००		ऐन्द्रं ३००	
देहे रसात्ममातापितृसंभ- ३००		कुत उच्यते मनुष्यो मनु- ३००		तस्य ताभिरेव पोषणम् ३००		याम्यं ३००	
वानि षोडश तत्त्वानि ३०३		व्यप्रभावः ३००		द्वैहृदयगर्भस्य विमाने तन्ना- ३००		वारुणं ३००	
रजस्तमोभ्यां मनसोनुबंधः ३००		कथं जडादिभ्यो जाताः ३००		शो विकृतिर्वा भवति ३००		कौबेरं ३००	
गतिप्रवृत्त्योर्निमित्तम् ... ३००		पितृसदृशरूपा न भ- ३००		तदा माता केपुचिदर्थेषु ३००		गांधर्वं ३००	
सर्वाभयानां त्रिविधोत्पत्तिः ३००		वंति ३००		गर्भेण समानयोगक्षेमा ३००		पते शुद्धस्य सत्त्वस्य भेदाः ३००	
त्रिविधा च शांतिः ... ३०३		आत्मन इन्द्रियाभावेपि ३००		गर्भिण्या लक्षणानि ... ३००		तत्र ब्राह्मं शुद्धतमम् ... ३००	
रूपसत्त्वसंततैरनादित्वम् ३०४		ज्ञानम् ३१२		गर्भोपघातकरा भावाः ३१७		आसुरलक्षणम् ३००	
तयोर्निवृत्त्युपायः ३००		संग्रहश्लोकाः ३००		तैर्विना गर्भिणी यद्यदि- ३००		राक्षसं ३००	
रोगाः कं नानुपतंति ... ३००		महती गर्भावक्रांतिः चतु- ३००		च्छेत्तत्तत्तस्यै दद्यात् ३००		पैशाचं ३००	
ऋतुजरोगनिवारणहेतुभूत- ३००		र्थोऽध्यायः । ३००		गर्भिण्यास्तीव्रप्रार्थनायाम- ३००		सार्पं ३००	
दोषनिर्हरणविधिः ... ३००		गर्भस्तु चेतनाधिष्ठानभू- ३००		हितमपि हितोपसंहितं ३००		प्रेतं ३००	
संग्रहार्थश्लोकाः ... ३००		तः पंचमहाभूतिकारः ३१३		दद्यात् ३००		शाकुनं ३००	
तृतीयः खड्गीकागर्भाव- ३००		कुक्षौ गर्भोत्पत्तिप्रकारः ३००		प्रार्थनासंधारणे दोषाः ... ३००		इत्येते राजससत्त्वस्य षड्- ३००	
क्रान्त्यध्यायः । ३००		चेतनाभातोः पर्यायना- ३००		चतुर्थे मासि गर्भस्य स्थिर- ३००		भेदाः ३२१	
गर्भधारणप्रकारः ... ३०५		मानि ३१४		त्वापादनम् ३००		पाशवलक्षणम् ३००	
तस्य वृद्धिप्रकारः ... ३००		प्रथमे मासि गर्भः खेटभूतो ३००		गर्भिण्या गुरुगात्रत्वम् ... ३००		मात्स्यं ३००	
गर्भस्य मातृ-पितृ-सात्म्य- ३००		व्यक्तविग्रहो भवति ३००		पंचमे मासि गर्भस्य मांस- ३००		वानस्पत्यं ३००	
रसजत्वम् ३००		द्वितीये मासि तस्य पिंड- ३००		शोणितोपचयः ३००		इत्येते तामसस्य त्रयो ३००	
सत्त्वं त्वेषामौपपादिकम् ३००		पेय्याद्याकृतिः ३००		गर्भिण्याः काश्चर्यम् ... ३००		भेदाः ३००	
अत्र पूर्वपक्षोत्थापनम् ... ३००		तृतीये मासि शुगपत्सर्वै- ३००		पष्ठे गर्भस्य बलवर्णोपचयः ३००		संग्रहश्लोकाः ३००	
विस्तारतस्तत्प्रत्याख्यानम् ३०६		द्रियोत्पत्तिः ३००		गर्भिण्या बलवर्णहानिः ३००			
गर्भस्य मातृजावयवाः ... ३००		गर्भस्याकाशात्मका भावाः ३००		सप्तमे सर्वागपूर्णता-ग- ३००		पुरुषविचयः पंचमोऽध्यायः । ३००	
पितृजावयवाः ३०७		वाय्वात्मकाः ३१५		भिण्याः छांततमत्वम् ३००		यावंतो मूर्तिमद्भावविशेषा ३००	
गर्भस्य जातत्वजनिष्यमाणत्वे ३००		अभ्यात्मकाः ३१५		अष्टमे मातृगर्भयोः परस्प- ३००		लोके तावन्तः पुरुषे ३००	
तत्तदवस्थायां जातत्वमजा- ३००		पृथिव्यात्मकाः ३१५		रमोजोग्रहणम् ... ३१५		सिद्धांतस्यानुव्याख्यानम् ३००	
तत्त्वं च ३१७		लोकपुरुषयोस्तुल्यभावव- ३००		त्तिमत् ३१७		लोकपुरुषसामान्योपदेश- ३००	
तत्तदवस्थानुगमनमात्रमेव ३००		त्वम् ३००		पुतत्कारणम् ३१७		सं प्रयोजनम् ... ३२२	

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
लोकशब्दः संयोगापेक्षी ३२२		पित्तक्षये ३२८		श्वत्सहस्त्राणि शिराध-		दम्पत्योः शब्द्यारोहणविधिः ३३७	
सामान्यतः सर्वलोकाः षड्-		रूपक्षये "		मनीनां मुखग्रपरि-		मैथुनात्पूर्वं मंत्रोच्चारः... "	
धातुसमुदायः "		कुत्लशरीरपुष्टिकरा भावाः ३२९		माणम् ३३५		शुद्धज्ञानात्प्रभृति सप्तरा-	
तस्य हेतुत्वनिवृद्धिविमुख-		बलवृद्धिकराः "		तावन्ति केशश्मश्रूलोमानि "		त्रपर्यन्तं गर्भिण्या उप-	
वियोगाश्च "		आहारपरिणामकराः "		शरीरे दशांजलिप्रमाणमुद-		चारः "	
तेषां निर्वचनम् "		तेषां कर्मविशेषाः "		कम् "		अष्टमदिवसकार्यम् ... ३३८	
प्रवृत्तेर्मूलम् ३२३		शरीरधातवः संग्रहेण द्वि-		नवांजलयो रसस्य "		तत ऊर्ध्वमष्टरात्रं तयोः	
तज्जा अहंकारादयः "		विधाः ३३०		अष्टौ शोणितस्य "		संवेशनम् "	
तेषां लक्षणानि "		मलभूताः "		सप्त पुरीषस्य ३३६		वर्णविशेष्यकरं कर्म "	
निवृत्तिर्मौखः "		प्रसादशताः "		षट् रूपेणः "		सत्ववैशेष्यकराणि "	
तस्योपायाः "		गर्मस्योत्पत्तिस्थिति विषयक-		पञ्च पित्तस्य "		पुंसवनस्य फलं तद्विधिश्च	
जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ... ३२५		प्रश्नप्रतिवचनावलिः "		चत्वारो मूत्रस्य "		गर्भस्थापनानि "	
मुक्तात्मनो लक्षणम् "		कालाकालमृत्युवादे सि-		त्रयो वसायाः "		गर्भोपधातकरा भावाः... ३४०	
अध्यायश्लोकाः... .. "		द्वांतः "		द्वौ मेदसः "		विगुणप्रजाजनने मातु-	
		वर्षशतमायुषः प्रमाणम-		एको मज्जः "		मिथ्याहारविहरादि-	
		सिन्हाले ३३३		मस्तिसृक्स्थार्धांजलिः "		कारणम् "	
शरीरविचयः षष्ठोऽध्यायः ।		संग्रहश्लोकाः "		शुक्रस्य-रूपेण-ओजस-		गर्भिण्या रोगेषूपचारः	
भिषग्विधायां शरीरविचय-				स्तावदेव "		विधिः "	
ज्ञानस्य प्रयोजनम्... ३२५				पाथिवादमेदेन शरीरांग-		असंपूर्णत्रिमासायाः पुष्प-	
शरीरलक्षणम् ३२६		शरीरसंख्याभिधानं सप्त-		विभागः "		दर्शने गर्भो न स्थास्यति "	
तस्य क्लेशविनाशकारणम् "		मोऽध्यायः ।				चतुष्प्रभृतिषु मासेषु पुष्प-	
धातुवैषम्यपदसार्थाः "		षट् त्वचः ३३४		जातिसूत्रीयाष्टमोऽध्यायः ।		दर्शने गर्भस्थापन-	
विरोधिनां धातूनां वृद्धि-		तासां नामानि "		श्रेयसीं प्रजामिच्छतोः		विधिः ३४१	
हासौ प्रकृत्यैव युग्-		शरीरस्यांगविभागः "		स्त्रीपुरुषयोः पृथगुप-		आमान्वयात्पुष्पदर्शनं	
पत् "		पृथक्पृथक् शतत्रयाण्य-		क्रमः ३३७		गर्भबाधकम् "	
मैषम्यप्रयोगे इष्टं फलं		स्तीनि "		रजस्वलायाश्चिरात्रवर्तन-		उपविष्टकर्गर्भस्य लक्षणम्	
धातुसाम्यम् "		तेषां विभागः "		प्रकारः "		नागोदरस्य "	
स्वस्थवृत्तानुष्ठानेन्येतदेव		पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि "		ऋतुमत्याश्चतुर्थदिनकृत्वम्		तयोरुभयोश्चित्सितम्	
प्रयोजनम् ३२७		पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि "		पुत्रकामनायां युग्मदिनेषु		प्रसुप्तगर्भे उपचारः "	
आहारविहारानां सम्यगु-		पञ्च कर्मेन्द्रियाणि "		मैथुनविधिः "		गर्भिण्या उदावर्ते चिकि-	
पयोगः "		हृदयं चेतनाधिष्ठानम्... .. "		दुद्धितुकामनायामयुग्मेषु		त्तितम् "	
धातुसाम्यानुग्राहकस्वस्थ-		दश प्राणायतनानि "		न्युब्जपाश्वगतस्त्रीसंवेशन-		अंतर्मृतगर्भाया लक्षणम् ३४२	
वृत्तम् "		तेषु गर्भसंख्यातानि "		निषेधः "		तत्रोपायः "	
शरीरधातूनां वृद्धिहास-		पञ्चदश कोष्ठांगानि "		तत्र कारणम् "		व्यपगतगर्भशङ्काया उप-	
प्रकारः "		षट्पञ्चाशत्प्रत्यंगाणि ... ३३५		उत्तानायां बीजं निधापयेत्		चारः "	
संख्यासामर्थ्यरूपकराः श-		नव ज्ञायुशतानि "		मैथुनांते शीतोदकेन परि-		निर्विकारमाप्यायमानस्य	
रीरधातुगुणाः ३२८		सप्त शिराशतानि "		पेचनम् "		गर्भस्य प्रतिमासिकं कर्म	
सर्वधातुगुणानां सामान्य-		द्वे धमनीशते "		कीदृशी स्त्री गर्भं न धत्ते		तस्य फलम् "	
गावृद्धिविपर्ययाद्भासः "		पञ्च पेक्षीशतानि "		विगुणां वा प्रजां ज-		नवमासात्प्राक्सुतिका-	
शुक्रक्षये उपयोग्यद्रव्याणि		सप्तोत्तरं गर्भशतम् "		नयति "		गारनिर्माणम् ... ३४३	
मूत्रक्षये "		द्वे संधिशते "		मैथुनाथे वर्जनीया स्त्री		तत्र संपादनीयाः संभाराः	
पुरीषक्षये "		त्रिंशच्छतसहस्राणि नव-		वर्जनीयः पुरुषः...		सुतिकागारप्रवेशविधिः...	
धातक्षये "		शतानि च षट्पञ्चा-				आसन्नप्रसवाया लक्ष-	

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
प्रसववेदनाप्रादुर्भावे		पुष्पितातुरलक्षणम् ...	॥	अवाक्शिरसीय अष्ट-		तदयोग्यपुरुषाः ...	३७४
कर्तव्यम् ...	३४४	आतुरशरीराणां गंधज्ञानम्	॥	मोऽध्यायः ।		आमलकीगुणाः ...	॥
गर्भिण्या वेदनाभिः संक्षि-		रसज्ञानम् ...	॥	मुमूर्षतामपराणि लक्षणानि	३६२	प्रशस्तौषधिवर्णनम्	॥
श्यमानायाः कर्तव्यम्	॥	यूकामक्षिकादिवृत्तस्त्रीका-				ब्राह्म्यरसायनम्	॥
प्रसूतेरनन्तरं कर्तव्यम् ...	॥	रत्यागात्तस्यानुमानम् ...	॥	यस्य श्यावनिमित्तीयो		द्वितीयं ब्राह्म्यरसायनम्	३७५
जातमात्रस्य कुमारस्यो-		संग्रहश्लोकाः ...	३५४	नवमोऽध्यायः ।		च्यवनप्राशः ...	॥
पचारः ...	॥			अन्यानि मुमुर्षुलक्षणानि	३६३	चतुर्थामलकरसायनम्...	३७६
तस्य नाडीकल्पनविधिः	३४५	परिमर्षणीयस्तृतीयोऽध्यायः ।				पंचमामलकरसायनम्	॥
ताभिः पच्यमाना सती		स्पृश्यानां भावानामनिमित्तं		सद्योमरणीयो दशमोऽध्यायः ।		हरीतकीरसायनम्	॥
तत्रावचूर्णनम् ...	३४६	भृशं विकृतत्वमरिष्ट-		सद्योमुमूर्षतां लक्षणानि	३६४	द्वितीयं हरीतकीरसायनम्	॥
जातकर्मविधिः ...	॥	लक्षणम् ...	॥				
स्तन्यपानम् ...	॥	एतद्व्याख्यानम् ...	॥	अणुज्योतीय एकाद-		द्वितीयः प्राणकामीयो	
रक्षाविधानम् ...	॥			शोऽध्यायः ।		रसायनपादः ।	
सूतिकायाः स्वस्थवृत्तम्	॥	इन्द्रियानीकं चतुर्थोऽध्यायः ।		असाध्यातुराणां लक्षणानि	३६५	रसायनप्रभावः ...	॥
नामकरणविधिः ...	॥	आतुरस्थानिमित्त इन्द्रियज्ञा-		तेषामन्नोदकस्पर्शोपि निषिद्धः	॥	यावद्भोगोत्पत्तिकारणम्	३७७
आयुष्मतां कुमारानां		नविपर्यासस्तन्भरण-		अरिष्टपदनिर्वचनम्	॥	आमलकघृतम्...	॥
लक्षणानि ...	॥	लक्षणम् ...	३५५			आमलकाबलेहः	॥
धात्रीपरीक्षा ...	३४७	एतद्व्याख्यानम् ...	॥	गोमयचूर्णीयो द्वादशो-		द्वितीय आमलकाबलेहः	॥
कुमारागारविधिः ...	३४८			ऽध्यायः ।		विडंगाबलेहः ...	३७८
अध्यायसंग्रहः...	॥	पूर्वरूपीयः पंचमोऽध्यायः ।		मरिष्यतो लक्षणानि ...	३६७	तृतीय आमलकाबलेहः	॥
समाप्तं शरीरम् ।		असाध्यविकाराणां पूर्व-		दूतानामशुभसूचकगमनम्	३६८	नागबलारसायनम्	॥
इन्द्रियस्थानम् ।		रूपाणि मुमूर्षतां स्व-		अशुभमौत्पातिकं कर्म ...	॥	बलादिरसायनम्	॥
वर्णस्वरीयः प्रथमोऽध्यायः ।		प्राश्च ...	३५७	मुमूर्षतां गृहावस्था ...	॥	भञ्जातकक्षीरम्	॥
आतुरस्थायुषः प्रमाणविशेषं		कतमानिशरीरियः षष्ठो-		इन्द्रियस्थानसंग्रहः ...	॥	भञ्जातकक्षौद्रम्	३७९
जिज्ञासमानेन भिषजा		ऽध्यायः ।		इन्द्रियस्थानं समाप्तम् ।		॥ तैलम्	॥
परीक्षया भावविशेषाः	३४९	कतमानि व्याधिमन्ति शरी-		चिकित्सितस्थानम् ।		॥ विधिः	॥
परीक्षयाणि द्विविधानि ...	॥	राण्यसाध्यत्वात्परिवर्ज-		प्रथमोऽध्यायः ।		॥ गुणाः	॥
प्रकृतिर्हि जातिकुलदेशका-		नीयानि ...	३५९	अभयामलकीयरसायनपादः ।		रसायनप्रशंसा	॥
लवयःप्रत्यात्मनियता	३५०	पञ्जरूपीयः सप्तमोऽध्यायः ।		भेषजनामानि ...	३७२	तृतीयः करप्रचितीयो	
विकृतिस्तु लक्षण-लक्ष्यनि-		छायाश्रयं रिष्टम् ...	३६०	तद्विविधम् ...	॥	रसायनपादः ।	
मित्तानिमित्तानुरूपा च	॥	छायाकृमेद्वैविध्यम् ...	॥	तस्य विवरणम्	॥	आमलकायरसायनम्	॥
प्रकृतिविकृतिमेदानां		त्रिविधं प्रमाणम् ...	३६१	अभेषजं द्विविधम्	॥	रसायनसेवने ब्रह्मचर्यादी-	
लक्षणानि ...	॥	प्रतिच्छायालक्षणम्	॥	रसायनलक्षणम्	॥	नाभावइयकत्वम् ...	३८०
मुमूर्षणामातुराणां पुरुषा-		खादीनां पचानां पंचच्छायाः	॥	रसायनगुणाः ...	॥	केवलामलकरसायनम्...	॥
श्रितलक्षणानि वर्णानु-		तासां लक्षणानि ...	॥	रसायननिर्वचनम्	॥	लौहादिरसायनम्	॥
सारीणि ...	३५१	प्रभायास्तैजसत्वम्	॥	वाजीकरणलक्षणम्	३७३	पेंद्रीरसायनम् ...	॥
तान्येव स्वरायत्तानि ...	॥	प्रभा सप्तविधा...	॥	अभेषजलक्षणम्	॥	मेध्यरसायनानि	३८१
पुष्पितेन्द्रियो द्वितीयोऽध्यायः ।		तत्र शुभाशुभविशेषः ...	॥	रसायनानां द्विविधप्रयोगः	॥	पिप्पलीरसायनम्	॥
मरिष्यतः पूर्वरूपमरिष्टा-		छायाप्रभयोर्भेदकलक्षणम्	॥	कुटीप्रावेशिकविधिः	॥	पिप्पलीवर्धमानं रसायनम्	॥
ख्यम् ...	३५२	मुमूर्षणां कानिचिल्लक्षणानि	॥	संशोधनविधिः...	॥	त्रिफलारसायनम्	॥
अरिष्टभावे मरणाभावः	३५३	हरीतकीगुणाः ...	॥	हरीतकीगुणाः ...	॥	द्वितीयं	॥

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
त्रितीयं	॥	वृष्यमांसं	॥	वृष्यगुडिका	॥	विविधज्वरेषु पृथक्पृथ-	
चतुर्थं	॥	वृष्यमाषः	॥	वृष्या लप्सिका	॥	गुपचारः	॥
शिलाजतुगुणाः	॥	वृष्यशुक्ररसः	॥	वृष्यपदार्थवर्णनम्	॥	लघनफलमाह	४०६
शिलाजतुभावनाविधिः ३८२	॥	अन्यो वृष्यरसः	॥	मैथुनविधिः	॥	यवाग्वः	॥
शिलाजतुप्रकाराः	॥	शोधनपूर्विका एव वाजी-		षोडशवर्षात्पूर्वं सप्तत्याः		अवस्थाविशेषे देयं जलम्	४०७
शिलाजतुरसायनम्	॥	करणयोगाः सिद्धिदाः ॥	॥	परतः स्त्रीसंयोग-		तरुणज्वरे अवस्थाविधेयं	
		संग्रहश्लोकाः ।		निषेधः	॥	वमनम्	॥
आयुर्वेदसमुत्थानीयरसायन-		आसिक्तक्षीरिकं वाजीकरण-		अतिवालकृतसंभोगे दोष-		उक्तावस्थाव्यतिरेकेण वम-	
पादश्चतुर्थः ।		पादं व्याख्यास्यामः ।		वर्णनम्	॥	ने दोषमाह	॥
ऋषीणां इंद्रोपगमनम्	॥	अपत्यकरा षष्टिकादि-		स्त्रीगमनाक्षमत्वकारणानि ॥		वमनलघनयोरनंतरं यद्वि-	
आयुर्वेदपरंपरा ... ३८३	॥	गुटिका ३८९	॥	शुक्रस्य प्रसेचने अष्टौ हेतवः ३९४		धेयम्	॥
इंद्रोक्तरसायनम्	॥	वृष्यपूपलिकयोगः ... ३८९	॥	फलवच्छुक्रलक्षणम् ।		तर्पणविधिः	४०८
द्रोणीप्रावेशिकरसायनम् ॥		अपत्यकरः स्वरसः ... ॥	॥	ज्वरचिकित्सितस्तृती-		विरेचनवस्तिविधिः	॥
अपरमिंद्रोक्तरसायनम् ... ॥		वृष्यक्षीरम् ॥	॥	योऽध्यायः ।		शिरोविरेचनाभ्यंगादि ... ॥	
कुटीप्रवेशः केषां हितः ॥		॥ दूतम् ॥	॥	ज्वराधिकारे प्रश्नावलिः ३९५		यवागूत्तरकालं भेषजम्	४०९
तदितरेषां सौर्यमारुतिको		॥ दध्यादि ॥	॥	ज्वरस्य प्रागुत्पत्तिः ... ॥		दशाहात्परतः प्रायः	
हितः ॥		॥ दुग्धादि ॥	॥	॥ पूर्वरूपम् ॥		कर्तव्यम् ॥	
रसायनप्रयोगा मनःशरीर-		षष्टिकौदनप्रयोगः ... ॥	॥	॥ अधिष्ठानम् ... ३९६		उक्तसर्पिष्णानापवादवि-	
शुद्धानां प्रयत्नात्मनामेव		नक्रांडपाकवृष्ययोगः ... ३९०	॥	॥ सामान्यलक्षणम् ॥		षयम् ४१०	
सिद्ध्यन्ति ॥		संग्रहश्लोकाः ॥		॥ मेदाः ॥		क्षीरावस्थामाह ॥	
मिषकप्रशंसा ३८५		माषपर्णस्तृतीयः पादः ॥		शरीर-मानसिकज्वरयो-		ज्वरक्षीणस्य शोधनम् ... ॥	
बल्यर्थं चिकित्सानिषेधः ॥		वृष्यदुग्धम् ॥	॥	भेदकलक्षणम् ॥		अनुवासनविषयम् ॥	
जीवितदानमेव परं दानम् ३८६		वृष्यदुग्धप्रयोगाः ... ॥	॥	अंतर्बहिर्वेगज्वरलक्षणम् ३९७		बहिःपरिमारजनम् ॥	
अध्यायसंग्रहः ।		वृष्यपायसः ॥	॥	प्राकृतज्वरः ॥		ज्वरे यवाग्वः ४११	
द्वितीयोऽध्यायः प्रथमः		॥ पूपलिकाः ... ३९१	॥	विकृतज्वरः ॥		॥ शूषाः ॥	
पादः ।		॥ दुग्धम् ॥	॥	साध्यासाध्यलक्षणम् ... ३९८		॥ शाकम् ४१२	
वाजीकरणम् ॥		॥ मधुकचूर्णप्रयोगः ... ॥	॥	संततज्वरः ३९९		॥ मांसरसाः ॥	
संप्रयोगशरमूलीयम् ... ॥		॥ शतावरीदूतम् ॥	॥	संततज्वरः ॥		॥ अनुपानक्रमः ॥	
वाजीकरणप्रशंसा ॥		हर्षोत्पादकयोगः ॥	॥	अन्येषुस्तृतीयकचातुर्थि-		ज्वरघ्नकषायाः ॥	
तस्यक्षेत्रं ब्रह्मणी स्त्री ख्या-				कज्वराः ॥		संततादिपंचविधज्वरेषु	
श्रयश्चंद्रियाथैधिकतर-				धात्वाश्रितज्वराः ... ४००		कषायाः ४१४	
प्रीतिजनकः ॥		पुमाज्ञातबलादिकश्चतुर्थः		सततादीनामुपशयः ... ४०१		अन्यकषायाः ४१४	
स्त्रीप्रशंसा ३८७		पादः ।		द्वंद्वजः ४०२		जीर्णज्वरे दूतोपयोगः ... ४१५	
वृष्यतमस्त्रीलक्षणम् ... ॥		वृष्यमांसगुडिका ... ३९२	॥	पूर्वोक्तज्योदशविधसन्नि-		ज्वरहरं दूतम् ॥	
अनपत्यस्य पुरुषस्य निंदा ॥		वृष्यमाहिपरसः ॥	॥	पातस्य लक्षणानि ... ४०३		वासार्थं दूतम् ४१६	
बहुसंतानस्य प्रशंसा ... ॥		वृष्यदूतमृष्टमत्स्यमांसानि ॥		सन्निपातलक्षणम् ... ४०४		बलायं दूतम् ॥	
ब्रह्मणीगुटिका ॥		गर्माधानकरो योगः ... ॥	॥	आगंतुज्वरः ॥		ज्वरहरं वमनम् ... ४१७	
वाजीकरणदूतम् ॥		वृष्यो पूपलिकायोगौ ... ३९३	॥	अभिपंगज्वरलक्षणानि ... ॥		॥ विरेचनं पयश्च ॥	
वाजीकरणमिहिरसः ... ३८८	॥	वृष्यमापादिपूपलिकाः ... ॥	॥	ज्वरसमाप्तिः ॥		ज्वरप्रशमनो निरूहः ... ॥	
वृष्यरसः ॥		वृष्ययोगः ॥	॥	आमज्वरलक्षणम् ... ४०५		ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥	
अन्यो वृष्यरसः ॥		अपत्यकरं दूतम् ॥	॥	पक्वज्वरलक्षणम् ॥		शिरोविरेचन-नावनिक-	
						तैलादिप्रयोगः ... ४१८	

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
दाहज्वरे चंदनादितैलम्	॥	उच्छिष्टरक्तपित्त आदौ स्तं-		चिकित्सा...	॥	पंचकोलघृतम् ...	॥
दाहज्वरघ्न उपचारः ...	॥	भनमयोग्यम् ...	॥	गुल्मनाशकक्रियाक्रमः ...	॥	मिश्रकः खेहः ...	॥
शीतज्वरे अगुर्वादितैलम्	४१९	तथाविधस्तंभनजन्यविकाराः	॥	तत्र खेहोपयोगविरेचनम्	॥	दंतीहरीतकी ...	४३८
शीतज्वरघ्नोपचारः ...	॥	रक्तपित्तादौ लंघनतर्पण-		तर्पणम् ...	४३३	कफगुल्मप्रयोगाः ...	॥
लंघनादिक्रमविधिनियमः	४२०	विधिः ...	४२६	विदग्धगुल्मे भिषग्जितं		रक्तगुल्मचिकित्सा ...	॥
ज्वरस्य पाककालः ...	॥	रक्तपित्तिनां भोजनम् ...	॥	शस्त्रम् ...	॥	अध्यायसंग्रहः...	४३९
दोषमेदेन पृथगुपक्रमः ...	॥	सूपयूपार्थे प्रशस्त-		अपक्वगुल्मलक्षणम् ...	॥		
सन्निपातज्वरचिकित्सा	॥	धान्यानि ...	॥	विदग्धमान ...	॥	प्रमेहचिकित्सितं षष्ठोऽध्यायः।	
सन्निपातज्वरस्थाते कर्णमूले		प्रशस्तशाकम् ...	॥	पक्व ...	॥	प्रमेहनिदानम्...	॥
शोथोत्पत्तिः ...	४२१	रक्तपित्तहिता रसाः ...	॥	शस्त्रक्रियाविधौ धान्वंतरी-		दोषविभागेन विंशतिः	
तत्र चिकित्सा ...	॥	यवागवः ...	॥	याणामधिकारः ...	॥	प्रमेहाः ...	॥
विसर्पविस्फोटकादिजनितः		रक्तपित्ते जलम् ...	॥	व्यधशोधनरोपणे वैधानाम्	॥	तेषां साध्यासाध्यादि	
ज्वरे घृतपानम् ...	॥	रक्तपित्तस्य वमनविरेचना-		गुल्मे सर्पिःपानम् ...	॥	विभागः सहेतुकः...	॥
जीर्णज्वरे उपचारः ...	४२२	भ्यां साधनम् ...	४२७	वमनम् ...	॥	प्रमेहे दोषदूष्याः ...	॥
तृतीयकचतुर्थकज्वरे सा-		वमनविरेचनयोगाः ...	॥	खेहस्वेदौ ...	॥	दशकफजप्रमेहाः ...	४४०
धारणीं चिकित्सां कुर्यात्	॥	वमनविरेचनायोग्यस्य		वस्तिविरेचने	॥	पैत्तिकाः षट् प्रमेहाः ...	॥
विषमज्वरचिकित्सा ...	॥	संशमनम् ...	॥	चूर्णनिर्व्यूहाः	॥	चत्वारो वातमेहाः ...	॥
विषमज्वरघ्नप्रयोगाः ...	॥	वैडूर्यादिसहस्रितजल-		क्षारप्रयोगः ...	॥	प्रमेहस्य पूर्वरूपाणि ...	॥
तत्र दैवव्यपाश्रयचिकित्सा	॥	दानम् ...	४२८	दाहः ...	॥	दुर्बलस्य प्रमेहिणो बृंहणं	
धातुमेदेन ज्वरस्य पृथगुप-		रक्तपित्ते घृतानि ...	॥	गुल्मघ्नं व्यूषणादिघृतम्	४३४	कार्यम् ...	॥
क्रमः ...	॥	वासाघृतम् ...	॥	अपरं ...	॥	दोषबलाधिकस्य संशोध-	
आगतंज्वरचिकित्सा ...	॥	रक्तपित्तनाशकघृतवर्गः	४२९	गुल्मघ्नं षट्पलघृतम् ...	॥	नम् ...	॥
स्मृतिज्वरचिकित्सा ...	॥	क्षाराः ...	॥	हिंगुसौवर्चलादिघृतम् ...	॥	संशोधनादूर्ध्वं संतर्प-	
विगतज्वरलक्षणम् ...	४२३	शतमूलादिघृतम् ...	॥	हृत्पुपादिघृतम् ...	॥	णम् ...	४४१
ज्वरमुक्तस्य स्वस्थवृत्तम्	॥	अन्योपचाराः ...	४३०	पिप्पल्यादिघृतम् ...	॥	अपतर्पणजन्यविकाराः...	॥
पुनर्व्यावृत्ते ज्वरे चिकित्सा	॥	अध्यायसंग्रहः ...	॥	हिंवादिचूर्णं गुडिका च	४३५	संशोधनायोग्यस्य संशम-	
अध्यायसंग्रहः...	॥			अन्यप्रयोगाः ...	॥	नम् ...	॥
		गुल्मचिकित्सितं		लज्जुनक्षीरम् ...	॥	कफमेहे दशकपायाः ...	४४१
		पंचमोऽध्यायः ।		तैलपंचकम् ...	॥	पैत्तिकमेहे ...	॥
रक्तपित्तचिकित्सितं		गुल्मनिदानम्...	॥	शिलाजतुप्रयोगः ...	॥	सर्वमेहोपयोगिकपायौ ...	॥
चतुर्थोऽध्यायः ।		गुल्मस्य पंच स्थानानि...	४३१	वस्तिक्रिया ...	४३६	मेहघ्नतैलघृतानि ...	॥
तत्र प्रश्नोपक्रमः ...	॥	वातगुल्मनिदानम् ...	॥	तैलम् ...	॥	समुद्भूतेषु सर्वप्रमेहेषु कषायः	॥
रक्तपित्तयोर्दुष्टत्वादि ...	४२४	लक्षणम् ...	॥	नीलिण्यादिघृतम् ...	॥	मध्वासवः ...	४४२
रक्तपित्तसंज्ञाया उपपत्तिः	॥	पैत्तिकगुल्मनिदानम् ...	॥	रोहिण्यादिघृतम् ...	॥	दंतिभ्रष्टातकयुक्तासवः...	॥
रक्तपित्तस्थाधिष्ठानम् ...	॥	लक्षणम् ...	॥	त्रायमाणादिघृतम् ...	॥	विविधैर्मक्ष्यादिभिः	
कफजरक्तपित्तलक्षणम् ...	॥	कफगुल्मनिदानम् ...	॥	आमलकादिघृतम् ...	॥	साधनम् ...	॥
वातिकं ...	॥	लक्षणम् ...	॥	द्राक्षादिघृतम् ...	४३७	कफपित्तजमेहेष्वादावपत-	
पैत्तिकं ...	॥	लक्षणम् ...	॥	वासाघृतम् ...	॥	पणं कार्यम् ...	॥
सान्निपातिकं ...	४२५	त्रिदोषज ...	४३२	त्रायमाणादिघृतमपरम्...	॥	रक्तपित्तनिमित्तविकृतमूत्रे	
रक्तपित्तस्य द्विधा गतिः...	॥	रक्तगुल्मनिदानम् ...	॥	गुल्मे हितमन्नपानम् ...	॥	प्रमेहाभासः ...	॥
तद्वाराणि ...	॥	लक्षणम् ...	॥	गुल्ममेदविधिः ...	॥	तत्र निश्चयः ...	४४३
साध्यासाध्यनिश्चयः ...	॥	रक्तगुल्मः स्त्रिया एव ...	॥	दशमूलीघृतम् ...	॥	प्रमेहे द्विविधो विचारः...	॥
रक्तपित्तेऽनुबंधः ...	॥	तस्य दशमभासादूर्ध्वं	॥	भ्रष्टातकादिघृतम् ...	॥		

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
सपूर्वरूपकफपित्तमेहाः		विपादिकायां तैलघृते ...	॥	तस्योपद्रवाः ...	॥	कफोन्मादनिदानम् ...	॥
क्रमेणवातकुन्मेहा-		मंडलकुष्ठे लेपः ...	॥	राजयक्ष्मणस्त्रिदोषजत्वम् ४५५	॥	लक्षणम् ...	॥
श्वासाध्याः ...	॥	अपरो लेपः ...	॥	शिरःपार्श्वसंश्ले संशम-		सन्निपातनिदानलक्षणानि	॥
पित्तकृतानां याप्यत्वम्	॥	वातकफजकुष्ठलेपाः ...	॥	नी क्रिया ...	४५६	आगंतून्मादनिदानम् ...	४६१
मेदसोऽनतिदुष्टत्वे साध्य-		पङ्कजादिलेपः ...	॥	तदादिविकारेषु सामान्यो-		भूतोन्मादलक्षणम् ...	॥
त्वम् ...	॥	सिध्मकुष्ठे लेपः ...	॥	पक्रमः ...	॥	देवोन्माद	॥
अध्यायसंग्रहः ...	॥	कुष्ठे स्नानपाने ...	॥	गोक्षुरादिघृतम् ...	४५७	गुरुवृद्धाद्युन्मत्तलक्षणम् ...	॥
		अभ्यंगः ...	॥	जीवन्यादिघृतम् ...	॥	पित्तुन्मत्तलक्षणम् ...	॥
कुष्ठचिकित्सितं सप्तमोऽध्यायः ।		द्वितीयोऽभ्यंगः ...	४५०	बलादि	॥	गंधवोन्मत्तलक्षणम् ...	॥
कुष्ठोत्पत्तिः ...	४४४	कुष्ठघृतानि ...	॥	यक्ष्मिणां ज्वरदाहेषु		यक्ष्मोन्मत्त	॥
कुष्ठानां दोषद्व्याणि ...	॥	तिक्तषट्पलघृतम् ...	॥	चिकित्सा ...	॥	राक्षसोन्मत्त	॥
अष्टादश कुष्ठानि ...	॥	महातिक्तघृतम् ...	॥	कफप्रसेके छर्द्यादिक्रिया	॥	ब्रह्मराक्षसोन्मत्त	॥
सर्वं कुष्ठं त्रिदोषजम् ...	॥	महाखदिरघृतम् ...	४५१	सैव वमने ...	॥	पिशाचोन्मत्त	॥
कुष्ठस्य प्राग्रूपम् ...	॥	कृमिकुष्ठे स्नानपानादि ...	॥	अतीसारनाशनयोगाः ...	॥	तत्तदुन्मादागमदिवसाः	४६२
अष्टादशकुष्ठानां लक्षणानि	॥	श्वित्रे लेपाः ...	॥	तदर्थसाधकान्नपानव्यं-		हिंसाद्युन्मत्तलक्षणम् ...	॥
तत्र सप्त महाकुष्ठानि ...	४४५	कस्यचित्क्षीणपापस्यैव		जनादि ...	॥	अभिचाराभिशापजो-	
एकादश क्षुद्राणि ...	॥	श्वित्रं नश्यति ...	॥	मुखवैरस्यनाशनक्रिया	॥	न्मादलक्षणम् ...	॥
तत्कुष्ठेषु दोषाधिक्यम् ...	॥	श्वित्रस्य त्रैविध्यम् ...	॥	यमानीषाडवम् ...	४५८	उन्मादे सामान्योपक्रमः	॥
तत्रोद्विक्तदोषस्यादौ शमः	॥	प्रायश्चल्लिदोषत्वम्	॥	तालीसादिचूर्णं गुटिकाश्च	॥	कल्याणघृतम् ...	४६३
कार्यः ...	॥	असाध्यश्वित्रलक्षणम् ...	॥	क्षीणमांसाय यक्ष्मिणे वृंहण-		महाकल्याणघृतम् ...	॥
तदन्वबन्धस्य ...	॥	किलासस्य हेतुः ...	॥	मांसानि ...	॥	महापैशाचिकघृतम् ...	४६४
कुष्ठेषु वातलक्षणम् ...	॥	संग्रहश्लोकाः ...	॥	काकगृध्रोल्कादिमांसानि		लशुनादिघृतम् ...	॥
पित्त	॥			छन्नोपसिद्धानि देयानि	॥	अपरं लशुनादिघृतम् ...	॥
कफ	॥	राजयक्ष्मचिकित्सित-		वातशोषिणे प्रसहादिमांसम्	॥	नस्यांजनम् ...	॥
कुष्ठविशेषे चिकित्सात्यागः	॥	मष्टमोऽध्यायः ।		कफपित्तपरीतानां प्रतुदादि	॥	अंजनम् ...	॥
कुष्ठनुक्तियाविशेषः ...	४४६	राजयक्ष्मणः प्रागुत्पत्तिः	४५२	राजयक्ष्मणि मद्यानुपान-		सर्वोन्मादचिकित्सा ...	४६५
सर्वकुष्ठनाशकयोगः ...	४४७	रोगस्यास्य राजयक्ष्मणसं-		गुणाः ...	॥	संग्रहश्लोकाः ...	॥
सुप्तिकुष्ठनाशकयोगः ...	॥	ज्ञायाः कारणम् ...	॥	शोषेणुदृतानि ...	॥		
मध्वासवः ...	॥	राजयक्ष्मणश्चतुर्विधा हेतवः	॥	राजयक्ष्मणि बाह्योपक्रमः	४५९	अपस्मारचिकित्सितं	
कनकविद्ररिष्टम् ...	॥	साहसिकयक्ष्मणो रूपाणि	॥	संग्रहश्लोकाः ...	॥	दशमोऽध्यायः ।	
कुष्ठनाशककाथासव-		वैगसंधारणजस्य रूपाणि	॥			अपस्मारव्युत्पत्तिः ...	४६६
विशेषः ...	॥	क्षयजस्य ...	४५३	उन्मादचिकित्सितं नवमो-		अपस्मारस्योद्भवः ...	॥
कुष्ठेषु हिताहितानि ...	॥	विषमाशनस्य ...	॥	ऽध्यायः ।		अपस्मारलक्षणानि ...	॥
कुष्ठल्लेपाः ...	४४८	राजयक्ष्मणः पूर्वरूपम् ...	॥	उन्मादनिदानम् ...	॥	अपस्मारश्चतुर्विधः ...	॥
कषायाः ...	॥	राजयक्ष्मणः पुरीपरक्षणं	॥	संप्राप्तिः ...	४६०	वातापस्मारलक्षणानि	॥
कुष्ठल्लेपानि ...	॥	तत्कारणं च ...	॥	उन्मादस्य सामान्यलक्ष-		पित्तापस्मार	॥
श्वेतकरवीरादितैलम् ...	॥	राजयक्ष्मण एकादशरूपाणि	॥	णानि ...	॥	कैष्मिकापस्मार	॥
श्वेतकरवीरपत्रादितैलम्	॥	प्रकारांतरेण षट् ...	॥	द्वैविध्यम् ...	॥	त्रिदोषजापस्मार	॥
तिक्तेश्वाकुतैलम् ...	४४९	साध्यासाध्यता ...	॥	वातोन्मादकारणम् ...	॥	असाध्यापसाराः ...	॥
कनकक्षीरतैलम् ...	॥	प्रतिश्यायस्योद्भवः ...	४५४	लक्षणम् ...	॥	अपसारे आदौ वमनादि-	
सिध्मलेपः ...	॥	लक्षणानि ...	॥	पित्तोन्मादनिदानम् ...	४६०	चिकित्सा ...	॥
कुष्ठल्लेपानि ...	॥	राजयक्ष्मणो लक्षणम् ...	॥	लक्षणम् ...	॥	तदनु पंचगव्यघृतम् ...	॥

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
महापंचगव्यधृतम् ...	॥	पुनर्नवाचरिष्टः ...	४७६	अर्शसामधिष्ठानम् ...	॥	अशौहरं दधि तक्रं च ...	॥
अपस्मारनाशनधृतानि ...	॥	त्रिफलाचरिष्टः ...	॥	सहजार्शसामाकृतयः ...	॥	वातश्लेष्मार्शसांतक्रं परमौ-	
अपसारे अभ्यंगः ...	४६७	क्षारगुडिका ...	॥	तैरुपहतस्य जन्मप्रसृत्यति-		पथम् ...	॥
॥ प्रलेपनम् ...	॥	गुडार्द्रकप्रयोगः ...	॥	कृशत्वादि ...	॥	तक्रप्रयोगकालादि ...	॥
॥ उत्सादनम् ...	॥	शिलाजतुप्रयोगः ...	॥	दोषजार्शसामुद्भवः ...	॥	त्रिविधतक्रप्रयोगः ...	॥
॥ अवसेचनम् ...	॥	कंसहरीतकी ...	४७७	तेषामाकृतयः ...	॥	तक्रप्रयोगे गुणाः ...	॥
॥ नस्यम् ...	॥	पटोलमूलाद्यं धृतम् ...	॥	सामान्येन ...	॥	अर्शस्तु पेयायवाग्वादि-	
॥ वर्तिः ...	॥	चित्रकाद्यं धृतम् ...	॥	वातार्शसां लक्षणानि ...	४९१	विधिः ...	४९४
॥ अंजनम् ...	॥	चित्रकादिधृतम् ...	॥	॥ हेतुः ...	॥	विविधा वातवचौनुलोमन-	
॥ धूपनम् ...	॥	अपरं चित्रकादि० ...	॥	पित्तार्शसां लक्षणानि ...	॥	प्रयोगाः ...	॥
अतत्वाभिनिवेशनिदान-		शैलेयाद्यं तैलम् ...	॥	॥ हेतुः ...	॥	अनुवासनम् ...	॥
लक्षणानि ...	४६८	विसर्पादीनां शान्त्यै प्रयोगाः	४८०	श्लेष्मिकार्शसां लक्षणानि	॥	अभयारिष्टः ...	४९५
तच्चिकित्सा ...	॥			॥ कारणानि ...	॥	दंत्यरिष्टः ...	॥
अध्यायसंग्रहः ...	॥			हेतुलक्षणसंसर्गाद्ब्रूव-		फलरिष्टः ...	॥
		उदरचिकित्सितं त्रयो-		णानि ...	॥	दुरालमारिष्टः ...	॥
		दशोऽध्यायः ।		अर्शसां पूर्वरूपम् ...	॥	कनकारिष्टः ...	४९६
क्षतक्षीणचिकित्सितं		उदरस्य निदाने प्रश्नोपक्रमः	॥	सर्वाण्यर्शांसि त्रिदोषजानि	॥	रक्तार्शस्तु द्विविधोऽनुबंधः	॥
एकादशोऽध्यायः ।		व्यासतो निदानं रूपाणि च	॥	अर्शसां कष्टतमत्वम् ...	॥	तत्र वातानुबंधलक्षणम्...	॥
क्षतनिदानम् ...	४६९	उपद्रवाः ...	४८२	असाध्यार्शसां लक्षणानि	४९२	॥ श्लेष्मानुबंध०	॥
क्षीणरोगनिदानम् ...	॥	साध्यासाध्यत्वम् ...	॥	याप्यार्शांसि ...	॥	रक्तार्शसां दुष्टरक्तसंग्रहण-	
सामान्यपृथगाकृतयः ...	॥	तस्मिन्नजातजललक्षणम्	४८३	कृच्छ्रसाध्यानि ...	॥	प्रयुक्तविकाराः ...	॥
असाध्ययाप्यसाध्यत्वम्	४६९	चिकित्सा ...	॥	सुखसाध्यानि ...	॥	रक्तस्रुतेरनंतरं तैक्तेरुपचारः	॥
उपचाराः ...	॥	पंचकोलधृतम् ...	४८६	शूलक्षाराग्निचिकित्सा	॥	पित्तोत्पन्नरक्तस्य स्तम्भनम्	॥
तत्र पलादिगुलिकाः ...	४७०	नागरधृतम् ...	॥	भूरितंत्रेण दृष्टकर्मणै-	॥	रक्तसंग्रहणयोगाः ...	॥
अमृतप्राश्यधृतम् ...	॥	चित्रकधृतम् ...	॥	व कार्या ...	॥	कुटजादिरसक्रिया ...	४९७
श्वदंष्ट्रादिधृतम् ...	॥	यवाद्यं धृतम् ...	॥	तद्विभ्रमान्महाननर्थः ...	॥	रक्तोऽतिप्रवृत्ते चिकित्सा	॥
शक्तुप्रयोगः ...	॥	पटोलाद्यम् ,...	॥	शुष्काण्यर्शांसि वातश्लेष्मो-	॥	रक्तपित्तोत्पन्नेष्वर्शस्तु शी-	
सर्पिर्गुंडः ...	४७१	नारायणचूर्णम् ...	॥	ल्वणानि ॥	॥	तोपचाराः...	॥
अपरः सर्पिर्गुंडः ...	॥	हृषपाद्यं चूर्णम् ...	४८७	स्त्रावीणि रक्तपित्तोत्पन्नानि	॥	दाहछेदगुदग्रंशेषु गुदजा-	
तृतीयसर्पिर्गुंडः ...	॥	नीलिन्याद्यं चूर्णम् ...	॥	शुष्कार्शसामादौ खेदस्वेदौ	॥	नां प्रतिसारणम् ...	॥
चतुर्थसर्पिमोदकः ...	४७२	लुहीक्षीरधृतम् ...	॥	तदनुसेचनम् ...	॥	पिच्छावस्तिः ...	४९८
सैधवादिचूर्णम् ...	॥	बलातैलादि ...	४८८	शूलार्तस्यावनाहनम् ...	॥	अनुवासन० ...	॥
षाडवः ...	॥	छिद्रांत्रस्य पिपीलिकादंशः	४८९	अर्शसां धूपनम् ...	॥	हीवेरादिधृतम् ...	॥
संग्रहश्लोकाः ...	॥	संग्रहश्लोकाः ...	॥	॥ प्रलेपाः ...	॥	मुनिषण्णकचांगेरीधृतम्	४९९
				रक्तार्शसां पुनःपुनः		अर्शस्तु तत्कृतगदेषु च मधु-	
				शोणित्वावसेचनम्	॥	राम्लशीतोष्णादीनां	
				गुदश्वयथुशूलार्तस्य त्र्युष-		व्यत्यासोपयोगः ...	॥
				णादिचूर्णपानम् ...	॥	अशौतिसारग्रहणीदोषाणां	
				अथवातिसारिकं पाचनम्	॥	परस्परहेतुत्वम् ...	॥
				पौर्वमक्तिकी सगुडामया	॥	प्लेपां हासवृद्धिरशिवला-	
				त्रिफलारसेन त्रिवृच्चूर्णम्	॥	पेक्षणी ...	॥
				तक्रप्रयोगाः ...	४९३	दुर्नामवतामन्नपानादिस्त्री-	
				तक्रारिष्टः ...	॥		

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
कारत्यागधोर्विचारः	॥	अध्यायसंग्रहः...	॥	प्रतमकसंतमकश्वासौ	॥	तत्रामातिसारलक्षणम्	॥
संग्रहश्लोकाः	...	पांडुरोगचिकित्सितं षोड-		स्थानविशिष्टं स्वेदम्	५२२	पक्वातिसार०	॥
		शोऽध्यायः ।		हिक्काश्वासिनोऽवस्थामेदः	॥	पित्तातिसारनिदानम्	॥
अहणीचिकित्सितं पंच-		पांडोः पंचविधत्वम्	॥	तयोश्चिकित्सा	॥	तस्य रूपाणि	॥
दशोऽध्यायः ।		हेतुलक्षणानि	५१३	मुक्ताद्यं चूर्णम्	५२३	श्लेष्मजातिसारनिदानम्	॥
अंतराग्निगुणाः...	॥	द्विविधा कामला	५१४	दशमूलाद्यं घृतम्	५२४	तल्लिगानि	॥
पचनव्यापारः...	५००	चिकित्सा	॥	तेजोवत्यादिघृतम्	॥	त्रिदोषजातिसारनिदानम्	५३३
रसादिधातूनां मलमूत्राणा-		घृतम्	॥	मनःशिलादिघृतम्	॥	शोणितादिधातुष्वतिप्रदु-	
मुत्पत्तिव्यवस्था	५०२	कडुकाद्यं घृतम्	॥	अध्यायसंग्रहः	॥	ष्टेषु लक्षणानि	॥
रौगैकदेशकृद्धेतुः	५०३	पथ्याघृतम्	॥	कासचिकित्सितं अष्टा-		तथाविधोऽतिसारः कृच्छ्र-	
अहणीदोषहेतुः	५०४	दंतीघृतम्	५१५	दशोऽध्यायः ।		साध्यः	॥
मंदाग्निव्यापारः	॥	द्राक्षाघृतम्	॥	कासनिदानम्	५२५	सन्निपातीकातिसार	
अहणीस्वरूपम्	५०५	हरिद्रादिघृतम्	॥	वातकासः	॥	लक्षणानि	॥
चिकित्सायां दशमूलाद्यं		नवायसचूर्णम्	॥	पित्तकासः	॥	भयशोकाभ्यामतिसा-	
घृतम्	५०६	मंझूरवटकः	५१६	कफजकासः	॥	रोत्पत्तिः	॥
त्र्युषणाद्यं घृतम्	॥	योगराजः	॥	क्षतज	॥	तयोर्लक्षणम्	॥
पंचमूलाद्यं घृतं चूर्णं च	॥	शिलाजतुवटकाः	॥	क्षयज	॥	एवं षडतीसाराः	॥
सामनिरामविडलक्षणम्	॥	पुनर्नवामंझूरम्	॥	चिकित्सा	॥	सन्निचिते दोषाणां निर्ह-	
चित्रकाद्या गुटिका	॥	धात्र्यावलेहः	॥	कंटकारीघृतम्	५२६	रणम्	५३४
मरिचाद्यं चूर्णम्	५०७	पुनर्मंझूरवटकाः	॥	पिप्पल्यादिघृतम्	॥	आमातिसारिणे संग्रहणं	
पंचप्रकाराय वागूः	॥	गौडोऽरिष्टः	५१७	त्र्युषणादिघृतम्	॥	न देयम्	॥
तक्रारिष्टः	॥	बीजकारिष्टः	॥	रास्नाघृतम्	॥	अत्र हेतुः	॥
चंदनाद्यं घृतम्	॥	धात्र्यरिष्टः	॥	चित्रकादिलेहः	॥	विवद्धदोषे हरीतकी	॥
नागराद्यं चूर्णम्	॥	विकल्पविधिः	५१८	अगस्त्यहरीतकी	५२७	मध्यदोषाणां प्रमथ्या-	
भूर्निवाद्यं चूर्णम्	५०८	हलीमकचिकित्सा	॥	वातकासचिकित्सा	५२८	दानम्	॥
किराताद्यं चूर्णम्	॥	संग्रहश्लोकाः	॥	पैत्तिककास	॥	अल्पदोषाणां लघ्नं	
मध्वासवः	॥	हिक्काश्वासचिकित्सितं		दशमूलादिघृतम्	५२९	प्रशस्तम्	॥
द्वितीयो	॥	ससदशोऽध्यायः ।		कंटकारीघृतम्	॥	तिस्रः प्रमथ्यायोगाः	॥
दुरालमासवः	॥	हिक्काश्वासयोः सद्यः		कुलत्थादिघृतम्	॥	वचादिपक्वजलपानम्	५३५
मूलासवः	॥	प्राणहरत्वम्	॥	कफजकासचिकित्सा	॥	क्षुत्क्षामातिसारिणे	
पिंडासवः	॥	हिक्काया निदानम्	॥	क्षतजकासचिकित्सा	५३०	लघ्वन्नम्	॥
मध्वारिष्टः	५०९	महाहिक्का	५१९	द्विपंचमूलादिघृतम्	॥	तत्रादिना सात्त्व्योपचारः	॥
क्षारघृतम्	॥	गंभीरा हिक्का	॥	गुडूच्यादिघृतम्	॥	अतिसारिणेऽन्नपानम्	॥
क्षारः	॥	यमिका हिक्का	॥	हरीतकीलेहः	॥	बालविल्वादिक्लृकः प्रवा-	
द्वितीयक्षारः	॥	क्षुद्रा हिक्का	॥	पद्मकादिलेहः	५३१	हिक्काघ्नः	॥
तृतीयक्षारः	॥	अन्नजा हिक्का	५२०	अध्यायसंग्रहः	॥	धान्ययूपकल्पनम्	॥
क्षारगुटिका	॥	महाश्वासः	॥	अतीसारचिकित्सितं एको-		वर्चःक्षयेऽन्नपानादि	॥
चतुर्थक्षारः	॥	ऊर्ध्वश्वासः	॥	नविंशोऽध्यायः ।		गुदत्रंशुरुजापहं चांगेरी-	
पंचमक्षारः	५१०	छिन्नश्वासः	॥	अतीसारस्य प्रागुत्पत्तिः	॥	घृतम्	॥
अग्निजनकप्रयोगाः	॥	तमकश्वासः	५२१	वातजातिसारस्योद्भवः	५३२	गुदत्रंशे चव्यादिघृतम्	॥
भस्मकचिकित्सा	५११					अनुवासनम्	॥
पथ्यापथ्यम्	५१२					क्षीरसौहिल्यम्	॥

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
रक्तपिच्छावशामक-		सामान्येन विसर्पनिदानम्	॥	रक्ते हृते वातपित्तोत्थव-		वातिकदेशगतविषम्	...
क्षीरप्रयोगः	...	विसर्पस्य संप्राप्तिः	...	विसर्पे प्रलेपाः	...	पैत्तिकदेशगत०	...
पित्तातिसारे लघ्नपाचने	॥	॥ आश्रयमेदेन	॥	वातकफजे प्रलेपाः	...	कफजस्थानगत०	...
तृष्यतो मुस्तपर्पटकादि-	॥	त्रैविध्यम्	...	विसर्पजित्सेकधृतानि च	॥	दूषीविषलक्षणम्	...
पक्ववारिमिरुपचारः	॥	तत्र गौरवलाघवे	...	चूर्णानि व्रणरोपणं धृतम्	५४७	पीतविषलक्षणम्	...
लंघितस्थाहारकाले यवा-	॥	अंतर्विसर्पलक्षणम्	५४३	प्रलेपविधिः	...	विषाद्रक्षणसाधनम्	...
गूमंडादिक्रमेणोपचारः	॥	बहिर्विसर्प०	॥	विसर्पिणामन्नपानानि	५४८	रक्तमोक्षणम्	...
पित्तातिसारप्रयोगविशेषः	॥	वातविसर्पनिदानम्	...	पैत्तिके शीतप्रायाणि	॥	मृतसंजीवनी	...
॥ षट्पेयाः	...	तस्य लिंगानि	...	चिकित्सितानि	॥	गंधनामाऽगदहस्ती	...
जीर्णौषधानांसां ग्राहिकर-	॥	पित्तविसर्पनिदानम्	...	कफजे रूक्षप्रायाणि	॥	क्षारागदः	...
सयुक्तपुराणरक्तशालि-	॥	तल्लक्षणानि	...	वातजे स्नेहिकानि	॥	सर्पादिविषमेदाः	...
भोजनम्	...	शैथिल्यविसर्पनिदानम्	५४४	अग्निविसर्पे वातपित्तप्र-	॥	दंष्ट्रामेदात्	...
आजक्षीरप्रयोगेण बलवर्ण-	॥	तद्रूपाणि	...	शमनम्	॥	कीटोत्पत्तिः	...
वृद्धिः	...	अग्निविसर्पनिदानम्	...	कर्दमे कफपित्तप्रशमनम्	॥	लताः	...
पैत्तिकबहुदोषातिसारे	॥	॥ लक्षणानि	...	अग्निविसर्पचिकित्सा	॥	आधुविषलक्षणम्	...
चिकित्सा	५३६	कर्दमविसर्पनिदानम्	...	कफजगलंगडोपशमः	॥	सर्पाणामसाध्यता	५६०
पित्तातिसाररेवस्तिप्रयोगाः	॥	॥ लक्षणानि	...	विसर्पे चिकित्सिते रक्तहरण-	॥	वातादिमेदेन चिकित्सा	॥
रक्तातिसारोद्भवः	...	अग्निविसर्पनिदानलक्ष-	॥	स्य प्राधान्यम्	॥	पंचशिरीषोदः	५६१
रक्तातिसारप्रयोगाः	॥	णानि	...	संग्रहश्लोकाः	५४९	नखदंतविषापहयोगः	॥
गुदपाके चिकित्सा	...	उपद्रवलक्षणम्	...			शंकाविषम्	...
कफातिसारे चिकित्सा	॥	उपद्रवं सत्वरं जयेत्	५४५	तृष्णारोगचिकित्सितं	॥	संग्रहश्लोकाः	...
जठरामयचिकित्सा	॥	साध्यासाध्यनिर्णयः	॥	द्वाविंशोऽध्यायः ।			
अतिसारे दोषजयक्रमः	॥	कफजविसर्पे प्रथमं लघ्नो-	॥	निदानम्	...	मदात्ययचिकित्सा चतु-	
		लेखने	...	तृष्णाप्राप्नुपम्	...	विंशोऽध्यायः ।	
छर्दिचिकित्सितं विंशोऽध्यायः		रूक्षशीतप्रलेपः	॥	उपद्रवाः	५५०	मधप्रशंसा	५६३
छर्दिनिदाने वातजालक्षणं	५३९	पित्तस्थानगते शोणिताव-	॥	वातजा	...	तत्पानविधिः	...
पित्तजा०	...	सेकविरेकौ...	॥	पित्तजा	...	वातिकेभ्यो गौडिकपैष्टिकं	॥
कफजा०	...	वातजविसर्पेप्यादौ विशेषतः	॥	कफजा	...	मधं हितम्...	५६४
त्रिदोषजा०	...	रूक्षणम्	...	आमजा	...	कफपित्ताधिकेभ्यः फाल-	॥
द्विष्टजा०	...	रक्तपित्तान्वयेप्यादौ स्नेह-	॥	उपसर्गजा	...	माधवशार्करम्	...
चिकित्सा	५४०	नमहितम्	...	असाध्यलक्षणम्	॥	विधिना पीतं मधममृतो-	॥
मनःशिलाचूर्णम्	...	वातोत्थवणे लघुदोषे पैत्तिके	॥	चिकित्सा	५५१	पमम्	...
छर्दिस्तंभनम्	...	च तित्कधृतपानम्	५४६	जलदाने दोषः	...	विपर्यये विषवत्	५६५
संग्रहश्लोकाः	...	महादोषे पैत्तिके विरेचनम्	॥			मधेन चेतोविकारप्रकारः	॥
		बहुदोषाया विरेचकं धृतं	॥	विषचिकित्सितं त्रयोविं-		मधगुणाः	...
		न देयम्	॥	शोऽध्यायः ।		ओजसो गुणाः	...
विसर्पचिकित्सितं एकविं-		विसर्पे विरेकरुधिरावसेक-	॥	विषस्य प्रादुर्भावः	५५३	मधगुणैरौजोगुणानां	॥
शोऽध्यायः ।		योरादौ प्रशस्तत्वम्	॥	तद्भेद-मेदाः	...	विषातः	...
विसर्पनामव्युत्पत्तिः	५४२	कफपित्तजे वमनम्	॥	स्यावरविषम्	...	हृदि मधगुणाविष्टे विकाराः	॥
विसर्पस्य सप्तविधत्वम्	॥	विसर्पनाशककषायादि	॥	जंगमम्	...	मधस्य त्रयो मदाः	...
द्वंद्वजानां दोषमेदेन	॥	शाखादुष्टे रक्ते रक्तहरणम्	॥	दंष्ट्रिवेगलक्षणम्	...	तेषां लक्षणानि	...
नामानि	...	तत्र दोषान्वितरक्तस्य	॥	विषगुणाः	५५४	मधेन मनसो महाशोभः	॥
विसर्पोत्पादकाः सप्तधातवः	॥	निर्हरणप्रकारः	॥				

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
मद्यगतदोषाः	॥	मदालये हर्षणीक्रियास-		तेषां प्रकोपने कारणानि	॥	वातव्याधिचिकित्सितं	
मद्यस्य स्वभावेनात्रस-		कारणाकारणा	॥	उदावर्तचिकित्सा ... ५७७		अष्टाविंशोऽध्यायः ।	
मत्वम्	॥	तथाप्युपशमाभावे क्षीर-		मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ... ५७८		वायोः श्रेष्ठत्वम् ... ५९३	
युक्त्या पीतस्य मद्यस्य गुणाः ५६६		प्रयोगः	॥	अश्मरीनिदानम् ... ॥		निरोगत्वेऽयमेव हेतुः ... ॥	
युक्तिलक्षणम्	॥	मद्यक्षीणस्य पयःप्रदाने हेतुः	॥	मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ... ५७९		स पञ्चधा	॥
मद्यस्य सत्त्वप्रकृतिदर्शक-		पयसामिहृते रोगेल्पाल्पम-		अश्मरीचिकित्सा ... ५८०		प्राणस्य स्थानम् तत्कर्म ... ॥	
त्वम्	॥	चपानप्रकारः	॥	हृद्रोगचिकित्सा ... ५८१		उदानस्य स्थानम् तत्कर्म	॥
सात्विका मद्यदोषैर्वैगुण्यं		विच्छिन्नमद्यस्य सहसा त-		त्र्युषणाद्यं घृतम् ... ॥		समानस्य स्थानम् तत्कर्म	॥
सहसा न यांति ... ५६७		त्पानेध्वंसकादिरोगोद्भवः	॥	पित्तहृद्रोगचिकित्सा ... ॥		व्यानस्य स्थानम् तत्कर्म	॥
सत्त्वप्रकृतिमेदेन मदालय-		संग्रहश्लोकाः ५७१		कफहृद्रोगचिकित्सा ... ५८२		अपानस्य स्थानम् तत्कर्म	॥
लक्षणमेदः	॥			पीनसनासारोग-		अशीतिमेदा वायोः ... ॥	
मद्यपाने सेव्यवर्ज्यसहायाः	॥	द्वित्रिणीयचिकित्सितं		निदानम् ५८३		निदानम्	॥
स्थिरसत्त्वशरीरादयः सह-		पञ्चविंशोऽध्यायः ।		पीनसनासारोग-		तस्य पूर्वरूपम्	॥
सा न माद्यंति	॥	व्रणसंबन्धी प्रश्नः	॥	चिकित्सा ५८४		कुपितानां वायूनां कार्यम्	॥
क्षुत्पिपासातीदयः स्वल्पे-		निजांगुतुव्रणयोर्लक्षणम्	॥	शिरोरोगनिदानम् ... ॥		सर्वाङ्गकुपितवायुलक्षणम्	५९५
नापि पानेन शीघ्रं		वातव्रणलक्षणम् ... ५७२		शिरोरोगचिकित्सा ... ॥		वायोर्मांसमेदोगतलक्षणम्	॥
माद्यंति	॥	तस्योपचारः	॥	मायूरघृतम् ५८५		संश्लिप्तवायुलक्षणम् ... ॥	
वातमदालयनिदानम् ... ॥		पित्तव्रणलक्षणम्	॥	महामायूरघृतम्		अर्धाङ्गवायुलक्षणम् ... ॥	
॥ लक्षणानि	॥	तदुपशमः	॥	मुखरोगनिदानम् ... ५८६		अदितलक्षणम्	॥
पित्तमदालयनिदानम् ... ॥		कफव्रणलक्षणम् ... ५७२		मुखरोगचिकित्सा ... ॥		नाडीगतवायुलक्षणम् ... ॥	
॥ लक्षणानि	॥	तदुपचारः	॥	कालकचूर्णम्		वाह्यशिरागतवायुलक्षणम्	॥
कफमदालयनिदानम् ... ॥		विंशति व्रणाः	॥	पीतकचूर्णम्		हनुस्तंभसंकोचयोर्लक्षणम्	॥
॥ लक्षणानि	॥	तेषां त्रिविधा परीक्षा ... ॥		मृद्रीकाचूर्णम्		आक्षेपलक्षणम् ५९६	
त्रिदोषजमदालयलक्षणानि	॥	प्रदुष्टा द्वादश व्रणाः ... ॥		खदिरादिगुटिकातैलं च	५८७	पक्षवधलक्षणम्	॥
सर्वे मदालयं सान्निपातिकम्	॥	चतुर्विंशति दोषाः ... ॥		अरोचकनिदानम्		वातस्य पित्तादिसंसर्गः ... ॥	
मदालये चिकित्सानुपूर्वी	॥	अष्टौ व्रणस्थानानि ... ॥		अरोचकचिकित्सा		आवरणकृतो वातकोपः	॥
मद्योत्पन्नरोगस्य मद्येनैवो-		॥ गन्धाः		कर्णरोगनिदानम्		आढ्यवातः ५९७	
पशमः	॥	चतुर्दश स्नावाः ... ५७३		कर्णरोगचिकित्सा ... ५८८		वातरोगापहाः क्रियाः	॥
अम्लेषु मद्यस्य श्रेष्ठत्वम्	५६८	षोडशोपद्रवाः	॥	नेत्ररोगनिदानम्		लोहपूर्वकस्वेदगुणः ... ॥	
वातमदचिकित्सा ... ५६९		साध्यासाध्यादिविनिश्चयः	॥	नेत्ररोगचिकित्सा		तिल्वकसिद्धं घृतम् ... ॥	
पित्तमदालयचिकित्सा ... ॥		व्रणानामादौ संशोधनम्	५७४	सुखा वमीवर्तिः ... ५८९		अतिदुर्बलानां विरेकंविना	
बहुदोषस्य तृदिदाहवतो		व्रणानां षट्त्रिंशदुपक्रम-		दृष्टिप्रदा वर्तिः		तद्विधिः	॥
वमनम्	॥	नामानि	॥	खालित्यरोगनिदानम् ... ॥		त्वग्गतानिलचिकित्सा ... ५९८	
कासतृदिदाहवतो गुह्य्या-		व्रणानां पूर्वरूपं शोफः	॥	महानीलतैलम् ... ५९०		नाभिप्रदेशे कुपितेवाते	
दिकाथः	॥	अजातव्रणशान्तये रक्तावसे-		स्वरमेदचिकित्सा ... ॥		सिद्धामत्स्याः	॥
वातपित्तेष्वेके द्राक्षारसपा-		चनम् ५७५		अध्यायसंग्रहः	॥	गात्रे संकुचिते तैलान्मज्जः	॥
नादि	॥	पूर्वोक्तोपक्रमाणां संयो-				बाहुशीर्षगते वातहरं नस्यम्	॥
तृथ्यतेल्पाल्पं बहुजलं		जनम्	॥	ऊरुस्तंभचिकित्सितं		गृध्रसीपु-चिकित्सा ... ॥	
मद्यम्	॥			सप्तविंशोऽध्यायः ।		सर्वविकारशमनं चिकित्सितं	॥
तृष्णापानानि	॥	त्रिमर्मीयचिकित्सितं		हेतुग्राह्यादिवर्णनम् ... ॥		वातरोगहरं सर्पिः ... ॥	
दाहे उपचाराः	॥	षड्विंशोऽध्यायः ।		चिकित्सा	॥	नावनम्	॥
कफमदालयचिकित्सा	५७०	प्रधानभूतानि त्रीणि मर्माणि ५७६		अष्टकट्टरतैलम् ५९२		अभ्यङ्गः	॥
						पानम्	॥

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
वस्तयः ५९९		अमृताद्यं तैलम् ... ६०८		श्लेष्मणा ,, ,, ... ६१५		अपूपाः ६२७	
नाडीकुष्ठानिलातिपु तैलम् ,,		महापत्रं तैलम् ... ,,		अन्यैव्यनिदानम् ... ,,		संग्रहश्लोकाः ,,	
पंचमूलादिबलातैलम् ... ६००		खड्वाकपत्रतैलम् ... ,,		ध्वजभंगकृतकैव्यम् ... ६१६			
अमृताद्यं तैलम् ... ,,		शतपाकमधुपर्णीतैलम्... ,,		जरासंभवकैव्यम् ... ,,		जीमूतकल्पो द्वितीयोऽध्यायः ।	
रास्नातैलम् ,,		सहस्रपाकं वा शतपाकं		तेषां चिकित्सा ... ६१७		जीमूतकं त्रिदोषघ्नम् ... ,,	
मूलकाद्यं तैलम् ... ,,		तैलम् ,,		प्रदरनिदानम् ,,		मदिरायोगः ६२६	
द्वितीयं रास्नातैलम् ... ,,		पिण्डतैलम् ,,		वातात् ,,		सप्त मेदाः ,,	
दोषांतरादिसंस्मृत्वात-		लेहनद्वंद्वहणनिषेधे कर्तव्यम् ,,		पित्तात् ,,			
चिकित्सा ६०१		रक्तस्यावस्थिको विधिः... ,,		कफात् ,,		इक्ष्वाकुकल्पस्तृतीयोऽध्यायः ।	
वातानुबधिकफस्यैव		अध्यायश्लोकार्थसंग्रहः... ,,		सन्निपातात् ,,		वमनार्थमिक्ष्वाकुकल्पः ६२९	
चिकित्सा ,,				स्तन्यदोषचिकित्सा ... ६१८		कफज्वरे विशेषः ... ,,	
मारुतानामन्योन्यावरणम् ,,				वातिक० ,,		विष-गुल्मो-दर-अग्नी-	
भावीन्यद्यावावरणानि ... ६०२		योनिव्यापच्चिकित्सितं		पैत्तिक० ,,		गण्डेषु श्लिपवेषु ... ,,	
अनुक्तावरणरूपम् ... ,,		त्रिंशोऽध्यायः ।		कफजन्यचिकित्सा ... ,,		तुम्बीस्वरससक्तुः ... ,,	
अनुक्तावरणलक्षणज्ञानोपायः ,,		तत्र प्रश्नोपक्रमः ... ६१०		स्तन्यदोषवालरोगौ ... ६१९		अनेका योगाः ,,	
विद्वत्वातानां प्रकृतिस्था-		योनिरोगनिदानम् ... ,,		चिकित्सोपसंहारः ... ६२०			
पनम् ,,		वातादिदोषेण ,,		चिकित्सास्थानं समाप्तम् ।		धामार्गवकल्पः चतुर्थो-	
प्राणादीनां पित्तकफाभ्या-		पैत्तिकं ,,				ऽध्यायः ।	
मावरणम्... .. ,,		कफजं ,,		कल्पस्थानम् ।		नव योगाः ६३०	
हृद्रोगाद्युपद्रवाः ... ६०३		कुमिजनितदोषेण ... ,,		मदनकल्पः प्रथमोऽध्यायः ।		षष्टियोगाः ,,	
च्यवनप्राशः ,,		रजस्का ,,		तत्र वमनविरेचनार्थं			
अध्यायार्थसंग्रहः ... ,,		उपप्लुता ,,		क्रियाविधिः ... ६२२		वत्सककल्पः पञ्चमोऽध्यायः ।	
		अतिचरणा ,,		वमनसंज्ञा ६२३		वत्सकानामानि ... ६३१	
वातशोणितचिकित्सित-		प्राक्चरणा ,,		विरेचनसंज्ञा ,,		अष्टादश योगाः ,,	
मेकोनत्रिंशोऽध्यायः ।		ज्वरार्तायाः परिप्लुता ... ६११		षड्विरेचनयोगशतानि			
		कर्णिनी ,,		त्रिविधो देशः... .. ६२४		कृतवेधनकल्पः षष्ठोऽध्यायः ।	
प्रकोपने हेतुः ,,		पुत्रघ्नी... .. ,,		जाङ्गलदेशलक्षणम् ... ,,		नव कषाययोगाः ,,	
वातशोणितस्य वैशेषिकं		अंतर्मुखी ,,		अनूपदेशलक्षणम् ... ,,		पिच्छादशयोगाः ,,	
स्थानम् ६०४		सूचीमुखी ,,		साधारणदेशलक्षणम् ... ,,		षष्टि योगाः ,,	
अवगाढानवगाढचिकित्सा ,,		वामिनी ,,		कालसम्पत् ,,			
साध्यादिविभागः ... ६०५		बन्दी ,,		वातेऽम्लादिभिः ... ६२५		इयामात्रिवृत्कल्पः	
वातशोणितस्य रक्तहरणार्थं		महायोनिः ,,		पित्ते क्षीरादिभिः ... ,,		सप्तमोऽध्यायः ।	
रूपम् ,,		योन्युपद्रवाः ,,		मधुमूत्रकषाये श्लेष्मणि			
अतिस्रावणे दोषः ... ,,		चिकित्सा ,,		वमनद्रव्याणां मदन-		विरेचने त्रिवृन्मूलं भेष्टं... ६३२	
चिकित्सा ,,		बृहच्छतावरीधृतम् ... ६१२		फलानि ,,		मूलानयनविधिः ... ६३३	
हिताहारविहारसेवनम्		पुष्यानुगं चूर्णम् ... ६१३		स्वेदोपपन्नं च्छर्दयेत् ... ,,		अष्टादश योगाः ,,	
पारुषकं धृतम्... .. ६०६		सर्वव्यापस्तु वातचिकि-		मन्त्रितजलम् ६२६		अष्टौ लेहाः ,,	
द्विपंचमूलादिधृतम् ... ,,		त्साकरणे हेतुः ,,		वमनाय मधुसैधवम् ... ,,		पानादिपञ्च योगाः ... ६३४	
द्राक्षादिधृतम् ,,		शुक्रदोषनिदानम् ... ६१४		पेया ६२७		कल्याणगुडः ,,	
गुडूच्यादिधृतम् ,,		अष्टौ शुक्रदोषाः ,,		अन्यत्प्रयोगाः... .. ,,		षाडवा विरेचकाः ... ६३५	
क्षीरवस्तिः ६०७		चतुर्विधं कैव्यम् ,,		फलपिप्पलीमोदकाः ... ,,		अध्यायसंग्रहः... .. ,,	
मधुपर्ण्यादितैलम् ...		तत्र वातादुष्टं शुक्रम् ... ६१५		लेहः ,,			
शुक्रमारकतैलम्		पित्तात् ,, ,, ,,					

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
चतुरङ्गकल्पोऽष्टमोऽध्यायः ।		लेहपाकलक्षणानि ... ६४५		वस्तिस्त्रीयसिद्धिस्तृती-		अतियोगव्यापचिकित्सा	६७४
पर्यायवाचिनः शब्दाः ६३६		संग्रहः		योऽध्यायः ।		कृमिव्यापचिकित्सा ...	॥
द्राक्षारसयुतः प्रथमो योगः ॥				दश प्रश्नाः ६५८		आध्मानव्यापचिकित्सा	॥
सुरामण्डनेति द्वितीयः ॥		सिद्धिस्थानम् ।		वस्तिगुणाः ६५९		कुमव्यापचिकित्सा ...	॥
मञ्जकल्कः ॥				वस्तिरचना ॥		हृक्काव्यापचिकित्सा ...	॥
अरिष्टयोगः ॥		कल्पसिद्धिः प्रथमोऽध्यायः ।		औषधानि ॥		हृदयव्यापचिकित्सा ...	॥
		पञ्च कर्माण्युद्दिश्य द्वादश		वस्तिविधानम् ॥		ऊर्ध्वव्यापचिकित्सा ...	॥
तिल्वकल्पो नवमोऽध्यायः ।		प्रश्नाः ६४६		वामपार्श्वशयनप्रयोजनम्	॥	प्रवाहिकाव्यापचिकित्सा	॥
पञ्च योगाः ॥		लेहकालः ॥		लेहशीघ्रागमनम्— ... ६६१		शिरःशूलव्यापचिकित्सा	६७६
सुरायोगाः ६३७		तद्वृणाः ॥		रक्षणविधानम् ... ६६२		अङ्गशूले व्यापचिकित्सा	॥
लेहाः ॥		वमन-विरेचनात्पूर्वो विधिः ॥		निरूहमात्राप्रमाणम् ... ॥		परिकर्तव्यापचिकित्सा	॥
धृतम् ॥		पश्चाद्विधिः ॥		अध्यायसंग्रहः ... ॥		परिस्रवव्यापचिकित्सा ...	॥
अध्यायसंग्रहः ॥		वमनविरेचनव्यवस्था ६४७				अध्यायसंग्रहः ॥	
		लेहपाकत्रैविध्यम् ... ६४९		लेहव्यापादिका सिद्धिः			
सुधाकल्पो दशमोऽध्यायः ।		वस्तिविधिः ॥		चतुर्थोऽध्यायः ।		प्रसृतयोगिका सिद्धिः	
विंशतियौगिकः सुधाकल्पः ॥		निरूहविरेचनयोर्हरणकालः ६५१		अनुवासनवस्तिविधिः ६६५		अष्टमोऽध्यायः ।	
पाण्डुरोगादौ प्रयोगाः ... ६३७		नित्यविशोधनीयगदाः ... ॥		तदुपयोगाः ॥		प्रसृतवस्तिवर्णनम् ... ६७७	
पानयोगाः ॥		वस्तेः प्राशस्त्यम् ... ॥		तद्व्यापदः ॥		तदुपयोगाः ॥	
त्रेययोगः ॥		वायोः श्रेष्ठत्वे हेतुः ... ॥		नित्यवस्तिः ॥		तद्व्यापदः ॥	
लेहयोगः ॥		वस्त्यातियोगलक्षणम् ... ॥		लेह-मात्रावस्तिविधिः ६६७		चिकित्सा ॥	
		उचितलेहप्रत्यागमनकालः ॥				अतिसारभेदाः ६७८	
सप्तलाशंखिनीकल्प		त्रिंशद्वस्तयः ॥		नेत्रवस्तिव्यापादिकासिद्धिः		चिकित्सा ॥	
एकादशोऽध्यायः ।		लेहनार्थमनुवासनम् ... ॥		पञ्चमोऽध्यायः ।		संग्रहार्थश्लोकाः ... ॥	
पर्यायाः ६३८		कर्मप्रयोगोपसंहारः ... ६५४		नेत्रवस्तिव्यापदः ... ६६८			
गुल्मगरादिषु ॥		अध्यायसंग्रहः ... ॥		चिकित्सा ॥		त्रिमर्मीया सिद्धिर्नवमो-	
नातिशुष्कफलग्रहणनिषेधः ॥				वस्तिकर्मणि तत्त्वविद्वैद्यस्या-		ऽध्यायः ।	
प्रथमस्तैलयोगः ... ॥		पञ्चकर्म्यासिद्धिः द्विती-		वश्यकता ॥		मर्मसंख्या सम्बन्धश्च ... ६७९	
प्रथमं धृतम् ॥		योऽध्यायः ।				तत्र प्रधानानि मर्माणि	॥
संग्रहश्लोकाः ॥				वमनविरेचनव्यापत्तिः		तदभिहितेषु लक्षणानि ... ॥	
		पञ्च कर्माणि ॥		षष्ठोऽध्यायः ।		तत्र हृदयेऽभिहिते ... ६८०	
दन्तीग्रवस्तीकल्पो द्वाद-		अच्छर्दनीयाः ६५५		पात्रापात्रता ६६९		शिरस्यभिहिते ॥	
शोऽध्यायः ।		वम्याः ६५६		तत्परिणामज्ञानम् ... ॥		वस्तावभिहिते ॥	
पर्यायशब्दाः ६३९		अविरेच्याः ॥		उपायः ॥		तत्र चिकित्सा ॥	
कृताकृतारसाः ६४०		विरेच्याः ॥		अतियोगे हेतुः ... ६७१		विशेषमर्मभेदे ६८१	
ज्ञानार्थसंग्रहः ... ६४१		अनास्थाप्याः ६५७		शोधने परिपूर्णोऽज्ञापानम्	॥	भूम्नि ॥	
तत्र विधिः ॥		आस्थाप्याः ॥		तद्व्यापदः ॥		वस्तौ ॥	
वमने विशेषावस्था ... ६४२		अननुवास्याः ॥		चिकित्सा ६७३		मूत्रैकसादे ६८२	
विरेचने विशेषः ... ॥		अनुवास्याः ॥				वातकुण्डलिका ... ६८३	
अतियोगे कर्तव्यता ... ६४३		अक्षिरोविरेचनार्हाः ... ६५८		वस्तिव्यापत्तिः सप्त-		वस्तिकुण्डलिका ... ॥	
विध्युपसंहारः ... ६४४		संग्रहश्लोकाः ॥		मोऽध्यायः ।		उत्तरवस्तिविधिः ... ॥	
खरपाकः ... ६४५				योगव्यापचिकित्सा	॥	लेहप्रवर्तिका वर्तिः ... ६८४	

विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः	विषयः	पृष्ठांकः
शिरोविरेकाः ...	६८४	वस्तेर्मेदाः ...	६८७	उत्तरवस्तिस्त्रिद्विद-		दिवा स्वमात् ...	६९३
पञ्चधा नस्तःकर्म ...	”	वस्तिस्त्कारविशेषाः ...	”	शोऽध्यायः ।		व्यवायात् ...	”
नावनं द्विविधम् ...	”	अन्नरोगे औषधिवर्गानुरू-		संशोधनानन्तरं पेयादि-		तेषु उपचाराः...	६९४
अवपीडो द्विधा ...	”	पो वस्तिः...	६८८	विधिः ...	६९२	यापनवस्तिवर्णनम्	”
त्रिविधो धूमः ...	”			अग्निदीपनक्रमः	”	लेहप्रकरणे वृष्यतमा लेहाः	६९५
शैथिल्यकशिरोरोगेषु		फलमात्रासिद्धिरेका-		वर्ज्यावर्ज्यकर्माणि	”	वस्तिसेवने वर्ज्य कर्म	”
नस्तःकर्म ...	६८५	दशोऽध्यायः ।		उपचाराः ...	”	वस्तिसंख्या ...	”
नस्यकर्मकालविधिः ...	”	आस्थापनवस्तिकर्मफल-		उच्चैर्भाष्यादिभिः	”	अतिसेवने उपद्रवाः	”
तद्व्यापद्वेषजम् ...	६८६	दोषगुणाः...	”	रथक्षोभात् ...	”	तच्चिकित्सा च...	६९५
अध्यायार्थसंग्रहः ...	”	वस्तेर्गुणव्यवस्था ...	६८९	अतिचङ्क्रमणात्	”	सिद्धिस्थानस्य लक्षणम्	६९६
		पशूनां वस्तिविधिः ...	६९०	अत्यासनात् ...	”	चरकाध्ययनफलम्	”
वस्तिस्त्रिद्विदशमो-		श्रोत्रियराजसेवकादीनां		अजीर्णाध्यशनाभ्याम्...	”	चरकग्रन्थयुक्तेर्वर्णनम्	”
ऽध्यायः ।		सरुणत्वम् ...	६९१	विषमाहिताशनाभ्याम्...	६९३	चरकग्रन्थमाहात्म्यम्	”
वस्तिकर्मगुणास्तन्महत्वं च	”	तेषां वस्तिविधिः ...	”			उपसंहारः ...	”

॥ समाप्तेयं चरकग्रन्थस्यानुक्रमणिका ॥

क्र.सं.	वर्णनम्	प्रमाणम्	संख्या	मूल्यम्
१
२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०

॥ अभिहितम् ॥

श्रीः ।

चरकसंहिता

श्रीचक्रदत्तव्याख्यासंवलिता ।



सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः १

अथातो दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

गुणत्रयविभेदेन मूर्तित्रयमुपेयुषे ।
त्रयीभुवे त्रिनेत्राय त्रिलोकीपतये नमः ॥
सरस्वत्यै नमो यस्याः प्रसादात्पुण्यकर्मभिः ।
बुद्धिदर्पणसंक्रान्तं जगदध्यक्षमीक्ष्यते ॥
ब्रह्मदक्षाश्विदेवेशभरद्वाजपुनर्वसु- ।
हुताशवेशचरकप्रभृतिभ्यो नमोनमः ॥
पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसंस्कृतैः ।
मनोवाक्कायदोषाणां हर्त्रेऽहिपतये नमः ॥
नरदत्तगुरुद्विष्टचरकार्थानुगामिनी ।
क्रियते चक्रदत्तेन टीकायुर्वेददीपिका ॥

सभ्याः सद्गुरुवाक्यमुधाहृतिपरिस्फूर्तश्रुतीनस्मि वो
नालं तोषयितुं पयोदपयसा नाम्भोनिधित्पृष्यति ।
व्याख्याभासरसप्रकाशनमिदं त्वस्मिन्यदि प्राप्यते
क्वापि क्वापि कणो गुणस्य तदसौ कर्णे क्षणं दीयताम् ॥

इह हि धर्मार्थकाममोक्षपरिपन्थिरोगोपशमाय ब्रह्मप्रभृ-
तिभिः प्रणीतायुर्वेदतन्त्रेष्वतिविस्तरत्वेन संप्रति वर्तमानाल्पायु-
र्मैधसां पुरुषाणां न सम्यगर्थधिगमः । तदनधिगमाच्च तद्वि-
हितार्थानामननुष्ठाने “तथैवोपप्लवो रुजा”मिति मन्वानः परम-
कारुणिकोऽन्नभवानभिवेशोऽल्पायुर्मैधसामपि सुखोपलम्भार्थं
नातिसङ्क्षेपविस्तरं कायचिकित्साप्रधानमायुर्वेदतन्त्रं प्रणेतुमार-
ब्धवान् । तस्मिंश्च श्लोकनिदानविमानशारीरेन्द्रियचिकित्सित-
कल्पसिद्धिस्थानात्मकेऽभिधातव्ये निखिलतन्त्रप्रधानार्थाभि-
धायकतया श्लोकस्थानमेवाग्रे वक्तव्यममन्यत । वक्ष्यति हि
“श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् । चतुष्काणां
महार्थानां स्थानेऽस्मिन्संग्रहः कृतः” इति ।

तत्र च सूत्रस्थानेऽप्युत्पन्नरोगग्रहणे त्वरया रोगोपघाति-
मेषजाभिधायिचतुष्केऽभिधातव्ये निखिलतन्त्रबीजभूतहेतुलि-

जौषधाद्यर्थस्य तथा तन्त्रप्रवृत्त्यङ्गप्रयोजनवदायुर्वेदागमादेरभि-
धायकं दीर्घजीवितीयमध्यायमभिधातुमारब्धवान् ।

श्रोतृजनप्रवृत्तिहेत्वभिधेयप्रयोजनसंबन्धोपदर्शकं श्रोतृबु-
द्धिसमाधानाय व्याख्यानप्रतिज्ञापरमष्टपदं अष्टसंख्यया मङ्ग-
लत्वेनादौ सूत्रं निवेशितवान् “अथातो दीर्घजीवितीयम-
ध्यायं व्याख्यास्यामः” इति । यतो निरभिधेये सप्रयोजने कच-
टतपादौ साभिधेये वा प्रयोजनशून्ये काकदन्तपरीक्षादौ प्रेक्षा-
वतां प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते, तेनादावभिधेयप्रयोजनेऽभिधातव्ये ।
यदुक्तं “अभिधेयफलज्ञानविरहस्तिमितोद्यमाः । श्रोतुमल्पमपि
ग्रन्थं नाद्रियन्ते हि साधवः” । अभिधेयवत्त्वप्रयोजनवत्त्व-
निर्वाहार्थं चाभिधेयशास्त्रयोरभिधानाभिधेयलक्षणः संबन्धः
प्रयोजनशास्त्रयोश्च साध्यसाधनभावलक्षणोऽभिधातव्यः ।

तत्रेहाभिधेयं हिताहितादिरूपेणायुः । वक्ष्यति हि “हिता-
हितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानं च तच्च यत्रो-
क्तमायुर्वेदः स उच्यते” इति । अत्र च सर्वाभिधेयावरोधो
यथास्थानमेव व्याकरणीयः । प्रयोजनं धातुसाम्यम् । यथोक्तं
“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्” इति । संब-
न्धोऽप्यायुःशास्त्रयोरभिधानाभिधेयलक्षणः । प्रयोजनेन च धा-
तुसाम्येन समसस्य शास्त्रस्य हेयोपादेयज्ञानावान्तरव्यापारस्य
साध्यसाधनभावलक्षणः । तदेतत्सर्वं दीर्घजीवितीयमित्यनेन
पदेन दीर्घजीवितीयशब्दमधिकृत्य कृतप्रयोजनाद्यभिधायक-
“धातुसाम्यक्रिया चोक्ता” इत्यादिवाक्याभिधायकेन दर्शितं
मन्तव्यम् ।

ननु प्रयोजनाभिधानं शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति यदुक्तं तत्र
युक्तं । यतो न प्रयोजनाभिधानमात्रेण प्रयोजनवत्तावधार-
णम् । विप्रलम्भकसंसारमोचनप्रतिपदाकादिशास्त्रेषु प्रयोजना-
भिधानेऽपि निष्प्रयोजनत्वदर्शनात् । अथ मन्यसे, आप्तप्र-
योजनाभिधानमेतत् । तत्कुतोऽयथार्थत्वम् । ननु सो कथ-
मयं प्रयोजनाभिधायी आसः । तदभिहितशास्त्रस्य यथार्थ-
त्वादिति चेत्, हन्त न यावच्छास्त्रस्य प्रयोजनवत्त्वावधारणं

न तावच्छास्त्रप्रवृत्तिः । न यावच्छास्त्रप्रवृत्तिः न तावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणम् । न यावच्छास्त्रस्य यथार्थत्वावधारणम् न तावच्छास्त्रस्य कर्तुरासत्त्वमवधार्यते । आसत्त्वानवधृतौ च कुतस्तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणमिति चक्रकमापद्यते । अथ मन्यसे मा भवतु प्रयोजनवत्तावधारणम् । अर्थरूपप्रयोजनवत्तासन्देह एव प्रवर्तको भविष्यति । कृप्यादावपि हि प्रवृत्तिरर्थसन्देहादेव । नहि तत्र कृषीवलानां फललाभावधारणं विद्यते । अन्तरा अवग्रहादेरपि संभाव्यमानत्वात् ।

नन्वेवमसत्यपि प्रयोजनाभिधाने सप्रयोजननिष्प्रयोजनशास्त्रदर्शनाच्छास्त्रत्वमेव प्रयोजनवत्तासन्देहोपदर्शकमस्तु तथाप्यलं प्रयोजनाभिधानेन । नैवम्, नहि सामान्येन प्रयोजनसन्देहः प्रयोजनविशेषार्थिनं तथा प्रवर्तयति यथाभिप्रेतप्रयोजनविशेषविषयः सन्देहः । अभिप्रेतविशेषविषयश्च सन्देहो न विशेषविषयस्मरणमन्तरा भवति । अतो ये तावदनवधृतामिवेशप्रामाण्यास्तेषां धातुसाम्यसाधनमिदं शास्त्रं न वेत्येवमाकारविशेषसन्देहोत्पादनार्थं प्रयोजनविशेषाभिधानम् । ये पुनः परमर्षेरमिवेशस्याद्यतएवावधृतप्रामाण्यास्तेषां तदभिहितप्रयोजनवत्तावधारणेनैव प्रवृत्तिरिति युक्तं प्रयोजनाभिधानं । प्रयोजनाभिधायिकावये तु खल्पप्रयत्नबोध्ये प्रयोजनसामान्यसन्देहादेव प्रवृत्तिरुपपन्ना । न पुनरनेकसंवत्सरक्लेशबोध्ये शास्त्रे । तदेवं यदुच्यते प्रयोजनाभिधायिकावयप्रवृत्तावपि प्रयोजनमभिधातव्यं तथा चानवस्थेति तन्निरस्तं भवति ।

अथेत्यादि सूत्रे । अथशब्दो ब्रह्मादिप्रणीततन्त्रे खल्पायुर्मैधसामर्थानवधारणस्य तथाभीष्टदेवतानमस्कार-शास्त्रकरणार्थ-गुर्वाङ्गालाभयोरानन्तर्यं प्रयुक्तोऽपि शास्त्रादौ स्वरूपेण मङ्गलं भवत्युदकाहरणप्रवृत्तोदकुम्भदर्शनमिव प्रस्थितानाम् । ग्रन्थादौ मङ्गलसेवानिरस्तान्तरायाणां ग्रन्थकर्तृश्रोतृणामविज्ञेनेष्टलाभो भवतीति युक्तं मङ्गलोपादानम् । अथशब्दस्य मङ्गलत्वे स्मृतिः “ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकायुमौ” । शास्त्रान्तरे चादौ मङ्गलत्वेन दृष्टोऽयमथशब्दः । यथा “अथशब्दानुशासनम्” “अथातो धर्मं व्याख्यास्याम” इत्यादौ । अभीष्टदेवतानमस्कारस्तु ग्रन्थादौ शिष्टाचारप्राप्तः परमशिष्टेनामिवेशेन कृत एव । अन्यथा शिष्टाचारलङ्घनेन शिष्टत्वमेव न स्यात् व्याख्यामानन्तरायभयात्, तथा ग्रन्थाविनिवेशितस्यापि नमस्कारस्य प्रत्यवायापहत्वाच्च न ग्रन्थनिवेशनम् । यथा च गुर्वाङ्गालाभानन्तरमेतत्तन्त्रकरणं तथा “अथ मैत्रीपरः पुण्यम्” इत्यादौ स्फुटमेव । ग्रन्थकरणे च गुर्वनुमतिप्रतिपादनेन ग्रन्थस्योपादेयता प्रदर्शिता भवति । यत्पुनः शिष्यप्रश्नानन्तर्यार्थत्वमथशब्दस्य वर्ण्यते तन्न मां धिनोति । नहि शिष्यान् पुरो व्यवस्थाप्य शास्त्रं क्रियते । श्रोतृबुद्धिस्थीकारे तु शास्त्रकरणं युक्तम् । न च बुद्धिस्थीकृताः प्रष्टारो भवन्ति ।

अतःशब्दोऽधिकारप्रागवध्युपदर्शकः । अत ऊर्ध्वं यदुप-

देक्ष्यामो दीर्घजीवितीयं तदिति । यदि वा हेतौ, येन ब्रह्मादिप्रणीतायुर्वेदतन्त्राणामुक्तेन न्यायेनोत्संबन्धत्वमिव । अतो हेतोर्दीर्घजीवितीयं व्याख्यास्याम इति योजनीयम् ।

दीर्घजीवितीयमित्यत्र दीर्घजीवितशब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थे “अध्यायानुवाकयोर्लुक् च” इति शप्रत्ययः । यदि वा दीर्घजीवितमधिकृत्य कृतो ग्रन्थोऽध्यायरूपस्तन्त्ररूपो वा इत्यस्यां विवक्षायाम् “अधिकृत्य कृतो ग्रन्थ” इत्यधिकारात् “शिशुकन्दयमसभ” इत्यादिना छः । एवमन्यत्राप्येवंजातीये मन्तव्यम् । अत्र सत्यपि शब्दान्तरे दीर्घजीवितशब्देनैव संज्ञा कृता दीर्घजीवितशब्दस्यैव प्रवचनादौ निवेशात् प्रशस्तत्वाच्च । दीर्घजीवितशब्दोऽस्मिन्नस्तीति दीर्घजीवितशब्दमधिकृत्य कृतो वेत्यनया व्युत्पत्त्या दीर्घजीवितीयशब्दस्तन्त्रेऽध्याये च प्रवर्तनीयः । तेन दीर्घजीवितीयं व्याख्यास्याम इत्यनेन तन्त्रं प्रति व्याख्यानप्रतिज्ञा लब्धा भवति पुनर्दीर्घजीवितीयमिति पदमावर्त्याध्यायपदसमभिव्याहृतमध्यायव्याख्यानप्रतिज्ञां लम्बयति । दृष्टं चावृत्त्य पदस्य योजनम् । यथा अपामार्गतण्डुलीये । “गौरवे शिरसः शूले पीनसे” इत्यादौ “शिरसः” इतिपदम् “गौरवे” इत्यनेन युज्यते । आवृत्य “शूले” इत्यनेन । अतश्च यदुच्यते । अकृततन्त्रप्रतिज्ञा अध्यायप्रतिज्ञा ऊनकायमाना इति तन्निरस्तं भवति । यदि वा अध्यायप्रतिज्ञैवास्तु । तथैव तन्त्रप्रतिज्ञाप्यर्थलब्धैव । न ह्यध्यायस्तन्त्रव्यतिरिक्तस्तेनावयवव्याख्याने तन्त्रस्याप्यवयविनो व्याख्या भवत्येव । यथा अङ्गुलीप्रहणेन देवदत्तोऽपि गृहीतो भवति । अवयवान्तरव्याख्यानप्रतिज्ञा तु न लभ्यते, तां तु प्रत्यध्यायमेव करिष्यति ।

अध्यायमिति । अधिपूर्वादिङः “इडश्च” इति कर्मणि घञा साध्यम् । तेन अधीयते असावित्यध्यायः । न चानया व्युत्पत्त्या प्रकरणचतुष्कस्थानादिष्वतिप्रसङ्गः । यतो योगरूढेयं संज्ञा । अध्यायस्य प्रकरणसमूहविशेष एव दीर्घजीवितीयदिलक्षणे पङ्कजशब्दवद्वर्तते न योगमात्रेण वर्तते । वक्ष्यति हि “अधिकृत्येयमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता” नामसंज्ञा योगरूढसंज्ञेत्यर्थः । यदि वा करणाधिकरणयोरर्थयोः “अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च” इतिसूत्रेण निपातनादध्यायपदसिद्धिः । अधीयतेऽस्मिन्नेन वा अर्थविशेष इत्यध्यायः । अतिप्रसक्तिनिषेधस्तूक्तन्यायः ।

व्याख्यास्याम इति । व्याङ्पूर्वात्ख्यातेर्लृटा साध्यम् । चक्षिणो हि प्रयोगोऽनिच्छतोऽपि व्याख्यातुः क्रियाफलसंबन्धस्य दुर्निवारत्वेन “स्वरितजित” इत्यादिनात्मनेपदं स्यादिति । वीति विशेषे, विशेषाश्च व्याससमासादयः । आङोऽयं क्रियायोगः । ये तु मर्यादायामभिविधौ वा आङ्प्रयोगं मन्यन्ते तेषामभिप्रायं न विद्मः । यतो मर्यादायामभिविधौ चाङः प्रातिपदिकेन योगः स्यात् । यथा “आ-

१ ‘उत्सन्नत्वमिव’ इति पाठः ।

समुद्रक्षितीशः” “आपाटलीपुत्राद्बुधो देव” इत्यादौ । इहापि च तथा । क्रियायोगविरहे “उपसर्गाः क्रियायोग” इति नियमात् आङ् उपसर्गत्वं न स्यात् । ततश्चानुपसर्गेणाङ् व्यधानात् वेरुपसर्गता न स्यात् । येनाव्यवहितः स्वजातीयव्यवहितो वा धातोरुपसर्गो भवति । व्याडोरप्युभयोरनुपसर्गत्वे तत्संबन्धोचितभूरिप्रातिपदिककल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तस्मात् क्रियायोगित्वमेवाङ् न्याय्यम् । अथ, अतः, दीर्घ, जीवित्तीयं, अध्यायं, वि, आ, ख्यास्याम इत्यष्टपदत्वम् ॥ १॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

ननु खलु कथमभिवेशः सकलपदार्थांशेषज्ञानव्याख्येयमायुर्वेदं व्याख्यास्यति । यतो न तावद्रेषजादीनामशेषविशेषः प्रत्यक्षज्ञेयः । सर्वपदार्थानां प्रत्यक्षाविषयत्वात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तु सर्वपदार्थावधारणं दुष्करमेव । यत एकमेव मधुस्वरूपेण जीवयति मारयति चोष्णं समघृतं च, कफप्रकृतेर्हितमहितंवातप्रकृतेः, आनूपे सात्म्यमसात्म्यं मरौ, शीते सेव्यमसेव्यं ग्रीष्मे, हितमवृद्धे वृद्धे चाहितं, अल्पं, गुणकरं आवाधकरमत्युपयुक्तं, आमतां गतमुदरे उपक्रमविरोधित्वादतिविभ्रमकरम् । काकमाचीयुक्तं च माषकं पक्वं निकुचेन सहोपयुक्तं मरणाय अथवाबलवर्णवीर्यतेजोऽपघाताय भवतीत्येवमादि तत्तद्युक्तं तत्तच्छतशः करोति । अतएव एकस्यैव मधुनोरूपं यदानेन प्रकारेण दुरधिगमं, तदात्र कैव कथा निखिलपदार्थांशेषविशेषज्ञानस्य । अजानंश्च व्याचक्षाणः कथमुपादेयवचन इति कृत्वा गुरोरासात्प्रतिपन्नं प्रतिपादयिष्याम इति दर्शयन् तामिमां शङ्कां निराचिकीर्षुर्गुरुक्तानुवादरूपतां स्वग्रन्थस्य दर्शयन्नाह इति ह स्माह भगवानात्रेय इति ।

अत्र इतिशब्दो वक्ष्यमाणार्थपरामर्शकः । हशब्दोऽवधारणे । यथा “न ह वै शरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” इति । अत्र न ह इति नैवेत्यर्थः । अत्र “स्माह” इतिशब्दप्रयोगेण भूतमात्र एव लिङ्गं “लद् स्मे” इति लद् न भूतानद्यतने परोक्षे । आत्रेयोपदेशस्याभिवेशं प्रत्यपरोक्षत्वात् । यथा च भूतमात्रे लिङ् भवति तथाच दर्शयिष्यामः । भगं पूजितं ज्ञानं, तद्वान् । यथोक्तम् “उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति” । यदि वा भगशब्दः समस्तैश्वर्यमाहात्म्यादिवचनः ।

१ काकमाची मधुना, पक्वं निकुचं माषेण, पक्वं निकुचं मधुना सहोपयुक्तं मरणायेति योजना । यथाह वारमटः “माषस्यगुडक्षीरदध्याज्यैर्लाङ्गुचं फलम् ॥ कणोषणाभ्यां मधुना काकमाची गुडेन वा ॥ चरके तु—न वास्तुशकं न लिङ्गं पक्वं मधुपयोभ्यां सहोपयोज्यम् ॥ उदाहरणोद्धृतमधुविवेचनप्रकरणे माषकविवेचनमसंगतं तथाच व्युत्पत्त्यापि न समीचीनं तथा माषकस्य काकमाच्या सहोपयोगोपि शास्त्रे अदृष्टः तस्मादुपरिस्था टीका भ्रमप्रमादयुक्तेति भाति ।

यथोक्तम् “ऐश्वर्यस्य समस्तस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीज्जना” ॥ अत्रैरपत्यमात्रेयः । अनेन विशुद्धवंशत्वं दर्शितं भवति ।

अत्रान्ये वर्णयन्ति । चतुर्विधं सूत्रं भवति—गुरुसूत्रं, शिष्यसूत्रं, प्रतिसंस्कर्तृसूत्रं, एकीयसूत्रम् । तत्र गुरुसूत्रं यथा—“नैतद्बुद्धिमता द्रष्टव्यमभिवेश” इत्यादि । प्रतिसंस्कर्तृसूत्रं यथा—“तमुवाच भगवानात्रेयः” इत्यादि । शिष्यसूत्रं यथा—“नैतानि भगवन्पञ्चकषायशतानि पूर्यन्ते” इत्यादि । एकीयसूत्रं यथा—“कुमारस्य शिरः पूर्वमभिनिर्वर्तते इति कुमारशिरा भरद्वाजः” इत्यादि । तेनाद्यं व्याख्यानप्रतिज्ञासूत्रं गुरोरेव, शिष्यस्याभिवेशस्य व्याख्यानेऽनधिकारत्वात् । द्वितीयं सूत्रं प्रतिसंस्कर्तुः । इतिशब्देन च प्रकारवाचिना “दीर्घजीवित्तीयं व्याख्यास्याम” इति परामृश्यते । तेनाह स्मेति भूतानद्यतनपरोक्ष एव भवति प्रतिसंस्कर्तारं प्रत्यात्रेयोपदेशस्य परोक्षत्वात् । अनेन न्यायेन च “तमुवाच भगवानात्रेयः” इत्यादावपि लिङ्गधिरुपपन्नो भवति । सुश्रुते च “यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः” इति प्रतिसंस्कर्तृसूत्रमिति कृत्वा टीकाकृता लिङ्गधिरुपपादितः । अत्र ब्रूमः । यत्तावदुक्तं शिष्यस्याभिवेशस्य व्याख्यानानधिकारादिदं गुरोः सूत्रम्, तन्न । नहि जात्या गुरुत्वमस्ति । यतः स एवात्रेयः स्वगुरुमपेक्ष्य शिष्यः । अभिवेशादीनपेक्ष्य गुरुः । एवमभिवेशोऽपि ग्रन्थकरणकाले स्वबुद्धिस्थीकृतान् शिष्यान् प्रति गुरुरिति न कश्चिदोषः । यत्पुनर्द्वितीयसूत्रस्य प्रतिसंस्कर्तृसूत्रतया भूतानद्यतनपरोक्षे लिङ्गधिरुपपद्यते । तत्र विचार्य, किमिदं द्वितीयं सूत्रं पूर्ववाक्यैकतापन्नं न वा । यथेकवाक्यतापन्नं तदा सुश्रुते—तथा व्याख्यास्यामो यथोवाच धन्वन्तरिरिति योजनीयम्, तथाच व्याख्यास्याम इति क्रियैकवाक्यतापन्नं उवाचेति पदं न भिन्नकर्तृकं भवितुमर्हति । तथाच कुतो लिङ्गधिः । अथ नैकतापन्नं तदा गौरवः पुरुषो हस्तीतिवन्नार्थसङ्गतिः । किंच यत्तु जतूकर्णादौ प्रतिसंस्कर्तृश्रुतिग्रन्थोऽपि नास्ति । तत्कथं “नानाश्रुतपरिपूर्णकण्ठः शिष्यो जतूकर्णः प्राञ्जलिरधिगम्योवाच” इत्यादौ लिङ्गधिः । अनेन न्यायेन चरकेऽपि प्रतिसंस्कर्तृसूत्रपक्षे लिङ्गधिर्नास्ति, तस्माच्चरकेऽभिवेशः सुश्रुते सुश्रुत एव सूत्राणां प्रणेता क्वचित् किंचिदर्थं स्तोत्रं निन्दितं वा आख्यायिकारूपं पुराकल्पं दर्शयन् किमपि सूत्रं गुरुक्तानुवादरूपतया किमप्येकीयमतानुवादरूपतया लिखति । प्रतिसंस्कर्ता त्वयं ग्रन्थं पूरयति तदाद्यग्रन्थकर्तृतयैव । लिङ्गधिस्तु भूतानद्यतनमात्र एव छन्दोविहितो भाषायामपि वर्णनीयः । अन्यथा उवाचेति पदं जतूकर्णादौ न स्यात् । तत्र च हरिवंशे धौम्योपाख्याने “मासुवाच” इति । तथा “अहमुवाच” इति च न स्यात् । यथा “स मासुवाचाम्बुचरः कूर्मो मातुषदेहपृक् । किमाश्चर्यं मयि मुने धन्यश्चास्मि कथं विभो” ।

१ ‘कामस्याथ प्रयत्नस्य’ इति पाठः ।

तथा “स्वयंभुवचनात्सोऽहं वेदान्वै समुपस्थितः । उवाच
चैनांश्चतुरः” इति । यदपीति हस्माहेत्यत्र इतिशब्देन पूर्वसूत्रं
परामृश्यते । तन्न । येन दीर्घजीवित्यादिसूत्रमात्रस्य तद-
र्थस्य वा गुरुक्तत्वप्रतिपादने सति नैवोत्तरत्राभिधेयाभि-
धानेन निखिलतन्त्रस्य गुरुक्तानुवादरूपतया करणं श्रोतृश्रद्धा-
करणं प्रतिपादितं भवति । भवति तु भावयितुं । यथा पुरा
व्याख्यातं तस्मात्तदेव न्याय्यमिति । अभिवेशस्य व्याख्यास्याम
इति बहुवचनमेकस्मिन्नपि । अस्मदः प्रयोगात् बहुवचनप्रयो-
गस्य साधुत्वात् । साधु हि वदन्ति वक्तारो “वयं करिष्यामः”
इति । भगवानान्नेय इत्यत्र तु एकवचननिर्देशकृतो भगवा-
नित्यनेनैवात्रेयस्य गुरोगौरवस्य दर्शितत्वात् ॥ २ ॥

दीर्घजीवितमन्विच्छन्भरद्वाज उपागमत् ।

इन्द्रमुग्रतपा बुद्ध्या शरण्यममरेश्वरम् ॥ ३ ॥

ननु यथाभिवेशस्यायुर्वेदस्य दुरधिगमत्वेन प्रत्यक्षतो
वान्वयव्यतिरेकाद्वा ज्ञानं न संभाव्यते । एवमात्रेयस्यापि
कथमायुर्वेदज्ञानं स्यात् । यन्मूलमभिवेशस्यायुर्वेदज्ञानं समी-
चीनमुच्यते इत्याशङ्क्यायुर्वेदस्याविश्रुतागमत्वं दर्शयन्नाह दीर्घ-
जीवितमित्यादि । जीवितं शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः ।
तच्च दीर्घमिति दीर्घकालसंबन्धि । कालशब्दोऽप्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो
द्रष्टव्यः । यत्तन्त्रशैली चैवमाचार्यस्य यत् आदिमध्यान्तलो-
पान्करोति । ये लुप्ता अपि गम्यन्त एव । यथा ‘प्राम्यान्पौद-
करसा’ इत्यत्र मांसशब्दो लुप्तस्तथा दिग्धविद्ध इत्यत्र विष-
शब्दो लुप्त इत्यादि । अन्विच्छन्निति अनुरूपं दीर्घमिच्छन्निति ।
भरद्वाज इति गोत्रनाम । उग्रतपा इति विशेषणेन भरद्वाजस्य
मानुषस्यापि इन्द्राभिगमनशक्तिः, तथा शरण्यत्वप्रतीतिश-
क्तिश्चोपदर्श्यते । अचिन्त्यो हि तपसां प्रभावो येनागस्त्यो
महोदधिमपि जुलुकनिपेयमकरोत् । नच वाच्यमुग्रतपस्त्वे-
नैव किमित्यमायुर्वेदमपि न बुध्यते । यतस्तपःप्रभावोऽपि
प्रतिनियतविषयत्वान्न सर्वत्र शक्तिमान् । शक्तिश्चास्य का-
र्योन्नेया । तेन गुरुनिरपेक्षायुर्वेदज्ञानलक्षणकार्यादर्शनात् न
तत्तपस्तत्र समर्थमित्यवधारयामः । किंवा गुरुपूर्वक्रमेणैवायुर्वेद-
ज्ञानं फलतीतीन्द्रमुपागमद्भरद्वाजः ।

अथ कथं ब्रह्मादिष्वायुर्वेदपूर्वगुरुषु विद्यमानेषु इन्द्रमेवा-
यमुपागमत् । युक्तं प्रधानगुरोरेव श्रवणं यतः शिष्यपरं-
परासंचारिणी विद्याऽसम्यग्रहणादिदोषात्पात्रपरंपरासंचा-
र्यमाणमधुवत्क्षीणापि संभाव्येत । अत आह—बुद्ध्या
शरण्यममरेश्वरमिति यस्मादयमेवेन्द्रोऽल्पायुः स एव
भयत्रस्तानां यथा शरण्यो रक्षणहितो न तथा ब्रह्मा-
दयः । तेन तमेवोपागमत् । अमरेश्वर इत्यनेन च इन्द्रस्य
रक्षणोपयुक्ततां दर्शयति । राजा हि प्रजारक्षणे प्रयत्नाति-
शयवान्भवति ।

ननु दीर्घजीवितमन्विच्छन्नित्यत्र दीर्घस्याव्यवस्थितत्वेन
कियत्कालं तद्दीर्घमभिप्रेतं । तत्र युगानुरूपं वर्षशतं यदुक्तं

“वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन्काले” । एतच्च कलिकालादौ
परमायुःकालस्य यथायथा क्षयस्तथातथायुषः क्षयः । यदाह
“संवत्सरशते पूर्णे याति संवत्सरः क्षयम् । देहिनामायुषः काले
यत्र यन्मानमिष्यते” । एतदनुसारेण पूर्वयुगेष्वायुःप्रकर्षः ।
यदाह भगवान्व्यासः “पुरुषाः सर्वसिद्धाश्च चतुर्वर्षशता-
युषः । कृते त्रेतादिकेऽप्येवं पादशो हसति क्रमात्” । कर्म-
णानुरूपं चायुर्नियतं वा, अनियतं वा भवति । तत्र बलव-
त्कर्मारब्धं नियतं यथायमस्मिन्काले म्रियत एव परं अवल-
वत्कर्मारब्धं त्वनियतं तद्यदा दृष्टं विषादि मारकं प्रत्ययमा-
सादयति तदा संजातवलं मारयति, यदा न प्राप्नोति दृष्टं
मारकं कारणं तदा युगानुरूपायुःप्राप्तौ युगप्रभावजर्जरीकृत-
शरीरं मारयति । अत्र दृष्टान्तश्चाचार्येण दर्शितः “यथा ह्यक्षः
खगुणोपपन्नो बाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं
गच्छति । स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितः” इत्यारभ्य “यावदन्तरा
व्यसनमापद्यते तथा अनियतायुषः अन्तरा प्राणा अपरान्निरुध्य-
न्ते” इत्यन्तेन । यदा त्वनियतायुषो रसायनमाचरन्ति तदा
तत्प्रभावाद्युगप्रभावनियतायुर्लङ्घनं भवति । यदाह “तानि
यावन्ति भक्षयेत् । जीवेद्वर्षसहस्राणि तावन्त्यगतयौवनः”
इत्यादि । न तु बलवत्कर्मनियतस्यायुषो लङ्घनमस्ति ।
यदाह “कर्म किंचित्कचित्काले विपाकनियतं महत् । किंचित्तु
कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबुध्यते” । हन्त यद्येवं तदा सर्वत्र
कर्मैव कारणं मरणे जीविते वा तथा व्याधौ व्याध्यपगमे वा
तत्किमनेनायुर्वेदेन कर्मजनितफलानुविधायिना । तथाहि
यत्तावदुच्यते नियतं कर्म तत्र तावदायुर्वेदव्यापारो नास्ति
येन नियतेनैव कर्मणा मिलितमपि दृष्टं तत्र विफलीक्रियते ।
यच्चावलवत्कर्मारब्धत्वेनानियतमायुरुच्यते तदपि न श्रद्धा-
धीनं येनादृष्टशक्तिपराभवेन दृष्टस्य कार्यकारितां दृष्ट्वा विवादा-
ध्यासितेऽपि विषयेऽदृष्टमेव कारणं अवधारयामः दृष्टं त्वदृष्टाकृ-
ष्टमेव तत्र भवति । नैवम् । एवं सति सर्वानुष्ठानस्योपरमप्रसङ्गः ।
किंच केवलकर्मवादिनो दृष्टमपवदतोऽदृष्टोत्पत्तिरेव न प्राप्नोति ।
अदृष्टं हि दृष्टाभिष्टोमादिजन्यं दृष्टं च कारणं कर्मवादिनोऽभि-
मतम् । अथादृष्टकारणं दृष्टमिच्छन्ति हन्त तर्हि तेनैव
न्यायेन दहनादीनामपि किमिति शीतापहृत्वस्फोटोटादिजन-
कत्वं न स्वीक्रियते । किंच केवलकर्मवादिनो दृष्टे कारणे
व्याप्तिग्रहणाभावाददृष्टानुमानमेव न स्यात्तस्मादृष्टमदृष्टं च
कारणम् । तत्र कचिददृष्टं दृष्टेन बाध्यते कचिच्च दृष्टमदृष्टेनेति
तेन यत्र पुरुषे बलवन्नियतमरणकारणमदृष्टं तत्र जीवित-
मरणयोरकिंचित्करोऽयमायुर्वेदः । किंतु तत्रापि नियतमर-
णकालादर्वागदुःखजनकव्याधिप्रशमने व्याप्रियत एव यदि
व्याधिरपि तस्य नियतकर्मजन्यो न स्यात् । यत्तु कर्मानि-
यतविपाकं भवति तत्प्रति सर्वथा प्रयोजनवदायुर्वेदोपादनम् ।
यत्तु युगनियतमायुः, तत्रातिबलवता कर्मणा नियमितं येन
रसायनप्रयोगात्तद्वाधनं दृष्टत्वादनुमन्यते न तु सुस्थिति

तातुरहितचिकित्साभ्याम् । अयंच वादः शास्त्रकारेण स्वय-
मेव प्रपञ्चेन निर्लोचनीय इति नेह प्रतन्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।

जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥ ४ ॥

अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् ।

ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ ५ ॥

कथमिन्द्र एव शरण्यो न ब्रह्मादय इत्याह—ब्रह्मणा ही-
त्यादि । हि यस्मादर्थे, प्रजापतिर्दक्षनामा । प्रोक्तमिति
प्रकर्षेणोक्तं प्रकर्षश्चानवशेषेणाभिधानम् । यथेत्यनेन तथा-
शब्दस्य नित्यसंबन्धस्याकर्षणत्वात् यादृशं प्रोक्तं तादृशमेव
जग्राह । निखिलेनेत्यनवशेषेण । अश्विनौ तु ततः प्रजापते-
र्जगृह्णतुः । अत्रापि यथाप्रोक्तं निखिलेन चेतिपदं तथैव यो-
जनीयम् । एवमश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे । हेत्यत्रापि
यथाप्रोक्तमित्यादि योजनीयम् । हशब्दस्त्ववधारणे । तेन
प्रतिपेदे एव परं शक्रो नतु कस्मैचिदायुर्वेदं दत्तवान्
इत्यर्थः । अनेन च ग्रन्थेनान्यूनानाधिकायुर्वेदागमोपदर्शकेन
यथा ब्रह्मण आयुर्वेदज्ञानं तथा इन्द्रस्यापीति दर्शितम् । तेन
ब्रह्मणो वा आयुर्वेदः श्रूयते इन्द्राद्वेति न किञ्चिदर्थतो विशेषः ।
इन्द्रेतिवदमधिकं यदयमसंक्रामितविद्यत्वेन शिष्यार्थी । यदुक्तं
“यो हि गुरुभ्यः सम्यगादाय विद्यां न प्रयच्छत्यन्तेवासिभ्यः
स खलु ऋणी गुरुजनस्य महदेनो विन्दति” इत्यतोऽङ्गतशिष्य-
त्वेन शिष्यार्थित्वविशेषयोगाद्ब्रह्मादिभ्यो विशेषेणेन्द्र एव
शरण्य इति । ब्रह्मणस्तु परमगुरोर्विदितसकलवेदस्य सर्वत्राति-
रोहितमतेरायुर्वेदज्ञानं स्वतःसिद्धमेवेति न गुर्वन्तरापेक्षा ।
एतच्च ब्रह्मादिगुरुपरम्परोपदर्शनमायुर्वेदस्याविद्युतागमोपदर्श-
नार्थं तथा महापुरुषसेवितत्वेनोपादेयत्वोपदर्शनार्थं च । वचनं
हि तत्र “यन्मन्येत महद्यशस्विपुरुषसेवितम्” इत्यादि यावत्
“उपादद्याच्छात्रः” इति । ऋषिप्रोक्त इति वक्ष्यमाणवृ-
त्तान्तेन ऋषिप्रोक्तः । तस्मादिति यस्मादिन्द्र एव विशेषेण
शरण्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥

विघ्नभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।

तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥ ६ ॥

तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षयः ।

समेताः पुण्यकर्माणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥ ७ ॥

अथ कथमयमृषिप्रोक्त इत्यायुर्वेदस्य मर्त्यलोकगमने हेतु-
माह—विघ्नभूता इत्यादि । विघ्नभूता इत्यन्तरायस्वरूपाः ।
रुजन्तीति रोगाः । प्रादुर्भूता इत्याविर्भूताः । अयंच रोगप्रा-
दुर्भावः कृतयुगान्ते बोद्धव्यः । वक्ष्यति हि “भ्रश्यति तु कृत-
युगे” इत्यादिना रोगप्रादुर्भावं जनपदोर्ध्वसनीये । प्रादुर्भावश्च
पूर्वसिद्धस्यैवाविर्भावः । तेन रोगसन्ताननित्यताप्यविरुद्धा भ-
वतीत्यर्थोऽर्थे दशमहामूलीये वक्तव्यः । शीर्यत इति शरीरं

तदस्यास्तीति शरीरी । तेन शरीरं स्वत एव शीर्यमाणं रोगसं-
न्धातु नितरां शीर्यत इति सूचयति । केषां विघ्नभूता इत्याह—
तपोपवासाध्ययनेत्यादि । रोगग्रस्ता हि शरीरिणस्तपः
प्रभृतीनि कर्तुं न पारयन्ति विघ्नवत्त्वात् । तथा आयु-
षश्च मारकत्वेन केचिद्गदा विरोधका भवन्ति । अत्र तपश्चा-
न्द्रायणादि । उपवासः क्रोधादिपरित्यागः सत्याद्युपादानं च ।
वचनं च “उपावृत्तस्य पापेभ्यः सहवासो गुणे हि यः ।
उपवासः स विज्ञेयो न शरीरस्य शोषणम्” । अध्ययनं
वेदाध्ययनम् । ब्रह्मणे मोक्षाय चर्यं ब्रह्मचर्यं उपस्थनिग्रहादि ।
व्रतमीप्सितकामो नियमः । आयुरुक्तम् । तपोपवास इति
प्रयोगः पूर्वत्रासिद्धविधेरनित्यत्वेन तपःसकारस्थानिभूतयलो-
पस्य सिद्धत्वात् ज्ञेयः । यथा नोपधाया इति । भूतेषु प्राणिषु
अनुक्रोशमित्यनुकम्पां । कस्मात् अनेकार्थत्वाद्धातूनां । पुरस्कृ-
त्याहस्य । एतेन प्राणिरोगहरणमेव प्रधानमायुर्वेदोपगमने
महर्षीणां फलम् । आयुःप्रकर्षस्तु अनुषङ्गसिद्धस्तेषां महात्मना-
मिति भावः । नरेष्विति वक्तव्ये यदयं भूतेष्विति सामान्यशब्दं
करोति तेन न समानजीवप्रयुक्तैयमनुकम्पा । किंतु प्राणि-
त्वमात्रप्रयुक्तेति समदर्शितामृषीणां दर्शयति । महान्तश्च ते
ऋषयश्चेति महर्षयः । अनेन चतुर्विधा अपि ऋषयः—ऋषि-
काः ऋषिपुत्राः देवर्षयः महर्षयश्च गृह्यन्ते । महर्ष्यनुगामि-
त्वाद्दक्षिणादीनामपि ग्रहणम् । पुण्यं पावनं कर्म येषां ते पुण्य-
कर्माणः । पर्शुकाभिस्तृतं पार्श्वं तेन पार्श्वमिव ततं पार्श्वं ।
शुभ इति पदं कर्तव्यसमाध्यनुगुणतोपदर्शनार्थं । यतः शुभे
हि देशे समाधयः प्रसीदन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥

अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः कश्यपो भृगुः ।

आत्रेयो गौतमः साङ्ख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ८

अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्वलायनौ ।

पारिक्षिर्भिश्चुरात्रेयो भरद्वाजः कपिञ्जलः ॥ ९ ॥

विश्वामित्राश्मरथ्यौ च भार्गवश्चवचनोऽभिजित् ।

गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिल्यौ वार्क्षिर्देवलगालवौ १०

सांक्रत्यो वैजवापिश्च कुशिको वादरायणः ।

वडिशः शरलोमा च काप्यकाल्यायनाबुभौ ॥ ११ ॥

काङ्कायनः कैकश्यो धौम्यो मारीचिकाश्वपौ ।

शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेव च ॥ १२ ॥

शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।

वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥ १३ ॥

ब्रह्मज्ञानस्य निधयो दमस्य नियमस्य च ।

तपसस्तेजसा दीप्ता ह्यमाना इवाग्रयः ॥ १४ ॥

सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम् ।

के ते महर्षय इत्याह—अङ्गिरा इत्यादि । बह्वृषीणामत्र
कीर्तनं च ग्रन्थादौ पापक्षयहेतुत्वेन, तथा आयुर्वेदस्यैव-
विधमहापुरुषसेवितत्वेन सेव्यत्वोपदर्शनार्थं चेति । एषु च
मध्ये केचिदायावराः, केचिच्छालीनाः, केचिदयोनिजाः, एवं-

प्रकाराश्च सर्वे मिलिता बोद्धव्याः । भिक्षुरित्यात्रेयविशेषणं ।
वक्ष्यति हि “तन्नेति भिक्षुरात्रेय” इति । वैखानसा
इति कर्मविशेषप्रयुक्ता संज्ञा । बालखिल्यास्तु स्वल्पप्रमाणाः
केचिद्वषयः । निधय इव निधयोऽक्षयस्थानत्वेन । दमो
दान्तत्वम् । इमामित्यग्रे वक्ष्यमाणां ॥ ८-१४ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ।

रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ॥ १५ ॥

प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयं ।

कः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः १६

अथ ते शरणं शक्नोति ददशुर्च्यनचक्षुषा ।

स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ॥ १७ ॥

धारणाद्धर्मः स चात्मसमवेतः कार्यदर्शनानुमेयः । अर्थः
सुवर्णादिः । काम्यत इति कामो वनितापरिष्वङ्गादिः । मोक्षः
संसारविमोक्षः । आरोग्यं रोगाभावाद्वातुसाम्यं । मूलं कारणं
उत्तममिति प्रधानं । तेनारोग्यं चतुर्वर्गे प्रधानं कारणं । रोग-
गृहीतस्य क्वचिदपि पुरुषार्थेऽसमर्थत्वादित्युक्तं, तस्यापहर्तार
इति आरोग्यस्यापहर्तारः । इदमेव च रोगाणामारोग्यापहरणं
यदनर्थत्वलाभः । न पुनरुपपन्नो रोगः पश्चादारोग्यमपहरति
भावाभावयोः परस्परभावात्मकत्वात् । श्रेयसः जीवितस्य
चेति श्रेयोवर्जीवितं हितत्वेन सुखत्वेन चार्थे दशमहामूलीये
वक्ष्यमाणं, तस्य जीवितस्यापहर्तार इति योजयति । अश्रेयः
जीवितमहितत्वेन दुःखहेतुतया चानुपादेयमिति कृत्वा तद-
पहरणमिह नोक्तं । अत्र सुखहितजीवितोपघातो धर्मोपघाते-
नैव लब्धः । तेन वयं पश्यामः—श्रेयःशब्देन सामान्येना-
भ्युदयवाचिना धर्मादयोऽभिधीयन्ते । जीवितशब्देन च
जीवितं । यतो जीवितं स्वरूपेणैव सर्वप्राणिनां निरुपाधुपादेयं ।
वचनं हि “आचक्रिमेव च ब्रह्मण इयमात्माशीरायुष्माणभू-
यासम्” इति । यत्त्वत्यन्तदुःखगृहीतस्य जीवितं जिहसितं,
तत्र दुःखस्यात्यन्तजिहसितस्यान्यथाहातुमशक्यत्वात्प्रियमपि
जीवितं त्यक्तुमिच्छति न स्वरूपेण । अन्तराय इति धर्मा-
दिसाधने बोद्धव्यः । अयमिति रोगप्रादुर्भावरूपः । तेषामिति
रोगाणां । शरणमिति रक्षितारम् । शक्तत्वाच्छक उच्यते ।
ध्यानं समाधिविशेषस्तदुपलब्धिसाधनत्वाच्चक्षुरिव ध्यान-
चक्षुः । तेन “स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः” इति
च ध्यानचक्षुषा ददशुरिति योजना ॥ १५-१७ ॥

कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत्प्रष्टुं शचीपतिम् ।

अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः ।

भरद्वाजोऽब्रवीच्चत्सावपिभिः स नियोजितः ॥ १८ ॥

स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।

ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलं ॥ १९ ॥

१ ‘सेवितम्’ इति पाठः ।

सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरं ।

प्रोवाच भगवान्धीमान् ऋषीणां वाक्यमुत्तमम् ॥ २० ॥

व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।

तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ॥ २१ ॥

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः ।

पदैरल्पैर्मति बुद्ध्या विपुलां परमर्षये ॥ २२ ॥

अथैतेषु मध्ये भरद्वाजः कथमिन्द्रमुपागत इत्याह—
क इत्यादि । शचीपतिमित्यनेन शचीसंभोगव्यासक्तमप्यह-
मुपासितुं क्षम इति भरद्वाजो दर्शयति । अर्थे प्रयोजने ।
नियुज्येयं व्यापार्येयं । अत्र प्रकृते, अत्रेति शब्दो यस्मादर्थः ।
यथा “सुभिक्षमित्यागतः”—यस्मात् सुभिक्षं तस्मादागत
इत्यर्थः । नियोजित इति चौरादिको णिच् न हेतौ ।
अनेन प्रकरणेन भरद्वाजस्यायुर्वेदागमे विशेषणार्थित्वान्न
प्रेरणमिति दर्शितं भवति । प्रोवाचेति सम्यगुवाच । न तु
प्रशब्दः प्रपंचार्थः पदैरल्पैरित्युक्तत्वात् । कस्मात्पदैरल्पैरुवा-
चेत्याह मतिं बुद्ध्या विपुलामिति, यस्माद्विपुलमतिं भरद्वाजं
प्रतिपन्नवान् तस्मात्पदैरल्पैरुवाचेति भावः मतिश्च बहुविषय-
त्वेन उपचाराद्विपुलैरुच्यते सा च मतिः शुश्रूषाश्रवणग्रह-
णधारणोद्वापोहतत्वाभिनिवेशवतीह विपुला बोद्धव्या । अत्र
च इन्द्रेण दिव्यदृशा भरद्वाजमिप्रायमप्रत एव बुद्ध्या आयुर्वेदं
उपदिष्टः । तेन भरद्वाजस्य इन्द्रपृच्छादि इह न दर्शितं ।
किंवा भूतमपि इन्द्रपृच्छादि ग्रन्थविस्तरमयादिह न
दर्शितम् ॥ १८-२२ ॥

हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थानुरपरायणम् ।

त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ॥ २३ ॥

यादृशोऽसावल्पपदैरुपदिष्ट आयुर्वेदस्तमाह—हेतुलिङ्गौ-
षधज्ञानमिति । हेत्वादीनि ज्ञायन्ते अनेनेति हेतुलिङ्गौष-
धज्ञानं । यावच्च आयुर्वेदवाच्यं तावद्धेतवाद्यन्तर्भूतमित्यर्थः ।
हेतुग्रहणेन सन्निकृष्टविप्रकृष्टव्याधिहेतुग्रहणं । लिङ्गग्रहणेन च
व्याधेरारोग्यस्य च कृत्स्नं लिङ्गमुच्यते तेन व्याध्यारोग्ये
अपि लिङ्गशब्दवाच्ये यतस्ताभ्यामपि हि तल्लिङ्गमेव
वक्ष्यति “विषमारम्भमूलानां ज्वर एको हि लक्षणं । विषमा-
रम्भमूलद्वैज्वर एको निगद्यते” इत्यादि । औषधग्रहणेन
च सर्वपथ्यावरोधः । शरीरं चात्र हेतौ लिङ्गे चान्तर्भवति ।
सुस्थानुरयोः परमुत्कृष्टमयनं मार्गं इति सुस्थानुरपरायणम् ।
किमन्योऽयं हेतुलिङ्गौषधज्ञानरूप आयुर्वेदो ब्रह्मबुद्धादायु-

१ ‘विनयेनाभिगम्यैतं द्रष्टुकामो महायशः’ । इद्वैव च मुनिं प्राह
भगवान्पाकशासनः । स्वागतं चेति धर्मज्ञं मुनिस्तसाद्यथेप्सितं ।
अर्चितश्च यथान्यायमुपविष्टः समागतः । मत्स्योपाये विकाराणां
प्रपच्छ हरिवाहनम् । ब्रूहि नः प्रशमोपायं तेषाममरसत्तम ।
श्रुत्वेति वचनं तस्य सर्वभूतहितावहम् । तस्मै प्रोवाच’ इत्यपरः पाठः ।

वेदादुत्तानन्यः इत्यत आह त्रिसूत्रमित्यादि ।—पितामहोऽपि यं त्रिसूत्रं बुबुधे तमिन्द्रः प्रोवाच । त्रीणि हेत्वादीनि सूत्र्यन्ते यस्मिन् येन वा तत्रिसूत्रं । तत्र सूत्रनात् सीवनात् सूत्रणाच्चाथसन्ततेः सूत्रं । एतेन तं यथा ब्रह्मा त्रिसूत्रं बुबुधे तथैव तं हेतुलिङ्गौषधज्ञानमिन्द्रः प्रोवाचेत्यविश्रुतमागमं दर्शयति । बुबुध इति न कृतवान् । अतएवोक्तं शाश्वतं नित्यं इत्यर्थः । तच्च नित्यत्वं सूत्रस्थानान्ते व्युत्पादनीयम् ॥ २३ ॥

सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः ।
यथावदचिरात्सर्वं बुबुधे तन्मेना मुनिः ॥ २४ ॥
तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितः ।
ऋषिभ्योऽनधिकं तच्च शशंसानवशेषयन् ॥ २५ ॥

अथोद्दिष्टमार्युर्वेदं कथं गृहीतवान् भरद्वाज इत्याह—
सोऽनन्तेत्यादि । अविद्यमानावन्तपारौ यस्यासावनन्तपारः ।
अत्र पारशब्देन गोवलीवर्दन्यायेनादिरुच्यते । पार-
शब्दो ह्युभयोरपि नदीकूलयोर्विवक्षावशाद्द्वर्तते । किंवा
अनन्तो मोक्षः । पारमुत्कृष्टं फलं यस्यायुर्वेदस्यासावनन्त-
पारः । वक्ष्यति हि “चिकित्सा तु नैष्ठिकी या विनोपधाम्”
इति । अत्र नैष्ठिकी मोक्षसाधनहेतुः । त्रयो हेत्वादयः
स्कन्धरूपा यस्य स त्रिस्कन्धः । स्कन्धश्च स्थूला
वयवः प्रविभागो वा तत्रैवायुर्वेदग्रहणे मनो यस्य स
तन्मनाः । मननात् ज्ञानप्रकर्षशालित्वान्मुनिः । एतेन
यस्मादयं महामतिः तन्मनाश्च मुनिश्च तेनानन्तपारमपि
आयुर्वेदं हेत्वादिसकन्धत्रयमालम्बनं कृत्वा यथावदायुर्वेद-
मचिरादेव प्रतिपन्नवानित्यर्थः । अचिरादित्यचिरेण । अत्र
च यथा ब्रह्मा त्रिसूत्रं बुबुधे । यथा चेन्द्रो हेतुलिङ्गौषधज्ञानं
प्रोवाच तथैष भरद्वाजोऽपि त्रिस्कन्धं बुबुधे । इत्यनेनायु-
र्वेदस्याविश्रुतागमत्वं उपदर्शयते । तेन त्रिसूत्रत्रिस्कन्धयोरनं
पुनरुक्तिः । तेनेति इन्द्राद्गृहीतेनायुर्वेदेन । अमितमिति
अमितमिवामितमतिदीर्घत्वात् । आयुःशब्दश्चायुःकारणे
रसायनज्ञाने बोद्धव्यः । येनोत्तरकालं हि रसायनोपयोगा-
दयं भरद्वाजोऽमितमायुरवाप्स्यति । न ऋषिभ्य आयुर्वेदक-
थनात्पूर्वं आयुर्वेदमधीत्यानन्तरमेवायं तमृषिभ्यो दत्तवान्
न पूर्वं रसायनमाचरति स्म । किंवा सर्वप्राण्युपकारार्था-
धीतायुर्वेदजनितधर्मवशात्तत्कालमेवामितमायुरालेभे भरद्वाज
इति बोद्धव्यम् । तच्चेति श्रुतं । यदा तमिति पाठः, तदा
तमायुर्वेदं । अनवशेषयन्निति कात्स्न्येनेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् ।
दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्धनमायुषः ॥ २६ ॥
महर्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा ।
सामान्यं च विशेषं च गुणान् द्रव्याणि कर्म च ॥ २७ ॥

१ ‘तन्महामुनिः’, २ शब्दाक्षरपदन्यासच्छंदोद्भूततरसक्रमैः । श्रुत्वा
सहस्रवर्षाणामारोग्यार्थं विनिश्चयम् ॥ तेनायुरमितं’ इत्यधिकः पाठः ।

समवायं च तज्ज्ञात्वा तन्नोक्तं विधिमास्थिताः ।
लेभिरे परमं शर्म जीवितं चाप्यनश्वरम् ॥ २८ ॥

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्त इति प्राणिनामात्मनश्च । ज्ञानार्थं
ज्ञानरूपं वा चक्षुः ज्ञानचक्षुः तेन ज्ञानचक्षुषा । आयुर्वेदेन किं
ददृशुरित्याह—सामान्यं चेत्यादि । तेषां चोत्तरत्र लक्षणं
षण्णां पदार्थानां विश्वरूपाणां भविष्यति । तेनैतत्तत्रैव व्याक-
रणीयं । तदिति सामान्यादि । तन्नोक्तं विधिमित्यप्यपरि-
हारपथ्योपादानरूपं । शर्म सुखं । परमिति दुःखानाकान्तं ।
अनश्वरमित्यगत्वरम् ॥ २६-२८ ॥

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।
शिष्येभ्यो दत्तवान्पद्भ्यः सर्वभूतानुकंपया ॥ २९ ॥
अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः ।
हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥ ३० ॥

अथेत्यादिना भरद्वाजशिष्यस्यात्रेयस्य पुनर्वसुपरना-
म्नोऽग्निवेशादिगुरुतां दर्शयति । अत्र केचिद्भरद्वाजात्रेययो-
रैक्यं मन्यन्ते । तत्र । भरद्वाजसंज्ञया आत्रेयस्य क्वचिदपि
तच्चप्रदेशेऽस्कीर्तनात् । हारीते चात्रेयादिगुरुतया भरद्वाज
उक्तः । “शक्रादहमधीतवान्” । इत्यादिना “मत्तः मुनरसं-
ख्येयाः त्रिसूत्रं त्रिप्रयोजनम् । अत्रात्रेयादिपर्यन्ता विदुः
सप्त महर्षयः । आत्रेयाद्वारीतऋषिः” इत्यन्तेन । वाग्भटेन
तु यदुक्तं “ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत । सो-
ऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन्” । इत्यनेना-
त्रेयस्य इन्द्रशिष्यत्वं, तदायुर्वेदसमुत्थानीयरसायनपादे आ-
दिशब्देन वक्ष्यमाणेन्द्रशिष्यतायोगात्समर्थनीयम् । तत्र
हीन्द्रेण पुनर्महर्षाणामायुर्वेद उपदिष्ट इति वक्तव्यम् । मैत्रीपरो
मैत्रीप्रधानः । मैत्री च सर्वप्राणिष्वात्मनीव बुद्धिः ॥ २९ ॥ ३० ॥

बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीदुपदेशान्तरं मुनेः ।
तन्नस्य कर्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

अथ भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्नं कृतानि च ।

श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः ॥ ३२ ॥

श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम् ।

यथावत्सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे ॥ ३३ ॥

सर्वं एवास्तुवंस्तांश्च सर्वभूतहितैषिणः ।

साधु भूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन् समं ॥ ३४ ॥

तं पुण्यं शुश्रुबुः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः ।

सामराः परमर्षीणां श्रुत्वा मुमुदिरे परम् ॥ ३५ ॥

अहो साध्विति निर्घोषो लोकांस्त्रीनन्ववादयत् ।

नभसि क्षिग्धगम्भीरो हर्षाद्भूतैरुदीरितः ॥ ३६ ॥

शिवो वायुर्वचौ सर्वा भामिरुन्मीलिता दिशः ।

निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ ३७ ॥

१ ‘सर्वभूतेषु’ इति पाठान्तरं ।

अथाभिवेशप्रमुखान्विविशुद्धान्देवताः ।
बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मेधा धृतिः कीर्तिः क्षमा दया
तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।
भवाय भूतसङ्गानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ॥ ३९ ॥

बुद्धेर्विशेष उत्कर्षः । यत इति बुद्धेर्विशेषात् । खं खं
तन्त्रमिति खखनामाङ्कितं भेलतन्त्रं, जतूकर्णतन्त्रमित्यादिकं ।
कृतानि चेत्यत्र तन्त्राणीति शेषः । पुण्यमायुर्वेदतन्त्रकरणल-
क्षणं कर्म येषामभिवेशादीनां ते पुण्यकर्माणः तेषां पुण्यक-
र्मेणां । सर्वभूतहितैषिण इति अभिवेशादिविशेषणं किंवा
ऋषिसङ्घविशेषणं । साधुशब्दोऽजहृल्लिङ्गतया नपुंसकलिङ्ग
एव । यथा वेदाः प्रमाणमिति । केचित्तु साध्विति विशेषणस्य
नपुंसकलिङ्गतानुरोधाद्विशेष्यस्य अनुक्रोशमित्यपि नपुंसक-
लिङ्गं पठन्ति । अहो इति साध्विति प्रशंसायां । स्निग्ध इति
अनुत्कटत्वेनाह्लादिकत्वेन च । “शिवो वायुर्वेदावि”त्यनेन
शुभलक्षणेन प्रकृततन्त्रकरणस्य देवैरप्यर्थतोऽनुमतत्वमुपद-
श्यते । ज्ञानदेवता इति ज्ञानाभिमानिन्यो देवताः । तेन
ग्रन्थकरणात्पूर्वमेवाभिवेशादीनां बुद्ध्यादयो व्यवस्थिताः ।
तन्त्रकरणोत्तरकालं तु आदरेण बुद्ध्यादिदेवतानुप्रवेश इति ।
सिद्धिः साध्यसाधनज्ञानं । कीर्तिः कीर्तनं वक्तुं ज्ञानमित्यर्थः । ननु
कीर्तिर्यशोरूपा तस्या अज्ञानरूपत्वात् । ज्ञानदेवाश्च इहोच्यन्ते ।
भवाय स्थितये रोगानुपहतजीवितायेति यावत् । प्रतिष्ठा ज-
नोपादेयतयावस्थानम् ॥ ३९-३९ ॥

हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ ४० ॥

संप्रत्यायुर्वेदव्युत्पत्तिं कुर्वन्नायुर्वेदाभिधेयं दर्शयति—
हिताहितमित्यादि । हितं चाहितं । तथा सुखप्रयुक्तत्वात्
सुखं, दुःखप्रयुक्तत्वादुखं, एतच्च चतुःप्रकारमप्यायुरर्थे दशम-
हामूलीये “तत्र शरीरमानसाभ्याम्” इत्यादिना ग्रन्थेन “अ-
हितमतो विपर्ययेण” इत्यन्तेन वक्ष्यति । तस्य हिताहितमि-
त्यायुषः पथ्यापथ्यं । मानं चेत्यायुष एव प्रमाणं मासिक-
द्विमासिकत्वेन विकृतिलक्षणैरिन्द्रियस्थाने तथा प्रकृतिलक्षणै-
रिदमायुष्मतां कुमारानां लक्षणं भवतीत्यादिना वक्तव्यम् ।
तच्चेत्यायुः स्वरूपेण “शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोग” इत्यादिना
वक्ष्यमाणं । तेन हिताहितमित्यादिना आयुर्वेदयतीत्या-
युर्वेद इत्युक्तं स्यात् । विदधानुश्वेह ज्ञानार्थ एवाभिप्रेतः । यद्व-
क्ष्यति अर्थे दशमहामूलीये “तथायुर्वेदयतीत्यायुर्वेद” इति ।
लाभादयस्त्वर्था विदेरिह नोक्ताः । तेषां साक्षादायुर्वेदाजन्य-
त्वादिति भावः ॥ ४० ॥

शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।
नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्यायैरायुरुच्यते ॥ ४१ ॥

आयुर्वेदपदे पूर्वपदवाच्यमायुराह शरीरेत्यादि ।—शरीरं
पञ्चमहाभूतविकारात्मकमात्मनो भोगायतनं । इन्द्रियाणि च-
क्षुरादीनि । सत्त्वं मनः आत्मा ज्ञानप्रतिसन्धातैव एषां सम्य-

गदष्टयन्त्रितो योगः संयोगः । इन्द्रियाण्यपि यद्यपि शरीरग्रह-
णेनैव लभ्यन्ते तथापि प्राधान्यात्तानि पुनः पृथगुक्तानि । अयंच
संयोगः संयोगिनः शरीरस्य क्षणिकत्वेन यद्यपि क्षणिकस्तथापि
सन्तानव्यवस्थितोऽयमेकतयोच्यते । तस्यायुषः पर्यायानाह
धारीत्यादि ।—धारयतीति शरीरं पूतितां गन्तुं न ददातीति
धारि । जीवयति प्राणान् धारयतीति जीवितं । नित्यं शरीरस्य
क्षणिकत्वेन गच्छतीति नित्यगः । अनुबध्नात्यायुरपरापरशरीरा-
दिसंयोगरूपतया इत्यनुबन्धः । पर्यायैरायुरुच्यते इति एकार्था-
भिधायिभिः शब्दैरुच्यते । यद्यपि च नित्यगानुबन्धशब्दाभ्यां
न कचिदप्यायुरभिधीयते तथापि नित्यगत्वानुबन्धत्वधर्म-
ख्यापनार्थमेवैव तत्संज्ञाद्वयं बोद्धव्यम् । धारिसंज्ञा त्वर्थे दश-
महामूलीये भविष्यति । ननु “उत्तरत्र चैतन्यानुवृत्तिरायुः”
इत्यायुर्लक्षणं करिष्यति । इह तु शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोग
इति किमर्थमुक्तम् । ब्रूमः—शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगजन्या
चैतन्यानुवृत्तिर्यथोक्तसंयोगाव्यभिचारित्वेन व्यक्तत्वेन चार्थे
दशमहामूलीये लक्षणत्वेनोक्ता । शरीरादिसंयोगरूपमेवत्वायुः
परमार्थत एव भूतसंयोगाभावे मरणमायुरपरमरूपं भवति ।
मृतशरीरे तु चेतसोऽभावादायूरुपसंयोगाभावः ॥ ४१ ॥

तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।

वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः ॥ ४२ ॥

तस्येत्यादि । वेदयतीति वेदः । वेदविदां मत इति
वेदविद्धिः पूजितः । अथ कस्मादायुर्वेदलक्षणो वेदः पुण्यतमो
वेदविदां च पूजित इत्याह—वक्ष्यत इत्यादि । यदिति यस्मा-
देवमुक्तं भवति । यदन्ये ऋग्वेदादयः प्रायः परलोकहितमे-
वार्थं वदन्ति तेन पुण्याः । पुण्यतमश्चायं आयुर्वेदो यद्
यस्मान्मनुष्याणामुभयोरपि लोकयोर्यद्विदितमायुरारोग्यसाधनं
धर्मसाधनं च तद्वक्ष्यते तेनातिशयेन पुण्यतमस्तथा वेदविदां
च पूजित इति । केचिद्वक्ष्यते य इति पठन्ति, तत्रापि
हेतुगर्भमिति व्याख्येयं । जीवितप्रदातृत्वादायुर्वेदस्य पुण्य-
तमत्वं बोद्धव्यं । यतश्चतुर्वर्गसाधनीभूतजीवितप्रदमेव सर्वो-
त्तमं भवति । उच्यते च “न हि जीवितदानाद्धि दानमन्य-
द्विशिष्यते” ॥ ४२ ॥

सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।

ह्रासहेतुर्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥ ४३ ॥

संप्रत्यायुर्वेदाभिधेयतया सूत्रिते सामान्यादौ सामान्यस्य
प्रथमसूत्रितत्वात्तथा सामान्यज्ञानमूलत्वाच्चायुर्वेदप्रतिपाद्यस्य
हेत्वादेः सामान्यमेवाग्रे निर्दिशति—सर्वदेत्यादि । सर्वदा
सर्वस्मिन् काले नित्यगे चावस्थिके च । सर्वभावानामित्यत्र
सर्वशब्दः कृत्स्नवाची । भवन्ति सत्त्वमनुभवन्ति इति भावा
गुणद्रव्यकर्माणीत्यर्थः । ननु भवन्त्युत्पद्यन्त इति भावाः । तथा
सति पृथिव्यादिपरमाणूनां नित्यानां सामान्यस्य पार्थिवद्रव्यगु-
णादिवृद्धं कार्यमसंगृहीतं स्यात् । सामान्यं च “सामान्यमे-
कत्वकरम्” इत्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणं । वृद्धिराधिक्यं त-

त्कारणं वृद्धिकारणम् । एतच्च सामान्यं सामान्यवतो मांसद्रव्यादेर्वृद्धिकारणस्य लक्षणत्वेन वृद्धिकारणमित्युक्तं । यतो न सामान्यं मांसत्वादिजातिरूपं वृद्धौ कारणं भवति । तथाहि सति सामान्यं मांसत्वरूपं यथा वर्धके भोज्यरूपे मांसेऽस्ति तथा शरीरधातुरूपे वर्धनीयेऽप्यस्ति । ततश्च नित्यं मांसत्वसंबन्धादमांसादानामपि मांसेन वर्धितव्यं । तस्माद्वृद्धिकारणलक्षणत्वेन सामान्यं वृद्धिकारणमित्युक्तम् । अतएव वैशेषिकेऽप्युक्तं “त्रयाणामकार्यत्वमकारणत्वं चेति” । अत्र त्रयाणामिति सामान्यविशेषसमावायानाम् । ये तु समानमेव सामान्यमिति कृत्वा द्रव्याद्येव सामान्यशब्देनाभिदधति तेषां च मते “सामान्यं च विशेषं च” इत्यादिग्रन्थोक्तस्य सामान्यस्य न किञ्चिदनेनोक्तं स्यादित्यसंबन्धार्थत्वं प्रकरणस्य स्यात् । एतच्च वृद्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं न भवति । किंतु ह्यायुर्वेदोपयोगिना धर्मेण निर्देशः । लक्षणंतु “सामान्यमेकत्वकरम्” इति करिष्यति । एवं द्रव्यादावपि चोद्देशानन्तरं निर्देशं करिष्यति “खादीन्यात्मा” इत्यादिना । ततो लक्षणं “यत्राश्रिताः कर्मगुणा” इत्यादिना करिष्यति ।

सामान्यस्य च वृद्धिकारणत्वं ह्यसति विरोधिकारणे बोद्धव्यम् । तेनामलकादिगतानाममलत्वादीनां पित्तगताद्यमलत्वावर्धकत्वमामलकगतशिशिरत्वप्रभावविरोधित्वादुपपन्नम् । एवमन्यत्रापि त्रिदोषहरद्रव्ये बोद्धव्यम् । इह च सामान्यस्य वृद्धिकारणत्वमित्युच्यते, नतु सामान्यमेव वृद्धिकारणमित्युच्यते, तेनासमानादपि घृतान्मेधाया याच वहेश्च वृद्धिः प्रभावादेवोपपन्ना, यदुक्तं “घृतमग्निमेधे करोति” । तथा चिन्तया वातवृद्धिस्तथा सङ्कल्पाद्वृष्यपादयुगलेपाच्च शुक्रवृद्धिरित्यादि प्रभावादुपपन्नम् । सामान्यं चेह वृद्धिकारणमित्युच्यमाने समानस्येति गम्यते । न हि शोणितं प्रति मांसत्वं सामान्यं, किंतु व्यावृत्तबुद्धिजनकत्वाद्विशेष एव ।

अथ वैशेषिकोक्तानामन्यविशेषाणामिह शास्त्रे चिकित्सायामनुपयुक्तत्वात्तद्विशेषधर्मव्यावर्तकत्वायोगात्सामान्यविशेषानेव हासकारणत्वेनाह—हासहेतुरित्यादि । अत्रापि सर्वदा सर्वभावानामिति योजनीयम् । हासोऽपचयः । विशिष्यते व्यावर्तते इति विशेषः । सामान्यमेव गवेधुकत्वं मांसादीन् प्रति विशेषः । गवेधुको हि गवेधुकत्वेन गवेधुकव्यक्त्यन्तरापेक्षया समानः । मांसापेक्षया व्यावृत्तत्वाद्विशेषः । न हि मांसे गवेधुकत्वमस्ति । एवं मांसत्वं मांसान्तरापेक्षयातु गतत्वात्सामान्यं शोणिताद्यपेक्षया तु मांसानां व्यावृत्तत्वाद्विशेष एव । अत्रापि हासहेतुकत्वं हासहेतुद्रव्यादिलक्षणत्वेन सामान्यवज्ज्ञेयम् । तथा हासहेतुत्वमप्यसति विरोधके सामान्योक्तन्यायेन ज्ञेयं । तेन मन्दकनिकुचादीनां वातादिविरुद्धानामपि स्निग्धत्वादीनां वाताद्यशमकत्वं द्रव्यस्यापथ्यत्वं प्रभावादेव ज्ञेयम् । विशेषश्चेह विरुद्धत्वविशेषोऽभिप्रेतः । तेनोत्तरत्र विरुद्धविशेषमेव हासहेतुतया तत्र तत्रोपदेक्ष्यति । यथा—“वृद्धिः

समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः” । इति । तथा “विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः” इत्यादि । तथा “विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति” इत्यादि । तथा जतुकर्णेऽप्युक्तं “समानैः सर्वभावानां वृद्धिर्हानिर्विपर्ययात्” इति । अविरुद्धविशेषस्तु यद्यपि हासे वृद्धौ वाप्यकारणं यथा पृथिव्या अनुष्णशीतस्पर्शौ वातस्य शैत्यं न वर्धयति नापि हासयति, तथाप्यभिधीयमाणानां धातूनां असमानत्वेनाजनकत्वाद्भासकारणमिव भवति । यतोऽसमानद्रव्योपयोगे सति हासो विनश्वराणां भावानां आपूरकहेत्वभावादुपलभ्यत एव यथा वहतो जलस्य पूर्वदेशसेतुनोत्तरदेशजलस्य हासः । एवं भूतं चाविरुद्धविशेषोपयोगेऽपि हासं पश्यताऽऽचार्येण सामान्येनैव इहोक्तं “हासहेतुर्विशेषः” इति । चशब्दः सर्वभावानामिति समुच्चिनोति ।

अथ किम् असंबन्धावपि सामान्यविशेषौ वृद्धिहासकारणं । नेत्याह—प्रवृत्तिरुभयस्य त्विति । कारणमिति शेषः । उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च । प्रवृत्तिः प्रवर्तनं शरीरेणाभिसंबन्ध इति यावत् । एवंभूता प्रवृत्तिः धातुसामान्यविशेषयोर्वृद्धिहासे कारणमित्यर्थः । तुशब्दोवधारणे । तेन नासंबद्धौ सामान्यविशेषौ स्वकार्यं कुरुत इति दर्शयति । किंवा प्रवृत्तिरुचिता धातुप्रवृत्तिर्धातुसाम्यमिति यावत् । सा उभयस्य सामान्यस्य विशेषस्य च कार्येति शेषः । तेन केवलसमानोपयोगाद्धातुवृद्ध्या धातुवैषम्यं केवलविशिष्टोपयोगाच्च धातुक्षयाद्वा धातुवैषम्यं युगपत्समानविशिष्टद्रव्योपयोगात्प्रवृत्तिर्धातुसाम्यरूपा भवतीत्युक्तं भवति । तुशब्दः पूर्वपक्षादेकद्रव्योपयोगलक्षणरूपाव्यवर्तयति ॥ ४३ ॥

सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृतम् ।

तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्ययः ॥ ४४ ॥

अथ किलक्षणं तत्सामान्यं किलक्षणो वा स विशेष इत्याह—सामान्यमित्यादि । एकत्वकरमेकत्वबुद्धिकरं । सामान्यं—यदनेकासु भिन्नदेशकालासु गवादिव्यक्तिषु “अयं गौरयं गौः” इत्यादिप्रकारा एकाकारा बुद्धिस्तत्सामान्यम् । न हि भिन्नासु व्यक्तिषु अभिन्नं सामान्यमेकरूपं विनाऽप्राप्ता एकाकारा बुद्धिर्भवतीति भावः । यथापिच “अयं पाचकोऽयं पाचकः” इति तथा “अयं शुक्रोऽयं शुक्रः” इतिप्रभृतिषु क्रियागुणादिसामान्यादेकरूपा बुद्धिस्तत्रापि सामान्यमेकक्रियागुणादिगतमेकरूपाध्यवसाये हेतुः । न ह्येकस्मिन् पाचके या क्रिया सा पाचकान्तरेऽपि किंतर्हि तज्जातीया । अतः क्रियासामान्यं तत्राप्येकत्वाध्यवसाये कारणम् ।

विशेषलक्षणं पृथक्त्वकृदिति व्यावृत्तबुद्धिकृतं, तेन यद् गोव्यक्त्यन्तरापेक्षया एकबुद्धिकर्तृतया गोत्वं सामान्यं । तदेव गोत्वं अश्वाद्यपेक्षया व्यावृत्तबुद्धिकर्तृत्वादश्वादीन् प्रति विशेष इत्युक्तं भवति । तेन मांसत्वं मांसं प्रति मांसांस्तरापेक्षया समानत्वात् वृद्धिकारणं भवति । तदेव तु मांस-

त्वं वातं प्रति विशेषरूपतया हासहेतुर्भवति । शोणितादीन् प्रति लविरोधविशेषत्वेन न तथा हासकारणम् । गुणसामान्यात्तु वर्धकमपि मांसं शोणितादीनां भवति ।

कथमनेकासु व्यक्तिषु सामान्यमेकबुद्धिमव्यभिचारिणीं करोतीत्याह—तुल्यार्थताहीत्यादि । तुल्यार्थता एकसामान्यरूपार्थानुयोगिता । एतेन यस्माद्विज्ञासु व्यक्तिषु सामान्यमेकरूपसंबन्धमस्ति ततस्तदनेकार्थावलम्बा सत्यपि व्यक्तिभेदे एकबुद्धिर्युक्तेति भावः ।

विशेषस्तु विपर्यय इति अतुल्यार्थता विशेषत्वं, तेन गोगजयोरतुल्यगोलगजलरूपार्थयोः पृथग्बुद्धिर्युक्तैवेति दर्शितं भवति ।

अन्ये तु व्याख्यानयन्ति । यत् त्रिविधं सामान्यं, विशेषश्च त्रिविधः । यथा—द्रव्यगोचरो गुणगोचरः कर्मगोचरश्च । तत्र सर्वदेत्यादिना द्रव्यसामान्यमुच्यते । सामान्यमेकलकरमित्यनेन गुणसामान्यम् । यथा—पयःशुक्रयोर्मिन्नजातीययोरपि मधुरत्वादि सामान्यं तत्रैकतां करोति, एवं विशेषेऽप्युदाहार्यं । तुल्यार्थतेत्यादिना तु कर्मसामान्यं निगद्यते । आस्यारूपं कर्म न श्लेष्मणा समानमपितु पानीयादिकफसमानद्रव्यार्थक्रियाकारित्वात्कफवर्धकरूपतया आस्यापि कफसमानेत्युच्यते । एवं स्वप्नादावपि कर्मणि बोद्धव्यम् । तदेतद्भट्टारहरिश्चन्द्रेणैव दूषितम् । यतः सर्वदेत्यनेनैव लक्षणेन त्रिविधमपि सामान्यं लभ्यते । तेनास्मिन् पक्षे “सामान्यमेकलकरम्” इत्याद्यवाच्यं स्यादिति कृत्वा अन्येतु पश्यन्ति—यत् त्रिविधं सामान्यं अत्यन्तसामान्यं मध्यसामान्यमेकदेशसामान्यं च । तत्र “सर्वदा” इत्यादिना अत्यन्तसामान्यमुच्यते सामान्यमेकलकरमित्यनेन मध्यसामान्यं, तुल्यार्थता हीत्यादिना एकदेशसामान्यं, एतदपि त्रैविध्यकथनं नातिप्रयोजनमसंगतलक्षणं चेति नातिश्रद्धाकरम् ।

केचित्सामान्यं द्विविधमिच्छन्ति । उभयवृत्ति तथैकवृत्ति च । तत्र मांसं मांसवर्धकं उभयवृत्तिसामान्यात् । मांसत्वं हि पोष्ये पोषके च गतत्वादुभयवृत्तिः । एकवृत्ति तु यथा घृतमग्निकरं तथा धावनादिकर्म वातकरम् । तथाऽऽस्यादिकफकरम् । एतद्वि सर्वं न वर्धनीयेन समानं किंतु प्रभावाद्वर्धकम् । प्रभावश्च घृतलधावनत्वादिरेव । स चैकवृत्तिसामान्यरूपः । तेन नात्रापि सामान्यमेव वृद्धिकारणमिति ब्रुवते । अस्मिन् पक्षे अनुभयवृत्तिसामान्यं विशेष एव भवति । तथा समानमसमानं च वृद्धिकारणं भवतीति न किञ्चित्सामान्यस्योक्तं स्यात् । अस्मन्मते तु सामान्यं वृद्धौ कारणमेव भवतीति सामान्यं वृद्धिकारणत्वेन नियम्यते । न वृद्धिः सामान्यकारणत्वेनैवेति नियम्यते । तेनासमानादपि वृद्धिर्भवति निर्दोषा ।

यसूच्यते, कर्मसामान्यं नेह तन्त्रे वृद्धिकारणमस्ति । यतो न धावनेन वायुः समान इति । अतएवाचार्येण द्रव्यसामान्यमुक्तं “मांसमाप्यायते मांसेन” इत्यादिना, तथा “सामा-

न्यगुणानामाहारविकारणामुपयोगः” इत्यादिना गुणसामान्यमुक्तम् । नैवं कर्मसामान्यमुक्तम् । वचनं हि “कर्मापि यद्यस्य धातोर्बुद्धिकरं तत्तदा सेव्यम्” इति । न तत्र सामान्योपग्रहः कृतः । अत्र ब्रूमः—कर्मणां प्रायः प्रभावेणैव वृद्धिहेतुत्वात्सामान्यानुपग्रहः कृतः । न च कर्मसामान्याभावात् । यतः क्रियावतो वातस्य क्रियावता व्यायामादियुक्तेन शरीरेण वृद्धिः क्रियते निष्क्रियतया चास्य वातस्य हासः । स्वप्नादयस्तु संयोगे च विभागे चेत्यनेन वक्ष्यमाणलक्षणेनानुक्ता अपि शास्त्रव्यवहारात्कर्मशब्देनोच्यन्ते । तत्र स्वप्नः स्वकारणादेव चीयमानस्य कफस्य क्षयकारणशरीरपरिस्पन्दानिनिरोधकत्वेन वृद्धिकर उच्यते, न तु स्वप्नः साक्षात् श्लेष्मवृद्धिं करोति । एवमास्यादावपि चिन्तनीयम् । यत्र त्वेकं कारणं चिन्तयितुं न पार्यते तत्र प्रभाव एव वर्णनीयः ।

ननु मांसं मांसं वर्धयति सामान्याद्विशेषाच्च वातं क्षपयति तत्कथं युगपद्विरुद्धार्थद्वयकर्तृत्वं मांसस्य । न हि देवदत्तो यदैव कुंभं करोति तदैव काण्डमपि । नैवं क्रियावतामयं धर्मः नाक्रियावतामिति । तथाहि—शब्दो युगपदनेकानेव शब्दान् एककालमारभते तथा अग्निः प्रकाशदाहौ युगपत्करोति । अतएवोक्तमाचार्येण “तस्माद्भेषजं सम्यगवचार्यमाणं युगपद्नातिरिक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति । अधिकमपकर्षति । न्यूनमाप्याययति” इति ।

यदुच्यते क्षीयमाणधातोर्बुद्धस्य तथा बहुदोषस्य समानगुणोऽप्याहारो न वृद्धिहेतुः तथा ग्रीष्मे च मधुरादिना समानेनापि न कफादिवृद्धिरित्यादि । तत्र प्रतिबन्धकादीनां जराबहुदोषत्वग्रीष्मोष्णत्वादीनां विद्यमानत्वान्न सामान्यं वर्धकम् । असति च विरोधके सामान्यं वृद्धिकारणमिति सिद्धान्तः । तेन न काचित् क्षतिः । किंवा वृद्धादीनां समानाहारेण क्रियत एव वृद्धिः । परन्तु बलवता क्षयहेतुना आधीयमानक्षये पुरुषे सा वृद्धिर्नोपलभ्यते ।

अत्र च द्रव्यसामान्यमेव धातूनां द्रव्यरूपाणां वर्धकं न गुणसामान्यं । गुणानां द्रव्यानारम्भकत्वात् । गुणसामान्यात् तद्गुणाश्रयं द्रव्यमनुमीयते । तच्च द्रव्यं धातुवर्धकं भवति यथा—रक्षादीन् गुणान् दृष्ट्वा चित्रको वाय्वधिको योऽनुमितः, स च चित्रक उपयुक्तो वातं वर्धयति, गुणास्तु गुणानेव जनयन्तोऽतिवर्धयन्ति । सामान्यं च वृद्धिकारणलक्षणं, न साक्षाद्वृद्धिकारणमिति प्रागेवोक्तं; एवं विशेषेऽपि । अयं च सामान्यविशेषवादो ग्रन्थविस्तरभयादायुर्वेदोपयुक्तधर्ममात्रेणोक्तः विस्तरस्त्वस्य वैशेषिके बोद्धव्यः ॥ ४४ ॥

सर्वमात्मा शरीरं च त्रयमेतद्विदण्डवत् ।

लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥४५॥

स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम् ।

वेदस्यास्य तदर्थं हि वेदोऽयं संप्रकाशितः ॥४६॥

१ ‘नाक्रियाणां’ इति पाठः.

संप्रति सामान्यविशेषावभिधाय उद्देशकमानुरोधात् गुणे-
ऽभिधातव्ये, गुणेषु प्रधानभूतमायुर्वेदोपकार्यं सत्त्वात्मशरीर-
संयोगं वक्तुमाह—सत्वमित्यादि । किंवा सामान्यविशेषाभ्यामेव
हेतुलिङ्गौषधानि दर्शितानि । सामान्यविशेषवत् एव सर्वत्र
कारणत्वाल्लिङ्गत्वाच्च एतावदेव विचार्यमाणं तन्त्रं भवति । अ-
धिकरणं च नोक्तम् अतः सत्त्वादिमेलकं हेत्वाद्यधिकरणमाह
—सत्वमित्यादि । सत्त्वं मनः । चशब्दः समुच्चये । संख्येय-
निर्देशादेव संख्यायां लब्धायां त्रयमिति पदं मिलितानामेव
ग्रहणार्थम् । एतदित्यनन्तरोक्तनिर्देशः । त्रिदण्डः परस्परसंयो-
गविधृतः कुंभादिधारकस्तद्वत् । एतेन यथा त्रिदण्डेऽन्यतमा-
पाये नावस्थानं तथा सत्त्वादीनामन्यतमापायेऽपि न लोक-
स्थितिरित्युक्तं स्यात् । लोकत आलोकत इति लोकः । तेनेह
जङ्गमो भूतग्राम उच्यते । संयोगात्तिष्ठतीति परस्परपग्राहकात्
संयोगात्स्वाार्थक्रियां कुर्वन्नविशकलितं^१ भवति । अत्र तु
पृथगिन्द्रियग्रहणं न कृतं शरीरग्रहणेनैव गृहीतत्वात् ।
“तत्र सर्वं प्रतिष्ठित”मित्यस्मिन् लोके कर्मफलादि व्यव-
स्थतं । यद्वक्ष्यति “अत्र कर्मफलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठा-
तम् । अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं
प्रभौ” । स पुमानिति तत्सत्त्वादित्रयं पुमानिति भण्यते ।
तत्र यद्यपि सत्त्वादित्रयं नपुंसकलिङ्गं, तथापि पुमानिति वक्ष्य-
माणलिङ्गग्रहणात्स इति पुलिङ्गनिर्देशः । यथा—“णेरणौ य-
त्कर्म णौचेत्स कर्ता” इत्यादौ । किंचैतदिति यद्यपि वर्तमान-
निर्देशः कृतस्तथापि तस्यैव स इत्यतीतनिर्देशोऽपि सर्वनाम्नां
सर्वकालनिर्देशादेवाविरोधो मन्तव्यः । वदन्ति हि लाक्षणिकाः
“प्रत्यक्षे च परोक्षे च सामीप्ये दूर एवच । एतेष्वर्थेषु विद्व-
द्भिः सर्वनाम प्रयुज्यते” । चेतनमिति ज्ञानवत् । तच्चाधिक-
रणं स्मृतं तन्त्रस्येति । अत्र हेतुमाह—तदर्थं हीत्यादि । तद-
र्थमिति तदुपकारार्थं । एतेन तदुद्दिश्य प्रवृत्तिरधिकरणार्था
नाधारार्था इति दर्शयति । अत्र सत्वमादौ कृतं तदधीनत्वा-
दात्मशरीरक्रियायाः । यदुक्तं “अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेत-
यिता परः । युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिशन्त्यात्मनः क्रियाम्”
इति । पूर्वं “शरीरे”त्यादिना आयुरुक्तं, “सत्वमात्मा” इत्या-
दिना तु तदधिकरणभूतपुरुष उच्यते इति न पुनरुक्तं । अत्र
चात्मग्रहणेनेह बुद्ध्यहंकारादीनां ग्रहणं । शरीरग्रहणेनेन्द्रिया-
णामर्थानां च शरीरसंबन्धानां ग्रहणं व्याख्येयम् ॥४५॥४६॥

खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।

सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ ४७ ॥

संप्रति गुणाभिधानं क्रमप्राप्तमुल्लङ्घ्य द्रव्याणि निर्दिशता
गुणाधारतया द्रव्यस्य प्राधान्यमुच्यते—सूत्रे च “सामान्यं च
विशेषं च”त्यादौ गुणानादौ निर्दिशता गुणानामेवं रसादीनां
प्रायः शास्त्रे कर्मकलमुपदर्शयते । अतएवात्रेयमद्रकाप्यीये

१ त्रिदण्डानामन्यतमापायेऽपीति पाठः । २ भवति इति पाठः ।

३ विस्खलितमिति पाठः । ४ शुभा इति पाठः ।

मधुरादिरसद्वारा सर्वगुणान् कर्माणि च द्रव्यस्य वक्ष्यति । किंच
सर्वप्रधानं यज्जीवितं तदेव संयोगगुणरूपमित्यग्रे तत्र गुणग्रह-
णसूचनं सच संयोगगुणः “सत्वमात्मा” इत्यादिना प्रथम-
मुक्तएव । विशेषगुणेषु तु द्रव्यं प्रधानमिति द्रव्यमुच्यते । खादी-
नीत्यादावात्मा कस्मात्प्रधानभूतोऽपि प्रथमं नोक्तः । उच्यते—
शरीरस्येह व्याध्यारोग्याधिकरणतया प्रधानत्वात्तदारंभ-
कादीनि खादीन्येवोच्यन्ते नात्मा । तस्य निर्विकारत्वात् ।
वचनं हि “निर्विकारः परस्त्वात्मा” इत्यादि । खादीनि च
“महाभूतानि खं वायुरभिरापः क्षितिस्तथा” इत्यनेन क्रमे-
णोक्तानि, भूतानि अनागतावेक्षणेनैवोच्यन्ते । आत्मादीनांच
तथाऽव्यवहितस्य पूर्वनिर्देशः । द्रव्यसंग्रह इति करचरणहरीत-
कीत्रिवृताद्यसंख्येयभेदभिन्नस्य कार्यद्रव्यस्य कारणद्वारा संक्षेप
इत्यर्थः ।

सर्वकार्यद्रव्याणामपि व्यवस्थामाह—सेन्द्रियमित्यादि ।
निरिन्द्रियमित्यत्र निःशब्दोऽभावे निर्मक्षिकमिति वत् । अत्र
सेन्द्रियं चेतनमित्येतावतैवार्थापत्त्या निरिन्द्रियमचेतनमिति
लब्धे पुनस्तद्वचनं एवंभूतार्थापत्तेरनैकान्तिकत्वाद्वोद्धव्यम् । यथा
नवज्वरे दिवास्वप्नादि निषिद्धं, अर्थाज्जीर्णे ज्वरे तर्हि आ-
पद्येत, न चैवं तत्र तेषां दिवास्वप्नादीनां निषिद्धत्वात्
तस्मात् त्रिविधशिष्यबुद्धिहिततयाऽप्युद्भूतमपि साक्षादेवोच्यते ।
वदन्ति हि न्यायविदो “व्याख्यानाद्वरं करण”मिति । यद्यपि
चात्मैव चेतनो न शरीरं, नापि मनः, यत उक्तं—“चेतना-
वान्यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते” इति । तथापि सलि-
लौष्णवत्संयुक्तसमवायेन शरीराद्यपि चेतनम् । इदमेव चात्म-
नश्चेतनत्वं, यदिन्द्रियसंयोगे सति ज्ञानशालित्वम् । न निकृष्ट-
स्यात्मनः चेतनत्वं, यदुक्तं “आत्मनः करणैर्योगाज्ज्ञानं
तस्य प्रवर्तते” इति । अत्र सेन्द्रियत्वेन वृक्षादीनामपि चेत-
नत्वं बोद्धव्यम् । तथाहि सूर्यभक्ताया यथा यथा सूर्यो भ्रमति
तथा तथा भ्रमणात् दृगनुमीयते । तथा लवली मेघस्तनि-
तश्रवणात्फलवती स्यात् । बीजपूरकमपि शृगालादिवसागन्धे-
नातीव फलवद्भवति । वृन्तानांच मत्स्यवसासेकात्फलाब्धतया
रसनमनुमीयते । अशोकस्य च कामिनीपादतलाहतिमुखिन-
स्तवकितस्य स्पर्शनानुमानं । स्पृतिश्चानुमानं द्रवयति यथा—
“अभिवादितस्तु यो विप्रो नाशिर्षं संप्रयच्छति । इमशाने
जायते वृक्षो गृध्रकङ्कोपसेवितः” । तथा “वृक्षगुल्मं बहुविधं
तत्रैव तृणजातयः । तमसा धर्मरूपेण शब्दिताः कर्महेतुना ।
अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः । एतदन्ताश्च
गतयो ब्रह्माद्यैः समुदाहृताः” । तथा तन्त्रकारश्च वानस-
स्यान् मूकान् प्राणिनो वक्ष्यति । तेनागमसंवलितया युक्त्या
चेतना वृक्षाः ॥ ४७ ॥

सार्था गुर्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।

गुणाः प्रोक्ताः प्रयत्नादि कर्म चेष्टितमुच्यते ॥ ४८ ॥

१ इन्द्रियादि इति पाठः ।

संप्रति गुणानिर्देष्टुमाह—सार्था इत्यादि । अनेन त्रिविधा अपि वैशेषिकाः सामान्या आत्मगुणाश्चोद्दिष्टाः तत्रार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । यदुक्तं “अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः” इति । एतेच वैशेषिकाः । यतः आकाशस्यैव शब्दः प्राधान्येन, वायोरेव स्पर्शः प्राधान्येन, एवमग्न्यादिषु रूपादयः । अन्यगुणानां चान्यत्र दर्शनं भूतान्तरानुप्रवेशात् । वचनं हि “विष्टं ह्यपरं परेण” इति । गुर्वादयस्तु गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरसृदुकाठिनविशदपिच्छिललक्ष्णखरस्थूलसूक्ष्मसान्द्रद्रवा विंशतिः । एते च सामान्यगुणाः पृथिव्यादीनां साधारणत्वात् । एतेच यज्जः-पुरीषीये प्राय आयुर्वेदोपयुक्तत्वात्परादिभ्यः पृथक् पठिताः । बुद्धिज्ञानम् । अनेन च स्मृतिचेतनाधृत्यहङ्कारादीनां बुद्धिविशेषाणां ग्रहणम् । प्रयत्नोऽन्तो येषां ते प्रयत्नान्ताः । एतेन च इच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्नानां ग्रहणम् । वचनं हि “इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः । बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः” इति । इह तु चेतनादीनां बुद्धिग्रहणेनैव ग्रहणं, शरीरे तु चेतनादीनामपि पृथगात्मगमकत्वेन पृथक् पाठः । एतच्च तत्रैव व्याकरणीयम् । परादयो यथा—“परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च । विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च । संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणाः प्रोक्ताः परादयः” । एतेच सामान्यगुणा अपि नात्युपयुक्तत्वात्तथा बुद्धिप्राधान्याच्चान्ते प्रोक्ताः । प्रोक्ता इति प्रकर्षेण विशेषगुणलादिनोक्ताः ।

कमागतं कर्म निर्दिशति—प्रयत्नादीत्यादि । प्रयत्नं प्रयत्नः कर्मैवाद्यमात्मनः, यथा—“तुल्याऽऽस्यप्रयत्नं सवर्णम्” इत्यत्र व्याख्यातम् । आदिशब्दः प्रकारवाची । तेन संस्कारगुरुत्वादियन्यकृत्स्नक्रियावरोधः । यद्यपि चेष्टितं प्राणिव्यापार उच्यते, तथापीह सामान्येन क्रिया विवक्षिता, चेष्टितपदेनैव सर्वकर्मलाभे सिद्धे वमनादिकर्मनिषेधे च सिद्धे प्रयत्नादीति पदं सुसूक्ष्मप्रयत्नरूपकर्मव्यापित्वद्योतनार्थम् । अन्येतु प्रयत्नादीति प्रयत्नकारणमिति श्रुते । प्रयत्नग्रहणं च कारणोपलक्षणं वदन्ति । तेन गुरुत्वादिकार्यस्यापि कर्मणो ग्रहणमिति । प्रयत्नशब्दश्चायुर्वेदेऽपि कर्मवचनो दृश्यते—“प्रवृत्तिस्तु चेष्टा कार्यार्था सैव क्रिया प्रयत्नः कार्यसमारम्भश्च” इति वचनात् ॥ ४८ ॥

समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैर्मतः ।

स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ ४९ ॥

समवायमाह—समवाय इत्यादि । समवायस्य चार्थं निर्देश एव लक्षणम् । तेनोत्तरोत्तरद्रव्यादिलक्षणे पुनरस्य लक्षणं न कर्तव्यम् । समवाय इति लक्ष्यनिर्देशः । अपृथग्भाव इति लक्षणम् । अपृथग्भावोऽयुतसिद्धिः सहैवावस्थानमिति

१ “पूर्वभूतं परे भूते स्वगुणसहितं प्रविष्टं यथा आकाशः वायो तौ बहौ ते जले तानि पृथिव्यां,”

यावत् । यथा—अवयवावयविनोः गुणगुणिनोः कर्मैकर्मवतोः सामान्यसामान्यवतोः । नह्यवयवादीन् विरहय्यावयव्यादय उपलभ्यन्ते । अपृथग्भावमेव विशेषयन्नाह भूम्यादीनां गुणैर्मत इति । भूम्यादीनां भूमिप्रकाराणाम् । भूमिश्च भूयसामाधेयानामाधारः । तेनाधारत्वोदाहरणार्थमुक्ता । यतो भूमेरर्थाः सर्वे गुर्वादिपराद्याश्च गुणास्तथाचावयविसामान्यकर्मण्यप्याधेयानि । नेतरद्रव्ये यथोक्तसर्वाधेयसंपत्तिः । एतेन भूम्यादीनामित्याधाराणां, गुणैरित्यप्रधानैराधेयैः । आधेयो ह्याधारपेक्षयाऽप्रधानम् । अप्रधानेच गुणशब्दो यथा—“गुणीभूतोऽयम्” इत्यप्रधानमित्यर्थः । तेनाधाराणामाधेयैर्योऽपृथग्भावः स समवायः संबन्ध इति । तेन पृथिवी-लग्नधवत्त्वयोरपृथक्सिद्धयोरप्याधाराधेयभावाभावान्न समवाय इत्युक्तं भवति । अतएवोक्तं वैशेषिके यत्—“अयुतसिद्धानां आधार्याधारभूतानां यः संबन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः” इति । स नित्य इति समवायोऽविनाशी । सत्यपि समवायिनां द्रव्याणां नाशे समवायो न विनश्यति अत्र हेतुमाह—यत्र हीत्यादि । यत्र द्रव्यं नियतं नित्यं, यथा—आकाशं, न तत्र नित्य आकाशेऽनियतो विनाशी गुणः कश्चिदिति शेषः । एवं मन्यते—नित्ये व्योम्नि परिमाणमपि तावन्नित्यं, यथा द्रव्यलमप्याकाशगतं नित्यं तथा नित्ययोराकाशतद्गुणयोः समवायलक्षणः संबन्धोऽपि नित्य एव । एवं तत्र समवायस्य नित्यत्वे सिद्धे एकरूपत्वात्समवायस्यान्यत्रापि नित्यत्वमेव । न चाश्रयद्रव्यनाशे समवायविनाशः । यथा—गोव्यक्तिविनाशे गोत्वस्य सामान्यस्य न विनाशः, नित्यस्यैव समवायस्य ते ते पार्थिवद्रव्यादयस्तत्र तत्र व्यञ्जका भवन्ति सामान्यस्येव व्यक्तयः । अन्यैस्तु नित्यानित्यभेदेन द्विविधः समवायो व्याख्यातः । अयंच ग्रन्थो भूम्यादीनां गुणैरेव यः संबन्धः तस्यैव यथाश्रुतस्य प्रतिपादक इत्यादि व्याख्यातम् । तत्तु न व्यापकं नापि वैशेषिकमतानुयायीति नेह प्रपञ्चितम् ॥ ४९ ॥

यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत् ।

तद्रव्यं समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः ॥ ५० ॥

द्रव्यलक्षणमाह—यत्रेत्यादि । यत्राश्रिता यत्र समवेताः, कर्म च गुणाश्च कर्मगुणाः कारणं समवायि यदिति—समवायि कारणं यद्रव्यमेव हि द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणम् । समवायिकारणं च तद्यत्स्वसमवेतं कार्यं जनयति । गुणकर्मणी तु न स्वसमवेतं कार्यं कुरुतः । अतो न ते समवायिकारणे । एतत्कर्मवत्त्वं हि द्रव्यस्य गुणादिपञ्चपदार्थव्यावृत्तिमात्रलक्षणकथनं, न तु स्वजातीयव्यापकविजातीयव्यावर्तकलक्षणकथनम् । येन कर्मसमवायो नाकाशादीनां वर्तते, तेन लक्षणानुगतं विजातीयव्यावृत्तं द्रव्यस्य लक्षणं गुणवत्त्वं समवायिकारणत्वं च बोद्धव्यम् । यदुत्पन्नमात्रं द्रव्यं प्रथमक्षणे निर्गुणं तदपि द्वितीयक्षणावस्थंभावविगुणवत्तया तद्योग्यत्वाद्गुणवदिति मन्तव्यम् । वैशेषिकेऽप्युच्यते “क्रियावद्भू-

णवत्समवायि कारणं द्रव्यं” । तत्रापि च यथेह व्याख्यातं तथैव व्याख्यातम् ।

गुणलक्षणमाह—समवायीत्यादि । समवायीति समवाया-
धेयः । तेन व्यापकद्रव्येभ्यो निष्क्रियेभ्य आकाशादिभ्यो
गुणव्यावृत्तिः । नह्याकाशादयः समवायाधेयाः । निर्गतश्चे-
ष्टायाः निश्चेष्टः । चेष्टानिर्गत्या चेह चेष्टाशून्यत्वं तथा चेष्टा-
व्यतिरिक्तत्वं चोच्यते, तेन चेष्टारूपात्कर्मणो व्यावृत्तिः तथा
क्रियाधारत्वयोगेभ्यो मूर्तद्रव्येभ्यो व्यावृत्तिः सिद्धा । गुणस्य
“कारणं” इत्यनेन चाकारणेभ्यः सामान्यविशेषसमवायेभ्यो
व्यावृत्तिसिद्धा । कारणत्वं तु विभुद्रव्यपरिमाणवयविरूपादिषु
लक्षणीयेषु गुणेषु नास्ति, तेन भागासिद्धं लक्षणं स्यात्, अतः
कारणत्वेनेह भावरूपकारणाव्यभिचारि सामान्यवत्त्वं लक्षण-
तया बोद्धव्यम् । तच्च सामान्यवत्त्वं सर्वगुणव्यापकसामान्यादि-
व्यावर्तकत्वं च सामान्यादीनां सामान्यवत्त्वाभावात् । किंवा
विभुद्रव्यपरिमाणान्यावयविरूपाद्यन्तराणां कारणत्वदर्शनाद्वि-
भुपरिमाणान्यावयविरूपादावपि कारणत्वयोग्यत्वमस्त्येवेति न
भागासिद्धता कारणत्वस्य । किंवा योगिप्रत्यक्षज्ञानहेतुतया
विभुपरिमाणादीनामपि कारणत्वं बोद्धव्यम् । एवंभूतं च कार-
णत्वं यद्यपि सामान्यादिष्वपि क्वचिदनुगम्यते, तथापि सम-
वायीत्विति पदेन समवायाधारता तथा समवायाधेयतां च
युगपद्विवक्षिता । तेन समवायकेवलाधारस्य विभुद्रव्यस्य तथा
समवायकेवलाधेयस्य सामान्यादेश्च व्युदासः सिद्धो भ-
वति ॥ ५० ॥

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।
कर्तव्यस्य क्रिया कर्म कर्म नान्यदपेक्षते ॥ ५१ ॥

कर्मलक्षणमाह—संयोग इत्यादि । संयोगे च विभागे च यु-
गपत् कारणम् । तेन संयोगे उत्तरदेशसंयोगकारकविभागका-
रणे तथा विभागेच विभागजविभागमात्रकारणे संयोगकारणे
व्यावृत्तिः सिद्धा । द्रव्यमाश्रितमिति स्वरूपकथनं व्याख्येयं,
द्रव्यव्यावृत्तिस्तु “कर्म नान्यदपेक्षते” इत्यनेन सिद्धा । अस्या-
यमर्थो यत्—कर्मोत्पन्नं स्वाश्रयस्य द्रव्यस्य पूर्वदेशविभागे
चोत्तरदेशसंयोगे च कर्तव्ये नान्यत्कारणं पश्चात्कालभाव्यपे-
क्षते, द्रव्यं तु यद्यपि संयोगविभागकारणं युगपद्भवति तथापि
तदुत्पन्नं सद्यदा कर्मयुक्तं भवति तदैव संयोगविभागकारणं
स्यात् । कर्म तूत्पन्नं करोत्येव परं संयोगविभागौ न तु कार-
णान्तरं पश्चाद्भाव्यपेक्षते, संयोगविभागाश्रयं प्रत्यासत्तिस्त्व-
पेक्षत एव, सा च पूर्वसिद्धैव, नच चरमभाविकारणान्तरापे-
क्षता कर्मणः । अथ कर्मशब्देन वमनादीनां तथाऽदृष्टस्य तथा
क्रियायाश्चाभिधीयमानत्वात्कस्य कर्मण इदं लक्षणं इत्यत
आह—कर्तव्यस्य क्रिया कर्मेति । कर्मेति । एतेन क्रियारूपस्य
कर्मण इदं लक्षणं नादृष्टादेरिति ॥ ५१ ॥

इत्युक्तं कारणं कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।

धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्नस्यास्य प्रयोजनम् ॥ ५२ ॥

प्रकरणमुपसंहरति—इतीत्यादि । इति समाप्तौ, तेनै-
तावदेव सामान्यादिषट्कं सर्वस्य कार्यजातस्य कारणं न
चान्यत्कारणमस्ति । कारणं सामान्येनाभिधाययुर्वेदोप-
युक्तं कार्यमाह—कार्यमित्यादि । धातुसाम्यमारोग्यं । वक्ष्यति
हि “विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते” । सुखसंज्ञक
मारोग्यम्” इत्यादि । इहेत्यायुर्वेदे तेनान्यत्रान्यदपि घटादि-
कार्यमुच्यते इह तु किमिति तत्कार्यमोच्यते, इत्याह—धातु-
साम्येत्यादि । चकारोहेतौ । धातुसाम्यक्रियैव यस्मादायुर्वे-
दप्रयोजनं, तस्मादायुर्वेदे धातुसाम्यमेवोच्यते कार्यम् । अन्य-
तु अविवक्षितत्वात्तथाऽप्रधानत्वाच्च नेह कार्यत्वेनोच्यते ॥ ५२ ॥
कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च ।
द्रयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ ५३ ॥

संप्रति सामान्येन कारणमुक्तं तदायुर्वेदोपयुक्तद्वारेण
वक्तव्यम् । तत्र व्याधिकारणमेव तावदप्रेऽभिधीयते—कालेत्या-
दिना सूत्रक्रमापुरोधात् । सूत्रणं हि “हेतुलिङ्गवैषम्यज्ञानम्” इति ।
कालः शीतोष्णवर्षलक्षणः । बुद्धिः प्रज्ञा । इन्द्रियार्थाः—शब्द-
स्पर्शरसरूपगंधास्तत्सहचरितानि द्रव्यगुणकर्माणीन्द्रियद्वारोपयु-
ज्यमानानि । तेषां कालादीनां योगः संबन्धः । तस्य विशेष-
लक्षणं विशेषणत्रयं—मिथ्या न चाति चेति । तेन कालादीनां
मिथ्यायोगः, नच योगोऽयोग इत्यर्थः अतिच योगोतियोगइत्यर्थः
द्रयाश्रयाणामिति मनःशरीराश्रयाणाम् । एतच्च मनःशरीराधि-
ष्ठानत्वं पृथक् मिलितं च बोद्धव्यम् । त्रिविध इत्ययोगातियोगमि-
थ्यायोगरूपः, हेतुसंग्रहो हेतुसंक्षेपः । एते च कालादीनामतियो-
गायोगमिथ्यायोगास्तिस्रैषणीये “तत्रातिप्रभावताम्” इत्यादिना
ग्रन्थेन सुव्यक्तं वाच्याः नेह विम्रियन्ते । कालग्रहणं त्वि-
हादौ कृतं कालस्य दुष्परिहारत्वात् । तदनु बुद्धिरुच्यते,
बुद्ध्यपराधस्यैव इन्द्रियार्थातियोगादिहेतुत्वात् वक्ष्यति हि “प्रज्ञा-
पराधाद्विहितानर्थान्पञ्च निषेवते” । एवंच यद्यप्यसात्म्ये-
न्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधे प्रविशति, तथापि प्रत्यासन्नकारण-
णत्वादसात्म्येन्द्रियार्थसंयोग एवायं पृथक् तन्ने सूच्यते ।
प्रज्ञापराधस्त्वसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगव्यतिरिक्तकायवाङ्मनःक्रि-
यापराधेवर्तते ।

अत्र चाधर्मोऽपि व्याधिहेतुरस्ति । यदुक्तं “क्रियाम्नाः
कर्मजा रोगाः” इत्यादि । तस्य चाधर्मस्य कालग्रहणेनैव
ग्रहणं केचिन्मन्यन्ते । तन्न, तिस्रैषणीये प्रज्ञापराधेनैवाधर्म-
ग्रहणात् । तत्र हि, अनृतवचनाभिध्यादिवाङ्मनोमिथ्यायोग-
रूपः प्रज्ञापराधविशेष उक्तः नलनृतवचनादीनां स्वरूपेण
व्याधिकर्तृत्वं किन्त्वधर्मोत्पादावान्तरव्यापारणमेव । तेन
प्रज्ञापराध एवाधर्मोत्पादावान्तरव्यापारः कर्मजरोगेषु कारणं,
योग इव धर्मोत्पादावान्तरव्यापारः स्वर्गः ।

यत्तूच्यते कालपरिणामजायमानत्वात्कर्मजविकाराणां काल-
जत्वं यदुक्तं “कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः ।
रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः” । तन्न, तथा

सति, असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगजस्यापि किञ्चित्कालपरिणाम-
जायमानस्य कालजत्वं स्यात् । नच कालातियोगाद्यभिधायि-
ग्रन्थे तिस्रैषणीये कर्मावरोधः कथमपि प्रतिभाति । कतिधा-
पुरुषीयेतु “धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः संप्राप्तिः कालकर्मणाम् ।
असात्म्येन्द्रियसंयोगा विज्ञेया रोगहेतवः” । इत्यभि-
धाय स्वाभाविकानां रोगाणां तथा कर्मजानां च कालज
एवावरोधः कृतः । उक्तं हि तत्र “कालस्य परि-
णामेन जरामृत्युनिमित्तजाः । रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्व-
भावो निष्प्रतिक्रियः” । तथा “निर्दिष्टं दैवसंज्ञं तु कर्म यत्पौ-
र्वदैहिकम् । हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते” । अत्रापि
बुद्धिमिथ्यायोगरूपः प्रज्ञापराध एव रोगजनकः कर्मकारणम् ।
कालविशेषं प्राप्य तु येषां व्याधीनामागमो भवति, ते काल-
मिथ्यादियोगजन्या वा भवन्तु, असात्म्येन्द्रियार्थाद्वा काले
प्रवर्तन्ते, प्रज्ञापराधजन्या वा सर्व एवाविशेषेणकालकृताः,
अभिव्यक्तिमात्रपरिग्रहणात्तत्र कालसंप्राप्तिजन्या इत्युक्ता
गदाः । तथाहि—तत्र सन्ततादिज्वरा अपि कालजन्या
एवोक्ताः । वचनं हि “सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतु-
र्थकौ । खे खे काले प्रवर्तन्ते काले हेषां वलागमः” इति ।
नच सन्ततादौ कालस्य मिथ्यायोगादयः कारणत्वेनोपलभ्यन्ते
किंतु असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधावेव, तथा स्वाभावि-
केषु च रोगेषु न कालमिथ्यायोगादयः कारणत्वेनोपल-
भ्यन्ते । तस्मान्न तत्र कालमिथ्यायोगादिजन्या आचार्य-
स्याभिप्रेताः, किंतु कालाभिव्यजनीयाः कालजाः, अत-
एव च तत्र “संप्राप्तिः कालकर्मणाम्” इति पठितम् ।
नतु “कालो मिथ्या नचाति च युक्तः” इति पठितम् ।
किंच तत्रापि कालमभिधायापि कर्मणामिति पदं
पृथक् पठितम् । कालजातः कर्मजः पृथगेव सूचितः । किंच
उन्मादनिदाने साक्षादेवाचार्येण कर्मजस्य प्रज्ञापराधजलमु-
क्तम् । वचनं हि “प्रज्ञापराधात्संभूते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।
नाभिदांसेद्बुधो देवान्न पितृन्नच राक्षसान्” । जनपदोऽध्वंसनीये-
प्युक्तं “तस्य मूलमधर्मस्तन्मूलं चासत्कर्म पूर्वकृतं । तयोर्येतिः
प्रज्ञापराधएव” । तदेवं कर्मपेक्षद्वयमुपदर्शितम्, वलावलं तु
विद्वांसश्च स्वयमेव निर्लोचयिष्यन्ति । इदं त्वत्र चिन्त्यतां,
स्वाभाविकानां क्षुत्पिपासादीनां तथा कालसम्यग्योगेऽपि
जायमानानां दोषचयप्रकोपानां क प्रवेशो भवतु । न ताव-
त्कालजे, यतः कालो हि तत्र सम्यग्युक्त एव, कालसम्य-
ग्योगश्च न व्याधिकारणमिति सिद्धान्तः । अथ कालप्रतिनि-
यतः तत्रासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगएव कारणमिष्यते । तथाप्येवं
सति कालमिथ्यायोगादावप्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगएव कारण-
मिति वक्तुं पार्यते । तस्मादस्मिन्मार्गे एवं बुद्धिर्वर्णयति यत्-
सहजानां विकाराणां निष्प्रतिक्रियत्वेनेहायोगादिजन्यत्वेनाव-
रोधो न कृत एव, कालस्वभावजा अपि सहजा एव । या
सत्र प्रतिक्रिया कालस्वभावानामनागतानां, भाविधाल्लज्जुगुण-

द्रव्यसेवार्थरूपा तथा स्वाभाविकानां च क्षुत्पिपासाजरादीनां
कालभोजनरसायनादिरूपा, तस्या अकरणे सति कालस्वभा-
वजस्य रोगस्य प्रादुर्भावः प्रज्ञापराधजन्य एव, उचिते हि
काले कर्तव्याकरणं प्रज्ञापराध एव । उक्तं हि कतिधापुरुषी-
येऽपि प्रज्ञापराधसंग्रहे “कर्मकालातिपातश्च मिथ्यारंभश्च क-
र्मणाम्” इति । अन्येतु मिथ्यायोगादिशून्यकालविद्यमानत्वेन
काल एवावरोध एषां विकाराणामिति कतिधापुरुषीये वक्ष्य-
माणग्रन्थस्य यथाश्रुतार्थपरिग्रहाद्वर्णयन्ति । नचेति चकारात्
हीनयोगं गृह्णाति । वक्ष्यति हि “मिथ्यातिहीनलिङ्गेभ्यो यो
व्याधिरुपजायते” इति । हीनयोगस्य तु साक्षादपठनमयोग-
प्रभेदत्वात्स्वल्पयोगेऽप्ययोगो भवति, यथैकतण्डुलाभ्यवहारे-
ऽनशनमुच्यते ॥ ५३ ॥

शरीरं सत्वसंज्ञं च व्याधीनामाश्रयो मतः ।

तथा सुखानां योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥ ५४ ॥

द्वयाश्रयाणामित्यनेनेक्तमाश्रयं दर्शयति—शरीरमित्यादि ।
अत्र शरीरमादौ कृतं शरीररोगाधिकारेणैवास्य तन्त्रस्य प्रवर्त-
कत्वात् । सत्वसंज्ञशब्देन मन उच्यते । किंवा सत्वशब्देनैव
मनसि लब्धे संज्ञाशब्देनात्मशरीरसंबन्धं मन उच्यते । शरी-
राद्यसंबन्धस्य मनसो व्याध्यनाश्रयत्वात् । असमासेन च पृथ-
गपि शरीरमनसोर्व्याध्याश्रयत्वं दर्शयति । यतः कुष्ठादयः
शारीरा एव, कामादयस्तु मानसाः, उन्मादादयश्च द्वयाश्रयाः ।
आरोग्यस्याश्रयं हेतुंचाह—तथा सुखानामित्यादि । सुखाना-
मित्यारोग्याणाम् । वचनं हि “सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुः-
खमेव तु” तदेति शरीरं मनश्च, तत्र शरीररोगाभावरूपस्या-
रोग्यस्य शरीरमाश्रयः मानसरोगाभावस्य तु मनः । योगस्तु
समः कालबुद्धीन्द्रियार्थानां सम्यग्योगरूपस्तथा सुखानामा-
रोग्याणां कारणं, सुखानामिति सुखप्रदाभिधेयानां च संगृहीतं
तत्किमिदं रोगाभावानां बहुत्वं च निषिध्य रोगवहुत्वादेव वो-
द्धव्यम् । इदमेव ह्यभावानां बहुत्वं यन्निषिध्य भाववहुत्वम् ।
नन्वायुर्वेदागमो हेतुरित्यादौ अध्यायार्थसंग्रहे व्याध्याश्रयो न
संगृहीतः, तत्किमिदमनार्षं । न, हेतवश्चेत्यनेन व्याध्याश्रय-
रूपस्यापि हेतोस्तत्र संग्रहणम् ॥ ५४ ॥

निर्विकारः परस्त्वात्मा सत्वभूतगुणेन्द्रियैः ।

चैतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः ॥ ५५ ॥

नतु सत्वमात्मा शरीरं चेति वचनेन त्रयमुपात्तम् । अत्र
शरीरमनसी व्याध्याश्रयतयोक्ते आत्मनस्तु का व्यवस्थेत्याह—
निर्विकारो निर्विकृतिः, तेन नीरोगत्वमात्मनः, पर इति सूक्ष्मः
श्रेष्ठो वा, तेन सत्वशरीरात्ममेलकरूपो य आत्मशब्देनोच्यते
तं व्यावर्तयति । यदुक्तं “संयोगेऽपि च आत्मादीनां मनस्येव वेदना-
कृतः” इति । संयोगेऽपि च आत्मन्यपि संबद्धेत्युच्यते, तेन
“निर्व्यथे चान्तरात्मनि” इति वचनं निर्व्यथे मनसीति स्यात्
तथा शरीरादावप्यात्मशब्दो वर्तते, तद्व्यवच्छेदार्थं पर इति

पदम् । उक्तं अन्यत्र “ब्रह्मेन्द्रवाय्वग्निमनोभृतीनां धर्मस्य कीर्त-
र्यशसः श्रियश्च । तथा शरीरस्य शरीरिणश्च स्याद्वादशस्त्रिंशति
आत्मशब्दः” । ननु यद्यात्मा निर्विकारस्तत्किं ज्ञानरूपो वि-
कारोऽस्ति वा नास्तीत्याह—सत्वेत्यादि । सत्त्वं मनः । भूत-
गुणाः शब्दादयः । इन्द्रियाणि च चक्षुरादीनि । एतैः करण-
भूतैश्चैतन्ये कारणं भवत्यात्मा । चैतन्यं चात्मनि जायते व्य-
ज्यते वा । अतएव सत्त्वादीनां ज्ञानकरणानां सर्वत्रासंभवात्स-
र्वगतेऽप्यात्मनि न सर्वत्र प्रदेशे ज्ञानं स्यात् ।

ननु यदि चैतन्यवानात्मा, तदा कदाचित् ज्ञानवान् कदा-
चिदज्ञ इत्यनित्यः स्यादित्याह—नित्य इति । नित्यस्याप्यात्म-
नोज्ञानमनित्यम् । नच धर्मानित्यत्वे धर्मिणोऽप्यनित्यत्वम् ।
नह्याकाशगुणशब्दानित्यत्वेऽप्याकाशस्याप्यनित्यत्वं इति भावः ।
नित्यत्वं चात्मनः पूर्वापरावस्थानुभूतार्थप्रतिसन्धानात् । नह्य-
नित्ये ज्ञातरि पूर्वानुभूतमर्थमुत्तरो ज्ञाता प्रतिसन्धत्ते । नहि
देवदत्तबुद्धमर्थं यज्ञदत्तोऽवगतत्वेन प्रतिसन्धत्ते । ननु,
दृश्यते ज्ञानवतः सुखोपलब्ध्यावनुरागलक्षणो विकारस्तथा दुः-
खोपलब्धौ च द्वेषलक्षणविकारः, तत्कथं सुखदुःखोपलब्धा-
वयं आत्मा निर्विकार इत्याह—“द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः ।”
द्रष्टा साक्षी । तेन यतिर्यथा परमशान्तः साक्षी सन् जगतः
क्रियाः सर्वाः पश्यन् रागद्वेषादिना युज्यते, तथाऽऽत्मापि
सुखदुःखाद्युपलभमानोऽपि न रागादिना युज्यते । दृश्यमान-
रागादिविकारस्तु मनसि, प्राकृते बुद्धौ वा सांख्यदर्शनपरिग्र-
हाद्भवतीति भावः । सांख्यमते च मनःशब्देन बुद्धिरन्तःक-
रणं च गृह्यते ॥ ५५ ॥

वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः ।

मानसः पुनरुद्दिष्टे रजश्च तम एव च ॥ ५६ ॥

संप्रति विकाराश्रयं तथा विकारस्य व्यवहितं च हेतुमभि-
धाय प्रत्यासन्नं दोषरूपहेतुमाह—वायुरित्यादि । अत्र प्रधा-
नत्वाद्ग्रे वायुरुक्तः, प्राधान्यं चाशुभूरिदारुणरोगकर्तृत्वात्,
वचनं हि “आशुकारी मुहुश्चारी,” तथा “अशीतिं वातजान्
विकारान् चलारिंशत् पित्तविकारान्, विंशतिं च कफजान्” ।
वक्ष्यति हि महारोगाध्याये “वातमनु पित्तं प्रधानं शरीरमूल-
भूतामिहेतुत्वात्तथा कफाधिकविकारकारित्वात्तथा कफापेक्षया
चाशुकारित्वात्” । असमासकरणं तु पृथगपि बाध्वादीनां रोग-
कर्तृत्वोपदर्शनार्थं । शारीर इति मानसदोषव्यवच्छेदार्थं । सं-
ग्रह इति “श्रुत्वणैकोत्त्वणैः षट्स्युर्हानमध्यादिकैश्च षट्” इत्या-
दि वक्ष्यमाणप्रपञ्चस्य संक्षेपः । ननु शोणितस्यापि दोषत्वान्नात्र सं-
ग्रहः साधु, यतो रक्तस्यापि वातादिवद्विशिष्टहेतुलक्षणविकारचि-
कित्सितनिर्देशः कृतः । तत्र हेतुनिर्देशो यथा—“काले चानवसे-
चना” इत्यादि । लक्षणंच यथा—“तपनीयेन्द्रोपासं पद्मालक-
कसभिभम्” इत्यादि । रक्तविकाराश्च रक्तार्शः प्रदररक्तपित्तादय
उक्ताः । उपक्रमश्च “स्त्रावणं शोणितस्यतु” इत्यादिनोक्ताः । तथा
दोषसंज्ञा च चरके कृता । यदुक्तं “कफे वाते जितप्राये पित्तं

शोणितमेव वा । यदि कुप्यति वातस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ।
यथोत्त्वणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषग्जितम्” इति । तथाच
तन्त्रान्तरेऽपि शल्ये शोणितं दोषत्वेनोक्तं, “तैरेतैः शोणितच-
तुर्थैः” इति वचनात् । नैवं, दोषो हि स्वतन्त्रदूषणात्मक
उच्यते । यतो न वातादयो वृद्धाः किंचिदपेक्ष्य दूषयन्ति
किंतु स्वतएव, शोणितं तु दुष्टवातादिसंसर्गमपेक्ष्यैव दूषकं
भवति । न हि शोणितं विकृतवातादिसम्बन्धमन्तरेण विकृतं
स्यात्सर्वदा वातादिजनकैरेव शोणितदुष्टैः । तथा सर्वदा
वातादिलक्षणयुक्तस्यैव शोणितस्य दुष्टत्वात् । यश्च हेला-
दिविशेष उक्तः स वातादियुक्तस्यैव शोणितस्य स्यात् । ए-
तेन वातादय एव तत्रापि दूषणात्मकाः । शोणितंतु स्वप्र-
माणातिरिक्तमपि दूष्यमेव, न च दूष्यस्य हेलादयो विशिष्टा
न भवन्ति । यतो मांसादीनामपि हेलादिविशेषोऽस्ति, मां-
सदुष्टौ “मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वाच स्वपतो दिवा” इत्यादि
वक्ष्यति । मांसदुष्टिलक्षणं “शृणु मांसप्रदोषजान्” इत्यादिना
विविधाशितपीतीयै वक्ष्यति यान् विकारांस्ते ज्ञेयाः । यत एता-
नेव मांसदोषविकारान् स्रोतोविमाने मांसदुष्टिलक्षणत्वेना-
तिदेशादभिधास्यति । दुष्टमांसविकारश्चाधिमांसावुदादय
उक्ताः । उपक्रमश्च “मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराभिकर्म
च” इत्युक्तः । तस्माद्दूष्याधिकारे दोषकृते कार्ये दूष्येण व्य-
पदेशः, रक्तजोऽयं मांसजोऽयमित्यादि । यथा—स्नेहाधारेण
वह्निना दग्धे स्नेहदग्ध इति व्यपदेशः । दोषसंज्ञा तु पीडा-
कर्तृत्वसामान्याददोषेऽपि स्याद्यथा—“स्वयं प्रवृत्तं तं दोष-
मपेक्षेत हिताशनैः” । इत्यत्र पुरीषमेव दोषत्वेनोक्तम् । सु-
श्रुते तु शोणितस्य दोषत्वं, व्रणेषु प्रायः शोणितदुष्टिदर्शनादु-
पचरितमेवोक्तम् । यतः प्रदेशान्तरे व्रणप्रश्ने वातादयश्च एव
तत्राप्युक्ताः “वातपित्तश्लेष्माण एव देहसंभवहेतवो भवन्ति”
इत्यादिना । किंच यदि शोणितं दोषः स्यात्तदा वातादिव-
त्प्रकृत्यारंभकं स्यात् । नचारमते । तस्मान्नय एव दोषा इति
सिद्धम् । मानसदोषमाह—मानसः पुनरित्यादि । पुनः शब्दो-
ऽवधारणे, तेन मानस उद्दिष्ट एव परं न शारीरदोषवत्प्रप-
ञ्चितः, मानसदोषाणामस्मिन्तन्त्रे कायचिकित्सारूपे प्रस्तावि-
कत्वादिति भावः । आदौ रज उक्तं प्राधान्याद्वचनं हि “नार-
जस्कं तम” इति, एवमशब्देन सत्त्वाख्यगुणस्यादोषत्वमवधा-
रयति, सत्त्वं ह्यविकारि ॥ ५६ ॥

प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः ।

मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ५७ ॥

संप्रति दोषप्रशमकारणमाह—प्रशाम्यतीत्यादि । पूर्व इति
शारीरदोषग्रहणेन तज्जन्या व्याधयोऽपि गृह्यन्ते । विकृतदो-
षादनन्यत्वाद्वाधीनाम् । दैवमदृष्टं तदाश्रित्य यन्त्राधिप्रतीकारं
करोति तदैवव्यपाश्रयम् वलिमन्त्रमङ्गलादि, एतच्च प्रथममुक्तं
सद्योऽङ्गेशेन च व्याधिप्रशमकत्वात् । युक्तियोजना । शरी-
रभेषजयोर्हितो यो योगस्तदपेक्षं संशोधनसंशमनादि युक्ति-

व्यपाश्रयमुच्यते । ज्ञानमध्यात्मज्ञानं विज्ञानं शास्त्रज्ञानं धैर्य-
मनुव्रतिधेतवः । स्मृतिरनुभूतार्थस्मरणं समाधिर्विषयेभ्यो
निवर्त्यात्मनि मनसो नियमनम् ॥ ५७ ॥

रुक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।
विपरीतगुणद्रव्यैर्मासुतः संप्रशाम्यति ॥ ५८ ॥
सन्नेहमुष्णं तीक्ष्णं च द्रवमम्लं सरं कटु ।
विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥ ५९ ॥

संप्रति शरीररोगाधिकारप्रवृत्तत्वादस्य तन्त्रस्य शरीररोग-
जनकवातादिलक्षणं भेषजंचाह—रुक्ष इत्यादि । प्रधानत्वादप्रे-
वायोरभिधानं, रुक्षादीनां ज्यायस्त्वादभिधानं, तेन दारुणाद-
योऽपि गुणा बोद्धव्याः । रौक्ष्यंच वायोरधिकं स्नेहसाध्यत्वाद्वायो-
र्बौध्दिकं अतो रुक्षत्वमप्रेऽभिहितम् । यद्यपि वैशेषिकेऽनुष्णा-
शीतो वायुस्तथापिह शीतेन वृद्धिदर्शनादुष्णेन प्रशमदर्शनाच्च
शीतएव वायुः तथा केवलवातारब्धे रोगे शीतदर्शनाच्च ।
यच्च पित्तयुक्तस्योष्णत्वं तद्योगवाहिलात् यथा पाषा-
णस्य येन द्रव्येण शीतेनोष्णेन वा योगो भवति तद्गुणानुवि-
धानं तथा वायोरपि । विपरीता वातगुणप्रतिपक्षा गुणा यस्य
तद्विपरीतगुणं । गुणशब्देन चेह धर्मवाचिनो रसवीर्यविपाकप्र-
भावाः सर्व एव गृह्यन्ते, तेन प्रभावादपि यद्वातविपरीतं त-
दपि गृह्यते । अन्येत्वेकविपरीतशब्दलोपाद्विपरीतं विपरीतगुणं
च ग्राहयन्ति । तेन विपरीतग्रहणात्पृथक् प्रभावविपरीतं गृह्यते,
गुणवैपरीत्याद्विपाकादयो गृह्यन्ते । नन्वविपरीतगुणभूयिष्ठैरपि
वातादीनां प्रशमो भवति । यतो न हि सर्वं भेषजं वातादीनां
सर्वार्तमना विरुद्धं स्यात् । उक्तं हि “विरुद्धगुणसन्निपाते
भूयसा स्वल्पमवजीयते” । तत् किमिति विरुद्धगुणभूयिष्ठस्य
ग्रहणेन । विरुद्धगुणभूयिष्ठस्यापि विरुद्धगुणशब्देनैव ग्रहणात् ।
विपरीतगुणभूयिष्ठे हि येऽविपरीता अल्पा अवला वा गुणास्ते
स्वकार्याकर्तृत्वादव्यपदेश्याएव । किंवा सर्वथा विपरीत-
गुणैरधिका प्रशस्ता च शान्तिर्भवति । अतएव संप्रशब्दौ शी-
घ्रसम्यक् प्रशमार्थाभिधायकौ कृतौ । अविपरीतगुणभूयिष्ठैर्न
तथा शान्तिर्भवति । अतएव संप्रशब्दाभ्यां न तत्साक्षादु-
क्तम् । एवंच व्याख्यानं पित्तश्लेष्मणोरपि कर्तव्यम् ।

गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।

श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ ६० ॥

सन्नेहमिति ईषत्स्नेहं, तेन पित्ते सर्पिषः स्निग्धस्य भेषज-
त्वमुपपन्नम् । अम्लरसता चेह पित्तस्य चोच्यते अप्तेजःसम-
वायारब्धत्वात्पित्तस्य । सुश्रुते तु कटुत्वमेव पित्तस्योक्तम्, अ-
म्लता च विदग्धस्य पित्तस्योक्ता । यदुक्तं “विदग्धं चाम्लमेव
च” । एवं सन्नेहतायामपि पित्तस्य सुश्रुतस्य खरसो नास्ति ।
एतच्च स्निग्धत्वमम्लत्वं च जलानलारब्धत्वात्पित्तस्योपपन्नमेव ।
सुश्रुते तु तेजोरूपपित्ताभिप्रायेणैव तन्निरस्तं भवति । श्लेष्म-
णो विपरीतगुणैर्गुणानां प्रशम उच्यते न पुनः श्लेष्मणः प्रश-

मोऽभिधीयते । कस्मादुच्यते, गुणप्रशमनेन च गुणिप्रशमो
गुणवृद्ध्या च गुणिवृद्धिर्भवतीति सूचनार्थम् । यत उष्णेन शीत-
प्रशमे क्रियमाणे शीताधारस्य उदकभागस्यावश्यमेव प्रशमः
क्रियते ॥ ६० ॥

विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः ।

भेषजैर्विनिवर्तन्ते विकाराः साध्यसंमताः ।

साधनं नत्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते ॥ ६१ ॥

ननु विपरीतगुणैरल्पमात्रैस्तु वाऽविपरीतदेशकालादिप्रति-
बन्धैश्च न प्रशमो भवतीत्याह—विपरीतेत्यादि । देशो भूमिरा-
तुरश्च । मात्रा अनपायिपरिमाणम् । कालो नित्यगः ऋत्वादिः
आवस्थिको बाल्यादिश्च । देशाद्यपेक्षया यथोचितत्वेन कल्पि-
तो देशमात्राकालोपपादितः । उपपादितैरिति चौरादिको णिच्,
किंवा वैद्येनोपपादितैः । अत्र देशग्रहणाद्वलशरीराहारसात्म्य-
सलप्रकृतीनां ग्रहणम् । कालग्रहणाद्वयसोऽपि ग्रहणम् ।
दोषस्तु प्रशमनीयतयैव गृहीतः । भेषजं तु साक्षादेवोक्तम् ।
एवं दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसलप्रकृतिवयसां
परीक्ष्याणां दशविधानां सर्वेषामेव ग्रहणं भवति ।

साध्यत्वेन प्रामाणिकानां संमताः साध्यसंमताः । एतेना-
ज्ञेनाज्ञानाद्ये साध्यत्वेन गृहीतास्ते निराक्रियन्ते । यत्तु
सम्यक् ग्रहणेन याप्ययापनमुच्यते तन्नातिसुन्दरं “विनिव-
र्तन्ते” इति वचनात् । नच याप्ययापनं विनिवृत्तिः । अ-
साध्ये भेषजनिवृत्तिमाह—साधनमित्यादि । नन्वसाध्याना-
मपि साधनं दृष्टं, यतोऽरिष्टवांस्तावदवश्यं मृत्युगृहीतत्वेना-
साध्यः । यदुक्तं “अरिष्टं चापि तन्नास्ति यद्विना मरणं भवेत् ।
मरणंचापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरं” । उत्पन्नारिष्टसाधनं च
सुश्रुते उक्तं “ध्रुवन्त्वारिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः । रसा-
यनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्यते” इति । तथा चागस्त्यो
भगवानाह “रसायनतपोजप्ययोगसिद्धैर्महात्मभिः । कालमृ-
त्युरपि प्राज्ञैर्जीयते नालसैनैः” । तथान्यत्राप्युक्तं “जाताऽरि-
ष्टोऽपि जीवति” । अत्राहुरेके द्विविधमरिष्टं नियतमनियतं च,
तत्र नियतं यत्तदसाध्यमेव । अतएवोक्तं “नलरिष्टस्य जात-
स्य नाशोऽस्ति मरणादृते” अत्र जातस्येति वचनान्नियतस्येति
दर्शयति । यत्त्वनियतमरिष्टं तत्प्रति सुश्रुतागस्त्यवचनयोरर्थ-
वत्ता । चरकेऽप्यनियतमरिष्टमुक्तं यथा—“संशयप्राप्तमात्रे यो
जीवति तस्य मन्यते” इति । अन्येतु ब्रुवते संशयप्राप्तमिति
उक्तिभेदमात्रमत्र, तेन सर्वारिष्टं मारकमेवासति रसायनादौ ।
रसायनतपःप्रवृत्तयस्तु प्रभावातिशययोगादितरक्रिययाऽसा-
ध्यमानमपि साध्यन्ति । तच्चारिष्टनिवारणं विरलेष्वेव पुरुषा-
तिशयेषु नन्दिकेश्वरादिषु दृष्टव्यं । न सर्वपुरुषैस्तत् शक्यमतो
जातारिष्टानां असाध्यत्वेन तन्त्रे प्रोच्यते । यत्तु कैश्चिदुच्यते
नियतायुषो मृत्युररिष्टपूर्वो भवति, अनियतायुषस्तत्परिष्टं विनैव
मृत्युर्भवति । तत्र, “मरणं चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरः-
सरम्” इति वचनात् यदुच्यतेऽनियतायुषः सत्यपि रिष्ट-

प्रादुर्भावे सम्यक् क्रियोपपादनाज्जीवितेन भवितव्यम् । यतोऽनियतायुषः पुरुषकारापराधादेव परं मृत्युर्भवति सम्यक् क्रियायां च पुरुषकारापराधो नास्ति । तन्न, नह्यनियतायुषः सर्वदैव पुरुषाकारसाध्याः, किन्तु यथोचितकालक्रियमाण-स्वस्थातुरहितसेवारूपपुरुषकारसाध्याः । तेन यथोचितकाले हि-तासेवनादसाध्यत्वयुक्ते व्याधौ रिष्टे जाते किंभेषजमतीतकालक्रियमाणमपक्रान्ते सलिल इव सेतुबन्धः करिष्यतीति । तस्मादसाध्यानां साधनं नोपदिश्यत इति साधुः ॥ ६१ ॥

भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्माणि वक्ष्यते ॥ ६२ ॥

किमेतान्येव गुणकर्माणि उतापराण्यपीत्याह—भूयश्चेत्यादि गुणानां कर्माणि गुणकर्माणि । यथाद्रव्यमिति यस्मिन् यस्मिन् द्रव्ये यद्यद्गुणकर्म तत्तत्तस्मिन्तस्मिन् द्रव्येऽनुपानादौ कृत्स्ने वा तन्ने वक्ष्यते आचार्य इति शेषः । वक्ष्यते इति ब्रूजो वचिरादेशात् प्रयोगः । किंवा यथाद्रव्यमिति यथाहेतुम् । यद्यथा गुरुखरकठिनादिगुणबहुलं पार्थिवद्रव्यं तेषां च पार्थि-वाणां गुणानां कर्मोपचयसङ्घातगौरवादीति ॥ ६२ ॥

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।

निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥ ६३ ॥

संप्रति दोषानभिधाय तत्प्रशमनप्रधानान् रसान् वक्तुमु-द्यतो रसलक्षणपूर्वकं रसोत्पत्तिक्रममाह—रसनार्थ इति । रस्यत आस्वाद्यत इति रसः । रसनार्थ इति जिह्वाग्राह्यः । एतच्च षण्णामपि रसानामनुगतं रूपादिषु च व्यावृत्तत्वात्साधुलक्षणं । तस्येति रसस्य । द्रव्यमित्याधारकारणम् । द्रव्यशब्दो ह्याधारका-रणवाची । यथा—“पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि” इति ॥ क्षितिस्तथेति यथा आप आधारकारणं तथा क्षितिरपि । अपक्षितीति वक्तव्ये क्षितिस्त्वग्रे प्रतिवचनात् क्षितेराधारकारणत्वं ममुख्यमिति दर्शयति । येनापो हि निसर्गेण रसवत्यः । तथा ह्यात्रेयभद्र-काप्यीये “सौम्याः खल्वापः” इत्यादिना जल एव रसस्य व्यक्तिरिति दर्शयति । तत्सुश्रुतेऽप्युक्तं “तस्मादाप्यो रसः” इति । क्षितिस्त्वपामेव रसेन नित्यानुषक्तेन रसवतीत्युच्यते । यतो नित्यः क्षितेर्जलसंबन्धः वचनं हि—“विष्टं ह्यपरं परेण” इति अस्यार्थः—खवाय्वमिजलक्षितीनामुत्तरोत्तरे भूते पूर्वपूर्वभूतस्य नित्यमनुप्रवेशः, तत्कृतश्च खादिषु गुणोत्कर्षः । रसस्य किं व्यक्तौ अपक्षिती कारणं किंवा विशेष इत्याह—निर्वृ-त्तावित्यादि । निर्वृत्तौ चाभिव्यक्तौ । एतेन रसोऽभिव्यज्य-मानो जलक्षित्याधार एव व्यज्यत इति दर्शयति । चकारा-द्विशेषेऽपि मधुरादिलक्षणे अपक्षिती प्रत्ययौ । तेन “सोमगु-णातिरेकान्मधुरः पृथिव्यमिगुणातिरेकादम्लः” इत्यादिना जल-पृथिव्योरपि विशेषकारणत्वं वक्ष्यमाणमुपपन्नम् । विशेषे च प्रत्ययाः खादय इति मधुरादिविशेषनिर्वृत्तौ निमित्तकारणं खवाय्वनलाः, न प्रधानकारणभूताः । खादय इत्यनेनैव

त्रित्वे लब्धे पुनस्त्रय इति वचनं तेषामेव व्यस्तसमस्तानामपि प्रत्ययत्वदर्शनार्थं । अतएव व्यस्तसमस्ताऽऽकाशादिसंसर्गाद्भे-दस्तु रसानां मधुरतरमधुरतमादिश्रोपपन्नः । विशेषे चेति च-कारादभिव्यक्तावप्याकाशादीनां निमित्तकारणत्वं दर्शयति । वक्ष्यति हि “तास्त्वन्तरीक्षान्द्रष्टा भ्रश्यमानाः पंचमहाभूत-गुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तीरभिप्रीणयन्ति यासु षड्भिर्मूर्च्छन्ति रसाः” इति । अन्येतु विशेषेचेति चकारं खादयश्चेत्यत्र योजयन्ति, तेन चकारात्कालोऽपि विशेषे-षेऽभिव्यक्तौ च कारणं लभ्यते । साक्षात् कालस्यावचनेन खादिभ्योप्यपकृष्टं कालस्य कारणत्वं दर्शयते । किंवा रसस्यापो द्रव्यं क्षितिस्तथेति च पूर्ववदेव निर्वृत्तौ च, क्षितिरेव । निर्वृत्तावभिव्यक्तौ प्रत्यक्षं नापः । यत आपोह्यव्यक्तरसा एव, क्षितिसंबन्धादेव च रसोऽभिव्यक्त उपलभ्यते । उक्तं च “ज-ङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तीरभिप्रीणयन्ति यासु षड्भिर्मूर्च्छ-न्ति रसाः” इति तेन पार्थिवद्रव्यसम्बन्धादेवापां रसो व्यज्यते, नान्यथा । विशेषे चेति चकारादपक्षिती विशेषे कारणे । यद्यपि चापक्षिती विशेषे कारणे, तथापि “सोमगुणातिरेका-न्मधुरः” इत्यादौ तु खादय एव तथा सन्निविशन्ति यथा सोमोऽतिरिक्तो भवति, तेन तत्रापि ऊनत्वेन सन्निविष्टाः खादय एव विशेषहेतव इति । यद्यपि चाभिव्यक्तिर्मधुरादिवि-शेषरहिता कचिद्भवति तथापि सामान्येन सर्वत्र यदभिव्य-क्तयेऽनुगतं कारणमुपलभ्यते क्षितिरूपं जलक्षितिरूपं वा तदभिव्यक्तिकारणं । यदनुगमात्तु मधुरादिविशेषोपलब्धस्त-द्विशेषकारणं उच्यते ॥ ६३ ॥

खादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक एव च ।

कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥ ६४ ॥

रसविशेषानाह—खादुरित्यादि । अत्र सर्वप्राणिनामिष्ट-त्वादादौ मधुर उक्तः । तदनु च प्राण्यमीष्टोत्कर्षक्रमेणैवादि-निर्देशक्रमो बोद्धव्यः । षट् इति पुनः संख्याकारणं परवाद-मतसप्तसंख्यत्वादिनिषेधार्थं । अयं संग्रह इत्यनेनावान्तरभेद-बहुत्वं तथा वक्ष्यमाणरससंसर्गबहुत्वं च दर्शयति ॥ ६४ ॥

खाद्वर्म्लवणा वायुं कषायस्वादुतिक्तकाः ।

जयन्ति पित्तं श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः ॥ ६५ ॥

रसानामुपयुक्ततरं कार्यमाह—खाद्वर्म्लेत्यादि । अत्र च वायोर्नीरस्यापि रससहचरितस्निग्धत्वादियुगैर्विपरीतैः प्रशमो ज्ञेयः । एवं मधुरसस्यापि श्लेष्मणोऽम्ललवणाभ्यां स्निग्धत्वाभि-ध्यन्दितादिसहचरितगुणयोगादेव वृद्धिः । अत्र च ये प्रशमक-त्वेन रसा वातादीनां नोक्ता ते वर्धका बोद्धव्याः । यदाह वाग्भटः “तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्त्रिक्तादयः कफम् । कषा-यतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते” इति । रसकर्मातिदेशे-नैव गुणवीर्यविपाकानामपि कर्मनिर्देशः कृत एव । यतो म-धुरादिरसेनैव सर्वगुणान् वीर्यविपाकांश्च निर्देक्ष्यत्यात्रेयभद्र-काप्यीये, “तत्र खादुः” इत्यादिना । तथा कटुतिक्तकषायाणां

विपाकः प्रायशः कटुः” । तथा “अम्लोऽम्लं पच्यते खादुर्मधुरं लवणस्तथा । शीतं वीर्येण यद्व्यं मधुरं रसपाकयोः । तयोरम्लं यदुष्णं यच्चोष्णं कटुकं तयोः” इत्यादिना ॥ ६५ ॥

किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्धातुप्रदूषणम् ।
स्वस्थवृत्तौ मतं किञ्चिन्निविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ६६ ॥
तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं जाङ्गमौद्भिदपार्थिवम् ।
मधूनि गोरसाः पित्तं वसा मज्जासृगामिषम् ॥ ६७ ॥
विण्मूत्रचर्मैरेतोऽस्थिस्नायुशृङ्गनखाः खुराः ।
जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशलोमानि रोचनाः ॥ ६८ ॥
सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकताः सुधा ।
मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्जने ॥ ६९ ॥

अतोऽवशिष्टद्रव्यकार्यं प्रभावकृतं वक्तुं प्रभावभेदेन द्रव्यभेदमाह—किञ्चिदित्यादि । किञ्चिदिति न सर्वं । दोषस्य दोषयोर्दोषाणां वा प्रशमनं दोषप्रशमनम् । दोषग्रहणेन दुष्टा रसादयोऽपि गृह्यन्ते । तेन द्रव्यमहिम्ना यद्दोषाणां दुष्टानां रसादीनां धातूनां वा शमकं आमलकदुरालभादि तद्गृह्यते । आमलकं हि शिवत्वात् त्रिदोषहरम् । दुरालभा चापि वातपित्तश्लेष्महरी । यद्यपि चामलकस्य “हन्ति वातं तदम्लत्वाद्” इत्यादिना गुणद्वारा त्रिदोषहरत्वमुच्यते तथापि तत्प्रभाववृत्तिमेव बोद्धव्यम् । यतस्तत्राम्लत्वादिना पित्तादिकोपोऽपि युज्यते स त्वामलकप्रभावान्न स्यात् । धातुप्रदूषणमिति वातादीनां समत्वेन शरीरधारणात्मकानां तथा रसादीनाञ्च दूषणं किञ्चिद्यथा—यवकमन्दकविषादि । सुष्ठु अवतिष्ठते नीरोगत्वेनेति स्वस्थस्तस्य वृत्तिः स्वस्वरूपतयानुवर्णनं तत्र स्वस्थवृत्तौ मतमभिमतं पूजितमिति यावत् । संख्येयनिर्देशादेव त्रित्वे लब्धे त्रिविधग्रहणं नियमार्थम् । तेन संशोधनसंशमनादीनामनेकविधानामपि तत्रैवावरोधाः । रसायनवाजीकरणे तु स्वस्थवृत्तिमात्र एव । यदुक्तं “स्वस्थस्योजस्करं यत्तु तद्वृष्यं तद्रसायनं” इति । प्रति प्रति तु पादे किञ्चिद्ग्रहणं दोषहरत्वादिकर्मणां विभिन्नद्रव्याश्रयित्वोपदर्शनार्थं । एकं किञ्चिद्ग्रहणे तु एकमेव द्रव्यं दोषहरं धातुप्रदूषकं स्वस्थवृत्तिमतञ्च स्यान्नचतदभिमतम् । ननु सुस्थवृत्तिमतानां रक्तशालिषष्टिकयवादीनां दोषप्रशमनत्वमपि दृश्यते । यतो वक्ष्यति तत्र तत्र रक्तशाल्यादीनां ज्वरादौ प्रयोगम् । तथा प्रकृतिशरीरदेशकालमात्राभियुक्तं दोषप्रशमनमपि दोषकरं भवति । यथा—आमलकमतिमात्रमग्निमान्द्याय” इत्यादि ज्ञेयम् । तथा धातुप्रदूषणामपि दोषप्रशमनं दृश्यते, यथा “विषमुदरहरम्” । तथा यदेव मन्दकादि दोषकरं तदेव क्षीणदोषं प्रति वृद्ध्या शाम्योपादानेन दोषप्रशमनं स्यात्तदेवमव्यवस्थितत्वात्किञ्चिद्दोषप्रशमनमित्यादि विरुद्धम् । अत्रोच्यते—स्वस्थवृत्तिमतं रक्तशाल्यादिदोषप्रशमनमपि स्यात् परं तत्प्रायः स्वस्थवृत्तिहितत्वात् स्वस्थवृत्तिमतत्वेन गृह्यते । वचनं हि “स्वस्थस्योजस्करं यत्तु तद्वृष्यं तद्रसायनम् । प्रायः प्रायेण येषाणां द्वितीयं नामने

हितम् । प्रायःशब्दो विशेषार्थः । उभयं ह्युभयार्थकृत” इति । दोषप्रशमनानि द्रव्याणि विगुणप्रकृत्यादिप्रतिबन्धकाभावे दोषप्रशमनमाचरन्त्येव, प्रतिबन्धकसंभवे तु न कुर्वन्ति । नचैतावता तेषां स्वस्वभावो न भवति । नचामिर्मणिविप्रतिबन्धनात्कदाचिन्न दहतीति दाहकत्वेन नोपदिश्यते । एवं धातुप्रदूषकस्यापि कदाचिद्धातुप्रशमकत्वं निमित्तान्तरयोगाद्भवेत् । न धातुदूषकः स्वरूपतां हन्ति, यथा सलिलस्याग्निसम्बन्धादुष्णत्वं । तस्माद्यद्यस्य प्रायिकमनन्योपाधिकृतं च रूपं, तेनैव व्यपदेशो युक्तः । यच्च मन्दकादीनां क्षीणदोषवर्द्धकत्वेन दोषप्रशमकत्वं तद्विद्यमानमपि कादाचित्कत्वात्तथा साम्याय ह्युत्तरकालं दोषावहत्वाच्च न व्यपदिश्यते दोषप्रशमकत्वेन । ननु यद्यप्येवं तथापि यदेकदोषहरमपरदोषकरं यथा मरिचं श्लेष्महरं पित्तकरं चेत्यादिवस्तु द्रव्यजातं तत्कुत्र प्रविशतु । अत्रैके वदन्ति यदुभयात्मकं तद्दोषहरं दोषकरञ्च । नचैतावता द्रव्यत्रित्वक्षतिः । यतो वातादिसंसर्गजव्याधिसद्भावे वातादिजन्यत्वेन यत्रैविध्यं रोगाणामुच्यते तत्खण्डितं स्यात् । किंवा मरिचादीनां यदुभयकर्तृत्वादिकं न तद्द्रव्यप्रभावकृतं, किं तर्हि रसादिकृतं, तेन न द्रव्यप्रभावप्रस्तावे उदाहरणीयं । नच किञ्चिद्द्रव्यं तादृशमस्ति यत्प्रभावादेव किञ्चिद्दोषं करोति किञ्चिच्छमयतीति न दोषप्रशमनत्वादिप्रभावं प्रतिनियमः, अयमेव च पक्षः साधुः । ननु “किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्दोषप्रदूषण” मिति वा क्रियतां “किञ्चिद्धातुप्रशमनं किञ्चिद्धातुप्रदूषणमिति वा” । नैवं, तथा सति दोषशब्दस्य मुख्यवृत्त्या वातादिष्वेव वृत्तित्वात्तथा धातुशब्दस्य रसादिवृत्तित्वादुभयग्रहणं न प्राप्यते । उभयपदोपादानेन द्वयं निपुणकारी तन्त्रकारो दूषणत्वधारणत्वयोगपरिग्रहाद्दोषप्रशमनेन दुष्टरसादिप्रशमनमपि भेषजं विविधाशीतपीतीयादिवक्ष्यमाणं तथा धातुप्रदूषणेन वातादिप्रदूषकमपि निदानादिवक्ष्यमाणं ग्राहयति । प्रशब्दोऽत्र प्रकारे । तेन प्रकारेण मृदुमध्यादिना प्रकोपणं तथा प्रकारेण संशोधनं संशमनादिना संशमनमुच्यते । किंवा धात्वर्थानुवृत्तावेव इमौ प्रशब्दौ । यथा च्युतांशः परिधावतीत्यत्र धावतीत्यर्थः । आदौ दोषप्रशमग्रहणं तस्यैवेहाभिप्रेतत्वात् । ननु स्वस्थवृत्तिमतद्रव्यं भाविदोषहरत्वेन दोषप्रशमनमेव । नैवं, नहि स्वास्थ्यानुवृत्तिजनकत्वादोषनिवृत्तिकरं दोषहरणमुच्यते किं तर्हि समधातूनामवर्द्धकत्वेनाक्षयकरत्वेन च रसादिस्तोतसांचानुगुणत्वेन धातुसाम्यानुवृत्तिकरमुच्यते । वचनं हि “पथ्यं पथोऽनपेतं यदिति” ॥ ६६-६९ ॥

भौममौषधमुद्दिष्टमौद्भिदं तु चतुर्विधम् ।

वनस्पतिस्तथा वीरुद्धानस्पत्यस्तथौषधिः ॥ ७० ॥

फलैर्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।

ओषध्यः फलपाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥ ७१ ॥

मूलत्वकसारनिर्यासनालस्वरसपल्लवाः ।

क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥ ७२ ॥

पत्राणि शुक्लाः कन्दाश्च प्ररोहाश्चौद्भिदो गणः ।
मूलिन्यः षोडशैकोना फलिन्यो विंशति स्मृताः ७३
महास्नेहाश्च चत्वारः पंचैव लवणानि च ।
अष्टौ मूत्राणि संख्यातान्यष्टावेव पयांसि च ७४ ॥
शोधनार्थाश्च षड्विधाः पुनर्वसुनिदर्शिताः ।
य एतान् वेत्ति संयोजं विकारेषु स वेदवित् ७५ ॥

संप्रत्यन्यथा द्रव्यभेदमाह तत्पुनरित्यादि । तदिति द्रव्यम् । गच्छतीति जङ्गमम् । उद्भिद्य पृथिवी जायत इति औद्भिदं वृक्षादि । उक्तप्रकारद्वयातिरिक्तपृथिवीविकारः पार्थिवम् । संस्वेदजस्येह किम्यादेर्जङ्गमेऽवरोधः । कुष्माण्डकादेश्च औद्भिदे । इह च द्रव्यशब्देन पार्थिवद्रव्यमेवोच्यते । तेन जलानिलाभ्यादीनामग्रहणादव्याप्तिर्न वाच्या । जङ्गमशब्देन जङ्गमप्रभवं गोरसमध्वाद्यपि ग्राह्यम् । एवमौद्भिदपार्थिवयोरपि ग्रहणं वाच्यम् । रोचना गोरोजना । एतच्च मध्वादि प्राय उपयोगित्वात्प्राधान्यादुक्तम् । तेनाण्डवस्त्वादीनांच ग्रहणं बोद्धव्यम् । यद्यपि जङ्गमानन्तरं बहुप्रपंचत्वेन प्रधानत्वादौद्भिदमुपदिष्टं तथाप्यवहुवक्तव्यत्वात् पार्थिवमेव जङ्गमानन्तरं विनियते तदनु बहुवक्तव्यमौद्भिदम् । सुवर्णमित्यादि । पंचलोहा इति ताम्ररजतत्रपुशीसकृष्णलोहानां ग्रहणम् । समला इति मलशब्देन शिलाजतूनि लोहमलरूपाणि गृह्यन्ते । तच्च सुश्रुतदर्शनात् सुवर्णरजतादिभवं षड्विधमेव गृह्यते । सुश्रुतेहि षड्विधमेव शिलाजतूक्तं इह तु रसायने चतुर्विधमुक्तं “चतुर्भ्यो धातुभ्यस्तस्य संभवः । हेन्रोऽथ रजतात्ताम्राद्वरं कृष्णायसादपि” इति वचनात् । एतच्च वचनं रसायनाधिकारित्वं चतुर्विधस्य शिलाजतुनो दर्शयति, नतु षड्विधशिलाजतुप्रतिषेधपरमिति न सुश्रुतेन समं विरोधः । किंवा सुवर्णं निर्मलं समलाश्च रजतताम्रत्रपुलोहा इति मिलित्वा पंचलोहाः । शिलाजतुपाषाणपङ्कजप्रभृतीनां तु ग्रहणं उद्दिष्टशब्देन सूचितम् । उद्देशोल्लेखलपकथनम् । सुधा गाङ्गेटिका । आलं हरितालं अज्जनं सौवीराज्जनम् । फलैर्वनस्पतिरिति विनापुष्पैः फलैर्युक्ता वटो-दुम्बरादयः । यदुक्तं हारीते “तेषामपुष्पाः फलिनो वनस्पतयः इति स्मृताः” । पुष्पैर्वानस्पतयः फलैरपीति पुष्पाः फलभाज इत्यर्थः । फलस्य पाकादन्तो विनाशो येषां तिलमुद्गादीनां ते फलपाकान्ताः । अत्र केचित् “फलान्ताः पाकान्ताश्चौषधयः” इति वदन्ति । तेन विनापि फलं पाकेनैवान्तो येषां दूर्वादीनां तेषां गृह्यन्ते । प्रतानशब्देन लता गुल्माश्च गृह्यन्ते । यदुक्तं हारीतेन “लता गुल्माश्च वीरुधः” इति । मूलत्वगित्यादौ निर्यासो लाक्षासर्जरसादिः । औद्भिदोगण इत्यौद्भिदसंभूतगणः । संप्रत्यत्रैव जङ्गमौद्भिदपार्थिवद्रव्ये यत्प्रशस्तं तदाह मूलिन्य इत्यादि । मूलं प्रशस्ततमं यासां ता मूलिन्यः । एवं फलिन्योऽपि, षोडशेति च्छेदः । महास्नेहा इति क्षीरमांसादीनामपि स्नेहतया स्नेहाध्याये वक्ष्यमाणत्वेन तेषु सर्पिरादीनां भूरिस्नेह-

वत्त्वेन महत्त्वम् । पंचैव लवणानीति विमाने वक्ष्यमाणलक्षणे लवणवहुत्वे पंचानामेव प्रशस्तत्वेन दर्शनार्थम् । एवं मूत्रादिष्वपि प्राधान्यमुन्नेयं स्वजातीयेषु । वेदविदिति आयुर्वेदवित् ७०-७५ ॥

हस्तिदन्ती हैमवती श्यामा त्रिवृद्धोगुडा ।
सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्ष्रेणी गवाक्ष्यपि ७६ ॥
ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका ।
अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोडशी ७७ ॥
शणपुष्पी च बिम्बी च छर्दने हैमवत्यपि ।
श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षविरेचने ७८ ॥
एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने ।
इत्युक्ता नाम कर्मभ्यां मूलिन्यः फलिनीः शृणु ७९ ॥

हस्तिदन्तीत्यादि । हस्तिदन्ती बृहत्फला गोडुम्बा, नागदन्ती भण्यते इत्येके । हैमवती वचा । श्यामा श्याममूला । त्रिवृत् । अधोगुडा वृद्धदारकः । सप्तला चर्मकषा । श्वेतनामा श्वेताऽपराजिता । प्रत्यक्ष्रेणी दन्ती । बिम्बी ओष्ठोपमफला । शणपुष्पी घण्टारवः । विषाणिका आवर्तनी । अजगन्धा फीकान्दी । काकाण्डी ख्याता । द्रवन्ती द्रवन्त्येव चीरितपत्रा । क्षीरिणी दुग्धिका । मूलिनीनां वमनादिविनियोगमाह शणपुष्पीत्यादि ७६-७९ ॥

शङ्खिन्यथ विडङ्गानि त्रपुषं मदनानि च ।
आनूपं स्थलजं चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम् ८० ॥
प्रकीर्या चोदकीर्या च प्रत्यक्षपुष्पी तथाभया ।
अन्तःकोटरपुष्पी च हस्तिपर्ण्याश्च शारदम् ८१ ॥
कम्पिल्लकारगवधयोः फलं यत् कुटजस्य च ॥
धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम् ८२ ॥
मदनं कुटजं चैव त्रपुषं हस्तिपर्णिनी ।
एतानि वमने चैव योज्यान्यास्थापनेषु च ८३ ॥
नस्तःप्रच्छर्दने चैव प्रत्यक्षपुष्पी विधीयते ८४ ॥
दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने ।
नामकर्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः ८५ ॥
सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्विधः ।
पानाभ्यंजनवस्त्यर्थं नस्यार्थं चैव योगतः ८६ ॥

शङ्खिनी श्वेतबुहा । क्लीतकं यष्टीमधु । अस्य तु यद्यपि मूलं सुश्रुते प्रशस्तं, मूलैर्नैव व्यवहारः, तथापि विरेचनं प्रति यष्टीमधुद्वयस्यापि फलमेव प्रशस्तं ज्ञेयम् । धामार्गवः पीतघोषकः । इक्ष्वाकुः तिक्तालावुः । जीमूतो घोषकभेदः । कृतवेधनं ज्योत्स्निका । प्रकीर्योदकीर्ये करंजद्वयम् । प्रत्यक्षपुष्पी अपामार्गः । अन्तःकोटरपुष्पी नीलबुहा । हस्तिपर्णी मोरटः । अस्याश्च शरत्कालभवमेव फलं प्राह्यं, अत उक्तं “हस्तिपर्ण्याश्च शारदम्” इति । कम्पिल्लकं गुण्डारोचनी । आरग्वधस्य यद्यपि सुश्रुते पत्रं प्रधानमुक्तं तथापीह फलं प्रधानतमं ज्ञेयम् ।

धामार्गवेत्यादिना पंचकर्मविनियोग उच्यते । नस्तः प्रच्छर्दन
इति शिरोविरेचनम् ॥ ८०-८६ ॥

स्नेहना जीवना वर्ण्या बलोपचयवर्धनाः ।

स्नेहा ह्येते च विहिताः वातपित्तकफापहाः ॥ ८७ ॥

महास्नेहेषु सर्पिरादौ पठितं प्राधान्यात् । वचनं हि “नान्यः
स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्तते । यथा सर्पिरतः सर्पिः
सर्वस्नेहोत्तमं मतम्” ॥ ८७ ॥

सौवर्चलं सैन्धवं च विडमौद्भिदमेव च ।

सामुद्रेण सहैतानि पंच स्युर्लवणानि च ॥ ८८ ॥

स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च ।

आलेपनार्थं युज्यन्ते स्नेहस्वेदविधौ तथा ॥ ८९ ॥

अधोभागोर्ध्वभागेषु निरुहेष्वनुवासने ।

अभ्यञ्जने भोजनार्थं शिरसश्च विरेचने ॥ ९० ॥

शस्त्रकर्मणि वर्त्यर्थमञ्जनोत्सादनेषु च ।

अजीर्णानाहयोर्वाते गुल्मे शूले तथोदरे ॥ ९१ ॥

उक्तानि लवणान्यूर्ध्वं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे ।

मुख्यानि यानि ह्यष्टानि सर्वाण्यात्रेयशासने ॥ ९२ ॥

लवणेषु यद्यपि सैन्धवं प्रधानं यतो वक्ष्यति “सैन्धवं
लवणानाम्” इत्यग्न्यधिकारे, तथापि सौवर्चलस्य रोचनत्वप्र-
कर्षात् तथा सैन्धवमनुप्राधान्याख्यापनार्थमित्यग्रे पाठः ।
औद्भिदं औत्कारिकालवणं, केचित् शांभरिलवणमाहुः । सा-
मुद्रं दक्षिणसमुद्रमवन् करकच इति ख्यातम् । अभ्यञ्जन इति स्ने-
हाभ्यञ्जे । वर्त्यर्थमिति फलवर्त्याद्यर्थम् ॥ ८८-९२ ॥

अवीमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषं च यत् ।

हस्तिमूत्रमथोष्टस्य ह्यस्य च खरस्य च ॥ ९३ ॥

उष्णं तीक्ष्णमथोऽरुक्षं कटुकं लवणान्वितम् ।

मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च ॥ ९४ ॥

युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तं चापि विरेचने ।

स्वेदेष्वपि च तद्युक्तमानाहेष्वगदेषु च ॥ ९५ ॥

उदरेष्वथ चार्शःसु गुल्मकुष्ठकिलाशिषु ।

तद्युक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च ॥ ९६ ॥

दीपनीयं विषघ्नं च क्रिमिघ्नं चोपदिश्यते ।

पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं शर्म चोच्यते ॥ ९७ ॥

श्लेष्माणं शमयेत्पीतं मासृतं चानुलोमयेत् ।

कर्षेत्पित्तमधोभागमित्यस्मिन् गुणसंग्रहः ॥

सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रचक्ष्यते ॥ ९८ ॥

अवीमूत्रं सतिकं स्यात् स्निग्धं पित्ताविरोधि च ।

आजं कषायमधुरं पथ्यं दोषान्निहन्ति च ॥ ९९ ॥

गव्यं समधुरं किञ्चित् दोषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत् ।

कण्डूलं शमयेत्पीतं सम्यग्दोषोदरे हितम् ॥ १०० ॥

१ ‘लघूनिच’ इति पाठः ।

अर्शःशोफोदरघ्नं तु सक्षारं माहिषं सरम् ।

हास्तिकं लवणं मूत्रं हितं तु क्रिमिकुष्ठिनाम् ॥ १०१ ॥

प्रशस्तं बद्धविष्मूत्रविषश्लेष्मामयार्शसाम् ।

सतिकं श्वासकासघ्नमर्शोघ्नं चौष्टमुच्यते ।

वाजिनां तित्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ॥ १०२ ॥

खरमूत्रमपसारोन्मादग्रहविनाशनम् ।

इतीहोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः ॥ १०३ ॥

अवीमूत्रमित्यादौ द्वीमूत्रमेव प्रशस्तं लिङ्गपरिग्रहादर्शयति ।

यतः स्त्रीणां लघूक्तत्वान्मूत्रमपि लघु, वचनं हि “लाघवं जा-
तिसामान्ये स्त्रीणां पुंसां च गौरवम्” इति । यत्तुच्यते पुंसां

मूत्रं शुक्रसंबन्धाद्गुरु, तन्न शुक्रसम्बन्धस्य स्त्रीणामपि शुक्र-
वत्त्वेन तुल्यत्वात् वचनं हि “यदा नारी च नार्या च मैथुना-

योपपद्यते । मुंचतः शुक्रमन्योऽन्यमनस्थिस्तत्र जायते” इ-

त्यादि । नपुंसकमूत्रं त्वमङ्गलत्वान्न गृह्यते । अगदेध्वित्यनेना-

गदप्रयोगयौगिकत्वम् । विषघ्नमित्यनेन च केवलस्यैव विषह-

न्तृत्वमिति न पौनस्त्यम् । शर्म चोच्यत इति आरोग्यरूपसु-

खकर्तृत्वात् । अधोभागमित्यधोमार्गेण पित्तं कर्षेत् । किंवा

यदेवाधोगतं पित्तं तदेव विरेचयति नोर्ध्वगं यथासामर्थ्ययो-

गत इति यादृशः शक्तियोगो मूत्राणां तथा ॥ ९३-१०३ ॥

अतः क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म चैषां गुणाश्च ये ।

अवीक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषं च यत् ॥ १०४ ॥

उष्ट्रीणामथ नागीनां वडवायाः स्त्रियास्तथा ।

प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयो मतम् ॥ १०५ ॥

प्रीणनं बृंहणं वृष्यं मेध्यं बल्यं मनस्करम् ।

जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ॥ १०६ ॥

हन्ति शोणितपित्तं च सन्धानं विहतस्य च ।

सर्वप्राणभृतां सात्त्यं शमनं शोधनं तथा ॥ १०७ ॥

तृष्णाघ्नं दीपनीयं च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ।

पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ॥ १०८ ॥

अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ।

योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेषु प्रदरेषु च ॥ १०९ ॥

पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ।

नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ॥ ११० ॥

विरेचने स्नेहने च पयः सर्वत्र युज्यते ।

यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक् पृथक् ।

अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥ १११ ॥

प्रायशो मधुरमिति प्राधान्येन मधुरम् । तेन क्षीरमुष्ट्रीणा-

मीषलवणं तथा छागं कषायमित्यादौ रसान्तरस्याप्राधान्येना-

नुबन्धोऽपि क्षीरे भवतीति दर्शयति । प्रायश इति बृंहणं

स्निग्धमित्येताभ्यां तथा शीतमित्यनेन च संबध्यते तेनोष्टस्य

रुक्षोष्णत्वाभिधानं न विरोधि । स्तन्यमिति स्तन्यवृद्धिकरम् ।

मनस्करमिति प्रभावादेवोजस्करत्वाच्चोवृद्ध्या हि तदनु-

विधायिनो मनसोऽपि स्वकर्मसामर्थ्यं स्यात् । एतदेव च नि-

त्यस्येह मनसः करणं यन्मनसः प्रकर्षवुद्ध्युत्कर्षादिगुणकरणम् । हन्ति शोणितपित्तमिति अवस्थाविशेषापन्नमेव शोणितपित्तं हन्ति । वचनं हि “कषाययोगैर्विविधैर्यथोक्तैर्दासेनले श्लेष्मणि निर्जिते च । यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्यम् । छागं पयः स्यात्परमं प्रयोगो गव्यं श्रुतं पंच-गुणे जले वा” । एवंच यदुच्यतेऽधोभागे रक्तपित्ते सरत्वात् क्षीरमयौगिकं, ऊर्ध्वगे च कफकर्तृतयाऽयौगिकमिति तन्निरस्तम् । सर्वप्राणभृतां सात्म्यं इत्यत्र सर्वशब्दश्चिकित्स्यतया प्रकृतसर्व-मनुष्येष्वेव वर्तते । तेन क्षीरस्य संखेदजादिप्राण्यसात्म्यत्वं नोद्भावनीयम् । किंवा सर्वशब्दोऽयं भूरिवचनः ॥ १०४-१११ ॥

अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथग् ये फलमूलिभिः ।
स्नेहार्कश्मन्तकास्तेषामिदं कर्म पृथक् पृथक् ॥ ११२ ॥
वमनेऽश्मन्तकं विद्यात्स्नेहीक्षीरं विरेचने ।
क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ ११३ ॥

फलमूलिभिरिति पृथक्शब्दयोगादपादाने तृतीया । अश्म-न्तको मालुयासदृशपत्रोवृक्षः ॥ ११२-११३ ॥

इमां स्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः ।
पूतीकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तरुः ॥ ११४ ॥
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतीकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते ॥ ११५ ॥
दद्रुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च ।
षड्वृक्षान् शोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥ ११६ ॥
इत्युक्ताः फलमूलीभिः स्नेहाश्च लवणानि च ।
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड्ये दृष्टाः पयस्त्वचः ॥ ११७ ॥

पूतीकः कण्टकीकरंजः । तिल्वको लोभ्रः । तथा तरुरिति विशेषणेन पट्टिकालोभ्रं व्युदस्यति । शावरलोभ्रं च महाप्रमाणं तरुशब्दयोग्यं ग्राहयति । किंवा तरुविशेषणं बालं लोभ्रं व्युद-स्यति । षड्वृक्षान् शोधनानित्यत्र यद्यपि कृष्णगन्धायाः पंचकर्मण्यनभिधानान्न शोधनत्वं तथापि बाह्यलेपनेन बहिः-स्थितदोषसंशोधनं बोद्धव्यम् । किंवा अपिशब्दात् कृष्णगन्धाया अपि शोधनत्वमपि सूच्यते ॥ ११४-११७ ॥

ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।
अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥ ११८ ॥
न नामज्ञानमात्रेण रूपमात्रेण वा पुनः ।
ओषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥ ११९ ॥
योगविज्ञानरूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ।
किंपुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्वथा भिषक् ॥ १२० ॥
योगमासां तु यो विद्याद्देशकालोपपादितम् ।
पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स ज्ञेयो भिषगुत्तमः ॥ १२१ ॥

उक्तानामोषधीनां योगज्ञानस्य प्राधान्यं दर्शयन्नाह ओष-

१ ‘फलमूलिनः’ इति पाठः ।

धीरित्यादि ।—परां प्राप्तिमित्युत्कृष्टं व्याधिशरीराद्यपेक्षं सम्य-ग्योगम् । योगो व्याधिशरीराद्यपेक्षया सम्यग्योजना भेषजस्य । सर्वथेति नामरूपयोगैः । योगमेव विशिष्टं दर्शयन्नाह योगमि-त्यादि । देशकालोपपादितमिति देशकालकृतम् । पुरुषं पुरुषं वीक्ष्येति वीप्सायां, प्रतिपुरुषं प्रकृत्यादिभेदेन योगस्य प्रायो भेदो भवतीति दर्शयति । पुरुषशब्देन चेतनामात्रयोगिपुरुषो-ऽभिप्रेतः ॥ ११८-१२१ ॥

यथाविषं यथाशस्त्रं यथाग्निरशनिर्यथा ।

तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ १२२ ॥

औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ।

विज्ञातंचापि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥ १२३ ॥

योगस्यौषधज्ञानाधीनत्वादौषधाज्ञानस्य महानर्थकारितां व-हुभिर्दृष्टान्तैर्दर्शयति यथाविषमित्यादि । विषादिवहुदृष्टान्ते-नाज्ञातं भेषजं किञ्चिद्विषवत् संज्ञानाशं कृत्वा मारयति, किं-चिच्च शस्त्रवन्मर्मच्छेदं कृत्वा मारयति, किञ्चिच्चाग्निवत्स्फोटा-दिकं कृत्वा मारयति, किञ्चिच्चाशनवत्सद्यो मारयति । नाम-रूपगुणैरित्यनेन त्रित्वे लब्धे पुनस्त्रिभिरिति वचनं एकैकज्ञान-निषेधार्थम् । तेन त्रिभिरेव मिलितैर्ज्ञातं भेषजं प्रशस्तमिति दर्श-यति ॥ १२२-१२३ ॥

योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ।

भेषजं वापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं संपद्यते विषम् ॥ १२४ ॥

तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिवाह्येन भेषजम् ।

धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥ १२५ ॥

कुर्यान्निपातितो मूर्ध्नि सशेषं वासवाशनिः ।

सशेषमातुरं कुर्यान्नत्वज्ञमतमौषधम् ॥ १२६ ॥

दुःखिताय शयानाय श्रद्धानाय रोगिणे ।

यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥ १२७ ॥

त्यक्तधर्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्मतेः ।

नरो नरकपाती स्यात्तस्य संभाषणादपि ॥ १२८ ॥

वरमाशीविषविषं कथितं ताम्रमेव वा ।

पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुडाः ॥ १२९ ॥

ननु श्रुतवतां वेशं विभ्रता शरणागतात् ।

गृहीतमन्नं पानं वा वित्तं वा रोगपीडितात् ॥ १३० ॥

भिषग्बुभूषुर्मतिमानतः स्वगुणसम्पदि ।

परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ॥ १३१ ॥

योगं स्तौति योगादपीत्यादि ।—विषं च सम्यग्योगा-द्भेषजं भवतीति “विषस्य तु तिलं दद्याद्” इत्यादिप्रयोगे बोद्धव्यम् । न केवलमातुरेणैवाभिषजो भेषजं नादेयं किन्तु भिषजापि युक्तिवाह्येन भेषजमातुराय न देयमित्याह दुःखि-तायेत्यादि ॥ १२४-१३१ ॥

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।

सचैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥ १३२ ॥

अथ सम्यग्युक्तस्य भैषजस्य किं लक्षणं किंवा उपादेयस्य श्रेष्ठवैद्यस्य किं लक्षणमित्याह तदेवेत्यादि । रोगेभ्यो यः प्रमोचयेदित्यनेन च ज्ञानपूर्वं भैषजप्रयोगेण रोगहारकत्वमुच्यते । तेन यादृच्छिकसिद्ध्या कुवैद्यव्यवहारो न वाच्यः यादृच्छिकसिद्धौ हि वैद्यो न रोगप्रमोक्षे कारणं किन्तु घुणाक्षरन्यायादेवागतो भैषजस्य सम्यग्योग इति ॥ १३२ ॥

सम्यक् प्रयोगं सर्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।
सिद्धिराख्याति सर्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥ १३३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

आयुर्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवर्तनम् ।

सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानं आयुर्वेदस्य निर्णयः ॥ १३४ ॥

सम्पूर्णं कारणं कार्यमायुर्वेदप्रयोजनम् ।

हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥ १३५ ॥

रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।

मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ॥ १३६ ॥

मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड्ये क्षीरत्वगाश्चयाः ।

कर्माणि चैषां सर्वेषां योगायोगगुणागुणाः ॥ १३७ ॥

वैद्यापवादो यत्रस्थाः सर्वे च भिषजां गुणाः ।

सर्वमेतत्समाख्यातं पूर्वाध्याये महर्षिणा ॥ १३८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

दीर्घजीवितीयोनाम प्रथमोऽध्यायः ।

अध्यायोक्तमर्थमध्यायान्ते संग्रहेणाभिधत्ते आयुर्वेदागम इत्यादिना । संग्रहकथनं च पूर्वोक्तार्थस्य सङ्क्षेपेण ग्रहणार्थं तथा दुर्ज्ञानप्रतिषेधार्थं च । यतो यत्किंचिदत्र दुर्ज्ञानं स्यात्तदिह प्रतिपादितार्थत्वेनाभिधासंवादेनावधार्यते । वचनं हि “गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते । तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तिः सा न गृह्यते” । अत्र च गद्योक्त इति विस्तरोक्तोपलक्षणम् । तेन श्लोकोक्तस्याप्यारग्वधीयाद्यर्थस्य पुनः श्लोकेन संग्रहणमविरुद्धम् । व्यक्तिः स्पष्टता । व्यवसायोऽवधारणम् । आगम इति दीर्घजीवितमन्विच्छन्नित्यादिना । हेतुरित्यायुर्वेदागमहेतुः, स च विघ्नभूता यदा रोगा इत्यादिना रोगप्रादुर्भाव उक्तः । किंवा दीर्घ जीवितमन्विच्छन्नित्यादिश्लोकोऽविशेषेणा-युर्वेदागमस्य तथायुर्वेदागमहेतोश्च पिण्डसूत्ररूपः । ब्रह्मणाहीत्यादिग्रन्थस्त्वायुर्वेदागमप्रतिपादकः । हेतुप्रतिपादकस्तु विघ्नभूता इत्यादि ग्रन्थो यथोक्त एव । आगमस्य प्रवर्तनमिति इन्द्रादीनां भरद्वाजेन मर्त्यलोके प्रवर्तनमायुर्वेदग्रहणपर्यन्तम् । सूत्रणमित्यायुर्वेदतन्त्रकरणमग्निवेशादीनाम् । अभ्यनुज्ञानमिति तानि चानुमतानीत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ १३३-१३८ ॥

इति दीर्घजीवितीयः समाप्तः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अपामार्गस्य बीजानि पिप्पलीर्मरिचानि च ।

विडङ्गान्यथ शिग्रूणि सर्षपास्तुम्बुरुणि च ॥ १ ॥

अजार्जी चाजगन्धां च पीलून्येलां हरेणुकाम् ।

पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्जकौ ॥ २ ॥

शिरीषबीजं लशुनं हरिद्रे लवणद्वयम् ।

ज्योतिष्मतीं नागरं च दद्याच्छीर्षविरेचने ॥ ३ ॥

गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्द्धावभेदके ।

क्रिमिव्याध्यावपस्मारे घ्राणनाशे प्रमोहके ॥ ४ ॥

दीर्घजीवितीये मूलिन्यश्च फलिन्यश्च पंचकर्माङ्गभूता उक्ताः ।

अपराण्यपि च पिप्पलीमरिचप्रभृतीनि पंचकर्मसाधनानि भवन्ति । तथा पंचकर्मप्रभृतिविषयोऽपि तत्र नोक्तः । तेनानन्तरं शेषपंचकर्मोपयोगिद्रव्यपंचकर्मप्रभृतिविषयाभिधायकोऽपामार्गतण्डुलीयोऽभिधीयते । पूर्वोक्तान्यपि चापामार्गादीनि यतः पुनरिहाभिधीयन्ते तदाचार्य एवाध्यायान्ते “पूर्वं मूलफल” इत्यादिना श्लोकद्वयेन समाधास्यति । अपामार्गबीजीय इति संज्ञायां प्राप्तायामपामार्गतण्डुलीय इतिसंज्ञाकरणमपामार्गदीर्घजीवादीनां निस्तुषाणामेव ग्रहणार्थम् । अध्यायसंज्ञां तण्डुलेन कृत्वापामार्गस्य बीजानीति यद्वीजशब्दं करोति तदङ्कुरजननसमर्थबीजभवानामेव तण्डुलानां ग्रहणार्थम् । यद्यपि च इहोत्सर्गतः पंचकर्मप्रभृतिर्वमनपूर्विकैव स्यात् । यदुक्तं “साधारणेष्णुषु वमनादीनां प्रवृत्तिर्भवति” इत्यादि । तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“अवान्तस्य हि सम्यग्विरिक्तस्याप्यधःस्रस्तः श्लेष्मा ग्रहणीमाच्छादयति” इत्यादि । तथापि क्वचित् प्रवलदोषापेक्षयाऽन्यथापि क्रमो भवति यथा शरद्वृत्तिके पित्ते विरेचनादि तथा प्रावृषि प्रवलवाते वस्त्यादिरित्यनियमार्थमिह शिरोविरेचनमादावभिहितम् । यदि वा, प्रधानाङ्गशिरःशोधनत्वात् शिरोविरेचनमादौ कृतम् । यदुक्तं “यदुत्तमाङ्गमज्ज्ञानां शिरस्तदभिधीयते” इति । शालक्येऽप्युक्तं “अनामये यथा मूले वृक्षः सम्यक् प्रवर्द्धते । अनामये शिरस्येवं देहः सम्यक् प्रवर्द्धते” । अपामार्गाभिधानमादौ शिरोविरेचनप्राधान्यात् । यदुक्तं “प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानाम् । अजगन्धा अजमोदा, फोकान्धीति केचित्” । पीलु औत्तरापथिकं फलम् । लवणद्वयं लवणवर्गादिपठितं सौवर्चलं सैन्धवं च । अयं वर्गो व्यस्तः समस्तश्च शिरोविरेचने प्रयोज्यो गणत्वात् । यदुक्तं “परिसंख्यातमपि हि यद्व्यवमयौगिकं मन्येत तदपहरेत्” इति । अन्यत्राप्युक्तं “समस्तं वर्गमर्थं वा यथा लाभमथपि वा” इति । शिरस इति गौरव इत्यनेन शूल इत्यनेन च संबध्यते । क्रिमिव्याधिरिह शिरोगत एव बोद्धव्यः । तत्रैव शिरोविरेचनस्य समर्थत्वात् । प्रमोहकोमूर्च्छा, इन्द्रियापद्रुतं वा ॥ १-४ ॥

१ ‘चाजमोदां च’ इति पाठः ।

मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।
पिप्पलीकुटजेक्ष्वाकून्येलां धामार्गवाणि च ॥ ५ ॥
उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाशयाश्रये ।
वमनार्थं प्रयुंजीत भिषग् देहमदूषयन् ॥ ६ ॥

वमनद्रव्ये आदौ मदनं । प्राधान्यात् । उक्तं हि “वमनद्रव्ये मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षतेऽनपायित्वात्” । उपस्थित इति आमाशयोर्ध्वभागे श्लेष्मणः स्थानं गत्वोत्केशं गतमिति व्याख्येयम् । श्लेष्मपित्त इति श्लेष्मपित्ते श्लेष्मणि पित्ते च । पित्तं च यद्यपि साक्षान्न वमनविषयं तथापि श्लेष्मस्थानगतत्वेन श्लेष्मसंवन्धाद्वमनविषयम् । यदुक्तं “दोषस्थानगतं दोषं स्थानिवत्समुपाचरेत्” इति । देहमदूषयन्निति यद्यपि वमने प्रोक्तं तथापि विरेचनादिष्वपि बोद्धव्यम् । तत्राप्यतियोगायोगमिथ्यायोगैर्देहदुष्टिशङ्कायाः समानत्वात् । उच्यते च न्यायविद्भिर्यत् “समानेष्वर्थेषु एकत्राभिहितो विधिरन्यत्राप्यनुपपन्नीयः” इति ॥ ५-६ ॥

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम् ।
कम्पिलकं गवाक्षीं च क्षीरिणीमुदकीर्यकाम् ॥ ७ ॥
पीलुन्यारग्वधं द्राक्षां द्रवन्तीं निचुलानि च ।
पक्काशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

वमनमनुविरेचनाभिधानं शिरःपूर्वकदेहशोधनाभिधानानुक्रमेणामाशयोर्ध्वभागशोधनानन्तरमामाशयाधोभागस्थितपित्तहरत्वेन । एवं विरेचनानन्तरं वस्त्यभिधानेऽपि वाच्यम् । त्रिवृदादावुच्यते विरेचनद्रव्येषु श्रेष्ठत्वात् । उक्तं हि “त्रिवृत् सुखविरेचनानाम्” इति । नीलिका नीलबुद्धा । क्षीरिणी दुग्धिका । द्रवन्ती दन्तीभेदः । निचुलं हिज्जलमिति प्रसिद्धम् । पक्काशावाशयगतत्वेति पक्काशयगतः । तेन पित्ताशय एवामाशयाधोभागलक्षणे दोषो विरेचनविषयो भवति न पक्काशयगतः । दोषशब्देन चेह विरेचननिर्हरणयोग्यत्वात्पित्तं कफपित्तं वा गृह्यते । यदुक्तं “पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् । संसनं त्रीन् मलान् वस्तिर्हरत्पक्काशयस्थितान्” । यदि वा पक्काशयसमीपगतत्वेनाधःप्रवृत्त्युन्मुखो दोषः पक्काशयगत इत्युच्यते यथा गङ्गायां घोष इति ॥ ७-८ ॥

पाटलिं चाग्निमन्थं च बिल्वं श्योनाकमेव च ।
काश्मर्यं शालपर्णीं च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥ ९ ॥
वलां श्वदंष्ट्रां बृहतीमेरण्डं सपुनर्नवम् ।
यवान् कुलत्थान् कोलानि गुडचीं मदनानि च १०
पलाशं कत्तृणं चैवं स्नेहांश्च लवणानि च ।
उदावर्त्ते विबन्धेषु युंज्यादास्थापनेषु च ॥ ११ ॥
अतपवौषधगणान्सङ्कल्प्यमनुवासनम् ।
मारुतघ्नमिति प्रोक्तः संग्रहः पांचकर्मिकः ॥ १२ ॥

१ पक्तव्यं यदपक्वैव श्लिष्टकोष्ठे मलादिकं । नयत्यधःसंसनं तद्यथास्थात्कृतमालकः ॥ इति संसनलक्षणम् । २ ‘पाटलाम्’ ।

पाटलमित्यादिनाऽनुवासनात्प्राङ्गिरूहाभिधानं । निरुहस्य दोषहरणप्रधानत्वात् । कत्तृणं गन्धतृणम् । स्नेहाः सर्पिस्तैलवसामज्जानः । लवणानि सैन्धवादीनि । रोगभिषग्जितीये वस्त्यर्थं मुख्यान्युक्तानि गणेन । अतएवेति निरुहोक्तपाटल्यादिगणात् । संकल्प्यमनुवासनमित्यनेन स्नेहसाधनं ब्रूते । अनुवासनं हि स्नेह एव स्यात् अनुवासनार्थं स्नेहसाधनद्रव्यं पृथङ्नोक्तम् । निरुहाथोक्तभेषजगणेनैव तत्सिद्धेः । मारुतघ्नमित्यनेनानुवासनप्रवृत्तिविषयं दर्शयति । मारुते हन्तव्येऽनुवासनं प्रकल्प्यमित्यर्थः । यदि वा पाटलादिमारुतहराद्गणान्मारुतघ्नमनुवासनं संकल्प्यमा अन्यत्र तु पित्तहरणाद्गणात्पित्तघ्नं, तथा श्लेष्महराद्गणात् श्लेष्मघ्नमिति सूचयति । संग्रह इत्यनेन रोगभिषग्जितीये कल्पे सिद्धौ च वक्ष्यमाणपंचकर्मप्रपंचं सूचयति ॥ ९-१२ ॥

तान्युपहितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।

पंच कर्माणि कुर्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ १३ ॥

पंचकर्म यथा कर्तव्यं तथा तानीत्यादिना दर्शयति । तानीत्यादि पूर्वोक्तानि । स्नेहस्वेदोपपादनैरिति बहुवचनं नानाविधस्नेहस्वेदोपदर्शनार्थम् । उपस्थितदोषाणामिति शाखां त्यक्त्वा कोष्ठगमनेन तथा लीनत्वपरित्यागेन प्रधानावस्थाप्राप्तदोषाणाम् । तत्र पंचकर्माप्रवृत्तानुपस्थितदोषत्वमेव हेतुः । तद् यदि स्नेहस्वेदोपपादनमन्तरापि स्यात् । यथा ज्वरे “कफप्रधानानुत्क्रिष्टान् दोषानामाशयस्थितान् । बुद्ध्वा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत्” इति । तत्र स्नेहस्वेदावन्तरेणापि वमनप्रवृत्तिर्भवत्येव । स्नेहस्वेदोपपादनं तु प्रायिकत्वेन तथा अन्यथोपस्थितदोषेऽपि स्तोकमात्रया पंचकर्मप्रवृत्तिक्षोभजन्यवातजयार्थं क्रियमाणत्वेनोक्तम् । मात्राकालयोर्विचार्यत्वेन ग्रहणं प्राधान्यात् । तेन दोषभेषजादयोऽपि विचार्यत्वेनेह बोद्धव्याः । यदि वा पूर्ववत् कालग्रहणादेव शेषाणां दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः । तानीत्युक्तेऽपि पुनः पंचग्रहणं पंचानामप्युपस्थितदोषाणां वमनादीनां प्रवृत्त्युपदेशार्थम् । इह वमनादिषु कर्मलक्षणं बह्वितिकर्तव्यतायोगिदोषनिर्हरणशक्त्युपपत्तव्यम् । तेन तन्त्रान्तरेण स्नेहस्वेदौ प्रक्षिप्य सप्तकर्माणीति यदुच्यते तत्र स्यात् । नहि स्नेहस्वेदौ दोषवहिर्निःसरणं कुरुतः, दोषसंशमनं तु कुरुतः । पंचकर्माङ्गत्वेन व्याप्रियमाणौ स्नेहस्वेदौ दोषोपस्थान एव परं व्याप्रियेते । नहि दोषनिर्हरणे वमनादिसंपाद्ये । अनुवासनन्तु यद्यपि वमनादिवन्न बहुदोषनिर्हरणकारणं स्यात्तथापि पुरीषस्य पक्काशयगतवातस्य च बहिर्निर्हारकत्वात्कर्मलक्षणप्राप्तमेव । निष्ठीवननेत्राज्जनादौ तु न स्नेहस्वेदादिवद्वह्नितिकर्तव्यतायोगो न च बहुदोषनिर्हारकत्वम् । तेन न तत्कर्मशब्दवाच्यम् । उत्तरवस्तिस्तु स्नेहस्वेदोपपादनैः स्नेहवस्तावेवान्तर्भवति । यदिवेह वमनादिषु पंचकर्मसु पङ्कजशब्दवदयोगरूढेयं संज्ञा । तेन न स्नेहस्वेदनिष्ठीवनादिषु वर्तते ॥ १३ ॥

मात्राकालाश्रया युक्तिः सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।
तिष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ १४ ॥

मात्राकालविचारफलमाह मात्राकालेत्यादि ।—युक्तियों-
जना । भेषजस्य देहदोषाद्यपेक्षया युक्तिः स्तौति सिद्धिरित्यादिना ।
सिद्धिरिह विकारोपशमस्य साध्यस्य निष्पत्तिः ॥ १४ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यवागूर्विविधौषधाः ।
विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ १५ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ १६ ॥

इदानीं, वमनादीनामयोगान्मदीभूतस्य वहेः सन्धुक्षणार्थं
तथा वमनादिष्वप्रयोगजनितस्य शूलदेः प्रशमार्थं प्रतिज्ञा-
पूर्वकं यवागूरभिधत्ते अत ऊर्ध्वमित्यादि । उक्तं हि । “यथाणु-
रभिस्तृणगोमयाद्यैः सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण । महान्
स्थिरः सर्वपचस्तथैव शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरभिः” इति ।
पिप्पल्यादियवागूरनिर्देश उपसाधितेति वचनं भेषजपानीयत-
ण्डुलादिप्रकृतिद्रव्याणामुचितपरिमाणग्रहणार्थम् । साक्षाद्भेष-
जादीनां प्रमाणमिह नोक्तं मात्राया अम्यादिभेदेनानवस्थित-
त्वात् । यदुक्तं “मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमभिवलं वयः ।
व्याधिं द्रव्यं च कोष्ठं च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत्” इति ।
यद्यप्येवं तथापि परिभाषादर्शनात् वृद्धवैद्यव्यवहारदर्शनाच्च
यथाकर्तव्यं तदुच्यते । यवागूरसाधनद्रव्यं तावद्विविधं वीर्य-
प्रधानमौषधद्रव्यं तथा रसप्रधानमाहारद्रव्यं च । तत्राप्यौषध-
द्रव्यं त्रिविधं वीर्यभेदात् । तीक्ष्णवीर्यं यथा शुण्ठ्यादि । मध्य-
वीर्यं विल्वामिमन्थादि । मृदुवीर्यं चामलकादि । इत्यत्र तीक्ष्णानां
कर्षः । मध्यानामर्धपलं । मृदूनां पलमित्युत्सर्गः । यदुक्तम-
भिवेशेन “कर्षार्द्धं वा कणाशुब्धोः कल्कद्रव्यस्य वा पलम् । विनीय
पाचयेद्युक्त्या वारिप्रस्थेन चापरां” इति । अत्र मध्यवीर्याणा-
मर्धपलमात्रा नोक्ता सा मध्यप्रमाणग्रहणाद्वोद्धव्या । तथा
जीवन्यजाजीशटीपुष्कराह्नैरित्यादिकायां पेयायां नवभिर्द्रव्यैः
कोलप्रमाणैर्मिलित्वा पलमदूरान्तरं स्यात् तच्च मृदुवीर्याभि-
प्रायेणैव । “क्वाथ्यद्रव्यांजलिं क्षुण्णं श्रपयित्वा जलाढके ।
अर्धशृते तु तेनाथ यवागवाद्युपकल्पयेत्” इति । अत्र चतुः-
पलद्रव्याभिधानं रसप्रधानद्रव्याभिप्रायेणैव । तेन “सिद्धा
वराहनिर्यूहे यवागूर्वृहणी मता” इत्यादावियं परिभाषा वो-
द्धव्या । षडङ्गसाधनपरिभाषायां—“यदप्सु शृतशीतासु षडङ्गादि
प्रयुज्यते । कर्षमात्रं ततो द्रव्यं साधयेत् प्रास्थिकेऽभसि ।
अर्धश्रुतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ” इति पेयां प्रति
कर्षद्रव्याभिधानं मध्यवीर्यस्यापि षडङ्गस्य मन्दानलपुरुषाभि-
प्रायेण वोद्धव्यम् । वारिमानं तु षडङ्गादिपरिभाषायां कर्षद्रव्ये
वारिप्रस्थोऽभिहितः । तदनुसारेणान्यत्रापि जलोत्कर्षो वोद्धव्यः ।
कल्कसाध्या तु यवागूर्त्रयं स्यात्तत्र सूदशास्त्रोक्तपरिमाणज्जलं
ग्राह्यम् । यदुक्तं “अन्नं पंचगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे ।
मंडश्चतुर्दशगुणे यवागूरः षड्गुणेऽभसि” । एतच्च “पंचगुणे”

इत्यादि तंडुलभेषजसमुदायाद्वोद्धव्यम् । यवागूरप्रकृतिभूततंडुल-
मानं तु सुश्रुतवचनात् वोद्धव्यम् । यदुक्तं “विलेपीमुचिता-
द्भक्ताच्चतुर्भागकृतां भिषग्” इत्यादि । तथा “यवागूरः स्वल्पत-
ण्डुला” इति ॥ १५-१६ ॥

दधित्थविल्वचांगेरीतक्रदाडिमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पांचमूलिकी ॥ १७ ॥
शालपर्णीविलाविल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।
दाडिमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् १८

पंचकोलसाधिता यवागूरादायुच्यते । पंचकर्मक्षीणामिवृ-
द्धिहेतुत्वेन । दधित्थः कपित्थः । तक्रमिह जलार्थकारकम् ।
ग्राहिणीति छेदः । सवात इति सवातेऽतीसारे । यदुक्तं शारीरे
जतूकर्णे “ध्रुवाद्यैर्वाय्वतीसारे” इति । ध्रुवादिर्विदारिग-
न्धादिः । पृश्निपर्णी वतुलपत्रा सिंहपुच्छी । दाडिमाम्लेति
वचनेन यावता दाडिमेनाम्लत्वं स्यात्तावन्मानं दाडिमं दर्श-
यति ॥ १७-१८ ॥

पयस्यर्धोदके च्छागे ह्रीवेरोत्पलनागरैः ।
पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥ १९ ॥
दद्यात् सातिविषां पेयां सामे साम्लां सनागराम् ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारिभ्यां मूत्ररुच्छे सफाणिताम् ॥ २० ॥
चिडङ्गपिप्पलीमूलशिग्रुभिर्मरिचेन च ।
तक्रसिद्धा यवागूरः स्यात् क्रिमिघ्नी ससुवर्चिका २१
मृद्विकाशारिचालाजापिप्पलीमधुनागरैः ।
पिपासाघ्नी विषघ्नी च सोमराजीविपाचिता ॥ २२ ॥
सिद्धा वराहनिर्यूहे यवागूर्वृहणी मता ।
गवेधुकानां भृष्टानां कर्षणीया समाक्षिका ॥ २३ ॥
सर्पिष्मती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता ।
कुशामलकनिर्यूहश्यामाकानां विरुक्षणी ॥ २४ ॥
दशमूलीशृता कासाहिकाश्वासकफापहा ।
यमके मदिरासिद्धा पक्काशयरुजापहा ॥ २५ ॥
शाकैर्मासैस्तिलैर्मपैः सिद्धा वचो निरस्यति ।
जम्ब्वाम्रास्थिदधित्थाम्लविल्वैः सांग्राहिकी मता २६
क्षारचित्रकहिंश्वम्लवेतसैर्भेदिनी मता ।
अभयापिप्पलीमूलविंश्वैर्वातानुलोमनी ॥ २७ ॥

पयस्यर्धोदके इत्यादौ—नागरं मुस्तम् । यदुक्तं जतूकर्णे “र-
क्तातीसारेऽजाक्षीरकोष्ठीघनजलोत्पलैः” इति । पृश्निपर्ण्या
चेति रक्तातीसारघ्नयवागवामेव । साम्लामिति दाडिमाम्लमिति
वोद्धव्यम् । श्वदंष्ट्रेत्यादौ जतूकर्णेः पृश्निगोकण्टकगुडैर्मूत्रार्ति-
वस्तिशूलनुत् । सुवर्चिका सर्जिकाक्षारः । पिपासाघ्नीति छेदः ।
सोमराजी अवल्युजः । गवेधुको बुलुच । गवेधुकश्च तण्डुलस्थाने ।
श्यामाकस्तृणविशेषः । तस्य च बीजतण्डुला ग्राह्याः । यमके
घृततैले । मदिरा द्रवस्थाने । शाकादिभिः समानैर्यवागूर्मन्तव्या ।

१ ‘रुजापहा’ इति पाठः, २ ‘विल्वैर्वातानुलोमनी’ इति पाठः ।

दधित्याम्लशब्देन कपित्थस्याम्लवस्थायामेव ग्रहणं दर्शयति
—क्षारं इति । क्षारो यवक्षारः ॥ १९ ॥ २७ ॥

तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् घृतव्यापत्तिनाशिनी ।
तैलव्यापदि शस्ता स्यात् तक्रपिण्याकसाधिता २८
गव्यमांसरसैः साम्ला विषमज्वरनाशिनी ।
कण्ठ्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः श्रुता ॥ २९ ॥
ताम्रचूडरसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा ।
समाषविदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता ॥ ३० ॥
उपोदिकादधिभ्यां तु सिद्धा मदविनाशिनी ।
क्षुधं हन्यादपामार्गक्षीरगोधारसैः श्रुता ॥ ३१ ॥

तक्रसिद्धेति तक्रकृतोदककार्या । पिण्याकस्तिलककः । यमक
इत्यनेन यमकेन परिभर्जनं दर्शयति । समाषविदलेत्यादौ
तण्डुलेन माषविदलस्य तुल्यमानता । क्षीरंच जलस्थाने । घृतंच
परिभर्जने किंवा माषप्रकृतिकेवेयं । मदशब्देन विषजरौधिर-
मद्यमदानां त्रयाणामपि ग्रहणमविशेषाभिधानात् । क्षुधं
हन्यादित्यादौ अपामार्गतण्डुलास्तण्डुलस्थाने । क्षीरगोधामांस-
रसौ तु जलस्थाने ॥ २८-३१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्तिताः ।
पञ्चकर्मणि चाश्रित्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः ॥ ३२ ॥
पूर्वं मूलफलज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम् ।
पञ्चकर्माश्रयज्ञानहेतोस्तत् कीर्तितं पुनः ॥ ३३ ॥

प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्याऽध्यायसंग्रहं करोति—अष्टाविंशतिरि-
त्यादि । दीर्घजीवितीये मूलिनीफलनीगणपठितानामपामार्ग-
जीमूतादीनां पुनर्वचने उपपत्तिमाह—पूर्वमित्यादि । मूल-
फलज्ञानहेतोरिति अस्य मूलेन व्यवहारः अस्य फलेन व्यवहार इ-
ति ज्ञातुमित्यर्थः । पञ्चकर्मणामाश्रयः । आश्रयशब्दश्च भावप्रधा-
नः । तेन पञ्चकर्माश्रयत्वे ज्ञानार्थमिति फलति । यद्यपि मूलि-
न्यश्च फलिन्यश्च दीर्घजीवितीयेऽपि शणपुष्पी विम्बी चेत्यादिना
ग्रन्थेन पञ्चकर्माश्रयत्वेनाप्युक्ताः । तथापीह मुख्यप्रपञ्चेना-
भिधीयमानपञ्चकर्माश्रयद्रव्यगणेऽभिधानात्पञ्चकर्माश्रयत्वेना-
प्राधान्यं वाऽपामार्गादीनां सङ्केतम् । अत उक्तं “पञ्चकर्माश्रय-
ज्ञानहेतोस्तत्कीर्तितं पुनः” इति ॥ ३२-३३ ॥

स्मृतिमान् हेतुयुक्तिज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।
भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ ३४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

एतदध्यायप्रतिपादितायाः पञ्चकर्मप्रवृत्तेर्दुर्ज्ञेयत्वेन यथाभूतेन
वैद्येन चिकित्सा कर्तव्या तादृशं वैद्यमाह—स्मृतिमानित्यादि ।
प्रतिपत्तिरूपभायामापदि झटिति यथाकर्तव्यताज्ञानं तद्वान्
प्रतिपत्तिमान् ॥ ३४ ॥

अपामार्गतण्डुलीयकः समाप्तः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात आरग्वधीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

आरग्वधः सैडगजः करंजो
वासा गुडूची मदनं हरिद्रे ।

श्याहः सुराहः खदिरो धवश्च
निवो विडङ्गं करवीरकत्वक् ॥ १ ॥

ग्रन्थिश्च भौर्जो लशुनः शिरीषः
सलोमशो गुग्गुलुकृष्णगन्धे ।

फणिज्जको वत्सकसप्तपर्ण्यौ
पीलूनि कुष्ठं सुमनःप्रवालाः ॥ २ ॥

वचा हरेणुखिवृता निकुंभो
भल्लातकं गैरिकमंजनं च ।

मनःशिलाले गृहधूम एला
काशीशलोद्भार्जुनमुस्तसर्जाः ॥ ३ ॥

इत्यर्धरूपैर्विहिताः पडेते
गोपित्तिपीताः पुनरेव पिष्टाः ।

सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ता-
शूर्णप्रदेहा मिषजा प्रयोज्याः ॥ ४ ॥

कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलाशं
सुरेशलुप्तं किटिमं सदद्गु ।

भगन्दरार्शास्यपर्ची सपामां
हन्युः प्रयुक्तास्त्वचिराक्षराणाम् ॥ ५ ॥

द्विविधं हि भेषजमन्तःपरिमार्जनं वह्निःपरिमार्जनं च । तत्रा-
पामार्गतण्डुलीयेन पञ्चकर्म यवागूरूपमन्तःपरिमार्जनमभिधा-
याऽवशिष्टं वह्निःपरिमार्जनं प्रलेपाद्यारग्वधीयेनाह—अथात
आरग्वधीयमित्यादि । यद्यपि कुष्ठचिकित्सितं पृथगेव चिकित्सा-
स्थाने भविष्यति । तत्रैव चावसरप्राप्ता एत आरग्वधादयो व-
क्तुमुचिताः । तथापीह पृथक् कुष्ठरोगाणामभिधानेन कुष्ठस्यानु-
बन्धित्वेन च महारोगत्वं ख्यापयति । अव्यवहितोऽर्थः पुनः
पुनरभिधीयते । इयंच कुष्ठचिकित्साऽऽनागतावेक्षणतन्त्रयुक्त्या
निदानस्थाने हेतुलक्षणादिभिर्लक्षितं कुष्ठमुद्दिश्योक्ता । तेनाल-
क्षितस्य चिकित्साऽभिधीयमानाऽज्ञातविषयत्वेन न युज्यत
इति यच्चोच्यते तन्निरस्तं स्यात् । यद्यपि राजयक्ष्मप्रभृतयोऽपि
महारोगाः सन्ति तथापि न ते भूरिवह्निःपरिमार्जनविषया
यथा कुष्ठमिति कुष्ठविषया एव वह्निःपरिमार्जनयोगा अभिधी-
यन्ते । कुष्ठहरवह्निःपरिमार्जोपघातेन च वातोपघाताः कोलं
कुलत्थादयोऽभिधास्यन्ते । किंच कुष्ठहरवह्निःपरिमार्जनप्रयो-
गाणामिदं स्वरूपं यच्छोधनानन्तरं प्रयुज्यमानाः सिद्धिभाजो
भवन्ति । यदुक्तं “ये लेपाः कुष्ठानां प्रयुज्यन्ते निर्हितास्त्र-
दोषाणाम् । संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवति तेषां” । तत्
पूर्वाध्याये संशोधनमभिधायेह कुष्ठप्रयोगानवसरप्राप्तानभिद-
धताऽऽचार्येण साधुग्रन्थनिवेशः कृतः । यद्यपि “खदिरः

कुष्ठहराणाम्” इति वचनेन खदिरः कुष्ठहरभेषजेषु प्रधानम् ।
तथापि खदिरं परित्यज्यारग्वधमादावुपदिशति कुष्ठबहिःप-
रिमार्जनभेषजेष्वारग्वधस्यैव प्रधानलक्ष्यापनार्थम् । श्याहो नव-
नीतखोटिरिति प्रसिद्धः । ग्रन्थिश्च भौर्ज इति भूर्जपत्रग्रन्थिः ।
सलोमशः कासीसं तमालपत्रं वा । फणिज्जकः पर्णासभेदः ।
सुमनःप्रवाला जातीपल्लवाः । निकुंभो दन्ती । आलं हरितालम् ।
अर्धरूपैरित्यर्धश्लोकैः । गोपित्तीता इति पीतगोपित्ताः । मयूर-
व्यंसकादित्वात्पूर्वनिपातनियमात् । यदि वा गोपित्तभावनया
पीतवर्णा गोपित्तीताः । परमलर्थं सिद्धाः । यद्यपि सर्वत्र
प्रयोगा महर्षिप्रणीताः स्वविषये सिद्धास्तथापीह बहूनां दुश्चि-
कित्सानां रोगाणामाशुहरणात् परं सिद्धा इत्युच्यन्ते । चू-
र्णानि च प्रदेहाश्च चूर्णप्रदेहाः । यदि वा चूर्णीकृतानां प्रदेहाः
चूर्णप्रदेहाः । प्रदेहो लेपः । प्रदेहताकरणं चैषां योगानां
कुष्ठहरगोमूत्रगोपित्तादीनां बोद्धव्यम् । सुरेशलुप्तमिन्द्रलुप्तम् ।
कुष्ठग्रहणेन लब्धानामपि किटिमद्वष्ट्रपामादीनां पुनरभिधानं
प्रयोगाणां विशेषेण तदुद्धरणशक्त्यापनार्थम् ॥ १-५ ॥

कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निवाश्वगन्धे सुरदारुशिथुः ।
ससर्षपं तुंबुरुधान्यवन्यं
चंडां च चूर्णानि समानि कुर्यात् ॥ ६ ॥
तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं
तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेत ।
तेनास्यकंङ्कः पिडकाः सकोठाः
कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ७ ॥
कुष्ठामृतासंगकटंकटेरी-
काशीसकंपिलकमुस्तलोभ्राः ।
सौगन्धिकं सर्जरसो विडंगं
मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥ ८ ॥
तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-
न्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।
दद्रूः सकण्डुः किटिमानि पामा
विचर्चिका चैव तथैति शान्तिम् ॥ ९ ॥
मनःशिलाले मरिचानि तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।
तुत्थं विडङ्गं मरिचानि कुष्ठं
लोभ्रं च तद्वत् समनःशिलं स्यात् ॥ १० ॥
रसाञ्जनं सप्रपुन्नाडवीजं
युक्तं कपित्थस्य रसेन लेपः ।
करञ्जवीजैडगजं सकुष्ठं
गोमूत्रपिष्टश्च परः प्रदेहः ॥ ११ ॥
उभे हरिद्रे कुटजस्य बीजं
करञ्जबीजं सुमनःप्रवालान् ।

त्वचं समध्यां हयमारकस्य
लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात् ॥ १२ ॥
मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठात्
सलोमशः सैडगजः करंजः ।
ग्रन्थिश्च भौर्जः करवीरमूलं
चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन ॥ १३ ॥
पलाशनिर्दाहरसेन चापि
कर्षोद्धृतान्याढकसंमितेन ।
दर्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेप-
मेतत् परं कुष्ठनिषूदनाय ॥ १४ ॥

तुंबुरु खनामप्रसिद्धम् । वन्यं कैवर्तमुस्तकम् । चण्डा चोर-
पुष्पी । प्रथममिति तैलाक्तमित्यनेन संवध्यते । तैलं च कुष्ठ-
हरप्रकरणे सार्षपं बोद्धव्यम् । अमृतासङ्गः तुत्थकं, कटङ्कटेरी
दारुहरिद्रा । सौगन्धिकं गन्धतृणं गन्धको वा । आर्कं पयः
अर्कक्षीरम् । तद्वदिति प्रदेहः कुष्ठहरः । प्रपुन्नाड एडगजम् ।
हयमारकः करवीरः । तस्य त्वग्ग्राह्या, मध्यं च पृथग्भावेन
ग्राह्यं । तुषोदकं सतुषैर्यवैः सन्धानविशेषात् कृतं काञ्चिकम् ।
पलाशनिर्दाहेन गृहीतो रसः पलाशनिर्दाहरसः स च पला-
शस्य प्रधानमूले छिन्नेऽथ कुंभं दत्त्वोपरिवृक्षदाहात् यो
गलति खरसः स गृह्यते ॥ ६-१४ ॥

पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य
तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः ।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठा-
न्युद्वर्तयेदश्वहनच्छदैश्च ॥ १५ ॥
कोलं कुलत्थाः सुरदारुसाम्ना-
भाषातसीतैलफलानि कुष्ठम् ।
वचा शताह्वा यवचूर्णमम्ल-
मुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः ॥ १६ ॥
आनूपमत्स्यामिष्वेसवारै-
रुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात् ।
स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रै-
र्गन्धौषधैश्चानिलहः प्रदेहः ॥ १७ ॥
तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं
सक्षारमर्तिं जठेर निहन्यात् ।
कुष्ठं शताह्वां सवचां यवानां
चूर्णं सतैलाम्लमुशन्ति वाते ॥ १८ ॥
उभे शताह्वे मधुकं मधूकं
बलां पियालं च कशेरुकं च ।
घृतं विदारीं च सितोपलां च
कुर्यात् प्रदेहं पवने सरक्ते ॥ १९ ॥

१ अमृता गुडची, सङ्गस्तुत्यकमिति पाठान्तरं तु समीचीनम् ।

रास्त्रा गुडूची मधुकं बले द्वे
सजीवकं सर्षभकं पयश्च ।
घृतं च सिद्धं मधुशेषयुक्तं
रक्तानिलार्तिं प्रणुदेत् प्रदेहः ॥ २० ॥

वाते सरक्ते सघृतः प्रदेहो
गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च ।
नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं
शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहः ॥ २१ ॥

प्रपौण्डरीकं सुरदारुकुष्ठं
यष्ट्याहमेला कमलोत्पले च ।
शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो
लोहैरकापद्मकचोरकैश्च ॥ २२ ॥

रास्त्राहरिद्रे नलदं शताह्वे
द्वे देवदारुणि सितोपलां च ।
जीवन्तिमूलं सघृतं सतै-
लमालेपनं पार्श्वरुजासु कोष्णम् ॥ २३ ॥

शैवालपद्मोत्पलवेत्रतुङ्गं
प्रपौण्डरीकान्यमृणाललोध्रम् ।
प्रियङ्गुकालेयकचन्दनानि
निर्वापणः स्यात् सघृतः प्रदेहः ॥ २४ ॥

सिता लता वेतसपद्मकानि
यष्ट्याहमेन्द्री नलिनानि दूर्वा ।
यवासमूलं कुशकाशयोश्च
निर्वापणः स्याज्जलमेरका च ॥ २५ ॥

शैलेयमेलागुरुणी सकुष्ठे
चण्डा नतं त्वक् सुरदारु रास्त्रा ।
शीतं निहन्यादचिरात् प्रदेहो
विषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः ॥ २६ ॥

शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै-
स्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
पत्रांबुलोध्राभयचन्दनानि
शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २७ ॥

चतुरंगुलः स्वर्णहालिः । अश्वहनः करवीरः । चतुरङ्गुल-
काकमाच्यश्वहनच्छदैरेकः प्रयोगः । त्रित्वे ह्यस्य द्वात्रिंशत-
संख्या वक्ष्यमाणा विरुध्यते । तैलयोनिफलान्येरण्डफलतिला-
दीनि । अम्लमिति काज्जिकादियोगात् । आनूपानां खज्जा-
दीनां मत्स्यानां चामिषं मांसं आनूपमत्स्यामिषम् । वेसवारः—
“निरस्थि पिशितं पिष्टं खिन्नं गुडघृतान्वितम् । कृष्णामरिचसं-
युक्तं वेसवार इति स्मृतः” । गन्धप्रधानान्यौषधानि गन्धौ-
षधानि तानि चागुर्वादीनि ज्वराध्याये प्रतिपाद्यानि । गन्धौषधैश्च
सिद्धैरिति योजनीयम् । तेन दशमूलगन्धौषधाभ्यां स्नेहाः साध-
नीयाः । किंवा गन्धौषधैर्दशमूलसिद्धैः स्नेहपृक्तैरयं प्रदेहः ।
उशन्ति कथयन्ति । विदारी विदारीकन्दः । सितोपला सित-

शर्करा । मधुशेषः सिक्थकम् । सिद्धमिति घृतदुग्धयुक्तं यत्कि-
चिदेवाग्नौ साधितम् । नतं तगरपादिका । तदभावे शीलली-
च्छोपगुडको गृह्यते । प्रपौण्डरीकः पुण्डरीकम् । लोहमगुरु ।
एरका होगलः । अयं प्रपौण्डरीकादिभिश्चोरकैश्चेल्यन्त एकः
प्रयोगः । चोरकश्चोरपुष्पिका खनामप्रसिद्धः । नलदं मांसी ।
शताह्वे इति शतपुष्पामधुरिके । तुङ्गः पुत्रागः । अमृणालमु-
शीरम् । कालेयकं कालियाकाष्ठम् । लता मज्जिष्ठा । ऐन्द्री गोर-
क्षकर्कटी । नलिनं कमलं । यवासमूलं दुरालभामूलम् । कुश-
काशयोः मूलम् । अयं सितादिरेरका चेल्यन्त एकयोगः । जलं
वालम् । सिन्धुवारो निर्गुडी । विषमित्यादिरपरः प्रयोगः । ला-
मज्जकमुशीरम् । हेम नागकेशरम् । अभयमुशीरम् ॥ १५-२७ ॥

तत्र श्लोकः ।

इहात्रिजः सिद्धतमानुवाच
द्वात्रिंशतं सिद्धमहर्षिपूज्यः ।
चूर्णप्रदेहान् विविधामयघ्ना-
नारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ २८ ॥

इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
श्लोकस्थाने आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

अध्यायार्थसंग्रह इहात्रिज इत्यादि ।—चूर्णप्रदेहानिति पूर्व-
व्याख्येयम् । द्वात्रिंशतमिति संख्याकरणं न्यूनाधिकसंख्यादु-
र्बोधनिराकरणार्थम् ॥ २८ ॥

इत्यारग्वधीयः समाप्तः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः षड्विरेचनशताश्रितीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इतिहस्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु षड्विरेचनशतानि भवन्ति । षड्विरे-
चनाश्रयाः । पञ्चकषायशतानि । पञ्चकषाययोनयः ।
पञ्चविधं कषायकल्पनम् । पञ्चाशन्महाकषाया इति
संग्रहः । षड्विरेचनशतानि इति यदुक्तं, तदिह
संग्रहेणोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषदि व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

अपामार्गतण्डुलीयेऽन्तःपरिमार्जनमुक्तं, आरग्वधीये च
बहिःपरिमार्जनमुक्तम् । संग्रति पूर्वाध्यायद्वयाप्रतिपादितं भेष-
जचतुष्कमवश्यं वक्तव्यमवशिष्टमुभयपरिमार्जनभेषजमभिधातुं
षड्विरेचनशताश्रितीयोऽभिधीयते । आश्रीयत इत्याश्रितीय-
माश्रय इत्यर्थः । षट्संख्यावच्छिन्नानि विरेचनशतान्याश्रि-
तानि चाधिकृत्य कृतोऽध्यायः षड्विरेचनशताश्रितीयः ।
एतेन यदुक्तं—षड्विरेचनशतानि षड्विरेचनाश्रयाः । एत-
द्वयमधिकृत्य संग्रहं प्रणीतेति मन्तव्यम् । यद्यपि चाध्यायादा-
विह खल्विति पदं श्रूयते तथापि गुणप्रधानत्वान्नाध्यायसंज्ञा-

प्रणयने निवेशितम् । इहेत्यमिवेशतन्त्रेऽनतिसंक्षेपविस्तरे । एतेन वक्ष्यमाणविरेचनषट्शतानां तथा पञ्चाशन्महाकषायाणां तथा पञ्चकषायशतानां विस्तरकल्पनायामधिकत्वमपि भवतीति सूच्यते । अतएव वक्ष्यति कल्पे । “उद्देशमात्रमेतावद्ब्रह्ममिह षट्शतम् । खलुद्धयैवं सहस्राणि कोटिर्वा संप्रकल्पयेत्” इति । तथात्रैव वक्ष्यति “न हि विस्तरस्य प्रमास्ति” इति । खलुशब्दः प्रकाशने । विरेचनशब्देनेह वमनं विरेचनं च गृह्यते । यतो वक्ष्यति कल्पे “उभयं वा दोषमलविरेचनाद्विरेचनशब्दं लभते” इति । न च वाच्यं, दोषमलविरेचनाच्चेत् विरेचनसंज्ञा । तेन वस्तिशिरोविरेचनयोरपि विरेचनसंज्ञाप्रवृत्तिः । यतस्तन्त्रकारसिद्धेयं संज्ञा न पाचकवत् योगमात्रप्रवृत्ता । तन्त्रकारश्च वमनविरेचनयोरेव योगरूढां संज्ञां विदधाति नान्यत्र । तत् कुतोऽन्यत्र प्रसक्तिः । षड्विरेचनशतानीत्यादि स्वयमेवाचार्यो व्याख्यास्यति । पञ्चकषायशतानीत्यत्र कषायशब्देन मधुरादीनां लवणवर्जानां रसानां कषायत्वेन परिभाषितानामाश्रयत्वेनौषधद्रव्यमुच्यते । कषाययोनयः कषायजातयः । कषायाणां यथोक्तद्रव्याणां कल्पनमुपयोगार्थं संस्करणं कषायकल्पनम् । महाकषाया इति दशसंख्यावच्छिन्नस्यैककार्यकारणार्थोपात्तस्यौषधगणस्य संज्ञा । यद्वक्ष्यति “दशेमानि जीवनीयानि” इत्यादिना । संग्रहेणोद्देशमात्रेण । कल्पएवोपनिषत् कल्पोपनिषत् । उपनिषदित्युपयुक्तरहस्यविद्योपदेशस्थानमुच्यते वेदे । तदिहापि कल्पस्याप्युक्तत्वेन रहस्यवमनविरेचनप्रयोगोपदेशकत्वात् कल्पएवोपनिषदित्युच्यते । न च वाच्यं कल्पएव विस्तरेण षड्विरेचनशतान्यभिधास्यन्ते । तेन च तदेवास्तु । अलमनेन संक्षेपाभिधानेन सम्यगवरोधानुपायत्वात् । यतस्तन्त्रधर्मोऽयं यत् प्रथमं सूत्रणं स्यात् तदनु तद्विवरणं प्रपञ्चेन । उच्यते च न्यायविद्भिः—“ते वै विषयाश्च सुसंगृहीताः स्युर्येषां समासो व्यासश्च” इति ॥ १ ॥

तत्र त्रयस्त्रिंशद्योगशतं प्रणीतं फलेषु । एकोनचत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः । पञ्चचत्वारिंशद्विषाकुषु । धामार्गवः षष्टिधा भवति योगयुक्तः । कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति । कृतवेधनं षष्टिधा भवति योगयुक्तम् । श्यामात्रिवृद्योगशतं प्रणीतम् । दशापरे चात्र भवन्ति योगाः । चतुरंगुलो द्वादशधा योगमेति लोभ्रं विधौ षोडशयोगयुक्तम् । महावृक्षो भवति विंशतियोगयुक्तः । एकोनचत्वारिंशत्सप्तलाशङ्घिन्योर्योगाः । अष्टचत्वारिंशद्वन्तीद्रवन्त्योरिति षड्विरेचनशतानि । षड्विरेचनाश्रया इति क्षीरमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि ॥ २ ॥

त्रयस्त्रिंशदधिकम् त्रयस्त्रिंशताधिकम् । कृतवेधनयोगान्ता योगा वमनस्य । शेषं विरेचनस्य । अत्र श्यामात्रिवृत्तोरिति । श्यामेति श्याममूला त्रिवृत् । त्रिवृदित्यरुणमूला त्रिवृत् । षडिति षडेव विरेचनाश्रया विरेचनाधिकरणानि । अत्र कुहिक्षीरमादौ कृतं

तीक्ष्णविरेचनत्वात् । उक्तं—हि “लुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानाम्” इति । त्वगित्यनेन लोभ्रत्वगृह्यते । पत्रमित्यनेन इक्ष्वाक्कादिपत्रम् । यद्वक्ष्यति कल्पे । “अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसंमितां । क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात् पित्तोद्विक्ते कफज्वरे” इति । यद्यपि चैरण्डतैलताम्रपारदादीनां क्षीराद्यधिकानामपि विरेचनाश्रयत्वं संभवति, तथापि तेषामिह तन्त्रे कल्पस्थाने विरेचनाश्रयत्वेनानवस्थापनादध्यायादिप्रतिपादितेनेहशब्देन योगादिह षडाश्रया इत्यविरुद्धमेव ॥ २ ॥

पञ्च कषाययोनय इति मधुरकषायः अम्लकषायः कटुकषायः तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति तन्त्रे संज्ञा ॥ ३ ॥

पञ्चकषायशतानि महाकषायं व्याख्याय व्याख्यातव्यानि, अतस्तदुल्लङ्घ्य पञ्चकषाययोनयोऽभिधीयन्ते । मधुरश्चासौ कषायश्चेति मधुरकषायः, एवं शेषेष्वपि तन्त्रे संज्ञेत्यनेन लवणरसं वर्जयित्वा मधुरादयो रसाः कषायसंज्ञया व्यवहियन्ते । अयं स्वतन्त्रसमय इति सूचयति, नात्र परतन्त्रस्य व्यवहार इति । अथ किमर्थं पुनराचार्येण कषायसंज्ञाप्रणयने लवणस्य मधुरादेरिव गुणादिभिरुद्दिष्टस्य तथा प्रयोगेषु चित्रकगुडिकादौ “द्वौ क्षारौ लवणानि च” इत्यादिनोद्दिष्टस्य रोगभिषग्जितीये च स्कन्धेनोपदिष्टस्य रसाधिकारेषु च तेषु तेषु मधुरादिवदुपदिष्टस्य परित्यागः क्रियते, उच्यते—कषायसंज्ञेयं भेषजत्वेन व्याप्रियमाणेषु रसेष्वाचार्येण निवेशिता । अत्र च केवलस्य लवणस्य च प्रयोगो नास्ति । मधुरादीनां तु केवलानामपि प्रयोगोऽस्ति । लवणं तु द्रव्यान्तरसंयुक्तमेवोपयुज्यते । तथा मधुरादिषु स्वरसकल्कादिलक्षणा कल्पना संभवति, न लवणे । यतो न तावल्लवणस्य स्वरसोऽस्ति, कल्कोऽपि द्रव्यस्य द्रवेण पेषणात्क्रियते, तच्च न संभवति लवणे । लवणं हि पानीययोगात्पानीयमेव भवति । यद्यपि कल्कस्यैव भेदश्चूर्णं चूर्णता च लवणस्य संभवति, तथापि लवणस्य चूर्णरूपता नतु पूर्वस्माच्चूर्णरूपात् किञ्चित् शक्तिविशेषमापादयति, शक्तिविशेषकल्पनार्थं च कल्पना क्रियत इत्युत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः । तस्माच्चूर्णत्वमपि लवणस्य कल्पनमकल्पनं वा । श्रुतशीतफाण्टकषायास्तु द्रव्यस्य कार्श्येनानुपयोगस्य तत्तत्संस्कारवशाद्भवेषु द्रव्यस्य स्तोकावयवानुप्रवेशार्थमुपदिश्यन्ते । लवणे चैतन्न संभवति, लवणं हि द्रवसंबन्धे सर्वात्मनैव द्रवमनुगतं स्यात्, तस्माल्लवणं पृथक् प्रयोगाभावात् कल्पनाऽसंभवाच्चाचार्येण कषायसंज्ञाप्रणयने निरस्तमिति न निष्प्रयोजनेयमाचार्यप्रवृत्तिः ॥ ३ ॥

पञ्चविधं कषायकल्पनं इति तद्यथा—स्वरसः कल्कः, शृतः, शीतः, फाण्टः, कषाश्चयेति । तेषां यथापूर्वं बलाधिक्यं, अतः कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणी । नत्वेवं खलु सर्वाणि सर्वत्रोपयोगीनि भवन्ति ॥ ४ ॥

कल्पनमुपयोगार्थं प्रकल्पनं संस्करणमिति यावत्स्वरसादि-
वर्गलक्षणं, यथा “स्वो रसः स्वरसः प्रोक्तः कल्को दृशदि
पेषितः । कथितस्तु श्रुतः शीतः शर्वरीमुषितो मतः । क्षिप्तो-
ष्णतोये मृदितः फाण्ट इत्यभिधीयते” । अत्र शौनकवचनं तु
“द्रव्यादापोथितात्तोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् । कषायो
योऽभिनिर्गति स शीतः समुदाहृतः” । फाण्टः कषाय इति
कषायशब्दोऽयं स्वरसादिभिरपि संबध्यते, तेन स्वरसः कषायः
कल्कः कषाय इत्याद्यपि बोद्धव्यम् । तेषां स्वरसादीनां यथापूर्वं
बलाधिक्यमिति फाण्टाच्छीतो गुरुः शीतात् श्रुतो गुरुरि-
त्यादि । यतो यथापूर्वं गुर्वी कषायकल्पना, अतएव व्याध्या-
तुरबलापेक्षिणी व्याधेरातुरस्य च बलमपेक्षत इत्यर्थः । अत्रो-
पपत्तिमाह—नत्वेवमित्यादि । बलवति पुरुषे व्याधौ च
द्रव्यसारभागमयत्वेनात्यर्थं गुरुर्वहुकार्यकरः स्वरसो युज्यते,
नायमल्पबले पुरुषे रोगे वा योगवान् स्यात् । बलभ्रंशभेषजा-
तियोगे दोषकर्तृत्वादिति भावः । एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् ।
तथा न सर्वाणि स्वरसादीनि सर्वत्र पुरुषे योग्यानि स्युः ।
यतः केचित्स्वरसद्विषः केचित्स्वरसप्रियाः, केचिदितरकल्प-
नाद्विष एवमादि । न चात्यर्थं द्विष्टभेषजस्य प्रयोग इष्यते,
तत्क्षणवमनारुच्यादि दोषकर्तृत्वात् । तथा कषायकल्पना
व्याध्यातुरबलापेक्षिणी चेत्येतदुदाहरणार्थम् । तेन द्रव्यापेक्षिणी-
त्येतदपि बोद्धव्यम् यतो द्रव्यनियमेन कल्पनानियमं वक्ष्यति
रसायने, यथा, “मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः, क्षीरेण
यष्टीमधुकस्य चूर्णम् । रसो गुड्यास्तु समूलपुष्पाः, कल्कः
प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पाः” इति । चूर्णं कल्क एवान्तर्भाव-
नीयम् । द्विविधो हि कल्कः सद्रवोऽद्रवश्चेति कृत्वा । तेन “निशि
स्थिता वा स्वरसीकृता वा, कल्कीकृता चूर्णमथोश्रुता वा”
इत्यादौ पृथक् चूर्णपाठेनाधिककल्पनाप्रसङ्गो नोद्भावनीयः ॥४॥

पञ्चाशन्महाकषाया इति यदुक्तं तदनु व्याख्या-
स्यामः, तद्यथा—जीवनीयो बृंहणीयो लेखनीयो
भेदनीयः सन्धानीयो दीपनीय इति षट्कः कषा-
यवर्गः । बल्यो वर्ण्यः कण्ठ्यो हृद्य इति चतुष्कः
कषायवर्गः । तृप्तिघ्नोऽशोघ्नः कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः क्रि-
मिघ्नो विषघ्न इति षट्कः कषायवर्गः । स्तन्यजनन-
स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन इति चतुष्कः
कषायवर्गः । स्नेहोपगः स्वेदोपगो वमनोपगो विरे-
चनोपग आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरो-
विरेचनोपग इति सप्तकः कषायवर्गः । छर्दि-
निग्रहणस्तृष्णानिग्रहणो हिक्कानिग्रहण इति त्रिकः
कषायवर्गः । पुरीषसंग्रहणीयः पुरीषविरज-
नीयो मूत्रसंग्रहणीयो मूत्रविरजनीयो मूत्रविरेच-
नीय इति पञ्चक कषायवर्गः । कासहरः श्वासहरः
शोथहरो ज्वरहरः श्रमहर इति पञ्चकः कषायवर्गः
दाहप्रशमनः शीतप्रशमन उर्द्वप्रशमनोऽङ्गमर्दप्रश-

मनः शूलप्रशमन इति पञ्चकः कषायवर्गः । शो-
णितस्थापनो वेदनास्थापनः । संज्ञास्थापनः प्रजा-
स्थापनो वयःस्थापन इति पञ्चकः कषायवर्गः ।
इति पञ्चाशन्महाकषायाः महतां च कषायाणां
लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति । तेषां एकै-
कस्मिन् महाकषाये दशदशावयविकान् अनुव्या-
ख्यास्यामः । तान्येव पञ्च कषायशतानि भवन्ति ॥५॥

महाकषयानुदाहरति पञ्चाशदित्यादि । जीवने हितो
जीवनीयः । एवमन्यत्रापि षडभिर्निष्पादितः षट्कः एवं
चतुष्कादिषु च बोद्धम् । अत्र षट्कादिर्महाकषायाणां परिच्छेदः
कस्यचिदर्थस्यानुगमेन बोद्धव्यः । यथा जीवनीयादौ षट्के
ईयान्तत्वम् । बल्यादौ यप्रत्ययान्तत्वम् । तृप्तिघ्नादौ प्रान्तत्वम् ।
स्तन्यजननादौ स्तन्यशुक्रविषयत्वं एवमाद्युक्तम् । एतच्च ईयश-
ब्दान्तत्वादिना बहुभेदकथनवैचित्र्येण ग्रन्थस्य पुष्कलाभिधा-
नताकरणार्थम् । एतच्च शास्त्रेऽवश्यं कर्तव्यम् । यदुक्तमिहैव शा-
स्त्रगुणकथने यथा “अनवपतितशब्दमकष्टशब्दं पुष्कलाभि-
धानम्” इत्यादि । जीवनीयशब्देनेहायुष्यत्वमभिप्रेतम् । यत्र च
मधुरसगुणे आयुष्योऽपि जीवनीय इति करिष्यति तत्र मूर्च्छि-
तस्य संज्ञाजनकत्वे जीवनीयत्वं व्याख्येयम् । तृप्तिः श्लेष्मवि-
कारो येन तृप्तमिवात्मानं मन्यते तदङ्गं तृप्तिघ्नम् । स्नेहोपगा-
नीति स्नेहस्य सर्पिरादेः स्नेहनक्रियायां सहायत्वेनोपगच्छन्तीति
स्नेहोपगानि । मृद्विकादिस्नेहोपयुक्तस्य सर्पिरादेः स्नेहने प्रकर्षवृत्ती
शक्तिर्भवतीत्यर्थः । तथा वमनोपगानीत्यत्र मदनफलादीनां
वमनद्रव्याणां मधुमधुकादीनि सहायानि भवन्तीति । एवं
स्वेदोपगादौ व्याख्येयम् । शिरोविरेचनोपगो तु शिरोविरेचनप्र-
धानान्येव द्रव्याणि बोद्धव्यानि । पुरीषस्य विरजनं दोषसंब-
न्धनिरासं करोतीति पुरीषविरजनीयः । एवं मूत्रविरजनीये
वक्तव्यम् । मूत्रस्य विरेचनं करोतीति मूत्रविरेचनीयः । उर्द्वो
वरटीदद्याकारः शोथः, तत्प्रशमन उर्द्वप्रशमनः, न पुनरिह
महारोगाध्याये पठितो वातविकारो गृह्यते । तिन्दुकादीनामुर्द्व-
प्रशमनानां वातं प्रत्यननुकूलत्वात् । शोणितस्य दुष्टस्य दुष्टिम-
पहस्य प्रकृतौ शोणितं स्थापयतीति शोणितस्थापनम् । वेदनायां
संभूतायां तां निहत्य शरीरं प्रकृतौ स्थापयतीति वेदनास्थापनम् ।
संज्ञां ज्ञानं च स्थापयतीति संज्ञास्थापनम् । प्रजोपघातकं दोषं
हत्वा प्रजां स्थापयतीति प्रजास्थापनम् । वयस्तारुण्यं स्थाप-
यतीति वयःस्थापनम् ।

उपसंहरति इतीत्यादि । महतां कषायाणां पञ्चाशन्म-
हाकषाया भवन्तीत्यनेनोद्दिष्टानां लक्षणं स्वरूपं जीवनीयादी-
न्यस्योदाहरणं प्रपञ्चेन कथनं, तदर्थं व्याख्याता निर्देशेन क-
थिता इत्यर्थः । यदि वा महतां कषायाणां यल्लक्षणं अनेकैः
कषायैर्मिलित्वैकार्थजीवनीयादिसंपादनं तस्योदाहरणार्थं दृष्टा-
न्तार्थम् । एतेनान्यान्यपि महाकषायाणि वातप्रशमनपित्तप्रश-
मनादीन्येककार्यसंपादकान्येकद्रव्यमयानि भवन्तीति सूच-

यतीति । महतां चेति चकार उदाहरणार्थं चेत्यत्र बोद्धव्यः, तेनाल्पबुद्धीनां व्यवहारार्थं चेति समुच्चिनोति । एतच्चोत्तरत्र स्फुटं भविष्यति । उत्तरत्र यद्वक्ष्यति—“महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति” इति तत् “तद्यथे-त्यादिग्रन्थस्यार्थं व्याकर्तुम् । किंवाऽत्र व्याख्याता इति पदं संज्ञामात्रेण महाकषायकथने वर्तते तथा तत्र तु “व्याख्याता” इति पदं प्रतिजीवकादिद्रव्यकथने वर्तते, तेन न पौनरुक्त्यम् । अवयवा एवाऽवयविकास्तान्येव पञ्चाशन्महाकषायाणि दशावयवगुणितान्येकैकद्रव्यरूपाणि पञ्चकषायशतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तद्यथा—जीवकर्षभकौ मेदा महामेदा काकोली क्षीरकाकोली मुद्रमाषपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकमिति दशेमानि जीवनीयानि भवन्ति ॥ १ ॥

क्षीरिणी राजक्षवक बला काकोली क्षीरकाकोली वाट्यायनी भद्रौदनी भारद्वाजी पयस्या ऋष्यगन्धा इति दशेमानि बृंहणीयानि भवन्ति ॥ २ ॥

मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरबिल्वहैमवत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति ॥ ३ ॥

सुवहाकौरुवुकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरबिल्वशङ्खिनीशकुलादनीखर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति ॥ ४ ॥

मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यवष्टकीसमज्ञामोचरसधातकीलोभ्रप्रियङ्गुकट्फलानीति दशेमानि सन्धानीयानि भवन्ति ॥ ५ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदामल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति ॥ ६ ॥

इति षट्कः कषायवर्गः ॥

जीवनीयमादावुच्यते सर्वेषां जीवनहितस्यैवात्यर्थमभिप्रेतत्वात् । मुद्रमाषपर्ण्यन्तं सुगमम् । जीवन्ती खनामख्याता सुवर्णवर्णाभा, मधुकं यष्टीमधुकम् । क्षीरिणी क्षीरलता, राजक्षवकः दुग्धिका, वाट्यायनी श्वेतबला, भद्रौदनी पीतबला, भारद्वाजी वनकापार्सी, पयस्या विदारीकन्दः, ऋष्यगन्धा ऋष्यजाङ्गलकः । कटुका कटुरोहिणी, चिरबिल्वः करञ्जः, हैमवती श्वेतवचा । सुवहा त्रिवृत्, अग्निमुखी लाङ्गलिया इति ख्याता, चित्रा दन्ती, शङ्खिनी श्वेतबुहा, शकुलादनी कटुरोहिणी, खर्णक्षीरिणी अंगुष्ठप्रभा । अम्बष्ठकी अकर्णविद्धा, समज्ञा वराहकान्ता, कट्फलं खनामप्रसिद्धं, सन्धानीयः संग्रहणः, सामान्येन पुरीषस्य संग्रहणस्तु मित्रमलमात्र-संग्रहणः । शृङ्गवेरः शुष्ठी, हिङ्गुनिर्यासो हिङ्गु ॥ ६ ॥

ऐन्दुर्षभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिरारोहिणीबलातिबला इति दशेमानि बल्यानि भवन्ति ॥ ७ ॥

चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमंजिष्ठासारिवापयस्याशितालता इति दशेमानि वर्ण्यानि भवन्ति ॥ ८ ॥

सारिवेक्षुमूलमधुकपिप्पलीद्राक्षाविदारीकैट्यहंसपादीबृहतीकण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति ॥ ९ ॥

आम्रात्रातकनिकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुचलबदरदाडिममातुलुङ्गानीति दशेमानि हृद्यानि भवन्ति ॥ १० ॥

इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ ७ ॥

ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी, ऋषभी शुक्रशिम्बा, अतिरसा शतावरी, ऋष्यप्रोक्ता माषपर्णी, अतिबला पीतबला, वयस्येह विदारीकन्दः क्षीरकाकोली वा, । तुंगः पुन्नागः, पयस्येह क्षीरकाकोली विदारीकन्दो वा, शिता श्वेतदूर्वा लता श्यामदूर्वा । सारिवा अनन्तमूलं, इक्षुमूलं मोरटो वा, विदारी विदारीकन्दः, कैट्य कट्फलं हंसपादी खनामप्रसिद्धा । आम्रातकः आम्राडकः, वृक्षाम्लं बृहदम्लम् ॥ ७ ॥

नागरचव्यचित्रकविडङ्गमूर्वागुडूचीवचामुस्तपिप्पलीपाटलानीति दशेमानि तृप्तिघ्नानि भवन्ति ११
कुटजबिल्वचित्रकनागरातिविषाभयाधन्वयासकदारुहरिद्रावचाचव्यानीति दशेमानि अशौघ्नानि भवन्ति ॥ १२ ॥

खदिराभयामलकहरिद्रारुष्करसप्तपर्णारग्वधकरवीरविडङ्गजातीप्रवाला इति दशेमानि कुष्ठघ्नानि भवन्ति ॥ १३ ॥

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिम्बकुटजसर्षपमधुकदारुहरिद्रामुस्तानीति दशेमानि कण्डूघ्नानि भवन्ति ॥ १४ ॥

अक्षीवमरिचगण्डीरकेबुकविडङ्गनिर्गुण्डीकिणिहीश्वदंष्ट्रावृषपर्णिकाखुपर्णिका इति दशेमानि क्रिमिघ्नानि भवन्ति ॥ १५ ॥

हरिद्रामञ्जिष्ठासुवहासूक्ष्मैलापालिन्दीचन्दनकतकशिरीषसिन्धुवारःश्लेष्मातका इति दशेमानि विषघ्नानि भवन्ति ॥ १६ ॥

इति षट्कः कषायवर्गः ॥ ८ ॥

तृप्तिघ्नो व्यक्तः । धन्वयासो दुरालभा, । अरुष्करो भल्लातकः । नलदं मांसी, कृतमालः सुवर्णहलिः, नक्तमालः करञ्जः । अक्षीवोऽदकः शोभाजनो वा, गण्डीरः शमठशाकं, निर्गुण्डी सिन्धुवारः, किणिही कटभी, आखुपर्णी मूषिकपर्णी, वृषपर्णी च तद्भेदः पंजिपत्रिकेति ख्याता । सुवहा राक्षा हाफरमाली वा, पालिन्दी श्यामलता, श्लेष्मातको बहुवारः ॥ ८ ॥

वीरणशालिषष्टिकेशुवालिकादर्भकुशकाशगुन्द्रे-
त्कटकतृणमूलानीति दशेमानि स्तन्यजननानि भ-
वन्ति ॥ १७ ॥

पाठामहौषधसुरदारमुस्तमूर्वागुडूचीवत्सकफल-
किराततित्तककटुरोहिणीसारिवा चेति दशेमानि
स्तन्यशोधनानि भवन्ति ॥ १८ ॥

जीवकर्षभककाकोलीक्षीरकाकोलीमुद्गमाषपर्णी-
मेदावृद्धरुहाजटिलाकुलिङ्गा इति दशेमानि शुक्र-
जननानि भवन्ति ॥ १९ ॥

कुष्ठैलवालुककटफलसमुद्रफेणकदम्बनिर्यासेशु-
काण्डेश्विश्वरुक्वसुकोशीराणीति दशेमानि शुक्र-
शोधनानि भवन्ति ॥ २० ॥

इति चतुष्कः कषायवर्गः ॥ ९ ॥

इक्षुवालिका खागारिका, दर्भ उल्लुयातृणं, गुन्द्रा गुल्लं च ।
स्तन्यशोधनो व्यक्तः । वृद्धरुहा शतावरी, वृक्षरुहापाठपक्षे
वन्दारः, जटिला उच्चटः, कुलिङ्गो उच्चटभेदः । कदम्बो बहु-
फलः, इक्षुरकः कोकिलाक्षः, वसुको वसुहृत्कः, अत्र जट-
कर्णपठित एलवालुक कटफलस्थाने ॥ ९ ॥

मृद्रीकामधुकमधुपर्णीमेदाविकारीकाकोलीक्षीर-
काकोलीजीवकजीवन्तीशालपर्ण्य इति दशेमानि-
स्नेहोपगानि भवन्ति ॥ २१ ॥

शोभाञ्जनकैरण्डार्कवृश्चीरपुनर्नवायवतिलकुल-
तथमाषबदराणीति दशेमानि स्वेदोपगानि भवन्ति
॥ २२ ॥

मधुमधुककोविदारकर्बुदारनीपविदुलविम्बीश-
णपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्षपुष्प्य इति दशेमानि वम-
नोपगानि भवन्ति ॥ २३ ॥

द्राक्षाकाशमर्यपरूषकाभयामलकविभीतककुवल-
बदरकर्कन्दपीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि
भवन्ति ॥ २४ ॥

त्रिवृद्विल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचावत्सकफलश-
तपुष्पामधुकमदनफलानीति दशेमानि आस्थापनो-
पगानि भवन्ति ॥ २५ ॥

रास्त्रासुरदारुबिल्वमदनशतपुष्पावृश्चीरपुनर्नवा-
श्वदंष्ट्राग्निमन्थस्योनाका इति दशेमानि अनुवास-
नोपगानि भवन्ति ॥ २६ ॥

ज्योतिष्मतीक्ष्वकमरिचपिप्पलीविडङ्गशिशुसर्ष-
पापामार्गतण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शि-
रोविरेचनोपगानि भवन्ति ॥ २७ ॥

इति सप्तकः कषायवर्गः ॥ १० ॥

स्नेहोपगो व्यक्तः । वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा, । कोविदारः
खनामप्रसिद्धः, कर्बुदारः श्वेतकाञ्चनः, विदुलो हिज्जलः,

शणपुष्पी घण्टारवा सदापुष्पी अर्कः प्रत्यक्षपुष्पी अपामार्गः ।
वदरीत्रयम् । व्यक्तम् । व्यक्तम् । क्ष्वकच्छिक्काकारकः,
श्वेताऽपराजिता, महाश्वेता तद्भेदः कटभी वा ॥ १० ॥

जम्बाम्रपल्लवमातुलुङ्गाम्लवदरदाडिमयवयष्टि-
कोशीरमृल्लाजा इति दशेमानि छर्दिनिग्रहणानि
भवन्ति ॥ २८ ॥

नागरधन्वयवासकमुस्तपर्पटकचन्दनकिरातति-
क्तगुडूचीहीबेरधान्यकपटोलानीति दशेमानि तृ-
ष्णानिग्रहणानि भवन्ति ॥ २९ ॥

शटीपुष्करमूलवदरबीजकण्टकारिकावृहतीवृक्ष-
रुहाभयापिप्पलीदुरालभाकुलीरशृङ्ग्य इति दशेमा-
नि हिक्कानिग्रहणानि भवन्ति ॥ ३० ॥

प्रियंग्वनन्ताम्रास्थिकद्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधा-
तकीपुष्पपद्मापद्मकेशराणीति दशेमानि पुरीषसं-
ग्रहणानि भवन्ति ॥ ३१ ॥

जम्बुशल्लुकीत्वक्छुरामधूकशाल्मलीश्रीवेष्टक-
भृष्टमृत्पयस्योत्पलतिलकणा इति दशेमानि पुरी-
षविरजनीयानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

जम्बाम्रपल्लवक्षवटकपीतनोदुम्बराश्वत्थभल्लातका-
श्मन्तकसोमवल्का इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणी-
यानि भवन्ति ॥ ३३ ॥

पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतप-
त्रमधूकप्रियङ्गुधातकीपुष्पाणीति दशेमानि मूत्रविर-
जनीयानि भवन्ति ॥ ३४ ॥

इति त्रिकः कषायवर्गः ॥ ११ ॥

व्यक्तम् । व्यक्तम् । व्यक्तम् । अनन्तोऽनन्तमूलं, कटुंगः
श्योनाकः, मोचरसः शाल्मलीविष्टः, पद्मा ब्राह्मणयष्टिका ।
शङ्खकी खनामप्रसिद्धा, कच्छुरा शूकशिम्बा, शाल्मली शिम-
लीआठा, श्रीवेष्टको नवनीतखोटी । कपीतनो गन्धमुंडः,
अश्मन्तकोऽम्ललोहः, सोमवल्कः खदिरः । पद्ममेदाश्चत्वारः,
सौगन्धिकः शुन्धी ॥ ११ ॥

वृक्षादनीश्वदंष्ट्रावसुकवशिरपाषाणभेददर्भकुश-
काशगुन्द्रेत्कटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरेचनी-
यानि भवन्ति ॥ ३५ ॥

द्राक्षाभयामलकपिप्पलीदुरालभाशृङ्गीकण्टका-
रिकावृश्चीरपुनर्नवातामलक्य इति दशेमानि कास-
हराणि भवन्ति ॥ ३६ ॥

शटीपुष्करमूलाम्लवेतसैलाहिङ्गवगुरुसुरसाता-
मलकीजीवन्तीचण्डा इति दशेमानि श्वासहराणि
भवन्ति ॥ ३७ ॥

पाटलाग्निमन्थस्योनाकविल्वकाशमार्गकण्टकारि-

काबृहतीशालपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरका इति दशेमानि श्वयथुहराणि भवन्ति ॥ ३८ ॥

शारिवाशर्करापाठामञ्जिष्ठाद्राक्षापीलुपुरुषकाभयामलकबिभीतकानीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति ॥ ३९ ॥

द्राक्षाखर्जूरपियालवदरदाडिमफलगुपुरुषकेक्षुयवषष्टिका इति दशेमानि श्रमहराणि भवन्ति ॥ ४० ॥

इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ १२ ॥

वृक्षादनी वन्दाको विदारिकन्दो वा, वशिरः सूर्यावर्तः । तामलकी भूम्यामलकी । चडा चोरहुली । व्यक्तः । व्यक्तः । फल्गुः काष्ठोडुंबरकः ॥ १२ ॥

लाजाचन्दनकाश्मर्यफलमधूकशर्करानीलोत्पलोशीरशारिवागुडूचीह्रीवेराणीति दशेमानि दाहप्रशमनानि भवन्ति ॥ ४१ ॥

तगरागुरुधान्यकशृङ्गवेरभूतीकवचाकण्टकार्यस्मिन्थस्योनाकपिप्पल्य इति दशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति ॥ ४२ ॥

तिन्दुकपियालवदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णार्जुनासनारिमेदा इति दशेमान्युदरप्रशमनानि भवन्ति ॥ ४३ ॥

विदारीगन्धापृश्निपर्णीवृहतीकण्टकारिकैरण्डकाकोलीचन्दनोशीरैलामधूकानीति दशेमान्यङ्गमर्दप्रशमनानि भवन्ति ॥ ४४ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचाजमोदाजगन्धाजाजीगण्डीराणीति दशेमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति ॥ ४५ ॥

इति पञ्चकः कषायवर्गः ॥ १३ ॥

लाजादौ जतूकर्णपाठात् गुडूचीस्थाने पञ्चकः, यदि वा 'अर्कोगुरुगुडूचीनां तित्कानां चोष्ण्यमिष्यते' इति वचनाद्यद्युष्णा गुडूची, तथापि तस्या दाहप्रशमकत्वं प्रभावाद्वोद्वयम् ॥ भूतीको यमानिका । तिन्दुकः केन्दुरिति प्रसिद्धः, कदरो विट्खदिरः, अरिमेदः खदिरभेदः । व्यक्तः । अजगन्धा फोकान्दी ॥ १३ ॥

मधुमधुकरुधिरमोचरसमृत्कपाललोध्रगैरिकप्रियंगुशर्करालाजा इति दशेमानि शोणितस्थापनानि भवन्ति ॥ ४६ ॥

शालकटफलकदंबपद्मकतुम्बमोचरसशिरीषवंजुलैलवालुकाशोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति ॥ ४७ ॥

हिङ्गुकैट्यारिमेदावचाचोरकवयस्थागोलोमीजटिलापलंकषाशोकरोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति ॥ ४८ ॥

पेन्दीब्रह्मीशतवीर्यासहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथाशिवारिष्ठा वात्यपुष्पीविष्वक्सेनकान्ता इति दशेमानि प्रजास्थापनानि भवन्ति ॥ ४९ ॥

अमृताभयाधत्रीमुक्ताश्वेताजीवन्यतिरसामण्डूकपर्णीस्थिरापुनर्नवा इति दशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति ॥ ५० ॥

इति पञ्चककषायसर्गः ॥ १४ ॥

रुधिरं कुङ्कुमम् । वंजुलो वेतसः । कैट्यं पर्वतनिंबः, वयःस्था ब्राह्मी, गोलोमी, भूतकेशः, पलंकषा गुग्गुलुः जटा-मांसी वा । शतवीर्यासहस्रवीर्यं दूर्वे, अमोघा पाटलाऽऽमलकी वा लक्ष्मणा वा, अव्यथा कदली गुडूची वा हरीतकी वा, अरिष्ठा कटुरोहिणी, विश्वक्सेनकान्ता प्रियंगुः । मुक्ता रास्ना, श्वेतास्थाने श्रेयसीति केचित्, सा रास्ना भेदः ॥ १४ ॥

इति पञ्चकषायशतान्यभिसमस्य पञ्चाशन्महाकषायाः महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्येतान्येव जीवकादीन्युक्तानि प्रत्येकद्रव्यगणनया च पञ्चकषायशतानिस्त्युः दशकगणनया च पञ्चाशन्महाकषायाः शृङ्गाहिकयोक्ता भवन्तीति दर्शयन्नुपसंहरति इतीत्यादि । अभिसमस्येति दशकसंख्ययैकवर्गीकृत्या लक्षणस्योदाहरणं लक्षणोदाहरणं पूर्वं जीवनीयादि संज्ञालक्षणमभिप्रेत्योक्तम् । लक्षणोदाहरणार्थमिति संप्रति जीवकर्षभकादीनि, लक्षणम् । जीवकादिभिर्दशभिर्लक्ष्यते ज्ञायते जीवनीयादिमहाकषायः । महतां चेति चकारः पञ्चकषायशतानां च लक्षणस्योदाहरणार्थमिति समुच्चिनोति । तत्र जीवकादयः प्रत्येकं पञ्चकषायशतानामेकैकद्रव्यरूपाणां लक्षणस्वरूपा भवन्तीति । यदि वा लक्षणार्थमुदाहरणार्थं चेति । तत्र मन्दबुद्धीनां लक्षणार्थं पञ्चकषायशतपञ्चाशन्महाकषायज्ञानार्थमित्यर्थः । बुद्धिमतां तूदाहरणार्थं दृष्टान्तार्थमतिसंक्षेपार्थमित्यर्थः ॥ १५ ॥

नहि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति नचाप्यतिसंक्षेपोऽल्पबुद्धीनां सामर्थ्यायोपकल्प्यते, तस्मादनतिसंक्षेपेणानतिविस्तरेणचोपदिष्टाः । एतावन्तो ह्यलमल्पबुद्धीनां व्यवहाराय, बुद्धिमतां च स्वालक्षण्यानुमानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानायेति ।

एवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच— नैतानि भगवन् ! पञ्चकषायशतानि पूर्यन्ते तानि तानि ह्येवाङ्गान्युपप्लवते तेषु तेषु महाकषायेष्विति ।

तमुवाच भगवानात्रेयः— नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश । एकोऽपि ह्यनेकां संज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन् तद्यथा पुरुषो बहूनां कर्मणां करणे समर्थो भवति स यद्यत्कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृकरणकार्यं संप्रयुक्तं तत्तद्वौणं नामवि-

शेषं प्राप्नोति तद्वदौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम् । यदि चैकमेव किञ्चिद्रव्यमासादयामः तथागुणयुक्तं यत्सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति ॥ १६ ॥

ननु कषायद्रव्याणि यावन्ति सन्ति तावन्ति वाऽभिधीयन्तां दृष्टान्तार्थं द्वित्रीणि वा । तत् किमर्थमयं नातिविस्तरो नातिसंक्षेपः इत्यत्राह—नहीत्यादि । न हि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति इयत्तापरिच्छेदोऽस्ति, न तेन विस्तरोऽभिधीयत इत्यर्थः । अतिसंक्षेपोऽपि द्वित्रिलक्षणाभिधानरूपो नाल्पबुद्धीनामनुमानाकुशलानां सामर्थ्याय चिकित्साव्यवहारायोपकल्पते । एतावन्तो यथोक्ताः । अलं समर्थाः । व्यवहारायेति चिकित्साव्यवहाराय । खलक्षणस्य भावः खालक्षण्यं, तेनानुमानं तत्र कुशला अभिज्ञा इत्यर्थः । बुद्धिमन्तो हि, जीवकादयो हि स्निग्धशीतमधुरवृष्यादिगुणयुक्ताः सन्तो जीवनं कुर्वन्तीति भूयोदर्शनादुपधार्य तद्गुणयुक्तेऽन्यत्रापि द्राक्षापयोविदार्यादौ तज्जातीयत्वेन जीवनान्यनुमिमते । तथा जीवकादीनामेकजीवनकार्यकर्तृत्वेन महाकषायत्वं, तद्वत्पाठासमज्ञादिप्रभृतीनामप्यतीसारहराणामतीसारहरमहाकषायत्वम् । अनुमानेन कृत्स्नमेव कषायं प्रतिपद्यन्त इति भावः ।

पूर्वपक्षमुत्थापयति—एवमित्यादि । तानि तानीति जीवकक्षीरकाकोलीप्रभृतीनि, तेषु तेषु जीवनीयवृंहणीयशुक्रजननादिषु, उपप्लवन्ते पुनःपुनस्तान्येव पठ्यन्ते, एकं द्रव्यमनेकेषु पठ्यमानमेकमेव; ततश्च न संख्या पूर्यत इति पूर्वपक्षं सिद्धान्तयति—नैतदेवमित्यादि । एकस्यानेकत्वेनाभिधाने दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि । एकः पुरुषः कर्मणां व्यापाराणां ओदनपचनकुंभकरणखनित्रकरणभूमिखननानां करणे समर्थो भवति, य इत्याध्याहार्य, स इत्युक्तगुणं पुरुषं प्रत्यवमृषति, यद्यत् कर्मेति ओदनपाकादिग्रहः, यद्यत् कर्म करोति तस्य तस्य कर्मणः कर्तृसंप्रयुक्तं पाचक इति, करणसमप्रयुक्तं खानित्रिक इति, कार्यसंप्रयुक्तं कुंभकार इति नामविशेषम् । गुणयोगप्रभृतं गौणम् । गुणयोगश्च पाचक इत्यत्र पचिक्रियायां कर्तृत्वं, खानित्रिक इत्यत्र खनित्रकरणयुक्तं खननं प्रति कर्तृत्वं कुंभकार इत्यत्र कार्यकुंभोपहितं कर्तृत्वमित्येभिस्त्रिभिर्गुणैरभिन्नो भिन्नोऽप्यभिधीयते व्यवहियते चेति भावः । तद्वत्तत्र पुरुषवदौषधद्रव्यमपि, एकमपि क्षीरकाकोलीद्रव्यं जीवनवृंहणशुक्रजननलक्षणनानागुणयोगान्नानाजीवनीयादिशब्देनाभिधीयते व्यवहियते चेत्यर्थः ।

अथ किमर्थं पुनरेकमेव द्रव्यं बहुजीवनीयादिगुणयोगात् तत्र तत्र पठ्यते सन्ति तावद्बहुनि द्रव्याण्येकैकजीवनीयादिगुणानि स्वरूपतो भिन्नानि, तान्येव पृथक्स्मान्न पठ्यन्त इत्याह । यदि चैकमेव द्रव्यमासादयामस्तथा गुणयुक्तं, यत्सर्वकर्मणां करणे समर्थं स्यात्, कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपदेष्टुमुपधारयितुं वा शिष्येभ्य इति । यत्र बहुद्रव्याण्येकैकजीवनीयादि-

कार्यकरणसमर्थानि भवन्ति तथैकमेव द्रव्यमनेकजीवनीयादिकार्यकरणसमर्थमस्ति । तत्रैकमेव द्रव्यं बहुकार्यकर्तृ शिष्येभ्य उपदेष्टुं उपधारयितुं युज्यतेऽल्पप्रयत्नबोध्यत्वादल्पप्रयत्नधार्यत्वाच्च । न बहून्येककार्यनियतानि बहुप्रयासोपपाद्यत्वाद् बहुप्रयासबोध्यत्वाद् बहुप्रयासधार्यत्वाच्च । कार्यच जीवनवृंहणाद्युभयोरपि पक्षयोरविशिष्टमिति वाक्यार्थः । तथा गुणयुक्तमनेकजीवनीयादिकार्यसमर्थम् । तथागुणयुक्तमेव विवृणोति—यत्सर्वकर्मणां जीवनीयादीनां करणे समर्थं स्यात्, ततो बहुकार्यकारकादेकसादन्यद्बहु प्रतिनियतकर्मकारकं क इच्छेत् । न कोऽपीच्छेदित्यर्थः । उपधारयितुमावर्तनेन स्मृत्यारूढं कर्तुम् । कस्तत इत्यस्यादौ तत इत्यध्याहार्यम् ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

यतो यावन्ति यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि षट् ।
उक्तानि संग्रहेणेह तथैवैषां पडाश्रयाः ॥ १७ ॥
रसा लवणवर्ज्याश्च कषाय इति संज्ञिताः ।
तस्मात्पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता ॥ १८ ॥
तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः ।
महतां च कषायाणां पञ्चाशत्परिकीर्तिताः ॥ १९ ॥
पञ्च चापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः ।
लक्षणार्थं प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥ २० ॥
न चालमतिसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्पते ।
अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः ॥ २१ ॥
मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिवृद्धये ।
पञ्चाशत्को ह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥ २२ ॥
तेषां कर्मसु बाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।
संयोगं च प्रयोगं च यो वेद स भिषग्वरः ॥ २३ ॥
इत्यग्निवेशकृततत्तन्ने चरक-प्रतिसंस्कृते षड्विरेचन-
शताश्रितीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

अध्यायार्थसंग्रहमाह—यत इति । यतो मदनफलादेः । यावन्ति त्रयस्त्रिंशद्विरेचनशतमित्यादीनि । यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि षडिति तैरेव मदनफलादिभिर्मिलितैः । यदुक्तमिति विरेचनशतानि षडिति । लक्षणार्थमित्यादिग्रन्थोऽनतिसंक्षेपविस्तरणोक्तपञ्चाशन्महाकषायोपपत्तिसंग्राहकः । अलमतिसमर्थः । अल्पबुद्धेरयमिति पदमतिसंक्षेप इत्यनेन संबध्यते, यद्यपि चेहातिसंक्षेपो नास्ति तथापि बुद्धिस्थिरिकृतः प्रत्यवमृष्यते । पञ्चाशत्कोह्यमित्यत्रायमिति पदं दुर्घटमेव । बाह्येषु प्रलेपादिषु । आभ्यन्तरेषु वमनादिषु । संयोगं द्रव्याणामुचितं मेलनम् । प्रयोगं कालप्रकृत्यपेक्षया योजना ॥ १७-२३ ॥

इति षड्विरेचनशताश्रितीयश्चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ।

इति भेषजचतुष्कः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राशित्तीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

मात्राशी स्यादाहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी १

द्वितीयमिह शास्त्रप्रयोजनं यदातुरव्याधिहरणं स्वस्थस्वा-
स्थ्यरक्षणं च । यदाह “स्वस्थातुरपरायणम्” इति । तेनोत्प-
न्नव्याधिप्रतीकारद्वाराऽऽतुररक्षणं भेषजचतुष्कमभिधाय स्वस्थ-
चतुष्कोऽभिधातव्यः । तत्रापि स्वास्थ्यपरिपालनहेतुषु मात्रा-
वदन्नं प्रधानम् । यदाह “प्राणिनां पुनर्भूलमाहारो बलवर्णौज-
सांच” । तच्चेह “मात्रावदन्नं विधीयते” इत्यादौ मात्राशि-
तीय एवाभिधीयते । मात्राशितमधिकृत्य कृतोऽध्यायो मात्रा-
शित्तीयः । यद्यपि “मात्राशी” इति पदमनुश्रूयते तथापि
“मात्राशित्तीयः” इति संप्रणयने कष्टोच्चारणभयादर्थपरपर्याय-
शब्देनेयं संज्ञा कृता । यथा “न वेगान्धारणीया” इत्यादिका
संज्ञा । मात्रां मात्रावदन्नमशितुं भोक्तुं शीलं यस्यासौ मा-
त्राशी । यदि वा मात्रयाऽशितुं शीलं यस्य स तथोक्तः ।
तत्रेह मात्राऽनप्रायिपरिमाणम् । अशिरयमिहाविशेषेण खाद्यप्रा-
श्यलेह्यपेयानामभ्यवहारे वर्तते । तेन “मात्राशी स्या” इत्युक्तं
खाद्यलेह्यपेयानां मात्राभ्यवहरणं नोक्तमिति यच्चोच्यते, तन्नि-
रस्तं स्यात् । दृष्टश्चायमग्निः खाद्याद्यभ्यवहारे यथा—दशमू-
लहरीतक्यां “एकान्ततः प्राश्य ततश्च लेहाच्छक्तिर्निहन्ति
श्वयथुं प्रवृद्धम्” । तथा “क्षीराशी तं प्रयोजयेदिति” इतश्चाव-
गन्तव्यं अशिरयं सर्वाभ्यवहारे वर्तते, येनैतद्विवरणं सामान्येनैव
कृतम् । आहारमात्रा पुनरिति न पुनरशितमात्रा पुनरिति ।

मात्रां व्याकरोति—आहारेत्यादि । अग्नेर्वलमुत्कृष्टं म-
ध्यमल्पं वाऽपेक्ष्योत्कृष्टा मध्याऽल्पा वा मात्रा स्यादित्यग्निब-
लापेक्षिणी । पुनःशब्दो भेषजादिमात्रां व्यायाममात्रां च व्या-
वर्तयितुम् । तेन न सर्वमात्राऽग्निबलापेक्षिणी । यतो भेषज-
मात्रा व्याध्यातुरबलापेक्षिणी वक्तव्या, व्यायामस्य तु दोषक्ष-
याग्निवृद्ध्याद्युत्पादश्रमाद्यनुत्पादापेक्षिणी व्यवस्थापयितव्या ।
यदि वा पुनःशब्दः पौनःपुन्ये, तेनाहारमात्रा पुनः पुनरग्नि-
बलमपेक्षत एतदुक्तं स्यात् । यत एकस्मिन् पुरुषे एकदा
याऽग्निबलेन व्यवस्थापिता मात्रा सा न सर्वकालं स्यात् ।
यत ऋतुभेदेन वयोभेदेन च तस्यैवाग्निः कदाचिद्विबुद्धो भवति,
यथा—हेमन्ते यौवने च । कदाचिन्मन्दो भवति यथा—
वर्षासु वार्षिक्ये च । तेनाग्निबलभेदान्मात्राप्येकरूपा न स्यात्,
किंतु तत्कालभवमग्निबलमपेक्ष्य पुनः पुनर्मात्रापि भिद्यत
इति ॥ १ ॥

यावज्ज्यस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथा-
कालं जरां गच्छति तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदि-
तव्यं भवति ॥ २ ॥

अग्निबलापेक्षिणमेव विवृणोति—यावद्दीत्यादि । यावदिति

यावत्परिमाणम् । हिशब्दो हेतौ । अस्यैति भोक्तुः । अशनं चतु-
र्विधमपि भोज्यम् । अशितं भुक्तं । प्रकृतिं वातादीनां रसादीनां च
साम्यावस्थाम् । अनुपहत्य विकारमकृतवैत्यर्थः । यथाकाल-
मिति निशाशेषो तावदिति पूर्वप्रमाणावच्छिन्नमशनं प्रत्यवसृ-
शति । द्वितीयम् “अस्य” इति ग्रहणमन्यत्र प्रतिषेधार्थम् । तेन
यस्यैव यावती मात्रा निर्विकारा, तस्यैव सा मन्तव्या, ना-
न्येषाम् । प्रतिपुरुषमग्निबलस्य भिन्नत्वात् । यद्यपि चैकस्मिन्नपि
पुरुषे कालादिभेदेनाग्निबलभेदो भवति, तथाप्येकपुरुष एक-
मात्रामवधार्य कियन्तमपि कालं तथैव मात्रया अग्निबलभेद-
हेत्वभावे सति व्यवहारो भवत्येव । मात्राप्रमाणं मात्रेयत्ता,
मात्राप्रमाणशब्देन चेह मात्राप्रमाणवदिति बोद्धव्यम् । अ-
न्यथा, तावच्छब्देनावच्छिन्नाशनवाचिना मात्राप्रमाणशब्दस्य
गुणवाचिनः सामानाधिकरण्यं न स्यात् । ननु प्रकृतिमनु-
पहत्येति न कर्तव्यं विशेषणं, नह्याहारो यो यथाकालं
जरां याति स मात्रादोषाद्विकारं करोति । करोति तु द्रव्यस्व-
भावसंस्कारादिदोषात् । यथा मन्दकलकुचादयो यथा-
कालं जरां गच्छन्तोऽपि दोषजनका भवन्त्येव । न
तावतापि तत्र मात्रा दुष्यति, यथा वक्ष्यति त्रिवि-
धकुक्षीये “न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारफलसौष्ठवम-
वाप्तुं शक्यं, प्रकृत्यादीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां
भिन्नफलत्वादिति” । नैवं, द्विविधा हि मात्रा रसविमाने व-
क्तव्या—सर्वग्रहरूपा परिग्रहरूपा च । तत्र समुदितस्याहा-
रस्य परिमाणं सर्वग्रहः । मधुराम्लादीनामाहारावयवानां
प्रत्येकं मात्रया ग्रहणं परिग्रहः । तेन यत्राहारसमुदायपरि-
माणं समुचितमेव गृह्यते, आहारावयवानां तु मधुरादीनां स्व-
भावहितानामप्ययथोक्तमानं स्यात्, तत्राहारावयवमात्रावैष-
म्याद्वातुवैषम्यं भवत्येव, अयथाकालं जरागमनं च स्यात् ।
तदुक्तं प्रकृतिमनुपहत्येति विशेषणम् । अन्ये तु व्याख्यान-
यन्ति “अस्य” इति, “अशनम्” इति, “अशितम्” इति च
पदत्रयं प्रकरणादेव लभ्यते । तत्पुनः क्रियते विशेषप्रतिपा-
दनार्थम् । तेन “अस्य” इत्यनेन परीक्षको भोक्ताऽधिक्रियते ।
“अशनम्” इत्यनेन च प्रशस्तमशनं प्रकृतिकरणसंयोगदेश-
कालविरुद्धमुच्यते । “अशितम्” इत्यनेन च यथाविधिभो-
जनमुच्यते । तदेवं सर्वगुणसंपन्नआहारोमात्रावानुच्यते ॥ २ ॥

तत्र शालिषष्टिकमुद्गलावर्कपिंजलैणशशसरभ-
शंबरादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्त्यपि मात्रापे-
क्षीणि भवन्ति । तथा पिष्टेक्षुक्षीरविकृतिमाषानूपौ-
दकपिशितादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिगुरुण्यपि मा-
त्रामेवापेक्षन्ते ॥ ३ ॥

मात्रालक्षणमुपदिश्य व्यवहारोपयोगिनं द्रव्यभेदेन मात्रा-
भेदं दर्शयति—तत्र शालीत्यादि । अत्र लघुवर्ग एव प्रथमं
पठ्यते पथ्यतमत्वात् । तत्राप्यादौ रक्तशालिराहारद्रव्यप्रा-
धान्यात् । कपिजलो गौरतित्तिरिः । एणः कृष्णसारः । शरभो

महाश्वही हरिणः । शम्बरस्तद्विशेषः । अन्नपानविधौ “शीतः स्निग्धोऽगुरुः स्वादुः” इति षष्टिकगुणकथने “अगुरुः” इत्यकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः । तेनेह षष्टिकस्य लघुत्वप्रतिपादनं न विरुध्यते । अपि समुच्चये, तेन, प्रकृतिलघूनि करणलघूनि च लाजादीनि मात्रापेक्षिणी भवन्तीति लक्ष्यते । एवं प्रकृतिगुरुण्यत्रापि संस्कारगुरुशक्तुपिंडादिग्रहणं वाच्यम् । आदिशब्दोऽत्र प्रकारवाची शालिषष्टिकादिगणाभावात् । विकृतिशब्दः पिष्टेष्टुक्षीरैः संबध्यते । क्षीरविकृतिः क्षीरकृता भक्ष्या, पिशितमानूपौदकाभ्यां संबध्यते ॥ ३ ॥

न चैवमुक्ते द्रव्ये गुरुलाघवमकारणं मन्येत, लघूनि हि द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहुलानि भवन्ति, पृथ्वीसोमगुणबहुलानीतराणि । तस्मात्स्वगुणादपि लघून्यग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यल्पदोषाणि चोच्यन्तेऽपि सौहित्योपयुक्तानि, । गुरुणि पुनर्नाग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यसामान्यादतश्चातिमात्रं दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तान्यन्यत्र व्यायामाग्निबलात्, सैषा भवत्यग्निबलापेक्षिणी मात्रा ॥ ४ ॥

ननु यदि लघु हितमपि खगुणकरणमेव, मात्रामपेक्षते । गुरु चाहितमपि मात्रापरिगृहीतं हितमेव स्यात्तत् किं गौरवलाघवोपदेशेनेत्याशंक्याह—न चैवमित्यादि । लघूनि यद्यप्याकाशवाय्वग्निगुणबहुलानि स्युस्तथाप्याकाशस्याग्निदीपनं प्रति तथाविधसामर्थ्याभावात् वाय्वभ्योस्त्वग्निदीपकत्वात् वाय्वग्निगुणबहुलानीत्युक्तम् । तस्मात्कारणाल्लघूनि मात्रया तावदग्निदीपयन्ति । खगुणादपि वाय्वग्निगुणबाहुल्यादग्निस्वधुक्षणस्वभावानि स्युः । मात्राव्यतिक्रमे, समानेऽपि लघुगुरुद्रव्ययोर्लघुगुरुद्रव्यस्य विशेषं दर्शयति । अल्पदोषाणि चोच्यन्तेऽपि सौहित्योपयुक्तानि, सौहित्यं मात्राव्यतिक्रमेण तृप्तिः । गुरुणीत्यादौ पुनःशब्दो व्यावृत्त्यर्थः । असामान्यादिति विरोधार्थं नञ्, तेनासामान्यादित्यग्निविरुद्धपृथ्वीतोयगुणबाहुल्यादित्यर्थः । अन्यसामान्यादिति पाठपक्षेऽप्यन्यशब्दो विरुद्धवचन एव, तेन तथापि स एवार्थः । अतश्चेत्यादिना मात्राव्यतिक्रमे गुरौ गरीयांसं दोषं दर्शयति । ननु दृश्यन्ते केचन भारिकादयः पुरुषाः सौहित्योपयुक्तगुरुद्रव्याहारेऽपि निर्दोषाः, तत्किमुच्यतेऽतिमात्रं दोषवन्तीत्याशङ्क्याह—अन्यत्रेत्यादि । व्यायामकृतमग्निबलं व्यायामाग्निबलम् । यद्यपि कालाहितबलोऽग्निर्मात्राऽधिकगुरुद्रव्यक्षमो भवति, यदुक्तं “पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमे” इति । तथापि व्यायामाहितबलो वह्निर्नितरां बलवान् भवतीत्ययमेव प्रधानपरिग्रहादुक्तः । ये तु व्यायामादिति चाग्निबलादिति हेतुद्वयं वर्णयन्ति, तेषामेवं सति व्यायामापेक्षिण्यशनमात्रा स्यादिति प्रकरणविरुद्धोऽर्थः स्यात् । प्रतिज्ञातमर्थं न्यायसंपादितमुपसंहरति सैषेत्यादि । सैष्यग्निबलापेक्षिणी प्रतिज्ञाता मात्रा, एषेति न्यायेनाभ्यपेक्षत्वेन निर्वाहिता ॥ ४ ॥

न च नापेक्षते द्रव्यं, द्रव्यापेक्षया च त्रिभागसौहित्यमर्थसौहित्यं वा गुरुणामुपदृश्यते, लघूनामपि च नाति सौहित्यमग्नेर्युक्त्यर्थम् । मात्रावद्व्यशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवर्णसुखायुषा योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति ॥ ५ ॥

ननु यद्यप्यग्निबलापेक्षिणी मात्रा, तत्कस्मादेकरूप एवामौ लघूनां द्रव्याणां भूयसी मात्रा स्यात् तत्तस्मिन्नागोचिता अर्धा वेत्याह—न चेत्यादि । द्रव्यमपेक्षत इत्यर्थः । त्रिभागसौहित्यं मनागुरुभिः । एवं गुरु गौरवप्रकर्षापकर्षादन्यदपि कल्पनीयम् । लघूनामपि नातिसौहित्यमित्यत्र सौहित्यशब्दस्तृप्तिमात्रे वर्तते, तेन लघूनि तृप्त्यतिक्रमेण न भोक्तव्यानि, एवं हि तेषां मात्रातिक्रमो न स्यात् । अग्नेर्युक्तिः स्वमानावस्थितिः, तदर्थम् । ननु गुरुणां तावदतिमात्रोपयोगोऽग्निपरिपालनार्थं निषिध्यतां, येन गुरुण्यग्न्यसमानानि लघूनि पुनरग्निना समानानि तत्तेषां कथमतिमात्रोपयोगो वह्निमान्द्यमावहतीति । ब्रूमः लघूनां द्रव्याणां सामान्यमभिभूयातिमात्रत्वमेवाग्निमान्द्यं करोति । यथा चक्षुस्तैजसं तेजःसहकृतं च पश्यति, तदेव तेजोऽतियोगादुपहन्यते, तथा शस्त्रमश्मसं भवम्, अश्मयोगाच्च तीक्ष्णं संपद्यते, अश्मन्येव च मिथ्यायोगात्प्रतिहतं स्यात्, तदुक्तं शालाक्ये “यत्तेजो ज्योतिषां दीप्तं शारीरं प्राणिनां च यत् । संयुक्तं तेजसा तेजस्तद्विरूपाणि पश्यति । तदेव चक्षुस्तान्येव ज्योतींष्यति तु पश्यतः । विकारं भजतेऽत्यर्थमथवापि विनश्यति । शस्त्रस्याऽश्मा यथा योनिर्निश्चितं च तदश्मनि । तीक्ष्णं भवत्यतियोगात्तत्रैव, प्रतिहन्यते” । एवं तावद्व्युत्पादिताग्निबलद्रव्यापेक्षिणी मात्रा, मात्रान्वितं च भोज्यं भोक्तव्यमित्युक्तम् । मात्राशितत्वे को गुण इत्याह—मात्रावद्वीत्यादि । इहावश्यमिति नियमो विरोधिकारणान्तराभावे सति बोद्धव्यः । यतः यद्यपि पूर्ववदशनाशितोपयोक्तृपदैः प्रशस्तभोजनादिवाचिभिः प्रकृतिकरणादिगुणसंपन्नमन्नं लभ्यते, तथापि कालविपर्ययप्रज्ञापराधासात्म्यशब्दरूपरसस्पर्शगन्धाः सन्त्येवाहारजन्यबलादिविरोधकाः । यदाह “सन्ति ह्याहारादन्या अपि रोगप्रकृतयः” इति । तेन मात्रापरिगृहीताः शुभा अपि प्रकृत्यादयः प्रायो बलादिहेतवो भवन्तीति मात्रावदाहारस्तुत्यर्थम् “अवश्यम्” इति कृतम् । सुखयुक्तमायुः सुखायुः, यदि वा सुखं चायुश्चेति मन्तव्यं स्वरूपेणापि चायुर्दृश्यमिति प्राक् प्रतिपादितमेव ॥ ५ ॥

भवति चात्र ।

गुरुपिष्टमयं तस्मात्तण्डुलान् पृथुकानपि ।

न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्भुक्षितः ॥ ६ ॥

भवति चात्रेति । तन्त्रकारस्य समयोऽयं, यत् पूर्वव्याख्यातार्थसंग्रहार्थं यदा श्लोकेन बहुमारभते तदा “भवति चात्र” इति करोति । पिष्टमयं पिष्टविकारः । तस्मादिति गु-

रुत्वात् । पृथुकाश्चिपिटा इति लोकप्रसिद्धाः । न जातु कदाचित् मात्रां खादेदित्यनपायिपरिमाणवन्तं खादेत् ॥ ६ ॥
 वल्लूरं शुष्कशकानि शालूकानि बिसानि च ।
 नाभ्यसेद्गौरवान्मांसं कृशं नैवोपयोजयेत् ॥ ७ ॥
 कूर्चिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गव्यमाहिषे ।
 मत्स्यान् दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत् ॥ ८ ॥

वल्लूरं शुष्कमांसं, नाभ्यसेन्न निरन्तरमुपयुज्यात् । अनभ्यासेहेतुमाह—गौरवादिति । मांसं कृशमपुष्टं रोगादुपरतभृगादिसंभवमित्यर्थः । एतच्चाप्यवृष्यत्वादेव निषिद्धं, न गौरवादिति ब्रुवते । कूर्चिकः क्षीरेण समं दधि तक्रं वा पक्क-किलाटः । कूर्चिकपिण्डो नष्टक्षीरस्य घनो भाग इत्यन्ये । शौकरमिति शूकरमांसं, शूकरसाहचर्याद्रव्यमाहिषे अपि मांसे एव बोद्धव्ये । यवकः शूकरधान्यविशेषः । वक्ष्यति हि “यवकः शूकरधान्यानामपथ्यतमत्वेनाप्रकष्टतमो भवति” इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

षष्टिकान् शालिमुद्गांश्च सैन्धवामलके यवान् ।

आन्तरीक्षं पयः सर्पिर्जांगलं मधु चाभ्यसेत् ॥ ९ ॥

अभ्यस्यान्दर्शयति—षष्टिकानित्यादि । इह षष्टिरादौ पठ्यते रक्तशालिकमनु प्रधानलक्ष्यापनार्थम् । आन्तरीक्षमिति आन्तरीक्षं पानीयम् । पयः क्षीरं जाङ्गलमिति जाङ्गलदेशभवं मृगादिमांसम् । इह सैन्धवाभ्यासोऽन्नसंस्कारत्वेन मात्रयाऽभिप्रेतः । तेन, “त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुजीत पिप्पल्यो लवणं क्षारः” इति यद्वक्ष्यति तेन समं विरोधो न भवति तत्र लवणातियोगस्य प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ९ ॥

तच्च नित्यं प्रयुज्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।

अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरं च यत् ॥ १० ॥

मात्राशीत्यादिना स्वास्थ्यपरिपालनोपाय उच्यते । अतिबहु च स्वस्थपरिपालनं तच्चे वक्तव्यं, तच्चेहभिधीयमानं ग्रन्थगौरवमावहति, अनभिधीयमानं च ग्रन्थस्य न्यूनतामापादयति । अतस्तत्सूत्रमात्रेणोद्देश्यमाह—तच्चेत्यादि । सुष्ठु निर्विकारत्वेनावतिष्ठत इति स्वस्थस्तस्य भावः स्वास्थ्यमुद्वेजकधातुवैषम्यविरहितधातुसाम्यमित्यर्थः । तच्च स्वास्थ्यमुभयथा परिपाल्यते विशुद्धाहाराचाराभ्यां सदा क्षीयमाणशरीरपोषणेन प्रत्यवायहेतुपरिहारेण च । यथा दीपपरिपालनं स्नेहवर्तिदानात् पोषणेन क्रियते तथा शलभवातादिनिर्वापकहेतुपरिहारेण च । शरीरप्रत्यवायहेतुश्च द्विविधः बुद्धिदोषाद्विषमशरीरन्यासादिर्वातादिकारकः । दुष्परिहरश्च कालविशेषः स्वभावादिव हेमन्तादिः कफचयादिकारकः । तच्छ्लोकपूर्वार्धेन स्वास्थ्यपोषकहेतुमाह । उत्तरार्धेन तु अजातानामित्यादिना स्वास्थ्यविधातकहेतुपरिहारमाह । यद्यपि चाजातानां विकाराणामनुत्पत्तिः स्वभावसिद्धा विद्यत एव, विद्यमानायां च करोत्यर्थो मुख्यो नास्ति, तथापीदमेवाजातविकाराणामनुत्पत्तिकरणं यत् तद्विकारहेतुपरिहरणं तथा दुष्परिहरकालविशेषज-

नितदोषहरणं, यथा वक्ष्यति, “माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः । सहस्यप्रथमे चैव बाह्येदोषसंचयम्” । तथा हेल्न्तरनिरपेक्षात्पच्यमानचक्षुःश्लेष्महरणार्थमज्जनम् । एवमादि ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं शरीरस्य कार्यमभ्यञ्जनादिकम् ।

स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य गुणतः संप्रवक्ष्यते ॥ ११ ॥

अत ऊर्ध्वमित्यादि । अतः स्वास्थ्यानुवृत्तिकारणकथनादूर्ध्वं, कार्यमवश्यं कार्यं स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य, स्वस्थवृत्तानुष्ठानेऽभ्यञ्जनाद्यवश्यं कार्यमित्यर्थः । अज्जनशब्दोऽभ्यञ्जनेऽपि वर्तते, तदर्थमभ्यञ्जनमित्युक्तम् । अज्जनमेवादानुपहितं प्रधानावयवचक्षुःपरिपालकत्वात् । उक्तं च “चक्षुः प्रधानं सर्वेषामिन्द्रियाणां विदुर्बुधाः । घननीहारयुक्तानां ज्योतिषामिव भास्करः” । यदि वा स्वस्थवृत्तमधिकृत्य यदज्जनादि, तदुच्यते । रोगेषु तु यदज्जनादि, तत्तत्त्विकित्सासु वक्तव्यम् । यद्यपि चैतदज्जनादिरोगहरमपि वक्तव्यं, तथापि प्रायः स्वस्थवृत्तमतमेतदिति स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्येत्युक्तम् ॥ ११ ॥

सौवीरमज्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत् ।

पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्नावणार्थं रसाज्जनम् ॥ १२ ॥

सौवीरेत्यादि—सुवीरानदीभवं सौवीरं, नित्यं प्रत्यहम्, अक्ष्णोरिति द्विवचनमक्षिगोलकद्वयेऽप्यज्जनविधानार्थम् । पञ्चरात्राष्टरात्रग्रहणं दूरान्तरकाले नियमदर्शनार्थम् । तेन दोषकालमपेक्षार्वाङ्मध्ये ऊर्ध्वं च कर्तव्यं स्नावणमज्जनमिति भवति ॥ १२ ॥

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषाच्छ्लेष्मतो भयम् ।

दिवा तन्न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमज्जनम् ॥ १३ ॥

विरेकदुर्बलादृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।

तस्मात्स्नाव्यं निशायां तु ध्रुवमज्जनमिष्यते ॥

ततः श्लेष्महरं कर्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥ १४ ॥

स्नावणाज्जनप्रकरणोपपत्तिमाह—चक्षुरित्यादि । चक्षुरिन्द्रियस्य तेजसस्य श्लेष्मत आप्यातैजसविरुद्धत्वेन हेतुना विशेषादिति वातपित्तभयादधिकत्वेन भयं भवति । श्लेष्मजये च स्नावणं प्रधानं तस्मात्स्नाव्यमित्यर्थः । स्नावणाज्जनकालं नियमयति—निशायामित्यादि । ध्रुवमवश्यं निशायामेव अज्जनं प्रत्यासन्नत्वात्स्नावणाज्जनम् । जतूकर्णेनापि स्नावणरसाज्जनं निशायामेव विहितं, यदुक्तं “सप्ताहाद्रसाज्जनं नक्तमिति । शालाक्येऽप्युक्तं “विरेकदुर्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति । रात्रौ सुप्तगुणाच्चाक्षि पुष्यत्यज्जनकर्षितम्” । सौवीराज्जनं च विरेचनं न भवति, चक्षुःप्रसादमात्रं करोति । तेनैतद्विवाक्रियमाणं न विरोधि । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति ध्रुवं नित्यकर्तव्यं सौवीराज्जनं यत्तन्निशि कर्तव्यं, स्नावणाज्जनं तु श्लेष्मोद्वेकविषये वमनवत्पूर्वाह एव कर्तव्यम् ॥ १३-१४ ॥

यथा हि कणकादीनां मणीनां विविधात्मनाम् ।
धौतानां निर्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः ॥ १५ ॥
एवं नेत्रेषु मर्त्यानामंजनाश्च्योतनादिभिः ।
दृष्टिर्निराकुला भाति निर्मले नभसीन्दुवत् ॥ १६ ॥

अंजनगुणमाह—यथाहीत्यादि । शुद्धिः स्वाभाविकी साऽऽ-
गन्तुधूल्याद्यपनयने निर्मला सती भाति । आश्च्योतनं नित्य-
विरैकार्थं द्रवौषधदानं, तच्चेहानभिहितमपि फलैक्यादभिहि-
तम् । आदिशब्देन पुटकादीनां ग्रहणम् ॥ १५-१६ ॥

हरेणुकां प्रियंगुं च पृथ्वीकां केशरं नखम् ।
हीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपद्मकम् ॥ १७ ॥
ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुल्वगुरुशर्करम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वचः शुभाः ॥ १८ ॥
वन्यं सर्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ।
श्रीवेष्टकं शलकीं च शुकवर्हमथापि च ॥ १९ ॥
पिष्ट्वा लिपेच्छरेणीकां तां वर्ति यवसन्निभाम् ।
अंगुष्ठसंमितां कुर्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक् ॥ २० ॥
शुष्कां निगर्भी तां वर्ति धूमनेत्रार्पितां नरः ।
स्नेहाक्तामग्निसंस्पृष्टां पिवेत्प्रायौगिकीं सुखाम् ॥ २१ ॥

इहैवांजनान्ते धूमपानं विधास्यति “नावनांजननिद्रान्ते”
इत्यादिना । अतोऽज्जनानन्तरं धूमोऽभिधीयते । उक्तं च शा-
लाक्ये “तीक्ष्णांजनेनांजितलोचनस्य यः संप्रदुष्टो न निरेति
नेत्रात् । श्लेष्मा शिरःस्थः स तु पीतमात्रे धूमे प्रशान्ति
लभते क्षणेन” । हरेणुकामित्यादि । हरेणुका रेणुका, पृ-
थ्वीका कृष्णजीरकं, केशरं नागकेशरं, पद्मकं पद्मकाष्ठम्,
ध्यामकं गन्धतृणं, न्यग्रोधानां प्लक्षान्तानां लवस्तासां विशेष-
णं शुभा इति, वन्यं कैवर्तमुस्तकं, शुकवर्हं ग्रन्थिपर्णकं,
शरेणीका शरपुष्पस्य नाला शरिकेति प्रसिद्धा । अत्र विधानं-
पिष्टैर्भेषजैः शरिका तथा वेष्टयितव्या यथाष्टाङ्गुलायताङ्गुष्ठपरि-
णाहा च वर्तिः स्यात्, तां च शुष्कां सर्तीं वर्तिं शरेणीकामा-
कृष्य स्नेहेनाभ्यज्याग्निरैकस्मिन्नेष्वदह्यमानां वक्ष्यमाणधूम-
पाननलिकायां मूलरन्ध्रे निवेश्यातो धूमः पेयः । प्रायौगिकी
च नित्यपेयवर्तिसंज्ञा । सुखामित्यनेनाकटुकलमनल्ययत्वं च
दर्शयति ॥ १७-२१ ॥

वसाघृतमधूच्छिष्टैर्युक्तियुक्तैर्वरौषधैः ।

वर्तिं मधुरकैः कृत्वा स्नेहिकीं धूममाचरेत् ॥ २२ ॥

स्नेहिकधूमवर्तिमाह—वसेत्यादि । मधूच्छिष्टं सिक्थकं,
वरौषधैरिति मधुरकविशेषणं, मधुरकाणि जीवनीयानि जीवक-
र्षभकादीनि । युक्तियुक्तैरित्यनेन तथा वसादिग्रहणं कर्तव्यं,
यथा वर्तिः कर्तुं पार्यत इति दर्शयति । वर्तिकरणं च पूर्ववत् ।
स्नेहिकी स्नेहनकारिका ॥ २२ ॥

श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला ।

गन्धाश्चाऽगुरुपत्राद्या धूमः शीर्षविरेचनम् ॥ २३ ॥

गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्द्धावभेदकौ ।
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः ॥ २४ ॥
दन्तदौर्वल्यमास्त्रावः श्रोत्रघ्राणाक्षिदोषजः ।
पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः ॥ २५ ॥
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे ।
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्यं गलगुण्डशुपजिह्विका ॥ २६ ॥
खालित्यं पिञ्जरत्वं च केशानां पतनं तथा ।
क्षवथूश्चातितन्द्रा च बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता ॥ २७ ॥
धूमपानात्प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम् ।
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च ॥ २८ ॥
न च वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्ध्वजत्रुजाः ।
धूमवक्त्रकपानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः ॥ २९ ॥

वैरेचनिकधूमपानवर्तिं दर्शयति—श्वेतेत्यादि । श्वेताऽपरा-
जिता, गन्धाः सुगन्धद्रव्याणि, तेषां विशेषणमगुरुपत्राद्याः,
अगुरु च पत्राद्याश्च अगुरुपत्राद्याः । अगुरुपत्राद्याश्च ज्वरे
वक्ष्यमाणाः “अगुरुकुष्ठतगरपत्र” इत्यादिगणा मन्तव्याः ।
अगुर्वाद्या इति न कृतं, कुष्ठतगरयोरतितीक्ष्णत्वेन मस्तुङ्गक-
सावभयात्परिहारार्थम् । वक्ष्यति च त्रिमर्षये “धूमवर्तिं
पिवेद्गन्धैरकुष्ठतगरैस्तथा । शालाक्येऽप्युक्तं “नतकुष्ठे साव-
यतो धूमवर्तिप्रयोजिते । मस्तुङ्गं विशेषेण तस्मात्तेनैव
योजयेत्” । सुश्रुतेऽप्युक्तं “एलादिना तरगकुष्ठवर्ज्येन” इति
धूमपाने गुणान् दर्शयति—गौरवमित्यादि । शिरोरुहाः केशाः;
कपालाश्च शिरस एव, बलिनोऽपीति बलवत्कारणा इत्यर्थः ।
ऊर्ध्वजत्रुजत्वेनैव शिरोगता अपि लब्धास्ते पुनरभिधीयन्ते
विशेषविधानार्थम् ॥ २३-२९ ॥

प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः संपरिकीर्तिताः ।

वातश्लेष्मसमुत्केशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते ॥ ३० ॥

स्नात्वा भुक्त्वा खमुल्लिख्य क्षुत्वा दन्ताग्निघृष्य च ।

नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमको भवेत् ॥ ३१ ॥

तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्ध्वजत्रुजाः ।

रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिखयस्त्रयः ॥ ३२ ॥

धूमपानकालं दर्शयति—प्रयोगेत्यादि । प्रयोगपाने प्रा-
योगिकधूमपाने एतेऽष्टौ कालाः । स्नेहिकपाने तु वातवृद्ध्यु-
पलक्षितः कालो वैरेचनिकपाने तु श्लेष्मवृद्ध्युपलक्षितो म-
न्तव्यः । प्रायोगिक एव प्रायः स्वस्थवृत्ताधिकारे, तेन तत्काल
एव कण्ठरवेणाभिधीयते । यदि वा प्रयोगपाने सततपाने स्व-
स्थाधिकार इति यावत् । तेन धूमत्रयस्याप्येते काला भवन्ति ।
वातकफात्मशब्देन वातात्मानः कफात्मानो वातकफात्मानश्च
गृह्यन्ते । पेयाः स्युरित्यादावापानाधूमाभ्यवहारमोक्षाः । एकै-
कस्मिन् स्नानादिधूमपानकाले, त्रिरिति आवृत्तित्रयं कर्तव्याः
ते चावृत्तित्रयेऽपि त्रिधा त्रिधा कर्तव्याः । एकैकस्मिन् धूम-

१ धूमरक्तकपालसेति पाठः.

पानकाले नवधूमाभ्यवहारमोक्षाः कर्तव्याः । त्रींस्त्रीनभ्यव-
हारान् कृत्वा विश्रामोऽन्तरा कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ३०-३२ ॥
परं द्विकालपायी स्यादहः कालेषु बुद्धिमान् ।
प्रयोगे स्नेहिके त्वेकं वैरेच्यं त्रिचतुः पिबेत् ॥ ३३ ॥
हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः ।
यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ॥ ३४ ॥
बाधिर्यमाध्यमूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।
अकाले चातिपीतस्य धूमः कुर्यादुपद्रवान् ॥ ३५ ॥

अष्टसु कालेष्वेकस्मिन्नेकस्मिन् दिवसे यस्मिन् धूमे यावान्
यावान् पानकालनियमस्तं दर्शयति—परमित्यादि । कालेषु
ज्ञानादिकालेषु । प्रयोगे प्रायोगिकधूमे । स्नेहिके त्वेकमिति
स्नेहिकधूमे एकमेव कालं व्याप्य धूमं पिबेदिति योज्यम् । त्रि-
चतुरिति वैरेच्ये दोषवलापेक्षो विकल्पः ॥ ३३-३५ ॥

तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ।
स्नेहिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ॥ ३६ ॥
शीतं तु रक्तपित्ते स्याच्छ्लेष्मपित्ते विरूक्षणम् ।
परंत्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगर्हितः ॥ ३७ ॥

तत्रेत्यादि । धूमज इत्यधिकप्रयुक्तधूमकृते यदि वायुः
पित्तानुगो वृद्धस्तदा नावनाञ्जनतर्पणं स्नेहिकं स्नेहकृतं कर्तव्यं,
शीतं शीतकृतं कर्तव्यं नावनाद्येव, विरूक्षणमपि नावना-
द्येव ॥ ३६-३७ ॥

न विरिक्तः पिबेद्धूमं न कृते वस्तिकर्मणि ।
न रक्ती न विषेणातौ न शोचन्न च गर्भिणी ॥ ३८ ॥
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ।
न मूर्च्छाभ्रमवृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षते ॥ ३९ ॥
न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च माक्षिकम् ।
धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रुक्षः क्रुद्ध एव च ॥ ४० ॥
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ।
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ॥ ४१ ॥
एषु धूममकालेषु मोहात्पिबति यो नरः ।
रोगास्तस्य प्रवर्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥ ४२ ॥

न विरिक्त इत्यादौ प्रतिनिषिद्धं नकारकरणं निषेधगौरवद-
र्शनार्थम् । धूमं न भुक्त्वेति पुनर्धूमग्रहणं दध्ना भुक्तवतो वि-
शेषप्रतिषेधार्थम् ॥ ३८-४२ ॥

धूमयोग्यः पिबेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ।
घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणपो वमेत् ॥ ४३ ॥
आस्येन धूमकवलान् पिबन् घ्राणेन नोद्वमेत् ।
प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी ॥ ४४ ॥

धूमयोग्य इत्यादौ घ्राणेनेति छेदः । प्रतिलोमं गत आ-
स्यपीतो घ्राणं गत इत्यर्थः । हिंसाद्वयं च हेतौ । तेनाय-
मर्थः यस्मात्प्रतिलोमं विमार्गं गतो धूमस्तस्माच्चक्षुषी हिं-
स्यात् । यस्माद्विंस्यात्तस्माद्घ्राणेन नोद्वमेदिति ॥ ४३-४४ ॥

ऋज्वक्त्रचक्षुस्तच्चेताः सूपविष्टस्त्रिपर्ययम् ।

पिबेच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्मवान् ॥ ४५ ॥

सम्यगुपविष्टः सूपविष्टः । त्रिपर्ययमिति तु यद्यपि पूर्वमेवो-
क्तम् आपानास्त्रय इत्येतेन, तथापि त्रिपर्ययमिति धूमपानप-
र्यन्तम् ऋज्वक्त्रचक्षुरादि कर्तव्यं नोपक्रममात्र एवेति पुनर-
भिधानेन दर्शयति । नासिकयापि रन्ध्रैकच्छिद्रं पिधाय पिबेन्न
पुनर्नासिकयैव पिबेदिति नियमः ॥ ४५ ॥

चतुर्विंशतिकं नेत्रं स्वाङ्गुलैः स्याद्विरेचने ।

द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्धमिष्यते ॥ ४६ ॥

ऋजुस्त्रिकोषाफलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ।

वस्तिनेत्रसमं द्रव्यं धूमनेत्रे प्रशस्यते ॥ ४७ ॥

नेत्रं नलिका चतुर्विंशतिकं चतुर्विंशत्यङ्गुलम्, अध्यर्धं
सार्धमित्यर्थः । इह वैरेचनिकनेत्रमेव चतुर्विंशत्यङ्गुलं सार्धं
सत्षट्त्रिंशदङ्गुलप्रमाणं, प्रायोगिकधूमपाने तत्तु जतूकर्णप्रत्य-
याद्वोद्धव्यम् । यदाह “सार्द्धरूपं शयुतः पूर्णो हस्तः प्रायोगि-
कादिषु” इति । त्रिकोषाफलितमिति पर्वभिर्भिन्नैः सम-
न्वितम् ॥ ४६-४७ ॥

दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतः ।

नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ॥ ४८ ॥

यदा चोरेश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ।

कफश्च तनुतां प्राप्तः सुपीतं धूममादिशेत् ॥ ४९ ॥

अविशुद्धः खरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ।

स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ॥ ५० ॥

तालु मूर्धा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ।

तृष्यते मुह्यते जंतू रक्तं च स्रवतेऽधिकम् ॥ ५१ ॥

शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ।

इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते ॥ ५२ ॥

यथामिहितनलिकया पाने गुणं दर्शयति—दूरादित्यादि ।
केचिद्धूमसम्यक्पानादिलक्षणं ग्रन्थं पठन्ति । तत्र चोरश्चे-
त्यादि सम्यग्धूमपानलक्षणम् । अविशुद्ध इत्याद्ययोगलक्षणम् ।
ताल्वित्याद्यतियोगलक्षणम् । धूममिति षष्ठ्यर्थे द्वितीया । यदि
वा धूमस्येति पाठः ॥ ४८-५२ ॥

वर्षे वर्षेऽणुतैलं च कालेषु त्रिषु ना चरेत् ।

प्रावृट्शरद्वसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ॥ ५३ ॥

नस्तःकर्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ।

न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥ ५४ ॥

न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।

न च केशाः प्रमुच्यन्ते वर्धन्ते च विशेषतः ॥ ५५ ॥

१ च उरश्च इति पदच्छेदः. २ ना नरो वर्षे वर्षे प्रतिवर्षं
नभस्तले गतमेघे सति त्रिषु प्रावृट्शरद्वसन्तेषु कालेषु अणुतै-
लमाचरेत्, नस्तःकर्मणा प्रयुजीतेत्यर्थः ।

मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दितं हनुसंग्रहः ।
पीनसार्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ॥ ५६ ॥
शिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ।
नावनप्रीणिता चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥ ५७ ॥
मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ।
सर्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥ ५८ ॥
न चास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्ध्वजन्तुजाः ।
जीर्यतश्चोत्तमाङ्गेषु जरा न लभते बलम् ॥ ५९ ॥

धूमनस्योर्नासाद्वारसामान्याद्धूममनु नयं ब्रूते—वर्ष इत्यादि । अणूनां स्रोतसां हितमित्यणुतैलं, तच्चाग्रे वक्ष्यमाणम् । शिरःकपालानामेव शिराः सन्धयः स्नायुकण्डराश्च । उत्तमाङ्गेष्विति बहुवचनं शिरसोऽभ्यर्हितत्वात् । यदि वा जरा वलीपलितादिलक्षणा या सा उत्तमा प्रकर्षप्राप्ताऽङ्गेषु मस्तकादिषु निषिध्यते ॥ ५३-५९ ॥

चन्दनागुरुणी पत्रं दार्वीत्वक् मधुकं बलाम् ।
प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलां विडङ्गं विल्वमुत्पलम् ॥ ६० ॥
हीवेरमभयां वन्यं त्वङ्मुस्तं शारिवां स्थिराम् ।
जीवन्तीं पृश्निपर्णीं च सुरदारु शतावरीम् ॥ ६१ ॥
हरेणुं बृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशरम् ।
विपाचयेच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्भसि ॥ ६२ ॥
तैलाद्दशगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ।
तेन तैलं कषायेण दशकृत्वो विपाचयेत् ॥ ६३ ॥
अथास्य दशमे पाके समांशं छागलं पयः ।
दद्यादेषोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ॥ ६४ ॥
तस्य मात्रां प्रयुञ्जीत तैलस्यार्धपलोन्मिताम् ।
स्निग्धस्निग्धोत्तमाङ्गस्य पिचुना नावनैस्त्रिभिः ॥ ६५ ॥
ज्यहात् ज्यहाच्च सप्ताहमेतत्कर्म समाचरेत् ।
निवातोष्णसमाचारो हिताशी नियतेन्द्रियः ॥ ६६ ॥
तैलमेतद्विदोषघ्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम् ।
प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तान्श्रुते गुणान् ॥ ६७ ॥

चन्दनेत्यादौ दार्व्यास्त्वक् दार्वीत्वक् । जीवन्ती सुवर्णनाला खनामप्रसिद्धा, सुरभी शूकशिम्बा, पद्मस्य केशरं पद्मकेशरम्, । माहेन्द्र आन्तरिक्षे । शतगुणे तैलादिति योज्यम् । दशगुणमित्येतदपि तैलादिति योजनीयम् । अत्र तु काथ्यभेषजं तावन्मानं प्राह्यं यावत्काथार्थोपपत्तिं पानीयं भेषजचतुर्गुणं भवति । “काथ्याच्चतुर्गुणं वारि” इत्यस्या अवाधितत्वात् । न तु भेषजाच्छतगुणेऽभसीत्येवं व्याख्येयम् । यदाह जटुकर्णः—“पक्त्वाथाम्बुशतप्रस्थे दशभागस्थितेन तु । तैलप्रस्थं पचेत्तेन छागक्षीरेण संयुतम्” इति । यदि वा, तैलप्रमाणानुमानेनैव “स्नेहाच्चतुर्गुणं काथ्यम्” इति परिभाषया काथ्यद्रव्यपरिमाणं व्यवस्थापनीयम् । पिचुनेति तूलकपिण्डिकया, नावनैस्त्रिभिर्वारत्रयेणेत्यर्थः । ज्यहाज्यहादिति एकैकं दिनमन्त-

रीकृत्य, सप्ताहमित्यन्तरितदिनानि वर्जयित्वा तेनैकैकस्मिन् कृतौ त्रयोदशाहं नस्यप्रयोगः समाप्यते ॥ ६०-६७ ॥
आपोथिताग्रं द्वौ कालौ कषायं कटुतिक्तकम् ।
भक्षयेद्वन्तपचनं दन्तमांसान्यवाधयन् ॥ ६८ ॥
निहन्ति गन्धं वैरस्यं जिह्वादन्तास्यजं मलम् ।
निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम् ॥ ६९ ॥
सुवर्णरूप्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च ।
जिह्वानिलैखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनृज्जुनि च ॥ ७० ॥
जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च ।
सौगन्धं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिलिखेत् ॥ ७१ ॥
करञ्जकरवीरार्कमालतीककुभासनाः ।
शस्यन्ते दन्तपचने ये चाप्येवंविधा द्रुमाः ॥ ७२ ॥
धार्याण्यास्येन वैशद्यरुचिसौगन्ध्यमिच्छता ।
जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥ ७३ ॥
कक्कोलस्य फलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभं तथा ।
तथा कर्पूरनिर्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च ॥ ७४ ॥

स्थानप्रत्यासत्त्या दन्तकाष्ठगुणान्दर्शयति,—आपोथितेत्यादि । द्विकालं सायं प्रातरिति । दन्तान् पुनातीति दन्तपचनं दन्तकाष्ठम् । निष्कृष्य मलमिति संबन्धः । ककुभोऽर्जुनः, एवंविधा एव रसा इत्यर्थः । कटुकं लताकस्तूरी, यद्यपि लवङ्गस्य वृन्तमभिप्रेतं तथापि बहूनां फलस्य ग्राह्यत्वात् छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन सामान्येन फलमित्युक्तम् ॥ ६८-७४ ॥
हन्वोर्वलं स्वरबलं वदनोपचयः परः ।
स्यात्परं च रसज्ञानमन्त्रे च रुचिरुत्तमा ॥ ७५ ॥
न चास्य कण्ठशोषः स्यान्नोष्ठयोः स्फुटनाञ्जयम् ।
न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च ॥ ७६ ॥
न शूलयन्ते न चाम्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।
परानपि खरान् भक्ष्यान् तैलगण्डूषधारणात् ॥ ७७ ॥
नित्यं स्नेहार्द्रशिरसः शिरःशूलं न जायते ।
न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च ॥ ७८ ॥
बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्द्धते ।
दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च ॥ ७९ ॥
इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग्भवति चामलम् ।
निद्रालाभः सुखं च स्यान्मूर्ध्नि तैलनिषेवणात् ॥ ८० ॥
न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसंग्रहः ।
नोच्चैः श्रुतिर्न वाधिर्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ ८१ ॥
स्नेहाभ्यङ्गाद्यथा कुम्भश्चर्म स्नेहविमर्दनात् ।
भवत्युपाङ्गादक्षश्च दृढः क्लेशसहो यथा ॥ ८२ ॥
तथा शरीरमभ्यङ्गाद्दृढं सुत्वक् च जायते ।
प्रशान्तमारुताबाधं क्लेशव्यायामसंसहम् ॥ ८३ ॥
स्पर्शनेऽभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रितम् ।
त्वच्यश्च परमोऽभ्यङ्गस्तस्मात्तं शीलयेन्नरः ॥ ८४ ॥

न चाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः ।
विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्मणि वा क्वचित् ॥ ८५ ॥

हन्वोरित्यादि स्नेहगण्डूषगुणः । नित्यमित्यादि निषेवणादि-
त्यन्तं शिरस्तैलगुणः । मूर्ध्नितैलनिषेवणादित्युक्तेऽपि स्नेहार्द्र-
शिरस इति यत्करोति, तेन, यावता तैलेनार्द्रशिरः स्यात्ताव-
न्मूर्ध्नितैलं सेव्यमिति दर्शयति । स्नेहाभ्यङ्गादित्यादि उपाङ्गस्नेह-
दानम् । अक्षो रथस्य चक्रनिबन्धनकाष्ठम् । बहुदृष्टान्त-
करणं तु कस्यचित्किञ्चित्प्रसिद्धं भविष्यति । न हि सर्वं सर्वत्र
प्रसिद्धमित्यभिप्रायेण यदि वा स्नेहस्य नानाकार्यशक्त्युपदर्शना-
र्थम् । स्पर्शनेन्द्रिये वायुरधिकः । वैद्यकदर्शने पाञ्चभौतिकला-
दिन्द्रियस्येत्यर्थः । “लच्यश्च परमोऽभ्यङ्ग” इति चकाराद्वात-
हितश्च लच्यश्च, एतेनाश्रितवाताधिकस्पर्शनेन्द्रियस्य आश्र-
यस्य च लचो हित इत्युक्तं भवति । बलेन संपाद्यं कर्म
बलकर्मं गुरुभारहरणादि ॥ ७५-८५ ॥

सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः ।
भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वान्नरोऽल्पजर एव च ॥ ८६ ॥
खरत्वं स्तब्धतांरौक्ष्यं श्रमः सुप्तिश्च पादयोः ।
सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवणात् ॥ ८७ ॥
जायते सौकुमार्यं च बलं स्थैर्यं च पादयोः ।
दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्चोपशाम्यति ॥ ८८ ॥
न तस्य गृध्रसी वाताः पादयोः स्फुटनं न च ।
न शिरास्त्रायुसंकोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥ ८९ ॥

खरत्वमित्यादि पादाभ्यङ्गगुणः । प्रथमं पादयोरिति पदं
खरत्वादिविशेषणार्थम् । द्वितीयं तु बलादेः कालान्तरोत्पाद-
सूचनार्थम् । तृतीयं तु स्फुटनविशेषणार्थम् । चतुर्थं तु शिरा-
स्त्रायुविशेषणार्थम् । शिष्टन्तु पादाभ्यङ्गेनेति पदं दूरान्तरितस्य
पादाभ्यङ्गस्य स्मरणार्थम् ॥ ८६-८९ ॥

दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्डूमलमरोचकम् ।
स्वेदबीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥ ९० ॥
पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम् ।
शरीरबलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥ ९१ ॥

अभ्यङ्गपूर्वकलादुद्वर्तनस्य तमनुपरिमार्जनमुद्वर्तनं ब्रूते
दौर्गन्ध्यमित्यादि । स्वेदेन बीभत्सता स्वेदबीभत्सता ।
शरीरस्य बलेन सन्धानं योजनं करोतीत्यर्थः ॥ ९०-९१ ॥

काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥ ९२ ॥
वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवणम् ॥ ९३ ॥

१ शुष्कतेति पाठः ।

२ पवित्रं वृष्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।

सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं काममोजस्करं परम् ॥ इति पाठः । New Delhi, 1953. १ इति विप्रवासायोरित्यमरः । विप्रः सच सप्तविधः—अति-
वृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शूलभाः शूकाः । स्वचक्रं परचक्रं च षडेता ई-

धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्यसनसूदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥ ९४ ॥
मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकविनाशनम् ।
पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्षणशः ॥ ९५ ॥
पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचिरूपविराजनम् ।
केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं संप्रसादनम् ॥ ९६ ॥
चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनापहम् ।
बल्यं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ ९७ ॥
ईतेः प्रशमनं बल्यं गुप्त्यावरणशंकरम् ।
धर्मानिलरजोऽम्बुघ्नं छत्रधारणमुच्यते ॥ ९८ ॥
स्खलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणां च निषूदनम् ।
अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ ९९ ॥

श्रीमदिति शोभायुक्तम्, परिषदि शस्तं पारिषदं, शस्तं
मङ्गल्यम् । व्यसनं सर्पपिशाचाद्यभिघातः । रत्नैवदाभरणानि,
रत्नं तु विशुद्धमाणिक्यहीरकमुक्ताफलसुवर्णादि । शौचाधानं
पानीयेन मृदा च । अभीक्षणशः पुनः पुनः । शौचमिति
शुचिताकारकम् । कल्पनं छेदनम् । संप्रसादनं मंडनम् ।
एतच्च यथायोग्यतया योजनीयम् । केशानां प्रसाधनं सम्यग्ब-
न्धनादि । श्मश्रूणां कल्पनमेव । नखस्य तु कल्पनमलक्तका-
दिदानेन प्रसाधनं च । आदिग्रहणेन नासारोमकल्पनादि गृ-
ह्यते । पादयोरिति स्पर्शनहितमित्यनेन च संबध्यते । पादत्रं
पादघ्नी पादुकामिति यावत् । अत्र च वृष्यत्वचक्षुष्यत्वे प्रभा-
वात् । यदि वा पादसंबद्धनेत्रपोषिकानाडीप्रत्यवायहरणाच्च-
क्षुष्यम् । ईती रोगादिदुर्दैवम् । गुप्तिः पिशाचादिभ्यो रक्षा ।
शंकरं कल्याणकरम् । अवष्टम्भनं बलप्रदम् । भयघ्नं सर्पा-
दिभ्यः ॥ ९२-९९ ॥

नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी यथा ।

स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ १०० ॥

संप्रत्यनुक्तस्वस्थविध्युपसंहारार्थं तथोपदिष्टस्यावधानेन कर-
णार्थमाह—नगरीत्यादि ।—कृत्येषु करणीयेषु उक्तेष्वनुक्तेषु
च । नगरदृष्टान्तेनान्तरप्रत्यवायहेतुविघातकारिणि कृत्ये-
ऽवधानं दर्शयति । रथदृष्टान्तेन च बाह्यस्पर्शादिपरिहारके कृ-
त्येऽवधानं दर्शयति । नगरोच्छेदे ह्यन्तरो दुष्टजनसंबन्ध एव
हेतुः प्रायो भवति, रथभङ्गे तु बाह्यश्वभ्रविषमपतना-
दिश्च ॥ १०० ॥

भवति चात्र ।

वृत्त्युपायान्निषेवेत ये स्युर्धर्माविरोधिनः ।

शममध्ययनं चैव सुखमेवं समश्नुते ॥ १०१ ॥

प्रधानभूतां शरीरप्रत्यवेक्षां कृत्वा स्वस्थेन सता यदन्यच्च

१ ई इति विप्रवासायोरित्यमरः । विप्रः सच सप्तविधः—अति-
वृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शूलभाः शूकाः । स्वचक्रं परचक्रं च षडेता ई-

कर्तव्यं तदाह—वृत्त्युपायानित्यादि । वृत्तिवर्तनं, तस्यो-
पायाः कृष्यादयो धनैषणायां तिसैषणीये वाच्याः । शमः
शान्तिः अध्ययनं वेदाध्ययनं निषेवेतेति संबन्धः । एवं सति
सुखं समश्नुते प्राप्नोति । एतेन कृष्यादिभ्योऽर्थः शान्त्यध्यय-
नाभ्यां धर्मः, अर्थधर्माभ्यां च सुखलक्षणः काम इति त्रिवर्गा-
नुष्ठानं दर्शितं भवति ॥ १०१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मात्रा द्रव्याणि मात्रांश्च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।
द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासो येषां येषां च शस्यते १०२
अञ्जनं धूमवर्तिश्च त्रिविधा वर्तिकल्पना ।

धूमपानगुणाः कालाः पानमानं च यस्य यत् ॥ १०३ ॥
व्यापत्तिचिह्नं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः ।

पेयो यथा यन्मयं च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥ १०४ ॥
नस्तः कर्मगुणा नस्तः कार्यं यच्च यथा यदा ।

भक्षयेदन्तपवनं यथा यद्यद्गुणं च यत् ॥ १०५ ॥

यदर्थं यानि चास्येन धार्याणि कवलग्रहे ।

तैलस्य ये गुणा दृष्टाः शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥ १०६ ॥

कर्णतैले तथाभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गेऽगमार्जने ।

स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्ध्ये रत्नधारणे ॥ १०७ ॥

शौचे संहरणे लोम्नां पादत्रच्छत्रधारणे ।

गुणा मात्राशितीयेऽस्मिस्तथोक्ता दण्डधारणे ॥ १०८ ॥

इत्यग्निवेशकृततत्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

मात्रेत्यादि ।—अध्यायार्थसंग्रहः, मात्रोक्ता “यावच्चस्या-
शनम्” इत्यादिना । तथा द्रव्याणि “तत्र शाली” इत्यादिना
मात्रां चाश्रित्य गुरुलाघवमिति “प्रकृतिलघून्यपि मात्रामेवा-
पेक्षन्ते” इत्येवं प्रकारेणोक्तम् । पानस्य मानं पानमानम्
“आपानास्त्रिस्त्रयः” इत्यादि । नस्तः कार्यं यदिति “अ-
णुतैलं”, यथेति “पिचुना” इत्यादि । यदेति “प्रावृद् शरद्”
इत्यादि । शेषं सुगमम् ॥ १०२-१०८ ॥

इति मात्राशितीयः पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातस्तस्याशितीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

तस्याशितीयाद्यादाहाराद्वर्णं वर्णश्च वर्धते ।

तस्यर्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥ ३ ॥

मात्राशितीये मात्रावदाहारस्य बलादिहेतुत्वं प्रतिपादितं,
तच्च ऋतुसात्म्यापेक्षकृतस्याहारस्य भवति; तेन, ऋतुप्रविभा-
गपूर्वकमृतुसात्म्याभिधायकं तस्याशितीयं ब्रूते । अशिती-

यादित्यशितपीतलीढजग्धात्, वर्णश्चेति चकारेण पूर्वाध्यायो-
क्तसुखायुषी अपि गृह्येते । यदि वा बलवर्णाभ्यामेव नान्त-
रीयं कृत्स्नं धातुसाम्यकार्यं सुखादि गृह्यते । विदितमित्यनेन
सम्यक् ज्ञानपूर्वकमृतुसात्म्यानुष्ठानं दर्शयति । चेष्टाग्रहणेन
व्यवायव्यायामाभ्यङ्गादीनां ग्रहणम् । चेष्टाहारव्यपाश्रयं चेष्टा-
हारगोचरम् ॥ १—३ ॥

इह खलु संवत्सरं षडङ्गमृतुविभागेन विद्यात् ।
तत्रादित्यस्योदगयनमादानं च त्रीनृतून् शिशिरादीन्
ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्, वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तान्
दक्षिणायनं विसर्गं च ॥ ४ ॥

ऋतुज्ञानमन्तरर्तुसात्म्यज्ञानं न संभवतीत्युक्तानामुपयुक्त-
रूपज्ञानार्थमाह—इहेत्यादि । ऋतुप्रतिपादनप्रस्तावे संव-
त्सरं विद्यादिति संवत्सरप्रतिपादनमृतुनामेव मिलितानां संव-
त्सरप्रतिपादनार्थम् । मेलकश्च बुद्ध्या व्यवहियते न तु परमार्थत
ऋतूनां मेलकोऽस्ति । ऋतूनां संवत्सरात्मकत्वं पुनः पुनस्त
एवर्तवः परावर्तन्त इति ज्ञानार्थमवश्यं प्रतिपादनीयम् । इ-
हेतीह प्रकरणे षडङ्गं विद्यादित्यन्यत्र तु रोगभिषग्जितीयादौ
तत्तत्कार्यवशादन्यथापि । उक्तं च—“शीतोष्णवर्षलक्षणः
कालः” इति । षडङ्गमिति समाहारे द्विगुः, ऋतुव्यतिरेकेण सं-
वत्सरस्याविद्यमानत्वात् । यदि वा समुदायिभ्योऽन्यः समु-
दाय इत्याश्रित्य बहुव्रीहिः कार्यः । तत्रेति ऋतुविभागकथने,
उदगुत्तरां दिशं प्रति अयनं गमनम् । आददाति क्षपयति
पृथिव्याः सौम्यांशं प्राणिनां च बलमित्यादानम् । त्रीन् शिशि-
रादीनित्यनेनैव लब्धेऽपि ग्रीष्मान्तत्वे ग्रीष्मान्तानिति शिशि-
रस्यादिरिति विग्रहस्य तथाऽऽदिशब्दस्य प्रकारवाचितायाः
प्रतिषेधार्थम् । एवं हेमन्तान्तानिति व्याख्येयम् । दक्षिणः
दिशं प्रति अयनं दक्षिणायनं, विसृजति जनयत्याप्यमंशं
प्राणिनां च बलमिति विसर्गः । संज्ञाप्रणयनं च व्यवहारार्थं,
निरुक्तिप्रतीयमानार्थप्रतिपादनार्थं च ॥ ४ ॥

विसर्गे पुनर्वायवो नातिरुक्षाः प्रवान्तीतरे पुन-
रादाने, सोमश्चाव्याहतबलः शिशिराभिर्भामिरापू-
रयन् जगदाप्याययति शश्वदतो विसर्गः सौम्यः
आदानं पुनराग्नेयं तावेतावर्कवायू सोमश्च काल-
स्वभावमार्गपरिगृहीताः कालर्तुरसदोषदेहबलनि-
वृत्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते ॥ ५ ॥

विसर्गधर्मं निर्दिशति विसर्गे—पुनरित्यादि । यद्यपि चा-
दानमादौ पठितं तथापि प्रतिलोमतन्त्रयुक्त्याऽऽदौ विसर्गगु-
णकथनं, यदि वा प्रथममादानस्योत्तरायणरूपस्य प्रशस्तत्वादग्ने-
ऽभिधानम्, इह तु विसर्गस्य बलजनकत्वेनाभिप्रेतत्वादग्ने-
ऽभिधानम् । नातिरुक्षा इति सौम्यविसर्गकालसंबन्धे म-
न्दीकृतौरुक्षाः प्रवान्तीति । इतरे पुनरादान इति—अप्रशा-
न्तातिरुक्षाश्चाग्नेयादानसंबन्धाहितरुक्षत्वात् । सोमश्चेत्यादि प्र-
कृतेन विसर्गेण संबध्यते, अव्याहतबल इति कालमार्गमेघवा-

१ तस्यर्तुसात्म्यमित्यत्र यस्येति पाठो नातिसमीचीनः ।

तादिभिस्तदा सूर्यस्य सोमपरिपन्थिनो हतबलत्वात् । शिशिराभिः शीताभिः, शश्वदिति छेदः, सौम्यः सोमगुणप्रधानः, आग्नेयमग्निगुणप्रधानमप्रतिहतबलत्वेनेत्यर्थः । नन्वेतावतै-
वादित्यचन्द्रवातानां बलवत्त्वमवलवत्त्वं च कथं भवतीत्याह—
तावेतावित्यादि ।—कालो देवतारूपः, स च नित्यरूपोऽपि
प्राणिनामदृष्टेन नानारूपेण गृहीतः सन् कदाचित् सूर्यबल-
वायुबलसोमबलादीन् करोति । स्वभावः सूर्यस्य सौम्यांशक्ष-
यकर्तृत्वादिवार्योर्विरूक्षणादिः सोमस्याप्यायनादिः, मार्गो-
दक्षिण उत्तरश्च, तत्र दक्षिणः कर्कटादयो धनुरन्ताः, मक-
रादिस्ततः । एते च कालस्वभावमार्गपरिग्रहा यथासंभवं
बोद्धव्याः । न हि सोमे मार्गपरिग्रहः कंचिद्विशेषमावहति ।
वायोश्च मार्गपरिग्रह एव नास्ति । परिगृहीताः संबद्धाः, काल-
कर्त्वादीनां निर्वृत्तिप्रत्ययभूता निष्पत्तिकारणभूताः, उपदि-
श्यन्ते आचार्यैरिति शेषः । कालः संवत्सरोऽयनद्वयं च, ऋ-
तवः शिशिरादयः, देहस्य बलं देहबलम् । अन्ये तु ब्रुवते—
संवत्सरस्यायनद्वयस्य च ऋतुमेलकरूपत्वादतुग्रहणेनैव ग्रहणं
लब्धं, कालग्रहणमृतुविशेषणं, तेन कालरूप ऋतुरिति
स्त्रीणामेवार्तवदर्शनं यदतुस्तद्व्यावर्त्यते । प्रत्ययभूता इत्यत्र
भूतशब्द उपमाने । केचिद्व्याख्यानयन्ति—अर्कवायु इत्येक-
तया पठित्वा सोमश्चेति यत्पृथक् पठति, तेनार्कवाय्वोर्मिलि-
तयोरादानं प्रति कारणत्वं, विसर्गं प्रति पृथगेव सोमस्य
कारणत्वमिति दर्शयति । एवंवलहरणवलकरणादिष्वपि बोद्ध-
व्यम् ॥ ५ ॥

तत्र रविर्भाभिराददानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्र-
रूक्षाभ्योपशोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेष्चतुषु य-
थाक्रमं रौक्ष्यमुत्पादयन्तो रूक्षात्रसान् तित्तकषायक-
टुकांश्चाभिवर्धयन्तो नृणां दौर्बल्यमावहन्ति ॥ ६ ॥

तत्रेत्यादि । आददान इत्युच्छोषयन्, जगतः स्थावर-
जङ्गमस्य, स्नेहं सारं सौम्यभागमित्यर्थः । न केवलं रविः,
वायवश्च शोषयन्तः स्नेहमिति संबन्धः, तीव्राश्च रूक्षाश्च ती-
व्ररूक्षाः, यदि वा तीव्रं रौक्ष्यं येषां ते तीव्ररौक्ष्याः एतच्चादाने
तीव्रेण रविणा संबन्धाद्वायोर्भवति योगवाहिलाद्वायोः । उक्तं
हि—“योगवाही परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत्” इत्यादि ।
यथाक्रममिति शिशिरे रौक्ष्यं अल्पं, तित्तं रसमल्पं च दौर्बल्यं
तथा वसन्ते मध्यं रौक्ष्यं, कषायं रसं, मध्यं दौर्बल्यं, तथा
ग्रीष्मे प्रकृष्टं रौक्ष्यं, कटुकं रसं, महच्च दौर्बल्यं दर्शयति ।
यद्यपि च कषायो रसो रूक्षतमः कटुकश्च रूक्षतरः, यदुक्तं
“रौक्षात्कषायो रूक्षाणां प्रवरो मध्यमः कटुः” इत्यादि । रौ-
क्ष्यप्रकर्षश्च ग्रीष्मे, मध्यमबलं च रौक्ष्यं वसन्ते, तथापि वा-
य्वग्निगुणबाहुल्यात्कटुकस्य वाय्वग्निगुणबहुले ग्रीष्मकालएवो-
त्पत्तिः । पवनपृथिव्युत्कर्षवति तु वसन्ते च पवनपृथिव्युत्कर्-
षजन्यस्य कषायस्योत्पत्तिः । यदुक्तं “वाय्वग्निगुणभूयि-
ष्टत्वात्कटुकः, पवनपृथिव्यतिरेकात्कषायः” इति । पृथिव्या-

द्युत्कर्षश्च कालविशेषप्रभावकृतः कार्यदर्शनादुन्नेयः । अभि-
वर्धयन्त इति वचनाद् यथास्वकाले तित्तादीनां अतिवृद्धिः
सूच्यते, तेन न तदेकरसत्वम् । अत्र च कमवद्रौक्ष्योत्पत्ति-
त्वाद्युत्पत्ती अपि दौर्बल्योत्पत्तौ कारणं, यत् रौक्ष्यमुत्पाद-
यन्त इति तित्तकषायकटुकानभिवर्धयन्त इति च हेतुगर्भ-
विशेषणद्वयं कृत्वा दौर्बल्यमावहन्तीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

वर्षाशरद्धेमन्तेष्वृतुषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्के का-
लमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रतापे, शशिनि चाव्याह-
तबले माहेन्द्रसलिलप्रशान्तसन्तापे जगत्यरूक्षा
रसाः प्रवर्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमं तत्र बल-
मुपचीयते नृणामिति ॥ ७ ॥

वर्षेत्यादि । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्तौ, दक्षिणाभिमुखे
दक्षिणाशां गन्तुमुद्यत एवाके, तेन विषुवोभयोपलक्षितमध्य-
देशादुत्तरेण वर्तमानोऽपि रविर्यदैव दक्षिणाशां गन्तुमुद्यतो
भवति तदैव क्षीयमाणबलो भवति, उत्तराशागमनप्रकर्षाहि-
तबलप्रकर्षतया तु स्तोकस्तोकक्रमापचीयमानबलोऽपि तथा
दुर्वलो न लक्ष्यते । एवमुत्तरायणेऽपि व्याख्येयम् । कालः
पूर्वं व्याख्यातः, मार्ग इह दक्षिणाभिमुखः, मेघस्य वातो
मेघवातः, वर्षणं वर्षः, एतैरभिहतप्रतापेऽर्के इति संबन्धः ।
वातस्त्वह मेघसंबन्धाहितशैत्योऽर्केतापपरिपन्थी भवति, श-
शिनोऽव्याहतबलत्वं सूर्यस्य परिपन्थिनोऽभिहतप्रतापत्वादनु-
गुणमेघवातवर्षणयोगाच्च । जगति स्थावरजङ्गमे । अत्र च
पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः सलिलाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवण इत्युक्तं,
तत्कथं सौम्ये विसर्गे तयोश्चाग्नेययोः उत्पाद इति न वाच्यम् ।
यतो बलप्रकर्षवतोऽर्केस्य क्षीयमाणबलस्यापि विषुवपर्यन्तं
बलवत्त्वमस्त्येवेति व्युत्पादितमेव ॥ ७ ॥

भवन्ति चात्र ।

आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम् ।

मध्ये मध्यबलं त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे विनिर्दिशेत् ॥ ८ ॥

संप्रति शिशिरादौ बलहासः प्रतिपादितो वर्षादौ च बलो-
त्कर्षः । तत्र शिशिरे दुर्वला, वर्षासु बलवन्तः प्राणिनो भव-
न्तीत्यादिदुर्ग्रहं निषेद्धुमाह—आदावन्ते चेत्यादि । विस-
र्गस्यादौ वर्षासु, आदानस्यान्ते ग्रीष्मे दौर्बल्यं प्रकर्षं प्राप्तं निर्दि-
शेदिति संबन्धः । तथा मध्ये विसर्गस्य, शरदि आदानस्य मध्ये
वसन्ते मध्यं नातिक्षीणं नातिवृद्धं बलं विनिर्दिशेदिति योज्यम् ।
तथान्ते विसर्गस्य हेमन्तेऽथ च प्रथमे आदानस्य शिशिरे
श्रेष्ठं बलं विनिर्दिशेदिति योजना । एवं मन्यते—विसर्गप्रकर्ष-
पहितबलप्रकर्षः पुरुष आदानस्यादौ शिशिरे स्तोकक्षीयमाण-
बलोऽपि बलवान् भवति, यथा—पौषमासान्ताहितवृद्धिप्रकर्षा
निशा माघफाल्गुनयोः क्षीयमाणापि दिवसान्याहृत्येव भवति ।
अनेन न्यायेन वर्षासु दौर्बल्यं, वसन्तशरदोश्च मध्यमं बलं
बोद्धव्यम् । एवं कालर्तुरसदेहबलकारणत्वमर्कादीनां व्यवस्था-
पितम् ॥ ८ ॥

शीते शीतानिलस्पर्शसंवृद्धो वलिनां वली ।
 पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्वयगुरुक्षमः ॥ ९ ॥
 स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा ।
 रसं हिनस्त्यतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥ १० ॥
 तस्मात्तुषारसमये स्निग्धाम्ललवणान् रसान् ।
 औदकानूपमांसानां मेध्यानामुपयोजयेत् ॥ ११ ॥
 बिलेशयानां मांसानि प्रसहानां भृतानि च ।
 भक्षयेन्मदिरां शीथुं मधु चानुपिवेन्नरः ॥ १२ ॥
 गोरसानिशुबिकृतीर्वसां तैलं नवौदनम् ।
 हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णं चायुर्न हीयते ॥ १३ ॥
 अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्ताकमातपम् ।
 भजेद्भूमिगृहं चोष्णमुष्णं गर्भगृहं तथा ॥ १४ ॥
 शीतेषु संवृतं सेव्यं यानं शयनमासनम् ।
 प्राचाराजिनकौषेयप्रवेणीकुथकास्त्वृतम् ॥ १५ ॥
 गुरुष्णवासादिग्धाङ्गो गुरुणाऽगुरुणा सदा ।
 शयने प्रसदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ॥ १६ ॥
 आलिङ्ग्यागुरुदिग्धाङ्गीं सुप्यात्समदमन्मथः ।
 प्रकामं च निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥ १७ ॥
 वर्जयेदन्नपानानि लघूनि वातलानि च ।
 प्रवातं प्रमिताहारमुदमन्थं हिमागमे ॥ १८ ॥

दोषकारणत्वं लग्ने ऋतुविधाननिर्देशेऽभिधास्यते, वर्धमान-
 वलप्रकर्षवत्तया हेमन्तस्याभिप्रेतत्वात् तत्सात्म्यमेवाग्रे प्राह—
 शीत इत्यादिना । शीते शीतगुणयुक्ते हेमन्ते, यद्यपि चा-
 नुक्ते शीत इति विशेषणे हेमन्तः शीत एव लभ्यते, तथापि
 न पूर्वं क्वचिद्धेमन्ते शीतत्वं प्रतिपादितमिति प्रतिपाद्यते ।
 यदि वा यदैव हेमन्ते शीतं महद्भवति तदैव विशेषेण वह्नि-
 र्वली भवति, नोपक्रममात्रेणापि, ऋतुव्यापत्तौ शीतादियोग
 इति च शीत इति पदेन लभ्यते । हिमसंबन्धाद्विशेषेण शी-
 तोऽनिलः शीतानिलः विशेषेण शीतत्वं वायोर्योगवाहिलात्
 शीतकालसंबन्धादेव लब्धं पुनरभिधीयतेऽमिसंरोधे हेतुत्वात् ।
 वायुर्हि हिमसंबन्धादेव वह्निर्निर्गच्छच्छरीरोष्मणो रोधं कृत्वा
 कुंभकारपवनाहितपङ्कलेप इवान्तरस्य बहेर्दृष्टिमावहति । ए-
 तेन यदुच्यतेऽसमानाच्छीतवातात् कथमभिवृद्धिरित्येतदपा-
 स्तम् । नह्यत्र शीतो वातोऽमित्वेन परिणमते, किंतर्हि निर्ग-
 च्छत्तेजःप्रतीपीकृतः । शीतानिलस्य स्पर्शः शरीरसंबन्ध इत्यर्थः ।
 वलिनां प्राणिनां, हेमन्तस्वभावाद्बली भवति; अनेन प्राणिवलव-
 त्वमभिवलवत्त्वे हेतुरिति दर्शयति । उक्तं च हस्तिवैद्यके बाल-
 गजानां नीरोगत्वप्रतिपादने, यथा—“अव्याहतादमिप्राया-
 त्प्रीतिः प्रीतेर्वलं बलाद् । अमिरमेश्व धातूनां वलं नाशस्ततो
 रुजाम्” इति । मात्रया यद् गुर्वेतिमात्रमित्यर्थः, द्रव्यतश्च
 द्रव्यस्वभावतश्च यद् गुरु नवधान्यादि, तत्क्षमः । एवंभूतो

वली वह्निर्यदा युक्तं गुरुभूतं चान्नं न लभते, तदा देहजं रसं
 हिनस्ति क्षयं नयति, देहजं देहजातं धातुरूपं रसमित्यर्थः ।
 अत इन्धनाभावे सति रसधातुक्षयाद्वायुः प्रकुप्यति । हेमन्ते
 हेमन्तरमाह वातकोपे—शीतः शीत इति । यस्मादयं शी-
 तगुणो वायुः, तस्मात् शीतकाले हेमन्तलक्षणे समानं कारण-
 मासाद्य कुप्यतीत्यर्थः । अतो वृद्धो वायुः, मेदस्विनो यथाऽग्नि-
 वृद्धिं करोति, न तु वैषम्यमनतिवृद्धत्वात्, तथाभिवृद्धिमेव
 करोति । यदुक्तं—“मेदसावृतमार्गलाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।
 चरन् सन्धुक्षयत्यभिमाहारं शोषयत्यपि” । इत्यादिनाऽष्टौ नि-
 न्दितीये । तस्मादिति देहजरसक्षयमयात् । प्रकरणलब्धोऽपि
 तुषारसमय इति यत्पुनः करोति, तद्विशेषेण तुषारपाते वि-
 शेषेण स्निग्धादीनां भोजनार्थम् । मेध्यानां मेदुराणाम् । औ-
 दकानूपमांसादयश्च हेमन्तकालकफचयसंवर्धका अपि महा-
 त्ययवातविकारप्रतिपक्षत्वेन व्यवयादिकफचयप्रतिपक्षयुक्ति-
 द्वाराऽभिप्रेताः । औदकाः कूर्मादयोऽन्नपाने वक्ष्यमाणाः,
 आनूपाः शूकरखङ्गादयः, विलेशया गोधाप्रभृतयः, प्रसहा
 गोखरादयः, भृतं भट्टित्रिमिति प्रसिद्धम् । हेमन्तेऽभ्यस्यत
 इति पुनर्हेमन्तग्रहणं, हेमन्तं व्याप्येवोष्णोदकसेवोपदर्शना-
 र्थम् । जेन्ताकः स्वेदविशेषो वक्ष्यमाणः । गर्भगृहं गृहकोष्ठ-
 कम् । हेमन्त इत्यनेनार्थे लब्धेऽपि शीतेष्विति पदं वर्षाका-
 लादावपि शीतप्राप्तौ संवृतयानादिसेवोपदर्शनार्थम् । प्रा-
 वारो गुरुप्रावरणं कम्बलादि, अजिनं व्याघ्रादिचर्म, कौषेयं
 कोषकारकीटतन्तुमयं, प्रवेणी गोणीति प्रसिद्धा, कुथकश्चित्र-
 कम्बलं, गुरुणाऽगुरुणेत्यगुरुघनप्रलेपेनेत्यर्थः । विशालावायामेन,
 उपचितौ परिणाहेन । मैथुनसेवोपदेशश्चेह प्राणिनां बलवत्त्वेन
 शीतप्रतीकारकत्वेन चीयमानकफविरुद्धत्वेन च सुश्रुतेन च
 हेमन्ते मैथुनसेवोक्ता । यदुक्तं—“तत्रापनीतहाराश्च प्रिया
 नार्यः खलंकृताः । रमयेयुर्यथाकामं बलादपि मदोत्कटाः”
 इति ॥ ९—१८ ॥

हेमन्तशिशिरे तुल्ये शिशिरेऽल्पं विशेषणम् ।
 रौक्षमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ॥ १९ ॥
 तस्माद्धैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।
 निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥ २० ॥
 कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ।
 वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ २१ ॥

शिशिरविधिमाह—हेमन्तेत्यादि । विशेषणं विशेषः ।
 शिशिरस्यादानारंभकत्वेन रौक्ष्यं, तथा मेघमारुतवर्षाः शि-
 शिरेऽधिका भवन्ति, तज्जं च शीतमधिकं हेमन्तादस्तीत्यर्थः ।
 तस्मादिति हेमन्ततुल्यत्वाद्विशिष्टरौक्ष्यशीतयुक्तत्वाद्वैमन्तिको
 विधिः । निवातमुष्णं त्विति तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहार्थः ।
 हेमन्तोक्तनिवातोष्णगृहाच्छिशिरे रूक्षातिशीतेऽधिकमुष्णं गृह-
 माश्रयेदित्यभिप्रायः । केचिदत्राऽसेव्यप्रतिपादकं ग्रन्थं पठन्ति
 स लनार्यः ॥ १९—२१ ॥

वसन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्ग्राभिरीरितः ।
 कायाग्निं बाधते रोगास्तस्तः प्रकुर्वते बहून् ॥ २२ ॥
 तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
 गुर्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २३ ॥
 व्यायामोद्धर्तनं धूमं कवलप्रहमञ्जनम् ।
 सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत्कुसुमागमे ॥ २४ ॥
 चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।
 शारभं शाशमैणेयं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥ २५ ॥
 भक्षयेन्निगदं सीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।
 वसन्तेऽनुभवेत्स्त्रीणां काननानां च यौवनम् ॥ २६ ॥

वसन्त इत्यादिना वसन्तविधिमाह,—निचितः संचितो वसन्तपूर्वकाले, ईरितो विलायितो वसन्ते, कायाग्निमिति कायनिवर्तकमग्निं जाठरं, न तु धातुविशेषमात्रम् । तत इत्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टो बोद्धव्यः, तेन ततोऽग्निवधाच्चेत्यर्थः । यदि वा ततोऽग्निवधानन्तरं वमनादीनि, वमनप्रधानानि तेन, आदानमध्यत्वेन यदि वातपित्तप्रकोपस्तथाविधो भवति तदा विरेचनास्थापनानुवासनानामपि प्रवृत्तिर्भवति । शिरोविरेचनं तु कफजयार्थं कर्तव्यमेव । वसन्तशब्देन वसन्तं प्रति चैत्रो बोद्धव्यः । येन, दोषचर्यार्थं पञ्चकर्मप्रवृत्त्यर्थं चाऽभिधातव्य-प्रावृडाद्यृतुकमेण फाल्गुनचैत्रौ वसन्तो भवति, न वैशाखः । अनेनैवाऽभिप्रायेण पूर्वश्लोकेऽपि सामान्येन निचित इति कृतं, न तु हेमन्ते निचित इति । हेमन्त इत्युक्ते हि रसोत्पत्तिक्रमाभिहितमार्गशीर्षपौषात्मके हेमन्ते प्राकृतत्वादोषचयो बुध्यते, स च नाभिप्रेतः । उक्तस्तु दोषचयादिक्रमोक्तपौषमाधात्मके हेमन्ते श्लेष्मचयः । सुखाम्बुना सुखोष्णाम्बुना, लावकपिञ्जलं मांसमिति संबन्धः । भक्षयेदिति च्छेदः । अनुभवेदिति भाष्या श्लेष्मक्षयार्थं श्लोकमैथुनमनुजानाति ॥ २२-२६ ॥

मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।
 स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥ २७ ॥
 शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान्मृगपक्षिणः ।
 भृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥ २७ ॥
 मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम् ।
 लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामं च विवर्जयेत् ॥ २८ ॥
 दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ।
 भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्यमस्तके ॥ २९ ॥
 व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः ।
 सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥ ३० ॥
 काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
 ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ ३१ ॥

मयूखैरित्यादिना ग्रीष्मविधिमाह—मयूखैस्तेजोभिः, स्नेहः सार इत्यर्थः, पेपीयतेऽत्यर्थं पिबति । मन्थः—“सक्तवः सर्पिषा युक्ताः शीतवारिपरिभृताः । नात्यच्छा नातिसान्द्राश्च मन्थ इत्यभिधीयते” । मद्यमल्पमित्येकान्तमद्यसत्त्वेन, न

वेति मद्यस्य स्वभावपाकाभ्यामम्लस्य ग्रीष्मविरुद्धत्वेन, सुबहूदकमिति मद्यसात्म्यस्यैव, मद्यस्योष्णाम्लत्वाद्यपवादार्थं बहुतरपानीयं प्रक्षिप्य पातव्यमिति दर्शयति; तेनैतत्फलति यद्मद्यं ग्रीष्मे न पातव्यमेव तावत्, मद्यसात्म्यानां मद्यत्यागे सात्म्यत्यागजा रोगा भवन्ति । तेन तस्याल्पं वा सुबहूदकं वा देयमित्यर्थः । मुक्तैव मणिमुक्तामणिः, ग्रीष्मकाले चण्डातपे मध्याह्न इत्यर्थः । मैथुनोपरतिस्तु दिवानिशं बोद्धव्या ॥ २७-३१ ॥

आदानदुर्बले देहे पक्ता भवति दुर्बलः ।

स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्बाध्यते पुनः ॥ ३२ ॥

वर्षाविधिमाह—आदानेत्यादि । देहस्य दुर्बलत्वे पक्तापि दुर्बलो भवति, देहवलानुविधायित्वाद्बहेः । एतच्च बलिनां बली भवतीति व्युत्पादितम् । स इति दुर्बलो बहिः, अनिलादीनामित्यनिलप्रधानानाम् ॥ ३२ ॥

भूवाष्पान्मेघनिःस्यन्दात्पाकादम्लजलस्य च ।

वर्षास्वप्निवले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः ॥ ३३ ॥

तस्मात्साधारणः सर्वो विधिर्वर्षासु शस्यते ।

उदमन्थं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम् ॥ ३४ ॥

व्यायाममातपं चैव व्यवायं च विवर्जयेत् ।

पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत् ३५

व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि ।

विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये ॥ ३६ ॥

अग्निसंरक्षणवता यवगोधूमशालयः ।

पुराणा जाङ्गलैर्मौसैर्मौज्या यूषैश्च संस्कृतैः ॥ ३७ ॥

पिबेत् क्षौद्रान्वितं चाल्पं माध्वीकारिष्टमम्बु वा ।

माहेन्द्रं तप्तशीतं वा कौपं सारसमेव वा ॥ ३८ ॥

प्रघर्षोद्धर्तनं स्नानं गन्धमाल्यपरो भवेत् ।

लघुशुद्धाम्बरं स्थानं भजेदक्लेदि वार्षिकम् ॥ ३९ ॥

वर्षासु वातादयः कुतः कुप्यन्तीत्याह—भूवाष्पादित्यादि । भूवाष्पः प्रभावादेव त्रिदोषकोपनः । मेघनिःस्यन्दो वातश्लेष्मकारकः । अम्लपाकता जलस्य वर्षास्वभावकृता पित्तश्लेष्मकरी । अग्निवले क्षीण इत्यनेनाऽऽदानाहितमग्निमान्द्यमपि दोषप्रकोपकमिति दर्शयति । अग्निमान्द्यं चापाकविपाकाभ्यां कफपित्तकारि धातुपोषकरसानुत्पादाच्च धातुक्षयेण वातकारि । एतेन वर्षासु बहिमान्द्येन वातादिकोपः वातादिकोपेन च बहिमान्द्यमिति दर्शितम् । यदुक्तं वाग्भटे “भूवाष्पेणाम्लपाकेन मल्लिनेन च वारिणा । बहिनैव च मन्देन तेष्वित्यन्योऽन्यदूषिषु” । साधारणो विधिः कार्यस्त्रिदोषघ्नोऽग्निसन्दीपनश्च । उदकप्रधानो मन्थ उदमन्थः । पानमुदकादि, भोजनं रक्तशाल्यादि तयोः संस्काराः संस्कारवन्त्यन्नपानानीत्यर्थः । क्षौद्रं च यद्यपि वातप्रकोपि तथापि वार्षिकक्लेदशमनार्थं खल्पमात्रया क्षौद्रान्वितपदेन विहितम् । विशेषात् शीतं इति हेतुगर्भविशेषणम् । तेन

ततस्तज्जयार्थं वर्षाकालप्रभावक्रियमाणपित्तचयानुगुणयोरप्य-
म्ललवणयोरुपयोगः कर्तव्य इति दर्शितं भवति ॥ ३३-३९ ॥

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः ।

तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति ॥ ४० ॥

शरद्विधिमाह—वर्षेत्यादि । उचितम् अभ्यस्तम्, ‘उच-
समवाये’ इत्यस्माद्धातोः, शीतमुचितान्यङ्गानि शीतोचितानि ।
सहसैवेति पदेनाक्रमेण शरदि तीव्रातपसंबन्धादनभ्यस्तात्
पित्तप्रकोपो न्याय्य इति दर्शयति । आचितमिति वर्षासु । प्राय-
इत्यनेनैव वर्षासु तु पित्तचयप्रतिकूलं विधिं प्रयत्नेनाचरतो न
भवति पित्तचयः । शरदि तु प्रकोपो न भवतीति दर्शयति ।
एतच्च सामान्यन्यायेन श्लेष्मणो वातस्य च चयप्रकोपयोर्वोद्ध-
व्यम् । यदि वा, प्रायः पित्तं प्रकुप्यति श्लेष्मा चानुबलत्वेने-
त्यर्थः । यदुक्तं “तस्य चानुबलः कफः” इति ॥ ४० ॥

तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम् ।

पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः ॥ ४१ ॥

लघ्वित्यभिसन्धुक्षणार्थम् । अत्र वहेः समानेनापि पित्तेन
द्रवांशसंभवेनाभिमान्यं क्रियते च । यदुक्तं ग्रहण्यध्याये “आ-
ल्लावयद्धन्यनलं जलं तप्तमिवानलम्” । उत्सर्गसिद्ध एव भो-
जनस्य मात्रावत्त्वे मात्रयेति वचनं मात्रातिक्रमेणेह विशेषतो
भूरिदोषत्वदर्शनार्थम् । सुप्रकाङ्क्षितैः सुबुद्धितैः ॥ ४१ ॥

लावान्कपिञ्जलानेणानुरभ्रान् शरभान् शशान् ।

शालीन्सयवगोधूमान्सेव्यानाहुर्धनात्यये ॥ ४२ ॥

तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम् ।

धाराधरात्यये कार्यमातपस्य च वर्जनम् ॥ ४३ ॥

वसां तैलमवश्यायमौदकानूपमामिषम् ।

क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्वातं च विवर्जयेत् ॥ ४४ ॥

उरभ्रो मेषः । घनात्यय इति पुनर्वचनं शरत्प्रवेश एव
एतदुक्तविधिकरणं गन्थाधिक्यात्सूचयन्मिति व्याख्यानयन्ति ।
पश्यामः—पर्यायशब्दानां पुनः पुनः करणे यत्तु तात्पर्यं
शास्त्रे प्रतीयते तत्र तदेव वाच्यं, यत्र तात्पर्यान्तरं न प्रती-
यते तत्र वाक्यभेदेनैव पुनरभिधानमिति । धाराधराणां मे-
घानामल्ययोऽदर्शनम् । तेन, प्रव्यक्तायां शरदि तिक्तसर्पिःपानं
विरेकादि च कार्यम् । क्रमश्चात्राचार्याभिप्रेतः, तेन प्रथमं स-
र्पिष्पानं, तेन पित्ताप्रशान्तौ विरेकः, तेनाप्यशान्तौ शोणित-
दुष्टौ च सत्यां रक्तमोक्षणं, रक्तचात्र कालखभावाद्भूष्यत्येव
प्रायः । यदाह—“शरत्कालखभावाच्च शोणितं संप्रद-
प्यति” ॥ ४२-४४ ॥

दिवा सूर्यांशुसंतप्तं निशि चन्द्रांशुशीतलम् ।

कालेन पक्वं निर्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम् ॥ ४५ ॥

हंसोदकमिति ख्यातं शरदं विमलं शुचि ।

स्नानपानावगाहेषु हितमम्बु यथामृतम् ॥ ४६ ॥

दिवेत्यादि ।—सूर्यांशुतापादेव दिवेति लब्धे दिवेति सक-

लदिनव्याप्त्यर्थम् । सूर्यतप्तमिति वक्तव्येऽंशुग्रहणं मेघावरणर-
हितांशुसूर्यग्रहणार्थम् । संतप्तमित्यत्र संशब्दः परितस्तापोप-
दर्शनार्थः । एवं निशीत्यादि च व्याख्येयम् । चन्द्रांशुग्रहणेन
च निशि सौम्यांशुसंबन्धं लक्षयति । कालेनेति प्रभावेण ।
पक्वमिति वर्षाखभिनवभूमिसंबन्धजनितपैच्छित्यव्यम्लत्वादि-
दोषरहितम् । यतः पक्वं ततो निर्दोषं दोषाजनकमित्यर्थः । अग-
स्त्येनाविषीकृतमित्यगस्त्योदयेनप्रभावाद्द्वर्षासु मेघसंबन्धोरगल-
तादिसंबन्धात्सविषमविषं भवतीति वाच्यम् । हंसोदकमित्येवं-
भूतोदकस्य संज्ञा । हंसशब्देन सूर्याचन्द्रमसावभिधीयते,
ताभ्यां शोधितमुदकं हंसोदकम् । यदि वा हंससेवायोग्यमुदकं,
हंसाः किल विशुद्धमेवोदकं भजन्ते । अवगाहश्चिरं जलावस्था-
नम् ॥ ४५-४६ ॥

शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च ।

शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मयः ॥ ४७ ॥

शारदानीति माल्यविशेषणमनार्तवकुसुमनिषेधार्थम् । प्र-
दोष इति निशाप्रवेश एव परं चन्द्ररश्मिसेवा, नोपरि, शि-
शिरभयात् । अत्र पूर्वर्तुसात्म्यपरित्यागो भविष्यदुत्सात्म्या-
भ्यासश्च पूर्वर्तवन्तसप्ताहागाम्युत्सादिसप्ताहयोः कर्तव्यः ।
यदुक्तं वाग्भटे—“ऋत्वोरन्यादिसप्ताहावृत्तुसन्धिरिति स्मृतः ।
तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयः परः क्रमात्” इति ॥ ४७ ॥

इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ।

उपशेते यदौचित्यादोक्तसात्म्यं तदुच्यते ॥ ४८ ॥

उपसंहरति—इत्युक्तमित्यादि । ऋतुसात्म्यप्रसङ्गेनाभ्या-
ससात्म्यं दर्शयति—उपशेते—इत्यादि । उपशेते सुखयति,
अपथ्यमपि सद्विकारं न जानयति । कुत इत्याह—औचि-
त्यादभ्यासादित्यर्थः । अपथ्यमपि हि निरन्तराभ्यासाद्विषमि-
वाशीविषस्य नोपघातकं भवतीति भावः ॥ ४८ ॥

देशानामामयानां च विपरीतगुणं गुणैः ।

सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च ४९

देशसात्म्यं रोगसात्म्यं च दर्शयति—देशानामित्यादि ।
देशानामानूपादीनां, गुणैः स्नेहगौरवादिभिः सह विपरीतगुणं
स्नेहगौरवविपरीतगुणरौक्ष्यलाघवयुक्तं धन्वजाङ्गलमांसमध्वादि
अदनीयम् आद्यं, चेष्टितं च व्यायामादि, देशसात्म्यमिच्छ-
न्त्यायुर्वेदविद इत्यर्थः । एवमामयानां च विपरीतगुणमित्यादि
व्याख्येयम् । गुणशब्दश्चेह धर्ममात्रवचनः । यथोच्यते—
“द्रव्यगुणः” द्रव्यधर्म इत्यर्थः । तेन विपरीतप्रभावादीनामपि
ग्रहणं भवति । आमयशब्देन चामयहेतुरपि गृहीतव्यः ।
ततः आमयविपरीतानां आमयहेतुविपरीतानां च तथा प्र-
भाववैपरीत्यात्तद्विपरीतार्थकारिणां च ग्रहणं भवति । तदुदाह-
रणमिष्टं यथावसरं निदाने करिष्यामः । आद्यग्रहणेनौषधा-
हारयोर्ग्रहणम् । चेष्टितशब्देन स्वप्नाभ्यङ्गादीनां ग्रहणं व्याख्ये-
यम् ॥ ४९ ॥

ऋतावृतौ नृभिः सेव्यं न सेव्यं यच्च किंचन ।
तस्याशितीये निर्दिष्टं हेतुमत्सात्म्यमेव च ॥ ५० ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-
स्थाने तस्याशितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः ।

उक्तमध्यायार्थमुपसंहरति—ऋतावित्यादि । अत्र हेम-
न्तेऽसेव्यं कण्ठरवेण यद्यपि न प्रतिपादितं तथापि स यदा
नेन्धनं युक्तं लभत इत्यभिधानादल्पभोजनपरिहार उक्त एव
भवति । तेन, ऋतावृताविति वीप्सा कृताऽर्थवती भवति ।
यदि वा छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायाद्वीप्सोक्ता । हेमन्तपरिहा-
रविधिवच्च शिशिरपरिहारविधिर्याख्येयः । हेतुमदित्युपपत्ति-
मदौचित्यादिहेतुनिर्देशोपपन्नमित्यर्थः ॥ ५० ॥
इति तस्याशितीयः षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो न वेगान्धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति हस्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
न वेगान्धारयेद्धीमान्जातान्मूत्रपुरीषयोः ।
न रेतसो न वातस्य न छर्द्याः क्षवथोर्न च ॥ ३ ॥
नोद्गारस्य न जृम्भाया न वेगान्श्रुत्पिपासयोः ।
न वाष्पस्य न निद्राया निश्वासस्य श्रमेण च ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायाभ्यां स्वस्थहित आहारः प्राधान्येनोक्तः । त-
स्याहारस्य स्वस्थहितत्वमाहारपाकजमूत्रपुरीषाणामविधारितवे-
गानां बहिर्गमने सति भवतीति मूत्रादिवेगाविधारणोपदेशकं
न वेगान्धारणीयमाह । इहापि न वेगधारणशब्दस्याभावात्
मात्राशितीयवत् पर्यायशब्देन संज्ञा बोद्धव्या । जातानिति
जातमात्रान् । वेगः प्रवृत्त्यनुसृतत्वं मूत्रपुरीषादीनाम् । मूत्र-
ग्रहणमादौ मूत्रस्य पुरीषाद्यपेक्षया बहुवेगत्वात् । मूत्रपुरीष-
योरिति क्षुत्पिपासयोरिति च समासकरणं प्रायशोऽनयोः स-
होत्पाददर्शनार्थम् । प्रतिनिषिद्धं नकारकरणं निषिद्धगौरवोपद-
र्शनार्थम् । निःश्वासस्य श्रमेण चेति श्रमोत्थस्य निःश्वासस्या-
विधार्यत्वं दर्शयति । यतोऽनन्तरं वक्ष्यति “श्रमनिःश्वासधा-
रणात्” इति । सुश्रुतेऽप्युक्तं “श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण
हृद्रोगमूर्च्छाप्यथवापि गुल्मः” इति ॥ १—४ ॥

एतान्धारयतो जातान्वेगान् रोगा भवन्ति ये ।
पृथक्पृथक्चिकित्सार्थं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ५ ॥
वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।
विनामो वंक्षणाणाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥ ६ ॥
स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान्सर्पिषश्चावपीडकम् ।
मूत्रे प्रतिहते कुर्यान्निविधं वस्तिकर्म च ॥ ७ ॥
पक्वाशयशिरःशूलं वातवर्चोऽप्रवर्तनम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥ ८ ॥

यद्वेगविधारणे ये रोगास्तेषां चिकित्सार्थं तदल्पवक्तव्यम् ।

त्वात्प्रकरणागतत्वाच्च ब्रूते—वस्तिमेहनेत्यादि । मेहनं शिश्रः
विनमनं विनामः शरीरस्य । अवपीडको बहुमात्राप्रयोगः ।
मात्राधिकत्वेन हि भेषजं दोषान्पीडयतीति कृत्वा, अन्यत्रा-
प्युक्तम् “अवपीडकसर्पिर्भिः कोष्णैर्वृततैलकैस्तथाभ्यङ्गैः” इति ।
त्रिविधमिति निरूहानुवासनोत्तरवस्त्यात्मकम् । पिण्डिका जानु-
जङ्घामध्यमांसपिण्डिका, वर्तयो वक्ष्यन्ते ॥ ५—८ ॥

स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्तयो वस्तिकर्म च ।
हितं प्रतिहते वर्चस्यन्नपानं प्रमाथि च ॥ ९ ॥
मेढ्रे वृषणयोः शूलमङ्गमदौ हृदि व्यथा ।
भवेत्प्रतिहते शुके विवर्द्धं मूत्रमेव च ॥ १० ॥
तत्राभ्यङ्गावगाहाश्च मदिराश्चरणायुधाः ।
शालिः पयोनिरूहाश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥ ११ ॥
वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाध्मानं क्लमो रुजा ।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥ १२ ॥
स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्तयो भोजनानि च ।
पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ १३ ॥
कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः ।
कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्दिनिग्रहजा गदाः ॥ १४ ॥

प्रमाथ्यनुलोमनम् । चरणायुधः कुकुटः रुजा जठर इति
संबन्धः । ‘भोजनानि’ ‘पानानि’ ‘वस्तय’ इति त्रयं वाता-
नुलोमनं शस्तमिति योज्यम् । कोठो वरदीदृष्टाकारः शोथः ।
व्यङ्गश्च श्यामवर्णो मण्डलः हृल्लास उत्क्लेशः ॥ ९—१४ ॥

भुक्त्वा प्रच्छर्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
रुक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ १५ ॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्दिताध्वावभेदकौ ।
इन्द्रियाणां च दौर्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥ १६ ॥
तत्रोर्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ।
हितं वातघ्नमाद्यं च घृतं चोत्तरभक्तिकम् ॥ १७ ॥
हिक्का श्वासोऽरुचिः कम्पो विवन्धो हृदयोरसोः ।
उद्गारनिग्रहात्तत्र हिक्कायास्तुल्यमौषधम् ॥ १८ ॥
विनामाक्षेपसङ्कोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेपणम् ।
जृम्भाया निग्रहात्तत्र सर्वं वातघ्नमौषधम् ॥ १९ ॥
कार्श्यदौर्बल्यवैवर्ण्यमङ्गमदौऽरुचिर्भ्रमः ।
क्षुब्धेगनिग्रहात्तत्र स्निग्धोष्णं लघुभोजनम् ॥ २० ॥
कण्ठास्यशोषो वाधिर्यं श्रमः सौदो हृदि व्यथा ।
पिपासानिग्रहात्तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ २१ ॥
प्रतिश्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिर्भ्रमः ।
वाष्पनिग्रहणात्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ २२ ॥
जृम्भाङ्गमर्दस्तन्द्रा च शिरोरोगाक्षिगौरवम् ।
निद्राविधारणात्तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ २३ ॥

गुल्महृद्गोगसंमोहाः श्रमनिश्वासधारणात् ।
जायन्ते तत्र विश्रामो वातघ्नाश्च क्रिया हिताः ॥२४॥
वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्तिताः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं वेगानेताश्च धारयेत् ॥ २५ ॥

अर्धावभेदोऽर्धमस्तकवेदना । आद्यं खाद्यं भोजनमित्यर्थः ।
चकारात्स्वेदादयोऽपि वातघ्ना इति सूचयति । यद्यपि सुश्रुते
मूत्रादीनां त्रयोदशानां विधारणात्रयोदशोदावर्ता अभिधी-
यन्ते तथापीहाद्येदरीये मूत्रपुरीषवातशुक्रवमिक्ष्वथुविघातजा
एव परं षडुदावर्ता अभिधातव्याः । उद्गारादिनिरोधजानां
वातनिरोधज एवोदावर्ते अन्तर्भावाभिप्रायात्; यदि वा, मूत्रा-
दिविघातज एव विकारे चरकाचार्यस्य उदावर्तसंज्ञाभिप्रेता
नान्यत्रेति न विरोधः । मुहुर्मुहुर्ज्ञानामाक्षेपणमाक्षेपः । पर्व-
णामाकुञ्चनं सङ्कोचः । सुप्तिः स्पर्शाज्ञानम् । भ्रमणं भ्रमो येन
चक्रस्थितमिवात्मानं मन्यते । सादोऽज्ञावसादः । तर्पयतीति
तर्पणं संवाहनं पाणिना पादादिप्रदेशे सुखमभिहननमुन्मर्दनं
च ॥ १५—२५ ॥

इमांस्तु धारयेद्वेगान्हितार्थी प्रेत्य चेह च ।
साहसानामशस्तानां मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥ २६ ॥

वेगानामविधार्यत्वेनोक्तत्वालोभादीनामपि वेगा अवि-
धार्याः स्युरित्याह—इमांस्त्वित्यादि । प्रेत्य जन्मान्तरे ।
इहेतीहजन्मनि । सहसा आत्मशक्तिमनालोच्य क्रियत इति
साहसं, तत्तु गजाभिमुखधावनादि । अशस्तानां निष्कला-
नामिति यावत् । मनोवाक्कायकर्मणामित्यत्र कर्मशब्दो व्यापार-
वचनः ॥ २६ ॥

लोभशोकभयक्रोधमानवेगान्विधारयेत् ।

नैर्लज्जेर्ष्यातिरागाणामभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥ २७ ॥

अशस्तं मनसः कर्म दर्शयति—लोभेत्यादि । लोभो वि-
षयेऽनुचितप्रार्थना । शोकः पुत्रादिविनाशजं दैन्यम् । भयम-
पकारकानुसंधानजं दैन्यम् । क्रोधः प्रद्वेषो येन प्रज्वलितमिवा-
त्मानं मन्यते । मानः सदसद्गुणाद्यारोपेणात्मन्युत्कर्षप्रत्ययः ।
जुगुप्सितगोपनेच्छा लज्जा । तदभावो नैर्लज्यम् । समाने द्रव्ये
परसंबन्धप्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या । अतिराग उचित एव विषये पुनः
पुनः प्रवर्तनेच्छा । अभिध्यानमतिमात्रेहारम्भणं^२ यदि वा पर-
द्रव्यविषये स्पृहा ॥ २७ ॥

परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानृतस्य च ।

वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्वेगमुत्थितम् ॥ २८ ॥

अशस्तं वचनकर्माह—परुषेत्यादि । परुषं परोद्वेजकं
वचनम् । अतिमात्रं बहु । सूचकं परारत्यभिधायकम् ।
अनृतमपार्थकम् । अकालयुक्तमप्रस्तावागतम् ॥ २८ ॥

१ लोभशोकभयक्रोधद्वेषमानजुगुप्सितेति पाठः । २ केचित्परा-
मिद्रोहचिन्तनं अभिद्रोहारम्भणं वेति पाठं वदन्ति । ३ परापवा-
दाभिधायकं इति पाठः ॥

देहप्रवृत्तिर्या काचिद्विद्यते परपीडया ।

स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान्विधारयेत् ॥ २९ ॥

अशस्तं देहकर्माह—देहेत्यादि । परपीडया परपीडानि-
मित्तमित्यर्थः । स्त्रीभोगः परस्त्रीभोगः । स्तेयं परद्रव्यग्रहणम् ।
हिंसा विधिरहिता प्राणिपीडा । आदिग्रहणाद्गुर्वाद्यभिमुखपा-
दप्रसारणादि गृह्यते ॥ २९ ॥

पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाक्कायकर्मणाम् ।

धर्मार्थकामान्पुरुषः सुखी भुङ्क्ते चिनोति च ॥ ३० ॥

एवं कृते यद्भवति तद्दर्शयति—पुण्येत्यादि । पुण्यः पा-
वनः शब्दो यस्यासौ पुण्यशब्दः । भुङ्क्ते चिनोति चेति उत्प-
न्नानविरोधतः फलोपयोगेन भुङ्क्ते । चिनोति चोत्पादयति
चापरानित्यर्थः ॥ ३० ॥

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्द्धिनी ।

देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥ ३१ ॥

अविधार्यप्रवृत्तीन्मूत्रादीन्विधार्यप्रवृत्तीन्साहसादीन्दर्शयि-
त्वा विधार्याविधार्यप्रवृत्तिं व्यायाममाह—शरीरेत्यादि ।
देहस्य व्यायामो देहव्यायामः । देहग्रहणान्मनोव्यायामं
चिन्तनादि निराकरोति । संख्याता संज्ञिता । या चेष्टाऽभि-
प्रेताऽत्र, तेन, भारहरणाद्याऽनिष्टाऽपि कार्यवशात्क्रियमाणा
चेष्टा निरस्यते । चक्रमणरूपा तु क्रिया प्राप्यते । स्थैर्यं स्थि-
रता शरीरस्य तदर्थं । मात्रयाऽनपायिपरिमाणेन । एतावती
चेयं शरीरचेष्टा मात्रावति । यावत्या लाघवाद्यो वक्ष्यमाणा
भवन्ति । चेष्टातियोगा वक्ष्यमाणाश्च श्रमभ्रमादयो न भवन्ति ।
सुश्रुतेऽप्युक्तं—“यत्तु चक्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् ।
तदायुर्वलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम्” ॥ ३१ ॥

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं दुःखसहिष्णुता ।

दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ ३२ ॥

श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।

अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते ॥ ३३ ॥

यथोक्तव्यायामगुणानाह—लाघवमित्यादि । दोषक्षयोऽत्र
श्लेष्मक्षयोऽभिप्रेतः, यदि वाभिकर्तृत्वेन त्रिदोषक्षयोऽपि । उक्तं
हि—“शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामभिसंश्रितौ” इति । व्यायामा-
तिप्रवृत्तिदोषमाह—श्रम इत्यादि । क्लम इह मनइन्द्रियरलानि,
क्षयो धातुक्षयः, प्रतामक एव प्रतामकः श्वासविशेषः ॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥

व्यायामहास्यभाष्याध्वग्राभ्यधर्मप्रजागरान् ।

नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥ ३४ ॥

इदानीं व्यायामतुल्यत्वेनान्यानप्यतिमात्रत्वेन निषेद्धमाह—
व्यायामेत्यादि । यद्यप्यतिव्यायामो निषिद्धस्तथापीह पुनरभि-
धीयते अतिभाष्यादिष्वपि तद्दोषभ्रमक्लमादिप्राप्त्यर्थम् । यदि वा
पूर्वमनभ्यस्तव्यायामातिसेवा निषिद्धा, इह तु अभ्यस्तस्यापि
निषेधः । यदाह—नोचितानपि, उचितानप्यभ्यस्तानपीत्यर्थः ।

अपिशब्दादनभ्यस्तानां निषेधो लभ्यते । भाषणं भाष्यम्, अध्वशब्देनाध्वगमनं, ग्राम्यधर्मो मैथुनम्, एवंशब्देन गुरुभारहरणदर्पशिलाचालनादि गृह्यते ॥ ३४ ॥

एतानेवंविधांश्चान्यान्योऽतिमात्रं निषेवते ।

गजं सिंह इवाकृष्य सहसा स विनश्यति ॥ ३५ ॥

सिंहः किल खल्पप्रमाणः खवलोद्रेकाद्गजं कर्षन्पाटयन्ख-
देहावुचितव्यायामात्पश्चाद्वातक्षोभेन विपद्यते तेनायं दृष्टान्तः
सङ्गतार्थः । यदि वा सिंहोऽष्टापदोऽभिप्रेतः, स च किल गजं
व्यापाद्य पृष्ठे क्षिपति, ततस्तत्कोथाद्विपद्यते तेन दृष्टान्तो
व्याख्येयः ॥ ३५ ॥

उचितादहिताद्धीमान्क्रमशो विरमेन्नरः ।

हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदेक्ष्यते ॥ ३६ ॥

प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।

एकान्तरन्ततश्चोर्ध्वं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं तथा ॥ ३७ ॥

हितस्य सेवनमहितस्य परित्यागः कर्तव्य इति पूर्वमुक्तं तच्च हि-
तसेवनमहितपरिवर्जनंच क्रियमाणमक्रममक्रमानुचितव्यायामा-
दिवत्प्रत्यवायकरं परं भवति । अतस्तत्क्रममाह—उचितादित्या-
दि । उचितादभ्यस्तात्, क्रमशो वक्ष्यमाणेन क्रमेण, हितमन-
भ्यस्तहितम् । कोऽसौ क्रम इत्याह—क्रमश्चेत्यादि । प्रक्षेपो हित-
स्यापचयोऽहितस्य, ताभ्यां हिताहिताभ्याम्, पादश्चतुर्थो भागः,
तद्वर्षोऽंशः पादांशस्तेन कृतः क्रमः पादांशिकः । अन्ये तु
पादस्यांशः पादांश इति षोडशं भागं वर्णयन्ति, स च हिता-
हितयोर्युगपत्प्रक्षेपापचये पादांशिकः क्रमः, प्रथममेकान्तर-
मेकाहमन्तरा कृत्वैत्यर्थः । ततः प्रथमहितपादप्रक्षेपाहितपा-
दापचयाभ्यासादूर्ध्वं द्वितीयपादप्रक्षेपापचये द्व्यन्तरं बृहम-
न्तरीकृत्य क्रमो भवेत् । तथा द्वितीयपादाभ्यासादूर्ध्वं तृतीयपा-
दप्रक्षेपापचये त्र्यहमन्तरीकृत्य क्रमो भवेत् । चतुर्थपादप्रक्षे-
पापचये चतुरहमन्तरीकृत्य बोद्धव्यमत ऊर्ध्वं प्रक्षेपापचया-
भावाच्चतुष्पादसंपूर्णस्य पथ्यस्थानवधिसेव्यत्वादयं पिण्डार्थः ।
अपथ्या यवकादयोऽभ्यस्तास्ते त्याज्याः, रक्तशाल्यादयः
पथ्या अनभ्यस्तास्ते सेव्याः । तत्र प्रथमदिने यवकपादत्रयं
रक्तशालीनामेकपादयोगवद्भोजनं, द्वितीये दिवसे द्वौ पथ्यस्य
पादौ द्वावपथ्यस्य । एवं तृतीये एवं द्वितीयपादाभ्यासो
द्व्यन्तरो भवति । चतुर्थे त्रयः पादाः पथ्यस्य एकोऽपथ्यस्य,
एवं पञ्चमे षष्ठे च । एवं तृतीयपादाभ्यासद्व्यन्तरो भवति ।
सप्तदिनप्रभृति चतुष्पादपथ्याभ्यासः । यदि वाऽन्तरशब्दो व्य-
वधिवचनः, तथाशब्दाच्चतुरन्तरमिति च लभ्यते । तेनाय-
मर्थः—प्रथमे दिवसेऽपथ्यपादत्रयं पथ्यस्यैकः पादः, द्वितीये
सर्वमपथ्यं, तृतीये द्वौ पथ्यस्य द्वावपथ्यस्य, एवं चतुर्थे, पञ्चमे
तु दिने पथ्यस्य भाग एकस्त्रयोऽपथ्यस्य, एवं द्व्यन्तरीकृतौ
भवतः । षष्ठे पथ्यभागत्रयमपथ्यभाग एकः, एवं सप्तमेऽष्टमे
च । ततो नवमे भागद्वयं पथ्यस्य चापथ्यस्य च, एवं त्रीण्य-
हान्यन्तरीकृतानि भवन्ति । ततो दशमे सर्वं पथ्यम्, एवमे-

कादशे द्वादशे त्रयोदशे च । चतुर्दशे तु पथ्यभागत्रयम् एको-
ऽपथ्यभागः एवं चतुरन्तरता तथाशब्दसूचिता भवति ।
पञ्चदशाहात्प्रभृति संपूर्णपथ्यतैव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।

सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥ ३८ ॥

एवं कृते किं स्यादित्याह—क्रमेणेत्यादि । क्रमेणेति
क्रमेणैव दोषा इति दोषजनकान्यभ्यस्तान्यपथ्यानि । गुणा इति
गुणजनकानि पथ्यानि । अपुनर्भावं यान्ति दोषा इति सं-
बन्धः । अक्रमेण तु सहसाऽपथ्यत्यागे दोषा भवन्त्येव ।
यदुक्तम्—“असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशी-
लनात्” इति । अप्रकम्प्या अप्रचाल्या भवन्ति गुणा इति
संबन्धः । पथ्यमपि ह्यनभ्यस्तं सहसोपयुज्यमानमरुच्यमिवधा-
दीजनयति ॥ ३८ ॥

समपित्तानिलकफाः केचिद्गर्भादि मानवाः ।

दृश्यन्ते वातलाः केचित्पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ३९

इह स्वस्थहितं सामान्येनैव रक्तशाल्यादि प्रतिपादितं, स्व-
स्थश्च प्रकृतिभेदेन नानाप्रकारः, अतस्तेषां हितानामपि ना-
नाप्रकारत्वमुच्यते । तेन तत्प्रतिपादनार्थं प्रकृतिभेदमेव ताव-
दाह—समपित्तानिलेत्यादि ।—समा अवैकारिकमानव्यव-
स्थिताः पित्तानिलकफा यस्य स तथा गर्भादि गर्भाधानादि
शुक्रशोणितजीवसंमूर्च्छनादिति यावत् । वातला वातप्रधानाः,
एवं पित्तलाः श्लेष्मलाश्च । सर्वत्र गर्भादीति योज्यम् । अत्र
पित्तग्रहणमादौ छन्दोऽनुरोधाद्यद्वा पित्तसमानस्य बह्वेगौरवप्रद-
र्शनार्थम् । यदि वा प्रकृत्यारम्भे वातस्याप्राधान्यख्यापनार्थम् ।
वातप्रकृतिर्हि सर्वत्र प्रत्यवरो भवति । इह च प्रत्येकदोषप्र-
कृतिग्रहणेनैव द्वन्द्वप्रकृतिरपि ग्राह्यः, संयोगस्य संयोगिनामा-
न्तरीयकत्वात्, निदान इव वातादिज्वराभिधानेन द्वन्द्वज-
ज्वराभिधानं, तेन रोगभिषगिज्जीयोक्ता द्वन्द्वजा अपि तिस्रः
प्रकृतयो गृहीता भवन्ति । अन्ये तु, द्वितीये ‘केचिद्’ ग्रह-
णात् ग्रन्थाधिक्येन तद्ग्रहणं वर्णयन्ति ॥ ३९ ॥

तेषामनानुराः पूर्वे वातलाद्याः सदातुराः ।

दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥ ४० ॥

तेषामिति—समवातपित्तश्लेष्मप्रकृत्यादीनां च मध्ये ‘पूर्वे’
इति समप्रकृतयः । सदातुरा इति स्वस्थव्यवहारभाजोऽपि
स्फुटिताङ्गलविषमामिलादिशुक्ता यस्यादित्यर्थः । स्वस्था अ-
प्येते कस्माद्रोगिण इत्याह—दोषानुशयितेत्यादि । दोषा-
नुशयितोत्वणवातादिभाविताऽव्यभिचारिणीति यावत् । देह-
प्रकृतिर्देहस्वास्थ्यमिति यावत् । एतेनैतेषां वातलादीनां मुख्यं
स्वास्थ्यं नास्ति, किंतुहि उपचारस्वस्था एत इति दर्शयति ।
ननु, गर्भादीत्यनेन शुक्रशोणितजीवानां संसर्गे यथाभूता वाता-
दयः समा विकृता वा तथाभूतैव प्रकृतिर्यावज्जीवमनुवर्तते रिष्टं

१ शुक्रशोणितजीवसंमूर्च्छनात्प्रभृतीति यावदिति पाठः ।

२ उपेति पाठः ।

विना । यदुच्यते सुश्रुते—“प्रकोपो वान्यभावो वा क्षयो वा नोपजायते । प्रकृतीनां स्वभावेन जायते तु गतायुषि” । तत्र यदा समप्रकृतेर्वातप्रकृतेर्वाऽऽक्षेपकादिर्वातविकारो भवति, तदा वातस्य प्रकृतिभूतस्याधिक्यं भवत्येव, यदा च वातप्रकृतेः पित्तविकारो भवति, तदा वातप्रकृतेरन्यथाभावः पित्तप्रकृतित्वं भवति, यदा तु समप्रकृतेरन्यतरदोषक्षयो भवति प्राकृतस्वकर्महानिलक्षणस्तदासौ प्रकृतिक्षयो भवति, यदुक्तं दोषक्षयलक्षणे—“कर्मणः प्रकृतेर्हानिर्दृष्टिर्वापि विरोधिनाम्” इति । अत्रोच्यते—प्रकृतिसमानरोगोत्पत्तौ न प्रकृतिभूतस्य वृद्धिः, किं तर्हि हेतुन्तरजनितस्य वातादेस्तत्र विकारित्वं, प्रकृतिभूतस्तु दोषस्तत्रोपदर्शको भवति, यदुक्तं—“कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् । निष्प्रत्यनीकः कुरुते तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः” । वातप्रकृतेस्तु पित्तविकारोत्पत्तौ वातः प्रकृतिभूतस्तथैव करचरणस्फुटनादिकं कुर्वन्नास्ते, न तस्यागन्तुना पित्तविकारेण किञ्चित्क्रियते । वातादीनां तु स्वमानात्क्षयः प्राकृतकर्महानिलक्षणो न शुक्रशोणितसंसर्गकालजस्य प्रकृतिभूतस्य दोषस्य बीजभूतस्य क्षयभावहतीति न प्रकृतिभूतदोषक्षयः । यदि वा, प्रकृतेः प्रकोपान्यथाभावक्षया न भवन्तीति प्रकृतित्वेनेति ब्रूमः । तेन समप्रकृतिर्वातप्रकृतिर्न भवति, वातप्रकृतिः पित्तप्रकृतिर्न भवति समप्रकृतिर्वा । विकारावस्था तु हीनाधिकवातत्वादिलक्षणा भवतीत्यर्थः । नच वाच्यं—प्रकृतिभूतानां वातादीनां दूषणात्मकानां कथं न शरीरबाधकत्वं, सहजातत्वेन तथाविधविनाशकविकाराकर्तृत्वात् । यदुक्तं सुश्रुते—“विषजातो यथा कीटो विषेण न विपद्यते । तद्वत्प्रकृतिभिर्देहस्तज्जातत्वान्न बाध्यते” । नातिबाध्यत इति बोद्धव्यं, वातादिप्रकृतेर्नित्यवातादिविकारगृहीतत्वात् । तदुक्तमिह “वातलाघाः सदातुराः” इति । उक्तं चाश्ववैद्यके—“सर्वान्प्राणशृतो हन्ति नूनं तु कायगं विषम् । अस्मिन्वापि समुत्पन्ना दृश्यन्ते क्रिमयो यथा । तथाहि विषमो दोषः प्रकृतिर्नाति बाधते” । नच वातादयो वृद्धास्तथा शुक्रशोणितसंसर्गे दुष्टत्वाद्वातविकारवन्तं गर्भं कुर्वन्ति तथा गर्भजनकत्वमेव शुक्रशोणितयोः कस्मान्न निघ्नन्ति इति वाच्यम् । वातादिप्रकोपाणामेव हीनमध्योत्तमानां नानाशक्तित्वात्प्रबला वातादयो विनाशयन्ति, हीनास्तु विकृतिमात्रं जनयन्ति ॥ ४० ॥

विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विधिर्हितः ।

समसर्वरसं सात्स्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ ४१ ॥

तेषामिति सदातुराणां वातलादीनां, विपरीतगुणो वातादिगतरौक्ष्यादिविपरीतज्ञेहादिकर्मप्रयुक्त इत्यर्थः । समाः सर्वे रसा यत्र तत्तथा । समत्वं चेहानुरूपत्वमभिप्रेतं नतु तुल्यमानत्वं, न हि स्वस्थभोजने यावन्मधुर उपयुज्यते, तावन्मानाः

कदादयोऽपीति । यदि वा समशब्दोऽविरुद्धवचनः, तेनोपोदिकामत्स्यादिप्रतिपादनीयविरुद्धरसवर्जितं सर्वरसमित्यर्थः । अयं च प्रकृत्यपेक्षः समधातुं प्रति सर्वरसोपयोगः ऋतुविहितेन “तस्मात्तुषारसमये स्निग्धाम्ललवणान्नसान्” इत्यादिना विशेषविधानेन युक्तः सन्सर्वमेवाम्ललवणरसातिरिक्तं भोजनं हेमन्ते फलति । वातप्रकृतेस्तु कटुतिक्तकषायवर्जितं प्रभूतमधुराम्ललवणभोजनं हेमन्ते एवमन्यत्रापि देहप्रकृतिः ऋतुस्वभावपर्यालोचनयानुगुणं तर्कनीयम् । यदुक्तं वाग्भटेन—“नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृत्तौ” ॥ ४१ ॥

द्वे अधः सप्त शिरसि खानि स्वेदमुखानि च ।

मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥ ४२ ॥

मलवृद्धिं गुरुतया लाघवान्मलसंक्षयम् ।

मलायनानां बुध्यते सङ्गोत्सर्गादतीव च ॥ ४३ ॥

स्वास्थ्योत्पत्तिकारणमभिधाय स्वास्थ्यप्रतिबन्धकदोषसंचयनिर्हरणमभिधातुं दोषसंचयस्य लक्षणान्येव तावद्वक्तुमाह,—द्वे अध इत्यादि । द्वे गुदलिङ्गे । खानि छिद्राणि । सप्त शिरसीति—द्वे श्रोत्रे, द्वौ नासापुटौ, द्वे अक्षिणी, मुखं च । स्वेदमुखानीति लोमकूपानीति मलस्यायनानि । दुष्टैरिति गोबलीवर्दन्यायेन क्षीणैः, मात्राधिकैरिति वृद्धैः । येनोत्तरत्र क्षयवृद्धोरपि लक्षणं वेदयति । मलवृद्धिं गुरुतया मलायनगुरुतयेत्यर्थः, लाघवान्मलायनानां संक्षयं मलस्य स्वमानादपि क्षयमित्यर्थः । यद्वा दुष्टैरिति मात्राधिकैरित्यत्र विशेषणम्, एवं सति लाघवान्मलसङ्क्षयमिति प्रकृतिस्थान्नाघवान्मलक्षयमित्यधिकस्य मलस्य क्षयं प्रकृतिस्थलमित्यर्थो व्याख्येयः । सङ्गोत्सर्गादतीव चेति अतीवसङ्गादप्रवृत्तेर्मलसङ्क्षयं अतीवोत्सर्गान्मलवृद्धिं जानीयादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तान्दोषलिङ्गैरादिश्य व्याधीन्साध्यानुपाचरेत् ।

व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वैर्मात्राकालौ विचारयन् ॥ ४४ ॥

विषमस्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथापरे ।

जायन्तेऽनातुरस्तस्मात्स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥ ४५ ॥

तानिति मलवृद्धिक्षयात्मकान्मलवृद्धिक्षयजनितानिति यावत् । दोषाणां वातादीनां लिङ्गैः क्षयवृद्धिसंबन्धैरादिश्य बुद्ध्या ये साध्यास्तानुपाचरेत् । व्याधिप्रतिद्वन्द्वैः व्याधिप्रत्यनीकैः, हेतुप्रतिद्वन्द्वैः हेतुप्रत्यनीकैः । प्रतिद्वन्द्वशब्देन च विपरीतार्थकारिणामपि ग्रहणम् । मात्राकालग्रहणं च प्राधान्यात् । तेन, दोषभेषजादीनामपि ग्रहणं बोद्धव्यम् । यदि वा कालग्रहण एव

१ मात्राधिकैरिति विशेषणेन वृद्धयर्थस्य गृहीतत्वात् दुष्टशब्देन दूषणात्मक इति प्रसिद्धार्थेन अप्रसिद्धस्यावश्यकस्योर्वरितस्य हीनैः इत्यस्यार्थस्य ग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेनात्र कृतम् । गोबलीवर्दन्यायस्तु गामानय बलीवर्दं च इत्यत्र प्रसिद्धेन्यर्थपरेण गोशब्देन सहाऽप्रसिद्धबलीवर्दस्याप्यानयनं संगच्छते प्रसिध्यप्रसिद्धिनिबन्धनपरोऽयं न्यायः.

दोषादीनामवरोधो व्याख्येयः । अनातुरशब्देनातुर्यात्प्रागेवा-
नागतावाधेन स्वस्थपरेण भवितव्यमिति शिक्षयति ॥ ४४ ॥
॥ ४५ ॥

माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ।
सहस्यप्रथमे चैव हारयेदोषसंचयम् ॥ ४६ ॥
स्निग्धस्निग्धशरीराणामूर्ध्वं चाधश्च नित्यशः ।
वस्तिकर्म ततः कुर्यान्नस्तः कर्म च बुद्धिमान् ॥ ४७ ॥
यथाक्रमं यथायोग्यमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥ ४८ ॥
रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।
धातवश्चाभिघर्धन्ते जरा मान्द्यमुपैति च ॥ ४९ ॥
विधिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः ।
निजानामितरेषां तु पृथगेवोपदेक्ष्यते ॥ ५० ॥

माधवो वैशाखस्तस्य प्रथमश्चैत्रः । एवं नभस्यस्य भाद्रपद
प्रथमः श्रावणः । तथा सहस्यस्य पौषस्य प्रथमो मार्गशीर्षः ।
एतै च मासाश्चैत्रश्रावणमार्गशीर्षा रोगभिषगिजतीये विमाने
शोधनार्थं वक्ष्यमाणप्रावृडादिकृतुक्रमेण वसन्तप्रावृट्शरदन्त-
र्गता भवन्ति । दृढबलसंस्कारेऽपि पठ्यते—“प्रावृट् शुक्र-
नभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः । तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः
शोधनं प्रति ।” सुश्रुतेऽपि ऋतुचर्याध्याये दोषोपचयप्रकोपोप-
शमननिमित्तमीदृश एव ऋतुक्रमः पठितः । तेन, शोधनम-
भिधीयमानं शोधनार्थोक्तुक्रमेणैव व्याख्येयम् । वसन्तादीना-
मन्तमासेषु तु वमनाद्यभिधानं संपूर्णप्रकोपे भूते निर्हरणोपदे-
शार्थम् । प्रथमेषु हि मासेषु फाल्गुनाषाढकार्तिकेषु प्रकोपः
प्रकर्षप्राप्तो न भवति, चित्तस्य ह्यसम्यक्प्रकुपितस्याविलीनस्य
सम्यङ्निर्हरणं न भवतीति । अतएव कपिलबलेऽपि पठ्यते—
“मधौ सहे नभसि च मासि दोषान्प्रवाहयेत् । वमनैश्च विरे-
कैश्च निरूहेः सानुवासनैः” इति । हरिश्चन्द्रेण तु, सहस्यचोऽ
यमकारान्तो मार्गशीर्षवचनस्तस्य सहस्यप्रथमे कार्तिके इति
व्याख्यातम् । तन्मतानुसारिणा वाग्भटेन चोक्तं “श्रावणे
कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । ग्रीष्मवर्षाहिम-
चित्तान्वाय्वादीनां निर्हरेत्” इति । “कार्तिके श्रावणे
चैत्रे मासि साधारणे क्रमात् । वर्षादिसंचितान्दोषा-
न्निमासान्तरितान्दहरेत्” । इत्यस्य तु श्लोकस्य केनापि पठि-
तस्याविरुद्धान्वेषणे बुद्धिमतां न व्यापारः । ऊर्ध्वंचेति वमनेन,
अध इति विरेकेण, वस्तिकर्मशब्देनास्थापनानुवासने, एतच्च
सर्वं वमनादि यथायोग्यतया, न यथासंख्येन । तेन वमनं
मधौ प्रधानं, सहस्यप्रथमे विरेकः, नभस्यप्रथमे वस्तिरिति
भवति । यथाक्रमं यथानुपूर्व, यथायोग्यं यद्यस्य युज्यते ।
एतच्च पूर्वेण वमनादिना, उत्तरेण वा रसायनादि प्रयोजयेदि-
त्यनेन योज्यम् । सिद्धानीति दृष्टफलानि, रोगास्तथा न जायन्त
इति वमनादीनाचरतः । धातवश्चाभिघर्धन्त इति रसायनवृष्य-
योगानुपयोज्य इति योजनीयम् । निजानामिति छेदः । इतरे-

षामित्यागन्तूनाम् । आगन्तवश्चेह भूतविषवातादिजन्यास्तथा
मानसा अभिप्रेताः येनैतद्विषयमप्यभिधायाऽऽगन्तूनामनुत्प-
त्तावित्याद्युपसंहारमागन्तुकत्वेनैव करिष्यति ॥ ४६—॥ ५० ॥

ये भूतविषवाद्यवग्निसंप्रहारादिसंभवाः ।
नृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेऽवपराध्यति ॥ ५१ ॥
ईर्ष्याशोकभयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ।
मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्वे प्रज्ञापराधजाः ॥ ५२ ॥

ये भूतेति—भूताः पिशाचादयः, आदिग्रहणाद्वधव-
न्धनादीनां ग्रहणम् । प्रज्ञा बुद्धिस्तदपराधोऽज्ञानदुर्ज्ञाने । ए-
तन्मलाश्चैते भूताभिषङ्गादय ईर्ष्यादयश्च । यद्यपि निजा अपि
प्रज्ञापराधमूला एव, यदुक्तम्—“प्रज्ञापराधाद्वहितानर्थान्
पञ्च निषेवते” इति, तथापि प्राधान्यात्प्रज्ञापराधजनित-
वाह्यवातादिरूक्षभोजनादिजन्यत्वेन तथाऽन्तरा वातादिज-
न्यत्वेन प्रपञ्चेनोच्यन्ते ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ।
देशकालात्मविज्ञानं सद्बुत्तस्यानुवर्तनम् ॥ ५३ ॥
आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निदर्शितः ।
प्राज्ञः प्रागेव तत्कुर्याद्वितं विद्याद्यदात्मनः ॥ ५४ ॥

आगन्तुमूलकारणपरिहारे हेतुमाह—त्याग इत्यादि ।
इन्द्रियोपशम इन्द्रियाणां स्वविषयेऽलंपटत्वं, स्मृतिः पुत्रादीनां
विनश्वरस्वभावाद्यनुस्मरणम् । यदुक्तम्—“स्मृत्या स्वभावं भावानां
स्मरन्दुःखाद्विसुच्यते” । एतच्च द्वयं मानसरोगप्रतिघातकम् ।
देशज्ञानाच्छून्यगृहाटव्युपसर्गगृहीतदेशवर्जनादि भवति । का-
लज्ञानात्पौर्णमास्यादिवक्ष्यमाणभूताद्यभिघातकालादिवर्जनम् ।
आत्मज्ञानात्स्वशक्तिपर्यालोचनया प्रचरतो बलवदभिघातादि-
परिवर्जनं व्याख्येयम् । सद्बुत्तमिन्द्रियोपक्रमणीये वक्ष्यमाणम् ।
प्रागेवेत्यनुत्पत्तेर्वेव रोगेषु ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

आप्तोपदेशप्रज्ञानं प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।
विकाराणामनुत्पत्ताबुत्पन्नानां च शान्तये ॥ ५५ ॥
पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।
मर्मोपहासिनो लुब्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥ ५६ ॥
परापवादरतयश्चपला रिपुसेविनः ।
निर्वृणास्त्यक्तधर्माणः परिवर्ज्या नराधमाः ॥ ५७ ॥
बुद्धिविद्यावयःशीलधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ।
वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥ ५८ ॥
सुमुखाः सर्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः ।
सेव्याः सन्मार्गवक्तारः पुण्यश्रवणदर्शनाः ॥ ५९ ॥

अथ किं हितमित्याह—आप्तोपदेश इत्यादि । आप्ता
ज्ञानवन्तो रागद्वेषादिरहिताः पुरुषाः, यद्वक्ष्यति—“रजस्त-
मोभ्यां निर्मुक्ताः” इत्यादि । प्रतिपत्तिरुपदिष्टार्थस्य सम्यगव-

बोधः एतद्वयं कारणं विकाराणामनुत्पत्तौ, हेतुवर्जनेनोत्पन्नानां च शान्तये कारणं तच्चिकित्सानुष्ठानेनेत्यर्थः । आप्तोपदेश-
ग्रहणार्थम् अनाप्तान् वर्ज्यान्पापवृत्तेत्यादिना, सेव्यांश्चाप्तान्बु-
द्धीत्यादिना दर्शयति । वृत्तं चेष्टितं शरीरव्यापारः, सत्त्वं
मनः एषां पापत्वं पापहेतुत्वात् । शठाः क्रूराः, निर्दृष्टा नि-
ष्कृपाः । बुद्ध्यादिभिर्वृद्धाः प्रभूतप्रशस्तबुद्ध्या युक्ता इत्यर्थः ।
गतव्यथा गतशोकादय इत्यर्थः । सुमुखाः प्रसन्नमुखाः, शं-
सितव्रता अवलम्बितनियमाः ॥ ५५-५९ ॥

आहाराचारचेष्टासु सुखार्थं प्रेत्य चेह च ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेद्बुद्धिमान्हितसेवने ॥ ६० ॥

आहाराचारचेष्टास्विति निर्धारणे सप्तमी । तेनाहाराचार-
चेष्टानां मध्ये यद्विदितं तस्य सेवने प्रयत्नमातिष्ठेदिति फलति ।
आचारः शास्त्रविहितानुष्ठानम् ॥ ६० ॥

न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ।
नामुद्रयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ ६१ ॥
ज्वरासृक्पित्तवीर्यसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान् ।
प्राप्नुयात्कामलां चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ६२
इति ॥

दध्नोऽनेकप्रकारनिषिद्धत्वादिभ्यामत्रोदाहरणार्थं दधिभोजन-
विधिमाह—न नक्तमित्यादि । अत्र च न नक्तमित्यत्र
नोष्णमित्यत्र च नकारः क्रियया संवध्यते, तेन निशि
उष्णदधि सर्वथैव न सेव्यम् । अघृतशर्करमित्यादौ च निषेधो
नञा संवध्यते, तेनोभयप्रतिषेधात्सशर्करं भुञ्जीतेत्यादि वा-
क्यार्थो भवति । घृतादीनां मध्येऽन्यतमसंबन्धेनापि दध्यु-
पयोज्यं भवति । न नक्तमित्यादिवदिहापि नकारस्य क्रियासं-
बन्धे मुद्रसूपसहितस्याप्यशर्करत्वमस्त्येव । दध्न इत्यनुपादे-
यत्वं स्यात् । जतूकर्णेनापि घृतादीनां मिलितानामेवोपयोगा-
दध्युसेव्यमुक्तम् । यदुक्तं—“नाक्षीयादधि नक्तमुष्णं वा न घृत-
मधुशर्करामुद्रामलकैर्विना वा” इति ॥ ६१-६२ ॥

तत्र श्लोकः ।

वेगावेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषां च भेषजम् ।
येषां वेगा विधार्याश्च यदर्थं यद्विताहितम् ॥ ६३ ॥

१ सम्यगवरोध इति पाठः ।

२ “अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वात्तत्तं तु दधि वर्जितम्
श्लेष्मलं स्यात्सर्पिष्कं दधि मारुतसृद्धनम् ॥
न च सन्धुक्षयेत्पित्तमाहारं च विपाचयेत् ।
शर्करासंयुतं दद्यात्पुष्पादाहनिवारणम् ॥
मुद्रसूपेन संयुक्तं दद्याद्रक्ताणिलापहम् ।
सुरसंचालपदोषं च क्षौद्रयुक्तं भवेदधि ॥
उष्णं पित्तास्रकृशोषान्नात्रीयुक्तं तुनिर्हरेत् ॥”

इति कचिदधिकपाठो दृश्यते ।

उचिते चाहिते वर्ज्ये सेव्ये वानुचिते क्रमः ।
यथाप्रकृतिं चाहारो मलायनगदौषधम् ॥ ६४ ॥
भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधं च यत् ।
वर्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमतात्मसुखार्थिना ॥ ६५ ॥
विधिना दधि सेव्यं च येन यस्मात्तदत्रिजः ।
न वेगान्धारणेऽध्याये सर्वमेवावदन्मुनिः ॥ ६६ ॥
इत्यग्निवेशकृतेतन्त्रे चरक-प्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
न वेगान्धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अध्यायार्थसंग्रहे हिताहितमिति सेव्यासेव्यं व्यायामहा-
स्यादि । भविष्यतामनुत्पत्तौ भेषजमिति माधवप्रथमे मासी-
त्यादिनोत्पन्नानां च शान्तय इत्यन्तेन ॥ ६३-६६ ॥

इति न वेगान्धारणीयः सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि, प-
ञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियार्थाः, पञ्चेन्द्रिय-
बुद्ध्यो भवन्तीत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे ॥ ३ ॥

स्वस्थाधिकारे आहाराचारचेष्टासु परं प्रयत्नमातिष्ठेदि-
त्युक्तं, तत्राहारचेष्टाः काश्चित्पूर्वाध्यायत्रयेण प्रतिपादिताः,
तेनावशिष्टस्याचारस्याभिधानार्थं तथेन्द्रियमनसामतियोगमि-
ध्यायोग-परिहाररूपचेष्टोपदर्शनार्थं चन्द्रियोपक्रमणीयमाह । त-
त्रापि वक्ष्यमाणचेष्टाचारयोः प्रायेणेन्द्रियादिविषयत्वेनेन्द्रिया-
दीन्येवादावाह । इन्द्रियस्योपक्रमणं व्याकर्तुमारम्भः, तमि-
न्द्रियोपक्रममिन्द्रियव्याकरणमधिकृतोऽध्याय इन्द्रियोपक्रम-
णीयः । इहेतीह प्रकरणे पञ्चेन्द्रियाणि, तेन प्रकरणान्तरेण
दर्शनान्तरपरिग्रहेण वक्ष्यमाणैकादशेन्द्रियाभिधानेन समं न
विरोधः । यतः सर्वपारिषमिदं शास्त्रं, तेनायुर्वेदाविरुद्धवैशे-
षिकसांख्यादिदर्शनभेदेन विरुद्धार्थोऽभिधीयमानो न पूर्वापर-
विरोधमावहतीत्यर्थः । मनस्तु यद्यपि वैशेषिकमतेऽपीन्द्रियं
शास्त्रकारेणापि मधुररसप्रस्तावे “षडिन्द्रियप्रसादनः” इत्य-
भिधानादनुमतमेव, तथापीह प्रकरणे चक्षुरादिभ्यो वक्ष्य-
माणाधिकधर्मयोगितया नेन्द्रियमितीन्द्रियत्वेन न पठितम् ।
इन्द्रियादीनि स्वयमेव व्याकरिष्यति “तत्र चक्षुः” इ-
त्यादिना । इत्येतावदेवोक्तमिन्द्रियाधिकारे पूर्वाचार्यैरिति
शेषः । एतेनान्यशास्त्रेऽपीन्द्रियाधिकारे एतावदेवोक्तमिति फ-
लति ॥ १—३ ॥

अतीन्द्रियं पुनर्मनःसत्त्वसंज्ञकं चेत इत्याहुरेके,
तदर्थ्यात्मसंपदायत्तचेष्टं चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रिया-
णाम् ॥ ४ ॥

चक्षुरादिभ्यो विशिष्टेन धर्मेण मनो दर्शयति—अतीन्द्रियमित्यादि । अतिक्रान्तमिन्द्रियमतीन्द्रियं; चक्षुरादीनां य-दिन्द्रियत्वं बाह्यज्ञानकारणत्वं, तदतिक्रान्तमित्यर्थः । यद्यपि मनोऽपि सुखादिज्ञानं प्रति कारणत्वेनेन्द्रियं, तथापीन्द्रियचक्षुरादेरधिष्ठायकत्वविशेषादतीन्द्रियमित्युक्तम् । यदिवाऽतीन्द्रियमिति चक्षुरादिभ्योऽप्यतीन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मतरं दुरवरोधात् । सत्त्वमित्येषा संज्ञा यस्य तत्तथा । चेत् इत्याहुरेक इत्यादि परमतस्याप्रतिषेधात्स्वयमप्यनुमतं, पर्यायकथनं शास्त्रव्यवहारायम् । तदिति मनः, तस्याऽर्थो मनोऽर्थः, स च सुखादि-श्चिन्त्यो विचार्यादिश्च । आत्मा चेतनप्रतिसन्धाता । अनयोः सम्पत्तदर्थोऽत्मसम्पत्, एतदायत्ता चेष्टा व्यापारो यस्य त-त्तथा । तत्रार्थसम्पत्सुखादीनां सन्निकर्षश्चिन्त्यादीनामाभिमुख्यं च । आत्मसम्पदर्थग्रहणे प्रयत्नशालित्वम् । मनश्चेष्टा च सुखादिज्ञानं तथा चिन्त्यचिन्तनादि तथा चक्षुरादीन्द्रियप्रेरणं च । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां या चेष्टा स्वविषयरूपादिज्ञानलक्षणा, तत्र प्रत्ययभूतं कारणभूतं मन इति योज्यम् । एतेनैतदुक्तं भ-वति—यदा सुखादयश्चिन्त्यादयोऽपि विषया भवन्त्याऽऽत्मा च प्रयत्नवान्भवति, तदा मनः स्वविषये प्रवर्तते, इन्द्रियाणि ज्ञाधितिष्ठति, इन्द्रियाणि च मनोऽधिष्ठितान्येव स्वविषयज्ञाने प्रवर्तन्ते ॥ ४ ॥

स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चात्रानेकमेकस्मिन्पुरुषे सत्त्वं रजस्तमःसत्त्वगुणयोगाच्च, न चानेकत्वं; नह्येकं ह्येककालमनेकेषु प्रवर्तते, तस्मान्नैककाला सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिः ॥ ५ ॥

इदानीं तन्मन एकस्मिन्पुरुषे उपाधिभेदादनेकं परमार्थ-तत्त्वेकमिति दर्शयति—स्वार्थेत्यादि । सत्त्वं मनः । अनेकम-नेकमिव, यतः स्वार्थेन्द्रियसङ्कल्पव्यभिचरणाच्च तथा रजस्त-मःसत्त्वगुणयोगाच्च, चकारः परस्परसमुच्चये । स्वार्थस्य म-नोऽर्थस्य चिन्त्यस्य व्यभिचरणाच्च एवं चिन्त्यमर्थं परित्यज्या-न्यार्थस्य ग्रहणादित्यर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति, यत् एकमेव मनो यदा धर्मं चिन्तयेत्तदा धर्मचिन्तकं, यदा धर्मं परि-त्यज्य कामं चिन्तयति तदा कामचिन्तकमित्येवमादिना धर्म-भेदेन भिन्नमप्यभिधीयते, एवमिन्द्रियार्थव्यभिचरणेऽपि यदा रूपं गृह्णाति तदा रूपग्राहकं, यदा गन्धं गृह्णाति तदा गन्ध-ग्राहकमित्यादि वाच्यम् । एवं सङ्कल्पव्यभिचरणेऽपि व्याख्येयम् । तत्र सङ्कल्पप्रतिपन्नानां भावानां, उपकारकं ममेदमपकारकं ममेदमिति वा गुणतो दोषतो वा कल्पनम् । एतद्व्यभिचरणे च कदाचिद्गुणकल्पनं कदाचिदोषकल्पनमिति मनोभेदो व्या-ख्येयः । तथा एकपुरुष एकमेव मनो यदा बहुरजोयुक्तं भवति तदा क्रोधादिमद्भवति, यदा बहुतमोयुक्तं भवति तदाऽज्ञान-भयादिमद्भवति, यदा सत्त्वयुक्तं भवति, तदा सत्यशौचादि-

युक्तं भवति । ततश्चानेकमिव मनो भवति । तदेतत्प्रतिपादि-तमनेकत्वं परमार्थतो न भवतीत्याह—न चेति । न चानेकत्वं मनस इत्यर्थः । चकारादमहत्त्वं च मनस इति समुच्चिनोति । यदुक्तम्—“अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ” । कुतो नानेकत्वमित्याह—अनेकमेककालं प्रवर्तते, अनेकं य-न्मनः देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेषु दृष्टं तदेककालं युगपदनेकेषु रूपज्ञानशब्दज्ञानगन्धज्ञानेषु वर्तते, एवं दृष्टं तद्यदि एकपुरु-षेऽपि बहूनि मनांसि स्युस्तदा तान्यपि युगपदेकपुरुष एव रूपादिज्ञानेषु प्रवर्तन्त, न तु प्रवर्तन्ते, तस्मादेकमेवैकपुरुषे मन इत्यर्थः । दीर्घां शष्कुलीं भक्षयतो युगपत्पञ्चज्ञानान्युत्पद्य-न्त इति तु ज्ञानं युगपदुत्पलपत्रशतव्यक्तिभेदज्ञानवद् भ्रान्तम् । परमार्थतो युगपज्ज्ञानोत्पत्तौ हि सति विषयसन्निकर्षे सर्वदैव हि युगपज्ज्ञानानि स्युः । अतएव हि कारणान्महत्त्वमपि म-नसो नास्ति, महत्त्वे हि सति युगपत्पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानाज्ज्ञानो-त्पत्तिः स्यात् न भवति, तस्मादेकमणु च मन इति । यस्मा-च्चैकपुरुषे एकं मनोऽणुपरिमाणं च, तस्मात्कारणानैककाला स-र्वेन्द्रियप्रवृत्तिर्न युगपदिन्द्रियाणि स्वविषयोपलब्धौ प्रवर्तन्त इत्यर्थः । इन्द्रियाणि मनोऽधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते, तेन यदा मनश्चक्षुरधितिष्ठति तदा न घ्राणादीनि, एवं यदा घ्राणमधि-तिष्ठति तदा न चक्षुरादीनि ॥ ५ ॥

यद्गुणं चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं, तत्सत्त्वमे-वोपदिशन्ति मुनयो गुणबाहुल्यानुशयात् ॥ ६ ॥

ननु यथेकस्मिन्नेव पुरुषे कदाचिद्रजोयुक्तं कदाचित्तमोयुक्तं कदाचित् सत्त्वयुक्तं मनो भवति, तत्कथमयं सात्त्विकोऽयं राजस इत्यादिव्यपदेशो भवतीत्याह—यद्गुणमित्यादि । येन गुणेन सत्त्वादिना युक्तं यद्गुणं, अभीक्ष्णं पुनः पुनः, सत्त्वं म-नोऽनुवर्ततेऽनुवध्नाति, तत्सत्त्वं सात्त्विकं राजसं तामसं वा उपदिशन्ति बाहुल्यानुशयाद्भूरिसंबन्धादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—सत्यपि गुणान्तरान्वये सत्त्वबाहुल्यात्सत्त्वकार्याणि सत्यशौचादीनि यस्य भवन्ति स सात्त्विक इति व्यपदिश्यते । एवमपरमपि व्याख्येयम् ॥ ६ ॥

✓मनःपुरःसराणि चेन्द्रियाण्यर्थसंग्रहणसमर्थानि भवन्ति । तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि ॥ ७ ॥

उक्तं मनश्चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणां तद्व्याकरोति—मनः-पुरःसराणि मनोधिष्ठितानि । पञ्चेन्द्रियाणि इत्युक्तं तद्विवृ-णोति—तत्र चक्षुरित्यादि । चष्टे रूपं रूपवन्तं च प्रकाशय-तीति चक्षुः । तच्चोभयनयनगोलकाधिष्ठानमेकमेव । शृणो-त्यनेनेति श्रोत्रम् । जिघ्रत्यनेनेति घ्राणम् । रसयत्यनेनेति रसनम् । स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनम् ॥ ७ ॥

पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि खं वायुज्योतिरापो भू-रिति ॥ ८ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि—अक्षिणी कर्णौ नासिके जिह्वा त्वक् चेति ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणां प्राधान्येनारम्भकं द्रव्यमिन्द्रियद्रव्यम् । इन्द्रियेषु चक्षुरादौ निर्दिष्टं प्राधान्यात् । यदुक्तं शालाक्ये—“श्रोत्रलक्षणाणरसनैः श्रेष्ठैरपि समन्वितः । वलवर्णाद्युपेतोऽपि नष्टक् कुक्ष्यसन्निभः” इति । इन्द्रियद्रव्यनिर्देशे तु खादितत्वेन निर्देशः कृतो वक्ष्यमाणेन “महाभूतानि खं वायुरमिरापः क्षितिस्तथा” इति ग्रन्थक्रमानुरोधेन । इन्द्रियाधिष्ठानमिन्द्रियाश्रयः । यद्यपि चाक्षिणी कर्णौ नासापुटे द्वे तथाप्येकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनैकत्वमेवेति कृत्वा “पञ्च” इत्युक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

पञ्चेन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ १० ॥

इन्द्रियार्था इन्द्रियविषयाः । स्पर्शग्रहणेन स्पर्शस्य स्पर्शाश्रयस्य च द्रव्यस्य स्पर्शैकार्थसमवेतस्य च परिमाणदेः स्पर्शग्राह्यस्य ग्रहणम् । एवं रूपादिषु च वाच्यम् ॥ १० ॥

पञ्चेन्द्रियबुद्ध्यः चक्षुर्बुद्ध्यादिकास्ताः पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्त्वात्मसन्निकर्षजाः, क्षणिका निश्चयात्मिकाश्च, इत्येतत् पञ्चपञ्चकम् ॥ ११ ॥

असाधारणेन कारणेनेन्द्रियेण व्यपदिष्टा बुद्ध्य इतीन्द्रियबुद्ध्यः । चक्षुषाऽसाधारणेन कारणेन जनिता बुद्धिश्चक्षुर्बुद्धिः । एवं श्रोत्रादिवुद्धिषु वाच्यम् । इह चक्षुर्बुद्धिरादावुपदिश्यते चक्षुर्बुद्धेरेव बहुविषयत्वात् । इन्द्रियबुद्ध्युत्पादसामग्रीमाह—ताः पुनरित्यादि । सन्निकर्षः संबन्धः, स च क्वचित्संयोगः क्वचित्समवायः, तेन चक्षुर्बुद्ध्यादावात्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन । श्रोत्रबुद्धौ तु श्रोत्रशब्दयोः समवाय इति विशेषः । क्षणिका इत्याशुतरविनाशिन्यः, न तु बौद्धसिद्धान्तवदेकक्षणवस्थायिन्यः । निश्चयात्मिका वस्तुस्वरूपपरिच्छेदात्मिका, क्षणिकत्वेऽपि वस्तुपरिच्छेदकत्वं प्रदीपार्चिर्ज्वलनवद्बुद्धीनामविरुद्धमित्यर्थः ॥ ११ ॥

मनोमनोऽर्थो बुद्धिरात्मा च इत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च, द्रव्याश्रितं च कर्म,—यदुच्यते क्रियेति ॥ १२ ॥

मनोऽर्थो वक्ष्यमाणो “मनसस्तु चिन्त्यमर्थः” इत्यनेन । बुद्धिरिह मनोबुद्धिर्विवक्षिता, इन्द्रियबुद्धीनां पञ्चपञ्चकेनैव ग्रहणात् । आत्मानमधिकृत्याध्यात्मं, आत्मानमधिकृत्य यानि द्रव्याणि ये च गुणाः, तेषां संग्रहोऽध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः । तत्र गुणा रूपादिवुद्ध्यः, शेषं द्रव्यम् । एतदुक्तं भवति—आत्मनोऽपकारकोपकारकाणां द्रव्यगुणानामयं संग्रह इति । योऽयं संग्रहः शुभस्य धर्मस्य सुखस्य च प्रवृत्तौ हेतुर्भवति, अशुभस्याधर्मस्यासुखस्य च निवृत्तौ च हेतुर्भवति, तत्रोक्तसंग्रहस्य सम्यग्योगः शुभस्य प्रवृत्तावशुभस्य निवृत्तौ हेतुर्भवति,

अयोगातियोगमिथ्यायोगास्तु अशुभस्य प्रवृत्तौ च हेतवः । यदि वा शुभस्य पूर्वव्याकृतस्य चाशुभस्य पूर्वव्याकृतस्य प्रवृत्तेः संसारस्य निवृत्तेः मोक्षस्य यथोक्तसंग्रहोहेतुरिति व्याख्येयम् । तत्र संग्रहस्य शुभाशुभहेतुत्वं पूर्ववदेव व्याख्येयम् । दुर्ज्ञातस्तु संग्रहः संसारस्य हेतुर्भवति तत्त्वतो ज्ञातस्तु मोक्षाय हेतुरिति व्याख्येयम् । अध्यात्मद्रव्यगुणादधिकमनुक्तं हेतुमाह—द्रव्याश्रितं चेत्यादि । कर्म इत्युच्यमाने वमनादिष्वपि तथाऽऽस्यास्वप्नादिष्वपि कर्मशब्दवाच्येषु प्रसक्तिः स्यात्, अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं द्रव्याश्रितपदं, तथापि धर्माधर्मयोः कर्मशब्दवाच्ययोः प्रसक्तिः स्यादित्युक्तं यदुच्यते क्रियेति । कर्मणः पृथक् कृत्वा मिधानं पञ्चकर्मादिषु कर्मणोऽप्रविष्टत्वात् ॥ १२ ॥

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानामपि सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि, खं श्रोत्रे, घ्राणे क्षितिः, आपो रसने, स्पर्शनेऽनिलो विशेषेणोपपद्यते ॥ १३ ॥

संप्रति वैद्यकसिद्धान्तेन पाञ्चभौतिकानामपि चक्षुरादीनां यथा तैजसत्वादिव्यपदेशो भवतीति तत्राह—तत्रेत्यादि । अनुमानेन प्रतीयन्त इत्यनुमानगम्यानि, अनुमानं च—चक्षुर्बुद्ध्यादयः करणकार्याः क्रियात्वाच्छिदिक्रियावत् । महाभूतानि खादीनि तेषां विकारः परिणामविशेषः, समुदायो मे-लकः, स आत्मा समवायिकारणं येषां तानि । विशेषेणाधिकत्वेन । तदुक्तं भवति—पाञ्चभौतिकत्वेऽपि तेजोऽधिकत्वाच्चक्षुस्तैजसं व्यपदिश्यते । एवं घ्राणादिष्वपि पृथिव्यादधिकत्वेन पार्थिवत्वादिव्यपदेशः ॥ १३ ॥

तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषात्तत्तदात्मकमेवार्थमनुगृह्णाति तत्स्वभावाद्भिमुत्वाच्च ॥ १४ ॥

अथ कथं चक्षुस्तैजोधिकं, घ्राणं पृथिव्यधिकमित्याद्यवधार्यत इत्याह—तत्रेत्यादि । यदिन्द्रियं विशेषाद्यदात्मकं, तद्भूतारब्धं तदिन्द्रियं तदात्मकमेव तद्भूतात्मकमेव अर्थं विषयमनुगृह्णात्यनुधावति । यत्तेजःप्रधानं तत्तेजःप्रधानमेव विषयं गृह्णातीत्यर्थः । एवं पार्थिवादिष्वपि वाच्यम् । तत्र हेतुमाह,—“तत्स्वभावाद्भिमुत्वाच्च” तत्स्वभावादिति ग्राह्याणां रूपादीनां यः स्वभावः तैजसत्वादिः, चक्षुरादीनामपि तत्स्वभावादेवेत्यर्थः । विमुत्वादिति शक्तत्वात् । समानजातीयतैजसादिग्रहण एव चक्षुरादीनां शक्तत्वादित्यर्थः । तदनेन ग्रन्थेन एतदनुमानमुपदिश्यते—एतच्चक्षुस्तैजसं, रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वाद्वाह्यलोकवत् । रसनमाप्यं, रूपादीनां मध्ये रसस्यैव प्रकाशकत्वाद्वाह्यलोकवत् । तथा गन्धः स्वजातीयगुणोत्कर्षवदिन्द्रियग्राह्यो भूतविशेषगुणत्वाद्रूपवदित्यादि ॥ १४ ॥

तदर्थान्तियोगायोगमिथ्यायोगात्संमनस्कमिन्द्रियं विकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्ध्युपघाताय संप-

द्यते, सामर्थ्ययोगात्पुनः प्रकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्धिमाप्याययति ॥ १५ ॥

शुभाशुभप्रवृत्तिहेतुरिति यदुक्तं तदुपपादयति—तदर्थे-
त्यादि । तदिन्द्रियमर्थस्य रूपादेरित्योगो रूपाद्यतिदर्शनम्,
अयोगो हीनमात्ररूपादिदर्शनं सर्वशो रूपाद्यदर्शनं च, मिथ्या-
योगो विकृतबीभत्सरूपादिदर्शनम् । समनस्कं मनसा सहितं,
विकृतिं विकारमापद्यमानम् । समनस्कमिति विशेषणं कुर्वन् च-
क्षुराद्युपघातान्मनसोऽप्युद्विभ्रतवदुदैन्यादिलक्षणो विकारो भव-
तीति दर्शयति । यथास्वं या यस्यात्मीया बुद्धिः । सामर्थ्ययो-
गात्समयोगात् । पुनःशब्दः पूर्वपक्षाद्यावर्तयति प्रकृतिं
स्वभावमनुपधीयमानमिन्द्रियमिति शेषः । यथास्वं बुद्धिमाप्या-
ययतीत्यात्मीयां बुद्धिं सातत्येन जनयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

मनसस्तु चिन्त्यमर्थः, तत्र मनसो मनोबुद्धेश्च
त एव समानातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहे-
तवो भवन्ति ॥ १६ ॥

पूर्वं मन उक्तं तस्य ग्राह्यं विषयमाह—मनसस्तु चि-
न्त्यमर्थ इति । इन्द्रियनिरपेक्षं मनो यद्गृह्णाति तच्चिन्त्यम् । य-
दिवा, इन्द्रियगृहीतमेवार्थं यत्पुनरिन्द्रियनिरपेक्षं मनो गृह्णाति
तच्चिन्त्यम् । एतच्च प्राधान्यादुक्तं, तेन मनोऽर्थानां सुखादी-
नामनुपादानं दोषत्वेन नैवोद्भावनीयम् ।—त एवेति, मनोवि-
षयस्य चिन्त्यस्य समयोगस्तथातिहीनमिथ्यायोगाश्च । प्रकृति-
रविकारः स्वभाव इति यावत् विकृतिर्विकारः । तत्र चिन्त्यस्य
सम्यगयोगो मन्त्रसो मनोबुद्धेश्च प्रकृतिहेतुर्भवति, अतियोगाद-
यस्तु चिन्त्यस्य मनसो मनोबुद्धेश्च चिन्तनध्यानादिलक्षणाया
विकृतेर्हेतवो भवन्तीति वाच्यम् । अचिन्तनातिचिन्तनभया-
नकचिन्तनैर्मनोऽपि विकृतं मनोबुद्धिमपि विकृतां जनयतीति
भावः ॥ १६ ॥

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपपत्तानामनुपता-
पाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यं एभिर्हेतुभिः, तद्यथा-
सात्त्विकेन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य
कर्मणां सम्यक्प्रतिपादनेन देशकालात्मगुणविपरी-
तोपासनेन च इति, तस्मादात्महितं चिकीर्षता स-
र्वेण सर्वं सर्वदा स्मृतिमास्थाय सद्बुत्तमनुष्ठे-
यम् ॥ १७ ॥

तदीदृशे कर्तव्यमाह—तत्रेत्यादि । अनुपतापायानुपघा-
ताय, उपघातकहेतुवर्जनेनेत्यभिप्रायः । प्रकृतिभावे निर्विकार-
स्वरूपे भेषजोपयोगेनेत्यभिप्रायः । सात्त्विकेन्द्रियार्थसंयोगे-
नेति सात्त्विकेन्द्रियार्थसमयोगेन । बुद्ध्या सम्यगिदं ममहितम्
इदं ममाहितमित्यवेक्ष्यावेक्ष्य कर्मणां प्रवृत्तीनां सम्यक्प्रतिपा-
दनेनेत्यहितकर्मपरित्यागेन हितकर्माचरणेन च । एतेन ब्रह्माप-
राधमूलाहितार्थप्रवृत्तिनिषेधेन हितार्थप्रवृत्त्युपदेशः कृतो भ-
वति । एतेनासात्त्विकेन्द्रियार्थसंयोगब्रह्मापराधपरिहाराभ्याम-

नागताबाधप्रतिषेधरूपचेष्टोक्ता भवति । उत्पन्नविकारप्रतिषे-
धोपायस्तु देशकालेत्यादिना कथ्यते । गुणशब्दः प्रत्येकमभि-
संबध्यते । आत्मशब्देन प्रकृतिविकारयोर्ग्रहणम् । तस्मात्कर्म-
णां क्रियारूपाणां शास्त्रविहितत्वेन प्रतिपादितानां सम्यगनुष्ठान-
नमारोग्यहेतुः । तच्च कर्म हितं सद्बुत्तानुष्ठानरूपं, तस्मात्कार-
णात् आत्महितं कर्तुमिच्छता स्मृतिमास्थायवधानेन सद्बु-
त्तोपदेशं स्मृत्वेत्यर्थः । सतां वृत्तमनुष्ठानं देहवाङ्मनःप्रवृत्तिरू-
पं सद्बुत्तमनुष्ठेयम् । इह जन्मनि जन्मान्तरे च शान्तिशौचा-
चारादियोगजनितधर्मप्रभावात्त्रिवर्गमव्याकुलमुपयुज्जानास्ति-
ष्ठन्तीति सन्त इत्युच्यन्ते । अधार्मिकास्तु विद्यमाना अप्यप्र-
शस्तावधानत्वेनासन्त इत्युच्यन्ते ॥ १७ ॥

तद्व्यनुतिष्ठन्युगपत्संपादयत्यर्थद्वयमारोग्यमि-
न्द्रियविजयंचेति, तत्सद्बुत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामोऽग्नि-
वेश ! तद्यथा—देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्यान् च-
येत्, अग्निमुपचरेत्, ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्, द्वौ
कालौवुपस्पृशेत्, मलायनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैम-
ल्यमादध्यात्, त्रिः पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान्सं
हारयेत्, नित्यमनुपहतवासाः सुमनाः सुगन्धिः
स्यात्, साधुवेशः, प्रसिद्धकेशः मूर्धश्चोत्रघ्राणपाद-
तैलनित्यो, धूमपः, पूर्वाभिभाषी, सुमुखो, दुर्गन्ध-
भ्युपपत्ता, होता, यष्टा, दाता, चतुष्पथानां नम-
स्कर्ता, बलीनामुपहर्ता, अतिथीनां पूजकः, पितृभ्यः
पिण्डदः, काले हितमितमधुरार्थवादी, वश्यात्मा,
धर्मात्मा, हेतावीर्षुः, फले नेर्षुः, निश्चितो, निर्भीकः,
हीमान्, धीमान्, महोत्साहः, दक्षः, क्षमावान्, धार्-
मिकः, आस्तिकः, विनयबुद्धिविद्याभिजनवयोवृद्ध-
सिद्धाचार्याणामुपासिता, छत्री, दण्डी, मौली, सो-
पानत्को युगमात्रहगनुचरेत्, मङ्गलाचारशीलः, कु-
चेलास्थिकण्टकामेध्यकेशशुषोत्करभस्मकपालस्नान-
भूमीनां परिहर्ता, प्राक् श्रमात् व्यायामवर्जी स्यात्,
सर्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात्, क्रुद्धानामनुनेता, भी-
तानामाश्वासयिता, दीनानामभ्युपपत्ता, सत्यसंधः,
शमप्रधानः, परपुरुषवचनसहिष्णुः, अमर्षन्, प्रश-
मगुणदर्शी, रागद्वेषहेतूनां हन्ता ॥ १८ ॥

सद्बुत्तानुष्ठानं दर्शयति—तद्वीत्यादि । सद्बुत्तानुष्ठाने नान्य-
श्रियमभिलषेदित्याद्यनुष्ठानेनेन्द्रियं यज्यते, यच्चणाभ्यासात्त-
दिन्द्रियं जीयते इत्युक्तमिन्द्रियविजयं चेति, यस्मादेवगुणं
सद्बुत्तानुष्ठानं तत्तस्मात्सद्बुत्तमुपदेक्ष्यामः, अखिलेन कात्स्न्येन,
द्वौ कालौ सायंप्रातः, उपस्पृशेत्स्नायात्, यदि वा उपस्पृशेत्
सन्ध्यासुपासीत । त्रिःपक्षस्येति पञ्चभिः पञ्चभिर्दिनैः, यदि

१ उपस्पृशेत्स्वाचमनं, उपस्पृशः स्पर्शमात्रे स्नायाच्चमनयोरपि
इत्यमरमेदिन्यौ.

वा क्षारपाणेर्वचनप्रामाण्यात्पक्षशब्दोऽयं मासे वर्तते, “प-
तति पञ्चदशाभ्यां मासः” इति, पञ्चदशाहः पक्षोऽभिधी-
यते । एवं “पतति ऋतुर्मासाभ्यां पक्षरूपाभ्याम्” इति मा-
सोऽपि पक्षाभिधेयः । उक्तं च क्षारपाणौ “त्रिर्मासस्य रोमन-
खान् संहारयेत्” इति । अनुपहतवासा अम्लानवासाः, प्रसि-
द्धकेशः प्रसाधितकेशः, इह केशप्रसाधनाभिधानात्पूर्वं केश-
संहरणे वचनं तीर्थादिप्राप्तनिमित्तेन कृतमुण्डनस्नातकादिविष-
यम् । पूर्वाभिभाषी प्रथमसंभाषणशीलः दुर्गोष्वाभ्युपपत्ता दुर्ग-
तिपतितानां रक्षिता, यथा यज्ञकारकः, वक्ष्यात्मा वक्ष्येन्द्रियः,
आत्मशब्दोऽयमिन्द्रियवचनः, हेतावीर्षुरित्यनेन येन हेतुनायं
धनवान् विद्यावान्वा जातः स हेतुर्मे कथं भवेदिति प्रयत्न-
वता भवितव्यमिति दर्शयति । फले नेर्षुरित्यनेन परस्य न
धनादिफलसंबन्धनिवारणेच्छा कर्तव्येति दर्शयति । निर्भीक
इति उपस्थितेऽपरिहार्ये भयहेतौ बोद्धव्यम्, शक्यपरिहारेषु
दृष्टादृष्टप्रत्यवायहेतुषु तु भेतव्यमेव । अभिजनो विशुद्धकुलम् ।
सर्वप्राणिषु बन्धुभूत इति तु, यद्यपि राजद्विष्टपतितादीनाम-
धर्मभयाच्चिकित्सां न करोतीति तथापि तेष्वपि करुणार्द्रहृदय-
त्वेन मन्तव्यम् । अभ्युपपत्ता उपकारार्थं स्वीकर्ता, सत्य-
सन्धः, प्रतिज्ञातार्थनिर्वाहकः । अमर्षोऽक्षमा तां हन्तीति
अमर्षघ्नः प्रशमं शान्तिं गुणत्वेन द्रष्टुं शीलं यस्य स प्रशमगु-
णदर्शी ॥ १८ ॥

नानृतं ब्रूयान्नान्यस्वमाददीत, नान्यस्त्रियमभिल-
षेन्नान्यश्रियं, न वैरं रोचयेन्न कुर्यात्पापं, न पापेऽपि
पापी स्यान्नान्यदोषान्ब्रूयान्नान्यरहस्यमागमयेन्नाधा-
र्मिकैर्न नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत नोन्मत्तैर्न पतितैर्न
भ्रूणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न दुष्टैः, न दुष्टयानान्यारोहेन
जानुसमं कठिनमासनमध्यासीत, नाऽनास्तीर्णमनु-
पहितमविशालमसमं वा शयनं प्रपद्येत, न गिरि-
विषममस्तकेष्वनुचरेन्न द्रुममारोहेन जलोप्रवेग-
मवगाहेन कुलच्छायामुपासीत, नाभ्युत्पातमभि-
तश्चरेन्नोच्चैर्हसेन शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेन्नानावृत-
मुखो जृम्भां क्षवथुं हास्यं वा प्रवर्तयेन्न नासिकां
कुष्णीयान्न दन्तान्विघट्टयेन्न नखान्वादयेन्नास्थी-
न्यमिह्न्यान्न भूमिं विलिखेन्न छिन्द्यात्तृणम्, न
लोष्टं मृद्दीयान्न विगुणमङ्गैश्चेत ज्योतीष्यनिष्ट-
ममेध्यमशस्तं च नाभिर्वीक्षेत । न हुंकुर्याच्छवम् ।
न चैत्यध्वजगुरुपूज्याशस्तच्छायामाक्रामेत् न क्ष-
पास्वमरसदनचैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानाद्या-
तनान्यासेवेत । नैकः शून्यगृहं न चाटवीमनुप्र-
विशेत्, न पापवृत्तान्त्रीमित्रभृत्यान्भजेत् । नो-
त्तमैर्विरुध्येत, नावरानुपासीत । न जिह्वं रो-
चयेन्नाऽनार्य्यमाश्रयेन्न भयमुत्पादयेन्न साहसा-
तिस्वप्नप्रजागरस्नानपानाशनान्यासेवेत । नोर्ध्वजा-

नुश्चिरं तिष्ठेन्न व्यालानुपसर्पेन्न दंष्ट्रिणः न
विषाणिनः, पुरोवातातपावक्ष्यायातिप्रवाताञ्जहा-
त्कालं नारभेत । नासुनिभृतोऽग्निमुपासीत नोच्छि-
ष्टो नाधः कृत्वा प्रतापयेत् । नाविगतक्लमो नाना-
धृतवदनो न नग्न उपस्पृशेत्, न स्नानशाठ्या स्पृशे-
दुत्तमाङ्गम्, न केशप्राण्यमिह्न्यात्, नोपस्पृश्य ते
एव वाससी बिभृयात्, । नास्पृष्ट्वा रत्नाज्यपूज्यमङ्ग-
लसुमनसोऽभिनिष्क्रामेत् । न पूज्यमङ्गलान्यपस-
व्यं गच्छेन्नेतराण्यनुदक्षिणम् ॥ १९ ॥

नानृतं ब्रूयादित्यस्य राजयक्ष्मणि “काकांस्तित्तिरिशब्देन”
इत्याद्यथार्थभाषणोपदेशेन विरोधो न वाच्यः । यतः—प-
रापकारफलक्रमसत्यभाषणमनृतव्याहारदोषेण स्पृश्यते, नतु
परस्य जीवनार्थमन्यथाभाषणम् । उक्तं च—“प्राणालये सर्व-
धनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि” । आगमयेद्बुध्येत । अ-
धार्मिकसङ्गनिषेधेनैव पतितादिसङ्गनिषेधे लब्धे पुनस्तदभि-
धानं विशेषप्रतिषेधार्थम् । भ्रूणहा गर्भघातकः । अनुपहितम-
नुपधानं गण्डुकादिरहितम् । न द्रुममारोहेदिति सामान्यो वि-
धिरस्य च विशेषेण रसायनवक्ष्यमाणामलकीवृक्षारोहणोपदे-
शेन महाफलेन च वाधा भवत्येव । कुष्णीयाद्विघट्टयेत् । इह
सद्वृत्तोपदेशे यत्र न नखान्वादयेदित्यादौ साक्षाद्दृष्टमदृष्टं वा
फलं न दृश्यते तत्राप्यदृष्टफलं वचनप्रामाण्यादेव बोद्धव्यम् ।
न शवं हुंकुर्यादित्यत्रागमः,—“यः शवं हुंकुर्यात्तेन
सोमो बहिर्निस्सो भवति” इति । चैत्यो ग्रामप्रधानतरुः ।
आघातनं वधस्थानम् । अवरा नीचा । जिह्वं कुटिलम् । आ-
रादूरात्पापेभ्यो यात आर्यः तद्विपरीतोऽनार्यः । अतिशब्दः
स्वप्रादिभिः सह प्रत्येकं संबध्यते । इह च प्रकरणे साहसनकां-
दधिभोजनादीनां येषां प्रकरणान्तर एव निषेधः कृतः तानि पुन-
र्निषिध्यन्ते प्रकरणवशादेव, प्रकरणप्राप्तोद्बन्धः प्रागुक्तोऽपि पुन-
रभिधीयमानः प्रकृतग्रन्थस्य न्यूनतामुदस्यति। पुनरभिधीयमा-
नार्थगौरवं च दर्शयति न पुनरुक्तदोषमावहति । यदुक्तम्—
“अधिकरणवशाद्वाक्याद्गुणदोषप्राप्तितोऽर्थसंबन्धात् । स्तुत्यर्थं
संशयतः शिष्यधियां चाभिवृद्ध्यर्थम् । तन्त्रेऽस्मिन्पुनरुक्तं पुनरुक्तं
नेष्यते तद्धि” इति । ऊर्ध्वजानुर्दण्डायमानः, व्यालः सर्पाः,
असुनिभृतोऽसमाहितः, नाधः कृत्वा अभिमिति संबन्धः, ते
एव वाससी स्नानवाससीत्यर्थः । यदि वा स्नानकालात्पूर्वं
धृते । अपसव्यं वामम् ॥ १९ ॥

नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाऽजपित्वा
नाहुत्वा देवताभ्यो नाऽनिरुप्य पितृभ्यो नादत्वा गु-
रुभ्यो नातिथिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामा-
ली नाप्रक्षालितपाणिपादवदनो नाऽशुद्धमुखो नोद-
बुखो न विमना नाभकाशिष्टाशुचिक्षुधितपरिचरो
नाऽपात्रीष्वमेध्यासु नाऽदेशे नाऽकाले नाकीर्णे
नाऽदत्त्वाग्रमग्नये नाऽप्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैर्न मन्त्रै-

नभिमन्त्रितं न कुत्सयन्न कुत्सितं न प्रतिकूलोपहितमन्नमाददीत । न पर्युषितमन्यत्र मांसहरितशुष्क-
शाकफलमक्ष्येभ्यः । नाऽशेषभुक्स्यादन्यत्र दधिम-
धुलवणसक्तुसलिलसर्पिर्भ्यः । न नक्तं दधि भुञ्जीत
न सक्तूनेकानश्रीयान्न निशि न भुक्त्वा न बहून्न
द्विनोदकान्तरितान्न छित्वा द्विजैर्भक्षयेत् ॥ २० ॥

अनिरूप्यानिवेद्य, आकीर्णे बहुजनाकीर्णे । अन्नस्य प्रोक्ष-
णाभिमन्त्रणानि वेदे बोद्धव्यानि । कुत्सितं स्वरूपत एव कद-
र्यत्वेन निन्दितम् । हरितकमार्द्रकादि । शुष्कशाकं शुष्कप-
त्रादि । भक्ष्या मोदकादयः । नाशेषभुक्त्याग्निःशेषभोजी न
स्यादित्यर्थः । नक्तं दधिभोजननिषेधे आगमः—“दिवा क-
पित्ये वसति रात्रौ दधि च सक्तुषु । अलक्ष्मीः कलहाधारा
कोविदारे कृतालया” । एकानिति घृतशर्करारहितान् । नो-
दकान्तरितान्नोदकं पृथक् पीत्वेत्यर्थः ॥ २० ॥

नाऽनृजुः क्षुयान्नाद्यान्न शयीत । न वेगितोऽन्य-
कार्यः स्यात् । न वायवग्निसलिलसोमार्कद्विजगुरु-
प्रतिमुखं निष्ठीविकावातवर्चोमूत्राण्युत्सृजेत् । न
पन्थानमवमूत्रयेन्न जनवति नान्नकाले न जपहो-
माध्ययनबलिमङ्गलक्रियासु श्लैष्मसिंघाणकं मु-
ञ्चेत् ॥ २१ ॥

न स्त्रियमवजानीत नातिविश्रम्भयेन्न गुह्यमनुश्रा-
वयेन्नाधिकुर्यात् । न रजस्वलां नातुरां नामेध्यां ना-
शस्तां नानिष्टरूपाचारोपचारां नादक्षां नादक्षिणां
नाक्रामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं ना-
योनौ न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानाघातन-
सलिलौषधिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्ययोर्नाति-
थिषु नाशुचिर्नाजग्धभेषजो नाप्रणीतसङ्कल्पो नानु-
पस्थितग्रहणो नाभुक्तवान्नात्यशितो न विषमस्थो न
मूत्रोच्चारपीडितो न श्रमव्यायामोपवासकुमाभि-
हतो नाऽरहसि व्यव्रायं गच्छेत् ॥ २२ ॥

न सतो न गुरुन्परिवदेन्नाशुचिरभिचारकर्म-
चैत्यपूज्यपूजाध्ययनमभिनिर्वर्तयेत् ॥ २३ ॥

न विद्युत्स्वनार्तवीषु नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्नि-
संभवे न भूमिकम्पे न महोत्सवे नोल्कापाते न महा-
ग्रहोपगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययोर्ना-
मुखाद्गुरोर्नावपतितं नातिमात्रं न तान्तं न विस्वरं
नानवस्थितपदं नातिद्रुतं न विलम्बितं नातिक्लीबं
नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्ययनमभ्यसेत् ॥ २४ ॥

नाद्यादनृजुः, न शयीतानृजुरिति योज्यम् । नातिविश्रम्भ-
येन्नातिप्रश्रयवतीं कुर्यान्नाधिकुर्यान्न सर्वत्राधिकृतां कुर्यात् ।
अशस्तां कुष्ठादिसंबन्धेन । नान्ययोनिमित्तस्यान्ते अभिगच्छेदिति

शेषः । अन्ययोनिरसवर्णा । ओषध्यादिभिरालयशब्दः संव-
ध्यते । नातिथिष्विति न निषिद्धासु मैथुनं प्रतिपत्पूर्णमाप्रभृ-
तिषु । अजग्धभेषजोऽनुपयुक्तवृष्यभेषजः, अनुपस्थितग्रह-
णोऽजातध्वजोच्छ्रायः । अरहसि अविजने, अभ्युदितासु दिक्षु
दाहवतीषु दिक्षु, महाग्रहोपगमनं चन्द्रसूर्यग्रहणं, अवपतितं
हीनवर्णम्, तान्तं रूक्षस्वरं, अतिक्लीबमतिविलम्बितोच्चारणम्
॥ २१—२४ ॥

नातिसमयं जह्यात् । न नियमं भिन्ध्यात् । न
नक्तं नादेशे चरेत् । न सन्ध्यास्वभ्यवहाराध्ययन-
स्त्रीस्वप्रसेवी स्यात् । न बालवृद्धलुब्धमूर्खक्लिष्ट-
क्लीबैः सह सख्यं कुर्यात् । न मद्यद्यूतवेश्याप्रसङ्ग-
रुचिः स्यात् । न गुह्यं विवृणुयात् । न कंचिदवजा-
नीयात् । नाहंमानी स्यात् । नादक्षो नादक्षिणो ना-
सूयकः, न ब्राह्मणान् परिचदेत् । न गवां दण्डमुद्य-
च्छेत् । न वृद्धान् न गुरुन् न गणान्न नृपान् वाधि-
क्षिपेत् । न चातिब्रूयात् । न बान्धवानुरक्तकृच्छ्र-
द्वितीयगुह्यज्ञान्वहिः कुर्यात् ॥ २५ ॥

नाधीरो नात्युच्छिन्नसत्वः स्यात् । नाभृतभृत्यो
नाविश्रब्धस्वजनो नैकः सुखी न दुःखशीलाचा-
रोपचारो न सर्वविश्रम्भी न सर्वाभिशाङ्गी न सर्वका-
लविचारी ॥ २६ ॥

अतिसमयो मिलित्वा बहुभिः कृतो नियमः । न सन्ध्या-
स्त्रित्यादौ पुनः स्त्रीनिषेधः सन्ध्यासु यावदकर्तव्यस्य न्यूनता-
परिहारार्थमुक्तः, पूर्वं तु स्त्री यथा न सेव्या तन्निखिलेनोपदि-
शता न सन्ध्ययोरित्युक्तं इति प्रकरणभेदार्थं न पौनरुक्त्यम् ।
क्लीबो हीनसत्वः । क्लिष्टो निन्दितो रोगादिना । गणान्मिलि-
तान् । कृच्छ्रद्वितीय आपदि सहायः, वहिः कुर्यादवजानी-
यात् । नैकः सुखी स्यात् सुखहेतून्याम्रफलादीन्येक एवावि-
भज्योपयुज्यादित्यर्थः ॥ २५—२६ ॥

न कार्यकालमतिपातयेत् । नापरीक्षितमभिनिवि-
शेत् । नेन्द्रियवशगः स्यात् । न चञ्चलं मनोऽनुभ्राम-
येत् । न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमादध्यात् । न चाति-
दीर्घसूत्री स्यात् । न क्रोधहर्षावनुविदध्यात् । न शो-
कमनुवसेत् । न सिद्धावुत्सेकं गच्छेन्नासिद्धौ दै-
न्यम् ॥ २७ ॥

प्रकृतिमभीक्ष्णं सरेत् हेतुप्रभावनिश्चितः स्याद्धे-
त्वारम्भनित्यश्च । न कृतमित्याश्वसेत् । न वीर्यं जह्यात् ।
नापवादमनुसरेत् । नाशुचिरुत्तमाज्याक्षततिलकु-
शसर्षपैरग्निं जुहुयादात्मानमाशीर्भिराशसानः । अ-
ग्निर्मे नापगच्छेच्छरीराद्यायुर्मे प्राणानादधातु वि-
ष्णुर्मे बलमादधातु इन्द्रो मे वीर्यं शिवा मां प्रवि-
शन्त्वाप आपोहिष्ठेत्यपः स्पृशेत् द्विः परिमृज्योष्ठौ

पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्धानं खानि चोपस्पृशेदङ्गिरा-
त्मानं हृदयं शिरश्च ब्रह्मचर्यज्ञानदानमैत्रीकारुण्य-
हर्षकृत्याप्रशमपरश्च स्यादिति ॥ २८ ॥

शीलं स्वाभाविकं वृत्तं, आचारः शास्त्रोपदेशानुरूपो व्यवहारः, उपचारः परिच्छदः, एतेषां च दुःखत्वं दुःखहेतुत्वात् । सर्वविधमभी सर्वेषु विश्वासी, चञ्चलमिति क्रियाविशेषणं, यदि वा मनोविशेषणम् । बुद्धेरिन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणाम् । अति-दीर्घसूत्री शतैकनिपाताशङ्की, किंवा दीर्घसूत्री चिरक्रियः । न शोकमनुवसेदिति न चिरं शोकवशातः स्यात् । उत्सेकमति-गर्वम्, प्रकृतिमुत्पत्तिकारणं स्मरेत्, प्रकृतिं पञ्चभूतलक्षणाम-नित्यां स्मरन् न रागद्वेषादिभिरभिभूयते । हेतुप्रभावनिश्चित इति—अस्ति शुभाशुभहेतूनां शुभाशुभफलसंबन्ध इति नि-श्चयमुपेयात् नात्र कथंतावानस्यादित्यर्थः । हेलारम्भनित्यः शुभहेतुयोगाद्यारम्भपरः । अत्र उत्तमाज्यं गोसर्पिः । आ-शीर्भिराशासान इति च्छेदः । “अग्निर्मे” इत्यादिना आपो हि-ष्टा” इत्यन्तः स्नानमन्त्रः । मैत्री सर्वभूतेष्वात्मनीवाप्रतिकूला प्रवृत्तिः । ननु मैत्रीपरः स्यादिति विरुद्धमेतत्, येन शास्त्र-कार एवायं “दिग्धविद्धस्वयंभृतादिमांसपरित्यागेन वयस्थ-त्वादिगुणयुक्तानां मृगादीनां सद्यस्कं मांसं सेव्यत्वेनोपदिशन् साक्षान् मैत्रीविरुद्धां हिंसामेवाह । नैवं रागत एव प्राणिनां हिंसापूर्वकमांसभक्षणे प्राप्ते अयं आयुर्वेदोपदेशः मांसस्य क-चिद्रोगे कस्यचित् हितत्वं क्वचिच्चाहितत्वं उपदिशति, ननु मांसभक्षणं हिंसात्मकं वा विदधाति । न ह्ययं मदिराया अपि स्वस्थवृत्ते रोगिभ्यः वाहितलमुपदिशन्मदिरापानं प्रत्युपदेशः भवति । एवं च रोगाधिकारे राजयक्ष्मादौ च मांसोपदेशः तथा शरद्वृत्त्यादौ “लावान्कपिजलानेणान्” इत्यादिग्रन्थो लावादिमांसहितत्वोपदेशार्थः न हिंसाविधायकः । तेन रोगिणः स्वस्थाश्च हिंसाफलभाजो भवन्त्येव, यथा—“श्येने-नाभिचरन्त्यजेत” इत्यत्राभिचारस्य कामत एव प्राप्तत्वाच्छ्ये-नस्याभिचारसाधनत्वमात्रमेव विधिर्ब्रूते, तेन श्येनेनाभिचा-रकरणेऽधर्मो भवत्येव । अयंलत्र विशेषः—यदि हिंसो-पार्जितमांसोपयोगं विना पुरुषो न जीवति, अतो हिंसां क-रोति, तदा “सर्वत्रात्मानं गोपायीत” इति वेदवचनविहि-तत्वात्तथाविधिहिंसा न प्रत्यवायहेतुः । जीवनोपायान्तरसंभवे तु पुष्ट्यादिप्रयोजनहिंसा प्रत्यवायहेतुरेव । किंच भवतु वा आयुर्वेदविहिता हिंसा, तथापि हिंसा दोषार्थमुच्यते न हि आयुर्वेदविधयो धर्मसाधनमेवोपदिशन्ति, किं तर्हि आरोग्य-साधनं “धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्नस्यास्य प्रयोजनम्” इत्युक्तेः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अत्र श्लोकाः ।

पञ्चपञ्चकमुद्दिष्टं मनो हेतुचतुष्टयम् ।
इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सवृत्तमखिलेन च ॥ २९ ॥

१ औत्सुक्यमति पाठे तु अतिहर्षम् ।

स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति ।
स समाः शतमव्याधिरायुषा न वियुज्यते ॥ ३० ॥
चलोकमापूरयते यशसा साधुसंमतः ।
धर्मार्थावेति भूताना बन्धुतामुपगच्छति ॥ ३१ ॥
परान्सुकृतिनो लोकान्पुण्यकर्मा प्रपद्यते ।
तस्माद्वृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्वेण सर्वदा ॥ ३२ ॥

संग्रहे हेतुचतुष्टयं समातिहीनमिध्यायोगाः । समाः शतं वर्षशतं । यद्यपि सद्गुणानुष्ठानेऽपि दैवविपर्ययेणान्तरा मरणं व्याधयो वा भवन्ति, तथापि प्राधान्यादैवकृतव्याधेः पुरुषा-पराधाऽविषयत्वादुक्तं समाः शतं इत्यादि । यदुक्तम् “परिहा-र्याणि यत्नेन सदा परिहरन्नरः । भवत्यवृणतां प्राप्तः साधू-नामिह पण्डितः” इत्यादि ॥ २९-३२ ॥

यच्चान्यदपि किञ्चित्स्यादनुक्तमिह पूजितम् ।
वृत्तं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते ॥ ३३ ॥
इत्यग्निवेशकृततन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
इन्द्रियोपक्रमणीयो नामाष्टमोऽध्यायः ।

इति स्वस्थचतुष्कः ।

अनुक्तसद्वृत्तोपग्रहार्थमाह—यच्चान्यदपीत्यादि । वृत्तमां-चारः, इहायुर्वेदेऽनुक्तमप्याचारोपदेशकेषु धर्मशास्त्रेषु पूजितं यथा—“नाकस्माद्विकचो भवेन्न परशस्येषु गां चरन्तीं धावन्तीं वा परस्य ब्रूयात्” इत्यादि सर्वमात्रेयानुमतं साक्षादायुर्वेदा-विषयत्वेनैतद्ग्रन्थविस्तारभयाच्च न प्रत्युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥

इतीन्द्रियोपक्रमणीयः । स्वस्थचतुष्कः समाप्तः ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातः खुड्गाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्वस्थचतुष्कानन्तरं स्वस्थातुरयोरुभयोरपि हितत्वेन निर्देश-चतुष्कोऽभिधीयते । स्वस्थातुरहितं वैद्यमेषजादि निर्दिशतीति निर्देशचतुष्कः, तत्रापि स्वस्थातुरहिते तु प्रधानभूतचिकित्सा-ज्ञवैद्यादिपादचतुष्टयाभिधायकत्वेन खुड्गाकचतुष्पादोऽभिधी-यते । खुड्गाकशब्दोऽल्पवचनः, यथा—खुड्गिका गर्भावक्रान्ति-रल्पेत्यर्थः । वैद्यौषधपरिचारकरोगिणश्चिकित्सायाश्चलारः, पा-दाश्चतुष्पादं खुड्गाकमभिधेयतयाधिकृत्य कृतोऽध्यायः खुड्गाक-चतुष्पादः । अतोत्पन्नस्य तु प्रत्ययस्य “अध्यायानुवाकयोर्लुक् च” इति लुक् । खुड्गाकत्वं चास्य वक्ष्यमाणमहाचतुष्पादम-पेक्ष्य ॥ १ ॥ २ ॥

मिषग्नद्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
गुणवत्कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये ॥ ३ ॥

अत्र मिषगादावुक्तः प्रधानत्वाद्वाक्यमिति हि “प्रधानं मिष-

गत्र तु” इति । तदनु भेषजं, चिकित्सायां प्रधानकारणभूतत्वात् । तदनु परिचारकः, भेषजप्रयोगस्य कल्ककृतादिसाध्यस्य तदधीनत्वात् । यद्यप्यातुराधिकरणमारोग्यं पादैः संपाद्यते, स एव च वैद्यादीनामुपकार्यः, उपकार्यश्च प्रधानं भवति, तथापीह व्याधिप्रशमे साध्ये यथा वैद्यादिपादत्रयस्य व्यापारो न तथाऽऽतुरस्येत्यप्राधान्यविवक्षया पश्चादुक्तः । पादश्चतुर्थो भागः, श्लोकादिपादवद्वैद्यादिषु पादसंज्ञाकरणेनान्यतरवैकल्येनापि चिकित्सा न भवतीति दर्शयति । गुणवदिति वक्ष्यमाण “श्रुते पर्यवदातत्वा”दिगुणवत् । इह च वैद्यादयो व्याप्रियमाणा एव विकारप्रशमने कारणं भवन्ति । यतः, कारणत्वं कार्ये व्यापारवतामेव भवति । तथा हि—देवदत्तः पाचक इत्युक्ते तूषवुसप्रक्षेपादिक्रिययैव पाकं करोतीति गम्यते, एतैन यदुच्यते—“चतुर्णां भिषगादीनां” इत्यादीनां श्लोकेन वैद्यादीनां प्रवृत्तिश्चिकित्सा व्याधिप्रशमहेतुरभिधातव्या, इह तु वैद्यादय एवेति पूर्वापरविरोधस्तत्र भवति, इह वैद्यादिप्रवृत्तेर्वैद्यादिग्रहणेनैव ग्रहणात् । “चतुर्णाम्” इत्यादौ श्लोके वैद्यादीनां धर्मिणां धर्मरूपायाश्च प्रवृत्तेर्मैदं पुरस्कृत्य चिकित्सायाः क्रियारूपायाः कथनम् । एते वैद्यादयो विकारप्रशमने कारणमेवेति नियमः, न पुनरेत एव विकारप्रशमनमिति नियमः, यतः, वैद्यादीन्प्रत्याख्यायापि रोगशान्तिर्भवति । वक्ष्यति हि महाचतुष्पादे—“ये ह्यातुराः केवलद्वेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते” इत्यादिना ॥ ३ ॥

विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।
सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥ ४ ॥

विकारव्युपशान्तय इत्युक्तं तेन विकारस्वरूपज्ञानार्थमाह—विकारो धातुवैषम्यमित्यादि । धातवो वातादयो रसादयश्च तथा रजःप्रभृतयश्च, तेषां वैषम्यं व्यवहियमाणस्वास्थ्यहेतोः स्वमानान्मूलमधिकत्वं वा । साम्यं धातुसाम्यं, प्रकृतिरारोग्यम् । “उच्यते” ग्रहणाद्वैद्यकसिद्धान्ते हीयं प्रकृतिविकारव्यवस्था, अन्यदर्शनसिद्धान्तपरिग्रहे तु विकारः षोडशकः, प्रकृतिगुणानां साम्यावस्था भविष्यतीति दर्शयतीति । ननु रात्रिर्दिनभोजनानां तासु ताखवस्थासु श्लेष्मप्रकोपादिना नित्यं धातुवैषम्यमस्ति, तत्कृतो धातुसाम्यमित्याह—सुखसंज्ञकमित्यादि । सुखहेतुः सुखम्, एवं दुःखहेतुर्दुःखम् । यतः, न दुःखं व्याधिः, तथाहि सति न ज्वरादीनां व्याधित्वं स्यात् । अतएव सुश्रुतेऽप्युक्तं “तच्च दुःखं सप्तविधेऽपि व्याधायुपनिपतति” इति । “संज्ञक” ग्रहणात्परमार्थतोऽसुखमपि लोके सुखमिति यद् व्यवहियते, तदिह गृह्यते इति दर्शयति—येन, दिवारात्रिभोजनावस्थादिजनितं धातुवैषम्यं स्वल्पमुद्वेजकं विकाराकर्तृत्वेन सुखमिति व्यवहियते, तेन यो ह्यल्पः स नास्त्येवेति कृत्वाऽल्पेऽपि धातुवैषम्ये धातुसाम्यो व्यवहारः सिद्धो भवति । तथा “संज्ञक” ग्रहणेन लौकिकसुखं न परमार्थतः सुखमिति दर्शयति । ततो वक्ष्यति “सर्वं कारणवदुःखम्”

इत्यादि । “एवच” ग्रहणेन दुःखं परमार्थतोऽपि दुःखमेवेति दर्शयति, न सुखमिव व्यवहारमात्रेण । अत्र च धातुवैषम्येण कारणेनोपचारात्तत्कार्यज्वरादयोऽभिधीयन्ते । यतः, धातुवैषम्यजो हि विकारो न धातुवैषम्यमात्रं, यद्वक्ष्यति—“स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये विकारसंघा बहवः शरीरे” इत्यादि, तथा “विकृतिमापन्ना नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतपन्ति” इत्यादि । तथा सुश्रुतेऽप्युक्तम् “धातुशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः” इति । अत्र पक्षे धातुवैषम्यनिमित्ता इति यत्पक्षे धातुवैषम्यजश्चेद्विकारस्तदा तु जनितविकारं धातुवैषम्यं क्व प्रविशतु, किं विकारे, उत आरोग्ये । न तावदारोग्ये यतः “इत्युक्तं कारणं कार्यं धातुसाम्यमिहोच्यते । धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्” । इत्यनेन ग्रन्थेनारोग्यं धातुसाम्यम् इत्युक्तम् । न च रोगे प्रविशति रोगहेतुत्वेनैव कथितत्वात् । अथ धातुवैषम्यं भवति, विकारो न भवतीत्येषा दशा नास्त्येव । यतः, अवश्यं प्रमाणाधिको दोषः खल्लिङ्गाधिको भवति, क्षीणो वा क्षीणखलक्षण इति । इह तर्हि धातुवैषम्यमेव विकारोऽस्तु, एवमयं ग्रन्थो मुख्यो भवति । धातुवैषम्यजविकारप्रतिपादकस्तु ग्रन्थ आविष्कृततमज्वरादिप्रतिपादकत्वेन व्यवस्थाप्यतां, तेन धातुवैषम्यं च धातुवैषम्यजाश्च ज्वरादयो विकारा भवन्ति, धातुवैषम्यजादिष्वपि हि ज्वरादिषु धातुवैषम्यरूपतास्त्येव, किंच स्वमानक्षीणा दोषाः किंचिद्विकारं न जनयन्ति, क्षीणलक्षणं वैषम्यमेव परं यान्ति । वचनं हि “क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म कुर्वते” इति । नात्र धातुवैषम्यमात्रं विकार इति श्रुतामयं पन्थाः । ये तु धातुवैषम्यजो विकार इति व्यवस्थिताः, ते खजनितव्यपदेश्यविकारं धातुवैषम्यं रात्रिदिनावस्थादिकृतधातुवैषम्यवदल्पत्वेनाव्यपदेश्यतया धातुसाम्य एव प्रक्षिपन्तीति तिलकालक्रमशकप्रभृतीनां धातुवैषम्यजत्वेनेह चरके रोगत्वं व्यक्तमाह । दुःखहेतुत्वं च तेषां ज्ञातानां मनोदुःखकर्तृत्वेन ॥४॥

चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।

प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ५ ॥

विकारलक्षणानन्तरं विकारप्रशमहेतोश्चिकित्सायां लक्षणमाह—चतुर्णामित्यादि । चतुर्णामिति पदं वैद्यादीनां मिलितानामेव ग्राहकम् । शस्तानामिति वक्ष्यमाण “श्रुते पर्यवदातत्वा” इत्यादिगुणयोगेन प्रशस्तानाम् । धातुवैकृते रोगे चिकित्साधिकरणभूते । धातुसाम्यार्थाऽऽरोग्यकरणार्था इत्यर्थः । धातुवैकृत इति पदं स्पष्टार्थं, येन धातुसाम्यार्था प्रवृत्तिर्धातुसाम्य एव वैद्यादीनां भवति । प्रवृत्तिर्वैद्यस्य—इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्यादिकोपदेशरूपा । द्रव्यस्य तूपयोगे सति स्वकार्यारम्भरूपा, परिचारकप्रवृत्तिर्भेषजसंस्करणाऽऽतुर-

१ “वातपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्ता” इति पाठः ।

परिचर्यादिरूपा आतुरप्रवृत्तिवैद्योक्तानुष्ठानव्याधिस्वरूपकथना-
दिका ॥ ५ ॥

श्रुते पर्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्मता ।

दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ६ ॥

पूर्वसूत्रितवैद्यगुणान्दर्शयति—श्रुत इत्यादि ।—श्रुतमादौ
श्रेष्ठवैद्यगुणत्वात् । एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् । पर्यवदातत्वं विशु-
द्धज्ञानवत्त्वं गुरुशास्त्रसेवनादिना, शौचमदृष्टद्वारोपकारकं, जित-
हस्तादयोऽपरेऽपि वैद्यगुणा अत्रैव गुणचतुष्टयेऽन्तर्भाव-
नीयाः ॥ ६ ॥

बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना ।

संपञ्चेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ७ ॥

उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्तरि ।

शौचं चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ८ ॥

बहुता भेषजगुणः, अल्पं हि भेषजं गुणवदप्यविद्यमान-
मिवासाधकत्वात् । तत्र प्रतिकर्तव्ये व्याधौ योग्यत्वं तत्र
योग्यत्वं, अनेकविधकल्पना नानाप्रकारस्वरसाद्युपयुक्तकल्प-
नायोग्यत्वमित्यर्थः । यतः, प्राणिनः केचित्स्वरसद्विषः, केचि-
त्कल्कद्विष एवमादि । एवं व्याधिसंभावादपि काचित्कल्पना
हिता भवति, यथा—ज्वरे कषाय इत्यादि । तेनानेककल्पना-
योग्यत्वाद्यद्यत्र युज्यते तत्तत्र क्रियते । संपदिति किमिसलिला-
द्यनुपहतत्वेन रसादिसंपत् । उपचारज्ञता यूषरसकादिकरण-
संवाहनस्वापनादिज्ञता ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्मृतिर्निर्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च ।

ज्ञापकत्वं च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ।

कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ॥ ९ ॥

निर्देशकारित्वं वैद्योपदिष्टार्थकर्तृत्वम्, अभीरुत्वं गुणः,
भीरुत्वस्य रोगकर्तृत्वात् । यदुक्तं—“विषादो रोगवर्धनानां”
इति । “अथापि च” इतिशब्देन क्वचिद्भीरुत्वमप्यस्मृतिरपि
गुणो भवतीति दर्शयति । यथोन्मादे “सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण” इ-
त्यादिना त्रासनमुक्तं चिकित्सायां, तत्र यद्यप्यभीरुः स्याद्रोगी
तदा चिकित्सा न फलति । अस्मृतिस्तु ज्वरवेगागमनकाला-
स्मरणेऽभिप्रेता । यदुक्तं—“ज्वरवेगं च कालं च चिन्तय-
न्ज्वर्यते तु यः । तस्यैष्टैश्च विचित्रैश्च प्रयोगैर्नाशयेत्स्मृ-
तिम्” ॥ ९ ॥

विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु ।

पक्वौ हि कारणं पचुर्यथा पात्रेन्धनानलाः ॥ १० ॥

एवं वैद्यादीनां चतुर्णामपि कारणत्वे सिद्धे वैद्यस्य प्राधान्यं
दर्शयति—विज्ञातेत्यादि । विज्ञाता औषधस्य । शासिता
परिचारकस्य । एवं कुर्वेवं मा कुर्विति । योक्ताऽऽतुरस्य ।
एतेन वैद्यपराधीना भेषजादीनां प्रवृत्तिः, वैद्यस्तु स्वतन्त्रः,
ततश्च वैद्यः प्रधानमिति वाक्यार्थः ॥ १० ॥

१ कथयतीति पाठः । २ क्वचिदत्रापीत्यधिकः पाठः ।

विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ।

आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।

वैद्यस्यातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥ ११ ॥

एतदेवाभ्यर्हितलादुष्टान्तद्वयेन दर्शयति—पक्तावित्यादि ।
पक्वौ पाके कर्तव्ये । पात्रस्थानीय आतुरः । परिचारक इ-
न्धनरूपः । अनलो भेषजरूपः । कारणमित्युपकरणम् । भूमि-
र्युद्धानुगुणदेशः । अत्रापि पूर्ववदेवातुरादिस्थानीयत्वं भूम्या-
दीनाम् ॥ ११ ॥

मृदण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकारादृते यथा ।

न वहन्ति गुणं वैद्यादृते पादत्रयं तथा ॥ १२ ॥

संप्रति व्यतिरेकदृष्टान्तेन वैद्यप्राधान्यं दर्शयति—मृदण्डे-
त्यादिना । न वहन्ति न निष्पादयन्ति । गुणं साध्यमि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

गन्धर्वपुरवन्नाशं यद्विकाराः सुदारुणाः ।

यान्ति यच्चेतरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः ।

सति पादत्रये ज्ञात्वा भिषजावत्र कारणम् ॥ १३ ॥

अन्वयेन व्यतिरेकेण च पृथक्दृष्टान्तं दर्शयित्वा कौशलेनैक-
त्रैव दृष्टान्ते गन्धर्वपुरेत्यन्वये गुणं व्यतिरेके च दोषं दर्शयति ।
एकत्र पक्षे नाशमाशु यान्तीति संबन्धः । इतरेऽपरेऽनभि-
ज्ञवैद्योपक्रान्ता गन्धर्वपुरवदाशु वृद्धिं यान्तीति संबन्धः ।
उपायप्रतीक्षिण इति वृद्धौ शान्तौ च, आशु विकारशान्तौ ज्ञा
भिषक्कारणम्, आशुवृद्धौ चाज्ञः ॥ १३ ॥

वरमात्मा हतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्तिता ।

पाणिचाराद्यथाऽचक्षुरज्ञानाज्जीतमीतवत् ।

नौ मरुतवशेवाज्ञो भिषक्चरति कर्मसु ॥ १४ ॥

अज्ञवैद्यस्य चिकित्साप्रवृत्तिं निषेधयति—वरमित्यादि । न
वरमनुचितमेव । प्रवर्तितेति भाषयाऽऽसर्वज्ञवैद्येन^२ बलात्कृतेति
दर्शयति, पाणिचाराद्वस्तपरामर्शात्कर्मसु चिकित्सासु ॥ १४ ॥

यदृच्छया समापन्नमुत्तार्य नियतायुषम् ।

भिषङ्गानी निहन्त्याशु शतान्यनियतायुषाम् ॥ १५ ॥

यदृच्छयेति । वैद्यसम्यग्ज्ञानपूर्वकप्रवृत्तिं विना कर्मवशादि-
त्यर्थः । समापन्नं सम्यगुपक्रान्तं, नियतायुषमित्यनेनायुर्बलेनैव
व्याधितमुत्तीर्यमाणमित्यर्थः । आत्मानमभिषजं भिषक्त्वेन
मन्यत इति भिषङ्गानी । अनियतायुषमिति यत्रायुःकारणं
बलवत् कर्म नास्ति, तत्र पुरुषकारापराधेन वैद्यदोषान्मरणं
भवतीति दर्शयति ॥ १५ ॥

तस्माच्छास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्मदर्शने ।

भिषक्चतुष्टये युक्तः प्राणाभिसर उच्यते ॥ १६ ॥

१ यतदेवाभ्यर्हितत्वादिति पाठः । २ अज्ञवैद्येनेति समीचीनः
पाठः । ३ पुरुषकाराभिधानेनेति पाठान्तरं तु न समीचीनम् ।

शास्त्रे शास्त्रावधारणे, अर्थविज्ञाने शास्त्रार्थावबोधे, प्रवृत्तौ स्वयं कर्मकरणे, युक्त उद्युक्त उद्योगनिष्पादितगुणप्रकर्ष इति यावत् । प्राणान् गच्छतो व्यावर्तयतीति, प्राणाभिसरः ॥ १६ ॥

हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।

ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ॥ १७ ॥

शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।

पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत् ॥ १८ ॥

विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।

यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्तते ॥ १९ ॥

विद्या मतिः कर्मदष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।

वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावलमेकैकमप्यदः ॥ २० ॥

यस्य त्वेते गुणाः सर्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।

इति स वैद्यशब्दं सद्भूतमर्हन्प्राणिसुखप्रदः ॥ २१ ॥

नित्यस्य स्थाने प्रयोऽयः । पात्रापेक्षीणीति गुणवति पात्रे सगुणानि दोषवति पात्रे दोषवन्तीत्यर्थः । विशोधयेत्सद्गुरुसच्छास्त्रसेवादिभिरित्यर्थः । विद्या वैद्यकशास्त्रज्ञानं, वितर्कः शास्त्रमूलमूहापोहः, विज्ञानं शास्त्रान्तरज्ञानं, किंवा सहजं विशुद्धं ज्ञानं तत्परतेह व्याधिचिकित्सायां प्रयत्नातिशयत्वं, क्रिया पुनःपुनश्चिकित्साकरणम् । मतिः सहजविशुद्धमतिः, अभ्यासः कर्मोभ्यासः, सिद्धिः प्रायशो व्याधिप्रशमकत्वम्, आश्रयः सद्गुर्वाश्रय इत्यर्थः, वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावित्यनेन पारमार्थिकवैद्यत्वनिष्पत्ताविति दर्शयति । एत इत्यनेनैव लब्धेऽपि विद्यादय इति वचनं पूर्वोक्तगुणव्युदासार्थं, तद्युदासश्च विद्यादिष्वेवान्तर्भावनीयः, एतच्च प्रबन्धेन पृथक्पृथग्गुणकथनं वैद्यस्य गुणोत्पादने यत्नातिशयं कारयितुं तथा वैद्यादिभ्यः पादेभ्यो वैद्यस्यैव प्रधानतोपदर्शनार्थम् । वैद्यो हि पादत्रयं विगुणमपि कल्पनया शिक्षया मन्त्रणेन च संपाद्य चिकित्सितुं पारयति, नतु गुणवद्वैद्यं विना द्रव्यादयः पादा गुणवन्तोऽपि क्षमाः ॥ १७-२१ ॥

शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः ।

ताभ्यां भिषक्सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति २२ ॥

चिकित्सिते त्रयः पादा यस्माद्वैद्यव्यपाश्रयाः ।

तस्मात्प्रयत्नमातिष्ठेद्भिषक्स्वगुणसंपदि ॥ २३ ॥

शास्त्रशब्देन शास्त्राभ्यासकृता मतिः, सा हि बाह्यालोका इव प्रकाशार्थं वस्तूनां ग्रहणयोग्यतां कर्तुमित्यर्थः, दर्शनमिव दर्शनं चक्षुरित्यर्थः । यद्यपि बुद्धिरात्मन एव भवति तथाप्यात्मन इत्यनेन सहजां बुद्धिं दर्शयति, यतः सहजां बुद्धिं विना शास्त्रज्ञा बुद्धिर्या वैनायकीत्यभिधीयते, सा न सम्यक्चिकित्सासमर्था भवतीति । ताभ्यामिति सहजविशुद्धबुद्धि-शास्त्राभ्यां सहजवैनायकबुद्धिभ्याम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ सर्वगुणाश्रयः इति पाठः । २ यत्रणेन चेति पाठः ।

मैत्री कारुण्यमार्तेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम् ।

प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्विधेति ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

भिषग्जितं चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः ।

भिषक्प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्वैद्यस्तु यद्गुणः ॥ २५ ॥

ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्विधा ।

सर्वमेतच्चतुष्पादे खुड्वाके संप्रकाशितमिति ॥ २६ ॥

वैद्येन च यादृश्या बुद्ध्या व्यवहर्तव्यं, तां दर्शयति—मैत्री-त्यादि । मैत्री पूर्वमेव व्याकृता, आर्तेषु आर्तियुक्तेषु, कारुण्यं परदुःखग्रहाणेच्छा, शक्ये साधयितुं शक्ये साध्यव्याधिगृहीत इति यावत् । प्रकृतिरिह मरणम् । यदुक्तं—“प्रकृतिरुच्यते स्वभावः तथेदमस्मान्मुहूर्तात्स्वभावमाप्यते” मरणमित्यर्थः । मरणसमीपगतत्वाद्बुध्यते “प्रकृतिस्थे” इति । तस्मिन्नुपेक्षा कर्तव्या, न तत्र भेषजदानादि कर्तव्यं यशोहान्यादिभयात् । संग्रहे ब्राह्मी बुद्धिश्चतुर्विधा मैत्रीकारुण्यादिका ॥ २४-२६ ॥

इति खुड्वाकचतुष्पादः समाप्तः ।

इत्यग्निवेशकृततन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते

श्लोकस्थाने खुड्वाकचतुष्पादो नाम

नवमोऽध्यायः समाप्तः ।

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते, यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति, तद्भेषजम् युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान्पुनर्वसुरात्रेयः ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये वैद्यादयो व्याधिप्रशमकारणमित्युक्तं, तदिहाक्षिप्य व्यवस्थाप्यत इत्यनन्तरं महाचतुष्पादोऽभिधीयते । महत्त्वं चास्य पूर्वाध्यायापेक्षया बहुग्रन्थेन पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपबहुप्रमेयाभिधायकत्वेन च । षोडशकलं षोडशगुणं, कलाशब्दोगुणवचनः, भिषजो भाषन्त इति ब्रुवते । प्रकृतेऽर्थे शास्त्रान्तरसंमतिं दर्शयति—युक्तियुक्तमिति । युनक्तीति युक्तिः प्रवृत्तिरुच्यते, युक्तियुक्तं प्रवृत्तिमदित्यर्थः । प्रवृत्तिश्च वैद्यादीनां चिकित्सारूपा पूर्वाध्याये व्याकृता । अलं समर्थः इति भगवानात्रेयो ब्रूते इति शेषः ॥ १-३ ॥

नेति मैत्रेयः । किं कारणं दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारकसंपन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानास्तथायु-

क्ताश्चापरे प्रियमाणास्तस्मान्नेषजमकिंचित्करं भवति । तद्यथा—श्वभ्रे सरसि च प्रसिक्तमल्पमुदकं नद्यां वा स्यन्दमानायां पांसुधाने वा पांसुमुष्टिः प्रकीर्ण इति । तथाऽपरे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्चाकुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथा युक्ता प्रियमाणाश्चापरे । यतश्च प्रतिकुर्वन्सिध्यति, प्रतिकुर्वन्म्रियते; अप्रतिकुर्वन्सिध्यति, अप्रतिकुर्वन्म्रियते । ततश्चिन्त्यते मेषजममेषजेनाविशिष्टमिति ॥ ४ ॥

उक्तमाक्षिपति—नेतीत्यादि । उपकरणं मेषजं, अनुष्ठिताश्चिकित्सितुमुपक्रान्ताः । तथा युक्ताः पूर्ववच्चिकित्सितुमुपक्रान्ता इत्यर्थः । अकिंचित्करमिति मेषजे सत्यपि यदाऽऽरोग्यं न भवति; तेन, यत्रापि सति मेषजे आरोग्यं भवति, तत्रापि मेषजव्यतिरिक्तं कर्मैव दैवसंज्ञकं कारणं, मेषजं तु तद्दैवागतसन्निधानमकारणमेवेत्यर्थः । अत्रैवार्थे दृष्टान्तद्वयं दर्शयति—तद्यथेत्यादि । श्वभ्रे गते यथात्वं जलमकिंचित्करमेवं प्रियमाणेऽपि मेषजम् । यथा च सरसि अन्यतएव पूर्णं स्वल्पमुदकमकिंचित्करं भवत्येवमन्यत एवारोग्यहेतोः कर्मणो रोगप्रशमने जायमाने मेषजमकिंचित्करं भवतीति सरोदृष्टान्तेन दर्शयति । एवं नद्यां स्यन्दमानायां वहमानायां पांसुमुष्टिरिति निदर्शनं श्वभवत् । पांसुधाने पांशुराशौ पांशुमुष्टिरिति सरोदृष्टान्तवद्वाख्येयम् । अत्र च तोयदृष्टान्तः संशोधनमेषजामिप्रायेण, पांशुदृष्टान्तस्तु संशमनमेषजामिप्रायेण । यदि वा, जलं संतर्पणमेषजामिप्रायेण, पांशुमुष्टिस्त्वपतर्पणामिप्रायेण बोद्धव्या । मेषजान्वयव्यभिचारं दर्शयित्वा तद्यतिरेकव्यभिचारं दर्शयति—तथाऽपर इति । प्रतिकुर्वन्म्रियन्तर्भावितव्यथैवात्प्रतिकारयन्नित्यर्थः । यदिवा ऽऽतुरएव वैद्यादीनुत्पाद्यात्मानं प्रतिकुर्वन्निति मन्तव्यम् ॥ ४ ॥

मैत्रेय ! मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः । किं कारणं ये ह्यातुराः षोडशगुणसमुदितेनानेन मेषजेनोपपद्यमाना म्रियन्त इत्युक्तं तदनुपपन्नम् । नहि मेषजसाध्यानां व्याधीनां मेषजमकारणं भवति; ये पुनरातुराः केवलान्नेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते, न तेषां संपूर्णमेषजोपपादनाय समुत्थानविशेषो नास्ति । यथाहि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन्पुरुषो बलमस्योपादध्यात्, स क्षिप्रतरमपरिक्रिष्ट एवोत्तिष्ठेत्तद्वत्संपूर्णमेषजोपलम्भादातुराः । ये चातुराः केवलान्नेषजादपि म्रियन्ते, न च सर्व एव ते मेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन् । नहि सर्वे व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः न चोपायसाध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति, न चासाध्यानां व्याधीनां मेषजसमुदायोऽयमस्ति । न ह्यलं ज्ञानवान्भिषङ्मुर्धुमातुरमुत्थापयितुम् । परीक्ष्यकारिणो हि कुशला

भवन्ति । यथा हि योगज्ञोऽभ्यासनित्य इष्वासो धनुरादायेषुमस्यन्नातिविप्रकृष्टे महति काये नाऽपराधवान्भवति, संपादयति चेष्टकार्यम् । तथा भिषक्स्वगुणसंपन्न उपकरणवान्वीक्ष्य कर्मारभमाणः साध्यरोगमनपराधः संपादयत्येवातुरमारोग्येण तस्मान्न मेषजममेषजेनाविशिष्टं भवति ॥ ५ ॥

एतेन दैवकर्मवशादेव जीवति म्रियते वा रोगी भवत्यरोगो वा, न दृष्टमेषजमत्र किंचित्करमिति पूर्वपक्षार्थं सिद्धान्तयति—मिथ्येति । केवलात् संपूर्णात् । न नास्त्युभयनकारकरणादस्ति समुत्थानविशेष इत्यर्थः । तद्वदिति क्षिप्रतरमक्रिष्टा एवोत्तिष्ठन्त इत्यर्थः । एवं मन्यते—यद्यदृष्टमेवोत्थाने कारणमिति, तथापि यदि दृष्टमपि तत्रानुबलं भवति, तदा दृष्टादृष्टोभयवलात् शीघ्रमेवारोग्यं भवति । सर्वएव साध्यव्याधयोऽसाध्यव्याधयश्च । संपूर्णमेषजोपपत्तावपि सत्यामसाध्यव्याधयो नोत्तिष्ठन्ते, साध्यव्याधय उत्तिष्ठन्त इति भावः । यद्यप्यसाध्यव्याधिं प्रति संपूर्णमेषजोपपत्तिरेव नास्ति, यदुक्तं,—“न चाऽसाध्यानां व्याधीनां मेषजसमुदायोऽयमस्ति “न ह्यलं ज्ञानवान्भिषङ्मुर्धुमातुरमुत्थापयितुम्” इति । तथापीह किंचिदसंपूर्णत्वेऽपि संपूर्णमेषजोपपन्ना इति । ये तु साध्यव्याधयस्ते सत्यामेव मेषजोपपत्तौ जीवन्तीति, असत्यां तु मेषजसंपत्तौ बलवज्जीवनकर्माभावे म्रियन्त एवेति दर्शयन्नाह—न चोपायेति । उपायेनैव दृष्टार्थेन साध्या उपायसाध्याः । इदमत्राकूतं—यद्विविधं कर्म बलवदवलवच्च, तत्र बलवन्नियतविपाककालं—यथेदं कर्मास्मिन्नेव काले मारयति । अवलवच्च मारकं कर्म मारयत्येव कालानियमेन,—यदा दृष्टसामग्रीमनुगुणामपथ्यसेवारूपामौषधामावरूपां च प्राप्नोति तदा मारयति, यदा तु न प्राप्नोति तदा न मारयति । यदुक्तं जनपदोच्चंसनीये—“कर्म किंचित् क्वचित्काले विपाकनियतं महत् । किंचिन्न कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते” । अस्य त्वर्थं प्रपञ्चेन तत्रैव दर्शयिष्यामः । न च वाच्यम्—अदृष्टमेव सर्वत्र कारणं, तच्च नियतकालविपाकमेव, यदुच्यते—“नाकाले जायते कश्चिन्नाकाले म्रियते तथा । जगत्कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम्” इति । यतः, यदेहादृष्टं तदेव दृष्टयागादिब्रह्मवधादिजन्यं किंचित् । यदृष्टेनानुत्पन्नं, तत्रादृष्टकल्पना प्रामाणिकी । यत्तु दाहादि दृष्टेनैवामिसंवन्धेनोपपद्यते तत्र का कथाऽऽदृष्टस्य दृष्टकार्यान्यथानुपपत्तिपरिकल्पनीयस्य तेन, य इमे दुर्बलेन कर्मणा दृष्टबलवदपथ्यसेवाजनितदोषबलादारब्धा व्याधयस्ते बलवता चतुष्पादसंपन्नेन मेषजेन दोषक्षयकेनोपायेन परं साध्यास्तदभावे तु दुर्बलेनापि कर्मणा दृष्टदोषबलादारब्धा व्याधयो न निवर्तन्त इति । यदुक्तं—“दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते । दैवेन चेततरकर्म विशिष्टेनोपहन्यते” इति । अनुपायेनाऽमेषजेन । अयं मेषजसमुदायः,

१ नापराधीऽनपकारश्चेति पाठान्तरे ।

सर्वगुणसंपन्न इत्यर्थः । असाध्ये व्याधौ चिकित्सां कुर्वन्वैद्य एव यथोक्तगुणो न भवतीत्यर्थः । न ह्यलं न समर्थः । यद्यसाध्यतां जानाति तदा न प्रवर्तत एव, अथ न जानाति, तदा ज्ञानवानेव न भवतीति भावः । चतुष्पादसंपदाऽवश्यं व्याधिप्रशमो भवतीति दृष्टान्तेनाह—यथाहीत्यादि ।—ईष्वासो धानुष्कः, अस्थन्क्षिपन्, नातिविप्रकृष्टे सन्निहिते, नापराधानिति लक्ष्यग्रंशरहितः, इष्टं कार्यं लक्ष्यवेधलक्षणम् ॥ ५ ॥

इदंचेदं च नः प्रत्यक्षं—यदनातुरेण भेषजेनातुरमुपचरामः क्षाममक्षामेण कृशं च दुर्बलमाप्याययामः, स्थूलं मेदस्विनमपतर्पयामः शीतेनोष्णाभिभूतमुपचरामः, शीताभिभूतमुष्णेन, न्यूनान्धातूपूरयामः, व्यतिरिक्तान्हासयामः, व्याधीन्मूलविपर्ययेणोपचरन्तः सम्यक्प्रकृतौ स्थापयामः । तेषां नस्तथा कुर्वतामयं भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति ॥ ६ ॥

भेषजस्य रोगप्रशमकर्तृत्वे उपपत्त्यन्तरमाह—इदंचेत्यादि । अनातुरेणेत्यातुरगुणविपरीतेन । आतुरमनातुरेण चिकित्साम इति यदुक्तं, तस्यैव विवरणं—‘क्षाममक्षामेण’ इत्यादि । क्षामो निर्द्रवः, कृशं च दुर्बलमाप्याययाम इति सन्तर्पयामः, व्यतिरिक्तानित्यतिरिक्तानित्यर्थः । मूलविपर्ययेणेति कारणविपर्ययेण, तच्च प्रभावादिति बोद्धव्यं, तेन विषविकारस्य विषेणोपचरणं एतत्प्रत्यक्षं चान्यदुपगृहीतं भवति । कान्ततमो विकारप्रशमकर्तृत्वेनाभीष्टतमः, अन्येऽर्थधर्मोपायाः कान्ताः कान्ततराश्च, अयंच भेषजसमुदायः सर्वोच्छेदकरोगहरत्वेन कान्ततमः ॥ ६ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्याऽसाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्वं चिकित्सकः ।

काले चारभते कर्म यत्तत्साध्ययति ध्रुवम् ॥ ७ ॥

अर्थविद्यायशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहम् ।

प्राप्तुयान्नित्यतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥ ८ ॥

ज्ञानपूर्वमिति भेषजादिज्ञानपूर्वं, यत्कर्मारभते तत्कर्म चिकित्सितरूपं, साध्ययतीति शेषः । असाध्यव्याधौ न प्रवर्तितव्यमिति शिक्षयति—अर्थेत्यादि । अर्थोऽर्थलामः, क्षतिहानिः, उपक्रोशो जनापवादः, असंग्रहश्चिकित्सार्थमनुपादानं, यदिवा, असङ्ग्रह इति पाठः, तदा चासङ्ग्रहो राजदण्डेनासत्पुरुषैश्चाण्डालादिभिर्ग्रहणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च ।

त्रिविधं चाप्यसाध्यं स्याद्याप्यं यच्चानुपक्रमम् ॥ ९ ॥

साध्यानां त्रिविधश्चाल्पमध्यमोत्कृष्टतां प्रति ।

विकल्पो न त्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥ १० ॥

साध्ये प्रवृत्तिरुक्ता, असाध्ये निवृत्तिः, तेन साध्यासाध्ययोर्भेदकथनपूर्वकं लक्षणं वक्तुमाह—सुससाध्यमित्यादि । अकिंचित्करत्वेनाऽविद्यमान उपक्रमो यस्य तदनुपक्रमं याप्यं त्वनुपक्रमं न भवति यापनाकर्तृत्वेन किंचित्करत्वात् । तत्रोपक्रमस्य खल्पमध्यमोत्कृष्टताऽल्पमध्यमोत्कृष्टयोगादित्यर्थः । तेनाल्पसाध्यमल्पोपायसाध्यं, मध्यसाध्यं मध्योपायसाध्यम्, उत्कृष्टसाध्यमुत्कृष्टोपायसाध्यमिति भेदत्रयं साध्यानां भवति । असाध्यानां तु नियतानामिति याप्यव्यतिक्रान्तानामनुपक्रमाणां, विकल्पना विकल्पः, नास्तीत्येवंभूताऽल्पाऽसाध्यादिरूपा नास्ति । प्राणहरवैकल्यकरसद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणहरत्वादिकल्पना त्वसाध्यानामस्त्येव । यदसाध्यं तदल्पेन च मध्येन चोत्कृष्टेन चोपायेनासाध्यमेव । याप्यरूपासाध्यानां खल्पोपाययाप्यत्वादिवेदोऽस्त्येव ॥ ९ ॥ १० ॥

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य च ।

न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ११ ॥

न च कालगुणस्तुल्यो न देशो दुरुपक्रमः ।

गतिरेका नवत्वं च रोगस्योपद्रवो न च ॥ १२ ॥

दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्वोषधक्षमः ।

चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ १३ ॥

न दोषः प्रकृतिर्भवेदिति । व्याधारम्भको यो दोषः स तत्प्रकृतावुत्कटो न भवेदित्यर्थः । देशो भूमिरातुरश्च, देशो दुरुपक्रमो यथा—वातव्याधौ तुल्यगुणोमरुः, तथा श्लेष्मव्याधावानूपः । देहश्च दुरुपक्रमो यथा—सर्वव्याधीनामेव मर्मलक्षणो देशः, तथा वातव्याधेः पक्काशय इत्यादि । गतिरेका एको मार्ग इत्यर्थः, मार्गास्त्रयस्तु तिस्रैषणीये वक्तव्याः—“शाखा मर्मास्थिसन्धयः कोष्ठश्च” इति । एतच्चोत्सर्गन्यायेनोक्तं, तेन क्वचिद्व्याधिप्रभावादन्वयापि सुखसाध्यत्वादिलक्षणाभिधानेन विरोधो न वक्तव्यः । यदुक्तं—“ज्वरे तुल्यतुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदुष्यता । रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यस्य लक्षणम्” इति ॥ ११—१३ ॥

निमित्तपूर्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले ।

कालप्रकृतिदूष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥ १४ ॥

गुर्विणीवृद्धबालानां नात्युपद्रवपीडितम् ।

शस्त्रक्षारामिकृत्यानामनवं कृच्छ्रदेशजम् ॥ १५ ॥

विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।

द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ १६ ॥

कालप्रकृतिदूष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी, सामान्य इति दोषेण समम् । गुर्विणीवृद्धबालानां सर्व एव व्याधिः कृच्छ्रसाध्यो बोद्धव्यः । नात्युपद्रवपीडितमिति पूर्वेण न योजनीयं, किंतु स्वतन्त्रमेव । शस्त्रक्षारामिकृत्याः शस्त्रक्षारामिसाध्याः, एषां यो व्याधिः तं कृच्छ्रसाध्यं विद्यादिति संबन्धः । कृच्छ्रदे-

१ स्वार्थेति पाठान्तरं न समीचीनं चक्रासंमतं च । २ असद्व्यहमिति पाठः.

शजं मर्मसन्ध्यादिजम् । एकपथस्य विशेषणं नातिपूर्णचतुष्पा-
दमिति । द्विपथमित्यस्य विशेषणं नातिकालम् ॥ १४-१६ ॥

✓ शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।
लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाशुप्रवर्तकम् ॥ १७ ॥
गम्भीरं बहुधातुस्थं मर्मसंधिसमाश्रितम् ।
नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ।
विद्याद्विदोषजं तद्वत्प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ॥ १८ ॥
क्रियापथमतिक्रान्तं सर्वमार्गानुसारिणम् ।
औत्सुक्यारतिसंमोहकरमिन्द्रियनाशनम् ।
दुर्बलस्य सुसंबृद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ १९ ॥
भिषजा प्राक्परीक्ष्यैवं विकाराणां खलक्षणम् ।
पश्चात्कार्यसमारम्भः कार्यः साध्येषु धीमता ॥ २० ॥

याप्यत्वेनैवासाध्यं, तेन यदसाध्यमितिपदं तद्याप्ययापना-
र्थक्रियमाणभेषजतया तत्रासाध्यत्वशङ्कानिरासार्थम् । शेषत्वा-
दायुष इति वचनं, आयुःशेषे विद्यमान एव याप्यव्याधिप्रा-
दुर्भावो भवतीति दर्शनार्थम् । पथ्यसेवया भेषजसेवया लब्ध-
मल्पसुखं यत्तल्लब्धाल्पसुखम्, अल्पेन हेतुनाऽऽशु शीघ्रं प्रव-
र्तनं यस्य तदाशुप्रवर्तकम् । स्वार्थे अण् । गम्भीरं मेदःप्रवृत्ति-
धातुगतं नित्यानुशायी नित्यानुबन्धः । विद्याद्विदोषजमित्यन्तेन
याप्यलक्षणम् । तद्वदित्यादितु प्रत्याख्येयलक्षणम् । तद्वदित्य-
नेन गम्भीरादियाप्यलक्षणयुक्तं सत्रिदोषजं प्रत्याख्येयमित्यर्थः ।
औत्सुक्यं हर्षोद्रेकः अरतिरनवस्थानलक्षणा, संमोहो मानसो
मोहः ॥ १७—२०

साध्यासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक्प्रतिपत्तिमान् ।
न स मैत्रेय तुल्यानां मिथ्याबुद्धिं विवर्धयेदिति ॥ २१ ॥

“न स मैत्रेय तुल्यानां मिथ्याबुद्धिं विवर्धये”दिति, एवं-
गुणो वैद्यः प्रतिनियमेन यं व्याधिमुपक्रमेत्तं साधयत्येव परम् ।
ततो भेषजस्य व्याधिप्रशमनं प्रति कारणद्वारा साधने सति
भेषजमभेषजेन समानमिति मैत्रेयसदृशानां सर्ववादिनां मि-
थ्याबुद्धेरनुत्पाद इति भावः ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकौ ।

इहौषधं पादगुणाः प्रभावो भेषजाश्रयः ।
आत्रेयमैत्रेयमती मतिद्वैविध्यनिश्चयः ॥ २२ ॥
चतुर्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे येष्वायत्तं भिषग्जितमिति ॥ २३ ॥
इत्यभिवेशकृततत्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ।

संग्रहे इहेति इहाध्याये । औषधमिति चतुष्पादं, पादगुणा
इति यदुक्तं पूर्वाध्याये “षोडशगुणम्” इति । प्रभावो भेषजा-
श्रय इति “तद्वेषजं युक्तियुक्तं सदारोग्याय” इति ॥ २२—२३ ॥

महाचतुष्पादः समाप्तः ।

१ प्रत्यवधानद्वारेति पाठः ।

एकादशोऽध्यायः ।

अथातस्तिस्त्रैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये चतुष्पादमारोग्यकारणं व्यवस्थापितं, ततः च-
तुष्पादसंपत्त्या प्राप्सारोग्येण सता यदनुष्ठेयं प्राणपरिपालन-
साधनं तथा धनार्जनसाधनं तथा धर्मार्जनसाधनं, तदिहैष-
णात्रयमभिधीयत इत्यनन्तरं तिस्रैषणीयोऽभिधीयते । तिस्रैष-
णाशब्दोऽस्मिन्नस्तीति मत्वर्थीयः । अत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेद-
विवक्षया यलोपासिद्धेरभावात्संहितया तिस्रैषणीय इति सं-
ज्ञायते, अध्यायान्ते “तिस्रैषणीये मार्गाश्च” इति श्लोकपादं
करिष्यति । यद्यप्यन्येऽप्यत्र शब्दाः सन्ति तथापि प्रधानत्वे-
नायं गृह्यते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्त्वबुद्धिपौरुषपरक्र-
मेण हितमिह चामुष्मिश्च लोके समनुपश्यता तिस्र
एषणाः पर्येष्टव्या भवन्ति । तद्यथा—प्राणैषणा, धनै-
षणा परलोकैषणेति ॥ ३ ॥

इहेति भोगार्थिपुरुषाधिकारे । यतः मोक्षार्थिपुरुषं प्रति
धनैषणा सर्वथैवानुपयुक्ता । पुरुषेणेति पदं कुर्वन्, य एव
पुरुष एषणात्रयमन्विष्यति स एव पुरुषो भण्यते, नान्यः
पशुतुल्यत्वादिति दर्शयति । पौरुषं शारीरं बलं, पराक्रमस्तु
शौर्याख्यं मानसं बलम् इहेतीह जन्मनि, अमुष्मिन्निति जन्मा-
न्तरे । इष्यतेऽन्विष्यते साध्यतेऽनयेत्येषणा । प्राणो जीवितं,
तत्साध्यते दीर्घत्वेन रोगानुपहतत्वेन चानयेति प्राणैषणा ।
एवं धनैषणा । परलोकोपकारकस्य धर्मस्यैषणा परलोकैषणा ।
कामैषणा तु प्राणैषणाधनैषणयोरन्तर्भावनीया, शरीरसंप-
त्तिधनसंपत्तिसाध्यत्वात्कामस्य । यदि वा कामैषणायां स्वत
एव पुरुषः प्रवृत्तो भवति नोपदेशमपेक्षत इति तदेषणोप-
देशो न कृतः ॥ ३ ॥

आसां तु खल्वेषणानां प्राणैषणा तावत्पूर्वतर-
मापद्येत । कस्मात्प्राणपरित्यागे हि सर्वत्यागः । तस्या-
नुपालनं—स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिः, आतुरस्य विकार-
प्रशमनेऽप्रमादः तदुभयमेतदुक्तं, वक्ष्यते च; तद्य-
थोक्तमनुवर्तमानः प्राणानुपालनादीर्घमायुरवाप्नो-
तीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥ ४ ॥

प्राणैषणायाः प्रथमानुष्ठाने उपपत्तिमाह—आसांवि-
त्यादि । त्रयाणां मध्ये द्वे पूर्वे भवतस्तृतीयायाः सर्वो-
त्तरत्वेनापूर्वत्वात्, तेन द्वयोस्तर इति न्यायात्पूर्वतरं प्राणै-
षणेति साधुतरप्रयोगः । प्राणशब्दो जीवितवचन एकवच-
नान्तोऽप्यस्ति । यदुक्तं—“त्रीण्येवायतनान्याहुः प्राणो येषु
प्रतिष्ठते” इति । तेन प्राणप्रत्यवधमर्शकं “तस्य” इति पदमे-
कवचनेन प्रयुक्तमेव । विकारान्प्रशमयतीति विकारप्रशमनं

चिकित्सा, तस्मिन् अप्रमादोऽवधानेनानुष्ठानम् । वक्ष्यते चेति निखिलेन शास्त्रेण । प्राणानुपालनादिति प्राणानुपालनसाधनात् । तेन प्राणानुपालनदीर्घायुद्वयोरर्थाभेदात्साध्यसाधनभावो नास्तीति यच्चोच्यते तन्निरस्तं भवति । प्रथमेति प्रधानात् ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत; प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्येष्यं भवति न ह्यतः पापात्पापीयोऽस्ति, यदनुपकरणस्य दीर्घमायुः, तस्मादुपकरणानि पर्येष्यं यतेत । तत्रोपकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः, तद्यथा—कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यराजोपसेवादीनि, यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि कर्माणि कृतिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुम् । तथा कुर्वन्दीर्घजीवितं जीवत्यनवमतः पुरुषो भवतीति द्वितीया धनैषणा व्याख्याता भवति ॥ ५ ॥

अथेति प्राणैषणानन्तरं, द्वितीयामिति हेतुगर्भविशेषणं, तस्मादियमेव द्वितीया प्राणैषणानन्तरमवश्योपादेयत्वेन, तत् इयमेवोच्यत इत्यर्थः । प्राणैषणामनु चास्याः प्राधान्यं दर्शयति—प्राणेभ्यो हीत्यादि । पापशब्देन पापकार्यं दुःखमुच्यते । उपकरणमारोग्यभोगधर्मसाधनीभूतो धनप्रपञ्चः, स यस्य नास्त्यसावनुपकरणः । धनोपायानिति वक्तव्ये उपकरणोपायानिति यतः करोति, तेन धनस्य भोगाद्धर्मसाधनार्थमेवोत्पादमिच्छन्ति, न पुनः कृपणस्येव विनियोगशून्यस्य सुसंवर्धितमात्रकरणार्थम् । अन्यान्यपीति प्रतिग्रहाध्यापनादीनि, वृत्तिवर्तनं, पुष्टिर्धनसंपत्ति, अनवमतोऽनवज्ञातो बहुमानगृहीत इति यावत् । दीर्घं जीवितं जीवति धारयतीत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातुनाम् । यदि वा दीर्घजीवितं यथा स्यात्तथा जीवतीति क्रियाविशेषणेन व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत । संशयश्चात्र—कथं भविष्याम इतश्च्युता नवेति, कुतः संशयः पुनः—इत्युच्यते । सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात्पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः । सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति । श्रुतिभेदाच्च ।

मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् ।

स्वभावं परनिर्माणं यदृच्छां चापरे जनाः ॥

इत्यतः संशयः—किं नु खल्वस्ति पुनर्भवो न वेति ॥ ६ ॥

परलोकैषणां व्याकरोति—अथेत्यादि । अत्र च परलोकस्य दुर्ज्ञेयत्वेन चार्वाकादिनास्तिकासंमतत्वेन च परलोकं प्रमाणेन व्यवस्थापयितुं निर्णयार्थं प्रमाणप्रवृत्तिविषयं संशयमेव तावत्परलोके दर्शयति—संशयश्चात्रेत्यादि । इतश्च्युता इह जन्मनि मृताः भविष्यामो जन्मान्तर इत्यर्थः । संशयहेतुं पृच्छति—कुतः संशयः पुनरिति । वादिविप्रतिपत्तिं संशयहेतु-

माह—उच्यत इत्यादि ।—प्रत्यक्षपरा अनुमतप्रत्यक्षैकप्रमाणाः, परोक्षत्वात्प्रत्यक्षाविषयत्वात्, नास्ति पुनर्भवो नास्ति कर्मफलं नास्त्यात्मेति नास्तिना प्रचरतीति नास्तिकस्तस्य भावो नास्तिक्यम् । प्रत्यक्षप्रमाणेनोपलभ्यते घटपटादि, तदेव परमस्ति; नोपलभ्यते च प्रत्यक्षेण परलोकः, तस्मान्नास्ति परलोक इति नास्तिकाभिप्रायः । अस्ति पुनर्भव इति येषां मतं तान्दर्शयति—सन्तीत्यादि । सन्ति चेत्तत्र ‘अपरे’ इति वाक्यशेषः, आगमप्रत्ययादागमप्रामाण्यात् । आगमं च पुनर्भवप्रतिपादकं ‘दानतपोयज्ञ’ इत्यादि दर्शयिष्यत्याग्रे । इच्छन्तीत्यत्र ‘ये’ इति वाक्यशेषः । एवंभावत्वादिविप्रतिपत्तिरेका संशयकारणं दर्शिता; संशयहेतुन्तरमाह—श्रुतिभेदाच्चेत्यादि । श्रूयत इति श्रुतिः; प्रतिवादिवचनमेवं ग्रन्थनिबद्धम् । एतानि च मातापितरावेव जन्मकारणमित्यादीनि पुनर्भवप्रतिक्षेपकाणि वचनानि । आगमप्रत्ययादस्ति पुनर्भव इति यो ब्रूते, तद्वचनेन समं वादिविप्रतिपत्तिरूपतयैव संशयकारणं भवतीत्यत उक्तमुपसंहारे “अतः संशयः” इति । एके मन्यन्ते जन्मकारणमिति, जन्मकारणमितिपदं मातरं पितरं तथा स्वभावं परनिर्माणमितिपदत्रयेण संबध्यते । “यदृच्छां चाऽपरे जना” इत्यत्र मन्यन्ते जन्मकारणमितिपदं संबध्यते । मातापितरावेवात्मान्तरनिरपेक्षावपत्योत्पादने कारणम् । तेन पूर्वशरीरं परित्यज्य शरीरान्तरपरिग्रहरूप आत्मनः परलोको नास्तीति प्रथमवादिनः पक्षः । परिदृश्यमानपृथिव्यादिभावानामेवायं स्वभावः, यतः संयोगविशेषान्मिलिताः सन्तश्चेतनं पुरुषादिलक्षणं कार्यविशेषमारम्भन्ते, यथा सुरावीजादीनि प्रत्येकममदकारणान्यपि मदकरं मद्यमारम्भन्ते नात्र कश्चिदात्मा विद्यते, यस्य परलोकः स्यादिति स्वभाववादिनो भावः । पर ऐश्वर्यादिगुणयुक्त आत्मविशेषः, तेन संसार्यात्मनिरपेक्षिणा निर्माणं परनिर्माणम्, तत्रापि परस्यैवैश्वर्यादिगुणयुक्तस्यात्मविशेषस्य प्रभावाद्भूतानि चेतयन्ते नात्मान्तरमस्तीति परलोकाभावः । यदृच्छा कारणाप्रतिनियमेनोत्पादः, न कारणप्रतिनियमेन कार्योत्पादोऽवधारयितुं शक्यते-ऽवधारकप्रमाणानां प्रामाण्यानवधारणात् । तस्मादात्मैव पुनर्भवमनुभवतीति न वाच्यमिति यादृच्छिकस्याभिप्रायः ॥ ६ ॥

तत्र बुद्धिमान्नास्तिक्यबुद्धिं जह्याद्विचिकित्सां च । कस्मात् प्रत्यक्षं ह्यल्पमनल्पमप्रत्यक्षमस्ति, यदागमानुमानयुक्तिभिरुपलभ्यते । यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तान्येव सन्ति चाप्रत्यक्षाणि ॥ ७ ॥

१ भूतानामिति पाठः । २ प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षविषय उद्भूतरूपादि अल्पं संख्येयम्; अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षाविषयः स्वर्गादिविषयश्चासंख्येयम् । ननु मास्तु तवाभिमतः स्वर्गादिविषयोऽप्रत्यक्षत्वादित्यत आह—यदित्यादि । यदप्रत्यक्षं स्वर्गादिविषय इत्यर्थः ।

पुनर्भवास्तित्वपक्षं गृहीत्वा प्राह—तत्रेत्यादि । बुद्धिमिति प्रशस्तबुद्धियुक्तः, नास्त्येव परलोक इति विपर्ययज्ञानं नास्ति-
क्यबुद्धिस्तां जह्यात् । परलोकविषयो यथा विपर्ययो धर्मानुष्ठानं
प्रति विरोधकः, तथा स्तोककमेणास्ति परलोको न वेति संश-
योऽपि धर्मानुष्ठानं प्रति विरोधक इत्याह—विचिकित्सां चेति ।
विचिकित्सां जह्यादिति संबन्धः, विचिकित्सा सन्देहः । सा
चेह प्रकृतत्वात्परलोकविषयैव । अत्रैव हेतुप्रश्नपूर्वकं हेतु-
माह—कस्मादित्यादि । अप्रत्यक्षत्वात्परलोको नास्तीति प्र-
थमवादिमतं दूषयति—प्रत्यक्षमित्यादि । यथा प्रत्यक्षं प्र-
माणमव्यभिचारिप्रमाणजनकत्वेन, तथाऽऽगमादीन्यपि तथा-
भूतप्रमाणजनकत्वात्प्रमाणान्येव ततश्च प्रत्यक्षाविषयत्वेनैव
यत्पुनर्भवस्य नास्तित्वं व्यवस्थाप्यते तत्र युक्तमिति प्रकर-
णार्थः । पुनर्भवसाधकानि चागमादीन्यग्रे वक्ष्यमाणानि स-
न्त्येवेति भावः । आगमदीनि लक्षणतोऽग्रेऽभिधास्यन्ते । प्रत्य-
क्षाविषयत्वेऽपि यान्यन्यप्रमाणसिद्धानि सन्ति तान्याह—
यैरेवेत्यादि । प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षविषयो घटादि । सन्तीती-
न्द्रियोपक्रमणीयोक्तानुमानगम्यत्वादिति बोद्धव्यम् ॥ ७ ॥

सतां च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षादाव-
रणात्करणदौर्बल्यान्मनोऽनवस्थानात्समानाभिहा-
रादभिभवादतिसौक्ष्म्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः त-
स्मादपरीक्षितमेतदुच्यते—प्रत्यक्षमेवास्ति, नान्यद-
स्तीति ॥ ८ ॥

इतश्च प्रत्यक्षानुपलब्धिर्न वस्त्वभावनिश्रयकारिकेत्याह—
सतामित्यादि ।—सतामित्यग्रे वक्ष्यमाणातिसन्निकर्षाद्यभावे प्र-
त्यक्षेणैव गृह्यमाणत्वेन सतामित्यर्थः । प्रत्यक्षानुपलब्धिरेत्यति-
सन्निकर्षादिभिः सहप्रत्येकमभिसंबध्यते । अतिसन्निकर्षादनुप-
लब्धिर्यथा—नयनगतकज्जलादेः, अतिविप्रकर्षाद्यथा—दूरा-
काशगतस्य पक्षिणः, आवरणाद्यथा—नद्यादिपहितस्य घ-
टादेः, करणदौर्बल्याद्यथा—कामलाद्युपहतस्य चक्षुषः पद-
शौक्ल्याद्यप्रतिभानं, मनोऽनवस्थानाद्यथा—कान्तासुखनिरी-
क्षणप्रहितमनसः पार्श्वगतानां वचनानवबोधः, समानाभि-
हाराद्यथा—वित्वराशिप्रविष्टस्य वित्वस्येन्द्रियसंबन्धस्यापि
भेदेनाग्रहणम्, अभिभवादयथा—मध्यन्दिने उत्कापातस्य,
सौक्ष्म्याद्यथा—त्रिचतुर्हस्तप्रमाणदेशवर्तिनः, किमिविशेषलि-
ख्यादेरग्रहणम् ॥ ८ ॥

श्रुतयश्चैता न कारणं युक्तिविरोधात्—
आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि संचरेत् ।
द्विविधं संचरेदात्मा सर्वोऽवावयवेन वा ॥ ९ ॥
सर्वश्चेत्संचरेन्मातुः पितुर्वा मरणं भवेत् ।
निरन्तरं, नावयवः कश्चित्सूक्ष्मस्य चात्मनः ॥ १० ॥

संप्रति श्रुतिभेदादिमतं दूषयति—श्रुतयश्चेत्यादि । न
कारणमिति न पुनर्भवप्रतिषेधे कारणमित्यर्थः । युक्तिविरोधा-

दुपपत्तिविरोधात् । अपत्यशरीरे मातापित्रोः कारणत्वम-
नुमतमेव, यतस्तथाविधौ मातापित्रोः कारणत्वे सत्यपि चै-
तन्यहेतोरात्मनः परलोकादागमने प्रत्यभावाऽऽवृण्वित एवेति ।
चैतन्यमपत्यस्य, मातापित्रोरपि चैतन्यहेतुर्य आत्मा, तत एव
भवतीति यो मन्यते तं प्रत्याह—आत्मा मातुरित्यादि । द्विविधं
द्विप्रकारं, सर्वं इति मातरं पितरं परित्यज्यापत्यं गच्छेत् । अवय-
वेनेति एकोऽवयवो वाऽऽत्मनो मातरि पितरि वा तिष्ठेत् । अन्य-
श्चैकदेश आत्मनोऽपत्यं गच्छेत् । प्रथमपक्षे दूषणमाह—सर्वे-
दित्यादि । निरन्तरमितिच्छेदः, निरन्तरं तत्कालमेव, यदि
मातुरात्माऽपत्यं संचरेत्, तदा तत्कालं मातुर्मरणं, यदि तु
पितुरात्माऽपत्यं संचरेत्, तदा तत्कालमेव पितुर्मरणं स्या-
दिति । द्वितीयं पक्षं दूषयति—नावयव इत्यादि । सूक्ष्मस्ये-
त्यस्थूलस्य, स्थूलानां पृथिव्यादीनामवयवा भवन्ति, न तु
सूक्ष्माणामाकाशकालमनोबुद्धिप्रभृतीनां ततश्चावयवाभावादा-
त्मनोऽवयवेन संचरणं दूरमपास्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

बुद्धिर्मनश्च निर्णीते यथैवात्मा तथैव ते ।
येषां चैषा मतिस्तेषां योनिर्नास्ति चतुर्विधा ॥ ११ ॥

अथ शङ्कते—माऽऽत्मा मातापित्रोः संचरतु बुद्धिस्तु
तयोर्मनो वाऽपत्यं संचरतु, अतएवापत्यस्य चैतन्यं भविष्य-
तीत्याह—बुद्धिर्मनश्चेत्यादि । निर्णीते व्यवस्थापिते प्रमा-
णेन, किंभूतेनेत्याह—यथैवात्मा निरयवत्वेनावयवसंचरणा-
क्षमस्तथा तत्कालमेव मातापितृपरित्यागप्रसङ्गेन कात्स्न्ये-
नापि संचरितुमक्षमः, तथा तेऽपि बुद्धिमनसी निरयवत्वात्त्रै-
कदेशेन संचरेयातां, मातापित्रोस्तत्कालमेवाबुद्धिमत्त्वाऽऽम-
नस्कलप्रसङ्गाच्च न कात्स्न्येन संचरेयातामिति भावः । दू-
षणान्तरमाह—येषामित्यादि । मातापितरावेवापत्ये चैत-
न्यकारणमित्येवंरूपा चतुर्विधा योनिरिति जरायुजाण्डजसं-
खेदजोद्भिज्जलक्षणा । एवं मन्यते—संस्वेदजानां मशकादीनां
तथोद्भिज्जानां गण्डूपादीनां चेतनानां मातापितरौ न वि-
द्येते, ततस्तेषामचैतन्यं स्यात् मातापित्रोश्चेतनकारणयोरभा-
वादिति ॥ ११ ॥

विद्यात्स्वाभाविकं षण्णां धातूनां यत्स्वलक्षणम् ।
संयोगे च वियोगे च तेषां कर्मेव कारणम् ॥ १२ ॥

स्वाभाविकवादिनो भूतचैतन्यपक्षं दूषयति—विद्यादित्यादि ।
स्वभावकृतं स्वाभाविकं, षण्णां धातूनामिति पृथिव्यसेजोवा-
य्वाकाशात्मनां, एषां च धातुत्वं शरीरधारणाज्जगद्धारणाच्च ।
स्वलक्षणमात्मीयमव्यभिचारि लक्षणं—यच्च पृथिव्याः का-
ठिन्यादि, अपां द्रवत्वादि, तेजस उष्णत्वादि, वायोस्तिर्यग्गम-
नादि, आकाशस्याऽप्रतिघातादि, आत्मनो ज्ञानादि; एतेन,
एतदेव परमेषां लक्षणं स्वाभाविकं, न तावदात्मरहितानामेषां
चैतन्यमपि स्वाभाविकमस्तीति दर्शयति । ततश्च यत्प्रत्येकं
भूतानां न संभवति तन्मिलितानामपि न संभवति चैतन्यं,

यतः, भूतानामपि संयोगादपि चैतन्यसंभवे बहूनि चेतनानि
स्युर्वाल्याद्यवस्थाभेदात्, ततश्च ज्ञातृभेदात्प्रतिसंधानानुपपत्ति-
रिति भावः^१ । आत्मसंबन्धेन तु चैतन्यं संमतमेव, परं,
तत्रापि गर्भोत्पत्तौ भूतानामात्मसंबन्धे तथा मरणे भूताना-
मात्मनो वियोगे कर्म जन्मान्तरकृतं कारणं, नान्यत् । उद्धू-
ततद्भूतसंयोगकारणजन्मान्तरकृतकर्मस्वीकारात्प्रेत्यभावः स्वी-
कृतो भवतीति भावः ॥ १२ ॥

अनादेश्चेतनाधातोर्नेष्यते परनिर्मितिः ।

पर आत्मा स चेद्धेतुरिष्टोऽस्तु परनिर्मितिः ॥ १३ ॥

परनिर्माणपक्षं दूषयति—अनादेरित्यादि । अत्र परनि-
र्माणपक्षे शरीरस्यात्मरहितस्य परेण निर्माणं वाऽभिप्रेतं स्या-
दात्मनो वापि परेण निर्माणमभिप्रेतं स्यात्तदात्मनः परनिर्माणं
दूषयति—अनादेरिति ।—नित्यस्य चेतनाधातोरित्यात्मनः,
नेष्यते नित्यस्योत्पादककारणाभावादिति भावः । नित्यत्वं चा-
त्मनः शरीरे प्रतिपादयिष्यति । अथ शरीरमात्रस्य निर्माण-
मभिप्रेतं तदनुगतमेव, परेणाऽऽत्मना धर्माधर्मसहायेन तस्य
क्रियमाणत्वादित्याह—पर इत्यादि । हेतुरिति शरीरोत्पादे
हेतुरिष्ट इत्यर्थः । अस्तु परनिर्मितिरीदृशी प्रेत्यभावावबोधि-
नीति भावः ।—एवं मन्यते—परेणैश्वर्यादिगुणयुक्तेनात्मवि-
शेषेणैतच्च शरीरं क्रियमाणं चेतनाहेतुभूतानतिरिक्तात्मसंबन्ध-
मन्तरा चेतनायुक्तं कर्तुं न पार्येत, घटादिवदचेतनत्वप्रस-
ङ्गात् । चेतनाहेतुश्चात्मा नित्यत्वेन न क्रियते, तस्माच्चेतना-
हेतुनित्यत्वेन जन्मान्तरसंबन्धिनमात्मानं गृहीत्वा शरीरं चे-
तनं परः करोतीति स्वीकरणीयम् । एवमपि चेश्वरदरिद्रादिजगद्वै-
चित्र्यदर्शनादात्मनो धर्माधर्मयोगवैचित्र्यं कल्पनीयम् । तथाच
सत्यात्मन एव धर्माधर्मसहायताऽवश्यं स्वीकरणीया, त-
स्मात्स एव शरीराद्युत्पत्तौ कारणमस्तु किमपरेणेहात्मविशे-
यकल्पनेन । यदि वा, एवमात्मन्यनेकजन्मसंबन्धिनि सं-
सारहेतुधर्माधर्मगुणशालिनि सिद्धे अस्तु सोऽप्यात्मा विशेषका-
रणमतो न काचित्क्षतिरिति ॥ १३ ॥

न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्ता कारणं न च ।

न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म कर्मफलं न च ॥ १४ ॥

नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छोपहृतात्मनः ।

पातकेभ्यः परं चैतत्पातकं नास्तिकग्रहः ॥ १५ ॥

यदृच्छावादिमतं दूषयति—न परीक्षेत्यादि । यदृच्छा-
वादी खल्वेकमपि प्रमाणं नानुमन्यते, ततश्च तस्याप्रामाणि-
कत्वात्प्रमाणं विनैव यत्किंचिद्भवतो न श्रद्धेयं वचनं भवति,
तस्मादुपेक्षणीयमिति प्रकरणाभिप्रायः । यदृच्छयाऽपरिस्थितप-
क्षतयोपहत इहलोकपरलोकानुपयुक्त आत्मा यस्य स यद-
ृच्छोपहृतात्मा, तस्य परीक्षा नास्तीति परीक्षाहेतूनां प्रमाणा-

नामभावादित्यर्थः । परीक्ष्यमपि नास्ति परीक्षकप्रमाणाभावा-
देव । एवं कर्तापि नास्ति तत्कारणमपि नास्ति, प्रमाणास्वी-
कारादिति भावः । तथा सर्वजनसिद्धा देवादयोऽपि न संभ-
वन्तीत्यभिधानेन नास्तिकस्य वर्जनीयत्वं दर्शयति । पातके-
भ्यो ब्रह्मवधादिभ्यः परं श्रेष्ठं, नास्ति परलोक इत्यादिको ग्रहो
नास्तिकग्रहः; नास्तिकबुद्ध्या ह्युच्छृङ्खलप्रायः पुरुषः सर्वमिव
पातकं करोतीति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्मान्मर्ति विमुच्यैताममार्गप्रसृतां बुधः ।

सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत्सर्वं यथातथमिति ॥ १६ ॥

नास्तिकतापरित्यागेन यथा कर्तव्यमाह—तस्मादित्यादि ।
एतामिति नास्तिकबुद्धिम् । अमार्गे अधर्मे प्रसृता अमार्ग-
प्रसृता, बुद्धिरेव प्रदीपो बुद्धिप्रदीपः, तेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन
पश्येदित्यर्थः । यथातथमिति यथास्वरूपम् ॥ १६ ॥

द्विविधमेव खलु सर्वं सच्चासच्च, तस्य चतु-
र्विधा परीक्षा—आप्तोपदेशः प्रत्यक्षमनुमानं युक्ति-
श्चेति ॥ १७ ॥

संप्रति परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षपरलोकसाधनानि प्रमा-
णान्यवतारयति—द्विविधमित्यादि । सर्वमिति यत्किंचित्प्र-
माणप्रतीयमानं, तद्विविधं, तद्वैविध्यमाह—सच्चासच्च, सदिति
विधिविषय-प्रमाणगम्यं भावरूपम्, असदिति निषेधविषय-
प्रमाणगम्यमभावरूपं, परीक्ष्यते व्यवस्थाप्यते वस्तुस्वरूप-
मनयेति परीक्षा प्रमाणान्याप्तोपदेशादय उत्तरग्रन्थे स्फुटा
भवन्ति ॥ १७ ॥

आप्तास्तावत्

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।

येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥ १८ ॥

आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।

सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः ॥ १९ ॥

आप्तोपदेशं दर्शयितुमाप्तमेव तावदाह—आप्ता इ-
त्यादि ।—निःशेषेण मुक्ता निर्मुक्ताः, तपोज्ञानबलेनेति रज-
स्तमोनिर्मुक्तौ कारणत्वेन योजनीयं, त्रिकालमिति अतीताना-
गतवर्तमानविषयम्, अमलमिति यथार्थग्राहित्वेन, अव्याह-
ृतमिति क्वचिदपि विषयेऽकुण्ठितशक्तित्वेन आप्तं, रजस्तमो-
रूपदोषक्षयः, तद्युक्ता आप्ताः, शासति जगत्कृत्स्नं कार्याकार्य-
प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशेनेति शिष्टाः, बोद्धव्यं विशेषेण बुद्धमेतैरिति
विबुद्धाः, आप्ताः, शिष्टाः, विबुद्धा इति संज्ञात्रयेणाप्तानां
लोके प्रसिद्धिं दर्शयति तेषामाप्तानां वाक्यमसंशयं निश्चितं सत्यं
यथार्थमित्यर्थः । तद्वाक्यसत्यत्वे हेतुमाह—वक्ष्यन्ति ते कस्मा-
दसत्यं नीरजस्तमा इति; नीरजस्तमा इति तमप्रत्ययान्तः शब्दः,
तेन, नीरजस्त्वपकर्षेण तमोऽपि व्युदस्तं भवति । न हि

सर्वथा नीरजस्के पुरुषे तमो भवति यदुक्तं—“नीरजस्कं तमः” इति । वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्त्वं न कस्मादपीत्यर्थः । असत्त्वं मिथ्याज्ञानाद्वाऽभिधीयते, सम्यग्ज्ञानेऽपि रागद्वेषाभ्यां वाऽभिधीयते, तच्च त्रितयमपि मिथ्याज्ञानरागद्वेषरूपं रजस्तमोनिर्मुक्ते सत्त्वगुणोद्रेकादमलविज्ञाने न संभवतीत्यर्थः । यदि वा, नीरजस्तमसो मृषेति पाठः सुगमः । एतच्चासत्त्वक्षणं सहजासत्त्वज्ञानमिप्रायेण, लौकिकानां तु पुरुषाणामासत्त्वं प्रतिविषयसम्यग्ज्ञानसंभवेन तद्विषयरागद्वेषासंभवेन च बोद्धव्यम्, एतेन, आसोपदेशशब्दरूपप्रमाणलक्षणमुक्तं भवति, बुद्धिप्रमाणपक्षे तु आसोपदेशजनिता बुद्धिः प्रमाणमिति बोद्धव्यम् ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात्प्रवर्तते ।

व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥२०॥

प्रत्यक्षलक्षणमाह—आत्मेन्द्रियेत्यादि ।—सन्निकर्षादिति सम्बन्धात्, स च सम्बन्धः—संयोगः, समवायः, संयुक्त-समवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवेतसमवायः, तद्विशेषणविशेष्यभावलक्षणो बोद्धव्यः । व्यक्ता इत्यनेन व्यभिचारिणीमयथार्थबुद्धिः संशयं च निराकरोति, तदात्वे तत्क्षणम्, अनेन च प्रत्यक्षज्ञानानन्तरोत्पन्नानुमानज्ञानं स्मरणं च परंपरयाऽत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षजं व्यवच्छिन्नमिति, आत्मादिचतुष्टयसन्निकर्षाभिधानं च प्रत्यक्षकारणाभिधानपरं, तेन, “इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रवर्तते या” इत्येतावदेव लक्षणं बोद्धव्यम्, एतेन, सुखादिविषयमपि प्रत्यक्षं गृहीतं भवति, तत्र हि हेतुचतुष्टयसन्निकर्षो नास्ति, आत्मसन्निकर्षस्तु प्रमाणज्ञानसाधारणत्वेनैव लक्षणार्थमुपयुक्तः । इह च प्रत्यक्षफलरूपापि बुद्धिः प्रत्यक्षशब्देनाभिधीयते तथैव लोकव्यवहारात्, परमार्थस्तु यतो भवतीन्द्रियादेरीदृशी बुद्धिस्तत्प्रत्यक्षम् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षपूर्वं त्रिविधं त्रिकालं चानुमीयते ।

बहिर्निगूढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात् ॥ २१ ॥

एवं व्यवस्यन्त्यतीतं, बीजात्फलमनागतम् ।

दृष्ट्वा बीजात्फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥ २२ ॥

अनुमानरूपमाह—प्रत्यक्षेत्यादि ।—प्रत्यक्षग्रहणं व्याप्तिग्राहकप्रमाणोपलक्षणार्थं, तेन, प्रत्यक्षपूर्वमिति व्याप्तिग्राहकप्रमाणपूर्वं, त्रिविधमित्यनुमानत्रैविध्यं दर्शयति । तेन, कार्यात्कारणानुमानं यथा—गर्भदर्शनान्मैथुनानुमानं, तथा कारणात्कार्यानुमानं यथा—बीजात्सहकारिकारणान्तरयुक्तात्फलानुमानं, तथाऽकार्यकारणभूतानां च सामान्यतो दर्शनादनुमानं यथा—धूमाद्वर्तमानक्षणसंबन्धादभ्यनुमानम् एतत् त्रिविधमनुमानं गृहीतं भवति । त्रिकालमित्यनेन त्रिकालविषयत्वमनुमानस्य दर्शयति । अनुमीयते इत्यत्र “येन तदनुमानम्” इति वाक्यशेषः । तेन, व्याप्तिग्रहणादन्वनन्तरं मीयते स-

म्यङ्गिधीयते परोक्षार्थो येन तदनुमानं व्याप्तिस्मरणसहाय-लिङ्गदर्शनमित्यर्थः । त्रिविधमिति यदुक्तं तस्योदाहरणं दर्शयति—बहिरित्यादि ।—एतच्च व्याकृतमेव, निगूढोऽदृश्यमानः, एवं व्यवस्यन्त्यतीतमिति व्यवच्छेदः । बीजादिति सहकारिकारणान्तरजलकर्षणादियुक्तादिति बोद्धव्यम् । अनागतं फलं सदृशं व्यवस्यन्तीति सम्बन्धः । “दृष्ट्वा बीजात्फलं जातम्” इत्यनेन बीजफलयोः कार्यकारणलक्षणां व्याप्तिं दर्शयति, यद्यपि च कारणं कार्यं व्यभिचरति, यतः, नावश्यं बीजसद्भावे फलं भवति, तथापि सहकारिकारणान्तरयुक्तं बीजं फलं न व्यभिचरतीत्यभिप्रायो बोद्धव्यः, कारणसामग्री च कार्यं न व्यभिचरत्येव ॥ २१ ॥ २२ ॥

जलकर्षणबीजर्तुसंयोगात्सस्यसंभवः ।

युक्तिः षड्धातुसंयोगाद्गर्भाणां संभवस्तथा ॥ २३ ॥

मध्यमन्थनमन्थानसंयोगादग्निसंभवः ।

युक्तियुक्ता चतुष्पादसंपद्वाधिनिवर्हणी ॥ २४ ॥

युक्तेः प्रमाणस्यान्यशास्त्रप्रसिद्धत्वेनोदाहरणान्येव तावद्दर्शयति—उदाहरणे ज्ञाते युक्तेर्लक्षणं सुखेन ज्ञायते इत्यभिप्रायेण जलकर्षणेत्यादि ।—कर्षणशब्देन कर्षणसंस्कृता भूमिर्गृह्यते, जलकर्षणबीजर्तुसंयोगात्सस्यस्य सम्भवो भवतीति यज्ज्ञानं तद्युक्तिरिति योजनीयम् । षड्धातुसंयोगात्पंचमहाभूतात्मसंयोगात्, “तथा” शब्दो युक्तिरित्यतिकर्षति । मध्यं मन्थनकाष्ठयन्त्रकं, काष्ठं मन्थनं, मन्थानं काष्ठभ्रामणम् । किंवा मन्थक इति पाठः, मन्थानं भ्राम्यमाणकाष्ठं, संयोगान्मेलकादिति बोद्धव्यं, यतः, मन्थनस्य क्रियारूपस्य संयोगो न सङ्गच्छते, किंवा मन्थनशब्देन मन्थनरज्जुरुच्यते । युज्यते संबध्यतेऽनयेति युक्तिः, तथा युक्ता युक्तियुक्ता । चतुष्पाद इति वक्तव्ये सम्यग्रग्रहणं गुणवच्चतुष्पादग्रहणार्थम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

बुद्धिः पश्यति या भावान्वहुकारणयोगजान् ।

युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥२५॥

संप्रति युक्तेर्लक्षणमाह—बुद्धिरित्यादि ।—या बुद्धिर्भावान्पश्यति विषयीकरोति, बहुकारणयोगो बहुपपत्तियोगः, जनि-ध्यायं ज्ञानार्थं, तेन बहुपपत्तियोगज्ञायमानानर्थान्या बुद्धिः पश्यति, ऊहलक्षणा सा युक्तिरिति प्रमाणसहायीभूता । एवमनेन भवितव्यमित्येवंरूप ऊहोऽत्र युक्तिशब्देनाभिधीयते । सा च परमार्थतोऽप्रमाणभूतापि वस्तुपरिच्छेदे प्रमाणसहायत्वेन व्याप्रियमाणत्वात् । तथा तथैव ऊहरूपया प्रायो लोकानां व्यवहारादिह प्रमाणत्वेनोक्ता । अतएव प्रदेशान्तरे युक्तिं विना यथोक्तं प्रमाणत्रयं दर्शयिष्यति—“त्रिविधा परीक्षा सहोपदेशेन” इति वचनात् । तथा, उपमानं गृहीत्वा रोगमिषगिजतीये शब्दादीनि चलारि प्रमाणान्यभिधास्यति । त्रि-

१ युक्तिरित्याकर्षतीति पाठः ।

कालवर्तमानातीतानागतविषया त्रिकालविषया, त्रिकालविषयत्वं चास्यास्त्रिकालानुमानविषयोपदेशकत्वेनैव । त्रिवर्गसाधकत्वं च त्रिवर्गसाधनादेव । ऊहैरेव हि प्रायस्त्रिवर्गानुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवति । प्रमाणपरिच्छेदेन तु प्रचारो^१ विरल एव । यत्तु बहुकारणजलकर्षणबीजतुसंयोगाद्भाविसस्यज्ञानं युक्तिरुच्यते, तच्चानुमानं नार्थान्तरभूतम् । तत्रानुमानाद्भेदो दुष्कर इति नाद्रियामहे । किंच कारणेभ्यः कार्यं प्रतीयमानं न कदापि वर्तमानं प्रतीयते ततश्च त्रिकालेति पराहतं स्यात् । अलशान्तरक्षित—कमलशीलाभ्यां युक्तिप्रमाणान्तरस्वीकारे पूर्वपक्षसिद्धान्तायुक्तौ “यस्मिन्सति भवत्येव न भवत्यसतीति च । तस्मादतो भवत्येतद्युक्तिरेषाभिधीयते । प्रमाणान्तरमेवेदमित्याह चरको मुनिः । नानुमानमियं यस्माद्दृष्टान्तोऽत्र न विद्यते” । एतच्छान्तरक्षितवचनं कमलशीलेन व्याख्यातं—“तद्भावभावित्वेन यत्कार्यताप्रतीतिरियं युक्तिः । इदं च सविकल्पत्वात् प्रत्यक्षं, नाप्यनुमानं दृष्टान्ताभावात् । तथाहि—दृष्टान्तोऽप्यतएव तद्भावभावित्वात्तत्कार्यताप्रतिपत्तिः, तत्रापि दृष्टान्तोऽन्योऽन्वेषणीयः, तत्राप्यपर इत्यनवस्था स्यात् । तस्मात्प्रमाणान्तरं युक्तिः” । एवं पूर्वपक्षमुत्थाप्य दूषितं यत्—“कार्यकारणभावस्य प्रतिपत्तिर्न सङ्गता । तस्मादस्यां न भेदोऽस्ति साध्यसाधनयोर्यतः । तद्भावव्यवहारे तु योग्यतायाः प्रसाधने । सङ्केतकालविज्ञातो विद्यतेऽर्थो निदर्शनम्” । एतद्व्याख्यातं कमलशीलेन—“युक्तौ न साध्यसाधनयोर्भेदः, अत्र तद्भावभाविता हेतुः, कार्यकारणता च साध्या, न चानयोर्भेद उपलभ्यते पर्यायत्वादुरुक्तातवत्^३ । अथ मतं, न कार्यकारणता साध्यते किंतिहि तद्भावव्यवहार इति, तत्रोक्तं—‘तद्भावव्यवहारे’ इत्यादि ।—तस्या हेतुफलताया भावस्तद्भावः, तत्र व्यवहारो यः स तद्भावव्यवहारः ज्ञानाभिधानप्रवृत्तिलक्षणमनुष्ठानं, तस्मिन्योग्यता मूढं प्रतिसाध्यते । ये यद्यापारानन्तरनियतोपलम्भस्वभावास्ते तत्कार्यव्यवहारयोग्याः । तद्यथा—सङ्केतकालानुभूताः कुलालादिव्यापारानन्तरोपलम्भस्वभावघटादयः, तथा च ताल्वादिव्यापारानन्तरनियतोपलम्भस्वभावाः शब्दा इति । स्वभावो हेतुः । ततश्च स दृष्टान्तत्वादनुमानादभेदो युक्तेः” । एतौ च पूर्वपक्षसिद्धान्तौ एवंभूतयुक्त्यस्वीकारादेव प्रतिविधेयौ ॥ २५ ॥

एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चैवं तथा चास्ति पुनर्भवः ॥ २६ ॥

उपसंहरति—एषेत्यादि ।—नास्त्यन्येतिवचनेनार्थापत्त्यसंभवादीनामन्यतन्त्रमतानां प्रमाणानां निषेधं करोति । प्रस्तुते परीक्षां प्रयोजयति—“तथा चास्ति उपलभ्यते च पुनर्भवः” इति ॥ २६ ॥

१ प्रमाणपरिच्छेदेनेति प्रमाणेन परिच्छेदो निर्णयस्तेन, प्रचारः प्रवृत्तिः । २ तच्चानुमानान्नार्थान्तरभूतमिति पाठः । ३ गुरुपादवदितिपाठान्तरं तु न समीचीनतया प्रतिभाति ।

तत्राऽऽप्तागमस्तावद्वेदः, यश्चान्योऽपि कश्चिद्वेदार्थाद्विपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः स चाऽऽप्तागमः ।
आप्तागमादुपलभ्यते—दानतपोयज्ञसत्याऽहिंसाब्रह्मचर्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकाराणीति ॥ २७ ॥

तत्र शब्दस्य पुनर्भवप्रतिपादकत्वं दर्शयति—तत्राऽऽप्तागम इत्यादि ।—प्रथमं वेदं प्रदर्शयन्वेदस्य निरस्तविभ्रमाशङ्कं प्रामाण्यं दर्शयति, यश्चान्योऽपीत्यनेन ग्रन्थेन वेदार्थाऽविपरीतत्वादिभिर्हेतुभिः परिच्छेदनीयप्रामाण्यायुर्वेदस्मृतिशास्त्रादीनि दर्शयति । शास्त्ररूपो वादः शास्त्रवादः । आप्तागमादिति वेदात् । यज्ञोऽग्निष्टोमादिः । ब्रह्मचर्यमुपस्थसंयमनादि । अभ्युदयः स्वर्गः, निःश्रेयसं मोक्षः । अत्र यथायोग्यतया स्वर्गस्य मोक्षस्य च कारणं बोद्धव्यम् । एतेन जन्मान्तरभोग्यस्वर्गानेकजन्मलभ्यमोक्षोपदेशेनात्मनः परलोको भवतीति भावः ॥ २७ ॥

न चानतिवृत्तसत्त्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्मद्वारेषूपदिश्यते ॥ २८ ॥

आगमान्तरमाह—न चेति । अनतिवृत्तावनुपशान्तौ सत्त्वदोषौ मानसौ रजस्तमोरूपौ येषां ते तथा, तेषामपुनर्भवो मोक्षः धर्मद्वारेषु धर्मशास्त्रेषु, अदोषैर्महर्षिभिरुपदिश्यते तेनेति सम्बन्धः, तेन पुनर्भव उपदिश्यते इत्यर्थः ॥ २८ ॥

धर्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोहमानैर्ब्रह्मपरैरासैः कर्मविद्भिरनुपहतसत्त्वबुद्धिप्रचारैः पूर्वैः पूर्वतरैः महर्षिभिर्दिव्यचक्षुर्भिर्दृष्टोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्येदेवम् ॥ २९ ॥

आगमान्तरभूषिवचनमाह—धर्मद्वारेत्यादि ।—ब्रह्म अध्यात्मज्ञानं तत्परैः, कर्मविद्भिरनुष्ठातव्यागादिकर्मविद्भिः अनुपहतसत्त्वगुणबुद्धेः प्रचारो बोधलक्षणो येषां ते तथा, एतेन विशुद्धबुद्धित्वं दर्शयति, दिव्यमतीन्द्रियार्थदर्शि चक्षुः समाधिरूपं ज्ञानं येषां ते दिव्यचक्षुषस्तैर्दृष्टोपदिष्टः स्वयमनुभूय कथित इत्यर्थः । इति शब्दो हेतौ, एवमित्यागमेन ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षमपि चोपलभ्यते—मातापित्रोर्विसदृशान्यपत्यानि, तुल्यसम्भवानां वर्णस्वराकृतिसत्त्वबुद्धि-

१ अदो परैरतिवृत्तसत्त्वदोषाणामपुनर्भवो धर्मद्वारेषु नोपदिश्यते इत्यन्वयः । ऋषयः रजस्तमोवृत्तीनां पुनर्जननं नास्तीति धर्मशास्त्रेषु न कथयन्ति तेषां पुनर्जननं विद्यते इति तात्पर्यम् ॥ २ अनुपहतं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वं सत्त्वगुणो यस्याः सा तथा, सा चासौ बुद्धिश्चेति तस्याः ।

भाग्यविशेषाः, प्रवरावरकुलजन्म, दास्यैश्वर्यं, सुखासुखमायुः, आयुषो वैषम्यम्, इहकृतस्यावाप्तिः, अशिक्षितानां च रुदितस्तनपानहासत्रासादीनां च प्रवृत्तिः, लक्षणोत्पत्तिः, कर्मसादृश्ये फलविशेषः, मेधा क्वचित् क्वचित् कर्मण्यमेधा, जातिस्मरणम्—इहागमनमितश्च्युतानां च भूतानां, समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् ॥ ३० ॥

प्रत्यक्षं च यद्यपि पुनर्भवं न गृह्णाति, तथापि तत् पुनर्भवग्राहकानुमानस्य लिङ्गग्रहणे यथा व्याप्रियते तथा दर्शयति—प्रत्यक्षमपीत्यादि ।—विसदृशानीति कश्चित् कुरूपः कश्चित् सुरुपः, तुल्यसम्भवानां तुल्योत्पादकारणानां, कश्चिद्वैरः कश्चित् कृष्णः एवं स्वरदावपि विशेषो बोद्धव्यः, दास्यैश्वर्यमिति कस्यचिद्दास्यं कस्यचिदैश्वर्यम् । एवमपरत्रापि विपर्ययः पुरुषभेदेन बोद्धव्यः । सुखासुखमित्यायुषो विशेषणम् । रुदितादयोऽस्मी अव्युत्पन्नबालगोचरतया बोद्धव्याः, एते च रुदितादयो यथायोगमिष्टानिष्टस्मरणमन्तरा न भवन्ति—स्मरणं च पूर्वज्ञानं विना न भवतीति पूर्वजन्मज्ञानानुमानात् परलोकानुमायका भवन्ति पूर्वप्रतिपादितं च विसदृशत्वादिवैचित्र्यमुत्तरत्र प्रतिपादनीयं च लक्षणोत्पत्त्यादिकारणान्तरं दर्शने सति पूर्वजन्मकृतकारणानुमायकमिति परलोकानुमायकं सन्तव्यम् । लक्षणोत्पत्तिरिति सामुद्रिकलक्षणप्रतिपादितलक्षणोत्पत्तिः, कर्मसादृश्ये सेवासादृश्ये, मेधा क्वचित् कर्मणि चित्रलेखनास्त्रविद्यादौ जातेरतीतायाः स्मरणं जातिस्मरणं, तदेव स्मरणं दर्शयति—इहागमनमितश्च्युतानामिति, इह कुले जातोऽस्मि, इतश्च कुलादागतोऽस्मीत्येवमाकारं जातिस्मरणमित्यर्थः । यदि वा, इह जन्मनि च्युतानामिह जन्मनि पुनरागमनम्, अनेन च, भ्रान्त्या यमपुरुषैर्नीतस्य पुनरागमनं दृश्यते । समदर्शने तुल्याकारे क्वचित्पुरुषे प्रियत्वं क्वचित्पुनरप्रियत्वमिति समदर्शने प्रियाप्रियत्वम् । अत्र चावान्तरानुमानभेदो विस्तरभयान्न दर्शितः ॥ ३० ॥

अत एवानुमीयते—यत्—स्वकृतमपरिहार्यमविनाशि पौर्वदेहिकं दैवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म, तस्यैतत्फलम्, इतश्चान्यद्भविष्यतीति । फलाद्वीजमनुमीयते फलं च बीजात् ॥ ३१ ॥

एवं प्रत्यक्षेण लिङ्गग्रहणं दर्शयित्वानुमानमाह—अत एवेत्यादि ।—स्वकृतमात्मना कृतम्, अविनाशीत्युपभोगं विनाऽविनाशि, पौर्वदेहिकं पूर्वकृतं, जन्मान्तराण्यनुगच्छतीत्याऽऽनुबन्धिकम्, एतत्फलमिति विसदृशापत्योत्पादादिफलम्, एतच्च संक्षेपाद्भ्युत्पादितमेव इतश्चेतीह जन्मनि कृता-

१ कर्मसामान्ये इति पाठान्तरम् ।

तकर्मणः, अन्यदिति भाविजन्मान्तरं भविष्यतीत्यनुमीयत इति सम्बन्धः । कथमनुमीयते इत्याह—फलादित्यादि ।—फलात्फलसदृशापत्यदर्शनाद्वीजं पूर्वजन्मकृतं कर्मादिकारणमनुमीयते, तथा फलं च भाविजन्मान्तरसुखदुःखादिवीजादिह जन्मकृतात्कर्मणोऽनुमीयत इति योजना ॥ ३१ ॥

युक्तिश्चैषा—षड्धातुसमुदायाद्भजन्म, कर्तृकरणसंप्रयोगात्क्रियाः, कृतस्य कर्मणः फलं नाकृतस्य, नाङ्करोत्पत्तिरवीजात्, कर्मसदृशं फलं, नान्यस्याद्वीजादन्यस्योत्पत्तिरिति युक्तिः ॥ ३२ ॥

तर्करूपयुक्तिविषयतां परलोकस्य दर्शयति—युक्तिश्चैषेत्यादि ।—षड्धातुसमुदायाद्भजन्मेति वदता आत्मसम्बन्धमन्तरा चेतना गर्भस्य नोत्पद्यते, आत्मा च परलोकसम्बन्ध एवेति परलोकसद्भावे युक्तिरुपदर्श्यते । कर्तृकरणसंप्रयोगात्क्रियेति आत्मानं कर्तारं विना क्रिया परिदृश्यमाना योगादिलक्षणा न भवतीति । आत्मन ऊहं दर्शयति—कृतस्येत्यादिनाऽवीजादित्यन्तेन, परिदृश्यमानदास्यैश्वर्यादिफलेन जन्मान्तरकृतस्य कर्मणः कारणभावं दर्शयति, कर्मसदृशं फलमिति पूर्वकृतशुभकर्मणः शुभं पुत्रधनादिफलम्, अत्र दृष्टान्तमाह नान्येत्यादि ।—नान्यवीजाच्छालिबीजादन्यस्य यवाङ्कुरस्योत्पत्तिरित्यर्थः । युक्तिमुपसंहरति—इति युक्तिरिति । अत्र बहुवक्तव्ये प्रमेये तथाविधोपयोगाभावाद्विस्तरभयान्न विस्तरो न कृतः ॥ ३२ ॥

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टे पुनर्भवे धर्मद्वारेष्ववधीयेत, तद्यथा—गुरुशुश्रूषायामध्ययने व्रतचर्यायां दारक्रियायामपत्योत्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दाने नाभिध्यायां तपस्यनसूयायां देहवाङ्मानसे कर्मण्यक्लिष्टे देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्यात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति यानि चान्यान्यप्येवंविधानि कर्माणि सतामविर्गहितानि स्वर्गाणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्तुम् । तथा कुर्वन्निह चैव यशो लभते प्रेत्य च स्वर्गमिति तृतीया परलोकैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३३ ॥

संप्रति परलोकं व्युत्पाद्य तदुपयुक्तधर्मसाधनान्याह एवेत्यादि ।—धर्मद्वारेषु धर्मसाधनद्वारेषु, इह चातिथिपूजादीनि सद्गतोक्तान्यपि प्रकरणप्राप्तत्वेनोदाहरणार्थं पुनरभिधीयन्ते । देहादिपरीक्षायामवधीयेत इति वचनादवधानोपदर्शनेन देहादीनां क्षयित्वादिधर्मनिरूपणेनोपजायमानां मतिं विषयानभिषङ्गं च जायमानमिच्छन्ति । विषयेषु प्रसक्तिं मनसो वारयित्वाऽऽत्मनि समाधानं मनःसमाधिः । अत्र च सर्वत्रावधीयेतेति सम्बन्धः । स्वर्गाणि स्वर्गहितानि स्वर्गकराणीति यावत् ।

वृत्तेर्धनस्य पुष्टिः वृत्तिपुष्टिः धर्मैषणायां च वृत्तिपुष्टिकराभिधानं धर्महेतूनां वृत्तिहेत्वविरोधेनाचरणोपदेशार्थम् । यशो लभते 'धार्मिकोऽयमित्येवमादि' इत्यातिरूपम् । परलोकैषणा तृतीयैव, ततश्च पुनस्तृतीयेति पदं, धर्मस्य प्राणधनकारणत्वेन धर्मैषणायाः प्राणधनैषणात्व-प्रसक्तिप्रतिषेधार्थम् ॥ ३३ ॥

अथ खलु त्रय उपस्तंभाः, त्रिविधं बलम्, त्रीण्यायतनानि, त्रयो रोगाः, त्रयो रोगमार्गाः, त्रिविधा भिषजः, त्रिविधमौषधमिति ॥ ३४ ॥

संप्रति त्रिसंख्यावच्छिन्नोपोद्धातेनान्यान्यपि त्रिसंख्यावच्छिन्नानि स्वस्थानुरहितत्वेनेह वक्तव्यान्त्याह—अथ खल्वित्यादि ।—प्रथममुपस्तम्भा अभिधीयन्ते मूलभूतशरीरधारकत्वेन, तदनु बलमुपस्तम्भाहारादिजन्यत्वात्, तदनु रोगायतनानि बल-विरोधकर्तृत्वेन, तदनु रोगास्तज्जन्यत्वेन, तदनु तन्मार्गज्ञानं सुविन्यस्तमेव, तदनु रोगप्रतिषेधार्थं प्रधानकारणवैद्याभिधानं, तदनु तदुपकरणत्वेन भैषज्यम् ॥ ३४ ॥

त्रय उपस्तंभा इत्याहारः स्वप्नो ब्रह्मचर्यमिति, एभिस्त्रिभिर्युक्तियुक्तैरुपस्तम्भमुपस्तंभैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्तते यावदायुःसंस्कारात् । संस्कारमहितमनुपसेवमानस्य, य इहैवोपदेक्ष्यते ॥ ३५ ॥

अन्येन स्तम्भमानं धार्यमाणमुप समीपं प्रधानकारणस्य गत्वा स्तम्भयति धारयतीत्युपस्तंभः । यथा गृहधारणनियुक्तप्रधानस्तम्भसमीपवर्ती तद्ग्राहयक उपस्तंभः । तथेहापि शरीरस्यायुःसंवर्तकेन कर्मणा ध्रियमाणस्याहारादयो धारकत्वेनोपस्तंभा इत्युच्यन्ते । आयतनानि कारणानि रोगस्येति शेषः । ब्रह्मचर्यशब्देन इन्द्रियसंयमसौमनस्यप्रभृतयो ब्रह्मज्ञानानुगुणा गृह्यन्ते । आहारादयश्चेह प्रधानकल्पतया प्रशस्ता एव गृह्यन्ते तेन, विरूपकाहारादीनां शरीरानुस्तम्भकत्वं नोद्धावनीयम् । अतएव युक्तियुक्तैरिति विशेषणं करिष्यति युक्त्या प्रशस्तेन योगेन युक्ता युक्तियुक्ताः । ब्रह्मचर्यस्यायुक्तिरनभ्यासादतिमात्रेन्द्रियसंयमनादिरूपा, सा हि मनःक्षोभादिहेतुर्भवति । उपचितं युक्तम् । आयुःसंस्कारादायुःकारण-धर्माधर्मावसानं यावदित्यर्थः, संस्कारशब्दः कारणवचनः, आहारादयश्च प्राधान्येनोक्ताः, तेन अभ्यङ्गादीनां शरीरधारकत्वेऽविरुद्धत्वमेव । नन्वाहारादीनि सम्यगाचरतोऽपि विशेषैरसात्मेन्द्रियार्थसंयोगादिजन्यैर्व्याधिभिरन्तरापि मरणं दृष्टमित्याह—संस्कारमित्यादि ।—संस्कारं कारणं अहितं शरीरस्येति शेषः, य इहैवोपदेक्ष्यत इति “त्रीण्यायतनानि” इत्यादिना ग्रन्थेन ॥ ३५ ॥

त्रिविधं बलमिति सहजं, कालजं, युक्तिकृतं च; सहजं यच्छरीरसत्वयोः प्राकृतम्, कालकृतमनु-

विभागजं वयःकृतं च, युक्तिकृतं पुनस्तद्यदाहारचेष्टायोगजम् ॥ ३६ ॥

युक्तिराहारचेष्टयोः सम्यक्शरीरेण योजना । सत्त्वं मनः, मनसो बलं यदुत्साह उच्यते, प्राकृतमिति जन्मादिप्रवृत्तं प्राकृतधातुवृद्ध्या हेतुन्तरनिरपेक्षं वृद्धम् । दृश्यन्ते हि केचित्स्वभावादेव बलिनो दुर्बलाश्च केचित् । ऋतुविभागजम् “आदावन्ते च दौर्बल्यम्” इत्याद्युक्तम् । आहारस्य मांससर्पिरादेश्चेष्टाया उचितविश्रामव्यायामादेर्योग आहारचेष्टायोगः । अन्ये तु योगशब्देन रसायनप्रयोगं ग्राहयन्ति ॥ ३६ ॥

त्रीण्यायतनानीति अर्थानां कर्मणः कालस्य चातियोगायोगमिथ्यायोगाः ।

तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमति-योगः, सर्वशोऽदर्शनमयोगः, अतिश्लिष्टातिविप्र-कृष्टरौद्रभैरवाद्भुतद्विष्टबीभत्सनविकृतादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः । तथातिमात्रस्तनितपटहोत्कृष्टादीनां शब्दानामतिमात्रं श्रवणमतियोगः, सर्वशोऽश्रवणमयोगः, परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः । तथातितीक्ष्णोप्राभिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः, सर्वशोऽघ्राणमयोगः, पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपयनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः । तथा रसानामत्यादानमतियोगः, अनादानमयोगः, मिथ्यायोगो राशिवर्ज्येष्वहारविधिविशेषायतनेषूपदेक्ष्यते । तथातिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनां चात्युपसेवनमतियोगः, सर्वशोऽनुपसेवनमयोगः, स्नानादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामननुपूव्योपसेवनं विषमस्थानाभिघाताऽशुचिभूतसंस्पर्शादयश्चेति मिथ्यायोगः ॥ ३७ ॥

अर्थानामिन्द्रियार्थानाम्, कर्मणः कायवाङ्मनोप्रवृत्तेः, कालस्य शीतोष्णवर्षलक्षणस्य ।

अतिप्रभावतामातपाभिप्रभृतीनां, अत्र हीनमात्रदर्शनं विकारं न करोति, तेन, सर्वश इत्युक्तम्, एवमन्यत्रापि सर्वश इति व्याख्येयम् । अदर्शनं चातिप्रभावतामेव बोद्धव्यम्, अप्रभावतां च घटादीनां दर्शनमतियोगादपि न दोषकरम् । अतिश्लिष्टं नयनप्रत्यासन्नं, अतिविप्रकृष्टमतिदूरवर्त्ति, रौद्रमद्भुतकारणात्मकं भैरवं भयजनकम् अद्भुतमपि व्याघ्रादि, द्विष्टं यद्यस्य द्वेष्यं, बीभत्सनं मनस उद्वेगकारकं, विकृतं हीनाङ्गादि, वित्रासनं झटिति भयजनकं, आदिग्रहणादमेध्यादीनां ग्रहणम् । रौद्रादयो यद्यपि न रूपं किन्त्वाकृतिविशेषाः, तथापि रूपैकार्थसमवायेन चक्षुरर्था एव, नचेन्द्रियार्थग्रहणेन रूपादीनामेव परं ग्रहणमिति पूर्वमेव व्याख्यातं, यतः, स्पर्शनरसनयोः

सम्यग्योगेऽसम्यग्योगे च बहवः स्पर्शरस-व्यतिरिक्ताः ज्ञाना-
भ्यंगादयः प्रकृतिसंयोगसंस्कारादयश्च कारणत्वेन वक्तव्याः ।
अतिमात्रस्तनितं प्रवृद्धो मेघध्वनिः, पटहः पटहशब्दः, उ-
त्कृष्टं दर्पादतिमात्रं शब्दितं, प्रधर्षणं तिरस्कारः । तीक्ष्णो गन्ध-
श्चक्षुर्विरेचनकारकः, यथा—कृष्णजीरकादीनाम्, उग्रो वमन-
कारको वचादीनां, अभिष्यन्दी स्तैमित्यकारकः फाणितसुरा-
सवादीनां, पूति अत्यर्थं क्लिन्नं, विषयुक्तः पवनो विषपवनः,
कुणपः शवः । रसानामिति रससहितानां द्रव्याणाम्, इहाना-
दानमिति कुर्वन्हीनयोगोऽपि रसानां विकारकर इति दर्शयति ।
आहारविधिविशेषायतनानि रसविमाने वक्ष्यमाणानि “प्रकृ-
तिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपयोक्तेमानि” । तत्र
राशिवर्जेष्वितिवचनेन राशिं पृथक् करोति,—राशेराहारस्य परि-
माणरूपस्य यो दोषः—हीनमात्रत्वमतिमात्रत्वं वा, तस्यातियो-
गायोगाभ्यामेव गृहीतत्वात्, न मिथ्यायोगो राशेः संभवति । उक्तं
हि—“राशिः पुनर्मात्रमात्राफलविनिश्चयार्थः” इति । प्रकृत्यादीनां
तु दोषादाहारस्य मिथ्यायोग एव परं सम्भवति, यतः, प्रकृ-
तिविरुद्धानां माषादीनां भोजनं मिथ्यायोग एवाहारस्य भवति ।
एवं संस्कारविरुद्धशक्तुपिण्डकेऽपि मिथ्यायोग एव, तथा सं-
योगविरुद्धसमभृतमधुसर्पिरुपयोगेऽपि, एवं कालादिविरुद्धोदा-
हरणमपि रसविमाने प्रतिपादितं सर्वं मिथ्यायोगरूपमेव, तेषा-
मयोगातियोगानिरपेक्षाणामेव दोषकर्तृत्वात् । शीतोष्णादीना-
मित्यादि ।—यद्यपि शीतोष्णादीनामभ्यंगादीनां च हीनयोगो-
ऽपि रोगकरस्तथापि सर्वशोऽनुपसेवनमिति वचनं सर्वशोऽनुप-
सेवनस्य भूरिप्रव्यक्तविकारकर्तृत्वाभिप्रायेण । अननुपूर्व्या
यथोक्तक्रमलङ्घनेन, यथा—ज्ञात्वा उत्सादनं, तथोष्णपीडितस्य
सहसा शीतलपानीयावगाहनसेवादि । अभिघातः खड्गहन-
नादि, भूता प्राणिनः पिशाचकरुणाप्रभृतयः । आदिग्रहणाद्य-
त्किञ्चित्स्पर्शनसंबद्धं शरीरोपघातकमयोगातियोगव्यतिरिक्तं,
तद्रुह्यते ॥ ३७ ॥

तत्रैकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं
चेतः—समवायि, स्पर्शनव्याप्तेर्व्यापकमपि च चेतः,
तस्मात्सर्वेन्द्रियाणां व्यापकस्पर्शकृतो यो भाव-
विशेषः, सोऽयमनुपशयात्पञ्चविधस्त्रिविधविक-
ल्पो भवत्यसात्त्येन्द्रियार्थसंयोगः, सात्त्यार्थो ह्युप-
शयार्थः ॥ ३८ ॥

ननु चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि, अतस्तेषां प्रतिनियताः
पञ्चासात्त्येन्द्रियार्थसंयोगाः, तत्कथमेकोऽसात्त्येन्द्रियार्थसंयोग
इत्याख्यायत इत्याशङ्क्य स्पर्शनेन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियव्यापकत्वं
दर्शयित्वा सर्वेन्द्रियानुगतं स्पर्शमर्थग्रहणकारणमेकरूपं दर्श-
यति, ततश्च तस्यैकस्यासात्त्येन्द्रियार्थेन संयोगादुपपन्न एका-
रूपोऽसात्त्येन्द्रियार्थसंयोग इति दर्शयति तत्रैकमित्यादिना
सात्त्यार्थो ह्युपशयार्थ इत्यन्तेन । एकं स्पर्शनमिति स्पर्शनमेव
नान्यचक्षुरादि, इन्द्रियाणामिति निर्द्धारणे षष्ठी, इन्द्रियाणि

चक्षुरादीनि व्याप्नोतीतीन्द्रियव्यापकम् । स्पर्शनं हि सर्वेष्विन्द्रि-
येष्वस्ति, अतएव स्पष्टैवार्थमिन्द्रियाणि गृह्णन्ति । तर्हि न कथं
सर्वदार्थग्रहणं स्यादित्यत आह चेत इत्यादिना । श्रोत्रं चास्मद्-
र्शने पाञ्चभौतिकं कर्णशङ्कुलीगतनभोरूपं, तेन, तस्यापि
स्पर्शोऽस्ति । चेतःसमवायि मनःसंबन्धि, मनःसम्बन्धकथने-
नार्थग्रहणं प्रति समर्थत्वं स्पर्शस्य दर्शयति, मनोऽधिष्ठिताना-
मिन्द्रियाणामर्थग्राहकत्वात् । तत्किमणुपरिमाणेन मनसैकत्र-
स्थितेनैव स्पर्शनस्य सर्वेन्द्रियव्यापकस्य संबन्धात्सर्वेन्द्रियाणि
प्रवर्तन्ते, तथा सति युगपत्पञ्चज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्याह—स्पर्-
शनेन्द्रियव्याप्तेर्व्यापकमपि चेत इति । स्पर्शनेनेन्द्रियाणां
व्याप्तिः स्पर्शनेन्द्रियव्याप्तिः, तस्याश्चेतोऽपि व्यापकं, एतदुक्तं
भवति—यावति प्रदेशे स्पर्शनं तिष्ठति, तावन्तं देशं मनोऽपि
भ्रमति प्रत्यक्षेणार्थग्रहणार्थं, तेन, यस्मिन्यदा प्रदेशे मनो
वर्तते, तदा तेन प्रदेशेन चक्षुरादिरूपेणार्थं गृह्णाति, न युगप-
ज्ज्ञानोत्पत्तिः । प्रकृते, योजयति—तस्मादित्यादि ।—व्यापक-
श्चासौ स्पर्शश्चेति व्यापकस्पर्शस्तेन कृतस्तन्निबन्धनः, सर्वेन्द्रि-
याणां भावविशेषः स्वभावविशेषोऽर्थग्रहणकारणीभूतः स्पर्श
इत्यर्थः, यमधिकृत्योक्तम्—“स्पर्शनेन्द्रिय-संस्पर्शः स्पर्शो
मानस एव च । विविधसुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः”
इति । अत्र श्लोके स्पर्शनसम्बन्धकृतः सर्वेन्द्रियस्पर्शः स्पर्श-
नेन्द्रिय-संस्पर्श-शब्देनोक्तः, मानसस्तु स्पर्शश्चिन्त्येन विषयेण
सतापि संभवतीति तत्रैव व्याख्येयम् । विशेष इत्यत्रास्तीतिशेषः ।
सोऽयमेकस्येन्द्रियव्यापकस्य स्पर्शस्यैकरूपोऽसात्त्येन्द्रियार्थसं-
योगः । अनुपशयादिति दुःखकर्तृत्वात्पञ्चविधः सन् चक्षुरसा-
त्येन्द्रियार्थसंयोगो घ्राणासात्त्येन्द्रियार्थसंयोग इत्यादिरूपः
पुनस्त्रिविधविकल्पो भवति,—अयोगातियोगमिथ्यायोगेनेति
भावः । एवं चैकप्रकारस्त्रिप्रकारस्तथा पञ्चदशप्रकार असा-
त्येन्द्रियार्थसंयोग उक्तो भवति । अनुपशयशब्देन चक्षुराद्य-
नुपशयविशेषः । अत्रासात्त्येन्द्रियार्थसंयोगस्य पञ्चविधत्वं हे-
तोरुपदेशाद्बोद्धव्यम्, न ह्येकरूपोऽनुपशयः पञ्चविधत्वमसात्त्ये-
न्द्रियार्थस्य कर्तुं समर्थः । यतश्चक्षुरादीनां प्रतिनियतान्येवो-
पघातकान्यतिमास्वरूपादीनि, ततश्च स्पर्शेन्द्रिय-व्याप्त्यापि
नैकस्पर्शनेन्द्रियत्वं चक्षुरादीनां, एकत्वे हेकेन्द्रियोपघातकम-
न्येषामप्युपघातकं स्यादिति मन्तव्यम् । सात्त्योपशययोरेका-
र्थतां दर्शयति—सात्त्यार्थो ह्युपशयार्थ इति, एतेन, अनुप-
शयेनेन्द्रियार्थसंयोगं दर्शयित्वाऽसात्त्येन्द्रियार्थसंयोग इति
संज्ञाकरणमविरुद्धमिति दर्शितं भवति ॥ ३८ ॥

कर्मवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः । तत्र वाङ्मनःशरी-
रातिप्रवृत्तिरतियोगः, सर्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः, वेग-
धारणोदीरणविषमस्खलनपतनाङ्गप्रणिधानाङ्गप्रद-
षणप्रहारमर्दनप्राणोपरोधसंक्षेपशनादिः शारीरो मि-
थ्यायोगः । सूचकानृताऽकालकलहाप्रियावद्धानुप-
चारपरुषवचनादिर्वाङ्मिथ्यायोगः, भयशोकक्रोध-

लोभमोहमानेर्ष्यामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्या-
योगः ॥ ३९ ॥

अर्थाणामयोगातियोगमिथ्यायोगानभिधाय कर्मणस्ताना-
ह—कर्मत्वादि ।—अत्र यद्यपि भूरिप्रधानशरीररोगकर्तृत्वेन
पूर्वं शरीरमेव कर्माऽसात्म्यमभिधातुं युज्यते, तथाप्यल्पत्वेन
वाङ्मानसे कर्मणी पूर्वमुक्ते, प्रत्येकमिथ्यायोगकथने तु प्राधा-
न्याच्छरीर एव मिथ्यायोगः प्रथमं दर्शितः । अत्रातियोग-
रूपातिप्रवृत्तिस्तथाऽयोगरूपाऽप्रवृत्तिर्विहितानां कायवाङ्मानः-क-
र्मणां बोद्धव्या, अविहिताचरणस्य तु सर्वस्य मिथ्यायोगत्वेन
वक्तव्यत्वात् । वेगोदीरणमप्राप्तवेगोदीरणम् । विषमशब्दो-
ऽङ्गप्रणिधानान्तैः संबध्यते, अंगदूषणमतिकङ्क्षयनादिभिः ।
संक्षेपज्ञानं मद्यातपजलसेवादिभिः । अवद्धवचनं असंबद्धमस-
त्यवाक्यं यावत्तावत्कीर्तनम् । अनुपचारमननुकूलवचनम् ।
इह चानृतवचनादयोऽधर्मद्वारेण रोगकराः ॥ ३९ ॥

संग्रहेण चातियोगायोगवर्जं कर्म वाङ्मानःशरी-
रजमहितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यात्
॥ ४० ॥

अनुक्तमिथ्यायोगसंग्रहणार्थमाह—संग्रहेणेत्यादि ।—अ-
हितमिह जन्मनि, अनुपदिष्टमित्यनेन परलोकेऽधर्म-हेतुतया
पापकारकं परदारसेवादि ग्राह्यति एतेन, यदुच्यते—अधर्म-
स्याग्रहान्यूनमेतदायतनमिति, तन्न भवति । शरीरमानसि-
कवाचनिककर्ममिथ्यायोगेनैवाऽधर्मोत्पादावान्तरव्यापारेणैवा-
धर्मजन्मानां विकाराणां क्रियमाणत्वात् । यथाऽग्निद्योमेन स्वर्गः
क्रियते धर्मोत्पादावान्तरव्यापारेणैव । अन्ये तु कालमिथ्यायो-
गेऽधर्मं क्षिपन्ति, अधर्मो हि कालवशादेव फलति, न त-
त्कालमितिकृत्वा । एतच्च प्रथमाध्याय एव प्रपञ्चितम् ॥ ४० ॥

इति त्रिविधविकल्पं त्रिविधमेव कर्म प्रज्ञापराध
इति व्यवस्येत् ॥ ४१ ॥

संप्रति कर्मासम्यगयोगः प्रज्ञापराधमूलत्वात्प्रज्ञापराध एव
उच्यते इति त्रिविधमित्यादिना दर्शयन्, यदुक्तं पूर्वहेतुत्रय-
कथने—“असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्च”
इत्यस्याविरोधं दर्शयति । एवं यदग्रे वक्ष्यति—“कालः पुनः
परिणाम उच्यते” तत्रापि पूर्वोक्ताविरोधोपदर्शनं व्याख्येय-
मिति । त्रिविधविकल्पमिहातियोगादिरूपम् ॥ ४१ ॥

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः—सं-
वत्सरः, स कालः, तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालः
कालातियोगः, हीनस्वलक्षणः कालः कालायोगः,
यथास्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालः कालमिथ्या-
योगः कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ ४२ ॥

कालातिशयोगादीन्दर्शयति—शीतोष्णेत्यादि ।—अतिमा-
त्रस्वलक्षणेऽतिमात्रशीतादिः, यथास्वलक्षणाच्छीतादेः विप-
रीतलक्षणं यथा—हेमन्ते वर्षणं वर्षासु शीतमित्यादि ॥ ४२ ॥

इत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणाम-
श्चेति त्रयस्त्रिविधविकल्पा हेतवो विकाराणाम्,
समयोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ४३ ॥

आयतनान्युपसंहरति—इतीत्यादि ।—विकाराणां हेतवो
भवन्तीति संबन्धः तथा समयोगयुक्ताः सम्यगयोगयुक्ताः
प्रकृतिहेतवो भवन्तीति योज्यम्, प्रकृतिरारोग्यम् ॥ ४३ ॥

सर्वेषामेव भावानां भावाभावा नान्तरेण योगा-
योगातियोगमिथ्यायोगान्समुपलभ्येते । यथास्वयु-
क्त्यपेक्षिणौ हि भावाभावौ ॥ ४४ ॥

इदानीं धातुसाम्यवैषम्यहेतुत्वेन सम्यगयोगायोगौ च प्र-
तिपाद्य वाङ्मानामपि वृक्षघटादीनां सम्यक्स्थितिविनाशयोः
सम्यगयोगायोगावेव कारणमिति दृष्टान्तार्थं भावस्वरूपज्ञानार्थं
चाह—सर्वेषामित्यादि ।—भावः सम्यगवस्थानम्, अभा-
वोऽसम्यगवस्थानं विनाशो वा योगात्सम्यगयोगाद्भावः, अयो-
गादिभ्योऽभावः यथास्वं युक्त्यो यस्य भावस्याऽऽभावस्य वा
युक्तिः स्वकारणयुक्तिस्तदपेक्षिणौ भवत इति संबन्धः । यथा
वृक्षस्य भावेऽवस्थानेऽनत्यल्पपानीययोगादिर्युक्तिः । अभावे तु
वृक्षस्य पानीयातपातियोगायोगौ तथा वज्रपातनादिर्युक्तिः ।
ततस्तदपेक्षौ वृक्षस्य भावाभावौ भवत इत्यादि कल्पनी-
यम् ॥ ४४ ॥

त्रयो रोगा इति—निजाऽऽगन्तुमानसाः, तत्र नि-
जः शारीरदोषसमुत्थः । आगन्तुर्भूतविषवाय्वग्निस-
म्प्रहारादिसमुत्थः । मानसः पुनरिष्टस्य लाभालाभा-
च्चानिष्टस्योपजायते ॥ ४५ ॥

रोगानाह—त्रयो रोगा इति, इष्टलाभाज्जायते कामह-
र्षादिः, अनिष्ट-प्रियवियोगादिलाभाच्च शोकादयः, यदि वा,
इष्टस्यालाभालाभाच्चाऽनिष्टस्येति पाठः, अत्र तु पाठे चकारा-
दिष्टलाभोऽपि हेतुर्बोद्धव्यः ॥ ४५ ॥

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिपरीतेनापि सता
बुद्ध्या हिताऽहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्मार्थकामानाम-
हितानामनुपसेवने हितानां चोपसेवने प्रयतितव्यं,
न ह्यन्तरेण लोके त्रयमेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते
सुखं वा दुःखं वा तस्मादेतच्चानुष्ठेयम्—तद्विद्यु-
द्धानां चोपसेवने प्रयतितव्यम् आत्मदेशकुलकाल-
बलशक्तज्ञाने यथावच्चेति ॥ ४६ ॥

भवति चात्र ।

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम् ।
तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनां च सर्वश इति ॥ ४७ ॥

संप्रति मानसव्याधिचिकित्साया अल्पवक्तव्यत्वेनैव त-
च्चिकित्सामाह—तत्रेत्यादि ।—सम्यगव्याधिपरीतेनापीत्यपि

शब्देन शारीरव्याधियुक्तेनापि वक्ष्यमाणमनुष्ठेयमिति सूचयति । त्रयमेतद्वर्माथकामरूपं, मानसं सुखं वा मानसं दुःखं वा निष्पद्यत इति योज्यम् । तद्विषय इह मानस-व्याधि-भेषज-वेदी । आत्मदेशेत्यादि ।—कोऽहं, किं मे हितमित्याऽऽत्मज्ञानं, को देशः, अस्मिन्किमुचितमिति देशज्ञानं, एवं कालादावपि ज्ञानं बोद्धव्यम् । संप्रत्यमुमेवार्थं सुखग्रहणार्थं श्लोकेनाह—मानसं प्रतीत्यादि ।—मानसं विकारं इति भावः त्रिवर्गस्य धर्मादेः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

त्रयो रोगमार्गा इति—शाखा, मर्मास्थिसन्धयः, कोष्ठश्च । तत्र शाखा रक्तादयो धातवस्त्वक्च स बाह्यो रोगमार्गः । मर्माणि पुनर्वस्तिहृदयमूर्धादीनि, अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगाः, तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः, स मध्यमो रोगमार्गः । कोष्ठः पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिस्सामपक्काशयश्चेति पर्यायशब्दैः तच्चे स रोगमार्ग आभ्यन्तरः ॥ ४८ ॥

अत्र प्रतियोगमार्गानाह—त्रय इत्यादि । मर्मास्थिसन्धिभ्यामेको मार्गः, अत्र शाखेति संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं, तथा रक्तादीनां धातूनां शाखाभिधेयानां वृक्षशाखानुल्यत्वेन बाह्यत्वज्ञापनार्थम् । त्वक्चेति त्वक्शब्देन तदाश्रयोऽपि रसो गृह्यते साक्षात्तु रसानभिधानं हृदयस्थायिनो रसस्य शाखासंज्ञाव्यवच्छेदार्थं, तस्य हि कोष्ठग्रहणेनैव ग्रहणम् । अनेन न्यायेन य-कृत्स्नीहाश्रितं च शोणितं कोष्ठत्वेनैवाभिप्रेतमिति बोद्धव्यं सामान्यन्यायत्वात् । उक्तं च कोष्ठविवरणे—“स्थानान्यामाभिप-क्रानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुफुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते” इति । अस्थिसन्धिविवरणम्—अस्थिसंयोगा इति तत्रेति, अस्थिकण्डरा इह तच्चे स्थूलस्नायुः । आमस्य पक्वस्य चाशय आमपक्काशयः । एतच्च मार्गभेदकथनं तदाश्रितव्याधीनां सुखसाध्यत्वाद्विज्ञानार्थम् ॥ ४८ ॥

तत्र गण्डपीडकालज्यपचीचर्मकीलाधिमांसम-शककुष्ठव्यङ्गादयो विकारा बहिर्मागजाश्च वीसर्प-श्वयथुगुल्माशौविद्रध्यादयः शाखानुसारिणो भवन्ति रोगाः ।

पक्षवधग्रहापतानकार्दितशोषराजयक्ष्मास्थिसन्धि-शूलगुदभ्रंशादयः शिरोहृद्वस्तिरोगादयश्च मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः ।

ज्वरातीसारछर्द्यलसकविसूचिकाकासश्वासहिक्काऽऽनाहोदरप्लीहादयोऽन्तर्मागजाश्च विसर्पश्वय-थुगुल्माशौविद्रध्यादयः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ ४९ ॥

संप्रति यन्मार्गाश्रितो यो रोगो भवति तं दर्शयति—तत्र गण्डेत्यादि ।—बहिर्मागजाश्चेति विसर्पादीनां विशेषणम् । विसर्पादयो ह्यन्तर्मागभाजोऽपि संभवन्त्यतस्तद्व्युदासार्थः पक्षश-

ब्दो वधग्रहाभ्यां संबध्यते, शोषो धातुविशेषः । ज्वरो यद्यपि सर्वशरीरग एव तथापि विशेषेणामाशयसमुत्थत्वादिहोच्यते, अन्तर्मागजाश्चेति विसर्पादिविशेषणम् । अशौं बहिर्वल्याश्रितं शाखागतं, अन्यच्च कोष्ठगतम् । बहिर्मागजो गुल्मः, यो बहिर्-नुण्डित उपलभ्यते बहिश्च पच्यते स ज्ञेयः, अन्यस्तु सर्वः कोष्ठगत एव ॥ ४९ ॥

त्रिविधा भिषज इति—

भिषकच्छन्नचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः । सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥ ५० ॥ वैद्यभाण्डौषधैः पुस्तैः पल्लवैरवलोकनैः । लभन्ते ये भिषकशब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥ ५१ ॥ श्रीयशोज्ञानसिद्धानां व्यपदेशादतद्विधाः । वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः ॥ ५२ ॥ प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः । जीविताभिसरास्ते स्युर्वैद्यत्वं तेष्वावस्थितमिति ५३

भिषकच्छन्नचराः भिषग्वेशचराः, सिद्धेन प्रसिद्धेन साधिता सिद्धसाधिताः, वैद्यभाण्डं वस्तिनेत्रादि, प्रतिरूपका वैद्यस-दृशाः, व्यपदेशोऽन्यसंबन्धेन कीर्तनम्, अतद्विधा ज्ञानहीनाः ॥ ५०—५३ ॥

त्रिविधमौषधमिति—दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपा-श्रयं सत्त्वावजयश्च । तत्र दैवव्यपाश्रयं—मन्त्रौषधि-मणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवास-स्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि, युक्तिव्यपाश्रयं—पुन-राहारौषधद्रव्याणां योजना, सत्त्वावजयः—पुनर-हितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोनिग्रहः ॥ ५४ ॥

दैवमदृष्टं तद्व्यपाश्रयः, तच्च यददृष्टजननेन व्याधिप्रत्यनीकं मन्त्रादि, यदि वा दैवशब्देन देवा उच्यन्ते, तानाश्रित्य यदु-पकरोति तत्तथा । मन्त्रादयो हि देवप्रभावादेव व्याधिहराः, बल्युपहारादिप्रीताश्च देवा एव प्रभावाद्वाधीन् ग्रन्ति, अत्र दैवव्यपाश्रयमादानुक्तमाशुव्याधिहरत्वेन, प्रणिपातो देवादीनां शारीरो नमस्कारः, गमनं विद्वद्देवादिगमनम् ॥ ५४ ॥

शरीरदोषप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायश-स्त्रिविधमौषधमिच्छन्ति—अन्तःपरिमार्जनं, बहिः-परिमार्जनं, शस्त्रप्रणिधानं चेति । तत्रान्तःपरिमार्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहारजातव्याधीन्प्र-मार्ष्टि । यत्पुनर्वहिःस्पर्शमाश्रित्याऽभ्यङ्गस्वेदप्रदेहप-रिषेकोन्मर्दनाद्यैरामयान्प्रमार्ष्टि तद्वहिःपरिमार्ज-नम् । शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनमेदनव्यधनदारण-लेखनोत्पाटनप्रच्छन्नसीवनैषणक्षारजलौकसश्चेति ॥ ५५ ॥

संप्रति प्रकारान्तरेणोपयुक्तं भेषजत्रैविध्यमाह—शरी-रेत्यादि । प्रायःशब्दः शरीरदोषकोप इत्यनेन सम्बध्यते,

तेन, मानसदोषेऽप्युन्मादापसारादावज्जनादि भवतीति दर्शयति ॥ ५५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्येनाऽभ्यन्तरेण वा ।
कर्मणा लभते शर्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥ ५६ ॥
बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।
उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥ ५७ ॥
अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्धते ।
स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्मतेः ॥ ५८ ॥
न मूढो लभते संज्ञां तावद्यावन्न पीड्यते ।
पीडितस्तु मर्ति पश्चात्कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥ ५९ ॥
अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातींश्चाहूय भाषते ।
सर्वस्वेनापि मे कश्चिद्विषगानीयतामिति ॥ ६० ॥
तथाविधं च कः शक्तो दुर्बलं व्याधिपीडितम् ।
कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥ ६१ ॥
स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम् ।
गोधा लाङ्गूलबद्धेवाऽऽकृष्यमाणा बलीयसा ॥ ६२ ॥
तस्मात्प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
भेषजैः प्रतिकुर्वीत य इच्छेत्सुखमात्मनः ॥ ६३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

एषणाः समुपस्तंभा बलं कारणमामयाः ।
तिस्रैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥ ६४ ॥
त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।
भावा भावेष्वासक्तेन येषु सर्वं प्रतिष्ठितमिति ॥ ६५ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोक-
स्थाने तिस्रैषणीयो नामैकादशोऽध्यायः ।

वैद्यभेदाभिधानप्रसङ्गेनातुरभेदमाह—प्राज्ञ इत्यादि । शर्म
सुखमारोग्यमिति यावत् । प्रमादो बुद्ध्यापि रोगमप्रतीकारः,
संज्ञा सम्यग्ज्ञानं—व्याधिरयं त्वरया प्रतिकर्तव्य इति । एव-
माकारं त्रातारं वैद्यमनासाद्य; तथाविधं हि रोगिणं वैद्यो नो-
पसर्पतीति भावः । बालोऽज्ञः, गोधादृष्टान्तेन जीवनार्थं यत्नं
कुर्वन्नपि विपद्यत इति दर्शयति । कुर्वीत यत्नमिति शेषः ।
संग्रहे धीमता भावा इति छेदः, अष्टौ भावा इति सम्बन्धः,
भावेषु विषयेष्वासक्तेनाऽप्रसक्तेन, येषु एषणादिष्वष्टसु, सर्व-
मिति धर्मार्थकामाः ॥ ५६—६५ ॥

तिस्रैषणीयः समाप्तः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये रोगाः स्वरूपमार्गबाह्यकारणभेषजैरभिहिताः, उ-
पयुक्तज्ञानाः तत्कारणवातादयो बहुवाच्यत्वान्नोक्ताः, अतः
संप्रति पृथक्प्रकरणे तेऽभिधीयन्ते वातकलाकलीये । तत्रापि
प्राधान्याद्वायुरेव प्रथममुच्यते । कला गुणः । यदुक्तं—“षो-
डशकलम्” इति, अकला गुणविरुद्धो दोषः, वातकलाकलीयो
वातगुणदोषीय इत्यर्थः । यदि वा कला सूक्ष्मो भागः, त-
स्यापि कला कलाकला तस्यापि सूक्ष्मो भाग इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परमतानि जि-
ज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योन्यं—
किं गुणो वायुः, किमस्य प्रकोपनम् उपशमनानि वास्य
कानि, कथंचैनमसङ्घातवन्तमनवस्थितमनासाद्य
प्रकोपनप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा,
कानि चास्य कुपिताऽकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य
शरीरेषु चरतः कर्माणि बहिःशरीरेभ्यो वेति ॥ ३ ॥

अत्रानेकैर्षिवचनरूपतया वातादिगुणकथनं बह्वृषिसंमति-
दर्शनार्थं तन्त्रधर्मेतिहयुक्तत्वकरणार्थं च । असङ्घातमिति पि-
तश्लेष्मवदवयवसङ्घातरहितं, अनवस्थितमिति चलस्वभावं,
अनासाद्येति चलत्वेनाऽनिविडावयवत्वेन चेति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

अत्रोवाच कुशः साङ्गत्यायनः—रूक्षलघुशीत-
दारुणखरविशदाः षडिमे वातगुणा भवन्ति ॥ ४ ॥

रूक्षादयो भावप्रधानाः, तेन रूक्षत्वादयो गुणा मन्तव्याः ।
दारुणत्वं चलत्वं चलत्वात्, यदि वा, दारुणत्वं शोषणत्वा-
त्काठिन्यं करोति, दीर्घजीवितीयोक्तं चलत्वमुक्तं भवति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं कुमारशिरा भरद्वाज उवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एत एव वातगुणा भ-
वन्ति, सत्त्वेवंगुणैरेवंद्रव्यैरेवंप्रभावैश्च कर्मभिरभ्य-
स्यमानैर्वायुः प्रकोपमापद्यते, समानगुणाभ्यासो हि
धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ५ ॥

कुमारशिरा इति भरद्वाजविशेषणमात्रेयगुरुभरद्वाजनिषे-
धार्थम् । एवंप्रभावैरिति—प्रभावादौक्षादिकारकैर्धावनजागर-
णादिभिः, प्रभावाभिधानं च कर्मणां निर्गुणत्वात् । अभ्यस्यमा-
नैरिति न सकृत्प्रयुक्तैः ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं कांकायनो वाहीकमिषगुवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपनानि
भवन्ति, अतो विपरीतानि वातस्य प्रशमनानि
भवन्ति, प्रकोपनविपर्ययो हि धातूनां प्रशमका-
णमिति ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं वडिशो धामार्गव उवाच—
एवमेतद्यथा भगवानाह, एतान्येव वातप्रकोपप्रशम-
नानि भवन्ति । यथा ह्येनमसङ्घातमनवस्थितमासाद्य
प्रकोपनप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा, त-
थानुव्याख्यास्यामः । वातप्रकोपनानि खलु रूक्षलघु-
शीतदारुणखरविशदशुषिरकराणि शरीराणां, तथा-
विधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वाऽप्यायमानः प्र-
कोपमापद्यते वातप्रशमनानि पुनः स्निग्धगुरूणश्ल-
क्ष्णमृदुपिच्छिलघनकराणि शरीराणां, तथाविधेषु
शरीरेषु वायुरासज्यमानश्चरन्प्रशान्तिमापद्यते ॥७॥

शरीराणामिति शरीरावयवानां, शुषिरकरणानि रन्ध्रक-
राणि, आश्रयमिति समानगुणस्थानं, आप्यायमानश्चीयमानः,
दारुणविपरीतो मृदुः शुषिरविपरीतो घनः, आसज्यमानोऽन-
वतिष्ठमानः क्षीयमाणा वायव इति यावत् । एतेनैतदुक्तं भ-
वति—यद्यपि वायुना वातकारणानां वातशमनानां वा तथा
सम्बन्धो नास्ति, तथापि शरीरसम्बद्धैस्त्वैवातस्य शरीरचा-
रिणः सम्बन्धो भवति, ततश्च वातस्य समानगुणयोगाद्बुद्धि-
र्विपरीतगुणयोगाच्च हास उपपन्न एवेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

तच्छ्रुत्वा वडिशवचनमवितथमृषिगणैरनुमत-
मुवाच वायौविदो राजर्षिः—एवमेतत्सर्वमनपवादं
यथा भगवानाह । यानि तु खलु वायोः कुपिताऽकु-
पितस्य शरीराशरीरचरस्य च शरीरेषु चरतः क-
र्माणि बहिःशरीरेभ्यो वा भवन्ति तेषामवयवान्प्र-
त्यक्षानुमानोपमानैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे
यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः—वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणो-
दानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्तकश्चेष्टानामुच्चाव-
चानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामु-
द्योजकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा, सर्वशरीरधातु-
व्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य, प्रवर्तको वाचः,
प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलं, हर्षो-
त्साहयोर्योनिः, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः, क्षेप्ता
वहिर्मलानां, स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता, कर्ता गर्भा-
ऽऽकृतीनां, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकु-
पितः । कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्वि-
कारैरुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय मनो
व्याहर्षयैति, सर्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, विनिहन्ति ग-
र्भान्विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयति, भयशो-
कमोहदैन्यातिप्रलापाञ्जनयति, प्राणांशोपरुणद्धि ।

प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोके चरतः कर्माणी-
मानि भवन्ति, तद्यथा,—धरणीधारणं, ज्वलनो-

ज्वालनम्, आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्तान-
गतिविधानं, सृष्टिश्च मेघानाम्, अपां विसर्गः, प्र-
वर्तनं स्रोतसां, पुष्पफलानां चाभिनिर्वर्तनम्, उ-
द्भेदनं चौद्भिदानाम्, ऋतूनां प्रविभागः, प्रविभागो
धातूनाम्, धातुमानसंस्थानव्यक्तिः, बीजाभिसं-
स्कारः, शस्याभिवर्धनमविक्लेदोपशोषणे अवैका-
रिकविकाराश्चेति ।

प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्माणी-
मानि भवन्ति, तद्यथा—शिखरिशिखरावमथनम्,
उन्मथनमनोकहानाम्, उत्पीडनं सागराणाम्, उ-
द्भर्तनं सरसाम्, प्रतिसरणमापगानाम्, आकंप-
नं च भूमेः, आधमनमंबुदानाम्, नीहारनिर्द्वादपांशु-
सिकतामत्स्यभेकोरगक्षाररुधिराश्माशनिविसर्गः,
व्यापादनं च षण्णामृतूनां, शस्यानामसङ्घातः, भू-
तानां चोपसर्गः, भावानां चाभावकरणम्, चतुर्यु-
गान्तकराणां मेघसूर्यानलानिलानां विसर्गः ।

शरीराशरीरचरस्येति वातस्वरूपकथनं, तेन, शरीरेषु च-
रत इति बहिःशरीरेभ्यो वेति च पुनरुक्तं न भवति । अत्रा-
वयवानिति वचनं, कातर्याभिधानमशक्यं बहुप्रपञ्चत्वादिति
दर्शयति । साधयित्वा प्रतिपाद्य, तन्त्रं शरीरं, यदुक्तं—“त-
न्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्तं प्रविवक्षताम्” । तदेव यन्त्रम्,
यदि वा, तन्त्रस्य यन्त्रं सन्धयः, प्राणाद्यात्मा प्राणादिस्वरूपः,
चेष्टाविशेषणं—उच्चावचानां विविधानां इत्यर्थः । किंवा शुभा-
शुभानामित्यर्थः । नियन्ताऽनीप्सिते विषये प्रवर्तमानस्य
मनसः प्रणेता च मनस एवेप्सितेऽर्थे उद्योजकः, किंवा,
उद्योगकारक इति वा पाठः सोप्यभिधायः, अभिवोढेवाभि-
वोढा सर्वेन्द्रियग्राहकत्वेन, तच्चास्य वायुमयेन स्पर्शनेन्द्रियेण
सर्वेन्द्रियाणां व्यापकत्वात्पूर्वाध्यायप्रतिपादितेन न्यायेन बो-
द्धव्यम् । व्यूहकरः सङ्घातकरो रचनाकर इति यावत् । प्रकृतिः
कारणं, शब्दकारणत्वं च वायोर्नित्यमाकाशानुप्रवेशात् । उक्तं
हि खादीन्यभिधाय—“तेषामेकगुणः पूर्वो गुणवृद्धिः परे
परे” इति । पुनरुक्तं खादीन्यभिधाय “विष्टं ह्यपरं परेण”
इति, श्रवणमूलत्वं वायोः कर्णशङ्कुलीरचनाविशेषे व्याप्रिय-
माणत्वात् । मूलं प्रधानकारणम् । उत्साहः कार्येषूद्योगो मनसः,
योनिरभिव्यक्तिकारणं, दोषसंशोषणः शरीरक्लेदसंशोषणः,
भेत्ता कर्ता,—एतच्च शरीरोत्पत्तिकाले भूतशब्दः स्वरूपव-
चनः, उपघातायेति छेदः, गर्भानिति विकृतिमापादयत्यति-
कालं धारयतीत्यनेन च संबध्यते ।

आदित्यादीनां सन्तानेनाविच्छेदेन गतिविधानं सन्तान-
गतिविधानं, स्रोतसामिति नदीनां, प्रविभागो विभागलक्षणं,

धातुनामिति पृथिव्यादीनां, धातवः कार्यद्रव्याणि प्रस्तरादीनि-
मानं परिमाणं संस्थानमाकृतिस्तयोर्व्यक्तिरभिव्यक्तिः कारण-
मिति यावत् । बीजस्य शाल्यादेः, अभिसंस्कारोऽङ्कुरजनन-
शक्तिः, अविक्लेदः पाककालादर्वागविक्लिप्तत्वम्, उपशोष-
णं च—पाकेन यवादीनामाद्राणामेव विक्लेदोपशोषणं, शस्याना-
मेवाऽवैकारिकविकारेण सर्वस्मिन्नेव जगति प्रकृतिरूपकार-
णत्वं ब्रूते ।

स हि भगवान्प्रभवश्चाव्ययश्च भूतानाम्, भा-
वाऽभावकरः, सुखासुखयोर्विधाता, मृत्युर्यमो नि-
यन्ता प्रजापतिरदितिर्विश्वकर्मा, विश्वरूपः, स-
र्वगः सर्वतन्त्राणां विधाता, भावानामणुर्विभुर्विष्णुः
क्रान्ता लोकानाम्, वायुरेव भगवानिति ॥ ८ ॥

शिखरी पर्वतः, अनोकहो वृक्षः, ऊर्ध्ववर्तनमुद्वर्तनं,
प्रतिसरणं प्रतीपगमनं, विसर्जनं विसर्गः, स च पृथङ्नीहा-
रादिभिः, सम्बध्यते, नीहारः शिशिरसमूहः, निर्हादो मेघं
विना गर्जितं अशननिर्वज्रभेदोऽग्निः, असङ्घातोऽनुत्पादोऽनुप-
चयो वा, उपसर्गो मारकादिप्रादुर्भावः, मेघसूर्येत्यादौ विसर्गः
सृष्टिः, वायुरिह देवतारूपोऽभिप्रेतः, तेन, तस्य भूतरूप-
चतुर्गुणान्तरकरानिलकरणलिङ्गमविरुद्धं, एवं यदन्यदप्यनुपपद्य-
मानं वायोस्तदपि देवतारूपत्वेनैव समाधेयम् । संप्रति सामा-
न्येन पुनः कुपिताऽकुपितस्य वायोः स्वरूपमुच्यते—स हि
भगवानित्यादि ।—प्रभवः कारणं, अव्ययोऽक्षयः, भूताना-
मित्युत्तरेण संबध्यते, मृत्युर्यमादिभेदाश्चागमे ज्ञेयाः, सर्वत-
न्त्राणां सर्वकर्मणां, तन्त्रशब्दः कर्मवचनोऽप्यस्ति, यदुक्तं—
“वस्तिस्तन्त्राणां” कर्मणामित्यर्थः ॥ ८ ॥

तच्छ्रुत्वा वायोर्विद्वचो मारीचिरुवाच—यद्य-
प्येवमेतत्किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्य-
मस्ति भिषग्विद्यायां भिषग्विद्यां वाधिकृतेयं कथा
प्रवृत्तेति ॥ ९ ॥

वायोर्विद्व उवाच—भिषक्, पवनमतिबलमति-
पुरुषमतिशीघ्रकारिणमात्ययिकं च नानुनिशम्य स-
हसा प्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्रेऽभिसंरक्षितुमभि-
धास्यति प्रागेवैनमत्ययभयादिति वायोर्यथार्था
स्तुतिरपि भवत्यारोग्याय बलवर्णविवृद्धये वर्च-
स्वित्वायोपचयाय ज्ञानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय
चेति ॥ १० ॥

मारीचिरुवाच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः
कुपिताऽकुपितः शुभाऽशुभानि करोति, तद्यथा—
पक्विमपक्वि दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमूष्मणः प्रकृ-

तिविकृतिवर्णौ शौर्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसाद-
मित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ ११ ॥

तच्छ्रुत्वा मारीचिवचः काप्य उवाच—सोम
एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताऽकुपितः शुभाऽ-
शुभानि करोति, तद्यथा—दाढ्यं शैथिल्यमुपचयं
कार्श्यमुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीबतां ज्ञानमज्ञानं
बुद्धिं मोहमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि सुगमम् । वर्चस्वित्वं, तेजस्वित्वं, पित्तान्तर्गतं
इति वचनेन शरीरे ज्वालादियुक्तवह्निनिषेधेन पित्तोष्मरूपस्य
वहेः सद्भावं दर्शयति, न तु पित्तादभेदं, पित्तेनाभिमान्यस्य
ग्रहण्याध्याये वक्ष्यमाणत्वात्, तथा पित्तहरस्य सर्पिणोऽभिवर्ध-
नत्वेनोक्तत्वात् । पक्विमपक्विमित्यविकृतिविकृतिभेदेन पाच-
कस्याग्नेः कर्म, दर्शनादर्शने नेत्रगतस्यालोचकस्य, ऊष्मणो-
मात्रामात्रत्वं वर्णभेदौ च त्वगगतस्य भ्राजकस्य, भयशौर्या-
दयो हृदयस्थस्य साधकस्य रंजकस्य तु बहिःस्फुटकार्यादर्श-
नादुदाहरणं न कृतं सोमो जलदेवता, यदि वा चन्द्रः ॥
॥ ९—१२ ॥

तच्छ्रुत्वा काप्यवचो भगवान्पुनर्वसुरात्रेय उ-
वाच सर्व एव भवन्तः सम्यगादुरन्यत्रैकान्तिकव-
चनात्, सर्व एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृति-
भूताः पुरुषमव्यापन्नेन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमा-
युषा महतोपपादयन्ति सम्यगेवाऽऽचरिता धर्मा-
र्थकामा इव निःश्रेयसेन महता पुरुषमिह चामु-
ष्मिश्च लोके, विकृतास्त्वेन महता विपर्ययेणोपपा-
दयन्ति ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभे-
नोपघातकाल इति ॥ १३ ॥

तद्वचनः सर्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भग-
वतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ १४ ॥

भवति चात्र ।

तदात्रयेवचः श्रुत्वा सर्व एवानुमेनिरे ।

ऋषयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः ॥ १५ ॥

ऐकान्तिकवचनादित्यवधारणादित्यर्थः, निःश्रेयसेन सुखेन,
ऋतवस्त्रयः इति शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चतुर्मासेन ऋतुना, उप-
घातकाल इति दोषोच्छेदे काले ॥ १३—१५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

गुणाः षड् द्विविधो हेतुर्विविधं कर्म यत्पुनः ।

वायोश्चतुर्विधं कर्म पृथक्च कफपित्तयोः ॥ १६ ॥

महर्षीणां मतिर्या या पुनर्वसुमतिश्च या ।
कलाकलीये वातस्य तत्सर्वं संप्रकाशितम् ॥ १७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरक-प्रतिसंस्कृते श्लो-
कस्थाने वातकलाकलीयो नाम द्वाद-

शोऽध्यायः समाप्तः ।

इति निर्देशचतुष्कम् ॥

संग्रहे गुणाः षडिति रूक्षादयः, द्विविधो हेतुरिति वातप्र-
कोपहेतुर्वातप्रशमहेतुः, विविधं नानाप्रकारं सन्निखिलमेव वायोः
कर्म यत्कुपिताऽकुपिताऽशरीरशरीरचरभेदेन भवति, तदु-
क्तमिति योजनीयं, न हि चतुर्विधव्यतिरेकेण वायोः पृथग्विधं
कर्मोक्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

वातकलाकलीयो द्वादशोऽध्यायः ।

निर्देशचतुष्कः समाप्तः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

निर्देशवातकलाकलीये वातादयोऽभिहिताः तेषां मेषजं
यथा कल्पनीयं, तदुपदेष्टुं कल्पनाचतुष्कोऽभिधीयते । मेषजानां
कल्पना मेषजकल्पना, सा च कल्पनाऽऽश्रयद्रव्याभिधानं विना
न पार्यते कल्पयितुं, अतः स्नेहादिद्रव्यगोचरा स्नेह-स्नेद-वमन-
विरेचनकल्पनेहाऽभिधीयते । वस्तिकल्पना तु बहुवक्तव्यत्वा-
न्नोक्ता । अत्रापि वमनादिप्रवृत्तौ स्नेहस्यैव प्रथमं विधीयमा-
नतया तथा दोषप्रधानस्य वातस्य प्रधानमेषजत्वाच्च तत्प्रति-
पादक एव स्नेहाध्यायोऽभिधीयते । स्नेहस्य प्रतिपादकोऽ-
ध्यायः स्नेहाध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥

सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्वसुम् ।
जगद्धितार्थं पप्रच्छ ब्रह्मिवेशः स्वसंशयम् ॥ ३ ॥

संख्या सम्यग्ज्ञानं, तेन व्यवहरन्तीति सांख्याः । सं-
ख्यातं ज्ञातं संख्येयं ज्ञेयं यैस्ते तथा । यदि वा, संख्यातसं-
ख्येयमिति पाठः, तदा पुनर्वसुविशेषणमेतत्, अर्थस्तु स-
मानः । सांख्यैः सहावस्थानदर्शनमात्रेयस्य कर्तव्यप्रश्नानुगु-
णमनःसमाधानोपदर्शनार्थम् । संशयमिति संशयेन विषयिणा
विषयं लक्षयति, तेन संशयविषयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

कियोनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक् ।
कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः ॥ ४ ॥
कति मात्राः कथंमाना का च केषूपदिश्यते ।
कश्च केभ्यो हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः ॥ ५ ॥
स्नेहाः के के न च स्निग्धाऽस्निग्धातिस्निग्धलक्षणम् ।
किं पानात्प्रथमं पीते जीर्णे किंच हिताऽहितम् ॥ ६ ॥

के मुदुकूरकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः ।
अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥ ७ ॥
विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत्प्रभो ।।
स्नेहस्यामितविज्ञानज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥ ८ ॥
अथ तत्संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्वसुः ।
स्नेहानां द्विविधा चासौ योनिः स्थावरजङ्गमा ॥ ९ ॥

कियोनयः किंवाऽऽधारकारणाः कालानुपानं च काला-
नुपाने, विचारणा द्रव्यान्तरासंयुक्तस्नेहपानं वर्जयित्वा स्नेहोप-
योगः, कथंमाना कीदृशमाना, का चेति मात्रा, प्रकर्षः काल-
प्रकर्षः, स्नेहने स्नेहयुक्तिक्रियायां, के नचेति केनच स्नेहाः,
किं पानात्प्रथमं पूर्वं हिताऽहितं, किंच पीते तु स्नेहे तथा
जीर्णे च स्नेहे हिताऽहितमिति योज्यम् । सिद्धयो व्यापत्साध-
नानि भेषजानि, अच्छ इति पृथङ्निर्देशात् गोबलीवर्दन्या-
येन संशमन इति भवति । वृत्तिरिति, वृत्तिरुपचारविधानम्,
ज्ञानं शास्त्रम् ॥ ४—९ ॥

तिलः पियालाभिषुकौ विभीतक-

श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।

कुसुमविल्वारुकमूलकातसी-

निकोठकाक्षोडकरंजशिग्रुकाः ॥ १० ॥

स्नेहाशयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा

स्युर्जङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ।

तेषां दधिक्षीरघृतामिषं वसा

स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ११ ॥

अभिषुक औत्तरापथिकः, चित्रा गोरक्षकर्कटी तद्बीजमिह,
यदि वा, चित्रा लौहितैरण्डः, अतसी उमा इति ख्याता, अरुणं
निकोठकाक्षोडा इति औत्तरापथिकाः, स्नेहाशयाः स्नेहस्थानानि,
एते चाऽऽविष्कृततत्त्ववेनोक्ताः, तेन निम्बतैलादयो बो-
द्धव्याः, आमिषं मांसम् ॥ १०—११ ॥

सर्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।

बलार्थं स्नेहने चाग्न्यमैरण्डं तु विरेचने ॥ १२ ॥

तैलजातानामिति, जातशब्दः प्रकारवचनः । यथा—“य-
दाऽऽहारजातमग्निवेशः” इत्यादि । अत्र यद्यपि योगात्तिल-
भवमेव तैलं, तथापि रूढ्येह सर्व एव स्थावरस्नेहास्तैलमित्यु-
च्यन्ते । यदुक्तं सुश्रुते “निष्पत्तेस्तदुपत्वाच्च तैलत्वमितरे-
ष्वपि” इति । विशिष्यतेऽतिरिच्यते । अग्न्यमित्यैरण्डेन स-
म्बध्यते ॥ १२ ॥

सर्पितैलं वसा मज्जा सर्वस्नेहोत्तमा मताः ।

पद्भ्यश्चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात् ॥ १३ ॥

सर्वस्नेहोत्तमा इत्यत्र सर्वशब्देन दधिक्षीरादयो गृह्यन्ते,
सर्वस्नेहोत्तमत्वं च सर्पिरादीनां स्नेहगुणप्रकर्षवत्त्वेन । संस्कारो
गुणान्तराऽऽरोपणं, तस्यानुवर्तनमनुविधानं स्वीकरणमिति
यावत् । एतदुक्तं भवति—यत्—न तथा तैलादयो द्रव्यान्त-

नुपानपरिमाणं तु सम्यग्भेषजपाकार्थं क्रियमाणं भेषजाऽवै-
कारिकपौकेनैवोन्नेयं वृद्धवैद्यव्यवहाराच्च ॥ २२ ॥

ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि ।

यवागूः सूपशाकौ च यूषः कांवलिकः खडः ॥ २३ ॥

सक्तवस्तिपिष्टं च मद्यं लेहास्तथैव च ।

मध्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथा चोत्तरवस्तयः ॥ २४ ॥

गण्डूषः कर्णतैलं च नस्तः कर्णाऽक्षितर्पणम् ।

चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥ २५ ॥

विचारणाः संख्यया स्वरूपेण चैकग्रन्थेनाह—ओदनश्चे-
त्यादि । विलेपी विरलद्रवा यवागूर्बहुसिक्थसमन्विता ज्ञेया ।
सशाकपल्लवेन कृतो यूषः खडः, काम्बलिको दधिलवणतिला-
दिकृत ईषदम्लः । एतयोरुदाहरणं यथा—“तक्रं कपित्थचा-
ङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकैः । सुपक्वः खडयूषोऽयमयं काम्ब-
लिको मतः । दध्यम्लो लवणस्नेहतिलमाषान्वितः शृतः” इति ।
लेहः शर्करादीनां पाकात्कृतः, लिह्यत इति लेहः । प्रविचार्य-
तेऽवचार्यतेऽनुकल्पेनोपयुज्यतेऽनयेति प्रविचारणा ओदनादयः
ओदनादयश्च स्नेहविचारणायां स्नेहयुक्ता एव बोद्धव्याः । अ-
भ्यञ्जनादयस्तु यद्यपि शुद्धस्नेहसंपाद्यास्तथापि जठराग्निं संबन्धे-
न व्याग्रियन्त इति तन्त्रे विचारणाशब्देनोच्यन्ते ॥ २३-२५ ॥

अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।

स्नेहस्य स मिषगृष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥ २६ ॥

केवलस्नेहपानं तु स्नेहने शक्त्यतिशयवत्त्वेन न विचारणा-
संज्ञयोच्यते, एतदेवाह—अच्छपेय इत्यादि ।—अच्छश्च पेयश्च
अच्छपेयः, ओदनाद्यसंबन्धे सति पेय इत्यर्थः, न तामाहुर्वि-
चारणामिति वचनेन वैद्यपरम्परासिद्धोऽयं व्यवहार इति दर्श-
यति । मिषमिर्दृष्टो मिषगृष्टः । प्रथमे श्रेष्ठे कल्पे पक्षे भव-
तीति प्राथमकल्पिकः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ २६ ॥

रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।

षड्भिक्षिषष्टिधा संख्यां प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥ २७ ॥

प्रकारान्तरेण विचारणाभेदमाह—रसैश्चेत्यादि । समासो
रसानामन्योन्यमेलकः, व्यासोऽमेलकः समासव्यासवद्भिः ष-
ड्भीं रसैरोदनादिगतैरुपहितो युक्तः सन्स्नेहस्त्रिषष्टिसंख्यां
प्राप्नोति । एकश्च केवल इत्यच्छपेयं वर्जयित्वाऽभ्यञ्जनादि-
प्रयोज्यः । त्रिषष्टीरसभेद आत्रेय भद्रकापीये “खाद्वम्लादि-
भिर्योगम्” इत्यादिवाक्ये वक्ष्यमाणो बोद्धव्यः । एवं स्नेहानां
रसयुक्तानां चतुःषष्टिः प्रविचारणाः स्युः । चतुःषष्टिरिति स्ने-
हानामित्यनेन संबध्यते, तेन प्रविचारणेत्येकवचनमुपपन्नं
स्यात् ॥ २७ ॥

एवमेषा चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणा ।

ओकर्तुंव्याधिपुरुषान्प्रयोज्या जानतां भवेत् ॥ २८ ॥

न सर्वविचारणा सर्वत्र कर्तव्या, किन्तु सात्म्यर्तुव्याधि-
दोषपुरुषान्परीक्ष्य या यत्र युज्यते तत्र सा कर्तव्येत्याह—
ओकर्तुंव्याधि ।—ओकोऽभ्यासः । पुरुषग्रहणेन कस्मिन्दे-
शेऽयं पुरुषो वर्तते इति परीक्षया देशोऽप्यवरुद्धो बोद्धव्यः ।
वयो-वल-प्रभृतयश्च बोद्धव्याः ॥ २८ ॥

अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्द्धाहं च प्रतीक्ष्यते ।

प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥ २९ ॥

इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ।

तासां प्रयोगान्वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ॥ ३० ॥

प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासाऽसहा नराः ।

पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ॥ ३१ ॥

गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च विसर्पोपहताश्च ये ।

उन्मत्ताः कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्चस एव च ॥ ३२ ॥

पिबेयुरुत्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणान् शृणु ।

विकारान् शमयत्येषा शीघ्रं सम्यक्प्रयोजिता ॥ ३३ ॥

दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्वमार्गानुसारिणी ।

बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ ३४ ॥

मात्रायाः संख्यां प्रमाणं चाह—अहोरात्रेत्यादि ।—अहो-
रात्रशब्दोऽष्टप्रहरोपलक्षणः, एवमहःशब्दार्द्धाहशब्दौ चतुः-
प्रहरद्विप्रहरोपलक्षणौ, तेन प्रहराद्यतीतेऽप्यहनि पीता मात्रा
यथोक्तप्रहरकालप्राप्त्या दिनान्तरे रात्रौ वा जीर्यमाणा म-
न्तव्या, अन्ये त्वहोरात्रशब्देन न्यूनेनाप्यह्ना युक्ता रात्रिरहो-
रात्रेणैवोच्यते, कृत्स्नार्द्धाहौ तु प्रहरोपलक्षणाविति वदन्ति, अत्र
यदाऽहोरात्रपरिणामिनी मात्रा क्रियते, तदा तदहोरात्रो न
कर्तव्यः, अतएवैतत्पानं पुरुषविशेषविषयकथने उक्तं “क्षुत्पि-
पासासहा नराः” इति । प्रभूतस्नेहनित्याः प्रभूतस्नेहसात्म्याः
सम्यग्योजितैतिवचनेन महाव्यापत्तित्वमस्याः सूचयति । सर्व-
मार्गाः कोष्ठसन्धिर्मर्मशाखाः, पुनर्नवकरी निःशेषदोषहर-
त्वेन ॥ २९-३४ ॥

अरुण्कास्फोटपिडकाकण्डूपाामभिरर्दिताः ।

कुष्ठिनश्च प्रमीढाश्च वातशोणितिकाश्च ये ॥ ३५ ॥

नातिबद्धाशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।

पिबेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥ ३६ ॥

मात्रैषा मन्दविभ्रंशा न चातिबलहारिणी ।

सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थं च युज्यते ॥ ३७ ॥

ये तु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।

रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दान्नयश्च ये ॥ ३८ ॥

ज्वरातीसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।

स्नेहमात्रां पिबेयुस्ते ह्रस्वा ये चावरा बले ॥ ३९ ॥

परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनवृंहणी ।

वृष्या बल्या निराबाध्रा चिरं चाप्यनुवर्तते ॥ ४० ॥

वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।
 चक्षुःकामाः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाऽबलाः ४१
 आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।
 पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्यार्थिनश्च ये ॥४२॥
 दीप्त्योजःस्मृतिमेधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।
 पिबेयुः सर्पिरार्ताश्च दाहशस्त्रविषाग्निभिः ॥ ४३ ॥

अरुणकेत्यादि मध्यममात्रागुणः, अरुणकाऽशंषिका, शोध-
 नार्थ इति शोधनार्थस्नेहकरणे, एतेन, उत्तममात्रा संशमने
 एव परं, न तु शोधनाङ्गस्नेहे कर्तव्ये इति दर्शयति । ये त्वि-
 त्यादि ह्रस्वमात्रागुणः, परिहारे सुखेल्यल्पमात्रपरिहारत्वेन ।
 यः स्नेहो यत्र कार्यस्तमाह—वातपित्तत्यादि । वातपित्तवि-
 कारग्रहणेनैव वातपित्तप्रकृतिषु लब्धेषु पुनस्तदभिधानं वात-
 पित्तप्रकृतीनां श्लोकश्लेष्मविकारेऽपि घृतपानोपदेशार्थम् । एवं
 वातव्याधिमिराविष्टा वातप्रकृतयश्च य इत्यत्र व्याख्येयम् ।
 बलार्थिन इत्यत्र बलशब्दः स्मृत्यादिभिः संबध्यते । आर्ताः
 पीडिता दाहादिभिरिति संबन्धः ॥ ३५-४३ ॥

प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।
 वातव्याधिमिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥ ४४ ॥
 बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम् ।
 क्षिन्धश्लक्षणातनुत्वकां ये च काङ्क्षन्ति देहिनः ॥४५॥
 कृमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाडीभिरर्दिताः ।
 पिबेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये ॥ ४६ ॥

तैलविषयमाह—प्रवृद्धेत्यादि । शीतले काल इति तैल-
 स्योष्णत्वेन शीतलेऽपि काल इत्यर्थः । तेन, सामान्यप्रति-
 षेधः—“नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नरः” इति न विरुध्यते ।
 यदि वा सर्पिःपानकालापेक्षया शीतत्वं बोद्धव्यम् ॥ ४४—४६ ॥

वातातपसहा ये च रुक्षा भाराध्वकर्षिताः ।
 संशुष्करेतोरुधिरा निष्पीतकफमेदसः ॥ ४७ ॥
 अस्थिसन्धिशिरास्त्रायुर्मर्मकोष्ठमहारुजः ।
 बलवान्मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥ ४८ ॥
 महच्चान्निबलं येषां वसासात्म्याश्च ये नराः ।
 तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥ ४९ ॥
 दीप्ताग्रयः क्लेशसहा घस्मराः स्नेहसेविनः ।
 वातार्ताः क्रूरकोष्ठाश्च स्नेहा मज्जानमाप्नुयुः ॥ ५० ॥
 येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्तितः ।
 स्नेहनस्य प्रकर्षौ तु सप्तरात्रात्रिरात्रकौ ॥ ५१ ॥

वसाविषयमाह वातातपेत्यादि ।—संशुष्कनिष्पीतशब्दौ
 क्षीणार्थावेव । महारुज इत्यस्यादिभिः संबध्यते; खानि
 स्रोतांसि । दीप्ताग्रय इत्यादि मज्जपानविषयः, घस्मरा बहु-
 भक्षकाः, आप्नुयुरप्युज्जीरन् ॥ ४७-५१ ॥

१ सिरतां दृढगात्रतामिति पाठः

स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रुक्षा वातविकारिणः ।
 व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः स्नेहाः स्युर्ये च चिन्तकाः ५२

प्रकर्षाधित्यल्पप्रकर्षभूयःप्रकर्षौ, तेन, अल्पत्वेन त्रिरा-
 त्रिकः प्रकर्षो भूयस्त्वेन साप्तरात्रिक इति च स्यात् । एतच्च
 वक्ष्यमाणसद्यः स्नेहप्रयोगातिरिक्तप्रयोगे बोद्धव्यं, यदि वा,
 सद्यःस्नेहप्रयोगा अपि त्र्यहेणैव स्नेहयन्ति, स्तुत्यर्थं तु तेषु
 सद्य इत्युक्तम् । यदुक्तं—“त्र्यहावरं सप्तदिनं परंतु स्निग्धो
 नरः स्वेदयितव्य इष्टः । नातःपरं स्नेहचमादिशन्ति सात्मी-
 भवेत्सप्तदिनात्परंतु” ॥ ५२ ॥

संशोधनादृते येषां रुक्षणं संप्रचक्षते ।
 न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥ ५३ ॥
 अभिष्यण्णाननगुदा नित्यमन्दाग्रयश्च ये ।
 तृष्णामूर्च्छापरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ॥ ५४ ॥
 अन्नद्विषश्छर्दयन्तो जठरामगरार्दिताः ।
 दुर्बलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदातुराः ॥ ५५ ॥
 न स्नेहा वर्तमानेषु न नस्तो वस्तिकर्मसु ।
 स्नेहपानात्प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥ ५६ ॥

सामान्येन स्नेहानाह—स्वेद्या इति ।—स्वेद्याः स्वतन्त्र-
 स्वेदसाध्याः वातरुगार्तादयः, शोधनाङ्गस्वेदसाध्यानां तु
 ‘शोधयितव्याः’ इत्यनेनैव गृहीतत्वात् । चिन्तका इति चिन्ता-
 बहुलाः । अस्नेहानाह—संशोधनादृते इत्यादि । येषां रुक्षणं
 वक्ष्यते लङ्घनवृंहणीये,—“अभिष्यन्दा महादोषा मर्मस्था
 व्याधयश्च ये । ऊरुस्तम्भप्रभृतयो रुक्षणीया निदर्शिताः”
 इत्यनेन तेषां शोधनादृते स्नेहनं न शस्तं, यदा च शोधने
 विरुक्ष्यन्ते तदा परं शोधनाङ्गस्तत्र स्नेहः कर्तव्य इति भावः ।
 उत्सन्नो वृद्धः कफो मेदश्च येषां ते तथा—एतच्च विशेषणं,
 विरुक्षणीया एवंभूता एव भवन्तीति दर्शयति । अभिष्यण्णो
 द्रवप्रधानश्लेष्मविकारी, गरः कृत्रिमं विषं, अतिप्रतान्तोऽति-
 क्षीणप्रवधातुः । वर्तमानेषु क्रियमाणेष्वित्यर्थः ॥ ५३-५६ ॥

पुरीषं ग्रथितं रुक्षं वायुरग्रगुणो मृदुः ।
 पक्ता खरत्वं रौक्ष्यं च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥ ५७ ॥
 वातातुलोम्यं दीप्तोन्निवर्चःस्निग्धमसंहतम् ।
 मार्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥ ५८ ॥
 पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपकता ।
 तन्नीररुचिरुत्केशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ ५९ ॥

अस्निग्धलक्षणमाह—पुरीषमित्यादि । मृदुरिति पक्षुर्विशे-
 षणम् । वातातुलोम्यमित्यादि स्निग्धलक्षणम् । पाण्डुतेत्या-
 दिति स्निग्धलक्षणम् । जाड्यमिन्द्रियजडत्वम् ॥ ५७-५९ ॥

१ सदनमिति पाठः ।

द्रवोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ।
नातिस्निग्धमसंकीर्णं श्वः स्नेहं पातुमिच्छता ॥६०॥
पिवेत्संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकांक्षितः ।
शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिवेन्नरः ॥६१॥

स्नेहात्पूर्वं यत्पथ्यं तदाह—द्रवोष्णमित्यादि । असङ्कीर्णम-
विरुद्धवीर्यम् । श्व इत्यागामिदिने । अन्नकाले द्विप्रहरादिल-
क्षणे, वुभुक्षा कदाचिन्न स्यादपि, तदर्थं विशेषणम्—“प्रका-
क्षितः” इति । शुद्ध्यर्थं स्नेहं नैशे दिनान्तरकृत आहारे जीर्णे
एव प्रातरेव पिवेदित्यर्थः । संशमनार्थस्नेहो यदि जरणान्ते
प्रातरेव क्रियते, तदा कोष्ठोपलेपकदोषस्याक्षयात्तेन दोषेण
संवद्धो दोषोत्क्लेशं कुर्यान्न संशमनं, संशोधनार्थस्तु दोषोत्क्लेशं
करोतीत्यपेक्षणीय एवेति भावः । एतच्च कालकथनमुत्सर्गेण,
तेन “वातपित्ताधिको रात्रौ” इत्युक्तकालविरोधो न
स्यात् ॥ ६०-६१ ॥

उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
शक्नुमूत्रानिलोद्गारानुदीर्णाश्च न धारयेत् ॥ ६२ ॥
व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमाऽऽतपौ ।
वर्जयेदप्रवातं च सेवेत शयनासनम् ॥ ६३ ॥
स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एव च ।
स्नेहमिथ्योपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ ६४ ॥

क्षपायामेव स्वपितीति क्षपाशयः । अप्रवातं चेति शयना-
सनविशेषणम् । स्नेहं प्रतिभुञ्जान इति स्नेहे जीर्णेऽपि स्नेहप्रयो-
गानुगुणमन्यस्नेहमविरुद्धवीर्यादिगुणयुक्तं भुञ्जानः । एतेन
स्नेहे पीते जीर्णे किंच हिताहितमिति प्रश्नद्वयस्योत्तरमिदं—
“उष्णोदकोपचारी स्याद्” इत्यादि स्यात् ॥ ६२-६४ ॥

मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया ।
स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ ६५ ॥
गुडमिश्रुरसं मस्तुक्षीरमुल्लोडितं दधि ।
पायसं कृशरं सर्पिः काश्मर्यत्रिफलारसम् ॥ ६६ ॥
द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।
मद्यं वा तैरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥ ६७ ॥
विरेचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।
भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहण्यत्युल्वणानिला ॥ ६८ ॥

मृदुकोष्ठदिलक्षणमाह—मृद्वित्यादि । अभ्यर्हितत्वात् कोष्ठ-
ज्ञानस्यान्यथापि तल्लक्षणमाह—गुडमित्यादि ।—उल्लोडितं
दधिसरः, कृशरा तिलतण्डुलमाषकृता यवागूः । वचनं
हि—“तिलतण्डुलमाषैस्तु कृशरा त्रिसरेति च” । क्रूरकोष्ठानां
विरेचनहेतुमाह—भवतीत्यादि ।—ग्रहणी कोष्ठस्थाभ्यधि-

ष्ठानभूता नाडी । यदुक्तम्—“अभ्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणा-
द्ग्रहणी मता” इति ॥ ६५-६८ ॥

उदीर्णपित्ताल्पकफा ग्रहणी मन्दमारुता ।
मृदुकोष्ठस्य तस्मात्सुविरेच्यो नरः स्मृतः ॥६९॥

उदीर्णपित्तेत्यादि मृदुकोष्ठस्वरूपकथनम् । क्रूरकोष्ठस्य ग्रहणी-
गतो वायुगुडादीनां सरत्वं प्रतिवध्नाति, मृदुकोष्ठस्य हि ग्रह-
ण्यां विरोधको वायुर्नास्ति स्तम्भकोऽपि श्लेष्माऽल्पः, उद्धतरस-
गुणं च पित्तं प्रवलं; तेन गुडादिभिः सुखं विरेचनं भवतीति
भावः ॥ ६९ ॥

उदीर्णपित्ता ग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत् ।
भस्मीभवति तस्याशु स्नेहः पीतोऽग्नितेजसा ॥७०॥
स जग्ध्वा स्नेहमात्रां तामोजः प्रक्षारयन् वली ।
स्नेहाऽग्निरुत्तमां तृष्णां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥ ७१ ॥
नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।
स चेत्सुशीतं सलिलं नासादयति दह्यते ।
यथैवाशीविषः कक्षमध्यगः स्वविषाग्निना ॥ ७२ ॥
अजीर्णे यदि तु स्नेहे तृष्णा स्याच्छर्दयेद्भिषक् ।
शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रुक्षान्नमुल्लिखेत् ७३

संप्रति स्नेहव्यापदो दर्शयति—उदीर्णेत्यादि ।—ओजः
सर्वधातुसारभूतं हृदिस्थितं, प्रक्षारयन् स्थानाद्भ्रंशयन् क्षप-
यन्श्च । वलीत्यनेन स्नेहेन्धनो वह्निर्नितरां वलवान्भवतीति दर्श-
यति । वचनं हि—“नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि” ।
उत्तमां महतीं मात्रां, सोपसर्गां सोपद्रवां, कक्षः काष्ठसमूहः,
छर्दयेदिति प्रथमं स्नेहमेव, तृष्णाकारकं तं स्नेहं छर्दयित्वा
पुनः शीतोदकं पीत्वा रुक्षान्नं च भुक्त्वा उल्लिखेदिति योज-
नीयम् ॥ ७०-७३ ॥

न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।
सर्वं ह्यनुरजेद्देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥ ७४ ॥
तन्द्रा सोत्क्लेश आनाहो ज्वरः स्तम्भो विसंज्ञता ।
कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोफार्शोस्यरुचिस्तृषा ७५
जठरं ग्रहणीदोषः स्तैमित्यं वाक्यनिग्रहः ।
शूलमामप्रदोषाश्च जायन्ते स्नेहविघ्नमात्रं ॥ ७६ ॥
तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्वेदः कालप्रतीक्षणम् ।
प्रतिप्रतिव्याधिबलं बुद्ध्या संसनमेव च ॥ ७७ ॥
तक्रारिष्टप्रयोगश्च रुक्षपानान्नसेवनम् ।
मूत्राणां त्रिफलायाश्च स्नेहव्यापत्तिभेषजम् ॥ ७८ ॥

न सर्पिरित्यादि ।—न सर्पिः सामे पित्ते पेयं, केवलं त्व-
संस्कृतं विशेषतो न पेयं सामपित्त एवेति योजना, एवं म-
न्यते—संस्कृतं तिक्तकादिभिः घृतं सामे पित्ते तिक्तकादिपा-
चनगुणानुयोगात् योग्यं कदाचिद्भवत्यप्यसंस्कृतं तु सर्वथा
विरुद्धमेव । यदि वा, केवलमसंस्कृतं सर्पिः पित्ते सामान्येन

x स्नेहस्य मिथ्योपचारात्

१ ब्रह्मचारी क्षपाशय इत्यनेन मैथुन-दिवास्वभरात्रिजागरणानां
निषेधः । शिः । २ उदीर्णाश्च न धारयेदित्यत्र चकारादनुदीर्णाश्च
नोदीरयेदित्यर्थो ज्ञेयः । शिः ।

सामे विरामे वा न पेयं, सामे पित्ते विशेषत इति योजना । एतेन, यत्रापि सामान्येन घृतं विहितं, यथा—
“अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे । परिपक्वेषु दोषेषु सर्पिःपानं यथाऽष्टतमम्” तत्राप्युचितमेषजसंस्कृतमेव बोद्धव्यम् । यदिवा, न केवलं पित्ते सामे सर्पिर्विशेषतो न पेयं, किंतर्हि, तैलादीन्यपि वातश्लेष्मविहितानि, तयोः सामयोर्न पेयानीत्यर्थः । तस्मिन् व्याख्यानेऽपेयमित्यकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः, अनुरजेत् पित्तवर्णं कुर्यात्, संज्ञा स्मृतिस्तद्वन्नं चेह व्याधिप्रभावात् । सौमित्रं आर्द्रवस्त्रगुणितलमिव, आमप्रदोषा अलसकविसूचिकादयः, कालप्रतीक्षणं स्नेहजनितदोषक्षयं यावदभोजनम् । तत्कारिणानां च चिकित्सावक्ष्यमाणानां प्रयोगः, मूत्राणां च त्रिफलायाश्च सेवनमिति संबन्धः ॥ ७४-७८ ॥

अकाले चाहितश्चैव मात्रया न च योजितः ।
स्नेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापद्येताऽतिसेवितः ॥ ७९ ॥
स्नेहात्प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ।
स्नेहवद्भवमुष्णं च द्यहं भुक्त्वा रसौदनम् ॥ ८० ॥

मिथ्योपचाराद्यथोक्तविध्यननुष्ठानात्, अतिसेवितः कालप्रकर्षेण सेवितः । संशोधनस्नेहपाने वृत्तिप्रचारमाह—स्नेहादित्यादि ।—स्नेहात्स्नेहप्रयोगात्, त्रिरात्रोपरतः त्रिरात्रं परित्यक्तस्नेहपान इत्यर्थः । प्रस्कन्दनं विरेचनं, स्नेहोपरतस्य त्रिरात्र एव भोजनं दर्शयति—स्नेहवदित्यादि ।—रसप्रधानमोदनं रसौदनम् ॥ ७९-८० ॥

एकाहोपरतस्तद्वद्भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ।
स्यात्त्वसंशोधनार्थं यि वृत्तिः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ ८१ ॥

वमने स्नेहवृत्तिमाह—एकेत्यादि । एकाहोपरतः स्नेहादिति योजना, तद्वदिति स्नेहवद्भवमुष्णं च रसौदनं स्नेहोपरमदिवस एव । संशमनविधिमाह—स्यात्त्वित्यादि ।—असंशोधनार्थं यि संशमने, वृत्तिरुपचारः, विरिक्तवदित्यनागतावेक्षणोपकल्पनीयवक्ष्यमाणं “सम्यग्विरिक्तं तैलम्” इत्यादिग्रन्थप्रतिपादनीयमुपचारमाह, न तु पेयादिक्रमम् । यद्यपि वमनोक्ता एव तत्रोच्चैर्भाष्यादयो विरेचनवृत्तावप्यतिदिष्टास्तथापीह वमनविधिं परित्यज्य विरेचनविध्यतिदेशो धूमपानप्रतिषेधार्थः, विरेचने हि तत्र “धूमपानवर्जम्” इति कृतं, स्नेहपाने च धूमपानं निषिद्धं मात्राशीतीये,—“न मद्य-दुग्धे पीला च न स्नेहम्” इत्यादिना ॥ ८१ ॥

स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ।
क्लेशासहा मघनित्यास्तेषामिष्टा विचारणा ॥ ८२ ॥
लावतैत्तिरिमायूरहंसवाराहकौकुटाः ।
गव्याजौरभ्रमात्स्याश्च रसाः स्युः स्नेहने हिताः ॥ ८३ ॥
यवकोलकुलत्थाश्च स्नेहाः सगुडशर्कराः ।
दाडिमं दधि सव्योषं रससंयोगसंग्रहः ॥ ८४ ॥

विचारणाविषयमाह ‘स्नेहद्विष’ इत्यादिना । लावादिरसानामुक्तानां संस्कारमाह—यवेत्यादि ।—रसे स्नेहाथोक्तरस उचितः संयोगो येषां ते रससंयोगास्तेषां संग्रहणं संग्रहः ॥ ८२-८४ ॥

स्नेहयन्ति तिलाः पूर्वं जग्धाः सस्नेहफाणिताः ।
कृशराश्च बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा ॥ ८५ ॥
फाणितं शृङ्गवेरं च तैलं च सुरया सह ।
पिबेद्रक्षो भृतैर्मालैर्जीर्णैऽश्रीयाच्च भोजनम् ॥ ८६ ॥
तैलं सुरया मण्डेन वसां मज्जानमेव वा ।
पिबेत्सफाणितं क्षीरं नरः स्निह्यति वातिकः ॥ ८७ ॥
धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सशर्करं पयः ।
नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम् ॥ ८८ ॥
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पायसो माषमिश्रकः ।
क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः स्नेहयेदचिरान्नरम् ॥ ८९ ॥
सर्पिस्तैलवसामज्जातण्डुलप्रसृतैः शृता ।
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥ ९० ॥
ग्राम्यान्पौदकं मांसं गुडं दधि पयस्तिलान् ।
कुष्ठी शोथी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत् ॥ ९१ ॥

पूर्वमिति भोजनात्पूर्वम् । तिलप्रधानः काम्बलिकस्तिलकाम्बलिकः । फाणितमित्यादौ शृङ्गवेरमिति शृङ्गवेररसम्, भृतैर्मटित्रीकृतैः । पाञ्चप्रसृतिक्यग्रे वक्ष्यमाणा; माषमिश्रको माषतण्डुलकृतमन्नं; पेया पातव्या ॥ ८५-९१ ॥

स्नेहैर्यथास्वं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकारिभिः ।
पिप्पलीभिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलयापि वा ॥ ९२ ॥
द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना चाम्लेन साधयेत् ।
व्योषगर्भं भिषक्स्नेहं पीत्वा स्निह्यति तन्नरः ॥ ९३ ॥
यवकोलकुलत्थानां रसाः क्षीरं सुरा दधि ।
क्षारः सर्पिश्च तत्सिद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम् ॥ ९४ ॥
तैलमज्जवसासर्पिर्वदरत्रिफलारसैः ।
योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ॥ ९५ ॥

यथास्वमिति यो यत्र स्नेहो युज्यते सर्पिरादिः; सिद्धैरिति पिप्पलीभिस्तथा हरीतक्या तथा त्रिफलया चेति पृथग्योजनीयम् । पिप्पल्यादिसिद्धस्नेहश्च कुष्ठदिषु यथासंख्यमिति केचित् । यूषशब्दः काथवचनः, व्योषगर्भं व्योषकल्कं, अत्र त्रिभिर्द्रव्यैर्मिलित्वा चातुर्गुण्यम् । यवकोलादौ षड्द्रव्याणि स्नेहसमानि, क्षारो यवक्षारः कल्कः । तैलमज्जेत्यादि ।—चतुःस्नेहोऽकल्क एव, तैलमज्जवसासर्पिरित्येकवद्भावाद्वितीयान्तः प्रयोगः ॥ ९२-९५ ॥

गृहात्यम्बु यथा वस्त्रं प्रस्नवत्यधिकं यथा ।
यथाग्निं जीर्यति स्नेहस्तथा स्रवति चाधिकः ॥ ९६ ॥

१ सलवणमिति वा पाठः ।

यथा चाक्लेद्य मृत्पिण्डमासिकं त्वरया जलम् ।
स्रवति संसते स्नेहस्तथा त्वरितसेवितः ॥ ९७ ॥

संप्रति स्नेह उपयुक्तो यथा शरीरं संस्नेह्याऽधिको दृश्यते,
तदाह—गृह्णातीत्यादि ।—तच्च शिष्येणाऽध्यायादावपृष्ठमपि
शिष्यहिततयाऽभिधीयते । यथाग्रीत्यग्न्यनधिक इत्यर्थः ।
नन्वग्न्यधिकश्चेत्स्रवति तदवधि च स्नेहलक्षणमुक्तं, यदु-
च्यते—“अधस्तात्स्नेहदर्शनम्” इति । तेनैकदिन एवाधिकस्ने-
हपानं क्रियतामित्याह—यथा चेत्यादि ।—आक्लेद्य ईषत्क्लेद-
यित्वा । त्वरितसेवितः स्नेहो धातूनस्नेहयित्वैव संसतेऽथो याति
यावान्, न तावता स्नेहनं भवतीति भावः ॥ ९६-९७ ॥

लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिरान्नरम् ।
तद्यैभिष्यन्धरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवयि च ॥ ९८ ॥
स्नेहमग्रे प्रयुंजीत ततः स्वेदमनन्तरम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथेतरदिति ॥ ९९ ॥

तत्र श्लोकः ।

स्नेहाः स्नेहविधिः कृत्स्नव्यापत्सिद्धिः समेषजा ।
यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥ १०० ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
स्नेहाध्यायो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

स्नेहने सर्वस्नेहेषु लवणप्रयोगमाह—लवणोपहित इ-
त्यादि तदिति लवणं, अभिष्यन्दि दोषसङ्घातविच्छेदकं व्य-
यायि अखिलदेहव्याप्तिपूर्वकपाकगामि । अतो वक्ष्यमाणस्वे-
दोपकल्पनाध्याययोः सम्बन्धसूचनं स्वेदादिषु स्नेहस्य प्राग्भा-
वमाह—स्नेहमित्यादि । चान्द्रभागी अभिवेशः ॥ ९८-१०० ॥

स्नेहाध्यायः समाप्तः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानान्नेयः ॥ २ ॥
अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।
स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥ ३ ॥

स्नेहपूर्वकत्वात् स्वेदस्य स्वेदाध्यायोऽभिधीयते । स्वेद-
प्रतिपादकोऽध्यायः स्वेदाध्यायः । वातकफात्मका असं-
सृष्टवातकफजाः, वातकफजत्वेऽप्युदरादयः स्वेदेन न शा-
म्यन्ति, अत आह—‘स्वेदसाध्याः’, एतेनोदरादयोऽस्वेद्या
व्यावर्त्यन्ते ॥ १-३ ॥

स्नेहपूर्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनाऽऽवर्जितेऽनिले ।
पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथंचन ॥ ४ ॥
शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥ ५ ॥

१ यथान्यायं यथाशास्त्रं स्नेहस्वेदोपपादनैरित्यन्वयः, शास्त्रोक्त-
स्नेहस्वेदविधिभिरित्यर्थः । शिः ।

स्नेहपूर्वमिति क्रियाविशेषणं, न सज्जन्ति अप्रवृत्तानि न
भवन्ति । यथान्यायं यथागमं, एतच्च स्नेहस्वेदोपपादनैरित्य-
नेन संबध्यते । यदि वा यथान्यायं यथासहजं नमयन्तीति
सम्बन्धः ॥ ४-५ ॥

रोगर्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्यकरो मतः ॥ ६ ॥

रोगमृतुं व्याधितं च बलवत्त्वादिनाऽपेक्षत इति रोगर्तुव्या-
धितापेक्षः । नात्युष्णो नातिचण्डतापः; द्रव्यवानिति स्निग्ध-
रूक्षादिद्रव्यवान्, कल्पित इति रोगादीनपेक्ष्य यथोचितेन
द्रव्येण, देशे चामाशयादौ यथायोग्यतया संपादित इति म-
न्तव्यम् ॥ ६ ॥

व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले ।
दुर्वले दुर्वलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ७ ॥
वातश्लेष्मणि वांते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥ ८ ॥

रोगाद्यपेक्षयोक्तकल्पनां दर्शयति—व्याधावित्यादि ।—व्याधौ
महाबले तथा शीते कालकृते महाबले, महानिति चंडताप
एव पुनः पुनः क्रियमाणत्वेन मृदुस्वेदाऽपेक्षयाऽधिकताप-
त्वेन ज्ञेयः । दुर्वल इति च तथा मध्यम इति च व्याध्यादिषु
पूर्ववद्योजनीयं, स्निग्धरूक्षद्रव्यकृतः स्निग्धरूक्षः, स्निग्धरूक्षद्र-
व्यादयो वातश्लेष्मादिषु यथासंख्यं मन्तव्याः । एतच्च स्निग्ध-
रूक्षादिकथनं द्रव्यापेक्षकल्पनोदाहरणम् । वांते स्निग्धः, कफे
रूक्षः ॥ ७-८ ॥

आमाशयगते वांते कफे पक्वाशयाश्रिते ।
रूक्षपूर्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्वस्तथैव च ॥ ९ ॥

तं देशविशेषसंबन्धेन व्यभिचारयन् देशापेक्षां च कल्पना-
माह—आमाशयेत्यादि ।—आमाशयगते वांते रूक्षपूर्वं च
स्थानापेक्षया रूक्षं कृत्वा पश्चाद्वातापेक्षः स्निग्धः कार्यः, एवं
पक्वाशयगते कफे स्नेहपूर्वं व्याख्येयः; आमाशयशब्देन कफ-
स्थानं ज्ञेयं, कफस्थानापेक्षया हि प्रथमं रूक्षः क्रियते,
यदुक्तम्—“स्थानं जयेद्धि पूर्वं तु स्थानस्थस्याविरुद्धतः”
इति ॥ ९ ॥

वृषणौ हृदयं हृष्टी स्वेदयेन्मृदु नैव वा ।
मध्यमं वंक्ष्णौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥ १० ॥

मृदुनैवेति ।—स्वेदैकसाध्ये वृषणादिगते व्याधौ मृदुस्वेद-
व्यतिरिक्तोपायान्तरसम्भवे तु न वेति बोद्धव्यं । इष्टत इत्यातु-
रेच्छतो वैद्येच्छातश्च । इष्टत इति भावत्वादिच्छावचनः ॥ १० ॥

सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा ।
पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी ॥ ११ ॥

मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलाद्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥ १२ ॥

स्वेदे क्रियमाणे चक्षुषः स्वेदपरिहारोपायमाह—सुशुद्धैरि-
त्यादि ।—नक्तकः कर्पटावयवः । स्वेदे क्रियमाणे हृदयरक्ष-
णार्थमाह—मुक्तावलीत्यादि ।—जलजानि पक्कादीनि; एव-
मस्वेदलसामान्यलाघुषणरक्षाऽप्युन्नेतव्या, प्राधान्यात् हृदय-
चक्षुःपालनमुक्तम् ॥ ११-१२ ॥

शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।

संजाते मार्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ १३ ॥

शीतशूलेत्यादौ स्वेद इति स्वेदभवे धर्मे, स्वेदनाद्विरतिर्म-
तेत्युपदिशन् शीतादिव्युपरमे सति स्वेदो निवर्तनीयः, शी-
ताद्यनुपरमे च स्वेदः कर्तव्य इति द्वयमुपदिशति; ततश्च
इतएव स्वेदनिवृत्तिविषयशीतादिव्युपरमोत्पादः स्वेदस्य स-
म्यग्योगलक्षणं तथा शीतादिव्युपरमानुत्पादश्च स्वेदनिवृत्ति-
विषयोऽयोगलक्षणमुक्तं भवतीति नाऽयोगलक्षणानभिधानमु-
द्भावनीयम् ॥ १३ ॥

पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा ।

दाहः स्वेदाङ्गदौर्बल्यमतिखिन्नस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥

उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सर्वशो विधिः ।

सोऽतिखिन्नस्य कर्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः ॥ १५ ॥

अतिखिन्नचिकित्सितमाह—उक्त इत्यादि ।—ग्रैष्मिकवि-
धिरित्यनेन लब्धे पुनर्मधुरः शीतल इत्यादिवचनम्, “मद्यम-
ल्पं न वा पेयम्” इत्यत्रोपदिष्टमद्यपानस्य प्रतिषेधार्थं मधुर-
शीतादियोगविशेषविधानार्थं च ॥ १४-१५ ॥

कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।

पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥ १६ ॥

विदग्धभ्रष्ट्रघ्नानां विषमद्यविकारिणाम् ।

श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥ १७ ॥

तृप्यतां क्षुधितानां च क्रुद्धानां शोचतामपि ।

कामल्युदरिणां चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥ १८ ॥

दुर्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा ।

मिषकैर्मिरिकाणां च न स्वेदमवतारयेत् ॥ १९ ॥

अस्वेद्यानाह—कषायेत्यादि ।—कषायद्रव्यकृतं मद्यं क-
षायमद्यम्, किंवा, कषायशब्दोऽमधुरवचनः, तेन, यदु-
च्यते—कषायनित्यस्य वातप्रधानता स्यात् कषायस्य वात-
कारित्वात्, वाते च स्वेदोविहित एव; तत्कथं कषायनित्यं
प्रति स्वेदनिषेध इति, तन्निरस्तं स्यात् । किंवा, कषायनित्या
रूक्षातिस्तब्धगात्रा भवन्ति कषायस्य विरूक्षकस्तम्भकत्वेन,
ततश्च तेषां स्वेदः पर्वमेदमावहतीत्यतः कषायनित्यनिषेधः ।
रक्तपित्तिनामविधानादेव स्वेदे निषिद्धे, पुनः स्वेदनिषेधो
रक्तपित्तिनां यदन्योऽपि स्वेदसाध्यो वातश्लेष्मजो विकारो भ-
वति तत्रापि स्वेदनिषेधार्थं तथा रक्तपित्तिनां वमनविरेच-
नागतया प्राप्तस्वेदप्रतिप्रसवनिषेधार्थं च । एवं पित्तमेहिकाम-

१ कर्पटावयवः पटावयवः ।

ल्यादिष्वपि व्याख्येयम्, पित्तिनामिति पित्तप्रकृतीनां, मधु-
मेहशब्देन सर्व एव मेहा गृह्यन्ते, मधुमेहशब्दो हि सर्वेष्वेव
मेहेषु वर्तत इति क्रियन्तः शिरसीये दर्शनीयम्, मेहेषु च
सर्वेष्वेव शरीरशैथिल्यप्रवृत्तेषु विशेषतः शरीरशैथिल्यहेतुत्वेन
स्वेदो न युज्यते; पित्तमेहिनामिति तु पुनरभिधानं पित्तसंव-
न्धेन विशेषप्रतिषेधतादर्शनार्थम् । ब्रध्नो गुदः, मद्यविकारि-
णामिति मद्यनित्यस्य वातकफजमदात्यये स्वेदनिषेधार्थः; आ-
ढ्यरोगीह वातरक्ती; एषु चाऽस्वेदविषयेषु यदि स्वेदैकसाध्यः
संन्यासादिर्भवति तदा महाप्रत्यवायभयादल्पप्रत्यवायमुपे-
क्ष्यापि स्वेदो विधेय इति, न्यायसिद्धमेव, यदाहुर्न्यायविदः—
“यद्भूयोविरोधे खल्पमन्याय्यम्” इति ॥ १६-१९ ॥

प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे ।

कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे ॥ २० ॥

अर्दितैकांगसर्वांगपक्षाघाते विनामके ।

कोष्ठानाहविवन्धेषु शुक्राघाते विजृम्भके ॥ २१ ॥

पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च ।

मूत्रकुच्छ्रे महत्वे च मुष्कयोरङ्गमर्दके ॥ २२ ॥

पादजानूरुजङ्घार्त्तिसंग्रहे श्वयथावपि ।

खलीष्वाभेषु शीते च वेपथौ वातकण्ठके ॥ २३ ॥

संकोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु ।

सर्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ २४ ॥

प्रतिश्याये चेत्यादिना स्वेद्यान् दर्शयति—विनामकः शरीर-
विनमनकारी वातः; विजृम्भको वहिरायामः, जृम्भावहुत्वं
वा; पादजानूरुजङ्घाभिरार्त्तिः संग्रहश्च पृथक्संवध्यते, खली
हस्तपदावमोटनम्, वातकण्ठको गुल्फाश्रितो वातः, अलाघव
इति पूर्वमुक्तोऽपि पुनर्गौरववचनमङ्गानां गुस्तरत्नप्रतिपादना-
र्थम्, अलाघववचनं तु लाघवप्रतिषेधमात्रप्रयोजनं नातिगुरुत्वं
ब्रूते, यतः सर्वत्र नव्विरुद्धे न वर्तते, यतः, “अरूक्षमन-
भिष्यंदि लासीनप्रचलायितम्” इत्यत्र न ह्यरूक्षशब्देन सिग्ध-
त्वमभिप्रेतम्, किंतिर्हि, रूक्षताप्रतिषेधमात्रमेव ॥ २०-२४ ॥

तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलाऽऽमिषौदनैः ।

पायसैः कृशरैर्मौसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

गोखरोष्ट्रवराहाश्वशकृद्भिः संतुषैर्यवैः ।

सिकतापांशुपाषाणकरीषाऽऽयसपुटकैः ॥ २६ ॥

श्लैष्मिकान् स्वेदयेत्पूर्वैर्वीतिकां समुपाचरेत् ।

द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ॥ २७ ॥

वक्ष्यमाणानां सङ्करादिस्वेदानां द्रव्याण्याह—तिलमाषे-
त्यादि । पिण्डरूपः स्वेदः पिण्डस्वेदः । करीषः शुष्कगोमयः;
आयसः अयोविकारः, सचेह पुटकरणयोग्यो बोद्धव्यः;
पूर्वैरिति तिलमाषादिभिः । यथास्वमित्यनेन, तिलमाषादयो
वाते, गोखरादिग्रन्थोक्ताश्च श्लैष्मणि प्रस्तारस्वेदे कर्तव्या इति
दर्शयति ॥ २५-२७ ॥

भृगुहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च ।
 विधूमाऽङ्गारतप्तैश्चभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥२८॥
 ग्राम्यान्पौदकं मांसं पयोवस्तशिरस्तथा ।
 वराहमध्यपित्तासृक्स्नेहवत्तिलतण्डुलान् ॥ २९ ॥
 इत्येतानि समुक्ताथ्य नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
 देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः ॥ ३० ॥
 वारुणामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः ।
 वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च ॥ ३१ ॥
 शोभाञ्जनकशैरीयमालतीसुरसार्जकैः ।
 पत्रैरुक्ताथ्य सलिलं नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
 भृतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना ।
 मूत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ३३ ॥
 एत एव च निर्युहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके ।
 स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥ ३४ ॥

भृस्वेदार्थेषु गृहेषु भृगुहेष्विति; उष्णगर्भगृहेष्विति कुटी-
 स्वेदं दर्शयति, अभ्यक्त इति सम्यगभ्यक्तः । वस्तशिरस्त्रा-
 गमस्तकं, स्नेहवन्तश्चैरण्डवीजादयः तिलाश्च तण्डुलाश्च स्नेह-
 वत्तिलतण्डुलाः । ग्राम्येत्यादिना वातापहो नाडीस्वेद उक्तः,
 वारुणेत्यादिना कफापहः, भृतीकेत्यादिना वातश्लेष्मापहः ।
 वारुणः वरुणः, अमृतका गुडूची, सर्षपैरित्यत्र पत्रैरिति संव-
 द्यते, वंशो वेणुः, पुनः शोभाञ्जनग्रहणाद्वितीयो विटपशोभा-
 जनो गृह्यते, शैरीयः शिटी । एत एवेति नाडीस्वेदोक्तास्त्र-
 योऽपि, जलकोष्ठोऽवगाहार्थकृतं महज्जलपात्रम्, एवं घृतक्षी-
 रतैलकोष्ठाश्च व्याख्याताः ॥ २८-३४ ॥

गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः ।
 सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥ ३५ ॥
 गन्धैः सुरायाः किण्वेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।
 उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥ ३६ ॥
 चर्मभिश्चोपनद्धव्यः सलोमभिरपूतिभिः ।
 उष्णवीर्यैरलाभे तु कौशेयाविकशाटकैः ॥ ३७ ॥

गोधूमशकलैर्गोधूमचूर्णैः, किण्वः सुरावीजः उपनाहो वहलं
 लेपं दत्वा चर्मादिभिरावृत्य व्याधियुक्तस्याङ्गबन्धनम्; उपनाहः
 प्रशस्यते इत्यत्र उपनाहोऽनभिस्वेदो ग्राह्यः । गन्धैश्च सुगन्धि-
 द्रव्यैरुपनाहो बन्धनीयः; उष्णवीर्यैरिति उष्णवीर्यान्पूपादिप्राणि-
 प्रभवैः, आविकशाटकः कम्बलः ॥ ३५-३७ ॥

रात्रौ बद्धं दिवा मुंचेन्मुंचेद्रात्रौ दिवा कृतम् ।
 विदाहपरिहारार्थं स्यात्प्रकर्षस्तु शीतले ॥ ३८ ॥

उपनाहस्वेदे बन्धमोक्षविधिं दर्शयति—रात्रौ बद्धमि-
 त्यादि ।—दिवाकृतमित्यत्र बद्धमिति शेषः; विदाहो रक्तादि-
 विदाहः; शीतल इत्यत्र काल इति शेषः; प्रकर्ष उक्ताङ्गबन्धन-
 कालादधिककालत्वं बन्धनस्य ॥ ३८ ॥

सङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोवगाहनम् ।
 जेन्ताकोऽश्मघनः कर्षुः कुटी भूः कुम्भिकैव च ॥३९॥
 कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ।
 तान् यथावत्प्रवक्ष्यामि सर्वानेवानुपूर्वश इति ॥४०॥

संप्रति सामिस्वेदानां लक्षणमभिधातुं सङ्करादीन्स्वेदान्
 नामतस्तावदुद्दिशति सङ्करइत्यादि सङ्करादिस्वेदाश्चायुर्वेदपरंपरा-
 सिद्धाः, तत्र कचिन्नाडीस्वेदादौ नाड्या प्रणीयत इत्यन्वयोऽप्य-
 नुसरणीयः, जेन्ताकादयश्चान्वयनिरपेक्षा एव ॥ ३९-४० ॥

तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तै-
 रुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात् ॥ ४१ ॥

पिण्डैर्यथोक्तैरिति तिलमाषादिपिण्डैः तथा गोखरादिग्रन्थो-
 क्तं पुटकलपैश्च पिण्डैः; स्वेदनमेवोपस्वेदनम् ॥ ४१ ॥

शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवाराऽऽयसकृश-
 रोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे
 पञ्चाङ्गुलोरुवकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्वगा-
 त्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति वि-
 द्यात् ॥ ४२ ॥

पुलाकस्तुच्छधान्यकम्, उत्कारिका मापादिकृतमूषिको-
 त्काराकृतिव्यंजनविशेषः, प्रस्तार्यत इति प्रस्तरः शयनप्रमा-
 णेन स्वेदवस्तूनां विस्तरणं, तस्मिन् प्रस्तरे कौशेयाविको-
 त्तरप्रच्छदे कौशेयाविकपिहित इत्यर्थः; पञ्चाङ्गुल एरण्ड-
 भेदः ॥ ४२ ॥

स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रभङ्गादीनां मृगश-
 कुनपिशितशिरःपदादीनामुष्णस्वभावानां वा य-
 थार्हमम्ललवणं स्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां
 वा कुम्भ्यां बाष्पमनुद्रमन्त्यामुत्कथितानां नाड्या
 शरेषीकावंशदलकरंजार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्र-
 हस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्द्धदीर्घया वा
 व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्व-
 तो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनामि-
 तया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो बाष्पमुपहरेत् ।
 बाष्पो ह्यनूर्ध्वगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविद-
 हन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ॥ ४३ ॥

स्वेदनेत्यादिना नाडीस्वेदमाह । स्वेदनद्रव्याणि स्वेदोपग-
 गणोक्तानि, इह च नाडीस्वेदकाथार्थमुक्तानि; शिरः पदोमस्तकं;
 बाष्पमनुद्रमन्त्यामित्यनेन कथनकाले बाष्पो यथा न निर्याति
 तथा कर्तव्यमिति दर्शयति; उत्कथितानां बाष्पं स्नेहाक्तगात्रः
 सन् नाड्या उपहरेदिति सम्बन्धः । नाडीकरणविधिमाह
 शरेषीकेत्यादि ।—वंशदलो वंशविदलः, गजाग्रहस्तसंस्था-
 नत्वं नाड्या अग्र एव बोद्धव्यं, व्यामस्तिर्यग्विस्तृतबाहुद्वय-
 प्रमाणं, व्यामदीर्घत्वं नाड्या वहलस्वेदे कर्तव्यम्; व्यामचतु-
 र्भागो व्यामाष्टभागेन च मूले अग्रे च यथासंख्यमानं

नाज्या वेदितव्यं, परिणाहेन वेष्टनेन स्रोतो यस्याः सा तथा ।
यथोक्तनाडीकरणगुणमाह—वाष्पो हीत्यादि । विहतचण्डवे-
गत्वं नाडीकाया दीर्घत्वेन वक्रत्वेन च बोद्धव्यम् ॥ ४३ ॥

वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुक्तायैः
सुखोष्णैः कुम्भीर्वाषुलिकाः प्रनाडीर्वा पूरयित्वा
यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचये-
दिति परिषेकः ॥ ४४ ॥

वातहरोक्ताथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिल-
कोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त पचावगाहः ॥ ४५ ॥

परिषेकविधिमाह—वातिकोत्तरेत्यादि । वातिकानि वात-
हरणानि, उत्तरवातिकानि उत्तरवाते प्रधानवाते वातश्लेष्मणि
हितानीह ग्राह्याणि, वाषुलिका अल्पघटी, सहस्रधारा इ-
त्यन्ये; प्रणाडी वेणुनलनाज्याद्याः । यथोक्त एवेति लोकप्रसिद्ध
इवेति, अवगाहोऽवगाहस्वेदः ॥ ४४-४५ ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत्,—तत्र पू-
र्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे
कृष्णमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करण्या-
दीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे
वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वाऽ
रत्नीरूपक्रम्योदकात्प्राञ्चुखमुदञ्चुखं वाभिमुख-
तीर्थं कूटागारं कारयेत्, उत्सेधविस्तारतः परमर-
त्नीः षोडश, समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्मसम्पन्नमने-
कवातायनम्; अस्य कूटागारस्यान्तः समन्ततो
मिच्छिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेदाकपा-
टात्, मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रपुरु-
षप्रमाणं मृष्मयं कुन्दसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमंगा-
रकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तं च खादिरा-
णामाश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीप-
येत् । स यदा जानीयाः साधु दग्धानि काष्ठानि
गतधूमानि अवतप्तं च केवलमग्निना तदग्निगृहं
स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति तत्रैनं पुरुषं
वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत्, प्रवेश-
यन्त्रैनमनुशिष्यात्—“सौम्य ! प्रविश कल्याणाय-
रोग्याय चेति, प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य
पार्श्वाऽपरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः, न च
त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा वि-
मोक्तव्याऽऽप्राणोच्छ्वासात्, भ्रश्यमानो ह्यतः पि-
ण्डिकावकाशात् द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छाप-
रीततया सद्यः प्राणान् जह्याः, तस्मात् पिण्डिका-
मेनां न कथंचन मुञ्चेथाः, त्वं यदा जानीयाः—वि-
गताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रसृतस्वेदपिच्छं सर्व-
स्रोतोधिमुक्तं लघूभूतमपगतविवन्धस्तम्भसुप्तिवे-

दनमिति, ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्ये-
थाः, निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं
शीतोदकमुपस्पृशेथाः अपगतसन्तापकृमस्तु सु-
हूर्तात्सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽ-
श्रीयाः, इति जेन्ताकः स्वेदः ॥ ४६ ॥

जेन्ताकविधिमाह—अथेत्यादि । अथ शब्दो मङ्गल आ-
नन्तर्ये वा, पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा इति ग्रामाद्बोद्धव्यः, गुणव-
तीति सम्यक्प्ररोहादियुक्तत्वेन, प्रशस्तभूमिभागत्वं तूषाङ्गारा-
दिरहितत्वेन, परीवापो दीर्घिका, सुष्ठु च उपसमीपे तीर्थं
यस्य तस्मिन् सूपतीर्थं, अरनिर्हस्तः, प्राञ्चुखमिति पश्चिमे,
उदङ्मुखमिति दक्षिणे, एवं ह्यभिमुखं तीर्थं स्यात्, कूटागा-
रमिति वर्तुलागारम्, आकवाटादित्यनेन द्वारपर्यन्तं लक्षयति,
किष्कुर्हस्तः, पुरुषप्रमाणमित्यङ्गेन, कुम्भः कुम्भाकाराग्नि-
स्थानं, अङ्गारार्थं कोष्ठोऽवकाशो विद्यते यस्मिन् सोऽङ्गारको-
ष्ठकः स एव स्तम्भः, खादिराणामिति पूरणे षष्ठी, स इत्यत्र
लमित्यध्याहार्य, जानीया इत्यर्थः; किंवा, जानीयादिति पाठः,
उत्तरत्रापि प्रपद्येतेति पाठः; एवं च सुगमं; पिच्छा स्वेदस्यैव
पिच्छिलो भागः, सर्वेषु स्रोतःसु विमुक्तमपगतवन्धं सर्वस्रो-
तोविमुक्तं, अपगतविवन्धस्तु अपगतमलविवन्धो बोद्धव्यः;
चक्षुषोः परिपालनार्थमिति—अत्रोपतप्तस्य सहसा शीतजल-
प्रवेशेन शीतजलपरिहत ऊष्मा नयनोपघातं करोतीत्यभि-
प्रायः । अत्र जेन्ताके भूमिविशेषपरिग्रहजलसान्निध्यादयो
मङ्गलार्थाः; जलसान्निध्यं तु स्वेद्यमानस्य दर्शनेन दृष्टेः परि-
पालनार्थं च स्यात्, तथा स्वेदातिथोगप्रतिक्रियार्थं कूटागारस्य
जलसान्निध्ये सुखेन करणार्थं च ॥ ४६ ॥

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।
तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः संप्रदीपितैः ॥ ४७ ॥
व्यपोज्ज्य सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाविकसंस्ताराम् ॥ ४८ ॥
तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ।
कौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः ।
इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः, कर्षुस्वेदः प्रवक्ष्यते—॥ ४९ ॥
खानयेच्छयनस्याधः कर्षुं स्थानविभागवित् ।
दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षुं पूरयेत्ततः ।
तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥ ५० ॥
अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।
घनमिति कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः संप्रलेपयेत् ॥ ५१ ॥
कुटीमध्ये मिषक् शय्यां स्वास्तीर्णां चोपकल्पयेत् ।
प्रावाराजिनकौषेयकुथकम्बलगोलकैः ॥ ५२ ॥
हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्तां च सर्वशः ।
परिवार्य तामारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥ ५३ ॥
कौरवं कार्पासं, कर्षुरभ्यन्तरविस्तीर्णोऽल्पसुखो गर्तः, अन-
त्युत्सेधविस्तारमिति स्वल्पप्रमाणोच्छ्रायविस्तारः, अलोचनां

निर्जालकां, कुष्ठवैरिलत्रादिशब्दः प्रकारवचनः, तेन, उष्ण-
सुगन्धिद्रव्यैरिति स्यात्; हसन्तिकाऽङ्गारधानिका, परिवार्येति
हसन्तिकाभिरित्यनेन सम्बध्यते । तामिति उपकल्पितशय्यां
कुटीं आरोहेदिति संबन्धः ॥ ४७-५३ ॥

य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ।
प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते ॥ ५४ ॥
कुम्भीं वातहरकाथपूर्णां भूमौ निखानयेत् ।
अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥ ५५ ॥
स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम् ।
अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान्प्रक्षिपेदयसो गुडान् ॥ ५६ ॥
पाषाणांश्चोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम् ।
सुसंवृतांगः स्वभ्यंगः स्नेहैरनिलनाशनैः ॥ ५७ ॥
कूपं शयनविस्तारं द्विगुणं चापि वेध्यतः ।
देशे निवाते शस्ते च कुर्यादन्तः सुमार्जितम् ॥ ५८ ॥
हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते ।
खवच्छन्नः सुसंस्तीर्णोऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ५९

शयनं तत्र चोपरीत्यत्र कुम्भीकोपरिशयनं खट्वादि तथा
कर्तव्यं यथा कुम्भीका न भज्यते, तत्स्थ इति यथोक्तशयना-
सनस्थः । कूपमिति कूपमिव कूपगंभीरत्वेन, द्विगुणमिति
विस्ताराद्बोद्धव्यं, वेधत इत्यधःखननप्रमाणेन, सुसंस्तीर्णं
इति सुष्ठु संस्तीर्णं आच्छादिते, शय्यायां खट्वोपरिस्थितायां
कूप इति बोद्धव्यम् ॥ ५४-५९ ॥

धीतीकां तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत् ।
शयनान्तःप्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥ ६० ॥
सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत् ।
खवच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ६१
होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणेति ।
इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ ६२ ॥

धीतीकामिति होलाकस्वेदः, धीतीका शुष्कगोमयादिकृतो-
ऽभ्याश्रयविशेषः, यथोक्तानामिति पूर्वोक्तहस्त्यश्वादिभवानां,
शयनान्तःप्रमाणेनेति 'धीतीकां कृत्वा' इत्यध्याहार्यं योज्यं,
यथोक्तामिति नातिसान्द्रपरिच्छदाम् । उपसंहरति—इती-
त्यादि ।—अग्नेर्गुणमुष्णत्वमाश्रित्य स्वेदयतीत्यग्निगुणसंश्रयः
॥ ६१-६२ ॥

व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा ।
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ॥ ६३ ॥
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ।

संप्रत्यनभिस्वेदानाह—व्यायाम इत्यादि ।—उष्णं सद-
नमित्यभिसन्तापयतिरेकेण निर्जालकतया घनमित्तितया च
यद्गृहं स्वेदयति, तद्बोद्धव्यं; बहुपानमिति बहुमद्यपानं, उप-
नाहो द्विविधः सामिरनभिश्च, तत्र यः सामिरुपनाहः स संक्र
एव बोद्धव्यः, यदुक्तं,—“कोलं कुलत्थाः सुरदारुरास्त्राः”

इत्यादिनाऽऽरग्वधीमे, यस्त्वनम्रिवलत्वेन शरीरोष्णरोधं कृत्वा
स्वेदयति स इह बोद्धव्यः, आतपश्च यद्यपि उष्णः; तथाप्य-
मिष्टं तस्योष्णत्वं न भवतीत्यनभिस्वेद उक्तः, अभिगुणा-
दृते साक्षादभिसम्बन्धेन कृतादुष्णत्वाद्विना ॥ ६३ ॥

इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥ ६४ ॥
एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च ।
इत्येतद्विविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्तितम् ॥ ६५ ॥

सर्वस्वेदमुपसंहरति इत्युक्त इत्यादि । एकाङ्गगताः स-
ङ्करनाड्यादयः, सर्वाङ्गगताः प्रस्तरजेन्ताकादयः, स्निग्धो वा-
तविहितः स्वेदः, रूक्षः कफविहितः, स्निग्धरूक्षस्तु वातश्लेष्म-
विहितोऽनयोऽर्न भिद्यत इति पृथङ्लोक्तः; द्वन्द्वं परस्परं वि-
रुद्धं युग्मम् ॥ ६४-६५ ॥

स्निग्धः वेदैरुपक्रम्यः स्निग्धः पथ्याशनो भवेत् ।
तदहः स्निग्धगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नर इति ॥ ६६ ॥

स्निग्धेन यथा कर्तव्यं, तदाह—स्निग्ध इत्यादि ।—पथ्या-
शनो भवेदित्यत्र यद्यपि शृङ्गाहिकया नोक्तं, तथापि स्वेद-
प्रवृत्तिविषयदोषस्य यत्पथ्यं तदेव बोद्धव्यम् ॥ ६६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

स्वेदो यथा कार्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः ।
यत्र देशे यथायोग्यो देशो रक्ष्यश्च यो यथा ॥ ६७ ॥
स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम् ।
अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना ॥ ६८ ॥
त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना ।
संग्रहेण च षट् स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः ॥ ६९ ॥
स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा ।
शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुरिति ॥ ७० ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
स्वेदाध्यायो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

संग्रहे स्वेदो यथा कार्यकर इति स्नेहपूर्व प्रयुक्तेनेत्यादि,
येभ्यश्च यद्विध इति वाते स्निग्ध इत्यादि संग्रहाति, यत्र देशे
यथायोग्य इति आमाशयगते वाते रूक्षपूर्वं इत्यादि; शेषं
सुगमम् ॥ ६७-७० ॥

स्वेदाध्यायः समाप्तः ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथात उपकल्पनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानत्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु राजानं राजमात्रमन्यं वा विपुलद्रव्यं
संभृतसंभारं वमनं विरेचनं वा पाययितुकामेन

१ यद्वाच्यमुक्तमिति, स्वेदाध्याये यद्वाच्यं योऽर्थ उक्तः तच्छिष्यैः
प्रतिपत्तव्यम्, यतः, पुनर्वसरूपदेष्टेति । शिः ।

मिषजा प्रागेवौषधपानात् संभारा उपकल्पनीया भवन्ति सम्यक्चैव हि गच्छत्यौषधे प्रतिभोगार्थाः व्यापन्ने चौषधे व्यापदः परिसंख्याय प्रतीकारार्थाः। न हि सन्निकृष्टे काले प्रादुर्भूतायामापदि सत्यपि क्रयाक्रये सुकरमाशु संभरणमौषधानां यथावत् ॥ ३ ॥

इत्येवं वादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच;—
ननु भगवन्नादावेव ज्ञानवता तथा प्रतिविधातव्यं यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, सम्यक्प्रयोगनिमित्ता हि सर्वकर्मणां सिद्धिरिष्टा, व्यापञ्चासम्यक्प्रयोगनिमित्ता; अथ सम्यगसम्यक्च समारब्धं कर्म सिद्ध्यति व्यापद्यते वाऽनियमेन, तुल्यं भवति ज्ञानमज्ञानेनेति ॥ ४ ॥

हेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमनन्तरमित्यनेनैवोक्तात् संवन्धादुपकल्पनीय इति शोधनोपकल्पनावचको ज्ञेयः । राज्ञ इव मात्रा परिच्छेदो यस्य स राजमात्रः, विपुलद्रव्यस्तु वणिगादिः; परिसंख्यायेति ज्ञात्वा; क्रयः पण्यं, आक्रयो मूल्यम् । अनियमेनेति सम्यगारब्धं च सिध्यति व्यापद्यते च ॥ १-४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः;—शक्यं तथा प्रतिविधातुमस्माभिरस्मद्विधैर्वाप्यग्निवेश यथा प्रतिविहिते सिध्येदेवौषधमेकान्तेन, तच्च प्रयोगसौष्ठवमुपदेष्टुं यथावद् । नहि कश्चिदस्ति, यएतदेवमुपदिष्टमुपधारयितुमुत्सहेत, उपधार्य वा तथा प्रतिपत्तुं प्रयोक्तुं वा । सूक्ष्माणि हि दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि, यान्यनुचिन्त्यमानानि विमलविपुलबुद्धेरपि बुद्धिमाकुलीकुर्युः, किं पुनरल्पबुद्धेः । तस्मादुभयमेतद्यथावदुपदेक्ष्यामः सम्यक्प्रयोगं चौषधानां, व्यापञ्चानां च व्यापत्साधनानि सिद्धिपूर्वकालम् ॥ ५ ॥

प्रयोगसौष्ठवं प्रयोगसुष्ठुत्वं, यथावदुपदेष्टुं शक्यमस्माभिरस्मद्विधैर्वैति योजना । एतदिति प्रयोगसौष्ठवं एवमिति यथावद्, उपधारयितुमिति अन्येन धारयितुं; प्रतिपत्तुमित्यर्थतो ग्रहीतुम्—सूक्ष्माणीत्यादि । सूक्ष्माणीव सूक्ष्माणि दुर्बोधत्वेन, तत्र दोषस्यावस्थान्तराणि—क्षयस्तथा वृद्धिस्तथा समत्वं, एवमूर्ध्वदेहगमनं तथाऽधोदेहगमनं तिर्यग्गमनं वा, तथा शाखाश्रयित्वं कोष्ठाश्रयित्वं मध्यमार्गाश्रयित्वं, तथा खदेशगमनं परदेशगमनं, तथा खतन्त्रं परतन्त्रं, तथाऽशांशविकल्पस्तथा धातुविशेषाश्रयित्वं, तथा कालप्रकृतिद्वयानुगुणत्वादिकृतं स्वतन्त्रप्रतिपादितं ज्ञेयानि; एवं भेषजस्यावस्थान्तराणि—तरुणत्वं, वृद्धत्वं, आर्द्रत्वं, शुष्कत्वं, द्रव्यान्तरसंयुक्तत्वं, स्वरसादिकल्पनायोगित्वं, रसवीर्यविपाकैः प्रभावैश्च तस्मिन् देहे दोषादौ तत्तत्कार्यकर्तृत्वमेवमादीनि; देशस्त्वानुपजातलसाधा-

रणप्रशस्तादिभेदभिन्नः, कालाऽवस्थान्तराणि तु ऋतुभेदाः, पूर्वाह्नादिश्च तथा व्याध्यवस्था ज्वराद्याहादय इत्येवमादीनि; बलं तु सहजयुक्तिकृतं उत्कृष्टापकृष्टमध्यादिभेदभिन्नं; शरीरं तु स्थूललसारवत्त्वनिःसारवत्त्वादिभिः, तथा परिपालनीयदुष्टैर्मार्द्यवयवविषयादिभिश्च भिन्नं; आहारस्तु प्रकृतिकरणसंयोगराशिभेदादिभिर्भिन्नः; सात्म्यं तु देशतः कालतो व्याधितः प्रकृतितः स्वभावतोऽभ्यासतश्च भिन्नं स्यात्; सत्त्वं तु भय-शौर्य-विषाद-द्वेषहर्षादियोगभिन्नं स्यात्; प्रकृतिभेदास्त्वनेकप्रकारभिन्नवाताद्यारब्धत्वेन बोद्धव्याः; वयोभेदास्तु बाल्य-यौवनवार्द्धक्याद्यवस्थाकृततदवान्तरभेदाः; एतानि दोषाद्यवस्थान्तराणि चिकित्साप्रयोगे यथायथाऽपेक्ष्यन्ते, तदुदाहरणं शास्त्रेऽनुसरणीयं, इह लिख्यमानं तु विस्तरत्वं ग्रन्थस्यावहतीति नोक्तम्; उभयमेतदुत्तरकालं सिद्धिपूर्वदेक्ष्याम इति योजना ॥ ५ ॥

इदानीं तावत्सम्भारान् विविधानपि समासेनोपदेक्ष्यामः—तद्यथा—दृढं निवातं प्रवातैकदेशं सुखप्रविचारमनुपत्यकं धूमातपजलरजसामनभिगमनीयमनिष्टानां च शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानां सोदपानोदूखलमुषलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसोपेतं वा स्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत्पूर्वमुपकल्पयेत् ॥ ६ ॥

विविधानपीत्यपिशब्दः समासेनापीत्येवंरूपो ज्ञेयः, तेन गृहादयोऽपि विस्तरेणोच्यन्ते, संग्रहणीयादयश्च समासेनेति द्वयमपि सुस्थं स्यात्; यदि वा द्विविधानपीति पाठः, तेन, भोगार्थानि तथा व्यापत्साधनानि गृह्यन्ते । अनुपत्यकं यद् विदूरमन्यस्य महतो गृहस्य, उदकं पीयते येन तदुदपानम् ॥ ६ ॥

ततः शीलशौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नानुपचारकुशलान् सर्वकर्मसु पर्यवदातान् सूपौदनपाचकस्नापकसंवाहकोत्थापकसंवेशकौषधपेषकांश्च परिचारकान् सर्वकर्मस्वप्रतिकूलान् तथा गीतवादित्रोल्लापकश्लोकगाथाख्यायिकेतिहासपुराणकुशलानभिप्रायज्ञानानुमतांश्च देशकालविदः पारिषद्यांश्च, तथा लावकपिञ्जलशशहरिणैकालपुच्छकमृगमातृकोरभ्रान्, गां दोग्ध्रीं शीलवतीमनातुरां जीवद्वत्सां सुप्रतिविहिततृणशरणपानीयाम्, पाश्याचमनीयोदकोष्ठमणिकघटपिठरपर्यौगकुम्भीकुम्भकुण्डशरावदर्वीकटोदञ्चनपरिपचनमन्थानचर्मचेलसूत्रकार्पासोर्णादीनि च शयनासनादीनि चोपन्यस्तभृङ्गारप्रतिग्रहाणि सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानानि स्वापाश्रयाणि संवेशनोपवेशनस्नेहस्वेदाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनचमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनमूत्रोच्चारकर्मणामुपचारसुखानि सुप्रक्षालितोपधानाश्च

सुश्रुक्ष्णखरमध्यमा दृषदः शस्त्राणि चोपकरणार्थानि, धूमनेत्रं च वस्तिनेत्रं चोत्तरवस्तिकं च कुशहस्तकं च तुलां च मानभाण्डं च घृततैलवसामज्जक्षौद्रफाणितलवणेन्धनोदकमधुसीधुसुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकदधिदधिमण्डोदस्विन्नान्याम्लमूत्राणि च, तथा शालिषष्टिकमुद्गमाषयवतिलकुलत्थवदरमृद्धीकाकाशमर्यपरुषाभयामलकविभीतकानि नानाविधानि च स्नेहस्वेदोपकरणानि द्रव्याणि तथैवोर्ध्वहरानुलोमिकोभयभांजि संग्रहणीयदीपनीयपाचनीयोपशमनीयवातहराणि समाख्यातानि चौषधानि यच्चान्यदपि किञ्चिद्व्यापदः परिसंख्यायोपकरणं विद्यात्, यच्च प्रतिभोगार्थं तत्तदुपकल्पयेत् ॥ ७ ॥

प्रादक्षिण्यमानुकूल्यं, उल्लापकं स्तोत्रं, इतिहासोऽज्ञायमानकर्तृकास्तोपदेशः, मृगमातृका पृथूदरो हरिणः, शरणं गृहं, आचमनीयोदकोष्ठमाचमनार्थमुदककोष्ठं, किंवा आचम्यते येन पात्रेण तदाचमनं; मणिको गोलकः, पिठरः स्थाली, पर्योगः कटाहः, कुम्भो द्वावयवोऽल्पमुखो घटः, कटस्तृणादिरचितमासनम्, उदंचनं पिधानशरावः, परिपचनं तैलपाचनिका, ऊर्णा गड्डरोमाणि, सुप्रक्षालितेत्यादौ उपधानः शिलापुत्र इति प्रसिद्धः, दृषदः पाषाणपट्टकाः, शस्त्राणि चोपकरणार्थानीति कुद्दालकर्तरीप्रभृतीनि, कुशहस्तकं वर्जनी, अन्ये तु आर्द्रद्रव्यपरिपचनमभिदधति; मानभाण्डं प्रतिमानम् ॥ ७ ॥

ततस्तं पुरुषं यथोक्ताभ्यां स्नेहस्वेदाभ्यां यथार्हमुपपादयेत् । तं चेदस्मिन्नन्तरे मानसः शारीरो वा व्याधिः कश्चिच्चीव्रतरः सहसाभ्यागच्छेत्तमेव तावदस्योपावर्तयितुं यतेत । ततस्तमुपावर्त्य तावन्तमेवैनं कालं तथाविधेनैव कर्मणोपाचरेत् ॥ ८ ॥

ततस्तं पुरुषं स्नेहस्वेदोपपन्नमनुपहतमानसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवीतं देवताभिद्विजगुरुवृद्धवैद्यानर्चितवन्तमिष्टे नक्षत्रतिथिकरणमुद्भूतं कारयित्वा ब्राह्मणान्स्वस्तिवाचनं प्रयुक्ताभिराशीर्भिरभिमन्त्रितां मधुमधुकसैन्धवफाणितोपहितां मदनफलकषायमात्रां पाययेत् ॥ ९ ॥

१ मणति गभीरत्वाज्जलार्पणे शब्दायते इति मणिकः । २ शिराउण (ल) इति प्रसिद्ध इति वा पाठः । ३ संमार्जनीति शिः । ४ मानभाण्डं घृततैलादिपरिमाणार्थं भाण्डम् । शिः ।

१२

तं चेत्पादावस्मिन्नन्तर इति स्नेहस्वेदकरणसमये, तावन्तमेव कालमिति यावत्कालेन व्याधिप्रशमः कृतस्तावन्तम् । इष्ट इति शोधनकर्तृनक्षत्राद्यनुगुणे औषधप्रयोगार्थं विहित इत्यर्थः, यदुक्तं ज्योतिषे—“पुण्यो हस्तस्तथा ज्येष्ठा रोहिणी श्रवणाश्विनौ । स्वाति सौम्यं च भैषज्ये कुर्यादन्यत्र वर्जयेत्” इति । कारयित्वेति स्वस्तिवाचनं कारयित्वा ॥ ८ ॥ ९ ॥

मदनफलकषायमात्राप्रमाणं तु खलु सर्वसंशोधनमात्राप्रमाणानि च प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानि भवन्ति, यावद्धि यस्य संशोधनं पीतं वैकारिकदोषहरणायोपपद्यते नचातियोगायोगाय, तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यं भवति । पीतवन्तं तु खल्वेनं मुहूर्तमनुकांक्षेत्तस्य यदा जानीयात्स्वेदप्रादुर्भावेण दोषप्रविलयनमापद्यमानं लोमहर्षेण च स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षिसमाध्मापनेन च कुक्षिमनुगतं हृल्लासास्यस्त्रवणाभ्यामपि चोर्ध्वमुखीभूतमथास्त्रै जानुसममसंवाधं सुप्रयुक्तास्तरणोत्तरप्रच्छदोपधानं स्वापाश्रयमासनमुपवेष्टुं प्रयच्छेत् ॥ १० ॥

प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानीत्यनेन प्रतिपुरुषं शोधनमात्राभेदं दर्शयति; यावद्धीत्यादि मात्राशितीयोक्तं “यावद्धस्याशनम्” इत्यादिग्रन्थव्याख्यानानुसारेण व्याख्येयम् । अनुकांक्षेदिति परीक्षयन् धारयेत्, असंवाधमित्यसंकीर्णम् ॥ १० ॥

प्रतिग्रहांश्चोपचारयेत्—लालाटप्रतिग्रहे पाश्वोपग्रहणेनाभिप्रपीडने पृष्ठोन्मर्दनेऽनपत्रपैनीयाः सुहृदोऽनुमताः प्रयतेरन् ॥ ११ ॥

अथैनमनुशिष्यात्—विवृतोष्ठतालुकण्ठो नातिमहता व्यायामेन वेगानुदीर्णानुदीरयन् किञ्चिदवनम्य ग्रीवामूर्ध्वशरीरमुपवेगमप्रवृत्तान्प्रवर्तयन् सुपरिलिखितनखाभ्यामङ्गुलिभ्यामुत्पलकुमुदसौगन्धिकनालैर्वा कण्ठमभिस्पृशन्सुखं प्रवर्तयस्वेति ॥ १२ ॥

प्रतिगृह्णन्तीति प्रतिग्रहाः लालाटप्रतिग्रहादयः, अनपत्रपनीया अलज्जाविषयाः । उपवेगं वेगसमीपं, एतेन सर्वथाऽप्रवृत्ते वेगे प्रवर्तनं निषेधयति ॥ ११ ॥ १२ ॥

स तथाविधं कुर्यात् । ततोऽस्य वेगान् प्रतिग्रहतानवेक्षेतावहितः । वेगविशेषदर्शनाद्धि कुशलो योगायोगातियोगविशेषानुपलभेत, वेगविशेषदर्शी पुनः कृत्यं यथार्हमवबुध्येत लक्षणेन; तस्माद्वेगानवेक्षेतावहितः ॥ १३ ॥

वेगविशेषदर्शनाद्धीत्यादिग्रन्थस्य भाविनो योगायोगादीन्वेगविषयानुपलभ्य तर्कयतीत्यर्थः । किंवा, वैगिकी शुद्धिरभि-

१ स्वापाश्रयं निद्रालम्बनं निद्राकरणोपयोगीत्यर्थः । २ प्रतिग्रहान् पतद्ग्रहान् ‘प्रतिस्वीकरणे सैन्ये पृष्ठे पतद्ग्रहे’ इति मेदिनी ।

५ कृताण्योयं कृत्ययोगः शुभनातिप्रदृश्यः ।

धातव्या “जघन्य-मध्य-प्रवरे तु वेगाश्चलार इष्टा वमने षडष्टौ” इत्यादिना, तामनेन दर्शयति ॥ १३ ॥

तत्रामून्ययोगयोगातिरिक्तविशेषज्ञानानि भवन्ति, तद्यथा—अप्रवृत्तिः कुतश्चित् केवलस्य वाप्यौषधस्य विभ्रंशो विबन्धो वेगानामयोगलक्षणानि भवन्ति; काले प्रवृत्तिरनतिमहती व्यथा यथाक्रमं दोषहरणं स्वयंचावस्थानमिति योगलक्षणानि भवन्ति, योगेन तु दोषप्रमाणविशेषेण तीक्ष्णमृदुमध्यविभागो ज्ञेयः । योगाधिक्येन तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोपगमनमित्यतिरिक्तयोगलक्षणानि भवन्ति । तत्रातिरिक्तयोगयोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात्—आध्मानं परिकर्तिका परिस्रावो हृदयोपशरणमङ्गग्रहो जीवादानं विभ्रंशः स्तम्भः क्लम उपद्रव इति ॥ १४ ॥

अप्रवृत्तिः कुतश्चिदिति सर्वस्यैवाप्रवृत्तिः, तथा केवलस्य कृत्स्नस्य शोधनीयदोषस्याऽप्रवृत्तिः, तथौषधस्य विभ्रंशः प्रातिलोम्येन गमनं, यथा—वमनस्याध ऊर्ध्वं च विरेचनस्य, एतदेव सिद्धावुक्तं,—“अयोगः प्रातिलोम्येन नवाऽल्पं वा प्रवर्तनम्” इति । किंवा; कुतश्चिद्वाऽप्रवृत्तिः स्तोकदोषप्रवृत्तिरित्यर्थः, तथा केवलस्य चाप्यौषधस्य प्रवृत्तिरिति । यथाक्रममिति वमने प्रथमं श्लेष्मा, तदनु पित्तं, तदनु वायुः । यदुक्तं—“क्रमात्कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग्वसितः स इष्टः” इति । सम्यग्योगोऽपि हर्तव्यदोषस्याल्पत्वमध्यत्वोत्कृष्टत्वेन त्रिविधो भवतीति दर्शयन्नाह—योगेन त्वित्यादि । तुशब्दोऽवधारणे तेन, योगेनैव यः प्रमाणविशेषोऽल्पादिस्तेन, नलयोगातिरिक्तयोगाभ्यामित्यर्थः, अयं च तीक्ष्णादियोगविभागः पेयाक्रमोत्कर्षार्थः, तथाहि वक्ष्यति सिद्धौ—“पेयां विलेपीम्” इत्यादि । तत्रातिरिक्तयोगादौ आध्मानादयः शोधनसिद्धौ “बहुदोषस्य रूक्षस्य” इत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चेन वक्तव्याः, अतस्तत्रैषां योगातिरिक्तयोगजान्यो यश्चायोगजन्यः स स्फुटो ज्ञेयः ॥ १४ ॥

योगेन तु खल्वेनं छर्दितावन्तमभिसमीक्ष्य सुप्रक्षालितपाणिपादास्यं मुहूर्तमाध्वास्य सैहिकचैरेचनिकोपशमनीयानां धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वा पुनरेवोदकमुपस्पर्शयेत् ॥ १५ ॥

उपस्पृष्टोदकं चैनं निवातमागारमनुप्रवेक्ष्य संवेक्ष्य चानुशिष्यात्—उच्चैर्भाष्यमत्याशनमतिस्थान-

१ हृदयोपशरणं हृद्ग्रहः, किंवा, हृद्ग्रहोत्पादनार्थं हृदये दोषाणामुपशरणम्; अतएव वक्ष्यति—“कुपिता हृदयं गत्वा दोषाः कुर्वन्ति हृद्ग्रहम्” इति । जीवादानमिति जीवनं हेतुधातुरूपशोणितनिर्गमः, यदुक्तं—“अतियोगाच्च भैषज्यं जीवं हरति शोणितम् । तज्जीवादानमित्युक्तमादत्ते जीवितं यतः” इति । विभ्रंशः संशान्नंशदिरूपस्त्रिविधः, स च सिद्धौ वक्ष्यमाणः शिः ।

मतिचक्रमणं क्रोधशोकहिमातपावश्यायातिप्रवातान् यानयानं प्रास्यधर्ममस्वपनं निशि दिवा स्वप्नम् विरुद्धाजीर्णासात्म्याकालप्रमितातिहीनगुरुविषमभोजनवेगसन्धारणोदीरणमिति भावानेतात्मनसाप्यसेवमानः सर्वमाहारमद्यादिति । स तथा कुर्यात् ॥ १६ ॥

सैहिकधूमपानविकल्पः पुरुषप्रकृत्यपेक्षः, अतएव सामर्थ्यत इत्युक्तं यद्यस्य युज्यत इत्यर्थः । अतिस्थानमिति अत्यर्थदण्डायमानत्वेनावस्थितिः । प्रमितभोजनमेकरसाभ्यासः । अतिहीनकं नष्टशक्तिकं धान्यादि । गुरुशब्देन स्वभावगुरुलङ्घनविपिटादेर्यथोक्तमात्रयापि भोजननिषेधः ॥ १५-१६ ॥

अथैनं सायाहे परे वाहि सुखोदकपरिषिक्तं पुराणानां लोहितशालितण्डुलानां स्ववक्त्रिन्नानां मण्डपूर्वा सुखोष्णां यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य च, एवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले । चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालितण्डुलानामुत्स्विन्नां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणामल्पस्नेहलवणां वा भोजयेत् । एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले । सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुस्विन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मुद्रयूषेण भोजयेत् । एवमष्टमे नवमे चान्नकाले । दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्जलादीनामन्यतमस्य मांसरसेनौदकलावणिकेनापि सारवता भोजयेत्, उष्णोदकानुपानम्; एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले । अत ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपमुञ्जानः सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेत् ॥ १७ ॥

सायाह इत्यादौ सम्यगग्निशुद्धिलक्षणभूते सायाहे, किंचित्त्वविशुद्धावपरेऽहि । यदुक्तं सिद्धौ—“वमितं लङ्घयेत्सम्यग्जीर्णल्लिङ्गान्यपेक्षयन् । तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं कुर्यान्न लङ्घनम्” इति । मण्डपूर्वा मण्डप्रधानां, अयं च द्वादशकालनिवर्तनीयः क्रमः प्रधानशुद्धिशुद्धे ज्ञेयः । मध्येत्यष्टानुकालिकः उक्तं हि—“पेयां विलेपीम्” इत्यादि ।—अनुगुणान् मधुरादीन् गुरुकठिनादींश्च । एतच्च संसर्जनक्रमादूर्ध्वं सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनगमनं तदा कर्तव्यं, यदि वमनानन्तरं विरेचनं न कर्तव्यं भवति । तत्करणे तु संसर्जनक्रमादूर्ध्वमेव स्नेहपानं, यदुक्तं—“संस्पृष्टभक्तं नवमेऽहि सर्पिस्तं पाययेद्वाप्यनुवासयेद्वा” इति । तथा सुश्रुतेऽप्युक्तं—“पक्षाद्विरेको वान्तस्य” इति । यदि संसर्जनक्रमं तथानुगुणाभ्यासं च कृत्वा स्नेहः क्रियते, तदा पक्षाद्विरेको वान्तस्य न स्यात् ॥ १७ ॥

१ औदकलावणिकेनोदकलवणाभ्यां संस्कृतेन । शिः ।

अथैनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्यानुपहतमन-
समभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं कृतहोम-
बलिमङ्गलजप्यप्रायश्चित्तमिष्टे तिथिनक्षत्रकरणमु-
हूर्ते ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयित्वा त्रिवृत्कलकमक्षमात्रं
यथार्हालोडनप्रतिविनीतं पाययेत् प्रसमीक्ष्य दोष-
भेषजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवय-
सामवस्थान्तराणि विकारांश्च । सम्यक् विरिक्तं
चैनं वमनानन्तरलक्षणोक्तेन धूमवर्जेन विधिनोप-
पादयेदाबलवर्णप्रकृतिलाभाद्वलवर्णोपपन्नं चैनमनु-
पहतमनसमभिसमीक्ष्य सुखोषितं सुप्रजीर्णभक्तं
शिरःस्नातमनुलिप्तगात्रं स्रग्विणमनुपहतवस्त्रसंवी-
तमनुरूपालङ्कारालङ्कृतं सुहृदां दर्शयित्वा ज्ञातीनां
दर्शयेदथैनं कामेष्ववसृजेत् ॥ १८ ॥

भवन्ति चात्र ।

अनेन विधिना राजा राजमात्रोऽथवा पुनः ।
यस्य वा विपुलं द्रव्यं स संशोधनमर्हति ॥ १९ ॥

अथैनमिति कृतसंसर्जनक्रमं, प्रतिविनीतं आलोडितं,
दोषादयः पूर्ववद्व्याख्येयाः; विकारांश्चेति कुष्ठज्वरादीन् विरेच-
नसाध्यान्, पूर्वं तु “सूक्ष्माणि हि” इत्यादौ विकारो नोक्तः,
तस्य परीक्ष्यत्वेनैव ग्रहणात्, किंवा दोषग्रहणेनैव तत्र
विकारग्रहणम्; कामेष्वीप्सितेषु, अवसृजेन्निर्यञ्चणं कुर्या-
त् ॥ १८-१९ ॥

दरिद्रस्त्वापदं प्राप्य प्राप्तकालं विरेचनम् ।
पिबेत्काममसंभृत्य संभारानपि दुर्लभान् ॥ २० ॥
नहि सर्वमनुष्याणां सन्ति सर्वपरिच्छदाः ।
न च रोगा न बाधन्ते दरिद्रानपि दारुणाः ॥ २१ ॥
यद्यच्छक्यं मनुष्येण कर्तुमौषधमापदि ।
तत्तत्सेव्यं यथाशक्ति वसनान्यशनानि च ॥ २२ ॥
मलापहं रोगहरं बलवर्णप्रसादनम् ।
पीत्वा संशोधनं सम्यगायुषा युज्यते चिरम् ॥ २३ ॥

संप्रति दरिद्रस्य यथोक्तं संभारमकृत्वापि संशोधनकरण-
माह—दरिद्र इत्यादि । दुर्लभानिति वचनेन सुलभानि दरि-
द्रेणोत्पादनीयानि । संशोधनकरणगुणमाह—मलापहमित्यादि
॥ २०-२३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

ईश्वराणां वसुमतां वमनं सविरेचनम् ।
संभारा ये यदर्थं च समानीय प्रयोजयेत् ॥ २४ ॥
यथा प्रयोज्या मात्रा या यदयोगस्य लक्षणम् ।
योगातियोगयोर्यच्च दोषा ये चाप्युपद्रवाः ॥ २५ ॥

यदसेव्यं विशुद्धेन यश्च संसर्जनक्रमः ।

तत्सर्वं कल्पनाध्याये व्याजहार पुनर्वसुः ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
उपकल्पनीयो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

संग्रहे—ईश्वराः सविलासाः, तेन राज्ञो राजमात्रस्य ग्र-
हणम्, प्रयोजयेदिति संभारानिति शेषः ॥ २४-२६ ॥

इत्युपकल्पनीयोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्यायः ।

अथातश्चिकित्साप्राभृतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चिकित्साप्राभृतो विद्वान् शास्त्रवान् कर्मतत्परः ।
नरं विरेचयति यं स योगात्सुखमश्नुते ॥ ३ ॥

यं वैद्यमानी त्वबुधो विरेचयति मानवम् ।

सोऽतियोगादयोगाच्च मानवो दुःखमश्नुते ॥ ४ ॥

पूर्वाध्यायोक्तवमनविरेचनयोर्विस्तरेण सम्यग्योगादिलक्ष-
णम्, तथा तत्प्रवृत्तिविषयपुरुषायभिधातुं चिकित्साप्राभृतीयोऽ-
भिधीयते ।—चिकित्सा प्रभृतरूपा सदा यत्नेन आतुरोपढौक-
नीयत्वेन यस्य विद्यते स चिकित्साप्राभृतीयः । योगात् स-
म्यग्योगात्, सुखमारोग्यम्, विरेचयतीत्यत्र वामयतीत्यपि
बोद्धव्यं विरेचनशब्दस्य वमनेऽपि प्रवृत्तेः;—सोऽतियोगादि-
त्यादि । दुःखं विकारं, यदुक्तं—“विकारो दुःखमेव तु” ।
ननु वमनादौ कस्मान्मिथ्यायोगो नोच्यते, यावता यस्य वस्तुन
उचितो योगः स योगः, तस्य स्वल्पो वा योगः सर्वथा
वाऽयोगोऽयोग उच्यते, तस्यैवातिमात्रयोगो विकारकरोऽति-
योगः । अनुचितसंबन्धेन तु वस्तुनो मिथ्यायोगः, तेनेहाप्यु-
त्क्रिष्टश्लेष्मादिधर्मप्रयुक्ते पुरुषे विरेचनं सर्वथाऽयोगिकमेव, तच्च
प्रयुक्तं प्रतीपगमनेनैव याति, विरेचने मिथ्यायोगोऽयमयोगः,
एवं वमनादिष्वपि ज्ञेयम् । एवं भूतस्य मिथ्यायोगस्यायोगेनैव
ग्रहणात्, उक्तं हि—“प्रातिलोभ्येन दोषाणां हरणात्ते ह्यकृत्स्नशः ।
अयोगसंज्ञे कृच्छ्रेण यदागच्छति चाल्पशः” इति । दुष्टविरे-
चनौषधस्य वमनोपयुज्यमानस्य हीनमात्रत्वातिमात्रत्वाभ्यां
विना यद्वाधिकरणत्वं तन्मिथ्यायोगादेव परं स्यात्; यदुक्तं
तिस्रैषणीये, ‘मिथ्यायोगो राशिवर्जेष्वहाराविधिविशेषायतने-
भूपदेक्ष्यते’ इति । सत्यं भेषजस्य मिथ्यायोगोऽयं, वमनस्य
तु दोषहरणरूपस्यायोग इति; एवंच विरेचनादावपि ज्ञेयम् ।
यद्यप्यत्रापि मिथ्यायोगः कथंचित्पार्यते कल्पयितुं, तथापि
प्रयोजनशून्यत्वादाचार्येण पृथङ् न कृतः, शब्दादिषु तु
मिथ्यायोगिनां संबन्धमात्रस्यापि परिहारार्थं पृथक् कृत इति
॥ १-४ ॥

दौर्बल्यं लाघवं ग्लानिर्व्याधीनामणुता रुचिः ।
 हृद्ग्रन्थुद्धिः क्षुत्तृष्णा काले वेगप्रवर्तनम् ॥ ५ ॥
 बुद्धीन्द्रियमनःशुद्धिर्मास्तस्यानुलोमता ।
 सम्यग्विरिक्तलिङ्गानि कायाग्रेष्वानुवर्तनम् ॥ ६ ॥
 स्त्रीवनं हृदयाऽशुद्धिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ।
 आभ्मानमरुचिश्छर्दिर्दौर्बल्यमलाघवम् ॥ ७ ॥
 जङ्घोरुसदनं तन्द्रा स्तैमित्यं पीनसागमः ।
 लक्षणान्यविरिक्तानां मारुतस्य च निग्रहः ॥ ८ ॥
 विट्पित्तश्लेष्मवातानामागतानां यथाक्रमम् ।
 परं स्रवति यद्रक्तं मेदोमांसोदकोपमम् ॥ ९ ॥
 निःश्लेष्मपित्तमुदकं शोणितं कृष्णमेव वा ।
 तृप्यतो मारुतार्तस्य सोऽतियोगः प्रमुह्यतः ॥ १० ॥

दौर्बल्यमित्यादि । विरेचनस्य सम्यग्युक्तायुक्तातिगुक्तस्य
 लक्षणानि । अदौर्बल्यं सौल्यानपगमः । यथाक्रममिति पठन्
 क्रमेणैवेति दर्शयति, यदुक्तं—“प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां
 सम्यग्विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण” । आगतानां परमूर्ध्वमिति
 योजना ॥ ५-१० ॥

वमनेऽतिकृते लिङ्गान्येतान्येव भवन्ति हि ।
 ऊर्ध्वगा वातारोगाश्च वागग्रहश्चाधिको भवेत् ॥ ११ ॥
 चिकित्साप्राभृतं तस्मादुपेयाच्छरणं नरः ।
 युज्याद्य पतमत्यन्तमायुषा च सुखेन च ॥ १२ ॥

अतियोगलक्षणं वमनेऽतिदिशति—वमन इत्यादि । वम-
 नातियोगे विट्पित्तकफवातानामिति न योजनीयं, येन वम-
 नप्रयोगे कफपित्तानिलागमरूपः क्रमो भवेत् । यदुक्तं—“क-
 मात्कफः पित्तमथानिलश्च यस्यैति सम्यग्वसितः स इष्टः”
 इति ॥ ११-१२ ॥

अविपाकोऽरुचिः सौल्यं पाण्डुता गौरवं क्लमः ।
 पिडकाकोठकण्डूनां संभवोऽरतिरेव च ॥ १३ ॥
 आलस्यभ्रमदौर्बल्यं दौर्गन्ध्यमवसादकः ।
 श्लेष्मपित्तसमुत्क्लेशो निद्रानाशोऽतिनिद्रता ॥ १४ ॥
 तन्द्राक्लेश्यमबुद्धित्वमशस्तस्वप्रदर्शनम् ।
 बलवर्णप्रणाशश्च तृप्यतो बृंहणैरपि ॥ १५ ॥
 बहुदोषस्य लिङ्गानि तस्मै संशोधनं हितम् ।
 ऊर्ध्वं चैवानुलोम्यं च यथादोषं यथाबलम् ॥ १६ ॥
 एवं विशुद्धकोष्ठस्य कायाग्निरभिवर्धते ।
 व्याधयश्चोपशाम्यन्ति प्रकृतिश्चानुवर्तते ॥ १७ ॥
 इन्द्रियाणि मनोबुद्धिर्वर्णश्चास्य प्रसीदति ।
 बलं पुष्टिरपत्यं च वृषता चास्य जायते ॥ १८ ॥
 जरां कृच्छ्रेण लभते चिरं जीवत्यनामयः ।
 तस्मात्संशोधनं काले युक्तियुक्तं पिबेन्नरः ॥ १९ ॥

संशोधनविषयबहुदोषलक्षणमाह—अविपाक इत्यादि ।

क्लम इत्यनायासकृतः भ्रमः, भ्रमस्तिवह स्वल्पेनायासेन ज्ञेयः,
 अवसादको मनोऽवसादः, निद्रानाशो वातप्रधानेन दोषेण,
 अतिनिद्रता श्लेष्मप्रधानेन ॥ १३-१९ ॥

दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 जिताः संशोधनैर्ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥ २० ॥
 दोषाणां च दुमाणां च मूलेऽनुपहते सति ।
 रोगाणां प्रसवानां च गतानामागतिर्ध्रुवा ॥ २१ ॥

समूलदोषापहारकत्वेन संशोधनस्य, लङ्घनपाचनयोस्तु दो-
 षापहरत्वे सत्यपि न संशोधनवदोषहन्तृत्वमित्याह—दोषा
 इत्यादि । कदाचिदित्यल्पहेतुप्राप्त्या, न तेषां पुनरुद्भव इति
 बलवद्दोषकारणत्वं विनेति मन्तव्यम् । उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—
 दोषाणामित्यादि ।—लङ्घनपाचनाभ्यां रोगकारणीभूतदोषप्र-
 कोपहरणमात्रे कृते रोगो यो निवृत्तः, स मूलभूताशयव्यव-
 स्थितदोषानुच्छेदाद्यत्किंचिदनुगुणकालादिप्राप्त्या पुनः कुपित-
 दोषेण भवतीति भावः ॥ २०-२१ ॥

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैरेव बृंहणम् ।
 घृतमांसरसक्षीरहृद्यषोपसंहितैः ॥ २२ ॥
 अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैर्निरुहैः सानुवासनैः ।
 तथा स लभते शर्म युज्यते चायुषा चिरम् ॥ २३ ॥

संप्रति शोधनेन यथा दोषक्षयः तथा धातुक्षयोऽपि स्या-
 तेन प्रतीकारमाह—भेषज इत्यादि । आहारैरेवेत्येवावधा-
 रणे, तेन भेषज्यैर्बृंहणं निषेधति, भेषजस्य वीर्यप्रधानस्य
 तदा दुःसहत्वात् । अनुवासनैरित्यत्र चकारो बोद्धव्यः, तेन
 अभ्यङ्गादिमिश्र बृंहणं पथ्यम् ॥ २२-२३ ॥

अतियोगानुबद्धानां सर्पिःपानं प्रशस्यते ।
 तैलं मधुरकैः सिद्धमथवाप्यनुवासनम् ॥ २४ ॥

यस्य त्वयोगस्तं क्षिग्धं पुनः संशोधयेन्नरम् ।
 मात्राकालबलापेक्षी स्मरन्पूर्वमनुक्रमम् ॥ २५ ॥
 स्नेहने स्वेदने शुद्धौ रोगाः संसर्जने च ये ।
 जायन्तेऽमार्गविहिते तेषां सिद्धिषु साधनम् ॥ २६ ॥

अतियोगादिचिकित्सासाह—अतियोगेत्यादि । स्मरन्
 पूर्वमनुक्रममित्यनेन, यः पूर्वमयोगे हेतुभूतः, तं परिहरन्निति
 शिक्षयति । अमार्गविहितेऽविधिविहिते; साधनमित्यत्र वक्ष्यत
 इति शेषः ॥ २४-२६ ॥

जायन्ते हेतुवैषम्याद्विषमा देहधातवः ।
 हेतुसाम्यात्समास्तेषां स्वभवोपरमः सदा ॥ २७ ॥

संप्रति यदेतत् सिद्धौ वक्ष्यमाणम्, तदनुषङ्गेण च सर्वभेष-
 जानामेव क्षणभङ्गभावे पक्षेऽपि रोगशमकत्वं प्रतिपादयितुं

१ संप्रति रोगाणां क्षणिकत्वेन यद् उपशमार्थं चिकित्साभि-
 धानं निष्फलमिति सौगतपक्षं, चिकित्सायाः प्रयोजकत्वमभिधातुं
 तन्मतमुपन्यस्यति जायन्त इत्यादि । शिः ।

प्रकरणमारभते—जायन्त इत्यादि । तेषामिति विषमणां धातूनां समानां च स्वभावाद्दिनाशकारिणां निरपेक्षादुपरमो विनाशः स्वभावोपरमः, सदेत्यविलम्बेन, तेनोत्पन्नमात्र एव विनश्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

**प्रवृत्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम् ।
केचित्त्वत्रापि मन्यन्ते हेतुं हेतोरवर्तनम् ॥ २८ ॥**

अत्रैवार्थे उपपत्तिमाह—प्रवृत्तीत्यादि । प्रवृत्तिहेतुरुत्पत्तिहेतुर्भावानामस्ति, निरोधे विनाशे हेतुर्भावानां कारणं नास्ति, यस्मात्सर्व एव भावाः प्रदीपार्चिर्वदुत्पत्तौ कारणापेक्षिणः, विनाशे तु द्वितीयक्षणाविद्यमानत्वलक्षणे सहजसिद्धत्वे न हेल्नन्तरमपेक्षन्ते, यतः न स्वाभाविकरूपे हेल्नन्तरापेक्षा स्यात्, नह्युत्पन्नः खन्नः स्वाभाविके लौहमयत्वे कारणान्तरमपेक्षते । तदेवं सर्वथा भावानामेव स्वाभाविके नाशे, देहधातूनामपि नाशः स्वाभाविक एवेति भावः । व्याधिप्रशमे च चिकित्साऽपेक्षकं पक्षान्तरमाह—केचिदित्यादि । तत्रापि विनाशेऽपि हेतुं कारणम्, हेतोरवर्तनमिति उत्पादकहेतोरभावं मन्यन्त इति योजना । एवमपि हेतुपरंपरायाः क्षणिकत्वेन तत्कार्याणामपि स्वभावादेव नित्यसन्निहितसहेतुविनाशहेतूनां न विनाशहेतुचिकित्सापेक्षेति भावः ॥ २८ ॥

एवमुक्तार्थमाचार्यमग्निवेशोऽभ्यभाषत ।

स्वभावोपरमे कर्म चिकित्साप्राभृतस्य किम् ॥ २९ ॥

भेषजैर्विषमान् धातून् कान् समीकुरुते भिषक् ।

का वा चिकित्सा भगवन् किमर्थं वा प्रयुज्यते ॥ ३० ॥

एवमुत्थितायां शङ्कायां गुरुं पृच्छति—एवमित्यादि । किमित्याक्षेपे । कर्म साध्यं, स्वभावोपरमे सति न किमपि साध्यं पश्यामीति भावः । कान् समीकुरुते, विषमणामस्थिरत्वेन साम्यं तत्र कर्तुं न पार्यते इत्याशयः । का वा चिकित्सेति रोगप्रशमं प्रत्यकारणत्वेन चिकित्सा नास्तीत्यर्थः । किमर्थं वा प्रयुज्यते इति यन्निवृत्त्यर्थं चिकित्सा प्रयुज्यते तद्भातुवैषम्यं स्वभावाभिनिवृत्तमिति चिकित्साप्रयोजनं नास्ति ॥ २९—३० ॥ तच्छिष्यवचनं श्रुत्वा व्याजहार पुनर्वसुः ।

श्रूयतामत्र या सोम्य युक्तिर्दृष्टा महर्षिभिः ॥ ३१ ॥

न नाशकारणाभावाद्भावानां नाशकारणम् ।

ज्ञायते नित्यगस्येव कालस्यात्ययकारणम् ॥ ३२ ॥

पूर्वोक्तहेतुविनाशं दृष्टान्तेन हेतुमन्तमाह—न नाशे इत्यादि । भावानां नाशकारणं न ज्ञायते, तत् किमभावादेव, यथा—शशविषाणं, तद्वाऽज्ञानयोग्यत्वात् पृथिव्यां निखातमूलकीलकादिवत् सदपि न ज्ञायते, इत्याह—नाशकारणाभावादिति । नाज्ञानयोग्यत्वेन, किंतर्थाभावादेवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—नित्यगस्येत्यादि । निमेषादिरूपत्वेन नित्यगस्य, एवं मन्यते—नित्यगः कालो यथा विनश्वरत्वेन हेल्-

न्तरं विनाशेऽपेक्षते, तथा सर्वेव भावाः, यद्धि यस्य हेल्नन्तरापेक्षं न तस्य तदवश्यंभावि, यथा—पटस्य रागः; हेल्नन्तरापेक्षी चेद्विनाशः स्यात्, नावश्यंभावी स्यात् । एतद्विपर्ययाच्चानपेक्षत्वं विनाशस्य सिद्धम् । संप्रत्यहेतुको विनाश उत्पत्त्यन्तरमेव स्यात्, पश्चात् स्थिरत्वेन संस्काराधानमपि भावेषु न पार्यते कर्तुमित्याह—यथा भूत इति । यादृश उत्पन्नः, तथेति तादृश एव ॥ ३१—३२ ॥

शीघ्रगत्वाद्यथा भूतस्तथा भावो विपद्यते ।

निरोधे कारणं तस्य नास्ति नैवान्यथाक्रिया ॥ ३३ ॥

पूर्वसाधितमहेतुविनाशित्वं तथा शीघ्रगत्वं हेतुसाधितमसत्कार्यत्वमुपसंहरति—निरोध इत्यादि । अन्यथाक्रिया अन्यथाकरणं संस्काराधानमिति यावत् ॥ ३३ ॥

याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।

सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां स्मृतम् ॥ ३४ ॥

एतेन विषमे धातौ साम्यं संस्काराधीयतामित्येवंरूपापि चिकित्सा निरस्ता मन्तव्या, एवं व्यवस्थिते पूर्वाक्षिप्तं चिकित्सितं समादधति—याभिरित्यादि । “सा चिकित्सा” इत्यनेन “का वा चिकित्सा” इत्याक्षेपः परिहृतः । “कर्म तद्” इत्यनेन प्रथमोद्दिष्ट आक्षेपः परिहृतः । “इत्यर्थं क्रियते क्रिया” इत्यनेन “किमर्थं वा” इत्याक्षेपः परिहृतः । “कान् समीकुरुते” इत्याक्षेपस्तु, “समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्” इत्यादिना परिहृतः । विषमेषु धातुषु याभिः क्रियाभिः समा धातवो जायन्ते सा चिकित्सा; एवं मन्यते—यद्यपि धातुवैषम्यं विनश्वरम्, तथापि विनश्यदपि तद्भातुवैषम्यं स्वकार्यं विषममेव धातुमारभते, एवं सोऽप्यपरं विषममिति न धातुवैषम्यसन्ताननिवृत्तिर्धातुसाम्यजनकलहेतुं विना । यदा तु धातुसाम्यहेतुरुपयुक्तो भवति, तदा तेन सहितं वैषम्यसन्ततिरहितमपि कारणं सममेव धातुसन्तानमारभते, यथा मुद्गरप्रहारसहितो घटपरमाणुसन्तानो विसदृशं कपालसन्तानमारभते ॥ ३४ ॥

कथं शरीरे धातूनां वैषम्यं न भवेदिति ।

समानां चानुबन्धः स्यादित्यर्थं क्रियते क्रिया ॥ ३५ ॥

त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात् ।

विषमा नानुबन्धन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥ ३६ ॥

एवं व्यवस्थिते, “कथं शरीरे” इत्यादिग्रन्थो व्याख्येयः । वैषम्यं न भवेन्नोत्पद्येत्यर्थः । समानां चानुबन्ध इति सन्तत्योत्पादः । विषमा नानुबन्धन्ति इति हेल्भावाद्विषमसन्तानत्योत्पादो न भवति । समानां चोपसेवनादिति समहेतूनां सेवनात् ॥ ३५—३६ ॥

समैस्तु हेतुभिर्यस्माद्भातून् संजनयेत्समान् ।

चिकित्साप्राभृतस्तस्माद्दाता देहसुखायुषाम् ॥ ३७ ॥

धर्मस्यार्थस्य कामस्य नृलोकस्योभयस्य च ।

दाता संपद्यते वैद्यो दानाद्देहसुखायुषाम् इति ॥ ३८ ॥

देहसुखायुषां दानात् धर्मादीनां दाता भवति, देहसंपत्ति-
साध्यत्वाद्धर्मादीनामपीति भावः ॥ ३७—३८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

चिकित्साप्राभृतगुणो दोषो यश्चेतराश्रयः ।

योगायोगातियोगानां लक्षणं शुद्धिसंश्रयम् ॥ ३९ ॥

बहुदोषस्य लिङ्गानि संशोधनगुणाश्च ये ।

चिकित्सासूत्रमात्रं च सिद्धिव्यापत्तिसंश्रयम् ॥ ४० ॥

या च युक्तिश्चिकित्सायां यं चार्थं कुरुते भिषक् ।

चिकित्साप्राभृतेऽध्याये तत्सर्वमवदन्मुनिः ॥ ४१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने

चिकित्साप्राभृतीयो नाम षोडशोऽध्यायः ॥

समाप्तः कल्पनाचतुष्कः ॥

संग्रहे सिद्धिसंश्रयं च व्यापत्तिसंश्रयं च सिद्धिव्यापत्तिसंश्र-
यम् । तत्र सिद्धिसंश्रयं सिद्धिसंस्थानसंश्रयेण, व्यापत्तिसंश्रयं
“अतियोगानुबद्धानाम्” इत्यादिनोक्तम् ॥ ३९—४१ ॥

इति चिकित्साप्राभृतीयः कल्पनाचतुष्कः समाप्तः ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातः कियन्तः शिरसीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

कियन्तः शिरसि प्रोक्ता रोगा हृदि च देहिनाम् ।

कति चाप्यनिलादीनां रोगा मानविकल्पजाः ॥ ३ ॥

क्षयाः कति समाख्याताः पिडकाः कति चानघ ।

गतिः कतिविधा चोक्ता दोषाणां दोषसूदन ॥ ४ ॥

हुताशवेशस्य वचस्तच्छ्रुत्वा गुरुरब्रवीत् ।

पृष्ठवानसि यत्सौम्य तन्मे शृणु सविस्तरम् ॥ ५ ॥

पूर्वचतुष्कचतुष्टयेन मेघजमभिहितम्, संप्रति तद्विषयरो-
गाभिधानार्थं रोगचतुष्कोऽभिधातव्यः, चिकित्सा च विधेय-
त्वेनैव प्रधानमतः प्रथममुक्ता, किंच दर्शितश्चायं प्रथमा-
ध्यायएव संबन्धः, एवंचाङ्गेषु मर्मेसु च प्रधानभूतशिरोहृदय-
रोगाभिधायकत्वेन कियन्तः शिरसीयोऽभिधीयते ॥ १—५ ॥

दृष्टाः पञ्च शिरोरोगाः पञ्चैव हृदयामयाः ।

व्याधीनां व्याधिका षष्टिर्दोषमानविकल्पजा ॥ ६ ॥

दशाष्टौ च क्षयाः सप्त पिडका मधुमेहिकाः ।

दोषाणां त्रिविधा चोक्ता गतिर्विस्तरतः शृणु ॥ ७ ॥

क्षयस्थानवृद्धयो दोषमानं, तस्य विकल्पो दोषान्तरसंबन्धा-
ऽसंबन्धकृतोमेदः, मधुमेहिका इत्यत्र मधुमेहशब्दः सामा-
न्येन प्रमेहवचनः । यतोऽत्रैव सामान्येन ब्रुवते—“विना
प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टमेदसः” इति । अन्यथा हि
‘विना मधुमेहम्’ इति कृतं स्यात्, तथा चिकित्सिते वक्ष्यति

१ हुताशवेशपचनमिति वा पाठः.

सामान्येनैव यत्—“प्रमेहिणो याः पीडका यथोक्ता
रोगाधिकारे पृथगेव सप्त” इत्यादि । तथा मधुमेहपिडकानां
चिकित्सितोपदेशाच्च सर्वमेहभवत्वं पिडकानां, मधुमेहभव-
त्वेन हि मधुमेहस्यैवाऽसाध्यत्वान्न तद्भवपीडकानामुपक्रम-
णीयत्वमस्ति, किंच प्रदेशान्तरेऽपि मधुमेहशब्देनायं सर्व-
प्रमेहानुक्तवान्, यथा—“गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी
च यो नरः । अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसपरिक्षये” इति ।
अत्रापि यदि वातिको मधुमेहोऽभिप्रेतः स्यात्तदा तस्य स्वरू-
पत एवासाध्यत्वेन ‘बलमांसपरिक्षये सति’ इति विशेषणमन-
र्थकं स्यात् । सुश्रुतेनापि च सामान्येन प्रमेह एवैताः पिडका
दर्शिताः, यदुक्तं—“तद्वच्च वसामेदोभ्यामभिपन्नस्य शरीरस्य
दोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणः पिडका जायन्ते” इत्यादि ।
सर्व एव प्रमेहा यस्मादेहं मधुरीकृत्य जायन्ते तस्मान्मधुमेहा
इत्युच्यन्ते वचनं हि—“षट्पदपिपीलिकाभिसरणम्” इति
तथा च वाग्भटः “मधुरं यच्च सर्वेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
सर्वे हि मधुमेहाख्या माधुर्याच्च तनोरतः” ॥ ६—७ ॥

संधारणाद्विवास्वप्नाद्रात्रौ जागरणान्मदात् ।

उच्चैर्भाष्यादवश्यायात्प्राग्वातादतिमैथुनात् ॥ ८ ॥

गन्धादसात्म्यादाघ्राताद्रजोधूमहिमातपात् ।

गुर्वम्लहरितादानादतिशीताम्बुसेवनात् ॥ ९ ॥

शिरोऽभिघाताद्दुष्टामाद्रोदनाद्वाष्पनिग्रहात् ।

मेघागमान्मनस्तापादेशकालविपर्ययात् ॥ १० ॥

वातादयः प्रकुप्यन्ति शिरस्यैर्न प्रदुष्यति ।

ततः शिरसि जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः ॥ ११ ॥

विस्तरत इति शृण्वित्यनेन संबध्यते । संधारणादिति वेग-
संधारणात्, हरितमार्द्रकादि, अतीति पूर्वेण परेण च शीता-
म्बुसेवनादित्यनेन संबध्यते । दुष्टाऽऽमात् किंवा उष्णाऽऽमा-
दिति पाठः, तत्रोष्णाच्चाभावेत्यर्थः । देशकालविपर्ययादित्यत्र
देशविपर्यय उपसर्गगृहीतत्वं देशस्य; अस्मिं च प्रदूष्यतीत्यभि-
दधानः सर्वशिरोरोगे रक्तदुष्टिं दर्शयति ॥ ८—११ ॥

प्राणाः प्राणभृतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च ।

यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधीयते ॥ १२ ॥

प्राणा इत्यादिनाऽङ्गेषु शिरःप्राधान्यं दर्शयन् प्रकृतशिरो-
रोगाणामेवात्यहितत्वं दर्शयति । तेन नोत्सूत्रं शिरःप्राधा-
न्याभिधानम् । श्रिता इव श्रिताः शिरउपघाते उपघातात् ।
उपरिष्ठादङ्गमुत्तमाङ्गम् ॥ १२ ॥

अर्धावभेदको वा स्यात्सर्वं वा रुज्यते शिरः ।

प्रतिश्यामुखनासाक्षिकर्णरोगाः शिरोभ्रमः ॥ १३ ॥

प्रकृतान् शिरोरोगानाह—अर्धेत्यादिना क्रिमिसंभवा इत्यनेन
एतच्च “जायन्ते रोगा विविधलक्षणाः” इत्यस्य विवरणम् ॥ १३ ॥

१ हुस्वेदादिति पाठः. २ शिरस्यसं च दूष्यतीति पाठः.

अर्दितं शिरसः कम्पो गलमन्याहनुग्रहः ।
 विविधाश्चापरे रोगा वातादिक्रिमिसंभवाः ॥ १४ ॥
 पृथग्दृष्टास्तु ये पंच संग्रहे परमर्षिभिः ।
 शिरोगदांस्तान् शृणु मे यथास्वैर्हेतुलक्षणैः ॥ १५ ॥
 उच्चैर्भाष्यातिभाष्येभ्यस्तीक्ष्णपानात्प्रजागरात् ।
 शीतमारुतसंस्पर्शाद्यवायाद्वेगनिग्रहात् ॥ १६ ॥
 उपवासादभीघाताद्विरेकाद्व्रमनादपि ।
 वाष्पशोकभयत्रासाद्भारमार्गातिकर्षणात् ॥ १७ ॥
 शिरोगताः शिरा वृद्धो वायुराविश्य कुप्यति ।
 ततः शूलं महत्तस्य वातात्समुपजायते ॥ १८ ॥
 निस्तुद्यते भृशं शङ्खौ घाटौ संभिद्यते तथा ।
 सैभूमध्यं ललाटं च तपतीवातिवेदनम् ॥ १९ ॥
 वध्यते स्वनतः श्रोत्रे निष्कृष्येते इवाक्षिणी ।
 घूर्णतीव शिरः सर्वं संधिभ्य इव मुच्यते ॥ २० ॥
 स्फुरत्यतिशिराजालं स्तभ्यते च शिरोधरा ।
 स्निग्धोष्णमुपशेते च शिरोरोगेऽनिलात्मके ॥ २१ ॥

शिरोगतत्वेन नासादिरोगेष्वपि प्राप्तेष्वपि तान् विहायै-
 वाष्टोदरीये प्रोक्तास्तानेव शिरःशूललक्षणान्नोगान्प्रपञ्चेन वक्तु-
 माह—पृथगित्यादि । संग्रहेऽष्टोदरीये, तेन नारुषिकाद-
 योऽत्र प्रकरणे शिरोरोगशब्देनोच्यन्ते । शिरोरोगशब्दस्य शूल
 एव रुजाकरे वृत्तत्वात् तीक्ष्णपानं तीक्ष्णमद्यपानं, किंवा,
 तीक्ष्णं मरिचादि । वध्येत इव वध्येत इत्यर्थः पीडायुक्तत्वेन
 ॥ १४-२१ ॥

कट्वम्ललवणक्षारमद्यक्रोधातपानलैः ।
 पित्तं शिरसि संदुष्टं शिरोरोगाय कल्पते ॥ २२ ॥
 दह्यते रुज्यते तेन शिरः शीतं सुषूयते ।
 दह्येते चक्षुषी तृष्णा भ्रमः स्वेदश्च जायते ॥ २३ ॥
 आस्यासुखैः स्वप्नसुखैर्गुरुस्निग्धातिभोजनैः ।
 श्लेष्मा शिरसि संदुष्टः शिरोरोगाय कल्पते ॥ २४ ॥
 शिरोमन्दरुजं तेन सुप्तस्तिमितभारिकम् ।
 भवत्युत्पद्यते तन्द्रा तथा लस्यमरोचकम् ॥ २५ ॥
 वाताच्छूलं भ्रमः कंपः पित्ताद्वाहो मदस्तृषा ।
 कफाद्गुरुत्वं तन्द्रा च शिरोरोगे त्रिदोषजे ॥ २६ ॥
 शीतं सुषूयते शीतमिच्छन्ति । स्वप्नसुखमनुचितदिवास्व-
 प्नेन ज्ञेयं, सुप्तमिव सुप्तं प्रबोधरहितत्वेन । भाराक्रान्तमिव
 भारिकम् ॥ २२-२६ ॥

तिलक्ष्मीरगुडाजीर्णपूतिसङ्कीर्णभोजनात् ।
 क्लेदोऽसृक्कफमांसानां दोषलस्योपजायते ॥ २७ ॥

१ शिरोगतां वै धमनीं वायुराविश्य कुप्यतीति वा पाठः ।
 २ घाटा ग्रीवायाः पश्चाद्भागे, घाट इति यस्यापभ्रंशः । ३ वृ-
 त्तत्वात् प्रसिद्धत्वात् । ४ भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च पततीवातिवेदनमिति ।
 ५ सुप्तिस्तिमितभारिकमिति वा पाठः

ततः शिरसि संक्लेदात् क्रिमयः पापकर्मणः ।
 जनयन्ति शिरोरोगं जाता बीभत्सलक्षणम् ॥ २८ ॥
 व्यधच्छेदरुजाकण्डुशोफदौर्गत्यदुःखितम् ।
 क्रिमिरोगातुरं विद्यात् क्रिमीणां दर्शनेन च ॥ २९ ॥
 संकीर्णभोजनं विरुद्धाहारः । दोषलस्य बहुदोषस्य । पाप-
 कर्मण इत्यनेनाधर्मवत् एवायमतिदुःखक्रिमिरोगो भवतीति
 दर्शयति—बीभत्सलक्षणमिति । प्राणादिभ्यः पूयादिप्रवृत्तिः
 ॥ २७-२९ ॥

शोकोपवासव्यायामरुक्षशुष्काल्पभोजनैः ।
 वायुराविश्य हृदयं जनयत्युत्तमां रुजम् ॥ ३० ॥
 वेपथुर्वेष्टनं स्तंभः प्रमोहः शून्यता दैरः ।
 हृदि वातातुरे रूपं जीर्णं चात्यर्थवेदना ॥ ३१ ॥
 उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनैः ।
 मद्यक्रोधातपैश्चाशु हृदि पित्तं प्रकुप्यति ॥ ३२ ॥
 हृद्वाहस्तिकता वक्त्रे तिकांम्लोद्विरणं क्रमः ।
 तृष्णा मूर्च्छा भ्रमः स्वेदः पित्तहृद्रोगलक्षणम् ॥ ३३ ॥
 अत्यादानं गुरुस्निग्धमचिन्तनमचेष्टनम् ।
 निद्रासुखं चाभ्यधिकं कफहृद्रोगकारणम् ॥ ३४ ॥
 हृदयं कफहृद्रोगे सुप्तस्तिमितभारिकम् ।
 तन्द्रारुचिपरीतस्य भवत्यश्मावृतं यथा ॥ ३५ ॥
 हेतुलक्षणसंसर्गादुच्यते सान्निपातिकः ।
 त्रिदोषजे तु हृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते ॥ ३६ ॥
 तिलक्ष्मीरगुडादीनि ग्रन्थिस्तस्योपजायते ।
 मर्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चास्योपगच्छति ॥ ३७ ॥
 संक्लेदात् क्रिमयश्चास्य भवन्त्युपहृतात्मनः ।
 मर्मैकदेशे संजाताः सर्पन्तो भक्षयन्ति च ॥ ३८ ॥
 तुद्यमानं स हृदयं सूचीभिरिव मन्यते ।
 छिद्यमानं यथा शङ्खैर्जातकण्डूमहारुजम् ॥ ३९ ॥
 हृद्रोगं क्रिमिजं त्वेतैर्लिङ्गैर्वृद्धा सुदारुणम् ।
 त्वरेत जेतुं तं विद्वान्विकारं शीघ्रकारिणम् ॥ ४० ॥

शोकोपवासेत्यादि हृद्रोगलक्षणम् । वेष्टनमुद्वेष्टनमिव । दरो-
 दरदरिका । अचिन्तनं स्वल्पचिन्तनम् । अश्मावृतमश्या-
 क्रान्तम् । ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः, स च रसदोषकृतः । मर्मैकदेशे
 हृदयैकदेशे । द्वितीयं मर्मैतिपदं कर्मतापन्नम् ॥ ३०-४० ॥
 श्रुत्वगैकोलवणैः षट् स्युर्हीनमभ्याधिकैश्च षट् ।
 समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥ ४१ ॥
 संसर्गे नव षट् तेभ्य एकवृद्ध्या समैस्त्रयः ।
 पृथक् त्रयः स्युस्तैर्वृद्धैर्व्याधयः पञ्चविंशतिः ॥ ४२ ॥

१ छेदव्यधनरुक्कण्डशोकदौर्गन्ध्यदुःखितमिति वा पाठः ।
 २ शून्यता भ्रम इति वा पाठः । ३ स्तंभस्तिमितकारकमिति वा
 पाठः ।

यथा वृद्धैस्तथा क्षीणैर्दोषैः स्युः पञ्चविंशतिः ।
वृद्धिक्षयकृतश्चान्यो विकल्प उपदेश्यते ॥ ४३ ॥
वृद्धिरेकस्य समता चैकस्यैकस्य संक्षयः ।
द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्यैकवृद्धिर्द्वयोः क्षयः ॥ ४४ ॥

“कति चाप्यनिलादीनाम्” इत्याद्युक्तस्योत्तरं श्रुत्वणैरित्यादि ।—हीनमध्याधिकैरिति वृद्धवृद्धतरवृद्धतमैः । संसर्गे नवेतिच्छेदः । अस्यैव विवरणं “षट् तेभ्यः” इत्यादि । समैस्त्रय इति वृद्धैः समैः । वृद्धिक्षयकृत इत्यस्य विवरणं वृद्धिरेकस्येत्यादि । अत्र च यद्यपि समतापि वृद्धिक्षयविकल्पे पठ्यते, तथापि समतायां स्वातन्त्र्येण विकाराकर्तृत्वात् वृद्धिक्षयकृत इत्युक्तम् । वृद्धिरेकस्य समता चैकस्य संक्षय इत्यनेन षड्विकाराः । द्वन्द्ववृद्धिः क्षयश्चैकस्येत्यनेन त्रयः । एकवृद्धिर्द्वयोः क्षयस्तेन त्रयः । एवं द्विषष्टिप्रकारा भवन्ति ॥ ४१-४४ ॥
प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये ।
स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥ ४५ ॥
तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितः ।
गात्रदेशे भवत्यस्य श्रमो दौर्बल्यमेव च ॥ ४६ ॥
साम्ये स्थितं कफं वायुः क्षीणे पित्ते यदा बली ।
कर्षेत्कुर्यात्तदा शूलं सशैत्यस्तम्भगौरवम् ॥ ४७ ॥
यदानिलं प्रकृतिगं पित्तं कफपरिक्षये ।
संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥ ४८ ॥
श्लेष्माणं हि समं पित्तं यदा वातपरिक्षये ।
निपीडयेत्तदा कुर्यात्सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥ ४९ ॥
प्रवृद्धो हि यदा श्लेष्मा पित्ते क्षीणे समीरणम् ।
रुन्ध्यात्तदा प्रकुर्वीत शीतकं गौरवं रुजम् ॥ ५० ॥
समीरणे परिक्षीणे कफः पित्तं समत्वगम् ।
कुर्वीत सन्निरुन्धानो मृद्वभित्तं शिरोग्रहम् ॥ ५१ ॥
निद्रां तन्द्रां प्रलापं च हृद्दोगं गात्रगौरवम् ।
नखादीनां च पीतत्वं घृचनं कफपित्तयोः ॥ ५२ ॥

वृद्धिरेकस्येत्यादेरुदाहरणम्—“प्रकृतिस्थं यदा पित्तम्” इत्यादि । अत्र केचिदेतदेव परमुदाहरणं दृष्टान्तार्थं पठन्ति, शेषोदाहरणं तु कृत्स्ने तत्रे बोद्धव्यम् । केचित्तु,—वृद्धिक्षयविकल्पस्य दुर्बोधत्वेन सर्वेषामेव द्वादशानामपि विकल्पानामाचार्येण लक्षणं कृतमिति कृत्वा सर्वमेव पठन्ति । ननु प्रकृतिस्थे पित्ते कथं तदा दाहश्चेति सङ्गतं भवतु, न हि प्रकृतिस्थो दोषो विकारकारी, न च वायोर्दाहः संभवति । उच्यते—यत्र यत्रेति वचनात् । यत्र कुपितेन वायुना पित्तं

१ समैस्त्रय इति समैरिव वृद्धैस्त्रय इत्यर्थः, तथापि समवृद्धवातपित्ते श्लेष्मकः, समवृद्धवातकफाविति द्वितीयः, समवृद्धपित्तकफाविति तृतीयः । शिः । २ प्रकृतिस्थं वायुमित्यर्थः । ३ प्रकृतिस्थं यदा पित्तं श्लेष्मा मारुतसंक्षये । संनिरुन्ध्यात्तदा कुर्यान्मृद्वभित्तं च शिरोग्रहमिति समर्थोन्यः पाठः ।

नीतं, तत्र शरीरावयवे प्रकृतिमानस्थितमपि पित्तं वृद्धमेव । यतस्तस्मिन् प्रदेशे तावान् पित्तसंबन्ध उचितो न भवत्येवेत्यधिकेन तत्र पित्तेन दाह उपपन्न एव, एवमन्यत्रापि प्रकृतिस्थस्यापि दोषस्य विकारे व्याख्येयम् । अन्ये तु युवतैः—प्रकृतिस्थानामपि दोषाणां दुष्टदोषसंबन्धाद्विकारकारित्वं स्यात्, यथा—रक्तादीनाम् ॥ ४५-५२ ॥

हीनवातस्य तु कफः पित्तेन सहितश्चरन् ।
करोत्यरोचकाऽपाकौ सदनं गौरवं तथा ॥ ५३ ॥
हृत्तासमास्यस्त्रवणं दूयनं पाण्डुतां मदम् ।
विरेकस्य हि वैषम्यं वैषम्यमनलस्य च ॥ ५४ ॥
क्षीणपित्तस्य तु श्लेष्मा मारुतेनोपसंहितः ।
स्तम्भं शैत्यं च तोदं च जनयत्यनवस्थितम् ॥ ५५ ॥
गौरवं मृदुतामग्नेर्मैकाऽश्रद्धां प्रवेपनम् ।
नखादीनां च शुक्लत्वं गात्रपारुष्यमेव च ॥ ५६ ॥
हीने कफे मारुतस्तु पित्तं तु कुपितं द्वयम् ।
करोति यानि लिङ्गानि शृणु तानि समासतः ॥ ५७ ॥
भ्रममुद्वेष्टनं तोदं दाहं स्फोटनमुत्तमम् ।
अङ्गमर्दं परीशोषं दूयनं धूपनं तथा ॥ ५८ ॥
वातपित्तक्षये श्लेष्मा स्रोतांस्यपि दधद्भ्रशम् ।
चेष्टाप्रणाशं मूर्च्छां च वाक्सङ्गं च करोति हि ॥ ५९ ॥
श्लेष्मवातक्षये पित्तं देहौजः संसयच्चरत् ।
ग्लानिमिन्द्रियदौर्बल्यं तृष्णां मूर्च्छां क्रियाक्षयम् ६०
पित्तश्लेष्मक्षये वायुर्मर्माण्यतिनिपीडयन् ।
प्रणाशयति संज्ञां च वेपयत्यथैवा नरम् ॥ ६१ ॥

हीनवातस्येत्यादि द्वन्द्ववृद्धिः । क्षयश्चैकस्येत्यस्योदाहरणम् । देहौजो देहसारः, किंवा देहश्च ओजश्च देहौजः ॥ ५३-६१ ॥
दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम् ।
क्षीणा जहति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म कुर्वते ॥ ६२ ॥
दोषाणां वृद्धिसाम्यक्षयलक्षणानि पृथगाह—दोषा इत्यादि । स्वं लिङ्गमिति वैकारिकं, यथाबलमिति । अतिवृद्धैरतिवृद्धं मध्यवृद्धैर्मध्यवृद्धमित्यादि । लिङ्गं स्वं जहतीत्यनेन क्षीणानां प्रकृतिलिङ्गक्षयव्यतिरिक्तं विकारकर्तृत्वं नास्तीति दर्शयति । यतः, वृद्धा उन्मार्गागामिनो दोषा दूष्यं दूषयन्तो ज्वरादीन् कुर्वन्ति, न क्षीणाः, स्वयमेव दुःस्थिताः । स्वं कर्मेति प्राकृतं कर्म । एते च द्विषष्टिर्मेदा आविष्कृततमत्वेनोक्ताः । तेनैकदोषक्षये द्विदोषवृद्धौ वृद्धवृद्धतरमेदादिभ्योऽधिकत्वं नोद्भावनीयम् । ननु भवत्येवं संख्या, यदि सन्निपातो दोषाणां स्यात्, स तु न भवितुमर्हति, यतः वातादीनां परस्परं विरुद्धाः सन्ति गुणाः, विरुद्धगुणानां तु परस्परोपघातो भवति, यथा—वह्नीतोययोः । नैवं, विरोधो हि भावानां कार्योनियः, नान्यतो दृष्टमात्रेण कल्पयितुं पार्यते ।

१ स्फुटनवेपने इति वा पाठः । २ वेपयत्यथ मानवमिति वा पाठः ।

यतः, अन्यत्र तोयदहनयोर्भेद उपलब्धः, तत् किं पाञ्चभौतिकद्रव्याग्नेऽपि तयोर्विरोधात्पाञ्चभौतिकं द्रव्यं न स्यात्, तोयामिगुणातिरेकाद्वाऽम्लरसो न स्यात् । तस्मादनुपलब्धत्वाद्दोषसंसर्गे विरोधस्य स्वभावपर्यनुयोगो न युज्यते । अथ मन्यसे—एवं विरुद्धगुणानामपि दोषाणामविरोधे “विरुद्धगुणसन्निपाते भूयसाऽल्पमवजीयते” इति, तथा “हासहेतुर्विशेषस्तु” इति वचने तर्हि निरर्थके, न, अनयोः प्रभावात्प्रतिपादितविषयव्यतिरेके चरितार्थत्वात् । प्रभावश्च तयोर्विरोधको भवत्येव । यथा त्रिदोषकरनिकुचगता गुणाः सामान्दोषान्कुर्वते परं, न तु विरुद्धत्वेन दोषहरणं कुर्वते, त्रिदोषकर्तृत्वप्रभावात् । तथा, आमलकेऽम्लत्वं वातं हन्ति, माधुर्यशैत्ये पित्तं, श्लेष्माणं च कटुत्वतिक्तत्वे, अम्लं कषायशैत्याभिभूतं वातं न निहन्ति, माधुर्यशैत्ये वाऽम्लत्वाभिभूते पित्तं न जयत एवमादि । तस्माद्दोषाणां प्रभावोऽयं दृष्टत्वादवधार्यते, यत्र ते परस्परमुपघ्नन्ति । एवंभूतप्रभावत्वे तु तेषामदृष्टमेव कारणं, प्राणिनां दुःखजनकेन ह्यदृष्टेन तेऽविरोधेन निवेद्यन्ते, अतएव वक्ष्यति “विरुद्धैरपि न त्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् । दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्भोरं विषमहीनिव” । सहजं दैववशात्स्वाभाविकं सात्म्यत्वम् । अनेन व्याख्यानेन “यथा दोषा अन्योन्यं नोपघ्नन्ति, तथा रसरक्तादीनपि नोपहन्त्युः” इत्यादि यदुच्यते कैश्चित्तत्सर्वं तन्निरस्तम् । ननु, “कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि संततं निष्प्रत्यनीकं कुरुते” इति चिकित्सिते वक्ष्यति, तेन, प्रकृतिर्दोषस्य प्रतिपक्षा भवतीत्युक्तम् । प्रकृतिश्च जन्मप्रभृतिवृद्धौ वातादिरुच्यते । “दोषानुशायिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते” इत्यादिवचनात् । तदयं प्राकृतेन दोषेण दोषस्य विरोधः कथं तर्ह्युपपन्नः । उच्यते—तत्र प्रकृतेः प्रत्यनीकता इत्यर्थगुणत्वेन मन्तव्या । समानां हि प्रकृतिं प्राप्य दोषः प्रवृद्धवलो भवति, असमानां तु प्राप्य तथा बलवान्न स्यात्, न समानया प्रकृत्या हन्यते । एवमन्यत्राप्युन्नेयम्, अतिवृद्धेन वायुना श्लेष्माणो दुर्बलस्य दुष्टत्वाद्विरोधो भवत्येव, क्वचिन्नेतावता संसर्गसन्निपातासंभवः ॥६२॥

वातादीनां रसादीनां मलानामोजसस्तथा ।
क्षयास्तत्रानिलादीनामुक्तं संक्षीणलक्षणम् ॥ ६३ ॥
घट्टते सहते शब्दं नोच्चैर्द्रवति शूल्यते ।
हृदयं ताम्यति स्वल्पचेष्टस्यापि रसक्षये ॥ ६४ ॥
परुषा स्फुटिता म्लाना त्वग्रूक्षा रक्तसंक्षये ।
मांसक्षये विशेषेण स्निग्धग्रीवोदरशुष्कता ॥ ६५ ॥

संप्रत्यष्टादशक्षयानाह—वातादीनामित्यादि । अत्र मलानामित्यनेन मूत्रपुरीषयोः पंचेन्द्रियमलानां च ग्रहणम् । विशेषेणैतिवचनादन्यगात्राणामपि शुष्कता लभ्यते ॥ ६३-६५ ॥

१ द्रवतीति हृदयं धुगधुगिति करोति । शिः । २ कुर्वते जनयन्ति वर्धयन्तीति यावत् ।

सन्धीनां स्फुटनं ग्लानिरक्ष्णोरायास एव च ।
लक्षणं मेदसि क्षीणे तनुत्वं चोदरस्य च ॥ ६६ ॥
केशलोमनखश्मश्रुद्विजप्रपतनं श्रमः ।
ज्ञेयमस्थिक्षये रूपं सन्धिधौधिल्यमेव च ॥ ६७ ॥
शीर्यन्त इव चास्थीनि दुर्बलानि लघूनि च ।
प्रततं वातरोगाणि क्षीणे मज्जनि देहिनाम् ॥ ६८ ॥
दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं श्रमः ।
क्लेशं शुक्राऽविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् ॥ ६९ ॥
क्षीणे शकृति चान्त्राणि पीडयन्निव मारुतः ।
रूक्षस्योन्नमयन्कुक्षि तिर्यग्ध्वं च गच्छति ॥ ७० ॥
मूत्रक्षये मूत्रकृच्छ्रं मूत्रवैवर्ण्यमेव च ।
पिपासा वाधते चास्य मुखं च परिशुष्यति ॥ ७१ ॥
मलायनानि चान्यानि शून्यानि च लघूनि च ।
विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते यथास्वं मलसंक्षये ॥ ७२ ॥

सन्धीनामित्यादि मेदःक्षयलक्षणम्, केशेत्यादि अस्थिक्षयस्य, वाधते चास्येति कर्मणि शेषलक्षणा षष्ठी । मलायनानीत्यनेन पंचेन्द्रियाधिष्ठानानां मुखनासिकाचक्षुःकर्णानां त्रिन्द्रियाधिष्ठानभूतानां च लोमकूपप्रजननानां यथास्वं मलायनानि गृह्यन्ते । यदुक्तं जतूकर्णे “दोषाणां धातूनां ओजोमूत्रशकृदिन्द्रियमलायनानामष्टादशक्षयास्ते लक्ष्याः स्रग्गुणकियानाशात्” इति ॥ ६६-७२ ॥

विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
दुच्छायो दुर्मना रूक्षः क्षामश्चैवोजसः क्षये ॥ ७३ ॥
हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम् ।
ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्ना विनश्यति ॥ ७४ ॥
प्रथमे जायते ह्योजः शरीरेऽस्मिच्छरीरिणाम् ।
सर्पिर्वर्णं मधुरसं लाजगन्धि प्रजायते ॥ ७५ ॥

ओजःक्षयलक्षणमाह—विभेतीत्यादि । दुर्मना मनोबलविहीनः । ओजसो दुर्ज्ञेयत्वेन लक्षणमाह—हृदीत्यादि । शुद्धमिति शुक्लम्, रक्तमीषदिति किंचिद्रक्तम्, सपीतकमिति ईषत्पीतकम्, तेन शुक्लवर्णमोजः, रक्तपीतौ तु वर्णावत्राणुगतौ । किंवा, ईषदित्यल्पप्रमाणम्, तेन अष्टविन्दुकमोज इति दर्शयति । यदुक्तं तच्चान्तरे । “प्राणाश्रयस्यौजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयाश्रयाः” इति । एतच्चाष्टविन्दुकं परमोजो ज्ञेयम्, अर्धाञ्जलिपरिमाणं तु यदोजस्तदप्रधानम् । यच्छरीरे वक्ष्यति । “तावच्चैव श्लेष्मण ओजसश्च प्रमाण” इत्यनेन । तस्माद्विधमिहौजः । अतएवार्थे दशमहामूलीये वक्ष्यति । “तत्परस्यौजसः स्थानम्” इति । परस्य श्रेष्ठस्याष्टविन्दुकस्येत्यर्थः । इह च क्षयलक्षणमर्धाञ्जलि-

१ तनुत्वं तोदनं त्वच इति वा पाठः । २ विशुष्काणि च लक्ष्यन्ते क्षीणे मज्जनि निर्दिशेदिति वा पाठः । ३ भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संप्रियते मधु । तद्वदोजःस्वमर्मभ्यो (शरीरेभ्यो) गुणैः संप्रियते सदेति पाठः ।

मानस्यैव ज्ञेयम्, अष्टविन्दुकस्य लवयवनाशेऽपि मृत्युर्भवतीति
“हृदि” इत्यादिना ग्रन्थेन दर्शयति । एतच्चौजः सर्वधातु-
समुदायरूपम्, तेन, सप्तधातुष्वेवावरुद्धमिति नाष्टमधातुला-
दिप्रसक्तिः, अतएव सुश्रुतेऽप्युक्तम्—“रसादीनां शुक्रान्तानां
तत्परं तेजस्तत्त्वत्वोजः” इति । अन्यत्राप्युक्तम् । “भ्रमरैः
फलपुष्पेभ्यो यथा संहियते मधु । तद्वदोजः शरीरेभ्यो गुणैः
संहियते नृणाम्” इति । “प्रथमे जायते” इत्यादिपाठस्तु
नातिप्रसिद्धः । एतेऽष्टादश क्षया आविष्कृततमत्वेनोक्ताः ।
तेन, उदकक्षयस्वरक्षयाद्यनभिधानं नोद्भावनीयम्” उक्तं हि ।
“स्वरक्षयसुरोगम्” इति । तथोदकक्षयलक्षणं यथा ।
“तात्वोष्ठकण्ठक्लोमसंशोषं पिपासां च दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य
दुष्टानीति जानीयात्” इति ॥ ७३-७५ ॥

व्यायामोऽनशनं चिन्ता रूक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
वातातपो भयं शोको रूक्षपानं प्रजागरः ॥ ७६ ॥
कफशोणितशुक्राणां मलानां चातिवर्तनम् ।
कालो भूतोपघातश्च ज्ञातव्याः क्षयहेतवः ॥ ७७ ॥

सामान्येन क्षयाणां हेतुमाह—व्यायाम इत्यादि । प्रमि-
ताशनं एकरसाभ्यासः । अतिवर्तनमतिप्रवृत्तिर्वर्हिर्गमनमिति
यावत् । कालो वार्धक्यमादानं च । भूतोपघातः पिशाचाद्युप-
घातः । अत्र वातक्षयहेतुर्नोक्तो विलक्षणत्वात्, स चाचिन्तन-
दिवास्वपनादिर्ज्ञेयः । किंवा, अनशनात् किंवाभावः, ततश्च
किंरूपस्य वातस्याप्यनुत्पादात्क्षयो ज्ञेयः ॥ ७६-७७ ॥

गुरुस्निग्धाम्ललवणं भजतामतिमात्रशः ।
नवमन्नं च पानं च निद्रामास्यासुखानि च ॥ ७८ ॥
त्यक्तव्यायामचिन्तानां संशोधनमकुर्वताम् ।
श्लेष्मा पित्तं च मेदश्च मांसं चातिप्रवर्धते ॥ ७९ ॥
तैरावृतगतितर्वायुरोज आदाय गच्छति ।
यदा वस्ति तदा रुच्छो मधुमेहः प्रवर्तते ॥ ८० ॥
समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः ।
दर्शयत्याकृतिं गत्वा क्षयमाप्यायते पुनः ॥ ८१ ॥
उपेक्षयास्य जायन्ते पिडकाः सप्त दारुणाः ।
मांसलेष्मवकाशेषु मर्मस्वपि च संधिषु ॥ ८२ ॥
शराविका कच्छपिका जालिनी सर्षपी तथा ।
अलजी विनताख्या च विद्रधी चेति सप्तमी ॥ ८३ ॥
अन्तोन्नता मध्यनिम्ना श्यावा क्लेदरुजान्विता ।
शराविका स्यात्पिडका शरावाकृतिसंस्थिता ॥ ८४ ॥
अवगाढार्तिनिस्तोदा महावास्तुपरिग्रहा ।
श्लक्ष्णा कच्छपपृष्ठाभा पिडका कच्छपी मता ॥ ८५ ॥
स्तब्धा शिराजालवती स्निग्धस्त्रावा महाशया ।
रुजानिस्तोदबहुला सूक्ष्मच्छिद्रा च जालिनी ॥ ८६ ॥

पिडका नातिमहती क्षिप्रपाका महारुजा ।
सर्षपी सर्षपाभाभिः पिडकाभिश्चिता भवेत् ॥ ८७ ॥
दहति त्वचमुत्थाने तृष्णामोहज्वरप्रदा ।
विसर्पत्यनिशं दुःखाहहल्यग्निरिवालजी ॥ ८८ ॥
अवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठे वाप्युदरेऽपि वा ।
महती विनता नीला पिडका विनता मता ॥ ८९ ॥

संप्रति सप्तपिडका वक्तव्याः, अतस्तासां प्रधानहेतुत्वेन
प्रमेहांस्तावन्निदानादिक्रमेणाह—गुर्विलादि । नवं पानमिति
नवं मद्यम् । निद्रामास्यासुखानि चेत्यत्रान्ते भजतामिति
शेषः । ओजः प्रसादो धातुनामिति यावत् । रुच्छ इति कृ-
च्छ्रसाध्यः । उपेक्षयाऽविकृतिसया । शराविकादिसंज्ञान्वयो
विवरणे स्फुटः । अलजीसंज्ञा रूढा । एताश्च प्राधान्यादुक्ताः ।
तेन सुश्रुतेऽपि पिडकाधिक्यमुक्तं यत्, तन्न विरोधि । शि-
राजालं शिरासमूहः । चिताऽधिष्ठिता ॥ ७८-८९ ॥

विद्रधिं द्विविधामाहुर्बाह्यामाभ्यन्तरीं तथा ।
बाह्या त्वक्क्षायुमांसोत्था कण्डराभा महारुजा ॥ ९० ॥
शीतकान्धविदाह्युष्णरूक्षशुष्कातिभोजनात् ।
विरुद्धाजीर्णसंक्लिष्टविषमासात्म्यभोजनात् ॥ ९१ ॥
व्यापन्नबहुमद्यत्वाद्देगसन्धारणाच्छ्रमात् ।
जिह्वव्यायामशयनादतिभाराध्वमैथुनात् ॥ ९२ ॥
अन्तःशरीरे मांसासृगाविशन्ति यदा मलाः ।
तदा संजायते ग्रन्थिर्गम्भीरस्थः सुदारुणः ॥ ९३ ॥
हृदये क्लोस्ति यकृतिं म्लीहि कुक्षौ च वृक्कयोः ।
नाभ्यां वंक्षणयोर्वापि वस्तौ वा तीव्रवेदनः ॥ ९४ ॥
दुष्टरक्तातिमात्रत्वात्स वै शीघ्रं विदह्यते ।
ततः शीघ्रविदाहित्वाद्विद्रधीत्यभिधीयते ॥ ९५ ॥
व्यधच्छेदभ्रमानाहशब्दस्फुरणसर्पणैः ।
वातिकीं पैत्तिकीं तृष्णादाहमोहमदज्वरैः ॥ ९६ ॥
जृम्भोत्क्लेशरुचिस्तम्भशीतकैः श्लैष्मिकीं विदुः ।
सर्वांसु च महच्छूलं विद्रधीषूपजायते ॥ ९७ ॥
तैस्तैः शस्त्रैर्यथा मथ्येतोल्मुकैरिव दह्यते ।
विद्रधी व्यम्लतां याता वृश्चिकैरिव दश्यते ॥ ९८ ॥
तनुरुक्षारुणस्त्रावं फेनिलं वातविद्रधी ।
तिलमाषकुलत्थोदसन्निभं पित्तविद्रधी ॥ ९९ ॥
श्लैष्मिकी स्रवति श्वेतं वहलं पित्तिच्छलं बहु ।
लक्षणं सर्वमेवैतद्भजते सान्निपातिकी ॥ १०० ॥

अथासां विद्रधीनां साध्यासाध्यविशेषज्ञानार्थं
स्थानकृतं लिङ्गविशेषमुपदेक्ष्यामः—तत्र प्रधानमर्म-
जायां विद्रध्यां हृद्दहनतमकप्रमोहकासश्वासाः

१ कडाराभेति वा पाठः । कडारेति कपिशवर्णा । कडारः कपिशः

पिंग इत्यमरः । २ शस्त्राऽस्त्रैर्भिद्यत इव चोल्मुकैरिव दह्यते इति वा
पाठः । उल्मुकमङ्गारम् ।

१ तैरावृतः प्रसादं च गृहीत्वायाति मारुत इति वा पाठः ।

२ अवगाढातिनिस्तोदेति वा पाठः ।

क्लोमजायां पिपासा मुखशोषगलग्रहाः, यकृज्जायां श्वासः, म्लीहजायामुच्छ्वासोपरोधः, कुक्षिजायां कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलम्, वृकजायां पृष्ठकोटिग्रहः, नाभिजायां हिक्का, वंक्षणजायां सक्थिसादः, वस्तिजायां कृच्छ्रपूतिमूत्रवर्चस्त्वं चेति ।

पक्वप्रभिन्नासूर्ध्वजासु मुखात्स्वावः स्रवति, अधो-जासु गुदात्, उभयतस्तु नाभिजासु ।

तासां हृन्नाभिवस्तिजाः परिपक्वा सान्निपातिकी च मरणाय । अवशिष्टाः पुनः कुशलमाशुप्रतिकारिणं चिकित्सकमासाद्योपशाम्यन्ति । तस्मादचिरोत्थितां विद्रधीं शस्त्रसर्पविद्युदग्निमुल्यां स्नेहविरेचनैराश्वेवोपक्रमेत्सर्वशो गुल्मवच्चेति ॥ १०१ ॥

विद्रधिं द्विविधमित्यनेनाभ्यन्तरविद्रधेरपि विद्रधित्वेन पिडकानां सप्तत्वेऽविरोध इति दर्शयति । कण्डराभा स्थूलस्त्राग्वकारा । अन्तर्विद्रधेरर्गीयस्त्वेन निदानान्याह— शीतकेत्यादि । संक्षिष्टं दोषलम्, व्यापन्नं च बहु च मद्यमुप-युक्ते यः स व्यापन्नबहुमद्यः । अन्तःशरीर इति कोष्ठे । मला दोषाः । ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः । स इति ग्रन्थिः । व्यधादयो व्यथाप्रकाराः । शीतमेव शीतकम् । व्यम्लतां याता विदाहं प्राप्ता । तमकः श्वासभेदः । कुक्षिपार्श्वान्तरांसशूलमिति कुक्षि-पार्श्वान्तरांसेषु शूलम् । हृन्नाभिवस्तिजासु सान्निपातिकीं पृथक्पठन्, सान्निपातिकीं पक्वामपक्वां चासाध्यां दर्शयति । शस्त्रादिदृष्टान्तत्रयाच्छस्त्रवन्मर्मच्छेदकत्वं सर्पवदाशुसंज्ञाहारित्वं, विद्युदभिवदाशुमारकत्वं ज्ञेयम् ॥ ९०-१०१ ॥

भवन्ति चात्र ।

विना प्रमेहमप्येता जायन्ते दुष्टभेदसः । तावच्चैता न लक्ष्यन्ते यावद्वास्तुपरिग्रहाः ॥ १०२ ॥ शराविका कच्छपिका जालिनी चेति दुःसहाः । जायन्ते ता ह्यतिबलाः प्रभूतश्लेष्मभेदसाम् ॥ १०३ ॥ सर्षपी चालजी चैव विनता विद्रधी च या । साध्याः पित्तोल्बानास्ता हि संभवन्त्यल्पभेदसाम् ॥ मर्मस्वसे गुदे पाण्योः स्तने सन्धिषु पादयोः । जायन्ते यस्य पिडिकाः स प्रमेही न जीवति ॥ १०५ ॥

प्रमेहं विनाप्युक्तपिडिकासंभवं दर्शयति—विनेत्यादि । एतेन च पिडकानां माधुमेहिकत्वं यत्पूर्वमुक्तं तत्प्रायिकत्वेन ज्ञेयं वास्तु । स्थानं विद्रधी चेति बाह्यविद्रधी ॥ १०२-१०५ तथा न्याः पिडिकाः सन्ति रक्तपीतासितारुणाः । पाण्डुराः पाण्डुवर्णाश्च भस्माभा मेचकप्रभाः ॥ १०६ ॥

१ कृच्छ्रमूत्रता, पूतिवर्चस्त्वंचेति वा पाठः । २ व्यापन्नमस-भ्यक्सन्धानादिना विकृतिमापन्नम् ।

मृद्यश्च कठिनाश्चान्याः स्थूलाः सूक्ष्मास्तथापराः । मन्दवेगा महावेगाः खल्पशूला मारुजः ॥ १०७ ॥

ता बुद्ध्या मारुतादीनां यथास्वैर्हेतुलक्षणैः । ब्रूयादुपचरेच्चाशु प्रागुपद्रवदर्शनात् ॥ १०८ ॥

तदृश्वासमांससंकोथमोहहिकामदज्वराः ।

वीसर्पमर्मसंरोधाः पिडकानामुपद्रवाः ॥ १०९ ॥

पिडकाप्रसङ्गेनान्यासामपि पिडकानामाविष्कृतानां लक्षणं ब्रूते—तथाऽन्या इत्यादि । पाण्डुरा धूसराः, पाण्डुवर्णास्तु रु-क्षपाण्डुवर्णा ज्ञेयाः । मेचकप्रभाः स्निग्धकृष्णवर्णाः । उपचरे-चेति मारुतादीनां मेपजैरित्यर्थाद्भवति । प्रागुपद्रवदर्शनादित्य-नेन, उपद्रवयुक्ता पिडकाऽसाध्येति दर्शयति । संकोथः पूति-भावः ॥ १०६-१०९ ॥

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा गतिः ।

ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च विज्ञेया त्रिविधापरा ॥ ११० ॥

इत्युक्ता विधिभेदेन दोषाणां त्रिविधा गतिः ।

त्रिविधा चापरा कोष्ठशाखामर्मास्थिसन्धिषु ॥ १११ ॥

संप्रति दोषाणां गतिं विवृणोति—क्षय इत्यादि । स्थानं स्वमानावस्थानम्, गतिः प्रकारोऽवस्था वा । चय इत्यत्र प्रशब्दो लुप्तनिर्दिष्टः । तेन प्रकृष्टचयः, एवं प्रशमोऽपि । एतेन वर्षादिषु पित्तादीनां प्रकृष्टश्चयो भवतीति दर्शयते, इतरदोष-स्यापि च स्तोकमात्रेण चयो यथासंभवं सूच्यते । तेन शरद्यनु-बलत्वेन कफप्रकोपो भवतीत्यादि गृहीतं स्यात् ॥ ११०-१११ ॥

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् ।

भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वभ्रागमादिषु ॥ ११२ ॥

यथाक्रममिति वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृट्क्रमेण, किंवा यथाक्रममिति यथायोग्यतया । पित्तादीनामिति पित्तश्लेष्म-वातानाम् । एकैकश इति अयौगपद्येन । एतच्च प्राधान्येनैव ज्ञेयम्, तेन प्रावृषि श्लेष्मपित्तकोपेनाप्रधानेन न व्यभिचारः । यदुक्तम् । “वर्षास्त्रिवले हीने कुप्यन्ति पवनादयः” इत्यत्र हि पवनादय इति पवनप्रधानाः । एवं वसन्ते वातपित्तप्रको-पे व्याख्येयम् । अत्र च षट्सु ऋतुषु पित्तश्लेष्मवातानां प्रव-लचयादयः विभज्यमानत्वेन पित्तचयकाले वातस्य कोपः । शरदि पित्तस्य प्रकोपकाले वातप्रशमः, हेमन्ते पित्तप्रशमः । कफस्य चयः । वसन्ते कफप्रकोप एव परं, तथा कफप्रशमके ग्रीष्मे वातचय इति च स्यात् । वातं परित्यज्य पित्तादीना-मित्यभिधानं विसर्गस्याभिप्रेतत्वेनाग्रे वक्तव्यत्वात्कृतम्, वि-सर्गे च पित्तचय एव स्यादिति कृत्वा ॥ ११२ ॥

गतिः कालकृता चैषा चर्याद्या पुनरुच्यते ।

गतिश्च द्विविधा दृष्टा प्राकृती वैकृती च या ॥ ११३ ॥

१ वर्षाद्या इति वा पाठः ।

पित्तादेवोष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते ।
तच्च पित्तं प्रकुपितं विकारान्कुसते बहून् ॥ ११४ ॥
प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते ।
स चैवौजः स्मृतः काये स च पाप्मोपदिश्यते ॥ ११५ ॥
सर्वा हि चेष्टा वातेन स प्राणः प्राणिनां स्मृतः ।
तेनैव रोगा जायन्ते तेन चैवोपरुध्यते ॥ ११६ ॥

गतिभेदान्तरमाह—गतिश्चेत्यादि । अत्र पित्तमादौ कृतं
शरीरस्थितिहेत्वमिकर्तृत्वेन । पक्तिः पाकः । बलमिति बल-
हेतुत्वेन । मल इति शरीरमलनीकरणात् । ओज इति सा-
रभूतम् । यदि वा, द्वितीयश्लेष्मिकौजोहेतुत्वेनौजः । वक्ष्यति
हि शरीरे “तावच्चैव श्लेष्मिकौजसश्च प्रमाणम्” इति । दुः-
खहेतुत्वात्पाप्मा सर्वा हि चेष्टा इत्यविकृतगमनाद्याः । उपरु-
ध्यते म्रियते ॥ ११३-११६ ॥

नित्यसन्निहिताऽमित्रं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।
नित्यं युक्तः परिचरेदिच्छन्नायुरनित्वरमिति ॥ ११७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

शिरोरोगाः सहद्रोगा रोगा मानविकल्पजाः ।
क्षयाः सपिडकाश्चोक्ता दोषाणां गतिरेव च ॥ ११८ ॥
कियन्तःशिरसीयेऽस्मिन्नध्याये तत्त्वदर्शिना ।
ज्ञानार्थं मिषजां चैव प्रजानां च हितैषिणा ॥ ११९ ॥

आत्मवानिति प्रशंसायां मनुप्रत्ययः । युक्त इत्युद्युक्तः ।
अनित्वरमगलरम् ॥ ११७-११९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
कियन्तःशिरसीयो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

कियन्तःशिरसीयः समाप्तः ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिशोथीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रयः शोथा भवन्ति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः, ते
पुनर्द्विविधा निजागन्तुभेदेन । तत्राऽऽगन्तवः छेदन-
भेदनक्षणनभञ्जनपिच्छनोत्पेषणप्रहारवधबन्धनवेष्ट-
नव्यधनपीडनाभिर्वा भ्रूतकपुष्पफलरसात्मगुप्ता-
शूकक्रिमिशूकाहितपत्रलतागुल्मसंस्पर्शनैर्वा स्वेद-
नपरिसर्पणावमूत्रणैर्वा विषिणां सविषप्राणिदंष्ट्राद-
भविषाणनखनिपातैर्वा सागरविषवातहिमदहनसं-
स्पर्शनैर्वा शोथाः समुपजायन्ते ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये पिडका उक्ताः, ताश्च शोथरूपाः, तेन शोथा-
धिकारात्रिशोथीयोऽभिधीयते । वक्ष्यमाणद्विविधादिभेदे विद्य-
मानेऽपि वातादिकृतत्रिलाभिधानमग्रे वातादिकृतस्यैव प्राधा-
न्यव्यापनार्थम् । भेदनमाशयविदारणम् । क्षणनमस्थिचूर्णनम् ।

भञ्जनं जर्जरीकरणम् । पिच्छनमत्यर्थपीडनम् । उत्पेषणं शिलो-
त्पेषणमिव । वेष्टनमग्रन्थिवन्धनं सर्पादिभिः । शूकवतां किमी-
णां शूकः शूकक्रिमिशूकः । स्वेदनादिभिर्विषिणामिति यो-
ज्यम् ॥ १-३ ॥

ते पुनर्यथास्वं हेतुव्यञ्जनैरादावुपलभ्यन्ते निज-
व्यञ्जनैकदेशविपरीतैः, बन्धमन्त्रागदप्रलेपप्रवातनि-
र्वापणादिभिश्चोपक्रमैरुपक्रम्यमाणाः प्रशान्तिमाप-
द्यन्ते ॥ ४ ॥

आदावुपलभ्यन्त इति वचनादुत्तरकालमागन्तोरपि निज-
तुल्यतां ब्रूते । यदुक्तम् । “आगन्तुरन्वेति निजं विकारम्”
इति । निजव्यञ्जनैकदेशविपरीतैरिति निजलक्षणेभ्य आगन्तू-
नामेकदेशो विपरीतो भवति, स च वातादिजन्यश्याववर्णवि-
कारत्वाज्ज्ञेयः । किंवा, आगन्तुर्व्यथापूर्वो भवति पश्चाद्वाता-
दिभिरनुवध्यते । निजस्तु पूर्वं वातादिलक्षणेयुज्यते, पश्चाद्वे-
दनावान्स्यादित्येकदेशविपरीतम् । त्रणेऽरिष्टबन्धो बन्धः ।
बन्धादयश्च यथायोग्यतया बोद्धव्याः ॥ ४ ॥

निजाः पुनः स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवा-
सनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगान्मिथ्यासंसर्ज-
नाद्वा छर्दिरलसकविसूचिकाश्वासकासातिसार-
शोषपाण्डुरोगज्वरोदरप्रदरभगन्दराशौविकाराति-
कर्षणैर्वा कुष्ठकण्डूपिडकादिभिर्वा छर्दिक्षवथूद्वारशु-
क्रवातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा कर्मरोगोपवासातिक-
र्षितस्य वा सहसातिगुर्वम्ललवणपिष्टान्नफलशाक-
रागदधिहरितकमद्यमन्दकविरूढनवशूकशमीधा-
न्यानुपौदकपिशितोपयोगान्मृत्पङ्कलोष्टभक्षणाह्व-
णातिभक्षणाद्वा गर्भसंपीडनादामगर्भप्रपतनात्प्र-
जातानां च मिथ्योपचारादुदीर्णदोषत्वाच्छोफा-
प्रादुर्भवन्तीत्युक्तः सामान्यो हेतुः ॥ ५ ॥

छर्द्यादयः पुराणा एव शोथहेतवः । कर्माद्यतिकर्षितस्य
तु सहसातिगुर्वादिसेवनं शोथहेतुः । कर्मेति पञ्चकर्म । विरू-
ढनवशब्दौ शूकशमीधान्यविशेषणवाचकौ । प्रजातानामित्य-
चिरप्रसूतानाम् ॥ ५ ॥

अयं त्वत्र विशेषः—शीतरूक्षलघुविशदश्रमोप-
वासातिकर्षणक्षपणादिभिर्वायुः प्रकुपितः त्वङ्मांस-
सशोणितादीन्यभिभूय शोफं जनयति ॥ ६ ॥

स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति श्यामारुणवर्णः
प्रकृतिवर्णो वा, चलः स्पन्दनः खरपरुषभिन्नत्व-
ग्लोमा छिद्यत इव भिद्यत इव पीड्यत इव सूची-
भिरिव तुद्यते पिपीलिकाभिरिव संसृज्यते सर्षपा-
दिककल्कावलिप्त इव चिमिचिमायते संकुच्यत
आयस्यत इति वातशोफः ॥ ७ ॥

१ आतत इति चलस्थाने वा प्रायः

उष्णतीक्ष्णकटुकक्षारलवणाश्लाजीर्णभोजनैर-
भ्यातपप्रतापैश्च पित्तं प्रकुपितं त्वङ्मांसशोणितान्य-
भिभूय शोफं जनयति ॥ ८ ॥

स क्षिप्रोत्थानप्रशमो भवति—कृष्णपीतनीलता-
म्रकावभास उष्णो मृदुः कपिलताम्रलोमा उ-
ष्यते दह्यते दूयते धूप्यते ऊष्णायते खिद्यति
क्लिद्यते न च स्पर्शमुष्णं वा सुषूयत इति पित्त-
शोफः ॥ ९ ॥

गुरुमधुरशीतस्निग्धैरतिस्वप्नाव्यायामादिभिश्च
श्लेष्मा प्रकुपितस्त्वङ्मांसशोणितादीन्यभिभूय शो-
फं जनयति ॥ १० ॥

स कृच्छ्रोत्थानप्रशमो भवति, पाण्डुश्वेताव-
भासः स्निग्धः श्लक्ष्णः गुरुः स्थिरः स्थानः शुक्लाग्र-
रोमा स्पर्शोष्णसहश्चेति श्लेष्मशोफः ॥ ११ ॥

यथास्वकारणकृतिसंसर्गाद्विदोषजास्त्रयः शोफा
भवन्ति ॥ १२ ॥

कारणाकृतिसन्निपातात्सान्निपातिक एकः ॥ १३ ॥
एवं भेदप्रकृतिभिस्ताभिर्भिद्यमानो द्विविधस्त्रिवि-
धश्चतुर्विधः सप्तविधश्च शोफ उपलभ्यते, पुनश्चैक
एवोत्सेधसामान्यादिति ॥ १४ ॥

क्षपणं वमनादिभिः । प्रकृतिवर्णो देहसमानवर्णः । चलः
संक्रमवान् । स्पन्दनः कम्पनः । उष्यते पार्श्वस्थेनैव वह्निना
दह्यते, धूप्यते धूममिवोद्गमति । उष्णायते वहिः परैरप्युष्ण-
त्वेनोपलभ्यते । खिद्यति स्वेदनवान्स्यात् । न सुषूयते न
सहते, स्पर्शनं च न सहते उष्णं च न सहते । स कृच्छ्रोत्थान-
प्रशम इति चिरोत्थानप्रशमः, प्रकृतिभिरिति कारणैः, उत्सेध
उन्नतत्वम् ॥ ६-१४ ॥

भवन्ति चात्र ।

शूयन्ते यस्य गात्राणि स्वपन्तीव रुजन्ति च ।
पीडितान्युन्नमन्त्याशु वातशोफं तमादिशेत् ॥ १५ ॥
यश्चाप्यरुणवर्णाभः शोफो नक्तं प्रणश्यति ।
स्नेहोष्णमर्दनाभ्यां च प्रणश्येत्स च वातिकः ॥ १६ ॥
यः पिपासाज्वरार्तस्य दूयतेऽथ विदह्यते ।
खिद्यति क्लिद्यते गन्धी स पित्तः श्वयथुः स्मृतः ॥ १७ ॥
यः पीतनेत्रवक्त्रत्वक्पूर्वं मध्यात्प्रसूयते ।
तनुत्वक्वातिसारी च पित्तशोफः स उच्यते ॥ १८ ॥
शीतः सक्तगतिर्यस्तु कण्डूमान्पाण्डुरेव च ।
निपीडितो नोन्नमति श्वयथुः स कफात्मकः ॥ १९ ॥
यस्य शस्त्रकुशच्छिन्नाच्छोणितं न प्रवर्तते ।
कृच्छ्रेण पिच्छान्स्रवति स चापि कफसंभवः ॥ २० ॥

१ स्पन्दन्तीवेति वा पाठः । २ पीतमुखवर्णत्वक् इति वा पाठः ।

३ पीडितो नोन्नमेन्मन्द इति वा पाठः

निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुः स्याद्विदोषजः ।

सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोफो व्यामिश्रहेतुजः ॥ २१ ॥

शूयन्त इत्यादि पुनः श्लोकेन पुनर्लक्षणाभिधानं प्रायोभा-
विलक्षणदर्शनार्थम् । स्वपन्तीवेति निवेदनः । एतेन वायो-
श्चलत्वेन क्षणाच्च रुक्, क्षणाच्च तदभाव इति ज्ञेयम् । मध्या-
दिति शरीरमध्यात् । सक्तगतिरविसारी, छिन्नादिति
छेदात् ॥ १५-२१ ॥

यस्तु पादाभिनिर्वृत्तः शोफः सर्वाङ्गो भवेत् ।

जन्तोः स च सुकष्टः स्यात्प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च यः २२

यश्चापि गुह्यप्रभवः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।

स च कष्टतमो ज्ञेयो यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ २३ ॥

छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च ।

सप्तकोऽयं सदैर्वल्यः शोफोपद्रवसंग्रहः ॥ २४ ॥

पादाभिनिर्वृत्तः पुरुषाणां लघावधोदेशे जातः सन्यदा न
जीयते तदा गुरुमूर्ध्वदेशं गतः स च न पार्यते जेतुम्, यो हि
लघौ प्रदेशे जेतुं न पार्यते गुरुप्रदेशगतो नितरामेव न पार्यते ।
एवम्, प्रसृतः स्त्रीमुखाच्च य इत्यपि ज्ञेयम् । वचनं हि ।
“अधोभागो गुरुः स्त्रीणामूर्ध्वः पुंसां गुरुस्तथा” इति । उक्ता-
नुपद्रवानाह—छर्दिरित्यादि ॥ २२-२४ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते ।

आशु संजनयेच्छोथं जायतेऽस्योपजिह्विका ॥ २५ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितः काकले व्यवतिष्ठते ।

आशु संजनयेच्छोफं करोति गलशुण्डिकाम् ॥ २६ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो गलवाह्येऽवतिष्ठते ।

शनैः संजनयेच्छोफं गलगण्डोऽस्य जायते ॥ २७ ॥

यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो तिष्ठत्यन्तर्गले स्थितः ।

आशु संजनयेच्छोफं जायतेऽस्य गलग्रहः ॥ २८ ॥

संप्रत्युत्सेधसामान्यात्प्रादेशिकान्शोथानाह—यस्येत्यादि ।
काकलं तालमूलम् । शनैरिति वचनेन गलगण्डकारिणो दोषाधि-
रक्रिया भवन्ति । गलग्रहादौ चाशुकारिणो दोषा भवन्ति ।
विसर्पस्य पिडकायाश्च तुल्यकारणत्वेऽपि विसर्पे सर्पणशीलो
दोषः पिडकायां च स्थितो ज्ञेयः । अतएव पिडकासंग्राहौ
“अवतिष्ठते” इत्युक्तम् ॥ २५-२८ ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं सरक्तं त्वचि सर्पति ।

शोफं सरागं जनयेद्विसर्पस्तस्य जायते ॥ २९ ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं त्वचि रक्तेन तिष्ठति ।

शोथं सरागं जनयेत्पिडका तस्य जायते ॥ ३० ॥

यस्य प्रकुपितं पित्तं शोणितं प्राप्य शुष्यति ।

तिलका पिप्लवो व्यङ्गा नीलिका तस्य जायते ॥ ३१ ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं शङ्खयोरवतिष्ठते ।

श्वयथुः शङ्खको नाम दारुणस्तस्य जायते ॥ ३२ ॥

यस्य पित्तं प्रकुपितं कर्णमूलेऽवतिष्ठते ।
ज्वरान्ते दुर्जयोऽन्ताय शोफस्तस्योपजायते ॥ ३३ ॥

यस्य पित्तमित्यादौ पित्तं प्राप्य शोणितं कर्तुं शुष्यतीति
योजनीयम् । पित्तवो जटुला इति प्रसिद्धाः । दारुणोऽनुपक्र-
मादाद्युमारकः । दुर्जयोऽन्तायेति दुर्जयो वा यथाक्रममु-
पक्रम्यमाणः । अन्तायेति मिथ्योपक्रमाद्वेति मन्तव्यम् । अय-
मेव शोथोऽन्यत्राप्युक्तः । “सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले
मृदुदारुणः । शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते”
इति ॥ २९-३३ ॥

वातः ग्रीहानमुद्धूय कुपितो यस्य तिष्ठति ।
शनैः परितुदन्पार्श्वं ग्रीहा तस्याभिवर्धते ॥ ३४ ॥
यस्य वायुः प्रकुपितो गुल्मस्थानेऽवतिष्ठते ।
शोफं सशूलं जनयन्गुल्मस्तस्योपजायते ॥ ३५ ॥
यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् ।
वङ्गणादृषणौ याति वृद्धिस्तस्योपजायते ॥ ३६ ॥
यस्य वातः प्रकुपितस्त्वङ्मांसान्तरमाश्रितः ।
शोफं संजनयन्कुक्षाबुदरं तस्य जायते ॥ ३७ ॥
यस्य वातः प्रकुपितः कुक्षिमाश्रित्य तिष्ठति ।
नाधो व्रजति नाप्यूर्ध्वं चानाहस्तस्य जायते ॥ ३८ ॥
रोगाश्चोत्सेधसामान्यादधिमांसार्तुदादयः ।
विशिष्टा नामरूपाभ्यां निर्देह्याः शोथसंग्रहे ॥ ३९ ॥

गुल्मादयो विस्तरवक्तव्या अपि इहोत्सेधसामान्याल्लेशत
उच्यन्ते । शोथसंग्रह इति । शोथत्वेनोत्सेधरूपेण संग्रहः
शोथसंग्रहः ॥ ३४-३९ ॥

वातपित्तकफा यस्य युगपत्कुपितास्त्रयः ।
जिह्वामूलेऽवतिष्ठन्ते विदहन्तः समुच्छ्रिताः ॥ ४० ॥
जनयन्ति भृशं शोथं वेदनाश्च पृथग्विधाः ।
तं शीघ्रकारिणं नाम्ना रोहिणीति विनिर्दिशेत् ॥ ४१ ॥
त्रिरात्रं परमं तस्य जन्तोर्भवति जीवितम् ।
कुशलेन त्वनुक्रान्तः क्षिप्रं संपद्यते सुखी ॥ ४२ ॥
सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुणसंमताः ।
ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः ॥ ४३ ॥
साध्याश्चाप्यपरे सन्ति व्याधयो मृदुसंमताः ।
यत्नाऽयत्नकृतं येषु कर्म सिध्यत्यसंशयम् ॥ ४४ ॥

समुच्छ्रिता अतिरिक्तप्रमाणाः । मृशमत्यर्थदुःखकारणम् ।
क्षिप्रमित्यनुपक्रान्त इत्यनेन संबध्यते, तेन त्रिरात्रघातित्वं
यस्य तस्य कथं शीघ्रप्रशम इति चोद्यं नोतिष्ठते । किंवा,
क्षिप्रं संपद्यते सुखीति व्याधिमहिम्ना भवति । व्याधेरवैतत्स्व-
रूपं यच्छीघ्रं हन्ति शीघ्रं प्रशम्यतीति । यदुक्तं “स शीघ्रं
शीघ्रकारिणात्प्रशमं याति हन्ति वा” इति ॥ ४०-४४ ॥

असाध्याश्चापरे सन्ति व्याधयो याप्यसंज्ञिताः ।
सुसाध्वपि कृतं येषु कर्म यात्राकरं भवेत् ॥ ४५ ॥
सन्ति चाप्यपरे रोगाः कर्म येषु न सिध्यति ।
अपि यत्नकृतं बालैर्न तान्विद्वानुपाचरेत् ॥ ४६ ॥
साध्याश्चैवाप्यसाध्याश्च व्याधयो द्विविधाः स्मृताः ।
मृदुदारुणभेदेन ते भवन्ति चतुर्विधाः ॥ ४७ ॥

एतदेव शीघ्रकारित्वं अन्येष्वपि ज्वरान्तकर्णशोथवलय-
दिष्वस्तीत्याह—सन्ति ह्येवमित्यादि । दारुणा इति संमता
दारुणसंमताः । दारुणत्वप्रसङ्गेन मृदादिभेदानप्याह—सा-
ध्याश्चेत्यादि । यात्राकरं यापनाकरम् । बालैरज्ञैः । असाध्ये
अज्ञा एवोत्साहात्प्रवर्तन्त इत्यर्थः । असाध्यस्य मृदुदारुणत्वं
याप्यप्रत्याख्येयभेदेन, तथा सद्यःप्राणहरकालान्तरप्राणह-
रत्वादिना च ॥ ४५-४७ ॥

त एवापरिसंख्येया भिद्यमाना भवन्ति हि ।
रुजावर्णसमुत्थानस्थानसंस्थाननामभिः ॥ ४८ ॥
व्यवस्थाकारणं तेषां यथास्थूलेषु संग्रहः ।
तथा प्रकृतिसामान्यं विकारेषूपदिश्यते ॥ ४९ ॥
विकारनामाकुशलो न जिह्वीयात्कदाचन ।
न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति ध्रुवा स्थितिः ॥ ५० ॥
स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः ।
स्थानान्तरगतश्चैव जनयत्यामयान्वहन् ॥ ५१ ॥
तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च ।
समुत्थानविशेषांश्च बुद्ध्वा कर्म समाचरेत् ॥ ५२ ॥
यो ह्येतन्निविधं ज्ञात्वा कर्माण्यारभते भिषक् ।
ज्ञानपूर्वं यथान्यायं स कर्मसु न मुह्यति ॥ ५३ ॥

रुजावर्णेत्यादि । समुत्थानभेदा हेतुभेदाः । रुक्षभोजनरात्रि-
जागरणादिभिन्नहेतुजन्यो हि वातो भिन्नोपक्रमसाध्यश्च भवतीति
भावः । स्थानभेदा आमाशयादयो रसादयश्च । संस्थानमा-
कृतिः, यथा गुल्मार्तुदादिः । नामभेदो यथा एकसिन्नेव
राजयक्ष्मणि राजयक्ष्मशोषादिसंज्ञा । नन्वेवमपरिसंख्येयत्वे
कथं व्यवहार इत्याह—व्यवस्थेत्यादि । व्यवस्थाकरणं चिकि-
त्साव्यवहारार्थं संख्याकथनम् । यथास्थूलेष्विति । ये ये स्थूला
उदरमूत्रकृच्छादयः तेषु संग्रहोष्टोदरीयरोगसंग्रह इत्यर्थः ।
स्थूलेषु विकारेषु अष्टोदरीये संज्ञयाऽनुक्तेषु कथं व्यवस्थाकर-
णमित्याह—तथेत्यादि । प्रकृतिसामान्यं समानकारणता तेन
अनुक्तेषु साक्षाद्वाधिषु वातजोऽयं श्लेष्मजोऽयमिति तथा
रसजोऽयम्, रक्तजोऽयमित्यादिका चिकित्सा व्यवहारार्थं व्य-
वस्था कर्तव्येति भावः । अतएवाष्टोदरीये वक्ष्यति । “सर्वे
विकारा वातपित्तकफान्नातिवर्तन्ते” इति । ज्वररक्तपित्तादि-

१ शूलैः परितुदन्ति वा पाठः । २ महोत्सेधसामान्यादिति वा
पाठः । ३ क्षिप्रमनुक्रान्त इति शीघ्रं चिकित्सित इत्यर्थः । शिः ।

१ अति यत्नकृतमिति वा पाठः । २ निदानवेदनावर्णस्थानसं-
स्थाननामभिः वा पाठः ।

वन्नामाज्ञानेऽपि वातादिजन्यत्वज्ञानेनैव प्रचरितव्यमित्याह—
विकारेत्यादि । स्थानान्तरगतश्चेत्यत्र चकार एकस्थानगतोऽपि
बहुविकारं करोतीति समुच्चिनोति । यतो वक्ष्यति । “करोति
गलमाश्रितः । कण्ठोद्धंसं च कासं च स्वरभेदमरोचकम्” इति ।
अधिष्ठानान्तराण्याशयान्तराणि । ज्ञानपूर्वमिति चिकित्साज्ञा-
नपूर्वकम् । यथान्यायं यथागमम् । एवं मन्यते यद्वातार-
ब्धत्वादिज्ञानमेव कारणं रोगाणां चिकित्सायामुपकारि । नाम-
ज्ञानं तु व्यवहारमात्रप्रयोजनार्थम् । न स्वरूपेण चिकित्साया-
मुपकारीति ॥ ४८-५३ ॥

नित्याः प्राणभृतां देहे वातपित्तकफास्त्रयः ।
विकृताः प्रकृतिस्था वा तान्वुभुत्सेत पण्डितः ॥ ५४ ॥

संप्रति वातादिज्ञानेन रोगज्ञानमुद्दिष्टं तेनोपोद्धातेन वाता-
दीनां प्रकृतिस्थानामप्रकृतिस्थानां च लक्षणं वक्तुमाह—नित्या
इत्यादि । वुभुत्सेत ज्ञातुमिच्छेत् ॥ ५४ ॥

उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥ ५५ ॥
दर्शनं पक्तिरूपमा च क्षुत्तृष्णा देहमार्दवम् ।
प्रभा प्रसादो मेधा च पित्तकर्माऽविकारजम् ॥ ५६ ॥
स्नेहो बन्धः स्थिरत्वं च गौरवं वृषता बलम् ।
क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माऽविकारजम् ॥ ५७ ॥
वाते पित्ते कफे चैव क्षीणे लक्षणमुच्यते ।
कर्मणः प्राकृताद्धानिर्वृद्धिर्वापि विरोधिनाम् ॥ ५८ ॥

चेष्टेत्यविकृता चेष्टा । धातुगतिरिति रसादीनां पोष्यं धातुं
प्रति गमनम् । गतिमतामिति पुरीषादीनां वहिर्निःसरताम् ।
प्रसादो मनःप्रसादः । बन्धः सन्धिवन्धः । स्थिरत्वमसौथि-
त्यम् । गौरवं प्राकृतं शरीरगौरवम् । क्षमा सहिष्णुता ।
धृतिर्मनसोऽचाञ्छत्यम् । क्षमादयश्च श्लेष्मणः प्रभावात् क्रि-
यन्ते । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । कर्मणः प्राकृतादिति वातादि-
प्रकृतिकर्मत्वेनोक्तादुत्साहादेः । हानिरपचयः । वृद्धिर्वापि
विरोधिनामिति । उक्तप्राकृतलक्षणविरोधिनां कर्मणां वृद्धिः ।
यथा वातक्षये उत्साहविरोधिनो विषादस्य वृद्धिः । पित्तक्षये-
ऽदर्शनापकत्यादीनाम् । श्लेष्मक्षये रौक्ष्यादीनां वृद्धिः । इह
प्राकृतकर्महानौ सत्याम् नावश्यं विरोधिकर्मवृद्धिरत उक्तं
“वृद्धिर्वैत्यादि,” । न ह्यवश्यमुत्साहहानावल्पमात्रायां सत्यां
विषादो वर्धते । अलोभन्यूनत्वे वा मनाग्लोभो वर्धते । किंवा,
उत्साहाद्यभावेनाभावमुखेन ज्ञानार्थं ‘कर्मणः प्राकृताद्धानिः’
इत्युक्तम् । विषादवृद्ध्या तु विधिमुखेन ज्ञानार्थं ‘वृद्धिर्वापि
विरोधिनाम्’ इत्युक्तम् । यदुच्यते वृद्धिर्वापि विरोधिनामिति ।
विरोधिदोषाणाम् । यथा । पित्तवृद्धौ तु श्लेष्मक्षयो जायते,
इत्येवमादि । तत्र, यतः अन्यदोषवृद्धावन्यस्यावश्यं न
ह्यपायो भवति, तथाहि सति, पित्तवृद्धौ सत्यां सर्वदा श्लेष्म-
क्षयः स्यात् । न च दोषाः परस्परघातकाः इति प्रागेव प्रति-

पादितम् । प्रदेशान्तरेऽपि दोषाणां स्वलक्षणहानिरेव परं
क्षयलक्षणं “क्षीणा जहति लिङ्गं स्व”मित्यनेनोक्तम् ॥ ५५-५८ ॥

दोषप्रकृतिवैशेष्यं नियतं वृद्धिलक्षणम् ।

दोषाणां प्रकृतिर्हानिर्वृद्धिश्चैवं परीक्ष्यते ॥ ५९ ॥

वृद्धिलक्षणमाह—दोषेत्यादि । प्रकृतिः स्वभावस्तस्य वैशे-
ष्यमाधिक्यम् । श्लेष्मणः स्नेहशैत्यमाधुर्यादिर्या प्रकृतिस्तस्या
अतिस्निग्धातिशैल्यातिमाधुर्यादि वैशेष्यं वृद्धिलक्षणम् । नियत-
मिति प्रतिनियतम् । यद्यस्य प्रकृतिलक्षणं तद्वृद्धं सत्तस्यैव
वृद्धिलक्षणमित्यर्थः । अन्ये तु निश्चितमित्याहुः ॥ ५९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

संख्यानिमित्तं रूपाणि शोथानां साध्यतां न च ।
तेषां तेषां विकाराणां शोथांस्तांस्तान् पूर्वजान् ॥ ६० ॥
विधिभेदं विकाराणां त्रिविधं बोध्यसंग्रहम् ।
प्राकृतं कर्म दोषाणां लक्षणं हानिवृद्धिषु ॥ ६१ ॥
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ।
व्याख्यातवांस्त्रिशोथीये रोगाध्याये पुनर्वसुः ॥ ६२ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
त्रिशोथीयोनामाष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ।

संग्रहे शोथानां साध्यतामिति स्नेहौघ्यमर्दनाभ्यां च प्रण-
श्येत्, स च वातिकमित्युक्तं ज्ञेयम् । न चेति न च साध्य-
ताम्, यथा—“यश्च पादाभिनिर्वृतः” इत्यादि । तेषामित्यु-
पजिह्वादीनाम् । शोथान्पूर्वजानित्यभिदधानः, उपजिह्वादिषु
पूर्वं शोथो भवति, पश्चादुपजिह्वादिरोगव्यक्तिरिति दर्शयति ।
अतएव “आशु संजनयेच्छोथं” इत्युक्त्वा “जायतेऽस्योपजि-
ह्विका” इत्युक्तम् । बोध्यो बोद्धव्यो विकारप्रकृत्यादिः । तस्य
त्रिविधं संग्रहमिति, “तस्माद्विकारप्रकृतीः” इत्याद्युक्तं
त्रयम् ॥ ६०-६२ ॥

त्रिशोथीयः समाप्तः ।

ऊनविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टोदरीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याय उक्तं ‘व्यवस्थाकरणं तेषां यथा स्थूलेषु संग्रहः’
इति, तदनु जिज्ञासायामष्टावुदराणीत्यादि यथास्थूलं संग्रहो-
ऽभिधीयते । अष्टोदरीय इति चार्थपरसंज्ञा । उदराभिधान-
मादौ पूर्वाध्यायोक्तशोथसामान्यात् । उदाराणि उत्सेधसामा-
न्याच्छोथप्रभेदा एव ॥ १ ॥ २ ॥

इह खल्वष्टावुदराणि, अष्टौ मूत्राघाताः, अष्टौ
क्षीरदोषाः, अष्टौ रेतोदोषाः । सप्त कुष्ठानि, सप्त

पिडकाः, सप्त वीसर्पाः । षडतीसाराः, षडुदावर्ताः । पंच गुल्माः, पंच ग्रीहप्रदोषाः, पंच कासाः, पंच श्वासाः, पंच हिक्काः, पंच तृष्णाः, पंच छर्दयः, पंच भक्तस्थानशनस्थानानि, पंच शिरोरोगाः, पंच हृद्रोगाः, पंच पाण्डुरोगाः, पंचोन्मादाः । चत्वारोऽपसाराः, चत्वारोऽक्षिरोगाः, चत्वारः कर्णरोगाः, चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूर्च्छायाः, चत्वारः शोषाः, चत्वारि क्लेब्यानि । त्रयः शोफाः, त्रीणि किलासानि, त्रिविधं लोहितपित्तम् । द्वौ ज्वरौ, द्वौ व्रणौ, द्वावायामौ, द्वे गृध्रस्यौ, द्वे कामले, द्विविधमामं, द्विविधं वातरक्तं, द्विविधान्यशौंसि । एक ऊरुस्तम्भः, एकः संन्यासः, एको महागदः । विंशतिः क्रिमिजातयः, विंशतिः प्रमेहाः, विंशतिर्यौनिव्यापद इत्यष्टाचत्वारिंशद्रोगाधिकरणान्यस्मिन्संग्रहे समुद्दिष्टानि ॥ ३ ॥

एतानि यथोद्देशमभिनिर्देश्यामः ॥ ४ ॥

अष्टाबुदराणीति वातपित्तकफसन्निपातग्रीहवद्दच्छिद्रदकोदराणीति । अष्टौ मूत्राघाता इति वातपित्तकफसन्निपाताश्मरीशर्कराशुक्रशोणितजा इति । अष्टौ क्षीरदोषा इति वैचर्ष्यं वैगन्ध्यं वैरस्यं पैच्छिल्यं फेनसङ्घातो रौक्ष्यं गौरवमतिस्नेहश्चेति । अष्टौ रेतोदोषा इति तनु शुष्कं फेनिलमश्वेतं पूति अतिपिच्छलमन्यधातूपहितमवसादि चेति ॥ ५ ॥

सप्त कुष्ठानीति कपालोदुंवरमण्डलर्षजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणानीति । सप्त पिडका इति शराविका कच्छपिका जालिनी सर्वप्यलजी विनता विद्रधी चेति । सप्त विसर्पा इति वातपित्तकफाग्निकर्दमकग्रन्थिसन्निपाताख्याः ॥ ६ ॥

षडतीसारा इति वातपित्तकफसन्निपातभयशोकजाः । षडुदावर्ता इति वातमूत्रपुरीषशुक्रच्छर्दिश्वथुजाः ॥ ७ ॥

पंच गुल्मा इति वातपित्तकफसन्निपातशोणितजाः । पंच ग्रीहदोषा इति गुल्मैर्व्याख्याताः । पंच कासा इति वातपित्तकफक्षतक्षयजाः । पंच श्वासा इति महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्राः । पंच हिक्का इति महती गम्भीरा व्यपेता क्षुद्रा चान्नजा च । पंच तृष्णा इति वातपित्तामक्षयोपसर्गात्मिकाः । पंच छर्दय इति द्विष्टान्नसंयोगवातपित्तकफसन्निपातोद्रेकात्मिकाः । पंच भक्तस्थानशनस्थानानीति वातपित्तकफद्वेषायासाः । पंच शिरोरोगा इति पूर्वो-

द्देशमभिसमस्य वातपित्तकफसन्निपातक्रिमिजा इति । पंच हृद्रोगा इति शिरोरोगैर्व्याख्याताः । पंच पाण्डुरोगा इति वातपित्तकफसन्निपातमृद्भक्षणजाः । पंचोन्मादा इति वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः ॥ ८ ॥

चत्वारोऽपसारा इति वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः । चत्वारोऽक्षिरोगाः चत्वारः कर्णरोगाः चत्वारः प्रतिश्यायाः, चत्वारो मुखरोगाः, चत्वारो ग्रहणीदोषाः, चत्वारो मदाः, चत्वारो मूर्च्छाया इत्यपसरैर्व्याख्याताः । चत्वारः शोषा इति साहससन्धारणक्षयविषमाशनजाः । चत्वारि क्लेब्यानीति बीजोपघाताङ्गजभङ्गाञ्जरया शुक्रक्षयाच्च ॥ ९ ॥

त्रयः शोथाश्चेति वातपित्तश्लेष्मनिमित्ताः । त्रीणि किलासानीति रक्तताम्रशुक्लानि । त्रिविधं लोहितपित्तमित्यूर्ध्वभागमधोभागमुभयभागं च ॥ १० ॥

द्वौ ज्वरावित्युष्णाभिप्रायः शीतसमुत्थश्च, शीताभिप्रायश्चोष्णसमुत्थः । द्वौ व्रणाविति निजश्चागन्तुजश्च । द्वावायामाविति बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । द्वे गृध्रस्याविति वाताद्वातकफाच्च । द्वे कामले इति कोष्ठाश्रया शाखाश्रया च । द्विविधमाममित्यलसको विसूचिका च । द्विविधं वातरक्तमिति गम्भीरमुत्तानं च । द्विविधान्यशौसीति शुष्कान्याद्राणि च ॥ ११ ॥

एक ऊरुस्तम्भ इत्यामत्रिदोषसमुत्थानः । एकः संन्यास इति त्रिदोषात्मको मनःशरीराधिष्ठानः । एको महागद इत्यतत्त्वाभिनिवेशः ॥ १२ ॥

इहैकादिसंख्यापरित्यागादष्टसंग्रहणमादौ कृतम्, अष्टसंख्याया बहुत्वेन प्राधान्यात् । विंशतिसंख्या मेहादीनाम् ऊनविंशत्यधःसंख्यानुपूर्वप्राप्त्यभावात् कृतः प्रथमं निवेशः । यद्यपि चिकित्सिते अष्टादश कुष्ठानि, तथापीह महाकुष्ठाभिप्रायेण सप्तोच्यते । षडुदावर्ता इत्यत्र न वेगान्धारणीयोक्तन्यायेन उच्चारानिरोधजादय उदावर्ता इहोच्यन्ते । गुल्मैर्व्याख्याता इति यथा गुल्मभेदस्तथापीह पञ्च तृष्णेति संभोजनस्नेहादिजनितानामपि वातादिजन्य एवावरोधात् । स्थानमिव स्थानं कारणम् । तेन अनशनस्थानान्यरोचकानीत्यनेन कारणेन कार्यान्यरोचकानि गृह्यन्ते । तेन संग्रहे कारणाभिधानमन्याय्यमिति न भवति । पूर्वोद्देशमभिसमस्येति कियन्तः शिरसीये विस्तरोक्तान्संक्षिप्य । किंवा कियन्तः शिरसीय एव 'अर्धावभेदको वा स्या'दित्याद्युद्दिष्टानभिसमस्य परित्यज्य शिरस्येव रुजारूपा ये पञ्चोच्यन्ते । साहसं सन्धारणं क्षयो विषमाशनमिति पाठे कारणेन कार्यं च चतुर्विधः शोष उच्यते । द्वौ ज्वरावित्यादौ शीतसमुत्थेनैवोष्णाभिप्रायता लब्धा । यतः ।

निदानविपरीतमिच्छति ज्वरी । तदाह उष्णाभिप्रायताविशेषणं शीतर्तुसमुत्थत्वेन पैत्तिकस्यापि ज्वरस्य शीतसमुत्थत्वनिरासार्थम् । एवं शीताभिप्रायेऽपि वक्तव्यम् । द्विविधमाममिति आमविषस्य त्रिविधकुक्षीये वक्ष्यमाणस्यालसक एवान्तर्भावात् । अन्ये लामविषस्य विषत्वेनान्यविषतन्त्रविषयत्वादिसाग्रहणमिति ब्रुवते । अतत्त्वाभिनिवेशो मानसो विकारः, स च सर्वसंसारिदुःखहेतुतया गद इत्युच्यते ॥ ३-१२ ॥

मेहश्च शुक्रमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च शनैर्मेहश्च सिकतामेहश्च लालामेहश्चेति दश श्लेष्मनिमित्ताः । क्षारमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मंजिष्टामेहश्च हरिद्रामेहश्चेति षट् पित्तनिमित्ताः । वसामेहश्च मज्जामेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति चत्वारो वातनिमित्ता इति विंशतिः प्रमेहाः । विंशतियोन्यव्यापद इति वातिकी पैत्तिकी श्लेष्मिकी सान्निपातिकी चेति चतस्रः, दोषदूष्यसंसर्गप्रकृतिनिर्देशैरवशिष्टाः षोडश निर्दिश्यन्ते तद्यथा—रक्तयोनिश्चारजस्का चाचरणा चातिचरणा च प्राक्चरणा चोपप्लुता च परिप्लुता चोदावर्तिनी च कर्णिनी च पुत्रघ्नी चान्तर्मुखी च सूचीमुखी च शुष्का च वामिनी च षण्ढयोनिश्च महायोनिश्चेति विंशतियोन्यव्यापदः । केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्ट इति ॥ १३ ॥

भवति चात्र ।

विंशकाश्चैककाश्चैव त्रिकाश्चोक्तास्त्रयस्त्रयः ।
द्विकाश्चाष्टौ चतुष्काश्च दश द्वादश पञ्चकाः ॥ १४ ॥
चत्वारश्चाष्टका वर्गाः षट्कौ द्वौ सप्तकास्त्रयः ।
अष्टोदरीये रोगाणां रोगाध्याये प्रकाशिता इति ॥ १५ ॥

क्रिमीणां संज्ञा प्रायो रूढ्या ज्ञातव्या । पिपीलिकालिख्याः । दोषस्य दूष्येण रक्तादिना संसर्गो दोषदूष्यसंबन्धः । प्रकृतिः कारणम्, तत्र दोषदूष्यसंसर्गनिर्देशेन रक्तयोन्यादयः, प्रकृतिनिर्देशेन प्राक्चरणादयो योन्यव्यापत्तिचिकित्सितं वीक्ष्य व्याकर्तव्याः । अत्र मदा एव मदात्ययरूपतां यान्तीति कृत्वा मदात्ययाः पृथङ्ज्ञोक्ताः । इह चोक्तानां रोगाणां यद्यपि प्रकारान्तरेणान्यथापि संख्या स्यात्, तथाहि । अष्टौ ज्वराः, द्वावुन्मादौ निजागन्तुकभेदेनेत्यादि । तथापि प्रधानविवक्षया एत एव भेदा गृहीताः । प्राधान्यं च स्वाधिकारे रोगाणामनुसरणीयम् ॥ १३-१५ ॥

सर्व एव विकारा निजा नान्यत्र वातपित्तकफेभ्यो निर्वर्तन्ते, यथाहि शकुनिः सर्वं दिवसमपि परिपतन्स्वां छायां नातिवर्तते, तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्ताः सर्वविकारा वातपित्तकफान्नातिवर्तन्ते । वातपित्तश्लेष्मणां पुनः स्थानसंस्थानप्रकृति-

विशेषानभिसमीक्ष्य तदात्मकानपि च सर्वविकारांस्तानेवोपदिशन्ति बुद्धिमन्त इति ॥ १६ ॥

संप्रत्यष्टोदरादीनां तथा वक्ष्यमाणानां महारोगे तथाऽनुक्तानामिह तन्त्रे रोगाणां निजानां वातपित्तश्लेष्माण एव व्यस्ताः समस्ता वा कारणं भवन्तीत्येतद्रूपं रोगाणां चिकित्सोपयोगिसूत्रं दर्शयितुमाह—सर्व इत्यादि । सर्व इत्युक्ता अनुक्ताश्च । यद्यप्यागन्तुष्वपि दोषसंबन्धो न व्यभिचरति, तथाप्यागन्तौ रोगे दोषापेक्षया न चिकित्सेत्यागन्तुव्युदासार्थं निजा इत्युक्तम् । स्वशब्देनागन्तुकृतं धातुवैषम्यं निराकरोति । ननु यदि वातादिजन्या एव सर्वविकारास्तत् किमर्थमन्यथाऽग्न्युदरादयः स्त्रीहजलादिभिः निर्दिश्यन्त इत्याह—वातपित्तेत्यादि । स्थानं रसादयो वस्त्यादयश्च । संस्थानमाकृतिलक्षणमिति यावत्, प्रकृतिः कारणं, एषां विशेषानभिसमीक्ष्य तांस्तानुपदिशन्ति । “अष्टावुदराणि” इत्येवमाद्युपदिशन्ति । तदात्मकानपीति वातादिजनितानपि । तत्र स्थानविशेषादुपदेशो यथा ऊरुस्तम्भरक्तयोनिकामलाप्रभृतयः । संस्थानविशेषात् पिडकागुल्मप्रभृतयः । प्रकृतिविशेषाच्छ्लेष्मस्त्रीहोदरप्रभृतयः । अन्ये तु व्याख्यानयन्ति यतस्तानेवेति वातादिजानेवेति व्यपदिशन्ति । तदात्मकानपीति यथोक्ताष्टादिसंख्यायुक्तानपि, यद्यपि स्त्रीहादिकारणान्तरेण भिन्ना अपि रोगास्तथापि वातादिस्थानजन्यत्वेन तथा वातादिलक्षणयुक्तत्वेन तथा वातादिकारणजातत्वेन वातादिजा एव सर्वविकारा इति वाक्यार्थः ॥ १६ ॥

तत्र श्लोकौ ।

स्वधातुवैषम्यनिमित्तजा ये

विकारसंघा बहवः शरीरे ।

न ते पृथक्पित्तकफानिलेभ्य

आगन्तवस्त्वेव ततो विशिष्टाः ॥ १७ ॥

अमुमेवार्थं श्लोकेनाह—स्वधातुव्यादि । स्वशब्दोऽग्रे वक्ष्यमाणशरीरापेक्षः, तेन शरीरधातुवैषम्यं गृह्यते । मानसं तु प्रतिक्षिप्यते । धातवश्च न स्वरूपेण रोगकारणमिति वैषम्यपदं कृतम् । आगन्तवो हि रोगा अस्मिधातज्वरादयो धातुवैषम्यजा भवन्ति, अतस्तद्व्युदासार्थं निमित्तपदम् । आगन्तुषु वैषम्यं विद्यमानमपि कारणत्वेन न व्यपदिश्यते, अप्रधानत्वात् । किंलागन्तुरेव लघुडादिप्रहारस्तत्र चिकित्साविशेषप्रयोजककारणम् । निजे तु वैषम्यमेव चिकित्साप्रयोजकम् । ‘निमित्तजाः’ इति च स्वधातुवैषम्यपदस्य कर्मधारयत्वेन, बहुव्रीहिपक्षे लनर्थक एव स्यात् । विकारसंघा इत्यष्टावुदराणीत्यादयः । बहुवचनेनैव बहुत्वे लब्धे पुनः ‘बहवः’ इति वचनं बहुवचनस्य त्रिलमात्रेणैव चरितार्थत्वनि-

१ समुत्थानस्थानसंस्थानप्रकृतिवेदनावर्णनामप्रभावचिकित्सित-विशेषानभिसमीक्ष्येति पाठस्तु न चक्रसंमतः ॥

षेधार्थम् । न ते पित्तकफानिलेभ्यः पृथगिति पित्तकफानिला-
एव ते दूष्यादिविशेषभाज इत्यर्थः । इह पित्तमादौ कृतं
छन्दोऽनुरोधात्, किंवा प्राधान्यानियमज्ञापनार्थं कृतम् ।
अत्र च धातुवैषम्यमात्रं विकारो नोक्तः । तस्य वातादिवैषम्य-
रूपत्वेन सिद्धत्वादेव । यस्तु धातुवैषम्यविशेषो धातुवैषम्य-
जातो ज्वरादिरूपः, स इह शिष्यं प्रति विकृतवाताद्यभेदेन
प्रतिपाद्यते । तत इति पूर्वोक्तविकारसंघात् । विशिष्टा इति
पित्तकफानिलव्यतिरिक्ताः ॥ १७ ॥

आगन्तुरन्वेति निजं विकारं

निजस्तथागन्तुमपि प्रवृद्धः ।

तत्राऽनुबन्धं प्रकृतिं च सम्यग्-

ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽष्टोदरीयोनामो नानविंशोऽध्यायः ।

संप्रति मिश्रयोर्निजागन्त्वोः संवन्धमाह—आगन्तुरि-
त्यादि। निजं प्रथमसमुत्पन्नं विकारमागन्तुर्भूतादिजन्यो विकारो-
ऽन्वेत्यनुगतो भवति । यथा दोषजएव ज्वरे उन्मादे वा पश्चा-
द्भूतनिवेशोऽपि भवति, तथाऽऽगन्तुमुत्पन्नमभिघातजं ज्वरं भू-
तजं चोन्मादं पश्चाद्देतुमासाद्य निजोऽपि तत्र दोषलक्षणलक्षितो
गदो भवति । ‘अपि प्रवृद्धः’ इति वचनेन आगन्त्ववस्थाया-
मपि निजदोषो वृद्धोऽस्त्येव, परं, प्रवृद्धोऽसौ न भवति खल-
क्षणकर्तृत्वेनेति दर्शयति । अपिशब्देन तु निजस्य निजेन
तथाऽगन्तोरप्यागन्तुना अनुबन्धः सूच्यते । अत्र निजाग-
गन्त्वोरनुकार्यमाह—तत्रेत्यादि । अनुबन्धः पश्चात्कालजातः ।
प्रकृतिर्भूलभूतः । सम्यग्ज्ञात्वेति बलवत्त्वावलवत्त्वादिना ।
किंवा, अनुबन्धोऽप्रधानः, प्रकृतिरनुबन्धः प्रधानमित्यर्थः ।
यदुक्तं “स्वतन्त्रोव्यक्तलिङ्गः स्वचिकित्साप्रशमध्वानुबन्धोऽतो
विपरीतस्त्वनुबन्धः” इति ॥ १८ ॥

अष्टोदरीयः समाप्तः ।

विंशोऽध्यायः ।

अथातो महारोगाऽध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चत्वारो रोगा भवन्ति आगन्तुवातपित्तश्लेष्म-
निमित्ताः; तेषां चतुर्णामपि रोगत्वमेकविधं भवति
रूपसामान्यात्, द्विविधा पुनः प्रकृतिरेषामागन्तु-
निजविभागात्, द्विविधं चैषामधिष्ठानं मनःशरीर-
विशेषात् ॥ ३ ॥

पूर्वं सामान्येन वातादिजन्या उक्ताः, संप्रत्यवशिष्टान्के-
वलवातादिजन्यानभिधानं महारोगाध्यायोऽभिधीयते^१ । आ-

१ महत्त्वं चास्य पूर्वाध्यायोपेक्षया न तु महायाससाधनानां
रोगाणामभिधायकोऽध्यायो महारोगाध्याय इति शिः ।

गन्तोरुक्तस्यापि त्रिशोथीये पुनरिह विशेषेण लक्षणाद्यभिधा-
नार्थमभिधानम् । प्रकृतिरिह स्वभावः । मनःशरीरविशेषादि-
ति आगन्तोरपि मनः शरीरं चाधिष्ठानम् । एवं निजस्यापि ।
आगन्तुग्रहणेन च मानसोऽपि कामादिर्गृह्यते ॥ १—३ ॥

विकाराः पुनरपरिसंख्येयाः प्रकृत्यधिष्ठानलि-
ङ्गायतनविकल्पविशेषात्तेषामपरिसंख्येयत्वात् ॥ ४ ॥

एवं चतुर्विधत्वादि प्रतिपाद्य पुनः प्रकारान्तरेणाऽपरिसं-
ख्येयतां रोगाणामाह—विकारा इत्यादि । पुनरिति^३ वक्ष्यमा-
णप्रकारान्तरेण । प्रकृतिः प्रत्यासन्नं कारणं वातादि । अधि-
ष्ठानं दूष्यं । लिङ्गानि लक्षणानि । आयतनानि बाह्यहेतवो
दुष्टाहाराचाराः । एषां विकल्परूपोविशेषो विकल्पविशेषः ।
तेषामपरिसंख्येयत्वादिति । अत्र दोषाः संसर्गाशांशविकल्पा-
दिभिरसंख्येयाः । दूष्यास्तु शरीरावयवा अणुशः परस्परमेव
मेलकेन विभज्यमाना असंख्येयाः । लिङ्गानि कृतस्त्विकारग-
तान्यसंख्येयान्येव, आविष्कृतानि तु तन्त्रे कथितानि । हेत-
वश्चावान्तरविशेषादसंख्येयाः । प्रव्यक्ता एव विकाराः । के-
चित्पुनरेषामिति पठन्ति, स तु पाठो नानुमतस्तावत्, यदि
च स्यात्तदा देहमनःप्रत्यवमर्षकम् ‘एषाम्’ इति पदम् । बहु-
वचनं तु मनःशरीरयोर्वहुत्वविवक्षया ॥ ४ ॥

मुखानि तु खल्व्वागन्तोः नखदशनपतनाभिचा-
राभिशापाभिषङ्गाभिघातवधबन्धपीडनरज्जुदहन-
शस्त्राशनिभूतोपसर्गादीनि, निजस्य तु मुखं वात-
पित्तश्लेष्मणां वैषम्यम् ॥ ५ ॥

द्वयोस्तु खलु आगन्तुनिजयोः प्रेरणमसात्म्ये-
न्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति ॥ ६ ॥

सर्वेऽपि तु खल्वेतेऽभिप्रवृद्धाश्चत्वारो रोगाः
परस्परमनुबध्नन्ति, न चान्योन्यसन्देहमापद्यन्ते^४ ॥ ७ ॥

मुखानि कारणानि, यथा “रजखलागमनमलक्ष्मीमुखा-
नाम्” इति । प्रेरणमिति कारणम्, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम् ।
अनुबध्नन्त्यनुगच्छन्ति । न संदेहमापद्यन्त इति न संदेहवि-
पयतामापद्यन्ते । मिश्रीभूता अपि प्रतिसंभिन्नैर्लक्षणैर्भेदा ज्ञा-
यन्त इत्यर्थः ॥ ५—७ ॥

आगन्तुर्हि व्यथापूर्वं समुत्पन्नो जघन्यं वातपित्त-

१ प्रकृत्यधिष्ठानलिङ्गवेदनाविकल्पविशेषाणामपरिसंख्येयत्वादिति
वा पाठः । २ पुनरेषामपरिसंख्येयत्वादिति वा पाठः । ३ एते
ज्वागन्तवो दोषजाश्च परस्परं संसृज्यन्ते इत्याह सर्वेऽपीत्यादि ।
अनुबध्नन्त्यनुगच्छन्ति । ननु यदा येषां परस्परसंसर्गस्तदा
संसृष्टयोः क्षीरनीरयोरिव भेदेन ज्ञानं न स्यात्, तथाच तद्विशेष-
ज्ञाननिबन्धनचिकित्साविशेषोऽपि न संभवतीत्याह न चेतीति शिः ।
४ पुनःशब्दः पूर्वोक्तभेदापेक्षयेति शिः । ५ मन्त्राशनिभूतोप-
सर्गादीनीति वा पाठः.

श्लेष्मणां वैषम्यमापादयति, निजे तु वातपित्तश्लेष्माणः पूर्वं वैषम्यमापद्यन्ते जघन्यां व्यथामभिनिर्वर्तयन्ति ॥ ८ ॥

आगन्तुनिजयोर्भेदकं लक्षणमाह—आगन्तुर्हीत्यादि । आगन्तुस्तपन्नः सन्, व्यथापूर्वमिति पीडां प्रथमं कृत्वा पश्चाद्दोषाणां वैषम्यमिति दोषवैषम्यलक्षणमुक्तम्, स्वलक्षणकारकं तु वैषम्यमागन्तोरादितः प्रवृत्ति विद्यमानमप्यकिञ्चित्करमिति भावः ॥ ८ ॥

तेषां त्रयाणामपि दोषाणां शरीरे स्थानविभाग उपदेक्ष्यते, तद्यथा—बस्तिः पुरीषाधानं कटिः सक्थिनी पादावस्थीनि च वातस्थानानि, अत्रापि पक्काशयो विशेषेण वातस्थानम् । स्वेदो रसो लसीका रुधिरमामाशयश्च पित्तस्थानानि, अत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थानम् । उरःशिरोग्रीवापर्वण्यामाशयो भेदश्च श्लेष्मणः स्थानानि, अत्राप्युरोविशेषेण श्लेष्मस्थानम् ॥ ९ ॥

आगन्तुनिजयोर्भेदकं लक्षणमभिधाय निजविकारकराणां वातादीनां भेदज्ञानार्थमाह—तेषामित्यादि ।—पुरीषादानं पक्काशयः । यद्यपि प्राणादिभेदमिन्नस्य वायोः पृथगेव स्थानानि वक्ष्यति, यथा, “स्थानं प्राणस्य शीर्षोरः कण्ठजिह्वास्यकर्णनासिकाः” इत्यादि । तथापीदं वैशेषिकं स्थानं ज्ञेयं, यतः, अत्र प्रायो वातादिविकारा भवन्ति, भूताश्च दुर्जयाः । अत्र च विजिते वाते सर्ववातविकाराऽवजयः । लसीकोदकस्य पिच्छाभागः, पित्तस्थाने आमाशय इति आमाशयाऽधोभागः, श्लेष्मस्थानेष्वामाशय आमाशयोर्ध्वभागः ॥ ९ ॥

सर्वशरीरचरास्तु वातपित्तश्लेष्माणो हि सर्वस्मिन् शरीरे कुपिताऽकुपिताः शुभाऽशुभानि कुर्वन्ति—प्रकृतिभूताः शुभानि उपचयबलवर्णप्रसादादीनि, अशुभानि पुनर्विकृतिमापन्नानि विकारसंज्ञकानि ॥ १० ॥

तत्र विकाराः सामान्यजा नानात्मजाश्च, तत्र सामान्यजाः पूर्वमष्टोदरीये व्याख्याताः । नानात्मजांस्त्विहाध्यायेऽनुव्याख्यास्यामः, तद्यथा—अशीतिर्वातविकाराः, चत्वारिंशत्पित्तविकाराः, विंशतिः श्लेष्मविकाराः ॥ ११ ॥

तत्रादौ वातविकारानुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—नखभेदश्च, विपादिका च, पादशूलश्च, पादभ्रंशश्च, सुप्तपादता च, वातखुडुका च, गुल्फग्रन्थिश्च, पिण्डकोद्वेष्टनं च, गृध्रसी च, जातुभेदश्च, जातुविश्लेषश्च, ऊरुस्तंभश्च, ऊरुसादश्च, पाङ्गुल्यं च, गुदभ्रंशश्च, गुदार्तिश्च, वृषणोत्क्षेपश्च, शेफस्तंभश्च, वंक्षणाहश्च, श्रोणिभेदश्च, विद्धभेदश्च, उदावर्तश्च,

खंजत्वं च, कुब्जत्वं च, वामनत्वं च, त्रिकग्रहश्च, पृष्ठग्रहश्च, पार्श्ववर्मदश्च, उदरावेष्टश्च, हन्मोहश्च, हृद्रावश्च, वक्षउद्धर्षश्च, वक्षउपरोधश्च, बाहुशोषश्च, ग्रीवास्तंभश्च, मन्यास्तंभश्च, कंठोद्धंसश्च, हनुताडश्च, ओष्ठभेदश्च, दन्तभेदश्च, दन्तशैथिल्यं च, मूकत्वं च, वाक्संगश्च, कषायास्यता च, मुखशोषश्च, अरसज्ञता च, अगन्धज्ञता च, घ्राणनाशश्च, कर्णशूलश्च, अशब्दश्रवणं च, उच्चैःश्रुतिश्च, बाधिर्यं च, वर्त्मस्तंभश्च, वर्त्मसङ्कोचश्च, तिमिरश्च, अक्षिशूलश्च, अक्षिव्युदासश्च, भ्रूव्युदासश्च, शङ्खभेदश्च, ललाटभेदश्च, शिरोरुक् च, केशभूमिस्फुटनं च, अर्दितं च, पैकाङ्गरोगश्च, सर्वाङ्गरोगश्च, पक्षवधश्च, आक्षेपकश्च, दण्डकश्च, भ्रमश्च, भ्रमश्च, वेपथुश्च, जृम्भा च, विषादश्च, अतिप्रलापश्च, ग्लानिश्च, रौक्ष्यं च, पारुष्यं च, श्यावारुणावभासता च, अस्वप्नश्च, अनवस्थितत्वं चेत्यशीतिर्वातविकारा वातविकाराणामपरिसंख्येयानामविष्कृततमा व्याख्याताः ॥ १२ ॥

सामान्यजा इति वातादिभिः प्रत्येकं मिलितैश्च ये जन्यन्ते । नानाऽऽत्मजा इति ये वातादिभिर्दोषान्तरासृष्टैर्जन्यन्ते । विपादिका पाणिपादस्फुटनं, पादभ्रंशः पादस्यारोपविषयदेशादन्यत्र पतनम् । सुप्तिः पादयोर्निष्क्रियत्वं स्पर्शाज्ञता वा । वातखुडुका चालुक इति प्रसिद्धः । गृध्रसीशब्देन गृध्रसीशूलं गृह्यते । ऊरुस्तम्भेन च ऊरुस्तम्भनमात्रं वातजन्यत्वेन गृह्यते । एवं कर्णाक्षिशूलयोः शूलमात्रम् । वातजातीसारोऽपि विद्धभेदो वातजः । एवं च न गृध्रस्यादीनां सामान्यजत्वं, यथोक्तातङ्कस्य केवलवातजन्यत्वात् । उदरस्यावेष्टनमिवोदरस्यावेष्टः । अशब्दश्रवणं शब्दाऽभावेऽपि शब्दश्रवणम् । उच्चैःश्रुतिस्तावत्स्वरमात्रश्रवणम् । अल्पशब्दस्य तु सर्वथैवाऽश्रवणम् । बाधिर्यं शब्दमात्रस्यैवाश्रवणम् । तिमिरं तु वातजमेव, दोषान्तरसंवन्धस्तत्रानुबन्धरूपः । एकाङ्गरोगः सर्वाङ्गरोगश्चेति, ज्वरादिषु उष्णत्वशीतत्वादीनां कदाचिदेकाङ्गव्यापकत्वेनैकाङ्गरोगः, तेषामेव कदाचित्सर्वाङ्गव्यापकत्वेन सर्वाङ्गरोगः, दोषान्तरसंवन्धोऽपि व्याप्त्यव्याप्ती वातकृते एव, “वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवदि”ति वचनात् । तथा भ्रमश्च वातिकः स्मृतिमोहरूपः । अत्र कस्यचिदङ्गस्य पादादेः शूलादयोऽभिहिताः, न हस्तादीनां, तत्र येऽभिहितास्ते प्रधानभूताः प्रायोभावित्वेन, अनुक्तास्तु वातविकाराणामपरिसंख्येयत्वेन ग्राह्याः ॥ १०—१२ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु वातविकारेषूक्तेष्वन्येषु चानु-

१ यथोक्तांगस्येति वा पाठः । २ इदानीमनुक्तवातविकारज्ञानार्थं वायोः सहजसिद्धं स्वरूपं तथा विकृतवायुजन्यकर्मणश्च स्वरूपं निर्देष्टुं भूमिकां रचयति सर्वेध्विलादि ॥

केषु वायोरिदमात्मरूपमपरिणामिकर्मणश्च खल-
क्षणम्, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहा
वातविकारमेवाऽध्यवस्यन्ति कुशलाः । तद्यथा—
रौक्ष्यं लाघवं वैशद्यं शैत्यं गतिरमूर्तत्वं चेति वायो-
रात्मरूपाणि भवन्ति, एवंविधत्वाच्च कर्मणः खाल-
क्षण्यमिदमस्य भवति ॥ १३ ॥

वायोरिदमित्यादौ वायोरिदमात्मरूपं स्वरूपम्, अपरिणा-
मीति सहजसिद्धं नान्योपाधिकृतमित्यर्थः । कर्मणश्चेति विकृ-
तस्य वायोः कर्मणः खलक्षणमित्यात्मीयं लक्षणम् । अत्राप्य-
परिणामीति पित्तश्लेष्मसंबन्धनिरपेक्षं, न तु शरीरावयवानपे-
क्षमिति । यतः, ब्रूते “तं तं शरीरावयवमाविशतः” इति ।
अतएव च संसादीनां शरीरावयवापेक्षत्वेन न सर्वदा भावः ।
एवं च पित्तश्लेष्मणोरपि चात्मरूपादि व्याख्येयम् । अमूर्तल-
मित्यदृश्यत्वम्, एवंविधत्वादिति रौक्ष्यादियुक्तत्वाद्वायोरिति
संबन्धः ॥ १३ ॥

अंश

तं तं शरीरावयवमाविशतः संसर्गसंख्यासंभे-
दसादहर्षतर्षकम्पवर्तचालतोदव्यथाचेष्टाद्यास्तथा
स्वरूपरूपविशदसुशिराऽरुणवर्णकषायविरसमुख-
शोषशूलसुप्तिसंकुचनस्तम्भनखज्जतादीनि वायोः
कर्माणि, तैरन्वितं वातविकारमेवाध्यवस्येत् ॥ १४ ॥

संसः किंचिदवस्थानसंचलनं, अंशस्तु दूरगतिः । व्यासोवि-
स्तरणम् । हर्षो वायोरनस्थितत्वेन प्रभावाद्वा क्रियते । वर्तुली-
करणं वर्तते । चालः सन्दः । रसवर्णौ वायुना रसवर्णरहिते-
नापि प्रभावात् क्रियेते ॥ १४ ॥

तं मधुराम्ललवणस्निग्धोष्णैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्ने-
हस्वेदास्थापनानुवासननस्तःकर्मभोजनाभ्यङ्गोत्साद-
नपरिषेकादिभिर्वीर्यतैर्मात्राकालं च प्रमाणीकृत्य,
आस्थापनानुवासनं तु खलु सर्वथोपक्रमेभ्यो वाते
प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः । तदादित एव पक्काशय-
मनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं वातमूलं छिनत्ति ।
तत्रावजिते वातेऽपि शरीरान्तर्गता वातविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते यथा वनस्पतेर्मूले छिन्ने स्कन्ध-

१ ननु वायोरदृश्यत्वेन तत्र रौक्ष्यादयो गुणास्तथा वक्ष्यमाण-
संसादीनि च कर्माणि प्रलक्षेण नोपलभ्यन्ते तत्कथमेतानि वायो-
रात्मरूपाणि ? इत्यत आह तं तं शरीरावयवमाविशत इति । एतेन
यद्यपि वायोरेते गुणास्तथा एतानि कर्माणि प्रलक्षेण नोपलभ्यन्ते
तथापि यं यं शरीरावयवमाविशति विकृतो वायुस्तत्र तत्र रौक्ष्या-
दिकं संसादिकं च दृष्ट्वा वायोरपि तद्गुणकर्मयोगित्वमवधार्यते तत्तद-
वयवगतारौक्ष्यादीनां विकृतवायुसंबन्धान्वयव्यतिरेकाधिष्ठानादिति
भाव इति शिः । २ व्यासंगेति वा पाठः । ३ व्यधचेष्टाभंगा इति

शाखावरौहकुसुमफलपलाशादीनां नियतो विना-
शस्तद्वत् ॥ १५ ॥

प्रस्तावागतत्वेन चिकित्सामाह—मधुरेत्यादि । आदित
एवेति शीघ्रमेव, केवलं वैकारिकमिति सकलविकारकार-
कम् ॥ १५ ॥ ३ ॥

पित्तविकाराः—ओषश्च, श्लोषश्च, दाहश्च, दवथुश्च,
धूमकश्च, अम्लकश्च, विदाहश्च, अन्तर्दाहश्च, अङ्ग-
दाहश्च, उष्मण आधिक्यं च, अतिस्वेदश्च, अङ्गस्वे-
दश्च, अङ्गगन्धश्च, अङ्गावदरणं च, शोणितक्लेदश्च,
मांसक्लेदश्च, त्वग्दाहश्च, मांसदाहश्च, त्वङ्गांसावदर-
णं च चर्मदरणं च, रक्तकोठकाश्च, रक्तपित्तं च, रक्त-
मण्डलानि च, हरितत्वं च, हारिद्रत्वं च, नीलिका
च, कक्ष्या च, कामला च, तिकास्यता च, पूतिमु-
खता च, तृष्णाया आधिक्यं च, अतृप्तिश्च, आस्यवि-
पाकश्च, गलपाकश्च, अक्षिपाकश्च, गुदपाकश्च, मे-
दूपाकश्च, जीवादानं च तमःप्रवेशश्च, हरितहारि-
द्रनेत्रमूत्रवर्चस्त्वंचेति चत्वारिंशत्पित्तविकाराः पि-
त्तविकाराणामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्या-
ख्याताः ॥ १६ ॥

सर्वेष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेष्वन्येषु चानुक्ते-
षु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च खलक्ष-
णम्, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसन्देहाः पित्त-
विकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः, तद्यथा—औष्ण्यं
तैक्ष्ण्यं लाघवमनतिस्नेहो वर्णश्च शुक्लारुणवर्जो ग-
न्धश्च विस्त्रो रसौ च कटुकाम्लौ पित्तस्यात्मरूपा-
ण्येवंविधत्वाच्च कर्मणः खालक्षण्यमिदमस्य भ-
वति ॥ १७ ॥

तं तं शरीरावयवमाविशतो दाहौष्ण्यपाकस्वेद-
क्लेदकोथकण्डूस्त्रावरागाः यथास्वं च गन्धवर्णरसा-
भिनिर्वर्तनं पित्तस्य कर्माणि, तैरन्वितं पित्तविका-
रमेवाध्यवस्येत् ॥ १८ ॥

तं मधुरतिकृष्णायशीतैरुपक्रमैरुपक्रमेत स्नेह-
विरेकप्रदेहपरिषेकाभ्यङ्गादिभिः पित्तहर्मात्रां का-
लं च प्रमाणीकृत्य, विरेचनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते
प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः, तद्व्यादितपवामाशयम-
नुप्रविश्य केवलं वैकारिकं पित्तमूलं चापकर्षति ।
तत्रावजिते पित्तेऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः
प्रशान्तिमापद्यन्ते यथाशौ व्यपोढे केवलमग्निगृहं
च शीतीभवति तद्वत् ॥ १९ ॥

ओषः पार्श्वस्थितेनेव वह्निना पीडा । श्लोषः किंचिदहन-
सिव दाहः । सर्वाङ्गदहनसिव दवथुः ध्रुगधगिकेति लोके

१ जीवादानं जीवनहेतुधातुरूपशोणितनिर्गम इति शिः ।

ख्याता । धूमको धूमोद्वमनमिव, लगवदरणं बाह्यलङ्कात्रा-
वदरणम् । चर्मावदरणं तु षण्णामपि लवचां दरणम् । रक्तपित्तं
दोषान्तरासंपृक्तं रक्तपैतिकं ज्ञेयम् । एवं तृष्णायां च तृष्णा-
मात्रम् । कक्ष्या कक्षदेशगतमांसदरणम् । स्फोटः सुश्रुतक्षु-
द्रोगोक्ताः । गन्धोविह्व इत्यामगन्धः । यथास्वमित्यामगन्ध-
वर्णसदृशम्, अभिमद्बृहममिहम् ॥ १६—१९ ॥

श्लेष्मविकारांश्च विंशतिमत ऊर्ध्वं व्याख्यास्यामः,
तद्यथा—तृप्तिश्च, तन्द्रा च, निद्राया आधिक्यं च,
स्तैमित्यं च, गुरुगात्रता च, आलस्यं च, मुखमाधु-
र्यं च मुखस्त्रावश्च, श्लेष्मोद्विरणं च, मलस्याधिक्यं च,
बलासकश्च, हृदयोपलेपश्च, कण्ठोपलेपश्च, धमनी-
प्रतिचयश्च, गलगण्डश्च, अतिस्थौल्यं च, शीताग्निता
च, उदरदश्च, श्वेतावभासता च, श्वेतमूत्रनेत्रवर्च-
स्त्वं चेति विंशतिः श्लेष्मविकाराः । श्लेष्मविकारा-
णामपरिसंख्येयानामाविष्कृततमा व्याख्याता भ-
वन्ति ॥ २० ॥

सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु श्लेष्मविकारेष्वन्येषु चा-
नुक्तेषु श्लेष्मण इदमात्मरूपमपरिणामि कर्मणश्च
खलक्षणम्, यदुपलभ्य तदवयवं वा विमुक्तसंदेहाः
श्लेष्मविकारमेवाध्यवस्यन्ति कुशलाः । तद्यथा—
स्नेहशैत्यशौक्ल्यगौरवमाधुर्यमात्स्न्यानि श्लेष्मण
आत्मरूपाण्येवंविधत्वाच्च कर्मणः खलक्षण्यमिद-
मस्य भवति ॥ २१ ॥

तं तं शरीरावयवमाविशतः श्वैत्यशैत्यकण्डूस्वै-
र्यगौरवस्नेहस्तम्भसुप्तिक्लेदोपदेहबन्धमाधुर्यचिरका-
रित्वानि श्लेष्मणः कर्माणि, तैरन्वितं श्लेष्मविकारमे-
वाध्यवस्येत् ॥ २२ ॥

तं कटुकतिक्तकषायतीक्ष्णोष्णरूक्षैरुपक्रमैरुपक्रमेत्
स्वेदवमनशिरोविरेचनव्यायामादिभिः श्लेष्महृरैर्मा-
त्रां कालं च प्रमाणीकृत्य, वमनं तु सर्वोपक्रमेभ्यः
श्लेष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते भिषजः । तद्व्यादित
एवामाशयमनुप्रविश्य केवलं वैकारिकं श्लेष्ममूल-
मपकर्षति, तत्रावजिते श्लेष्मण्यपि शरीरान्तर्गताः
श्लेष्मविकाराः प्रशान्तिमापद्यन्ते यथा भिन्ने केदा-
रसेतौ शालियवषष्टिकादीन्यनभिष्यन्द्यमानान्यम्भ-
सा प्रशोषमापद्यन्ते तद्वदिति ॥ २३ ॥

तृप्तिर्येन तृप्तमिवात्मानं सर्वदा मन्यते । बलासको बल-
क्षयः । किंवा श्लेष्मोद्वेकान्मन्दजविलम्, स्थूलाङ्गता वा
बलासकः । धमनीप्रतिचयो धमन्युपलेपः । शीताग्निता
मन्दाग्निता । मातृर्त्य मसृणता । श्लेष्मकर्मसु सुप्तिर्निष्क्रिय-
त्वेन, वाते तु सर्शाज्ञानेन । अत्रामाशयमनुप्रविश्येति वच-
नेन श्लेष्मस्थानेष्वामाशयस्य प्राधान्यम्, पूर्वं तु “तत्रापि

उरो विशेषेण” इति वचनेनोरः प्रधानम् । एवमुभयमपि
तुल्यं ज्ञेयम् ॥ २०—२३ ॥ ३ ॥

भवन्ति चात्र ।

रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक्पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥ २४ ॥
यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माण्यारभते भिषक् ।
अप्यौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्यदृच्छया ॥ २५ ॥
यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वमौषज्यकोविदः ।
देशकालप्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २६ ॥

संप्रति रोगज्ञानस्य चिकित्सायामुपयोगमाह—रोगसि-
त्यादि । औषधं परीक्षेतेति संबन्धः । औषधपरीक्षा रोगापे-
क्षिणी, तेन तदनन्तरमेव सा भवतीति भावः । अतः
कर्मेति चिकित्सा, ज्ञानपूर्वमिति कर्मदर्शनजनितज्ञानपू-
र्वम् ॥ २४—२६ ॥

संग्रहः प्रकृतिदेशो विकारमुखमीरणम् ।
असन्देहोऽनुबन्धश्च रोगाणां संप्रकाशितः ॥ २७ ॥
दोषस्थानानि रोगाणां गणा नानात्मजाश्च ये ।
रूपं पृथक्त्वाद्वोषाणां कर्म चापरिणामि यत् ॥ २८ ॥
पृथक्त्वेन च दोषाणां निदष्टाः समुपक्रमाः ।
सम्यङ्ग्रहति रोगाणामध्याये तत्त्वदर्शिना ॥ २९ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महारोगाध्यायोनाम विंशोऽध्यायः ॥

समाप्तं रोगचतुष्कम् ।

संग्रहे “संग्रहइति चत्वारो रोगाः” इत्यादि संक्षेपोक्तिः ।
प्रकृतिरिति “द्विविधा पुनः” इत्यादि । देश इति “द्विविधं चै-
षामधिष्ठानम्” इत्यादि । विकाराश्च मुखं च विकारमुखम् ।
तत्र विकाराः “विकाराः पुनः” इत्यादिना । “मुखानि”
इत्यादिना मुखम् । “द्वयोस्तु” इत्यादिना ईरणम् । असन्देहः
“न चान्योन्य” इत्यादिना । “सर्वेषु” इत्यादिना अनुबन्धः ।
नानात्मजाः सर्वे दोषान्तरासंपृक्तदोषजन्या उक्ताः ॥ २९ ॥

महारोगाध्यायः समाप्तः ।

इति रोगचतुष्कं समाप्तम् ।

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टौनिन्दितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

रोगचतुष्के रोगा उक्ताः, भेषजं च भेषजचतुष्के, रोगभेष-

१ इदानीं रोगे ज्ञातेऽपि येन क्रमेण चिकित्सा कार्या तं क्रमं
दर्शयति—रोगमादाविलादीति शिः । २ देशकालविभागश्च इति वा
पाठः । ३ ज्ञानार्थं भिषजांचैव प्रजानां च हितैषिणेति वा पाठः ।

जयोस्तु योजना यथा कर्तव्या तद्वक्तुं योजनाचतुष्कोऽभिधीयते । सा च योजना रोगेण समं भेषजानां प्रायः शरीरमेवापेक्षत इति शरीरमेदप्रतिपादकोऽष्टौ निन्दितीयोऽभिधीयते ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु शरीरमधिकृत्याष्टौ पुरुषा निन्दिता भवन्ति, तद्यथा—अतिदीर्घातिह्रस्वातिलोमा चालोमा चातिकृष्णातिगौरातिस्थूलश्चातिकृशश्चेति ॥ ३ ॥

शरीरमधिकृत्येतिवचनेन मनोऽधिकृत्य ये निन्दिता आधार्मिककदर्यादयः तानिहानुपयुक्तान्निराकरोति । अतिदीर्घादयश्च षडिह निन्दितप्रस्तावादुच्यन्ते । निन्दितत्वं च तेषां लोकविगानादेव । अतिदीर्घश्चेत्यादिचकारः कुञ्जादिनिन्दितग्रहणार्थम् ॥ ३ ॥

तत्रातिस्थूलकृशयोर्भूय एवापरे निन्दितविशेषा भवन्ति । अतिस्थूलस्य तावदायुषो ह्रासो जैरोपरोधः कृच्छ्रव्यवायता दौर्बल्यं दौर्गन्ध्यं स्वेदाबाधः क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति भवन्त्यष्टौ दोषाः । तदतिस्थौल्यमतिसंपूरणाद्गुरुमधुरशीतस्निग्धोपयोगादव्यायामादव्यवायाद्दिवास्वप्नार्द्धनित्यस्वादचिन्तनाद्वीजस्वभावाच्चोपजायन्ते । तस्य हि अतिमात्रं मेदस्विनो मेद एवोपचीयते, न तथेतरे धातवः । तस्मादस्यायुषो ह्रासः शैथिल्यात्सौकुमार्याद्गुरुत्वाच्च मेदसो जैरोपरोधः, शुक्राबहुत्वान्मेदसावृतमार्गत्वात्कृच्छ्रव्यवायता, दौर्बल्यमसमत्वाद्भातूनाम्, दौर्गन्ध्यं मेदोदोषान्मेदसः स्वभावात्स्वेदलत्वाच्च । मेदसः श्लेष्मसंसर्गाद्विष्यन्दित्वाद्बहुत्वाद्गुरुत्वाद्वायामासहत्वाच्च स्वेदाबाधः, तीक्ष्णाग्नित्वात्प्रभूतकोष्ठवायुत्वाच्च क्षुदतिमात्रं पिपासातियोगश्चेति ॥ ४ ॥

तत्रातिस्थूलकृशयोश्चित्सोपयुक्तं विशेषं वक्तुमाह—तत्रेत्यादि । भूयएवेत्यतिदीर्घादितुल्यलोकविगानादधिका निन्दिताश्च ते विशेषाश्चेति निन्दितविशेषाः । अतिस्थौल्यस्य हेतुमाह—तदित्यादि । अतिसंपूरणमतिभोजनम् । वीजस्वभावादिति स्थूलमातापितृजन्यत्वात् । संप्रति स्थूलस्य साधारणादप्याहाराद्भूतिमेदोऽजन्माह—तस्य हीत्यादि । मेदस्विन इति हेतुगर्भविशेषणं, तेन यस्मादतिस्थूलशरीरे मेदोदेहव्यापकत्वेन लब्धवृत्त्यतस्तदेव प्रायो वर्धते, नान्ये रसादयस्तदभिभूतत्वादित्यर्थः । तस्मादिति विषमधातुत्वात् । मेदोदोषादिति दुष्टमेदोदु-

१ एषां च निन्दितत्वे वैरूप्यमेव हेतुः । प्रत्येकं चकारकरणमेवापरस्परसांकर्येऽतिशयितविधित्वं बोधयति, तेन अतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वाऽपुरुषो यद्यतिलोमादिर्भवति, तदा विशेषाग्निन्दितो भवतीत्यर्थ इति शिः । २ जवोपरोध इति वा पाठः

र्गन्धं भवति । स्वभावादिति स्वभावादपि मेदआमगन्धित्वेन दुर्गन्धम् । स्वेदलत्वाच्चेति सति च स्वेदे दुर्गन्धतानुभवसिद्धेवेत्यर्थः । श्लेष्मसंसर्गादिभ्यो हेतुभ्यः स्वेदावरोधो ज्ञेयः ॥ ४ ॥

भवन्ति चात्र ।

मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः ।

चरन्सन्धुक्षयत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि ॥ ५ ॥

तस्मात्स शीघ्रं जरयत्याहारं चातिकाङ्क्षति ।

विकारांश्चाश्रुते घोरान्कांश्चित्कालव्यतिक्रमात् ॥ ६ ॥

एतावुपद्रवकरौ विशेषादग्निमारुतौ ।

एतौ हि दहतः स्थूलं वनदावो वनं यथा ॥ ७ ॥

मेदस्यति च संवृद्धे सहसैवानिलादयः ।

विकारान्दारुणान्कृत्वा नाशयन्त्याशु जीवितम् ॥ ८ ॥

मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।

अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥ ९ ॥

इति मेदस्विनो दोषा हेतवो रूपमेव च ।

निर्दिष्टं वक्ष्यते वाच्यमतिकार्येऽप्यतः परम् ॥ १० ॥

सेवा रूक्षाक्षपानानां लङ्घनं प्रमिताशनम् ।

क्रियातियोगः शोकश्च वेगनिद्राविनिग्रहः ॥ ११ ॥

रूक्षस्योद्वर्तनस्नानस्याभ्यासः प्रकृतिर्जरा ।

विकारानुशयः क्रोधः कुर्वन्त्यतिकृशं नरम् ॥ १२ ॥

मेदसेत्यादौ वायोरनतिवृद्धत्वेनाग्निसन्धुक्षणत्वम्, न वैषम्यापादकत्वम्, यतः अतिवृद्धो हि वैषम्यं बह्वेः करोति वायुः । स इति मेदस्वी । कालव्यतिक्रमादिति भोजनकालातिक्रमात् । अतिस्थूललक्षणमाह—मेदोमांसेत्यादि । वाच्यमभिधेयम्, किंवा वाच्यमिति निन्दितमवयमिति यावत् ॥ ५-१२

व्यायाममतिशैल्यं क्षुत्पिपासामहौषधम् ।

कृशो न सहते तद्वदतिशीतोष्णमैथुनम् ॥ १३ ॥

ग्रीवाकासः क्षयः श्वासो गुल्मार्शस्युदराणि च ।

कृशं प्रायोऽभिधावन्ति रोगाश्च ग्रहणीगताः ॥ १४ ॥

शुष्कस्फिगुदरग्रीवो धमनीजालसन्ततः ।

त्वगस्थिशेषोऽतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मतः ॥ १५ ॥

सततव्याधितावेतावतिस्थूलकृशौ नरौ ।

सततं चोपचर्यौ हि कर्षणैर्वृहणैरपि ॥ १६ ॥

प्रमितस्य स्तोकस्याशनं प्रमिताशनम् । क्रियातियोगो वमनातियोगः । प्रकृतिर्देहजनकं बीजम् । अनुशयोऽनुबन्धः । कृशस्य लक्षणम् शुष्केत्यादि । त्वगस्थिशेष इति हृदयत इति शेषः । स्थूलपर्वा स्थूलग्रन्थिः ॥ १३—१६ ॥

१ विकारान्दारुणानिति प्रमेहपिडकाज्वरभगन्दरविद्रधिवातरोगाणामन्यतमानिति शिः । २ अयथोपचयोत्साह इति शरीरोपचर्या-
नुरूपवर्द्धित इत्यर्थ इति शिः । ३ अभिधावन्ति इति वा पाठः ।

स्थौल्यकार्श्यं वरं कार्श्यं समोपकरणौ हि तौ^१ ।
यद्युभौ व्याधिरागच्छेत्स्थूलमेवातिपीडयेत् ॥ १७ ॥

कर्षणैर्वृहणैरिति यथासंख्यम् । वरमिति मनागिष्टम् । स्थूलमेवातिपीडयेदिति स्थूलस्य दुरुपक्रमत्वात् । यतः स्थूलस्य सन्तर्पणमिति स्थौल्यकरम्, अपतर्पणं चायं प्रवृद्धामिहान्न सोढुं क्षमः, अवले तु सन्तर्पणं योग्यमेवेति भावः ॥ १६—१७ ॥

सममांसप्रमाणस्तु समसंहननो नरः ।
दृढेन्द्रियत्वाद्धाधीनां न वलेनाभिभूयते ॥ १८ ॥
श्रुतिपासातपसहः शीतव्यायामसंसहः ।
समपक्ता समजरः सममांसचयो मतः ॥ १९ ॥

संप्रति प्रशस्तपुरुषमाह—समेत्यादि । मांसशब्देनेहोपचयो विवक्षितः, तेन सममुपचयस्य प्रमाणं यस्य स तथा । संहननं मेलकः । अपरमपि सममांसप्रमाणगुणानाह—क्षुदित्यादि ॥ १८—१९ ॥

गुरु चातर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्षणं प्रति ।
कृशानां वृंहणार्थं च लघु सन्तर्पणं च यत् ॥ २० ॥
चातघ्नान्यन्नपानानि श्लेष्ममेदोहराणि च ।
रूक्षोष्णा वस्त्यस्तीक्ष्णा रूक्षाण्युद्धर्तनानि च ॥ २१ ॥

एवं स्थूलकृशौ प्रतिपाद्य तयोर्योजनीयं भेषजमाह—गुर्वित्यादि । गुरुचातर्पणं च, यथा मधु । एतद्धि गुरुत्वाद्वृद्धमग्निं यापयति^२ अतर्पणत्वान्मेदो हन्ति । एवं प्रशातिकाप्रभृतिनाम-तर्पणानां संस्कारादिना गुरुत्वं कृत्वा भोजनं देयम् । कृशानां तु लघुतर्पणं देयम् । तद्धि लाघवाद्मिष्टद्विकरं सन्तर्पणत्वाच्च पुष्टिकृत् । एतच्च द्वितयमप्यभीष्टतमत्वेनोक्तम् । तेन, मेदस्त्रिनो यल्लघु चातर्पणं प्रशातिकाप्रियङ्गवादि, तच्च कर्तव्यम् । तथा कृशस्यापि नवान्नादि गुर्वपि सन्तर्पणं कर्तव्यम् । परं लाघवं गौरवं च तत्संस्कारादिना प्रतिकर्तव्यम् ॥ २०—२१ ॥

गुडूचीभद्रमुस्तानां प्रयोगस्त्रैफलस्तथा ।
तक्रारिष्टप्रयोगस्तु प्रयोगो माक्षिकस्य च ॥ २२ ॥
विडङ्गं नागरं क्षारं काललोहरजौ मधु ।
यवामलकचूर्णं च प्रयोगः श्रेष्ठ उच्यते ॥ २३ ॥
बिल्वादिपञ्चमूलस्य प्रयोगः क्षौद्रसंयुतः ।
शिलाजतुप्रयोगस्तु साग्निसन्धरसः परः ॥ २४ ॥
प्रशातिका प्रियङ्गुश्च श्यामाका यवका यवाः ।
जूर्णाह्वाः कोद्रवा मुद्गाः कुलत्थाश्चक्रमुद्गकाः ॥ २५ ॥
आढकीनां च बीजानि पटोला मलकैः सह ।
भोजनार्थं प्रयोज्यानि पानं चानु मधूदकम् ॥ २६ ॥

१ समोपकरणाविति सममुपकरणं चिकित्साविधानं यथोक्तौ, तथाच चिकित्सत्वेन तुल्यावपीत्यर्थ इति शिः । २ चापयातीति वा पाठः । ३ जूर्णाह्वास्तृणधान्यविशेषा दक्षिणापथे योर्णक इति प्रसिद्ध इत्यरुण इति शिः । ४ समकुष्ठकाः इति वा पाठः ।

अरिष्टांश्चानुपानार्थं मेदोमांसकफापहान् ।
अतिस्थौल्यविनाशाय संविभज्य प्रयोजयेत् ॥ २७ ॥
प्रजागरं व्यवायं च व्यायामं चिन्तनानि च ।
स्थौल्यमिच्छन्परित्यक्तुं क्रमेणाभिप्रवर्धयेत् ॥ २८ ॥

माक्षिकस्येति मधुनः, नच मधुनो वृष्यप्रयोगेषु दृष्टत्वाद् वृंहणत्वं वाच्यम्, यतः योगवाहि मधु यदा वृष्येण युज्यते तदा वृष्यत्वं करोति, लेखनयुक्तं तु लेखनकरम्, तथा स्वरूपेणापि रुक्षादिगुणयोगात्कर्षणं, वचनं हि “नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु” । विडङ्गादिप्रयोगो गौरवनिरपेक्ष एवातिस्थौल्यहरः प्रभावात् । प्रशातिका उडिकेति प्रसिद्धा । यवका खल्पयवाः । चक्रमुद्गकः ऋषिमुद्गक इति प्रसिद्धः । आढकी तुवरी ॥ २७—२८ ॥

स्वप्नो हर्षः सुखा शय्या मनसो निर्वृतिः शमः ।
चिन्ताव्यवायव्यायामविरामः प्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥
नवान्नानि नवं मद्यं प्राभ्यानूपौदका रसाः ।
संस्कृतानि च मांसानि दधि सर्पिः प्यांसि च ॥ ३० ॥
इक्षवः शालयो मांसा गोधूमा गुडवैकृतम् ।
वस्त्यः स्निग्धमधुरास्तैलाभ्यङ्गश्च सर्वदा ॥ ३१ ॥
स्निग्धमुद्धर्तनं स्नानं गन्धमाल्यनिषेवणम् ।
शुक्लवासो यथाकालं दोषाणामवसेचनम् ॥ ३२ ॥
रसायनानां वृष्याणां योगानामुपसेवनम् ।
हत्वातिकाश्च्यमादत्ते नृणामुपचयं परम् ॥ ३३ ॥
अचिन्तनाच्च कार्याणां ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।
स्वप्नप्रसङ्गाच्च नरो वराह इव पुष्यति ॥ ३४ ॥

कार्यचिकित्सामाह—स्वप्न इत्यादि । शमः शान्तिः । ननु नवान्नादीनां गुरुणां संस्कारादिनाऽगौरवं प्रतिकर्तव्यमभिमान्यभयात्, तत्किमिति लघून्नेव रक्तशाल्यादीनि तथा न क्रियन्ते । तानि हि प्रकृत्या लघूनि तर्पणानि च मधुरयोगात् । न, उभयस्याभिप्रेतत्वात्, प्रकृतिलघु च तर्पणं रक्तशाल्यादि, संस्कारादिलघु च नवान्नादि सन्तर्पणकरणमिति । एवं पूर्वोक्तप्रशातिकादावप्यनुसर्तव्यम् । अचिन्तनाच्चेत्यादिना प्रकृष्टं वृंहणकारणमुच्यते, स्वप्नप्रसङ्गो नित्यं स्वप्नप्रतिमात्रं च ॥ २९—३४ ॥

यदा तु मनसि क्लान्ते कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्तन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥ ३५ ॥

संप्रति प्रस्तावानुगतं स्थौल्यकार्श्यचिकित्साप्रधानभूतं स्वप्नं निद्रारूपं सर्वतो निरूपयति—यदालित्यादि । मनसीत्यन्तःकरणे । किंवा मनोयुक्तआत्मा मन इत्युच्यते, तस्मिन् क्लान्त इति निष्क्रिये । कर्मात्मान इतीन्द्रियाणि । क्लमान्विताः क्रियारहिताः । विषयेभ्यो रूपादिभ्यः । मनसोऽप्रवृत्त्येन्द्रियाण्यपि न प्रवर्तन्ते इति भावः । तदा स्वपितीति स्वप्नगुणयुक्तो भवति, स्वप्नश्च निरिन्द्रियप्रदेशे मनोऽवस्थानम् । किंवा कर्मात्मान इति संसार्यात्मानः । मनसि क्लान्ते आत्मानः क्लान्ता भवन्ति,

मनोऽधीनप्रवृत्तित्वादात्मनाम् । ततश्च मनोनिवृत्त्याऽऽत्मानोऽपि न विषयान् गृह्णन्ति । इन्द्रियाणि चात्मनोऽप्रवृत्त्यैव न प्रवर्तन्ते ॥ ३५ ॥

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः काश्यं बलाबलम् ।
वृषता ह्रीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥ ३६ ॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता ।
सुखायुषी पराकुर्यात्कालरात्रिरिवापरा ॥ ३७ ॥
सैव युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहं सुखायुषा ।
पुरुषं योगिनं सिद्ध्या सत्या बुद्धिरिवागता ॥ ३८ ॥

संप्रति विधिना सेविताया गुणमविधिना च निद्राया दोषमाह—निद्रायत्तमित्यादिना न चेत्यन्तेन । अत्र च सुखादिविषेसेवितनिद्राफलम्, दुःखादि त्वविधिनिराफलम् । एतदेव विभज्यते—अकाल इत्यादि । अकाल इति दिनादौ निद्रां प्रति निषिद्धे काले । अनेन च मिथ्यायोगो निद्राया उक्तः । कालोषा कालरात्रिः, सत्या बुद्धिस्तत्त्वज्ञानम् ॥ ३६—३८ ॥

गीताध्ययनमद्यस्त्रीकर्मभाराध्वकर्षिताः ।
अजीर्णिनः क्षताः क्षीणा वृद्धा बालास्तथाबलाः ३९
तृष्णातीसारशूलार्ताः श्वासिनो हिक्किनः कृशाः ।
पतितामिहतोन्मत्ताः क्लान्ता यानप्रजागरैः ॥ ४० ॥
क्रोधशोकभयक्लान्ता दिवास्वप्नोचिताश्च ये ।
सर्व एते दिवास्वप्नं सेवेरन्सार्वकालिकम् ॥ ४१ ॥
धातुसाम्यं तथा ह्येषां बलं चाप्युपजायते ।
श्लेष्मा पुष्णाति चाङ्गानि स्थैर्यं भवति चायुषः ॥ ४२ ॥

१ काले सैवाऽगता गदानिति पाठे काले आगता निद्रागदान्पराकुर्यादित्यर्थः । २ शूलिन इति पाठस्तु न समीचीनः, शूलार्ता इत्यनेनैव तदर्थगृहीतत्वात् । ३ अपिशब्दावत्र सामर्थ्याल्लब्धौ बोद्धव्यौ, तेन रात्रावपि जागरणं रूक्षम्, दिवात्वाग्नेयमत्यर्थं रूक्षं कालेनाहितवल्गत्वात्, तथा प्रस्वपनं दिवापि स्निग्धम्, रात्रौ तु सौम्यकालेऽतिशयेन स्निग्धत्वमवतिष्ठते । अपिशब्दाभ्यामन्तरेण तु रात्रावेव जागरणं रूक्षं दिवा तु स्निग्धमित्यर्थो जायते, व्यवच्छेद्यफलत्वाद्वाक्यानाम् । एवं दिवस एव स्निग्धं प्रस्वपनं रात्रौ तु रूक्षमिति, नैतदुच्यते । ततो दिवा जागरणं सदा रूक्षम् नाभविष्यत्, तत्कथमिदमुपपत्स्यते, “बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि । विषार्त्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि” इति । येषां ह्यपतर्पणमेव हितम्, यच्चापतर्पणं तदवश्यं रूक्षम्, तस्मादपतर्पणस्वभावं जागरणमेव सेव्यम्, तथा, “ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्षराव्यल्पभावतः । दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन्कफपित्तकरो हि सः” मुक्त्वा तु माध्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः । क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासद्विकृतिसारिणः । वृद्धबालबलक्षीणक्षतवृद्धशूलपीडितान् । अजीर्णमिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि” तदेषां संतर्पणार्हत्वात्सन्तर्पणमेव हितम्, यच्च सन्तर्पणं तदवश्यं स्निग्धम् । तस्मादेतैः सन्तर्पणस्वभावमेव प्रस्वपनं सेव्यम् । एवं पूर्वमेव च व्याख्यानं युक्तमित्युक्तकृताऽष्टाङ्गहृदयटीकायाम् ।

संप्रति दिनेऽपि यैर्निद्रा सेव्या तानाह—गीतेत्यादि । इह गीतकार्षीतानां दिवास्वप्नाद्वातुपुष्टौ सत्यामारोग्यम् । अतीसारादिषु च प्रभावादिवापि निद्रा हिता । अजीर्णनस्त्वजीर्णपार्काथं दिवानिद्रा । निद्रा हि स्रोतोऽवरोधेनामिवलं कृत्वा शीघ्रमाहारं पचति । दिवास्वप्नसात्म्यात्सहसा तत्परित्यागे दोष एव स्यात् । रात्रौ जागरितानां च तज्जनितवातक्षोभशमार्थं दिवास्वप्नः, स च क्षारपाणिवचनेन कर्तव्यः, यदुक्तम् । “यावत्कालं न सुप्तः स्याद्रात्रौ स्वप्नाद्योचितात् । ततोऽधमात्रं तत्कालं दिवा स्वप्नो विधीयते ।” अयं च दिवास्वप्नोऽमुक्तवतामेव । यदुक्तं हारीते “भुक्त्वा स्वप्नं न सेवेत सुस्थोऽप्यसुखितो भवेत्” । अन्यत्राप्युक्तं व्यायामादिषु दिवास्वप्नविधाने “नराधिरशनान्कामं दिवा स्वापये” इति । सार्वकालिकमिति ग्रीष्मं परित्यज्यापि । ‘रात्रीणां चातिसंक्षेपा’दित्यनेनाल्पनिद्रत्वं च सूचयति ॥ ३९—४२ ॥

ग्रीष्मे चादानरूक्षाणां वर्धमाने च मारुते ।
रात्रीणां चातिसंक्षेपादिवा स्वप्नः प्रशस्यते ॥ ४३ ॥
ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात्प्रकुप्यतः ।
श्लेष्मपित्ते दिवा स्वप्नस्तस्मात्तेषु न शस्यते ॥ ४४ ॥
मेदस्विनः स्नेहनित्याः श्लेष्मलाः श्लेष्मरोगिणः ।
दूषीविषार्ताश्च दिवा न शयीरन्कदाचन ॥ ४५ ॥
हलीमकः शिरःशूलं स्तैमित्यं गुरुगात्रता ।
अङ्गमर्दोऽग्निनाशश्च प्रलेपो हृदयस्य च ॥ ४६ ॥
शोफारोचकहृत्लासपीनसार्धावभेदकाः ।
कोटोऽरुः पिडकाः कण्डूस्तन्द्रा कासो गलामयाः ४७
स्मृतिबुद्धिप्रमोहश्च संरोधः स्रोतसां ज्वरः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं विषवेगप्रवर्तनम् ॥ ४८ ॥
भवेन्नृणां दिवास्वप्नस्याहितस्य निषेवणात् ।
तस्माद्धिताहितं स्वप्नं बुद्ध्या स्वप्यात्सुखं बुधः ॥ ४९ ॥

“न शयीरन्कदाचनेति” वचनाद्ग्रीष्मेऽपि दिवास्वप्नं मेदस्विप्रभृतीनां निषेधति । गीतकर्षणादौ तु बलाबलं निरूप्य दिवास्वप्नप्रवृत्तिर्वा विधेया । विषवेगप्रवर्तनमिति दूषीविषार्तानां बोद्धव्यम् । स्वप्यात्सुखमिति सुखं यथा भवति तथा स्वप्यात् । तच्चाहितस्वप्नपरित्यागेन हितस्वप्नसेवया च ॥ ४३—४९ ॥
रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ।
अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम् ॥ ५० ॥
देहवृत्तौ यथाऽऽहारस्तथा स्वप्नः सुखो मतः ।
स्वप्नाऽऽहारसमुत्थे च स्थौल्यकाश्यं विशेषतः ॥ ५१ ॥

रात्रावित्यादिना जागरणस्य स्वप्नस्य च रूक्षत्वं स्निग्धत्वं च तत्कार्यकर्तृत्वादुपचर्यते । किंच जागरणं रात्रौ दिने वा रूक्षमेव । परं दिवा जागरणं न विरूक्षणं शरीरे करोति रात्रिस्वप्नप्रसङ्गिधत्वात्, रात्रौ जागरणं तु रौक्ष्यं करोति, तेन तद्रूक्षमुच्यते । एवं दिवास्वप्नेऽपि वाच्यम् । स्वप्नप्रसङ्गेन स्वप्नभेद-

गुणमाह—अरूक्षमित्यादि । अनभिष्यन्द्यस्निग्धमित्यर्थः । आसीनप्रचलायितमुपविष्टस्य किञ्चिन्निद्रासेवनम् । यदाहुर्जनाः प्रधानं विहारेषु, स्वप्रधान्ये हेतुमाह—देहवृत्तावित्यादि ॥ ५०—५१ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनं स्नानं ग्राम्यानूपौदका रसाः ।
शाल्यन्नं सदधि क्षीरं स्नेहो मद्यं मनःसुखम् ॥ ५२ ॥
मनसोऽनुगुणा गन्धाः शब्दाः संवाहनानि च ।
चक्षुषस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥ ५३ ॥
स्वास्तीर्णं शयनं वेश्म सुखं कालस्तथोचितः ।
आनयन्त्यचिरान्निद्रां प्रनष्टा या निमित्ततः ॥ ५४ ॥

सुखहेतुस्वप्नजनकं हेतुमाह—अभ्यङ्गेल्यादि । कालस्तथोचित इति यस्मिन्काले निद्रा पुरुषेणाभ्यस्ता स कालस्तस्योचितः । निमित्ततः प्रनष्टेतिवचनमरिष्टजनितनिद्राभावप्रतिषेधार्थम् । अरिष्टं ह्यनिमित्तमुच्यते ॥ ५२—५४ ॥

कायस्य शिरसश्चैव विरेकश्छर्दनं भयम् ।
चिन्ता क्रोधः कथा धूमो व्यवायो रक्तमोक्षणम् ॥ ५५ ॥
उपवासोऽसुखा शय्या सत्त्वौदार्यं तमोजयः ।
निद्राप्रसङ्गमहितं वारयन्ति समुत्थितम् ॥ ५६ ॥
एत एव च विज्ञेया निद्रानाशस्य हेतवः ।
कार्यं कालो विकारश्च प्रकृतिर्वायुरेव च ॥ ५७ ॥

अत्र निद्राप्रतिषेधहेतुमाह—कायस्येत्यादि । सत्त्वौदार्यम् सत्वभूरित्वम्, तमोजयस्तमोगुणजयः । स च योगाभ्यासादिना भवति । एत एव चेति स्वस्थे क्रियमाणा इति बोद्धव्यम् । निद्रातिप्रसङ्गे सति क्रियमाणा अतिप्रसङ्गनिषेधका भवन्ति । अपरानपि निद्रानाशहेतूनाह—कार्यमित्यादि । कार्यमिति कार्यासत्त्वो न निद्रां याति । काल इति वार्धक्यम् । वृद्धा हि स्वभावत एव जागरूका भवन्ति । विकारो व्याधिः शूलादिः, प्रकृतिः स्वभावः, स्वभावादेव केचिदनिद्रा भवन्ति । विकारग्रहणेनैव वाते लब्धे पुनर्वातग्रहणं विशेषेण वायोनिद्रापहारकत्वप्रतिपादनार्थम् ॥ ५५—५७ ॥

तमोभवा श्लेष्मसमुद्भवा च

मनःशरीरश्रमसंभवा च ।

आगन्तुकी व्याध्यनुवर्तिनी च

रात्रिस्वभावप्रभवा च निद्रा ॥ ५८ ॥

निद्राविशेषानाह—तमोभवेत्यादि । तमोभवा इति तमोगु-

णोद्रेकभवा, मनःशरीरश्रमसंभवा तु निद्रा मनःशरीरयोः श्रमेण क्रियोपरमे सति नेन्द्रियाणि न च मनो विषयेषु प्रवर्तन्ते, ततश्च निद्रा स्यात्, श्रमश्चायमनतिवृद्धो भूरिवाताप्रकोपकोऽभिप्रेतः, तेन श्रमस्य वातजनकत्वेन निद्रानाशः किमिति न भवतीति न वाच्यम् । दृष्टं चैतद्यत् श्रान्तानामनिद्रा न भवतीति । आगन्तुकी रिष्टभूता व्याध्यनुवर्तिनी सन्निपातज्वरादिकार्या रात्रिस्वभावात्प्रभवतीति रात्रिस्वभावप्रभवा । दिवा प्रभवन्ती तु निद्रा तमःप्रभृतिभ्यस्त्रिभ्य एव स्यात् ॥ ५८ ॥

रात्रिस्वभावप्रभवा मता या
तां भूतधात्रिं प्रवदन्ति निद्राम् ।

तमोभवामाहुरधस्य मूलं

शेषं पुनर्व्याधिषु निर्दिशन्ति ॥ ५९ ॥

आसु निद्रासु प्रशस्तां निद्रां चाह—रात्रीत्यादि । भूतानि प्राणिनो दधाति पुष्पातीति भूतधात्री, धात्रीव धात्री । अधस्य पापस्य मूलमिति कारणम् । तमोऽग्रहीतो हि सदा निद्रात्मकत्वेनानुष्ठेयं सद्वृत्तं न करोति ततश्चाधर्मोत्पादः । व्याधिष्विति शरीरव्याधिषु, श्लेष्मादयो व्याध्य एव, तेषु च भूता निद्रा व्याधिरूपैव । आगन्तुकी चासाध्यव्याधिभवा च स्वयमप्यसाध्यभूता व्याधिरूपा, तेन तां च व्याधिषु मध्ये निर्दिशन्ति । किंवा व्याधिष्वधारेषु निर्दिशन्तीत्यर्थो ज्ञेयः ॥ ५९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

निन्दिताः पुरुषास्तेषां यौ विशेषेण निन्दितौ ।
निन्दिते कारणं दोषास्तयोर्निन्दितभेषजम् ॥ ६० ॥
येभ्यो यदा हिता निद्रा येभ्यश्चाप्यहिता यदा ।
अतिनिद्रायाऽनिद्राय भेषजं यद्भवा च सा ॥ ६१ ॥
या या यथाप्रभावा च निद्रा तत्सर्वमत्रिजः ।
अष्टौनिन्दितसंख्याते व्याजहार पुनर्वसुः ॥ ६२ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
अष्टौनिन्दितीयोनामैकविंशोऽध्यायः ॥

संग्रहे अनिद्रायेति अविद्यमाननिद्राय पुरुषाय, यथाप्रभावा चेति भूतधात्रीत्यादिवर्णितप्रभावा ॥ ६०—६२ ॥

इत्यष्टौनिन्दितीयः समाप्तः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातो लङ्घनबृंहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः^१ ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

तपःस्वाध्यायनिरतानात्रेयः शिष्यसत्तमान् ।

षडग्निवेशप्रमुखानुक्तवान्परिचोदयन् ॥ ३ ॥

१ यद्यपि तमोभवापि व्याधिरेव, तथापि सा मानसदोषजन्येति न तस्याः शरीरव्याधिष्वन्तर्भाव इत्यर्थ इति शिः । २ पूर्वाध्याये तर्पणैर्बृंहणैरित्युक्तम्, अतस्तदभिधायकं लङ्घनबृंहणीयमाह—अथात इत्यादि । इति शिः ।

लङ्घनं^१ बृंहणं काले रूक्षणं स्नेहनं तथा ।
 स्वेदनं स्तम्भनं चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥ ४ ॥
 तमुक्तवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ह ॥ ५ ॥
 भगवँल्लङ्घनं किंखिल्लङ्घनीयाश्च कीदृशाः ।
 बृंहणं बृंहणीयाश्च रूक्षणीयाश्च रूक्षणम् ॥ ६ ॥
 स्नेहनं स्नेहनीयाश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च के मताः ॥
 स्तम्भनं स्तम्भनीयाश्च वक्तुमर्हसि तद्गुरो ॥ ७ ॥
 लङ्घनप्रभृतीनां च षण्णामेषां समासतः ।
 कृताकृतातिरिक्तानां लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥

योजनापेक्षिणीयशरीरमभिधाय लङ्घनादिविषयलाघो-
 नाया लङ्घनादीन्येव विषयतः स्वरूपतश्च वक्तुं लङ्घनबृंहणी-
 योऽभिधीयते । परिचोदयमिति ज्ञानार्थं प्रेरयन् । कृतेत्यादौ
 कृतं सम्यक्कृतम् ॥ १—८ ॥

वचस्तदग्निवेशस्य निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
 यत्किंचिल्लाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ॥ ९ ॥
 बृहत्त्वं यच्छरीरस्य जनयेत्तच्च बृंहणम् ।
 रौक्ष्यं खरत्वं वैशद्यं यत्कुर्यात्तद्धि रूक्षणम् ॥ १० ॥
 स्नेहनं स्नेहविष्यन्दमार्दवक्लेदकारकम् ।
 स्तम्भगौरवशीतघ्नं स्वेदनं स्वेदकारकम् ॥ ११ ॥
 स्तम्भनं स्तम्भयति यद्व्रतमन्तं चलं ध्रुवम् ।
 लघूष्णतीक्ष्णविशदं रूक्षं सूक्ष्मं खरं सरम् ॥ १२ ॥
 कठिनं चैव यद्द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ।
 गुरुशीतमृदुस्निग्धं बहलं स्थूलपिच्छिलम् ॥ १३ ॥
 प्रायो मन्दं स्थिरं श्लक्ष्णं द्रव्यं बृंहणमुच्यते ।
 रूक्षं लघु खरं तीक्ष्णमुष्णं स्थिरमपिच्छिलम् ॥ १४ ॥
 प्रायशः कठिनं चैव यद्द्रव्यं तद्धि रूक्षणम् ।

रौक्ष्यमित्यादौ रौक्ष्यमेव प्रधानं बोद्धव्यम्, खरत्ववैशद्ये
 तु तदनुगते, विष्यन्दो विलयनम् । स्वेदकारकं घर्मेकारकम् ।
 स्तम्भयतीति विरुणद्धि । चलमिति किंचिद्गतिमत् । गतिमन्त-
 मिति प्रव्यक्तगतिमन्तम् । एतच्चातिसारशोणितक्षुतिविषदाह-
 वेदनादिषु बोद्धव्यम् । न तु केवलवाते गतिमन्तं प्रति,
 स्तम्भकस्य वर्धकत्वात् । गुर्वित्यादौ बहलं घनम् । मन्दमिति
 चिरकारि । स्थूलं संहतावयवं लघुकपिष्टकादि । विरूक्षण-
 द्रव्यकथने यद्गुणमेव लङ्घनद्रव्यमुक्तं तद्गुणमेव विरूक्षणं
 यद्यप्युक्तं, तथापि रूक्षगुणस्यात्र प्राधान्यम्, लङ्घने तु लघु-
 गुणप्राधान्यं ज्ञेयम् । तथा लङ्घनमद्रव्येणोपवासेनापि क्रियते ।
 विरूक्षणं तु द्रव्यकार्यतयैव प्राधान्यादुक्तम्, तेन लङ्घनवि-

रूक्षणयोनैकता । यत्तु वक्ष्यति “कृतातिकृतलिङ्गं यल्लङ्घिते
 तद्विरूक्षिते” इति, तत् प्रायो वादात् । विरूक्षणस्य हि
 मुख्यः स्नेहाभावः, लङ्घनस्य तु गौरवाभाव इति स्फुट एव
 भेदः प्रतिभाति ॥ ९—१४ ॥

द्रवं सूक्ष्मं सरं स्निग्धं पिच्छिलं गुरु शीतलम् ।
 मन्दं मृदु च प्रायो यद्द्रव्यं तत्स्नेहनं मतम् ॥ १५ ॥
 उष्णं तीक्ष्णं सरं स्निग्धं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।
 द्रव्यं गुरु च यत्प्रायस्तद्धि स्वेदनमुच्यते ॥ १६ ॥
 शीतं मन्दं मृदु श्लक्ष्णं रूक्षं सूक्ष्मं द्रवं स्थिरम् ।

यद्द्रव्यं लघु चोद्दिष्टं प्रायस्तत्स्तम्भनं स्मृतम् ॥ १७ ॥
 चतुष्प्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ ।

पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ॥ १८ ॥

स्वेदगुणकथने स्निग्धं रूक्षमिति स्निग्धं वा रूक्षं वेत्यर्थः ।
 एवं सरस्थिरावपि विकल्पेन ज्ञेयौ । पिपासेति पिपासानिग्रहः ।
 मारुतो यद्यपि सोमसंबन्धात्तथा लङ्घनं न भवति, तथापि
 स्वरूपेण लङ्घनमेव । पचन्तमग्निं प्रतिपक्षक्षपणेन बलदानेन
 च यत्पाचयति तत्पाचनं, तच्च वाय्वग्निगुणभूयिष्ठम् । चतुः-
 प्रकारा संशुद्धिरित्यनुवासनं वर्जयित्वा, तस्य बृंहणत्वात्
 ॥ १५—१८ ॥

प्रभूतश्लेष्मपित्तास्रमलाः संस्पृष्टमारुताः ।
 बृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीयां विशुद्धिभिः ॥ १९ ॥
 येषां मध्यबला रोगाः कफपित्तसमुत्थिताः ।

वम्यतीसारहृद्रोगविसूच्यलसकज्वराः ॥ २० ॥

विवन्धगौरवोद्गारहृत्लासाऽरोचकादयः ।

पाचनैस्तान् भिषकेषां प्रायेणादावुपाचरेत् ॥ २१ ॥

एत एव यथोद्दिष्टा येषामल्पबला गदाः ।

पिपासानिग्रहैस्तेषामुपवासैश्च तान् जयेत् ॥ २२ ॥

रोगान् जयेन्मध्यबलान् व्यायामात्पमारुतैः ।

बलिनां किं पुनर्येषां रोगाणामवरं बलम् ॥ २३ ॥

उक्तस्य दशप्रकारलङ्घनस्य भिन्नं विषयमाह—प्रभूतेत्यादि ।
 आदाविति वचनमन्ते चर्च्यादीनां निरामाणां संशमनीय-
 लात् । रोगानिति लङ्घनीयरोगान् । बलिनामिति पदं बलवता-
 मेव व्यायामादिसेवाविधानार्थम् । मध्यबलानामप्येतेनाल्पबला
 एव गदा व्यायामादिविषया इति भावः ॥ १९—२३ ॥

त्वग्दोषिणां प्रमूढानां^२ स्निग्धाऽभिष्यन्दिबृंहिणाम् ।
 शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥ २४ ॥

बृंहिणां बृंहणयुक्तानां, लङ्घनं शस्तमिति दशविधमपि ।
 शिशिर इति शिशिरगुणयुक्ते हेमन्ते शिशिरे च । अत्र च
 लङ्घनं बलवत्त्वात्प्राणिनां कार्यम् ॥ २४ ॥

अदिग्धविद्धमक्लिष्टं वयस्थं सात्म्यचारिणाम् ।

मृगमत्स्यविहङ्गानां मांसं बृंहणमुच्यते ॥ २५ ॥

१ लङ्घनमित्यादि । रूक्षादीन्यपि लङ्घनबृंहणयोरन्तर्भवन्ति,
 तदुक्तम् “स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तम्भनं च यत् । भूतानां तच्च
 द्वैविध्याद्विषयं नातिवर्तते” इति तथाप्यशेषविशेषज्ञानार्थं तेषामपी-
 ह भेदेनोपादानं मन्तव्यमिति शिः । २ अविज्जलमिति वा पाठः ।

१ संस्पृष्टमारुता इति वा पाठः । २ प्रमीढानामिति वा पाठः ।

क्षीणाः क्षताः कृशा वृद्धा दुर्बला नित्यमध्वगाः ।
स्त्रीमद्यनित्या ग्रीष्मे च वृंहणीया नराः स्मृताः ॥२६॥
शोषाशौग्रहणीदोषैर्व्याधिभिः कर्षिताश्च ये ।
तेषां कव्यादमांसानां वृंहणा लघवो रसाः^१ ॥ २७ ॥
ज्ञानमुत्सादनं स्वप्नो मधुराः स्नेहवस्तयः ।
शर्करा क्षीरसर्पिषि सर्वेषां विद्धि वृंहणम् ॥ २८ ॥
अदिग्धविद्धमिति विषाक्तशब्दाविद्धम् । सात्त्विकदेशे चर-
न्तीति सात्त्विकचारिणः । लघव इति संस्कारेण लघवः ।
किंवा कव्यादानां ये लघवः ज्येनादयः तन्मांसरसा इत्यर्थः
॥ २५—२८ ॥

कटुतिक्तकषायाणां सेवनं स्त्रीष्वसंयमः ।
खलिपिण्याकतक्राणां मध्वादीनां च रूक्षणम् ॥२९॥
अभिष्यन्दा महादोषा मर्मस्था व्याधयश्च ये ।
ऊरुस्तंभप्रभृतयो रूक्षणीया निदर्शिताः ॥ ३० ॥
स्नेहाः स्नेहयितव्याश्च स्वेदाः स्वेद्याश्च ये मताः ।
स्नेहाध्याये मयोक्तास्ते स्वेदाख्ये च सविस्तरम् ॥३१॥
द्रव्यं तैनु सरं यावच्छीतीकरणमौषधम् ॥ ३२ ॥
खादु तिक्तं कषायं च स्तम्भनं सर्वमेव तत् ।
पित्तक्षौराग्निदग्धा ये वम्यतीसारपीडिताः ॥ ३३ ॥
विषस्वेदातियोगार्ताः स्तम्भनीयास्तथाविधाः ।
वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ॥ ३४ ॥

मध्वादीनां च सेवनमिति संबन्धः । खलिः सर्षपखलिः ।
पिण्याकं तिलखलिः, किंवा पिण्याकशाकम् । प्रभृतिग्रहणा-
दाढ्यवातप्रमेहादयो ग्राह्याः । तन्ववहलं, सरति गच्छतीति
सरं न सरमसरं स्थिरमित्यर्थः ॥ २९—३४ ॥
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते ।
स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये ॥ ३५ ॥
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ।
पर्वमेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ॥ ३६ ॥
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ।
मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्वातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलनाशश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ॥ ३७ ॥
क्षुत्पिपासयोरसहः पीडाकरत्वेनोदयः क्षुत्पिपासासहोदयः,
न तु क्षुत्पिपासयोर्युगपदुदयः । अतएव सुश्रुते “सृष्टमारुत-
विष्मूत्रक्षुत्पिपासासहं लघुम्” इत्यादि^२, अन्तरात्मनीति

१ कव्यान्मांसरसास्तेषां वृंहणं लाघवं सममिति वा पाठः ।
२ तनुरसमिति वा पाठः । ३ पित्तज्वराग्निदग्धा ये इति वा पाठः ।
४ क्षुत्पिपासयोरसहः पीडाकरत्वेनोदयः क्षुत्पिपासासहोदयः न
तु क्षुत्पिपासयोर्युगपदुदय इति, सुश्रुते—“सृष्टमारुतविष्मूत्रक्षुत्पिपा-
सासहं लघुम्” इत्युक्तत्वादिति चक्रः । किंतु, “क्षुत्तृप्सहोदयः
शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता । व्याधिमादवमुत्साहस्तन्द्रानाशश्च लङ्घिते”
इति वाग्भटवचनाद्युगपदुदय इत्यर्थोऽपि प्रमाणसिद्ध एवेति शिः ।

मनसि । मनसः संभ्रमो भ्रान्तिरेव, ऊर्ध्वकाये वात
ऊर्ध्ववार्तः ॥ ३५—३७ ॥

बलं पुष्ट्युपलम्भश्च कार्यदोषविवर्जनम् ।
लक्षणं वृंहिते सौल्यमति चात्यर्थंवृंहिते ॥ ३८ ॥
कृताकृतस्य लिङ्गं यल्लङ्घिते तद्धि रूक्षिते ।
स्तम्भितः स्याद्वले लब्धे यथोक्तैश्चामयैर्जितैः ॥३९॥

कार्यदोषविवर्जनमिति कार्यं ये दोषाः शीतोष्णासह्ला-
दयः, तेषां वर्जनम् । बले लब्धे इति बलवान्यदा पुरुषो
भवति । यथोक्तैरिति “पित्तक्षौराग्निदग्धा ये” इत्याद्यभिधेयैः ।
उद्वेग ऊर्ध्ववातवेगः । किंवा भैषज्यानभिलाषः ॥३८—३९॥

श्यावता स्तब्धगात्रत्वमुद्वेगो हनुसंग्रहः ।
हृद्बर्चोनिग्रहश्च स्यादतिस्तम्भितलक्षणम् ॥ ४० ॥
लक्षणं चाकृतानां स्यात्षण्णामेषां समासतः ।
तदौषधानां धातूनामशमो वृद्धिरेव च ॥ ४१ ॥
इति षट् सर्वरोगाणां प्रोक्ताः सम्यगुपक्रमाः ।
साध्यानां साधने सिद्धा मात्राकालानुरोधिन इति
तदौषधानामिति लङ्घनादिसाध्यानाम् । वृद्धिरेव चेति
स्तोकमात्रकृतलङ्घनादिक्रियया दोषक्षोभमात्रस्य कृतत्वात् ।
धातूनामिति दोषाणाम् । “दोषा अपि धातुशब्दं लभन्ते”
इति वचनात् ॥ ४०—४२ ॥

भवति चात्र ।

दोषाणां बहुसंसर्गात्सङ्कीर्यन्ते ह्युपक्रमाः ।
षट्त्वं तु नातिवर्तन्ते त्रित्वं वातादयो यथा ॥४३॥
इत्यस्मिंलङ्घनाध्याये व्याख्याताः षडुपक्रमाः ।
यथाप्रश्नं भगवता चिकित्सा यैः प्रवर्तिता ॥ ४४ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
लङ्घनवृंहणीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

संग्रथ्युक्तलङ्घनाद्युपक्रमाणां विकारापेक्षया संसर्गमाह—दो-
षाणामित्यादि । दोषाणां यस्मात्संसर्गा बहवस्तस्मात्तत्साधना-
र्थमुपक्रमा अपि सङ्कीर्यन्ते मिश्रतां यान्ति । यथा कचिच्छ-
ङ्घनखेदने, कचिद्वृंहणखेदने, एवमादि । षट्त्वं तु नातिवर्तन्ते
इति संसृष्टा अपि लङ्घनादिसवरूपं न जहति । लङ्घनादयः
परस्परयुक्ता मधुसर्पिःसंयोगवन्न प्रकृतिगुणानपेक्षिकार्यान्तर-
मारभन्त इति भावः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—त्रिलमित्यादि ।
अयं च दृष्टान्तः संसर्गिसंख्याऽपरित्यागमात्रकः ॥ ४३—४४॥

लङ्घनवृंहणीयः समाप्तः ।

१ ऊर्ध्वकाये वात ऊर्ध्ववातो हिक्काश्यासकर्णस्वनजृम्भादयः, न
पुनरुद्गारविशेषः, तस्यावरोधककफजन्यत्वात् । प्रकृते तु लङ्घनेन
कफसंक्षयात्, स च कफकोपायः, यदुक्तं “अधःप्रतिहतो वायुः स्नेह-
णा कुपितेन च । करोति नित्यमुद्गारमूर्ध्वातः स उच्यते” इति शिः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातः सन्तर्पणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
 सन्तर्पयति यः स्निग्धैर्मधुरैर्गुरुपिच्छिलैः ।
 नवान्नैर्नवमद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ३ ॥
 गोरसैर्गौडिकैश्चात्रैः पैष्ठिकैश्चातिमात्रशः ।
 चेष्टाद्वेषी दिवास्त्रप्रशय्यासनसुखे रतः ॥ ४ ॥
 रोगास्तस्योपजायन्ते सन्तर्पणनिमित्तजाः ।
 प्रमेहकण्डूपिडकाः कोठपाण्ड्वामयज्वराः ॥ ५ ॥
 कुष्ठान्यामप्रदोषाश्च मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
 तन्द्राक्लेश्यमतिस्थौल्यमालस्यं गुरुगात्रता ॥ ६ ॥
 इन्द्रियस्रोतसां लेपो बुद्धेर्मोहः प्रमीलकः ।
 शोफाश्चैवंविधाश्चान्ये शीघ्रमप्रतिकुर्वतः ॥ ७ ॥

व्याख्यातषडुपक्रमाणामेव सन्तर्पणापतर्पणमेदेन द्विविधानां द्विविधविषये प्रवृत्तिं दर्शयितुं सन्तर्पणीयोऽभिधीयते^१ । सन्तर्पयति सन्तर्पणमाचरति । स्निग्धैरित्यादिवचनम्, अस्निग्धादिरपि शक्नुप्रवृत्तिभिस्तृप्तिमात्रकारकत्वेन सन्तर्पणनिषेधार्थम् । भवति हि तृप्तिकारके सन्तर्पणशब्दप्रयोगः । यथात्रैव सन्तर्पणप्रयोगे “शक्नुनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत्” इति । शय्यासनसुखे रतत्वेनैव चेष्टाद्वेषित्वे लब्धे पुनस्तद्वचनं शय्यासनस्थितस्यापि गीताङ्गचालनादिचेष्टानिषेधार्थम् । आमप्रदोषा विसूचिकादयः । प्रमीलकः सततं प्रध्यानम् ॥ १—७ ॥

शस्तमुल्लेखनं तत्र विरेको रक्तमोक्षणम् ।
 व्यायामश्चोपवासश्च धूमाश्च स्वेदनानि च ॥ ८ ॥
 सक्षौद्रश्चाभयाप्राशः प्रायो रुक्षान्नसेवनम् ।
 चूर्णप्रदेहा ये चोक्ताः कण्डूकोठविनाशनाः ॥ ९ ॥
 त्रिफलारग्वधं पाठां सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
 मुस्तं निम्बं समदनं जलेनोत्कथितं पिबेत् ॥ १० ॥
 तेन मेहादयो यान्ति नाशमभ्यस्यतो ध्रुवम् ।
 मात्राकालप्रयुक्तेन सन्तर्पणसमुत्थिताः ॥ ११ ॥

सक्षौद्रश्चाभयाप्राशइति क्षौद्रेण सह हरीतकीप्राशः । किंवा अगस्त्यहरीतक्यादिप्राशः । ये चोक्ता इत्यारग्वधीये । तेनेति काथेन करणभूतेन अभ्यस्यतोऽभ्यासं कुर्वाणस्य, किंवा तेन काथेन त्रिफलादीन्यभ्यस्यत इति योजना ॥ ८—११ ॥

मुस्तमारग्वधः पाठा त्रिफला देवदारु च ।
 श्वदंष्ट्रा खदिरो निम्बो हरिद्रे त्वक्च वत्सकात् १२

१ के ते सन्तर्पणनिमित्तजा रोगा इत्याह प्रमेहेलादीति शिः ।
 २ पूर्वाध्याये षडुपक्रमा उक्तास्ते सन्तर्पणापतर्पणमेदेन द्विविधाः, तदुक्तम्, “उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्विधैवोपक्रमो मतः । एकः सन्तर्पणः प्रोक्तो द्वितीयश्चापतर्पणः” इति । अतस्तेषां द्विविधविषये प्रवृत्तिं दर्शयितुं सन्तर्पणीयोऽभिधीयते अथात इत्यादीति शिः ।

रसमेवां यथादोषं प्रातः प्रातः पिबेन्नरः ।
 सन्तर्पणकृतैः सर्वैर्व्याधिभिर्विप्रमुच्यते ॥ १३ ॥
 एभिश्चोद्धर्तनोद्धर्षस्नानयोगोपयोजितैः ।
 त्वग्दोषाः प्रशमं यान्ति तथा स्नेहोपसंहितैः ॥ १४ ॥
 कुष्ठं गोमेदकं हिङ्गु कौंचास्थि ज्यूषणं वचाम् ।
 वृषकैले श्वदंष्ट्रां च खराश्वांचाश्मभेदिकम् ॥ १५ ॥
 तत्रेण दधिमण्डेन बदरास्तरसेन वा ।
 मूत्रकृच्छ्रं प्रमेहं च पीतमेतद्वपोहति ॥ १६ ॥
 तक्राभयाप्रयोगैश्च त्रिफलायास्तथैव च ।
 अरिष्टानां प्रयोगैश्च यान्ति मेहादयः शमम् ॥ १७ ॥
 ज्यूषणं त्रिफला क्षौद्रं किमिष्टं साजमोदकम् ।
 मन्थोऽयं सक्तवस्त्रैलं हितो लोहोदकाद्भुतः ॥ १८ ॥

यथादोषमिति दोषप्रमाणापेक्षया गृहीतमात्रम् । उद्धर्तनमभ्यङ्गपूर्वकम् । उद्धर्षस्नानभ्यङ्गपूर्वकः । स्नेहोपसंहितैरिति स्नेहसाधनेनोपयुक्तैः । गोमेदको मणिविशेषः, कौंचः पक्षी, कौंच इति ख्यातः पक्षी । खराश्वाऽजमोदा । लौहोदकाद्भुत इत्यगुरुदकाद्भुतः । उदककरणं च षडङ्गविधानेन । इह प्रयोगे वक्ष्यमाणव्योषाद्युक्तप्रमाणेन साहचर्याच्चूर्णादिमानं ज्ञेयम् ॥ १२—१८ ॥

व्योषं^२ विडङ्गं शिशूणि त्रिफला कटुरोहिणी ।
 बृहत्यौ द्वे हरिद्रे द्वे पाठा सातिविषा स्थिरा ॥ १९ ॥
 हिङ्गु केबुकमूलानि यवानि धान्यचित्रकम् ।
 सौवर्चलमजार्जी च हपुषां चेति चूर्णयेत् ॥ २० ॥
 चूर्णतैलघृतक्षौद्रभागाः स्युर्मानतः समाः ।
 सक्नुनां षोडशगुणो भागः सन्तर्पणं पिबेत् ॥ २१ ॥
 प्रयोगात्तस्य शाम्यन्ति रोगाः सन्तर्पणोत्थिताः ।
 प्रमेहा मूढवाताश्च कुष्ठान्यर्शांसि कामलाः ॥ २२ ॥
 ग्रीहा पाण्ड्वामयः शोफो मूत्रकृच्छ्रमरोचकः ।
 हृद्रोगो राजयक्ष्मा च कासः श्वासो गलग्रहः ॥ २३ ॥
 किमयो ग्रहणीदोषाः श्वेज्यं स्थौल्यमतीव च ।
 नराणां दीप्यते चाग्निः स्मृतिर्बुद्धिश्च वर्धते ॥ २४ ॥
 व्यायामनित्यो जीर्णाशी यवगोधूमभोजनः ॥
 सन्तर्पणकृतैर्दोषैः स्थौल्यं मुक्त्वा विमुच्यते ॥ २५ ॥
 उक्तं सन्तर्पणोत्थानामपतर्पणमौषधम् ।
 वक्ष्यन्ते सौषधाश्चोर्ध्वमपतर्पणजा गदाः ॥ २६ ॥
 देहाग्निवलयवर्णौजःशुक्रमांसपरिक्षयः ।
 ज्वरः कासानुबन्धश्च पार्श्वशूलमरोचकः ॥ २७ ॥
 श्रोत्रदौर्बल्यमुन्मादप्रलापो हृदयव्यथा ।
 विण्मूत्रसंग्रहः शूलं जङ्घोरुत्रिकसंश्रयम् ॥ २८ ॥

१ कौंचास्थिन्यूषणमिति वा पाठः । २ व्योषमित्यादि । अत्र तैलघृतक्षौद्राणां प्रत्येकं मिलितचूर्णसमत्वम्, समुदितचूर्णमपेक्ष्य सक्नुनां षोडशगुणो भाग इति शिः ।

पर्वास्थिसन्धिभेदश्च ये चान्ये वातजा गदाः ।
ऊर्ध्ववातादयः सर्वे जायन्ते तेऽपतर्पणात् ॥ २९ ॥
तेषां सन्तर्पणं तज्ज्ञैः पुनराख्यातमौषधम् ।
यत्तदात्वं समर्थं स्यादभ्यासे वा तदिष्यते ॥ ३० ॥

सन्तर्पणमिति जलालोडितशक्षुरूपतया, तेन सन्तर्पणसं-
ज्ञकस्याप्यपतर्पणता ज्ञेया । श्वैत्र्यं श्वित्रिलम् । श्वैत्र्यमिति पाठे
श्वेतावभासता । ऊर्ध्ववातादय इति पूर्वाध्यायोक्ताः “ऊर्ध्व-
वातास्तमो हृदि” इत्यादि । ऊर्ध्ववातः श्वासादिर्यत्रोर्ध्वं वायु-
र्याति, किंवा तन्त्रान्तरोक्ता रोगविशेषा एव, यथा—“अधः
प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा कुपितेन च । करोत्यनिशमुद्गारमू-
र्ध्ववातः स उच्यते” इति ॥ १९—३० ॥

सद्यःक्षीणो हि सद्यो वै तर्पणेनोपचीयते ।
नर्तं सन्तर्पणाभ्यासाच्चिरक्षीणस्तु पुष्यति ॥ ३१ ॥
देहाग्निदोषमैषज्यमात्राकालानुवर्तिना ।
कार्यमत्वरमाणेन भेषजं चिरदुर्बले ॥ ३२ ॥
हिता मांसरसास्तस्मै पर्यासि च घृतानि च ।
स्नानानि बस्त्योऽभ्यङ्गास्तर्पणास्तर्पणाश्च ये ॥ ३३ ॥
ज्वरकासप्रसक्तानां कृशानां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ।
तृष्यतामूर्ध्ववातानां हितं वक्ष्यामि तर्पणम् ॥ ३४ ॥
शर्करापिप्पलीमूलघृतक्षौद्रसमांशकैः ।
सक्तुर्द्विगुणितो वृष्यस्तेषां मन्थः प्रशस्यते ॥ ३५ ॥
सक्तवो मदिरा क्षौद्रं शर्करा चेति तर्पणम् ।
पिबेन्मारुतविण्मूत्रकफपित्तानुलोमनम् ॥ ३६ ॥
फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाञ्जिकम् ।
तर्पणं मूत्रकृच्छ्रमुदावर्तहरं पिबेत् ॥ ३७ ॥
मन्थः खर्जूरमृद्धीकावृक्षाम्लाम्लीकदाडिमैः ।
परूषकैः सामलकैर्युक्तो मद्यविकारनुत् ॥ ३८ ॥

सद्यस्तर्पणतर्पणाभ्यासयोर्विषयभेदमाह—सद्य इत्यादि ।
अलरमाणेनेति वचनेन चिरदुर्बले लरया क्रियमाणमभिवधादि-
दोषं करोतीति सूचयति । तर्पणास्तर्पणाश्चेति सन्तर्पणकारकम-
न्थादयः, तेन इह संज्ञामात्रेण ये तर्पणा अपतर्पणकारका व्यो-
षादयस्ते न ग्राह्याः । किंतु शर्करापिप्पलीत्यादिग्रन्थवाच्याः
शर्करादिमन्थोक्तमानेनापरेऽपीह मन्था ग्राह्याः ॥ ३१—३८ ॥
खादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव वा ।
सद्यः सन्तर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णबलप्रद इति ॥ ३९ ॥

१ सन्तर्पणस्य द्वैविध्यमाह यत्तदात्वं इत्यादि । तदात्वं इति सद्यः
समर्थमित्यपतर्पणजव्याधिनिराकरणसमर्थं, तेन, सद्यः सन्तर्पणभे-
कमभ्यासवशात्सन्तर्पणमपरमित्यर्थः । २ शर्करापिप्पलीतैलघृतक्षौ-
द्रसमांशकैरिति वा पाठः ।

तत्र श्लोकः ।

सन्तर्पणोत्था ये रोगा रोगा ये चापतर्पणात् ।
सन्तर्पणीये तेऽध्याये सौषधाः परिकीर्तिताः ॥ ४० ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
सन्तर्पणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

खादुरम्लेयादिना सद्यस्तर्पणमाह—अम्ल इति । अम्लदा-
डिमादियोगात् । अत्र रूक्षसक्तुकृतस्यापि मन्थस्य द्रवत्वसैत्य-
देहानुसारित्वैः सद्यस्तर्पकत्वं भवत्येव, अतएव सद्य
इत्युक्तम् । स्नेहादिवृंहणद्रव्ययोगात् कालान्तरतर्पकत्वमपि
भवति ॥ ३९—४० ॥

सन्तर्पणीयः समाप्तः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातोविधिशोणिततीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

विधिना शोणितं जातं शुद्धं भवति देहिनाम् ।
देशकालौकसात्म्यानां विधिर्यः संप्रकाशितः ॥ ३ ॥
तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।

युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

संप्रति वातादिवद्बहुविकारकर्तृत्वेन शोणितस्य शोणितवि-
काराणां पूर्वोक्तानेवोपक्रमान् लङ्घनवृंहणादीन् विशेषेण दर्श-
यितुं विधिशोणिततीयोऽभिधीयते । इयमप्यर्थपरा संज्ञा ।
विधिनेति सम्यगाहाराचारविधिना । शुद्धं भवतीत्यत्र भवति
विद्यत इत्यर्थः । उत्पादस्य जातशब्देनैवोक्तत्वात् । केन वि-
धिनेत्याह—देशेत्यादि । सात्म्यशब्दस्य देशादिभिः प्रत्येकम-
न्वयः । ओकसात्म्यमभ्याससात्म्यम् । संप्रकाशित इति
तस्याशितेयः । संप्रकाशित इत्यत्र तेनेति शेषः । अतो यः संप्र-
काशितो विधिस्तेन विधिनेति संबन्धः । अन्ये व्याख्यान-
यन्ति शोणितं जातं तावद्भवति, तच्च कारणान्तरदुष्टसद्वि-
धिना यथोक्तेन पुनःशुद्धं भवतीति योजनीयम् । विशुद्धं
शोणितं किं करोतीत्याह—तद्विशुद्धमित्यादि । तेन विधिना
विशुद्धं तद्विशुद्धम्, किं वा तदिति शोणितम् । प्राणः शोणितं
ह्यनुवर्तत इति शोणितान्वयव्यतिरेकमनुविधीयते । यदुक्तम्
“दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः । शङ्खौ मर्मत्रयं
कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम्” इति ॥ १—४ ॥

प्रदुष्टबहुतीक्ष्णोष्णैर्मद्यैरन्यैश्च तद्विधैः ।

तथातिलवणक्षारैरम्लैः कटुभिरेव च ॥ ५ ॥

१ यद्यपि शोणितविकारा अपि वातादिजन्या एव, तथापि
धातुषु बहुविकारकर्तृत्वेन प्राधान्यसूचनार्थं पृथगध्यायेऽभिधानं
ज्ञेयमिति शिः । २ इयमप्यर्थपरसंज्ञा, किं वा विधिनाशोणितमिति-
शब्दमधिकृत्य कृतोऽध्यायो विधिशोणिताध्यायः “वर्णागमः” इत्या-
दिना ‘ना’ शब्दलोप इति शिः ।

कुलत्थमाषनिष्पावतिलतैलनिषेवणैः ।

पिण्डालुमूलकादीनां हरितानां च सर्वशः ॥ ६ ॥

जलजानूपशैलानां प्रसहानां च सेवनात् ।

दध्यम्लमस्तुसुकानां सुरासौवीरकस्य च ॥ ७ ॥

✓ विरुद्धानामुपक्लिन्नपूतीनां भक्षणेन च ।

भुक्त्वा दिवा प्रसपतां द्रवस्निग्धगुरुणि च ॥ ८ ॥

अत्यादानं तथा क्रोधं भजतां चातपानलौ ।

छर्दिवेगप्रतीघातात्काले चानवसेचनात् ॥ ९ ॥

श्रमाभिघातसन्तापैरजीर्णाध्यशनैस्तथा ।

शरत्कालस्वभावाच्च शोणितं संप्रदुष्यति ॥ १० ॥

शुद्धिहेतुमभिधाय दुष्टिहेतुमाह—प्रदुष्टेत्यादि । प्रदुष्टं खप्र-
कृतिविपरीतम् । अन्यैश्च तद्विधैरिति प्रदुष्टपानकादिभिः, किंवा
“अन्नैः” इति पाठः । “तथाऽतिलवणक्षारैः” इत्यादि केचि-
द्भेषजविषयं वर्णयन्ति । तद्विधैरिति वचनेनान्नपानस्यातिल-
वणादेर्यहीतत्वात् । निष्पावः श्वेतशिम्बिः । अत्यादानं तृप्ति-
मतिक्रम्य भोजनम् । काले चेति शोणितदुष्टियुक्ते शरत्काले ।
अजीर्णोऽध्यशनमजीर्णाध्यशनं, किं वा अजीर्णस्यापक्वस्याश-
नम्, अध्यशनं तु पूर्वान्नशेषे यद्भुज्यते, यदाह “भुक्तस्योपरि
यद्भुक्तं तदध्यशनमुच्यते” ॥ ५—१० ॥

ततः शोणितजा रोगाः प्रजायन्ते पृथग्विधाः ।

मुखपाकोऽक्षिरागश्च पूतिघ्राणास्यगन्धिता ॥ ११ ॥

गुल्मोपकुशवीसर्परक्तपित्तप्रमीलकाः ।

विद्रधी रक्तमेहश्च प्रदरो वातशोणितम् ॥ १२ ॥

वैवर्ण्यमग्निनाशश्च पिपासा गुरुगात्रता ।

सन्तापश्चातिदौर्बल्यमरुचिः शिरसश्च रुक् ॥ १३ ॥

विदाहश्चान्नपानस्य तिकाऽम्लोद्विरणं क्लमः ।

क्रोधप्रचुरता बुद्धेः संमोहो लवणास्यता ॥ १४ ॥

स्वेदः शरीरदौर्गन्ध्यं मदः कम्पः स्वरक्षयः ।

तन्द्रा निद्रातियोगश्च तमसश्चातिदर्शनम् ॥ १५ ॥

कण्डूरुक्कोठपिडकाः कुष्ठचर्मदलादयः ।

विकाराः सर्व एवैते विज्ञेयाः शोणिताश्रयाः ॥ १६ ॥

शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक्साम्या न सिध्यन्ति रक्तजांस्तान्विभावयेत् ॥

कुर्याच्छोणितरोगेषु रक्तपित्तहरीं क्रियाम् ।

विरेकमुपवासं वा स्नावणं शोणितस्य वा ॥ १८ ॥

उपकुशो मुखरोगविशेषः । यदुक्तं सुश्रुते “वेष्टेषु दाहो
भवति तेषु दन्ताश्चलन्ति च । यस्मिन्नुपकुशो नाम पित्तरक्त-
कृतो गदः” इति । कुष्ठ इत्युक्तेऽपि चर्मदलामिधानं विशेषार्थम् ।
शोणिताश्रया इति भाषया शोणितस्य वातादिवत्स्वातन्त्र्येण

१ पूर्वाह्णमुक्तशेष इति वा पाठः । २ अक्षिपाकश्चेति वा पाठः ।
३ कण्डूवर्णगति वा पाठः । ४ विरेकमनुवासं वेति वा पाठः ।

रोगकर्तृत्वं निराकरोति । अनुक्तभूरिशोणितरोगग्रहणार्थमाह—
शीतोष्णेत्यादि । आद्यग्रहणात्तीक्ष्णमृद्वादीनां ग्रहणम् । सम्य-
गितिपूर्वेण योजनीयम् । तत्र शीतोष्णस्निग्धरुक्षाद्यैरिति शोणि-
तवृद्धिमनपेक्ष्य वातादिजयार्थमात्रप्रयुक्तैरिति मन्तव्यम् । येन
शोणितव्याधेरपि शान्तिर्वक्ष्यमाणरक्तपित्तहरक्रियादिभिः शी-
तोष्णस्निग्धरादिक्रियाप्रविष्टैव, ततश्च शोणितरोगस्यापि शीता-
दिक्रियाभिरेव शोणितप्रतिकूलाभिः प्रशमो भवति । प्रवृद्ध-
शोणिताश्रयास्तु वातादयः स्वाश्रयप्रभावाः^२ स्वचिकित्सामा-
त्रेण न प्रशम्यन्ति । रक्तपित्तहरक्रियादयो यथायोग्यतया
बोद्धव्याः ॥ ११—१८ ॥

बलदोषप्रमाणाद्वा विशुद्ध्या रुधिरस्य वा ।

रुधिरं स्नावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥ १९ ॥

उक्तशोणितस्नावणप्रमाणमाह—बलेत्यादि । बलदोषप्रमाणा-
दिति बलस्य तथा दोषस्य शोणितव्याधिरूपस्य प्रमाणं वीक्ष्य ।
दोषशब्दो ह्ययं रोगे वर्तते । विशुद्ध्या रुधिरस्य चेति यावता
स्नावणेन शोणितं शुद्धं स्यात् । आशयं स्थानं दुष्टशोणिताश-
यमिति यावत् । यथा खल्पे कुष्ठे स्तोकेमेव विशुद्ध्यर्थमुपादे-
यम्, महति कुष्ठे बहु स्नावणीयम् । यदुक्तम् “प्रच्छन्नमल्पे
कुष्ठे महति च शस्तं सिराव्यधनम्” । एषु च पक्षेषु यद्यत्रान-
त्ययं भवति तत्तत्र ग्राह्यम् ॥ १९ ॥

अरुणाभं भवेद्वाताद्विशदं फेनिलं तनु ।

पित्तात्पीतासितं रक्तं स्त्यायत्यौष्ण्याच्चिरेण च ॥ २० ॥

ईषत्पाण्डुकफाहुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद्भनम् ।

द्विदोषलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ २१ ॥

तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम् ।

गुञ्जाफलसवर्णं च विशुद्धं विद्धि शोणितम् ॥ २२ ॥

दुष्टरक्तलक्षणमाह—अरुणाभमित्यादि । स्त्यायति घनं भव-
ति । विशुद्धरक्तलिङ्गे नानावर्णता नानावातादिप्रकृतित्वान्म-
नुष्याणाम् । तपनीयं लोहितसुवर्णम्, इन्द्रगोपः खनामप्र-
सिद्धः कीटविशेषः ॥ २०—२२ ॥

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं

रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितासु-

गन्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥ २३ ॥

नात्युष्णादिभोजने हेतुमाह—तदेत्यादि^३ । अतिशीतमग्नि-

१ सम्यगुपक्रान्ता इत्यन्वय इति शिः । २ आश्रयप्रभावाच्च
स्वचिकित्सामात्रेण प्रशम्यन्तीति वा पाठः । ३ स्निग्धमिति वा पाठः ।
४ रक्तस्नावानन्तरं यद्विस्तृतं तदाह—नात्युष्णेत्यादि । कुत इत्याह ।
तदेत्यादि । अनवस्थितासुगिति प्रचलरक्तम्, प्रचलस्याऽसृजो हि
अत्युष्णमन्नपानमल्यर्थं रक्तस्य प्रचलतां करोति, तेन नात्युष्णम्,
तथाऽतिशीतमग्निमान्धजनकत्वेन च नातिशीतम् । तथा लघु दीप-
नीयं च हितमित्यर्थ इति शिः ।

मान्द्यं करोति, अत्युष्णं च प्रचलस्यासृजो नितरां प्रचलतां करोति, तस्मान्नात्युष्णशीतम् । लघु दीपनीयं चान्निदीत्यर्थमेव ॥ २३ ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्थान्
इच्छन्तमव्याहतपक्ववेगम् ।

सुखान्वितं तुष्टिबलोपपन्नम्
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ २४ ॥

यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
पृथक्पृथक्समस्ता वा स्रोतांसि कुपिता मलाः ॥ २५ ॥
मलिनाहारशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।
प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥ २६ ॥
मदमूर्च्छासंन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।
यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ २७ ॥
दुर्बलं चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
मनो विक्षोभयन्जन्तोः संज्ञां समोहयेत्तदा ॥ २८ ॥
पित्तमेवं कफश्चैवं मनोविक्षोभयन्मृणाम् ।
संज्ञां नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ २९ ॥

संप्रति शोणितादर्शनेनापि विशुद्धरक्तज्ञानार्थं लक्षणमाह—
प्रसन्नेत्यादि । अव्याहतौ पक्तिश्च वेगश्च पुरीषादीनां यस्य स तथा । संप्रति रक्तवाहिधमनीदुष्ट्या ये व्याधयो भवन्ति तानाह—यदा त्वित्यादि । संज्ञावहानीति संज्ञाहेतुमनोवहानि । मनसस्तु केवलशरीरमयनीभूतम् । यदुक्तम् “सत्त्वादीनां पुनः केवलं शरीरमयनीभूतम्” इत्यादि । किंवा रससंज्ञं धातुमावहन्तीति रससंज्ञावहानि । रसवहधमनीनां तु हृदयं स्थानम्, तदुपघाताच्च मोह उपपन्न एव । मला इति दुष्टदोषसंज्ञा, यदुक्तम् “मलिनीकरणान्मलाः” इति । यथोत्तरं लिङ्गाधिक्यं मदमूर्च्छासंन्यासेषु मोहरूपं ज्ञेयम् । मदेऽपि हि स्तोको मोहोऽस्ति, उत्तरयोस्तु व्यक्त एव मोहः ॥ २४—२९ ॥

सक्तानल्पद्रुताभाषं चलस्खलितचेष्टितम् ।
विद्याद्वातमदाविष्टं रूक्षश्यावारुणाकृतिम् ॥ ३० ॥
सक्रोधपरुषाभाषं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यात्पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतिम् ॥ ३१ ॥
खल्पसंबन्धवचनं तन्द्रालस्यसमन्वितम् ।
विद्यात्कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रध्यानतत्परम् ॥ ३२ ॥
सर्वाण्येतानि रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।
जायते शास्यति त्वाशु मदो मध्यमदाकृतिः ॥ ३३ ॥

१ अन्ये तु रससंज्ञं धातुमावहन्तीति रससंज्ञावहानीत्याहुः किंतु “रसासक्चेतनावाहिन्नोत्तरोधसमुद्भवाः । मदमूर्च्छासंन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः” इति । तन्नान्तरे मनोवहधमनीदुष्टिव्यक्ता, सा चास्मिन् व्याख्याने नोपपद्यते, इति पूर्वव्याख्येय युक्तेति शिः ।
२ सक्तानल्पद्रुताभाषमिति सक्तं विच्छिन्नवर्णं, अनल्पं बहु, द्रुतं शीघ्रं भाषते स तथा, एवं परुषाभासमित्यपि व्याख्येयमिति शिः ।

यश्च मध्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
सर्व एते मदा नर्ते वातपित्तकफत्रयात् ॥ ३४ ॥

परुषं द्रुत इति परुषाभाषः । मदस्वरूपमाह—जायत इत्यादि । मदप्रसङ्गेन मद्यविषजयोरपि मदयोश्चातुर्विध्यमाह—यश्चेत्यादि । वातपित्तकफत्रयादिति वातात् पितात्कफाद्वातपित्तकफाच्च । एतेन तेषामप्येतदेव लक्षणं वातादिकृतं भवतीति भावः ॥ ३०—३४ ॥

नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं च प्रतिबुध्यते ॥ ३५ ॥
वेषथुश्चाङ्गमर्दश्च प्रपीडा हृदयस्य च ।
कार्श्यं श्यावारुणा छाया मूर्च्छाये वातसंभवे ॥ ३६ ॥
रक्तं हरितवर्णं वा वियत्पीतमथाऽपि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सस्वेदश्च प्रबुध्यते ॥ ३७ ॥
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
संभिन्नवर्चाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसंभवे ॥ ३८ ॥
मेघसङ्काशमाकाशमावृतं वा तमोघनैः ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥ ३९ ॥
गुरुभिः प्रावृत्तैरङ्गैर्यथैवाद्देणं चर्मणा ।
सप्रसेकः सहल्लासो मूर्च्छाये कफसंभवे ॥ ४० ॥
सर्वाकृतिः सन्निपातादपस्मार इवागतः ।
स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥ ४१ ॥

मूर्च्छायलक्षणमाह—नीलवेत्यादि । तत्र वातमूर्च्छाये श्यावारुणा छाया रिष्टरूपत्वान्मरणाय स्याद् वायव्यत्वादिति चोद्यं कुर्वन्ति । उक्तं हि “वायव्या सा विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा” इति । तत्र, अनिमित्ता हि छाया रिष्टं विनाशयति, न तु दृश्यमाननिमित्ता । इह च वातसंबन्धो दृश्यत एव निमित्तम् । किं वा, “क्लेशाय महतेऽपि वा” इति वचनादेव वायव्यच्छायाया मारकत्वं व्यभिचरितम् । तमोभिर्घनैश्चेति तमोघनैः, किं वा तमोभिरेव घनैः । विना बीभत्सचेष्टितैरिति दन्तखादनाङ्गविक्षेपणादिकं विना ॥ ३५—४१ ॥

दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।
स्वयमेवोपशास्यन्ति संन्यासो नौषधैर्विना ॥ ४२ ॥
वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मलाः ।
संन्यस्यन्त्यबलं जन्तुं प्राणायतनसंश्रिताः ॥ ४३ ॥
स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठीभूतो मृतोपमः ।
प्राणैर्वियुज्यते शीघ्रं मुक्त्वा सद्यः फलां क्रियाम् ॥ ४४ ॥
दुर्गैऽभसि यथा मज्जद्वाजनं त्वरया बुधः ।
गृहीयात्तलमप्राप्तं तथा संन्यासपीडितम् ॥ ४५ ॥
अञ्जनान्यवपीडाश्च धूमः प्रधमनानि च ।
सूचीभिस्तोदनं शस्त्रैर्दाहः पीडा नखान्तरे ॥ ४६ ॥

१ तमः प्रविशति मूर्च्छतीत्यर्थः, शीघ्रं च प्रतिबुध्यत इति वायोः शीघ्रकारित्वादिति शिः । २ हतवेगेभ्यति वा पाठः ।

लुंचनं केशलोम्नां च दन्तैर्दशनमेव च ।
 आत्मगुप्तावधर्षश्च हितस्तस्यावबोधने ॥ ४७ ॥
 संमूर्च्छितानि तीक्ष्णानि मद्यानि विविधानि च ।
 प्रभूतकटुयुक्तानि तस्यास्ये गालयेन्मुहुः ॥ ४८ ॥
 मातुलुङ्गरसं तद्वन्महौषधसमायुतम् ।
 तद्वत्सौर्वर्चलं दद्याद्युक्तं मद्याम्लकाञ्चिकैः ॥ ४९ ॥
 हिङ्गुषणसमायुक्तं यावत्संज्ञाप्रबोधनम् ।
 प्रबुद्धसंज्ञमज्ञैश्च लघुभिस्तमुपाचरेत् ॥ ५० ॥
 विस्मापनैः स्मारणैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ।
 पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैश्चित्रैश्च दर्शनैः ॥ ५१ ॥
 संसनोल्लेखनैर्धूमैरञ्जनैः कवलप्रहैः ।
 शोणितस्यावसेकैश्च व्यायामोद्धर्षणैस्तथा ॥ ५२ ॥
 प्रबुद्धसंज्ञं मतिमाननुबन्धमुपक्रमेत् ।
 तस्य संरक्षितव्यं हि मनः प्रलयहेतुतः ॥ ५३ ॥
 स्नेहस्वेदोपपन्नानां यथादोषं यथाबलम् ।
 पञ्च कर्माणि कुर्वीत मूर्च्छायेषु मर्देषु च ॥ ५४ ॥
 अष्टाविंशत्यौषधस्य तथा तिक्तस्य सर्पिषः ।
 प्रयोगः शस्यते तद्वन्महतः षट्पलस्य वा ॥ ५५ ॥
 त्रिफलायाः प्रयोगो वा सघृतक्षौद्रशर्करः ।
 शिलाजतुप्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥ ५६ ॥
 पिप्पलीनां प्रयोगो वा पयसश्चित्रकस्य वा ।
 रसायनानां कौभस्य सर्पिषो वा प्रशस्यते ॥ ५७ ॥
 रक्तावसेकाच्छास्त्राणां सतां सत्त्ववतामपि ।
 सेवनान्मदमूर्च्छायाः प्रशाम्यन्ति शरीरिणाम् । इति
 तत्र श्लोकौ ।

विशुद्धं चाविशुद्धं च शोणितं तस्य हेतवः ।
 रक्तप्रदोषजा रोगास्तेषु रोगेषु चौषधम् ॥ ५८ ॥
 मदमूर्च्छायासंन्यासहेतुलक्षणभेषजम् ।
 विधिशोणितकेऽध्याये सर्वमेतत्प्रकाशितम् ॥ ५९ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 विधिशोणिततीयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

संन्यासस्य मूर्च्छादिभ्यो भेदकं लक्षणमाह—दोषेभिवत्यादि ।
 कृतवेगेष्विति वेगं कृत्वा क्षीणवलेषु । वेगो हि दोषाणां बलक्ष-
 यकारणं भवति । यदुक्तं विषमज्वरे “कृत्वा वेगं गतवला”
 इत्यादि । संन्यस्यन्त्यचेष्टं कुर्वन्ति । प्राणायतनमिति हृदय-
 म् । मुक्तवेत्यप्राप्य । सद्यःफलमिति सद्यःप्रबोधनकारिकां
 तीक्ष्णाजनादिकाम् । शब्दैरिति च तोदनेन संबध्यते । संमू-
 र्च्छितानीति मिलितानि । गालयेदिति यत्नेन मुखे प्रक्षिपेत् ।
 सौर्वर्चलं केचित्सौवीरमाहुः । अनुबन्धं सततम् । प्रलयहेतुत

इति मोहहेतुतः । अष्टाविंशत्यौषधस्येति पानीयकल्याणस्य ।
 तिक्तस्य महतस्तथा तिक्तस्य षट्पलस्येति संबन्धः । एते च
 तिक्तषट्पलमहातिक्तकृते कुष्ठचिकित्सिते वक्तव्ये । कौभसं
 दशाब्दिकम् ॥ ४२—५९ ॥

विधिशोणिततीयः समाप्तः ।

समाप्तो योजनाचतुष्कः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो यज्ञःपुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

य इमे योजनाचतुष्के षडुपक्रमा अभिहितास्तेऽन्नपानाये-
 क्षयैव व्याधिहरणे समर्थाः, अतोऽन्नपानचतुष्कोऽभिधीयते ।
 तत्रापि संक्षेपेणान्नपानगुणाभिधायको यज्ञःपुरुषीयोऽभिधी-
 यते । तत्रादौ पुरुषव्याधिकारणनिश्चायकप्रकरणंलाहारगुण-
 प्रश्नावतारार्थं तथा पूर्वोक्तषडुपक्रमणीयरोगकारणज्ञानार्थं च
 ‘यज्ञःपुरुष’ इति प्रश्नं प्राधान्येनाधिकृत्य कृतोऽध्यायो यज्ञः-
 पुरुषीयो ज्ञेयः । यद्यपि “पुरुषो यज्ञः” इति प्रश्नक्रमः, तथापि
 प्रश्नार्थोऽन्न गृहीतः ॥ १—२ ॥

पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्तं पुनर्वसुम् ।

समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा ॥ ३ ॥

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।

राशिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षधर्मत्वं तपःप्रभावात् । इयमित्यग्रे वक्ष्यमाणा, कथा
 तत्त्वजिज्ञासार्थमन्योन्यपृच्छा । राशिमेलक आत्मेन्द्रियमनोऽ-
 र्थसमुदय इत्यर्थः । अस्य राशेरामयानां चोत्पत्तिविनिश्चये
 उत्पत्तिविनिश्चयविषयिणी कथा प्रादुरासीदिति संबन्धः ॥ ३—४ ॥

तदन्तरं काशिरपतिर्वामको वाचमर्थवित् ।

व्याजहारर्षिसमितिमभिसृत्याभिवाद्य च ॥ ५ ॥

किञ्च स्यात्पुरुषो यज्ञस्तज्जास्तस्यामयाः स्मृताः ।

न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन्पुनर्वसुः ॥ ६ ॥

तामेव परस्परप्रश्नरूपां कथां दर्शयति—तदन्तरमित्यादि ।
 अन्तरशब्दः कालवचनः, यथा “अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं
 किञ्चिदथान्तरम्” इति, किञ्चित्कालमित्यर्थः । तेन तदन्तर-
 मिति कथारंभकाल इत्यर्थः । काशी वाराणसी तस्याः पतिः
 तेषां बहुलाद्विशेषणं ‘वामकः’ इति । यस्माज्जातो यज्ञः
 तत एव पुरुषजनकात्कारणाज्जातास्तज्जाः । न वेति अन्यतः
 पुरुषो जायतेऽन्यतश्च तस्य रोगा इत्यर्थः । नरेन्द्रेणेति काशि-
 पतिनाम्ना राजर्षिणा ॥ ५—६ ॥

१ तिक्तानीति वा पाठः । २ सौवीरकमिति वा पाठः । ३ उद्ध-
 र्णैरिति वा पाठः । ४ संन्यस्यन्ति मोहयन्तीति शिः ।

१ महर्षय उपासीनाः प्रादुश्चक्रुरिमां कथामिति वा पाठः ।
 २ यज्ञःपुरुषीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति वा पाठः ।

सर्व एवामितज्ञानविज्ञानच्छिन्नसंशयाः ।

भवन्तश्चेत्तुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम् ॥ ७ ॥

अमिताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां छिन्नः संशयो येषां ते तथा । “भवन्तश्चेत्तुमर्हन्ति काशिराजस्य संशयम्” इति पाठः सु-
गमः । “भवन्तोऽर्हन्ति नश्चेत्तुं काशिराजे च संशयम्” इति
तु पाठे, नोऽस्माकं काशिराजेऽस्मन्मध्यगत इत्यर्थः । एतेन
स्वपक्षे काशिराजे न व्यामोहवचनं वक्तव्यमिति शिक्षयति ।
चकारेणान्येषां च ऋषीणां संशयं समुच्चिनोति । अन्ये तु, नोऽ-
स्माकं संशयं काशिराजे च संशयमिति व्याख्यानयन्ति । संश-
यद्वये चैकोऽत्र ऋषीणां “आत्मेन्द्रिय” इत्यादिना श्लोकेन
दर्शितः संशयः, स च पुरुषस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिं प्रथमो-
त्पत्तिं प्रतीति व्याख्यानयन्ति । द्वितीयस्तु काशिपतेर्यथोक्त
एव ॥ ७ ॥

पारीक्षिस्तपरीक्ष्याग्ने^१ मौद्गल्यो वाक्यमब्रवीत् ।

आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः ॥ ८ ॥

स चिनोत्युपभुङ्क्ते च कर्म कर्मफलानि च ।

नष्टृते चेतनाधातोः^२ प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥ ९ ॥

आत्मजः पुरुष इत्याद्यपि प्रश्नद्वयस्योत्तरम्, तत्र पूर्वप्रश्नस्य,
पुरुषस्यामयानां च कुत उत्पत्तिरित्येवंरूपस्य प्रश्नस्योत्तरं आ-
त्मजः पुरुषो रोगाश्चेति, काशिपतिप्रश्नमात्रेऽप्युत्तरमेतत् यत
एवात्मजः पुरुषो जायते तत एव रोगा इत्यनुरूपमेव । प्रश्नो-
त्तरता लस्य ग्रन्थस्य सुगमैव । कारणत्वे हेतुमाह—सचिनो-
तीत्यादि । चिनोति कर्म, कर्मफलानि च शरीरारोग्यविकारा-
दीनि भुङ्क्ते इति योजना । कर्मसहायस्यात्मनः शरीरविकारा-
दिकर्तृत्वात्कारणत्वमिति भावः । एतदेव व्यतिरेकेणाह—नष्टृते
इत्यादि । चेतनाधातुरात्मा । सुखदुःखयोरिति सुखदुःखसा-
धनयोः नीरुक्शरीरविकारयोरित्यर्थः ॥ ८—९ ॥

शरलोमा तु नेत्याह न ह्यात्मात्मानमात्मना ।

योजयेद्वाधिभिर्दुःखैर्दुःखद्वेषी कदाचन ॥ १० ॥

रजस्तमोभ्यां तु मनः परीतं सत्त्वसंज्ञकम् ।

शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥ ११ ॥

वायौविदस्तु नेत्याह न ह्येकं कारणं मनः ।

नर्ते शरीरं शरीररोगा न मनसः स्थितिः ॥ १२ ॥

१ परीक्षाये इति वा पाठः । परीक्ष्य विचार्य, यद्वा, भावपक्षे परीक्षा
उत्तरूपप्रश्नस्य उपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां विचारस्तस्याग्रे प्रथममित्यर्थ
इति शिः । २ व्यतिरेकेणापि कारणतां दर्शयति—नष्टृते
इत्यादीति शिः । ३ सुखदुःखयोरिति आरोग्यरोगयोरिति शिः ।
४ न ह्येकं कारणं मन इति व्याधिमित्रं प्रतीति शेषः । व्या-
धिमित्रं प्रति कथं मनसः कारणत्वं नास्तीत्याह—नर्ते इत्यादि ।
मानसरोगेभ्येव मनसः कारणत्वं, शरीरा वातादिजन्यव्याधयः
पुनः शरीरादृते न तिष्ठन्तीति शरीरस्यैव कारणत्वं, न तु मनस
इति भावः । शरीरोत्पत्तावपि मनसः कारणत्वं नास्तीत्याह—

रसजानि तु भूतानि व्याधयश्च पृथग्विधाः ।

आपो हि रसवत्यस्ताः स्मृता निर्वृत्तिहेतवः ॥ १३ ॥

मन इत्युक्ते मन्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्याऽऽत्मापि शङ्क्यते,
तदुक्तम् “सत्त्वसंज्ञकम्” इति । नर्ते शरीराच्छरीरा वाता-
दिजन्याः शोषादयस्तिष्ठन्ति । तथा न मनसः स्थितिर्वा
ऋते शरीरादिति योज्यम् । रजस्तमः परीतस्य हि मनसो नित्यं
शरीर एव स्थितिः । यत्तु निर्दोषं मनः, तत्तु पुरुषस्य नापि
च व्याधेः कारणमिति भावः । रसजानीत्यादौ स्मृता निर्वृ-
त्तिहेतव इति व्याधिपुरुषयोः । एतेन व्याधिपुरुषजनकरसका-
रणत्वेनापःकारणकारणतया पुरुषविकारयोः कारणं भवति ।
किंवा आपो निर्वृत्तिहेतव इति रसानां, किंवा यस्माद्रसव-
त्यापः, तस्मात्ता निर्वृत्तिहेतव इति योजना ॥ १०—१३ ॥

हिरण्याक्षस्तु^१ नेत्याह न ह्यात्मा रसजः स्मृतः ।

नातीन्द्रियं मनः सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथा १४

षट्धातुजस्तु पुरुषो रोगाः षट्धातुजास्तथा ।

राशिः पद् धातुजः सांख्यैराद्यैः संपरिकीर्तितः ॥ १५

नह्यात्मेत्यादौ नातीन्द्रियं मनो रसजं स्मृतमिति योजना,
यस्मादतीन्द्रियं मन आत्मा चातीन्द्रियः, तस्मान्न रसजौ,
रसाद्वि जायमानं कारणगुणानुविधानादैन्द्रियकं स्यादित्यर्थः ।
हेलन्तरमाह—सन्तीत्यादि^२ । अहितशब्दरूपादिजन्ये विकारे
न रसः कारणमित्यर्थः । आत्मा पृथिव्यादीनि च पञ्च
षट् धातवः । यदुक्तम् “खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः
स्मृतः” इति ॥ १४—१५ ॥

तदुक्तवन्तं कुशिकमाह तत्रेति कौशिकः ।

कस्मान्मातापितृभ्यां हि विना षट्धातुजो भवेत् १६

पुरुषः पुरुषाद्वैर्गौरव्वादिवः प्रजायते ।

पित्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥ १७ ॥

कुशिक इति हिरण्याक्षस्य नाम । कस्मादित्याक्षेपे । माता-
पितृनपेक्षित्वे सर्वप्राणिषु षट्धातुसमुदायस्य विद्यमानत्वेन

मनसः स्थितिरिति । अत्रापि शरीरान्यत इति योज्यम्, शरीरमन्त-
रेण रजस्तमःसम्बन्धस्य मनसः स्थितिरेव नास्ति, मनसि रज-
स्तमस्सम्बन्धस्य शरीराधिनत्वात्, । तथाच, रजस्तमःसम्बन्धे
सति शरीरोत्पत्तिः, शरीरसंबन्धे च मनसि रजस्तमस्सम्बन्ध
इति परस्परश्रयप्रसङ्गाच्छरीरोत्पत्तिं प्रति रजस्तमःपरीतस्य मनसः
कारणत्वं नास्तीति भावः । रसजानीत्यादि । भूतानि पृथिव्यादीनि
एतेन तेषां रसजत्वेन । तन्मेलकस्य पुरुषस्यापि रसजत्वमिति भाव
इति शिः ।

१ हिरण्याक्ष इत्यादौ मन इति च्छेदः, अतीन्द्रियमिति हेतुगर्भ-
विशेषणम्, अतीन्द्रियं सूक्ष्मं निरवयवमिति यावत्, यस्मादतीन्द्रिय
आत्मा मनोऽप्यतीन्द्रियं तस्मान्न रसजमिति शिः । २ व्याधीनामपि
रसजत्वं निराकरोति—सन्ति रोगाः शब्दादिजास्तथेति शिः ।
३ पितृमातृभवाश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणमिति वा पाठः ।

नरगोऽश्वादिभेदो न स्यादिति भावः । हेलन्तरमाह—पित्र्या मेहादयश्चोक्ता इति । पितृतोऽपत्यं गच्छन्तीति पित्र्याः । आदिशब्देन कुष्ठार्शःप्रभृतयो ग्राह्याः । स्वपक्षं दर्शयति—तावन्न कारणमिति । तौ मातापितरौ ॥ १७ ॥

भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धात्प्रजायते । मातापित्रोरपि च ते प्रागुत्पत्तिर्न युज्यते ॥ १८ ॥

कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः । न ह्यृते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य च ॥ १९ ॥

न ह्यन्ध इत्यादि । मातापितृकारणत्वेऽन्धेन जातोऽन्धः स्यादित्यर्थः । हेलन्तरमाह—मातापित्रोरपीत्यादि । ते तव मातापितृकारणवादिनः, प्रागिति सर्गादौ निःशरीरिणि मातापित्रोरुत्पत्तिर्न स्यात्, सर्गादौ निःशरीरिण्यादिभूतयोर्मातापित्रोरभावादुत्पादो नोपपन्न इति भावः ॥ १८—१९ ॥

भरद्वाजस्तु नेत्याह कर्ता पूर्वं हि कर्मणः ।

दृष्टं न चाकृतं कर्म यस्य स्यात्पुरुषः फलम् ॥ २० ॥

भावहेतुः स्वभावस्तु व्याधीनां पुरुषस्य च ।

खरद्वचचलोष्णत्वं तेजोऽन्तानां यथैव हि ॥ २१ ॥

कर्ता पूर्वं हीत्यादि । कर्मणः पूर्वं कर्ता भवतीति शेषः । येन कर्मणा स पुरुषः कर्तव्यः, तस्य कर्मणः पुरुषपूर्वभावि-कलात्कारणत्वं स्वीकर्तव्यम्, ततश्च, स चेद्विना कर्म पुरुषोऽभूत्, कथं पुरुषस्य कर्म कारणमिति भावः । अथ शङ्काते अकृतमेवादौ पुरुषजनकं कर्म भविष्यतीत्याह—दृष्टं न चेत्यादि । अकृतं कर्म न दृष्टं प्रमाणेन नोपलब्धमित्यर्थः । यस्माच्छ्रु-भाशुभकर्म क्रियाजन्यमेव धर्माधर्मरूपं सर्वं भवतीति भावः । भावहेतुस्तत्तिहेतुः । स्वाभाविकत्वे दृष्टान्तमाह—खरेत्यादि । तेजोऽन्तानामिति “खरद्वचचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम्” इत्यादि वक्ष्यमाणक्रमेण भवेत् ॥ २०—२१ ॥

काङ्कायनस्तु नेत्याह न ह्यारम्भफलं भवेत् ।

भवेत्स्वभावाद्भावानामसिद्धिः सिद्धिरेव वा ॥ २२ ॥

स्रष्टा त्वमितसङ्कल्पो ब्रह्मापत्यं प्रजापतिः ।

चेतनाऽचेतनस्यास्य जगतः सुखदुःखयोः ॥ २३ ॥

तन्नेति मिश्रुरात्रेयो न ह्यपत्यं प्रजापतिः ।

प्रजाहितैषी सततं दुःखैर्युज्यादसाधुवत् ॥ २४ ॥

कालजस्त्वेव पुरुषः कालजास्तस्य चामयाः ।

जगत्कालवशं सर्वं कालः सर्वत्र कारणम् ॥ २५ ॥

स्वभावादित्यत्रादौ “यदि” इत्यध्याहर्तव्यम्, तेन, यदि स्वभावादेव भावानां विकारशरीरादीनां सिद्ध्यसिद्धी

भवतः, तदाऽऽरम्भफलं न भवेत्, स्वाभाविकत्वाद्भावानाम् । य इमे लोकशास्त्रसिद्धा यागकृष्यध्ययनाधारम्भास्ते निष्प्र-योजना भवेयुरकारणत्वादित्यर्थः । स्रष्टेत्यादौ जगतः सुखदुः-योश्च स्रष्टा प्रजापतिरिति योजना । स च ब्रह्मणोऽपत्यम् । अमितसङ्कल्प इति युगपदपरिमितस्थावरजङ्गमरूपकार्यकर्तृ-त्वेनाऽपरिमिततज्जननसङ्कल्प इत्यर्थः । असाधुवादित्यसाधुरि-वाऽपत्यद्रोहकारी ॥ २२—२५ ॥

तथर्षीणां विवदतामुवाचेदं पुनर्वसुः ।

मैवं वोचत तत्त्वं हि दुष्प्रापं पक्षसंश्रयात् ॥ २६ ॥

वादान्सप्रतिवादान् हि वदन्तो निश्चितानिव ।

पक्षान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीडकवद्गतौ ॥ २७ ॥

मुक्तैव वादसङ्घट्टमध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।

नाऽविधूततमःस्कन्धे ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥ २८ ॥

येषामेव हि भावानां संपत्संजनयेन्नरम् ।

तेषामेव विपद्वाधीन्विधिधान्समुदीरयेत् ॥ २९ ॥

पक्षसंश्रयादिति रागतः पक्षसंग्रहात् । निश्चितानिवेति परमार्थतोऽनिश्चिता एव, परं पक्षरागाद्बुद्धिप्रकर्षान्निश्चिता इवाभिधीयन्ते पक्षा इत्यर्थः । पक्षान्तमिति सम्यगर्थावधारणरूपं पक्षान्तम् । तिलपीडकस्तैलार्थं यन्त्रोपरि स्थितो मनुष्यः तिलपीडको यथा, गतौ गमने सति गम्यदेशाऽप्राप्त्या चान्तं नासादयति, पुनस्तत्रैव भ्रमणात् । तथा, पक्षसंश्रयाद्वादिनोऽपीत्यर्थः । सङ्घट्टोऽन्योन्यपीडको मेलकः । अध्यात्मं तत्त्वम् । स्कन्धः समूहः । पक्षरागश्चेह तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन ‘तम-स्कन्ध’ उच्यते । सिद्धान्तमाह—येषामित्यादि । येषामिति यज्जातीयानां, ते च महाभूतादयः । तेन महाभूतत्वेनैव वा-तादीनां ग्रहणम् । सम्पदिति प्रशस्तगुणता । नरमिति संयो-गिपुरुषम् । विपदिति वैगुण्यं, समुदीरयेदिति जनयेत् । एतेषां च ऋषिवादानां कथनं पूर्वपक्षसिद्धान्तश्रवणेन शिष्यसन्दे-हनिवृत्त्यर्थम् ॥ २६—२९ ॥

अथाऽऽत्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुन-रेव वामकः काशिपतिरुवाच भगवन्तमात्रेयं भग-वन्संपन्नमिच्छजस्य पुरुषस्य विपन्नमिच्छजानां रो-गाणां किमभिवृद्धिकारणमिति ॥ ३० ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः । हिताहारोपयोग एक एव पुरुषवृद्धिकरो भवति, अहिताहारोपयोगः पुनर्व्याधिनिमित्त इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयम-श्विवेश उवाच—कथमिह भगवन् हिताहितानामा-हारजातानां लक्षणमनपवादमभिजानीयात् । हित-समाख्यातानां चैव ह्याहारजातानामहितसमाख्या-

१ मातापित्रोश्च ते पूर्वमुत्पत्तिर्नोपपद्यते इति शिः । २ अत्रैव दृष्टान्तमाह खरेत्यादि । तेजोऽन्तानामिति भूजलानिलतेजसां क्रमा-त्खरचलोष्णत्वं यथा स्वभावसिद्धं, तथा व्याधिपुरुषयोरपि स्वभाव-सिद्धतेत्यर्थ इति शिः ।

१ ब्रह्मणो नारायणस्यापत्यं अंशावतार इति शिः । २ कुष्ठ-विषाद इति च यस्य प्रसिद्धिः । ३ संयोगपुरुष इति वा पाठः ।

तानां च मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषपुरुषावस्थान्तेरेषु विपरीतकारित्वमुपलभामहे इति ॥ ३१ ॥

हिताहारोपयोग एक एवेत्यवधारणेनान्याप्राधान्यं दर्शयति, नान्यप्रतिषेधम् । आचारस्य स्वप्रादेः कारणत्वेन तथा शब्दादीनामपि कारणत्वात् । व्याधिनिमित्तमिति व्याध्यभिष्टुद्धिनिमित्तं मध्यपदलोपाज्ज्ञेयम्, अभिवृद्धिकारणस्यैव पृष्टत्वात्, तथाऽहिताहारस्य यद्याधिनिमित्तत्वं, तस्य “तेषामेव विपद्याधीन्विधान्समुदीरयेत्” इत्यनेनैवोक्तत्वात् । किंवा व्याधिनिमित्तशब्देन सामान्येन जनको वर्धकश्च हेतुरुच्यते । अनपवादमित्यव्यभिचारि । हिताहारदुर्ज्ञानताहेतुमाह—हितसमाख्यातानामित्यादि । विपरीतकारित्वमिति पथ्यस्याऽपथ्यत्वं मात्रादिवशाद्भवति, तत्र पथ्या रक्तशाल्यादयोऽतिमात्रा हीनमात्रा वा मात्रादोषादपथ्या भवन्ति । तथा कालवशात् एव शाल्यादयो लघुलाद्वलवदभीनां हेमन्ते न हिताः । कालशब्देन चेह नित्य एव कालो गृह्यते, आवस्थिकस्य पुरुषावस्थाशब्देन गृहीतत्वात् । क्रिया तु संस्करणं, तेन च, रक्तशाल्यादिरसम्यक्स्विन्नत्वाऽप्रसृतत्वादिना ओदनदोषेणाऽहितो भवति । तथा, स एव भूमिसंबन्धादानूपदेशजः सन्नपथ्यो भवति, तथा, देहाऽपेक्षया मेदस्विनो रक्तशालिर्लघुतया न हितो भवति, तदुक्तम् “गुरु चाऽतर्पणं चेष्टं स्थूलानां कर्शनं प्रति” इति । तथा स एव दोषे वायावहितः, दोषशब्देन व्याधिरपि ग्रहीतव्यः । तथा, पुरुषस्य वाल्यावस्थायां श्लेष्मप्रधानायां तिक्तादि पथ्यम्, तत्तु वार्धक्ये वृद्धवाते न पथ्यम् । अवस्थान्तरशब्दश्च मात्रादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । एवमहितस्यापि मात्रादिपरिग्रहेण हितलमुन्नेतव्यम् ॥ ३०—३१ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—यदाहारजातमग्निवेश, समांश्चैव शरीरधातून् प्रकृतौ स्थापयति विषमांश्च समीकरोतीत्येतद्धितं विद्धि, अहितं विपरीतमित्येतद्धिताहितलक्षणमनपवादं भवति ॥ ३२ ॥

एवंवादिनं च भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच भगवन्, नत्वेतदेवमुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति ॥ ३३ ॥

सिद्धान्तयति—यदाहारमित्यादि । अनेन च ग्रन्थेन हिताहितत्वं न स्वरूपेण भावानाम्, किंतु, मात्रादिसव्यपेक्षमिति दर्शितं स्यात् । नत्वेत्यादि । एतदिति हिताहितम्; एवमुपदिष्टमिति “यदाहारजातम्” इत्यादिलक्षणोद्दिष्टम् । विज्ञास्यन्ति नत्विति संबन्धः । एतस्मिन् हिताहितलक्षणे मात्राद्यवस्थान्तरज्ञानं विना न हितलमहितत्वं वा हितानां रक्तशाल्यादीनामहितानां यवकादीनां च ज्ञातुं पार्यते, मात्राद्यवस्थायाश्च दुर्ज्ञानत्वेन सर्ववैद्या ज्ञातुमक्षमा इति ॥ ३२—३३ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः येषां विदितमाहारतत्त्व-

मग्निवेश, गुणतो द्रव्यतः कर्मतः सर्वावयवशश्च मात्रादयो भावाः, त एतदेवमुपदिष्टं विज्ञातुमुत्सहन्ते । यथा तु खल्वेतदुपदिष्टं भूयिष्ठकल्पाः सर्वभिषजो विज्ञास्यन्ति, तथैतदुपदेक्ष्यामो मात्रादीन्मावानुदाहरन्तः, तेषां हि बहुविधविकल्पा भवन्ति । आहारविधिविशेषांस्तु खलु लक्षणतश्चावयवतश्चानुव्याख्यास्यामः ॥ ३४ ॥

एतदेवाऽसर्वभिषज्ज्ञेयत्वं लक्षणस्याह—येषामित्यादि । गुणत इतीह प्रकरणे गुरुलघुत्वादिगुणतः । द्रव्यत इति कारणतः, यथा “इदमाप्यमिदमात्रेयम्” इत्यादि । किंवा, द्रव्यत इत्याहारद्रव्याद्रक्तशाल्यादेः । कर्मतः कार्यतः, यथा “इदं जीवनमिदं वृंहणम्” इत्यादि । सर्वावयवशश्चेति रसवीर्यविपाकप्रभावभ्यः । मात्रादयश्चान्तराऽऽहः पुरुषावस्थान्तरान्ता ज्ञेयाः । आहारतत्त्वं च गुणादिभ्यो विदितम्, मात्रादयश्च विदिता इति योजना । किंवा गुणशब्देन रसवीर्यादीनामपि ग्रहणम् । सर्वावयवशश्चेति मात्रादिज्ञानेन संबध्यते । यथेत्यादौ एतदिति हिताहितम् । भूयिष्ठकल्पा नानाप्रकारा उत्तमाधममध्यमा इत्यर्थः, भूयिष्ठकल्पा इति कृत्वा सर्वग्रहणमुत्तमादीनामेव श्रेष्ठश्रेष्ठतमादिभेदग्रहणार्थम् । किंवा शाल्याद्यष्टाङ्गाध्यायिवैद्यग्रहणार्थम् । किंवा भूयिष्ठकल्पा इति विज्ञातभूरिहिताहितोदाहरणाः । अग्न्याधिकारेण बहुहिताहितं वक्तव्यम्, तच्चाल्पबुद्धीनां व्यवहाराय भवति, प्रकृष्टबुद्धीनां चानुज्ञानायेति भावः । लक्षणत इति । लक्षणं आहारलस्थावरजङ्गमादि, एतच्च, “तद्यथाऽहारलम्” इत्यादिना “करणबाहुल्या”दित्यन्तेन वक्ष्यति । अवयवत इत्येकदेशतः, एकदेशश्च लोहितशाल्यादयः, ते तु “तद्यथा लोहितशाल्यादयः” इत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥ ३४ ॥

तद्यथा—आहारत्वमाहारस्यैकविधमर्थभावेदात्, स पुनर्द्वियोनिः स्थावरजङ्गमात्मकत्वात्, द्विविधप्रभावो हिताहितोदकविशेषात्, चतुर्विधोपयोगः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगात्, षडास्वादो रसभेदतः षड्विधत्वात्, विंशतिगुणो गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलरूक्षखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवानुगमात्, अपरिसंख्येयविकल्पो द्रव्यसंयोगकरणबाहुल्यात् ॥ ३५ ॥

अर्थभावेदादित्यभ्यवहियमाणलार्थाभेदात् । द्वियोनिरिति द्विप्रभवः । हितरूपोऽहितरूपो बोदको हिताहितोदकः, स एव विशेषः । उदकं उत्तरकालीनं फलम् । गुरुलघवादयो युग्माः परस्परविरोधिनो ज्ञेयाः, अनुगमादित्यनुगतत्वादिति । आत्रेयभद्रकाप्यीये वक्ष्यमाणाः परलापरलादयो गुणा न तथाऽत्रोपकारका इति नेहोच्यन्ते । ये तु तत्र संयोगकरणे आहारविधौ भूर्युपयोगिनी, ते बहुविधत्वेन लपरिसंख्येयविकल्पहेतुत्वेनैव

१ सामान्यतस्सर्वावयवत इति पाठः । २ लक्ष्यत इति पाठः ।

निवेशिते । परिमाणं तु मात्रा, सा चेहानुदाहरणीयत्वेन प्रतिज्ञाता “मात्रादीन्भावाननुदाहरन्तः” इति वचनेन । द्रव्यसंयोगकारणबाहुल्यादिति । द्रव्यं शूकधान्यादिकम् । संयोग आहारद्रव्याणां मेलकः । करणं संस्कारः ॥ ३५ ॥

तस्य खलु ये ये विकारावयवा भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते, भूयिष्ठकल्पानां च मनुष्याणां प्रकृत्यैव हिततमाश्चाहिततमाश्च, तांस्तान्यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ ३६ ॥

विकारावयवा इति प्रकारैकदेशः, भूयिष्ठकल्पानामिति किञ्चिन्नूनवस्तूनां, कल्पशब्दो ह्ययमीषदसमाप्त्यर्थः, यथा । “राजकल्पः” इति । एतेन प्रायशो वस्तूनां ये हिता अहिताश्च त उच्यन्त इत्यर्थः । अन्ये तु भूयिष्ठकल्पानामिति समानधातुप्रकृतीनामिति ब्रुवन्ते । प्रकृत्येति न संयोगकरणादिना, किंतु स्वभावेन ॥ ३६ ॥

तद्यथा—लोहितशालयः शूकधान्यानां पथ्यतमत्वे श्रेष्ठतमाः, मुद्गाः शैमीधान्यानाम्, आन्तरिक्षमुदकानाम्, सैन्धवं लवणानाम्, जीवन्तीशाकं शाकानाम्, पेण्यं मृगमांसानाम्, लावः पक्षिणाम्, गोधा विलेशयानाम्, रोहितो मत्स्यानाम्, गव्यं सर्पिः सर्पिषाम्, गोक्षीरं क्षीराणाम्, तिलतैलं स्थावरजातानां स्नेहानाम्, वराहवसा आनूपमृगवसानाम्, चुल्लुकीवसा मत्स्यवसानाम्, पाकहंसवसा जलचरविहङ्गवसानाम्, कुक्कुटवसा विष्किरशकुनिवसानाम्, अजमेदः शाखादमेदसाम्, शृङ्गवेरं कन्दानाम्, मृद्रीका फलानाम्, शर्करेश्चुविकाराणां प्रकृत्यैव हिततमानामाहारविकाराणां प्राधान्यतो द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ३७ ॥

लोहितशाली रक्तशालिः, शूकधान्यानामित्यादौ निर्धारणे षष्ठी । पथ्यतमल इति तमप्रयोगः । सजातीयेभ्यः प्रकृष्टत्वेन श्रेष्ठतमा इति तमप्रहणं स्वार्थिकं, यथा “युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम्” इति, तथा “अन्यतमं जिह्वावैषयिकम्” इति । श्रेष्ठतमा इति प्रशस्याः । यद्यपि काकमांसी त्रिदोषघ्नी रसायनी च, तथाऽपीह जीवन्ती स्वस्थहितलप्रकर्षादुच्यते, स्वस्थहितलप्रकर्षश्चेह वचनादेव लभ्यते । एवमन्यत्रापि व्याख्येयम् । काकमाच्यास्त्वयं विशेषः यत् काकमांसी पर्युषिता मरणाय । यद्यपि गोधारोहितौ कफपित्तवर्धनौ, वचनं हि “भृशया वारिजाताश्च कफपित्तविवर्धनाः” इति, तथापीह सजातीयेषु पथ्यलप्रकर्षेणेहोच्यते, तथा किञ्चिद्दोषकरस्यापि धातुभेदेन पथ्यत्वं भवत्येव, किञ्चित् स्वस्थहितत्वं द्रव्यस्य पृथगेव गुणः दोषकर्तृत्वं दोषकृत्यं वाऽपेक्षते, यदुक्तम् “कि-

ञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्वातुप्रदूषणम् । स्वस्थवृत्तौ मतं किञ्चिद्द्रव्यं त्रिविधमुच्यते” इति । चुल्लुकी “शुशु” इति ख्यातः । पाकहंसः श्वेतहंसः ॥ ३७ ॥

अहितानप्युपदेक्ष्यामः—यवकाः शूकधान्यानामपथ्यतमत्वे प्रकृष्टतमा भवन्ति; माषाः शमीधान्यानाम्, वर्षानादेयमुदकानाम्, ऊषरं लवणानाम्, सर्षपशाकं शाकानाम्, गोमांसं मृगमांसानाम्, काणकपोतः पक्षिणाम्, भेको विलेशयानाम्, चिलिचिमो मत्स्यानाम्, आविकं सर्पिः सर्पिषाम्, अविक्षीरं क्षीराणाम्, कुसुम्भस्नेहः स्थावरस्नेहानाम्, महिषवसा आनूपमृगवसानाम्, कुम्भीरवसा मत्स्यवसानाम्, काकमडुवसा जलचरविहङ्गवसानाम्, कारण्डववसा विष्किरशकुनिवसानाम्, हस्तिमेदः शाखादमेदसाम्, निकुचं फलानाम्, आलुकं कन्दानाम्, फाणितमिक्षुविकाराणाम्, चटकवसा विष्किरशकुनिवसानामिति प्रकृत्यैवाहिततमानामाहारविकाराणां प्रकृष्टतमानि द्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति, हिताहितावयवमाहारविकाराणाम्; अतो भूय भूयः कर्मौषधानां प्राधान्यतः सानुबन्धानि द्रव्याणि व्याख्यातान्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ३८ ॥

प्रकृष्टतम इति तमप्रयोगः पूर्ववत् स्वार्थिकः । यद्यप्यपथ्यतम इति तमप्रयोगेणैव प्रकृष्टत्वं प्रतिपादितम्, तथाप्यपथ्यतमानां वदूनां मध्ये प्रकर्षख्यापनार्थं “प्रकृष्टतमः” इति पदम् । वर्षासु नादेयं वर्षानादेयम् । ऊषरदेशभवमूषरम्, काणकपोत इत्यत्र काणशब्दोऽल्पवचनः यथा “काणो मेघः” इति । चिलिचिमो महाशकली मत्स्यो रोहितमेदः, आत्रेयमद्रकाप्यीयेऽग्रे रोहितमेदमेव चिलिचिमं वक्ष्यति । काकमडुः पानीयकाकिका । चटकः प्रसिद्धः । हिताहितावयवमित्यादि । अत्रादाविति शब्दोऽध्याहार्यः, तेन इति हिताहितावयवमाहारविकाराणां व्याख्यातं भवतीति पूर्वणैव योजनीयम् । अतोभूय इति, अत इति हेतौ, यस्माद्विज्ञाताऽहिताद्युक्तम्, न तु तेषां कर्मैत्यर्थः । भूयःशब्दः पुनरर्थे, कर्मैतिकार्यम्, तेन, अतो भूय आहारविकाराणां कर्म, यथा “अन्नं वृत्तिकराणाम्” । “उदकमाश्वासकराणाम्” इत्यादि तथौषधानां च कर्म, यथा “त्रिवृत्सुखविरेचनानाम्” इत्यादि वक्ष्यामः । प्राधान्यत इत्य-

१ मूलकमिति वा पाठः । २ हिताहितावयवानामाहारविकाराणामिति वा पाठः । ३ हिताहितावयवमित्यादि । अत्र व्याख्यायेति शेषः, औषधानां चेति चकारेणाहारविकाराणामप्यनुकर्षणम्, तेन, आहारविकाराणां हिताहितैकदेशं व्याख्याय अत ऊर्ध्वं भूयः पुनराहारविकाराणां कर्मतस्तथा औषधानां च कर्मतस्तथा सानुबन्धानि द्रव्याण्यनुव्याख्यास्याम इत्यर्थ इति शिः ।

१ आहारविधिविशेषांलक्षणतो निरूप्य अवयवतो निरूपयितुं प्रतिजानीते । तस्य खल्वित्यादिति शिः । २ भूयिष्ठकल्पानामिति प्रायेणापि केषामित्यर्थ इति शिः । ३ शमीधान्यानामिति शिः ।

नेन, सर्वेषामाहारविकाराणामौषधानां च कर्माभिधातव्यम्^१ । किंतु, यथाप्रधानमिति दर्शयति । सानुबन्धानीति सप्रयोजनानीति, यथा—अजीर्णमुद्धार्याणाम्, इत्यादि; अजीर्णज्वरादिकर्मकथनं हि चिकित्सोपयोगि वक्तव्यमेव । द्रव्याणीति महाभूतानि, यथा “जलं स्तम्भनानाम्, वायुः संज्ञाप्रदानहेतूनाम्” इत्यादि । द्रव्याणीत्युपलक्षणम्, तत्र सानुबन्धानीत्यस्य विशेषणम्, तेन अद्रव्यमपि सानुबन्धमुच्यते, यथा—“शास्त्रसहितस्पर्कः साधनानाम्” इति । किंवा, हिताहितावयवमिति कर्मविशेषणम्, तेन, हिताहितैकदेशरूपं कर्माऽऽहारविकाराणामिति स्यात्; तत्र हितं कर्म, “अन्नं वृत्तिकराणाम्” इत्यादि । अहितं कर्म, “आविकं सर्पिरहृद्यानाम्” इत्यादि । औषधानां कर्म, त्रिवृत्सुखविरेचनानामित्यादि । व्याख्यानं पूर्ववदेव ॥ ३८ ॥

अन्नं वृत्तिकराणां श्रेष्ठम्, उदकमाश्वासकराणां, सुरा श्रमहराणां, क्षीरं जीवनीयानां, मांसं वृंहणीयानां, लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम्, अम्लं हृद्यानां, कुक्कुटो वल्यानां, नक्ररेतो वृष्याणां, मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानां, सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां, तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां, वमनं श्लेष्महराणां, विरेचनं पित्तहराणां, वस्तिर्वातहराणां, खेदो मार्दवकराणां, व्यायामः स्थैर्यकराणां, क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां, तिन्दुकमनन्नद्रव्यरुचिकराणाम्, आमकपित्थमकण्ठ्यानां, आविकं सर्पिरहृद्यानां, अजाक्षीरं शोषघ्नस्तन्यसात्पर्यरक्तसांग्राहिकरक्तपित्तप्रशमनानां, अविक्षीरं श्लेष्मपित्तोपचयकराणां, महिषीक्षीरस्वप्नजननानां, मन्दकं दध्यभिष्यन्दकराणां, गवेषुकान्नं कर्शनीयानां, उद्दालकान्नं विरूक्षणीयानाम्, इक्षुर्भूत्रजननानां, यवाः पुरीषजननानां, (जाम्बवं वातजननानां,) शङ्कुल्यः श्लेष्मपित्तजननानां, कुलुत्था अम्लपित्तजननानां, माषाः श्लेष्मपित्तजननानां, मदनफलं वमनास्थापनानुवासनोपयोगिनां, त्रिवृत्सुखविरेचनानां, चतुरङ्गुलं मृदुविरेचनानां, स्तूपयस्तीक्ष्णविरेचनानां, (प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानां,) विडङ्गं क्रिमिघ्नानां, शिरीषो विषघ्नानां, खदिरः कुष्ठघ्नानां, रास्ना वातहराणाम्, आमलकं वयःस्थापनानां, हरीतकी पथ्यानाम्, परण्डमूलं वृष्यवातहराणां, पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीयानाहप्रशमनानां, चित्रकमूलं दीपनीयपाचनीयगुदशोथार्शःशूलहराणां, पुष्करमूलं हिक्काश्वासकासपार्श्वशूलहराणां, मुस्तं संग्राहकदीपनीयपाचनी-

यानाम्, उदीच्यं निर्वापणदीपनीयपाचनीयच्छर्द्यतीसारहराणां, कङ्कं संग्राहकपाचनीयदीपनीयानाम्, अनन्ता संग्राहकरक्तपित्तप्रशमनानां, अमृता संग्राहकवातहरदीपनीयश्लेष्मशोणितविवन्धप्रशमनानां, बिल्वं संग्राहकदीपनीयवातकफप्रशमनानाम्, अतिविषा दीपनीयपाचनीयसंग्राहकसर्वदोषहराणाम्, उत्पलकुमुदपद्मकिंजल्कः संग्राहकरक्तपित्तप्रशमनानां, दुरालभा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां, गन्धप्रियङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानां, कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्राहकोपशोषणानां, काश्मर्यफलं रक्तसंग्राहकरक्तपित्तप्रशमनानां, पृश्निपर्णी संग्राहकवातहरदीपनीयवृष्याणां, विदारिगन्धा वृष्यसर्वदोषहराणां, बला संग्राहकवलयवातहराणां, गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणां, हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानाम्, अम्लचेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्मप्रशमनानां, यावशूकः स्ननीयपाचनीयाशौघानां, तक्राभ्यासो ग्रहणीदोषशौघतव्यापत्प्रशमनानां, कव्यान्मांसरसाभ्यासो ग्रहणीदोषशौघाशौघानां, क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां, समघृतसक्तुप्राशाभ्यासो वृष्योदावर्तहराणां, तैलगण्डूषाभ्यासो दन्तबलरुचिकराणां, चन्दनोद्भ्रं दौहनिर्वापणलेपनानां, रास्नागुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानां, लामज्जकोशीरं दाहत्वग्दोषस्वेदापनयनप्रलेपनानां, कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपानाहयोगिनां, मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेदयकण्ठ्यवर्ण्यविरजनीयरोपणीयानां, वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनां, अग्निरामस्तम्भशीतशूलोद्वेपनप्रशमनानाम्, जलं स्तम्भनीयानां, मृदुष्टलोष्टनिर्वापितमुदकं तृष्णातियोगप्रशमनानां, अतिमात्राशनमामप्रदोषहेतूनां, यथाश्वभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणानां, यथासात्पर्यं चेष्टाभ्यवहारबुपसेव्यानां, कालभोजनमारोग्यकराणां, वेगसन्धारणमारोग्यकराणां मद्यं सौमनस्यजननानां, मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणां, गुरुभोजनं दुर्विपाकानाम्, एकाशनभोजनं सुखपरिणामकराणां, स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणां, शुक्रवेगनिग्रहः पाण्ड्यकराणां, पराघातनमन्नाश्रद्धाजननानां, अशनमायुषो ह्रासकराणां, प्रमिताशनं कर्षणीयानां, अजीर्णाध्यशनं ग्रहणीदूषणानां, विषमाशनमग्निवै-

१ अभिधानमिति वा पाठः । २ आप्यायनकारणमिति वा पाठः । ३ रस्तसर्पणीयानामिति वा पाठः । ४ रसो मांसरसः । ४ स्ननीयानामिति पाठः ।

१ दीपनीयवातपित्तकफप्रशमनानामिति वा पाठः । २ शोफाशौघतव्यापत्प्रशमनानामिति वा पाठः । ३ दुर्गन्धनिर्वापणानुलेपनानामिति वा पाठः । ४ दृष्टिराहारगुणानामित्यधिकं ।

षम्यकराणां, विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधिक-
राणां, प्रशमः पथ्यानां, आयासः सर्वापथ्यानां,
मिथ्यायोगो व्याधिमुखानां, रजस्वलाभिगमनमल-
क्ष्मीमुखानां, ब्रह्मचर्यमायुष्यकराणां, सङ्कल्पो वृष्या-
णां, दौर्मनस्यमवृष्याणाम्, अयथाबलमारम्भः प्रा-
णोपरोधिनां, विषादो रोगवर्धनानां, हानं श्रम-
हराणां, हर्षः प्रीणनानां, शोकः शोषणानां, निवृत्तिः
पुष्टिकराणां, पुष्टिः स्वप्नकराणां स्वप्नस्तन्द्राकराणां,
सर्वरसाभ्यासो बलकराणां, एकरसाभ्यासो दौर्ब-
ल्यकराणां, गर्भशल्यमनाहार्याणां, अजीर्णमुद्धार्या-
णां, बालो मृदुभेषजीयानां, वृद्धो याप्यानां, गर्भिणी
तीक्ष्णौषधव्यायामवर्जनीयानां, सौमनस्यं गर्भधार-
काणां, सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानां, आमो विषमचि-
कित्स्यानां, ज्वरो रोगाणां, कुष्ठं दीर्घरोगाणां, राज-
यक्ष्मा रोगसमूहानां, प्रमेहोऽनुषङ्गिणां, जलौकसो-
ऽनुशङ्खाणां, वस्तिस्तन्त्राणां, हिमवानौषधिभूमीनां,
मरुभूरारोग्यदेशानां, अनूपमहितदेशानाम्, निर्दे-
शकारित्वमातुरगुणानां, मिषक् चिकित्साङ्गानां,
नास्तिको वर्ज्यानां, लौल्यं क्लेशकराणां, अनिर्देश-
कारित्वमरिष्टानां, अनिर्वेदो वार्तलक्षणानां, वैद्य-
समूहो निःसंशयकराणाम्, योगो वैद्यगुणानां, वि-
ज्ञानमौषधीनां, शास्त्रसहितस्तर्कः साधनानां, स-
म्प्रतिपत्तिः कालज्ञानप्रयोजनानां, तृप्तिराहारगुणा-
नाम्, अव्यवसायः फलातिपत्तिहेतूनां, दृष्टकर्मता
निःसंशयकराणां, असमर्थता भयकराणां, तद्विद्य-
संभाषा बुद्धिवर्धनानां, आचार्यः शास्त्राधिगमहे-
तूनां, आयुर्वेदोऽमृतानाम्, सद्बचनमनुष्ठेयानां, अस-
द्बहणं सर्वाहितानां, सर्वसंन्यासः सुखानामिति ३९

वृत्तिकराणामिति शरीरस्थितिकराणाम्, अन्नद्रव्यरुचिकरा-
णामिति लवणमन्त्रेण संयुक्तं सदन्ने रुचिं करोतीत्यर्थः । अम्लं
हृद्यानामिति रुच्यानामिति, अम्लं तु खयमेव रोचते । मधु
श्लेष्मपित्तप्रशमनानामिति द्रवद्रव्येषु, दुरालभा त्वौषधद्रव्ये-
षु, तेन, दुरालभाया मधुनश्च श्लेष्मपित्तप्रशमनश्रेष्ठलावधा-
रणं न विरोधि । वस्तिरित्यविशेषादास्थापनानुवासने । अवि-
क्षीरं पित्तश्लेष्मजननानामिति पेषेषु मध्ये, माषाः पित्तश्लेष्म-

जननानामिति भोज्येषु, शङ्कुल्यः पित्तश्लेष्मजननानामिति
मध्येषु मध्ये । किंवा, त्रयमप्येतत् पित्तश्लेष्मजननं प्रति
समानमिति त्रितयमुच्यते । एवमन्यत्रापि तुल्यश्रेष्ठताऽभि-
धानं तज्जातीयश्रेष्ठताभिप्रायेण तुल्यत्वेन च ज्ञेयम् । मन्द-
कमिति मन्दजातम् । उद्दालको वनकोद्रवः । गुदशोथोऽर्शः ।
गन्धप्रियङ्गुः प्रियङ्गुरेव । क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यादो व्याघ्रादिः ।
समष्टत इत्यत्र समशब्दः सहायः । उद्वेपनमिति वेप-
नम् । उदकमाश्रासनस्तम्भनानामिति वक्तव्ये, यत्पृथक्-
“उदकमाश्रासकराणां” तथा, “जलं स्तम्भनानाम्” इति
करोति, तेन कर्मद्वयेऽपि जलस्यानन्यसाधारणतां दर्शयति ।
मिलित्वा गुणपाठे ह्युभयकर्मकर्तृत्वे ह्येव प्राधान्यं स्यात् ।
एवमन्यत्राप्यनेककर्मकर्तृत्वे यस्य प्राधान्यमुक्तं पिप्पलीमू-
लादौ, तत्र तथाभूतानेककर्मकर्तृत्वे ह्येव प्राधान्यं ज्ञेयम्,
न तु पृथक् कर्मणि । लामज्जकोशीरं उशीरद्वयं सगन्धम-
गन्धं च गृह्यते । एकाशनभोजनमित्येककालभोजनम्,
अनेन सुखपरिणाममात्रमुच्यते, न द्वितीयान्नप्रतिषेधः क्रिय-
यते, एतेन द्विर्भोजनेऽप्यव्याहताऽभितानिद्रादयः सुखपरि-
णामकारणं ज्ञेयाः । शोषद्वाराणामिति शोषकारणानाम् । प-
राधातनं वधस्थानम्, वध्यमानप्राणिदर्शनाद्धि घृणया नात्रे
श्रद्धा स्यात् । “यथा शितम्” इति केचित्पठन्ति, तन्नाति-
साधु । प्रमिताशनमतीतकालभोजनम्, स्तोकभोजनं वा ।
विषमाशनं प्रकृतिकरणादिविषमाशनम् । निन्दितव्याधिः
श्वित्रकुष्ठादिः । अलक्ष्मीमुखानामलक्ष्मीकारणानाम् । मिथ्या-
योगः सम्यग्योगादन्यस्त्रिविधो योगः । सङ्कल्पः स्त्रीसङ्गसङ्क-
ल्पः । ज्वरो रोगाणामिति रुजाकर्तृणाम् । अनुषङ्गी पुनर्भावी,
तन्त्राणामिति कर्मणाम् । सोम ओषधिराजः पञ्चदशपर्वा ।
वार्तलक्षणानामित्यारोग्यलक्षणानाम् । ज्ञानमित्यौषधविज्ञानम् ।
साधनानामिति ज्ञानसाधनानाम् । सम्प्रतिपत्तिः यथाकर्त-
व्यतानुष्ठानम्, तृप्तिराहारगुणानामित्यत्र गुणशब्दः प्रशस्तध-
र्मेवचनः । एकरसाभ्यासः कर्शनानामित्यपवादं वर्जयित्वा,
तेन घृताभ्यासो रसायनानामिति न विरुध्यते । अमृतानामिति
जीवितप्रधानहेतूनाम् । सर्वसंन्यासः सर्वक्रियात्यागः, सहि
परमसुखमोक्षहेतुः शारीरे वक्तव्यः ॥ ३९ ॥

भवन्ति चात्र ।

अध्याणां शतमुद्दिष्टं यद्विपश्चाशदुत्तरम् ।

अलमेतद्विकाराणां विघातायोपदिश्यते ॥ ४० ॥

अध्याणमित्यादौ^२ अध्यशब्दः श्रेष्ठवचनः । अलमिति स-

१ निवृत्तिरिति वा पाठः । २ व्यवायव्यायामवर्जनीयानामिति
वा पाठः । ३ सोमौषधीनामिति वा पाठः । ४ लामज्जकं
सगन्धवीरणमूलम्, उशीरं निर्गन्धमिति शिः । ५ असंवन्धवचन-
मसद्बहणमसद्बचनमिति च त्रिविधः पाठः । ६ केपुचिदादर्शेषु
दिपंचाशदधिकशतसंख्यातिरिक्तान्यग्र्याणि वृद्ध्यन्ते, निर्दिष्टसंख्या-
तिरिक्तानि तानि तु न निरर्थकानीति मनसि कृत्वा सन्निवेशितानि;
अधिकं तु न दोषायैतिसुषिभिर्बिम्बनीयम् ।

१ कालानतिक्रमेण कार्यकरणं सम्प्रतिपत्तिः, अव्यवसायोऽनु-
योगः, अध्यवसाय इति पाठे अध्यवसायः कर्तव्यतामात्रेण ज्ञान-
मिति शिः । २ अन्नं वृत्तिकराणामिति यदुक्तं तस्य संख्याकथनपूर्वकं
विहारप्रशमकतामाह-अध्याणमित्यादि । अध्याणां बलवत्कर्म-
कारिणामिति शिः ।

मर्थम्, अत्र ज्वरप्रमेहादयोऽपि स्वरूपेणातिपीडाकरत्वानुषङ्गिकत्वादिना ज्ञाताः सन्तः चिकित्सायामुपयुक्ता भवन्ति, अतो ज्वरादिज्ञानमपि विकाराणां विधाताय समर्थं भवति, अग्न्याणां च विकारशमकत्वाभिधानं प्राधान्यादुच्यते, स्तुत्यर्थं वा, तेन यदुच्यते—एत एव चेदग्न्याधिकारे विहिता विकारान् शमयन्ति, तत् किमपरचिकित्साभिधानेनेति तन्निरस्तम् । विकारविधातश्चेहोत्पन्नानां चौषधोपयोगेन तथाऽनुत्पन्नानां स्वास्थ्यपरिपालनेन ज्ञेयः ॥ ४० ॥

समानकारिणो येऽर्थास्तेषां श्रेष्ठस्य लक्षणम् ।
ज्यायस्त्वं कार्यकारित्वे वरत्वं चाप्युदाहृतम् ॥ ४१ ॥
वातपित्तकफेभ्यश्च यद्यत्प्रशमने हितम् ।
प्राधान्यतश्च निर्दिष्टं यद्व्याधिहरमुत्तमम् ॥ ४२ ॥
एतन्निशम्य निपुणं चिकित्सां संप्रयोजयेत् ।
एवं कुर्वन्सदा वैद्यो धर्मकामौ समश्नुते ॥ ४३ ॥

अग्न्याधिकारोक्तं संग्रहेण कथयति—समानेत्यादि^१ । समानकारिणस्तुल्यकर्माणः । श्रेष्ठस्य लक्षणमिति प्रशस्तस्य लक्षणम्, लक्षणं लिह पाठ एव, पाठेन हि श्रेष्ठं लक्ष्यते ज्ञायते इत्यर्थः । ज्यायस्त्वं बृहत्त्वम्, तदा प्रशस्तगुणबृहत्त्वं च ज्ञेयम्, अतएवाऽहिताधिकारकथने श्रेष्ठतमशब्दं स्वत्वा “अपथ्यतमत्वे प्रकृष्टतमा भवन्ति” इत्युक्तम्, तेन श्रेष्ठस्य लक्षणमिति रक्तशाल्यादीनां हिताहाराणां ज्ञेयम् । ज्यायस्त्वं चाहिताहाराणां यवकादीनामपथ्यतमत्वे प्रकर्षशालित्वम् । कार्यकर्तृत्वे वरत्वं चेति कर्मणि चोत्कृष्टत्वं, तच्च “अन्नं वृत्तिकराणाम्” इत्यादिनोक्तं ज्ञेयम् । वातपित्तकफेभ्यश्चेत्यादौ “वस्तिर्वातहराणाम्” विरेचनं पित्तहराणाम्” “वमनं श्लेष्महराणाम्” “आस्थापनं वातहराणाम्” इत्यादि ज्ञेयम् । यद्व्याधिहरमिति “खदिरं कुष्ठहराणाम्” “पुष्करमूलं हिक्राश्वासपार्थ-शूलानाहहराणाम्” इत्यादि ज्ञेयम् । किंवा, “अवरत्नम्”

१ अत्र ज्वरादीनामपि पीडाकरत्वादि ज्ञात्वा भिषगातुरश्च तत्प्रशमेऽवहितो भवतीति ज्वरादिज्ञानमपि विधाताय समर्थं भवतीति शिः । २ समानकारणा इति पाठः । ३ अग्न्याधिकारे यदुक्तं तत्संगृह्णाति—समानेत्यादि । समानकारिणस्तुल्यकर्माणो येऽर्थाः शाल्यादयस्तेषां मध्ये यः श्रेष्ठो रक्तशाल्यादिस्तस्य लक्षणं उपदर्शनं कृतमिति शेषः, यथा रक्तशाल्यः शूकधान्यानां मध्ये पथ्यतमत्वेन श्रेष्ठास्तथा यवका अपथ्यतमत्वेन श्रेष्ठा इति । तथा कार्यकर्तृत्वे हितरूपकार्यकर्तृत्वे सति ज्यायस्त्वमुत्कृष्टत्वमुदाहृतं, यथा—अन्नं वृत्तिकराणामित्यादि । तथा कार्यकर्तृत्वेऽहितकार्यकर्तृत्वे सत्यवरत्वं अधमत्वं च, यथा शुक्रवेगविनिग्रहः पाण्ड्यकराणामित्यादि । वातपित्तेत्यादि । प्रशमनरूपकार्ये वातपित्तकफेभ्यो यद्विदितं तदप्युदाहृतं, यथा वस्तिर्वातहराणामित्यादि । यद्व्याधिहरमुत्तममिति खदिरः कुष्ठहराणामित्यादीति शिः । ४ उक्तस्यार्थस्य चिकित्सोपयोगितामाह—एतन्निशम्येत्यादीति शिः ।

इति पाठः, तदा अवरत्वं अत्यर्थाभिप्रेतकर्तृत्वम्, तच्च “रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुखानाम्” इत्यादि ज्ञेयम् । श्रेष्ठत्वज्यायस्त्वाभ्यां प्रशस्ताऽप्रशस्तकर्मणामपि ग्रहणं व्याख्येयम् ॥ ४१-४३ ॥

पथ्यं पथोऽनपेतं यच्चोक्तं मनसः प्रियम् ।
यच्चाप्रियमपथ्यं च नियतं तन्न लक्षयेत् ॥ ४४ ॥
मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषगुणान्तरम् ।
प्राप्य तत्तद्धि दृश्यन्ते ते ते भावास्तथा तथा ॥ ४५ ॥
तस्मात्स्वभावो निर्दिष्टस्तथा मात्रादिराश्रयः ।
तदपेक्ष्योभयं कर्म प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ४६ ॥
तदात्रेयस्य भगवतो वचनमनुनिशम्य पुनरपि
भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच यथोद्देशमभिनिर्दिष्टः
केवलोऽयमर्थो भगवताऽऽसवद्रव्याणामिदानीमनपवादं
लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शुश्रूषामह इति ॥ ४७ ॥

संप्रत्युक्तस्य पथ्यस्य हितापरनाम्नो लक्षणमाह—पथ्यमित्यादि^१ । पथः शरीरमार्गात् स्रोतोरूपादनपेतम्, अपेतमपकारमनपेतमनपकारकमित्यर्थः, पथग्रहणेन पथो बाह्यदोषा धातवश्च, तथा पथो निवर्तका धातवो गृह्यन्ते । तेन कृत्स्नमेव शरीरं गृहीतं स्यात्, ततश्च शरीरानुपधाति पथ्यमिति स्यात् । किंवा, स्वस्थस्वास्थ्यरक्षणमातुरव्याधिपरिमोक्षश्चेति पन्थाः, तस्मादनपेतं पथ्यम् । एवमपि मनोऽनुपधातित्वं न लभ्यत इत्याह—यच्चोक्तं मनसः प्रियमिति । मनसोऽतिप्रीत्यामिषितं, तेन मनसोहितमिति प्रियार्थः । तेन प्रशमज्ञानामीष्टत्वादयो गृह्यन्ते । एतेन, मनःशरीरानुपधाति पथ्यमिति पथ्यलक्षणमनपवादमुक्तं स्यात् । अन्ये तु पथ्यलक्षणद्वयमेतत् पठन्ति, वदन्ति च “यदेवं लक्षणं स्यात्तदा ज्वरादिषु तिकं भेषजं मनसोऽप्रियत्वेन न पथ्यं स्यात्, एतच्चानुमतमेव, यद् ज्वरे तिकप्रयोगस्य तदात्वे न मनसोऽनुकूलत्वं, न चैताव-

१ क्रिया संस्कारः । २ केवल इति संपूर्ण इति शिः ।

३ स्रोतोरूपत्वेन मार्गसाधर्म्याच्छरीरमेव ग्राह्यम्, तस्मादनपेतं शरीरस्यानपकारकं यत्तत्पथ्यमित्यर्थः, एवमपि मानसदोषनिवर्तकस्य धैर्यज्ञानादेस्तथा मनोऽनुकूलस्य चाभीष्टत्वादेः पथ्यस्य संग्रहो न स्यादित्यत उक्तं—यच्चापि मनसः प्रियमिति । एतेन मनःशरीरानुपधाति पथ्यम्, एतद्विपरीतमपथ्यमिति सिद्धम् । एतल्लक्षणं चानुपपन्नं, तथा सति, ज्वरादिहरितिकभेषजस्य च मनसोऽप्रियत्वेनाऽसंग्रहः स्यादित्यत्र केचिल्लक्षणद्वयमेवैतदिति वदन्ति । अस्मत्पितृचरणानु व्याचक्षते—आयुर्वेदबोधितमार्गः पन्थास्तस्मादनपेतमायुर्वेदाविरुद्धं यदाहारादि तदेव पथ्यमिति, तेन न कश्चिदोषः, तदेतल्लक्षणमुक्त्वा समासेन लक्षणमप्याह—“यच्चोक्तं मनसः प्रियम्” इति । प्रियमित्यनुकूलं तदोषनिवर्तकमिति यावत्, चकारो मनस इत्यनन्तरं द्रष्टव्यः, तेन शरीरदोषनिवर्तकं यदाहारादि, तदपि पथ्योदाहरणतया ज्ञातव्यमित्यर्थ इति शिः ।

ता शरीरं प्रत्यपश्यत्वं स्यात्, अतः, यन्मात्रं मनोऽनुकूलत्वं मानसविकाराकर्तृत्वात् तद्यपदेश्यमेव । किंवा तावन्मात्र-मनोऽनुकूलत्वं मानसविकाराकर्तृत्वादप्यपदेश्यमेव । तदेत-दपश्यत्वं किमाहाराचाराणां नियतमस्ति नेत्याह-तच्चेत्यादि । नियतं निश्चितमिदमप्रियमेव सर्वदेदमपश्यमेव सर्वदेत्येवंरूपं किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः । कुतो नास्तीत्याह-मात्रेत्यादि । गुणान्तराच्चो मात्रादिभिः संबध्यते । तत्तदिति मात्रादिगुणान्तरम् । ते ते इति हिताहिताहाराचाराः । तथा तथेति हितोक्ता अपि हिता अहिताश्च । तथाऽहितोक्ताश्चाऽहिता हिताश्च । एवं प्रियमपि मधुरादि अप्रियम्, तिक्ताद्यप्रियमपि प्रियम् । अत्रोदारणम्, यथ पथ्यं तावद्धृतम्, तदतिमात्रमपथ्यं स्यात्, काले च वसन्तेऽपथ्यम्, संस्कारेण च विरुद्धद्रव्यसंस्कृतमपथ्यम्, भूसौ चानूपायामपथ्यम्, एवं देहेऽतिस्थूले, एवं दोषे कफेऽपथ्यम् । अपथ्यमपि विषं मात्रादिना हितं स्यात्, यथा “उदरे विषस्य तिलं दद्या”दित्यादि । एवमन्यदप्युक्तम् । यस्मादेवमेकान्तमपथ्यत्वमनिश्चितम्, प्रायोवादपथ्यता तु निश्चिता । तस्मात्स्वभावो निर्दिष्ट इति, पथ्यानां रक्तशाल्यादीनामपथ्यानां च यवकादीनामित्यर्थः, स्वभावः प्रकृत्या पथ्यताऽपथ्यता च तथा मात्रादिराश्रय इति निर्दिष्ट इति संबन्धः । मात्रादिर्मात्राकालक्रियादिः । आश्रय इति पथ्यत्वापथ्यत्वयोः । मात्रादीन्याश्रित्य भावानां पथ्यत्वापथ्यत्वं च पारमार्थिकं भवतीत्यर्थः । उभयमिति स्वभावो मात्रादिश्च ॥ ४४-४७ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः धान्यफलमूलसार-पुष्पकाण्डपत्रत्वचो भवन्त्यासवयोनयः अग्निवेशः, संग्रहेणाष्टौ, शर्करा नवमी । तास्वेव द्रव्यसंयोगकरणतोऽपरिसंख्येयासु यथापथ्यतमासवचतुरशीतिं निबोध । तद्यथा सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकधान्याम्बुषष्ठा धान्यासवा भवन्ति । मृद्वीकाखर्जूरकाश्मर्यधन्वनराजादनतृणशून्यपरुषाभयामलकमृगलिण्डिकाजाम्बवकपितृकुव लवदरकर्कन्धुपीलुपियालपनसन्ग्रोधाश्वत्थप्रक्षक पीतनोडुम्बराजमोदशृङ्गाटकशङ्खिनीति फलासवाः पञ्चविंशतिः । विदारिगन्धाश्वगन्धाकृष्णगन्धाशतावरीश्यामात्रिवृद्धन्तीद्रवन्तीविल्वोख्वूकचित्रकमूलैरेकादश मूलासवाः । शालप्रियकाश्वकर्णचन्दनस्यन्दनखदिरकदरसप्तपर्णार्जुनासनारिमेदतिन्दुककिणिहीसमीशुकिंशिकाशशिरीषवज्जलधन्वनमधुकैः सारासवा विंशतिः । पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रमधूकप्रियङ्गुधातकीपु-

ष्पदशमाः पुष्पासवा भवन्ति । इक्षुकाण्डेक्षुइक्षुवालिकापुण्ड्रकचतुर्थाः काण्डासवा भवन्ति । पटोलताडकपत्रासवौ द्वौ भवतः । तिलवकलोध्रैलवालताडकपत्रासवौ द्वौ भवतः । शर्करासवलुकक्रमुकचतुर्थास्त्वगासवा भवन्ति । शर्करासव एक एवेति । एवमेषामासवानां चतुरशीतिः परस्परेणाऽसंस्पृष्टानामासवद्रव्याणामुपनिर्दिष्टा । इत्येषामासवानामासुतत्वादासवसंज्ञा । द्रव्यसंयोगविभागस्त्वेषां बहुविधकल्पः, संस्कारश्च । यथास्वं संयोगसंस्कारसंस्कृताश्चासवाः स्वकर्म कुर्वन्ति । संयोगसंस्कारदेशकालस्थापनमात्रादयश्च भावास्तेषां तेषामासवानां ते ते भावाः समुपदिश्यन्ते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्येति ॥ ४८ ॥

भवति चात्र ।

मनःशरीराग्निबलप्रदानामस्वप्नशोकारुचिनाशना-
नाम् ।
संहर्षणानां प्रवरासवानामशीतिरुक्ता चतुरस्त-
रैषा ॥ ४९ ॥
शरीररोगप्रकृतौ मतानि तत्त्वेन चाहारविनिश्चयो
यः ।

उवाच यज्ञःपुरुषादिकेऽस्मिन्मुनिस्तथाध्याणि व-
रासवांश्च ॥ ५० ॥

इदानीं अध्याधिकारादासवेष्वनन्तेषु य आसवा अध्यास्त उच्यन्ते । धान्यादीन्येकत्वेन पठित्वा पृथक् शर्करां पठन्ति, धान्यादीनामवान्तरजातिमत्वात्, शर्करायास्त्ववान्तरजातिनास्ति । तासु शर्करा नवम्यासवकारणतया श्रूयते । मधुशर्करा तु मध्वन्तरनिविष्टैव । मधु तु नासवयोनितया पृथक्पठितम्, येन तत्कृतस्यासवस्य धान्यसंबन्धत्वात् धान्यासवेनैव ग्रहणम् । एवं गौडासवादिष्वपि बोद्धव्यम् । द्रव्यं च संयोगश्च करणं च द्रव्यसंयोगकरणम्, ततोऽपरिसंख्येयाः स्युः । सौवीरं निस्तुषयवकृतं, मैरेयं सुरासवकृता सुरा, मेदकः श्वेतसुरा जगलालाख्याख्या, धान्याम्बु काजिकम् । तृणशून्यं केतकी । मृगलिण्डिका विभीतकम् । कुवलमिति स्थूलवदरी । कर्कन्धुः शृगालवदरी । कदरः श्वेतखदिरः । अश्वकर्णः शालमेदः । अरिमेदो विट्खदिरः । किणिही अपामार्गः । शुक्तिर्वदरी, पद्मं सरक्तमष्टदलपद्मम् । नलिनं श्वेतमष्टदलपद्मम् । पुण्डरीकं श्वेतशतपत्रपद्मम् । शतपत्रं लहरणम् । इक्षुशब्दप्राप्तस्यापि पुण्ड्रकस्य पुनरभिधानमासवं प्रति तस्य प्रा-

१ करणतः संस्कारत इति शिः । २ पथ्यतमानामासवानां चतुरशीतिमिति वा पाठः ।

१ द्रव्यसंयोगविभागस्तु द्रव्याणामावापोद्गापप्रपञ्च इतीति शिः । २ योनिस्संस्कारसंस्कृताश्चासवा वा इति पाठः । ३ मत्त-
क्षिप्तकृता सुरा जगलेति ख्याता शिः । ४ शरीररोगप्रकृतौ मतानीति शरीररोगयोः कारणे ये मुनीनां मतभेदास्तानित्यर्थ इति शिः । ५ यज्ञपुरुषादिकेऽस्मिन्मुनिस्तथाध्याणि इति वा पाठः ।

धान्यख्यापनार्थम् । क्रमुकं गुवाकम् । तिल्वकः शावरलोघ्रः । आसुतत्वादिति सन्धानरूपत्वात् । द्रव्यसंयोगविभाग इत्यादौ 'एषाम्' इति पदेन प्रत्येकं धान्यादिद्रव्यकृता आसवा उक्ताः । तेषां च विभागोऽनुपपन्न एकरूपत्वादिति, तत्र, तेषामपि स्वजातीयद्रव्यविभागस्य विद्यमानत्वात्, किंच संस्कारद्रव्यविभागस्यापि तत्र शक्यत्वात् नह्येकेनैव द्रव्येण सुरादयः क्रियन्ते, प्राधान्यात्तु धान्यादयोऽभिधीयन्ते । संस्कारश्च बहुविधविकल्प इति योजना । संयोगसंस्कारकरणप्रयोजनमाह—यथास्वमित्यादि । यथास्वमिति यद्युज्यते; देशो भस्मराशिधान्यराश्यादिः सन्धानेषु वक्ष्यमाणः । कालस्तु पक्षमासादिः । स्थापनमात्रा सन्धानद्रव्यमात्रा । आदिग्रहणाद्रव्यस्वभावेति कर्तव्यतासंग्रहणम् । तत्तत्कार्यमिति देशकालशरीरदोषादिभिन्नं हितत्वम् । मनःशरीरेत्यादिना गुणकथनं युक्त्या पीतस्यासवस्य ज्ञेयम् ॥ ४८—५० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने यज्ञः पुरुषीयो नाम पंचविंशोऽध्यायः ।

यज्ञः पुरुषीयः समाप्तः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथात आग्नेयभद्रकाप्यीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ इति ह स्माह भगवानाग्नेयः ॥ २ ॥

हिताहितैकदेशमभिधाय कृत्स्नद्रव्यहिताहितत्वज्ञानार्थं रसवीर्यविपाकाभिधायकाग्नेयभद्रकाप्यीयोऽभिधीयते । तत्रापि विपाकादीनामपि रसेनैव प्रायो लक्षणीयत्वाद्रसप्रकरणमादौ कृतम् ॥ १—२ ॥

आग्नेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।

पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥ ३ ॥

यः कुमारशिरा नाम भरद्वाजः स चानघः ।

श्रीमान्चार्योविदश्चैव राजा मतिमतां वरः ॥ ४ ॥

निमिश्च राजा वैदेहो वडिशश्च महामतिः ।

काङ्कायनश्च बाह्मीको बाह्मीकमिषजां वरः ॥ ५ ॥

एते श्रुतवयोवृद्धा जितात्मानो महर्षयः ।

वने चैत्ररथे रम्ये समीयुर्विजिहीर्षवः ॥ ६ ॥

तेषां तत्रोपविष्टानामियमर्थवती कथा ।

बभूवार्थविदां सम्यग्रसाहारविनिश्चये ॥ ७ ॥

मुनिमतैः पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तव्यवस्थापनं शिष्यव्युत्पत्त्यर्थम् रसेनाहारविनिश्चयो रसाहारविनिश्चयः, किंवा, "अयं

१ तत्तत्कार्यमिति तत्तद्दोषप्रशमनरूपं कार्यमिति शिः । २ इदानीं पूर्वाध्यायोक्तस्याहारस्य रसवीर्यज्ञानार्थं रसवीर्याभिधायकमाग्नेयभद्रकाप्यीयमाह—अथेत्यादीति शिः ।

रसविनिश्चयः तथाऽपरंचातो विपाकानाम्" इत्यादिराहारविनिश्चयः ॥ ३—७ ॥

एक एव रस इत्युवाच भद्रकाप्यो यं तं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वावैषयिकं भावमाचक्षते कुशलाः, स पुनरुदकादनन्य इति । द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणः श्छेदनीयश्चोपशमनीयश्चेति । त्रयो रसा इति पूर्णाक्षो मौद्गल्यश्छेदनीयोपशमनीयः साधारणश्चेति । चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कौशिकः स्वादुर्हितश्च स्वादुरहितश्चास्वादुर्हिताश्चास्वादुरहितश्चेति । पञ्चरसा इति कुमारशिरा भरद्वाजो भौमौदकाग्नेयवायवीयान्तरिक्षाः । षड्रसा इति चार्योविदो राजर्षिः गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाः । सप्तरसा इति निमिवैदेहो मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायक्षाराः अष्टौ रसा इति वडिशो धामार्गवो मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायक्षाराऽव्यक्ताः । अपरिसंख्येया रसा इति काङ्कायनो बाह्मीकमिषगाश्च गुणकर्मसंस्वादविशेषाणामपरिमेयत्वात् ॥ ८ ॥

एक एवेत्यादि । इन्द्रियार्थानामिति निर्धारणे षष्ठी । अन्यतममित्येकम्, अन्यशब्दो ह्ययमेकवचनः, यथा "अन्यो दक्षिणेन गतः अन्य उत्तरेण" । एक इत्यर्थः । तमशब्दः स्वार्थिकः । जिह्वावैषयिकमिति जिह्वाग्राह्यम् । रसाभावोऽपि जिह्वया गृह्यते, अत आह भावमिति । उदकादनन्य इति रसोदकयोरेकलव्यापनार्थं पूर्वपक्षत्वात् । दृष्टः पूर्वपक्षश्च कापिलमतेन, तेहि "रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रम्" इत्यादिवचनेन गुणव्यतिरिक्तद्रव्यमिति ब्रुवते । छेदनीय इत्यपतर्पणकारकः उपशमनीय इति बृंहणः साधारण इत्याग्नेयसौम्यसामान्यादुभयोरपि लङ्घनबृंहणयोः कर्ता, परस्परविरोधादकर्ता वा । स्वादुरित्यभीष्टः, हित इत्यायत्यनपकारी । आश्रीयत इत्याश्रयो द्रव्यम् । गुणाः स्निग्धगुर्वादयः, कर्म धातुवर्धनक्षपणादि । संस्वादो रसानामवान्तरभेदः, एषां विशेषाणां भेदानामित्यर्थः । तत्र द्रव्यभेदादाधारभेदेनाश्रितस्यापि रसस्य भेदो भवति, आश्रयो हि कारणं, कारणभेदाच्च कार्यभेदोऽवश्यं भवतीत्यर्थः । गुर्वादियुगभेदास्तथा कर्मभेदाश्च रसकृता एव । ततश्च कार्यभेदादवश्यं कारणभेद इति पूर्वपक्षमिप्रायः । संस्वादभेदस्तु एकस्या-

१ रसविनिश्चय इति रसविनिश्चयपूर्वक आहारविनिश्चयो रसाहारविनिश्चय इति शिः । २ तत्र, "पाको नास्ति विना वीर्यं वीर्यं नास्ति विना रसा" इति वीर्यविपाकयोः रसाधीनत्वात् प्रथमं रसविनिश्चयप्रकरणमाह—एक एवेत्यादि । ३ छेदनीय इति कर्शनीयः, उपशमनीय इति बृंहणीयः, साधारण इति आग्नेयसौम्यसंबन्धालङ्घनबृंहणयोः कर्ता, यथा तैलम्. यदुक्तं वाग्भटे "कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च" इतीति शिः । ४ धातुवर्धनलक्षणादिति वा पाठः ।

मपि मधुरजाताविधुगुडादिगतः प्रत्यक्षमेव भेदो दृश्यते, स तु संस्वादभेदः स्वसंवेद्य एव, यदुक्तं “इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् । भेदस्तथापि नाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते” ॥ ८ ॥

पडेव रसा इत्युवाच भगवानात्रेयः पुनर्वसुर्मधुरा-
म्ललवणकटुतिक्तकषायाः, तेषां षण्णां रसानां यो-
निरुदकम् । छेदनोपशमने द्वे कर्मणी, तयोर्मिश्री-
भावात्साधारणत्वं । स्वाद्वस्वादुता भक्तिः, हिता-
हितौ प्रभावौ । पञ्चमहाभूतविकारास्त्वाश्रयाः प्र-
कृतिविकृतिविचारदेशकालवशाः, तेष्वश्रयेषु द्र-
व्यसंज्ञकेषु गुणा गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्याः ।
क्षरणात् क्षारो नासौ रसः, द्रव्यं तदनेकरससमु-
त्पन्नमनेकरसंकटुकलवणभूयिष्ठमनेकेन्द्रियार्थसम-
न्वितं करणमिनिर्वृत्तम् । अव्यक्तीभावस्तु खलु र-
सानां प्रकृतौ भवत्यनुरसेऽनुरससमन्विते वा द्रव्ये ।
अपरिसंख्येयत्वं पुनस्तेषामाश्रयादीनां भावानां वि-
शेषापरिसंख्येयत्वात् युक्तम्, एकैकोऽपि हि पुन-
रेषामाश्रयादीनां भावानां विशेषानाश्रयते, विशे-
षाऽपरिसंख्येयत्वात् । न च तस्मादन्यत्वमुपपद्यते ।
परस्परसंसृष्टभूयिष्ठत्वात् त्रैषामभिनिर्वृत्तेर्गुणप्रकृ-
तीनामपरिसंख्येयत्वं भवति । तस्मान्न संसृष्टानां
रसानां कर्मोपदिशन्ति बुद्धिमन्तः । तच्चैव कारण-
मपेक्षमाणाः षण्णां रसानां परस्परेणाऽसंसृष्टानां
लक्षणपृथक्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥ ९ ॥

सिद्धान्तं पुनर्वसुवचनत्वेनाह—पडेवेत्यादि । पूर्वपक्षोक्त-
सैकत्वादिव्यवस्थामाह—तेषां षण्णामित्यादि । योनिराधारका-
रणं, कार्यकारणयोश्च भेदात् सिद्ध उदकाद्रसभेदः प्रत्यक्ष एवेति
भावः । क्षितिव्यतिरिक्तमुदकमेव यथा रसयोनिरुदकात् “रसनाथो
रसस्तस्य” इत्यादौ विवृतमेव दीर्घजीवित्ये । तयोर्मिश्रीभावा-
दिति कर्मणोरमूर्तयोर्मिश्रीभावानुपपत्तौ तदाधारयोर्द्रव्ययोर्मिश्री-
भावादिति बोद्धव्यम् । साधारणमिति साधारणकार्ययोगित्वम् ।
भक्तिरितीच्छेत्यर्थः । तेन, यो यमिच्छति स तस्य स्वादुरस्वादु-

१ एक एव रस इत्यादि यदुक्तं तन्निराकरोति—तेषामित्यादि । षण्णां-
रसानामिलनेन रसस्यैकत्वावधारणं प्रत्युक्तं रसभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा-
दिति भावः, तथा योनिराधारकारणम् । एतेन ‘स पुनरुदकानन्यः’
इति प्रत्याख्यातम् । कार्यकारणयोर्भेदस्य दुरुपपन्नत्वादिति भावः;
छेदनोपशमने कर्मणी, तयोर्मिश्रीभावाच्च साधारणत्वमिलनेन द्वितीय-
तृतीयपक्षौ निराकृतौ । भक्तिरिच्छार्थः, तेन, यो यमिच्छति स तस्य
स्वादुः, इतरः पुनरस्वादुरिति पुरुषापेक्षौ धर्मौ, न रसभेदकारिणा-
वित्यर्थ इति शिः । २ वार्यविदमतं निराकरोति प्रकृतीत्यादि—गुरुल-
घ्वादयः प्रकृत्यादिष्वशाः, न तु रसा इत्यर्थ इति शिः । २ उपदे-
क्ष्याम इत्यनन्तरं तु संसृष्टानामिति न शेष इति शिः ।

रितर इति पुरुषापेक्षौ धर्मौ, न रसभेदकार्यावित्यर्थः । पञ्चमहा-
भूतेत्यादौ ‘तु’ शब्दोऽवधारणे, तेन, आश्रया एव न रसा
इत्यर्थः । किंभूता भौमादयो भूतविकारा आश्रया इत्याह—प्रकृ-
तिविकृतिविचारदेशकालवशा इति । वशशब्दोऽधीनार्थः, स च
प्रकृत्यादिभिः प्रत्येकं योज्यः, प्रकृतिवशा यथा मुद्राः कषा-
या मधुराश्च सन्तः प्रकृत्या लघवः । एतद्धि लाघवं न रसवशं,
तथाहि सति, कषायमधुरत्वादुक्तत्वं स्यात् । विकृतिवशं च
ब्रीहिलोजानां लघुत्वं तथा सक्तुसिद्धिपिण्डकानां च गुरुत्वम्,
विचारणा विचारो द्रव्यान्तरसंयोग इत्यर्थः, तेन विचारणावशं
यथा मधुसर्पिषी संयुक्ते विषम्, तथा विषं चागदयुक्तं स्वकार्य-
व्यतिरिक्तकार्यकारि । देशो द्विविधो भूमिरानुरश्च । तत्र भूसौ
‘श्वेतकपोती च वल्मीकाधिरूढा विषहरी’, तथा “हिमवति
भेषजानि महागुणानि भवन्ति” । शरीरदेशे यथा “सकृथि-
मांसादुत्तरं स्कन्धकोडशिरस्यदाम्” इत्यादि । कालवशं तु
यथा मूलकमधिकृत्योक्तं “तद्दालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषम्”,
तथा “यथर्तुपुष्पफलमाददीत” इत्यादि । अत्र चैकप्रकरणो-
क्ता येऽनुक्तास्ते चकारात्स्वभावादेरन्तर्भावनीयाः । यदुक्त-
म् “चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रियाः । लिङ्गं प्रमाणं
संस्कारो मात्रा चास्मिन्परीक्ष्यते” इति । तत्र, चरशरीराव-
यवधातूनां देशेन ग्रहणं, मात्रा विचारे प्रविशति, शेषं स्व-
भावे, तयो रसविमाने वक्ष्यमाणं चात्राप्रविष्टमाहारविशेषाय-
तनमन्तर्भावनीयं यथासंभवम् । स्निग्धरूक्षाद्या इत्यत्राऽऽदि-
ग्रहणेनानुक्ता अपि तीक्ष्णमृद्वादयो न रसाः, किंतु द्रव्यगुणाः
पृथगेवेति दर्शयति । क्षरणादधोगमनक्रियायोगात् क्षारो द्रव्यं
नासौ रसः, रसस्य हि निष्क्रियस्य क्रियाऽनुपपन्नेत्यर्थः । क्षर-
णं च क्षारस्य पानीययुक्तस्याधोगमनेन, वदन्ति हि लौकिकाः
“क्षारं स्रावयामः” इति । शास्त्रं च “छित्त्वा छित्त्वाऽऽशयात्
क्षारः क्षारत्वात् क्षारयत्यधः” इति । हेत्वन्तरमाह द्रव्यं त-
दनेकरसोत्पन्नमिति, अनेकरसेभ्यो मुष्ककापामार्गादिभ्य उत्प-
न्नमनेकरसोत्पन्नम्, यतश्चानेकरसोत्पन्नमत एवानेकरसं, कार-
णगुणानुविधायित्वात्कार्यगुणस्येति भावः । अनेकरसत्वं चाह-
कटुकलवणभूयिष्ठमिति । भूयिष्ठशब्देनाप्रधानरसान्तरसम्बन्धो-
ऽस्तीति दर्शयति । हेत्वन्तरमाह—अनेकेन्द्रियार्थसमन्वित-
मिति । क्षारो हि स्पर्शेन गन्धेन चान्वितः, तेन द्रव्यम् ।
रसे हि गुणे न स्पर्शो नापि गन्ध इति भावः । हेत्वन्तरमाह—

१ पतद्धि लाघवं स्वाभाविकमेव, न तु रसवशं, तथा सति
कषायमधुरत्वादुक्तत्वं स्यात्, वक्ष्यते “स्वादुर्गुरुत्वादधिकः कषाया-
लवणोऽवरः” इति शिः । २ विचारणा विचारो द्रव्यान्तरसंयोग
इत्यर्थः, तद्वशं यथा लवणवीर्यस्यापि तैलस्य चन्दनोशीरादिशी-
तवीर्यद्रव्यसंस्काराच्छैल्यं तथा शीतवीर्यस्यापि घृतस्य तच्च द्रव्यसंयो-
गादुष्णता, तथा मांसरससिद्धस्य रक्तशालेर्गुरुत्वमित्यादीति । शिः ।
३ श्वेतकटुभीति वा पाठः । ४ सप्तमं रसं निराकरोति—क्षरणा-
दित्यादीति । शिः ।

करणाभिनिर्वृत्तमिति । करणेन भस्मत्वादिनाऽभिनिर्वृत्तं कृत-
मित्यर्थः, न रसोऽनेन प्रकारेण क्रियत इति भावः ।

अव्यक्तरसपक्षं निषेधयति—अव्यक्तीत्यादि । अव्यक्तीभाव
इत्यभूततद्भावे च्विप्रत्ययेन रसानां मधुरादीनां व्यक्तानामेव
क्वचिदाधारेऽव्यक्तत्वं, नान्यो मधुरादिभ्योऽव्यक्तरस इत्यर्थः ।
रसानामिति मधुरादीनां षण्णाम् । प्रकृतावित्यादि । प्रकृतौ कारणे
जल इत्यर्थः । अव्यक्तत्वं च रससामान्यमात्रोपलब्धिर्मधुरादि-
विशेषशून्या, सा च जले स्यात्, यत उक्तं जलगुणकथने सु-
श्रुते “व्यक्तरसता रसदोषः” इति । इहापि च “अव्यक्तर-
सं च” इति वक्ष्यति, लोकेऽपि चाऽव्यक्तरसं द्रव्यमास्वाद्य व-
क्तारो वदन्ति “जलस्येवास्व रसो न कश्चिन्मधुरादियुक्तः”
इति । विशेषमधुराद्यनुपलब्धिश्चानुद्भूतत्वेन, यथा दूरादवि-
ज्ञायमानविशेषवर्णं वस्तुनि रूपसामान्यप्रतीतिर्भवति, न शु-
क्लत्वादिविशेषबुद्धिरिति; तथाऽनुरसेऽव्यक्तीभावो भवति, प्र-
धानं व्यक्तं रसमनुगतोऽव्यक्तत्वेनेत्यनुरसः, यथा वेणुयवे
मधुरे कषायोऽनुरसः । यदुक्तम् “रुक्षः कषायानुरसो मधुरः
कफपित्ता” इति । अनुरससमन्वित इति सर्वानुरसयुक्ते, यथा
विषे, वचनं हि—“उष्णमनिर्देश्यरसम्” इत्यादि । किंवा, अ-
नुरससमन्वित इति पाठः, तेन, अणुरसेनैकेन मरिचेन युक्ते
शर्करापानके कटुत्वमव्यक्तं स्यात् । अपरिसंख्येयपक्षं दूषयति—
अपरीत्यादि । तेषामिति रसानामपरिसंख्येयत्वं न युक्तं, आश्र-
यादीनां भावानामित्याश्रयगुणकर्मसंस्वादानां, विशेषाऽपरिसं-
ख्येयत्वादित्याश्रयादिभेदस्यापरिसंख्येयत्वात् । अत्र हेतुमाह—
एकैकोऽपि हीत्यादि । एषामाश्रयगुणकर्मसंस्वादानां विशेषाने-
कैकोऽपि मधुरादिराश्रयते । न च तस्मादाश्रयादिभेदादन्य-
त्वमाश्रितस्य मधुरादेर्भवति । एवं मन्यते—यद्यपि शालिमु-
द्गृहृतक्षीरादयो मधुराश्रयाभिन्नास्तथापि तत्र मधुरत्वजाल्या-
क्रान्त एक एव रसो भवति बलाकाक्षीरकार्पासादिषु शुक्लवर्ण
इवेति । तथा गुणानां गुरुपिच्छिलस्निग्धादीनां अन्यत्वेऽपि
कर्मणां वा रसादिवर्द्धनायुर्जननवर्णकरणादीनां भिन्नत्वे सति-
न मधुररसस्यान्यत्वम्, यतः एक एव मधुरस्तत्तद्गुणयुक्तो
भवति तत्कर्मकारी चेति को विरोधः । तथा मधुरस्यावान्तर-
रास्वादभेदेऽपि मधुरत्वजाल्यनतिक्रमः । कृष्णवर्णावान्तरभेदे
यथाकृष्णत्वानतिक्रमः । ननु मैवं भवत्वपरिसंख्येयत्वं रसानां

परस्परसंयोगाज्जु य आस्वादविशेषः स कार्यविशेषकरोऽपि, नहि
यन्मधुराम्लेन क्रियते, तन्मधुरेण वाऽम्लेन वा शक्यम्, अतः
तेन परस्परसंयोगेनाऽपरिसंख्येयत्वं भविष्यतीत्याह—परस्परे-
त्यादि । संसृष्टमिति भावे क्तः, तेन संसर्गभूयिष्ठत्वादेर्षां म-
धुरत्वादीनामभिनिर्वृत्तेन च गुणप्रकृतीनामसंख्येयत्वमिति यो-
जना, अयमर्थः—यद्यपि रसाः परस्परसंसर्गेणाति भूयसा युक्ताः
सन्तोऽभिनिर्वृत्ता घृतक्षीरादौ^१ द्रव्ये भवन्ति, तथापि न तेषां
गुणा गुरुलघ्वादयः, प्रकृतयो वा मधुरादीनां या याऽऽयुष्य-
त्वरसामिवर्द्धकत्वाद्यास्ताः असंख्येया भवन्ति, किन्तु, य एव
मधुरादीनां प्रत्येकं गुणाः प्रकृतयश्च उद्दिष्टाः, त एव मिश्रा
भवन्ति । किं वा, गुणप्रकृतीनामिति मधुरादिष्वङ्गुणस्वरूपा-
णामित्यर्थः । तेन, रसस्य रसान्तरसंसर्गे दोषाणामिव दोषा-
न्तरसंसर्गे रसानां नापरिसंख्येयत्वमित्यर्थः । प्रकृतिशब्देन कर्म-
बोध्यते, तेन गुणकर्मणामित्यर्थः । मधुरादीनामवान्तरास्वा-
दविशेषोऽपि परस्परसंसर्गकृतो ज्ञेयः ।

यत एव हेतो रसानां संसृष्टानां नान्ये गुणकर्मणी भवतः,
अत एव संसृष्टानां रसानां पृथक्कर्म शास्त्रान्तरेऽपि नोक्तमि-
त्याह—तस्मादित्यादि । कर्मशब्देनेह गौरवलाघवादिकारकत्वा-
दयो रसरक्तादिजननादयोऽपि बोद्धव्याः । न केवलमन्यशा-
स्त्रकारै रसानां संसृष्टानां कर्म नोपदिष्टं, किंतु वयमपि नोप-
देक्ष्याम इत्याह—तच्चैवेत्यादि । तच्चैव कारणमिति परस्परसंस-
र्गेऽपि रसानामनधिकगुणकर्मत्वम् । लक्षणेन पृथक्त्वं लक्षण-

दुच्यते, तन्नयुक्तम्, तत्र हेतुमाह—एकैकोऽपीत्यादि ।—एषामा-
श्रयगुणकर्मसंस्वादानां विशेषानेकैकोऽपि मधुरादिराश्रयते, न त्व-
स्मादाश्रयादिभेदादन्यत्वमाश्रितस्य मधुरादेर्भवति । एतेन, आश्रया-
दय एव परं भिन्नाः, मधुरादिस्त्वेक एवेत्यर्थः । तथाहि—यद्यपि
शालिमुद्गृहृतक्षीरादयो मधुरस्याश्रयाभिन्नाः, तथापि तत्र मधुरत्व-
जाल्याक्रान्त एक एव रसो भवति बलाकाक्षीरादिषु शुक्लवर्णवत् ।
एवं गुणानां गुरुपिच्छिलानीनामन्यत्वेऽपि तथा कर्मणां रसादिवर्द्ध-
नबलवर्णकरणादीनां भिन्नत्वेऽपि तथा मधुरस्यावान्तरास्वादभेदेऽ-
पि न मधुररसस्यान्यत्वं मधुरत्वजात्यनतिक्रमादिति भाव इति शिः ।

१ द्विरसादाविति वा पाठः । २ गुणप्रकृतीनामिति परस्परसं-
सर्गहेतुत्वान्मधुरादिगुणा एव प्रकृतयः तासां मधुरादिष्वङ्गुण-
स्वरूपाणामित्यर्थः । तथा च, परस्परसंसर्गभूयिष्ठत्वादेर्षां रसा-
नामभिनिर्वृत्तेः प्रकृतिभूतानां मधुरादिगुणानामसंख्येयत्वं न
चेति योजना । तेन, रसानां रसान्तरसंसर्गे रसान्तरभे-
दसंसर्गे वा तत्संसर्गाणामेवापरिसंख्येयत्वं, न पुनः प्रकृतिभूत-
मधुरादिष्वङ्गरसानां षट्त्वातिक्रमः, यथा दोषाणां परस्परसं-
सर्गभूयस्त्वेऽपि त्रित्वानतिक्रम इत्यर्थः । यतः संसृष्टानां रसानां
मधुरादिष्वङ्गरसप्रकृतिकत्वाच्च रसान्तरत्वं, अत एव संसृष्टरसानां पृ-
थक् कर्म शास्त्रान्तरेऽपि नोक्तमित्याह । तस्मान्न संसृष्टानामित्यादी-

१ कसिन् कसिन्नाधारविशेषेऽव्यक्तत्वं तदाह—प्रकृतावित्यादि ।

प्रकृतौ रसकारणे जले तथाऽनुरसे प्रधानरसमनुगते रसे, यथा वेणु-
यवे मधुरे कषायोऽनुरसोऽव्यक्त इति शिः । २ किं वा, अणुरससम-
न्वित इति पाठः, अणुशब्दोऽल्पवचनः । एतेन, अणुरसेनैकेन मरि-
चेन शर्करापानके युक्ते कटुत्वमव्यक्तं स्यादिति शिः । ३ शर्करापले
इति वा पाठः । ४ अपरिसंख्येयपक्षं दूषयति—अपरिसंख्येयत्वमित्यादि ।
आदिशब्देन गुणकर्मसंस्वादानां ग्रहणम्, आश्रयगुणकर्मसंस्वादानां
ये विशेषा भेदास्तेषामपरिसंख्येयत्वमिति रसानामपरिसंख्येयत्वं य-

पृथक्त्वम् । लक्ष्यते येन तल्लक्षणम् “अतस्तु मधुरो रसः”
इत्यादिना ग्रन्थेन, तथा “स्नेहनप्रीणनहादन” इत्यादिना
यद्वाच्यं, तत्सर्वं गृह्यते । किं वा, लक्षणशब्देन “मधुररस”
इत्यादिग्रन्थवाच्यं लक्षणमुच्यते । पृथक्त्वं च रसे भेदज्ञानार्थं
यद्वक्ष्यते “स्नेहनप्रीणन” इत्यादि तद्गृह्यते ॥ ९ ॥

अग्रे तु तावद्द्रव्यभेदमभिप्रेत्य किञ्चिदभिधा-
स्यामः ॥ १० ॥

अग्र इत्यादि । रसेषु वाच्येषु द्रव्यभेदमभिप्रेत्य प्रतिपाद-
नीयतया परिगृह्य रसानां द्रव्यज्ञानाधीनज्ञानत्वात् द्रव्याभि-
धानमग्रे कृतमित्यर्थः । किञ्चिदिति । आयुर्वेदोपयोगि द्रव्यस्वरूपं
न सर्वमिति । अप्रसङ्गदोषादिति भावः ॥ १० ॥

सर्वद्रव्यं पाञ्चभौतिकमस्मिन्नेवार्थे तच्चेतनावद-
चेतनं च । तस्य गुणाः शब्दादयो गुर्वादयश्च द्रवा-
न्ताः । कर्म पञ्चविधमुक्तं वमनादि । तत्र द्रव्याणि
गुरुखरकठिनमन्दस्थिरविशदसान्द्रस्थूलगन्धगुण-
बहुलानि पार्थिवानि^१; तान्युपचयसङ्घातगौरवस्यै-
र्यकराणि । द्रवस्निग्धशीतमन्दमृदुपिच्छिलरस-
गुणबहुलान्याप्यानि, तान्युत्प्लेदस्नेहबन्धनविष्य-
न्दमार्दवप्रह्लादकराणि । उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मलघुरुक्ष-
विषदरूपगुणबहुलान्याग्नेयानि, तानि दाहपाकप्र-
भाप्रकाशवर्णकराणि । लघुशीतरूक्षखरविशदसू-
क्ष्मस्पर्शगुणबहुलानि वायव्यानि, तानि रौक्ष्यग्ला-
निविचारवैशद्यलाघवकराणि । मृदुलघुसूक्ष्मश्लक्ष्ण-
शब्दगुणबहुलान्याकाशात्मकानि, तानि मार्दवसौ-
पिर्यलाघवकराणि ॥ ११ ॥

सर्वद्रव्यमिति कार्यद्रव्यम् । अस्मिन्नर्थेऽस्मिन् प्रकरेण द्रवान्ता
इति वचनेन पूर्वोक्तान् विंशतिगुणानाह । अत्र परत्वापरत्वादीना-
मिहानभिधानेन चिकित्सायां परस्त्रीदीनामप्राधान्यं दर्शयति,
येऽपि तत्रापि युक्तिसंयोगपरिमाणसंस्काराभ्यासा अत्यर्थचिकि-
त्सोपयोगिनोऽपि, न ते पार्थिवादिद्रव्याणां शब्दादिवत्सांसिद्धि-
काः, किंतिर्हि, आधेयाः, अत इह नैसर्गिकगुणकथने नोक्ताः ।
उक्तमित्यपामार्गस्तण्डुलीये । एतच्च प्राधान्यादुच्यते, तेन बृंह-
णाद्यपि बोद्धव्यम् । बहुलशब्दो गुर्वादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते,
किंवा, गन्धेनैव । यतः, गन्धगुणबहुला पृथिव्येव भवति,
अतएव द्रव्यान्तरलक्षणेऽपि वैशेषिकगुणोऽन्त एव पठ्यते

१ पार्थिवानीति पृथिवीभूतबहुलानीत्यर्थः । एवमाप्यानीत्याद्यपि
बोध्यमिति शिः । २ गुरुमंदेति पाठस्तु समीचिनः, यथाह वा-
ग्भटः—द्रवशीतगुरुस्निग्धमन्दसान्द्ररसोत्प्लेदं आप्यम् । नवमो-
ध्यायः । ३ अस्मिन्नर्थे इत्यस्मिन् प्रकरणे, तेन, पाञ्चभौतिकत्वं
यद्द्रव्याणां तदायुर्वेदसिद्धान्तः, न तु शास्त्रान्तरस्येत्यर्थः, नैयायिका-
दिभिः पाञ्चभौतिकत्वाधनभ्युपगमादिति शिः ।

“रसगुणबहुलानि” इत्यादि, तेन तत्रापि रसादिभिरेव बहु-
लशब्दो योज्यः । सर्वकार्यद्रव्याणां पाञ्चभौतिकत्वेऽपि पृथिव्या-
द्युत्कर्षेण पार्थिवत्वादि ज्ञेयम्, सङ्घातः काठिन्यं, स्थैर्यमवि-
चाल्यम्, बन्धनं परस्परयोजनसम्बन्धः, प्रह्लादः शरीरेन्द्रियत-
र्पणं, सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोऽनुसारि, प्रभा वर्णप्रकाशिनी दीप्तिः,
यदुष्णम्, “वर्णमाक्रामति च्छाया प्रभा वर्णप्रकाशिका” इत्या-
दि । विचारणं विचारो गतिरित्यर्थः । सौषिर्यं रन्ध्रबहुलता ।
अत्ताकाशबाहुल्यं द्रव्यस्य पृथिव्यादिभूतान्तरालपत्वेन भूरिव्य-
क्ताकाशत्वेन च ज्ञेयम् । यदेव भूरिशुषिरं तन्नाभसम् किंवा
आकाशगुणबहुलत्वे नाभसं द्रव्यमित्युच्यते ॥ ११ ॥

अनेनोपदेशेन नानौषधिभूतं जगति किञ्चिद्द्र-
व्यमुपलभ्यते तां तां युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य । न
तु केवलं गुणप्रभावादेव कार्मुकाणि भवन्ति । द्र-
व्याणि हि द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावाद्द्रव्यगुणप्रभावाच्च
तस्मिंस्तस्मिन्काले तत्तदधिष्ठानमासाद्य तां तां च
युक्तिमर्थं च तं तमभिप्रेत्य यत्कुर्वन्ति, तत्कर्म । येन
कुर्वन्ति, तद्वीर्यं । यत्र कुर्वन्ति, तदधिकरणम् ।
यदा कुर्वन्ति, स कालः । यथा कुर्वन्ति, स उपायः ।
यत्साधयन्ति, तत्फलम् ॥ १२ ॥

अनेनेति । प्रतिनियतद्रव्योपदेशेन यत्पार्थिवादि द्रव्यं यद्गुणं,
तद्गुणे देहे संपाद्ये भेषजं भवतीत्यर्थः । तच्च पार्थिवादि द्रव्यं न
सर्वथा न च सर्वस्मिन् व्याधौ भेषजमित्यादि । तां तां युक्तिमित्या-
दि । युक्तिमित्युपायम्, अर्थमिति प्रयोजनम्, अभिप्रेत्येत्यधिकृ-
त्य, तेन केनचिदुपायेन क्वचित् प्रयोजने किञ्चिद्द्रव्यमौषधं स्यान्न
सर्वत्र तेन यदुच्यते—वैरोधिकानां सर्वदाऽपध्यत्वेन “नानौषधं
द्रव्यम्” इति वचोविरोधि, तन्न स्यात् । वैरोधिकानि संयोगसं-
स्कारदेशकालाद्यपेक्षाणि भवन्ति, वैरोधिकसंयोगाद्यभावे तु
पथ्यान्यपि क्वचित्स्युः । यान्यपि सर्वदापि स्वभावादेव विष-
मन्दकादीन्यपथ्यानि, तान्यप्युपाययुक्तानि क्वचित्पथ्यानि
स्युः, यथा “उदरे विषस्य तिलं दद्या” इत्यादि । यत् तृणपां-
शुप्रभृतीनि नोपयुज्यन्ते अतो न तानि भेषजानीत्युच्यते,
तत्र, तेषामपि भेषजस्वेदाद्युपायत्वेन भेषजत्वात् ।

पार्थिवादिद्रव्याणां गुरुखरादिगुणयोगाद्भेषजत्वमुक्तं, तेन
गुणप्रभावादेव भेषजं स्यादिति शङ्कां निरस्यन्नाह—न तु केवल-
मित्यादि । द्रव्यप्रभावाद्यथा दन्त्या विरेकत्वं, तथा मणीनां
विषादिहन्तृत्वमित्यादि । गुणप्रभावाद्यथा ज्वरे तिक्तको रसः,
शीतेऽग्निरित्यादि । द्रव्यगुणप्रभावाद्यथा कृष्णाजिनस्योपरीति,
अत्रापि कृष्णत्वं गुणोऽजिनं च द्रव्यमभिप्रेतम् । तथा च “म-
ण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम्” । तत्र मण्डलगुणयुक्त-
स्यैव जातरूपस्य कार्मुकत्वम् । कथं कुर्वन्तीत्याह—तस्मिंस्त-

१ बन्धनं (बन्धः) परस्परसंयोजनमिति शिः । २ अत्र मण्ड-
लयुक्तगुणस्यैव जातरूपस्य कार्मुकत्वमिति शिः । जातरूपं सुवर्णम् ।

स्मिन्नित्यादि । तां तां युक्तिमासाद्येति तां तां योजनां प्राप्य । यत् कुर्वन्तीत्यादाबुदाहरणं यथा शिरोविरेचनद्रव्याणि यत् शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तत् शिरोविरेचनं कर्म; येनोष्णत्वादिकारणेन शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तद्वीर्यं, वीर्यं शक्तिः, सा च द्रव्यस्य गुणस्य वा । यत्र शिरोविरेचनं कुर्वन्ति, तदधिकरणं शिरः । नान्यत्राधिकरणे शिरोविरेचनद्रव्यं स्यादित्यर्थः । यदेति वसन्तादौ शिरोगौरवादियुक्ते च काले, एतेन अकाले शीतादौ शिरोविरेचनं स्वच्छत्वात् कार्मुकं, किन्तु स्वकाल एव । यथा येन प्रकारेण प्रथमनावपीडनादिना तथा “प्रसारिताङ्गमुत्तानं शयने संस्तरास्तृते । ईषत्प्रलम्बशिरसं संवेद्य चावृतेक्षण”मित्यादिना विधिना कुर्वन्ति, स उपायः । यत्साधयन्ति शिरोगौरवशूलाद्युपरमं, तत्फलम्, फलमुद्देश्यम् । कर्म कार्यम्, उद्देश्यं फलं यथा, योगनिष्पाद्यो धर्मः कार्यतया कर्म, तज्जन्यस्तु स्वर्गादिसद्देश्यः फलम्, एवं वमनादिष्वपि कर्मवीर्याधिकरणाद्युत्प्रेयम् ॥ १२ ॥

भेदश्चैषां त्रिषष्टिविधविकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावाद्भवति तमुपदेक्ष्यामः ॥ १३ ॥

संप्रति द्रव्यमभिधाय विकृतानां रसानामेव भेदमाह—भेदश्चैषामित्यादि । प्रभावशब्दो द्रव्यदेशकालैः प्रत्येकं युज्यते, तत्र द्रव्यप्रभावाद्यथा “सोमगुणातिरेकान्मधुरः” इत्यादि, देशप्रभावाद्यथा “हिमवति द्राक्षादाडिमादीनि मधुराणि भवन्त्यन्यत्राम्लानि” इत्यादि । कालप्रभावाद्यथा “वालाग्रं सकषायं तरुणमम्लं पक्वं मधुरं”, तथा, हेमन्ते “ओषधो मधुरा वर्षास्वम्लाः” इत्यादि । अभिसंयोगादयो येऽन्ये रसहेतवः, तेऽपि काले द्रव्ये वान्तर्भावनीयाः ॥ १३ ॥

खादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् । यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥ १४ ॥

भेदमाह—खादुरित्यादि । तत्र खादुरम्लादियोगात्पञ्च, शेषैरिति । आदित्वेनोपयुक्तादन्यैः, तेनाम्लस्य लवणादियोगाच्चत्वारि । एवं लवणस्य कदादियोगात्रीणि, कटुकस्य तिक्तकषाययोगाद्वे, तिक्तस्य कषाययोगादेकम्, एवं पञ्चदश द्विरसानि ॥ १४ ॥

१ शिरोगौरवशूलाद्युपशममिति वा पाठः । २ तदुपदेक्ष्याम इति पाठः । ३ द्रव्यभेदमभिधाय रसभेदमाह—भेदश्चैषामित्यादीति शिः । ४ पृथिवीजलवाहुल्यान्मधुर इत्यादीति शिः । ५ एतच्चोपलक्षणं, तेन, अभिसंयोगादयोऽपि रसभेदहेतवो ज्ञेया इति शिः । ६ खादुरम्लादियोगात्पञ्च तद्यथा मधुराम्ल १, मधुरलवण २, मधुरकटु ३, मधुरतिक्त ४, मधुरकषाय ५ शेषैरित्यादित्वेनोपयुक्तादन्यैः, अम्लादयः पृथग्योगं यान्ति, तेन, अपरे दश, तथाहि अम्लस्य प्रत्येकं लवणादिचतुष्कयोगाच्चत्वारः, अम्ललवण १, अम्लकटु २, अम्लतिक्त ३ अम्लकषाय ४; तथा लवणस्य कटुकादियोगात्रयः, लवणकटु १, लवणतिक्त २, लवणकषाय ३; कटुकस्य तिक्तकषाय-

पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।

मधुरस्य तथा म्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ।

त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ॥ १५ ॥

त्रिरसमाह—पृथगित्यादि । मधुरस्याम्लादिरसचतुष्टयेन पृथगित्येकशो युक्तस्य शेषैर्लवणादिभिर्योगो भवति; तत्र मधुरस्याम्लयुक्तस्य शेषलवणादियोगाच्चत्वारि, तथा मधुरस्य लवणयुक्तस्य कदादियोगात्रीणि, तथा कटुकयुक्तस्य तिक्तादियोगाद्वे, तथा तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकम्, एवं मधुरेणादिस्थितेन दश । एवमम्लस्यादिस्थितस्य लवणयुक्तस्य कदादियोगात्रीणि, तथा कटुकयुक्तस्य शेषाम्नां योगाद्वे, एवं तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकं, एवमम्लस्य षट् । अनेनैव न्यायेन लवणस्य त्रीणि, कटोश्चैकमेव । एवं मिलित्वा त्रिरसानि विंशतिः ॥ १५ ॥

वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ।

खादुरम्लौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथग्योगं ॥ १६ ॥

योगं शेषैः पृथग्यातः चतुष्करससंख्यया ।

सहितौ खादुरलवणौ तद्वत्कदादिभिः पृथक् ॥ १७ ॥

युक्तौ शेषैः पृथग्योगं यातः खादुरलवणौ तथा ।

कदाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ॥ १८ ॥

यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा ।

युज्यते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ॥ १९ ॥

षट् तु पञ्चरसान्यादुरैकस्यापवर्जनात् ।

षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्रसमेव तु ॥ २० ॥

योगाद्वौ भेदौ, कटुतिक्त १, कटुकषाय २; तिक्तस्य कषाययोगादेकः, तिक्तकषाय १; एवं हि द्विरसानि द्रव्याणि पञ्चदश भवन्तीति शिः ।

१ इदानीं त्रिरसद्रव्याणां विंशतिभेदानाह—पृथगम्लेत्यादि । मधुरस्य अम्लादिरसचतुष्टयेन पृथगित्येकैकशो युक्तस्य शेषैर्लवणादिभिर्योगो भवति, तत्र मधुरस्याम्लयुक्तस्य शेषैर्लवणादिभिर्योगाच्चत्वारो भेदाः मधुराम्ललवण १, मधुराम्लकटु २, मधुराम्लतिक्त ३, मधुराम्लकषाय ४; तथा मधुरस्य लवणयुक्तस्य शेषैः कटुतिक्तकषायैर्योगात्रयः, मधुरलवणकटु १, मधुरलवणतिक्त २, मधुरलवणकषाय ३; तथा मधुरस्य कटुकयुक्तस्य तिक्तकषाययोगाद्वौ, मधुरकटुतिक्त १, मधुरकटुकषाय २; एवं मधुरस्य तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकः, मधुरतिक्तकषाय १; एवमम्लस्य लवणयुक्तस्य प्रत्येकं कटुतिक्तकषाययोगात्रयः, अम्ललवणकटु १, अम्ललवणतिक्त २, अम्ललवणकषाय ३; तथा तस्यैव कटुकयुक्तस्य तिक्तकषाययोगाद्वौ, अम्लकटुतिक्त १, अम्लकटुकषाय २; तथाऽम्लस्य तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकः, अम्लतिक्तकषाय १; एवं लवणस्य कटुकयुक्तस्य तिक्तकषाययोगाद्वौ, लवणकटुतिक्त १, लवणकटुकषाय २; तथा लवणस्य तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकः लवणतिक्तकषायः; कटोश्च तिक्तयुक्तस्य कषाययोगादेकः; एवेति मिलित्वा त्रिरसानि द्रव्याणि विंशतिर्भवन्तीति शिः ।

चतुरसे स्वाद्रम्लादिस्थितौ लवणादिभिरेकैकज्ञेयं युक्तौ शेषैः कदादिभिर्योगात् षड् भवन्ति । स्वादुलवणौ सहितावादिस्थितौ । कदादिभिरिति । कटुतिक्ताभ्यां पृथग्युक्तौ । शेषैरिति । तिक्तकषायभ्याम् । तेन इह बहुवचनं जातौ बोद्धव्यम्, एवं त्रीणि । एवं स्वादूषणौ तथेत्यनेन स्वादुकटुतिक्तकषायरूपमेकम् । कदादौरित्यादावपि बहुवचनं जातौ, अम्ललवणौ संयुक्तौ कटुना सहितौ शेषाभ्यां योगाद्दे, तथाम्ललवणौ तिक्तयुक्तौ शेषयोगादेकम् । अम्लकटू तथेत्यनेनाऽम्लकटुतिक्तकषायरूपमेकं युज्यते । त्वित्यादिना चैकम् । एवं पञ्चदश चतुरस्रानि^१ । अपवर्जनादिति^२ त्यागात् । अत्र च रसानां गुणत्वेनैकस्मिन् द्रव्ये समवायो योगशब्देनोच्यते ॥१६-२० इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया । त्रिषष्टिः स्यात्त्वसंख्येया रसानुरसकल्पनात् ।

रसास्तरतमाभ्यस्ताः संख्यामतिपतन्ति हि ॥ २१ ॥

रससंसर्गस्य प्रकारान्तरेणाऽपरिसंख्येयतामाह—त्रिषष्टिः स्यादित्यादि । अनुरसोऽप्येवमवयवः । अत्र च त्रिषष्ट्यात्मकस्य

१ चतुष्कसंयोगेन पञ्चदशभेदानाह—वक्ष्यन्त इत्यादि । सहितौ स्वाद्रम्लौ लवणाद्यैश्चतुर्भिः पृथगेकैकशो योगं गतौ शेषैः कटुतिक्तकषायैः पृथग्योगं चतुष्करससंख्यया यातो गच्छतः तेन षड् भेदाः । मधुराम्ललवणकटु १, मधुराम्ललवणतिक्त २, मधुराम्ललवणकषाय ३, मधुराम्लकटुतिक्त ४, मधुराम्लकटुकषाय ५, मधुराम्लतिक्तकषाय ६, अम्लपरित्यागेनापरिश्रुतो भेदानाह—सहितानित्यादि । मिलितौ स्वादुलवणौ कदादिभिः कटुतिक्तकषायैः पृथग्युक्तौ । शेषैरिति । यथाक्रमं तिक्तकषायकटुभिः पृथग्योगं यातो गच्छतः तेन त्रयो भेदाः स्वादुलवणकटुतिक्त १, स्वादुलवणतिक्तकषाय २, स्वादुलवणकषायकटु ३, अत्रापेक्षया शेषाणां बहुत्वाद्बहुवचनमुपपन्नम् । लवणपरित्यागात्पुनश्चतुर्भेद इत्याह—स्वादूषणौ तथेति, स्वादूषणावपि शेषाभ्यां तिक्तकषायाभ्यां योगं यातः, स्वादुकटुतिक्तकषाय १ । एवं चतुष्के मधुरयोगेन दश भेदाः । इदानीं मधुरपरित्यागात्पञ्च भेदानाह—कदादौरित्यादि । अम्ललवणौ कदादौः कटुतिक्तकषायैः पृथग्युक्तौ यथाक्रमं शेषैः तिक्तकषायकटुभिः पृथग्योगं यातो गच्छतः, तेन त्रयोभेदाः अम्ललवणकटुतिक्त १, अम्ललवणतिक्तकषाय २, अम्ललवणकषायकटु ३ । लवणपरित्यागाच्चतुर्थं भेदमाह—शेषैरम्लकटू तथेति, । अम्लकटू शेषैरिति शेषाभ्यां तिक्तकषायाभ्यां योगं यातो गच्छतः, अत्र शेषैरिति जातौ बहुवचनम् । अम्लकटुतिक्तकषाय १ । मधुराम्लपरित्यागात् पञ्चमो भेद इत्याह—युज्यते त्वित्यादि । लवणकटुतिक्तकषाय १ । तदेवं चतुष्के पूर्वं दशभिर्मिलित्वा पञ्चदश भेदा उक्ता इति शिः । २ पञ्चके षड्भेदानाह—षड्वित्यादि । अपवर्जनादिति त्यागात्, यथा मधुरत्यागादम्ललवणकटुतिक्तकषाय १, एवमम्लत्यागान्मधुरलवणकटुतिक्तकषाय २, लवणपरित्यागान्मधुराम्लकटुतिक्तकषाय ३, एवं कटुत्यागात् ४, तिक्तत्यागात् ५, कषायत्यागात् ६, इति शिः । ३ अपवर्जनादिति स्फोटनादिति पाठान्तरम् ।

रसानुरसकल्पना नास्ति केवलस्य मधुरादेरपवर्जनात्, “तेन यथासंभवं सप्तपञ्चाशत्संयोगविशेषं” रसानां रसकल्पनं ज्ञेयम् । किंवा एकरसेऽप्यनुरसोऽस्त्येवाऽव्यपदेश्यः । प्रकारान्तरेणाप्यसंख्येयतामाह—रसास्तरतमाभ्यस्ताः संख्यामित्यादि । मधुरमधुरतरमधुरतरमादिभेदादसंख्येयता रसानां भवतीति भावः । किंवा, रसानुरसत्वेनैव याऽसंख्येयता, तत्रैवाऽयं हेतुः रसास्तरतमेत्यादिः ॥ २१ ॥

संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।

रसानां तत्र योग्यत्वात्कल्पिता रसचिन्तकैः ॥ २२ ॥

एवमसंख्येयत्वेऽपि त्रिषष्टिविधैव कल्पना चिकित्साव्यवहारार्थमिहाचार्यैः कल्पिता इत्याह—संयोगा इत्यादि । तत्र योग्यत्वादिति, तत्र स्वस्थानुरहितचिकित्साप्रयोगेऽनतिसंक्षेपविस्तररूपतया हितत्वादित्यर्थः ॥ २२ ॥

कचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः कचित् । दोषौषधादीन् संचिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ २३ ॥ द्रव्याणि हि रसादीनि संयुक्तांश्च रसान् बुधाः । रसानेकैकशो वापि कल्पयन्ति गदान् प्रति ॥ २४ ॥

तमेव चिकित्साप्रयोगमाह—कचिदित्यादि । अत्राऽऽदिग्रहणाद्देशकालवलादीनां ग्रहणम् । एतदेव संयुक्तासंयुक्तरसकल्पनं भिन्नरसद्रव्यमेलकाद्वाऽनेकरसैकद्रव्यप्रयोगादेकरसद्रव्यप्रयोगाद्वा भवतीति दर्शयन्नाह—द्रव्याणीत्यादि । द्विरसादीन्युत्पत्तिसिद्धद्विरसत्रिरसादीनि द्विरसं यथा कषायमधुरो मुद्गः । त्रिरसं यथा “मधुराम्लकषायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् । पित्तश्लेष्महरं भव्यम्” इत्यादि । चतुरसस्तिलः, यदुक्तम् “स्निग्धोष्णमधुरस्तित्तः कषायः कटुकस्तिलः” । पञ्चरसं त्वामलकं हरीतकी च, “शिवा पञ्चरसा” इत्यादिवचनात् । व्यक्तषड्सं तु द्रव्यमिहानुक्तम् । विषन्त्वव्यक्तषड्संसंयुक्तम् । हारीते तु एणमांसं व्यक्तषड्संसंयुक्तमुक्तम् । एवं द्विरसादिव्ययोगाद्विरसाद्युपयोगः । तथा संयुक्तांश्च रसानिति, एकैकरसादिव्यमेलकात् संयुक्तान् रसान् तथैकैकशः कल्पयन्ति प्रयोजयन्ति । गदाम् प्रतीति प्राधान्येन, तेन स्वस्थवृत्तेऽपि बोद्धव्यम्; किंवा, द्विरसादिभेदो गद एव, स्वस्थे तु सर्वरसप्रयोग एव, यदुक्तम् “समसर्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते” एवं च व्याख्याने सति “कचिदेकरस” इत्यादिना समसस्य न पौनरुक्त्यम् । किंवा, “कचिदेकरस” इत्यादिना स्वमतमुक्तम्, अत्रैवार्थे “द्रव्याणि द्विरसादीनि” इत्यादिनाऽऽचार्यान्तरसंमतिं दर्शयति । अतः

१ सप्तपञ्चाशत् संयोगविषयमिति वा पाठः । २ रसानां रसकल्पनमिति । रसानां षण्णां मधुरादीनां, रसकल्पनं स्वाद्रम्लादिविरसादिरसकल्पनमित्यर्थः । रसानुरसकल्पनमिति पाठस्तु नाति-समीचीनतया प्रतिभाति । ३ भव्यं तालफलोपमं केवलवल्कलसं-हतिमात्रमिति चन्द्रिका भानुभती च । अन्ये तु कर्मरङ्गफलं भव्यमाहुति द्रव्यगुणटीकायां शिवदासः ।

एवाऽऽचार्यान्तराभिप्रायेण “कल्पयन्ति” इत्युक्तम् तेन न पौनस्त्यम् ॥ २३—२४ ॥

यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित् ।
न स मुखेद्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥ २५ ॥

रसज्ञानफलमाह—यः स्यादित्यादि । अत्र रसविकल्पज्ञाना-
देव व्याधिहेतुद्रव्यज्ञानं कृत्स्नमवरुद्धम्, रसज्ञानेनैव प्रायः
सकलद्रव्यगुणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । दोषविकल्पज्ञानाच्च लिङ्ग-
ज्ञानम्, यावद्वि लिङ्गं, तत् सर्वं दोषविकल्पसंबद्धम् । रसदो-
षविकल्पज्ञानान्तु भेषजज्ञानम्, यतः, रसतः स्वरूपज्ञानं भेष-
जद्रव्यस्य, दोषश्च भेषजप्रयोगविषयविज्ञानम् । किंवा, रसवि-
कल्पाच्च तथा दोषविकल्पाच्च हेत्वादिज्ञानं पृथगेव वक्तव्यम्,
रसभेदाद्वि तत्कार्यं लिङ्गमपि ज्ञायते । हेतुभेषजविज्ञानं तु
रसभेदविज्ञानादेव वक्तव्यम्, यतः, रसभेदवद्द्रव्यमेव विकारा-
णां हेतुर्भेषजं च भवतीति, एवं दोषभेदं ज्ञात्वा च तस्य स-
मानं हेतुं प्रत्येति—दोषविरोधि च द्रव्यं भेषजमिति । तद्व्युक्त-
मुक्तम् ‘न स मुखेद्विकाराणां हेतुलिङ्गोपशान्तिषु’ इति ॥ २५ ॥

व्यक्तः शुष्कस्य चादौ च रसो द्रव्यस्य लक्ष्यते ।
विपर्ययेणाऽनुरसो रसो नास्ति हि सप्तमः ॥ २६ ॥

पूर्वोक्तरसानुरसलक्षणमाह—व्यक्त इत्यादि । शुष्कस्य चेति
चकरादार्द्रस्य च । आदौ चेति चकरादन्ते च । तेन शुष्कस्य
वाऽऽर्द्रस्य वा प्रथमजिह्वासंबन्धे वाऽऽदावास्वादान्ते वा यो-
व्यक्तत्वेन मधुरोऽयमम्लोऽयमित्यादिना विकल्पेन गृह्यते, स
व्यक्तः । यस्तूक्तावस्थाचतुष्टयेऽपि व्यक्तो नोपलभ्यते, किं-
हि, अव्यपदेश्यतया छायामात्रेण कार्यमात्रेण वा मीयते,
सोऽनुरस इति वाक्यार्थः । यतश्च मधुरादय एव व्यक्तत्वाऽ-
व्यक्तत्वाभ्यां रसानुरसरूपाः, अतः अव्यक्तनामा सप्तमो
रसो नास्ति । अयं चार्थः पूर्व प्रतिषिद्धोऽप्यनुगुणस्पष्टहेतुप्राप्त्या
पुनर्निषिध्यते । अन्ये त्वाहुः—शुष्कस्य चेत्यनेन, यस्य द्रव्यस्य
शुष्कस्य चार्द्रस्य चोपयोगः, तत्र शुष्कावस्थायां योव्यक्तः,
स रस उच्यते, यस्तत्त्वार्द्रावस्थायां व्यक्तः सन् शुष्कावस्थायां
नानुयाति, नासौ रसः, किन्वनुरसः । यथा पिप्पल्या आर्द्रा-
या मधुरो रसो व्यक्तः शुष्कायाः पिप्पल्याः कटुकः, तेन क-
टुक एव रसः पिप्पल्याः, मधुरस्त्वनुरसः । यस्तु द्राक्षादीना-
मार्द्रावस्थायां शुष्कावस्थायां च मधुर एवेति, तत्र विप्रति-
पत्तिरेव नास्ति, तेन, तत्र मधुर एव रसः । नित्यार्द्रप्रयोज्या-
नां तु काञ्चित्कादीनामादौ व्यक्तो य उपलभ्यते, स रसः,
अनु चोपलभ्यते यः सोऽनुरसः, चुकतिक्तात्वादिस्थाऽऽर्द्रा-
वस्थायां शुष्कावस्थाविपरीतो यः पिप्पल्या इव मधुरः, सोऽ-
नुरस इति, किंत्वार्द्राऽपि पिप्पली मधुररसैवेति पश्यामः,

यतः, वक्ष्यति “श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी क्षिग्धा च पिप्प-
ली” इति । मधुरस्य तत्रानुरसत्वे गुरुत्वश्लेष्मकर्तृत्वानुपप-
न्नानि । तेन, आर्द्रा पिप्पली व्यक्तमधुररसैव, शुष्का तु मधु-
रानुरसेति युक्तम् ॥ २६ ॥

परापरत्वे युक्तिश्च संख्या संयोग एव च ।
विभागश्च पृथक्त्वं च परिमाणमथापि च ॥ २७ ॥
संस्कारोऽभ्यास इत्येते गुणा ज्ञेयाः परादयः ।
सिद्धशुपायाश्चिकित्साया लक्षणैस्तान्प्रवक्ष्यते ॥ २८ ॥
देशकालवयोमानपाकवीर्यरसादिषु ।
परापरत्वे युक्तिश्च योजना या तु युज्यते ॥ २९ ॥

संप्रति पूर्वोक्तगुर्वादिगुणातिरिक्तान् परत्वाऽपरत्वादीन् द-
शगुणान् रसधर्मत्वेनोपदेष्टव्यानाह—परेत्यादि । तच्च परत्वं प्र-
धानत्वं, अपरत्वमप्रधानत्वम् । तद्विवरणं देशकालेत्यादि ।
तत्र देशो मरुः परः, अनूपोऽपरः । कालो विसर्गः परः, आ-
दानमपरः । वयस्तरुणं परं, अपरमितरत् । मानं च शरीरस्य
यथा वक्ष्यमाणं शरीरं परं, ततोऽन्यदपरम् । पाकवीर्यरसा-
स्तु ये यस्य योगिनस्ते तं प्रति पराः, अयौगिकास्त्वपराः ।
‘आदि’ ग्रहणात् प्रकृतिवलादीनां ग्रहणम् । किंवा, परत्वापरत्वे
वैदेशिकोक्ते ज्ञेये, तत्र देशापेक्षया सन्निकृष्टदेशसंबन्धिनमपेक्ष्य
विदूरदेशसंबन्धिनः परत्वं, सन्निकृष्टदेशसंबन्धिनो चापरत्वम्
स्यात् । एवं सन्निकृष्टविप्रकृष्टकालापेक्षया च स्थविरे परत्वं
यूनि चापरत्वं स्यात् । वयःप्रभृतिषु परत्वापरत्वं यथासंभवं
कालदेशकृतमेवेहोपयोगादुपचरितमप्यभिहितं, यतः, गुणे
मानादौ न गुणान्तरसंभवः । युक्तिश्चेत्यादौ योजना दोषापे-
क्षया भेषजस्य समीचीनकल्पना, अतएवोक्तम् ‘या तु युज्यते’,
या कल्पना यौगिकी स्यात्, सा तु युक्तिरुच्यते, अयौगिकी
तु कल्पनाऽपि सती युक्तिर्नोच्यते पुत्रोप्यपुत्रवत् । युक्तिश्चेयं
संयोगपरिमाणसंस्काराद्यन्तर्गताप्यत्युपयुक्तत्वात् पृथगुच्यते
॥ २७—२९ ॥

संख्या स्याद्गणितं योगः सह संयोग उच्यते ।
द्रव्याणां द्वन्द्वसर्वैककर्मजोऽनित्य एव च ॥ ३० ॥

संख्यां लक्षयति संख्या—स्याद्गणितमिति । गणितमिहैकद्वि-
त्रीत्यादि । संयोगमाह—योग इत्यादि । सहेति मिलितानां द्र-

१ संयोगमाह—योग इत्यादि । द्रव्याणां योगः संबन्ध इत्युक्ते
अवयवावयवविसंबन्धस्यापि संयोगत्वं स्यात्, अत आह सहेति । सा-
हिल्यरूपो योगः, स च पृथक्सिद्धयोरेव भवतीति भावः । ननु विभुनो-
रपि संयोगः कुतो न स्यादित्याह द्वन्द्वसर्वैककर्मज इति । द्वन्द्वकर्मजो
यथा युध्यमानयोर्भेषयोः, सर्वकर्मजो यथा भाण्डे प्रक्षिप्यमाणानां
भाषाणां बहुमापक्रियासंयोगजः, एकतरकर्मजो यथा दृक्षवायसयोः,
एतच्चोपलक्षणं, तेन, संयोगजोऽपि बोध्यः, यथा अङ्गुलीतरुसंयोगा-
द्वस्ततरुसंयोगः, एतेन, विभुद्रव्ययोरुक्तकारणभावादेव संयोगो
नास्तीति भावः । ननु, अनित्य एव धारणापेक्षः, विभुनोस्तु संयोगो

१ उपशान्तिश्चिकित्सेति शिः । २ दोषविकल्पमानाच्चेति वा
पाठः । ३ दोषभेदज्ञानत्वाच्चेति वा पाठः । ४ सुष्ठुक्मिति वा
पाठः । ५ कार्यदर्शनमात्रेणेति शिः ।

व्याणां योगः प्राप्तिरित्यर्थः, सहेत्यनेनेहाऽकिञ्चित्करं परस्पर-संयोगं निराकरोति । तद्भेदमाह—द्वन्द्वेत्यादि । तत्र द्वन्द्वकर्मजो यथा युध्यमानयोर्मेषयोः, सर्वकर्मजो यथा भाण्डे प्रक्षिप्यमाणानां भाषानां बहुलमाषक्रियायोगजः, एककर्मजो यथा वृक्षवायसयोः । अनित्य इति संयोगस्य कर्मजत्वेनानित्यत्वं दर्शयति ॥ ३० ॥

**विभागस्तु विभक्तिः स्याद्वियोगो भागशो ग्रहः ।
पृथक्त्वं स्यादसंयोगो वैलक्षण्यमनेकता ॥ ३१ ॥**

विभागमाह—विभागस्त्वित्यादि । विभक्तिर्विभजनम् । विभक्तिमेव विवृणोति—वियोग इति । संयोगस्य विगमो वियोगः तत् किं संयोगाभाव एव वियोग इत्याह—विभागशो ग्रह इति, विभागशो विभक्तत्वेन ग्रहणं ततो भवतीति भावः, तेन विभक्तिरित्येषा भावरूपा प्रतीतिः, न संयोगाभावमात्रं स्यात्, किंतर्हि, भावरूपविभागगुणयुक्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

**परिमाणं पुनर्मानं, संस्कारः करणं मतम् ।
भावाभ्यसनमभ्यासः शीलनं सततक्रिया ॥ ३२ ॥
इति खलुक्षणैरुक्ता गुणाः सर्वे परादयः ।
चिकित्सा यैरविदितैर्न यथावत्प्रवर्तते ॥ ३३ ॥**

पृथक्त्वं तु इदं द्रव्यं पटलक्षणं घटात् पृथगित्यादिका बुद्धिर्यतो भवति, तत् पृथक्त्वं स्यात् । तच्चाचार्यैर्विच्येनाह—पृथक्त्वमित्यादि । तत्र यत् सर्वथाऽसंयुज्यमानयोरिव मेरुहिमाचलयोः पृथक्त्वं, एतदसंयोग इत्यनेनोक्तम्; तथा, संयुज्यमानानामपि पृथक्त्वं विजातीयानां महिषवराहादीनां, तदाह—वैलक्षण्यमिति । विशिष्टलक्षणयुक्तत्वेन लक्षितं विजातीयानां पृथक्त्वमित्यर्थः । तथैकजातीयानामप्यविलक्षणानां भाषाणां पृथक्त्वं भवतीत्याह—अनेकतेति । एकजातीयेषु हि संयुक्तेषु न वैलक्षण्यं नाप्यसंयोगः, अथ चानेकता पृथक्त्वरूपा भवतीति भावः । किंवा, पृथक्त्वं गुणान्तरमिच्छन् लोकव्यवहारार्थमसंयोगवैलक्षण्याऽनेकतारूपमेव यथोदाहृतं पृथक्त्वं दर्श-

नित्य एव भविष्यतीत्याह अनित्य एवेति । एवेत्यवधारणे । नित्यः संयोगो न संभवत्येव, अप्राप्तिपूर्विकायाः प्राप्तेः संयोगत्वानित्यत्वे च तद्विरोधादिति दिगिति शिः ।

१ यतोभवतीति वा पाठः । २ संयोगाभावमात्रे भवतीति वा पाठः । ३ विभागलक्षणमाह-विभागस्त्वित्यादि । विभक्तिरिति विभक्ति-प्रतीतिहेतुर्विभाग इत्यर्थः । ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभावस्यैव विभक्तिप्रतीतिहेतुत्वादित्याह—विभागशो ग्रह इति । 'तु' शब्दो वियोग इत्यनन्तरं द्रष्टव्यः, तेन, वियोग एव विभागशो विभक्तत्वेन प्रतीति-हेतुः, न च तत्र विभागव्यवहारः, न च द्रव्ययोर्वर्तमानः संयोगाल्पन्ताभावो विभक्तिप्रतीतिहेतुरिति वाच्यम्, अवयवावयविनोरपि प्रसङ्गात्, नापि संयोगध्वंसो वियोगः, एकसंयोगानन्तरं पुनः संयुक्तयोर्वदरामलकयोः संयोगदशायामपि विभक्तिप्रत्ययप्रसङ्गादिति दि-गिति शिः । ४ सर्वदेति वा पाठः ।

यति मानं प्रस्थादकादि तुलादिमेयम् । करणं गुणान्तराधाय-कत्वं संस्करणमित्यर्थः, यद्वक्ष्यति “संस्कारो हि गुणान्तराधा-नमुच्यते” । भावस्य षष्टिकादेर्व्यायामादेश्चाभ्यसनमभ्यासः, अभ्यसनमेव लोकसिद्धाभ्यां पर्यायाभ्यां विवृणोति—शीलनं सततक्रियेति । यं लोकाः शीलनसततक्रियाभ्यामभिदधति, सोऽभ्यास इति भावः । अयं च संयोगसंस्कारविशेषरूपोऽपि विशेषेण चिकित्सोपयुक्तत्वात् पृथगुच्यते । न यथावत् प्रव-र्तत इतिवचनेन शब्दादिषु च गुर्वादिषु च परादीनामप्राधान्यं सूचयति ॥ ३२—३३ ॥

**गुणा गुणाश्रया नोक्तास्तस्माद्रसगुणान् भिषक् ।
विद्याद्रव्यगुणान् कर्तुरभिप्रायः पृथग्विधः ॥ ३४ ॥**

संप्रति रसानां परस्परसंयोगो गुण उक्तः, तथा चाऽप्रे स्निग्धत्वादिगुणो वाच्यः, स च गुणरूपरसे न संभवतीति यथा रसानां गुणनिर्देशो बोद्धव्यः, तदाह—गुणा इत्यादि । गुणागुणा-श्रया नोक्ता इति दीर्घजीवित्ये “समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः” इत्यनेन, रसगुणानिति रसे स्निग्धत्वादीन् गुणानिर्दि-ष्टान् तद्रसाधारद्रव्यगुणानेव विद्यात् । ननु, यदि द्रव्यगुणा एव ते, तत् किमिति रसगुणत्वेनोच्यन्त इत्याह । कर्तुरिति—कर्तुरिति तन्त्रकर्तुः, अभिप्राया इति । तत्र तत्रोपचारेण तथा सामान्यशब्दादिप्रयोगेण तन्त्रकरणबुद्धयः, सामान्यशब्दोपचा-रादिप्रयोगश्च प्रकरणादिवशादेव स्फुटत्वात् तथा प्रयोजनव-शाच्च क्रियते । तच्च प्रकरणादि, “अतश्च प्रकृतं बुद्ध्वा” इ-त्यादौ दर्शयिष्यामः । इह च द्रव्यगुणानां रसेषु यदुपचरणं, तस्याऽयमभिप्रायः—यन्मधुरादिनिर्देशेनैव स्निग्धत्वादिगुणा अपि प्रायो मधुराद्यव्यभिचारिणो द्रव्ये निर्दिष्टा भवन्तीति न मधुरत्वं निर्दिश्य स्निग्धत्वादिप्रतिपादनं पुनः पृथक् क्रियत इति ॥ ३४ ॥

**अतश्च प्रकृतं बुद्ध्वा देशकालान्तराणि च ।
तन्त्रकर्तुरभिप्रायानुपायांश्चार्थमादिशेत् ॥ ३५ ॥**

अभिप्रायपृथक्त्वे सति यथा ग्रन्थो बोद्धव्यस्तदाह—अतश्चे-त्यादि । तत्र प्रकृतं बुद्ध्वा यथा “क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पम्”

१ पृथक्त्वं लक्षयति—पृथक्त्वं स्यादित्यादि । इदमस्मात् पृथगन्य-दर्शान्तरमित्यादि व्यवहारो यो भवति, तत् पृथक्त्वं स्यात् । न च, अन्योन्याभाव एव पृथक्त्वम्, इदमस्मात् पृथगन्यदित्यादिप्रतीतेर-न्योन्याभावालम्बनादिति वाच्यम्, पृथगादिशब्दानां पर्यायत्वेऽपि चान्योऽन्याभावार्थत्वम्, तत्र पंचमीप्रयोगानुपपत्तेः, इदमस्मात् पृथ-गिदं न भवतीति प्रतीत्योर्भावाभावविषयत्वेन भिन्नविषयकत्वादित्य-न्यत्र विस्तरः, तस्य पर्यायमाह—असंयोगो वैलक्षण्यमनेकतेतीति शिः । २ गुणा गुणाश्रया नोक्ता इति सगुणत्वे द्रव्यत्वप्रसङ्गादिति भावः, तस्माद्रसनिर्दिष्टान् गुणान् द्रव्यगुणानेव विद्यात्, एकार्थस-मवायेनोपचारादिति भाव इति शिः । ३ तत्रेति वा पाठः । ४ प्रकृतं प्रकरणमिति शिः ।

इत्यत्रोद्भिदगणस्य प्रकृतत्वात् “क्षीरम्” इति सुह्यादिक्षीरमेव क्षीरशब्देन वदेत् । देशान्तरं बुद्धेति यथा शिरसि शोधनेऽभिधीयमाने “किमिव्याधौ” इति, तत् शिरोगतकिमिव्याधावेव भवति । कालान्तरे यथा वमनकालेऽभिहितं “प्रतिग्रहांश्चोपहारयेदिति, तत्र प्रतिग्रहशब्देन पात्रमुच्यते, न तु, ग्रहणं प्रतिग्रहः । तन्नकर्तुरभिप्रायानिति यथोक्तं, रसेषु गुणारोपणे तद्वद्व्यम् । उपायानिति शास्त्रोपायान् तन्नयुक्तिरूपान् इति । अर्थमभिधेयम् । यद्यपि प्रकृतादयोऽपि तन्नकर्तुरभिप्राया एव, तथापि यत्र प्रकृतत्वादि न स्फुटं प्रतीयते, तत्र तन्नकर्तुरभिप्रायत्वेन बोद्धव्यम् ॥ ३५ ॥

षड्विभक्तीः प्रवक्ष्यामि रसानामत उत्तरम् ।

षट् पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥ ३६ ॥

षड्विभक्तीरिति मधुरादिषड्विभागानित्यर्थः । षट्पञ्चभूतप्रभवा इति पञ्चभूतप्रभवाः सन्तो यथोक्तेन प्रकारेण “सोमगुणातिरेकादित्यादिना संख्याताः षट्संख्यापरिच्छिन्ना भवन्ति, तथा वक्ष्यामीति योजना ॥ ३६ ॥

सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृतिशीता लघ्व्यश्चाऽव्यक्तरसाश्च, तास्त्वन्तरिक्षाद्भ्रज्यमाना भ्रष्टाश्च पञ्चमहाभूतगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्तीरभिप्रीणयन्ति, यासु मूर्तिषु षडभि-मूर्च्छन्ति रसाः ॥ ३७ ॥

संप्रति रसानामादिकारणमेव तावदाह—सौम्या इत्यादि । सौम्या सोमदेवताकाः । भ्रज्यमाना इति वदता भूमिसंबन्धव्यतिरेकेणान्तरीक्षेरितैः पृथिव्यादिभिः परमाण्वादिभिः संबन्धो रसारंभको भवतीति दर्श्यते । मूर्तीरिति व्यक्तीः, अभिप्रीणयन्तीति तर्पयन्ति, किंवा जनयन्ति । अभिमूर्च्छन्ति रसा इति व्यक्तिं यान्ति । अत्र चान्तरीक्षमुदकं रसकारणत्वे प्रधानत्वादुक्तम्, तेन क्षितिस्थमपि स्थावरजङ्गमोत्पत्तौ रसकारणं भवत्येव ॥ ३७ ॥

तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः । पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः । सलिलाऽग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणः । वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात्कटुकः । वाय्वाकाशातिरिक्तत्वात्तिक्तः । पवनपृथिव्यतिरेकात्कषाय इति । एवमेषां षण्णां रसानां षट्त्वमुपपन्नमूनातिरेकविशेषान्महाभूतानां भूतानामिव जङ्गमस्थावराणां नानावर्णाकृतिविशेषाः षड्भूतकत्वाच्च कालस्योपपन्नो महाभूतानामूनातिरेकविशेषः ॥ ३८ ॥

१ अर्थं तात्पर्यमिति शिः । २ तास्विति वा पाठः । ३ पृथ्वी-सोमगुणातिरेकान्मधुरो रस इति पाठस्तु समीचीनः प्रतिभाति । यदाह वाग्भटः—क्षमांभोक्षिमांभुतेजःखवाय्वभ्यनिलगोनिलैः । द्वयो-ल्लवणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः । तथा चासिन्नार्थं शिवोदासविवरणमपि संमतम् ।

सोमगुणातिरेकादिति अतिरेकशब्देन सर्वेभ्येव रसेषु सर्व-भूतस्य सान्निध्यमस्ति, क्वचित्कस्यचिद्भूतगुणस्यातिरेकाद्रस-विशेषो भवतीति दर्शयति, एतच्च मधुरं प्रति अद्गुणातिरि-क्तत्वं विशेषोत्पत्तौ कारणत्वेन ज्ञेयम्; यच्चाऽधारकारणत्व-मपां, तत्सर्वसाधारणम् । एवं लवणेऽप्यपां कारणत्वं ज्ञेयम् । लवणस्तु सुश्रुते पृथिव्यतिरेकात् पठितः, अस्मिन् विरोधे कार्यविरोधो नास्त्येव । ननु, उष्णशीताभ्यामभिसलिलाभ्यां कृतस्य लवणस्याप्युष्णशीतत्वेन भवितव्यम्, तल्लवणं कथ-मुष्णं स्यात्, नैवम्, यतः भूतानामयं स्वभावः यत् केन-चित् प्रकारेण सन्निविष्टानि कंचिद्गुणमारभन्ते, न सर्वम् । यथा मकुष्ठकेऽद्भिर्मधुरो रसः क्रियते, न स्नेहः । तथा सैन्धवे वह्निनाऽपि नोष्णत्वमारभ्यते । अयं च भूतानां सन्नि-वेशोऽदृष्टप्रभावकृत एव, स च सन्निवेशः कार्यदर्शनोन्नेयः । तेन यत्र कार्यं दृश्यते, तत्र कल्प्यते, यथा—लवणे उष्ण-त्वादभिर्विष्यन्दिताच्च जलमनुमीयते । आगमवेदनीयश्चाय-मर्थो नाऽस्मद्विधानां कल्पनाः प्रसरन्ति । एतेन यदुच्यते तोयवत् पृथिव्यादयोऽपि किमिति पृथग् रसान्तरं न कुर्वन्ति तथा, तोयवातादिसंयोगादिभ्यः किमिति रसान्तराणि नोत्प-द्यन्त इति, तदपि भूतस्वभावापर्यनुयोगादेव प्रत्युक्तम् । इह च कारणत्वं भूतानां रसस्य मधुरत्वादिविशेष एव निमित्त-कारणत्वमुच्यते, तेन नीरसानामपि हि दहनादीनां कारण-त्वमुपपन्नमेव व्युत्पादितम् । रसभेदं दृष्टान्तेन साधयन्नाह—एवमित्यादि । रसानां षट्त्वं महाभूतानां न्यूनातिरेकविशे-षात् सोमगुणातिरेकपृथिव्यभ्यतिरेकादेः षडुत्पादकारणादु-पपन्नम्, षड्भ्यः कारणेभ्यः षट् कार्याणि स्युरिति युक्तमे-वेति भावः । भूतानामित्यादि । भूतानां यथा नानाऽऽकृति-वर्णविशेषो महाभूतानां न्यूनातिरेकविशेषात् तथा रसानाम-पीति । भूतानां यथोक्तानामतिरेकविशेषहेतुमाह—षड्भूतकत्वा-दित्यादि । षड्भूतकत्वेन कालो नानाहेमन्तादिरूपतया किञ्चि-द्भूतविशेषं क्वचिद्वर्धयति, स चाऽऽत्मकार्यं रसं पुष्टं करोति, यथा—हेमन्तकाले सोमगुणातिरेको भवति, शिशिरे वाय्वाकाशातिरेकः, एवं तस्याशितीयोक्तरोत्पादक्रमेण वसन्तादावपि भूतोत्कर्षो ज्ञेयः, षड्भूतकत्वेति चकारेणाहोरात्रकृतो-ऽपि भूतोत्कर्षो ज्ञेयस्तथाऽदृष्टकृतश्च, तेन हेमन्तादावपि रसान्तरोत्पादः क्वचिद्वस्तुन्युपपन्नो भवति । यद्यपि च, ऋतु-

१ ननु कारणानां भूतानां पञ्चविधत्वेन कार्यस्यापि रसस्य पञ्चविधत्वमेव युक्तमित्यभिप्रेत्य षट्त्वमुपपादयति—सोमगुणातिरेका-दित्यादि । सोमो जलदेवता, तेन जलगुणातिरेकादित्यर्थः । किंवा सोमशब्देन पृथिवीजलयोरेव ग्रहणं, उभयोरेव सौम्यत्वात्, अत-एव सुश्रुतेऽपि पृथिव्यम्बुगुणावाह—स्यान् मधुर इत्यादि । तथा अत्रैव पृथिव्यग्निगुणबाहुल्याल्लवणः, तोयाग्निगुणबाहुल्यादम्ल इति यदुक्तं तदपि न विरुध्यते, भूमिजलयोः सौम्यत्वेनैकरूपतया कार्य-विशेषमादादिति शिः । २ तस्मिन् पाठान्तरम् ।

भेदेऽपि भूतोत्कर्षविशेष एव कारणं, यदुक्तम् “तावेतावर्क-
नायू” इत्यादि, तथापि, बीजाङ्कुरकार्यकारणभाववत् संसारा-
ऽनादितयैव भूतविशेषकृत्वोः कार्यकारणभावो वाच्यः ॥ ३८ ॥

तत्राऽग्निमारुताऽऽत्मका रसाः प्रायेणोर्ध्वभाजो
लाघवात् प्लवनत्वाच्च वायोरूर्ध्वज्वलनत्वाच्च बहेः,
सलिलपृथिव्याऽऽत्मकास्तु प्रायेणाऽधोभाजः पृ-
थिव्या गुरुत्वान्निम्नगत्वाच्चोदकस्य, व्यामिश्रात्मकाः
पुनरुभयतोभाजः ॥ ३९ ॥

भूतविशेषकृतं^१ रसानां धर्मान्तरमाह—तत्रेत्यादि । प्राये-
णेति न सर्वे, रसा इति रसयुक्तानि द्रव्याणि । प्लवनत्वादिति
गतिमत्त्वात्, यद्यपि गतिरधोऽपि स्यात्, तथापि लघुत्वप-
रिगतिरिह वायोरूर्ध्वमेव गमनं करोति, यथा—शात्मलीतु-
लानाम् । हेतुन्तरमाह—ऊर्ध्वज्वलनत्वाच्चाग्नेरिति, अग्नेरप्यूर्ध्व-
गतिरित्यादित्यर्थः । निम्नगत्वमधोगत्वमेव ॥ ३९ ॥

तेषां षण्णां रसानामेकैकस्य यथाद्रव्यगुणकर्म-
ण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ४० ॥

तत्र मधुरो रसः शरीरसात्स्याद्रसरुधिरमांसमे-
दोऽस्थिमज्जाजःशुक्राऽभिवर्धन आयुष्यः षडिन्द्रि-
यप्रसादनो बलवर्णकरः पित्तविषमारुतघ्नस्तृष्णाप्र-
शमनस्त्वच्यः केश्यः कण्ठ्यः प्रीणनो जीवनस्तर्पणो
बृंहणः स्थैर्यकरः क्षीणक्षतसन्धानकरो घ्राणमुख-
कण्ठौष्ठजिह्वाप्रहादनो दाहमूर्च्छाप्रशमनः षट्पदपि-
पीलिकानामिष्टतमः स्निग्धः शीतो गुरुश्च । स एवं-
गुणोऽप्येक एवाऽत्यर्थमुपयुज्यमानः स्थौल्यं मार्द-
वमालस्यमतिस्वप्नं गौरवमनन्नाभिलाषमग्नेदौर्वल्य-
मास्यकण्ठमांसाभिवृद्धिं श्वासकासप्रतिश्यायाऽल-
सकशीतज्वराऽऽनाहाऽऽस्यमाधुर्यवमथुसंज्ञास्वर-
प्रणाशगलगण्डगण्डमालाश्लीपदगलशोफवस्तिध-
मनीगलोपलेपाऽक्ष्यामयानभिष्यन्दमित्येवंप्रभृतीन् ।
कफजान्विकारानुपजनयति ॥ ४१ ॥

यथा द्रव्यमिति यैद्यस्य रसस्य द्रव्यमाधारस्तदनतिक्रमेण ।
एतेन, रसानां गुणकर्मणी रसाधारद्रव्ये बोद्धव्ये इति दर्श-
यति । तत्रेत्यादिना मधुर आदावुच्यते प्रशस्ताऽऽयुष्यादिगु-
णतया प्रायः प्राणिप्रियतया च; षडिन्द्रियाणि मनसा समम्,
जीवनोऽभिघातादिमूर्च्छितस्य जीवनः । आयुष्यस्त्वायुःप्रक-
र्षकारित्वेन, क्षीणस्य सन्धानकरो धातुपोषकत्वेन, किंवा,

१ प्लवनत्वात्तिर्यग्गुणैर्गतिमत्त्वादिति शिवदासः । २ भूतविशेषकार्य-
मिति वा पाठः । ३ शात्मलीभूतानामिति पाठस्तु नातिमनोरमः ।
४ यथाद्रव्यमिति यस्य रसस्य यद्द्रव्यं समवायिकारणं तदन-
तिक्रमेण, तेन रसाधारगुणकर्मणो रसाधारद्रव्ये इति दर्शयतीति
शिवदासः । ५ मधुरस्याभ्यर्हितत्वात् प्रथमं तमेवाह—तत्रेत्यादीति
शिवदासः ।

क्षीणश्वासौ क्षतश्चेति । तेन, क्षीणक्षतस्य उरःक्षतं सन्दधा-
ति । षट्पदाद्यभीष्टव्यगुणकथनं प्रमेहपूर्वरूपादिज्ञानोपयुक्तम् ।
यदुक्तम् “मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च” इति, तथा रिष्टे
वक्ष्यति—“मक्षिकाऽऽस्कान्तम्” इति, अनेन च मधुरत्वं
ज्ञायते । अक्ष्यामयेनैवाभिष्यन्दे लब्धे विशेषोपादानार्थं
पुनर्वचनं, किंवा अभिष्यन्दोनासादिष्वपि ज्ञेयः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अम्लो रसो भुक्तं रोचयति, अग्निं दीपयति, देहं
बृंहयति ऊर्जयति, मनो बोधयति, इन्द्रियाणि दृढी-
करोति, बलं वर्धयति, वातमनुलोमयति, हृदयं
तर्पयति, आस्यमास्त्रावयति, भुक्तमपकर्षयति क्लेद-
यति जरयति, प्रीणयति, लघुरुष्णः स्निग्धश्च स
एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो दन्तान् हर्ष-
यति, तर्पयति, संमीलयति अक्षिणी, संवीजयति
लोमानि, कफं विलापयति, पित्तमभिवर्धयति,
रक्तं दूषयति, मांसं विदहति, कायं शिथिलीकरोति,
क्षीणक्षतकृशदुर्बलानां श्वयथुमापादयति, अपि च
क्षताभिहतदृष्टदग्धभग्नशूनच्युतावमूत्रितपरिसर्पि-
तमर्दितच्छिन्नविद्धोत्पिष्टादीन् पाचयत्याग्नेयस्वभा-
वात्परिदहति कण्ठमुरो हृदयं च ॥ ४२ ॥

हृदयं तर्पयतीति हृदयो भवति, भुक्तमपकर्षयतीति सार-
यति, क्लेदयति तथा जरयति भुक्तमेव । अवमूत्रितं मूत्रवि-
पैर्जन्तुभिः, परिसर्पितं च सर्शविषैः कारणदादिभिः ॥ ४२ ॥

लवणो रसः पाचनः क्लेदनः दीपनः च्यावनः
छेदनः भेदनः तीक्ष्णः सरो विकास्यधःसंस्वकाश-
करो वातहरः स्तम्भवन्धसङ्घातविधमनः सर्वरस-
प्रत्यनीकभूत आस्यमास्त्रावयति, कफं विष्यन्दयति
मार्गान् शोधयति, सर्वशरीरावयवान् मृदूकरोति
रोचयत्याहारमाहारयोगी नात्यर्थगुरुः स्निग्धउष्ण-
श्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः पित्तं
कोपयति, रक्तं वर्धयति, तर्पयति, मूर्च्छयति,
तापयति, दारयति, कुष्णाति मांसानि, प्रगालयति
कुष्ठानि, विषं वर्धयति शोफान् स्फोटयति दन्तां-
श्चावयति पुंस्त्वमुपहन्ति, इन्द्रियाण्युपहृणद्धि, व-
लीपलितखालित्यमापादयति । अपि च लोहितपि-
त्ताम्लपित्तवीसर्पवातलोहितविचर्चिकेन्द्रलुप्तप्रभृ-
तीन्विकारानुपजनयति ॥ ४३ ॥

विकासी क्लेदच्छेदनः, अधःसंसी विष्यन्दनशीलः, सर्वरस-
प्रत्यनीकभूत इति यत्र मात्रातिरिक्तो लवणो भवति तत्र
नान्यो रस उपलक्ष्यते । आहारयोगीत्याहारे सदा युज्यते,
मोहयति वैचित्र्यं कुरुते, मूर्च्छयतीति संज्ञानाशं करोति ॥ ४३ ॥

१ प्रमेहरूपादिज्ञानोपयुक्तमिति वा पाठः । २ सरो विकास्यवर्ध-
स्वकाशकर इति वा पाठः । ३ मोहयतीति वा पाठः ।

कटुको रसो वक्त्रं शोषयति, अग्निं दीपयति, भुक्तं शोषयति, घ्राणमास्त्रायति, चक्षुर्विरेचयति, स्फुटीकरोतीन्द्रियाणि अलसश्चयथूपचयोदर्दाभि-
ष्यन्दस्नेहस्वेदक्लेदमलानुपहन्ति रोचयत्यशनं कण्डू-
र्विनाशयति घ्राणानवसादयति किमीन् हिनस्ति
मांसं विलिखति शोणितसङ्घातं भिनत्ति बन्धांश्च
च्छिनत्ति मार्गान् विवृणोति श्लेष्माणं शमयति
लघुरुण्णो रूक्षश्च । स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थमुप-
युज्यमानो विपाकप्रभावात्पुंस्त्वमुपहन्ति रसवीर्य-
प्रभावान्मोहयति ग्लापयति सादयति कर्षयति
मूर्च्छयति नमयति तमयति भ्रमयति कण्ठं परि-
दहति शरीरतापमुपजनयति बलं क्षिणोति तृष्णां
जनयति । वाय्वग्निबाहुल्याद्भ्रमदवथुंकपतोदभेदै-
श्चरणभुजपार्श्वपृष्ठप्रभृतिषु मारुतजान् विकारानु-
पजनयति ॥ ४४ ॥

तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णुररोचकघ्नो विषघ्नः क्रि-
मिघ्नः मूर्च्छादाहकण्डूकुष्ठतृष्णाप्रशमनः त्वङ्मांसयोः
स्थिरीकरणो ज्वरघ्नो दीपनः पाचनः स्तन्यशोधनो
लेखनः क्लेदमेदोवसामज्जलसीकापूयस्वेदभूत्रपुरीष-
पित्तश्लेष्मोपशोषणः रूक्षः शीतो लघुश्च । स एवंगु-
णोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानो रौक्ष्यात्खरविषद-
स्वभावाच्च रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुकाण्यु-
च्छोषयति स्रोतसां खरत्वमुपपादयति बलमादत्ते
कर्षयति ग्लपयति मोहयति भ्रमयति वदनमुप-
शोषयति अपरांश्च वातविकारानुपजनयति ॥ ४५ ॥

कषायोरसः संशमनैः संग्राही सन्धारणः पीड-
नो रोपणः शोषणः स्तम्भनः श्लेष्मरक्तपित्तप्रशमनः
शरीरक्लेदस्योपयोक्ता रूक्षः शीतो गुरुश्च । स एवं-
गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमान आस्यं शोषयति
हृदयं पीडयति, उदरमाध्मापयति, वाचं निगृह्णाति
स्रोतांस्यवघ्नाति, श्यावत्वमापादयति, पुंस्त्वमुप-
हन्ति, विष्टभ्य जरां गच्छति, वातमूत्रपुरीषरेतां-
स्यवगृह्णाति, कर्शयति, म्लापयति, तर्षयति, स्तम्भ-
यति, खरविषदरूक्षत्वात्पक्षवधग्रहापतानकार्दित-
प्रभृतींश्च वातविकारानुपजनयति ॥ ४६ ॥

विपाकस्य प्रभावो विपाकप्रभावः, विपाकश्च कटूनां कटु-
रेव, रसस्य वीर्यस्य च प्रभावो रसवीर्यप्रभावः । अयं च
वक्ष्यमाणे सर्वत्र हेतुः । चरणादीनां साक्षाद्ग्रहणं, तत्रैव
प्रायो वातविकारभावात् । अत्र च विपाकप्रभावादिकथनमुदा-

हरणार्थम्, तेन मधुरादिषु विपाकादि कार्यमुन्नेयम्; ग्लप-
यति हर्षक्षयं करोति, पीडनो घ्राणपीडनः, शरीरक्लेदस्योप-
योक्तेति आचूषकः, शीतो लघुश्चेत्यकारप्रश्लेषादलघुः । अवगृ-
ह्णातीति वद्वानि करोति ॥ ४४-४६ ॥

इत्येवमेते षड्रसाः पृथक्त्वेनैकत्वेन वा मात्रशः
सम्यगुपयुज्यमाना उपकारकरा भवन्त्यध्यात्मलो-
कस्याऽपकारकराः पुनरतोऽन्यथोपयुज्यमानाः,
तान्विद्वानुपकारार्थमेव मात्रशः सम्यगुपयोजये-
दिति ॥ ४७ ॥

पृथक्त्वेनेति एकैकशो मात्रशः एकत्वेनेत्येकीकृत्य समुदयं
मात्रशइत्यर्थः । मात्रश इति मात्रया । तच्चैकीकरणं द्वित्र्या-
दिभिः सर्वैर्ज्ञेयम्; अध्यात्मलोकस्येति सर्वप्राणिजनस्य
अन्यथेत्यमात्रयौ ॥ ४७ ॥

भवन्ति चात्र

शीतं वीर्येण यद्व्यं मधुरं रसपाकयोः ।

तयोरम्लं यदुष्णं च यद्व्यं कटुकं तयोः ॥ ४८ ॥

संप्रति रसद्वारेणैव द्रव्याणां वीर्यमाह शीतमित्यादि^१ । यद्व्यं
रसे पाके च मधुरम्; तच्छीतं वीर्येण ज्ञेयम्, तथा तयोरिति
रसपाकयोर्यदम्लं द्रव्यम्, तदुष्णं वीर्येण तथा, यच्च द्रव्यं
तयोरिति रसपाकयोः कटुकमुक्तम्, तच्चोष्णं वीर्येण स्यादिति
शेषः । किंवा यच्चोष्णं कटुकं तयोरिति पाठः । अत्र यद्रसतो म-
धुरम् तद्वीर्यतः शीतमिति वक्तव्ये यद्रसपाकयोरिति करोति,
तन्मधुररसोचितपाकस्यैव द्रव्यस्य शीतवीर्यताप्राप्त्यर्थम् । एव-
मम्लकटुकयोरपि बाध्यम् ॥ ४८ ॥

तेषां रसोपदेशेन निर्देश्यो गुणसंग्रहः ।

वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतश्चोपदेश्यते ॥ ४९ ॥

यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ ।

एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक् ॥ ५० ॥

१ शीतो लघुश्चेत्यकारप्रश्लेषादलघुः, उक्तं च वारभटे “कषायः
पित्तकफहा गुरुर्वस्तिविशोधनः” इति । यं तु मुमुक्षुते ‘कषायो रसो
लाघवाद्वातं वर्धयति’ इत्युक्तम्’ तत्तस्य लघुपाकतवेति न विरोध
इति शिवदासः । २ मात्रश इति मात्रया, तेन पृथक्त्वेनैकैकशो
मात्रया सम्यगुपयुज्यमानास्तथैकत्वेन समुदितत्वेनैकीकृत्य मात्रया
सम्यगुपयुज्यमाना रसाः अध्यात्मलोकस्य सर्वप्राणिजनस्योपकारका
भवन्तीत्यर्थः; अतोऽन्यथेत्यमात्रया, तत्र मात्रयोपयोगं निगमयति
तानित्यादीति शिवोदासः । ३ तयोरम्लं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं
तयोरिति वा पाठः । ४ इदानीं रसविशेषाद्विपाकविशेषाच्च
वीर्यविशेषो वातव्यं रसपाकः शीतं इत्यादिति शिवदाससेनः ।

१ वर्धयतीति वा पाठः ।

२ मद्वमध्विति वा पाठः ।

३ संशोषण इति पाठः ।

तेषामिति मधुरपाकादीनाम्, रसोपदेशेनेति रसमात्रकथनेनैव, यतः विपाकोऽपि रसत एव प्रायो ज्ञायते, यद्वक्ष्यति “कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः” इत्यादि । एतच्च न सर्वत्रेत्याह—वीर्यत इत्यादि । वीर्यतोऽविपरीतानां रसद्वारा वीर्यज्ञानम्, न तु रसविरुद्धवीर्याणाम्, यथा महापञ्चमूलादीनाम् । न केवलं रसेन किंतर्हि पाकत उपदेक्ष्यते गुणसंग्रहः “शुक्रहा वृद्धमिषूत्रो विपाकोवातलः कटुः” इत्यादिना, स च वीर्यतोऽविरुद्धानां विज्ञेयः, यदि तत्र वीर्यं विरोधि स्यात्तदा विपाकोऽपि यथोक्तगुणकारी न स्यात् किंवा, पाकतश्चाऽविपरीतानां रसोपदेशेन गुणसंग्रहः शीतोष्णलक्षणो निर्देश्यः, यस्यास्तु पिप्पल्याः कटुकाया अपि विपरीतमधुरपाकित्वम्, न तत्र कटुकरसत्वेनोष्णत्वमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे “उपदेक्ष्यते” इति “यथा पयः” इत्यादिना संबध्यते । तान्येवाऽविपरीतवीर्यविपाकान्याह—यथा पय इत्यादि । पयःप्रभृतीनि हि द्रव्यगुणकथनेनाऽविरुद्धवीर्यविपाकान्युपदेष्टव्यानि ॥ ४९-५० ॥

मधुरं किञ्चिदुष्णं स्यात्कषायं तिक्तमेव च ।

यथा महत्पञ्चमूलं यथाऽञ्जाऽनूपमामिषम् ॥

लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं तथैव ॥ ५१ ॥

संप्रति यत्र विरुद्धवीर्यविपाकरसेनोष्णत्वादि निर्देश्यं तदाह—मधुरमित्यादि । किञ्चित्कषायं चोष्णं तिक्तं चोष्णमिति योजना, कषायतिक्तलवणादीनामुदाहरणमसूत्रितानामपि प्रकरणात् कृतम् । महत्पञ्चमूलं वित्वादिपञ्चमूलमिह । एतच्च तिक्तस्य कषायस्य चोष्णताया उदाहरणम् । अञ्जाऽऽनूपाऽऽमिषं तु मधुरस्योष्णवीर्यत्वेन ॥ ५१ ॥

१ सम्प्रति मधुरतिक्तकषायाणां शीतत्वम्, तथा कटुम्ललवणानाञ्चोष्णत्वम्, तथा कटुतिक्तकषायाणां चाऽवृथत्वमित्यादयो रसद्वारेण द्रव्याणां ये गुणा उक्तास्तदपवादमाह—तेषामित्यादि । रसोपदेशेन रसगुणकथनद्वारेण द्रव्याणां यः शीतोष्णादिगुणसंग्रहः कृतः, सवीर्यतः पाकतस्याविपरीतानां तेषां वक्ष्यमाणक्षीरादिद्रव्याणामेव निर्देष्टुं शक्यः, न तु रसविपरीतवीर्यविपाकानामित्यर्थः । तेष्वविपरीतवीर्यविपाकानुपदिशति—उपदेक्ष्यत इत्यादि । उपदेक्ष्यत इति यथा पय इत्यादिभिः संबध्यते, एतानि हि द्रव्यगुणकथनप्रसङ्गरसाऽविपरीतवीर्यविपाकतयैवोपदेष्टव्यानीति रसानुरूपगुणत्वमेवां ज्ञातव्यमित्यर्थः । इदमुदाहरणैकदेशमात्रम्, तेन, अपराण्यप्येवंजातीयान्युदाहर्तव्यानीत्याह—एवमादीनीत्यादि । एवमादीन्येवंप्रकाराणि गोधूमादीनीत्यर्थ इति शिवदासः । २ लवणमित्यादि । लवणमपि न किञ्चिदुष्णं यथा सैन्धवम्, अम्लमपि न किञ्चिदुष्णं यथाऽऽमलकमिति शिवदाससेनः । ३ संप्रति विरुद्धवीर्यत्वेन विरुद्धविपाकत्वेन वा रसद्वारेण ये गुणा निर्देश्यास्तानाह मधुरमित्यादीति शिवदाससेनः । ४ किञ्चिन्मधुरमुष्णं स्यात् किञ्चिच्च कषायमुष्णं स्यात् किञ्चिच्च तिक्तमुष्णं स्यादिति योजनेति शिवदाससेनः ।

अर्काऽगुरुगुडचीनां तिक्तानामुष्णमुच्यते ।

किञ्चिदम्लं हि संग्राहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च ।

यथा कपित्थं संग्राहि भेदि चामलकं तथा ॥ ५२ ॥

पिप्पली नागरं वृथं कटु चाऽवृथमुच्यते ।

कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयाया मतोऽन्यथा ५३

तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत् ।

दृष्टं तुल्यरसेऽप्येवं द्रव्ये द्रव्ये गुणान्तरम् ॥ ५४ ॥

रौक्ष्यात्कषायो रूक्षाणामुत्तमो मध्यमः कटुः ।

तिक्तोऽवरस्तथोष्णानामुष्णत्वाल्लवणः परः ॥ ५५ ॥

मध्योऽम्लः कटुकश्चान्त्यः स्निग्धानां मधुरः परः ।

मध्योऽम्लो लवणश्चान्त्यो रसः स्नेहान्नियच्छति ५६

मध्योऽम्लोऽवराः शैत्यात्कषायस्वादुतिक्तकाः ।

स्वादुर्गुरुत्वादधिकः कषायाल्लवणोऽवरः ॥ ५७ ॥

वीर्यप्रसङ्गादन्यदप्यम्लादीनां विरुद्धगुणमाह—किञ्चिदित्यादि । अभयायामतोऽन्यथेति अभयायां कषायो रसो भेदनञ्चोष्णत्वेत्यर्थः । रौक्ष्यादिति । रौक्ष्येण कषाय उत्तम इति रुक्षतमः । तिक्तो रुक्षः, कटुस्तु मध्यो रुक्षतरः । एवमन्यत्रापि । कटुकश्चान्त्य इत्यवर इत्यर्थः । लवणोऽवर इति गुरुत्वेनेत्यर्थः । अम्लात्कटुरित्यादावम्लात्कटुर्लघुः, ततः कटुकाः ज्ञाधवेनाम्लादुत्तमातिक्तो लघुत्वेनोत्तमोत्तमः, उत्तमात्कटुकादुत्तमोत्तमः ॥ ५२-५७ ॥

अम्लात्कटुस्ततस्तिको लघुत्वादुत्तमो मतः ।

केचिल्लघूनामवरमिच्छन्ति लवणं रसम् ॥ ५८ ॥

एकीयमतमाह—केचिदित्यादि । एकीयमतं वचनभङ्ग्या स्वीकुर्वन्माह—गौरव इत्यादि । एतेन, गौरवे लाघवे चावरत्वं लवणस्य स्वीकुर्वन् गौरवेऽवर इत्यनेनाऽम्लकटुतिक्तेभ्यो गुरुत्वं स्वीकरोति लवणस्य, लाघवे चावर इत्यनेनाऽम्लादपि लघुतोऽल्पं लाघवं लवणस्य स्वीकरोति । न च वाच्यम्, अम्ले पृथिवी कारणं लवणे तु तोयम्, ततः पृथिव्यपेक्षया तोयजन्यस्य लवणस्यैव लाघवमुचितमिति, यतः न भूतनिवेशेन गौरवलाघवे शक्ये अवधारयितुम्, तथाहि तोयाऽतिरेककृतो मधुरः पृथिव्यतिरेककृतात्कषायाद्गुरुर्भवति ॥ ५८ ॥

१ पिप्पलीत्यादि । अत्र पिप्पलीनागरयोः कटुकयोरपि तद्विपरीतमधुरविपाकित्वेन नोष्णत्वं ज्ञेयमिति शिवदाससेनः । २ तस्मादित्यादि ।—उत्तरीत्या तुल्यरसेऽपि द्रव्ये द्रव्ये यतोऽगुणान्तरं दृष्टं, तस्मादित्यर्थ इति शिवदासः । ३ स्नेहान्निरुच्यत इति वा पाठः । ४ तिक्तात्कषायो मधुरः शीताच्छीततरः पर इति वा पाठः । ५ अल्पमित्यवरम् । ६ मतान्तरमाह—केचिदित्यादि । प्रतिसंस्कर्ता उभयोरपि मतयोरवबोधार्थं मतद्वयं सङ्कलय्य दर्शयति—गौरवं इत्यादि । उभयोरपीति । मतद्वयेऽपि स लवणोऽवरः, अग्निवेशमतं गौरवेऽवरः, मतान्तरे लाघवेऽवरः । एतेन गौरवेऽवर इति येनोच्यते, तेनाऽपि किञ्चिल्लघुत्वं स्वीक्रियत एव, तथा लाघवेऽवर इति मतेऽपि किञ्चिद्गुरुत्वमर्थायातमेवेति न कश्चिदर्थभेद इत्यर्थ इति शिवदासः ।

गौरवे लाघवे चैव सोऽवरस्तूभयोरपि ।

परं चातो विपाकानां लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥ ५९ ॥

कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।

अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा ॥ ६० ॥

संप्रति विपाकस्यापि रसरूपत्वालक्षणमाह—परमिस्यादि । प्रायोग्रहणात् पिप्पलीकुलत्थादीनां रसानुगुणपाकितां दर्शयति । कटुकादिशब्देन तदाधारं द्रव्यमुच्यते, यतः न रसाः पच्यन्ते, किंतु द्रव्यमेव । लवणस्तु तथेति लवणोऽपि मधुर-विपाकप्राय इत्यर्थः । विपाकलक्षणं तु जठराभियोगादाहारस्य निष्ठाकाले यो गुण उत्पद्यते, स विपाकः, वचनं हि “जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम् । आहारपरिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः” ॥ ५९ ॥ ६० ॥

मधुरो लवणाम्लौ च क्षिग्धभावात्रयो रसाः ।

वातमूत्रपुरीषाणां प्रायो मोक्षे सुखा मताः ॥ ६१ ॥

कटुतिक्तकषायास्तु रुक्षभावात्रयो रसाः ।

दुःखाय मोक्षे दृश्यन्ते वातविण्मूत्ररेतसाम् ॥ ६२ ॥

संप्रति वक्ष्यमाणविपाकलक्षणे मधुराम्लपाकयोर्वातमूत्र-पुरीषाऽनवरोधकत्वे तथा कटोर्विपाकस्य वातमूत्रपुरीषविबन्ध-कत्वे हेतुमाह—मधुर इत्यादि । अत्र मधुराम्ललवणा विपा-कनिष्ठाः पाकं गता अपि सन्तः स्नेहगुणयोगाद्वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गं सुखेन कुर्वन्तीति वाक्यार्थः । तेन मधुराम्लपाकयो-रेतत्समानं लक्षणम् । एवं कटुतिक्तकषायेष्वपि विपर्ययेऽपि वाक्यार्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

शुक्रहा वृद्धविण्मूत्रो विपाको वातलः कटुः ।

मधुरः सृष्टविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्रलः ॥ ६३ ॥

पित्तकृत्सृष्टविण्मूत्रः पाकोऽम्लः शुक्रनाशनः ।

तेषां गुरुः स्यान्मधुरः कटुकास्लावतोऽन्यथा ॥ ६४ ॥

संप्रति विपाकलक्षणं हेतुव्युत्पादितं शुक्रहत्वादिविशेषयुक्तं वक्तुमाह—शुक्रहेत्यादि । अतोऽन्यथेति लघुः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

विपाकलक्षणस्याल्पमभूयिष्ठतां प्रति ।

द्रव्याणां गुणवैशेष्यात्तत्र तत्रोपलक्ष्यते ॥ ६५ ॥

संप्रति यथोक्तविपाकलक्षणानां द्रव्यभेदे क्वचिदल्पत्वं क्वचि-न्मध्यत्वं क्वचिच्चोत्कृष्टत्वं यथा स्यात्तदाह—विपाकेत्यादि । विपाकलक्षणस्याल्पभूयिष्ठतामुपलक्ष्येत, प्रतिप्रतिद्रव्याणां गु-णवैशेष्याद्धेतोरित्यर्थः । एतेन, द्रव्येषु यथा वैशेष्यं मधुरत्व-मधुरतरत्वं मधुरतमत्वादिः, ततो हेतोर्विपाकानामल्पत्वादयो

१ विपाकस्याऽपि रसरूपत्वात्तदनन्तरं विपाकलक्षणाभिधानं प्रतिजानीते—परं चात इत्यादि । आहारपरिणामास्त्रयोऽवस्थापाकाः, ते च ग्रहणीचिकित्सिते “अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः” इत्यादिना वक्ष्यमाणाः, तेषामवसाने पुनर्जठराभिसंयोगे सति यद्रसान्तरं रसविशेष उदेति स विशिष्टः पाको विपाक इत्यर्थ इति शिवदासेनः ।

विशेषा भवन्तीत्युक्तं भवति । अत्र केचिद्भुवते प्रतिरसं पाको भवति, यथा मधुरादीनां षण्णां षण्मधुरादयः पाका इति । केचिद्भुवते—वलवतां रसानामवलवन्तो रसा वशतां यान्ति, ततश्चानवस्थितः पाकः । तत्रैतद्वितीयपाकव्यवस्थाकरणमना-दस्य सुश्रुतेन द्विविधः पाकः ‘मधुरः’ ‘कटुः’श्चाङ्गीकृतः । द्वै-विध्यं च पञ्चभूतात्मके द्रव्ये पृथिवीतोयातिरेकान्मधुरपाको भवति, शेषलघुभूतातिरेकास्तु कटुकः पाको भवति, यदुक्तम् “द्रव्येषु पच्यमानेषु येषु स्युः पृथिवीगुणाः । निर्वर्तन्तेऽधि-कास्तत्र पाको मधुर उच्यते । तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमा-नेषु येषु तु । निर्वर्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते” इति । प्रतिरसपाके तथाऽनवस्थितपाके च द्रव्यं रसगुणेनैव तुल्यं पाकावस्थायामपि स्यात्तेन, कश्चिद्विशेषो विपाके न तत्र बुध्यत इति सुश्रुतेन तत्पक्षद्वयमुपेक्षितमिति साधुक्तम् । तृतीयाऽम्लपाकनिरासः पुनर्दोषमावहति, यतः, ब्रीहिकुल-त्थादीनामम्लपाकतया पित्तकर्तृत्वमुपलभ्यते । अथ मन्यसे ब्रीह्यादेरुष्णवीर्यत्वेन तत्र पित्तकर्तृत्वम् । तन्न, मधुरस्य ब्रीहै-स्तन्मते च मधुरविपाकस्योष्णवीर्यतायामपि सत्यां न पित्त-कर्तृत्वमुपपद्यते रसविपाकाभ्यामेकस्य वीर्यस्य बाधनीयत्वात् । किंच, अम्लपाकत्वाद्ब्रीह्यादेः पित्तमम्लगुणमुत्पद्यते । यदि तु तदुष्णवीर्यताकृतं स्यात्तदा कटुगुणभूयिष्ठं पित्तं स्यात् । दृश्यते च ब्रीहिभक्षणादम्लोद्गारादिनाऽम्लगुणभूयिष्ठतैवेति । किंच, पृथिवीसोमगुणातिरेकान्मधुरपाको भवति, वाय्वभ्या-काशातिरेकाच्च कटुर्भवतीत्यपेक्षया यदा व्याप्तिशुणातिरेकता स्यात्तदा सोमाभ्यात्मकस्याम्लस्योत्पादः कथं प्रतिक्षेपणीयः । अथवा, तन्त्रकारयोः किमनयोरनेन वचनमात्रविरोधेन कर्त-व्यम् । यतः, यदम्लपाकं चरको ब्रूते, तत्सुश्रुतेन वीर्योष्ण-मिति कृत्वा समाधीयते, तेन न कश्चिद्द्रव्यगुणे विरोधः । यत्तु सुश्रुते अम्लपाकनिरासार्थं दूषणमुच्यते “पित्तं हि विद-ग्धमम्लतामुपैति” इत्यादिना, तदनभ्युपगमादेव निरस्तम् । ननु लवणस्य मधुरपाकित्वे पित्तरक्तादिकर्तृत्वमनुपपन्नं, तथा-तिक्तकषायायोः कटुपाकित्वे पित्तहन्तृत्वमनुपपन्नम्, नैवम्, सत्यपि लवणस्य मधुरपाकित्वे तत्र लवणे रस उष्णं च वीर्यं यदस्ति, तेन तु पित्तरक्तादिकारकत्वम् । विपाकस्तु तत्र पित्तरक्तहरणलक्षणे कार्ये बाधितः सन् “सृष्टविण्मूत्र” इत्या-दिना लक्षणेन लक्ष्यत एव । एतेन यदुच्यते—लवणे मधुरो विपाकश्चेद्रसवीर्याभ्यां बाधितः सन् स्वकार्यकरो न स्यात्तत्-कितेनोपदिष्टेनेति तन्निरस्तं स्यात् । यतः, अस्त्येव सृष्टवि-ण्मूत्रतादिना तत्र लवणे मधुरविपाकित्वं लक्षणायम् । अनया

१ तृतीयाऽम्लपाकनिरासस्तु न दोषमावहतीति पाठान्तरं तु ना-तिमनोरमम्, अत्र च सन्निविष्ट पाठस्याऽभिप्रायेणैव शिवदासेनाप्यु-क्तं “यत्पुनः सुश्रुतेनाऽम्लपाको न मन्यते, तन्नरकमतानुयायिनो न सहन्ते” इति । २ कटुर्भवतीति पक्षे इति वा पाठः ।

३ तेन पित्तरक्तादिकारकमिति वा पाठः ।

दिशा तिक्तकषाययोरपि पूर्वपक्षपरिहारः । अन्ये तु दोषभ-
याल्लवणोऽम्लं पच्यत इति व्याख्यानयन्ति “लवणस्तथा”
इत्यत्र ‘तथा’ पदेन विप्रकृष्टस्याम्लस्य कर्षणादिति । तत्र,
“कृदादीनां कटुको विपाकोऽम्लोऽम्लस्य शेषयोर्मधुरः” इति
जतुकर्णवचनात् । नच वाच्यम्, कस्मान्नय एव विपाका
भवन्ति, न पुनस्तिक्तादयोपीति, यतः भूतस्वभाव एवैषः, येन
मधुरादयश्चैव भवन्ति, भूतस्वभावाश्चापर्यानुयोज्याः । ननु,
यश्च रसविपरीतः पाकः यथा—लवणस्य मधुरः, तिक्तकषा-
ययोश्च कटुः, स उच्यताम्, यस्तु समानगुणो मधुरस्य मधु-
रोऽम्लस्य अम्लः कटुकस्य वा कटुकः, तत्कथने किं प्रयोजनम् ।
यतः, रसगुणैरेव तत्र विपाकगुणोऽपि ज्ञास्यते । नैवम्, येन
लवणादिवद्विसदृशरसान्तरोत्पादशङ्कानिरासार्थमपि तत्रानुगु-
णोपि विपाको वक्तव्य एव, विपाकजश्च रस आहारपरिणामान्ते
भवति, प्राकृतस्तु रसो विपाकविरुद्धः परिणामकालं वर्जयित्वा
ज्ञेयः, तेन पिप्पल्याः कटुकरसत्त्वमादौ कण्ठस्थश्लेष्मक्षेपण-
मुखशोधनादिकर्तृत्वेन सप्रयोजनम्, मधुरविपाकत्वं तु परि-
णामेन वृष्यत्वज्ञापनेन सप्रयोजनम् । तथा, यत्र विपाकस्य
रसाः समानगुणतयाऽनुगुणा भवन्ति, तत्र बलवत् कार्य-
भवति । विपर्यये तु दुर्बलमिति ज्ञेयम् । एतच्च पाकत्रयं द्रव्य-
नियतं ग्रहण्यध्याये वक्ष्यमाणाऽऽहाराऽवस्थापाकाद्विभ्रमेव,
तत्र ह्यविशेषेण सर्वेषामेव रसानामवस्थावशात्त्रयः पाका
वाच्याः “अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः” इत्यादिना
ग्रन्थेन ॥ ६५ ॥

मृदुतीक्ष्णगुरुलघुस्निग्धरूक्षोष्णशीतलम् ।
वीर्यमष्टविधं केचित्केचिद्विविधमास्थिताः ॥ ६६ ॥
शीतोष्णमिति वीर्यं तु क्रियते येन या क्रिया ।
नावीर्यं कुरुते किञ्चित्सर्वा वीर्यकृता क्रिया ॥ ६७ ॥

एकीयमतेन वीर्यलक्षणमाह—मृद्वित्यादि । एतच्चैकीयमतद्वयं
पारिभाषिकीं वीर्यसंज्ञां पुरस्कृत्य प्रवृत्तम् । वैद्यके हि रसविपाक-
प्रभावव्यतिरिक्ते प्रभूतकार्यकारिणि गुणे “वीर्यमि”ति संज्ञा,
तेन अष्टविधवीर्यवादियते पिच्छिलविशदादयो गुणान् रसादि
विपरीतं कार्यं प्रायः कुर्वन्ति, तेन तेषां रसाद्युपदेशेनैव ग्रहणम् ।
मृदादीनां तु रसाद्यभिभावकत्वमस्ति, यथा पिप्पल्यां कटु-
रसकार्यं पित्तकोपनमभिभूय तद्रूपे मृदुशीतवीर्यं पित्तमेव
शमयति इति, तथा कषाये तिक्तानुरसे महति पञ्चमूले
तत्कार्यं वातकोपनमभिभूय उष्णेन वीर्येण तद्विरुद्धं वात-
शमनमेव क्रियते, तथा मधुरेऽपीक्षौ शीतवीर्यत्वेन वात-
वृद्धिरित्यादि । यदुक्तं सुश्रुते “एतानि खलु वीर्याणि खल-
गुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकर्म दर्शयन्ती”त्यादि । शीतोष्ण-
वीर्यवादियते तु अभिषोमीयत्वाज्जगतः शीतोष्णयोरैव प्रा-
धान्याद्ज्ञेयम् । उक्तं च “नानाऽऽत्मकमपि द्रव्यमभिषोमी

महाबलौ । व्यक्ताऽव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित्” ।
एतच्च मतद्वयमप्याचार्यस्य परिभाषासिद्धमनुमतमेव, येन
उत्तरत्र, “रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते” इत्यादौ
पारिभाषिकमेव वीर्यं निर्देक्ष्यति । पारिभाषिकवीर्यसंज्ञापरि-
त्यागेन तु शक्तिपर्यायस्य वीर्यस्य लक्षणमाह—वीर्यन्त्वित्यादि ।
वीर्यमिति शक्तिः, येनेति रसेन वा विपाकेन वा प्रभावेण
वा गुर्वादिपरत्वादिभिर्वा गुणैर्या क्रिया तर्पणह्लादनशमनादि-
रूपा कृत्वा क्रियत इत्युपदिश्यते, तस्यां क्रियायां तद्रसादि
वीर्यम्, अतएवोक्तं सुश्रुते, “येन कुर्वन्ति तद्वीर्यमि”ति ।
अत्रैव लोकप्रसिद्धामुपपत्तिमाह—नावीर्यमित्यादि । अवीर्य-
मशक्तमित्यर्थः । वीर्यकृतेति वीर्यवता कृता वीर्यकृता ॥ ६६ ॥
॥ ६७ ॥

रसो निपाते द्रव्याणां, विपाकः कर्मनिष्ठया ।

वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते ॥ ६८ ॥

रसादीनामेकद्रव्यनिविष्टानां भेदेन ज्ञानार्थं लक्षणमाह—
रसो निपात इत्यादि । निपात इति रसनायोगे, कर्मनिष्ठयेति
कर्मणो निष्ठा निष्पत्तिः कर्मनिष्ठा क्रियापरिसमाप्तिः रसोप-
योगे सति योऽन्याहारपरिणामकृतः कर्मविशेषः कफशुका-
मिष्टव्यादिलक्षणः, तेन विपाको निश्चीयते । अधीवासः सहा-
वस्थानं, यावदधीवासादिति यावच्छरीरनिवासात्, एतच्च
पाकात्पूर्वं निपाताच्चोर्ध्वं ज्ञेयम् । निपाताच्चेति शरीरसंयोग-
मात्रात्तेन किञ्चिद्वीर्यमधीवासादुपलभ्यते, यथा—आनूप-
मांसादेरुष्णत्वम्, किञ्चिच्च निपातादेव लभ्यते, यथा—
मरीचादीनां तीक्ष्णत्वादिति, किञ्चिच्च निपाताधीवासाभ्यां च,
यथा—मरीचादीनां दीपनीयादीनामेव । एतेन रसः प्रत्य-
क्षेणैव, विपाकस्तु नित्यपरोक्षस्तत्कार्येणानुमीयते, वीर्यं तु
किञ्चिदनुमानेन, यथा सैन्धवगतं शैल्यं आनूपमांसगतं वा
औष्ण्यं, किञ्चिच्च वीर्यं प्रत्यक्षेणैव यथा राजिकागतं तैक्ष्ण्यं
घ्राणेन, पिच्छिलविशदस्निग्धरूक्षादयः चक्षुःस्पर्शनाभ्यां नि-
श्चीयन्ते इति वाक्यार्थः । एतच्च वीर्यं सहजं कृत्रिमं च

१ पारिभाषिकवीर्यसंज्ञापरित्यागेन शक्तिपर्यायस्य वीर्यस्य ल-
क्षणमाह—वीर्यन्त्वित्यादि । येनेति । येन रसेन पाकेन वा प्रभावेण
वा गुर्वादिभिर्गुणैर्वा या क्रियाह्लादनतर्पणशमनादिरूपा क्रियते,
तस्यां क्रियायां तद्रसादि वीर्यमुच्यते इत्यर्थः । नचैवं द्रव्यस्यापि
वीर्यत्वप्रसङ्गः । येनेति करणे तृतीया, करणस्यैव शक्तित्वात्,
द्रव्यस्य तु कर्तृत्वात् । एतेन, द्रव्यकर्तृत्वे रसादिकरणे कार्ये
रसादीनां वीर्यत्वमित्यर्थः । सुश्रुतेऽप्युक्तम् “येन कुर्वन्ति तद्वीर्य-
मि”ति शिवदासः । २ अत्रैव लोकप्रसिद्धामुपपत्तिमाह—नावीर्य-
मित्यादि । अवीर्यमशक्तमित्यर्थः । एतेन रसादयः सर्व एव स्वकार्य-
करणसमर्थाः सन्तो द्रव्यशक्तिपर्यायरूपवीर्यशब्दवाच्या भवन्तीत्यर्थः
इति शिवदासः । ३ भेदज्ञानार्थमिति वा पाठः ।

१ तथाशब्देनेति वा पाठः । २ कुर्वन्तीति वा पाठः ।

ज्ञेयम् । एतच्च यथासंभवं गुरुलघ्वादिषु वीर्येषु लक्षणं ज्ञेयम्, द्रव्याणामिति उपयुज्यमानद्रव्याणाम् । एतच्च वीर्यलक्षणं पारिभाषिकमेव ॥ ६८ ॥

रसवीर्यविपाकानां सामान्यं यत्र लक्ष्यते ।

विशेषः कर्मणां चैव प्रभावस्तस्य च स्मृतः ॥ ६९ ॥

प्रभावलक्षणमाह—रसवीर्येत्यादि । सामान्यमिति तुल्यता, विशेषः कर्मणामिति दन्त्याद्याश्रयणां विरेचनत्वादीनां । सामान्यं लक्ष्यत इत्यनेन रसादिकार्यत्वेन यन्नावधारयितुं शक्यते कार्यं, तत् प्रभावकृतमिति सूचयति, अतएवोक्तम् “प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते” । रसवीर्यविपाकतयाऽचिन्त्य इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः ।

तद्वदन्ती प्रभावात्तु विरेचयति मानवम् ॥ ७० ॥

विषं विषघ्नमुक्तं यत्प्रभावस्तत्र कारणम् ।

ऊर्ध्वानुलोमिकं यच्च तत्प्रभावप्रभावितम् ॥ ७१ ॥

अस्यैव दुरभिगमत्वादुदाहरणानि बहून्त्याह—कटुक इत्यादिना । तद्वदन्ती चित्रकसमानगुणां, विषघ्नमुक्तमिति “तस्माद्द्विषं मौलम्” इत्यादिना । ऊर्ध्वानुलोमिकमिति युगपदुभयभागहरम् । किंवा ऊर्ध्वहरं तथाऽनुलोमकरं च ॥ ७०—७१ ॥

मणीनां धारणीयानां कर्म यद्विविधात्मकम् ।

तत्प्रभावकृतं तेषां प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते ॥ ७२ ॥

कर्म यद्विविधात्मकमिति विषहरणशूलहरणादि । एतच्चोदाहरणमात्रम्, तेन जीवनमेध्यादिद्रव्यस्य रसाद्यचिन्त्यं सर्वं ‘प्रभाव’ इति ज्ञेयम् । प्रभावश्चेह द्रव्यशक्तिरभिप्रेता, सा च द्रव्याणां सामान्यविशेषः दन्तीत्वादियुक्ता व्यक्तिरेव, यतः

१ एतच्च वीर्यं सहजं कृत्रिमं च ज्ञेयम्, तत्राद्यं मापाणां गौरवं मुद्रानां लाघवमित्यादि, कृत्रिमन्तु लाजादीनां लघुत्वमित्यर्थ इति शिवदासः । २ सामान्यं तुल्यता । कर्मणां पुनर्विशेषः, न तु तुल्यतेत्यर्थः । एतेन द्रव्ययो रसादिसामान्ये सत्यपि, एकस्मिन् द्रव्ये जायते कार्यविशेषः, अन्यस्मिन् जायते इत्यत्र याकारणतया वाच्यम्, तत् प्रभाव इत्यर्थ इति शिवदासः । ३ सा नरमिति वा पाठः । ४ ऊर्ध्वानुलोमनमिति पाठस्तु न चक्रसंमतः । ५ तद्वदन्ति चित्रकतुल्यरसवीर्यविपाका । एतेन, चित्रकस्य रसाद्यैस्तुल्यायामपि दन्त्यां यद्विरेकत्वरूपं विशिष्टकर्म, तत् स्वकारणं प्रभावमनुमापयतीति भाव इति शिवदासः । ६ विषघ्नमिति स्थावरजङ्गमविषयोः परस्परहन्तृत्वमिति शिवदासः । ७ युगपदुभयतो भागवहमिति वा पाठः । ८ ननु विषमण्यादौ रसवीर्यादिनिश्चयो दुर्घटस्तत्कथमत्र प्रभाव उच्यते, उक्तप्रभावलक्षणस्यासंभवादित्याह—प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते इति । रसवीर्यविपाकाजन्यतयाऽचिन्त्य इत्यर्थः । एतेन रसादिजन्यत्वेन यत्कार्यं नावधारयितुं शक्यते, तदपि प्रभावकृतमिति मन्तव्यमित्यर्थ इति शिः ।

शक्तिर्हि स्वरूपमेव भावानाम्, नातिरिक्तं किञ्चिद्धर्मान्तरं भावानाम्; एवं प्रदेशान्तरोक्तगुणप्रभावेवैव वाच्यम्, यथोक्तं “द्रव्याणि हि द्रव्यप्रभावाद्गुणप्रभावादि” इत्यादि । न च वाच्यम् दन्त्यादिरेव स्वरूपत एव विरेचयति, तेन किमिति जलाद्युपहृता दन्ती न विरेचयतीति; प्रतिबन्धकाभावविशिष्टस्यैव प्रभावस्य कारणत्वात्, जलोपहृतायां दन्त्यां जलोपघातः प्रतिबन्धक इत्याद्यनुसरणीयम् । नैयायिकशक्तिवादे या च विषस्य विषघ्नत्वे उपपत्तिरुक्ता ऊर्ध्वधोगामित्वविरोधलक्षणा साऽन्तर्भागत्वात् प्रभावादेव स्यात् । एवमूर्ध्वानुलोमिकत्वादौ पार्थिवत्वादिलक्षणेऽपि वाच्यम् ॥ ७२ ॥

सम्यग्विपाकवीर्याणि प्रभावश्चागुदाहृतः ।

किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म वीर्येण चापरम् ॥ ७३ ॥

द्रव्यं गुणेन पाकेन प्रभावेण च किञ्चन ।

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तानपोहति ॥ ७४ ॥

बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ।

षण्णां रसानां विज्ञानमुपदेक्ष्याम्यतः परम् ॥ ७५ ॥

स्नेहनप्रीणनाह्लादमार्दवैरुपलभ्यते ।

मुखस्थो मधुरश्चास्यं व्यामुर्वैल्लिपतीव च ॥ ७६ ॥

दन्तहर्षान्मुखस्त्रावात्स्वेदनान्मुखबोधनात् ।

विदाहाच्चास्य कण्ठस्य प्राश्यैवाम्लरसं वदेत् ॥ ७७ ॥

प्रलीयन्क्लेदविष्यन्दमार्दवं कुरुते मुखे ।

यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः स विदाहान्मुखस्य च ॥ ७८ ॥

संवेजयेद्यो रसानां निपाते तुदतीव च ।

विदहन्मुखनासाक्षि संस्त्रावी स कटुः स्मृतः ॥ ७९ ॥

प्रतिहन्ति निपाते यो रसनं स्वदते न च ।

स तित्तो मुखवैशद्यशेषप्रह्लादकारकः ॥ ८० ॥

वैशद्यस्तंभजाड्यैर्यो रसनं योजयेद्रसः ।

बध्नातीव च यः कण्ठं कषायः स विकास्यैपि इति ८१

विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं लक्षणमित्यर्थः । प्रलीयन्निति विलीनो भवन्, संस्त्रावयतीति संस्त्रावी । विकासीति हृदयविकसनशीलः, उक्तं हि मुश्रुते “हृदयं पीडयति” इति ७३-८१

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच भगवन् श्रुतमेतदवितथमर्थसंपद्युक्तं भगवतो यथावद्द्रव्यगुणकर्माधिकारे वचः, परंत्वाहारविकाराणां

१ अन्तर्भागवदिति कर्मविशेषान्तर्भूतत्वादित्यर्थः । २ तित्तो मुखस्य प्रह्लादकारकोऽरुचिहन्तृत्वादिति शिवदासः । ३ विकासी धातूनां हिसकः, तदुक्तम् “विकासी विकसन् धातू” इति, अन्ये तु हृत्पीडाजनक इत्याहुरिति शिवदासः । ४ प्रलीयन्निति रसनेन्द्रियसंबन्धादेव विलीनो भवतीत्यर्थ इति शिवदासः । ५ विकाराः पञ्चभूतप्रकृतिकानि द्रव्याणि, तेन आहारद्रव्याणामित्यर्थ इति शिवदासः ।

वैरोधिकानां लक्षणमनतिसंक्षेपेणोपदिश्यमानं शु-
श्रूषामह इति ॥ ८२ ॥

संप्रति विरुद्धाहारं वक्तुमाह—एवमित्यादि । शरीरधातुवि-
रोधं कुर्वन्तीति वैरोधिकाः, लक्ष्यते वैरोधिकमनेनेति लक्षणं
वैरोधिकाभिधायको ग्रन्थ एव । “यत् किंचिदोषमस्त्रायमि—”
त्यादि वैरोधिकलक्षणं ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः देहधातुप्रत्यनीकभूतानि
द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते परस्परगुण-
विरुद्धानि कानिचित्कानिचित्संयोगात्संस्काराद-
पराणि देशकालमात्रादिभिश्चापराणि तथा स्वभा-
वादपराणि ॥ ८३ ॥

देहधातुप्रत्यनीकभूतानीति देहधातूनां रसादीनां वाता-
दीनां च प्रकृतिस्थानां प्रत्यनीकस्वरूपाणि, विरोधमापद्यन्त
इति देहधातूनां विरोधमाचरन्ति दूषयन्तीति यावत् । यथा-
भूतानि द्रव्याणि देहधातुभिर्विरोधमापद्यन्ते तदाह परस्परविरु-
द्धानि कानिचिदित्यादि । तत्र परस्परविरुद्धानि, यथा “न
मत्स्यान्पयसाभ्यवहरेदुभयं हेतुद्वि”त्यादिनोक्तानि । संयोग-
विरुद्धं यथा “तदेव निकुचं पक्वं न माष” इत्यादिनोक्तम्,
यत्संस्कारादिविरुद्धगुणकथनं विना साहित्यमात्रेण विरुद्धमु-
च्यते, तत्संयोगविरुद्धम् । मत्स्यपयसोस्तु यद्यपि सहोपयोगो
विरुद्धत्वेनोक्तः, तथाप्यसौ गुणविरुद्धत्वेन कथित इति गुण-
विरोधकस्यैवोदाहरणम् । विरोधश्च विरुद्धगुणत्वे सत्यपि
क्वचिदेव द्रव्यप्रभावात्स्यात्, तेन षड्रसाहारोपयोगे मधुरा-
म्लयोर्विरुद्धशीतोष्णवीर्ययोर्विरोधो न भावनीयः । संस्कार-
विरुद्धं यथा “न कपोतान्सर्पपतैलमृष्टानि”त्यादि । देशो द्वि-
विधः भूमिः शरीरं च । तत्र भूमिविरुद्धं, यथा—“तदेव भस्म-
पांशुपरिध्वस्तम्” किंवा, “यत् किंचिदगोचरभूतम्” तद्देश-
विरुद्धम् । शरीरविरुद्धं यथा “उष्णार्तस्य मधु मरणाय” ।
कालविरुद्धं, यथा “पर्युषिता काकमाची मरणाय” । मा-
त्राविरुद्धं यथा—“समधृते मधुसर्पिषी मरणाय” । आदिग्र-
हणादोषप्रकृत्यादिविरुद्धानां ग्रहणम् । स्वभावविरुद्धं यथा
विषम् ॥ ८३ ॥

तत्र यान्याहारमधिकृत्य भूयिष्ठमुपयुज्यन्ते ते-
षामेकदेशं वैरोधिकमधिकृत्योपदेक्ष्यामः न मत्स्या-
न्पयसा सहाभ्यवहरेदुभयं हेतुन्मधुरं मधुरविपाकं
महाभिष्यन्दि शीतोष्णत्वाद्विरुद्धवीर्यं विरुद्धवीर्य-
त्वाच्छोणितप्रदूषणाय महाभिष्यन्दितामार्गोपरो-
धाय च ॥ ८४ ॥

तदनन्तरमात्रेयवचनमनुमन्य भद्रकाप्योऽग्निवे-
शमुवाच सर्वानेव मत्स्यान्पयसा सहाभ्यवहरेदन्य-
त्रैकसाच्चिलिचिमात्, स पुनः शकली सर्वतो

१ उक्तानि विरुद्धगुणान्युदाहर्तुं प्रतिजानन्ति—तत्रेत्यादि ।

लोहितराजिलोहितप्रकारः प्रायो भूमौ चरति, तं-
चेत्पयसा सहाभ्यवहरेन्निःसंशयं शोणितजानां वि-
बन्धजानां च व्याधीनामन्यतममथवा मरणं प्राप्नु-
यादिति ॥ ८५ ॥

वैरोधिकमधिकृत्येति वैरोधिकमुद्दिश्य, शीतोष्णत्वादिति
पयः शीतं उष्णवीर्याश्च मत्स्याः, शेषं मधुरत्वादि समानम् ।
एतच्च द्रव्यप्रभावादेव विरोधि । “स पुनः शकली” इत्या-
दिना नान्दिनिरिति ख्यातो मत्स्य उच्यते ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

नेति भगवानात्रेयः—सर्वानेव मत्स्यान् पयसा-
भ्यवहरेद्विशेषतस्तु चिलिचिमम्, स हि महामि-
ष्यन्दि तमत्वात्स्थूललक्षणतरानेतान् व्याधीनुपज-
नयत्यामविषमुदीरयति चेति । ग्राम्यान्पौदकपि-
शितानि च मधुतिलगुडपयोमाषमूलकविसैर्विरु-
द्धधान्यैश्च नैकधाऽद्यात्, तन्मूलं च बाधिर्यान्ध्य-
वेपथुजाड्यकलमूकतामैषिमप्यमथवा मरणमा-
प्नोति । न पौष्करं रोहिणीकं वा शाकं न कपोतान्न
सार्षपतैलमृष्टान्मधुपयोभ्यां सहाभ्यवहरेत् । तन्मूलं
हि शोणिताभिष्यन्धमनीप्रविचयापसारशंखक-
गलगण्डरोहिणीकानामन्यतमं प्राप्नोत्यथवा मरण-
मिति । न मूलकलशुनकृष्णगन्धार्जकसुमुखसुर-
सादीनि भक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्ठाबाधमयात् ।
न जातु शाकं न निकुचं पक्वं मधुपयोभ्यां सहो-
पयोज्यम्, एतद्धि मरणायाथवा बलवर्णतेजोवी-

१ मत्स्यपयसोः कथं विरोध इत्याह—उभयं हीत्यादि । शी-
तोष्णत्वादिति, पयः शीतम्, उष्णा मत्स्याः, शेषं मधुरत्वादि समा-
नम् । नन्वेवं षड्रसाहारोपयोगे मधुराम्लयोर्विरुद्धवीर्ययोर्विरोधः
कथं न स्यात्, अथ द्रव्यप्रभावान्मत्स्यपयसोर्विरोधो नान्यत्रेति
चेत्, तर्हि कथं गुणविरोधोदाहरणमेतदिति प्रागुक्तव्यभिचारेण
शीतोष्णयोर्विरोधं प्रत्यहेतुमात्रम् । अत्रोच्यते । मत्स्यपयसोर्विरो-
धित्वं तावदुभयवादिसिद्धम्, स च विरोधः शीतोष्णकृतो वा प्रभा-
वकृतो वेति विप्रतिपत्तौ शीतोष्णकृत एव कल्प्यते दृष्टत्वात्, शी-
तोष्णयोर्हि विरोधः स्वभावसिद्ध इति । यत्र च मधुराम्लगते शी-
तोष्णवीर्ये अपि न स्वकार्यं जनयतः, तत्रानन्यगतिकतया प्रभाव
एव प्रतिबन्धकत्वेन कल्प्यत इति युक्तम् । एतेन प्रभावान्मत्स्य-
पयसोरेव विरोधित्वमिति यत्केनचिदुक्तं, तदपास्तम् उत्तरीत्या-
विरोधं प्रति प्रभावस्य हेतुत्वात्, हेतुत्वे च प्रभावानेव विरुद्धयोर्मत्स्य-
पयसोः शीतोष्णगुणद्वारकविरोधकथनमसङ्गतं स्यादिति शिवदासः ।
२ किमाकारश्चिलिचिम इत्याह—स पुनरित्यादि । शकलं वल्कल-
मस्यास्तीति प्रकर्षं मनुप्, लोहितराजी रेखा यस्य स तथा, भूमौ
चरतीति प्रायः कर्दममध्येतिष्ठति, तादृशश्च मत्स्योऽनूपदेशे नान्दिनि-
रीत्युच्यते इति शिवदासः । ३ स्थूललक्षणतरानिति महत् इत्यर्थं
इति शिवदासः । ४ मैषिमप्यं सानुनासिकवचनमिति शिवदासः ।

यौपरोधायालघुव्याधये पाण्ड्याय चेति । तदेव नि-
कुञ्चपक्वं न माषसूपगुडसर्पिभिः सहोपयोज्यं वैरो-
धिकत्वात् । तथाऽम्लाम्रातकमातुलुङ्गनिकुचकर-
मर्दमोचदन्तशठवदरकोशाग्रभव्यजाम्बवकपित्थ-
तिन्तिडीकपारावताक्षोडपनसनालिकेरदाडिमाम-
लकान्येवंप्रकाराणि चान्यानि द्रव्याणि सर्वं चाम्लं
द्रवमद्रवं च पयसा सह विरुद्धम् । तथा कङ्गुवनकम-
कुष्ठकंकुलत्थमाषनिष्पावाः पयसा सह विरुद्धाः ।
पद्मोत्तरिकाशाकं शाकरो मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं
विरुद्धं वातं चातिकोपयति । हारिद्रकः सर्षपतैल-
भृष्टो विरुद्धः पित्तं चातिकोपयति । पायसोमन्था-
नुपानो विरुद्धः श्लेष्माणं चातिकोपयति । उपोदिका
तिलकल्कसिद्धा हेतुरतीसारस्य । बलाका वारुण्या
सह कुल्माषैरपि विरुद्धा, सैव शूकरवसापरिभृष्टा
सद्यो व्यापादयति । मयूरमांसमेरण्डसीसकावस-
कमेरण्डाग्निष्ठुमेरण्डतैलयुक्तं सद्योव्यापादयति ।
हारिद्रकमांसं हारिद्रसीसकावसक्तं हारिद्राग्निष्ठुं
सद्योव्यापादयति । तदेव भस्मपांशुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं
मरणाय । मत्स्यनिस्तालनसिद्धाः पिप्पल्यस्तथा का-
कमाची मधु च मरणाय मधु चोष्णमुष्णार्त्तस्य मधु
मरणाय । मधुसर्पिणी समधृतं, मधु वारि चान्त-
रिक्षं समधृतं, मधु पुष्करबीजं, मधु पीत्वोष्णोदकं,
भल्लातकोष्णोदकं, तक्रसिद्धः कंषिल्लकः, पर्युषिता
काकमाची, अङ्गारशूल्यो भासश्चेति विरुद्धानीत्ये-
तद्यथा प्रश्नमभिनिर्दिष्टं भवतीति ॥ ८६ ॥

ग्राम्यपिशितादीनि मध्वादीनामन्यतरेणापि विरुद्धानि ।
कलमूकतेति कलमूकताऽव्यक्तवचनता । पौष्करादीनां मधु-
पयोभ्यां सहाभ्यवहारो विरुद्धः, पौष्करं पुष्करपत्ररूपं
शाकं, रोहिणी कटुरोहिणी, धमनीप्रतिचयः सिराजग्रन्थिः ।
जातुशाकं वंशपत्रिका । वैरोधिकत्वादित्यनेन प्रकरणलब्ध-
स्यापि वैरोधिकत्वस्य पुनरभिधानं सामान्योक्ते पाण्ड्यादिव्या-
धिकर्तृतोपदर्शनार्थम्, एवमन्यत्रापि सामान्येऽपि वैरोधिक-
त्वमात्राभिधाने वक्तव्यम्^१ । तथाम्लेल्यादौ अम्लग्रहणेन
लब्धस्याप्यम्लदीनामभिधानं विशेषविरोधसूचनार्थम् । सर्व-
ग्रहणेनैव द्रवाऽद्रवाम्ले प्राप्ते पुनर्द्रवाद्ववचनं 'सर्वं' शब्दस्य
द्रवाद्वाम्लकात्स्न्यार्थताप्रतिपादनार्थं^२, भवति हि प्रकरणादे-
कदेशेऽपि सर्वव्यपदेशः, यथा "सर्वान् भोजये"दिति, किंवा,
सर्वग्रहणमम्लपाकानामपि ब्रीह्यादीनां ग्रहणार्थम् । पयसेति
तृतीययैव सहार्थं लब्धे पुनः 'सह' इत्यभिधानं केवलाम्ला-

दियुक्तस्यैव विरोधितोपदर्शनार्थम्, तेन, अम्लपयःसंयोगे
गुडादिसंयोगे सति विरुद्धत्वं न दुग्धाम्रादीनाम् । वनको वन-
कोद्रवः, पद्मोत्तरिका कुसुम्भः, शाकरो इति मैरेयविशेषणम्;
अति वातं कोपयतीति वचनेन पित्तकफावर्त्यं कोपयतीति
बोधयति, एवं पित्तं चातिकोपयति कफं चातिकोपयतीत्ये-
तयोरपि वाच्यम् । हारिद्रको हरिताल इति ख्यातः ।
पक्षी बलाका वारुण्या सह विरुद्धा, तथा कुल्माषैश्च
बलाका विरुद्धा । एरण्डसीसकावसक्तमिति, सीसको
हि भट्टिकरणकाष्ठमुच्यते । तदेवेति हारिद्रकमांसम् ।
मत्स्या निस्ताल्यन्ते पच्यन्ते यस्मिन् तन्मत्स्यनिस्तालनम्,
किंवा, निस्तालनं वसा, जतूकर्णेऽप्युक्तम् "मत्स्यवसासिद्धाः
पिप्पल्यः" इति । काकमाची मधु चेति संयोगविरुद्धम् । भा-
सो गोष्ठुकुटः ॥ ८६ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

यत्किञ्चिदोषमास्त्राव्य न निर्हरति कायतः ।

आहारजातं तत्सर्वमहितायोपपद्यते ॥ ८७ ॥

अनुक्तवैरोधिकसंग्रहार्थमाह—यत् किञ्चिदित्यादि । आह्रियत
इत्याहारो भेषजमपि, दोषमास्त्राव्येति दोषानुत्किष्टरूपान्
जनयित्वा न निर्हरतीति । अनेन वमनविरेचनद्रव्याणि निराक-
रोति, तानि हि दोषानास्त्राव्य निर्हरन्ति ॥ ८७ ॥

यच्चापि देशकालाग्निसौत्स्यासात्म्यानिलादिभिः ।

संस्कारतो वीर्यतश्च कोष्ठावस्थाक्रमैरपि ॥ ८८ ॥

परिहारोपचाराभ्यां पाकात्संयोगतोऽपि च ।

विरुद्धं तच्च न हितं हृत्संपद्विधिभिश्च यत् ॥ ८९ ॥

विरुद्धं देशतस्तावद्रूक्षतीक्ष्णादि धन्वनि ।

आनूपे स्निग्धशीतादि भेषजं यन्निषेव्यते ॥ ९० ॥

कालतोऽपि विरुद्धं यच्छीतरूक्षादिसेवनम् ।

शीते काले तथोष्णे च कटुकोष्णादिसेवनम् ॥ ९१ ॥

विरुद्धमनले तद्वदन्नपानं चतुर्विधे ।

मधुसर्पिः समधृतं मात्रया तद्विरुध्यते ॥ ९२ ॥

कटुकोष्णादिसात्म्यस्य स्वादुशीतादिसेवनम् ।

यत्तत्सात्म्यविरुद्धं तु विरुद्धं त्वनिलादिभिः ॥ ९३ ॥

या समानगुणाभ्यासविरुद्धाश्चौषधक्रिया ।

संस्कारतो विरुद्धं तद्यज्ञोज्यं विषवद्भवेत् ॥ ९४ ॥

ऐरंडसीसकासक्तं शिखिमांसं तथैव हि ।

विरुद्धं वीर्यतो ज्ञेयं वीर्यतः शीतलात्मकम् ॥ ९५ ॥

तत्संयोज्योष्णवीर्येण द्रव्येण सह सेव्यते ।

क्रूरकोष्ठस्य चात्यल्पं मन्दवीर्यमभेदनम् ॥ ९६ ॥

१ मुद्रष्टकेति पाठः । २ हारीतकमांसमिति पाठः । ३ पवम-
न्यत्राऽप्येवंजातीयेषु व्याख्येयमिति शिवदासः । ४ प्रतिपेधार्थ-
मिति पाठस्तु न मनोरमः ।

१ यवपिष्टमुष्णोदकसिक्तमीपत्स्निग्धमपूपीकृतं कुल्माषमाहुरिति
शिवदासः । २ मात्रासात्म्यानिलादिभिरिति पाठः । ३ विरुद्ध
मनलस्तद्वन्नरूपं चतुर्विधमिति पाठः ।

मृदुकोष्ठस्य गुरु च भेदनीयं तथा बहु ।
 एतत्कोष्ठविरुद्धं तु, विरुद्धं स्यादवस्थया ॥ ९७ ॥
 श्रमव्यवायव्यायामसक्तस्यानिलकोपनम् ।
 निद्रालसस्यालसस्य भोजनं श्लेष्मकोपनम् ॥ ९८ ॥
 यच्चानुत्सृज्य विण्मूत्रं भुंक्ते यश्चावुभुक्षितः ।
 तच्च क्रमविरुद्धं स्याद्यच्चातिशुद्धशानुगः ॥ ९९ ॥
 परिहारविरुद्धं तु वराहादीन्निषेव्य यत् ।
 सेवेतोष्णं घृतादींश्च पीत्वा शीतं निषेवते ॥ १०० ॥
 विरुद्धं पाकतश्चापि दुष्टदुर्दसाधितम् ।
 अपकतण्डुलात्यर्थपक्वदग्धं च यद्भवेत् ।
 संयोगतो विरुद्धं तद्यथास्मलं पयसा सह ॥ १०१ ॥
 अमनोरुचितं यच्च हृद्विरुद्धं तदुच्यते ।
 संपद्विरुद्धं तद्विद्यादसंजातरसं तु तत् ॥ १०२ ॥
 अतिक्रान्तरसं वापि विपन्नरसमेव वा ।
 ज्ञेयं विधिविरुद्धं तु भुज्यते निभृतेन यत् ॥ १०३ ॥
 तदेवंविधमन्नं स्याद्विरुद्धमुपयोजितम् ।
 सात्स्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च ॥ १०४ ॥

“यच्चापि देशकालासी”त्यादि ग्रन्थं केचित्पठन्ति तद्वक्तमेव
 ॥ ८८-१०४ ॥

क्षेहव्यायामबलिनो विरुद्धं वितथं भवेत् ।
 पाण्ड्यान्ध्यवीसर्पदकोदराणां
 विस्फोटकोन्मादभगन्दराणाम् ।
 मूर्च्छामदध्मानगलामयानां
 पाण्ड्यामयस्यामविषस्य चैव ॥ १०५ ॥
 किलासकुष्ठग्रहणीगदानां
 शोषास्रपित्तज्वरपीनसानाम् ।
 सन्तानदोषस्य तथैव मृत्यो
 विरुद्धमन्नं प्रचदन्ति हेतुम् ॥ १०६ ॥

एषां च खलु परेषां च वैरोधिकनिमित्तानां व्या-
 धीनामिमे भावाः प्रतिकारा भवन्ति । यथा वमनं
 विरेचनं च तद्विरोधिनां च द्रव्याणां संशमनार्थमुप-
 योगस्तथाविधैश्च द्रव्यैः पूर्वमभिसंस्कारः शरीर-
 स्येति ॥ १०७ ॥

पाण्ड्यं नपुंसकता, सन्तानदोषो मृतवत्सत्त्वादि । एतच्च
 वैरोधिककथनं विशेषवचनेन वाध्यते, तेन, लघुनस्य क्षीरेण
 पानं क्वचिन्न विरोधि, यदुक्तं “साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लघुनस्य
 चतुष्पलम् । क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च पाययेत्” ।
 तथा “मूलकस्वरसं क्षीरम्” इत्यादिप्रयोगेपूत्रेयम् । किंवा,
 अनेकद्रव्यसंयोगादत्र विरोधिनामविरोधः, विरोधिमात्रसंयोग-
 एव विरोधि भवति । यत्तु मधुन उष्णेन वमनेन संयुक्तस्य
 मदनफलादिद्रव्यसंयोगेऽविरोधार्थमुक्तमपक्वगमनादि, तन्म-

१ मूर्च्छामदध्मानगलग्रहाणामिति पाठः ।

धुनो द्रव्यान्तरसंयोगेऽप्युष्णसंबन्धविरोधित्वेन, यतः, विषा-
 न्वयं मधु, विषस्य चोष्णं विरोधि । लघुनादीनां तु द्रव्या-
 न्तरा संयोगे सत्येव मेलको विरुद्ध इति शास्त्रवचनादुच्यते ।
 तद्विरोधिनामिति पाण्ड्यादिहराणाम् । तथाविधैरिति विरुद्धाहार-
 जन्यव्याधिविरुद्धैः । अभिसंस्कार इति सततोपयोगेन शरीर-
 भावनम् । किंवा, तथाविधैरिति रसायनप्रयोगैः । एतच्चाना-
 गतव्याधिविकित्सितं ज्ञेयम् ॥ १०५-१०७ ॥

भवति चात्र ।

विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।
 वमनं शमनं चैव पूर्वं वा हितसेवनम् ॥ १०८ ॥
 मतिरासीन्महर्षीणां या या रसविनिश्चये ।
 द्रव्याणि गुणकर्मभ्यां द्रव्यसंख्या रसाश्रया ॥ १०९ ॥
 कारणं रससंख्याया रसानुरसलक्षणम् ।
 परादीनां गुणानां च लक्षणानि पृथक्पृथक् ॥ ११० ॥
 पंचात्मकानां षट्त्वं च रसानां येन हेतुना ।
 ऊर्ध्वानुलोमभाजश्च यदुणातिशयाद्रसाः ॥ १११ ॥
 षण्णां रसानां षट्त्वे च सविभक्ता विभक्तयः ।
 उद्देशश्चापवादश्च द्रव्याणां गुणकर्मणि ॥ ११२ ॥
 प्रवरावरमध्यत्वं रसानां गौरवादिषु ।
 पाकप्रभावयोर्लिङ्गं वीर्यसंख्याविनिश्चयः ॥ ११३ ॥
 षण्णामास्वाद्यमानानां रसानां यत्स्वलक्षणम् ।
 यद्यद्विरुध्यते यस्माद्येन यत्कारि चैव यत् ॥ ११४ ॥
 वैरोधिकनिमित्तानां व्याधीनामौषधं च यत् ।
 आत्रेयभद्रकाप्यीये तत्सर्वमवदन्मुनिः ॥ ११५ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
 आत्रेयभद्रकाप्यीयो नाम षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥

संग्रहे द्रव्यसंख्या रसाश्रया इति “भेदश्चैषामि”त्यादिना,
 रससंख्या हि परमार्थतो द्रव्यसंख्यैव निर्गुणत्वाद्रसानामित्यर्थः ।
 कारणं रससंख्याया इति “रसानां तत्र योग्यत्वा”दित्यादिना ।
 विभक्तयो भेदाः “तत्र मधुर” इत्यादिना । उद्देशो द्रव्याणां
 “शीतं वीर्येण” इत्यादिना, अपवादो द्रव्याणाम्, “मधुरं
 किञ्चि”दित्यादिना ॥ १०८-११५ ॥

आत्रेयभद्रकाप्यीयः समाप्तः ।

१ विरुद्धाशनजानित्यादौ प्रतिहन्तीति प्रतिपक्षं संहन्तीति, तेन स
 कुष्ठदिप्रतिपक्षं विरेचनादिकुष्ठदि हन्ति, एवं वमनशमनयोरपि
 प्रत्यर्थो व्याख्येयः, पूर्वं वा हितसेवनं पूर्वं महाप्रभावरसायनादि-
 सेवया न भवत्येवंभूता व्याधय इति शिवदासः । २ रसानामिति
 भाव इति पाठः । ३ गुणकर्मणीति गुणकर्मविषयकद्रव्याणां
 मुद्देशः, स च शीतं वीर्येणेत्यादिनोक्त इति शिवदासः ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रति सामान्येनोक्तानां गुणकर्मभ्यां प्रतिव्यक्तयनुक्तानां प्रतिव्यक्तिप्रायोपयोगिद्रव्यस्य विशिष्टगुणकर्मकथनार्थमन्नपान-विधिरध्यायोऽभिधीयते । अत्रोत्पन्नस्य छप्रत्ययस्य लुक् । अत्रान्ने काठिन्यसामान्यात्खाद्यम्, पाने च द्रवत्वसामान्याल्लेह्य-मवरुद्धं ज्ञेयम् । अन्नपानं विधीयते विशिष्टगुणकर्मयोगितया प्रतिपाद्यतेऽनेनेत्यन्नपानविधिः, द्रव्याणां गुणकर्मकथनमेव चान्नपानविधिः, यतः, तद्वि ज्ञात्वाऽन्नपानं विधीयते ॥१॥२॥ इष्टवर्णगन्धरसस्पर्शं विधिविहितमन्नपानं प्राणिनां प्राणिसंज्ञकानां प्राणमाचक्षते कुशलाः, प्रत्यक्षफलदर्शनात्तदिन्धना ह्यन्तराग्नेः स्थितिस्तत्सत्त्वमूर्जयति, तच्छरीरधातुव्यूहबलवर्णेन्द्रियप्रसादकरं यथोक्तमुपसेव्यमानं विपरीतमहिताय संपद्यते ॥ ३ ॥

किंतदन्नपानं करोतीत्याह—इष्टेत्यादि^१ । इष्टमभिमतं हितं च, किंवा, इष्टमिति प्रियं हितं च, विरोधि ह्यप्रियम् । हितं तु विधिविहितशब्देनैव प्राप्यते । विधिविहितमाणां रसविमाने “तदेतदाहारविधानम्” इत्यादिग्रन्थवाच्यः । तथेन्द्रियोपक्रमणीये च “नारत्नप्राणिः” इत्यादिनोक्तं विधानं, तेन विधिना विहितं विधिविहितम् । अत्र वर्णादिषु शब्दाग्रहणमन्नपाने प्रायः शब्दस्याऽविद्यमानत्वात् । वर्णादिषु यद्यत् प्रथममन्नपाने गृह्यते, तत्तत्पूर्वमुक्तम् । रसस्तु स्पर्शस्य पश्चाद्गृह्यमाणोऽपि प्राधान्यव्यापनार्थं स्पर्शस्याग्रे कृतः । प्राणिनामित्यनेनैव लब्धेऽपि “प्राणिसंज्ञकानाम्” इति वचनं स्थावरप्राणिप्रतिषेधार्थम्, वृक्षादयो हि वनस्पतिवर्णानुकारोपदेशाच्छास्त्रे प्राणिन उक्ताः, नतु लोके प्राणिसंज्ञकाः, किंतिर्हि, जज्ञमा एव । इह च मनुष्यस्यैवाऽधिकृतत्वेऽपि सामान्येन सकलप्राणिप्राणहेतुतयाऽऽहारकथनं मनुष्यव्यतिरिक्तेऽपि प्राणिन्याहारस्य प्राणजनकत्वोपदर्शनार्थम् । प्राणमिति प्राणहेतुत्वात् यथा “आयुर्वृतम्” । अथ कथं तत् प्राणमाचक्षत इत्याह—प्रत्यक्षफलदर्शनादिति^२ । प्रत्यक्षेणैव ह्यहारं विधिना कुर्वतां प्राणा अनुवर्तन्त इति तथा निराहाराणां प्राणा नष्टवतिष्ठन्त इति, दृश्यत इत्यर्थः, प्रत्यक्षशब्दश्चेह स्फुटप्रमाणे वर्तते, यतः प्राणानामन्नकार्यत्वमनुमानगम्यमेव । अन्नकार्यत्व एव प्राणानां हेतुमाह—तदिन्धना इत्यादिना । अग्निहेतुश्च प्राणहेतुः, ततोऽन्नं प्राणा इति भावः, उक्तं हि

“बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः” । किंवा, पूर्वमन्नपानस्य प्राणहेतुत्वमुक्तम् । ‘तदिन्धना हि’ इत्यादिनाऽग्निहेतुत्वं वर्ण्यते । सत्त्वमूर्जयतीति मनोबलं करोति । धातुव्यूहो धातुसङ्घातः । विपरीतं अविधिस्थितम् ॥ ३ ॥

तस्माद्विज्ञाहितावबोधनार्थमन्नपानविधिमखिलेनोपदेक्ष्यामः, अग्निवेश तत्स्वभावादुक्तं क्लेदयति, लवणं पिष्यन्दयति, क्षारः पाचयति, मधु सन्दधाति, सर्पिः स्नेहयति, क्षीरं जीवयति, मांसं बृंहयति, रसः प्रीणयति, सुरा जर्जरीकरोति, शीधुरवधमयति, द्राक्षासवो दीपयति, फाणितमाचिनोति, दधि शोफं जनयति, पिण्याकशाकं ग्लपयति, प्रभूतान्तर्मलो मापसूपः, दृष्टिशुक्रघ्नः क्षारः, प्रायः पित्तलमम्लमन्यत्र दाडिमामलकात्, प्रायः श्लेष्मलं मधुरमन्यत्र मधुनः पुराणाच्च शालियवगोधूमात् । प्रायः सर्वं तिक्तं वातलमवृष्यं चान्यत्र वेत्राप्रपटोलात्, प्रायः कटुकं वातलमवृष्यं चान्यत्र पिप्पलीविश्वभेषजात् ॥ ४ ॥

अन्नपानं विधीयते येन ज्ञानेन तं विधिं द्रव्यगुणकर्मरूपम्, तथा, चरशरीरावयवादिरूपं चाखिलेन कात्स्न्येनोपदेक्ष्यामः । यद्यपि चेह द्रव्यं प्रतिगुणकर्मभ्यां न निर्देक्ष्यति, वक्ष्यति हि “अन्नपानैकदेशोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिक” इति, तथाप्यनुक्तानां द्रव्याणामपि चरशरीरावयवाद्युपदेशेन, तथा, पूर्वार्था-योक्तपार्थिवादिद्रव्यगुणकथनेन च तद्विधानामप्युक्तं स्यादित्यत उक्तं ‘अखिलेन’ इति, वक्ष्यति हि “यथा नानौषधं किञ्चिद्देशजानां वचो यथा । द्रव्यं तु तत्तथा वाच्यमनुक्तमिह यद्भवेत्” तथा, “चरः शरीरावयव” इत्यादि । किंवा, विधिः शब्दोऽशितपीतलीढखादितप्रकारवाची, तेन चाशितादयः सर्वेऽवाऽखिलेन वाच्याः, तत्कारणभूतानि तु द्रव्याणि रक्तशाल्यादीन्येकदेशेनोक्तानि, अतो वक्ष्यति “अन्नपानैकदेशोऽयमुक्त” इति । अन्नपाने च वक्तव्ये यद्द्रव्यं प्राय उपयुज्यते, तस्य सामान्यगुणमभिधाय वर्ग-संग्रहेण गुणमुपदेक्ष्यति । उदकाभिधानं चाग्रे कृतमुदकस्यान्ने पाने च व्याप्रियमाणत्वात् । तदित्युदाहरणम्, किंवा स स्वभावो यस्य स तत्स्वभावस्तस्मात् क्लेदस्वभावोऽदित्यर्थः । यद्यपि “जलमाश्वासकराणाम्” “जलं स्तम्भनानाम्” इत्युक्तम्, तथापि इहानुक्तक्लेदकर्माद्यभिधानार्थं पुनरुच्यते । इह जललवणादीनां यत्कर्मोच्यते तत्तेषामितरकर्मभ्यः प्रधानं ज्ञेयम्, अग्न्याधिकारे तु तत्कर्मकर्तृत्वद्रव्यान्तरप्रशस्तता ज्ञेया । क्षारः पचन्तमग्निं पाचयति, तेन पाचयतीति ‘हेतौ णिच्’ । स्नेहयतीत्यादौ तु “तत्करोति तदाचष्टे” इति णिच् । सन्दधातीति विस्मृष्टानि लङ्मांसादीनि संश्लेष-

१ विधिमिति तत्तद्विशिष्टकर्मनिबन्धनं प्रकारमिति शिवदासः ।

२ वर्गसंग्रहेणेति पाठः ।

१ अन्नपानकथने उपपत्तिमभिधातुं तत्स्वरूपमाह इष्टवर्णेत्यादीति शिवदासः । २ वनस्पतिप्रकारोपदेशादिति पाठः । ३ प्राणहेतुत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षफलदर्शनादिति, अन्यव्यतिरेकसहकृतेन प्रत्यक्षेण विधिविहिताहारस्य प्राणरूपफलदर्शनात् प्राणहेतुत्वमित्यर्थ इति शिवदासः । ४ हेत्वन्तरमाह तदिन्धना ह्यन्तराग्नेः स्थितिरिति शिवदासः ।

यति । रसो मांसरसः । प्रीणयतीति क्षीणान्पुष्णाति नत्वति-
वृद्धं करोति, तेन, मांसकर्मणा बृंहणेन समं नैक्यम्; जर्ज-
रीकरोति श्लथमांसाद्युपचयं करोति, यदुक्तम् हारीते “सुरा
जर्जरीकरोत्यसृग्मेदोबाहुल्या”दिति, तथा ह्यत्रैवोक्तम् “सुरा
कृशादीनां पुष्ट्यर्थम्” इति^१ । अवधमयतीति विलिखतीत्यर्थः ।
अनेकार्थत्वाद्वाच्यम्, वचनं हि “लेखनः शीतरसिक” इति,
तथा हारीतेऽप्युक्तं “शीधुरवधमयति वाग्वभिप्रबोधनादिति;”
आचिनोति दोषानिति शेषः, तन्त्रान्तरवचनं हि “वातपित्त-
कफांस्तस्मादाचिनोति च फाणित”मिति । पिण्याकस्तिलकल्कः,
निघण्टुकारस्त्वाह “पिण्याको हरितशिर्षुः” । ग्लपयति हर्ष-
क्षयं करोति; प्रभूतान्तर्मलस्य पुरीषस्य कर्ता प्रभूतान्तर्मलः,
यद्यपि “माषो बहुमलः” इति वक्ष्यति, तथापि, माषविकृतेः
सूपस्येह गुणकथनम्, तेन न पुनरुक्तम् । न चावश्यं प्रकृति-
धर्मो विकृतिमनुगच्छति, यतः, सक्तूनां सिद्धपिण्डकागुरवः
स्युः । तस्मान्माषविकृतावपि मलवृद्धिदर्शनार्थमेतदभिधानम् ।
क्षारस्य पाचनलगुणोऽभिहितः, इह तु, ‘दृष्टिशुक्रमत्वं दोष’
इति पृथगुच्यते । प्रायः पित्तलमिति विशेषेणाऽन्येभ्यो
लवणकर्तृकेभ्योऽम्लं पित्तलम् । एवमन्यत्रापि ‘प्रायः’ शब्दो
विशेषार्थो वाच्यः, किंवा ‘प्रायः’ शब्दोऽम्लेन संबध्यते^२ । अत्र
पित्तमादावम्लजन्यतयोक्तं दोषप्राधान्यस्याऽनियतत्वाद्, उक्तं
हि “न ते पृथक् पित्तकफानिलेभ्यः” इति, तथा, “समपित्त-
कफानिला” इति, किंवा, पित्तोष्मा वह्निः, सचेद्वात्रपापनपचने
प्रधानम्, यदुक्तम् “यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषकम् ।
तत्राभिर्हेतुराहारान्नक्षपकाद्रसादयः” इति । तेनेह, वह्निकार-
णपित्तजनकमेवादावुच्यते, यतश्च पित्तजनकमग्रे वक्तव्यम्,
अतो रसप्रधानमपि मधुरो नादावुक्तः । मधुन इति विच्छेद-
पाठेन नवाऽनवस्य मधुनः कफाऽकर्तृत्वं दर्शयति । इह च

१ नत्वतिवृंहणत्वं करोतीति पाठः । २ जर्जरीकरोतीति मांसादि
शिथिलीकरोतीत्यर्थ इति शिवदासः । ३ अवधमयतीति कृशीकरो-
तीति शिवदासः । ४ पिण्याकशाकमिति शाकविशेषः । अन्ये तु तिल-
कल्कसंस्कृतं शाकमाहुरिति शिवदासः । ५ प्राय इत्यादौ ‘प्रायः’ श-
ब्देन किञ्चिदम्लं न पित्तलमिति बोधयति, एतदेवाह “अन्यत्र दाडि-
मामलकादि”ति किंवा, ‘प्रायः’ शब्दो विशेषार्थः, तेन, अन्येभ्यो
लवणादिभ्योऽम्लं विशेषेण पित्तलमित्यर्थः, अत्र मट्टारहरिश्चन्द्रेण
दाडिमग्रहणं निरस्य “अन्यत्रामलकादि”त्येव पुरस्कृतम् । सुश्रुते-
नापि “नाति पित्तलं दाडिम”मित्युक्तं, तेन, ईपत्पित्तकर्तृत्वं
दाडिमस्यायाति, अन्ये तु “अम्लं पित्तकरं प्रायो दाडिमामलकावृते”
इति वाग्म्यदर्शनात् । “नाति पित्तलम्” इत्यत्र ‘नापि पित्तलम्’
इति पठित्वा अम्लं दाडिमं पित्तं न करोति न च शमयतीति
व्याचक्षते । किंतु, अत्रापि वक्ष्यमाणगुणे “कफपित्ताऽविरोधि”
इत्युक्तम्, तत्राम्लं पित्ताऽविरोधि मधुरन्तु कफाविरोधीति, तेनाऽ-
त्रापि दाडिमपाठो न प्रतिक्षेपमर्हति । प्रायः श्लेष्मलमित्यादावपि
‘प्रायः’ शब्दः पूर्ववदेव व्याख्येय इति शिवदासः ।

पङ्कसस्यैव कथनमेतत्, त्रयेणैवाऽनुक्तानां लवणतिक्तकषाया-
णामपि पाकद्वारा ग्रहणात्, यतः, लवणः पाकात् प्रायो
मधुरः, तिक्तकषायौ कटुकौ पाकतो भवतः । ‘प्रायः सर्वं ति-
क्त’मित्यादिस्तु ग्रन्थो हारीतीयः, इह केनाऽपि प्रमादाल्लि-
खितः ॥ ४ ॥

परमतो वर्गसंग्रहेणाहारद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यामः ।
शूकधान्यशमीधान्यमांसशाकफलाश्रयान् ।
वर्गान्हरितमद्यांशुगोरसेक्षुविकारिकान् ॥ ५ ॥
दश द्वौ चापरौ वर्गौ कृतान्नाहारयोगिनाम् ।
रसवीर्यविपाकैश्च प्रभावैश्चोपदेक्ष्यते ॥ ६ ॥

वर्गेण शूकधान्यादीनां संग्रह आहारद्रव्याणां वर्गसंग्रहः ।
रसवीर्येत्यादौ प्रभावोऽल्पविषयतया पृथक्पठितः, रसादिनि-
र्देशश्च यथायोग्यतया ज्ञेयः, तेन न सर्वद्रव्ये सर्वरसाद्यभि-
धानं भविष्यति । अत्र शूकधान्यमादावाहारप्रधानत्वात्, शूक-
वन्ति धान्यानि शूकधान्यानि ॥ ५ ॥ ६ ॥

रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहतः ।
तूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गुलौ ॥ ७ ॥
सुगन्धिकालोहवालाः शारिवाख्याः प्रमोदकाः ।
पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥ ८ ॥
शीता रसे विपाके च मधुराः स्वल्पमारुताः ।
वद्धालपवर्चसः स्निग्धा बृंहणाः शुक्रमूत्रलाः ॥ ९ ॥
रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः ।
महांस्तस्यानुकलमस्तस्याप्यनु ततः परे ॥ १० ॥

इह च द्रव्यनामानि नानादेशप्रसिद्धानि, तेन, नामज्ञाने
सामर्थ्यं तथाभूतं नास्त्येवाऽन्येषामपि टीकाकृताम्, तेन-
देशान्तरेभ्यो नाम प्रायशो ज्ञेयम्, यत्तु प्रचरति गौडे, तल्ले-
खिण्यामः अन्यदेशप्रसिद्धं च किञ्चित् । कलमो वेदाग्रहारेषु
खनामप्रसिद्धः, शकुनाहतः अवन्त्यां वक्रनाम्ना प्रसिद्धः । रक्त-
शालिः प्रसिद्ध एव, महाशालिर्मगधे प्रसिद्धः, अत्र शालिर्है-

१ कलमोऽन्तर्वेषां कलविरिति ख्यात इति डल्लणः कलमी मग-
धादिषु प्रसिद्धः, स एव महान्तण्डुल इति काश्मीरोऽभित्यरुणदत्तः ।
शकुनाऽऽहतः उत्तरकुरुभ्यो हंसैरानीतः, अवन्त्यां वक्रनाम्ना प्रसिद्धः,
मगधदेशे तु पाशक इति । वृद्धवैद्यास्तु—द्वीपान्तरात्समानीतो गरु-
डेन महात्मना । शकुनाऽऽहतः, स शालिः स्यान्नरुदापरनामकी
इत्याहुरिति सुश्रुतटीकायां डल्लणाचार्यः । अरुणदत्तस्तु अष्टाङ्गह-
दयटीकायां शकुनाऽऽहतो यो मगधेषु बुद्धोत्पादकाले उत्तरकुरुभ्यो
हंसैरानीतो मृगारिमात्रा विशाखाख्यया वापितो विस्तारं गतः,
अतएव शकुनाऽऽहत इत्यन्वयार्थस्य संश्लेषाह । तूर्णकश्च काश्मीरेषु
आजव इति प्रसिद्ध इत्यरुणदत्तः । दीर्घशूकः, दीर्घा शूका यस्य स
दीर्घशूक इति डल्लणः । सुगन्धिको गन्धशालिसंज्ञया जालंधरमग-
धादिषु ख्यातो देवशालिरित्यपरनामेत्यरुणदत्तः । ये चान्ये तिरोहि-
तार्थाः गौरादयः ते नानादेशेषु कर्षकादिभ्योऽवधार्याः ।

लघुः पठितः, तेन, अत्राप्यगुरुरिति मन्तव्यम्, वल्यं च स्रोतः-
शुद्धिकरत्वात्प्रभावाद्वा । अस्य च शीतमधुरकषायत्वेनाऽनुक्त-
मपि पित्तहन्तृत्वं लभ्यत एव, तेन, सुश्रुते “कफपित्तहन्ता”
इत्युक्तमुपपन्नम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

सन्धानरूढातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः ।

जीवनो वृंहणो वृष्यः स्निग्धः स्थैर्यकरो गुरुः ॥२०॥

नान्दीमुखी मधुली च मधुरस्निग्धशीतले ।

इत्ययं शूकधान्यानां पूर्वो वर्गः समाप्यते ॥ २१ ॥

इति शूकधान्यवर्गः ।

गोधूमस्य स्वादुशीतस्निग्धादिगुणोपयोगाच्छ्लेष्मकर्तृत्वं भव-
त्येव, अतएव सुश्रुते “श्लेष्मकर” इत्युक्तम् । यत्तु वसन्ते
कफप्रधाने यवगोधूमभोजनं इत्युक्तं तत्पुराणगोधूममिप्रायेण ।
पुराणश्च गोधूमः कफं न करोतीत्युक्तमेव “प्रायः श्लेष्मलं
मधुरम्” इत्यादिना ग्रन्थेनाऽत्रैवाऽध्याये^१ । नान्दी-
मुखी यविका, मधुली गोधूमभेदः । इत्ययमत्र ‘इति’
प्रकारार्थः । समाप्त इति वक्तव्ये समाप्यत इति यत्करोति,
तेन, ज्ञापयति यत् बहुद्रव्यत्वान्नायं समाप्तो गुणः, किंतु
यथाकथंचित् प्रसिद्धगुणकथनेन समाप्यते । एवमन्यत्रापि
षष्ठो वर्गः समाप्यत इत्यादौ व्याख्येयम् ॥ २०—२१ ॥

कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।

विषदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गः सूप्योत्तमो मतः ॥२२॥

वृष्यः परं वातहरः स्निग्धोष्णमधुरो गुरुः ।

बल्यो बहुमलः पुंस्त्वं माषः शीघ्रं ददाति च ॥२३॥

धान्यत्वेन शमीधान्यवर्गे निरूपयितव्ये प्रधानत्वाद् मुद्गो
निरुच्यते, सूप्यं सूपयोग्यं शमीधान्यं, तत्रोत्तमः सूप्योत्तमः^२

१ अत्र गोधूमस्य स्वादुशीतस्निग्धादिगुणयोगाच्छ्लेष्मकर्तृत्वं ज्ञेयम्
अतएव सुश्रुते “श्लेष्मकरः” इत्युक्तम् । अन्ये तु “चन्दनाऽगुरुदि-
ग्धाह्नो यवगोधूमभोजनः” इति वसन्ते गोधूमस्य विधानात् श्लेष्मका-
रित्वमस्याऽयुक्तमिति मन्यमानाः, सुश्रुते “श्लेष्मकरः” इत्यस्य
स्थाने “शोफहरः” इति पठन्ति । तत्तु न सम्यग्, गोधूमगुण-
पर्यालोचनया कफकर्तृत्वस्यैव युक्तत्वात्, वसन्तस्यादानमध्यत्वेन
वातपित्तानुबन्धात् स्निग्धशीतस्याऽपि गोधूमस्य तत्तोपयोगोपि न
विरुध्यते । किंवा, गोधूमोऽत्र पुराणोऽभिहितः, स च न कफकरः,
यदुक्तं “मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवाद्भृते । मुद्गाद्गोधूमतः
क्षौद्राद् सिताया जाङ्गलाऽऽमिषादिति” अतएव वसन्तचर्यायां वाग्भ-
टेन “पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभु” गित्युक्तम्, अन्ये तु, आदान-
मध्यत्वेन यथा चन्दनाऽगुरुभ्यां मिलित्वाऽनुलेपः, तथा यवगोधूम-
योर्बथायथं वातपित्तप्रलनीकत्वान्मिलितयोरैवोपयोग इत्याहुरिति शिव-
दासः । २ श्लेष्मपित्तप्रशमन इति पाठः । ३ सूप्यं सूपयोग्यं
शमीधान्यं तत्रोत्तमः श्रेष्ठ इत्यर्थः, अस्य च कषायरूक्षत्वादिना
किंचिद्वातकोपकत्वं ज्ञेयम्, अत एव वाग्भटेऽपि “मुद्गोऽल्पचलः”
इत्युक्तं अल्पचलोऽल्पवात इत्यर्थः, सुश्रुतेऽपि नाल्थं वातल
इत्युक्तमिति शिवदासः ।

वृष्य इत्यादिमाषगुणे सिग्धोष्णः मधुरत्वादिगुणयोगादेव वात-
हरत्वे लब्धे पुनस्तदभिधानं विशेषवातहन्तृत्वप्रतिपादनार्थम् ।
एवमन्यत्राप्येवंजातीये व्याख्येयम्, पुंस्त्वं शुक्रम । शीघ्र-
मिति वचनेन शुक्रस्रुतिकरलक्षणमपि वृष्यत्वं माषस्य दर्शयति
शुक्रस्रुतिकरणं च वृष्यशब्देनोच्यत एव, वचनं हि “शुक्रस्रुति-
करं किंचित् किंचित् शुक्रविवर्द्धनं । स्रुतिवृद्धिकरं किंचित् त्रि-
विधं वृष्यमुच्यते” । तदेवं संपूर्णवृष्यत्वं माषे बोद्धव्यम्
॥ २२ ॥ २३ ॥

राजमाषः सरो रुच्यः कफशुक्राम्लपित्तकृत् ।

तत्स्वादुर्वातलो रूक्षः कषायो विषदो गुरुः ॥ २४ ॥

उष्णाः कषायाः पाकेऽम्लाः कफशुक्राऽनिलापहाः ।

कुलत्था ग्राहिणः कासहिक्काश्वासार्षां हिताः ॥२५॥

राजमाषगुणकथने तत्स्वादुरिति माषवत्स्वादुः, किंवा,
रूक्षश्चेत्यादि पाठान्तरम्^३ उष्णइत्यादिना कुलत्थगुणः, कुल-
त्थश्च शुक्लकृष्णचित्रलोहितभेदेन चतुर्विधो भवति, तथा ग्राम्य-
वन्यभेदेन च द्विविधोऽपि, अतएव तन्त्रान्तरे “वन्यकुलत्थ-
स्तद्वच्च विशेषान्नेत्ररोगनुदि” इत्युक्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

मधुरामधुराः पाके ग्राहिणो रूक्षशीतलाः ।

मकुष्टकाः प्रशस्यन्ते रक्तपित्तज्वरादिषु ॥ २६ ॥

चणकाश्च मसूराश्च खण्डिकाः सहरेणवः ।

लघवः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ।

पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनेषु च ॥ २७ ॥

तेषां मसूरः संग्राही कलायो वातलः परः ।

स्निग्धोष्णमधुरस्तीक्ष्णः कषायः कटुकस्तिलः ॥२८॥

त्वच्यः केदयश्च वल्यश्च वातघ्नः कफपित्तकृत् ॥

गुर्व्योऽथ मधुराऽशीता बलघ्नो रूक्षणात्मिकाः ।

सस्नेहा बलिभिर्भोज्या विविधाः शिबिजातयः ॥२९॥

१ रूक्षश्चैव कषायश्च वातलः श्लेष्मपित्तहा । विष्टमी चाप्यवृ-
ष्यश्च राजमाषः प्रकीर्तित इति पाठान्तरम् । २ राजमाषगुणमाह
राजमाष इति, सरति जलक्षिप्ततैलवदाशयं व्याप्नोतीति सरः,
सरत्वं हि स्थिरविपरीतगुणः, अयं च गुणो जलबहुलस्यैव द्रव्यस्य
भवति, तदुक्तं “शीतस्निग्धमृदुस्तिमितसरपिच्छिलमाप्यमिति । तत्-
स्वादुरिति तयो रसपाकयोः स्वादुः, उक्तं हि सुश्रुते “कषायभावाच्च
पुरीषभेदो न मूत्रलो नैव कफस्य कर्त्ता । स्वादुर्विपाके मधुरोऽलसान्द्रः
सन्तर्पणः स्तन्यरुचिप्रदश्च” । अलसान्द्रो राजमाष इति चक्रादयः ।
अस्य च विपाके मधुरस्यापि प्रभावादेव बद्धविण्मूत्रवत्त्वं कफहारित्वम-
वृष्यत्वं चेति गयदासः । अन्ये तु तत्स्वादुरिति माषवत्स्वादुरित्याहुः,
ये तु, सर इत्यस्य वचोभेदार्थत्वं वर्णयन्ति, तन्मते सुश्रुतविरोधोऽ-
परिहार्य इति शिवदासः । ३ मुद्गटका इति पाठः । मकुष्टो
वनमुद्गः स्यान्मकुष्टकमुकुष्टकाविति भावप्रकाशः ।

शिबी रूक्षा कपाया च कोष्ठे वातप्रकोपिनी ।

न च वृष्या न चक्षुष्या विष्टभ्य च विपच्यते ॥ ३० ॥

मुकुष्टको मोठ इति ख्यातः । चणकः प्रसिद्धः । खण्डिका त्रिपुटकलायः, हरेण्वर्तुलकलायः । कलायो वातल इति त्रिपुटकलायः । तिलगुणो यद्यपि विशेषेण नोक्तः, तथापि प्रधाने कृष्णतिले ज्ञेयः, उक्तं हि शुश्रुते “तिलेषु सर्वेष्वसितः प्रधानः, मध्यः सितो हीनतरास्ततोऽन्ये” इति^१ विविधाः शिम्बीजातय इति, कृष्णपीतरक्तश्वेतकुशिम्बीभेदा इत्यर्थः । शिम्बी रूक्षेत्यादि केचित्पठन्ति^२ ॥ २६—३० ॥

आढकी कफपित्तघ्नी वातला, कफवातनुत् ।

अवलगुजः सैडगजो निष्पावा वातपित्तलाः ॥ ३१ ॥

काकाण्डोमात्मगुप्तानां माषवत्फलमादिशेत् ।

द्वितीयोऽयं शमीधान्यवर्गः प्रोक्तो महर्षिणा ॥ ३२ ॥

आढकी तुवरी, वातलेतिच्छेदः । कफवातनुदित्यवलगुजैडगजयोर्वोजस्य गुणः । निष्पावो वल्लः । काकाण्डः शूकरशिम्बिः, उमा अतसी, ऊर्णापाठे तस्यैवोर्णा । शमीधान्यवर्ग इति शमी शिम्बिस्तदन्तर्गतं धान्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति शमीधान्यवर्गः ।

गोखराश्वतरोश्वाश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानराः ।

वृको व्याघ्रस्तरक्षुश्च वभुमार्जारमूषिकाः ॥ ३३ ॥

लोपाको जम्बुकः श्येनो वान्तादश्चास(ष) वायसौ ।

शशानी मधुहा भासो गृध्रोऽलूककुलिङ्गकाः ॥ ३४ ॥

१ स्निग्ध इत्यादि तिलगुणः मधुरः इति रसेन पाकेन च ज्ञेयः, उक्तं हि ‘ईपत्कपायो मधुरः सत्तितः संग्रहाकः पित्तकरस्तथोष्णः । तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो व्रणालेपन एव पथ्य’ इति । यद्यपि तन्त्रान्तरे माधुर्याच्च तथैवौष्ण्यात् खेहाच्चानिलनाशनः । कपायभावान्माधुर्यात्तित्वाच्चापि पित्तनुत् । औष्ण्यात्कपायभावाच्च तित्वाच्च कफे हित’ इत्यनेन तिलस्य त्रिदोषहरत्वमेवोक्तम्, तथापि व्रणविषयप्रलेपाभिप्रायेण तद्वचनं व्याख्येयम्, अतएव सुश्रुते “व्रणलेप एव पथ्यः” इत्यत्र एवकारेण व्रणे तिलानामालेपन एव पथ्यत्वं, अभ्यवहारेण पुनः कफपित्तकरत्वेनापथ्यत्वमेवेति बोधयति । अतएव तत्र, व्रणविरुद्धवर्गे नवधान्यादौ तिलः पठितः । सेयं स्वभावोपजनितैवाधारशक्तिरस्य । यदुक्तं सुश्रुते ‘यत्र कुर्वन्ति तदधिकरणम्’ इति, धान्याम्लस्य बहिरन्तःप्रयोगे दाहहरणकरणत्ववदिति शिवदासः । २ शिम्बीगुणे मधुराश्चाऽशीतलाश्चेति मधुराऽशीतलाः, सविसर्गपाठश्च न युज्यते सुश्रुते, शिम्बीनामुष्णत्वेनोक्तत्वादिति शिः । ३ निष्पावो राजशिम्बीरित्यरुणः । निष्पावो राजशिम्बीः स्यादल्लकः श्वेतशिम्बिक इति भावप्रकाशः । ४ शूकशिम्बीसदृशशिखः काकाण्डः शूकरशिम्बीतिलोके, उमा अतसी, आत्मगुप्ता शूकशिम्बी, अन्येतु “फलानि माषवदिधात्काकाण्डोलात्मगुप्तयोरिति” वारभेट द्विवचनं दृष्ट्वा काकाण्डोला कटमीति व्याचक्षत इति शिवदासः ।

सूयानन्तरं मांसस्य व्यंजनत्वे प्राधान्यात् मांसवर्गोभिधानम् । खरो गर्दभः, अश्वतरो वेगसरः, स चाऽश्वायां खराज्जातः । द्वीपिथिलव्याघ्रः, ऋक्षो भल्लूकः, वृकः कुकुरानुकारी पशुशत्रुः, तरक्षुर्व्याघ्रभेदः तरच्छ इति ख्यातः । वभुरतिलोमशः कुकुरः पर्वतोपकण्ठे भवति, केचिद्बृहन्नकुलमाहुः । लोपाकः खल्पशृगालो महालाङ्गूलः, श्येनः, पक्षी प्रसिद्धः, वान्तादः कुकुरः, चासः (चापः) कनकवायस इति ख्यातः शशानी पाजिरिति ख्याता, भासो भस्मवर्णपक्षी । शिखावान् प्रसहदः कुलिङ्गः कौलचटकः ॥ ३३—३४ ॥

धूमीका कुरुरश्चेति प्रसहा मृगपक्षिणः ।

श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः काकलः काकुली मृगः ॥ ३५ ॥

कूर्चीका चिल्लटो भेको गोधा शल्लकगांडकौ ।

कदली नकुलः श्वाविदिति भूमिशयाः स्मृताः ॥ ३६ ॥

काकुलीमृगो मालयासर्प इति ख्यातः, तस्य श्वेत इत्यादयश्चत्वारो भेदाः । कूर्चीका सङ्कुचः । चिल्लटश्चियारः, शल्लको महाशल्लकः, शल इति ख्यातः । गाण्डको गोधाभेदः कदली कदलीहट्ट इति ख्यातः श्वाविसेर्जक इति ख्यातः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सुमरश्चमरः खड्गो महिषो गवयो गजः ।

न्यकुर्वराहश्चानूपा मृगाः सर्वे रुस्तथा ॥ ३७ ॥

सुमरो महाशूकरः, चमरः केशमृत्युः, खड्गो गण्डकः, गवयो गवाकारः, न्यकुर्वरहरिणः, रुर्वहुश्चो हरिणः ॥ ३७ ॥

कूर्मः कर्कटको मत्स्यः शिशुमारस्तिमिङ्गिलः ।

शुक्तिश्शङ्खोद्रकुंभीरचुलुकीमकरादयः ॥ ३८ ॥

इति वारिशयाः प्रोक्ता वक्ष्यन्ते वारिचारिणः ।

शिशुमारो गोतुण्डनकः, तिमिङ्गिलः, सामुद्रो महामत्स्यः शुक्तिर्मृत्ताप्रभवो जन्तुः, उद्रो जलविडालः, कुम्भीरो घटिकावान्, चुलुकी शुश्रु इति ख्यातः, शिशुमारादीनां मत्स्येन ग्रहणे प्राप्ते विशेषव्यवहारार्थं पुनरभिधानम् ॥ ३८ ॥

१ चासो नीलपक्षः टाक्षणा इति राढदेशे ख्यात इति शिवदासः । करटाशन इति लोके इति सुः टीः डः । २ भासो गोष्ठकुक्कुट इति शिवदासः । भासो गोकुलचारी गृध्रविशेषः श्वेतशिखावानिति सुः टीः डः । ३ गवादयः प्रसह्याह्वय भक्षणात्प्रसहाः, मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणः केचित्मृगाः केचित्पक्षिण इत्यर्थः । वभ्रुजांडकः, नकुल इत्यन्ये । लोपाकः लोमशः श्येनो गरुडाकृतिः, चासः किक्कीदिविः, उल्लूकः काकारिः, कुलिङ्गकः कृष्णचटक इत्यरुणः । ४ भूमिशया विलेशया इत्यर्थं इति शिवदासः । ५ कदली व्याघ्राकृतिमार्जारः, अन्ये सर्पविशेषा इत्यादुरिति शिवदासः । ६ शल्लकः श्वाविच सेञ्जकभेद इति शिवदासः । ७ आनूपा नद्यादिकुलचारिण इति शिवदासः ।

हंसः क्राँवो बलाका च बकः कारंडवः प्लवः ॥३९॥
शरारिः पुष्कराहश्च केशरी मानतुण्डकः ।

मृणालकण्ठो मद्भुश्च कादंबः काकतुण्डकः ॥ ४० ॥

उत्क्रोशः पुंडरीकाक्षो मेघरावोऽबुकुकुटी ।

आरा नन्दीमुखी वाटी सुमुखाः सहचारिणः ॥४१॥

रोहिणी कशिकानी च सारसो रक्तशीर्षकः ।

चक्रवाकस्तथान्ये च खगाः सन्त्यंबुचारिणः ॥४२॥

हंसश्चतुर्विधोऽपि राजहंसादिर्ग्राह्यः, क्राँवः कोच इति
ख्यातः, बकः पाण्डुरपक्षः, बलाका शुक्ला, कारण्डवः काकव-
क्रः, प्लवः खनामप्रसिद्धः, शरारिः शरालीतिलोके, मद्भुः
पानीयकाकः, कादम्बः कलहंसः, काकतुण्डकः श्वेतकारण्डवः,
उत्क्रोशः कुरल इति ख्यातः, पुण्डरीकाक्षः पुण्डरः । मेघरावो
मेघनादः, मेघरावश्चातक इत्यन्ये, तन्न, तस्य वारिचरत्नाभा-
वात् । अम्बुकुकुटी जलकुकुटी, आरा खनामख्याता, नन्दी-
मुखी पत्राटी (यन्त्रटी), सारसः प्रसिद्धः, रक्तशीर्षकः सारस-
भेदो लोहितशिराः । अम्बुचारिण इति जले प्लवन्त इत्यर्थः ॥
॥ ३९—४२ ॥

पृषतः शरभो रामः श्वदंष्ट्रा मृगमातृकाः ।

शशोरणौ कुरङ्गश्च गोकर्णः कोट्टकारकः ॥ ४३ ॥

चारुष्को हरिणेशौ च शंवरः कालपुच्छकः ।

ऋष्यश्च वरपोतश्च विज्ञेया जाङ्गला मृगाः ॥ ४४ ॥

पृषतश्चित्रहरिणः । शरभोऽष्टापद उग्रप्रमाणो महाशृङ्गः
पृष्ठगतचतुष्पादः कादमीरे प्रसिद्धः, रामः हिमालये महामृगः,
श्वदंष्ट्रा चतुर्दंष्ट्रा कार्तिकपुरे प्रसिद्धः, मृगमातृका खल्पा पृथू-
दरा हरिणजातिः, कुरङ्गो हरिणभेदः, गोकर्णो गोमुखहरिणवि-
शेषः, हरिणस्ताम्रवर्णः, एणः कृष्णसारः ऋष्यो नीलाण्डो हरिणः,
चारुष्कादयोऽपि हरिणभेदा एव । शशस्तु सुश्रुते त्रिलेशयेषु
पठितः, तद्गुणान्तरार्थम् ॥ ४३—४४ ॥

लावो वर्ती बकश्चैव वातीकः संपिजलः ।

चकोरश्चोपचक्रश्च कुकुभो रक्तवर्णकः ॥ ४५ ॥

लावाद्या विष्किरास्त्वेते वक्ष्यन्ते वर्तकादयः ।

वर्तको वर्तिका चैव वर्ही तित्तिरिक्कुटौ ॥ ४६ ॥

लावः प्रसिद्धवर्तारः कपिजलभेदः, कपिजलो गौरतित्तिरिः
वातीकश्चटकभेदः सङ्घातचारी, उपचक्रश्चकोरभेदः, कुकुभः,
प्रसिद्धः, रक्तवर्णक इति कुकुभविशेषणम्, तेन स्थूलकुकुटो
गृह्यते ॥ ४५—४६ ॥

१ चारुष्काश्चरशरीरः । स्वल्पतनुर्मृगभेद एव, सुः टीः डः ।
२ चकोरश्चोपचक्रश्च कुकुभो रक्तवर्त्मक इति पाठेन “लाववर्तीक-
वर्तीररक्तवर्त्मककुभाः” इत्यादिवाग्भटोक्तस्य व्याख्याने—“रक्ते वर्त्मनी
यस्य स रक्तवर्त्मक” इत्यरुणदत्तोक्तमनुसरणीयम् । ३ वक्ष्यन्ते
वर्तकादय इति वर्तकादयो विष्किरा वक्ष्यन्त इत्यन्वय इति शिवदासः ।

कङ्कशारपदेन्द्राभगोनर्दगिरिवर्तिकाः ।

क्रकरो वृकरश्चैव वारटश्चेति विष्किराः ॥ ४७ ॥

वर्तकः वट्टही ख्याता, वर्तिका खल्पप्रमाणजात्यन्तरमेव ।
केचित्तु वर्तकस्त्रियं वर्तिकां वदन्ति, अस्याश्च ग्रहणं स्त्रीलिङ्ग-
भेदोऽपि विशेषलाघवप्रतिषेधार्थं, अन्यथा, स्त्रीत्वेन वर्तिका-
द्वर्तिकाया लाघवं स्याद् । वर्ही मयूरः । शारपदेन्द्राभो मल्ल-
कङ्कः, गोनर्दो घोडाकङ्क इति ख्यातः । क्रकरोः प्रसिद्धः । लावा-
दिवर्तिकादिगणद्वयकथनं गुणभेदार्थम् ॥ ४७ ॥

शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः ।

कैरातः कोकिलोऽत्यूहो गोपापुत्रः प्रियात्मजः ॥ ४८ ॥

लद्धा लटूषको बभ्रुवटहा डिडिमानकः ।

जटी दुन्दुभिपाक्कारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः ॥ ४९ ॥

कपोतशुक्रशारङ्गश्चिरिटीकुकुयष्टिकाः ।

सारिका कलविङ्कश्च चटकोऽङ्गारचूडकः ॥ ५० ॥

शतपत्रः काष्ठकुकुटकः, भृङ्गराजः प्रसिद्धो भ्रमरवर्णः, को-
यष्टिः, कोडा इति ख्यातः । जीवजीवको विषदर्शनमृत्युः ।
अत्यूहो डाहुकः, दात्यूह इति प्रसिद्धः पाठः । लद्धा फेन्दाको
रक्तपुच्छाधोभागः, लटूषकोऽपि तद्भेदः । डिडिमानकः डि-
ण्डिमवदुत्कटध्वनिः । कुलिङ्ग इति वनचटकाकारः पीतमस्त-
कः वापे इति लोके । कलविङ्को ग्राम्यचटकः, चटकस्तु देव-
कुलचटकः खल्पप्रमाणः । यान्यवानुक्तान्यप्रसिद्धानि तानि
तद्विद्योपदेशान्तरिभ्यः ज्ञेयानि ॥ ४८—५० ॥

पारावतः पानविक इत्युक्ताः प्रतुदा द्विजाः ।

प्रसह्य भक्षयन्तीति प्रसहास्तेन संज्ञिताः ॥ ५१ ॥

भूशया विलवासित्वादानूपानूपसंश्रयात् ।

जले निवासाज्जलजा जलेचर्याज्जलेचराः ॥ ५२ ॥

स्थलजा जाङ्गला प्रोक्ता मृगाजाङ्गलचारिणः ।

विकीर्य विष्किराश्चेति प्रतुद्य प्रतुदाः स्मृताः ।

योनिरष्टविधा त्वेषां मांसानां परिकीर्तिता ॥ ५३ ॥

१ वराहाश्चेति पाठः । २ तित्तिरिः कृष्णतित्तिरिश्चित्रपक्षः, शारपदेन्द्राभौ
मल्लकङ्कभेदौ, गोनर्दो घोडाकङ्क इति ख्यातः । एतेन, लावादिवि-
सर्गैकविंशतिविष्किरा उक्ताः । ये च रक्तवर्णक इति कुकुभविशेषणं तथा
शारपदेन्द्राभ इति चैकमेव नाम कुर्वन्ति । तन्मते विष्किरभेदेन सिद्धौ
वक्ष्यमाणानां वस्तीनां संख्यापूर्णं न स्यादिति शिवदासः । ३ क्रक-
रोलावान्तकः कपिलजलात्स्थूलः कय इति लोके इति सुः टीः डः ।
४ नष्टा लटूषको दद्रुवट्टभा डिडिमानक इति पाठस्तु न स-
मीचीनतया प्रतिभाति । ५ शारङ्गश्चातकः अन्ये कृष्णकवुरचातका-
कारो विष्किर इति सुः टीः डः । ६ शतपत्रो राजशृङ्गः भृङ्गराजो
भ्रमरको भूम्याटसदृशः पक्षिराज इति लोके, कोयष्टिः कोपाङ्गका दी-
र्घजङ्घा कोपाङ्ग इति लोके, डिडिमानको डिडिमानोत्कटध्वनिरिति
सुः टीः डः ।

प्रसहा भूशयानूपचारिजा वारिचारिणः ॥
गुरुष्णस्निग्धमधुरा वलोपचयवर्धनाः ॥ ५४ ॥
वृष्याः परं वातहराः कफपित्ताभिवर्धिनः ।
हिता व्यायामनित्येभ्यो नरा दीप्ताग्रयश्च ये ॥ ५५ ॥

प्रसहादिसंज्ञानिरुक्त्या लक्षणमाह—प्रसहेति हठात् । आनू-
पानूपसंश्रयादिति “पूर्वत्वासिद्धविधेरनित्यत्वादानूपानूप” इत्यत्र
लोपस्य सिद्धत्वेनैव संहिता ज्ञेया, जलेचर्यादिति जलवासिनामेव
हंसादीनां जले चरणमात्रत्वं बोद्धव्यम् । स्थलजा इत्युक्तेर्गजादि-
ष्वपि स्थलजातेषु प्रसक्तिः स्यादित्याह—जाङ्गलचारिण इति ।
विकीर्येत्यत्र भक्षयन्तीति शेषः । एवं प्रतुद्येत्यत्रापि, प्रतुद्येति
बहुधाऽभिहितम् ॥ ५१—५५ ॥

प्रसहानां विशेषेण मांसं मांसाशिनां भिषक् ।
जीर्णाशौग्रहणीदोषशोषार्त्तानां प्रयोजयेत् ॥ ५६ ॥
लावाद्यो वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता नृणाम् ॥ ५७ ॥
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ।
विष्किरावर्तकाद्यास्तु प्रसहाल्पान्तरा गुणैः ॥ ५८ ॥

प्रसहा द्विविधा मांसादा व्याग्रश्येनादयः, तथा अमांसा-
दाश्च गवादयः । तेन, मांसादानां विशेषमाह—प्रसहानामि-
त्यादि । जीर्णत्वेनार्शःप्रभृतीनां चिरानुबन्धं दर्शयति । प्रतुदा
इत्यत्र, तथा, जाङ्गला इत्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टः । कफानुगे
इतिच्छेदः ॥ ५६—५८ ॥

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम् ।
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम् ॥ ५९ ॥

१ ये दीप्ताग्रयो नरास्तेभ्यो व्यायामनित्येभ्यश्च हिता इति योजना ।
२ नातिशीतेत्यादि अदोषलमिति, यद्यपि सुष्ठुते “अतिशीतगुरु-
स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः । छागलस्त्वनभिष्यन्दी तेषां पीनसनाश-
न” इति कथितस्तथाप्यव्यपदेश्य पित्तकफजनकत्वाददोषलमित्युक्तः ।
यत्तु हारीते “त्रिदोषमलनुद्देहधातुसामान्याच्छागलं लघु” इत्युक्तम्,
तदपि ग्राम्यत्वेन कफजननयोग्यस्यापि छागलस्य तदजनकत्वात्स-
माधेयम्, यथा मधुरस्य दाडिमस्य मधुरद्रव्यान्तरवत्कफजनक-
त्वेन त्रिदोषहरत्वम्, यथा वा, सहकारतैलस्य रूक्षत्वं सजातीया-
पेक्षया तथाविधलोहककर्तृत्वात् । यथा वा, “चतुर्भागावशिष्टन्तु
तोयं कफहरं स्मृतम्” इत्यत्र कफं प्रतीतरपानीयवदनकत्वेन
कफहरत्वमुच्यते । अन्यत्राप्येवंजातीये प्रतुदविष्किररसाम्बादौ
श्लेष्महरत्वादि व्याख्येयम् । शरीरसामान्यादिति मनुष्यमांसस्यापि
नातिशीतगुरुस्निग्धत्वादित्यर्थः । अयं च बृंहणत्वे हेतुः । एतेन,
यद्यपि मांसान्तरमपि मांसत्वेन शरीरमांसतुल्यम्, तथापि, तत्र,
गुणसामान्याभावादजमांसवन्न सर्वरूपेण बृंहणमित्यर्थः । एतेन,
भक्ष्या नृमांसस्यापि गुणा आचार्येणोक्ता इत्यभिधेयम् । अन्येतु,
शरीरधातुसामान्यादित्यनभिष्यन्दत्वे हेतुमाहुः, तत्र, अप्रयोजक-
त्वात्, स्वमते तु, ग्राम्यस्य, बृंहणस्याप्यजमांसस्यानभिष्यन्दित्वं
प्रभावादेव वक्तव्यम् । यदेव हि द्रव्यगुणद्वारा नोपपद्यते, तत्रैव
प्रभावकल्पनस्योचितत्वादिति शिवदासः ।

मांसं मधुरशीतत्वाद्गुरु बृंहणमाविकम् ॥
योनावजाविके मिश्रगोचरत्वादनिश्रिते ॥ ६० ॥
सामान्येनोपदिष्टानां मांसानां स्वगुणैः पृथक् ।
केषांचिद्गुणवैशेष्याद्विशेष उपदेक्ष्यते ॥ ६१ ॥

शरीरधातुसामान्यादिति मनुष्यमांससमानत्वात् । एतेन
शीतगुरुस्निग्धत्वेन युक्तमप्याजमांसं शरीरधातुसामान्यात्कफं
न करोतीत्युक्तं स्यात् । आविकं मांसं मधुरशीतत्वेन पित्तह-
रमपि बोद्धव्यम्, अतएव शरद्विधावप्युक्तम् “उरभ्रशरमान्”
इति । रक्तपित्तनिदाने तु “बराहमहिष” इत्यादिना द्रव्यान्त-
रसंयुक्तस्यैवाविकमांसस्य रक्तपित्तकर्तृत्वं ज्ञेयम्^१ । योनाविति^२
प्रसहाद्यष्टविधजातौ । मिश्रगोचरत्वादिति कदाचिदानूपसेवना-
त्, कदाचिद्धन्वसेवनात्, कदाचिदुभयसेवनात्, अजाव्योर-
निश्रितयोनित्वमित्यर्थः । अत्र, ‘अनिश्रिते’ इति योनि-
विशेषणम्, किंवा, अजा च अवी च एते अनि-
श्रिते । ननु यद्येवं, तदा तित्तिरिरपि धन्वानूपसे-
वनान्न विष्किरगणे पठनीयः । नैवं, तित्तिरिजातिविशेषस्य
धन्वानूपयोनियमेन निषेवणाद्गुणनियमः पार्यते कर्तुम् ।
अव्यजयोस्तु नियमोऽयं नास्ति, यतः केचिदजावी धन्वमात्र-
चरे, केचिच्चाऽनूपमात्रचरे, केचिच्चोभयमात्रचरे । तेन, तयो-
नियमचरकृतो योनिभेदः कर्तुं न पार्यते । केषांचिदिति वक्ष्य-
माणमयूरादीनाम् । गुणवैशेष्यादिति विशिष्टगुणशालित्वात् ॥
॥ ५९—६१ ॥

दर्शनश्रोत्रमेधाग्निवयोवर्णस्वरायुषाम् ।
वर्ही हिततमो बल्यो वातघ्नो मांसशुक्लः ॥ ६२ ॥
गुरुष्णस्निग्धमधुराः स्वरवर्णवलप्रदाः ।
बृंहणाः शुक्लाश्चोक्ता हंसा मारुतनाशनाः ॥ ६३ ॥
स्निग्धाश्चोष्णाश्च वृष्याश्च बृंहणाः स्वरबोधनौः ।
बल्याः परं वातहराः स्वेदनाश्चरणायुधाः ॥ ६४ ॥
गुरुष्णमधुरो नातिधन्वानूपनिषेवणात् ।
तित्तिरिस्तुजयेच्छीघ्रं त्रीन्दोषाननिलोल्बणान् ६५
पित्तश्लेष्मविकारेषु सरक्तेषु कर्पिजलाः ।
मन्दवातेषु शस्यन्ते शैत्यमाधुर्यलाघवात् ॥ ६६ ॥
लावाः कषायमधुरा लघवोऽग्निविवर्धनाः ।
सन्निपातप्रशमनाः कटुकाश्च विपाकतः ॥ ६७ ॥

१ यत्तु रक्तपित्तनिदाने बराहमहिषेत्यादिना आविकमांसस्य
रक्तपित्तनिदानत्वमुक्तम्, तदपि द्रव्यान्तरसंयुक्तस्यैवाविकमांसस्य,
नतु केवलस्येति । अतएव सुष्ठुतेऽपि “बृंहणं मांसमौरभं पित्तश्लेष्मा-
पहं गुरु” इत्युक्तम् । वाप्यचन्द्रस्तु, “पित्तश्लेष्मावहम्” इति पठति
व्याचष्टेच, यद्यपि, औरभं मांसं पित्तश्लेष्मकरमत्रोक्तं तथापि, सातिशयं
पित्तश्लेष्माणं च न करोति, तदप्यनादरणीयं सक्त्युक्तेरेव इति शिवदासः ।
२ ननु छागमेधयोः प्रागुक्ताष्टविधयोनिष्वपठितत्वात्कुत्रान्तर्भावो
अभिप्रेतः, आह योनावित्यादि । हे स्वरवर्धना इति पाठः ।

मयूरस्य गुरुत्वनिघ्नत्वं वर्तकादिगणपठितत्वेनैव लब्धं सत्पुनरुच्यते विशेषार्थम् । एवमन्यत्रापि गणोक्तगुणकथनेन लब्धस्य पुनः कथने व्याख्येयम् । चरणायुधः कुक्कुटः । धन्वानूपनिषेवणादिति हेतुकथनेन य एव धन्वानूपनिषेवी तित्तिरिः स एव यथोक्तगुण इति ज्ञेयः । एवमन्येऽपि ये गवादयो धन्वानूपनिषेविणस्तेऽपि तित्तिरिसमानगुणाः स्युः । तित्तिरिस्तु विशेषेणेति तित्तिरिः साक्षादुक्तः । किंवा, तित्तिरेरेव एवंगुणत्वे धन्वानूपनिषेवणं हेतुः, नान्यत्र गवादेरनूपदेशादेरिति ज्ञेयम् ॥ ६२—६७ ॥

कषायविशदाः शीता रक्तपित्तनिवर्हणाः ।
विपाके मधुराश्चैव कपोता गृहवासिनः ॥ ६८ ॥
तेभ्यो लघुतराः किंचित्कपोता वनवासिनः^१ ।
शीताः संग्राहिणश्चैव स्वल्पमूत्रकराश्च ते ॥ ६९ ॥
शुकमांसं कषायाम्लं विपाके रूक्षशीतलम् ।
शोषकासक्षयहितं संग्राहि लघु दीपनम् ॥ ७० ॥
कषायविशदो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः ।
शशः खादुः प्रशस्तश्च सन्निपातेऽनिलाऽवरे ॥ ७१ ॥
चटकामधुराः स्निग्धा बलशुक्रविवर्धनाः^३ ।
सन्निपातप्रशमनाः शमना मारुतस्य च ॥ ७२ ॥
मधुरामधुराः पाके त्रिदोषशमनाः शिवाः ।
लघवो बद्धविण्मूत्राः शीताश्चैणाः प्रकीर्तिताः ॥ ७३ ॥
गोधा विपाकिमधुराः कषायकटुका रसे ।
वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवर्धनी ॥ ७४ ॥
शङ्खो मधुराम्लस्तु विपाके कटुकः स्मृतः ।
वातपित्तकफघ्नश्च कासश्वासहरस्तथा ॥ ७५ ॥
गुरुण्मधुरा बल्या वृंहणाः पवनापहाः ।
मत्स्याः स्निग्धाश्च वृष्याश्च बहुदोषाः प्रकीर्तिताः ७६ ॥
शैबलाहारभोजित्वात्स्वप्नस्य च विवर्जनात् ।
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ॥ ७७ ॥
खेहनं वृंहणं वृष्यं श्रमघ्नमनिलापहम् ।
वराहपिशितं बल्यं रोचनं स्वेदनं गुरु ॥ ७८ ॥
बल्यो वातहरो वृष्यश्चक्षुष्यो बलवर्धनः ।
मेघास्मृतिकरः पथ्यः शोषघ्नः कूर्म उच्यते ॥ ७९ ॥
गन्धं केवलवातेषु पीनसे विषमज्वरे ।
शुष्कासश्रमात्यग्निमांसक्षयहितं च तत् ॥ ८० ॥
स्निग्धोष्णमधुरं वृष्यं माहिषं गुरु वृंहणम् ।
दारुणं बृहत्त्वमुत्साहं स्वप्नं च जनयत्यपि ॥ ८१ ॥

१ कषायमधुरा इति पाठः. २ कपोता वनवासिन इति वनवासिनो पारावता इत्यर्थः, न तु वनवासिपाण्डुकपोताः, तेषां काण-
कपोतत्वेनाऽप्यत्वादित्याहुरिति शिः. ३ कफशुक्रविवर्धना इति पाठः.
४ हस्तिमांसं तु मधुरमुष्णं च गुरु निर्दिशेत् । गजमांसगुणैस्तुल्यं
गावयं मांसमुच्यते इत्यधिकम्. ५ तर्पणमिति पाठः.

धार्तराष्ट्रचकोराणां दक्षाणां शिखिनामपि ।
चटकानां च यानि स्युरण्डानि च हितानि च ॥ ८२ ॥
रेतःक्षीणेषु कासेषु हृद्रोगेषु क्षतेषु च ।
मधुराण्यविपाकीनि सद्यो बलकराणि च ॥ ८३ ॥
शरीरवृंहणे नान्यत्खाद्यं मांसाद्विशिष्यते ।
इति वर्गस्तृतीयोऽयं मांसानां परिकीर्तितः ॥ ८४ ॥
इति मांसवर्गः ।

कपोता गृहवासिन इति पारावताः । चटका मधुरा इति केचित्पठन्त्येव, ये तु न पठन्ति, तेषां मते चटकस्य प्रतुद-
सामान्यगुणलब्धं वृष्यत्वं “तृप्तिं चटकमांसानां गत्वा योऽनु-
पिवेत् पयः” इत्यादिवृष्यप्रयोगादेव लभ्यते । मयूरादीनां तु बहवो गुणा गणोक्तगुणाधिका इति पृथक्पाठः कृतः । “मांसं वृंहणानाम्” इत्यनेनैवाग्न्याऽधिकारवचनेन मांसस्य वृंहणत्वे लब्धे “शरीरवृंहणे नान्यत्” इत्यादिवचनं प्रकरणप्राप्तत्वेन तथा तस्यैवार्थस्य दार्ढ्यार्थं च ज्ञेयम् ॥ ६८-८४ ॥

पाठा शुषा शटीशाकं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ।
विद्याद्ग्राहि त्रिदोषघ्नं भिन्नवर्चस्तु वास्तुकम् ॥ ८५ ॥
त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ।
नात्युष्णशीतवीर्या च भेदिनी कुष्ठनाशनी ॥ ८६ ॥
राजक्षवक्रशाकं तु त्रिदोषशमनं लघु ।
ग्राहि शस्तं विशेषेण ग्रहण्यशौविकारिणाम् ॥ ८७ ॥
कालशाकं तु कटुकं दीपनं गरशोफजित् ।
लघूष्णं वातलं रूक्षं कालाख्यं शाकमुच्यते ॥ ८८ ॥
दीपनी चोष्णवीर्या च ग्राहिणी कफमारुते ।
प्रशस्यतेऽम्लचाङ्गेरी ग्रहण्यशौहिता च सा ॥ ८९ ॥
मधुरामधुरा पाके भेदिनी श्लेष्मवर्धनी ।
वृष्या स्निग्धा च शीता च मदघ्नी चाप्युपोदिका ९० ॥
रूक्षो मदविषघ्नश्च प्रशस्तो रक्तपित्तिनाम् ।
मधुरोऽमधुरः पाके शीतलस्तंडुलीयकः ॥ ९१ ॥
मण्डूकपर्णी वेत्राग्रं कुचेला वनतित्तकम् ।
कर्कोटकावल्लगुजकौ पटोलं शकुलादनी ॥ ९२ ॥
वृषपुष्पाणि शाङ्गेष्टा कैवुकं सकठिलकम् ।
नाडीकलायं गोजिह्वा वार्ताकं तिलपर्णिका ॥ ९३ ॥
कुलकं कार्कशं निंबं शाकं पार्षटिकं च यत् ।
कफपित्तहरं तित्तं शीतं कटु विपच्यते ॥ ९४ ॥

शाकानामपि व्यंजनत्वेनानन्तरमुपदेशः । शुषा कास-
मर्दः, शटी खनामप्रसिद्धा, वास्तुकं टक्कवास्तुकम् । नात्यु-
ष्णशीतवीर्येति नोष्णत्वं प्रकर्षप्राप्तमस्या नापि शीतत्वमि-
त्यर्थः । यत्तु सुश्रुते “तित्ता काकमाची वातं शमयत्युष्ण-
वीर्यत्वादित्युक्तं, तद्वीर्यादिमतेन, अतएव, द्रव्यगुणे सुश्रु-
तेऽपि नात्युष्णशीतमेव पठितम् । राजक्षवक्रो दुग्धिका,
कालशाकं कालिया इति ख्यातम्, कालाख्यमिति कालशाक-

मेवोच्यते पुनः, अन्ये तु “कालायम्” इति पठन्ति । मण्डूकपर्णी मणिमणिख्याता, कुंचेला अकर्णविद्धिकाभेदः । वनतिकर्णं पथ्यसुन्दरं, अवल्युजो वागुजी, शकुलादनी कटुरोहिणी, शाङ्गेष्टा काकतिका, कठिलकः, पुनर्नवा, नाडी नाडीचः, कलायं वर्तुलकलायम्, तिलपर्णिका हुलहुलिका, गोजिह्वा दाविपत्रिका, कुलकः कारवेल्हकः, केचित्तु कुलकं पटलभेदमाहुः, कर्कशः खलपककौटकः ॥ ८५—९४ ॥

सर्वाणि सूप्यशाकानि फंजी चिल्ली कुतुंबकः ।
आलुकानि च सर्वाणि सपत्राणि कुटिजरम् ॥९५॥
शणशालमलिपुष्पाणि कर्बुदारः सुवर्चला ।
निष्पावः कोविदारश्च पत्तुरश्चुपुर्णिका ॥ ९६ ॥
कुमारजीवो लोष्टाकःपालंक्यो मारिषस्तथा ।
कलंबनालिकाऽऽसूर्यः कुसुमवृकधूमकौ ॥ ९७ ॥
लक्ष्मणा प्रपुनाडी च नलिनीका कुठेरकः ।
लोणिका यवशाकं च कूष्माण्डकमवल्युजम् ॥९८॥
यातुकः शालकल्याणी त्रिपत्री पीलुपर्णिका ।
शाकं गुरु च रुक्षं च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति ॥९९॥
मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेदनम् ।
खिन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं तत्प्रशस्यते ॥ १०० ॥
शणस्य कोविदारस्य कर्बुदारस्य शालमलेः ।
पुष्पं ग्राहि प्रशस्तं च रक्तपित्तं विशेषतः ॥ १०१ ॥
न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षपश्चादिपल्लावाः ।
कषायाः स्तंभनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम् ॥

सूप्यशाकानि माषपर्ण्यादीनि, फंजी ब्राह्मणयष्टिका, चिल्ली गौडवास्तुकं, कुतुम्बको द्रोणपुष्पिका, आलुकादीनि पिण्डालुकादीनि, कर्बुदारः कांचनः, सुवर्चला सूर्यमक्तिका, केचित्तु फलकमाहुः, पत्तुरः शालिचः, चुचुपर्णिका नाडीचभेदः, कुमारजीवी जीवशाकं, लोष्टाको लोष्टामारिषः, नालिका गोनाडीचः, आसुरी राजिका मण्डको वा, वृकधूमको भूमिशिरीषः, लक्ष्मणा खनामख्याता, नलिनी पद्ममृणालं, नीलिनी पाठपक्षे बुहा, यवशाकं क्षेत्रवास्तुकं, कूष्माण्डः सर्पच्छत्रं, अवल्युजमित्यवल्युजभेदः, यातुकः शुक्ला शालपर्णी शालकल्याणी शालिञ्जीभेदः, त्रिपर्णी हंसपादिका, पीलुपर्णी मोरटकः ॥ ९५—१०२ ॥

वायुं वत्सादनी हन्यात्कफं गंडीरचित्रकौ ।
श्रेयसी विल्वपर्णी च विल्वपत्रं तु वातनुत् ॥१०३॥

१ मण्डूकपर्णी थानकुनीति ख्यातेति पाठः. २ सर्वाणि शुष्कशाकानीति पाठः. ३ कुटिजरं ताम्रमूलकमित्यरुणदत्तः. ४ कलम्बं कदम्बम्, नालिका दीर्घनालरूपा कलम्बुसंज्ञित्यरुणदत्तः. ५ लोणिका लोणार इत्यरुणदत्तः. ६ सुवर्चला सूर्यवर्त्तभेदः, अन्ये तु मारिषसदृशनालमार्त्तगलसदृशपत्रं लक्ष्मणादौ इति शिवदासः.

मंडी शतावरी शाकं बला जीवन्तिकं च यत् ।
पर्वण्याः पर्वपुष्पाश्च वातपित्तहरं स्मृतम् ॥१०४॥
लघु भिन्नशक्तिकं लाङ्गलक्युरुवृकयोः ।
तिलचेतसशाकं च शाकं पंचाङ्गलस्य वा ॥ १०५ ॥
वातलं कटुतिकास्लमधोमार्गप्रवर्त्तकम् ।
रूक्षास्लमुष्णं कौसुमं कफघ्नं पित्तवर्द्धनम् ॥१०६॥
त्रपुसैर्वाकं स्वादु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
मुखप्रियं च रुक्षं च मूत्रलं त्रपुसं त्वरति ॥ १०७ ॥
एर्वाकं च संपकं दाहवृण्णाक्लमार्त्तिनुत् ।
वर्चोभेदीन्यलावूनि रुक्षशीतगुरुणि च ॥ १०८ ॥
चिर्भटेर्वाकं तद्वर्चोभेदहिते तु ते ।
कूष्माण्डमुक्तं सक्षारं मधुरास्लं तथा लघु ॥ १०९ ॥
सृष्टमूत्रपुरीषं च सर्वदोषनिवर्हणम् ।
केलुटं च कदंबं च नंदीमाषकमैन्दुकम् ॥ ११० ॥

गण्डीरः शमठः, विल्वपर्णी विल्वार्जकम् । भण्डी खनामख्याता, पर्वणी पर्वशाकं, पर्वपुष्पी कुकुटी । पंचाङ्गलश्चित्रैरुण्डः । एर्वाकं राजकर्कटी । कूष्माण्डकं सुश्रुते वाल्मध्ययोस्तत्र पित्तहरत्वं कफकरत्वं चोक्तं, तदपीह पित्तोत्तरे कफोत्तरे सन्निपाते बोद्धव्यम् ॥ १०३—११० ॥

विशदं गुरु शीतं च समभिष्यन्दि चोच्यते ।
उत्पलानि कषायाणि रक्तपित्तहराणि च ॥ १११ ॥
तथा तालप्रलवं च उरःक्षतरुजापहम् ।
खर्जूरं तालशस्यं च रक्तपित्तक्षयापहम् ॥ ११२ ॥
तरुटविसशालूककौचादनकशेरुकम् ।
शृङ्गाटमङ्कालोड्यं च गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥ ११३ ॥
कुमुदोत्पलनालास्तु सपुष्पाः सफलाः स्मृताः ।
शीताः स्वादुकषायास्तु कफमारुतकोपनाः ॥ ११४ ॥
कषायमीषद्विष्टम्भि रक्तपित्तहरं स्मृतम् ।
पौष्करं तु भवेद्वीजं मधुरं रसपाकयोः ॥ ११५ ॥
वलयः शीतो गुरुः स्निग्धस्तर्पणो बृंहणात्मकः ।
वातपित्तहरः स्वादुर्वृष्यो गुंजातकः स्मृतः ॥ ११६ ॥
जीवनो बृंहणो वृष्यः कण्ठ्यः शस्तो रसायने ।
विदारिकन्दो वलयश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः ॥ ११७ ॥

१ मुखप्रियमित्यादौ त्रपुपमिति त्रपुपफलम्, एर्वाकं लोमशकर्कटीत्युल्लङ्घनः, राजकर्कटीत्यन्ये, स्फुटिसंशया गौडे प्रसिद्धमिति त्रिविक्रम इति शिवदासः. २ चिर्भटं गोरक्षकर्कटी, एर्वाकमेर्वाकस्यामफलमिति शिवदासः. ३ कूष्माण्डमित्यादि पक्कूष्माण्डगुणः, वालमध्ययोः क्षारत्वाभावात्, अतएव तन्त्रान्तरे “पित्तघ्नं तेषु कूष्माण्डं वालमध्यं कफावहं । पक्कं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोधनम् । सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणाम्” इति शिवदासः. ४ नन्दी माषकमैन्दवमिति पाठे नन्दी तुण्डेविका, माष-

कम् वातुकोऽस्यरुणदत्तोक्तोऽप्युक्तः

अम्लिकायाः स्मृतः कंदो ग्रहण्यशोहितो लघुः ।
 अत्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ॥११८॥
 त्रिदोषं बद्धविष्मूत्रं सार्वपं शाकमुच्यते ।
 तद्वत्पिण्डालुकं विद्यात्कन्दत्वाच्च मुखप्रियम् ॥११९॥
 सर्पच्छत्रकवर्ज्यास्तु बह्व्योऽन्याश्छत्रजातयः ।
 शीताः पीनसकर्ज्यश्च मधुरा गुर्व्य एव च ।
 चतुर्थः शाकवर्गोऽयं पत्रकन्दफलाश्रयः ॥१२०॥
 इति शाकवर्गः ।

केलुटे हारीतवचनं “केलुटं खादु वितपं तत्कन्दः खादु-
 शीतलः” इति । कदम्बं कदम्बिकां वदन्ति, केचित्तु खल्प-
 कदम्बकमाहुः, नंदीमाषकः उन्दीमानवक इति ख्यातः, ऐन्दुकं
 निक्षारः । तालप्रलम्बस्तालाङ्कुरः, शस्यशब्देनेह मस्तकमज्जा
 गृह्यते । तरुटः कहारकन्दः, कौष्ठादनं धिचुलिका, कशेरुक-
 शब्देन चिचोडका राजकशेरुकश्च गृह्यते, अङ्कालोष्णं ह्रस्वो-
 त्पलकन्दः । युजातक औत्तरापथिककन्दः । अम्लिका
 खल्पवितपा प्रायः कामरूपादौ भवति । सर्पच्छत्रं सर्पफ-
 णाकारं छत्रकम् । अन्याश्छत्रजातयः करीषपलालादिजा व-
 हुला ज्ञेयाः । पत्रकन्दफलाश्रय इति प्राधान्येन, तेन पुष्पा-
 श्रयत्वमपि शाकवर्गस्य ज्ञेयम् ॥ १११—१२० ॥

तृष्णादाहज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ।
 वातपित्तमुदावर्तं स्वरभेदं मदात्ययम् ॥१२१॥
 तिकास्यतामास्यशोषं कासं चाशु व्यपोहति ।
 मृद्वीका बृंहणी वृष्या मधुरस्निग्धशीतला ॥१२२॥
 मधुरं बृंहणं वृष्यं खर्जूरं गुरु शीतलम् ।
 क्षयेऽभिघाते दाहे च वातपित्ते च तद्धितम् ॥१२३॥
 तर्पणं बृंहणं फल्गु गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 परूषकं मधूकं च वातपित्ते च शस्यते ॥१२४॥
 मधुरं बृंहणं बल्यमाप्रातं तर्पणं गुरु ।
 सन्नेहं श्लेष्मलं शीतं वृष्यं विष्टभ्य जीर्यति ॥१२५॥
 तालशस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च ।
 बृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च ॥१२६॥

फलानामपि केषांचिच्छाकवदुपयोगात्फलवर्गमाह । मृद्वी-
 काऽभ्रेऽभिधीयते श्रेष्ठगुणत्वात् । फल्गु औडम्बरम् । मधूक-
 शब्देन समानगुणत्वात्फलं कुसुमं च ज्ञेयम् । परूषकं चेह मधुर-
 परूषकं ज्ञेयम् । आप्रातं आमडा इति ख्यातम्, आम्रफलस-
 दृशमिति चन्द्रिका, एतच्च द्विविधं मधुरमम्लं च, अत्र मधुर-
 स्यैव गुणः, अम्लस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तालशस्यानीति ता-
 लफलानि, यथा “हरीतक्यादीनां शस्यानि” इति फलमेव

शस्यमुच्यते । सिद्धानि पक्वानि, तेन पक्वतालस्य ग्रहणम्
 ॥ १२१—१२६ ॥

मधुराम्लकषायं च विष्टम्भि गुरु शीतलम् ।
 पित्तश्लेष्मकरं भव्यं ग्राहि वक्रविशोधनम् ॥१२७॥
 अम्लं परूषकं द्राक्षा बदराण्यारुकाणि च ।
 पित्तश्लेष्मप्रकोपीनि कर्कन्धूनि कुचान्यपि ॥१२८॥
 नात्युष्णं गुरु संपक्वं खादुप्रायं मुखप्रियम् ।
 बृंहणं जीर्यति क्षिप्रं नातिदोषलमारुकम् ॥१२९॥
 द्विविधं शीतमुष्णं च मधुरं चाम्लमेव च ।
 गुरु पारावतं ज्ञेयमरुच्यत्यग्निनाशनम् ॥१३०॥

भव्यं कर्मरङ्गं फलं, केचित्त्वक्संहतिफलं वदन्ति ।
 आरुकं कार्त्तिकपुरे प्रसिद्धम् । कर्कन्धूः शृगालवदरी, कर्कन्धू-
 निकुचयोर्विच्छिद्य पाठे न नित्यं पित्तश्लेष्मकर्तृत्वं तयोर्दर्श-
 यति । परूषकादीनां तु मधुराम्लभेदेन द्विरुपाणां य एव
 परूषकादयोऽम्लास्त एव पित्तश्लेष्मकरा इति । पारावतः
 कामरूपप्रसिद्धः । अत्र यो मधुरः सशीतः, यश्चाम्लः स उष्ण
 इति ज्ञेयम् । एवं रसनिर्देशेनैव वीर्यं लब्धेऽपि पुनः वीर्या-
 ख्यानं अम्लस्याऽऽमलकस्य शीततादर्शनाद्बोद्धव्यम् ॥ १२७—
 १३० ॥

भव्यादल्पान्तरगुणं काश्मर्यफलमुच्यते ।
 तथैवाल्पान्तरगुणं तूदमम्लपरूषकात् ॥१३१॥
 कषायमधुरं टङ्कं वातलं गुरु शीतलम् ।
 कपित्थं विषकण्ठघ्नमामं संग्राहि वातलम् ॥१३२॥
 मधुराम्लकषायत्वात्सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
 तदेव सिद्धं दोषघ्नं विषघ्नं ग्राहि गुर्वपि ॥१३३॥
 विल्वं तु दुर्जरं सिद्धं दोषलं पूतिमारुतम् ।
 स्निग्धोष्णतीक्ष्णं तद्वालं दीपनं कफवातजित् ॥१३४॥
 वातपित्तकरं बालमापूर्णं पित्तवर्द्धनम् ।
 पक्वमात्रं जयेद्वायुं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥१३५॥
 कषायमधुरप्रायं गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
 जाम्बवं कफपित्तघ्नं ग्राहि वातकरं परम् ॥१३६॥

१ पित्तश्लेष्महरमिति पाठस्साधुर्यथा मदनपालनिघंटौ “कर्मरंगं
 नागफलं भव्यं पिच्छूबीजकम् । कर्मरंगं हिमं ग्राहि स्वादम्लं कफ-
 पित्तजित् ” १३६ श्लोकः. २ आम्रस्यावसाभेदेन गुणभेदमाह
 रक्तपित्तकरमित्यादि । अत्र वातपित्तकरमित्यत्र रक्तपित्तकरमिति
 केचित्पठन्ति, तत्र सुश्रुते “पित्तमारुतकृद्बालम्” इत्युक्तत्वात्, अत्र
 भट्टारहरिश्चन्द्रेणापि “रक्तपित्तकरं बालम्” इत्येव पाठः निरस्य
 “वातपित्तकरं बालम्” इत्येव पाठः पुरस्कृतः चक्रेणापि सुश्रुतविरोधं
 दृष्ट्वा “रक्तपित्तकरं बालम्” इति पाठश्चरकेणेष्ट्यते इति भानुमत्यामुक्तम् ।
 अन्ये तु, “वातपित्तान्कृद्बालम्” इति वाग्भटदर्शनाद्रक्तपित्तकरं
 वचो न विश्रुयते इत्याहुः.

१ “तद्वत्स्याद्रक्तनालस्य रुक्षमम्लं विशेषतः” इति पाठः.
 २ परूषकमिह पक्वम्, आमस्य पित्तजनकत्वात्, उक्तं च
 वाग्भटे—वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात्यरूपकं । तदेव पक्वं मधुरं
 वातपित्तनिबृंहणमितीति शिः.

मधुरं बदरं स्निग्धं भेदनं वातपित्तजित् ।
तच्छुष्कं कफवातघ्नं पित्ते न च विरुध्यते ॥ १३७ ॥
कषायमधुरं शीतं ग्राहि सिम्बितिकाफलम् ।
गाङ्गेरुकी करीरं च विम्बीतोदनधन्वनम् ॥ १३८ ॥
मधुरं सकषायं च शीतं पित्तकफापहम् ।
संपक्वं पनसं मोचं राजादनफलानि च ॥ १३९ ॥
स्वादूनि सकषायाणि स्निग्धशीतगुरुणि च ।
कषायविशदत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ॥ १४० ॥

तूदं औत्तरापथिकफलम् । टङ्कं काश्मीरप्रसिद्धम् । सिद्ध-
मिति कालवशात्पक्वम् । कपित्थविल्वाम्राणामवस्थाभेदेन गुण-
कथनं सर्वावस्थासु तेषामुपयोज्यत्वात् । बदरं मध्यप्रमाणं
तद्धि मधुरमेव स्यात् । गाङ्गेरुकं नागवलाफलम्, करीरो म-
रुजो द्रुमः, तोदनं धन्वनभेदः । राजादनं क्षीरि, अवदंशक्ष-
ममिति लवलीफलं प्रादय द्रव्यान्तरे रुचिर्भवति ॥ १३९—
१४० ॥

अवदंशक्षमं रुक्षं वातलं लवलीफलम् ।
नीपं शताह्वकं पीलु तृणशून्यं विकटतम् ॥ १४१ ॥
प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरहारि च ।
ईडुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित् ॥ १४२ ॥
तिन्दुकं कफपित्तघ्नं कषायमधुरं लघु ।
विद्यादामलके सर्वान् रसान् लवणवर्जितान् १४३
खेदमेदः कफोत्क्लेदपित्तरोगविनाशनम् ।
रुक्षं स्वादु कषायाम्लं कफपित्तहरं परम् ।
रसासृङ्मांसमेदोजान्दोषान् हन्ति विभीतकम् १४४
अम्लं कषायमधुरं वातघ्नं ग्राहि दीपनम् ।
स्निग्धोष्णं दाडिमं हृद्यं कफपित्ताविरोधि च १४५
रुक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत्पित्तानिलकोपनम् ।
मधुरं पित्तनुत्तेषां पूर्वं दाडिममुत्तमम् ॥ १४६ ॥

नीपं कदम्बकम्, शताह्वकफलं शरका इति ख्यातम् ।
पीलु औत्तरापथिकम्, तृणशून्यं केतकीफलम् । प्राचीना-
मलकं पानीयामलकम् । ईडुदं पुत्रजीवकफलम् । तिन्दुकं
केन्दुः । दाडिमगुणे कफपित्ताविरोधीत्यम्लदाडिमं पित्ताऽवि-
रोधि, मधुरं तु कफाविरोधि, तेन, त्रिदोषहरत्वमस्योपप-
न्नम्, यदुक्तम् सुश्रुते “द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरं चाम्लमेव
च । त्रिदोषघ्नं तु मधुरमम्लं वातकफापहम्” इति ॥ १४१—
१४६ ॥

१ तोदनमप्रसिद्धम्, धन्वनभेद इत्यन्ये, अन्ये तु तोदनं वा-
मप्रियफलमाहुः, वारणात्मिकेति दाक्षिणात्येषु ख्यातमित्याहुः ।
सुश्रुते तु पित्ताशिवर्द्धनमित्युक्तम्, तदामावस्थस्य, अत्र तु, प्राप्त-
मधुरभावस्य पक्वस्य पित्तहरत्वमिति न बाध इति शिवदासः ।
२ सभाङ्गकमिति शताक्षकमिति द्वौ पाठौ. ३ सरतस इति
ख्यातमिति पाठः.

वृक्षाम्लं ग्राहि रुक्षोष्णं वातश्लेष्मणि शस्यते ।
अम्लिकायाः फलं पक्वं तस्मादल्पान्तरं गुणैः १४७
गुणैस्तैरेव संयुक्तं भेदनं त्वम्लवेतसम् ।
शूलेऽरुचौ विवन्धे च मन्देऽग्नौ मद्यविलकवे १४८
हिक्काकासे च श्वासे च वम्यां वर्चोगदेषु च ।
वातश्लेष्मसमुत्थेषु सर्वेष्वेतेषु दिश्यते ॥ १४९ ॥
केसरं मातुलुङ्गस्य लघु शेषमतोऽन्यथा ।
रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वविवर्जितः ।
कर्चुरः कफवातघ्नः श्वासहिक्काशसां हितः ॥ १५० ॥
मधुरं किञ्चिदम्लं च हृद्यं भक्तप्ररोचनम् ।
दुर्जरं वातशमनं नागरङ्गफलं गुरु ॥ १५१ ॥
वातामाभिषुकाक्षोटमकूलकनिकोचकौ ।
गुरुष्णस्निग्धमधुराः सोरुमाणा बलप्रदाः ॥ १५२ ॥
वातघ्ना बृंहणा वृष्याः कफपित्ताभिवर्द्धनाः ।
पियालमेषां सदृशं विद्यादौष्ण्यं विना गुणैः ॥ १५३ ॥
श्लेष्मलं मधुरं शीतं श्लेष्मातकफलं गुरु ।
श्लेष्मलं गुरु विष्टंभि चाङ्कोटफलमग्निजित् ॥ १५४ ॥
गुरुष्णमधुरं शीतं केशघ्नं च शमीफलम् ।
विष्टम्भयति कारजं वातश्लेष्माविरोधि च ॥ १५५ ॥

वृक्षाम्लं महार्द्रकम्, अम्लिका तिन्तिडी । शेषमिति लङ्-
मांसम्, अतोऽन्यथेति गुरु, किंवा, शूलेऽरुचावित्युक्तकेशर-
गुणविपरीतम् । वातामादय औत्तरापथिकाः । पियालोऽयं
मगधप्रसिद्धः ॥ १४७—१५५ ॥

आम्रातकं दन्तशठमम्लं सकरमर्दकम् ।
रक्तपित्तकरं विद्यादैरावतकमेव च ॥ १५६ ॥

दन्तशठो जम्बीरः, केचिदम्लोटं वदन्ति । इहाऽऽम्रात-
कमम्लं ग्राह्यम् । पूर्वं तु मधुराम्रातकमुक्तम् । करमर्दं
द्विविधं ग्रामजं वनजं ऐरावतमम्लातकम्, किंवा नागर-
ङ्गम् ॥ १५६ ॥

वातघ्नं दीपनं चैव वार्ताकं कटुतिक्तकम् ।
वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात्पर्पटकीफलम् ॥ १५७ ॥
पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चाक्षिकीफलम् ।
मधुराण्यनुपाकीनि वातपित्तहराणि च ॥ १५८ ॥

१ मद्यविलकवो मदात्यय इति शिवदासः. २ सुगन्धि मधुरं साम्लं
विशदं भक्तारोचनम् । गुरु वातप्रशमनं विद्यान्नारिङ्गजं फलम् ॥
इति पाठः. ३ मकूलकनिकोठका इति पाठः. ४ मगधप्रतिष्ठ
इति पाठः. ५ करमर्दः कण्टकीफल इति चन्द्रिका, तद्विविधं महदल्पं
च, तत्र महत्प्रायशो ग्रामभवमम्लं च, अल्पा तु करमर्दा वनजा
मधुराम्लफलेत्याहुरिति शिवदासः. ६ ऐरावतं ऐरावतिका
कृष्णलोहिताल्पफलेति सुश्रुतटीकायां डडणः. ७ चाक्षिकीफलमिति

अश्वत्थोदुम्बरप्लक्ष्म्यग्रोधानां फलानि च ।

कषायमधुराम्लानि वातलानि गुरूणि च ॥ १५९ ॥

भल्लातकास्थ्यग्निसमं त्वङ्मांसं स्वादु शीतलम् ।

पंचमः फलवर्गोऽयमुक्तः प्रायोपयोगिकः ॥ १६० ॥

इति फलवर्गः ।

वार्ताकं दक्षिणापथे फलवत्खाद्यते, यद्गोष्ठवार्ताकसंज्ञकं, तस्यैह गुणः । किंवा फलवदसिद्धस्यैव वार्ताकस्योपयोज्यस्यायं गुणः । आक्षिकीलता तस्याः फलमाक्षिकम् । अनुपाकि अनुया इति ख्याता । अग्निसममिति स्फोटादिजनकत्वात् । फलवर्गः ॥ १५७—१६० ॥

रोचनं दीपनं वृष्यमार्द्रकं विश्वभेषजम् ।

वातश्लेष्मविवन्धेषु रसस्तस्योपदिश्यते ॥ १६१ ॥

रोचनो दीपनस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्मुखशोधनः ।

जम्बीरः कफवातघ्नः किमिधो भुक्तपाचनः ॥ १६२ ॥

बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।

क्लिग्धसिद्धं विशुक्तं तु मूलकं कफवातजित् ॥ १६३ ॥

हरितानामप्यार्द्रकादीनां फलवदभिपाकमन्तरेण भोजनस्य प्राक् पश्चाच्चोपयोगात्फलमनु हरितकथनं, फलेषु पश्चादभिधानं हरितस्य तृप्तिनाथायकत्वात् । आर्द्रकमिति विशेषणं शुष्ठीव्यावृत्त्यर्थम्, शुष्ठीगुणश्चाहारसंयोगवर्गे भविष्यति । जम्बीरः पर्णासभेदः, जम्बीरफलं सुगन्धि । बालं दोषहरमिति तरुणाऽवस्थायामव्यक्तरसायां त्रिदोषहरम् । तच्चा-न्तरवचनं हि “यावद्धि चाव्यक्तरसान्वितानि नवप्ररूढानि च मूलकानि । भवन्ति तावद्बुद्धीपनानि पित्तानिलश्लेष्मह-राणि चैव” । वृद्धं त्रिदोषमिति, तदेव प्रवृद्धम्, एनामेव मूलकावस्थामभिप्रेत्य चोक्तं, “मूलकं कन्दानामपथ्यत्वे प्रकृष्टतमम्” इति । मारुतापहं क्लिग्धसिद्धमिति सामान्येन बालं वृद्धं च । “शुष्काणि कफवातघ्नान्येतानि” इति वक्ष्यमाणग्र-न्थेनैव शुष्कमूलकस्य कफवातहन्तृत्वे लब्धे पुनर्वचनं प्रक-टप्राप्त्यर्थम् ॥ १६१—१६३ ॥

हिक्काकासविषश्वासपार्श्वशूलविनाशनः ।

पित्तकृत्कफवातघ्नः सुरसः पूतिगन्धहा ॥ १६४ ॥

यमानी चार्जकश्चैव शिशुशालेयमृष्टकम् ।

दृद्यान्यास्वादनीयानि पित्तमुत्क्षेपयन्ति च ॥ १६५ ॥

पूतिगन्धहेति शरीरस्य तथा व्यञ्जनात् मांसस्य पूतिग-न्धतां हन्ति । अर्जकः श्वेतपर्णासः, शिशुविटपं शोभाजनम् । शालेयश्चाणक्यमूलं मरौ प्रसिद्धम्, किंवा, शालेयमिति सि-स्तेयं पाटकप्रसिद्धम्, वचनं हि “चाणक्यमूलमिस्तेये शाले-यामिह्यया जगुः” इति । मृष्टकं राजिका ॥ १६४—१६५ ॥

१ प्रवृद्धं प्रव्यक्तरसमित्यर्थः ।

गण्डीरो जलपिप्पल्यस्तुम्बुरुः शृङ्गवेरिका ।

तीक्ष्णोष्णकटुरूक्षाणि कफवातहराणि च ॥ १६६ ॥

पुंस्त्वघ्नः कटुरूक्षोष्णो भूस्तृणो वक्रशोधनः ।

खराश्वा कफवातघ्नी वस्तिरोगरुजापहा ॥ १६७ ॥

गण्डीरो द्विविधो रक्तः शुक्लश्च, तत्र यो रक्तः स कटुत्वेन हरितवर्गे पठ्यते, यस्तु शुक्लो जलजः स शाकवर्गे पठित इति नैकस्य वर्गद्वये पाठः । जलपिप्पली जले पिप्पल्याकारा स्यात् । शृङ्गवेरी गोजिहिका, किंवा आर्द्रकाकृतिः शृङ्गीवेरी, यदुक्तं “शृङ्गवेरवदाकृत्या शृङ्गवेरीति भाषिता । कुस्तुम्बु-रुसमाकृत्या तुम्बुरुणि वदन्ति च” । भूस्तृणो गन्धतृणः, खराश्वा कृष्णजीरकम् ॥ १६६ ॥ १६७ ॥

धान्यकं चाजगन्धा च सुमुखाश्चेति रोचनाः ।

सुगन्धा नातिकटुका दोषानुत्क्षेपयन्ति च ॥ १६८ ॥

ग्राही गृंजनकस्तीक्ष्णो वातश्लेष्मार्षासां हितः ।

स्वेदनेऽभ्यवहार्ये च योजयेत्तमपित्तिनाम् ॥ १६९ ॥

श्लेष्मलो मारुतघ्नश्च पलाण्डुर्न च पित्तनुत् ।

आहारयोगी वल्यश्च गुरुवृष्योऽथ रोचनः ॥ १७० ॥

क्लिमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।

क्लिग्धश्चोष्णश्च वृष्यश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥ १७१ ॥

शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च ।

हरितानामयं चैषां षष्ठो वर्गः समाप्यते ॥ १७२ ॥

इति हरितवर्गः ।

अजगन्धा यमानी, सुमुखः पर्णासभेदः, अयं च धान्य-कादीनां आर्द्राणां गुणः, शुष्काणां लाहारयोगिगणे “कार-व्योपकुञ्चिका” इत्यादिना गुणं निर्देक्ष्यति । गृंजनकः स्वल्प-नालपत्रः पलाण्डुरेव । एतानीति हरितवर्गोक्तानि । शुष्का-णीत्यादिना यद्यपि शुष्काणामपि शुष्ठीप्रभृतीनां गुण उक्तो भवति, तथापि विशेषगुणकथनार्थं पुनस्तदभिधानमाहार-संयोगिवर्गे भविष्यतीति न पौनरुक्त्यम् । इति हरितवर्गः ॥ १६८—१७२ ॥

प्रकृत्या मद्यमम्लोष्णमम्लं चोक्तं विपाकतः ।

सर्वे सामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥ १७३ ॥

अन्नमभिधाय पानं वक्तव्यम्, अत्रापि पानप्रधानमपि पानीयमुल्लङ्घ्य हर्षादिकर्तृत्वाज्जनानां मुख्यपेयत्वाच्च मद्यमाह । प्रकृत्येति स्वभावात् । यद्यपि च मद्ये पीयमाने नाम्लरसता प्रतीयते व्यक्ता, तथापि, दन्तहर्षमुखसावायम्लकार्यकर्तृ-त्वादम्लमेव । वचनं हि “अम्लानि चाम्लप्रभावानि चाम्ल-मेव कृत्योपदेक्ष्यामः” इति । तेन, अम्लप्रभावस्याम्लरसत्व-मेव, अतएवोक्तम्, “सर्वेषां मद्यमम्लानामुपर्युपरि वर्तते” इति । विपाकत इति तृतीयायां तसिः ॥ १७३ ॥

१ नच पित्तनुदिति नातिपित्तलः किञ्चित्पित्तं करोत्येव ।

कृशानां सक्तमूत्राणां ग्रहण्यशौविकारिणाम् ।
 सुरा प्रशस्ता वातघ्नी स्तन्यरक्तक्षयेषु च ॥ १७४ ॥
 हिक्काश्वासप्रतिश्यायकासवर्चोप्रहारुचौ ।
 वम्यानाहविबन्धेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥ १७५ ॥
 शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हितः ।
 जगलो ग्राहिरूक्षोष्णः शोफघ्नो भक्तपाचनः ॥ १७६ ॥
 शोषाशौग्रहणीदोषपाण्डुरोगारुचिज्वरान् ।
 हन्त्यरिष्टः कफकृतान् रोगान् रोचनदीपनः ॥ १७७ ॥
 मुखप्रियः सुखमदः सुगन्धिर्वस्तिरोगनुत् ।
 जरणीयः परिणतो हृद्यो वर्ण्यश्च शार्करः ॥ १७८ ॥
 रोचनो दीपनो हृद्यः शोषशोफार्शसां हितः ।
 स्नेहश्लेष्मविकारघ्नो वर्ण्यः पक्करसो मतः ॥ १७९ ॥
 जरणीयो विबन्धघ्नः स्वरवर्णविशोधनः ।
 लेखनः शीतरसिको हितः शोफोदरार्शसाम् १८०
 सृष्टभिन्नशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः ।
 पाण्डुरोगव्रणहिता दीपनी चाक्षिकी मर्ता ॥ १८१ ॥
 सुरासवस्तीव्रमदो वातघ्नो वदनप्रियः ।
 छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मैरेयो मधुरो गुरुः ॥ १८२ ॥

सुरा अनुद्धृतमण्डा, मदिरा तु सुरामण्डः, जगलो भक्त-
 किण्वकृता सुरा, अरिष्ट औषधक्ताथसम्पादितो वक्ष्यमाणो द-
 न्यभयारिष्टादिः । शार्करः शार्कराप्रकृतिक आसवः, पक्करसो
 यः कथितेनेशुरसेन क्रियते । शीतरसिकस्तु शीतेशुरसकृतः ।
 गौडी गुडप्रकृतिकः । सुरासवो यत्र सुरयैव तोयकार्यं क्रि-
 यते । मधूकपुष्पकृतो मध्वासवः । मैरेयलक्षणम्, यथा—
 “आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरेकत्र भाजने । सन्धानं तद्विजा-
 नीयान्मैरेयमुभयाश्रयम्” इति ॥ १७४—१८२ ॥

धातक्यामिषुतो हृद्यो रूक्षो रोचनदीपनः ।
 माध्वीकवन्न चात्युष्णो मृद्वीकेशुरसासवः ॥ १८३ ॥
 रोचनं दीपनं हृद्यं बल्यं पित्ताविरोधि च ।
 विबन्धघ्नं कफघ्नं च मधु लघ्वल्पमारुतम् ॥ १८४ ॥
 सुरा समण्डा रूक्षोष्णा यवानां वातपित्तला ।
 गुर्वी जीर्यति विष्टभ्य श्लेष्मलस्तु मधूलकः ॥ १८५ ॥
 दीपनं जरणीयं च हृत्पाण्डुक्रिमिरोगनुत् ।
 ग्रहण्यशौहितं भेदि सौवीरकतुषोदकम् ॥ १८६ ॥
 दाहज्वरापहं स्पर्शात्पानाद्वातकफापहम् ।
 विबन्धघ्नमविस्त्रंसि दीपनं चाम्लकाजिकम् ॥ १८७ ॥
 प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरुदोषसमीरणम् ।
 स्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥ १८८ ॥

१ पाचन इति पाठः. २ वस्तिदोषनुदिति पाठः. ३ आक्षिकी
 विभीतककृता सुरा बन्धनीति प्रसिद्धेति शिवदासः. ४ जीर्ण इति
 पाठः.

हर्षणं प्रीणनं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ।
 प्रागल्भ्यवीर्यप्रतिभातुष्टिपुष्टिबलप्रदम् ॥ १८९ ॥
 सात्विकैर्विधिवद्युत्तया पीतं स्यादमृतं यथा ।
 वर्गोऽयं सप्तमो मद्यमधिकृत्य प्रकीर्तितः ॥ १९० ॥
 इति मद्यवर्गः ।

धातक्यामिषुतो धातकीफलासवः, माध्वीकं मधुप्र-
 धानम्, रोचनं दीपनमित्यादि वक्ष्यमाणं, तद्वन्मृद्वीकेशुर-
 साभ्यां मिलिताभ्यां कृत आसवो ज्ञेयः । मध्विति मधुप्रधान
 आसवः । सुरा समण्डेति यवतण्डुलकृता बोद्धव्या, विष्ट-
 भ्येति विच्छेदः । मधूलको गोधूमभेदः, तत्कृतं मद्यं मधू-
 लकम् । अन्ये तु भेदकमाहुः । दीपनमित्यादि—सौवीर-
 पोदकगुणैः । अम्लकाजिकमिति कांजिकमेवाम्लगुणम् ॥
 १८३—१९० ॥

जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात् ।
 तत्पतत्पतितं चैव देशकालावपेक्षते ॥ १९१ ॥

संप्रति पानप्रधानस्य जलस्य गुणमाह—जलमित्यादि । सर्व-
 मिति सुश्रुतप्रतिपादितधारकारहैमतौषारमपि, एकविधमिति
 “शिवाः खल्पापः” इत्यादिनोक्तगुणम् । तथा ‘शीतं शुचि’
 इत्यादिवक्ष्यमाणगुणम्, ऐन्द्रमिति प्राण्यदृष्टवशेनेन्द्रप्रेरितम् ।
 एकविधत्वेऽपि तस्य भेदमाह—तत्पतदित्यादि^१ । पतद्देशमा-
 काशगतभूतरूपम्, कालं च शीतोष्णादिरूपम्, तथा पतितं च
 भूमिविशेषरूपं देशम्, कालं च तथैवाऽपेक्षते । गुणदोषसम्बन्धे
 इति शेषः ॥ १९१ ॥

खात्पतत्सोमवाय्वर्कैः स्पृष्टं कालानुवर्तिभिः ।
 शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्यासन्नं महीगुणैः ॥ १९२ ॥
 शीतं शुचि शिवं स्पृष्टं विमलं लघु षड्गुणम् ।
 प्रकृत्या दिव्यमुदकं भ्रष्टं पात्रमपेक्षते ॥ १९३ ॥
 श्वेते कषायं भवति पाण्डरे चैव तिक्तकम् ।
 कपिले क्षारसंसृष्टमृषरे लवणान्वितम् ॥ १९४ ॥
 कटु पर्वतविस्तारे मधुरं कृष्णमृत्तिके ।
 एतत् षाड्गुण्यमाख्यातं महीस्थस्य जलस्य हि १९५
 तथाऽव्यक्तरसं विद्यादैन्द्रं कारं हिमं च यत् ।

यदन्तरीक्षात्पततीन्द्रस्पृष्टं
 चोक्तैश्च पात्रैः परिगृह्यतेऽम्भः ॥

१ मद्यं शोकश्रमापहमिति पाठः. २ निस्तुषयवकृतं काञ्चिकं
 सौवीरम्, सप्तुषयवकृतं तुषोदकमिति शिवदासः. ३ उत्पतत्पतित-
 मिति पाठः. ४ ननु एकविधत्वे किञ्चिज्जलं सदोषं किञ्चिच्च
 सगुणमिति यो भेद उपलभ्यते, तस्य का गतिरित्याहतत्पतदित्यादीति
 शिवदासः. ५ एनमेव देशकालसम्बन्धविशेषं दर्शयति खात्पतदि-
 त्यादि । सोमवाय्वर्कैरित्युपलक्षणं, तेन, वायुनीयमानानां गगनग-
 तधूलीनां तथा मेघसहचरितलज्जादीनां च ग्रहणं बोध्यमिति शि. ।
 ६ कपिले कटुकं तोयं उपरोक्तलवणान्वितमिति पाठः ।

तदैन्द्रमित्येव वदन्ति धीरा

नरेन्द्रपेयं सलिलं प्रधानम् ॥ १९६ ॥

ऋतावृताविह ख्याताः सर्व एवाम्भसो गुणाः १९७

ईषत्कषायमधुरं सुसूक्ष्मं विशदं लघु ।

अरूक्षमनमिष्यन्दि सर्वं पानीयमुत्तमम् ॥ १९८ ॥

गुर्वमिष्यन्दि पानीयं वार्षिकं मधुरं नवम् ।

तत्तु लघ्वनमिष्यन्दि प्रायः शरदि वर्षति ॥ १९९ ॥

तत्तु ये सुकुमाराः स्युः स्निग्धभूयिष्ठभोजनाः ।

तेषां भोज्ये च भक्ष्ये च लेह्ये पेये च शस्यते ॥ २०० ॥

हेमन्ते सलिलं स्निग्धं वृष्यं बलहितं गुरु ।

किंचित्ततो लघुतरं शिशिरे कफघातजित् ॥ २०१ ॥

एनमेव देशकालसम्बन्धमाह खादित्यादि । सौम्यत्वात्पृथिव्या अपि गगनागतधूलीरूपायास्तथा मेघसहचरितल्लतादिविषादिरूपायाश्च ग्रहणं वक्तव्यम् । किंवा, वायुग्रहणादेव वायुना नीयमानायाः पृथिव्या ग्रहणम्, स्पष्टं भवतीतिशेषः । कालानुवृत्तिमिरिति कालपराधीनैः कालप्रधानैरिति यावत् । एतेन, कालकृतसोमादिसंबन्धविशेषो जले विशेषं करोति, तेन न कालस्याकिंचित्करता । पतितजलस्य देशकालसम्बन्धमाह—शीतोष्णेत्यादि । यथासन्नमिति यस्मिन् काले यस्यां महां ये गुणाः शीतादय उद्विक्ता भवन्ति, तैः स्पष्टं जलं भवति । एतेन, सुश्रुते प्रतिपादितगाङ्गसामुद्रमेदो गुणदोषसम्बन्धमात्रकृत एव दिव्यजलस्येति दर्शयति । तेन, यद्विषादिलुष्टं तत्सामुद्रसमानगुणत्वात् सामुद्रम् । यद्व्यादिना विषादिना च रहितं, तत्तद्गुणलाद्वाङ्गमित्युक्तं सुश्रुते । आश्विने तु मासि दिव्यजलस्य धूलीविषादिसम्बन्धो न भवत्येव, कालमहिम्ना, भवन्नपि वा न जलं तथा दूषयति, अत उक्तं सुश्रुते—“सामुद्रं तन्न पातव्यं मासादश्वयुजाद्विना” इति । अतः, हारीतवचनात्कार्तिकाग्रहायणयोरप्यान्तरीक्षं जलं ग्राह्यमेव भवति, यदाह “प्रवृत्तायां शरदऽस्मात्पश्चाद्वाते प्रवात्यपि । हेमन्ते वापि गृहीयात्तज्जलं मृन्मयैर्घटैः” इति । तेन, “अश्वयुजाद्विना” इति वचनं अश्वयुजात्प्रभृति जलोपादेयतोपदर्शनार्थम्, न त्वाश्विन एवोपादेयतोपदर्शनपरम् । अन्ये लाहुः “आश्विन एव परमान्तरीक्षं ग्राह्यम्” इति । जतूकर्णवचनं तु “वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति च कीटलताश्च । तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्त्योदयात्पूर्वम्” ॥ १९२-२०१ ॥

कषायमधुरं रूक्षं विद्याद्वासन्तिकं जलम् ।

प्रेमिकं त्वनमिष्यन्दिरूपमित्येष निश्चयः ॥ २०२ ॥

विघ्नान्तेषु तु कालेषु यत्प्रयच्छन्ति तोयदाः ।

सलिलं तत्तु दोषाय युज्यते नात्र संशयः ॥ २०३ ॥

राजमीराजमात्रैश्च सुकुमारैश्च मानवैः ।

गृहीत्वा तु शरद्यापः प्रयोक्तव्या विशेषतः ॥ २०४ ॥

दिव्यजलस्य प्राकृतगुणमाह—शीतमित्यादि । शिवमिति

कल्याणकरत्वेन, मृष्टमिति वदनप्रियत्वेन । वक्ष्यमाणगुणविशेषहेतुमाह—अष्टमित्यादि । पात्रमपेक्षत इति नद्यादिपात्रविशेषसम्बन्धमपेक्ष्य गुणविशेषवद्भवति । एतच्च, यद्यपि देशकालावपेक्षते” इत्यनेन पूर्वमेवोक्तम्, तथापि, कालाऽपेक्षया देशविशेषस्य प्रकर्षेण गुणविशेषे हेतुताप्रदर्शनार्थं पुनरुक्तम् । केचित्तु “श्वेते कषायं भवति” इत्यादिग्रन्थं पठन्ति, सतुनातिप्रसिद्धः ॥ २०२—२०४ ॥

नद्यः पाषाणविच्छिन्नविशुद्धाभिहतोदकाः ।

हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः ॥ २०५ ॥

नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो त्रिमलोदकाः ।

मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम् ॥ २०६ ॥

पश्चिमाभिमुखा याश्च पथ्यास्ता निर्मलोदकाः ।

प्रायो मृदुवहा गुर्व्यो याश्च पूर्वसमुद्रगाः ॥ २०७ ॥

पारियात्रभवायाश्च विन्ध्यसह्यभवाश्च याः ।

शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः स्त्रीपदस्य च ॥ २०८ ॥

आधारविशेषे गुणविशेषमाह—नद्य इत्यादि । पाषाणैर्विच्छिन्नं विशुद्धमभिहतं चोदकं यासां तास्तथा, एतेन, अधिल्यकाप्रभवा एव हिमालये नद्यः पथ्या उक्ता भवन्ति, नोपल्यकाप्रभवाः । यतः, अधिल्यकाप्रभवास्वेव पाषाणविच्छिन्नलादि, अतः, सुश्रुते यदुक्तम् “हिमवत्प्रभवा हृद्रोगादीन् जनयन्ति,” तदुपल्यकाप्रभवाभिप्रायेणेति न विरोधः । यत्तु, अत्रोक्तं “मलयप्रभवाः किमीन् जनयन्ति” तदपाषाणसिकतावाहिन्यभिप्रायेण, इह “पाषाणसिकतावाहिन्येष्वमृतोपमम्” इति न विरोधः । यत्तु, पारियात्रभवानां शिरोरोगादिकर्तृत्वम्, तत् पारियात्रदरीभवनदीजलमभिप्रायेण, सुश्रुते तु पारियात्रतडागभवनदीजलमभिप्रायेणोक्तम् “पारियात्रभवाः पथ्या” इति । तदुक्तम् विश्वामित्रेण “तडागजं दरीजं च तडागाद्यत्सरिज्जलम् । बलारोग्यकरं तत् स्यादरीजं दोषलं मतम्” ॥ प्रायोग्रहणात् “पूर्वसमुद्रगा” इति पूर्वसमुद्रगमनेऽपि गाङ्गं पथ्यं भवति, किंवा, यथोक्तलक्षणहिमालयमवलादेव गाङ्गं पथ्यम् । पारियात्रादयः पर्वताः खनामप्रसिद्धाः ॥ २०५—२०८ ॥

वसुधाकीटसर्पाखुमलसंदूषितोदकाः ।

वर्षाजलवहा नद्यः सर्वदोषसमीरणाः ॥ २०९ ॥

वापीकूपतडागोत्ससरः प्रस्रवणादिषु ।

आनूपशैलधन्वानां गुणदोषैर्विभावयेत् ॥ २१० ॥

पिच्छिलं क्रिमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्मैः ।

विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धि न हितं जलम् २११

विस्रं त्रिदोषं लवणमम्बु यद्गुणालयम् ।

इत्यम्बुवर्गः प्रोक्तोऽयमष्टमः सुविनिश्चितः ॥ २१२ ॥

इत्यम्बुवर्गः ।

वर्षासु जलं वहन्तीति वर्षाजलवहाः, यदुक्तमभ्याधिकारे “वर्षानादेयमुदकानाम्” इति । तस्येहाऽप्यथत्वे उपपत्तिवर्ण-

नमिति न पौनरुक्त्यम् । प्रसवणादिष्विति जलमिति शेषः । वा-
प्यादयोऽनूपदेशधन्वदेशहिमालयादिपर्वतादिषु भवन्त्यतश्चा-
नूपादिजलगुणैरेव तद्गुणनिर्देशः कर्तव्यः । पश्चिमाभिमुखनदीज-
लपूर्वाभिमुखनदीजलाऽनूपजलखधन्वजलपर्वतजलगुणाश्चोक्ता
एव, तेन तद्गुणातिदेशो वाप्यादिषु बोद्धव्यः । उक्तं च हारीतेन
“आनूपदेशे यद्वारि गुरु तत् श्लेष्मवर्द्धनम् । विपरीतमतो
मुख्यं जाङ्गलं लघु चोच्यते” । सुश्रुतेऽपि वाप्यादीनां पृथ-
गेवोक्ता गुणाः । स चेह कूपादीनां संस्कारादिः^१ प्रत्यक्षदृष्टो
ग्रन्थविस्तरभयान्नोक्त एवेति मन्तव्यम् । वापी इष्टकादिवद्ध-
तीर्था दीर्घिका, कूपः प्रसिद्धः, तटादागो गतिर्यस्य स तडागः ।
स पुनरुच्चदेशादागच्छजलवन्धनाद्भवति, अन्ये तु पुष्करि-
णीं तडागमाहुः । उत्सा निम्नादुत्तिष्ठजलस्थानम् । सरो
दिव्यखातं पुरुषव्यापारं विना, तत्पुनः पम्पादि । प्रसवणी-
निर्क्षरः । अन्ये तु हृदधाराजलानीति पठन्ति, तत्र हृदो
नदीस्थजलप्रदेशो गम्भीरो जलाशयः । धारा तु पर्वतादेव
जलधारारूपा पतन्ती । आदिग्रहणात् केदारचुण्डादीनां
ग्रहणम् । क्लिन्नं पर्णादिभिर्युतं सदित्यर्थः । वरुणालये समुद्रे
विद्यमानमगन्धिः । सुविनिश्चित इति सर्वजलगुणकथनात् ।
इत्यम्बुवर्गः ॥ २०९—२१२ ॥

खादु शीतं मृदु स्निग्धं वहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम् ।
गुरु मन्दं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः ॥ २१३ ॥
तदेवंगुणमेवौजः सामान्यादभिवर्द्धयेत् ।
प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम् ॥ २१४ ॥

जीवनीयसामान्याञ्जलमनु क्षीरमुच्यते^२ । क्षीरजलादध्या-
दय उच्यन्ते । प्रसन्नमिति निर्दोषम्, निर्दोषता तु प्रश-
स्तत्वेन गुण इत्युच्यते, किंवा, गुणानामसंख्येयत्वेन प्रसन्नत्वं
गुर्वाद्यपठितमपि गुण एवेति ज्ञेयम् । एवंगुणमेवेति स्वादादि-
दशगुणम् । सामान्यादिति सामान्यत्वात् ॥ २१३॥२१४ ॥

महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः ।
क्षेहाऽन्यूनमनिद्रायै हितमत्यग्नये च तत् ॥ २१५ ॥

महिषीक्षीरगुणे स्नेहोनमिति महिषीक्षीरं गव्यक्षीरात्स्नेहोनम्
गौरवशैल्याभ्यां तु तदधिकमिति केचिद्ब्रुवते, तन्न, प्रत्यक्षमेव
हि महिषीक्षीरादधिकमेव घृतं दृश्यते, तथा, जत्तूकणैऽप्यु-
क्तम्, “गुरु शीतं स्निग्धतरं माहिषमतिबल्यं वृहणं चा-
भ्यम्” सुश्रुतेऽप्युक्तं “गव्यात् स्निग्धतरम्” इति, तेन “स्ने-

हाऽन्यूनम्” इति पाठः । तेन, स्नेहादधिकमित्यर्थः, किंवा,
‘स्नेहाऽन्यूनम्’ इति स्नेहपूर्णमित्यर्थः^१ ॥ २१५ ॥

रूक्षोष्णं क्षीरमुष्ट्रीणामीषत्सलवणं लघु ।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम् ॥ २१६ ॥
बल्यं स्थैर्यकरं सर्वमुष्णं चैकशफं पयः ।
साम्लं सलवणं रूक्षं शाखावातहरं लघु ॥ २१७ ॥
छागं कषायमधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु ।
रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरापहम् ॥ २१८ ॥
हिक्काश्वासकरं तूष्णं पित्तश्लेष्मलमाविकम् ।
हस्तिनीनां पयो बल्यं गुरु स्थैर्यकरं परम् ॥ २१९ ॥
जीवनं वृहणं सात्स्यं स्नेहनं मानुषं पयः ।
नावनं रक्तपित्ते च तर्पणं चाक्षिशूलिनाम् ॥ २२० ॥

उष्ट्रीक्षीरादीनां सलवणत्वादि मधुरानुरसत्वेन बोद्धव्यम् ।
मधुरस्तु रसः प्रधान एव, दीर्घजीवितीये “प्रायशो मधुरम्”
इत्युक्तम्, न तु सर्वथा मधुरमेव । ऐकशफमिति वडवायाः ।
केचित्तु सर्वशब्देन खरवेगसरयोरपि क्षीरस्यायं गुण इत्यपि
वदन्ति । उष्णमिति क्षीरान्तरापेक्षया तेन, सामान्यगुणे
शीतलमुक्तमविरुद्धं भवति, यतः लघूत्तमात्तिक्तरसादुररपि
कटुर्लघुरेवोच्यते मधुराद्यपेक्षया, एवं शीततमादितरक्षीरादु-
ष्णमिति । वडवायाः क्षीरं शीतमेव मूत्राद्यपेक्षया भवति ।
एवं रूक्षमित्येतदपि व्याख्येयम् । यद्यपि च हस्तिक्षीरादीनि
शास्त्रे प्रयोगेषु नोक्तानि तथापि कथितगुणं बुद्ध्वा तत्र तत्र
प्रयोज्यानि ॥ २१६—२२० ॥

१ महिषीक्षीरं गव्यात् क्षीरात् गव्यक्षीरमपेक्ष्य गुरुतरमतिश-
येन गुरु तथा शीततरं च, स्नेहात्पुनरुक्तं हीनमित्यर्थः । इदं न
सङ्गच्छते प्रत्यक्षविरोधात्, प्रत्यक्षमेव माहिषक्षीरादधिकमेव घृतं
दृश्यते, तथा जत्तूकणैऽप्युक्तम्, “गुरु शीतस्निग्धतरं माहिषमति-
बल्यं वृहणं चाभ्यम्” इति, सुश्रुतेऽप्युक्तम्,—“गव्यात् स्निग्धत-
रम्” इति तस्मादत्र गव्यस्नेहादूनमिति योज्यम्, तेन महिषीक्षीरं
गव्यस्नेहादूनं हीनम्, गव्यक्षीरात्पुनः स्नेहाधिकमेवेत्यर्थः इति च-
न्द्रिका । अन्ये तु, “स्नेहाऽन्यूनम्” इति पठित्वा स्नेहाधिकमित्यर्थं
कुर्वन्तीति शिवदासः । २ एकः शफः खुरो यासां ता एकशफाः,
अत्राश्रया इति वक्तव्ये यदैकशफमिति सामान्यशब्दप्रयोगं करोति,
तद्देगसरीप्रभृतीनामप्येकशफानां ग्रहणार्थम्, शाखावातहरमित्यत्र
केचिच्छाखाशब्देन बाहू सविधनी चाहुः । अन्ये तु वक्त्रादीनाहुः ।
धान्याम्लस्यैवोभयत्राधारशक्तिप्रभावेन परस्परविरुद्धकार्यद्वयं भवति,
तद्यथा बहिरन्तःपित्तहरत्वम्, एवं शाखागतवातहरत्वम्,
कुक्षिगतवातहरत्वं चास्याधारशक्तिप्रभावेण मन्तव्यमित्याहुः इति
शिवदासः ।

१ संस्कारः कथनरूपः कार्य इत्यर्थः । २ पयः क्षीरसंज्ञासा-
मान्यात् पयसश्च जीवनीयादिगुणयोगाच्च तोयवर्गानन्तरं क्षीरवर्गः
प्रस्तूयते, तत्र श्रेष्ठत्वात् प्रथमं गव्यक्षीरगुणमाह—स्वादित्यादीति
शिवदासः । ३ स्नेहादूनमनिद्रायै विषमन्तरम् ।

रोचनं दीपनं वृष्यं स्नेहनं बलवर्द्धनम् ।
पाकेऽम्लमुष्णं वातघ्नं मङ्गलं बृंहणं दधि ॥ २२१ ॥
पीनसे चातिसारे च शीतके विषमज्वरे ।
अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च काश्ये च दधि शस्यते ॥ २२२ ॥
शरद्रीष्मवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ।
रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेष्वहितं च तत् ॥ २२३ ॥

दधिगुणमाह—रोचनमित्यादि । अत्र रोचनमित्युक्त्वाऽपि “अरुचि” इति वचनमरुचिहरत्वेन, रोचनता तूपयोगकालएव वास्तवरुचिकरत्वेनोक्ता । बृंहणमिति रोगादिकृशस्य बृंहणम्, काश्ये चेति सहजकाश्ये शस्यते इति बोद्धव्यम्, तेन न पौनरुक्त्यम् । पीनसे चतुर्विधेऽपि प्रभावाद्वितम्, किंवा, पीनसपाचकत्वात् सर्वत्र हितम् । यच्च वृष्यशीतकरलहितत्वादि दधिगुणपर्यालोचनयाऽनुपपद्यमानमिह दृश्यते, तत्प्रभावाद्वोद्धव्यम् । यच्च, गुणान्तरादेवाम्लत्वोष्णत्वस्निग्धत्वाल्लभ्यमानमपि वातघ्नत्वं पुनरुच्यते, तत्प्रकर्षार्थं, तथा, अम्लत्वादियुक्तस्यापि वातहन्तृतादिव्यभिचारदर्शनादिति बोद्धव्यम् । व्यभिचारोदाहरणानि च मन्दकमन्दजातमण्डादीन्यनुसर्तव्यानि । न्यायश्चायं सर्वान्नपानगुणकथने यथासंभवं वर्णनीयः । ग्रन्थप्रचुरतरतामीत्या सर्वं वस्तु वयं नोद्धावयामः । प्रायश इति वचनात्कालान्तरेऽपि गर्हितत्वं शरदादावपि प्रकृत्यादिवशाद्गर्हितत्वं दर्शयति ॥ २२१—२२३ ॥

त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि, शुक्रलः ।
सरः, श्लेष्मानिलघ्नस्तु मण्डः स्रोतोविशोधनः ॥ २२४ ॥

मन्दकं यदा क्षीरं विक्रियामापन्नं घनत्वं याति, तदा तन्मन्दकम् । जातं वातघ्नमिति यदा तु मन्दकावस्थामुत्सृज्य घनतया जातं सन् मधुरमीषदम्लं च भवति, तदा वातघ्नं विशेषेण भवतीत्यर्थः^१ । पूर्वं तु दधिगुणाः सुजातस्य व्यक्ताम्लस्य बोद्धव्याः । शुक्रलः सर इति च्छेदः । सरो दधुपरिस्नेहः, शुक्रलः शुक्रसुतिवृद्धिकरः, अतएव सुश्रुते सरगुणे “वृष्यः शुक्रविवर्द्धनः” इति पदद्वयोपादानं कृतम् । मण्ड इति प्रकरणाद्विषमण्डो मस्तिरित्यर्थः ॥ २२४ ॥

शोफाशौग्रहणीदोषमूत्रग्रहोदरारुचौ ।
स्नेहव्यापदि पाण्डुत्वे तक्रं दद्याद्गरेषु च ॥ २२५ ॥
संग्राहि दीपनं दृढं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
ग्रहण्यशौविकारघ्नमर्दितारुचिनाशनम् ॥ २२६ ॥

शोफेत्यादि तक्रगुणः, मूत्रग्रहो मूत्रकृच्छ्राणि गरोऽङ्गत्रिमविषम् । संग्राहीत्यादि नवनीतगुणः नवोद्धृतं सद्यस्कम्,

१ शुक्रलमिति पाठे शुक्रलं दधि मन्तव्यम् । २ त्रिदोषं मन्दकमिति क्षीरावस्थामतिक्रम्य संग्राहदध्यवस्थं मन्दकमुच्यते, तत्पुनस्त्रिदोषं दोषकोपकं, जातं वातघ्नमिति यदा तु तदेव मन्दकं मन्दकावस्थामुत्सृज्य कालवशाद् घनतया जातं सन्मधुरमीषदम्लं भवति, तदा वातघ्नं विशेषेण भवतीत्यर्थ इति शिवदासः ।

नवोद्धृतमिति वचनादभिनवस्यैव नवनीतस्य यथोक्तगुणाः प्रकर्षवन्तो भवन्तीति, पुराणस्य तु नैते बलवन्तो गुणा भवन्तीति ॥ २२५ ॥ २२६ ॥

स्मृतिबुद्ध्यग्निशुक्रौजःकफमेदोविवर्द्धनम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ २२७ ॥

सर्वस्नेहोत्तमं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्धृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ २२८ ॥

मदापसारमूर्च्छायशोफोन्मादगरज्वरान् ।
योनिर्कर्णशिरःशूलं घृतं जीर्णमपोहति ॥ २२९ ॥

सर्पीष्यजाविमहिषीक्षीरवत्त्वानि निर्दिशेत् ।

पीयूषो मोरटं चैव किलाटा विविधाश्च ये ॥ २३० ॥

उत्पादक्रमागतस्य घृतस्य गुणमाह—स्मृतीत्यादि । सहस्रवीर्यमिति भूरिशक्तिकम् । कथं सहस्रवीर्यमित्याह—विधिवदिति । विधिवद् विधियुक्तं सदित्यर्थः, विधिश्च नानाकर्मकारिभिर्द्रव्यैः संस्कारः संयोगश्च, अतएवोक्तम् “नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित्संस्कारमनुवर्तते”, तथा तन्त्रान्तरे “घृतं योगवाहि” इति, तस्मात्सहस्रवीर्यतः कर्मसहस्रकृदिति योज्यम् । यत्तु सुश्रुतटीकाकृतः सुश्रुतोक्तघृतगुणेषु त्रिदोषापकर्षणमिति पठन्ति, तत्संस्कारेण कफहरणादिति ज्ञेयम् । मदेत्यादि । जीर्णं तु दशवर्षातीतम्, वचनं हि “पुराणं दशवर्षस्यात्प्रपुराणमतः परम्” इति । यथा यथा च जीर्णत्वप्रकर्षस्तथातथा गुणोत्कर्षो ज्ञेयः । उक्तं हि हारीते “यथा यथा जरां याति गुणवत्स्यात्तथा तथा” इति । अनुक्तसर्पिर्गुणानतिदिशति—सर्पीषीत्यादि । सर्पीषि स्नानीति संबंधः, तेन, अजाक्षीरवदजासर्पिर्निर्दिशेदिति । एवं शेषयोरपि वाच्यम् । अनेन च न्यायेन हस्त्यादिसर्पिरपि बोद्धव्यम्, हस्त्यादिसर्पिर्व्यवहाराभावात्साक्षान्नोक्तम् ॥ २२७—२३० ॥

दीप्ताग्नीनामनिद्राणां सर्वं एते सुखप्रदाः ।
गुरवस्तर्पणा वृष्या बृंहणाः पचनापहाः ॥ २३१ ॥

विषदा गुरवो रूक्षा ग्राहिणस्तक्रपिण्डकाः ।
गोरसानामयं वर्गो नवमः परिकीर्तितः ॥ २३२ ॥

इति गोरसवर्गः ।

पीयूषः सद्यः प्रसूतायाः क्षीरम् । तदेव यावन्न परतोऽप्रसन्नतां याति, तावन्मोरट इत्युच्यते । किलाटो नष्टक्षीरभागः, यं लोकाः क्षीरसामित्याहुः । विशद इत्यादि तक्रपिण्डगुणः,

१ अत्र घृतस्य स्मृत्यादिकर्तृत्वं तथाऽलक्ष्मीप्रशमकत्वं च गुणपर्यालोचनयाऽनुपपद्यमानं प्रभावादिव ज्ञेयम्, एवमन्यत्रापि गुणद्वाराऽनुपपद्यमानकार्यस्य प्रभावजनकत्वं व्याख्येयमिति शिवदासः । २ पीयूषमोरटयोर्लक्षणं यथा “क्षीरं सद्यः प्रसूतायाः पीयूषमिति संज्ञितम् । सप्तरात्रात्परं क्षीरमप्रसन्नं च मोरटम्” इति । जेज्जटस्तु मोरटस्थाने मोरणिमिति पठित्वा मोरणी नष्टक्षीरद्रवभाग इति व्याचष्टे । किलाटो नष्टक्षीरपिण्डं यमाहुर्लोकाः क्षीरसा इतीति शिवदासः ।

तकपिण्डस्तककृचिकाया एव सुतद्रवो घनो भागः । गोरसानामित्यत्र 'आदि' शब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन, महिषीक्षीरादीनामपि ग्रहणम्, किंवा प्राधान्याद्गोरसनिर्देशाद्गोरसतया गोरसनिष्पन्नाः सर्वे एव क्षीरदधितकादयो गृह्यन्ते, लोके हि सर्वेष्वेवेषु गोरससंज्ञा माधुर्यसामान्यात् । इति गोरसवर्गः ॥ २३१—२३२ ॥

वृष्यः शीतः सरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः ।
श्लेष्मलो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते ॥२३३॥
शैत्यात्प्रसादान्माधुर्यात्पौण्ड्रकाद्वांशको वरः ।
प्रभूतक्रिमिमज्जासृङ्गेदोमांसकरो गुडः ॥ २३४ ॥

इष्टुविकृतिप्रायो वर्ग उच्यते । भक्षितस्येति दन्तपीडितस्य । यान्त्रिक इति यन्त्रपीडितः, विदाहश्चास्य प्रायशस्त्वग्रन्थि-
गुक्तस्य यन्त्रेण पीडनात्, तथा, कालान्तरमवस्थानाच्च ।
वचनं हि "लग्रन्थिसंयोगाद्यान्त्रिकस्तु विदह्यते" उक्तं च
हारीते "व्यापित्वात्सुकुमारो हि रसो यन्त्रनिपीडितः । सौ-
क्ष्म्यात्स्पृष्टोऽनिलार्काभ्यां भृशं काये विदह्यते" । तत्र
व्यापित्वादिति त्वगादियुक्तेक्षुकाण्डभवत्वाद् । यदुच्यते
विदाहित्वे यान्त्रिकस्य रक्तपित्तहन्तृत्वमुक्तं विरुध्यते, यथा
"मधूदकस्येक्षुरसस्य चैव पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम्" ।
तत्र, यतः, दन्तनिष्पीडितस्यैवाविदाहिनो रक्तपित्ते ग्रहणं
भविष्यति । किंवा, यान्त्रिकोऽपि विदाहकारकत्वादिंसंयोगस्य
यथा कालान्तरावस्थानस्य च त्यागं कृत्वोपयोगः कर्तव्यः ।
"यान्त्रिकस्तु विदह्यते" इति वचनं प्रायोवादमाश्रित्य बोध्यम् ।
अन्ये तद्दोषभयाद्विदह्यत इति शीघ्रं पच्यत इति व्याख्या-
नयन्ति ॥ २३३ ॥ २३४ ॥

क्षुद्रो गुडश्चतुर्भागात्रिभागार्द्धावशेषितः ।
रसो गुरुर्यथापूर्वं धौतः खल्पमलो गुडः ॥ २३५ ॥
ततो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्करा विमलाः परम् ।
यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा ॥२३६॥

प्रभूतक्रिम्यादिकारणत्वात्प्रभूतक्रिम्यादिकरो गुड उच्यते ।
क्षुद्रगुडस्तथा चतुर्भागात्रिभागार्द्धावशेषितः । रस इत्यत्र
चकारलोपो द्रष्टव्यः, तेन, क्षुद्रगुडश्चतुर्भागावशेषितो गुरुरित्यादि ज्ञेयम् । अत्र
क्षुद्रगुडोऽसितगुड इत्युच्यते । फाणितं च तण्डुलीभावाद्भवति ।
धौतः खल्पमल इति मलावशेषेण धौतेऽल्पमलो भवति,
तेनाल्पक्रिम्यादि भवतीति भावः । तत इति धौतगुडात् ।
मत्स्यण्डिका खण्डमध्ये पाकाद्बनीभूता मत्स्याण्डनिभा भवति ।
विमलाः परमित्युत्तरोत्तरं विमलाः । भवेच्छैत्यं तथा तथेति

१ शैलमित्युपलक्षणम्, तेन, मधुरत्वादिकमपि बोध्यम्, उक्तं च
सुश्रुते "यथायथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहगौरवशैल्यानि
रसत्वं च तथा भवेदिति" इति शिवदासः ।

मत्स्यण्डिकायाश्च खण्डः शीततरः, ततश्च शर्करा शीततमे-
त्यर्थः ॥ २३५ ॥ २३६ ॥

वृष्याः क्षीणक्षतहिताः सस्नेहा गुडशर्कराः ।
कषायमधुराः शीताः सतिकायासशर्कराः ॥२३७॥
रूक्षा वम्यतिसारघ्नी छेदनी मधुशर्करा ।
तृष्णासृक्पित्तदाहेषु प्रशस्ताः सर्वशर्कराः ॥२३८॥

गुडशर्करेति यासमधुशर्करयोर्व्यवच्छेदार्थम् । यासशर्करा
दुरालभाकाथकृता शर्करा । मधुशर्करा तु मधुमण्डेषु शर्करा
भवति ॥ २३७—२३८ ॥

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौत्तिकं मधुजातयः ।
माक्षिकं प्रवरं तेषां विशेषाद्भ्रामरं गुरुं ॥ २३९ ॥
माक्षिकं तैलवर्णं स्याद्धृतवर्णेतु पौत्तिकम् ।
क्षौद्रं तु कपिलं विद्याच्छ्रेतं भ्रामरमुच्यते ॥ २४० ॥
वातलं गुरु शीतं च रक्तपित्तकफापहम् ।
सन्धातुच्छेदनं रूक्षं कषायमधुरं मधुं ॥ २४१ ॥
हन्यान्मधूष्णमुष्णार्तमथवा सविषान्वयात् ।
गुरुरूक्षकषायत्वाच्छैत्याच्चालपं हितं मधु ॥ २४२ ॥

मधुशर्कराप्रसङ्गेन मध्वभिधानम् । माक्षिका पिङ्गलाः,
तद्भवं माक्षिकम् । भ्रमरः प्रसिद्धः । क्षुद्रमाक्षिकाभवं क्षौद्रम् ।
पिङ्गलामाक्षिका महलः पुत्तकाः, तद्भवं पौत्तिकम् । छत्रा-
दयश्चत्वारो मधुमेदाः सुश्रुतोक्ताः सामान्यमधुगुणा एव
ज्ञेयाः, किंवा, अप्रशस्तत्वादिह नोक्ताः । 'केचिन्माक्षिकं
तैलवर्णं स्यादित्यादि' श्लोकं पठन्ति । उष्णार्तमथवेति भाषया,
यथा उष्णं मधु हन्यान्न तथा उष्णार्तमिति सूचयति । तत्रैव
हेतुमाह—विषान्वयादिति । सविषप्रायाणि नानापुष्पाणि,
किंवा, सविषा एव माक्षिकादयोऽन्वया उत्पत्तिस्थानानि यस्य
तत्सविषान्वयं मधु, तेन, सविषान्वयाद्विषानुगतस्योष्णविरो-
धित्वस्यैव मधुनोऽनुगमो भवति, न तु सविषत्वस्य । तथा
सत्युष्णमपि मारकं स्यात्, किंवा, "अथवा" इति सविषा-
न्वयादित्यनेन संवध्यते, तेन सविषान्वयादन्यतश्च शैत्या-
त्सौकुमार्याच्च उष्णेन मधु विरुध्यत इत्यर्थो भवति । उक्तं
हि हारीते "नानापुष्पप्रकाराणां रससारात्मकं मधु । तच्छै-
त्यात्सौकुमार्याच्च सर्वैरूष्णैर्विरुध्यते" । सुश्रुतेऽप्युक्तम् "त-
त्सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यादित्यादि । अल्पस्य मधुनो हितत्वे

१ मध्विति पाठः । २ वातलमित्यादि मधुसामान्यस्य गुणः ।
ननु सुश्रुते मधुनस्त्रिदोषशमनत्वं लघुत्वं चोक्तम्, अत्र च वातलं
गुरुत्वं चोच्यते इति विरोधः, सत्यम्, सुश्रुते त्रिदोषशमनत्वं
यदस्योक्तम्, तत्प्रभावाभिमिलितस्त्रिदोषारब्धज्वरहरतया ज्ञेयम्,
अत्र तु पृथग्वातजनकमुक्तमिति न विरोधः । तथा सुश्रुते—यल्लघुत्वमु-
क्तम्, तत्पुराणाभिप्रायेण, अत्र पुराणादिविशेषमनादृत्य गुरुत्वमुक्तम्,
तदाल्पत्वमिति व्याख्यानेन विरोध परिहरतीति शिवदासः ।

हेतुमाह—गुर्वित्यादि । गुरुत्वान्मध्वामकारकं भवति, रुक्षं कषायं शैत्यन्तु महालयं वातकरमिति भावः ॥२३९—२४२ ॥

नातः कष्टतमं किञ्चिन्मध्वामात्तद्धि मानवम् ।

उपक्रमविरोधत्वात्सद्यो हन्याद्यथाविषम् ॥ २४३ ॥

आमे सोष्णा क्रिया कार्या सा मध्वामे विरुध्यते ।

मध्वामं दारुणं तस्मात्सद्यो हन्याद्यथाविषम् ॥२४४॥

नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ।

इतीक्षुविकृतिप्रायो वर्गोऽयं दशमो मतः ॥ २४५ ॥

इतीक्षुवर्गः ।

मध्वामस्य महालयतामाह—नात इत्यादि । उपक्रमविरोधित्वं मध्वामे यथा आमे तूष्णं पथ्यम्, तन्मधुनो विरुद्धम्, यत्तु मधुहितं शीतम्, तदामे विरुद्धम् । मधुनो योगवाहिलमाह—नानेत्यादि । यस्मान्नानारसादिवीर्यादिभ्यः पुष्पेभ्य उत्पन्नं तन्मधु, तेनानभिव्यक्तनानाशक्तिकमेव । ततश्च, येन द्रव्येण वामनीयेनाऽस्थापनीयेन वा वृष्येण कार्यान्तरकारकेण वा युज्यते, तस्यैव कर्म करोति समानानुकारिद्रव्यप्रबोधितशक्तिलादिति भावः । चकारोऽत्र हेत्वन्तरसमुच्चये, तेन प्रभावाच्चेति बोद्धव्यम् । तेन, सत्यपि नानौवधिसंभवत्वे प्रभावाच्च क्षीरमद्यादयो योगवाहिनः, तथा, अनानात्मका अपि शिलाजतुतैलादयो योगवाहिनो भवन्ति । योगवाहित्वेऽपि मधु स्नेहने न प्रयुज्यते, वाते रुक्षादिगुणयुक्तत्वात् । नानाद्रव्यात्मकत्वेऽपि मधु रुक्षकषायाभ्यां द्वाभ्यामेवाऽविर्भूतं स्यात्, प्रायेण रुक्षकषायगुणाधिकानामेव मधुमाक्षिकाणां च करणादिति बोद्धव्यम् । अनेन न्यायेन, नानाद्रव्यात्मकत्वेन सर्वगुणता मधुनो निरस्ता भवति । सुश्रुतेऽप्येवमेव योगवाहित्वं “तच्च नाना” इत्यादिना ग्रन्थेन मधुन उक्तम् । इक्षुविकृतिप्राय इति इक्षुविकृतिप्रधानः, तेन, वासशर्करादिकथनमप्यत्राविरुद्धमिति भावः । इतीक्षुवर्गः ॥ २४३—२४५ ॥

क्षुचृष्णाग्लानिदौर्वल्यकुक्षिरोगविनाशिनी ।

स्वेदाग्निजननी पेया वातवर्चोऽनुलोमनी ॥ २४६ ॥

तर्पणी ग्राहिणी लघ्वी हृद्या चापि विलेपिका ।

मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातं चाप्यनुलोमयेत् ॥२४७॥

मृदूकरोति स्रोतांसि स्वेदं संजनयत्यपि ।

लङ्घितानां विरिक्तानां जीर्णे स्नेहे च तृष्यतां ॥२४८॥

दीपनत्वान्नष्टत्वाच्च मण्डः स्यात्प्राणधारणः ।

लाजपेया श्रमघ्नी तु क्षामकण्ठस्य देहिनः ॥ २४९ ॥

तृष्णातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।

लाजमण्डोऽग्निजननो दाहमूर्च्छानिवारणः ॥२५०॥

मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्थविरयोषिताम् ।

देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥२५१॥

१ ग्राही दोषविपाचन इति पाठः

श्रुतिपासासहः पथ्यः शुद्धानां च मलापहः ।

श्रुतः पिप्पलिशुण्ठिभ्यां युक्तो लाजाम्लदाडिमैः २५२

संप्रति श्लोकधान्यादिवर्गैर्यथासंभवं संपादितस्य कृतान्नस्य पेयादेर्गुणान् वक्तुं कृतान्नवर्ग उच्यते^१ । ते च पेयादीनां गुणाः केचित्संस्कारसंयोगादिजाः, केचित्प्राकृता अपि ज्ञेयाः । न च वाच्यम्, पेयादीनामेव गुणेन बाधितत्वात् श्लोकधान्यादीनां पृथग्गुणो न वाच्य इति, यतः, पेयादयो हि प्रकृतिगुणानुविधायिनः सन्तः स्वगुणमावहन्ति, तेन, कृतान्नस्य गुण उच्यते, स यदि रक्तशाल्यादिप्रकृतावपि भवति, तदा बलवान्भवति, अथ प्रकृतौ विपरीतो गुणो भवति, तदा कृतान्नगुणस्याल्पत्वं भवतीति मन्तव्यम् । अत्र स्वस्थानुरहितत्वेनादौ पेयोच्यते, पेया बहुद्रवा यवागूः, विलेपी विरलद्रवा यवागूः । पेयादिकमेणान्ने वक्तव्ये प्रथमोत्पद्यमानत्वेन मण्डगुणकथनम् । दीपनलघुत्वाभ्यामाग्निं यस्मात्करोति, तस्मालङ्घितादीनां प्राणधारण इति ज्ञेयम् । सुसंस्कृत इति धान्याकपिप्पल्यादिसुसंस्कृतः । शुद्धानां मलापह इति सम्यक् शुद्धानामपि कोष्ठोपलेपकदोषापहरत्वेन, यदुच्यते शुद्धानामिति ईषच्छुद्धानाम्, तेन, ईषच्छुद्ध्या शेषदोषसंवन्धान्मलापह इत्युपपन्नम्, तथा, सुश्रुतेऽपि, “लाजमण्डो विशुद्धानाम्” इत्यकरोत्, विशेषादीषच्छुद्धानामिति बोध्यम् । तत्र सत्, ईषद्विशुद्धे पेया निषिद्धैव, वचनं हि “कफपित्ते विशुद्धेऽल्पे मद्यपे वातपैत्तिके । तर्पणादिक्रमः कार्यः पेयाऽभिष्यन्दयेद्वितान्” ॥ २४६—२५२ ॥

मण्डः सन्दीपयत्यग्निं वातं चाप्यनुलोमयेत् ।

सुधौतः प्रसृतः खिन्नः सन्तप्तश्चोदनो लघुः ॥२५३॥

मृष्टतण्डुलमिच्छन्ति गरश्लेष्मामयेष्वपि ।

अधौतः प्रसृतः खिन्नः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ॥२५४॥

मांसशाकवसातैलघृतमज्जफलोदनाः ।

वल्याः सन्तर्पणा हृद्या गुरवो बृंहयन्ति च ॥२५५॥

खिन्न इत्युत्तिन्नधान्यतण्डुलकृतः, किंवा, सम्यक्स्निग्धत्वेन मृदुभूतः, सन्तप्त इति सहजेनोष्मणा, न तु पुनस्तापनेन, वचनं हि “विवर्जयेत् स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः” इति । मृष्टतण्डुलकृतमोदनं मृष्टतण्डुलम् । अधौतोऽधौततण्डुलकृतः । अत्र सुधौतत्वादिगुणविशिष्टस्यौदनस्य लघुत्ववचनेन तद्विपरीतानामधौतादीनां गुरुत्वमर्थतः सिद्धमपि यत्पुनरुच्यते, तत्सप्रार्थम् । सन्तर्पणा इति तदात्वेऽपि बलकरा मांसादिसंयोगसाधिताश्चोदना एव बोध्याः । अत्र

१ धान्यादीनां संस्कारविशेषादितं गुणमभिधातुं कृतान्नवर्ग उच्यते इति शिवदासः । २ सुधौत इत्यादि । सुधौत इति कुण्डलेन प्रक्षालनेन च निर्मलीकृतः, प्रसृत इति प्राच्यावितद्रवभागः इति शिवदासः । ३ अत्रांतरे—तथा पशुपित्तश्चैव खरः पिच्छिल एवचेति पाठः

रूक्षाभ्यां शाकमकुष्टकाभ्यामपि संयुक्तसौदनस्य बल्यत्वादि-
संयोगमहिम्ना तथा घृतादिसंस्काराच्च लोकव्यवहारक्रियमाण-
त्वाद्वोद्धव्यम् ॥ २५३—२५५ ॥

तद्वन्माषतिलक्षीरमुद्रसंयोगसाधिताः ।

कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः ॥ २५६ ॥

स्विन्नभक्ष्यास्तु ये केचित्सौप्यगोधूमयावकाः ।

भिषक् तेषां यथाद्रव्यमादिशेद्गुलाघवम् ॥ २५७ ॥

अकृतं कृतयूषं च तनुं संस्कारिकं रसम् ।

सूपमम्लमनम्लं च गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥ २५८ ॥

यवपिष्टमुष्णोदकसिक्तमीषस्विन्नमपूपीकृतं कुल्माषमाहुः ।

स्विन्नभक्ष्या इत्युत्स्वेदेन भक्ष्यकृता हण्डरिकादयः । यथाद्र-

व्यमिति वदन्नन्यत्र प्रकृतिगुणोपमर्दनलाजादाविव न गुणा-

न्तरोदय इति दर्शयति । अकृतकृतयूपलक्षणम् “अस्नेहलवणं

सर्वमकृतं कटुकैर्विना । विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैः संस्कृतं कृ-

तम्” इति । तनुमिति स्वल्पमांसत्वेनाऽधनम्, संस्कारिक-

मिति बहुमांसदिसंस्कृतत्वाद्धनम् ॥ २५६—२५८ ॥

सक्तवो वातला रूक्षा बहुवर्चोऽनुलोमिनः ।

तर्पयन्ति नरं सद्यः पीताः सद्योवलाश्च ते ॥ २५९ ॥

मधुरा लघवः शीताः सक्तवः शालिसंभवाः ।

ग्राहिणो रक्तपित्तघ्नास्तृष्णाछर्दिज्वरापहाः ॥ २६० ॥

सक्तूनां रूक्षत्वेऽपि वातलत्वाभिधानं तक्रस्य रूक्षस्यापि

वातहारित्वदर्शनात् । पीता इत्यनेन सक्तूनां पिण्डोपयोगे

निषेधं दर्शयति । तर्पयन्ति तृप्तिं जनयन्ति, सद्योवला-

स्तदात्वेनैव वाजीकरणवद्गलकराः । एतेन, परिणामेन बलाप-

हत्वमप्युक्तं भवति ॥ २५९ ॥ २६० ॥

हन्याद्याधीन् यवापूपो यावकोवाय्य एव च ।

उदावर्तप्रतिश्यायकासमेहगलग्रहान् ॥ २६१ ॥

धानासंज्ञास्तु ये भक्ष्याः प्रायस्ते लेखनात्मकाः ।

शुष्कत्वात्तर्पणाश्चैव विष्टंभित्वाच्च दुर्जराः ॥ २६२ ॥

विरूढधानाः शङ्कुल्यो मधुक्रोडाः सपिण्डकाः ।

पूपाः पूपलिकाद्याश्च गुरवः पैष्टिकाः परम् ॥ २६३ ॥

यवकृतो वाय्वो यावको वाय्वः, वाय्वो मृष्टयवौदनः ।

धाना मृष्टयवाः । अङ्कुरितस्य यवस्य धाना विरूढधानाः ।

शङ्कुल्यः शालिपिष्टाः सतिलास्तैलपक्वाः क्रियन्ते । मधु-

क्रोडाः पाकघनीभूतमधुगर्भाः । सपिण्डका इति मधुक्रोडा

एव सपिष्टकपिण्डाः, अतस्त्वाह—“विमर्षं समिताचूर्णं” मृ-

दुपाकं गुडान्वितम् । घृतावगाहे गुडिकां घृतां पक्वां सके-

शराम् । सौगन्धिकाधियासां च कुर्यात् पूपलिकां बुधः । स

१ यावको वाय्व इति यवकृतो भक्ष्य इति शिवदासः । वाय्वो

यवगोधूमादिभिर्दलितैः कृतः, अन्ये तु मृष्टयवकृतो भक्ष्य इत्याहु-

रिति सुश्रुतटीकायां दृष्टव्यः ।

२ पूपः पूपा इति प्रसिद्ध इति शिवदासः । ३ क्षीरेक्षुरसपूपा इति क्षीरे

इक्षुरसे च भाविताः पूपिका इत्यर्थं इति शिवदासः । ४ स्नेहा इति पिष्टकावस्थायाभेव स्नेहयोगादिति

शिवदासः । ५ गुरुणामपि भक्ष्याणां संस्काराल्लघुत्वं भवतीत्याह

संस्कारादिति भूर्यभिसंयोगादिना, बुद्धेति संस्कारगुणं प्रकृतिगुणं

एव खण्डसंयावः सिताप्रातकपूरितः । मातुलुङ्गत्वचा चैव

वेष्टितो मधुशीर्षकः” इति । मधुशीर्षक एव मधुक्रोडः ।

पूपाः पिष्टिकाः । पूपलिका चापडिकेति ख्याता ॥ २६१-२६३ ॥

फलमांसवसाशाकपललक्षौद्रसंस्कृताः ।

भक्ष्या वृष्याश्च बल्याश्च गुरवो बृंहणात्मकाः ॥ २६४ ॥

वेशवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ।

गुरवस्तर्पणा वृष्याः क्षीरेक्षुरसपूपाः ॥ २६५ ॥

सगुडाः सतिलाश्चैव सक्षीरक्षौद्रशर्कराः ।

वृष्या बल्याश्च भक्ष्यास्तु ते परं गुरवः स्मृताः ॥ २६६ ॥

पललं तिलचूर्णम् । वेशवारः सूदशास्ने “मांसं निरस्थि

सुस्निग्धं पुनर्दृशदि पेषितम् । पिप्पलीखण्डमरिचगुडसर्पिः

समन्वितम् । ऐक्यं विपचेत्सम्यग्वेशवार इति स्मृतम्” ।

क्षीरप्रधानाः पूपाः क्षीरपूपाः । सगुडा इत्यादौ ‘सक्षीराः’

इति क्षीरयोगमात्रम्, न क्षीरप्रधानतेति न पौनस्त्यम् ।

॥ २६४—२६६ ॥

सस्नेहाः स्नेहसिद्धाश्च भक्ष्या विविधलक्षणार्णः ।

गुरवस्तर्पणा वृष्या हृद्या गौधूमिका मताः ॥ २६७ ॥

संस्काराल्लघवः सन्ति भक्ष्या गोधूमपैष्टिकाः ।

धानापर्पटपूपाद्यास्तान् बुद्ध्या निर्दिशेत्तथा ॥ २६८ ॥

स्नेहा इति पिष्टावस्थायामेव स्नेहयोगाद्बुद्धेनोक्तानामपि

भूर्यभिसंयोगादिना संस्काराल्लघव इति । बुद्ध्या निर्दिशेदिति

संस्कारगुणं तथा प्रकृतिगुणं च बुद्ध्या यथोचितं गुणं निर्दि-

शेत् ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

पृथुका गुरवो मृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तु तान् ।

यावा विष्टभ्य जीर्यन्ति सरसा भिन्नवर्चसः ॥ २६९ ॥

सूप्यान्नविकृता भक्ष्या वातला रूक्षशीतलाः ।

सकटुस्नेहलवणानल्पशो भक्षयेत्तु तान् ॥ २७० ॥

मृदुपाकाश्च ये भक्ष्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये ।

गुरवस्ते व्यतिक्रान्तपाकाः पुष्टिवलप्रदाः ॥ २७१ ॥

पृथुकाश्चिपिटाः । यावा इति यवचिपिटाः, अन्ये तु

गान्धारदेशप्रसिद्धान् संपिष्टसंज्ञानाहुः, सरसा अमृष्टाः ।

सूप्यविकृता इति मुद्रमाषादिविकाराः । मृदुपाकाः स्तोकाऽभि-

संयोगसाध्याः । व्यतिक्रान्तपाका इति चिरेण जरां ग-

च्छन्ति ॥ २६९—२७१ ॥

१ पूपः पूपा इति प्रसिद्ध इति शिवदासः । २ हृद्याश्चेति पाठः ।

३ क्षीरेक्षुरसपूपा इति क्षीरे इक्षुरसे च भाविताः पूपिका इत्यर्थं

इति शिवदासः । ४ स्नेहा इति पिष्टकावस्थायाभेव स्नेहयोगादिति

शिवदासः । ५ गुरुणामपि भक्ष्याणां संस्काराल्लघुत्वं भवतीत्याह

संस्कारादिति भूर्यभिसंयोगादिना, बुद्धेति संस्कारगुणं प्रकृतिगुणं

च बुद्ध्या निर्दिशेदिति शिवदासः ।

॥ २६९—२७१ ॥

॥ २६९—२७१ ॥

॥ २६९—२७१ ॥

॥ २६९—२७१ ॥

द्रव्यसंयोगसंस्कारं द्रव्यमानं पृथक्तथा ।
 भक्ष्याणामादिशेदुक्ता यथास्वं गुरुलाघवम् ॥२७२॥
 नानाद्रव्यैः समायुक्तः पक्वामक्लिन्नभर्जितैः ।
 निमर्दको गुरुहृद्यो वृष्यो बलवतां हितः ॥ २७३ ॥
 रसाला वृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा ।
 स्नेहनं तर्पणं हृद्यं वातघ्नं सगुडं दधि ॥ २७४ ॥

अनुक्तगुणातिदेशार्थमाह—द्रव्यसंयोगेत्यादि । द्रव्यमानं^१
 पृथगिति भक्ष्यकरणे संयुक्तानां मध्ये कस्य कियन्मानमिति
 बुद्ध्या । यथास्वमिति यस्य द्रव्यस्य गौरवं लाघवं वा बलव-
 द्भवति तं निर्दिशेत् । रसालालक्षणम्, “सचातुर्जातका-
 जाजि सगुडाद्रकनागरम् । रसाला स्याच्छिखरिणी संघुष्टं
 ससरं दधि” । रसालाप्रसङ्गेन सगुडदधिगुणमाह—स्नेह-
 नमित्यादि ॥ २७२—२७४ ॥

द्राक्षाखर्जूरकोलानां गुरु विष्टम्भि पानकम् ।
 परूषकाणां क्षौद्रस्य यच्चेष्टुविकृतिं प्रति ॥ २७५ ॥
 तेषां कट्वम्लसंयोगाः पानकानां पृथक्पृथक् ।
 द्रव्यमानं च विज्ञाय गुणकर्माणि चादिशेत् ॥२७६॥
 कट्वम्लखादुलवणा लघवो रागपाडवाः ।
 मुखप्रियाश्च हृद्याश्च दीपना भक्तरोचनाः ॥ २७७ ॥
 आम्राऽऽमलकलेहाश्च वृंहणा बलवर्द्धनाः ।
 रोचनास्तर्पणाश्चोक्ताः स्नेहमाधुर्यगौरवात् ॥ २७८ ॥
 बुद्ध्या संयोगसंस्कारं द्रव्यमानं च तच्छ्रुतम् ।
 गुणकर्माणि लेहानां तेषां तेषां तथा वदेत् ॥२७९॥
 पानकानामपि कृतान्तोभेदात्तद्गुणमाह—द्राक्षेत्यादि । यच्चे-

१ अनुक्तभक्ष्यातिदेशार्थमाह संयोगेत्यादि । यस्मिन् भक्ष्ये
 गुरुद्रव्यसंयोगः तत्र गुरुत्वमन्यथा लघुत्वम् । तथा यत्राल्पाक्षि-
 संयोगादिसंस्कारः, तत्र गुरुत्वमन्यथा लघुत्वम् । द्रव्यमानमिति, यत्र
 भक्ष्ये लघुगुरुबहुद्रव्यसंयोगस्तत्र कस्य द्रव्यस्य कियन्मानमिति बुद्ध्या
 यस्याधिक्यं तत्कृतं गौरवं लाघवं वा विनिर्दिशेदित्यर्थ इति शिवदासः ।
 २ उक्तानुक्तपानकज्ञानोपायमाह तेषामित्यादि । नहि नियतं द्रव्यं
 पानके तु संयुज्यते, किन्तहि पुरुषाणामभिलाषात् तथा व्या-
 धिविशेषैश्च तानि तानि द्रव्याणि सह युज्यन्ते, अतस्तत्कट्वम्लादि
 द्रव्यसंयोगं बुद्ध्या तथा संयुक्तानां द्रव्याणां च मध्ये कस्य कियन्मान-
 मिति बुद्ध्या तथा संयुक्तानां च द्रव्याणामुक्तानुक्तपानकानां गुणकर्माणि
 निर्दिशेदिति शिः । २ रागपाडवा इति रागाश्च पाडवाश्चेत्यर्थः,
 तत्र रागः “सिता रुचकसिन्धुतैः सवृक्षाम्लपरूषकैः । जम्बूफलरसै-
 र्युक्तो रागोराजिकया कृतः ।” पाडवाः पुनर्लवणाम्लमधुरद्रव्यजाः
 नानाविधाः । अन्ये तु पुनरेवं वदन्ति यदाह बलः—“क्वथितन्तु गुडो
 पेतं सहकारफलं नवम् । तैलनागरसंयुक्तं विज्ञेयो रागपाडवः” ।
 ३ आम्राऽमलकलेहा इति आम्रास्यमलकस्य वा रसेनातपसंयो-
 गादभिसंयोगाद्वा घनीभूतेन सशर्करेण कृता लेहा इत्यर्थ इति
 शिवदासः ।

क्षुविकृतिं प्रति पानकमिति सम्बन्धः । रागपाडवं केचिदेवं
 वदन्ति “क्वथितन्तु गुडोपेतं सहकारफलं नवम् । तैलनागर-
 संयुक्तं विज्ञेयो रागपाडवः” इति । किंवा, “सितारुचकसिन्धुतैः
 सवृक्षाम्लपरूषकैः । जम्बूफलरसैर्युक्तो रागो राजिकयान्वितः” ।
 पाडवस्तु मधुराम्लद्रव्यकृतः । आम्राऽमलकलेहास्तु तयोः
 पृथक् क्वाथेन सशर्करेण घनाः क्रियन्ते । अनुक्तपानकगु-
 णातिदेशार्थमाह—बुद्धेत्यादि । अस्य “द्रव्यसंयोग” इत्यादि-
 वद्व्याख्यानम् ॥ २७५—२७९ ॥

रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ।
 कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदासुतम् ॥ २८० ॥
 शाण्डाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु ।
 विद्याद्वर्गकृतान्नानामेकादशतमं मिषक् ॥ २८१ ॥
 इति कृतान्नवर्गः ।

शुक्तलक्षणम्, “यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकां-
 जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्तं तदुच्यते” ।
 तदाऽऽसुतमिति शुक्तमध्यस्थितं मूलककूष्माण्डादि । शि-
 ष्डाकी खनामप्रसिद्धा तीरभुक्तौ^१ । आसुतं चान्यदिति सन्धा-
 नान्तरम् । कालाम्लमिति चिरकालावस्थानादम्लं नलम्लद्र-
 व्यसंयोगात् । कृतान्नानामिति करणनिष्पादितमण्डपेयादी-
 नाम् । इति कृतान्नवर्गः ॥ २८०—२८१ ॥

कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ।
 पित्तलं वद्धविष्णुमूत्रं न च श्लेष्माभिवर्धनम् ॥२८२॥
 वातघ्नेषूत्तमं बल्यं त्वच्यं मेधाश्लिवर्धनम् ।
 तैलं संयोगसंस्कारात्सर्वरोगापहं मतम् ॥ २८३ ॥
 तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः ।
 आसन्नतिबलाः संख्ये दैत्याधिपतयः पुरा ॥ २८४ ॥
 ऐरण्डतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।
 वातासृग्गुल्महृद्गोर्जीर्णज्वरहरं परम् ॥ २८५ ॥
 कटूष्णं सार्षपं तैलं रक्तपित्तप्रदूषणम् ।
 कफशुकानिलहरं कण्डूकोठविनाशनम् ॥ २८६ ॥
 पियालतैलं मधुरं गुरु श्लेष्माभिवर्धनम् ।
 हितमिच्छन्ति नात्यौष्ण्यात्संयोगे वातपित्तयोः ॥२८७॥
 आतस्यं मधुराम्लन्तु विपाके कटुकं तथा ।
 उष्णवीर्यं हितं वाते रक्तपित्तप्रकोपणम् ॥ २८८ ॥

१ तीरमुक्तिर्विदेहदेशः सिहोदिति यस्य प्रसिद्धिः । २ सूक्ष्ममिति
 सूक्ष्मस्रोतोऽनुसारि । व्यवायिति अपक्वमेवाखिलदेहव्यापकम् ।
 त्वच्यमित्यङ्गात् । यत्तु वाग्भटे त्वग्दोषकरत्वमुक्तं तैलस्य
 तद्वृक्षणाभिप्रायेणेति न विरोधः । अन्ये तु तत्रापि त्वग्-
 दोषहृदिति पठन्ति, तत्तु न टीकाकृद्भिर्व्याख्यातम् तैलमिति तिल-
 भवज्ञेह इति शिवदासः ।

कुसुम्भतैलमुष्णं च विपाके कटुकं गुरु ।
विदाहि च विशेषेण सर्वरोगप्रकोपणम् ॥ २८९ ॥
फलानां यानि चान्यानि तैलान्याहारसन्निधौ ।
गुज्यन्ते गुणकर्मभ्यां तानि ब्रूयाद्यथाफलम् ॥ २९० ॥
मधुरो बृंहणो वृष्यो बल्यो मज्जा तथा वसा ॥ २९१ ॥

आहारमभिधाय तद्योगिद्रव्यमुच्यते । तत्र सर्पिष उक्त-
त्वातैलमेवासन्नसंस्कारप्रधानत्वादाह—कषायेत्यादि । संयो-
गाच्च संस्काराच्चेति संयोगसंस्कारात्, संस्कारस्तैलस्य भेषजैः
पाकः, संयोगस्त्ववचारणायां ज्ञेयः । संहये युद्धे । आतस्यं
उमातैलम् । अनुक्ततैलगुणनिर्देशार्थमाह फलानामित्यादि ।
फलानामित्युपलक्षणम्, तेन, सारस्नेहा अपि सुश्रुतोक्ता
बोद्धव्याः । यथाफलमिति यादृशगुणं फलम्, तादृश एव
तत्क्षेहोऽपीत्यर्थः ॥ २८९—२९१ ॥

यथासत्त्वन्तु शैत्योष्णे वसामज्जोर्धिनिर्दिशेत् ।
सस्नेहं दीपनं वृष्यमुष्णं वातकफापहम् ॥ २९२ ॥
विपाकमधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ।
श्लेष्मला मधुरा चार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली २९३

१ रोगप्रकोपणमिति, अत्र रोगशब्दो दोषवचनः कारणे कार्योप-
चारात्, यथा ‘सर्वव्याधिहरं पयः’ इत्यत्र, अतएव वक्ष्यति
“समानो हि रोगशब्दो दोषेषु व्याधिषु च” इति शिवदासः ।
२ ननु तैलपदं तैलत्वप्रवृत्तिनिमित्तम्, तच्च न तावत् तिलो-
द्भवत्वं सर्पपतैलादावव्याप्तेः । नापि बीजप्रभवत्वं तद्रूपत्वादाव-
व्याप्तेः । नापि बीजप्रभवत्वेहत्वं सारतैलादावव्याप्तेः । अपि
च बीजप्रभवत्वेहत्वं न तावत्क्षेहरूपगुणवृत्तिः । ‘तैलं गन्धवदिति
प्रत्ययस्य सर्वजनसाधारणस्य भ्रान्तिरुत्पत्तेः । नापि स्नेहाश्रयद्र-
व्यवृत्तिः, बीजद्रवमात्रस्यैव तैलत्वापत्तेरित्यनुपपत्तिं हृदि निधाय
सर्पपादिलेहेष्वपि तैलशब्दं व्युत्पादयन्नाह “निष्पत्तेस्तद्रुणत्वाच्च
तैलत्वमितरेष्वपि” । निष्पत्तेरिति तिले यथा तैलं निष्पद्यते चूर्णा-
करणयन्त्रादिना तथा सर्पपादावपि स्नेहापकर्षणात् । भवति च
समाननिष्पत्तिकतया तच्छब्दता यथा वितुषे धान्ये तण्डुलशब्दो
वृत्तः, स वितुषे विडङ्गेषु वर्तते, यथा “विडङ्गतण्डुलाः” इति ।
तद्रुणत्वेन च तच्छब्दता, यथा—“गौर्वाहिकः” इति । तद्रु-
णत्वं च सुश्रुतेनोक्तं तथा “यवन्तः स्यावराः स्नेहाः समासात्परि-
कीर्तिताः । सर्वे तैलगुणाः ज्ञेया सर्वे चानिलनाशनाः” इति । एतेन
‘तिलस्य विकारस्तैलम्’ इति योगे बाधकाभावात्तिलप्रभवत्वेह एव
तैलपदप्रयोगात्क्षेहत्वेऽपि शक्ते तैलपदं योगरूढम् । सार्पपादौ तै-
लपदप्रयोगो भाक्त इति भावः । अन्ये तु गन्धरसविशेषाङ्गं तैलत्वं
जातिः, अतएव घृततैलसंशये गन्धविशेषनिश्चयात्तैलत्वनिश्चय इति
सार्पपक्षेहादीनामपि तैलत्वमित्याहुरिति शिवदासः ।

सा शुष्का कफवातघ्नी कटूष्णा वृष्यसम्मतौ ।
नात्यर्थमुष्णं मरिचमवृष्यं लघु रोचनम् ॥ २९४ ॥
छेदित्वाच्छोषणत्वाच्च दीपनं कफवातजित् ॥ २९५ ॥
वातश्लेष्मविवन्धघ्नं कटूष्णं दीपनं लघु ।
हिङ्गु शूलप्रशमनं विद्यात्पाचनरोचनम् ॥ २९६ ॥
रोचनं दीपनं वृष्यं चक्षुष्यमविदाहि च ।
त्रिदोषघ्नं समधुरं सैन्धवं लवणोत्तमम् ॥ २९७ ॥

यथासत्त्वमिति यः प्राणी आनूपादिरुष्णस्तस्योष्णः, यस्तु
प्राणी जाङ्गलादिः शीतस्तस्य शीत इत्यर्थः । सामान्यतस्तु
वसामज्जोर्गुणाशीतत्वं यथा भवति तथा स्नेहाध्याये एव
प्रोक्तम् ॥ २९२—२९७ ॥

सौक्ष्म्यादौष्ण्याल्लघुत्वाच्च सौगन्ध्याच्च रुचिप्रदम् ।
सौवर्चलं विवन्धघ्नं हृद्यमुद्गारशोधि च ॥ २९८ ॥
तैक्ष्ण्यादौष्ण्याद्यवायित्वाद्दीपनं शूलनाशनम् ।
ऊर्ध्वचायश्च वातानामानुलोम्यकरं विडम् ॥ २९९ ॥
सतिक्तकटुसक्षारं तीक्ष्णमुत्केदि चौद्रिदम् ।
न काललवणे गन्धः सौवर्चलगुणाश्च ते ॥ ३०० ॥
सामुद्रकं समधुरं सतिकं कटु पांशुजम् ।
रोचनं लवणं सर्वं पाकि स्नंयनिलापहम् ॥ ३०१ ॥

सौक्ष्म्यादित्यादि सौवर्चलगुणः । तैक्ष्ण्यादित्यादि विड-
गुणः । औद्रिदमुत्कारिकालवणम् । काललवणं सौवर्चलमे-
वागन्धं दक्षिणसमुद्रसमीपे भवतीति । सामुद्रं करकचम्,
पांशुजं पूर्वसमुद्रजम् ॥ २९८—३०१ ॥

हृत्पाण्डुग्रहणीदोषघ्नीहानाहगलग्रहान् ।
कासं कफजमर्शांसि यावश्को व्यपोहति ॥ ३०२ ॥
तीक्ष्णोष्णो लघुरुक्षश्च क्लेदी पक्ता विदारणः ।
दाहनो दीपनश्छेत्ता सर्वः क्षारोऽग्निसन्निभः ॥ ३०३ ॥
कारव्यः कुंचिकाजाजी यमानी धान्यतुम्बुरु ।
रोचनं दीपनं वातकफदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ३०४ ॥
आहारयोगिनां भक्तिनिश्चयो न तु विद्यते ।
समाप्तो द्वादशश्चायं वर्ग आहारयोगिनाम् ॥ ३०५ ॥
इत्याहारयोगवर्गः ।

क्षाराणामपि लवणसत्त्वात्क्षारगुणमाह—हृदित्यादि । यवक्षा-

१ आर्द्रपिप्पलीगुणे श्लेष्मलेति सजातीयद्रव्यान्तरवच्छ्लेष्माणं न
शमयतीति कृत्वैव श्लेष्मलत्वमस्या इति केचित् । सा शुष्का कफवात-
घ्नीत्यनेन पित्ताविरोधित्वमस्या इति बोधयति, अतएव सुश्रुते “पि-
त्तप्रसादनी” इत्युक्तमिति शिवदासः । २ विडमकृत्रिमं स्वनाम-
ख्यातम् । उत्तरदेशमवमुत्कारिकालवणमौद्रिदमिति शिवदासः ।
३ नात्यर्थमुष्णमित्यादि शुष्कमरिचगुणः आर्द्रमरिचं तु कफप्र-
कोपकम्, उक्तं च सुश्रुते “स्वादुपाक्यार्द्रं मरिचं गुरुश्लेष्मप्रकोपि च”
इतीति शिवदासः । ४ सैन्धवगुणे समधुरसमीपजमधुरमिति शिवदासः ।

रगुणः । सर्वक्षार इति खर्जिकाक्षारटङ्कनक्षारादिः । कारवी कृष्णजीरकम्, कुंजिका स्थूलजीरकम्, अजाजी सूक्ष्मजीरकम् । उक्ततैलादेरन्यदप्याहारसंस्कारकत्वेनाहारयोगि भवतीत्याह—आहारेत्यादि । भक्तिर्विभाग इत्येतेति यावत्, किंवा, भक्तिरिच्छा, तेन, पुरुषेच्छानामनियमादुक्तमपि किञ्चित्प्राय-आहारयोगि न भवति, तथा, अनुक्तमपि रसोनामपे-षिकाद्याहारसंयोगि भवतीत्युक्तं भवति । इत्याहारयोगवर्गः ॥ ३०२—३०५ ॥

शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते ।
पुराणं प्रायशो रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरुं ॥ ३०६ ॥
यद्यदागच्छति क्षिप्रं तत्तल्लघुतरं स्मृतम् ।
निस्तुषं युक्तिभृष्टं तु सूष्यं लघु विपच्यते ॥ ३०७ ॥

संप्रत्युक्तानां शूकधान्यादीनां यदनुक्तगुणं तद्वक्तुमाह—
शूकधान्यमित्यादि । समातीतमित्येकवर्षातीतम्, प्रशस्यत इति लाघवात्, हेमन्ते नवधान्यविधानन्त्वपवादः । आगच्छति क्षिप्रमिति उत्तं सच्छीघ्रं भवति । तेन, षष्टिकाः सर्वधान्येषु लघवः, ते हि षष्टिरात्रेण भवन्ति । अस्मिन् व्याख्याने, व्रीहेः शारदस्य च हैमन्तं शालिं प्रत्यल्पकालत्वेन लघुत्वं प्राप्नोति, तस्मात् सजातीय एव शीघ्रागमनं लाघव-हेतुरिति वाच्यम् । किंवा, आगच्छति क्षिप्रमिति भुक्तं सत् क्षिप्रं पच्यते । युक्तिभृष्टमीषष्टमिति यावत् । सूष्यं सूपाय योग्यं मुद्गमाषादि ॥ ३०६—३०७ ॥

मृतं कृशातिमेघं च वृद्धं बालं विषैर्हतम् ।
अगोचरभृतं व्याडसूदितं मांसमुत्सृजेत् ॥ ३०८ ॥
अतोऽन्यथा हितं मांसं बृंहणं बलवर्द्धनम् ।
प्रीणनः सर्वभूतानां हृद्यो मांसरसः परम् ॥ ३०९ ॥
शुष्यतां व्याधिमुक्तानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
बलवर्णार्थिनां चैव रसं विद्याद्यथामृतम् ॥ ३१० ॥
सर्वरोगप्रशमनं यथास्वं विहितं रसम् ।
विद्यात्स्वर्यं बलकरं वयोवृद्धीन्द्रियायुषाम् ॥ ३११ ॥
व्यायामनित्याः स्त्रीनित्या मद्यनित्याश्च ये नराः ।
नित्यं मांसरसाहारा नातुराः स्युर्न दुर्बलाः ॥ ३१२ ॥

मृतमिति खयं मृतम्, मेघं मेदुरम्, कृशग्रहणेन शुष्क-मपि ग्राह्यम् । अगोचरभृतम्, यथा—आनूपं धन्वदेशे पुष्टम् । व्याडा व्याघ्रादयः, किंवा व्याडः सर्पः । विषह-

१ प्रायशो रूक्षमिति प्रायःशब्दो विशेषार्थः, तेन पुराणं वर्ष-द्वयातीतमतिशयेन रूक्षं भवतीति तत्र प्रशस्तमित्यर्थः एवं, प्राये-णाभिनवं गुर्विलपि व्याख्येयमिति शिवदासः । २ मृतं कृशममे-ध्यचेति पाठः । अत्रामेध्यं पूतिमांसग्रहणम् । ३ अगोचरभृतमिति गोचरो देशः, तेन, यस्य बराहमहिषादेर्यो देशोऽनूपादिः, तत्र न पुष्टं किन्तु, आनूपं धन्वदेशे पुष्टं, जाङ्गलं वानूपे पुष्टमिति शिवदासः ।

तन्तु विषदिग्धशस्त्रविद्धम् । मांसरसगुणः प्रीणन इत्यादि । सर्वरोगप्रशमन इति सर्वशब्दो भूरिवचनः, एतेन उन्मा-दादौ मांसनिषेधो न विरोधवान् भवति, उक्तम् हि “उन्मादे निवृत्तामिषमद्यो यः” इत्यादि^१ । यथास्वमिति यस्य व्याधेयो विहित इति, तादृशं रसम् ॥ ३०८—३१२ ॥

क्रिमिवातातपहतं शुष्कं जीर्णमनार्त्तवम् ।
शाकं निःस्नेहसिद्धं च वर्ज्यं यच्चापरिस्तुतम् ॥ ३१३ ॥
पुराणमामं संक्लिष्टं क्रिमिव्याडहिमातपैः ।
अदेशाकालजं क्लिष्टं यत्स्यात्फलमसाधु तत् ॥ ३१४ ॥

स्नेहेन विना सिद्धं निःस्नेहसिद्धम् । आममित्यपक्वम्, ए-तच्च विल्वादीन् विहाय बोद्धव्यम् । अदेशजमित्यनुचितदेश-भवम्, अकालजमनार्त्तवम् । साधनादृत इति हरितानामा-र्द्रकपलाण्डुप्रभृतीनां निःस्नेहसिद्धानामपि तथाऽऽपरिस्तुताना-मपि निर्दोषत्वमित्यर्थः^२ ॥ ३१३—३१४ ॥

हरितानां यथाशाकं निर्देशः साधनादृते ।
मद्याम्बुगोरसादीनां स्वे स्वे वर्गे विनिश्चयः ॥ ३१५ ॥

विनिश्चयः कृत इति शेषः, तथाच मद्यानाम्, “प्राय-शोऽभिनवम्” इत्यादिना गुणदोषकथनं कृतमेव, एवं जलेऽपि “पिच्छिलं क्रिमिलम्” इत्यादिना । गोरसकृतान्नाहारानुसं-योगिवर्गेषु तु यथोक्तकर्तृगुणवद्विपरीते विपरीतगुणमनुमेय-मिति भावः ॥ ३१५ ॥

यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तदिष्यते ।
अन्नानुपानं धातूनां दृष्टं यन्न विरोधि च ॥ ३१६ ॥
आसवानां समुद्दिष्टा अशीतिश्चतुरस्ररा ।
जलं पेयमपेयं च परीक्ष्यानुपिबेद्धितम् ॥ ३१७ ॥
स्निग्धोष्णं मारुते शस्तं पिप्पे मधुरशीतलम् ।
कफेऽनुपानं रूक्षोष्णं क्षये मांसरसः परम् ॥ ३१८ ॥
उपवासाध्वभाष्यस्त्रीमारुतातपकर्मभिः ।
क्लान्तानामनुपानार्थं पथः पथ्यं यथामृतम् ॥ ३१९ ॥
सुराकृशानां पुष्ट्यर्थमनुपानं प्रशस्यते ।
कार्यार्थं स्थूलदेहानामनुशस्तं मधूदकम् ॥ ३२० ॥

१ सर्वरोगप्रशमनमित्यत्र सर्वशब्दो भूरिवचनः, तेन कुष्ठादौ मांसनिषेधो न विरोधमावहति, यथा “वर्जयेद्देहलं शूली कुष्ठी मांसं क्षयी क्षियम्” इतीति शिवदासः । २ हरितानामित्यादि । हरितानां पलाण्डुप्रभृतीनां यथाशाकं निर्देशः, तेन हरिता अपि क्रिमिवाताद्युपहतास्तथा शुष्कजीर्णा अनार्त्तवाश्च न ग्राह्याः । साधनादृत इति साधनं संस्कारः, तेन हरितानां निःस्नेहसिद्धानामपि तथा अपरिस्तुतानामपि निर्दोषत्वमित्यर्थ इति शिवदासः । ३ यथो-क्तकर्तृगुणवद्विपरीतन्तु दोषवदुन्नेयमिति भाव इति पाठः । ४ सामान्येनानुपानमभिधाय विशेषेणानुपानेऽभिधीतव्ये दोष-विशेषेऽनुपानमाह स्निग्धोष्णमिति शिवदासः ।

चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया ।

लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चात्र परीक्ष्यते ॥ ३२८ ॥

अपरमप्यनुक्तान्नपानगुणज्ञानकारणमाह—चर इत्यादि । चर्यते इति चरो देशः, भक्ष्यश्च सामान्येन गृह्यते । क्रिया व्यापारः, प्रमाणं मानम्, अत्रैत्यन्नपानगुणाधिकरणे ॥ ३२८ ॥

चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यो भक्ष्यसंविधिः ।

जलजानूपजाश्चैव जलानूपचराश्च ये ॥ ३२९ ॥

गुरुभक्ष्यास्तु ये सत्त्वाः सर्वे ते गुरवः स्मृताः ।

लघुभक्ष्यास्तु लघवो धन्वजाधन्वचारिणः ॥ ३३० ॥

शरीरावयवाः सकृथिशिरःस्कन्धादयस्तथा ।

सकृथिमांसाद्गुरुः स्कन्धस्ततः क्रोडस्ततः शिरः ॥ ३३१ ॥

चरं विवृणोति चरोऽनूपेत्यादि । भक्ष्यस्य संविधिः भक्ष्य-भक्षणम् । तत्रानूपजलाकाशधन्वाद्य इत्यनेन गतिरूपश्चर इत्युच्यते, भक्ष्यसंविधिवचनेन च भक्ष्यरूपश्चर उच्यते । अत्रैवोदाहरणमाह—जलजेत्यादि । अत्र जलजत्वेनानूपजत्वेन च जले वाऽनूपे वा गतिरेव दृश्यते, न हि जलादौ ये जातास्ते प्रायोऽन्यत्रावतिष्ठन्ते, ये त्वन्यत्र जाता अप्यन्यत्र तिष्ठन्ते प्रायः काकमद्गुप्रभृतयः, तद्गृहणार्थमाह ‘जलानूप-चराश्च ये’ इति । एतेन, सामान्येन जले प्रायोऽवस्थानादिह जलचरत्वम्, एवमनूपचरत्वाद्यपि ज्ञेयम् । भक्ष्यरूपचरकृतं गुणमाह—गुरुभक्ष्या इत्यादि । धन्वजा धन्वचारिण इत्यत्र चकारो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः, तेन, आकाशचारिणामपि ज्ये-नादीनामनुक्तं लाघवं स्वजातिप्रसहान्तरापेक्षया बोद्धव्यमा-काशस्य लघुत्वात् । यत्तु ब्रुवते आकाशचारिणां गौरवला-घवानियमादकथनमिति, तन्न, तथा सत्याकाशस्याऽप्रयोज-कत्वात् “चरोऽनूपजलाकाशधन्वाद्यः” इत्यत्राकाशकथनं निष्प्रयोजनं स्यात् ॥ ३२९—३३१ ॥

वृषणौ चर्म मेढ्रं च श्रोणी वृक्कौ यैकृद्गुदम् ।

मांसाद्गुरुतरं विद्याद्यथास्वं मध्यमस्थि च ॥ ३३२ ॥

मांसाद्गुरुतरं विद्यादिति गुरुत्वेन प्रतिपादनं, सकृथादि-

१ चर्यते इति चरो देशो भक्ष्यश्च, चर गतिभक्षणयोरित्यतो निष्पन्नत्वात्सामान्येन गृह्यते, कस्मिन् देशेऽयं विहरति धन्वन्यनूपे जले वियति वा, किं पुनरयमाहरति गुरुलघुशीतमुष्णं स्निग्धं रुक्षं वा, एतदिहारादिगुणभावितशरीरधातोर्भृगस्य पक्षिणो वा तत्तद्वृणमेव मांसमिति प्रतिपत्तव्यमिति भावः । शरीरावयवाः सकृथादयः । स्वभावस्तत्तद्द्रव्यप्रतिबद्धस्वाभाविको धर्मः । धातवः शोणितादयः । क्रियेति क्रिया चेष्टा । लिङ्गं स्त्रीत्वादि । प्रमाणं मानम् । संस्कारो गुणान्तराधानम् । मात्रा चेति चकारेण बह्नि-रनुक्तोऽपि मात्रायाः कारणभूतः समुच्चयते, तेन, मात्राया भूय-स्वाल्पीयस्त्वेनाग्निरपि परीक्ष्य इत्यर्थे इति शिवदासः । २ क्रोडः शिरस्पदमिति पाठः । ३ वृक्काविति पाठः ।

मांसाद्दृषणादिगुरुतरं विद्यादिति । यथास्वमित्यत्र शरीरस-कृथादीनामेवैतद्गौरवादि, नत्वन्यस्य शरीरापेक्षयेति ज्ञेयम् । मध्यमित्यन्तराधिः, अस्थि इति अस्थिस्थितं मांसम् । अन्ये तु मध्यमित्यस्थिमध्यगतं मज्जानं ब्रुवते, तन्नातिषुन्दरम्, तस्योत्तरोत्तरधातुकथनेनैव लब्धत्वात् ॥ ३३२ ॥

स्वभावाल्लघवो मुद्रास्तथा लावकपिजलाः ।

स्वभावाद्गुरवो माषा वराहमहिषास्तथा ॥ ३३३ ॥

धातूनां शोणिताद्यानां गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ।

अलसेभ्यो विशिष्यन्ते प्राणिनो ये बहुक्रियाः ॥ ३३४ ॥

स्वभावादिति प्रकृत्यौ । क्रियोदाहरणम् अलसेभ्य इत्यादि, अलसेभ्यइत्यल्पक्रियेभ्यः । विशिष्यन्त इति विशिष्टा भवन्ति लघवो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३३३—३३४ ॥

गौरवं लिङ्गसामान्ये पुंसां स्त्रीणां च लाघवम् ।

महाप्रमाणा गुरवः स्वजातौ लघवोऽन्यथा ॥ ३३५ ॥

गुरुणां लाघवं विद्यात्संस्कारात्सविपर्ययम् ।

व्रीहेर्लाजा यथा च स्युः सकूनांसिद्धपिण्डकौः ॥ ३३६ ॥

लिङ्ग्यन्ते ज्ञायन्तेऽनेनेति लिङ्गं जातिः, तेन, लिङ्गसा-मान्ये जातिसामान्ये, एतच्च चतुष्पादाद्यभिप्रायेण बोद्ध-व्यम् । पक्षिषु विपर्ययः, यदाह हारीतः “चतुष्पादेषु लघ्वी स्त्री विहगेषु लघुः पुमानिति अत्राप्युक्तम् “स्त्रियश्चतुष्पदे प्राह्याः पुमांसो विहगेषु च” । पुंसां च गौरवे अत्यर्थगुरोः शुक्रस्यारम्भकस्य भूयस्त्वं हेतुं ब्रुवते । किन्तु, स्वभावस्तत्र हेतुरपवाद इति पश्यामो विहंगेषु । सविपर्ययमिति संस्का-राल्लघूनामपि गौरवं विद्यादित्यर्थः । तदेव संस्कारजन्यं लाघवं गौरवंचाह—व्रीहेरित्यादि । गुरोरपि व्रीहेः संस्कारा-ल्लाल्लघव इत्यर्थः । सकूनां च लघूनां सिद्धपिण्डिका गुरवः, सिद्धपिण्डिका अग्निपाचिताः पिण्डाः ॥ ३३५ ॥ ३३६ ॥

अल्पादाने गुरुणां च लघूनां चातिसेवने ।

मात्राकारणमुद्दिष्टं द्रव्याणां गुरुलाघवे ॥ ३३७ ॥

गुरुणामल्पमर्दयं लघूनां तृप्तिरिष्यते ।

मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते मात्रा चाग्निमपेक्षते ॥ ३३८ ॥

अल्पादान इत्यादि मात्राविवरणम्, गुरुणामपि द्रव्याणां अल्पस्य स्तोकमात्रस्यादाने यल्लाघवं, तस्मिन् लाघवे मात्रा-मात्रकारणम्, न द्रव्यं, तस्य गुरुत्वात् । एवं लघूनाम-तिसेवने गौरवं मात्राकृतम् । उद्दिष्टमिति मात्राश्रित्ये पुन-

१ स्वभावनियतं लाघवगौरवमुदाहरति स्वभावादित्यादीति शिवदासः । २ महाप्रमाणा इत्यादि प्रमाणोदाहरणम्, अन्यथे-त्यल्पप्रमाणा इति शिवदासः । ३ गुरुणामित्यादि संस्कार-विवरणमिति शिवदासः । ४ गुरुणामित्यादिना मात्राप्रमाणमाह वाग्भटेऽप्युक्तम्, “गुरुणामर्धसौहित्यं लघूनां नातिवृत्ता । मात्रा-प्रमाणं निर्दिष्ट”मिति मात्रा चानपाधिपरिमाणमिति शिः ॥

रुक्तम् । द्रव्याणि मात्रामपेक्षन्त इति यथोचितमात्रावन्ति
सुखं पच्यन्त इत्यर्थः । मात्रा चाग्निमपेक्षत इति प्रतिपुरुषं
प्रतिदिनं चाग्निभेदमपेक्ष्य मात्रा महती खल्पा वा भवति, न
प्रतिनियतमात्रा विद्यत इति भावः ॥ ३३७ ॥ ३३८ ॥

बलमारोग्यमायुश्च प्राणाश्चाग्नौ प्रतिष्ठिताः ।

अन्नपानेन्धनैश्चाग्निर्ज्वलति व्येति चान्यथा ॥ ३३९ ॥

कुतः पुनरभ्यपेक्षया मात्रा क्रियत इत्याह—बलमित्यादि ।
अग्निमपेक्ष्य मात्रया प्रयुक्तयाम्यनाशाद्वलादयो भवन्तीति-
भावः । अग्नौ प्रतिष्ठिता इति अभ्यधीनाः । यथा राजाऽऽ-
श्रिताः प्रजा इति । प्राणा इति वायवः । किंवा, प्राणा
आश्रयाः शङ्खादयो दशप्राणाः । इन्धनं काष्ठम्, इन्धनमिवे-
न्धनम्, तैः, किंवा, अग्निदाह-इन्धनमुच्यते । अन्यथे-
त्यनिन्धनम् ॥ ३३९ ॥

गुरुलाघवचिन्तेयं प्रायेणाल्पबलान् प्रति ।

मन्दक्रियाननारोग्यान्सुकुमारान्सुखोचितान् ॥ ३४० ॥

इयं चरादिकृता गुरुलाघवचिन्ता अल्पाग्निं प्रति प्राय इति
दर्शयन्नाह—गुर्वित्यादि । अत्राप्यवलवत्त्वेन मन्दकाद्यैरपि
बहिमान्धमेव लक्षणीयम् ॥ ३४० ॥

दीप्ताग्नयः खराहाराः कर्मनित्या महोदराः ।

ये नराः प्रति तांश्चिन्त्यं नावश्यं गुरुलाघवम् ॥ ३४१ ॥

खराहारा इति कठिनाहारसामर्थ्याः, महोदरत्वेनाऽपि
मेदोऽवरोधात् महामित्वं दर्शयति, नावश्यं चिन्त्यमित्यनेन
दीप्ताग्नीनामपि प्रतिस्तोकप्रयोजनाय गुरुलाघवचिन्ता विद्यत
इति दर्शयति । यतः, दीप्ताग्न्यादीनामपि गुरुद्रव्यमग्नेः प्रति-
पक्षमावह्येव, स्वभावतोऽग्निविरुद्धात् ॥ ३४१ ॥

हिताभिर्जुहुयान्नित्यमन्तराग्निं समाहितः ।

अन्नपानसमिद्भिर्ना मात्राकालौ विचारयन् ॥ ३४२ ॥

आहिताग्नेः सदा पथ्यान्यन्तराग्नौ जुहोति यः ।

दिवसे दिवसे ब्रह्म जपत्यथ ददाति च ॥ ३४३ ॥

नरं निःश्रेयसे युक्तं सात्त्व्यज्ञं पानभोजने ।

भजन्ते नामयाः केचिद्भाविनोऽप्यन्तरादृते ॥ ३४४ ॥

समिधइव समिधः, आहिताग्निरिति सात्त्व्येन व्यवस्थापि-
ताभिः, किंवा, आहिताग्निरिवाहिताभिः, तेन, आहिता-
ग्निर्यथा प्रातः सायं जुहोति, तथाऽयमपि प्रातः सायं च
पथ्यानतराग्नौ जुहोति । ब्रह्म जपतीति प्रणवादिमन्त्रमा-
वर्त्तयति । ददाति चेति यथाशक्ति दानमाचरति, तं नरं
निःश्रेयसे कल्याणे युक्तमामया न भजन्ते, भाविनोऽपीति
जन्मान्तरेऽपि, अत्रेह जन्मनि पथ्याशित्वान्न भवन्ति गदा
जन्मान्तरेऽपि ब्रह्मजपज्ञानाभ्यां अर्जितधर्मप्रभावादेव न
भवन्ति । अतएवाह अन्तरादृते इति, अन्तरादिति कारणा-

दृते विना, अपथ्यस्य तथा अधर्मस्य रोगकरणभावाद्गदा
भवन्तीति भावः ॥ ३४२—३४४ ॥

षट्त्रिंशतं सहस्राणि रात्रीणां हितभोजनः ।

जीवत्यनानुरो जन्तुर्जितात्मा संमतः सतामिति ३४५

वर्षशतायुष्मपि हितादिभोजनाद्भवतीत्याह—षट्त्रिंशत-
मित्यादि । एतावतीमी रात्रिभिर्वर्षशतमेव भवतीति, जितात्मा
जितेन्द्रियः । संमत पूजितः ॥ ३४५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अन्नपानगुणाः साध्या वर्गा द्वादश निश्चिताः ।

सगुणान्यनुपानानि गुरुलाघवसंग्रहः ।

अन्नपानविधावुक्तं तत्परीक्ष्यं विशेषतः ॥ ३४६ ॥

संग्रहेऽन्नपानगुणा इति “इष्टवर्णम्” इत्यादिनोक्ताः ।
साध्या इति “उदकं क्लेदयति” इत्यादिना । उदकादयो हि
क्लेदनादिषु अग्न्याः श्रेष्ठा इत्यर्थः ॥ ३४६ ॥

प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्नं लोकोऽभिधावति ।

वर्णप्रसादः सौख्यं जीवितं प्रतिभा सुखम् ॥ ३४७ ॥

तुष्टिः पुष्टिर्वलं मेधा सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

लौकिकं कर्म यद्वृत्तौ स्वर्गतौ यच्च वैदिकम् ।

कर्मापवर्गं यच्चोक्तं तच्चाप्यन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ३४८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽन्नपानविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

किमर्थमन्नपानविधावेतत्परीक्ष्यमित्याह—प्राणा इत्यादि ।
अभिधावतीति प्रार्थयति, प्रतिभा प्रज्ञा, मेधा धारणावती धीः,
लौकिकमित्यपरीक्षकलोके भवं, अपरीक्षका एव हि वर्त्तमा-
नमात्रे प्रवर्तन्ते, परीक्षकास्तु जन्मान्तरोपकारिण्येव प्रायः-
कर्म यद्वृत्ताविति वर्त्तमाने साध्ये यत्कृष्यादि कर्म । स्वर्गता-
विति स्वर्गगमने, वैदिकमिति यज्ञादि । अपवर्ग इति मोक्षे ।
एताश्च निमित्तसप्तम्यः । यच्चोक्तमिति मोक्षशास्त्रे “सत्यं
ब्रह्मचर्यादि अन्ने प्रतिष्ठितम्” इति । अन्ननिबन्धनदेहस्थित्य-
भावेन सर्वारम्भाभावात् । यस्मादन्नं सर्वत्र कारणम्, ततस्त-
त्रावधातव्यमिति ॥ ३४७ ॥ १४८ ॥

इत्यन्नपानाध्यायः ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो विविधाशितपीतीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये “अन्नं प्राणाः” इत्युक्तम्, येन प्रकारेणान्नं प्रा-
णहेतुर्भवति तदभिधानार्थं विविधाशितपीतीयोऽभिधीयते इ-
यमप्यर्थपरा संज्ञा ॥ १ ॥ २ ॥

१ पूर्वाध्यायत्रयेणान्नपानस्वरूपविशेषाणामनुक्तानामभिधानाय
विविधाशितपीतीयोऽभिधीयत इति शिवदासः ।

विविधमशितपीतलीढखादितं जन्तोर्हितमन्तर-
ग्निसन्धुक्षितबलेन यथास्वेनोष्मणा सम्यग्विपच्य-
मानं कालवदनवस्थितसर्वधातुपाकमनुपहतसर्व-
धातुष्ममारुतस्रोतःकेवलंशरीरमुपचयबलवर्णसु-
खायुषा योजयति शरीरधातूनूर्जयति । धातवो हि
धात्वाहाराः प्रकृतिमनुवर्तन्ते । तत्राहारप्रसा-
दाख्यो रसः किट्टं च मलाख्यमभिनिर्वर्तते । किट्टा-
त्स्वेदमूत्रपुरीषघातपित्तश्लेष्माणः कर्णाक्षिनासि-
कास्यलोमकूपप्रजननमलाः केशश्मश्रुलोमनखा-
दयश्चावयवाः पुष्यन्ति । पुष्यन्ति ह्याहाररसात् र-
सरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रौजांसि पञ्चेन्द्रियद्र-
व्याणि धातुप्रसादसंज्ञकानि शरीरसन्धिबन्धपि-
च्छादयश्चावयवाः । ते सर्वे एव धातवो मलाख्याः
प्रसादाख्याश्च रसमलाभ्यां पुष्यन्तः स्वमानमनुव-
र्तन्ते यथावयवःशरीरम् । एवं रसमलौ स्वप्रमाणाव-
स्थितौ आश्रयस्य समधातोर्द्धातुसाम्यमनुवर्तयतः ।
निमित्ततस्तु क्षीणवृद्धानां प्रसादाख्यानां धातूनां
वृद्धिक्षयाभ्यामाहारमूलाभ्यां रसः साम्यमुत्पादय-
त्यारोग्याय । किट्टं च मलानामेवमेव, स्वमानातिरि-
काश्चोत्सर्गिणः शीतोष्णपर्ययगुणैश्चोपचर्यमाणा
मलाः शरीरधातुसाम्यकराः समुपलभ्यन्ते ।
तेषां तु मलप्रसादाख्यानां धातूनां स्रोतांस्यनमु-
खानि । यथास्वं तानि यथाविभागेन यथास्वं धातू-
नापूरयन्त्येवमिदं शरीरमशितपीतलीढखादितप्रभ-
वम् । अशितपीतलीढखादितप्रभवाश्चास्मिन् शरीरे
व्याधयो भवन्ति । हिताहितोपयोगविशेषास्त्वत्र
शुभाशुभविशेषकरा भवन्तीति ॥ ३ ॥

विविधमित्यादि, विविधमित्यनेनाशितादीनामवान्तरभेदं द-
र्शयति, अशितादिषु यो यः प्राय उपयुज्यते, स पूर्वमुक्तः ।
जन्तोर्हितमिति वचनं अहितस्याशितादेर्वलवर्णादिकर्तृत्वाभा-
वात् । अन्तरग्निना जाठरेण वह्निना सन्धुक्षितं बलं यस्य
तेनान्तरग्निसन्धुक्षितबलेनोष्मणा । यथा स्वेनोष्मणेति पृथि-
व्यादिरूपाशितादेर्यस्य य ऊष्मा पार्थिवावादिकरूपस्तेन,
वचनं हि “भौमाप्यामेयवायव्याः पंचोष्माणः सनाभसाः ।
पंचाहारगुणान्स्नान्खान् पार्थिवादीन्पचन्ति हि” इति । स-
म्यग्विपच्यमानमित्यशितादि । किंवा, यथा स्वेनोष्मणेति यस्य
रुधिरादेर्य ऊष्मा धातुमिरूपस्तेन सम्यग्विपच्यमानमशि-
तादि रसतामापन्नम्, यथा कालो नित्यगत्वेनानवस्थितः,
तथाऽनवस्थितोऽविश्रान्तः सर्वधातूनां पाको यस्मिन् शरीरे
तत्तथा तेन, स्वाभिपाकक्षीयमाणधातोः शरीरस्याऽशितादिन-
उपचयादिभोजनमुपपन्नमिति दर्शयति । यदि हि पाकक्षीय-
माणं शरीरं स्यात्तदा स्वतः सिद्धे उपचयादौ किमशितादि
कुर्यादिति भावः । किंवा कालवदित्यशितादिविशेषणम्, तेन

यथोक्तकालकृतमशितादीत्यर्थः, अकालभोजनस्योपचयाकार-
कत्वात्, तथा, अनवस्थितः सर्वधातुषु पाको यस्य तस्याशि-
तादेस्तत्तथा, एतेन कचिदप्यशितादे रसरूपस्य पाकविगम-
नान्नोपचयादिर्भवतीति दर्शयति । एतच्च व्याख्यानं नातिमु-
न्दरम्, अस्यार्थस्य “अनुपहत” इत्यादिशरीरविशेषणेनैव
लब्धत्वात्पुनः शरीरविशेषणमनुपपन्नम् । अनुपहतेत्यादि ।—
अनुपहतानि सर्वधातूनां उष्ममारुतस्रोतांसि यस्य तत्तथा,
यदा हि एकोऽपि धातुपाचकोऽग्निरुपहतो मारुतो वा धातु-
पोषकरसवाही व्यानरूपः कचिदुपहतो भवति, तथा स्रोतो
वा धातुपोषकरसवहमुपहतं स्यात्, तदाऽशितादिकं धातू-
नामवर्द्धकत्वान्नोपचयादिकारकमिति भावः । केवलमिति
कृतं शरीरम्, किंवा, केवलमित्यधर्मरहितम्, अधर्मयुक्ते हि
शरीरे विफलमशितादि भवतीति । ननु शरीरधातूनां प्रकृति-
स्थितानां स्वतएवोपचयाद्यस्ति, तत्किमशितादिना क्रियत-
इत्याह—धातवो हीत्यादि । धातुराहारो येषां ते धात्वाहाराः,
धातवो रसादयो नित्यं क्षीयमाणा अशितादिजनितधात्वाहारा
एव सन्तः परं स्वास्थ्यमनुवर्तन्ते, नान्यथेत्यर्थः ।

योऽसौ धातूनामाहारस्तमाह—तत्रेत्यादि । तत्रेत्यशितादौ
रसः किट्टं चाऽभिनिर्वर्तत इत्यन्वयः । आहारप्रसाद इ-
त्याख्या यस्य स तथा, प्रसादः सारः । किट्टमसारभागः ।
किट्टादिति मलाख्यात्, तेन, अन्नाद्यः किट्टांशस्ततो मूत्रपुरीषे
भवतो वायुश्च, रसात्पच्यमानान्मलः कफः । इमानि ग्रहण्य-
ध्याये वक्ष्यमाणान्यनुसर्तव्यानि, वक्ष्यति हि “किट्टमन्नस्य वि-
ष्मूत्रं रसस्य तु कफोऽसृजः । पित्तं मांसस्य खमलो मलः
स्वेदस्तु मेदसः । स्यात्किट्टं केशलोमाश्चो मज्जः स्नेहोऽक्षि-
विट्त्वचः” । आदिग्रहणात्स्नेहादि प्राह्यम् । यद्यपि वातोऽन-
शनादप्युपलभ्यते तथापि रुक्षकिट्टादिभोजनमलांशादप्युपप-
द्यत एवेति किट्टाद्वातोत्पत्तिर्युक्तैव । न चायं नियमः यत् म-
लादेवोत्पद्यतएवेति व्यायामादवगाहादेरपि वातादिसद्भावात् ।
प्रजननं लिङ्गम् ।

रसपोष्यमाह—पुष्यन्ति हीत्यादि । पंचेन्द्रियद्रव्याणीति
पृथिव्यादीनि प्राणादीन्द्रियकराणि, धातुप्रसादसंज्ञकानीति
अत्यर्थशुद्धत्वेनैव धातुप्रसादत्वेनेन्द्रियाण्यारभन्त इति दर्श-
यति । शरीरं वध्नातीति शरीरबन्धः स्नायुशिरादिः । आदिग्र-
हणादार्तवस्तन्यादिग्रहणम् । अत्राहारेण रसादिपोषणमेवं
केचिद्भुवते यद्रसो रक्तरूपतया परिणमति, रक्तं च मांसरूप-
तया, एवं मांसादयोऽप्युत्तरोत्तरधातुरूपतया परिणमन्ति ।
अत्रापि च मध्ये केचिद्भुवते क्षीराद्यथा सर्वात्मना दधि भ-
वति, तथा कृत्वाद्रसाद्रक्तं भवति, एवं रक्तादयो मांसा-

१ पंचेन्द्रियद्रव्याणीति प्राणादिपंचेन्द्रियाणां द्रव्याणि सम-
वायिकारणानि पृथिव्यादीनि, कीदृशानि धातुप्रसादसंज्ञानीति
शिवदासः ।

दिरूपा भवन्तीति, अन्ये लाहुः केदारीकुल्यान्यायेन रसस्य धातुपोषणम्, तत्रानादुत्पन्नो रसो धातुरूपं रसमधिगम्य कियताप्यंशेन रसं वर्द्धयति, अपरश्च रसराशिस्तत्र च गतः सन् शोणितगन्धवर्णयुक्त्वाच्छोणितमिव भूत्वा कियताऽपि शोणितसमानेनांशेन धातुरूपं शोणितं पुष्पाति, शेषश्च भागो मांसं याति, तत्रापि शोणितवद्यवस्था । तथा मेदःप्रभृतिष्वपीति । अतएव च मुख्यार्थोऽयं ग्रन्थो भवति यथा “रसाद्रक्तं ततो मांसम् मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च । अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्रादूर्ध्वः प्रसादजः” इति । तथा हारी-
तेऽप्युक्तं “रसः सप्ताहादर्वाक्परिवर्तमानः श्वेतकपोतहरित-
हारिद्रपद्मकिंशुकरालक्तकरसप्रत्यश्चायं यथाक्रमं दिवसपरि-
वर्ताद्वर्णपरिवर्तमानः पित्तोष्मोपरागाच्छोणितत्वमापद्यते” इति
तथा, सुश्रुतेऽप्युक्तम् “स खल्वाप्योरस एकैकस्मिन्धातौ त्रीणि
त्रीणि कलासहस्राणि पंचदशकला अवतिष्ठन् एवं मासेन
रसः शुक्लीभवति” । अन्ये त्वाहुः खलेकपोतन्यायेनायमन्न-
रसः पृथक्पृथक् धातुमार्गे गतः सन्नरसादीन्पोषयति, नत्वस्य
धातुपोषको रसभागो धात्वन्तरेण समं संबन्धमप्यनुभवति ।
रसादिपोषकाणि स्रोतांसि उत्तरोत्तरं सूक्ष्ममुखानि दीर्घाणि
च, तेनैव रसपोषकरसभागो रसमार्गचारित्वाद्रसं पोषयति,
एवं रसपोषणकालादुत्तरकालं रक्तपोषकमार्गचारित्वाद्रक्तपो-
षको रसभागो रक्तं पोषयति, तथा शोणितपोषणकालादुत्त-
रकालं मांसपोषकरसभागो मांसं पोषयति विदूरसूक्ष्ममार्ग-
चारित्वात् । एवं मेदःप्रभृतिपोषणेऽपि ज्ञेयम् । तेन,
“रसाद्रक्तं ततो मांसम्” इत्यादेरयमर्थः, यत् रसपुष्टिकाला-
दुत्तरकालं रक्तं जायते, तथा रक्तकालादुत्तरकालं मांसं
प्रजायत, इत्यादि । यच्च “रक्तं विवद्धमार्गत्वान्मांसादीन्
प्रपद्यते” इति राजयक्ष्मणि वक्ष्यति, तद्वदयचारिशोणिताभि-
प्रायेण, न तु पोषकशोणिताभिप्रायेण । किंच, परिणामपक्षे,
वृष्यप्रयोगस्य रक्तादिरूपापत्तिक्रमेणातिचिरेण शुक्रं भवतीति ।
क्षीरादयश्च सद्य एव वृष्या दृश्यन्ते । खलेकपोतपक्षे तु
वृष्योत्पन्नो रसः प्रभावाच्छीघ्रमेव शुक्लेण संबद्धः सन् तत्पुष्टिं
करोतीति युक्तम्, तथा रसदुष्टौ सत्यां परिणामपक्षे तज्जननां
शोणितादीनां सर्वेषामेव दुष्टिः स्यादुष्टकारणजातत्वात् ।
खलेकपोतपक्षे तु यद्धातुपोषको रसभागो दुष्टः, स एव दुष्यति
न सर्वे, तदितरेषामदुष्टकारणत्वात् । तथापि मेदोवृद्धौ सत्यां
भूरिकारणत्वेनास्त्रापि भूयसा भवितव्यम्, दृश्यते च भूरि-
मेदस इतरधातुपरिक्षयः । वचनं च “मेदस्विनो मेद एवो-
पचीयते, न तथेतरे धातवः” इति । एवमादिपरिणामवादे
दूषणम् । एषु पक्षेषु सर्वात्मपरिणामवादो विरुद्ध एव, येन
सर्वात्मपरिणामे त्रिचतुरोपवासाच्छरीरस्य मरणं स्यात्, मा-
सोपवासे च केवलं शुक्रमयं स्यात् । केदारीकुल्यान्यायस्तु
तुल्यबलएव खलेकपोतन्यायेन यतः, यदुक्तं वृष्यप्रभावं प्रति,

१ केदारीकुल्यापक्षेऽपि खलेकपोतेन सह तुल्यबल एवेति
शिवदासः ।

तत्केदारीकुल्यापक्षेऽपि प्रभावादेव शीघ्रं रक्तादिधातुनधि-
गम्य शुक्रं जनयिष्यति वृष्यम्, यथा खलेकपोतपक्षेऽपि
‘प्रभावादिति’ । यत्तु रसदुष्टौ शोणितदूषणम्, तन्न भवति,
धातुभूतशोणितांशपोषकस्य रसभागस्यादुष्टत्वादिति समानं
पूर्वेण । अत्रापि हि पक्षे न सर्वो रसो धातुरूपशोणिततामा-
पद्यते । किं तर्हि, कश्चिदेव शोणितसमानभागः । शेषस्तु शो-
णितस्थानगतत्वेन किञ्चिच्छोणितसमानवर्णादित्वाच्च शोणित-
मुच्यते, अनेन न्यायेन, मेदोवृद्धौ सत्यामस्थिवृद्धिरपि निरस्ता,
यतः, मेदसा सहास्थि पोष्यते, अपि तर्हि मेदःस्थानगतेनैव
रसेन मेदोऽनुकारिणा । एवमनयोः पक्षयोर्महाजनादृतत्वेन
तुल्यन्यायत्वेन च नैकमपि निश्चितं ब्रूमः, बुद्धिविभवान्न पक्ष-
बलावलम्, तत्र न कश्चित्कार्यविरोध इत्युपरम्यते ।

नन्वाहाररसाद्रसादयः पुष्यन्तीति वदता धातुरसादाहा-
ररसोत्पादः पृथक्स्वीक्रियते, ततश्च, तस्य किं स्थानं, किंवा
प्रमाणमिति नोच्यते न तस्याहारोत्कर्षापकर्षावेवंविधावुत्कर्षा-
पकर्षस्य निश्चितप्रमाणत्वाभावात् । तत्स्थानं, तु धमन्य
एव, पोषकाहाररसस्य तस्य च पृथग्रसादिधातुभ्यः प्रदेशा-
न्तरग्रहणं न क्रियते, रसादिकारणरूपतया रसादिग्रहणेनैव
ग्रहणात् । अत्र यद्यप्योजः सप्तधातुसाररूपम्, तेन धातुग्र-
हणेनैव लभ्यते, तथापि प्राणधारणकर्तृत्वेन पृथक्पठति ।
ये तु शुक्रजन्यमोज इच्छन्ति, तेषामष्टमो धातुरोजः स्यादिति
पक्षे चातिदेशं कृत्वा वक्ष्यति ‘रसादीनां शुक्रान्तानां यत्परं
तेजः, तत्खल्वोजः’ इति ।

उपपादितपोषणानां धातुमलानां प्रकृत्यनुविधानमुपसंहर-
ति—ते सर्वे इत्यादि^१ । मलाख्या अपि स्वेदमूत्रादयः स्वमा-
नावस्थिता देहधारणात् धातवो भवन्तीत्युक्तं “धातवो म-
लाख्याः” इति । यथा वयःशरीरमिति यस्मिन् वयसि वा-
ल्यादौ यादृशं मानं धातूनां, तादृशं पुष्यन्तः । तथा यस्मिन्
शरीरे प्रकृत्या दीर्घं हस्ते कृशे वा स्थूले वा यादृशं मानं
धातूनां तादृशं पुष्यन्त इति योजना । एवमित्यादौ स्वप्रमा-
णावस्थितौ इति अनतिरिक्तावन्यूनौ च । आश्रयस्येति शरी-
रस्य, यथा पक्वं सर्वाश्रयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपद्यते सर्वशरीर-
मित्यर्थः । समधातोरिति समरसादेः समस्वेदमूत्रादेश्च ।
निमित्तत इत्यादि । निमित्तत इत्यनेन अनिमित्तेऽरिष्टरूपे
क्षयवृद्धौ निराकरोति । वृद्धिक्षयाभ्यामिति यथासंख्यं वृद्ध-
क्षीणाहारकृताभ्याम्, एतेन, आहारविशेषकृतवृद्धिक्षयोरसः
साम्यं करोतीत्यर्थः^२ । धातुसाम्यस्यारोग्यत्वे सिद्धेऽपि यदारो-

१ तदेवमुपपादितपोषणधातुमलानां स्वास्थ्यानुवर्तनमुपसंहरति
ते सर्वे एवेत्यादीति शिवदासः । २ वृद्धिक्षयाभ्यामिति यथासं-
ख्यमन्वयः, पंचमी च ल्यब्लोपे, तेन, क्षीणानां धातूनां वृद्धि-
विधाय साम्यमापादयति । अतिवृद्धानां च धातूनां क्षयं विधाय
साम्यमापादयतीत्यर्थः । आहारमूलाभ्यामिति यथासंख्यं वृद्धक्षी-
णाभ्यामाहारकृताभ्यामित्यर्थ इति शिवदासः ।

ग्यायेति ब्रूते, तेन, प्राकृतधातूनां क्षयेण वातिवृद्ध्या वा साम्यं निराकरोति, अस्य साम्यस्य रोगकर्तृत्वादेव । किं च मलानामेवमेवेति, यथा रसस्तथा किंमप्यारोग्याय मलानां साम्यं प्रतिपादितं रसक्रमेण करोति । वृद्धमलानां चिकित्सान्तरमाह—खमानेत्यादि । उत्सर्गो बहिर्निःसरणं संशोधनरूपमेषाम् शास्त्रोक्तमस्ति, उत्सर्गं वा वहन्तीत्युत्सर्गिणः । वृद्धानां मलानां चिकित्सान्तरमाह—शीतोष्णेत्यादि । पर्ययो विपर्ययः, तेन, शीतोष्णविपरीतगुणैरित्यर्थः, तेन, शीतसमुत्थे मले उष्णं तथोष्णसमुत्थे शीतमुपचारो भवति । आदिशब्दश्चात्र छत्तनिर्दिष्टः, तेन स्निग्धरूक्षादीनामपि विपरीतगुणानां ग्रहणम्, किंवा पर्ययगुणात्मगुणाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षादयः, तैश्च यथायोग्यतयोपचर्यमाणा इति ज्ञेयम् । एतेन, वृद्धमलानां त्रिविधोऽप्युपक्रमो निदानवर्जनशोधनशमनरूप उक्तो भवति, अत्र निदानवर्जनं वृद्धमले मलवृद्धिहेत्वाहारपरित्यागादल्पमलाहारोपयोगाद्वा बोद्धव्यम्, संशोधनं च “उत्सर्गिणः” इत्यनेनोक्तम्, शमनं च “शीतोष्ण” इत्यादिग्रन्थेनोक्तम् ।

अयनानि च तानि मुखानि, चेलयनमुखानि, अत्रायान्यनेनायनानि, खनामस्रोतोमुखं चायनं च । किंवा, अयनस्यागमनस्य मुखानि मार्गाणि, तेन, अयनमुखानि गतिमार्गाणीत्यर्थः । तानि च स्रोतांसि मलप्रसादपूरितानि । धातून्यथास्वमिति यद्यस्य पोष्यं तच्च तत्पूरयति । यथाविभागेनेति यस्य धातोर्यो विभागः प्रमाणं तेनैव प्रमाणेन पूरयति, तादृक्प्रमाणान्येव पुष्यन्ति, नाधिकानीत्यर्थः । एतच्च प्रकृतिस्थानां कर्म । विकृतानान्तु न्यूनातिरिक्तधातुकरणमस्त्येवेति बोद्धव्यम् । उक्तचान्यत्र “स्रोतसां च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुना” इति ।

उपसंहरति—एवमित्यादि । कथमशितादेर्विरुद्धयोः शरीरतदुपघातकरोर्योरुत्पाद इत्याह—हिताहितेत्यादि । हितरूपोऽशितादिविशेषः शुभरूपविशेषकारकः, अहितरूपस्त्वशितादिविशेषोऽशुभरूपविशेषकरो भवतीति तेन, नैकरूपात्कारणाद्विरुद्धकार्योदय इति भावः ॥ ३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच दृश्यन्ते हि भगवन् हितसमाख्यातमप्याहारमुपयुजाना व्याधिमन्तश्चागदाश्च, तथैवाहितसमाख्यातम् । एवं दृष्टे कथं हिताहितोपयोगविशेषात्मकं शुभाशुभविशेषमुपलभामह इति ॥ ४ ॥

दृश्यन्ते हि भगवन्त्रिधादौ तथैवाहितसमाख्यातं उपयुजाना व्याधिमन्तश्चागदाश्चेति संबन्धः, विशेषात्मकमिति विशेषोद्भवम् ॥ ४ ॥

१ उत्सर्गिणः संशोधनार्हा इत्यर्थ इति शिवदासः ।

तमुवाच भगवानात्रेयः न हिताहारोपयोगिनामग्निवेश ! तन्निमित्ता व्याधयो जायन्ते, न च केवलं हिताहारोपयोगादेव सर्वव्याधिभयमतिक्रान्तं भवति । सन्ति ह्युतेऽप्यहिताहारोपयोगादन्या रोगप्रकृतयः, तद्यथा कालविपर्ययः प्रज्ञापराधः परिणामश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चासात्म्या इति । ताश्च रोगप्रकृतयो रसान्सम्यगुपयुजानं पुरुषमशुभेनोपपादयन्ति । तस्माद्विहाहारोपयोगिनोऽपि दृश्यन्ते व्याधिमन्तः । अहिताहारोपयोगिनां पुनः कारणतो न सद्यो दोषवान्भवत्यपचारः । न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि, न च सर्वे दोषास्तुल्यबलाः, न च सर्वाणि शरीराणि व्याधिक्षमिन्त्वे समर्थानि भवन्ति । तदेव ह्यपथ्यं देशकालसंयोगवीर्यप्रमाणातियोगाद्भूयस्तरमपथ्यं संपद्यते, स एव दोषः संसृष्टयोनिर्विरुद्धोपक्रमो गंभीरानुगतः चिरस्थितः प्राणायतनसमुत्थो मर्मोपघाती वा भूयान्कष्टतमः क्षिप्रकारितमश्च संपद्यते, शरीराणि चातिस्थूलान्यतिकृशान्यनिविष्टमांसशोणितास्थीनि दुर्बलान्यसात्म्याहारोपचितान्यल्पाहाराण्यल्पसत्त्वानि वा भवन्त्यव्याधिसहानि, विपरीतानि पुनर्व्याधिसहानि । एभ्यश्चैवापथ्याहारदोषशरीरविशेषेभ्यो व्याधयो मृदवो दारुणाः क्षिप्रसमुत्थाश्चिरकारिणश्च भवन्ति । अतएव च वातपित्तश्लेष्माणः स्थानविशेषे प्रकुपिता व्याधिविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्यग्निवेश ॥ ५ ॥

तन्निमित्ता इति हिताहारनिमित्ताः । न केवलमिति न परम् । रोगप्रकृतय इति रोगकारणानि । अहिताहारोपयोगिनामित्यादि । कारणत इति निमित्तान्तरात्प्रतिबन्धकात्, तच्च कारणम्, “तदेव ह्यपथ्य”मित्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थविपरीतं बोद्धव्यम् । सद्य इति तत्कालम्, अनेनापथ्यस्य रोगजननं प्रति कालान्तरविकारकर्तृत्वं प्रायो भवतीति दर्शयति, अन्यथा सद्य इत्यनर्थकं स्यात्कालान्तरेऽपि दोषाकर्तृत्वात् । दोषवानिति व्याधिजनकः, अपचार इति अहिताहारोपयोगः । उक्तकारणमाह—नहीत्यादि । तुल्यदोषाणीति तुल्यदोषकराणि । व्याधिक्षमिन्त्वं व्याधिवलविरोधित्वं व्याधुत्पादप्रतिबन्धकत्वमिति यावत् । तदेवापथ्यतुल्यदोषादिविबुधोति—तदेवेत्यादि । अत्र यद्यपि प्रस्तुतत्वादपथ्यप्रतिबन्धकानि कारणानि वक्तव्यानि तथापि सामान्यन्यायतयाऽपथ्यशक्तिवर्द्धकान्युच्यन्ते । तत्र देशादीनां योगादिति अनुगुणदेशादियोगात्, यथा ब्रीहिः पित्तकर्तृत्वेनापथ्यः, सचानूपदेशयोगाद्भूयस्तरमपथ्यो भवति, धन्वदेशे तु हीनबलो भवति । तथा शरत्कालस्यानुगुणस्य

१ व्याधिक्षयित्व इति पाठः ।

योगात् बलवान् भवति, हेमन्ते दुर्बलः । संयोगाद्यथा दधि
फाणितादियुक्तो बलवान्, मध्वादियुक्तश्च दुर्बलः । वीर्याद्यथा
संस्कारोष्णीकृतो बलवान्, शीतस्तु दुर्बलः । स एव च प्रमा-
णातियोगाद्वली, हीनमात्रस्त्वबल इत्याद्यनुसर्तव्यम् । दोष-
तुल्यबलतामाह—स एव दोष इत्यादि । संसृष्टा मिलिता
बहवो योनयः कारणानि यस्य स तथा । किंवा, संसृष्टयोनि-
रित्यनुगुणदूष्यो यथा पित्तस्य रक्तं दूष्यं असाध्यकष्टत्वं क्षिप्र-
कारित्वं च भवति । विरुद्धोपक्रमो यथा—पित्तं मेहारंभकम्,
वचनं हि “लब्धांसाश्रयमुत्तानं गंभीरं त्वंतराश्रयमिति ।
गंभीरानुगत इति गंभीरमज्जादिधातुगत इत्यर्थः । चिरस्थित
इति देहे चिरकालावस्थानेन कृतमूललातकष्टतमासाध्यः ।
प्राणायतनसमुत्थ इति अग्न्याध्याये वक्ष्यमाणशङ्खादिदश-
प्राणायतनाश्रयी । मर्मोपघाती इति प्राणायतनव्यतिरिक्तक्षि-
प्रकारितमो हृदयादिमर्मोपघातकारी । मर्मघातिव्येनैव मर्म-
विशेषप्राणायतनसमुत्थत्वे लब्धे पुनस्तद्वचनं प्राणायतनमर्मा-
श्रयिणो विशेषेण कष्टत्वप्रतिपादनार्थम् । कष्टतम इति
बहुदुःखकर्तृत्वेनासाध्यत्वेन च क्षिप्रकारितम इत्याशु विकार-
कारितमः । चकारात्संसृष्टयोनितादिहेतूनामल्पत्वेन कष्टक-
ष्टतरक्षिप्रकारिव्याधिकारित्वं^१ दर्शयति । व्याध्यक्षमिशरीरा-
ण्याह—शरीराणि चेत्यादि । अनिविष्टानि श्लथमांसादीनि येषां
शरीराणां तानि तथा, किंवा, अनिविष्टानि विषमाणि ।
उपचितानीति संवर्द्धितानि । आमाम्नपुष्टं हि शरीरमनुभूत-
दोषभावितमेव भवतीति भावः । विपरीतानीत्यनतिस्थूल-
लादियुक्तानि, व्याधिसहानीति व्याध्युत्पादकप्रतिबन्धकानि ।
एतच्च शरीरमधिकृत्य वैपरीत्यं व्याधिसहत्वे उदाहरणार्थमु-
पन्यस्तम्, तेन, यथोक्तापथ्यबलवैपरीत्यं दोषबलवैपरीत्यं च
न सद्यो व्याधिकारकं भवतीत्येतदप्युक्तं बोद्धव्यम् । एतदेवा-
पथ्याहारदोषशरीराणामेवावलवत्त्वबलवत्त्वेन लक्षणविशेषं य-
थायोग्यतया मृदादिव्याधिकारणत्वेन उपसंहरन्नाह—अभ्यश्चै-
वेत्यादि । विशेषा यथोक्ता उक्तविपरीताश्च, तत्र, उक्तवि-
परीतानां विशेषान्मृदवस्तथा चिरकारिणश्च भवन्ति, यथो-
क्तापथ्यादिविशेषाद्वारुणाः क्षिप्रकारिणश्च भवन्तीति मन्तव्यम् ।
अनेन प्रसज्जेन वातादीनां रसादिस्थानविशेषेषु कुपितानां
ये व्याधयो भवन्ति, तान्दर्शयितुमाह—अत एवेत्यादि^२ ॥५॥

१ कष्टकष्टतरक्षिप्रकारिव्याधिकारणत्वमिति पाठः । २ इदानी-
मुत्तानामेवापथ्याहारदोषशरीराणां बलवत्त्वावलवत्त्वेन लक्षणविशेषं
यथायोग्यतया मृदादिव्याधिकारणत्वेनोपसंहरन्नाह अभ्यश्चैवेत्यादि ।
अपथ्यदोषयोर्दुर्बलत्वेन शरीरस्य च व्याधिबलसहत्वेन व्याधयो
मृदवक्षिरकारिणश्च भवन्ति, उक्तवैपरीत्येन तु दारुणाः क्षिप्रकारिणश्च
भवन्तीत्यर्थ इति शिवदासः । ३ न केवलमुक्तविशेषस्य एव
व्याधिविशेषाः, अपि तु, दोषाणां स्थानविशेषसंबन्धादप्येवं
व्याधिविशेषा भवन्तीत्याह अत एवेत्यादिति शिवदासः ।

तत्र रसादिषु स्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन्
यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयः संभवन्ति तांस्तान्
यथावदनुव्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

तत्र रसेत्यादौ कुपितानां दोषाणामित्यनियमेन रसे कु-
पितो वायुः पित्तं वा श्लेष्मा वा, वातादयोऽश्रद्धादीनि
कुर्वन्ति सत्यपि दोषभेदे आश्रयस्याभेदात्, आश्रयप्रभावे-
णैवाऽश्रद्धादयो भवन्ति, परं, दोषभेदे अश्रद्धादावेव वाता-
दिलिङ्गं विशिष्टं भवति । किंवा यथायोग्यरसाश्रयिणा वा-
तादिनाऽश्रद्धादिकरणं बोद्धव्यम् । यतः, न गौरवं वातदुष्टरसे
भवितुमर्हति, एतच्च नातिसुन्दरम्, तेन पूर्वपक्षो ज्या-
यान् ॥ ६ ॥

अश्रद्धा चाऽरुचिश्चास्यवैरस्यमरसज्ञता ।

हृत्सासो गौरवं तन्द्रा साङ्गमर्दो ज्वरस्तमः ॥ ७ ॥

पाण्डुत्वं स्रोतसां रोधः क्लेश्यं सादः कृशाङ्गता ।

नाशोऽग्नेर्यथाकालं बलयः पलितानि च ।

रसप्रदोषजा रोगा, वक्ष्यन्ते रक्तदोषजाः ॥ ८ ॥

अश्रद्धायां मुखप्रविष्टाहारस्याभ्यवहरणं भवत्येव पर-
न्त्यनिच्छां अरुचौ तु मुखप्रविष्टं नाभ्यवहरतीति भेदः । आ-
स्यवैरस्यमुचितादाहारस्य रसादन्यथात्वम्, अरसज्ञता रसा-
प्रतिपत्तिः, सादोऽवसादः ॥ ७ ॥ ८ ॥

कुष्ठवीसर्पपिडका रक्तपित्तमसृग्दरः ।

गुदमेद्रास्यपाकश्च ग्रीहा गुल्मोऽथ विद्रुधी ॥ ९ ॥

नीलिका कामला व्यङ्गं पिप्प्लवस्तिलकालकाः ।

दद्रुश्चर्मदलं श्वित्रं पामा कोठास्रमण्डलम् ।

रक्तप्रदोषाज्जायन्ते, शृणु मांसप्रदोषजान् ॥ १० ॥

रक्तप्रदोषजेषु कुष्ठग्रहणादेव चर्मकीलद्वद्वादिलोभे सिद्धे
पुनस्तद्वचनं विशेषप्रादुर्भावप्रदर्शनार्थम्, तिलकालकास्तिला-
कृतयः, अस्रमण्डलं लोहितमण्डलम् ॥ ९ ॥ १० ॥

अधिमांसार्बुदं कीलगलशालूकशुण्डिकाः ।

पूतिमांसालजीगण्डगण्डमालोपजिह्विकाः ॥

विद्यान्मांसाश्रयान्, मेदःसंश्रयांस्तु प्रवक्ष्यते ॥११॥

मांसप्रदोषजान्विद्याद्रोगान्मेदःप्रदोषजान् ।

निन्दितानि प्रमेहाणां पूर्वरूपाणि यानि च ॥ १२ ॥

अध्यस्थिदन्तदन्तास्थिमेदशूलं विवर्णता ।

केशलोमनखश्मश्रुदोषाश्चास्थिप्रकोपजाः ॥ १३ ॥

कीलशब्देनाऽत्रार्श उच्यते । निन्दितानि प्रमेहपूर्वरूपा-

१ प्रथमन्वनिच्छेति पाठः । २ सादोऽज्ञानां कर्माऽक्षमत्वादिति
शिवदासः । ३ गलशब्दस्य शालूकशुण्डिकाभ्यां प्रत्येकमन्वय
इति शिवदासः । ४ अभिशब्दस्यासिदन्ताभ्यां प्रत्येकमन्वयः, एवं
मेदशब्दस्यापि दन्तास्थिभ्यामिति शिवदासः ।

णीति केशजटिलत्वादीनि तेषामेव निन्दितत्वात् नत्वास्थवै-
रस्यमधुरत्वादीनि । किंवा, निन्दितानीति अतिस्थूलगता-
न्यायुर्हसादीनि अष्टौ निन्दितीयोक्तानि, तेषां च निन्दितत्वं
निन्दितातिस्थूलत्वेन । एवं पूर्वस्मिन् व्याख्याने “यानि च”
इति ‘च’कारो नियमे, उत्तरव्याख्याने च समुच्चये ॥११-१३॥

रूपपर्वणां भ्रमो मूर्छा दर्शनं तमसो मताः ।
अरुषां स्थूलमूलानां पर्वजानां च दर्शनम् ॥ १४ ॥
मज्जप्रदोषात्, शुक्रस्य दोषात् क्लैब्यमहर्षणम् ।
रोगिणं क्लीबमल्पायुं विरूपं वा प्रजायते ॥ १५ ॥
न वा संजायते गर्भः पतति प्रस्रवत्यपि ।
शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं सदारं बाधते नरम् ॥ १६ ॥

अध्यस्थिदन्तशब्देन अध्यस्थ्यधिदन्तयोर्ग्रहणम्, शूल-
मध्यस्थिशूलमेव बोद्धव्यम् । मूर्च्छेत्यादि मज्जदोषाज्ज्ञेयम् ।
अरुषीति व्रणानि । क्लैब्यमिति ध्वजानुच्छ्रायः । अहर्षणंच
सत्यपि ध्वजोत्थाने मैथुनाऽऽशक्तिः । “शुक्रं हि दुष्टं सापत्यं
सदारं बाधते नर”मित्यत्रापत्यवाधा रोगिक्लीबाद्यपत्यजनक-
त्वेन, दारवाधा तु स्त्राविगर्भादिजनकत्वेन ॥ १४-१६ ॥

इन्द्रियाणि समाश्रित्य प्रकुप्यन्ति यदा मलाः ।
उपघातोपतापाभ्यां योजयन्तीन्द्रियाणि ते ॥ १७ ॥
स्त्रायुशिराकण्डारभ्यो दुष्टाः क्लिश्नन्ति मानवम् ।
स्तम्भसंकोचखल्लीभिर्ग्रन्थिस्फुरणसुप्तिभिः ॥ १८ ॥
मलानाश्रित्य कुपिता भेदशोषप्रदूषणम् ।
दोषा मलानां कुर्वन्ति सङ्कोत्सर्गावतीव च ॥ १९ ॥

उपघातेत्यादौ उपघातो विनाशः, उपतापस्तु किञ्चिद्वैक-
ल्यम्, कण्डारभ्य इति सप्तम्यर्थे पंचमी । खल्ली करपदाव-
मोटनम्, ग्रन्थिः स्त्रायादिग्रन्थिरेव । मलानित्यादौ भेद-
शोषप्रदूषणमिति यथासंभवं ज्ञेयम्, अत्र भेदः पुरीषस्य,
शोषस्तु विशेषणं सर्वमलेषु संभवति, प्रदूषणं तु प्रदुष्टवर्णा-
दियुक्तत्वेन प्राकृतवर्णाद्युपघातः । संगोत्सर्गावतीव चेति अ-
तीवाप्रवृत्तिप्रवृत्ती ॥ १७-१९ ॥

विविधादशितात्पीतादहिताल्लीढखादितात् ।
भवन्त्येते मनुष्याणां विकारा ये उदाहृताः ॥ २० ॥
तेषामिच्छन्ननुत्पत्तिं सेवेत मतिमान्सदा ।
हितान्येषां शितादीनि न स्युस्तज्जास्तथामयाः ॥ २१ ॥
रसजानां विकाराणां सर्वे लङ्घनमौषधम् ।
विधिशोणितकेऽध्याये रक्तजानां मिषजितम् ॥ २२ ॥

१ निन्दितानीति निन्दितपुरुषगतान्यतिस्थूलातिकृशातिदीर्घाति-
हस्तादीन्यष्टौ निन्दितीयोक्तानि, किंवा, प्रमेहपूर्वरूपविशेषणमिति
शिवदासः । २ स्थूलमूलानां गंभीरपरिणहानामिति शिवदासः ।
३ कण्डारभ्य इति पंचमी ल्यबलोपे, तेन, स्त्रायादीन् प्राप्य
दुष्टा इत्यर्थः, अन्ये तु सप्तमीस्थाने पंचमीलाङ्गुरिति शिवदासः ।
लायौ शिराकण्डारयोरिति पाठः ।

मांसजानां तु संशुद्धिः शस्त्रक्षाराग्निकर्म च ।
अष्टौ निन्दितकेऽध्याये मेदोजानां चिकित्सितम् २३
अस्थ्याश्रयाणां व्याधीनां पंचकर्माणि भेषजम् ।
वस्तयः क्षीरसर्पिषि तिक्तकोपहितानि च ॥ २४ ॥
मज्जशुक्रसमुत्थानामौषधं स्वादुतिक्तकम् ।
अन्नं व्यवायव्यायामौ शुद्धिः काले च मात्रया ॥ २५ ॥
शान्तिरिन्द्रियजानां तु त्रिमर्मीये प्रवक्ष्यते ।
स्त्रायादिजानां प्रशमो वक्ष्यते वातरोगिके ॥ २६ ॥
नवेगान्धारणेऽध्याये चिकित्सासंग्रहः कृतः ।
मलजानां विकाराणां सिद्धिश्चोक्ता कचित्कचित् २७

संप्रत्यहिताहारजनितान् दोषान् दर्शयन् यथा कर्तव्यमु-
पदिशति—विविधादित्यादि । मिषजितमुक्तमिति शेषः ।
पंचकर्माणीत्यभिधायापि वस्तय इतिवचनं तिक्तोपहितवस्ते-
र्विशेषेण हितत्वोपदर्शनार्थम् । शुद्धिरिति वमनादिना सिद्धिः
प्रोक्ता । क्वचिदिति अतीसारग्रहण्यादौ ॥ २०-२७ ॥

व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्याद्धितस्थानवचाराणात् ।
कोष्ठोच्छाखा मला यान्ति द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ २८ ॥
तत्रस्थाश्च विलंबन्ते कदाचिन्न समीरिताः ।
नादेशकाले कुप्यन्ति भूयो हेतुप्रतीक्षिणः ॥ २९ ॥

संप्रति, रसादीनां शाखारूपत्वात्कोष्ठाश्रयिणो दोषा यथा
शाखां यान्ति, तदाह—व्यायामेत्यादि । व्यायामक्षोभात्कोष्ठं
परिलज्ज्य शाखां मला यान्ति, ऊष्मणो बहेस्तीक्ष्णत्वाद्विला-
यिता दोषा शाखां यान्तीति । हितस्याऽनवचारणयाऽतिसेव-
याऽतिमात्रवृद्धो दोषो जलापूरवद्बुद्धः स्वस्थानमाप्लाव्य स्था-
नान्तरं यातीति युक्तम् । द्रुतत्वान्मारुतस्येति चलत्वाद्वा-
योर्वायुनाक्षिप्तो यातीत्यर्थः । वाय्वन्तरेण च वायोराक्षेपण-
मुपपन्नमेवेति, अन्यथा, “मला” इति बहुवचनमसाधु ।
अथ शाखां गताः किं कुर्वन्तीत्याह—तत्रस्थाश्चेत्यादि । विलं-
बन्ते कदाचिदिति कदाचिद्याधिकरणे विलंबं कुर्वन्ति ।
कुतो विलंबन्त इत्याह न समीरिताः, ये दोषा अल्पत्वेनाऽव-
लवन्तः, ते हेतुन्तरेण समीरिताः सन्तः कुप्यन्ति । तथा
च, तत्र नादेश इत्यननुगुणदेशे तथा नाकाल इत्यननुगु-
णकाले कुप्यन्तीति योजना । तत्रैव हेतुमाह—भूय इत्यादि ।
यस्माद्भूयो हेतुप्रतीक्षिणस्तेऽल्पबला दोषास्तस्मादीरणाद्यपेक्षन्ते
एतेन च भूयोहेतुप्रतीक्षिणो भवन्ति, बलवत्त्वान्न ते ईरणा-
द्यपेक्षन्ते, अतएवोक्तम् ‘कदाचिद्’ इति ॥ २८ ॥ २९ ॥

वृद्ध्याभिष्यन्दनात्पाकात्क्षोतोमुखविशोधनात् ।
शाखां मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात्

संप्रति शाखाभ्यः कोष्ठागमनहेतुं दोषाणामाह—वृद्धेत्यादि ।
विष्यन्दनादिति विलयनात्, विलीनश्च द्रवत्वादेव कोष्ठं
निर्गमयति । पाकादिति पक्वो दोषोऽवृद्धत्वेनैव कोष्ठं

१ शाखा इति रसादिधातूनि शिवदासः ।

याति^१ । स्रोतोमुखविशोधनादिति, अवरोधकापगमात् । वायोर्निग्रहादिति क्षेमुर्वायोर्निग्रहात् प्राकृतं स्थानं कोष्ठं याति ॥ ३० ॥

अजातानामनुत्पत्तौ जातानां विनिवृत्तये ।
रोगाणां यो विधिर्दृष्टः सुखार्थी तं समाचरेत् ॥ ३१ ॥
सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः ।
ज्ञानाज्ञानविशेषाच्च मार्गामार्गप्रवृत्तयः ॥ ३२ ॥

इदानीं सङ्क्षेपेणाखिलव्याधिप्रतीकारं सूत्रयति । अजातानामित्यादि । यो विधिर्दृष्ट इति कृत्स्ने तन्त्रे । ननु यदि सुखार्था सर्वप्राणिनां प्रवृत्तिस्तत्कथं कोऽपि अमार्गे प्रवर्तते इत्याह ज्ञानेत्यादि । अज्ञानादेव सुखसाधनमिदमिति कृत्वाऽपरीक्षका प्रवर्तन्ते, न तु दुःखकर्तृतासन्धानादिति भावः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

हितमेवानुरुध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ।
रजोमोहावृतात्मानः प्रियमेव तु लौकिकाः ॥ ३३ ॥
श्रुतं बुद्धिः स्मृतिर्दाढ्यं धृतिर्हितनिषेवणम् ।
वाग्विशुद्धिः शमो धैर्यमाश्रयन्ति परीक्षकम् ॥ ३४ ॥
लौकिकं नाश्रयन्ते ते गुणा मोहतमःश्रितम् ।
तन्मूला बहुलाश्चैव रोगाः शारीरमानसाः ॥ ३५ ॥

हितमेवेत्यायतिविशुद्धमेव तदात्वे दुःखकरम्, प्रियमेव तदात्वे सुखकरमायतिविरुद्धम् । लौकिका अपरीक्षकाः । परीक्षकं स्तौति श्रुतमित्यादि । परीक्षकमाश्रयन्त इति परीक्षके भवन्ति । किंवा, बुद्ध्यादिदेवताः परीक्षकमाश्रयन्ते, यदुक्तम्, “विशुद्धं ज्ञानदेवताः” इति ॥ ३३—३५ ॥

प्रज्ञापराधाद्व्यहितानर्थान् पञ्च निषेवते ।
सन्धारयति वेगांश्च सेवते साहसानि च ॥ ३६ ॥

१ पाकादिति पाकजनितलाघवात्, पक्वो हि दोषो लघुः सन् कोष्ठं यातीति शिवदासः । २ इदानीं संक्षेपेण निखिलव्याधिप्रतीकारं सूत्रयति अजातानामित्यादि । यो विधिर्दृष्ट इति कृत्स्ने तन्त्रे । सुखार्थी आरोग्यार्थी सुखस्य स्वतः पुरुषार्थत्वं दर्शयति सुखार्थी इत्यादि । एतेन निरुपाधीच्छाविषयत्वेन सुखस्य स्वतः पुरुषार्थत्वमित्यर्थः । नन्विदमसङ्गतम् असुखसाधनेऽप्यसन्मार्गे जनप्रवृत्तिदर्शनादित्याह ज्ञानाज्ञानेत्यादि । अत्र यथासंख्यमन्वयः, एतेन, असुखसाधनेऽसन्मार्गे ‘सुखसाधनेऽप्यसम्’ इति अमाद्रागाद्वा प्रवर्तते, न तु दुःखकर्तृतानुसन्धानादिति भाव इति शिवदासः । ३ हितमेवेत्यादि । परीक्षकाः सदसद्विवेचकाः प्रेक्षापूर्वकारिणः, हितमायतिविशुद्धमेवेति प्रपरीक्ष्य सम्यग् ज्ञात्वा अनुरुध्यन्ते कामयन्ते, अनूपपदको हि रुषधातुः कामे वर्तते, वचनं हि “अनुरुषः कामे” इतीति शिवदासः । ४ कथं पुनरपरीक्षके रजस्तमोमूला रोगा भवन्तीत्याह प्रज्ञापराधादित्यादि । हि यस्मादज्ञोऽपरीक्षकः प्रज्ञापराधाद्रजस्तमोऽभिभूतबुद्धित्वादहितेन्द्रियार्थसेवादिं करोति, अतस्तन्मूला व्याधयो भवन्तीति भाव इति शिवदासः ।

तदात्तसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।
रज्यते न तु विज्ञाता विज्ञाने ह्यमलीकृते ॥ ३७ ॥

रजस्तमोमूला रोगा भवन्ति, तदाह प्रज्ञापराधादित्यादि । अहितार्थसेवादि च रोगं करोतीति भावः । तदात्वे सुखे-ध्विति वक्तव्ये, यत् “सुखसंज्ञेषु” इति करोति, तत्तदात्व-सुखस्यापथ्यदुःखानुबन्धसुखकर्तृतया परमार्थतस्तदात्वेऽप्य-सुखत्वं दर्शयति, यथा “सुखसंज्ञकमारोग्यम्” इत्यत्रोक्तम् । विज्ञातेति परीक्षकः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

न रागाच्चाप्यविज्ञानादाहारमुपयोजयेत् ।
परीक्ष्य हितमश्रीयाद्देहो ह्याहारसंभवः ॥ ३८ ॥

न रागादित्यादौ अहितत्वेन जानन्नपि रागादेव कश्चिद्बुद्धः प्रवर्तते, अज्ञानाच्चाहिताज्ञानादेव कश्चिद्विदाध्यवसायेन प्रवर्तते, एतद्वयमपि निषिध्यते ॥ ३८ ॥

आहारस्य विधावष्टौ विशेषा हेतुसंज्ञकाः ।
शुभाशुभसमुत्पत्तौ तान्परीक्ष्योपयोजयेत् ॥ ३९ ॥

कथमाहारः परीक्ष्य इत्याह आहारस्येत्यादि । आहारस्य विधौ विधानेऽष्टौ विशेषाः प्रकृतिकरणसंयोगादयो रसविमाने वक्तव्या हेतुसंज्ञकाः, क हेतुसंज्ञका इत्याह शुभेत्यादि । शुभाशुभसमुत्पत्तौ ते च प्रकृत्यादायः शुभाशुभकरा इति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

परिहार्याण्यपथ्यानि सदा परिहरन्नरः ।
भवत्यनृणतां प्राप्तः साधूनामिह पण्डितः ॥ ४० ॥
यच्च रोगसमुत्थानमशक्यमिह केनचित् ।
परिहर्तुं न तत्प्राप्य शोचितव्यं मनीषिणेति ॥ ४१ ॥

ननु पथ्यसेवायां क्रियमाणायामपि बलवत्प्राक्तनाधर्मवशादपि व्याधयो भवन्ति, तत्किमनेन पथ्यसेवनेनेत्याह परिहार्याणीत्यादि । अनृणतामिव प्राप्तोऽनृणतां प्राप्ता, एतेन, परिहार्यपरिहारेण पुरुषकारेऽनपराधः पुरुषो भवतीति दर्शयति । यस्तु दैवागतस्तस्य व्याधिस्तत्र साधवो नैवं पथ्यसेविनं गर्हयन्ति, एतदेवाह यत्किंवत्यादि । अशक्यं परिहर्तुमिति बलवत्कर्मजन्यत्वादित्यर्थः । न शोचितव्यमिति पुरुषकारस्य दैवजन्यत्वे अवश्यंभाविब्याधौ अकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

आहारसंभवं वस्तु रोगाश्चाहारसंभवाः ।
हिताहितविशेषाश्च विशेषः सुखदुःखयोः ॥ ४२ ॥

१ कथमाहारपरीक्षा कार्वेत्याह आहारस्येत्यादि । आहारस्य विधौ विधानेऽष्टौ विशेषाः प्रकृतिकरणसंयोगादयो रसविमाने वक्तव्याः । शुभाशुभसमुत्पत्तौ हेतुसंज्ञका इत्यन्वयः, तत्र शुभाः प्रकृत्यादयः शुभकराः, अशुभास्तत्त्वशुभकरा इति ज्ञेयमिति शिवदासः ।

सहत्वे चासहत्वे च दुःखानां देहसत्त्वयोः ।
विशेषो रोगसङ्गाश्च धातुजा ये पृथक्पृथक् ॥ ४३ ॥
तेषां चैव प्रशमनं कोष्ठाच्छाखा उपेत्य च ।
दोषा यथा प्रकुप्यन्ति शाखाभ्यः कोष्ठमेव च ॥ ४४ ॥
प्राज्ञाज्ञयोर्विशेषश्च स्वस्थातुरहितं च यत् ।
विविधाशितपीतीये तत्सर्वं संप्रकाशितम् ॥ ४५ ॥
इत्याश्रिवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
विविधाशितपीतीयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥

समाप्तमन्नपानचतुष्कम् ।

संग्रहे वस्तिरिति शरीरम् । सहत्वे चासहत्वे चेत्यादिना
'शरीराणि चातिस्थूलानीत्यादि विपरीतानि पुनर्व्याधिस-
हानि' इत्यन्तं ग्रन्थं ज्ञापयति ॥ ४२—४५ ॥

इति विविधाशितपीतीयोऽध्यायः ।

अन्नपानचतुष्कं समाप्तम् ।

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो दशप्राणायतनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संप्रत्यध्यायद्वयेऽवशिष्टे वक्तव्ये पूर्वाध्याये "प्राणायतन-
समुत्थः" इति प्राणायतनशब्दकीर्तनाद्दशप्राणायतनीय उ-
च्यते, किंवा, अयं दशप्राणायतनीयः सूत्रस्थानसंग्रहः,
शेषाध्यायस्तु सर्वतन्त्रसंग्रह इति पश्चादुच्यते । इयमर्थपरा
संज्ञा, न शब्दानुकारिणी, आयतनानीयायतनानि । तदुप-
घाते, प्राणोपघातात् तन्नाशात्प्राणनाशादित्यर्थः, न पुनः
प्राणस्य जीविताख्यस्य शरीरेन्द्रियसत्तात्मसंयोगरूपस्य शङ्का-
दय एव परमाशयास्तस्य कृत्स्नशरीराद्याश्रयत्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।

शङ्खो मर्मत्रयं कण्ठो रक्तशुक्रौजसी गुदम् ॥ ३ ॥

तानीन्द्रियाणि विज्ञानं चेतनाहेतुमामयम् ।

जानीते यः स विद्वान् वै प्राणाभिसर उच्यते इति ४

द्विविधास्तु खलु भिषजो भवन्त्यश्रिवेश प्राणा
नामेकेऽभिसरा हन्तारो रोगाणाम्, रोगाणामेके-
ऽभिसरा हन्तारः प्राणानामिति ॥ ५ ॥

मर्मत्रयमिति हृदयवस्तिशिंरसि । तानीति शङ्खादीनि ।
विज्ञानं बुद्धिः । चेतना हेतुरात्मा चेतनासमवायिकारण-

१ दुःखानां व्याधीनामिति शिः । २ पूर्वाध्याये प्राणायतन-
समुत्थ इत्युक्तं तत्र कानि प्राणायतनानीति जिज्ञासायां तदभिधाय-
कदशप्राणायतनीय उच्यत इति शिवदासः । ३ प्रतिष्ठिता नियता
इति शिः । ४ संग्रति सूत्रस्थानार्थसंग्रहणं दर्शयितुं भूमिकां
रचयति द्विविधा इत्यादि । अभिसरा प्रत्यावर्तका इति शिवदासः ।
५ विज्ञानं बुद्धिः, विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं निदानपूर्वरूपरूपो-
पशयसंप्राप्तिरूपमिति शिवदासः ।

त्वात्, किंवा चेतनाशब्देनात्मा, हेतुशब्देन तु व्याधीनां
जनकहेतुर्निदानरूपस्तथा शमकहेतुर्भेषजरूप उच्यते । आ-
मयशब्देन च लिङ्गमुच्यते । तेन, आध्यात्मिकानि इन्द्रिया-
दीनि बाह्यानि च हेतुलिङ्गौषधानि यो जानीत इत्युक्तं भवति ।
एतावच्चैतच्छास्त्रं, यदाध्यात्मिकानीन्द्रियाणि तथा हेतुलिङ्गौ-
षधानि च प्राणाभिसरा महाचतुष्पादे उक्ताः सर्वचिकित्साया
वैद्याधीनत्वेन यादृशो वैद्य उपादेयो यादृशश्चातुपादेयस्तद्दर्शनं
च कौशलात्सूत्रस्थानार्थसंग्रह इति दर्शयति । द्विविधा
इत्यादि । रोगाणामभिसरा इति रोगाणामानेतारः ॥ ३—५ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमश्रिवेश उवाच—भ-
गवन्स्ते कथमस्माभिर्वेदितव्या भवेयुरिति ॥ ६ ॥

भगवानुवाच य इमे कुलीनाः पर्यवदातश्रुताः
परिदृष्टकर्माणो दक्षाः शुचयो जितहस्ता जिता-
त्मानः सर्वोपकरणवन्तः सर्वेन्द्रियोपपन्नाः प्रकृ-
तिज्ञाः प्रतिपत्तिज्ञास्ते प्राणानामभिसरा हन्तारो
रोगाणाम्, तथाविधाहि केवले शरीरज्ञाने शरी-
राभिनिर्वृत्तिज्ञाने प्रकृतिविकारज्ञाने च निःसं-
शयाः सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्ययाप्यप्रत्याख्येयानां च
रोगाणां समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवेदनोपशयविशेष-
विज्ञाने व्यपगतसन्देहाः त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्य
ससंग्रहव्याकरणस्य सत्रिविधौषधग्रामस्य प्रव-
क्तारैः पंचत्रिंशतश्च मूलफलानां चतुर्णां च
स्नेहानां पंचानां च लवणानामष्टानां च मूत्राणां
अष्टानां च क्षीराणां क्षीरत्वग्दृक्षाणां च षण्णां
शिरोविरेचनादेश्च पंचकर्माश्रयस्यौषधगणस्या-
ष्टाविंशतेश्च यवागूनां द्वात्रिंशच्चूर्णप्रदेहानां ष-
ण्णां च विरेचनशतानां पंचानां च कषायशतानां
स्वस्थवृत्तावपि च भोजनपाननियमस्थानचङ्क्रमण-
शयनासनमात्राद्रव्यांजनधूमनावनाभ्यंजनपरिमा-
र्जनवेगविधारणाविधारणव्यायामसात्त्येन्द्रियपरी-
क्षोपक्रमसहृत्तकुशलाः चतुष्पादोपगृहीते च भेषजे
षोडशकले सविनिश्चये सत्रिपर्येषणे सवातकला-
कलज्ञाने व्यपगतसन्देहाः चतुर्विधस्य च स्नेहस्य
चतुर्विंशत्युपनयस्य उपकल्पनीयस्य चतुःषष्टिपर्य-
न्तस्य व्यवस्थापयितारो बहुविधानामुक्तानां च स्ने-

१ श्रुतं शास्त्रं ज्ञानं वा, जितहस्ता लघुहस्ताः, जितात्मान इति
जितेन्द्रियाः, प्रकृतिः कारणमिति शिवदासः । २ सत्रिविधौ-
षधग्रामस्येति ग्रामशब्दः समूहवचनः, प्रवक्तार इत्यस्य सर्वं
षष्ठ्यन्तैः प्रत्येकमन्वय इति शिवदासः । ३ चतुर्विंशत्युपनयस्येति
उपनयो विचारणा इति शिवदासः । ४ चतुःषष्टिपर्यन्तस्येति
रसभेदेन चतुःषष्टिसंख्यापर्यन्तोऽवधिर्धस्य चतुःषष्टिसंख्याकरसस्येत्यर्थ
इति शिवदासः ।

हृत्वेद्यवम्यविरेच्यौषधोपचाराणां च कुशलाः शि-
रोरोगादेश्च दोषांशविकल्पजस्य व्याधिसंग्रहस्य
सक्षयपिडकाविद्रधेस्त्रयाणां च शोफानां बहुविध-
शोफानुबन्धानामष्टाचत्वारिंशतश्च रोगाधिकरणा-
नां चत्वारिंशदुत्तरस्य च नानात्मजस्य व्याधिशतस्य,
तथा विगर्हितातिस्थूलातिकृशानां च सहेतुलक्षणो-
पक्रमाणां स्वप्नस्य च हिताहितस्यास्वप्नातिस्वप्नस्य
च सहेतूपक्रमस्य षण्णां च लङ्घनादीनामुपक्रमाणां
सन्तर्पणापतर्पणजानां च रोगाणां स्वरूपप्रशमनानां
च शोणितजानां च व्याधीनां मदमूर्च्छासंन्यासा-
नां च सकारणरूपौषधानां कुशलाः कुशलाश्चा-
हारविधिविनिश्चयस्य प्रकृत्या च हिताहितानामा-
हारविकाराणामग्र्यसंग्रहस्यासवानां च चतुरशीतेः
द्रव्यगुणविनिश्चयस्य रसानुरससंश्रयस्य सवि-
कल्पवैरोधिकस्य द्वादशवर्गाश्रयस्य चाक्षपानस्य
सगुणप्रभावस्य सानुपानगुणस्य नवविधस्याऽर्थ-
संग्रहस्याऽऽहारगतेश्च हिताहितोपयोगविशेषात्म-
कस्य च शुभाशुभविशेषस्य धात्वाश्रयाणां च रो-
गाणामौषधसंग्रहाणां च दशानां च प्राणायतनानां
यं च वक्ष्यामोऽर्थं दशमहामूलीये त्रिंशत्तमाध्याये
तत्र च कृत्स्नस्य तन्त्रोद्देशलक्षणस्य तन्त्रस्य च
ग्रहणधारणविज्ञानप्रयोगकर्मकार्यकालकर्तृकरणकु-
शलाः कुशलाश्च स्मृतिमतिशास्त्रसंयुक्तियुक्ति-
ज्ञानस्यात्मनः शीलगुणैरविसंवादानेन च संपा-
दानेन सर्वप्राणिषु चेतसो मैत्रस्य मातृपितृभ्रातृ-
वन्धुवदेवमुक्ताः भवन्त्यग्निवेश प्राणानामभिसरा
हन्तारो रोगाणामिति ॥ ७ ॥

प्रतिपत्तिज्ञा इति तदात्वे कर्तव्यज्ञाः । शरीराभिनिर्वृत्ति-
ज्ञानं—यथा शरीरं शुक्रशोणितसंयोगादिभ्य उपजायते,
तथा ज्ञानम् । प्रकृतिविकारज्ञानं सांख्यनयेन शरीरे वक्ष्य-
माणम् । त्रिविधस्यायुर्वेदसूत्रस्येति हेतुलिङ्गौषधज्ञानमित्यस्य ।
इतः प्रभृति “तन्त्रोद्देशलक्षणस्य” इत्यन्तेन सूत्रस्थानार्थ-
संग्रहो यथाक्रममनुसारणीयः । स संग्रहव्याकरणस्येति “सा-
मान्यं च विशेषं च” इत्यादि दीर्घजीवितीये संग्रहः, व्याकर-
णञ्च, “सामान्यमेकलक्षणम्” इत्यादि । सन्निपर्येषण इति
एषणांतययुक्ते । विविधस्येति “चरः शरीरावयवाः” इत्यादेः
आहारगतेति “विविधमशितपीतम्” इत्यादिना । तन्त्रोद्दे-
शलक्षणस्येति, तत्र तन्त्रोद्देशः “अष्टौ स्थानानि” इत्यादिना ।
तन्त्रलक्षणं तु आयुषो वेदस्य च यन्निरुक्तौ लक्षणं वक्ष्यति ।
अत्र स्थानार्थज्ञाने कौशलमभिधायान्यथाप्याह तन्त्रस्येत्यादि ।

१ एवं युक्ता इति पाठः । २ संग्रहः सङ्कलन्य कथनम्,
व्याकरणं च विवरणमिति शिवदासः ।

गृहीतस्योत्तरकालस्मरणं धारणम् । विज्ञानमर्थतो ज्ञानम् ।
प्रयोगाधिकृताप्रयोगः । कर्म अनेकधा चिकित्साकरणम् ।
कार्यं धातुसाम्यम् । कालः क्रियाकालः । कर्तृह भिषक् ।
करणं भेषजम् । शास्त्रसंयुक्तिः शास्त्रयोजना । युक्तिज्ञान-
स्येति कुशलसंयोगात्करणे षष्ठी । आत्मन इत्यादि ।—
आत्मनः शीलगुणैः करणभूतैः मातृपितृवन्धुवत् सर्वप्राणिषु
चेतसो मैत्रस्य संपादानेन तथाऽविसंवादानेन कुशला इति
ग्रन्थसंबन्धो बोद्धव्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अतो विपर्ययेण विपरीता रोगाणामभिसरा
हन्तारः प्राणानां भिषक्छद्मप्रतिच्छन्नाः कण्टकभू-
ता लोकस्य प्रतिरूपकत्यक्तधर्माणो राज्ञां प्रमादाच्च-
रन्ति राष्ट्राणि ॥ ८ ॥

तेषामिदं विशेषविज्ञानम् अत्यर्थं वैद्यवेशेन
श्लाघमाना विशिखान्तरमनुचरन्ति कर्मलोभात्,
श्रुत्वा च कस्यचिदातुर्यमभितः परिपतन्ति, संश्रवणे
चास्यात्मनो वैद्यगुणानुच्चैर्वदन्ति, यश्चास्य वैद्यः
प्रतिकर्म करोति, तस्य च दोषान्मुहुर्मुहुर्मुदाहरन्ति
आतुरमित्राणि च प्रहर्षणोपजापोपसेवादिभिरि-
च्छन्त्यात्मीकर्तुं स्वल्पेच्छतां चात्मनः ख्यापयन्ति,
कर्म चासाद्य मुहुर्मुहुर्वलोकयन्ति, दाक्ष्येणाज्ञान-
मात्मनः प्रच्छादयितुकामा व्याधिं चापवर्तयितुम-
शक्नुवन्तो व्याधितमेवानुपकरणमपचारिकमनात्म-
वन्तमुद्दिशन्ति, अन्तगतं चैनमभिसमीक्ष्यान्य-
माश्रयन्ति देशमपदेशमात्मनः कृत्वा, प्राकृतज-
नसन्निपाते चात्मनः कौशलमकुशलवद्वर्णयन्ति
अधीरवच्च धैर्यमपवदन्ति धीराणाम् विद्वज्ज्ञ-
नसन्निपातं चाभिसमीक्ष्य प्रतिभयमिव का-
न्तारमध्वगाः परिहरन्ति दूरात्, यश्चैषांकश्चित्
सूत्रावयवो भवत्युपयुक्तः तमप्रकृते प्रकृतान्तरे वा
सततमुदाहरन्ति, न चानुयोगमिच्छन्त्यनुयुक्तं
वा, मृत्योरिव चानुयोगादुद्विजन्ते, न चैषामा-
चार्यैः शिष्यो वा सन्नह्यर्चारी वैवादिको वा कश्चि-
त्प्रज्ञायते इति ॥ ९ ॥

भिषक्छद्म वंचनार्थकृतभिषग्वेशः, प्रतिरूपकः अन्य-
थारूपकारी द्रोहकारक इत्युच्यते लोके^१ । राज्ञां प्रमादादिति
राज्ञा हि ते कुवैद्याः शासनीयाः । विशिखा रथ्या, किंवा,
कर्ममात्रम् । संश्रवणे चास्येत्यातुरस्य श्रवणयोग्ये प्रदेशे ।

१ मैत्रं चेतः मैत्री बुद्धिः अविसंवादोऽविरोधः । २ धैर्यमिति
पाण्डित्यमिति शिवदासः । ३ यश्चैषामित्यादि । एषामायुर्वेद-
सूत्राणां मध्ये, किंवा, एषां भिषक्छद्मचराणामिति शिवदासः ।
४ सन्नह्यर्चारी सहाध्यायीति शिवदासः । ५ प्रतिरूपेण ब्रह्म-
वर्त्तविदेशेन चरन्तीति प्रतिरूपकाधर्मसंज्ञित इति शिवदासः ।

अन्तर्गतमिति सुमूर्धम् । अपदेशमव्याजम् । अकुशलवदिति यथा अकुशलाः परस्परविरुद्धमात्मकौशलं वर्णयन्ति तथेत्यर्थः । अधीरवदिति उच्चाटरवाः सन्तः । उपयुक्त इति ज्ञातः । अनुयोगं पृच्छाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मिषक्छन्नं प्रविश्यैव व्याधितांस्तकयन्ति ये ।
वीतंसमिव संश्रित्य वने शाकुन्तिको द्विजान् ॥ १० ॥
श्रुतदृष्टिक्रियाकालमात्राज्ञानबहिष्कृताः ।
वर्जनीया हि ते मृत्योश्चरन्त्यनुचरा भुवि ॥ ११ ॥
वृत्तिहेतोर्मिषद्वान्पूर्णान्मूर्खविशारदान् ।
वर्जयेदातुरो विद्वान् सर्पास्ते पीतमास्ताः ॥ १२ ॥
ये तु शास्त्रविदो दक्षाः शुचयः कर्मकोविदाः ।
जितहस्ता जितात्मानः तेभ्यो नित्यं कृतं नमः ॥ १३ ॥
दशप्राणायतनिके श्लोकस्थानार्थसंग्रहः ।
द्विविधा मिषजश्लोकाः प्राणस्यायतनानि च इति १४
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
दशप्राणायतनीयोनामोर्नत्रिशोऽध्यायः ।

वीतंसः पक्षिवन्धनम् । श्रुतं शास्त्रे श्रवणम् । दृष्टं कर्मदर्शनम् । क्रिया चिकित्साज्ञानम् । ज्ञानं शास्त्रजन्यम्, श्रुतं तु श्रवणमात्रम् । तेभ्यो नित्यं कृतं नम इत्यनेन प्राणामिसरं स्तौति ॥ १०—१४ ॥

इति दशप्राणायतनीयः ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातोऽर्थे दशमहामूलीयमध्यायं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पारिशेष्यात्, किंवा, सूत्रस्थानमभिधाय तन्त्रसंग्रहं वक्तुं अर्थे दशमहामूलीय उच्यते । अत्र 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यनुवर्तमाने "अध्यायानुवाकयोर्लुङ्" इति च्छः ॥ १ ॥ २ ॥
अर्थे दशमहामूलाः समासक्ता महाफलाः ।
महच्चार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधैः ॥ ३ ॥

१ आत्मनोऽपदेशं नामदेशाद्यपह्वरूपं कपटं कृत्वा ।
२ वीतंसः पक्षिवन्धनजालमिति शिवदासः । ३ पूर्वाध्याये सूत्रस्थानार्थसंग्रहः कृतः, पारिशेष्याच्चार्थे दशमहामूलीयमाह । किंवा, पूर्वाध्याये हृदयं प्राणायतनत्वेनोक्तं, संग्रहितं तस्यैव हृदयस्य तत्संबद्धानां च धमनीनां विवेचनार्थमर्थे दशमहामूलीयमाह अथेत्यादीति शिवदासः । ४ तत्र हृदयाश्रितव्याधीनां शीघ्रं प्रतिकर्तव्यतां बोधयितुं सर्वावयवोपेक्षया हृदयस्य प्राधान्यमाह अर्थे इत्यादि हृदये समासक्ता प्रसङ्गात् महामूला धमन्यो दशैलन्वयः महद्द्वयं मूलं यासामिति विग्रहः । महद्द्वयैरेव स्पष्टयति महच्चार्थश्चेत्यादि अर्थ्यते उपादीयतया याच्यत इत्यर्थ इति शिवदासः ।

षडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपंचकम् ।

आत्मा च सगुणश्चेतः चित्तं च हृदि संश्रितम् ॥ ४ ॥

अर्थ इति हृदये, महामूला इति महद्द्वयं मूलं यासां धमनीनां तास्तथा, समासक्ता इत्याश्रिताः । अस्य हृदयस्य पर्यायानाह महच्चेत्यादि । महत् संज्ञा, तथाऽर्थसंज्ञा च हृदयस्य । वैद्यव्यवहारविज्ञानसर्वशास्त्रान्तरेषु हृदयस्य यन्महत्त्वमर्थत्वं च, तद्द्वयस्याभ्यर्हितत्वादित्यभ्यर्हितत्वमाह षडङ्गमित्यादि । षडङ्गानि बाहुद्वयजङ्घाद्वयशिरोऽन्तराधिरूपाणि यस्य तत्षडङ्गमङ्गम् । अङ्गं च षडङ्गादतिरिक्तं समुदायरूपं अवयविरूपं वा । अङ्गमिति वक्तव्ये षडङ्गविशेषणं षण्णामङ्गानामपि हृदयाश्रितत्वप्रतिपादनार्थम् । किंवा, अङ्गशब्दस्यावयववाचिनो निषेधार्थम् । विज्ञानं च यद्यपि "आत्मा च सगुणः" इति वचनादेव आत्मगुणत्वेन लब्धम्, तथाप्यात्मगुणेषु प्राधान्यात्पुनः पृथगुच्यते, वचनं हि "सुखं समग्रं विज्ञानं विसर्गं च प्रतिष्ठितम्" इति । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । अर्थपंचकं शब्दादि । सगुण इत्यनेन सुखादिग्रहणम् । चेतो मनः । चित्तं मनोविषयः । एते च षडङ्गविज्ञानादयः श्रुतिप्रतिपठिताः प्रत्येकमेवोपादेयत्वेन, तेन, अत्र कस्यचिदर्थलब्धत्वेनानुपादानं कर्तव्यमिति नोद्भावनीयम्, अर्थलब्धो ह्यर्थः साक्षादनभिधीयमानत्वादप्रधानं भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिष्यते ।

गोपानसीनामागारकर्णिकेवार्थचिन्तकैः ।

तस्योपघातान्मूर्च्छार्थं भेदान्मरणमृच्छति ॥ ५ ॥

अथ कथममी षडङ्गादयो हृदयाश्रयाः, "यावता हृदयं ब्रह्मलं च" इति वक्ष्यति, अङ्गं च षडङ्गाश्रयं महत्, इन्द्रियाण्यपि च स्वाश्रयचक्षुरादिस्थितानि, अर्थाश्च बाह्यद्रव्याश्रयिणः आत्मा चानाश्रित एव व्यापकः, तद्गुणश्च विज्ञानं चात्मन्येवाश्रितम्, मनोऽप्यनाश्रितमात्मगतम्, चित्तं च ध्येयादि न हृदीत्याशङ्क्याह प्रतिष्ठेत्यादि । प्रतिष्ठा कार्यकारणाविरोधेनावस्थानम् । भावानामेषामिति षडङ्गादीनाम्, हृदयमिष्यत इति हृदयमिष्यते कारणमिति शेषः । अत्रैव दृष्टान्तमाह, गोपानसीनामित्यादि । गोपानस्यो गृहाच्छादनाधारकाः प्राणि । आगारकर्णिका गृहाच्छादनमध्ये गृहाच्छादनकाष्ठनिबन्धनी । लोके आडकमित्युच्यते । अर्थचिन्तकैरिति हृदयचिन्तकैः । तेन, षडङ्गादीनां हृदयाश्रितत्वं नाधाराधेयभावेन, किंतिर्हि, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेवेति द-

१ आत्मा च सगुण इत्यत्र गुणशब्देन विज्ञानातिरिक्त आत्मगुणो गोवलीवर्दन्यायेनाभिधीयते । एवमिन्द्रियाणीत्यनेनाऽपि मनोभिन्नमिन्द्रियमुच्यते, एतच्च विज्ञानमनसोः सजातीयेषु प्राधान्यख्यापनार्थं पृथग्वोध्यमिति शिवदासः । २ तस्य हृदयस्योपघातः किंचिदुपहननमिति शिः ।

शितं भवति । हृदयाश्रितत्वं हृदये प्रकृतिस्थे षडङ्गादिभावानां प्रकृतिस्थत्वं हृदयोपघाते तदुपघात इत्यर्थः । यद्यपि च, आत्मविज्ञानमनसां हृदयाश्रितत्वमाधाराधेयभावादपि कष्टसृष्ट्या वक्तुं पार्यते, तथापि, सर्वव्यापकत्वान्नोपादेयमाधाराधेयत्वम् । नैवम्, आत्मा यश्च संसारी भोगायतनत्वेनाभिप्रेतः, स च हृदयप्रदेश एव सुखदुःखादुपपद्यत इत्यनुभवसिद्धम्, तेन, हृदयाश्रित इवात्मा, तथापि प्रायेण हृदेव तिष्ठति, यतः, उपरतक्रियं मनो हृदेव तिष्ठति, तथा, अध्ययने योगे च हृदिस्थमेव मनो भवति । यदप्युक्तम् “आत्मस्थे मनसि स्थिरे” इति, तदप्यात्मस्थमनसो हृदयस्थत्वमेव । एवं ज्ञानसुखदुःखानि च हृदयस्थान्येव लक्ष्यन्ते, तथा चित्तिचिन्तनात्तथा दुःखावेशत्वादुदयमेव पीड्यते, नान्यदङ्गम् । अलमात्मना व्यापकेनाश्रयाश्रयिभावेन व्युत्पादितेन, यश्चात्मा संसारी हृदयाश्रितो भवति तस्यैव हृदयनाशान्नाश इतिभार्वः ॥ ५ ॥

यद्धि तत्स्पर्शविज्ञानं धारि तत्तत्र संश्रितम् ।
तत्परस्यौजसः स्थानं तत्र चैतन्यसंग्रहः ।
हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सकैः ॥ ६ ॥

कथमेतद्भवतीत्याह यद्धीत्यादि । स्पर्शो विज्ञायतेऽनेनेति स्पर्श वा विजानातीति स्पर्शविज्ञानम्, तस्यैव विशेषणं धारीति, धारि तु शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः । यदुक्तम् “शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्” इति । एतेन, यः शरीरादिसंयोगः स्पर्शनेन विजानाति सर्वं ज्ञेयम्, यश्चायं शरीरधारणाद्धारीत्युच्यते, स हृदि स्थितः । तेन, तदुपघातान्मूर्च्छा तथा तद्भेदान्मरणं चैतन्याननुवृत्तिलक्षणमुपपन्नम् । स्पर्शो हि द्विविधः ऐन्द्रियको मानसश्च, एतत्स्पर्शद्वयं विना च न किञ्चिज्ज्ञानं च भवति, यदुक्तम् “यश्चैवैन्द्रियकः स्पर्शः स्पर्शो मानस एव च । द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः” इति । मानसं च स्पर्शनं शारीरे यथा-स्थानमेव दर्शयिष्यामः । स्पर्शो विज्ञायत इति निरुक्तिपक्षे तु स्पर्शशब्देन लक्षणया स्पृश्यमानोऽर्थोऽभिप्रेतः, तेन,

१ ननु यद्यप्यात्मनो विमुत्वेन नाधेयत्वमुक्तं, तथापि लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्य साङ्ख्यस्वीकृतस्य जीवात्मनो हृदयाश्रितत्वमुपचारेण शक्यते वक्तुम् । एवमात्मगुणस्यापि हृदयाश्रितत्वं परंपरयाऽपि शक्यतेऽभिधातुम् । मनसोऽपि प्रायशो हृदय एवावस्थितिरिति तस्यापि हृदयाश्रितत्वमस्तु, एवमतिचिन्तया हृदयमेव पीड्यते, नान्यमङ्गमिति दर्शनात् तस्यापि हृदयाश्रितत्वं यथाकथंचिदुपपत्तां नाम । षडङ्गादीनां तु हृदयाश्रितत्वं कथमपि नोपपद्यते, “यावता हृदयं व्यङ्ग्यम्” इति वक्ष्यति, षडङ्गाश्रयमङ्गं च महदिति, इन्द्रियाण्यपि चक्षुरादीनि हृदयाऽपेक्षया नितरां विप्रकृष्टानीति, अर्थाश्च शब्दादयो बाह्यद्रव्याश्रयिण इत्याशङ्कां निराचिकीर्षुराह प्रतिष्ठाधर्मित्यादीति शिवदासः ।

सर्वज्ञेयारोहः, यं प्राप्यैवार्थमिन्द्रियाण्यस्पर्शदर्शनार्थं प्रकाशयन्ति, यदुक्तम् “स्पृश्यते नानुपादानो नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः” इति । यद्यपि, शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगः शरीरप्रदेशान्तरेऽप्यस्ति, तथापि नाऽसौ शरीरधारणे तथा ज्ञानोत्पत्तौ वा प्रधानम्, तदुपघातेऽपि शरीरधारणज्ञानयोर्दृष्टत्वात् । हृद्भूतस्तु संयोगः प्रधानं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्संज्ञानशरीरधारणयोः । तेन, सूक्तम् “तत्तत्र संश्रितम्” इति । हृदयाभ्यर्हितत्वे धर्मान्तरमाह तत्परस्येत्यादि । परस्य श्रेष्ठस्य । एतेन द्विविधमोजो दर्शयति परमपरं च, तत्राऽजलिपरिमाणमपरम्, यदुक्तम् “तावदेव परिमाणं श्लेष्मणश्चौजसः” इति । अल्पप्रमाणं तु परम्, यदभिप्रेत्योक्तम् “हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम्” इति । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् “प्राणाश्रयस्यौजसोऽष्टौ विन्दवो हृदयाश्रिताः” इति । किञ्च, सति हि परे चापरे चौजसि ‘परस्य’ इति विशेषणं सार्थकं भवति, नत्वेकरूपे । अर्द्धाजलिपरिमितस्यौजसो धमन्य एव हृदयाश्रिताः स्थानम्, तथा, प्रमेहेऽर्द्धाजलिपरिमितमेवौजः क्षीयते, नाष्टविन्दुकम्, अस्य हि किञ्चित्क्षयेऽपि मरणं भवति, प्रमेहे तु ओजःक्षये जीवत्वेव तावत् । ओजःक्षयलक्षणमप्यर्द्धाजल्योजःक्षय एव बोद्धव्यम् । ओजःशब्दश्च यद्यपि रसेऽपि वर्तते, यदुक्तम् “रसश्चौजःसंख्यातः” इति, तथा, “मली भवति तत्प्रायः कल्पते किञ्चिदोजसः” इति । तथापि, इह सर्वधातुसारमोजोऽभिधीयते । एतच्चौज उपधातुरूपं केचिदाहुः । धातुर्हि धारणपोषणयोगाद्भवति, ओजस्तु देहधारकं सदपि न देहपोषकम्, तेन, नाष्टमो धातुरोजः । केचित्तु शुक्रविशेषमोजः प्राहुः, तच्च न मनः प्रीणाति । ये तु ब्रुवते सर्वधातूनां सारसमुदयभूतमोजः, ते, रसादिसाररूपतया रसादिभ्यो भिन्नमोज इति पृथग्धातुत्वेनोपधातुत्वेन वा निर्देश्यमिति पश्यन्ति । वचनं च—“भ्रमरैः फलपुष्पेभ्यो यथा संचीयते मधु । तद्वदोजः शरीरेभ्यो गुणैः संभूयते नृणाम्” अत्र शरीरेभ्य इति धातुभ्यः, गुणैरिति सारभागैः । तत्र चैतन्यसंग्रह इति, तत्र हृदि चैतन्यविषये प्रसृतस्य संग्रहं संवरणं करोति, तेन, प्रसृतं मनो हृदये निगृह्य योगज्ञो भवतीत्यर्थत इत्युक्तं भवति ततश्च योगस्य मोक्षसाधनत्वेनोपादेयस्यापि हृदयमेव स्थानमिति हृदयमभ्यर्हितं भवति । यस्मादेवंगुणं हृदयम्, ततः ‘महद्’ इति च, तथा, ‘अर्थ’ इति चोच्यते चिकित्सकैः ॥ ६ ॥

तेन मूलेन महता महामूला मता दश ।

ओजोवहाः शरीरेस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ॥ ७ ॥

येनौजसा वर्तयन्ति प्रीणिताः सर्वजन्तवः ।

यद्वते सर्वभूतानां जीवितं नावतिष्ठते ॥ ८ ॥

१ इदानीं येनौजसेत्यादिना महाफल इत्यन्तेन धमनीनां महामूलत्वमपि प्रतिपादयन्नाह येनौजसेत्यादीति शिवदासः ।

यत्सारमादौ गर्भस्य यत्तद्गर्भरसाद्रसः ।
 संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा ॥ ९ ॥
 यस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद्बुद्ध्याश्रितम् ।
 यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ॥ १० ॥
 तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीव महाफलाः ।
 ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात्स्रोतांसि सरणात्सिराः ॥ ११ ॥

संप्रति धमनीनां महामूलत्वं प्रतिपादयति तेनेत्यादि ।
 तेनेति महता हृदयेनेति शेषः । विधम्यन्ते विसर्प्यन्ते । संप्रति
 धमनीनामुक्तं महाफलत्वं व्युत्पादयन्नाह येनौजसेत्यादि ।
 सामान्येन द्विविधमप्योजो ग्राह्यम् । वर्तयन्ति जीवन्ति,
 चौरादिको णिच् । प्रीणिता इति तर्पिताः । यत्सारमादौ
 गर्भस्येति शुक्रशोणितसंयोगे जीवाधिष्ठितमात्रे यत्सारभूतम्,
 तत्रापि तिष्ठति । यद्गर्भरसाद्रस इति गर्भरसाच्छुक्रशोणित-
 संयोगपरिणामेन कलरूपाद्रस इति सारभूतम् । संवर्तमानं
 हृदयं समाविशति यत्पुरेति यदा हृदयं निष्पाद्यमानं, तदैव
 व्यक्लक्षणं सत् हृदयमधितिष्ठति यदित्यर्थः । एतेन,
 गर्भावस्थानयेऽपि तदोजस्तिष्ठतीत्युच्यते, परं गर्भादौ शुक्र-
 शोणितसाररूपतया, रसावस्थायां तु रससाररूपतयाऽवय-
 वनिष्पत्तौ खलक्षणयुक्तमेव भवत्योज इत्योजसः सर्वावस्था-
 व्यापकत्वेन महत्त्वमुच्यते । यस्य नाशात्तु नाशोऽस्तीति
 धालन्तराऽक्षयेऽपि सत्योजःक्षये मरणमित्यर्थः । धारीति
 जीवधारकसंयोगिभ्यः प्रधानत्वात् । शरीररसस्नेह इति श-
 रीररसशब्दः स्नेहशब्दश्च सारवचनः, तेन, शरीररसानां
 धातूनामपि सार इत्यर्थः । एतच्च प्रकारान्तरेणाभ्यर्हिता-
 नेककर्मकथनमोजसोऽभ्यर्हितत्वव्याख्यार्थम् । तत्फला ओ-
 जःफला ओजोवहा इति यावत् । एतेन, यथोक्तगुणशालि-
 त्वेनौजो महत् । एतद्वचने फलन्तीवेति महाफला धमन्य
 उक्ताः । विपरीतायां निरुक्तिमाह बहुधा वा ताः फल-
 न्तीति, ता हृदयाश्रिता दश धमन्यो बहुधाऽनेकप्रकारं
 फलन्तीति निष्पाद्यन्ते । एतेन, मूले हृदये दशरूपाः सत्यो
 महासंख्याः शरीरे प्रतानभेदा भवन्तीत्युक्तम् । धमनी-
 शब्दादिनिरुक्तिं करोति ध्मानादित्यादि । ध्मानात्पूरणात्
 बाह्येन रसादिनेत्यर्थः । स्रवणादिति रसादेरेव पोष्यस्य
 स्रवणात् । सरणाद्देशान्तरगमनात् ॥ ७—११ ॥

१ धारीति जीवाधिष्ठितं लिङ्गशरीरम्, तदेव शरीरधारकत्वाद्धा-
 रिशब्देनोच्यते । किंवा, जीवितधारकत्वाद्दोष एव धारिशब्दार्थं
 उच्यते, “यस्य नाशात्तु नाशोऽस्ति धारि यद्बुद्ध्याश्रितम्” । एतेन,
 यस्मात्त्रिष्विष्यपदार्थज्ञानहेतुभूतं मनो हृदि संश्रितं तिष्ठति, तस्मात्त-
 दुपघातभेदाभ्यां मनोजीवितयोरप्युपघातभेदाविति मूर्च्छामरणं चोप-
 पन्नमित्यर्थः । यद्यपि मनोजीविताश्रयत्वेन हृदयमुक्तमेव, तथापि तदु-
 पघातस्य मूर्च्छामरणहेतुत्वप्रदर्शनार्थं पुनरुक्तमिति मन्तव्यमिति
 शिवदासः । २ विविधा इति पाठः । ३ विधम्यन्ते विसर्प्यन्ते
 किंवा विधम्यन्ते पूर्यन्ते बाह्येन धातुनेति शेषः इति ।

तन्महत्ता महामूलास्तच्चौजः परिरक्षता ।
 परिहार्या विशेषेण मनसो दुःखहेतवः ॥ १२ ॥
 हृद्यं यत्स्याद्यदौजस्यं स्रोतसां यत्प्रसादनम् ।
 तत्तत्सेव्यं प्रयत्नेन प्रशमो ज्ञानमेव चेति ॥ १३ ॥

संप्रति हृदिस्थस्य मनसः परिपालनहेतुमाह तन्महदि-
 त्यादि । तन्महदिति षडङ्गादिस्थानं हृदयम् । ता महामूला
 इत्योजोवहा धमन्यः । तच्चौजइति “येनौजसा” इत्यादिनो-
 क्तगुणमोजः । प्रशमः शान्तिः । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ खल्वेकं प्राणवर्द्धनानामुत्कृष्टतममेकं बलव-
 र्द्धनानामेकं बृंहणानामेकं नन्दनानामेकं हर्षणानामे-
 कर्मयनानामिति । तत्राहिंसा प्राणिनां प्राणवर्द्धना-
 नामुत्कृष्टतमम्, वीर्यं बलवर्द्धनानाम्, विद्या बृंह-
 णानाम्, इन्द्रियजयो नन्दनानाम्, तत्त्वावबोधो
 हर्षणानाम्, ब्रह्मचर्यमयनानामित्यायुर्वेदविदो
 मन्यन्ते ॥ १४ ॥

सेव्यप्रस्तावेन प्राणवर्द्धनोत्कृष्टान्यहिंसादीन्यप्याह अथ ख-
 ल्वित्यादि । एकमित्येकमेव, न द्वितीयमुत्कृष्टतममस्ती-
 त्यर्थः । अयनानामिति मार्गाणाम् । यद्यप्यन्नं प्राणवर्द्धनं
 तथाप्यहिंसैवोत्कृष्टा, अहिंसया हि धर्मजननात्तयाऽऽयुर्वर्द्धनं
 भवति । यद्यपि मांसं बृंहणप्रधानं, तथापि तच्छरीरमात्र-
 बृंहणं, विद्या तु शरीरमनोबृंहणीयाऽतिरिच्यते ॥ १४ ॥

तत्रायुर्वेदविदस्तन्त्रस्थानाध्यायप्रश्नानां पृथक्त्वेन
 वाक्यशोवाक्यार्थशोऽर्थविवचनश्च प्रवक्तारो म-
 न्तव्याः । अत्राह—कथं तन्त्रादीनि वाक्यशो वा-
 क्यार्थशोऽर्थविवचनश्चेति उक्तानि भवन्तीति ॥ १५ ॥

अत्रोच्यते—तन्त्रमार्षं कात्वर्येन यथाम्नायमुच्य-
 मानं वाक्यशो भवत्युक्तम् ॥ १६ ॥

बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं वाग्भिर्व्यासस-
 मासप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनयुक्ताभिस्त्रिवि-
 धशिष्यबुद्धिगम्याभिरुच्यमानं वाक्यार्थशो भव-
 त्युक्तम् ॥ १७ ॥

१ नियमानामिति पाठः । २ वीर्यमुत्साहः । विद्या योगविद्या
 नन्दनानामिति श्रेयःसमृद्धिजननानाम् । अयनानामिति मोक्षसाधन-
 मार्गाणामिति शिवदासः । ३ साध्यधर्मवत्तेन पक्षकथनं प्रतिज्ञा,
 यथा आयुर्वेदो नित्य इति । हेतुसाक्षाधकवचनम्, यथा—
 अनादित्वादिति । उदाहरणं दृष्टान्तः, यथा आत्मवदिति । उपनयो
 नाम साधनधर्मवत्त्वेन पुनः पक्षकथनम्, यथा अनादिस्तथाचा-
 यमिति । निगमनं पुनः हेतुसाधितस्य साध्यस्य पक्षनिष्ठतया
 कथनम्, यथा तस्मान्नित्य इति शिवदासः । ४ त्रिविधशिष्यबुद्धि-
 गम्याभिरिति, तत्सममभ्यासमभ्यासशिष्यबुद्धिगम्याभिरिति शिवदासः ॥

तन्ननियतानामर्थदुर्गाणां पुनर्विभावनैरुक्तमर्था-
वयवशो भवत्युक्तम् ॥ १८ ॥

आयुर्वेदश्रवणप्रसङ्गेनायुर्वेदनिस्त्याऽऽयुषस्तथाऽऽयुर्वेदस्य
च निरूपकं प्रकरणं ब्रूते तत्रेत्यादि । वाक्यश इत्यादि
स्वयमेव व्याकरिष्यति, आर्षमृषिकृतम्, तच्च शास्त्रम्, य-
थाऽऽम्नायमुच्यमानमिति यथापाठक्रमेणोच्यमानम् । उदाह-
रणं दृष्टान्तः । उपनयः सिद्धान्तोपपादितस्य साधनधर्मस्य
साध्ये पुनः कथनम्, यथा तथा चायं धूमवानिति । निग-
मनं हेतुसाधितसाध्यधर्मकथनम्, यथा तस्मादग्निमानिति ।
तन्ननियतानामिति तन्नगतानाम् । विभावनैरुक्तमिति व्या-
ख्यानैः कथनम्, उक्तमिति भावे 'क्तः' । अस्योदाहरणम्,
यथा 'शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था वलवर्द्धिनी' इत्यत्र
'इष्टा या चेष्टा' इत्येतावन्मात्रमुच्यते, तेन द्वितीयचेष्टाप-
दस्य दुर्गस्य व्याकरणपरं भवति^१ ॥ १५—१८ ॥

तत्र चेत्प्रष्टारः स्युः,—चतुर्णामृक्सामयजुरथ-
र्ववेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः किमायुः
कस्मादायुर्वेदः किंचायमायुर्वेदः शाश्वतोऽशाश्व-
तश्च कति कानि चास्याङ्गानि कैश्चायमध्येतव्यः
किमर्थं चेति ॥ १९ ॥

इदानीमायुर्वेदविदः प्रश्नेनैव निर्णेतव्या इत्यतः प्रश्ना-
नाह तत्र चेदित्यादि । कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदमिति
शेषः ॥ १९ ॥

तत्र भिषजा पृष्ठेनैवचतुर्णामृक्सामयजुरथर्ववे-
दानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादिश्या, वेदो ह्याथ-
र्वणः स्वस्त्ययनबलिमङ्गलहोमनियमप्रायश्चित्तोप-
वासमन्त्रादिपरिग्रहाच्चिकित्सां प्राह । चिकित्सा
चायुषो हितायोपदिश्यते । वेदं चोपदिश्यायुर्वाच्यं,
तत्रायुश्चेतनानुवृत्तिर्जीवितमनुबन्धोधारि चेत्येको-
ऽर्थः । तत्राऽऽयुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः, कथमिति चेदु-
च्यते, स्वलक्षणतः सुखासुखतो हिताहिततः प्रमा-
णाप्रमाणतश्च, यतश्चायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्य-
गुणकर्माणि वेदयत्यतोऽप्यायुर्वेदः ॥ २० ॥

१ अवयवश इत्यस्यार्थमाह तन्ननियतानामित्यादि । अत्रापि
तन्नमार्थमिति संवध्यते, तन्ननियतानां तन्नगतानाम् । दुःखेन ग-
म्यन्ते दुध्यन्ते इति दुर्गः, दुर्गार्थानामिति दुर्गाश्च ते अर्थाश्चेति
वेषाम्, विभावनैः प्रकाशनैः, तन्नस्थितानां दुर्बोधार्थानां यत्पुनः-
प्रकाशनानि तैरुक्तं व्याख्यातं तन्नमवयवश उक्तं भवतीत्यर्थः ।
अस्योदाहरणम्, यथा 'शरीरचेष्टा या चेष्टा' इत्यत्र 'इष्टा या
चेष्टा' इति विभज्योक्ते सति द्वितीयचेष्टापदस्यार्थः प्रकाशितो भव-
तीति, एवमन्यदप्युन्नेयमिति शिवदासः । २ वेदानामिति निर्द्धारणे
प्रष्टीति शिवदासः ।

तत्रायुष्याण्यनायुष्याणि च द्रव्यगुणकर्माणि
केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्नेण ॥ २१ ॥

अथर्ववेदे भक्तिः सेवेत्यर्थः, एतेन भिषक्सेव्यत्वेनाऽथर्व-
वेदस्यायुर्वेदलमुक्तं भवति । आयुर्वेदस्याथर्ववेदाभेदहेतुमाह—
वेदोहीत्यादि । एतेनैकप्रयोजनत्वादथर्ववेदेकदेशेवायुर्वेद इ-
त्युक्तं भवति । प्रश्नक्रमेण वेदं प्रतिपाद्यायुरेव प्रतिपादनीयं
भवतीत्याह—वेदंचोपदिश्येत्यादि । चेतनानुवृत्तिरिति चैतन्य-
सन्तानः, एतच्च गर्भावधिमरणपर्यन्तं बोद्धव्यम्, तदुद्ध-
चेतनाननुवृत्तेः, साक्षादनुपलब्धत्वेनैवानुवृत्तिरिति भावः ।
नच वाच्यम् प्रमुत्तस्य चैतन्यविच्छेदो भवति । यतस्तत्रापि
'सुखमहमस्वाप्सम्' इत्युत्तरकालीनप्रतिसन्धानदर्शनात्सूक्ष्म-
ज्ञानमस्त्येव । यद्यपि दीर्घजीवितीये 'शरीरादिसंयोग आयुः'
इत्युक्तम्, तथापि तत्कार्यत्वादिह चैतन्यानुवृत्तिः कार्यकारण-
योरभेदविवक्षयाऽऽयुरुच्यते । अनुबन्धधारिशब्दौ प्रथमाध्याये
व्याकृतौ । 'कस्मादायुर्वेदः' इत्यस्योत्तरम् तत्रायुरित्यादि ।
वेदयति बोधयति । ये तत्र तन्त्रान्तरे विदेर्लाभादयोऽर्था
व्याख्याताः, ते साक्षात्तु तदर्थजन्या इतीह नोक्ताः । स्व-
लक्षणत इत्यादि स्वयमेवोदाहरिष्यति । आयुष्यानायुष्ये
'आयुः'शब्देन वक्तव्ये, तेन आयुष्यानायुष्यवेदपक्षे गौणी
निरुक्तिः 'आयुर्वेदः' इति । अतएवात्र 'अपि' शब्दः 'अ-
तोऽप्यायुर्वेदः' इति । अनायुष्यमपि च ज्ञातमसेव्यत्वेना-
व्यवहियमाणमायुःकारणं भवत्येव, तेनानायुष्यमप्यायुःकार-
णतयाऽऽयुःशब्दवाच्यं, नात्रापराधः ॥ २० ॥ २१ ॥

तत्रायुरुक्तं स्वलक्षणतो यथावदिहैव । तत्र
शारीरमानसाभ्यां रोगाभ्यामनभिद्रुतस्य विशेषेण
यौवनवतः समर्थानुगतबलवीर्यपौरुषपराक्रमस्य
ज्ञानविज्ञानेन्द्रियेन्द्रियार्थबलसमुदाये वर्तमानस्य
परमर्द्धिरुचिरविविधोपभोगस्य समृद्धसर्वारंभस्य
यथेष्टविचारिणः सुखमायुरुच्यते । असुखमतो
विपर्ययेण । हितैषिणः पुनर्भूतानां परस्वादुपरतस्य
सत्यवादिनः शमपरस्य परीक्ष्यकारिणोऽप्रमत्तस्य
त्रिवर्गं परस्परेणानुपहतमुपसेवमानस्य पूजार्हसंपू-
जकस्य ज्ञानविज्ञानोपशमशीलस्य वृद्धोपसेविनः
सुनियतरागरोषेर्प्यामदमानवेगस्य सततं विविध-
प्रदानपरस्य तपोज्ञानप्रशमनित्यस्याऽध्यात्मविदस्त-
त्परस्य लोकमिमं चासुं चापेक्षमाणस्य स्मृतिमतो
हितमायुरुच्यते । अहितमतो विपर्ययेण ॥ २२ ॥

इहैवेति तत्रायुः 'चेतनानुवृत्तिः' इत्यादिना । तत्र 'शा-
रीर' इत्यादिना सुखमायुरभिधत्ते । पौरुषमुत्कृष्टं कर्म । ज्ञा-
नविज्ञानेन्द्रियैर्बलशब्दः । इन्द्रियार्थेन च समुदायशब्दः सं-
वध्यते । किंवा, ज्ञानादिभिः सर्वैरेव समुदायशब्दः संव-
ध्यते । किंवा, ज्ञानादिभिः सर्वैरेव 'बलसमुदाये' इति योज्यम्

बलस्य समुदायो बलसमुदायः । परमाऽत्यर्थं द्विष्यस्य स पर-
मार्द्धः । समृद्धा निष्पादितसाध्याः सर्वा रभा यस्य स तथा ।
हितैषिणो भूतानामिति शेषः । तत्परस्यैव ध्यात्मपरस्य, अ-
ध्यात्ममात्मादिस्वरूपम्, अमुंचेति परलोकम् ॥ २२ ॥

प्रमाणमायुषस्त्वर्थेन्द्रियमनोबुद्धिचेष्टादीनां वि-
कृतिलक्षणैरुपलभ्यतेऽनिमित्तैः, इदमस्मात्क्षणांमु-
हूर्तादिवसात्रिपञ्चसप्तदशद्वादशाहत्पक्षान्मासा-
त्पण्मासात्संवत्सराद्वा स्वभावमापत्यते इति । तत्र
स्वभावः प्रवृत्तेरुपरमो मरणमनित्यता निरोध इत्ये-
कोऽर्थ इत्यायुषः प्रमाणमतो विपरीतमप्रमाणम् ।
अरिष्टाधिकारे देहप्रकृतिलक्षणमधिकृत्य चोपदिष्ट-
सायुषः प्रमाणमायुर्वेदे ॥ २३ ॥

विकृतिरूपैर्लक्षणैः, तेषामेव विशेषणम् अनिमित्तैराकस्मि-
कैरिष्टैरित्यर्थः । अनिमित्ता हि विकृतिरर्थेन्द्रियानामरिष्टम्,
तत्रार्थविकृतिर्यथा “नानापुष्पोपमगन्धो यस्य वाति दिवा-
निशम्” इत्यादि । इन्द्रियविकृतिर्यथा “यश्च पश्यत्यदृश्यान्”
इत्यादि । मनोविकृतिर्यथा “यैः पुरा विन्दते भावैः समेतैः
परमां रतिम् । तैरेवारममाणस्य ग्लानोर्मरणमादिशेत्”
इति । बुद्धिविकृतिर्यथा “बुद्धिर्वलमहेतुकम्” इत्यादि । चे-
ष्टाविकृतिर्यथा “विकर्षेणिव यः पादौ मृत्युं स परिधावति”
इत्यादि । आदिग्रहणात्परिजनविकृत्यादयो ज्ञेयाः । अत्र
रिष्टप्रस्तावे क्षणादिवर्षान्तकालकथनं वर्षादूर्द्ध्वं रिष्टजन्यमरणा-
भावात् । अतोविपरीतमप्रमाणम्, रिष्टहीनं न निश्चितप्रमा-
णमायुररिष्टाधिकार इत्यर्थः । अन्यदपि चायुःप्रमाणज्ञानमाह-
देहप्रकृतीत्यादि । देहश्च प्रकृतिश्च लक्षणं च देहप्रकृतिलक्षणम् ।
तत्र देहमधिकृत्यायुःप्रमाणं यथा “सर्वैः सारैरुपेताः” इत्या-
रभ्य “यावच्चिरं जीविनो भवन्ति” इति । प्रकृतितो यथा
“ऋध्मिका बलवन्तो वसुमन्तश्च भवन्ति” इति । लक्षणतो
तथा “आयुष्मतां कुमाराणां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः” इत्यादि ।
किंवा, देहस्य सहजलक्षणं देहप्रकृतिलक्षणम्, तच्च सर्वं
सारप्रकृत्यादिलक्षणं बोध्यम् ॥ २३ ॥

सोऽयमायुर्वेदः शाश्वतो निर्दिश्यते अनादित्वा-
त्स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वाद्भावस्वभावनित्यत्वाच्च ।

१ न केवलमरिष्टाधिकारेऽरिष्टमात्रमधिकृत्यायुषः प्रमाणमुप-
दिष्टम्, देहादिकमधिकृत्यापि विमाने उपदिष्टमित्याह देहप्रकृति-
लक्षणमित्यादीति शिवदासः । २ इदानीं किमायुर्वेदः शाश्वतो-
ऽशाश्वतो वेति प्रश्नस्योत्तरमाह सोऽयमित्यादि । शाश्वत इत्यपौरुषेयः
अनादित्वादिति संप्रदायाऽविच्छेदे सत्यसर्वाणामकस्मृत्वादात्मवदि-
त्यर्थः । न च कल्पादौ हिरण्यगर्भ एवेमं प्रणीतवानित्यसिद्धो हेतुरिति
वाच्यम्, यतः, “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति
तस्मै” इत्यादिद्वयेन हिरण्यगर्भकृतत्वं वेदस्येति । न च शब्दत्वेन
वेदस्यापि पौरुषेयत्वं साध्यम्, शब्दस्याऽनित्यत्वात्, किमत्र

न हि नाभूत्कदाचिदायुषः सन्तानो बुद्धिसन्तानो
वा, शाश्वतश्चायुषो वेदितो अनादि च सुखदुःखं
सद्रव्यहेतुलक्षणमपरापरयोगाद् । एष चार्थसंग्रहो
विभाव्यते आयुर्वेदलक्षणमिति । गुरुलघुशीतोष्ण-
स्निग्धरूक्षादीनां च द्वन्द्वानां सामान्यविशेषाभ्यां
बुद्धिह्वासौ यथोक्तम् । गुरुभिरभ्यस्यमानैर्गुरुणामुप-
चयो भवत्यपचयो लघूनाम् । एवमेवेतरेषामित्येष
भावस्वभावो नित्यः, स्वलक्षणं च द्रव्याणां पृथिव्या-
दीनाम्, सन्ति तु सर्वदा गुणाश्च नित्यानित्याः ।
न ह्यायुर्वेदस्याभूत्वोत्पत्तिरुपलभ्यतेऽन्यत्रावबोधो-
पदेशाभ्याम् । एतद्वै द्वयमधिकृत्योत्पत्तिमुपदिश-
न्त्येके । स्वाभाविकं चास्य लक्षणमकृतकम्, यदुक्त-
मिह चाद्येऽध्याये, यथाग्नेरौष्ण्यं, अपां द्रवत्वम् ।
भावस्वभावनित्यत्वमपि चास्य यथोक्तं गुरुभिरभ्य-
स्यमानैर्गुरुणामुपचयो भवत्यपचयो लघूनामित्येव-
मादि ॥ २४ ॥

अनादित्वादिति हेतुत्रयमात्रात् । प्रथमस्य विवरणम् ‘न
हि’ इत्यादि । इह व्यवहारनित्यत्वमायुर्वेदे साध्यम्, तच्चार्य-
रूपस्यायुर्वेदस्य, न शब्दरूपस्य । किंवा, व्यवहारनित्यायुर्वे-
दार्थाभिधायकस्यायुर्वेदस्य पारंपर्ययोगान्नित्यत्वं साध्यते ।
तत्रायुषस्तावदायुर्वेदप्रतिपाद्यस्य नित्यत्वम्, न हि नाभूत्क-
दाचिदायुःसन्तानः सर्वदेवायुरपरापरसन्तानन्यायेन विद्यते,
आयुर्युक्तानां प्राणिनामनुच्छेदादित्यर्थः । एवं बुद्धिसन्ता-
नानामपि ‘न हि नाभूत्कदाचिदिति योजना । एतेन, त-
स्यापि सन्तानेन नित्यस्यायुषो वेदनमपि नित्यम् । ‘शाश्व-
तश्चायुषो वेदितो’ इत्यनेनायुर्वेदवेदितुर्नित्यत्वमुक्तम् । ए-
तेन, वेद्यवेदनवेदितृणामनादित्वादायुर्वेदस्य नित्यत्वम् ।

प्रमाणमिति चेत्, मीमांसका एव पर्यनुयोज्याः, अस्माकं पुनरार्द्र-
कवणिजां वह्निजचिन्तया प्रयोजनं नास्तीति । ये तु द्विविधो-
ह्यायुर्वेदः शब्दरूपोऽर्थरूपश्च, तत्राद्यः कृतकत्वादित्य एव, अर्थ-
रूपस्तु नित्य एवेत्याहुः, तेषामायुर्वेदस्य नित्यत्वमद्वैतशौचन्यायम-
वगाह्य इतीति शिवदासः ।

१ इदानीं संप्रदायाविच्छेदं दर्शयितुमायुर्वेदस्य सन्ताननित्यता-
माह नहीत्यादि । अयं भावः अनादौ संसारे आयुर्युक्तानां प्राणि-
नामनुच्छेदात्सर्वदेवायुरपरापरसन्तानन्यायेन विद्यते, ततश्चायुर्वेदोप-
कार्यस्यायुःसन्तानस्यानादित्वात्तदुपकरणायुर्वेदेनापि तथा भवित-
व्यम्, नक्षुपकरणाभावे उपकार्यत्वं सम्भवतीति “न हि नाभूत्कदा-
चिदायुःसन्तानः” इतिन्यायेनायुर्वेदाभिधेयस्यायुःसन्तानस्य नित्य-
त्वेन तदभिधायकस्यापि नित्यत्वमिति वर्णयन्तीति शिवदासः ।
२ भावस्वभावनित्यत्वादिति तृतीयं हेतुं व्याचष्टे—गुर्वित्यादि ।
गुर्वोद्दिष्टव्याणां सामान्याद्विद्धिः, विशेषाद्भास इति योज्यम् ।
अमुमेवायं द्रवयितुं पूर्वोक्तं स्मारयति ‘यथोक्तम्’ इतीति शिवदासः ।

न चायुःस्वरूपेणैवायुर्वेदविषय उक्तः, किं तर्हि, रोगादि-
गृहीतेनेत्याह—अनादि चेत्यादि । सुखदुःखमिति, आरोग्यं
सुखं व्याधिर्दुःखम् । सद्रव्यहेतुलक्षणमिति सद्रव्यचिकित्सि-
तलिङ्गम् । हेतुशब्दस्य हि द्रव्यशब्देनैव व्याधिकारणत्वेनो-
क्तत्वात्प्रशमहेतुत्वमाह । केचित्तु सहेतुलक्षणमिति पठन्ति,
तत्रापि हेतुशब्देन जनकः शमकश्च रोगहेतुर्व्याख्यातः ।
यदि वा, सुखहेतुर्भेषजं दुःखहेतुश्च निदानमिति ज्ञेयम् ।
लक्षणं च व्याधिरोगयोरुभयोरपि, एतेन दुःखं तावत्क-
दाचिदप्यजिह्वासितं न भवति, जिह्वासितस्यानुपायो न भ-
वति, उपायश्चायुर्वेदो दुःखपरिहारार्थमुपादेयः । तस्माद्दुःख-
प्रशमनोपायोपदेशरूपायुर्वेदस्यानादितेति भावः । एवं सु-
खस्य नित्योपादेयत्वं सिद्धम्, तदुपायस्यायुर्वेदस्य च ।
कथमनादि सुखदुःखमित्याह—अपरापरयोगादिति । सन्तान-
नादित्यर्थः ।

स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वं द्वितीयं हेतुमाह—एष चेत्यादि ।
एष इति सुखदुःखाद्यर्थसंग्रहोऽभिधेयसंग्रहः, एतेन आयु-
रादिरायुर्वेदप्रतिपाद्य इति दर्शयति । अयंचायुरादिरत्रायुर्वे-
दलक्षणमिति विभाव्यते ज्ञायत इत्यर्थः, आयुरादिनाऽभिधे-
येनायुर्वेदो लक्ष्यते, वचनं हि,—“हिताहितं सुखं दुःखम्”
इत्याद्यायुर्वेदलक्षणम् । एतेन, आयुरादेस्तस्यायुर्वेदलक्षण-
स्यानादितया यथोक्तया स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वं व्याकृतं
भवति । स्वभावसंसिद्धमिति सर्वदा सन्तानन्यायेन सि-
द्धत्वमभिप्रेतम् ।

भावस्वभावनित्यत्वादिति तृतीयं हेतुं व्याकरोति—गुर्वि-
त्यादि । गुरुलघुस्निग्धरूक्षशीतोष्णानां द्रव्याणां सामान्यवि-
शेषाभ्यां यथाक्रमं वृद्धिहासौ भवतः । तदेव पूर्वोक्तं घटयति
गुरुभिरित्यादिना एवमेवेतरेषामित्यन्तेन । एवमेवेतरेषामिति,
लघुभिरभ्यस्यमानैर्लघूनामुपचयो भवति, अपचयो गुरुणा-
मित्यादि द्रष्टव्यम् । एष इत्येवंप्रकारभावस्वभावो नित्य इति
नैष सामान्यविशेषाभ्यां वृद्धिहासरूपो भावस्वभावः कदा-
चिदन्यथा भवतीत्यर्थः । न केवलमयं भावस्वभावो नित्यः,
किन्तर्हि, अन्योऽपीत्याह—स्वलक्षणंचेत्यादि । स्वलक्षणं पृथि-
व्यादीनां स्वरूपत्वादिति । कथं पृथिव्यादिस्वलक्षणं नित्यमि-
त्याह—सन्ति वित्यादि । द्रव्याणि यस्मात्सर्वदा सन्ति,
गुणाश्च नित्याः सर्वदा, चकाराद्द्रव्याणि चानित्यानि सन्ति ।
तत्राकाशादि द्रव्यं नित्यं, पृथिव्यादिकं चाऽनित्यम् । एवंगुणा
आकाशपरिमाणदयो नित्याः, अनित्याश्च कार्यगुणा रसादयः,
अनित्या अपि च स्वजातीयापरापरसन्तानन्यायेन सर्वदा
तिष्ठन्तीति युक्तम् । अनित्यानामपि सन्ताननित्यत्वमिति
भावः । अत्र भावस्वभावनित्यत्वेन हेतुना भावस्वभावस्य
व्याधिजनकस्य तथा व्याधिशमकस्य नित्यत्वेन तत्प्रतिपादक-
स्यायुर्वेदस्य नित्यत्वमुक्तं भवतीति मन्तव्यम् ।

अथायुर्वेदस्य यत्र तत्रोत्पत्तिश्चरणेन कथं नित्यत्वमित्याह—

न ह्यायुर्वेदस्येत्यादि । अभूवोत्पत्तिः पूर्वमसत्त्ववदुत्पत्तिः ।
अन्यत्रावबोधोपदेशाभ्यामिति यत्र यत्रायुर्वेदस्योत्पत्तिरुक्ता,
तत्र तत्रावबोधादुपदेशाद्वा, अवबोधादुत्पत्तिर्यथा, ब्रह्मण
आयुर्वेदोत्पत्तिः, उपदेशाच्चोत्पत्तिर्यथा—इन्द्रोपदेशाद्भरद्वा-
जेन मर्यालोके आयुर्वेद उत्पादित इत्यादि । एतद्वयमित्य-
वबोधोपदेशौ । ननु स्वभावसंसिद्धलक्षणत्वादिति यो हेतुरुक्तः,
तत्र स्वाभाविकं च लक्षणं भविष्यति अनित्यं च, यथा घटे
कम्बुग्रीवाकारतादि, न हि तत्स्वाभाविकमपि घटस्य नि-
त्यतां साधयतीत्याह—स्वाभाविकं चेत्यादि । अकृतकमिति
नास्मदादिना कृतम् । यदुक्तमिह “स्वलक्षणतः सुखदुःखतः”
इत्यादिना, आद्ये चाध्याये दीर्घजीवितीये “हिताहितं सुखं
दुःखम्” इत्यादिना । अत्रैवाकृतकत्वे दृष्टान्तमाह—यथाग्ने-
रौष्ण्यमित्यादि । एतेनास्य लक्षणस्याकृतकत्वे व्यवहारनित्य-
त्वात्तत्प्रतिपादकस्यायुर्वेदस्यापि व्यवहारनित्यत्वमिति भावः ।
न केवलं स्वाभाविकं लक्षणमकृतकम्, किं तर्हि, भावस्व-
भावनित्यत्वमपि । यदि केनचिदीश्वरादिना कृतमित्याह—भाव-
स्वभावनित्यत्वमपि चेति, अकृतकमपि चकारेणानुवर्षति ।
तदेव भावस्वभावनित्यत्वं दर्शयति—यथोक्तमित्यादि । सामा-
न्यविशेषकृतवृद्धिहासरूपोऽपि भावस्वभावो न केनचित्कृत
इत्यर्थः, ततश्चायुर्वेदोऽपि नित्यः ॥ २४ ॥

तस्यायुर्वेदस्याङ्गान्यष्टौ, तद्यथा कायचिकित्सा
शालाक्यम् शल्यापहर्तृकम् विषगरवैरोधिकप्रश-
मनम् भूतविद्या कौमारभृत्यकम् रसायनानि चा-
जीकरणमिति ॥ २५ ॥

स चाध्येतव्यो ब्राह्मणराजन्यवैश्यैः, तत्रानुग्रहार्थं
प्राणिनां ब्राह्मणैरात्मरक्षार्थं राजन्यैः वृत्त्यर्थं वैश्यैः
सामान्यतो वा धर्मार्थकामपरिग्रहार्थं सर्वैः, तत्र च
यदध्यात्मविदां धर्मपथस्थापकानां धर्मप्रकाशानां
वा मातृपितृभ्रातृवन्धुगुरुजनस्य वा विकारप्रशमने
प्रयत्नवान्भवति, यच्चायुर्वेदोक्तमध्यात्ममनुध्यायति
वेदयत्यनुविधीयते वा, सोऽप्यस्य परो धर्मः । या
पुनरीश्वराणां वसुमतां वा सकाशात्सुखोपहार-
निमित्ता भवत्यर्थावाप्तिरारक्षणं च, या च स्वपरि-
गृहीतानां प्राणिनामातुर्यादारक्षा, सोऽस्यार्थः ।
यत्पुनरस्य विद्वद्ब्रह्मण्यशः शरण्यत्वं च, या च
संमानशुश्रूषा यच्चेष्टानां विषयाणामारोग्यमाधत्ते-
सोऽस्य काम इति यथाप्रश्नमुक्तमशेषेण ॥ २६ ॥

संप्रति कानि चेत्यादिप्रश्नोत्तरं तस्येत्यादि । कायस्यान्तरा-

मेधिकित्सा, पटलवेषशलाकाप्रधानमङ्गं शालाक्यम्, गरः कालान्तरप्रकोपि विषम्, वैरोधिकं संयोगविरुद्धम्, भूतानां राक्षसादीनां ज्ञानार्थं प्रशमार्थं च विद्या भूतविद्या, कुमारभरणमधिकृत्य कौमारभृत्यम् । आरक्षार्थं राजन्यैरिति क्षत्रियस्य परिपालनधर्मकत्वात् । अनुध्यायति मनसा चिन्तयति, वेदयतीत्यन्यस्य प्रतिपादयति, अनुविधीयत इति तदनुगुणान्देहेनानुतिष्ठति । आरक्षणमात्मादिरक्षणम्, स्वपरि-

१ कायचिकित्सेति, यद्यपि सुष्ठुते शल्यमेव प्रथमतो निर्दिष्टं तथाप्यस्य तत्रस्य कायचिकित्साप्रधानत्वाद्ध्ये तन्निर्देश इति ज्ञेयम्, कायः सकलं शरीरं तस्य चिकित्सा, प्रायेण रसादेः सर्वाङ्गव्यापकस्य दोषादेव ज्वरातीसाररक्तपित्तादयः संभवन्ति । किंवा, कायति शब्दं करोतीति कायो जाठराग्निः, अङ्गुलीपिहिते कर्णयुगले 'धूक्' इति शब्दश्रवणात्तात्पर्याद्वा कायशब्देनाग्निरुच्यते, उक्तं च भोजे "जाठरः प्राणिनामग्निः काय इत्यभिधीयते । यस्तु चिकित्सेत्सीदन्तं स वै कायचिकित्सकः" इति । युक्तंचैतत्, यतो ज्वरातीसारद्वयः कायचिकित्साविषया रोगा अग्निदोषादेव भवन्तीति शिवदासः ।

२ शलाका पटलवेषी, तस्याः कर्म शालाक्यं ब्राह्मणादित्वात् शल्यम्, शालाक्यप्रधानमङ्गं शालाक्यम् । एतेन, शिरोरोगप्रतीकारस्यापि ग्रहणम्, प्राधान्यं च शालाक्यस्य प्रधानचक्षुर्विषयतया । एवमन्यत्रापि प्राधान्येन व्यपदेशः ।

शल्यमिति शल हिंसायामिति धातुः, तस्माच्चौरादिष्यन्तादच्, शलः शलनं हिंसेत्यर्थः, शलस्य निमित्तं संयोग इति विवक्षायां "तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ" इत्यनुवर्तमानात् "गोब्यचोऽसं, ख्यापरिमाणान्नादर्थेद" इति बच्चत्वात्, तेन शल्यं हिंसोचितसंबन्धः, तदाहरणार्थं तत्रमपि शल्यम् ।

कौमारभृत्यमिति कुमाराणां भृतिधारणं पोषणं च, तस्येदमिति कौमारभृत्यम्, "तस्येदम्" इति यत् । इति शिवदासः । इत्यमेव सामुमत्यां चक्रेणापि व्याख्यातम् ।

रसायनानीति अत्र रसशब्देन रसकार्यत्वात्सर्वेषामेव धातूनां ग्रहणम्, तेन, रसादीनां शुक्रान्तानाम्, किंवा रसवीर्यविपाकानामयनं, लाभोपायो रसायनम्, वक्ष्यति च "लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम्" इति ।

वाजीकरणमिति अवाजिनं वाजिनं कुर्वन्त्यनेनेति वाजीकरणम्, येन बाल्यार्थं व्यज्यते स्त्रीषु शुक्रं तद्वाजीकरणम्, वक्ष्यति च "येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिवल्लभते नरः । व्यजते चाधिकं येन वाजीकरणमेव तत्" इति । ब्रजेच्चालधिकमिति पाठे पुनः पुनर्गच्छेदित्यर्थः । शब्दसिद्धिस्तु पृषोदरादित्वादिति । अन्ये तु, वाजी वेगः प्रस्तावाच्छुक्रस्य, स विषते येषां ते वाजिनः ते क्रियन्तेऽनेनेति वाजीकरणमित्याहुः । किंवा, वाजी शुक्रम्, सोऽस्यास्तीति वाजी, अवाजी वाजी क्रियते येन तद्वाजीकरणम् । किंवा, वाजी भैशुनम्, उक्तं हि हारीते, "वाजो नाम प्रकाशत्वात्तच्च भैशुनसंज्ञितम् । वाजीकरणसंज्ञाभिः पुंसमेव प्रचक्षते" इति शिवदासः ।

गृहीतानामिति भृत्यादीनाम्, विद्वद्ब्रह्मणमेव यशः विद्वद्बुपादेयताजन्यं यश इत्यर्थः । इष्टानामिति वनितादीनाम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

अथ भिषगादित एव भिषजा प्रष्टव्योऽष्टविधं भवति तद्यथा तन्त्रं तन्त्रार्थं स्थानानि स्थानार्थान्ध्यायानध्यायार्थान् प्रश्नान् प्रश्नार्थान्श्चेति पृष्टेन चैतद्वक्तव्यमशेषेण वाक्यशो वाक्यार्थशोऽर्थावयवशश्चेति २७

१ 'कैश्रायमध्येतव्यम्' इत्यस्योत्तरमाह 'स चाध्येतव्यः' इत्यादि । अत्र केचित्—सच्छूद्रस्य वैश्यवदतिदेशेन सच्छूद्रेणापि पठितव्योऽयमायुर्वेदः, अतएव सुष्ठुतेऽप्युक्तम् "शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नमुपनीतमध्यापये" इति । अन्ये तु "शूद्रमपि" इत्यादि सौश्रुतवचनमनार्थं मन्यन्ते, तन्त्रात्रे साक्षाच्छूद्रनिषेधात्, तदुक्तम् साहस्रिकतत्रे "वेदोपवेदत्वाच्च कथंचन शूद्रेऽध्येतव्यः" इति । अन्ये तु "नमस्कारेण मन्त्रेण पंचयज्ञान्समापयेद्" इति वचनाद्यथा पंचयज्ञाधिकारः शूद्रस्य तथाऽऽयुर्वेदेऽपि शिष्टाचारपरंपरापरिप्राप्तः सच्छूद्रस्याधिकारो युज्यते, एवं वेदाङ्गव्याकरणादावपि सच्छूद्रस्य वैश्यवदतिदेशादधिकारो न विरुध्यते इति । तत्रान्तरे तु शूद्रानधिकारोक्तिः सामान्येन शूद्राधिकारप्रतिषेधपरान्न वैश्यवच्छूद्राधिकारं निषेधयति, ऋषिभिस्तु सर्वशूद्रपाठातिप्रसङ्गभयादायुर्वेदपाठे साक्षाच्छूद्रग्रहणं न कृतम्, वैश्यविध्यतिदेशेन तु लभ्यत एव । किंच, हारीतेनार्थापत्त्या तद्विषकुलजातस्य सच्छूद्रस्यायुर्वेदपाठोऽभ्युपगम्यते, तथा हि "अकुलीनं त्यजेच्छिष्यमश्रमं चपलं शठम्" इत्यादौ विधोनिम्लेच्छजातिम् इत्यनेन म्लेच्छनिषेधात् सच्छूद्रस्य प्रसक्तिरर्थादुक्तैव, अन्यथा, शूद्रमात्रानधिकारे म्लेच्छप्रसक्तिरेव नास्ति, तत्कुतस्तन्निषेध इत्याहुः । वस्तुतस्तु ब्रह्ममुखोद्भवत्वेन वेदजातत्वात् वैधानामम्बष्ठदेशस्थापित्वात् 'अम्बष्ठः' इति संज्ञा, यदाह शङ्खः— "वेदाज्जातो हि वैद्यः स्यादम्बष्ठो ब्रह्मवक्त्रजः । अम्बष्ठदेशस्थापित्वादम्बष्ठसंज्ञकः स्मृतः" । अतएव वेदजातत्वाद्वैधानामायुर्वेदाधिकारः । यदाह भगवान् नमुः "सुतानामस्य सारथ्यमावष्टानां चिकित्सितम्" इति । वैद्यस्तु पंचमो वर्ण इति यदाह भगवान् शङ्खः "विप्रवैश्यक्षत्रवैश्याः शूद्रस्तु पंचमो मतः । वर्णानान्तु ब्रह्मादीनां गुरवः स्युर्धोत्तरम्" । हारीतेऽपि "ब्रह्मा मूर्द्धाभिपित्तश्च वैद्यक्षत्रविशा अपि । अमी पंच द्विजाः प्रोक्ता गुरवः स्युर्धोत्तरम्" इति । वक्ष्यति च "आयुर्वेदोपनयनाद्वैद्यो द्विज इति स्मृतः" । किन्तु वैधानामेवाधिकारः, तथा चामिपुराणे "ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चैव विशेषतः । सर्वे प्रलयमायान्ति वैद्यवृत्तिपरिग्रहात्" । प्रलयं नरकमिति । अनुविधीयत इति आत्मादिस्वरूपं ज्ञात्वा विधातुं युज्यते, तदनुतिष्ठतीति शिवदासः । २ वक्तव्यमिति वक्ष्यमाणं तन्त्रादिस्वरूपम् । वाक्यश इत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयमिति शिवदासः ।

तत्रायुर्वेदः शाखा विद्या सूत्रं ज्ञानं शास्त्रं लक्षणं तन्मिष्यन्तर्नान्तरम् । तन्नार्थः पुनः स्वलक्षणैरुपदिष्टः स चार्थः प्रकरणैर्विभाव्यमानो भूय एव शरीरवृत्तिहेतुव्याधिकर्मकार्यकालकर्तृकरणविधिविनिश्चयाद्दशप्रकरणः, तानि च प्रकरणानि केवलेनोपदेक्ष्यन्ते तन्नेर्ण ॥

तन्त्रमष्टौ स्थानानि^१, तद्यथा—श्लोकनिदानविमानशरीरेन्द्रियचिकित्सितकल्पसिद्धिस्थानानि ।

तत्र त्रिंशदध्यायकं श्लोकस्थानम्, अष्टाध्यायकानि निदानविमानशरीरस्थानानि, द्वादशकमिन्द्रियाणाम्, त्रिंशकं चिकित्सितानाम्, द्वादशककल्पसिद्धिस्थाने इति ॥ २८ ॥

मिषकपरीक्षार्थं पृच्छाविधिमाह—अथेत्यादि । स्वलक्षणैरिति “ततश्चायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदः” इत्यादिना हिताहितायूरुपैरित्यर्थः । प्रकरणैरित्यायुर्वेदप्रदेशैः, दशप्रकरणानि दशभेदाः, ते च शरीरादयो दश । तत्र शरीरं पञ्चमहाभूतविकारसमुदयात्मकमवयवादिभेदाद्बहुप्रकारम् । वृत्तिश्चाहारोऽशितपीतादिभिन्ना । हेतुस्तु व्याधिहेतुरसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञाऽपराधपरिणामलक्षणः । व्याधिश्च धातुवैषम्यरूपः । कर्म चिकित्सा । कार्यमारोग्यम् । कालो ऋत्वादिः, क्रियाकालश्च । कर्ता मिषक । करणं भेषजम् । विधिर्विधानमुपकल्पना, सा च कालव्याधिद्रव्यापेक्षया बोद्धव्या, यथा “हेमन्तेऽभ्यसतस्तोयमुष्णमायुर्न हीयते” इत्यादि । देशस्त्वत्राऽहितो हेतुग्रहणेन, हितस्तु देशः करणग्रहणेन गृहीतो मन्तव्यः । शरीरवृत्त्यादिभेदाश्च बहवः कृत्स्नतन्त्रे बुद्धिमता बोद्धव्यः । ‘केवलेनेति समग्रेण । इन्द्रियाणां चिकित्सितानां चेत्युभयत्रापि स्थानमिति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

द्वे त्रिंशके द्वादशकत्रयं च

त्रीण्यष्टकान्येषु समाप्तिरुक्ता ।

१ उक्तानामेव तन्त्रादीनां स्वरूपं क्रमेणाह तत्रेत्यादि । तत्र तेषु तन्त्रादिषु मध्ये ‘तन्त्रस्वरूपं निरुच्यत’ इति शेषः, अनर्थान्तरमिति अर्थान्तरमर्थभेदः, न विद्यतेऽर्थभेदो यत्र तत्तथा, अभिन्नार्थमित्यर्थः । एतेन, एते शब्दा यस्यार्थस्याभेदेन वाचकाः, तत्तन्त्रमिति तन्त्रस्वरूपं दर्शितं भवति । तन्नार्थ इति तन्त्रस्यार्थोऽभिधेयम्, स च हिताहितादिरूपमायुः आयुष्याश्च पदार्थाः । स्वलक्षणैरिति आयुष्येतनानुवृत्तिजीवितमित्यादिना ग्रन्थेनोक्तैरायुःस्वरूपैरिति शिवदासः । २ तन्त्रमष्टौ स्थानानीत्यादिना स्थानमाहति शिवदासः । तन्त्रस्याष्टौ स्थानानीति पाठः । ३ हिताहितदेशौ तु करणहेतुशब्दाभ्यां गृहीतौ मन्तव्याविति शिवदासः । ४ शरीरवृत्त्यादिभेदाः कृत्स्नतन्त्रे बुद्धिमता बोद्धव्याः इति शिवदासः ।

श्लोकौषधारिष्टविकल्पसिद्धि-

निदानमानाश्रयसंज्ञकेषु ॥ २९ ॥

स्वे स्वे स्थाने यथास्वं च स्थानार्थ उपदेक्ष्यते ।

सर्विशमध्यायशतं शृणु नाम क्रमागतम् ॥ ३० ॥

त्रिंशके सूत्रे चिकित्सिते च । आश्रयसंज्ञकं शरीरस्थानम्, आश्रयो हि शरीरमुच्यते, सर्विशमिति त्रिंशतिशब्दात्स्वार्थे ‘डः’ यतः, स्वार्थिकश्च ‘ड’ प्रत्ययो भवति, तेन, ललितेश्वरे च “चतुर्विंशाधिकम्” इति प्रयोगः सिद्धो भवति, वचनं हि “चतुर्विंशाधिकं ज्ञानं भुवनानां शतत्रयम्” इति । एवं प्रस्तुतेऽपि “सर्विशम” इति व्याख्येयम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

दीर्घजीवोऽप्यपामार्गतण्डुलारग्वधादिकौ ।

पङ्क्तिरेकाश्रयश्चेति चतुष्को भेषजाश्रयः ॥ ३१ ॥

मात्रातस्याशितयौ च न वेगान्धारणं तथा ।

इन्द्रियोपक्रमश्चेति चत्वारः स्वास्थ्यवृत्तिकाः ॥ ३२ ॥

खुड्काश्च चतुष्पादो महांस्तिष्ठैषणस्तथा ।

सहवातकलाख्येन विद्यान्नेर्देशिकान्वुधः ॥ ३३ ॥

स्नेहनस्वेदनाध्यायावुभौ यश्चोपकल्पनः ।

चिकित्साप्राभृतश्चैव सर्वा एवोपकल्पनाः ॥ ३४ ॥

कियन्तःशिरसीयश्च त्रिशोफाष्टोदरादिकौ ।

रोगाध्यायो महांश्चैव रोगाध्यायचतुष्टयम् ॥ ३५ ॥

अष्टौ निन्दितसंख्यातस्तथा लङ्घनतर्पणौ ।

विधिशोणितकश्चैव व्याख्यातास्तत्र योजनाः ॥ ३६ ॥

यज्ञःपुरुषसंख्यातो भद्रकाप्यान्नपानिकौ ।

विविधाशितपीतश्च चत्वारोऽन्नविनिश्चये ॥ ३७ ॥

दशप्राणायतनिकस्तथार्थे दशमूलिकः ।

द्वावेतौ प्राणदेहाथौ प्रोक्तौ वैद्यगुणाश्रयौ ॥ ३८ ॥

औषधस्वस्थनिर्देशकल्पनारोगयोजनाः ।

चतुष्काः षट् क्रमेणोक्ताः सप्तमश्चान्नपानिकः ॥ ३९ ॥

द्वौ चान्त्यौ संग्रहाध्यायाविति त्रिशत्कमर्थवत् ।

श्लोकस्थानं समुद्दिष्टं तन्त्रस्यास्य शिरः शुभम् ॥ ४० ॥

चतुष्काणां महार्थानां स्थानेऽस्मिन् संग्रहः कृतः ।

श्लोकार्थः संचयार्थश्च श्लोकस्थानमतः स्मृतम् ४१

ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।

शोषोन्मादनिदाने च स्यादपस्सारिणं च यत् ॥ ४२ ॥

इत्यध्यायाष्टकमिदं निदानस्थानमुच्यते ।

रसेषु त्रिविधे कुक्षौ ध्वंसे जनपदस्य च ॥ ४३ ॥

१ इति त्रिंशकं श्लोकस्थानं समुद्दिष्टमित्यन्वयः, अर्थवदिति स्थानार्थसहितम्, शिर इव शिरः प्रधानत्वादिति शिवदासः । २ संचय इति पाठः । ३ श्लोकस्थानार्थनिरुक्तिमाह श्लोकार्थ इत्यादि । अत इत्यर्थानां संग्रहणात् । संक्षेपेण ग्रहणं संग्रहः ।

त्रिविधे रोगविज्ञाने स्रोतःस्वपि च वर्तते ।
 रोगानीके व्याधिरूपे रोगाणां च भिषग्जिते ॥ ४४ ॥
 अष्टौ विमानान्युक्तानि मानार्थानि महर्षिणा ।
 कतिधापुरुषीयं च गोत्रेणातुल्यमेव च ॥ ४५ ॥
 खुड्डीका महती चैव गर्भावक्रान्तिरुच्यते ।
 पुरुषस्य शरीरस्य विचर्यौ द्वौ विनिश्चितौ ॥ ४६ ॥
 शरीरसंख्या सूत्रं च जातेरष्टममुच्यते ।
 इत्युद्दिष्टानि मुनिना शारीराण्यत्रिसूनुना ॥ ४७ ॥
 वर्णस्त्रीयः पुष्पाख्यस्तृतीयः परिमर्षणः ।
 तथाचैवेन्द्रियानीकः पूर्वरूपिक एव च ॥ ४८ ॥
 कतमानिशरीरीयः पन्नरूपोऽप्यवाकिशराः ।
 यस्य श्यावनिमित्तश्च सद्योमरण एव च ॥ ४९ ॥
 अणुज्योतिरिति ख्यातस्तथा गोमयचूर्णवान् ।
 द्वादशाध्यायकं स्थानमिन्द्रियाणामिति स्मृतम् ५०
 अमयामलकीयं च प्राणकामीयमेव च ।
 करप्रचितिकं वेदसमुत्थानं रसायनम् ॥ ५१ ॥
 संयोगशरमूलीयमासिकक्षीरिकं तथा ।
 माषपर्णतृतीयं च पुमान्जातबलादिकम् ॥ ५२ ॥
 चतुष्कद्वयमप्येतदध्यायद्वयमुच्यते ।
 रसायनमिति ज्ञेयं वाजीकरणमेव च ॥ ५३ ॥
 ज्वराणां रक्तपित्तस्य गुल्मानां मेहकुष्ठयोः ।
 शोषोन्नादेऽप्यपसारक्षतशोथोदरार्शसाम् ॥ ५४ ॥
 हिक्कायां श्वासकासे च ग्रहणीपाण्डुरोगयोः ।
 छर्दिर्वीसर्पतृणानां विषमद्यविकारिणाम् ॥ ५५ ॥
 द्विप्रणीयं त्रिमर्मीयमूरुस्तम्भिकमेव च ।
 वातरोगे वातरक्ते योनिव्यापदिकं च यत् ॥ ५६ ॥
 त्रिंशच्चिकित्सितान्युक्तान्यतः कल्पान्तरं शृणु ।
 फलजीमूतक्रेष्वाकुक्कलो धामार्गवस्य च ॥ ५७ ॥
 पञ्चमो वत्सकस्योक्तः षष्ठश्च कृतवेधने ।
 श्यामात्रिवृतयोः कल्पस्तथैव चतुरङ्गुले ॥ ५८ ॥
 तिल्वकस्य सुधायाश्च सप्तलाशङ्किनीष्वपि ।
 दन्तीद्रवन्त्योः कल्पश्च द्वादशोऽयं समाप्यते ॥ ५९ ॥
 कल्पना पञ्चकर्माख्या बस्तिमूत्रा तथैव च ।
 क्रोहव्यापदिकी सिद्धिर्नैत्रव्यापदिकी तथा ॥ ६० ॥
 सिद्धिः शोधनयोश्चैव बस्तिसिद्धिस्तथैव च ।
 प्रासूती मर्मसंख्याता सिद्धिर्वस्याश्रया च या ॥ ६१ ॥
 फलमात्रा तथा सिद्धिः सिद्धिश्चोत्तरसंज्ञिता ।
 सिद्धयो द्वादशैवैतास्तत्र चासु समाप्यते ॥ ६२ ॥

१ सूत्रं च जातेरिति जातिस्त्रीयमित्यर्थ इति शिवदासः ।
 २ प्रकीर्तितमिति पाठः । ३ ग्रहणीपाण्डुरोगाणां श्वासका-
 सातिसारिणामिति पाठः । ४ अतः कल्पानिति अतःपरं कल्पान्
 शृण्वित्यन्वयः इति शिवदासः ।

स्वे स्वे स्थाने तथाध्याये चाध्यायार्थः प्रवक्ष्यते ।
 तं ब्रूयात्सर्वतः सर्वं यथास्वं ह्यर्थसंग्रहात् ॥ ६३ ॥

‘दीर्घजीव’ इत्यादयः श्लोकानुरोधादेकदेशलक्षणबोद्धव्याः ।
 प्राणदेहार्थावित्यादौ देहशब्देनौजोऽभिधीयते^१ । शिरः शु-
 भमित्यत्र शिर इव शिरः । श्लोकार्थइत्यादौ श्लोकार्थः संग्र-
 हार्थ इति, चकारात्सूत्रस्थानोक्तसूत्रणादिकम्, यथा “सूत्र-
 णात्सूचनाच्चैव धाराणादर्थसन्ततेः । सूत्रस्थानं समुद्दिष्टम्”
 इत्येतदपि गृहीतं भवति । मानार्थानीति ज्ञानार्थानि । इन्द्रि-
 याणामिति इन्द्रियादिविशिष्टानाम् । चतुष्कद्वयमिति रसा-
 यनपादचतुष्क एकः, वाजीकरणपादचतुष्क एकः, चतु-
 ष्पादश्चाध्यायो भवतीति युक्तमेवाध्यायत्वम् । तत्र च आसु स-
 माप्यत इति । आसु समाप्तासु तत्र समाप्यत इत्यर्थः ।
 ‘चाध्यायार्थः’ इति चकारो भिन्नक्रमे, तेन, अध्यायार्थ-
 श्चाध्यायान्ते तथा स्थानार्थश्च स्थानान्ते कृतसंग्रहः यद्यपि
 शारीरे स्थानार्थो न व्यक्तः, तथापि शारीरव्युपपत्त्या बो-
 द्यः । तन्त्रान्तराद्वा यथा—“शरीरं चिन्त्यते सर्वं दैव-
 मानुषसंपदा । सर्वभावैर्युतस्तस्माच्छारीरं स्थानमुच्यते”
 ॥ ३१—६३ ॥

पृच्छा तच्चाद्यथाम्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ।

प्रश्नार्थे युक्तिमांस्तत्र तन्त्रेणैवार्थनिश्चयः ॥ ६४ ॥

१ अध्यायमुक्त्वाऽध्यायार्थमाह—स्वे स्वे स्थान इत्यादि ।—
 स्वे स्वे स्थाने योऽध्यायो वक्तव्यस्तत्र तत्र वाऽध्याये तस्य तस्याऽध्या-
 यस्यार्थ संग्रहो वाच्य इत्यर्थः, अन्येत्वित्याहुः—एतद्व्याख्याने तु पूर्वो-
 क्तस्थानार्थ इत्यत्र श्लोकस्थाननिरुक्तिमात्रमुच्यते, तेन न पौनरुक्त्यम् ।
 चकारोऽत्र अध्यायार्थ इत्यनन्तरं बोध्यः, तेन स्थानार्थ इति समुच्ची-
 यते, ततश्च स्थानान्ते स्थानार्थसंग्रहमध्यायान्ते चाध्यायार्थसंग्रहं
 यथाक्रमेण वक्ष्यतीत्यर्थः ।

यद्यपि शारीरस्थाने तत्स्थानार्थो विशिष्य न वक्तव्यः, तथापि
 शारीरस्थानस्य शरीरनिरूपणरूपो योऽर्थः, सः “शरीरं चिन्त्यते सर्वं
 दैवमानुषसंपदा” इत्यादिशारीरशब्दनिरुक्तिद्वारेणैवोक्त इति ज्ञेयम् ।
 तं ब्रूयादिति । तं सर्वमिति तत्रार्थं स्थानार्थमध्यायार्थं च । अर्थसं-
 ग्रहादिति व्यञ्जोपे पंचमी, तत्रादीनामर्थ संगृह्य संक्षिप्येत्यर्थः ।
 सर्वतोऽनवशेषतः । यथास्मित्यनेन, यो यस्यार्थस्तस्य संग्रहं कृत्वा
 तत्रार्थं स्थानार्थमध्यायार्थं चाशेषतो ब्रूयादित्यर्थ इति शिवदासः ।
 २ प्राणदेहार्थावित्यत्र देहशब्देन हृदयं तदाश्रितमौजोऽप्यभिधी-
 यते इति शिवदासः । ३ तत्रादिति तत्रमारभ्य । यथाम्नायं
 यथाक्रमम् । विधिना सामान्यविशेषप्रकारेण, पूर्वापरविरोधादिदो-
 षशून्येन वा पृच्छा प्रश्न उच्यत इत्यर्थः । प्रश्नार्थं विवृणोति
 प्रश्नार्थ इत्यादि । तस्य प्रश्नस्य तन्त्रेण शास्त्रेणार्थनिश्चयो यः स
 प्रश्नार्थः । प्रश्नप्रयोजनमुच्यते, युक्तिमानिति, युक्तिमानुपपत्तिमानिति
 शिवदासः ।

निरुक्तं तन्त्रणात्तन्त्रं स्थानमर्थप्रतिष्ठया ।
अधिकृत्यार्थमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६५ ॥
इति सर्वं यथाप्रश्नमष्टकं संप्रकाशितम् ।
कात्स्न्येन चोक्तस्तन्त्रस्य संग्रहः सुविनिश्चितः ॥ ६६ ॥

विधिना प्रश्न इत्यत्र विधिनेति पूर्वापराविरोधादोषशून्येन वाक्येन । तन्त्रणादिति शरीरधारणात् । अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधानभूतार्थावस्थानात्, एताश्च योगरूढाः संज्ञाः, तेन अति-प्रसङ्गो न वाच्यः । अधिकृत्येति अधिकारिणं कृत्वा । अर्थं दीर्घजीवितादिकम् । अध्यायनामसंज्ञा अध्यायरूपनाम-संज्ञा, नामसंज्ञा च योगरूढादिसंज्ञोच्यते, किंवा, अध्यायो नामेति पाठः, तदा नामशब्दः प्रकाशने, तेन अधिकार इत्यर्थः । अर्थशब्दोऽत्रार्थान्तरे, तेन युक्ताऽध्यायसंज्ञा, सा च अधिकरणसाधना करणसाधना वा कर्मसाधना वा बोद्धव्या, अधीयतेऽस्मिन्नधीयतेऽनेन वा अधीयते वा अध्यायैः ॥ ६४—६६ ॥

सन्ति पाल्लविकोत्पाताः संक्षोभं जनयन्ति ये ।
वर्त्तकानामिवोत्पाताः सहसैवाविभाविताः ॥ ६७ ॥
तस्मात्तान्पूर्वसंजल्पे सर्वत्राष्टकमादिशेत् ।
परावरपरीक्षार्थं तत्र शास्त्रविदां बलम् ॥ ६८ ॥
शब्दमात्रेण तन्त्रस्य केवलस्यैकदेशिकाः ।
भ्रमन्त्यल्पबलास्तन्त्रे ज्याशब्देनैव वर्तकाः ॥ ६९ ॥

प्रश्नाष्टकस्योक्तस्य निराकरणीयसंज्ञं वैद्यमाह—सन्तीत्यादि पाल्लविकाः प्रादेशिकाः, वर्त्तका अकस्मादुत्पतन्तः क्षोभं मनसो जनयन्तीति । लोकसिद्धमष्टकमिदं यथोक्तं प्रश्नाष्टकम् । परावरौ श्रेष्ठाश्रेष्ठौ, तत्र शास्त्रविदां बलमिति शास्त्रविद एव प्रश्नाष्टकं जानन्ति, न पाल्लविकाः ॥ ६७—६९ ॥

पशुः पशूनां दौर्बल्यात्कश्चिन्मध्ये वृकायते ।
ससत्त्वं वृकमासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥ ७० ॥
तद्वद्वशोऽज्ञमध्यस्थः कश्चिन्मौख्यसाधनः ।
स्थापयत्याप्तमात्मानमाप्तं त्वासाद्य भिद्यते ॥ ७१ ॥
बभ्रुर्मूढ इवोर्णभिरबुद्धिरबहुश्रुतः ।
किं वै वक्ष्यति संजल्पे कुण्डभेदी जडो यथा ॥ ७२ ॥

१ तत्रादिशब्दानां निरुक्तिद्वारेणार्थं स्पष्टयति निरुक्तमिलादि । तन्त्रणादिति व्युत्पादनात् । अर्थप्रतिष्ठयेति प्रधानभूतार्थावस्थानात्, एतेन तन्त्रयते व्युत्पाद्यतेऽनेनेति तन्त्रं शास्त्रं, तथा चार्थाः प्रतिष्ठ-न्यस्मिन्निति स्थानमिति निरुक्तिर्देशिता भवतीति शिवदासः । २ अधिकृत्येति निरुक्त्यैकदेशप्रकाशनम्, अधिकृतोऽध्यायार्थः, तत्प्रयुक्ता नामसंज्ञा अध्यायनामसंज्ञा योगरूढसंज्ञेत्यर्थः, किंवा अधिकृत्येति तृतीयान्तपदम्, तेन, अधिकृतिरधिकृतार्थसंबन्धः, तेनोपलक्षिताऽध्यायसंज्ञेत्यर्थ इति शिवदासः ।

सदृत्तैर्न विगृहीयाद्भिषगल्पंश्रुतैरपि ।
हन्त्याप्रश्नाष्टकेनादावितरांस्त्वात्ममानिनः ॥ ७३ ॥
दंभिर्नो मुखरा ह्यज्ञाः प्रभूतावद्धभाषिणः ।
प्रायः प्रायेण सुमुखाः सन्तो युक्ताल्पभाषिणः ॥ ७४ ॥
तत्त्वज्ञानप्रकाशार्थमहङ्कारमनाश्रिताः ।
स्वल्पाधाराज्ञमुखरान्मर्षयन्न विवादिनः ॥ ७५ ॥
परोभूतेष्वनुक्रोशस्तत्त्वज्ञाने परा दया ।
येषां तेषामसंवादनिग्रहे निरता मतिः ॥ ७६ ॥

प्रकृतिः स्वभावः । बभ्रुर्णवान् कश्चित्पशुः, स यथा मेघं न ज्ञात्वा आत्मीयामिवोर्णा दृष्ट्वा उपसृत्याङ्गभङ्गमाप्नोति । तद्वदज्ञ आप्तं प्राप्य भिद्यत इत्यर्थः । किंवा, बभ्रुर्वृद्धनकुल-ऊर्णाराशिर्मध्यगो यथा किञ्चिन्न प्रतिपद्यते, तथाऽबुद्धिरपि संजल्पे वादिप्रतिवादिकथायाम् । कुण्डभेदी भ्रष्टयोनिः । तेन पृच्छादिनाऽऽत्मीयनिन्दितजातिर्यथाऽवदातजातिः सन् क-श्चिद्भूते, तथाऽबुद्धिरपि संजल्पे । निगृहीयाद्विगृह्य संभाषां कुर्यात् । इतरानसदृत्तान् । स्वल्पाधाराः स्वल्पश्रुताः, न म-र्षयेदिति नोपेक्षेत । अज्ञवैद्यसंवादप्रतिषेधमाह—परो भूते-ष्वित्यादि । निरता इति तत्परा ॥ ७०—७६ ॥

असत्पक्षाक्षणिंकार्त्तिसिद्धं भपारुण्यसाधनाः ।
भवन्त्यनाप्ताः स्वे तन्त्रे प्रायः परविकत्थकाः ॥ ७७ ॥
तान्कालपाशसदृशान्वर्जयेच्छास्त्रदूषकान् ।
प्रशमज्ञानविज्ञानपूर्णाः सेव्या भिषक्तमाः ॥ ७८ ॥

अज्ञवैद्यफलमाह—असत्पक्षेत्यादि । असत्पक्षादिसाधनं येषां ते तथा, असत्पक्षोऽनागमपक्षसिद्धः पक्षः । अक्षणि-कत्वं पृच्छार्थमनुयुक्तस्य 'संप्रति वक्तुं क्षणो नास्ति' इति भाषणम्, अर्त्तिः पृच्छार्थमनुयुक्तस्य शिरोव्यथादिकं उच्चार्य श्लाघमानं भाषणम्, दंभः पुस्तकवैद्यभाण्डादिभिः स्वार्थो-त्कर्षप्रतिपादनम्, पारुष्यं—कृच्छ्रोऽपि नवाच्यत्वादिति परु-षभाषणम् । अनाप्ताः स्वे तन्त्रे इति स्वतन्त्रानभिज्ञत्वात्, परविकत्थकाः परदूषणाः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

समग्रं दुःखमायत्तमविज्ञाने द्र्याश्रयम् ।
सुखं समग्रं विज्ञाने विमले च प्रतिष्ठितम् ॥ ७९ ॥
इदमेवमुदारार्थमज्ञानार्थप्रकाशकम् ।
शास्त्रं दृष्टिप्रणष्टानां यथैवादित्यमण्डलमिति ॥ ८० ॥ न

द्र्याश्रयमिति मनःशरीराश्रयम् । समग्रमिति शरीरं मा-नसं च, सुखमारोग्यादिरूपम्, विज्ञाने विमले इति विशुद्ध-ज्ञाने, किंवा विज्ञाने विमले इति मोक्षे, मोक्षे हि सुखं समग्रं दुःखासंभिन्नत्वात्, किंवा, भट्टदर्शनादानाकृत्योद्भवम् । इद-मिति शास्त्रम्, एवमुदारार्थमिति लोकद्वयहितार्थाभिधायकम्, दृष्टिप्रणष्टानामिति प्रणष्टदृशाम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

१ निन्दितजातिरित्यर्थः ।

तत्र श्लोकाः ।

अर्थे दशमहामूलाः संज्ञा चैषां यथाकृता ।
अयनान्ताः षडध्याश्च रूपं वेदविदां च यत् ॥ ८१ ॥
सप्तकश्चाष्टकश्चैव परिप्रश्नः सनिर्णयः ।
यथा वाच्यं यदर्थं च यद्विधाश्चैकदेशिकाः ॥
अर्थे दशमहामूले सर्वमेतत्प्रकाशितम् ॥ ८२ ॥
संग्रहश्चायमध्यायस्तन्त्रस्यास्यैव केवलः ।
यथा सुमनसां सूत्रं संग्रहार्थं विधीयते ।
संग्रहार्थं तथार्थानामृषिणा संग्रहः कृतः ॥ ८३ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने-
ऽर्थे दशमहामूलीयो नाम त्रिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥
अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
इयताऽवधिना सर्वं सूत्रस्थानं समाप्यते ॥

संग्रहे संज्ञा चैषां यथाकृतेति “तेन मूलेन महता महा-
मूला” इत्यादिना । अयनान्ताः षडध्याश्चेति “एकं प्राणव-
र्द्धनानाम्” इत्यादिनोक्ताः । एते चाहिंसादयोऽध्याधिकारे
यज्ञः पुरुषीये उक्तास्तानुल्लङ्घयेहोक्ता अध्यात्मविषयत्वेन, पूर्वो-
क्तास्त्वय्यरोगाधिकारिणाम्, सप्तकः “किमायुश्च कस्मादा-
युर्वेदम्” इत्यादि, अष्टकः प्रश्नः “तन्त्रं तन्त्रार्थम्” इत्यादि
॥ ८१—८३ ॥

अर्थे दशमहामूलीयः समाप्तः ।

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तकृता-
यामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यदी-
कायां सूत्रस्थानं समाप्तम् ।

निदानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

संक्षेपेण हेतुलिङ्गाभिधायकं सूत्रस्थानमनुप्रपञ्चेन हेतुलिङ्गाभिधायकं निदानस्थानमुच्यते । हेतुलिङ्गज्ञानपूर्विका हि चिकित्सा साध्वी भवति । यच्च चिकित्सासूत्रमात्रमभिधातव्यम्, तदुपशयान्तर्गतमेवेति कृत्वा । किंवा, हेतुलिङ्गाभिधायकस्यापि चिकित्सार्थत्वाच्चिकित्सासूत्रमात्रमभिधानमिह । तत्रापि च शरीरविकारेषु प्रधानत्वात् ज्वरस्यैव निदानमादावुच्यते । तथा च ज्वरः प्रधानमत्रैव “ज्वरस्तु खलु” इत्यादिना वक्ष्यति । तथा च चिकिरिसते च वक्ष्यति, “हेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली” इत्यादि । यत्तु वक्ष्यति, “पुरागुल्मोत्पत्तिरभूद्” इति । तत्र ‘पुरा’ शब्द आद्याविभागे गुल्मस्य वर्तते, नतु ज्वरस्य प्राग्भावे । दक्षाध्वरध्वंसे हि ज्वरपरिगृहीतानां प्राणिनां दिक्षु विद्रावणादिना गुल्मोत्पत्तेरुक्तत्वात् । निदानं कारणमिहोच्यते, तच्चेह व्याधिजनकं व्याधिवोधकं च सामान्येनोच्यते । तत्र व्याधिजनकं निदानं हेतुः, व्याधिवोधकं च कारणं निदानपूर्वरूपरूपोपशयसम्प्राप्तिरूपम् । तत्र हेतुरूपं निदानं जनकं च भवति, व्याधेर्वोधकं च भवति । अतएव प्रथमम्, “इह खलु” इत्यादिना हेतुमभिधाय “तस्योपलब्धिर्निदानं” इत्यादिना पुनर्हेतुरप्युक्तः । ज्वरस्य निदानं ज्वरनिदानम् । किंवा, निदानशब्दो जनककारणवचन एव । तत्र ज्वरस्य जनककारणं निदानमधिकृत्य कृतोऽध्यायो ज्वरनिदानम् । तेन पूर्वरूपादीनामपि ज्ञप्तिहेतूनां तथा चिकित्सासूत्रस्य च ग्रहणम् ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम् । तत्रिविधम् ॥ असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति ३

तदेवं ज्वरनिदाने वक्तव्ये सर्वव्याधिसाधारणमेव निदानं वक्तुमुद्यतः सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य तथाप्युत्पन्नस्य व्याधेरलक्षणं युक्तमिति कृत्वा उत्पत्तिहेतुं व्यवहारार्थं लक्षणार्थं च पर्यायैराह इह खल्वित्यादि । इहेति इह प्रकरणे कारणाभिधायकहेत्वादयो नार्थान्तरे, प्रकरणान्तरेऽर्थान्तरे हेत्वादिशब्दा भवन्तीति दर्शयति । यथा वक्ष्यति “हेतुरकृतकत्वाद्” इति । तथा “दशैवायतनानि स्युः” । तथा “कर्त्ता,

मन्ता, बोद्धा” इत्यादौ, प्रत्ययस्य लडादौ, उत्थानस्य उद्गमनादौ हेत्वादिभूरिपर्यायकथनं शास्त्रे व्यवहारार्थम् । तथा हेत्वादिशब्दानामर्थान्तरेऽपि वर्तमानत्वे पर्यायान्तरेण समं सामानाधिकरण्यात् कारण एव वृत्तिर्नियम्यते । तेन, एकस्मिन्नर्थे यस्मिन्ने शब्दाः प्रवर्तन्ते, तत्कारणमितरहेत्वाद्यर्थेभ्यो व्यवच्छिद्यते । तेन, लक्षणार्थं च पर्यायाभिधानं भवति । एवमन्यत्रापि व्याध्यादिपर्यायाभिधानेऽपि व्याख्येयम् । इह चाष्टसंख्याया मङ्गलत्वेन, तथा, अष्टविधव्याधिज्वराद्यभिधानार्थसंज्ञाश्चाष्टेत्यष्टावेव हेतुपर्याया उक्ताः, तेन, अपरेऽपि योनिमूलमुखप्रकृत्यादयो हेतुपर्याया बोद्धव्यास्तन्त्रविस्तरभयान्नोक्ताः । एवं रोगपर्यायान्तरानभिधानेऽपि ग्रन्थविस्तरभयाद्यनुसरणीयम् । हेतोर्भेदमाह तत् त्रिविधमित्यादि । एतच्चासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादि दीर्घजीवित्येति त्रिविधमिषण्ये च प्रपञ्चितमिति नेह प्रपञ्चयते । अत्र पाठादेव त्रित्वे सिद्धे त्रिविधमितिवचनं बहुप्रपञ्चस्यापि असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादेर्लक्ष्यविधानतिक्रमोपदर्शनार्थम्, तथा, प्रत्येकमयोगातियोगमिथ्यायोगमेदात् त्रिविधत्वदर्शनार्थं च । एतच्च हेतुत्रितयमुक्तमपि पुनः प्रकरणवशादुच्यमानमिह न पुनरुक्तं दोषमावहति । एतच्चासात्म्येन्द्रियार्थादेर्लक्ष्यं मूलकारणं प्रति नियामकम् । तेन, “ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते” इत्याद्युक्तारोगादेरपि प्रत्यासन्नकारणावबोधो नोद्भावनीयः । किंवा, रक्तपित्तादिकारणे ज्वरादावपि असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादेव मूलकारणम् । तेन, ज्वरादिकार्ये रक्तपित्तादौ ज्वरादिकारणमेव मूलकारणं भवति । पूर्वोक्तकालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति चेतिक्रमभेदेनेहासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्यादावभिधानेन सर्वेषामेवैषां रोगकर्तृत्वे प्राधान्यं दर्शयति । सा भूदेकान्ताभिधानेन प्रधानतानियमः । यद्यपि मूलभूतत्वेन प्रज्ञापराधः प्रधानं भवति, तथापि प्रत्यासन्नकारणत्वेन, तथा अबुद्धिपूर्वकस्यापि उत्कटशब्दमिथ्यायोगादेरपि कारणत्वेनाऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगोऽपि प्रधानम् । यद्यपि कालो दुष्परिहरत्वेन प्रधानम्, तथापि सोऽपीन्द्रियार्थपराधीनत्वेनाप्रधानम् । कालातियोगादय इन्द्रियार्थशीताद्यतियोगादिभ्य एव प्रायो भवन्ति ॥ ३ ॥

१ पर्यायान्तरेणेति एकार्थवाचकशब्दान्तरेणेत्यर्थः । २ लक्षणार्थमिति लक्षणप्रयोजनकमित्यर्थः । ३ संख्या चाष्टेत्यष्टावेवेति पाठः । ४ वक्ष्यमाणमिहेति पाठः । ५ ज्वरादिकारणमेवेति ज्वरादिमूलकारणमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादेवेत्यर्थः ।

अतस्त्रिविधविकल्पा व्याधयः प्रादुर्भवन्त्याग्ने-
यसौम्यवायव्याः । द्विविधाश्चापरे राजसास्ताम-
साश्च । अत्र व्याधिरामयो गद आतङ्को यक्ष्मा
ज्वरो विकारो रोग इत्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥

हेतोर्हेतुत्वं कार्यं भवतीति हेतुकार्यं व्याधिमाह—अतस्त्रि-
विधेत्यादि । न चात्र यथासंख्यम्, एकरूपादपि हेतोस्त्रि-
विधव्याधुत्पादः । अत्रापि 'त्रिविध'वचनमानन्त्येऽपि रो-
गाणामाग्नेयवायव्यनतिक्रमोपदर्शनार्थम् । आग्नेयाः पैत्तिकाः,
सौम्याः कफजाः, वायव्याः वातजाः । यद्यपि प्रधानत्वेन
वायव्या एव प्रथमं निर्देष्टुं युज्यन्ते, तथापीह ज्वरे पित्तस्य
प्रधानत्वादाग्नेयाभिधानम् । आग्नेयसौम्यवायव्या इति समा-
सेनैकैकस्याप्यसात्येन्द्रियार्थसंयोगादेस्त्रिविधरोगोत्पत्तिर्वं दर्-
शयति । असमासे हि यथासंख्यमपि शङ्काते । अन्यथापि
व्याधीनुक्तेहेतुजानाह द्विविधाश्चापर इत्यादि । राजसतामसा-
नां च विच्छिद्य पाठेनेह तन्त्रे शारीरव्याध्यधिकारप्रवृत्तेरन-
धिकारत्वेनाऽप्रपञ्चनीयत्वं दर्शयति । अभिधानं च राजसता-
मसयोरिह व्याधिकथनस्य न्यूनतापरिहारार्थम् । आगन्तव-
श्चाभिघातादिजा रोगा आग्नेयादिष्वेवान्तर्भवन्ति । यतस्त-
त्रापि हि दोषप्रकोपव्यपदेशोऽस्त्येव । किंवा, 'अपरे'
इत्यऽप्रधानाः, परो हि श्रेष्ठ उच्यते । अप्रधानत्वे चोक्तैवो-
पपत्तिः । व्याधीनामाग्नेयादिविभागं दर्शयित्वा व्यवहारार्थं
लक्षणार्थं च पर्यायानाह अत्र व्याधिरित्यादि । अत्रापि पर्या-
याणामनर्थान्तरेणातङ्कादिशब्दानां भयाद्यर्थताव्युदासाद्या-
धिलक्षणत्वं बोध्यम् । आतङ्केन हि भयमप्युच्यते, विकार-
शब्देन हि इन्द्रियादयोऽपि षोडश विकारा उच्यन्ते । तथा
व्याध्यादिशब्दानां व्युत्पत्त्या रोगधर्मा लक्षणीयाः । तथा
च विविधं दुःखमादधातीति व्याधिः । प्रायेणामसमुत्थत्वे-
नामय उच्यते । आतङ्क इति दुःखयुक्तत्वेन कृच्छ्रजीवनं
करोति । वचनं हि "आतङ्कः कृच्छ्रजीवने" । यक्ष्मशब्देन
च राजयक्ष्मवदनेकरोगयुक्तत्वं विकाराणां दर्शयति । ज्वर-
शब्देन च देहमनःसन्तापकरलम् । विकारशब्देन च शरी-
रमनसोरन्यथाकरणत्वं व्याधेर्दर्शयति । रोगशब्देन च रुजा-
कर्तृलम् ॥ ४ ॥

तस्योपलब्धिर्निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयसंप्राप्तिः ५

इदानीं व्याधेर्जनकहेतुमभिधाय तथा तद्धेतुजन्यं च व्या-
धिमुक्त्वा तस्य व्याधेर्ज्ञानोपायमाह तस्येत्यादि । अविज्ञाते
हि व्याधौ चिकित्सा न प्रवर्तते । अतः, सामान्येन व्याधि-
ज्ञानोपायनिदानपञ्चकाभिधानम् ॥ ५ ॥

तत्र निदानं कारणमित्युक्तमग्रे ॥ ६ ॥

उक्तं निदानं विवृणोति निदानमित्यादि । अग्रे उक्तमिति
"इह खलु" इत्यादिना "परिणामश्च" इत्यन्तेन । कारणं च

व्याधीनां सन्निकृष्टं वातादि, विप्रकृष्टं चार्थानामयोगादि । पुन-
र्विप्रकृष्टं कारणं ज्वरस्य रुद्रकोपः, सन्निकृष्टं कारणं रक्तपि-
तस्य ज्वरसन्ताप इति । पुनश्च व्याधीनां सामान्येन विप्रकृष्टं
कारणमुक्तम्, यथा "प्रागपि चाऽधर्मादृते न रोगोत्पत्तिर-
भूद्" इत्यादि । तदेतत्सर्वमपि कारणशब्देन ग्राह्यम् ।
तत्राधर्मकार्यत्वेन व्याधीनां दैवव्यपाश्रयप्रायश्चित्तवलिमङ्ग-
लेत्यादिविकित्सासाध्यत्वं प्रतीयते । रुद्रकोपभवत्वेन च
ज्वरस्य महादेवप्रभवत्वं तथाभेयत्वं प्रतीयते । कोधो ह्या-
भेयः । तेन, तन्मयो ज्वरोऽप्याग्नेयः । तथाच वचनम्
"रूष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यध्मणा विना । तस्मा-
त्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्" इति । वातादिज-
न्यत्वज्ञानेन च वातादिविपरीतभेषजसाध्यत्वम् । तथाऽनु-
द्धूतवातादिविकारान्तरसम्बन्धोऽपि भावी कल्प्यते । असा-
त्म्यहेतुसेवोपदर्शकेन च भावी व्याधिस्तज्जन्य उच्यते ।
व्याधिपरीक्षायां च सन्देहे जाते यस्य व्याधेर्हेतुसेवा दृश्यते,
स परिकल्प्यते, एवमादिहेतुना व्याधिपरीक्षणम् ॥ ६ ॥

पूर्वरूपं प्रागुत्पत्तिलक्षणं व्याधेः ॥ ७ ॥

निदानानन्तरीयकत्वात् पूर्वरूपादीनां निदानानन्तरं पूर्व-
रूपादीन्युच्यन्ते । अतः पूर्वरूपलक्षणमाह पूर्वेत्यादि उत्पत्तेः
प्राक् प्रागुत्पत्तिः । एतेन, उत्पत्तेः पूर्वं यद्भविव्यव्याधेर्लक्ष-
णम्, तत्पूर्वरूपम् । निदानसेवा तु भाविव्याधिवोधिका भ-
वत्यपि निदानशब्दगृहीतत्वादेव तथा लक्षणशब्दानभिधेय-
त्वाच्च न पूर्वरूपशब्देनोच्यते । उक्तं ह्यन्यत्र "स्थानसंश्र-
यिणः क्रुद्धा भाविव्याधिप्रबोधकम् । लिङ्गं कुर्वन्ति यदोषाः
पूर्वरूपं तदुच्यते" । न च वाच्यम्, यदनुत्पन्नस्याविद्यमान-
स्य व्याधेः कथं लक्षणं भवतीति । यतः, मेधादपि भाविनी
वृष्टिरनुमीयते, तथा, रोहिण्युदयं दृष्ट्वा कृत्तिकोदयोऽनुमी-
यते । तच्च पूर्वरूपं द्विविधं एकं भाविव्याध्यव्यक्तलिङ्गम्,
यदुक्तम्, "अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्पष्टम्" इति,
तथा, "पूर्वरूपं लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्वाधीनां तद्यथायथम्" इति
द्वितीयं तु दोषदृश्यसंमूर्च्छनाजन्यमव्यक्तलिङ्गादन्यदेव, यथा
ज्वरे वालप्रद्वेषरोमहर्षादि । न ह्येतत् पूर्वरूपं ज्वरावस्थायां
नियमेन व्यक्तं भवति, किन्तु, ज्वरपूर्वकाल एव । यत्र तु
व्यक्तं भवति स चासाध्यो मतः । अतएवैवंभूतपूर्वरूपाभिप्रा-
येणैव अरिष्टे^१ वक्ष्यति, "पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यति-
मात्रया । यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युज्वरपुरस्सरः" इति ।
तथा, "अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् । विश-
न्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम्" इति । एतद्वि अव्य-
क्तलक्षणपूर्वरूपाभिप्रायेण । वचनं हि तदा सर्वज्वराणाम-

१ लिङ्गं लक्षणम्; अव्यक्तं नात्यभिप्यक्तम्, अत्र हेतुरल्पत्वाद्
अणुत्वाद, नत्वावरणादियोगादन्यक्तमित्यर्थ इति मा, नि, वि, र, ।
२ वक्ष्यति इति पाठः ।

साध्यत्वं स्यात्, यदा पूर्वरूपावस्थायामव्यक्तानि लक्षणानि ज्वरे जाते व्यक्तानि सर्वाणि सर्वत्रैव भवन्ति । तस्मात् पूर्वरूपावस्थाप्रतिनियतपूर्वरूपाभिप्रायेणैवैतद्वचनम् । अव्यक्तता च लक्षणानामियमेव, यदल्पत्वेन स्फुटत्वम् । यत्तु पूर्वरूपं दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थानियतम्, तद् व्याधिमात्रस्य गमकम्, न तद्दोषविशेषगमकम् । एतत् पूर्वरूपाभिप्रायेण च वाग्मटेऽन्युक्तम्, यथा “प्राग्रूपं येन लक्ष्यते । उत्पित्तुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः” इति । यत्तु अव्यक्तलिङ्गं पूर्वरूपम्, तद्दोषदूष्यविशेषमपि व्याधेर्गमयति, यदुक्तं हारीते “इति पूर्वरूपमष्टानां ज्वराणां सामान्यतो विशेषतस्तु । जृम्भाङ्गमर्दभूयिष्ठं हृदयोद्वेगि वातजम्” इत्यादि । तथा, सुश्रुतेऽप्युक्तम् “सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नामिनन्दनम्” इति । एतद्धि पूर्वरूपं भाविज्वरलिङ्गमेवाव्यक्तमल्पत्वेन ज्ञेयम् । व्यक्ते हि ज्वरे वातादिजे जृम्भादयः पूर्वरूपापेक्षया अत्यर्थं भवन्ति । एवं पूर्वरूपद्वैविध्ये यत्र विशिष्टं पूर्वरूपमस्ति, तत्र साक्षादेवाभिधीयते, यत्र विशिष्टं तु नास्ति, तत्र लिङ्गमात्रं वक्ष्यति । तेन अव्यक्तान्येव लिङ्गानि पूर्वरूपमिति तत्र ज्ञातव्यम् ॥ ७ ॥

प्रादुर्भूतलक्षणं पुनर्लिङ्गम् । तत्र लिङ्गमाकृतिलक्षणं चिह्नं संस्थानं व्यञ्जनं रूपमित्यस्मिन्नर्थेऽनर्थान्तरम् ॥ ८ ॥

लक्षणमाह—प्रादुर्भूतेत्यादि । उत्पन्नव्याधेः स्वरूपं तथा वाताद्यामपक्वादिविशेषणविशिष्टं व्याधिं निदानोपशयसंप्राप्तिव्यतिरिक्तं यद्वोधयति, तल्लिङ्गम् । अनेन च व्याधिप्रतिनियतं लिङ्गम्, यथा ज्वरस्य सन्तापः, तथा, अतिसरणमतीसारस्येत्यादि गृह्यते । तथा, वातादिकृतं च वातादिज्वरस्य विषमारम्भविसर्गित्वादि गृह्यते । तथा, आमपक्वजीर्णज्वरलक्षणादीनि विशिष्टव्याधिवोधकानि गृह्यन्ते । तथा, उपद्रवाश्वासाध्यताद्यवस्थापन्नव्याधिवोधकत्वेन लक्षणान्येव । रिष्टं तु मरणस्य पूर्वरूपमेव । निदानादयस्तु यद्यपि उत्पन्नव्याधिगमका अपि भवन्ति तथापि पृथक् लक्षणनिर्देशान् ते इह लिङ्गशब्देनोच्यन्ते । व्यवहारार्थं तथा लक्षणार्थं च पर्यायानाह—तत्र लिङ्गमित्यादि । अस्मिन्नर्थेऽनर्थान्तरमिति लिङ्गलक्षणे-

१ उत्पित्तुः सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छुरामयो रोगः दोषविशेषेण वातादिजन्यवेष्वादिना अनधिष्ठितोऽसंबद्ध इति मा, नि, वि, र ।
२ सामान्यतः प्राग्रूपं द्विविधं सामान्यं विशिष्टं च सामान्यं तु दोषदूष्यसंमूर्च्छनावस्थानियतम् येन भाविज्वरादिव्याधिमात्रं प्रतीयते, नतु वातादिजनितत्वादिविशेषः । विशिष्टं पुनः भाविव्याधिलिङ्गानां अव्यक्तत्वम् अतएवाऽह वाग्मटः “प्राग्रूपं येन लक्ष्यते । उत्पित्तुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः । लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाद्वाधीनां तद्यथायथम् ॥ अरुणदत्तेनतु—पूर्वरूपत्रैविध्यं दर्शितम् शारीरम्, मानसम्, शारीरमानसं च ।

ऽर्थेभिधेयेऽनर्थान्तरम्, प्रकरणान्तरे तु अर्थान्तरेऽपि लिङ्गादयो भवन्ति, यथा—“बली लिङ्गं समर्पयेद्” इत्यत्र शेफ उच्यते, तथा, “संस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुषमा विषमा च या,” तथा, “लक्षणवच्चोदाहरणवच्च,” तथा “तैलसर्पिर्भ्यां व्यञ्जनमुपकल्पयेत्,” तथा, “रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या” इत्यादौ । ननु, यथेह “अस्मिन्नर्थे” इत्युक्तम्, तथा, हेतुव्याधिसंप्राप्तिपर्यायाभिधानेऽपि “अस्मिन्नर्थे” इति वक्तव्यम् । ननु हेतुपर्यायाभिधाने तावत् “इह खलु” इत्यनेनैव तदर्थं उक्त एव, सम्प्राप्तिपर्यायकथने च “व्याधेः” इति पदेन ‘अस्मिन्नर्थे’ इतिपदस्यार्थं उक्त एव, गदपर्याये तु नार्थान्तरता प्रायो दृश्यते । तेन, तत्र ‘अस्मिन्नर्थे’ इति न कृतम् । अयं चाचार्याभिप्रायः—यद्यत्रान्यार्थतां शब्दस्य पश्यति, तत्रैव ‘अस्मिन्नर्थे’ इति करोति । तथा “समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशविकल्पो विकल्पोऽस्मिन्नर्थे” इति । ‘विकल्प’ शब्दो ह्यन्यत्रापि वर्तते, यथा—“अन्यैश्च विकल्पैर्विकल्पितानाम्,” तथा, “विकल्पो न त्वसाध्यानाम्” इत्यादि । ननु पूर्वरूपोपशययोः किमिति पर्यायानभिधानम् । ब्रूमः पूर्वरूपस्य तावत्पर्यायाभिधानम्, यदेव रूपस्य तदेव । यतः, रूपादय एव हि ‘पूर्व’ शब्दयुक्ताः पूर्वरूपपर्याया भवन्ति । उपशयस्तु चिकित्सा, तस्यास्तु पर्यायाधिकृतिसितएव स्वाधिकारत्वेन वक्तव्याः इति नेह पुनरुक्ताः ॥ ८ ॥

उपशयः पुनर्हेतुव्याधिविपरीतानां विपरीतार्थकारिणामौषधाहारविहारानामुपयोगः सुखानुबन्धः ॥ ९ ॥

उपशयमाह—उपशय इत्यादि । उपशमनमुपशयः सुखानुबन्ध इत्यर्थः । हेतुना, तथा व्याधिना, तथा हेतुव्याधिभ्यां च विपरीता हेतुव्याधिविपरीताः, तेषामौषधाहारविहारानाम् । तथा हेतुव्याधिविपरीतार्थकारिणां चौषधान्नविहारानाम् । सुखानुबन्ध इति सुखरूपोऽनुबन्धः, अनुबन्धश्च सुखकराणामित्यर्थः । अयं चोपशयो गूढलिङ्गे च व्याधौ ज्ञानोपायो भवति । यदुक्तम्,—“गूढलिङ्गं व्याधिसुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत” वक्ष्यति च गुल्मे—“लेहोष्ममर्दनाभ्यां च प्रणश्येत्सच वातिकः” तत्र विपरीतार्थकारि तदेवोच्यते, यद्विपरीततया आपाततः प्रतीयमानं विपरीतस्यार्थं प्रशमलक्षणं करोति । अत्रोदाहरणानि लिख्यन्ते—हेतुविपरीतमौषधम्, यथा—शीतकफज्वरे शुण्ठ्याद्युष्णं मेषजम् । हेतुविपरीतमन्नम्, यथा—श्रमानिलजे ज्वरे रसौदनः । हेतुविपरीतो विहारः, यथा दिवास्वप्नोत्थकफे रात्रौ जागरणम् । व्याधिविपरीतमौषधम्, यथा अतिसारे स्तम्भनं पाठादि । व्याधिविपरीतमन्नम्, यथा अतिसारे स्तम्भनं मसूरादि । व्याधिविपरीतो विहारः, यथा उदावर्तं प्रवाहणम् । हेतुव्याधिविपरीतमौषधम्, यथा वातशोथे वातहरं शोथहरं च दशमूलम् ।

हेतुव्याधिविपरीतमन्नम्, यथा शीतोत्थज्वरे उष्णा ज्वरघ्नी यवाग्नः । हेतुव्याधिविपरीतो विहारः, यथा स्निग्धदिवास्वप्न-
जायां तन्त्रायां रुक्षं तन्त्राविपरीतं रात्रिजागरणम् । हेतुविप-
रीतार्थकार्यौषधम्, यथा पित्तप्रधाने पच्यमाने शोथे पित्तकर
उष्ण उपनाहः । हेतुविपरीतार्थकार्यन्नम्, यथा पच्यमाने
पित्तप्रधाने शोथे विदाहन्नम् । हेतुविपरीतार्थकारी विहारः,
यथा वातोन्मादे त्रासनम् । व्याधिविपरीतार्थकार्यौषधम्,
यथा—छर्द्या वमनकारकं मदनफलम् । व्याधिविपरीतार्थका-
र्यन्नम्, यथा—अतीसारे विरेककारकं क्षीरम् । उक्तं हि—
“बहुदोषस्य दीप्ताग्नेः सप्राणस्य न तिष्ठति । पैत्तिको यद्य-
तीसारः पयसा तं विरेचयेत्” इति । व्याधिविपरीतार्थकारी
विहारः, यथा—छर्द्या छर्दिसाध्यायां वमनार्थं प्रवाहणम् ।
हेतुव्याधिविपरीतार्थकार्यौषधम् । यथा—अग्निना घृष्टेऽनुर्वा-
दिना लेपः । उष्णं हि हेतावमौ व्याधौ चानुगुणं प्रतिभाति ।
हेतुव्याधिविपरीतार्थकार्यन्नम्, यथा—मद्यपानोत्थे मदात्यये
मदधुके मदकारकं मद्यम् । हेतुव्याधिविपरीतार्थकारी विहारः,
यथा—व्यायामजनितसम्मूढवाते जलप्रतरणादिरूपो व्या-
यामः । अयं हेतौ व्यायामे व्याधौ च सम्मूढवातेऽनुगुणः
प्रतिभाति ।

ननूपशयवदनुपशयोऽपि व्याधिविपरीतकोऽस्ति । उच्यते
च—“गूढलिङ्गं व्याधिसुपशयानुपशयाभ्यां परीक्षेत” । तथा
वाग्भटेऽप्युक्तम्,—“विपरीतोऽनुपशयः स ह्यसात्म्यमिति
स्थितः” इति । सत्यमस्ति च, परं निदानग्रहणेनैव गृहीतत्वात्
पृथगुच्यते, अनुपशयोऽपि हेतुसेवयैव भवति ॥ ९ ॥

संप्राप्तिर्जातिरागतिरित्यनर्थान्तरं व्याधेः, सा सं-
ख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषैर्भिद्यते १०

यद्यपि सम्प्राप्त्यनन्तरं लिङ्गप्रादुर्भावः, तथापि, संप्राप्ते-
निरूपणं प्रति अल्पप्रयोजनाच्छेषतः सम्प्राप्तिमाह—सम्प्रा-
प्तिरित्यादि ।—जातिर्जन्म, सम्प्राप्त्यागतिजातिशब्दैर्योऽर्थोऽ-
भिधीयते व्याधेः, सा संप्राप्तिरित्यर्थः । अत्रैके व्याधिजन्म-
मात्रमन्यकारणव्यापारजन्यं संप्राप्तिमाहुः । इयं च संप्राप्ति-
र्यद्यपि निदानादिवद्ब्याधिवोधिका न भवति, तथापि, नानु-
त्पन्नस्य व्याधेरलक्षणं भवतीति कृत्वा उत्पत्तेर्व्याधुपलम्भकत्वं
वर्णयन्ति । एतन्नान्ये न मन्यन्ते । यतः,—नैवं सति सम्प्रा-
प्तितः कश्चिद्विशेषो व्याधेरधिगम्यते । न चायं नियमः—
यदुत्पन्नएव परं व्याधिरुपलभ्यते । यतः, निदानपूर्वरूपाभ्या-
मनुत्पन्नो व्याधिर्मावित्वेन बुध्यते । तस्माद्व्याधिजनकदोषव्या-
पारविशेषयुक्तं व्याधिजन्मेह सम्प्राप्तिः । पर्याये ‘आगतिः’
इत्युक्तम् । आगतिर्हि उत्पादकारणस्य व्याधिजनन-पर्यन्तं ग-
मनम् ; इयं च सम्प्राप्तिर्व्याधिविशेषं बोधयत्येव । यथा—ज्व-
रे—“स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयम्” इत्यारभ्य “तदा
ज्वरमभिमित्तैर्यति” इत्यन्तेन या सम्प्राप्तिरुच्यते, तथा ज्व-

रस्यामाशयदूषकत्वमभ्युपधातकरसदूषकत्वादयोधर्माः प्रतीय-
न्ते । न च वाच्यम्,—दोषाणामयमामाशयदूषकत्वादिधर्मः,
ततश्च कारणधर्माणां निदानग्रहणेनैव ग्रहणं भवतीति । यतः,
कारणधर्मोऽप्ययं व्याधिजनकदोषव्यापाररूपः सम्प्राप्तिशब्देन
विशेषबोधनार्थं पृथक् कृत्वोच्यते । यथा—लिङ्गत्वाविशेषेऽपि
भाविव्याधिवोधकत्वविशेषात् पूर्वरूपं पृथगुच्यते । अतएव
वाग्भटेऽप्येवमेव सम्प्राप्तिलक्षणमुक्तम् ;—“यथा दुष्टेन
दोषेण यथा चानुविसर्पता । निर्वृत्तिरामयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जाति-
रागतिः” इति । संप्रति सम्प्राप्तेः प्रतिव्याधिव्यक्तिमिन्नायाः
सर्वत्र व्याधौ तत्प्रयोजनाभावान्न भेदो वक्तव्यः, यस्तूपयुक्तो
भवति सम्प्राप्तिविशेषः, तमभिधास्यत्येव, “स यदा प्रकु-
पितः प्रविश्यामाशयम्” इत्यादिना ग्रन्थेन । अतः सर्व-
सम्प्राप्त्यनभिधानान्यूनतादोषपरिहारार्थं सर्वव्याधिसाधार-
णान् सम्प्राप्तिमेदानाह—सा संख्येत्यादि ।—“सा सम्प्राप्तिः
संख्यादिभिर्मिद्यते” इति संख्यादिभिन्ने व्याधौ भिन्ना भवती-
त्यर्थः । यतः, न भिन्नानां भावानामभिन्नोत्पत्तिर्भवति,
किन्तर्हि भिन्नैव भवति, यद्यपि च प्रतिव्याधिव्यक्त्यपि सम्प्रा-
प्तिर्मिन्नैव भवति, तथापि स भेदः सम्प्राप्तेरिह प्रयो-
जनाभावान्नोच्यते । यतः, संख्याप्राधान्यविध्यादितुल्यास्तु
ज्वरव्यक्तिषु एकरूपनिदानलिङ्गव्यक्तिसितास्तु भेदप्रतिपादने-
न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । संख्यादिभिन्ने तु ज्वरादौ निदान-
लिङ्गव्यक्तिसाभेदोऽस्ति । अतः संख्यादिभेदजनिकायाः स-
म्प्राप्तेर्भेदकथनमुचितमेव ॥ १० ॥

संख्या तावद्यथा—अष्टौ ज्वराः, पञ्च गुल्माः,
सप्त कुष्ठान्येवमादिः ॥ १०।१ ॥

संख्याभेदमुदाहरति—संख्या तावदिति । यद्यपि प्राधा-
न्यादिभेदभिन्नेऽपि व्याधौ संख्याभेदोऽस्त्येव, तथापीह यैव
शास्त्रसिद्धा अष्टौद्विधादिप्रतिपादितां सैव संख्याशब्देन
प्राप्ता । अतएवाष्टौ ज्वरा इत्यभिधाय द्विविधं शोणितपित्त-
मिति क्रमात्प्राप्तं रक्तपित्तं नोदाहरति । यतः, द्विविधं हि
रक्तपित्तस्य विधिभेदे प्रविशति, न द्विविधं संख्यायाम्, ‘द्वि-
विधं शोणितपित्तम्’ इति विधिशब्देनैवोक्तत्वात् ॥ १०।१ ॥

प्राधान्यं पुनर्दोषाणां तरतमाभ्यां योगेनोपल-
भ्यते । तत्र द्वयोस्तरस्त्रिषु तम इति ॥ १०।२ ॥

प्राधान्यं पुनरित्यादौ तरतमाभ्यामिति ‘तरतम’ शब्दा-
भिधेयाभ्यां बृद्धिभ्याम् । तरतमशब्दयोर्विषयं विभजते—द्व-
योरित्यादि ।—‘द्वयोस्तरः’ इति द्वयोर्दोषयोर्द्वयोः ‘तर’ प्रयो-
गो भवति—‘बृद्धतरः’ इति । एवं त्रिषु ‘तमः’ इति त्रिषु दोषेषु

१ येन प्रकारेण दुष्टः कुपितो वाताद्यन्यतमो दोषो यथा दुष्टेन
यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता देहमनुधावता सन्निवेशविशे-
षेण गच्छता प्रत्यामयं यानिर्वृत्तिर्निष्पत्तिरुच्यते इति यावन्निर्दिष्टा सा सं-
प्राप्तिः ॥ इति वाग्भट्टटीकायामरुणदत्तः ॥

वृद्धेषु सत्सु 'तम' प्रयोगो भवति । तदेवं द्वन्द्वारब्धे विकारे-
ऽन्यतरदोषस्य 'तर' शब्दलक्षितेन प्राधान्येन सम्प्राप्तिर्भि-
द्यते । तथा, त्रिदोषारब्धे विकारे 'तम' शब्दलक्षितान्यतम-
दोषप्राधान्यात् सम्प्राप्तिर्भद्यते इत्युक्तं भवति ॥ १०।१२ ॥

विधिर्नाम द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन,
त्रिविधास्त्रिदोषभेदेन, चतुर्विधाः साध्यासाध्यमृ-
दुदारुणभेदेन ॥ १०।३ ॥

सम्प्राप्तिभेदकं क्रमागतं विधिमाह—विधिर्नामेल्यादि—
“द्विविधा व्याधयो निजागन्तुभेदेन” इत्यादिना विधिरिति
कृतमित्यर्थः ।—ते द्विविधत्वादयो भेदा यतो भवन्ति, स
विधिः विधिश्च प्रकारो भेद इत्यर्थः । साध्यासाध्यमृदुदारुण-
भेदेनेति साध्यासाध्यगतेन मृदुदारुणभेदेन । तेन, मृदु-
सार्ध्यं, सुखसाध्यम्, दारुणसाध्यं कृच्छ्रसाध्यम्—रोहिणी-
बलयादि, तथा, मृदुसाध्यं याप्यं, दारुणासाध्यं प्रत्याख्येय-
मिति भेदचतुष्टयम् । यद्यपि च संख्याप्राधान्यादिकृतोऽपि
व्याधेर्विधिभेदो भवत्येव, तथापि संख्यादिभेदानां स्वसंज्ञैव
गृहीतत्वाद्बोलीवर्दन्यायात् संख्याद्यगृहीते व्याधिप्रकारे च
विधिशब्दो वर्तनीयः ॥ १०।३ ॥

समवेतानां पुनर्दोषाणामंशांशविकल्पोविकल्पो-
ऽस्मिन्नर्थे ॥ १०।४ ॥

क्रमागतं विकल्पमाह—समवेतानामित्यादि ।—समवे-
तानां सर्वेषाम् । तेन, एकशो द्विशो मिलितानां च दोषाणां
ग्रहणम् । अंशमंशं प्रति बलं अंशांशबलम्, तस्य विकल्प
उत्कर्षापकर्षरूपः अंशांशबलविकल्पः, एवंभूतो दोषाणां
अंशांशविकल्पोऽस्मिन्नर्थे इति अस्मिन् प्रकरणे विकल्प उच्यते ।
प्रकरणान्तरे तु विकल्पशब्देन भेदमात्रमुच्यते, यथा—
‘विकल्पो न लसाध्यानाम्’ इत्यादाविति भावः । तत्र दो-
षाणामंशांशविकल्पो यथा—वाते प्रकुपितेऽपि कदाचिद्वा-
तस्य शीतांशो बलवान् भवति, कदाचिच्छ्वशः, कदाचिद्दृक्षांशः
कदाचिच्छुष्कशः इति । एवं पित्तकफयोरप्युदाहार्योऽंशांश-
विकल्पः, अयं चांशांशविकल्पो दोषाणां शीतादिगुणोद्भूतहेतु-
भेदाद्भवति ॥ १०।४ ॥

बलकालविशेषः पुनर्व्याधीनामृत्वहोरात्राहार-
कालविधिनियतः ॥ १०।५ ॥

बलकालविशेषमाह—बलेत्यादि ।—बलस्य कालो बल-
कालः, तस्य विशेषो वसन्तपूर्वाह्नादिबलकालविशेषः । ऋत-
वश्चाहोरात्राहारयोश्च काला ऋत्वहोरात्राहारकालाः, तेषां
भेदो विधिः तत्र नियतो बलकालविशेष ऋत्वहोरात्राहारकाल-
विधिनियतः—अत्र ऋतुविनियतो बलकालविशेषो यथा—
श्लेष्मज्वरस्य वसन्तः । अहोरात्रविनियतो यथा—श्लेष्म-
ज्वरस्य पूर्वाह्णः प्रदोषश्च । आहारविनियतो यथा—श्लेष्म-

ज्वरस्य भुक्तमात्रकालः । एवमाद्युन्नेयम् । केचित्तुविधिश-
ब्देन पूर्वकृतं कर्म श्रुते । अत्र कर्मनियतो बलकालविशेषः
पच्यमानकर्मकालएव बोद्धव्यः । एषु बलकालेषु यद्यपि व्या-
धेरभूतप्रादुर्भावरूपा सम्प्राप्तिर्न भवति, तथापि व्याधिसन्ताने
तत्कालं व्याध्युत्पत्तौ च सम्प्राप्तिर्भिन्नैव भवतीति मन्तव्यम् ।
इयं च कालविशेषास्या बलव्याधिजनिका सम्प्राप्तिर्व्याधेर्वि-
शेषं स्फुटमेव बोधयति । यतः पूर्वाह्नादिवलसम्प्राप्त्या ज्वरस्य
कफादिजत्वमुन्नीयते इति । इह च सम्प्राप्तेरेव विशेषाः संख्यादि-
कृता उक्ताः, न तु निदानादीनां विशेषाः । यतः, निदाना-
दिविशेषाः प्रतिव्याधिवक्ष्यमाणभेदेनैवोपयुक्ताः । यतः, याद-
वज्वरे निदानम्, न तादृगुक्तपित्ते । ये च पूर्वरूपादिविशेषाः
ज्वरे, न ते रक्तपित्तादौ, भिन्नजातीया एव । स च भेदो नि-
दानादीनां भेदगमकत्वेनोपयुक्तो व्याधिभेदकथनएव । सम्प्रा-
प्तेषु संख्यादिभेदः सर्वव्याधिष्वेकजातीयत्वेन न विशेषगमक
इति इहैव कथ्यते । निदानादिविशेषास्तु प्रतिव्याधि विशिष्ट-
त्वेन नेह प्रपञ्चेनोच्यन्ते । अतएव चात्रैवाध्याये सम्प्राप्तेः
सामान्याभिधानेनैवोक्तत्वात् सम्प्राप्तिं परित्यज्य निदानादि-
विशेषाभिधानम्, तत्प्रतिजानीते “तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गो-
पशयविशेषाननुव्याख्यास्यामः” इति ॥ १०।५ ॥

तस्माद्व्याधीन्मिषगनुपहतसत्त्वबुद्धिर्हेत्वादिभि-
र्भावैर्यथावदनुबुद्ध्येत ॥ ११ ॥

यस्मादिमे निदानादय उक्तेन न्यायेन । परीक्षायामुप-
युक्ताः, तस्माद्व्याधीन् मिषग् हेत्वादिभिः परीक्षेतेति यो-
जना । न च वाच्यम्—यन्निदानादीनां मध्ये चेदन्यतमेनापि
व्याधिं परिच्छेत्तुं समर्थस्तत् कथं पञ्चक्रामिधानेनेति । यतः,
यावन्तो ज्ञानोपाया व्याधीनाम्, ते सर्व एवोपदर्शनीयाः ।
तत्र यो निदानं विस्मृतवान्, तस्य पूर्वरूपादिभिर्व्याधिः
परीक्ष्यते । तथा, यत्र च पूर्वरूपादयो विस्मृताः सन्दिग्धा
वा, तत्रोपशयेन परीक्षा भवति । एवं कफजत्वसन्देहे ज्वर-
स्य सम्प्राप्तिरपि पूर्वाह्णे भुक्तमात्रे वा भवतीति कफजत्वं
गमयतीत्यादि प्रयोजनमनुसरणीयम् । तथा पूर्वरूपेणापि
लिङ्गसामान्यनिश्चय उक्तः । यदुक्तम्—“हृदिद्रवर्णं रुधिरं च
मूत्रं विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः । यो मूत्रयेत्तं न वदेत्प्रमेहं
रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः” इति । तथा, लिङ्गनिश्चिते-
ऽपि व्याधौ पूर्वरूपेणासाध्यत्वमुक्तम् । यथा—“पूर्वरूपाणि
सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्राया । यं विशन्ति विशत्येनं मृत्यु-
ज्वरपुरःसरः” इति । तस्मान्निदानादिपञ्चकमभिधातव्यमेव ।
ननु लिङ्गेन व्याधिः परीक्षणीय इतिवचनालिङ्गव्यतिरिक्तो व्या-
धिरित्युक्तं भवति । तत्र च लिङ्गसमुदायव्यतिरिक्तो न व्याधि-
रुपलभ्यते । विषमारम्भविसर्गित्वादयो हि सन्तापसहिता
ज्वराः, तथा, प्रतिश्यायकासाद्येकादशरूपमेलकएव । यस्मा ।
नैवम्, लिङ्गत्वेन शास्त्रे प्रतिपादितानां तदतिरिक्तव्याध्य-
भावो लिङ्गत्वात्पुनः वचनं हि—“विषमारम्भमूलयैर्व-

र एको निरुच्यते” । विकारबेह दोषदूष्यमेलकविशेषो ज्वरादिशब्देनोच्यते । सच दोषदूष्यविशेषात्मा ज्वरोऽरुच्यादिभ्यो दोषदूष्यवैषम्यविशेषेभ्योऽर्थान्तरमेव । न च वाच्यम्, ज्वरलिङ्गारुच्यङ्गमर्दादिरूपधातुवैषम्यविशेषमेलको ज्वरोऽस्तु, अलं तदतिरिक्तज्वरकल्पनया । लिङ्गलिङ्गिभावश्च समुदायसमुदायिभेदाद्भविष्यतीति । यतः, एवमप्यरुच्यङ्गमर्दादिधातुवैषम्यानुगतो धातुवैषम्यविशेषो ज्वररूपोऽवयवीति मित्रएव वक्तव्यः जङ्घाबाहुशिरोन्तराध्यवयवानतिरिक्तमेव शरीरमवयविरूपम् । नच दुःखमेव व्याधिरिति पूर्वमेव पराकृतम् । तेन, दुःखरूपत्वाद्वाधेरवयवित्वं न संभवतीति न वाच्यम् । लिङ्गानि तु स्वरूपेण व्याधयो भवन्ति, ते च बोद्धव्यव्याप्येक्षया लिङ्गं भवति । तदुक्तम् “व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः” इति लिङ्गलिङ्गिभावश्च जिज्ञासावशाद्भवति । यद्वक्ष्यति—“विषमारम्भमूलानां ज्वर एको हि लक्षणम् । विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते” । अथ चार्थमपसार निदाने प्रकरणागतं व्याख्यास्यामः । तस्मात्सुस्थितं व्याधिगमकत्वं निदानादिपञ्चकस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

इत्यर्थसंग्रहो निदानस्थानस्योद्दिष्टः तं विस्तरेण भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यास्यामः ॥ १२ ॥

इतीत्यादौ इति परिसमाप्तौ । निदानस्थानस्येति सर्वव्याधिनिदानस्य । अर्थसंग्रह इत्यनेनैव संक्षेपार्थाभिधाने लब्धे-‘उद्दिष्टः’ इति संक्षेपाभिधाधिपदकरणेन संक्षेपस्यापि संक्षेपाभिधानमेतदिति दर्शयति । तमिति सामान्यनिदानोद्देशम्; अतो निदानोद्देशमात्रतो भूयस्तरमुपदिशन्तो विस्तरेण व्याख्यास्याम इति योजना । तेनैतदतिसंक्षेपकथनापेक्षया प्रपञ्चकथनमेवेह विस्तरशब्दार्थ इति दर्शयति । तेन निदानादीनां यावद्विस्तरकथनमुत्तरत्रोपपन्नं भवति ॥ १२ ॥

तत्र प्रथमत एव तावदाद्यालोभाभिद्रोहकोपप्रभवानष्टौ व्याधीन्निदानपूर्वेण क्रमेण व्याख्यास्यामः, तथा सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्सायाः । चिकित्सितेषु चोत्तरकालं यथोपचितविकाराननुव्याख्यास्यामः । इह तु ज्वर एवादौ विकारणामुपदिश्यते, तत्प्रथमत्वाच्छारीरणाम् ॥ १३ ॥

तत्रेत्यादि ज्वराद्यष्टविकारोक्तस्य निदानस्थाने कथनं प्रतिजानीते । “प्रथमत एव तावद्” इत्यनेन पश्चाच्चिकित्साभिधेयानर्शःप्रश्नतीन् सूचयति । “आद्यानित्यनेन, आदौ दक्षाध्वरोद्धंसे उत्पन्ना ये तेषामिह कथनं दर्शयति । यद्यपि च राजयक्ष्मा पृथगेवोत्पन्नः, वचनं हि—“अतिव्यावा-

यात्पुनर्नक्षत्रराजस्य यक्ष्मा” । तथाप्यस्य प्राधान्यादिहाभिधानम् । यद्यपि च दक्षाध्वरोद्धंसेऽनुव्याख्यानपसारान्तानभिधाय पृथगुत्पन्नस्य यक्ष्मणोऽभिधानमुचितम्, तथाप्यनुमादापसारयोरानुत्पत्तेन शोषमप्यभिधायान्तेऽभिधानम् । “लोभाभिद्रोहप्रभवान्” इत्यनेन जनपदोद्धंसनीये “प्रागपि चार्धार्धते न रोगोत्पत्तिरभूत्” इत्यनेन वक्ष्यमाणानां ज्वरादीनां लोभाभिद्रोहजन्यतां दर्शयति । अनेनाधर्भजत्वं ज्वरादीनामुक्तं भवति । निदानपूर्वेणेति निदानप्रथमेन । क्रमेणेति रोगसामान्योक्तनिदानपूर्वरूपरूपोपशयसम्प्राप्तिरूपेण । अयं च क्रमः क्वचित्प्रयोजनवशाद्वाध्यते । यथा अत्रैव ज्वरे,—अग्रे हि रूपमभिधाय पूर्वरूपमभिधातव्यम् । क्रममेदप्रयोजनं चेह,—यत्,—रूपाप्यत्र प्रतिज्वरमभिधातव्यानि; न तु प्राग्रूपाणि प्रतिज्वरमभिधातव्यानि । तेन, सर्वसाधारणत्वाद्वूपमभिधाय सामान्यं प्राग्रूपमभिधातव्यम् । तथा, सूत्रसंग्रहमात्रं चिकित्साया व्याख्यास्याम इति सम्बन्धः । निदाने च चिकित्साभिधानप्रयोजनं प्रागेवोक्तम् । ‘सूत्रम्’ इति कृत्वा यत्संग्रहं करोति तेन, ‘सूत्रस्यापि संक्षेपेणाभिधानं दर्शयति । तथाच चिकित्सासूत्रमपीह किञ्चिन्न वक्तव्यम् । यथा “लङ्घनयवाग्वादयश्चिकित्सिते” इत्यनेनैव चोत्तरकालत्वे लब्धे, पुनः ‘उत्तरकालम्’ इति वचनम्, चिकित्सितस्थानेऽपि ज्वराद्यभिधानोत्तरकालमेव यथोपचितविकाराणां निदानादिकथनं दर्शयति । यथोपचितमिति ये ये उपचिता विकाराः शोषार्शःप्रश्नतयस्तान् । किंवा, ‘यथाऽऽचितम्’ इति पाठः, तत्रापि ‘यथाप्रधानम्’ इत्यर्थ उन्नेयः । चिकित्सिते च विकाराणां निदानाद्यभिधानं निदानादिनाव्यवधानेन प्रतीते विषये चिकित्सा सम्यक् प्रतीयते इत्यभिप्रायेण । अतएव च ज्वरादीनामपि च पुनर्निदानाद्यभिधास्यति, इहतु ज्वरादीनां निदानाद्यभिधानं बहुवक्तव्यत्वेन स्थानभेदं कृत्वा कृतम् । स्थानभेदकरणेन च चिकित्सावदायुर्वेदे निदानस्यापि ज्ञेयत्वेन प्राधान्यं दर्शयति । इह खल्वित्यष्टविधव्याधिनिदाने वक्तव्ये । ‘शारीरणाम्’ इत्यनेन, कामक्रोधादिमानसं रोगं प्रति न ज्वरस्य प्रथमत्वमिति दर्शयति ॥ १३ ॥

अथ अष्टाभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः संजायते मनुष्याणाम्, तद्यथा—वातात्, पित्तात्, कफात्, वातपित्ताभ्याम्, वातश्लेष्मभ्याम्, पित्तश्लेष्मभ्याम्, वातपित्तश्लेष्मभ्यः, आगन्तोरष्टमात्कारणात् ॥ १४ ॥

ज्वरस्य निरूपणीयस्य कारणकृतं भेदमाह—अथेत्यादि ।

१ ग्रहणी अग्न्यधिष्ठानं धमनी । यदाहचरकः—“अग्न्यधिष्ठानमग्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता । नामेरूपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भहिता । अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति चाप्यधः” इति । सुष्ठुतेऽप्येतदुक्तम्—“पृष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता । पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकल्पिता” इति । कला धात्वन्तरमर्थादा, पक्वामाशयमध्यस्था पच्यमानाशयरूपेत्यर्थ इति, मा, नि, वि ।

१ शानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानिसंग्रहे । व्याधयस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः ॥ २ यथाचितम्, यथाचितं यथोद्दिष्टं चेति पाठान्तराणि ।

—एतच्च कारणं वातादि सन्निकृष्टम् । मनुष्याणामिति वचनेन, गोगजशकुन्यादीनां नावश्यमिदं ज्वराष्टलमनुगामीति दर्शयति । तथाहि—हस्त्यादीनां पाकलादयो नाष्टविधाः प्रतिपाद्यन्ते । आगन्तोरिति वक्तव्ये ‘अष्टमाद्’ इति वचनं, आगन्तोरभिधातादिचतुष्कारणभेदेऽपि एकत्वोपदर्शनार्थम् । आगन्तुर्हि कारणभेदोत्पन्नोऽप्येकरूपएव । यतः, आगन्तुः सर्वो व्यथापूर्वमेव भवति । यस्तु तत्र, “कामशोकभयाद्वायुः” इत्यादिना भेदो वक्तव्यः, स वातादिकृतएवेति भावः ॥ १४ ॥

तस्य निदानपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषाननुव्याख्यास्यामः, तद्यथा ॥ १५ ॥

तस्येत्यादौ ‘तस्य’ इति ज्वरस्य । विशेषानिति निदानादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । निदानादिविशेषाश्चेह रोगान्तररक्तपित्ताद्यपेक्षया तथा परस्परं वातादिज्वरापेक्षया च यथासम्भवं बोद्धव्याः । तेन पूर्वरूपविशेष इह रक्तपित्तादिपूर्वरूपापेक्षया बोद्धव्यः, पूर्वरूपस्य विशेषेण हानभिधानात् । उपशयविशेषानभिधानं च निदानविशेषादेव लभ्यते । यतः, निदानविपर्ययेणोपशयमभिधास्यति । पूर्वरूपं चेह विशिष्टमव्यक्तलिङ्गविशेषरूपमेव ज्ञेयम् । सम्प्राप्तेस्तु वक्ष्यमाणाया इहाप्रतिज्ञानम्, तस्याः सर्वरोगे सम्प्राप्तिभेदाभिधानेनैव कथितत्वात्, तथा निदानादिवत् सम्प्राप्तेर्व्याधिवोधनं प्रत्यप्रधानत्वाच्च । यश्च सम्प्राप्तिभेदोऽभिधातव्यः स सर्वरोगसाधारण एव । भेदस्तु तस्या वातादिदोषमात्रकृतएव । वातादिभेदश्च निदानभेद एव । अन्येतु ब्रुवते—सम्प्राप्तिं नाभिधास्यत्येवायम्, यदेतत् ।—“स यदा प्रकुपितः” इत्यभिधास्यति, तन्निदानरूपवातादिधर्मकथनमिति निदानान्तर्गतमेव ॥ १५ ॥

रूक्षलघुशीतव्यायामवमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगवेगसन्धारणानशनाऽभिधातव्यवायोद्वेगशोकशोणिताभिषेकजागरणविषमशरीरन्यासेभ्योतिसेवितेभ्यो वायुः प्रकोपमापद्यते ॥ १६ ॥

रूक्षेत्यादि ।—वातप्रकोपणं प्रति रूक्षस्य प्रधानत्वेनाग्नेऽभिधानम् । रूक्षो हि गुणो वातगुणेषु प्रधानम् । आस्थापनं यद्यपि वातहरमुक्तम्,—“आस्थापनानुवासनं तु खलु सर्ववातविकारेषु प्रधानम्” इति वचनात्, तथापीहास्थापनस्यातियोगो वातहेतुरुक्त एवेति न दोषः । वचनं हि—“उत्क्लेशाऽभिवधौ ज्ञेहाभिरूहात्पवनाद्भयम्” । निरूहश्चानुवासनं कृत्वा युक्त एव मात्राकृतः साधारणवातहर इति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्मणः स्थानमूष्मणा सह मिश्रीभूत आद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्वेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायामिमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं बहिर्निरस्य केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति ॥ १७ ॥

नात्, एवं कुपितोऽपि वायुर्यदा आमाशयप्रवेशादिसम्प्राप्ति-युक्तो भवति, तदैव ज्वरं करोति, नान्यदेति दर्शयति । ‘प्रविश्यामाशयम्’ इत्यनेन ज्वरकर्तृदोषस्यामाशयदूषकत्वं दर्शयति । अतएव सर्वज्वरे आमाशयविशुद्ध्यर्थं लङ्घनमुत्सर्गतो वदन्ति । यद्यपि चामाशयप्रवेशादेवोष्मणापि मिश्रत्वं लभ्यतएव । यतः, आमाशयएव वह्निस्थानम्, “नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः” इति वचनात्, तथापि वह्निस्थानस्यामाशयैकदेशत्वेनामाशयप्रवेशेऽपि नावश्यं ग्रहणीरूपवह्निस्थानदुष्टिविशेषेण लभ्यत इति अतएवोक्तम्—“उष्मणा सहमिश्रीभूतः” इति । ‘रसनामानम्’ इत्युच्यमाने आहाररसेऽपि मधुररसादौ प्रसक्तिः स्यात्, अत उक्तम्—‘आहारपरिणामभवो धातुराहारपरिणामधातुस्तमिति । तेन, आहारपरिणामधातुत्वं च परम्परया रक्तादिष्वप्यस्तीत्याह—‘आद्यम्’ इति प्रथममित्यर्थः । रसमिति वक्तव्ये ‘रसनामानम्’ इति यत्करोति तेन, रसतीति ‘रसः’ इति व्युत्पत्तिमात्रेण रक्तादिषु रससंज्ञां निषेधयति । यत्रैव रससंज्ञा रूढा, तं ग्राहयति; एवमन्यत्रापि च यत्पदमधिकार्थमिह प्रतीयते तत्स्यार्थमेव, यतस्त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमेव विसर्गार्थं तन्त्रं युज्यते । अन्विति यथोक्तक्रमेण । अवैत्य गत्वा । पिधयेत्यवर्धय । पक्तिस्थानादिति वचनेन पक्तिस्थानात्पाचकामिस्थानात् उष्माणमिति पाचकवह्निम् । वहिरिति पक्तिस्थानव्यतिरिक्तशरीरे । यद्यपि चोष्माणं निरस्येति वचनादेव ‘पक्तिस्थानाद्’ इति लभ्यते, तथापि ‘पक्तिस्थानाद्’ इति वचनेन पक्तिस्थानात् ‘कृत्स्नस्य वह्नेर्निरसनं’ दर्शयति, इह चोष्मशब्देन पाचकामि व्यपदिशन् पाचकस्य वह्नेरूष्मरूपतां दर्शयति, बाह्यवह्निसदृशज्वालाकरं पित्तं निषेधयति । अतएव च वह्नेर्निरसनादभिमान्यं ज्वरे दर्शितं भवति । वायुश्चात्रातिवृद्धत्वेन वह्निरासकस्तेनाभिधीति न करोति । यत्र हि प्रेरकमात्रो भवति वायुः, तत्र वह्नेर्बुद्धिं करोति । यथा—मेदस्विन कोष्ठे चरन्वायुरनिवृद्धिकरो भवति ॥ १७ ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति । तद्यथा—विषमारम्भविसर्गित्वमूष्मणो वैषम्यं तीव्रतनुभावानवस्थानानि ज्वरस्य, जरणान्ते दिवसान्ते निशान्ते घर्मान्ते ज्वराभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा ज्वरस्य, विशेषेण परुषारुणवर्णत्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं कृसीभावश्च, अनेकविधोपमाश्चलाचलाश्च वेदनास्तेषां तेषामङ्गावयवानाम्, तद्यथा—पादयोः सुप्तता, पिण्डिकयोर्द्वेष्टनम्, जानुनोः केवलानां च सन्धीनां विस्लेषणम्, ऊर्वाः सादः, कटीपार्श्वपृष्ठस्कन्धबाह्वंसोरसां च भ्रमृदितमथितचदितपीडितावनुन्नत्वमिव, हन्वोश्चाप्रसिद्धिः, स्वनश्च

१ मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विशेषतः । चरन्संशुष्यत्यग्निमाहारं शोषयत्यपि । माषवनिदाने भेदोनिदानं श्लोक. ५ वा.

‘स यदा’ इत्यादिना सम्प्राप्तिमाह—‘यदा’ इति वच-

कर्णयोः, शङ्खयोर्निस्तोदः, कषायास्यताऽऽस्यवैरस्यं वा, मुखतालुकण्ठशोषः, पिपासा, हृदयग्रहः, शुष्कच्छर्दिः, शुष्ककासः, क्ष्वधूद्वारविनिग्रहोऽन्नरसखेदः, प्रसेकारोचकविपाकाः, विषादजृम्भाविनामवेपथुश्रमभ्रमप्रलापप्रजागरणरोमहर्षदन्तहर्षास्तथोष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानामनुपशयो विपरीतोपशयश्चेति वातज्वरस्य लिङ्गानि स्युः ॥ १८ ॥

लिङ्गान्याह—तद्यथा विषमेत्यादि ।—तदिति सामान्येन क्लीपुनपुंसकलिङ्गवक्ष्यमाणरूपप्रत्यक्षमर्थकम्, सर्वलिङ्गप्रत्यक्षमर्थं हि 'तद्' इति सर्वनाम युक्तम् । यथेत्युदाहरणे । आरम्भ उत्पादः, विसर्गो मोक्षः, तौ विषमौ यस्य स विषमारम्भविसर्गौ विषमत्वं च कदाचिच्छिरो गृहीत्वा भवति, कदाचित्पृष्ठं कदाचिच्छङ्खमिलादि । एवं मोक्षोऽपि कदाचिच्छिरोऽप्रे मुच्यते इति । किंवा, ज्वरारम्भमोक्षकालानवस्थितलमेव वैषम्यम् । उष्मणो वैषम्यमिति क्वचिच्छरीरप्रदेशे महानुष्मा क्वचिन्मन्द इत्यादि । तीव्रतनुभावानवस्थानानीति तीव्रभावस्तनुभावश्च ज्वरस्य कालोऽप्रतिनियत इत्यर्थः । एतत्सर्वं वायोरनवस्थितत्वेनोपपन्नम् । यच्च वायो-ज्वरान्तनिवसान्तादिषु बलवत्कार्यकर्तृत्वं प्रोक्तम्, तदपि प्रायिकत्वेन ज्ञेयम् । अन्यथा, एतदेवारम्भादिवैषम्यं न स्यात् । यदि कालविशेषेषु जरणान्तादौ शरीरप्रदेशविशेषे च जङ्घादौ प्रतिनियमेन वातकोपः स्यात्, तदा शरीरप्रदेशविशेषे वातस्थाने जङ्घादौ कालविशेषे जरणान्तादौ च वातप्रकोपः प्रायिको ज्ञेयः । एतमेव प्रायिकवातकालमाश्रित्याह—जरणान्त इत्यादि । घर्मान्त इति प्रावृषि मुक्त्यभावतो ज्वरस्य सततकादेरभ्यागमनं, नित्यानुषक्तस्य लतित्वद्विरिति व्यवस्था । परुषारुणत्वं च नखादिष्वेव प्रव्यक्तमुपलभ्यत इति कृला नखादय इत्युच्यते । लग्नग्रहणेनैव वदनग्रहणे लब्धेऽपि वदनग्रहणं वदनलक्षि विशेषेण परुषलादिदर्शनार्थम् । कुसीभावोऽग्रवृत्तिः, सा च योग्यतया मूत्रपुरीषयोरेव नखादिषूक्तयोर्मन्तव्या । किंवा, कुसीभावो भेदः स्फुटनमिति यावत्, स च नखादीनाम् । चलाश्च काश्चिद्देदना अचलाश्च काश्चिन्मिलानुषक्तत्वेनेति चलाचलाः, किंवा, अल्यर्थं चलाश्च चलाचलाः । पिण्डिका जान्वधो जङ्घामध्यमांसपिण्डिका । भ्रमं किंचिदवशेषेण चिह्नम् । मृदितं पादवामोदितम् । अवपाटितमेकदेशोत्पाटितम् । अवनुन्नं प्रेरितम् । एषां च भ्रमादीनां लोकतएवार्थावगतिः । यतः, लौकिकैरेव एते शब्दाः प्रसिद्धत्वेन तत्र तत्र शास्त्रैरभिधीयन्ते । हन्वोरप्रसिद्धिरिति हन्वोः, स्वव्यापाराकरणम् । आसस्य वैरस्यमिति अरसज्ञता । अन्नरसखेदोऽन्नरसे मधुररसादौ खेदः सर्वरसेष्वनिलेख्यार्थः । किंवा अन्नरसस्य खेटो

१ अस्थत्संगृहीतपुस्तके नास्तेतत् ।

वमनमन्नरसखेटः । अरुचिर्वक्ष्यमाणा वक्त्रे प्रविष्टस्यान्नस्थानभ्यवहरणा बोद्धव्या । उष्णाभिप्रायता उष्णप्रियता । निदानोक्तानामनुपशय इति वचनेनैव विपरीत उपशयोऽर्थलब्धोऽपि स्पष्टार्थमुच्यते । किंवा, अर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वेन उच्यते । यथा,—नवज्वरे दिवास्वप्ने प्रतिषिद्धेऽर्थापत्त्या पुराणज्वरे दिवास्वप्नः प्राप्नोति, अथच तत्र दिवास्वप्नो न विहित इति अर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वमस्ति । निदानोक्तानामित्यत्र 'उक्त'ग्रहणाद्, यदेव निदानत्वेनोक्तम्, तस्यैवानुपशयित्वं दर्शितं, न पुनर्यस्यापाततो निदानत्वं प्रतिभाति । तेन, मदात्ययादौ मद्यादेर्निदानत्वेन प्रतीयमानस्यापि उपशयित्वमेव ॥ १८ ॥

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनेभ्योऽतिसेवितेभ्यस्तथाऽतितीक्ष्णातपाग्निसन्तापश्रमक्रोधविषमाहारेभ्यश्च पित्तं प्रकोपमापद्यते । तद्यदा प्रकुपितमामाशयादूष्माणमुपसृज्याद्यमाहारपरिणामधातुं रसनामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधाय द्रवत्वादग्निमुपहत्य पक्तिस्थानादूष्माणं वहिर्निरस्य प्रपीडयत्केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयतीति ॥ १९ ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति, तद्यथा—युगपदेव केवले शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा भुक्तस्य विदाहकाले मध्यन्दिनेऽर्धरात्रे शरदि वा विशेषेण, कटुकास्यता, घ्राणमुखकण्ठोष्ठतालुपाकः, ऊष्मा मदो भ्रमो मूर्च्छा पित्तच्छर्दनमतीसारोऽन्नद्वेषः सदनं संस्वेदः प्रलापो रक्तकोठाभिनिर्वृत्तिः शरीरे, हरितहारिद्रित्वं नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थमूष्मणस्तीव्रभावोऽतिमात्रं च दाहः, शीताभिप्रायता, निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशयश्चेति पित्तज्वरलिङ्गानि भवन्ति ॥ २० ॥

उष्णेत्यादिना पित्तज्वरमाह—तद्यदेत्यादि पूर्ववद्वाक्येयम् । द्रवत्वादग्निमुपहत्येतिवचनादुष्णस्यापि पित्तस्य द्रवत्वेनाग्निविपरीतेन गुणेनाग्निहन्तृतां दर्शयति । वक्ष्यति हि ग्रहणध्याये—“आह्लावयद्धन्यनलं जलं तप्तमिवानलम्” इति बहिः प्रपीडयदिति वचनेन पित्तज्वरे वातज्वर इव न सहसा बहिःक्षेपणं भवति, किंतु शनैः स्तोकक्रमेणेति दर्शयति । युगपदेवेति न वैषम्येण अभ्यागमनमभिवृद्धिर्वेति च पूर्वेण, युगपदेवेत्यादिना परेण च विशेषेणेत्यन्तेन च ग्रन्थेन संबध्यते । कोठाभिनिर्वृत्तिः शरीर इतिच्छेदः ॥ १९ ॥ २० ॥

स्निग्धगुरुमधुरपिच्छलशीताम्ललवणदिवास्वप्रग्रहर्षाऽव्यायामेभ्योऽतिसेवितेभ्यः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते । स यदा प्रकुपितः प्रविश्यामाशयमूष्माणा सह मिश्रीभूयाद्यमाहारपरिणामधातुं रस

नामानमन्ववेत्य रसस्वेदवहानि स्रोतांसि पिधायाम्निमुपहत्य पक्तिस्थानादुष्माणं वहिर्निरस्य प्रपीडयन् केवलं शरीरमनुप्रपद्यते, तदा ज्वरमभिनिर्वर्तयति ॥ २१ ॥

क्षिण्णेत्यादिना श्लेष्मज्वरमाह । स यदेत्यादि पूर्ववत् कफज्वरेऽपि व्याख्येयम् । ननु, श्लेष्मणः आमाशयः स्थानम्, तत् किं प्रविश्यामाशयमिति वचनेन । नैवम्, श्लेष्मणा उरोऽपि प्रधानं स्थानम् । तेन इहोरःस्थस्यापि श्लेष्मण आमाशयप्रवेशं दर्शयति । यत्तु केवलमाशयस्थितं पित्तम्, तत्र 'आमाशयं प्रविश्य' इति न कृतम्, किंतु, 'आमाशयादुष्माणमुत्सृज्य' इति कृतम् । पित्तं ह्यामाशयप्रविष्टमेव भवति । तच्चामाशयैकदेशस्थं ग्रहणीरूपामाशयैकदेशं वहिस्थानं स्वस्थानादुच्छतीति युक्तम् ॥ २१ ॥

तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति, तद्यथा—युगपदेव शरीरे ज्वरस्याभ्यागमनमभिवृद्धिर्वा । भुक्तमात्रे पूर्वाह्ने पूर्वरात्रे वसन्तकाले वा विशेषेण, गुरुगात्रत्वमनन्नाभिलाषः श्लेष्मप्रसेको मुखमाधुर्यं हृत्लासो हृदयोपलेपः स्तिमितत्वं छर्दिर्मृद्वग्निता निद्राधिक्यं स्तम्भस्तन्द्रा कासः श्वासः प्रतिश्यायः शैत्यम्, शैत्यं च नखनयनवदनमूत्रपुरीषत्वचामत्यर्थं च शीतपिडका भृशमङ्गभ्य उत्तिष्ठन्ति, उष्णाभिप्रायता, निदानोक्तानामनुपशयो विपरीतोपशयश्चेति श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति ॥ २२ ॥

युगपदित्येककालम्, एकदैव कफज्वरे सर्वशरीरव्याप्त्या आगमनमभिवृद्धिर्वा भवतीति दर्शयति । शीतपिडकास्तन्त्रान्तरे ज्वेतपिडका उच्यन्ते 'तस्येमानि लिङ्गानि भवन्ति' इत्येतावतैव कफज्वरलिङ्गत्वे लब्धे पुनः श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्ति' इतिवचनं किमर्थम् ब्रूमः—'तस्य' इतिपदेन स्वदोषमात्रप्रत्यवमर्षोऽपि स्यात् तेन, दोषलिङ्गतैव परं लिङ्गानां सा स्यादित्येतदर्थं पुनरभिधानम् । किंवा, पूर्वप्रतिज्ञया लिङ्गानां प्रागवच्छेद उक्तः, उत्तरेण श्लेष्मज्वरलिङ्गानि भवन्तीत्यनेनान्यावच्छेद उच्यते । एवमन्यत्रापि वातज्वरादौ पूर्वरूपे च पुनरुक्तिः परिहर्तव्या ॥ २२ ॥

विषमाशनादनशनादन्नपरिवर्तादनुव्यापत्तेरसात्म्यगन्धोपघ्राणाद्विषोपहतस्य चोदकस्योपयोगाद्गरेभ्यो गिरीणां चोपश्लेषात्, स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनशिरोविरेचनानामयथावत्प्रयोगात्, मिथ्यासंसर्जनाद्वा स्त्रीणां च विषमप्रजननात्, प्रजातानां च मिथ्योपयोगात्, यथोक्ता-

नां च हेतूनां मिथ्रीभावाद्यथानिदानं द्वन्द्वानामन्यतमः सर्वे वा त्रयोदोषा युगत्प्रकोपमापद्यन्ते, ते प्रकुपितास्तयैवानुपूर्व्या ज्वरमभिनिर्वर्तयन्ति ॥ २३ ॥

विषमाशनादिना द्वान्द्विकसान्निपातिकज्वरानाह । अनशनं यद्यपि न पित्तश्लेष्मकरम्, तथापि, अग्निमान्द्यकरत्वात्त्रिदोषकरमपि भवति किंवा, एषु विषमाशनादिषु यथायोग्यतया द्वन्द्वकारणत्वं त्रिदोषकारणत्वं चोभेयम् । तेन अनशनं वातपित्तकरं बोध्यम् । यत्तु पित्तहरत्वमुक्तमनशनस्य, तत्तु द्रवांशक्षयात् । वचनं हि—'कफपित्ते द्रवे धातू सहेते लङ्घनं महत्' इति । अन्नपरिवर्तादिति सहसैवाक्रमेण कृताभ्यस्तान्नपरिवर्त्तात् । असात्म्यगन्धोपघ्राणादसात्म्यगन्धद्रव्यस्य नासिकयान्तःप्रवेशाद्यथा दोषकरो भवति, न तथा असात्म्यरूपादयः । ते हि नावश्यं शरीरं विशन्ति । तेन नेहासात्म्यरूपादय उक्ताः । यथानिदानमिति, यदा द्वयोर्निदानं सेव्यते, तदा द्वन्द्वः, यदा त्रयाणाम् तदा त्रयो दोषाः । द्वन्द्वेऽपि यदा वातपित्तयोर्निदानं सेव्यते, तदा वातपित्तरूपं द्वन्द्वम् । एवमन्यदपि कुप्यतीत्यर्थः । सर्वे त्रयो दोषा इत्यनेन लब्धेऽपि 'युगपद्' इतिवचनं क्रमप्रकोपप्रतिषेधार्थम्, युगपदेव प्रकोपमापद्यन्ते न क्रमेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तत्र यथोक्तानां ज्वरलिङ्गानां मिथ्रीभावविशेषदर्शनाद्वान्द्विकमन्यतमं ज्वरं सान्निपातिकं च विद्यात् ॥ २४ ॥

ज्वरलिङ्गानामित्यादौ मिथ्रीभावविशेषा वातपित्तलिङ्गं वातश्लेष्मलिङ्गं वा पित्तश्लेष्मलिङ्गं वा । अन्यतममिति वातपित्तज्वरादिकम् ॥ २४ ॥

अभिघाताभिषङ्गाभिचाराभिशापेभ्य आगन्तुर्हि व्यथापूर्वोऽष्टमो ज्वरो भवति ॥ २५ ॥

आगन्तुज्वरमाह—अभिघातेत्यादि ।—अभिघातो लघु-डाद्यभिघातः । अमिषङ्गः कामाद्यमिषङ्गः । अभिचारोऽथर्वमन्त्रादिः ज्वरकरः । अभिशापस्तु गुरुसिद्धाद्यमिशपनम् । एतत् प्रधानत्वेन चतुर्विधं कारणमिहोक्तम् । तेन ओषधिगन्धभूताभिषङ्गदुष्टग्रहनिरीक्षणादयोऽप्यागन्तुज्वरहेतवो बोद्धव्याः । किंवा, अभिघातग्रहणेन शरीरामिहननवाचिनोऽसात्म्यगन्धादयो ग्राह्याः । अभिषङ्गेण तु भूताभिषङ्गादयः व्यथापूर्वमिति आगन्तौ प्रथमं व्यथा भवति, पश्चाद्दोषानुबन्धकृतानि लक्षणानीति दर्शयति । किंवा, 'व्यथापूर्वम्' इतिवचनात् आगन्तौ ज्वरे व्यथैव पूर्वरूपमिति वदन्ति । रूपंतु यदेव ज्वरस्य प्रात्यात्मिकं सन्तापरूपम्, तदेव वातज्वरादिलक्षणरहितं बोद्धव्यं प्रथमतः, उत्तरकालीनदोषानुबन्धे तु यथावक्ष्यमाणदोषलिङ्गान्येव भवन्ति । अष्टम इति-

१ दोषलिङ्गतैव परं, श्लेष्मलिङ्गतैव परं ननु श्लेष्मज्वरलिङ्ग-
तेति भावः ।

१ प्रवेशकरणादिति पाठः । २ कामक्रोधादिषड्विकारकृत-
परामुख्येत्यर्थः । त्वमिषगः परामुख इत्यमरः ।

वचनेनाभिधातादिहेतुचतुष्टययोगप्राप्तं चातुर्विध्यं निषेध्य व्याख्यापूर्वकत्वेनैकरूपयोगादेकविधत्वं चतुर्णां दर्शयति । चातुर्विध्ये ह्यागन्तोर्नाष्टमलम्, नवमलादयोऽपि स्युः ॥ २५ ॥

स किञ्चित्कालमागन्तुः केवलो भूत्वा पश्चाद्दोषैरनुबध्यते तत्राभिधातजो वायुना दुष्टशोणितानि धिघ्नानेन, अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्याम् अभिचारमिश्रापजौ तु सन्निपातेनानुबध्येते ॥ २६ ॥

किञ्चित्कालमिति श्लोककालम् । केचित् 'त्र्यहम्' अन्ये 'सप्ताहम्' आहुः । आगन्तौ सप्ताहादूर्द्ध्वं दोषलिङ्गानि भवन्तीति दृष्टम् । तस्य, यस्यागन्तोर्नाष्टो दोषानुबन्धोऽस्ति, तमाह—तत्राभिधातेत्यादि ।—वातपित्ताभ्यामिति कश्चिद्वातेन, कश्चित्पित्तेन, कश्चिद्वातपित्ताभ्याम् । वचनं हि—“कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्रयो मलाः । भूताभिषङ्गात्कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः” इति । भूताभिषङ्गे तु यद्यपि त्रिदोषप्रकोप उक्तस्तथापि तत्र वातपित्तयोरेवैतद्वचनात्प्राधान्यम् ॥ २६ ॥

स सप्तविधाज्वराद्विशिष्टलिङ्गोपक्रमसमुत्थानत्वाद्विशिष्टो वेदितव्यः, कर्मणा साधारणेन चोपक्रम्यत इत्यष्टविधा ज्वरप्रकृतिरुक्ता ॥ २७ ॥

आगन्तोर्निजाद्वेदमाह—स इत्यादि ।—विशेषलिङ्गता आगन्तोर्व्यथापूर्वव्याख्यानव्याकृता । समुत्थानविशेषोऽपि अभिधातादिरुक्तः । उपक्रमविशेषस्तु “साधारणेन कर्मणा चोपचर्यते” इति वचनेनैवात्र कथ्यते । साधारणेनेति दैवयुक्तव्यपाश्रयेण । दैवव्यपाश्रयं हि वलिमङ्गलहोमादि, युक्तव्यपाश्रयं हि लघ्वशनापतर्पणयवागूकषायपानादि । प्रकृतिरुक्तेति स्वभावोऽपि वातादिज्वराणां निदानाद्युपाहित उक्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ज्वरस्त्वेकएव सन्तापलक्षणस्तमेवाभिप्रायविशेषाद्विविधमाचक्षते निजागन्तुकविशेषाच्च । तत्र निजं द्विविधं त्रिविधं चतुर्विधं सप्तविधंचाहुर्भिषजो वातादिविकल्पात् ॥ २८ ॥

निजागन्तुविशेषाच्च द्विविधमिति संबन्धः । निजं द्विविधमिलादौ द्विविध्यं संसृष्टासंसृष्टजन्यत्वेन शीतोष्णाभिप्रायभेदात् । त्रिविधं दोषभेदात् । चतुर्विधं प्रत्येकं वातादिदोषजन्यलभेदात् । तत्र चातुर्विध्ये द्वन्द्वज्वराः प्रतिक्षिप्यन्ते, तेषां प्रत्येकं वातादिज्वरसदृशत्वात् त्रिदोषज्वरस्तु असाध्यतायोगात् कृच्छ्रसाध्यतायोगाद्वा पृथगुच्यते ॥ २८ ॥

१ त्रयोमला भूताभिषङ्गात्कुप्यन्तीतिभूतप्रभावात् । भूतसामान्यलक्षणा इति यस्यभूतस्य देवग्रहादेरभिषङ्गात्कुप्यन्ति तस्य यल्लक्षणं रौबनादितेनसामान्यं सदृशं लक्षणं येषां ते तथा । दोषलक्षणानि भूतलक्षणानिभवन्तीत्यर्थः । इति माधवनिदानटीकायां विजयरक्षितः ।
२ स सप्तविधज्वरादित्यत्र सप्तविधज्वर इति पाठः ।

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति,—तद्यथा—मुखवैरस्यगुरुगात्रत्वमनन्नामिलाषश्चक्षुषोराकुलत्वमन्नागमनं निद्राधिक्यमरतिः जृम्भा विनामो वेपथुः श्रमभ्रमप्रलापजागरणरोमहर्षदन्तहर्षाः शब्दशीतवातातपसहत्वासहत्वमरोचकाविपाकौ दौर्बल्यमङ्गमर्दः सदनमल्पप्राणता दीर्घसूत्रतालस्यसूचितस्य कर्मणो हानिः प्रतीपता स्वकार्येषु गुरुणां वाक्येष्वभ्यसूयावालेभ्यः प्रद्वेषः स्वधर्मेष्वचिन्तामाल्यानुलेपनभोजनपरिक्लेशनं मधुरेभ्यश्च भक्ष्येभ्यः प्रद्वेषोऽम्ललवणकटुकप्रियता चेति ज्वरस्य पूर्वरूपाणि भवन्ति प्राक्सन्तापात्, अपि चैनं सन्तापार्तमनुबध्नन्ति ॥ २९ ॥

इत्येतान्येकैकशो ज्वरलिङ्गानि व्याख्यातानि भवन्ति विस्तरसमासाभ्याम् ॥ ३० ॥

तस्येमानीत्यादिना सर्वज्वरसाधारणं पूर्वरूपमाह । एतानि च पूर्वरूपाणि आगन्तोर्पीत्येके वदन्ति । अन्ये तु निजानामेवैतानि वदन्ति, आगन्तोस्तु व्यथैव पूर्वम् । अत्राप्यनन्नामिलाषारोचकयोः पूर्ववद्वेदः दौर्बल्यं शरीरमात्रवलहानिः अल्पप्राणता च मानसवलहानिर्वोद्धव्या । किंवा, दौर्बल्यं मांसापचयः । दीर्घसूत्रता चिरेण कार्यकर्तृत्वम् । ज्वरपूर्वरूपाणि भवन्ति प्राक्सन्तापादितिच्छेदः, ज्वरपूर्वरूपसन्तापात्प्रागेतानि पूर्वरूपाणि भवन्तीत्यर्थः । अपिच सन्तापार्तमनुबध्नन्तीत्यनेन प्रव्यक्तेऽपि ज्वरे कानिचित्पूर्वरूपाणि मुखवैरस्यारुच्यादीनि भवन्तीति । न चैवं पूर्वरूपानुवृत्तेरिष्टत्वं वाच्यम्, यतः, सर्वपूर्वरूपाणामतिमात्रानुवर्तनं रिष्टमुक्तम् । वचनं हि—“पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्राया । यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युज्वरपुरःसरः” इति । किंवा, अस्य श्लोकस्यान्य एवार्थः, तमिन्द्रिये वक्ष्यामः । न चारुच्यादीनां व्यक्तज्वरभावित्वेन पूर्वरूपत्वं हन्यते । यतः, लिङ्गान्तरयुक्तानि अरुच्यादीनि लिङ्गानि भवन्ति । लिङ्गान्तरविरहितानि तु पूर्वरूपाणि । एकैकशो ज्वरलिङ्गानीत्यत्र ‘लिङ्ग’शब्देन निदानपूर्वरूपादीन्युच्यन्ते । विस्तरसमासाभ्यामिति विस्तरेण वातादिज्वरा उक्ताः, समासेन संसर्गसन्निपातजाः । यस्त्वत्र समासेनोक्तः, स चिकित्सिते प्रपञ्चनीय इति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥

ज्वरस्तु खलु महेश्वरकोपप्रभवः सर्वप्राणिनां प्राणहरः देहेन्द्रियमनस्तापकरः, प्रज्ञाबलवर्णहर्षो

१ शब्दगीतेतिवाऽन्यपाठः । २ इन्द्रियस्थाने पञ्चमाह्याये अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं ‘पूर्वरूपाणि इत्यादिना ‘तस्यापि मरणं भुवं’ इत्यन्तेन सर्वव्याधिसाधारणरिष्टमुक्तमसर्वाणीति समस्तानि । अत्रात्रा अत्युल्लवणत्वेन । ज्वरपुरःसर इति ज्वरान्तरभावीति टीकाकृताकृतम् ।

त्साहसाकरः श्रमक्लममोहाहारोपरोधसंजनो
ज्वरयति शरीराणीति ज्वरः, नान्ये व्याधयस्तथा
दारुणा बहूपद्रवा दुश्चिकित्साश्च यथाऽयमिति ।
स सर्वरोगाधिपतिर्नानातिर्यग्योनिषु च बहु-
विधैः शब्दैरभिधीयते । सर्वप्राणभृतश्च सज्वरा-
एव जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते, स महामोहः ।
तेनाभिभूताः प्राग्दैहिकं देहिनः कर्म किञ्चिदपि
न स्मरन्ति, सर्वप्राणभृतां ज्वरएवान्ते प्राणाना-
दन्ते ॥ ३१ ॥

संप्रति ज्वरस्य महाप्रभावतां दर्शयितुं पूर्वोत्पत्तिप्रकारा-
न्तरंचाह—ज्वरस्तिवत्यादि ।—‘महेश्वरकोपप्रभवः’ इति,
ज्वरचिकित्सिते “द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमास्थितम्”
इत्यादिग्रन्थे वक्ष्यमाणां ज्वरोत्पत्तिमाह । क्रोधभवत्वेन च
श्लेष्मजन्यस्याप्याग्नेयत्वं दर्शयति । क्रोधो ह्यग्निरूपः, तेन,
तन्मयोऽपि ज्वरस्तथैव; अतएवोक्तम्—‘ऊष्मा पित्तादते
नास्ति ज्वरो नात्स्यूष्मणा विना । तस्मात्पित्तविरुद्धानि खजे-
त्पित्ताधिकेऽधिकम्” इति । न च रुद्रकोपभवत्वेन लोभाभि-
द्रोहप्रभवत्वं ज्वरस्य विरुध्यते । यतः, रुद्रकोपोद्भूत एव
ज्वरो लोभाभिद्रोहस्वरूपपापाचारप्राप्त्या पुरा मनुष्येषु भूतः
सर्वप्राणिनां ज्वर एव प्राणहर इति, मरणकाले सर्वप्राणिनां
ज्वर एव प्राणहर इति दर्शयति । देहेन्द्रियमनस्तापकर इत्यत्र
प्रत्येकं तापलक्षणं ज्वरचिकित्सिते वोद्वयं “वैचित्त्यमरति-
गर्लानिर्भनः सन्तापलक्षणम्” इत्यादिना ज्वरयति सन्तापयति ।
‘इति’ शब्दो हेतौ । तेन, यस्मादुक्तमहेश्वरक्रोधप्रभवत्वादि-
युक्तः, तस्मात्सर्वरोगाधिपतिरिव रोगाधिपतिः । नानाविधैः
शब्दैरिति हस्तिषु पाकलो गोषु खेरिको मत्स्यानामिन्द्रजालो
विहङ्गानां भ्रामरक इत्यादिशब्दैः । सर्वप्राणभृतः सज्वरा एव
जायन्ते सज्वरा एव म्रियन्ते । तत्किमिति तेषां जन्मनि
मरणे वा सन्तापात्मा ज्वरो न लक्ष्यत इत्याह—स महा-
मोह इति, जन्ममरणयोर्महामोहरूपो ज्वरो भवति, न स-
न्तापात्मेत्यर्थः । अतएवोक्तम्—“ज्वरप्रभावो जन्मादौ निधने
च महत्तमः” इति । जन्मनि महामोहतामाह—तेनेत्यादि ।
प्राग्दैहिकं जन्मान्तरकृतम् । ननु शुद्धसत्त्वानुगमात् प्रा-
ग्दैहिकं स्मरणं युक्तम् । वचनं हि—“यदा तेनैव सत्त्वेन मनसा
युज्यते, तदा जातिमतिक्रान्तामपि स्मरति” इति । न, तस्य
शुद्धमनःसत्त्वानुवृत्तेरपवादत्वादेतत्परित्यज्यान्त्र ज्वरस्य प्रा-
ग्दैहिकविस्मरकत्वं ज्ञेयम् । मरणे महामोहतामाह—सर्व-
प्राणभृतामित्यादि ।—ज्वर एव महामोह एवेति भावः । तेन,
म्रियमाणाः सर्वे महामोहं प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तत्र पूर्वं रूपदर्शने ज्वरादौ वा हितं लघ्वशन-
मपतर्पणं वा ज्वरस्यामाशयसमुत्थत्वात् । ततः

कषायपानाभ्यङ्गस्नेहस्वेदप्रदेहपरिषेकानुलेपनचमन
विरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तःकर्मधूपधूम-
पानांजनक्षीरभोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या प्रयो-
ज्यम् ॥ ३२ ॥

संप्रति सूत्रितं चिकित्सासूत्रमाह—तत्रेत्यादि ।—यद्यपि
चिकित्सिते ज्वरादौ लङ्घनं वक्ष्यति, तथापीह पाक्षिकलघ्व-
शनविधानं न विरोधि, लघ्वशनस्यापि लाघवकर्तृत्वेनैव लङ्घ-
नत्वात् । किंवा, यत्र वातादिज्वरे लङ्घनं न कर्तव्यम्, तत्र
लघ्वशनं वोद्वयम्, अपतर्पणं च लङ्घनमेव । अथ किमिति
वातिकेऽपि वातकारकं लघ्वशनमपतर्पणं वा कार्यमित्याह—
आमाशयसमुत्थत्वादित्यादि ।—आमाशयसमुत्थत्वेन वा-
तोऽपि मनागलङ्घनीयः स्थानापेक्षया भवतीति भावः । वचनं
हि—“जयेद्धि पूर्वं स्थानस्य विरुद्धं च” इति ॥ ३२ ॥

जीर्णज्वरेषु तु सर्वेष्वेव सर्पिषः पानं प्रशस्यते,
यथास्त्रौषधसिद्धस्य, सर्पिर्हि स्नेहाद्वातं शमयति,
संस्कारात् कफम्, शैत्यात्पित्तमुष्माणं चोपशम-
यति, तस्माज्जीर्णज्वरेषु सर्वेष्वेव सर्पिर्हितमुदक-
मिवाग्निहृष्टेषु द्रव्येष्विति ॥ ३३ ॥

यथास्त्रौषधसिद्धस्येति वातादिज्वरे वातज्वरादिहरद्रव्य-
सिद्धस्य । कथं सर्पिः सर्वत्र कार्यमित्याह—सर्पिर्हिस्नेहादि-
त्यादि ।—संस्कारात्कफमिति कटुतिक्तादिकफहरसंस्कारात् ।
यद्यपि च यथास्त्रौषधसिद्धस्येति वचनात् वातेऽपि वातहर-
संस्कृतमेव सर्पिर्विहतम्, तथापि वाते रूक्षविपरीतेन स्नेहे-
नापि सर्पिर्वातहरमेव, पित्तेऽपि उष्णविपरीतशैत्यान्वितम्,
कफे तु सर्पिषा स्नेहशैत्यादिना समानेन कश्चिन्न स्वाभाविको
विरोधिगुणोऽस्ति, किंतु संस्काराद्धितमेव दर्शयति । ऊष्मा-
णं चेति ज्वरप्रभावभूतमुष्माणम्, न पित्तोष्माणम्, तस्य
पित्तग्रहणेनैव ग्रहणात् । अनेन ज्वरस्योष्महरणेन सर्पिषो
ज्वरव्याधिप्रत्यनीकत्वं दर्शितं भवति । अत्र वातशमनं
सर्पिषोऽभिधाय पित्तशमनेऽभिधातव्ये कफशमनमुच्यते शे-
षतो वक्तव्योष्मरूपव्याधिप्रत्यनीकतयाऽपि पित्तशमनहेतोः
शैत्यस्य समानगुणत्वात् । यदि त्विह मध्ये पित्तप्रशमनमु-
च्यते, तदा पुनः संस्कारात्कफमित्युक्त्वा शैत्यादूष्माणमिति
वक्तव्यं स्यात् । यत्र तु श्लोकपाठे प्रत्यनीकत्वं घृतस्य पृथ-
ङ्नोक्तम्, तत्र, “स्नेहाद्वातं शमयति” इत्यादौ वातमनु
पित्तमेव कृतमिति साधु कृतम् । तस्मादिति दोषव्याधिप्रत्य-
नीकत्वात् । ‘जीर्णज्वर’ इति वचनेनामज्वरे निषेधयति ।
सामे हि समानगुणत्वात्सर्पिर्हितम् । शान्तिमिति सन्ताप-
शान्तिम् । अभिप्रेत्येति बुद्ध्या स्वीकृत्य, तथा जीर्णज्वरे घृतं
ददातीति शेषः । नन्वत्र, श्लोके सर्पिर्गुणकथने किमिति
व्याधिरूपोष्मशमनं नोच्यते ब्रूमः ।—पित्तोष्माव्यतिरिक्तत्वेन

ज्वरोष्मणः पित्तशमनेनैव लब्धत्वात् । ननु यद्येवम् गद्यपाठे पृथङ् न पठनीय ऊष्मा ब्रूमः—यावानूष्मा शारीरः, स पैत एव । यतो ब्रूते—“ऊष्मा पित्तादते नास्ति” इति, तथा, ‘पित्तादूष्मणः पक्तिर्नराणामुपजायते’ इति । किंतु, नासा-वूष्मा कदाचित्पित्तेन साम्येऽप्येको भवति, यथा—कफज्वरे कदाचित्त्वधिके पित्ते बहिरूपऊष्मा मन्दो भवति, यथाच—पित्ताग्निमान्ये । तदेवमूष्मा पित्ताद्भिन्नोऽभिन्नश्च भवति । तत्र मेदं गृहीत्वा गद्यपाठे पृथग् ज्वरोष्मा पठितः, श्लोकपाठे त्वमेदविवक्षया न पृथक् पठितः । ज्वरे तु पित्तोष्मा ज्वर-प्रभावेण वर्तते, स च प्रभावो ज्वरस्य दोषदूष्यविशेषात्मकस्य, तथा “रुद्रक्रोधोद्भूतत्रिपादत्रिचिराः” इत्याद्युक्तप्राणिविशेषस्य ज्ञेयः । ननु सर्पिः कथं पित्तं हन्ति यतः, यथा पित्तविपरी-तशैल्यं सर्पिषि, तथा पित्तसमानः स्नेहोऽप्यस्ति । मैवम् । पित्तं सस्नेहमित्यत्र ईषदर्थेन ‘सशब्देनाल्पस्य स्नेहस्याभिधानात्, उष्णत्वं तु पित्ते प्रधानम् । यद्यपि पित्तं जलेनाप्यारब्धम्, तथापि तत्र शैल्यमभिभूयामिषकृतमौष्ण्यमेवाधिकं भवति तथा तेजसो रौक्ष्येण जलकृतस्नेहोऽपि पित्तेऽभिभूयते, द्रवत्वं तु जलकृतं तेजसा नाभिभूयते । दृश्यते ह्यभिसंपृक्तजले द्रवत्व-मल्पस्नेहता उष्णता चेति । किंवा, किमेनेन तप्तजलदृष्टान्तेन, अदृष्टकृत एवायं भूतानामुत्पादः । तेन, कश्चिदेव गुणः पाञ्च-भौतिकत्वेऽपि द्रव्याणामाविर्भूतो भवति, ननु सर्वः । यथा—शालिषु तोयकृतं मधुरत्वम्, न तु गौरवमित्युक्तं सूत्रस्थाने । उत्सर्गतः सस्नेहस्यापि पित्तस्य कदाचित्तेजोभूयस्त्वेन रूक्षत्व-मपि भवति जीर्णज्वरे । तेन, सस्नेहशीतं सर्पिर्हितं तत्र भवतीति न दोषः । अतएवोक्तं चिकित्सिते—“रूक्षं तेजो-ज्वरकरम्” इत्यादि । न च वाच्यम्—यथा सांसिद्धिकमपि चेत्यतस्तस्य स्निग्धत्वमपैति तथा वातस्यापि रौक्ष्यं किमिति^१ नापैतीति यतो विचित्रा एव हि गुणा अग्रतिक्षेपणीयाः प्रति-क्षेपणीयाश्च । तत्र ये न सर्वदा दृश्यन्ते वातशैत्यपित्तस्नेहा-दयः, त एव प्रतिक्षेपणीयाः, नान्ये, तथैव दृष्टत्वात् ॥ ३३ ॥

भवन्ति चात्र ।

यथा प्रोज्ज्वलितं वेश्म परिषिञ्चन्ति वारिणा ।
नराः शान्तिमभिप्रेत्य तथा जीर्णज्वरे घृतम् ॥ ३४ ॥
स्नेहाद्वातं शमयति शैत्यात्पित्तं नियच्छति ।
घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्कारानु जयेत्कफम् ॥ ३५ ॥
नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित्संस्कारमनुवर्त्तते ।
यथा सर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमं मतम् ॥ ३६ ॥

तुल्यगुणमिति सर्वथा तुल्यगुणम् । ननु संस्कारात्कफ-हन्तृत्वे संस्कारेणैव कफो हन्यते, कस्तत्र सर्पिषो व्यापार-

१ ननु यद्येवं ज्वरोष्मणः पित्तोष्माव्यतिरिक्तत्वं स्यात्तर्हि ग-द्यपाठे पृथङ् न पठनीय उप्पेति योजना । २ किमपीति वाऽन्यः पाठः.

इत्याह—नान्य इत्यादि ।—नान्य इति तैलादिः । संस्कारमनु-वर्त्तत इति संस्कारकद्रव्यकार्यं करोति । तेनैतद्दर्शयति—यत्—तेनैव द्रव्येण यादृक्मानेन घृतं संस्कियते, अन्यश्च तैलादि-स्तथैव संस्कियते, तदा घृतमेवान्यस्नेहेभ्यो विशेषेण संस्का-रकद्रव्यकार्यं करोति ।—अयं घृतप्रभावोऽधिकः तेन, संस्का-रात्कफविजये घृतमेव कर्तव्यमित्यर्थः । प्रपञ्चितश्चायमर्थः स्नेहाध्याये ॥ ३४—३६ ॥

गद्योक्तो यः पुनः पद्यैरर्थः समनुगीयते ।

तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तत्र गृह्यते ॥ ३७ ॥

ननु स्नेहाद्वातं शमयतीत्यादिप्रन्थो गद्येनैवोक्तः, तत्किमर्थं श्लोकनोच्यते इत्याह—गद्योक्तो य इत्यादि ।—तद्व्यक्तिव्यव-सायार्थमिति, तद्व्यक्तिर्गद्योक्तार्थस्य व्यक्तिः प्रसन्नतेति यावत् । व्यवसायोऽध्यवसायो ग्रहणमित्यर्थः । यस्मात्पूर्वोक्तार्थस्य स्वी-करणार्थं पुनः श्लोकेनाभिधानम्, तस्मात्प्रयोजनान्तरयुक्त-त्वात् पुनरुक्तिदोष इति भावः । गद्योक्तापेक्षया श्लोकाभिधानं सुखग्रहणं भवतीति लोकसिद्धमेव । अत्र च गद्योक्त इत्युपलक्ष-णम्, तेन, श्लोकोक्तोऽपि श्लोकेनोच्यते इति बोद्धव्यम् । यथा—आरग्वधीये । एवं गद्योक्तोऽपि गद्येनेति बोद्धव्यम् यथा—प्रपञ्चेन कारणव्यभिधायोक्तमेव “असात्म्येन्द्रियार्थ-संयोगः प्रज्ञापरिधः परिणामश्च” । इत्यादि तथा श्लोकेनो-क्तोऽपि गद्येनोच्यते यथा—“ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तम्” इत्यादि श्लोकेनाभिधाय आद्येऽध्याये । पुनरन्यत्रोक्तम्—“य माशुर्वेदमश्विनौ मह्यं प्रायच्छेताम्” इत्यादि । अत्र श्लोका-भिधानमेव सुखग्रहणार्थमिति ज्ञेयम् । किंवा, तद्व्यक्तिव्यवसा-यार्थमिति यथायोग्यतया बोद्धव्यम् । तेन, प्रपञ्चाभिधान-मनुवृत्त्यर्थं बोद्धव्यम्, संक्षेपाभिधानं तु व्यवसायार्थम्, तेन, गद्यश्लोकाभिधानाभ्यां व्यक्तिव्यवसायौ क्रियेते । तत्र प्रपञ्चा-भिधाने अर्थस्य व्यक्तिः स्फुटतैवेति, संक्षेपाभिधानं तु प्रपञ्चा-पेक्षया सुखग्रहणं भवति ॥ ३७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

त्रिविधं नामपर्यायैर्हेतुं पञ्चविधं गदम् ।
गदलक्षणपर्यायान्वयाधेः पञ्चविधं ग्रहम् ॥
ज्वरमष्टविधं तस्य प्रकृष्टासन्नकारणम् ।
पूर्वरूपं च रूपं च भेषजं संग्रहेण च ॥
व्याजहार ज्वरस्याग्रे निदाने विगतज्वरः ।
भगवानग्निवेशाय प्रणताय पुनर्वसुः ॥ ३८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते । निदान-स्थाने ज्वरनिदानं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

संग्रहे यद्यपि हेतुपर्यायाः पूर्वमुक्तास्तदनु हेतुत्रैविध्यम्, तथापि छन्दोऽनुरोधेन तद्विपर्ययकथनम् । नामरूपा योग-रूढाः पर्याया नामपर्यायाः । पञ्चविधं गदमित्यामेयादिभेदेन । पर्यायानामाभिधानं पाठे लिङ्गपर्यायाभिधानम् । तस्य, व्याधिप-

अविधग्रहशब्देनैव “तस्योपलब्धिः” इत्यादिग्रन्थान्तर्निविष्ट-
सकलार्थस्य गृहीतत्वात् । गदलक्षणपर्यायानिति पाठे तु
पूर्वपक्षो नास्त्येव । पाठस्तु नायमतिप्रसिद्धः । प्रकृष्टासन्नका-
रणमिति ज्वरस्य रुक्षादि प्रकृष्टम्, आसन्नं वातादि, तथा
प्रकृष्टं रुद्रकोपः, आसन्नं तु रुक्षादि यद्यपि रूपात्पश्चात्पूर्व-
रूपमित्युक्तम्, तथापि छन्दोनुरोधात्पूर्वरूपमप्रेक्ष्यतम् । किंवा,
वातादिजविशिष्टज्वरलक्षणानामव्यक्तानां विशिष्टज्वरपूर्वरूपतां
सूचयता पूर्वरूपं पूर्वं कृतम् । वातादिज्वरलक्षणानि ह्यव्य-
क्तानि पूर्वरूपमेव भवन्ति ॥ ३८ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिद-
त्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददी-
पिकायां ज्वरनिदानम् ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पित्तं यथाभूतं लोहितपित्तमिति संज्ञां लभते,
तथानुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

आद्योत्पत्तौ ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तोत्पत्तेर्ज्वरमनु रक्तपि-
तनिदानमुच्यते । ‘पित्तं यथाभूतम्’ इत्यादिना पित्तमेव
अवस्थावशात् लोहितपित्तमित्युच्यते इति दर्शयति, ननु रक्तं
च पित्तं च रक्तपित्तमिति ॥ १—३ ॥

यदा जन्तुर्यवकोद्दालककोरदूषप्रायाण्यन्नानि
भुङ्क्ते, भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्नजातं निष्पावमाषकु-
लत्थसूपक्षारोपिहितं दधिदधिमण्डोदश्वत्कट्परा-
म्लकाञ्जिकोपसेकं वाराहमाहिषाविकमात्स्यगव्य-
पिशितपिण्याकपिण्डालुशुष्कशाकोपहितं मूलक-
सर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुकमधुशिग्रुखड्यूषभूस्तृणसु-
मुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमानकपर्णासक्षवक-
फणिज्जकोपदंशं सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकम-
धुलकशुक्तकुवरबदराम्लप्रायानुपानं पिष्टान्नोत्तर-
भूयिष्ठमुष्णाभितप्तो वातिमात्रमतिवेलं पयः पिबति
पयसा वा समश्नाति रौहिणीकं वा काणकपोतं
वा सर्षपतैलक्षारसिद्धं कुलत्थपिण्याकजाम्बवल्-
कुचपक्कैः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरमाममतिमात्रमथवा
पिबत्युष्णाभितप्तस्तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रको-
पमापद्यते, लोहितं च स्वप्रमाणमतिवर्तते ।
तस्मिन्प्रमाणातिवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्ष-

द्यदेव यकृत्प्लीहप्रभावाणां लोहितवहानां स्रोतासां
लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिरुन्ध्यात्-
तदैव लोहितं दूषयति संसर्गात् ॥ ४ ॥

‘यदा जन्तुः’ इत्यादिना निदानमुच्यते । यवको ग्रीहि-
विशेषः । उद्दालो वनकोद्रवः । कोरदूषो यद्यप्यन्नपाने पित्त-
हर उक्तस्तथापि, अस्य निष्पावादियुक्तस्य संयोगमहिम्ना
रक्तपित्तनिदानत्वं ज्ञेयम् । एवमन्यत्रापि रक्तपित्तनिदानत्वे-
नेह उक्तक्षीरादौ ज्ञेयम् । दधिमण्डो मस्तु, उदश्विदर्धजलं
तक्रम् । कट्वरं निर्जलम्, किंवा अम्लं तक्रम् । मधुशिग्रु
खल्पशोभाजनकम् । खड्यूषो^१ रागकर्पूर इति ख्यातः । सु-
मुखादयः फणिज्जकान्ताः पर्णासमेदाः । उपदंशमिति मूल-
कादीनि खादयित्वा यावकाद्यन्नं भुक्त इत्यर्थः । मधुलको
गोधूमविशेषः । शुक्तः सन्धानविशेषः । पिष्टान्नमुत्तरत्र भो-
जनस्य भूयिष्ठं यत्र तत्पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठम् । अतिवेलमिति
पुनः पुनः । रौहिणीकं रोहिणीशाकम् । शौक्तिकैरेति वदरी-
फलैः । आममित्युत्तरेण सम्बध्यते । स्वप्रमाणमतिवर्तते प्रव-
र्द्धत इत्यर्थः । यदेवेत्यनेन, एवमपि कुपितस्य पित्तस्य य
एवांश उक्तसम्प्राप्तिमान् भवति, स एव रक्तं दूषयति, नान्य
इति दर्शयति । लोहिताभिष्यन्दगुरूणि प्रवृद्धलोहितस्यन्देन
गुरूणि उत्सन्नानि विवृत्तानीति यावत् । प्रतिरुन्ध्याद्भेदेन शो-
णितेनेति शेषः । प्रतिपद्यत इति पाठपक्षे तु शोणितमिति
शेषः, शोणितं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यकृत्प्लीहप्रभावाणामित्यस्य
विशेषणं—‘लोहितवहानाम्’ इति । चकारोऽवधारणे । व-
क्ष्यति च चिकित्सिते,—“प्लीहानं च यकृच्चैव तदधिष्ठाय
वर्तते । स्रोतांसि रक्तवहानि तन्मूलानि हि देहिनाम्”
इति ॥ ४ ॥

संसर्गाल्लोहितप्रदूषणाल्लोहितगन्धवर्णानुविधा-
नाच्च पित्तं लोहितपित्तमित्याचक्षते ॥ ५ ॥

एवं रक्तदूषके पित्ते यथा ‘रक्तपित्त’संज्ञा भवति, तदाह—
संसर्गादित्यादि ।—संसर्गाल्लोहितसंबन्धात् । लोहितगन्धवर्णा-
नुविधायित्वादिति लोहितसदृशगन्धवर्णयुक्त्वात् । एतेन,
रक्तयुक्तं पित्तं ‘रक्तपित्तम्’ इति प्रथमा निश्चिः । रक्ते दूष्ये
पित्तमिति द्वितीया, रक्तवत्पित्तं रक्तपित्तमिति तृतीया द-
र्श्यते । उक्तं च चिकित्सिते—“संसर्गाद्दूषणात्तनु सामा-
न्याद्गन्धवर्णयोः । रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनी-
षिभिः” । एतदेव च रक्तपित्तस्य सामान्यं लक्षणम्—
यद्—‘रक्तगन्धवर्णानुविधानम्’ । विशेषलक्षणं तु ऊर्द्धादिभे-

१ रुक्षादीति रुक्षं वातकरं रुक्षद्रव्यं, आदिशब्देन पित्तादिक-
मुष्णादिद्रव्यग्रहणमिति । २ क्षीरमतिमात्रमति वेति वाऽन्यः
पाठः ।

१ प्रतिपद्यते इति वाऽन्यः पाठः । २ खड्यो द्विविधः—
सतक्रशमीधान्य एकः, सतक्रशाकश्चापरः । तत्राद्यः—“सशमी-
धान्यान्सलेहान्साम्लान्सांघ्रादिकान्खडान्” इत्युक्तलक्षणः । स-
तक्रशाकस्तु—“तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजानिचिकैः । सुपकः
खड्यूषोऽयम्” इति शिवदासः ॥

देन कफादिसम्बन्धादेवेह बोद्धव्यम् । चिकित्सितेऽपि “सान्द्रं सपाण्डु” इत्यादि लक्षणं वक्ष्यति ॥ ५ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति, तद्यथा—अन-
न्नाभिलाषो भुक्तस्य विदाहः शुक्ताम्लगन्धरस-
उद्गारश्छर्दरभीक्ष्णागमनं छर्दितस्य वीभत्सता स्वर-
भेदो गात्राणां सदनं परिदाहो मुखाद्धृमागम इव लो-
हलोहितमत्स्यामगन्धित्वमपि चास्यस्य रक्तहरित-
हारिद्रवत्त्वमङ्गावयवशक्नुमूत्रस्वेदलालसिङ्घाणका-
स्यकर्णमलपिडकोलिकापिडकानामङ्गवेदना लोहि-
तनीलपीतश्यावानामङ्घ्रिष्मतां च रूपाणां स्वप्ने दर्श-
नमभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ६ ॥

उपद्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वा-
सकासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगाः स्वरभे-
दश्च ॥ ७ ॥

पूर्वरूपे छर्दितस्य वीभत्सता वैवर्ण्यवैगन्ध्यादियोगात् ।
पिडकोलिका नेत्रमलाः । अङ्गवेदना अङ्गमर्दः । व्याधेरसा-
ध्यस्य कृच्छ्रसाध्यस्य वा धर्मस्य ख्यापकान् लिङ्गविशेषानुप-
द्रवाख्यानाह—उपद्रवास्त्रित्यादि ।—तेनोपद्रवस्य लिङ्गभू-
तत्वेन निदानपञ्चकातिरिक्तत्वम् । रक्तपित्ते चैते उपद्रवाः
प्रायोभावित्वेन नियता इत्यभिधीयन्ते । ज्वरे तूपद्रवा नि-
यता न सन्ति, तेन तत्र नोक्ताः । एवं गुल्मादावपि प्रायो-
भावित्वेन उपद्रवकथनं व्याख्येयम् । स्वरभेदश्चेति पृथक्पा-
ठेन, स्वरभेदस्य प्रायोभावित्वमाह ॥ ६—७ ॥

मार्गौ पुनरस्य द्वावूर्ध्वं चाधश्च तद्बहुश्लेष्मणि श-
रीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्ध्वं प्रपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रा-
श्लेष्मः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः
प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते बहुवातश्ले-
ष्मणि तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद्वावपि मार्गौ
प्रपद्यते, तौ मार्गौ प्रतिपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथो-
क्तेभ्यः खेभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य ॥ ८ ॥

तत्र यदूर्ध्वभागं तत्साध्यं विरेचनोपक्रमणीयत्वा-
द्द्वौषधत्वाच्च यदधोभागं, तद्याप्यं वमनोपक्रमणी-
यत्वादल्पौषधत्वाच्च, यदुभयभागं तदसाध्यं वमन-
विरेचनायौगित्वादनौषधत्वाच्चेति ॥ ९ ॥

साध्यत्वादिविशेषस्य तथा कफादिसम्बन्धस्य च मार्गवि-
शेषकृतस्य प्रतिपादनार्थं मार्गमाह—मार्गावित्यादि ।—बहु-
श्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादिति वचनेन ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते
श्लेष्मसम्बन्धः कारणान्तरवितेनापि श्लेष्मणा भवतीति दर्श-
यति । यत्तु रक्तपित्तनिदानजन्यत्वं कफस्य, तन्नावश्यं भवति ।
अतएव “क्षिप्रोष्णमुष्णरूक्षं च रक्तपित्तस्य कारणम् । अधो-

१ चास्यसेलत्र चास्यास्य इति वाऽन्यः पाठः । २ मार्गवि-
शेषकृतस्येति वाऽन्यः पाठः ।

गस्योत्तरं प्रायः” इत्यादौ ‘प्रायः’ शब्दं कृतवान् । एवं
बहुवाते इत्यत्रापि व्याख्येयम् । खेभ्य इति रन्ध्रेभ्यः । वि-
रेचनीयोपक्रमणीयत्वात्, तत् श्लोकेन स्वयमेव व्याकरि-
ष्यति ॥ ८ ॥ ९ ॥

रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु पुरा दक्षयज्ञोद्धंसे रुद्र-
कोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामभ-
वज्ज्वरमनु, तस्याशुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्या-
स्ययिकस्याशु प्रशान्तौ यतितव्यं मात्रां देशं कालं
चाभिसमीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुर-
शिशिररक्तकषायैरभ्यवहार्यं प्रदेहपरिषेकावगाह-
संस्पर्शनैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति ॥ १० ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ।

विरेचनस्य योगित्वाद्वहुत्वाद्भेषजस्य च ॥ ११ ॥

रक्तपित्तस्याप्याग्नेयलप्रतिपादनार्थं पूर्वोत्पत्तिमाह—रक्ते-
त्यादि ।—कोपयुक्तोऽमर्षोऽभिनिवेशः । अन्यत्रापि च को-
पामर्षयोर्भेद उक्तः, यथा—“अमर्षसंरंभविनम्रभावाः स-
न्तर्जनाभिर्द्रवणौष्ण्यरोषाः” इति । सन्तर्पणेनेति अधोगस्य ।
अपतर्पणेनेत्यूर्ध्वगस्य । संस्पृश्यत इति संस्पर्शनं मुक्तादि
॥ १०—११ ॥

विरेचनं तु पित्तस्य जयार्थं परमौषधम् ।

यश्च तत्रान्वयः श्लेष्मा तस्य चानधमं स्मृतम् ।

भवेद्योगावहं तत्र मधुरं चैव भेषजम् ॥ १२ ॥

तस्मात्साध्यं मतं रक्तं यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

रक्तं तु यदधोभागं तद्याप्यमिति निश्चितम् ।

वमनस्याल्पयोगित्वादल्पत्वाद्भेषजस्य च ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वगस्य विरेचनयोग्यतां विवेचयति—विरेचनमिति,
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते प्रधानं पित्तम्, अनुबन्धश्च श्लेष्मा । रक्त-
पित्ताख्यव्याधिर्जैतव्यः, अत्र पित्तस्य जयार्थं विरेचनं तावत्
परमौषधम्, “विरेचनं पित्तहरणानाम्” इति वचनादिति
भावः । यश्च तत्रान्वयोऽनुबन्धस्वरूपः श्लेष्मा, तस्य जयार्थं
अनधममधमं न भवति मध्यममित्यर्थः । वचनं हि—“पित्तं
वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् । संसनम्” इति । योगा-
वहं च तत्रेति, तत्र ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते तद्विरेचनं योगावहं
भवति प्रतिमार्गहरणरूपत्वादित्यर्थः । अनेन च व्याधिप्रत्य-
नीकमुच्यते । एवं व्याधिप्रधानकारणे पित्ते प्रधानशमकत्वात्
तथा मध्यकुपिते च कफे मध्यभेषजत्वात् प्रतिमार्गहरणरू-
पतया च प्रत्यनीकत्वात् विरेचनमूर्ध्वगे साधु भेषजम् । मधु-
रंचैव भेषजमित्यत्र ‘एव’ शब्दोऽप्यर्थः । तेन, कषायतिके

१ विरेचनोपक्रमणीयत्वात् ॥ इति वाऽन्यः पाठः ॥ २ संतर्ज-
नातिद्रवणौष्ण्यरोषाः

तावद्वेषजे भवत एव पित्तकफप्रत्यनीकत्वात् । मधुरमपि
लङ्घनादिना कफे जिते भेषजं भवतीत्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

वमनं हि न पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।

यश्च तत्रान्वयो वायुस्तच्छान्तौ चावरं स्मृतम् ।

तच्च योगावहं तत्र कषायं तिक्तकानि च ।

तस्माद्याप्यं समाख्यातं यदुक्तमनुलोमगम् ॥ १५ ॥

अधोगे वमनस्यानुपयोगितां विवेचयति—वमनं ही-
त्यादि ।—पित्तस्य रक्तपित्तमूलस्य हरणे न श्रेष्ठं वमनम्,
वमनं हि कफानुगतं पित्तं हरति, न पित्ते प्राधान्येन क्रियते ।
तच्छान्तौ चावरमिति वातहरणे लप्राधान्यमेव वमनम् ।
वातहरणेऽयुक्तत्वादेव वमनस्य । तच्चायोगावहमिति तद्वमनं
प्रतिमार्गहरणरूपतया योगावहमपि सत् पित्तवातयोरुक्तेन
न्यायेनायौगिकत्वेनायोगावहमित्यर्थः । कषायतिक्तकानि च
अयोगावहानीति योजना, कषायतिक्तयोर्वातप्रतिकूलत्वादि-
त्यर्थः । एवं मधुरमेकमवशिष्टमधोगे रक्तपित्ते भेषजं भवति ।
तेनाल्पौषधत्वं सिद्धम् । अम्ललवणकटुकानां च पित्तविरुद्ध-
त्वेन रक्तपित्तेऽप्रसक्तिरिति ॥ १५ ॥

रक्तपित्तं तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते ।

असाध्यमिति तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादपि कारणात् ॥ १६ ॥

नहि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गगम् ॥

प्रतिमार्गं च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ।

एवमेवोपशमनं सर्वशो नास्य विद्यते ॥

संस्पृष्टेषु च दोषेषु सर्वजिच्छमनं मतम् ॥ १७ ॥

इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषतः ॥ १८ ॥

पूर्वोक्तादिति वमनविवेचनायौगिकत्वादनीषधत्वाच्च । वम-
नविवेचनायौगिकत्वं व्युत्पादयति—न हीत्यादि ।—संशो-
धनमिति सामान्यवचनेन वस्तिशिरोविरेचनयोरपि प्रतिक्षेपणं
सूचयति । यदधोभागं विरेचनम्, तदधोभागं रक्तपित्तं को-
पयति, यदूर्ध्वभागं वमनम्, तदूर्ध्वभागं रक्तपित्तं कोपयति ।
अतः, नास्त्युभयमार्गौ रक्तपित्ते शोधनम् । अथानुगुणशोधनं
कफच्छर्द्यामिव वमनं रक्तपित्ते भवतीत्याह—प्रतिमार्गं चे-
त्यादि ।—रक्तपित्तव्याधिमहिम्ना प्रतिमार्गहरणमेव भेषजं
भवति नान्यदित्यर्थः । अथात्रैव संशमनं वा भवतु भेष-
जम्? तत्र भवतीत्याह—एवमेवेत्यादि ।—उभयमार्गानुसा-
रित्वेन वातकफानुबन्धत्वात् यथायौगिकं संशोधनं नास्ति
तथोपशमनमपि युगपद्वातकफशमकलाभावान्नास्तीत्यर्थः ।
सर्वशो न विद्यत इति किञ्चिदपि न विद्यत इति । एतदेवोपश-
मनभेषजाभावं स्फोटयति—संस्पृष्टेष्विति, सन्निपातेषु बोद्ध-
व्यम् । सर्वजिदिति अनुबन्धभूतवातकफमूलभूतपित्तजित्—
मधुरं हि कफकारि, तिक्तकषायौ तु वातकरौ, शेषास्तु पित्त-

करा एवेति भावः । किंवा, एवमेवेति, विना भेषजं नोपशमनं
रक्तपित्तस्य भवतीति योजनीयम् । त्रिविधोदकमिति त्रि-
विधजातीयफलम्, चत साध्यत्वयाप्यलप्राप्त्येयत्वरूपम्
॥ १६—१८ ॥

एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित्साध्यं न सिध्यति ॥

प्रेष्योपकरणाभावाद्दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः ।

अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्तते ।

तत्रासाध्यत्वमेकं स्यात्साध्ययाप्यपरिक्रमात् ॥ १९ ॥

असाध्यतोपोद्धातेनेतरव्याधिसाधारण्येऽप्यसाध्यतापत्ति-
कारणान्याह—एभ्यस्त्वित्यादि ।—उपकरणाभावादिति भेष-
जाभावात् । दौरात्म्यादिति, आतुरस्यानात्मवत्त्वात् । अक-
र्मत इत्यत्र कुत्सायां नञ्, अपुत्र इति यथा । तेन, अक-
र्मतोऽसम्यक्चिकित्सात इत्यर्थः । किंवा अकर्मत इति अधर्मा-
दसाध्यव्याधिजनकात् । कश्चिदिति वचनेन, अचिकित्सया न
सर्वं तिलालकमशकादयोऽवश्यमसाध्या भवन्तीति दर्शयति,
तेषामचिकित्सयापि साध्यत्वात् । प्रेष्यादिदोषेण प्रकृतरक्त-
पित्ते असाध्यत्वं दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि ।—तत्रेति रक्तपित्ते ।
असाध्यत्वमेकमिति असाध्यत्वमेव परं स्यात् । साध्ययाप्य-
परिक्रमादिति साध्ययाप्यमार्गाभ्यां परिक्रमादुभयमार्गानुसा-
रित्वादित्यर्थः । किंवा, साध्ययाप्ययोः परिक्रमः तस्मात् ।
तत्र साध्यस्य परिक्रमो याप्यमार्गगामिलम्, एवं याप्यस्य
परिक्रमः साध्यमार्गगामिलम् । अयं च मार्गपरिक्रमो मार्ग-
परित्यागादपरित्यागाद्वाऽसाध्य एव, अपरित्यागे तावदुभयमा-
गैर्नैव असाध्यत्वम् । परित्यागेऽसाध्यत्वमुक्तं वक्ष्यति हि
चिकित्सिते—“मार्गान्मार्गं चरेद्यद्वा तच्च रक्तमसिद्धिमत्” इति ।
किंवा, असाध्यत्वमेकं साध्ययाप्यपरिक्रमादिति साध्यस्य या-
प्यत्वेन परिक्रमादित्यर्थः ॥ १९ ॥

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ॥

यत्कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुप्रभम् ।

रक्तपित्तमसाध्यं तद्वाससो रज्जनं च यत् ॥ २० ॥

भृशं पूत्यतिमात्रं च सर्वोपद्रववच्च यत् ।

बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥ २१ ॥

ऊर्द्ध्वगस्यापि रक्तपित्तस्य लाक्षणिकीमसाध्यतामाह—रक्त-
पित्तस्येत्यादि ।—एते कृष्णादयो वर्णाः गंभीरधातुसंबन्धा-
द्भवन्ति । ततश्चासाध्यं युक्तमेव । वाससो रज्जनं च यदिदं
प्रक्षालितमपि सद्वासो रज्जयति, न क्षालनेनापैतीति बोद्ध-
व्यम् । अन्यथा ‘सर्वमेव रक्तं वाससो रज्जनं भवतीति वचन-
मनर्थकं स्यात् । किंवा, ‘अरज्जनम्’ इति पाठः । तेन, रक्तस्य
वाससो रज्जकस्यारज्जनमेव विकृतिः । भृशं पूतीति धालन्तर-
संबन्धादतिदुर्गन्धि सर्वोपद्रववदिति उक्तदौर्बल्याद्युपद्रवयु-
क्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥

१ वमनस्यानुपयोगितामिति वाऽन्यः पाठः । २ हितमिति
पाठः ।

येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियञ्चैव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥ २२ ॥
तत्रासाध्यं परित्यज्य याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यं चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषगिति २३
दृश्यं घटपटादि । वियदाकाशम् । रक्तं रक्तवर्णमित्यर्थः ।
यद्यप्याकाशमपि दृश्यं भवति मीमांसकनये, तथापि प्रायः
आकाशे एवासाध्यरक्तपित्तरक्तत्वं प्रतीयत इति न पुनरु-
क्तम् । यत्नेनेति वचनाद्याप्ययापनं यत्नं विना न भवतीति
दर्शयति ॥ २२—२३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गो दोषानुबन्धं च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृह इति ॥ २४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
निदानस्थाने रक्तपित्तनिदानम् ।

कारणमित्यादिसंग्रहः । नामनिर्वृत्तिमिति 'लोहितसंसर्गाद्'
इत्यादिना । 'न च' इति न चासाध्यत्वम्, अनेन च याप्य-
मपि गृहीतम् । असाध्यभेदो हि याप्यम् । हेतुमदिति विरेचने
यौगिकत्वायौगिकत्वादिहेतुवर्णनं संगृह्णाति । वीता अपगता
मोहादयो यस्य स तथा ॥ २४ ॥

इति महामहोपध्यायश्रीमच्चरकचतुराननचक्रपाणि-
दत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वे-
ददीपिकायां रक्तपित्तनिदानम् ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु पञ्च गुल्मा भवन्ति, तद्यथा वातगुल्मः
पित्तगुल्मः श्लेष्मगुल्मो निचयगुल्मः शोणितगुल्म
इति ॥ ३ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
कथमिह भगवन् पञ्चानां गुल्मानां विशेषमभिजा-
नीयाम् । नह्यविशेषविद्रोगाणामौषधविदपि भिष-
कप्रशमनसमर्थो भवतीति ॥ ४ ॥

दक्षाध्वरोद्धसे रक्तपित्तमजु गुल्मोत्पन्न इति रक्तपित्तमजु
गुल्मनिदानम् । इह पञ्चेतिवचनात् चिकित्सितेऽधिकान् गु-
ल्मान् सूचयति, वक्ष्यति हि—“व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु
गुल्मांस्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम्” इति । निचयः सन्निपातः
तत्कृतगुल्मो निचयगुल्मः । इह प्रत्येकवातादिगुल्मक्रियामेल-

कादेव द्वन्द्वजगुल्माः साध्यन्त इति कृत्वा न पृथगुक्ताः ।
सन्निपातगुल्मास्तु वातादिगुल्मक्रियामेलकेन साध्या भव-
न्त्येव । तेन, वातादिसंयोगमहिम्ना अतिरिक्तासाध्यत्वयोगा-
न्निचयगुल्मः पृथगुक्तः । एतदेव गुल्मेऽस्मिन्नसाध्यत्वं प्रति-
पादयितुं सन्निपातशब्दं साध्यज्वरादिसन्निपातेऽपि वर्तमानं
परित्यज्य निचयशब्दः । अत्यर्थं हि असाध्यरूपश्चायं नि-
चयः ॥ १—४ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गवे-
दनोपशयविशेषेभ्यो विशेषविज्ञानं गुल्मानां भव-
त्यन्येषां च रोगाणामग्निवेश ! तच्च खलु गुल्मेषूच्य-
मानं निबोध ॥ ५ ॥

समुत्थानेत्यादौ लिङ्गान्तर्निविष्टा उपद्रवा न पृथगुच्यन्ते ।
वेदनारूपं च लिङ्गं गुल्मलिङ्गान्तर्गतमपि वेदनाप्रधानविका-
रेषु प्रायो वेदनयैव विशेषावधारणं भवतीति पृथग्दर्शितम् ।
संप्राप्तेऽस्तिहाकथनं गुल्मविशेषागमकत्वेनैव बोद्धव्यम्, गु-
ल्मविशेषविज्ञानं चेहाधिकृतम् । संख्यादिभेदभिन्ना तु सामा-
न्यसंप्राप्तिः सर्वरोगनिदान एवोक्तेति भावः । वलकालभिन्ना
तु संप्राप्तिर्यद्यपि वातिकत्वादिविशेषं गमयत्यपि, तथाप्यल्प-
स्वात्तथा लिङ्गगृहीतत्वाच्च सा नाद्रियते । दिवसान्तजरणा-
न्तादिवलसंप्राप्तिर्हि लिङ्गमध्य एव पठ्यते तत्र तत्र । तेन,
लिङ्गग्रहणेनैव तत्सुस्थम् । प्राग्रूपं च यद्यपि पृथग्वातादि-
गुल्मगमकं साक्षान्न पठितम्, तथापि विशेषलिङ्गाव्यक्ततारु-
पविशिष्टं प्राग्रूपं विशेषलिङ्गकथनेनैव उक्तमेव । तेन, वाता-
दिगुल्मविशेषगमकनिदानादिमध्ये पूर्वरूपपाठो न्याय्य एवेति ।
किंवा, पूर्वरूपविशेषोऽप्यत्र रक्तपित्तादिरोगापेक्षया सामा-
न्योक्तोऽपि विशेषो ज्ञेयः ॥ ५ ॥

यदा पुरुषो वातलो विशेषेण ज्वरवमनविरेचना-
तीसाराणामन्यतमेन कर्शनेन कर्शितो वातलमाहा-
रमाहरति शीतं वा विशेषेणातिमात्रमस्नेहपूर्वं वा
वमनविरेचने पिबत्यनुदीर्णां वा छर्दिमुदीरयत्युदी-
र्णान्वातमूत्रपुरीषवेगाभिरुणद्धत्यशितो वापिबति
नवोदकमतिमात्रमतिमात्रसंक्षोभिना वा यानेन
यात्यतिव्यवायव्यायाममद्यरुचिर्वाभिघातमृच्छति
वा विषमासनशयनस्थानचङ्क्रमणसेवी वा भव-
त्यन्यद्वा किञ्चिदेवंविधं विषं अतिमात्रं व्वा-
यामजातमारभते, तस्यापचाराद्वातः प्रकोपमा-
पद्यते ॥ ६ ॥

वातलो विशेषेणेति वचनात्पित्तलादेरपि यथोक्तमाचरतो वा-
तगुल्मो भवति, वातलस्य स्वार्थमिति दर्शयति । शीतं वा

१ वेदनारूपस्य लिङ्गस्य गुल्मादिष्वन्तर्गतस्य वेदनाप्रधान-
विकारेषु प्रायो वेदनयैव विशेषावधारणं भवतीति दर्शयति ॥
इति वाङ्मयः पाठः ॥

विशेषेणेति अत्यर्थशीतमित्यर्थः । अतिमात्रमितिच्छेदः । अति-
व्यायव्यायामादिरुचिर्भवतीति शेषः । व्यायादिरुच्या व्य-
वायाद्याचरणं लक्षयति ॥ ६ ॥

स प्रकुपितो महास्रोतोऽनुप्रविश्य रौक्ष्या-
त्कठिनीभूतमाहुत्य पिण्डितोऽवस्थानं करोति
हृदि वस्तौ पार्श्वयोर्नाभ्यां वा । स शूलमुपजन-
यति ग्रन्थीश्चानेकविधान्, पिण्डितश्चावतिष्ठते ।
स पिण्डितत्वाद्गुल्म इत्युच्यते, स मुहुराधमति,
मुहुरणुत्वमापद्यते, अनियतविपुलाणुवेदनश्च भ-
वति चलत्वाद्वायोः, पिपीलिकासंप्रचार इवा-
ङ्गेषु तोदस्फुरणायामसङ्कोचसुसिहर्षप्रलयोदयव-
हुलस्तदातुरः सूच्येव शङ्कुनेव चातिसंविद्धमा-
त्मानं मन्यतेऽपि च दिवसान्ते जीर्यते, शुष्यति
चास्यास्यमुच्छ्वासश्चोपरुह्यते, हृष्यन्ति चास्य रो-
माणि वेदनायाः प्रादुर्भावे ॥ ७ ॥

प्लीहाटोपाब्जकूजनाविपाकोदावर्ताङ्गमर्दमन्या-
शिरःशङ्खशूलव्रधरोगाश्चैनमुपद्रवन्ति, कृष्णारुण-
परुषत्वङ्गखनयनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति ॥ ८ ॥

निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतानि
चोपशेरत इति वातगुल्मः ॥ ९ ॥

रौक्ष्यात्कठिनीभूतमिति महास्रोतोविशेषणम् । तच्च प्रकुपि-
तस्य वायो रौक्ष्येण यथोक्तज्वरकर्शनादिहेतुकृताच्च रौक्ष्यात्को-
ष्ठस्य कठिनलमुपपन्नम् । आहुत्येति व्याप्य कोष्ठमेव । अन्यत्रा-
प्युक्तम्—“आहुतं भारतेनेह शरीरं यस्य केवलम्” इति ।
आहुतं व्याप्तमित्यर्थः । यदा तु, ‘रौक्ष्यात्कठिनीभूतः’ इति-
पाठः, तदा वातविशेषणम्, वातस्य कठिनलमप्यत्र प्रकोपेण
घनलमेव बोद्धव्यम् । पिण्डित इति कुण्डलीभूतः । पिण्डित-
श्चेति द्वितीय ‘पिण्डित’ शब्देन मांसाद्यतुण्डनेन गुल्मप्रदे-
शस्यापि पिण्डितत्वमुच्यते । तेन, पूर्वोक्ते ‘पिण्डित’शब्देन
वायोः पिण्डितत्वेन न पौनरुक्त्यम् । अनेकविधानिति-
च्छेदः । ग्रन्थीश्चानेकविधानिति, ‘दीर्घ’ ‘वृत्त’ ‘स्थूला’दिभे-
देन भिन्नान् । ‘पिण्डितत्वाद्गुल्मः इत्युच्यते’ इत्यनेन लता-
दिगुल्मसादृश्यनिबन्धनां गुल्मसंज्ञां दर्शयति । आधमति
विस्तारीभवति । अनियतविपुलाणुवेदन इति कदाचिद्विपुलवे-
दनः कदाचिदल्पवेदनश्चानियतमेव भवति । अत्रैव हेतु-
माह—चलत्वाद्वायोरिति । आयामो विस्तरणम् । हर्षो रोम-
हर्षः । प्रलयो नाशः, उदयो जन्म, स्फुरणादीनां जन्मनाशौ
बहुधा भवत इत्यर्थः । अत्रापि चलत्वमेव वायोर्हेतुर्वा-
द्वयः । हृष्यन्ति चास्य रोमाणीति वेदनाप्रादुर्भावे प्रति-
नियमेन, स्फुरणादौ तु हर्षो विनापि वेदनामिति ज्ञेयम्
॥ ७—९ ॥

तैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्याम्ललवणकटुकक्षा-
रोष्णतीक्ष्णशुक्तव्यापन्नमृद्वरितकफलाभ्यानां वि-

दाहिनां च शाकधान्वमांसादीनामुपयोगादजी-
र्णाध्यशनाद्रौक्ष्यानुगते चामाशये वमनविरेचनम-
तिवेलं सन्धारणं वातातपौ चातिसेवमानस्य पित्तं
सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ १० ॥

तत्प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संमूच्छर्य
तानेव वेदनाप्रकारानुपजनयति, य उक्ता वात-
गुल्मे पित्तं त्वेनं विदहति कुक्षौ हृद्युरसि कण्ठे च
स विदह्यमानः सधूममिवोद्गारमुद्गिरत्यम्लान्वि-
तम् । गुल्मावकाशश्चास्य दह्यते दूयते धूप्यते उ-
ष्णायते स्विद्यते क्लिद्यते शिथिल इव स्पर्शास-
होऽल्परोमाञ्चो भवति ॥ ११ ॥

ज्वरभ्रमदवथुपिपासागलवदनतालुशोषप्रमोह-
विज्ञेदाश्चैनमुपद्रवन्ति । हरितहारिद्रत्वङ्गखन-
यनवदनमूत्रपुरीषश्च भवति ॥ १२ ॥

निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते, विपरीतान्युप-
शेरत इति पित्तगुल्मः ॥ १३ ॥

रौक्ष्यानुगते चामाशये इति रौक्ष्येण हेतुनाऽतीवल्क्षीकृत
इत्यर्थः । किंवा रौक्ष्यानुगते चामाशये सति वमनं सेवमान-
स्येति योजनीयम् । आमाशयैकदेशे संमूच्छेतिवचनात्पित्त-
गुल्मस्य कफगुल्मस्य च वस्तिः स्थानं न भवतीति दर्शयति ।
वचनं हि—“नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः”
इति । वातगुल्मस्य तु वस्तिरपि स्थानं भवति । अतएव तत्र
सामान्येन ‘महास्रोतः’ इति कृतम् । ‘महास्रोतोग्रहणेन च
वस्तिरपि गृह्यते’ तथा वातगुल्मएव ‘हृदि वस्तौ’ इत्यादि
कृतम् । दाहदूयनादयः पित्तवेदनाविशेषा असकृद्व्याख्याताः ।
दवथुर्धक्धक्किंतेति लोके कथ्यते ॥ १०—१३ ॥

तैरेव तु कर्शनैः कर्शितस्यात्यशनादतिस्निग्धगु-
ल्मधुरशीताशनात् पिष्टेष्टुक्षीरमाषतिलगुडविकृ-
तिसेवनान्मन्दकमद्यातिपानाद्भ्रितकातिप्रणय-
दानूपौदकग्रास्यमांसातिभक्षणात् सन्धारणादति-
भुक्षस्य चातिप्रगाढमुदकपानात् संक्षोभणाद्वा श-
रीरस्य श्लेष्मा सह मारुतेन प्रकोपमापद्यते ॥ १४ ॥

तं प्रकुपितं मारुत आमाशयैकदेशे संमूच्छर्य
तानेव गाढवेदनाप्रकारानुपजनयति, य उक्ता
वातगुल्मे, श्लेष्मा त्वस्य शीतज्वरारोचकाविपा-
काङ्गमर्दहर्षहृद्रोगच्छर्दिनिद्रालस्यस्तैमित्यगौरव-
शिरोऽङ्गतापानुपजनयति, अपिच गुल्मस्य स्यैर्य-
गौरवकाठिन्यावगाढसुप्तताः, तथा कासश्वासप्र-
तिश्यायान् राजयक्ष्माणं चातिप्रवृद्धः श्वैत्यं त्वङ्ग-
खनयनवदनमूत्रपुरीषेषूपजनयति ॥ १५ ॥

१ भक्धक्किंतेति वाऽन्यः पाठः ।

निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चो-
पशेरत इति श्लेष्मगुल्मः ॥ १६ ॥

श्लेष्मगुल्मेऽतिमुक्ष्येति अतिमुक्षितस्य । अतिमुक्षित-
स्येति वा पाठः । यद्यपि राजयक्ष्मा त्रिदोषजः, तथापि
कफगुल्म एव रोगमहिम्ना अजनितदोषत्रयेण जन्यत इति बो-
द्धव्यम् ॥ १४—१६ ॥

त्रिदोषहेतुलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं गु-
ल्ममुपदिशन्ति कुशलाः । स विप्रतिषिद्धोपक्रम-
त्वादसाध्यो निचयगुल्मः ॥ १७ ॥

विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वादिति परस्परं वातादिविरुद्धोपक्रम-
त्वात् । इह च विप्रतिषिद्धोपक्रमत्वं विकृतिविषमसन्निपातेन
बोद्धव्यम् । तेन, साध्यत्रिदोषज्वरादौ वातादिविरुद्धोपक्रमत्वं
सदपि नासाध्यतामापादयति ॥ १७ ॥

शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न पुरु-
षस्य ॥ १८ ॥

गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशेष्यात्पारतन्त्र्यादवैशार-
द्यात्सततमुपचारानुरोधाद्वेगानुदीर्णानुपरुन्धत्या
आमगर्भे वाप्यचिरात्पतिते अथवाप्यचिरप्रजाताया
ऋतौ वा वातप्रकोपणान्यासेवमानायाः क्षिप्रं वातः
प्रकोपमापद्यते ॥ १९ ॥

शोणितगुल्मे 'स्त्रिया एव' इति वचनादेव 'न पुरुषस्य' इति
लब्धे पुनः 'न पुरुषस्य' इति वचनं स्पष्टार्थम् । गर्भात्मकः
कोष्ठो गर्भकोष्ठस्तस्मिन् गर्भकोष्ठे य आर्तवस्याऽऽगमनरूपो
विशेषो रक्तगुल्मकारणम्, स स्त्रिया एव भवति । तेन एवं-
रूप आर्तवप्रतिबन्धजन्यः शोणितगुल्मः पुरुषस्य न भवति ।
सामान्यशोणितदुष्टिजन्यस्तु पुरुषस्यापि भवति तथाहि व-
क्ष्यति—“कफो वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा । यदि
कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते” इति । तथा “गु-
ल्मोपकुशवीसर्प इत्यादयो रक्तजगदाः” इत्युक्तम् । पारत-
न्त्र्यादि हेतुत्रयं वेगविधारणे, पारतन्त्र्यादेव स्त्रियो वेगं वि-
धारयन्ति । अवैशारद्यमज्ञानम् । तेन, वेगविधारणेन महान्
व्याधिर्भवत्येव, अज्ञा एव वेगं विधारयन्ति । उपचारा-
दिति भर्ताद्युपचारपरत्वात् । योनिमुखमिति गर्भाशयद्वारम्
॥ १८—१९ ॥

स प्रकुपितो योनिमुखमनुप्रविश्यार्तवमुपरुणद्धि
मासि मासि, तदा र्तवमुपरुन्धमानं कुक्षिमभिवर्द्ध-
यति ॥ २० ॥

तस्याः शूलकासातीसारच्छर्दरोचकाविपाकाङ्ग-
मर्दननिद्रालस्यकफप्रसेकाः समुपजायन्ते, स्तनयोश्च
स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च कान्ठ्यं ग्लानिः
चक्षुषोर्मूर्च्छा इत्यासौ दोहदः श्वयथुश्च पादयोरी-
पलोमराज्या योन्याश्चाटालत्वमपि च योन्या दौर्ग-

न्ध्यामास्त्रावश्चोपजायते केवलश्चास्या गुल्मः
स्पन्दते तामगर्भा गर्भिणीमित्याहुर्मूढाः ॥ २१ ॥

स्तनयोः स्तन्यमिति रोगप्रभावादेव बोद्धव्यम् । आर्तव-
रोगलक्षणस्य व्याधेरयं प्रभावः, यतः स्तन्यं करोति, दृष्ट-
त्वात् तेन, यदुच्यते—“स्त्रिया ह्युत्पन्नगर्भायास्त्रिधा रसः
सम्पद्यते स्वशरीरपुष्टये, स्तन्याय, गर्भाभिबृद्धये च” इति
वचनात्, ‘गर्भ एव स्तन्यं भवति,’ तन्निरस्तं मन्तव्यम् ।
दोहदशब्देनेह नार्या उच्चावचतावदिच्छायोगो दोहदामिधानो
ज्ञेयः । यदुक्तं क्षारपाणिना—“दोहदिनी वा स्यान्नारी शोणि-
तगुल्मिनी” । नलिह द्वैहृदयस्य कृतो भेदोऽभिप्रेतः । स हि गर्भहृ-
दयस्य मातृहृदयेन हि सम्बन्धो भवतीति । वचनं हि—“मा-
तृजं त्वस्य हृदयं मातृहृदयेन सम्बद्धं भवति रसवाहिनीभिः ।
संवाहिनीभिः । तस्मात्तयोर्भक्तिः सम्पद्यते” इति । शोणित-
गुल्मे च चेतना नास्ति । तेन, नैवंरूपमिह द्वैहृदं दोहदम् ।
तेन, गर्भभ्रान्त्या यत्किंचिदभ्यवहारेच्छादिलक्षणं दोहदं तस्या
भवति । असत्यपि विषसम्बन्धे यथा शङ्काविषाद्विषलिङ्गानि
भवन्ति । वचनं हि—“शङ्काविषेणोपहताः कुर्वन्ति विषल-
क्षणम्” इति । चाटालत्वं विस्तृतत्वम् । योनिविस्तारेण च
रोमराज्या अपि विस्तारं वितन्यमानचर्मरोम्णा चैवोपपन्नम् ।
केवलः स्पन्दत इति नैकदेशेन । गर्भो ह्येकदेशेनापि स्पन्दते ।
तेन, एतल्लक्षणं गर्भशङ्काव्यावर्तकम् । ननु यदुक्तं रक्त-
गुल्मे—“समगर्भलिङ्गः” इति, तथा “मासे व्यतीते दशमे
चिकित्स्यः” इति तदनुपपन्नम् । यतः, गर्भाद्विशिष्टं पिण्ड-
तस्पन्दनं विद्यत एव, तथा, नवत्वं सुखसाध्यताहेतुत्वतो-
क्तम् । इह च कथं कालातिक्रमेणोपक्रमणीयत्वमुच्यते । अत्र
ब्रूमः—समगर्भलिङ्गस्तावद्भूरिगर्भसमलिङ्गताभिप्रायेणोक्तः ।
किंवा, समस्यावैकारिकस्य दशममासिकगर्भस्य लिङ्गानि यस्य
स समगर्भलिङ्गः । तेन, वैकारिकसुप्तनागोदरादर्लक्षणं नेह
भवतीति दर्शयति । दशममासचिकित्स्यत्वं चेह व्याधिमहिम्ना
बोद्धव्यम् । दशममास एवायं शिथिलीभूतः सन् चिकित्स्यो
भवतीति व्याधिप्रभावः । दृष्टा च व्याधिप्रभावकृता काला-
पेक्षा—“ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् ।
षढहे षढहे देयम्” इत्यादिषु । यत्तु समगर्भलिङ्गत्वेन गर्भ-
शङ्कानिरासार्थं रक्तगुल्मस्य दशममासापेक्षणम्, तन्न । दश-
ममासादवांगपि पिण्डितस्पन्दनेन रक्तगुल्मस्यावधारणात् ।
तथा दशममासादूर्द्ध्वमपि गर्भावस्थानस्य दृष्टत्वेन गर्भशङ्का-
नपगमाच्च वक्ष्यति हि दशममासादूर्द्ध्वमवस्थानं गर्भस्य, “वै-
कारिकमत ऊर्ध्वमवस्थानम्” इति वचनात् ॥ २१ ॥

१ शरीरस्थाने पृष्ठाऽध्याये वचनमेतत् । २ दुरंधकारे विद्धस्य-
केनचिदृष्टशंकया । विषोद्रेगो ज्वरश्छर्दिमूर्च्छा दाहोऽपिवा भवेत् ।
ग्लानिर्मांसोऽतिसारो वा तच्छंकाविषमुच्यते ॥ वाग्भटः उत्तरस्थानम्
अध्याय ३६.

एषां तु खलु पंचानां गुल्मानां प्रागभिनिर्वृत्तेरि-
मानि पूर्वरूपाणि तद्यथा—अनन्नाभिलषणमरोच-
काविपाकावशिवैषम्यं विदाहो भुक्तस्य विपाक-
काले चायुक्त्या छर्द्युद्गारौ वातमूत्रपुरीषवेगानाम-
प्रादुर्भावः प्रादुर्भूतानां चाप्रवृत्तिरीषदागमनं वा
वातशूलाटोपान्नकूजनापरिहर्षणातिवृत्तपुरीषता-
ऽबुभुक्षा दौर्बल्यं सौहित्यस्य चासहत्वमिति गुल्म-
पूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ २२ ॥

तद्यथेत्यादिना पूर्वरूपाण्याह । अयुक्त्येति छर्द्युद्गारकारण-
मन्तरेण व्याधिप्रभावादेवेत्यर्थः । अतिवृत्तपुरीषता उदा-
वर्तः ॥ २२ ॥

सर्वेष्वपि तु खल्वेतेषु गुल्मेषु न कश्चिद्वातादृते
सम्भवति गुल्मः ॥ २३ ॥

तेषां सन्निपातजमसाध्यं ज्ञात्वा नोपक्रमेत ॥ २४ ॥
एकदोषजे तु यथास्वमारभं प्रणयेत् ॥ २५ ॥

संसृष्टास्तु साधारणेन कर्मणोपचरेत् यद्वा अन्य-
दप्यधिरुद्धं मन्येत, तदवचारयेद्विभज्य गुरुलाघव-
मुपद्रवाणां समीक्ष्य गुरुनुपद्रवांस्त्वरमाणश्चिकि-
त्सेज्जघन्यमितरांस्त्वरमाणस्तु विशेषानुपलभ्य गु-
ल्मेष्वाल्पयिके कर्मणि वातचिकित्सितं प्रणयेत् स्नेह-
स्वेदौ वातहरौ स्नेहोपसंहितं च मृदु विरेचनं वस्ती-
श्चाम्ललवणमधुरांश्च रसान् युक्त्याऽवचारयेत् ।
मारुते ह्युपशान्ते स्खलपेनापि प्रयत्नेन शक्य अन्यो-
ऽपि दोषो नियन्तुं गुल्मेष्विति ॥ २६ ॥

भवति चात्र ।

गुल्मिनामनिलशान्तिरुपायैः

सर्वशो विधिवदाचरितव्या ।

मारुते ह्यवजितेऽन्यमुदीर्णं

दोषमल्पमपि कर्म निहन्त्यात् ॥ २७ ॥

संख्यानिमित्तरूपाणि पूर्वरूपमथापि च ।

दृष्टं निदाने गुल्मानामेकदेशश्च कर्मणाम् ॥ २८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
गुल्मनिदानं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

पित्तादिकृतेष्वपि तु गुल्मेषु सम्प्राप्तिसिद्धस्य वातस्य प्रा-
धान्यमाह—सर्वेष्वपीत्यादि ।—साधारणेनेति संसृष्टोभय-
दोषप्रत्यनीकेन । यद्वा अन्यदपीति संसर्गं एकदोषोपशमक-
मपि । अविरोद्धमिति उपद्रवाणां गुरुणामविरोद्धम् । विभ-
ज्येति गुरुलाघवं विभज्य । तेन, एकदोषप्रशमनमपि तदेव

कर्तव्यम् । यद्गुरुपद्रवप्रशमं भवतीति भावः । एतदेवाह—
गुरुनित्यादि ।—सर्वगुल्मानां वातमूलत्वेन वातनिरपेक्षचि-
कित्साविशेषानुपलम्भे वातिकचिकित्सैव खरया कर्तव्येत्याह—
खरमाणस्त्वित्यादि ।—आत्ययिके कर्मणि क्रियमाण इति
शेषः । अल्पमपीति कर्मविशेषणम् । संग्रहे “एकदेशश्च
कर्मणा”मिति चिकित्सितानाम् ॥ २३—२८ ॥^१

इति महामहोपाध्याय श्रीमच्चरकचतुराननचक्रपा-
णिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायु-
र्वेददीपिकायां गुल्मनिदानव्याख्या ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिदोषकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा भवन्ति
विकाराश्चापरेऽपरिसंख्येयाः । तत्र यथा त्रिदोष-
प्रकोपः प्रमेहानभिनिर्वर्तयति तथानुव्याख्यास्यामः ३

दक्षाध्वरे गुल्ममनु प्रमेहोत्पादात्प्रमेहामिधानम्, वचनं
हि—“हविःप्राशान्मेहकुष्ठयोर्जन्म” इति । त्रिदोषप्रकोपनि-
मित्ता इति, सर्वमेहेष्वेव त्रिदोषाः कारणम्, अधिकत्वाच्च
श्लैष्मिकदिव्यपदेश इति दर्शयति । मुश्रुतेऽऽयुक्तम्—“सर्व
एव मेहाः सर्वदोषजाः” इति । विकारा इति प्रमेहलक्षणोप-
द्रवरूपाः । किंवा, अन्येऽपि ये केचन त्रिदोषजास्तेऽपि
प्राह्याः ॥ १ ॥ ३ ॥

इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो विकारवि-
घातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति ॥ ४ ॥

इहेत्यादौ निदानादीनां विशेषाः परस्परानुबन्धित्वा-
द्योऽप्रे वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः । विकाराणां विघातस्य भावोऽभा-
वश्चेति विकारविघातभावाभावौ तयोः प्रतिविशेषा विकारवि-
घातभावाभावप्रतिविशेषाः । तत्र विकाराणां विघाताभावस्य
प्रतिविशेषाः—विकाराजननम्, तथा चिरेण च जननम्,
तनुविकारजननं वा, असर्वलिङ्गविकारजननं वाऽप्रे वक्ष्य-
माणाः । विघातभावप्रतिविशेषास्तु विकाराजननादिविपर्यये-
णाप्रे वक्ष्यमाणाः ॥ ४ ॥

१ अत्रेदमवधातव्यं सर्वेष्वेवगुल्मेषु वातकोपात् शूलोवर्तते-
पित्तजादौ तु वातजनानाप्रकारोऽपिपित्तादिसंबन्धेनतीव्रज्वाला-
दिसहित एव भवति इति शूलोऽपितत्रवातजादिरूपेण व्यपदिष्टो-
भवति पंचविधः सहजद्वन्द्वजैरष्टविधश्च कृत्रजत्वामशूलस्यान्तर्मा-
वेनाधिकत्वाभावात् । एतेन गुल्मातिरिक्तः कश्चिदन्यः शूलरोगो
नास्ति । यश्चशूलअपाततएवदृश्यते सवातकर्मविशेषो नच चिरस्व-
पीडाकरः । एतदभिप्रायेणाचार्येणानेनान्यः शूलो रोगो नोक्तः इति
गंगाधरटीका.

यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानु-
बध्नन्त्यथा वा कालप्रकर्षादवलीयांसोऽथ चानु-
बध्नन्ति, न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः, चिराद्वाप्यभि-
निर्वर्तन्ते तनवो वा भवन्त्यथवाप्ययथोक्तसर्व-
लिङ्गाः, विपर्यये विपरीता इति सर्वविकारविघात-
भावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुर्भवत्युक्तः ॥ ५ ॥

उक्तफक्किर्कार्यं व्याकरोति—यदेत्यादि ।—परस्परं नानु-
बध्नन्ति परस्परं प्रतिकूला भवन्ति, अनुबन्धो ह्यनुकूलेऽभि-
प्रेतः । तत्र तदेव निदानं दोषमनुवध्नाति, यद्भूयःसामान्या-
द्विरोधेन दोषं दूषयति । दोषस्य दूष्यानुबन्धित्वम्—यद्—
दूष्यं व्याधिकरणं सामान्यगुणत्वादिधर्मयोगादविरोधेन दूष-
यति । तथा, दूष्यस्य च दोषानुबन्धित्वम्—यद्—दोषस्य
दूषणं प्रति शिथिलत्वसमानगुणत्वादिनानुकूलेनावस्थानम् ।
तथा दोषस्य चेदमेव निदानानुबन्धित्वम्—यद्—निदा-
नस्य व्याधिजननं प्रति समानगुणत्वम् । समानगुणतया हि
दोषो निदानस्य व्याधिजननं प्रति अनुकूलो भवति । एतदु-
दाहरणानां च विपर्ययेणानुबन्धो बोद्धव्यः । निदानस्य च
दोषानुबन्धः समानासमानगुणयोगात्किञ्चिद्दोषजनने बो-
द्धव्यः, सर्वथा दोषवैपरीत्ये तदा दोषजननं प्रति उदासीनत्वे-
न च निदानस्य निदानत्वमेव स्यात् । जनकं हि निदानमु-
च्यते । अथवा कालप्रकर्षादिति अनुबध्नन्तीत्यनेन संबन्धः ।
कालप्रकर्षादनुबध्नन्तीति कालप्रकर्षात्परस्परं निदानादयोऽनु-
गुणा भवन्ति यदा, तदा विकारा अभिनिर्वर्तन्त इति ज्ञेयम् ।
यदा परस्परं नानुबध्नन्ति न तदा विकाराभिनिर्वृत्तिर्भवतीति
योजनीयम् । कालप्रकर्षाच्चानुबन्धो निदानस्य दोषेण तदा
भवति, यदा हेतुर्विच्छेदं कृत्वा पुनः सेव्यते, काल एव वा
चिरेण समानगुणतया हेतुरूपः प्राप्यते इत्यादि तर्क्यम् ।
अवलीयांसोऽथवाऽनुबध्नन्तीति निदानं यद्यल्पं भवति, तदा
स्तोकदोषं करोति । दोषश्च स्तोकः स्तोके च दूष्यं दूषयतीत्यादि
ज्ञेयम् । यदा चावलीयांसोऽनुबध्नन्ति, तदा तनवो वा
विकारा भवन्ति, अयथोक्तसर्वलिङ्गा वा भवन्तीति योज्यम् ।
तनवोऽल्पमात्राः । अयथोक्तसर्वलिङ्गा इति येन प्रकारेण
लिङ्गान्युक्तानि, न तेन प्रकारेणापि सर्वलिङ्गानि भवन्ती-
त्यर्थः । एवमेते निदानादीनामनुबन्धविशेषकृता विकार-
विघाताभावस्य प्रतिविशेषा उक्ताः । संप्रति निदानादीनां
परस्पराबन्धविशेषकृतान् विकाराणां विघातभावविशेषा-
नाह—विपर्यये विपरीता इति । विपर्यय इति निदानादीना-
मनुबन्धे तथा शीघ्राबन्धे तथा बलवतां चानुबन्धे । विप-
रीता इति निर्वर्तमाना विकाराः, तथा शीघ्रं निर्वर्तमाना-
स्तथा महान्तो यथोक्तसर्वलिङ्गाश्चेति यथासंख्यं बोध्यम् ।
उपसंहरति—इतीत्यादि ।—एतच्च प्रकरणं सर्वविकारसाधा-

रणमपि प्रमेहस्य परस्पराबन्धविभेदेव निदानाविभिर्जन्यं
भवतीति ह्यापयितुं प्रमेहनिदाने कृतम् ॥ ५ ॥

तत्रेमे त्रयो निदानादिविशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां
प्रमेहाणामाश्वभिनिर्वृत्तिकराः । तद्यथा—हायनक-
यवकचीनकोद्दालकनैषधेत्कटमूकून्दकमहाव्रीहिप्र-
मोदकसुगन्धकानां नवानामतिवेलमतिप्रमाणेनोप-
योगः, तथा सर्पिष्मतां नवहरेणुमाषसूप्यानां ग्राम्या-
नूपौदकानां च मांसानां शाकतिलपल्लपिष्टान्नपाय-
सकृशरविलेपीश्लुविकाराणां क्षीरमन्दकदधिद्रवम-
धुरतरुणप्रायाणामुपयोगो मृजा व्यायामवर्जनं स्व-
प्रशयनासनप्रसङ्गः यश्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्म-
मेदोमूत्रसञ्जननः, सर्वः स निदानविशेषः ॥ ६ ॥

संप्रति प्रकृते कफजादिमेहे परस्पराबन्धिनो निदाना-
दिविशेषानाह—तत्रेत्यादि ।—इह कफ एवाग्नेऽभिधीयते
भूरिप्रमेहकर्तृत्वात् । हायनको धान्यविशेषः । अतिवेलमिति
पुनः पुनः । हरेणुर्वहलकलायः । तिलतण्डुलमाषकृतः कृ-
शरः । मृजा उद्धर्तनम् । सर्वः स निदानविशेष इति, एवंभू-
तमेव निदानं प्रमेहकर्तुः श्लेष्मणः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेषः ॥ ७ ॥

बह्ववच्छं मेदोमांसं च शरीरजक्लेदः शुक्रं शोणितं च
वसा मज्जा लसीका रसश्चौजःसंख्यात इति दूष्य-
विशेषाः ॥ ८ ॥

बहुद्रवः श्लेष्मा दोषविशेष इति बहुद्रव एव कफो मेह-
जनकः, नाल्पद्रव इति । अवद्धमिति असंहतम् । अत्र तु
बहुलमघनत्वं च यथायोग्यतया बोद्धव्यम् । तेन, मेदसि
मांसे वसामज्जोश्च द्वितीयमपि, शेषेषु बहुलम् । ओजःसं-
ख्यात इति ओजरूप एव । वक्ष्यति हि प्रमेहचिकित्स्ते—
“मज्जा रसौजः पिशितं” इति । दूष्येति बह्ववच्छं मेदआदीन्
प्रत्यवमृषति । किंवा, ‘संख्याताः’ इति पाठः सुगमः ॥ ७ ॥ ८ ॥

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते क्षिप्रं
श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्त्वात् । स प्रकु-
पितः क्षिप्रमेव शरीरे विसृष्टिं लभते । शरीरशैथि-
ल्यात्सविसर्पन् शरीरे मेदसैवादितो मिश्रीभावं
गच्छति । मेदसश्चैव बह्ववच्छत्वान्मेदसश्च गुणानां
गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वात्स मेदसा मिश्रीभावं
गच्छन्दूषयत्येतद्विकृतत्वात् । स विकृतो दुष्टेन
मेदसोपहितः शरीरक्लेदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति ।
क्लेदमांसयोरतिप्रमाणाभिबृद्धत्वात्स मांसे मांसप्र-
दोषात्पूतिमांसपिडकाः शराविकाकच्छपिकाद्याः
संजनयत्यप्रकृतिभूतत्वात्, शरीरक्लेदं पुनः दूषयन्
मूत्रत्वेन परिणमयति । मूत्रवहानां स्रोतसां बह्वण-
वस्तिप्रवहानां मेदोमूत्रदोषहितानि गुरुणि मुखे

१ निदानं (स) दोषजनकं प्रतिसमानगुणत्वं । इति पाठः ॥

न्यासाद्य प्रतिरुध्यते । ततस्तेषां स्थैर्यमसाध्यतां वा जनयति प्रकृतिविकृतिभूतत्वात् ॥ ९ ॥

सन्निपाते मेलके । प्रकोपमापद्यते इति प्रमेहकरणाद्यतो भवतीति । कुतः प्रमेहकरणाद्यतो भवतीत्याह— प्रागितिभूयस्त्वात् । प्रागित्युत्पादकालएव । यस्मात्प्रमेहकरणं प्रत्यभिमुखो भूयांश्च कफो भूतः, तत इत्यर्थः । प्रमेहनिदानेन हि कफोऽयं प्रमेहकरणाभिमुखो जनितो भूरिश्च । ततो भूयस्त्वात्, तथा प्रमेहकरणशक्तियोगाच्च तथा प्रकुप्यतीति युक्तम् । विस्मृतिं विसरणम् । मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयिष्ठत्वादित्यादि ।—मेदसो गुणानां मधुरस्नेहगौरवादीनां श्लेष्मणो गुणैर्गुरुशीतादिभिर्भूरिसामान्यादित्यर्थः । समानं हि समानैर्मिलतीति भावः । विकृतत्वादिति वचनेन, प्रकृतेन श्लेष्मणा संबन्धो मेदोदूषको न भवति, किन्तर्हि विकृतेनैवेति दर्शयति । अतिप्रमाणवृद्धत्वादिति अतिशयितप्रमाणयोगेन वृद्धत्वात् । न गुणातिमात्रेण वृद्धमिह, किन्तर्ह्यवयवोपचयेनेत्यर्थः । पूतिमांसवत्यः पिडकाः पूतिमांसपिडकाः । अप्रकृतिभूतत्वादिति मांसप्रदोषेण नानाविधशराविकादिजनकत्वशक्तित्वादितिह बोद्धव्यम् । तेन, अप्रकृतभूतत्वादिति वचनं हि विशेषार्थत्वाच्च पुनरुक्तम् । आसाद्य प्रतिरुध्यत इति गत्वावतिष्ठते । प्रकृतिविकृतिभूतत्वादिति प्रकृतिभूतैर्गुणैः सर्वैरेव विकृतत्वात् । सर्वैरेव यस्माच्छ्लेष्मणो गुणाविकृतास्त्वात्प्रकोपप्रकर्षात् स्थिरो भवति, अतिप्रकर्षात्त्वसाध्य इत्यर्थः । किंवा प्रकृतिभूतः श्लेष्मा समाने दूष्ये मेदोवसादौ, विकृतिभूतश्चासमाने शोणितादौ, तेन, समानासमानत्वादित्यर्थः । तथाच समानदूष्यप्राप्त्या वलित्वमसमानदूष्यप्राप्त्या विरुद्धोपक्रमत्वं कफस्य भवति । ततश्च स्थैर्यमसाध्यता वा युक्तयेति मन्तव्यम् ॥ ९ ॥

शरीरक्लेदस्तु श्लेष्ममेदोमिश्रः प्रविशन् मूत्राशयं मूत्रत्वमापद्यमानः श्लैष्मिकैरेभिर्दशभिर्गुणैरुपसृज्यते । वैषम्ययुक्तैः । तद्यथाश्वेतशीतमूर्तपिच्छलाच्छस्त्रिगुणैरुपसादमधुरसान्द्रमन्दैः, अत्र येन गुणैर्नैकेनानेकेन वा भूयस्तरमुपसृज्यते, तत्समाख्यं गौणं नामविशेषं प्राप्नोति ॥ १० ॥

ते तु खल्विमे दशप्रमेहा नामविशेषेण भवन्ति, तद्यथा—उदकमेहश्चेक्षुवालि कारसमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्रमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च सिकतामेहश्च शनैर्मेहश्चालालमेहश्चेति ॥ ११ ॥

संप्रति यथा कफमेहाः कफगुणयोगाद्दश भवन्ति, तथा प्राह—शरीरेत्यादि ।—वैषम्यमिह वृद्धिकृतमेव वेदितव्यम् । क्षयरूपवैषम्यस्य एवरूपव्याच्यजनकत्वात् । वैषम्यएव वृद्धवृद्धतरत्वादिना हानिवृद्धी बोद्धव्ये । तेन, श्वेतादिगुणवृद्धा ये शुक्रमेहादय उक्ताः, तेष्वपीतरे श्लेष्मगुणा हानिवृद्धिरूपवैषम्य-

युक्ताः सन्तीत्यर्थः । किंवा वैषम्ये सति क्वचिद्वयोश्चक्वचित्रयाणां क्वचिच्च चतुर्णां गुणानां वृद्धिर्भवतीति दर्शयति । तेन गुणसंख्योत्कर्षापकर्षाद्धानिवृद्धी ज्ञेये । नचेह श्वेतादिदशगुणयोगात् यथासंख्यं दश प्रमेहाः, किंतु व्यस्तसमस्तगुणयोगाच्च, अतएवाह—“येन गुणेन एकैकेनानेकेन वा” इत्यादि । सान्द्रप्रसादशब्देनैक एव गुणो गणनीयः । सान्द्रमेहव्यपदेशस्तु सान्द्रप्रसादगुणैकदेशोद्धूतत्वेन ज्ञेयः । तत्समाख्यमिलादौ तत्समाख्यं वा तद्गौणं वा नामविशेषं प्राप्नोतीति योजनीयम् । तद्गुणस्य समा आख्या यस्य तत्समाख्यं नाम, यथा—शीतमेहशुक्रमेहसान्द्रमेहेषु । अत्र हि शीतादिगुणाख्ययैव मेहा व्यपदिश्यन्ते । इतरेषु तु उदकमेहादिषु न श्वेतादिगुणसंज्ञातुल्यं नाम, किंतर्हि श्लेष्मण एव गुणयुक्तोदकादितुल्यत्वेन गुणयोगप्रवृत्तत्वादौणमुदकमेह इति । अच्छसितशीतादिकफगुणयोगाद्गौणमुदकमेह इति नाम भवति । एवमन्यत्राप्यनुसरणीयम् । उदकादयस्त्रिह कफगुणमेलकलक्षणार्थाः तत्तत्कफगुणयुक्ता उपात्ताः संज्ञाकरणार्थं विशेषविज्ञानार्था भवन्तीति परस्परभिन्नलक्षणप्रतिपादका इत्यर्थः ॥ १०—११ ॥

ते दश प्रमेहाः साध्याः समानगुणमेदःस्थानकत्वात् कफस्य प्राधान्यात्समक्रियत्वात् ॥ १२ ॥

तत्र श्लोकाः श्लेष्मप्रमेहविज्ञानार्था भवन्ति—

अच्छं बहु सितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।

श्लेष्मकोपाक्षरो मूत्रमुदमेही प्रमेहति ॥ १३ ॥

अत्यर्थमधुरं शीतमीषत्पिच्छलमाविलम् ।

काण्डेश्वरससङ्काशं श्लेष्मकोपात्प्रमेहति ॥ १४ ॥

यस्य पर्युषितं मूत्रं सान्द्रीभवति भाजने ।

पुरुषं कफकोपेन तमाहुः सान्द्रमेहिनम् ॥ १५ ॥

यस्य संहन्यते मूत्रं किंचित्किंचित्प्रसीदति ।

सान्द्रप्रसादमेहीति तमाहुः श्लेष्मकोपतः ॥ १६ ॥

शुक्लं पिष्टनिभं मूत्रमभीक्ष्णं यः प्रमेहति ।

पुरुषो कफकोपेन तमाहुः शुक्रमेहिनम् ॥ १७ ॥

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा मुहुर्मेहति यो नरः ।

शुक्रमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १८ ॥

अत्यर्थशीतमधुरं मूत्रं मेहति यो भृशम् ।

शीतमेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ १९ ॥

मूर्तान्मूत्रगतान्दोषानणून्मेहति यो नरः ।

सिकतामेहिनं विद्यान्नरं तं श्लेष्मकोपतः ॥ २० ॥

मन्दं मन्दमवेगंतु कृच्छ्रं यो मूत्रयेच्छनैः ।

शनैर्मेहिनमाहुस्तं पुरुषं श्लेष्मकोपतः ॥ २१ ॥

तन्तुबद्धमिवालालं पिच्छलं यः प्रमेहति ।

आलालमेहिनं विद्यान्नरं श्लेष्मकोपतः ॥ २२ ॥

उदकोपमिति उदकवर्णादितुल्यम् । ननु इक्षुवालिका-

तुल्ये मेहे काण्डेश्वरससङ्काशमिति किमित्युच्यते, इक्षुवालि-
काकाण्डेश्वोरर्थान्तरत्वात् । नैवम्, इक्षुवालिकारसस्य तथा
काण्डेश्वोरसस्य च एकरूपताप्रतिपादनार्थमुभयोरुपादानम् ।
किंवा, काण्डेश्वरसतुल्योऽपि तथा इक्षुवालिकारसतुल्यश्चेक्षु-
वालिकामेहो भवतीत्युभयोपादानाद्दर्शयति । संहन्यते स्था-
नीभवति । मूर्तानिति कठिनान् । दोषानिति जातौ बहुवच-
नम् । येन, दोषोऽत्रैक एव प्रभूतः कफः । तन्नुवद्धं तन्तु-
वद्दीर्घमित्यर्थः । लालामिवालालं समन्तालालारूपमित्यर्थः ।
प्रति प्रति मेहं च श्लेष्मकोपत इत्यादिवचनं सुखग्रहणार्थम् ।
नचेह वाच्यम्—यद् यथा श्लेष्मगुणा दश प्रमेहान् जन-
यन्ति, न तथा किमित्यपरानपि गुणसंसर्गविकल्पान्तरेण
कुर्वन्तीति । यतः भावस्वभावोऽयम्—यथा दृष्ट एव परं
कल्प्यते नादृष्टे च । नहि सत्यपि भूतसंसर्गभूयस्त्वे रसभू-
यस्त्वं भवतीति व्यवस्थितमेव ॥ १२—२२ ॥

इत्येते दश प्रमेहाः श्लेष्मप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता
भवन्ति ॥ २३ ॥

उष्णाम्ललवणक्षारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविन-
स्तथातितीक्ष्णातापाग्निसन्तापश्रमक्रोधविषमाहारो-
पसेविनश्च तथात्मकशरीरस्यैव क्षिप्रं पित्तं प्रकोप-
मापद्यते ॥ २४ ॥

तत्प्रकुपितं तयैवानुपूर्व्या प्रमेहानिमान् षट् क्षिप्र-
तरमभिनिर्वर्तयति ॥ २५ ॥

तेषामपि च पित्तगुणविशेषेण नामविशेषाः पूर्व-
वद्युक्ता भवन्ति । तद्यथा—क्षारप्रमेहश्च कालमेहश्च
नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मज्जिष्ठामेहश्च हारिद्रमे-
हश्चेति ॥ २६ ॥

ते षडभिरेतैः क्षाराम्ललवणकटुकविस्फोणैः पि-
त्तगुणैः पूर्ववद्युक्ता भवन्ति ॥ २७ ॥

उष्णोष्णदिना पित्तमेहनिदानम् । षट् क्षिप्रतरमिति श्लेष्म-
मेहोपेक्षया । श्लेष्मणोऽक्षिप्रकारित्वेन क्षिप्रतरोत्पादो
नोक्तः । पूर्ववद्युक्ता भवन्तीति श्लेष्मवद्बुद्धिहानियुक्ता एवे-
त्यर्थः ॥ २३—२७ ॥

सर्व एव ते याप्याः संसृष्टदोषभेदः स्थानत्वाद्वि-
रुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ॥ २८ ॥

तत्र श्लोकाः पित्तप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति
गन्धवर्णरसस्पर्शैर्यथा क्षारस्तथात्मकम् ।

पित्तकोपान्नरो मूत्रं क्षारमेही प्रमेहति ॥ २९ ॥

मलीवर्णमजलं यो मूत्रमुष्णं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात्कालमेहिनम् ॥ ३० ॥

चापपक्षनिभं मूत्रं मन्दं मेहति यो नरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात्नीलमेहिनम् ॥ ३१ ॥

१ उभयोपादानं इति पाठः ।

विस्त्रं लवणमुष्णं च रक्तं मेहति यो नरः ।

पित्तस्य परिकोपेण तं विद्यात्प्रकोपमेहिनम् ॥ ३२ ॥

मज्जिष्ठारूपि योऽजलं भृशं विस्त्रं प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तं विद्यान्माज्जिष्ठमेहिनम् ॥ ३३ ॥

हरिद्रोदकसङ्काशं कटुकं यः प्रमेहति ।

पित्तस्य परिकोपात्तु विद्याद्धारिद्रमेहिनम् ॥ ३४ ॥

इत्येते षट्प्रमेहाः पित्तप्रकोपनिमित्ता व्याख्याता
भवन्ति ॥ ३५ ॥

संसृष्टदोषभेदः स्थानत्वादिति सन्निकृष्टं दोषस्य पित्तस्य मे-
दसश्च स्थानम् । यस्मात्पित्तस्य हि आमाशयः स्थानम्,
तथा भेदसोऽपि यत्स्थानं वसावहुलम्, तदप्यामाशयैक-
देशएवं । तेन दोषदूष्ययोः स्थानप्रत्यासत्त्या दूषणं नित्यं
प्रत्यासन्नत्वाद्बुध्यमिति भावः । किंवा संसृष्टदोषं भेदोरूपं
स्थानं यस्य स तथा, एष विरुद्धोपक्रमत्वे हेतुः । तेन, य-
स्मात्पित्तरूपेण दोषेण संवद्धं भेदोरूपं स्थानम्, तस्माद्विरुद्धो-
पक्रमता । यद्धि पित्तस्य मधुरशीतादि पथ्यम्, तदपथ्यं
भेदसः, यच्च भेदसः कटुकादि पथ्यम्, पित्तस्य तदपथ्यम् ।
चकाराद्याधिप्रभावाच्च याप्यत्वमिति दर्शयति ॥ २८—३५ ॥

रूक्षकटुककषायतित्तलघुशीतव्यवायव्यायामव-
मनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनातियोगसन्धार-
णानशनाभिघातातपोद्वेगशोकशोणितातिसेकजाग-
रणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथात्मकश-
रीरस्यैव क्षिप्रं वायुः प्रकोपमापद्यते ॥ ३६ ॥

स प्रकुपितस्तथात्मके शरीरे विसर्पन् यदा
वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते, तदा
वसामेहमभिनिर्वर्तयति । यदा पुनर्मज्जानं मूत्रव-
स्तावाकर्षति, तदा मज्जमेहमभिनिर्वर्तयति । यदा
लसीकां मूत्राशयेऽभिवहन्मूत्रमनुबन्धं च्योतयति,
लसीकातिवहुत्वाद्विक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्याति-
मूत्रप्रवृत्तिसंज्ञं करोति । तदा स मत्त इव गजः
क्षरत्यजलं मूत्रमवेगम्, तं हस्तिमेहिनमाचक्षते ।
ओजः पुनर्मधुरस्वभावम्, तद् यदा रौक्ष्याद्वायोः
कषायत्वेनाभिसंसृज्य मूत्राशयेऽभिवहति, तदा
मधुमेहं करोति ॥ ३७ ॥

रूक्षेत्यादि वातमेहस्य निदानम् । मूत्रवस्तावाकर्षति मूत्र-
वस्तौ स्थित आकर्षति, अर्थान्मूत्रवस्तिमेव नयति । लसीका
मांसत्वगन्तरे उदकभागः । वक्ष्यति हि शरीरे—“यन्मां-
सत्वगन्तरे उदकम्, तल्लसीकाशब्दं लभते” इत्यादि । अउ-
बन्धमित्यविच्छेदेन । च्योतयतीति पातयति । अथ वा-
योर्विक्षेपकारित्वेन प्रवर्तकत्वेन कथं मूत्रप्रवृत्तेरन्तरा सङ्गः ?
यतः, मूत्राशयं रौक्ष्याच्छेदयित्वा रूक्षं च कृत्वा नयत्योजः,
खमहिन्ना च वायुरोजः कषायं करोति । वातो हि वृद्धः प्र-
भावात्कषायरसं करोति ॥ ३६—३७ ॥

तानिमांश्चतुरः प्रमेहान्वातजानसाध्यानाचक्षते
महात्ययिकत्वाद्धिरुद्धोपक्रमत्वात् ॥ ३८ ॥

तेषामपिच पूर्ववहुणविशेषेण नामविशेषा भव-
न्ति, तद्यथा—वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च
मधुमेहश्चेति ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकाः वातप्रमेहविशेषविज्ञानार्था भवन्ति
वसामिधं वसाम च मुहुर्मेहति यो नरः ।

वसामेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४० ॥
मज्जानं सह मूत्रेण मुहुर्मेहति यो नरः ।

मज्जमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४१ ॥
हस्ती मत्त इवाजखं मूत्रं क्षरति यो भृशम् ।

हस्तिमेहिनमाहुस्तमसाध्यं वातकोपतः ॥ ४२ ॥
कषायमधुरं पाण्डुं रुक्षं मेहति यो नरः ।

वातकोपादसाध्यं तं प्रतीयान्मधुमेहिनम् ॥ ४३ ॥
इत्येते चत्वारः प्रमेहा वातप्रकोपनिमित्ता

व्याख्याता भवन्ति ॥ ४४ ॥

महात्ययिकत्वादिति मज्जप्रभृतिसारभूतधातुक्षयकरत्वात् ।
विरुद्धोपक्रमत्वं तु वायोः स्निग्धादि पथ्यम्, तन्मेदसोऽपथ्य-
मित्यादि ज्ञेयम् ॥ ३८—४४ ॥

त एवं त्रिदोषप्रकोपनिमित्ता विंशतिः प्रमेहा
व्याख्याता भवन्ति ॥ ४५ ॥

त्रयस्तु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्वर्त-
यिष्यन्त इमानि पूर्वरूपाणि दर्शयन्ति, तद्यथा—
जटिलीभावं केशेषु माधुर्यमास्ये करपादयोः सुप्ततां
दाहं मुखतालुकण्ठशोषं पिपासामालस्यं मलंच
काये कायच्छिद्रेषूपदेहं परिदाहं सुप्ततां चाङ्गेषु षट्-
पदपिपीलिकाभिश्च शरीरमूत्राभिसरणं मूत्रे च
मूत्रदोषान्विस्त्रं शरीरगन्धं निद्रां तन्द्राश्च सर्वकाल-
मिति ॥ ४६ ॥

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणां तृष्णातीसारज्वरदा-
हदौर्वल्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिडका अलजी-
विद्रव्यादयश्च तरप्रसङ्गात् भवन्ति ॥ ४७ ॥

तत्र साध्यान्प्रमेहान्संशोधनोपशमनैर्यथार्हमुप-
पादयंश्चिकित्सेदिति ॥ ४८ ॥

त्रयस्त्विति । त्रयोऽपीत्यर्थः । तेन, सर्वप्रमेहाणामप्येतदेव
समानं पूर्वरूपमिति दर्शयति । तत्प्रसङ्गाद्भवन्तीति प्रमेहा-
यनुबन्धाद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ४५—४८ ॥

भवन्ति चात्र ॥

गृधुमभ्यवहार्येषु स्नानचक्रमणद्विषम् ।
प्रमेहः क्षिप्रमभ्येति नीडदुममिवाण्डजः ॥ ४९ ॥
मन्दोत्साहमतिस्थूलमतिस्निग्धं महाशनम् ।
मृत्युः प्रमेहरूपेण क्षिप्रमादाय गच्छति ॥ ५० ॥

यस्त्वाहारं शरीरस्य धातुसाम्यकरं नरः ।

सेवते विविधाश्चान्याश्चेष्टाः स सुखमश्नुते ॥ ५१ ॥

यादृशे पुरुषे प्रमेहो भवति प्रायः, तमाह—गृधुमि-
त्यादि ।—गृधुं लुब्धम् । नीडदुमः पक्षिणां वासवृक्षः ।
मृत्युः प्रमेहरूपेणेति मन्दोत्साहादियुक्ते प्रमेहो जातोऽसाध्यो
भवतीति दर्शयति । विविधाश्चान्याश्चेष्टा इति धातुसाम्यकरा
इत्यर्थः ॥ ४९—५१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुर्व्याधिविशेषाणां प्रमेहाणां च कारणम् ।

दोषधातुसमायोगो रूपं विविधमेव च ॥ ५२ ॥

दश श्लेष्मकृता यस्मात्प्रमेहाः षट् च पित्तजाः ।

यथा करोति वायुश्च प्रमेहांश्चतुरो वली ॥ ५३ ॥

साध्यासाध्यविशेषाश्च पूर्वरूपाण्युपद्रवाः ।

प्रमेहाणां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च भाषितम् ॥ ५४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदान-

स्थाने प्रमेहनिदानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

संग्रहे व्याधिविशेषाणामिति “इह खलु” इत्यादि ग्रन्थं
गृह्णाति । साध्यासाध्यविशेषा इत्यत्राऽसाध्यविशेषत्वेन पित्त-
जानां याप्यानां ग्रहणम् ॥ ५२—५४ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-

विरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपि-

कायां प्रमेहनिदानव्याख्या ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

सप्त द्रव्याणि कुष्ठानां प्रकृतिमापन्नानि भवन्ति,
तद्यथा—त्रयो दोषा वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपण-
विकृताः, दूष्याश्च शरीरधातवस्त्वङ्मांसशोणितल-
सीकाः चतुर्धा दोषोपघातविकृताः इत्येतत्सप्तानां
सप्तधातुकमेवङ्गतमाजननं कुष्ठानामतः प्रभावाण्य-
भिनिर्वर्त्तमानानि केवलं शरीरमुपतपन्ति ॥ ३ ॥

प्रमेहमनु प्रागुत्पत्तौ कुष्ठनिदानमुच्यते । वचनं हि—
“हविःप्राशान्मेहकुष्ठयोः” इति । सप्त द्रव्याणीति,—त्रयो-
दोषाश्चत्वारि दूष्याणि । प्रकृतिरिति कारणमित्यर्थः । सप्तद्र-
व्याणां विशेषणं—‘प्रकृतिमापन्नानि’ इति । किंवा, प्रकृति-
विकृतिमापन्नानीति पाठः । तदा प्रकृत्या कुष्ठकारणेन विकृ-
तिमापन्नानीत्यर्थः । एतेन च यदा कुष्ठजनकहेतुव्यतिरेकेण
वातादीनां विकृतिर्भवति, न तदा कुष्ठोत्पादो भवति, किन्तु,
विसर्पोत्पाद इति दर्शयति, विसर्पे हि “रक्तं लसीका

लक्षांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः । सर्वे एव प्रकुप्यन्ति विसर्पणां समुद्भवे" इति वचनादेत एव सप्त विकृताः कारणमित्युक्तम् । यद्यपि कुष्ठविसर्पयोर्दोषदूष्यकृतं साम्यमस्ति, तथापि विसर्पणशीलेन रक्तप्रधानदोषेण विसर्पजन्म, अन्यथा तु कुष्ठजन्मेति व्याधिभेदोत्पत्तिः । अतएव "विविधं सर्पति येन विसर्पस्तेन संज्ञितः" इति । तथा, विशिष्टशोणितवशादेव विसर्पे प्रबला वेदना भवति, तथा, रक्तचिकित्सायाः प्राधान्येनोपदेशाच्च रक्तप्राधान्यं विसर्पे ज्ञेयम् । वचनं हि—“एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः” इति । अन्ये तु ब्रुवते—विसर्पे नावश्यं दोषदूष्यसप्तकदुष्टिः, किंतु, सप्तानां तत्र दुष्टियोग्यतया दृश्यते । कुष्ठे तु सर्वत्र प्रतिनियमेन दुष्टिरिति, यथा कुष्ठारम्भका दोषाः कुप्यन्ति, तथा च दूष्याणि । तदाह—तद्यथेत्यादि ।—प्रकोपणविकृता इति कुष्ठनिदानप्रकोपणविकृताः, अन्यथा प्रकोपणवचनमनर्थकं स्यात्, विना प्रकोपणव्याधिजनकविकृलभावात् । दोषोपघात इत्यनेन दोषोपघातादेव धातूनां विकृतिर्भवतीति दर्शयति, न दोषमन्तरा धातवो दूष्यन्तीत्यर्थः । किंवा, कुष्ठकारणानां क्षयवृद्धिमात्ररूपधातूनां विकृतिं निराकृत्य दोषाभिसम्बन्धरूपां दुष्टिं ग्राहयन्ति । सप्तधातुकं सप्तधातुमेलकः । एवंगतमित्युक्तक्रमेण विकृतिं गतम् । आजननं कारणम् । अतः प्रभावाणीत्येतत्कारणभूतानि । अभिनिर्वर्तमानानीति अतिप्रसर्पमाणानि । केवलं कृत्स्नं दूष्यचतुष्टयातिरिक्तमपीत्यर्थः । एतेन, प्रथमोत्पत्तौ कुष्ठे तु चतुर्धातुदुष्टिनियमः, उत्पन्नस्य अस्थिशिरादिदूषणमपि भवतीति दर्शयति । तत्र सुश्रुते कुष्ठस्य प्रथमं लगाध्रयस्य पश्चादुत्तरोत्तरधातूनामनुगमनमुक्तम्—“एवं कुष्ठं समुत्पन्नं लक्षिकालप्रकर्षतः । क्रमेण धातून्याप्रोति” इत्यादिना ग्रन्थेन । तदिहाप्यविरुद्धमेव । येन, सर्वकुष्ठेषु प्रथमं लक्ष्यवश्यं वैकृतं भवति विशेषेण, पश्चाद्वैशेषिकी दुष्टिः कालप्रकर्षाद्रक्तादिषु भवति । चतुर्धातुदुष्टिश्चेह कुष्ठोत्पादे सामान्यदुष्ट्यभिप्रायेणोक्ता, वैशेषिके तु दुष्टिस्तेषां क्रमेणेव भवति । वैशेषिकदुष्टिश्चेह “शरीरमुपतपन्ति” इति वचनाद्व्याख्येया । अतएव सुश्रुते वैशेषिकदुष्ट्यभिप्रायेणैव—“कण्डूर्विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रये” इत्यादिना विशिष्टलक्षणमुक्तम् । इह तु या सामान्येन चतुर्धातुदुष्टिरुक्ता, न सा तल्लक्षणयुक्ता, किन्तु कुष्ठोत्पादमात्रज्ञेया । तेन न विरोधः ॥ १—३ ॥

न च किञ्चिदस्ति कुष्ठमेकदोषप्रकोपनिमित्तम्, अस्ति तु खलु समानप्रकृतीनामपि कुष्ठानां दोषांशांशविकल्पस्थानविभागेन वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामचिकित्सितविशेषः ॥ ४ ॥

स सप्तविधोऽष्टादशविधोऽपरिसंख्येयविधो वा भवति । दोषा हि विकल्पनैर्विकल्प्यमाना विकल्पयन्ति विकारानन्यत्रासाध्यभावात् । तेषां चिक-

ल्पविकारसंख्यानेऽतिप्रसङ्गमभिसमीक्ष्य सप्तविधमेव कुष्ठविशेषमुपदेक्ष्यामः ॥ ५ ॥

संप्रति त्रिदोषजन्यत्वेऽपि सर्वकुष्ठानां यथा वातिकादिव्यपदेशो भवति, तदाह—न च किञ्चिदित्यादि ।—समानप्रकृतीनामिति अवान्तरविकल्परहिततुल्यवातादिसप्तकारणानाम्, अवान्तरभेदाभावे हि कारणानां कार्यस्याप्यनेकरूपत्वमेव स्यात् । दोषांशांशविकल्पस्य तथा स्थानस्य च विभागेन च वेदनाविशेषः कुष्ठे भवतीति वाक्यार्थः । दोषाणामंशमंशं प्रति विकल्पोऽंशांशविकल्पः । क्वचिद्वायुः स्वस्य रूक्षांशेन प्रकुपितो भवति क्वचिच्छैल्यांशेनेत्यादि । तथा, दोषदूष्यरूपस्थानविभागेन च वेदनाविशेषो भवति । वचनं हि—“तत्र रसादिस्थानेषु प्रकुपितानां दोषाणां यस्मिन् यस्मिन् स्थाने ये ये व्याधयो संभवन्ति” इत्यादि । स्थानंच यद्यपि चतुर्विधदूष्यरूपनियतम्, तथाप्येष दोषस्यैव दूष्ये व्याप्त्यादिकृतः स्थानविभागो ज्ञेयः । तत्र वेदनाविशेषः—“कापालं तोदबहुलम्” इत्यादि । वर्णविशेषः—“काकणन्तिकावर्णम्” इत्यादि । संस्थानविशेषः—“यदुष्यजिह्वासंस्थानम्” इत्यादि । प्रभावविशेषः—“साध्यताऽसाध्यतादि” । नामविशेषः—“कापालः” इत्यादि । यतश्च समानेऽपि कारणे दोषांशांशविकल्पस्थानविभागेन वेदनाविशेषः कुष्ठभेदकोऽस्ति, अतः सप्तविध इत्यादि योजनीयम् । सप्तविध इत्यत्रैव, वक्ष्यमाणमहाकुष्ठभेदेनाष्टादशविधस्तु चिकित्सावक्ष्यमाणभेदेन, अपरिसंख्येयस्तु वेदनावयवान्तरभेदेन । कुतोऽपरिसंख्याता एवंविकल्पा भवन्तीत्याह—दोषा हीत्यादि ।—विकल्पनैरिति विविधभेदविकल्पनैरंशांशविकल्पादिभिर्विकल्प्यमाना मिथ्यमाना विकल्पयन्ति भेदयन्ति, व्याधिकरणदोषभेदात्कार्यस्यापि व्याधेर्भेदो बहुविधो भवतीति भावः । सोऽयं दोषभेदकृतो भेदोऽसाध्ये व्याधौ नेह क्रियते इत्याह—अन्यत्रेत्यादि । असाध्यमिह प्रत्याख्येयमभिप्रेतम् । आप्यस्य भेदोऽसाध्यस्य क्रियत एव यापनार्थम् । एवं मन्यते प्रत्याख्येये व्याधौ सन्नपि दोषकृतो भेदोऽचिकित्स्यत्वेन चिकित्साविशेषोऽप्रवर्तकत्वात्नेह क्रियते, साध्ये तु चिकित्साभेदार्थं क्रियत इति युक्तम् । संप्रतीतरप्रकारस्यागं सहेतुकं दर्शयन्सप्तविधाभिधानं प्रतिजानीते—तेषामित्यादि ।—विकल्पैः सर्वविकारकथनं विकल्पविकारसंख्यानम् । अतिप्रसङ्गमिति अल्यभिधानप्रसङ्गम् । ननु, यदि सप्तविधकुष्ठे अपरैकादशचिकित्सावक्ष्यमाणकुष्ठान्तर्भावो भवति, तदा सप्तविधत्वं तथाऽष्टादशविधत्वं चेति विधाद्वयं भवति यथा ज्वराणामेकविधलक्ष्णविधत्वादि । तत्र सर्वास्त्रेव विधासु सर्वान्तर्भावोऽस्ति । न चेह सप्तमहाकुष्ठे क्षुद्रकुष्ठप्रवेशोस्ति, किंचैवं क्षुद्राप्रवेशे कथमिहाचार्यो निदाने सप्तकुष्ठभिधानेन कृती स्यात् । इह तु सप्तविधकुष्ठभिधानेन एकदोषजद्विदोषजत्रिदोषजकुष्ठभिधानं कृतम्—“वातेऽधिकतरे कापालकुष्ठम्” इत्यादिना । न चैतत्प्रकारत्रयात्प्रकारान्तरं क्षुद्रकुष्ठमप्यस्ति । तेन, क्षुद्र-

कुष्ठेषु यत्कुष्ठम्, तद्दोषजं वक्तव्यम् । तस्योक्तदोषलक्ष-
णयुक्तवैनावरोधो व्याख्येयः । परं क्षुद्रकुष्ठे महाकुष्ठोक्तदो-
षलक्षणेनाल्पत्वं भवतीति ज्ञेयम् । अत्र “ चर्माख्यमेक-
कुष्ठं तु किटिमं सविपादिकम् । कुष्ठं खलसकं ज्ञेयं प्रायो वातक-
फात्मकम् ” इत्यादि चिकित्सिते वक्ष्यमाणग्रन्थानुरोधात्
क्षुद्रकुष्ठान्तर्भावो व्याख्येयः ॥ ४—५ ॥

इह वातादिषु त्रिषु प्रकुपितेषु त्वगादींश्चतुरः
प्रदूषयत्सु वातेऽधिकतरे कापालकुष्ठमभिनिर्वर्तते ।
पित्ते त्वौदुम्बरम् । श्लेष्मणि मण्डलकुष्ठम् । वात-
पित्तयोर्ऋण्यजिह्वम् । पित्तश्लेष्मणोः पुण्डरीकम् ।
श्लेष्ममारुतयोः सिध्म । सर्वदोषाभिवृद्धौ काकण-
कमभिनिर्वर्तते इत्येवमेष सप्तविधः कुष्ठविशेषो
भवति । स चैष भूयस्तरतमतः प्रकृतौ विकल्प्यमा-
नायां भूयसीं विकारविकल्पसंख्यामापद्यते ॥ ६ ॥

कुष्ठानां कापालादिसंज्ञाः कपालादिसादृश्यप्रयुक्तास्तथा
शास्त्रव्यवहारसिद्धाश्च बोद्धव्याः । नहि सिध्मसंज्ञायामन्व-
योऽस्ति । तेन, शास्त्रव्यवहारसिद्धैव सिध्मसंज्ञा । प्रकृतौ
विकल्प्यमानायामिति कुष्ठजनककारणे भिद्यमाने । विकल्प-
संख्या भेदरूपासंख्या । इह क्षुद्रकुष्ठाभिधानमुक्तन्यायेन
महाकुष्ठान्तर्गतत्वादेवेति बोद्धव्यम् ॥ ६ ॥

तत्रेदं सर्वकुष्ठनिदानं समासेनोपदेक्ष्यामः ।—
शीतोष्णव्यत्यासमननुपूर्व्योपसेवमानस्य तथा
सन्तर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यत्यासं च मधुफाणित-
मत्स्यमूलककाकमाचीश्च सततमतिमात्रमप्यजीर्ण-
ऽन्ने समश्नतः चिलिचिमं च पयसा हायनकयवक-
चीनकोद्दालककोरदूषप्रायाणि चान्नानि क्षीरदधि-
तक्रकोलकुलत्थमाषातसीकुसुम्भपरुषस्नेहवन्त्येतै-
श्चातिमात्रं सुहितभक्षितस्य च व्यवयव्यायामस-
न्तापानत्युपसेवमानस्य भयश्रमसन्तापोपहतस्य
सहसा शीतोदकमवतरतो विदग्धंचाहारजातमनु-
लिख्य विदाहीन्यभ्यवहरतश्छर्दिच प्रतिघ्नतः स्नेहां-
श्चातिचरतः युगपत् त्रयो दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते,
त्वगादयश्चत्वारः शैथिल्यमापद्यन्ते, तेषु शिथिलेषु
त्रयो दोषाः प्रकुपिताः स्थानमभिगम्यावतिष्ठमाना-
स्तानेव त्वगादीन् दूषयन्तः कुष्ठान्यभिनिर्वर्तयन्ति ७

शीतोष्णव्यत्यासं शीतोष्णपरिवर्तनम् । अननुपूर्व्येति य-
थोक्तक्रमत्यागेन ।—क्रमत्यागश्चोष्णं निषेव्य सहसा शीत-
सेवा, तद्विपर्ययश्च, तथा, अनुचिते काले शीतोष्णसेवा ।
एवं सन्तर्पणापतर्पणाभ्यवहार्यव्यत्यासमपि अनानुपूर्व्योपसे-
वमानस्येति ज्ञेयम् । चिलिचिमस्तच्छ्रुताऽऽत्रेयमद्रकाप्यीये
दर्शितो रोहितभेदः । स्थानमधिगम्येति कुष्ठजननानुगुणं
शिथिलत्वगादिस्थानं प्राप्य । किंवा, स्थानमपि जनयित-

व्यकुष्ठशरीरदेशं प्राप्येत्यर्थः । अवतिष्ठमाना इति वचनेन
स्थिरा एव दोषाः कुष्ठकरा भवन्ति, न हि सरणशीलास्त
इति दर्शयति ॥ ७ ॥

तेषामिमानि पूर्वरूपाणि, तद्यथा—अस्वेदनमति-
स्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णता वैवर्ण्यं कण्डूनिस्तोदः
सुप्तता परिदाहः परिहर्षो लोमहर्षः खरत्वमुष्णायनं
गौरवं श्वयथुर्वीसर्पागमनमभीक्ष्णं कायच्छिद्रेषूप-
देहः पक्वदग्धदष्टक्षतोपस्खलितेष्वतिमात्रं वेदना
स्वल्पानामपि च व्रणानान्दुष्टिरसंरोहणं चेति
कुष्ठानां पूर्वरूपाणि भवन्ति, तेष्योऽनन्तरं कुष्ठानि
जायन्ते ॥ ८ ॥

तेषामिदं वेदनावर्णसंस्थानप्रभावनामविशेषवि-
ज्ञानं भवति—तद्यथा—रूक्षारुणपरुषविषमवसृत-
खरपर्यन्तानि तनून्पुट्टवहिस्तनूनि सुप्तवत्सुप्तानि
दृषितलोमाचितानि निस्तोदबहुलान्यल्पकण्डूदाह-
पूयलसीकान्याशुगतिसमुत्थानानि आशुभेदीनि
जन्तुमन्ति कृष्णारुणकपालवर्णानि कापालकुष्ठा-
नीति विद्यात् ॥ ९ ॥

ताम्राणि ताम्रखररोमराजीभिरवनन्दानि बह-
लानि बहुबहलरक्तपूयलसीकानि कण्डूक्लेदकोथ-
दाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि ससन्ताप-
क्रिमीणि पक्वोदुम्बरफलवर्णान्यौदुम्बरकुष्ठानीति
विद्यात् ॥ १० ॥

स्निग्धानि गुरुण्युत्सेधवन्ति श्लक्ष्णस्थिरपीनप-
र्यन्तानि शुक्लरक्तावभासानि शुक्लोमराजीसन्ता-
नानि बहुलबहलशुक्लपिच्छिलस्नावीणि बहुक्लेदक-
ण्डूक्रिमीणि सक्तगतिसमुत्थानभेदीनि परिमण्ड-
लानि परिमण्डलकुष्ठानि विद्यात् ॥ ११ ॥

परुषाण्यरुणवर्णानि बहिरन्तः श्यावानि नील-
पीतताम्रावभासान्याशुगतिसमुत्थानान्यल्पकण्डू-
क्लेदक्रिमीणि दाहभेदनिस्तोदपाकबहलानि शूकोप-
हतोपमानवेदनान्युत्सन्नमध्यानि तनुपर्यन्तानि कर्क-
शपिडकाचितानि दीर्घपरिमण्डलानि ऋण्यजिह्वाकु-
तीनि ऋण्यजिह्वानीति विद्यात् ॥ १२ ॥

शुक्लरक्तावभासानि रक्तपर्यन्तानि रक्तराजीस-
न्तान्युत्सेधवन्ति बहुबहलरक्तपूयलसीकानि
कण्डूक्रिमिदाहपाकवन्त्याशुगतिसमुत्थानभेदीनि
पुण्डरीकपलाशसंकाशानि पुण्डरीकाणीति वि-
द्यात् ॥ १३ ॥

अस्वेदनादि पूर्वरूपं प्रभावात् । परिहर्षो स्निग्धनिष्क्रान्तिका ।
उद्वृतबहिस्तनूनीति उच्छलीकृतबाह्यदेहानि । सुप्तवत्सुप्तानि
अत्यर्थसर्पाज्ञानीत्यर्थः । कपालः स्थात्यादिखण्डः । सक्तानि

चिरभावीनि गत्यादीनि येषां ते तथा । ऋष्यजिह्वलक्षणे
वहिरिति कुष्ठपर्यन्ते, अन्तरिति विकृतमध्यमुच्यते । ऋष्यो
हरिणविशेषः । पुण्डरीकपलाशशब्देन पद्मपुष्पदलमिह
॥ ८—१३ ॥

परुषारुणविशीर्णवहिस्तनूत्यन्तःस्निग्धानि शु-
क्लरक्तावभासानि बहून्यल्पवेदनान्यल्पकण्डूदाहपू-
यलसीकानि लघुसमुत्थानान्यल्पभेदकिमीष्यला-
वुपुष्पसङ्काशानि सिध्मकुष्ठानीति विद्यात् ॥ १४ ॥

विशीर्णवहिस्तनूनि इत्यत्र 'तनु' शब्दः प्रदेशे वर्तते ।
तेन, विशीर्णपर्यन्तदेशानीत्यर्थः । सिध्मकुष्ठं यथोक्तलक्षणं
सिध्मपुष्पिकाव्यतिरिक्तमेव ब्रुवते । एतत्सिध्मपुष्पिकाभि-
प्रायेण च सुश्रुते सिध्मकुष्ठं क्षुद्रकुष्ठेषु पठितम् । दद्रु तु सुश्रुते
महाकुष्ठे पठितमपीह क्षुद्रकुष्ठे पठितमुत्तरोत्तरधात्वनुप्रवेशा-
भावात् तथात्यर्थपीडारहितत्वाच्च, सुश्रुते तु तदनुबन्धित्व-
प्रकर्षान्महाकुष्ठे पठितम् ॥ १४ ॥

काकणन्तिकावर्णान्यादौ पश्चात्सर्वकुष्ठलिङ्गसम-
न्वितानि पापीयसा सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनानेकव-
र्णानि काकणानीति विद्यात्तान्यसाध्यानि, साध्या-
नि पुनरितराणि ॥ १५ ॥

सर्वकुष्ठलिङ्गसमन्वितानीत्येतेनार्थे लब्धे पुनः पापीयसा
सर्वकुष्ठलिङ्गसंभवेनेतिवचनाद्यदेव पापीयःकुष्ठलिङ्गम्, तदेव
काकणके भवति नान्यत्रेति दर्शयति । पापीयसेत्यतिपीडा-
कृता । किंवा, पापीयसेत्यादिपुनर्वचनेन सर्वकुष्ठलिङ्गानां पा-
पारब्धत्वेनासाध्यतामत्यर्थपीडाकर्तृतांच दर्शयति ॥ १५ ॥

तत्र यदसाध्यम्, तदसाध्यतां नातिवर्तते, सा-
ध्यं पुनः किंचित् साध्यतामतिवर्तते कदाचिदपचा-
रात् । साध्यानीह षड् काकणकवर्ज्यान्त्यचिकित्स्य-
मानान्यपचारतो वा दोषैरभिष्यन्दमानान्यसाध्य-
तामुपयान्ति ॥ १६ ॥

साध्यानामपि ह्युपेक्ष्यमाणानामेषान्त्वङ्मांसशो-
णितलसीकाकोथक्लेदसंस्वेदजाः क्रिमयोऽभिमूर्च्छ-
न्ति ॥ १७ ॥

ते भक्षयन्तस्त्वगादीन् दोषाः पुनर्दूषयन्तइमानु-
पद्रवान् पृथक् पृथगुत्पादयन्ति—तत्र वातः श्या-
वारुणवर्णपरुषतामपि च रौक्ष्यशूलतोदव्यधर्षस-
ङ्कोचायासस्तम्भसुप्तिभेदमङ्गान्, पित्तं पुनर्दाहस्वेद-
क्लेदकोथकण्डूस्त्रावपाकरागान्, श्लेष्मा त्वस्य श्वै-
त्यशैत्यकण्डूस्त्रैर्यगौरवोत्सेधोपस्नेहोपलेपान् क्रि-
मयस्त्वगादीश्चतुरः शिराः स्नायूनि मांसान्यस्थी-
न्यपि च तरुणान्याददते ॥ १८ ॥

अस्यामवस्थायामुपद्रवाः कुष्ठिनं स्पृशन्ति, तद्य-
था—प्रस्रवणमङ्गमेदः पतनान्यङ्गावयवानां तृष्णा-

ज्वरातीसारदाहदौर्बल्यारोचकाविपाकाश्च, तद्वि-
धमसाध्यं विद्यादिति ॥ १९ ॥

भवन्ति चात्र ।

साध्योऽयमिति यः पूर्वं नरो रोगमुपेक्षते ।
स किंचित् कालमासाद्य मृतएवावबुध्यते ॥ २० ॥

यस्तु प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु च ।
भेषजं कुरुते सम्यक् स चिरं सुखमश्नुते ॥ २१ ॥

यथा स्वल्पेन यत्नेन छिद्यते तरुणस्तसुः ।
स एवातिप्रवृद्धस्तु छिद्यतेऽति प्रयत्नतः ॥ २२ ॥

एवमेव विकारोऽपि तरुणः साध्यते सुखम् ।
विवृद्धः साध्यते कृच्छ्रादसाध्यो वापि जायते ॥ २३ ॥

तत्र श्लोकः ।

संख्या द्रव्याणि दोषाश्च हेतवः पूर्वलक्षणम् ।

रूपाण्युपद्रवाश्चोक्ताः कुष्ठानां कौष्ठिके पृथक् २४

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने

कुष्ठनिदानं नाम पञ्चमोऽध्यायः

कदाचिदपचारादिति, कदाचिदित्यनेनाग्रे वक्ष्यमाणचि-
कित्स्यमानतापक्षान्तरं दर्शयति । अपचारतोवेति उत्पन्नेऽपि
कुष्ठे निदानं सेवन्ते । अभिष्यन्दमानानीत्यापूर्यमाणानि ।
दोषाः पुनर्दूषयन्त इति त्वगादीनेव । तरुणानीति कोमलानि
नासास्थ्यादीन्याददते भक्षयन्ति । किंचित्कालमिति असा-
ध्यव्याधिकालम् । मृतएवेति मरणोपकण्ठगतः । अवबुध्यत
इत्यत्र साध्यव्याध्यपेक्षाफलं मृत्युमिति शेषः ॥ १६—२४ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-

विरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपि-

कायां कुष्ठनिदानव्याख्या ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः शोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु चत्वारि शोषस्यायतनानि, तद्यथा—
साहसं सन्धारणं क्षयो विषमाशनमिति ॥ ३ ॥

तत्र यदुक्तं साहसं शोषस्यायतनमिति तदनु-
व्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो दुर्बलो हि सन् बल-
वता सह विगृह्णाति, अतिमहता वा धनुषा व्याथ-
च्छति, जल्पति वातिमात्रमतिमात्रं वा भारमुद्धहति
अप्यु वा म्लवते चातिदूरमुत्सादनपदाघातने वाति-
प्रगाढमासेवते, अतिप्रकुष्ठं वाध्वानं द्रुतमभिपतति
अभिहन्यते वा अन्यद्वा किंचिदेवंविधं विषममति-

मात्रं व्यायामजातमारभते तस्यातिमात्रेण कर्मणोरः
क्षण्यते ॥ ४ ॥

ज्वरनिदानोक्तसंख्याद्वाजयक्ष्मनिदानमुच्यते । आयत-
नानीति कारणानि । संख्येयसाहसदिनिर्देशादेव संख्यायां
लब्धायां 'चत्वारि' इति पुनर्वचनं साहसादीनामवान्तरवल-
वद्विग्रहादिभेदेऽप्येकजातीयताप्रतिपादनार्थम् । पदाघातनं प-
ञ्चामुद्वर्तनम् । अतिप्रकृष्टमित्यतिदूरम् ॥ १—४ ॥

तस्योरःक्षतमुपप्लवते वायुः, स तत्रावस्थितः
श्लेष्माणुरःस्थमुपसंसृज्य शोषयन् विहरत्यूर्ध्वम-
धस्तिर्यक् च, योऽशस्तस्य शरीरसन्धीनाविशति-
तेनास्य जुग्माङ्गमदौ ज्वरश्चोपजायते यस्त्वामा-
शयमभ्युपैति, तेन रोगा भवन्ति उरस्या अरो-
चकश्च, यः कण्ठमभिप्रपद्यते, कण्ठस्तेनोद्धंस्यते
स्वरश्चावसीदति । यः प्राणवहानि स्रोतांस्यन्वेति,
तेन श्वासः प्रतिश्यायश्चोपजायते । यः शिरस्यव-
तिष्ठते, शिरस्तेनोपहन्यते । ततः क्षणनाच्चैवो-
रसो विषमगतित्वाच्च वायोः कण्ठस्योद्धंसना-
त्कासः सततमस्य संजायते, स कासप्रसङ्गादुर-
सि क्षते शोणितं धीवति, शोणितागमनाच्चास्य
दौर्गन्ध्यमुपजायते, एवमेते साहसप्रभवाः साह-
सिकमुपद्रवाः स्पृशन्ति । ततः सोऽप्युपशोषणै-
रैतरूपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मा-
त्पुरुषो मतिमान् बलमात्मनः समीक्ष्य तदनुरूपानि
कर्माण्यारभेत कर्तुम्, बलसमाधानं हि शरीरम्,
शरीरमूलश्च पुरुष इति ॥ ५ ॥

भवति चात्र ।

साहसं वर्जयेत्कर्म रक्षन् जीवितमात्मनः ।

जीवन् हि पुरुषस्त्विष्टं कर्मणः फलमश्नुते ॥ ६ ॥

उरःक्षतमुपप्लवते प्राप्नोतीत्यर्थः । उरःस्थमिति स्वभावा-
देवोरःस्थम् । उरस्या इत्युरोगता हृद्भवशलादयः । आमा-
शयगतत्वेन चोरस्यरोगकरणादुरसोऽप्यामाशयप्रत्यासन्नत्व-
मुक्तम् । वलेन सम्यगाधीयते धार्यत इति बलसमाधानं
शरीरम् । शरीरमूलश्च पुरुष इति संयोगपुरुष इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ सन्धारणं शोषस्यायतनमिति यदुक्तं तद-
नुव्याख्यास्यामः—यदा पुरुषो राजसमीपे भर्तृसमीपे
वा गुरोर्वा पादमूले द्यूतसभमन्यं वा सतां समाजं
स्त्रीमध्यं वा समनुप्रविश्य यानैर्वाप्युच्चावचैरभि-
यान् भयात्प्रसङ्गाद्दहीमत्त्वाद्घृणित्वाद्वा निरुणद्ध्या-

गतानि वातमूत्रपुरीषाणि, तदा तस्य सन्धारणा-
द्वायुः प्रकोपमापद्यते, स प्रकुपितः शूलमुपजन-
यति भिनत्ति पुरीषमुच्छोषयति वा पार्श्वे चातिरु-
जति अंसौ चावमृद्वाति कण्ठमुरश्चावधमति शिर-
श्चोपहन्ति कासं श्वासं ज्वरं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चो-
पजनयति । ततः सोऽप्युपशोषणैरैतरूपद्रवैरुप-
द्रुतः शनैरुपशुष्यति ॥ ७ ॥

समाजमिति सभाम् । उच्चावचैरिति उच्चनीचैः अभि-
यानिति गच्छन् । भयादित्यादि राजसमीपादिषु यथायोग्य-
तया बोद्धव्यम् ॥ ७ ॥

तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरेष्वेव योग-
क्षेमकरेषु प्रयतेत विशेषेण, शरीरं ह्यस्य मूलम्,
शरीरमूलः पुरुषो भवतीति ॥ ८ ॥

भवति चात्र ।

सर्वमन्यत्परित्यज्य शरीरमनुपालयेत् ।

तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणामिति ॥ ९ ॥

क्षयःशोषस्यायतनमिति यदुक्तम्, तदनुव्याख्या-
स्यामः—यदा पुरुषोऽतिमात्रं शोकचिन्तापरीतह-
ृदयो भवति, ईर्ष्यात्कण्ठाभयक्रोधादिभिर्वा समा-
विश्यते, क्रुशो वा सन् रूक्षान्नपानसेवी भवति,
दुर्बलप्रकृतिरनाहारोऽल्पाहारो वास्ते; तदा तस्य
हृदयस्थायी रसः क्षयमुपैति, स तस्योपक्षयात्सं-
शोषं प्राप्नोति, अप्रतिकाराच्चानुबध्यते यक्ष्मणा-
यथोपदेक्ष्यमाणरूपेण ॥ १० ॥

योगेन ये क्षेमकरास्ते योगक्षेमकराः, ते चेह मूत्रपुरी-
षाविधारणादयः । विशेषेणेतिवचनाच्छरीरेष्वेव विशेषेण यत्नं
कुर्यान्मानसयोगक्षेमापेक्षयेति दर्शयति । आत्मन इतिपदं
परशरीरयोगक्षेमापेक्षया स्वशरीरयोगक्षेमकरणस्योपादेयता-
दर्शनार्थम् । अथ कथं मानसयोगक्षेमापेक्षया तथा परश-
रीरयोगक्षेमापेक्षया स्वशरीरयोगक्षेमः श्रेष्ठ इत्याह—शरीर-
मिल्यादि । स्वशरीरे ह्युपहृते परशरीरोपकारस्तथाध्यात्मि-
कशुभचिन्ता च व्याकुला भवतीति भावः । किंवा, योगाः
शरीरस्य बलवर्णाद्युत्कर्षयोगाः, क्षेमाश्चानागताबाधप्रतिषेधा-
स्तेषु । ननु यद्येवमाध्यात्मिकेऽपि भावे शरीरं मूलम्, तर्हि
पुरुषोऽप्रधानमेव । नेत्याह—शरीरमूलश्च पुरुष इति ।
शरीरस्याद्युत्पत्तौ धर्माधर्मसहायो भोक्ता सुखदुःखानामात्मा

यो रसानां तेनात्यारोचकाश्चैल्लक्षिकः पाठः—

क्वचिदस्ति, स च चक्रासम्मत इति नात्र निवेशितः ॥

१ निरुणद्ध्यागतान्वातमूत्रपुरीषवेगानिति वाऽन्यः पाठः ।

२ 'स प्रकुपितः' इत्यनन्तरम्, पित्तश्लेष्माणौ समुदीयोर्ध्वमध-

स्तिर्यग्विहरति, ततश्चांशविशेषेण शरीरावयवविशेषं प्रविश्य इत्यधिकः
पाठः क्वचिदुच्यते ॥

१ यस्त्वामाशयमभ्युपैति, तेनास्य वचो भिद्यते, यस्तु हृदयमा-
विशति ते रोगा भवन्त्युरसाः ।

मूलं कारणमित्यर्थः । 'मूल'शब्दश्चायं भावप्रधानः । तेन शरीरमूलत्वं यस्यात्मनः 'शरीरमूलः' इति पुंलिङ्गनिर्देश उपपन्नः । सर्वाभाव इति धर्मादिचतुर्वर्गाभाव इत्यर्थः । हृदयस्थायी रस इति धातुस्वरूपोऽन्नरसपोषक इत्यर्थः । अन्ये तु हृदयस्थायी रस इत्योजो ब्रुवते । यथोपदेक्ष्यमाणरूपेणेति "सन्धयः शिथिलीभवन्ति" इत्यादिग्रन्थवक्ष्यमाणलक्षणेन ॥ ८—१० ॥

यदा वा पुरुषोऽतिहर्षणात् प्रसक्तभावः स्त्रीष्वतिप्रसङ्गमारभते, तस्यातिमात्रप्रसङ्गाद्रेतः क्षयमुपैति । क्षयमपि चोपगच्छति रेतसि यदि मनः स्त्रीभ्यो नैवास्य निवर्तते, अतिप्रवर्तत एव, तस्य चातिप्रणीतसङ्कल्पस्य मैथुनमापद्यमानस्य न च शुक्रं प्रवर्तते अतिमात्रोपक्षीणत्वात् । अथास्य वायुर्व्यायच्छमानशरीरस्यैव धमनीरनुप्रविश्य शोणितवाहिनीस्ताभ्यः शोणितं प्रच्यावयति, तच्छुक्रक्षयात् शुक्रमार्गेण शोणितं प्रवर्तते वातानुसृतलिङ्गम् ॥ ११ ॥

अथास्य शुक्रक्षयाच्छोणितप्रवर्तनाच्च सन्धयः शिथिलीभवन्ति, रौक्ष्यमुपजायते, भूयः शरीरं दौर्बल्यमाविशति, वायुः प्रकोपमापद्यते, स प्रकुपितो वशिकं शरीरमनुसर्पन् परिशोषयति मांसशोणिते प्रच्यावयति श्लेष्मपित्ते संरुजति पाश्वे चावमृद्वात्यंसौ कण्ठमुङ्गसयति शिरः श्लेष्माणमुपक्लेश्य प्रतिपूरयति श्लेष्मणा सन्धींश्च प्रपीडयन् करोत्यङ्गमर्दमरोचकाविपोकौ च पित्तश्लेष्मोत्क्लेशात् प्रतिलोमगत्वाच्च वायुर्ज्वरं कासं श्वासं स्वरभेदं प्रतिश्यायश्चोपजनयति, ततः सोऽप्युपशोषणैरेतैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैःशनैरुपशुष्यति तस्मात् पुरुषो मतिमानात्मनः शरीरमनुरक्षन् शुक्रमनुरक्षेत् । परा ह्येषा फलनिर्वृत्तिराहारस्येति ॥ १२ ॥ भवति चात्र ।

आहारस्य परं धाम शुक्रं तद्रक्ष्यमात्मनः ।

क्षयो ह्यस्य बहून् रोगान्मरणं वा नियच्छति ॥ १३ ॥

संप्रति शोषेषु क्षयकारणेषु प्रायः शोषजनकत्वेन प्रधानं शुक्रक्षयं शोषकारणं 'यदा वा' इत्यादिना ग्राह्यम् । अतिप्रणीतसङ्कल्पस्येति अतिमहता प्रयत्नेन कृतध्वजोच्छ्वासस्य । व्यायच्छमानस्येति व्यायाममाचरतः । वातानुसृतलिङ्गमिति वातलिङ्गशुक्रं दुष्टवातलिङ्गशुक्रमिति यावत् । शरीरं कर्मभूतं दौर्बल्यं कर्तुंभूतमाविशतीत्यादि योजना । वशिकमिति शून्यं शुक्रशोणितक्षयात्कृतमित्यर्थः । एतच्च हेतुगर्भविशेषणम् । एतेन, यस्माद्वशिकं शरीरम्, तस्मादनुरसर्पतीत्यर्थः । परा फल-

१ अत्र प्रकरणादुरोधाव्यायाममाचरतः इत्यत्र व्यायामाचरत इति पाठः समीचीनो मतिः ।

निर्वृत्तिरिति श्रेष्ठा आहारफलसम्पत्तिरित्यर्थः । परं धामोत्कृष्टसारम् । उत्कृष्टत्वं च शुक्रस्यातिप्रसादरूपत्वात् । एतच्च शोषकारणेषु केवलशुक्रक्षयोपसंहरणं प्राधान्यादस्य शोषहेतुभावान्निति बोद्धव्यम् । रूक्षाद्यन्नपानसेवाजनितोऽपि रक्तादिक्षयो राजयक्ष्मकारणत्वेनोक्तः ॥ ११ ॥ १३ ॥

विषमाशनं शोषस्यायतनमिति यदुक्तम्, तदनुव्याख्यास्यामः—यदा वा पुरुषः पानाशनभक्ष्यलेह्योपयोगान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयविषमानासेवते, तदा तस्य तेभ्यो वातपित्तश्लेष्माणो वैषम्यमापद्यन्ते, ते विषमाः शरीरमनुपसृत्य यदा स्रोतसामयनमुखानि परिचार्यावतिष्ठन्ते, तदा जन्तुर्यद्यदाहारजातमाहरति तत्तदस्य मूत्रपुरीषमेवोपचीयते भूयिष्ठं नान्यस्तथा शरीरधातुः, स पुरीषोपष्टम्भाद्वर्तयति, तस्मात् शुष्यतो विशेषेण पुरीषमनुरक्ष्यं तथा सर्वेषामत्यर्थकशुद्धिर्बलानाम् । तस्यानाप्यायमानस्य विषमाशनोपचिता दोषाः पृथक् पृथगुपद्रवैर्युजन्तो भूयः शरीरमुपशोषयन्ति, तत्र वातः शूलमङ्गमर्दं कण्ठोङ्गसनं पाश्वे संरुजनमंसावमर्दनं स्वरभेदं प्रतिश्यायं चोपजनयति, पित्तं पुनर्ज्वरमतीसारमन्तर्दाहं च, श्लेष्मा तु प्रतिश्यायं शिरसो गुरुत्वं कासमरोचकं च, स कासप्रसङ्गादुरसि क्षते शोणितं घृणति, शोणितगमनाच्चास्य दौर्बल्यमुपजायते । एवमेते विषमाशनोपचिता दोषा राजयक्ष्माणमभिनिर्वर्तयन्ति । स तैरुपशोषणैरुपद्रवैरुपद्रुतः शनैः शनैरुपशुष्यति । तस्मात्पुरुषो मतिमान् प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशकालोपयोगसंस्थोपशयादविषमाहारमाहरेदिति ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकः ।

हिताशी स्यान्मिताशी स्यात्कालभोजी जितेन्द्रियः । पश्यन् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान् विषमाशनादिति ॥ १५ ॥

प्रकृतिकरणादयो रसविमाने प्रपञ्चनीयाः । अत्र च 'उपशय' शब्देन, उपयोक्ता यो रसविमाने वक्तव्यः, स एव गृह्यते । यतः, तत्रोक्तम्—'उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमाहरति, यदायत्तमोक्तसात्म्यम्' इति । अनेन हि तत्रोपयोक्तृपरीक्षया सात्म्यमेव परीक्ष्यत इत्युक्तम् । अयनमुखानीति गतिद्वाराणि । अयतिर्हि गतिः । परिवार्येत्यवरुध्य । तथा सर्वेषामत्यर्थकशुद्धिर्बलानां पुरीषमनुरक्ष्यमिति योजना । एवमेव

वार्थं वक्ष्यति—“शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषसंसनादति । सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विद् बलम्” । कासप्रसङ्गादिति कासातिसम्बन्धादित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

एतैश्चतुर्भिः शोषस्यायतनैरभ्युपसेवितैर्वातपित्तश्लेष्माण एव प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुपिता नानाविधैरुपद्रवैः शरीरमुपशोषयन्ति । तं सर्वरोगाणां कष्टतमत्वाद्वाजयक्ष्माणमाचक्षते भिषजः । यस्माद्वा पूर्वमासीद्भगवतः सोमस्योदुराजस्य तस्माद्वाजयक्ष्मेति ॥ १६ ॥

कष्टतमत्वादित्यत्र ‘च’कारो छुत्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । तेन, कष्टतमत्वाच्च तथा चन्द्रमसः प्रागुत्पन्नत्वाच्चेति हेतुद्वयं योज्यम् । यदा कष्टतमत्वात्तदा ‘राजेव यक्ष्मा राजयक्ष्मेति’ निरुक्तिर्बोद्ध्या । उदुराजस्येति राजसंज्ञत्वं सोमस्य दर्शयति, ततश्च राज्ञो यक्ष्मा राजयक्ष्मेति निरुक्तिर्भवति ॥ १६ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति, तद्यथा—प्रतिश्यायः क्षवथुरभीक्ष्णं श्लेष्मप्रसेको मुखमाधुर्यमनन्नामिलाषोऽन्नकले चायासो दोषदर्शनमदोषेष्वल्पदोषेषु वा पात्रोदकान्नसूपोपदंशपरिवेशकेषु भुक्त्वतो हृल्लासस्तथोल्लेखनमाहारस्यान्तरान्तरा मुखस्य पादयोश्च शोषः पाण्योरेवेक्षणमत्यर्थमक्षणोः श्वेतावभासता चातिमात्रं बाह्योश्च प्रमाणजिज्ञासा स्त्रीकामताऽतिघृणित्वं बीभत्सदर्शनता चास्य काये स्वप्ने चाभीक्ष्णं दर्शनमनुदकानामुदकस्थानानां शून्यानां च ग्रामनगरनिगमनजनपदानां शुष्कदग्धभक्षानां च वनानां कृकलासमयूरवानरशुकसर्पकाकोलूकादिभिः संस्पर्शनमधिरोहणं च यानं वा श्वोष्ट्रखरवराहैर्यानं च केशास्थिभस्मतुषाङ्गारराशीनां चाधिरोहणमिति शोषपूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ १७ ॥

पूर्वरूपेषु प्रतिश्यायादिप्रायः कफयुक्तपूर्वरूपोत्पादो वायुनापि प्रधानेन क्रियमाणे शोषे उरःस्थश्लेष्मसंसर्गाद्बोद्धव्यः, यतश्च प्रायेण कफोऽत्र स्थानमहिम्ना प्रकुपितो भवति । तेन, शोषं कफप्रधानलिङ्गत्वेन श्लेष्मरोग इति च श्रुते । अदोषेष्विति पात्रादिविशेषणम् । पाण्योश्चावेक्षणमिति पूर्वरूपं प्रमाणात् । बीभत्सदर्शनता काय इति विवर्णविगन्धत्वादिना । निगमनं नगरविशेषो बहुवसतिजनपदं मण्डलम् । अधिरोहणश्चेति कृकलासादीनामेव शरीराधिरोहणम् । स्वप्ने श्वोष्ट्र-

२ तस्मिन्काले पचलभिर्यदन्नं कोष्ठमाश्रितम् । मलीभवति तत्प्रायः कल्पे ते किञ्चिदोजसे ॥ ३९ ॥ तस्मात्पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्वाजयक्ष्मणः । सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विद्बलम् ॥ ४० ॥ चिकित्सास्थान अध्याय ८ शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषसंसनादपि । अवलापेक्षिणी मात्रां किंपुनर्यो विरिच्यते ॥ ८६ ॥

खरगमनश्चेहादिङ्नियमेन बोद्धव्यम् । तेन रिष्टं न भवति । यत्तु वक्ष्यति—“श्वभिरष्टैः खरैर्वापि याति यो दक्षिणां दिशम्” इत्यादि । तद्दक्षिणदिङ्नियतत्वादिरिष्टत्वं ज्ञेयम्, यत्र रूपं स्वभू-रूपमस्ति राजयक्ष्मोन्मादादौ, तत्रोच्यते, ज्वरादौ त्वविद्यमानत्वाच्चोच्यते । यत्तु रिष्टं रिष्टाधिकारे ज्वरादीनां स्वरूपं पूर्वरूपं वक्ष्यति—“प्रेतैः सह पिवन् मद्यम्” इत्यादिना तद्विष्टमेव ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वमेकादशरूपाणि तस्य भवन्ति, तद्यथा—शिरसः प्रतिपूरणं कासः श्वासः स्वरभेदः श्लेष्मणश्छर्दनं शोणितघ्नीचनं पाद्वर्षसंरोजनं अंसारवमदौ ज्वरोऽतीसारस्तथारोचक इति ॥ १८ ॥

एकादशरूपाणीतिवचनेन एकादशरूपाण्येव संपूर्णराजयक्ष्मणि भवन्तीति दर्शयति । कासश्चासादयश्च ये एकादशरूपा उदाहरणार्थं व्याख्याताः, न ते प्रतिनियतत्वाथमातेन चिकित्सिते वक्ष्यमाणमेकादशरूपचतुष्टयं भिन्नलक्षणं न विरोधि ॥ १८ ॥

तत्रापरिक्षीणमांसशोणितो बलवानजातारिष्टः सर्वैरपि शोषलिङ्गैरुपद्रुतः साध्यो ज्ञेयः । बलवर्णोपचयोपचितो हि सहत्वाद्वाध्यौषधबलस्य कामं सुबहुलिङ्गोऽप्यल्पलिङ्ग एव मन्तव्यः ॥ १९ ॥

अपरिक्षीणबलाभिधानेऽपि बलवानिति पदं सहजबलयुक्तत्वापदर्शनार्थमासहजबलो ह्यनुपरिक्षीणबलोऽपि बलवद्भवतीति भावः । सहत्वाद्वाध्यौषधस्येति यस्माद्वाधिवलं तथौषधबलं च सहते । तेन न ताभ्यामभिभूयते इत्यर्थः । अल्पलिङ्ग एवेति अल्पलिङ्गैव सुखसाध्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

दुर्बलन्त्वतिक्षीणमांसशोणितमल्पलिङ्गमप्यजातारिष्टमपि बहुलिङ्गमेव जातारिष्टमेव विद्यात्तदसहत्वाद्वाध्यौषधबलस्य तं परिवर्जयेत्, क्षणेन हि प्रादुर्भवन्त्यरिष्टानि, अनिमित्तश्चारिष्टप्रादुर्भाव इति ॥ २० ॥

तत्र श्लोकः ।

समुत्थानं च लिङ्गं च यः शोषस्यावबुध्यते ।

पूर्वरूपं च तत्त्वेन स राक्षः कर्तुमर्हति ॥ २१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तच्चे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने शोषनिदानं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

बहुलिङ्गं जातारिष्टं च विद्यादिति बहुलिङ्गमिवासाध्यं तथा जातारिष्टमिव मारकं विद्यादित्यर्थः । ननु, रिष्टं विना मरणं नास्ति । वचनं हि—“अरिष्टं चापि तन्नास्ति यद्विना मरणं भवेत्” इति । तत्कथं अजातारिष्टो जातारिष्ट इवादूरमरणत्वेनेह ज्ञातव्य इत्याह—क्षणेन हीत्यादि । असाध्ये हि रिष्टं भवति । असाध्यता च बलमांसक्षयकृतास्त्येव । तेन, अवश्यं रिष्टेन भवितव्यम् । अजातारिष्टे कारणाऽसेवयाऽरिष्टं भविष्यत्येवाह—

अनिमित्ततत्त्वादिप्रादुर्भाव इति । न हि रिष्टं दृष्टं किञ्चित्कारणमपेक्षते, किन्त्वनिमित्तत एव भवति । तेन रिष्टानुत्पादसति नाश्वासः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामाधुर्वेददीपिकायां शोषनिदानव्याख्या ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु पञ्चोन्मादा भवन्ति, तद्यथा—वातपित्तकफसन्निपातागन्तुनिमित्ताः । तत्र दोषनिमित्ताश्चत्वारः पुरुषाणामेवंविधानां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते, तद्यथा—भीरूणामुपक्लिष्टसत्त्वानामुत्सन्नदोषाणां च समलविकृतोपहितानि अनुचितान्याहारजातानि वैषम्ययुकेनोपयोगविधिनोपयुञ्जानानां तन्त्रप्रयोगं वा विषममाचरतामन्यां वा शरीरचेष्टां विषमां समाचरतामत्युपक्षीणदेहानां च व्याधिवेगसमुद्भूतानामुपहतमनसां वा कामक्रोधलोभहर्षभयशोकचिन्तोद्वेगादिभिः पुनरभिघाताभ्याहतानां वा मनस्युपहते बुद्धौ च प्रचलितायामभ्युदीर्णां दोषाः प्रकुपिता हृदयमुपसृत्य मनोवहानि स्रोतांसि आवृत्य जनयंत्युन्मादम् ॥ ३ ॥

औत्पादिकं शोषमभिधाय दक्षयज्ञे कुष्ठानन्तरोत्पन्नमुन्मादं ब्रूते । वचनं हि—“तयोर्हसशोकैरुन्मादापस्माराणाम्” इति । उपक्लिष्टसत्त्वानामिति रजस्तमोभ्यामुपहतसत्त्वानाम् । उत्सन्नदोषाणामिति प्रबुद्धोद्भान्तदोषाणाम् । समलैरनुचिभिर्विकृतैश्चेति वैरोधिकैरुपहितानि मिश्रीकृतानीति समलविकृतोपहितानि । किंवा, समलैर्मलिनैर्विकृतैः कुष्ठव्यङ्गादिभिः परिजनैरुपहितानि उपदौकितानीति समलविकृतोपहितानि । वैषम्ययुकेनोपयोगविधिनेति, यः प्रकृतिकरणादिराहारोपयोगविधिवैक्यः, तेन वैषम्ययुकेन, वैषम्यं च प्रकृत्यादीनामशस्तत्वं प्रकृतिगुत्वादिभिः कृतं ज्ञेयम् । तन्त्रं शरीरम्, तस्य परिपालनार्थं सद्गतोक्तः प्रयोगः ‘शरीरचेष्टा’ शब्देन तु गमनादि गृह्यते, तेन न पौनरुक्त्यम् । ‘तन्त्र’ शब्दः शरीरे वर्तते । यदुक्तम्—“तन्त्रयन्त्रेषु मित्रेषु तमोऽन्त्यं प्रविविक्षताम्”

१ औपाधिकमिति पाठः. २ रोगाणामाद्योत्पत्तिवर्णनसमर्थनार्थं निदानस्थानस्याष्टमाध्यायस्य ‘तस्मिन्’ इत्यादिगणं टीकाकृता उद्धृतम् तस्मिन्गणे “भयत्रासशोकैरुन्मादानां” “विविधभूताशुचिंसंस्पृष्टादिस्रोतारोणाम्” इति वर्तते तदेव समीचीनम्.

इति । व्याधिवेगसमुद्भूतानामिति व्याधिवलेनाप्रकृतिस्थितानाम् । उपहतमनसामिति कामादिभिः संबध्यते । भूय इति पुनः पुनः । उपसृत्येति उपगम्य प्रदूष्येति यावत् ॥ १ ॥ ३ ॥

उन्मादं पुनर्मनोबुद्धिसंज्ञाज्ञानस्मृतिभक्तिशीलचेष्टाहारविभ्रमं विद्यात् ॥ ४ ॥

उन्मादं प्रत्यात्मलक्षणमाह—उन्मादं पुनरित्यादि ।—विभ्रममिति मनःप्रवृत्तिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । अत्र मनोविभ्रमाच्चिन्त्यानर्थान्न चिन्तयते, अचिन्त्यांश्च चिन्तयते । उक्तं हि—“मनसश्च चिन्त्यमर्थः” इति । बुद्धिविभ्रमात्तु नित्यमनित्यम्, प्रियञ्चाप्रियं पश्यति । वचनं हि—“विषमाभितिवेशो नित्यानित्ये प्रियाप्रिये ज्ञेयः, स बुद्धिविभ्रमः समं बुद्धिहानी पश्यति इति ।” संज्ञा ज्ञानम् तद्विभ्रमादग्न्यादिदाहं न बुध्यते । किंवा, संज्ञा नामोल्लेखज्ञानम् । स्मृतिविभ्रमात्तु न स्मरति, अयथावद्वा स्मरति । भक्तिरिच्छा, तद्विभ्रमाच्च यत्रेच्छा पूर्वमासीत्तत्राऽनिच्छा भवति । शीलविभ्रमात्क्रोधनोऽक्रोधनो वा भवतीति । चेष्टाविभ्रमादनुचितचेष्टे भवति । आचारः शास्त्रशिक्षाकृतो व्यवहारः, तद्विभ्रमादशौचाचारः चरति ॥ ४ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि, तद्यथा—शिरसः शून्यभावः चक्षुषोराकुलता स्वनः कर्णयोरुच्छ्वासस्याधिक्यमास्यसंस्त्रवणमनन्नाभिलाषोऽरोचकाविपाकौ हृदयग्रहो ध्यानायाससंमोहोद्वेगाश्चास्थाने सततं लोमहर्षो ज्वरश्चाभीक्ष्णमुन्मत्तचित्तत्वमुद्विग्नत्वमर्दिताकृतिकरणं च व्याधेः स्वप्ने च दर्शनमभीक्ष्णं भ्रान्तचलितानवस्थितानां च रूपाणामप्रशस्तानां च तिलपीडकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामम्भसामावर्तेषु चक्षुषोः आपसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ५ ॥

अस्थाने इत्यविषये । तेन, अध्यानविषये ध्यानम्, असंमोहविषये च मोह इत्यादि ज्ञेयम् । उन्मत्तचित्तत्वमिति उन्मत्ताकृष्टचित्तत्वम् । उद्विग्नचित्तत्वमिति ऊर्ध्वकाये पीडितत्वम् । अर्दिताकृतिकरणमिति अर्दितस्य आकृतिर्वर्णाद्धवक्रीभावादिः लक्षणं तत्करणम् । व्याधेरिति व्याधेर्वृद्धादिभ्रमरूपस्य उन्मादस्य यथोक्तानि पूर्वरूपाणीति योजना । चक्षुषोश्चोपसर्पणमिति चक्षुषोर्व्यपगम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ततोऽनन्तरमेवमुन्मादाभिनिर्वृत्तिः, तत्रेदमुन्मादविशेषविज्ञानम्, तद्यथा—परिसर्पणमक्षिभुवामोष्ठांसहनुहस्तपादविक्षेपणमकस्मादनियतानां च सततं गिरामुत्सर्गः फेनागमनमास्यात्, स्मितहसितनृत्यगीतवादिप्रयोगाश्चास्थाने वीणावंशशङ्खशम्यातालशब्दानुकरणमसाम्नायानमयानैरलङ्करणमनल-

झरिर्कैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्येषु अलब्धेषु लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मात्सर्यं कार्यं पारुष्यमुत्पिण्डतारुणाक्षता वातोपशयविपर्यासानुपशयता चेति वातोन्मादलिङ्गानि ॥ ६ ॥

अमर्षक्रोधसंरम्भाश्चास्थाने शस्त्रलोष्टकाष्टमुष्टिमिरभिद्रवणं स्वेषां परेषां वा प्रच्छाद्यशीतोदकान्नाभिलाषः सन्तापोऽतिवेलं ताम्रहरितहरिद्रसंरुद्धाक्षता पित्तोपशयविपर्यासानुपशयता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि ॥ ७ ॥

स्थानमेकदेशे तूष्णींभावोऽल्पशः चक्रमणं लालाशिङ्गाणकास्त्रस्त्रवणमनन्नाभिलाषो रहस्कामता वीभत्सत्वं शौचद्वेषः स्वल्पनिद्रता श्वयथुरानने शुक्रस्तिमितमलोपदिग्धाक्षता श्लेष्मोपशयविपर्यासानुपशयिता चेति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि ॥ ८ ॥

त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं विद्यातमसाध्यमाचक्षते कुशलाः ॥ ९ ॥

साध्यानां तु त्रयाणां साधनानि भवन्ति, तद्यथा स्नेहस्वेदवमनविरेचनास्थापनानुवासनोपशमननस्तःकर्मधूपधूमपानांजनावपीडप्रधमनाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकानुलेपनव्यध्वन्धनावरोधनवित्रासनविस्सापनविस्मरणपतर्पणशिराव्यधनानि भोजनविधानं च यथास्वं युक्त्या यच्चान्यदपि किञ्चिन्निदानविपरीतमौषधम्, कार्यं तत्स्यादिति ॥ १० ॥

तत्र श्लोकः ।

उन्मादान्दोषजान्सम्यक्साधयेद्भिषगुत्तमः ।

अनेन विधियुक्तेन कर्मणा यत्प्रकीर्तितमिति ॥ ११ ॥

ततोऽनन्तरमेवेतिवचनात्पूर्वरूपानन्तरं शीघ्रमेवोन्मादो भवतीति दर्शयति । अन्ये रोगा यथा पूर्वरूपे भूते चिरेण भवन्ति, न तथा उन्माद इत्यर्थः । उन्मादविशेषविज्ञानमिति वाताद्युन्मादलिङ्गमित्यर्थः । परिसरणं भ्रमणम् । शम्या दक्षिणहस्तेन वादनम् । तालस्तु वामहस्तेन वादनम् । यदुक्तं विशाखिना—“शम्या दक्षिणहस्तेन वामहस्तेन तालकः । उभाभ्यां वादनं यत्तु सन्निपातः स उच्यते” इति । असाभ्रेत्युच्चैः । अयानैरिति हस्त्यादियानव्यतिरिक्तैः । लब्धेषु चावमान इति प्राप्तेष्वभ्यवहार्येष्ववधारणं च, न केवलमवमानः, किंतु तीव्रं मात्सर्यश्च, अभ्यवहार्यः लब्ध्वा न किञ्चिदातुमिच्छतीत्यर्थः । वाते उपशय उपशयहेतुस्नेहादिर्वातोपशयः, तस्य विपर्यासो रुक्षादिः, तेनानुपशयिता असुखिता इत्यर्थः । ‘च’काराद्वाता-नुगुणस्नेहाद्युपशयिता च गृह्यते । अमर्ष इत्यादि पित्तोन्मादलिङ्गम् । संरम्भश्चरभटी । स्वेषां स्वीयानाम् । कफोन्मादे रहो विजनम् । अवरोधनं तमोगृहावरोधनादि । विधियुक्तेनेत्युन्मादचिकित्सिते प्रपञ्चवक्ष्यमाणविधियुक्तेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थानपूर्वरूपलिङ्गविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्तमागन्तुमाचक्षते, केचित्पुनः पूर्वकृतं कर्माप्रशस्तमिच्छन्ति तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध एवेति भगवान्पुनर्वसुरात्रेय उवाच, प्रज्ञापराधो ह्ययं देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचगुरुवृद्धसिद्धाचार्यपूज्यानवमत्याहितान्याचरति, अन्यद्वा किञ्चित्कर्माप्रशस्तमारभते । तमात्मनाहतमुपगन्तो देवादयः कुर्वन्त्यनुमत्तम् १२

केचित्पुनरित्यादौ ‘तस्य निमित्तम्’ इति पदमावृत्य पूर्वेण परेण च योजनीयम् । तत्र प्रज्ञापराध एव तस्य निमित्तमिति श्रुवताऽप्रशस्तप्राक्तनकर्मजन्यत्वं न क्षिप्यते । यतः, प्राक्तनमपि हि कर्म प्रज्ञापराधजमेव । किंवा, तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध एवेत्यनेन, तस्यैव प्रशस्तकर्मणः प्रज्ञापराध एव कारणमिति दर्शयते । तेन कर्मजस्य प्रज्ञापराधान्तर्निविष्टत्वमुच्यते । आत्मना हतमित्यात्मना कृतेनाशुभकर्मणा हतम् । उपगन्त इत्यावेशं कुर्वन्तः ॥ १२ ॥

तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तुन्मादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्वरूपाणि, तद्यथा—देवगोब्राह्मणतपस्विनां हिंसारुचित्वं कोपनत्वं नृशंसाभिप्रायता अरतिरोजोवर्णच्छायाबलवपुषामुपतप्तिः स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्तनं चेति ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिवृत्तिः ॥ १३ ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषः, तद्यथा—अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादम् गुरुवृद्धसिद्धर्षयोऽभिशापन्तः, पितरो धर्षयन्तः, स्पृशन्तो गन्धर्वाः, समाविशन्तो यक्षा राक्षसास्त्वामगन्धमात्रापयन्तः, पिशाचाः पुनरधिरुह्य बाहयन्तः ॥ १४ ॥

तस्येमानि रूपाणि, तद्यथा—अत्यात्मबलवीर्यपौरुषपराक्रमज्ञानवचनविज्ञानानि अनियतश्चोन्मादकालः ॥ १५ ॥

पुरस्कृतस्येति अभिशापनीयतया व्यवस्थापितस्य । नृशंसाभिप्रायता परापकाररुचिलम् । अनोजा इत्योजः कार्यबलादिरहितः । प्रवर्तनं प्रेरणम्, दर्शयन्त इत्यत्रात्मानमिति शेषः । ‘अत्यात्म’ शब्दो बलादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । आत्मानमिति चेति अत्यात्मत्वेनात्माननुरूपबलादियोगो भवतीत्यर्थः ॥ १३—१५ ॥

उन्मादयिष्यतामपि खलु देवर्षिपितृगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचानामेवन्तरेषु गमनीयः पुरुषः, तद्यथा—पापस्य कर्मणः समारंभे पूर्वकृतस्य वा कर्मणः परिणामकाले एकस्य वा शून्यगृहवासे चतुर्गृहाधिष्ठाने वा सन्ध्यवेलायामप्रयतभावे वा

पर्वसन्धिषु वा मिथुनभावे रजस्वलाभिगमने वा विगुणे वाध्ययनबलिमङ्गलहोमप्रयोगे नियमव्रतब्रह्मचर्ये वा महाहवे वा देशकुलपुरविनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया वा प्रजननकाले विविधभूताशुचिस्पर्शने वा वमनरुधिरस्त्रावाशुचैरप्रयतस्य चैत्यदेवायतनाभिगमने वा मांसमधुतिलगुडमद्योच्छिष्टे वा दिग्वाससि वा निशि नगरनिगमचतुष्पथे पवनश्मशानाभिगमने वा द्विजगुरुसुरयतिपूज्याभिधर्षणे वा धर्माख्यानव्यतिक्रमे वा न्यस्य कर्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे वा इत्याघातकाला व्याख्याता भवन्ति ॥ १६ ॥

पर्वसन्धिरमावास्या पौर्णमासी च । दिग्वाससीति नम्रे । 'निशि' इत्यादौ पुनश्चतुष्पथवचनं निशि पुनश्चतुष्पथगमनप्रदर्शनायम् । एकस्येलादौ तु दिवाप्येकस्य चतुष्पथगमनं ब्रुवते । धर्माख्यानव्यतिक्रम इत्यविधिना धर्मप्रकाशने ॥ १६ ॥

त्रिविधं तून्मादकराणां भूतानामुन्मादने प्रयोजनम्, तद्यथा—हिंसारतिरभ्यर्चनं चेति । तेषां तत्प्रयोजनमुन्मात्ताचारविशेषलक्षणैर्विद्यात् । तत्र हिंसार्थमुन्माद्यमानोऽग्निं प्रविशति, अप्सु निमज्जति, स्थानात् श्वप्ने निपतति, शस्त्रकाष्ठलोष्टमुष्टिभिर्हन्त्यात्मानमन्यच्च प्राणवधार्थमारभते, तमसाध्यं विद्यात्, साध्यावितरौ ॥ १७ ॥

तयोः साधनानि, तद्यथा—मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादीन्येवमेते पञ्चोन्मादा व्याख्याता भवन्ति ॥ १८ ॥

रतिः क्रीडा । अभ्यर्चनं पूजा । उन्मादाचारविशेषलक्षणैर्विद्यादिति उन्मत्तस्याचारविशेषरूपैल्लक्षणैर्हिंसार्थिनोन्मादित्वं विद्यात् । तत्र हिंसार्थिनोन्मादितो हिंसानुगुणमभिप्रवेशाद्याचरति । रत्नार्थिना चोन्मादितः क्रीडार्थं प्रचरति । पूजार्थिना गृहीतो पूजां चेष्टते । इह च देवादिवचनेन देवाद्यनुचरा देवादिसधर्माणो ग्राह्याः । देवादयस्तु न मानुषानाविशन्ति । उक्तं हि सुश्रुते—“न ते मनुष्यैः सहसंविशन्ति न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति । ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहाते भूतविद्याविषयादपोह्याः” इत्यादि । हिंसार्थिगृहीतस्याऽसाध्यत्वेन तद्विज्ञानार्थं सामान्योक्तान्यपि लक्षणानि शृङ्गग्राहिकया ब्रुवते । तद्यथेलादौ गमनं देवतीर्थादिगमनम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

ते तु खलु निजागन्तुविशेषेण साध्यासाध्यविशेषेण च प्रविभज्यमानाः पञ्च सन्तो द्वावेव भवतः । तौ परस्परमनुवध्रीतः कदाचिद्यथोक्तहेतुसंसर्गादुभयोः संसृष्टमेव पूर्वरूपं संसृष्टञ्चैव लिङ्गमसिद्धेयम् । तज्जासाध्यसंयोगं साध्यासाध्यसंयोगं

वाऽसाध्यं विद्यात् । साध्यं तु साध्यसंयोगम्, तस्य साधनं साधनसंयोगमेव विद्यादिति ॥ १९ ॥

ताविति तौ निजागन्तु । परस्परमनुवध्रीतः कदाचिदिति न सर्वदा । यथोक्तहेतुसंसर्गादिति निजागन्तुहेतुमेलकात् । तत्रेति निजागन्तुसंसर्गः । असाध्यसंयोगमिति यदा त्रिदोषजोन्मादे हिंसार्थिना देवादिनानुबन्धो भवति, तदा असाध्यसंयोगो भवति असाध्यसाध्यसंयोगस्तु एकदोषोन्मादे हिंसार्थिनोन्मादयोगात्तथा हिंसार्थिनोन्मादे हि दोषोन्मादानुबन्धाच्चेत्यादिज्ञेयः साध्यसंयोगस्य साध्यरूपतयैव साध्यतायां सिद्धायां पुनः 'साध्यम्' इतिवचनं साध्यरूपविकारान्तरसम्बन्धे विकारभूयस्त्वेनासाध्यशङ्काप्रतिषेधार्थम् । साधनसंयोगमेवेति निजागन्तुसाधनमेलकमित्यर्थः ॥ १९ ॥

भवन्ति चात्र ।

नैव देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।

न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्यन्ति मानवम् ॥ २० ॥

ये त्वेनमनुवर्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्मणा ।

न स तद्धेतुकः क्लेशो न ह्यस्ति कृतकृत्यता ॥ २१ ॥

संप्रति देवाद्युन्मादहेतुपरिग्रहार्थं देवेष्वपि कृतमेव कर्म कारणं दर्शयति—नैवेत्यादि ।—‘अनुवर्तन्ते’ इतिवचनादुक्तकर्मप्रेरिता एव देवादयोऽशुभकर्माणमभिनविशन्तीति दर्शयति । यदि हि एवमेव देवादयः कर्मनिरपेक्षा उन्मत्तं कुर्युः तदा सर्वानेव कुर्युरिति भावः । स तद्धेतुकः क्लेश इति नासौ देवादिकृत उन्माद इत्यर्थः । अथ कथं देवाद्यावेशजनितोऽप्ययं न देवादिकृत इत्याह—न ह्यस्ति कृतकृत्यतेति । न यस्मादशुभकर्मणा कृते उन्मादे पुनर्देवादिकृत्यलमस्ति, न हि कृतं पुनः क्रियते, देवादयश्च कर्मपराधीना एवेति भावः । किंवा, ‘न ह्यस्य कृतकृत्यता’ इति पाठः । तत्र कृतेनैव प्राक्तनकर्मणा उन्मादितो न कृत्यः करणीयः पुरुषो भवति । अन्यथा, सर्वथा सर्वेषामेवाविशेषेण देवाद्युन्मादः स्यात् । तस्यैवोन्मादः स्याद्येनैवोन्मादफलजनकं कर्म कृतम्, स एव देवादभिः कर्मपराधीनैरभिगम्यते । अनेनाभिप्रायेणाह—न ह्यस्य कृतकृत्यता इति । अकृतपापकर्मणो न देवाद्यभिगमनीयतास्तीत्यर्थः । यस्माद्देवादयोऽत्र पराधीनास्तस्माद्देवादयो नोपलभ्याः ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रज्ञापराधात्सम्प्राप्ते व्याधौ कर्मज आत्मनः ।

नाभिर्शंसेद्बुधो देवाच्च पितृन्नापि राक्षसान् ॥ २२ ॥

आत्मानमेव मन्येत कर्तारं सुखदुःखयोः ।

तस्माच्छ्रेयस्करं मार्गं प्रतिपद्येत नो ब्रसेत् ॥ २३ ॥

देवादीनामपचितिर्हितानां चोपसेवनम् ।

ते च तेभ्यो विरोधश्च सर्वमायत्तमात्मनि ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकः ।

संख्या निमित्तं द्विविधं लक्षणं साध्यतां न च ।

उन्मादानां निदानेऽस्मिन् क्रियासूत्रं च

भाषितमिति ॥ २५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने
उन्मादनिदानं नाम सप्तमोऽध्यायः ।

न च देवादिभ्यो भेतव्या इत्याह—प्रज्ञापराधादित्यादि । नाभि-
शंसेदिति । नोपलभेत आत्मानमित्यादौ आत्मैव शुभाशुभकर्मकर-
णात्सुखदुःखयोर्यथासंख्यं कारणं भवतीति वाक्यार्थः । नो त्रसे-
दिति देवादिभ्यः, एवमेवामी शुभकर्मणामपि गृह्णन्तीति कृत्वा
नो त्रसेत्, अपचितिः पूजा । ते चेत्त्यादौ ते चेति देवाप-
चितिः हितोपसेवनं च । तेभ्यो विरोधश्चेति तेभ्यो देवादिभ्यो
विरोधो यथा भवति अशुभकर्मभ्यः, ततः सर्वमात्मन्यायत्तम् ।
एतेन, आत्माधीनमेवेदमुन्मादकारणस्य परिवर्जनं परिसेवनं
च दर्शयति ॥ २२—२५ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचि-
तायां चरकतात्पर्यटीकायामाशुर्वेददीपिकायामुन्मा-
दनिदानव्याख्या ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथतोऽपसारनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु चत्वारोऽपसारा भवन्ति, तद्यथा—
वातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताः ॥ ३ ॥

त एवंविधानां प्राणभृतां क्षिप्रमभिनिर्वर्तन्ते,
तद्यथा—रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसामुद्भ्रान्तविष-
मबहुदोषाणां समलविकृतोपहितान्यशुचीन्यभ्य-
वहारजातानि वैषम्ययुक्तेन उपयोगविधिनापयुंजा-
नानां तन्त्रप्रयोगमपि च विषममाचरतामन्याश्च
शरीरचेष्टा विषमाः समाचरतामत्युपक्षीणदेहानां
वा दोषाः प्रकुपिता रजस्तमोभ्यामुपहतचेतसो-
ऽन्तरात्मनः श्रेष्ठतमायतनं हृदयमुपसृत्य पर्यव-
तिष्ठन्ते, तथेन्द्रियायतनानि तत्र चावस्थिताः
सन्तो यदा हृदयमिन्द्रियायतनानि चेरिताः काम-
क्रोधभयलोभमोहहर्षशोकचिन्तोद्वेगादिभिः सह-
सा पूरयन्ति, तदा जन्तुरपसरति ॥ ४ ॥

उन्मादानन्तरं प्रागुत्पत्तौ अपसारोत्पादादपसारनिदान-
मुच्यते । चत्वार इति वचनमागन्तुसम्बन्धेऽप्यपसाराणां चतु-
ष्टयलक्षणप्रतिपादनार्थम् । अपसारो हि नोन्मादवत्स्वतन्त्रेणाग-
न्तुना क्रियते । उद्भ्रान्तविषमबहुदोषाणामित्यत्रोद्भ्रान्तत्वेनो-
न्मादिलम्, विषमत्वेन कदाचिदपसारवेगकर्तृत्वं दर्शयते ।

समलेस्यादि उन्मादव्याख्यानतुल्यम् । अत्युपक्षीणदेहानां वेति
अत्युपक्षीणदेहत्वादित्यर्थः उन्मादनिदानेऽपि समलविकृता-
दिग्रन्थे ‘अत्युपक्षीणदेहानाम्’ इत्युक्तम् । श्रेष्ठतमायतनमिति,
अन्योऽपि शरीरदेशोऽन्तरात्मनः स्थानम्, हृदयं तु श्रेष्ठतमम्,
तत्रैव चेतना । विशेषेण पूरयन्ति यदा, तदा अपसरति
अपसारवेगयुक्तो भवतीति वाक्यार्थः ॥ १—४ ॥

अपसारं पुनः स्मृतिबुद्धिसत्त्वसंज्ञवाद्बीभत्स-
चेष्टमावस्थिकं तमःप्रवेशमाचक्षते ॥ ५ ॥

तस्येमानि पूर्वरूपाणि भवन्ति, तद्यथा—भ्रूयु-
दासः सततमक्ष्णोर्वैकृतमशब्दश्रवणं लालासिघाण-
प्रस्रवणमनन्नाभिलषणमरोचकाविपाकौ हृदयग्रहः
कुक्षेरादोपो दौर्बल्यमङ्गमर्दो मोहस्तमसो दर्शनं
मूर्च्छा भ्रमश्चाभीक्ष्णं स्वप्ने च मदनर्तनवेपथुव्यथन-
व्यधनपतनादीन्यपसारपूर्वरूपाणि भवन्ति ॥ ६ ॥

ततोऽनन्तरमपसाराभिनिर्वृत्तिरेव ॥ ७ ॥

अपसारप्रत्यात्मलक्षणमाह—अपसारं पुनरित्यादि ।—
संज्ञादिति विकृतिगमनात् । बीभत्सा फेनवमनाङ्गमङ्गादिरूपा
चेष्टा यस्मिन्, तद्बीभत्सचेष्टम् । आवस्थिकं तमःप्रवेशमिति
कादाचित्कं तमःप्रवेशम् । तमःप्रवेश इति तमःप्रवेशोऽज्ञान-
साधर्म्यात् । अपसारवेगवान् हि तमःप्रवेश इव न किञ्चि-
द्बुध्यते । अशब्दश्रवणमिति शब्दविशेषो वातजन्यः श्रूयत
इत्यर्थः ॥ ५—७ ॥

तत्रेदमपसारविशेषविज्ञानं भवति, तद्यथा—
अभीक्ष्णमपसरन्तम्, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानम्,
उत्पिण्डिताक्षम्, असाङ्गा विपलपन्तम्, उद्भ्रमन्तं
फेनम्, अतीवाध्मातग्रीवम्, आविद्धशिरस्कम्,
अनवस्थितसक्थिपाणिपादमरुणपरुषश्यावनखन-
यनवदनत्वचम्, विषमविनताङ्गुलिम्, अनवस्थि-
तचपलपरुषरूक्षरूपदर्शिनम्, वातलानुपशयं वि-
परीतोपशयं वातेनापसरन्तं विद्यात् ॥ ८ ॥

तत्रेदमित्यादि ।—विशेषविज्ञानं वाताद्यपसारलिङ्गमित्य-
र्थः । क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमानमिति वातापसारे शीघ्रं
प्रबोधो भवतीति दर्शयति । आध्मातग्रीवमिति पूरितस्त्व-
ग्रीवम् । आविद्धशिरस्कमिति वक्रशिरस्कम् । अनवस्थितच-
पलरूपदर्शनं च पतनकाले ज्ञेयम् । पतितस्तु न बुध्यत एव ।
एवमन्यत्रापि रूपदर्शनं ज्ञेयम् । सुश्रुतेऽपि पतनकाल एव
रूपदर्शनमुक्तम्, यथा—“यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं
मामनुधावति । ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपसारोऽनिला-
त्मकः” इत्यादि ॥ ८ ॥

अभीक्ष्णमपसरन्तम्, क्षणेन संज्ञां प्रतिलभमा-
नम्, अनुकूजन्तम्, आस्फालयन्तं भूमिम्, हरि-
तहारिद्रुताघ्ननखनयनवदनत्वचम्, रुधिरक्षितो-

ग्रमैरवादीप्तवितरूपदर्शिनम् पित्तलानुपशयं वि-
परीतोपशयं पित्तेनापस्मरन्तं विद्यात् ॥ ९ ॥

चिरादपस्मरन्तम्, चिराच्च संज्ञां प्रतिलभमा-
नम्, उत्पतन्तम्, अनतिविकृतचेष्टम्, लालामुद्र-
मन्तम्, शुक्लनखनयनवदनत्वचम्, शुक्लगुरुपद-
र्शिनम्, श्लेष्मलानुपशयं विपरीतोपशयं श्लेष्मणा-
पस्मरन्तं विद्यात् ॥ १० ॥

समवेतलिङ्गमपसारं सान्निपातिकं विद्यात्,
तमसाध्यमाचक्षते इति चत्वारोऽपसारा व्या-
ख्याताः ॥ ११ ॥

पित्तापसारे यद्यपि विशेषलक्षणे क्षणेन संज्ञां प्रतिलभ-
मानमित्युक्तम्, तथापि वातापेक्षया कालप्रकर्षोऽत्र ज्ञेयः ।
पित्तादपि हि वायुः शीघ्रकारी भवति । उग्रं हिंसकमिव ।
भैरवं तु अहिंसकमपि भयजनकं स्मशानादि । आदीप्तं ज्व-
लितम् । चिरादपस्मरन्तमिति भूयसा कालेनापसारवेगव-
न्तम् ॥ ९—११ ॥

तेषामागन्तुरनुबन्धो भवत्येव कदाचित्, तमु-
त्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ १२ ॥

तस्य विशेषविज्ञानं यथोक्तलिङ्गैर्लिङ्गाधिक्यम-
दोषलिङ्गानुरूपं किञ्चित् ॥ १३ ॥

सर्वमेवं हितम्, हितान्यपसारिभ्यस्तीक्ष्णानि
चैव संशोधनान्युपशमनानि च यथास्वं मन्त्रादीनि
चागन्तुसंयोगे ॥ १४ ॥

भवत्येवेत्यत्र 'एव' कारोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदः । यथा—
नीलं सरोजं भवत्येव, न च न भवति । 'कदाचित्' पदन्व-
त्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थतामेव द्योतयति । एतेन, सर्वापसारे
भूतसंबन्धो भवति, न च स्वतन्त्रापसारो भौतिको भवतीति
दर्शयति । उत्तरकालमिति चिकित्सिते । यद्यपि चापसार-
चिकित्सितेऽपि प्रपञ्चो न वक्तव्यः, तथापि तत्रोन्मादविध्य-
तिदेशादुन्मादोक्तविस्तार एवेति कृत्वा इहोक्तम्,—'तमुत्तर-
कालमुपदेक्ष्यामः' इति । उक्तं हि—'यस्यानुबन्धन्वागन्तुं
दोषलिङ्गाधिकाकृतिम् । पश्येत्तस्य मिषकुर्यादागन्तुन्मादभे-
षजम्' इति । यथोक्तलिङ्गैरिति पञ्चमीस्थाने तृतीया । तेन,
यथोक्तलिङ्गेभ्यो लिङ्गाधिक्यं लिङ्गातिरिक्तत्वम् । तच्चादोषलि-
ङ्गानुरूपं दोषलिङ्गासदृशमित्यर्थः । किञ्चिदिति न सर्वम्, किंतु
स्तोकम् । दोषलिङ्गविलक्षणलिङ्गागन्तुरनुबन्धो भवतीत्यभि-
प्रायः । एतेन, स्वातन्त्र्येणागन्तवपसारसंभवो न भवतीति
दर्शयति । यदि हि स्वतन्त्र एवागन्तुः स्यात्, तदा न स्तोका-
मागन्तुलिङ्गं स्यात् । 'सर्वमेवं हितम्' इत्यादिना चिकित्सा-
सूत्रमाह । उपशमनानि च हितानीति योजना ॥ १२—१४ ॥

१ यस्य वातपित्तकफाद्यन्तमस्यानुबन्धम्—संसर्गमागन्तुन्मादे दो-
षलक्षणेः पश्येत् तद्दोषोन्मादप्रत्यनीकं विधिं कुर्यादित्यर्थः.

तस्मिन् हि दक्षाध्वरोद्धंसे देहिनां दिक्षु विद्रवता-
मतिसरणप्लवनलङ्घनाद्यैर्देहविक्षोभणैः पुरा गुल्मो-
त्पत्तिरभूत्, हविष्प्राशान्मेहकुष्ठानाम्, भयोत्रा-
सशोकैरुन्मादानाम्, विविधभूताशुचिसंस्पर्शाद-
पसाराणाम्, ज्वरस्तु खलु महेश्वरललाटप्रभवः,
तत्सन्तापाद्रक्तपित्तम्, अतिव्यवायात्पुनर्नक्षत्रा-
जस्य राजयश्मेति ॥ १५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अपसारो हि वातेन पित्तेन च कफेन च ।

चतुर्थः सन्निपातेन प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥ १६ ॥

साध्यांस्तु मिषजः प्राज्ञाः साधयन्ति समाहिताः ।

तीक्ष्णैः संशोधनैश्चैव यथास्वं शमनैरपि ॥ १७ ॥

यदा दोषनिमित्तस्य भवत्यागन्तुरन्वयः ।

तदा साधारणं कर्म प्रवदन्ति मिषग्वराः ॥ १८ ॥

संप्रत्युक्तानां गदानामुत्पत्तिमाह—तस्मिन्नित्यादि ।—य-
द्यपि च ज्वर एव तत्र प्रथम उत्पन्नस्तथाप्यसौ पृथगेव बहु-
क्रोधरूप उत्पन्न इति कृत्वा पश्चादुच्यते । गुल्मादयस्तु यज्ञ-
ध्वंसानन्तरकालभूता एकसामग्रीजातत्वेन प्रथममुच्यन्ते ।
ज्वरस्य तु सर्वप्रथमोत्पत्तिर्ज्वरनिदान एवोक्तेति भावः । पुरा
इत्याद्युत्पत्तौ । ललाटप्रभव इति क्रोधाग्निप्रभव इत्यर्थः ।
अन्वयोऽनुबन्धः । साधारणमिति दोषप्रत्यनीकं रसायनादि,
देवादिप्रत्यनीकं वलिमङ्गलादि ॥ १५—१८ ॥

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वौषधविशेषवित् ।

मिषक् सर्वामयान् हन्ति न च मोहं निगच्छति १९
इत्येतदखिलेनोक्तं निदानस्थानमुत्तमम् ॥ २० ॥

निदानस्थानोक्तसर्वरोगज्ञानफलमाह—सर्वेत्यादि ।—न च
मोहं निगच्छतीति निदानस्थानाद्यनुक्तेऽपि प्रमेये सूक्ष्मेऽपि
बहुद्रष्टव्यत्वेन न मोहं गच्छति, किंतु तदप्युद्धत इत्यर्थः ।
अखिलेनेति यावन्निदानस्थानतया व्याध्यष्टकं प्रतिज्ञातम्
तावदखिलेनोक्तम् । तेन चिकित्सास्थानवक्तव्यनिदानाभि-
धानान्न न्यूनत्वम् । यच्च ज्वरादिनिदानमपि पुनर्वक्तव्यम्
तदस्यैव प्रपञ्च इति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥

निदानार्थकरो रोगो रोगस्याप्युपलभ्यते ।

तद्यथा ज्वरसन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते ।

रक्तपित्ताज्वरस्ताभ्यां शोषश्चाप्युपजायते ।

क्षीहाभिवृद्ध्या जठरं जठराच्छोथ एव च ।

अशोभ्यो जठरं दुःखं गुल्मश्चाप्युपजायते ।

प्रतिश्यायादथो कासः कासात्संजायते क्षयः ।

क्षयो रोगस्य हेतुत्वे शोषस्याप्युपजायते ॥ २१ ॥

सम्प्रति निदानप्रकरणाद्भोगाणामपि केषांचिद्वाधिं प्रति
कारणत्वं यत्सम्भवति, तदनुक्तमाह—निदानार्थेत्यादि ।—
निदानस्थानः प्रयोजनं व्याधिजननम्, तत्करोतीति निदाना-

यत्को व्याधिजनक इति भावः । निदानरूप इति वक्तव्ये यन्निदानार्थकर इति श्रुते तेन, व्याधिना व्याध्यन्तरे क्रियमाणेऽपि मूलभूतव्याधिजनक एव हेतुः, व्याधिजन्येऽपि व्याधौ मूलव्याधिजननारम्भकापरं निदानमिति दर्शयति । तेन, रोगजन्येऽपि रोगे मूलभूतासात्म्येन्द्रियार्थादि कारणत्रयमेव कारणं भवतीति । न च चतुर्थकारणापत्तिरिति प्रसङ्गो वाच्यः । ज्वरकारणान्येव हि उष्णादीन्यतिमात्राणि ज्वरमभिनिर्वर्त्य रक्तपित्तमपि कारणान्तरवर्द्धितशक्तीनि जनयन्तीत्याद्यनुसरणीयम् । गुल्मश्चाप्युपजायते इति अशौभ्य एव । कासात्सञ्जायते क्षय इति कासाद्वातुक्षयो जायते, स च धातुक्षयो रोगः शोषाभिधानस्य हेतुरूपलभ्यत इति योजना ॥ २१ ॥

ते पूर्व केवला रोगाः पश्चाद्धेतुत्वर्थकारिणः ।

उभयार्थकरा दृष्टास्तथैवैकार्थकारिणः ॥ २२ ॥

ननु यत्र रोगस्य कारणं रोगो भवति, तत्र किं कारणभूत-रोगोऽप्रधानमेवेदमाशङ्क्याह—ते पूर्वमित्यादि ।—ते ज्वरादयो रक्तपित्ताद्युत्पादात्प्राक् पूर्व केवलाः सन्तः रोगा एव रुजाकर्तृत्वेन स्वयमेव प्रधाना इति, पश्चाद्धेतुत्वर्थकारिण इति पश्चाद्रक्तपित्ताद्युत्पादका भवन्तीत्यर्थः; प्रकारान्तरमाह—तथैवैकार्थकारिण इति, एकस्यैव हेतोरर्थं कुर्वन्ति एकार्थकारिणः ॥ २२ ॥

कश्चिद्धि रोगो रोगस्य हेतुर्भूत्वा प्रशाम्यति ।

न प्रशाम्यति चाप्यन्यो हेत्वर्थं कुरुतेऽपि च ॥ २३ ॥

एतदेव पक्षद्वयं प्रातिलोभ्येन विवृणोति—कश्चिद्धीत्यादि ।—अत्र यो हेत्वर्थं व्याधिजननं कृत्वा प्रशाम्यति, स एकार्थकारी; यस्तु हेत्वर्थं व्याध्यन्तरजननं कृत्वापि स्वयमप्यनुवर्तते, स उभयार्थकारी; यदा कासं समारम्भापि स्वयमनुवर्तते, तदा प्रतिश्यायः स्वयञ्च रुजाकर्तृत्वेन रोगार्थकरः, कासजनकत्वेन च हेत्वर्थकरश्च भवति; यदा तु कासं जनयित्वा स्वयं निवर्तते, तदा कासकाले निवृत्तत्वात् हेत्वर्थमात्रं करोतीत्युदाहार्यम् ॥ २३ ॥

एवं कृच्छ्रतमा नृणां दृश्यन्ते व्याधिसङ्कराः ।

प्रयोगापरिशुद्धत्वात्तथा चान्योऽन्यसंभवात् ॥ २४ ॥

व्याधिसङ्करा व्याधिमेलकाः । कुतः पुनरेवं भवतीत्याह—प्रयोगेत्यादि ।—प्रयोगापरिशुद्धत्वात्, यथा—आमातीसारे सम्मनं कृतं दोषं संस्थभ्य शूलानाहाध्मानादि जनयति । हेलन्तरमाह—अन्योऽन्यसंभवादिति परस्परकारणस्वरूपत्वादित्यर्थः । प्रतिश्यायो हि स्वरूपेणैव कासकारणम्, स च राजयक्ष्मण इत्यादि ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

प्रयोगः शमयेद्वाधि योऽन्यमन्यमुदीरयेत् ।

नासौ विशुद्धः, शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥ २५ ॥

प्रयोगापरिशुद्धिं विवृणोति—प्रयोग इत्यादि ।—न प्रकोप

यतीति व्याध्यन्तरं न कुर्यादित्यर्थः । अन्योऽन्यसंभवश्च ज्वर-सन्तापाद्रक्तपित्तमुदीर्यत इत्यादिनैवोक्तो न विव्रियते ॥ २५ ॥

एको हेतुरनेकस्य तथैकस्यैक एव हि ।

व्याधेरेकस्य चानेको बहूनां बहवोऽपि च ॥

ज्वरभ्रमप्रलापाद्या दृश्यन्ते रूक्षहेतुजाः ।

रूक्षेणैकेन वाप्येको ज्वर एवोपजायते ॥

हेतुभिर्वहुभिश्चैको ज्वरो रूक्षादिभिर्भवेत् ।

रूक्षादिभिर्ज्वराद्याश्च व्याधयः सम्भवन्ति हि ॥ २६ ॥

हेतुप्रकरणाद्धेतुधर्मान्तरमाह—एको हेतुरित्यादि ।—एतत्पक्षचतुष्टयोदाहरणान्याह—ज्वर इत्यादि ।—यद्यपि रूक्षं बहूनां कारणम्, तथापि देशकालादिवशात्कदाचिदेकस्यैव ज्वरस्य कारणं भवतीति ज्ञेयम् । रूक्षादिभिरिति रूक्षोष्णादि-भिल्लवणादिभिः । ज्वराद्या इति ज्वररक्तपित्तगुल्माद्याः ॥ २६ ॥

लिङ्गैर्वैकमनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।

बहून्येकस्य च व्याधेर्बहूनां स्युर्बहूनि च ॥

विषमारम्भमूलानां लिङ्गमेकं ज्वरो मतः ।

ज्वरस्यैकस्य चाप्येकः सन्तापो लिङ्गमुच्यते ॥

विषमारम्भमूलैश्च ज्वर एको निरुच्यते ।

लिङ्गैरेतैर्ज्वरश्वासहिक्काद्याः संति चामयाः ॥ २७ ॥

एका शान्तिरनेकस्य तथैवैकस्य लक्ष्यते ।

व्याधेरेकस्य चानेका बहूनां बहव्य एव च ॥

शान्तिरामाशयोत्थानां व्याधीनां लङ्घनक्रिया ।

ज्वरस्यैकस्य चाप्येका शान्तिर्लङ्घनमुच्यते ॥

तथा लङ्घशनाद्याश्च ज्वरस्यैकस्य शान्तयः ।

एताश्चैव ज्वरश्वासहिक्कादीनां प्रशान्तयः ॥ २८ ॥

लिङ्गस्यापि हेतोरिव चातुर्विध्यमाह—लिङ्गमित्यादि ।—तथैवैकस्य लक्ष्यत इति एकं लिङ्गमिति सम्बन्धः । विषमारम्भमूलानामिति विषमारम्भप्रमाणानां विषमारम्भविसर्गिलमुष्मणो वैषम्यमित्याद्युक्तज्वरलिङ्गानामित्यर्थः । ज्वरमेकं सन्तापात्मकं दृष्ट्वा विषमारम्भविसर्गित्वादयोऽस्य भूता भविष्यन्ति वर्तन्त इति लिङ्ग्यते । ज्वर एको निरुच्यत इति ज्ञायत इत्यर्थः । लिङ्गैरेतैरित्यादि ।—एतैर्विषमारम्भविसर्गिलाद्यैर्ज्वरादयः संति युक्ता इति शेषः । विषमारम्भादयो हि वातज्वरे तथा वातश्वासे वातहिक्कायां वा यथासम्भवं दृश्यन्त एव । एतच्चातुर्विध्यं चिकित्सायामपि ब्रूते एकैत्यादि ॥ २७—२८ ॥

सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ।

साध्यते कृच्छ्रसाध्यस्तु यत्नेन महता चिरात् ॥ २९ ॥

चिकित्साभिधानप्रसङ्गेन चिकित्साप्रवृत्तिविषयं साध्यभेदं

तथा चिकित्सानिवृत्तिविषयमसाध्यभेदमाह—सुखेत्यादि ।—

सुखोपाय इति सुखलभ्यवैद्याद्युपायः । किंवा, सुखोपायः

सन्साध्यत्वमल्पेनैव यत्नेनैव साध्यत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

याति नाशेषतां व्याधिरसाध्यो याप्यसंज्ञितः ।

परोऽसाध्यः क्रियाः सर्वाः प्रत्याख्येयोऽतिवर्तते ३०

१ हेतुत्वमिति पाठान्तरम् । २ निदानं कासं इति वंगपाठः ।

३ कुतः पुनरेते भवतीति वाऽन्यः पाठः ।

नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यताम् ।
पादावचाराद्देवाद्या यान्ति भावान्तरं गदाः ॥ ३१ ॥

याति नाशेषतामिति न सर्वथा निवर्तते । परोऽसाध्य
इति याप्यापेक्षया उत्कृष्टोऽसाध्यः । अस्यैव विवरणम्—
प्रत्याख्येय इति । क्रियाधिकित्साः । भावान्तरमिति सुख-
साध्यः कृच्छ्रसाध्यो भवति कृच्छ्रश्च याप्यः, याप्यश्च प्रत्या-
ख्येयो भवति ॥ ३०—३१ ॥

वृद्धिस्थानक्षयावस्थां रोगाणामुपलक्षयेत् ।

सुसूक्ष्मामपि च प्राज्ञो देहाग्निबलचेतसाम् ॥ ३२ ॥

व्याध्यवस्थाविशेषान् हि ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।

तस्यां तस्यामवस्थायां चतुःश्रेयः प्रपद्यते ॥ ३३ ॥

व्याधेः सुखसाध्यत्वाभिधानप्रसंगेन वृद्ध्याद्यवस्थान्तरमाह—
वृद्धीत्यादि । न केवलं रोगाणाम्, किंतु, देहाग्निबलचेतसा-

मपि वृद्धिस्थानक्षयमुपलक्षयेदिति योजना । एतद्व्याध्यवस्था-
ज्ञानप्रयोजनमाह—व्याध्यवस्थेत्यादि ।—चतुःश्रेय इति चतु-

श्रेयःकारकं चिकित्सितं प्रपद्यते बुध्यत इत्यर्थः ॥ ३२—३३ ॥

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम् ।

तेषु न त्वरया कुर्याद्देहाग्निबलवित्क्रियाम् ॥

प्रयोगैः क्षपयेद्वा तान्सुखं वा कोष्ठमानयेत् ।

ज्ञात्वा कोष्ठप्रपञ्चांस्तान् यथास्वं तं हरेद्बुधः ॥ ३४ ॥

व्याधिप्रकारानभिधाय चिकित्सोपयुक्तान्दोषप्रकारानाह—

प्राय इत्यादि ।—तिर्यग्गताश्च दोषा उन्मार्गगतत्वेन न

सम्यक् शीघ्रं वा भेषजेन योजयितुं पार्यन्ते । तेन, चिरं

क्लेशयन्तीति युक्तम् । देहाग्निबलविदित्त्वेन तिर्यग्गतदोषे

त्वरया भूरिप्रयोगे भेषजप्रयोगेण क्रियमाणा चिकित्सा देहा-

ग्निबलं च हन्तीति सूचयति । प्रयोगैरिति । अल्पमात्रदीर्घ-

कालप्रयोगैः । सुखं वेति सुखं यथा भवति तथा मलं

हरेदित्यर्थः । यच्छोधनं वमनादि तत्रामाशयगते दोषे आ-

सन्नं हरणयोग्यतया भवति, तेन हरेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ज्ञानार्थं यानि चोक्तानि व्याधिलिङ्गानि संग्रहे ।

व्याध्यस्ते तदात्वे तु लिङ्गानीष्टानि नामयाः ॥ ३५ ॥

संग्रति निदानेनोक्तानां च व्याधीनां पृथग्व्याधित्वमपि

भवतीत्याह—ज्ञानार्थमित्यादि ।—संग्रह इति व्याधिनिदाना-

दिसंग्रहे । ये निदानस्थाने ज्ञानार्थं प्रधानभूतज्वरादिज्ञानार्थं

व्याधयः सन्ति, तेऽविपाकाऽरुच्यादयः स्वातन्त्र्येणोत्पाद्यमाना

व्याधय एव व्याधित्वेनैव व्यपदेष्टव्या इत्यर्थः । तदात्वे तु लि-

ङ्गानीति, यदा ज्वरादिपरतन्त्रा जायन्तेऽरुच्यादयः, तदा

पारतन्त्र्यालिङ्गान्येव ते, नामयाः । आमयो हि स्वतन्त्रः

स्वचिकित्साप्रशमनीयो भवतीत्यायुर्वेदस्थितिः, ज्वरलिङ्गरूपा-

स्वरुच्यादयो ज्वरचिकित्साप्रशमनीया एवेति भावः ॥ ३५ ॥

विकारः प्रकृतिश्चैव द्वयं सर्वं समासतः ।

तद्धेतुवशां हेतोरभावाच्च प्रवर्तते इति ॥ ३६ ॥

संग्रति निदानाधिकृतस्य हेतोर्विभावमाह—विकार इ-

त्यादि ।—विकारो वैषम्यम् । प्रकृतिः साम्यम् । सर्वमित्य-

नेन शरीरं भावं वाह्यं च तथाऽऽध्यात्मिकं च त्रयं गृह्णाति ।

हेतुवशागमिति हेत्वधीनोत्पादात् । एतेन, आरोग्यरूपप्रकृत्य-

र्थिना साम्यहेतुः सेवनीयः, तथा विकाररूपरोगपरिहारार्थिना

च विकारहेतुर्वर्जनीयः । न च वाच्यम्—यद्दध्यादिशोधजन-

नहेतोरुपरमेऽपि तत्तज्जनितदोषादिदर्शान्मृषैतद्वचनम्—

‘हेतोरभावाच्च प्रवर्तते’ इति । यदुपरतेऽपि दध्यादौ दध्यादि-

जनितो दोषसन्तानः शोथानुजनकस्तत्र प्रवर्तते ॥ ३६ ॥

तत्र श्लोकाः

हेतवः पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।

संग्राप्तिः पूर्वमुत्पत्तिः सूत्रमात्रं चिकित्सितम् ॥

ज्वरादीनां विकाराणामष्टानां साध्यता न च ।

पृथगेकैकशश्चोक्ता हेतुलिङ्गोपशान्तयः ॥

हेतुपर्यायनामानि व्याधीनां लक्षणस्य च ।

निदानस्थानमेतावत्संग्रहेणोपदिश्यते इति ॥ ३७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते निदानस्थाने

अपस्मारनिदानं नामाष्टमोऽध्यायः ।

निदानस्थानं समाप्तम् ।

संग्रहे ‘सूत्रमात्रं चिकित्सितम्’ इत्यन्तेनापस्माराध्यायार्थ-

संग्रह उक्त इति बोद्धव्यम् । ‘ज्वरादीनाम्’ इत्यादिग्रन्थेन तु

निदानस्थानोक्तसंग्रहं करोति । यद्यपि ज्वरस्य ज्वरनिदाने-

ऽसाध्यता नोक्ता, तथापि ‘अष्टानाम्’ इतिपदं “छत्रिणो ग-

च्छन्ति” इति न्यायेन बोध्यम् । किंवा, अष्टानां हेतुलिङ्गोप-

शान्तय इति योजनीयम् । असाध्यता यथायोग्यतयैव

बोद्धव्या । पृथक्त्वेन चैकैकशश्चेति पृथगेकैकशः । तेन, पृथ-

क्त्वेन सर्वसाधारणहेत्वादयो निदानस्थानादायुक्ताः, तथैवैक-

शश्च ज्वरादीनां हेतुलिङ्गोपशान्तयः स्वे स्वे अध्याये उक्ताः ।

अत्र च लिङ्गग्रहणेन पूर्वलिङ्गग्रहणम्, उपशांतिग्रहणेन चो-

पशयग्रहणम्, सम्प्राप्तेस्तु प्रतिरोगं अभिधानाद्ग्रहणम् व्याख्ये-

यम् । हेतुपर्यायनामानीति “हेतुनिमित्तम्” इत्यादिना,

व्याधिपर्यायनामानीति तथा लक्षणपर्यायनामानीति चाध्या-

योक्तान्येव ज्ञेयानि । संग्राप्तेस्तु “संग्राप्तिर्जातिरागतिः” इति

नामकथनं लक्षणप्रयोजकमेव प्रायः, तेन, इह न संगृहीतम् ।

किंवा, हेतव इत्यादि स्थानसंग्रह एव, अपस्माराध्यायार्थसंग्र-

हस्तु, स्थानसंग्रहेणैवाव्यवहितत्वेन कृतत्वात् पृथक्कृतः । तत्र

हेतव इत्यादि सर्वरोगे हेत्वादिसंग्रहणम् । अस्मिन्संपर्के पृथ-

क्त्वेनेति ज्वरादीनामिति सम्बध्यते । संग्रहेणेति वचनाच्चिकि-

त्सितप्रपञ्चनीयं निदानं सूचयति । केचिदत्र निदीयते निबध्यते

हेत्वादिपञ्चकमनेनेति निदानमिति ‘निदान’ शब्दव्युत्पत्तिं

कुर्वन्ति । ‘निदान’ शब्देन च गवां दोहनकालनिबन्धनरज्जु-

रुच्यते । ज्वरनिदाने च निदानशब्दो व्याकृत एव ॥ ३७ ॥

इति महामहोपध्यायश्रीमच्चरकचतुराननचक्रपाणि-

दत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वे-

ददीपिकायामपस्मारनिदानव्याख्या ।

निदानस्थानव्याख्या समाप्ता ।

विमानस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो रसविमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

इह खलु व्याधीनां निमित्तपूर्वरूपरूपोपशयसंख्याप्राधान्यविधिविकल्पबलकालविशेषाननुप्रविश्यानन्तरं दोषभेषजदेशकालबलशरीरहारसारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसां मानमवहितमनसा यथावज्ज्ञेयं भवति भिषजा दोषादिमानज्ञानायत्तत्वात् क्रियायाः । न ह्यमानज्ञो दोषादीनां भिषक् व्याधिनिग्रहसमर्थो भवति । तस्माद्दोषादिमानज्ञानार्थं विमानस्थानमुपदेक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ ३ ॥

ओं नमो गणेशाय ॥ निदानज्ञातहेत्वादिपञ्चकस्य चिकित्सोपयोगिताया दोषभेषजादिविशेषज्ञानमपेक्षितं भवत्युक्तो वक्ष्यमाणदोषभेषजादिविशेषज्ञापकं विमानं ब्रूते । तत्रापि च दोषभेषजयोः प्राधान्यात् तद्विशेषज्ञापकं रसविमानं प्रथमं ब्रूते । तत्रापि इमं च स्थानसम्बन्धमध्यायसम्बन्धं च दर्शयिष्यति । विशेषेण भीयते ज्ञायते दोषभेषजाद्यनेनेति विमानं दोषभेषजादीनां प्रभावादिविशेष इत्यर्थः, एवंभूतं विमानमभिषेयतया यत्र तिष्ठति तद्विमानस्थानम् । रसविमानमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रसविमानम् । इह खल्वित्यादिना स्थानसम्बन्धमाह । इह सम्प्राप्तिभेदसंख्याप्राधान्यादिग्रहणेनैव सम्प्राप्तिमुपदिशन् संख्यादिभेदेन सर्वैव सम्प्राप्तिः कथिता भवतीति दर्शयति । निमित्तादीनां तु न तादृशोऽल्पग्रन्थो वक्तव्योऽस्ति, येन भेदेन तेऽपीह कथ्यन्ते, अतस्ते सामान्येनोक्ताः । अनुप्रविश्येति बुद्ध्वा । दोषादयः सूत्रस्थान एव प्रपञ्चिताः । मानमिति प्रभावविशेषः । एतज्ज्ञाने हेतुमाह—दोषादीत्यादि । क्रियाया इति चिकित्सायाः ॥ १—३ ॥

तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रभावान् वक्ष्यामः—रसास्तावत् षट् मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः । ते सम्यगुपयुज्यमानाः शरीरं यापयन्ति, मिथ्योपयुज्यमानास्तु खलु दोषप्रकोपनायोपकल्पयन्ति ॥ ४ ॥

दोषाः पुनस्त्रयो वातपित्तश्लेष्माणः । ते प्रकृति-

भूताः शरीरोपकारका भवन्ति, विकृतिमापन्नास्तु खलु नानाविधैर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति ॥ ५ ॥

अध्यायार्थं वक्तुं प्रतिजानाति—तत्रादावित्यादि । यद्यपि च दोषभेषजेत्यादौ दोषापेक्षत्वाद्भेषजस्य, दोष आदौ कृतः, तथापीह रसद्रव्यरूपभेषजस्यापेक्षितरोगप्रशमकत्वेन तथा दोषस्यापि रसद्रव्ययोरेव कारणत्वेन भेषजशब्दसूचितेन रसद्रव्ये एवाग्रे कृते, पश्चात्तु दोषग्रहणगृहीतौ दोषविकारौ । प्रकृत्यो भावः प्रभावः शक्तिरित्यर्थः, स चेहाचिन्त्यश्चिन्त्यश्च ग्राह्यः । येन, “तत्र खल्वनेकरसेषु” इत्यादिना द्रव्यविकारयोः प्रभावं रसदोषद्वारा च चिन्त्यमपि वक्ष्यति । यापयन्तीति साम्येनावस्थापयन्ति । ‘मिथ्या’ शब्द इहातियोगायोगमिथ्यायोगेषु वर्तते । दोषा इति शारीरदोषाः । ‘पुनः’ शब्दो मानसदोषं व्यावर्तयति ॥ ४—५ ॥

तत्र दोषमेकैकं त्रयस्त्रयो रसा जनयन्ति, त्रयस्त्रयश्चोपशमयन्ति । तद्यथा कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्ति, मधुराम्ललवणास्त्वेन शमयन्ति । कटुकाम्ललवणाः पित्तं जनयन्ति, मधुरतिक्तकषायास्त्वेन शमयन्ति । मधुराम्ललवणाः श्लेष्माणं जनयन्ति, कटुतिक्तकषायास्त्वेन शमयन्ति ॥ ६ ॥

रसानामसंसृष्टानां कर्माह—तत्रेत्यादि । अनेन च रसकर्मोपदेशेन दोषाणामपि तत्तद्रसोपशमनीयत्वविशेष उक्तो भवति । कटुतिक्तकषाया वातं जनयन्तीति असति परिपन्थिनीति ज्ञेयम्, तेन अर्कागुरुगुह्यादीनां तिक्तानामपि वाताऽजनकत्वे न दोषः । तत्रोष्णवीर्यता परिपन्थिनी विद्यते, तेन, न ते वातं जनयन्तीत्याद्यनुसरणीयम् । एनमिति पदेन, यश्च कद्वादिजो वायुस्तमेव मधुरादयः सर्वात्मवैपरीत्यविशेषेण शमयन्तीति दर्शयति । जागरणादिजे हि वायौ जागरणादिविपरीताः स्वप्रादयएव पथ्याः । एवं पित्तश्लेष्मणोरपि ‘एनदेनं’ शब्दयोस्तात्पर्यं दर्शयति ॥ ६ ॥

रसदोषसन्निपाते तु ये रसा यैर्दोषैः समानगुणाः समानगुणभूयिष्ठा वा, ते तानभिवर्धयन्ति, विपरीतगुणास्तु विपरीतगुणभूयिष्ठा वा शमयन्त्यभ्यस्यमाना इत्येतद्व्यवस्थाहेतोः षट्त्वमुपदिश्यते रसानां परस्पररेणासंसृष्टानाम्, त्रित्वं च दोषाणाम् ॥ ७ ॥

अथ कया युक्त्या रसा दोषान् जनयन्ति शमयन्ति चेत्माह—रसदोषेत्यादि । सन्निपात इत्यन्तःशरीरमेकैकं । ‘तु’ शब्दो विशेषे, तेन, विपरीतगुणा एव विशेषेण विपरीतगुणभूयिष्ठापे-

१ अनुप्रविश्यानन्तरमित्यत्राभिनिविश्येति पाठान्तरम् ॥

२ रसद्रव्यदोषविकारभेषजदेशकालबलशरीरसारहारसात्म्यसत्त्वप्रवियसामितिगंगाधरसंमतः पाठः. ३ रसादीनामित्यपरः पाठः.

४ रसादिमानार्थमित्यपरः पाठः.

१ प्रतिजानाति. २ सन्निपाते.

क्षया शमयन्तीति दर्शयति । रसानां तु यथा उपचाराद्गुणा भवन्ति तदभिहितं “गुणागुणाश्रया नोक्ताः” इत्यादिसूत्रेण । अभ्यस्यमानाः इति न सकृदुपयुज्यमानाः । अथ कस्माद्रसदोषसंसर्गभूयस्त्वं परित्यज्य रसषट्त्वं दोषत्रित्वं च उच्यते ? इत्याह—इत्येतदित्यादि । व्यवस्थेति रसदोषसंसर्गप्रपञ्चसंक्षेपः । परस्परेणासंसृष्टानामिति पदं दोषाणामित्यनेनापि योज्यम् ॥ ७ ॥

संसर्गविकल्पविस्तरो ह्येषामपरिसंख्येयो भवति विकल्पभेदाऽपरिसंख्येयत्वात् ॥ ८ ॥

रसदोषसंसर्गप्रपञ्चानभिधाने हेतुमाह—संसर्गोत्यादि । यस्मात् संसर्गभेदविस्तरोऽपरिसंख्येयस्तस्मात् षट्त्वं त्रित्वं चोच्यते । विकल्पभेदाऽपरिसंख्येयत्वादिति संसर्गस्य विकल्पस्य भेदो विजातीयप्रकारस्तस्याऽपरिसंख्येयत्वात् । एतेन, यथा रसानामवान्तरव्यक्तिभेदेऽपि मधुरत्वादिसामान्ययोगान्मधुरादिव्यपदेशेन षट्समुच्यते, तथा मधुराम्लमधुरलवणादिसंसर्गाणामपि सत्यप्यवान्तरभेदे सामान्येनोपसंग्रहं कृत्वा त्रिषष्टिसंख्यानियमो भविष्यतीति निरस्यते । यतः, मधुराम्लादिसंसर्गोऽपि विजातीयो मधुरतरमधुरतमादिभेदकृतभेदोऽपरिसंख्येयो भवति । वचनं हि—“रसास्तरतमाभ्यस्ताः संख्यामतिपतन्ति हि” इति ॥ ८ ॥

तत्र खल्वनेकरसेषु द्रव्येष्वनेकदोषात्मकेषु च विकारेषु रसदोषप्रभावमेकैकत्वेनाभिसमीक्ष्य ततो द्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यवस्येत् ॥ ९ ॥

अथ कथं तर्हि रसानां संसृष्टानां दोषाणां च प्रभावो ज्ञेय इत्याह—तत्र खल्वित्यादि । तत्र चानेकरसद्रव्यानेकदोषविकारस्य च प्रत्येकरसदोषप्रभावमेलकेन प्रभावं कथयन् रससंसर्गदोषसंसर्गयोरपि तादृशमेव प्रभावं कथयति, यतः, रसदोषसंसर्गप्रभाववत् द्रव्यविकारप्रभावाश्रयित्वाद्रसदोषजद्रव्यविकारप्रभावत्वेनोच्यते । अनेन न्यायेन साक्षादनुक्तोऽपि एकरसद्रव्यैकदोषविकारयोरपि प्रभावः संसृष्टदोषप्रभावकथनादुक्त एव ज्ञेयः । एकैकत्वेनाभिसमीक्ष्येति प्रत्येकयुक्तरसादिप्रभावानेकरसं द्रव्यं अनेकदोषं च विकारं समुदितप्रभावमभिसमीक्ष्य ॥ ९ ॥

नत्वेवं खलु सर्वत्र । न हि विकृतिविषमसमवेतानां नानात्मकानां द्रव्याणां परस्परेण चोपहतानामन्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसानुं शक्यम् १०

अयं च रसदोषप्रभावद्वारा द्रव्यविकारप्रभावनिश्चयो न सर्वत्र द्रव्ये विकारे चेत्याह—न त्वेवं खलु सर्वत्रेति । अत्रैव हेतुमाह—नहीत्यादिनाध्यवसानुं शक्यमित्यनेन । विकृति-

विषमसमवेतानामिति विकृतिसमवेतानां तथा विषमसमवेतानाम् । समवेतानामिति मिलितानां रसानां दोषाणां च तत्र रसस्य विकृतिसमवायो यथा । मधुरे तण्डुलीयके, मधुरो हि प्रकृत्या स्नेहवृष्यत्वादिकरः, तण्डुलीयके विकृतिसमवेतत्वेन तत्र करोति । विषमसमवेतास्तु तिले कषायकटुतिक्तमधुराः । यदि हीमे रसाः अमात्रया समवेता न स्युस्ततस्त्रिलोऽपि पित्तश्लेष्महरस्त्रिदोषहरो वा स्यात्, पित्तकफकरस्त्वयम् । तेन, अत्र रसानां क्वचित् कर्तृत्वमकर्तृत्वं च क्वचिदिति वैषम्यमुन्नीयते । “नानात्मकानाम्” इत्यादि हेतुत्रयं तु विकृतिसमवायविषमसमवाययोरेवोपलम्भकम् । तेन, “नानात्मकत्वाद्” इत्यादिभिर्विकृतिसमवायविषमसमवायौ भवतः । नानात्मकानामिति नानारूपहेतुजनितानां, तेन, हेतुबलादेव रसदोषयोर्विकृतो विषमो वा मेलको भवतीत्यर्थः । किंवा, नानात्मकानामिति नानाप्रमाणानाम् । एवं च नानाप्रमाणत्वं विषमसमवाये हेतुः । परस्परेण चोपहतानामित्यन्योन्यमुपघातितगुणानाम् । परस्परगुणोपघातस्तु यद्यपि दोषाणां प्रायो नास्त्येव, तथाप्यदृष्टवशात् क्वचिद्भवतीति ज्ञेयम् । रसानां तु प्रवलेनान्योपघातो भवत्येव । अन्यैश्च विकल्पनैरिति अन्यैश्च भेदकैः । तत्र रसस्य भेदकाः खरसकल्कादयः । एकस्यैव हि द्रव्यस्य विकल्पनविशेषेण गुणान्तराणि भवन्ति । दोषस्य तु दृष्ट्यान्तराण्येव गुणान्तरयोगाद्भेदकानि भवन्ति । यदुक्तं,—“स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः । स्थानान्तरगतश्चैव विकारान् कुरुते बहून्” । अस्मिन् व्याख्याने रसानां दोषाणां च यदुत्कर्षापकर्षकृतो विषमसमवायः पृथगुच्यते, स न युज्यते, यतः, विषमसमवाये उत्कृष्टस्य रसस्य तथा दोषस्य चोत्कृष्टा गुणाः अपकृष्टस्य चापकृष्टा गुणा भवन्तीति कृत्वाऽवयवप्रभावानुमानेनैव समुदायप्रभावानुमानं शक्यम् । अथोच्येत—विषममेलके रसस्य दोषस्य च न त एव गुणा उत्कृष्टा अपकृष्टा वा भवन्ति, किंतु गुणान्तरमेव भवति । तत्तर्हि विकृतएवायं समवायो विसदृशकार्यकारणत्वात् । तदेवं दूषणदर्शनादन्यथोच्येते । यत्र द्विविधो मेलको भवति रसानां दोषाणां च प्रकृत्यनुगुणः प्रकृत्यननुगुणश्च, तत्र यो मिलितानां प्रकृतिगुणानुपमर्देन मेलको भवति, स ‘प्रकृतिसमसमवाय’ शब्देनोच्यते, यस्तु प्राकृतगुणोपमर्देन भवति, स विकृतिविषमसमवायोऽभिधीयते, विकृत्या हेतुभूतया विषमः प्रकृत्यननुगुणः समवायो विकृतिविषमसमवाय इत्यर्थः । विकृतिविषमसमवाये नानात्मकत्वादिहेतुत्रयं यथाविदितमेव योजनीयम् । यत्तु विकृतिविषमसमवायौ पृथगेव कुर्वन्ति, विषमसमवायस्य वैषम्यतारतम्येनातिबहुप्रपञ्चितत्वात् विषमावयवगुणानुमानं

१ तत्र त्वनेकरसेष्विति अन्यः पाठः, २ मेकैकद्रव्येनेति द्वितीयः पाठः,

१ स्थानान्तराण्येवेति पाठान्तरम् । २ अन्यथा व्याख्यायत इति पाठान्तरम् ।

दुःशक्यमिति कृत्वा तदपि द्रव्यविकारप्रभावेणैव व्यपदि-
शन्ति ॥ १० ॥

तथायुक्ते हि समुदाये समुदायप्रभावतत्त्वमेव-
मेवोपलभ्य ततो रसद्रव्यविकारप्रभावतत्त्वं व्यव-
स्येत् ॥ ११ ॥

अथ कथं तर्हि विकृतिविषमसमवायप्रभावज्ञानमित्याह—
तथायुक्ते हीत्यादि । तथायुक्ते समुदाय इति विकृतिविषम-
समवाये । समुदायप्रभावतत्त्वमिति मेलकप्रभावतत्त्वम् ।
समधृते हि मधुसर्पिणी सूर्यावर्ताख्ये वा व्याधौ दोषसमुदाये
न संयुज्यमानमधुघृतगुणक्रमागतं मारकत्वं, न च वाता-
दिदोषप्रभावगतं सूर्यशुद्ध्या वर्द्धिष्णुत्वं किं तु संयोगमहिमकृ-
तमेवेत्यर्थः । यच्च गतिद्वयं दोषरसमेलकस्य, तेन, प्रकृतिस-
मसमवायरूपं सन्निपातं ज्वरनिदाने दोषलक्षणमेलकेनैवोक्त-
वान् । यदुक्तं “पृथग्लक्षणसंसर्गाद्वान्दिकं सान्निपातिकं ज्वरं
विद्याद्” इति । यस्तु विकृतिविषमसमवेतो ज्वरस्तस्य,
चिकित्सिते—“क्षणे दाहः क्षणे शीतम्” इत्यादिना लक्षण-
मुक्तम् । न हि श्यावरक्तकोटोत्पत्त्यादि तत्रोक्तं वातादिज्वरे
क्वचिदस्ति । एवं रसेऽपि यत्नाम्राते मधुरत्वं प्रकृतिसमसम-
वेतम्, तन्नाम्रातं मधुरमेतन्मात्रमेवोक्तम्, तेन, मधुरसा-
मान्यगुणागतं तस्य वातहरत्वं पित्तहरत्वमपि लभ्यते । यत्र
वार्ताके कटुतिक्तत्वेन वातकरत्वं प्राप्तमपि च विकृतिविषम-
समवायात्तत्र भवति । तत्राचार्येण, ‘वार्ताकं वातघ्नम्’ इत्यु-
क्तमेव । एवमित्यादि तत्तदुदाहरणशाल्प्रसूतमनुसरणीयम् ।
यत्तु प्रकृतिसमसमवायकृतसदोषगुणद्वारा प्राप्तमपि द्रव्यगुणं
विकारलक्षणं च ब्रूते, तत्प्रकर्षार्थं स्पष्टार्थचेति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तस्माद्रसप्रभावतश्च द्रव्यप्रभावतश्च दोषप्रभा-
वतश्च विकारप्रभावतश्च तत्त्वमुपदेक्ष्यामः ॥ १२ ॥

उपसंहरति—तस्मादित्यादि । तलमिति प्रभावतलम् । यत्तु
पूर्वं “तत्रादौ रसद्रव्यदोषविकारप्रकारप्रभावानुपदेक्ष्यामः”
इत्यनेन रसादिप्रभावव्याख्यानप्रतिज्ञानं कृतम्, तत्र रसप्र-
भावानुमानेनैव द्रव्यप्रभावकथनात्, तथा दोषप्रभावेण च
विकारप्रभावकथनाच्चरितार्थम् । इह तु विकृतिविषमसमवा-
यात्मके द्रव्ये विकारे वा रसदोषप्रभावानुमानेन न द्रव्यवि-
कारप्रभावानुमानमस्तीति कृत्वा पृथक् पृथक्प्रसादिप्रभावत-
त्त्वाभिधानप्रतिज्ञानमिति न पौनरुक्त्यम् । इह द्रव्याणां
वीर्यप्रभावविपाकप्रभावौ च द्रव्यप्रभावे रसप्रभावे चान्त-
र्भावनीयौ । तत्र यौ रसानुगुणौ वीर्यविपाकप्रभावौ,
तौ रसे, यौ तु रसक्रमोक्तवीर्यविपाकविपरीतौ वीर्यविपाकौ,
तौ द्रव्यप्रभावौ बोद्धव्यौ । उपदेक्ष्यामो निखिलेन तन्त्रेण
रसादिप्रभावतत्त्वं पृथगुपदेक्ष्याम इति रसादिप्रभावः प्रपञ्चेन
निखिले तन्त्र एव वक्तव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्रैष रसद्रव्यदोषविकारप्रभाव उपदिष्टो भ-
वति । द्रव्यप्रभावं पुनरुपदेक्ष्यामः । तैलसर्पिर्म-
धूनि वातपित्तश्लेष्मप्रशमनार्थानि द्रव्याणि भ-
वन्ति ॥ १३ ॥

सङ्क्षेपाभिधानमेतदेवेति दर्शयन्नाह—तत्रैष इत्यादि । एष
इति “रसाः षड्” इत्यादिना “तत्त्वमुपदेक्ष्यामः” इत्यन्तेन
ग्रन्थेनोक्त इत्यर्थः । उपदिष्टो भवतीति सङ्क्षेपेण कथितो
भवति । अन्ये तु ‘तत्रैष रसप्रभाव उपदिष्टो भवति’ इति
पठन्ति । अस्मिन् पक्षे द्रव्यदोषविकारप्रभावोऽपि योऽत्रानु-
दिष्टः सोऽपि रसद्वारा, तेन, रसस्यैव प्रपञ्चमिहितत्वात्तस्यै-
वाभिधानमुपसंहरति न द्रव्यादीनामिति ज्ञेयम् । द्रव्यप्रभाव-
मित्यादौ पुनरिति सामान्येन द्रव्यप्रभावकथनात् पुनः शृङ्ग-
ग्राहिकतया तैलादिद्रव्यप्रभावं कथयिष्याम इत्यर्थः । प्रशम-
नार्थानीति प्रशमनप्रयोजनानि ॥ १३ ॥

तत्र तैलं स्नेहौष्ण्यगौरवोपपन्नत्वाद्वातं जयति
सततमभ्यस्यमानम् । वातो हि रौक्ष्यशैत्यलाघवो-
पपन्नो विरुद्धगुणो भवति । विरुद्धगुणसन्निपाते
हि भूयसाल्पमवजीयते । तस्मात्तैलं वातं जयति
सततमभ्यस्यमानम् ॥ १४ ॥

सततमभ्यस्यमानमित्यविच्छेदेनोपयुज्यमानं, विरुद्धगुण
इति तैलगुणेभ्यो विपरीतगुणः । विरुद्धगुणसन्निपात इति
विरुद्धगुणयोर्मेलके । ननु विरुद्धगुणयोर्मेलके भूयसाल्पं जीयते,
तत्कथं तैलं वातं जयति । न ह्यस्य वातं प्रति भूयस्त्वं युक्त-
मित्याह—सततमभ्यस्यमानमिति । सततोपयोगेन हि तैलं
वातादधिकं भवति, तेन वातं जयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

सर्पिः खल्वेवमेव पित्तं जयति माधुर्यात् शैत्या-
न्मन्दत्वाच्च । पित्तं ह्यमधुरमुष्णं तीक्ष्णं च ॥ १५ ॥

मधु च श्लेष्माणं जयति रौक्ष्यात्तैक्ष्ण्यात्कषाय-
त्वाच्च । श्लेष्मा हि स्निग्धो मन्दो मधुरश्च ॥ १६ ॥

यच्चान्यदपि किञ्चिद्द्रव्यमेवं वातपित्तकफेभ्यो
गुणतो विपरीतं विरुद्धम्, तच्चैतान् जयत्यभ्यस्य-
मानम् ॥ १७ ॥

सर्पिः खल्वेवमेवेति सर्पिरपि सततमभ्यस्यमानमित्यर्थः ।
अमधुरमिति रौक्ष्यलाघवाऽऽवृष्यत्वादिना मधुरविपरीतं कटु-
रसमित्यर्थः । इह च प्रभावशब्देन सामान्येन द्रव्यशक्तिरु-
च्यते, तेनात्र चिन्त्यशक्तिः, तेन तैलादीनां स्नेहौष्ण्यदिगुणा-
दपि वातादिशमनं द्रव्यप्रभावादेव भवति । सर्पिषि च यद्यपि
मधुरो रसः पित्तप्रशमे व्याप्रियते, तथापि माधुर्यशैत्यमन्दत्वैः
पित्तशमनं सर्पिःकार्यमेव, तेन, द्रव्यप्रभाव एव वाच्यः ।

१ शमयतीति वान्यः पाठः. २ मन्दवीर्यत्वाच्चेति पाठः ।

३ विरुद्धमिति क्वचिन्नास्ति ।

यदा तु रसद्वारा कार्यं द्रव्यस्य चिन्त्यते, तदा रसप्रभाव इति व्यपदेशो भवति । एवं कषायानुरसे मधुनि समाधानं वाच्यम् । अन्ये तु ब्रुवते—यत्तैलादीनां वातादिशमनत्वं प्रत्यचिन्त्य एव प्रभावोऽयमुच्यते, तत्र च तैलवातयोर्विरुद्धगुणयोर्मेलके तैलमेव वातं जयति, न तु वातस्तैलमिति तैलस्याऽचिन्त्यप्रभावः । एवं सर्पिर्मधुनोरपि पित्तश्लेष्महरणे प्रभावाज्ज्ञेये । एतच्चान्ये नेच्छन्ति । यतस्तैलादीनां “सततमभ्यस्यमानम्” इति पदेनाधिक्यमेव वातादिजयकारणमुक्तम्, तथा, “यच्चान्यदपि किञ्चिद्रव्यम्” इत्यादिग्रन्थेन द्रव्याचिन्त्यप्रभावं परित्यज्य सामान्येन गुणवैपरीत्यमेवाभ्यासाद्वातादिजयहेतुरुच्यते ॥ १५—१७ ॥

अथ खलु त्रीणि द्रव्याणि नात्युपयुज्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यः तद्यथा—पिप्पली, क्षारं, लवणमिति ॥ १८ ॥

पिप्पल्यो हि कटुकाः सत्योमधुरविपाकां गुर्व्यो नात्यर्थं स्निग्धोष्णाः प्रकृद्दिन्यः । भेषजाभिमतश्च । ताः सद्यः शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति, आपातभद्राः प्रयोगसमसाद्गुण्यादोषसंचयानुबन्धाः । सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रकृद्दिवाच्छ्लेष्माणमुत्कृशयन्ति औष्ण्यात्पित्तम् । न च वातप्रशमनायोपकल्पन्तेऽल्पस्नेहोष्णभावात् । योगवाहिन्यस्तु खलु भवन्ति । तस्मात्पिप्पलीनात्युपयुज्जीत ॥ १९ ॥

अभ्यस्य द्रव्यं प्रभावोदाहरणार्थमभिधायानभ्यस्यानाह—अथेत्यादि । अधिकमन्येभ्य इति वचनादन्यदपि चित्रकमल्लातकाद्येवंजातीयं नात्युपयोक्तव्यम्, पिप्पल्यादिद्रव्यन्त्येभ्योऽप्यधिकमत्युपयोगे वर्जनीयमिति दर्शयति । “कटुकाः सत्यो मधुरविपाकाः” इत्यादि पिप्पलीगुणकथनं । अनभ्यासप्रयोगे दोषवैपरीत्येन दोषप्रशमनोपदर्शनार्थं तथा अत्यभ्यासाद् “गुरुप्रकृदिलात् श्लेष्माणमुत्कृशयन्ति” इत्यादिग्रन्थवक्तव्यदोषकरणयोग्यतोपदर्शनार्थं च “भेषजाभिमताः” इति । सद्य इति च्छेदः, सद्य इत्यनभ्यासे शुभकारिण्यः, अत्यभ्यासप्रयोगे तु अशुभकारिण्यः । एतदेव शुभाशुभकारित्वं दर्शयति “आपातभद्राः” इत्यादिना । प्रयोगसमसाद्गुण्यादिति समस्य प्रयोगस्य सद्गुणत्वात्, समेऽल्पकाले अल्पमात्रे च पिप्पल्याः प्रयोगे सद्गुणा भवन्तीत्यर्थः । दोषसंचयानुबन्धो ह्युपयोगो यासां ता दोषसंचयानुबन्धाः । एतदेव दोषसंचयानुबन्धत्वं विवृणोति—सततमित्यादि । पिप्पलीधर्मकथनप्रस्तावाद्गुणान्तरमाह—योगवाहिन्यस्त्विति । योगवाहित्वेन कटुकानामपि पिप्पलीनां द्रव्यप्रयोगेषु योगः, तथा ज्वरगुल्मकुष्ठहरादिप्रयोगेषु ज्वरादीन् हन्ति पिप्पली । अयं च पिप्पल्यतियोगनिषेधो-

१ सत्योमधुरविपाका इति वाऽन्यः पाठः.

ऽपवादं परित्यज्य ज्ञेयः । तेन, न पिप्पलीरसायनप्रयोगस्तथा गुल्मादिषु वर्द्धमानपिप्पलीप्रयोगो विरोधमावहतीति । उक्ते हि विषये यथोक्तविधानेन निर्दोषा एव पिप्पल्य इति ऋषि-वचनादुनीयते । अन्ये तु, अन्नसंस्करणे पिप्पल्यादीनामिति प्रयोगो निषिध्यते, न तु स्वातंत्र्येणेति ब्रुवते । स ह्युपयोगोऽतिमात्रत्वेन तथा सततप्रयोगेण चेति ज्ञेयम् ॥ १८—१९ ॥

क्षारः पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्यलाघवोपपन्नः क्लेदयत्यादौ पश्चात् विशोधयति । स पचनदहनभेदनाथमुपयुज्यते । सोऽतिप्रयुज्यमानः केशाक्षिहृदयपुंस्त्वोपघातकरः सम्पद्यते । ये ह्येनं ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुज्जते, तेऽप्यान्ध्यषाण्ड्यखालित्यपालित्यभाजो हृदयापकर्तिनश्च भवन्ति । तद्यथा—प्राच्याश्चीनाश्च । तस्मात् क्षारं नात्युपयुज्जीत ॥ २० ॥

लवणं पुनरौष्ण्यतैक्ष्ण्योपपन्नमनतिगुर्वतिस्निग्धमुपकृद्दि विस्त्रंसनसमर्थमन्नद्रव्यरुचिकरमापातभद्रं प्रयोगसमसाद्गुण्यादोषसञ्चयानुबन्धम् । तद्रोचनपाचनोपकृदनविस्त्रंसनार्थमुपयुज्यते । तदत्यर्थमुपयुज्यमानं ग्लानिशैथिल्यदौर्बल्याभिनिर्वृत्तिकरं शरीरस्य भवति । ये ह्येनं ग्रामनगरनिगमजनपदाः सततमुपयुज्जते, ते भूयिष्ठं ग्लान्धवः शिथिलमांसशोणिता अपरिक्षेससहाश्च भवन्ति । तद्यथा—बाह्यीकसौराष्ट्रिकसैन्धवसौवीरकाः । ते हि पयसापि सदा लवणमश्नन्ति । येऽपीह भूमेरत्यूषरा देशास्तेष्वोषधिवीरुद्धनस्पतिवानस्पत्या न जायन्ते, अल्पतेजसो वा भवन्ति, लवणोपहतत्वात् । तस्माल्लवणं नात्युपयुज्जीत । ये ह्यतिलवणसात्त्याः पुरुषास्तेषामपि खालित्येन्द्रलुप्तपालित्यानि वलयश्चाकाले भवन्ति ॥ २१ ॥

हृदयापकर्तिन इति हृदयपरिकर्तनरूपवेदनायुक्ताः । ग्लानिर्मासापचयो हर्षहानिर्वा । न केवलं लवणातियोगः शरीरोपघातकरः, किंतु भूमेरप्युपघातकर इत्याह—येऽपीहेत्यादि । ऊषरा इति लवणप्रधानाः । लवणं नात्युपयुज्जीतेति नातिमात्रं लवणं सततमुपयुज्जीत, अन्नद्रव्यसंस्कारकं तु स्त्रोकमात्रमभ्यासेनाप्युपयोजनीयमेव । बाह्यीकादिव्यतिरिक्तेऽपि देशे येऽतिलवणमश्नन्ति तेषामपि दोषानाह—ये हीत्यादि । एतेन चान्यत्रापि देशेऽतिमात्रलवणसात्त्यानां लवणाद्युपयोगकृतएव शैथिल्यादिदोष उनीयते, न देशस्वभावकृतः ॥ २०—२१ ॥

१ अपवादं विशेषविधानम् । २ अन्नसंस्कारेणेति पाठान्तरम् । ३ पश्चादुपशोषयति । दहति । पचति भिनत्ति संघातमिति चापरः पाठः ।

तस्मात्तेषां ततः सात्म्यतः क्रमेणापगमनं श्रेयः ।
सात्म्यमपि हि क्रमेणोपनिवर्त्यमानमदोषमल्पदोषं
वा भवति ॥ २२ ॥

तेषामिति अतिक्षारलवणसात्म्यानां, ततः सात्म्यत इति
अतिमात्रक्षारादतिमात्रलवणाच्च सात्म्यात्; क्रमेणेति नवेगा-
न्धारणीयोक्तसात्म्यपरित्यागक्रमेण । इह च सात्म्यशब्दे-
नौक्तसात्म्यमभिप्रेतम् । अल्पदोषमदोषं वेति पक्षद्वयेऽत्यर्थसा-
त्म्यमल्पदोषं भवति, अन्यत्वादोषमिति व्यवस्था ॥ २२ ॥

सात्म्यं नाम तत्, यदात्मन्युपशेते, सात्म्यार्थो
ह्युपशयार्थः । तत्रिविधं प्रवरावरमध्यविभागेन ।
सप्तविधं तु रसैकैकत्वेन सर्वरसोपयोगाच्च ॥ २३ ॥

तत्र सर्वरसं प्रवरम्, अवरमेकरसम्, मध्यं तु
प्रवरावरमध्यस्थम् । तत्रावरमध्याभ्यां सात्म्याभ्यां
क्रमेण प्रवरमुपपादयेत् सात्म्यम् । सर्वरसमपि च
सात्म्यमुपपन्नः प्रकृत्याद्युपयोक्तृष्टमानि सर्वाण्या-
हारविधिविशेषायतनान्यभिसमीक्ष्य हितमेवानु-
रुध्येत ॥ २४ ॥

तत्र खल्विमामन्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि
भवन्ति । तद्यथा—प्रकृतिकरणसंयोगराशिदेशका-
लोपयोगसंस्थोपयोक्तृष्टमानि भवन्ति ॥ २५ ॥

सात्म्यं नामेति ओक्तसात्म्यं नामेत्यर्थः, उपशयार्थ इति
उपशयशब्दामिधेय इत्यर्थः । तदित्योक्तसात्म्यम्, त्रिविध-
मिति प्रवरावरमध्यभेदेन । सप्तविधं तु—एकैकरसेन षट्,
संसृष्टरसोपयोगादेकमेवं सप्तविधम् । संसृष्टशब्देन द्विरसादयः
पदसपर्यन्ता गृह्यन्ते । प्रवरावरमध्यस्थमिति द्विरसादिपंचरस-
पर्यन्तम् । अवरमध्यमाभ्यां लक्षितः पुरुषः । प्रवरमिति
सर्वरसम्, सात्म्यमुपपादयेदभ्यसेदित्यर्थः । क्रमेणेति यथो-
क्ताभ्यासक्रमेण । उपपादितसर्वरससात्म्येनापि चाहारः प्र-
शस्तप्रकृत्यादिसम्पन्नः कर्तव्य इत्याह—सर्वरसमित्यादि । अभि-
समीक्ष्येति हिताहितत्वेन विचार्य । हितमेवेति पदेन, यदेव
प्रकृत्यादिना हितम्, तदेवानुरुध्येत सेवेतेत्यर्थः । आहारस्य
विधिः, प्रकारो विधानं वा इत्याहारविधिः; तस्य विशेषो हित-
त्वमितत्वं च, तस्यायतनानि हेतुनित्याहारविधिविशेषायत-
नानि । आहारप्रकारस्य हितत्वमहितत्वं च प्रकृत्यादिहेतुकमि-
त्यर्थः । उपयोक्ताऽष्टमो येषां तान्युपयोक्त्रष्टमानि ॥ २३-२५ ॥

तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः, स पुनराहारौ-
षधद्रव्याणां स्वाभाविको गुर्वादिगुणयोगः, तद्यथा
माषमुद्गयोः शूकरैणयोश्च ॥ २६ ॥

उक्तानि प्रकृत्यादीनि विभजते—तत्रेत्यादिना, स्वाभाविक

इति संस्काराद्युक्तः । माषमुद्गयोरिति प्रकृत्या माषे गुरुत्वं,
मुद्गे लघुत्वं, शूकरे गुरुत्वं, एणे च लघुत्वम् ॥ २६ ॥

करणं पुनः स्वाभाविकानां द्रव्याणामभिसं-
स्कारः । संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते । ते
गुणाश्च तोयाग्निसन्निकर्षशौचमन्थनदेशकालवास-
नभावनादिभिः कालप्रकर्षभाजनादिभिश्चाधी-
यन्ते ॥ २७ ॥

द्रव्याणामिति वक्तव्ये स्वाभाविकानामिति यत्करोति, तेन
उत्पत्तिकाले जनकभूतैः स्वगुणारोपणम्, संस्कारः किंतूत्पन्न-
स्यैव तोयादिना गुणान्तराधानमिति दर्शयति, तच्च प्राकृतगु-
णोपमर्देनैव क्रियते । यतो तोयाग्निसन्निकर्षशौचैस्तण्डुलस्थं
गौरवमुपहृत्य लाघवमन्ने क्रियते । यदुक्तम्—“सुधौतः
प्रसृतः स्निग्धः सन्तप्तश्चौदनो लघुः” । भावनया च खरसा-
दिकृतया स्थितस्यैवामलकादेर्गुणोत्कर्षो भवति, तथा रक्त-
शाल्यादेर्लेघोरपि अभिसंयोगादिना लाघवं वर्द्धते । मन्थना-
द्गुणाधानं यथा ‘शोथकृद्भिः शोथघ्नं सलेहमपि मन्थनादि’ति ।
देशेन यथा ‘भस्मराशेरधःस्थापये’दित्यादौ । वासनेन गुणाधानं
यथा ‘अपामुत्पलादिवासनेन सुगन्धानुकरणम्’ । कालप्रकर्षाद्यथा
“पक्षाज्जातरसं पिबेत्” इत्यादि । भाजनेन यथा “त्रैफलेना-
यसीं पात्रीं कल्केनालेपयेत्” इत्यादौ । आदिग्रहणात्पेषणाभि-
मंत्रणादि गृह्यते । ननु संस्काराधेयेन गुणेन कथं स्वाभाविक-
गुणनाशः क्रियताम्, यतः “स्वभावो निष्प्रतिक्रियः” इत्यु-
क्तम् । यदि संस्कारेण स्वाभाविकगुणत्वं प्रतिक्रियते, तदा
“स्वभावो निष्प्रतिक्रियः” इति कथम्? ब्रूमः “स्वभावो निष्प्रति-
क्रियः” इति स्वभावो भावोत्पत्तौ नान्यथा क्रियते । तेन,
जातिसंबन्धं माषादीनां गुरुत्वं न जातौ स्फोटयितुं पार्यते,
संस्कारेण तु तदन्यथाकरणमनुमतमेव दृष्टत्वात् । कश्चित्तु
गुणो द्रव्याणां संस्कारादिनापि नान्यथा क्रियते, यथा बहैरोष्ण्यं
वायोश्चलत्वं तैलस्य स्नेह इत्यादि । एते हि यावद्द्रव्यभाविन एव
गुणाः । गौरवादयस्तु पुराणधान्यादिष्वप्यपगमदर्शनात् या-
वद्द्रव्यभाविनः । उक्तं हि “गुणो द्रव्यविनाशाद्वा विनाशमुप-
गच्छति । गुणान्तरोपघाताद्वा” इति । यत्र तु संस्कारेण ग्रीहे-
र्लाजलक्षणं द्रव्यान्तरमेव जन्यते, तत्र गुणान्तरोत्पादः
सुष्टेव ॥ २७ ॥

संयोगस्तु द्वयोर्बहुनां वा द्रव्याणां संहतीभावः,
स विशेषमारभते, यन्नैकैकशो द्रव्याण्यारभन्ते ।
तद्यथा—मधुसर्पिषोः मधुमत्स्यपयसां च सं-
योगः ॥ २८ ॥

संयोगमाह—संयोगस्त्वित्यादि । स विशेषमारभत इति सं-
युज्यमानद्रव्यैकदेशेऽदृष्टं कार्यमारभत इत्यर्थः । यन्नैकैकश
इति यं विशेषं प्रत्येकमसंयुज्यमानानि द्रव्याणि नारभन्त

१ देशकालवशेन भावनादिभिरित्यपरः पाठः.

१ तदिति पाठान्तरम् । २ सात्म्यमुपपन्नं सर्वाण्याहारवि-
धिविशेषायनान्यभिसमीक्ष्येति पाठोऽप्युक्तः ॥

इत्यर्थः । मधुसर्पिणी हि प्रत्येकममारके मिलिते तु मारके भवतः, क्षीरमत्स्यादिसंयोगश्च कुष्ठादिकरो भवति । संयोग-स्त्विह प्राधान्येनैवोपलभ्यमानद्रव्यमेलको विवक्षितः । तेन, भावनादिष्वपि यद्यपि संयोगोऽस्ति, तथापि तत्र भावनाद्रव्याणां प्राधान्येनानुपलब्धेर्न संयोगेन ग्रहणम् ॥ २८ ॥

राशिस्तु खलु सर्वग्रहपरिग्रहौ मात्राऽमात्रफल-विनिश्चयार्थः प्रकृतः । तत्र सर्वस्याहारस्य प्रमाण-ग्रहणमेकैकपिण्डेन सर्वग्रहः, परिग्रहः पुनः प्रमाण-ग्रहणमेकैकत्वेनाहारद्रव्याणाम् । सर्वस्य हि ग्रहः सर्वग्रहः, सर्वतश्च ग्रहः परिग्रह उच्यते ॥ २९ ॥

राशिः प्रमाणम् । मात्रामात्रफलनिश्चयार्थं इति मात्रावदाहारस्यौषधस्य च यत्फलं शुभम्, अमात्रस्य हीनमात्रस्यातिरिक्तस्य च यत्फलमशुभम् । यदुक्तम् “तस्य ज्ञानार्थमुचितप्रमाणमनुचितप्रमाणं च राशिसंज्ञम् भवति” । सर्वग्रहं विवृणोति तत्रेत्यादि । सर्वस्येति । मिश्रीकृतस्यान्नमांससूपपादेरेकपिण्डेन । परिग्रहं विवृणोति—परिग्रहः पुनरित्यादि । एकैकत्वेनेति अन्नस्य कुडवः, सूपस्य पलं, मांसस्य द्विपलमित्याद्यवयवमानपूर्वकं समुदायमानम् । सर्वग्रहे प्रत्यवयवमाननियमो नास्ति । तेन, येन केनचिदाहारेणास्याऽनियतमानेन संपूर्णाहारमात्रानियमनं सर्वग्रहः । एतदेव शब्दव्युत्पत्त्या दर्शयति—“सर्वस्य हि” इत्यादि, सर्वत इति प्रत्येकावयवतः ॥ २९ ॥

देशः पुनः स्थानम्, द्रव्याणामुत्पत्तिप्रचारौ देशसात्म्यं चाचष्टे ॥ ३० ॥

देशं विभजते—देश इत्यादि । स्थानग्रहणेन चाहारद्रव्यस्य तथा भोक्तुश्च स्थानं दर्शयति । आचष्ट इति द्रव्यस्योत्पत्तिप्रचारादिज्ञानहेतुर्भवति । तत्रोत्पत्त्या—हिमवति स्थाने जातं शुक्रं भवति, मरौ जातं लघुं भवति इत्यादि । प्रचारेण लघु-भक्ष्याणां प्राणिनां तथा धन्वप्रचारिणां च बहुक्रियाणां च छाषवं, विपर्यये च गौरवं गृह्यते । देशसात्म्येन च देशविपरीतगुणं सात्म्यं गृह्यते । यथा—आनूपे उष्णरूक्षादि, धन्वनि तु शीतस्निग्धादि । ओकसात्म्यं तु उपयोक्तृग्रहणेन गृहीतम् ॥ ३० ॥

कालो हि नित्यगश्चावस्थिकश्च, तत्रावस्थिको विकारमपेक्षते, नित्यगस्तु ऋतुसात्म्यापेक्षः ॥ ३१ ॥

नित्यग इत्यहोरात्रादिरूपः । आवस्थिक इति रोगित्ववा-स्याद्यवस्थाविशेषित इत्यर्थः । विकारमपेक्षत इति बाल्यादि-कृतं तु श्लेष्मादिविकारं ज्वरादिकं चाहारनियमार्थमपेक्षत इत्यर्थः । ऋतुसात्म्यं हि ऋतुलपेक्षितमिति ऋतुसात्म्यापेक्षः ३१

उपयोगसंस्था तूपयोगनियमः, स जीर्णलक्षणा-पेक्षः ॥ ३२ ॥

एवमाहारोपयोगः कर्तव्य एवं न कर्तव्य इत्युपयोगनियमः

स जीर्णलक्षणापेक्ष इति प्राधान्येनोक्तः । तेनेह “अजल्प-ज्ञातिद्वतं नातिविलम्बितम्” इत्याद्यपि उपयोगनियममपेक्ष-त एव, अजीर्णभोजने तु महान्निदोषकोपलक्षणो दोषो भव-तीयमवेवोदाहृतः ॥ ३२ ॥

उपयोक्ता पुनर्यस्तमाहारमुपयुङ्क्ते, यदायत्तमो-कसात्म्यमित्यष्टावाहारविधिविशेषायतनानि भ-वन्ति ॥ ३३ ॥

यदायत्तमोकसात्म्यमिति भोक्तृपुरुषापेक्षं ह्यभ्याससात्म्यं भवति कस्यचिद्धि किञ्चिदेवाभ्यासात्पथ्यमपथ्यं वा सात्म्यं भवति ॥ ३३ ॥

एषां विशेषाः शुभाशुभफलाः परस्पररोपकार-का भवन्ति, तान् बुभुत्सेत । बुद्ध्या च हितेऽसुरेव स्यान्नच मोहात् प्रमादाद्वा प्रियमहितमसुखोदक-मुपसेव्यमाहारजातमन्यद्वा ॥ ३४ ॥

एषामित्यादौ शुभफला विशेषा अशुभफलाश्च परस्पररोप-कारका भवन्तीति ज्ञेयम्, तत्र प्रकृत्या लाभवादिः शुभफलो गुर्वादिक्षाशुभफलः । करणाद्यभिधेयोऽपि विशेषः शास्त्रोक्तः शुभो निषिद्धस्त्वशुभः । देशसात्म्यं निन्दितदेशजादेश-द्रव्यस्याशुभं फलम् । एवं कालासात्म्यमशुभफलं चा जीर्णभो-जनादि, तथा ओकसात्म्यं चाशुभफलमिति ज्ञेयम्, विपरीतं तु शुभफलम् । मोहादित्यज्ञानतः, प्रमादादिति ज्ञात्वा रागा-दित्यर्थः । प्रियमिति तदात्वमात्रप्रियम् । अहितमित्यस्य विवरणम्—असुखोदकमिति । असुखं दुःखरूपं उदकमुत्तरका-लीनं फलं यस्य स तथा । अन्यद्वेति भेषजविहारादि ॥ ३४ ॥

तत्रेदमाहारविधिविधानमरोगाणामातुराणामपि केषांचित्काले प्रकृत्यैव हिततमं भुञ्जानानां भ-वति ॥ ३५ ॥

तत्रेत्यादाविदमिति वक्ष्यमाणम् । आहारविधिर्विधीयते येनोष्णस्निग्धादिना वक्ष्यमाणेन तदाहारविधिविधानम् । आतुराणां च केषांचिदिति पदेन रक्तपित्तिनां शीतमेव, कफरोगिणामुष्णमेव हितमित्यादि विपर्ययं दर्शयति । केषांचिद्भुञ्जानानामिदमाहारविधिविधानं हिततमं भवतीति यो-जना । प्रकृत्यैवेति स्वभावेनैव हिततमं वक्ष्याम इति भावः ३५

उष्णं स्निग्धं मात्रावज्जीर्णं वीर्याविरुद्धमिष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं नातिद्वतं नातिविलम्बितमजल्प-न्नहसंस्तमनाभुञ्जीतात्मानमभिसमीक्ष्य सम्यक् ३६

तस्य साङ्ख्यमुपदेक्ष्यामः—उष्णमश्नीयात् । उष्णं हि भुज्यमानं स्वदते, भुक्तं चाग्निमुदर्यमुदीर-यति, क्षिप्रं जरां गच्छति, वातंचानुलोमयति, श्ले-ष्माणं च परिह्रासयति । तस्मादुष्णमश्नीयात् ॥ ३७

१ एवं विशेषा इति पाठान्तरम् । २ रुक्षमेवेति पाठान्तरम् ।

३ परिशोषयतीति पाठान्तरम् ।

स्निग्धमश्रीयात्—स्निग्धं हि भुज्यमानं स्वदत्ते, भुक्तमुदीर्यमग्निमुदीरयति^१ क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति, दृढीकरोति शरीरोपचयं, बला-
मिवृद्धिं चोपजनयति, वर्णप्रसादमपि चाभिनिरवर्त्त-
यति तस्मात् स्निग्धमश्रीयात् ॥ ३८ ॥

उष्णमिलादौ सम्यगिति छेदः । तस्येत्युष्णादिगुणयुक्तस्या-
ग्रस्य । साद्रुष्यमिति प्रशस्तगुणयोगिताम् । परिहासयतीति
मित्रसङ्घातं करोति ॥ ३६—३८ ॥

मात्रावदश्रीयात् मात्रावद्धि भुक्तं वातपित्तक-
फानपीडयदायुरेव विवर्धयति केवलम्, सुखं गु-
दमनुपर्येति न चोष्माणमुपहन्ति अव्यथं च परि-
पाकमेति । तस्मान्मात्रावदश्रीयात् ॥ ३९ ॥

मात्रावदिति प्रशंसायां मतुप्, तेन प्रशस्तमात्रमित्यर्थः ।
अपीडयदिति अनतिमात्रत्वेन स्वस्थानस्थितं सद्वातादीन्
स्थानापीडनादप्रकोपयत् । गुदमनु पर्येतीति परिणतं सदन-
रूपतया निःसरतीत्यर्थः । ऊष्माणं वह्निम् ॥ ३९ ॥

जीर्णेऽश्रीयात्—अजीर्णे हि भुञ्जानस्याभ्यवहृत-
माहारजातं पूर्वस्याहारस्य रसमपरिणतमुत्तरेणा-
हाररसेनोपसृजत् सर्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु,
जीर्णे तु भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वशौ चोदीर्णे
जातायां च बुभुक्षायां विवृतेषु च स्रोतसां मुखेषु
चोद्गारे विशुद्धे हृदये विशुद्धे वातानुलोम्ये विसृ-
ष्टेषु च वातमूत्रपुरीषवेगेष्वभ्यवहृतमाहारजातं स-
र्वशरीरधातूनप्रदूषयदायुरेवाभिवर्धयति केवलम् ।
तस्माज्जीर्णेऽश्रीयात् ॥ ४० ॥

वीर्याविरुद्धमश्रीयात्—अविरुद्धवीर्यमश्वन् हि
न विरुद्धवीर्याहारजैर्विकारैरयमुपसृज्यते । तस्मा-
द्वीर्याविरुद्धमश्रीयात् ॥ ४१ ॥ उपसृज्यते भवति

पूर्वस्येति दिनान्तरकृतस्य, अपरिणतमित्यस्यगजातम्,
आहाररसेनेत्याहारपरिणामगतेन मधुरादिना, किंवा आहार-
जेन रसेन । स्वस्थानस्थेषु दोषेषु इत्यादि जीर्णाहारस्य लक्ष-
णम् । विरुद्धवीर्याहारजैरिति कुष्ठान्धविसर्पाद्यैरात्रेयभद्रकाप्यी-
योक्तैः ॥ ४०—४१ ॥

इष्टे देशेऽश्रीयात्—इष्टे हि देशे भुञ्जानो नानि-
ष्टदेशजैर्मनोविघातकरैर्भावैर्मनोविघातं प्राप्नोति
तथेष्टैश्च सर्वोपकरणैः तस्मादिष्टदेशे तथेष्टसर्वोप-
करणं चाश्रीयात् ॥ ४२ ॥

मनोविघातकरैर्भावैरिति त्रिविधकुक्षीये वक्ष्यमाणैः कामा-
दिभिश्चित्तोपतापकरैश्चित्तविकारैरित्यर्थः । तथेष्टैश्च सर्वोपकरणै-

भुञ्जानो मनोविघातं न प्राप्नोतीति योजना, अनिष्टभोजनादेर्म-
नोविघातो भवति ॥ ४२ ॥

नातिद्रुतमश्रीयात्—अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्यो-
त्स्नेहनमवसदनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं भोज्यदोषसा-
द्रुष्योपलब्धिश्च न नियता । तस्मान्नातिद्रुतमश्री-
यात् ॥ ४३ ॥

नातिविलम्बितमश्रीयात्—अतिविलम्बितं हि
भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति, बहु च भुङ्क्ते, शीती-
भवति चाहारजातं विषमं च पच्यते । तस्मान्नाति-
विलम्बितमश्रीयात् ॥ ४४ ॥

अजल्पन्नहसन् तन्मनाभुञ्जीत—जल्पतो हस-
तोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव हि दोषा भ-
वन्ति, ये ह्यतिद्रुतमश्रतः । तस्मादजल्पन्नहसन्त-
न्मना भुञ्जीत ॥ ४५ ॥

उत्स्नेहनमुन्मार्गगमनम्, अवसदनमवसादः, अप्रतिष्ठानं
हृदयस्थत्वेन कोष्ठाऽप्रवेशः, भोज्यगतानां दोषाणां केशादीनां,
साद्रुष्यस्य च स्वादुत्वादेरुपलब्धिर्न नियता भवति कदाचिदु-
पलभ्यते कदाचिन्नेति । तत्र दोषानुपलब्ध्या सदोषस्यैव
भक्षणं, साद्रुष्यानुपलब्ध्या च ग्रीत्यभावः । विषमं च पच्यते
इति चिरकालभोजनेनाग्निस्वन्धस्य वैषम्यादिति भावः । ये
हि द्रुतमश्रतो दोषा इति उत्स्नेहनादयः ॥ ४३—४५ ॥

आत्मानमभिसमीक्ष्य भुञ्जीत सम्यक्—इदं म-
मोपशेते इदं नोपशेते इति विदितं ह्यस्यात्मन आ-
त्मसात्म्यं भवति । तस्मादात्मानमभिसमीक्ष्य भु-
ञ्जीत सम्यगिति ॥ ४६ ॥

नोपशेते इतीत्यत्र 'इति' शब्देन सात्त्व्यासात्त्व्यविधानोप-
दर्शकेन विचारफलमोकासात्त्व्यसेवनं दर्शयति । आत्मन इति
पदेनात्मनैवात्मसात्त्व्यं प्रतिपुष्टं ज्ञायते, न शास्त्रोपदेशेनेति
दर्शयति ॥ ४६ ॥

रसान् द्रव्याणि दोषांश्च विकारांश्च प्रभावतः ।
वेद यो देशकालौ च शरीरं च स नो भिषक् ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विमानार्थो रसद्रव्यदोषरोगाः प्रभावतः ।
द्रव्याणि नातिसेव्यानि त्रिविधं सात्त्व्यमेव च ॥ ४८ ॥
आहारायतनान्यष्टौ भोज्यसाद्रुष्यमेव च ।
विमाने रससंख्याते सर्वमेतत्प्रकाशितमिति ॥ ४९ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रसविमानं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

१ भुक्तमोदीर्यमग्निमुदीरयतीति पाठान्तरम् ।

२ "भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्पाते शुभे शुचौ ।

सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत्" इति सुः सः ॥

१ तत् स्नेहनत्वादनभोजनस्याप्रतिष्ठानमिति चापरः पाठः ।

२ प्रतिपुष्टं व्यक्तिनियतमित्यर्थः ।

अध्यायोक्तसप्रभावादिज्ञानं स्तौति—रसानित्यादि । स नो भिषगिति नोऽस्माकं सम्मत इत्यर्थः । दोषविकारौ च यद्यपि त्रिविधकुक्षीये प्रभावविस्तारेण वक्तव्यौ तथापीह संक्षेपेणोक्तावेव । तेन दोषविकारप्रभाववप्युक्ताविति यदुच्यते, तत्साधु तैलादिद्रव्यत्रयकथनं च द्रव्यप्रभाव इति कृत्वा न संग्रहे पठितम् ॥ ४७—४८ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपिकायां विमानस्थाने रसविमानम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ त्रिविधकुक्षीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

त्रिविधं कुक्षौ स्थापयेदवकाशांशमाहारस्याहारमुपयुञ्जानः, तद्यथैकमवकाशांशं मूर्त्तानामाहारविकाराणामेकं द्रवाणामेकं पुनर्वातपित्तश्लेष्मणाम् एतावतीं ह्याहारमात्रमुपयुञ्जानो नामात्राहारजं किञ्चिदशुभं प्राप्नोति ॥ ३ ॥

रसविमाने राशिरुक्तस्तस्य राशेर्मात्रावत्त्वामात्रावत्त्वस्य । फलप्रपञ्चदोषविकारप्रपञ्चं दर्शयितुं त्रिविधकुक्षीयोऽभिधीयते । त्रिविधमिति त्रिप्रकारम् । अवकाशांशमिति कोष्ठावकाशभागम् । आहारस्येत्याहारनिमित्तमित्यर्थः । तेन द्वाववकाशावाहारस्य वक्तव्यौ, एकस्तु दोषाणामिति त्रिविधं वक्ष्यमाणम् । उक्तं दोषावकाशस्थानं हि आहारोपकारकत्वादाहारस्येत्युच्यते दोषावकाशस्थाने हि आहारः दोषैर्दृश्यत इति वक्तव्यम् । किंवा, आहारस्यावकाशांशमामाशयरूपं कुक्षौ वक्ष्यमाणविभागेन त्रिविधं स्थापयेदित्यर्थः । कुक्ष्यंशभागं यथा कर्तव्यमाह तद्यथेत्यादि । मूर्त्तानामित्याश्रयाद्यानाम्, द्रवाणामिति लेह्यपेयानाम् इह चांशशब्दो न समविभागे वर्तते किंतु यथोचितविभागे । तेन, मूर्त्तानां बहुभागो भवतीति ज्ञेयम् । वातपित्तश्लेष्मणां यद्यपि मित्रानि स्थानानि, तदपि मूर्त्ताहारादिभागापेक्षया मिलितानां किञ्चित्स्थानं भवतीत्येकत्वेनाध्यारोप्यात्र “एकम्” इति कृतम् । ननु कुक्ष्यंशविभागेन कृतेऽप्याहारे प्रकृतिगुर्वादिदुष्टद्रव्यजदोषो दृश्यत इत्याह—नामात्राहारजमिति, प्रकृत्यादिदोषकृतं तु प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ १—३ ॥

न च केवलं मात्रावत्त्वादेवाहारस्य कृत्स्नमाहारफलसौष्ठवमवाप्तुं शक्यम्, प्रकृत्यादीनामष्टानामाहारविधिविशेषायतनानां विभक्तफलत्वात् ॥४॥ तत्र तावदाहारराशिमधिकृत्य मात्रामात्राफल-

१ मात्रात्वामात्रावत्वरूपस्येत्यर्थः ।

विनिश्चयार्थः प्रकृतः । एतावानेव ह्याहारराशिबन्धिविकल्पो यावन्मात्रावत्त्वममात्रावत्त्वं च ॥ ५ ॥

तत्र मात्रावत्त्वं पूर्वमुद्दिष्टं कुक्ष्यंशविभागेन, तद्भूयो विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—कुक्षेर-प्रपीडनमाहारेण, हृदयस्यानवरोधः, पार्श्वयोरविपाटनम्, अनतिगौरवमुदरस्य, प्रीणनमिन्द्रियाणाम्, क्षुत्पिपासोपरमः, स्थानासनशयनगमनोच्छ्वासप्रश्वासहाससंकथासु च सुखानुवृत्तिः, सायं प्रातश्च सुखेन परिणमनम्, बलवर्णोपचयकरत्वं चेति मात्रावतो लक्षणमाहारस्य भवति ॥ ६ ॥

तदेव स्फारयति—न चेत्यादि । सौष्ठवं सुष्ठुत्वं भाद्रक्यमित्यर्थः । विभक्तफलत्वादिति विभिन्नफलत्वात् । कुक्ष्यंशविभागे नेति “एकमवकाशांशं मूर्त्तानाम्” इत्यादिना । उद्दिष्टमिति, संक्षेपकथितम् । सायंप्रातश्चेति वचनात्सायंभोजने कृते यदि प्रातः, प्रातश्च कृते यदि सायं सुखेन परिणमनं तथा स्थानासनादिषु सुखानुवृत्तिर्भवति, तदा मात्रावद्भोजनं कृतमिति ज्ञेयम् ॥ ४—६ ॥

अमात्रावत्त्वं पुनर्द्विविधमाचक्षते—हीनमधिकं च । तत्र हीनमात्रमाहारराशिं बलवर्णोपचयक्षयकरमृत्तिकरमुदावर्तकरमवृष्यमनायुष्यमनौजस्यं शरीरमनोबुद्धीन्द्रियोपघातकरं सारविधमनमलक्ष्म्यावहमशीतेश्च वातविकाराणामायतनमाचक्षते, अतिमात्रं पुनः सर्वदोषप्रकोपणमिच्छन्ति सर्वकुशलाः ॥ ७ ॥

यो हि मूर्त्तानामाहारविकाराणां सौहित्यं गत्वा पश्चाद्भवैस्तृप्तिमापद्यते भूयः, तस्यामाशयगता वातपित्तश्लेष्माणोऽभ्यवहारेणातिमात्रेणातिप्रपीड्यमानाः सर्वे युगपत्प्रकोपमापद्यन्ते । ते प्रकुपितास्तमेवाहारराशिमपरिणतमाविश्य कुक्ष्यैकदेशमन्नाश्रिता विष्टम्भयन्तः सहसा वाप्युत्तराधराभ्यां मार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तः पृथक् पृथक् विकारानभिनिर्वर्तयन्त्यतिमात्रभोक्तुः ॥ ८ ॥

तत्र वातः शूलानाहाङ्गमर्दमुखशोषमूर्च्छाभ्रमाश्रिवैषम्यसिरासङ्कोचनस्तम्भनानि करोति, पित्तं पुनः ज्वरमतीसारमन्तर्दाहं तृष्णामदभ्रमप्रलपनानि, श्लेष्मा तु छर्द्यारोचकाविपाकशीतज्वरालस्यगात्रगौरवाभिनिर्वृत्तिकरः संपद्यते ॥ ९ ॥

१ अपीडनं भवेत् कुक्षेः पार्श्वयोरविपाटनम् । अत्रेन हृदयावाधो जठरस्य तु गौरवम् । प्रीणनं चक्षुरादीनां शमनं क्षुत्पिपासयोः । उच्छ्वासश्वासहास्यदिकथासु सुखवर्तनम् । सुखेन परिणामः स्यादन्ने भुक्ते दिवा निशि । सुः टीः उः ।

सारविधमनमिति रोगभिषग्जितीये वक्ष्यमाणत्वक्सारादि-
विधमनम् । आहारविकाराणामिति करणे सौहित्ययोगात्
पृष्ठी । इवैस्तुतिं 'भूयः' पदविशेषणात् अतितुष्टिमित्यर्थः ।
आमाशयगता इत्यनेन अम्लिसहायसमानस्यैव वायोः कोपो
भवति, न पक्वाशयगतस्येति दर्शयति । कुक्ष्यैकदेशमन्नाभिताः
सह दूषितेनाहारेणेत्यर्थः ॥ ७—९ ॥

न खलु केवलमतिमात्रमेवाहारराशिमात्रप्रदो-
पकरमिच्छन्ति, अपि तु खलु गुरुरूक्षशीतशुष्क-
द्विष्टविष्टभिषिदाद्यशुचिविरुद्धानामकाले चान्न-
पानानामुपसेवनम् । कामक्रोधलोभमोहेर्ष्याहीशो-
कमानोद्वेगभयोपतप्तेन मनसा वा यदन्नपानमुपयु-
ज्यते, तदप्याममेव प्रदूषयति ॥ १० ॥

भवति चात्र ।

मात्राप्यभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यति ।
चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः ॥ ११ ॥

तं द्विविधमामप्रदोषमाचक्षते भिषजो विसूचि-
कामलसकं च ॥ १२ ॥

तत्र विसूचिकामूर्ध्वं चाधश्च प्रवृत्तामदोषां यथो-
क्तरूपां विद्यात् ॥ १३ ॥

अतिमात्राशनजन्यत्वेनामप्रदोषे वक्तव्ये अन्यतश्च यत्
आमप्रदोषो भवति तमाह न खल्वित्यादि । कामादिभिर्मनस
उपघातः प्रभावादेवान्नं दूषयति । एवमशुच्यप्यन्नमशुचित्वेन
ज्ञातं मनस उपघातकत्वादामदूषकं भवति । आमस्यापक्व-
स्याहारस्य प्रदोषः आमप्रदोषः, आममेव प्रदूषयतीति अत्र
कर्मकर्तृत्वे 'अच्,' तेन, दुष्टं भवतीत्यर्थः । किंवा, आमम-
पकं सहुष्टं दोषसंपर्कात् शरीरं दूषयतीति ज्ञेयम् । द्विविधमि-
त्यादौ अलसकएव दण्डालसकामविषयोरवरोधः । तयोरपि
हि दोषो विवद्वमार्गत्वादलसीभूतो भवति ॥ १०—१३ ॥

अलसकमुपदेक्ष्यामः—दुर्बलस्यालपात्रेर्बहुश्ले-
ष्मणो वातमूत्रपुरीषवेगविधारिणः स्थिरगुरुबहु-
रूक्षशीतशुष्कान्नसेविनस्तदन्नपानमनिलप्रपीडितं
श्लेष्मणा च विवद्वमार्गमतिमात्रप्रलीनमलस-
त्वाच्च बहिर्मुखीभवति, ततश्छर्द्यतीसारवर्जा-
न्यामप्रदोषलिङ्गानि यथोक्तान्यभिदर्शयत्यतिमा-
त्राणि ॥ १४ ॥

“अलसकमुपदेक्ष्यामः” इत्यादिना पुनर्विशेषहेतुः प्रायोऽ-
भिनिर्वर्तक उच्यते, सामान्येन त्वतिमात्राहाररूप उक्त एवेति
ज्ञेयम् । अनिलप्रपीडितं श्लेष्मणा च विवद्वमार्गमिति दोषद्वय-
व्यापारवचनाद्वातश्लेष्मणोरलसके प्राधान्यमुच्यते, पित्तन्दु
सामान्यवचनसिद्धमप्रधानमस्त्येव तृष्णामदभ्रमादिलिङ्गमिति
ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

अतिमात्रप्रदुष्टाश्च दोषाः प्रदुष्टामबद्धमार्गास्ति-

यग्माच्छन्तः कदाचित् केवलमेवास्य शरीरं दण्डवत्
स्तम्भयन्ति, ततस्तं दण्डालसकमसाध्यं ब्रुवते ।
विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरामदोषमा-
मविषमित्याचक्षते भिषजो, विषसदृशल्लिङ्गत्वात् ।
तत् परमसाध्यमाशुकारित्वाद् विरुद्धोपक्रमत्वा-
च्चेति ॥ १५ ॥

तत्र साध्यमामं प्रदुष्टमलसीभूतमुखेनयेत् पा-
ययित्वा सवलणमुष्णं च वारि । ततः स्वेदनवर्ति-
प्रणिधानाभ्यामुपाचरेदुपवासयेच्चैनम् ॥ १६ ॥

प्रदुष्टामबद्धमार्गा इत्यत्रापक्वाहारोऽन्नरसो वा अपक्वआम
उच्यते । केवलं कृत्स्नम् । विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनमिति विरु-
द्धाशनम्, अध्यशनम्, अजीर्णाशनं च, अजीर्णस्यापक्वस्याश-
नमजीर्णाशनम्, अजीर्णं भोजनस्याध्यशनशब्देन लब्धत्वात् ।
आमदोषमामविषमाचक्षत इत्यत्र विषसदृशल्लिङ्ग एवामदोषो-
ऽभिप्रेतः । अतएव 'विषसदृशल्लिङ्गत्वाद्' इत्युक्तम् । विरुद्धो-
पक्रमत्वादिति आमपेक्षया यदुष्णं क्रियते, तद्विषविरुद्धम्,
यच्च विषापेक्षया शीतं क्रियते, तदामविरुद्धम् । विषसदृशता
चामस्यामजननहेतुप्रभावाद्भवति मधुघृतयोग इव विषत्वम्,
वर्तिरिति फलवर्तिः ॥ १५—१६ ॥

विसूचिकायां तु लङ्घनमेवाग्रे विरिक्तवच्चानु-
पूर्वी ॥ १७ ॥

आमप्रदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं पुनर्दोषाव-
लिप्तमाशयं स्तिमितगुरुकोष्ठमनन्नामिलाषिणम-
भिसमीक्ष्य पाययेद्दोषशेषपाचनार्थमौषधमग्निस-
न्धूक्षणार्थं च । नत्वजीर्णाशनम् । आमप्रदोषदु-
र्बलो ह्यग्निर्युगपदोषमौषधमाहारजातश्चाशक्तः प-
क्वम् । अपि चामप्रदोषाहारौषधविभ्रमोऽति-
बलवत्त्वादुपरतकायाग्निं सहसैवातुरमवलमति-
पातयेत् ॥ १८ ॥

आनुपूर्वीति पेयादिक्रम इत्यर्थः । जीर्णाहारमिति विसूचि-
काऽलसकयोरिवाहारस्याजीर्णतां दर्शयति । दोषावलिप्तमा-
शयस्य स्तिमितकोष्ठत्वादि पुरुषविशेषणमपि लक्षणं ज्ञेयम् । न
त्वजीर्णाशनमिति पुनर्निषेधकरणेनाजीर्णाशनेन प्रमादादजीर्णप्र-
शमनाभिप्रायेण क्रियमाणमेषजस्य महास्यतां “दुर्बलो ह्यग्निः”
इत्यादिना वक्ष्यमाणां दर्शयति ॥ १७—१८ ॥

आमप्रदोषजानां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनैवोप-
रमो भवति, सति त्वनुबन्धे कृतापतर्पणानां व्या-
धीनां निग्रहे निमित्तविपरीतमपास्यौषधमातङ्कवि-

१ पुनरेवंदोषमामविषमाचक्षत इति पाठान्तरम् । २ छेदेनेति
पाठान्तरम् । ३ तीव्रातिरपि नाजीर्णां पिबेच्छूलन्नमौषधम् ।
दोषाच्छन्नोऽनलो नालं पक्वुं दोषोषाशनमिति चक्रः सः ।

परीतमेवावचारयेत् यथास्वम् । सर्वविकाराणामपि च निग्रहे हेतुव्याधिविपरीतमौषधमिच्छन्ति कुशलाः, तदर्थकारि वा ॥ १९ ॥

विमुक्तामप्रदोषस्य पुनः परिपक्वदोषस्य दीप्ते चाग्नावभ्यङ्गास्थापनानुवासनं विधिवत् स्नेहपानं च युक्त्या प्रयोज्यं प्रसमीक्ष्य दोषभेजदेशकालबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि विकारांश्च सम्यगिति ॥ २० ॥

कृतापतर्पणानामित्यनेन दोषाणामामताक्षयं सूचयति । सम्यक्कृते ह्यपतर्पणेनामानुबन्धोऽस्ति । ततश्च निरामदोषारब्धे विसूचिकालसकव्यवस्थितशूलज्वरादौ आतङ्कविपरीतं निरामशूलज्वरहरमेव युज्यते । यथास्वमिति यद्यस्य शूलादेरातङ्कविपरीतं ततत्र कार्यमित्यर्थः । आतङ्कविपरीतशब्देन च 'तदर्थकारि' गृहीतं मन्तव्यम् । अतएवोत्तरत्र "तदर्थकारि वा" इति सर्वविकारभेजकथने उपपन्नं भवति । अन्यथा कथमिहानभिहितं 'तदर्थकारि' तत्राप्रस्तुतमुच्यते । विमुक्तामदोषस्येत्यादिनाभ्यङ्गादिविधानं व्याधजिन्यातिदौर्बल्यादिदोषप्रशमनार्थम् ॥ १९—२० ॥

भवन्ति चात्र ।

अशितं खादितं पीतं लीढं च क विपच्यते ।
एतत्त्वां धीर पृच्छामस्तन्न आचक्ष्व बुद्धिमान् ॥ २१ ॥
इत्यग्निवेशप्रमुखैः शिष्यैः पृष्टः पुनर्वसुः ।
आचक्ष्वे ततस्तेभ्यो यत्राहारो विपच्यते ॥ २२ ॥
नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः ।
अशितं खादितं पीतं लीढं चात्र विपच्यते ॥ २३ ॥
आमाशयगतः पाकमाहारः प्राप्य केवलम् ।
पक्वः सर्वाश्रयं पश्चाद्धमनीभिः प्रपद्यते ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

तस्य मात्रावतो लिङ्गं फलं चोक्तं यथायथम् ।
अमात्रस्य तथा लिङ्गं फलं चोक्तं विभागशः ॥ २५ ॥
आहारविध्यायतनानि चाद्यै
सम्यक् परीक्ष्यात्महितं विदध्यात् ।
अन्यश्च यः कश्चिदिहास्ति मार्गो
हितोपयोगेषु भजेत तं च ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने त्रिविधकुक्षीयविमानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

आमाशयप्रमाणोपदर्शनार्थं पृच्छोत्तरग्रन्थमाह अशितमिलादि । सर्वाश्रयमिति सर्वशरीरम् अनुकविध्युपग्रहार्थमाह अन्यथेत्यादि । अन्यथेति, ग्रहण्यतिसारादिवक्ष्यमाणामदोष-

१ अनुद्विक्तामप्रदोषसेति पाठोऽन्यः.

क्षयकरो भेषजरूपो मार्ग इहामप्रदोषे हित इति संबन्धः ॥
॥ २१—२६ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिद-
त्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददी-
पिकायां विमानस्थाने त्रिविधकुक्षीयविमानम् ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो जनपदोद्धंसनीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्विविधो हेतुर्व्याधिजनकः प्राणिनां भवति साधारणोऽ-
साधारणश्च । तत्र साधारणं प्रतिपुरुषनियतं वातादिजनन-
माहाराद्यभिधाय बहुजनसाधारणवातजलदेशकालरूपसा-
धारणरोगकारणमभिधातुं जनपदोद्धंसनीयोऽभिधीयते १—२

जनपदमण्डले पञ्चालक्षेत्रे द्विजातिभिरध्युषिते
काम्पिल्यराजधान्यां भगवान् पुनर्वसुरात्रेयोऽन्ते-
वासिगणपरिवृतः पश्चिमे धर्ममासे गङ्गातीरे वन-
विचारमनुविचरन् शिष्यमग्निवेशमब्रवीत् ॥ ३ ॥

जनपदोपलक्षितं मण्डलं, जनपदमण्डलं, पञ्चालक्षेत्र इति
तस्य विशेषणम् । द्विजातिभिरध्युषित इतिवचनेन महाजनसे-
वितेऽपि देशे अधर्मवशाज्जनपदोद्धंसतो वक्ष्यमाणो भवतीति
दर्शयति । पश्चिमे धर्ममासे इति ज्यैष्ठ्ये । वनविचारमनुविचर-
न्निति वनं विचर्य विचर्यानुविचरन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥

दृश्यन्ते हि खलु सौम्य ! नक्षत्रग्रहचन्द्रसूर्या-
निलानलानां दिशां चाप्रकृतिभूतानामृतुवैका-
रिका भावाः, अचिरादितो भूरपि च न यथावद्र-
सवीर्यविपाकप्रभावमोषधीनां प्रतिविधास्यति, त-
द्वियोगाच्चातङ्कप्रायता नियता, तस्मात् प्रागुद्धं
सात् प्राक् च भूमेर्विरसीभावादुद्धरध्वं सौम्य !
भैषज्यानि यावन्नोपहतरसवीर्यविपाकप्रभावाणि ।
वयं चैषां रसवीर्यविपाकप्रभावानुपयोज्यामहे, ये
चासानुकाङ्क्षन्ति, यांश्च वयमनुकाङ्क्षामः । न
हि सम्यगुद्धतेषु सौम्य भैषज्येषु सम्यग्विहितेषु
सम्यग्विचारितेषु जनपदोद्धंसकराणां किञ्चित्
प्रतीकारगौरवं भवति ॥ ४ ॥

ऋतुविकाराय भूता ऋतुवैकारिकाः । ऋतुविकारश्चो-
पलक्षणम् । तेन, जनपददेशवातविकाराय भूता इति मन्त-
व्यम् । यतो भूम्यादीनामपि विकृतिं वक्ष्यति । किंवा, ऋत्व-
नरुपा ऋतुवैकारिकाः । तेन, ऋत्वनरुपलक्षणमेव नक्ष-

१ सम्यगवचारितेऽपि पाठान्तरम् ।

२ विद्यादपरिहार्यत्वाद् गरीयः परमर्थविदिति पाठान्तरम् ।

त्रादीनां विकृतिरित्युक्तं भवति । ग्रीष्मे हि नक्षत्राणि निर्मलानि भवन्ति, तानि यदि तु तुषारच्छन्नानि ग्रीष्मे भवन्ति, तदा विकृतानि भवन्तीति मन्तव्यम् । भूरपि चेति 'अपि' वचनात् जलानिलौ च ग्राहयन्ति । तेन, भूस्वावदोषधीनां प्रधानकारणम् सा रसादीन् प्रतिविधास्यति, जलवातावपि चौषधीनां रसादीन् प्रतिविधास्यत इति वचनं भवति । प्रतिविधास्यतिती जनयिष्यति उद्धर्ध्वमिति बहुवचनं वहन्तेवासियुक्ताभिवेशाभिप्रायेण अभिवेशस्तु प्रधानत्वेनैक एव हि, 'अभिवेश' इतिपदेन तथा 'सौम्य' इतिपदेन सम्बोध्यते । भेषजोद्धरणन्तु बहुभिरेव कर्तव्यमित्यभिप्रायेण बहुवचनम् । भवति हि प्रधानं संबोध्य गणसंपाद्यक्रियायां बहुवचनम् । यथा—पते शुध्यध्वमिति । अन्ये तु 'सौम्य'पदं भेषजविशेषणं कुर्वन्ति । ये चास्माननुकांक्षन्ति ये चास्मान् भिषजोऽनुकांक्षन्तीत्यर्थः । यांश्च वयमनुकांक्षामश्चिकित्स्यत्वेन । एतेन, ये वैद्यप्रियत्वेन साध्याः । असाध्या हि वैद्यद्विष उक्ताः । वैद्याश्च यानिच्छन्ति, ते साध्यरोगा एव । असाध्यान् हि वैद्या नेच्छन्ति । एतेन, येऽन्येऽपि भेषजसाध्या रोगास्ते आसामोषधीनां रसादीनुपयुज्यन्तीत्यर्थः । यदि, ये अस्मद्गताः, यांश्च वयं प्रयोजनवशादनुगताः, ते उपयोक्ष्यन्तीति व्याख्यायते, तदा आत्रेयस्य पक्षरागित्वेनास्तत्वं न संभवतीति "सर्वत्र प्रजायां पितृवत् शरण्यः" इति वचनाच्चास्य नीरागतवमुक्तम् ॥ ४ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमभिवेश उवाच उद्धृतानि खलु भगवन् भैषज्यानि सम्यग्विहितानि च सम्यग्विचारचारितानि, अपि तु खलु जनपदोङ्गसनमेकेन व्याधिना युगपदसमानप्रकृत्याहारदेहबलसात्म्यसत्त्ववयसां मनुष्याणां कस्माद्भवतीति ॥ ५ ॥

उद्धृतानीति वचनमभूते भूतवच्चेति प्रयोगाद्बोद्धव्यम्, यथा, अचिरकर्तव्ये 'कृतम्' इति वदन्ति । न हि वचनकाल एव ओषधीनामुद्धरणं सम्भवतीति । एकेनेवेकजातीयेन । असमानप्रकृत्यादीनां समानकारणत्वाभावात् तुल्यरूपो व्याधिर्मवितुमर्हतीति प्रश्नार्थः ॥ ५ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः एवमसामान्यानामेभिरप्यभिवेश ! प्रकृत्यादिभिर्भावैर्मनुष्याणां येऽन्ये भावाः सामान्यास्तद्वैगुण्यात् समानकालाः समानलिङ्गाश्च व्याधयोऽभिनिर्वर्तमाना जनपदमुङ्गसयन्ति । ते तु खल्विमे भावाः सामान्या जनपदेषु भवन्ति । तद्यथा—वायुरुदकं देशः काल इति ॥ ६ ॥

तत्र वातमेवंविधमनारोग्यकरं विद्यात् । तद्यथा यथर्तुविषममतिस्तिमितमतिचलमतिपरुषमतिशीतमत्युष्णमतिरूक्षमत्यभिष्यन्दिनमतिभैरवारावम-

तिप्रतिहतपरस्परगतिमतिकुण्डलिनमसात्म्यगन्धवाष्पसिकतापांशुधूमोपहतमिति ॥ ७ ॥

उदकं तु खल्वत्यर्थविकृतगन्धवर्णरसस्पर्शवत् क्लेदबहुलमपक्रान्तजलचरविहङ्गमुपक्षीणजलाशयमप्रीतिकरमपगतगुणं विद्यात् ॥ ८ ॥

देशं पुनर्विकृतवर्णगन्धरसस्पर्शं क्लेदबहुलमुपसृष्टं सरीसृपव्यालमशकशलभमक्षिकामूषकोलूकश्माशानिकशकुनिजम्बुकादिभिस्तृणोलूपोपवनवन्तं लताप्रतानादिवहुलमपूर्ववदवपतितं शुष्कनष्टशस्यं धूम्रपवनं प्रध्मातपतत्रिगणमुत्क्रुष्टश्वगणमुद्भ्रान्तव्यथितविविधमृगपक्षिसङ्घमुत्सृष्टनष्टधर्मसत्यलज्जागुणजनपदं शश्वत्क्षुभितोदीर्णसलिलाशयप्रतोलकापातनिर्घातभूमिकम्पं अतिभयारावरूपं रूक्षताम्राणसिताभ्रजालसंवृतार्कचन्द्रतारकमभीक्ष्णं ससम्भ्रमोद्वेगमिव सत्रासरुदितमिव सतमस्कमिव गुह्यकाचरितमिवाक्रन्दितशब्दबहुलमिव चाहितं विद्यात् ॥ ९ ॥

कालं तु खलु यथर्तुलिङ्गाद्विपरीतलिङ्गमति-लिङ्गं हीनलिङ्गञ्चाहितं व्यवसेत् ॥ १० ॥

इमानेवंदोषयुक्तांश्चतुरो भावान् जनपदोङ्गसकरान् वदन्ति कुशलाः । अतोऽन्यथाभूतांस्तु हितानाचक्षते ॥ ११ ॥

विगुणेष्वपि खल्वेतेषु जनपदोङ्गसनकरेषु भावेषु भेषजेनोपपाद्यमानानामभयं भवति रोगेभ्य इति ॥ १२ ॥

समानलिङ्गा इति तुल्यलिङ्गाः । यथर्तुविषममिति क्लृप्तनुरूपम् । अपगतगुणमिति "जीवनं पिपासाहरम्" इत्याद्युक्तगुणरहितम् । विकृता वर्णादयो यस्य देशस्य तं विकृतवर्णगन्धरसस्पर्शम् ; श्माशानिकशकुनिर्गन्ध्रा अपूर्ववदिति परिचितमप्युपहतत्वेनापूर्वमिव दृश्यते, उत्सृष्टाश्च नष्टाश्च धर्मसत्यलज्जागुणा जनैर्यत्र स तथा, यत्र ये धर्मादियुक्तास्ते उत्सृजन्ति धर्मादीनि, सर्वथा अज्ञा न धर्मादीन्याचरन्ति, तान् प्रति नष्टान्येव धर्मादीनि । गुह्यकाक्रान्तो हि देशो यथा क्रन्दनशब्दबहुलो भवति, तादृशम् ॥ ६—१२ ॥

भवन्ति चात्र ।

वैगुण्यमुपपन्नानां देशकालानिलात्मसाम् । गरीयस्त्वं विशेषेण हेतुमत् संप्रवक्ष्यते ॥ १३ ॥ वाताज्जलं जलादेशं देशात् कालं स्वभावतः । विद्यादुष्परिहार्यत्वाद्गरीयस्तरमर्थवित् ॥ १४ ॥

१ सखनक्षुभितोदीर्णसलिलाशयमिति पाठान्तरम् ।

२ विद्यादुष्परिहार्यत्वाद् गरीयः परमर्थविदिति पाठान्तरम् ।

वाय्वादिषु यथोक्तानां दोषाणां तु विशेषवित् ।
प्रतीकारस्य सौकर्यं विद्याल्लाघवलक्षणम् ॥ १५ ॥
चतुर्ध्वपि तु दुष्टेषु कालान्तेषु यदा नराः ।
भेषजेनोपपाद्यन्ते न भवन्त्यातुरास्तदा ॥ १६ ॥

वैगुण्यमित्यादिना, दुष्टानां वातादीनां यस्य यदुत्कर्षो येन हेतुना तदाह । स्वभावतो विद्यादुष्परिहार्यत्वादिति, स्वभावा-
देव वातापेक्षया जलं दुष्परिहरं भवति, जलाच्च देशः,
देशाच्च कालः; वातो हि निवातदेशसेवया दुष्टः परिहियते,
न तथा जलम्, तद्धि देहवृत्त्यर्थमवश्यं सेव्यम् । जलमपि
च यदि महता प्रयत्नेन परिहर्तुं युज्यते, देशस्तु जलापेक्षया
दुष्परिहरो भवति, तद्यतिरेकेणावस्थातुमशक्यत्वात् । देशो-
ऽपि यदि देशान्तरगमनेन परिहर्तुं युज्यते, कालस्तु सर्वथा
त्यक्तुमशक्य इति सर्वेष्वेव गरीयान् । गरीयः परमिति
पाठे, यद्यतः परम्, तत्ततो गरीयो विद्यादिति योजना ।
एतद्विपर्यये लाघवमाह—वाय्वादिष्वित्यादि । प्रतीकारस्य
सौकर्यं इति यथोक्तविधया वातादिपरित्यागस्य सुकरत्वेने-
त्यर्थः ॥ १३—१६ ॥

येषां न मृत्युसामान्यं सामान्यं न च कर्मणाम् ।
कर्म पञ्चविधं तेषां भेषजं परमुच्यते ॥ १७ ॥
रसायनानां विधिवच्चोपयोगः प्रशस्यते ।
शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्वमुद्धतैः ॥ १८ ॥
सत्यं भूते दया दानं बलयो देवतार्चनम् ।
सद्वृत्तस्यानुवृत्तिश्च प्रशमो गुप्तिरात्मनः ॥
हितं जनपदानां च शिवानामुपसेवनम् ।
सेवनं ब्रह्मचर्यस्य तथैव ब्रह्मचारिणाम् ॥
सङ्कथा धर्मशास्त्राणां महर्षीणां जितात्मनाम् ।
धार्मिकैः सात्त्विकैर्नित्यं सहास्या वृद्धसंमतैः ॥
इत्येतद्भेषजं प्रोक्तमायुषः परिपालनम् ।
येषामनियतो मृत्युस्तस्मिन् काले सुदारुणे ॥ १९ ॥

येषां न मृत्युसामान्यमिति, न मृत्युजनकदैवसाम्यं येषा-
मस्तीत्यर्थः । सामान्यं न च कर्मणामिति, न च मारककर्म-
सामान्यं येषामस्तीत्यर्थः । केचिद्धि संभूयैव जन्मान्तरे
ग्रामदाहादि कुर्वते स्म, तत्कर्मबलात् संहतमृत्यव एव
भवन्ति । किंवा, पृथगपि मारकं कर्म कृतं केषाञ्चिदेककालं
विपच्यमानं भवति । तेऽपि समकालमृत्यवो भवन्ति । तत्र
'न मृत्युसामान्यम्', इत्यनेन नोत्पन्नरिष्टत्वादेव केचित्
साध्या इति दर्शयति, 'न कर्मसामान्यम्' इत्यनेन केचिच्चा-
जातरिष्टा अपि नियतमारककर्मवशादसाध्या भवन्तीति
दर्शयति । किंवा, 'न मृत्युसामान्यम्' इत्यनेन मारकव्याधिः
साधारण उच्यते । 'न कर्मसामान्यम्' इत्यनेन च मारक-
व्याधिजनकं कर्मोच्यते । पूर्वमुद्धतैरिति व्यापत्तेः पूर्वं गृहीतैः ।
गुप्तिर्मन्त्रादिना रक्षा । अनियत इति वचनेन दुर्बलकर्मारब्धो-
ऽपि मृत्युः पार्यत एवैवं प्रतिकर्तुमिति दर्शयति ॥ १७—१९ ॥

इति श्रुत्वा जनपदोद्धंसने कारणान्यात्रेयस्य
भगवतः पुनरपि भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
अथ खलु भगवन् कुतो मूलमेषां वाय्वादीनां वैगु-
ण्यमुत्पद्यते? येनोपपन्ना जनपदमुद्धंसयन्तीति ॥ २० ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—सर्वेषामप्यग्निवेश !
वाय्वादीनां यद्वैगुण्यमुत्पद्यते, तस्य मूलमधर्मः,
तन्मूलं वासत्कर्म पूर्वकृतम् । तयोर्योनिः प्रज्ञापराध
एव । तद्यथा—यदा देशनगरनिगमजनपदप्रधानौ
धर्ममुत्क्रम्याधर्मेण प्रजां वर्तयन्ति, तदाश्रितोपा-
श्रिताः पौरजनपदा व्यवहारोपजीविनश्च तमधर्म-
मभिवर्धयन्ति । ततः सोऽधर्मः प्रसभं धर्ममन्तर्ध-
त्ते । ततस्तेऽन्तर्हितधर्माणो देवताभिरपि त्यज्यन्ते ।
तेषां तथान्तर्हितधर्मणामधर्मप्रधानानामपक्रान्तदे-
वतानामृतवो व्यापद्यन्ते । तेन, नापो यथाकालं देवो
वर्षति, न वा वर्षति, विकृता वा वर्षति वाता न
सम्यगभिवान्ति । क्षितिर्व्यापद्यते । सलिलान्युप-
शुष्यन्ति, ओषधयः स्वभावं परिहायापद्यन्ते विकृ-
तिम् । तत उद्धंसन्ते जनपदाः स्पृश्याभ्यवहार्य-
दोषात् ॥ २१ ॥

कुतो मूलं किंमूलमित्यर्थः । तस्य मूलमधर्म इति ऐहिका-
धर्मं दर्शयति । तन्मूलं वेति, तस्य वातादिवैगुण्यस्य मूलं
पूर्वकृतं वा कर्म । तेन हि, कोऽप्यधर्मो जन्मान्तरकृतो वाता-
दिवैगुण्यस्य कारणमिति श्रुते । तद्—'यदा देश' इत्यादिना
त्वैहिकमेवाधर्मं यद्वक्ष्यति । एतत्तथा प्रत्यक्षत्वेन स्फुटसिद्धा-
न्तार्थम्, ननु जन्मान्तरकृताधर्मस्याकारणत्वेनेति ज्ञेयम् ।
तयोरित्यैहिकजन्मान्तरीययोः । योनिरिति कारणम् । स्पृश्या-
भ्यवहार्यदोषादिति स्पृश्यस्य व्यजनादेरभ्यवहार्यस्य च कृ-
त्स्नस्य दुष्टत्वात् । एतच्च प्राधान्येन ज्ञेयम् । तेन, दुष्टपवन-
गन्धदोषेऽपि ज्ञेयम्, असात्म्यगन्धोपि दुष्टवात उक्तः २०—२१

तथा शस्त्रप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवति । तेऽ-
तिप्रवृद्धलोभरोषमोहमाना दुर्बलानवमत्यात्मस्व-
जनपरोपघाताय शस्त्रेण परस्परमभिक्रामन्ति,
परान् वातिक्रामन्ति, परैर्वाभिक्राम्यन्ते ॥ २२ ॥

रक्षोगणादिभिर्वा विविधैर्भूतसङ्घैस्तमधर्ममन्य-
द्वाप्यपचारान्तरमुपलभ्याभिहन्यन्ते ॥ २३ ॥

शस्त्रप्रभवस्यापीति बहुजनमारकशस्त्रप्रभवस्येत्यर्थः । आ-
त्मस्वजनपरोपघातायेति, आत्मनः स्वजनस्य परस्य चोप-
घातो भवति प्राय इत्यर्थः । राक्षसाद्युत्सादोपि जनानामध-
र्मकृत एव भवतीत्याह—रक्षोगणेत्यादि ।—अन्यद्वैत्यधर्मका-
रणमशौचादीत्यर्थः ॥ २२—२३ ॥

१ नगरनिगमजनपदप्रधाना नगरादीनामध्यक्षाः । २ तन्मूलं
चेति पाठान्तरं न चरकस्मृतम् ।

तथाभिशापप्रभवस्याप्यधर्म एव हेतुर्भवति । ते लुप्तधर्माणो धर्मादपेता गुरुवृद्धसिद्धिर्षिपूज्यान-
वमत्याहितान्याचरन्ति । ततस्ताः प्रजा गुर्वादिभि-
रभिशाप्ता भस्मतामुपयान्ति प्रागेवानकेपुरुष-
कुलविनाशाय, नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चा-
परे ॥ २४ ॥

प्रागेवेति झटिति, अनेकपुरुषकुलविनाशायभिशाप्ता भस्मतां
यान्तीत्यर्थः । नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे भस्मतां
यान्तीति योजना । अनियता अनिमित्ता इत्यर्थः । प्रतिनि-
यतपुरुषाभिशापात् प्रतिनियता एव भस्मतां यान्ति सर्वे
जना इत्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रागपि चाधर्मादते नाशुभोत्पत्तिरन्यतोऽभूत् ।
आदिकाले अदितिस्तुतसमौजसोऽतिबलविपुलप्र-
भावाः प्रत्यक्षदेवदेवर्षिधर्मयज्ञविधिविधानाः शैले-
न्द्रसारसंहतस्थिरशरीराः प्रसन्नवर्णेन्द्रियाः पवन-
समजवपराक्रमाश्चारुस्फिचोऽभिरूपप्रमाणाकृतिप्र-
सादोपचयवन्तः सत्यार्जवानृशंस्यदानदमनियमत-
पुत्रपवासब्रह्मचर्यव्रतपरा व्यपगतभयरागद्वेषमोह-
लोभक्रोधशोकमानरोगनिद्रातन्द्राश्रमकृमालस्यप-
रिग्रहाश्च पुरुषा वभूवुरमितायुषस्तेषामुदारसत्वगु-
णकर्मणामचिन्त्यरसवीर्यविपाकप्रभावगुणसमुदि-
तानि प्रादुर्बभूवुः शस्यानि सर्वगुणसमुदितत्वात्
पृथिव्यादीनां कृतयुगस्यादौ ॥ २५ ॥

भ्रूयति तु कृतयुगे केषाञ्चिदत्यादानात् सा-
म्पन्निकानां शरीरगौरवमासीत् । सत्वानां गौरवात्
श्रमः, श्रमादालस्यम्, आलस्यात् सञ्चयः, सञ्च-
यात् परिग्रहः, परिग्रहाल्लोभः प्रादुर्भूतः कृते ॥ २६ ॥

आद्याविर्भावो रोगाणामधर्म एव कारणमित्याह—प्रागपि
चेत्यादि ।—यज्ञो यज्ञदेवता । विधिर्यज्ञविधायको वेदः ।
विधानं यज्ञकर्म । जवो वेगः । परिग्रहो ममता । अमितमि-
वातिबहुत्वेनायुर्येषां ते अमितायुषः । सत्ये हि चतुर्वर्षश-
तायुः । यदुक्तं भगवता व्यासेन—“पुरुषाः सर्वसिद्धाश्च
चतुर्वर्षशतायुषः । कृते” इति । सांपन्निकानामीश्वराणाम् ।
कृत इति कृतयुगस्य शेषे ॥ २५—२६ ॥

ततस्त्रेतायां लोभादभिद्रोहः, अभिद्रोहादनृतव-
चनम् अनृतवचनात् कामक्रोधमानद्वेषपारुष्या-
भिघातभयतापशोकचित्तोद्वेगादयः प्रवृत्ताः । तत-

स्त्रेतायां धर्मपादोऽन्तर्द्धानमगमत् । तस्यान्तर्द्धाना-
त् पृथिव्यादीनां गुणपादप्रणाशोऽभूत् । तत्प्र-
णाशकृतश्च शस्यानां स्नेहवैमल्यरसवीर्यविपाक-
प्रभावगुणपादभ्रंशः ततस्तानि प्रजाशरीराणि ही-
यमानगुणपादैश्चाहारविहारैरयथापूर्वमुपष्टभ्यमा-
नान्यग्निमारुतपरीतानि प्राग्व्याधिभिर्ज्वरादिभिरा-
क्रान्तान्यतः प्राणिनो ह्यसमवापुरायुषः क्रमश
इति ॥ २७ ॥

हीयमानगुणैश्चेति, यथा यथा त्रेतायाः क्षयो भवति, तथा
तथा आहारविहारगुणपादहासो भवन्नास्त इति दर्शयति ।
विहारो हि धर्मवद्धीनगुणो भवति, तेन न यथावत् शरीरो-
पष्टम्भनं करोति । उपष्टभ्यमानानीति धातुसाम्येन पात्य-
मानानि ॥ २७ ॥

भवतश्चात्र ।

युगे युगे धर्मपादः क्रमेणानेन हीयते ।
गुणपादश्च भूतानामेवं लोकः प्रलीयते ॥ २८ ॥
संवत्सरशते पूर्णे याति संवत्सरः क्षयम् ।
देहिनामायुषः काले यत्र यन्मानमिष्यते ॥ २९ ॥

संवत्सरशते पूर्ण इति संवत्सरेण शततमंशे पूर्णं । यत्र
यन्मानमिष्यते इति यत्र युगे यन्मानमिष्यते, तत्र शतत-
मंशे पूर्णं वर्ष एकः क्षयं याति । तेन, कलौ शतवर्षायु-
रिति । यदा शततमंशो याति क्षयम्, तदा नवनवति-
परमायुर्भवतीत्याद्यनुसरणीयम् ॥ २८—२९ ॥

इति विकाराणां प्रागुत्पत्तिहेतुरुक्तो भवत्येवंवा-
दिनं भगवन्तमग्निवेश उवाच—किन्तु खलु भगवन् ।
नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं न वेति ॥ ३० ॥

भगवानुवाच—

इहाग्निवेश ! भूतानामायुर्युक्तिमपेक्षते ।
दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम् ॥ ३१ ॥
दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदैहिकम् ।
स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् ॥ ३२ ॥
बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि च कर्मणोः ॥ ३३ ॥
दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् ॥ ३४ ॥

युक्तिमपेक्षत इति दैवपुरुषकारयोर्युक्तिमपेक्षते नियतत्वे-
ऽनियतत्वे वेत्यर्थः । बलं चाबलं च बलाबलम्, तत्रायुषो
नियतत्वेन बलमनियतत्वेनाऽबलं ज्ञेयम् । यद्यपि पौर्वदैहिकं
कर्मास्थिरत्वेन गतम्, तथापि तज्जनितादृश्य विद्यमानत्वात्,
तद्वारा तत्कर्म कारणं भवत्येवेहजन्मन्यपि । पुरुषकारस्त्विह
जन्मन्यपि कृतं कर्म सामान्येनोच्यते । तत्र बलिमङ्गलादि

१ नियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे इत्यत्र नियतप्रत्ययोपल-
म्भाभियताश्चापरे, अनियतप्रत्ययोपलम्भादनियताश्चापरे इति पाठा-
न्तरम् न चक्रसम्मतम् । २ उदारसत्वगुणकर्मणां धर्माणाम-
चिन्त्यत्वादिति पाठान्तरम् । ३ शरीराणामिति पाठान्तरम् ।

अदृष्टजननलाभ्याप्रियते, तथा भेषजादि रसरुधिरादिद्वारा
॥ ३०—३४ ॥

तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य च सुखस्य च ।
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरा ॥
मध्यमा मध्यमस्येष्टा, कारणं शृणु चापरम् ॥ ३५ ॥

उदारयोरिति प्रशस्तत्वेनोत्तमयोः । दीर्घस्येति रसायना-
दिना शतादपि दीर्घस्य । सुखस्येति नीरोगत्वेन । नियतस्येति
युगनियतस्य, कलौ वर्षशतप्रमाणस्येत्यर्थः । शतादर्वाङ्गि-
यतमपीह नियतशब्देनोच्यते, तेन, न तत्र तस्य दैवपुरुष-
कारजन्यत्वं घटते, तथापि, तस्याऽप्रशस्तदैवपुरुषकारजन्य-
त्वाद्वैवपुरुषकारजन्यत्वं भवतीति युक्तम् । किंचानियतायुष
एव पुरुषा रसायनाधिकारिणो भवन्ति, नियतायुषं प्रति
रसायनस्याकिञ्चित्करत्वात् । रसायनादिकृतं चायुरनियतं प्र-
शस्तत्वेन प्रशस्तदैवपुरुषकारजन्यं भवतीति युक्तम् । किंवा,
दीर्घत्वे सति नियतस्यायुषो हेतुरिति योजना । तेन, युग-
नियतं च शतवर्षम्, तथा तदधिकं चानियतं महता कर्मणैव
क्रियते । पुरुषकारेण तु महतास्य सुखित्वं रोगोपघातात्
क्रियते । रसायनेन च जरादिव्याधिप्रतिघातः क्रियते ।
रसायनलभ्यमप्यायुर्वलवत्कर्मनियतमेवेति भावः । विपरी-
तस्य दीर्घत्वेनानियतस्य तथा रोगयुक्तत्वेनासुखस्य । इतरेति
हीनयोर्दैवपुरुषकारयोर्युक्तिरित्यर्थः । मध्यमा मध्यमस्य
दीर्घत्वेनादीर्घत्वेनानियतस्य, तथा सुखासुखत्वेनानियतस्या-

१ आहाराचारप्रायश्चित्तादिपुरुषकारस्त्वैहिकफलं दृष्टम्, अदृष्टं
च प्रायो जन्मान्तरकृतं शुभाशुभं शरीरादिनिर्वर्तकम्, तदेतद्विषय-
मपि कारणं दृष्टसामर्थ्यात् । तत्र यदा दृष्टमाहारादि शुभमुपचि-
तम्, अदृष्टं च धर्मरूपं शुभमुपचितं भवति, तदा युगनियतवर्ष-
शतरूपस्यायुषः सुखयुक्तस्य च निष्पत्तिः । यदा तु दैवपुरुषकारयोः
शुभयोर्मध्यमयोरन्योन्यस्यानुगुणयोर्योगः, तदा मध्यं मध्यमसुखं
युगनियतादरूपं भवति । यदा तु हीनयोर्योगः, तदा हि संहिनमसुखायु-
र्भवति, एवं यदा दैवमशुभम्, पुरुषकारश्चाशुभः, तदात्यल्पं दुःख-
बहुलं वाऽशुभं भवति । एवमशुभदैवपुरुषकारयोर्मध्यमतायां हीनतायां
वाऽदाहरणमूह्यम्, एवं यदा दैवं शुभमुत्तमम्, पुरुषकारस्तु मध्यो
हीनो वा, तदापि फलविशेष उक्तः । अत्रार्थं चरकः—“इहाप्ति-
वेश ! भूतानामायुर्मुक्तिरपेक्षते । दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य
बलाबलम् । दैवमात्मकृतं विधात् कर्म यत् पूर्वदैहिकम् । सृष्टः
पुरुषकारस्तु क्रियते यदिहापरम् । बलाबलविशेषोऽस्ति तयोरपि
च कर्मणोः । दृष्टं हि त्रिविधं कर्म हीनं मध्यममुत्तमम् । तयोरुदा-
रयोर्युक्तिर्दीर्घस्य च सुखस्य च । नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य
चेतरा । मध्यमा मध्यमस्योक्ता विशेषं शृणु चापरम्” इति । अत्र
पूर्वदैहिकमिति प्रायेण जन्मान्तरकृतस्यैव इह जन्मनि पाकादुत्क-
भेत्तव्यं, जन्मान्तरकृतं तु ब्रह्मवशादि प्रायो जन्मान्तर एव फलति ।
नियतस्येति युगनियतस्येति.

सु. टी. भा. चक्रः ।

युषो मध्यमयोः कर्मणोर्युक्तिरित्यर्थः । कारणमिति दैवपुरुष-
कारयोः परस्परबाधने उपपत्तिमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ।

दैवेन चेतर्त्तकर्म विशिष्टेनोपहन्यते ॥

दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ॥ ३६ ॥

दैवमिलादि ।—दुर्बलमायुर्जननं दैवं बलवता मारकेण
दृष्टाऽपथ्यभोजनादिना विपरीतमरणकार्यजननादुपहन्यते ।
विशिष्टेन बलवता, इतरत् कर्म दृष्टं पुरुषकाराख्यम्, उपह-
न्यते पराभूयते । एतदैवकर्तृकदृष्टपरामर्शदर्शनादैवनियतमेव
सर्वमायुरिति केचिन्मन्यन्त इत्याह—दृष्टेत्यादि ।—यदि
दृष्टमायुःकारणं स्यात्, न तदा भेषजैः सम्यगुपपादितानां
मृत्युः स्यात्, यतश्च सत्यपि चिकित्सिते कर्मवशात् मृत्यु-
र्भवति । तेन, यत्रापि चिकित्सा जीवयतीति मन्यन्ते,
तत्रापि कर्मैवास्ति जीवनकारणमिति दृष्टशक्तित्वादवधारयाम
इति भावः ॥ ३६ ॥

कर्म किञ्चित्कचित्काले विपाके नियतं भवत् ।

किञ्चित्त्वकालं नियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते । इति ३७

दैवपुरुषकारयोरुभयोरपि बाध्यत्वं दर्शयन्नेकान्तेन निय-
तायुःपक्षं व्युदस्यति कर्मैत्यादि ।—न क्वचित् कर्म न भवति ।
यदुच्यते—“नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि । अव-
श्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्” इति । किञ्चित्त्वका-
लनियतमिति, यथा—इदं मारकं कर्म न तु क्वचित्काले
पञ्चविंशवर्षादौ नियतम्, तेन, यस्मिन् काले पुरुषकाराख्यं
दृष्टकर्मानुगुणं प्राप्नोति, तस्मिन् काले सहकारिसान्निध्योपवृ-
हितबलं मारयति, यदा तु दृष्टमपथ्यसेवादि न प्राप्नोति,
न तदा मारयति । प्रत्ययैः प्रतिबोध्यत इति दृष्टकारणैरद्रिक्तं
क्रियते । ये तु ब्रुवते—किञ्चित् कर्म कालनियतम्, यदा
पच्यते, तस्मिन् काले पच्यत एवेति कालनियमः । विपाक-
नियतं तु—इदं कर्म विपच्यत एव, न तु विपच्यत इति न ।
कालविपाकनियतं तु यथा—इदं कर्म अस्मिन्नेव काले विप-
च्यत एवेति । एतच्च कालविपाकनियतत्वाद्वलवदुच्यते ।
एतदेव दृष्टावधानीयमिति । तेषां मते, अभुक्तमपि क्षीयते
दुर्बलकर्म प्रायश्चित्तादिनेति बोद्धव्यम्, परं विपर्ययेऽपि तदा

१ यदा तु दैवपुरुषकारयोर्विरोधः, तदा दुर्बलं दैवं पुरुषका-
रेण बलवता हन्यते, बलवता दैवेन दुर्बलं पुरुषकारं हन्यते ।
अतएव च दैवेन पुरुषकारं पराभूतं दृष्ट्वा केचित् कर्मवादिनी दैव-
नियतमेवायुरादिकं वदन्ति, व्यर्थं च पुरुषकारं दैवयुक्तिव्यपाश्रया-
हाराचाररूपं वदन्ति ।

सु. टी. भा. चक्रः ।

२ महदिति बलवदित्यर्थः । ३ किञ्चित् कालनियतमिति पाठान्तरम् ।

४ प्रतिबुध्यते इति पाठान्तरम् ।

किंचित्त्वकालविपाकनियतमिति वक्तव्यं स्यात् । किंचित्त्वकालनियतवचनात्त्वकालनियतमिति ॥ ३७ ॥

तस्मादुभयदृष्टत्वादेकान्तग्रहणमसाधु । निदर्शनमपि चात्रोदाहरिष्यामः—यदि हि नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं स्यात्, तदाऽऽयुष्कामानां न मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनाद्याः क्रिया इष्टयश्च प्रयोज्येरन् । नोद्भ्रान्तचण्डचपलगोगजोष्ट्रखरतुरगमहिषादयः पचनादयश्च दुष्टाः परिहार्याः स्युः; न प्रपातगिरिविषमदुर्गास्त्ववेगाः, तथा न प्रमत्तोन्मत्तोद्भ्रान्तचण्डचपलमोहलोभाकुलमतयः, नारयः, न प्रवृद्धोऽग्निर्न च विविधविषाश्रयाः सरीसृपोरगादयः, न साहसम्, नादेशकालचर्या, न नरेन्द्रप्रकोप इत्येवमादयो हि भावा नाभावकराः स्युरायुषः सर्वस्य नियतकालप्रमाणत्वात् । न चानभ्यस्ताकालमरण-

१ बलवतोस्तु दैवपुरुषकारयोर्विरोधिनोर्धुगपदुपस्थापनं नास्त्येव, विरोधिनां सुखदुःखादीनां यौगपधेनानुपलंभादेव । बलवत्ता तु दैवाख्यकर्मणी धर्माधर्मरूपस्य कालविपाकनियमाद्भवति । विपर्यये तु अवलवत्त्वं पुरुषकारवाधनीयत्वं च भवति । यदाह चरकः—“कर्म किंचित् क्वचित् काले विपाके नियतं महत् । किंचित्त्वकालनियतं प्रलयैः प्रतिबुध्यते” इति; अत्र त्रिविधो नियमः एकविधश्चानियमः, एवं पक्षचतुष्टयमपि भवति, यथा—“इदं कर्म यदि पच्येत तदा अस्मिन्नेव काले पच्येत, नान्यत्रेति कालनियमः । यथा—इदं कर्म यत्र क्वचित् काले पच्येतैव, न पच्यत इति न, इति विपाकनियमः; एतौ पक्षौ पुरुषकारवाध्यतया शास्त्रविषयो पाक्षिकस्य नियमस्यासत्त्वात् । यथा—इदं कर्मास्मिन्नेव काले पच्येतैव इति कालविपाकनियमः, अयमविषयः शास्त्रस्य पुरुषकारानपेक्षत्वात् । यथा—इदं कर्म कुत्रचित् काले प्रलयं दृष्टमासाद्य पच्येत, यदि वा न पच्येत, तदपि च प्रायश्चित्तादिपराभूतत्वादेव इति कालविपाकनियमः सर्वथा शास्त्रविषयः । अत्र पक्षचतुष्टये केचिद्वदन्ति—“किंचिन्न कालनियतमिति वदता चरकेण कालनियमरूपो दर्शितः । विपाकानियमस्तु कालमात्रानियमरूपो दर्शितः । एवं कर्मणां विपाकानियमो नास्ति । यदुच्यते—“नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि । अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्” इति किंतु प्रायश्चित्तेनापि अदत्तफलकर्मक्षयोपदेशात्, तथा, “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेर्जुन” इति, ज्ञानाग्निना च कर्मक्षयोपदेशादिपाकानियमपक्षोऽपि संभवत्येव । तथाच—“न हि कर्म भवेत् किंचित् फलं यस्य न भुज्यते” इति वदता चरकेणापि महतः कर्मणः प्रायश्चित्तावाधनीयस्य विपाकनियमोऽपि दर्शितो भवति । अलमतिस्फुर्गतिर्कर्मविचारेण शास्त्रस्यारोग्यसाधनाहाराचाररूपपुरुषकारोपदेशकत्वेन प्रयोजनवत्त्वमिति ।

सु. टी. भा. चक्र. ।

भयनिवारकाणामकालमरणभयमागच्छेत् प्राणिनाम्, व्यर्थाश्चारम्भकथाप्रयोगबुद्धयः स्युर्महर्षीणां रसायनाधिकारे, नापीन्द्रो नियतायुषं शत्रुं वज्रेणाभिहन्यात्, नाश्विनावार्तं भेषजेनोपपादयेतां, न महर्षयो यथेष्टं आयुस्तपसा प्राप्नुयुः । न च विदितवेदितव्या महर्षयः ससुरेशाः सम्यक् पश्येयुरूपदिशेयुराचरेयुर्वा । अपि च सर्वचक्षुषामेतत् परं—यदैन्द्रं चक्षुः । इदं चास्माकं प्रत्यक्षं यथा—पुरुषसहस्राणामुत्थायोत्थायाहवं कुर्वतामकुर्वतां चातुल्यायुष्टं तथा जातमात्राणामप्रतीकारात् प्रतीकाराच्चाविषविषप्राशिनां चाप्यतुल्यायुष्टम् । न च तुल्यो योगः क्षेम उदपानघटानां चित्रघटानां चोत्सीदताम् । तस्माद्वितोपचारमूलं जीवितम् । अतो विपर्यासान्मृत्युः । अपि च देशकालात्मगुणविपरीतानां कर्मणामाहारविहाराणां च क्रियोपयोगं सम्यक् सर्वातियोगसन्धारणमसन्धारणमुदीर्णानां च गतिमतां साहसानां च वर्जनमारोग्यानुवृत्तौ हेतुमुपलभामहे उपदिशामः सम्यक् पश्यामश्चेति ॥ ३८ ॥

अतःपरमुत्तरमुपसंहरति,—तस्मादित्यादि ।—उभयदृष्टत्वादिति दैवस्य पुरुषकारेण तथा पुरुषकारस्य दैवेन बाधदर्शनात् । एकान्तग्रहणमिति नियतमेवायुःसर्वमिति चेत्यर्थः । निदृश्यतेऽस्मिमतः पक्षः साध्यतेऽनेनेति निदर्शनं युक्तिरित्यर्थः । अत्रेत्यनैकान्तिकपक्षे । यदीत्यादिना प्रकरणेनायुर्जनकस्य दृष्टस्य हेतोः सेवा, तथा आयुर्विरोधकस्य हेतोरसेवा सर्वप्रामाणिकजनानामविवादसिद्धादिर्यते, सा च, यदि नियतमायुः स्यात्, तदा अकिंचित्करी स्यात्, अनियते चायुषि किंचित्करी च स्यात् । तस्मादनियतमप्यायुर्भवतीति भावः । न च सर्वत्रैवादृष्टमेव कारणम्, दृष्टस्यापि दृष्टतादेर्विरेकादिकर्तृत्वं व्यक्तमेव । अदृष्टस्यैव कारणत्वं दृष्टकार्यानुपपत्तेः कल्पनीयम् । तेनादृष्टस्य कारणत्वं दृष्टकारणमूलमित्यर्थः । तेन, न च दृष्टकारणोच्छेदः कल्पयितुमपि पौर्यते ।

१ सर्वचक्षुषां सर्वप्रमाणानामित्यर्थः, एतत्परमभ्रान्तत्वेन श्रेष्ठं यदैन्द्रं चक्षुः प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः । यदैन्द्रमित्यत्र यद्व्यमिति पाठान्तरम् । २ विकाराणां चेति पाठान्तरम् । ३ क्रमोपयोगमिति पाठान्तरम् । ४ दृष्टेन कार्यस्यानुपपत्तेरसङ्गतेरिति यावत् । ५ भेषजं तावदाहाराचाररूपं यस्य दोषस्य विकारस्य वा विपरीतम्, तदसति विरोधके तं शमयतीति दृष्टम्, यथा—कण्डूकेन श्लेष्मक्षयः, अग्निना शीतप्रशमनम्, आहारेण क्षुद्रपशमः, पानीयपानेन पिपासापगमः, एवमादि सामान्येन बुद्धिः विपरीतेन च हास इति दृश्यते । न चात्रापि दृष्टेनैवोपपद्यमाने अदृष्टमेव कारणमिति कल्पना युक्ता । यतो दृष्टेनानुपपद्यमाने कार्ये कारणमदृष्टं

इष्टयो यज्ञाः उरसा अत्यर्थसर्पणशीला उरगाः । आचरेयुर्भेषजमिति शेषः । चक्षुषां परमिति अत्यर्थाऽभ्रान्तत्वेन । अनुल्यायुष्टमिति, ये आहवं कुर्वते, ते शस्त्रेण म्रियन्ते । ये तु न कुर्वते, ते शस्त्रेण प्रायो न म्रियन्ते । प्रतीकारादप्रतीकाराच्चातुल्यायुष्टमिति योजना । न च तुल्यमित्यादौ चित्रघटोऽयं चित्रित एव स्थाप्यते, स हि पानीयवहनादिप्रत्यवायहेलभावात् चिरं तिष्ठति । उदपानघटस्तु जलसम्बन्धात् तथा वहनसमये पतनादिना च शीघ्रमुत्सीदति । हितोपचारमूलमपि क्रियोपयोगं सम्यगिति योजना । सर्वातियोगसन्धारणं सर्वातियोगानां वर्जनम् ॥ ३८ ॥

अतः परमग्निवेश उवाच—एवं सत्यनियतकालप्रमाणायुषां भगवन् कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा भवतीति ॥ ३९ ॥

एवं सतीत्यादि ।—यत्तावत् कालनियतम्, तस्याऽकाले मरणाभावादेव नाकालमृत्युरस्ति । यत्त्वकालनियतम्, तस्यानियतत्वात् कथं कालमृत्युरकालमृत्युर्वा भवति ? अनियते ह्यायुषि कालनियमो नास्ति, नियमाच्चावाक् अकालमृत्युरिति तु पृच्छार्थः ॥ ३९ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—श्रूयतामग्निवेश ! यथा यानसमायुक्तोऽक्षः प्रकृत्यैवाक्षगुणैरुपेतः सर्वगुणोपपन्नो बाह्यमानो यथाकालं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छेत्, तथाऽऽयुःशरीरोपगतं बलवत्प्रकृत्या यथावदुपचर्यमाणं स्वप्रमाणक्षयादेवावसानं गच्छति । स मृत्युः काले । यथा च स एवाक्षोऽतिभाराधिष्ठितत्वाद्विषमपथादपथादक्षचक्रभङ्गाद्वाह्यबाहकदोषादणिमोक्षात् पर्यसनानुपाङ्गाच्चान्तरा व्यसनमापद्यते । तथाऽऽयुरप्यथाबलमारभाद्यथाश्रयभ्यवहरणाद्विषमभ्यवहरणाद्विषमशरीरन्यासादतिमैथुनादसत्संश्रयादुदीर्णवेगविनिग्रहात् विधायवेगाविधारणाद्भूतविषवाय्वश्रुपतापादभिघाता दाहारप्रतीकारविवर्जनाच्च यावदन्तरा व्यसनमापद्यते । तथानियतायुष अन्तरा अपराधाग्निरुद्ध्यन्ते । स मृत्युरकाले । तथा ज्वरादीनप्यातङ्कान्मिथ्योपचरितानकालमृत्युन् पश्याम इति ॥ ४० ॥

यथाकालमिति यावता कालेन प्रत्यवायशून्यस्याक्षस्य क्षयो तस्मिन्नेवेत्यर्थः । स्वप्रमाणक्षयादेवेति युगानुरूपवर्षशतक्षयादित्यर्थः । अपथादिति सर्वथा असार्गगमनात् । अणिमोक्षादिति कीलमोक्षात् । पर्यसनं परिक्षेपः, अनुपाङ्गादिति स्नेहाकल्प्यते, दृष्टपराभवेन तु सर्वत्रादृष्टकल्पनं ग्रामाणिकमेव । यतः यदेवाऽदृष्टं कारणत्वेनाभिमतम्, तददृष्टयागादिजन्यम् तद्वदेव भेषजं दृष्टरूपं तावत्कचिदस्ति एवं स्वीकृतव्यमिति ।

सु. टी. भा. चक्रः ।

दानात् । मिथ्योपचारितानित्यसम्यक्चिकित्सितान् अकालमृत्युनिति अकालमृत्युकरान् ॥ ४० ॥

अथाग्निवेशः पप्रच्छ—किञ्चु खलु भगवन् ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं भूयिष्ठं प्रयच्छन्ति मिषजो न तथा शीतम् । अस्ति च शीतसाध्यो धातुर्ज्वरकर इति ॥ ४१ ॥

संप्रति मिथ्योपचारश्रुत्या उष्णतोयं ज्वरेऽप्यामेये मिथ्योपचारः स्यादित्याशङ्क्याह—किन्वित्यादि ।—शीतसाध्योऽपि धातुः पित्तमुष्णरूपमित्यर्थः । पानीयं यस्मात् सर्वज्वरेभ्यो दीयते । तस्मात् पानीयमेवात्र पृच्छति । उत्सन्नपित्ते प्रवृद्धपित्ते ॥ ४१ ॥

तमुवाच भगवानात्रेयः—ज्वरितस्य कायसमुत्थानदेशकालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति मिषजः ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः । प्रायो भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचनवमनापतर्पणसमर्थानि भवन्ति । पाचनार्थं च पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति मिषजो भूयिष्ठम् । तच्चैषां पीतं वातमनुलोमयति, अग्निमुदर्यमुदीरयति, क्षिप्रं जरां गच्छति, श्लेष्माणं च परिशोषयति, स्वल्पमपि च पीतं तृष्णाप्रशमनायोपपद्यते, तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्सन्नपित्ते ज्वरे सदाभ्रमप्रलापातिसारे वा प्रदेयम्, उष्णेन हि दाहभ्रमप्रलापातिसारा भूयोऽभिवर्धन्ते, शीतेनोपश्याम्यन्तीति ॥ ४२ ॥

भवति चात्र ।

शीतेनोष्णकृतान् रोगान् शमयन्ति मिषग्विदः । ये तु शीतकृता रोगास्तेषां चोष्णं मिषग्वितम् ४३

न केवलं ज्वर एव शीतोष्णसमुत्थलभेदेन उष्णशीतोपचारः, किन्तु सर्वत्रैव व्याधावेवमित्याह—शीतेनेत्यादि ।—मिषजश्च ते ज्ञानवन्तश्चेति मिषग्विदः ॥ ४२—४३ ॥

एवमितरेषामपि व्याधीनां निदानविपरीतमौषधं भवति कार्यम्, यथापतर्पणनिमित्तानां व्याधीनां नान्तरेण पूरणमस्ति शान्तिस्तथा पूरणनिमित्तानां नान्तरेणापतर्पणम् ॥ ४४ ॥

अपतर्पणमपि च त्रिविधं लङ्घनं लङ्घनपाचनं दोषावसेचनं चेति ॥ ४५ ॥

तत्र लङ्घनमल्पदोषाणाम्, लङ्घनेन ह्यग्निमारुतवृद्ध्या वातातपपरीतमिवाल्पमुदकमल्पदोषः प्रशोषमापद्यते ॥ ४६ ॥

लङ्घनपाचनाभ्यां मध्यबलो दोषः सूर्यसन्तापमारुताभ्यां पांशुभस्मावकिरणैरिव चानतिबह्वदकं प्रशोषमापद्यते ॥ ४७ ॥

स्मृतिशास्त्रजं ज्ञानं गणितज्ञानं च । एतच्च ज्ञानद्वयं साक्षाद-
र्थादर्शकं दुरवबोधेन मिथ्याज्ञानलसंभवादप्रमाणमपीति नो-
पादेयम् । अथ सम्यग्ज्ञानवन्तोऽपि रागादिवशादन्यथा
व्याहरन्तीत्याह—निष्प्रीत्युपतापदर्शिन इति, निष्प्रीत्या निरु-
पतापेन च द्रष्टुं शीलं येषां ते तथा । एतेन यथार्थदर्शी
निर्दोषश्चाप्तो भवतीति उक्तं भवति । एवंभूतं चाप्तत्वं कस्य-
चिद्ब्रह्मादेः सर्वत्रैव भवति । लौकिकस्य तु यस्मिन्नेव तु विषये
वितर्कादि न भवति तत्रैवोपदेशः प्रमाणमिति ज्ञेयम् । अप्र-
माणं नावश्यं प्रमाणतयाऽवधार्यते रागादिदुष्टत्वादित्यर्थः ।
दुष्टश्चायमदुष्टश्चेति दुष्टादुष्टः । तेन, पिता हि पुत्रस्य दुष्टोऽप्य-
दुष्टत्वादास एव भवति । किंवा दुष्टो वधकः ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षं तु खलु तत्, यत् स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चो-
पलभ्यते ॥ ५ ॥

अनुमानं खल्वपि तर्को युक्त्यपेक्षः ॥ ६ ॥

स्वयमिन्द्रियैर्मनसा चेत्यनेन यदात्मनेन्द्रियैश्चक्षुरादिभिर-
व्यवधानेन गृह्यते रूपादि तत् प्रत्यक्षमिति बाह्यप्रत्यक्षं
गृह्णाति । मनसा चेत्यनेन मनसाऽव्यवधानेन यदुपलभ्यते
सुखादि, तच्च मानसं प्रत्यक्षं गृह्णाति । तर्कोऽप्रत्यक्षज्ञानम् ।
युक्तिः सम्बन्धोऽविनाभाव इत्यर्थः । तेनाऽविनाभावजं परो-
क्षज्ञानमनुमानमित्यर्थः ॥ ५—६ ॥

त्रिविधेन खल्वनेन ज्ञानसमुदायेन पूर्वं परीक्ष्य
रोगं सर्वथा सर्वमथोत्तरकालमध्यवसानमदोषं
भवति । न हि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुपप-
द्यते । त्रिविधे त्वस्मिन् ज्ञानसमुदाये पूर्वमाप्तोपदे-
शाज्ज्ञानम् । ततः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां परीक्षो-
पपद्यते । किं ह्यनुपदिष्टे पूर्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां
परीक्षमाणो विद्यात् । तस्माद्विविधा परीक्षा
ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं चेति । त्रिविधा वा
सहोपदेशेन ॥ ७ ॥

ज्ञानसमुदायेनेति—ज्ञानसमुदायः प्रमाणसङ्घातस्तेन समु-
दायेन 'अयमेव रोगः' एवंभूतनिश्चयोऽध्यवसानम् । त्रिविधे
त्वित्यादि ।—ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रमाणम् । प्रथममाप्तोप-
देशो व्याधिं बोधयति, ततश्चाप्तोपदिष्टं व्याधिं प्रत्यक्षानुमा-
नाभ्यां यथोक्तलिङ्गादिपरीक्षा निश्चिनोति, आगमानुपदिष्टे च
व्याधौ अवैद्य इव न प्रत्यक्षेणानुमानेन च व्याधिमुपलभत
इत्याह—किं ह्यनुपदिष्ट इत्यादि ।—एवं मन्यते—व्याधि-
विशेषास्तावदुरधिगमनीया नोपदेशमन्तरेण शक्या विज्ञातुम् ।
येन, अधिगतवैद्यकशास्त्राः प्रतिपादयन्त्येव व्याधिविशेषान् ।
तस्मादागमेन ये व्याधीनां हेत्वादिविशेषाः प्रतिपादितास्तान् ।
प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभमानो व्याधिं निश्चिनोति, अनुपदे-
शावांस्त्वनुपलभमानोऽपि हेत्वादिविशेषानशिक्षितवत्कुपरीक्षको

१ अनेनश्चेति पाठान्तरम् ।

यथा रत्नानां विशेषं पश्यन्नपि नावधारयति विशेषमिति
भावः । ज्ञानवतामित्याप्तोपदेशवताम् । त्रिविधा चेत्यनेन,
व्याधिपरीक्षासमये ह्याप्तोपदेशोऽपि व्याप्रियते तथा दुरधि-
गमस्थानसंश्रयादिप्रतिपत्तौ कोष्ठमृदुदारुणत्वादपरीक्षायां चा-
तुरवचनरूपाप्तोपदेशोऽपि व्याप्रियत इति दर्शयति ॥ ७ ॥

तत्रेदमुपदिशन्ति बुद्धिमन्तः रोगमेकैकमेवंप्र-
कोपणमेवंयोनिमेवमुत्थानमेवमात्मानमेवमधिष्ठा-
नमेवंवेदनमेवंसंस्थानमेवंशब्दस्पर्शरूपरसगन्धमे-
वमुपद्रवमेवंवृद्धिस्थानक्षयसमन्वितमेवमुदर्कमेवं-
नामानमेवंयोगं विद्यात् । तस्मिन्नियं प्रतीकारार्थ-
प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिरित्युपदेशाज्ज्ञायते ॥ ८ ॥

तत्रेत्यादिनाऽऽप्तोपदेशमाह—प्रकोपणं वायो रूक्षत्वादि-
हेतुः । योनिर्वातादयः । आत्मा स्वभावः । यथा—रोहिण्या
दारुणत्वम्, संन्यासस्य शीघ्रोपक्रमणीयत्वादि । अधिष्ठानं
शरीरमवयवा मनश्च । इयं प्रतीकारार्था प्रवृत्तिः । यथा—
ज्वरे लङ्घनपाचनार्थं प्रवृत्तिः । निवृत्तिः प्रतीकारार्था ।
यथा—नवज्वरे दिवास्वप्नज्ञानादौ निवृत्तिरित्यादि मन्तव्यम् ८

प्रत्यक्षतस्तु खलु रोगतत्त्वं बुभुक्षुः सर्वैरिन्द्रि-
यैः सर्वानिन्द्रियार्थानातुरशरीरगतान् परीक्षेतान्यत्र
रसज्ञानात् । तद्यथा—॥ ९ ॥

अन्नकूजनं सन्धिस्फोटनमङ्गुलीपर्वणां च स्वर-
विशेषाश्च ये चान्येऽपि केचिच्छरीररोगगताः
शब्दाः स्युस्तान् श्रोत्रेण परीक्षेत ॥ १० ॥

वर्णसंस्थानप्रमाणच्छाया शरीरप्रकृतिविकारौ
चक्षुर्वैषयिकानि यानि चान्यानि, तानि चक्षुषा
परीक्षेत् ॥ ११ ॥

रसं तु खल्वानुरशरीरगतमिन्द्रियवैषयिकमप्य-
नुमानादवगच्छेत् । न ह्यस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमुपप-
द्यते । तस्मादातुरपरिश्रमनैवातुरमुखरसं विद्यात् ।
यूकापसर्पणेन त्वस्य शरीरवैरस्यम् । मक्षिकोपस-
र्पणेन शरीरमाधुर्यम् । लोहितपित्तसन्देहे तु किं
धारिलोहितं लोहितपित्तं वेति, श्वकाकभक्षणा-
द्धारिलोहितमभक्षणाद्धोहितपित्तमित्यनुमातव्यम् ।
एवमन्यानप्यातुरशरीरगतान् रसाननुमिमीत ॥ १२ ॥

गन्धास्तु खलु सर्वशरीरगतानातुरस्य प्रकृति-
वैकारिकान् घ्राणेन परीक्षेत ॥ १३ ॥

स्पर्शं च पाणिना प्रकृतिविकृतियुक्तमिति प्रत्य-
क्षतोऽनुमानादुपदेशतश्च परीक्षणमुक्तम् ॥ १४ ॥

अङ्गुलीपर्वणां च स्फोटनमिति संबन्धः । अन्येऽपि
चेति कासहिक्काशब्दादयः । 'यानि चान्यानि' इत्यनेन

१ लङ्घनादाविति पाठान्तरम् ।

लक्षणप्रभादीनि गृह्यन्ते । यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्य-
मिति, विरसाद्धि शरीराच्छूका अपसर्पन्ति । एवं
यूकाद्यनपसर्पणेन प्राकृतरसयुक्तशरीरमनुमातव्यम् । धारिलो-
हितमिति जीवनलोहितमित्यर्थः । श्वकाकभक्षणादिज्ञेयं यत्,
तत् पित्तादुष्टवेनाविरसात् श्वादयो भक्षयन्ति, नतु पित्तदु-
ष्टरक्तमिति भावः । अत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इत्युपदेशं
कृत्वा शब्दानन्तरं चक्षुर्ग्राह्यं रूपं दर्शयन् शब्दादिपरीक्षायाश्च
क्रमनियमाभावं सूचयति ॥ ९—१४ ॥

इमे तु खल्वन्येऽप्येवमेव भूयोऽनुमानज्ञेया
भवन्ति भावाः । तद्यथा—अग्निं जरणशक्त्या,
बलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीन् शब्दादिग्रहणेन,
मनोऽर्थाव्यभिचरणेन, विज्ञानं व्यवसायेन, रजः-
सङ्गेन, मोहमविज्ञानेन, क्रोधमभिद्रोहेण, शोकं
दैन्येन, हर्षमामोदेन, प्रीतिं तोषेण, भयं विषादेन,
धैर्यमविषादेन, वीर्यमुत्थानेन, अवस्थानमविभ्रमेण,
श्रद्धामभिप्रायेण, मेधां ग्रहणेन, संज्ञां नामग्रहणेन,
स्मृतिं स्मरणेन, द्वियमपत्रपेण, शीलमनुशीलनेन,
द्वेषं प्रतिषेधेन, उपधिमनुबन्धेन, धृतिमलौल्येन,
वश्यतां विधेयतया, वयोभक्तिसात्त्व्यव्याधिसमु-
त्थानानि कालदेशोपशयवेदनाविशेषेण, गूढलिङ्गं
व्याधिसुपशयानुपशयाभ्याम्, दोषप्रमाणविशेषप्रप-
चारविशेषेण, आयुषः क्षयमरिष्टैः, उपस्थितश्रेयस्त्वं
कल्याणाभिनिवेशेन, अमलं सत्त्वमधिकारेणेति १५

ग्रहण्यास्तु मृदुदारुणत्वं स्वप्रदर्शनमभिप्रायं
द्विष्टेष्टसुखदुःखानि चातुरपरिप्रश्नेनैव विद्यादिति १६

भूयोऽनुमानज्ञेया इत्यनेनानुमानगम्यतया वक्ष्यमाणा
केचिदभिबलादय आतुरोपदेशगम्या भवन्तीति सूचयति ।
मनोऽर्थाव्यभिचरणेनेति सतीन्द्रियाणामर्थनिबन्धे^३ यदिदं^१ ।
कदाचिच्छब्दं प्रत्येति, कदाचिन्नसमित्याद्यौगपद्येन सर्वार्थान्
प्रत्येति । तेन तु इन्द्रियार्थसंयोगानन्तरमिन्द्रियार्थग्राहकं
मन इत्यनुमीयते । ज्ञानं व्यवसायेनेति व्यवसायः प्रवृत्तिः ।
यथा—पेयजले पानार्थं प्रवृत्तिः । तेनानुमीयते जलज्ञानमस्य
जातम्, कथमन्यथा ज्ञानकार्यार्थक्रियायां प्रवर्तत इति ।
रजःसङ्गेनेति नार्यादिसङ्गेन, तत्कारणरजोऽनुमीयते । अभि-
द्रोहः परपीडार्थप्रवृत्तिः । दैन्यं रोदनादि । आमोदो गीतवादि-
त्राद्युत्सवकरणम् । तोषो मुखनयनप्रसादादिः । तेन, प्रीतिस्तो-
पमानम्, हर्षस्तु प्रीतिविशेषो मन उद्रेककारक इत्युक्तं भवति ।
धैर्यं विषयमपि मनसोऽदैन्यम् । वीर्यमारुहदुष्करकार्येष्वव्यावृ-
त्तिर्मेनसः । उत्थानेनेति कियारम्भेण । अवस्थानं स्थिरमतिलम् ।

अविभ्रमेणेत्यभ्रान्त्या । श्रद्धामिच्छाम् । अभिप्रायेणेति अ-
भ्यर्थनेन । ग्रहणेनेति ग्रन्थादिधारणेन । स्मृतिमिति स्मृतिजनकं
संस्कारम् । स्मरणेनेति तत्कारणं संस्कारोऽनुमीयते; हियमिति
लज्जाम् । अपत्रपेणेति लज्जिताकारेण । शीलमिति सहजं
वस्तुषु रागम् । अनुशीलनेनेति अनुशीलनं सततशीलनम् । तेन,
सततं यमर्थं सेवते तच्छीलोऽयमित्यनुमीयते । प्रतिषेधेनेति
व्यावृत्त्या । उपेत्य धीयते इति उपधिच्छब्द इत्यर्थः । अनुबन्धे-
नेत्युत्तरकालं हि भ्रात्रादिवधेन फलेन ज्ञायते,—यदयमुन्मत्त-
छद्मप्रचारी चन्द्रगुप्त इति । विधेयतयेति विधेयप्रचारेण । वयः-
प्रभृतीनि व्याधिसमुत्थानान्तानि चत्वारि यथासंख्यं कालादि-
विशेषेण ज्ञायन्ते । तत्र कालविशेषेण षोडशवर्षादिना वयो
वाल्यादि ज्ञायते । देशेन तु भक्तिरिच्छा ज्ञायते, यथा लयं
मध्यदेशीयस्तेनास्य गोधूममाषादिषु इच्छाऽनुमीयते । यस्मा-
च्चैदमस्योपशेते, तेनेदमस्य सात्त्व्यमिति ज्ञायते, वेदनाविशे-
षेण व्याधिसमुत्थानं ज्ञायते, यथा—यस्मादयं सन्तापवे-
दनावान्, तस्मादस्य ज्वरव्याधिसमुत्थानं भूतमि-
त्यादि ज्ञेयम् । गूढलिङ्गमिति विशेषेण गूढलिङ्गव्याधौ
लिङ्गैरेवानवधारिते तु उपशयानुपशयाभ्यां परीक्षा करणीयेति
दर्शयति । अपचारविशेषेणेति महतापचारेण भूरिदोषा
भवन्ति, खल्पेन खल्प इति । कल्याणाभिनिवेशेनेति श्रेय-
स्करमार्गानुष्ठानेन ।—एतदाचरतो निःश्रेयस एव भवति ।
सत्त्वमिति सत्त्वगुणोद्रेकमविकारेण । परिप्रश्नेन वेतिवचनेन,
यद्यपि ग्रहणीमार्दवाद्यनुमानादपि पार्थते ज्ञातुम्, तथाप्यनु-
मानस्य बुद्धिप्रयासबहुत्वेनातुरपृच्छयैव सुखोपचाररूपतया
विद्याद् ग्रहणीमार्दवादीनीति दर्शयति । मृद्वित्यादि ।—अभि-
प्रायो भोजनादीच्छा । द्विष्टेष्टशब्देन तु द्विष्टेष्टितग्रेष्व्यादि-
ग्रहणम् ॥ १५—१६ ॥

भवन्ति चात्र ।

आप्ततश्चोपदेशेन प्रत्यक्षकरणेन च ।

अनुमानेन च व्याधीन् सम्यग्विद्याद्विचक्षणः ॥ १७ ॥

सर्वथा सर्वमालोच्य यथासंभवमर्थवित् ।

अथाध्यवस्येत्तत्त्वे च कार्ये च तदनन्तरम् ।

कार्यतत्त्वविशेषज्ञः प्रतिपत्तौ न मुह्यति ।

अमूढः फलमाप्नोति यदमोहनिमित्तजम् ॥ १८ ॥

ज्ञानबुद्धिप्रदीपेन यो नाऽऽविशति तत्त्ववित् ।

आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति ॥ १९ ॥

तत्र श्लोकौ ।

सर्वरोगविशेषाणां त्रिविधं ज्ञानसंग्रहम् ।

यथा चोपदिशन्त्याप्ताः प्रत्यक्षं गृह्यते यथा ॥

१ नतु पित्तदुष्टं रक्तं विरसत्वाद्भक्षयन्ति श्वादय इत्यभिप्राय
इत्यर्थः । २ सत्त्वमधिकारेणेति पाठान्तरम् । ३ सम्बन्धे इति
पाठान्तरम् । ४ इदं मन इत्यर्थः ।

१ एतद्विचरतां निःश्रेयो नैव भवतीति पाठान्तरम् ।

२ योगविदिति पाठान्तरम् ।

ये यथा चानुमानेन ज्ञेयास्तांश्चाप्युदारधीः ।
भावांस्त्रिरोगविज्ञाने विमाने मुनिरुक्त्वान् ॥ २० ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते त्रिविधरोग-
विशेषविज्ञानीयविमानं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

यथासंभवमित्यनेन सर्वत्र परीक्षणीये सर्वप्रमाणासम्भव
इति दर्शयति—अथेत्यादि ।—अथ प्रत्येकशब्दादिविषयप-
रीक्षानन्तरम् । तत्त्वे व्याधितत्त्वे, तथा कार्ये च तत्र साध्ये
व्याधौ कर्तव्यलक्षणे । तदनन्तरं अध्यवस्येत्, यदुक्तम्—
“तत्त्वं भवति यच्च कार्यं युक्तम्,” तत्तावदयं निश्चयं कुर्या-
दित्यर्थः, अनन्तरमिति अविद्यमानान्तरयोग्यमित्यर्थः । का-
र्यतत्त्वविशेषाध्यवसायफलमाह—कार्येत्यादि ।—प्रतिपत्तिः
कर्मणां यथाहृतयाऽनुष्ठानम् । अमूढ इति प्रतिपत्तावमूढ
इत्यर्थः । ज्ञानं शास्त्रं, तत्कृता बुद्धिर्ज्ञानबुद्धिः । आविशति
बुद्ध्यावगाह्यत इत्यर्थः । अन्तरात्मानमिति वैद्यपक्षे अन्तः-
शरीरम् ॥ १७—२० ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-
विरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपि-

कायां त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीयं
विमानम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः स्रोतोविमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये परीक्षामभिधाय तत्परीक्षणीयं शरीरं दुष्टा-
दुष्टस्रोतोविभागेन वक्तुं स्रोतसां विमानमुच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

यावन्तः पुरुषे मूर्तिमन्तो भावविशेषाः, तावन्त
एवास्मिन् स्रोतसां प्रकारविशेषाः । सर्वभावा हि
पुरुषे नान्तरेण स्रोतांस्यभिनिर्वर्तन्ते क्षयं वा न
गच्छन्ति । स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां
धातूनामभिवाहीनि भवन्त्ययनार्थेन ॥ ३ ॥

मूर्तिमन्त इत्यसर्वगतद्रव्यपरिमाणवन्तः, असर्वगतपरि-
माणं हि मूर्तिरुच्यते । भावविशेषा इत्युत्पत्तिमन्तो विशेषाः
अत्र हेतुमाह—स्रोतांसीत्यादि ।—खलुशब्दो हेतौ । परिणा-
ममापद्यमानानामिति पूर्वपूर्वरसादिरूपतापरित्यागेनोत्तरोत्तरं
रक्षादिरूपतामापद्यमानानाम् । ‘अयनार्थेन’ इतिवचनात्
स्थिराणां धातूनामभिवाहीनि भवन्ति स्रोतांसि, किंतु देशा-
न्तरप्रापणेनाभिवाहीनि भवन्ति । एवं मन्यते—रक्तस्य
बुद्धिः शोणितरूपतया परिणामता रसेन मिलितेन कर्तव्या ।
स च स्थानान्तरस्थस्य रक्तस्य रुधिराणामयं मेलको न गमन-
मार्गं स्रोतःसंज्ञकमन्तरा भवति । एवं तावदभिनिर्वृत्तिः स्रोतः-

कारणिको धातूनां प्रायो रक्तस्योत्तरधातुपोषकभागपरिणामो
भवति । तच्चाप्युत्तरधातुपोषणं नान्तरेण स्रोतो भवति । यश्च
रक्ते न्यायः, स सर्वत्र शरीरे भावे । न चान्यस्रोतसा चान्य-
धातुपुष्टिः सम्भवति, सर्वपोष्याणां भिन्नदेशत्वात् । न ह्यभिन्ने-
न स्रोतसा भिन्नदेशवृक्षयोः सेचनमस्ति । मनस्तु यद्यपि निस्-
त्वेन न पोष्यं, तथापि तस्येन्द्रियप्रदेशगमनार्थं स्रोतोऽस्त्येव ।
तच्च मनःप्रभृतीनामतीन्द्रियाणां कृत्स्नमेव शरीरं स्रोतोरूपं
वक्ष्यति । दोषाणां तु सर्वशरीरचरत्वेन यथास्थूलस्रोतोऽभिधा-
नेऽपि सर्वस्रोतांस्येव गमनार्थं वक्ष्यन्ते । सूक्ष्मजिज्ञासायां तु
वातादीनामपि प्रधानभूता धमन्यः सन्त्येव । यदुक्तं सुश्रुते—
“तासां वातवाहिन्यो दशसिरा भवन्ति” इत्यादि । नच चरके
सुश्रुत इव धमनीसिरास्रोतसां भेदो विवक्षितः ॥ ३ ॥

अपि चैके स्रोतसामेव समुदयं पुरुषमिच्छन्ति
सर्वगतत्वात्सर्वसरत्वाच्च दोषप्रकोपणप्रशमनाना-
म् । न त्वेतदेवम् । यस्य च हि स्रोतांसि यच्च वह-
न्ति यच्चावहन्ति यत्र चावस्थितानि, सर्वं तदन्य-
त्तेभ्यः ॥ ४ ॥

सर्वगतत्वादिति स्रोतसां सर्वशरीरावयवगतत्वादित्यर्थः ।
सर्वसरत्वादित्युत्तरेण संबध्यते । दोषप्रकोपणमपथ्यं दोषप्रश-
मनं वा पथ्यं सर्वस्मिन् शरीरप्रदेशे दोषरूपं सत् तथा मेष-
जरूपं सद्गच्छति । तेन सर्वत्र स्रोतो विद्यते । तेन, स्रोतो-
मयः पुरुष इति पूर्वपक्षं निषेधयति—न त्वित्यादि ।—
यस्य हि स्रोतांसि यद्वटितानीत्यर्थः, यच्च वहन्तीति यच्च
पुण्यन्तीत्यर्थः, यत्र चावस्थितानीति यत्र मांसादौ संबद्धानी-
त्यर्थः, तत्सर्वं धमनीभ्योऽन्यत्; तस्मान्न स्रोतोरूप एव पुरुष
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अतिबहुत्वात् खलु केचिदपरिसङ्ख्येयानि आ-
चक्षते स्रोतांसि, परिसङ्ख्येयानि पुनरन्ये । तेषां
स्रोतसां यथास्थूलं कतिचित्प्रकारान्मूलतश्च प्र-
कोपविज्ञानतश्चानुव्याख्यास्यामः, ये भविष्यन्त्यल-
मुक्तार्थज्ञानाय ज्ञानवतां विज्ञानाय चाज्ञान-
वताम् ॥ ५ ॥

तद्यथा—प्राणोदकान्नरसरुधिरमांसमेदोऽस्थि-
मज्जशुक्रमूत्रपुरीषस्वेदवहानीति, वातपित्तश्लेष्मणां
पुनः सर्वशरीरचराणां सर्वस्रोतांस्ययनभूतानि ॥ ६ ॥

प्रकोपविज्ञानतश्चेति यथा स्रोतसां प्रकोपो विज्ञायते तथा
व्याख्यास्याम इति योजना । अनुक्तार्थज्ञानायेत्यनुक्तस्रोतो-
ज्ञानाय । ज्ञानवतामित्यनुक्तार्थज्ञानसमर्थानाम् । ज्ञानवन्तो
ह्यनुक्तमपि स्रोतोऽनुमीयते । विज्ञानाय चाज्ञानवतामिति
यथोक्तमनुज्ञानाय च मन्त्रबुद्धीनामित्यर्थः ॥ ५—६ ॥

तद्वदतीन्द्रियाणां पुनः सत्त्वादीनां केवलं चेत-
नावच्छरीरमयनभूतमधिष्ठानभूतं च ॥ ७ ॥

तदेतत्स्रोतसां प्रकृतभूतत्वान्न विकारैरुपसृज्य-
ते शरीरम् ॥ ८ ॥

तत्र प्राणवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं महास्रोतश्च
प्रदुष्टानां खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानं भवति । अ-
तिसृष्टमतिवद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्द-
शूलमुच्छ्वसन्तं दृष्ट्वा प्राणवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदु-
ष्टानीति विद्यात् ॥ ९ ॥

तद्वदित्यादि ।—चेतनावच्छरीरमित्यनेनाचेतनकेशनखा-
दिप्रदेशं सत्त्वादिगमने निषेधयति, दोषास्तु तत्रापि यान्तीति
अयनभूतमिति मार्गभूतम् । अधिष्ठानभूतमिति स्थानरूपम् ।
प्राणवहानामिति प्राणसंज्ञकवातवहानाम् । एतच्च प्राणाख्यवि-
शिष्टस्य वायोः विशिष्टस्रोतः । सामान्येन तु वायोः सर्वा एव
धमन्य इति न विरोधः । मूलमिति प्रभवस्थानम् । “अति-
सृष्टं वा अतिवद्धं वा” इति विकल्पेन बोद्धव्यम्, अतिसृष्टा-
तिवद्धयोरेकत्रासंभवात् । अल्पाल्पं वा तथाऽभीक्ष्णं वेति
विकल्पः ॥ ७—९ ॥

उदकवहानां स्रोतसां तालुमूलं क्लोम च । प्रदु-
ष्टानां खल्वेषामिदं विज्ञानं भवति । जिह्वाताल्वो-
ष्ठकण्ठक्लोमशोषं पिपासां चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा भिष-
गुदकवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ १० ॥

अन्नवहानां स्रोतसामामाशयमूलं वामं च पार्श्व-
म् । प्रदुष्टानां खल्वेषां इदं विज्ञानं भवति । अन-
नाभिलषणमरोचकविपाकौ छर्दिं च दृष्ट्वाऽन्नवहानि
स्रोतांसि प्रदुष्टानीति विद्यात् ॥ ११ ॥

रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलं दश च धमन्यः ।
शोणितवहानां स्रोतसां यकृन्मूलं ग्रीहा च, मांस-
वहानां च स्रोतसां स्नायुमूलं त्वक् च । मेदोव-
हानां स्रोतसां बुक्कौ मूलं वपावहनं च । अस्थिव-
हानां स्रोतसां मेदोमूलं जघनं च । मज्जावहानां
स्रोतसामस्थीनि मूलं सन्धयश्च । शुक्रवहानां स्रो-
तसां वृषणौ मूलं शोफश्च । प्रदुष्टानां तु खल्वेषां
रसादिस्त्रोतसां विज्ञानान्युक्तानि विविधाशितपी-
तीयेऽध्याये ॥ १२ ॥

यान्येव हि धातूनां प्रदोषविज्ञानानि, तान्येव
यथास्वं धातुस्रोतसाम् ॥ १३ ॥

मूत्रवहानां स्रोतसां बस्तिर्मूलं वङ्गणौ च । प्रदु-
ष्टानां खल्वेषामिदं विशेषविज्ञानम्—अतिसृष्टमति-
वद्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा बहलं सशूलं मूत्र-
यन्तं दृष्ट्वा मूत्रवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति
विद्यात् ॥ १४ ॥

पुरीषवहानां स्रोतसां पक्काशयो मूलं स्थूलगु-
दश्च । प्रदुष्टानां खल्वेषामिदं विज्ञानम्—कृच्छ्रेणा-
ल्पाल्पं सशूलमतिद्रवमतिग्रथितमतिबहु चोपवि-
शन्तं दृष्ट्वा पुरीषवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति
विद्यात् ॥ १५ ॥

क्लोम हृदयस्थपिपासास्थानम् । वपावहनं, वपा उदरस्था
स्निग्धवर्तिकायामाहुर्जनाः “तैलवर्तिका” इति । सुश्रुते तु
“मेदोवहानां मूलं बुक्कौ कटी च” इत्युक्तम् । तदत्रातीन्द्रि-
यार्थदर्शिन्ये नास्मद्विधानां बुद्ध्यः प्रभवन्ति । अस्थयपि
द्रवरूपमस्त्येव स्रोतोवाह्यमिति कृत्वा “अस्थिवहानाम्”
इत्युक्तम् । यद्यपि विविधाशितपीतीये रसादीनां दुष्टिलक्ष-
णमुक्तं न रसादिस्त्रोतसाम्, तथापि रसादिदुष्ट्या रसादिवह-
धमनीनामपि दुष्टेः साधारणत्वेनोक्तं—“रसादिस्त्रोतसां विज्ञा-
नान्युक्तानि” इति ।—ये तु ब्रुवते—रसादिदुष्टिरभिन्नैव तद्व-
हधमनीदुष्टेरिति । तेषां मते, पृथग्धमनीदुष्ट्या धातुदुष्टिं
वक्ष्यति “तेषां प्रकोपात्स्थानस्थाश्चैव” इत्यादिना तदनुपपन्नम्
धमनीदुष्ट्या तु तद्वाह्यदुष्टिरवश्यं भवतीति कृत्वा धातुदुष्टिलक्ष-
णैरेव इह धमनीदुष्टिरुक्ता, धातुदुष्ट्यनतिरिक्तं तु धमनीदुष्टि-
लक्षणं “अतिप्रवृत्तिः” इत्यादिनाऽत्रैव वक्ष्यति ॥ १०—१५ ॥

स्वेदवहानां स्रोतसां मेदोमूलं रोमकूपाश्च ।
प्रदुष्टानां खल्वेषामिदं विज्ञानम्—अस्वेदनमति-
स्वेदनं पारुष्यमतिश्लक्ष्णतामङ्गस्य परिदाहं लो-
महर्षश्च दृष्ट्वा स्वेदवहान्यस्य स्रोतांसि प्रदुष्टानीति
विद्यात् ॥ १६ ॥

अस्वेदनादिकं स्वेदवहदुष्टिलक्षणं कुष्ठपूर्वरूपेऽप्यस्ति । तेन,
यत्रान्यकुष्ठपूर्वरूपदर्शनं भवति, तत्र कुष्ठपूर्वरूपता निश्चेतव्या,
एतावन्मात्रलक्षणोदये तु स्वेदवहधमनीनाम् । इह मूलज्ञानं
यद्यपि साक्षात्प्रयोजनं नोक्तं, तथापि मूलोपघाताद्व्याणा-
मिव धमनीनां महानुपघातो भवतीति ज्ञेयम्, अतएव सुश्रुते
स्रोतोमूलविद्वलक्षणान्युक्तानि ॥ १६ ॥

स्रोतांसि सिरा धमन्यो रसवाहिन्यो नाड्यः
पन्थानो मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संवृतासंवृतानि
स्थानानि आशयाः क्षया निकेताश्चेति शरीरधात्व-
वकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामानि भवन्ति । तेषां
प्रकोपात् स्थानस्थाश्चैव मार्गाश्चैव शरीरधातवः
प्रकोपमापद्यन्ते इतरेषां च प्रकोपादितराणि स्रो-
तांसि । स्रोतांस्येव धातवश्च धातूनेव प्रदूषयन्ति ।
प्रदुष्टास्त्वेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो प्रदुष्टा
दूषयितारो भवन्ति दोषस्वभावादिति ॥ १७ ॥
स्रोतसां पर्यायानाह—स्रोतांसीत्यादि ।—संवृतासंवृतानी-

लेका संज्ञा, तत्राग्रे संवृतानि मूले संवृतानि । 'स्थानानि' पर्या-
यान् केचिद्धमनीमूलस्य पर्यायानाचक्षते । अन्ये त्वेतानपि
धमनीपर्यायानाहुः, धमन्योऽपि हि रसादिस्थानं भवन्त्येवेति
कुला । स्थानस्था इत्याशयस्थाः । मार्गगाथैवेति धमनीभि-
रगच्छन्तः । इतरेषांचेत्यादिना विवृणोति^१ । स्रोतांसि धातवश्च
दुष्टाः प्रत्यासन्नानि स्रोतांसि धालन्तराणि च स्वदोषसंक्रान्त्या
दूषयन्तीत्यर्थः । दोषस्वभावादिति दोषाणामेवायं स्वभावो
यद्दूषकत्वं न धालन्तराणाम् । तेन, धातुना दुष्टिर्द्वातुदुष्टिर्द्वातु-
गतदोषकृतैव ज्ञेया ॥ १७ ॥

भवन्ति चात्र ।

क्षयात्सन्धारणाद्रौक्ष्याद्यायामात् क्षुधितस्य च ।
प्राणवाहीनि दुष्यन्ति स्रोतांस्यन्यैश्च दारुणैः ॥ १८ ॥
औष्ण्यादामाद्भयात् पानादतिशुष्कान्नसेवनात् ।
अम्बुवाहीनि दुष्यन्ति तृष्णायाश्चातिपीडनात् ॥ १९ ॥
अतिमात्रस्य चाकाले चाहितस्य च भोजनात् ।
अन्नवाहीनि दुष्यन्ति वैगुण्यात्पावकस्य च ॥ २० ॥
गुरुशीतमतिस्निग्धमतिमात्रं समश्रताम् ।
रसवाहीनि दुष्यन्ति चिन्त्यानांचातिचिन्तनात् २१
विदाहीन्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि द्रवाणि च ।
रक्तवाहीनि दुष्यन्ति भजतां चातपानलौ ॥ २२ ॥
अभिष्यन्दीनि भोज्यानि स्थूलानि च गुरुणि च ।
मांसवाहीनि दुष्यन्ति भुक्त्वा च स्वपतां दिवा २३
अव्यायामाद्विवास्वप्रान्मेध्यानांचातिभक्षणात् ।
मेदोवाहीनि दुष्यन्ति वारुण्याश्चातिसेवनात् ॥ २४ ॥
व्यायामादतिसंक्षोभादस्त्रामतिविघट्टनात् ।
अस्थिवाहीनि दुष्यन्ति वातलानांच सेवनात् ॥ २५ ॥
उत्पेषादत्यभिष्यन्दादभिघातात्प्रपीडनात् ।
मज्जवाहीनि दुष्यन्ति विरुद्धानांच सेवनात् ॥ २६ ॥
अकालयोनिगमनाग्निग्रहादतिमैथुनात् ।
शुक्रवाहीनि दुष्यन्ति शस्त्रक्षाराग्निभिस्तथा ॥ २७ ॥
मूत्रितोदकभक्षस्त्रीसेवनान्मूत्रनिग्रहात् ।
मूत्रवाहीनि दुष्यन्ति क्षीणस्याभिक्षतस्य च ॥ २८ ॥
विधारणादत्यशनादजीर्णाध्यशनात्तथा ।
वर्चोवाहीनि दुष्यन्ति दुर्बलाग्नेः कृशस्य च ॥ २९ ॥
व्यायामादतिसन्तापात् शीतोष्णाक्रमसेवनात् ।
स्वेदवाहीनि दुष्यन्ति क्रोधशोकभयैस्तथा ॥ ३० ॥

१ विवरणं तु तत्समानार्थपदान्तरेण तदर्थकथनम्, अत्र तेषामि-
त्यादिना "प्रकोपमापद्यन्ते" इत्यन्तेन कथितार्थे 'इतरेषाम्' इत्या-
दिना दोषस्वभावादित्यन्तेन समानार्थपदान्तरेण कथयति ।

यथाक्रमस्रोतसां दुष्टिकारणमाह—क्षयादित्यादि—दारुणै-
रित्यत्र कर्मभिरिति शेषः । गुरुणि च भजतामिति पूर्वोक्तेन
संबन्धः । मेध्यानां मेदुराणाम् अकालयोनिगमनादिति अह-
र्षकालगमनात् तथाऽनुचितयोनौ गमनात् । निग्रहादिति
शुक्रवेगनिग्रहात् । मूत्रितेत्यादौ मूत्रवेगयुक्तस्य उदकादि-
सेवनादिति ज्ञेयम् ॥ १८—३० ॥

आहारश्च विहारश्च यः स्यादोषगुणैः समः ।

धातुभिर्विगुणश्चापि स्रोतसां स प्रदूषकः ॥ ३१ ॥

आहारश्चेत्यादिना सामान्येन सर्वस्रोतोदुष्टिमाह । दोष-
गुणैः सम इत्यनेन दोषातिवर्द्धकं दर्शयति । क्षीणाश्च दोषा
नान्यदुष्टिं कुर्वन्ति, किं तु स्वयमेव क्षीणलिङ्गा भवन्तीत्यादि
वेदितव्यमेव । धातुभिर्विगुण इति धातुविगुणस्वभाव इत्यर्थः,
नतु विपरीतगुणो धातुविगुणः । दिवास्वप्रमेध्यादयो हि मे-
दसा सामान्यगुणा एव मेदोदूषका एवोक्ताः ॥ ३१ ॥

अतिप्रवृत्तिः सङ्को वा शिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।

विमार्गगमनं वापि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ ३२ ॥

अतिप्रवृत्तिरित्यादिना सामान्यस्रोतोदुष्टिलक्षणमाह—अ-
तिप्रवृत्तिरिह स्रोतोवाह्यस्य रसादेर्वोद्ध्व्या । एवं सङ्कोऽपि
रसादेर्विमार्गगमनं च, यथा मूत्रवहानां स्रोतसां वस्तिर्मूल-
मित्यादौ ॥ ३२ ॥

स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि च ।

स्रोतांसि दीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानि च ॥ ३३ ॥

प्राणोदकान्नवाहानां दुष्टानां श्वासिकी क्रिया ।

कार्या तृष्णोपशमनी तथैवामप्रदोषिकी ॥ ३४ ॥

विविधाशितपीतीये रसादीनां यदौषधम् ।

रसादिस्रोतसां कुर्यात्तद्यथास्वमुपक्रमम् ॥ ३५ ॥

मूत्रविद्वस्वेदवाहानां तु चिकित्सा मौत्रकृच्छिकी ।

तथातिसारिकी कार्या यथा ज्वरचिकित्सिकी ३६

स्वधातुसमवर्णानीति बाह्यधातुतुल्यवर्णानि । प्रतानो लता-
प्रपञ्चः । प्राणोदकेत्यादिना चिकित्सामाह—प्राणवहानां
श्वासिकी, उदकवहानां तृष्णोपशमनी, अन्नवहानामामप्रदो-
षिकीति बोद्धव्यम् । मूत्रादिवहानामपि त्रयाणां मूत्रकृच्छ्रादयो
यथासंख्यं तिस्रश्चिकित्सा ज्ञेयाः ॥ ३३—३६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

त्रयोदशानां मूलानि स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ।

सामान्यं नाम पर्यायाः कोपनानि परस्परम् ॥

दोषहेतुः पृथक्त्वेन भेषजोद्देश एव च ।

स्रोतोविमाने निर्विघ्नस्तथा चादौ विनिश्चयः ॥ ३७ ॥

केवलं विदितं यस्य शरीरं सर्वभावतः ।
शरीराः सर्वरोगाश्च स कर्मसु न मुह्यति ॥ ३८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
स्रोतोविमानं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

संग्रहे दुष्टिलक्षणं सामान्यं वाताद्यविशेषितं दुष्टिलक्षण-
मित्यर्थः । स्रोतोदुष्टिलक्षणानीह वातादिदोषभेदेन नोक्तानी-
त्यर्थः । वातादिविशेषेण चेह विस्तरभयादुष्टिर्नोक्ता । तेन,
वातादिविशेषलिङ्गाधिव्यादुष्टिर्निर्णेतव्या । आदौ विनिश्चय
इत्यध्यायादौ पुरुषस्य धमनीमयत्वादिवादनश्चय इत्यर्थः ।
केवलमित्यादिना अत्रोक्तधमन्यादिभेदेन शरीरज्ञानस्योपादेय-
तामाह ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचि-
तायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपिकायां विमा-
नस्थाने स्रोतोविमानम् ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो रोगानीकं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्वे रोगानीके भवतः प्रभावभेदेन साध्यं
चासाध्यं च द्वे रोगानीके बलभेदेन मृदु च दारुणं
च, द्वे रोगानीके अधिष्ठानभेदेन मनोऽधिष्ठानं
शरीराधिष्ठानं च, द्वे रोगानीके निमित्तभेदेन
स्वधातुवैषम्यानिमित्तं चागन्तुनिमित्तं च, द्वे रोगा-
नीके आशयभेदेन आमाशयसमुत्थं च पक्काशय-
समुत्थं च । एवमेतत्प्रभावबलाधिष्ठाननिमित्ता-
शयद्वैधं सङ्ग्रेदप्रकृत्यन्तरेण भिद्यमानमथवा सन्धी-
यमानं स्यादेकत्वं वा बहुत्वं वा । एकत्वं तावदेक-
मेव रोगानीकं दुःखसामान्यात् बहुत्वं तु दश
रोगानीकानि प्रभावभेदादिना भवन्ति, बहुत्वमपि
संख्येयं स्यादसंख्येयं वा स्यात् तत्र संख्येयं
तावद्यथोक्तमष्टोदरीये, अपरिसंख्येयं पुनर्यथा—
महारोगाध्याये रुग्णसमुत्थानादीनामसंख्येय-
त्वात् ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये स्रोतोरूपाधिष्ठानभेदेन रोगानभिधाय प्रभावा-
दिभेदेन रोगानभिधातुं रोगानीकं विमानमुच्यते । रोगानी-
कमिति रोगसमूहः । बलभेदेनेत्यत्र मृद्वल्पबलम्, दारुणं तु
महाबलं ज्ञेयम् । दारुणं किञ्चित्कालानुपातादेव बलवत्त्वा-
न्मारयति । यदुक्तम्—“सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या
दारुणसम्मताः । ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा
पुनः” इति । आमाशयसमुत्थत्वेन आमाशयाश्रयिकफपि-

तजाः सर्वे गदा गृह्यन्ते । पक्काशयसमुत्थग्रहणेन सर्वे
वातजाः । एवं सर्वविकारावरोधः । द्वैधं सदिति द्वैविध्यं
सत् । भेदप्रकृत्यन्तरेणेति भेदकारणान्तरेण । तथापि सन्धी-
यमाने सति एकीक्रियमाणे एकबुद्धिकारकानुगतधर्मान्तरेणेति
बोद्धव्यम् । दुःखसामान्यादिति दुःखकर्तृत्वेन सर्वरोगानुगतेन
साधारणेन रूपेण सर्वरोगा एकरूपा भवन्ति । बहुत्वमपी-
त्युक्तं प्रभावभेदादिकृतत्वादपि बहुत्वमित्यर्थः । संख्येयत्वमष्टो-
दरीये “अष्टचत्वारिंशद्रोगाधिकरणान्यस्मिन् संग्रहे” इत्यादि-
नोक्तम् । असंख्येयत्वं महारोगाध्याये तु “तत्रतत्र वाऽपरि-
संख्येया भवन्ति रुजावर्णस्थानसंस्थाननामभिः” इत्यनेनोक्तम्
॥ १-३ ॥

न च संख्येयाग्रेषु भेदप्रकृत्यन्तरीयेषु विगीति-
रित्यतो दोषवती स्यादत्र काचित्प्रतिज्ञा, न चावि-
गीतिरित्यतः स्याददोषवती । भेत्ता हि भेद्यमन्यथा
भिनत्ति, अन्यथा तु पुरुषस्तावद्भिन्नं भेदप्रकृत्य-
न्तरेण भिन्दन् भेदसंख्याविशेषमापादयत्यनेकधा,
न च पूर्वं भेदाग्रमुपहन्ति । समानायामपि खलु
भेदप्रकृतौ प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यम् । सन्ति
ह्यर्थान्तराणि समानशब्दाभिहितानि । सन्ति
चानर्थान्तराणि पर्यायशब्दाभिहितानि । समानो
हि रोगशब्दो दोषेषु च व्याधिषु च,
दोषा ह्यपि रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोष-
प्रकृतिशब्दं विकारशब्दं च लभन्ते । व्याधयश्च
रोगशब्दमातङ्कशब्दं यक्ष्मशब्दं दोषप्रकृतिशब्दं
विकारशब्दं च लभन्ते । तत्र दोषेषु चैव व्याधिषु
च रोगशब्दः समानः, शेषेषु तु विशेषवान् ॥ ४ ॥

ननु संख्येयत्वमसंख्येयत्वं च विरुद्धावेतौ धर्मौ । तथैकत्व-
मनेकत्वं चेति विरुद्धौ । तत्कथं विरुद्धत्वेन ख्यातौ धर्मावैक-
स्मिन् रोगे घटेतामित्याह—न चेत्यादि ।—संख्येयाग्रेष्विति
संख्येयरोगपरिमाणेषु अग्रशब्दः परिमाणे वर्तते । तथैकैकस्य
भेदाग्रमपरिसंख्येयं भवति, भेदसंख्यारूपं परिमाणमित्यर्थः ।
भेदप्रकृत्यन्तरीयेष्विति भेदकारणान्तरभवेषु । विरुद्धा गीतिः
विगीतिः यथा—एकंचानेकंच तदित्यादिका विरुद्धा गीतिः ।
अत इति यथोक्तविगीतियोगात्, न दोषवती काचित्प्रतिज्ञा,
यथा—“अनेकरूपा ह्यल्परूपा” । अत्रोक्ता स्यादिति योजना ।
विगीती दोषाभावं दर्शयित्वा भेदकारणान्तरकृतायामविगी-
तावपि दोषो भवतीति दर्शयन्नाह—न चाविगीतिरित्यादि ।—
यदि ह्येकं रोगानीकं रुजासामान्यादित्यभिधाय पुनरेकं रोगा-
नीकं प्रभावभेदादित्यविरुद्धा एकताख्यायिकाऽविगीतिः क्रिय-
ते, तथापि सा विरुद्धैव स्यात् । यतो न प्रभावभेदेन रोगा-
णामेकत्वमुपपन्नम्, किं तु द्वैधमेवेति भावः । विगीतौ दोषा-

१ विगीतिर्विरुद्धभाषणमित्यर्थः ।

भावे हेतुमाह—मेत्ता हीत्यादि ।—मेत्ता पुरुषः, मेघं रोगम् । अन्यथा त्वेकत्वादिना भिनत्ति, अन्यथा एकत्वेन पुरुषस्तावत् मेघं च अन्यथा भिनत्तीति । अस्यार्थं व्याकरोति भेदप्रकृत्यन्तरेणेत्यादिना; अनेकधेति द्वे रोगानीके तथा दश रोगानीकानीत्यादि । न च पूर्वं भेदाग्रं भेदप्रमाणमुपहन्ति । एवं मन्यते—यद्धर्मयोगविवक्षया एकत्वमुक्तं, तद्धर्मयोगविवक्षयैव यदि बहुत्वमप्युच्यते रोगाणाम्, ततो विरोधो भवति । न हि तदेवैकंचानेकंचेत्युपपन्नम् । यदा तु धर्मान्तरयोगविवक्षया बहुत्वमुच्यते, न तदा विरोधः, बहुत्वाभिधानकाले बहूनामेव रोगधर्माणां विवक्षितत्वात् । रोगाणामेकत्वमेकधर्मविषयम्, बहुत्वं च बहुधर्मविषयमिति न विरोधः । ननु यत्रासमानभेदकारणं तत्र कारणान्तरकृतत्वादुक्तन्यायेन विगीतिः साध्वी भवतु, यत्र तु दश रोगानीकानि प्रभावादिवैविध्यादुच्यन्ते, तत्र कथं द्वे रोगानीके इति द्वित्वं कृतम्, द्वैविध्यमभिधाय पुनर्द्वित्वाद्भेदेनैव दशत्वमुच्यते । सामान्यो ह्ययं द्विधाशब्दो द्वित्वे दशत्वे च रोगाणां हेतुरित्याह—समानायामपीति, समानशब्दाभिधेयत्वेनापाततः समानायामित्यर्थः । प्रकृतानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्यमिति, प्रकृतस्य समानशब्देनाभिहितस्य यद्भेदख्यापकं पश्चात् प्रयोगान्तरम्, तदपेक्षणीयं विगीतिसमानार्थमित्यर्थः । एतेनैतद्दर्शयति—यद्यपि द्विशब्दो रोगप्रभावे तथा रोगबलादौ च समानस्तथाप्येकत्र प्रभावभेदानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्य प्रभावद्वैविध्ये वर्तते, तथा बलभेदानुप्रयोगान्तरमपेक्ष्य च द्विशब्दो बलद्वैविध्ये वर्तत इत्यादि । तदेवोपपादयति—सन्तीत्यादिना । अर्थान्तराणि पर्यायशब्दानभिहिता अर्थाः । तत्रोदाहरणमाह—समानोहीत्यादि ।—दोषेषु व्याधिषु च समान उभयवाचकत्वेन तुल्यो रोगशब्दः, तेन, रोगदोषसमानत्वेनाभिधेयसमानानां रोगातङ्क्यक्षमादिशब्दानां सर्वेषामेव वक्ष्यमाणानां ग्रहणम् । शेषेष्विति हेत्वादिषु, विशेषवानित्यभिधानरूपविशेषवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र व्याधयोऽपरिसंख्येया भवन्त्यतिबहुत्वात्, दोषास्तु खलु परिसंख्येया भवन्त्यनतिबहुत्वात् । तस्माद्यथाचित्रं विकारा उदाहरणार्थमनवशेषेण च दोषा व्याख्यास्यन्ते । रजस्तमश्च मानसौ दोषौ । तयोर्विकाराः कामक्रोधलोभमोहेर्ज्यामानमदशोकचित्तोद्वेगभयहर्षादयः । वातपित्तश्लेष्माणस्तु खलु शारीरा दोषाः तेषामपि च विकारा ज्वरातीसारशोफशोषश्वासमेहकुष्ठान्न इति दोषाश्च केवला व्याख्याताः विकारैकदेशश्च ॥ ५ ॥

तत्र तु खल्वेषां द्वयानामपि दोषाणां त्रिविधं प्रकोपणम्, तद्यथा—असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रह्लापराधः परिणामश्चेति ॥ ६ ॥

तत्रापि रोगशब्दाभिधेयतासमानेऽपि दोषे तथा विकारे

च परिसंख्येयाऽपरिसंख्येयरूपा विगीतिरस्त्यथाचादोष इत्यभिप्रायेणाह—तत्रेत्यादि ।—एकैकस्मिन् दोषे बहवो विकारा भवन्तीत्यभिप्रायेण विकारापेक्षया दोषाणामनतिबहुत्वं ज्ञेयम् । यथाचित्रमिति यथाविन्यासम्, तेन, यानेव पूर्वाचार्या विकारानधिकतमत्वेनोक्तवन्तस्तानेव व्याख्यास्यामः । ननु सर्वानशक्यत्वात् । किंवा, यथोचितमिति पाठः । अनवशेषेण च दोषा इत्यनेन दोषा अनतिबहुत्वेनानवशेषेणाप्यभिधातुं शक्यन्त इति प्रकाशयति । तत्र मानसदोषविकारयोरनल्पवक्तव्यतयाऽप्रेऽभिधानम् ॥ ५—६ ॥

प्रकुपितास्तु खलु प्रकोपणविशेषाद्दूष्यविशेषाच्च विकारविशेषानभिनिर्वर्तयन्त्यपरिसंख्येयान् ॥ ७ ॥

ननु परिमितादोषरूपात्कारणात् कथमपरिमिता विकारा भवन्तीत्याह—प्रकुपितास्त्वित्यादि ।—हेतुविशेषदुष्टो हि स एव दोषो दूष्यान्तरगतश्च विभिन्नशक्तियोगाद्बहून् विकारान् करोतीति युक्तमेव । उक्तं च—“स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः । स्थानान्तरगतश्चैव विकारान् कुरुते बहून्” इति ॥ ७ ॥

ते विकाराः परस्परमनुवर्तमानाः कदाचिदनुबध्नन्ति कामादयो ज्वरादयश्च ॥ ८ ॥

विकाराणां शारीरमानसानां परस्परं संसर्गमाह—ते विकारा इत्यादि ।—अनुवर्तमाना इत्यनेन यदैव ज्वरादयः कामादयो वाऽबलत्वेन च विरकालमनुवर्तन्ते, तदैवानुबध्नन्ति प्रायः । यदा तु स्तोककालावस्थायिनो भवन्ति, न तदा प्रायोऽनुबध्नन्तीत्यर्थः । किं वा, अनुवर्तमानाः परस्परं बलमभिवर्धयन्तः । अत्र च परस्परशब्देन शारीराणां शारीरेण मानसानां मानसेन, शारीराणां मानसेन, मानसानां शारीरेण चानुबन्धो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

नियतस्त्वनुबन्धो रजस्तमसोः परस्परम्, न ह्यरजस्कं तमः—प्रवर्तते ॥ ९ ॥

शारीरदोषाणामेकाधिष्ठानीयानां सन्निपातः संसर्गो वा समानगुणत्वात् । दोषा हि दूषणैः समानाः ॥ १० ॥

विकारानुबन्धं दर्शयित्वा दोषानुबन्धमाह—नियतस्त्वित्यादि ।—शारीरदोषानुबन्धमाह—शारीरेत्यादि ।—एकाधिष्ठानीयानामित्यनेनैकशरीराधिष्ठानप्रत्यासत्त्या संसर्गा दोषाणां भवन्तीति दर्शयति । समानगुणत्वादिति । हेतुं विवृणोति दोषा हीत्यादि ।—दूषणैरिति हेतुभिः । प्रायो हि शारीराणां वातादीनां समानो हेतुर्भवति । तथा ह्यम्लं लवणं कटुं च पित्तं कफं वातं च करोति, तत्राम्लं सकफं पित्तं करोति, लवणं च सपित्तं कफं करोति, कटुं तु सवातं पित्तं करोति ।—

तथा वसन्तः श्लेष्मकारकोऽप्यादानत्वेन वातपित्ते च करोति, तथा वर्षाखपि पित्तं चीयमानं शरदि प्रकुप्य कफानुगतमेव कुप्यति । तथा ग्रीष्मो वातचयं रुक्षत्वेन कुर्वन् उष्णत्वेन मनाक् पित्तचयमपि करोतीत्यनुसरणीयम् ॥ ९—१० ॥

तत्रानुबन्धानुबन्धविशेषः—स्वतन्त्रो व्यक्तलिङ्गो यथोक्तसमुत्थानप्रशमो भवत्यनुबन्धः, तद्विपरीत-लक्षणस्त्वनुबन्धः । अनुबन्धलक्षणसमन्वितास्तत्र यदि दोषा भवन्ति, तत्रिकं सन्निपातमाचक्षते, द्वयं वा संसर्गम् । अनुबन्धानुबन्धविशेषकृतस्तु बहुविधो भेदः । एवं एष संज्ञाप्रकृतो भिषजां दोषेषु चैव व्याधिषु च नानाप्रकृतिविशेषव्यूहः ॥ ११ ॥

एवमेव दोषानुबन्धमनुबन्धानुबन्धेन दर्शयितुमनुबन्धानुबन्धलक्षणमेवाह—अत्रेत्यादि ।—अनुबन्धस्य अनुबन्धस्य च विशेषोऽनुबन्धानुबन्धविशेषः । स्वतन्त्र इति यथोक्तो दोषो लक्षणीयः, स्वतन्त्र इत्यस्यैव विवरणम्—व्यक्तलिङ्ग इत्यादि ।—यथोक्तसमुत्थानप्रशम इति स्वहेतुसमुत्थितः स्वचिकित्सयैव प्रशमनीयः । किं वा, स्वतन्त्र इत्यनेनापि स्वविकारकरणे प्राधान्यमुच्यते, स्वतन्त्रो हि दोषः प्रकोपकाले विकारान् करोति । अस्वतन्त्रस्त्वप्रकोपकाल एव विकारं ज्वरातिसारादिरूपं तथाऽनुबन्धानुबन्धाकारं प्रधानदोषेरितः सन् करोति । तद्विपरीतलक्षण इत्यनेनाव्यक्तलिङ्गोऽस्वहेतुप्रकुपितः परचिकित्साशमनीयश्चानुबन्ध इति लभ्यते, अनुबन्धो ह्यवलवत्त्वेन न लिङ्गं व्यक्तं करोति, तथा परहेतुना किञ्चिदनुगुणेन प्रकुपितः परचिकित्सयैव किञ्चिदनुगुणतया शाम्यति । यथा—शरदि श्लेष्मा पित्तहेतुना जलाद्यम्लविपाकेन जन्यते, स च पित्तचिकित्सयैव तित्तसर्पिरादिकया कफोऽप्यनुगुणतया शाम्यति । द्वयं वानुगुणलक्षणं प्राप्तं संसर्गमाचक्षत इति योजना । अनुबन्धशब्दश्चायं व्यक्तलिङ्गादिधर्मयुक्ते दोषे वर्तते । तेनाप्रधानानुगमनीये सन्निपाते अनुबन्धाभावेऽप्यनुबन्ध इति व्यपदेशो भवत्येव अनुबन्धानुबन्धरूपसंसर्गविशेषेण कृतः । संज्ञाप्रकृत इत्यनुबन्धानुबन्धसन्निपातसंसर्गज्वरातिसारादिसंज्ञाकृत इत्यर्थः । नानाप्रकृतिविशेषव्यूह इति यथोक्तनानाकारणविशेषकृतो ज्वरातिसारादिरूपो व्याधीनां दोषाणां च समूह इत्यर्थः । भिषजामितिपदेन च वैद्यानामप्येवं समयसिद्धाऽनुबन्धादिसंज्ञेति दर्शयति ॥ ११ ॥

अग्निषु तु शरीरेषु चतुर्विधो विशेषो बलभेदेन भवति । तद्यथा—तीक्ष्णो मन्दः समो विषम इति । तत्र तीक्ष्णोऽग्निः सर्वापचारसहस्तद्विपरीतलक्षणस्तु मन्दः । समस्तु खल्वपचारतः चिकृतिमापद्यते, अनपचारतस्तु प्रकृताववतिष्ठते ।

समलक्षणविपरीतलक्षणस्तु विषम इत्येते चतुर्विधा भवन्त्यग्नयश्च चतुर्विधानामेव पुरुषाणाम् १२

तत्र समवातपित्तश्लेष्मणां प्रकृतिस्थानां समा भवन्त्यग्नयः । वातलानां तु वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठाने विषमा भवन्त्यग्नयः । पित्तलानां तु पित्ताभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने तीक्ष्णा भवन्त्यग्नयः । श्लेष्माभिभूते ह्यग्न्यधिष्ठाने मन्दा भवन्त्यग्नयः ॥ १३ ॥

दोषभेदविकारभेदमभिधाय शरीरस्थितेः प्रधानकारणस्याभेदेदमाह—अग्निष्वित्यादि ।—शरीरेष्विति सामान्यवचनेन सर्वशरीरगतानमीन् ग्राहयति, विवरणे तु जठराग्निरेव “तीक्ष्णः सर्वापचारसहः” इत्यादिना यच्चातुर्विध्यमुक्तम्, तज्जठराग्नितीक्ष्णतादिमूलत्वग्न्यादितीक्ष्णत्वादिवेति ज्ञेयम् । वचनं हि—“तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः” इति । यद्यपि समोऽग्निः शस्तत्वेनाग्नेऽभिधातुं युज्यते, तथापि समतश्च तीक्ष्णस्यैव प्राधान्योपदर्शनार्थमिहाग्नेऽभिधानम् । समस्य हि प्राधान्यं निर्विकारत्वेनैव सुस्थितम्, तीक्ष्णः सर्वापचारसहत्वेन प्रधानम् । तेन, तद्विपरीतलक्षणं सिध्यति,—खल्वापचारमपि यो न सहते, स मन्द इत्यर्थः । समलक्षणविपरीतलक्षण इति कदाचिद्विषमोऽपचारादपि न विक्रियते, कदाचिद्विक्रियते । समवातपित्तश्लेष्मणासित्युक्तेऽपि ‘प्रकृतिस्थानाम्’ इतिपदम्, वृद्धानां समवातपित्तश्लेष्मणां प्रतिषेधाश्रयम् । ‘प्रकृति’ शब्दस्य कारणाद्यनेकार्थताव्युदासार्थं समवातपित्तश्लेष्मणामिति कृतम् । वाताभिभूतेऽग्न्यधिष्ठान इति वचनेन वातलानामपि यदेवाग्न्यधिष्ठानोपघातो वातेन क्रियते, तदेव वैषम्यं भवति । एवं पित्ताभिभूत इत्यादावपि व्याख्येयम् ॥ १२—१३ ॥

तत्र केचिदाहुः—न समवातपित्तश्लेष्माणो जन्तवः सन्ति विषमाहारोपयोगित्वान्मनुष्याणाम्, तस्माच्च वातप्रकृतयः केचित्, केचित् पित्तप्रकृतयः, केचित् पुनः श्लेष्मप्रकृतयो भवन्तीति तच्चा-नुपपन्नम्, कस्मात्कारणात् । समवातपित्तश्लेष्माणं ह्यरोगमिच्छन्ति भिषजः, यतः प्रकृतिश्चरोग्यम्,

१ तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ।

इत्यनेन जठराग्निवृद्ध्या त्वगादिद्वादशाग्नीनां वृद्धिः ।

जाठराग्निक्षये तेषां क्षयः । धात्वग्नयः सप्त पंच, भूताग्नयः

एको जाठराग्निरिति त्रयोदशाग्नयः ।

तत्प्रतिबद्धान्येव रंजकादीनि, भूताग्नयो धात्वग्नयश्च ।

संग्रहे शरीरस्थानम् अ० ६

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पंचोष्माणः सनाभसाः ॥ ५९ ॥

पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥ ६० ॥

वाग्मदशरीर अ० ३.

आरोग्यार्था च भेषजप्रवृत्तिः, सा चेष्टरूपा । तस्माद्भवन्ति समवातपित्तश्लेष्माणः । न तु खलु सन्ति वातप्रकृतयः पित्तप्रकृतयः श्लेष्मप्रकृतयो वा, तस्य तस्य किल दोषस्य हि आधिक्यभावात्सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणाम् । न च विकृतेषु दोषेषु प्रकृतिस्थत्वमुपपद्यते । तस्माच्चैताः प्रकृतयः सन्ति । सन्ति खलु वातलाः पित्तलाः श्लेष्मलाश्चाऽऽप्रकृतिस्थास्तु ते ज्ञेयाः । तेषां तु खलु चतुर्विधानां पुरुषाणां चत्वार्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि । तत्र समसर्वधातूनां सर्वाकारसमधिकदोषाणां तु त्रयाणां यथास्वं दोषाधिक्यमभिसमीक्ष्य दोषप्रतिकूलयोगीनि त्रीण्यनुप्रणिधानानि श्रेयस्कराणि भवन्ति यावदग्नेः समीभावात् । समे तु सममेव कार्यम्, एवं चेष्टा भेषजप्रयोगाश्चापरे, तान् विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥

त्रयस्तु पुरुषा भवन्त्यातुराः, ते त्वनातुरास्तन्वा-न्तरीयाणां भिषजाम् । तद्यथा—वातलः पित्तलः श्लेष्मलश्चेति तेषां विशेषविज्ञानं वातलस्य वातनिमित्ताः, पित्तलस्य पित्तनिमित्ताः, श्लेष्मलस्य श्लेष्मनिमित्ता व्याधयः प्रायेण बलवन्तश्च भवन्ति ॥ १५ ॥

विषमाहारोपयोगित्वादिति, नायं पुरुषस्तुलाधारधृतमिवा-हारमुपयुक्ते, तेनावश्यमत्र वातादिष्वन्यतमोऽपि दोषो विकृतो भवतीति भावः । “समवातपित्तश्लेष्मणाम्” इत्यादिना, अस्ति तावदारोग्यं पुरुषेषु वैद्यव्यवहारसिद्धमिति दर्शयति । तेन, यादृगिदं दोषाणां कलाकाष्ठादिवैषम्ये परिलज्याविर्भूतविकाराकारित्वेनादूरान्तरं साम्यमिष्यते तादृगेव प्रकृतावपि साम्यमस्त्येवेति भावः । अन्ये तु वैषम्यं नाद्रियन्त एव व्यपदेश्यरोगाजनकत्वात् । दोषप्रकृतिरिति दुष्टदोषभाविता प्रकृतिरित्यर्थः । दोषे प्रवृद्धे प्रतिकूलतया योगीनि दोषप्रतिकूलयोगीनि त्रीणि वातपित्तश्लेष्मप्रतिकूलानि च । समे त्विति समतां गते बहौ । यथोचितविधानेन वातप्रकृत्यादीनां सममेवानुप्रणिधानं कर्तव्यम् । एवमित्यनेन प्रकारेण चेष्टाभेषजयोरपि प्रयोगा वातादीनां भवन्ति । ये तु, एवमित्यनेन चतुर्विधेनोक्तेन प्रकारेणेति वदन्ति, ते, समप्रकृतीनां च समव्यायामादिचेष्टा भेषजं च ऋतुचर्याविधेयं वमनादिकारकं सूच्यतेऽनेनेति व्याख्यानयन्ति ॥ १४—१५ ॥

तत्र वातलस्य वातप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य क्षिप्रं वातः प्रकोपमापद्यते, न तथेतरौ दोषौ स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय । तस्यावजयनम्—स्नेहस्येदौ विधियुक्तौ मृदूनि च संशोधनानि स्नेहोष्णमधुराम्ललवणयुक्तानि, तद्वद्भयवहार्याण्युपनाह-नोपवेष्टनोन्मर्दनपरिषेकावगाहनसंवाहनावपीडन-

वित्रासनविस्सापनविस्सारणानि सुरासवविधानं स्नेहाश्चानेकयोनयो दीपनीयपाचनीयवातहरविरे-चनीयोपहिताः, तथा शतपाक्याः सहस्रपाक्याः सर्वशः प्रयोगार्था वस्तयो वस्तिनियमः सुखशीलता चेति ॥ १६ ॥

न तथेतरौ दोषाविति सत्यापि हेतुसेवयेत्यर्थः । अन्यथा वातप्रकोपणसेवया पित्तश्लेष्मणोर्द्विरेव नास्ति । वित्रासना-दयो यद्यपि वातकारकास्तथापि वातजनितोन्मादविनाशक-त्वेन चोक्ता इति ज्ञेयम् । उन्मादे हि वित्रासनादि भेषजम-भिधायोक्तम्—“तेन याति शमं तस्य सर्वतो विभ्रतं मनः” इति । सर्वशः प्रयोगार्था इति पानाभ्यङ्गवत्यादिभिः प्रयोज-नीया इत्यर्थः, वस्तिनियम इति वस्तौ यथोक्तनियमसेवयेत्यर्थः । किं वा, ‘वस्तिनियम’ शब्देन सिद्धौ वक्ष्यमाणकर्मकालयोग-रूपं वस्तिसंख्यानियमं कर्तव्यतया दर्शयति । वक्ष्यति हि—“त्रिंशन्मताः कर्मसु वस्तियोगाः कालास्ततोऽर्द्धेन” इति; सुखशीलता सततसुखसेविलम् ॥ १६ ॥

पित्तलस्यापि पित्तप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य क्षिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते, न तथेतरौ दोषौ तदस्य प्रकोपमापन्नं यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बल-वर्णसुखायुषामुपघाताय । तस्यावजयनम्—सर्पि-ष्पानं सर्पिषा च स्नेहनमधश्च दोषहरणं मधुरतिक-कषायशीतानां चौषधाभ्यवहार्याणामुपयोगो मृदु-मधुरसुरभिशीतहृद्यानां गन्धानां चोपसेवा मुक्ता-मणिहारावलीनां च परमशिशिरवारिसंस्थितानां धारणमुरसा क्षणे क्षणे चाग्र्यचन्दनप्रियङ्गुकालीय-मृणालशीतवातवारिभिरुत्पलकुमुदकोकनदसौग-न्धिकपद्मानुगतैरभिप्रोक्षणम् श्रुतिसुखमृदुमधुरम-नोऽनुगानां च गीतवादित्राणां श्रवणम्, चाभ्यु-दयानां सुहृद्भिश्च संयोगः संयोगश्चेष्टाभिः स्त्रीभिः शीतोपहितांशुकस्त्रधारिणीभिर्निशाकरांशुशीतप्र-वातहर्म्यवासःशैलान्तरपुलिनशिशिरसदनवसन-व्यजनपवनसेवनम् रम्याणाञ्चोपवनानां सुखशि-शिरसुरभिमारुतोपवातानामुपसेवनम् सेवनं च नलिनोत्पलपद्मकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रह-स्तानां सौम्यानां च सर्वभावानामिति ॥ १७ ॥

यथोक्तैरिति महारोगाध्यायोक्तैः । अधश्च दोषहरणमिति विरेचनादित्यर्थः । अग्र्यं चन्दनं धवलचन्दनम् । हस्ताना-मिति कलापानाम् ॥ १७ ॥

श्लेष्मलस्यापि श्लेष्मप्रकोपणोक्तान्यासेवमानस्य क्षिप्रं श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते, न तथेतरौ दोषौ । स तस्य प्रकोपमापन्नो यथोक्तैर्विकारैः शरीरमुपतपति बलवर्णसुखायुषामुपघाताय । तस्यावजयनम्—वि-धियुक्तानि तीक्ष्णोष्णानि संशोधनानि रुक्षप्रायाणि

चाभ्यवहार्याणि कटुकतिकृषायोपहितानि तथैव
धावनलङ्घनप्लवनपरिसरणजागरणानि युद्धव्यवाय-
व्यायामोन्मर्दनस्नानोत्सादनानि विशेषतस्तीक्ष्णा-
नां दीर्घकालस्थितानां मद्यानामुपयोगः सर्वशश्चो-
पवासस्तथोष्णवासः सधूमपानः सुखप्रतिषेधश्च
सुखार्थमेवेति ॥ १८ ॥

श्लेष्मविजयार्थं रुक्षस्यैव हितत्वेन रुक्षाणीति वक्तव्ये
यद्रुक्षप्रायाणीति करोति, तेनात्यर्थरुक्षान्नस्य वातानुगुणत्वेन
तथा धालपोषकत्वेन चासेव्यत्वं दर्शयति । उक्तं हि रसवि-
माने—“स्निग्धमश्रीयात् स्निग्धभुक्तं हि खदते भक्तं चाग्नि-
मुदीरयति” इत्यादि । लङ्घनमुत्सुत्यगमनम् । परिसरणं कुण्ड-
लरूपभ्रमणम् । सर्वशश्चोपवास इति सर्वलङ्घनानि । यदुक्तम्—
“चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासा मारुतातपौ । पाचनान्युप-
वासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम्” इति । उपवासशब्दोऽत्र
लङ्घने वर्तते । सुखार्थमित्यायति सुखार्थम् । सुखप्रतिषेधादि
श्लेष्मक्षये भूते श्लेष्मविकाराभावलक्षणं सुखं भवति ॥ १८ ॥

भवति चात्र ।

सर्वरोगविशेषज्ञः सर्वकार्यविशेषवित् ।
सर्वभेषजतत्त्वज्ञो राज्ञः प्राणपतिर्भवेदिति ॥ १९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

प्रकृत्यन्तरभेदेन रोगानीकविकल्पनम् ।
परस्पराविरोधश्च सामान्यं रोगदोषयोः ॥
दोषसंख्याविकाराणामेकदोषप्रकोपणम् ।
जरणं प्रति चिन्ता च कायश्लेर्धुक्षणानि च ॥
नराणां वातलादीनां प्रकृतिस्थापनानि च
रोगानीके विमानेऽस्मिन् व्याहृतानि महर्षिणा ॥ २० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
रोगानीकविमानं नाम षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥

यथोक्ताध्यायज्ञानादेव स्वयं सर्वरोगाभिज्ञं स्तौति सर्व
इत्यादिना । प्राणान् पाति रक्षतीति प्राणपतिः । संग्रहे जर-
यतीति जरणो वह्निस्तं प्रति चिन्ता “अग्निषु” इत्यादिना
कृता । प्रकृतिस्थापनानीति भेषजानि ॥ १९—२० ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिद-
त्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददी-
पिकायां रोगानीकविमानम् ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो व्याधितरूपीयं विमानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

द्वौ पुरुषौ व्याधितरूपौ भवतः । तद्यथा—गुरु-
व्याधित एकः सत्त्वबलशरीरसंस्पृष्टोऽपेतत्वाल्लघु-

व्याधित इव दृश्यते । लघुव्याधितोऽपरः सत्त्वा-
दीनामधमत्वाद्गुरुव्याधित इव दृश्यते । तयोर-
कुशलाः केवलं चक्षुषैव रूपं दृष्ट्वाऽध्यवस्यन्तो
व्याधिगुरुलाघवे विप्रतिपद्यन्ते ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये व्याधिं प्रतिपाद्य व्याधितस्य पुरुषस्य भेदं वि-
क्तिसोपयोगितया प्रतिपादयितुं तथा तत्प्रसङ्गाच्च किमीनं
प्रतिपादयितुं व्याधितरूपीयोऽभिधीयते । द्वावित्यादौ व्याधि-
रितो जातो यस्य स व्याधितस्तस्यैव रूपं यथोक्तौ व्याधित-
रूपौ व्याधितसदृशवित्यर्थः । यो हि गुरुव्याधिः सम्पन्नसत्त्वा-
दिना लघुव्याधिर्दृश्यते, नासावपि लघुना व्याधिना व्याधितः,
किं तु गुरुव्याधित एवासौ । तेन, व्याधितरूपावित्यनेन लघु-
व्याधियुक्तसदृशो बोद्धव्यः, स तु गुरुणैव व्याधिना व्याधितो-
गुरुव्याधिरदूरदर्शिना लघुव्याधिरिव दृश्यते । एवं विपर्यासा-
ल्लघुव्याधितोऽपर इत्यादावपि व्याख्येयम् । अधमलादिति
ह्यवरत्वादित्यर्थः । चक्षुषैवेति उत्तरज्ञानसाधनोपलक्षणम् ।
तेन, स्पर्शादिनापि विशेषानवगाहकेनेति बोद्धव्यम् । रूपमिति
विरूपम् । अध्यवस्यन्त इति निश्चयं कुर्वन्तः । गुरुलाघवे
विप्रतिपद्यन्त इति गुरुलघुत्वे न प्रतिपद्यन्ते ॥ १—३ ॥

नहि ज्ञानावयवेन कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमुपपद्यते विप्र-
तिपन्नास्तु खलु रोगज्ञाने उपक्रमयुक्तिज्ञाने विप्रति-
पद्यन्ते । ते यदा गुरुव्याधितं लघुव्याधितरूपमासा-
दयन्ति, तदा तमल्पदोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै
मृदुसंशोधनं प्रयच्छन्तो भूय एवास्य दोषानुदीर-
यन्ति । यदा तु लघुव्याधितरूपमासादयन्ति, तं
महादोषं मत्वा संशोधनकालेऽस्मै तीक्ष्णं संशो-
धनं प्रयच्छन्तो दोषानतिहृत्य शरीरमस्य क्षिण्वन्त्ये-
वमवयवेन ज्ञानस्य कृत्स्ने ज्ञेये ज्ञानमिति मन्यमानाः
स्खलन्ति विदितवेदितव्यास्तु भिषजः सर्वे सर्व-
था यथासंभवं परीक्ष्यं परीक्ष्याध्यवस्यन्तो न कचि-
दपि विप्रतिपद्यन्ते यथेष्टमर्थमभिनिर्वर्तयन्ति
चेति ॥ ४ ॥

१ गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्त्वेदेहबलावलात् ।

दृश्यतेऽध्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत् ॥ ६८ ॥

गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयन्तु भिषग्भूवा ।

अल्पदोषाकलनयापध्ये विप्रतिपद्यते ॥ ६९ ॥

ततोऽल्पमल्पदीर्घं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम् ।

उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः ॥ ७० ॥

शोधनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये ।

क्षिणुयान्नमलानेव केवलं वपुरस्यति ॥ ७१ ॥ हिंसात् ॥

अतोऽभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ।

तथा गुञ्जीत भेषज्यमारोग्याय यथा भ्रुवम् ॥ ७२ ॥

अष्टांगहृदयम् अध्यायः १२

अत्रैव विरुद्धप्रतिपत्तौ हेतुमाह—नहीत्यादि । ज्ञानावयवे-
नेति एकदेशज्ञानेन । विप्रतिपत्तिफलमाह,—विप्रतिपत्तास्त्व-
त्यादि ।—उपक्रमस्य भेषजप्रयोगस्य विकारेण समं योजना ।
उपक्रमयुक्तिः, तस्याज्ञाने विरुद्धप्रतिपत्तिमन्तो भवन्ति ।
एतदेव व्याकरोति—ते यदेत्यादि ।—आसादयन्तीति दु-
ध्यन्ते । उदीरयन्तीति प्रकोपयन्त्येव परं नत्वल्पबलत्वाद्-
रन्तीत्यर्थः । अतिहृत्वेति अतियोगेन हृत्वेत्यर्थः । ज्ञानस्येति
ज्ञानसाधनस्य । यथासंभवमिति यानि यत्र ज्ञानसाधनानि
भवन्ति, तैस्तत्र । परीक्ष्यं सत्त्वादि । न कचिदपीति गौरव-
लाघवादौ ॥ ४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

सत्त्वादीनां विकल्पेन व्याधिरूपमथातुरे ।
दृष्ट्वा विप्रतिपद्यन्ते बाला व्याधिवलाबले ॥ ५ ॥
ते भेषजमयोगेन कुर्वन्त्यज्ञानमोहिताः ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ ६ ॥
प्राज्ञास्तु सर्वमाज्ञाय परीक्ष्यमिह सर्वथा ।
न स्खलन्ति प्रयोगेषु भेषजानां कदाचन ॥ ७ ॥

एतदेव सुखग्रहणार्थं श्लोकेनाह,—सत्त्वेत्यादि ।—व्याधि-
रूपमिति व्याधेर्गतिरूपमित्यर्थः । व्याधितरूपमिति तु पाठः
सुगमः । बाला इत्यल्पज्ञाः, अतियोगेनेत्यसम्यगयोगेन ।
तेनातियोगसिध्यायोगयोर्ग्रहणं भवति ॥ ५—७ ॥

इति व्याधितरूपाधिकारे श्रुत्वा व्याधितरूप-
संख्याप्रसंभवं व्याधितरूपहेतुं विप्रतिपत्तौ च का-
रणं सापवादं संप्रतिपत्तिकारणं वानपवादं, भगव-
न्तमात्रेयमग्निवेशोऽतः परं सर्वकिमीणां पुरुषसंश्र-
याणां समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकि-
त्सितविशेषान् प्रपच्छोपसंगृह्य पादौ ॥ ८ ॥

संप्रति व्याधिगुरुलाघवस्य दुर्ज्ञेयताप्रसङ्गेन दुर्ज्ञेयकिमि-
त्यापकमपि प्रकरणमारभते—व्याधित इत्यादि ।—संख्या-
प्रसंभवमिति संख्याप्रमाणसंभवमित्यर्थः । अग्रशब्दो परिमा-
णवाची । व्याधितरूपस्य हेतुः सत्त्वादिवलवत्त्वावलवत्त्वे,
तत्कृतो विप्रतिपत्तिर्व्याधितरूपहेतुविप्रतिपत्तिस्तत्र । कारणं
एकदेशेन ज्ञानम् । सापवादमिति सदोषम् । सम्यक्प्रतिपत्तिः
सम्प्रतिपत्तिः ॥ ८ ॥

अथास्मै प्रोवाच भगवानात्रेयः—इह खल्वग्नि-
वेश । विंशतिविधाः किमयः पूर्वमुद्दिष्टा नानावि-
धेन प्रविभागो नान्यत्र सहजेभ्यः, ते पुनः प्रकृति-
सिद्धिमात्राणां श्रुतिर्विधास्तद्यथा—पुरीषजाः श्लेष्म-
जाः शोणितजा मलजाश्चेति ॥ ९ ॥

पूर्वमुद्दिष्टा इत्यष्टोदरीये संज्ञामात्रकथिताः । अन्यत्र सह-
जेभ्य इत्यनेन शरीरसहजास्त्वैकारिकाः किमयो विंशतेरप्य-

धिका भवन्तीति दर्शयति । प्रकृतिभिरिति कारणैः । मलजा
इति बाह्यमलजाः ॥ ९ ॥

तत्र मलो बाह्यश्चाभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्ये मलेजाता-
न्मलजान् संचक्ष्महे—तेषां समुत्थानम्,—सृजा-
वर्जनम् । स्थानम्,—केशश्मश्रुलोमपक्ष्मवासांसि ।
संस्थानम्, अणवस्तिलाकृतयो बहुपादाः । वर्णः,
कृष्णः शुक्लश्च । नामानि यूकाः पिपीलिकाश्चेति ।
प्रभावम् कण्डूजननं कोठपिडकाभिनिर्वर्तनं च
चिकित्सितं त्वेषामपकर्षणं मलोपघातो मलकराणां
च भावानामनुपसेवनमिति ॥ १० ॥

शोणितजानां तु खलु कुष्ठैः समानं समुत्थानम् ।
स्थानम्, रक्तवाहिन्यो धमन्यः । संस्थानम्, अणवो
वृत्ताश्चापादाश्च सूक्ष्मत्वाच्चैके भवन्त्यदृश्याः । वर्णः
ताम्रः । नामानि,—केशादा लोमादा लोमद्वीपाः
सौरसा औडुम्बरा जन्तुमातरश्चेति । प्रभावम्, के-
शश्मश्रुनखलोमपक्ष्मापध्वंसो व्रणगतानां च हर्षक-
ण्डूतोदसंसर्पणान्यतिवृद्धानां च त्वक्शिरास्त्रायुसां-
सतरुणास्थिभक्षणमिति चिकित्सितमप्येषां कुष्ठैः
समानम्, तदुत्तरकालमुपदेक्ष्यामः ॥ ११ ॥

श्लेष्मजाः क्षीरगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नप-
रमात्रकुसुमभस्मेहाजीर्णपूतिक्लिन्नसंकीर्णविरुद्धा-
सात्सम्यभोजनसमुत्थानाः तेषामामाशयः स्थानम् ।
प्रवर्द्धमानास्तूर्ध्वमधो वा विसर्पन्त्युभयतो वा । सं-
स्थानवर्णविशेषास्तु श्वेताः पृथुव्रधसंस्थानाः के-
चित्, केचिद्वृत्तपरिणाहा गण्डूपदाकृतयश्च श्वेताः
ताम्रावभासाः, केचिदणवो दीर्घास्तन्वाकृतयः
श्वेताः, तेषां त्रिविधानां श्लेष्मनिमित्तानां किमीणां
नामानि उदरादा अन्त्रादा हृदयचराश्चुरवो दर्भपु-
ष्पाः सौगन्धिका महागुदा । इति । प्रभावम् हृल्लास
आस्यस्त्ववणमरोचकाविपाकौ ज्वरो मूर्च्छा जृम्भा
क्षयधुरानाहोऽङ्गमर्दच्छर्दिः काश्यं पारुष्यमिति १२ ॥

पिपीलिकां लिक्षां केचिदाहुः । किमीणां संज्ञा खशास्त्र-
व्यवहारसिद्धा देशान्तरप्रसिद्धा च बोद्धव्या । प्रभावमिति
स्वशक्तिसंपाद्यमित्यर्थः । हर्षकण्डूदादयो व्रणदेश एव ज्ञेयाः ।
परमात्रं पायसम् । संकीर्णभोजनं घृणाविषयमिश्रितव्यञ्जना-
दिभोजनम् । व्रधो मांसपेशी ॥ १०—१२ ॥

पुरीषजास्तुल्यसमुत्थानाः श्लेष्मजैः, तेषां स्था-
नम् पक्वाशयः । प्रवर्द्धमानास्तूर्ध्वमधो विसर्पन्ति । यस्य
पुनरामाशयाभिमुखाः स्युर्यदन्तरम्, तदन्तरं त-
स्योद्गारनिश्वासाः पुरीषगन्धिनः स्युः संस्थानवर्ण-
विशेषास्तु सूक्ष्मवृत्तपरीणाहाः श्वेता दीर्घा ऊर्णाशु-
सङ्काशाः केचित्, केचित् पुनः स्थूलवृत्तपरीणाहाः

श्यावनीलहरितपीताः। तेषां नामानि, ककेरुका मके-
रुका लेलिहाः सशूलकाः सौसुरादाश्चेति । प्रभावम्
पुरीषभेदः काश्यं पारुष्यं लोमहर्षाभिनिर्वर्तनं च,
त एवास्य गुदमुखं परितुदन्तः कण्डूं चोपजनयन्तो
गुदमुखं पर्यासते त एव जातहर्षा गुदनिष्क्रमण-
मतिवेलं कुर्वन्ति, इत्येष श्लेष्मजानां पुरीषजानां च
क्रिमीणां समुत्थानादिविशेषः ॥ १३ ॥

यदन्तरमिति यस्मिन् काले, तदन्तरं तत्कालमेव । ऊर्णा-
शुसंकाशा इति मेषलोमतुल्याः । पर्यासत इति क्षिपन्ति ।
किंवा गुदं परिवार्यासते । अतिवेलमिति पुनः पुनः ॥ १३ ॥

विकित्सितं तु खल्वेषां समासेनोपदिश्य पश्चा-
द्विस्तरेणोपदेक्ष्यामः तत्र सर्वक्रिमीणामपकर्षणमे-
वादितः कार्यम्, ततः प्रकृतिविधातोऽनन्तरं निदा-
नोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति ॥ १४ ॥

तत्रापकर्षणं हस्तेनाभिगृह्यं विमृश्योपकरणव-
तापनयनमनुपकरणेन वा, स्थानगतानां तु क्रिमीणां
मेषजेनापकर्षणम्, न्यायतस्तु तच्चतुर्विधम्, तद्य-
था—शिरोविरेचनं वमनं विरेचनमास्थापनमित्यप-
कर्षणविधिः ॥ १५ ॥

प्रकृतिविधातस्त्वेषां कटुतिक्तकषायक्षारोष्णानां
द्रव्याणामुपयोगो यच्चान्यदपि किञ्चित् श्लेष्मपुरीष-
प्रयनोक्तभूतम्, तत् स्यादिति प्रकृतिविधातः ॥ १६ ॥

अनन्तरं निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति
यदुक्तं निदानविधां, तस्य विसर्जनं तथाप्रायाण-
चापरेषां द्रव्याणाम् ॥ १७ ॥

इति लक्षणतश्चिकित्सितमनुव्याख्यातमेतदेव
पुनर्विस्तरेणोपदेक्ष्यते—॥ १८ ॥

अपकर्षणं हस्तादि संशोधनानि च । प्रकृतेः कारणस्य
श्लेष्मरूपस्य । विधातः प्रकृतेरित्यर्थः । उपकरणवतेति सन्द-
शद्युपकरणयुक्तेन । तत् स्यादिति विधातः स्यादिति योजना ।
निदानोक्तानां भावानामनुपसेवनमिति विवरणानुवादः । अस्य
विवरणम्—‘यदुक्तम्’ इत्यादि । तथाप्रायाणामिति श्लेष्मज-
पुरीषजक्रिमिनिदानसदृशानामित्यर्थः । लक्षणत इति संक्षेपतः
संक्षेपो हि विस्तरस्य ग्राहकं लक्षणं भवति ॥ १४—१८ ॥

अथैनं क्रिमिकोष्ठमातुरमग्रे षड्भात्रं सप्तरात्रं वा
क्षेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य इवोभूते एनं संशोधयिता-
सीति क्षीरदधिगुडतिलमत्स्यानूपमांसपिष्टान्नपर-
माणकुसुमक्षेहसंप्रयुक्तैर्भोज्यैः सायंप्रातरुपपा-
दयेत् समुदीरणार्थं च क्रिमीणाङ्गोष्ठाभिसरणार्थं
च भिषक् । अथ व्युष्टायां रजन्यां सुखोषितं

सुप्रजीर्णभुक्तं च विज्ञायास्थापनवमनविरेचनैस्त-
दहरेचोपपादयेत्, उपपादनीयश्चेत्स्यात् सर्वान्
परीक्ष्य विशेषान् समीक्ष्य सम्यक् ॥ १९ ॥

कोष्ठाभिसरणार्थमिति क्षीरगुडादिलोभेन देशान्तरं परि-
त्यज्य कोष्ठगमनार्थम् । तदहरेवेत्येकस्मिन् दिने । एतच्चैक-
दिन एव भूरिकर्मकरणं व्याधिप्रभावोद्भवम् । एतच्चैकाहेन
सर्वकरणं यदि शरीरवलादिसम्पद्युक्तः पुरुषो भवति, तदैवं
परं कर्तव्यम्, नान्यथेत्याह—उपपादनीयश्चेत्स्यादित्यादिना १९

अथ ‘आहर’ इति ब्रूयात् मूलकसर्षपलशुनकर-
ज्जिशुमधुशिशुकमठखरपुष्पाभूस्तृणसुमुखसुरस-
कुठेरकगण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जका-
नि सर्वाण्यथवा यथालाभं तान्याहृतान्यभिसमीक्ष्य
खण्डशश्छेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालि-
तायां स्थाव्यां समावाप्य गोमूत्रेणार्धोदकेनाभ्या-
सिच्य साधयेत् सततमुद्धृत्यन् दर्व्या । तस्मिन्
शीतीभूते तूपयुक्तभूयिष्ठेऽस्मसि गतरसेष्वौषधेषु
स्थालीमवतार्य सुपरिपूतं कषायं सुखोष्णं मदनपि-
प्पलीफलविडङ्गकल्कतैलोपहितं स्वर्जिकालवणित-
मभ्यासिच्य वस्तौ विधिवदास्थापयेदेनम् । तथा-
कालर्ककुटजाढकीकुष्ठकैटयकषायेण वा, तथा
शिशुपीलुकुस्तुम्बुरुकडुकासर्षपकषायेण, तथा म-
लकशृङ्गवेरदारुहरिद्रापिचुमर्दकषायेण मदनफला-
दिसंयोगसंपादितेन त्रिवारं स्थापयेत् ॥ २० ॥

मधुशिशुः शोभाजनम् । अत्र काश्यद्रव्यजलादिमानं काथ-
परिभाषया कर्तव्यम् । उपयुक्तभूयिष्ठे प्रक्षीणभूयिष्ठे इत्यर्थः ।
गतरसेष्वौषधेष्विति जले संक्रान्तरसेषु । अनेन कषायसिद्धि-
लक्षणेन यावता जलेन पाकेन चौषधानि गतरसानि भवन्ति,
तावदेव जलं देयम्, तावांश्च पाकः कर्तव्यः, नावश्यं परि-
भाषया सर्वत्र क्रमं दर्शयति । परिपूतमिति वस्त्रगालितम् ।
वस्तौ चरकादिमानं सिद्धौ वक्ष्यमाणेन ज्ञेयम् । अलर्को
मन्दारः ॥ २० ॥

प्रत्यागते च पश्चिमे वस्तौ प्रत्याश्वस्तं तदह-
रेवोभयतोभागहरणं संशोधनं पाययेद्युक्त्या, तस्य
विधिरुपदेक्ष्यते मदनफलपिप्पलीकषायस्यार्द्धाञ्ज-
लिमात्रेण त्रिवृत्कल्काक्षमात्रमालोभ्य पातुमस्मै
प्रयच्छेत्, तदस्य दोषमुभयतो निर्हरति साधु
एवमेव कल्पोक्तानि वमनविरेचनानि संसृज्य पाय-
येदेन बुद्ध्या सर्वविशेषानवेक्ष्यमाणो भिषक् ॥ २१ ॥

अथैनं सम्यग्विरिक्तं विज्ञायापराहं शैखरिकक-
षायेण सुखोष्णेन परिचेचयेत् । तेनैव च कषायेण
बाह्याभ्यन्तरान् सर्वोदकार्थान् कारयेत् शश्वत्तद-
भावे वा कटुतिक्तकषायाणामौषधानां काथैर्मूत्र-

क्षारैर्वा परिषेचयेत्, परिषिक्तं चैनं निर्वातमागार-
मनुप्रवेक्ष्य पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकभृङ्गवे-
रसिद्धेन यवाग्वादिना क्रमेणोपक्रामयेत् । विलेप्याः
क्रमागतं चैनमनुवासयेद्विडङ्गतैलेनैकान्तरं द्वि-
स्त्रिर्वा ॥ २२ ॥

यदि पुनरस्यातिप्रवृद्धान् शीर्षादान् क्रिमीन्
मन्येत, शिरस्येवाभिसर्पतः कांश्चित्ततः स्नेहस्वेदा-
भ्यामस्य शिर उपपाद्य विरेचयेदपामार्गतण्डुला-
दिना शिरोविरेचनेन ॥ २३ ॥

पश्चिमे तृतीयपुटके । संसृज्येति मिश्रीकृत्य । शैखरिकक-
षायेणेति विडङ्गकषायेण विडङ्गकषायो हि वैद्यकव्यवहारात्
शैखरिककषाय उच्यते । विलेप्याः क्रमागतमिति कृतयवाग्वा-
दिक्रममित्यर्थः, अपामार्गतण्डुलादिनेत्यपामार्गतण्डुलीयोक्तेन
॥ २१—२३ ॥

यस्त्वभ्यवहार्यविधिः प्रकृतिविधातायुक्तः क्रि-
मीणाम्, सोऽनुव्याख्यास्यते,—मूलकपर्णी समूला-
ग्रप्रतानामाहत्य खण्डशश्छेदयित्वा उलूखले क्षोद-
यित्वा पाणिभ्यां पीडयित्वा रसं गृहीयात्, तेन
रसेन लोहितशालितण्डुलपिष्टं समालोज्य पूप-
लिकाः कृत्वा विधूमेष्वङ्गारेषूपकुञ्च्य विडङ्गतैललव-
णोपहिताः क्रिमिकोष्ठाय भक्षयितुं प्रयच्छेत्,
अनन्तरं चाम्लकाञ्जिकमुदश्वित् पिप्पल्यादिपञ्च-
वर्गसंसृष्टं सलवणमनुपाययेत् ॥ २४ ॥

अनेन कल्पेन मार्कवाकसहचरनीपनिर्गुण्डीसुमु-
खसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफ-
णिजकवकुलकुटजसुवर्णक्षीरीस्वरसानामन्यतम-
स्मिन् कारयेत् पूपलिकाः तथाकिलिहीकिराततित्त-
कसुवहामलकहरीतकीविभीतकस्वरसेषु कारयेत्
पूपलिकाः स्वरसांश्चैतेषामेकैकशो द्वन्द्वशः सर्वशो
वा मधुविलिखितान् प्रातरनन्नाय पातुं प्रयच्छेत् २५

मूलकपर्णी शोभाजनम् । उपकुञ्चेति पाचयित्वा, 'कुड
दाहे' इति धातुः पठ्यते । पिप्पल्यादि पञ्चवर्गोऽत्रैव पेयादि-
क्रमोक्तपञ्चकोलम् । सहचरो क्षिण्टिकी । मधुविलिखितानिति
मधुनालोडितान् ॥ २४—२५ ॥

अथाश्वशकृदाहत्य महति किलिञ्जके प्रस्तीर्या-
तपे शोषयित्वोदूखले क्षोदयित्वा दृषदि पुनः
श्लक्ष्णानि चूर्णानि कारयित्वा विडङ्गकषायेण
त्रिफलकषायेण वा अष्टकृत्वो दशकृत्वो वा
आतपे सुपरिभावितानि भावयित्वा दृषदि पुनः
सूक्ष्माणि चूर्णानि कारयित्वा नवे कलशे समावा-
प्यानुगुप्तं निधापयेत् । तेषां खलु चूर्णानां

पाणितलं चूर्णं वा यावद्वा साधु मन्यते, तत्
क्षौद्रेण संसृज्य क्रिमिकोष्ठाय लेढुं प्रयच्छेत् ॥ २६ ॥

तथा भल्लातकास्थीन्याहत्य कलशप्रमाणेन
संपोथ्य स्नेहभाविते दृढे कलशे सूक्ष्मानेकच्छि-
द्रव्रध्ने शरीरमुपवेष्ट्य सृदावलिसे समावाप्यो-
लुपेन पिधाय भूमावाकण्डं निखातस्य स्नेहभावि-
तस्यैव दृढकुंभस्योपरि समारोप्य समन्ताद्गोमयै-
रुपचित्य दाहयेत्, स यदा जानीयात् साधु
दग्धानि गोमयानि विगतस्नेहानि भल्लातका-
स्थीनीति ततस्तं कुंभमुद्धारयेत् । अथ तस्माद्वि-
तीयात् कुंभात्स्नेहमादाय विडङ्गतण्डुलचूर्णैः
स्नेहार्द्धमात्रैः प्रतिसंसृज्यातपे सर्वमहः स्थापयित्वा
ततोऽस्मै मात्रां प्रयच्छेत् पानाय, तेन साधु विरि-
च्यते, विरिक्तस्य चानुपूर्वी यथोक्ता ॥ २७ ॥

एवमेव भद्रदारुसरलकाष्ठस्नेहानुपकल्प्य पातुं
प्रयच्छेदनुवासयेच्चैनमत एवानुवासनकाले ॥ २८ ॥

अथ 'आहार' इति ब्रूयात्, शारदान्नवांस्तिलान्
संपदुपेतान्, तानाहत्य सुनिष्पूतान्निष्पूय सुशु-
द्धान् शोधयित्वा विडङ्गकषाये सुखोष्णे निर्वापये-
दादोषगमनात्, गतदोषानभिसमीक्ष्य सुप्रलूतान्
प्रलुच्य पुनरेव सुनिष्पूतान् निष्पूय सुशुद्धान्
शोधयित्वा विडङ्गकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः सुपरि-
भावितान् भावयित्वातपे शोषयित्वोलूखले सङ्कुच्य
दृषदि पुनः श्लक्ष्णपिष्टान् कारयित्वा द्रोण्यामभ्य-
वधाय विडङ्गकषायेण मुहुर्मुहुर्वसिञ्चन् पाणिमर्द-
मेव मर्दयेत् । तस्मिन् खलु प्रपीड्यमाने यत्तैलमुदि-
यात्तत्पाणिभ्यां पर्यादाय शुचौ दृढे कलशे समारो-
प्यानुगुप्तं निधापयेत् ॥ २९ ॥

सुपरीत्यादि ।—यथा सुपरिभावितानि भवन्ति, तथा
भावयित्वेत्यर्थः । अनुगुप्तमिति वातायननुगमनीयं कृतरक्षं
च यथा भवति । व्रधो गुदः, इह तु कलशाधोभागे । शरीर-
मुपवेष्ट्येति वेष्टयित्वा । उलूपः पिधानम् । स इति भल्लात-
कस्नेहसाधकः । द्वितीयादिति अधःस्थात् घटात् । निष्पूयेति
सृत्तिकाद्यवकरान्निचित्य । शोधयित्वेति प्रक्षाल्य । आदोष-
गमनादित्यत्र तिलदोषगमनं तिलत्वगलग्रमलादिगमनं ज्ञेयम् ।
प्रलुच्य निस्तुषीकृत्य । अभ्यवधयेति आरोप्य । पाणिभ्यां
पर्यादायेति पाणिलभं पुनः पुनर्गृहीत्वा ॥ २६—२९ ॥

अथ 'आहार' इति ब्रूयात्, तिलवकोद्दालकयो-
र्द्वौ बिल्वमात्रौ पिण्डौ श्लक्ष्णपिष्टौ विडङ्गकषाये-
णातोऽर्द्धमात्रौ श्यामात्रिवृतयोरतोर्द्धमात्रौ दन्ती-
द्रवन्त्योरतोर्द्धमात्रौ च चव्यचित्रकयोरित्येतं स-
म्भारं विडङ्गकषायास्यार्द्धाढकमात्रेण प्रतिसंसृज्य

१ अक्षमात्रम्, अक्षः पित्रः पाणितलम् ।

ततस्तैलप्रस्थमावाप्य सर्वमालोड्य महति पर्यगे
समासिच्यान्नावधिश्रित्य महत्यासने सुखोपविष्टः
सर्वतः स्नेहमवलोकयन्नजस्रं मृद्वग्निना साधये-
द्द्व्यां सततमवघट्टयन् । स यदा जानीयाद्विरमति
शब्दः प्रशाम्यति च फेनः प्रसादमापद्यते स्नेहो
यथास्वं गन्धवर्णरसोत्पत्तिः संवर्तते च भैषज्यमङ्गु-
लिभ्यां मृद्यमानमनतिमृद्वनतिदारुणमनङ्गुलिग्राहि
चेति स कालस्तस्यावतारणाय । ततस्तमवतीर्णं शी-
तीभूतमहतेन वाससा परिपूय शुचौ दृढे कलशे
समासिच्य पिधानेन पिधाय शुक्लेन वस्त्रपट्टेना-
वच्छाद्य सूत्रेण सुबद्धं सुनिगुप्तं सन्निधापयेत् ।
ततोऽसौ मात्रां प्रयच्छेत् पानाय तेन साधु वि-
रिच्यते सम्यगपहतदोषस्य चास्यानुपूर्वी यथोक्ता ।
ततश्चैनमनुवासयेत् अनुवासनकाले एतेनैव पाक-
विधिना सर्पपातसीकरञ्जकोपातकीस्नेहानुपकल्प्य
पाययेत् सर्वविशेषानपेक्ष्यमाणः तेनागदो
भवतीति ॥ ३० ॥

इत्येतत् द्वयानां श्लेष्मपुरीषसम्भवानां क्रिमीणां
समुत्थानसंस्थानवर्णनामप्रभावचिकित्सितविशेषाः
व्याख्याताः सामान्यतः, विशेषतस्त्वल्पमात्रमा-
स्थापनानुवासनानुलोमहरणभूयिष्ठं तेष्वेवौषधेषु
पुरीषजानां क्रिमीणां चिकित्सितं कार्यमिति,
मात्राधिकं पुनः शिरोविरेचनचमनोपशमनभूयिष्ठं
तेष्वेवौषधेषु श्लेष्मजानां क्रिमीणां चिकित्सितं
कार्यमिति; एष क्रिमिघ्नो भेषजविधिरनुव्याख्यातो
भवति, तमनुतिष्ठता यथास्वहेतुवर्जने प्रयतित-
व्यम् ॥ ३१ ॥

यथोद्देशमेवमिदं क्रिमिकोष्ठचिकित्सितं यथाव-
दनुव्याख्यातं भवतीति ॥ ३२ ॥

भवन्ति चात्र ।

अपकर्षणमेवादौ क्रिमीणां भेषजं स्मृतम् ।
ततो विघातः प्रकृतेर्निदानस्य च वर्जनम् ॥
अयमेव विकारणां सर्वेषामपि निग्रहे ।
विधिर्दृष्टस्त्रिधा योऽयं क्रिमीनुद्दिश्य कीर्तितः ॥
संशोधनं संशमनं निदानस्य च वर्जनम् ॥
एतावद्भिषजा कार्यं रोगे रोगे यथाविधि ॥ ३३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

व्याधितौ पुरुषौ ज्ञाऽज्ञौ भिषजौ सप्रयोजनौ ।
विंशतिः क्रिमयस्तेषां हेत्वादिः सप्तको गणः ।
उक्तो व्याधितरूपीये विमाने परमर्षिणा ॥
शिष्यसंबोधनार्थं च व्याधिप्रशमनाय च ॥ ३४ ॥
इत्यभिवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते विमानस्थाने
व्याधितरूपीयविमानं नाम सप्तमोऽध्यायः ।

उदात्तको बहुवारः । विष्यमात्रौ पलप्रमाणौ । पर्यगः
कटाहः । यथासमिति शान्मात्रं गृह्यं तैलसंस्कारकम्, संवर्तते इति यदः
तदानुरूपेण वर्णादिसम्पत्तिरित्यर्थः । संवर्तित इति वर्तिव-
द्भवति । अल्पमात्रमिति आस्थापनानुलोमहरणद्रव्यातिरिक्तं
भेषजमल्पमात्रं कर्तव्यमित्यर्थः । एतदेवापकर्षणादि त्रयं
रोगान्तरे शब्दान्तरेणोच्यत इत्याह—अयमेवेत्यादि ।—अत्र
संशोधनमपहरणम्, संशमनं विघातः निदानवर्जनं तु शब्दे-
नापि समानम् ॥ ३०-३४ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमचरकचतुराननश्रीमचक्रपाणि-

दत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेदश्री-
पिकायां व्याधितरूपीयविमानम् ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो रोगभिषग्जितीयं विमानं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥ इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये व्याधितरूपभ्रान्तिज्ञानमुक्तम्, तच्च बुद्धिदोषा-
द्भवति, तेन विशुद्धबुद्ध्युत्पादहेतूनामध्ययनाध्यापनतद्विद्यस-
म्भाषाणां रोगभिषग्जितीयोभिधीयते । रोगभिषग्जितं चिकि-
त्सितमधिकृत्य कृतोऽध्यायो रोगभिषग्जितीयः । रोगचि-
कित्साकारित्वं चास्य, चिकित्सोपयुक्तस्य सम्यग्ज्ञानसाधन-
साध्यस्याध्ययनविध्यादेः तथा करणकारणादेश्चाभिधानाद्
ज्ञेयम् ॥ १-२ ॥

बुद्धिमानात्मनः कार्यगुरुलाघवे कर्मफलमनु-
बन्धं देशकालौ च विदित्वा युक्तिदर्शनात् भिषग्-
बुभूषुः शास्त्रमेवादितः परीक्षेत । विविधानि हि
शास्त्राणि भिषजां प्रचरन्ति लोके, तत्र यन्मन्येत
सुमहद्यशस्विधीरपुरुषासेवितमर्थबहुलमाप्तजनस्य
पूजितं त्रिविधशिष्यबुद्धिहितमपगतपुनरुक्तदोष-
मार्थं सुप्रणीतसूत्रभाष्यसंग्रहक्रमम् स्वाधारमनवप-
तितशब्दमकष्टशब्दम् पुष्कलाभिधानम् क्रमागता-
र्थमर्थतत्त्वनिश्चयप्रधानम् सङ्गतार्थमसंकुलप्रकरण-
माशुप्रबोधकम् लक्षणवच्चोदाहरणवच्च तदभिप्रप-
द्येत शास्त्रम् । शास्त्रं होवन्विधममल इवादित्यस्तमो
विधूय प्रकाशयति सर्वम् ॥ ३ ॥

इहाध्ययनविध्यादिषु कर्तव्येषु यादृक् शास्त्रमध्ययम्,
तदेवायुर्वेदार्थिपुरुषमुपदर्श्य दर्शयन्नाह—बुद्धिमानित्यादि ।—
कार्यं कर्तव्यम्, तस्य गौरवं च बहुप्रयाससाध्यत्वेन लाघवं
वा स्वल्पप्रयाससाध्यत्वेनेति कार्यगुरुलाघवम् । कर्मफलमिति
कार्यफलम्, एतच्च तादात्विकं फलमीप्सितम् । अनुबन्धमिति

१ अध्ययनविधादेरिति पाठान्तरम् ।

कार्यस्यैवायतीयं फलम् । देशकालाविति कर्तव्यकार्यानुगुणौ देशकालावित्यर्थः । एतत् सर्वं विदित्वा । युक्तिदर्शनादुपपत्तिदर्शनात् । यदि भिषग् भवितुमिच्छुः स्यात्, तदा शास्त्रं तावदादितः परीक्षेत । एवं मन्यते—य आयुर्वेदाध्ययनलक्षणे कार्ये स्वशक्त्यपेक्षया गौरवं मन्यते, स न वर्तते, यश्चायुर्वेदफलेनारोग्यादिना अर्थो न भवति, स च तथा, यश्चानुपादेयायुर्वेदज्ञाने देशे स्थितः, स च तथा, यस्य च वपुषो वार्द्धक्यलक्षणः कालः, स चायुर्वेदाध्ययनान्तर्गमनाशक्तत्वादेव यथोक्तानुपपत्तिदर्शनाद्विषयमभिवृत्तिं नेच्छति । अतो न तान् प्रति आयुर्वेदशास्त्रपरीक्षा अप्युपदिशामः । यस्तु यथोक्तविपरीतधर्मयोगी, स चायुर्वेदाध्ययनोपादानाद्विषयगुणभूषुः शास्त्रं परीक्षेत । विविधानील्लगुणवन्ति । सुमहद्यशस्वि च धीरपुरुषासेवितं च । किंवा, सुमहद्यशस्विधीरपुरुषैरासेवितमिति विग्रहः । आसजनपूजितमिति बहुविधैरासैर्यथाहमनुमतम् । उत्कृष्टमध्याल्पबुद्धयः त्रिविधाः शिष्याः । अनपगतपुनरुक्तमिति कर्तव्ये यद्दोषपात्रं करोति, तेनाधिकरणवशप्राप्तं यत्करोति, तेनापि पुनरुक्तमदोषं भवति । वचनं हि—“अधिकरणवशाद्दीर्घाद्गुणदोषप्राप्तितोऽर्थसंबन्धात्स्तुल्यार्थं संशयतः शिष्यधियां चातिवृद्ध्यर्थं च । अल्पतोऽन्तरितत्वाद्विशेषणेष्वपि च तन्त्रकृद्भिस्तु । यत्तन्त्रे स्यात् पुनरुक्तं नेष्यते तद्विभाव्य विवरणम्” । स्वाधारमिति शोभनाभिधेयम् । अनवपत्तितमिलग्राम्यशब्दम् । अकष्टशब्दमिति अकृच्छ्रोच्चार्यशब्दम्, किंवा, अप्रसिद्धाभिधेयशब्दम् । पुष्कलाभिधानमिति सम्यगर्थसमर्पकवाक्यम् । क्रमागतार्थमिति पारिपाट्यागतार्थम् । सङ्गतार्थमिति प्रतिपादितार्थम् । असङ्कुलप्रकरणमिति मिश्रीभूतप्रकरणम् । लक्षणवदिति आयुर्वेदप्रधानार्थहेतुलिङ्गार्थासाधारणधर्मकथनवत् । किंवा, प्रशस्तशास्त्रलक्षणवत् । उदाहरणवदिति दृष्टान्तवत् ॥ ३ ॥

ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत, तद्यथा पर्यवदातश्रुतं परिदृष्टकर्मणं दक्षं दक्षिणं शुचिं जितहस्तमुपकरणवन्तं सर्वेन्द्रियोपपन्नं प्रकृतिज्ञं प्रतिपत्तिज्ञमनुपस्कृतविद्यमनहङ्कृतमनसूयकमकोपनं क्लेशक्षमं शिष्यवत्सलमध्यापकं ज्ञापनसमर्थम्, इत्येवंगुणोद्भाचार्यः सुक्षेत्रमार्तवो मेघ इव शस्यगुणैः सुशिष्यमाशु वैद्यगुणैः संपादयति ॥ ४ ॥

अध्येतव्यं शास्त्रं परीक्ष्य यस्मात्तत् शास्त्रमध्येतव्यम्, तस्याचार्यस्य परीक्षामाह—तत इत्यादि ।—दक्षमिति अवाप्तबुद्धिम् । उपकरणवन्तमित्यनेनानुपकरणे गुरौ चिकित्सावृत्त्यभावात् कर्मदर्शनं न भवति । अनुपस्कृतविद्यमिति शास्त्रान्तरज्ञानेन नास्त्येवोपस्कृता विद्या यस्य स तथा । यश्चा-

१ वक्तव्ये इति पाठान्तरम् । २ मिश्रीकृतप्रकरणमिति पाठान्तरम् ।

युर्वेदज्ञः सन् शास्त्रान्तरेणापि संस्कृतो भवति, स तु नितरा-मुपादेयः । आर्तव इति यथोचितकालभवः ॥ ४ ॥

तमुपसृत्यारिराधयिषुरुपचरेदग्निवच्च देववच्च राजवच्च पितृवच्च भर्तृवच्चाप्रमत्तः । ततः तत्प्रसादात् कृत्स्नं शास्त्रमधिगम्य शास्त्रस्य दृढतायामभिधानस्य सौवर्ण्येऽर्थस्य विज्ञाने वचनशक्तौ च भूयः प्रयतेत सम्यक् ॥ ५ ॥

अग्न्यादिवहुदृष्टान्तदर्शनेन, येन येन भावेनाग्न्यादयः सेव्यन्ते, तथा तथा गुरुः सेव्यत इति दर्शयति । दृढतायामिति शास्त्रग्रहणस्य स्थैर्यं । अभिधानस्येति शास्त्राभिधानस्य । वचनशक्तौ अर्थकीर्तनसामर्थ्यं ॥ ५ ॥

तत्रोपाया व्याख्यास्यन्ते—अध्ययनमध्यापनं तद्विद्यसम्भाषेत्युपायाः ॥ ६ ॥

तत्रायमध्ययनविधिः—कल्यः कृतक्षणः प्रातरुत्थायोपव्युषं वा कृत्वावश्यकमुपस्पृश्योदकं देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्येभ्यो नमस्कृत्य समे शुचौ देशे सुखोपविष्टो मनःपुरःसरीभिर्वाग्भिः सूत्रमनुपरिक्रामन् पुनः पुनरावर्तयेत्, बुद्ध्या सम्यगनुप्रविश्यार्थतत्त्वं स्वदोषपरिहारपरदोषप्रमाणार्थमेवं मध्यदिनेऽपराह्णे रात्रौ च शश्वदपरिहापयन्नध्ययनमभ्यस्येदित्यध्ययनविधिः ॥६॥१॥

तत्रेति शास्त्रदृढतादौ, तद्विद्यसंभाषा तच्छास्त्राध्यायिना सह उद्गाहिका । कल्यो नीरोगः । कृतक्षण इत्यनन्यव्यापारत्वेनाध्ययनाय कृतकालपरिग्रहः । प्रातर्वा उत्थाय, उपव्युषं वा उत्थायेति योजना । उपव्युषमिति किञ्चिच्छेषायां रात्रौ । मनःपुरःसरीभिरिति एकाग्रमनःप्रणीताभिः । स्वदोषपरिहारपरदोषप्रमाणार्थमिति स्वकीयाध्ययनदोषपरिहारार्थं परकीयाध्ययनदोषप्रमाणार्थं परकीयाध्ययनदोषज्ञानार्थमित्यर्थः । प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं ज्ञानमात्रमीप्सितम् । सम्यग् बुद्ध्यर्थतत्त्वम्, बुद्ध्या चाधीयानो निर्दोषाध्ययनो भवति, सम्यगध्ययनज्ञानाच्च परस्य सदोषमध्ययनं प्रतिपद्यते । इत्यध्ययनविधिरिति पूर्वप्रतिज्ञाताध्ययनविधेरुपसंहरणम्, यथोक्तेन विधिनाध्ययनं क्रियमाणं सुसंगृहीतं भवति । दृष्टादृष्टसंपत्त्याध्ययनकालवर्जनम्, वेदाध्ययने निषिद्धमेवात्रापि तज्ज्ञेयम्, इति न विशेषेणोक्तम् ॥ ६ ॥ १ ॥

अथाध्यापनविधिः अध्यापने कृतबुद्धिराचार्यः शिष्यमादितः परीक्षेत तद्यथा प्रशान्तमार्यप्रकृतिमधुद्रकर्मणमृजुचक्षुर्मुखनासावंशं तनुरक्तविशदजिह्वमविकृतदन्तौष्ठमभिन्निणं धृतिमन्तमनहङ्कृतिं मेधाविनं वितर्कस्मृतिसम्पन्नमुदारसत्त्वं तद्विद्यकुलजमथवा तद्विद्यवृत्तं तत्त्वाभिनिवेशिनमव्यङ्गमव्यापकेन्द्रियं निभृतमनुद्धतवेशमव्यसनिनं शील-

शौचाचारानुरागदाक्ष्यप्रादक्षिण्योपपन्नमध्ययना-
भिकाममर्थविज्ञाने कर्मदर्शने चानन्यकार्यमलुब्ध-
मनसं सर्वभूतहितैषिणमाचार्यं सर्वानुशिष्टि-
प्रतिकरमनुरक्तमेवंगुणसमुदितमध्याप्यमेवमाहुः
॥ ६१२ ॥

इह शिष्यगुणेषु ऋजुचक्षुर्मुखनासावंशत्वादयो गुणाः सह-
जलक्षणत्वेनोपादेयाः । अतोविपरीतलक्षणो हि जडो भवति ।
तद्विशृत्तमित्यायुर्वेदज्ञानारम् । निभृतमिति विनीतम् । अनु-
द्धतमित्यनहङ्कृतम् । अनुरागशब्देनाध्ययनानुराग उच्यते ।
अनुरक्तमित्यनेन च गुरावनुरक्तत्वमुच्यते । दाक्ष्यं दर्शयि-
त्वाप्यनलसमिति यत् करोति तेन दाक्ष्यादारब्धेऽपि
कार्ये बहुप्रयाससाध्येऽनलसमित्याह अनुशिष्टिप्रतिकरमित्या-
ज्ञाकरम् ॥ ६१२ ॥

एवंविधमध्ययनार्थिनमुपस्थितमारिराधयिषुम-
नुभाषेत—अथोदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्तेऽहनि ति-
थ्यहस्तश्रवणाश्चयुजामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुप-
गते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च करणे
मैत्रे मुहूर्ते स्नातः कृतोपवासो मुण्डः कषायवस्त्र-
संवीतः समिधोऽग्निमाज्यमुपलेपनमुदकुंभांश्च ग-
न्धहस्तो माल्यदामदीपहिरण्यहेमरजतमणिमुक्ता-
विद्रुमक्षौमपरिधिक्षुशलाजसर्वपाक्षतांश्च शुक्लांश्च
सुमनसो ग्रथिताऽग्रथितांश्च मेध्यान् भक्ष्यान्
गन्धांश्च घृष्टानादायोपतिष्ठस्वेति ॥ ६१३ ॥

अथ सोऽपि तथा कुर्यात् ॥ ६१४ ॥

तिथ्यः पुष्यनक्षत्रम् । अश्वयुगशिवनी । शशिनि कल्याण
इति उक्तनक्षत्रेष्वध्ययनार्थिनो यतः शशी कल्याणकरो भवति,
उदित एव शशिन्यध्ययनं कर्तव्यम् । मैत्रे मुहूर्त इत्यनुकूले
मुहूर्ते, मुहूर्तादयश्च शिवभुजगादयः । मुण्डः कृतवापनः ।
गन्धेन हस्तः पञ्चाङ्गुली गन्धहस्तः । हिरण्यशब्देनाघटितं
हेम शुद्धते, हेमशब्देन च घटितम् । परिधयो हस्तप्रमाणा
होमकुण्डचतुःपार्श्वे स्थाप्याः पालाशादिदण्डा उच्यन्ते ।
अत्र चोपाजितवस्तुसामिध्यमेव फलप्रदमिति ऋषिवचनादु-
चीयते, तेन, अन्योपाहृतमपीष्टगन्धादि नोद्भावनीयम्
॥ ६१३ ॥ ६१४ ॥

तमुपस्थितमाज्ञाय समे शुचौ देशे प्राक्पूर्वने
उदक्प्लवने वा चतुष्किष्कुमात्रं चतुरस्रं स्पण्डिलं
गोमयोदकेनोपलप्तं कुशास्तीर्णं सुपरिहितं परि-
धिभिश्चतुर्दिशं यथोक्तचन्दनोदकुंभक्षौमहेमहिर-
ण्यमुक्ताविद्रुमालङ्कृतं मेध्यभक्ष्यगन्धशुक्लपुष्पलाज-
सर्वपाक्षतोपशोभितं कृत्वा तत्र पालाशीभिरेक्षु

दीभिरीडुम्बरीभिर्माधुकीभिर्वा समिद्धिरग्निमुपस-
माधाय प्राङ्मुखः शुचिरध्ययनविधिमनुविधाय म-
धुसर्पिभ्यां त्रिखिज्जुहुयादग्निं आशीःसंप्रयुक्तैर्मन्त्रै-
र्ब्रह्माणमग्निं धन्वन्तरिं प्रजापतिमश्विनाविन्द्रमृ-
षींश्च सूत्रकारानभिमन्त्रयमाणः पूर्वं स्वाहेति ॥ ६१५ ॥

शिष्यश्चैनमन्वालेभेत हुत्वा च प्रदक्षिणमग्निम-
नुपरिक्रामेत् । ततोनुपरिक्रम्य ब्राह्मणान् स्वस्ति
वाचयेत् भिषजश्चाभिप्रपूजयेत् ॥ ६१६ ॥

किं कुरिह हस्तप्रमाणम्, सुपरिहितमिति सुवेष्टितम् । उप-
धायेलारोप्य । जुहुयादित्यध्यापक इत्यभिप्रायः । ब्रह्मादीन्
स्वाहेति मन्त्रेण मन्त्रयमाण आचार्यः पूर्वमग्निं जुहुयादिति
योजना । तेन ब्रह्मादिऋग्भिराशीःप्रयुक्ताभिर्ब्रह्मणे स्वाहेत्य-
न्ताभिर्होमः कर्तव्यः । शिष्यश्चैनमन्वालेभेतेति शिष्योऽपि
गुरुहोमान्तरमेव जुहुयादित्यर्थः ॥ ६१५ ॥ ६१६ ॥

अथैनमग्निसकाशे ब्राह्मणसकाशे भिषकसकाशे
चानुशिष्यात् ब्रह्मचारिणाश्रुधारिणा सत्यवादिना-
ऽमांसदेन मेध्यसेविना निर्मत्सरेणाशस्त्रधारिणा च
भवितव्यम्, न च ते मद्रचनात् किञ्चिदकार्यं
स्यादन्यत्र राजद्विष्टात् प्राणहराद्विपुलाधर्म्याद-
नर्थसंप्रयुक्ताद्व्याप्यार्थात्, मदर्पणेन मत्प्रधानेन
मदधीनेन मत्प्रियहितानुवर्तिना च शश्वद्भवित-
व्यम्, पुत्रवद्वासवदर्थिवच्चोपचरताऽनुवस्तव्यो-
ऽहम्, अनुत्सेकेनावहितेनानन्यमनसा विनीतेना-
वेक्ष्यावेक्ष्यकारिणानसूयकेन न चानभ्यनुज्ञातेन
प्रविचरितव्यम्, अनुज्ञातेन प्रविचरता पूर्वं गुर्वर्थो-
पान्वाहरणे यथाशक्ति प्रयतितव्यम्, कर्मसिद्धिम-
र्थसिद्धिं यशोलाभं च प्रेत्य च स्वर्गमिच्छता त्वया
गोब्राह्मणमादौ कृत्वा सर्वप्राणभृतां शर्माशासि-
तव्यमहरहरुत्तिष्ठता चोपविशता च सर्वात्मना चा-
नुराणामारोग्ये प्रयतितव्यम्, जीवितहेतोरपि चा-
तुरेभ्यो नाभिद्रोघव्यम् । मनसापि च परस्त्रियो
नाभिगमनीयाः, तथा सर्वमेव परस्वम्, निभृतवे-
शपरिच्छदेन भवितव्यम्, अशौण्डेनापापेनापाप-
सहायेन च श्लक्ष्णशुक्लधर्म्यशर्म्यधन्यसत्यहितमित-
वचसा देशकालविचारिणा स्मृतिमता ज्ञानोत्था-
नोपकरणसंपत्सु नित्यं यत्नवता न च कदाचि-
द्राजद्विष्टानां राजद्वेषिणां वा महाजनद्विष्टानां महा-
जनद्वेषिणां वाप्यौषधमनुविधातव्यम् तथा सर्वपा-
मत्यर्थविकृतदुष्टदुःखशीलाचारोपचाराणामनपवा-
दप्रतिकाराणां मुमूर्षूणां च तथैवासन्निहितेश्वराणां

शुवनं निम्नमिति संस्कारतत्त्वे रघुनन्दनेनोक्तम् ।

स्त्रीणामनध्यक्षाणां वा, न च कदाचित् स्त्रीदत्तमा-
मिषमादातव्यमननुज्ञातं भर्त्राथवाध्यक्षेण, आतुर-
कुलं चातुरप्रविशता त्वया विदितेनानुमतप्रवेशिना
सार्धं पुरुषेण सुसंवीतेनावकिशरसा स्मृतिमता
स्तिमितेनावेक्ष्यावेक्ष्य मनसा सर्वमाचरता बुद्ध्या
सम्यगनुप्रवेष्टव्यम् अनुप्रविश्य च वाङ्मनोबुद्धीन्द्रि-
याणि न क्वचित्प्रणिधातव्यानि अन्यत्रातुरादातुरो-
पकारार्थादातुरगतेष्वन्येषु वा भावेषु, न चातुर-
कुलप्रवृत्तयो बहिर्निश्चारयितव्याः, हसितं चायुषः
प्रमाणमातुरस्य न वर्णयितव्यं जानतापि तत्र
यत्रोच्यमानमातुरस्यान्यस्य वाप्युपधाताय संपद्यते,
विज्ञानवतापि च नात्यर्थमात्मनो ज्ञाने विकटिथ-
तव्यम्, आप्तादपि हि विकल्थ्यमानादत्यर्थमुद्भि-
जन्त्येके ॥ ६।७ ॥

ते भवितव्यमिति लया भवितव्यम् । प्रविचरितव्यमिति
चिकित्सार्थं व्यवहर्तव्यम् । गोत्राङ्गणमादौ कृत्वेति प्रथमं
गोत्राङ्गणादीनां च शर्माऽऽशासितव्यम्, ततश्चेतरेषां प्रा-
णिनाम् । उपविशता चेति छेदः । शुण्डा मयशाला,
तत्प्रचारी शौण्डः । अशौण्डस्तु तदप्रचारी । शुक्लमिव
शुक्लम्, निर्दोषलादेतद्वचनम् । यत्नवता भवितव्यमिति
संबन्धः । राज्ञो द्विष्टो राजद्विष्टः । यस्तु राजानं द्वेष्टि,
स राजद्वेषी । आचारस्योपचरणमाचारोपचारः । अनध्यक्षाणां
वा न प्रतिकर्तव्यमिति योजना । प्रवृत्तय इति वार्ताः । तत्रेति
न वर्णयितव्यमिति संबध्यते । अन्यस्य आतुरपुत्रपित्रादेः ।
अन्यत्र उदासीने जीवितहासकथनं यशस्करमेव, तत्र श्लाघा
कर्तव्या । आप्तादपि हीलत्राप्तः सत्यवागुच्यते, अन्यत्रापि
सत्यमेवाप्तं वक्ष्यति, यथाकालप्राप्तमेव ब्रूयादित्यर्थः ॥ ६।७ ॥

न चैव ह्यस्ति सुतरमायुर्वेदस्य पारम्, तस्माद-
प्रमत्तः शश्वदभियोगमस्मिन् गच्छेत्, एतच्च का-
र्यमेवंभूयश्च वृत्तसौष्टवमनसूयता परेभ्योऽप्यागम-
यितव्यम् । कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतामाचार्यः ।
शत्रुश्चाबुद्धिमतामेव । अतश्चाभिसमीक्ष्य बुद्धिम-
ताऽमित्रस्यापि धन्यं यशस्यमायुष्यं पौष्टिकं लौ-
क्यमभ्युपदिशतो वचः श्रोतव्यमनुविधातव्यं
चेति । अतः परं इदं ब्रूयात् देवताग्निद्विजातिगुरु-
वृद्धसिद्धाचार्येषु ते नित्यं सम्यग्वर्तितव्यम् । तेषु
ते सम्यग्वर्तमानस्यायमग्निः सर्वगन्धरसरत्नवी-
जानि यथेरिताश्च देवताः शिवाय स्युरतोऽन्यथा
वर्तमानस्याशिवायेत्येवं ब्रुवति चाचार्ये शिष्यस्तथे-
ति ब्रूयात् । यथोपदेशं च कुर्वन्नध्याप्यो ज्ञेयः अतो-
ऽन्यथा त्वनध्याप्यः । अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्यो

यथोक्तैश्चाध्यापनफलैर्योगमाप्नोत्यन्यैश्चानुक्तैः श्रेय-
स्करैर्गुणैः शिष्यमात्मानं च युनक्ति इत्युक्तावध्यय-
नाध्यापनविधी यथावत् ॥ ६।८ ॥

न चैव हीत्यादि । यस्मादायुर्वेदोऽपि ज्ञातुं न शक्यते
प्रायस्तेनायुर्वेदज्ञानार्थमुद्यमं गच्छेत् । अस्मिन्निति दुस्तरे
आयुर्वेदे । अनुक्तसद्वृत्तकरणार्थमाह एतच्चेत्यादि ।—एतच्चेति
“अथैनमभिसकारो” इत्यादिग्रन्थोक्तमनुष्ठेयम् । एवंभूयश्च
वृत्तसौष्टवमिति उक्तसदृशं च साधुवृत्तमित्यर्थः । लौक्यं
लोकानुमतम्; ‘इति’ शब्दोऽवधारणे । तेन, यदेवाऽमित्रस्य
धन्यादिगुणयुक्तं वचस्तदेवानुविधातव्यं श्रोतव्यं च । यथो-
क्तैरिति शास्त्रान्तरेण, न ह्यखिलशास्त्रेऽध्ययनफलं साक्षात्
क्वचिदुक्तम् ॥ ६।८ ॥

अध्ययनाध्यापनविधिवत् संभाषाविधि अत ऊर्ध्वं
व्याख्यास्यामः, मिषक् मिषजा सह संभाषेत ।
तद्विद्यसंभाषा हि ज्ञानाभियोगसंहर्षकरी भवति,
वैशारद्यमपि चाभिनिर्वर्तयति वचनशक्तिमपि
चाधत्ते यशश्चाभिदीपयति पूर्वश्रुते च सन्दे-
हवतः पुनः श्रवणात् श्रुतसंशयमपकर्षति, श्रुते
चासन्देहवतो भूयोऽध्यवसायमभिनिर्वर्तयति
अश्रुतमपि च कंचिदर्थं श्रोत्रविषयमापादयति,
यद्वाऽऽचार्यः शिष्याय शुश्रूषवे प्रसन्नः क्रमेणो-
पदिशति गुह्याभिमतमर्थंजातम् तत्परस्परं सह
जल्पन् पिण्डेन विजिगीषुराह संहर्षात् । तस्मात्त-
द्विद्यसंभाषामभिप्रशंसन्ति कुशलाः ॥ ६।९ ॥

द्विविधा तु खलु तद्विद्यसंभाषा भवति सन्धाय
संभाषा विगृह्य संभाषा च ॥ ६।१० ॥

संहर्षः स्पर्द्धा । ज्ञानार्थमभियोगसंहर्षो करोतीति ज्ञाना-
भियोगसंहर्षकरी । वैशारद्यमिति परवचनाभिभवपाण्डित्यम्,
एतच्च सभायामभ्यासाद्भवति । भूयोऽध्यवसायमिति दृढ-
निश्चयम् । अथ कथं श्रुतत्वमपि कस्यचिद्बुद्धस्यार्थस्य स्यात्त-
दाह जल्पन् पिण्डेनेति । पिण्डेनेति सारोद्धारेण । ननु गुह्य-
श्चेत् सारतस्तत् कथमयं विजिगीषुस्तमाहेत्याह—संहर्षादिति,
स्पर्द्धया तु गुह्योऽप्यर्थो विजयार्थमभिधीयत इति भावः ।
सन्धाय संभाषा, नये ‘वादः’ इत्युच्यते । विगृह्य सम्भाषा
तुल्यव्यक्तिजल्पवितण्डारूपा ज्ञेया ॥ ६।९ ॥ ६।१० ॥

तत्र ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिसंपन्नेनाऽ-
कोपनेनानुपस्कृतविद्येनानसूयकेनानुनेनानुनय-
कोविदेन क्लेशक्षमेण प्रियसंभाषणेन च सह सन्धाय
संभाषा विधीयते तद्विद्येन सह कथयन् विस्रब्धः
कथयेत्, पृच्छेदपि च विस्रब्धः, पृच्छते चास्मै
विस्रब्धाय विशदमर्थं ब्रूयात् न च निग्रहभयादु-
द्विजेत, निगृह्य चैनं न हृष्येत् न च परेषु विक-

त्येत, न च मोहादेकान्तग्राही स्यात्, न चानुदितमर्थमनुवर्णयेत् । सम्यक् चानुनयेनानुनयेच्च, अननुये च तत्र चावहितः स्यादित्यनुलोमसंभाषाविधिः ॥६११॥

तत्रेत्यादिना सन्धाय संभाषाविधिमाह । विसन्धः कथयेदिति जल्पवितण्डोक्तनिग्रहाभीतः । कथयेदिति ब्रूयात् । निगृह्य चैनं न हृष्येदिति अनुलोमसंभाषारूपवादे च यानि सम्भवन्ति निग्रहस्थानानि तत्त्वविधातीनि हेत्वाभासापसिद्धान्तानि न्यूनाधिकरूपाणि, तैरपि निगृह्य न हृष्येत् । जल्पोक्तनिग्रहस्थानानि त्वत्र ग्राह्याण्येव । अविदितमिति प्रतिवादिनोऽविदितम् । अनुनयेच्च सम्यगनुनयेनेति संवन्धः । तेन चात्र छलजातिप्रयोगो न कर्तव्य इति शिक्षयति । तत्र चावहितः स्यादिति सम्यगनुनयेऽवधानं कुर्यात् ॥ ६१११ ॥

अत ऊर्ध्वमितरेण सह विगृह्य संभाषायां जल्पेत् श्रेयसा योगमात्मनः पश्यन् प्रागेव च जल्पाजल्पान्तरं परावरान्तरं परिषद्विशेषांश्च सम्यक् परीक्षेत । सम्यक् परीक्षा हि बुद्धिमतां कार्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकालौ शंसति । तस्मात् परीक्षामभिप्रशंसन्ति कुशलाः । परीक्षमाणस्तु खलु परावरान्तरमिमान् जल्पकगुणान् श्रेयस्करांश्च दोषवतश्च परीक्षेत सम्यक्, तद्यथाश्रुतं विज्ञानं धारणं प्रतिभानं वचनशक्तिरित्येतान् गुणान् श्रेयस्करानाहुः, इमान् पुनर्दोषवतः तद्यथा कोपनत्वमवैशारद्यं भीरुत्वमधारणत्वमनवहितत्वमिति । एतान् द्वयानपि गुणान् गुरुलाघवतः परस्य चैवात्मनश्च तोलयेत् ॥ ६११२ ॥

इतरेणेति अविशिष्टेन । वादैस्तु विशिष्टो गुरुर्ब्रह्मचारी बाधितः, उक्तं हि न्याये—“तं शिष्यगुरुसम्बन्धचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनयुधिभिरभ्युपेयाद्” इति । सम्भाषेति प्रवृत्तकथोपलक्षणम् । तेन, सा वितण्डेति च ज्ञेयम् । परावरान्तरमिति प्रतिवादिन आत्मनश्च प्रतिभादिविशेषमित्यर्थः । जल्पान्तरमिति सामयिकसर्वार्थादिविशेषितं जल्पविशेषमित्यर्थः ॥ ६११२ ॥

तत्र त्रिविधः परः संपद्यते प्रवरः प्रत्यवरः समो वा गुणविनिक्षेपतः, नत्वेव कात्स्न्येन । परिषत्तु खलु द्विविधा ज्ञानवती मूढपरिषच्च । सैव द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारणविभागेन सुहृत्पर्वदुदासीनपर्वत्प्रतिनिविष्टपर्वच्चेति । तत्र प्रतिनिविष्टायां पर्वदि ज्ञानविज्ञानप्रतिवचनशक्तिसंपन्नायामपि मूढायां तु न कथंचिन्न केनचित् सह जल्पो विधीयते, मूढायां तु सुहृत्पर्वदि उदासीनायां वा ज्ञानविज्ञानवचनशक्तिमन्तरेणाप्यदी-

सयशसा महाजनविद्विष्टेन सह जल्पो विधीयते, तद्विधेन च सह कथयता आविद्धदीर्घसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः कथयितव्यम्, अतिहृष्टं सुहृदुदुहपहसता परं रूपयता च पर्वदमाकारैर्ब्रुवता चास्य वाक्यावकाशो न देयः कष्टशब्दं ब्रुवता वक्तव्यो ‘नोच्यते’ अथवा पुनः ‘हीना ते प्रतिज्ञा’ इति । पुनश्चाह्वयमानः प्रतिवक्तव्यः ‘परिसंवत्सरो भव शिक्षस्व तावत् पर्याप्तमेतावत्ते’ सकृदपि परिक्षेपिकं निहतं निहतमाहुरिति नास्य योगः कर्तव्यः । कथञ्चिदप्येवं श्रेयसा सह विगृह्य वक्तव्यमित्याहुरेके । नत्वेवं ज्यायसा सह विग्रहं प्रशंसन्ति कुशलाः ६११३ ॥

गुणविनिक्षेपत इति उत्कृष्टगुणत्वेन प्रवर इत्यर्थः, प्रत्यवरो हीनगुणः, समगुणः समो वाद्यपेक्षयेत्यर्थः । नत्वेव कात्स्न्येनेति न कुलशीलधर्मादिनापि प्रवरादिरिहाभिप्रेत इत्यर्थः । मूढपरिषदित्यत्र मूढेव मूढा किञ्चित्कृत्ये, सर्वथा मूढायां तु न कश्चिद्भूते । न केनचिदिति नाधमेनापीत्यर्थः । आविद्धं वक्तव्यं कथयितव्यमिति वक्तव्यम् । उपहसता परमाकारैरिति योजना । तथा परिषदं रूपयता आकारैरिति संवन्धः । कष्टशब्दमिति नातिप्रसिद्धार्थम् । नोच्यत इत्येवं नोच्यत इति वक्तव्यम्, कष्टशब्दस्य ह्यर्थं मूढपरिषन्न जानात्येव । ततश्च कष्टशब्दस्यानर्थकतायाः परिषदं प्राप्य सुखसाध्यत्वमिति भावः । तथा कष्टशब्दं वदस्त्वेवं वाच्यम् हीना ते प्रतिज्ञेति । परिसंवत्सरोऽध्ययनं स्वयमुपसंस्कृत्य पुनरध्येता/पर्याप्तमेतावत् इति पक्षावसादायेति शेषः । परिक्षेपिकमिति प्रतिक्षेपिकशब्दम् । नास्य योगः कर्तव्य इति न सकृत्पराभूतस्य पक्षस्य पुनः प्रतिक्षेपकहेतुना योगः कर्तव्य इत्यर्थः । कथंचिदित्यादिना श्रेयसा समं विगृह्य संभाषायामेकीयमतमाह, नत्वेवेत्यादिना आत्ममतमाह ६११३

प्रत्यवरेण तु सह समानाभिमतान् वा विगृह्य जल्पता सुहृत्पर्वदि कथयितव्यम्, अथवाप्युदासीनपर्वदि अवधानश्रवणज्ञानविज्ञानोपधारणवचनशक्तिसंपन्नायां कथयता चावहितेन परस्य साङ्गुण्यदोषबलमवेक्षितव्यम् समवेक्ष्य च यत्रैनं श्रेष्ठं मन्येत, नास्य तत्र जल्पं योजयेदनाविष्कृतमयोगं कुर्वन्, यत्र त्वेनमवरं मन्येत, तत्रैवैनमाशु निगृह्णीयात् । तत्र खल्विमे प्रत्यवराणामाशु निग्रहे भवन्त्युपायाः, तद्यथा—श्रुतहीनं महता सूत्रपाठेनाभिभवेत्, विज्ञानहीनं पुनः कष्टशब्देन वाक्येन, वाक्यधारणाहीनमाविद्धदीर्घसूत्रसंकुलैर्वाक्यदण्डकैः, प्रतिभाहीनं पुनर्वचनेनैकविधेनानेकार्थवा-

१ प्रतिवादिरिहाभिप्रेत इति पाठः ।

चिन्ता, वचनशक्तिहीनमर्द्धोक्तस्य वाक्यस्याक्षेपेण, अविशारदमपह्नेपणेन, कोपनमायासनेन, भीरुं वित्रासनेन, अनवहितं नियमनेनेत्येवमेतैरुपायैः परमवरमभिभवेत् शीघ्रम् ॥ ६।१४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

विगृह्य कथयेद्युक्त्या, युक्तं च न निवारयेत् ।

विगृह्य भाषा तीव्रं हि केषांचिद्बोहमावहेत् ॥

नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यमपि विद्यते ।

कुशला नाभिनन्दन्ति कलहं सहिताः सतामिति ६॥

एवं प्रवृत्ते वादे कुर्यात् ॥ ६।१६ ॥

साङ्ख्यस्य विद्यमानगुणतायास्तथा दोषस्य बलं साङ्ख्य-
दोषबलम् । श्रेष्ठं मन्येतेति यत्र वादविषये प्रतिवादिनमधिकं
पश्येदित्यर्थः, तत्र परस्य पुरःसरवादविषये तथा वादो निव-
र्तनीयः, यथा आविष्कृतः प्रकटीकृतः सभाया नायोगः ।
तत्र वादो निवृत्तलक्षणो न स्यात् । अनमीष्टविषये तथा
वादिनिवृत्तिः कर्तव्या यथा कोऽपि न जानात्येवं तत्र वक्तुम-
क्षममित्यर्थः । तत्रैवेति तत्रैव हीनपक्षे प्रवृत्तं निगृहीयादिति
योजना । महता सूत्रपाठेनेति श्रुतहीनो ह्यपरिचयादीर्घसूत्र-
पाठं कर्तुमक्षमः, विज्ञानहीनमिति अज्ञातार्थम् । नानार्थवा-
चिनेत्यनेकार्थवाचिना । एकविधेनेत्येकविधेन शब्देन प्रतिभा-
हीनो ह्यनेकार्थं नावधारयति यत् केनाभिप्रायेणायं प्रयुक्तोऽ-
नेन शब्द इति वचनशक्तिहीनोऽर्द्धोक्तवाक्याक्षेपात् पुनर्वक्तुं
क्षमो भवतीति दृष्टम् । अविशारदमित्यदृष्टसमम् । अदृष्टसमो
हि हेपणेनातीव लज्जितः सन्न किंचित् प्रतिपद्यते । एवमिति
“तद्यथा श्रुतहीनम्” इत्यादिग्रन्थोक्तम् । प्रवृत्ते वादे कुर्या-
दिति च्छेदः ॥ ६।१४—६।१६ ॥

प्रागेव तावदिदं कर्तुं यतेत सन्धाय पर्षदाय-
नभूतमात्मनः प्रकरणमादेशयितव्यम्, यद्वा परस्य
भृशदुर्गं स्यात् पक्षमथवा परस्य भृशं विमुखमा-
नयेत् परिषदि, परिषदि चोपसंहितायामशक्य-
मस्माभिर्वक्तुम्, एषैव ते परिषद्यथेष्टं यथायोगं
यथाभिप्रायं वादं वादमर्यादां च स्थापयिष्यति
इत्युक्त्वा तूष्णीमासीत् ॥ ६।१७ ॥

तथाऽप्रवृत्ते वादे किं कुर्यादित्याह—प्रागेवेत्यादि ।—अ-
यनभूतमिति अभ्यासान्मार्गाभूतमिव अभ्यस्तमित्यर्थः । परस्य
भृशदुर्गमिति प्रतिवादिनोऽविदिततत्वेन दुर्गमिव दुर्गम्, तत्
पूर्वं सन्धिततया परिषदादेशयेत् । पक्षान्तरमाह पक्षमथवे-
त्यादि । परस्य प्रतिवादिनः पक्षं श्रुतमत्यर्थं सभायां यथा
विमुखं भवति, तथा वादं प्रवर्तयेत् । एतेन नास्ति परलोकाः,
नास्ति कर्मफलमित्यादि यदि परस्य पक्षे भवति, तदैतस्य
पक्षस्य स्वाभाविकद्विष्टत्वेन यत्किंचित् स्वपक्षसाधनमुच्यते,
तदेव परिषदपि गृह्णातीत्युक्तं भवति । उपसंहितायामिति
संहितादियुक्त्या तूष्णीमासीत्वेति योजना । उपसंहिता हि

परिषत् परोक्षेणाभिमतत्वेन उपदर्शितमेव सर्वं करिष्यति,
तदलमिहात्यर्थवचनेन माहात्म्यखण्डकेनेति भावः ॥ ६।१७ ॥

तत्रेदं वादमर्यादालक्षणं भवति इदं भवति वा-
च्यमिदमवाच्यमेवं सति पराजितो भवतीति ६।१८

वादमर्यादालक्षणमाह—तत्रेदमित्यादि ।—वादशब्देन
चेह विगृह्य पक्षप्रतिपक्षवचनमात्रमुच्यते । सन्धाय संभाष-
यैव तत्त्वबुभुत्सोर्वाद उक्तः ॥ ६।१८ ॥

इमानि तु खलु पदानि वादमार्गज्ञानार्थमधि-
गम्यानि भवन्ति, तद्यथा वादो द्रव्यं गुणाः कर्म
सामान्यं विशेषः समवायः प्रतिज्ञा स्थापना प्र-
तिष्ठापना हेतुरूपनयो निगमनमुत्तरं दृष्टान्तः सि-
द्धान्तः शब्दः प्रत्यक्षमनुमानमैतिह्यमौपम्यं संशयः
प्रयोजनं सव्यभिचारं जिज्ञासा व्यवसायः अर्थ-
प्राप्तिः संभवः अनुयोज्यमननुयोज्यमनुयोगः प्रत्य-
नुयोगो वाक्यदोषो वाक्यप्रशंसा च्छलमहेतुरती-
तकालमुपालम्भः परिहारः प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञा
हेत्वन्तरमर्थान्तरं निग्रहस्थानमिति ॥ ६।१९ ॥

संप्रति वादमार्गज्ञानार्थं वादाभिज्ञेयानि द्रव्यगुणादीन्युप-
दर्शयन्नाह इमानीत्यादि । भिषजां वादमार्गो भिषग्वादमार्गः ।
वादादयः स्वयमेवाचार्येणाग्रे विव्रियन्त इति नेह संज्ञाकथने
विव्रियन्ते ॥ ६।१९ ॥

तत्र वादो नाम यत्परस्परेण सह शास्त्रपूर्वं वि-
गृह्य कथयति, स वादो द्विविधः संग्रहेण जल्पो
जल्पवितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः
विपर्ययो वितण्डा । यथा एकस्य पक्षः पुनर्मवो-
ऽस्तीति, नास्तीत्यपरस्य । तौ च हेतुभिः स्वस्वपक्षं
स्थापयतः परस्परमुद्भावयतः, एष जल्पः । जल्प-
विपर्ययो वितण्डा वितण्डा नाम परपक्षे दो-
षवचनमात्रमेव ॥ ६।२० ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः स्वलक्ष-
णैः श्लोकस्थाने पूर्वमुक्ताः ॥ ६।२१ ॥

अथ प्रतिज्ञा । प्रतिज्ञा नाम साध्यवचनम् यथा
नित्यः पुरुष इति ॥ ६।२२ ॥

तत्रेत्यादिना वादलक्षणम् । इह ‘वाद’ शब्देन विगृह्य
वादोऽभिप्रेतः, तत्त्वबुभुत्सुवादस्तु सन्धाय सम्भाषयैवोक्तः ।
शास्त्रपूर्वकमित्यनेनार्थादिकलहवादं निषेधयति । तत्र वादे
विगृह्य संभाषारूपत्वादेव छलजातिनिग्रहस्थानानां विजिगी-
षाप्रवृत्तानां प्रयोगो लभ्यते । पक्षाश्रितयोरिति पक्षं साध्य-
तोरित्यर्थः । तेन, वितण्डायामप्युत्तरवादिनः परपक्षदूषणल-
क्षणस्य च पक्षोऽस्त्येव, परम्, स्वमतं न साधयतीति भेदः ।
यथैकसेत्यादि जल्पोदाहरणम् । परपक्षे दोषवचनमात्रमित्य-

नेन न स्वपक्षसाधनवचनं वैतण्डिकस्येति दर्शयति । पूर्वमुक्ता दीर्घजीवितीये ॥ ६।२०—६।२२ ॥

अथ स्थापना । स्थापना नाम तस्या एव प्रतिज्ञाया हेतुदृष्टान्तोपनयनिगमैः स्थापना । पूर्वं हि प्रतिज्ञा, पश्चात् स्थापना, किं ह्यप्रतिज्ञातं स्थापयिष्यति, यथा नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञा, हेतुः अकृतकत्वादिति । दृष्टान्तः अकृतकमाकाशम्, तच्च नित्यम् । उपनयः, यथा चाकृतकमाकाशं तथा पुरुषः, निगमनम् तस्मान्नित्य इति ॥ ६।२३ ॥

अथ प्रतिष्ठापना प्रतिष्ठापना नाम या परप्रतिज्ञायाः विपरीतार्थस्थापना, यथा अनित्यः पुरुषः इति प्रतिज्ञा, हेतुः ऐन्द्रियकत्वात्, दृष्टान्तः, घटः ऐन्द्रियकः, स चानित्यः । उपनयः, यथा घटः, तथा पुरुषः । निगमनम्, तस्मादनित्य इति ६।२४

स्थापयति सिद्धमर्थं परं प्रति साधयतीति स्थापना । तच्च साध्यं परं प्रति हेत्वादिभिश्चतुर्भिः क्रियते, प्रतिज्ञापि परं प्रति स्थापना भवति, । यतः, पंचावयवमेवाऽनुमानं करोति, सा त्विह स्थाप्यत्वेनैव लब्धेति न स्थापनायामिहोदाहृता । 'प्रतिष्ठापना' पदं प्रथमं संप्रत्यक्षसरप्राप्त्या 'प्रतिष्ठापना' इति दर्शयति, द्वितीयं तु 'प्रतिष्ठापना' नामेति 'तस्या एव' इत्यादिना वक्ष्यमाणस्य लक्षणस्योपदर्शनार्थम् । एवं स्थापना नामेत्यादावपि पुनरुक्तस्य प्रयोजनं वाच्यम् । 'प्रतिष्ठापना' पदगतस्य 'प्रति' शब्दस्यार्थं व्याकरोति विपरीतार्थस्थापनेति 'प्रति'शब्दोऽयं विपरीतार्थ इत्यर्थः । इयञ्च प्रतिष्ठापना आन्वीक्षिक्यां प्रकरणसमर्थं हेतुदूषणम् ॥ ६।२३—६।२४ ॥

अथ हेतुः, हेतुर्नामोपलब्धिकारणम्, तत्प्रत्यक्षमनुमानमैतिह्यमौपम्यमित्येभिर्हेतुभिर्यदुपलभ्यते, तत्तत्त्वम् ॥ ६।२५ ॥

उपनयो निगमनं चोक्तं स्थापनाप्रतिष्ठापनाव्याख्यायाम् ॥ ६।२६ ॥

हेतुश्चाविनाभावलिङ्गवचनं यद्यपि, तथापीह लिङ्गप्रग्राहकाणि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्येव यथोक्तहेतुमूलत्वेन 'हेतु'शब्देनाहेति बोद्धव्यम्, अन्यथा पुनः प्रत्यक्षाद्यभिधानं पुनरुक्तं स्यात् । उपलब्धिकारणमिति व्यापकस्य साध्यस्योपलब्धिकारणम् । तत्तत्त्वमिति तल्लिङ्गमित्यर्थः ॥ ६।२५—२६ ॥

अथ उत्तरम् उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ वैधर्म्यवचनं, वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्यवचनं, यथा हेतुसधर्माणो विकाराः । शीतकस्य हि व्याधेर्हेतुसाधर्म्यवचनम् हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति ब्रुवतः परो ब्रूयात् हेतुविधर्माणो विकाराः । यथा शरीरावयवानां दाहोऽप्यकोऽप्यप-

चने हेतुवैधर्म्यं हिमशिशिरवातसंस्पर्शा इति । एतत्सविपर्ययमुत्तरम् ॥ ६।२७ ॥

उत्तरमित्यादि । 'उत्तर'शब्देनेह जात्युत्तरमुत्तराभासनीप्सितम् । यतोऽसाधकसाधर्म्यमात्रप्रत्यवस्थानमेवोत्तरविवरणे दर्शयिष्यति । उक्तं च न्याये—“साधर्म्यवैधर्म्योऽभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः” इति, एतच्च साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणार्थम् । तेन, न्यायोक्ता जात्युत्तरा उत्कर्षोपकर्षसमुद्भवा अप्युक्त्या इहैवानुबोद्धव्याः । हेतुसधर्माण इति हेतुसदृशाः । शीतकः शीतम्, हिमशिशिरवातगताः संस्पर्शाः । शीतस्य हेतुभिः साधर्म्यमिति कृत्वा योजना । तेन, हिमार्कानां हेतूनां ये शीतस्पर्शास्ते शीतकेऽपीति, संस्पर्शाः साधर्म्यं हेतुविकारयोरिति । परो ब्रूयादिति प्रतिवादी वदेत् । दाहोऽप्यकोऽप्यपचने विकारे इति शेषः, हेतुवैसादर्यं हेतुवैधर्म्यम् । हिमादिसंस्पर्शाः, हिमादिजन्यशरीरावयवदाहादिविकारस्यै उष्णे विसदृशा इति वाक्यार्थः । एवं तावत् वैधर्म्योक्ते हेतौ विपर्ययाद्यदा हेतुसाम्यमुत्तरं क्रियते, तदा विपर्ययो भवति । एवमेवोदाहरणद्वयं सविपर्ययं सम्पूर्णमुत्तरं भवतीत्यर्थः ॥ ६।२७ ॥

अथ दृष्टान्तः । दृष्टान्तो नाम यत्र मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यम्, यो वर्ण्यं वर्णयते, यथा अग्नि-रुष्णो द्रवमुदकं स्थिरा पृथिवी आदित्यः प्रकाशक इति, यथा वा आदित्यः प्रकाशकस्तथा सांख्यवचनं प्रकाशकमिति ॥ ६।२८ ॥

मूर्खविदुषां बुद्धिसाम्यमित्यनेन लौकिकानां पण्डितानां च योऽर्थोऽविवादसिद्धः, स दृष्टान्तो भवति, न पण्डितमात्रसिद्धः । योऽपि लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते, स यावन्न प्रतिपाद्यपुरुषं प्रति साध्यते, न तावद्दृष्टान्ततामासादयतीति भावः । अथ बुद्धिसाम्यमात्रे न साध्यसाधर्म्यभावादिल्लात् दृष्टान्तो भवतीत्याह यो वर्ण्यं वर्णयति यः साध्यं साधयतीत्यर्थः । प्रसिद्धसाध्यसाधनसंबन्धश्च दृष्टान्तः साध्यं साधयतीति भावः । अभ्यादयश्च लोकप्रसिद्धत्वेनोदाहृताः । तेन, एतेषामपि साध्यसाधनोदाहरणमादित्यादिवत् क्वचिद्वद्वेऽयमयमिवेति दर्शयति ॥ ६।२८ ॥

अथ सिद्धान्तः सिद्धान्तो नाम यः परीक्षकैर्वहुविधं परीक्षितं हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यते निर्णयः, स सिद्धान्तः, स चोक्तः चतुर्विधः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तोऽधिकरणसिद्धान्तोऽभ्युपगमसिद्धान्त इति । तत्र सर्वतन्त्रसिद्धान्तो नाम सन्ति निदानानि सन्ति व्याधयः सन्ति सिद्धयपायाः साध्यानामिति । प्रतितन्त्रसिद्धान्तो नाम तस्मिन्नास्मिन्ने । तत्तत्प्रसिद्धम्, यथा अन्यत्राद्यौ रसाः पडन्यत्र, पंचेन्द्रियाणि यथान्यत्रान्यत्र पडिन्द्रियाणि, वातादिकृताः सर्वविकारा

यथान्यत्र वातादिकृता भूतकृताश्च प्रसिद्धाः । अधिकरणसिद्धान्तो नाम यस्मिन् यस्मिन्नधिकरणे संस्तुयमाने सिद्धान्त्यन्यान्यपि अधिकरणानि भवन्ति, यथा न मुक्तः कर्मानुबन्धिकं कुरुते निस्पृहत्वादिति प्रस्तुते सिद्धाः कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावा भवन्ति । अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम सः, यमर्थमसिद्धमपरीक्षितमनुपदिष्टहेतुकं वा वादकालेऽभ्युपगच्छन्ति, भिषजः, तद्यथा द्रव्यं न प्रधानमिति कृत्वा वक्ष्यामः, गुणाः प्रधाना इति कृत्वा वक्ष्यामः इत्येवमादिश्रुतर्विधः सिद्धान्तः ॥ ६।२९ ॥

साध्यसाधनोदाहरणेन बहुविधं परीक्षितं हेतुभिः साधयित्वा स्थाप्यत इत्यस्य विवरणम् । निर्णय इति, निर्णयित इति निर्णयः । एतच्च सिद्धान्तलक्षणमभ्युपगमसिद्धान्ते नास्ति । तेन, तत्र बुद्धिव्यवस्थितत्वेन चोक्तं सिद्धान्तं ज्ञेयम् । सिद्धान्तं विभजते स चेत्यादि । प्रतितन्त्रसिद्धान्ते षड्रसा अष्टौ रसा इति परस्परविरुद्धेऽपि वादे स्वयुक्तिव्यवस्थापनवलात्तु सिद्धान्तत्वं ज्ञेयम् । यस्मिन्त्रिलादौ अधिकरणे इत्यभिधेयप्रधानत्वे । अन्यान्यपीति साक्षादनभिधीयमानान्यपि । अनुबध्नातीति अनुबन्धिकं जन्मान्तरेऽप्यनुगामीत्यर्थः । मुक्त इति प्रत्यासन्नमुक्तिः, सर्वथा मुक्तस्त्वशरीरत्वात् कर्म न करोति । किंवा, अनुबन्धिकं विशेषेणेति । सिद्धा इत्यादि । यदीह कर्मफलं न स्यात्, तदा मुमुक्षुणापि क्रियते । कर्मफलोद्दिमोक्षयं न तत्कर्म करोति । यदि च मोक्षो न स्यात्, तदा 'मुक्तः' इति वचनं न स्यात्, तथा यदि च पुरुषो न स्यात्, तदा कस्य वा बन्धः, कस्य वा मोक्षः स्यात्तदा कर्मणो जन्मान्तरानुबन्धितमनुपपन्नं स्यादिति न युक्तमिति वदता अधिकरणवलादेव सिद्धाः सिद्धान्तत्वेन कर्मफलादयः स्वीकृता भवन्ति । असिद्धमित्यस्य विवरणम् । अपरीक्षितमित्यादि ६।२९

अथ शब्दः । शब्दोनाम वर्णसमाम्नायः, स चतुर्विधः दृष्टार्थश्चादृष्टार्थश्च सत्यश्चानृतश्चेति । तत्र दृष्टार्थः त्रिभिर्हेतुभिर्दोषाः प्रकुप्यन्ति, षडभिरुपक्रमैश्च प्रशाम्यन्ति, श्रोत्रादिसद्भावे शब्दादिग्रहणमिति । अदृष्टार्थः पुनः अस्ति प्रेत्यभावोऽस्ति मोक्ष इति । सत्यो नाम यथार्थभूतः सन्त्यायुर्वेदोपदेशाः, सन्त्युपायाः साध्यानाम्, सन्त्यारम्भफलानीति । सत्यविपर्ययाच्चानृतः ॥ ६।३० ॥

'शब्दः—' शब्देनेह सङ्केतवलादर्थप्रतीकारवर्णमालोच्यते । आसोपदेशशब्दस्तु द्विविधः परमासप्रणीतस्तथा लौकिकासप्रणीतश्च । 'ऐतिह्य' शब्देन परमासप्रणीतोऽवरुद्धः, लौकिकासप्रणीतश्च शब्दैकदेशरूपः सत्यप्रकारविहितो ज्ञेयः । वर्णसमाम्नाय इति वर्णमेलक इत्यर्थः । वर्णानां यद्यपि अत्र सहस्राणिनां मेलको नास्ति, तथाप्येकस्युतिसमानरूपित्वेन ।

किंवा, पूर्वपूर्वानुभवजनितसंस्कारसहितान्त्यवर्णानुभवारोहेण मेलको ज्ञेयः । दृष्टार्थ इति प्रमाणान्तरोपलब्धियोग्यार्थः । त्रिभिर्हेतुभिरिति प्रज्ञापराधादिभिः । षडुपक्रमा लङ्घनादयो लङ्घनवृंहणीयोक्ताः । एतेषां वाक्यान । मिहैव दृश्यतेऽर्थ इति दृष्टार्थत्वम् । सविपर्ययः—'न सन्त्यायुर्वेदोपदेशः' इत्यादिज्ञेयः ॥ ६।३० ॥

अथ प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षं नाम तद्यदात्मना पञ्चेन्द्रियैश्च स्वयमुपलभ्यते, तत्रात्मप्रत्यक्षाः सुखदुःखेच्छाद्वेषादयः शब्दादयस्त्विन्द्रियप्रत्यक्षाः ॥ ६।३१ ॥

आत्मनेति मनसा, तेन, अनेन मानसप्रत्यक्षमुखाद्यमवस्थ्यते, इन्द्रियैश्च तेन वाह्यं प्रत्यक्षं गृह्यते । स्वयमुपलभ्यते इति साक्षादुपलभ्यते इति चेन्द्रियव्यापारे सत्यपि यदनुमानविज्ञानम्, तदसाक्षात्कारितान्न प्रत्यक्षमिति दर्शयति ॥ ६।३१ ॥

अथानुमानम् अनुमानं नाम तर्कयुक्त्यपेक्षः, यथोक्तम्, अग्निं जरणशक्त्या, वलं व्यायामशक्त्या, श्रोत्रादीनि शब्दादिग्रहणेनेत्येवमादि ॥ ६।३२ ॥

अथैतिह्यम् ऐतिह्यं नाम आसोपदेशो वेदादि ॥ ६।३३ ॥

तर्कयुक्त्यपेक्ष इत्यनुमानलक्षणं विविधरोगविज्ञानीय एव व्याकृतम् । अनुमानोदाहरणमाह 'अग्निं जरणशक्त्या' इत्यादिना । अलौकिकासोपदेश 'ऐतिह्य'पदेनोच्यत इत्याह वेदादिरिति ॥ ६।३२ ॥ ६।३३ ॥

अथौपम्यम् औपम्यं नाम यदन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनम्, यथा दण्डेन दण्डकस्य धनुषा धनुस्तम्भस्येष्वासिनाऽऽरोग्यदस्येति ६।३४

यदन्येनेत्यादौ अन्येनेति प्रसिद्धेन । अन्यस्येत्यप्रसिद्धस्य । सादृश्यमधिकृत्येति सादृश्यं प्रतिपाद्यं संज्ञासंज्ञिसंबन्धं प्रति कारणतया अधिकृत्य, यदा तु भट्टनयेन उपमानं व्याख्येयम्, तदा सादृश्यं प्रतिपाद्यतया अधिकृत्येति योजनीयम्, तेषां 'सादृश्यप्रतिपत्तिः' उपमानार्थः । न्याये च 'संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीतिः' उपमानफलम्, तच्च प्रथमव्याख्यानाद्भवति, उक्तं हि तत्र । "प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्" इति । दण्डेन दण्डकस्येति दण्डेन प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य दण्डकस्य साधर्म्यमासात् श्रुतवान् कुम्भकारकदण्डवद्विकारदर्शने सत्ययमसौ दण्डसंज्ञो विकार इति प्रत्येति । किंवा, भट्टनयेन, प्रसिद्धं दण्डगतं साधर्म्यमप्रसिद्धदण्डकाख्यविकारसंबन्धितया प्रत्येतीत्येवमन्यत्राप्युदाहरणे ज्ञेयम् । इष्वासिनेति इषुमोक्षकेण, यथा इषुमोक्षकेण लक्ष्येऽनतिविक्रुष्टे नापराध्यते, तथाऽऽरोग्यदेन वैद्येन वैद्यगुणैरातुरं साधयता ॥ ६।३४ ॥

अथ संशयः संशयो नाम सन्देहलक्षणानुसन्दिग्धेष्वर्थेषु अनिश्चयः, यथा दृष्टा ह्यायुष्यलक्षणोपेताश्चानुपेताश्च तथा सक्रियाश्चाऽक्रियाश्च

पुरुषाः शीघ्रमङ्गाश्चिरजीविनश्च, एतदुभयदृष्टत्वात् संशयः किञ्चु खल्वकालमृत्युरस्त्युत नास्तीति ॥ ६॥३५ ॥

सन्देहलक्षणानुसन्दिग्धेष्वर्थेष्वित्यनेन सन्देहयोग्यं विषयं दर्शयति, अनेन च, न्यायोक्तात् “समानानेकधर्मोपपत्तेः” इति वचनात् विषयं संशयस्य च दर्शयति । संशयलक्षणम् । ‘अनिश्चयः’ इति ज्ञेयम् । अनिश्चयः पाक्षिकविरुद्धधर्मावमर्षकरं ज्ञानम्, यथा “स्थाणुर्वा पुरुषो वा” इति । दृष्टा हीत्यादिना संशयोत्पत्तिसामग्रीमाह, तत्रायुष्यलक्षणेपेतानामक्रियाणां शीघ्रमङ्गे तथा सक्रियाणां च चिरजीवने दृष्टे अकालमृत्युरस्तीति बुद्धिः, एतद्विपर्यये चाकाले मृत्युर्नास्तीति बुद्धिः ॥ ६॥३५ ॥

अथ प्रयोजनम् प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त आरम्भाः, यथा यद्यकालमृत्युरस्ति, ततोऽहमात्मानमायुषैरुपचरिष्यामि अनायुष्याणि परिहरिष्यामि, कथं मामकालमृत्युः, प्रसहेतेति ॥ ६॥३६ ॥

अथ सव्यभिचारम् सव्यभिचारं नाम यद्यभिचरणम्, यथा भवेदिदमौषधं तस्मिन् व्याधौ यौगिकमथवा नेति ॥ ६॥३७ ॥

अथ जिज्ञासा जिज्ञासा नाम परीक्षा, यथा भेषजपरीक्षोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ ६॥३८ ॥

अथ व्यवसायः व्यवसायो नाम निश्चयः, यथा वातिक एवायं व्याधिरिदमेवास्य भेषजमिति ॥ ६॥३९ ॥

अथार्थप्राप्तिः अर्थप्राप्तिर्नाम यत्रैकेनार्थेनोक्तेनापरस्यार्थस्यानुक्तस्य सिद्धिः यथा नायं संतर्पणसाध्यो व्याधिरित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिः अपतर्पणसाध्योऽयमिति, नानेन दिवा भोक्तव्यमित्युक्ते भवत्यर्थप्राप्तिः निशि भोक्तव्यमिति ॥ ६॥४० ॥

यदर्थमिति यन्निमित्तम् । प्रसहेतेति मारयेदित्यर्थः । सव्यभिचारमित्यनेकान्तिकमित्यर्थः । अथवा नेति न भवति । अनैकान्तिकं चात्रौषधं यौगिकत्वायौगिकत्वाभ्यां संशयजनकमेव । तेन, संशयेन सममेकता न शङ्कनीयाऽनैकान्तिकस्य । उत्तरकालमिति इहैव परीक्षा प्रकरणे ।—किंवा, रसायने “भेषजं द्विविधम्” इत्यादिना । अर्थप्राप्तिरित्यर्थापत्तिरित्यर्थः । इह ‘उक्तेन’ इतिवचनात् श्रुतार्थापत्तिरेव विवक्षिता, दृष्टार्थापत्तिरपि तु एतत्सामान्यत्वेनैव ज्ञेया । इयं चार्थापत्तिरन्यथोपपत्त्या न प्रमाणमिति न प्रमाणप्रकरणे पठिता, या तु दोषरहिता साऽनुमानान्तर्गतैवेति भावः । यो ह्यपतर्पणसाध्योऽपि न स्यात्, तं प्रति ‘नायं सन्तर्पणसाध्यः,’ इतिवचनमेवासमर्थविशेषणतया न स्यादित्यर्थापत्तिर्नैवलिप्रायः, उभयासाध्यो हि ‘असाध्यः’ इत्येतावदेव वक्तव्यं स्यात् । एवमन्यत्राप्युदाहरणे ज्ञेयम् ॥ ६॥३९—६॥४० ॥

अथ संभवः संभवो नाम यो यतः संभवति, स तस्य संभवः, यथा षड् धातवो गर्भस्य, व्याधेरहितम्, हितमारोग्यस्येति ॥ ६॥४१ ॥

संभवति विद्यते अस्मिन्निति संभवः, कारणं हि अव्यक्त-स्वजन्मकार्यमुक्तम्, यथा संभवति खार्या द्रोण इत्यादि, तत्समानमेतदप्युदाहरणं भवति ॥ ६॥४१ ॥

अथानुयोज्यम् अनुयोज्यं नाम यद्वाक्यं वाक्यदोषयुक्तम्, तदनुयोज्यमुच्यते सामान्योदाहृतेष्वर्थेषु वा विशेषग्रहणार्थं तद्वाक्यमनुयोज्यम्, यथा संशोधनसाध्योऽयं व्याधिरित्युक्ते किं वमनसाध्योऽयं किंवा विरेचनसाध्य इत्यनुयुज्यते ॥ ६॥४२ ॥

अथाननुयोज्यम् अननुयोज्यं नामातो विपर्ययेण ॥ ६॥४३ ॥

अथानुयोगः अनुयोगो नाम यत्तद्विद्यानां तद्विद्यैरेव सार्द्धं तन्त्रे तन्त्रैकदेशे वा प्रश्नैकदेशे वा ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनपरीक्षार्थमादिश्यते । यथा नित्यः पुरुष इति प्रतिज्ञाते, यत्परः, को हेतुरित्याह सोऽनुयोगः ॥ ६॥४४ ॥

अथ प्रत्यनुयोगः प्रत्यनुयोगो नाम अनुयोगस्यानुयोगः यथा अस्यानुयोगस्य पुनः को हेतुरिति ॥ ६॥४५ ॥

अनुयोज्यान्तरमाह सामान्येनेत्यादि । अननुयोज्यमाह अतो विपर्ययेणेति, यथोक्तानुयोज्यप्रकरणस्योदाहरणविपर्ययेण ज्ञेयम् । अनुयोगमाह प्रश्न इति, ‘प्रश्नः’ इतिशब्देन यथोक्तशास्त्रेण पूर्णप्रश्नो गृह्यते, यथा अत्रैव “तत्र चेद्विषकृ भिषजं पृच्छेद्” इत्यादिना यावदुक्तम्, तत् संपूर्णं ज्ञेयम्, अत्रैव चैकदेशोऽपि प्रश्नस्य ज्ञेयः ॥ ६॥४२—६॥४५ ॥

अथ वाक्यदोषः वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्नर्थे न्यूनमधिकमनर्थकमपार्थक्यं विरुद्धं चेति । तत्र प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं भवतीति । यद्वा बह्वपदिष्टहेतुकमेकेन साध्यते हेतुना, तच्च न्यूनम् । एतानि ह्यन्तरेण प्रकृतोऽप्यर्थः प्रणश्येत् । अधिकम्, अधिकं नाम यदायुर्वेदे भाष्यमाणे बार्हस्पत्यमौशनसमन्यद्वाऽप्रतिसंबद्धार्थमुच्यते । यद्वा पुनः प्रतिसंबद्धार्थमपि द्विरभिधीयते, तत्पुनरुक्तदोषादधिकम् । तच्च पुनरुक्तं द्विविधं अर्थपुनरुक्तं शब्दपुनरुक्तं च । तत्रार्थपुनरुक्तं नाम यथा भेषजमौषधं साधनमिति, शब्दपुनरुक्तं नाम पुनर्भेषजं भेषजमिति । अनर्थकम्, अनर्थकं नाम यद्वचनमक्षरग्राममात्रमेव स्यात्, पञ्चवर्गवन्नचार्थतो गृह्यते । अपार्थक्यम्,

१ अस्मादिति पाठान्तरम् ।

अपार्थकं नाम यदर्थवच्च परस्परेण चायुज्यमाना-
र्थकम् । यथा चक्रनक्रवंशवज्रनिशाकरा इति ।
विरुद्धम्, विरुद्धं नाम यदृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्वि-
रुद्धम्, तत्र दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ । समयः पु-
नर्यथा भवत्यायुर्वेदिकसमयो याज्ञिकसमयो मो-
क्षशास्त्रिकसमय इति । तत्रायुर्वेदिकसमयः चतु-
ष्पादभेषजमिति; याज्ञिकसमयः आलभ्याः पशव
इति । सर्वभूतेष्वहिंसेति मोक्षशास्त्रिकसमयः ।
तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धं भवतीति
वाक्यदोषः ६ ॥ ४६ ॥

अथ वाक्यप्रशंसा । वाक्यप्रशंसा नाम यथा ख-
ल्वस्मिन्नर्थे त्वन्यूनमनधिकमर्थवदनपार्थक्यमविरु-
द्धमधिगतपदार्थं चेति यत्तद्वाक्यमननुयोज्यमिति
प्रशस्यते ॥ ६।४७ ॥

वाक्यदोषानुदाहरति वाक्येत्यादि । 'अस्मिन्नर्थः' इतिव-
चनेन छलहेलाभासादिपदगृहीतानपि वाक्यदोषत्वेन दर्श-
यति । छलादयो हि वाक्यदोषा एव, परं पृथग्गृहीतत्वादिह
नोच्यन्ते तथा शास्त्रान्तरोक्ताश्चाऽपसिद्धान्तादयोऽनया भा-
षया सूच्यन्ते वाक्यदोषाः । यद्वेत्तादौ यदा पुरुषस्य नित्य-
त्वेऽपि हेतव उक्ता अनादिलादकृतकत्वाभिर्विकारत्वादिति
च, तेषु यदि सकलहेलभिधानं प्रतिज्ञाय एकं हेतुं ब्रुवते,
तदा प्रतिज्ञार्थस्य न्यूनार्थत्वात् न्यूनं भवतीति ज्ञेयम्, यदा
हेतुर्वक्तव्यः, तदा एक एव वक्तव्यो युज्यते, एकस्यापि हेतोः
साध्यसाधनसंबन्धात् । तेन, तत्र बहुहेतुकथनमेवाधिकत्वा-
द्दोष एव भवतीति । प्रकृत इति साध्यत्वेन प्रतिज्ञातः । बाह्य-
स्पत्यमौशनसं च नीतिशास्त्रम् । अप्रतिसंबन्धार्थमित्यनेन, बा-
ह्यस्पत्यमपि यदि धनैषणाभिधानप्रसङ्गेन प्रसङ्गागतं भवति,
तदा श्लोकक्रमेणोच्यमानमायुर्वेदोपकारकत्वेन नाधिकमिति
दर्शयति । पुनरुक्तदोषादिति दोषवतः पुनरुक्तादित्यर्थः ।
दोषवत्त्वं च यथा पुनरुक्तस्य, तथोक्तमेव । पञ्चवर्गवदिति
क ख ग घ ङादिवर्गसमुदायवत्, अत्र लभिधेयोऽर्थो न
प्रतिभाति । अर्थवदिति प्रत्येकं पदरूपतया प्रसिद्धार्थम् ।
परस्परेणायुज्यमानमिति वाक्यरूपतयाऽर्थप्रत्ययिकम् । चक्र-
मित्यादयो हि शब्दाः क्रियां विना वाक्यरूपार्थानभिधायका
इत्यर्थः । विरुद्धे दृष्टान्तविरुद्धं यथा—यथा शीतं जलं तापकं
तथा ज्वरोऽपीति । सिद्धान्तविरुद्धं यथा वैद्यो ब्रूते न च
भेषजं रोगहरमिति । तथा यद्यप्यायुर्वेदे चतुष्पादमेव भेषज-
मिति सिद्धान्त एव, तथापि 'चतुष्पाद'संज्ञा समयकृता ज्ञेया ।
एवं याज्ञिकानाम् 'आलभ्य' संज्ञा समयकृता, तत्र यदि
स्वसमयविपरीतमभिधाति तदा समयविरुद्धो भवति । अन-
नुयोज्यमिति नानुयोगार्हम् ॥ ६।४६ ॥ ६।४७ ॥

१ पररूपवत्येति पाठान्तरं तु न समीचीनतया प्रतिभाति ।

अथ छलम् । छलं नाम परिशठमर्थाभासमपा-
र्थकं वाग्वस्तुमात्रमेव । तद्विविधं वाक्छलं सामा-
न्यच्छलं च तत्र । वाक्छलं नाम यथा कश्चिद्ब्रूयान्न-
वतन्त्रोऽयं भिषगिति, भिषग् ब्रूयान्नाहं नवतन्त्र
एकतन्त्रोऽहमिति, परो ब्रूयान्नाहं ब्रवीमि नवत-
न्त्राणि तवेति, अपि तु नवाभ्यस्तं हि ते तन्त्रमिति,
भिषक् ब्रूयान्न मया नवाभ्यस्तं तन्त्रं, अनेक-
धाऽभ्यस्तं मया तन्त्रमिति, एतद्वाक्छलम् । सामा-
न्यच्छलं नाम यथा व्याधिप्रशमनायौषधमित्युक्ते
परो ब्रूयात् सत् सत्प्रशमनायेति भवानाह, सन्
हि रोगः, सदौषधम्, यदि च सत् सत्प्रशमनाय
भवति, सन् हि कासः, सन् क्षयः, सत्सामान्या-
त्कासस्ते क्षयप्रशमनाय भविष्यतीति एतत्सामा-
न्यच्छलम् ॥ ६।४८ ॥

छलमित्यादि । परिशठमिति वञ्चनाप्रवृत्तम् । अर्थवदिव-
भासोऽर्थाभासः । एतदेव विवृणोति—अपार्थकमित्यादि ।
अपगतसमीचीनार्थत्वेन वाग्वस्तुमात्रमित्यर्थः । छलं ह्यभिप्रे-
तादर्थार्थान्तरं परिकल्प्य परवचनोपघाताय प्रतिकल्प्यते ।
यदुक्तं न्याये "वचनविघातोऽर्थविकल्प उपचारच्छलम्" इति ।
अत्र वाक्छलमेवोपचारच्छलं न्यायोक्तं संभवति । सामान्य-
शब्दोक्ते ह्यर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पनां वाक्छलं, तेन,
मन्त्राः क्रोशन्तीति । अत्रापि 'मन्त्र'शब्दो मुख्यः सन् मन्त्रे व-
र्तते, उपचारात्तु मन्त्रस्थेषु पुरुषेषु 'मन्त्र'शब्दो मुख्यः मन्त्रश-
ब्दप्रयोगे सति कथमचेतना मन्त्राः क्रोशन्तीति आक्षेपो वाक्छलं
एव प्रविशतीति भावः । अत्र वाक्छलमित्यादि वाक्यं सामा-
न्यच्छललक्षणसंयुक्तं न्यायोक्तलक्षणमेव ज्ञेयम्, यथासंभवं
सामान्यशब्दोक्तेऽर्थं ह्यर्थान्तरस्यापि सामान्ययोगादर्थान्तर-
कल्पना सामान्यच्छलमिति । सत् सत्प्रशमनायेति सता सतः
प्रशमः क्रियते इति । त इति तव मत इति कृत्वा वादी
पूर्वपक्षं करोति, तेन, अविवक्षितेन सत्त्वसामान्येन प्रत्यव-
स्थानात् सामान्यच्छलं भवति ॥ ६।४८ ॥

अथाहेतुः अहेतुर्नाम प्रकरणसमः संशयसमो
वर्ण्यसम इति । तत्र प्रकरणसमो नामाहेतुः, यथा
अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति पक्षे ब्रूयात् यस्माद-
न्यः शरीरादात्मा, तस्मान्नित्यः । शरीरं ह्यनित्यमतो
विधर्मिणा चात्मना भवितव्यमित्येष चाहेतुः ।
नहि य एव पक्षः, स एव हेतुः । संशयसमो ना-
माहेतुर्य एव संशयहेतुः स एव संशयच्छेदहेतुः,
यथा अयमायुर्वेदैकदेशमाह, किंत्वयं चिकित्सकः
स्यान्न वेति संशये परो ब्रूयात् यस्मादयमायुर्वेदैक-
देशमाह तस्माच्चिकित्सकोऽयमिति, न च संशय-
हेतुं विशेषयति, एष चाहेतुः । न हि य एव संश

यहेतुः, स एव संशयच्छेदहेतुः । वर्ण्यसमो नामा-
हेतुः, यो हेतुर्वर्ण्याविशिष्टः, यथा परो ब्रूयादस्पर्श-
त्वाद् बुद्धिरनित्या शब्दवदिति, अत्र वर्ण्यः शब्दो
बुद्धिरपि वर्ण्यः, तदुभयवर्ण्याविशिष्टत्वाद् वर्ण्यस-
मोऽप्यहेतुः ॥ ६१४९ ॥

अहेतुरसाधकहेतुरित्यर्थः । प्रक्रियते साध्यत्वेनाधिक्रियत
इति व्युत्पत्त्या प्रकरणं पक्षः, तेन समः प्रकरणसमः ।
अन्यः शरीरादात्मा नित्य इति प्रतिज्ञायां शरीरादन्यत्वं
बोध्यम्, अतो विधर्मिणेति शरीरादनित्याद्विधर्मिणा नित्येने-
त्यर्थः । य एव पक्ष इत्यनेनान्यत्वं च शरीरादात्मन इति सिद्ध-
मिति दर्शयति, सति हि नित्यत्वे चेतनाधारस्य शरीरादन्य-
त्वमपि सिध्यति । चार्वाकपक्षे तु शरीरमेव चेतनमनित्यं चेति
तं प्रत्युभयमपि साध्यम्, न साध्यं साधनं भवति, असिद्ध-
त्वादिति भावः । अयमायुर्वेदैकदेशमाहेति आयुर्वेदैकदेशा-
भिधानं चिकित्सकाचिकित्सकगमकत्वेन संशयहेतुः, एकदे-
शकथनं हि शास्त्रानभ्यासेऽपि कुतश्चित् श्रवणादपि भवतीति
भावः । न विशेषयतीति न संशयच्छेदहेतुं विशिष्टं दर्शयती-
त्यर्थः, एष चाहेतुरिति यथोक्तो हेतुरहेतुः संशयोच्छेदक
इत्यर्थः । वर्ण्येन साध्येन दृष्टान्तोऽप्यसिद्धत्वेन सम इति
वर्ण्यसमः, वर्ण्यः शब्द इति अस्पर्शश्लयोगादनित्यत्वेन शब्दो-
ऽपि साध्यः । न च साध्यो दृष्टान्तो भवति उभयवर्ण्याविशि-
ष्टत्वादित्युभयत्र दृष्टान्ते वर्ण्ये च वर्ण्यस्य साध्यस्य साध्य-
त्वेनाविशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ ६१४९ ॥

अथातीतकालम् अतीतकालं नाम यत्पूर्वं
वाच्यम्, तत्पश्चादुच्यते, तत्कालातीतत्वाद्ग्राह्यं
भवतीति, पूर्वं वा निग्रहप्राप्तमनिगृह्य पक्षान्तरितं
पश्चान्निगृहीते तत्तस्यातीतकालत्वाच्चिग्रहवचन-
मसमर्थं भवतीति ॥ ६१५० ॥

अथोपालंभः उपालंभो नाम हेतोर्दोषवचनम्,
यथा पूर्वमहेतवो हेत्वाभासा व्याख्याताः ॥ ६१५१ ॥

अथ परिहारः परिहारो नाम तस्यैव दोषवच-
नस्य परिहरणम्, यथा नित्यमात्मनि शरीरस्थे
जीवलिङ्गान्युपलभ्यन्ते, तस्य चापगमान्नोपलभ्यन्ते
तस्मादन्यः शरीरादात्मा नित्यश्चेति ॥ ६१५२ ॥

अथ प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञाहानिर्नाम सा, पूर्वप्र-
तिगृहीतां प्रतिज्ञां पर्यनुयुक्तः परित्यजति, यथा
प्राक् प्रतिज्ञां कृत्वा नित्यः पुरुष इति, पर्यनुयुक्त-
स्त्वाह अनित्य इति ॥ ६१५३ ॥

यत्पूर्वं वाच्यं तत्पश्चादुच्यते इति यथा निगमनमभिधाय
पश्चात् प्रतिज्ञोच्यते । निग्रहप्राप्तमिति निग्रहणीयं ज्ञातम् ।
हेतोर्दोषवचनमित्यनेन कालात्ययापदिष्टासिद्धयोरपीहानुक्तयो-

ग्रहणं कर्तव्यम् । उदाहरणार्थं लहेतव उक्ताः । हेतुवदाभा-
सन्त इति हेत्वाभासाः । 'यथा—'नित्यमात्मनि' इत्यादिना
प्रकरणसमत्वेनोक्तहेतौ दोषमुद्धरति—नित्यमिति । सर्वदा ।
जीवलिङ्गानि प्रतिसन्धानस्मरणादीनि । तस्यापगमान्नोपल-
भ्यन्त इत्यनेन मृतशरीरे चेतनाद्यभावादप्येव तत्कारण-
मुन्नीयते, यदपगमान्न चेतयते मृतशरीरम् । तस्मादन्य-
मात्मनः सिद्धम् । ततश्च शरीरादन्यत्वात् शरीरविधर्मित्वेन
पूर्वव्युत्पादितेन नित्यत्वमपि सिध्यतीत्याह—नित्यश्चेति
॥ ६१५०—६१५३ ॥

अथाभ्यनुज्ञा अभ्यनुज्ञा नाम य इष्टानिष्टाभ्यु-
पगमः ॥ ६१५४ ॥

अथ हेत्वन्तरम् हेत्वन्तरं नाम प्रकृतिहेतौ
वाच्ये विकृतिहेतुमाह ॥ ६१५५ ॥

अथार्थान्तरम् अर्थान्तरं नाम यथा ज्वरलक्षणे
वाच्ये प्रमेहलक्षणमाह ॥ ६१५६ ॥

इष्टानिष्टाभ्युपगमः, यथा भवान् चौर इत्युक्त्या दोषं न
परिहृत्य, भवानपि चौर इति । एतद्वि वचनं स्वीयमनिष्ट-
चौरत्वं परस्य चेष्टचौरत्वमप्यभ्यनुजानाति । तदेवं वचनं
न्याये 'मत्तानुज्ञा' शब्देनोच्यते ॥ ६१५४—६१५६ ॥

अथ निग्रहस्थानम् निग्रहस्थानं नाम त्रिरभि-
हितस्य वाक्यस्यापरिज्ञानं परिषदि विज्ञानवत्यां
यद्वा अननुयोज्यस्यानुयोगोऽनुयोज्यस्य चाननु-
योगः । प्रतिज्ञाहानिरभ्यनुज्ञाकालातीतवचनमहे-
तवो न्यूनमतिरिक्तं व्यर्थमपार्थक्यं पुनरुक्तं विरुद्धं
हेत्वन्तरमर्थान्तरं निग्रहस्थानम् ॥ ६१५७ ॥

इति वादमार्गपदानि यथोद्देशमभिनिर्दिष्टानि
भवन्ति ॥ ६१५८ ॥

निग्रहस्थाभिभवस्य स्थानमिव स्थानं कारणमिति निग्रह-
स्थानम्, परिषदि विज्ञानवत्यामित्यनेन, यदि परिषत् तस्य
त्रिरभिहितस्यार्थं विजानाति, प्रतिवादी च न जानाति, तदा
तस्य निग्रहस्थानं भवति । अन्यानप्युक्तानेव निग्रहस्था-
नत्वेनाह—अननुयोज्यस्यानुयोग इत्यादि । एते च व्याकृता
एव । अत्र चाप्रतिभादयो न्यायोक्ता अन्तर्भावनीया बुद्धि-
मद्भिः, आयुर्वेदे तथाविधोपकारकत्वाभावात् तत् प्रपञ्चवि-
षयमपि न प्रपञ्चितम्, न्यायविदां त्वेतदनुक्तमपि सुगममेव,
तत्त्ववेदिनां च मनाक् प्रपञ्चोक्तमपि नालं ज्ञानायेत्यलं
प्रपञ्चेनेति ॥ ६१५७ ॥ ६१५८ ॥

वादस्तु खलु मिषजां वर्तमानो वर्ततायुर्वेद एव
नान्यत्र । अत्र हि वाक्यप्रतिवाक्यविस्तराः केव-
लाश्चोपपत्तयश्च सर्वाधिकरणेषु । ताः सर्वाः
समवेक्ष्यावेक्ष्य वाक्यं ब्रूयात्, नाप्रकृतकमशास्त्र-
मपरीक्षितमसाधकमाकुलमव्यापकं वा सर्वं च

हेतुमद्वात् । हेतुमन्तो ह्यकलुषाः सर्व एव वाद-
विग्रहाः चिकित्सिते कारणभूताः प्रशस्तबुद्धि-
वर्द्धकत्वात्, सर्वारंभसिद्धिं ह्यावहत्यनुपहृता
बुद्धिः ॥ ७ ॥

इदानीं यथोक्तवाद एवायुर्वेद आयुर्वेदाध्यायिभिः कर्तव्यः
एवंभूतस्यैव वादस्य विवक्षितत्वं सम्यग्ज्ञानजनकत्वादित्याह—
वाद इत्यादि । अथ किमत्र वादविषयाः सन्तीत्याह— अत्र
हीत्यादि । सर्वाधिकरणेषु सन्तीति शेषः । अव्यापकं ब्रूया-
दिति पूर्वेण सम्बन्धः । वादो विग्रहः शरीरमेव येषां ते वाद-
विग्रहाः जल्पभेदा वितण्डाभेदाश्च । प्रशस्तबुद्धिकर्तृत्वेन कथं
वादचिकित्सायां भवतीत्याह—सर्वेत्यादिना । न केवलं चिकि-
त्सासिद्धिं करोत्यनुपहृता बुद्धिः, किन्तु सर्वारंभसिद्धिं करो-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इमानि खलु तावदिह कानिचित् प्रकरणानि
ब्रूमो भिषजां ज्ञानार्थम्, ज्ञानपूर्वकं कर्मणां समा-
रंभं प्रशंसन्ति कुशलाः । ज्ञात्वा हि कारणकरणका-
र्ययोनिकार्यफलानुबन्धदेशकालप्रवृत्त्युपायान् स-
म्यगभिनिवर्तमानः कार्याभिनिर्वृत्ताविष्टफलानु-
बन्धं कार्यमभिनिर्वर्तयत्यनन्तिमहता प्रयत्नेन
कर्ता ॥ ८ ॥

संप्रति बुद्धेर्वर्धनकारणतद्विद्यसंभाषाविध्यमिधानप्रसङ्गेना-
युर्वेदोपयुक्तकारणकरणाद्यभिधायकान्यपि प्रकरणानि बुद्धि-
वर्धनान्यभिधातुं प्रतिजानीते—इमानीत्यादि । ज्ञानपूर्वक-
मिति कर्तृकार्यानुगुणपदार्थज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । यानि ज्ञात्वा
क्रियमाणं कार्यं साधु भवति, तान्याह—ज्ञात्वेति । अभिनि-
वर्तमान इत्याभिमुख्येन वर्तमानः । इष्टमतादात्विकं फलमा-
नुबन्धश्च यस्य तदिष्टफलानुबन्धम् ॥ ८ ॥

तत्र कारणं नाम तद्यत्करोति, स एव हेतुः, स
कर्ता ॥ ८।१ ॥

करणं पुनस्तद्यदुपकरणायोपकल्पते कर्तुः का-
र्याभिनिर्वृत्तौ प्रयतमानस्य ॥ ८।२ ॥

उक्तानि कारणादीनि व्याकरोति—तत्रेत्यादिना । ‘यद्’
इति ‘कारण’प्रत्ययवर्माणपुंसकं भवतीति करोति । तेन, इह
‘कारण’शब्देन स्वतन्त्रकारणं ‘कर्तृ’लक्षणं श्रुते । करणं
विवृणोति—करणं पुनरित्यादि । उपकरणायेति कर्तुं संपाद्य-
कार्ये सन्निहितं सहकारितया व्याप्रियते । कार्याभिनिर्वृत्ता-
विति कार्यनिर्वृत्तिमुद्दिश्य । यतमानस्येति यत्नं कुर्वतः । एतेन
यः कार्यं कारणान्तरप्रेरकः, स चात्र कर्ता ‘कारण’शब्देनो-
च्यते, यत्तु कर्त्रधीनव्यापारं साधकतमम्, तत् करणम् ।
कर्तृत्वं च वै तस्यैव मुख्यम्, यो हि बुद्धिप्रयत्नयुक्तत्वादि-
तारकारणप्रेरको भवति, अचेतने तु कर्तृत्वव्यपदेशः स्वात-
न्त्र्यविवक्षया भाक्तः ॥ ८।१ ॥ ८।२ ॥

कार्ययोनिस्तु सा, या विक्रियमाणा कार्यत्वमे-
वापद्यते ॥ ८।३ ॥

कार्यस्य योनिः समवायिकारणं कार्ययोनिः । येत्यादि ।
या योनिः कारणत्वेऽपि विक्रियमाणा रूपान्तरमापद्यमाना
कार्यत्वमापद्यते कार्यरूपा भवतीत्यर्थः । तत्र घटस्य मृत्तिका
कार्ययोनिः मृदेव ह्यवस्थान्तरप्राप्त्या घटो भवति ॥ ८।३ ॥

कार्यं तु तद्यस्याभिनिर्वृत्तिमभिसन्धाय प्रवर्तते
कर्ता ॥ ८।४ ॥

कार्यफलं पुनस्तत्, यत्प्रयोजना कार्याभिनिर्वृ-
त्तिरिष्यते ॥ ८।५ ॥

अनुबन्धः खलु सः, यः कर्तारमवश्यमनुवध्नाति
कार्यादुत्तरकालं कार्यनिमित्तः शुभो वाप्यशुभो
भावः ॥ ८ ॥ ६ ॥

अभिनिर्वृत्तिमभिसन्धयेति कर्तव्यताबुद्धिं स्थिरीकृत्य ।
‘कार्यफल’शब्देनेह तादात्विकं कार्यफलं ज्ञेयम्, यथा कुम्भ-
कारस्य घटकरणे तन्मूल्यप्राप्तिः । अनुबन्धस्त्वायतीयं फलम्,
यथा घटमूल्ये विनियोगः कुटुम्बपोषणादौ । अनुवध्नातीत्यु-
त्तरकालं कर्तारमुपतिष्ठते शुभो वाप्यशुभो वेति, शुभस्य कार्यस्य
शुभः, अशुभस्य कार्यस्याशुभः ॥ ८।४—८।६ ॥

देशस्त्वधिष्ठानम् ॥ ८ ॥ ७ ॥

कालः पुनः परिणामः ॥ ८ ॥ ८ ॥

देशस्त्वधिष्ठानमिति कार्यानुगुणोऽननुगुणो वा आधाररू-
पो देशः । परिणाम इति परिणामी ऋत्वादिरूपः कालः । तेन
नित्यगं कालं निरस्यति, अस्य पूर्वमसाधारणं कार्यं प्रत्यन-
पेक्षणीयत्वात् ॥ ८।७ ॥ ८।८ ॥

प्रवृत्तिस्तु खलु चेष्टा कार्यार्था, सैव क्रिया
कर्म यत्नः कार्यसमारंभश्च ॥ ८।९ ॥

उपायः पुनस्त्रयाणां कारणादीनां सौष्टवमभिवि-
धानं च सम्यक् कार्यकार्यफलानुबन्धोपायवज्या-
नाम्, कार्याणामभिनिर्वर्तकः इत्यतस्तूपायः, कृते
नोपायार्थोऽस्ति, न च विद्यते तदात्वे, कृताच्चोत्त-
रकालं फलम्, फलाच्चानुबन्ध इति ॥ ८।१० ॥

एतद्विधमग्रे परीक्ष्यम्, ततोऽनन्तरं कार्या-
र्था प्रवृत्तिरिष्टा । तस्माद्विषकार्यं चिकीर्षुः प्राक्का-
र्यसमारम्भात्परीक्षया केवलं परीक्ष्यम्, परीक्षयाथ
कर्म समारंभेत कर्तुम् ॥ ८।११ ॥

प्रवृत्तेश्चेष्टादिशब्दाः पर्याया एव लक्षणम् । उपायमाह—
उपायः पुनरित्यादि । सौष्टवमिति । सुष्ठुत्वं कर्त्रादीनां कार्या-
नुगुणयोगित्वमित्यर्थः । अभिविधानं च सम्यगिति कारणा-
दीनां कार्यानुगुणेनावस्थानम्, यथा भेषजस्य शिरोविरेच-
नकारकस्य । तस्य पुनर्नसि च दानं कस्यचित्, कस्यचित्
पुनः शिरसि च दानमित्यादि, यथा च पटकारणानां तन्वा-

दीनां पटवापनयोग्यतयावस्थानम् । एतच्चोपायरूपं सौष्ठवम-
भिधानं च कार्यादित्रिकरहितानां च कारणादीनां ज्ञेयमि-
त्याह—कार्येत्यादि । उपायस्य स्वरूपान्तरमाह—कार्याणाम-
भिनिर्वर्तक इत्यतस्तुपाय इति । असत्युपाये कारणादीनि कार्यं
न कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ कथं कार्यादिषु उपायत्वं न संभवती-
त्याह—कृत इत्यादि । उपायो हि कार्यकारकः, तत्र कृते कार्यं
उत्पन्ने नोपायार्थोऽस्ति, न हि कृतं पुनः क्रियते, तेन कार्य-
गतमप्युपायत्वं न पुनः कार्योत्पादे स्वीकुर्मः । तथा अनुत्पन्ने
कार्ये नोपायरूपता भविष्यतीत्याह—न च विद्यते तदात्वे
इति, तदात्वे कार्यमिति शेषः, तदात्वे कार्योत्पत्तेः पूर्वं
कार्यमेव नास्ति, तेन न तदात्वेऽप्युपायत्वं कार्यस्यास्ति इति ।
यदा च कार्य एवोपायत्वं उपायेऽपि उत्तरकालीनत्वेन नास्ति
तदा कार्योत्तरकालजयोः फलानुबन्धयोरपि उपायार्थो ना-
स्तीत्याह—कृताच्चोत्तरकालमित्यादि । उपसंहरति—एतदि-
त्यादि ॥ ८१९—८१९१ ॥

तत्र चेद्भिषगभिषग्वा भिषजं कश्चिदेवं खलु
पृच्छेद् वमनविरेचनास्थापनावुवासनशिरोविरेच-
नानि प्रयोक्तुक्कामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया
कतिविधमेव परीक्ष्यम् कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः,
कथं च परीक्षितव्यः, किं प्रयोजना च परीक्षा,
क च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क च निवृत्तिः, प्रवृत्ति-
निवृत्तिलक्षणसंयोगे च किं नैष्ठिकम्, कानि च
वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छन्तीति ॥ ९ ॥

संप्रत्युक्तं कारणादिदशकं वैद्योपयुक्तं भिषगादिदृष्टान्तेन
दर्शयितुं 'तत्र चेद्' इत्यादि प्रकरणमारभते—अभिषग्वेति ।
किंचिदभिषगित्यर्थः । कतिविधं परीक्ष्यमिति कतिप्रकारं
परीक्षणीयम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोग इति प्रवृत्त्यनुगुण-
निवृत्त्यनुगुणयोर्लक्षणयोरेकत्र मेलके । नैष्ठिकमिति निष्ठा
निश्चयस्तद्भवं नैष्ठिकं निश्चयेन कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

स एवं पृष्ठो यदि मोहयितुमिच्छेत्, ब्रूयादेनम्
बहुविधा परीक्षा तथा परीक्ष्यविधिभेदः, कतमेन
विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षया केन वा
विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्य भेदाग्रं
भवान् पृच्छत्याख्यायमानम्, नेदानीं भवतोऽन्येन
विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण भिन्नया परीक्षयान्येन वा
विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य भिन्नस्याभिलषि-
तमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षाविधिभेदप्रकृत्यन्तरे-
णान्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्त्वा-
न्यथाचक्षाण इच्छां पूरयेयमिति ॥ १० ॥

यदि मोहयितुमिच्छेदिति यदि विग्रहा संभाषाप्रवृत्तत्वेन
मोहयितुमिच्छेदित्यर्थः । तथेति बहुविध इत्यर्थः । विधिरूपो
भेदो विधिभेदः, तस्य प्रकृत्यन्तरमिति कारणान्तरम् । भेदा-

प्रमिति भेदपरिमाणम् । भेदपरिमाणं चेति भेदसंख्यापरिच्छेद
एव ज्ञेयः । आख्यायमानमिति च्छेदः । किमर्थं पुनः पृच्छ-
तीत्याकाङ्क्षायामाह—नेदानीमित्यादि । भवतोऽन्यथा श्रोतुम-
भिलषितमर्थमहमन्यथाऽऽचक्षाणो न भवत इच्छां पूरयेयम् ।
तेन, त्वमेव तावत् विशेषयित्वा पृच्छेति वाक्यार्थः । यदा
तु, 'वेदानीं न पूरयेयम्' इति च पाठः, तदा, वेदानीमित्यग्रे
आचक्षाण इच्छां न पूरयेयमिति योजना । किंवा, वेति पूर्वेण
युज्यते । तेन, कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानं
भवानिच्छति, केन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेणाख्यायमानमि-
च्छतीति योज्यम् । इदानीमित्यादि तु पूर्ववदाशङ्कायां वच-
नम्, एतद्विशेषपृच्छकोऽधिकव्याकुलो भवतीति भावः । परी-
क्ष्यस्यार्थं भवतः श्रोतुमभिलषितमन्यथा आचक्षाण इति
योजना ॥ १० ॥

स यद्युत्तरं ब्रूयात्तत्समीक्ष्योत्तरं वाक्यं स्याद्य-
थोक्तं प्रतिवचनमवेक्ष्य, सम्यग्यदि तु ब्रूयात्, न
चैनं मोहयितुमिच्छेत्, प्राप्तं तु वचनकालं मन्येत,
काममस्मै ब्रूयादाप्तमेव निखिलेन ॥ ११ ॥

तत्समीक्ष्येति तद्वचनं समीक्ष्य यदौपाधिकं भवति, तद्
यथोक्तं प्रतिवचनमित्यत्रैवाध्याये विग्रहा संभाषाविधायुक्तम् ।
अवेक्ष्योत्तरं वाक्यं पक्षान्तरवाक्यम् । पक्षान्तरमाह—सम्य-
गित्यादि । सम्यग्यदि तु ब्रूयादिति । यदि सन्धाय संभाषां
ब्रूयात् । प्राप्तमित्युचितं अनुचिते तु वचनकाले सन्ध्यादौ
न वक्तव्यमेव, आप्तमेवेति यथार्थमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्विविधा खलु परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं
च । एतद्वि द्वयमुपदेशश्च परीक्षा स्यात् । एवमेषा
द्विविधा परीक्षा, त्रिविधा वा सहोपदेशेन ॥ १२ ॥

तदेव यथार्थमुत्तरं पूर्वश्लेषेण यथाक्रमेणाह—द्विविधमि-
त्यादि । ज्ञानवतामित्याप्तोपदेशरूपशास्त्रजनितज्ञानवताम् ।
पक्षान्तरं परीक्षात्रैविध्यमाह—एतदीत्यादि । एतच्च परीक्षाया
द्वैविध्यं त्रैविध्यं च त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीय एव व्याख्या-
तम् ॥ १२ ॥

दशविधं तु परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे, तद्विह
भिषगादिषु संसार्यं सन्दर्शयिष्यामः इह कार्यप्राप्तेः
कारणं भिषक्, करणं पुनर्भेषजम्, कार्ययोनिर्धा-
तुवैषम्यम्, कार्यं धातुसाम्यम्, कार्यफलं सुखा-
वाप्तिः, अनुबन्धस्तु खलवायुः, देशो भूमिरातुरश्च
कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च, प्रवृत्तिः
प्रतिकर्मसमारंभः उपायस्तु भिषगादीनां सौष्ठव-
मभिविधानं च सम्यक् । इहाप्यस्योपायस्य विषयः
पूर्वेणैवोपायविशेषेण व्याख्यात इति कारणादीनि

१ यदौपाधिकमिति पाठान्तरम् ।

दश दशसु भिषगादिषु संसार्य सन्दर्शितानि
तथैवानुपूर्व्या एतद्दशविधं परीक्ष्यमुक्तम् ॥ १३ ॥

भिषगादिषु संसार्येति । भिषगादीनि चोपयुक्तान्युदाहरणानि
कृत्वा । धातुवैषम्यमिति, विषमतां गता धातव एव हि
विषमामवस्थां परित्यज्य समावस्थामापद्यमाना आरोग्या-
ख्यस्य धातुसाम्यस्य समवायिकारणतया कार्ययोनितामा-
पद्यन्ते । सुखावासिरित्यारोग्यावाप्तिः । उक्तं च—“सुखसं-
ज्ञकमारोग्यम्” इति । आयुश्चानुबन्धरूपम् । यद्यप्येतद्भोगि-
गतम्, न वैद्यगतम्, तथापि वैद्येन काङ्क्षितत्वाद्वैद्यगतमेव
तद्विज्ञेयम् । तेनानुबन्धलक्षणं कर्तारमभिप्रेतीति यदुक्तम्,
तदुपपन्नम् । कर्ता ह्यत्र भिषक् । तेनानुरगतमप्यायुर्भिषग-
पेक्षितत्वेन भिषज एव फलमिति ज्ञेयम् । प्रतिकर्म चिकित्सा ।
इहाप्यस्य इत्यादि । अत्रापि कार्यफलानुबन्धव्यतिरिक्तानां
सौष्ठवमभिविधानं च यथोक्तन्यायेनोपाय इति दर्शयति ॥ १३ ॥

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः,
स तथा तथा व्याख्यास्यते ॥ १४ ॥

कारणं भिषगित्युक्तमग्रे, तस्य परीक्षा भिषङ्गाम
यो भिषज्यति, यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः, यस्य चायुः
सर्वथा विदितम् । यथावत्सर्वधातुसाम्यं चिकी-
र्षन्नात्मानमेवादितः परीक्षेत गुणेषु गुणतः कार्या-
भिनिर्वृत्तिं पश्यन् कच्चिदहमस्य कार्यस्याभिनिर्वर्तने
समर्थो न वेति तद्यथा; तत्रैमे भिषगुणाः, यैरु-
पपन्नो भिषग्धातुसाम्याभिनिर्वर्तने समर्थो भवति,
तद्यथा; पर्यवदातश्रुतता परिदृष्टकर्मता दाक्ष्यं
शौचं जितहस्तता उपकरणवत्ता सर्वेन्द्रियोपपन्नता
प्रकृतिज्ञता प्रतिपत्तिज्ञता चेति ॥ १४।१ ॥

कश्च परीक्ष्यविशेषः कथं च परीक्षितव्य इति प्रश्नद्वयोत्तरं
दातुमाह—तस्येत्यादि । यो यो विशेष इति । कारणादीनां यो
यः कर्तृत्वादिः सजातीयाद्वेत्वादेः तथा विजातीयाच्च भेषजा-
देर्विशेष इत्यर्थः । यथा परीक्षितव्य इत्यस्योदाहरणम्, “कच्चि-
दहमस्य” इत्येवंग्रन्थवक्ष्यमाणं ज्ञेयम् । भिषज्यति चिकित्स-
ति । सर्वेयेति हिताहितसुखदुःखतया । यथावत्सर्वधातुसा-
म्यमित्यादिना, धातुसाम्यस्य चात्र कारणं भिषक् न केवलं
परेण परीक्षणीयः, किन्त्वात्मनाप्यात्मानं सच परीक्षयेदिति
दर्शयति । अथ कथमात्मानं परीक्षयेदित्याह—गुणेष्विति ।
आत्मानं गुणयोगतया परीक्षयेदित्यर्थः । गुणतः इति हेतौ
पञ्चमी । कच्चिदितिच्छाप्रकाशने । प्रतिपत्तिरुपपन्नतायापदि
क्षयिते कर्तव्यकरणम् ॥ १४ ॥ १४।१ ॥

करणं पुनर्भेषजम्, भेषजं नाम तद्यदुपकरणा-
योपकल्पते भिषजो धातुसाम्याभिनिर्वृत्तौ प्रयत-

१ गुणेष्विति पाठान्तरम् ।

मानस्य विशेषतश्चोपायान्तेभ्यः । तद्विविधं व्यपा-
श्रयभेदात् दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं चेति । तत्र
दैवव्यपाश्रयम् मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबलयुपहारहोम-
नियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि,
युक्तिव्यपाश्रयम् संशोधनोपशमने चेष्टाश्च दृष्टफ-
लाः । एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं द्रव्य-
भूतमद्रव्यभूतं च । तत्र यद्रव्यभूतम्, तदुपायाभि-
सृतम्, । उपायो नाम भयविस्सापनविस्सारणक्षो-
भणहर्षणभर्त्सनवधबन्धस्वप्नसंवाहनादिरमूर्तो भा-
वविशेषः यथोक्ताः सिद्धयुपायाश्चोपायाभिभुता
इति । यत्तु द्रव्यभूतम् तद्रमनादिषु योगमुपैति,
तस्यापीयं परीक्षा इदमेवं प्रकृत्या, एवंगुणमेवं-
प्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नुतावेवंगृहीतमेवंनि-
हितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन् व्याधा-
वेवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति
वा, यदन्यदपि चैवंविधं भेषजमभूत्तच्चानेन विशे-
षेण युक्तमिति ॥ १४।२ ॥

विशेषतश्चोपायान्तेभ्य इत्यनेन, कार्ययोनिप्रवृत्तिदेशका-
लोपायेभ्योऽन्यद्यत्कर्तृरुपकरणं भवतीति तत्करणं इति
दर्शयति । कार्ययोनिर्हिं लोके विचार्य कर्मतया साधकतमा-
त्करणात् पृथगुच्यते । प्रवृत्त्युपाययोश्च कर्तृकरणादिधर्मत्वेन
न करणसंज्ञा । देशकालौ तु न साधकतमौ । तेन, उपाया-
न्तेभ्यो यथोक्तविशेषेण यत् कर्तृरुपकरणं भवति, तत् कर-
णम् । अत्र व्यपाश्रयद्वैविध्ये च सत्त्वावजयोऽपि भेषजमवरुद्धं
ज्ञेयम् । सत्त्वावजयो हि दृष्टद्वारोपकारी युक्तिव्यपाश्रये, तथा,
अदृष्टद्वारोपकारी तु दैवव्यपाश्रये प्रविशति । अतएवोक्तं
युक्तिव्यपाश्रयव्याकरणे “चेष्टाश्च दृष्टफलाः” इति । “चेष्टा”
शब्देन मनश्चेष्टापि ‘सत्त्वावजय’लक्षणा गृह्यते । पुनरौषधस्य
प्रकारान्तरद्वैविध्यमाह—अङ्गभेदादित्यादि । अङ्गं शरीररूपं
स्वरूपमिति यावत् । तेन, स्वरूपभेदादित्यर्थः । द्रव्यभूतं
द्रव्यरूपम्, एवमद्रव्यरूपम् । उपायाभिभुतमिति उपायव्याप्तं
उपायग्रहणगृहीतमिति यावत् । एवमन्ये भयादयोऽमूर्तभावा
न साक्षादारोग्यकारणानि भवन्ति, किं तर्हि शरीरस्थितानेव
वातादीन् तथा कुर्वन्ति समत्वेनोत्पाद्यमानान् । न ह्यमूर्तानि
मूर्तानां शरीरधातूनामुत्पत्तौ समवायिकारणानि भवन्ति,
भेषजं तु द्रव्यभूतं समशरीरोत्पादे समवायिकारणं भवत्येव ।
तेन, द्रव्यस्यारोग्यं प्रति साधकतमत्वं साधु, अमूर्तानां
उपायादीनां न भेषजवत् साधकतमत्वमिति कृत्वा द्रव्यजन्य
एव धातुसाम्ये तेषामुपायत्वं युक्तम् । एवं सूक्ष्मया बुद्ध्या
भयादीनामुपायत्वम्, स्थूलया तु बुद्ध्या भेषजव्यवहारश्चाचार्या
भिमतो द्विविधभेषजेऽर्थेऽद्रव्यभूतभयादिग्रहणादुच्यते । न
केवलमद्रव्यभूतं भेषजमुपायव्याप्तम्, किं तु अन्येऽपि परि-
चारकग्रहणगृहीता एवेत्याह—यथोक्ताः सिद्धयुपायाश्चेति ।

यथोक्ताः सिद्धयुपायाश्च परिचारकादयोऽत्र दशविधपरीक्षये
तु साक्षादनुक्ता उपायाभिहितता एवेत्यर्थः । किं वा उपा-
याभिहितमिति उपायमिश्रितम् । तत्र भयाद्यमूर्तभेषज
एव यथोक्ताश्चोपायाः कारणादिसौष्ठवसम्यग्गमिविधानरूपा
अद्रव्यभूतभेषजपक्षगृहीता इत्यर्थः । तेन, भयादिषु च तथा
'उपाय'शब्दाभिधेयेषु च 'अद्रव्यभूतभेषज'शब्दप्रयोगो भव-
तीति दर्शयति । ये तु, "उपायान्ताभिहितम्" इति पठन्ति,
ते, देशकालावेव 'अद्रव्यभूतभेषजम्' इति वदन्ति । वदन्ति
च 'द्रव्य'शब्देन क्वाथकल्काद्युपयोजनीयं द्रव्यं 'द्रव्यम्' उच्यते
इति । एतच्च मनोहारि । अनेन चानेनेति साधनभूतेन च
'एवंप्रकृत्या' इत्यादिनोक्तेन तथा साध्येन च 'एवंविधस्य
पुरुषस्य' इत्यादिनोक्तेन विशेषेण युक्तमभूदित्यर्थः ॥ १४१२ ॥

कार्ययोनिर्धातुवैषम्यं, तस्य लक्षणं विकारागमः
परीक्षा त्वस्य विकारप्रकृतेश्चैवोनातिरिक्तलिङ्ग-
विशेषावेक्षणं विकारस्य च साध्यासाध्यमृदुदा-
हणलिङ्गविशेषावेक्षणमिति ॥ १४१३ ॥

तस्य लक्षणं धातुवैषम्यं प्रत्युपपन्नमित्यर्थः । विकारप्रकृ-
तेरिति विकारस्य प्रकृतेर्दोषस्येत्यर्थः ॥ १४१३ ॥

कार्यं धातुसाम्यम्, तस्य लक्षणं विकारोपशमः
परीक्षा त्वस्य रुग्णपगमनं स्वरवर्णयोगः शरीरोप-
चयो बलवृद्धिरभ्यवहार्याभिलाषो रुचिराहारकाले-
ऽभ्यवहृतस्य चाहारस्य सम्यग्जरणं निद्रालाभो
यथाकालं वैकारिकाणां च स्वप्नानामदर्शनं सुखेन
च प्रतिबोधनं वातमूत्रपुरीषरेतसां मुक्तिश्च सर्वा-
कारैर्मनोबुद्धीन्द्रियाणां चाव्यापत्तिरिति ॥ १४१४ ॥

कार्यफलं सुखावाप्तिः, तस्य लक्षणं मनोबुद्धी-
न्द्रियशरीरतुष्टिः ॥ १४१५ ॥

अनुबन्धस्तु खलवायुः, तस्य लक्षणं प्राणैः सह
संयोगः ॥ १४१६ ॥

सर्वाकारैरिति सर्वशुभलक्षणैः । सुखावाप्तिरित्यात्मगुण-
सुखप्राप्तिः । प्राणैः सह संयोग इति प्राणलक्षणवायुना योग
इत्यर्थः । तेन 'प्राण'शब्दस्यायुषो मित्रार्थत्वाल्लक्ष्यलक्षणयो-
र्भेदः ॥ १४१४—१४१६ ॥

देशस्तु भूमिरातुरश्च ॥ १४१७ ॥

तत्र भूमिपरीक्षा आतुरपरिज्ञानहेतोर्वास्यादौष-
धपरिज्ञानहेतोर्वा । तत्र तावदियमातुरपरिज्ञान-
हेतोः । तद्यथा कस्मिन्नयं भूमिदेशे जातः समृद्धो
व्याधितो वेति, तस्मिन् भूमिदेशे मनुष्याणामि-
दमाहारजातमिदं विहारजातमिदमाचारजातमेत-
द्वलमेवंविधं सत्त्वमेवंविधं सात्त्व्यं एवंविधो
दोषः भक्तिरियमिमे व्याधयो हितमिदमहितमिद-

मिति प्रायोग्रहणेन । औषधपरिज्ञानहेतोस्तु कल्पेषु
भूमिपरीक्षा वक्ष्यते ॥ १४१७१ ॥

क्रमप्राप्तं देशमाह देश इत्यादि । 'आतुर'शब्देनेह शङ्क्य-
मानानुर्यतया स्वस्थवृत्तपददर्शनीयः स्वस्थोऽपि ग्राह्यः ।
सोऽपि हि परीक्ष्यत एव स्वस्थवृत्तप्रयोगार्थम् । 'पति'शब्दो-
विशेषार्थः । तेन, आतुरस्य सकलदेशकृतविशेषेण ज्ञानमातु-
रपरिज्ञानम् । एवं भेषजपरिज्ञानेऽपि देशकृतविशेषज्ञानं परि-
ज्ञानं बोद्धव्यम् । समृद्ध इति वर्द्धितः । एवंविधं सात्त्व्य-
मित्येकसात्त्व्यमित्यर्थः । इदं हितमित्यनेन च देशापेक्षया
विपरीतगुणसात्त्व्यं ब्रूते । प्रायोग्रहणेनेतिच्छेदः, प्रायोग्रह-
णेन न कान्ततः परीक्षेत इति योजना, 'प्रायः'शब्देन च, दे-
शेनाहाराद्यनुमानं निश्चितं किं तु प्रायो भवतीति दर्शयति—
कल्पेष्विति । मदनादिकल्पेषु, तत्र यद्यपि प्रथम एव तु कल्पे
भूमिपरीक्षा वक्तव्या, तथाप्यत्र कल्पेष्विति यदप्यतिदेशेन
कथनात् 'बहुवचनं' कृतम्, तदुत्तरकल्पवक्तव्यान्यपि हि
द्रव्याण्यपि यथोक्त एव देशे ग्राह्याणीति दर्शनार्थम् ॥ १४१७१
१४१७१ ॥

आतुरस्तु खलु कार्यदेशः, तस्य परीक्षा आयुषः
प्रमाणज्ञानहेतोर्वा स्याद्वलदोषप्रमाणज्ञानहेतोर्वा ।
तत्र तावदियं बलदोषप्रमाणज्ञानहेतोः दोषप्रमा-
णानुरूपो हि भेषजप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशे-
षापेक्षो भवति, सहसा ह्यतिबलमौषधमपरीक्षकप्र-
युक्तमल्पबलमातुरमभिधातयेत् । न ह्यतिबलान्या-
ग्रेयसौम्यवायवीयान्यौषधान्यग्निक्षारशस्त्रकर्माणि
वा शक्यन्तेऽल्पबलैः सोढुम् । अविषह्यतितीक्ष्ण-
वेगत्वाद्धि सद्यःप्राणहराणि स्युः । एतच्चैव कार-
णमपेक्षमाणा हीनबलमातुरमविषादकरैर्मृदुसुकु-
मारप्रायैरुत्तरोत्तरगुरुभिरविभ्रमैरनात्ययिकैश्चोपच-
रन्त्यौषधैः, विशेषतश्च नारीः । ता ह्यनवस्थित-
मृदुवृत्तचिह्नवहृदयाः प्रायः सुकुमार्योऽबलाः
परसंस्तम्भ्याश्च ॥ १४१७२ ॥

तथा बलवति बलवद्वाधिपरिगते स्वल्पमौषध-
मपरीक्षकप्रयुक्तमसाधकं भवति ॥ १४१७३ ॥

भूमिरूपं देशमभिधायातुरमाह—आतुरस्तु खल्वित्यादि ।
कार्यदेश इति कर्तव्यधातुसाम्याधार इत्यर्थः, बलस्य दोषस्य
च प्रमाणं बलदोषप्रमाणम्; इयमित्यग्रे "तस्मादातुरं परी-
क्षेत," इत्यादिग्रन्थवक्ष्यमाणा । अथ किमर्थं बलदोषपरीक्षा
शरीरस्य कर्तव्येति प्रकरणार्थः । बलप्रमाणविशेषापेक्ष इति ।
यदि बलवच्छरीरं भवति, तदैव दोषप्रमाणापेक्षया महौषध-
प्रमाणं भवति । विपर्ययेण व्याकरोति । अल्पबले रोगिण्यपरी-
क्षकप्रयुक्तमेवातिमात्रं भवतीत्युक्तम्, न तु परीक्षकप्रयुक्तम् ।
सद्यः प्राणहराणि स्युरिति अल्पबल इत्यर्थः । अविषादकरं श-

रीरमनसोरगलानिकरम्, उत्तरोत्तरं प्रमाणलक्षणगुरुत्वं येषाम्, तैः । तेन, दुर्बले यदि महादोषः, स च भूममात्रभेषजसाध्यस्तथापि तदालव्यापत्तिभयात्र सहसा भेषजभूयस्त्वं कर्तव्यम्, किन्तुत्तरोत्तरमभ्यासवशाद्बलमपेक्ष्य भेषजभूयस्त्वं कर्तव्यमिति दर्शयति । अविभ्रमैरिति पाककालेऽप्यविकारिकैः । अनात्ययिकैरिति न महाविपत्तिकरैः । यथोक्तगुणभेषजं विशेषेण स्त्रीणां कर्तव्यमित्याह—विशेषत इत्यादि । ‘हृदय’शब्देन हृदयस्थं मन इति ज्ञेयम् । मृदुवृत्तमगम्भीरम् । विद्वत् स्तोक-क्लेशाभिभवनीयम् । अनेन च दुर्बलचेतस्त्वमुक्तम् । परसंस्तंभ्याः न खयमात्मानं सहवचनात् संभयन्ति । तथेत्यादिनाऽल्पप्रमाणभेषजदोषमाह । ‘बलवद्वाधिपरिगते’ इति वचनेन य एव बलवान् व्याधिर्बलवतः, स एवाल्पभेषजसाध्यः, यस्तु बलवतोऽप्यबलः, सोऽल्पभेषजसाध्य एव ॥ १४।७।२ ॥ १४।७।३ ॥

तस्मादातुरं परीक्षेत प्रकृतितश्च विकृतितश्च सारतश्च संहननतश्च प्रमाणतश्च सात्त्विकतश्च सत्व-तश्चाहारशक्तितश्च व्यायामशक्तितश्च वयस्तश्चेति बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोः । तत्र प्रकृत्यादीन् भावाननुव्याख्यास्यामः । तद्यथा शुक्रशोणित-प्रकृतिम्, कालगर्भाशयप्रकृतिम्, आतुराहारविहारप्रकृतिम्, महाभूतविकारप्रकृतिं च गर्भशरीर-मपेक्षते । एतानि हि येन येन दोषेणाधिकतमेनैकेनानेकेन वा समनुबध्यन्ते, तेन तेन दोषेण गर्भोऽनुबध्यते । ततः सा सा दोषप्रकृतिरुच्यते मनुष्याणां गर्भादिप्रवृत्ता । तस्माद्वातलाः प्रकृत्या केचित्, पित्तलाः केचित्, श्लेष्मलाः केचित्, संसृष्टाः केचित्, समधातवः प्रकृत्या केचित् भवन्ति । तेषां हि लक्षणानि व्याख्यास्यामः ॥ १४।७।४

परीक्षाहेतुमभिधाय यथा शरीरं परीक्षणीयं तदाह—तस्मादित्यादि । बलप्रमाणविशेषग्रहणहेतोरित्यत्र देहबलं दोषबलं च सामान्येन गृह्यते । येन, विकृतितः शरीरज्ञानं दोषबलज्ञान-हेतोर्भवति, तदेव “प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्जानाम्” इत्यादिना वक्ष्यति । किंवा बलं शरीरं बलमेवोच्यते, तत्र च विकृति-बलेनापि शरीरबलं बुध्यत इति कृत्वा इह सामान्येनोक्तम्, उत्तरत्र तु विकृत्या दोषप्रमाणं प्रायो विज्ञायत इति कृत्वा “विकृतिबलत्रैविध्येन दोषबलत्रैविध्यमनुमीयते” इत्युक्तम् । प्रकृतिमिति स्वभावम् । एतानि तु शुक्रादीनि शुक्रशोणिते वा । यादृगवस्थो दोषस्तादृगर्मे प्रकृतिर्भवति, यथा शुक्रशो-णितमेककाले यो दोष उत्कटो भवति, स प्रकृतिमारभते, एवं गर्भाशयस्थश्च दोषः । आतुराहारविहारौ तत्कालीनौ यदोषकरणस्वभावौ, सा च प्रकृतिर्गर्भशरीरे भवति । एषु च प्रकृत्यारम्भकेषु कारणेषु यद्वलवद्भवति कारणान्तरवृंहितं च, तदेव प्रकृत्यारम्भकं भवति । कालादयश्च शुक्रशोणितमेव

कुर्वन्तः प्रकृतिजनका भवन्तीति । तन्त्रान्तरे शुक्रशोणितगत-दोषेणैव प्रकृत्युत्पादो दर्शितः । गर्भादिप्रवृत्तेति गर्भस्यादिमे-लके प्रवृत्ता । समैर्दोषैर्वृद्धैर्गर्भजन्यैव न भवति इति विकृत-दोषत्रयं प्रकृतेरारंभकमिति ज्ञेयम् । प्रकृतिविकारश्च सूत्रस्थान एव व्याकृतः ॥ १४।७।४ ॥

श्लेष्मा हि स्निग्धश्लक्ष्णमृदुमधुरसारसान्द्रम-न्दस्तिमितगुरुशीतविज्जलाच्छः, तस्य स्नेहात् श्लेष्मलाः स्निग्धाङ्गाः, श्लक्ष्णत्वात् श्लक्ष्णाङ्गाः, मृदुत्वात् दृष्टिसुखसुकुमारावदातगात्राः, माधुर्यात् प्रभूतशुक्रव्यवायापत्याः, सारत्वात् सारसंह-तस्थिरशरीराः, सान्द्रत्वादुपचितपरिपूर्णसर्वगा-त्राः, मन्दत्वान्मन्दचेष्टाहारव्याहाराः, स्तेमित्यादशी-घ्रातृभाल्पक्षोभविकाराः, गुरुत्वात् साराधिष्ठिताव-स्थितगतयः, शैत्यादल्पक्षुत्तृष्णासन्तापस्वेददोषाः, विज्जलत्वात् सुश्लिष्टसारसन्धिवन्धनाः, तथाऽ-च्छत्वात् प्रसन्नदर्शनाननाः प्रसन्नवर्णस्वराश्च । त एवंगुणयोगात् श्लेष्मला बलवन्तो वसुमन्तो विद्यावन्त ओजस्विन आयुष्मन्तश्च भवन्ति ॥ १४।७।५

मृदुत्वं जलकृतम्, जलं चावदातमिति मृदुत्वादेवावदा-तत्वम् । ‘अशीघ्र’शब्द आरम्भादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । सारगतयो न स्थलन्ति, अधिष्ठितगतयः सर्वेण पादेन मही-माक्रमन्ति । अवस्थितगतयः अवस्थितत्वेन पादगतिर्भवति । प्रसन्ने दर्शनानने यस्य स तथा । वसुमत्त्वादि प्रकृतिरूपं यद्भवति, तत्प्रकृतिभावाज्ज्ञेयम् ॥ १४।७।५ ॥

पित्तमुष्णं तीक्ष्णं द्रवं विस्त्रमम्लं कटुकं च । तस्योष्ण्यात् पित्तला भवन्त्युष्णासहा उष्णमुखाः सुकुमारावदातगात्राः प्रभूतपिष्टुद्यंगतिलकालकाः क्षुत्पिपासावन्तः क्षिप्रवलीपलितखालित्यदोषाः प्रायोमृद्वल्पकपिलश्मश्रुलोमकेशाः, तैक्ष्ण्यात्तीक्ष्ण-पराक्रमास्तीक्ष्णाग्रयः प्रभूताशनपानाः क्लेशासहि-ष्णवो दन्दशूकाः, द्रवत्वात् शिथिलमृदुसन्धिमांसाः प्रभूतसृष्टस्वेदमूत्रपुरीषाश्च, विस्त्रत्वात्पूतिवक्षःक-क्षास्यशिरःशरीरगन्धाः, कट्वम्लत्वादल्पशुक्रव्यवा-यापत्याः त एवंगुणयोगात् पित्तला मध्यबला मध्या-गुषो मध्यज्ञानविज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च भव-न्ति ॥ ॥ १४।७।६ ॥

वातस्तु रुक्षलघुचलबहुशीघ्रशीतपरुषविशदः । तस्य रौक्ष्याद्वातला रुक्षापचिताल्पशरीराः प्रतत-रुक्षक्षामभिन्नमन्दसक्तजर्जरस्वराः जागरूकाश्च भवन्ति, लघुत्वाच्च लघुचपलगतिचेष्टाहारव्याहा-राः, चलत्वादनवस्थितसन्ध्यस्थिमूहन्वोष्ठजिह्वा-शिरःस्कन्धपाणिपादाः, बहुत्वाद्वहुप्रलापकण्डरा-

सिराप्रतानाः, शीघ्रत्वात् शीघ्रसमारंभक्षोभवि-
काराः शीघ्रोद्भासरागविरागाः श्रुतग्राहिणोऽल्प-
स्मृतयश्च, शैत्यात् शीतासहिष्णवः प्रततशीतको-
द्वेषकस्तंभाः, पारुण्यात्परुषकेशश्मश्रुरोमनखदशन-
वदनपाणिपादाङ्गाः वैशद्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः
सततसन्धिदशब्दगामिनश्च भवन्ति, त एवं गुणयो-
गाद्वातलाः प्रायेणाल्पबलाश्चाल्पायुषश्चाल्पापत्या-
श्चाल्पसाधनाश्चाधन्याश्च भवन्ति ॥ १४।७।७ ॥

संसर्गात्संसृष्टलक्षणाः ॥ १४।७।८ ॥

दृढशूकाः पुनः पुनर्भक्षणशीलाः । प्रभूताशनस्तु बहुभ-
क्षणत्वेन । पूतिर्वक्षःप्रभृतिषु गन्धो येषां ते तथा । प्रततः
प्रसृतः । मित्रो भग्नपात्रध्वनिसमः । मन्दो हीनः । सक्तो
बद्धः । सततसन्धिदशब्दगामिन इति सन्धिस्फुटनशब्दवन्तः
॥ १४।७।६—१४।७।८ ॥

सर्वगुणसमुदितास्तु समधातवः इत्येवं प्रकृ-
तितः परीक्षेत ॥ १४।७।९ ॥

विकृतितश्चेति विकृतिरुच्यते विकारः, तत्र
विकारं हेतुदोषदूष्यप्रकृतिदेशकालबलविशेषैर्लि-
ङ्गतश्च परीक्षेत, न ह्यन्तरेण हेत्वादीनां बलविशेषं
व्याधिवलविशेषोपलब्धिः यस्य हि व्याधेर्दोषदू-
ष्यप्रकृतिदेशकालबलसाम्यं भवति महच्च हेतु-
लिङ्गबलम्, स व्याधिर्वलवान् भवति, तद्विपर्यया-
श्चाल्पबलः, मध्यबलस्तु दोषादीनामन्यतमसामा-
न्याद्धेतुलिङ्गमध्यबलत्वाच्चोपलभ्यते ॥ १४।७।१० ॥

सर्वगुणसमुदिता इति सर्वप्रकृतियुक्ताः प्रशस्तगुणयुक्ताः,
यदुक्तं वाग्भटे “समधातुः समस्तासु श्रेष्ठः” इति । यदि च
प्रशस्तगुणता न स्यात्, न तदा श्रेष्ठत्वं स्यात् । साम्यस्थि-
ताश्च दोषाः साम्यप्रभावादेव गुणान् परान् कुर्वते, न दोषान्
इति ज्ञेयम् । साम्यं भवतीति परस्परतुल्यगुणता भवति ।
महच्च हेतुलिङ्गबलमिति हेतवो लिङ्गानि च बलवन्ति भूयांसि
च । अन्यतमसामान्यादिति दोषादीनां सामान्ये केनचित्,
केनचिदसामान्ये सतीत्यर्थः ॥ १४।७।९—१४।७।१० ॥

सारतश्चेति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलमानविशे-
षज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते, तद्यथा त्वप्रकमांसमेदोऽ-
स्थिमज्जशुक्रसत्वानि ॥ १४।७।११ ॥

तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगंभीरसुकु-
मारलोमा सप्रभेव त्वक् त्वक्साराणाम् । सा
सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगबुद्धिविद्यारोग्य-
प्रहर्षणान्यायुश्चानित्वरमाचष्टे ॥ १४।७।१११ ॥

सारतश्चेत्यादौ ‘सार’शब्देन विशुद्धतरो धातुरुच्यते ।
सुप्रभेति प्रभायुक्ता । त्वक्साराणामितिच्छेदः । तथेयं सारता
किं करोतीत्याह—सा सारतेत्यादि । एवमन्यत्रापि सारतेति
व्याख्यातव्यम् ॥ १४।७।१११—१४।७।११११ ॥

कर्णाक्षिमुखजिह्वानासौष्ठपाणिपादतलनखलला-
टमेहनं च स्निग्धरक्तं श्रीमद्भाजिष्णु रक्तसारा-
णाम् । सा सारता सुखमुदप्रतां मेधां मनस्वित्वं
सौकुमार्यमनतिबलमक्लेशसहिष्णुत्वमुष्णासहित्वं
चाचष्टे ॥ १४।७।११२ ॥

शङ्खललाटकृकाटिकाक्षिगण्डहनुग्रीवास्कन्धोरः-
कक्षवक्षःपाणिपादसन्धयः गुरुस्थिरमांसोपचिता
मांससाराणाम् । सा सारता क्षमां धृतिमलौल्यं
वित्तं विद्यां सुखमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घ-
माचष्टे ॥ १४।७।११३ ॥

वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदन्तौष्ठमूत्रपुरीषेषु वि-
शेषतः स्नेहो मेदःसाराणाम्, सा सारता वित्तै-
श्वर्यसुखोपभोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारता-
माचष्टे ॥ १४।७।११४ ॥

पार्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रुचिबुकशिरःपर्वस्थू-
लाः स्थूलास्थिनखदन्ताश्चास्थिराः । ते महोत्साहाः
क्रियावन्तः क्लेशसहाः सारस्थिरशरीरा भवन्त्या-
युष्मन्तश्च ॥ १४।७।११५ ॥

तन्वङ्गा बलवन्तः स्निग्धवर्णस्वराः स्थूलदीर्घ-
वृत्तसन्धयश्च मज्जसाराः । ते दीर्घायुषो बलवन्तः
श्रुतवित्तविज्ञानापत्यसंमानभाजश्च भवन्ति ॥ १४।
७।११६ ॥

सौम्याः सौम्यप्रेक्षिणश्च क्षीरपूर्णलोचना इव
प्रहर्षबहुलाः स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः
प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो महास्फिचश्च
शुक्रसाराः, ते स्त्रीप्रियोपभोगा बलवन्तः सुखैश्व-
र्यारोग्यवित्तसंमानापत्यभाजश्च भवन्ति १४।७।११७

स्मृतिमन्तो भक्तिमन्तः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो
महोत्साहा दक्षाः धीराः समरविक्रान्तयोधिनः
त्यक्तविषादास्ववस्थितगतिगम्भीरबुद्धिचेष्टाः क-
ल्याणाभिनिवेशिनश्च सत्त्वसारास्तेषां स्वलक्षणैरेव
गुणा व्याख्याताः ॥ १४।७।११८ ॥

तत्र सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवन्त्यतिबलाः
परमगौरवयुक्ताः क्लेशसहाः सर्वारंभेष्व्वात्मनि जा-
तप्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थिरसमाहितश-
रीराः सुसमाहितगतयः साधुनादस्निग्धगंभीर-
महास्वराः सुखैश्वर्यवित्तोपभोगसंमानभाजो मन्द-
जरसो मन्दविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्या-
श्चिरजीविनश्च प्रायो भवन्ति ॥ १४।७।११९ ॥

१ वृद्धा इति पाठान्तरम् । २ परमसुखयुक्ता इति
पाठान्तरम् । ३ जातप्रत्याशा इति पाठान्तरम् ।

अतो विपरीतास्त्वसाराः ॥ १४।७।११।१० ॥

मध्यानां मध्येः सारविशेषैर्गुणविशेषा व्याख्याता भवन्ति इति साराण्यष्टौ पुरुषाणां बलप्रमाणविशेषज्ञानार्थानि उपदिष्टानि भवन्ति ॥ १४।७।११।११ ॥

कथं नु शरीरमात्रदर्शनादेव भिषक् मुखेदयमुपचितत्वाद्बलवानयमल्पबलः कृशत्वादयं महाबलवान् महाशरीरत्वादयमल्पशरीरत्वादल्पबल इति । दृश्यन्ते ह्यल्पशरीराः कृशाश्चैके बलवन्तः, तत्र पिपीलिकाभारहरणवत् सिद्धिरतश्च सारतः परीक्षेत इत्युक्तम् ॥ १४।७।११।१२ ॥

संहननतश्चेति, संहननं सङ्घातः संयोजनमित्येकोऽर्थः, तत्र समसुविभक्तास्थिसुबद्धसन्धिसुनिविष्टमांसशोणितं सुसंहतं शरीरमित्युच्यते । तत्र सुसंहतशरीराः पुरुषा बलवन्तो विपर्ययेणाल्पबलाः, प्रवरावरमध्यत्वात् संहननस्य मध्यबला भवन्ति ॥ १४।७।१३ ॥

श्रीमदिति शोभायुक्तम् । अरन्निः कफोणिका । शिखरदशना शोभनदशनाः । स्त्रीप्रिय उपभोगः संभोगो येषां ते तथा । समरे विक्रम्य योधयन्तीति समरविक्रान्तयोधिनः । अवस्थिता इति परिस्थिताः । तुल्यगुणविस्तीर्णापत्या इति जनितात्मसदृशापत्याः । 'प्रायः'शब्देन नियमनं निषेधयति । मध्यानामिति स्तोकसाराणाम् । मध्येः सारविशेषैरिति ये यत्र संभवन्ति सारास्तथा सारभूतैरित्यर्थः । उपचितत्वादिति स्थूलत्वात्; महाशरीरत्वादिति अतिप्रमाणशरीरत्वात्; पिपीलिकाभारहरणवदिति खल्पाः पिपीलिका यथा सारशरीरत्वेन महान्तं भारं नयन्ति, तथाऽन्ये कृशशरीराश्चेत्यर्थः; सङ्घात इति निविडसन्धान इत्यर्थः ॥ १४।७।११।१२—१४।७।१३ ॥

प्रमाणतश्चेति, शरीरप्रमाणं पुनर्यथास्वेनाङ्गुलिप्रमाणेनोपदेक्ष्यते उत्सेधविस्तारायामैर्यथाक्रमम् । तत्र पादौ चत्वारि षट् चतुर्दशाङ्गुलानि, जङ्घे त्वष्टादशाङ्गुले षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे च, जानुनी चतुरङ्गुले षोडशाङ्गुलपरिक्षेपे, त्रिंशदङ्गुलपरिक्षेपावष्टादशाङ्गुलावूरु, षडङ्गुलदीर्घौ वृषणावष्टाङ्गुलपरिणाहौ, शेषः षडङ्गुलदीर्घं पञ्चाङ्गुलपरिणाहम्, द्वादशाङ्गुलिपरिमितो भगः, षोडशाङ्गुलविस्तारा कटी, दशाङ्गुलं यस्तिशिरः, दशाङ्गुलविस्तारं द्वादशाङ्गुलमुदरम्, दशाङ्गुलविस्तीर्णं द्वादशाङ्गुलायामे पार्श्वे, द्वादशाङ्गुलविस्तारं स्तनान्तरम्, द्व्यङ्गुलं स्तनपर्यन्तम्, चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वादशाङ्गुलोत्सेधमुरः, द्व्यङ्गुलं हृदयम्, अष्टाङ्गुलौ स्कन्धौ, षडङ्गुलावंसौ, षोडशाङ्गुलौ प्रवाह, पञ्चदशाङ्गुलौ प्रपाणी, हस्तौ दशाङ्गुलौ, कक्षाव-

ष्टाङ्गुलौ, त्रिकं द्वादशाङ्गुलोत्सेधम्, अष्टादशाङ्गुलोत्सेधं पृष्ठम्; चतुरङ्गुलोत्सेधा द्वाविंशत्यङ्गुलपरिणाहा शिरोधरा, द्वादशाङ्गुलोत्सेधं चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिणाहमाननम्, पञ्चाङ्गुलमास्यम् । चिवुकोष्ठकर्णाक्षिमध्यनासिकाललाटं चतुरङ्गुलम्, षोडशाङ्गुलोत्सेधं द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहं शिर इति पृथक्त्वेनाङ्गावयवानां मानमुक्तम् केवलं पुनः शरीरमङ्गुलिपर्वाणि चतुरशीतिस्तदायामविस्तारसमं समुच्यते । तत्रायुर्बलमोजःसुखमैश्वर्यं वित्तमिष्टाश्चापरे भावा भवन्त्यायत्ताः प्रमाणवति शरीरे, विपर्ययस्तु हीनेऽधिके वा ॥ १४।७।१४ ॥

प्रमाणतश्चेत्यादिना प्रशस्तं प्रमाणमङ्गावयवानामित्याह; पादौ उत्सेधेन चत्वारि, विस्तारेण षट्, दैर्घ्येण चतुर्दशाङ्गुलानीति यथाक्रमं भवतः; जङ्घा जान्वध उच्यते; परिक्षेपः परिणाहः; जानुजङ्घोरुसन्धिपरिणाहपरिमाणं च यदुच्यते, तन्मध्यस्थानस्य, तेन, सहपरिणाहमानेषु जङ्घादिषु मध्यस्थानमेतत् ज्ञेयम् । कव्या उत्सेधपरिमाणं नोक्तम्, तस्या उत्सेधस्योर्वादिसन्धित्वेन तस्याः पृथगुत्सेधप्रमाणस्याऽविद्यमानत्वात्; प्रवाहुरंसादवाक् कफोणिपर्यन्तः । प्रपाणिः कफोऽप्यधस्तात् । त्रिकमिति गुदस्फिकटिकपालार्द्धपर्यन्तम् । चिवुकं च ओष्ठश्च कर्णौ च अक्षिमध्यं च नासिका च ललाटं च प्रति प्रति चतुरङ्गुलम् । षडङ्गुलोत्सेधं शिर इति पृष्ठमनु ग्रीवाया उपरि ज्ञेयम् । केवलमिति पादतलात्प्रभृति शिरःपर्यन्तं चतुरशीत्यङ्गुलं भवति, एवं सार्द्धत्रिहस्तप्रमाणशरीरत्वं स्वहस्तेन शरीरस्य भवति । अत्र च प्रत्यवयवोत्सेधेन चतुरशीत्यङ्गुलादधिकं यत् शरीरं भवति, तदवयवानामवयवान्तरदैर्घ्यानुप्रविष्टानां ग्रहणात् तेन, प्रत्यवयवदैर्घ्यमानेन चतुरशीत्यङ्गुलं गमनीयं किं तु समुदितमेव शरीरम् । तत्र पादस्याङ्गुलानि चत्वारि, जङ्घाया अष्टादश, जानुनश्चत्वारि, शिरसः षट्, एवं चतुरशीत्यङ्गुलानि षट्ते । सुश्रुतेन समं योऽत्र मानविरोधः, सोऽत्राङ्गुलिमानभेदात् शमयितव्यः । तत्र हि सर्विंशमङ्गुलिशतं पुरुषमानमुक्तम् । तेन, तत्राङ्गुलिमानमेवाल्पं ज्ञेयम् । आयामविस्तारसममिति यथोक्तप्रत्यवयवायामविस्तारयुक्तम् । किंवा, यावदायामेन चतुरशीत्यङ्गुलम्, तावद् यदि विस्तृतबाहुद्वयप्रमाणेन विस्तारेण च शरीरं भवति, तदा आयामविस्तारसमं भवति । तत्रेति यथोक्तप्रमाणवति शरीर इति योजनीयम् । हीन इति हीनप्रमाणे । एवमधिक इति अधिकप्रमाणे ॥ १४ ॥ ७।१४ ॥

सात्म्यतश्चेति, सात्म्यं नाम तद्यत्सातत्येनोपसेव्यमानमुपशेते, तत्र ये घृतक्षीरतैलमांसरससात्म्याः सर्वरससात्म्याश्च, ते बलवन्तः क्लेशसहाः

१ गुदस्फिकटिकपालार्द्धपर्यन्तमिति पाठान्तरम् ।

चिरजीविनश्च भवन्ति, रूक्षसात्म्याः पुनरेकरसात्म्याश्च ये, ते प्रायेणाल्पबलाः क्लेशसहा अल्पयुषोऽल्पसाधनाश्च व्यामिश्रसात्म्यास्तु ये ते मध्यबलाः सात्म्यनिमित्ततो भवन्ति ॥ १४।७।१५ ॥

सात्म्यतत्त्वेत्यत्र 'सात्म्य'शब्देन औक्तिकसात्म्यमुच्यते, प्रकृतिसात्म्यादीनां भेषजादिपरीक्षयैव परीक्षितत्वादिति ज्ञेयम् । अल्पसाधना इत्यल्पभेषजाः, एकरसात्म्यानां पञ्चरसा असात्म्यत्वेनापथ्या इति भावः ॥ १४।७।१५ ॥

सत्त्वतश्चेति, सत्त्वमुच्यते मनः, तच्छरीरस्य तन्त्रकमात्मसंयोगात्, तन्निविधं बलभेदेन प्रवरं मध्यमवरं चेति अतश्च प्रवरमध्यावरसत्त्वा भवन्ति पुरुषाः तत्र प्रवरसत्त्वाः स्वल्पास्ते सारेषूपदिष्टाः स्वल्पशरीरा ह्यपि ते निजागन्तुनिमित्तासु महतीष्वपि पीडास्वव्यथा दृश्यन्ते सत्त्वगुणवैशेष्यात्; मध्यसत्त्वास्त्वपरानात्मन्युपनिधाय संस्तम्भयन्त्यात्मनात्मानं परैश्चापि संस्तम्भयन्ते; हीनसत्त्वास्तु नात्मना नापि परैः सत्त्वबलं प्रति शक्यन्ते उपस्तम्भयितुम्, महाशरीरा ह्यपि ते स्वल्पानामपि वेदनानामसहा दृश्यन्ते; सन्निहितमयशोकलोभमोहमाना रौद्रभैरवद्विष्टबीभत्सविकृतसङ्कथास्वपि च पशुपुरुषमांसशोणितानि चावेक्ष्य विषादवैवर्ण्यमूर्च्छांन्मादभ्रमप्रपतनानामन्यतममाप्नुवन्त्यथवा मरणमिति ॥ १४।७।१६ ॥

आहारशक्तितश्चेति, आहारशक्तिरभ्यवहरणशक्त्या जरणशक्त्या च परीक्ष्या बलायुषी ह्याहारायत्ते ॥ १४।७।१७ ॥

व्यायामशक्तितश्चेति, व्यायामशक्तिरपि कर्मशक्त्या परीक्ष्या कर्मशक्त्या ह्यनुमीयते बलत्रैविध्यम् ॥ १४।७।१८ ॥

तन्त्रकमिति प्रेरकं धारकं च । ते सारेषूपदिष्टा इति, य एव सलसारास्तएव प्रवराः इति ज्ञेया इत्यर्थः । सत्त्वगुणवैशेष्यादिति सत्त्वगुणेन संस्तम्भितवेदनाविकारत्वादव्यथा इव दृश्यन्त इत्यर्थः । परात्मन्युपनिधायैति परं वेदनासहं दृष्ट्वा, 'चेदयं वेदनासहस्तदाहमपि वेदनासहो भवामि' इति कृत्वा वेदनां सहत इत्यर्थः । 'जरणशक्त्या च' इतिवचनात्, यो बहु भुंक्ते परिणमति च, असावाहारशक्तिमानिहोच्यते, न तु गुणपरिमाणोऽत्र गृहीतः । कर्म भारवहनादि, तत्र शक्तिः कर्मशक्तिः ॥ १४।७।१६—१४।७।१८ ॥

वयस्तश्चेति कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि शरीरावस्था वयोऽभिधीयते तद्वयो यथास्थूलभेदेन त्रिविधम् बालं मध्यं जीर्णमिति, तत्र बालमपरि-

पकधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारमक्लेशसहमसंपूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायमापोऽशवर्षं विवर्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमात्रिशद्वर्षमुपदिष्टममध्यं पुनः समत्वागतबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानसर्वधातुगुणं बलस्थितमवस्थितमविशीर्यमाणधातुगुणं पित्तधातुप्रायमाषष्टिवर्षमुपदिष्टम् अतःपरं हीयमानधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानं भ्रश्यमानधातुगुणं वायुधातुप्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते वर्षशतान्तम् । अस्मिन् काले पुनरधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां विकृतिवर्जैः प्रकृत्यादिवलविशेषैरायुषो लक्षणतश्च प्रमाणमुपलभ्य वयसस्त्रित्वं विभजेत । एवं प्रकृत्यादीनां विकृतिवर्जानां भावानां प्रवरमध्यावरविभागेन बलविशेषं विभजेत । विकृतिबलत्रैविध्येन तु दोषबलं त्रिविधमनुमीयते । ततो भैषज्यस्य तीक्ष्णमृदुमध्यविभागेन त्रित्वं विभज्य यथादोषं भैषज्यमवचारयेदिति ॥ १४।७।१९ ॥

वयःस्वरूपमाह—कालेत्यादि । कालप्रमाणविशेषापेक्षिणीति कालप्रमाणविशेषेण या गतिर्भवतीत्यर्थः । यथास्थूलभेदेनेतिवचनात्, बालबालतराद्यवस्थाभेदादधिकमपि वयो भवतीति दर्शयति । बालो द्विविधः । अपरिपक्वधातुरापोऽशवर्षात्, तथा वर्द्धमानधातुरात्रिशतमात् । तदेतयोर्बालयोरुपयुक्तत्वेन भेदमाह—तत्रेत्यादि । षोडशवर्षायबालोऽल्पभेषजमृदुभेषजत्वादिना शास्त्रे वक्तव्यः, तद्धर्षं बालोऽपि नाल्पभेषजत्वादिना तथोपचर्यते । क्रमेणेति नैकदैव षष्टिवर्षाद्धर्षं धात्वादिहानिरिति दर्शयति—अस्मिन् काले इति कलौ । अथाधिकवर्षजीविनां कथं वयस्त्रित्वं विभक्तव्यमित्याह—तेषामित्यादि । प्रकृत्याद्या दश परीक्ष्या अत्रैव "प्रकृतिसार" इत्यादिनोक्ताः । तत्र "विकृतिवर्जैः" इत्यनेन विकृतेः परित्यागः कृतः । तेन, प्रकृतिसारादीनां बलविशेषैः प्रवरावरमध्यभेदभिन्नप्रकृत्यादिभेदेन कृतैः प्रवरावरमध्यरूपैरायुषः प्रमाणं प्रवरावराद्युपलभ्य वयस्त्रित्वं विभजनीयम् । एतेन, यस्य प्रकृतिबलमुत्तमं श्लेष्मप्रकृते समप्रकृतेर्वा, तस्यायुर्दीर्घं भवति, हीने तु प्रकृतिबले हीनम् । एवं सारादावपि ज्ञेयम् । एवं च यः प्रकृत्यादीनां सर्वेषामेवोत्तमेन बलेन युक्तः स शताधिकं जीवति । तेन, तस्य विंशतिवर्षाधिकं शतं यद्यायुस्फलभ्यते, तदा पूर्वोक्तवयोविभागानुमानादाषट्त्रिंशद्वर्षाणि स बालो भवति, द्विसप्ततिवर्षश्च स मध्यः, शेषे तु वृद्धः । यस्तु प्रकृत्यादीनां मध्यमत्वेनाल्पायुरशीतिवर्षोऽवधार्यते, स पञ्चविंशतिवर्षाणि बालः,

१ आवर्षशतमिति पाठान्तरम् । २ वर्षशतं स्वल्पायुषः प्रमाणमेतस्मिन् काले सन्ति चाधिकोनवर्षशतजीविनो मनुष्या इति पाठान्तरम् ।

पंचाशतं मध्यः, अतो वृद्ध इत्यादि विभजनीयम् । न केवलं प्रकृत्यादिनाऽऽयुरवधार्यम्, किंतु आयुर्लक्षणैरपि शरीरप्रति-
बद्धैः शरीरे वक्तव्यैरित्याह—आयुषो लक्षणतश्चेति । आयुर्ल-
क्षणेनापि वयोऽवधार्यं बाल्यादिविभागः कर्तव्य इत्यर्थः,
अयं च स्तोकन्यूनाधिकशतायुषां बाल्यादिविभागः कर्तव्यः ।
येषां तु विंशतिवर्षादि परमायुषोमानम्, न तेषां तदनुमानेन
वयोभेदः, ते ह्यप्राप्तमध्यावस्था एव प्रियन्ते । प्रकृत्यादि-
विभागेन शरीरबलपरीक्षासुक्तमुपसंहरति—एवमित्यादि ।
दोषबलं तु यथा शरीररूपदेशपरीक्षया परीक्ष्यम्, तदाह—
प्रकृतिबलेत्यादि ॥ १४।७।१९ ॥

**आयुषः प्रमाणज्ञानहेतोः पुनरिन्द्रियेषु जातिसू-
त्रीये च लक्षणान्युपदेक्ष्यन्ते ॥१४।७।२०॥**

शरीरबलदोषबलपरीक्षार्थं शरीरपरीक्षां प्रति ज्ञानमभिधाय
पुनरायुःप्रमाणज्ञानार्थं शरीरपरीक्षामतिदिशति—आयुष इत्या-
दि । इन्द्रियेष्विति इन्द्रियस्थानाध्यायेषु । तत्रेन्द्रिये वर्णादि-
विकृत्या रिष्टरूपहसितमायुर्ज्ञातव्यम्, जातिसूत्रीये शरीरे च
जन्मप्रतिबद्धैर्लक्षणैर्दार्ढ्यायुष्टं ज्ञातव्यम् ॥ १४।७।२० ॥

**कालः पुनः संवत्सरश्चातुरावस्था च; तत्र संव-
त्सरो द्विधा त्रिधा षोढा द्वादशधा भूयश्चाप्यतः
प्रविभज्यते तत्तत्कार्यमभिसमीक्ष्य, तं तु खलु
तावत् षोढा प्रविभज्य कार्यमुपदेक्ष्यते हेमन्तो
ग्रीष्मो वर्षाश्चेति शीतोष्णवर्षलक्षणास्त्रय ऋतवो
भवन्ति । तेषामन्तरेष्वितरे साधारणलक्षणास्त्रय
ऋतवः प्रावृट्शरद्वसन्ता इति, प्रावृडिति प्रथमः
प्रवृष्टः कालः । तस्यानुबन्धो हि वर्षाः । एवमेते
संशोधनमधिकृत्य षट् विभज्यन्ते ऋतवः ॥१४।८॥**

तत्र साधारणलक्षणेष्वातुषु वमनादीनां प्रवृत्ति-
विधीयते । निवृत्तिरितरेषु । साधारणलक्षणा हि
मन्दशीतोष्णवर्षत्वात् सुखतमाश्च भवन्त्यविकल्प-
काश्च शरीरौषधानाम्, इतरे पुनरत्यर्थशीतोष्णव-
र्षत्वाद्दुःखतमाश्च भवन्ति विकल्पकाश्च शरीरौष-
धानाम् ॥१४।८॥१॥

देशपरीक्षां समाप्य कालपरीक्षामाह—काल इत्यादि ।
संवत्सरोऽयनभेदेन द्विविधः, शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधः,
ऋतुभेदेन षोढा, मासभेदेन द्वादशधा, पक्षभेदाच्चतुर्विंशतिधा
प्रहरादिनाऽनेकधेति ज्ञेयम् । तत्तत् कार्यमित्यनादिना
संपाद्यं कार्यमित्यर्थः । साधारण इति अनतिशीतोष्णवर्षः ।
प्रावृष्टं विभजते प्रावृडित्यादि ।—“प्रथमप्रवृष्टः” शब्देना-
ऽऽषाढावर्णानुच्यते । एतच्च द्विमासत्वमृतुभेदकमादि कृत्वा
शेषमासद्विकेन वर्षादयो यथाक्रमं ज्ञेयाः । अयं च ऋतुकर्मो
न रसोत्पत्त्यादौ, किंतु शरीरशोधने प्रवृत्तावेवेति दर्शयता

‘संशोधनमधिकृत्य’ इत्युक्तम्, एवमेव च क्रमं सिद्धौ वक्ष्य-
ति—“प्रावृट् शुक्रनमौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः । तपस्यश्च
मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति” । अस्मिन्नृतुकमे शिशिरो
नास्ति । ये तु शुवते गङ्गाया दक्षिणकूले वर्षां बहु भवति ।
तेन, तत्र प्रावृडादिक्रमः, गङ्गोत्तरकूले शीतं बहु भवति ।
तेन, तत्र हेमन्तशिशिरौ भवतः । उक्तं हि काश्यपेन—
यत्—“भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे जलम् । तेन
प्रावृड्वर्षाख्यौ ऋतू तेषां प्रकल्पितौ । गङ्गाया उत्तरकूले
हिमवदंबुसङ्गमे । भूयः शीतमतस्तेषां वसन्तशिशिरावृत्तौ”
इति । एतच्च न, अत्र ‘संशोधनमधिकृत्य’ इतिवचनात् । यदि
देशकृतोऽयं भेदः स्यात्, तदा तमेव भेदकं ब्रूयात्, न
संशोधनम् । तेन, काश्यपोक्तदेशभेदेन प्रावृडादिक्रमो न
तावदिहाभिमतः । अविकल्पकाश्च शरीरौषधानामिति, न
शरीरस्य कृत्रिमताऽऽपतितगुणेन भेदकास्तथौषधस्य च न
प्रमाणोत्कर्षापकर्षभेदकारका इत्यर्थः, विकल्पकाश्च शरीरौष-
धानामिति यदात्ययिकत्वेनावश्यकर्तव्या भवन्ति वमनादयः,
तदौषधस्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथावक्ष्यमाणेन, तथा शरी-
रस्य च विकल्पका भवन्ति ॥ १४।८॥१४।८।१ ॥

तत्र हेमन्ते ह्यतिमात्रशीतोपहतत्वात् शरीरमसु-
खोपपन्नं भवत्यतिशीतवाताध्मातमतिदारुणीभूत-
मावद्धदोषं च भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभावं
शीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यत्वमापद्यते । तस्मात्तयोः
संयोगे संशोधनमयोगायोपपद्यते, शरीरमपि च
वातोपद्रवाय ॥१४।८।२॥

ग्रीष्मे पुनर्भृशोष्णोपहतत्वात् शरीरमसुखो-
पपन्नं भवत्युष्णवाताध्मातमतिशिथिलमत्यन्तप्रवि-
लीनदोषम्, भेषजं पुनः संशोधनार्थमुष्णस्वभाव-
मुष्णानुगमनात्तीक्ष्णतरत्वमापद्यते । तस्मात्तयोः
संयोगे संशोधनमतियोगायोपपद्यते, शरीरमपि
पिपासोपद्रवाय ॥१४।८।३॥

वर्षासु तु मेघजलावतते गूढार्कचन्द्रतारे धाराकु-
ले वियति भूमौ पङ्कजलपटलसंवृतायामत्यर्थोपक्लि-
न्नशरीरेषु भूतेषु विहतस्वभावेषु केवलेष्वौषधग्रामेषु
तोयतोयदानुगतमारुतसंसर्गाद्गुरुप्रवृत्तीनि वमना-
दीनि भवन्ति, गुरुसमुत्थानानि च शरीराणि ।
तस्माद्वमनादीनां निवृत्तिर्विधीयते वर्षाभागान्तेष्वा-
तुषु न चेदात्ययिकं कर्म । आत्ययिके पुनः कर्मणि
काममृतुं विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुण-
विपरीतेन भेषजं संयोगप्रमाणविकल्पेनोपपाद्य
प्रमाणवीर्यसमं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्ने
नावहितः ॥१४।८।४॥

आतुरावस्थास्वपि तु कार्याकार्यं प्रति कालाकालसंज्ञा । तद्यथा । अस्यामवस्थायामस्य भेषजस्याकालः, कालः पुनरन्यस्येति । एतदपि हि भवत्यवस्थाविशेषेण । तस्मादातुरावस्थास्वपि कालाकालसंज्ञा । तस्य परीक्षा मुहुर्मुहुरातुरस्य सर्वावस्थाविशेषावेक्षणं यथावद्भेषजप्रयोगार्थम् । न ह्यतिपतितकालमप्राप्तकालं वा भेषजमुपयुज्यमानं यौगिकं भवति । कालो हि भेषज्यप्रयोगपर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति ॥ १४।८।५ ॥

यथा हेमन्तादिषु दुःखमत्त्वं भवति, तदाह—तत्र हेमन्त इत्यादि । आवद्धदोषमिति अतिवद्धदोषम् । तयोरिति यथोक्तक्रमशरीरभेषजयोः । तोयस्य तोयदानुगतमारुतस्य च संसर्गः । तस्माद् गुरुप्रवृत्तीनीति गुरोर्यथा न सुखकारिणी प्रवृत्तिर्भवति, तथाऽत्रापीत्यर्थः । किंवा बहुप्रतिविधेयप्रवृत्तीनि गुरुप्रवृत्तीनि । गुरुसमुत्थानानीति संशोधनक्लिष्टानि शरीराणि तदा महता प्रयत्नेन चिरेण कालेन प्रकृतिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वर्षाभागान्तेष्विति हेमन्तप्रीष्मवर्षासु । हेमन्तादिष्वप्यात्ययिकव्याधौ संशोधनं दर्शयन्नाह—न चेदित्यादि । विकल्पेति अल्पगुणयुक्तं कृत्वा । कृत्रिमगुणोपधानम् । यथा शीते शीतप्रतीकारार्थमुष्णकरणं, उक्तचान्यत्र “शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्” । ऋतौ प्रतीकारं दर्शयित्वा भेषजप्रतीकारमाह—भेषजमित्यादि । संयोगविकल्पः यथा शीते त्रिवृताया उष्णेन गोमूत्रेणालोढनम् । प्रमाणविकल्पः यथा अयोगप्रतीकारार्थमतिमात्रत्रिवृद्दानमित्यादिकः । अत्र च प्रमाणविकल्पस्तथा कर्तव्यः, यथा विरुद्धप्रमाणभेषजमेलकः कालः स्यात्, तथा संयोगविकल्पश्च कर्तव्यः, यथा विरुद्धवीर्यभेषजमेलकः कालः स्यादिति दर्शयन्नाह—प्रमाणवीर्यसमं कृत्वेति । आतुरावस्थालक्षणकालमाह—आतुरेत्यादि । तत्रोदाहरणम् नवज्वरे न कषायकालः, अतिक्रान्तषडहे च कषायकाल इत्यादि । भेषज्यप्रयोगपर्याप्तिमिति भेषजप्रयोगसाध्यसिद्धिमित्यर्थः ॥ १४।८।२—१४।८।५ ॥

प्रवृत्तिस्तु प्रतिकर्मसमारम्भः, तस्य लक्षणम् भिषगातुरौषधपरिचारकाणां क्रियासमायोगः ॥ १४।९ ॥

उपायः पुनर्भिषगादीनां सौष्टवमभिविधानं च सम्यक् । तस्य लक्षणम् । भिषगादीनां यथोक्तगुणसम्पदेशकालप्रमाणसात्म्यक्रियादिभिश्च सिद्धिकारणैः सम्यगुपपादितस्यौषधस्यावचारणमिति । एव-

मेते दश परीक्ष्यविशेषाः पृथक् पृथक् परीक्षितव्या भवन्ति ॥ १४।१० ॥

कालमभिधाय क्रमेण प्राप्तां प्रवृत्तिमाह—प्रवृत्तिस्त्वित्यादि । प्रतिकर्म चिकित्सा । परिशिष्टमुपायमाह—उपाय इत्यादि । यथोक्तगुणसम्पदित्यनेन सौष्टवमुक्तम् । दशेत्यादिना तु सम्यगभिविधानं ब्रूते ॥ १४।९—१४।१० ॥

परीक्षायास्तु खलु प्रयोजनं प्रतिपत्तिज्ञानम् । प्रतिपत्तिर्नाम यो यथा विकारः प्रतिपत्तव्यस्तस्य तथानुष्ठानज्ञानम् ॥ १५ ॥

यत्र तु खलु वमनादीनां प्रवृत्तिर्यत्र च निवृत्तिस्तद्व्यासतः सिद्धिषूत्तरमुपदेक्ष्यते ॥ १६ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणसंयोगे तु गुरुलाघवं सम्प्रधार्य सम्यगध्यवस्येदन्यतरनिष्ठायां । सन्ति हि व्याधयः शास्त्रेषूत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः । तस्मात् सम्प्रधार्य सम्यगध्यवस्येदित्युक्तम् ॥ १७ ॥

किंप्रयोजना परीक्षेत्यस्योत्तरम् परीक्षायास्त्वित्यादि । प्रतिपत्तिशब्दार्थं विभजते यथेत्यादि । प्रतिपत्तव्य इत्यनुष्ठानेन योजयितव्यः । ‘क्व च वमनादीनां प्रवृत्तिः, क्व च निवृत्तिः’ इत्यस्योत्तरमतिदेशेनाह यत्र त्वित्यादि । ‘प्रवृत्तिलक्षणसंयोगे किं नैष्ठिकम्’ इत्यस्योत्तरम् प्रवृत्तीत्यादि । अध्यवस्येदित्यध्यवसायं कुर्यादित्यर्थः । अन्यतरनिष्ठायामित्यन्यतररूपावस्थायां । अत्र गुरुलाघवे ज्ञाते गुरुप्रतिक्रियानिश्चयोऽनुक्तोऽपि ज्ञायते । तेन, शास्त्रान्तरे गुरुव्याधिप्रतीकारनिष्ठायामध्यवसायं कुर्यादिति साक्षान्न कृतम् ; एतमेव गुरुव्याधिप्रतीकारं लघुव्याधिव्युत्पादकवचनभङ्ग्यन्तरेणाह सन्ति हीत्यादि । सम्यगध्यवस्येदिति, उत्सर्गलघुं परित्यज्यापवादगुरुमुपक्रम्य तथाऽध्यवस्येत् । “वलवन्तमुपद्रवम्” इत्यादिना हि दुर्बलं परित्यज्य बलवच्चिकित्सामभिधास्यति ॥ १५—१७ ॥

यानि तु खलु वमनादिषु भेषजद्रव्याण्युपयोगं गच्छन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यन्ते तद्यथा फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनफलानि, फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवपत्रपुष्पाणि, आरग्वध-वृक्षकमदनस्वादुकण्टकपाठापाटलाशाङ्गधामूर्वास-सपर्णनक्तमालपिचुमर्दपटोलसुषवीगुडचीचित्रक-सोमवल्कलीपीशिष्टमूलकाषायैश्च, मधुकमधूक-कोविदारकर्बुदारनीपविदुलबिम्बीशणपुष्पीसदा-पुष्पीप्रत्यक्पुष्पीकषायैश्च, एलाहरेणुप्रियङ्गुपृथ्वी-काकुस्तुबुरुतगरनलदहीवेरबालगोपीकषायैश्च, इ-क्षुकाण्डेक्ष्वशुवालिवादर्मपोटगलकालकृतकषायै-श्च सुमनासौमनस्यायनीहरिद्रादारुहरिद्रावृश्चीरपु-

१ यथोक्तगुणसम्पद्देशकालप्रमाणासात्म्यक्रियादिभिश्चेति-पाठान्तरम् ।

२ क्रमप्राप्तिमिति पाठान्तरम् ।

नर्नवामहासहाक्षुद्रसहाकषायैश्च, शाल्मलिशाल्म-
लिकभद्रपर्ण्यैलपण्युपोदिको दालकधन्वनराजाद-
नोपचित्रागोपीशृङ्गाटिकाकषायैश्च - पिप्पलीपिप्प-
लीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरसर्षपफाणितक्षीरक्षारल-
वणोदकैश्च यथालाभं यथेष्टं वाप्युपसंस्कृत्य वर्ति-
क्रियाचूर्णावलेहस्नेहकषायमांसरसयवागूयूषका-
म्बलिकक्षीरोपधेयान्मोदकानन्यांश्च योगान् वि-
विधाननुविधाय यथार्हं वमनार्हाय दद्यात् विधि-
वद्धमनमिति कल्पसंग्रहो वमनद्रव्याणाम् । कल्प-
स्त्वेषां विस्तारेणोत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ १८ ॥

संप्रति कानि च वमनादिषु भेषजद्रव्याणि संयोगं गच्छन्ती-
त्यस्योत्तरं यानीत्यादि । शार्ङ्गं गुञ्जा । सोमवल्कः खदिरः ।
द्वीपी कण्टकारी द्वीपिशररिति पाठे शतावरी देया । विदुलो
वेतसः, शणपुष्पी घण्टारवा, सदापुष्पी रक्तार्कः । कालंकृतो
कासमर्दः । पोटगलो होगलः । सुषवी कारवेल्कः । सुमना
जाती । सौमनस्यायनी जातिकलिका, जातिकोषो वा । शाल्म-
लिको रोहडकः, खल्पशाल्मलिर्वा । भद्रपर्णी भादाली ।
एलापर्णी राक्षा । उदालो बहुवारः । गोपी शारिवा । वर्ति-
क्रिया वर्तिरूपदीर्घमक्ष्यकरणम् । तत्र 'आरग्वधादि' 'मच्चा-
दि' पृथग्वर्णकरणं प्रायः समानगुणतां विच्छेदपाठेन दर्शयितुं
कृतम् । कल्पनं कल्पः प्रयोग इत्यर्थः । उत्तरकालमिति
कल्पस्थाने ॥ १८ ॥

विरेचनद्रव्याणि तु श्यामात्रिवृत्तचतुरङ्गुल-
तिलकमहावृक्षसप्तलाशङ्किनीदन्तीद्रवन्तीनां क्षीर-
मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि यथायोगं तैस्तैः क्षीरमू-
लत्वक्पत्रपुष्पफलैर्विक्लिप्ताविक्लिप्तैरजगन्धाश्चग-
न्धाजशृङ्गीक्षीरिणीनीलिनीक्लीतकषायैश्च, प्रकी-
र्योदकीर्यामसूरविदलाकम्पिलकविडङ्गवाक्षीक-
षायैश्च, पीलुपियालमृद्वीकाकाशमर्यपरूषकवदर-
दाडिमामलकहरीतकीविभीतकवृश्चीरपुनर्नवावि-
दारिगन्धादिकषायैश्च, शीघ्रसुरासौवीरकतुषोद-
कमैरेयमेदकमदिरामधुमधूदकधान्याम्लकुवलवद-
रखज्जूरकर्कन्धुसीधुभिश्च दधिदधिमण्डोदक्षि-
द्भिश्च गोमहिष्यजावीनां च क्षीरमूत्रैर्यथालाभं यथेष्टं
वाप्युपसंस्कृत्य वर्तिक्रियाचूर्णावलेहस्नेहकषाय-
मांसरसयूषकाम्बलिकयवागूक्षीरोपधेयान् मोद

कानन्यांश्च भक्ष्यप्रकारान् विविधांश्च योगाननुवि-
धाय यथार्हं विरेचनार्हाय दद्याद्विरेचनमिति
कल्पसंग्रहो विरेचनद्रव्याणाम् । कल्पस्त्वेषां विस्त-
रेण यथावदुत्तरकालमुपदेक्ष्यते ॥ १९ ॥

विक्लिप्तिर्द्रव्यान्तरसंयोगः, अविक्लिप्तिः केवलप्रयोगः । तेन,
विक्लिप्ताविक्लिप्तैरिति संयुक्तायुक्तैरित्यर्थः । क्षीरिणी दुग्धिका ।
क्लीतकं यष्टीमधु । मसूरविदला श्यामलता । प्रथमं तु श्यामा
श्याममूला त्रिवृदेवोक्ता ॥ १९ ॥

आस्थापनेषु तु भूयिष्ठकल्पानि द्रव्याणि यानि यो-
गमुपयान्ति तेषु तेष्ववस्थान्तरेष्वातुराणाम्, तानि
द्रव्याणि नामतो विस्तरेणोपदिश्यमानान्यपरिसं-
ख्येयानि स्युरतिबहुत्वात् । इष्टश्चानतिसंक्षेपविस्त-
रोपदेशस्तत्र, इष्टं च केवलं ज्ञानम् । तस्माद्रसत
एव तान्यनुव्याख्यास्यन्ते । रससंसर्गविकल्पविस्त-
रो ह्येषामपरिसंख्येयः, समवेतानां रसानामंशा-
शबलविकल्पातिबहुत्वात् । तस्माद्रव्याणां चैकदेश-
मुदाहरणार्थं रसेष्वनुविभज्य रसैकैकश्येन रसकै-
वल्येन च नामलक्षणार्थं षडास्थापनस्कन्धाः समू-
हरसतोऽनुविभज्य व्याख्यास्यन्ते ॥ २० ॥

भूयिष्ठकल्पानीति बहुप्रयोगाण्यभिप्रायप्रयोज्यानि च ।
इष्टश्चानतिसंक्षेपविस्तरोपदेश इत्यनतिसंक्षेपविस्तरतः शास्त्रे
कथनमिदम्, इष्टं च केवलं ज्ञानमतिसंक्षेपविस्ताराभिधानेऽपि
यदुक्तम् "तस्यापि यथा सामान्येनावस्थाज्ञानं भवति, तद-
पीष्टम्" ग्रन्थकर्तुः श्रोतुश्चेत्यर्थः । तस्माद्रसत एवेति रसं
प्राधान्येनोद्दिश्य रसाश्रयद्रव्यस्थानतिसंक्षेपविस्तारोपदेशेनेत्य-
र्थः । तानीत्यास्थापनोपयोगीनि द्रव्याणि । अत्र च रसद्वारा
निर्देशेऽपि रससंसर्गस्यातिबहुत्वेन च कृत्स्नद्रव्यनिर्देशवद्रस-
संक्षेपता स्यादिति कृत्वा षड्भी रसैर्निर्देशः कर्तव्यः । आस्था-
पनोपयोगीनि द्रव्याणि दर्शयन्नाह—रसेत्यादि । उदाहरणार्थ-
मिति मधुरादिरसस्याधारभूतस्य द्रव्यस्योदाहरणार्थम् । रसे-
ष्वनुविभज्येति रसेषु मधुरादिषु द्रव्याणामेकदेशमाधारतयो-
पदिश्येत्यर्थः । रसकैवल्येनेति रससंसर्गत्वेन । नामलक्षणार्थं
षडास्थापनस्कन्धा इति साक्षादुक्तानां जीवकादीनां नामार्थम्
तथा, अनुक्तानां मधुरादिद्रव्याणां तज्जातीयत्वेन लक्षणेना-
स्थापनयोगिद्रव्यसमूहा व्याख्यास्यन्ते इति । किंवा, नामल-
क्षणार्थमिति नामज्ञानार्थम् । समूहरसतोऽनुविभज्येति अनुक्तं
च मधुरादिरसतया निर्दिश्येत्यर्थः ॥ २० ॥

यत्तु षड्विधमास्थापनमेकरसमित्याचक्षते मिष-
जस्तदुल्लभतमं संसृष्टरसभूयिष्ठत्वाद्व्याणाम् ।
तस्मान्मधुराणि च मधुरप्रायाणि च मधुरविपा-

१ शार्ङ्गं काकजङ्घा विकसवतीति लोके, काकमाचीत्यन्ये,
अन्ये तु शार्ङ्गं काकतिक्ता गौरवर्तुलावगुण्ठितफला चिरपोटिकेति
प्रसिद्धा, शृङ्गेष्वेति पूर्वदेशे, काकादनीत्यपरे सा च गुञ्जेति
प्रसिद्धेति निषेधः । शार्ङ्गं काकजङ्घाकाश्चीतिख्यातेति भाषायां ।
२ क्षीरोपधेयानिति पाठान्तरम् ।

१ भक्ष्यप्रकारान् यथोक्ताननुविधायेति पाठान्तरम् । २ दुर्ल-
भतरमिति पाठान्तरम् ।

कानि च मधुरप्रभावानि च मधुरस्कन्धे मधुरा-
ण्येव कृत्वोपदेक्ष्यन्ते तथेतराणि द्रव्याण्यपि ।
तद्यथा जीवकर्षमकौ जीवन्ती वीरा तामलकी का-
कोली क्षीरकाकोली भीरु मुद्रपर्णी माषपर्णी शा-
लपर्णी पृश्निपर्ण्यसनपर्णी मधुपर्णी मेदा महामेदा
दारुकर्कटशृङ्गी शृङ्गाटिका छिन्नरुहा च्छत्रा-
तिच्छत्रा श्रावणीमहाश्रावणीअलम्बुषासहदेवावि-
श्वदेवाशुक्लाक्षीरशुक्लावलातिवलाविदारीक्षीरवि-
दारीक्षुद्रसहामहासहाक्रप्यगन्धाऽश्वगन्धावृश्ची-
रपुनर्नवावृहती कण्टकारिकोरुबुकमोरटश्चदंष्ट्रा
संहर्षा शतावरी शतपुष्पा मधुकपुष्पी यष्टी-
मधु मधुलिका मृद्धीकाखर्जूरपरूषकाऽऽत्मगुप्ता
पुष्करबीज कशेरु राजकशेरु राजादन काल-
द्रुतककाश्मर्यशीतपाक्योदनपाकी तालखर्जूरमुस्त-
केश्विक्षुवालिका दर्भकुशकाशशालि गुन्द्रेत्कटक-
शरमूल राजक्षवकर्ष्यप्रोक्ता द्वारदा भारद्वाजी
वनत्रपुष्यभीरुपत्री हंसपादी काकनासिका कु-
लिङ्गाक्षी क्षीरवल्ली कपोलवल्ली कपोतवल्ली सो-
मवल्ली गोपवल्ली मधुवल्ली चेति, एषामेवंवि-
धानामन्येषां च मधुरवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्र-
व्याणां छेद्यानि खण्डशस्त्रेदयित्वा भेद्यानि चा-
णुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीयेन सुप्रक्षालि-
तायां स्थाल्यां समारोप्य पयसार्धोदकेनाभ्या-
सिच्य साधयेद्द्वयं सततमुपघट्टयन्तदुपयुक्तभू-
यिष्ठेऽम्भसि, गतरसेष्वौषधेषु पयसि चानुपदग्धे
स्थालीमपहत्य सुपरिपूतं पयः सुखोष्णं घृततैल-
लवणवसामज्जफाणितोपहितं वास्ति वातविकारिणे
विधिज्ञो विधिवद्वाद्यत् । शीतं तु मधुसर्पिर्म्यामु-
पसंसृज्य पित्तविकारिणे विधिवद्वाद्यदिति मधु-
रस्कन्धः ॥ २०१॥

अयं च मधुरादिरसेन द्रव्यगणनिर्देशः, मधुरादिरसेन
मधुरादिरसद्रव्यगणनिर्देशो मधुराद्येकरसस्यैव द्रव्यस्य संग्रहो
यथा परैराख्यायते, तथाऽस्माभिरपीष्यते, किंतु, यदपि
रसान्तरे सत्यपि मधुरादिप्रधानम्, यद्वा द्रव्यं मधुरादिकार्य-
कारि विपाकप्रभावात्, तदपि मधुरादिगण एवास्माभिः
पठनीयमिति दर्शयन्नाह—यत्स्वित्वादि । आस्थाप्यतेऽनेनेत्या-
स्थापनं जीवकादि द्रव्यम् । एकरसमिति शुद्धैकरसम् । मधुर-
प्रायाणीत्युक्तमधुरसानीति । एवमम्लस्कन्धादिष्वम्लादी-
न्यपि बोध्यानीति 'तथेतराणि' इतिपदेन दर्शयति । भीरु
जालान्धरं शाकम् । असनपर्णी अपराजिता । मधुपर्णी
विकटतम् । छत्रा कोकिलाक्षः । अतिच्छत्रा अरुणकोकिला-
क्षः । महाश्रावण्यलम्बुषा । शुक्ला शर्करा । क्षीरशुक्ला त्रिवृत ।
धुप्रसहा कुमारी । ऋष्यगन्धा ऋष्यजाङ्गली, बलाभेदो

वा । मोरटं मूर्वा । संहर्षा वन्दाकः । मधुकपुष्पी मधुकमेदः ।
मधूलिका मर्कटहस्ततृणम् । राजादनं वेङ्गुलिकीति ख्यातम् ।
कशेरुः चिञ्चोडकः । राजकशेरुः कशेरुमेदः । शीतपाकी
शीतला । ओदनपाकी नीलक्षिटी । ऋष्यप्रोक्ता बलाभेदः ।
द्वारदा शाकतरुः । भारद्वाजी वनकार्पासी । वनत्रपुषी बृह-
त्फला गोडुंवा । अभीरुपत्री शतावरीभेदः । कुलिङ्गाक्षी
पेटिका, कुलिङ्गापाठपक्षे उच्चटा । क्षीरवल्ली क्षीरलता ।
कपोलवल्ली कवडभेजु इति ख्याता । कपोतवल्ली सूक्ष्मैला ।
सोमवल्ली सोमलता । गोपवल्ली अनन्तमूलम् । मधुवल्ली
यष्टीमधुभेदः ॥ २०१॥

आम्राघ्रातकलिकुचकरमर्दवृक्षाम्लाम्लवेतस-
कुवलचदरदाडिममातुलङ्गगण्डीराऽऽमलकनन्दीत-
कशीतकतिन्तिण्डीकदन्तशठैरावतककोशाग्रधन्व-
नानां फलानि, पत्राणि चाम्रातकाश्मन्तकचाङ्गेरी-
णां च चतुर्विधानां चाम्लिकानाम्, द्वयोश्च कोल-
योश्चामशुष्कयोर्द्वयोश्चैव शुष्काम्लिकयोर्ग्राम्यार-
ण्ययोश्चासवद्रव्याणि च सुरासौवीरकतुषोदकमै-
रेयमेदकमदिरामधुशुक्लीधुदधिदधिमण्डोददिवि-
द्धान्याम्लादीनि च, एषामेवंविधानामन्येषां चाम्ल-
वर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्ड-
शस्त्रेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा द्रवैः
स्थिराण्यवसिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावत्तै-
लवसामस्तुमज्जलवणफाणितोपहितं सुखोष्णं व-
स्ति वातविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्वाद्यदिति
अम्लस्कन्धः ॥ २०२॥

अम्लस्कन्दे नन्दीतकः कर्परनन्दी । शीतकोऽम्बुलोठकः ।
ऐरावतो नागरङ्गम् ; अम्लिका कन्दप्रधाना कामरूपे प्रसिद्धा,
अम्लिकामेद एवेत्याहुः । द्वयोश्चेत्यादि । द्रवैः स्थिराणीति
द्रवमज्जनात् स्थिरभूतानीत्यर्थः ॥ २०२॥

सैन्धवसौवर्चलकालविड्पाक्यानूपकूप्यवाल-
कैलमौलकसामुद्ररोमकौन्दिदौषरपाट्यकपांशुजा-
न्येवंप्रकाराणि चान्यानि लवणवर्गपरिसंख्यातानि,
एतान्यम्लोपहितान्युष्णोदकोपहितानि वा स्नेह-
वन्ति सुखोष्णं वास्ति वातविकारिणे विधिज्ञो
विधिवद्वाद्यदिति लवणस्कन्धः ॥ २०३॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीचव्यचित्रकशृ-
ङ्गवेरमरिचाजमोदारकविडङ्गतुवुरूपीलुतेजोस्विन्ये-
लाकुष्ठमल्लतकास्थिहिङ्गुकिलिममूलकसर्षपलशुन-
करञ्जशिमुकमधुरशिमुकखरपुष्पभूस्तृणसुमुखसुर-
सकुठेरकार्जकगण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफ-
णिज्जकक्षारमूत्रपित्तानामेवंविधानां चान्येषां क-
टुकवर्गपरिसंख्यातानामौषधद्रव्याणां छेद्यानि ख-

ण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा गो-
मूत्रेण सह साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैल-
लवणोपहितं सुखोष्णं वस्ति श्लेष्मविकारिणे विधि-
ज्ञो विधिवद्दद्यादिति कटुकस्कन्धः ॥ २०१४ ॥

चन्दननलदकृतमालनक्तमालनिंबतुंबुरुकुटजह-
रिद्रादारुहरिद्रामुस्तमूर्वाकिराततिक्तकटुकरोहि-
णीत्रायमाणाकारवेल्लिकाकरीर-करवीरकेवुक-
ठिल्लकवृषमण्डूकपर्णीककौटकवार्ताकुर्कशकाक-
कमाचीकाकोडुम्बरिकासुषण्यतिविषापटोलकुल-
कपाठागुडूचीवेत्राप्रवेतसविकङ्कतसोमवलकस-
प्तपर्णसुमनार्कावल्लगुजवर्चातगरागुरुवालकोशीरा-
णामेवम्बिधानां चान्येषां तिक्तवर्गपरिसंख्याता-
नामौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा
भेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्राक्षाल्य पानीयेनाभ्या-
सिच्य साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललव-
णोपहितं सुखोष्णं वस्ति श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यात् । शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य
पित्तविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यादिति तिक्त-
स्कन्धः ॥ २०१५ ॥

प्रियङ्गुनन्ताम्रास्थिअम्बष्ठकीकङ्कल्लोभ्रमोचरस-
समझाधातकीपुष्पपद्मपद्मकेशरजस्वाभ्रत्वक्पुष्पव-
टकपीतनोडुम्बराश्वत्थभल्लातकाश्मन्तकशिरीषपु-
ष्पशिंशपासोमवलकतिन्दुकपियालवदरखदिरसप्त-
पर्णाऽश्वकर्णस्यन्दनार्जुनारिमेदैलवालुकपरिपेलव-
कदम्बशल्कीजिङ्गिनीकाशकशेरुकराजकशेरुकद्र-
फलवंशपद्मकाशोकशालधवसर्जभूर्जशणखरपुष्पा-
पुरशमीमाठीकवरकतुङ्गाऽजकर्णस्फूर्जकविभीत-
ककुम्भीपुष्करवीजविसमृणालतालखर्जूरतरुणा-
नामेवंविधानां चान्येषां कषायवर्गपरिसंख्याताना-
मौषधद्रव्याणां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा भेद्यानि
चाणुशो भेदयित्वा प्राक्षाल्य पानीयेनाभ्यासिच्य
साधयित्वोपसंस्कृत्य यथावन्मधुतैललवणोपहितं
सुखोष्णं वस्ति श्लेष्मविकारिणे विधिज्ञो विधिवद्द-
द्यादिति । शीतं तु मधुसर्पिर्भ्यामुपसंसृज्य पित्त-
विकारिणे विधिज्ञो विधिवद्दद्यादिति कषाय-
स्कन्धः ॥ २०१६ ॥

कूप्यादयो लवणभेदा देशान्तरप्रसिद्धाः । तेन, देशान्त-
रीयात्तदर्थं ज्ञातव्याः । रोमको रुसानदीभवः । तेजस्विनी
तेजोवती । फिलिमं देवदारु । तिक्तवर्गे कर्कशः पटोलभेदः ।
कषायवर्गे सप्तपर्णः पियालसालः । परिपेलवं कैवर्तमुस्तकम् ।
जिङ्गिनी खन्नामख्याता । माठीको देवदारुः । अजकर्णः

१ वरेति पाठान्तरम् ।

शालभेदः । कुम्भी कुम्भीक इति ख्याता । विसं करहाटः ।
मृणालं मृणालनाडिका । तालखर्जूरतरुणामिति तालखर्जूर-
वृक्षाणामित्यर्थः । तत्र च स्कन्धेषु यद्रव्यं स्कन्धद्वये पठ्यते,
तदुभययुक्तत्वेन उभयत्रापि योगीति ज्ञेयम् ॥ २०१३—२०१६ ॥

तत्र श्लोकाः ।

षड्वर्गाः परिसंख्याता य एते रसभेदतः ।
आस्थापनमभिप्रेत्य तान्विद्यात्सार्वयौगिकान् ॥ २०१७ ॥
सर्वशो हि प्रणिहिताः सर्वरोगेषु जानता ।
सर्वान् रोगान्नियच्छन्ति येभ्य आस्थापनं हितम् ॥ २०१८ ॥

सार्वयौगिकानिति सर्वेष्वस्थापनसाध्येषु रोगेषु वातव्या-
धिज्वरगुल्मादिषु यथोक्तदोषसंवन्धे सति यौगिकानित्यर्थः ।
एतदेव विवृणोति—सर्वशो हीत्यादि । सर्वश इति समस्तवर्गे-
णार्धवर्गेण यथालाभेन वा ॥ २०१७—२०१८ ॥

येषां येषां प्रशान्त्यर्थं ये ये न परिकीर्त्तिताः ।
द्रव्यवर्गा विकाराणां तेषां ते परिकोपनाः ॥ २०१९ ॥
इति षडास्थापनस्कन्धा रसतोऽनु-

विभज्य व्याख्याताः ॥ २०११० ॥

इदानीं सर्ववर्गाणां सर्वास्थापनसाध्यरोगेषु यौगिकत्वं
यदुक्तम्, तत्र ज्वरे कटुकवर्गेणास्थापनं पित्तकरत्वात् ज्वरं
वर्धयति, कफमेव हरति । तेन, दोषविशेषेणास्थापनविशेषार्थं
सर्वगणानां यौगिकत्वमेतदुक्तम्, किंतु सामान्येन सर्वास्था-
पनरोगहितत्वम्, दोषविशेषेषु तु तत्राननुगुणवर्गस्य प्रयो-
गस्य निषेध एवेति दर्शयन्नाह—येषामित्यादि । येषामिति
वातादिविकाराणामुक्तानामिह । तत्र वातहरस्कन्धः न कफ-
प्रशान्त्यर्थमुक्तः । तेन, कफवर्धकः । एवमम्लादिवर्गेष्वपि
ज्ञेयम् । किंवा, सार्वयौगिकानित्यनेनेक्तानां वर्गाणां समा-
सव्यासयोगेन सकलास्थापनसाध्यरोगहरत्वमुच्यते, न प्रत्ये-
कम् । प्रत्येकं तु वर्गाणां साध्यत्वेनानुक्तारोगकर्मत्वमुच्यते
'तेषाम्' इत्यादिना ॥ २०१९—२०११० ॥

तेभ्यो भिषग्वुद्धिमान् परिसंख्यातमपि यद्यद्रव्य-
मयौगिकं मन्येत, तत्तदपकर्षयेत्, यद्यच्चानुक्तमपि
यौगिकं वा मन्येत, तत्तद्विदध्यात् । वर्गमपि वर्गे-
णोपसंसृजेदेकमेकेनानेकेन वा युक्तिं प्रमाणीकृत्य ।
प्रचरणमिव भिक्षुकस्य । बीजमिव कर्षकस्य सूत्रं
बुद्धिमतामल्पमप्यनल्पज्ञानानायतनं भवति । तस्मा-
द्बुद्धिमतामूहापोहविसर्गः । मन्दबुद्धेस्तु यथोक्ता-

१ 'ह्रस्वहठः' इत्यतिसमीचीनः पाठः लिपिकारग्रामादिकः ।
तेन, तमुपेक्ष्यात्र 'करहाटः शिफाकन्दः' इत्यमरवचनमनुसृत्य
'करहाटः' इति साधीवान् पाठः प्रकल्प्य संनिवेशितः । अतोत्र
विसं करहाटः पञ्चमूलमित्यर्थोऽवसेयः । २ रोगहरत्वमिति
पाठान्तरम् । ३ ब्राह्मणसेति पाठान्तरम् । ४ वितर्क इति
पाठान्तरम् ।

नुगमनमेव श्रेयः । यथोक्तं हि मार्गमनुगच्छन् भिषक् संसाधयति वा कार्यमनतिमहत्त्वाद्वा निपातयत्यनतिहस्यत्वादुदाहरणस्येति ॥ २०११ ॥

संप्रत्युक्तवर्गेषु व्याख्यादिपर्यालोचनया—यौगिकत्वमपेक्ष्य यौगिकप्रक्षेपमयौगिकोद्धरणं च दर्शयन्नाह—तेभ्य इत्यादि । ‘बुद्धिमान्’ इतिपदेन, बुद्धिमतैव प्रक्षेपोद्धारौ गणे कर्तव्यौ, नात्पबुद्धीनां तद्वहापोहकरणे सामर्थ्यमिति दर्शयति—युक्तिं प्रमाणीकृत्येति । ऊहं प्रमाणीकृत्येत्यर्थः । प्रचरणं भिक्षामूलं तण्डुलादि पात्रस्थम् । ननु मन्दबुद्धेः कथं यथोक्तानुगमनम् ? यथोक्तमयौगिकमूहेन बुद्धिमन्तः प्रपद्यन्ते, तत्रैव तन्मन्दधीः प्रयुज्जानो न कथमनर्थमावहेदित्याह—यथोक्तं हीत्यादि । अनतिमहत्त्वाद्वा निपातयतीत्यनेन, मन्दबुद्धिर्यथोक्तमाचरति ऊहं विना, न चातिव्यापद्भवतीति दर्शयति । यतः शास्त्रे हि यो विधिर्यत्रोक्तः, स प्रायो यौगिक एव भवति तत्र, तत्रापि शरीरादिभेदेन यौगिकः, तत्रापि स्तोकमात्रेण यौगिक इत्यर्थः । अनतिहस्यत्वादुदाहरणस्येति शास्त्रे उदाहरणस्य विधेरनतिसङ्केपादित्यर्थः । एतेन स्तोकं रोगसाधनोदाहरणं स्यात्, ऊहमेव वा भवतु, तदा मन्दबुद्धिः साक्षादुदाहरणविषयाज्ञानात् स्वयं ऊहाक्षमत्वाच्च न रोगशान्तिलक्षणं कार्यं कर्तुं क्षमः स्यात् । यतो ह्युदाहरणानि बहूनि । तेन तैरेवोदाहरणात्मकप्रयोगैस्तत्साध्यत्वेनोक्तव्याधीन् साधयतीति युक्तम् । इमौ चावापोद्धारौ गणेषु मध्ये गणोक्तद्रव्ये प्रायो ज्ञेयौ । यदुक्तं सुश्रुते—“गणोक्तमपि यद्भव्यं भवेद्याधावयौगिकम् । तदुद्धरेत्प्रक्षिपेत्तु यन्मन्येयौगिकं तु तद्” इति । ये तु संयोगमहिम्ना कार्यकारकाः प्रयोगा अगस्त्यहरीतक्यादयः, तेषावापोद्धारौ न कर्तव्यौ । एवमेव चार्थमभिप्रेत्योक्तं सुश्रुते “एष चागमसिद्धत्वात्तथैव फलदर्शनात् । मन्त्रवत्संप्रयोक्तव्यो न मीमांस्यः कथंचन” ॥ २०११ ॥

अतःपरमनुवासनद्रव्याण्यनुव्याख्यास्यन्ते । अनुवासनं तु स्नेह एव । स्नेहस्तु द्विविधः स्थावरात्मको जङ्गमात्मकश्च, तत्र स्थावरात्मकः स्नेहः तैलमतैलं च । तद्वयं तैलमेव कृत्वोपदिश्यते, सर्वतस्तैलप्राधान्यात् । जङ्गमात्मकस्तु वसा मज्जा सर्पिरिति । तेषां तु तैलवसामज्जसर्पिषां यथापूर्वं श्रेष्ठं वातश्लेष्मविकारेष्वनुवासनीयेषु, यथोत्तरंतु पित्तविकारेषु, सर्वएव वा सर्वविकारेष्वपि च योगमुपयान्ति संस्कारविशेषादिति ॥ २१ ॥

क्रमप्राप्तमनुवासनद्रव्यमाह—अतःपरमित्यादि । तत्र तैलमिति तैलभूतं सर्वपक्षेहादि । तैलप्राधान्यादिति स्थावरस्नेहेषु तिलतैलस्यैव प्राधान्याद् । एतेन तैले यो विधिः, स सार्षपादौ बोद्धव्यः, ‘तैल’शब्देन तु सार्षपादीनामिह ग्रहणम् । तिलमवज्ञेयस्य प्राधान्यप्रख्यापनार्थं ‘तैल’शब्देन सार्षपादीनां

ग्रहणं भवत्येव । यदुक्तं सुश्रुते “निष्पत्तेस्तद्वृणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि” इति ॥ २१ ॥

शिरोविरेचनद्रव्याणि पुनरपामार्गपिप्पलीमरिचविडङ्गशिग्रुशिरीषतुम्बुरुपिल्वजाज्यजमोदावार्ताकीपृथ्वीकैलाहरेणुकाफलानि च, सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जकहरिद्राश्टङ्गवेरमूलकलशुनतर्कारीसर्षपपत्राणि च, अर्कालर्ककुष्ठनागदन्तीवचाभार्गांश्चेताज्योतिष्मतीगवाक्षीगण्डीरपुष्पीवृश्चिकालीवयस्यातिविषामूलानि च, हरिद्राश्टङ्गवेरमूलकलशुनकन्दाश्च, लोभ्रमदनसप्तपर्णनिर्वार्कपुष्पाणि च, देवदार्वगुरुसरलशलकीजिङ्गिन्यसनहिङ्गुनिर्यासाश्च, तेजोवतीवराङ्गेक्षुदीशोभाञ्जनकवृहतीकण्टकारिकात्वच इति शिरोविरेचनं सप्तविधं फलपत्रमूलकन्दपुष्पनिर्यासत्वगाश्रयभेदात् । लवणकटुतिक्तकषायाणि चेन्द्रियोपशयानि तथापराण्यनुक्तान्यपि द्रव्याणि यथायोगविहितानि शिरोविरेचनार्थमुपदिश्यन्ते इति ॥ २२ ॥

पातिशेष्याच्छिरोविरेचनान्याह—शिरोविरेचनेत्यादि । फलानि चेति ‘च’कारेण तदुक्तं द्रव्यमङ्गोपयोगं च दर्शयति । तेन शिग्रोर्वक्ष्यमाणे त्वगुपयोगश्च भवति । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । सुमुखादयः पर्णासमेदाः । गण्डीरपुष्पी शमठः । वयस्या ब्राह्मी । वराङ्गं गूढत्वक् । इन्द्रियोपशयानीत्यनेन, यानि लवणादीनि नेन्द्रियोपघातकानि, तान्येव शिरोविरेचने योज्यानि तथापराणीति मधुराम्लकषायाणि शिरोविरेचने यौगिकानि ॥ २२ ॥

अथ श्लोकाः ।

लक्षणाचार्यशिष्याणां परीक्षाकारणं च यत् ।
अध्येयाध्यापनविधिः संभाषाविधिरेव च ॥
षड्भिरूनानि पञ्चाशद्वादमार्गपदानि च ।
पदानि दश चान्यानि कारणादीनि तत्त्वतः ॥
संप्रश्नश्च परीक्षादिर्नवको वमनादिषु ।
मिषग्जितीये रोगाणां विमाने संप्रकाशितः ॥ २३ ॥

संग्रहे लक्षणाचार्यशिष्याणामिति शास्त्राचार्यशिष्याणां परीक्षा । लक्षणं हि शास्त्रमुच्यते । कारणं च यदिति शास्त्रादिपरीक्षाकारणं च यदित्यर्थः, “एतदेवंभूतं शास्त्रममल्लवादित्यः” इत्यादिशास्त्रपरीक्षाकारणम् । आचार्यपरीक्षाकारणम् “एवंविधो ह्याचार्यः” इत्यादि । शिष्यपरीक्षाकारणं तु “अध्याप्यमध्यापयन् ह्याचार्यः” इत्यादि । अध्येयमध्येतव्यम्, तस्य विधिरध्ययनविधिरेव ॥ २३ ॥

बहुविधमिदमुक्तमर्थजातम्
बहुविधवाक्यविचित्रमर्थकान्तम् ।
बहुविधशुभशब्दसन्धियुक्तम्
बहुविधवादिनिषूदनं परेषाम् ॥ २४ ॥

इमां मतिं बहुविधहेतुसंश्रयाम्
विजज्ञिवात्परमतवादसुदनीम् ।
न सज्जते परवचनावमर्दनै-
र्न शक्यते परवचनैश्च मर्दितुम् ॥ २५ ॥

दोषादीनां तु भावानाम् सर्वेषामेव हेतुमत् ।
मानात् सम्यग्विमानानि निरुक्तानि विभागशः २६

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते
रोगभिषग्जितीयविमानं नामाष्टमोऽध्यायः ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
अनेनावधिना स्थानं विमानानां समर्थितम् ॥

इदमुक्तमर्थजातमिति लक्षणाचार्यशिष्यपरीक्षारूपमर्थजा-
तमुक्तम् । अर्थकान्तमिति यथा संबद्धार्यतादिना गुणेन
कमनीयार्थं भवति तथोक्तमित्यर्थः । शब्दस्य वाक्ययोजनं
शब्दसन्धिः । दोषादीनामित्यादिना विमानस्थानार्थं संग्रहं
करोति । हेतुमदित्युपपत्तिमयथा भवति, तथा दोषादिमाना-
दित्यर्थः, निरुक्तानीति निरुह्योक्तानि । निरुक्तिश्च दोषादयो
विशेषेण मीयन्त एमिरिति विमानानि ॥ २४-२६ ॥

इति महामहोपाध्याय श्रीमच्चरकचतुराननचक्रपाणिद-

त्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपि-
कायां रोगभिषग्जितीयविमानव्याख्या ॥

इति श्रीमच्चरकचतुराननचक्रपाणिदत्तविरचितायुर्वेद-
दीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां विमानस्था-
नव्याख्या समाप्ता ॥

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः कतिधापुरुषीयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अग्निवेश उवाच—

कतिधा पुरुषो धीमन् ! धातुभेदेन भिद्यते ।

पुरुषः कारणं कस्मात् प्रभवः पुरुषस्य कः ॥ १ ॥

किमज्ञो ज्ञः स नित्यः किं किमनित्यो निदर्शितः ।

प्रकृतिः का विकाराः के किं लिङ्गं पुरुषस्य च ॥२॥

निष्क्रियं च स्वतन्त्रं च वशिनं सर्वगं विभुम् ।

वदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥ ३ ॥

निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् विद्यते कथम् ।

स्वतन्त्रश्चेदनिष्टास्तु कथं योनिषु जायते ॥ ४ ॥

वशी यद्यसुखैः कस्माद्भावैराक्रम्यते वलात् ।

सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः ॥ ५ ॥

न पश्यति विभुः कस्मात् शैलकुड्यतिरस्कृतम् ।

क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा किं पूर्वमिति संशयः ॥ ६ ॥

ज्ञेयं क्षेत्रं विना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते ।

क्षेत्रं च यदि पूर्वं स्यात् क्षेत्रज्ञः स्यादशाद्वतः ॥७॥

साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्ता ह्यन्यो न विद्यते ।

स्यात्कथं चाविकारस्य विशेषो वेदनाकृतः ॥ ८ ॥

अथ चार्तस्य भगवंस्तिष्ठणां काश्चिकित्सति ।

अतीतां वेदनां वैद्यो वर्तमानां भविष्यतीम् ॥ ९ ॥

भविष्यत्या असंप्राप्तिरतीताया अनागमः ।

सांप्रतिकया अपि स्थानं नास्त्यर्तैः संशयो ह्यतः ॥१०॥

कारणं वेदनानां किं किमधिष्ठानमुच्यते ।

क चैता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥ ११ ॥

सर्ववित् सर्वसंन्यासी सर्वसंयोगनिःसृतः ।

एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैर्लिङ्गैरुपलभ्यते ॥ १२ ॥

इत्यग्निवेशस्य वचः श्रुत्वा मतिमतां वरः ।

सर्वं यथावत् प्रोवाच प्रशान्तात्मा पुनर्वसुः ॥ १३ ॥

निदानस्थाने ज्ञातहेत्वादिना तथा विमाने प्रतीतरसदोष-
मानेन कर्तव्यचिकित्साधिकरणं शरीरं ज्ञातव्यं भवति ।
यतोऽप्रतिपक्षेऽशेषविशेषतः शरीरे न शरीरविज्ञानाधीना
चिकित्सा साध्वी भवति । अतः शरीरं कारणोत्पत्तिस्थिति-
वृद्धादिविशेषैः प्रतिपादयितुं शरीरं स्थानमुच्यते । अत्रापि
चालन्तदुःखोपरममोक्षकारणचिकित्सोपयुक्तपुरुषभेदादिप्रति-
पादकतया प्रधानत्वेन कतिधापुरुषीयोऽध्यायोऽभिधीयते ।
कतिषेति कतिप्रकारः । पुरुषइत्यनेन चाविशेषेण पुरुषशब्दा-
भिधेयोऽर्थोऽभिधीयते । यतः “खादयश्चेतनाषष्ठा” इत्या-

दिना, तथा “चतुर्विंशतिकभेदभिन्नश्च कर्मपुरुष एव शरीरी
वाच्यः ।” “चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः” इत्यने-
नात्मैव शरीररहितः पुरुषशब्दार्थत्वेन वाच्यः । पुरुषधार-
णाद्धातुः । तेन, धातुभेदेनेति पुरुषधारणार्थभेदेन । धीम-
न्निति विशेषेण य एव धीमान्, स एव पुरुषभेदादिकर्मि-
वक्ष्यमाणं सुसूक्ष्मं वक्तुं समर्थ इति दर्शयति । पुरुषः कारणं
कस्मादिति कस्मादेतोः पुरुषः संसारे प्रधानं स्थायिकारण-
मित्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । योनिष्विति
जातिषु । सर्वा इति परपुरुषगता अपि । क्षेत्रज्ञ आत्मा ।
क्षेत्रमव्यक्तवर्जितं सर्वं वक्ष्यमाणम् । ज्ञेयमित्यादि ।—असति
क्षेत्रे क्षेत्रज्ञानाभावात् क्षेत्रज्ञत्वमुपपद्यते इति भावः । साक्षि-
भूत इति साक्षिसदृशः । विशेषो वेदनाकृत इति पुत्रादिज्ञान-
रूपवेदनाजनितो हर्षादिविशेष इत्यर्थः । तिसृणामिति अती-
तानागतवर्तमानानां दुःखरूपाणां मध्ये कां चिकित्सति ।
अतीतामित्यादौ ‘किं’ शब्दोऽध्याहार्यः । तेन, किमतीतां
चिकित्सति, किं वर्तमानाम्, किं भविष्यतीमिति योज्यम् ।
स्थानं नास्तीति क्षणिकत्वेन चिकित्सायाः प्रवृत्तियोग्यकाला-
वस्थानं नास्ति । वेदनानां कारणमधिष्ठानं च यद्यपि दीर्घ-
जीवितीयोऽप्युक्तम् । तथापीह प्रकरणवशाद्विशेषप्रतीत्या-
काङ्क्षया च विशिष्टैः पुनः प्रश्नाः । प्रश्नार्थाश्रामी उत्तरतन्त्रे-
णाचार्यैर्न प्रपञ्चनीया इति तत्रैव व्याकरणीयाः ॥ १—१३ ॥

खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः पुरुषः स्मृतः ।

चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥ १४ ॥

खादय इत्यादि ।—खादयः “खं वायुरग्निरापः क्षिति-
स्तथा” इति वक्ष्यमाणाः, चेतनाषष्ठी इत्यत्रैव ‘चेतना’
शब्देन चेतनाधारः समनस्क आत्मा गृह्यते । खादिप्रहणेन
चेन्द्रियाणि खादिमयान्यवरुद्धानि । अयं च वैशेषिकदर्शन-
परिगृहीतः चिकित्साशास्त्रविषयः पुरुषः । अयमेव “पञ्चम-
हाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः” इत्यनेन सुश्रुतेनाप्युक्तः ।
स्मृत इति परिभाषया पूर्वाचार्याणामप्ययं ‘पुरुष’शब्दवा-
च्योऽभिप्रेतो नास्मत्कल्पित इति दर्शयति । पुरि शरीरे शेते
इति व्युत्पत्त्या य आत्मा ‘पुरुष’शब्देनोच्यते, तमाह चेत-

१ भेदादिकमिदमिति पाठान्तरम् । २ सर्वपुरुषगता अपीति
पाठान्तरम् । ३ इत्यर्थ इति पाठान्तरम् । ४ वर्तमानामित्यादि
योज्यमिति पाठान्तरम् । ५ शिष्यस्येति पाठान्तरम् । ६ उत्तर-
ग्रन्थ एवाचार्येणेति पाठान्तरम् । ७ वैशेषिकदर्शने पञ्चमहाभूतानि
समनस्क आत्मा इति पट्टकेन पुरुषः संज्ञाभवतीत्याशयः । ८ चिकि-
त्साशास्त्रविहित इति पाठान्तरम् । ९ भाषायेति पाठान्तरम् ।

नेत्यादि । अत्र 'पुरुषः' इति कर्तव्ये यत्—'पुरुषसंज्ञकः' इति करोति, तेन चेतनाधारुरूपः पुरुषश्चिकित्सायामनभि-
प्रेतः, किंतु शास्त्रान्तरव्यवहारानुरोधादिहाप्ययं 'पुरुष'शब्देन
संज्ञित इति दर्शयति, चिकित्साविषयस्तु षड्धातुक एव
पुरुषः । अतएव तत्र 'संज्ञित'ग्रहणं न कृतम् । अयं च
'पुरुष'शब्दो गवादावपि षड्धातुसमुदाये यद्यपि वर्तते,
तथापि सर्वप्रधाने नर एव विशेषेण वर्तते । तेन नातिप्र-
सिद्धो गवादौ 'पुरुष'शब्दः ॥ १४ ॥

पुनश्च धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः ।

मनो दशेन्द्रियाण्यर्थाः प्रकृतिश्चाष्टधातुकी ॥ १५ ॥

षड्धातुरूपमेव पुरुषं पुनः सांख्यदर्शनभेदाच्चतुर्विंशतिक-
भेदेनाह—पुनश्चेत्यादि । चतुर्विंशतिकमेव विभजते—मन
इत्यादि । यद्यपि पञ्चविंशतितत्त्वमयोऽयं पुरुषः सांख्यैरुच्यते,
यदाह—“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिर्विकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति ।
तथापीह प्रकृतिव्यतिरिक्तं चोदासीनं पुरुषमव्यक्तलसाध-
र्म्यादव्यक्तायां प्रकृतावेव प्रक्षिप्य 'अव्यक्त'शब्देनैव गृह्णा-
ति । तेन चतुर्विंशतिकपुरुष इत्यविरुद्धम् । उदासीनस्य हि
सूक्ष्मस्य भेदप्रतिपादनमिहानतिप्रयोजनमिति न कृतम् ।
दशेन्द्रियाणीति पञ्चकर्मेन्द्रियाणि । अष्टधातुकीति स्वादिपञ्च-
कबुध्यव्यक्ताहङ्काररूपा । वक्ष्यति हि “खादीनि बुद्धिरव्यक्त-
महङ्कारस्तथाष्टमः” इति ॥ १५ ॥

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव वा ।

सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे न वर्तते ॥ १६ ॥

वैवृत्त्यान्मनसो ज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्तते ।

अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥ १७ ॥

अत्र चतुर्विंशतिके प्रथमोद्दिष्टं मनोऽलक्षयितुमाह—लक्षण-
मित्यादि । यथा ज्ञानस्याभावो ज्ञानस्य भावश्च मनोगामको
भवति, तदाह—सतीत्यादि । वैवृत्त्यान्मनस इति इन्द्रियेणा-
ऽसंयोगात्, सान्निध्यादिति इन्द्रियेण मनसः संवन्धात् ।
एवंमन्यते—यदा युगपदिन्द्रियार्था इन्द्रियैः संयुज्यन्ते
तदा क्वचिदिन्द्रियार्थं ज्ञानं भवति, क्वचिन्न भवतीति
दृष्टम् । तेन, इमौ ज्ञानभावाभावौ ज्ञानकारणान्तरं दर्शयतः,
यच्च तत्कारणान्तरम्, तन्मनः । तत्कारणं मनोरूपं

१ वक्तव्य इति पाठान्तरम् । २ मूलप्रकृतिः सर्वजनिका
प्रकृतिरजन्त्या तथाचाजन्त्यत्वेसति जनकत्वं प्रकृतित्वम् । महत्त्वाहं-
कारपञ्चतन्मात्राणि प्रकृतिविकृतयः । तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन-
कत्वसेति जन्त्याइत्यर्थः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चाकाशादीनिमहाभूता-
निच विकार इति । तत्त्वविभाजकोपाध्यवच्छिन्नाजनकत्वे सतिज-
न्यइत्यर्थः । पुरुषस्तत्सर्वभोक्ता न प्रकृतिर्न विकृतिः अजनकत्वेसति
अजन्म इत्यर्थः । सांख्यकारिकाया नारायणतीर्थकृताटीका ।

यथात्मवद्युगपत् सर्वेन्द्रियव्यापकं स्वीक्रियते किंवा,
अनेकसंख्यामिन्द्रियवत् स्वीक्रियते, तदा पुनरपि
युगपदिन्द्रियार्थसम्बन्धे पञ्चभिर्ज्ञानैर्भवेत्तद्व्यं विभुना वा
मनसा, अनेकैर्वा मनोभिर्युगपदधिष्ठितत्वादिन्द्रियाणाम् । न
च भवन्ति युगपज्ज्ञानानि । तस्माद्युगपज्ज्ञानानुदयाल्लिङ्गान्म-
नोऽणुरूपमेकं च सिध्यतीत्याह—अणुत्वमित्यादि ॥ १६—१७ ॥

चिन्त्यं विचार्यमूहं च ध्येयं सङ्कल्प्यमेव च ।

यत्किञ्चिन्मनसो ज्ञेयं तत्सर्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥ १८ ॥

इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसः स्वस्य निग्रहः ।

ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥ १९ ॥

मनोगुणमभिधाय मनोविषयमाह—चिन्त्यमित्यादि ।
चिन्त्यं कर्तव्यतयाऽकर्तव्यतया यन्मनसा चिन्त्यते । विचार्य-
मुपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां यद्विद्युश्यते । ऊहं च यत् संभावनया
ऊह्यते 'एवमेतद्भवति' इति । ध्येयं भावनाज्ञानविषयम् ।
सङ्कल्प्यं गुणवत्तया दोषवत्तया वा त्रस्रधारणविषयम् । यत्
किञ्चिदित्यनेन सुखाद्यनुक्तविषयावरोधः । मनसो ज्ञेयमिति इ-
न्द्रियनिरपेक्षमनोग्राह्यम् । एते च मनोऽर्थाः शब्दादिरूपा एव ।
तेन षष्ठार्थकल्पनया न चतुर्विंशतिसंख्यातिरेकः । सुखादयस्तु
शब्दादिव्यतिरिक्ता मनोऽर्था बुद्धिभेदग्रहणेनैव ग्राह्याः ।
मनोविषयमभिधाय मनःकर्माह—इन्द्रियेत्यादि । इन्द्रिया-
भिग्रह इन्द्रियाधिष्ठानं मनसः कर्म, तथा स्वस्य निग्रहो
मनसः कर्म । मनो ह्यनिष्टविषयप्रसृतं मनसैव नियम्यते ।
मनश्च गुणान्तरयुक्तं सद्विषयान्तरानियमयतीत्याहुरेके ।
यदुक्तम्—“विषयप्रवणं चित्तं धृतिभ्रंशान्न शक्यते । नियन्तु-
महितादर्थोद्धृतिर्हि नियमात्मिका” इति । तेन, धृत्या कारण-
भूतया मन आत्मानं नियमयतीति न स्वात्मनि क्रियाविरोधः ।
मनःकर्मान्तरमाह—ऊहो विचारश्चेति, अत्रोह आलोचनज्ञानं
निर्विकल्पम्, विचारः सङ्कल्पनं हेयोपादेयतया विकल्पनम् ।
चतुर्विधं हि विकल्पकारणं सांख्या मन्यन्ते^२—तत्र बाह्यमि-
न्द्रियरूपम्, आभ्यन्तरं तु मनोऽहङ्कारो बुद्धिश्चेति त्रितयम् ।—
तत्रेन्द्रियाण्यालोचयन्ति निर्विकल्पेन गृह्णन्तीत्यर्थः, मनस्तु-
सङ्कल्पयति हेयोपादेयतया सङ्कल्पयतीत्यर्थः, अहङ्कारोऽभि-
मन्यते 'ममेदमहमत्राधिकृतः' इति मन्यत इत्यर्थः, बुद्धि-
रभ्यवस्यति त्यजाम्येनं दोषवन्तमुपाददान्येन गुणवन्तमित्य-
ध्यवसायं करोतीत्यर्थः । ऊहस्तु यद्यपि बाह्यचक्षुरादिकर्म,
तथापि मनोऽधिष्ठानमस्तीति मनःकर्मतयोक्तः । वचनं हि
“सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् । तस्मा-

१ एवमेतद्भवतितीति पाठान्तरम् । २ रूपादिषु पञ्चानामा-
लोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चा-
नाम् ॥ २८ ॥ स्वालक्षण्यं वृत्तिस्त्वयस्य सैषाभवत्यसामान्या । युग-
पच्चतुष्टयस्य हि वृत्तिः क्रमश्च तस्य निर्दिष्टा । सांख्यकारिका ।

त्रिविधं करणं द्वारिद्वाराणि शेषाणि” इति । ततः परं बुद्धिः प्रवर्तत इति ऊहविचारानन्तरं बुद्धिरध्यवसायं करोतीत्यर्थः । अहङ्कारव्यापारश्चाभिमननमिहानुक्तोऽपि बुद्धिः व्यापारेणैव सूचितो ज्ञेयः । बुद्धिर्हि लज्जाम्येनमुपाददामीति वाऽध्यवसायं कुर्वती अहङ्काराभिमत एव विषये भवति । तेन बुद्धिः व्यापारेणैवाहङ्कारव्यापारो गृह्यते । बुद्धौ हि सर्वकरणव्यापारार्पणं भवति । यदुक्तम् “एते प्रदोषकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः । कृत्स्नं पुरुषार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति” १८—१९

इन्द्रियेणेन्द्रियाथौ हि समनस्केन गृह्यते । कल्प्यते मनसाप्यूर्ध्वं गुणतो दोषतो यथा ॥ २० ॥ जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका । व्यवस्यति तथा वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥ २१ ॥

एतदेवोहविचारपूर्वकत्वं बुद्धेर्विवृणोति—इन्द्रियेणेत्यादि । गृह्यते इति ऊहमात्रेण निर्विकल्पेन गृह्यते । गुणत इत्युपादेयतया । दोषत इति हेयतया । बुद्ध्याध्यवसायं विवृणोति—जायत इत्यादि । विषये तत्रेति मनसा कल्पिते विषये । निश्चयात्मिकेति स्थिरस्वरूपाऽध्यवसायरूपेत्यर्थः । व्यवस्यतीत्यनुष्ठानं करोति उद्युक्तो भवतीत्यर्थः । बुद्ध्याध्यवसितमर्थं वक्तुं कर्तुं वाऽनुतिष्ठतीति यावत् । बुद्धिपूर्वकमित्येनेन, यदैव बुद्धिपूर्वकमनुष्ठानम्, तदैवैवंविधं भवति, नोन्मत्ताद्यनुष्ठानमिति दर्शयति ॥ २०—२१ ॥

एकैकाधिकयुक्तानि खादीनामिन्द्रियाणि तु ।

पञ्च कर्मानुमेयानि येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २२ ॥

मनोऽभिधायेन्द्रियाण्यभिधत्ते, अत्रापि ज्यायस्वाद् बुद्धी-

१ सांप्रतं त्रयोदशसु कारणेषु केषाञ्चित् प्रधानभावं सहेतुकमाह—सान्तःकरणेत्यादि । द्वारि प्रधानम् । शेषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि, तैरुपनीतं सर्वं विषयं समनोऽहङ्कारा बुद्धिर्यसादवगाहतेऽध्यवस्यति, तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि, द्वारवती च सान्तःकरणं बुद्धिरिति वाचस्पतिमिश्रेण तत्त्वकौमुद्यां व्याख्यातयं कारिका । २ न केवलं बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिरपि तु ये अप्यहङ्कारमनसी द्वारिणी, ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह—एत इत्यादि । यथाहि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति, विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय, स च भूपतये, तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति, मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय, अहङ्कारश्चाभिमत्यां बुद्धौ सर्वाध्यक्षभूतायाम्, तदिदमुक्तम्, “पुरुषार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति” इति । बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराश्च गुणविशेषा गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः, ते तु परस्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेण एकवाक्यतां नीताः, यथा वर्तितैलवह्नयः सन्तमसापनयेन रूपप्रकाशाय मिलिताः प्रदीपः, एवमेते गुणविशेषा इति योजनेति वाचस्पतिमिश्रः । ३ अनुतिष्ठतीत्यर्थं इति पाठान्तरम् ।

न्द्रियाणि प्रागाह—एकैकेत्यादि । खादीनां मध्ये एकैकेन भूतेन युक्तानीन्द्रियाणि पञ्च चक्षुरादीनि । ‘एकैकाधिक’पदेन, पञ्चापि पाञ्चभौतिकानि, परन्तु चक्षुषि तेजोऽधिकमित्याद्युक्तं सूचयति । कर्मानुमेयानीति कार्यानुमेयानि । कार्यं चक्षुर्वुद्ध्यति । येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तत इति, यानि बुद्धीन्द्रियाणि, तानीमानि पञ्चेति दर्शयति । यद्यपि च सांख्ये आहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि, यदुक्तम्—“सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्” इति, तथापि मतभेदाद्भौतिकलमिन्द्रियाणां ज्ञेयम् । किंवा, औपचारिकमेतद् भौतिकलमिन्द्रियाणां ज्ञेयम् । उपचारबीजं च यदुणभूयिष्ठं यदिन्द्रियं गृह्णाति, तत्तद्भूयिष्ठमुच्यते । चक्षुस्तेजो गृह्णाति, तेन तेजसमुच्यते इत्यादि ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ उपस्थः पुन्युपस्थम् ।

हस्तौ पादौ गुदोपस्थे जिह्वेन्द्रियमथापि वा । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनकर्मणि ॥ २३ ॥

पायूपस्थौ विसर्गार्थौ हस्तौ ग्रहणधारणे ।

जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् च सत्या ज्योतिस्तमोऽनृता ॥

अथ कर्मेन्द्रियाण्याह—हस्तावित्यादि । हस्तावेकं पादौ चैकमिन्द्रियमेकरूपकर्मकर्तृतया । गुदोपस्थे चैकम् । वाच-उपादानहानार्थं भेदमाह—वाक् चेत्यादि । ज्योतिरिव ज्योतिर्धर्मकर्तृत्वेन उभयलोकप्रकाशकारित्वात् । एतद्विपर्ययेण तमः अनृता सत्यविपर्ययेणेति ॥ २३।२४ ॥

महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ २५ ॥

संप्रति उद्देशक्रमानुरोधादभिधातव्यार्थानां प्रकृतिग्रहण-गृहीतपञ्चभूतपञ्चगुणतया पराधीनत्वादष्टधातुप्रकृतिगृहीतादि-भूतान्येव तावदाह—महाभूतानीत्यादि । शब्दादयो यथासंख्यं खादीनां नैसर्गिका गुणा ज्ञेयाः । यस्तु गुणोत्कर्षोऽभिधातव्यः, स हि अनुप्रविष्टभूतसंबन्धादेव । तेन, पृथिव्यां चतुर्भूतप्रवेशात्पञ्चगुणत्वम् । एवं जलादावपि चतुर्गुणत्वादि ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

तेषामेकगुणः पूर्वो गुणवृद्धिः परे परे ।

पूर्वः पूर्वगुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृतः ॥ २६ ॥

नैसर्गिकं गुणमभिधाय भूतान्तरप्रवेशकृतं गुणमाह—तेषामित्यादि । एकगुणः पूर्व इति पूर्वो धातुरूपः शब्दैकगुणः । पुल्लिङ्गता च खादीनां धातुरूपता बुद्धिस्वीकृतत्वात्, उक्तं हि “खादयश्चेतनाषष्ठा धातवः” इति । यथा यथा च परत्वम्, तथा तथा च गुणवृद्धिः यथासंख्यम् । ननु एतावताप्येकगुणत्वद्विगुणत्वादि न नियमेन ज्ञायते को गुणः क्व भूत इत्याह—पूर्वं इत्यादि ।—गुणिषु खादिषु धातुषु पूर्वो गुणः क्रमेण यथासंख्यं वर्तते, न केवलं पूर्वः, किंतु पूर्व-

१ बुद्धिस्वीकारादिति पाठान्तरम् । २ द्विगुणत्वादीति पाठान्तरम् ।

स्यापि यो गुणः, स च पूर्वगुण उत्तरे भूते वर्तते । तेन खे पूर्वो पूर्वः शब्दगुणो वर्तते । वायौ तु स्पर्शः क्रमप्राप्तः पूर्वो भवति, पूर्वगुणश्च शब्द इति द्विगुणत्वम् । एवमभ्यादौ च ज्ञेयम् । गन्धस्तूतृगुणान्तराभावात् पूर्वो भवति, तथापि “गन्धश्च तद्गुणाः” इति ग्रन्थे ‘तद्गुणाः’ इतिपदापेक्षया गन्धस्य पूर्वत्वं कल्पनीयम् । किंवा, पूर्व इति छत्रिणो गच्छन्तीतिन्यायेनोक्तम्, तेन अपूर्वोऽपि गन्धः क्रमागतः पृथिव्यां ज्ञेयः ॥ २६ ॥

खरद्रवचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम् ।

आकाशस्याप्रतीघातो दृष्टं लिङ्गं यथाक्रमम् ॥२७॥

लक्षणं सर्वमेवैतत्स्पर्शनेन्द्रियगोचरम् ।

स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयः स्पर्शो हि सविपर्ययः ॥ २८ ॥

भूतानामसाधारणं लक्षणमाह—खरेत्यादि । अप्रतीघातो-ऽप्रतिहननं अस्पर्शलमिति यावत्, स्पर्शवद्धि गतिविघातकं भवति, नाकाशः, अस्पर्शवत्त्वात् । सर्वमेवैतदिति खरत्वादि । स्पर्शनेन्द्रियगोचरमिति स्पर्शनेन्द्रियज्ञेयम् । कथमेतत् सर्व स्पर्शनेन्द्रियज्ञेयमित्याह—स्पर्शनेत्यादि । सविपर्यय इति सं-स्पर्शाभाव इत्यर्थः । यदिन्द्रियं यद्ब्रूहति, तत्तस्याभावमपि गृह्णाति । तेन, आकाशस्यास्पर्शत्वं स्पर्शेन्द्रियग्राह्यमिति युक्तम् । द्रवत्वं चलत्वं च सांख्यमते स्पर्शनग्राह्यत्वात् स्थूलभूतवातधर्मः स्पर्शएव । यद्धि स्पर्शनेन गृह्यते, तत्सर्व स्पर्शो महाभूतवातपरिणाम एव । एतानि खादीनि च सूक्ष्मा-णि तन्मात्ररूपाणि ज्ञेयानि । स्थूलभूतानि तु खादीनि तत्र विशेषतया सूक्ष्मरूपाणि च तन्मात्राण्यविशेषतयोक्तानि । वचनं हि “तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च” इति; तेन

१ यथालोके छत्रिणो गच्छन्तीतिप्रयोगे सपरिवारेराशि गच्छति छत्र्यछत्रिसमुदाये छत्रिशब्दो वर्तते एकसमूहवाहित्वेन तथा च पृथिव्याः गन्धगुणस्य अपूर्वत्वेपि चतुर्णां पूर्वभूतानां पूर्वत्वेन पृथि-व्यां संयोगोभवति पूर्वगुणसमुदायबहुत्वेन अपूर्वस्यापि छत्रिन्यायेन समावेशः । २ स्थूलभूतानि तु खादीनि विकारतया तथोक्तानि, तथा प्रकृतिवर्गे सूक्ष्मरूपा तन्मात्रा उक्ता इति पाठान्तरं तु न समीची-नतया प्रतिभाति । ३ तदेवं कारणानि विभज्य विशेषाऽविशेषान् विभजते—तन्मात्राणीत्यादि । शब्दादितन्मात्राणि सूक्ष्माणि न चैषां शान्तत्वादिरस्ति उपभोगयोग्योऽविशेष इति मात्राशब्दार्थः । अवि-शेषानुक्त्वाविशेषान् वक्तुमुत्पत्तिमेवामाह तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यः यथासं-ख्यमेकद्वित्रिचतुःपञ्चभ्यः भूतानि आकाशानिलानलसलिलावनिरू-पाणि पञ्च, पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः । अस्त्वेषां भूतानामुत्पत्तिर्बिशेषत्वे किमायातमित्यत आह एते स्मृता विशेषाः, कुतः, शान्ता घोराश्च मूढाश्च । ‘च’ एको हेतौ, द्वितीयः समुच्चये, यस्मादाकाशादिपु स्थूलेषु सत्त्वप्रधानतया केचिच्छान्ताः सुखाः प्रसन्ना लघवः ।

इहापि खादीनि ‘तन्मात्र’शब्देनोक्तानि सूक्ष्मत्वेन बो-द्धव्यानि ॥ २८ ॥

गुणाः शरीरे गुणिनां निर्दिष्टाश्चिह्नमेव च ।

अर्थाः शब्दादयो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः ॥२९॥

भूतानां सूक्ष्माणां शरीरस्थानां लिङ्गान्तराण्याह—गुणा इत्यादि । गुणाः शब्दादयः । गुणिनामिति सूक्ष्मरूपभूतानामेव । गुणग्रहणात् शब्दादयश्च व्यक्ताः सूक्ष्माणां शरीरस्थानां भूतानां लक्षणं भवन्तीति वाक्यार्थः ॥

अर्थानाह—अर्था इत्यादि । ‘अर्थ’शब्देन तु ये शब्दा-दयो विशेषास्ते स्थूलखादिरूपा एव ज्ञेयाः । तेन आकाश-परिणाम एव शब्दः, वातपरिणामः स्पर्श इत्यादि ज्ञेयम् । शब्दादिग्रहणे आकाशादिग्रहणं यत्, तत् आकाशादिपरि-णामएव शब्दादय इत्युक्तमेव । एतेन यच्छ्रोत्रग्राह्यम्, तत् सर्वमाकाशं शब्दश्च । यत् स्पर्शेन गृह्यते, तत् सर्वं वायुः स्पर्शश्चेत्यादि ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।

याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥ ३० ॥

संप्रति प्रकृतिगणसंविष्टार्थाः बुद्धेरुपदर्शनार्थं तस्या बुद्धेर्बुद्धि-भेदात् ज्ञानविशेषरूपाण्याह—येत्यादि । यदिन्द्रियमाश्रित्य इति यदिन्द्रियप्रणालिकामाश्रित्य महच्छब्दाख्यस्य बुद्धित-त्त्वस्य वृत्तिविशेषरूपाणि ज्ञानानीन्द्रियप्रणालिकया भवन्ति, तदिन्द्रियजन्यत्वेनैव तानि व्यपदिश्यन्ते चक्षुर्बुद्धिः श्रोत्रबु-द्धिरित्यादीनि । मनोभवा च बुद्धिश्चिन्त्यादिविषया मनसा निर्दिश्यते मनोबुद्धिरिति व्यपदिश्यत इति ॥ ३० ॥

भेदात् कार्येन्द्रियार्थानां बह्व्यो वै बुद्ध्यः स्मृताः ।
आत्मेन्द्रियमनोर्थानामैकैकसन्निकर्षजाः ॥ ३१ ॥

अङ्गुल्यङ्गुष्ठतलजस्तन्त्रीवीणानखोज्ज्वः ।

दृष्टः शब्दो यथा बुद्धिर्दृष्टा संयोगजा तथा ॥ ३२ ॥

बुद्धीन्द्रियमनोर्थानां विद्याद्योगधरं परम् ।

चतुर्विंशक इत्येष राशिः पुरुषसंज्ञकः ॥ ३३ ॥

इन्द्रियमनोभेदेन षट्त्वं बुद्धीनां प्रतिपाद्य बुद्धिबहुत्वं प्राह—भेदादित्यादि । कार्यस्य इन्द्रियार्थस्य च भेदात् तत्

केचिद्रजःप्रधानतया घोरा दुःखा अनवस्थिताः । केचित्तमःप्रधानतया मूढा विषमा गुरवः । तेऽमी परस्परव्यावृत्ता अनुभूयमाना विशेषा इति स्थूला इति चोच्यन्ते । तन्मात्राणि तु अस्मादादिभिः परस्परव्या-वृत्तानि नानुभूयन्त इत्यविशेषा इति सूक्ष्मा इति चोच्यन्ते इति वाचस्पतिमिश्रः ।

१ सूक्ष्माणीति पाठान्तरम् । २ दृष्टग्रहणादिति पाठान्तरम् । ३ दर्शनमिति पाठान्तरम् । ४ प्रकृतिगणप्रविष्टाया इति पाठान्तरम् । ५ वृत्तिभेदज्ञानविशेषरूपाण्याहेति पाठान्तरम् । ६ षट्कमिति पाठान्तरम् ।

संवन्धेन भिद्यमाना बह्व्योबुद्धयो भवन्ति, कार्यं सुखदुःख-
भेदाः । सुखदुःखप्रपञ्चेन हि तत्कार्येण कारणं ज्ञानमपि
बहु भवति ॥

इदानीं सर्वबाह्यज्ञानसाधनमाह—आत्मेत्यादि । आत्मा
अव्यक्तम् । एकैकेति प्रत्येकम् । बुद्धेरनेकात्मादिमेलकजन्यत्वे
दृष्टान्तमाह अङ्गुलीत्यादि । तेन दृष्टान्तेन शब्दद्वयमाह ।
अङ्गुल्यङ्गुलं तलजशब्द एकः । अयं चाङ्गुल्यङ्गुलतमध्यमाङ्गुल्याः
क्रेण संयोगाज्जायमानशब्दा उच्यते, तन्त्री वीणाशब्द एकः ।
अन्येत्वेकमेवाङ्गुल्यादिजं वीणाशब्दं वर्णयन्ति । एतेन, यथा
शब्दो अङ्गुलाद्यन्यतमवैकल्येऽपि न भवति, तथा बुद्धिरप्या-
त्मादीनामन्यतमवैकल्येऽपि न भवतीति दर्शयति । अत्र च
बुद्धिद्वितीयां ज्ञानानां कथनैरहङ्कारोऽपि सूचित एव । यतः,
अहङ्कारोपजीवितेवात्मादिसंवलितेयं बुद्धिः ‘अहं पश्यामि’
इत्यादिरूपा भवति । तेन, बुद्धेरहङ्कारस्य चोक्तत्वात् परम-
व्यक्तं कार्यद्वारा स्वीक्रियते—बुद्धीत्यादि । परमित्यव्यक्तम्,
बुद्ध्यादीनां योगं मेलकं धरतीति योगधरम् । अव्यक्तं हि
प्रकृतिरूपं पुरुषार्थप्रवृत्तम्, बुद्ध्यादिमेलकं भोगसम्पादकं
सृजति । एवं व्युत्पादितं चतुर्विंशतिकमुपसंहरति चतुर्विंशक
इत्यादि । यदि वा कर्मेन्द्रियाण्यभिधाय, “महाभूतानि”
इत्यादिना अर्थ एवाश्रयभूतकथनेनोच्यते । “या यदिन्द्रिय-
माश्रित्य” इत्यादिना तु स्फुटोपलभ्यमाना बुद्धिद्वितीयेभेदा
उच्यन्ते । बुद्ध्यहङ्कारतन्मात्राण्यव्यक्तानि तु सूक्ष्माणि नोक्ता-
नि, तानि सर्वाण्येव “बुद्धीन्द्रियमनोऽर्थानाम्” इत्यादि ग्रन्थे
‘पर’शब्देनोच्यन्ते । तेन, योगधरं परमित्यनेन मूलप्रकृति-
स्तथा प्रकृतिविकृतयश्च महदादयः सप्तोच्यन्ते । एवं चतु-
र्विंशतिकोराशिर्भवति । परत्वं च विकारापेक्षया प्रकृतीनामु-
पपन्नमेव ॥ ३१—३३ ॥

रजस्तमोभ्यां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान् ।

ताभ्यां निराकृताभ्यां तु सत्त्वबुद्ध्यां निवर्तते ॥ ३४ ॥

संप्रत्येवं पुरुषस्य सकारणं संसरणं मोक्षहेतुंचाह—रज
इत्यादि । संयोगोऽयमिति चतुर्विंशतिराशिरूपोमेलकः । ता-
भ्यामिति रजस्तमोभ्याम् । सत्त्वबुद्ध्या कारणभूतया रजस्त-
मोनिवृत्त्या पुरुषरूपः संयोगो निवर्तते मोक्षो भवतीत्यर्थः ।
सत्त्वं बुद्धं विशुद्धज्ञानजननात् रजस्तमसौ संसारकारणे विजित्य
प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानात् मोक्षमावहति ॥ ३४ ॥

अत्र कर्म फलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितम् ।

अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता ॥ ३५ ॥

एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ ।

पारंपर्यं चिकित्सा च ज्ञातव्यं यच्च किंचन ॥ ३६ ॥

पुनश्चतुर्विंशतिकरूपे पुरुषे कर्मफलानि दर्शयन् दोषहीने

पुरुषे कर्मफलाद्यभावमर्थादर्शयति अत्रेत्यादि । फलं अत्रेति
यथोक्तसमुदायपुरुषे । कर्मेत्यदृष्टम् । फलमित्यदृष्टफलम् ।
स्वता ममताज्ञानम् । यद्यपि चतुर्विंशतिकतत्वातिरिक्तस्यो-
दासीनस्यैव चेतना, तथापि तच्चेतनया प्रकृतिरपि चेतना-
मापद्य चेतनैव भवतीति युक्तमत्र ‘ज्ञानम्’ इति । वचनं
हि “तस्मात् तत्संयोगादचेतनचेतनावदिव लिङ्गम् । प्रलयो-
दयाविति जीवितमरणे । पारंपर्यमिति शरीरपरंपराम् । चिकि-
त्सा चेति नैष्ठिकी आत्यन्तिकदुःखेषु चिकित्सा मोक्षसाधना ज्ञा-
तव्या । किंचनेत्यनेनानुक्तमपि कृत्स्नं ज्ञेयमवरुणद्धि ॥ ३५।३६ ॥

भास्तमः सत्यमनृतं वेदाः कर्म शुभाशुभम् ।

न स्युः कर्त्ता च बोद्धा च पुरुषो न भवेद्यदि ॥ ३७ ॥

नाश्रयो न सुखं नार्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् ।

न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च ॥ ३८ ॥

न बन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद्यदि ।

कारणं पुरुषस्तस्मात् कारणज्ञैरुदाहृतः ॥ ३९ ॥

न चेत् कारणमात्मा स्याद्भादयः स्युरहेतुकाः ।

न चैषु संभवेत् ज्ञानं न च तैः स्यात् प्रयोजनम् ॥ ४० ॥

“पुरुषः कारणं कस्माद्” इति प्रश्नस्योत्तरं भास्तम इत्या-
दि । भाः प्रतिभा । तमो मोहः । पुरुष इव प्रकरणे आत्मा-
सिप्रेतः । आश्रयः शरीरम् । गतिश्च प्रयोजनानुसन्धाना-
द्भवति । एवमागतेरपि । कारणं पुरुषस्तस्मादिति भास्तमादौ
कारणं पुरुष इत्यर्थः । एतदेव भावादिकारणलमात्मन
इत्याह—न चेदित्यादि । एवं मन्यते भास्तमसी धर्माधर्मजन्ये
धर्माधर्मौ चासत्यात्मनि निराश्रयौ न भवितुमर्हतः । तथा
सत्यं धर्मजनकतया उपादेयम्, अनृतं चाधर्मजनकतयानुपा-
देयम् । एतच्चात्मनि स्थिरेऽसति धर्माधर्मजनकत्वं नास्ति ।
ततश्च सत्यासत्यभेदोऽप्यकिञ्चित्करत्नास्ति । एवं शुभाशुभ-
कर्मण्यपि वाच्यम्, तथा कर्त्ता च कारणप्रतिसन्धाता न
भवति, प्रतिसन्धातुरात्मनोऽभावादित्यर्थः, तथा बोद्धा च
पूर्वापरावस्थाप्रतिसन्धातैव भवति । शरीरं चात्मनो भोगाय-
तनं नात्मानं विना भवति । एवं सुखादावप्यात्मनः कारण-
त्वमुन्नेयम् । विज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानम्, शास्त्राणि प्रतिसन्धात्रा-
त्मनैव कृतानि । न चैषु संभवेज्ज्ञानमिति आत्मानं ज्ञातारं
विना न भादिष्वज्ञानेषु ज्ञानं भवेत्, ज्ञातुरात्मनोऽभावादि-
त्यर्थः । न च तैः स्यात् प्रयोजनमिति, भादीनामात्मार्यत्वे-

१ स्यादेतत् प्रमाणेन कर्तव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चिकीर्षन्

करोमीति कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धम् । तदेत-
सिन् मते नावकल्पते, चेतनस्याकर्तृत्वात् कर्तृत्वाच्चैतन्यादित्यत
आह—तस्मादित्यादि । यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे,
तस्माद्भ्रान्तिरित्यमित्यर्थः । लिङ्गं महदादि सङ्गमपर्यन्तं वक्ष्यति, आ-
न्तिबीजम् तत्संयोगस्तत्सन्निधानमिति । वाचस्पतिमिश्रः. २ कर्त्ता
वेदितेति पाठान्तरम् ।

नासत्यात्मनि भाद्युत्पत्तेः प्रयोजनं न स्यात्, प्रयोजनाभावा-
द्योत्पादो न स्यात्, सर्वेषामेव हि भावानामात्मस्थौ धर्मा-
धर्मौ पुरुषभोगोत्पादकौ, असति भोक्तरे भोज्येनापि न भ-
वितव्यम् कारणाभावात् ॥ ३७—४० ॥

कृतं मृदण्डचक्रैश्च कुम्भकारादृते घटम् ।
कृतं मृत्तृणकाष्ठैश्च गृहकाराद्विना गृहम् ॥ ४१ ॥
यो वदेत्स वदेद्देहं सम्भूयकरणैःकृतम् ।
विना कर्तारमज्ञानाद्युक्त्यागमवहिष्कृतः ॥ ४२ ॥
कारणं पुरुषः सर्वैः प्रमाणैरुपलभ्यते ।
येभ्यः प्रमेयं सर्वेभ्य आगमेभ्यः प्रमीयते ॥ ४३ ॥
न ते तत्सदृशास्त्वन्ये पारंपर्यसमुत्थिताः ।
सारूप्याद्ये त एवेति निर्दिश्यन्ते नवा नवाः ॥ ४४ ॥
भावास्तेषां समुदयी निरीशः सत्त्वसंज्ञकः ।
कर्ता भोक्ता न स पुमानिति केचिद्व्यवस्थिताः ॥ ४५ ॥

आत्मानं विना शरीरानुत्पादे दृष्टान्तद्वयं प्रमेयगौरवादा-
ह—कृतं मृदण्डेत्यादि । संभूयकरणैः कृतनित्यात्मनिरपे-
क्षैर्भूतैः कृतमित्यर्थः । युक्त्या अनुमानरूपया, आगमेन च
रहितो युक्त्यागमवहिष्कृतः । प्रत्यक्षं चात्र नोक्तम्, तस्या-
त्मानं प्रति प्रायोऽयोग्यत्वात् ॥

सर्वैः प्रमाणैरिति प्रत्यक्षादिभिः । येभ्य इति करणएवा-
ऽपादानविवक्षया पञ्चमी । आगमयन्ति बोधयन्तीति आगमाः
प्रमाणान्येव । अन्ये लागमप्रमाणान्यां शास्त्राण्येव ब्रुवते ॥

निरात्मवादमतमुत्थापयति—न ते इत्यादि । अस्मिन्
शरीरे ते क एव पृथिवीजलादयो भावाः, ये त एवेति व्यप-
दिश्यन्ते । ते न भवन्ति पूर्वानुभूता नानुभवन्तीत्यर्थः ।
यदि ते न भवन्ति, कथं तर्हि 'ते' इत्यभिज्ञानमित्याह तत्स-
दृशास्त्वन्ये पूर्वसदृशा इत्यर्थः । पारंपर्यसमुत्थिता इति
सदृशसन्तानव्यवस्थिताः । सारूप्यादिति सदृशरूपत्वात् ।
तेषां समुदय इति क्षणभङ्गिनां मेलक इत्यर्थः । निरीश इति
स्थाय्यात्मात्तरहितः । सत्त्वसंज्ञक इति प्राणिसंज्ञकः । केचिदिति
बौद्धाः । बौद्धा हि निरात्मकं क्षणिकज्ञानादिसमुदायमात्रं
शरीरमिच्छन्ति । अभिसन्धानं च क्षणिकानामपि ज्ञानानां
कार्यकारणाभावाच्चैव सन्तताविच्छन्ति ॥ ४१—४५ ॥

तेषामन्यैः कृतस्यान्ये भावा भावैर्न वा फलम् ।
भुञ्जते सदृशाः प्राप्तं यैरात्मा नोपदिश्यते ॥ ४६ ॥

एतदुच्यते—तेषामित्यादि । तेषां ज्ञानसन्तानवादिनाम्,
अन्येन कृतस्यौदनपाकादेः फलमन्नादि अन्ये भुञ्जत इति
प्राप्नोति । एतच्चासङ्गतम् । यतः फलं भोक्ष्यामीति कृत्वा
भाविफलप्रत्याशया प्रवृत्तिर्युक्ता, न लन्यस्य भोग्यतां फलस्य
पश्यन् कश्चित् प्रवर्तते, योऽपि सूफकारादिः परार्थं प्रवर्तते,
सोऽपि परार्थेन स्वार्थं साधयितुकाम एवेति भावः ॥ ४६ ॥

करणान्यान्यता दृष्टा कर्तुः कर्ता स एव तु ।
कर्ता हि करणैर्युक्तः कारणं सर्वकर्मणाम् ॥ ४७ ॥

परमतं दूषयित्वा स्वमतमाह—करणेत्यादि । करणस्य
शरीरस्य परिणामिनोऽन्योन्यता दृष्टा । कर्ता चात्मा, स एव
न विनाशीत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—कर्ता हीत्या-
दि । यथाऽनेकशिल्पवित् कर्ता करणैर्वासो आयसीसंज्ञक-
यन्त्रादिभिः काष्ठपाटनलौहघटनादि करोति, तथाऽऽत्मापीहे-
त्यर्थः ॥ ४७ ॥

निमेषकालाद्भावानां कालः शीघ्रतरोऽत्यये ।
भग्नानां न पुनर्भावः कृतं नान्यमुपैति च ॥ ४८ ॥
मतं तत्त्वविदामेतद्यस्मात्तस्मात् स कारणम् ।
क्रियोपभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंज्ञकः ॥ ४९ ॥

अथायमात्मसद्भावः स्थिरोऽस्तु, शरीरारम्भकाणां का
गतिरित्याह—निमेषेत्यादि । भावानामिति शरीरादिभावा-
नाम् । अत्यय इति विनाशे, शरीरस्य स्वाप्तिपच्यमानस्य निमे-
षकालादपि शीघ्रं विनाशो भवतीत्यर्थः । अमीषां च भावानां
भग्नानां न पुनर्भावः पुनरागमनं नास्तीति । तेन, येन शरी-
रेण यत् कृतम्, तच्छरीरं तत् फलं न प्राप्नोतीत्युक्तं भवति ।
अथ मा भवत्वेवम् । ततः किमित्याह कृतं कर्म यागादि
न फलरूपतयाऽन्यमुपैति । एवं सति देवदत्तेन कृतेन शुभ-
कर्मणा न यज्ञदत्तादयोऽपि सुखभाजः स्युः, तस्मात् क्षणभ-
ङ्गिशरीरादतिरिक्तैः कर्मकर्ता तत्फलभोक्ता चास्तीतिभावः ।
क्रियोपभोग इति क्रियायां तत्फलभोगेपि । भूतानामिति
प्राणिनाम् ॥ ४८—४९ ॥

अहङ्कारः फलं कर्म देहान्तरगतिः स्मृतिः ।
विद्यते सति भूतानां कारणे देहमन्तरा ॥ ५० ॥

आत्मसद्भावे हेतुन्तरमाह अहङ्कार—इत्यादि । एतेऽहङ्का-
रादयः स्थिर एव परमात्मनि सन्ति पूर्वापरकालावस्थाधि-
वस्तुधर्मत्वादिति भावः । देहमन्तरेति देहं विना देहातिरि-
क्तकालेऽप्यहङ्कारो भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

प्रभवो न ह्यनादित्वाद्विद्यते परमात्मनः ।
पुरुषो राशिसंज्ञस्तु मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ ५१ ॥

“प्रभवः पुरुषस्य कः” इत्यस्योत्तरम् अनादीत्यादि ।
प्रभवः कारणम् । राशिसंज्ञक इति षड्धातुरूपसमुदायश्चतु-
र्विंशतिराशिरूपः । मोहेच्छाद्वेषजनितकर्मजो मोहेच्छाद्वेषक-
र्मजः । मोहाद्वि भावेषु इच्छा द्वेषश्च भवति, ततः प्रवृत्तिः,
प्रवृत्तेर्धर्माधर्मौ, तौ च शरीरं जनयतो भोगार्थम् ॥ ५१ ॥

१ शरीरस्यानुपच्यमानस्येति पाठान्तरम् । २ क्षणभावशरी-
रादतिरिक्त इति पाठान्तरम् ।

आत्मा ज्ञः करणैर्योगात् ज्ञानं त्वस्य प्रवर्तते ।
कारणानामवैमल्यादयोगाद्वा न वर्तते ॥ ५२ ॥
पश्यतोऽपि यथाऽऽदर्शं संक्रिष्टे नास्ति दर्शनम् ।
तत्त्वं जले वा कलुषे चेतस्युपहते तथा ॥ ५३ ॥

“किमज्ञो ज्ञः” इत्यस्योत्तरम् आत्मेत्यादि । करणानीह
मनोबुद्धीन्द्रियाणि । न वर्तते ज्ञानमिति योजना । ननु यद्य-
यमात्मा ज्ञः, तत् किमित्यस्य सर्वज्ञानं न भवतीत्याह—पश्य-
तोऽपीति चक्षुष्मतोऽपीत्यर्थः । तत्त्वमिति दर्शनविशेषणम् ।
तेन, म्लाने दर्पणे जले वा दर्शनं भवदप्ययथार्थग्राहितया
न तत्त्वरूपं भवतीत्यर्थः । चेतसीत्युपलक्षणम् । तेन, चक्षु-
रादावप्युपहृत इति ज्ञेयम् ॥ ५२—५३ ॥

करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्मैन्द्रियाणि च ।
कर्तुः संयोगजं कर्म वेदना बुद्धिरेव च ॥ ५४ ॥
नैकः प्रवर्तते कर्तुं भूतात्मा नाश्रुते फलम् ।
संयोगाद्वर्तते सर्वं तस्मृते नास्ति किञ्चन ॥ ५५ ॥

प्रकरणप्रस्तावात् ज्ञानं कर्मणि वेदनायां च यावत्करणमा-
त्मनस्तदाह—करणानीत्यादि । संयोगजमिति कर्मणा वेदनया
बुद्ध्या च योज्यम् । नाश्रुते फलमेक इति योज्यम् । एक
इति निष्करणः । संयोगाद्वर्तते इति करणसमुदायादुत्पद्यते ।
तस्मृत इति संयोगं विना ॥ ५४—५५ ॥

न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ।
शीघ्रगत्वात्स्वभावात्त्वभावो न व्यतिवर्तते ॥ ५६ ॥

अत्रैव सामग्रीजन्यत्वे सर्वकार्याणामुपपत्तिमाह—नह्येक
इत्यादि । एको भावः कारणरूपः सहकारिकारणान्तररहितो
न कार्यकरणे वर्तते इत्यर्थः । एवं तावदेककारणं कार्यं न
वर्तते । कार्यं च हेतुं विना न भवतीत्याह—वर्तते नाप्यहे-
तुक इति, हेतुं विना उत्पत्तिधर्मो न वर्तते न भवतीत्यर्थः ।
तेन, करणयुक्तात्मजन्यं कार्यं न केवलादात्मनो हेतुरुपाद्भ-
वतीत्युक्तं भवति । अथ हेतुं विना चेद्भावो न भवतीति,
तत् किमभावेऽपि शरीराणां भावानां हेलपेक्षा, न वेत्याह—
शीघ्रगत्वादि । शीघ्रगत्वात्स्वभावान्नक्षितोऽभावो न स्वभावं
व्यतिवर्तते ‘शीघ्रगत्वं’ स्वभावं न त्यजतीत्यर्थः । तेन, अहे-
तुक एवाभावो भवति, भावस्तु सहेतुकः । उक्तं हि “उत्प-
त्तिहेतुर्भावानां न निरोधेऽस्ति कारणम्” इति । किंवा, शीघ्र-
गत्वादिस्थिरत्वादभावो नावस्थान्तरमात्मनाशं प्रति गच्छतीति
ग्रन्थार्थः ॥ ५६ ॥

अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
सदकारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुजमन्यथा ॥ ५७ ॥

“स नित्यः किमनित्यः” इत्यस्योत्तरम् अनादिरित्यादि ।
अनादिः पुरुषोऽव्यक्तरूपत्वादात्मशब्दाभिधेयः । विपरीत इत्या-
दिमान् रात्रिरूपः पुरुष इत्यर्थः । अत्रैवानादेर्नित्यत्वे शास्त्रा-

न्तरसंमतिमप्याह—सदित्यादि । सदिति त्रिविधसमये प्रमाण-
गम्यभारूपम् । एतेन, प्रागभावस्याकारणवतोऽप्यभावरूप-
तयाऽनित्यत्वं न व्यभिचारकम् । हेतुजमन्यदपि भावरूपमिति
योजनीयम् । तेन, हेतुजस्यापि प्रथ्वंसस्य विनाशित्वं परिहृतं
भवति ॥ ५७ ॥

तदेव भावादग्राह्यं नित्यत्वं न कुतश्चन ।
भावात्, ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा ॥ ५८ ॥
अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः ।
तस्माद्यदन्यत्तद्व्यक्तम्, वक्ष्यते चापरं द्वयम् ॥ ५९ ॥
व्यक्तं चैन्द्रियकं चैव गृह्यते तद्यदिन्द्रियैः ।
अतोऽन्यत्पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ६० ॥

अथ किं तन्नित्यत्वमित्याह—तदेवेत्यादि । भावादुत्पत्तिधर्म-
कात् तन्नित्यत्वं न कुतोऽपि भावाद्ववति । नित्यत्वं हि न
कुतोऽपि भवति । ततश्चात्मनो भावं प्रति निरपेक्षत्वात् सर्वेभ्यो-
भावेभ्योऽप्यग्रे नित्यत्वं सदेव । तदेवंभूतं नित्यमव्यक्तं ज्ञेयम् ।
अचिन्त्यमित्यव्यक्तविशेषणम् । अव्यक्तं च मूलप्रकृतिः ।
व्यक्तमन्ययेति प्रकृतेरन्यतमकार्यं महदादिक्रमनित्यम् ।
आकाशमपि विकाररूपतयाऽनित्यमेव । उदासीनपुरुषस्तु
नित्य एवाव्यक्तशब्देनैव लक्षित इत्युक्तमेव ॥

पुनः प्रकारान्तरेण व्यक्ताऽव्यक्तार्थमाह—वक्ष्यत इत्यादि ।
अपरं द्वयमिति प्रकारान्तरं व्यक्ताऽव्यक्तद्वयम् । लिङ्गग्राह्य-
मित्यनुमानग्राह्यम् । अतीन्द्रियमित्यनेन चेन्द्रियग्रहणायोग्यं
यत् केनापि शब्दादिलिङ्गेन गृह्यते, तदव्यक्तम् । किन्तु यन्नि-
ल्यानुमेयं मनोऽहङ्कारादि तदेवाव्यक्तम् ॥ ५८—६० ॥

खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारस्तथाष्टमः ।
भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराश्चैव षोडश ॥ ६१ ॥
बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मैन्द्रियाणि च ।
समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति संज्ञिताः ॥ ६२ ॥

“प्रकृतिः का विकाराः के” इत्यस्योत्तरम् खादीनीत्यादि ।
खादीनि सूक्ष्मभूतखादीनि तन्मात्रशब्दाभिधेयानि । बुद्धि-
महच्छब्दाभिधेया । अव्यक्तं मूलप्रकृतिः । अहङ्कारो बुद्धि-
विकारः, स च त्रिविधो भूतादिस्तैजसो वैकारिकश्च । भूतानां
स्थावरजङ्गमानां प्रकृतिर्भूतप्रकृतिः । तत्र चाव्यक्तं प्रकृतिरेव
परम् । बुद्ध्यादयस्तु स्वकारणविकृतिरूपा अपि स्वकार्यपेक्षया
प्रकृतिरूपा इह प्रकृतित्वेनोक्ताः । यदुक्तम् “मूलप्रकृतिरवि-
कृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त” इति । विकारानाह
विकारा इत्यादि । ‘एव’शब्दो मित्रक्रमाऽवधारणे, तेन, विकार
एव षोडश परं न प्रकृतयः । बुद्धेरिन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि ।
पञ्चार्था इति स्थूलाः आकाशादयः शब्दादिरूपाः, गुणगु-
णिनः परमार्थतो भेदो नास्त्येवास्मिन् दर्शने ॥ ६१—६२ ॥

१ विधिविषयप्रमाणगम्यस्वरूपमिति पाठान्तरम् । २ व्यभि-
चारिकमिति पाठान्तरम् । ३ प्रकृतेरन्यतरकार्यमिति पाठान्तरम् ।

इति क्षेत्रं समुद्दिष्टं सर्वमव्यक्तवर्जितम् ।

अव्यक्तमस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमृषयो विदुः ॥ ६३ ॥

एनमेव प्रकृतिविकारसमूहं क्षेत्रक्षेत्रज्ञभेदेन विभजते—
इतीत्यादि । अव्यक्तवर्जितमिति प्रकृत्युदासीनवर्जितम्, प्रकृ-
तेश्चोदासीनपुरुषचैतन्येन चैतन्यमस्त्येव ॥ ६३ ॥

जायते बुद्धिरव्यक्ताद्बुद्ध्याहमिति मन्यते ।

परं खादीन्यहङ्कारादुत्पद्यन्ते यथाक्रमम् ॥ ६४ ॥

ततः सम्पूर्णसर्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते ।

पुरुषः प्रलये चैष्टैः पुनर्भावैर्वियुज्यते ॥ ६५ ॥

संप्रति महाप्रलयानन्तरं यथाऽऽदिसर्गं बुद्ध्याद्युत्पादो
भवति, तदाह—जायत इत्यादि । बुद्ध्याहमिति मन्यत इति
बुद्धेर्जातेनाहङ्कारेणाहमिति मन्यत इत्यर्थः । खादीनीति
खादीनि सूक्ष्माणि तन्मात्ररूपाणि तथैकादशेन्द्रियाणि ।
वचनं हि “प्रकृतेर्महान् महतोऽङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः”
इति । यथाक्रममिति तस्मादहङ्कारादुत्पद्यते क्रमेण, तत्र
वैकृतात्सात्त्विकादहङ्कारात्तैजससहायादेकादशेन्द्रियाणि भव-
न्ति, भूतादेस्त्वहङ्कारात्तामासात्तैजससहायात्पञ्चतन्मात्राणि ।
यदुक्तम् “सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।
भूतादेस्त्वन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्” इति । तत इति
आहङ्कारिककार्यानन्तरं तन्मात्रेभ्य उत्पन्नस्थूलभूतसंबन्धात् ।
सम्पूर्णसर्वाङ्गो जात इति आदिसर्गो जातः ॥ ६४—६५ ॥

अव्यक्ताद्यक्ततां याति व्यक्तादव्यक्ततां पुनः ।

रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत् परिवर्तते ॥ ६६ ॥

एवमादिसर्गं प्रकृतेर्महदादिसर्गं दर्शयित्वा महाप्रलये
प्रकृतावव्यक्तरूपायां बुद्ध्यादीनां लयमाह—पुरुष इत्यादि ।
इष्टैर्भावैरिति पुरुषस्य भोगार्थमिष्टैर्बुद्ध्यादिभिः । अन्ये तु
एवंभूतसर्गमत्र जन्मनि, बुद्ध्यादिवियोगं च मरणे ब्रुवते । तत्र,
जन्ममरणयोर्बुद्ध्यादीनां विद्यमानत्वात् । उक्तं हि—“अती-
न्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपैरात्मा कदाचिन्न विमुक्तपूर्वः । नैवेन्द्रि-
यैर्नैव मनोमतिभ्यां न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः” इति ।
तथान्यत्राप्युक्तम्—“पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्म-
पर्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भोगैरधिवासितं लिङ्गम्”
इति । तस्मात् महाप्रलय एव प्रकृतौ लयः, तदादिसर्ग एव

१ सूक्ष्मशरीरं विभजते—पूर्वोत्पन्नमित्यादि । प्रधानेनादिसर्गं
प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् । असक्तमव्याहतं शिलाभ्यनुविशति,
नियतं आ चादिसर्गात् आ च महाप्रलयादवतिष्ठते, महदादि
सूक्ष्मपर्यन्तं महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रापर्यन्तम्, येषां समु-
दायः सूक्ष्मशरीरम् । शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः ।
नन्वस्तेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन पादकौ-
शिकेन शरीरेण इत्यत आह—संसरतीति, उपात्तमुपात्तं पादकौशि-
कशरीरं जहाति, ह्ययं ह्ययन्नोपादत्तं, कस्मात् ? निरुपभोगं यतः,

प्रकृतेर्महदादिसृष्टिरिति । एतदेव प्रपञ्चं लयं च प्रकृतेराह-
अव्यक्तादित्यादि । अव्यक्तादिति प्रकृतेः, व्यक्तामिति मह-
दादिमहाभूतपर्यन्तप्रपञ्चरूपतां याति । व्यक्तान्महदादिमहा-
भूतपर्यन्तप्रपञ्चाद्यवस्थातः पुनरव्यक्तरूपतां याति । जगन्म-
हाप्रलये हि महाभूतानि तन्मात्रेषु लयं यान्ति । तन्मात्राणि
तथेन्द्रियाणि चाऽहङ्कारे लयं यान्ति, अहङ्कारो बुद्धौ, बुद्धिश्च
प्रकृताविति लयक्रमः । अयं च लयक्रमो मोक्षेऽपि भवति ।
परंतु तं पुरुषं प्रति पुनः सर्गं नारभते प्रकृतिः ॥ ६६ ॥

येषां द्वन्द्वे परासक्तिरहङ्कारपराश्च ये ।

उदयप्रलयौ तेषां न तेषां ये त्वतोऽन्यथा ॥ ६७ ॥

अयं संसारः कुतो भवतीत्याह रज इत्यादि । आविष्टो
युक्तः । चक्रवत् परिवर्तत इति पुनः पुनर्लयसर्गाभ्यां
युज्यते । द्वन्द्व इति रजस्तमोरूपे मिथुने, अहङ्कारपरा इति
अहङ्कारान्ममेदमित्यादि मिथ्याज्ञानपराः । उदयप्रलयौ जन्म-
मरणे, किंवा, लयसर्गौ । अतोऽन्यथेति रागद्वेषविमुक्ता
निरहङ्काराश्च ये, तेषां नोदयप्रलयौ भवतः ॥ ६७ ॥

प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः ।

इन्द्रियान्तरसञ्चारः प्रेरणं धारणं च यत् ॥ ६८ ॥

देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा ।

दृष्ट्य दक्षिणेनाक्षणा सव्येनावगमस्तथा ॥ ६९ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः ।

बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥ ७० ॥

यस्मात्समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः ।

न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥ ७१ ॥

शरीरं हि गते तस्मिन् शून्यागारमचेतनम् ।

पञ्चभूतावशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ ७२ ॥

अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः ।

युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ७३

“किं लिङ्गं पुरुषस्य च” इत्यस्योत्तरम् प्राणापानावित्यादि
प्राणापानाबुच्छासनिःश्वासौ । निमेषाद्या इति ‘आद्य’ शब्द-
ग्रहणेन उन्मेषाद्या प्रेक्षणविशेषा गृह्यन्ते । मनसो गतिरिति

पादकौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगम्, तस्मात्
संसरति । ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः, न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति
तद्भोगः, तत्कथं संसरतीत्याह भावैरधिवासितम्, धर्माधर्मज्ञाना-
ज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानिश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः, तदन्वितं
च सूक्ष्मशरीरम्, तदपि भावैरधिवासितम्, यथा सुरभिचम्पकस-
म्पर्काद्वल्गुं तदामोदवासितं भवति, तस्माद्भावैरधिवासितत्वासंसारति ।
कस्मात् पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठति ?
इत्याह लिङ्गम्, लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्व-
मिति भाव इति वाचस्पतिमिश्रः तत्त्वकौमुद्याम् ।

१ सङ्गमिति पाठान्तरम् ।

मनसा पाटलिपुत्रादिगमनरूपा । इन्द्रियान्तरसञ्चारोऽपि मनस एव, यथा चक्षुः परित्यज्य मनः स्पर्शनमधितिष्ठतीत्यादि, प्रेरणं च तथा धारणं च मनस एवेति ज्ञेयम् । देशान्तरगतिः स्वप्न इति छेदः । पञ्चत्वग्रहणं मरणज्ञानम् । सव्येनावगम इति सव्येनाक्षणा, स एवायं दक्षिणाक्षिदृष्टो घट इत्यवगम इत्यर्थः । चेतना ज्ञानमात्रम् । बुद्धिस्तूहापोहज्ञानम् । अथ कथमेतान्यात्मानं गमयन्तीत्याह—यस्मादित्यादि । जीवत इति पञ्चभूतातिरिक्तात्मसंयुक्तस्य । पञ्चत्वं तु यद्यपि जीवतो न भवति, किंतु, मृतस्यैव, तथापि पञ्चत्वं मृतशरीरे दृश्यमानं विपर्ययात् पञ्चत्वाभावाद् जीवच्छरीरलिङ्गं भवतीति ज्ञेयम् । अत्रैवोदाहृताश्च प्राणापानादयो न भूतमात्रे भवन्ति, निरात्मकेष्विष्टकमृतशरीरादिष्वदर्शनात् । न च मन एव भूतातिरिक्तात्मा भवितुमर्हति । यतस्तस्यापि करणरूपस्य प्रेरणादर्थज्ञानं कर्तव्यम् । नापीन्द्रियाण्यात्मत्वेन स्वीकर्तुं पार्यन्ते । यतः, तथा सति इन्द्रियाणीन्द्रियान्तरोपलब्धार्थं नै प्रतिसन्धातुं समर्थानि भवन्ति । अस्ति चेन्द्रियान्तरोपलब्धार्थप्रतिसन्धानम्, यथा सुरभिचन्दनं स्पृशामि । तस्मान्मनइन्द्रियभूतातिरिक्तात्मा तिष्ठतीति ज्ञेयम् । अत्र यद्यपि 'बुद्धि'शब्देन चेतना धृतिस्मृत्यहङ्काराः प्राप्यन्त एव, तथापि बुद्धिप्रकरणत्वेन पृथक्पृथगात्मकत्वेन पुनः पुनः पृथगुपात्ताः । तथाहि चेतनागुणत्वेन चेतना खादिभूतातिरिक्तधर्मेणात्मानं गमयति^१ । धृतिस्तु नियमात्मिका नियन्तारमात्मानं गमयति । बुद्धिस्तु ऊहापोहयोरेकं कारणं गमयत्यात्मानम् । स्पृतिस्तु पूर्वोक्तभूतार्थस्मरणकर्तारं स्थायिनमात्मानं गमयतीत्यनुसरणीयम् । आत्माधिष्ठात्रभावे शरीरे प्राणाद्यभावमाह—शरीरमित्यादि । शून्यागारमिव शून्यागारं यथाऽधिष्ठातृशून्यम्, एवं मृतशरीरमपि । षड्धातुकं शरीरम्, तत्र षष्ठे आत्मनि गते पञ्चभूतात्मकं शरीरं भवति, तेन, पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ ७३ ॥

चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते ।

अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥ ७४ ॥

“निष्क्रियस्य क्रिया तस्य कथम्” इत्यस्योत्तरम्—अचेतनमित्यादि । चेतयिता पर इति पर आत्मा चेतयिता परं न तु साक्षात् क्रियावान् । ननु यद्येवं कथं तस्य क्रियेत्याह—युक्तस्येत्यादि । आत्माधिष्ठितस्यैव मनसः क्रिया उपचारादात्मनः क्रियेत्युच्यते इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—चेतनेत्यादि । चेतनेन ह्यात्मनाधिष्ठितं मनः क्रियासु प्रवर्तते, चेतनानधिष्ठितं तु मनः क्रियासु न प्रवर्तते । तेन यत्कृता सा क्रिया, स एव क्रियावानिति व्यपदेष्टुं युज्यते । नलचेतनं

मनः, तत्पराधीनक्रियत्वेनै परमार्थतः क्रियावदपि कर्तृत्वेन नोच्यत इति वाक्यार्थः । नोच्यते कर्त्रिति शेषः ॥ ७४ ॥

यथास्वेनात्मनात्मानं नयति सर्वयोनिषु ।

प्राणैस्तन्त्रयते प्राणी न ह्यन्योऽस्त्यस्य तन्त्रकः ॥ ७५ ॥

संप्रति स्वतन्त्रत्वेऽप्यनिष्ठयोनिषु गमनं प्राणाक्षिसं समादधाति यथास्वेनेत्यादि । सर्वासु नरगोहस्तिक्रीटादियोनिषु । प्राणैस्तन्त्रयते प्राणैर्योजयति, आत्मनैवायं धर्माधर्मसहायेनात्मानं सर्वयोनिषु नयति, न परप्रेरितो याति, यतोऽन्यः पुरुषोऽस्य प्रेरको नास्ति ईश्वराभावात् । किंवा सत्यपि ईश्वरे तस्यापि कर्मपराधीनत्वात् । इदमेव चास्यानिष्ठयोनिगमने स्वातन्त्र्यम् यद् अनिष्ठयोनिगमनहेलनिष्ठकारणे स्वातन्त्र्यम्, अनिष्ठकारणारब्धस्वकर्मणैवायमनिच्छन्नपि^२ नीयत इत्यनिष्ठयोनिगमनं भवति । स्वातन्त्र्यं च यथोक्तं भवति ॥ ७५ ॥

वशी तत् कुरुते कर्म यत् कृत्वा फलमश्नुते ।

वशी चेतः समाधत्ते वशी सर्वं निरस्यति ॥ ७६ ॥

“वशी यद्यसुखैः कस्माद्भावैराक्राम्यत” इत्यस्योत्तरम् वशीत्यादि । वशी स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिः इष्टेऽनिष्टे वात्मा, तेन, वशी सन्नयं तानि कर्माणि करोति शुभान्यशुभानि वा आपातफलरागाद्, यानि कृत्वा तत्कर्मप्रभावात् शुभेनाशुभेन वा योगमाप्नोति । एतेन, कर्तव्ये कर्मण्यस्य वशिष्टम्, कृतकर्मफलं तस्यानिच्छतोऽपि भवति । तेन, तत्प्रति नास्य वशित्वम् । अन्यदपि वशित्वफलमाह—वशी चेतः समाधत्त इति । अनिष्टेऽर्थे वशी सन्नयं मनो निवर्तयति । यदि ह्ययं वशी न स्यात्, न मनो निवर्तयितुं शक्नुयात् । अपरमपि वशित्वगमकं कर्माह वशी सर्वं निरस्यतीति । वशी सन्नयं मोक्षार्थप्रवृत्तः सर्वारम्भं शुभाशुभफलं त्यजतीत्यर्थः । इह ‘स्वतन्त्रः’ परात्मना ईश्वरादिना प्रेरितप्रवृत्तिरुच्यते । वशी तु स्वयमपि प्रवर्तमान इच्छावशात् प्रवर्तते, न प्रेरितप्रवृत्तिरूपत्वेन ईप्सिते वर्तते इति स्वातन्त्र्यवशित्वयोर्भेदः ॥ ७६ ॥

देही सर्वगतो ह्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये ।

सर्वाः सर्वाश्रयस्थास्तु नात्माऽतो वेत्ति वेदनाः ७७

“सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः” इत्यस्योत्तरमाह—देहीत्यादि । सर्वगत इति सर्वगतोऽपि । संस्पर्शनेन्द्रिय इति संस्पर्शयुक्ते शरीरे वेदनाः सुखदुःखरूपा वेत्ति, सर्वाश्रयस्थास्तु न वेत्तीति योजना । यस्मात्सर्वगतोऽयमात्मा स्वकीय एव स्पर्शनवति शरीरे परं वेदना वेत्ति । तेन, सर्वाश्रयस्थाः सर्ववेदना न वेत्तीति वाक्यार्थः । सर्वाश्रयस्था इति सर्वपरशरीरगताः । परशरीरे चात्मा स्वकर्मोपाजितेन्द्रियामावाद्बिद्यमानोऽपि न लभते सुखदुःखे । स्वे स्वे शरीर

१ प्रेरणादात्मज्ञानमिति पाठान्तरम् । २ तथा सति इन्द्रियाणि यत्तदुपलब्धार्थं देवदत्तोऽपीति पाठान्तरम् । ३ तथापि चेतनागुणत्वेन खादिभूतातिरिक्तधर्मेणात्मानं गमयतीति पाठान्तरम् ।

१ तत्पराधीनक्रियत्वेनेत्यत्र तदिति मनः । २ अधर्मकारणारब्धस्वकर्मणैवायमनिच्छन्नपि पाठान्तरम् ।

इति वक्तव्ये, यत्संस्पर्शनेन्द्रिये इति करोति, तेन, स्वशरीरेऽपि केशनखादौ स्पर्शनेन्द्रियं नास्ति, तत्र नात्मा किंचिदुपलभत इति दर्शयति ॥ ७७ ॥

विभुत्वमतपवास्य यस्मात्सर्वगतो महान् ।

मनसश्च समाधानात्पश्यत्यात्मा तिरस्कृतम् ॥७८॥

नित्यानुबन्धं मनसा देहकर्मानुपातिना ।

सर्वयोनिगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् ॥ ७९ ॥

“न पश्यति विभुः कस्माद्” इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रवृत्तो विभुत्वसाधकार्यगुणहेतुप्राप्त्या विभुत्वमेव तावदात्मनः साधयति—विभुत्वमित्यादि । विभुत्वं सर्वगतपरिमाणयोगित्वम् । अतएवेत्युक्तसर्वगतत्वात् । एतदेव स्पष्टार्थं साक्षाद्भूते यस्यादित्यादि । सर्वगतत्वं सर्वतोऽप्युपलभ्यमानत्वेन सर्वगताकाशादिपरिमाणस्याप्यस्ति, तेन, तद्व्यवच्छेदार्थं ‘महान्’ इति पदम्, महापरिमाणयोगिद्रव्यं विभुरुच्यत इति फलति । विभुत्वं व्युत्पाद्य कुञ्जादितिरोहितात्मज्ञानं नैकान्तं भवतीति दर्शयन्नाह—मनस इत्यादि । समाधानं समाधिः । अनेन, योगिनः समाधिबलात् तिरोहितमपि पश्यन्तीति दर्शयति । ये तु तिरोहितं न पश्यन्ति, तत्राप्युपपत्तिमाह—नित्येत्यादि । सर्वयोनिगतमप्यात्मानं मनसानुबन्धगतं एकयोनावपि स्थितं विद्यादिति योज्यम् । देहानुवर्तकेन कर्मणा अनुपात आत्मना संबन्धो यस्य, तेन मनसा देहकर्मानुपातिना । एतेन, यद्यप्यात्मा कुञ्जादितिरोहितस्तथापि यदस्योपलब्धिसाधनं मनः, तस्यैकस्मिन्नेव शरीरे व्यवस्थितस्य व्यवधानात् “न पश्यत्ययं तिरस्कृतम्” इत्युक्तं भवति ॥ ७८—७९ ॥

आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारंपर्यमनादिकम् ।

अनादित्वात्तयोरस्मात् किं पूर्वमिति नोच्यते ॥८०॥

“क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा” इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—अनादिरित्यादि । क्षेत्रपारंपर्यमिति क्षेत्रस्याव्यक्तवर्जितस्य महदादित्रयोर्विशतिकास्य परम्परासन्ततेरनादित्वेनैव ‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिदं प्रथमम्’ इति व्यपदेशो नैव भवतीत्यर्थः । ननु यदि क्षेत्रपरंपराप्यनादिस्तदाऽऽत्मवदुच्छेदं नाप्राप्नोति, यदनादितमित्यं भवति, यथाऽऽत्मेति दृष्टम् । ब्रूमः—अनादित्वेऽपि यत्स्वरूपेनैवानादि, तन्नोच्छिद्यते, यथा आत्मा । यत्तु उच्छित्तिधर्मकं बुद्ध्यादि, तदुच्छिद्यत एव, सन्तानस्तु परमार्थतः सन्तानिभ्योऽतिरिक्तं नास्त्येव, यदनादिः स्यात् । तेन, सन्तानवादित्वं भावमेव । किञ्चैवम्भूतस्य बुद्ध्यादिसन्तानस्योच्छेदे मोक्षप्रतिपादक आगम एव प्रमाणत्वेन ज्ञेयः ॥ ८० ॥

ज्ञः साक्षीत्युच्यते नाज्ञः साक्षी ह्यात्मा यतः स्मृतः । सर्वे भावा हि सर्वेषां भूतानामात्मसाक्षिकाः ॥८१॥

“साक्षिभूतश्च कस्यायम्” इत्यस्योत्तरम् ज्ञ इत्यादि । ज्ञो ज्ञानवान् साक्षीति लोके कथ्यते, नल्लज्ञः पाषाणादिः । तेन, न, ज्ञत्वेनासत्यस्यैव कर्तारि ‘साक्षी’ इत्युच्यते इति

वाक्यार्थः । सर्वेषामिति खादीनाम्, सर्वे भावा इति भूतधर्मा दर्शनयोग्याः । आत्मसाक्षिका इति आत्मोपलभ्यमानाः ॥८१॥

नैकः कदाचिद्भूतात्मा लक्षणैरुपलभ्यते ।

विशेषोऽनुपलभ्यस्य तस्य नैकस्य विद्यते ॥ ८२ ॥

संयोगपुरुषस्येष्टो विशेषो वेदनाकृतः ।

वेदना यत्र नियता विशेषस्तत्र तत्कृतः ॥ ८३ ॥

“कथञ्चाविकारस्य” इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम् नैक इत्यादि । अविकारस्य परमात्मनो वेदनाकृतो विशेषो नास्त्येव, यत्र तु वेदनाकृतो विशेषः, स राशिरूपः परमात्मव्यतिरिक्त एवेति वाक्यार्थः । भूतानामधिष्ठाता आत्मा, भूतात्मा, अयमेको भूतव्यतिरिक्तो न लक्षणैः प्राणापानादिभिरुक्तैरुपलभ्यते । कुतो नोपलभ्यत इत्याह—विशेष इति । एकस्य भूतरहितस्य, यदाऽत्मनो विशेषो वेदनादिर्नोपलभ्यत एव, तेन, अनुपलब्धिवेवात्र प्रमाणमित्यर्थः । संयोगपुरुषश्चतुर्विंशतिकः । नन्वेवमपि चतुर्विंशत्यन्तर्निविष्टस्य भूतात्मनो वेदनाकृतविशेषेण भवितव्यम्, यतः, समुदायधर्मः समुदायिनामेव भवति, यथा माषराशेर्गुह्यत्वं प्रत्येकं माषाणामेव गोरवेण भवतीत्याह वेदनेत्यादि । वेदना सुखदुःखरूपा । यत्र बुद्ध्यादिसमूहे नियता व्यवस्थिता वेदना, तत्कृतो दैन्यहर्षादिविशेषोऽपि तत्रैव नियतः, तत्रैव बुद्ध्यादिराशौ वर्तते, नात्मनीतिभावः । बुद्ध्यादिगतेनैव गुणत्रयपरिणामरूपेण सुखदुःखादिना सुखदुःखादिमानेवायमात्मा, तदसम्बन्धान्न सुखदुःखादिमान् भवति ॥ ८२—८३ ॥

चिकित्सति भिषक् सर्वाः त्रिकाला वेदना इति ।

यया युक्त्या वदन्त्येके सा युक्तिरुपधार्यताम् ॥ ८४ ॥

पुनस्तच्छिरसः शूलं ज्वरः स पुनरागतः ।

पुनः स कासो बलवांश्छर्दिः सा पुनरागता ॥८५॥

पभिः प्रसिद्धवचनैरतीतागमनं मतम् ।

कालश्चायमतीतानामार्त्तीनां पुनरागतः ॥ ८६ ॥

तमर्तिकालमुद्दिश्य भेषजं यत् प्रयुज्यते ।

अतीतानां प्रशमनं वेदनानां तदुच्यते ॥ ८७ ॥

आपस्ताः पुनरायाता याभिः शस्यं पुरा हतम् ।

यथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म तथाश्रये ॥ ८८ ॥

पूर्वरूपं विकाराणां दृष्ट्वा प्रादुर्भविष्यताम् ।

या क्रिया क्रियते सा च वेदनां हन्त्यनागताम् ८९

पारंपर्यानुबन्धस्तु दुःखानां विनिवर्तते ।

सुखहेतूपचारेण सुखं चापि प्रवर्तते ॥ ९० ॥

न समा यान्ति वैषम्यं विषमाः समतां न च ।

हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहधातवः ॥ ९१ ॥

१ बुद्ध्यादिगतेनैवेत्यादिर्भवतीत्यन्तः पाठस्तु लिपिकारप्रामादिकत्वेनाधिकतया प्रतिभाति ।

युक्तिमेतां पुरस्कृत्य त्रिकालं वेदनां भिषक् ।
हन्तीत्युक्त्वाचिकित्सातुनैष्ठिकी या विनोपधाम् ९२

“अथवर्तस्य” इत्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह—चिकित्सतीत्यादि ।
अतीतवेदनाचिकित्सा न मुख्या, किंतु लोकसिद्धोपचारेणोच्यत
इति वाक्यार्थः । प्रसिद्धवचनैरिति लोकप्रसिद्धवचनैः ।
प्रतिकर्म चिकित्सा । आश्रय इति शरीरे । पूर्वरूपमित्यादिना,
अनागतवेदनाचिकित्सां समर्थयते । पूर्वरूपं यद्यपि भविष्य-
तामेव भवति रोगाणाम्, तथापि ‘भविष्यताम्’ इति पदेन,
भूतेषु व्याधौ यानि रूपाणि भवन्ति, तानि निराकरोति ।
उक्तं हि—“प्राक्सन्तापादपि चैनं सन्तापार्तमनुवधन्ति”
इत्यनेन रोगावस्थायामपि पूर्वरूपसद्भावाः । एवमतीतानागत-
वेदनाचिकित्सा व्युत्पादिता । वर्तमानचिकित्सामपि दर्शयन्
पारमार्थिकं मतमाह—पारम्पर्येत्यादि । पारम्पर्यानुबन्धः
सन्तानन्यायेनानुबन्धः । दुःखानामिति रोगाणाम् । सुखहेतू-
पचारेण इत्यारोग्यहेतुचिकित्सासेवया । सुखमित्यारोग्यम् ।
एवं मन्यते यत् चिकित्सा सुखहेतुः सेव्यते, तदा दुःखहेतु-
सेवाभावात् दुःखं नोत्पद्यते, उत्पन्नं च दुःखं रोगरूपं क्षणभङ्गि-
त्वेन खयमेव नश्यति । सुखहेतुसान्निध्यात् सुखमारोग्यमु-
त्पद्यते । तेन, चिकित्सया अनागतं दुःखं हेतुप्रतिबन्धान्नि-
रुध्यते सुखं च जन्यते इति सिद्धान्तः । एतदेवाह न समा
इत्यादि ।—समाश्च विषमाश्च क्षणभङ्गित्वस्वभावान्न वैषम्या-
वस्थां साम्यावस्थां वा यान्तीत्यर्थः । हेतुभिः सदृशा इति
समहेतोः समाः, अथ विषमहेतोश्च विषमाः । एतच्चिकित्सा-
प्राप्तयेऽध्याये प्रपञ्चितमेव । चिकित्साप्रस्तावेन सकलदुःख-
हारिणीं चिकित्सां मोक्षफलमाह—चिकित्सा त्वित्यादि । निष्ठा
अत्यन्तदुःखमोक्षरूपा, तदर्थं भूता नैष्ठिकी । विनोपधामिति
तृष्णां विना तृष्णाशून्या प्रवृत्तिः मोक्षफला भवतीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

उपधा हि परो हेतुर्दुःखदुःखाश्रयप्रदः ।

त्यागः सर्वोपधानां च सर्वदुःखव्यपोहकः ॥ ९३ ॥

कोषकारो यथा ह्यंशुनापादत्ते वधप्रदान् ।

उपादत्ते तथार्थेभ्यः तृष्णामज्ञः सदातुरः ॥ ९४ ॥

यस्त्वन्निकल्पानर्थान् ज्ञो ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्त्तते ।

अनारम्भादसंयोगात्तं योगं नोपतिष्ठते ॥ ९५ ॥

परो हेतुरिति मूलकारणम् । दुःखरूपेणैव दुःखाश्रयः
शरीरम् । भोगतृष्णया हि प्रवर्तमानो धर्माधर्मान् दुःखशरी-
रोत्पादकानुपादत्ते । सर्वोपधात्यागास्तु न रागद्वेषाभ्यां क्वचित्
प्रवर्तते । अप्रवर्तमानश्च न धर्माधर्मानुपादत्ते, एवमनागत-
धर्माधर्मोपरमः । उपात्तधर्माधर्मयोस्तु अनुरागशून्यस्योपभो-
गादेव क्षयैः । तेन, सर्वथा कर्मक्षयात् दुःखशरीराभाव इति

१ हेतुप्रतिबन्धान्निविध्यते सुखं च कल्प्यते इति सिद्धान्त इति
पाठान्तरम् । २ उपात्तधर्माधर्मयोरनुरागद्वेषशून्योपभोगादेव क्षय
इति पाठान्तरम् ।

भावः । अत्रैव तृष्णायां दुःखकारणत्वे दृष्टान्तमाह—कोषकार-
इत्यादि । कोषकारः खनामप्रसिद्धः कीटः । सदातुर इति
सदा संसारदुःखगृहीतः । अनारम्भादिति रागद्वेषपूर्वकारम्म-
विरहात् । असंयोगादिति आरम्भशून्यत्वेन धर्माधर्मोच्छेद-
कृतात् शरीरासंयोगात् । शरीराभावे च निराश्रयमकारणकं
दुःखं । न भवतीति भावः ॥ ९३—९५ ॥

धीधृतिस्मृतिविभ्रंशः संप्राप्तिः कालकर्मणाम् ।

असात्म्यार्थागमश्चेति ज्ञातव्या दुःखहेतवः ॥ ९६ ॥

“कारणं वेदनानां किम्” इत्यस्योत्तरमाह—धीधृतीत्यादि ।
अयंचार्थः प्रकरणागतत्वादुच्यमानो न पुनरुक्ततामावहतीति ।
धीधृतिस्मृतयः पुनः प्रज्ञाभेदाः । एते च शिष्यव्युत्पत्त्यर्थं
प्रज्ञाभेदत्वेनान्यथा व्युत्पादयता इहोच्यन्ते । संप्राप्तिः काल-
कर्मणामिति कालस्य संप्राप्तिस्तथा कर्मणश्च संप्राप्तिः । कर्म-
संप्राप्तिः पच्यमानकर्मयोगः । कालसंप्राप्तिग्रहणेन चेह ये
कालव्यक्तास्ते गृह्यन्ते, नावश्यं कालजन्याः । यतः स्वाभावि-
कानपि कालजन्यान् तथा तृतीयकादीनप्यासारम्येन्द्रियार्था-
दिजन्यान् कालजत्वेनैवेहाभिधास्यति । कर्मजास्तु प्रज्ञापरा-
धजन्या एवेह कर्मजन्यत्वेन विशेषेण शिष्यव्युत्पत्तिनिमित्तं
पृथक् क्रियन्ते, कालव्यक्तत्वेन कर्मजा इह कालसंप्राप्तिज-
न्येभ्येव रोद्धव्याः । प्रज्ञापराधावरोधाश्च यथा कर्मजानाम्,
तथा प्रथमाध्याय एवोक्तम् । किंचाचार्येणोन्मादनिदाने स्वय-
मेवोक्तम् यत् “प्रज्ञापराधात् संभूते व्याधौ कर्मज आत्मनः”
इत्यादि, तथा जनपदोद्धंसनीये च विमाने पुनरुक्तम्
“वाग्वादीनां च वैगुण्यमुत्पद्यते, तस्य मूलमधर्मस्तन्मूलं वा
पूर्वकृतं कर्म, तयोर्योनिः प्रज्ञापराध एव” इति । तस्मादिह
“संप्राप्तिः कालकर्मणाम्” इत्यनेन कालजन्या गदा नोच्यन्ते
किंतु कालव्यक्ताः ॥ ९६ ॥

विषमाभिनिवेशो यो नित्यानित्ये हिताहिते ।

ज्ञेयः स बुद्धिविभ्रंशः समं बुद्धिर्हि पश्यति ॥ ९७ ॥

धीविभ्रंशं विवृणोति—विषमेल्यादि । विषमाभिनिवेशोऽयथा-
भूतत्वेनाध्यवसानम् नित्येऽनित्यमिति । एवं हि तेऽहितमहिते
च हितमिति या बुद्धिः, स बुद्धिभ्रंशः । अथ कथमयं बुद्धिविभ्रंश-
शब्देनोच्यत इत्याह “समं बुद्धिर्हि पश्यति” उचिता बुद्धिः
समं यथाभूतं यस्मात् पश्यति, तस्मादसमदर्शनं बुद्धिविभ्रंश
उचित एवेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

विषयप्रवणं सत्त्वं धृतिभ्रंशान्न शक्यते ।

नियन्तुमहितादर्थान्धृतिर्हि नियमात्मिका ॥ ९८ ॥

धृतिभ्रंशमाह विषयेत्यादि । विषयप्रवणं विषयेषु सङ्गतम् ।
नियन्तुमिति व्यावर्तयितुम् । धृतिर्हि नियमात्मिकेति, यस्मात्
धृतिरकार्यप्रसक्तं मनो निवर्तयति स्वरूपेण, तस्मान्मनोनियमं
कर्तुमशक्ता धृतिः स्वकर्मभ्रष्टा भवतीत्यर्थः ॥ ९८ ॥

१ शरीराभावे निराश्रयकारणदुःखमिति पाठान्तरम् ।

तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य रजोमोहानृतात्मनः ।

अश्रयते स स्मृतिभ्रंशः स्मृत्यर्थे हि स्मृतौ स्थितम् १९९

स्मृतिभ्रंशं विवेचयति—तत्त्वेत्यादि । तत्त्वज्ञाने स्मृतिर्यस्य अश्रयते इति योजना । ‘स्मृत्यर्थे हि स्मृतौ स्थितम्’ इति स्मृत्यवत्वेन संमतस्याऽर्थस्य स्मरणं प्रशस्तस्मृतिधर्मः । तत्र तत्त्वज्ञानस्य शिष्टानां स्मृत्यवत्वेन स्मृत्यस्य यदस्मरणम्, तत् स्मृत्यपराधाद्भवतीत्यर्थः ॥ १९९ ॥

धीधृतिस्मृतिविभ्रष्टः कर्म यत्कुरुतेऽशुभम् ।

प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकोपणम् ॥ १०० ॥

उदीरणं गतिमतामुदीर्णानां च निग्रहः ।

सेवनं साहसानां च नारीणां चातिसेवनम् ॥ १०१ ॥

कर्म कालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् ।

विनयाचारलोपश्च पूज्यानां चाभिधर्षणम् ॥ १०२ ॥

ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।

परमौन्मादिकानां च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥ १०३ ॥

अकालादेशसञ्चारौ मैत्री संक्लिष्टकर्मभिः ।

इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्वृत्तस्य च वर्जनम् ॥ १०४ ॥

ईर्ष्यामानभयक्रोधलोभमोहमदभ्रमाः ।

तज्जं वा कर्म यत् क्लिष्टं यद्वा तद्देहकर्म च ॥ १०५ ॥

यच्चान्यदीदृशं कर्म रजोमोहसमुत्थितम् ।

प्रज्ञापराधं तं शिष्टां ब्रुवते व्याधिकारिणम् ॥ १०६ ॥

एवं बुद्ध्यादिभ्रंशत्रयरूपप्रज्ञापराधत्वेन दर्शयन्नाह धीत्यादि ।

‘सर्वदोष’ शब्देन वातादयो रजस्तमसी च गृह्यते । कर्मकालातिपातश्चिकित्साकालातिवर्तनम् । मिथ्यारम्भ इति मिथ्यायोगः, अयोगातियोगमिथ्यायोगरूपः । विनयाचारलोपेनैव प्राप्तमपि यत् पुनः पूज्यानामभिधर्षणाद्यभिधीयते, तद्विशेषेण प्रकोपख्यापनार्थमुदाहरणार्थं च । संक्लिष्टकर्मभिरिति पतितैः । क्लिष्टमिति निन्दितम् ॥ १००—१०६ ॥

बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमं च प्रवर्त्तनम् ।

प्रज्ञापराधं जानीयान्मनसो गोचरं हि तत् ॥ १०७ ॥

संक्षेपेण प्रज्ञापराधं दर्शयन्नाह—बुद्ध्येत्यादि । विषममित्युचितम्, विषमं विज्ञानं स्वरूपत एव प्रज्ञापराधः । विषमप्रवर्त्तनं च ‘प्रज्ञापराध’ शब्देनोच्यते । मनसो गोचरं तदिति, तद्विषमप्रवर्त्तनं विषमज्ञानं च मनःकार्यं प्रज्ञाविषयत्वेन मनसो गोचरमित्यर्थः । विषमप्रवर्त्तनं च मनसो गोचरत्वेन उपचारादुक्तम्, विषदृशमनोविषयज्ञानाद्विषमवाग्देहप्रवृत्तिरपि भवति ॥ १०७ ॥

निर्दिष्टां कालसंप्राप्तिर्व्याधीनां व्याधिसंग्रहे ।

चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा ॥ १०८ ॥

मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः ।

जीर्णमुक्तमजीर्णान्नकालाकालस्थितिश्च या ॥ १०९ ॥

पूर्वमध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामास्त्रयश्च ये ।

तेषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥ ११० ॥

व्याधीनां कालसंप्राप्तिमाह—निर्दिष्टेत्यादि । व्याधिसंग्रहे इति कियन्तः शिरसीये “चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम् । भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वप्रागमादिषु” इत्यनेन यथा ह्युदाहरणेन च । तेन, कालसंप्राप्तिर्व्याधीनां चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां पुरा निर्दिष्टा इति योज्यम् । उदाहरणान्तरमाह—मिथ्येत्यादि । जीर्णादौ जीर्णाद्यवस्थानयविशिष्टस्यान्नस्य कालः, तथा, अन्नस्याकालोऽजीर्णाद्यवस्थालक्षितः । प्रजीर्णं च विदग्धम् । रात्रेर्यामास्त्रयश्च य इति, त्रयो भागाः पूर्वरात्रमध्यरात्रपररात्ररूपाः, न तु यामः प्रहर इति ज्ञेयम् । अन्यत्रापि च भागत्रये यामविभागं कृत्वा अभिधानश्चास्ते त्रियामा निशाऽभिधीयते । तेषु कालेष्विति जीर्णान्नकालादिषु जीर्णे अपराह्णे रात्रिशेषे च वातिका गदाः, मुक्तमात्रे पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च कफजा गदाः, प्रजीर्णे मध्याह्ने मध्यरात्रे च पित्तजा गदा नियता रोगा ज्ञेयाः । अन्नाकाले चाजीर्णलक्षणे भोजनात् त्रयो दोषा भवन्तीति ज्ञेयम् । किंवा, जीर्णमुक्तप्रजीर्णान्नकाला इतिच्छेदः, ते च जीर्णाद्यवस्थायुक्तान्नकालाः पूर्ववदेव ज्ञेयाः, तथा ‘कालस्थितिश्च या’ इति योजना, ‘कालस्थिति’शब्देन बाल्यादिवयस्यैवमिथ्यमुच्यते । तत्र बाल्ये श्लैष्मिका यौवने पैत्तिका वार्द्धक्ये वातिका गदा वर्द्धन्ते इति ज्ञेयम् ॥ १०८—११० ॥

अन्येद्युष्को बृहग्राही तृतीयकचतुर्थकौ ।

स्वे स्वे काले प्रवर्त्तन्ते काले ह्येषां बलागमः ॥ १११ ॥

विषमज्वरानपि कालविशेषप्रवर्त्तमानत्वेन कालजे दर्शयन्नाह—अन्येद्युष्क इत्यादि । बृहग्राही चतुर्थकविपर्ययः । वक्ष्यति हि “विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः । मध्येऽहनी निज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति” । कथं स्वकीय एव काले प्रवर्त्तनमित्याह—काले ह्येषां बलागम इति । उक्त एव काले यस्माद् बलवन्तो भवन्ति, तस्मात् तत्रैव सञ्जातबलाः सन्तो व्यज्यन्ते इत्यर्थः ॥ १११ ॥

एते चान्ये च ये केचित्कालजा विविधा गदाः ।

अनागते चिकित्सास्ते बलकालौ विजानता ॥ ११२ ॥

एतेषां चिकित्साकालक्रममाह—एते चेत्यादि । ‘अन्ये च’ इत्यनेनान्येऽपि कालविशेषप्रादुर्भाविनः शोथकुष्ठादीन् सूचयति ॥ ११२ ॥

कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः ।

रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावोनिष्प्रतिक्रियः ॥ ११३ ॥

स्वाभाविकानपि कालपरिणामव्यज्यमानतया इह कालजेऽवरोधयितुमाह—कालस्येत्यादि । जरामृत्युरूपान्निमित्तान्नाता

१ चिकित्साक्रममाहेति ।

जरामृत्युनिमित्तजाः, 'मृत्यु' शब्देनेह युगानुरूपायुःपर्यवसानभवः कालमृत्युर्ग्राह्यः । किंवा, जरामृत्योर्यन्निमित्तमतस्माज्जाता जरामृत्युनिमित्तजाः, जरामृत्युनिमित्तं च प्राणिनां साधारणं देहनिवर्तकभूतस्वभावोऽदृष्टं च । अथ स्वाभाविकानां का चिकित्सेत्याह—स्वभावो निष्प्रतिक्रिय इति । साधारणचिकित्सया रसायनवर्जं जरा न प्रतिक्रियते, रसायनेन तु प्रतिक्रियत एव । तेन, "अस्य प्रयोगाच्चयवनः सुवृद्धोऽभूत् पुनर्युवा" इत्यादिरसायनप्रयोगेण समं न विरोधः । किंवा, स्वाभाविका जरादयो रसायनजनितप्रकर्षादुत्तरकालं पुनरवश्यं भवतीति निष्प्रतिक्रियत्वेनोक्ता ॥ ११३ ॥

निर्दिष्टं दैवशब्देन कर्म यत् पौर्वदेहिकम् ।
हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥ ११४ ॥

संप्रति कर्मसंप्राप्तिकृतमपि गदं कालविशेषव्यज्यमानतया दर्शयन्नाह—निर्दिष्टमित्यादि । कोलेनेति पच्यमानतालक्षितेन कालेन युक्तं सत् कर्म कारणं भवतीत्यर्थः ॥ ११४ ॥

न हि कर्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते ।
क्रियाम्नाः कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ॥ ११५ ॥

कर्मणः फलसंबन्धिनियममाह—न हीत्यादि 'महत्' इति विशेषणेन किञ्चित् महत् कर्म प्रायश्चित्तबाधनीयफलं ददात्यपि फलमिति दर्शयति । कर्मजानामचिकित्स्यत्वमाह—क्रियाम्ना इत्यादि । तत्क्षयादिति कर्मक्षयात् । कर्मक्षयश्च कर्मफलोपभोगादेव भवति ॥ ११५ ॥

अत्युग्रशब्दश्रवणात् श्रवणात् सर्वशो न च ।
शब्दानां चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥ ११६ ॥
परुषोऽङ्गीषणाशस्ताप्रियव्यसनसूचकैः ।
शब्दैः श्रवणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ ११७ ॥
असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च ।
स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः ॥ ११८ ॥
यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः ।
क्षेहशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ ११९ ॥

क्रमागतमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगं विवृणोति—अत्युग्रेत्यादि । सर्वशो न वेति सर्वशोऽग्रशब्दाश्रवणात् । स्पृश्यानामिति स्पृश्यत्वेनोक्तानां शास्त्रेऽभ्यङ्गोत्सादनादीनाम् । भूताः सविषकमिपिशाचादयः । यो भूतविषवातानां संस्पर्शः, तथाऽकालेनागतः क्षेहशीतोष्णसंस्पर्शश्चेति योजना । तत्राकाले क्षेहसंस्पर्शो यथा अजीर्णं कफवृद्धिकाले अभ्यङ्गस्पर्श उष्णे चोष्णस्पर्शोऽकालेनागतो ज्ञेयः ॥ ११६—११९ ॥

रूपाणां भास्वतां दृष्टिर्विनश्यति हि दर्शनात् ।
दर्शनाच्चातिसूक्ष्माणां सर्वशश्चाप्यदर्शनात् ॥ १२० ॥
द्विष्टभैरववीभत्सदूरातिस्त्रिष्टदर्शनात् ।
तामसानां च रूपाणां मिथ्यासंयोग उच्यते ॥ १२१ ॥

अत्यादानमनादानमोकसात्म्यादिमिथश्च यत् ।
रसानां विषमादानमल्पादानं च दूषणम् ॥ १२२ ॥
अतिमृद्वतितीक्ष्णानां गन्धानामुपसेवनम् ।
असेवनं सर्वशश्च घ्राणेन्द्रियविनाशनम् ॥ १२३ ॥
पूतिभूतविषद्विष्टा गन्धा ये चाप्यनार्तवः । वाः
तैर्गन्धैर्घ्राणसंयोगो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥ १२४ ॥
इत्यसात्म्येन्द्रियसंयोगस्त्रिविधो दोषकोपनः ।

सर्वशश्चाप्यदर्शनमिति भास्वतां सूक्ष्माणां च सर्वथाऽदर्शनात् । अतिस्त्रिष्टमिति नेत्रप्रत्यासन्नम् । तामसानां रूपाणां च दर्शनात् विनश्यति दृष्टिरिति संबन्धः । मिथ्यायोगः स इति द्विष्टभैरवादिरूपः । अतिसूक्ष्मदर्शनं च मिथ्यायोग एव ज्ञेयः । ओकसात्म्यादिभिरिति विषमादानमिति सम्बन्धः । ओकसात्म्यादिवैषम्ये राशिदोषवर्जप्रकृत्यादिसप्तकदोषा ग्रहीतव्याः । त्रिविध इति अयोगातियोगमिथ्यायोगरूपः ॥ १२२—१२४ ॥

असात्म्यमिति तद्विद्याद्यन्न याति सहात्मताम् ॥ १२५ ॥
मिथ्यातिहीनयोगेभ्यो यो व्याधिरुपजायते ।
शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियकः स्मृतः ॥ १२६ ॥

असात्म्यत्वं दर्शयति—असात्म्यमित्यादि । सहेति मिलितं शरीरेण । आत्मतामाविष्कृतरूपतां न याति । एतेन, यदुपयुक्तं प्राकृतरूपोपघातकं भवति, तदसात्म्यमिति । इत्थमसात्म्यार्थजस्य व्याधेरिन्द्रियद्वारभूतत्वेनैन्द्रियकत्वं दर्शयन्नाह—मिथ्येत्यादि । हीनयोगेनेहाऽयोगो ग्राह्यः । ऐन्द्रियक इति इन्द्रियद्वारभूतः ॥ १२५—१२६ ॥

वेदनानामसात्म्यानामित्येते हेतवः स्मृताः ।
सुखहेतुः समस्त्वेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥ १२७ ॥

दुःखरूपवेदनाहेतुं प्रपञ्च्योक्तमुपसंहरति वेदनानामित्यादि । असात्म्यानामिति दुःखानाम् । अथ सुखरूपवेदनाहेतुः क इत्याह—सुखेत्यादि । समयोग इति कालबुद्धीन्द्रियार्थानां सम्यग्योगः । सुदुर्लभ इति कालादिसम्यग्योगस्य विरहत्वेन सुदुर्लभत्वात् । प्रायो हि कालादीनां मध्ये अन्यतरेणाप्ययोगादिना पुरुषः संबध्यते । तेन च नित्यातुराएव पुरुषा भवन्ति, 'अनातुरारोगानामयादि' स्वस्थव्यपदेशः पुरुषाणां क्रियत इति भावः ॥ १२७ ॥

नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः ।
हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥ १२८ ॥
सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रक् ।
न सुखं कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विधः ॥ १२९ ॥

संप्रति सम्यग्योगस्योपादेशतां दर्शयितुमयोगादीनां हेयतां दर्शयितुं योगमेव चतुर्विधं कारणत्वेन दर्शयन्नाह—नेन्द्रियाणीत्यादि । ननु कथमिन्द्रियार्थयोः सुखदुःखकारणत्वेनोपल-

भ्यमानयोरप्यकारणत्वमित्याह—सन्तीत्यादि । योगो न चेति इन्द्रियार्थयोः संबन्धो न च, न सुखमितिच्छेदः । इन्द्रियार्थयोर्योगमावे अकारणत्वेन, सति तु योगे कारणत्वेन योगएवान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणमवधार्यत इति भावः । अयं च योग इन्द्रियार्थावधिकृत्य स्पष्टत्वेनोक्तः । तेन, प्रज्ञाकालयोरपि बोद्धव्यः । एतच्चेन्द्रियमर्थं चानुपादेयं कृत्वा चतुर्विधयोगस्य कारणत्वं योगानामेव हेयोपादेयत्वेन दर्शनार्थं कृतम् ॥ १२८ ॥ १२९ ॥

नात्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं कर्म वा विना ।
सुखदुःखं यथा यत्तु बोद्धव्यं तत्तथोच्यते ॥ १३० ॥

परमार्थतत्त्वात्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यर्थादृष्टान्येव तथायुक्तानि सुखदुःखकारणानीति दर्शयन्नाह—नात्मेत्यादि । गोचर इन्द्रियार्थः । कर्म अदृष्टम् । तत्र आत्मानं विना नोष्णादौ सुखदुःखे भवतः । इन्द्रियादीनां च सुखदुःखकारणत्वं स्पष्टमेव । कर्मापि च शुभं सुखकारणम्, अशुभं च दुःखकारणम् । यथात्मादय एव कारणम्, तत् किमर्थं कालाद्ययोगा-तियोगादय इहोच्यन्त इत्याह—यथेत्यादि । यद् बोद्धव्यं सुखदुःखं यथा बोद्धव्यं कार्यवशात् भवति, तथैवोच्यते नान्यथा, सात्त्व्याऽसात्त्व्येन्द्रियार्थजन्यत्वेन सुखदुःखे प्रतीयमाने चिकित्सायामुपयुक्ते भवतः, नात्मादिजन्यत्वेन । आत्मादिजन्यत्वेनेह सुखदुःखे अभिधीयते, न ह्यात्मादयः सुखदुःखहेतुतया प्रतिपद्यन्ते, किन्त्वसात्त्व्येन्द्रियार्थयोगादय एव दुःखहेतवस्त्यज्यन्ते, सुखहेतवः सात्त्व्येन्द्रियार्थयोगादयस्तुपादीयन्ते इति भावः ॥ १३० ॥

स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च ।
द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ॥ १३१ ॥

इदानीं सकलकारणव्यापकं योगं व्युत्पादयितुमैन्द्रियकं मानसस्पर्शं दर्शयितुमाह—स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्श इति । अर्थेनेन्द्रियाणां संबन्धः स्पर्शनेन्द्रियकृतो भवति, चक्षुरादीन्यपि स्पृष्टमेवार्थं जनयन्ति, यदि ह्यस्पृष्टमेव चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं वा वेत्ति, तदा विदूरमपि गृह्णाति । तस्मात् स्पृष्टत्वमिन्द्रियाणां प्रतिपद्यते, मानसस्तु स्पर्शश्चिन्त्यादिना अर्थेन समं सूक्ष्मोऽस्त्येव, येन मनः किञ्चिदेव चिन्तयति, न सर्वम् । तेन, यन्मनसा स्पृश्यते, तदेव मनो गृह्णातीति स्थितिः १३१ इच्छाद्वेपात्मिका तृष्णा सुखदुःखात्प्रवर्तते ।

तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ॥ १३२ ॥
उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान् ।

स्पृश्यते नानुपादाने नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ॥ १३३ ॥

सुखदुःखोत्पत्तिक्रममाह—इच्छेत्यादि । सुखादिच्छारूपा तृष्णा, दुःखाच्च द्वेषरूपा तृष्णा प्रवर्तते । इयं चोत्पन्नतृष्णा

इप्सितेऽर्थे प्रवर्तयन्ती द्विष्टे च निवर्तयन्ती, प्रवृत्तिनिवृत्ति-विषयस्य सुखदुःखहेतुतामपेक्ष्य सुखदुःखे जनयतीति वाक्यार्थः । यथोक्ततृष्णायाः सुखदुःखहेतुत्वं दर्शयन्नाह—उपादत्ते हीत्यादि । वेदनाश्रयसंज्ञकानिति वेदनाकारणत्वेनोक्तान् कालाद्ययोगादिरूपान् । अथ तृष्णा चेत् सुखदुःखकारणम्, तत् किमिन्द्रियार्थेनापरेण कारणेनेत्याह स्पृश्यत इत्यादि । अनुपादान इति अविद्यमानार्थरूपे स्पर्शकारणे, अर्थं विना नार्थस्य स्पर्शो भवति । अथ न भवत्यर्थस्पर्शस्ततः किमित्याह ‘नास्पृष्टो वेत्ति वेदना’ इति, अर्थस्पर्शशून्यः सन् न सुखदुःखे अनुत्पन्नत्वादेव वेत्तीत्यर्थः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।
केशलोमनखप्राक्षमलद्रवगुणैर्विना ॥ १३४ ॥

वेदनानां किमधिष्ठानमित्यस्योत्तरमाह वेदनानामित्यादि । देहः सेन्द्रिय इत्यनेन निरिन्द्रियो देहो केशलोमादिको निरस्तः । तदेव स्पष्टार्थं विवृणोति केशेत्यादि । किंवा, इन्द्रियाण्यपि प्राधान्यव्यापनार्थं पृथग् वेदनाश्रयत्वेन सेन्द्रियग्रहणेनोच्यन्ते । वेदनाया देहेन्द्रियगतत्वं तदाधारत्वेन प्रतीयमानत्वाज्ज्ञेयम् । द्रवं मूत्रम् । गुणाः शब्दादयः । शरीरगता एते हि केशादयो न वेदनाधारा इत्यनुभव एव प्रमाणम् । या तु मूत्रपुरीषगता वेदना ग्रहणीमूत्रकृच्छ्रादौ वक्तव्या, सा मूत्रपुरीषाधारशरीरप्रदेशस्यैव बोध्या ॥ १३४ ॥

योगे मोक्षे च सर्वासां वेदनानामवर्तनम् ।
मोक्षे निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः ॥ १३५ ॥

क चैता वेदनाः सर्वा इत्यस्योत्तरम् योग इत्यादि । योगः “अनारंभाद्” इत्यादिग्रन्थे वक्ष्यमाणः । मोक्षोऽत्यन्तशरीरोच्छेदः । निःशेषेति न पुनर्भवति । एतेन, योगे न निवृत्ता वेदना भवतीति सूचयति । मोक्षप्रवर्तक इति मोक्षकारणम् । किंवा, ‘योगमोक्षौ निवर्तकौ’ इति पाठः, तदा, अस्मिन् पक्षे यद्यपि योगमोक्षयोर्वेदनानिवर्तकत्वं ‘योगे मोक्षे च’ इत्यादिना श्लोकार्द्धेनोक्तम्, तथापि योगमोक्षयोरिह कर्तृतया वेदना-निवृत्तिं दर्शयति, इति न पौनरुक्त्यम् ॥ १३५ ॥

आत्मेन्द्रियमनोर्थाणां सन्निकर्षात्प्रवर्तते ।
सुखदुःखमनारम्भादात्मस्थे मनसि स्थिरे ॥ १३६ ॥
निवर्तते तदुभयं वशित्वं चोपजायते ।
सशरीरस्य योगज्ञास्तद्योगमृषयो विदुः ॥ १३७ ॥

यथा योगो वेदनानिवर्तको भवति, यश्च योगस्तमाह—आत्मेत्यादि । अनारंभादिति विषयोपादानार्थं मनसोऽनवस्थानात् । आत्मस्थे मनसीति विषये निवृत्ते केवलआत्मज्ञानस्ये । स्थिर इत्यचले आत्मज्ञानप्रसक्त एवेति यावत् । तदुभयमिति सुखदुःखम् । योगधर्मान्तरसंग्राहिसमाह—वशित्वमित्यादि । वशित्वं वक्ष्यमाणमष्टविधमैश्वर्यबलम् । ‘सशरीरस्य’ इतिपदेन शरीरेण सहैव वशित्वं भवतीति दर्शयति ॥ ८७ ॥

आवेशश्चेतसो ज्ञानमर्थानां छन्दतः क्रिया ।
दृष्टिः श्रोत्रं स्मृतिः कान्तिरिष्टतश्चाप्यदर्शनम् ॥ १३८ ॥
इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम्
शुद्धसत्त्वसमाधानात्तत्सर्वमुपजायते ॥ १३९ ॥

आवेश इत्यादि । आवेशः परपुरप्रवेशः । चेतसो ज्ञान-
मिति परचित्तज्ञानम् । अर्थानां छन्दतः क्रियेति अर्थानां
छन्दतः करणम् । दृष्टिरीन्द्रियदर्शनम् । श्रोत्रमतीन्द्रियश्र-
वणम् । स्मृतिः सर्वभावतत्त्वस्मरणम् । कान्तिरमानुषी
कान्तिः । इष्टतश्चाप्यदर्शनमिति यदेच्छति तदा दर्शनयो-
ग्य एव न दृश्यते, यदा चेच्छति तदा दृश्यते । किंवा,
आवेशश्चेतस इति परचेतसः प्रवेशः, ज्ञानमिति सर्वमतीता-
नागतादिज्ञानम् । शेषं पूर्ववत् । ऐश्वरमिति योगप्रभावादुपा-
तैश्वर्यकृतम् । शुद्धसत्त्वसमाधानादिति नीरजस्तमस्कस्य मनस
आत्मनि सम्यग्गाधानात् ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

मोक्षो रजस्तमोऽभावात् बलवत्कर्मसंक्षयात् ।
वियोगः कर्मसंयोगैरपुनर्भव उच्यते ॥ १४० ॥

अथ कथं मोक्षो भवति, कथेत्याह—मोक्ष इत्यादि । बलव-
त्कर्मसंक्षयादिति अवश्यभोक्तव्यफलस्य कर्मणः क्षयात् । सर्व-
संयोगैरिति सर्वैरात्मसंबन्धिभिः शरीरबुद्ध्यहङ्कारादिभिः । न
पुनः शरीरादिसंबन्धो भवतीत्यपुनर्भवः ॥ १४० ॥

सतामुपासनं सम्यगसतां परिवर्जनम् ।
व्रतचर्योपवासश्च नियमाश्च पृथग्विधाः ॥ १४१ ॥
धारणं धर्मशास्त्राणां विज्ञानं विजने रतिः ।
विषयेष्वरतिर्मोक्षे व्यवसायः परा धृतिः ॥ १४२ ॥
कर्मणामसमारम्भः कृतानां च परिक्षयः ।
नैष्कर्म्यमनहङ्कारः संयोगे भयदर्शनम् ॥ १४३ ॥
मनोबुद्धिसमाधानमर्थतत्त्वपरीक्षणम् ।
तत्त्वस्मृतेरुपस्थानात् सर्वमेतत्प्रवर्तते ॥ १४४ ॥

प्रस्तावान्मोक्षोपायमाह—सतामित्यादि । परा धृतिरिति
चलितमनोनियमनम् । कर्मणामसमारम्भ इति अनागतधर्मा-
धर्मसाधनानामकरणम् । कृतानां च परिक्षय इति जन्मान्तरैः
कृतानां कर्मणां फलोपभोगात् परिक्षयः । नैष्कर्म्यं संसारनि-
ष्क्रमणेच्छा । अनहङ्कार इति ममेदमहमस्मीत्यादिबुद्धिवर्ज-
नम् । संयोग इति आत्मशरीरादिसंयोगे । मनोबुद्धिसमाधा-
नमिति मनोबुद्ध्योरात्मनि समाधानम् । सर्वमेतदिति “कर्म-
णामसमारम्भः” इत्याद्युक्तम् । तत्त्वस्मृतिरात्मादीनां यथाभू-
तानुस्मरणम्, सा च, आत्मा शरीराद्यनुपकार्यः शरीरादयश्च
तदधीनभावा इत्यादिकस्मरणरूपतया स्मृतिः ॥ १४१ ॥ १४४ ॥

स्मृतिः सत्सेवनाद्यैश्च धृत्यन्तैरुपलभ्यते ।
स्मृत्या स्वभावं भावानां स्मरन् दुःखात् प्रमुच्यते ४५

अथ स्मृतिः कथं दुःखप्रमोषे कारणमित्याह—स्मृतेत्यादि ।
स्वभावमिति प्रत्यात्मनियतरूपम् । गुरुवचनादि प्रथमप्रतिप-
न्नमात्मादीनां रूपं परस्परभिन्नं परस्परानुपकारकत्वेन व्यव-
स्थितं स्मरन् न कचिदपि प्रवर्तते, अप्रवर्तमानश्च न दुःखेन
प्रकृतिजन्येन युज्यत इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते ।
निमित्तरूपग्रहणात् सादृश्यात् सविपर्ययात् ॥ १४६ ॥
सत्त्वानुबन्धादभ्यासाज्ज्ञानयोगात्पुनः श्रुतात् ।
दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणात्स्मृतिरुच्यते ॥ १४७ ॥

इदानीं स्मृतिप्रस्तावात् स्मृतिकारणान्याह—वक्ष्यन्त इत्या-
दि । निमित्तग्रहणं कारणज्ञानम्, कारणं हि दृष्ट्वा कार्यं स्मर-
ति । रूपग्रहणमाकारग्रहणम् । यथा—वने गवयं दृष्ट्वा गां स्म-
रति । सादृश्याद् यथा पितुः सदृशं पुरुषं दृष्ट्वा पितरं स्मरति ।
सविपर्ययादिति अत्यर्थवैसादृश्यादपि स्मरणं भवति । यथा—
अत्यर्थकुरूपं दृष्ट्वा अत्यर्थसुरूपं स्मरति प्रतियोगिनम् । सत्त्वा-
नुबन्धादिति मनसः प्रणिधानात्, स्मर्तव्यस्मरणाय प्रणिहि-
तमनाः स्मर्तव्यं स्मरति । अभ्यासादिति अभ्यस्तमर्थमभ्या-
सबलादेव स्मरति । ज्ञानयोगादिति तत्त्वज्ञानयोगात् । उप-
जाततत्त्वज्ञाने हि तद्वलादेव सर्वं स्मरति । पुनःश्रुतादिति
श्रुतोऽप्यर्थः विस्मृतः पुनरेकदेशं श्रुत्वा स्मर्यते । स्मृतिकार-
णमभिधाय स्मृतिरूपमाह—दृष्टेत्यादि ।—दृष्टं प्रत्यक्षोपल-
क्षणम् । श्रुतं लागमप्रतीतम् । तेन, सर्वपूर्वानुभूतावरोधः ।
कचिद् ‘स्मरणं स्मृतिरुच्यते’ इति पाठः, तत्रापि
नार्थभेदः ॥ १४६ ॥ १४७ ॥

एतत्तदेकमयनं मुक्तैर्मोक्षस्य दर्शितम् ।
तत्त्वस्मृतिबलं, येन गतां न पुनरागताः ॥ १४८ ॥
अयनं पुनराख्यातमेतद्योगस्य योगिभिः ।
संख्यातधर्मैः सांख्यैश्च मुक्तैर्मोक्षस्य चायनम् ॥ १४९ ॥

एवं स्मृतिं सामान्येन प्रतिपाद्य तत्त्वस्मृतेर्मोक्षसाधकत्वं
दर्शयन्नाह—एतदित्यादि । एकमयनमिति श्रेष्ठः पन्थाः ।
मुक्तैरिति जीवन्मुक्तैरिति ज्ञेयम्, सर्वथा मुक्तानां शरीराभावे-
नोपदर्शकत्वाभावात् । तत्त्वस्मृतिबलमिति तत्त्वस्मृतिरूपबलम् ।
किंवा, तत्त्वस्मृतिबलं यत्र मोक्षसाधनमार्गं, तत्तत्त्वस्मृतिब-
लमिति । येनेति, येन यथा । गता इति मोक्षं गताः । न
पुनरागता इति मुक्तिं याता न पुनरागच्छन्ति ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

१ न पुनः शरीरादिसम्बन्धित्वेन भवन्नपुनर्भव इति पाठान्तरम् ।
२ तदधीनभावा इति तदन्वयव्यतिरेका

१ स्मृतेति पाठान्तरम् । २ श्रुतिस्वागमप्रतिपादकमिति पाठा-
न्तरम् । ३ श्रेयःपन्था इति पाठान्तरम् ।

सर्वे कारणवद्दुःखमस्त्वं चानित्यमेव च ।

न चात्मकृतकं तद्धि तत्र चोत्पद्यते स्वता ॥ १५० ॥

यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिनैतदहं यथा ।

नैतन्मम च विज्ञाय ज्ञः सर्वमनिवर्तते ॥ १५१ ॥ ति

इदानीं सङ्क्षेपेण संसारहेतुमज्ञानम्, तथा मोक्षहेतुं च सम्यग् ज्ञानं दर्शयन्नाह—सर्वमित्यादि । सर्व कारणवदिति सर्वमुत्पद्यमानं बुद्ध्यहङ्कारशरीरादि । दुःखमिति दुःखहेतुरेव । अस्वमिति सर्व कारणवदेवात्मव्यतिरिक्तं परमार्थतः । न चात्मकृतकमिति न चात्मनोदासीनेन कृतम् । तत्रेति कारणवति बुद्धिशरीरादौ । स्वतेति ममता 'ममेयं बुद्धिः' इत्यादिरूपा । अथ कियन्तं कालमियं भ्रान्त्या स्वतोत्पद्यते इत्याह—यावदित्यादि । सत्या बुद्धिः सम्यग् ज्ञानम् । यथा सत्यया बुद्ध्या । नैतद् बुद्ध्याहं, किंतु भिन्न एवाहम्, तथा नैतद् बुद्ध्यादि मम, किंतु प्रकृतेः प्रपञ्च इति विज्ञाय । ज्ञस्तत्त्वसाक्षात्कारवान् । सर्वमनिवर्तते इति सर्वं बुद्ध्यादिलजति ॥ १५० ॥ १५१ ॥

तस्मिंश्चरमसंन्यासे समूलाः सर्ववेदनाः ।

असंज्ञाज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥ १५२ ॥

चरमसंन्यास इति पश्चाद्भाविसकलकर्मसंन्यासे । प्रथमं हि मोक्षोपयोगित्वेन गुरुवचनात् क्रियासंन्यासः कृत एव, परं खानुभवविरक्तेन न कृतः, अभ्यासादुद्धृतेन साक्षाद्बुद्धभावस्वभावेन यः सर्वसंन्यासः कियते, तत्र समूलाः सर्ववेदनज्ञानादयश्च शरीरोपरमादेवोपरमन्ते । समूला इति सकारणाः, कारणं च बुद्ध्यादयः । संज्ञा आलोचनं निर्विकल्पकम् । ज्ञानं सविकल्पकम् । विज्ञानं बुद्ध्यवसायः । किंवा, संज्ञया नामोल्लेखेन ज्ञानम्, विज्ञानं शास्त्रज्ञानम् । तत्त्वज्ञानमपि हि मोक्षं जनयित्वा निवर्तते एव कारणाभावात् ॥ १५२ ॥

अतःपरं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।

निःसृतः सर्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥ १५३ ॥

गतिर्ब्रह्मविदां चात्र नास्ति ज्ञानमर्हति ॥ १५४ ॥

अत्र श्लोकः ॥

प्रश्नाः पुरुषमाश्रित्य त्रयोविंशतिरुत्तमाः ।

कतिधापुरुषीयेऽस्मिन्निर्णीतास्तत्त्वदर्शिना ॥ १५५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने कतिधापुरुषीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

'सर्वविद्' इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम् अतःपरमित्यादि । ब्रह्मभूत इति प्रकृत्यादिरहितः । 'चिह्नं यस्य न विद्यते' इत्यनेन, शुक्तात्मनः प्राणापानाद्यात्मलिङ्गाभावाद्भ्रमकं चिह्नं नास्त्ये-

वेति दर्शयति । न क्षरत्यन्यथात्वं न गच्छतीत्यक्षरम् । अविद्यमानं लक्षणं यस्येत्यलक्षणम् । एतस्यैव मोक्षस्येतरपुरुषाऽज्ञेयतां दर्शयति—ज्ञेयमित्यादि । ब्रह्मविदामेवान्न मनः प्रत्येति, नाज्ञानामहङ्कारादिगृहीतानामित्यर्थः संग्रहो व्यक्तः ॥ १५३ ॥ १५५ ॥

इति श्रीमच्चरकचतुराननचक्रपाणिदत्तविरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां शारीरस्थाने कतिधापुरुषीयव्याख्या ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽतुल्यगोत्रीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते

हरो विसृष्टं मिथुनीकृतस्य ।

किं स्याच्चतुष्पात्प्रभवं च षड्भ्यो

यत् स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये शरीरस्यादिसर्ग आध्यात्मिकनैष्ठिकमोक्षरूपचिकित्सायुक्त उक्तः, संग्रति गर्भादिसर्गमभिधातुमतुल्यगोत्रीयोऽभिधीयते । अतुल्यगोत्रस्येति स्त्रिया अतुल्यगोत्रस्य पुंसः । तुल्यगोत्रीयके हि मैथुनेऽधर्मो भवति धर्मशास्त्रेषु निषिद्धत्वात् । रजःक्षयान्ते इति रजःप्रवृत्त्यन्ते । 'अन्ते' इतिपदेन रजःप्रवृत्त्यर्हं निषेधयति । रहोविसृष्टमिति विजने विसृष्टम् । शुक्रविसृष्टये विजनएव प्रतिबन्धकलज्जाभावात् सम्यग् भवतीति 'रहः' इत्यनेन दर्शयति । मिथुनीकृतस्येत्यनेन सम्यक्मैथुनप्रयोगं दर्शयति, विपरीतसुरतादींश्च निषेधति । चतुष्पादषट्प्रभवत्वे उत्तरग्रन्थे व्यक्ते । अयं च शिष्यप्रश्नतया निवेशितोग्रन्थः अज्ञशिष्यार्थाचार्यसन्मतिमात्रार्थो ज्ञेयः । तेन, यः शिष्यश्चतुष्पदां विशेषं जानाति, स कथं 'शुक्र'शब्दाभिधेयं वेत्तीति न वाच्यम् ॥ १—३ ॥

शुक्रं तदस्य प्रवदन्ति धीरा

यद्धीयते गर्भसमुद्भवाय ।

वाय्वग्निभूम्यगुणपादवत्तत्

षड्भ्यो रसेभ्यः प्रभवश्च तस्य ॥ ४ ॥

प्रश्नस्योत्तरं—शुक्रमित्यादि । धीयत आरोप्यत इत्यर्थः । वाय्वादिपादवति वक्तव्ये यद् 'गुण' पदमधिकं करोति, तेन, प्रशस्तगुणवतामेव वाय्वादीनां विशुद्धशुक्रारम्भकत्वमिति दर्शयति । वाय्वादिषु शुक्रारम्भकेषु 'पाद' व्यपदेशेन सर्वेषां तुल्यशुक्रारम्भकत्वं दर्शयति । आकाशं तु यद्यपि शुके पाञ्चभौतिकेऽस्ति, तथापि न पुरुषशरीराभिर्गत्य गर्भाशयं गच्छति, किंतु भूतचतुष्टयमेव क्रियावद् याति, आकाशं तु व्यापकमेव

१ दर्शयितुमाहेति पाठान्तरम् । २ अद्वानुभवविरक्तेनेति पाठान्तरम् । ३ अभ्यासादुद्धृतेनेति पाठान्तरम् ।

१ गर्भस्यादिरूपमभिधातुमतुल्यगोत्रीयोऽभिधीयत इति पाठान्तरम् ।

तत्रागतेन शुक्रेण संवद्धं भवति । तेन, आकाशस्य गमनाभावादिह गर्भाशयगमनाभिधानप्रस्तावे शुक्रगतत्वेनानभिधानम् । अन्यत्रापि च भूतानां गमनप्रस्तावे आकाशं परित्यक्तमेव । यथा—“भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसूक्ष्मैर्मनोजवो देहमुपैति देहाद्” इति । शुक्रं च षड्रसाहारोत्पन्नमेव विशुद्धं भवतीति कृत्वोक्तम् ‘षडभ्यो रसेभ्यः’ इत्यादि । यत्तु मधुरस्य शुक्रजनकत्वमम्लादीनां च शुक्रविघातकत्वमुच्यते, तदत्यर्थोपयोगादिति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

संपूर्णदेहः समये सुखं च
गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।
गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजापि
भूत्वाऽथवा नश्यति केन गर्भः ॥ ५ ॥

‘संपूर्णदेहः कथं जायते’ इत्येकः प्रश्नः, ‘समये कथं जायते’ इति द्वितीयः, ‘सुखं कथं जायते’ इति तृतीयः । सप्रजापि इत्यवन्ध्याऽपि सती कथं चिरेण गर्भं विन्दति ॥ ५ ॥

शुक्रासृगात्माशयकालसम्पद्
यस्योपचारश्च हितैस्तथाज्ञैः^१ ।
गर्भश्च काले च सुखी सुखं च
संजायते संपरिपूर्णदेहः ॥ ६ ॥

पश्चानां प्रश्नानामुत्तरं शुक्रत्यादि । ‘संपत्’ शब्दः शुक्रादिभिः प्रत्येकमभिसंवध्यते । शुक्रासृगाशयानामुष्णत्वं संपद्, आत्मनस्तु शुक्रशोणितयोगाधिष्ठातुः शुभजीवकर्मयुक्तत्वं संपत्, कालस्य लनतितीक्ष्णत्वादि संपत्, उपचारो गर्भिण्युपचारः । काल इति नवमे दशमे च मासे । यदुक्तम् “कालः पुनर्नवमं मासमुपादायादशमाद्” इति । सुखीति व्याधिना केनचिन्न प्रस्तः । सुखमित्यङ्गेशेन ॥ ६ ॥

योनिप्रदोषान्मनसोऽभिमापात्
शुक्रासृगाहारविहारदोषात् ।
अकालयोगाद्वलसङ्ख्याच्च
गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजापि ॥ ७ ॥
असृङ्निरुद्धं^२ पवनेन नार्या
गर्भं व्यवस्यन्त्यबुधाः कदाचित् ।
गर्भस्य रूपं हि करोति तस्या-
स्तदस्त्रमस्त्रावि विवर्द्धमानम् ॥ ८ ॥
तदग्निसूर्यश्रमशोकैरोगै-
रुष्णान्नपानैरथवाऽप्रवृत्तम् ।
दृष्ट्वाऽग्रेवं न च गर्भसंज्ञं
केचिन्नरा भूतहृतं वदन्ति ॥ ९ ॥

अकालयोगादिति ऋतुकालातिक्रमेण पुरुषेण संयोगात्,

ऋतुकालश्च षोडशरात्रं यावत् । यदुक्तं “षोडश दिवसा ऋतुकालः” इति । सुश्रुते तु द्वादशरात्रं ऋतुकाल उक्तः । ‘भूत्वाऽथवा नश्यति केन गर्भः’ इत्यस्योत्तरम् असृगित्यादि । पवनेनेति रुष्टपवनेन । कृते असृङ्निरोधे गर्भभ्रमोभवतीत्याह गर्भस्य रूपं इत्यादि । गर्भाशये हि विवर्द्धमानं रुधिरं प्रभा—वात् गर्भलिङ्गानि कानिचिद्दर्शयतीत्यर्थः । असृगेवमिति असृगेव परम् । न च गर्भसंज्ञमिति न गर्भं ग्रन्थाद्याकारम् ॥ ७—९ ॥

ओजोऽशनानां रजनीचराणा-
माहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।
गर्भं हरेयुर्यदि ते न मातु-
लब्धावकाशा न हरेयुरोजः ॥ १० ॥

भूतेन गर्भाहरणे हेतुमाह—ओजोशनानामित्यादि । ओजोऽष्टविन्दुकमश्नातीत्योजोशनाः । यदि त्वोजोऽशना अपि गर्भं हरेयुस्तदा मातुर्नितरामाहारभूतमोजो लब्धावकाशत्वेन हरेयुः । लब्धावकाशा इति प्राप्तगर्भिण्यभिगमनकारणाः ॥ १० ॥

कन्यां सुतं वा सहितौ पृथग्वा^३
सुतौ सुते वा तनयान्वहून्वा ।
कस्मात् प्रसूते सुचिरेण गर्भम्
एकोऽभिवृद्धिं च यमेऽभ्युपैति ॥ ११ ॥

कन्यामित्यादि प्रश्नाष्टकम् । कन्यां कथं प्रसूत इति प्रथमः, सुतं पृथग् वेति द्वितीयः, सहितौ कन्यासुतौ वेति तृतीयः, सुतौ सहितौ इति चतुर्थः, सुते सहिते इति पञ्चमः, तनयान्वहून् वेति षष्ठः, सुचिरात् कथं स्त्री प्रसूत इति सप्तमः, यमे युग्मे कथमेकोऽभिवृद्धिमभ्युपैतीत्यष्टमः ॥ ११ ॥

रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं
शुक्रेण तेन द्विविधीकृतेन ।
बीजेन कन्यां च सुतं च सूते
यथास्वबीजान्यतराधिकेन ॥ १२ ॥
शुक्राधिकं द्वैधमुपैति बीजं
यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।
रक्ताधिकं वा यदि भेदमेति
द्विधा सुते सा सहिते प्रसूते ॥ १३ ॥
मिनत्ति यावद्बहुधा प्रपन्नः
शुक्रार्तवं वायुरतिप्रवृद्धः ।
तावन्त्यपत्यानि यथाविभागं
कर्मात्मकान्यस्ववशात्प्रसूते ॥ १४ ॥
आहारमाप्नोति यदा न गर्भः
शोषं समाप्नोति परिश्रुतिं वा ।

१ हितैस्तथाज्ञैरिति पाठान्तरम् । २ विरुद्धमिति पाठान्तरम् ।
३ तदग्निसूर्यश्रमरोपशोकैरिति पाठान्तरम् ।

१ पृथग्वेति पाठान्तरम् ।

तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं
पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात् ॥ १५ ॥
कर्मात्मकत्वाद्विषमांशभेदात्
शुक्रासृजोर्बुद्धिमुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥ १६ ॥

रक्तेनेत्याद्युत्तरम् । अधिकेनेति पदं रक्तेन शुक्लेण च
योजनीयम् । द्विविधीकृतेन द्विखण्डीकृतेन । यथा खबीजान्य-
तरे भागेऽधिकं यत्, तेन बीजेन । एतेन, यदि द्विविधे भागे
एकत्र रक्तमधिकम्, अपरत्र शुक्रम्, एष विभागो भवति,
तदा सुतौ भवत इत्युक्तं भवति । यावद्बहुधा भिनत्तीति
यावतीं बहुसंख्यां करोतीति चतुःपञ्चादिरूपम् । प्रपन्न
आगतः शुक्रार्तवं वायुरिति संबन्धः । यथाविभागमिति यथा
शुक्ररक्तविभागो भवति, तथा कन्याः सुताश्च खबीजाधिक्या-
पेक्षया भवन्तीति । कर्मात्मकानि अखवशात् कर्माधीनत्वेन ।
आहारमित्यादौ गर्भिण्या आहारप्राप्त्या गर्भस्याहारप्राप्तिः ।
शुक्रासृजोर्यः स्थूलसूक्ष्मरूपो विषमांशभेदो भवति, स तु जाय-
मानगर्भकर्मवशादेव भवतीत्याह कर्मात्मकत्वादिति ॥ १२-१६ ॥

कस्माद्विरेताः पवनेन्द्रियो वा
संस्कारवाही नरनारिषण्डः ।
वक्त्री तथेर्ष्याभिरतिः कथं वा
सञ्जायते वातिकषण्डको वा ॥ १७ ॥
बीजात् समांशादुपतप्तबीजात्
स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः ।
शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा
करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥ १८ ॥
शुक्राशयद्वारविघट्टनेन
संस्कारवाहं कुरुतेऽनिलश्च ।
मन्दाल्पबीजावबलावहर्षौ
ह्रीवौ च हेतुर्विकृतिद्वयस्य ॥ १९ ॥
मातुर्व्यवायप्रतिधेन वक्त्री
स्याद्बीजदौर्बल्यतया पितुश्च ।
ईर्ष्याभिभूतावपि मन्दहर्षा-
वीर्ष्यारतेरेव वदन्ति हेतुम् ॥ २० ॥

१ अत्रार्थे वारभटेन—“पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्राज्जायेत
नैव वा” इत्युक्तम् । व्याख्यातं च निवत्तकारेण अन्यथाऽन्यप्रका-
रेण पूर्वोक्तविपर्ययेण रूक्षात्मना सेवितेन मातुराहाररसेनाल्पेन
पुष्ट्येवनामात्रावशेष एव वत्सरसन्दोहैः कृच्छ्राज्जायेत कष्टेन यो-
नितो निष्क्रामेत् नैव वेति अथवा यावज्जीवं गर्भिण्या कुक्षावेवा-
सीदेव ततो निष्क्रामेत् कुक्षावेवावतिष्ठते इति । २ गत्वेति
पाठान्तरम् । ३ संस्कारवाहादिकरोति वायुरिति पाठान्तरम् ।

वाय्वग्निदोषादृषणौ तु यस्य
नाशं गतौ वातिकषण्डकः सः ।
इत्येवमष्टौ विकृतिप्रकाराः
कर्मात्मकानामुपलक्षणीयाः ॥ २१ ॥

कस्मादित्यादि प्रश्नाष्टकम् । नरषण्डो नारिषण्डश्च नरना-
रिषण्डौ । बीजादिति शुक्रशोणितात् । उपतप्तबीजादिति
उपतप्तबीजजनकबीजभावात् । स्त्रीपुंसलिङ्गीति स्त्रीपुरुषसा-
धारणनासिकाचक्षुरादिलिङ्गयुक्तः, यानि तु स्त्रीपुंसयोरसाधा-
रणान्युपस्थध्वजस्तनश्मश्रुप्रभृतीनि, तानि चास्य न भवन्तीति ।
असाधारणानि लिङ्गानि वृद्धेन शुक्लेण रक्तेन वा जन्यानि ।
इह समरक्तशुक्रारब्धे तु नास्त्यन्यतरवृद्धिरिति नोपस्थध्वजा-
दिविशेषलिङ्गभवनम् । द्विधा स्त्रीपुरुषत्वोपजनकत्वे स्थितं
रेतो यस्य स द्विरेताः । किंवा, स्त्रीपुंसलिङ्गीति स्त्रीपुंसयोर्य-
लिङ्गमुपस्थध्वजरूपम्, तद्युक्तएव स्त्रीपुरुषलिङ्गी उत्तरकाल-
भावीन्यस्य स्तनशुक्रप्रभृतीनि न भवन्ति । अस्मिन् पक्षे
बीजोपतापेनोत्तरकालभावित्तनादिप्रतिबन्धः कर्मवशादेवेति
शुचते । किंवा, उपस्थध्वजौ यौ, तौ गर्भसमकालमेव भवतः,
स्तनादि तूत्तरकालभावितया दुर्बलम्, बीजोपतापेनापि न
बलवतोरुपस्थध्वजयोर्बोधः, किंतु दुर्बलानामेव स्तनादीना-
मिति । यत्र समांशे शुक्रशोणिते भवतः, तत्र संयोगमहिम्नैव
बीजांशे तापो भवतीति ज्ञेयम् । पवनेन्द्रियं विवृणोति—शुक्रा-
शयमित्यादि । शुक्राशयं शुक्रस्थानम् । पवनेन्द्रियत्वं पवनशु-
क्रत्वम् । शुक्रहीनपवनस्य चेदं शुक्रत्वम् यद् व्यवायकाले
शुक्रसदृशरूपतया प्रवर्तनम् तद्वायुरेव परं व्यवायकाले याति ।
शुक्राशयद्वारेत्यादि संस्कारवाहिविवरणम् । द्वारविघट्टनेनेति
द्वारदूषणेन । संस्कारेण वाजीकरणादिना परं यस्य शुक्रमदुष्ट-
द्वारं सत् प्रवर्तते स संस्कारवाहः । अत्र च संस्कारवाहेन,
सुश्रुतोक्ता आसेक्यसौगन्धिककुम्भीका अन्तर्भावनीयाः ।
यतः, एतेऽपि संस्कारविशेषेणापि शुक्रं लजन्ति, यदुक्तं तत्र
“पित्रोरत्यल्पवीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य
लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम् । यः पूतियोन्यां जायेत स
सौगन्धिकसंज्ञकः । स योनिशेषसोर्गन्धमाग्राय लभते बलम् ।
स्वे गुदेऽप्रह्वचर्याद्यः स्त्रीषु पुंस्वत् प्रवर्तते । कुम्भीकः स तु

१ पित्रोर्मातापित्रोः । आसेक्यः पुरुषो जायते । स शुक्रं
प्राश्येति, स पुरुषोऽन्यपुरुषान्निजमुखेन व्यवायं कारयित्वा तत्र
सिक्तं शुक्रं प्राश्यास्वाद्य । ध्वजोच्छ्रायं लिङ्गोत्थानम् । आसेक्यना-
माऽयं षण्डो मुखयोन्यपरपर्याय इति वृन्दीकायां श्रीकण्ठदत्तः ।
२ य इत्याद्यस्यार्थः योनिशेषसोर्गन्धमाग्राय शिङ्गयित्वा । अयं
सौगन्धिकनामा षण्डो नासायोन्यपरपर्याय इति वृन्दीकायां श्रीक-
ण्ठदत्तः ।

विज्ञेयः” इति; मन्देत्यादि । मन्दवेगमल्पबीजं ययोस्तौ । तथा अबलाविति निसर्गवलरहितौ । अहर्षाविति अनुत्साहौ । स्त्रीवाविति दुष्टबीजौ । अत्र यथोक्तगुणा स्त्री स्त्रीषण्डस्य, यथोक्तगुणः पुरुषस्तु पुरुषषण्डस्य हेतुरिति विज्ञेयम् । एतौ लबीजौ ज्ञेयौ, यदुक्तं सुश्रुते “अशुक्रस्त्वेव षण्डकः” इति । मातुर्व्यवायप्रतिषेनेति व्यवायकाले विषमाङ्गन्यासेन । प्रतिष्ठितं यस्य शुक्रं गर्भाशयं नियमान्नोपैति स ‘वक्त्री’ त्युच्यते । बीजदौर्बल्यतया पितुर्वक्त्री स्यादिति योजना । परव्यवायं दृष्ट्वा प्राप्तध्वजोच्छ्रायो व्यवायासक्तो भवति, स ईर्ष्यारतिः । यदुक्तं सुश्रुते “दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्तते । ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयः” इति । कर्मात्मकानामितिपदेन, एते क्लेश्यभेदाः प्राक्तनकर्मबलादेव प्रायो भवन्तीति दर्शयति ॥१७॥२१॥

गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य कुक्षौ

स्त्रीपुंनपुंसामुदरस्थितानाम् ।

किं लक्षणं कारणमिष्यते किं

सरूपतां येन च यात्यपत्यम् ॥ २२ ॥

गर्भस्येत्यादिपञ्चप्रश्नाः । सद्योऽनुगतस्येति सद्योगृहीतस्य । कारणमित्यादि । कारणं किं तत्, येन कारणेन सरूपतां सादृश्यमपत्यं गर्भो यातीत्यर्थः । अयं च पञ्चमः प्रश्नः ॥ २२ ॥

१ यः पुरुषः स्वे गुदे स्वकीयपायावब्रह्मचर्यादन्यपुरुष-
पार्श्वव्यायं कारयित्वा पश्चात् स्त्रीषु विषये पुमानिव प्रवर्तते पुरु-
षव्यवायं करोति, स कुम्भीकनामा षण्डो ज्ञेयः । अन्ये तु प्रथमं
स्त्रीषु विषये तासामेव स्वकीयगुदविचरे पशुवत् षष्ठभागे शिथिलेनैव
मेहेनेन प्रवर्तते । किंनिमित्तमेतदित्याह—ब्रह्मचर्यात् क्लेश्यवशात्सं-
जातप्रवृत्तित्वात् । ततश्चानया विप्रकृत्या ध्वजोच्छ्राये सज्जाते स एव
स्त्रीषु पुरुषवत् प्रवर्तते, स कुम्भीकनामा नपुंसकभेदः, गुदयोनि-
रयम् । अस्योत्पत्तिहेतुः शास्त्रान्तरे वर्णितो यथा “माता व्यवायं
प्रति चेच्च वक्रा स्याद्बीजदौर्बल्यतया पितुश्च” । गयी तु कुम्भीको-
त्पत्तिहेतौ काश्यपोक्तं श्लोकमाह यथा “अरजस्कां यदा नारीं
रुष्मरेता व्रजेदुतौ । अन्यसक्ता भवेत्प्रीतिर्जायते कुम्भकस्तदा”
इति वृन्दमाधवटीकायां श्रीकण्ठदत्तः । २ दृष्टियोनिरयमीर्षकापर-
र्पायः । अत्रापि तत्रान्तरे पठितो हेतुर्गर्भा “ईर्ष्याभिभूतावपि
मन्दहर्षावीर्ष्यारतेरेव वदन्ति हेतुम्” इति वृ. टी. श्री. ।
३ सुश्रुतोक्तपञ्चमषण्डलक्षणमत्र संस्कारवाहानन्तर्भावनियतया
चक्रेणोपेक्षितमपि अवश्यज्ञातव्यतया सन्निवेश्यते । यथा—यो
भार्यायाष्टौ मोहादङ्गनेव प्रवर्तते । ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते
षण्डसंज्ञित इति । व्याख्यातं च श्रीकण्ठदत्तेन यथा—यः
पुमान् मोहवशादष्टौ भार्यायां विषयेऽङ्गनावदुत्तानो भूत्वा
व्यवहरति, तत्र स्त्रीचेष्टिताकारः षण्डो जायत । स पुमान्
व्याकृतिः स्त्रीचेष्टितश्च स्त्रीवदधोभूतः स्वमेढस्योर्ङ्गप्रदेशेऽपरपुरुषा-
दौर्बल्येन कारयति ।

निष्ठीविका गौरवमङ्गसाद-

स्तन्द्राप्रहर्षौ हृदयव्यथा च ।

तृप्तिश्च बीजग्रहणं च योन्यां

गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य लिङ्गम् ॥ २३ ॥

सव्याङ्गचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री

स्त्रीस्वप्नपानाशनशीलचेष्टा ।

सव्यात्तगर्भा न च वृत्तगर्भा

सव्यप्रदुग्धा स्त्रियमेव सूते ॥ २४ ॥

पुत्रं त्वतो लिङ्गविपर्ययेण

व्यामिश्रलिङ्गां प्रकृतिं तृतीयाम् ।

गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं

जन्तुं व्रजेत्तत्सदृशं प्रसूते ॥ २५ ॥

गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानि

भूतानि मातापितृसंभवानि ।

आहारजान्यात्मकृतानि चैव

सर्वस्य सर्वाणि भवन्ति देहे ॥ २६ ॥

तेषां विशेषाद्वलवन्ति यानि

भवन्ति मातापितृकर्मजानि ।

तानि व्यवस्येत् सदृशत्वलिङ्गं

सत्त्वं यथानूकमपि व्यवस्येत् ॥ २७ ॥

बीजग्रहणं शुक्रस्य ग्रहणम् । स्त्रीस्त्रेयादि । स्त्रीविहिता
स्वप्नपानाशनशीलचेष्टा । सव्येन पार्श्वेन आत्तो गृहीतो गर्भो
यया सा सव्यात्तगर्भा । किंवा, सव्याङ्गगर्भेति पाठः । न च
वृत्तगर्भेति दीर्घगर्भेत्यर्थः । सव्यस्तने प्रकृष्टं दुग्धं यस्याः सा
सव्यप्रदुग्धा । व्यामिश्रलिङ्गा च ‘सव्यदक्षिणादिचेष्टा’ इत्या-
दिना ज्ञेया । प्रकृतिं तृतीयामिति नपुंसकम् । गर्भोपपत्तावि-
त्यादिना सारूप्यमाह । गर्भोपपत्तौ बीजग्रहणकाले मनो यं
जन्तुं व्रजेत् यं प्राणिनं मनसा ध्यायेत् । एतच्च बीजग्रहण-
कालीनं मनसानुध्यानं प्रभावादेव चिन्त्यमानसदृशमपत्यं
करोतीति ज्ञेयम् । किंवा, तत्कालीनचिन्तयैव बीजं चिन्त्यमान-
सदृशारम्भशक्तिकं क्रियते । दृष्ट्वा मानसानामपि भावानां
भूतविशेषकरणे शक्तिविशेषः । यथा सङ्कल्पः शुक्रोदीरणं
करोति, तथा दोहदाप्राप्तौ तच्चिन्तया गर्भविकृतिः, ईर्ष्या-
भयादीनामोजःशुक्रक्षयकर्तृत्वमित्यादि । एतदेव च सादृश्य-
कारणं पश्यता पुनर्वैकव्यम्, “यथा—या या यथाविधं
पुत्रमाशासीदित्युपादाय सा सा तांस्तान् जनपदान् मनसा-
नुकमेद्” इति । जन्तुध्यानं सादृश्यकारणमभिधाय सादृ-
श्यकारणान्तरमाह गर्भस्येत्यादि । चत्वारितीति निर्विशेषमाकाशं
वर्जयित्वा भूतानि । चतुर्विधानीति विवृणोति मातेत्यादि ।
मातृसंभवानि रक्तगतानि, पितृसंभवानि शुक्रगतानि । आहा-
रजानि तु शुक्रशोणितोत्तरकालं मातुराहारसंभूतरसजानि ।

१ सव्याङ्गगर्भा इति पाठान्तरम् । २ सदृशत्वहेतुमिति
पाठान्तरम् ।

आत्मकृतानीति आत्मप्रतिबद्धकर्मवशप्रसूतानि ज्ञेयानि । तत्र शुभकर्मणा सदृशरूपजनकानि, अशुभकर्मणा तु विसदृशरूपजनकानीति ज्ञेयम् । यानि स्वात्मनि सूक्ष्माणि भूतानि आतिवाहिकरूपाणि, तानि सर्वसाधारणत्वेनाविशेषसादृश्यकारणानीति नेह बोद्धव्यानि । तत्र एवं चतुर्विधानां सादृश्ये किं सादृश्यकारणम् किंभूतं वेत्याह तेषामित्यादि । 'विशेषाद्' इतिपदेन सर्वाण्येव सादृश्यकारणानि भवन्ति, किंतु यानि बलवन्ति, तानि विशेषाद्भूयिष्ठसादृश्यं जनयन्तीति दर्शयति । अत्र चाहारभूतानां प्राक्तनकर्मापेक्षयैव सादृश्यकारणत्वं भवतीति कृत्वा नाहारजानां ग्रहणं कृतम्, तेन कर्मजेष्वेवाहारजातानामवरोधो ज्ञेयः । पूर्वं तु 'आहारजानि' इति पदेन तेषां विद्यमानतामात्रमुक्तं ज्ञेयम् । किंवा, मातृजादीनि हि मात्रादिभिः सदृशं कुर्वन्ति नत्वाहारजातानि आहारसदृशं कुर्वन्ति । तेन, तेषामिहानुपादानम् । तथा ह्युत्तराध्याये "यानि खल्वस्य रसजानि" इत्यादिना प्राणानुबन्धादीनि वक्तव्यानि, न च तानि सादृश्यरूपतयेह भवितुमर्हन्तितीह नोक्तानि सादृश्यहेतुमभिधाय मनःसादृश्यहेतुमाह सत्वमित्यादि । अनूक्तं प्राक्तनाऽप्यवहिता देहजातिः । तेन, यथानूकमिति यो देवशरीरादव्यवधानेनागल्य भवति, स देवसत्वो भवति, यः पशुशरीरादेति, स पशुसत्वो भवतीत्यादि । 'अपि'शब्दात् कर्मसंबन्धं जातिसंबन्धं च दर्शयति । तेन, कर्मवशादेव सत्त्वं राजसं तामसं सात्त्विकं भवति, तथा, मातृजादिजात्यनुरूपं च भवति ॥ २३—२७ ॥

कस्मात्प्रजां स्त्री विकृतां प्रसूते
हीनाधिकार्ज्वा विकलेन्द्रियां च ।
देहात्कथं देहमुपैति चान्य-
मात्मा सदा कैरनुबध्यते च ॥ २८ ॥

बीजात्मकर्माशयकालदोषै-
र्मातुस्तथाहारविहारदोषैः ।
कुर्वन्ति दोषा विविधानि दुष्टाः
संस्थानवर्णेन्द्रियवैकृतानि ॥ २९ ॥

वर्षासु काष्ठाश्मघनाम्बुवेगा-
स्तरोः सरित्स्रोतसि संस्थितस्य ।

यथैव कुर्युर्विकृतिं तथैव

गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषाः ॥ ३० ॥

कस्मादित्यादिना विकलेन्द्रियांचेत्यन्तेन एकः प्रश्नः । तत्र 'विकृताम्' इत्यस्य विवरणम् हीनेत्यादि । देहादित्यादि द्वितीयः । सदा कैरनुबध्यते इति तृतीयः । ये तु 'विकृताम्' इतिपदेन कुरूपाम्, 'हीनाधिकार्ज्वा' इतिपदेन च हीनाज्ञादिरूपमेव कुरूपातिरिक्तां वदन्ति । तेषां मते प्रश्नभेदः स्यात्, तथा, अध्यायान्ते च वक्ष्यमाणसंख्याऽतिरिक्ता भवति । आत्मीयकर्म आत्मकर्म । आशयो गर्भाशयः । दोषो

वैगुण्यम् । आश्मघनानि पाषाणखण्डाः । वेगाः काष्ठादीनां त्रयाणाम् ॥ २८—३० ॥

भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसूक्ष्मै-
र्मनोजवो देहमुपैति देहात् ।

कर्मात्मकत्वान्न तु तस्य दृश्यं
दिव्यं विना दर्शनमस्ति रूपम् ॥ ३१ ॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरम् भूतैरित्यादि । सुसूक्ष्मैरित्यनेन चातीन्द्रियत्वं दर्शयति । आकाशस्येहाक्रियत्वेन मनोगतिरेव भूतसहिता 'गति' शब्देनोच्यत इति दर्शितं भवति, देहादिति प्रियमाणदेहात् । देहमित्युत्पद्यमानदेहम् । कर्मात्मकत्वादिति कर्माधीनत्वात् । तेन, कर्म धर्माधर्मरूपं यदेनं भोगार्थं नयति, तदेव देहमुपयातीत्युक्तं भवति । अथ गच्छन् किमित्ययं नोपलभ्यते प्रियमाणपुरुषादित्याह नत्वित्यादि । तस्यात्मन आतिवाहिकशरीरयुक्तस्य दृश्यं रूपं नास्तीति सूक्ष्मरूपत्वादिति भावः । अथ किं सर्वं एवैनं न पश्यन्तीत्याह दिव्यं विना दर्शनमिति । दिव्यं दर्शनं दिव्यचक्षुः । तेन, योगिन एव पश्यन्त्येनमिति दर्शयति ॥ ३१ ॥

स सर्वगः सर्वशरीरभृच्च

स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।

स चेतना धातुरतीन्द्रियश्च

स नित्ययुक् सानुशयः स एव ॥ ३२ ॥

अस्यैवातिवाहिकशरीरयुक्तस्यात्मनो धर्मान्तराण्याह स सर्वग इत्यादि । सर्वशरीरभृदिति सर्वशरीराणि भर्तुं योग्यः । विश्वकर्मकरणक्षमो विश्वकर्मा; विश्वरूपतां च नरपद्मादिशरीररूपतया कर्मवशाद्भजत इति विश्वरूपः । नित्यं बुद्ध्यादिभिर्युज्यत इति नित्ययुक् । सहानुशयेन रागादिना वर्तत इति सानुशयः ॥ ३२ ॥

रसात्ममातापितृसंभवानि

भूतानि विद्याद्दश षड् च देहे ।

चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि

स्थितस्तथात्मा च चतुर्षु तेषु ॥ ३३ ॥

आतिवाहिकशरीररूपभूतचतुष्टयव्यापकत्वकरणार्थं शरीरे यानि संभवन्ति भूतानि, तान्येवाह—रसात्मेत्यादि । एतानि भूतानि सारूप्यहेतुप्रस्तावोक्तान्यपि प्रकरणवशात्तथा वक्तव्यं राजःशुक्राद्यनुक्तप्रतिपादनार्थं च पुनरुच्यन्ते । आत्मनि संश्रितानीति आत्मकर्मणाऽऽत्मन्यातिवाहिकदेहरूपतया यानि वदन्ति । स्थितस्तथात्मेति तेषु देहान्तरादिक्रियार्थं स्थितः ।

१ धर्मरूपमिति पाठान्तरम् । २ "उत्क्रामन्तं स्थितं वापि सुखानं वा गुणान्वितं । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः" इति श्रीगीतोपनिषदुक्तेः दिव्यचक्षुर्ज्ञानचक्षुरिति बोध्यम् । ३ एक इति पाठान्तरम् ।

या गतिर्देहान्तरादिनाऽत्मनः, सा तद्भूतव्यवस्थितस्योच्यते, न व्यापकस्य तस्य सर्वत्र सर्वगतत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

भूतानि मातापितृसंभवानि
रजश्च शुक्रं च वदन्ति गर्भे ।
आप्यायते शुक्रमसृक् च भूतै-
र्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥ ३४ ॥

मातापितृसम्भवानीति रजश्च शुक्रमिति यथासंख्यं माता-
पितृसम्भवानीति ॥ ३४ ॥

भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि
यान्यात्मलीनानि विशन्ति गर्भम् ।
सबीजधर्मा ह्यपरापराणि
देहान्तराण्यात्मनि याति याति ॥ ३५ ॥

आत्मलीनानीति नित्यात्मसम्बद्धानि । आत्मलीनभूतानां
धर्मान्तरमाह—स बीजधर्मात्यादि । आत्मलीनभूतसन्तानो
बीजस्वरूपः, बीजं हि स्वसदृशमङ्कुरं करोति । तेन, अयम-
प्यात्मलीनो भूतसन्तानः सदृशं देहरूपं भूतान्तरसङ्गं कुर्वन्
बीजधर्मो भवति । सा बीजधर्मिणीति वा पाठः, तदा सा
भूतसन्ततिरित्यध्याहार्यम् । आत्मनीति मनोयुक्तात्मनि ।
यातीति गच्छति सति । याति गच्छति देहान्तराणीति यो-
जना । आत्मनश्च गमनं मनोगमनमेव । परापराणीति वा
पाठः । तदा पराणि श्रेष्ठानि देवादिशरीराणि, अपराणि
अश्रेष्ठानि क्रियादिशरीराणीति योजनीयम् ॥ ३५ ॥

रूपाद्धि रूपप्रभवः प्रसिद्धः
कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।
भवन्ति ये त्वाकृतिबुद्धिभेदा
रजस्तमस्तत्र च कर्म हेतुः ॥ ३६ ॥

नन्वपरिदृश्यमाना भूतचतुष्टयी मनःप्रवृत्तिरुक्ता किमर्थं
स्वीकर्तव्या, यतः परिदृश्यमानमेवेदं षाड्भौतिकं शरीरं शुक्र-
शोणितकारणमस्तु, इत्याह—रूपाद्धीत्यादि । रूप्यत इति रूपं
भौतिकं शरीरम् । तेन, अभौतिकाच्छरीरात् भौतिकं शरीरं
भवतीत्यागमप्रसिद्धम् । तेन, आगमादेव सांख्यदर्शनरूपादा-
तिवाहिकशरीरात् तदुक्तं शरीरमुत्पद्यते इति वाक्यार्थः ।
यद्यपि शुक्ररजसी कारणे, तथापि यदैवातिवाहिकं सूक्ष्मभूत-
रूपशरीरं प्राप्नुतः, तदैव ते शरीरं जनयतः, नान्यदा । यदि
शुक्रशोणितमातिवाहिकशरीरनिरपेक्षं गर्भं जनयति, तदा
जीवाधिष्ठानेन जनयेत्, न तु जनयति । तस्मादात्मस्थसूक्ष्म-
भूतादेव बीजरूपात् शुक्रशोणितयुक्ताद्गर्भजन्मेति । एतच्चात्म-
स्थभूतं मातापितृजभूतेन समं शरीरकारणं कर्मवशादेव भव-
तीत्याह—कर्मैति । कर्मात्मकानामिति कर्मकारणकानाम्;
किंवा रूपवत्तन्तुभ्यो रूपवान् पट उत्पद्यते इति प्रसिद्धम् । तेन,
आतिवाहिकशरीरादेव शरीरेण भवितव्यम्, कारणसदृशं कार्यं
भवति । ततश्चात्मधर्मित्वं सूक्ष्माणमात्मस्थितभूतभावानां सि-

द्धमिति भावः । अथ मनः सात्त्विकराजसतामसभेदाद्भिन्नं
कुतस्तत्र पुरुषे भवतीत्याह मनसो मनस्त इति, पूर्वजन्मन्यव-
स्थितं यादृक् मनः, तस्मादिह जन्मन्यपि तादृगेव मनोभव-
ति । उक्तंचान्यत्र “जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः ।
तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यस्यते पुनः” इति । तत्रापि मन-
उत्पत्तौ ‘कर्मात्मकानाम्’ इति योज्यम् । तेन, कर्मवशादेव
मनोभेदो भवति । नन्वेवं सति आत्मस्थसूक्ष्मभूतात्मारूपक-
रूपत्वेनैकरूपेणैव शरीरेण सर्वप्राणिनां भवितव्यमित्याह—भव-
न्तीत्यादि । आकृतिः संस्थानम् । रजस्तमसी अनेकतरतमा-
दिभेदभिन्ने तथा कर्म चानेकविधा भिन्नम्, सत्यभिन्ने सूक्ष्म-
भूतरूपकारणे भेदकारणं न भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अतीन्द्रियैस्तरितसूक्ष्मरूपै-
रात्मा कदाचिन्न वियुक्तरूपः ।
न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां
न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः ॥ ३७ ॥
रजस्तमोभ्यां हि मनोऽनुबद्धं
ज्ञानाद्विना तत्र हि सर्वदोषाः ।
गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं
मनः सदोषं बलवच्च कर्म ॥ ३८ ॥

आत्मा सदा कैरनुबध्यत इत्यस्योत्तरम्—अतीन्द्रियैरिति ।
बीजधर्मित्वेनोक्तैः । अहङ्कारविकारा एव दोषाः । अयं सूक्ष्म-
भूताद्यनुबन्धो मनस एवेत्याह—रज इत्यादि । रजस्तमोभ्यां
मनः सर्वैर्भूतादिमिरनुबद्धं भवति । अत्रैव हेतुः ज्ञानादित्यादि ।
ज्ञानादिति तत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानं विना मनः सर्वैर्दोषैर्युक्तं
भवति । तत्त्वज्ञानात्तु निर्दोषं भवतीत्याह सदोषत्वे मनसः
किं भवतीत्याह—गतीत्यादि । गतिर्देहान्तरगमनम् । प्रवृ-
त्तिर्धर्माधर्मक्रियासु प्रवृत्तिः । सदोषत्वे मनःसंसारहेतुर्भव-
तीति वाक्यार्थः । गतिप्रवृत्त्योर्हेतुन्तरमाह—बलवच्च कर्म-
त्यादि । बलवदिति नियमविपाकम् । फलवदिति वा पाठः,
तथापि स एवार्थः नियतं कर्मफलं कर्मबलादेव भवति । अत्र
प्रश्नोत्तरेषु यदधिकमुच्यते ‘गतिप्रवृत्त्योः’ इत्यादिना, तत्प्र-
करणवशादेव ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रोगाः कुतः संशमनं किमेषां
हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तम् ।
शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः
कथं न शान्ताः पुनरापतेयुः ॥ ३९ ॥

‘रोगाः कुतः’ इत्येकः प्रश्नः । ‘संशमनं किम्’ इति द्वितीयः ।
‘हर्षस्य किं निमित्तम्’ इति तृतीयः । ‘शोकस्य किं निमित्तम्’
इति चतुर्थः । ‘शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः कथं न शान्ताः पुन-
रापतेयुः’ इति पञ्चमः । एवं संग्रहवक्ष्यमाणं षट्त्रिंशकं प्रश्नानां
पूर्वते ॥ ३९ ॥

१ बोध्यमिति पाठान्तरम् ।

प्रज्ञापराधो विषमास्तथार्था
हेतुस्तृतीयः परिणामकालः ।
सर्वामयानां त्रिविधा च शान्ति-
ज्ञानार्थकाला समयोगयुक्ताः ॥ ४० ॥

प्रज्ञापराधादयः प्रकरणवशात् पुनरुच्यन्ते । परिणामकाल
इति कालपरिणाम इत्यर्थः ॥ ४० ॥

धर्म्याः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्ता-
स्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ।
शरीरसत्त्वप्रभवास्तु रोगा-
स्तयोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः ॥ ४१ ॥

धर्म्या धर्मसाधनाः, ताश्च हर्षकारणधर्मकर्तृत्वेन कारणं
भवति । ततोऽन्यथेति अधर्म्याः क्रियाः । तयोरवृत्त्येति
शरीरमनसोः सन्तानोच्छेदात् । मोक्षे हि शरीरमनसी निव-
र्तते । ततः सर्वथा रोगसन्ताननिवृत्तिर्भवति ॥ ४१ ॥

रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या
नोक्तस्तदादिर्न हि सोऽस्ति कश्चित् ।
तयोरवृत्तिः क्रियते पराभ्याम्
धृतिस्मृतिभ्यां परया धिया च ॥ ४२ ॥

ननु यद्यस्य निवृत्तिर्भवति, तदादिमद्भवति, तत् किं श-
रीरमनःसन्ततिरादिमती, येन तस्या निवृत्तिर्वास्तविकी रोगनिवृ-
त्तिकारणमुच्यते इत्याह—रूपस्येत्यादि । रूपस्य शरीरस्य ।
रूपं हि शरीरं रूप्यमाणत्वेन ‘रूप’ शब्देनोच्यते, यथा ।
“रूपाद्भि रूपप्रभवः” इत्यत्रोक्तम् । नोक्त इत्यागमेषु ।
कुतो नोक्त इत्याह—न हि सोऽस्तीति । न हि सोऽस्ति
न स्वभावादेवेति नोक्त इत्यर्थः । अथ येयमनादिमती शरी-
रमनःसन्ततिः, तत् कथं तस्या निवृत्तिरित्याह—तयोरित्या-
दि । तयोरिति शरीरसत्त्वयोः सन्तन्यमानयोः । पराभ्यामिति
श्रेष्ठाभ्याम् । धृत्यादयस्तु यथा मोक्षकारणम्, तथोक्तं कति-
धापुरुषीये । अनादिरपि च शरीरसन्ततिर्यथा विनश्यति,
तथा च तत्रैवोक्तम् ॥ ४२ ॥

सत्याश्रये वा द्विविधे यथोक्ते
पूर्वं गदेभ्यः प्रतिकर्म नित्यम् ।
जितेन्द्रियं नानुतपन्ति रोगा-
स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥ ४३ ॥

प्रकारान्तरेण शरीरमानसरोगाणां चिकित्सां शास्त्रे व्य-
वहियमाणामाह—सत्येत्यादि । आश्रयशब्देन शरीरमनसी
गृह्यते । पूर्वं गदेभ्य इत्यनुतपन्नेष्वेव रूपेषु । प्रतिकर्म नित्य-
मनागतचिकित्सा नित्यम् । जितेन्द्रियमित्यनेन च रोगहेतु-
प्रज्ञापराधासात्मेन्द्रियार्थवर्जनं दर्शयति, प्रतिकर्मनित्यतया-
चाशक्यपरिहारकालकृतदोषचिकित्सां दर्शयति । तत्कालयु-

क्तमिति तत्कालावश्यं रोगकर्तृतया पच्यमानम् । एतेन,
बलवद्दैवमवश्यं रोगं ददातीति दर्शयति ॥ ४३ ॥

दैवं पुरा यत्कृतमुच्यते तत्
तत्पौरुषं यत्त्विह कर्म दृष्टम् ।
प्रवृत्तिहेतुर्विषमः स दृष्टो
निवृत्तिहेतुर्हि समः स एव ॥ ४४ ॥

प्रकरणाद्दैवाख्यं कर्म तदनुषङ्गं च पुरुषकारमप्याह—दैव-
मित्यादि । तेन, प्रकरणाच्छ्रम्यमानतया जनपदोद्ध्वंसनीयो-
क्तकर्मलक्षणेन समं न पौनरुक्त्यम् । पुरेति जन्मान्तरे ।
इहेति इह जन्मनि । प्रवृत्तिहेतुरिति रोगप्रवृत्तिहेतुः । विषम
इति अधर्मरूपं दैवम्, रोगजनकश्च पुरुषकारः । समस्तु
दैवं धर्मरूपम्, रोगपरिपन्थी च पुरुषकारः । स इति
पुलिङ्गनिर्देशस्तु कर्मणि धर्माधर्मरूपतया तथा पुरुषकारस्य
प्रत्यवमर्शाज्ज्ञेयः । अन्ये तु “प्रवृत्तिहेतुः” इत्यनेन संसारप्र-
वृत्तिहेतुरिति, तथा “निवृत्तिहेतुः” इत्यनेन मोक्षहेतुरिति च
वर्णयन्ति ॥ ४४ ॥

हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते
प्रवाहयन् त्रैष्मिकमभ्रकाले ।
घनालये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातुं ॥ ४५ ॥

अथ कालकृतदोषनिमित्तरोगपरिहारस्य प्रतिकर्मणः कर्त-
व्यतामाह—हैमन्तिकमित्यादि । वसन्त इति चैत्रे । अभ्र-
काल इति श्रावणे । घनालय इति मार्गशीर्षे । यदुक्तम्—
“माघवप्रथमे मासि” इत्यादिना “प्रवाहयेत्” इत्यन्तेन यथा
योग्यतया वमनादिनेति ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

नरो हिताहारविहारसेवी
समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावा-
नाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥ ४६ ॥
मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्धं^३
सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।
ज्ञानं तपस्तत्परता च योगे
यस्यास्ति तं नानुतपन्ति रोगाः । इति ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकः ।
इहाग्निवेशस्य महार्थयुक्तं
षट्त्रिंशकं प्रश्नगणं महर्षिः ।
अतुल्यगोत्रे भगवान् यथाव-
शिर्णीतवान् ज्ञानविवर्धनार्थम् ॥ ४८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते अतुल्यगो-
त्रीयशरीरं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

१ नानुपहन्तीति नानुतपन्तीति च पाठान्तरद्वयम् ।

१ जन्तुरिति पाठान्तरम् । २ माधवो वैशाखस्तस्य प्रथमश्चैत्रे
इत्यर्थः । ३ सुखानुबन्धीति पाठान्तरम् ।

हेत्वितरोगाभावकारणमाह—नर इत्यादि । सम इति भूतेषु समचित्तः । सुखानुबन्धमिति लिङ्गविपरिणामान्मत्या वचसा च योज्यम् । तेन चात्मनः कर्माण्युत्तरकालीनसुख-फलानि शुभानि गृह्यन्ते । सत्त्वं विधेयं स्वायत्तं मनः । विशदा बुद्धिरिति न कश्मला बुद्धिः । बुद्धिश्चेह ऊहापोहवती विवक्षिता । मतिस्तु स्मृतिचिन्तादि । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । शेषं सुगममिति ॥ ४६—४८ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्प-र्यटीकायामायुर्वेददीपिकायामतुल्यगोत्रीयशारीरव्याख्या ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः खुड्डीकां गर्भावक्रान्तिं शरीरं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्याये शुक्रशोणिते गर्भकारणत्वेनोक्ते, नतु कृत्स्नं गर्भकारणमुक्तम्, अतः सम्पूर्णगर्भकारणाभिधानार्थं खुड्डि-कागर्भावक्रान्तिरुच्यते । खुड्डिकामित्यल्पात् । गर्भस्यावक्रा-न्तिर्मेलक उत्पत्तिरिति यावत् ॥ १—२ ॥

पुरुषस्यानुपहृतरेतसः स्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशो-णितगर्भाशयाया यदा भवति संसर्गं ऋतुकाले, यदा चानयोस्तथैव युक्ते च संसर्गे शुक्रशोणित-संसर्गमन्तर्गर्भाशयगतं जीवोऽवक्रामति सत्वस-म्प्रयोगात्तदा गर्भोऽभिनिर्वर्तते, स सात्म्यरसोप-योगादरोगोऽभिवर्द्धते सम्यगुपचारैश्चोपचर्यमाण-स्ततः प्राप्तकालः सर्वेन्द्रियोपपन्नः परिपूर्णशरीरो बलवर्णसत्वसंहननसम्पदुपेतः सुखेन जायते स-मुदयादेषां भावानाम्—मातृजश्चायं गर्भः पितृज-श्चात्मजश्च सात्म्यजश्च रसजश्च अस्ति च खलु सत्वमौपपादुकमिति होवाच भगवानात्रेयः ॥ ३ ॥

पुरुषस्येत्यादि ।—‘अनुपहृतरेतसः’ इति शब्देनैव ‘पुरुषस्य’ इति लभ्यते । यतः पुरुषस्यैव रेतसो गर्भजनकलमुक्तम् । तेन, ‘पुरुषस्य’ इति पदेन, य एव सम्पूर्णधातुः ‘पुरुष’शब्देन वाच्यो बालव्यतिरिक्तः, तं प्राहयति । ‘स्त्रियाश्च’ इति पदमर्थं लब्धं सत् यौवनवर्ती स्त्रियं लभ्यति । संसर्गो मैथुनम् । ऋतौ पुष्पदर्शने प्रशस्तकालः ऋतुकालः । तेन ऋतुमात्रमादित्यहं निषेधयति । यतः ‘रजस्वलाभिगमनमलक्ष्मीमुखानाम्’ इत्यादिना त्र्यहं निषेधः । आर्तवदर्शनं च शरदाधृतुसाधर्म्याद् ‘ऋतु’ शब्देनोच्यते । यथा—ऋतावुत्तानि बीजानि प्ररोहन्ति, तथा आर्तवदर्शनात् ऋतौ शुक्ररूपं बीजमुत्पत्तिमिति ऋतुसाधर्म्यम् । न केवलमेवम्भूतः संसर्गरूप एव गर्भकारणम्, किंवा जीवाधि-ष्ठाने सतीत्याह—यदेत्यादि—(१) तथा युक्त इति अदुष्टरेतसः

पुरुषस्य अदुष्टयोन्यादेः स्त्रियाश्च संसर्गे । अयं चार्थः ‘पुरुषस्य’ इत्यादिनैव लब्धोऽपि पुनः ‘शुक्रशोणितसंसर्गम्’ इत्यादिप्रत्ये वक्ष्यमाणोऽपि कर्मविध्यर्थमनूयते तेन, न पौनरुक्त्यम् । किंवा, ‘पुरुषस्य’ इत्यादिना पूर्व, मैथुनात् प्रागनुपहृतरेतस्त्वाद्युक्तम्, ‘तथा युक्ते च’ इत्यनेन मैथुनसमयेऽपि शुक्रयोन्यादीनामदुष्टि-रुच्यते । मैथुनकाले हि ईर्ष्यादिना शुक्रदुष्टिः सम्भाव्यते । शुक्र-शोणितसंसर्गमिति शुक्रशोणितमेलकम् । ‘अन्तः’ इत्यनेन गर्भा-शयवाह्यगतं संसर्गमकारणं गर्भस्य निषेधयति । ‘जीव’ शब्देन चेतना धातुरात्मा, नल्तात्मा व्यापकः । तत्कथमयमवक्रामती-त्याह—सत्वेत्यादि ।—सत्वसंप्रयोगादिति मनोगमनादित्यर्थः । तद् यथोक्तम्—“युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिशन्ति मनःक्रिया” इति । यद्यप्यात्मा विभुत्वेन सर्वगतत्वेन न याति तथापि य-त्रास्य कर्मवशान्मनो याति, तत्रैव चैतन्योपलब्धेरात्मापि ‘गतः’ इति व्यपदिश्यत इति भावः । अथैवमुत्पन्नो गर्भः कथमभिवर्द्धते, कथं वा जायत इत्याह—सम्यगुपचारैरिति, गर्भहितकरैरित्यर्थः । प्राप्तकाल इति प्राप्तप्रसवकालः, प्रसवकालो नवमदशममासौ । परिपूर्णशरीर इति अव्यञ्जोपचितदेहः । सम्पच्छब्दो बलादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । समुदायादिति सम्यञ्जैलकात् । ‘एषाम्’ इत्यनेन, पुरुषस्येत्यादिप्रत्योक्तान् रेतआर्तवबीजसत्वसात्म्य-रससम्यगुपचारान् प्रत्यवमृशति । एतदेव समुदायप्रभवत्वं गर्भस्य प्रत्येकं मात्रादिगर्भकारणमुत्पादनेन दर्शय-न्नाह—मातृजश्चेत्यादि ।—सात्म्यजश्चेत्यत्र ‘सात्म्यशब्देन रसव्यतिरिक्तं रूपादि, उपचाराच्च सात्म्या ग्राह्याः । सात्म्यर-सस्तु ‘रस’ इत्यनेनैव गृहीतः । औपपादुकमिति आत्मनः शरी-रान्तरसम्बन्धोत्पादकम् । एतच्च व्याकृतमेव पूर्वम्, तत्र यद्यपि ‘पुरुषस्यानुपहृतरेतसः’ इत्यनेन पितैव प्रथममुक्तः, तथापि मातृप्रथमतां दर्शयितुं ‘मातृजश्चायम्’ इति प्रथमं कृतम्, अत्र माता च गर्भे प्रधानं कारणम् । येन आसेकात् प्रभृति प्रसवपर्यन्तं मातुरेव गुणदोषावत्र विदधाति गर्भः प्रथमतस्तु पुरुषस्य मैथुनस्वातन्त्र्यात् तथा शरीरधारकप्रधानास्थिकारण-त्वाच्चाप्रेऽभिधानं कृतम् ॥ ३ ॥

नेति भरद्वाजः, किं कारणम्,—न हि माता न पिता नात्मा न सात्म्यं न पानाशनमक्षयलेहोपयोगा गर्भं जनयन्ति, न च परलोकादेत्य गर्भं सत्व-मवक्रामति ॥ ४ ॥

यदि हि मातापितरौ गर्भं जनयेताम्, भूयस्यः स्त्रियः पुमांसश्च भूयांसः पुत्रकामाः, ते सर्वे पुत्र-जन्माभिसन्धाय मैथुनधर्ममापद्यमानाः पुत्रानेव जनयेयुर्दुहिदृवा दुहितुकामाः, न तु काश्चित् स्त्रियः केचिद्वा पुरुषा निरपत्याः स्युरपत्यकामा वा परिदेवेरन् ॥ ५ ॥

१. सर्वोपचितदेह इति पाठान्तरम् ।

पूर्वपक्षोद्धारेण सिद्धान्तं ग्राहयितुं मात्रादिकारणानामकारणत्वं भरद्वाजः प्रतिजानीते—नेतीति । यदि हीत्यादिना, मात्रादीनामकारणत्वे हेतुं ब्रूते । किंवा, अनेनैव मात्रादीनामकारणत्वं भरद्वाजेन प्रतिज्ञातम् । ‘तत् किं कारणम्’ इति हेतुप्रश्नः । ततः नहि ‘माता’ इत्यादि हेतुकथनम् । अस्य चायमर्थः—यतः—मात्रादयो गर्भकारणत्वेन प्रत्यक्षा गृह्यन्ते । ततः, न मात्रादयो गर्भकारणम् । यदि हीत्यादिना तु उपपत्तिविरोधोऽपि मात्राद्यकारणत्वे नास्तीति दर्शयति । तेन, न पौनरुक्त्यम् । मैथुनघर्मो व्यवायः । पुत्रकामाः पुत्रानेव जनयेयुः, दुहितृकामा दुहितृणां जनयेयुरिति योजना । ननु कश्चित् स्त्रिय इत्यत्र मैथुनमापद्यमाना एव स्त्रियः पुरुषाश्च न परिदेवेरन् वेति योजना । मातापित्रधीनत्वेन गर्भस्य यदैवेच्छन्त्यपत्यम्, तदैव मैथुनमापद्यमानाः सापत्याः स्युः । ततश्च सर्वापत्यत्वे न केचित् परिदेवेरित्यर्थः ॥ ४—५ ॥

न चात्माऽऽत्मानं जनयति यदि ह्यात्माऽऽत्मानं जनयेज्जातो वा जनयेदात्मानमजातो वा, तच्चोभयथाप्ययुक्तम् न हि जातो जनयति सत्त्वात्, नचाजातो जनयत्यसत्त्वात् तस्मादुभयथाप्यनुपपत्तिः । तिष्ठतु तावदेतत्, यद्ययमात्मात्मानं शक्तो जनयितुं स्यात्, नत्वेनमिष्टास्वेव कथं योनिषु जनयेद्वशिनमप्रतिहतगतिं कामरूपिणं तेजोबलजवर्णसत्त्वसंहननसमुदितमजरसमरुजममरम् एवंविधं ह्यात्मात्मानमिच्छत्यतो वा भूयः ॥ ६ ॥

आत्मजत्वं गर्भस्य निषेधयति—न चात्मेत्यादि ।—आत्मानं न जनयतीत्यर्थः । सत्त्वादिति जन्यस्यात्मनो विद्यमानत्वात्, न च विद्यमानो जन्यते इत्यर्थः । असत्त्वादिति कारणभूतस्यात्मनोऽजातपक्षेऽसत्त्वान्न कारणत्वमुपपन्नमित्यर्थः । अत्रैव दूषणान्तरमाह—तिष्ठत्वित्यादि ।—योनिष्विति जातिषु अतो वा भूय इति यथोक्तगुणयुक्तादप्यधिकं शुक्रादिपरमर्द्धितुल्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

असात्म्यजश्चायं गर्भः यदि हि सात्म्यजः, स्यात्, तर्हि सात्म्यसेविनामेवैकान्तेन प्रजा स्यात्, असात्म्यसेविनश्च निखिलेनानपत्याः स्युः, तच्चोभयमुभयत्रैव दृश्यते ॥ ७ ॥

अरसजश्चायं गर्भः यदि हि रसजः स्यात्, न केचित् स्त्रीपुरुषेष्वनपत्याः स्युः, न हि कश्चिदस्येषाम्, यो रसान्नोपयुक्ते श्रेष्ठरसोपयोगिनां चेद्गर्भा जायन्ते इत्यतोऽभिप्रेतम्, इत्येवं सत्याजौरभ्रमार्गमायूरगोक्षीरदधिघृतमधुतैलसैन्धवेक्षुरसमुद्रशालिभृतानामेवैकान्तेन प्रजा स्यात्, श्यामाकोद्रवकोहालककोरदूषककन्दमूलभक्षश्च निखिलेनानपत्याः स्युः, तच्चोभयमुभयत्र दृश्यते ॥ ८ ॥

१ योज्यमिति पाठान्तरम् ।

तच्चोभयमिति सप्रजत्वमनपत्यत्वं च । उभयत्रेति सात्म्यसेविन्यसात्म्यसेविन्यपि । यो रसान्नोपयुक्ते इति, रसश्चेत् गर्भकारणम्, तं च सर्वं एव स्त्रीपुरुषाः सेवन्ते । तेन, सर्वं एव सापत्याः स्युरिति भावः । अथ रसजो गर्भ इत्यस्य ‘श्रेष्ठरसः’ इत्यर्थो वर्ण्यते, तत्रापि दूषणान्तरमाह—श्रेष्ठमित्यादि । ॥ ७—८ ॥

न खल्वपि परलोकादेत्य सत्त्वं गर्भमवक्रामति यदि हि एनमवक्रामेत्, नास्य किञ्चित् पौर्वदेहिकं स्यादविदितमदृष्टं वा, न च किञ्चिदपि स्मरति ॥ ९ ॥

तस्मादेतद्गमहे—अमातृजश्चायं गर्भः अपितृजश्चानात्मजश्चासात्म्यजश्चारसजश्च, न चास्ति सत्त्वमौपपादुकमिति होवाच भरद्वाजः ॥ १० ॥

“अस्ति च सत्त्वमौपपादुकम्” इति यदुक्तम्, तद्दूषयति—न खल्वपीत्यादि । पौर्वदेहिकमिति पूर्वदेहानुभूतम् । अविदितमदृष्टं वेति इह जन्मनि पूर्वदेहानुभूतं नाविदितमदृष्टं वा स्यात्, विदितं प्रत्यक्षव्यतिरिक्तप्रमाणोपलब्धम्, दृष्टं प्रत्यक्षोपलब्धम्, एतद्विपर्ययादविदितमदृष्टं च विज्ञेयम् । न च किञ्चिदपि स्मरतीति न च पूर्वजन्मानुभूतं स्मरतीत्यर्थः । एवं मन्यते—यन् मनः पौर्वदेहिकमनुभवति, तच्चेह जन्मन्यप्यनुवर्तते, यथा यत् तेन जन्मान्तरानुभूतम्, तदिहजन्मन्यपि तथैव स्मरति । यथा—देवदत्तो वाल्यानुभूतं यौवने स्मरति न चायं तथा स्मरति । तेन न पूर्वापरजन्मन्येकं सत्त्वमिति । तस्मादित्यादिना दूषणदूषितमित्यर्थं पुनर्निर्गमे दर्शयति ॥ ९—१० ॥

नेति भगवानात्रेयः, सर्वेभ्य एभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भोऽभिनिर्वर्तते ॥ ११ ॥

भरद्वाजानुमतं आत्रेयवचसा दूषयति—नेतीत्यादि । समुदितेभ्य इति वचनात् प्रत्येकं मात्रादीनामितरकारणनिरपेक्षाणां गर्भकारणत्वं निषेधयति । तेन, मात्रादिसामिष्येऽपि गर्भकारणान्तरजीवावक्रमाद्यभावाद् गर्भानुत्पादो युक्त एव । न च सामग्रीजन्ये कार्ये एकदेशस्याजनकत्वेनाकारणत्वम् । एवं सति तन्तूनामपि पटकारणानां कारणान्तरासामिष्ये पटाजनकत्वेनाकारणत्वं स्यादिति भावः । इदमेव मात्रादिजन्यत्वं गर्भस्य यत्—मात्रादिव्यतिरेकेणानुत्पाद्यमानत्वम् ॥ ११ ॥

मातृजश्चायं गर्भः न हि मातुर्विना गर्भोत्पत्तिः स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम्, यानि खल्वस्य गर्भस्य मातृजानि यानि चास्य मातृतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः,—तद्यथा—त्वक् च लोहितं च मांसं च मेदश्च नाभिश्च हृदयं च क्लोम च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधानं चामाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदश्चाधरगुदश्च क्षुद्रान्नं च स्थूलान्नं च वपा च वपावहनंचेति मातृजानि ॥ १२ ॥

एवंविधमेव मातुस्तावत् कारणत्वमाह—‘मातृजश्चायं गर्भः’ इति, गर्भोत्पत्तौ मातुः कारणत्वं दर्शयित्वा जरायोरपि जन्मनि कारणत्वमाह—जन्मेत्यादि । जरायुरमरा, येन वैष्टिता मनुष्यादयः प्रजायन्ते । जरायुना वैष्टिता जायन्ते इति जरायुजा मनुष्यादयः । संस्वेदजानां मशकादीनां उद्भिजादीनां भेकादीनां च मातरं विनापि जन्म भवति । अण्डजानामपि च यद्यपि माता कारणं भवत्येव जन्मनि, तथापि जरायुजमानुषस्येह प्रकरणेऽभिप्रेतत्वेनाण्डजान् विहाय ‘जरायुजानाम्’ इति कृतम् । किंवा, जरायुजस्याभिव्यक्तिरूपे जन्मनि यावदभिव्यक्ति यथा माता कारणं भवति, न तथा अण्डजे । तत्र हि जन्मादावण्डोत्पत्तिः । तत्रैव हि माता कारणम्, न जन्मन्यभिव्यक्तिरूपे । यत्तु ‘पितरं विना न जरायुजानां जन्म’ इति वक्ष्यति तज्जरायुजोत्पादे पितुरवस्थापेक्षणीयत्वोपदर्शनार्थम् । अण्डजास्तु मत्स्यादयः पितरं विनापि ऋतुविशेषप्राप्त्यैव भवन्तीति भावः । मातृजानीत्यस्य विवरणम्—यान्यस्य मातृतः संभवतः संभवन्तीति संभवतो गर्भस्य यानि मातृत इति मातुरागतात् शोणितात् संभवन्त्युत्पद्यन्ते, तानि मातृजानि त्वगादीनि अनुव्याख्यास्याम इति योजना । एवमन्यत्रापि यानि त्वित्यादिग्रन्थो व्याख्येयः । मातृजत्वं च त्वगादीनामागमगम्यमेव । पुरीषाधानं पक्वाशयः । उत्तरगुदाधरगुदौ गुदोत्तराधरभागौ । वपावहनं तैलवर्तिकेति ख्यातम् ॥ १२ ॥

पितृजश्चायं गर्भः, नहि पितृकृते गर्भोत्पत्तिः स्यात् नच जन्म जरायुजानाम् यानि खल्वस्य गर्भस्य पितृजानि यानि चास्य पितृतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः—तद्यथा,—केशश्मथुनखलोमदन्तास्थिसिरास्त्रायुधमन्यः शुक्रमिति पितृजानि ॥ १३ ॥

शुक्रमिति विच्छिद्य पाठेन, शुक्रस्य सर्वधातुसारस्योपादेयतां दर्शयति ॥ १३ ॥

आत्मजश्चायं गर्भो गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा यः, तं जीव इत्याचक्षते शाश्वतमरुजमजरममरमक्षयमभेद्यमच्छेद्यमलोढ्यं विश्वरूपं विश्वकर्माणमव्यक्तमनादिमनिधनमक्षरमपि, स गर्भाशयमनुप्रविश्य शुक्रशोणिताभ्यां संयोगमेत्य गर्भत्वेन जनयत्यात्मानम्, आत्मसंज्ञा हि गर्भे, तस्य पुनरात्मनो जन्मानादित्वाप्नोपपद्यते । तस्मादजात एव गर्भे जनयत्यजातो ह्ययमजातं गर्भं जनयति स चैव गर्भः कालान्तरेण बालयुवस्थविरतां प्राप्नोति, स तस्यां यस्यामवस्थायां वर्तते, तस्यां तस्यां जातो भवति । या त्वस्य पुरस्कृता, तस्यां जनिष्यमाणश्च ।

तस्मात् स एव जातश्चाजातश्च युगपद्भवति, यस्मिंश्चैतदुभयं संभवति जातत्वं जनिष्यमाणत्वं च, स च जातो जन्यते, स चैवानागतेष्ववस्थान्तरेष्वजातो जनयत्यात्मानात्मानम् । सतो ह्यवस्थान्तरगमनमात्रमेव हि जन्म चोच्यते तत्र तत्र वयसि तस्यां तस्यामवस्थायाम्, यथा सतामेव शुक्रशोणितजीवानां प्राक्संयोगाद्गर्भत्वं न भवति, तच्च संयोगाद्भवति, यथा सतस्तस्यैव पुरुषस्य प्रागपत्यात्पितृत्वं न भवति, तच्चापत्याद्भवति, तथा सतस्तस्यैव गर्भस्य तस्यां तस्यामवस्थायां जातत्वमजातत्वं चोच्यते ॥ १४ ॥

आत्मज इत्यादिना आत्मजत्वं व्युत्पादयति । ‘अन्तरात्मोच्यते’ इत्यनेन, गर्भकारणभूतमात्मानं षड्धातुसमुदायवद् ‘आत्म’शब्दाभिधेयाद् व्यावर्तयति । आचक्षत इति आगमेषु । शाद्वतादिशब्दैर्ब्रुवते ब्रुवाः, अलोढ्यमित्यलोभ्यम् । गर्भत्वेन जनयत्यात्मानमिति गर्भस्वरूपो यः षड्धातुरात्मा, तं जनयतीत्यर्थः । गर्भस्यात्मशब्दाभिधेयतामाह—‘आत्मसंज्ञा हि गर्भे’ इति । तस्येत्यनेन परमात्मानं न जनयति । तस्यानादित्वाज्जन्म नोपपद्यते । तस्मादजात एवायमजातं गर्भं जनयतीति पक्षोऽत्र योज्यः । अथाजातः सन् गर्भावस्थरूपयोजात उच्यते । एवमजातत्वं जातत्वं चात्मनि द्वयमपि व्यपदिश्यते । एतदेवात्मनि जातत्वमजातत्वं च दर्शयितुं दृष्टान्तार्थं गर्भ एव जातत्वमजातत्वं दर्शयति,—स चैवेत्यादि ।—पुरस्कृतेत्यग्रे भविष्यन्ती । यथा बालस्य युवत्वावस्थाऽजाता जन्यत इति च, तथा, अजातो जनयत्यात्मानमिति च शब्दप्रयोगसमर्थनमात्रमेतद् विवक्षाभेदात् बोद्धव्यम् । अनेन चात्मावस्थाभेदकृतजातत्वसमर्थनेन ‘जातो वा’ इत्यादिग्रन्थकृतपूर्वपक्षः शब्दप्रयोगसमर्थनतया परिहृतः । परमार्थतस्तु नित्यत्वेनाजात एवात्मा आत्मनोऽजातावस्थां गर्भादिरूपां जनयति । तेन, नासतः कारणत्वम्, सतो वा जन्यत्वमिति पक्षः स्थिर एव । सतो हीत्यादिना सत्कार्यपक्षं सांख्यमतं दर्शयति । किंवा, वयोभेदेन जन्म, तदेवावस्थान्तरगमनमिति दर्शयति । तस्यां तस्यामवस्थायामिति च्छेदः । पितृत्वमिति पितृत्वेन व्यपदिश्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

न खलु गर्भस्य मातुर्न पितुर्नात्मनः सर्वभावेषु यथेष्टकारित्वमस्ति, ते किञ्चित् स्ववशात् कुर्वन्ति, किञ्चित् कर्मवशात् कचिच्चैषां करणशक्तेर्भवति, कचिन्न भवति । यत्र सत्वादिकरणसंपत् तत्र यथाबलमेव यथेष्टकारित्वमतोऽन्यथा विपर्ययः । न च करणदोषादकरणमात्मा संभवति गर्भजनने, दृष्टं चेष्टयोनिरैश्वर्यं मोक्षश्चात्मविद्धिरात्मायत्तम् । नह्यन्यः सुखदुःखयोः कर्त्ता, न चान्यतो गर्भो जायते जायमानः, नचाङ्गुरोत्पत्तिरबीजात् ॥ १५ ॥

यानि तु खल्वस्य गर्भस्यात्मजानि यानि चास्यात्मतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः—तद्यथा—तासु तासु योनिषूपत्तिरायुरात्मज्ञानं मनइन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ चेतना धृतिर्बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारः प्रयत्नश्चेत्यात्मजानि १६

यदुक्तम्,—यथात्मा आत्मानं जनयति, तदा वशित्वादियुग्युक्तं जनयेदिति । तत्रोत्तरमाह—न खल्वित्यादि ।—गर्भस्य सर्वभावे न मात्रादीनां यथेष्टकारित्वमिति योज्यम् । अत्र च यद्यप्यात्मैव प्रकृतः, तथापि तुल्यसमाधानत्वेन मातापितरावपि व्युत्पादितौ । यतो ह्यात्मनः सर्वभावेषु यथेष्टकारित्वेन इष्टयोनिगमनादिप्रसक्तिः समाधीयते, तथा मातापित्रोरपि यथेष्टकारित्वेन पुत्रानेव जनयेदुरित्यादिपूर्वपक्षः परिहृतो भवति । अथ कुत एवात्मादीनां यथेष्टकारित्वं क्वचिन्न भवतीत्याह—किंचिदित्यादि । किंचिदिति न सर्वम् । अत्र मातापितरौ स्ववशौ मैथुनं गर्भकारणं सात्त्विकसंसेवादिकं चाचरतः, गर्भस्य जीवाधिष्ठानादौ तु कर्माधीने परवशौ । तथा, आत्मापि गर्भस्य चैतन्ये तथा धर्माधर्मक्रियानुष्ठाने स्ववशः, कर्मजन्ये इष्टयोन्यादिगमने धर्माधर्मपराधीन एव । तेन, कर्माधीनेऽपि विषये न मात्रादीनां यथेष्टकारित्वम् । यथेष्टकारित्वमपि मात्रादीनां क्वचिद्वैयनाह—क्वचिच्चैषामित्यादि ।—करणमुपकरणं साधनोपाय इति यावत् । सत्त्वं मनआदि प्रधानं येषाम्, तानि सत्त्वादीनि मनइन्द्रियशुक्रशोणित्वादीनि । यथाबलमिति यथाकर्म, 'बल'शब्देनेहादृष्टमुच्यते । एतेन, यत्र मात्रादीनां पुत्रेच्छायामिष्टयोनिषु गमनादिकरणशक्तिर्भवति, कर्म चानुगुणं भवति, तत्रेप्सितपुत्रादिष्विष्टयोनिगमनादि कार्यं भवति, यदि तत्र विशुद्धशुक्रः पुरुषो भवति स्त्री च विशुद्धयोन्याश्रयत्वादियुग्युक्ता, पुत्रजननं च कर्म तयोर्वैलब्धत्वात्, तदा पुत्रजन्माभिसन्धाय मैथुनमापद्यमानौ ईप्सितं पुत्रं जनयतः, तथा आत्माऽपि विशुद्धसत्त्वादियुग्युक्तः शुभकर्मवान् तत्काले इष्टां योनिमुपध्यायति, तदाभीष्टयोनिगमनं सम्पादयत्यात्मन इत्यादि यथेष्टकारित्वोदाहरणं ज्ञेयम् । अतोऽन्यथा इति सत्त्वादिकरणाशक्तौ विगुणे च दैवे विपर्यय इति न यथेष्टकारित्वम् । किंवा, क्वचिन्न मैथुनादौ पित्रादीनां स्ववशत्वं । तत् किमिति जीवोपक्रमादावपि न स्ववशत्वमेषां भवति ? इत्याह—क्वचिच्चैषामित्यादि ।—क्वचिदेव कार्ये यस्मात् किञ्चित् करणं मात्रादीनां शक्तम्, न सर्वत्र । तेन, सर्वेष्वेव गर्भस्य भावेषु न शक्तमिति भावः । यत्रापि चैते मात्रादयः स्ववशाः सन्तः कुर्वन्ति, तत्रापि स्त्रीयस्वीयकरणायुक्ता एव कुर्वन्तीत्याह—यत्र सत्त्वेत्यादि ।—यथाबलमिति यथाशक्ति । अनेन च मात्रादयो गर्भस्य येषु विशेषेषु शक्ताः, तेषु सत्त्वादिकरणसम्पत्तौ यथेष्टकारिणो भवन्ति, नाशक्यविषये उपहृतोपकरणा

वा यथेष्टकारिणो भवन्तीति दर्शयति । अतोऽन्यथा विपर्यय इत्यस्य चार्थोऽग्रे व्याकृतः । ननु सत्त्वादिकरणदोषाच्चेदयमात्मा गर्भं न जनयति तथाविधं हन्त तर्ह्यकारणमेवायमात्मा, कारणं हि यत् भवति, तत् करोत्येव कार्यमित्याह—नचेत्यादि ।—करणदोषादकुर्वन् गर्भं कदाचिदात्मा न गर्भजनने कारणं भवतीति न, अपितु भवत्येव कारणम्, एवं मन्यते—मृदाद्यभावात् घटमकुर्वन्नपि कुम्भकारः कारणमेव घटस्य भवति घटजननशक्तियुक्तत्वात्, तथा आत्मापि करणदोषादकुर्वन्नपि तथाविधं गर्भं तज्जननशक्तत्वेन भूयोदृष्टत्वात् कारणमेव भवति । तथेष्टयोनिगमने प्रसक्तिरपि प्रोद्धाविता, आत्मनः कारणत्वेन सा क्वचिद्व्यवतीत्यपि दर्शयन्नाह—दृष्ट्वेत्यादि ।—आत्माधीना योनिः पुरुषं प्रति इष्टा योनिः, तथा, ऐश्वर्यादयश्चात्माधीना दृष्टाः, यथोक्तम् कतिधा पुरुषीये—“आवेशश्चेतसो ज्ञानम्” इत्यादिना । आत्मनः कारणत्वे हेत्वन्तरमाह—नह्यन्य इत्यादि ।—हि यस्मादात्मनोऽन्यः सुखदुःखयोः कर्ता नास्ति, अत आत्मैव सुखदुःखसाधनेन्द्रियकर्मशरीरादिकर्ता । तेन आत्मा कारणं गर्भस्य सुखदुःखाद्याधारस्येति भावः । अथ भूतान्येव कस्मात् संयोगवशात् चेतनासुखादिकारणानि न भवन्तीत्याह—नचान्यत इत्यादि ।—अन्यत इति विजातीयत्वात् । जायमानः इत्युत्पद्यमानः । सदृशमेव कारणात् कार्यमुत्पद्यते । येन, न शणस्याङ्कुरोत्पत्तिरिरेकेलव्रीजादिति कार्यत्वेनाभिमतङ्कुरस्य बीजादुत्पत्तिः । तेन, गर्भस्य यच्चैतन्यं तदचेतनेभ्यो न भवति किंतु चेतनाधातोरात्मन एवेति दर्शयति । एवमात्मजत्वं गर्भस्य व्युत्पाद्यात्मजान् विशेषानाह—यानीत्यादि ।—प्रेरणं धारणं चेन्द्रियाणामेव, अत्र च तत्तद्देवादिविषयादियोनिगमनपरत्वे धर्माधर्मजन्ये धर्माधर्मस्यापि जनकत्वेनात्मैव मूलकारणमुच्यते । आत्मज्ञानप्राणापानादौ तु मनःकारणत्वेऽप्यात्मैव व्यवधानेन कारणम् ॥ १५—१६ ॥

सात्त्विकजश्चायं गर्भः न ह्यसात्त्विकसेवित्वमन्तरेण स्त्रीपुरुषयोर्वैयर्थ्यत्वमस्ति गर्भेषु वाप्यनिष्ठो भावः, यावत् खल्वसात्त्विकसेविनां स्त्रीपुरुषाणां त्रयो दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तो न शुक्रशोणितगर्भाशयोपघातायोपपद्यन्ते, तावत् समर्था गर्भजननाय भवन्ति । सात्त्विकसेविनां पुनः स्त्रीपुरुषाणामनुपहतशुक्रशोणितगर्भाशयानामृतुकाले सन्निपतितानां जीवस्थानवक्रमणाद्गर्भान् प्रादुर्भवन्ति । न हि केवलं सात्त्विकज एवायं गर्भः, समुदयोऽत्र कारणमुच्यते । यानि खल्वस्य गर्भस्य सात्त्विकजानि, यानि चास्य सात्त्विकतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः तद्यथा—आरोग्यमनालस्यमलोलुपत्वमि-

१ अस्य टीकाग्रंथसंगतिः का ?

न्द्रियप्रसादः स्वरवर्णबीजसंपत्प्रहर्षभूयस्त्वं चेति
सात्म्यजानि ॥ १७ ॥

सात्म्यजश्चेत्यादिना सात्म्यजत्वं व्युत्पादयति, असात्म्य-
सेवां गर्भोपघातिनीं दर्शयन् सात्म्यसेवायां गर्भं प्रति कारणत्वं
दृढयति सात्म्यसेविनामपि प्रभाववलोत्पत्तिं दर्शयन् “असा-
त्म्यसेविनश्च निखिलेनानपत्याः स्युः” इति पूर्वपक्षं परिहरति
सात्म्यसेविनां पुनरित्यादिना तु ग्रन्थेन ‘सात्म्यसेविनामेका-
न्तेन प्रजा स्यात्’ इति यदुक्तम् तत्परिहरति ।—सन्निपतिता-
नामिति व्यवयमापन्नानाम् । अत्र स्वरवर्णौ सात्म्यजत्वेनोक्तौ
तेन, द्वावप्यत्रकारणमिति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

रसजश्चायं गर्भः । न हि रसाद्वते मातुः प्राणया-
त्रापि स्यात्, किं पुनर्गर्भजन्म, न चैवमसम्यगुप-
युज्यमाना रसा गर्भमभिनिर्वर्तयन्ति । न च केवलं
सम्यगुपयोगादेव रसानां गर्भाभिनिर्वृत्तिर्भवति,
समुदयोऽप्यत्र कारणमुच्यते । यानि तु खल्वस्य
गर्भस्य रसजानि, यानि चास्य रसतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः—तद्यथा—शरी-
रस्याभिनिर्वृत्तिरभिवृद्धिः प्राणानुबन्धस्तृप्तिः पुष्टि-
रुत्साहश्चेति रसजानि ॥ १८ ॥

प्राणयात्रापि स्यादिति गर्भाधारभूताया मातुरपि प्राण-
स्थितिरित्यर्थः । न चैवमसम्यगुपयुज्यमाना इत्यादिना, ‘अ-
सात्म्यरसोपयोगस्य गर्भोपघातित्वं दर्शयति । असात्म्यरसोप-
योगिनां प्रभावेण जननं यत्, तदसात्म्यसेविप्रजाभवनन्या-
यतुल्यमिति नेह पुनर्दर्शितम् । समुदयोऽप्यत्र कारणमित्यनेन
तुल्यसम्यग्रससेविनां चापत्यभवने कारणं धर्मादि दर्शयति ।
अभिनिर्वृत्तिरङ्गप्रत्यङ्गव्यक्तता । प्राणानुबन्ध इति वलानुबन्धः ।
पुष्टिरुपचयः । वृद्धिस्तु दैर्घ्येण वृद्धिः । उत्साहो बलम् ।
‘इति’शब्दः प्रकारे । तेन, एवंप्रकाराण्यन्यान्यपि वर्णादीनि
रसजानीति दर्शयति । एवं पूर्वत्रापि ‘इति’ शब्दो व्याख्येयः ।
यदा तु ‘इति’शब्दश्च परिसमाप्त्यर्थः, तदाप्याविष्कृता रस-
जानां परिसमाप्तिर्ज्ञेया । तेन, अनाविष्कृता वर्णादयोऽपि
रसजा लभ्यन्ते ॥ १८ ॥

अस्ति खल्वपि सत्वमुपपादुकम्, यज्जीवं स्पृक्-
शरीरेणामिसंवध्नाति यस्मिन्नपगमनपुरस्कृते शी-
लमस्य व्यावर्तते भक्तिर्विपर्यस्यते सर्वेन्द्रियाण्युप-
तप्यन्ते बलं हीयते, व्याधय आप्यायन्ते यस्माद्धीनः
प्राणान् जहाति, यदिन्द्रियाणामभिग्राहकं च मन
इत्यभिधीयते, तत्रिविधमाख्यायते—शुद्धं राज-
सं तामसमिति । येनास्य खलु प्रयतः भूयिष्ठम्, तेन
द्वितीयायां वा जातौ संप्रयोगो भवति, यदा तु
तेनैव शुद्धेन संयुज्यते, तदा जातेरतिक्रान्ताया
अपि स्मरति । सार्धं हि ज्ञानमात्मनस्तस्यैव मन-

सोऽनुबन्धादनुवर्तते, यस्यानुवृत्तिं पुरस्कृत्य पुरुषो
जातिस्रर इत्युच्यते इति सत्वमुक्तम् । यानि खल्वस्य
गर्भस्य सत्वजानि, तान्यस्य सत्वतः संभवतः सं-
भवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा—भक्तिः
शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्मोहस्त्यागो मात्सर्यं शौर्यं
भयं क्रोधस्तन्द्रोत्साहस्तैक्षण्यं मार्दवं गांभीर्यमनव-
स्थितत्वमित्येवमादयश्चान्ये, ते सत्वविकाराः, तानु-
त्तरकालं सत्वभेदमधिकृत्योपदेक्ष्याम इति सत्व-
जानि । नानाविधानि खलु सत्वानि, तान्येकपुरुषे
भवन्ति, न च भवन्त्येककालम्, एकं तु प्रायो-
वृत्त्याह ॥ १९ ॥

अस्तीत्यादिना मनस औपपादुकमाक्षिप्तं समादधाति ।
‘अपि’ शब्दोऽवधारणे, अत्र च ‘यज्जीवं’ स्पृक्शरीरेणामिसं-
वध्नाति’ इत्यादिना मनसो धर्मकथनमेवौपपादुकसाधनं भवति,
मनोव्यतिरेकेणैतदुच्यमानधर्माणामसिद्धेः । नित्यमात्मानं स्पृ-
शतीति स्पृक् । शरीरमातिवाहिकशरीरम् । तेन, स्पृक्शरीरेण
कारणभूतेन जीवमात्मरूपमभिसम्बध्नाति भोगायतनशरीरे-
णेति शेषः । आतिवाहिकशरीरसद्भावश्च “भूतैश्चतुर्भिः
सहितः” इत्यनेन प्रतिपादितः । किंवा, ‘जीवमात्मानं स्पृक्-
शरीरेण’ इति स्पृशंवता शरीरेण यन्मनोऽभिसंवध्नाति तदुप-
पादुकमस्तीति योजना । एवं मन्यते—यदि मनोऽत्रात्मनः
शरीरसंबन्धे न स्वीक्रियते, तदा व्यापकत्वादात्मनः सर्वत्रैवोप-
लब्ध्या भवितव्यम् । न च भवति । तथा यत्र स्पृशंवति शरीरे
मनः प्रतिबद्धं भवति तत्रैवायं सुखाद्युपलभते । ‘स्पृग्’ विशेषे-
षणेन शरीरस्य मूत्रनखकेशादौ मनोगमनाभावादात्मनोऽनु-
पलब्धिं दर्शयति । अपगमनपुरस्कृत इति देहान्तरगमनापा-
यमुखे । भक्तिरिच्छा । यस्माद्धीन इति मनसा त्यक्तः ।
येनेति यथाभूतेन सात्त्विकेन राजसेन तामसेन वा मनसा
मनो भूयिष्ठमित्यभिप्रायः । द्वितीयायां वा जाताविति
द्वितीयजन्मनि, जन्मान्तरे यादृशं मनः, तादृशमेव जन्मा-
न्तरे प्रायोभवतीत्यर्थः । केचित्तु, ‘तेन न द्वितीयायाम्’
इति पठन्ति । अत्रापि प्रायो द्वितीये जन्मनि तुल्येन मनसा
योगो न भवति, कदाचित्तु भवतीत्यर्थः । यदुक्तम्—‘नास्य
किंचित् पौर्वदेहिकमविदितं स्यादिति, तत् पौर्वदेहिकं ज्ञानं
क्वचिद्भवतीति दर्शयन्नाह—यदा त्वित्यादि । शुद्धेनेति
विशुद्धसत्त्वगुणेन । तस्यैवेति, वक्ष्यमाणेन यत्सेखनेन संब-
ध्यते । योनियन्त्रपीडायामपि हि उद्धूतेन तमसा विभुतं
मनो नातिक्रान्तजन्मगतं स्मरति यस्तुद्धूतसत्त्वस्तमसा ना-
भिभूयते, स स्मरत्येवातिक्रान्तजन्मानुभूतमिति भावः ।
पुरस्कृत्येति कारणत्वेनावधार्य । अयं च मनोधर्मसमूह इन्द्रि-
योपक्रमोक्तोऽपि पुनरिह प्रकरणवशादुच्यमानो न पुनरुक्त-

१ प्रायोऽनुवृत्त्येति पाठान्तरम् । २ तस्यान्यत्र स्पृशंवति
शरीरे कर्मेति पाठान्तरम् ।

दोषभावहति । यद्यपि सत्वस्य गर्भजनकत्वं साक्षान्नोक्तम्, तथापि सत्वस्य यदुपपादकत्वं गर्भं प्रति, तेनैव सत्वस्य गर्भजनकत्वं प्रतिज्ञातं मन्तव्यम् । तेन, यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्वजानि' इत्यादिना गर्भे सत्वजभावकथनमुपपन्नमेव गर्भकारणत्वकथनमपि च । सत्वस्योपपादकत्वभाषया कारणत्वं यदुक्तम्, तद्देहान्तरगमनरूपधर्मस्य गर्भकारणत्वातिरिक्तस्य प्रतिपादनीयम् । नानाविधानीति नानाविधसात्त्विकराजसतामसवृत्तिभिन्नानि । तान्येकपुरुषे भवन्तीत्यनेन, एकएव पुरुषः कदाचिद्धर्मक्रियायां सात्त्विको भवति, कदाचित् कामचिन्तायां राजसः, कदाचिन्मोहे तमोमय इति दर्शयति । एकदैव सात्त्विकादयो धर्मा न भवन्ति, किंतु पर्यायेण भवन्ति । ननु यद्येकपुरुष एव सर्वे सात्त्विकादयो भवन्ति, तत्कथमयं सात्त्विक इत्यादिव्यपदेशा भवन्तीत्याह । एकंत्वित्यादि । प्रौद्योवृत्त्येति भूयिष्ठा यस्य सात्त्विकवृत्तयो भवन्ति स सात्त्विकः, यस्य राजस्यो वृत्तयो भवन्ति स राजस उच्यते' इत्यादि । एतदेव पूर्वमुक्तम्,—'यद्वृणं चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्तते सत्वम्, तद्वृणमेवोपदिशन्ति बाहुल्यानुशयात् इति ॥ १९ ॥

एवमयं नानाविधानामेषां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भो यथा कूटागारं नानाद्रव्यसमुदायाद्यथा वा रथो नानारथाङ्गसमुदायात् । तस्मादेतद्वोचाम—मातृजश्चायंगर्भः पितृजश्चात्मजश्च सात्म्यजश्च रसजश्चाऽस्ति च सत्वमुपपादु-कमितीति होवाच भगवानात्रेयः ॥ २० ॥

एवं मात्रादिकारणव्युत्पादनेन गर्भस्य समुदायप्रभवतां व्युत्पादितां दृष्टान्तेन द्रव्यत्राह—एवमयमित्यादि । कूटागारं वर्तुलाकारं गृहं जेन्ताकस्वेदप्रतिपादितम् । अन्ये तु वस्त्रादिकृतं संचारगृहं कूटागारमाहुः । अत्र प्रकरणे, यद्यपि मात्रादीनां सर्वेषां समुदितानामेव गर्भं प्रति कारणत्वम्, तथापि मातापित्रात्मसत्त्वानि विहाय सात्म्यरसयोरेव कारणत्वव्युत्पादने यत्—'समुदायोऽप्यत्र कारणम्' इत्युक्तम् । तत्रैवं मन्यते अत्र यथा मात्रादयश्चत्वारोऽवश्यं गर्भप्रतिपादकभूताः, न तथा सात्म्यो रसो वा । येन, शुक्रशोणितसत्त्वात्मसंसर्गादेव गर्भो भवति, नावश्यं गर्भमेलके सात्म्यरसयोरपेक्षा, गर्भमेलकोत्तरकालं सात्म्यरसाभ्यां गर्भस्य पुष्ट्यादयो जन्यन्ते । तेन, सात्म्ये रसे चावश्यं समुदायमपेक्ष्यं दर्शयति । यत्रैव 'समुदायोप्यत्र कारणम्' इत्युक्तम्, मात्रादयस्तु परस्परसमुदायमपेक्षमाणा अपि नावश्यं सात्म्यरससमुदायमादिगर्भमेलकेऽ-

पेक्षन्त इति पुनस्तत्र समुदायापेक्षित्वं नोक्तम् । 'समुदाया-
देषां भावानाम्' इत्यनेन ग्रन्थेन, यत्परस्परसमुदायापेक्षित्वं मात्रादीनां चतुर्णाम्, तदुक्तमेव । यद्यपि गर्भं प्रत्यविशेषेण सात्म्यरसयोरपि कारणत्वम्, 'सात्म्यजश्चायं' रसजश्चायम्' इत्यनेनोक्तम्, तद्गर्भमेलकोत्तरकालं कारणत्वेन, तथा मातापित्रोरपि विशुद्धशुक्रशोणितोत्पादहेतुतया पारंपर्येण कारणत्वादिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

भरद्वाज उवाच—यद्ययमेषां नानाविधानां गर्भकराणामेव भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः, कथमयं सन्धीयते, यदि सन्धीयते, कस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते । तत्र चेदिष्टमेतच्चस्मान्मनुष्यो मनुष्यप्रभवः । तस्मादेव मनुष्यविग्रहेण जायते, यथा गौर्गोप्रभवः, यथा चाश्वोऽश्वप्रभव इत्येवं सति यदुक्तमग्रे समुदायात्मक इति तदयुक्तम् । यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, कस्माज्जडान्धकुक्षमूकचामनमिन्मिणव्यङ्गोन्मत्तकुष्ठिकिलासिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा न भवन्ति । अथात्रापि बुद्धिरेवं स्यात्—स्वेनैवायमात्मा चक्षुषा रूपाणि वेत्ति, श्रोत्रेण शब्दान्, घ्राणेन गन्धान्, रसनेन रसान्, स्पर्शनेन स्पर्शान्, बुद्ध्या बोद्धव्यमित्यनेन हेतुना न जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशा भवन्ति । अत्रापि प्रतिज्ञादोषः स्यात्, एवमुक्ते ह्यात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञः स्यादसत्स्वज्ञः । यत्र चैतदुभयं संभवति,—ज्ञत्वमज्ञत्वं च, सविकारश्चात्मा । यदि च दर्शनादिभिरात्मा विषयान् वेत्ति, निरिन्द्रियो दर्शनादिविरहादज्ञः स्यात्, अज्ञत्वादकारणम्, अकारणत्वाच्च नात्मेति वाग्वस्तुमात्रमेतद्वचनमनर्थं स्यादिति होवाच भरद्वाजः ॥ २१ ॥

पुनर्भरद्वाजः पृच्छति—यद्ययमित्यादि ।—कथं सन्धीयत इति कया परिपाठ्या मिलीत्यर्थः । मनुष्यविग्रहेण जायत इति मनुष्यजातौ कस्मान्मनुष्यविग्रहेणैव जायत इत्यर्थः । 'समुदायात्मकः' इति यदुक्तम्, तदयुक्तमित्यत्र मात्राद्यतिरिक्तजातिकथनेन तथा जातेरेव मनुष्यादिरूपाया बलवत्कारणत्वेन यथोक्तमात्रादिसमुदायप्रभवत्वं न युक्तमिति भावः । दूषणान्तरमाह—यदि चेत्यादि ।—जडो जडबुद्धिः । मिन्मिणः साजुनासिकः । पितृसदृशरूपाः इत्यत्र 'पितृ' शब्देन मा, तापितरौ ग्राह्यौ । कारणसदृशरूपत्वेन च चेन्मनुष्या भवन्ति ते जडादिरूपकारणजाता अपि कारणसदृशत्वेन जडरूपाः स्युरिति भावः । अत्र जडादिवद्बुदाहरणकरणं पक्षस्य बद्बुदाहरणसिद्धत्वेन दृढत्वप्रतिपादनार्थम् । कृतं पूर्वपक्षसमाधानमा-

२ गर्भसत्वजननमिति पाठान्तरम् । २ प्रतिपादनार्थम् ?
३ प्रायोऽनुवृत्त्येति पाठान्तरम् । ४ भूयिष्ठं यस्य सत्वमनुवर्तते इति पाठान्तरम् ।

शङ्कते—अथात्रेत्यादि ।—स्वेनैवेति आत्मकर्मोपाजितेनैव । तेन, इन्द्रियाणि यस्मादात्मजान्युक्तानि, न तु मातापितृरूप-मनुष्यजन्यानि, ततश्च पित्रोरिन्द्रियं प्रत्यकारणत्वे न तदिन्द्रियसदृशानीन्द्रियाण्यपेक्ष्यैव भवन्तीति भावः । स्वेनैवेत्यादि श्रोत्रादिभिरभिसम्बध्यते । जडादिभिर्जाता इत्यत्र 'आदि' शब्दः प्रकारवाची । तेन, कुञ्जकुष्ठयादीनां ग्रहणम् । कुञ्जल-कुष्ठयाधारभूतं हि शरीरं नात्मजम्, किंतु मातापितृजमेव । ततश्च कुञ्जादिजातस्य कुञ्जादिप्रसङ्गेनैवापकृतत्वं तदवस्थ-मेव । आशङ्कितं समाधानं दूषयति—अत्रापीत्यादि ।—प्रतिज्ञा-दोषः स्यादिति, 'आत्मा ज्ञः' इत्यादिना आत्मनो ज्ञत्वप्र-तिज्ञायाः, तथा, 'निर्विकारः परस्वात्मा' इत्यादिना निर्वि-कारत्वप्रतिज्ञायाः कृताया दोषः स्यादिति भावः । असत्स्वज्ञ इत्यनेन, कदाचिदज्ञत्वात् प्रतिज्ञातज्ञत्वम् व्याहृतम्, इन्द्रिया-धीनत्वेन ज्ञत्वमात्मनः पराधीनं सन्न वास्तवं स्यादिति भावः । यत्रेत्यादिना सविकारत्वं साधयति । ज्ञत्वपरित्यागेनाज्ञत्वे प्रकृते-रयथाभूतत्वेन विकारो भवतीति भावः । सविकार इति 'विका-रवान्' इत्यर्थो मतुल्लोपाज्ज्ञेयः । आत्मन इन्द्रियाधीनत्वेन ज्ञत्वे दूषणान्तरमाह—यदि चेत्यादि ।—अज्ञत्वादकारणमिति, अज्ञत्वादकारणं शरीरप्रेरणादौ न कारणं स्यादित्यर्थः । अकार-णत्वाच्च नात्मेति शरीरप्रेरणादौ बुद्धिनिष्पाद्येऽकारणत्वाद् या चेतनाचेतनपञ्चभूतातिरिक्ता चैतन्यधार्यात्मशब्दवाच्या इत्यर्थः । वाग्वस्तुमात्रमित्यर्थरहितशब्दमात्रमेतत्—यदु-च्यते—आत्मा स्वेन चक्षुषा रूपं पश्यतीत्यादि ॥ २१ ॥

आत्रेय उवाच—पुरस्तादेतत् प्रतिज्ञातम्—सत्त्वं जीवं स्पृक्शरीरेणाभिसंबन्धातीति । यस्मात्तु समुदयप्रभवः सन् स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते, तद्वक्ष्यामः—॥२२॥

आत्रेयः समादधाति—पुरस्तादित्यादि ।—एतच्च 'कथ-मयं सन्धीयते' इत्यस्योत्तरम् । सत्त्वं शुक्रार्तवसन्धानकारण-मित्यर्थः ॥ २२ ॥

भूतानां चतुर्विधा योनिर्भवति,—जराय्वण्ड-स्वेदोज्झिदः । तासां खलु चतसृणामपि योनीनामे-कैका योनिरपरिसंख्येयभेदा भवति भूतानामाकृ-तिविशेषापरिसंख्येयत्वात् ॥ २३ ॥

भूतानामिति प्राणिनाम् । योनिर्जातिः । यद्यपि 'योनि'-शब्दः कारणवचनः, तथापि, जराय्वादिरूपयोनिजाता अपि जराय्वादय एवोच्यन्ते कार्ये कारणोपचारात् । आकृतिः संस्थानम्, तस्या विशेषाः परस्परविसदृशाकृतय एव नरकरि-तुरगादिरूपाः ॥ २३ ॥

तत्र जरायुजानामण्डजानां प्राणिनामेते यां यां गर्भकरा भावा योनिमापद्यन्ते, तस्यां तस्यां योनौ तथा तथा रूपा भवन्ति, तद्यथा—कनकरजतता-म्रत्रपुसीसकान्यासिच्यमानानि तेषु तेषु मधू-च्छिष्टविग्रहेषु । ते यदा मनुष्यविग्रहमापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते, तस्मात् समुदायात्मकः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते तद्योनित्वात् ॥ २४ ॥

संभावियोनिभेदं दर्शयित्वा यथा योग्यानुकारो भवति, तदाह—तत्रेत्यादि । गर्भेत्यादि ।—गर्भकरा भावाः शुक्राद-यः । मधूच्छिष्टविग्रहेष्विति सिक्थकेन मृत्तिकायां निर्मितस-ञ्चकरूपविग्रहेषु । मनुष्यविग्रहमिति मनुष्याकारं सिक्थककृत-सञ्चकम् । कनकादिवहुद्रव्योदाहरणम्, यथा कनकादीनां बहूनामपि मनुष्यसञ्चकसिक्थकस्थानां मनुष्यकृतिजनकत्वम्, तथा शुक्रादीनामपि बहूनां मनुष्ययोनिपतितानां मनुष्यविग्र-हकर्तृत्वमिति साधर्म्योदाहरणार्थम् । समुदायात्मकः सन्निति यद्यपि समुदायजन्यः, तथापि योनिरूपकारणमहिम्ना स्वयोनिसदृश एव भवति, नान्ययोनिसदृशः । न च कारणधर्मः पर्यनुयोगमर्हति । तेन, शुक्रादिसमुदायोऽपि कारणं भवति, मातापितरौ विशेषेण गर्भस्य सजातीयत्वे कारणं भवत इति न कदाचित् क्षतिः । तद्योनित्वादिति विशेषेण मनुष्यस्य कारणत्वात् ॥ २४ ॥

यच्चेतुः—यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, क-स्मान्न जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्तीति, तत्रोच्यते—यस्य यस्यावयवस्य बीजे बीजभाग उपतप्तो भवति, तस्य तस्यावयवस्य विकृतिरुप-जायते, नोपजायते चानुपतापात् । तस्मादुभयोप-पत्तिरप्यत्र । सर्वस्य चात्मजानीन्द्रियाणि, तेषां भावाभावहेतुर्देवम् । तस्मान्नैकान्ततो जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्ति ॥ २५ ॥

बीज इति शुक्रशोणिते । बीजस्याङ्गप्रत्यङ्गनिर्वर्तको भागो बीजभावः । उभयोपपत्तिरप्यत्रेति पितृसदृशा भवन्ति न भवन्ति चेत्यर्थः । आत्मजानीति आत्मप्रतिबद्धकर्म-जानि^१ । भावाभावहेतुर्देवमिति^२ इन्द्रियभावे इन्द्रियजनकं शुभम्, इन्द्रियाभावे चाशुभं देवं हेतुरित्यर्थः । उप-संहरति तस्मादित्यादि ।—एवं मन्यते—मनुष्यबीजं हि प्रत्यङ्गबीजभागसमुदायात्मकं स्वसदृशप्रत्यङ्गसमुदायरूप-पुरुषजनकम् । आत्मजानी^३ इन्द्रियाणि च भोगसाध-नानि आत्मप्रतिबद्धकर्माधीनानि^४ । तेन, पिता यदि

१ आत्मकर्मप्रतिबद्धकर्मजानीति पाठान्तरम् । २ भावाभावे हेतुर्देवमिति पाठान्तरम् । ३ इन्द्रियजानीति पाठान्तरम् ।

४ स्वार्थप्रतिबद्धकर्माधीनानीति पाठान्तरम् ।

१ अज्ञत्वात् कालपूर्वशरीरप्रेरणादाविति पाठान्तरम् ।

कुष्ठमपि भवति, बीजं न दुष्टं भवति कुष्ठधानत्वगादिजनकम्, ततो निष्कुष्ठान्येव त्वगादीन्यनुपतप्तत्वगादिवीजात् सदृशानि जायन्ते, यदा त्वित्वद्वकुष्ठतया पित्रोर्बीजमपि कुष्ठजनकदोष दुष्टं भवति, तदा दुष्टत्वगादिवीजभागात् कुष्ठदुष्टैव त्वग् जायते । यदुक्तम्,—“दम्पत्योः कुष्ठबाहुल्याज्ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम्” इति । एवं कुष्ठिनो यदि हेतुबलाद् बीजे कुष्ठजनको दोषो भवति, तदा कुष्ठिनोऽपि कुष्ठवदपलं भवति । अन्धत्वा-
दाविन्द्रियोपघातरूपे दुर्दैवमेव कारणम् । तच्चान्धापत्येऽप्य-
वश्यमस्ति । तेन, यदाऽन्धेऽपत्येऽप्येवं पितृषूपघातकमशुभं भवति तदा काकतालीयन्यायादन्धजातोऽप्यन्धो दृश्यते । एवं कुञ्जादौ जडादौ च व्याख्येयम् ॥ २५ ॥

न चात्मा सत्त्विन्द्रियेष्वसत्सु वा भवत्यज्ञः । न ह्यसत्त्वः कदाचिदात्मा सत्त्वविशेषाच्चोपलभ्यते ज्ञानविशेष इति ॥ २६ ॥

या चाज्ञत्वप्रसक्तिरात्मन्युक्ता, तत्राह—न चेत्यादि ।—
इन्द्रियभावे तथेन्द्रियाभावेऽपि नित्यं ज्ञानवानेवात्मा इति प्रतिज्ञार्थः^१ । न ह्यसत्त्वः कदाचिदित्यत्र ‘हि’ शब्दो हेतौ । तेन, यस्मात् सर्वदा समनस्क एवात्मा । तेन, बाह्येन्द्रिया-
भावेऽप्यन्तःकरणमनोयोगात् नित्यमात्मा मनःकरणको ज्ञानवानेवायमित्यर्थः । यत्त्वेतद्बाह्यविषयगतं ज्ञानम्, तत् सत्त्वस्येन्द्रियाधिष्ठानविशेषाद्भवति । तेन, इन्द्रियभावे इन्द्रि-
यजन्यं विशिष्टं ज्ञानं भवति । यत्तु केवलमनोजन्यमात्मज्ञा-
नम्, तद् भवत्येव सर्वदा । तस्माद्यत्नित्यभावि मनोसन्निधिमा-
त्रजन्यमात्मज्ञानम्, तत्सदैवास्ति ॥ २६ ॥

भवति चात्र ॥

न कर्तुरिन्द्रियाभावात्कार्यज्ञानं प्रवर्तते
या क्रिया वर्तते भावैः^२ सा विना तैर्न वर्तते ॥ २७ ॥
जानन्नपि मृदोऽभावात् कुंमरुन्न प्रवर्तते ।

न चास्य ज्ञानजननशक्तिः पराहता भवतीत्याशयेनाह—न
कर्तुरित्यादि ।—कार्यज्ञानमिति कार्यप्रवृत्तिजनकबाह्यविषय-
ज्ञानम् । तेन, निर्विषयं ज्ञानमात्मन इन्द्रियाभावे
भवतीति सूचयति । भावैरित्यत्र ‘यैः’ इति शेषः । वर्तते
उत्पद्यते । अत्रैव दृष्टान्तमाह—जानन्नपीत्यादि ।—घटं कर्तुं
जानन्नपीत्यादि योज्यम् । मृदो मृत्तिकाया अभावात् ॥ २७ ॥
श्रूयतां चेदमध्यात्ममात्मज्ञानबलं महत् ॥ २८ ॥
इन्द्रियाणि च संक्षिप्य मनः संक्षिप्य चञ्चलम् ॥
प्रविश्याध्यात्ममात्मज्ञः स्वे ज्ञाने पर्यवस्थितः ॥ २९ ॥

आत्मनो ज्ञत्वे साधनान्तरमाह—श्रूयतामित्यादि ।—

१ तच्च नचात्मापलेष्ववश्यमस्तीति पाठान्तरम् । २ प्रतिज्ञातार्थ
इति पाठान्तरम् । ३ यैः क्रिया वर्तते या त्विति पाठान्तरम् ।
४ देहेन्द्रियाणोति पाठान्तरम् ।

आत्मानमधि अध्यात्मम्, तद्वचमध्यात्मम् । आत्मनो
ज्ञानस्य बलमात्मज्ञानबलम् । संक्षिप्येति विषयेभ्यो व्यावर्त्य
मनः संक्षिप्येति मनोऽप्यात्मव्यतिरिक्तविषयान्निगृह्य । चञ्चल-
मिति स्वभावः । स्वे ज्ञान इति आत्मज्ञाने । सर्वभावान् परी-
क्षत इति विनापीन्द्रियैः समाधिबलादेव यस्मात् सर्वज्ञो भवति ।
तस्माज्ज्ञस्वभाव एव निरिन्द्रियोऽप्यात्मा ॥ २८—२९ ॥

सर्वत्रावहितज्ञानं सर्वभावान् परीक्षते ।
गृहीष्व चेदमपरं^३ भरद्वाज विनिर्णयम् ॥ ३० ॥
निवृत्तेन्द्रियवाक्चेष्टः सुप्तः स्वप्रगतान् यदा ।
विषयान् सुखदुःखे च वेत्ति नाज्ञोऽप्यतः स्मृतः ॥ ३१ ॥
आत्मज्ञानादृते चैकं ज्ञानं किञ्चिन्न वर्तते ।
न हेको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ॥ ३२ ॥

अपरमपि लौकिकं निरिन्द्रियस्य ज्ञानसद्भावोदाहरण-
माह गृहीष्वेत्यादि । स्वप्रगतान् स्वप्रदर्शनावस्थायां प्राप्तान् ।
आत्मज्ञानविषयज्ञानयोर्विशेषमाह—आत्मेत्यादि ।—आत्म-
ज्ञानात् नित्यात् विना । किञ्चिज्ज्ञानं विषयजम् । एक-
मसहायम् । न वर्तते इन्द्रियादिकारणरूपसहायं विना
नोत्पद्यते । आत्मज्ञानं च नित्यमेव सांख्येऽयुक्तम्—“चि-
च्छक्तिरपरिणामिनी” इत्यादिना “आत्मनः” इत्यन्तेन ।
अत्रोपपत्तिमाह—न हेको वर्तते भाव इति, भाव उत्पत्ति-
धर्मा एकः सन् कारणरहितः सन्न वर्तते । तेनोपपद्यते तथा
भावः कारणजन्यत्वे सत्यपि अहेतुक इति अकर्तृको न वर्तते
किंतु कुम्भकाराधिष्ठितान्येव मृच्चक्रादीनि प्रवर्तन्ते । तस्माद्वि-
षयज्ञानान्यपि इन्द्रियमनोऽर्थैस्तथा चात्मना जन्यन्त इति
भावः ॥ ३०—३२ ॥

तस्माज्ज्ञः प्रकृतिश्चात्मा द्रष्टा कारणमेव च ।
सर्वमेतद्भरद्वाज निर्णीतं जहि संशयमिति ॥ ३३ ॥

उपसंहरति—तस्मादित्यादि । अत्र चात्मनो ज्ञाज्ञत्वं
प्रसक्तोपपादितम् । सविकारणत्वमात्मनः नित्यज्ञानबलसाधनेन
परिहृतमिति न पृथक् परिहृतम् । ‘भरद्वाज’ शब्देनेह नात्रे-
यगुरुष्यते, किंतु अन्य एव भरद्वाजगोत्रः कश्चित् । तेन,
संशयच्छेदनमात्रेणेणोपपन्नमेव ॥ ३३ ॥

तत्र श्लोकौ ॥

हेतुर्गर्भस्य निर्वृत्तौ वृद्धौ जन्मनि चैव यः ।
पुनर्वसुमतिर्या च भरद्वाजमतिश्च या ॥ ३४ ॥
प्रतिज्ञाप्रतिषेधश्च विशदश्चात्मनिर्णयः ।
गर्भावक्रान्तिमुद्दिश्य खुड्डीकां तत् प्रकाशितम् ३५ ।
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते खुड्डीका-
गर्भावक्रान्तिशारीरं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

१ सर्वत्रावहितज्ञानस्तथा सर्वत्राविहितज्ञान इति पाठान्तरद्वयम् ।
२ वेदमपरमिति पाठान्तरम् । ३ सांख्ये प्रोक्तमिति पाठान्तरम् ।
४ नित्यज्ञानवत्त्वसाधनेनेति पाठान्तरम् ।

संप्रहे 'हेतु' शब्दो गर्भादिषु जन्मान्तेषु संवध्यते । प्रतिज्ञानिवेषो भरद्वाजकृतो ज्ञेयः । तत् साधनंच यदात्रेयस्य, तद्विशदश्चात्मनिर्णयः' इत्यनेनोक्तम् । 'तदिति सामान्येन मात्रादि प्रत्यक्षमप्ययत्नपुंसकम् ॥ ३४—३५ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमच्चरकचतुराननचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपिकायां
खड्गीकागर्भावक्रान्तिव्याख्या ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो महतीं गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

यतश्च गर्भः संभवति यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा यद्वि-
कारश्च गर्भो यया चानुपूर्व्याऽभिनिर्वर्तते कुक्षौ
यश्चास्य वृद्धिहेतुर्यतश्चास्याऽजन्म भवति यतश्च
जायमानः कुक्षौ विनाशं प्राप्नोति यतश्च कात्स्न्ये-
नाविनश्यन्विकृतिमापद्यते, तदनुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

खड्गीकागर्भावक्रान्तिप्रपञ्चत्वान्महत्या गर्भावक्रान्तेरनन्तर-
मभिधानम् । यत इति यतः कारणात् । यद्विकार इति
यन्मय इत्यर्थः । ययाऽऽनुपूर्व्यां येनानुक्रमेणेत्यर्थः । का-
त्स्न्येनाविनश्यन्निति मरणमगच्छन्निति ॥ १—३ ॥

मातृतः पितृत आत्मतः सात्त्विकतो रसतः सत्त्वत
इत्येतेभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भः संभवति
तस्य ये येऽवयवा यतो यतः संभवतः संभवन्ति,
तान् विभज्य मातृजादीनवयवान् पृथक् पृथगुक्त-
मग्रे ॥ ४ ॥

'मातृतः' इत्यादिना 'संभवति' इत्यन्तेन चोक्तं च मातृ-
जादय एव प्रोक्ता इति वाक्यार्थः फलति । अयं च वाक्यार्थो
यद्यपि पूर्वाध्याय एवोक्तः "मातृजश्चायम्" इत्यादिना, तथा-
पि प्रश्नक्रमविशुद्ध्यनुरोधात् पुनरिह कृतः । येन, प्रथमं
कारणम्, तदनु कार्यरूपो धर्मोऽभिधेय इति क्रमेण प्रश्नः
शोभते ॥ ४ ॥

शुक्रशोणितजीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते गर्भ-
संज्ञा भवति ॥ ५ ॥

यत्तु "शुक्रशोणितसंसर्गमन्तर्गर्भाशयगतम्" इत्यादिना,
'गर्भोऽभिनिर्वर्तते' इत्यन्तेनोक्तम्, तत्र, अयमसौ 'गर्भ'
शब्दाभिधेयोऽर्थ इति नाभिहितमेव । तेन, न गर्भसंज्ञाऽभि-
धेयार्थव्याकरणं पुनरुक्तमेव । कुक्षिगत इति कुक्ष्येकदेशगत-
गर्भाशयगते । संयोग इति सम्यगयोगे । तेन, जीवस्यातिवा-

हिकशरीरेण योगः संगृह्यते, नत्वात्मनो व्यापकत्वेन यो योगो
गर्भजनकः । एवंभूतसंयोगो यद्यपि कुक्षावेव भवति, तथापि
सिद्धमेवार्थं शिष्यं प्रतिपादयितुं 'कुक्षिगते' इतिपदं
कृतम् ॥ ५ ॥

गर्भस्तु खल्वन्तरिक्षवाय्वग्नितोयभूमिविकारश्चे-
तनाधिष्ठानभूतः । एवमनया युक्त्या पञ्चमहाभूतवि-
कारसमुदायात्मको गर्भश्चेतनाधात्वधिष्ठानभूतः ।
स ह्यस्य षष्ठो धातुरुक्तः ॥ ६ ॥

गर्भस्त्वित्यादि ।—गर्भारम्भकाण्यपि भूम्यादीनि परित्य-
ज्यान्तरिक्षमादौ कृतं वक्ष्यमाणभूतग्रहणानुरोधात् । वक्ष्यति
हि—“योऽन्तरिक्षं पूर्वतरमन्येभ्यो गुणेभ्य उपादत्ते”
इत्यादि । चेतनाधिष्ठानभूत इति आत्मनो भोगायतनस्वरूप
इत्यर्थः । 'चेतना'शब्देन आत्मोच्यते । किंवा, 'भूत'शब्दः
सादृश्ये, चेतनाधिष्ठानमिव शरीरमित्यर्थः । नतु परमार्थतो-
निराश्रयस्यात्मनो भोगायतनत्वव्यतिरेकेण शरीरमाश्रयो भ-
वति । अनया युक्त्येति अनया भूतविकाररूपयां योजनया
पञ्चमहाभूतसमुदायात्मको भवति, अनया युक्त्या कतिधापुरुषी-
योक्तश्चतुर्विंशतिको भवति, तथा मातृजादिरूपचिन्तया मात्रा-
दिसमुदायात्मको भवतीत्यर्थः । न चैतेषां पक्षाणां विरोधोऽस्ति ।
यतः, मातृजादिव्यपदेशेऽपि पञ्चमहाभूतविकारत्वमविरुद्धमेव,
येन, मातृजादयोऽप्यस्य महाभूतविकारा एव । उक्तं हि—
“रसात्ममातापितृसम्भवानि । भूतानि विद्याद्दृश पृथक् देहे”
इति । चतुर्विंशतिकत्वेऽपि च पञ्चमहाभूतात्मकरूपतैव तत्र
प्रपञ्चिता । स हीत्यादि । अस्येति गर्भस्य ॥ ६ ॥

यया चानुपूर्व्याभिनिर्वर्तते कुक्षौ, तदनुव्या-
ख्यास्यामः—गते पुराणे रजसि नवे चावस्थिते
शुद्धस्नातां स्त्रियमव्यापन्नयोनिशोणितगर्भाशयामृ-
तुमतीमाचक्ष्महे । तथा सह तथाभूतया यदा पुमा-
नव्यापन्नबीजो मिश्रीभावं गच्छति, तदा तस्य
हर्षादुदीरितः परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतोऽङ्गाद-
ङ्गात् सम्भवति । स तथा हर्षभूतेनात्मनोदीरितश्चा-
ऽधिष्ठितश्च बीजरूपो धातुः पुरुषशरीरादभिनिष्प-
त्योचितेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यार्त्तवेन संसर्ग-
मेति ॥ ७ ॥

गत इति निवृत्ते । पुराण इति ऋतुकालातिक्रमसञ्चिते ।
नवे चावस्थित इतिवचनेन नवेऽप्यनवस्थिते गर्भकारणत्वं
नास्तीति दर्शयति । शुद्धस्नातामित्यनेन शुद्धस्नातैव स्त्री गम्या
नाऽस्नाता, अशुद्धत्वादिति दर्शयति । 'स्यायत्यस्यां गर्भ' इति
स्त्री । अनेन वन्ध्यां निरस्यति । ऋतुमतीमित्यत्र प्रशंसायां
मनुप् । तथा सहेति तथा स्त्रिया । तथाभूतयेति तादृश-

१ भोगायतनव्यतिरेके इति पाठान्तरम् । २ कृतविकाररूपयेति
पाठान्तरम् । ३ कतिधापुरुषीयोक्त्या चतुर्विंशतिक इति पाठान्तरम्

१ प्रश्नक्रमानुरोधादिति पाठान्तरम् । २ गर्भोऽभिधेय इति
क्रमेणिति पाठान्तरम् ।

तुयुक्त्या । हर्षः प्रीतिविशेषः । तेनोदीरितः प्रेरितः । पर इति सारः, किंवा, परकालोत्पन्नः परः । शुक्रं हि सर्वधातुभ्यः परमुत्पद्यते । शरीरधात्वात्मा इति शरीरधातुरूपः । शुक्रभूत इति शुक्रस्वरूप एवाज्ञादज्ञात् संभवति व्यज्यते । तेन, नाज्ञेभ्यः शुक्रमुत्पद्यते, किंतु शुक्ररूपतयैव स्थितं व्यज्यते । वचनं हि—“सर्वत्रातुगतं देहे शुक्रम्” इति । हर्षभूतेनेति, हर्षरूपेणात्मना उदीरितश्चाधिष्ठितश्चेत्यनेन, उदीरणकाले तथा निःसरणकालेऽपि हर्षमयाधिष्ठानं शुक्रस्य गर्भाशयप्राप्तिकारणं दर्शयति । यदि शुक्रप्रवृत्तिकाले पुरुषो हर्षरहितः स्यात्, न तदा सम्यक् शुक्रप्रवृत्तिः तथा वेगविघातान्न गर्भाशयप्रवृत्तिर्भवति । बीजरूपोधातुर्वीजधातुः शुक्रमिति । संसर्गं सम्यङ्मूर्च्छनम् ॥ ७ ॥

तत्र पूर्वं चेतना धातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय प्रवर्त्तते, सहि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्त्ता मन्ता वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽव्ययो नित्यः गुणी ग्रहणं प्रधानमव्यक्तं जीवोऽज्ञः पुद्गलश्चेतनावान् विभुर्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति । स गुणोपादानकालेऽन्तरिक्षं पूर्वतस्मन्येभ्यो गुणेभ्य उपादत्ते, प्रलयात्यये सिद्धशुभ्रतान्यक्षरभूतः सत्त्वोपादानः पूर्वतरमाकाशं सृजति, ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातुन् वाय्वादिकांश्चतुरः, तथा देहग्रहणेऽपि प्रवर्त्तमानः पूर्वतरमाकाशमेवोपादत्ते, ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातुन् वाय्वादिकांश्चतुरः सर्वमपि तु खल्वेतद्गुणोपादानमणुना कालेन भवति ॥ ८ ॥

सत्त्वं मनःकरणं यस्य स सत्त्वकरणः । आत्मा निष्क्रियत्वेन क्रियावता मनसा यत्कार्यं करोति, तच्च कार्यं मनसा क्रियमाणमप्यचेतनेन चेतनावत आत्मन एवोच्यते । वचनं हि—“चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्त्ता निरुच्यते” । गुणग्रहणायेत्यत्र ‘गुण’शब्देन गुणगुणिनोरभेदोपचारात् गुणवन्ति भूतान्युच्यन्ते । किंवा, गुणोऽप्रधानम्, प्रधानं चात्मा, तद्यतिरिक्तानि च भूतानि गुणाः । कस्मादात्मा भूतानि गृह्णात्यप्रधानरूपाणीत्याशङ्क्यामात्मनः प्राधान्यख्यापकान् पर्यायानाह—स हीत्यादि । न क्षरतीत्यक्षरम् । गुणी भूतरूपगुणवानित्यर्थः । गृह्णाति भूतानीति ग्रहणम् । एतैः पर्यायैरात्मनोऽभिधेयस्येतरपदार्थोपकार्यत्वेनाश्रयत्वं प्रसिद्धं दर्शयते । पूर्वतरं प्रथममेव । अन्येभ्यो गुणेभ्य इति वाय्वादिभ्यः । अत्र गर्भे भूतग्रहणक्रमे दृष्टान्तमाह—यथेत्यादि ।—प्रलयस्य महाप्रलयस्यात्यये इति सर्ग इत्यर्थः, सिद्धशुभ्ररिति स्रष्टुमिच्छुः ।

१ परेणोत्पद्यते इति पाठान्तरम् । २ हर्षरूपतया वा तेनेति पाठान्तरम् । ३ बोधयितेति पाठान्तरम् ।

भूतानि आकाशादीनि । सत्त्वोपादान इति मनःकरणः । महाप्रलये हि विकारस्य प्रकृतौ लयात् प्रकृतिपुरुषावेव परमव्यक्तरूपौ तिष्ठतः । ततश्च सर्गारम्भे प्रकृतेर्महदादिः प्रपञ्च उत्पद्यते क्रमेण । तत्र प्रथममाकाशमुत्पद्यते, ततो वाय्वादीनि व्यक्तानीति सांख्यसिद्धान्तः । आकाशस्य जन्यत्वं सांख्यमतेनैव ज्ञेयम् । देहग्रहणेऽपीति गर्भस्वरूपग्रहणेऽपीति । उपादत्त इति शुक्रशोणितगतमाकाशमाकाशमयतया स्वीकरोति । व्यक्ततरगुणानिति आकाशमेकगुणमपेक्ष्य शब्दस्पर्शगुणो वायुर्व्यक्ततरः, तमपेक्ष्य शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजोव्यक्ततरमित्यादि । अयंच भूतग्रहणक्रम आगमसिद्ध एव, नात्र युक्तिस्तथाविधा हृदयज्ञमाऽस्ति । एतच्च भूतग्रहणं लघुनैव कालेन भवतीति दर्शयन्नाह—सर्वमित्यादि १—॥ ८ ॥

स तु सर्वगुणवान् गर्भत्वमापन्नः प्रथमे मासि संमूर्च्छितः सर्वधातुकलनीकृतः खेटभूतो भवत्यव्यक्तविग्रहः सदसद्भूताज्ञावयवः ॥ ९ ॥

द्वितीये मासि घनः संपद्यते पिण्डः पेश्यवुदं वा । तत्र घनः पुरुषः, स्त्री पेशी, अर्बुदं नपुंसकम् ॥ १० ॥

सर्वधातुकलनीकृत इति अव्यक्तसर्वधातुतया कलनीकृतः । ‘धातु’ शब्देन च भूतान्युच्यन्ते । किंवा, रसादिधातुवीजानि । खेटः श्लेष्मा । तेन, खेटभूत इति श्लेष्मभूत इत्यर्थः । अव्यक्तविग्रह इत्यस्य विवरणम्—सदसद्भूताज्ञावयव इति, विद्यमानाविद्यमानाज्ञावयव इत्यर्थः ।—अज्ञानां च बीजरूपस्थितत्वे सत्त्वम्, अव्यक्तभावाच्चासत्त्वम् । किंच सदसद्भूताज्ञावयवो घनः संपद्यते इति योजना । घनः कठिनः । पिण्डो ग्रन्थ्याकारः । पेशी दीर्घमांसपेश्याकारा । अर्बुदं वर्तुलोज्जतम् ॥ ९—१० ॥

तृतीये मासि सर्वेन्द्रियाणि सर्वाज्ञावयवाश्च यौगपद्येनाभिनिर्वर्तन्ते ॥ ११ ॥

अज्ञानि शिरःप्रभृतीनि, तदवयवाश्चेत्यज्ञावयवाः । यौगपद्येनेति वचनेन “कुमारस्य शिरःपूर्वमभिनिर्वर्तते” इत्यादिवक्ष्यमाणान्येकीयमतानि निषेधयति । यौगपद्येन हि सर्वाङ्गनिर्वृत्तिरिति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

तत्रास्य केचिदज्ञावयवा मातृजादीनवयवान् विभज्य पूर्वमुक्ता यथावत्, महाभूतविकारप्रविभागेन त्विदानीमस्य तांश्चैवाज्ञावयवान् कांश्चित् पर्यायान्तेरेणापरांश्चानुव्याख्यास्यामः,—मातृजादयोऽप्यस्य महाभूतविकारा एव, तत्रास्याकाशात्मकं शब्दः श्रोत्रं लाघवं सौक्ष्म्यं विरेकश्च । वाय्वात्मकं स्पर्शः स्पर्शनं च रौक्ष्यं प्रेरणं धातुव्यूहनं चेष्टाश्च

१ अव्यक्तविग्रह इत्यस्य ग्रहणमिति पाठान्तरम् । २ विवेकश्चेति पाठान्तरम् ।

शारीर्यः । अद्र्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौ-
ष्यश्च । अवात्मकं रसो रसनं शैत्यं मार्दवं स्नेहः
क्लेशश्च । पृथिव्यात्मकं गन्धो घ्राणं गौरवं स्थैर्यं
मूर्तिश्च ॥ १२ ॥

केचिदिति न सर्वे । तत्र मातृजाद्यङ्गकथनेन शब्दादयो
य इह भूतविकारत्वेन वक्ष्यन्ते, ते न सर्वे प्रोक्ताः, किंच
केचिदेव लगदादयः । पर्यायान्तरेणैतिवचनात्, ये मातृजादयः
“त्वक् च लोहितं च” इत्यादिनोक्ताः, त इह न साक्षाद्वक्तव्याः,
किंतु ये लगगता मूर्तिस्नेहमार्दवादयः, ते भूतजन्यत्वेनोच्य-
मानास्त्वचोऽभिधायका भवन्ति । एवं शोणितगतभूतविकार-
कथनेन शोणितकथनं ज्ञेयम् । लगदादयो भूतविकारा वक्ष्यमाणा
इति विकारसमुदायरूपा एव । अङ्गानां च मातृजरूपेण यद-
भिधानम्, तत् मात्राधीनत्वप्रतीत्यर्थम् । पुनश्चेह भूतजन्य-
त्वेनाभिधानमङ्गानां क्षये वा वृद्धौ वा सत्यां तत्कारणभूतोप-
योगप्रतिषेधाभ्यां वृद्धिक्षयजननज्ञानार्थम् । —यदङ्गं यद्भूतप्र-
भवम्, तदङ्गं तद्भूतप्रधानेन द्रव्येण वर्द्धते, क्षीयते च तद्विप-
रीतेन । लाघवं यद्यपि वायौ पठन्ति,—“रूक्षः शीतो लघु-
श्चैव” इत्यादिना, तथापि, आकाशास्त्राघवं प्रधानं ज्ञेयम्, तेन,
इहाकाशविकारे पठन्ति । आकाशं हि अत्यर्थसूक्ष्मत्वाच्चाति-
लघु । विरेको विच्छेदः । धातुव्यूहनं धातुरचना धातुव-
र्द्धनं च । दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम् । मूर्तिः काठि-
न्यम् ॥ १२ ॥

एवमयं लोकसंमितः पुरुषः—यावन्तो हि लोके
भावविशेषाः, तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो
लोके इति बुधास्त्वेवं द्रष्टुमिच्छन्ति ॥ १३ ॥

एतद्भूतविकारमयत्वं शरीरस्य लोकमयस्य चेति यज्ज्ञानम्
तन्मोक्षस्यापि परमाभीष्टस्य कारणं भवतीति लोकसाम्यं
दर्शयन्नाह—एवमेयमित्यादि । —एवमयमिति, पञ्चभूतविकार-
मयत्वेन लोकसंमित इति लोकतुल्यः । इह च भूतविकारम-
यत्वं च यच्छरीरस्योक्तम्, तेन, भूतविकारमयत्वमधिकृत्य
सादृश्यमुक्तम् । लोकपुरुषयोः साम्यमाध्यात्मिकम्, लोकपु-
रुषयोः साम्यं पुरुषविचये वक्तव्यम्, तदपीहानुक्तमपि “या-
वन्तो हि” इति विशेषणाभिधानेन सूचितं ज्ञेयम् । तेन, या-
वन्तो भावविशेषा आध्यात्मिका वा अन्तरात्मसत्त्वाहङ्कारा-
दयो भौतिका वा मूत्रक्लेदादयः, ते पुरुषगता लोकेनापि
समाना इति ज्ञेयम् । एतच्च लोकपुरुषयोः साम्यं पुरुषविचये
वक्तव्यं भविष्यति । एतच्च लोकपुरुषयोः साम्यकथनं सुमुक्ष-
णामेवोपयुक्तमिति दर्शयन्नाह—बुधास्त्वेवमित्यादि । —बुधाः
सम्यग्ज्ञानवन्तो मोक्षयुक्ता इति यावत् । लोकपुरुषसाम्यकथनं
च मोक्षार्थमेवेति पुरुषविचये स्वयमेव वक्ष्यति ॥ १३ ॥

१ लोकमयस्य न ज्ञातं यत्रेति पाठस्तु न समीचीनतया
प्रतिभाति ।

एवमस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च यौगपद्येनाभिनि-
र्वर्तन्ते अन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातस्योत्तर-
कालं जायन्ते, तद्यथा—दन्ता व्यञ्जनानि व्यक्तीभावः
तथा युक्तानि चापराण्येषा प्रकृतिः । विकृतिः पुनर-
तोऽन्यथा सन्ति खल्वस्मिन् गर्भे केचिच्च नित्या
भावाः, सन्ति चानित्याः केचित् । तस्य य एवाङ्गा-
वयवाः सन्तिष्ठन्ते, तएव स्त्रीलिङ्गं पुरुषलिङ्गं नपुं-
सकलिङ्गं वा विभ्रति । तत्र स्त्रीपुरुषयोर्ये वैशेषिका
भावाः प्रधानसंश्रया गुणसंश्रयाश्च, तेषां यतो
भूयस्त्वं ततोऽन्यतरभावः तद्यथा—क्लेशं भी-
रुत्वमवैशारद्यमनवस्थानमधोगुरुत्वमसहनं शै-
थिल्यं मार्दवं तथा युक्तानि चापराणिस्त्रीकराणि ।
अतो विपरीतानि पुरुषकराणि, उभयभागावयवा
नपुंसककराणि ॥ १४ ॥

प्रकृतिं तृतीयमासभवामिन्द्रियाद्यङ्गाभिनिर्वृत्तिमुपसंहरति
एवमस्येत्यादि । युगपदेव यौगपद्यमित्यभिधानं इन्द्रियैरपि
सर्वाङ्गाभिनिर्वृत्तेः समकालतोपदर्शनार्थम् । किं दन्तादयोऽपि
तृतीयमासे भवन्तीत्याशङ्क्याह—अन्यत्रेत्यादि । व्यञ्जनानि
श्मश्रुस्तनादीनि । व्यक्तीभावः शुक्ररजसोराविर्भावः । तथा
युक्तानीति जातोत्तरकालत्वेन स्थूलमांसादीनि । एषा प्रकृति-
रिति इन्द्रियाण्यङ्गानि च युगपद् भवन्ति, दन्तादयश्च
जातस्यापि चिरेण भवन्तीत्येवंरूपो मनुष्यस्वभाव इत्यर्थः ।
अन्यथेति कदाचित् सदन्त एव जायते इत्यादिका विकृति-
मनुष्यस्य । कस्मादन्तादयो गर्भादिजायमानत्वेन नित्यत्वेन
नोच्यन्त इत्याह सन्तीत्यादि । —‘खलु’ शब्दो हेतौ । नित्या
इति यावच्छरीरभाविनः करचरणादयः अनित्याश्च न याव-
च्छरीरभावानो दन्तादयः । एतेन, अनित्यस्वभावाद्दन्ता-
दीनां—गर्भादिजायमानत्वान्न नित्यत्वम् । विकृतिरिति अ-
नित्यत्वयुक्तमित्यर्थः । अथ नित्यानित्येषु मध्ये के कयादि
लिङ्गं विभ्रतीत्याह—तस्येत्यादि—सन्तिष्ठन्त इति यावच्छ-
रीरं तिष्ठन्ति नित्याः सन्तीति यावत् । एतेन, य एव नित्या
उपस्थादयः, त एव स्त्रीलिङ्गतां पुंलिङ्गतां वा विभ्रति । तत्रो-
पस्थरूपो नित्यो भावः स्त्रीलिङ्गं शेषश्च, उपस्थलिङ्गाकाररहितं च
रन्ध्रमात्रं नपुंसकलिङ्गं भवति । किंवा, स्त्रिया यल्लिङ्गं स्तनादि,
पुरुषस्य वा श्मश्रुप्रभृति, नपुंसकस्य वा स्त्रीपुंसमानाकारत्वं
जातोत्तरकालभावि, तदपि, य एव नित्या भावा उरःकपोल-
प्रभृतयः, त एव कालवशाद्विभ्रतीति वाक्यार्थः । उर एव हि
स्तनारम्भकवीजयुक्तं स्त्रिया उत्तरकालं स्तनवद्भवति । एवं
कपोल एव श्मश्रुवीजयुक्तः श्मश्रुवान् भवति । न तद्युक्तम् ।—
यतः, स्तनश्मश्रुप्रभृतीनां बीजचेदस्ति शरीरे, तत् किं गर्भात्
प्रभृति स्तनादि न जायत इति चेत् ? न, यतः बीजमहिमा-
ज्यम्, य उत्तरकाल एव कार्यं करोति । अथवा, न पतितमपि

१ युगपद्भवमिति पाठान्तरम् ।

धान्यादिवीजं प्रस्तार^१ वाऽङ्कुरं जनयति । न च स्वभावमुपा-
लभमर्हति । यदैवाज्ञावयवाः सन्ति, तदैव कृयादिलिङ्गं विभ्र-
तीत्यादिपाठपक्षे तु व्यक्त एवार्थः । अथ कुमारे शुक्रादौ
कारणे कृयादिविशेषो भवतीत्याह—वैशेषिका इति, वैशेषिका
विशिष्टाः परस्परव्यावृत्ता इति यावत् । प्रधानसंश्रया इति आत्म-
संश्रयाः । गुणसंश्रया इति शुक्रशोणितगतभूतसंश्रयाः । गुणशब्देन
हि भूतान्युच्यन्ते । ‘यतः’ इति सप्तम्यां तसिः । तेन, यस्मिन्
वैशेषिकभावे भूयस्त्वं दैववशाद्भवति, ततो भावादन्तरस्य
स्त्रीरूपस्य पुरुषस्य वा गर्भस्य उत्पत्तिर्भवति । यदि स्त्रीकरा
भावा क्लेश्यादयो भूयांसो भवन्ति, तदा स्त्री जायते, विपर्यये
पुमानित्यर्थः । अवैशारद्यं मोहः । शैथिल्यमनिविडसंयोगता,
यथा—दृढशणतन्तुविरलवापितपटस्य शैथिल्यम् मार्दवं तु
निविडसंयोगस्यादि सहजावयवमार्दवम्, यथा—पटसूत्रे
निरन्तरवापितपटस्य सृढत्वम् । क्लेश्याद्यनवस्थानपर्यन्तं
प्रधानसंश्रयम्, शेषं गुणसंश्रयम् । तथा युक्तानीत्यनेन,
योनिबीजभागादीनि ग्राहयति । एतेन, अधोगुस्त्वादयो
रक्ताधिक एव भवन्तीति ज्ञेयम् । तेन, “रक्तेन कन्या
मधिकेन” इति यदुक्तम्, तदनेन समं न विरुद्धं भवति ।
विपरीतान्यक्लेश्यादीनित्यर्थः । उभयभागावयवा इति स्त्रीपुरु-
षकारका अवयवाः । नपुंसककराणीति नपुंसकनिर्देशोऽव्यक्तगु-
णासिप्रायेण । तेन, प्रथमं नपुंसककराणीति अव्यक्तगुणसन्दे-
हमिप्रायेण प्रयुक्तम्, ततः कानि तानीत्यपेक्षया विशेषपरि-
ग्रहादुभयभागावयवा इति पुंलिङ्गेन निर्देशो ज्ञेयः ॥ १४ ॥

तस्य यत्कालमेवेन्द्रियाणि सन्तिष्ठन्ते, तत्काल-
मेव चेतसि वेदनानिवन्धं प्राप्नोति । तस्मात्तदा प्र-
भृति गर्भः स्पन्दते प्रार्थयते च, तद्ब्रह्मदयमाचक्षते
वृद्धाः । मातृजं चास्य हृदयं मातृहृदयेन संबद्धं
भवति रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिः । तस्मात्तयो-
स्ताभिर्मक्तिः संपद्यते । तच्चैव कारणमवेक्षमाणा न
द्वैहृदयस्य विमानितं गर्भमिच्छन्ति कर्तुम् । विमा-
नने ह्यस्य दृश्यते विनाशो विकृतिर्वा । समानयोग-
क्षेमा हि माता तदा गर्भेण केषुचिदर्थेषु । तस्मा-
त् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं विशेषेणोपचरन्ति कु-
शलाः ॥ १५ ॥

सन्तिष्ठन्त इति अभिनिर्वर्तन्ते । वेदना सुखदुःखोपलब्धिः ।
निबन्धं प्राप्नोतीतीन्द्रियोदयादेव समकालमेव सुखदुःखज्ञो
भवतीति वाक्यार्थः । तस्मादिति सुखदुःखसम्बन्धात्, सु-
खोत्पादनार्थं दुःखपरिहारार्थं च स्पन्दते चलति, तथा प्रार्थयते
च सुखहेतुं जन्मान्तरानुभूतानित्यर्थः । तद्गर्भप्रार्थनायुक्तं
मातृहृदयं द्वैहृदयम् । वृद्धा इति ज्ञानवृद्धा आचक्षते । द्विहृद-

यस्य भावात् द्वैहृदयम्—मातृहृदयं गर्भहृदयेन समं हृदयद्वयं
भवति । ननु गर्भहृदयेन समं हृदयद्वयं भवति । कथं गर्भहृदयं
सम्बद्धं भवतीत्याह—मातृजमिति, मातृकारणकार्तवजम् ।
रसवाहिनीभिरिति गर्भपोषणार्थाभिः मातृहृदयगर्भनाडीप्रति-
बद्धाभी रसवाहिनीभिः । एतेन, यद् गर्भः प्रार्थयते, तत्
प्रार्थनया रसवाहिनीभिः हृदयमागतया मातापि तावत् प्रार्थ-
नावती भवति एवं मातृप्रार्थनयापि गर्भः प्रार्थनावान् भवति ।
तयोरिति मातृगर्भयोः । भक्तिरिच्छा आभिरिति रसवाहिनीभिः ।
स्पन्दत इति मातृहृदयाद्गर्भहृदयमित्यर्थः । गर्भस्य विनाशो
विकृतिर्वेति—महता इच्छाविघातेन विनाशः, स्वल्पेन च
विकृतिः किंवा गर्भेच्छापूर्विका मातुरिच्छा, तद्विघातेन
विनाशो गर्भस्य, सा हीच्छा विहता साक्षाद्गर्भसम्बन्धितया
सुकुमारतरं गर्भं वातप्रकोपाद्विनाशयति । या तु मातुरिच्छा
विहता, सा मातरि वातक्षोभं जनयतीति समानयोगक्षेमे
गर्भेऽपि मनाग्विकृतिजननाद्विकृतिं जनयति । एतदेव दर्श-
यति—समानयोगक्षेमा हीत्यादि ।—योगः सुखहेतुयोगः
क्षेमः प्रत्यवायपरिहारः, एतौ योगक्षेमौ मातृगर्भेण समानौ
भवतः । केषुचिदर्थेष्विति वचनादतुल्ययोगक्षेमता च क्वचि-
द्भवतीति दर्शयति । तेन, नावश्यं मातृविकाराः क्षुदादयो
गर्भे विकृतिमावहन्ति, गर्भस्यैव वा मातरीति । गर्भिणीं
विशेषेणेतिवचनादगर्भिण्यपि स्त्री ऋतुकाले प्रियहितापचार-
णीया । यदुक्तम्—“सहचर्यैनां प्रियहिताभ्यां सततमुप-
चरेयुः” इत्यादि ॥ १५ ॥

तस्या गर्भापत्तेर्द्वैहृदयस्य च विज्ञानार्थं लिङ्गानि
समासेनोपदेक्ष्यामः । उपचारसाधनं ह्यस्याज्ञाने
दोषः । ज्ञानं च लिङ्गतः । तस्मादिष्टो लिङ्गोपदेशः,
तद्यथा—आर्त्तवादर्शनमास्यसंस्त्रवणमनन्नाभिलाषः
छर्दिररोचकोऽम्लकामता च विशेषेण, श्रद्धाप्रण-
यनञ्चोच्चावचेषु भावेषु, गुरुगात्रत्वम्, चक्षुषो
ग्लानिः, स्तनयोः स्तन्यमोष्ठस्तनमण्डलयोश्च का-
र्ण्यमत्यर्थम्, श्वयथुः पादयोरीषल्लोमराज्या यो-
न्याश्च चाटालत्वमिति गर्भे पर्यागते रूपाणि
भवन्ति ॥ १६ ॥

सा यद्यदिच्छेत्तत्तदस्यै दद्यादन्यत्र गर्भापघात-
करेभ्यो भावेभ्यः ॥ १७ ॥

उपचारसाधनं यथोचितोपचारकरणम् । अस्येति गृहीतस्य
गर्भस्य तथा द्वैहृदयस्य च । तत्र गृहीतगर्भापचारो यथा—
“शङ्किता चेत् गर्भमापन्ना क्षीरमनुपस्कृतं काले काले पिबेत्”
इत्यादि । द्विहृदयोपचारंचात्रैव वक्ष्यति । ज्ञानमिह गर्भस्य
द्विहृदयस्य च ज्ञानम् । अम्लकामता विशेषेणेति च्छेदः ।
श्रद्धा इच्छा । उच्चावचेष्विति उच्चनीचेषु, भक्षणीयत्वेन कृतेषु

१ प्रस्तारस्तृणवनम् । २ निरन्तरवापितकर्म पटस्येति पाठान्तरम् ।

३ जन्मान्तरानुभूतानीत्यर्थं इति पाठान्तरम् ।

१ गर्भे इति पाठान्तरम् । २ गृहीतोपचार इति पाठान्तरम् ।

चाकृतेषु चेत्यर्थः । ईपत् पादयोः श्वयथुः । चाटालत्वं सविष्ट-
तत्त्वम् । तेन एतानि च लक्षणानि तृतीयमासयुक्तानि च द्वैह-
दयस्य च लिङ्गानि भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ १६—१७ ॥

गर्भोपघातकरास्त्वमे भावाः, तद्यथा—सर्वम-
तिगुरूणतीक्ष्णं दारुणाश्च चेष्टा । इमांश्चान्यानुप-
दिशन्ति वृद्धाः । देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न
रक्तानि वासांसि विभृयान्न मदकराणि चाद्यान्य-
भ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन मांसमश्नीयात् सर्वेन्द्रि-
यप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्जयेत्, यच्चान्य-
दपि किञ्चित् स्त्रियो विद्युः ॥ १८ ॥

दारुणाश्चेष्टाः व्यवायादिकाः । देवतारक्षोऽनुचरेभ्यः परि-
रक्षणम् । यदित्यादि ।—यच्चान्यत् स्त्रियः गर्भकालासेव्यत्वेन
विद्युः, तदपि वर्जयेत् । वदन्ति हि स्त्रियः—“न गर्भिणी
कूपमवलोकयेत्, न नदीपारं यायात्” इत्यादि । वृद्धस्त्रीव-
चनमप्यागममूलमेव, इह तु विस्तरभयान्न दर्शितमिति
भावः ॥ १८ ॥

तीव्रायां तु खलु प्रार्थनायां काममहितमप्यस्यै
हितोपहितं दद्यात् प्रार्थनाविनयनार्थमिति । प्रार्थ-
नासन्धारणाद्धि वायुः कुपितोऽन्तःशरीरमनुचरन्
गर्भस्यापद्यमानस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥ १९ ॥

प्रार्थना इति याज्ञा, तस्यास्तु तीव्रत्वं बलवदिच्छाजन्य-
मेव । हितोपहितमिति हितेन युक्तम् । किंवा, कल्पनया
हितम् । प्रार्थनाया विनयनं विस्फोटनम्, तदर्थम् । स्फोटना
च प्रार्थितलाभेनैवापयाति । प्रार्थनाऽविनयने दोषमाह—
प्रार्थनेत्यादि ।—प्रार्थनायाः सम्यग्धारणं प्रार्थनासन्धारणम् ।
एतच्च स्तोकक्रमेणापि प्रार्थनादाने सति भवति, यथोक्तवि-
धिना वा हितदाने सति इच्छा मनाक् समग्रा वा खण्डिता
भवति । इच्छाविधातश्च मनःक्षोभकरभयादिकर्तृत्वाद् वात-
प्रकोपको भवति । आपद्यमानस्येत्यनेन गर्भस्यातितरुणत्वेन
मनागपि वातक्षोभासहत्वं दर्शयति । वैरूप्यविनाशविकल्पस्तु
वातप्रकोपप्रकर्षापकर्षकृतो ज्ञेयः ॥ १९ ॥

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भः । तस्मात्तदा
गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण ॥ २० ॥

तृतीयमासानुपूर्विकथनप्रस्तावागतं गर्भस्य विशेषमभिधाय
क्रमागतां चतुर्थमासानुपूर्वमाह—चतुर्थं इत्यादि ।—स्थिर-
त्वमिति निविडत्वम् । अतएव निविडेन गुरुतरेण गर्भेणाक्रान्ता
गर्भिणी गुरुगात्रा भवतीति युक्तम् ॥ २० ॥

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्य-
धिकमन्येभ्यो मासेभ्यः । तस्मात्तदा गर्भिणी काश्य-
मापद्यते विशेषेण ॥ २१ ॥

१ सवासादिका इति पाठान्तरम् । २ मनःक्षोभकरभयवत्त्वादिति
पाठान्तरम् ।

अधिकमन्येभ्य इत्यनेन मासान्तरेष्वपि स्तोकक्रमेण मां-
सादिवृद्धिं जनयति । येन शारीरेण भावेन गर्भं उपचीयते,
तेन गर्भिणी हीयते इति युक्तमेव । यतः, गर्भमांसादिपोष-
णेनैव क्षीण आहाररसो न मातुर्मांसादि सम्यक् पोषयति ॥ २१ ॥

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकम-
न्येभ्यो मासेभ्यः । तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहा-
निमापद्यते विशेषेण ॥ २२ ॥

बलवर्णयोरुपचयो बलवर्णोपचयः । किंवा, उपचयो धा-
तुपुष्टिः, सर्वभावैरिति मांसशोणितादिभिः ॥ २२ ॥

सप्तमे मासि गर्भः सर्वैर्भावैराप्यायते सहसा ।
तस्मात् तदा गर्भिणी सर्वाकारैः क्लान्ततमा भ-
वति ॥ २३ ॥

सप्तमे गर्भं आप्यायते, पूर्वेषु तु मासेषु न सर्वैः । युगप-
दिति शेषः । सर्वाकारैरिति सर्वमांसशोणितादिजन्यरूपैः ।
क्लान्ततमेति हीनतमा ॥ २३ ॥

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता
रसहारिणीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत
आददाते गर्भस्यासंपूर्णत्वात् । तस्मात्तदा गर्भिणी
मुहुर्मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च म्लाना तथा
गर्भः, तस्मात्तदा गर्भस्य जन्मव्यापत्तिमद्भवत्योज-
सोऽनवस्थितत्वात् । तच्चैवार्थमभिसमीक्ष्याष्टमं मा-
समगण्यमित्याचक्षते कुशलाः ॥ २४ ॥

अष्टम इत्यादि ।—रसवाहिनीभिरिति मातृहृदये गर्भं
नाड्यां च सम्बद्धामीरसवाहिनीभिः । परस्परत ओज आददाते
इति मातुरोजो गर्भं आदत्ते, गर्भस्य चोजो माता आदत्ते ।
ओजोऽनवस्थाने हेतुमाह—गर्भस्यासम्पूर्णत्वादिति, यस्मा-
द्गर्भोऽसम्पूर्णः, तस्मादनिष्पन्नाश्रयं गर्भोऽनवस्थितं भव-
ति । मातुरोजो गर्भं गच्छतीति यदुच्यते, तद्गर्भौज एव मातृ-
सम्बद्धं सन्मात्रोज इति व्यपदिश्यते । गर्भस्यासम्पूर्णत्वा-
दिति हेतुः । सम्पूर्णत्वे मातृदेहतस्तस्योजसो गमने असञ्जतिः
स्यात्, तथा, यथा गर्भोऽजसो मातर्यवस्थानसमये जन्म
गर्भमरणकरं भवति, तथा मातुरोजसो गर्भोऽवस्थाने सति यद्
गर्भजन्म, तत्र मातुरपि मरणं स्यात् । न चैतदिष्टम् । येनो-
भयथापि गर्भस्यैवात्र मरणमुच्यते, न मातुः, “तदा गर्भस्य
जन्म व्यापत्तिमद् भवति” इतिवचनेन । जतूकर्णेऽपि, अष्ट-
मेऽपि जन्म गर्भविनाशायैव न मातुर्दर्शितम् । यदुक्तम्—
“क्षीगर्भावन्योन्यस्य ओजसी हरतोऽष्टमे । तस्मात्तदा सूतिका
गर्भविनाशायैव” इति । अन्ये तु वर्णयन्ति—यत्—“सत्यपि
मातुरोजसो गर्भगमने जन्मादृष्टवशादेव गर्भस्यैव मरणाय
भवति, न मातुः” । शुश्रुतव्याख्यातारस्तु—“अष्टममासे

१ क्षीण आहाररसे इति पाठान्तरम् । २ यस्मादनिष्पन्दा-
श्रयमिति पाठान्तरम् ।

नैर्ऋतमागत्वाच गर्भस्य सत्यप्योजोऽनवस्थाने तुल्ये गर्भस्यैव नाशो न मातुः” इति वर्णयन्ति । गर्भिणी मुहुर्मुहुर्मुदा युक्ता भवतीति गर्भोजयोगात् हर्षयुक्ता भवति, ओजोविगमात्तु मुहुर्मुहुर्गर्लाना भवतीति योज्यम् । तथा गर्भ इति गर्भिणीव-
द्रभोऽपि मुहुर्मुहुर्मुदायुक्तो भवति, मुहुर्मुहुर्गर्लानो भवति । तस्मादिति पूर्वोक्तं गर्भव्यापत्तिहेतुं साक्षाद्भूते । ओजसोऽनव-
स्थितत्वादिति । एतच्च व्याकृतमेव । अष्टममासस्य विशेषान्तरमाह—तंचैवेत्यादि।—तंचैवार्थमिति गर्भव्यापत्तियुक्तमर्थम् । अगण्यमिति न गणनया गर्भिण्यां प्रतिपादनीयम् । यदि हि गर्भिणी गण्यमानमष्टमं मासं गर्भजन्म व्यापत्तिकरं शृणुयात् । ततो भीता स्यात्, तद्भयाच्च गर्भस्य वातक्षोभात् व्यापत्त-
स्यादिति भावः ॥ २४ ॥

तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि नवमं मासमुपा-
दाय कालमित्याहुरादशमात्मासादेतावान् कालः, वै-
कारिकमतः परं कुक्षौ स्थानं गर्भस्य ॥ २५ ॥

एवमनयानुपूर्व्याभिनिर्वर्तते कुक्षौ ॥ २६ ॥

तस्मिन्निति अष्टमे मासि । ‘आदशमाद् इतिवचनं प्रशस्त-
तरप्रसवकालमिप्रायेण । सुश्रुते द्वादशमासपर्यन्तं सम्यक्प्र-
सवकालमिधानं स्तोकदोषयोरेकादशद्वादशमासयोरेवाल्प-
दोषत्वेनाऽदोषपक्ष एव निःक्षेपाद् बोद्धव्यम् । दत्तमुत्तरमुपसं-
हरति—एवमित्यादि ॥ २५—२६ ॥

मात्रादीनां तु खलु गर्भकराणां भावानां सम्पद-
स्तथा वृत्तस्य सौष्टवान्मातृतश्चैवोपस्नेहोपस्वेदाभ्यां
कालपरिणामात् स्वभावसंसिद्धेश्च कुक्षौ वृद्धिं
प्राप्नोति ॥ २७ ॥

‘यथास्य वृद्धिहेतुः’ इति प्रश्नस्योत्तरम्—मात्रादीनां तु
इत्यादि ।—‘आदि’प्रहणात् पित्रात्मसात्सत्यसत्त्वानि “मातृ-
जन्मायं पितृजन्मायम्” इत्यादिग्रन्थोक्तानि गृह्यन्ते । वृत्तस्य
मातुराचाररूपस्य सौष्टवं श्रेष्ठत्वं वृत्तसौष्टवम् । ‘मातृतः’
इतिपदं वृत्तसौष्टवेन तथा उपस्नेहोपस्वेदाभ्यां च सम्बध्यते ।
रससात्स्यसौष्टवं तु मात्रादिसम्पदा लब्धमेव । उपस्नेहो धातुनि-
ष्पन्नसम्बन्धः । उपस्वेदः शरीरस्योष्मणा परं गर्भस्य स्वेदनम् ।
उपस्वेदश्च गर्भवृद्धिकरो भवत्येव । यथा—अण्डजानां पक्षते-
रुपस्वेदनं वृद्धिकरं दृष्टम् । कालपरिणामादिति यथा यथा
कालप्रकर्षः, तथा तथा वर्द्धते गर्भः । वृद्धिहेत्वन्तरमाह ।
स्वभावसंसिद्धेश्चेति, स्वभावैवैव कर्मजन्येन गर्भो भवति
वर्द्धिष्णुरित्यर्थः । कर्मणा हि भोगलक्षणशरीरनिर्वर्तकेनारभ्य-
माणं गर्भशरीरं वर्द्धिष्णुस्वभावमेवारब्धम्, तेन वर्द्धत एव ॥ २७ ॥

मात्रादीनां तु खलु गर्भकराणां भावानां व्याप-
त्तिनिमित्तमस्याऽजन्म भवति ॥ २८ ॥

“कुतश्चास्याजन्म भवति” इत्यस्योत्तरम्,—मात्रेत्यादि ।
—व्यापत्तिनिमित्तमिति व्यापत्तिकारणम्, तत्र मातुर्व्याप-
च्छोणितगर्भाशयादिदुष्टिः, पितुर्व्यापच्छुक्रदुष्टिरित्याद्यनुसरणी-
यम् ॥ २८ ॥

ये ह्यस्य कुक्षौ वृद्धिहेतुसमाख्याता भावास्तेषां
विपर्ययादुदरे विनाशमापद्यतेऽथवाप्यचिरजातः
॥ २९ ॥

“यतश्च जायमानः” इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—ये ह्यस्येत्या-
दि ।—वृद्धिहेतुसमाख्याता भावाः, “मात्रादीनां तु खलु गर्भ-
कराणां भावानां सम्पदः” इत्यादिग्रन्थोक्ताः । अथवाप्यचि-
रजात इति यदा मात्रादीनां सर्वथा दोषवत्त्वे विपर्ययोऽपि
भवति, तदा विनाशमापद्यते गर्भः । यदा तेषां दोषवत्ताया-
मसम्यग्विपर्ययो भवति, तदा अचिरजातो व्यापद्यत इति
ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

यतस्तु कार्कर्येनाविनश्यन् विकृतिमापद्यते, तद-
नुव्याख्यास्यामः ॥ ३० ॥

अवशिष्टस्य प्रश्नस्योत्तरं दर्शयितुमाह—यतस्त्वित्यादि ।—
अविनश्यन्नित्यत्र विनाशेन विकृतिरभिप्रेता, विकृताव-
पि “विनाश”शब्दो दृष्टः । यथा—असच्छीलत्वेन विकृते पुरुषे
‘विनष्टोऽयम्’ इति व्यपदेशः । एवं च सत्येकदेशेनापि
विकृतौ ‘विनाश’शब्ददर्शने ‘कार्कर्येन’ इति विशेषणं युक्तं
भवति ॥ ३० ॥

यदा स्त्रिया दोषप्रकोपणोक्तान्यासेवमानाया
दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तः शोणितगर्भाश-
यावुपपद्यन्ते न तु कार्कर्येन न शोणितगर्भाशयौ
दूषयन्ति, तदेयं गर्भं लभते स्त्री । यदा गर्भस्य
तस्य मातृजानामवयवानामन्यतमो विकृतिमापद्य-
त एकोऽथवानेके । यस्य यस्य ह्यवयवस्य बीजे बीज-
भागे वा दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते, तदा तं तमवयवं
विकृतिराविशति । यदा ह्यस्याः शोणिते गर्भाशय-
बीजभागः प्रदोषमापद्यते, तदा बन्ध्यां जनयति ।
यदा पुनरस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागावयवः
प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रजां जनयति । यदा
त्वस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागावयवः स्त्रीकरा-
णांच शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते,
तदा रुष्याकृतिभूयिष्ठामस्त्रियं रान्तां नाम जन-
यति, तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ ३१ ॥

दोषप्रकोपणेनैव दोषप्रकोपणसेवायां लब्धायां पुनः दोषप्र-
कोपणोक्तान्यसेवमानायाः’ इति पदम्, दोषाणां स्वहेतुसे-
वया न बलवन्तं प्रकोपं दर्शयितुम्, परहेतुसेवयापि हि स्तो-

कमात्रया अनुबन्धरूपो दोषकोपो भवति । यथा—अम्लेन पित्तं जन्यमानं श्लेष्मोपगतं जन्यते । 'नतु कात्स्न्येन दूषयन्ति' इति वचनेन, कात्स्न्येन दुष्टया गर्भजन्यैव न भवतीति दर्शयति । मातृजानामिति लग्नोहितादीनाम् । अन्यतम इति जातावेकवचनम् । तत्रैकोऽप्यवयवोऽन्यतमः, तथा अनेकेऽवयवाः 'अन्यतम'शब्देन प्रोक्ताः । अतएवैकोऽवयवानेक-इत्यन्यतमविवरणमुपपन्नं भवति । अन्यथा तु 'अन्यतम'पदेन एकस्यैवावयवस्य गृहीतत्वात् 'अनेक' इति करणमसङ्गतं स्यात् । कुतः पुनरेकस्यानैकस्य वा विकृतिर्भवतीत्याह—यस्येत्यादि ।—बीज इति कृत्स्न एवारम्भके । बीजभागे वेत्यवयवबीजस्यैकदेशे । एतां विकृतिमेव शृङ्गप्रादिकतया वक्तुमाह—यदेत्यादि ।—शोणित इत्यार्तवे । गर्भाशयजनको बीजभागो गर्भाशयबीजभागः, शोणितगतगर्भाशयबीजभागो गर्भाशयबीजभागः । किंवा, गर्भाशयस्य तथा बीजभागस्य चार्तवरूपस्य जनकः । गर्भाशयार्तवे च मातृजावयवमध्ये पतिते शोणितजन्ये एव । तेन, आर्तवेतरबीजभागस्य दुष्टिरुपपन्ना । आर्तवं च यद्यपि द्वादशवर्षाद्धर्वं व्यज्यते, तथापि आर्तवोत्पत्तिर्गर्भकाल एव भवति । येन सतामार्तवदन्तश्मश्रुप्रभृतीनां काले व्यक्तिर्भवति । तेन, आर्तवारम्भकस्यापि बीजस्य गर्भकाले प्रदोष उपपन्नैः । प्रदोष इत्यत्र 'प्र'शब्देन दुष्टिप्रकर्षं प्रकृष्टवन्ध्यतारूपकार्यजनकं दर्शयति । गर्भाशयस्य तथाऽऽर्तवस्य चोपघातेन स्त्रिया वन्ध्यत्वं व्यक्तमेव । गर्भाशयबीजभागावयव इत्यत्रापि पूर्ववद्व्याख्येयम् । 'अवयवशब्देन तु गर्भाशयस्य चार्तवस्य चैकदेश इहोच्यते । पूतिप्रजामिति त्रियमाणापत्यम् । अन्ये तु क्लिन्नाङ्गप्रत्यङ्गा पूतिमाहुः । स्त्रीकराणां शरीरबीजभागानामिति स्त्रीव्यञ्जकस्तनोपस्थलोमराज्यादिजनकबीजभागानाम् । अस्त्रियमित्यसंपूर्णलक्षणम् । रान्ता नामेति 'रान्ता'संज्ञा शास्त्रसमयकृता । स्त्रीनिमित्तार्तवदोषकृतव्यापत् स्त्रीव्यापत् । एवं तां पुरुषव्यापदमाचक्षते इत्यत्रापि पुरुषव्यापद्व्याख्येया ॥ ३१ ॥

एवमेव पुरुषस्य यदा बीजे बीजभागः प्रदोषमापद्यते, तदा वन्ध्यं जनयति । यदा पुनरस्य बीजे बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रजां जनयति । यदा त्वस्य बीजे बीजभागावयवः पुरुषकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते तदा पुरुषाकृतिभूयिष्ठमपुरुषं तृणपूत्रिकं नाम जनयति, तां पुरुषव्यापदमाचक्षते ॥ ३२ ॥

बीज इति शुक्रे । शुक्रेरुपबीजजनको भागो बीजभागः ।

१ इत्यन्तमविकरणमुपपन्नमिति पाठान्तरम् । २ कालोत्पत्तिर्गर्भकाल एवेति पाठान्तरम् । ३ उत्पन्न इति पाठान्तरम् । ४ प्रकृष्टवदिति पाठान्तरम् । ५ स्तनलोमराज्यादिजनकबीजभागानामिति पाठान्तरम् । ६ तृणपुलिकमिति पाठान्तरम् ।

इह वन्ध्यमित्यनेन पुरुषवन्ध्यं ब्रूते, इह तु पूतिप्रजाव्याख्या पूर्ववत् । अपुरुषमिति असमस्तपुरुषलक्षणयुक्तम् । 'तृणपुत्रिक' संज्ञापि शास्त्रसमयसिद्धैव । रान्तातृणपुत्रिकयोर्व्यवायेच्छा परं भवति, नतु व्यावयवसामर्थ्यमिति ब्रुवते ॥ ३२ ॥

एतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृतिव्याख्यानेन सात्म्यजानां रसजानां सत्वजानां चावयवानां विकृतिर्व्याख्याता ॥ ३३ ॥

एवं मातापितृजावयवविकृतिं व्याख्याय सात्म्यरससत्वजावयवविकृतिव्यपदेशार्थमाह—एतेनेत्यादि ।—सात्म्यविभ्रमास्तु सात्म्यजानामारोग्यानालस्यादीनामन्यतमेन हीयते । एवं रससत्वयोरप्युच्येयम् ॥ ३३ ॥

निर्विकारः परस्त्वात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषसत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः ॥ ३४ ॥

आत्मजोऽप्ययं गर्भ उक्तः, तत् कथमिह तद्विकृत्या विकृतिर्गर्भस्य नोच्यत इत्याह—निर्विकार इत्यादि ।—पर इत्यनेन मनःशरीरादिसमुदायादात्मानं व्यवच्छिनत्ति । सर्वभूतानां निर्विशेष इति, सर्वेषु भूतेषु वर्तमानोऽप्ययं परमात्मा तुल्य एव । यस्तु तत्र सुखदुःखादिविशेष उपलभ्यते, स शरीरविशेषस्य तथा मनोविशेषस्य च सुखदुःखादिविशेषकारणस्य विशेषादुपलभ्यते । एतदेव 'शरीरसत्वयोस्तु' इत्यादि-नोक्तम् । सुखादयस्तु न परमात्मविकाराः, किंतु धर्मा एवेति दर्शितमेव । यानि चात्मजत्वेन गर्भे "तासु तासु योनिषु उत्पत्तिः" इत्यादिना ग्रन्थेनात्मजानि दर्शितानि, तान्यपि परमात्मविकारा न भवन्ति, किंतु सत्त्वरजस्तमःप्रबलतारूपविकारजमनोजन्यधर्माधर्मजन्यान्येव । तेन, सूक्ष्मचिन्तायामात्मजान्यपि यान्युक्तानि, तानि सत्वजान्येव । ततश्चेहात्मजावयवविकारोऽपि सत्वजावयवविकार एव बोद्धव्य इति भावः ॥ ३४ ॥

तत्र त्रयः शरीरदोषा चातपित्तश्लेष्माणः, ते शरीरं दूषयन्ति । द्वौ पुनः सत्वदोषौ रजस्तमश्च, तौ सत्त्वं दूषयतः । ताभ्यां च सत्वशरीराभ्यां दुष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते, नोपजायते चाप्रदुष्टाभ्याम् ॥ ३५ ॥

'शरीरसत्वयोस्तु' इत्यादिना शरीरमनसी दुःखरूपविकारेऽपि कारणमुक्ते । तत्रैव च यैर्दोषैः शरीरम्, मनश्च याभ्यां दोषाभ्यां युक्तम् दुःखकारणम् भवति, तानाह—तत्र त्रय इत्यादि ।—विकृतिरुपजायत इति शरीरमानससंयोगरूपं जायते ॥ ३५ ॥

तत्र शरीरं योनिविशेषाच्चतुर्विधमुक्तमग्रे ॥ ३६ ॥

संप्रति, 'शरीरसत्वयोस्तु' विशेषाद् इत्यनेन दर्शितान्

१ भूतज्ञानादिविशेष इति पाठान्तरम् ।

शरीरसत्वविशेषानेवाह तत्रेत्यादि । चतुर्विधमिति जरायुजा-
ण्डजोद्भिज्जस्वेदजम् । 'अग्रे' इति छुट्टिकायाम् ॥ ३६ ॥

त्रिविधं खलु सत्त्वं शुद्धं राजसं तामसमिति ।
तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं कल्याणांशत्वात् । राजसं
सदोषमाख्यातं रोषांशत्वात् । तामसमपि सदोष-
माख्यातं मोहांशत्वात् । तेषां तु त्रयाणामपि सत्त्वा-
नामेकैकस्य भेदाग्रमपरिसङ्ख्येयं तरतमयोगाच्छ-
रीरयोनिविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च, श-
रीरमपि सत्त्वमनुविधीयते सत्त्वं च शरीरम् । तस्मा-
त्कतिचित्सत्त्वभेदाननुकाभिनिर्देशेन निदर्शनार्थम-
नुव्याख्यास्यामः—॥ ३७ ॥

कल्याणांशत्वादिति शुभरूपांशत्वात् । मनो हि
कल्याणभागरोषभागमोहभागैस्त्रिभागम् । तत्र रोषांशत-
मोऽशौ सदोषौ अधर्मरूपतया । भेदाग्रमिति भेदप्रमा-
णम् । तरतमयोगादिति शुचितरशुचितमनोभेदयोगात् ।
शरीरविशेषाः । बालयुवशरीरादिविशेषा योनिविशेषास्तु
मनुष्यपशूनादिजातिविशेषाः । किंवा, शरीरस्य नरपशूनादि-
जातिविशेषाः । शरीरयोनिविशेषाः, तेभ्यः । अथ शरीरभे-
दाद्वा कथं मनोभेदो भवतीत्याह—अन्योन्यानुविधानाच्च ।
एतदेव विभजते शरीरमपीत्यादि ।—सत्त्वानुरूपं शरीरं भ-
वति, यदि शुद्धसत्त्वं भवति, तदा देवादिशरीरं भवति इत्यादि,
तथा शरीरानुरूपं च सत्त्वं भवति । यथा—पशुशरीरे
तामसम्, मनुष्यशरीरे राजसम्, देवशरीरे सात्विकमिति
ज्ञेयम् । किंवा, अन्योन्यानुविधानादिति सत्त्वरजस्तमसां
परस्परानुविधानादित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे शरीरं ह्यपि 'सत्त्व-
मनुविधीयते' इत्यादिना व्यवहितमपि शरीरानुविधानं मनसो
दुर्बोधत्वात् व्याख्येयम् । सत्त्वभेदानिति मनोभेदान् । अनु-
काभिनिर्देशेन सादृश्यनिर्देशेन ॥ ३७ ॥

तद्यथा—शुचिं सत्याभिसन्धं जितात्मानं संवि-
भागिनं ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनसम्पन्नं स्मृति-
मन्तं कामक्रोधलोभमानमोहेर्ष्याहर्षामर्षापेतं समं
सर्वभूतेषु ब्राह्मं विद्यात् ॥ ३८ ॥

इत्याध्ययनव्रतहोमब्रह्मचर्यपरमतिथिव्रतमुपशा-
न्तमदमानरागद्वेषमोहलोभरोषं प्रतिवचनविज्ञानो-
पधारणशक्तिसम्पन्नमर्षं विद्यात् ॥ ३९ ॥

ऐश्वर्यवन्तमादेयवाक्यं यज्वानं शूरमोजस्विनं
तेजसोपेतमक्लिष्टकर्माणं दीर्घदर्शिनं धर्मार्थकामा-
भिरतमैन्द्रं विद्यात् ॥ ४० ॥

लेखास्थवृत्तं प्राप्तकारिणमसंप्रहार्यमुत्थानवन्तं
स्मृतिमन्तमैश्वर्यलम्बिनं व्यपगतरागद्वेषमोहं या-
म्यं विद्यात् ॥ ४१ ॥

शूरं धीरं शुचिमशुचिद्वेषिणं यज्वानमम्भोवि-
हाररतिमक्लिष्टकर्माणं स्थानकोपप्रसादं चारुणं वि-
द्यात् ॥ ४२ ॥

स्थानमानोपभोगपरिवारोपसम्पन्नं धर्मार्थका-
मनित्यं शुचिं सुखविहारं स्थानकोपप्रसादं कौबेरं
विद्यात् ॥ ४३ ॥

प्रियनृत्यगीतवादित्रोल्लापश्लोकाख्यायिकेतिहा-
सपुराणेषु कुशलं गन्धमाल्यानुलेपनवस्त्रस्त्रीविहा-
रनित्यमनसूयकं गान्धर्वं विद्यात् ॥ ४४ ॥

इत्येवं शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधं भेदांशं विद्यात्
कल्याणांशत्वात्, तत्संयोगात्तु ब्राह्ममत्यन्तशुद्धं व्य-
वस्येत् ॥ ४५ ॥

संविभागिनमिति सम्पत्फलविभजनशीलम् । अतिथौ
यथोचितसपर्यादिकयुक्तैश्च व्रतमाचरतीति अतिथिव्रतः ।
लेखा कर्तव्याकर्तव्यमर्यादा तत्र स्थितं वृत्तं यस्य स लेखा-
स्थवृत्तः, तमलङ्घितकर्तव्याकर्तव्यमित्यर्थः । असंप्रहार्यमित्य-
शक्यवारणम् । ऐश्वर्यं लभत इति ऐश्वर्यलम्बी । स्थाने उचिते
कोपः प्रसादश्च यस्य, स स्थानकोपप्रसादः । सुखविहारमिति
सुखक्रीडम् । उल्लापः स्तोत्रम् । विहारः क्रीडा, किंवा, स्त्रीभिः
समं विहरणं स्त्रीविहारः । गान्धर्वमिति गान्धर्वसत्त्वम् । एवं
ब्राह्ममित्यादावपि ज्ञेयम् । एवं च ब्राह्मादिभिः सत्त्ववाचकैः
पदैरेवं प्रत्यक्षमृष्टैः सत्त्वस्य सप्तविधभेदकथनं समानकारणा-
दुपपन्नं भवति । शुद्धस्येति सत्त्वगुणबहुलस्यै; अथ कथमेते
ब्राह्मादयः शुद्धसत्त्वस्यैव भेदा इत्याह कल्याणांशत्वादिति ।
तत्-संयोगादिति कल्याणांशस्य सम्यग्योगात् ॥ ३८-४५ ॥

शूरं चण्डमसूयकमैश्वर्यवन्तमौपधिकं रौद्रमन-
नुकोशमात्मपूजकमासुरं विद्यात् ॥ ४६ ॥

अमर्षणमनुबन्धकोपं छिद्रप्रहारिणं क्रूरमाहारा-
तिमात्ररुचिमाभिषप्रियतमं स्वप्रायासबहुलमीर्ष्युं
राक्षसं विद्यात् ॥ ४७ ॥

महाशनं स्त्रैणं स्त्रीरहस्काममशुचिं शुद्धिद्वेषि-
णं भीरुं भीषयितारं विकृतविहाराहारशीलं पैशाचं
विद्यात् ॥ ४८ ॥

क्रुद्धशूरमक्रुद्धभीरुं तीक्ष्णमायासबहुलं संव्रस्त-
गोचरमाहारविहारपरं सर्पं विद्यात् ॥ ४९ ॥

आहारकाममतिदुःखशीलाचारोपचारमसूयक-
मसंविभागिनमतिलोलुपमकर्मशीलं प्रेतं विद्यात् ॥

अनुषक्तकाममजस्रमाहारविहारपरमनवस्थित-
ममर्षणमसञ्चयं शाकुनं विद्यात् ॥ ५१ ॥

१ परिचारसम्पन्नमिति पाठान्तरम् । २ यथोचितेन मर्यादादि-
कयुक्तमिति पाठान्तरम् । ३ शुद्धगुणबहुलस्येति पाठान्तरम् ।
४ महालसमिति पाठान्तरम् ।

औपधिकमिति छद्मानुचारिणम् । अनुनुकोशमित्यनुने-
यम् । स्त्रिया समं रहसि स्थातुमिच्छतीति स्त्रीरहस्कामः ।
कुद्धशरमकुद्धभीरुमिति क्रोधे सति शूरः, अक्रोधे सति भीरुम् ।
गोचरशब्देन अचिरभावविषये प्रचारो लक्ष्यते, तेन, सच्च-
स्तगोचरमिति त्रस्तविषयप्रचारम् । पिशाचादभिन्न एव यथो-
क्ताचारः प्रेतः, तेन, प्रेतमपि सत्त्वं पृथगुक्तम् । सरणशी-
लमिति गमनशीलम् । बुद्ध्यादीनि ऊहापोहविचारस्मृत्यादीनि
उक्तानि ॥ ४६-५१ ॥

इत्येवं राजसस्य सत्त्वस्य षड्विधं भेदांशं वि-
द्यात् रोषांशत्वात् ॥ ५२ ॥

निरलङ्कारिण्युभयभेदं जुगुप्सिताचाराहारमैथु-
नपरं स्वप्नशीलं पाशवं विद्यात् ॥ ५३ ॥

भीरुमबुधमाहारलुब्धमनवस्थितमनुषक्तकाम-
क्रोधं सरणशीलं तोयकामं मात्स्यं विद्यात् ॥ ५४ ॥

अलसं केवलमभिनिविष्टमाहारे सर्वबुद्ध्या हीनं
वानस्पत्यं विद्यात् ॥ ५५ ॥

इत्येवं तामसस्य सत्त्वस्य त्रिविधं भेदांशं वि-
द्यान्मोहांशत्वात् ॥ ५६ ॥

इत्यपरिसंख्येयभेदानां त्रयाणामपि सत्त्वानां भे-
दैकदेशो व्याख्यातः शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधो
ब्रह्मर्षिशक्यमवरुणकुबेरगन्धर्वसत्त्वानुकारेण, रा-
जसस्य षड्विधो दैत्यपिशाचराक्षससर्पप्रेतशकुनि-
सत्त्वानुकारेण, तामसस्य त्रिविधः पशुमत्स्यवनस्प-
तिसत्त्वानुकारेण, कथंच यथासत्त्वमुपचारः स्या-
दिति ॥ ५७ ॥

सुखस्मरणार्थं शुद्धादिभेदेन वन्धीकृत्य सत्त्वभेदानाह—
शुद्धस्येत्यादि ।—वनस्पतिसत्त्वानुकारेणेत्यन्तो ग्रन्थो भेदैक-
देशो व्याख्यात इत्यन्ते योजनीयः क्रियान्तराभावात् । एते
च सत्त्वभेदाः प्रायेण भवन्ति मानुषेविति कृत्वा एत एवो-
दाहरणार्थमुक्ताः । एवमनुक्ता अपि शूकरव्याघ्रादिसत्त्वानुका-
रेण सत्त्वभेदा बोद्धव्या एवेति दर्शयन्नाह—कथं नाम
यथासत्त्वं प्राणिमनोभिर्मनुष्याणामुपचारः स्यादित्येतदर्थमुदा-
हरणरूपा अमी सत्त्वभेदा व्याख्याता इति वाक्यार्थः ५२-५७

केवलश्चायमुद्देशः यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति
गर्भावक्रान्तिसंप्रयुक्तः, तस्य चार्थस्य विज्ञाने सा-
मर्थ्यं गर्भकराणां च भावानामनुसमाधिर्विधातश्च
विधातकराणां भावानामिति ॥ ५८ ॥

यथाप्रतिज्ञं वाक्यार्थमुपसंहरति—केवल इत्यादि ।—
केवलः कृतज्ञः । उद्देश इति 'यत्र गर्भे' इत्यादिग्रन्थकृतः ।
यथोद्देशमिति उद्देशक्रमानतिक्रमेण । सामर्थ्यमिति प्रयोज-

नम् । अनुसमाधिरनुष्ठानम् । विधातो वर्जनम् । विधातकरा-
णामिति गर्भविधातकराणाम् ॥ ५८ ॥

तत्र श्लोकाः ॥

निमित्तमात्मा प्रकृतिर्बुद्धिः कुक्षौ क्रमेण च ।

वृद्धिहेतुश्च गर्भस्य पञ्चार्थाः शुभसंज्ञिताः ॥ ५९ ॥

अजन्मनि च यो हेतुर्विनाशे विकृतावपि ।

इमांस्त्रीनशुभान् भावानाहुर्गर्भविधातकान् ॥ ६० ॥

शुभाशुभसमाख्यातानष्टौ भावानिमान् भिपक्व ।

सर्वथा वेद यः सर्वान् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥

अवाप्त्युपायान् गर्भस्य स एवं ज्ञातुमर्हति ।

ये च गर्भविधातोक्ता भावास्तांश्चाप्युदारधीः ॥ ६१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने

महतीगर्भावक्रान्तिशारीरं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथैतेषु मध्ये के ते गर्भस्य शुभाः, ये गर्भेऽनुष्ठेया इत्याह—
निमित्तमित्यादि ॥ ५९-६१ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-

विरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपि-

कायां महती गर्भावक्रान्तिव्याख्या ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातः पुरुषविचयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायेऽभिहितं “यावन्तो हि लोके भावास्तावन्तः
पुरुषे” इति, तच्च न प्रपञ्चितं बहुवाच्यत्वात् । अतः प्रपञ्चा-
भिधानार्थं पुरुषविचयं ब्रूते । पुरुषविचयनं लोकसामान्येन
पुरुषविचयः, तमधिकृत्य कृतोऽध्यायः पुरुषविचयः ॥ १-२ ॥

पुरुषोऽयं लोकसंमित इत्युवाच भगवान् पुनर्व-
सुरात्रेयः—यावन्तो हि लोके भावविशेषाः तावन्तः
पुरुषे यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके इत्येवंवादिनं
भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—नैतावता वाक्ये-
नोक्तं वाक्यार्थमवगाहामहे, भगवता बुद्ध्या भूय-
स्तरमनुव्याख्यायमानं शुश्रूषामहे इति ॥ ३ ॥
तमुवाच भगवानात्रेयः—॥ ४ ॥

अपरिसंख्येया लोकपुरुषावयवविशेषास्तेषां य-
थास्थूलं भावान् सामान्यमभिप्रेत्योदाहरिष्यामः,
तानेकमना निबोध सम्यगुपवर्ण्यमानानग्निवेश !
षडधातवः समुदिताः ‘पुरुष’ इति शब्दं लभन्ते,

१ लोकसाम्येनेति पाठान्तरम् ।

१ बुद्धानुव्याख्यातमिति पाठान्तरम् ।

तद्यथा—पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं ब्रह्म चाव्य-
कमित्येत एव च षड्धातवः समुदिताः पुरुष इति
शब्दं लभन्ते ॥ ५ ॥

संमितस्तुल्यः । लोकसंमितत्वमेव विभजते—यावन्तोही-
त्यादि ।—भगवता बुद्ध्याऽनुव्याख्यायमानमिति योजना ।
लोकस्य तरुणपद्मादिरूपा अवयवाः, तथा पुरुषस्य च
स्नायुकण्डराधमन्यादिरूपा अवयवा अपरिसंख्येयाः । तेन,
अकात्स्न्याभिधानम् । अतो ये ये लोकपुरुषयोः स्थूला अव-
यवाः, ते ते सामान्यप्रतिपादनार्थमुच्यन्त इति वाक्यार्थः ।
ब्रह्मणो विवरणम्—‘अव्यक्तं’ इति ॥ ३—५ ॥

तस्य पुरुषस्य पृथिवी मूर्तिरापः क्लृप्तेजोऽभि-
सन्तापो वायुः प्राणो वियच्छुषिराणि ब्रह्मान्तरा-
त्मा । यथा खलु ब्राह्मी विभूतिलोके तथा पुरुषेऽ-
प्यान्तरात्मिकी विभूतिः, ब्रह्मणो विभूतिलोके प्रजा-
पतिरन्तरात्मनो विभूतिः पुरुषे सत्त्वम्, यस्त्विन्द्रो
लोके पुरुषेऽहङ्कारः सः, आदित्यस्त्वादानम्, रुद्रो
रोषः, सोमः प्रसादः, वसवः सुखम्, अश्विनौ
कान्तिः, मरुदुत्साहः, विश्वेदेवाः सर्वेन्द्रियाणि
सर्वेन्द्रियार्थाश्च, तमो मोहः, ज्योतिर्ज्ञानम्, यथा
लोकस्य सर्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भाधानम्, यथा
कृतयुगमेवं बाल्यम्, यथा त्रेता तथा यौवनम्, यथा
द्वापरं तथा स्याविर्यम्, यथा कलिरेवमातुर्यम्, यथा
युगान्तस्तथा मरणमित्येवमनुमानेनानुक्तानामपि
लोकपुरुषयोरवयवविशेषाणामग्निवेश सामान्यं
विद्यात् ॥ ६ ॥

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच ॥७॥

तस्येयादिना पुरुषे षड्धातून् दर्शयति । मूर्तिः काठि-
न्यम् । लोके षड्धातवो व्यक्ता एवेति न विवेचिताः । ब्रा-
ह्मीति आत्मविशेषजगत्सृष्टिर्ब्रह्मूतिः । प्रजापतिर्दक्षनामा ।
आदानं ग्रहणम् । आदित्योऽप्याददातीति, आदानमप्या-
दित्यः । इह च मनुप्रभृतिषु प्रजापत्यादिरूपता आगमसिद्धैव
ज्ञेया । सर्वेन्द्रियार्था विश्वेदेवा एव । सर्गादिरिति प्रलयान-
न्तरः कालः अनुक्तानामित्यनेन मतिर्वृहस्पतिः, कामो गन्धर्व
इत्यादि । सामान्यं तुल्यम् ॥ ६—७ ॥

एवमेतत् सर्वमनपवादं यथोक्तं भगवता लोक-
पुरुषयोः सामान्यम् । किन्त्वस्य सामान्योपदेशस्य
प्रयोजनमिति ॥ ८ ॥

भगवानुवाच—कथमग्निवेश सर्वलोकमात्मन्या-
त्मानं च सर्वलोके सममनुपश्यतः सत्याबुद्धिः समु-
त्पत्स्यते इति । सर्वलोकं ह्यात्मनि पश्यतो भवत्यात्मैव
सुखदुःखयोः कर्त्ता नान्य इति । कर्मात्मकत्वाच्च
हेत्वादिभिर्युक्तः सर्वलोकोऽहमिति विदित्वा ज्ञानं

पूर्वमुत्थास्यतेऽपवर्गायेति, तत्र संयोगापेक्षी लो-
कशब्दः । षड्धातुसमुदायो हि सामान्यतः सर्व-
लोकः ॥ ९ ॥

अनपवादमित्यव्यवधानम् । किन्त्वस्येत्यादि ।—आयुर्वेदे
किमप्येतत् साम्यकथने प्रयोजनमित्यर्थः । कथं सत्या बुद्धि-
त्पत्स्यते इति अस्यां योजनायां किंचास्याः प्रयोजनमिति
शेषो ज्ञेयः । यथा च लोकपुरुषसाम्यं सत्यबुद्धिजनकं भवति,
तदाह—सर्वलोकं हीत्यादि ।—आत्मनि पश्यत इति आत्म-
नोऽभेदेन पश्यतः । ‘आत्म’ शब्देन षड्धातुसमुदायात्मकः
पुरुष इहोच्यते । तेन, यत्किञ्चिन्नोक्तगतं सुखदुःखजनकम्,
तदप्यात्मस्वरूपमित्यनेन बाह्यलोकभूतमपि आत्मकृतमेव वै-
षयिकं नित्यदुःखानुयुक्तम् हेयं सुखम्, तथा, निसर्गाद्वेयं
दुःखं च पश्यन् रागद्वेषनिर्मुक्तः सन् सत्यज्ञानवान् भवतीति
भावः । अथ सत्यज्ञानस्यापि किं प्रयोजनमित्याह—कर्म-
ेत्यादि ।—लोकपुरुषसाम्यज्ञानेऽपि सत्यज्ञानस्यादावपवर्गानु-
ष्ठानं प्रयोजनमिति वाक्यार्थः । अत्र कर्मात्मकत्वादिति कर्मा-
धीनत्वात्, हेत्वादयोऽप्रे वक्ष्यमाणाः कर्मवशः सन् हेत्वादिभि-
र्युक्तोऽयमात्मा प्रवर्तते, कर्म, तत्तज्ज्ञानात् प्रवृत्त्युपरमे सति
कारणाभावान्नोपपद्यते । उक्तं च—“कर्म त्यक्तप्रवृत्तेस्तु तत्त्व-
ज्ञानाद्धि क्षीयते । नोपभोगाद्” इति । तदात्यन्तिककर्मैक्ष-
यात् आत्यन्तिककर्मफलाभावरूपो मोक्षो भवतीति भावः ।
संयोगापेक्षीति षड्धातुमेलके पुरुषरूपे वर्तते इत्यर्थः । ‘लोक’
शब्देनेह प्रकरणे लोकत इति कृत्वा पुरुष एवोच्यते जनजग-
द्रूपो लोकः । यतः, हेत्वादयो येऽत्र कर्मपरवशत्वेन लोके
वक्तव्याः, ते पुरुष एव संभवन्ति । ‘सर्व’ शब्देन सर्वप्राणिनो
ग्राह्यन्ति ॥ ८—९ ॥

तस्य हेतुरुत्पत्तिर्वृद्धिरुपप्लवो वियोगश्च ।—
तत्र हेतुरुत्पत्तिकारणम् । उत्पत्तिर्जन्म । वृद्धिरा-
प्यायनम् । उपप्लवो दुःखागमः । षड्धातुविभागो
वियोगः, स जीवापगमः, स प्राणनिरोधः स भङ्गः
स लोकस्वभावः । तस्य मूलं सर्वोपप्लवानां च प्रवृ-
त्तिः । निवृत्तिरुपरमः । प्रवृत्तिर्दुःखम्, निवृत्तिः
सुखमिति यज्ज्ञानमुत्पद्यते, तत्सत्यम्, तस्य हेतुः
सर्वलोकसामान्यज्ञानमेतत्प्रयोजनं सामान्योपदे-
शस्येति ॥ १० ॥

हेत्वादिपञ्चकं निर्दिश्य विभजते—तस्य हेतुरित्यादि ।—
तस्य मूलमिति तस्य जीवापगमस्य कारणम् । सर्वोपप्लवा-
नां चेति सर्वसुखदुःखानाम् । प्रवृत्तिः रागद्वेषमूला प्रवृत्तिः ।

१ अस्यवधानमित्यतिरोहितार्थमित्यर्थः । २ नित्यदुःखानुत्पत्तिमिति
पाठान्तरम् । ३ तस्य ज्ञानस्याप्यपवर्गानुष्ठानम्, निसर्गस्याप्यप-
वर्गानुष्ठानमिति पाठान्तरद्वयम् । ४ कर्मत्यक्तस्यादृष्टस्येति
पाठान्तरम् ।

निवृत्तिरिति अप्रवृत्तिः । 'उपरम' शब्दस्तस्येत्यनेन संबध्यते, तथा सर्वोपलब्धानां चेत्यनेन संबध्यते । दुःखानां चोपरमो निवृत्तिकृत एव, निवृत्तिजन्यत्वेन च कार्यकारणयोरभेदोपचारादुपरमोऽपि निवृत्तिर्यः शब्दसामानाधिकरण्येनोच्यते । प्रवृत्तिर्दुःखमिति च कार्यकारणयोरभेदोपचाराद्बोद्धव्यम् । सत्यज्ञानस्वरूपमाह इति यज्ज्ञानमित्यादि । इतीति पूर्वप्रत्यय मर्षकम् । एतस्मिन् सत्यज्ञाने लोकपुरुषसामान्यज्ञानस्य हेतुत्वं दर्शयन्नाह—तस्येत्यादि ।—॥ १० ॥

अथाग्निवेश उवाच—किंमूला भगवन् ! प्रवृत्तिर्निवृत्तौ वा उपाय इति ॥ ११ ॥

भगवानुवाच—मोहेच्छाद्वेषकर्ममूला प्रवृत्तिः, तज्ज्ञा ह्यहङ्कारसङ्गसंशयामिसंश्लेषाभ्यवपातविप्रत्ययाऽविशेषानुपायास्तरुणमिव द्रुममतिविपुलशाखास्तरवोऽभिभूय पुरुषमवतल्येवोत्तिष्ठन्ति । यैरभिभूतो न सत्तामतिवर्त्तते । तत्रैवं जातिरूपवित्तवृत्तबुद्धिशीलविद्याभिजनवयोवीर्यप्रभावसम्पन्नोऽहमित्यहङ्कारः । यन्मनोवाक्कायकर्म नापवर्गाय, स सङ्गः । कर्मफलमोक्षपुरुषप्रेत्यभावदयः सन्ति वा नेति संशयः । सर्वावस्थास्वनन्योऽहमहं स्रष्टा स्वभावसंसिद्धोऽहमहं शरीरेन्द्रियबुद्धिविशेषराशिरिति ग्रहणमभिसंश्लेषः । मम मातृपितृभ्रातृदारापत्यबन्धुमित्रभृत्यगणो गणस्य चाहमित्यभ्यवपातः । कार्याकार्यहिताहितशुभाशुभेषु विपरीताभिनिवेशो विप्रत्ययः । ज्ञाज्ञयोः प्रकृतिविकारयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च सामान्यदर्शनमविशेषः प्रोक्षणानशनाग्निहोत्रत्रिःसवनाभ्युक्षणावाहनायाचनसलिलहुताशनप्रवेशादयः समारम्भाः प्रोच्यन्ते ह्यनुपायाः । एवमयमधीधृतिस्मृतिरहङ्काराभिनिविष्टः सक्तः ससंशयोऽभिसंश्लेषतबुद्धिरभ्यवपतितोऽन्यथादृष्टिरविशेषग्राही विमार्गगतिर्निवासवृक्षः सत्वशरीरदोषमूलानां सर्वदुःखानां भवति । एवमहङ्कारादिभिर्दोषैर्भ्राम्यमाणो नातिवर्त्तते प्रवृत्तिम्, सा च मूलमघस्य ॥ १२ ॥

प्रवृत्तेः संसाररूपायाः, तथा निवृत्तेर्मोक्षरूपायाः कारणमुपायं च पृच्छति—किं मूलेत्यादि ।—मोहेत्याद्युत्तरम् । मोहेच्छाद्वेषकर्ममूलेति मोहान्मिथ्याज्ञानस्वरूपादिच्छाद्वेषौ, तयोश्च धर्माधर्मरूपं कर्म, तच्च मूलं संसारस्येत्यर्थः । कथमिति मोहादयः संसारकारणमित्याह—तज्ज्ञा हीत्यादि ।—अत्र चाहङ्कारादौ यथा योग्यतया मोहादीनां कारणत्वं ज्ञेयम् । अहङ्कारादयश्चाष्टावग्रे वक्ष्यमाणा ज्ञेयाः । अवतत्येति व्याप्येति

न सत्तामतिवर्त्तते इति प्रवृत्तिहेतुं नातिक्रामति । अत्रोक्तमहङ्कारं विवृणोति—तत्रैवमित्यादि ।—जात्यादिभिः प्रभावान्तैः सम्पन्न उत्कृष्टोहमिति ज्ञानमहङ्कारः । यदित्यादि सङ्गविवरणम् । कर्मफलादयः सन्ति न वेति यज्ज्ञानम्, तत् संशयः । अभिसंश्लेषमाह—सर्वेत्यादि ।—आत्मनोऽभिमत आत्मना आत्मन्यभिसंश्लेष आत्मना आत्मगोचरता आत्मबुद्धिरित्यर्थः । सर्वावस्थास्विति सर्वासु शरीरावस्थासु ज्ञातसमुदायरूप एवाहमस्मीति यज्ज्ञानम् तदिह ज्ञेयम् । परमात्मनस्तु सर्वावस्थाश्चन्यत्वमिति यज्ज्ञानम्, तत् सम्यग्ज्ञानमेव । एवमहं स्रष्टाहं स्वभावसंसिद्ध इत्यत्रापि शरीरवानेवाहङ्कारविषयो ज्ञेयः । अहं शरीरेन्द्रियबुद्धिविशेषराशिरित्यत्र शरीरादिष्वचेतनेष्वहङ्कारास्पदत्वेन चेतनाभिमानो विरुद्ध इति ज्ञेयम् । ममेत्यादिना अभ्यवपातमाह, अभ्यवपातः परात्मता, अनात्मीयेन ममता कार्येत्यादिना विप्रत्ययं ब्रूते । विपरीताभिनिवेशो विपर्ययेण ज्ञानम्, यथा—कार्ये अकार्यमकार्ये कार्यमित्यादि । ज्ञाज्ञयोरित्यादिना अविशेषमाह । अविशेषो विशेषाप्रतीतिः विप्रत्ययस्तु विशेषाणां विपर्ययेण ग्रहणमिति भेदः । प्रोक्षणेत्यादिना अनुपायमाह—अनुपाया इति अन्योपायाः सन्तोऽपि परमपुरुषार्थे मोक्षे अनुपायाः । त्रिःसवनं त्रिः सम्यक् ज्ञानम् । सम्प्रति, अहङ्कारादीनां धीधृतिस्मृतिविभ्रंशमूलत्वेनाधीधृतिस्मृत्यभिधानपूर्वकं संसाररूपनित्यानुबन्धशरीरमानसदुःखकारणत्वं व्युत्पादितमहङ्कारादीनां संक्षिप्याप्याह एवमित्यादिना निवासवृक्ष इव निवासवृक्षः तेन, यथा निवासवृक्षः पक्षिणां नित्यमाश्रयो भवति, एवमहंकारादियुक्तोऽपि रोगस्य निवासो भवतीति दर्शयति । भ्राम्यमाण इति पुनः पुनरपि शरीरान्तराणि नीयमानः नातिवर्त्तते प्रवृत्तिमिति संसारं न त्यजति एवं मोहेच्छाजन्यकर्ममूलतां प्रवृत्तेर्दर्शयित्वा प्रवृत्तेरपि कर्मकारणतामाह—सा च मूलमघस्येति, प्रवृत्तिरपि धर्माधर्मरूपस्य मूलम् इह च धर्माधर्मावविशेषेण संसारदुःखकारणतया 'अघ' शब्देनोक्तौ ॥ ११ ॥ १२ ॥

निवृत्तिरपवर्गः तत्परं प्रशान्तं तत्तदक्षरं तद्ब्रह्म स मोक्षः । तत्र मुमुक्षूणामुदयनानि व्याख्यास्यामः ।—तत्र लोकदोषदर्शिनो मुमुक्षोरादित एवाचार्याभिगमनं तस्योपदेशानुष्ठानमग्रेवोपचर्या धर्मशास्त्रान्तर्गमनं तदर्थवबोधस्तेनावष्टम्भः तत्र यथोक्ता क्रिया सतामुपासनमसतां परिवर्जनमसङ्गतिर्दुर्जनेन सत्यं सर्वभूतहितमपुरुषमनतिकाले परीक्ष्य वचनं सर्वप्राणिषु चात्मनीवावेक्षा सर्वासामस्मरणमसङ्कल्पनमप्रार्थनमनभिभाषणं च स्त्रीणां सर्वपरिग्र-

१ आत्मगोचरतयेति पाठान्तरम् । २ चेतनाभिधानमित्यसमीचीनं पाठान्तरम् । ३ परमात्मता इति पाठान्तरम् । ४ अङ्गोपाया इति पाठान्तरम् । ५ धर्मशास्त्रानुगमनमिति पाठान्तरम् ।

१ तेनेति पाठान्तरम् । २ तेषु ज्ञानरूपमाहेति पाठान्तरम् । ३ यजनयाजनयाचनेति पाठान्तरम् ।

हत्यागः कौपीनं प्रच्छादनार्थं धातुरागनिवसनं क-
न्यासीवनहेतोः सूचीपिप्पलकं शौचाधानहेतोः ज-
लकुण्डिका दण्डधारणं भैक्ष्यचर्यार्थं पात्रं प्राणधार-
णार्थमेककालमग्राभ्यो यथोपपन्नोऽभ्यवहारः श्रमा-
पनयनार्थं शीर्णशुष्कपर्णतृणास्तरणोपधानं ध्यान-
हेतोः कायनिबन्धनं वनेष्वनिकेतवासः तन्द्रानिद्रा-
लस्यादिकर्मवर्जनं इन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनिग्रहः
सुप्तस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टादिकेष्व-
रंभेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः सत्कारस्तुतिगर्हाव-
मानक्षमत्वं क्षुत्पिपासायासश्रमशीतोष्णवातवर्षा-
सुखदुःखसंस्पर्शसहत्वं शोकदैन्यमानोद्वेगमदलो-
भरागेर्ष्याभयक्रोधादिभिरसंचलनमलङ्कारादिषूप-
सर्गसंज्ञा लोकपुरुषयोः सर्गादिसामान्यावेक्षणं
कार्यकालालयभयं योगारम्भे सततमनिर्वेदः स-
त्वोत्साहोऽपवर्गाय धीधृतिस्मृतिबलाधानं निय-
मनमिन्द्रियाणां चेतसि चेतस आत्मन्यात्मनश्च
धातुभेदेन शरीरावयवसंख्यानमभीक्षणं सर्वं
कारणबहुः स्वमस्वमित्यमित्यवगमः सर्वप्रवृत्ति-
ष्वघसंज्ञा सर्वसंन्यासेषु सुखमित्यभिनिवेशः, एष
मार्गोऽपवर्गाय, अतोऽन्यथा बध्यत इत्युदयनानि
व्याख्यातानि ॥ १३ ॥

संप्रति निवृत्तावुपायं वक्तुं निवृत्तिमेव तावदुपादेयताप्रति-
पादकपर्यायैराह—निवृत्तिरित्यादि ।—उदित्यर्थे मोक्ष इति,
उदयनानि हि मोक्षोपाया इत्यर्थः । लोकदोषदर्शिन इति
हेतुगर्भविशेषणम् । तेन, नित्यं दुःखाक्रान्तलोकदर्शना-
द्विरक्तस्य सत इति दर्शयति । आचार्य इह मोक्षशास्त्रोप-
देश । तेनावष्टम्भ इति शास्त्रावबोधेन धैर्यं करणीयम्,
मनागपि तत्र कथंता न कर्तव्या इत्यर्थः । यथोक्ता क्रिया
कर्तव्या इति शेषः । आत्मनीवावेक्षा चेति यथा आत्मन्य-
कार्यतावुद्विस्तथा सर्वप्राणिषु कर्तव्या । असङ्कल्पनमित्यभा-
वनम् । प्रच्छादनार्थं कटिवेष्टनार्थम् । किंवा, कौपीनार्थं
प्रच्छादनार्थं च । सूचीपिप्पलकं सूचीस्थापनपात्रम् । भैक्ष्य-
चर्यार्थं पात्रं भिक्षापात्रमित्यर्थः । प्राणयात्रार्थमित्यनेन याव-
न्मात्रेणाहारेण प्राणयात्रा भवति, तावन्मात्र आहारः कर्तव्यः,
न तु रागादिति दर्शयति । एवं श्रमापनयनार्थमित्यादावपि
तावन्मात्रप्रयोजनता व्याख्येया । कायनिबन्धनं योगपट्टम् ।
अनिकेतवास इति अग्रहवासः । एतेन, वनेऽपि न गृहं
कृत्वा स्थातव्यमिति दर्शयति । इन्द्रियार्थेषु गन्धादिषु अनु-
रागस्य तथोपतापस्य द्वेषरूपस्य निग्रहः कर्तव्यः । स्मृति-
पूर्विका प्रवृत्तिरिति कोऽहम्, किमर्थं रागत्यागादिकमारभ्यते

इत्यादि स्मर्तव्यमित्यर्थः । सत्कारः पूजा, सत्कारे स्तुतौ च
सत्यामहृष्टलम् । यथा गर्हायामवमाने च समदर्शित्वम्,
तथा सत्कारादिष्वपि ज्ञेयम् । क्षुधादिषु चानुद्वेगः क्षुधादिस-
हलम् । असंवसनमसंवासः । अहंकारादयोऽष्टाविहैवोक्ताः ।
उपसर्गसंज्ञेति अनर्थहेतुत्वभावना । लोकपुरुषयोः सर्गादिसा-
मान्यावेक्षणमिति यथा इहैव लोकपुरुषयोरदिसर्गतः प्रकृति-
सामान्यमुक्तम्, तथाऽवेक्षणमित्यर्थः । कार्यकालालयभय-
मिति मोक्षानुगुणकर्तव्यस्य कालातिपातभयं^२ करणीयम् ।
नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि इन्द्रियाणि बाह्यविषयनिवृत्तानि
मनस्येव नियतानि कर्तव्यानि । चेतसश्चिन्त्यादिविषयेभ्यो
व्यावृत्तस्य परमात्मन्यात्मज्ञानार्थं नियमनं कर्तव्यम् । आ-
त्मनश्चात्मनि नियमनमिति योजना । तेन, आत्मापीन्द्रि-
यादिविषयेभ्यो व्यावृत्त्यात्मनि मन्तव्यः । धातुभेदेन शरीरा-
वयवसंख्यानमिति शरीरस्य रसमलम्लान्धादिरूपतया ज्ञानम् ।
शरीरं हि रसमलम्लान्धादिरूपतया भाव्यमानं वैराग्यहेतुर्भ-
वति, यथा—“मज्झास्रा रजसा झीहा यकृता शकृतापि च ।
पूर्णाः स्नायुशिरा याः स्युस्ताः स्त्रियश्चर्मपेशिकाः” इत्यादिका
वैराग्यभावना । कारणवदित्यनेन, नित्यात्मव्यतिरिक्तं सर्वम-
नित्यं दर्शयति । दुःखमिति दुःखहेतुः अस्वमिति आत्मव्य-
तिरिक्तमनात्मीयं च । सर्वसंन्यासेष्विति सर्वप्रवृत्त्युपर-
मेषु ॥ १३ ॥

भवन्ति चात्र ।

पतैरविमलं सत्त्वं शुद्ध्युपायैर्विशुद्ध्यति ।

मृज्यमाण इवाददर्शस्तैलचेलकरादिभिः ॥१४॥

ग्रहांबुदरजोधूमनीहारैरसमावृतम् ।

यथाकैमण्डलं भाति भाति सत्त्वं तथाऽमलम् ॥१५॥

ज्वलत्यात्मनि संरुद्धं तत्सत्त्वं संबृतायने ।

शुद्धः स्थिरः प्रसन्नार्चिर्दीपो दीपाशये यथा ॥१६॥

अविमलमिति क्रियाविशेषणम् । ग्रहो राहुः । सत्त्वस्य
पञ्चवेन्द्रियाणि ज्ञानावरकाणि भवन्तीति कृत्वा सूर्यस्यापि
पञ्चैव ग्रहादयश्चावरका उक्ताः । ज्वलतीति केवलात्मज्ञान-
जनकत्वेन प्रकाशते । आत्मनि संरुद्धमिति इन्द्रियेभ्यो व्यावृ-
त्त्यात्मनियतम् । संबृतायन इति आत्मपक्षेऽपि संबृतेन्द्रियरूप-
च्छिद्रमात्मनि ज्ञेयम् । दीपाशयो दीपधारिका गृहं वा ॥ १६ ॥

शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्तते ।

यया भिनत्यतिबलं महामोहमयं तमः ॥ १७ ॥

सर्वभावस्वभावज्ञो यया भवति निःस्पृहः ।

योगं यया साधयते सांख्यः संपद्यते यया ॥१८॥

१ अहंकारादिषूपसर्गसंज्ञेति पाठान्तरम् । २ अभ्युपगम इति
पाठान्तरम् । ३ असंवसनमसंवास इति पाठान्तरम् ।

१ दुःखसंज्ञेति पाठान्तरम् । २ कालाभिघातभयमिति पाठान्तरम् ।

३ कचादिभिरिति पाठान्तरम् ।

यया नोपैत्यहङ्कारं नोपास्ते कारणं यया ।

यया नालम्बते किञ्चित्सर्वं संन्यस्यते यया ॥१९॥

याति ब्रह्म यया नित्यमजरं शान्तमव्ययम् ।

विद्या सिद्धिर्मतिर्मैधा प्रज्ञा ज्ञानं च सा मता ॥२०॥

शुद्धसत्त्वमभिधाय तज्जन्यां मोक्षसाधनत्वेनात्यर्थोपादेयां सत्यां बुद्धिं विविधैरुपयुक्तैः स्वरूपैराह—शुद्धेत्यादि ।—महामोहोऽहमादिमिथ्याज्ञानम् । निस्पृह इति उपादिस्साजि-ह्वासाक्षयः । योगमिति विषयव्यावृत्तस्य मनस आत्मन्येव परं योगम् । संख्या तत्त्वज्ञानम्, तथा वर्तते इति सांख्यः । नोपास्ते कारणमिति न सुखदुःखकारणं सेवते । नालम्बते किञ्चिदिति क्वचिदप्यास्थानं न करोति । संन्यस्यते इति सर्व-त्रोदासीनो भवति । ब्रह्मेति मोक्षः । विद्या सिद्ध्यादयश्च यद्य-पि ज्ञानविशेषेऽपि प्रसिद्धाः, तथापीह प्रकरणात् तत्त्वज्ञान-परा एव ज्ञेयाः ॥ १७—२० ॥

लोकविततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यतः ।

परावरदृशः शान्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति ॥२१॥

लोकविततमात्मानमिति लोकरूपमात्मानम्, तथा लोकं चात्मनि शरीरात्स्वरूपमेलकरूपे व्यवस्थितमिति शेषः पश्यतः । परावरदृश इति परमात्मानम्, अवराण्यात्मव्यतिरिक्तानि प्रकृत्यादीनि यः पश्यति, तस्य परावरदृशः । 'ज्ञानमूला' इत्य-नेन मोहमूलामस्थिरां शान्तिं निरस्यतीति ॥ २१ ॥

पश्यतः सर्वभावान् हि सर्वावस्थान् सर्वदा ।

ब्रह्मभूतस्य संयोगो न शुद्धस्योपपद्यते ॥ २२ ॥

अथ जीवन्मुक्तस्य किमिति सुखदुःखहेतुधर्माधर्मसंयोगो न भवतीत्याह—पश्यत इत्यादि ।—पश्यत इति पश्यतएव परं न तु रज्यतो नापि द्विषत इत्यर्थः । ब्रह्मभूतस्येति ब्रह्मभू-तस्य जीवन्मुक्तस्येति व्याख्येयम् । सर्वथा मुक्ते हि ज्ञानमपि नास्ति । तेन, पश्यत इति न स्यात् । संयोग इति धर्माधर्म-सम्बन्धः ॥ २२ ॥

नात्मनः करणाभावाल्लिङ्गमप्युपलभ्यते ।

स सर्वकरणयोगान्मुक्त इत्यभिधीयते ॥ २३ ॥

अथ मुक्तात्मनः किं लक्षणमित्याह—नेत्यादि ।—आ-त्मन इति मुक्तात्मनः । करणाभावादिति मनःप्रभृतिकरणा-भावात् । उक्तं हि—“करणानि मनोबुद्धिर्बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि च” इति, मनःप्रभृत्यभावाच्च शरीराभावोऽप्यर्थलब्ध एव । सर्वाभावाच्चात्मनि किमपि लक्षणं नास्ति, स्वरूपेण चात्मा-ऽतीन्द्रिय एव । तेन, नात्माऽभावाच्चोपलभ्यते, तल्लिङ्गानामभा-वादेव नोपलभ्यत इति भावः ॥ २३ ॥

१ शान्तमक्षरमिति पाठान्तरम् । २ शुद्धस्योपपद्यत इति । पाठान्तरम् । ३ सर्वकारणत्यागादिति पाठान्तरम् । ४ तेन आत्माऽभावाच्चोपलभ्यो तल्लिङ्गान्यपि अभावादेव नोपलभ्यन्त इति भाव इति पाठान्तरम् ।

विपापं विरजः शान्तं परमक्षरमव्ययम् ।

अमृतं ब्रह्म निर्वाणं पर्यायैः शान्तिरुच्यते ॥ २४ ॥

एतत्तत्सौम्य विज्ञानं यज्ज्ञात्वा मुक्तसंशयाः ।

मुनयः प्रशमं जग्मुर्वीतमोहरजःस्पृहाः ॥२५॥ इति

तत्र श्लोकौ

सप्रयोजनमुद्दिष्टं लोकस्य पुरुषस्य च ।

सामान्यं मूलमुत्पत्तौ निवृत्तौ मार्ग एव च ॥ २६ ॥

शुद्धसत्त्वसमाधानं सत्या बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।

विचये पुरुषस्योक्ता निष्ठा च परमर्षिणा ॥ २७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने

पुरुषविचयशारीरं नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

विपापमित्यादिना मोक्षस्वरूपप्रकाशकान् पर्यायानाह—यज्ज्ञात्वेति ज्ञानं प्राप्येत्यर्थः । किंवा, गुणप्रकाशकत्वात् ज्ञान-मपि ज्ञेयं भवतीति बोद्धव्यम् । संप्रहे शुद्धसत्त्वसमाधानमित्य-नेन, 'एतैरविमलम्' इत्यादिना 'दीपाशये यथा' इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तार्थः संगृहीतः । 'शुद्धसत्त्वस्य' इत्यादिना सत्याबुद्धि-रुक्ता । नैष्ठिकी मोक्षसाधिका । निष्ठा मोक्षः ॥ २४—२७ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविर-चितायां चरकतात्पर्यटीकायामाधुर्वेददीपि-कायां पुरुषविचयव्याख्या ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः शरीरविचयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते । ज्ञात्वा हि शरीरतत्त्वं शरीरोपकारकरेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्य-ते । तस्मात् शरीरविचयं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥३॥

पुरुषविचयं मोक्षोपयुक्तत्वेन पुरुषोपकारकमभिधाय व्या-क्रियमाणचिकित्सोपयुक्तं शरीरोपकारकं शरीरविचयं ब्रूते । शरीरस्य विचयनं विचयः शरीरस्य प्रविभागेन ज्ञानमित्यर्थः । शरीरोपकारार्थमिति शरीरारोग्यार्थम् । अथ कथं शरीरज्ञानं शरीरोपकारकमित्याह—ज्ञात्वा हीत्यादि ।—शरीरस्य रक्ता-दिरूपस्य स्वभावरूपं तत्त्वं ज्ञात्वैव इदमस्य वृद्धस्य धा-तोरसामान्यगुणतयाऽवर्द्धकत्वेनोपकारकमिति, तथोक्तविपर्य-याच्चापकारकमिति ज्ञेयम् । ज्ञायते उपकार्यते शरीरतत्त्वमनेनेति वाक्यार्थः ॥ १—३ ॥

तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहा-भूतविकारसमुदायात्मकं समयोगवाहि । यदा

१ दुर्ज्ञानमिति पाठान्तरम् ।

हास्मिन् शरीरे धातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदा क्लेशं विनाशं वा प्राप्नोति । वैषम्यगमनं हि पुनर्धातूनां वृद्धिहासगमनमकात्स्न्येन प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

समुदितस्यैव शरीरस्य स्वरूपमाह—तत्रेत्यादि ।—‘चेतना’शब्देन ज्ञानकारणं आत्मोच्यते । ‘भूत’शब्द उपमाने । तेन, चेतनाया आत्मसम्बन्धिन्या शरीरएवोपलम्भादात्मनः शरीरमधिष्ठानमिति भवति । परमार्थस्तु चेतनाश्रय आत्मा आत्मा च निराश्रय एव, किंवा, चेतनस्यात्मनोऽधिष्ठानभूतमिति चेतनाधिष्ठानभूतमिति । पञ्चानां महाभूतानां विकारा रसादयः शरीरारम्भकाः, तेषां समुदायो मेलकः । स आत्मा स्वरूपं यस्य तत्तथा । ‘समुदाय’ शब्देन च समुदायारम्भका धातव एवोच्यन्ते । तेन, न संयोगमात्रस्य शरीरत्वप्रसक्तिः । किंवा, समुदायः संयोग एवोच्यताम्, तथा समुदाय आत्मा कारणं यस्य शरीरस्य द्रव्यरूपस्य तत् पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकं शरीरमेव । समेनोचितप्रमाणेन धातूनां मेलकेन समयोगतया बहुतीति समयोगवाहि । यदा तु धातूनां न्यूनातिरिक्तत्वेन विषमो मेलको भवति, तदा असंयोगवैहीति दर्शयन्नाह—यदा हीत्यादि ।—लघुना वैषम्येण रोगमात्रजनकेन क्लेशम्, महता दुःसाध्यरोगजनकेन वैषम्येण विनाशं मरणं प्राप्नोतीति शरीरम् । अथ किं तत् वैषम्यमित्याह—वैषम्यगमनमिति, वैषम्यगमनं वैषम्यावस्थाप्राप्तिः । वैषम्यमेवै कादाचित्कमित्यर्थः, यदि हि वैषम्यमेव भवते, तदा सहजसिद्धमपि धातूनां यत् न्यूनातिरिक्तत्वेन वैषम्यम्, तदपि गृह्यते । तेन, ‘गमन’पदप्रक्षेपात् सहजं वैषम्यं परित्यज्य प्रमाणापेक्षं कदाचिदुत्पद्यमानं वैषम्यं दर्शयति । वृद्धिहासगमनं चेह व्यस्तसमस्तवैषम्यं ज्ञेयं वृद्धिहासस्यैव विशेषाभावात् । अकात्स्न्येन प्रकृत्या चेति अकात्स्न्येनेति एकदेशेन, प्रकृत्येति सकलेन स्वभावेन । तेन च, रसादीनां चाशेषेण वृद्धिहासौ तथा अकात्स्न्येन वृद्धिहासौ उपसंगृहीतौ भवतः । अन्ये तु, ‘अकात्स्न्येन’ इतिपदं क्लेशं विनाशं प्राप्नोतीत्यनेन योजयति । तेन, यदापि धातवो वैषम्यमापद्यन्ते, तदापि न क्लेशविनाशौ भवतः, अकात्स्न्येन इतिपदेन क्लेशविनाशव्यभिचारस्य विहितत्वाच्च । दृष्टं चैतत् यथा—वृष्यप्रयोगात् शुक्रवृद्धौ सत्यामपि न क्लेशविनाशौ भवतः, तथा बालस्य वर्द्धमानधातोरपि गुणएव परं दृश्यते । तच्च नाति साधु । यतः, बालस्य वर्द्धमानधातोरपि वयोऽनुरूपाः प्राकृतमानस्थिता एव धातवो भवन्ति, तेन, न ते प्राकृतमाना वृद्धा उच्यन्ते । या तु वृष्यप्रयोगजा शुक्रवृद्धिः, सा यदि विकारकारिका न भवति, तदा तु प्राकृतमानान्तर्गता । एवं एतदेव धातूनां प्राकृतमानम्,—यद-

विकारकारि । अञ्जल्यादिमानं तु ग्रन्थान्तरेणामिहितमपि नित्यपरोक्षतया पुनः स्वाभाविकधातुलक्षणैरेव ज्ञातव्यम् । तस्माच्छुक्रस्य यावती वृद्धिरदोषा, तावती प्राकृतमानावस्थारूपैव । प्राकृतमानातिरिक्तौ चेह वृद्धिहासौ ‘वैषम्यगमन’ शब्देनोच्येते । तस्मादाद्यैव व्याख्या । यस्मादेवं केवलं वृद्धिहासगमनमेव वैषम्यगमनम् । किंतु प्रकृत्या च वैषम्यगमनं धातूनां भवतीति व्याख्या न भवति । तथा हि—“प्रकृतिस्थं यदा पित्तं मारुतः श्लेष्मणः क्षये” इत्यादौ प्रकृतिस्थस्य दोषस्य विकारकर्तृत्वमुच्यते, विकारकरस्य दोषस्य प्रकृतिस्थताऽपि वैषम्यानुक्रियाकारित्वेन ‘वैषम्य’शब्देनोच्यते । तदपि नातिशुन्दरम् । येन, प्रदेशान्तरेष्वपि त्रिविधां गतिं प्रतिपद्य प्रकृतिस्थता धातूनां निर्विकार एवोक्ता, यथा—“क्षीणा जहाति लिङ्गं स्वं समाः स्वं कर्म कुर्वते । दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथाबलम्” तथा “विकारो धातुवैषम्यम्” “विकारो दुःखमेव च” एवमादिषु । यत्तु “प्रकृतिस्थं यदा पित्तम्” इत्यादि स्वमानावस्थितस्य पित्तस्य विकारकरत्वम्, तच्छरीरप्रदेशान्तरनीतस्य पित्तादेस्तु तत्प्रदेशवृद्धस्यैव विकारकर्तृत्वम् । स्वमानस्थितोऽपि दोषः प्रदेशान्तरं नीतः सन् प्रदेशस्थदोषापेक्षया वृद्धएव भवति । तत्रापि वृद्धस्यैव विकारकर्तृत्वम्, प्रपञ्चितश्चाथैस्तत्रैव ग्रन्थे । यत्राऽपि स्वमानस्थितानां रक्तादीनां वातादिदुष्टा विकारकर्तृत्वम्, तत्रापि वातादय एव वृद्धाः प्राधान्येन विकारकारकाः, रक्तादयोऽपि तदुष्टिदोषसंबन्धात् हीनस्वगुणा वृद्धस्वगुणा वा भवन्ति, ततो गुणहानिवृद्धिभ्यां वृद्धिहासौ दृष्येऽपि तिष्ठत एवेति न प्रकृतिस्थस्य विकारकारित्वमिति पश्यामः ॥ ४ ॥

यौगपद्येन तु विरोधिनां धातूनां वृद्धिहासौ भवतः । यद्धि यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्ततो विपरीतगुणस्य धातोः प्रत्यवायकरं सम्पद्यते ॥ ५ ॥

उपयुक्तभेषजेन यथा वृद्धिहासौ भवतः । तदाह—यौगपद्येनेत्यादि ।—विरोधिनामिति परस्परविरुद्धगुणानाम् । तदेवोपपादनं दर्शयति—यद्वीत्यादि ।—यद्धि भेषजम्,—यथा क्षीरं कफशुक्रादिवृद्धिकरम् । तत्तु पित्तरक्तादेः प्रत्यवायकरं भवति हासकरं भवतीत्यर्थः । विपरीतस्येति कर्तव्ये । यत्—विपरीतगुणस्येति करोति । तेन जातिवैपरीत्याद् गुणवैपरीत्यमेव हासकारणं प्राधान्येन दर्शयति । तेन, गोमूत्रं द्रवत्वसाजाल्यात् समानमपि कट्फलरूक्षादिगुणयोगात् कफस्यापि हारकमेव ॥ ५ ॥

तदेव तस्मात् भेषजं सम्यगुपचर्यमाणं युगपन््यूनातिरिक्तानां धातूनां साम्यकरं भवत्यधिकमपकर्षति न्यूनमाप्याययति ॥ ६ ॥

१ सम्यगुपचर्यतेति पाठान्तरम् । २ असम्यग्वहतीति पाठान्तरम् । ३ वैषम्यमित्येवमिति पाठान्तरम् ।

१ सम्यगवचार्यमानमिति पाठान्तरम् ।

उपपादितयौगपथेन धातूनां वृद्धिहासगमनमुपसंहरन्नाह—
तदेवेत्यादि ।—सम्यगुपचर्यमाणमित्यनेन उचितमात्रादि-
योगं तथा साम्यावाप्तावधिकभेषजप्रयोगं दर्शयति । मात्रा-
दिविगुणं हि भेषजं न उचितं क्रियां करोति ।—यथा वृद्धस्य
कफस्य क्षीणस्यापि पित्तस्य क्षयवृद्धिभ्यां सामान्यं समुपयु-
ज्यते कदादि । तत् साम्यापातोत्तरकालमप्युपयुज्यमानं पि-
तृवृद्ध्या कफक्षयेण च पुनर्वैषम्यमावहति । तस्मात्तदोषाणां
व्यावृत्त्यर्थं सम्यगुपचर्यमाणमिति कृतम् । ननु पूर्वोक्तभेष-
जेन विरोधिनां वृद्धिहासौ भवतः । उपसंहारे तु धातूनां
साम्यकरं भेषजं भवतीत्युच्यते । तत्कथं साम्यभेद इत्याशंक्य
वृद्धिहासकरमेव धातुसाम्यकरं भवतीति दर्शयन्नाह—अधि-
क्रमपकर्षति, न्यूनमाप्यायतीति । एवं भूतं च धातुसाम्यकर-
णम् । यत्रैव विरोधिनां वृद्धिहासौ विद्येते । तत्रैव ज्ञेयम् ।
न सर्वत्र । तेन यत्र वृद्धिरेव परं दोषाणां न क्षयः । तत्र
यथा वृद्धस्य दोषस्य क्षयाधानमुक्तम् । न तथा क्षीणस्य वर्द्ध-
नमिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

एतावदेव हि भैषज्यप्रयोगे फलमिष्टं स्वस्थवृत्ता-
नुष्ठाने च यावद्धातूनां साम्यं स्यात् । स्वस्था ह्यपि
धातूनां साम्यानुग्रहार्थमेव कुशला रसगुणानाहा-
रविकारांश्च पर्यायेणेच्छन्त्युपयोक्तुं सात्म्यसमाज्ञा-
तानेकप्रकारभूयिष्ठांश्चोपयुज्जानास्तद्विपरीतकरस-
माज्ञातया चेष्टया सममिच्छन्ति कर्तुम् ॥ ७ ॥

उक्तधातुसाम्योपादेयतां दर्शयितुं भेषजप्रयोगस्य तथा
स्वस्थवृत्तानुष्ठानस्य धातुसाम्यातिरिक्तं फलं निषेधयन्नाह—
एतावदेवेत्यादि ।—‘एतावदेव’ इत्यनेन वक्ष्यमाणधातुसाम्यं
प्रत्यवमृषति । धातुसाम्यात्मको हि भेषजसाध्यो न धातुसा-
म्यादतिरिच्यते । तथा, स्वस्थस्योजस्करत्नम् । रसायनेनापि
धातुसाम्यमेव विशुद्धमाधीयते । तेन, धातुसाम्यादतिरिक्त-
मायुर्वेदसाध्यं नास्तीति भावः । उक्तं च—“धातुसाम्यक्रिया
चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्” इति । ननु स्वस्थे धातुसाम्यं
सिद्धमेव । न च सिद्धं साध्यते । स्वस्थनिष्ठवृत्तानुष्ठानेऽपि धातु-
साम्यमेव फलमित्याह—स्वस्था ह्यपीत्यादि ।—साम्यानुग्रहा-
र्थमिति स्वस्था एव साम्यस्य परापरसात्म्योत्पादेन परिपालना-
र्थम् । रसा मधुरादयः । गुणा गुर्वादयः । आहारविकाराः
खायलेह्या यवाग्वादयः । पर्यायेणेति उचितेन क्रमेण । स
च क्रमः । यथा—मधुरमुपयुज्य तज्जन्यकफवृद्ध्यादिप्रतिव-
न्धार्थं कदाद्युपयोज्यमित्यादिरसक्रमः । तथा गुरुमुपयुज्य
तत्कार्यप्रतिवन्धार्थं लघूपयोगः । इत्येवंप्रकारो लघुगुरुपयो-
गक्रमः । आहारविकारेऽपि यवाग्वादुपयुज्य तत् पाकार्थं
पेयाद्युपयोग इत्यादिकः क्रमः । ‘गुण’ शब्देन च रसा अपि
प्राप्यन्ते । तथापि रसाः प्राधान्यात् पृथगुक्ताः । सात्म्यसमा-
ज्ञातानिति ‘रसगुणान्’ इत्यस्य तथा ‘आहारविकारांश्च’
इत्यस्य विशेषणम् । सात्म्याश्च ते अभ्यासेन तथा समत्वेन

स्वाभाविकपथ्यत्वेनाज्ञाता इति सात्म्यसमाज्ञाताः । ‘सम’शब्दे-
नात्र पथ्यमुच्यते । किंवा सर्वदा सात्म्यत्वेन समाज्ञाताः सा-
त्म्यसमाज्ञाताः । तेन असात्म्यानामुपयोगमेव प्रतिक्षिपति ।
यच्च तावत् रसादयः पर्यायेणोपयुज्यते तत्साधु । यत्र त्वेक-
प्रकारा एव रसादयः कुतश्चिदेतोरभ्यस्यन्ते । तत्र को विधिरि-
त्याह ।—एकप्रकारेत्यादि ।—तत्रोपयुक्तैकप्रकाररसादिभूयि-
ष्ठाद् रसादेर्विपरीतमेव करोतीति तद्विपरीतकरी समाज्ञाता
चेष्टा । तथा चेष्टया समं कर्तुमिच्छन्तीति । एकप्रकारभूयि-
ष्ठाद्युपयोगेनाधीयमानवैषम्यशरीरं समधातुं कर्तुमिच्छन्ति ।
एतदुदाहरणम्—यथा—मधुरप्रकारभूयिष्ठं च आहारप्रकार-
मुपयुजीत । तस्य मधुरसमानकफादिवृद्धिमाशंक्य कफादिक्षय-
करी व्यायामादिचेष्टा तथा सामान्यमाधीयते । किम्वा,
तद्विपरीतकरी च, तथा, समत्वेन च आज्ञाता या चेष्टा ।
सा तद्विपरीतकरसमाज्ञाता । तेन क्रियमाणमतियोगादि
निषेधयति ॥ ७ ॥

देशकालात्मगुणविपरीतानां हि कर्मणामाहार-
विकाराणां च क्रियोपयोगः सम्यक् सर्वाति-
योगसन्धारणमसन्धारणमुदीर्णानां च गतिमतां
साहसानां च वर्जनं स्वस्थवृत्तमेतावद्धातूनां सा-
म्यानुग्रहार्थमुपदिश्यते ॥ ८ ॥

सम्प्रति प्रस्तावागतं स्वस्थवृत्तं समासेनाह—देशेत्यादि ।
—देशादिभिः ‘गुण’शब्दः सम्बध्यते । ‘आत्म’शब्देनेह
शरीरमुच्यते । देशविपरीतं कर्म यथा—मरौ स्वप्नः । काल-
विपरीतं कर्म यथा—वसन्ते व्यायामः, आत्मविपरीतं कर्म
यथा—स्थूलशरीरे व्यायामजागरणादि । एवमाहारप्रभेदाश्च
कालादिविपरीता उन्नेयाः । कर्मणां सम्यक्क्रियोपयोगस्तथा
आहारविकाराणां सम्यक् क्रियोपयोगः । मिथ्यायोगायोगरू-
पोऽप्यतियोगो ज्ञेयः । तेन, सर्वेषां कालबुद्धीन्द्रियार्थमिथ्यायो-
गादीनां वर्जनं सर्वातियोगसन्धारणम् । कालमिथ्यायोगादेस्तु
दुष्परिहरस्य प्रतिक्रियैव वर्जनम् । गतिमतामिति पुरीषादीनां
बहिर्गमनशीलानाम् । साहसानामयथाबलानाम् ॥ ८ ॥

धातवः पुनः शारीराः समानगुणैः समानगुणभू-
यिष्ठैर्वाप्याहारविहारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिं प्राप्नुवन्ति
हासंतु विपरीतगुणैर्विपरीतगुणभूयिष्ठैर्वाप्यभ्य-
स्यमानैः ॥ ९ ॥

अथ रसादिधातूनां वृद्धिहासानुक्तौ । तौ सात्म्याहाराभ्यां
क्रियेते तद्दर्शयितुमाह—धातव इत्यादि ।—‘शारीराः’ इति
पदेनाध्यात्मिकान् बुद्ध्यादीन् व्यवच्छिनत्ति । यतः न बुद्ध्या-
दयः समानगुणवचनाद्व्यवर्तन्ते, असमानगुणानाकामन्ति ।
समान एव परं गुणो यस्य तत्समानगुणम् ।—यथा—मांसं
मांसस्य समानगुणभूयिष्ठम् । यदल्पसमानगुणम् । यथा—

१ वचन्त इति पाठान्तरम् ।

शुक्रस्य क्षीरम् । क्षीरस्यातिद्रवत्वात् शुकेऽल्पसमानगुणम् । अन्यस्यमानैरित्यनेन सकृदुपयोगाद् वृद्धिं हासं च निषेधयति । विपरीता एव परं गुणा यस्य तद्विपरीतगुणम् । अल्पसमानगुणं तु विपरीतगुणभूयिष्ठम् ॥ ९ ॥

तत्रेमे शरीरधातुगुणाः संख्यासामर्थ्यकरास्तद्यथा—गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्मस्थूलसान्द्रद्रवाः । तेषु ये गुरवः, ते गुरुमिराहारगुणैरभ्यस्यमानैराप्यायन्ते लघवश्च हसन्ति । लघवस्तु लघुमिराप्यायन्ते, गुरवश्च हसन्ति । एवमेव सर्वधातुगुणानां सामान्ययोगाद्बुद्धिर्विपर्ययाद्भासः । तस्मान्मांसमाप्यायते मांसेन भूयस्तरमन्येभ्यः शरीरधातुभ्यः । तथा लोहितं लोहितेनैव । मेदो मेदसा । वसा वसया । अस्थि तरुणास्त्रा । मज्जा मज्जा । शुक्रं शुकेण । गर्भस्त्वामगर्भेण ॥ १० ॥

अथ के ते शरीरधातुगुणाः । ये तेषां गुणैः समानाश्चोच्यन्त इत्याह—तत्रेत्यादि । शरीरधातुगुणा इति विशेषणप्रस्तुतत्वेनानभिधेयात्मगुणान् बुद्ध्यादीन् निरस्यति । परादयस्तु यद्यपि शरीरधातुगुणा भवन्ति तथापि ते वृद्धिं हासं च प्रति अनतिप्रयोजनत्वादिहानुक्ताः । रसस्तु प्रधानत्वेन प्रकरणानन्तरोक्त एवेति नेहोक्तः । स्पर्शस्तु शीतोष्णसंगृहीत एव । शब्दरूपगन्धास्तु वृद्धौ हासे च नातिप्रयोजना इति नोक्ताः । संख्या ज्ञानं गणना वा । तत्र सामर्थ्यं कुर्वन्तीति संख्यासामर्थ्यकराः । एते हि गुर्वादयो ज्ञाता विंशतिगुर्वादयो भवन्तीति यदज्ञानां संख्यासामर्थ्यरूपम् । तत् कुर्वन्ति गुरुलघादयः । परस्परविपर्ययात्मकान् द्वन्द्वान् दशगुणान् दर्शयित्वा तेषां च द्रव्यसम्बन्धानां शृङ्खलाहिकतया कर्माह—तेष्वित्यादि । लघवश्च हसन्तीति च्छेदः । शेषशीतादिगुणानां बुद्धिमतिदेशेनाह—एवमित्यादि ।—सामान्ययोगानिति समानैकरूपार्थयोगान् । तच्च सामान्यं सर्वथा समानगुणजातिरूपं भवति । यथा—पोष्यपोषकयोर्मांसयोः । क्वचिद्विजातीयगुणा एव पोष्यपोषकवृत्तयो भवन्ति । यथा—क्षीरशुक्रयोः । तत्रात्यर्थबुद्धिकर्तृत्वेन प्रथमं जातिरूपमेव सामान्यं सर्वगुणसामान्ययुक्तमुदाहरति—तस्मादित्यादि ।—भूयस्तरमन्येभ्य इत्यनेन, मांसेन मांसगुणभूयिष्ठतया रक्तादिवृद्धिरपि क्रियते, भूयसी तु सामान्ययोगान्मांसस्य वृद्धिः क्रियत इति दर्शयति । लोहितं लोहितेनैवेत्येवमादौ “भूयस्तरमन्येभ्यः” इत्यनुवर्तनीयम् । गर्भस्त्वामगर्भेणेत्यत्र आमगर्भेणाण्डादिरूपेण समुदितानां मांसादीनां साम्यनिष्पन्नानां वृद्धिरुच्यते ॥ १० ॥

यत्र त्वेवंलक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविकाराणामसाभिध्यं स्यात् सन्निहितानां

वाप्ययुक्तत्वान्नोपयोगो घृणित्वादन्यस्माद्वा कारणात् । स च धातुरभिवर्द्धयितव्यः स्यात् । तस्य ये समानगुणाः स्युराहारविकारा असेव्याश्च । तत्र समानगुणभूयिष्ठानामन्यप्रकृतीनामप्याहारविकारानामुपयोगः स्यात् । तद्यथा—शुक्रक्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगो मधुरस्निग्धसमाख्यातानां चापरेषां द्रव्याणाम् । मूत्रक्षये पुनरिशुरसवारुणीमण्डः द्रवमधुराम्ललवणोपक्लेदिनाम् । पुरीषक्षये कुल्माषमाषकुङ्कुण्डाऽजमध्ययवशाकधान्याम्लानाम् । वातक्षये कटुकतिक्तकषायरूक्षलघुशीतानाम् । पित्तक्षयेऽम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णानाम् । श्लेष्मक्षये स्निग्धगुरुमधुरसान्द्रपिच्छिलानां द्रव्याणाम् । कर्मापि यद्यस्य धातोर्बुद्धिकरम् । तत्तदा सेव्यम् । एवमन्येषामपि शरीरधातूनां सामान्यविपर्ययाभ्यां वृद्धिहासौ यथाकालं कार्याविति सर्वधातूनामेकैकशोऽतिदेशतश्च वृद्धिहासकराणि व्याख्यातानि भवन्ति ॥ ११ ॥

सम्प्रति समानगुणभूयिष्ठेन विजातीयेन वृद्धिमाह—यत्रेत्यादि ।—एवं लक्षणेनेति तुल्यजातिरूपेण । उक्तार्थं विवृणोति—घृणित्वादित्यादि ।—अन्यस्माद्वा कारणादित्यभक्ष्यामगर्भशुक्रादिभक्षणजन्याधर्मतया । तत्रेत्यनेन असन्निहितान् घृणया कारणान्तरेण च सन्निहितानप्यसेव्यान् प्रत्यवमृषति । अन्यप्रकृतीनामिति विजातीयानाम् । अत्रोदाहरणमाह—तद्यथेत्यादि ।—शुके क्षीणे यदि शुक्रान्तरं न प्राप्यते । प्राप्तं वा घृणादिवशात् प्रयोज्यं स्यात् । तदा समानगुणभूयिष्ठानां क्षीरादीनामुपयोगः कर्तव्य इत्यर्थः । मूत्रादावपि घृणादिना खजातिप्रयोगविषये समानगुणभूयिष्ठमाह—मूत्रेत्यादि ।—कुङ्कुण्डं पलालादिच्छत्रिका । अजमध्यं छागान्तरादि । द्रव्याणामुपयोग इति योजना । आहारं वृद्धिकरमभिधाय विहारमपि वृद्धिकरमाह—कर्मेत्यादि ।—“कर्म” शब्देनेहास्याचिन्तादयोऽपि गृह्यन्ते । कर्म तु प्रायः प्रभावादेव वृद्धिकरं भवतीति कृत्वाऽत्र समानगुणतापरिग्रहो न कृतः । साक्षादनुक्तानामपि धातूनामुक्तन्यायानुसारेण वृद्धिहासकरणमिति दर्शयति—एवमित्यादि ।—यथाकालमिति क्रियाकालानामनतिपातेन । उक्तं प्रकरणमुपसंहरति—इति सर्वेत्यादि ।—एकैकश इत्यनेन । “मांसमाप्यायते मांसेन” इत्यादिनोक्तं गृह्णाति । अतिदेशतश्चेत्यनेन । “एवमन्येषामपि धातूनाम्” इत्यादिनोक्तं गृह्णाति ॥ ११ ॥

१ अनुक्तार्थमिति पाठान्तरम् ।

कात्स्न्येन शरीरवृद्धिकरास्त्वमे भावाः—कालयोगः स्वभावसंसिद्धिराहारसौष्ठवमविधातश्चेति ॥ १२ ॥

वृद्धिप्रस्तावात् सर्वशरीरवृद्धिकरानाह—कात्स्न्येनेत्यादि ।—कालयोग इति वृद्धिकारकयौवनादिकालयोगः । यौवनादौ हि सप्तदशवत्सरादिकाललक्षणे कालमहिम्नैव वृद्धिर्भवति । 'स्वभाव' शब्देनादृष्टमुच्यते । तेन स्वभावसंसिद्धिशरीरवृद्धिहेतुरदृष्टम् । आहारसौष्ठवमित्याहारसम्पत् । अविधातश्चेति शरीरवृद्धिविधातकरातिव्यवायमनोधातादिविरहः ॥ १२ ॥

वलवृद्धिकरास्त्वमे भावा भवन्ति । तद्यथा—वलवत्पुरुषदेशे जन्म वलवत्पुरुषे काले च । सुखश्च कालयोगो वीजक्षेत्रगुणसम्पच्चाहारसम्पच्च शरीरसम्पच्च सात्त्विकसम्पच्च सत्त्वसम्पच्च स्वभावसंसिद्धिश्च यौवनञ्च कर्म संहर्षश्चेति ॥ १३ ॥

वृद्धिप्रस्तावाच्च वलवृद्धिकरान् भावानाह—वलेत्यादि ।—देशमहिम्ना वलवन्तः पुरुषा यस्मिन् । हेमन्ते शिशिरे वा काले जायमानस्य वलं जनयति । सुखश्च कालयोग इति साधारणकालयोगः । वीजस्य शुक्रस्य तथा क्षेत्रस्यातैवर्गभाशयरूपस्य गुणानां प्रशस्तधर्माणाम् सम्पत् वीजक्षेत्रगुणसम्पत् । अत्र वीजक्षेत्रयोर्निर्दोषतापि सम्पत् स्यात् । तेन निर्दोषातिरिक्तस्य सारत्वादिवीजक्षेत्रगुणप्राप्त्यर्थं 'गुण'ग्रहणं ज्ञेयम् । सत्त्वसम्पच्चेति सत्त्वसम्पदापि शरीरं वलं भवतीति ज्ञेयम् । वचनं हि—“शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते” इति । स्वभावसंसिद्धिर्वलजनककर्मसंसिद्धिः । कर्म व्यायामादि कर्मैत्यर्थः । व्यायामादिकर्माभ्यासान्निजं वलं भवति ॥ १३ ॥

आहारपरिणामकरास्त्वमे भावा भवन्ति । तद्यथा—ऊष्मा वायुः क्लेदः स्नेहः कालः समयो गश्चेति ॥ १४ ॥

प्रशस्तगुणामिधानप्रस्तावादाहारपरिणामस्यापि प्रशस्तस्य हेतुमाह—आहारेत्यादि ।—काल इति पाककालो निशाऽवसानादिरूपः । समयोऽयं इत्याहारस्य प्रकृत्याद्यष्टाहारविधिविशेषात् सम्यग्योगः ॥ १४ ॥

तत्र तु खल्वेषामूष्मादीनामाहारपरिणामकराणां भावानामिमे कर्मविशेषा भवन्ति । तद्यथा—ऊष्मा पचति, वायुरपकर्षति । क्लेदः शैथिल्यमापादयति, स्नेहो मार्दवं जनयति, कालः पर्याप्तिमभिनिर्वर्त्तयति, समयोऽयं स्त्वेषां परिणामधातुसाम्यकरः सम्पद्यते ॥ १५ ॥

तत्र चाहारपरिणामकरेषु ऊष्मैव साक्षात् पाके व्याप्तिर्यते । वाय्वादयस्तु तस्य पचतः सहायताव्यापारविशेषेण सहायतां

१ शरीरपुष्टिकरास्त्वमे इति पाठान्तरम् । २ संयोगश्चेति पाठान्तरम् ।

यान्तीति दर्शयन्नाह—तत्रेत्यादि ।—वायुरपकर्षतीति ऊष्मस्थानाद् विदूरस्थितमन्यमूष्मसमीपं नयति ।—यदुक्तम्—“अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति” इति । वायुरपकर्षतीत्युपलक्षणम् । तेन, अम्युत्तेजनमपि समानाख्यस्य वायोर्बोद्धव्यम् । उक्तं हि—“समानेनावधूतोऽग्निः पचति” इति । पर्याप्तिमिति पाके निष्पत्तिम् । सत्यपि ऊष्मादिव्यापारे कालवशादेव पाको भवति । नोष्मादिव्यापारमात्रादिति भावः । समयोऽयं स्त्वेषामिति एषामाहारद्रव्याणां प्रकृत्यादीनां यः समयोऽयं । स परिणामकरो धातुसाम्यकरश्च भवति । यदा हि प्रकृत्यादिविरुद्ध आहारो भवति । तदा प्रकृत्यादिदोषादेव न सम्यक् परिणामकरो भवति । एतदूष्मादिव्यापारप्रतिपादकं ग्रन्थान्तरम्—यथा—“अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति । तद्वैर्भिन्नसंघातं स्नेहेन दृढतां गतम् । समानेनावधूतोऽग्निरुदर्यः पचनेन तु । काले पक्वं समं सम्यक् पचत्यायुर्विद्वदे” इति ॥ १५ ॥

परिणामतस्त्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभावमापद्यन्ते यथास्वमविरुद्धाः । विरुद्धाश्च विहन्युर्विहताश्च विरोधिभिः शरीरम् ॥ १६ ॥

अथ कया परिपाठ्या परिणाममापद्यमान आहारो धातुसाम्यकरो भवतीत्याह—परिणामत इत्यादि सर्वमाननिर्देशेन यो यथा यथा आहारांशः परिणमते स तथा तथा शरीरगुणरूपतां याति । न कृत्स्नाहारपरिणाममपेक्षत इति दर्शयति । यथास्वमविरुद्धा इति य आहारगुणा यस्मिन् शरीरगुणेषु विरुद्धाः तेषु तद्रूपतां नयन्ति । यथा—आहारस्य कठिनो भागो मांसास्थ्यादिकठिनभागपोषको भवति । द्रवांशस्तु शोणितादिरूपो भवति इत्यादि । विरुद्धास्तु विहन्युरिति शरीरगुणविरुद्धास्तु आहारगुणा विरुद्धान् गुणान् विहन्युर्हासयेयुरित्यर्थः । अथ ते शरीरगुणा आहारगुणविहताः सन्तः किं कुर्वन्तीत्याह—विहतास्तु विरोधिभिः शरीरं विहन्युरिति योजना । विरोधिभिरिति विपरीतैराहारगुणैर्विहता इति क्षयं नीताः किंवा, विरोधिभिरिति यथा—दुग्धमत्स्यादिविरुद्धाहारैर्विहताः शरीरं हन्युः । 'च' कारात्, विरुद्धगुणैश्च क्षयं नीताः शरीरं हन्युरिति दर्शयति ॥ १६ ॥

१ आदानकर्मा प्राणः अन्नं कोष्ठं प्रकर्षति, तदन्नं द्रवैर्भिन्नसंघातं स्नेहेन दृढतां गतं समानवायुनोत्तेजितो जाठराग्निः आयुर्विद्वदे समं काले पचति इति संबंधः

अन्नं कालेऽभ्यवहतं कोष्ठं प्राणानिलाहतम् । द्रवैर्विभिन्नसंघातं नीतं स्नेहेन मार्दवम् ॥ १ ॥

संशुद्धितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्योऽग्निर्यथावाह्यः स्थालीसं तोयतंडुलम् ॥ २ ॥ अष्टांगहृदयशरीरस्थानम् अध्यायः ३ ।

शरीरगुणाः पुनर्द्विविधाः संग्रहेण—मलभूताः प्रसादभूताश्च । तत्र मलभूतास्ते, ये शरीरस्य बाधकराः स्युः । तद्यथा—शरीरच्छिद्रेषूपदेहाः पृथग्जन्मानो बहिर्मुखाः परिपक्वाश्च धातवः प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणो ये चान्येऽपि केचित् शरीरे तिष्ठन्तो भावाः शरीरस्योपधातयोपपद्यन्ते, सर्वास्तान्मले सञ्चक्ष्महे । इतरांस्तु प्रसादे । गुर्वादींश्च द्रवान्तान् गुणभेदेन । रसादींश्च शुक्रान्तान् द्रव्यभेदेन ॥ १७ ॥

अथ कतिप्रकारास्ते शरीरगुणा इत्याह—शरीरेत्यादि ।—संग्रहेण संक्षेपेण । तेन विस्तरेण धातूपधालादिविभागेन बहवश्च भवन्ति । ‘भूत’ शब्दः स्वरूपे । बाधकरा इति पीडाकरा इत्यर्थः । पृथग्जन्मान इति पीडाकारकाः शिङ्खणकादिभेदेन नानारूपाः । ‘बहिर्मुखाः’ इत्यनेन य एव च्छिद्रमलाः प्रभूततया बहिर्निःसरणमिमुखाः, त एव पीडाकर्तृत्वेन मलाख्याः । ये तु उपलेपमात्रकारका गुणकर्तृतया न ते मलाख्याः । परिपक्वाश्च धातव इति पाकात् पूयतां गताश्च शोणितादयो मलाख्याः । किंवा अपक्वाश्चेति पाठः । तदा समधातवो मलाख्या इति ज्ञेयम् । कुपिताश्चेति पदेन वातादयः सामान्येन क्षीणा वृद्धा वा गृह्यन्ते । विहृतिमात्रं हि वातादीनां कोपः । ये चान्येऽपीत्यादिना विमार्गगतान् पीडाकारकान् शरीरधातून् तथाऽजीर्णादीन् ग्राहयन्ति । मल इति एकवचनं जातौ । इतरानिति स्वमानस्थितपुरीषवातादीन् । पुरीषवातादयोऽपि शरीरावष्टम्भकाः प्रसाद एव गुणकर्तृत्वात् । शरीरगतान् मलप्रसादभावानभिधाय पुनर्गुणद्रव्यभेदानाह—गुर्वादींश्चेत्यादि ।—गुर्वादयो द्रवान्ताः पश्चादुक्ता एव । अत्र च ये मला उपधातवश्च नोक्ताः ते गुर्वादिगुणाधारत्वेन ग्राह्याः । किंवा इतरांस्तु निर्वाधकरान् मलादीन् प्रसादे सञ्चक्ष्महे । तथा गुर्वादींश्च तथा रसादींश्च निर्विकारान् द्रव्यगुणरूपान् प्रसादे सञ्चक्ष्महे इति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा दूषयितारो भवन्ति दोषस्वभावात् । वातादीनां पुनर्धात्वन्तरे कालान्तरे प्रदुष्टानां विविधाशितपीतीयेऽध्याये विज्ञानान्युक्तानि । एतावत्येव दुष्टदोषगतिर्यावत् स्पर्शहीनात् । शरीरधातूनां प्रकृतिभूतानां तु खलु वातादीनां फलमारोग्यम् । तस्मादेषां प्रकृतिभावे प्रयतितव्यं बुद्धिमद्भिरिति ॥ १८ ॥

भवति चात्र ॥

शरीरं सर्वथा सर्वं सर्वदा वेद यो भिषक् ।
आयुर्वेदं स कात्वर्येण वेद लोकमुखप्रदमिति ॥ १९ ॥

१ शरीरधातव इति पाठान्तरम् ।

अथ यदेतत् पुरीषादीनां मलमलम् तद्वृषणाय भवति । तेन, तेषां दूषकत्वे हेतुमाह—तेषामित्यादि ।—तेषामिति पुरीषादीनां रसादीनां च । दुष्टा इति स्वहेतूपचिताः । क्षीणास्तु नानादुष्टि दोषाः कुर्वन्तीति प्रतिपादितमेव । अथ धालन्तराश्रयिणां वातादीनां दुष्टानां किन्तलक्षणम् । येन ज्ञातव्या इत्याह—वातादीनामित्यादि ।—विज्ञानानीति लक्षणानि । ननु रसाद्याश्रयदुष्टवातादिलक्षणं तावत् विविधाशितपीतीये चोक्तम् । केशमूत्रनखाद्याश्रयदुष्टिलक्षणं तु यदत्र नोक्तम् तत् कथं ज्ञेयमित्याह—एतावत्येवेत्यादि ।—केशादौ दुष्टानामपि वातादीनां गतिर्नास्तीति वाक्यार्थः । यावत् संस्पर्शनादिति स्पर्शनेन्द्रियव्याप्यत्वेन शरीरधातूनां दूषणे स्पर्शनेन्द्रियपर्यन्तमेव दुष्टदोषगतिर्भवति । तेन न केशादिषु दुष्टदोषगतिः । यत्तु पलितादिकेशे मूत्रे नखे वा पुष्पम् । तत् स्पर्शवच्छरीरस्थितेनैव दोषेण कृतम् । न पुनर्नखमूत्रकेशेष्वपि स्वमार्गचारी दोषः प्रचरतीति ब्रुवते । वयंतु ब्रूमः—विविधाशितपीतीयोक्तदुष्टया सर्वदुष्टयुपसंग्रहो भवतीति दर्शयन्नाह—एतावत्येवेत्यादि ।—यावत् संस्पर्शनादिति कृत्स्नसम्बधात् । तेन, शरीरधातूनां यावत् स्पर्शनादुष्टदोषगतिर्भवति । सा एतावत्येव सा सर्वा विविधाशितपीतीयोक्तैव न ततोऽधिका दुष्टिर्देहस्यास्ति । तत्र हि “मलानाश्रित्य दुष्टास्तु भेदशोऽथ प्रदूषणम्” इति ग्रन्थेन कृत्स्नग्रहणात् केशनखौच मलौ गृहीतावेव । एतेन, नखाग्रकेशाग्रगतेन दोषेणैव कृतं भवेत् । अथ दुष्टा वातादयो दुष्टिलक्षणानि कुर्वन्ति । प्रकृतिस्थास्तु किं कुर्वन्तीत्याह—प्रकृतिभूतानामित्यादि ।—सम्प्रत्युक्तप्रकरणजन्यशरीरज्ञानस्य फलमाह—शरीरमित्यादि ॥ १८—१९ ॥

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—श्रुतमेतद्यदुक्तं भगवता शरीराधिकारे वचः । किञ्च खलु गर्भस्याङ्गं पूर्वमभिनिर्वर्तते कुक्षौ । कुतो मुखः कथं चान्तर्गतस्तिष्ठति । किमाहारश्च वर्तयति कथंभूतश्च निष्कामति । कैश्चायमाहारोपचारैर्जातः सद्यो हन्यते । जातस्तु कैरव्याधिरभिवर्द्धते । किंचास्यं देवादिप्रकोपनिमित्ताधिकाराः संभवन्ति आहोस्विन्न, किञ्चास्य कालाकालमृत्योर्भावाभावयोर्भगवानध्यवस्यति, किञ्चास्य परमायुः, कानि चास्य परमायुषो निमित्तानीति ॥ २० ॥

शरीरविचायकं प्रकरणं समाप्य गर्भशरीरविचायकं प्रकरणमारभते,—एवंवादिनमित्यादि ।—कुक्षाविल्यन्तेन एकः प्रश्नः । कुतोमुखः कथञ्चान्तर्गतस्तिष्ठतीति द्वितीयः । निष्कामतीत्यन्तेन तृतीयः । कैश्चायमाहारोपचारैर्जातः सद्यो हन्यत इति चतुर्थः । कैरव्याधिरभिवर्द्धत इति पञ्चमः । आहोस्विन्ने-

१ कथंचास्येति पाठान्तरम् ।

त्यन्तः पष्ठः । शेषं प्रश्नत्रयं पूर्वप्रश्नद्वयस्य व्यवच्छेदमेव ।
एवं नव प्रश्नाः । अध्यवस्यतीति निश्चिनोति ॥ २० ॥

तमेवमुक्तवन्तमग्निवेशं भगवान् पुनर्वसुरात्रेय
उवाच—पूर्वमुक्तमेतद्गर्भावक्रान्तौ यथायमभिनि-
र्वर्तते कुक्षौ, यच्चास्य यदा सन्तिष्ठतेऽङ्गजातम् ।
विप्रतिवादास्त्वत्र बहुविधाः सूत्रकारिणामृषीणां
सन्ति, सर्वेषां तानपि निबोधोच्यमानान् ।—
शिरःपूर्वमभिनिर्वर्तते कुक्षाविति कुमारशिरा
भरद्वाजः पश्यति सर्वेन्द्रियाणां तदधिष्ठानमिति
कृत्वा । हृदयमिति काङ्कायनो बाह्यीकमिषक्
चेतनाधिष्ठानत्वात् । नाभिरिति भद्रकाप्य आहार-
गम इति कृत्वा । पक्काशयगुदमिति भद्रशौनको
मारुताधिष्ठानत्वात् । हस्तपादमिति वडिशस्तत्क-
रणत्वात् पुरुषस्य । इन्द्रियाणीति जनको वैदेहस्ता-
न्यस्य बुद्धयधिष्ठानानीति कृत्वा । परोक्षत्वाद-
चिन्त्यमिति मारीचिः कश्यपः । सर्वाङ्गाभि-
निर्वृत्तिर्युगपदिति धन्वन्तरिः । तदुपपन्नं सि-
द्धत्वात् । सर्वाङ्गानां तस्य हृदयं मूलमधिष्ठानं च
केषाञ्चिद्भावानाम्, न च तस्मात् पूर्वाभिनिर्वृ-
त्तिरेषाम्, तस्माद्धृदयप्रभृतीनां सर्वाङ्गानां तुल्य-
कालाभिनिर्वृत्तिः । सर्वभावा ह्यन्योन्यप्रतिवद्धाः ।
तस्माद्यथाभूतदर्शनं साधु ॥ २१ ॥

यथाक्रममुत्तराण्यह—पूर्वमित्यादि ।—पूर्वमुक्तमिति,—
यच्चास्य यदा सन्तिष्ठते अङ्गजातम् । तदपि गर्भाव-
क्रान्तौ “एवमस्य युगपदिन्द्रियाणि अङ्गावयवाश्च यौगपथेना-
भिनिर्वर्तन्ते । अन्यत्र तेभ्यः । येऽस्य जातस्योत्तरकालं
जायन्ते” इत्यादिना ग्रन्थेनोक्तम् । यद्यपि “कथमभिनिर्वर्तते
कुक्षौ” इति नेह पृष्ठम् तथापि, अभिनिर्वृत्तिक्रमोपदर्शनेन ।
“किन्तु खलु गर्भस्याङ्गं पूर्वमभिनिर्वर्तते” इति प्रश्नस्य यथोक्तो-
त्पादक्रमोपदर्शनादुत्तरं भवतीति मुनिनोक्तम्,—“उक्तमेतत्
गर्भावक्रान्तौ यथाऽयमभिनिर्वर्तते कुक्षौ” इति । उक्तामपि
युगपदङ्गाभिनिर्वृत्तिं मतान्तरोद्दारेण स्थिरं कर्तुमाह—विप्र-
तिवादास्त्वत्रेत्यादि ।—पक्काशयश्च गुदं चेति पक्काशयगुदम् ।
किम्वा पक्काशयसमीपस्थगुदं पक्काशयगुदं उत्तरगुदमि-
त्यर्थः । इन्द्रियाणीति इन्द्रियाधिष्ठानानि नयनगोलकादीनि ।
तदुपपन्नमिति । प्रतिज्ञाभिहितार्थस्य युगपदङ्गाभिनिर्वृत्तिरूपस्य
सिद्धत्वादिति हेत्वर्थः प्रतिज्ञार्थादभिन्न एव । ये तु, तुल्यकाला-
भिनिर्वृत्तत्वादिति पठन्ति तेषां हेत्वर्थो व्यक्त्वादभिन्न एव ।
येन, उत्तरकालमपि सर्वाङ्गानां युगपद्वृद्धिदर्शनम् । समान-
कालवर्द्धमानानां फलानां समकालमेव जन्मातुमीयते । अस-
मानकालजातानां न समानकालसमा वृद्धिर्भवति । पूर्वार्थानां

१ हृदयपूर्वाणामिति पाठान्तरम् ।

मतानि हृदयपूर्वाभिनिर्वृत्तिर्दूषणेनैव समानन्यायाद्दूषयन्नाह—
सर्वाङ्गानां तस्येत्यादि ।—मूलमिव मूलम् । तदुपघातेन सर्वा-
ङ्गोपघातात् । अधिष्ठानमित्याश्रयः । तत्रौजःप्रभृतीनामधिष्ठानं
हृदयश्च भवति । न च तस्मात् पूर्वाभिनिर्वृत्तिरिति तस्याऽ-
धिष्ठानमूलत्वात् । नानधिष्ठानानां च पूर्वाभिनिर्वृत्तिर्भवति ।
यदि हि मूलं कारणमिह मतं स्यात् । तदा कार्येभ्योऽङ्गेभ्यश्च
प्राक् हृदयं स्यात् । न चेहाङ्गानां हृदयं कारणम् । किन्तु
प्रधानम् । प्राधान्यञ्च तदुपघातेन सर्वोपघातादिति । यश्चा-
प्याश्रयाश्रयिभावः । स चापि सहोत्पन्नानामेव । हृदयं
तदाधितौजःप्रभृतीनां प्रधानं भवतीति भावः । तदेवं चेत्
हृदयस्य प्रधानस्य पूर्वोत्पादो नास्ति । तदा शिरःप्रभृतीनामपि
पूर्वोत्पादो नास्त्येवेति कृत्वोपसंहरन्नाह—एषां तस्मादित्यादि ।—
युगपदभिनिर्वृत्तौ हेत्वन्तरमाह—सर्वभावा हीत्यादि ।—भावा
इति शरीरभावाः । अन्योन्यप्रतिवद्धा इति । यस्मात् सर्वभावाः
परस्परप्रतिवद्धा एव सिरास्त्राध्वादिभिर्जायन्ते । तेन, समान-
निबन्धना युगपदेव भवन्ति । यथाभूतदर्शनमिति यथात्मद-
र्शनम्, तच्च धन्वन्तरिमतमेव ॥ २१ ॥

गर्भस्तु खलु मातुः पृष्ठाभिमुख ऊर्ध्वशिराः
सङ्कुच्याङ्गान्यास्तेऽन्तःकुक्षौ ॥ २२ ॥

व्यपगतपिपासाबुभुक्षणः खलु गर्भः परतन्त्र-
वृत्तिः, मातरमाश्रित्य वर्तयत्युपप्लेहोपस्वेदाभ्यां
गर्भस्तु सदसद्भूताङ्गावयवः, तदनन्तरं ह्यस्य
लोमकूपायनैरुपप्लेहः कश्चिन्नाभिनाड्ययनैः ।
नाभ्यां ह्यस्य नाडी प्रसक्ता । सा नाभ्यां चापरा ।
अपरा चास्य मातुः प्रसक्ता हृदये, मातृहृदयं
ह्यस्य तामपरामभिसंस्पृशते सिराभिः स्यन्द-
मानाभिः स तस्य रसः बलवर्णकरः सम्प-
द्यते, स च सर्वैरसवानाहारः स्त्रिया ह्याप-
न्नगर्भायास्त्रिधा रसः प्रतिपद्यते स्वशरीरपुष्टये
स्तन्याय गर्भवृद्धये च । स तेनाहारेणोपप्लेहः
परतन्त्रवृत्तिर्मातरमाश्रित्य वर्तयत्यन्तर्गतः ॥ २३ ॥

गर्भस्त्रित्यादि द्वितीयप्रश्नस्योत्तरम् । ‘व्यपगत’ इत्यादि
“किमाहारश्च वर्तयति” इति प्रश्नस्योत्तरम् । परतन्त्रवृत्तिरिति
मात्राधीनवृत्तिः । एतदेव विवृणोति—मातरमित्यादि ।—
उपप्लेहो नित्यन्दः; सदसद्भूताङ्गावयव इतिच्छेदः । तदनन्तर-
मित्यङ्गप्रत्यङ्गवृत्तौ सत्यम् । नाभिसक्ता नाडी नाभिनाडी ।
अयनैरिति मार्गैः । अपरा गर्भस्य नाभिनाडीप्रतिवद्धा ‘अस-
रा’ इति ख्याता । अभिसंस्पृशते इति प्राप्नोति । एतच्चापरा-
दिजन्म गर्भादृष्टवशाद्भवति ॥ २२—२३ ॥

१ यथार्थदर्शनमिति पाठान्तरम् । २ सङ्कुच्याङ्गान्यास्ते
जरायुवृतः कुक्षाविति पाठान्तरम् । ३ संस्पन्दमानाभिरिति
पाठान्तरम् ।

स चोपस्थितकाले जन्मनि प्रसूते मारुतयो-
गात् परिवृत्त्यावाक्शिरां निष्कामत्यपत्यपथेन ।
एषा प्रकृतिर्विकृतिः पुनरतोऽन्यथा । परं ततः
स्वतन्त्रवृत्तिर्भवति ॥ २४ ॥

कथंभूतो निष्कामतीत्यस्योत्तरम्—स चोपस्थितकाल इ-
त्यादि ।—उपस्थितकाल इति प्रत्यासन्नकाले । विकृतिरतोऽ-
न्यथेति निर्गल्य चरणेनापि निर्गमो भवतीति दर्शयति । स्वत-
न्त्रवृत्तिर्भवतीति स्वयंकृतेन स्तन्यपानादिना वर्तते । न गर्भस्य
इव मातुरेवाहारेण परं वर्तते इत्यर्थः ॥ २४ ॥

तस्याहारोपचरौ जातिसूत्रीयोपदिष्टावविकार-
करौ चाभिवृद्धिकरौ भवतः ॥ २५ ॥

ताभ्यामेव च विषमाभ्यां जातः सद्यो हन्येतै
तद्विवाचिरव्यपारोपितो वातातपाभ्यामप्रतिष्ठि-
तमूलः ॥ २६ ॥

‘कैश्यायम्’ इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—तस्येत्यादि ।—‘जाति-
सूत्रीयोपदिष्टौ’ इत्यनागतावेक्षणेनानागते भूतवत्प्रयोगाद्बोद्ध-
व्यम् । व्यपारोपितस्तत्तद्व्यापारोपितः ॥ २५ ॥ २६ ॥

आप्तोपदेशादद्भुतरूपदर्शनात्समुत्थानलिङ्गचि-
कित्सितविशेषाच्चादोषप्रकोपानुरूपा देवादिप्रको-
पनिमित्ता विकाराः समुपलभ्यन्ते ॥ २७ ॥

किञ्चास्येत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—आप्तोपदेशादित्यादि ।—
आप्तोपदेश इति कुमारतन्त्रोपदेशो ब्रह्मादिप्रणीतः । तत्र हि
कुमाराणां देवादिनिमित्तविकाराः प्रतिपाद्यन्ते । देवादिग्रह-
णेन च तदनुचरा अपि गृह्यन्ते । स्कन्दग्रहादयः सुश्रुतोक्ता
देवादयश्चाष्टौ । यदुक्तम्—‘देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां
गन्धर्ववैद्याः पितरो भुजङ्गाः । तथैव रक्षांसि पिशाचजातिरे-
षोऽष्टको देवगणो ग्रहाः स्युः’ इति । अनुमानमप्यत्राह—
अद्भुतेत्यादि ।—अद्भुत आश्चर्यमिति यावत् । अद्भुतरूपदर्श-
नादिना यद्भवति । तच्चामानुषबलशोभादि ज्ञेयम् । एतद्वि-
दोषान्यत्वाद् देवादिकारणं गमयति । समुत्थानादिविशेष
आगन्तूनामागन्तुविकारेण स्फुट एव । अदोषप्रकोपानुरूपा
इति दोषप्रकोपजन्यरोगविधर्माणः ॥ २७ ॥

कालाकालमृत्योस्तु खलु भावाभावयोरिदम-
ध्यवसितं नः—यः कश्चिन् म्रियते, स काल एव
म्रियते । न हि कालच्छिद्रमस्तीत्येके । तच्चासम्यक् ।
न ह्यच्छिद्रता सच्छिद्रता वा कालस्योपपद्यते
कालखलक्षणस्वभावात् । तथाहुरपरे—यो यदा
म्रियते, स तस्य नियतो मृत्युकालः, स स-
र्वभूतानां सत्यः समक्रियत्वादिति । एतदपि
चान्यथार्थग्रहणम् । न हि कश्चिन्न म्रियत इति

समक्रियः । कालः पुनरायुषः प्रमाणमधि-
कृत्योच्यते । तस्य सर्वभावा यथास्वं नियत-
काला भविष्यन्ति, तच्च नोपपद्यते । प्रत्यक्षं
ह्यकालाहारवचनकर्मणां फलमनिष्टम् विपर्यये
चेष्टम्, प्रत्यक्षतश्चोपलभ्यते कालाकालव्यक्तिस्तासु
तास्ववस्थासु तं तमर्थमभिसमीक्ष्य । तद्यथा—
कालोऽयमस्य व्याधेराहारस्यौषधस्य प्रतिकर्मणो
विसर्गस्याकालो वेति । लोकेऽप्येतद्भवति—काले
देवो वर्षत्यकाले देवो वर्षति काले शीतम-
काले शीतं काले तपत्यकाले तपति काले
पुष्पफलमकाले पुष्पफलमिति । तस्मादुभयमस्ति
काले मृत्युरकाले च । नैकान्तिकम् । यदि
ह्यकाले मृत्युर्न स्यान्नियतकालप्रमाणमायुः सर्वं
स्यात् । एवं गते हिताहितज्ञानमकारणं स्यात्,
प्रत्यक्षानुमानोपदेशाश्चाप्रमाणानि स्युर्ये प्रमा-
णभूताः सर्वतन्त्रेषु । धैरायुष्याण्यनायुष्याणि
चोपलभ्यन्ते । वाग्वस्तुमात्रमेतद्वादमृषयो मन्य-
न्ते—यदुच्यते नाकालमृत्युरस्तीति ॥ २८ ॥

कालाकालेत्यादौ ‘इदमध्यवसितम्’ इत्यनेन प्रकरणव्यव-
स्थापनीयत्वम् । ‘तस्मादुभयमस्ति काले मृत्युरकाले च’ इति
ग्रन्थे वक्ष्यमाणं प्रत्यवमृषति । एकीयमतमाह—यः कश्चिदि-
त्यादि ।—न हि काले छिद्रमस्तीति कालविहितः कश्चिदवका-
शोऽस्तीति यं कालश्चन्यमवकाशमासाद्याकाले मृत्युः स्यादि-
ति भावः । एतद्वृषयति तच्चेत्यादिना । सान्तरं यदवयविद्र-
व्यम् । तत् सच्छिद्रमित्युच्यते । यच्च निरन्तरम् तदच्छिद्रम् ।
तेन कालस्य निरवयवस्य सच्छिद्रताऽच्छिद्रता वा न संभ-
वति । तेन यदुच्यते—“कालस्याच्छिद्रत्वान्नाकाले मृत्युर-
स्ति” इति तदयुक्तमिति भावः । यत्त्वकालमृत्युव्यापकत्वेन
कालस्योपचरितच्छिद्रत्वम् । तदुत्तरवक्ष्यमाणैकजातीयमतदूष-
णेनैव दूषितम् । कालखलक्षणस्वभावादिति कालखलक्षणे
सच्छिद्रताया अच्छिद्रतायाश्चाभावादित्यर्थः । एकीयमता-
न्तरमाह—तथाहुरित्यादि ।—यो यदा म्रियते स एव तस्य
नियतो मृत्युकाल इति कथं ज्ञायते इत्याह—कालः सर्वभू-
तानां सत्यः समक्रियत्वादिति । यस्मात् कालः सर्वभूतानाम-
विशेषेण मारकतया समक्रियः । न रागात् किञ्चिद्भूतं मार-
यति । न द्वेषाद्वा किञ्चित् । किन्तु सर्वाण्येव हन्ति । तेन
सर्वभूतानामयं सत्यो रागद्वेषश्चन्य इत्यर्थः । ततश्च रागद्वेष-
श्चन्यतया उचित एव परं मारयति । नानुचित इति भावः ।
दूषयति एतदपीत्यादिना । न न हि कश्चिन्न म्रियत इति

१ तस्येत्यादेः पूर्वम् “यस्य चेष्टम्, यो यदा म्रियते, स तस्य
नियतो मृत्युकाल” इति कश्चिदधिकः पाठः । २ तदुत्तरवक्ष्यमाणै-
कीयमतदूषणेनैव दूषितमिति पाठान्तरम् ।

१ परिवृत्त्यावाक्शिरा इति पाठान्तरम् । २ परन्त्वत इति
पाठान्तरम् । ३ हन्यते इति पाठान्तरम् ।

कृत्वा समक्रियः कालो भवत्येव । न तु शतवर्षलक्षणमायुः-
प्रमाणमधिकृत्य भवता समक्रियः कालोऽभिधीयते । यदि
हि शतवर्षायुःप्रमाणेऽपि समक्रियः स्यात् तेन शतवर्षाद्वा
पूर्वं न केचिन्म्रियेरन् । दृश्यते चैतत् । तस्मादेवम्भूतसमक्रि-
यत्वेन कालस्य शतवर्षायुःप्राप्तेरर्वाङ्मरणम् 'कालमृत्यु' श-
ब्दभिधेयमिहायुर्वेदे । तन्निरस्तं भवतीति भावः । अकाल-
मृत्युप्रतिषेधे दूषणमाह—तस्येत्यादि ।—सर्वभावा इति
मृत्युव्यतिरिक्ता अप्याहारवचनादयः । प्रत्यक्षमिति सुव्यक्तं
प्रमाणेनेत्यर्थः । कालाकालव्यक्तिस्तासु ताखिति तास्ता अव-
स्थास्तं तं व्याध्याहारादिकमर्थं बुद्धिस्थीकृत्य 'कालाकाल'
शब्देनोच्यन्त इत्यर्थः । अत्र तृतीयदिनयुक्तायां तृतीयकज्वरं
प्रति कालोऽयमस्येति व्यपदिश्यते । विपर्यये चाकाल इति
व्यपदेशः । तथा ग्लान्यादिमुक्तायां शरीरावस्थायामाहाररू-
पमर्थमुद्दिश्य कालोऽयमाहारस्येति ज्ञानं भवति । विपर्यये
चाकालमित्युदाहरणमुन्नेयम् । विसर्गस्येति व्याधिमोक्षस्य ।
इह प्रकरणे 'काल' शब्देनोचितः कालोऽभिधीयते । 'अकाल'
शब्देनानुचितः कालः । न तु कालविग्रहः । सिद्धान्तमुपसंहरति
तस्मादित्यादि ।—नैकान्तिकमिति कालमृत्युरेव परं भवति ।
किंवा अकालमृत्युरेव परं भवतीत्यैकान्तिकपक्षो नास्ति ।
अकालमृत्योरभावपक्षे दूषणमाह,—यदि हीत्यादि ।—
हिताहितज्ञानमकालमृत्युप्रतिषेधार्थं विधीयते । एवं चेदका-
लमृत्युर्नास्ति तदा हिताहितज्ञानं निष्प्रयोजनं स्यात् । प्रत्य-
क्षानुमानोपदेशा अप्रमाणानि स्युरिति । आयुर्वेदसम्बन्धाः
प्रत्यक्षादयः आयुर्वेदार्थदर्शकाः आयुष्यानायुष्यार्थाभावादप्र-
माणभूताः स्युरिति भावः । दूषितपक्षं निःसारतया दर्शय-
माह—वागित्यादि ॥ २८ ॥

वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले ॥ २९ ॥
तस्य निमित्तं प्रकृतिगुणात्मसम्पत्सात्म्योपसेवनं
चेति ॥ ३० ॥

“किंवास्य परमायुः” इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—वर्षशत-
मिति । अस्मिन् काले कलौ । शेषप्रश्नस्योत्तरम्—तस्येत्यादि ।—
प्रकृतिगुणात्मसम्पदिति प्रकृतिसंपत् । गुणसंपत् । आत्मसंपत् ।
तत्र प्रकृतिसंपत् । समवातादिप्रकृतिता । समप्रकृतिर्हि
चिरायुर्भवति । गुणसंपत्तु सारसंहननादिभिरायुष्यलक्षणै-
र्योगः किंवा या प्रकृतेर्मातृपित्राद्युपकरणस्य गुणसंपत् सा
प्रकृतिगुणसंपत् । आत्मनस्तु चिरायुष्यकारणधर्मयुक्ता
सम्पत् ॥ २९—३० ॥

तत्र श्लोकाः ।

शरीरं यद्यथा तच्च वर्त्तते क्लिष्टमामयैः ।

यथा क्लेशं विनाशं च याति ये चास्य धातवः ॥ ३१ ॥

बुद्धिहासौ यथा तेषां क्षीणानामौषधं च यत् ।
देहबुद्धिकरा भावा बलबुद्धिकराश्च ये ॥ ३२ ॥
परिणामकरा भावा या च तेषां पृथक् क्रिया ।
मलाख्याः सम्प्रसादाख्या धातवः प्रश्न एव च ३३
नवको निर्णयश्चास्य विधिवत् सम्प्रकाशितः ।
तथ्यः शरीरविचये शरीरे परमर्षिणा ॥ ३४ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शरीरविचय-
शरीरं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

संग्रहे 'ये चास्य धातवः' इत्यनेन, 'मांसं मांसेन वर्द्धते'
इत्यादौ धातुरूपेणोक्तमांसादीनां संग्रहोऽयमिति वदन्ति ।
'बुद्धिहासौ यथा तेषाम्' इत्यनेन 'धातवः पुनः' इत्यादिग्रन्थार्थं
गृह्णाति । 'क्षीणानामौषधं यद्' इति 'मांसमाप्यायते मांसेन'
इत्यादि संगृह्णाति । 'या च तेषां पृथक् क्रिया' इत्यनेन ।
तेषामाहारपरिणामकराणामूष्मप्रभृतीनां पृथक्कर्मणां यदु-
क्तम्,—तद्यथा—'ऊष्मा पचति' इत्यादिना । तद्गृ-
ह्यते ॥ ३१—३४ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचि-
तायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां
शरीरविचयशरीरव्याख्या ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः शरीरसंख्याशरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानानन्नेयः ॥ २ ॥

शरीरसंख्यामवयवशः शरीरं विभज्य सर्वश-
रीरसंख्यानप्रमाणज्ञानहेतोर्भगवन्तमान्नेयमग्निवेशः
पप्रच्छ ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये धातुभेदेन शरीरमभिधाय एतदेव शरीरमवय-
वसंख्याभेदेन प्रतिपादयितुं शरीरसंख्या उच्यन्ते । अवयव-
संख्यानप्रमाणभेदेन च शरीरज्ञानं प्राधान्येन साक्षात् सा-
धनं चिकित्सोपयुक्तं करिष्यतीति अध्यायान्ते 'शरीरसंख्यां
यो वेद' इत्यादि । अवयवशः शरीरं विभज्य शरीरसंख्यां प-
प्रच्छेति योजना । पृच्छाप्रयोजनमाह ।—सर्वशरीरसंख्या-
नप्रमाणज्ञानहेतोरिति ।—संख्यानस्य प्रमाणमित्यात्ता संख्या-
नप्रमाणम् । तच्च 'षड्द्वादश' इत्यादि ग्रन्थवाच्यम् । किंवा
संख्यानं च प्रमाणं च संख्यानप्रमाणम् । अत्र 'पद्वत्तचः'
इत्यादि संख्यानम् । 'दशोदकाञ्जलयः' इत्यादि शरीरावय-
वप्रमाणम् । किंवा संखयानामप्रमाणज्ञानहेतोरिति पाठः ।
तत्र संख्यानप्रमाणस्य दत्तमेवोदाहरणम् । नामज्ञानं तु 'ए-
कजिह्विका' इत्यादिग्रन्थे भवतीति व्याख्यानयन्ति ॥ १—३ ॥

तमुवाच भगवानानन्नेयः—शृणु मत्तोऽग्निवेश ।
सर्वशरीरमाचक्ष्णस्य यथाप्रश्नमेकमना यथावत् ।

१ स एवेति पाठान्तरम् । २ यथावच्चेति पाठान्तरम् ।

शरीरे षट् त्वचः । तद्यथा—उदकधरा । द्वि-
तीया त्वसुधरा, तृतीया सिध्मकिलाससम्भवा-
धिष्ठाना । चतुर्थी दद्रुकुष्ठसम्भवाधिष्ठाना, प-
ञ्चमी अलजीविद्रघ्नीसम्भवाधिष्ठाना । षष्ठी
तु यस्यां छिन्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तमः
प्रविशति । यां चाप्यधिष्ठायां हि जायन्ते पर्वसु
कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानीति षट्
त्वचः । एताः षडङ्गं शरीरमवतल्य तिष्ठन्ति ॥ ४ ॥

आचक्षणस्येत्यत्र 'मत्तम्' इति शेषः । तेन सर्वं शरीरमा-
चक्षणस्य मे मत्तः शृण्वति योजना । ततश्च 'नटस्य शृणोति'
इतिवदनुपयोगे षष्ठी शृण्वत्यनेन । मतान्तरमप्यस्ति शरीराव-
यवसंख्यान इति सूचयति । ततश्च सुश्रुते—“सप्त त्वचस्त्रीण्य-
स्थां शतानि” इत्यादिना यद्विप्रतिपादितं संख्याविरुद्धमुच्यते ।
तच्छल्यशालोपयुक्तमतभेदादिति दर्शयति । यदुक्तं सुश्रुते—
“त्रीणि सषष्ठीनि शतान्यस्थां वेदविदो भाषन्ते । शल्यतन्त्रे तु
त्रीण्येव शतानि” । अनेन वचनेन योन्योऽपि लगादिसंख्या-
भेदश्चरकसुश्रुतयोः स्वतन्त्रोपयुक्तसंख्योपादानाच्चोभेयः । सि-
ध्मकिलाससम्भवाधिष्ठानेति सिध्मकिलासौ यतो दोषात् संभ-
वतः । तस्य दोषस्याधिष्ठानभूता । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् ।
ताम्यतीत्यस्य विवरणम्—‘अन्ध इव तमः प्रविशति’ इति ।
किंवा ताम्यतीति तमोयुक्तभावश्चेष्टे । अरुंषीति त्रणानि ।
पर्वस्विति अवयवसन्धिषु ॥ ४ ॥

तत्रायं शरीरस्याङ्गविभागः, तद्यथा—द्वौ बाहू
द्वे सक्थिनी शिरोग्रीवमन्तराधिरिति षडङ्ग-
मङ्गम् ॥ ५ ॥

त्रीणि षष्ठानि शतान्यस्थां सह दन्तनखेनै
तद्यथा—द्वात्रिंशदन्ताः द्वात्रिंशदन्तोलूखलानि विं-
शतिर्नखाः षष्टिः पाणिपादाङ्गुल्यस्थीनि विंशति-
पाणिपादशलाकाः चत्वारि पादशलाकाधिष्ठा-
नानि द्वे पाण्योरस्थिनी चत्वारः पादयोर्गुल्फाः
द्वौ मणिकौ हस्तयोः चत्वार्यरत्न्योरस्थिनी च
त्वारि जङ्घयोर्द्वे द्वे जानुकपालिके द्वावूरु-
लकौ द्वौ बाहुनलकौ द्वावंसौ द्वे अंशफलके
द्वावक्षकौ एकं जनु द्वे तालुषके द्वे श्रोणि-
फलके एकं भगास्थि पञ्चचत्वारिंशत् पृष्ठग-
तान्यस्थीनि पञ्चदश ग्रीवायां चतुर्दशोरसि द्वयोः
पार्श्वयोश्चतुर्विंशतिः पार्श्वयोस्तावन्ति चैव स्था-
लकानि तावन्ति चैव स्थालकार्बुदानि एकं हन्वस्थि

द्वे हनूमूलवन्धने, एकास्थि नासिकागण्डकूटललाटं
द्वौ शङ्खौ चत्वारि शिरःकपालानीति एवं त्रीणि
षष्ठानि शतान्यस्थां सह दन्तनखेनेति ॥ ६ ॥

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, तद्यथा—त्वग्रजिह्वा ना-
सिकाक्षिणी कर्णौ च पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, तद्यथा—
स्पर्शनं रसनं घ्राणं दर्शनं श्रोत्रमिति । पञ्चकर्मै-
न्द्रियाणि, तद्यथा—हस्तौ पादौ पायुरूपस्थो जि-
ह्वा चेति ॥ ७ ॥

हृदयं चेतनाधिष्ठानमेकम् ॥ ८ ॥

षडङ्गतामुक्तां शरीरस्य विभजते—तत्रायमित्यादि ।—
शिरश्च ग्रीवा च शिरोग्रीवम् । एतच्चैक्यं विवक्षया ज्ञे-
यम् । अन्तराधिर्मध्यम् । षष्ठानीति षष्ठ्यधिकानि । दन्तेषू-
लूखलम् । यत्राश्रिता दन्ताः । यद्यपि नखा विविधाशित-
प्रीतीयैः मलभागपोष्यत्वेन मले एव प्रक्षिप्ताः । तथापीहास्थि-
तारूपयोगस्यापि विद्यमानत्वादस्थिगणनायां पतिताः । प्रत्यङ्गुलि
पर्वत्रयम् । तेन विंशत्यङ्गुलितमस्थां विंशतित्रयं भवति ।
बुद्धाङ्गुष्ठे यद्वत्पादप्रविष्टम् । तत् तृतीयं पर्वं ज्ञेयम् ।
बुद्धाङ्गुष्ठाशलाका अपि खल्पप्रमाणा ज्ञेयाः । अङ्गुलीनां
शलाका यत्र लम्बाः तत्र शलाकाङ्गुष्ठाधिष्ठानम् । जानु
जङ्घावोः सन्धिः । अक्षाविवाक्षकौ । जनुसन्धेः कीलकौ ।
तालुषके ताल्वस्थिनी । भगास्थि अभिमुखं कटीसन्धानकारकं
तिर्यगस्थि । स्थालकानीति पर्शुकानां मूलस्थानलम्बानि ।
स्थालकार्बुदानि तु पर्शुकामूलान्यर्बुदाकाराण्यस्थीनि । नासि-
कागण्डकूटललाटानामेकमूलत्वादेकमेवास्थि गणनीयम् । ये तु
पृथगङ्गानि पठन्ति तेषाम् नासागन्धकूटललाटानां त्रयाणां
त्रीण्येवास्थीनि एकत्वेन तु संख्यापूरणम् । अक्षिणी कर्णौ च
पृथक्त्वेऽपि^१ एकैकेन्द्रियाधिष्ठानत्वेनैकत्वेन ग्राह्ये । एवं हस्तौ
पादौ च एकतया ग्राह्यौ ॥ ५-८ ॥

दश प्राणायतनानि तद्यथा—मूर्द्धा कण्ठो हृद-
यं नाभिर्गुदवस्तिरोजः शुक्रं शोणितं मांसमिति ।
तेषु षट् पूर्वाणि मर्मसंख्यातानि ॥ ९ ॥

इह दशप्राणायतनेषु दशप्राणायतनीयोक्तौ शङ्खौ परित्यज्य
नाभिं मांसंच गृहीतम् । तेन नाभिमांसयोरपि प्राणायतनत्वं
तथा शङ्खयोश्च । पाठद्वयैर्दर्शनाद्बोद्धव्यम् । यदुक्तम्—दशप्रा-
णायतनीये—“दशैवायतनान्याहुः प्राणा येषु प्रतिष्ठिताः ।
शङ्खौ मर्मत्रयं कण्ठो रक्तं शुक्रौजसी गुदम्” इति ॥ ९ ॥

पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि, तद्यथा—नाभिश्च हृदयं च
क्लोम च यकृच्च प्लीहा च बुक्कौ च वस्तिश्च पुरीषाधा-
रश्चामाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदं च अधरगुदं च
शुद्रान्नं च स्थूलान्नं च वपावहनं चेति ॥ १० ॥

१ ॥५९॥२ आख्यातोपयोगे १।४।२९। नियमपूर्वकविधास्वी-
कारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात्, उपाध्यायदधीते, उपयोगे किं नटस्य-
गाथां शृणोतीति सि. कौ. । २ अथेति पाठान्तरम् । ३ दन्तो-
लूखलनखैरिति पाठान्तरम् ।

१ विवक्षायामिति पाठान्तरम् । २ पृथगुक्तेऽपीति पाठान्तरम् ।
३ दशप्राणायतनीये ‘शङ्खौ’ अत्र च ‘नाभिः मांसंच’ इति
पाठद्वयम् ।

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि षट्सङ्गेषूपनिबद्धानि,
यानि यान्यपरिसंख्यातानि पूर्वमङ्गेषु परिसंख्याय-
मानेषु । तानि तान्यन्यैः पर्यायैः प्रकाश्यानि भवन्ति,
तद्यथा—द्वे जङ्घापिण्डके, द्वे ऊरुपिण्डके । द्वौ
स्फिचौ । द्वौ वृषणौ । एकं शेफः । द्वे उखे । द्वौ
वङ्गणौ । द्वौ कुकुन्दरौ । एकं वस्तिशीर्षम् ।
एकमुदरम् । द्वौ स्तनौ । द्वौ श्लेष्मभुवौ । द्वे
बाहुपिण्डके । चिबुकमेकम् । द्वावोष्ठौ । द्वे सृक्कि-
ण्यौ । द्वौ दन्तवेष्टकौ । एकं तालु । एका गल-
गुण्डिका । द्वे उपजिह्विके । एका गोजिह्विका ।
द्वौ गण्डौ । द्वे कर्णशङ्कुलिके । द्वौ कर्णपुत्रकौ ।
द्वे अक्षिकूटे । चत्वारि अक्षिवर्तमानि द्वे अक्षिकनी-
निके । द्वे भुवौ । एकोऽवदुः । चत्वारि पाणिपाद-
हृदयानि ॥ ११ ॥

नव महान्ति छिद्राणि, सप्त शिरसि द्वे चाधः ।
एतावद्दृश्यं शक्यमभिनिर्देष्टुम् ॥ १२ ॥

लोमपिपासास्थानम् । वस्तिः मूत्रस्थानम् उत्तरगुदम्—यत्र
पुरीषमवतिष्ठते । येन तु पुरीषं निष्कामति तदधरगुदस्थानम्
'तैलवर्तिका' इति ख्यातम् । षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानीति तद्यथा—
द्वे जङ्घापिण्डके इत्यादिग्रन्थवक्ष्यमाणानि । यानीत्यादि—
यानि यानि वक्ष्यमाणानि षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि पूर्वमङ्गेषु
हस्तादिषु षट्सु परिसंख्यायमानेषु अपरिसंख्यातानि तान्यन्यैः
पर्यायैः प्रकाश्यानि भवन्तीति योजना । पर्यायाश्च 'जङ्घापि-
ण्डिकादयः' शब्दा एव । एतेन हस्तादिषु षडङ्गकथनेनैव तदा-
धिता अपि जङ्घापिण्डिकादय उक्ता एव । सम्प्रति तु अव-
यवविशेषव्यवहारार्थं जङ्घापिण्डिकादयः पृथगुक्ता इति वा-
क्यार्थः । पूर्वमङ्गेष्विति स्थाने पूर्वमन्येष्विति पाठः । तथापि
'अन्य'शब्देन हस्तादीनि षडङ्गानि ग्राह्याणि । उखे इति
कक्षस्य पार्श्वयोर्निम्नभागौ । कुकुन्दरौ स्फिचोरपरि उन्नतौ
भागौ । वस्तिशीर्षं नाभेरधः । श्लेष्मभुवौ कण्ठपार्श्वयोर्व्यव-
स्थितौ कठिनौ भागौ । सृक्किण्यौ वदनान्ते । द्वे उपजिह्विके
इति जिह्वाया अधोगता जिह्वा । तथा उपरिगता ग्राह्या ।
एका गोजिह्विकेति गौर्वाक् । तस्याः कारणभूता जिह्वा । तेन,
वचनकारणभूता प्रधानभूता जिह्वैव गृह्यते । कर्णशङ्कुलिके
कर्णगतावर्तकौ । कर्णपुत्रकौ तु द्वौ कर्णावेव । अक्षिकूटके
अक्षिगोलके । द्वे अक्षिकनीनिके इत्यत्र 'कनीनिका' शब्देन
नासया सममक्षिसन्धिरभिधीयते । अवदुर्वाटा । चलारि
पाणिपादहृदयानीति पाण्योः पादयोश्च तलानि मध्यानि च-
लारीत्यर्थः । एतावतैव षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि पूर्यन्ते । नव
महान्ति छिद्राणीति व्याकरोति—सप्त शिरसि द्वे चाध

इति एतावत्त्वगादि दृश्यं प्रायः प्रत्यक्षविषय इत्यर्थः
॥ १०—१२ ॥

अनिर्देश्यमतः परं तर्क्यमेव तद्यथा—नवस्ना-
युशतानि, सप्तसिराशतानि । द्वे धमनीशते । च-
त्वारि पेशीशतानि । सप्तोत्तरं मर्मशतम् । द्वे स-
न्धिशते । एकोनत्रिंशत् सहस्राणि नव च शतानि
षट्पञ्चाशत्कानि सिराधमनीनामणुशः प्रविभज्य-
मानानां मुख्याग्रपरिमाणम् । तावन्ति चैव केश-
श्मश्रुलोमानीत्येतद्यथावत्संख्यातं त्वक्प्रभृति दृ-
श्यम् । तर्क्यमतः परम् । एतदुभयमपि न विक-
ल्प्यते प्रकृतिभावात् शरीरस्य ॥ १३ ॥

अतः परं तर्क्यमेवेति अतस्त्वगादेः परं यत् स्नाय्वादि
तत् प्रायस्तर्क्यमेव । अनुमानगम्यमेवेत्यर्थः । यद्यपि स्ना-
य्वाद्यपि प्रत्यक्षं भवति । तथापीह वक्ष्यमाणसंख्यायुक्तं सर्वं
स्नाय्वादि न प्रत्यक्षेण सुकरग्रहणमिति 'तर्क्यम्' इत्युक्तम् ।
स्नाय्वादिभेदानेवाह—नवस्नायुशतानीत्यादि ।—अणुशः प्र-
विभज्यमानानामिति अणुभावानां भेदेन भिद्यमानानाम् ।
मुख्याग्रपरिमाणमिति मुखरूपस्य परिमाणम् । अत्र यान्येव
सप्तसिराशतानि धमनीशतद्वयंचोक्तानि । तान्येव सूक्ष्मप्रता-
नाश्च भेदगणनया एकोनत्रिंशत् सहस्राणि नवशतानि षट्-
पञ्चाशत्कानि । स्थूलगणनत्वे पूर्वशिरासंख्या धमन्यन्तर्भव-
तीति न विरोधः । तावन्ति चैव केशश्मश्रुलोमानीति एकोन-
त्रिंशत्सहस्राणि नवशतानि षट्पञ्चाशत्कानि केशश्मश्रुलोमां
भवन्तीत्यर्थः । एतच्च केशादिसंख्यानं स्थूलशिरागतकेशादि-
विभागेन ज्ञेयम् । सूक्ष्मसूक्ष्मविभागे तु केशादीनां बहुत्वमपि
शास्त्रान्तरोक्तं भवतीति ज्ञेयम् । एतत्त्वक्प्रभृति दृश्यम् ।
तर्क्यं च स्नाय्वादि यथावत् संख्यातमिति योजना । सम्प्रति
तथोक्तं लगादीनां मानं प्रकृतिस्थे शरीरे न व्यभिचरतीति
दर्शयन्नाह—एतदुभयमिति दृश्यं तर्क्यम् । प्रकृतिभावादिति
अविकृतत्वात् शरीरस्य । यत्र तु शरीरं विकृतं भवति । तत्र
यथोक्तत्वगादिमानमपि विकृतं भवतीति भावः ॥ १३ ॥

यत्स्वञ्जलिसंख्येयं तदुपदेक्ष्यामः, तत्परं प्रमाण-
मभिज्ञेयम्, तच्च वृद्धिहासयोगि तर्क्यमेव, त-
द्यथा—दशोदकस्याञ्जलयः शरीरे स्वेनाञ्जलिप्र-
माणेन यत्तत् प्रच्यवमानं पुरीषमनुवध्नात्यतियोगेन
तथा मूत्रं रुधिरमन्यश्चां शरीरधातून् । यत्तत्सर्वश-
रीरचरं बाह्या त्वग्विभर्त्ति । यत्तु त्वगन्तरे व्रणगतं
'लसिका'शब्दं लभते । यच्चोष्मणानुबद्धं लोमकू-
पेभ्यो निष्पतत् 'स्वेद' शब्दमवामोति । तदुदकं
दशाञ्जलिप्रमाणम् । नवाञ्जलयः पूर्वस्याहारप-
रिणामधातोः यं तं रस इत्याचक्षते । अष्टौ शोणि-

तस्य । सप्त पुरीषस्य । षट् श्लेष्मणः । पञ्च पित्त-
स्य । चत्वारो मूत्रस्य । त्रयो वसायाः । द्वौ मेदसः ।
एको मज्जायाः । मस्तिष्कस्य अर्द्धाञ्जलिः । शुक्रस्य
तावदेव प्रमाणम् । तान्वादेव श्लेष्मणश्चौजस इत्ये-
तच्छरीरतत्त्वमुक्तं ॥ १४ ॥

ननु यथा प्रकृतिस्थे शरीरे यथोक्तं मानं त्वगादि न
व्यभिचरति, तथा किं प्रकृतिस्थे शरीरे तदुदकाद्यपि यथोक्तं
मानं न व्यभिचरतीत्याह—यत्त्वज्जलीत्यादि ।—यत्तु उद-
कादि अञ्जलिसंख्येयमग्रे वक्ष्यमाणम् । तदुदकादेः परं
प्रमाणम् ॥ १४ ॥

तत्र यद्विशेषतः स्थूलं स्थिरं मूर्तिमद्बुद्धरक-
ठिनमङ्गं नखास्थिदन्तवेष्टमसंचर्मवर्चःकेशश्म-
थ्रुलोकण्डरादि, तत्पार्थिवं गन्धो घ्राणं च ।
यद्भवसरमन्दस्निग्धमृदुपिच्छिलरसरुधिरवसा-
कफपित्तमूत्रस्वेदादि, तदाप्यं रसो रसनं च ।
यत् पित्तमूत्रमा यो या च भाः शरीरे, तत्सर्व-
माग्नेयं रूपं दर्शनं च । यदुच्छ्वासप्रश्वासोन्मेषनि-
मेषाकुञ्चनप्रसारणगमनप्रेरणधारणादि, तद्वायवीयं
स्पर्शः स्पर्शनं च । यद्विविक्तमुच्यते, महान्ति
चाणूनि स्रोतांसि, तदान्तरीक्ष्यं शब्दः श्रोत्रं च ।
यत् प्रयोक्तुं तत् प्रधानं बुद्धिर्मनश्चेति शरीराव-
यवसंख्या यथास्थूलभेदेनावयवानां निर्दिष्टा ।
शरीरावयवास्तु परमाणुभेदेनापरिसंख्येया भवन्त्य-
तिबहुत्वादितिसौक्ष्म्यादतीन्द्रियत्वाच्च ॥ १५ ॥

तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कारणं वायुः
कर्म स्वभावश्च ॥ १६ ॥

अतिसौक्ष्म्यादिति अतिसूक्ष्मबुद्धिवोध्यत्वात् । अतीन्द्रिय-
त्वं च परमाणूनां स्वभावसिद्धमेवास्मदादीन् प्रति । यत्तु
सूक्ष्ममतीन्द्रियं वा तत् परिसंख्यातुं नितरामेव दुष्करं भव-
तीति युक्तं हेतुत्रयमपरिसंख्याने । अथैते विषयकलिताः
परमाणवः कथं शरीरे संयुज्यन्ते । शरीरविनाशेऽपि वियु-
ज्यन्ते इत्याह—तेषामित्यादि ।—ननु यदि वायुः कारणं
परमाणूनां संयोगविभागे । तत् किमिति करोतीत्याह—कर्म
स्वभावश्चेति न केवलो वायुः किन्तु कर्मस्वभावपरिग्रहीत एव ।
तेन संयोगे कर्मणा स्वभावेन च वायुः परिग्रहीतो भवति ।
तथा वियोगे परमाणूनाम् शरीरविनाशं जनयतीत्यर्थः
॥ १५ ॥ १६ ॥

तदेतत् शरीरं संख्यातमनेकावयवं दृष्टं एकत्वेन
सङ्गः । पृथक्त्वेनापवर्गः । तत्र प्रधानमसक्तं सर्व-
सन्तानैर्निवृत्तौ निवर्तते इति ॥ १७ ॥

इदानीं शरीरसंख्यानफलमाह—तदेतदित्यादि ।—परमा-
र्थतोऽनेकावयवमपि तच्छरीरं संख्याने मोहादेकत्वेन दृष्टं सत्
सङ्गहेतुर्भवतीत्यर्थः । एकत्वेन हि शरीरं पश्यन् तदुपकाराय
प्रवर्तमानो रागद्वेषाभ्यां सक्तो भवति । अपवर्ग इत्यपवर्गहेतु-
रित्यर्थः । शरीरं तु पृथगवयवेन भाव्यमानं न ममताऽऽस्पदं
भवति । ममताऽभावाच्च न तदुपकारकापकारकेषु रागद्वेषौ
भवतः । तदभावाच्च प्रवृत्त्युपरमे सति धर्माधर्माभावाद्य-
वर्गो भवतीत्यर्थः । शरीरसंख्याने यथा मोक्षो भवति तदा-
ह—तत्रेत्यादि ।—प्रधानमात्मा । तत्रेति शरीरपृथक्त्वाभा-
वनायाम् । असक्तमिति यथोक्तक्रमेण रागद्वेषरहितम् । सर्व-
सन्तानाभिनिर्वृत्ताविति सर्वत्रोपकारके वाऽपकारके च भावे
आस्थानिवृत्तौ सत्याम् । निवर्तते इति संसारे निवर्तते ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकौ ॥

शरीरसंख्यां यो वेद सर्वावयवशो भिषक् ।
तदज्ञाननिमित्तेन स मोहेन न युज्यते ॥ १८ ॥
अमूढो मोहमूलैश्च न दोषैरभिभूयते ।
निर्दोषो निःस्पृहः शान्तः प्रशान्त्यत्यपुनर्भवः ॥ १९ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शरीरसंख्या-
शारीरं नाम सप्तमोऽध्यायः ।

इममेव गद्योक्तमर्थं श्लोकेनाह—शरीरेत्यादि ।—तदज्ञान-
निमित्तेनेति शरीरैकरूपतारूपमिथ्याज्ञानजन्येन । मोहेनेति
'अहं' स्थिरशरीरी एको ममेदमुपकारकम्' इत्यादिमोहेन मोह-
मूलैरिति मोहकारणकैः दोषैरिति रागद्वेषैः निर्दोषत्वेन निस्पृहो
भवति । रागद्वेषमूला हीच्छा तदभावाच्च भवति । निस्पृहश्च
सन् सर्वक्रियोपरमात् शान्तो भवति^१ शान्तश्च सन् प्रशा-
म्यति संसरणे विश्राम्यति । ततश्च नास्य पुनर्भवो जन्मरूपो
भवतीति ॥ १८—१९ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमन्चक्रपाणिदत्त-
विरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्य-
टीकायां शरीरसंख्याशारीरव्याख्या ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो जातिसूत्रीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
स्त्रीपुंसयोरव्यापन्नशुक्रशोणितगर्भाशययोः श्रे-
यसीं प्रजामिच्छतोस्तदर्थमिनिर्वृत्तिकरं कर्मोप-
देक्ष्यामः ॥ ३ ॥

सम्प्रति पारिशेष्यात् जातिसूत्रीयमुच्यते । 'जाति' श-
ब्देन जन्मकारणमुच्यते । तस्य सूत्रं जन्मोपायकथनसूत्रम् ।

१ दन्तनखरासीति पाठान्तरम् । २ सर्वसत्तेति पाठान्तरम् ।

१ प्रवृत्त्युपरमे इति पाठान्तरम् । २ रागदोषैरिति पाठान्तरम् ।
३ निष्क्रियश्च सन् सर्वक्रियोपक्रान्तो भवतीत्यसमीचीनं पाठान्तरम् ।

तदधिकृत्य कृतोऽध्यायः । स्त्रीपुंसयोरिति क्रमनिर्देशं कृत्वा 'अव्यापन्नशोणितगर्भाशयशुक्रयो'रिति निर्देशो यथाक्रमानुरोधात् यद्यपि युज्यते । तथाप्यत्र 'शुक्रं' पूर्वं नियच्छति इति न्यायमाश्रित्य क्रमभेदेन निर्देशः । श्रेयसीं प्रजामिच्छतो रित्यत्र श्रेयसी प्रजा गुणवान् पुत्रो गुणवती च कन्यामिप्रेता । यतः अत्र कन्योत्पादविधानं लेशतः करिष्यति । तेन निर्गुणयोः कन्यापुत्रयोस्तथा नपुंसकस्य चाश्रेयस्त्वेन व्युदासः । अन्ये पुत्रमेव श्रेयसीं प्रजामाहुः । यतः, अत्र सर्वम् पुत्रमेवोद्दिश्य विधानं प्रायः करिष्यति । तदर्थमिनिर्वृत्तिकरमिति श्रेयःप्रजारूपप्रयोजननिष्पादकम् ॥ १-३ ॥

अथाप्येतौ स्त्रीपुंसौ स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य व-
मनविरेचनाभ्यां संशोध्य क्रमेण प्रकृतिमापाद-
येत् । संशुद्धौ चास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत् ।
उपाचरेच्च मधुरौषधसंस्कृताभ्यां घृतक्षीराभ्यां
पुरुषं स्त्रियं तु तैलमांसाभ्याम् ॥ ४ ॥

अथापीत्यादौ 'अथ' शब्दोऽधिकारे । 'अपि' शब्दो वि-
शेषार्थः । तेन व्यापन्नशुक्रशोणितगर्भाशययोरपि स्त्रीपुंसयोः श्रे-
यःप्रजाजनकगुणाधानार्थं स्नेहादिकर्मकरणमिति दर्शयति । यद्य-
पि 'एतौ' इति पदेनैवाधिकृतौ स्त्रीपुंसौ लब्धौ तथापि पुनर्यतः
स्त्रीपुंसौ स्नेहनादिवक्ष्यमाणकर्मणा योज्यौ इति दर्शयति ।
क्रमेणैति पेयादिक्रमेण । स च क्रमः वमने पृथक्
प्रदेशान्तरोक्तक्रमन्यायेन बोद्धव्यः । पुनः 'संशुद्धौ च' इति
वचनात् सम्यक् शुद्धयोरेवास्थापनानुवासने कर्तव्ये नाऽस-
म्यक्शुद्धयोरिति दर्शयति । 'मधुरौषध'शब्देन मधुरौषधग्रह-
णं मधुरस्य विशेषेण शुक्रवृद्धिकरत्वात् । अन्ये तु 'मधुरौषध'
शब्देन जीवनीयगणमिच्छन्ति ॥ ४ ॥

ततः पुष्पात् प्रभृति त्रिरात्रमासीत् ब्रह्मचारि-
ण्यधःशायिनी पाणिभ्यामन्नमजर्जरात् पात्राद्भुज्जाना
च । न च काश्चिन्मृजामापद्येत । ततश्चतुर्थेऽह्न्ये-
नामुत्साद्य सशिरस्कं स्नापयित्वा शुक्लानि वासांस्या-
च्छादयेत् पुरुषं च । ततः शुक्लवाससौ स्रग्विणौ
सुमनसावन्योन्यमभिकामौ संवसेतामिति ब्रू-
यात् ॥ ५ ॥

ज्ञानात् प्रभृति युग्मेष्वहःसु संवसेतां पुत्रका-
मौ, अयुग्मेषु दुहितृकामौ । नच न्युद्धां पार्श्वगतां
त्रा संसेवेत । न्युज्जाया वातो बलवान् स योर्नि पी-
डयति, पार्श्वगताया दक्षिणे पार्श्वे श्लेष्मा संच्युतो-
ऽपिदधाति गर्भाशयम् । वामे पित्तं पार्श्वे तस्याः
पीडितं चिदहति रक्तशुक्रम् । तस्मादुत्ताना वीजं
गृहीयात् । तस्याहिं यथास्थानमवतिष्ठन्ते दोषाः ।
पर्याप्ते चैनां शीतोदकेन परिषिञ्चेत् । तत्रात्यशि-

ता शुधिता पिपासिता भीता विमनाः शोकार्त्ता
क्रुद्धाऽन्यं च पुमांसमिच्छन्ती मैथुने चातिकामौ
वा न गर्भं धत्ते । विगुणां वा प्रजां जनयति ।
अतिवालामतिवृद्धां दीर्घरोगिणीमन्येन वा विका-
रेणोपसृष्टां वर्जयेत् । पुरुषेऽप्येत एव दोषाः । अतः
सर्वदोषवर्जितौ स्त्रीपुरुषौ संसृज्येयातां । सञ्जातहर्षौ
मैथुने चानुकूलाविष्टगन्धं स्वास्तीर्णं सुखं शयनमु-
पकल्प्य मनोज्ञं हितमशनमशित्वा नात्यशितौ ।
दक्षिणपादेन पुमान्, स्त्री वामेनारोहेत् ॥ ६ ॥

पुष्पादित्यार्तवदर्शनात् । ब्रह्मचारिणीति अधःशायिनीति
च त्रिरात्रमित्यनेन सम्बध्यते । ज्ञानात् प्रभृति संवसेता-
मित्यनेन संबध्यते । तेन ज्ञानात्प्रभृति मैथुनं विधीयते । न
तु ज्ञानदिनात् प्रभृति पुत्रकामयोर्युग्मदिनविधानात् । युग्मदि-
नंतु प्रथमदिनात् प्रभृत्येव गणनीयम् । यदुक्तं हारीते—
'चतुर्थाषष्ठ्यष्टमीद्वादशीषु गुणवन्तमायुष्मन्तं पुत्रं जनयति' ।
पञ्चमीनवम्येकादशीषु कन्या गुणवतीः । सप्तम्यां दुर्भगां क-
न्यामिति । न्युज्जामित्यधोमुखीम् । पर्याप्ते समाप्ते मैथुने ।
मैथुने चातिकामेति निवृत्तेच्छेऽपि पुरुषे मैथुनमिच्छन्ती ।
अन्येन वा विकारेणेति कुष्ठादिजुगुप्सितेन रोगेण । आरोहेत्
शयनमिति संबन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं प्रयुजीत—अहिरसि आयुरसि संवतः
प्रतिष्ठासि धाता वाग्दधातुं विधाता त्वा दधातु
ब्रह्मवर्चसा भवेदिति "ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णुः सोमः
सूर्यस्तथाश्विनौ । भगोऽथ मित्रावरुणौ पुत्रं वीरं
दधातु मे" इत्युक्त्वा संवसेताम् । सा चेदेवमाशा-
सीत्—बृहन्तमवदातं हर्यक्षमोजस्विनं शुचिं सत्व-
संपन्नं पुत्रमिच्छेयमिति ॥ ७ ॥

'अहिरसीत्यादि दधातु मे' इत्यन्तो मन्त्रः । हर्यक्षं सिंह-
विक्रमम् । तेनोपादेयमेवेत्याह—इच्छेयमिति । इच्छेयमित्य-
नेकार्थलाक्षात्तानां लभेयमित्यर्थः । तेन 'आशासीत्' इत्यस्य
'इच्छेयम्' इत्यनेन न पौनरुक्त्यमिति व्याख्यानयन्ति ॥ ७ ॥

शुद्धज्ञानात् प्रभृत्यस्यै मन्थमवदातयवानां म-
धुसर्पिभ्यां संसृज्य श्वेताया गोः सरूपवत्सायाः
पयसालोढ्य राजते कांसे वा पात्रे काले काले
सप्ताहं सततं प्रयच्छेत् पानाय । प्रातश्च शालि-
यवान्नविकारान् दधिमधुसर्पिर्भिः पयोमिर्वा सं-
सृज्य भुज्जीत ॥ ८ ॥

काले काल इति सायंप्रातः । अत्र च मन्थपानस्य तथा

१ तदा हीति पाठान्तरम् । २ चाभिकामेति पाठान्तरम् ।

३ आहरसि विहरसीति पाठान्तरम् । ४ धाता त्वा दधात्विति
पाठान्तरम् ।

१ गर्भमिति पाठान्तरम् । २ सञ्च्युतः पिदधातीति पाठान्तरम् ।

शालियवान्नभोजनस्य च विहितत्वाद्भावपि मात्रया काले करणीयौ ॥ ८ ॥

तथा सायमवदातशरणशयनासनयानवसनभूषणा च स्यात् । सायम्प्रातश्च शश्वत् श्वेतं महान्तं वृषभमाजानेयं हरिचन्दनाङ्गदं पश्येत् । सौम्याभिर्भ्रूनां कथाभिर्मनोऽनुकूलाभिरुपासीत । सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टांश्च स्त्रीपुरुषानितरानपि चेन्द्रियार्थानवदातान् पश्येत् । सहचर्यश्चैनां प्रियहिताभ्यां सततमुपचरेयुः । तथा भर्ता न च मिश्रीभावमापद्येयातामित्यनेन विधिना सप्तरात्रं स्थित्वाष्टमेऽह्न्यास्तु सशिरस्का भर्त्रा सहाऽऽहतानि वस्त्राण्याच्छादयेदवदातानि । अवदाताश्च स्रजो भूषणानि विभृयात् ॥ ९ ॥

शरणं गृहम् । आजानेयमुत्तमकुलजम् । 'हरिचन्दन'शब्देन श्वेतचन्दनं विवक्षितम् । 'हरे'शब्दस्यानेकार्थत्वात् 'हरे'शब्देन श्वेतस्यैव ग्रहणं प्रशस्तत्वात् । अङ्गदोऽङ्गरागः । किम्वा अङ्गदो बाहुभूषणम् । पश्येदित्युपलभेत । तेन श्रोत्रमनोभ्यामपि अवदातत्प्रहणं लभ्यते ॥ ९ ॥

तत ऋत्विक् प्रागुत्तरस्यां दिश्यगारस्य प्राग्रवणमुदक्प्रवणं वा देमुमभिसमीक्ष्य गोमयोदकाभ्यां स्थण्डिलमुपलिप्य प्रोक्ष्य चोदकेन वेदीमसिन्स्थापयेत् । तां पश्चिमेनानाहतवस्त्रसञ्चये श्वेतवर्षभे वाप्यजिन उपविशेत् ब्राह्मणप्रयुक्तः, राजन्यप्रयुक्तस्तु वैयाघ्रे चर्मण्यानङ्गहे वा । वैश्यप्रयुक्तस्तु रौरवे बास्ते वा । तत्रोपविष्टः पालाशीभिर्नैऋदीभिर्नैऋदुम्बरीभिर्माधूकीभिर्वा समिद्धिरग्निमुपसमाधाय कुशैः परिस्तीर्य परिधिभिश्च परिधाय लाजैः शुक्लामिश्च गन्धवतीभिः सुमनोभिरुपाकिरेत् । तत्र प्रणीयोदपात्रं पवित्रं पूतमुपसंस्कृत्य सर्पिराज्यार्थं यथोक्तवर्णानाजानेयादीन् समन्ततः स्थापयेत् । ततः पुत्रकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मणमुपविश्यानुलभेत सह भर्त्रा यथेष्टं पुत्रमाशासाना । ततस्त्वस्या आशासानाया ऋत्विक् प्रजापतिमभिनिर्दिश्य योनौ तस्याः कामपरिपूरणार्थं काम्यामिष्टिं निर्वपेद्विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यनयर्चा ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमभिघार्य त्रिजुहुयात् यथाम्नायं चोपमन्त्रितमुदपात्रं तस्यै दद्यात् सर्वोदकार्थान् कुरुष्वेति ॥ १० ॥

ततः समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमसिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निमु परिक्रामेत् । ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्त्राऽऽज्यशेषं प्राश्नीयात् पूर्वं पुमान् । पश्चात् स्त्री । नचोच्छिष्टमवशेषयेत् ।

ततस्तौ सह संवसेतामष्टरात्रम् । तथाविधपरिच्छदावेव स्याताम् । तथेष्टपुत्रं जनयेताम् ॥ ११ ॥

या तु स्त्री श्यामं लोहिताक्षं व्यूढोरस्कं महाबाहुं च पुत्रमाशासीत । या वा कृष्णं कृष्णमृदुकेशं शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम् । एषोऽनयोऽपि होमविधिः । किन्तु परिवर्हवर्जं स्यात् । पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीः परिवर्होऽन्यः कार्यः ॥ १२ ॥

शूद्रा तु नमस्कारमेव कुर्यात् देवाग्निद्विजगुरुतपस्विसिद्धेभ्यः ॥ १३ ॥

या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत, तस्यास्तस्यास्तां तां पुत्राशिषमनुनिशम्य तांस्तान् जनपदादीन्मनसानुपरिक्रामयेत् । ताननुपरिक्रम्य या या येषां जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्रमाशासीत सा सा तेषां तेषां जनपदानामाहारविहारोपचारपरिच्छदानुविधत्सेवेति वाच्या स्यादित्येतत् सर्वं पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातं भवति ॥ १४ ॥

स्थण्डिलं पूजनस्थानम् । वेदीं पिण्डिकाम् । तां पश्चिमेनेति वेदिकायाः पश्चिमे श्वेतवर्षभ अजिने श्वेतवृषभचर्मणीत्यर्थः; ब्राह्मणप्रयुक्त इति यदि ब्राह्मणेन । पुत्रेष्ट्यर्थं वा प्रयुक्तः स्यात् । तदा ऋत्विक् श्वेतवस्त्रसञ्चये श्वेतवृषभचर्मणि वा उपविशेत् । राजन्यप्रयुक्तस्तु वैयाघ्रे चर्मण्युपविशेदिति शेषः । रुर्हरिणविशेषः । परिधिभिरिति चतुर्भिः पलाशवृहद्वडैः । परिधयेति वेष्टयित्वा परिहितान्येव । पूतं मन्त्रपूतम् । तच्चोदपात्रविशेषणम् । उपसंस्कृत्येति तदुदपात्रमेव संस्कारमन्त्रैरुपसंस्कृत्य । सर्पिराज्यार्थमिति नवनीतं घृतार्थम् । किम्वा सर्पिर्घृतमेव आज्यार्थमिति मन्त्रपूतघृतकरणार्थम् । 'आज्य' शब्देन मन्त्राभिमन्त्रितं घृतमुच्यते । पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मणमिति यथा पूर्वेणाभिर्वामे च ब्राह्मणो भवति तथेत्यर्थः । अनुलभेतेति ऋत्विक्प्रयुक्ता ऋत्विग्विधानमनुकुर्यादित्यर्थः । प्रजापतिमभिनिर्दिश्येति ब्राह्मणमभिमन्त्र्य । योनौ कामपूरणार्थमन्नामिष्टिं निर्वपेदिति कुर्यात् । इष्टिर्योनिशोधिका । इष्टिसाधिका ऋक् । पाकमिति चरुम् । अभिघार्येति मिश्रीकृत्य यथाम्नायमिति यथावेदम् । किन्तु परिवर्हवर्जमिति परिवर्हः शयनासनपुष्पादिपरिच्छदः । तेन यथाविधा पुत्रेच्छा तथावर्णपरिवर्हः कर्तव्य इति वाक्यार्थः । शूद्राविधानमाह—शूद्रा त्वित्यादि ।—नमस्कारमेव कुर्यादिति शूद्राया मन्त्रे होमे वाऽनधिकारात् नमस्कारमात्रकरणम् ॥ १०—१४ ॥

न तु खलु केवलमेतदेव कर्म वर्णवैशेष्यकरं भवति । अपि खलु तेजोधातुरप्युदकान्तरिक्षधातुप्रायोऽवदातवर्णकरः । पृथिवीवायुधातुप्रायः कृष्णवर्णकरः । समसर्वधातुप्रायः श्यामवर्णकरः ॥ १५ ॥

१ मन्त्रादिभिर्मन्त्रितमिति पाठान्तरम् ।

सत्त्ववैशेष्यकराणि पुनस्तेषां तेषां प्राणिनां मातापितृसत्त्वान्यन्तर्वन्त्याः श्रुतयश्चाभीक्ष्णं स्वोचितं च कर्म सत्त्वविशेषाभ्यासश्चेति ॥ १६ ॥

वर्णविशेषकरं हेत्वन्तरमाह—न तु खल्वित्यादि । तेजोधातुः कृष्णवर्णं श्यामवर्णं च वर्तते । वर्णविशेषहेतुमभिधाय सत्त्वभेदेहेतुमाह—सत्त्वेत्यादि ।—मातापितृसत्त्वानीति मातापित्रनुकारेण सत्त्वानि प्रायः प्रभावादेव भवन्ति । अन्तर्वन्ती गर्भिणी । श्रुतयश्चाभीक्ष्णमिति यथा गर्भिणी गीतादिं शृणोति, तथा सत्त्वमपत्यं जनयति । स्वोचितं च कर्मेति गर्भोपाजितं कर्म स्वबलानुरूपं सत्त्वं जनयति । सत्त्वविशेषाभ्यासश्चेति यथाविधं सत्त्वं पुरुषोऽभ्यस्यति जन्मान्तरे । तत्सल-एव जायते । वचनं हि—“जन्म जन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चाप्यभ्यस्यते पुनः” इति ॥ १५ ॥ १६ ॥

यथोक्तेनोपसंस्कृतशरीरयोः स्त्रीपुरुषयोः मिथीभावमापन्नयोः शुक्रं शोणितेन सह समेत्याऽव्यापन्नमव्यापन्नेन योनावनुपहतायामप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भमभिनिर्वर्त्तयत्येकान्तेन । तद्यथा—निर्मले वाससि सुपरिकल्पिते रञ्जनं समुदितगुणं उपनिपातादेव रागमभिनिर्वर्त्तयति । तद्वत् । यथा वा क्षीरं दध्नाभिषुतमभिषवणाद्विहाय स्वभावमापद्यते दधिभावम् । शुक्रं तद्वत् ॥ १७ ॥

सम्प्रति गर्भोत्पत्तिक्रममाह—यथोक्तेनेत्यादि ।—यथोक्तेन विधिनेति पञ्चकर्मादिनोक्तेनेति । रञ्जनं रागद्रव्यम् । दध्यभिषुतमिति दध्ना स्तोत्रमात्रेण मिश्रितम् । आपद्यते दधिभावमिति दधित्वमापद्यते । तद्वदिति यथा क्षीरं दधि भवति रञ्जनं रागो वा भवति तथा शुक्रं गर्भमभिनिर्वर्त्तयति । शुक्रं यथोक्तशुक्रमित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवमभिनिर्वर्त्तमानगर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः पूर्वमुक्तः ॥ १८ ॥

यथा हि बीजमनुपतप्तमुप्तं स्वां स्वां प्रकृतिमनुविधीयते व्रीहिर्वा व्रीहित्वं यवो वा यवत्वम् । तथा स्त्रीपुरुषावपि यथोक्तं हेतुविभागमनुविधीयेते ॥ १९ ॥

संप्रति स्त्रीपुरुषत्वे च रक्ताधिकत्वं शुक्राधिकत्वं च पूर्वोक्तं हेतुमनूय वैदिकं पुत्रजनकं विधानान्तरं वक्तुमाह—एवमित्यादि ।—यथोक्तं हेतुविभागमनुविधीयत इति “रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रम् । शुकेण” इत्यादि ग्रन्थोक्तभागं स्त्रीपुरुषजनकमनुविधीयते ॥ १८—१९ ॥

तयोः कर्मणा वेदोक्तेन विवर्तनमुपदिश्यते प्राग्व्यक्तीभावात् प्रयुक्तेन सम्यक् । कर्मणां हि

देशकालसम्पदुपेतानां नियतमिष्टफलत्वं तथेतरेषामितरत्वम् । तस्मादापन्नगर्भो स्त्रियमभिसमीक्ष्य प्राग् व्यक्तीभावात् गर्भस्य पुंसवनमस्यै दद्यात्,—गोष्ठे जातस्य न्यग्रोधस्य प्रागुत्तराभ्यां शाखाभ्यां शुक्लेऽनुपहते आदाय द्वाभ्यां धान्यमाषाभ्यां सम्पदुपेताभ्यां गौरसर्षपाभ्यां वा सह दध्नि प्रक्षिप्य पुष्ये पिबेत्, तथाऽपरान् जीवकर्षभकापामार्गसहचरकल्कांश्च युगपदेकैकशो यथेष्टं वाप्युपसंस्कृत्य पयसा, कुञ्जकीटकं मत्स्यकोद्रश्चोदकाञ्जलौ प्रक्षिप्य पुष्ये पिबेत् । तथा कनकमयान् राजतानायसांश्च पुरुषकान्निवर्णान्गुप्रमाणान् दध्नि पयसि उदकाञ्जलौ वा प्रक्षिप्य पिबेदनवशेषतः पुष्येण । पुष्येणैव च पिष्टस्य पच्यमानस्योष्माणमुपाधाय तस्यैव च पिष्टस्योदकसंसृष्टस्य रसं देहल्यामुपरि विधाय दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिञ्चेत् पिबुनेति पुंसवनानि । यच्चान्यदपि ब्राह्मणा ब्रूयुराप्ता वा पुंसवनमिष्टं तच्चानुष्ठेयम् ॥ २० ॥

वेदोक्तेनायुर्वेदोक्तेन । प्राग्व्यक्तीभावादिति यावन्न स्त्रीत्वं पुंस्त्वं वा गर्भस्य व्यक्तं भवति । तावदेव तद्वक्ष्यमाणं कर्म लिङ्गपरिवृत्तिकरं^१ भवति । व्यक्तित्वं द्वितीयमासे भवति । यदुक्तम्—“द्वितीये मासे धनः संपद्यते,” इति । किंवा तृतीये मासे अङ्गप्रत्यङ्गाभिव्यक्तीभावो ज्ञेयः । द्वितीये तु मासे ग्रन्थ्यादिरूपगर्भप्रत्यङ्गव्यक्तीभावो न वक्तव्यः । तेन वक्ष्यमाणं कर्म मासद्वयं यावत्कर्तव्यम् । प्रयुक्तेनेति पूर्वेण संबध्यते । नियतं निश्चितम् । तथेतरेषामितरत्वमिति देशकालविगुणानामनिष्टकारणत्वाभिधेयमित्यर्थः । पुंसवनमिति पुंस्त्वकारकं कर्म । गोष्ठो गवां विश्रामस्थानम् । अतः स्थानादिविशेषपरिग्रहएव फलदो भवतीति वचनादुच्यते । नात्र तादृशा युक्तयः प्रभवन्ति ‘धान्यमाष’ शब्देन व्रीहिमाषं ग्राहयन्ति । सुवर्णमाषञ्च व्यावर्त्तयन्ति । गौरसर्षपः श्वेतसर्षपः । पुष्येणेति पुष्यनक्षत्रेण । यथेष्टमित्यनेन द्विशस्त्रिशो वा पिबेदित्यपि दर्शयति । कुञ्जकीटः ‘कवडिगणा’ इति ख्यातः । किम्वा ज्येष्ठी कुञ्जकीटः । जतूकर्णेऽप्यत्र ‘भित्तिमत्स्यः’ इति पठ्यते । भित्तिमत्स्यशब्देन च पाश्चात्ये ‘ज्येष्ठी’ उच्यते । मत्स्यकोद्रः मत्स्यहा मत्स्यकेति ख्यातः । देहली गृहद्वाराषःकाष्ठम् तत्रोपरि विधाय शिर इति शेषः । किम्वा आत्मानमेव देहल्यामुपरि विधायेति मन्तव्यम् । यदुक्तं जतूकर्णे—“देहल्यामासीना” इति ॥ २० ॥

अत ऊर्ध्वं गर्भास्थापनानि व्याख्यास्यामः ।

पेन्द्रीब्राह्मीशतवीर्यासहस्रवीर्याऽमोघाऽव्यथा-शिवाऽरिष्टावाप्यपुष्पीविष्वक्सेनकान्तेत्येतासा-

मोषधीनां शिरसा दक्षिणेन पाणिना धारणम् ।
एतामिधैव सिद्धस्य पयसः सर्पिषो वा पानम् ।
एतामिधैव पुष्पे पुष्पे स्नानम् । सदा च ताः
समालभेत । तथा सर्वासां जीवनीयोक्तानामो-
षधीनां सदोपयोगस्तैस्तेरुपयोगविधिभिरिति गर्-
भस्थापनानि ॥ २१ ॥

सम्प्रति स्थितस्य गर्भस्य गर्भोपघातकप्रभावखण्डकत्वेन
यत् पुनः स्थितिकारकम्, तद्गर्भस्थापनमुच्यते अत ऊर्ध्वमि-
त्यादिना । ऐन्द्री गोरक्षकर्कटी । शतवीर्यासहस्रवीर्ये दूर्वा-
द्वयम् । अमोघा पाटला । अव्यथा गुडूची । अरिष्टा कटुरोहिणी ।
वाय्वपुष्पी पीतवला । विष्वक्सेनकान्ता प्रियङ्गुः । बालस्याऽ-
चिरजातस्यापि 'गर्भ'व्यपदेशो भवतीति । तेन कुक्षेर्वहिरपि
मरणसम्भवे 'अन्तःकुक्षेः' विशेषणमुपपन्नम् ॥ २१ ॥

गर्भोपघातकरास्त्विमे भावाः, तद्यथा—उत्कटु-
कविषमकठिनासनसेविन्या वातमूत्रपुरीषवेगानु-
परुन्धत्या दारुणानुचितव्यायामसेविन्यास्तीक्ष्णो-
ष्णातिमात्रसेविन्याः प्रमिताशनसेविन्या गर्भो म्रिय-
तेऽन्तःकुक्षेर्वा अकाले स्रंसते शोषी भवति वा ।
तथाभिघातप्रपीडनैः श्वभ्रकूपप्रपातोद्देशावलोक-
नैर्वाऽमीक्षणं मातुः प्रपतत्यकाले । तथाऽतिमात्रं
संक्षोभिमिर्यानैरप्रियातिमात्रश्रवणैर्वा प्रततोत्तान-
शायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कण्ठमनु-
वेष्टयति । विवृतशायिनी नक्तचारिणी चोन्मत्तं
जनयत्यपस्सारिणं पुनः कलिकलहशीला । व्यचाय-
शीला दुर्बपुषमहीकं स्त्रैणं वा । शोकनित्या भीत-
मपचितमल्पायुषं वा । अभिध्यात्री परोपतापिन-
मीर्ष्यु स्त्रैणं वा । स्तेनाऽत्यायासवहुलमतिद्रोहिण-
मकर्मशीलं वा । अमर्षणा चण्डमौपधिकमसूयकं
वा । स्वप्ननित्या तन्द्रालुमबुधं अल्पाग्निं वा । मद्य-
नित्या पिपासालुमल्पस्मृतिमनवस्थितं वा । गो-
धामांसप्रायां शार्करिणमश्मरिणं शनैर्मैहिनं वा ।
चराहमांसप्राया रक्ताक्षं क्रथनमनतिपरुषरोमाणं
वा । मत्स्यमांसनित्या चिरनिमेषं स्तब्धाक्षं वा ।
मधुरनित्या प्रमेहिनं मूकमतिस्थूलं वा । अम्लनि-
त्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोगिणं वा । लवणनित्या
शीघ्रवलीपलितं खालित्यरोगिणं वा । कटुकनित्या
दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा । तिक्तनित्या शोषिण-
मबलमपचितं वा । कषायनित्या श्यावमानादिन-
मुदावर्त्तिनं वा । यद्यच्च यस्य यस्य व्याधेर्निदानमु-
क्तम् तत्तदासेवमानान्तर्वह्नी तद्विकारबहुलमप-

त्यं जनयति । पितृजास्तु शुक्रदोषा मातृजैरपचरै-
र्व्याख्याता इति गर्भोपघातकरा भावा भवन्त्युक्ताः ।
तस्मादहितानाहारविहारान् प्रजासम्पदमिच्छन्ती
स्त्री विशेषेण वर्जयेत् । साध्वाचारा चात्मानमुप-
चरेद्विताभ्यामाहारविहाराभ्याम् ॥ २२ ॥

प्रततोत्तानशायिनी उत्तानशयनशीला । विवृते अनावृते ।
विवृते तु शायिनी तथा नक्तचारिणी च रक्षःप्रभृतिभूता-
भिगमनीया भवति । ततश्च भूतैरभिभूतो गर्भ उन्मत्तो भव-
तीति युक्तम् । कलिर्वाचा । कलहस्तु शारीरकलहः । स्त्रैणं स्त्रीव-
शम् । अभिध्यात्रो मनसा द्रोहणशीला । औपधिकं शाठ्यप्रचा-
रिणम् । क्रथनमकस्मादुच्छ्वासावरोधम् । मधुरनित्येति गर्भि-
णीविहितं क्षीरं विहायान्यमधुरान्यनुसेविनी बोद्धव्या । क्षीरस्य
विहितत्वेन प्राशस्त्यम् । तत्र सात्मानानामपि रसानामत्यर्थो-
पयोगे दोषमभिधाय यत् पुनर्गर्भादीनामत्यर्थसेवने पृथग्
दोषं ब्रूते, तत् प्रभावस्य दोषविशेषाभिधानार्थमिति ज्ञेयम् ।
यद्वस्तुसेवया ये च विकारा गर्भस्योचितनिदाना दृश्यन्ते
ते तावदुचितोत्पादा एव । यथा—निद्रातिसेवया तन्द्रालुः ।
अम्लेन रक्तपित्तादियुक्त इत्यादि । ये तु हेतुसदृशविकारा गर्भस्य
दृश्यन्ते । यथा गोमांसेन शर्कराश्मरीत्यादि । तेऽपि द्रव्यप्रभा-
वादेव ज्ञेयाः । यद्यपि गर्भग्रहणात् प्रागपि स्त्रियापि अपथ्य-
सेवाऽऽर्त्तवदुष्टिद्वारा गर्भे विकारं जनयति । तथा पुरुषस्यापथ्य-
सेवा शुक्रदुष्टिद्वारा गर्भे दुष्टिं जनयतीति इहैव "पितृजास्तु"
इत्यादिना ग्रन्थे वक्तव्यम् । तथापि गृहीतगर्भाया एव स्त्रिया
अपचाराविशेषेणाव्यवधानाद्गर्भदुष्टिकरा भवन्तीति कृत्वा 'त-
त्तदासेवमानाऽन्तर्वह्नीत्याद्युक्तम् । मातृजैरपचरैर्व्याख्याता
इति यथा मातुरपचारानुरूपा गर्भव्याधयो भवन्ति । एवं
पितुरपि व्यायात् प्रागपचारेणेह शुक्रदुष्ट्यपचारानुरूपा व्या-
धयो भवन्तीत्यर्थः । 'स्त्री विशेषेण' इत्यनेन पुरुषोऽपि वर्जये-
दिति दर्शयति । साध्वाचारेति मङ्गलाचारशीला ॥ २२ ॥

व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखसुकुमारप्रा-
यैरौषधाहारोपचारैरुपचरेत् । न चास्या वमनविरे-
चनशिरोविरेचनानि प्रयोजयेत् । न रक्तमवसेचये-
त् । सर्वकालं वा नास्थापनमनुवासनं वा कुर्या-
दन्यत्राऽऽत्ययिकाद्याधेः । अष्टमं मासमुपादाय
वमनादिसाध्येषु पुनर्विकारेष्वात्ययिकेषु मृदुभिर्व-
मनादिभिस्तर्दथकारिभिर्वोपचारः स्यात् । पूर्णमिव
तैलपात्रमसंक्षोभयताऽन्तर्वह्नी भवत्युपचर्या ॥ २३ ॥

सा चेदपचाराद् द्वयोस्त्रिषु वा मासेषु पुष्पं
पश्येन्नास्या गर्भः स्थास्यतीति विद्यात् । अजात-
सारा हि तस्मिन् काले भवन्ति गर्भाः ॥ २४ ॥

सा चेच्चतुःप्रभृतिषु मासेषु क्रोधशोकेर्व्याभय-
त्रासव्यवायव्यायामसंक्षोभसंधारणविषमासनश-

१ सदा चैतामिरिति पाठान्तरम् । २ गोधामांसप्रियेति
पाठान्तरम् ।

यनस्थानश्रुत्पिपासातियोगात् कदाहाराद्वा पुष्पं पश्येत्, तस्या गर्भस्थापनविधिमुपदेक्ष्यामः, पुष्पदर्शनादेवैनां ब्रूयात्—शयनं तावन्मृदुसुखशिशिरास्तरणसंस्तीर्णमीषदवनतशिरस्कं प्रतिपद्यस्वेति । ततो यष्टीमधुकसर्पिर्भ्यां परमशिशिरवारिसंस्थिताभ्यां पिचुमाल्पव्योपस्थसमीपे स्थापयेत्तस्यास्तथा शतधौतसहस्रधौताभ्यां सर्पिर्भ्यामधोनाभेः सर्वतः प्रदिह्यात् । गव्येन चैनां पयसा सुशीतेन मधुकास्त्रुना वा न्यग्रोधादिकषायेण वा परिषेचयेदधोनाभेः । उदकं वा सुशीतमवगाहयेत् । क्षीरिणां च कषायद्रुमाणां स्वरसपरिपीतानि चेलानि ग्राहयेत् । न्यग्रोधादिशुक्लासिद्धयोर्वा क्षीरसर्पिषोः पिचुं ग्राहयेत् । अतश्चैवाक्षमात्रं प्राशयेत् । प्राशयेद्वा केवलमेव क्षीरसर्पिः । पद्मोत्पलकुमुदकिञ्जल्कांश्चास्यै समधुशर्करान् लेहार्थं दद्यात् । शृङ्गाटकपुष्करवीजकशेरुकान् भक्षणार्थं गन्धप्रियङ्गुसितोत्पलशाल्कोदुस्वरशलाढुन्यग्रोधशुक्लानि वा पाययेतैनामाजेन पयसा । पयसा चैनां वलातिवलाशालिषष्टिकेक्षुमूलकाकोलीशृतेन समधुशर्करं रक्तशालीनामोदनं मृदुमधुरशीतलं भोजयेत् । लावकपिञ्जलकुरङ्गशम्बरशशहरिणैकालपुच्छकरसेन वा घृतसलिलसिद्धेन सुखशिशिरोपवातदेशस्थां भोजयेत् । क्रोधशोकायासव्यायव्यायामेभ्यश्चाभिरक्षेत् । सौम्याभिश्चैनां कथामिर्मनोऽनुकूलाभिरुपासीत । तथाऽस्या गर्भस्तिष्ठति ॥ २५ ॥

मृदुभिर्वमनादिभिरिति मृदुद्रव्यगतैरल्पमात्रैश्च वमनादिभिरित्यर्थः । तदर्थकारिभिर्वैति यथा वमनार्थकारि निष्ठिवनम् । विरेचनानुकारिणी फलवर्तिरित्यादिभिरुपचारः कर्तव्यः । संधारणं वेगसंधारणम् । कदाहारः कुत्सिताहारः । शिशिरं शीतम् । यष्टीमधुकसिद्धं सर्पिः यष्टीमधुकसर्पिः । चेलानि ग्राहयेदित्यत्र योनिमिति शेषः । अतश्चैवेति न्यग्रोधादिशुक्लात् । किम्वा क्षीरसर्पिष इत्यस्मिन् पाठे क्षीरोत्थितं सर्पिः क्षीरसर्पिः ॥ २३—२५ ॥

यस्याः पुनरामान्वयात् पुष्पदर्शनं स्यात् । प्रायस्तत्तस्या गर्भबाधकं भवति विरुद्धोपक्रमत्वात्तयोः । यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगाद्गर्भिण्या महति गर्भे जातसारे पुष्पदर्शनं स्यादन्यो वा योनिस्त्रावः तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति निःस्रुतत्वात् । स कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रम् । तमुपविष्टकइत्याच-

क्षते केचित् । उपवासव्रतकर्मपरायाः पुनः कदाहारायाः स्नेहद्वेषिण्या वातप्रकोपणोक्तान्यासेवमानाया गर्भो न वृद्धिं प्राप्नोति परिशुक्त्वात् । सचापि कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रम्, अतिमात्रस्पन्दनश्च भवति । तन्नागोदर इत्याचक्षते ॥ २६ ॥

आमान्वयादिति आमजनकहेतोः सकाशादित्यर्थः । विरुद्धोपक्रमत्वादिति गर्भेलावे हि स्तंभनं कर्तव्यम् । तच्च शीतं मृदु मधुरञ्च । तच्चैतदामविरुद्धमामजनकत्वादिति विरुद्धोपक्रमता । अन्येवेति आर्तवलक्षणव्यतिरिक्तः । अत्रापि केचिदित्युक्तम् । तथाप्यप्रतिषेधादाचार्यस्यापि एतत्समतं किञ्चिद्विशेषमिति ॥ २६ ॥

नार्योस्तयोरुभयोरपि चिकित्सितविशेषमुपदेक्ष्यामः—भौतिकजीवनीयवृंहणीयमधुरवातहरसिद्धानां सर्पिषामुपयोगः । नागोदरे तु योनिव्यापन्निर्दिष्टं पयसामामगर्भाणां च गर्भवृद्धिकराणां तथा सम्भोजनमेतैरेव च सिद्धैश्च घृतादिभिः सुभिक्षाया अभीक्षणं यानवाहनावमार्जनजृम्भणैरुपपादनमिति ॥ २७ ॥

यस्याः पुनर्गर्भः प्रसुप्तो न स्पन्दते, तां श्येनमत्स्यगवयशिखिताम्रचूडतिसिरीणामन्यतमस्य सर्पिण्यता रसेन माषयूषेण वा प्रभूतसर्पिषा मूलकयूषेण वा रक्तशालीनामोदनं मृदुमधुरशीतलं भोजयेत् । तैलाभ्यङ्गेन चास्या अभीक्षणमुदरवंक्षणोरुक्टीपार्श्वपृष्ठप्रदेशानीषदुष्णेनोपचरेत् । यस्याः पुनरुदावर्त्तविबन्धः स्यादष्टमे मासे न चानुवासनसाध्यं मन्येत ततस्तस्यास्तद्विकारप्रशमनमुपकल्पयेन्निरुहम् । उदावर्त्तो ह्युपेक्षितः सहसा सगर्भो गर्भिणीं गर्भमथवातिपातयेत् । तत्र वीरणशालिकुशकाशेश्चुवालिवावेतसपरिव्याधमूलानां भूतीकानन्ताकाश्मर्यपरुषकमधुकमृद्वीकानां च पयसाद्धोदकेनोद्गमय रसं पियालविभीतकमज्जतिलकल्कसंप्रयुक्तमीषलवणमनृत्युष्णं निरुहं दद्यात् । व्यपगतविबन्धां चैनां सुखसलिलपरिषिकाङ्गीं स्थैर्यकरमविदाहिनमाहारंभुक्वतीं सायं मधुकसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् । न्युक्तां त्वेनामास्थापनानुवासनाभ्यामुपचरेत् ॥ २८ ॥

अत्र 'विशेष' शब्देन गर्भव्याध्यन्तरापेक्षया चिकित्सितविशेषो ज्ञेयः; उपविष्टकनागोदरयोस्तु विशिष्टैवेह चिकित्सा वक्तव्या । किम्वा 'यस्याः पुनर्गर्भः प्रसुप्तो न स्पन्दते' इत्यादिना योऽवस्थायां विशेषो वक्तव्यः तमपेक्ष्योक्तं चिकित्सितविशेष इति । भौतिकं भूतोपयुक्तहितं वचागुगुल्वादि । किम्वा महापैशानिकादिघृतं वक्ष्यमाणं द्रव्यम् ।

सुभिक्षाया इति सुबुभुक्षायाः । न चानुवासनसाध्यं मन्येत इति सामत्वादुदावर्तस्येति नानुवासनसाध्यो भवतीति ज्ञेयम् । तद्विकारप्रशमनमिति उदावर्तप्रशमनमित्यर्थः । उदावर्तप्रशमनं निरूहमाह—तत्रेत्यादि ।—परिव्याधो वेतसभेदः । उद्वमप्य रसमिति काथं निःकाथ्य । काथादिपरिमाणं च निरूहपरिमाणपरिभाषयैव कर्तव्यम् । न्युब्जामित्यधोमुखीम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्वा तीक्ष्णोष्णातिमात्रसेवनाद्वा वातमूत्रपुरीषवेगधारणैर्वा विषमासनशनस्थानसंपीडनाभिघातैर्वा क्रोधशोकेर्ष्याभयत्रासादिभिर्वा साहसैर्वा परैः कर्मभिरन्तःकुक्षेर्गर्भो म्रियते । तस्याः स्तिमितं स्तब्धमुदरमाततं शीतमश्मान्तर्गतमिव भवत्यस्पन्दनो गर्भः शूलमधिकमुपजायते । न चाव्यः प्रादुर्भवन्ति । योनिर्न प्रस्रवत्यक्षिणी चास्याः स्रस्ते भवतः । तास्यति । व्यथते । भ्रमते । श्वसित्यरतिबहुला च भवति । न चास्या वेगप्रादुर्भावो यथावदुपलभ्यते इत्येवंलक्षणां स्त्रियं मृतगर्भेयमिति विद्यात् ॥ २९ ॥

तस्य गर्भशल्यस्य जरायुपातनकर्म संशमनमित्येके । मन्त्रादिकर्माथर्ववेदविहितमित्येके । परिदृष्टकर्मणा शल्यहर्त्रा हरणमित्येके । व्यपगतगर्भशल्यांतु स्त्रियमामगर्भा सुराशीध्वरिष्टमधुमदिरासवानामन्यतममग्रे सामर्थ्यतः पाययेत् गर्भकोष्ठशुद्ध्यर्थमार्त्तिविस्सरणार्थं प्रहर्षणार्थं च, अतः परं संप्रीणैर्नैर्बलानुरक्षिभिरस्त्रेहसम्प्रयुक्तैर्यवाग्वादिभिर्वा तत्कालयोगिमिराहारैरुपचरेत् दोषधातुक्लेदविशोषणमात्रं कालम् । अतः परं स्त्रेहपानैर्बलमिराहारविधिमिश्र दीपनीयजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसमाख्यातैरुपचरेत् । परिपक्वगर्भशल्यायाः पुनर्विमुक्तगर्भशल्यायास्तदहरेव स्नेहोपचारः स्यात् ३०

अश्मान्तर्गतमिवेति अन्तर्गतप्रस्तरमिवेत्यर्थः । आवी प्रस्रवकालशूलम् । 'एके' इति वचनेन अप्रतिषेधेन च दुश्चिकित्सव्याधेर्जरायुपातनकर्मादीनां त्रयाणामपि मृतगर्भापहरणं प्रति सम्यक्साधनता नास्तीति दर्शयति । दोषधातुक्लेदविशोषणमात्रं कालमित्यनेन दोषधातुक्लेदविशोषणावधितां यथोक्तक्रमस्य दर्शयति ॥ २९ ॥ ३० ॥

परमतो निर्विकारमाप्यायमानस्य गर्भस्य मासे मासे कर्मोपदेक्ष्यामः ।—प्रथमे मासे शङ्केत चेद्—गर्भमापन्ना, क्षीरमनुपस्कृतं मात्रावच्छीतं काले काले पिबेदन्तर्वह्नी । सात्प्यमेव च पुनर्भोजनं सायं प्रातश्च भुञ्जीत । द्वितीये मासे क्षीरमेव

१ बृंहणेति पाठान्तरम् ।

च मधुरौषधसिद्धम् । तृतीये मासे क्षीरं मधुसर्पिर्भ्यामुपसंख्यज्य । चतुर्थे मासे क्षीरनवनीतमक्षमात्रमश्नीयात् । पञ्चमे मासे क्षीरसर्पिः । षष्ठे मासे क्षीरसर्पिः मधुरौषधसिद्धम् । तदेव सप्तमे मासे । तत्र गर्भस्य केशा जायमाना मातुर्विदाहं जनयन्तीति स्त्रियो भाषन्ते । तत्रेति भगवानात्रेयः । किन्तु गर्भोत्पीडनाद्धि वातपित्तश्लेष्माण उरः प्राप्य विदहन्ति । ततः कण्डूरुपजायते कण्डूमूला किक्किसावाप्तिः । तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रं काले कालेऽस्यै दद्यात् । चन्दनमृणालकल्कैश्चास्याः स्तनोदरं विमृद्नीयात् शिरीषघातकीसर्षपमधुकचूर्णैः कुटजार्जकबीजमुस्तहरिद्राकल्कैर्वा निम्बकोलकसुरसमञ्जिष्ठाकल्कैर्वा पृषतहरिणशशरुधिरयुतया त्रिफलया वा । करवीरपत्रकसिद्धेन वा तैलेनाभ्यङ्गः । परिवेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनाम्भसा । जातकण्डूश्च कण्डूयनं वर्जयेत् त्वग्भेदवैरूप्यपरिहारार्थम्, असह्यायां तु कण्ड्वामुन्मर्दनोद्धर्षणाभ्यां परिहारः स्यात् । मधुरमाहारजातं वातहरमल्पमस्त्रेहलवणमल्पोदकानुपानं भुञ्जीत । अष्टमे तु मासे क्षीरयवागूं सर्पिर्भर्तुं काले काले पिबेत् । नेति भद्रकाप्यः । पैङ्गल्याबाधो हि अस्या गर्भमागच्छेदिति । अस्त्वत्र पैङ्गल्याबाध इत्याह भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः । न त्वेवैतन्न कार्यम् । एवं कुर्वती ह्यरोगाऽरोगबलवर्णस्वरसंहननसंपदुपेतं ज्ञातीनां श्रेष्ठमपत्यं जनयति । नवमे तु खल्वेनां मासे मधुरौषधसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् । अतश्चैवास्यास्तैलपित्तं योनौ प्रणयेत् गर्भस्थानमार्गस्त्रेहनार्थम् । यदिदं कर्म प्रथमं मासं समुपादायोपदिष्टमानवममासात् । तेन गर्भिण्या गर्भसमये गर्भधारणे कुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदु भवति । वातश्चानुलोमः सम्पद्यते, मूत्रपुरीषे च प्रकृतिभूते सुखेन मार्गावापद्येते । चर्मनखानि च मार्दवमुपयान्ति । बलवर्णौ चोपचीयेते पुत्रं चेष्टं संपदुपेतं सुखिनं सुखेनैषा काले प्रजायते इति ॥ ३१ ॥

गर्भस्य प्रतिमासिकं कर्माह—परमत इत्यादि ।—तत्रेति भगवानात्रेय इति युगपदेव तृतीये मासेऽङ्गप्रत्यङ्गनिष्पत्तेः केशा अपि तदैव जाताः क्रमेण वर्द्धन्ते । न सप्तमे मास इति भावः । अथ कथं तर्हि सप्तमे विशेषेण कण्डूर्भवतीत्याह—गर्भोत्पीडनाद्धीत्यादि—किक्किसर्षमविदरणम् । स्तनोदरं च स्तनोदरम् । कोलं वदरी । परिहारः कण्ड्वा इति शेषः । पैङ्गल्यं पिङ्गलेन त्रता । सा च यद्यपि पित्तकृता ।

यदुक्तं शालाक्ये “पित्तोऽस्यप्रदुष्टे तु नेत्रयोः पिङ्गला स्मृता” इति । तथापीह अष्टममासीयगर्भे क्षीरयवाग्राहारसम्भवप्रभावादेव पैङ्गल्यं भवतीति ज्ञेयम् । न त्वेवैतन्न कार्यमिति पैङ्गल्यस्याल्पदोषत्वादुत्तरकालं सुकरप्रतिक्रियत्वाच्च क्षीरयवागूसेवनमिति भावः । अतश्चैवेति मधुरौषधसिद्धतैलात् । प्रजायते इति गर्भधारिण्या अनेन कर्मणा पुत्रजनमैव व्याकृतं भवतीति ॥ ३१ ॥

प्राक् चैवास्या नवममासात् सूतिकागारं कारयेदपहृतास्थिशर्कराकपाले देशे प्रशस्तरूपरसगन्धायां भूमौ प्राग्द्वारमुदग्द्वारं वा वैलवानां काष्ठानां तैन्दुकैङ्गुदकानां भल्लातकानां वारणानां खादिराणां वा । यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः शंसेयुरथर्ववेदविदः । तद्वसनालेपनाच्छादनापिधानसंपदुपेतं वास्तुविद्याहृदययोगाग्निसलिलोदूखलवर्चःस्थान-स्नानभूमिमहानसमृतुसुखं च सेवयेत् ॥ ३२ ॥

पुत्रं प्रसूते यत्र गर्भिणी प्रसूता च यत्र प्रतिष्ठति तत् सूतिकागारमुच्यते । वारणस्त्वगावरणं वा । तत् सेवयेदिति सम्बन्धः । वसनं वस्त्रम् । आच्छादनमास्तरणम् । अपिधानं कपाटः । वास्तुविद्याहृदयं वास्तुविद्यातत्त्वम् । तद्योगादभ्यादीनां स्थानं यत्र तद्वहम् । वास्तुविन्मतेन विभक्तमभ्यादित्थानं तद्वत् कर्तव्यमित्यर्थः । वर्तमानतुम्पेक्ष्य सुखमृतुसुखम् ॥ ३२ ॥

तत्र सर्पिस्तैलमधुसैन्धवसौवर्चलकालविड्विडङ्गकुष्ठकिलिमनागरपिप्पलीपिप्पलीमूलहस्तिपिप्पलीमण्डूकपिप्पलीलाङ्गलीवचाचव्यचित्रकचिरविल्वहिङ्गुसर्षपलशुनकतककणकणिकानीपातसीवल्बजभूर्जकुलत्थमैरेयसुरासवाः सन्निहिताः स्युः । तथाश्मानौ द्वौ द्वे च कुण्डमुसले द्वे उदूखले खरवृषभश्च द्वौ च तीक्ष्णौ सूचीपिप्पलकौ सौवर्णराजतौ शस्त्राणि च तीक्ष्णायसानि द्वौ च बिल्वमयौ पर्यंकौ तैन्दुकैङ्गुदानि च काष्ठान्यग्निसन्धुक्षणानि । स्त्रियश्च षड्विंशो बहुशः प्रजाताः हार्द्ययुक्ताः सततमनुरक्ताः प्रदक्षिणाचाराः प्रतिपत्तिकुशलाः प्रकृतिवत्सलास्त्यक्तविषादाः क्लेशसहिन्योऽभिमताः, ब्राह्मणाश्चाथर्ववेदविदो यच्चान्यदपि तत्र समर्थमन्येत । यच्चान्यच्च ब्राह्मणा ब्रूयुः स्त्रियश्च वृद्धाः । तत्कार्यम् । ततः प्रवृत्ते नवमे मासे पुण्येऽहनि प्रशस्तनक्षत्रयोगमुपगते प्रशस्ते भगवति शशिनि कल्याणकरणे मैत्रे मुहूर्ते शान्तिं कृत्वा गोब्राह्मणमग्निमुदकं चादौ प्रवेक्ष्य गोभ्यस्तृणोदकं मधुलाजांश्च प्रदाय ब्राह्मणेभ्योऽक्षतान् सुमनसो नान्दीमुखानि च फलानीष्टानि दत्त्वोदकपूर्वमासनस्थे-

भ्योऽभिवाद्य पुनराचम्य स्वस्ति वाचयेत् । ततः पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणमनुवर्त्तमाना प्रदक्षिणं प्रविशेत् सूतिकागारम् । तत्रस्था च प्रसवकालं प्रतीक्षेत ॥ ३३ ॥

तस्यास्तु खल्विमानि लिङ्गानि प्रजननकालमभितो भवन्ति । तद्यथा—कृमो गात्राणां ग्लानिराननस्याक्ष्णोर्विमुक्तवन्धनत्वमिव कुक्षेरवस्त्रंसनमधोगुरुत्वं वंक्षणवस्तिक्तटीकुक्षिपार्श्वपृष्ठनिस्तोदो योनेः प्रस्रवणमनन्नाभिलाषश्चेति । ततोऽनन्तरमावीनां प्रादुर्भावः प्रसेकश्च गर्भोदकस्य ॥ ३४ ॥

सर्पिस्तैलादीनाञ्चात्र गृहे स्थापनीयानां व्यक्त एव तावदुपयोगः । बहुत्वेन येषां तु न वक्तव्यः । तेषामप्ययमुपयोग उन्नेयः । किलिमं देवदारु । कणः कुण्डक इति ख्यातः । कणिका तु कुण्डकात् स्थूला तण्डुला येन कुञ्चन्ते, तन्मुसलम् । कुण्डमुसले इति ह्रस्वमुषले । किम्बा चण्डमुषले इति पाठः तदा गुरुतरमुषले इत्यर्थः । सूच्याकारौ पिप्पलकौ सूचीपिप्पलकौ । किम्बा सूची यत्र स्थाप्यते स सूचीपिप्पलकः । पर्यङ्कः खट्वा । समर्थं मन्ये इति कार्यमिति शेषः । शान्तिं कृत्वेति शान्तिहोमं कृत्वा । नान्दीमुखानि च फलानि नांदीमुखश्राद्धोपहितानि फलानि । किम्बा नान्दी मुरजः । तन्मुखाकृतीनि फलानि खर्जूरादीनि । पुण्याहशब्दो मङ्गलशब्दः । प्रदक्षिणं यथा भवति तथा समनुवर्त्तमाना ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

आवीप्रादुर्भावे तु भूमौ शयनं विदध्यात् मृदास्तरणोपपन्नम् । तदध्यासीत सा । तां ताः समन्ततः परिवार्य यथोक्तगुणाः स्त्रियः पर्युपासीरन्नाश्वासयन्त्यो वाग्भिर्ग्राहिणीभिः सान्त्वनीयामिः ॥ ३५ ॥

सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना न प्रजायेताऽथेनां ब्रूयात्—‘उत्तिष्ठ, मुषलमन्यतरत् गृहीष्वा-नेन तदुलूखलं धान्यपूर्णं मुहुर्मुहुरभिजहि मुहुर्मुहुरवजृम्भस्व चक्रमस्व चान्तरान्तरा’ इत्येवमुपदिशन्त्येके । तन्नेत्याह भगवानात्रेयः । दारुणव्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते । विशेषतश्च प्रजननकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सुकुमार्या नार्या मुषलव्यायामसमीरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादुष्प्रतीकारतमा च तस्मिन् काले विशेषेण भवति गर्भिणी । तस्मान् मुषलग्रहणं परिहार्यमुषयो मन्यन्ते । जृम्भणं चक्रमणंच पुनरनुष्ठेयमिति । अथास्य दद्यात्

१ अक्ष्णोः शैथिल्यं विमुक्तवन्धनत्वमिव वक्षस इति पाठान्तरम् ।

कुष्ठैलालङ्गलिकौवचाचित्रकचिरबिल्वचव्यचूर्ण-
मुपप्रातुम् । सा तत्र मुहुर्मुहुरपजिघ्रेत् । तथा
भूर्जपत्रधूमं शिशपाधूमं वा । तस्याश्चान्तरान्तरा-
कटीपार्श्वपृष्ठसकृथिदेशानीषदुष्णेन तैलेनाभ्यज्या-
नुसुखमवसृष्टीयादित्यनेन कर्मणा गर्भोऽवाक्प्रति-
पद्यते ॥ ३६ ॥

स यदा जानीयाद्विमुच्य हृदयमुदरमस्यास्त्वा-
विशति वस्तिशिरोऽवगृह्णाति । त्वरयन्त्येनामाव्यः ।
परिवर्त्ततेऽधो गर्भे इति । अस्यामवस्थायां पर्य-
ङ्कमेनामारोप्य प्रवाहितुमुपक्रामयेत् । कर्णेचास्या
मन्त्रमिममनुकूला स्त्री जपेत्,—

‘क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।
सगर्भा त्वां सदा पान्तु वैशल्यं च दिशन्तु ते ॥ ३७
प्रसुष्वं त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने ।।
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम्’ इति ॥ ३८

उपदिष्टार्थमिधायिनी वाग्ग्राहणीया । अवजृम्भस्तेति
गात्राणि प्रसारय । अन्तरं लब्ध्वेति हेतुमासाद्य । यद्यपि
मुसलग्रहणं निषिद्धम् । तथाप्युत्तरकालं द्वारे मुसलस्थापनं
वक्तव्यमिति साधु मुसलोपादानम् ॥ ३५—३८ ॥

ताश्चैनां यथोक्तगुणाः स्त्रियोऽनुशिष्युरनाग-
ताऽऽवीर्मा प्रवाहिष्ठाः । या ह्यनागताऽऽवीः
प्रवाहते । व्यर्थमेवास्यास्तत्कर्म भवति । प्रजा चा-
स्या अविकृता विकृतिमापन्ना वा श्वासकासशो-
षग्रीहप्रसक्ता भवति । यथा हि क्ष्वथद्वारवा-
तमूत्रपुरीषवेगान् प्रयतमानोऽप्यप्राप्तकालान्न ल-
भते कृच्छ्रेण वाप्यवाप्नोति । तथानागतकालं
गर्भमपि प्रवाहमाणा । यथा चैषामेव क्ष्वथवा-
दीनां सन्धारणमुपघातायोपपद्यते । तथा प्राप्त-
कालस्य गर्भस्याप्रवाहणम् । सा यथानिर्देशं
कुरुष्वेति वक्तव्या । तथा च कुर्वती शनैः पूर्वं
प्रवाहेत् । ततोऽनन्तरं बलवत्तरम् । तस्यां प्र-
वाहमाणायां स्त्रियः शब्दं कुर्युः—‘प्रजाता प्र-
जाता धन्यं धन्यं पुत्रम्’ इति । तथास्या हर्षेणाप्या-
यन्ते प्राणाः ॥ ३९ ॥

सुनिर्धूतमिति क्रियाविशेषणम् । आकोटयेदिति पीडयेत् ।
बालकृता वेणी बालवेणी । बल्वजयूषो बल्वजकाथः । मण्डू-
कपिप्पली मण्डूपकर्णी । किंवा मण्डूको मण्डूपकर्णी । पिप्पली
पिप्पल्येव तयोः बल्वजयूषादौ सूक्ष्मैलादीनां पानं विधीयते ।
खरवृषमश्वण्डबलीवर्धः ॥ ३९ ॥

१ अनुसुखमिति पाठान्तरम् । २ अर्वागिति पाठान्तरम् ।
३ इन्द्र इति पाठान्तरम् । ४ प्रसुवेति पाठान्तरम् ।

यदा च प्रजाता स्यात्तदैवैनामवेक्षेत—काचि-
दस्याः अपरा प्रपन्नाऽप्रपन्ना वेति । तस्याश्चे-
दपरा न प्रपन्ना स्यादैवैनामन्यतमा स्त्री
दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्ठाद्वलवन्निपीड्य स-
व्येन पृष्ठत उपसंगृह्य सुनिर्धूतं निर्धुनुयात् ।
अथास्याः पादपाण्यां श्रोणीमाकोटयेत् । तस्याः
स्फिचानुपसंगृह्य सुपीडितम् पीडयेत् । अथास्या
बालवेण्या कण्ठतालु परिरुपृशेत् । भूर्जपत्रका-
चमणिसर्पनिर्मोकधूमैश्चास्या योनिं धूपयेत् । कुष्ठ-
तालीसकलकं बल्वजयूषे मैरेयसुरामण्डे तीक्ष्णे
कौलत्थे वा मण्डूकपिप्पलीसम्पाके वा संग्राह्य
पाययेतैनाम् । तथा सूक्ष्मैला किलिमकुष्ठनागरवि-
डङ्गपिप्पलीकालागुरुचव्यचित्रकोपकुञ्चिकाकलकं
खरवृषमस्य वा जीवतो दक्षिणं कर्णमुत्कृत्य
दृषदि जर्जरीकृत्य बल्वजयूषादीनामाप्लावनानाम-
न्यतमसिन् प्रक्षिप्याप्लाव्य मुहूर्त्तस्थितमुदृत्य तदा-
प्लावनं पाययेतैनाम् । शतपुष्पाकुष्ठमदनहिङ्गुसि-
द्धस्य चैनां तैलस्य पित्तं ग्राहयेत् ॥ ४० ॥

अतश्चैवानुवासयेद् । ऐतैरेव चाप्लावनैः फल-
जीमूतेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनहस्तिपिप्पल्यु-
पहितैरास्थापयेत् । तदास्थापनमस्याः सह वात-
मूत्रपुरीषैर्निर्हरत्यपरामासकां वायोरेवाप्रतिलोम-
गत्वात् । अन्यान्यपि हि वातमूत्रपुरीषाणि बहि-
र्गमनशीलानि सज्जन्ति ॥ ४१ ॥

तस्यास्तु खल्वपरायाः प्रपतनार्थं कर्मणि क्रिय-
माणे जातमात्रस्यैव कुमारस्य कार्याण्येतानि
कर्माणि भवन्ति । तद्यथा—अश्मनोः संघट्टनं
कर्णयोर्मूले । शीतोदकेनोष्णोदकेन वा सुखेन
परिषेकः । तथा संक्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्ल-
भेत । कृष्णकपालिकाशूर्पेण चैनमभिनिष्पुनीयुः
यद्यचेष्टः स्यात् यावत् प्राणानां प्रत्यागमनम् ।
ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानो-
दकग्रहणाभ्यामुपपादयेत् ॥ ४२ ॥

ऐतैरेवेति बल्वजादियूषैः सज्जन्ति बहिर्गमनशीलानि पुरी-
षादीनि अभ्यन्तरदेशे संसक्तानि भवन्ति । शीतोदकेन चो-
ष्णोदकेनेति ऋतुभेदेन ज्ञेयः । ग्रीष्मकाले शीतोदकेन शीतकाले
तु उष्णोदकेनेत्यर्थः । संक्लेशविहतानिति योनिरन्ध्रपीडितादिक्लेश-
शपराहतान् । कृष्णकपालिका ईषिकेति । तत्कृतशूर्पः कृष्णक-
पालिकाशूर्पः तेन निष्पन्नवायुं वीजयेयुरित्यर्थः । अथ कियन्तं
कालं तद्वीजनमित्याह—यावत् प्राणानां प्रत्यागमनमिति ।
उदकग्रहणं मलमार्गशौचम् । उपधानमावरणम् । तच्चेहङ्कुल्याः
कार्पासपित्तुनैव ॥ ४०—४२ ॥

अथास्य तालवोष्ठकण्ठजिह्वाप्रमार्जनमारभेताङ्ग-
ल्या सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानका-
र्पासपिचुमत्या प्रथमं प्रमार्जितास्यस्यास्यच शि-
रस्तालुकार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिष्ठादयेत् ।
ततोऽस्यानन्तरं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा कार्यं
प्रच्छर्दनम् ॥ ४३ ॥

अथ नाड्यास्तस्य कल्पनविधिमुपदेक्ष्यामः—
नाभिवन्धनात् प्रभृत्यष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेद-
नावकाशस्य द्वयोरन्तरयाः शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन-
रौक्मराजतायस्नानां छेदनानामन्यतमेनार्द्धधारेण
छेदयेत्ताम् । अग्रे सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठेऽस्य
शिथिलमवसृजेत् । तस्य चेन्नाभिः पच्येत । तां
लोभ्रमधुकप्रियंगुसुरदारहरिद्राकलकसिद्धेन तैले-
नाभ्यज्यादेषामेव तैलोपधानां चूर्णेनावचूर्णयेदिति
नाडीकल्पनविधिरुक्तः सम्यक् ॥ ४४ ॥

अष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वेति अष्टाङ्गुलं चिह्नं कृत्वा । अर्ध-
धारस्तिर्यग्धारः शस्त्रविशेषः । तामिति चिह्ननावशिष्टाङ्गुलां
नाडीम् । कण्ठेऽवसृजेदिति नाड्यग्रवद्धं सूत्रं कुमारस्य कण्ठे
निवध्नीयात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

असम्यक् कल्पने हि नाड्या आयामव्यायामो-
हुण्डिकापिण्डलिकाविनामिकाविजृम्भिकावाधे-
भ्यो भयम् । तत्राविदाहिभिर्वातपित्तप्रशमनैर-
भ्यंगोत्सादनपरिषेकैः सर्पिर्भिश्चोपक्रमेत गुरुला-
घवमभिसमीक्ष्य ॥ ४५ ॥

नाड्या अधिककल्पने दोषमाह—असम्यगित्यादि ।—
आयामो दैर्घ्यम् । व्यायामो विस्तारः । ताभ्यां हुण्डिका आया-
मव्यायामोहुण्डिका दीर्घपीनत्वयुतेत्यर्थः । पिण्डलिका तु परि-
मण्डलयुता । विनामिका अन्ताच्छूना मध्यनिम्ना । विजृ-
म्भिका तु मुहुर्मुहुर्बुद्धिमती । गुरुलाघवमवेक्ष्येति नाडीपाक-
कारकपित्ते तथा वाते चायामव्यायामोहुण्डिकादिविकारचतु-
ष्टयकारके यो दोषो गुरुः । स उपकर्तव्यस्त्वरयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ततोऽनन्तरं जातकर्म कुमारस्य कार्यम् ।
तद्यथा—मधुसर्पिषी मन्त्रोपमन्त्रिते यथाम्नायं
प्रथमं प्राशितुं दद्यात् । स्तनमत ऊर्ध्वमेतेनैव
विधिना—दक्षिणं पातुं पुरस्तात् प्रयच्छेत् ।
अथार्तः शीर्षतः स्थापयेदुदकुम्भं मन्त्रोपमन्त्रि-
तम् । अथास्य रक्षां विदध्यात्—आदनीखदि-
रकर्कन्धुपीलुपरूषकशाखाभिरस्य गृहं समन्ततः
परिवारयेत् सर्वतश्च सूतिकागारस्य सर्षपातसी-
कणकणीकाः प्रकिरेयुः । तथा तण्डुलबलिहोमः
सततमुभयतः कालं क्रियेताऽऽनामकर्मणो द्वारे च

मुषलं देहलीमनुतिरश्चीनं न्यस्तं कुर्याद्वचाकुष्ठ-
क्षौमकहिगुसर्षपातसीलशुनकणकणिकानां रक्षो-
घ्नसमाख्यातानां चौषधीनां पोष्टलकं बद्धा सू-
तिकागारस्योत्तरदेहल्यामासजेत् । तथा सूति-
कायाः कण्ठे सपुत्रायाः स्थाल्युदककुम्भपर्यङ्केष्वपि
तथैव च । द्वयोर्द्वारपक्षयोः कणकाम्लेन्धनवानग्नि-
स्तिन्दुककाष्ठेन्धनश्चाग्निः सूतिकागारस्याभ्यन्तरतो
नित्यं स्यात् । स्त्रियश्चेतां यथोक्तगुणाः सुहृद-
श्चानुजागृयुः दशाहं द्वादशाहं वानुपरतप्रदान-
मङ्गलाशीः स्तुतिगीतवादित्रमन्नपानविशदमनुर-
क्तप्रहृष्टजनसंपूर्णं च तद्देशम् कार्यम् । ब्राह्मणश्चा-
थर्ववेदवित् सततमुभयतः कालं शान्तिं जुहु-
यात् स्वस्त्ययनार्थं कुमारस्य तथा सूतिकाया
इत्येतद्रक्षाविधानमुक्तम् ॥ ४६ ॥

स जातमात्रस्य वेदोक्तं कर्म जातकर्म । यथाम्नायमिति
यथागमं मन्त्रोपमन्त्रिते । एतेनैव विधानेन स्तनमभिमन्त्रितं
पाययेदित्यर्थः । आदनी घोषकमेदः । तण्डुलबलिहोमः
क्रियत्कालं कर्तव्य इत्याह—आनामकर्मण इति । दशाहं
यावदित्यर्थः । दशाहे तु नामकर्म भविष्यतीति । जतू
कणंऽप्युक्तम्—“तण्डुलबलिहोमो द्विकालमादशमाहम्”
इति । ‘रक्षोघ्नसमाख्यातानाम्’ इत्यनेन गुरुगुल्वादीन् ग्राह-
यति । उत्तरदेहल्यामिति द्वारोपरि । अन्ये तु देहलीं द्वाराधः-
काष्ठमाहुः ॥ ४६ ॥

सूतिकां तु खलु बुभुक्षितां विदित्वा स्नेहं
पाययेत् परमया शक्त्या सर्पिस्तैलं वसां म-
ज्जानं वा सात्स्न्यीभावमभिसमीक्ष्य पिप्पलीमूल-
चव्यचित्रकशृङ्गवेरचूर्णसहितम् । स्नेहं पीतव-
त्याश्च सर्पिस्तैलाभ्यामभ्यज्य वेष्टयेदुदरं महता
वाससा । तथा तस्या न वायुरुदरे विकृतिमु-
त्पादयत्यनवकाशत्वात् । जीर्णे तु स्नेहे पिप्प-
ल्यादिभिरेव सिद्धां यवागूं सुस्निग्धां द्रवां
मात्रशः पाययेतोभयतः कालमच्छेन चोष्णोदकेन
च परिषेचयेत् प्राक् स्नेहयवागूपानाभ्याम् । एवं
पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वानुपाल्य ततः क्रमेणाप्याय-
येत् स्वस्थवृत्तमेतावत् सूतिकायाः ॥ ४७ ॥

कुमारस्य जातकर्माभिधाय सूतिकायाः कर्तव्यमाह—सू-
तिकांतिवत्यादि ।—बुभुक्षितामित्यनेन यावता कालेन बुभु-
क्षिता भवति । तदा ज्ञेहपानं कर्तव्यम् । परमया शक्त्येति
उत्तमया शक्त्या लक्षिता स्नेहं पिबेत् । यावता ज्ञेहेन बलवि-
रोधो न भवति तावन्मात्रं स्नेहं पिबेदित्यथाहृतम् । सात्स्न्यी-
भावमभिसमीक्ष्येति सर्पिरादिषु यद्यस्याः सात्स्न्यम् । तत्
तस्यै देयम् । अच्छेनेति निर्मलेन । उभयतः कालमिति पदं

१ तस्या इति पाठान्तरम् । २ अथास्येति पाठान्तरम् ।

उष्णोदकेन परिषेचयेदित्यनेन योज्यम् । तदेव कालद्वयमाह—
प्रागित्यादि ।—पौर्वाहिकस्नेहपाने परिषेकं कारयितव्यम् ।
तथा जीर्णे स्नेहे परिषेचितां यवागूः पाययितव्येत्यर्थः अयं तु
व्यवहारोऽनूपदेशे प्रबलकफत्वात् प्राणिनाम् । न जाङ्गलादिदे-
शव्यवहार इति ॥ ४७ ॥

तस्यास्तु खलु यो व्याधिरुत्पद्यते । स कृच्छ्रसाध्यो
भवत्यसाध्यो वा गर्भवृद्धिक्षयितशिथिलसर्वशरी-
रधातुत्वात् प्रवाहणवेदनाक्लेदनरक्तनिःस्रुतिविशे-
षशून्यशरीरत्वाच्च । तस्मात्तां यथोक्तेन विधि-
नोपचरेत् । भौतिकजीवनीयवृंहणीयमधुरवात-
हरसिद्धैरभ्यंगोत्सादनपरिषेकावगाहनान्नपानवि-
धिर्विशेषतश्चोपचरेद्विशेषतो हि शून्यशरीराः स्त्रि-
यः प्रजाता भवन्ति ॥ ४८ ॥

सूतिकाया मिथ्योपचारेण व्याधिर्भवन् कृच्छ्रसाध्योऽसाध्यो
वा भवति तथा दर्शयन् यथोक्तक्रमस्यावधानेन कर्तव्यतां
दर्शयितुमाह—तस्यास्त्रित्यादि ।—गर्भवृद्ध्या धातवन्तरा-
पोषणेन क्षयिताश्च शिथिलीकृताश्च सर्वे धातवो यस्याः सा
तथा । यथा गर्भव्यपगम एव तावच्छरीरशून्यत्वे हेतुः । तथा
प्रवाहणवेदनाक्लेदनरक्तनिःस्रुतिविशेषो हेतुरित्याह—प्रवाहणे-
त्यादि ।—यथोक्तेनेति स्नेहपानादिना । एतेन यथोक्तविधिक-
रणमेव दुश्चिकित्सस्य सूतिकाव्याधेश्च निदानवर्जनमुत्तमं
भेषजमिति दर्शयति । यदुत्पन्नव्याधौ विहितं भेषजम् ।
तत् प्रायो न सिध्यतीति कृत्वा नेहोक्तम् । भौतिकं भूतह-
रम् ॥ ४८ ॥

दशमे त्वहनि सपुत्रा स्त्री सर्वगन्धौषधैर्गौ-
रसर्पैश्च स्नाता लघ्वाहतशुचिवस्त्रं परिधायै
पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषणवतीच संस्पृश्य मङ्गला-
न्युचितामर्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्लवा-
ससोऽव्यङ्गाश्च ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा कु-
मारमाहतानाञ्च वाससां सञ्चये च प्राकृशिर-
समुदकृशिरसं वा संवेद्य देवतापूर्वं द्विजातिभ्यः
प्रणमतीत्युक्त्वा कुमारस्य पिता नक्षत्रदेवतायुक्तं
नाम कारयेत् । (द्वे नामनी कारयेत् नाक्षत्रिकं
नामाभिप्रायिकं च । तत्राभिप्रायिकं घोषवदाद्य-
न्यस्थान्तं ऊष्मान्तं वा वृद्धत्रिपुरुषाननूकमनव-
प्रतिष्ठितम् । नाक्षत्रिकं तु नक्षत्रदेवतासमानाख्यं)
द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा ॥ ४९ ॥

उचितामिति या यस्या देवता सदा पूज्या तामर्चयित्वा ।
शिखिन इति पावकान् । किम्वा शिखा चूडा तद्वतो बाह्याणा-

नमुण्डान् । नक्षत्रदेवतायुक्तमिति, यस्मिन् नक्षत्रे कुमारो
जातः तस्य नक्षत्रस्य या तु देवता तस्या नाम कर्तव्यमि-
त्यर्थः । किम्वा 'द्वे नामनी कारयेत् नाक्षत्रिकं आभिप्रायिकं
च । इत्यादिपाठः । घोषवदित्यादि विशेषणम् । घोषा
वर्गचतुर्थी 'घञ्जडधमाः, अन्त्यस्था 'यरलवाः'; 'शषसा'
ऊष्माणः ॥ ४९ ॥

वृत्ते च नामकर्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रा-
मेदायुषः प्रमाणज्ञानहेतोः । तत्रेमानि आयुष्मतां
कुमाराणां लक्षणानि—तद्यथा—एकैकजा मृदवो-
ऽल्पाः स्निग्धाः सुवद्धमूलाः कृष्णाः केशाः प्रश-
स्यन्ते । स्थिरा बहला त्वक् प्रकृत्या । प्रकृतिसम्प-
न्नमीषत्प्रमाणातिवृत्तमनुरूपमातपत्रोपमं शिरः ।
व्यूढं दृढं समं सुस्निग्धशङ्खसन्ध्यूर्ध्वव्यञ्जनमुपचितं
बलिनमर्द्धचन्द्राकृतिललाटम् । बहलौ विपुलस-
मपीठौ नीचैर्वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुस्निग्धकर्णपुत्रकौ
महाच्छिद्रौ कर्णावीषत्प्रलम्बिन्यौ । असंगते समे
संहते मह्यौ ह्रस्वौ । समे समाहितदर्शने व्यक्तभा-
गविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे चक्षु-
षी । ऋज्वी महोच्छ्वासा वंशसम्पन्नेषद्वनताग्रा
नासिका । महद्दन्तुसुनिविष्टदन्तमास्यम् । आया-
मविस्तारोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतिवर्णयुक्ता
जिह्वा । श्लक्ष्णं युक्तोपचयमूष्मोपपन्नं रक्तं तालुः
महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरः
स्वरः । नातिस्थूलौ नातिकृशावास्यप्रच्छादनौ रक्ता-
वोष्ठौ । मह्यौ हनू । वृत्ता नातिमहती ग्रीवा । व्यूढ-
मुपचितमुरः । गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च । विप्रकृष्टान्तरौ
स्तनौ । असंपातिनी स्थिरे पार्श्वे । वृत्तपरिपूर्णयतौ
बाह्वः सकृथिनी अङ्गुलयश्च । महदुपचितं पाणि-
पादम् । स्थिरा वृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गा कूर्मा-
काराः करजाः । प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च नाभिः ।
उरस्त्रिभागहीना समा समुपचितमांसा कटी ।
वृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ
स्फिचौ । अनुपूर्ववृत्तौ उपचययुक्तावूरू । नात्युप-
चिते नात्यपचिते पणीपदे प्रगूढसिरास्थिसन्धी
जङ्घे । नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ । पूर्वोपदि-
ष्टगुणौ पादौ कूर्माकारौ । प्रकृतियुक्तानि वातमूत्र-
पुरीषाणि तथा स्वप्रजागरणायामसमितरुदितस्त-
नग्रहणानि । यच्च किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति
तदपि सर्वं प्रकृतियुक्तमिष्टम् । विपरीतं पुनरनिष्ट-
मिति दीर्घायुर्लक्षणानि ॥ ५० ॥

नामकर्मणीति नामकरणसमयक्रियमाणहोमादिकर्मणि ।
नामैव वा कर्म । स्थिरेत्यश्रया । ईषत्प्रमाणातिवृत्तं स्त्रि-

१ दशम्यां निश्चय्यतीतायामिति पाठान्तरम् । २ लघ्वहतवस्त्र-
परिहितेति पाठान्तरम् ।

इति उत्सर्गापवादव्यायेन बोद्धव्यम् । तेन यदुक्तं पूर्वम्—
षडङ्गलोत्सेधं द्वात्रिंशदङ्गलपरिणाहं शिरः” एतच्चाभिधायो-
क्तम्—“तत्रायुर्वलमिल्यादि यावत्प्रमाणवति शरीरे । विप-
र्यस्तु हीनेऽधिके वा” इति । एतद्वचनादपवादभूतमप्य-
तीव प्रशस्तं भवतीति ज्ञेयम् । “एवं महदुपचितं पाणिपादम्”
इत्यत्रापि व्याख्येयम् । अनुरूपमिलनेन शरीरानुरूपतां
शिरसो दर्शयन् उक्तलक्षणादनतिवृद्धिं शिरसो दर्शयति ।
अतिवृद्धं शरीरानुरूपं भवति, तच्चाप्रशस्तमेव । उर्ध्वव्यञ्जन
मिति उर्ध्वरेखात्रयरूपलक्षणयुक्तम् । जतूकर्णे हि त्रिरेखं
ललाटमुक्तम् । नीचैर्वृद्धाविति अनुद्भूतौ सन्तावनुक्रमवृद्धौ ।
व्यक्तभागविभागे इति प्रव्यक्तकृष्णशुक्लविभागे । शोभनानि
वर्त्मादीनि अङ्गानि अपाङ्गे च ययोस्ते स्वाङ्गोपाङ्गे । अत्र
‘अङ्ग’ग्रहणेनैव नेत्रस्यापाङ्गस्य लब्धस्यापि पुनः करणं
विशेषेणापाङ्गशोभोपदर्शनार्थम् । आस्यप्रच्छादनौ सुखावरकौ ।
पृष्ठवंशश्च गूढ इति योजनीयम् । असम्पातिनीं सुनिर्गतकक्षे ।
एणीपदे इति एणीजङ्घासदृशे । प्रकृतियुक्तानीति । न बहूनि
नाल्यल्पानि च प्रकृतियुक्तमिति देहानुरूपम् ॥ ५० ॥

अतो धात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः ।

अथ ब्रूयात् धात्रीमानयतेति समानवर्णा यौ-
वनस्थां निभृतामनातुरामव्यङ्ग्यामव्यसनामविरूपा-
मविजुगुप्सां देशजातीयामशुद्रां अशुद्रकर्मणि
कुले जातां वत्सलां जीवद्वत्सां पुंवत्सां दोग्ध्री-
मप्रमत्तामनन्त्यावशायिनीं कुशूलोपचारां शुचिम-
शुचिद्वेषिणीं स्तनस्तन्यसम्पदुपेतामिति ॥ ५१ ॥

समानवर्णामिति तुल्यजातीयाम्; ‘यौवनस्थां’ इत्यनेन,
बालावृद्धे बालावृद्धयोरसम्पूर्णाङ्गक्षीणधातुत्वेन निरस्यति ।
निभृतामिति विनीताम् । अविरूपामिति अविकृतावयवाम् ।
अव्यङ्ग्यामिति अहीनाङ्गीम् । देशजातीयां समानदेशजाम् ।
अनन्त्यावशायिनीमिति शूद्रस्य हि सवर्णत्वे चाण्डालादिस्त्री
च प्रशस्ता । सा न निषिध्यते । ब्राह्मणादीनामसवर्णत्वेनैव
सा निरस्ता । किंवा ब्राह्मणादीनामपि पतितब्राह्मणादि
‘अनन्त्यावशायिनीम्’ इतिशब्देन क्षिप्यते । युक्तपिप्पलका-
विति उच्चैस्तरवृन्तौ ॥ ५१ ॥

तत्रेयं स्तनसम्पत्—नात्यूर्ध्वौ नातिलम्बावन-
तिकृशावनतिपीनौ युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपानौ चेति
स्तनसम्पत् ॥ ५२ ॥

स्तन्यसम्पत् प्रकृतवर्णगन्धरसस्पर्शमुदपात्रेऽ-
वदुह्यमानमुदकं व्येति प्रकृतिभूतत्वात्तत् पुष्टि-
करमारोग्यकरं चेति स्तन्यसम्पत् ॥ ५३ ॥

अतोऽन्यथा व्यापकं ज्ञेयम्,—तस्य विशेषाः—
स्याचारुणवर्णं कषायानुरसं विशदमनतिलक्ष्यगन्धं
रुक्षं द्रवं फेनिलं लघ्वत्तिकरं कर्षणं वातवि-

काराणां कर्तृ वातोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम् । कृष्णनी-
लपीतताम्रावभासं तिकात्मकटुकानुरसं कुणप-
धिरगन्धिभृशोष्णं पित्तविकाराणां कर्तृ पित्तोप-
सृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम् । अत्यर्थशुक्लमतिमाधुर्योपपन्नं
लवणानुरसं घृततैलवसामज्जागन्धि पिच्छिलं
तन्तुमदुदपात्रेऽवसीदच्छेष्मविकाराणां कर्तृ श्ले-
ष्मोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम् ॥ ५४ ॥

उदकं व्येतीति उदकं विशेषेण एति प्राप्नोतीत्यर्थः । उदके
विसर्पत् क्षीरं प्रशस्तमिति । वातादिदुष्टक्षीरलक्षणाभ्याह—
स्यावेत्यादि ।—लवणानुरसमिति श्लेष्मदुष्टक्षीरदोषवृष्यसं-
च्छेदनप्रभावाज्ज्ञेयम्, येन, श्लेष्मदुष्टे लवणरसता भवति; एत-
त्पृथक्लक्षणयोगाच्च द्वन्द्वसन्निपातदुष्टिरप्युच्येता ॥ ५२—५४ ॥

एषां त्रयाणामपि क्षीरदोषाणां प्रतिप्रतिविशे-
षमभिसमीक्ष्य यथास्वं यथादोषं च वमनविरेच-
नास्थापनानुवासनानि विभज्य कृतानि प्रशमनाया
पानाशनाय विधिस्तु दुष्टक्षीराया यवगोधूमशां-
लिषष्टिकमुद्गहरेणुककुलत्थसुरासौवीरकतुषोदक-
मैरेयमेदकलशुनकरज्जप्रायः । क्षीरदोषविशेषांश्चा-
वेक्ष्यावेक्ष्य तत्तद्विधानं कार्यं स्यात् । पाठामहौष-
धसुरदारुमुस्तमूर्वागुडूचीवत्सकफलकिराततिक-
कटुकरोहिणीशारिराकषायाणां च पानं प्रशस्यते ।
तथान्येषां तित्तकषायकटुकमधुराणां द्रव्याणां
प्रयोग इति क्षीरविकारविशेषानभिसमीक्ष्य मात्रां
कालं चेति क्षीरविशोधनानि ॥ ५५ ॥

क्षीरजननानि तु मद्यानि सीधुवज्यानि ग्राम्या-
नूपौदकानि शाकधान्यमांसानि द्रवमधुराम्लल-
वणभूयिष्ठाश्चाहाराः क्षीरिण्यश्चौषधयः क्षीरपानं-
चानायासश्चेति । वीरणषष्टिशालिकेशुवालिकाद-
र्भकुशकाशगुन्द्रेटकटमूलककषायाणां च पानमिति
क्षीरजननानि ॥ ५६ ॥

धात्री तु यदा स्वादुबहुशुद्धदुग्धा स्यात्तदा स्ना-
तानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीर्यां
सहस्रवीर्याममोघामव्यथां शिवामरिष्टां वाट्यपुष्पीं
विश्वकूसेनकान्तां वा विभ्रत्योषधिं कुमारं प्राङ्मुखं
प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेत् इति धात्रीकर्म ॥ ५७ ॥

चिकित्सामाह—एषामित्यादि ।—प्रतिप्रतिविशेषमभिसमी-
क्ष्येति प्रतिप्रतिवातादीनां कोष्ठाश्रयित्वोदीर्णत्वादिशोधनानुगुण-
विशेषमिति चिह्नविशेषादपि धात्रीमपेक्ष्य वमनादीनां बहुत्वा-
ल्पत्वविशेषः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्तद्विधानं कार्यं स्यादिति
सम्बद्धदोषप्रतिकूलमाहारविधानं कार्यं स्यात् । कषायाणामिति
बहुवचनात् व्यससमस्तानां कषाया गृह्यन्ते । क्षीरिण्यश्च दुग्धि-
काकलम्बिकादयो दृश्यमानक्षीराः । अमोघादयोऽनन्तरं व्या-
कृताः । अन्यथा गुडूची ॥ ५५—५७ ॥

अतोऽनन्तरं कुमारगारविधिमनुव्याख्यास्या-
मः—वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं
निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतपशुदंष्ट्रिमूषिकप-
तङ्गं सुसंविभक्तसलिलोलूखलमूत्रवर्चस्कस्थान-
ज्ञानभूमिमहानसमृतुसुखं यथर्चुशयनासनास्तर-
णसम्पन्नं कुर्यात् तथा सुविहितरक्षाविधानव-
लिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनस-
म्पूर्णमिति कुमारगारविधिः ॥ ५८ ॥

शयनासनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुल-
घुशुचिसुगन्धीनि स्युः स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्र-
पुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः असति सम्भ-
वेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधूपितानि शुद्ध-
शुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ॥ ५९ ॥

सुप्रक्षालितोपधूपितानीति सुधौतोत्तरप्रच्छादनानि । शुद्धशु-
ष्काणीति धौतान्यपि यदा मलादिरागेणापि रहितानि भवन्ति
शुष्काणि च तदैवोपयोज्यानि । सुधौतं ह्यार्द्रमपि स्यात् तथा
गाढरागमलादिभावितं धौतमप्यशुद्धं स्यात् तस्मादुक्तम्—
शुद्धशुष्काणीति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानां
च यवसर्षपातसीहिङ्गुगुग्गुलुवचाचोरकवयःस्था-
गोलोमीजटिलापलङ्कशाशोकोरोहिणीसर्पनिर्मोका-
णि घृतसक्तानि स्युः ॥ ६० ॥

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खङ्गरुगवय-
वृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्यस्त्व-
ग्राणि गृहीतानि स्युः मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवक-
र्षभकौ च यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः प्रशंसे-
युरथर्ववेदविदः ॥ ६१ ॥

श्रीडनकानि खल्वस्य विचित्राणि घोषवन्त्य-
भिरामाणि चागुरुणि चातीक्ष्णाग्राणि चाना-
स्यप्रवेशीनि चाप्राणहराण्यवित्रासनानि स्युः ॥ ६२ ॥

वयःस्था ब्राह्मी, गोलोमी श्वेतदूर्वा । जटिला मांसी ।
अग्राणि धारणीयानि स्युरिति योजना । उक्तं हि जतूकर्णे—
“रुखन्नादीनां जीवतां दक्षिणशृङ्गाग्राणि निकृत्तानि धार-
येत्” । जीवकर्षभकौ प्रजास्थापनोक्तौ । मन्त्राद्याथर्ववेदोक्ता
ऐन्द्राद्या दश ॥ ६०—६२ ॥

न ह्यस्य वित्रासनं साधु । तस्मात्तस्मिन् रुद-
त्यभुञ्जाने वाऽन्यत्र वाविधेयतां गच्छति । राक्ष-
सपिशाचपूतनाद्यानां नामानि चाह्वयता कुमारस्य
वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् ॥ ६३ ॥

यदि त्वातुर्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् ।
तत्प्रकृतिनिमित्तपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतो-
ऽनुबुध्य सर्वविशेषानातुरौषधदेशकालाश्रयानवेक्ष-
माणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभि-

शीतशङ्करं कर्म प्रवर्त्तयन् । एवंसात्म्या हि
कुमारा भवन्ति । तथा ते शर्म लभन्तेऽचिराय ।
अरोगेष्वरोगवृत्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविप-
र्ययेण वर्तमानः क्रमेणासात्म्यानि परिवर्त्योपयु-
ञ्जानः सर्वाण्यहितानि वर्जयेत् । तथा बलव-
र्णशरीरायुषां सम्पदमवाप्नोतीति ॥ ६४ ॥

तदित्यादौ प्रकृतिर्वातादयः । निमित्तं बाह्यं रुक्षादि
साक्षाद् वातादिकारणम् । सर्वविशेषानित्यादौ ‘आतुर’शब्दे-
नातुर्यहेतुर्व्याधिर्गृह्यते । ‘आश्रय’शब्देन तु शरीरम् । शं
कल्याणं करोतीति शङ्करम् । देशकालेत्यादौ ‘आत्म’शब्देन
शरीरमुच्यते । तेन देशस्य तथा कालस्य शरीरस्य च यो
गुणः शीतादिः । शुद्धिपरिहाराचारादिसेवायां वर्तमानः स्वस्थ-
वृत्तं कुर्यात् । अन्यत्रापि स्वस्थवृत्ते प्रोक्तम्,—देशकालादि-
गुणविपरीताहारविहाराः सात्म्या भवन्तीति । क्रमेण नवे-
गान्धारणीयोक्तेन “उचितादहिताद्धीमान् कमशो विरमे-
न्नरः” इत्यादिस्वस्थवृत्तोक्तेन क्रमेणोपयुञ्जान इत्यर्थः । तथा,
वस्त्वन्तरसात्म्यसेवायामपि^१ बालश्चैवमेव भवतीति व्या-
ख्यानम् । स्वस्थवृत्ताचरणफलमाह तथेत्यादि ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्मार्थकौशलागम-
नाच्चानुपालयेदिति ॥ ६५ ॥

पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातम् ।
तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽन-
सूयक इति ॥ ६६ ॥

तत्र श्लोकौ ॥

पुत्राशिषां कर्म समृद्धिकारकम्

यदुक्तमेतन्महदर्थसंहितम् ।

तदाचरन् शो विधिभिर्नित्यं तथा ॥

पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयकः ॥ ६७ ॥

शरीरं चिन्त्यते सर्वं दैवमानुषसम्पदा ।

सर्वभावैर्यतस्तस्मात् शरीरं स्थानमुच्यते ॥ ६७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने
जातिसूत्रीयशारीरं नामाष्टमोऽध्यायः ।

पुत्राशिषां समृद्धिकरमिति पुत्रप्रार्थनानुरूपफलकरमित्यर्थः ।
पुत्राशिषामित्यध्यायार्थसंग्रहश्लोकः । ‘ज्ञः’ इति पुरुषविशेषणं
प्राधान्यात् कृतम् । तेन पूजामेव लभते । पुत्रस्यात्यन्तप्रा-
धान्यं बहतीत्यनसूयकः । शारीरस्थानशब्दव्युत्पत्तिदर्शकं श्लोकं
पठन्ति—शरीरमित्यादि ।—तच्च व्यक्तार्थमेव ॥ ६५—६७ ॥

इतिमहामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविर-
चितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां

जातिसूत्रीयशारीरव्याख्या ।

शारीरस्थानव्याख्या सम्पूर्णा ।

१ चिराय रोगत्वेऽरोगवृत्तमातिष्ठेदिति पाठान्तरम् । २ धात्व-
न्तरसात्म्यसेवायामपीति पाठान्तरम् ।

इन्द्रियस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो वर्णस्वरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

शरीरे चिकित्साधिकरणं शरीरं प्रतिपाद्य चिकित्सा वक्तव्या, सा च साध्यरोगे वक्तव्या नासाध्यरोगे यदुक्तं “स्वार्थविद्यायशोहानिमुपकोशमसंग्रहम् । प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत्” इति । न च रिष्टप्रतिपत्तिमन्तरा-साध्यत्वप्रतिपत्तिरिति रिष्टप्रतिपादकमिन्द्रियस्थानमेव चिकित्सास्थानात् प्रागुच्यते । तस्यान्तगतस्य लिङ्गं रिष्टाख्यमिन्द्रियम् । यदुक्तं व्याकरणे “इन्द्रियमिष्टम्” इत्यादि । तस्येन्द्रियस्य स्थानमिन्द्रियस्थानम् । अत्रापि चेन्द्रियस्थाने वक्तव्ये व्यक्ततमरिष्टाभिधायकतया वर्णस्वरीयमिन्द्रियमुच्यते । अत्र हि यानि रिष्टानि वक्तव्यानि । तानीतरिष्टेभ्यश्चक्षुरादिप्राज्ञतया व्यक्ततमानि । वर्णस्वरावधिकृत्य कृतो वर्णस्वरीयः । इन्द्रियस्य रिष्टरूपस्य प्रतिपादकोऽध्याय इन्द्रियस्तं व्याख्यास्यामः । एवमन्यत्रापि पुष्पितकमिन्द्रियमित्याद्यपि इन्द्रियविशेषणं व्याख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥

इह खलु वर्णश्च स्वरश्च गन्धश्च रसश्च स्पर्शश्च चक्षुश्च श्रोत्रं च घ्राणश्च रसनं च स्पर्शनं च सत्त्वं च भक्तिश्च शौचं च शीलं चाचारश्च स्मृतिश्चाकृतिश्च वलं च ग्लानिश्च तन्द्राः चारम्भश्च गौरवं च लाघवं च गुणाश्चाहारश्चाहारपरिणामश्चोपायश्चापायश्च व्याधिश्च व्याधिपूर्वरूपं च वेदनाश्चोपद्रवाश्च छाया च प्रतिच्छाया च स्वप्नदर्शनं च दूताधिकारश्च पथि चोत्पातिकाश्चातुरकुले भावावस्था च भेषजसंवृत्तिश्च भेषजविकारयुक्तिश्चेति परीक्ष्याणि प्रत्यक्षानुमानोपदेशौरायुषः प्रमाणविशेषं जिज्ञासमानेन भिषजा ॥ ३ ॥

तत्र तु खल्वेषां परीक्ष्याणां कानिचित् पुरुषमनाश्रितानि कानिचित् पुरुषसंश्रयाणि ॥ ४ ॥

तत्र यानि पुरुषमनाश्रितानि । तान्युपदेशतश्च युक्तितश्च परीक्षेत । पुरुषसंश्रयाणि पुनः प्रकृतितश्च विकृतितश्च ॥ ५ ॥

इन्द्रियस्थानप्रतिपाद्यं कृतं विषयमाह—इहेत्यादि ।—इहेन्द्रियस्थाने । ‘खलु’ शब्दो वाक्यालङ्कारे । इह यद्यपीन्द्रियाण्येव विषयवर्णादिप्राहकतया अग्रे वक्तुं युज्यते, तथापि तेषामतीन्द्रियत्वेन न तदाश्रयरिष्टानां व्यक्तत्वम् । तेन, प्रव्यक्तानि वर्णादीन्त्येवेति प्रव्यक्तिरिष्टाधिकरणान्यग्रेऽभिधीयन्ते वर्णादिष्वपि च यथा व्यक्तत्वं तथा पूर्वनिपातः । मेघादिश-

ब्दस्तु यद्यपि वर्णादपि व्यक्तस्तथापि शब्दविशेष एवेह चात्मादिसम्पाद्यः ‘स्वर’शब्दाभिधेयोरिष्टाधिकरणत्वेनाभिमतः । स च वर्णापेक्षयाऽव्यक्त एव । इहेत्यादावसमासेन वर्णादीनां प्रत्येकमपि रिष्टाधिकरणत्वं दर्शयति समासे हि समुदायस्य रिष्टाधिकरणकतया परीक्षितव्यत्वं शङ्केतं । वर्णशब्देन च वर्णसहचरिताश्चक्षुर्ग्राह्या रौक्षादयोऽपि गृह्यन्ते । अतएव वर्णप्रस्ताव एव वक्ष्यति—यत्—‘वर्णग्रहणेन ग्लानिहर्परौक्षेहा व्याख्याताः’ इति । स्वरदिग्रहणेन च स्वराद्यभावोऽपि गृह्यते तेन अङ्गुलिपर्वशब्दाभावगन्धाभावादयो रिष्टान्यवरुध्यन्ते । सशंभ्रहणेन च सशोपलभ्यकाठिन्याद्यवरोधः । सत्त्वं मनः । सत्वविकृतेरुदाहरणम्—यथा—“औत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतोभीराविशत्यपि” इत्यादि । भक्तिरिच्छा । शीलं सहजवृत्तम् । आचारः शास्त्रशिक्षाकृतो व्यवहारः । भक्त्यादयो यद्यपि सत्वविकारत्वेन सत्वग्रहणेनैव लभ्यन्ते । यदुक्तम्—“भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्मोहस्त्यागोऽमात्यर्थं भयं क्रोधस्तन्द्रोत्साहस्तैक्ष्ण्यं मार्दवं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमित्येवमादयः सत्वविकाराः” इति । तथापि, भक्त्यादीनामपि पृथगरिष्टाधिकरणत्वेन इह पृथक्करणम् । निद्रादौर्वत्यात्तन्द्रेति ‘तन्द्रा’शब्देन निद्रोच्यते । अत्र च रिष्टमुक्तम् । यथा—“निद्रा नित्या भवति न वा” इति । आरम्भ इति अरिष्टव्याधुत्पादारम्भः । यदुक्तम्—“इवयथुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं प्रधावति” इत्यादि । गौरवेरिष्टं यथा—निष्ठयूतं च पुरीषं च रेतश्चाम्भसि मज्जति” इत्यादि लाघवे रिष्टं—गुरुणामङ्गानां लाघवं ज्ञेयम् गुणरिष्टं यथा—“गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदारुणाः । विपर्यासेन लक्ष्यन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः” इति । आहाररिष्टं यथा—“आहारमुपयुज्जानो भिषजा सूपकल्पितम्” इत्यादि । आहारपरिणामरिष्टं यथा—“दुर्वलो बहु भुङ्क्ते प्रागभुक्त्वान्नमातुरः । अल्पमूत्रपुरीषश्च” इति । उपाय उपगमनं व्याधिमेलक इत्यर्थः । यदुक्तम्—“सहसा ज्वरसन्तापस्तृष्णा मूर्च्छा वलक्षयः । विश्लेषणं च सन्धीनाम्” इति । व्याध्यपगमनमपायः । यदुक्तम्—“यं नरं सहसा रोगो दुर्वलं परिमुञ्चति” इत्यादि । व्याधिश्वेति व्याधिरेव रिष्टं यथा—“वाताष्टीला सुसंवृत्ता दारुणा हृदि तिष्ठति” इति । छाया भौतिकी पद्मरूपा । प्रतिच्छाया तु देहछायावत् नेत्रकुमारिकापि प्रतिच्छायारूपापि गृहीतव्या । अयं च छायादिभेदः पत्ररूपीयेन्द्रिये दर्शयितव्यः । आतुरकुले भावावस्थारिष्टं यथा—“अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च । भिषज्जुमूर्षतां वेदम प्रविशन्नेव पश्यति” इत्यादि । भेषजसंवृत्तौ रिष्टं यथा—“यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संवर्त्तयितुमौष-

धम् । यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम्” । भेष-
जस्य विकारेण समं या युक्तिः । तत्र रिष्टं यथा—“विज्ञातं
बहुशः सिद्धं विधिवन्नावारितम् । न सिध्यत्यौषधं यस्य तस्य
नास्ति चिकित्सितम्” । शेषे बहुरिष्टोदाहरणमुक्तम् । इति
समाप्तौ । प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् सर्वप्रमाणानामिहादौ प्रत्यक्षं
कृतम् । यद्यपि वर्णादय आयुर्लक्षणप्रतिपादिता दीर्घायुःप्रमा-
णजिज्ञासायामपि परीक्ष्यन्ते । तथापीहगुणारिष्टप्रकरणे आयुः-
प्रमाणविशेषज्ञानार्थमिव परीक्षणीयाः । अत उक्तम्—“प्रमा-
णविशेषं जिज्ञासमानेन इति । पुरुषमनाश्रितानि दूताद्याश्रयाणि
रिष्टानि । युक्तितश्चैत्यनुमानत इत्यर्थः । अत्र युक्तैरपि रिष्टला-
ञ्चधारणे क्षमत्वात् । प्रत्यक्षं हि दूतादीनां स्वरूपमात्रं गृह्णाति ।
रिष्टं तु दूतादीनामागमादेव ज्ञायते । पुरुषाश्रयिवर्णादिगत-
रिष्टग्रहणे तु प्रत्यक्षमपि तत्तदरिष्टविशेषग्रहणे तत्तद्विशेषेण
व्याश्रित इति मत्वा तत्प्रतिषिद्धम् । अनुमानं तु । रिष्टत्वेन
प्रतिपादितमनिमित्तत्वादिति धर्मविचारे व्याश्रिते । एवं सर्वत्र
प्रकृतितत्त्वेति । विवृतिज्ञानहेतुतया प्रकृतिरिष्टज्ञाने व्याश्रिते ।
यत् प्रकृतिज्ञानार्थं विवृतिज्ञानं भवति । परीक्षा लत्राधिकृत-
प्रसिद्धैः प्रत्यक्षादिभिरेव ज्ञेया ॥ ३—५ ॥

तत्र प्रकृतिर्जातिप्रसक्ता च कुलप्रसक्ता च
देशानुपातिनी च कालानुपातिनी च वयोऽनुपा-
तिनी च प्रत्यात्मनियता च । जातिकुलदेशकालवयः-
प्रत्यात्मनियता हि तेषां तेषां पुरुषाणां ते ते भाव-
विशेषा भवन्ति ॥ ६ ॥

प्रकृतिं विभजते—तत्रेत्यादि । जातिप्रसक्ता यथा—ब्राह्म-
णजातौ शौचम् । कुलप्रसक्ता यथा—किञ्चिदेव कुलं शुच्याचा-
रवद्भवति । देशानुपातिनी यथा—अन्तर्वेदिवासिनः शुचयो
भवन्ति । कालानुपातिनी यथा—कृतयुगे शौचम् । वयोऽनु-
पातिनी, यथा—बाल्येऽशौचम् । प्रत्यात्मनियता यथा—क-
श्चिदेव पुरुषः प्रकृत्या शुचिर्भवति इत्याद्युदाहरणीयम् । कुतः
पुनर्जात्यादिनियता प्रकृतिर्भवतीत्यत्र हेतुमाह—जातिकुले-
त्यादि ।—ते ते भावविशेषा इति शुचित्वाशौचादयः ॥ ६ ॥

विवृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता च लक्ष्यनिमित्ता
च निमित्तानुरूपा च ॥ ७ ॥

तत्र लक्षणनिमित्ता नाम सा यस्याः शरीरे
लक्षणान्येव हेतुभूतानि भवन्ति दैवात् । लक्षणानि
हि कानिचित् शरीरोपनिबद्धानि भवन्ति । यानि
हि तस्मिन्काले तत्राधिष्ठानमासाद्य तां तां
विवृतिमुत्पादयन्ति ॥ ७ । १ ॥

लक्ष्यनिमित्ता तु सा । यस्या उपलभ्यते निमि-
त्तम् । यथोक्तं निदानेषु ॥ ७ । २ ॥

रिष्टाधिकाराधिकृतां विवृतिं विवेचयितुं सर्वानेव विवृति-

१ आयुःप्रमाणवशेषज्ञानार्थमेवेति पाठान्तरम् ।

भेदानाह—विवृतिरित्यादि ।—हेतुभूतानीति हेतुसदृशानि ।
तेन दैवमेव नखरेखापद्मादिसामुद्रिकोक्तलक्षणयुक्ते शरीरे
राज्यधनवधवन्धनादिरूपविवृतिप्राप्तौ हेतुः । लक्षणानि तु
दैवनिमित्तानि बोधकमात्राणि, अतएव दैवादित्युक्तं दैवकर्तृ-
त्वं चात्रोच्यते । विवृतिमुत्पादयन्तीत्यत्रापि दैवादिति योज-
नीयं । तेन, दैवबलादेव लक्षणानां राज्यधनवधवन्धनादि-
रूपविवृतिकर्तृत्वम् । तस्मिन्काले इत्यनेन लक्षणसूचिता-
ऽऽष्टपाककाले नियतत्वं विवृतेर्दर्शयति । लक्षणसूचिताश्च
राज्यादय इह पुरुषस्य कदाचिद्भवन्तोऽस्वाभाविका एवेति
कृत्वा विवृतिशब्देनोच्यन्ते । यथोक्तं निदानेष्विति—यथा
—रूक्षादिसेवया वातादिप्रकोपरूपा विवृतिर्निदानोक्तैत्यर्थः
७ ॥ ७।१ ॥ ७।२ ॥

निमित्तानुरूपा तु निमित्तार्थकारिणी या ।
तामनिमित्तां निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानस्येच्छन्ति
भिषजो भूयश्चायुषः क्षयनिमित्तां प्रेतलिङ्गानुरूपाम्
यामायुषोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति धीराः ।
यामधिकृत्य पुरुषसंश्रयाणि मुमूर्षतां लक्षणान्यु-
पदेक्ष्यामः इत्युद्देशः । तं विस्तरेणानुव्याख्या-
स्यामः ॥ ७ । ३ ॥

निमित्तानुरूपेति निमित्तसदृशी । तदेव स्फारयति—निमि-
तार्थकारिणीति—निमित्तस्य यो अर्थः कार्यजननरूपः कार्य-
बोधनरूपो वा तमनुकरोतीति निमित्तार्थानुकारिणी । रिष्टाख्या
हि विवृतिर्मरणे । तस्यैव बोधने वा निमित्तं भवति ।
अपरमपि “अनिमित्तम्” इत्यनन्तरमस्य विशेषणं कथयि-
ष्यति । रिष्टस्य हि न रौक्षादिना शरीरसम्बन्धादि निमि-
त्तमुपलभ्यते । यद्वा, आयुःक्षयरूपं यन्निमित्तं तद्विद्यमान-
मपि नान्यैरुपलभ्यते । किन्तु तदेव रिष्टादुच्यते । तेन,
अव्यक्तनिमित्तत्वमिहानिमित्तत्वं ज्ञेयम् । अत्र गतायुष्टमेव
सकलपुरुषसंश्रितरिष्टव्यापकं कारणं साधु । यत्तु वक्ष्यति
—“क्रियापथमतिकान्ताः केवलं देहमाश्रिताः । चिह्नं
कुर्वन्ति यद्दोषास्तदरिष्टं प्रचक्षते” इति तद्दूतादिगतरिष्टव्याप-
कतया पुरुषाश्रयिरिष्टमात्राभिप्रायेण ज्ञेयम् । आयुषः
प्रमाणज्ञानस्येति आयुःशेषप्रमाणज्ञानस्येत्यर्थः । भूय इति
अत्यर्थम् । तेनात्यर्थमायुःक्षयनिमित्तां प्रत्यासन्नायुःक्षयजन्त्या-
मिति यावत् यामिति क्षीणायुःकार्याम् । प्रेतलिङ्गानुरूपा-
मिति प्रेतसदृशीम् । “मला दन्तेषु जायन्ते प्रेताकृतिरुदीर्यते”
इत्यादिप्रन्थवक्ष्यमाणाम् । इमां हि विवृतिमायुषोऽन्तर्गतस्य
ज्ञानार्थं वदन्ति । या त्वन्या प्रेतलिङ्गानुरूपा वर्णाश्रया । सा
नात्यर्थं प्रत्यासन्नमरणबोधिका । तेन सा नात्यर्थक्षीणायुःका-
र्येत्यर्थः । एवं ‘भूयश्च’ इत्यादिना ‘धीराः’ इत्यन्तेन निमित्तानुरू-
पविवृतिविशेषस्य कार्यविशेषं मरणलक्षणमभिधाय पुनः सामा-
न्येनानिमित्ततया धर्मान्तरमाह—यामधिकृत्येत्यादि ।—“पु-
रुषसंश्रयाणि” इति विशेषणेन पुरुषानाश्रितदूतादिरिष्टे नाव-

इयमनिमित्तताऽस्तीति दर्शयति । यतो दूताधिकारादौ यानि रिष्टानि तानि दृश्यमाननिमित्तान्यप्यागमादेव रिष्टत्वेनावधार्यन्ते । यथा—“मुक्तकेशेऽथवा नग्ने रुदत्यप्रत्ययेऽथवा । भिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं मरणमादिशेत्” । अत्र भिषजा मुक्तकेशवचनादुच्यते एव कारणम् । तथा दूतागमने चातुरस्य प्रेरणादि कारणमस्त्येव । तेनाऽनिमित्तश्च आतुराश्रयि रिष्टमेव अन्ये तु, एवंभूतवैद्यदूतसमागमः परिहर्तव्यत्वेन ज्ञातः सन् यदा दैवाद्भवति, तदा दैवनिमित्तः सन् रिष्टं भवति । तेन, सर्वं रिष्टव्यापिकैवेयम् निमित्तता । ‘भूयश्च’ इत्यादिग्रन्थेन तु प्रेतलिङ्गानुरुपां विकृतिं भूयो आयुषोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति इति च तथा पुरुषसंश्रयान् भूय उपदेक्ष्यन्ते । पुरुषानाश्रयाणि तु स्वल्पग्रन्थेनोपदेक्ष्यन्ते इति व्याख्यानयन्ति । इत्युद्देश इति इन्द्रियस्थानार्थो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

तत्रादित एव वर्णाधिकारः । तद्यथा—कृष्णः कृष्णश्यामः श्यामावदातोऽवदातश्चेति प्रकृतिवर्णाः शरीरस्य भवन्ति । यांश्चापरानुपेक्षमाणो विद्यादनूक्तोऽन्यथा चापि निर्दिश्यमानास्तज्ज्ञैः ॥ ८ ॥

प्रकृतिज्ञानान्तरीयकत्वाद्विकृतिज्ञानस्य प्रकृतिवर्णानेव तावदाह—कृष्ण इत्यादि ।—अवदातो गौरः । इह च प्रायेण ये वर्णाः प्रकृत्या भवन्ति, ते प्रकृतिवर्णा उच्यन्ते । ये तु प्रायेण विकृत्या भवन्ति, ते विकृतिवर्णा उच्यन्ते इति ज्ञेयम् । तेन प्रकृतिवर्णा अपि कदाचिद्विकृतिवर्णा भवन्ति, तथा विकृतिवर्णा अपि जन्मप्रभृतिजायमानतया कदाचिदपि प्रकृतिवर्णा भवन्तीति ज्ञेयम् । अनुक्तप्रकृतिवर्णातिदेशार्थमाह—यांश्चेत्यादि । उपेत्य ईक्षमाण इत्युपेक्षमाणः । अनूक्त इति सादृश्यतः । अनेन च ‘कृष्णश्यामादिवर्णशब्देन निर्दिश्यमानान् विद्यादिति योजना ॥ ८ ॥

नीलश्यामताम्रहरितशुक्लाश्च वर्णाः शरीरस्य वैकारिका भवन्ति । यांश्चापरानुपेक्षमाणो विद्यात्प्राग्विकृतानभूत्वोत्पन्नानिति प्रकृतिविकृतिवर्णा भवन्त्युक्ताः ॥ ९ ॥

नीलेत्यादिना विकृतिजायमानतया विकृतिवर्णानाह । इह ‘अपरान्’ इति वचनेन विकृतिवर्णसङ्करजा वर्णा ज्ञेयाः । विकृतिवर्णान्तरमाह—प्रागित्यादि ।—प्राग्विकृतानिति पूर्ववर्णादन्यथाभूतानित्यर्थः । तेनापि, येन श्यामेन सता रसायनयोगाद्गौरवर्णत्वं प्राप्तम् । स च त्यक्तरसायनः कालवशात् पुनः श्यामवर्णो भवति । तस्यापि पूर्वगौरवर्णाद्विकृतिः श्यामवर्णो भवन् रिष्टं स्यादित्याह—अभूत्वोत्पन्नानिति । तेन नायं दोषः । अत्र हि पूर्वभूत एव वर्णः पुनर्भवति । तेन न रिष्टम् ॥ ९ ॥

तत्र प्रकृतिवर्णमर्धशरीरे विकृतिवर्णमर्धशरीरे द्वावपि वर्णौ मर्यादाविभक्तौ दृष्टौ यदेव सव्यदक्षिणविभागेन यदेव पूर्वपश्चिमविभागेन यदुत्तराधरविभागेन यदन्तर्विभागेनातुरस्य रिष्टमिति विद्यात् ॥ १० ॥

एवमेव वर्णभेदो मुखेऽप्यन्यत्र वर्तमानो मरणाय भवति ॥ ११ ॥

मर्यादाविभक्ताविति समसीमान्तरस्थापितौ पूर्वपश्चिमविभागेनेति अभिमुखपृष्ठभागेनेत्यर्थः । अन्तर्विभागेनेति अत्रान्तर्गतो वर्णो मुखनासाकर्णश्रोत्रान्तर्गततया उच्येयः । अन्यत्रेति अवान्तरे हस्तपादादौ ॥ १० ॥ ११ ॥

वर्णभेदेन ग्लानिहर्षरौक्ष्यस्नेहा व्याख्याताः ॥ १२ ॥

तथा विप्लवव्यङ्ग्यतिलकालकपिडकानामानने जन्मातुरस्यैवमेवाप्रशस्तं विद्यात् ॥ १३ ॥

नखनयनवदनमूत्रपुरीषहस्तपादौष्ठादिष्वपि च वैकारिकोत्थानां वर्णानामन्यतमस्य प्रादुर्भावो हीनवलवर्णेन्द्रियेषु लक्षणमायुषः क्षयस्य ॥ १४ ॥

वर्णभेदेनेति यथा वर्णविभागेन रिष्टम्, तथापि ग्लान्यादिविभागेनेत्यपीत्यर्थः । हर्ष इह उपचयो ज्ञेयः । मानसहर्षस्येह चाक्षुषाधिकारेऽसङ्गतत्वात् । तथेत्यादौ पिङ्गप्रभृतीनामपि वर्णवत् सव्यदक्षिणादिविभागेन जन्म रिष्टं भवति । एतदेव ‘जन्म’ शब्देनोच्यते । नखेत्यादौ बलहान्याद्यभावे सति न रिष्टम् ॥ १२-१४ ॥

यच्चान्यदपि किञ्चिद्वर्णवैकृतमभूतपूर्वं सहसोत्पद्येतानिमित्तमेव हीयमानातुरस्य शश्वता तदरिष्टम् ॥ १५ ॥

यच्चेत्यादिना अनुक्तवर्णरिष्टं गृह्णाति । अभूतपूर्वमिति पूर्वं व्याकृतरसायनविहितवर्णप्रादुर्भावव्युदासार्थम् । सहसोत्पद्यत इत्यनेन रिष्टानां शीघ्रस्वभावं दर्शयति । अनिमित्तमिति पूर्वोक्तार्थमेव । हीयमानस्य शश्वदिति स्वभावकथनम् । रिष्टोत्पत्त्या हीयमानता शश्वदवश्यं भवति ॥ १५ ॥

इति वर्णाधिकारः ।

स्वराधिकारस्तु—हंसक्रौञ्चनेमिदुन्दुभिकलविङ्काककपोतजर्जरानुकाराः प्रकृतिस्वरा भवन्ति । यांश्चापरानुपेक्षमाणोऽपि विद्यादनूक्तोऽन्यथा चापि निर्दिश्यमानास्तज्ज्ञैः ॥ १६ ॥

क्रमागतं स्वरमाह खरेत्यादि ।—जर्जरो वाद्यभाण्डविशेषः । यांश्चेत्यादि पूर्ववत् ॥ १६ ॥

एडककलप्रस्ताव्यक्तगद्गदक्षामदीनानुकीर्णास्त्वानुराणां स्वरा वैकारिका भवन्ति । यांश्चापरानुपेक्षमाणोऽपि विद्यात् प्राग्विकृतानभूत्वोत्पन्नानिति प्रकृतिविकृतिस्वरा व्याख्याताः ॥ १७ ॥

तत्र प्रकृतिवैकारिकाणां स्वराणामाश्वभिनिर्वृत्तिः
स्वरानेकत्वमेकस्य चानेकत्वमप्रशस्तम् ॥ १८ ॥

इति स्वराधिकारः ॥

इति वर्णस्वराधिकारौ यथावदुक्तौ
मुमूर्षुताज्ञानार्थमिति ।

एडको मेघः । किम्बा अनङ्गान् । कलः सूक्ष्मः । प्रस्तः
सर्वथानुचारः । क्षामो रुक्षः दीनो दुःखोच्चार्यमाणस्वरः ।
अनुकीर्णः उपर्युपर्युच्चार्यमाणः । प्रकृतेवैकारिका अन्यथा भूता
इति प्रकृतिवैकारिकाः । स्वरानेकत्वमिति कदाचिदेव एडकस्व-
रत्वं कदाचित् कलस्वरत्वमित्यादि । एकस्य चानेकत्वमिति एक-
स्यैव स्वरस्य चानेकत्वमिति प्रतिभाति । अनिमित्तमिति सम्ब-
ध्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकाः ॥

यस्य वैकारिको वर्णः शरीर उपपद्यते ।
अर्धे वा यदि वा कृत्स्ने निमित्तं न च नास्ति सः ।
नीलं वा यदि वा श्यावं ताम्रं वा यदि वारुणम् ॥ १९ ॥
मुखाधर्मन्यथावर्णं मुखाधेऽरिष्टमुच्यते ॥ २० ॥
क्षोहो मुखार्धे सुव्यक्तो रौक्ष्यमर्धमुखे भृशम् ।
ग्लानिरर्धे तथा हर्षो मुखार्धे प्रेतलक्षणम् ॥ २१ ॥
तिलकाः पिप्प्लवो व्यङ्गा राजयश्च पृथग्विधाः ।
आतुरस्याऽऽशु जायन्ते मुखे प्राणान् मुमुक्षतः ॥ २२ ॥
पुष्पाणि नखदन्ते वा पङ्क्तौ वा दन्तसंश्रितः ।
चूर्णको वापि दन्तेषु लक्षणं मरणस्य तत् ॥ २३ ॥

अयमेवार्थो गद्योक्तः स्पष्टार्थं सुखप्रहणार्थं श्लोकेनोच्यते
यस्येत्यादिना । तिलका इत्यादौ मुख इति मुखे तथा मुखा-
भ्यन्तरे ॥ १९-२३ ॥

ओष्ठयोः पादयोः पाण्योरक्ष्णोर्मूर्त्रपुरीषयोः ।
नखेष्वपि च वैवर्ण्यमेतत् क्षीणवलेऽन्तकृत् ॥ २४ ॥
यस्य नीलाबुभावोद्यौ पक्वजाम्बवसन्निभौ ।
मुमूर्षुरिति तं विद्यान्नरो धीरो गतायुषम् ॥ २५ ॥
एको वा यदि वाऽनेको यस्य वैकारिकः स्वरः ।
सहस्रोत्पद्यते जन्तोर्हीयमानस्य नास्ति सः ॥ २६ ॥
यच्चान्यदपि किञ्चित् स्याद् वैकृतं स्वरवर्णयोः ।
बलमांसविहीनस्य तत् सर्वं मरणोदयम् ॥ २७ ॥
इति वर्णस्वरावुक्तौ लक्षणार्थं मुमूर्षुताम् ।
यस्तौ सम्यग्विजानाति नायुर्ज्ञाने स मुह्यति ॥ २८ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
वर्णस्वरीयेन्द्रियं नाम प्रथमोऽध्यायः ।

ओष्ठाविति द्विवचनमुक्त्वापि यद् 'उभौ' इति करोति । तेन
सकलौष्ठव्याप्तिं दर्शयति । मुमूर्षुरित्युक्त्वापि यद् गतायुषमिति
करोति । तेन रिष्टयुक्तौ मुमूर्षुर्गतायुरिति दर्शयति । अजातरिष्टसु

प्रतिक्रियाभावात् मुमूर्षुर्गतायुरपि भवति । मरणोदयमिति
मरणकारणमिति ज्ञानार्थम् ॥ २४-२८ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविर-
चितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां
वर्णस्वरीयेन्द्रियव्याख्या ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः पुष्पितकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति स्नाह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पुष्पं यथा पूर्वरूपं फलस्येह भविष्यतः ।

तथा लिङ्गमरिष्टाख्यं पूर्वरूपं मरिष्यतः ॥ ३ ॥

वर्णस्वरानन्तरं गन्धस्य कृतत्वानिर्दिष्टत्वाच्च तदाश्रयि-
ष्टप्रतिपादकं पुष्पितकमुच्यते—पुष्पं यथेत्यादि ।—प्रकर-
णार्थो यद्यपि सकलेन्द्रियसाधारणतया प्रथमाध्याय एव वक्तुं
युज्यते तथापीह पुष्पानुकारेण गन्धाश्रयिरिष्टस्य वाच्यत्वात्
पुष्पं प्रकृतम् । तत् प्रसङ्गाच्च रिष्टस्य पुष्पधर्माख्यापकमपि
प्रकरणमिहोच्यते । पुष्पं यथेत्यादौ अव्यभिचारितफलसम्बन्ध-
मेव पुष्पम् । अतएव अप्येवंत्वित्यादिना फलपुष्पयोः पर-
स्परव्यभिचारं दर्शयति पुष्पफलदृष्टान्तेन रिष्टमरणयोर्दुर्वो-
धत्वात् ॥ १-३ ॥

अप्येवंतु भवेत् पुष्पं फलेनाननुबन्धं यत् ।

फलंचापि भवेत् किञ्चित् यस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥ ४ ॥

ननु पुष्पफलव्यभिचारमपि शिष्यो गृह्णीयादिति तन्निरा-
सार्थमाह—अप्येवमित्यादि ।—फलेनाननुबन्धीति । यथा-
वेतसपुष्पम् । यस्य पुष्पं न पूर्वजमपि शाखादेव फलम् ।
जातस्येति सम्पूर्णस्य । किञ्चिदुदिते ह्यरिष्टेऽसम्पूर्णं नावश्यं
मृत्युः । अन्ये तु जातस्य नियतस्येति वर्णयन्ति । द्विविधं
हि रिष्टं—नियतंचानियतंच । तत्र नियतम् “मृतमेव त-
मात्रेयो व्याचक्षे पुनर्वसुः” इत्यादि । अनियतम्, यथा—
“संशयप्राप्तमात्रे यो मन्यते तस्य जीवितम् । अरोगः संशयं
गत्वा कश्चिदेव प्रमुच्यते” इति । तथाऽनियतारिष्टाभिप्रा-
येणैव सुश्रुतेऽप्युक्तम्—“ध्रुवं त्वरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्
किलामलैः । रसायनतपोजप्यतत्परैर्वा निवार्यते” । एत-
च्चाऽन्ये न मन्यन्ते, आचार्येणै रिष्टमरणयोरव्यभिचारस्य
महता प्रयत्नेन दर्शितत्वात् । ‘संशयप्राप्तम्’ इति वचनं
मरणप्रतिपादकमेवाचार्येण भङ्ग्यन्तरेणोक्तम् । यथाऽऽचार्य-
स्यारिष्टार्थस्तथा तद्वन्थ एव व्याख्यास्यामः । यत्तु रसायना-

१ गन्धान्वयिरिष्टस्येति पाठान्तरम् । २ पुष्पधर्मिताख्यापकम-
पीति पाठान्तरम् । ३ फलेनाननुबन्ध इति पाठान्तरम् । ४ जायत
इति पाठान्तरम् । ५ विपर्ययेणेति पाठान्तरम् ।

द्विसार्धत्वं रिष्टस्य तदनुमतमेव । रसायनमहेश्वरप्रसादा-
दयो हि सर्वलोकमर्यादामपि हन्तुं क्षमाः । तेन तद्यमि-
चारमपेक्ष्येह ग्रन्थः कियते । महेश्वरो हि भस्मीभूतं कामं
पुनर्जीवयति स्म । तपसा च रामेण मृतोऽपि विश्वपुत्रः
पुनर्जीवित इत्याद्यनुसरणीयम् । अन्ये तु कालमृतावेवं ।
रिष्टपूर्वकं मरणं भवतीति वर्णयन्ति । वदन्ति च “यद्य-
कालमृत्यौ रिष्टं भवति तदा वर्णाद्यं मृत्युपदं रिष्टं तत्
विफलं स्यात् । येन कालमृत्युरुचिताचरणेऽपि परं मृत्युर्भ-
वति । तत्र रिष्टे जाते यद्युचिता क्रिया कियते । मृत्युर्भ-
वितुमर्हति । तेन कालगतमेव रिष्टम्” इति । तच्च न
अविशेषेण कालाकालमरणे रिष्टसद्भावनियमात् । अकाल-
मृत्यौ च कालमृत्यौ च यदैव क्रियापथमतिक्रान्तोऽपचार-
जनितो व्याधिर्भवति, तदेवं परं रिष्टं भवति । अतएवोक्तम्—
“क्षणेनैव रिष्टाः प्रादुर्भवन्ति” इति यश्चैनं न स्वीकरोति ।
तस्य नियतायुषोऽपचारजन्यव्याधेरसाध्यता कदापि न
स्यात् । येन यथापचारजा दोषा अतिशयप्रमादादसाध्य-
व्याधिजनका भवन्ति । तथा मरणपूर्वरिष्टजनका अपि
भवन्ति ॥ ४ ॥

नत्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।
मरणं चापि तन्नास्ति यन्नारिष्टपुरःसरम् ॥ ५ ॥
मिथ्यादृष्टमरिष्टाभमनरिष्टमजानता ।
अरिष्टं वाप्यसंबुद्धमेतत्प्रज्ञापराधजम् ॥ ६ ॥

यत्र कुत्रचित् रिष्टमरणव्यभिचारिलिङ्गज्ञानं भवति ।
तद्वान्तमिति दर्शयन्नाह—मिथ्येत्यादि ।—अरिष्टाभमिति
अरिष्टसदृशम् । मिथ्यादृष्टमिति रिष्टत्वेन ज्ञातम् । एतदेवारिष्टे
रिष्टज्ञानं प्रज्ञापराधजम् । तथा रिष्टमपि सूक्ष्मरूपतया मारके
व्याधावसम्बन्धं भवति । एतदपि प्रज्ञापराधजं मिथ्याज्ञानम् ।
तेन रिष्टे यत्र सत्यपि मरणं न भवतीति च ज्ञानं भ्रान्तम् ।
तथा रिष्टं विनापि क्वचिन्मरणं भवतीति ज्ञानं भ्रान्तम् ।
ततश्च सिद्धोऽव्यभिचारो मरणरिष्टयोरिति वाक्यार्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

ज्ञानसम्बोधनार्थं तु लिङ्गैर्मरणपूर्वजैः ।
पुष्पितानुपदेक्ष्यामो नरान् बहुविधैर्बहून् ॥ ७ ॥

ज्ञायते मरणमनेनेति ज्ञानं रिष्टम्, तस्य सम्बोधनं ज्ञानस-
म्बोधनम् । मरणपूर्वकैरिति मरणपूर्वभाविभिः, पुष्पिता यथा
वृक्षादयो गन्धवन्तो भवन्ति तथारिष्टगन्धप्रयुक्ता ये भवन्ति
ते पुष्पिताः तान् पुष्पितान् । बहुविधैर्लिङ्गैर्बहून्पुष्पितानिति
योजना ॥ ७ ॥

१ वाध्यत्वमिति पाठान्तरम् । २ रिपुपुत्रः पुनर्जीवित इति
पाठान्तरम् । ३ इत्याद्यनुकरणीयमिति पाठान्तरम् । ४ कालमृत्यु-
रेवेति पाठान्तरम् । ५ यत्रेति पाठान्तरम् । ६ तेनेति
पाठान्तरम् । ७ मरणपूर्वरूपरिष्टजनका इति पाठान्तरम् ।
८ बहुविधान् बहूनि पाठान्तरम् ।

नानापुष्पोपमो गन्धो यस्य भाति दिवानिशम् ।
पुष्पितस्य वनस्येव नानाद्रुमलतावतः ॥ ८ ॥
तमाहुः पुष्पितं धीरा नरं मरणलक्षणैः ।
स ना संवत्सराद्देहं जहातीति विनिश्चयः ॥ ९ ॥

वनस्येत्युक्तेऽपि यन्नानाद्रुमलतावत इति करोति । तेन
भिन्नजातीयं वनं ग्राहयति । वनं हि स्वजातीयवृक्षाणामपि
स्यात् । यथा—चम्पकवनमशोकवनमित्यादि । नानात्वंच
पुष्पाणामेकजातीयानामपि कलिकाद्यवस्थामेदादपि स्यात् ।
तस्मात् साधु विशेषणम्,—“नानाद्रुमलतावतः” इति । मरण-
लक्षणैर्यथोक्तैर्गन्धैस्तैः पुष्पितकमाहुरित्यादि योज्यम् । सम्ब-
त्सरादिति सम्बत्सराभ्यन्तरे ॥ ८ ॥ ९ ॥

एवमेकैकशः पुष्पैर्यस्य गन्धो समो भवेत् ।
इष्टैर्वा यदिवाऽनिष्टैः स च पुष्पितमुच्यते ॥ १० ॥
समासेनाशुभान्धानेकत्वेनाथवा पुनः ।
आजिब्रेद्यस्य गात्रे तु तं विद्यात्पुष्पितं मिषक् ॥ ११ ॥
आश्रुतानाश्रुता काये यस्य गन्धाः शुभाशुभाः ।
व्यत्यासेनाऽनिमित्ताः स्युः स च पुष्पित उच्यते ॥ १२ ॥
तद्यथा चन्दनं कुष्ठं तगरागुरुणी मधु ।
माल्यं मूत्रपुरीषे च मृतानि कुणपानि च ॥ १३ ॥
ये चान्ये विविधात्मानो गन्धा विविधयोनयः ।
तेऽप्यनेनानुमानेन ज्ञेया विकृतितां गताः ॥ १४ ॥
इदंचाप्यतिदेशार्थं लक्षणं गन्धसंश्रयम् ।
वक्ष्यामो यदभिज्ञाय मिषद्वारणमादिशेत् ॥ १५ ॥
वियोनिर्विदुरो गन्धो यस्य गात्रे तु जायते ।
इष्टो वा यदि वाऽनिष्टो न स जीवति तां समाम् ॥ १६ ॥

एवमिति दिवानिशम् । समासेनेत्यादि पुष्पव्यतिरिक्तशवा-
द्यशुभगन्धयोगेनापि ‘पुष्पितत्वं’ परिभाष्यते इति शेषः ।
समासेनेति मेलकेन । आश्रुतेत्यादौ आश्रुतानाश्रुतलविशेषव्य-
त्यासश्च शुभाशुभगन्धानां च ज्ञेयः । पुष्पितत्वाभिधानं च
यत्र यत्र, तत्र तत्र सम्बत्सरान्तं जीवितं पूर्ववचनाद्भवति ।
तद्यथेत्यादिना शुभाशुभद्रव्याण्याह । मृतानीति मानुषव्यति-
रिक्तानि गवादीनि मृतानि । कुणपानि मानुषशरीराणि ।
“विविधयोनयः” इत्यनेन नानाद्रव्यकृतधूपवर्त्यादिगन्धान्
ग्राहयति । विविधात्मान इत्यनेन तु अकृत्रिमनानाद्रव्यगन्धा
उच्यन्ते । अनेनानुमानेनेति “आश्रुत” इत्यादिग्रन्थोक्तिरिष्टानु-
सारेण । अतिदेशार्थमिति अनुक्तज्ञानार्थम् । वियोनिरिति नि-
र्हेतुकः । विदूर इति स्थायी ॥ १०—१६ ॥

एतावद्गन्धविज्ञानं रसज्ञानमतः परम् ।
आनुराणां शरीरेषु वक्ष्यते विधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥
यो रसः प्रकृतिस्थानां नराणां देहसम्भवः ।
स एषां चरमे काले विकारं भजते द्वयम् ॥ १८ ॥

१ वातीति पाठान्तरम् । २ स्वयमिति पाठान्तरम् ।

कश्चिदेवास्यवैरस्यमत्यर्थमुपपद्यते ।

स्वादुत्वमपरश्चापि विपुलं भजते रसः ॥ १९ ॥

तमनेनानुमानेन विद्याद्विकृतितां गतम् ।

मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसमवाप्नुयात् ॥ २० ॥

मक्षिकाश्चैव यूकाश्च दंशाश्च मशकैः सह ।

विरसादपसर्पन्ति जन्तोः कायान्मुमूर्षतः ॥ २१ ॥

अत्यर्थरसिकं कायं कालपक्वस्य मक्षिकाः ।

अपि स्नातानुलितस्य भृशमायान्ति सर्वशः ॥ २२ ॥ इति

वैरस्यमिति अनिष्टरसताम् । कथमित्याक्षेपे । तेन न कथमपीत्यर्थः । अवाप्नुयादिति जानीयात् । अत्यर्थरसिकमिति अतिस्वादुरसम् । कालपक्वस्येति पूर्णकालस्य । सर्वश इति सर्वगा त्रेषु ॥ १९—२२ ॥

तत्र श्लोकः ॥

सामान्येन मयोक्तानि लिङ्गानि रसगन्धयोः ।

पुष्पितस्य नरस्यैतत्फलं मरणमादिशेत् ॥ २३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते पुष्पित-

केन्द्रियं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

संग्रहश्लोके सामान्येन पुष्पितस्येति वचनात् रसरिष्टेऽपि पुष्पितत्वमस्य विवक्षितम् । तेन रसरिष्टेऽपि संवत्सराभ्यन्तरे मरणमिति फलति ॥ २३ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायु-

र्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्था-

नव्याख्यायां पुष्पितकेन्द्रियव्याख्या ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः परिमर्शनीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

वर्णे स्वरे च गन्धे च रसे चोक्तं पृथक् पृथक् ।

लिङ्गं मुमूर्षतां सम्यक् स्पर्शेष्वपि विधीयते ॥ ३ ॥

स्पर्शप्राधान्येनैवाऽऽतुरस्यायुषः प्रमाणविशेषं

जिह्वासुः प्रकृतिस्थेन पाणिना शरीरमस्य केवलं

स्पृशेत् । विमर्शयेद्वाऽन्येन । परिमृशता तु खलवा-

तुरशरीरमिमे भावास्तत्र तत्र बोद्धव्या भवन्ति ।—

तद्यथा—सततं स्पन्दमानानां शरीरदेशानां स्तम्भः ।

नित्योष्मणां शीतभावः । मृदूनां दारुणत्वम् ।

श्लक्ष्णानां खरत्वम् । स्थूलानां वृषणादीनां सता-

मसद्भावः । सन्धीनां खंसुभ्रंशधावनानि । मांस-

शोणितयोर्वीतीभावो दारुणत्वम् । खेदानुबन्धः ।

स्तम्भो वा । यच्चान्यदपि किञ्चिदीदृशं स्पर्शानां

१ स्पर्शप्राप्त्याप्येति पाठान्तरम् । २ प्रमाणावशेषमिति पाठान्तरम् ।

लक्षणमनिमित्तं स्यादिति लक्षणानां संग्रहः स्पर्शानाम् । तद्व्यासतोऽनुव्याख्यास्यामः—॥ ४ ॥

इन्द्रियार्थानां रिष्टपारिषेव्यात् स्पर्शगतारिष्टाभिधायकं परिमर्शनीयमिन्द्रियमुच्यते । इममेव चाध्यायसम्बन्धं दर्शयन्नाह—वर्णे स्वरे चेत्यादि ।—स्पर्शेनेति वक्तव्ये यत्—‘स्पर्शप्राधान्येनैव’ इति करोति । तेन अस्पर्शप्राप्त्यापि चक्षुर्लोहितत्वादि रिष्टमिह स्पर्शपरीक्ष्यमध्ये वक्तव्यमिति दर्शयति । अत्र च वृषणादीनां सतामिति ज्ञेयं स्थूलावयवानां रिष्टेभ्यभावदर्शनात् । भ्रंशोऽपि गमनम् । धावनं तु पार्श्वतो गमनम् । वीतीभावोऽतिक्षीणत्वमिति । लक्षणमनिमित्तमिति मरणलक्षणम् । स्पर्शानामिति च्छेदः ॥ १—४ ॥

तस्य चेत् परिमृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोरुस्फिगुदरपार्श्वपृष्ठेषिकापाणिग्रीवाताल्वोष्ठललाटं स्विन्नं शीतं स्तब्धं दारुणं वीतमांसशोणितं वा स्यात् । परासुरयं पुरुषो न चिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात् ॥ ५ ॥

तस्य चेत् परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजानुवङ्गणगुदवृषणमेढ्रनाभ्यंसस्तनमणिकपर्शुकाहनुनासिकाकर्णाक्षिभ्रूशङ्खादीनि व्यस्तानि च्युतानि वा स्थानेभ्यः स्कन्नानि, परासुरयं पुरुषोऽचिरात्कालं मरिष्यतीति विद्यात् ॥ ६ ॥

तथाऽस्योच्छ्वासमन्यादन्तपक्ष्मचक्षुःकेशलोमोदरनखाङ्गुलिगणंच लक्षयेत् ॥ ७ ॥

तस्य चेदुच्छ्वासोऽतिदीर्घो ह्रस्वो वा स्यात्, परासुरिति विद्यात् ॥ ८ ॥

तस्य चेन्मन्ये परिमृश्यमाने न स्पन्देयाताम् । परासुरिति विद्यात् ॥ ९ ॥

तस्य चेद्दन्ताः परिकीर्णाः श्वेता जातशर्कराः स्युः । परासुरिति विद्यात् ॥ १० ॥

पृष्ठेषिका पृष्ठवंशः । पृथक्त्वेनेति एकैकत्वेन । मणिकं करबाहुसन्धिः । मन्ये गलपार्श्वगते धमन्यौ । उच्छ्वासदैर्घ्यं हासौ नासाप्रदत्तकरस्पर्शादुपलभ्येते । परिकीर्णा इति मल्लिस्तः । श्वेतत्वं चक्षुर्प्राप्त्यापि स्पर्शपरीक्षणीयं दन्तधर्मप्रस्तावादुच्यते ॥ ५—१० ॥

तस्य चेत् पक्ष्माणि जटावद्भानि स्युः । परासुरिति विद्यात् ॥ ११ ॥

तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीने विकृतियुक्ते—अत्युत्पिण्डिते । अतिप्रविष्टे । अतिजिह्वे । अतिविषमे । अतिमुक्तबन्धने । अतिप्रसृते । सततोन्मिषिते । निमिषोन्मेषातिवृत्ते । विभ्रान्तदृष्टिके विपरीतदृष्टिके । हीनदृष्टिके । नकुलान्धे । कपोतान्धे अलातवर्णे ।

कृष्णपीतनीलश्यावताम्रहरितशुक्लवैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेनातिष्ठते स्याताम् । तदा परासुरिति विद्यात् ॥ १२ ॥

चक्षुषी प्रकृतिहीने विकृतियुक्ते इति सामान्यवचनम् । तस्य विवरणम्—अत्युत्पिण्डिते इत्यादि ।—अत्युत्पिण्डिते इति अत्यर्थनिर्गते । अतिजिह्वे अतिकुटिले । अतिविषमे इति एकं संवृतमपरं विस्तृतमिति । निमेषोन्मेषक्रियया अत्यर्थवर्तते इति निमेषोन्मेषातिवृत्ते । विपरीतदृष्टिके इति व्यस्त-दृष्टिके । किंवा विपरीतदृष्टिके अन्यथाग्राहिणी । हीन-दृष्टिके अदूरदर्शिनी । नष्टदृष्टिके वा । नकुलान्धकपोतान्ध-लक्षणग्रस्तः—नकुलान्धस्तु रूपाणि दिवा शुक्लानि पश्यति । कपोतान्धस्तु रूपाणि दिवा कृष्णानि पश्यति । अलातस्तु तमाङ्गारः । इह चक्षुर्गतारिष्टाभिधानप्रस्तावादस्पर्शग्राह्यमपि चक्षुषोरलातवर्णत्वादिकमुच्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

तस्य चेत् केशलोमान्यायस्यमानानि प्रलुच्येरन् । न च वेदयेयुः । तं परासुरिति विद्यात् ॥ १३ ॥

शुक्ला वा स्युः । परासुरिति विद्यात् ॥ १४ ॥
तस्य चेन्नखा वीतमांसशोणिताः पक्वजाम्बव-
वर्णाः स्युः । परासुरिति विद्यात् ॥ १५ ॥

अथास्याङ्गुलीरायच्छेत्तस्य चेदङ्गुलय आयस्य-
माना न स्फोटयेयुः । परासुरिति विद्यात् ॥ १६ ॥

भवति चात्र ॥

एतान् स्पृश्यान् बहून् भावान्यः स्पृशन्नवबुध्यते ।
आतुरे न स सम्मोहमायुर्ज्ञानस्य गच्छति ॥ १७ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
परिमर्शनीयेन्द्रियं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

उदरानुगताः शिरास्लिह स्पर्शनग्राह्या भवन्तीति उक्ताः ।
तत्प्रसङ्गाच्चक्षुर्ग्राह्याः शिरावर्णा अप्युक्ताः । आयच्छेदिति
स्फोटयेत् । नखाङ्गुलिगत्तारिष्टपरीक्षायां तु स्पर्शोऽपि व्याप्री-
यत एवेति कृत्वा तदरिष्टमपीहोक्तम् । एतान् स्पृश्यानेति
बाहुल्यादुक्तम् । एवं स्पृशन्नित्येतदपि बाहुल्यादुक्तम् ।
'अज्ञानस्यैव' पाठपक्षे षष्ठी सम्बन्धविवक्षायाम् ॥ १२-१७ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तप्रणीतायुर्वेददी-
पिकायां चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थान-
व्याख्यायां परिमर्शनीयेन्द्रियव्याख्या ।

चतुर्थोऽध्यायः

अथात इन्द्रियानीकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

१ न्यस्तदृष्टिके इत्यनन्तरं विस्तृतदृष्टिमण्डले इत्यधिकः पाठः
कचिदस्ति ।

इन्द्रियाणि यथा जन्तोः परीक्षेत विशेषवित् ।
ज्ञातुमिच्छन् भिषज्ज्ञानमायुपस्तन्नबोधत ॥ ३ ॥
अनुमानात्परीक्षेत दर्शनादीनि तत्त्वतः ।
अद्या हि विदितं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियम् ॥ ४ ॥

उद्देशक्रमानुरोधादिन्द्रियगोचरारिष्टाभिधानार्थमिन्द्रियानी-
कमुच्यते । इन्द्रियाणामनीकं समूहमधिकृत्य कृतमिन्द्रि-
यानीकम् । दर्शनं चक्षुः । दर्शनादीनि चक्षुरादीनि पञ्चे-
न्द्रियाणि । इन्द्रियाणां परीक्षा न प्रत्यक्षेणेत्याह—अद्याही-
त्यादि ।—अदेति अवितथम् । अतीन्द्रियत्वादनुमानेनैव
परीक्षणमिति वाक्यार्थः ॥ १—४ ॥

स्वस्थेभ्यो विकृतं यस्य ज्ञानमिन्द्रियसंश्रयम् ।
आलक्ष्येतानिमित्तेन लक्षणं मरणस्य तत् ॥ ५ ॥
इत्युक्तं लक्षणं सम्यगिन्द्रियेष्वशुभोदयम् ।
तदेव तु पुनर्भूयो विस्तरेण निबोधत ॥ ६ ॥

स्वस्थेभ्य इति प्रकृतस्थेभ्य इन्द्रियेभ्यः । उत्पन्नमिति
शेषः । इन्द्रियसंश्रयमिति बाह्येन्द्रियजन्यम् । अनिमित्तेनेति
विकृतज्ञानजनकवाह्यहेतुव्यतिरेकेण ॥ इन्द्रियगतविकृतज्ञान-
जनकदोषनिरासस्तु 'स्वस्थेभ्यः' इति विशेषणेनैव कृतः ।
अशुभोदयमिति मरणकारणम् । 'पुनः'शब्दः प्रकाशने ।
यथा—“दोषाः पुनस्तयः” ‘भूयः’शब्दः पुनःपुनरर्थे ।
किंवा, ‘भूयः’शब्दो महदर्थः । तेन, ‘पुनर्भूयः’ शब्दयो-
र्मिन्नार्थत्वम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।
विगीतं ह्युभयं ह्येतत् पश्यन् मरणमृच्छति ॥ ७ ॥

घनीभूतमिति कठिनतां गतम् । तेन, 'भूत'शब्दो गतार्थे
यथा उपधानीभूतम् । तेन, 'इव'शब्दश्चोपमाने भवति ।
घनीमन्ये पृथिवीं वदन्ति । तेन घनीभूतं वीरुपतां यातम् ।
आकाशमिव मेदिनीमिति शून्यरूपां मेदिनीम् । विगीतमिति
विपरीतत्वेन ज्ञातम् । “उभयम्” इत्यनेन यौगप-
द्येन पृथिव्याकाशविपरीतोपरम्भो नैकैकत्वेन रिष्टम् । अयं चा-
रिष्टमहिमा—यथा—एवंरूपमेव रिष्टं भवति एवमप्युच्चारि-
ष्टेषु तथा तथोत्पादः स्वमहिम्नैव ज्ञेयः । एतानि चारिष्टानि
सामान्येनैवेन्द्रियाऽरिष्टाभिधायकप्रकरणलब्धान्यपि प्रायोभा-
वित्वेन शृङ्गग्राहिकतयाऽभिधीयन्ते ॥ ७ ॥

यस्य दर्शनमायाति मारुतोऽम्बरगोचरः ।
अग्निर्नीयाति चादीप्तस्तस्यायुःक्षयमादिशेत् ॥ ८ ॥

दर्शनमिति चक्षुर्गोचरताम् । अम्बरगोचर इत्यनेन अधि-
ष्ठात्रीदेवतारूपवातदर्शनं निषेधयति । एतेन एव वायुरित्या-

१ ज्ञानमिन्द्रियसम्भवमिति पाठान्तरम् । २ प्रकृतिज्ञानजन-
कवाह्यहेतुव्यतिरेकेणेति पाठस्तु नातिसमीचीनतया प्रतिभाति ।
३ विपरीतोपरम्भो रिष्टमिति पाठान्तरम् ।

कारवानिति मास्तप्रत्यक्षज्ञानमरिष्टम् । नायाति दर्शनमिति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

जले सुविमले जालमजालावतते तथा । स्थिरे गच्छति वा दृष्ट्वा जीवितात् परिमुच्यते ॥ ९ ॥

स्थिर इति स्थिरे । गच्छति वहमाने । येषु चेह रिष्टेषु मरणकालनियमो नोक्तस्तत्र सम्बत्सरमवधिर्भवति । ततः परेण हि रिष्टे मरणानभिधानात् ॥ ९ ॥

जाग्रत् पश्यति यः प्रेतान् रक्षांसि विविधानि वा । अन्यद्वाप्यद्भुतं किञ्चिन्न स जीवितुमर्हति ॥ १० ॥ योऽग्निं प्रकृतिवर्णस्थं नीलं पश्यति निष्प्रभम् । कृष्णं वा यदि वा शुक्लं निशां व्रजति सप्तमीम् ॥ ११ ॥

प्रेतानित्यादिबहुवचनान्नैकप्रेतादिदर्शनं रिष्टमिति भावः । प्रकृतिवर्णस्थमिति वैवर्ण्यविकृत्यादिकारकसविषाणवर्णादिविरहेण स्वीय एव लोहितकपिले वर्णं व्यवस्थितम् । सप्तमीं निशां व्रजति । तेनाष्टमाहान्मरणम् ॥ १० ॥ ११ ॥

मरीचीनसतो मेघान्मेघान्वाप्यसतोऽम्बरे । विद्युतो वा विना मेघात्पश्यन् मरणमृच्छति ॥ १२ ॥

मरीचीनसतं इत्यत्र प्रकरणात् 'मरीचि'शब्देन मेघद्युतिरुच्यते । मरीचीनां विशेषणम्—'असतः' इति । विद्युतो वा विना मेघादिति । अपभ्रान्तच्छटा एव सदा मेघसंबन्धोपलभ्यमाना विद्युत् इति । ता हि न विना मेघदर्शनमपि कदाचित् स्वस्थैरुपलभ्यन्ते ॥ १२ ॥

मृन्मयीमिव यः पार्श्वी कृष्णाम्बरसमावृताम् । आदित्यमीक्षते शुद्धं चन्द्रं वा न स जीवति ॥ १३ ॥ अपर्वणि यदा पश्येत् सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहम् । अव्याधितो व्याधितो वा तदन्तं तस्य जीवितम् १४ नक्तं सूर्यमहश्चन्द्रमनशौ धूममुत्थितम् । अग्निं वा निष्प्रभं रात्रौ दृष्ट्वा मरणमृच्छति ॥ १५ ॥ प्रभावतः प्रभाहीनाच्छिप्रमान्वा प्रभावतः । मरा विलिङ्गान् पश्यन्ति भावान् भावान् जिहासवः व्याकृतीनि विवर्णानि विसंख्योपगतानि च । विनिमित्तानि पश्यन्ति रूपाण्यायुःक्षये नराः ॥ १७ ॥ यश्च पश्यत्यदृश्यान् वै दृश्यान् यश्च न पश्यति । तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् ॥ १८ ॥

शुद्धमिति मेघाद्यनन्तरितम् । रात्रावित्यनेन दिवा वह्निनिष्प्रभत्वं दर्शनमरिष्टं नैवेति दर्शयति । विलिङ्गानिति विगतसहजलिङ्गान् । तेन प्रभाव्यतिरिक्ताजनादिलिङ्गविपर्ययो रिष्टं भवति । भावानिति प्राणान् । किम्वा महापञ्चभूतानि शरीररूपाणि । व्याकृतीनीति विविधाकृतीनि । विवर्णानीति विरुद्धवर्णानि । विसंख्योपगतानीति विगतसंख्यायुक्तानि विनि-

१ अभाविति पाठान्तरम् ।

मित्तानीति व्याकृत्यादौ विगतनिमित्तानि व्याकृत्यादिकारकहेतुव्यतिरेकेण व्याकृत्यादियुक्तरूपदर्शनमरिष्टमित्यर्थः । रूपाणीति रूपवन्ति द्रव्याणि ॥ १३—१८ ॥

अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान् यश्च न बुध्यते । द्वावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानता ॥ १९ ॥ संवृत्याङ्गुलिभिः कर्णौ ज्वालाशब्दं य आतुरः । न शृणोति गतासुं तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥ २० ॥ विपर्ययेण यो विद्याद्वन्धानां साध्वसाधुताम् । न वा तान् सर्वशो विद्यात्तं विद्याद्विगतायुषम् ॥ २१ ॥ यो रसान्न विजानाति न वा जानाति तत्त्वतः । मुखपाकादते पक्वं तमाहुः कुशला नरम् ॥ २२ ॥ उष्णान् शीतान् खरान् श्लक्ष्णान् मृदून्पि च दारुणान् स्पृश्यान् स्पृष्ट्वा ततोऽन्यत्वं मुमूर्षुस्तेषु मन्यते ॥ २३ ॥

अशब्दस्येत्यादिना श्रोत्रारिष्टमाह,—ज्वालाया शब्द इव शब्दो ज्वालाशब्दस्तम् । विपर्ययेणेत्यादिना प्राणारिष्टमुच्यते । न वा तान् सर्वशो विद्यादिति सर्वथैव गन्धाब्धुमानशुभान्वा न वेति । तत्त्वत इति स्वकीयेन रूपेण । 'मुखपाक'शब्दः पित्तादिदोषोपलक्षणम् । तेन, पित्तदुष्टरसनोऽन्यथात्वप्राहकस्य व्युदासोऽवरुध्यते । पक्वमिति सम्पूर्णयुःकालम् । ततोऽन्यत्वमिति उष्णे शीतत्वम् । श्लक्ष्णे खरत्वमित्यादि मन्यते ॥ १९—२३ ॥

अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् । इन्द्रियैरधिकं पश्यन् पञ्चत्वमधिगच्छति ॥ २४ ॥ इन्द्रियाणामृते दृष्टेरिन्द्रियार्थानंदोषजान् । नरः पश्यति यः कश्चिदिन्द्रियैर्न स जीवति ॥ २५ ॥

सम्प्रति सर्वेन्द्रियरिष्टं सामान्येन ब्रूते—अन्तरेणेत्यादि । —अन्तरेणेति विना । योगमित्यस्य विशेषणं विधिपूर्वकमित्यनेन यथाविधिकृतस्यैव योगस्यातीन्द्रियज्ञाने समर्थत्वम् । अधिकमिति अस्मदादीन्द्रियाविषयम् । पञ्चत्वमिति मरणम् । दृष्टिरुपलब्धिः । या दृष्टिरुपचारादुच्यते, तेन ऋते दृष्टेरिति उपलब्धिं विना ततश्चेन्द्रियाणामुपलब्धिशक्तिं विना य इन्द्रियैरुपलब्धुमशक्यान्पश्येदिन्द्रियैः । न स जीवति । अदोषजानित्यनेन च दोषजस्वभावादिन्द्रियाशक्यार्थग्रहणं निराकरोति । यथा—अङ्गुलियन्त्रितं चक्षुर्वातदुष्ट्याऽऽसन्नवस्तुद्वयमिन्द्रियाविषयं पश्यति । यथा—पित्तदुष्टरसनं ह्रस्वं न मधुरं प्रत्येतीत्यादि बोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

स्वस्थाः प्रज्ञाविपर्यासैरिन्द्रियार्थेषु वैकृतम् । पश्यन्ति येऽसद्ब्रह्मशः तेषां मरणमादिशेत् ॥ २६ ॥

१ इन्द्रियाणामृते दृष्टेरिन्द्रियार्थानं पश्यति । विपर्ययेण यो विद्यात्तं विद्याद्विगतायुषमिति पाठान्तरम् । २ पश्यन्ति ये सुबहुशस्तान् गतायुष आदिशेदिति पाठान्तरम् ।

तत्र श्लोकः ॥

एतदिन्द्रियविज्ञानं यः पश्यति यथातथम् ।
मरणं जीवितं चैव स भिषक् ज्ञातुमर्हति ॥ २७ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
इन्द्रियानीकं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

स्वस्था इत्यविकृतेन्द्रियमनसः । प्रज्ञाविपर्ययैरिति शेषी-
भूताश्रयभावकृतः प्रज्ञाविपर्ययः । असदिति अयथाभूतम् ।
बहुधा इत्यनेन सकृदर्शनस्य नारिष्ठलम् । इन्द्रियविज्ञानं इन्द्रि-
यगतरीष्टज्ञानम् । जीवितज्ञानश्चेह रिष्टशून्येन्द्रियज्ञाने सति
भवतीति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमन्मन्त्रपाणिदत्तविरचितायामा-
युर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रिय-
स्थानव्याख्यायामिन्द्रियानीकेन्द्रियव्याख्या ॥

पञ्चमोऽध्यायः

अथातः पूर्वरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
पूर्वरूपाण्यसाध्यानां विकाराणां पृथक् पृथक् ।
भिन्नाभिन्नानि वक्ष्यामो भिषजां ज्ञानवृद्धये ॥ ३ ॥
पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया ।
यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः ॥
अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् ।
विशन्त्येतेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम् ॥ ४ ॥

इन्द्रियगतरीष्टमभिधाय सत्त्वादीनामग्रे सूचितानामरि-
ष्टमग्रेवक्तुं युज्यते । तत्त्वत्पवक्तव्यत्वात्तदुल्लङ्घ्य बहुवक्तव्यं
पूर्वरूपरिष्टमभिधातुं पूर्वरूपीयोऽभिधीयते । प्रथमाध्याय एव
तु सत्त्वादीनामग्रेऽभिधानमिन्द्रियैः समं बुद्धिसाधनत्वादि-
प्रसङ्गागतं ज्ञेयम् । व्याधिस्तु यद्यपि बहुत्वेन वक्तव्यः कत-
मानिधारीरीयेऽप्रेसूत्रितश्च । तथापि पूर्वरूपपूर्वकत्वात् व्याधेः
पूर्वपूर्वरूपमिह । सूत्रे त्वग्रे व्याधिवचनेन । पूर्वरूपात्
व्याधेः पूर्वरूपबोधस्यै । प्राधान्यं दर्शयति । भिन्नाभिन्ना-
नीति साधारणासाधारणानि । तत्र “पूर्वरूपाणि” इत्यादिना
“तस्यापि मरणं ध्रुवम्” इत्यन्तेन सर्वव्याधिरिष्टं साधारण-
मुक्तम् । “पूर्वरूपैकदेशस्तु” इत्यादिना तु प्रतिव्याधिभिन्नपूर्व-
रूपापरिष्टमुच्यते । अन्ये तु भिन्नाभिन्नानीति उक्तानुक्तानीति
ब्रुवते तत्र ज्वरादिपूर्वरूपाण्युक्तानि । श्वभिरुष्टैः खरैरित्यादि
तु पूर्वरूपमनुक्तम् । सर्वाणीति समस्तानि । अतिमात्रयेति
अत्युल्लङ्घनत्वेन । ज्वरपुरःसर इति ज्वरान्तरभावी एतेन
कल्पेनेत्यनेन सर्वाणि चातिमात्रया चेति दर्शयति ॥ १—४ ॥

१ पूर्वरूपत्वादिति पाठान्तरम् । २ सूत्रे त्वग्रे व्याधिवचने
पूर्वरूपत्वात् व्याधेः पूर्ववृत्तबोधस्येति पाठान्तरम् ।

पूर्वरूपैकदेशांस्तु वक्ष्यामोऽन्यान् सुदारुणान् ।
ये रोगाननुबध्नन्ति मृत्युर्ननुबध्यते ॥ ५ ॥
बलं च हीयते यस्य प्रतिश्यायश्च वर्द्धते ।
तस्य नारीप्रसक्तस्य शोषोऽन्तायोपजायते ॥ ६ ॥
श्वभिरुष्टैः खरैर्वापि याति यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने यक्ष्मा तमाविश्य न जीवन्नवसृज्यते ॥ ७ ॥
प्रेतैः सह पिवेन्मद्यं स्वप्ने यः कृष्यते शुना ।
स घोरं ज्वरमासाद्य न जीवेन्न च सृज्यते ॥ ८ ॥
लाक्षारक्ताम्बराभं यः पश्यत्यम्बरमन्तिकात् ।
स रक्तपित्तमासाद्य तेनैवान्ताय नीयते ॥ ९ ॥
रक्तस्रग्भक्तसर्वाङ्गो रक्तवासा मुहुर्हसन् ।
यः स्वप्ने ह्रियते नार्या स रक्तं प्राप्य सीदति ॥ १० ॥

रोगाननुबध्नन्तीति रोगेण, पश्चाद्भाविना अवश्यं युज्यन्ते
मृत्युर्ननुबध्यते इति ये रोगैरनुबध्यते । एतेनैतत् फलति—
ज्वरिणो तैर्व्याधिभिर्नियतसंबन्धा अवश्यं मारका भवन्ती-
त्यर्थः । “श्वभिरुष्टैः खरैः” इत्यादि शोषनिदानेऽप्युक्तम् ।
तेन, दक्षिणदिशा गमनं विशेषितमेतदरिष्टम् । अन्तिकादिति
समीपात् । रक्तं प्राप्येति रक्तपित्तं प्राप्य । सीदति
प्रियते ॥ ५—१० ॥

शूलाटोपात्रकूजाश्च दौर्बल्यं चातिमात्रया ।
नखादिषु च वैवर्ण्यं गुल्मेनान्तकरो ग्रहः ॥ ११ ॥
लता कण्टकिनी यस्य दारुणा हृदि जायते ।
स्वप्ने गुल्मस्तमन्ताय क्रूरो विशति मानवम् ॥ १२ ॥
कायेऽल्पमपि संस्पृष्टं सुभृशं यस्य दीर्यते ।
क्षतानि च न रोहन्ति कुष्ठैर्मृत्युर्हि नस्ति तम् ॥ १३ ॥
नग्नस्याज्यावसिकस्य जुह्वतोऽग्निमनर्चिषम् ।
पद्मान्युरसि जायन्ते स्वप्ने कुष्ठैर्मरिष्यतः ॥ १४ ॥
स्नातानुलिप्तगात्रेऽपि यस्मिन् गृध्यन्ति मक्षिकाः ।
स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्य तेनैव हन्यते ॥ १५ ॥
स्नेहं बहुविधं स्वप्ने चण्डालैः सह यः पिवन् ।
बध्यते स प्रमेहेण स्पृश्यतेऽन्ताय मानवः ॥ १६ ॥

आटोपः कुक्षौ शब्दवद्वातग्रमणम् । गृह्यते अनेनेति ग्रहो
लिङ्गमित्यर्थः । संस्पृष्टमिति शङ्खटणादिसंस्पृष्टम् । यद्यपि
“स्नातानुलिप्तगात्रे” इत्यादि “स्नातानुलिप्तस्य” इत्यादिनोक्तम्
तथापीह प्रमेहेण मरणोपदर्शनार्थं पुनरुच्यते । तत्र च यदा
प्रमेहपूर्वरूपान्तराणि भवन्ति । एतच्च लक्षणं भवति, भवति
तदा प्रमेहेण मृत्युः । यदा प्रमेहपूर्वरूपाणि न भवन्ति ।
तदा येन केनापि व्याधिना मृत्युर्ज्ञेयः ॥ ११—१६ ॥

ध्यानायासौ तथोद्वेगौ मोहश्चास्थानसम्भवः ।
अरतिर्वलहानिश्च मृत्युरुन्मादपूर्वकः ॥ १७ ॥

१ स्वप्ने यक्ष्माणमासाद्य जीवितं स विमुञ्चतीति पाठान्तरम् ।

आहारद्वेषिणं पश्यन् लुप्तचित्तमुददितम् ।
 विद्याद्धीरो मुमुर्षु तमुन्मादेनातिपातिना ॥ १८ ॥
 क्रोधनं त्रासबहुलं सकृत्प्रहसिताननम् ।
 मूर्च्छापिपासाबहुलं हन्त्युन्मादः शरीरिणाम् ॥ १९ ॥
 नृत्यन् रक्षोगणैः साकं यः स्वप्नेऽम्भसि सीदति ।
 स प्राप्य भृशमुन्मादं याति लोकमतः परम् ॥ २० ॥
 असत्तमः पश्यति यः शृणोत्यप्यसतः स्वरान् ।
 बहून् बहुविधान् जाग्रत् सोऽपस्मारेण बध्यते ॥ २१ ॥
 मत्तं नृत्यन्तमाविध्य प्रेतो हरति यं नरम् ।
 स्वप्ने हरति तं मृत्युरपस्मारपुरःसरः ॥ २२ ॥
 स्तभ्येते प्रतिबुद्धस्य हनू मन्ये तथाक्षिणी ।
 यस्य तं बहिरायामो गृहीत्वा हन्त्यसंशयम् ॥ २३ ॥
 शङ्कुलीरप्यूपान् वै स्वप्ने खादति यो नरः ।
 स चेत्ताडकं छर्दयति प्रतिबुद्धो न जीवति ॥ २४ ॥

उददितमिति उददयुक्तम् । यद्वा, उददितं मृदुवाता-
 दितम् । आविष्येति अधःशिरसं कृत्वा । तादृगिति अपूप-
 शङ्कुलीरूपम् ॥ १७—२४ ॥

एतानि पूर्वरूपाणि यः सम्यगवबुध्यते ।
 स एषामनुबधं च फलं च ज्ञातुमर्हति ॥ २५ ॥
 य इमांश्चापरान् स्वप्नान् दारुणानुपलक्षयेत् ।
 व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ २६ ॥

एषामनुबन्धमिति एतत्पूर्वरूपोत्तरकालभाविनं व्याधिम् ।
 फलवैषां मृत्युरूपम् । क्लेशाय महतेऽपि वेत्तत्रारोगिणां
 क्लेशाय महत इति बोध्यम् । रोगिणांतु मरणायैव । यत्
 उत्तरत्रोपसंहारे “इत्येते दारुणाः स्वप्नाः” इत्यादौ यथोक्तमेव
 विभागं करिष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥

यस्योत्तमाङ्गे जायन्ते वंशगुलमलतादयः ।
 वयांसि च विलीयन्ते स्वप्ने मौण्ड्यमियाच्च यः ॥ २७ ॥
 गृध्रोल्कृकश्वकाकाद्यैः स्वप्ने यः परिवार्यते ।
 रक्षःप्रेतपिशाचस्त्रीचण्डालद्रवितान्धैः ॥ २८ ॥
 वंशवेत्रलतापाशतृणकण्टकसङ्कटे ।
 संसज्जति हि यः स्वप्ने यो गच्छन् प्रपतत्यपि ॥ २९ ॥
 भूमौ पांशूपधानायां चल्मीके वाथ भस्मनि ।
 श्मशानायतनश्च स्वप्ने यः प्रविशत्यपि ॥ ३० ॥
 कलुषेऽम्भसि पङ्के वा कूपे वा तमसावृते ।
 स्वप्ने मज्जति शीघ्रेण स्रोतसा ह्रियते च यः ॥ ३१ ॥
 स्नेहपानं तथाभ्यङ्गः प्रच्छर्दनविरेचने ।
 हिरण्यलाभः कलहः स्वप्ने बन्धपराजयौ ॥ ३२ ॥

१ मज्जतीति पाठान्तरम् । २ उददितमिति पाठान्तरम् ।

३ द्रविडान्धैरिति द्रनडादिकैरिति च पाठान्तरम् । ४ लगतीति
 पाठान्तरम् ।

उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पांशुचर्मणोः ।
 हर्षः स्वप्ने प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ॥ ३३ ॥
 दन्तचन्द्रार्कनक्षत्रैर्देवतादीपचक्षुषाम् ।
 पतनं वा विनाशो वा स्वप्ने भेदो नगस्य वा ॥ ३४ ॥
 रक्तपुष्पं वनं भूमिं पापकर्मालयाञ्चिताम् ।
 गुहान्धकारसम्बाधं स्वप्ने यः प्रविशत्यपि ॥ ३५ ॥
 रक्तमाली हसन्नुच्चैर्दिग्वासा दक्षिणां दिशम् ।
 दारुणामटवीं स्वप्ने कपियुक्तेन याति वा ॥ ३६ ॥
 काषाधिणामसौम्यानां नशानां दण्डधारिणाम् ।
 कृष्णानां रक्तेत्राणां स्वप्ने नेच्छन्ति दर्शनम् ॥ ३७ ॥
 कृष्णा पापा निराचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
 विरागमाल्यवसना स्वप्ने कालनिशा मता ॥ ३८ ॥
 इत्येते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ।
 अरोगः संशयं गत्वा कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥ ३९ ॥

वयांसीति पक्षिणः । गृधादिकाकाद्यैः परिवार्यत इति-
 सम्बन्धः । संसज्जतीति संयुक्तो भवति । किम्वा, प्रमुह्य-
 तीति वा पाठः । तत्र प्रमुह्यतीति वंशादिसङ्कटे लभः सन्न
 निर्गममार्गमासादयति । प्रपतत्यपीति भूमावित्यादिना यो-
 ज्यम् । पांशूपधानायामिति धूलिसंयुक्त्याम् । किंवा,
 भूमावित्यादि प्रविशन्तीत्यनेन योज्यम् । उपानत् उपानघ्री ।
 रक्तपुष्पमिति वनविशेषणम् । गुहान्धकारसम्बाधमिति गुहा-
 न्धकाररूपं कष्टकारकम् । दिग्वासा नम्रः सन् । कपियुक्तेन
 यानेनेति शेषः । कश्चिदेव प्रमुच्यत इत्यरोगान्प्रति नैतत्
 स्वप्नानामरिष्टलम् । तेन, अरोगेष्वेतेषां मरणव्यभिचारेण
 नारिष्टत्वं वक्ष्यति ॥ २७—३९ ॥

मनोवहानां पूर्णत्वाद्दोषैरतिबलैस्त्रिभिः ।
 स्रोतसां दारुणान् स्वप्नान् काले पश्यति दारुणान् ४०
 नातिप्रसुप्तः पुरुषः सफलानफलानपि ।
 इन्द्रियेशेन मनसा स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥ ४१ ॥

यथैतत् स्वप्नदर्शनं भवति । तदाह—मनोवहानामि-
 त्यादि ।—मनोवहानि स्रोतांसि यद्यपि पृथङ्मोक्षानि
 तथापि मनसः केवलमेवेदं शरीरमयनभूतं इत्यभिधानात्
 सर्वशरीरस्रोतांसि गृह्यन्ते । विशेषेण तु हृदयाश्रितत्वान्मनस-
 स्तदाश्रिता दश धमन्यो मनोवहा अभिधीयन्ते । त्रिभि-
 रिति त्रिभिरपीत्यर्थः । तेन, पृथक् चापि दोषैः पूरणं ज्ञेयम् ।
 नातिप्रसुप्त इति नातिनिद्राभिभूत इत्यर्थः । इन्द्रियेशेनेति
 इन्द्रियप्रेरणेण ॥ ४० ॥ ४१ ॥

दृष्टं श्रुतानुभूतं च प्रार्थितं कल्पितं तथा ।
 भाविकं दोषजं चैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः ॥ ४२ ॥

१ पदचर्मणोरिति पाठान्तरम् २ चन्द्रताराकैर्नक्षत्रैति
 पाठान्तरम् ।

स्वप्नानां फलवत्त्वञ्चोक्तं स्वप्नप्रकारानाह—दृष्टमित्यादि—
दृष्टमिति चक्षुषा । अनुभूतन्दु शेषेन्द्रियज्ञातम् । कल्पित-
मिति मनसा भावितम् । प्रार्थितं याज्ञाविषयकृतम् । भावि-
कमिति भाविशुभाशुभफलसूचकम् । दोषजमिति उत्पन्नवा-
तादिदोषजन्यम् ॥ ४२ ॥

तत्र पञ्चविधं पूर्वमफलं भिषगादिशेत् ।
दिवास्वप्नमतिह्रस्वमतिदीर्घं तथैव च ॥ ४३ ॥
दृष्टः प्रथमरात्रे यः स्वप्नः सोऽल्पफलो भवेत् ।
न स्वपेद्यः पुनर्दृष्टा स सद्यः स्यान्महाफलः ॥ ४४ ॥
अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत्सौम्यं शुभाकारं तस्य विद्यात् शुभं फलम् ॥ ४५ ॥

तत्र श्लोकः ।

पूर्वरूपाण्यथ स्वप्नान्य इमान्वेत्ति दारुणान् ।
न स मोहादसाध्येषु कर्माण्यारभते भिषक् ॥ ४६ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
पूर्वरूपीयेन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

पूर्वं दृष्टादिकल्पितान्तं पञ्चविधस्वप्नमफलं फलशून्यत्वा-
दिति पारिशेष्याद्भाविकं दोषजन्यञ्च सफलम् । तत्र भाविकं
शुभाशुभरूपतया शुभाशुभफलप्रदम् । यत्तु दोषजन्यं तद्दो-
षप्रकोपजन्यव्याधिरूपफलसूचकतया सफलम् । अफलस्व-
प्नान्तरमाह—दिवास्वप्नमित्यादि—दिवादृष्टं सर्वं स्वप्नम्; तथा
रात्रिदृष्टञ्चातिदीर्घमतिह्रस्वञ्च स्वप्नमफलं विद्यात् । अत्र
चाध्याये येषामेव स्वप्नरूपरिष्टसम्भवः । त एवोक्ताः । तेन
ग्रहण्यादीनां किमिति न स्वप्नारिष्ठानि । इत्यादि न वाच्यम् ।
तत्र रिष्टासम्भवादेवानभिधानं ज्ञेयम् । “दृष्टः प्रथमया-
मेयः” इत्यादिग्रन्थं केचिदत्र पठन्ति । स व्यक्तार्थं
एव ॥ ४२—४६

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायु-
र्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्था-
नव्याख्यायां पूर्वरूपीयव्याख्या ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः कतमानिशरीरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

कतमानि शरीराणि व्याधिमन्ति महामुने !
यानि वैद्यः परिहरेद्येषु कर्म न सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

इत्यात्रेयोऽग्निवेशेन प्रश्नं पृष्टः सुदुर्वचम् ।
आचचक्षे यथा तस्मै भगवांस्तन्निबोधत ॥ ४ ॥

यस्य वै भाषमाणस्य रुजत्वूर्ध्वमुरो भृशम् ।
अन्नं च च्यवते भुक्तं स्थितं चापि न जीर्यति ॥ ५ ॥

बलं च हीयते यस्य तृष्णा चाभिप्रवर्धते ।

जायते हृदि शूलं च तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

संप्रति पूर्वरूपीयानन्तरं भाविब्याध्याश्रयारिष्टाभिधानार्थं
कतमानिशरीरीयमिन्द्रियमुच्यते । कतमानि शरीराण्यधि-
कृत्य कृतं कतमानिशरीरीयम् । प्रश्नमिति पृच्छाविषयम् ।
ऊर्ध्वमुर इति ऊर्ध्वभाग इत्यर्थः । एतदध्यायप्रतिपाद्या-
नाश्चासाध्यव्याधीनां मरणसूचकेनारिष्टेन समं मरणसूचक-
तया साधर्म्यादरिष्टानामपि व्याधीनामभिधानमिह ब्रूते ।
यदि एत एवासाध्यव्याधयो मरणपूर्वरूपतया रिष्टरूपा एव
भवन्ति । तथापि न कदाचित् क्षतिः । तेनारिष्टाधिकारादरि-
ष्टत्वमेव एतदध्यायवाच्यानामपि व्याधीनामिच्छामः १—६

हिक्का गम्भीरजा यस्य शोणितं चातिसार्यते ।

न तस्मै भेषजं दद्यात् स्वरञ्चात्रेयशासनम् ॥ ७ ॥

आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।

व्याधितं विशतो रोगौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥

आनाहश्चैव तृष्णा च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।

विशतो विजहत्येनं प्राणा नातिचिरान्नरम् ॥ ९ ॥

ज्वरः पौर्वाहिको यस्य शुष्कः कासश्च दारुणः ।

बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १० ॥

गम्भीरजा इति गम्भीरनाभ्यादिदेशजा न तु गम्भीरा ।
तस्याः स्वरूपासाध्यत्वेनोक्तत्वात् । “शोणितञ्चातिसार्यते”
इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । व्याधितमित्यनेन हि रक्ताति-
सारारिष्टव्याधिगृहीतमिति दर्शयति । आनाहातिसारयो रोगत्वे-
नापि “रोग” विशेषणं विशेषेण रुजाकर्तृत्वोपदर्शनार्थम् । इहा-
ऽलभ्य एव जीविते “दुर्लभम्” इत्युक्तम् । यदाह—सर्वथाऽलभ्यं
दुर्लभमिति । अन्ये तु “दुर्लभभाषया” अनियतं मरणे रिष्टमिति
ब्रुवते । एवम् “संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते”
इत्यादावपि व्याख्यानयन्ति । अनियतरिष्टता स्वरसतस्त्व-
स्मामिः पुष्पितक एवोक्ता । “संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं
तस्य मन्यते” इत्यस्य चार्थं यस्यश्वावनिमित्तीयै वक्ष्यामः
॥ ७—१० ॥

यस्य मूत्रं पुरीषं च ग्रथितं संप्रवर्त्तते ।

निरूपमणो जठरिणः श्वसनो न स जीवति ॥ ११ ॥

श्वयथुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं विसर्पति ।

ज्ञातिसङ्घं स संक्षेप्य तेन रोगेण हन्यते ॥ १२ ॥

१ “हिक्कते” यः प्रवृद्धन्तु कृशो दीनमना नरः । जजरेणोरसा
कृच्छं गम्भीरमनुनादयन् । संजृम्भन् संक्षिप्यैव तथाऽङ्गानि
प्रसारयन् । पार्श्वे चोभे समा यस्य कृञ् स्तम्भरुगर्दितः । नाभेः
पक्वाशयाद्वापि हिक्का चास्योपजायते । क्षोभयन्ति मृशं देहं नमयन्ती
च ताम्यतः । रुण्ण्युद्धासमार्गं तु प्रभ्रष्टबलचेतसः । गम्भीर-
नामा सा तस्य हिक्का प्राणान्तिकी मता” इति चिकित्सास्थानो-
क्तत्वात् ।

मूत्रं प्रथितमिति घनीभूतं ज्ञेयम् । ज्ञातिसंघं स संक्षेपे-
तिवचनेन चिरमस्य रोगोऽनुवर्तते । ततः प्रत्याशया ज्ञातय-
स्तत्प्रतीकारार्थं क्लिश्यन्ति । ततस्तु भ्रियत एव न प्रतिकर्तुं
पार्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्वयथुर्यस्य पादस्थस्तथा स्रस्ते च पिण्डके ।
सीदतश्चाप्युभे शंखे तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
शूनहस्तं शूनपादं शूनगुह्योदरं नरम् ।
हीनवर्णबलाहारमौषधैर्नोपपादयेत् ॥ १४ ॥
उरोयुक्तो बहुश्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः ।
सततं व्यवते यस्य दूरान्तं परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥
हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शूनः कासज्वरार्दितः ।
क्षीणमांसो नरो दूराद्भ्रज्यो वैधेन जानता ॥ १६ ॥
त्रयः प्रकुपिता यस्य दोषाः कष्टाभिलक्षिताः ।
कृशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ १७ ॥
ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय कल्पते ॥ १८ ॥
पाण्डुरश्च कृशोऽत्यर्थं तृष्णयामिपरिभुतः ।
डम्बरी कुपितोऽङ्गुलः प्रत्याख्येयो विजानता ॥ १९ ॥

पिण्डक इति जङ्घमांसपिण्डके । उरोयुक्त इति उरो-
भवत्वेन रोगोऽनुमीयमानः । कष्टाभिलक्षिता इति दुरुपक्रम-
त्वेन ज्ञाताः । किंवा कोष्टाभिलक्षिता इति पाठः, स व्यक्त
एव डम्बरी स्तब्धाक्षावलोक्य किंवा । डम्बरी संरम्भवान् ।
कुपित उङ्गुलसो यस्य स कुपितोऽङ्गुलः ॥ १३—१९ ॥

हनुमन्याग्रहस्तृष्णा बलहासोऽतिमात्रया ।
प्राणाश्चोरसि वर्तन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २० ॥

प्राणाश्चोरसि वर्तन्त इति वायव उरसि प्रकुपिता बहन्ति ।
यदि तु जीवितं प्राणा इहोच्यन्ते, तदा तस्योरसि वर्तन्ते ।
मृत एव पुरुषो भवति । ततश्च तस्मिन् काले रिष्टेनासाध्यतां
ज्ञात्वा रोगिपरित्यागे वैद्यस्याप्रसिद्धिर्भवत्येवेति कृत्वा प्राणा
वायव इहोच्यन्ते इति ब्रुवते । वयन्तु ब्रूमः—सद्योमरणीया-
रिष्टवदेतत् प्रत्यासन्नमृत्युगमकमेव भविष्यतीति ॥ २० ॥

ताम्यस्यायच्छते शर्म न किञ्चिदपि विन्दति ।
क्षीणमांसबलाहारो मुमूर्षुरचिरान्नरः ॥ २१ ॥
विरुद्धयोनयो यस्य विरुद्धोपक्रमा भृशम् ।
वर्धन्ते दारुणा रोगां शीघ्रं शीघ्रं स हन्यते ॥ २२ ॥
बलं विज्ञानमारोग्यं ग्रहणी मांसशोणितम् ।
एतानि यस्य क्षीयन्ते क्षिप्रं क्षिप्रं स हन्यते ॥ २३ ॥

१ जङ्घे इति पाठान्तरम् । २ पाण्डुरश्चेति पाठान्तरम् ।

३ शुष्कासज्वरार्दित इति पाठान्तरम् । ४ विकारा यस्य
वर्धन्ते इति पाठान्तरम् । ५ मांससारिणीति पाठान्तरम् ।

आरोग्यं हीयते यस्य प्रकृतिः परिहीयते ।
सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ॥ २४ ॥
तत्र श्लोकः ।

इत्येतानि शरीराणि व्याधिमन्ति विवर्जयेत् ।
न ह्येषु धीराः पश्यन्ति सिद्धिं काञ्चिदुपक्रमादिति २५
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
कतमानिशरीरीयेन्द्रियं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

आयच्छते अङ्गानि क्षिपति विरुद्धयोनय इति परस्परवि-
रुद्धमार्गैः । विरुद्धयोनयोऽपि स्वल्पतयैकभूततया वा अवि-
रुद्धोपक्रमा अपि भवन्तीत्यत उक्तं विरुद्धोपक्रमा इति आरोग्यं
हीयत इति अत्रोक्तारोग्यतिरिक्तारोग्यवृद्ध्या आरोग्यहानि-
बोध्या । प्रकृतिः परिहीयत इति स्वभावसुशीलत्वादिरूपं
क्षीयते । किंवा, प्रकृतिर्जन्मप्रतिबद्धश्लेष्मप्रकृत्यादिरूपा
हीयते ॥ २१—२५ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायु-
र्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थान-
व्याख्यायां कतमानिशरीरीयेन्द्रियव्याख्या ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातः पन्नरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

व्याधिरूपानन्तरं वेदनोपद्रवौ सत्वस्वप्नौ च पूर्वाध्याय एव
“श्लाढोपात्रकूजश्च” इत्यादिना रिष्टरूपावुक्तावेवेति
कृत्वा छायाप्रतिच्छायारूपारिष्टस्य क्रमप्राप्तस्याभिधायकं
पन्नरूपीयमुच्यते । पन्नरूपाधिकृत्य कृतं पन्नरूपीयम्
॥ १ ॥ २ ॥

दृष्ट्यां यस्य विजानीयात् पन्नरूपां कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयीमक्षणेनैवमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ ३ ॥

पन्नरूपमिति नष्टरूपम् । कुमारिकामिति पुरुषान्तरनयन-
गतां कुमारिकाम् । किंवा आतुरनयनगतामेव । यदुक्तं
हारीते—“अदर्शनमसंघाते नेत्रे नष्टकुमारिके” इति । प्रति-
च्छायामयीमिति प्रतिच्छायारूपम् ॥ ३ ॥

ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्य च्छाया प्रेतस्तथैव सः ॥ ४ ॥

अन्यत्रापि छायाविकृतिमाह—ज्योत्स्नेत्यादि ।—अङ्गेषु
विकृतेति शिरोबाहुजङ्घादिष्वधिकरणभूतेषु प्रतिच्छाया यस्य
विकृता भवतीत्यर्थः । तेन व्यस्तसमस्ताविकृता छाया गृह्यते ।
अन्ये तु,—विभक्तिविपरिणामादज्ञानामिति व्याख्यानयन्ति ।
तथा च सुगम एवार्थः ॥ ४ ॥

१ विकारा यस्य वर्धन्ते इति पाठान्तरम् । २ परस्परविरुद्ध-
कर्माण इति पाठान्तरम् । ३ व्यधिकरणभूतेष्विति पाठान्तरम् ।

छिन्ना भिन्नाकुला च्छाया हीना वाप्यधिकापि वा ।
नष्टा तन्वी द्विधा च्छिन्नाऽविकृता विशिराश्चया ॥५॥
एताश्चान्याश्च याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्वा मुमूर्षतां ज्ञेया न चेच्छ्यनिमित्तजाः ॥ ६ ॥

एतानेव छायाविकृतिभेदानाह—छिन्नेत्यादि ।—आकुलेति
अनिश्चितप्रतिविम्बा अविकृता विकृता विकृतानुकारिणी ।
यद्यप्यरिष्टाधिकारे अनिमित्तमेव यद्भवति, तदरिष्टमुक्तम् ।
तथापि पुनः स्पष्टार्थम्, 'नचेच्छ्यनिमित्तजा, इत्युक्तम् ॥५॥६॥
संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।
छाया विवर्तते यस्य स्वस्थेऽपि प्रेत एव सः ॥ ७ ॥

संप्रति छायारूपं सामान्येन दर्शयन् छायाश्रयारिष्टमाह—
संस्थानेनेत्यादि ।—एतच्च—प्रतिच्छायायाः समानं सूत्रम् ।
तत्र संस्थानेन प्रमाणेन छायायाः प्रतिच्छायायाः स्वरूपक-
थनं तथा वर्णेन प्रभया च छायायाः स्वरूपकथनम् । संस्था-
नेन प्रमाणेन च सदृशी छाया प्रतिच्छाया ज्ञेया । वर्णेन
प्रभया च लक्षिता वर्णप्रभाश्रयाऽप्रे वक्ष्यमाणा पञ्चविधा
ज्ञेया । अत्र यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात्सा इत्यप्याहार्यते ।
तेन संस्थानादिभिर्या छाया प्रतिच्छायरूपा । सा यस्य वि-
वर्तते अन्यथा भवति, स प्रेत एवेति योजना ॥ ७ ॥

संस्थानमाकृतिज्ञेया सुषमा विषमा च सा ।
मध्यमल्पं महच्चोक्तं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥ ८ ॥
प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातपादिषु ।

छाया या सा प्रतिच्छाया च्छाया वर्णप्रभाश्रया ॥९॥

प्रतिछायाकारभूते संस्थानप्रमाणे एव विवृणोति संस्था-
नमित्यादि—आकृतिराकारः । प्रतीत्यादि—प्रतिच्छायाविवर-
णम् । 'छाया वर्णप्रभाश्रया' इत्यादि तु छायाविवरणं भवि-
ष्यति । प्रतिप्रमाणसंस्थानमित्यत्र प्रति सादृश्ये । तेन
प्रमाणसदृशी, संस्थानसदृशी । प्रमाणसंस्थानसदृशतया
जलादिषु या छाया, सा प्रतिच्छाया । छाया तु या पञ्चविधा
सा वर्णप्रभाश्रया वर्णप्रभासहचरितोपलभ्यत इत्यर्थः ॥८॥९॥

खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।
नाभसी निर्मला नीला सखेहा सप्रमेव च ॥ १० ॥
रूक्षा श्यावारुणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥ ११ ॥
शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना रूक्षणा श्यामा श्येता च पार्थिवी
वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ १३ ॥
खादीनामित्यादिना छायां विभजते । सप्रमेति दीप्ताभा ।

वायवी गर्हितेति वायवी रिष्टे प्रायो भवति । यस्य जन्म-
प्रभृति वायवी, स चापि प्रभृतक्लेशभागभवतीति एतदेवाह—
वायवीत्यादि ।—विनाशयेति अकस्मादुत्पन्ना विनाशाय,
सहजा तु वायवी क्लेशयेति ज्ञेयम् ॥ १०—१३ ॥

स्यात्तैजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता ॥१४॥
तासां याः स्युर्विकासिन्यः स्निग्धाश्च विपुलाश्च याः ।
ताः शुभा रूक्षमलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ॥१५॥

संप्रति छायाश्रयत्वेन वर्णभेद उक्तः, तत्र वर्णभेदास्त-
दरिष्टं च प्रथमाध्याय एवोक्तम् । प्रभायास्तु भेदं रिष्टंवाह—
तैजसीत्यादि ।—प्रभा च यद्यपि प्रथमाध्याय एव संप्रहे-
णोक्ता । तथापि तत्र च्छायाश्रयत्वेन न वर्णभेदा उक्ताः ।
तत्र वर्णभेदास्तदरिष्टं च प्रथमाध्याये संप्रहेणोक्तास्तथापि छा-
याश्रयत्वेन न तत्र सूचिता इति ज्ञेयम् । अशुभोदया इत्यक-
स्मादुत्पादे मरणोदयाः, सहजोत्पादे तु बहुदुःखरूपा अशु-
भोदया इति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

वर्णमाक्रामति छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यते च्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥१६॥

प्रभाछाययोर्दुर्लक्षणत्वेन भेदकं लक्षणमाह—वर्णमिति ।
वर्णमाक्रामतीति छायाक्रान्तो वर्णो नोपलभ्यते सम्यक् ।
आसन्ना लक्ष्यते छाया । यथा—चित्रगता छाया प्रत्यासन्नैव
लक्ष्यते । भाः प्रकृष्टा प्रकाशते । यथा—मणिमौक्तिकादीनां
प्रभा दूरादुपलभ्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

नाऽच्छायो नाऽप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायाः प्रभाश्रयाः ॥१७॥
कामलाक्ष्णोर्मुखं पूर्णं गण्डयोर्युक्तमांसता ।
सन्त्रासः चोष्णगात्रं च यस्य तं परिवर्जयेत् ॥१८॥
उत्थाप्यमानः शयनात् प्रमोहं याति यो नरः ।
मुहुर्मुहुर्न सप्ताहं स जीवति विकत्थनः ॥ १९ ॥
संसृष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ।
व्यापन्ना ग्रहणी प्रायः सोऽर्द्धमासं न जीवति ॥२०॥

विशेषा इति छायाप्रभयोः शुभाशुभरूपविशेषाः । चिह्न-
यन्तीति गमयन्ति । काल इति परिपाककाले । कामला-
क्ष्णोरिति कामलिन इव पीताक्षत्वम् । विकत्थन इति निन्दापरः ।
संसृष्टा इति परस्परसंबन्धाः । किम्वा संसृष्टदोषजन्ताः प्रति-
लोमानुलोमगा इति अधोभागोर्ध्वमार्गगताः । व्यापन्ना ग्रहणी-
ति च्छेदः । किम्वा, व्यापन्ना ग्रहणी यस्य स व्यापन्नग्रहणीति
पाठः । प्रायशोऽर्ध्व मासं न जीवति इत्यनेनार्द्धमासमतिक्र-
म्यापि मरणं भवति । न तु मरणव्यभिचारः ॥ १७—२० ॥

१ विस्तृता चेति पाठान्तरम् । २ शुभेति पाठान्तरम् ।
३ अकस्मात्तूतेति पाठान्तरम् ।

उपरुद्धस्य रोगेण कर्षितस्याल्पमश्नतः ।

बहुमूत्रपुरीषं स्याद्यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥

दुर्बलो बहु भुङ्क्ते यः प्रागभुक्त्वान्नमाश्रितः ।

अल्पमूत्रपुरीषश्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २२ ॥

इष्टं च गुणसम्पन्नमन्नमश्नाति यो नरः ।

शश्वच्च बलवर्णाभ्यां हीयते न स जीवति ॥ २३ ॥

प्रकूजति प्रश्वसिति शिथिलं, चातिसार्यते ।

बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २४ ॥

ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते च यः ।

मृतमेव तमात्रेयो व्याचक्षे पुनर्वसुः ॥ २५ ॥

प्रागभुक्त्वेति अदुर्बलः स न भुक्त्वेत्यर्थः । पूर्वदिनेषु बहु भुङ्क्ते इत्यर्थः । इष्टमिति इष्टरसम् । गुणसम्पन्नमिति पथ्यम् । शिथिलमिति पूर्वेण संबध्यते । तेन श्लथ इव प्रकूजति । प्रश्वसितीत्यन्तः श्वासं नयति । व्याविद्धमिति कुटिलम् ॥ २१—२५ ॥

ऊर्ध्वं च यः प्रश्वसिति श्लेष्मणा चाभिभूयते ।

हीनवर्णबलाहारो यो नरो न स जीवति ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वाग्रे नयने यस्य मन्ये चानतकम्पने ।

बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २७ ॥

यस्य गण्डावुपचितौ ज्वरकासौ च दारुणौ ।

शूली प्रद्वेष्टि चाप्यन्नं तस्मिन् कर्म न सिध्यति ॥ २८ ॥

व्यावृत्तमूर्धजिह्वास्यो भ्रुवौ यस्य च विच्युते ।

कण्ठकैश्चाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २९ ॥

शेफश्चात्यर्थमुत्सिकं निःसृतौ वृषणौ भृशम् ।

अतश्चैव विपर्यासो विकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥ ३० ॥

निचितं यस्य मांसं स्यात्त्वगस्थिवेव दृश्यते ।

क्षीणस्यानश्नतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥ ३१ ॥

अत्र श्लोकः ।

इदं लिङ्गमरिष्टाख्यमनेकमभिजज्ञिचान् ।

आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते कुशलो जनः ॥ ३२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने पञ्चरूपीयमिन्द्रियं नाम सप्तमोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वाग्र इति ऊर्ध्वमुखे । आरतकम्पने अविश्रान्तकम्पने । उत्सिकमिति अन्तःप्रविष्टम् । अतश्चैवं विपर्यास इति शेफोऽतिनिःसृतः । वृषणौ चापि प्रविष्टौ । विकृत्येति खभावं विना । तेन खभावोत्सिकशेफादि न रिष्टम् । किन्त्वनिमित्तं कादाचित्कं तदेव तावद्रिष्टम् । निचितमिति क्षीणं 'नि'शब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात् । एवं च तथा मांसं क्षीणं भवति । यथा त्वगस्थिवेव लम्बा दृश्यते । किम्वा निचितमुपचितं मांसं

१ प्रागभुक्त्वादनुर इति पाठान्तरम् ।

स्यात् । त्वगस्थिवेव दृश्यते त्वगस्थिमात्रावशेषो वा भवतीति यावत् ॥ २६—३२ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायु-
वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रियस्थान-
व्याख्यायां पञ्चरूपीयव्याख्या ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातोऽवाक्शिरसीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अवाक्शिरा वा जिह्वा वा यस्य वा विशिरा भवेत् ।

जन्तो रूपप्रतिच्छाया नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ ३ ॥

जटीभूतानि पक्ष्माणि दृष्टिश्चापि निगृह्यते ।

यस्य जन्तोर्न तं धीरो भेषजेनोपपादयेत् ॥ ४ ॥

यस्य शूनानि वर्त्मानि न समायान्ति शुष्यतः ।

चक्षुषी चोपदिह्येते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ ५ ॥

भ्रुवोर्वा यदि वा मूर्ध्नि सीमन्तावर्त्तकान् बहून् ।

असजानकृतान् व्यक्तान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ ६ ॥

ज्यहमेतेन जीवन्ति लक्षणेनातुरा नराः ।

अरोगाणां पुनस्त्वेतत् षड्भ्रात्रं परमुच्यते ॥ ७ ॥

उक्तानुक्तपरिग्राहकेऽध्यायद्वये वक्तव्ये छायारिष्टाभिधान-
कलसाधर्म्यादवाक्शिरसीयोऽभिधीयते । अवाक्शिरा इति ऊर्ध्वपादः । एतच्छायाप्रकरणवक्तव्यमपि शीघ्रमारकत्व-
ख्यापनार्थमिह शीघ्रमारकरिष्टेष्वपि पठितम् । अत्र ह्यरिष्टानि
त्र्यह्वादिमारकाणि वक्तव्यानि । समायान्तीति न परस्परं
मिलन्ति असजानकृतानिति प्रयत्नेनाकृतान् ॥ १—७ ॥

आयस्योत्पाटितान् केशान् यो नरो नावबुध्यते ।

अनातुरो वा रोगो वा षड्भ्रात्रं नातिवर्त्तते ॥ ८ ॥

यस्य केशा निरभ्यङ्गा दृश्यन्तेऽभ्यक्तसन्निभाः ।

उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥

आयस्येति बलादाकृष्य । यद्यपि "मृतस्य केशलोमानि"
इत्यादिनैव । तदरिष्टमित्युक्तम् । तथापीहातुरस्त्वविषयप्र-
तिपादनार्थमभिधानम् । किञ्च तत्र 'प्रच्यवेरन्' इति पदेन
केशानामनुत्पादनमुक्तम् । नेह तथेति विशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ग्लायते नासिकावंशः पृथुत्वं यस्य गच्छति ।

अशूनः शूनसङ्काशः प्रत्याख्येयः स जानता ॥ १० ॥

अत्यर्थविवृता यस्य यस्य चात्यर्थसंवृता ।

जिह्वा वा परिशुष्का वा नासिका न स जीवति ॥ ११ ॥

१ क्षीणस्यानश्नतो यस्य मांसमुपचितं स्यात्, तस्य आयुः
मांसं परं भवति; अथवा क्षीणस्यानश्नतो यस्य त्वगस्थिवेव लम्बा
दृश्यते तस्यापि आयुः मांसं परं भवतीति पक्षान्तराभिप्रायः ।

मुखं शब्दश्रवाचोष्ठौ शुक्लश्यावातिलोहितौ ।
विकृत्या यस्य वा नीलौ न स रोगाद्विमुच्यते ॥ १२ ॥

ग्लायत इति दौर्बल्यं भजते । अशून इति परमार्थतोऽ-
शूनः । विवृतेति निर्गताः । संवृतेति प्रविष्टा । शब्दश्रवौ
कर्णौ । विकृतेति सहजं विना तथा हेतुं विनेत्यर्थः १०-१२

अस्थिश्वेता द्विजा यस्य पुष्पिताः पङ्कसंवृताः ।
विकृत्या न स रोगं तं विहायारोग्यमश्नुते ॥ १३ ॥

स्तब्धा निश्चेतना गुर्वी कण्टकोपचिता भृशम् ।
श्यावा शुष्काथवा शूना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी ॥ १४ ॥

दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं नरो निःश्वस्य ताम्यति ।

उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥

हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम् ।

भवत्यायुःक्षये क्रूरमथवाति भवेन्मृदु ॥ १६ ॥

घट्टयञ्जानुना जानु पादाबुधम्य पातयन् ।

योऽपास्यति मुहुर्वक्रमातुरो न स जीवति ॥ १७ ॥

दन्तैश्छिन्दन्नखाग्राणि नखैश्छिन्दन्छिरोरुहान् ।

काष्ठेन भूर्मि विलिखन्न रोगात्परिमुच्यते ॥ १८ ॥

दन्तान्खादति यो जाग्रदसाम्ना विरुदन्हसन् ।

विजानाति न चेद्दुःखं न स रोगाद्विमुच्यते ॥ १९ ॥

मुहुर्हसन् मुहुः श्वेडन्शय्यां पादेन हन्ति यः ।

उच्चैश्छिद्राणि विमृशन्नातुरो न स जीवति ॥ २० ॥

अस्थिवच्छ्वेता अस्थिश्वेता । विसर्पिणी वह्निर्निर्गता ।

निःश्वस्येति अन्तरोच्छ्वासं नीला । अपास्यति मुहुरिति

मुखमाक्षिपति । असात्रा इति उच्चैः । छिद्राणीति नासा-

कर्णाक्षिप्तोत्तसि ॥ १३-२० ॥

यैर्विन्दति पुरा भावैः समेतैः परमां रतिम् ।

तैरेवारममाणस्य ग्लान्धोर्मरणमादिशेत् ॥ २१ ॥

न विमर्त्ति शिरोग्रीवां न पृष्ठं भारमात्मनः ।

न हनूपिण्डमास्यस्थमातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २२ ॥

सहसा ज्वरसन्तापः नृणां मूर्च्छा बलक्षयः ।

विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥ २३ ॥

गोसर्गे वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते भृशम् ।

लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ २४ ॥

नोपैति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च ।

आयुष्यन्तं गते जन्तोर्वलं च परिहीयते ॥ २५ ॥

शिरो विक्षिपते कृच्छ्रान्मुञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ।

ललाटप्रच्युतस्वेदो मुमूर्षुश्च्युतबन्धनः ॥ २६ ॥

तत्र श्लोकः ॥

इमानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमान्
निशामयेतावहितो मुमूर्षुर्षु ।

१ विभावयेतावहितो मुहुर्मुहुरिति पाठान्तरम् ।

क्षणेन भूत्वा श्रुपयान्ति कानिचि-

न्न चाफलं लिङ्गमिहास्ति किञ्चन ॥ २७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
अवाकशिरसीयमिन्द्रियं नामाष्टमोऽध्यायः ।

ग्लान्नोरिति क्षीयमाणस्य भारमात्मन इति ऊर्ध्वशरीरम् ।
पृष्ठमिति शरीराधोभागः । गोसर्ग इति प्रत्युषे । लेपज्वरः स्ख-
ल्पशीतयुक्तः कफज्वरः । कृच्छ्रादित्यशीघ्रं मुञ्चयित्वा प्रपाणिकौ
मणिवन्धादूर्ध्वं कूर्परपर्यन्तं शिरो विक्षिपति ॥ २१-२७ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामा-

युर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायामिन्द्रिय-

स्थानव्याख्यायामवाकशिरसीयव्याख्या ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो यस्य श्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं व्याख्या-
स्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

यस्य श्यावे परिध्वस्ते हरिते चापि दर्शने ।

आपन्नो व्याधिरन्ताय ज्ञेयस्तस्य विजानता ॥ ३ ॥

यस्य श्यावनिमित्तीयोऽपि उक्तानुकरिष्ठाभिधायकतया उ-
च्यते । 'यस्य श्याव'शब्देन लक्षणेन, 'यस्य श्याव' इत्यादिप्र-
न्योक्तं रिष्टं ग्राह्यम् । तेन, यस्य श्यावरूपनिमित्तं रिष्टमधि-
कृत्य कृतोऽध्यायः यस्य श्यावनिमित्तीयः ॥ १-३ ॥

निःसंज्ञः परिशुष्कास्यः समृद्धो व्याधिभिश्च यः

उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥

हरिताश्च सिरा यस्य लोमकूपाश्च संवृताः ।

सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥ ५ ॥

शरीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरं चोपशृण्यति ।

वलं च हीयते यस्य राजयक्ष्मा हिनस्ति तम् ॥ ६ ॥

अंसांमितापो हिक्का च छर्दनं शोणितस्य च ।

आनाहः पार्श्वशूलं च भवत्यन्ताय शोषिणः ॥ ७ ॥

वातव्याधिरपसारि कुष्ठी शोफी तथोदरी ।

गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः ॥ ८ ॥

अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसक्षये सति ।

अन्येष्वपि विकारेषु तान् मिषक् परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥

विरेचनहृतानाहो यस्तृष्णानुगतो नरः ।

विरिक्तः पुनराध्माति यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ १० ॥

१ संविद्ध इति पाठान्तरम् । २ रक्तीति पाठान्तरम् ।

पेयं पातुं न शक्नोति कण्ठस्य च मुखस्य च ।
उरसश्च विशुष्कत्वाद्यो नरो न स जीवति ॥ ११ ॥
स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ।
रोगवृद्धिमयुक्तेन दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥ १२ ॥
ऊर्ध्वश्वासङ्गतोष्माणं शूलोपहतवङ्क्षणम् ।
शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान्परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥

समृद्ध उपचितः । शरीरान्ता हस्तपादादयः । शोभन्त
इति राजन्ते । किम्वा शोभायुक्ता इव भवन्ति । वात एव
व्याधिर्यस्य रोगिणः स वातव्याधिः । तानिति बलमांसक्षय-
युक्तान् । विरेचनहृत आनाहो यस्य स तथा । अयुक्तेनेत्यनु-
चितरूपेण ॥ ४—१३ ॥

अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ।
श्रोतारं चाप्यशब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥
यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।
संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १५ ॥
अथ चेज्ज्ञातयस्तस्य याचेरन् प्रणिपाततैः ।
रसेनाद्यादिति त्र्यान्नास्य कुर्याद्विशोधनम् ॥ १६ ॥
मासेन चेन्न दृश्येत विशेषस्तस्य शोभनः ।
रसैश्चान्यैर्बहुविधैर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १७ ॥
निष्ठ्यूतं च पुरीषचं रेतश्चाम्मसि मज्जति ।
यस्य तस्यायुषः प्राप्तमन्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १८ ॥

अपस्वरमिति विकृतस्वरं यथा भवति तथा भाषमाणम् ।
किं भाषमाणमित्याह—मरणमात्मन इति । मरिष्यामि
मरिष्यामीति भाषमाणमित्यर्थः । श्रोतारं चेत्यादिरिष्टानन्तरं
'संशयप्राप्तमात्रेयः' इत्यादि अनियतारिष्टतया आत्रेयस्यात्र
मरणं प्रति सन्देह इति ब्रूते । तत्र नारिष्टस्य मरणाव्यभि-
चारित्वमाचार्येण प्रयत्नेनोक्तम् । व्युत्पादितं चास्माभिः ।
किञ्च न च वीतसंशयस्यात्रेयस्य संशयोऽस्ति । तेन शिष्यव्यु-
त्पत्त्यर्थमाचार्यः संशयं दर्शयति । तथा निर्णयं करोति ।—
यथा, "दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं मधूपमं स्याद्विविधो वि-
चारः" इत्यादौ संशयं दर्शयित्वा निर्णयं दर्शितवान् । तथा
अत्रापि दुर्बलस्येह रोगमुक्तौ रिष्टं वा स्यात् । सर्वथा सन्तर्प-
णाद्याधिक्यो वा स्यादिति सन्देहः । अरिष्टपक्षे तु मरणम् ।
तत्र 'अथ चेत्' इत्यादिना परीक्षामारभते । परीक्षां च
मासादिना विशेषादात्मन्य रिष्टवावधारणं भवतीति सुव्य-
वस्थोऽयं ग्रन्थः । दुर्लभमित्यप्राप्त्यम् ॥ १४—१८ ॥

१ पेयं पातुं न स शक्नोति शुष्कत्वादासकण्ठयोः । उरसश्च विव-
रत्वाद्यो नरो न स जीवतीति पाठान्तरम् । २ रोगवृद्धिमयुक्त्या
चेति पाठान्तरम् । ३ प्रणिपातवदिति पाठान्तरम् । ४ नास्ते
दवादिरेचनमिति पाठान्तरम् ।

निष्ठ्यूते यस्य दृश्यन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् ।
तच्च सीदत्यपः प्राप्य न स जीवितुमर्हति ॥ १९ ॥
पित्तमूष्मानुगं यस्य शङ्खौ प्राप्य विमूर्च्छति ।
स रोगः शङ्खको नाम्ना त्रिरात्राद्वन्ति जीवितम् ॥ २० ॥
सफेनं रुधिरं यस्य मुहुरास्यात्प्रमुच्यते ।
शूलैश्च तुघते कुक्षिः प्रत्याख्येयः स तादृशः ॥ २१ ॥
बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ।
यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन्पक्षान्न स जीवति ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकौ ॥

विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रत्युपस्थिते ।
भवन्त्येतानि सम्पश्येदन्यान्येवंविधानि च ॥ २३ ॥
तानि सर्वाणि लक्ष्यन्ते न तु सर्वाणि मानवम् ।
विशन्ति विनशिष्यन्तं तस्माद्बोध्यानि सर्वत इति ॥ २४ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
यस्यश्यावनिमितीयेन्द्रियं नाम नवमोऽध्यायः ॥

निष्ठ्यूत इत्यादौ बहुविधवर्णयोगः पूर्वारिष्टाद्विशेषः ।
सीदतीति मज्जति । 'पित्तम्' इत्यादिना सूत्रस्थानोक्तोऽपि शङ्खक
इह मरणसूचकतया रिष्टत्वेनोच्यते । विज्ञानानीति लक्षणानि
नयनादिवैकृतानि ज्ञेयानि । सर्वाणि लक्ष्यन्त इति नाना-
पुरुषेषु लक्ष्यन्ते । न तु सर्वाणि मानवं विशन्तीति न एकं
पुरुषं सर्वाणि विशन्तीति ॥ १९—२४ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायु-
र्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां यस्यश्याव-
निमितीयेन्द्रियव्याख्या ॥ .

दशमोऽध्यायः ।

अथातः सद्योमरणीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
सद्यस्तितिक्षतः प्राणाँल्लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
अग्निवेश ! प्रवक्ष्यामि संस्पृष्टो येन जीवति ॥ ३ ॥
वाताष्टीला सुसंवृत्ता तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ।
तृणयाभिपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ४ ॥
पिण्डके शिथिलीकृत्य जिह्वीकृत्य च नासिकाम् ।
वायुः शरीरे विचरन्सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ५ ॥
भ्रुवौ यस्य च्युते स्थानादन्तर्दाहश्च दारुणः ।
तस्य हिक्काकरो रोगः सद्योमुष्णाति जीवितम् ॥ ६ ॥
क्षीणशोणितमांसस्य वायुरूध्वगतिश्चरन् ।
उमे मन्ये समा यस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥ ७ ॥

१ तच्च सीदेत् पयः प्राप्य दुर्लभं तस्य जीवितमिति पाठान्तरम् ।
२ विशुष्यत इति पाठान्तरम् ।

व्यवहितमरणप्रतिपादकमरिष्टमभिधाय प्रत्यासन्नमरणप्रतिपादकरिष्टयुक्तः सद्योमरणीयोऽभिधीयते । 'सद्यः' शब्देनेह केचित् सप्तरात्रमिच्छन्ति । अपरे त्रिरात्रम् । तितिक्षत इति तितिक्षत इव । प्राणानां प्रियत्वेन स्वयं हननायोग्यत्वात् । पिण्डके इति जङ्घापिण्डके ॥ १—७ ॥

गुदं नाभिं चान्तरेण गृह्णाति सहसाऽनिलः ।
कृशस्य वंक्षणौ गृह्णन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥८॥
वितत्य पशुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ।
स्तिमितस्यायताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥९॥
हृदयं च गुदं चोभे गृहीत्वा मारुतो वली ।
दुर्बलस्य विशेषेण सद्योमुष्णाति जीवितम् ॥ १० ॥
वंक्षणं च गुदं चोभे गृहीत्वा मारुतो वली ।
श्वासं सञ्जनयञ्जन्तोः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥११॥
नाभिं मूत्रं वस्तिशीर्षं पुरीषंचापि मारुतः ।
प्रच्छिन्नं जनयच्छूलं सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥१२॥
मिद्येते वंक्षणौ यस्य वातशूलैः समन्ततः ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णां च सद्यः प्राणान् जहाति सः ॥१३॥
आहतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम् ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णां च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥१४॥
शरीरं शोफितं यस्य वातशोफेन देहिनः ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णां च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥१५॥
आमाशयसमुत्थानां यस्य स्यात्परिकर्तिका ।
तृष्णा गुदग्रहश्चोत्रः सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥१६॥

गुदं नाभिं चान्तरेणेति गुदनाभिमध्ये । हृदयं गृहीत्वेति हृदयं स्वविकारेण प्राप्येति । वस्तिशीर्षमिति वस्त्यूर्ध्वभागम् । प्रच्छिन्नमिति प्रच्छिन्नमिव प्रच्छिन्नं छेदनाकारवेदनायुक्तत्वात् । आहतमिति व्यासम् । शोफितमिति शोफयुक्तम् । परिकर्तिका परिकर्तनाकारा वेदना ॥ ८—१६ ॥

पकाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञां च मारुतः ।
कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम् ॥१७॥
दन्ताः कर्दमदिग्धाभाः मुखं चूर्णकसन्निभम् ।
सिप्रायन्ते च गात्राणि लिङ्गं सद्यो मरिष्यतः ॥१८॥
तृष्णाश्वासशिरोरोगमोहदौर्बल्यकूजनैः ।
स्पृष्टः प्राणाञ्जहात्याशु शक्रद्भेदेन चातुर इति ॥१९॥

तत्र श्लोकः ॥

एतानि खलु लिङ्गानि यः सम्यगवबुध्यते ।
स जीवितं च मर्त्यानां मरणञ्चावबुध्यते ॥ २० ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते सद्योमरणी-
येन्द्रियं नाम दशमोऽध्यायः समाप्तः ।

घुर्घुरकमिति घुर्घुरकमित्याकारशब्दः । स कफात्मकेन

श्वासेन भवति । मुखं चूर्णकसन्निभं श्रैत्यात् । सिप्रायन्त इति सिप्राणदीवत् स्वेदप्रादुर्भावादाचरन्तीति सिप्रायन्ते । किंवा सिप्रायन्त इति शिथिलीभवन्ति । अनेकार्यत्वाद्वातूनाम् । स जीवितं चावबुध्यत इति यथोक्तरीत्याभावेन जीवितं बुध्यते । तेन, रिष्टसद्भावेन च मरणं बुध्यत इति ॥ १७—२० ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायु-
र्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सद्योमरणी-
येन्द्रियव्याख्या ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातोऽणुज्योतीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अणुज्योतिरनेकाग्रो दुश्छायो दुर्मना सदा ।

रतिं न लभते याति परलोकं समान्तरम् ॥ ३ ॥

सद्यःकालनियतं रिष्टमभिधाय कालविशेषनियतारिष्टमि-
धायकमणुज्योतीयमुच्यते । अणुज्योतिश्चेह यथाश्रुतं रोगं वर्जयित्वा संज्ञायामनुक्रियते । ज्योतिः सकलशरीरान्तर्गतं तेजः । अणुज्योतिर्मन्दाग्निः । अनेकाग्रो व्याकुलचित्तः । दुर्मना इत्यनेन मनोदौर्बल्यमित्युच्यते । तेन न पौनस्त्यम् । समा-
न्तरमिति सामाम्ये ॥ १—३ ॥

वलिं वलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।

लोकान्तरगतः पिण्डं भुङ्क्ते संवत्सरेण सः ॥ ४ ॥

सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीन् ।

संवत्सरान्ते जन्तुः स संपश्यति महत्तमः ॥ ५ ॥

विकृत्या विनिमित्तं यः शोभासुपचयं धनम् ।

प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं समान्तं न स जीवति ॥ ६ ॥

वलिमिति वायसानां विधिवद्भूतमन्नम् । महत्तम इति मरणरूपं तमः । विकृत्येति प्रसिद्धं धनादिकारणं विना । विनिमित्तमिति शरीरसम्बन्धधनादिसूचकलक्षणं विना कस्मिन् काले धनादि तदुपचयो वा भवति । तच्चानिमित्तलक्षणत्वा-
दरिष्टं प्रथमाध्याय एवोक्तम् । उपचयमिति शरीर एवोपच-
यम् । अतो विभ्रंशमिति शोभाभावम् ॥ ४—६ ॥

भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्वलमहेतुकम् ।

षडेतानि निवर्तन्ते षडभिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ७ ॥

भक्तिरिच्छा । अहेतुकमिति क्रियाविशेषणम् । संल्येय-
निर्देशादेव षडत्वं प्राप्तम् । पुनः 'षड्' इति पदं षण्णां समुदि-
तानामेव निवृत्तिरिति दर्शयितुम् ॥ ७ ॥

धमनीनामपूर्वाणां जालमत्यर्थशोभनम् ।

ललाटे दृश्यते यस्य षण्मासान्न स जीवति ॥ ८ ॥

लेखाभिश्चन्द्रवक्राभिर्ललाटमुपचीयते ।

यस्य तस्यायुषः षडभिर्मासैरन्तं समादिशेत् ॥ ९ ॥

१ पकाशयसमुत्थानेति पाठान्तरम् ।

शरीरकम्पः संमोहो गतिर्वचनमेव च ।
मत्तस्येवोपलभ्यन्ते यस्य मासं न जीवति ॥ १० ॥
रेतोमूत्रपुरीषाणि यस्य मज्जन्ति चाम्भसि ।
स मासात् स्वजनद्वेष्टा मृत्युवारिणि मज्जति ॥ ११ ॥

जालमिति जालाकारम् । वक्राभिरिति बालचन्द्रवक्राभिः ।
रेत इत्याद्यदिष्टम् । 'निष्कृतं च पुरीषम्' इत्यादिना यद्यप्यु-
क्तम् । तथापीह समासवचनात् समुदितानामेव रेतःप्रभृतीनां
मज्जनं स्वजनद्वेष्टे सति मारकं भवतीति ज्ञेयम् ॥ ८—११ ॥

हस्तपादं मुखं चोभे विशेषाद्यस्य शुष्यतः ।
शुष्यते वा विना दाहात् स च मासं न जीवति १२
ललाटे मूर्ध्नि बस्तौ च नीला यस्य प्रकाशते ।
राजी बालेन्दुकुटिला न स जीवितुमर्हति ॥ १३ ॥
प्रवालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।
उत्पद्याशु विनश्यन्ति न चिरात् स विनश्यति ॥ १४ ॥
ग्रीवावमदौ बलवान्निह्नाश्वयथुरेव च ।

ब्रह्मास्यगलपाकश्च यस्य पक्वं तमादिशेत् ॥ १५ ॥
संभ्रमोऽतिप्रलापोऽतिभेदोऽस्थामतिदारुणः ।
कालपाशपरीतस्य त्रयमेतत् प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥
प्रमुह्य लुञ्चयेत्कैशान्परिगृह्णात्यतीव च ।

नरः स्वस्थवदाहारमवलः कालचोदितः ॥ १७ ॥

'उभे' इति वचनं मुखात् हस्तादिशेषमिति दर्शयति ।
प्रवालकृतगुडिकावदामासन्त इति प्रवालगुडिकाभासाः ।
कालपाशपरीतस्येति शीघ्रं मरिष्यतः । परिगृह्णाति स्वस्थवदा-
हारमिति योजना । अवलः सन् स्वस्थवदाहारमत्यर्थं करो-
तीत्यर्थः ॥ १२—१७ ॥

समीपे चक्षुषोः कृत्वा मृगयेताङ्गुलीकरम् ।
सयतेऽपि च कालान्ध ऊर्ध्वगानिभिषेक्षणः ॥ १८ ॥
शयनादासनादङ्गात्काष्ठात् कुड्यादथापि वा ।
असन्मृगयते किञ्चित् स मुह्यन् कालचोदितः ॥ १९ ॥

समीप इत्यादि ।—चक्षुःसमीपेऽङ्गुलीकरं कृत्वा तत्पश्यन्
अङ्गुलीकरं च मृगयते प्रार्थयते । सयते विसितो भवति ।
ऊर्ध्वगानिभिषं च ईक्षणं यस्य स तथा सन्मृगयते । अवि-
द्यमानं शयनासनादि मृगयते प्रार्थयते ॥ १८ ॥ १९ ॥

अहास्यहासी संमुह्यन् प्रलेढि दशनच्छदौ ।
शीतपादकरोच्छ्वासो यो नरो न स जीवति ॥ २० ॥
आह्वयन्तं समीपस्थं स्वजनं जनमेव वा ।

महामोहावृतमनाः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ २१ ॥
अयोगमतियोगं वा शरीरे मतिमान् मिषक् ।
खादीनां युगपद्दृष्ट्वा भेषजं नावचारयेत् ॥ २२ ॥

१ पर्वभेदश्च दारुण इति पाठान्तरम् । २ प्रमुह्यन् सञ्चय-
प्रिति पाठान्तरम् ।

अहास्यहासी इति अहास्यविषये हास्यवान् । दशनच्छदौ
ओष्ठौ । 'शीत' शब्दः उच्छ्वासान्तैः संवध्यते । जनमिति
गोबलीवर्दन्यायेन स्वजनम् । खादीनामिति खादिकार्याणां
श्रोत्रादीनां योग्यविषयाग्रहणमयोगः ॥ २०—२२ ॥

अतिप्रवृद्ध्या रोगाणां मनसश्च बलक्षयात् ।
वासमुत्सृजति क्षिप्रं शरीरे देहसंज्ञकम् ॥ २३ ॥
वर्णस्वरावग्निबलं वागिन्द्रियमनोबलम् ।
हीयतेऽसुक्षये निद्रा नित्या भवति वा न वा ॥ २४ ॥

वासमिव वासं शरीरमात्मनो गृहमिव भवति । न वा
भवतीति सर्वथा न भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

मिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ।
वशगाः सर्व एवैते बोद्धव्याः समवर्त्तिनः ॥ २५ ॥
एतेषु रोगः क्रमते भेषजं प्रतिहन्यते ।
नैषामन्नानि भुञ्जीत नचोदकमपि स्पृशेत् ॥ २६ ॥

समवर्त्तिन इति यमस्य । अन्ये तु 'समवर्त्तिन्' शब्देन
कालमृत्युं ब्रुवते । 'च' शब्देनोक्तवक्ष्यमाणसकलारिष्टग्रहणं
कुर्वन्ति । तेन, सर्वमेव रिष्टं कालमृत्योः परं भवतीति रिष्टं
वर्णयन्ति । अत्र च द्वेषमनु रोगक्रमणम् । निष्फलो भेषजप्र-
योगश्चापि स्यादित्याह—एतेष्वित्यादि ।—भेषजं प्रतिहन्यत
इति, सम्यक् कृतमपि भेषजं हन्यत इत्यर्थः । नैषामन्नानि
भुञ्जीत इति प्रायेण तदन्नस्यारिष्टत्वात् । एवमुदकप्रतिषेधेऽपि
बोध्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

पादाः समेताश्चत्वारः सम्पन्नाः साधकैर्गुणैः ।
व्यर्था गतायुषो द्रव्यं विना नास्ति गुणोदय इति २७

पादा भेषजादयः । साधकैर्गुणैरिति^१ श्रुतेः पर्यवदातल-
मिस्रादिभिः षोडशगुणैः संपन्नाः । कस्माद्वैद्यादयो गतायुषो
रोगान्न साधयन्तीत्याह—द्रव्यं विना नास्ति गुणोदय इति ।
द्रव्यं कारणं विना आरोग्यलक्षणो गुणोदयो नास्ति । कारणं
चेहारोग्योत्पत्तौ अगतायुष्टम् । तच्च नास्तीति भावः ॥ २७ ॥

परीक्ष्यमायुर्भिषजा नीरुजस्यातुरस्य च ।
आयुर्ज्ञानफलं कृत्स्नमायुर्देहानुवर्त्तते ॥ २८ ॥

तत्र श्लोकः ॥

क्रियापथमतिक्रान्ताः केवलं देहमाप्नुताः ।
चिह्नं कुर्वन्ति तद्दोषा यद्यरिष्टं निरुच्यते ॥ २९ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते अणुज्योतीये-
न्द्रियं नामैकादशोऽध्यायः ।

आयुर्ज्ञानफलं विद्यमानायुषि भेषजदानात् । रिष्टलक्ष-
णमाह—क्रियापथमतिक्रान्ता इत्यादि । आप्नुता इति गताः ।

१ साधनैर्गुणैरिति पाठान्तरम् । २ विद्यमानं विद्यमानं च
द्विविधमायुस्तस्य ज्ञानम् तत्र विद्यमानायुषो ज्ञाने भेषजदानादेव
आयुषो रक्षणं भवतीत्यतः साधूक्तमायुर्ज्ञानफलमायुरिति ।

दूतादिगतरीष्टलक्षणमेतन्न भवति । किन्तु शरीररीष्टलक्षणम् । तेन व्याप्तिर्लक्षणस्य वाच्या । सर्वरीष्टव्यापकं तु लक्षणम् । यथा—अन्तर्गतस्य लिङ्गमिति तच्च 'इन्द्रिय' पदे-
नैवोक्तमिति । प्रथमाध्याय एव 'इन्द्रिय' पदव्याख्या प्रोक्ता ।
ननु निर्निमित्तं रीष्टमित्युक्तम् । इह दोषजन्यत्वं रीष्टानामुच्यत
इति न कथं विरोधः । निर्निमित्तत्वं ह्यनुपलभ्यमाननिमि-
त्तता । तस्मान्नै विरोधः ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामायु-
र्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायामणुज्योती-
येन्द्रियव्याख्या ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्धनि जायते ।

सस्नेहं भ्रश्यते चैव मासान्तं तस्य जीवितम् ॥ ३ ॥

निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिधावति ।

विकृत्या न स लोकेऽस्मिंश्चिरं वसति मानवः ॥ ४ ॥

यस्य स्नातानुलितस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ।

आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ॥ ५ ॥

पारिशेष्याद्गोमयचूर्णीयमुच्यते । चूर्णमित्यस्य विशेषणं
स्नेहमिति । निकषन्निवेति घर्षन्निव । विकृत्येत्यनेन पादा-
द्यवघर्षणादि निषेधयति । 'पूर्वमुरः शुष्यति' इत्यभिधानादेव
शेषगात्रार्द्रतायां लब्धायां पुनः 'आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु' इति
वचनात् विशेषेणापरगात्राणामार्द्रतां दर्शयति ॥ १—५ ॥

यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संवर्त्तयितुमौषधम् ।

यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥

विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चावचारितम् ।

न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ७ ॥

आहारमुपयुञ्जानो मिषजा सुपकल्पितम् ।

यः फलं तस्य नाप्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥

यमुद्दिश्येति यस्यार्थे । सिद्धमित्यनेन रूपेण बहुशो ज्ञातम् ।
'आहारम्' इत्याद्यरिष्टं रोगविषयम् । तेन 'इष्टं च गुणसंपन्नम् ।
इत्यादिप्रत्योक्तेन स्वस्थविषयेणारिष्टेन समं न पौनरुक्त्यम्
॥ ६—८ ॥

दूताधिकारे वक्ष्यामो लक्षणानि मुमूर्षताम् ।

यानि दृष्ट्वा मिषक् प्राज्ञः प्रत्याख्यायादसंशयम् ॥ ९ ॥

मुक्तकेशोऽथवा नग्ने रुदत्यप्रयतेऽथवा ।

मिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं मरणमादिशेत् ॥ १० ॥

सुप्ते मिषजि ये दूताः छिन्दत्यपि च भिन्दति ।

आगच्छन्ति मिषक् तेषां न भर्तारमनुव्रजेत् ॥ ११ ॥

जुह्वत्यग्निं तथा पिण्डं पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।

वैद्ये दूताय आयान्ति ते भ्रन्ति प्रजिघांसवः ॥ १२ ॥

अप्रयत इति अपवित्रे । सुप्त इत्यादि । न भर्तारमिति न
दूतप्रेषकमातुरमित्यर्थः । न प्रजिघांसवश्च भवन्ति । न च
शक्त्या दूता भ्रन्ति । अथो प्रजिघांसवो भ्रन्तीति चोक्तम् ।
दूताश्च यद्यपि रोगिहितमिच्छन्ति । तथापि यथाऽऽतुरस्य
विनाशो भवति तथा दैवप्रेरिताः सन्तः आगच्छन्तो दूताः
प्रजिघांसव इव तथा भ्रन्तीवेति कृत्वा प्रजिघांसवो भ्रन्ती-
त्युच्यते । तेन 'इव' शब्दो छुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः ॥ ९—१२ ॥

कथयत्यप्रशस्तानि चिन्तयत्यथवा पुनः ।

वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ॥ १३ ॥

मृतदग्धविनष्टानि भजति व्याहरत्यपि ।

अप्रशस्तानि चान्यानि वैद्ये दूता मुमूर्षताम् ॥ १४ ॥

विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा मिषक् ।

दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १५ ॥

चिन्तयत्यप्रशस्तानीति सम्बन्धः । व्याहरत्यपि वैद्ये मृत-
दग्धविनष्टानीति योजना । विकारसामान्यगुणे देशो यथा
रक्तपित्ते ज्वलनसन्निहितो देशः । विकारसामान्यगुणः कालो
यथा रक्तपित्ते मध्याह्न इत्यादि ज्ञेयम् ॥ १३—१५ ॥

दीनभीतद्रुतत्रस्तां मलिनामसतीं स्त्रियम् ।

त्रीन् व्याकृतांश्च पण्डांश्च दूतान्विद्यान्मुमूर्षताम् ॥ १६ ॥

अङ्गव्यसनिनं दूतं लिङ्गिनं व्याधितं तथा ।

संप्रेक्ष्य चोप्रकर्माणं न वैद्यो गन्तुमर्हति ॥ १७ ॥

आतुरार्थमनुप्राप्तं खरोष्ट्ररथवाहनम् ।

दूतं दृष्ट्वा मिषग्विद्यादातुरस्य पराभवम् ॥ १८ ॥

पलालबुषसीसास्थिकेशलोमनखद्विजान् ।

मार्जनीं मुषलं शूर्पमुपानच्चर्म विच्युतम् ॥ १९ ॥

तृणकाष्ठतुषाङ्गारं स्पृशन्तो लोष्ट्रमश्म च ।

तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मुमूर्षताम् ॥ २० ॥

यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।

पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्भिषक् ॥ २१ ॥

तथा व्यसनिनं प्रेतं प्रेतालङ्कारमेव वा ॥ २२ ॥

मित्रं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ।

रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ॥ २३ ॥

१ अन्तर्गतस्येति पाठान्तरम् । २ सद्भावाच्चेति न समीचीनं
पाठान्तरम् । ३ सम्पादयितुमौषधमिति पाठान्तरम् ।

१ व्यजत्यप्रयतेऽथवेति पाठान्तरम् । २ पलालबुषमांसा-
स्थिकेशलोमनखद्विजानिति पाठान्तरम् ।

स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्वा न्यदशुभं भवेत् ।
तत्पूर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ॥२४॥

जीनिति त्रिसंख्या एव दूता अग्रशक्ताः । षण्डा नपुं-
सकाः । अङ्गव्यसनी छिन्ननासादिः । उग्रकर्मा मारणाद्य-
कार्यप्रवृत्तः । पलालेयादौ तृणकाष्ठादि परिस्पृशो दूताः । तत्
पूर्वदर्शन इति वैद्यपूर्वदर्शने पलालवुषादीनि स्पृशन्तो व्या-
हरन्तीति योजना । प्रेतालङ्कारमेव न्यस्तं पश्येत् यस्मिन् च
नानुव्रजेदिति सम्बन्धः । तद्वादीनि भिन्नादिवादीनि । तीव्र
इति इन्द्रियोद्वेजकः । स्पर्शो विपुलो यथा तीव्रोप्रादिस्पर्शः ।
तत्पूर्वमिति दूतवचनात् पूर्वम् । अभितो वाक्यमिति सर्व-
भूतकालवचनम् । व्याहृतमिति आतुरावस्थाकथनम् ॥ १६-२४

दूतानां व्याहृतं श्रुत्वा धीरो मरणमादिशेत् ॥
इति दूताधिकारोऽयमुक्तः कृत्वो मुमूर्षताम् ।
पथ्यातुरकुलानां च वक्ष्याम्यौत्पातिकं पुनः ॥ २५ ॥

अवक्षुतमथोत्कृष्टं स्वलनं पतनं तथा ।
आक्रोशः संप्रहारो वा प्रतिषेधो विगर्हणम् ॥ २६ ॥

वस्त्रोष्णीषोत्तरासङ्गच्छत्रोपानद्युगाश्रयम् ।
व्यसनं दर्शनं चापि मृतव्यसनिनां तथा ॥ २७ ॥

चैत्यध्वजपताकानां पूर्णानां पतनानि च ।
हतानिष्टप्रवादाश्च भूषणं भस्मपांशुभिः ॥ २८ ॥

पथिच्छेदो विडालेन शुना सर्पेण वा पुनः ।
मृगद्विजानां क्रूराणां गिरो दीप्तां दिशं प्रति ॥ २९ ॥

शयनासनयानानामुत्तानानां प्रदर्शनम् ।
इत्येतान्यग्रशक्तानि सर्वाण्याहुर्मनीषिणः ॥ ३० ॥

एतानि पथि वैद्येन पश्यतातुरवेष्टमनि ।
शृण्वता च न गन्तव्यं तदागारं विपश्चिता ॥ ३१ ॥

इत्यौत्पातिकमाख्यातं पथि वैद्यविगर्हितम् ॥
इमामपि च बुध्येत गृहावस्थां मुमूर्षताम् ॥ ३२ ॥

औत्पातिकमिति अरिष्टसूचकनिमित्तम् । अवक्षुतं छिन्ना ।
उत्कृष्टं संत्रस्तस्वरूपम् । प्रतिषेधो मा गच्छ इत्येवंरूपः । व्यसनं
वस्त्रादीनां यत् स्फुटनादि । व्यसनीति व्यङ्गः । कलहवान्
वा । पूर्णाः पूर्णकुम्भादयः । भूषणं भस्मपांशुभिरिति भस्म-
पांशवकिरणम् । पथिच्छेद इति विडालादिभिर्मांसलङ्घनम् ।
मृगद्विजाः क्रूराः शृगालगृध्रादयः । दीप्ता दिक् । यस्यां
सूर्यो वर्तते । किम्बा, दक्षिणा दिक् दीप्तोच्यते । शयनं
खट्वादि । आसनं पीठादि ॥ २४-३२ ॥

प्रवेशे पूर्णकुम्भाग्रिमृद्बीजफलसर्पिषाम् ।
वृषब्राह्मणरत्नाभदेवतानां विनिर्गतिम् ॥ ३३ ॥

१ सर्वभूतकालवचनमित्यनन्तरं वाक्यमिल्यधिकः पाठो दृश्यते
कचिद । २ चूर्णानामिति पाठान्तरम् ।

अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ।
मिषङ्गमुमूर्षतां वैश्वं प्रविशन्नेव पश्यति ॥ ३४ ॥
छिन्नभिन्नावदग्धानि भग्नानि मृदितानि च ।
दुर्बलानि च सेवन्ते मुमूर्षोवैश्विका जनाः ॥ ३५ ॥
शयनं वसनं यानमन्यं वापि परिच्छेदम् ।
प्रेतवद्यस्य कुर्वन्ति सुहृदः प्रेत एव सः ॥ ३६ ॥
अन्नं व्यापद्यतेऽत्यर्थं ज्योतिश्चैवोपशाम्यति ।
निवाते सेन्धनं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम् ३७
आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
अतिमात्रममत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितं इति ॥ ३८ ॥

विशिखानीति खण्डितानि । किम्बा, विशिकानीति पाठः,
तदा शून्यानीत्यर्थः । वैश्विका जना इति गृहप्रतिष्ठिता
जनाः । प्रेतवत् मृतस्य यथा क्रियते तथा । 'सुहृदः' इति-
वचनेनासुहृद्भिर्द्वेषादमङ्गलार्थं कृतं प्रेतवत् शयनादि निषे-
धयति । ज्योतिरभिः । निवाते सेन्धनश्च सन्त्यदि निर्वाति
ततो रिष्टम् । अमत्राणीति शरावस्थाख्यादीनि ॥ ३३-३८ ॥

भवन्ति चात्र ।

यद्वादशभिरध्यायैर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।
मुमूर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तकृत् ॥ ३९ ॥
तत्समासेन वक्ष्यामः पर्यायान्तरमाश्रितम् ।
पर्यायवचनं ह्यर्थविज्ञानायोपपद्यते ॥ ४० ॥
इत्यर्थं पुनरेवेयं विवक्षा नो विधीयते ॥ ४१ ॥
तस्मिन्नेवाधिकारे यत् पूर्वमेवाभिशाब्दितम् ।
वसतां चरमं कालं शरीरेषु शरीरिणाम् ॥ ४२ ॥

संप्रति द्वादशाध्यायोक्तं रिष्टं दुरधिगमार्थं संप्रहेण स्पष्टी-
करणार्थमाह—द्वादशभिरित्यादि ।—पर्यायान्तरमाश्रितमिति
संज्ञान्तरेण कीर्तितम् । अर्थविज्ञानायेति पूर्वाभिधानात् श-
ब्दस्थानेकार्थाभिधायित्वादिना यत्र सन्देहो मिथ्याज्ञानं वा
भवति । तस्य शब्दान्तरेणाभिधानादुक्तार्थो भवतीति
॥ ३९-४२ ॥

अभ्युप्राणां विनाशाय देहेभ्यः प्रविवत्सताम् ।
इष्टांस्तितिक्षतां प्राणान्कान्तं वासं जिहासताम् ४३
तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविविक्षताम् ।
विनाशायैह रूपाणि यान्यवस्थान्तराणि च ॥ ४४ ॥
भवन्ति तानि वक्ष्यामि यथोद्देशं यथागमम् ॥ ४५ ॥
प्राणाः समुपतप्यन्ते विज्ञानमुपरुध्यते ।
वमन्ति बलमङ्गानि चेष्टा व्युपरमन्ति च ॥ ४६ ॥
इन्द्रियाणि विनश्यन्ति खिलीभवति चेतना ।
औत्सुक्यं भजते सत्त्वं चेतोभीराविशत्यपि ॥ ४७ ॥
स्मृतिस्यजति मेधा च ह्रीश्चियौ चापसर्पतः ।
उपप्लवन्ते पाप्मान ओजस्तेजश्च नश्यति ॥ ४८ ॥

शीलं व्यावर्ततेऽत्यर्थं भक्तिश्च परिवर्तते ।
 विक्रियन्ते प्रतिच्छायाश्छायाश्च विकृतिं प्रति ॥४९॥
 शुक्रं प्रच्यवते स्थानादुन्मार्गं भजतेऽनिलः ।
 क्षयं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यसृगुपक्षयम् ॥ ५० ॥
 ऊष्माणः प्रलयं यान्ति विश्लेषं यान्ति सन्धयः ।
 गन्धा विकृततां यान्ति भेदं वर्णस्वरौ तथा ॥ ५१ ॥
 वैवर्ण्यं भजते कायः कायच्छिद्रं विशुष्यति ।
 धूमः सञ्जायते मूर्ध्नि दारुणाख्यश्च चूर्णकः ॥ ५२ ॥
 सततस्पन्दना देशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।
 ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कथंचन ॥ ५३ ॥
 गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदारुणाः ।
 विपर्यासेन वर्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः ॥ ५४ ॥
 नखेषु जायते पुष्पं पङ्को दन्तेषु जायते ।
 जटाः पक्ष्मसु जायन्ते सीमन्ताश्चापि मूर्धनि ॥ ५५ ॥
 भेषजानि न संवृत्तिं प्राप्नुवन्ति यथारुचि ।
 यानि चाप्युपपद्यन्ते तेषां वीर्यं न सिध्यति ॥ ५६ ॥
 नानाप्रकृतयः क्रूरा विकारा विविधौषधाः ।
 क्षिप्रं समभिवर्तन्ते प्रतिहत्य बलौजसी ॥ ५७ ॥
 शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धश्चेष्टा विचिन्तितम् ।
 उत्पद्यन्तेऽशुभान्येव प्रतिकर्मप्रवृत्तिषु ॥ ५८ ॥
 दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना दौरात्म्यमुपजायते ।
 प्रेक्षाः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥ ५९ ॥
 प्रकृतिर्हीयतेऽत्यर्थं विकृतिश्चाभिवर्द्धते ।
 कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमरिष्टमुपलक्ष्यते ॥ ६० ॥

अभ्युपगाममिति अभ्युद्गतानाम् । प्रविवत्सतामिति प्रव-
 स्तुमुद्यतानाम् । 'कान्तं वासम्' इत्यनेन सर्वप्राणिनामेव
 सर्वावस्थासु शरीरं काम्यं भवतीति दर्शयति । स्वकान्तमपि
 शरीररूपं वासं जीवितं वा बलादेव कर्मणा त्यज्यमानमपि
 इहोपचारात् 'इव' शब्दलोपाद्वा स्वतन्त्रेण निर्दिश्यते—यथा
 जिहासतामिति तथा तितिक्षतामिति । तच्च शरीरम् । तस्य
 यच्च शिराल्नाद्यादिरूपं तन्त्रयन्त्रम् । तमोऽन्त्यमिति मरण-
 रूपं तमः । विनाशायैह रूपाणीति प्राणसमुपतापादीनि ।
 खिलीभवतीति अपथग्राहिणी भवति । पाप्मान इति
 पापजनितरोगाः । अधर्माश्च क्रियाः । छायाश्च विकृतिं
 प्रतीतिं गच्छन्तीति शेषः । तेन प्रत्येकं छाया विकृतिं
 गच्छतीत्यर्थः । धूमः संजायते मूर्ध्नि प्रकृतं वाष्पनिर्गमं
 विना बहलो धूम इति । दारुणाख्यश्च चूर्णक इति "यस्य गो-
 मयचूर्णाभम्" इत्यादिग्रन्थोक्तचूर्णकः । स्थानेष्वन्येषु तद्विधा
 इति शरीरान्तरदेशेषु । बहुवचनेन स्नेहादयो विपर्यासेन वर्तन्ते
 इत्यर्थः । संवृत्तिमिति निष्पत्तिम् । उपपद्यन्ते सिध्यन्ति ।
 नानाप्रकृतय इति परस्परं विरुद्धस्वभावाः । क्रिया इति
 प्रतिक्रियाः । प्रतिकर्मप्रवृत्तिश्चिकित्साप्रवृत्तिः । औत्पाति-

कमिति आकस्मिकम् । तस्य विशेषणमरिष्टमिति । तेन
 अरिष्टमौत्पातिकमिति फलति ॥ ४३—६० ॥
 इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनशिष्यताम् ॥
 लक्षणानि यथोद्देशं यान्युक्तानि यथागमम् ।
 मरणायेह रूपाणि पश्यतापि भिषग्विदा ॥ ६१ ॥
 अपृष्टेन न वक्तव्यं मरणं प्रत्युपस्थितम् ।
 पृष्टेनापि न वक्तव्यं तत्र यत्रोपघातकम् ॥ ६२ ॥
 आतुरस्य भवेदुःखमथवान्यस्य कस्यचित् ।
 अमुवन्मरणं तस्य नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥ ६३ ॥
 संप्रति ज्ञातस्य रिष्टस्य यथार्हप्रकाश्यत्वम् । तदाह—
 मरणायेत्यादि—आतुरस्योपघातकमिति योज्यम् । भवेदुःख-
 मन्यस्येति संबन्धः ॥ ६१—६३ ॥
 यस्य पश्येद्विनाशाय लिङ्गानि कुशलो भिषक् ।
 लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ॥ ६४ ॥
 लिङ्गान्यारोग्यमागन्तु वक्तव्यं भिषजा ध्रुवम् ।
 दूतैरौत्पातिकैर्भावैः पथ्यातुरकुलाश्रयैः ॥ ६५ ॥

हन्त मरणं चेदातुरस्य भावि नोच्यते । तत् किमारोग्य-
 मपि भावि न वक्तव्यमेवेत्याह—लिङ्गेभ्य इत्यादि ।—मर-
 णमाख्यापयन्तीति मरणाख्याः । तेभ्यो विपरीतानि आरो-
 ग्यसूचकानि । आगन्तिवति पश्चात्कालभावि । दूतैरौत्पाति-
 कैरिति ।—औत्पातिकैर्भावैः शुभसूचनार्थमकस्मादुत्पन्नैर्भावैः ।
 सामान्येन शुभाशुभसूचकं यदकस्मादुद्भवति तदौत्पाति-
 कमुच्यते । द्रव्यसंपत्तिलक्षणैरित्यन्ते आरोग्यमागन्तु वक्तव्य-
 मिति योजना ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

आतुराचारशीलेष्टद्रव्यसम्पत्तिलक्षणैः ।
 स्वाचारं हृष्टमव्यङ्गं यशस्यं शुक्लवाससम् ॥ ६६ ॥
 अमुण्डमजटं दूतं जातिवेशक्रियासमम् ।
 अनुष्टुप्खरयानस्थमसन्ध्यास्वप्नहेषु च ॥ ६७ ॥
 अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुप्रेषु ध्रुवेषु च ।
 विना चतुर्थीं नवमीं विना रिक्तां चतुर्दशीम् ॥ ६८ ॥
 मध्याह्नं चार्धरात्रं च भूकम्पं राहुदर्शनम् ।
 विना देशमशस्तं च शस्तौत्पातिकलक्षणम् ॥ ६९ ॥

शुभलक्षणं स्वाचारमित्यादिना ब्रुवते । अमुण्डमिति स-
 शिखकृतवपनोऽभिप्रेतः । जालादिभिरातुरेण सह समो जाति-
 वेशक्रियासमः । अग्रहेष्विति अग्रशस्तस्थानस्थितकूरग्रहानधि-
 ष्टितेऽप्यित्यर्थः । अदारुणेषु नक्षत्रेषु अनुप्रेषु ध्रुवेषु चेति ।
 दारुणानीति तीक्ष्णानि । यदुवाच वराहः—“मूलाशिवा-
 शक्रभुजगाधिपानि तीक्ष्णानि” इति,—शिवाऽऽर्द्रा । शक्रो-
 ज्येष्ठा । भुजगाधिपमालेषा । उग्राणि च वराहोक्तानि यथा—
 “उग्राणि पूर्वभरणीपित्र्याणि” इति । पूर्वाणि—पूर्वाफाल्गुनी,

१ त्रीण्युत्तराणि तेभ्यो रोहिण्यश्च ब्रुवाणीति ४० सं० उत्तराणि
 उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदम् ।

पूर्वाषाढा पूर्वाभाद्रपदम् । पित्र्यं मघा । घराहोक्तदारुणादीनि नक्षत्राणि वर्जयित्वाऽन्येषु नक्षत्रेषु दूता आगताः शुभा भवन्ति । रिक्तमिति चतुर्थ्यादिविशेषणम् । चतुर्थी नवमी

१ असिन् दूतस्य नक्षत्रागमनोपदेशे शुभाशुभकथनप्रसंगात्स-
चित्तान्यस्यलस्यनक्षत्रनिमित्तजन्यरिष्टारिष्टमिहोद्वङ्कयते । यद्यपि वाग्म-
टाचार्येण वृद्धवाग्मटे निदानस्थानेऽस्य सन्निवेशनं कृतं तथापि
शुभाशुभसूचकत्वात्तथा च नियतफलत्वादिह रिष्टप्रकरणेऽस्य निवे-
शोपि युक्त इति मत्वोद्धरणं कृतम्—

आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्यविपत्करे ।
नक्षत्रे व्याधिरुपपन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥
ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते ।
भरणीषु च पंचाहात्सप्ताहात्कृत्तिकासु च ॥
त्रिःसप्तारात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः ।
एकादशाद्वा दिवसान्मृगे षण्णवरात्रयोः ॥
पंचाहान्मृत्युराद्रायां त्रिपक्षे संशयोऽथवा ।
पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥
दिवसात्सप्तविंशहाद्बृहत्सप्ताहतोऽथवा ।
पुण्याश्लेषासु मरणं चिरेणाऽपि मघासु तु ॥
अवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहात्र चेन्मृतः ।
फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे ॥
नवमे व्येकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ।
हस्तेऽह्नि सप्तमे शांतिश्चित्रायामष्टमेऽथवा ॥
पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथवा त्रिभिः ।
पक्षैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥
नवमेऽह्नि न चेच्छांतिर्मैत्रे मृत्युस्ततः परं ।
ज्येष्ठायां पंचमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात्सुखं ॥
स्वास्थ्यं दशाहान्मूले न त्रिःसप्ताहेऽथवा गते ।
पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥
अष्टाभिरथवा मासैर्नवमिवा भवेच्छिवं ।
ज्वरस्तु श्रवणे याति शांतिमेकादशाहतः ॥
आज्येष्ठाहाद्विष्टासु द्वादशाहोरुणेषु तु ।
षडहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भद्रपदासु तु ॥
उत्तरासु द्विसप्ताहात्पशमो रेवतीषु च ।
चतुरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह हारितः ॥

१ आधानं जन्मनक्षत्रादशमं नक्षत्रं, निधनं जन्मनक्षत्रात्सप्तमं
नक्षत्रं, प्रत्यरः पंचमनक्षत्रं, विपत्करं तृतीयं नक्षत्रं, जन्मनक्षत्रादिति
सर्वत्रानुवर्तनीयं. २ पूर्वा. ३ उत्तरा. ४ अनुराधायां. ५ शततारका.
६ पूर्वाभाद्रपदा. ७ उत्तराभाद्रपदा. ८ आधानजन्मनिधनेतिविशे-
षनियमः ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादिति सामान्यनियमः तेन विशेषेण
सामान्यस्यापवादात्सामान्यं शुभफलदमपि नक्षत्रं विशेषेणार्तस्य
जन्मतो दशमं वा सप्तमं पंचमं तृतीयं वा समापतितं चेदशुभफलदं
स्यादिति विशेषः तेन शुभफलदमप्यशुभफलदं जातमित्यसम्यगव-
लोकनेन अद्याव्यमोहो माभवत्सदेतच्छास्त्रमिति.

चतुर्दशी रिक्तोच्यते । तथा रिक्तेति विशेषणेन चतुर्थ्या-
दीनां निष्फलत्वसूचनेन कर्मारम्भं प्रत्यनुपादेयतोपदिश्यते ।
शस्तमौत्पातिकमाकसिकं लक्षणं यस्य तच्छस्तौत्पातिकल-
क्षणम् ॥ ६६—६९ ॥

दूतं प्रशस्तमव्यग्रं निर्दिशेदागतं भिषक् ।
दध्यक्षतद्विजातीनां वृषभाणां नृपस्य च ॥ ७० ॥
रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ।
सुरध्वजपताकानां फलानां यावकस्य च ॥ ७१ ॥
कन्यापुंवर्धमानानां बद्धस्यैकपशोस्तथा ।
पृथिव्या उद्धृतायाश्च वह्नेः प्रोज्ज्वलितस्य च ॥ ७२ ॥
मोदकानां सुमनसां शुक्लानां चन्दनस्य च ।
मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ॥ ७३ ॥
नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रियास्तथा ।
जीवजीवकसिद्धार्थसारसप्रियवादिनाम् ॥ ७४ ॥
हंसानां शतपत्राणां चाषाणां शिखिनां तथा ।
मत्स्याजद्विजशङ्खानां प्रियङ्गूनां घृतस्य च ॥ ७५ ॥
रोचिष्कादर्शसिद्धानां रोचनायाश्च दर्शनम् ।
गन्धः सुरभिवर्णश्च सुशुक्लो मधुरो रसः ॥ ७६ ॥
मृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्ताश्च गिरः शुभाः ।
छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ॥ ७७ ॥
मेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिस्वनाः ।
वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ॥ ७८ ॥

दध्यक्षतेत्यादिना मार्गादिषु प्रशस्तदर्शनान्याह । सुरध्वजः
शक्रध्वजः । कन्यापुंवर्धमानानामिति । अङ्गारोपिताः कु-
मार्यः कुमारश्च वर्द्धमानाः । पुरुषोत्तमवत्समानः । अन्ये
तु वर्धमानाः शरावा इत्याहुः । ते चालेपनादिना मण्डिता
इति बोद्धव्यम् । एकपशुः श्रेष्ठपशुरित्यर्थः । शकटस्य पूर्णस्य
नृभिरिति संबन्धः । वडवायाः स्त्रियाश्च सवत्साया इति
योजना । जीवजीवकः पक्षी प्रसिद्धः । प्रियवादी चातकः
॥ ७०—७८ ॥

पथि वेश्मप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम् ।
मङ्गलाचारसम्पन्नः सातुरो वैश्मिको जनः ॥ ७९ ॥
श्रद्धानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ।
धनैश्चर्यसुखावाप्तिरिष्टलम्भः सुखेन च ॥ ८० ॥
द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजनासिद्धिरेव च ।
गृहप्रासादशैलानां नागानामृषभस्य च ॥ ८१ ॥
हयानां पुरुषाणां च स्वप्ने समधिरोहणम् ।
सोमार्काग्निद्विजातीनां गवां वृणां पयस्विनाम् ॥ ८२ ॥
अर्णवानां प्रतरणं वृद्धिः सम्बाधनिःसृतिः ।
स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नैश्चाभिभाषणम् ॥ ८३ ॥
दर्शनं शुक्लवस्त्राणां हृदस्य विमलस्य च ।
मांसमत्स्यविषामेध्यच्छत्रादर्शपरिग्रहः ॥ ८४ ॥

स्वप्ने सुमनसां चैव शुक्लानां दर्शनं शुभम् ।
अश्वगोरथयानं च यानं पूर्वोत्तरेण च ॥ ८५ ॥

योजनायां सत्यां सिद्धिः योजनासिद्धिः । संवाधनिःसृतिः
सङ्कटनिस्तरणं । द्विषतां चावमर्दनमित्यन्तं स्वप्नेन ज्ञेयम्
॥ ७९—८५ ॥

रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ।
सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ॥ ८६ ॥
साध्यत्वं न च निर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ।
आरोग्याद्वलमायुश्च सुखं च लभते महत् ॥ ८७ ॥

सत्त्वस्य गुणस्य लक्षणैः सह संयोगः सत्त्वलक्षणसंयोगः ।
न च निर्वेद इत्यात्मन्यनवज्ञा इत्यर्थः ॥ ८६—८७ ॥

इष्टांश्चाप्यपरान् भावान् पुरुषः शुभलक्षणान् ।

तत्र श्लोकः ॥

उक्तं गोमयचूर्णीये मरणारोग्यलक्षणम् ॥ ८८ ॥
दूतस्वप्नान्तरोत्पातयुक्तिसिद्धिव्यपाश्रयम् ।

भवति चात्र ॥

इतीदमुक्तं प्रकृतं यथा तथा
तदन्ववेक्ष्यं सततं भिषग्विदा ।

तथा हि सिद्धिं च यशश्च शाश्वतं
स सिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥ ८९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
गोमयचूर्णीयेन्द्रियं नाम द्वादशोऽध्यायः ।
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थानं
सम्पूर्णम् ।

उक्तमित्याद्यध्यायसंग्रहः । दूतादिषु पृथक्कारणारोग्यल-
क्षणमिह नोक्तं व्यक्तमेव । युक्त्याश्रयं मरणलक्षणं यथा—
'यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः सम्पादयितुमौषधम्' इत्यादिग्रन्थोक्तम् ।
सिद्ध्याश्रयं मरणलक्षणं यथा—'विज्ञातम्' इत्यादिग्रन्थोक्तम् ।
आरोग्यलक्षणं युक्त्याश्रयं सिद्ध्याश्रयं च यथा—'इष्टालम्भः
सुखेन च' इति ग्रन्थोक्तम् । इतीत्यादिनेन्द्रियस्थानोक्तं प्रमेय-
जातं महाफलत्वेनावश्यवोध्यतयोपदर्शयन्नुपसंहरति ॥ ८८—
८९ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविर-
चितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपिकाया-
मिन्द्रियस्थाने गोमयचूर्णीयेन्द्रियव्याख्या ।

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अथातोऽभयामलकीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पूर्वस्थानोक्तलक्षणाभावेनावधारितायुष्मद्भावेन चिकित्सा-
धर्मार्थयशस्करी कर्तव्येत्यनन्तरं चिकित्साभिधायकं स्थान-
मुच्यते । रसायनवाजीकरणसाधनमिति यथा चिकित्सोच्यते,
तथान्तरमेव वक्ष्यति । तत्राऽपि ज्वरादिचिकित्सायाः प्राक्
रसायनवाजीकरणयोर्महाफलत्वेनादावभिधानम् तयोरपि र-
सायनमेव वर्षसहस्रायुष्टादिकारणतया महाफलमिति तदभि-
धीयते, तत्राऽपि चाभयामलकीयचिकित्सास्थानार्थसूत्राभि-
धायकतयाऽपिऽभिधीयते ॥१-२॥

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।

प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥

विद्याद्वेषजनामानि, भेषजं द्विविधं च तत् ॥ ३ ॥

तत्रादौ व्यवहारार्थं स्थानाभिधेयस्य भेषजस्य पर्यायानाह—
चिकित्सितमित्यादि ।—करोति चैवमादौ प्रधानाभिधेयपर्या-
याभिधानम्, यथा निदाने—हेतुरुपादिपर्यायकथनम् । एतच्च
पर्यायाभिधानं प्राधान्येन चतुष्पादस्यैव भेषजस्य यदु-
क्तम्—“चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते” ।
एवमुक्तभेषजाङ्गरूपतया तु स्थावरजङ्गमरूपद्रव्यस्य भेषजस्य
भेषजत्वमेवावान्तरस्य व्यवहारकृतं ज्ञेयम् । ‘प्रायश्चित्तम्’ इति
भेषजसंज्ञा प्रायश्चित्तवद्वेषजस्याऽधर्मकार्यव्याधिहरत्वेन ॥३॥

स्वस्थस्योर्जस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्त्तस्य रोगनुत् ४

द्वैविध्यं विवृणोति—स्वस्थस्येत्यादि । किञ्चिदिति न सर्वम्
स्वस्थत्वेन व्यवहियमाणस्य पुंसो जरादिस्वाभाविकव्याधिहर-
त्वेन तथाऽप्रहर्षव्ययायक्षयिलानुपचितशुक्रवाद्यप्रशस्तशारीर-
भावहरत्वेन ‘ऊर्जः’ प्रशस्तं भावमादधातीति स्वस्थस्योर्ज-
स्करम् ‘आर्त्तस्य रोगनुद्’ इति विशेषणेन ज्वरादिनाऽऽर्त्तस्य
ज्वरादिहरम् ‘रोगनुद्’ इति वचनेनैवाऽऽर्त्तविशेषणतायां
लब्धायां यद् ‘आर्त्तस्य’ इति करोति, तेन, सहजजरादिकृतां
पीडामनुद्वेजिकां परित्यज्य ज्वरादिनाऽस्वाभाविकेन रोगेण
पीडितस्येति दर्शयति ॥ ४ ॥

१ पूर्वस्थानोक्तलक्षणाभावेनावधारितायुष्मद्भावेनेति पूर्वस्थानोक्ता-
नामरिष्टस्थानां लक्षणानामभावेन, अवधारित आयुष्मद्भावो येन-
त्वेन निश्चितायुष्मद्भावेन भिषजेत्यर्थः ।

अभेषजं च द्विविधं वाधनं सानुवाधनम् ॥ ५ ॥

भेषजप्रसङ्गादभेषजद्वैविध्यमाह—अभेषजमित्यादि ।—
वाधनमिह तदालमादवाधकम्, यथा—स्वल्पमपथ्यम् सा-
नुवाधनं च दीर्घकालावस्थायिकुष्ठादिविकारकारि ॥ ५ ॥

स्वस्थस्योर्जस्करं यत्तु तद्वृण्यं तद्रसायनम् ।

प्रायः, प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रशमे मतम् ।

‘प्रायः’ शब्दो विशेषार्थो ह्युभयं ह्युभयार्थकत् ॥ ६ ॥

द्विविधं भेषजमुक्तं विभजते,—स्वस्थेत्यादि ।—‘तद्वृण्यं
तद्रसायनं प्रायः’ इति च्छेदः तद्वृण्यं प्रायो भवति तथा
रसायनं तत् प्रायो भवति आर्त्तस्य रोगहरं यद्वाहुल्येन, तत्
स्वस्थोर्जस्करमुच्यते, यत्तु द्वितीयमार्त्तरोगहरम्, तत् प्रायेण
ज्वरादिशमनं रसायनं वाजीकरणं च भवति, यथा—क्षतक्षी-
णोक्तं सर्पिर्गुडादि रसायनं वृण्यं च भवति, तथा पाण्डुरोगोक्तो
योगराजो रसायनत्वेनोक्तः, तथा कामाधिकारेऽगस्त्यहरीतकी
रसायनत्वेनोक्तेत्याद्यनुसरणीयम्, रसायनोक्तानां च ज्वरादि-
हरत्वमतं सुव्यक्तमेव रसायनग्रन्थेष्वनुब्रुवते यद्वाधिहरम्,
तद्रसायनम् किन्तु शरीरसंयोगदाढ्यादीर्घायुःकर्तृत्वसाधारणध-
र्मयोगादुपचरितं व्याधिहराणां रसायनत्वमिहोच्यते इति । ननु
यदि स्वस्थोर्जस्करमपि व्याधिहरं व्याधिहरं च स्वस्थोर्जस्करम्
तत् किं ‘किञ्चिद्’ इति पदेन भेषजकर्मव्यवस्थादर्शकेन क्रिय-
ताम् ? ब्रूमः—बाहुल्येन स्वस्थोर्जस्करत्वं व्याधिहरत्वं च
व्यवस्थाप्यते, नचेह सर्वातिरोगहरस्य स्वस्थोर्जस्करत्वमिति
प्रतिज्ञायते, येन, पाठासप्तकादीनामपि रसायनत्वम् साधा-
रणशक्तिवादात्तारोगहरत्वेन यदुच्यते, तदपि रसायनं वाजी-
करणं च भवतीति लवमात्रोपदर्शनं क्रियते, तत् स्वस्थार्त्तयो-
रुभयार्थकर्तृत्वम् ‘प्रायः’ शब्दतात्पर्यं विवृणोति—प्राय इ-
त्यादि ।—विशेषार्थ इति बाहुल्यार्थ इत्यर्थः ॥ ६ ॥

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलं परम् ॥ ७ ॥

वाक्सिद्धिं प्रणतिं कान्तिं लभते ना रसायनात् ।

लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ ८ ॥

रसायनकार्यमाह—दीर्घमित्यादि ।—प्रभादीनां त्रयाणां
मौदार्यं योजनीयम् । वाक्सिद्धिः—यदुच्यते तदवश्यं भव-
तीत्यर्थः । प्रणतिलोकवन्द्यता कथमेतद्रसायनेन क्रियत
इत्याह—लाभेत्यादि ।—रसादिग्रहणेन स्मृत्यादयोऽपि गृह्यन्ते
॥ ७ ॥ ८ ॥

१ उपचरिते इति पाठान्तरम् । २ प्रायेणेत्यादीति पाठान्तरम् ।

अपत्यसन्तानकरं यत्सद्यः संप्रहर्षणम् ।
 वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियः ॥ ९ ॥
 भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
 जीर्यतोऽप्यक्षयं शुक्रं फलवद्येन दृश्यते ॥ १० ॥
 प्रभूतशाखः शाखीव येन चैत्यो यथा महान् ।
 भवत्यच्यौ बहुमतः प्रजानां सुबहुप्रजाः ॥ ११ ॥
 सन्तानमूलं येनेह प्रेत्य चानन्यमश्नुते ।
 यशः स्त्रियं बलं पुष्टिं वाजीकरणमेव तत् ॥ १२ ॥

वाजीकरणकार्यमाह—अपत्येत्यादि ।—अपत्यसन्तानोऽ-
 पत्यपरम्परा, तेन, पुत्रपौत्रकरमित्यर्थः, वाजीकरणजनितात्
 शुक्राज्जातः पुत्रः पुत्रजननसमर्थो भवतीत्यर्थः । अतिप्रियत्वं चे-
 होपचितशुक्रतया निरन्तरव्यवायकर्तृत्वात् यदुक्तम्,—“वि-
 रूपमपि योद्धारं मृत्यमिच्छन्ति पार्थिवाः । व्यवायव्यायतं
 मूर्खं वृष्टं पतिमिव स्त्रियः” उपचीयत इति पुष्टिं प्राप्नोति
 अक्षयमिवाक्षयम् फलवदिति गर्भजनकम् चैत्यो देवतायतनम्
 अर्घणीयोऽर्च्यः आनन्यमिवानन्यं दीर्घसन्तानतामित्यर्थः
 ॥९—१२॥

स्वस्थस्योर्जस्करं त्वेतद्विविधं प्रोक्तमौषधम् ।
 यद्वाधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सिते ॥ १३ ॥
 चिकित्सितार्थं एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।
 रसायनविधिश्चाग्रे वाजीकरणमेव च ॥ १४ ॥
 अमेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधात् ।
 तदसेव्यं निषेव्यं तु प्रवक्ष्यामि यदौषधम् ॥ १५ ॥

चिकित्सित इति ज्वरादिचिकित्सिते ननु रसायनवाजीक-
 रणे अपि ज्वरादिचिकित्सिते एव, तत् किं विशिष्योच्यते—
 ‘वक्ष्यते तच्चिकित्सिते’ इत्यादि, सत्यम्,—रसायनं वाजीक-
 रणं च ज्वरादिव्याधिहरत्वात् ‘चिकित्सित’शब्देनोच्यत इति
 अथ व्याधिहरत्वाच्चिकित्सिते वक्तव्यत्वाच्च, रसायनवाजीक-
 रणे क तु वक्तव्ये इत्याह—रसायनेत्यादि । विधिविधानं
 रसायनाभिधानमित्यर्थः । अथ इत्यनन्तरम् वाजीकरणं चाग्रेऽ-
 मिधास्यत इति शेषः । अमेषजमपि पूर्वोद्दिष्टं विवृणोति—अ-
 मेषजमित्यादि ।—विपरीतं रोगजननलक्षणार्थकारि ॥१३—१५॥

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमुषयो विदुः ।
 कुटीप्रावेशिकं चैव वातातपिकमेव च ॥ १६ ॥
 कुटीप्रावेशिकस्यादौ विधिः समुपदेक्ष्यते ।
 नृपवैद्यद्विजातीनां साधूनां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७ ॥
 निवासे निर्भये शस्ते प्राप्योपकरणे पुरे ।
 दिशि पूर्वोत्तरस्यां तु सुभूमौ कारयेत् कुटीम् ॥ १८ ॥

१ अर्घणीयस्तुत्य इति पाठान्तरम् । २ चिकित्सार्थं इति
 पाठान्तरम् । ३ क नेति पाठान्तरम् ।

विस्तारोत्सेधसम्पन्नां त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ।
 घनभित्तिमृतुसुखां सुस्पष्टां मनसः प्रियाम् ॥ १९ ॥
 शब्दादीनामशस्तानामगम्यां स्त्रीविवर्जिताम् ।
 इष्टोपकरणोपेतां सज्जवैद्यौषधद्विजाम् ॥ २० ॥
 अथोदगयने शुक्ले तिथिनिक्षत्रपूजिते ।
 मुहूर्त्तकरणोपेते प्रशस्ते कृतवापनः ॥ २१ ॥
 धृतिस्मृतिबलं कृत्वा श्रद्धानः समाहितः ।
 विधूय मानसान् दोषान् मैत्रीं भूतेषु चिन्तयन् ॥ २२ ॥
 देवताः पूजयित्वाग्रे द्विजातींश्च प्रदक्षिणम् ।
 देवगोब्राह्मणान् कृत्वा ततस्तां प्रविशेत् कुटीम् ॥ २३ ॥
 तस्यां संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ।
 रसायनं प्रयुञ्जीत तत्प्रवक्ष्यामि शोधनम् ॥ २४ ॥

कुटीप्रवेशेन यत् क्रियते, तत् कुटीप्रावेशिकम् । वाता-
 तपसेवयाऽपि यत् क्रियते, तद्वातातपिकम् । त्रिगर्भां प्रथम-
 मेकं गृहम्, तस्याभ्यन्तरे द्वितीयम्, एवं त्रिगर्भास्त्रययोगर्भा
 अन्तराणि यस्यां सा सूक्ष्मलोचनामिति अल्पाहारजालिकाम्
 शुक्ले शुक्लपक्षे । सज्जा वैद्यादयः स्थिता यस्याः सा तथा । न-
 क्षत्रपूजित इति शुभनक्षत्रयोगात् पूजिते । कृतवापन इति कृ-
 तक्षौरः । मानसान् दोषानिति कामक्रोधादीन् । संशोधनैरिति
 वमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनैः । सुखीत्यरोगः । जातबल
 इति संशोधनायासहतबलतया संसर्जनादिक्रमेण पुनर्जातबलः ।
 यद्यपीह संशोधनैरिति बहुवचनप्रयोगात् सर्वाण्येव संशोध-
 नानि संमतानि, तथापीह रसायने विशेषेण यौगिकहरीतक्या-
 दिप्रयोग एवोक्त, अन्ये तु हरीतक्यादिप्रयोगेणैव संशोधनं
 कर्तव्यमित्याहुः । संशोधनैरिति बहुवचनं पुनर्यावच्छुद्धेर्हरी-
 तक्यादिप्रयोगस्यैव करणं दर्शयति ॥ १६—२४ ॥

हरीतकीनां चूर्णानि सैन्धवामलके गुडम् ।
 वचां विडङ्गं रजनीं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ॥ २५ ॥
 पिबेदुष्णाम्बुना जन्तुः स्नेहस्वेदोपपादितः ।
 तेन शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ २६ ॥
 त्रिरात्रं यावत् दद्यात्पञ्चाहं वापि सर्पिणा ।
 सप्ताहं वा पुराणस्य यावच्छुद्धेस्तु वर्चसः ॥ २७ ॥
 शुद्धकोष्ठं तु तं ज्ञात्वा रसायनमुपाचरेत् ।
 वयःप्रकृतिसात्म्यज्ञो यौगिकं तस्य यद्धवेत् ॥ २८ ॥
 हरीतकीं पञ्चरसामुष्णामलवणां शिवाम् ।
 दोषानुलोमिनीं लघ्वीं विद्यादीपनपाचनीम् ॥ २९ ॥
 आयुष्यां प्रौष्टिकीं धन्यां वयसः स्थापनीं पराम् ।
 सर्वरोगप्रशमनीं बुद्धीन्द्रियबलप्रदाम् ॥ ३० ॥
 कुष्ठं गुल्ममुदावर्तं शोषं पाण्डुमयं मदम् ।
 अर्शांसि ग्रहणीदोषं पुराणं विषमज्वरम् ॥ ३१ ॥

१ सूक्ष्मगवाक्षामित्यर्थः । २ सूक्ष्मगवाक्षामित्यर्थः ।

हृद्रोगं सशिरोरोगमतीसारमरोचकम् ।
 कासं प्रमेहमानाहं प्लीहानमुदरं नवम् ॥ ३२ ॥
 कफप्रसेकं वैस्वर्यं वैवर्ण्यं कामलां क्रिमीन् ।
 श्वयथुं तमकं छर्दिं क्लैब्यमङ्गावसादनम् ॥ ३३ ॥
 स्नोतोविबन्धान् विविधान् प्रलेपं हृदयोरसोः ।
 स्मृतिबुद्धिप्रमोहं च जयेत् शीघ्रं हरीतकी ॥ ३४ ॥
 अजीर्णिनो रुक्षभुजः स्त्रीसङ्गविषकर्षिताः ।
 सेवेरन्नभयामेते क्षुत्क्षणोष्णार्दिताश्च ये ॥ ३५ ॥
 तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीष्वपि ।
 यान्युक्तानि हरीतक्या वीर्यस्य तु विपर्ययः ॥ ३६ ॥
 अतश्चामृतकल्पानि विद्यात्कर्मभिरीदृशैः ।
 हरीतकीनां शस्यानि भिषगामलकस्य च ॥ ३७ ॥

यावकमिति यवान्नम् त्रिरात्रादिविकल्पत्रयं हीनमध्योत्तम-
 बुद्धिविषयम् यद्यपि द्रव्यान्तराणि दशवर्षशतायुष्कररसायना-
 धिकृतानि सन्ति तथापि हरीतक्यामलकयोरेव रोगहरत्वायु-
 ष्करत्वरूपोभयधर्मयोगादध्यायादौ गुणकर्मभ्यामुच्यते तत्रापि
 “यद्यपि आमलकं वयस्थापनानाम्” इत्युक्तम्, तथापि
 रोगहरत्वे हरीतक्येवोत्कर्षवतीति कृत्वा हरीतक्यग्रेभिहिता ।
 हरीतक्यादिषु पञ्चरसत्वाद्युत्पादोऽदृष्टवशाद्भूतसन्निवेशविशेष-
 प्रभावकृतः तेन, नात्रोपपत्तयः क्रमन्ते । शिवामिति कल्याण-
 कारिणीं प्रशस्तगुणयुक्त्वात् सर्वरोगप्रशमनीमिति संयोगसं-
 स्कारादिना सर्वरोगहरत्वमभिधायापि कुष्ठादिहन्तृत्वाभिधानं
 विशेषेण कुष्ठादिहन्तृत्वोपदर्शनार्थम् प्रवर्तकत्वेऽप्यतीसा-
 रग्रहणीहरत्वं विरुद्धदोषप्रवर्तकतया ज्ञेयम्, यदुक्तम्—
 “स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सञ्चलं योऽतिसार्यते ।
 अभयापिप्पलीकलैः मुखोष्णैस्तं विरेचयेत्” इति ।
 बुद्धिस्मृतिप्रदलमभिधायापि स्मृतिबुद्धिप्रमोहहरत्वाभिधानं
 तत्र विशिष्टशक्त्युपदर्शनार्थम् । ‘वीर्यस्य विपर्ययः’ इत्यनेना-
 मलकस्य शीतवीर्यत्वमुक्तम् । शस्यानीति अस्थिरहितानि
 फलानि ॥ ३५—३७ ॥

ओषधीनां परा भूमिर्हिमवान् शैलसत्तमः ।
 तस्मात्फलानि तज्जानि ग्राहयेत्कालजानि तु ॥ ३८ ॥
 आपूर्णरसवीर्याणि काले काले यथाविधि ।
 आदित्यपवनच्छायासलिलप्रीणितानि च ॥ ३९ ॥
 यान्यजग्धान्यपूतीनि निर्ब्रणान्यगदानि च ।
 तेषां प्रयोगं वक्ष्यामि फलानां कर्म चोत्तमम् ॥ ४० ॥

यद्यपि “हिमवानौषधभूमीनाम्” इत्युक्तम्, तथापि रसा-
 यने हिमवतः प्रमावेणैवमेव भेषजानि ग्राह्याणीति दर्शयितुम्,
 ‘ओषधीनाम्’ इत्याद्यभिधानम् । काले काले इति फलपाक-
 कालमित्यर्थः । यथाविधीति यथा भेषजग्रहणं मङ्गलदेवता-
 चर्चनादिपूर्वकम्, तथाऽवश्यं रसायनं कर्तव्यम् । अगदानी-
 लनेन पवनदहनाद्यदोषं फलस्य दर्शयति ॥ ३८—४० ॥

पञ्चानां पञ्चमूलानां भागान् दशपलोन्मितान् ।
 हरीतकीसहस्रं च त्रिगुणामलकं नवम् ॥ ४१ ॥
 विदारिगन्धां बृहतीं पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ।
 विद्याद्विदारिगन्धाद्यं श्वदंष्ट्रापञ्चमं गणम् ॥ ४२ ॥
 बिल्वान्निमन्थश्यानाकं काशमयमथ पाटलाम् ।
 पुनर्नवा शूर्पपर्ण्यौ बलामैरण्डमेव च ॥ ४३ ॥
 जीवकर्षभकौ मेदाः जीवन्तीं सशतावरीम् ।
 शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च ॥ ४४ ॥
 इत्येषां पञ्चमूलानां पञ्चानामुपकल्पयेत् ।
 भागान् यथोक्तांस्तत्सर्वं साध्यं दशगुणेऽम्भसि ४५
 दशभागावशेषं तु पूतं तं ग्राहयेद्रसम् ।
 हरीतकीश्च ताः सर्वाः सर्वाण्यामलकानि च ॥ ४६ ॥
 तानि सर्वाण्यनस्थीनि फलान्यापोथ्य कूर्चनैः ।
 विनीय तस्मिन्निर्युहे चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ४७ ॥
 मण्डूकपर्ण्याः पिप्पल्याः शङ्खपुष्ण्याः प्लवस्य च ।
 मुस्तानां सविडङ्गानां चन्दनागुरुणोस्तथा ॥ ४८ ॥
 मधुकस्य हरिद्राया वचायाः कनकस्य च ।
 भागांश्चतुष्पलान् कृत्वा सूक्ष्मैलायास्त्वचस्तथा ४९
 सितोपलासहस्रं तु चूर्णितं तुलयाधिकम् ।
 तैलस्य द्वाढकं तत्र दद्यात्रीणि च सर्पिषः ॥ ५० ॥
 साध्यमौडुस्वरे पात्रे तत्सर्वं मृदुनाग्निना ।
 ज्ञात्वा लेहमदग्धं च शीतं क्षौद्रेण संसृजेत् ॥ ५१ ॥
 क्षौद्रप्रमाणं स्नेहार्थं तत्सर्वं घृतभाजने ।
 तिष्ठेत्समूर्च्छितं तस्य मात्रां काले प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥
 या नोपरुन्ध्यादाहारमेकं मात्रां जरां प्रति ।
 षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ ५३ ॥
 वैखानसा चालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।
 रसायनमिदं प्राश्य बभूवुरमितायुषः ॥ ५४ ॥
 मुक्त्वा जीर्णवपुश्चाग्न्यमवापुस्तरुणं वयः ।
 वीततन्द्राक्लमश्वासा निरातङ्गाः समाहिताः ॥ ५५ ॥
 मेधास्मृतिबलोपेताश्चिररात्रं तपोधनाः ।
 ब्राह्मं तपो ब्रह्मचर्यं चेरुश्चात्यन्तनिश्चयाः ॥ ५६ ॥
 रसायनमिदं ब्राह्ममायुष्कामः प्रयोजयेत् ।
 दीर्घमायुर्वयश्चाग्न्यं कामांश्चेष्टान् समश्नुते ॥ ५७ ॥

इति ब्राह्मरसायनप्रयोगः ॥

पञ्चानामित्यादौ प्रतिद्रव्यं दशाक्षग्रहणम्, उक्तं हि जट-
 कर्णे—“इति पञ्चपञ्चमूलानि, तेषां प्रतिद्रव्यं दशपलानि”
 इति । हरीतकीसहस्रमिति हरीतकीफलसहस्रम् । शूर्पपर्ण्यौ
 मुद्गमाषपर्ण्यौ । वीरा जालन्धरं शाकम् कूर्चनं जर्जरीयकरण-
 साधनं शिलापुत्रकमूषलादि । विनीयेति प्रक्षिप्य । ह्रवः
 कैवर्तमुस्तकम् । कनकं नागकेशरम् । त्वक् गुडत्वक् । औडं

१ प्राप्येति पाठान्तरम् ।

स्वर इति तान्नमये । जेहार्धमिति सर्पिस्तैलार्धम् । एकमनप-
राहिकमाहारम् ॥४१—५७॥

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रं पिष्टस्वेदनवि-
धिना पयस ऊष्मणा सुस्विन्नमनातपशुष्कमनस्थि
चूर्णयेत् तदामलकसहस्रं स्वरसपरिपीतं स्थिरापु-
नर्नवाजीवन्तीनागवलाग्रहसुवर्चलामण्डूकपर्णीश-
तावरीशङ्खपुष्पीपिप्पिलीवचाविडङ्गस्वयंगुप्ताऽमृ-
ताचन्दनागुरुमधुकमधूकपुष्पोत्पलपद्ममालतीयुव-
तीयू थिकाचूर्णाष्टभागसंयुक्तं पुनर्नागवलासहस्रप-
लस्वरसपरिपीतमनातपशुष्कं द्विगुणितसर्पिषा क्षौ-
द्रसर्पिषा वा क्षुद्रगुडाकृतिं कृत्वा शुचौ दृढे घृतभा-
विते कुम्भे भस्मराशेरधः स्थापयेत् अन्तर्भूमेः पक्षं
कृतरक्षाविधानमथर्ववेदविदा, पक्षात्यये चोद्धृत्य क-
नकरजतताम्रप्रवालकालायसचूर्णाष्टभागसंयुक्तम-
र्धकर्षवृद्ध्या यथोक्तेन विधिना प्रातः प्रातः प्रयुञ्जा-
नोऽग्निबलमभिसमीक्ष्य जीर्णे च षष्टिकं पयसा स-
सर्पिष्कमुपसेव्यमानो यथोक्तान् गुणान् समश्नुते
इति ॥ ५८ ॥

भवति चात्र ॥

इदं रसायनं ब्राह्मं महर्षिगणसेवितम् ।
भवत्यरोगौ दीर्घायुः प्रयुञ्जानो महाबलः ॥ ५९ ॥
कान्तः प्रजानां सिद्धार्थश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।
श्रुतं धारयते सत्वमार्षं चास्य प्रवर्त्तते ॥ ६० ॥
धरणीधरसारश्च वायुना समविक्रमः ।
स भवत्यविषं चास्य गात्रे सम्पद्यते विषम् ॥ ६१ ॥

इति ब्राह्मरसायनम् ।

पिष्टस्वेदनविधिनेति यथा पिष्टकं तोयपरिपूरितपात्रोपरि-
दत्तं तृणादिसंस्थितं स्वेद्यते, तथा तत्स्वेदनीयमित्यर्थः ।
स्वरसपरिपीतमिति स्वरसभावितम् । ब्रह्मसुवर्चलाद्यौषधान्या-
युर्वेदसमुत्थानीये वक्ष्यमाणानि । युवतिर्नवमालिका । अष्ट-
मो भागोऽष्टभागः । क्षुद्रगुडाकृतिमिति फाणिताकृतिम् । अर्द्ध-
कर्षवृद्धेति अर्द्धकर्षात्प्रवृत्तिं वर्धयेत् । यथोक्तविधिनेति कुटी-
प्रावेशिकेन विधिना । यथोक्तान् गुणानिति पूर्वप्रयोगफलश्रुति-
पठितान् । धरणीधरसार इति; धरणीधराः पर्वताः, तेषां
सारो लौहम्, तद्वत्सार इत्यर्थः । अविषमिति अविषमविकारि
॥५८—६१॥

द्वितीयोयोगः ।

बिल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काशमर्यं पाटलिर्वला ।
पर्ण्यश्चतस्रः पिप्पल्यः श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् ॥ ६२ ॥
शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरुः ।
अमया चामृता ऋद्धिर्जीवकर्षमकौ शटी ॥ ६३ ॥
मुस्तं पुनर्नवा भेदा पला चन्दनमुत्पलम् ।
विदारि वृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥ ६४ ॥

एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामलकस्य च ।
पञ्च दद्यात्तदैकत्र जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ६५ ॥
ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
तच्चांमलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥ ६६ ॥
पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्धतुलां मिषक् ।
मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साधयेत् ॥ ६७ ॥
षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीतिं प्रदापयेत् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीद्विपलं तथा ॥ ६८ ॥
पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् ।
इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तं रसायनम् ॥ ६९ ॥
कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।
क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्द्धनः ॥ ७० ॥
स्वरक्षयमुरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।
पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषांश्चाप्यपकर्षति ॥ ७१ ॥
अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योपरुन्ध्यान्न भोजनम् ।
अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुवृद्धोऽभूत्पुनर्युवा ॥ ७२ ॥

मेधां स्मृतिं कान्तिमनामयत्व-

मायुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।

स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं

वर्णप्रसादं पवनानुलोम्यम् ॥ ७३ ॥

रसायनस्यास्य नरः प्रसादा-

ल्लभेत् जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।

जराकृतं रूपमपास्य सर्वं

विभर्ति रूपं नवयौवनस्य ॥ ७४ ॥

इति च्यवनप्राशः ॥

पर्ण्यश्चतस्र इति शालपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी ।
तामलकी भूम्यामलकी । काकनासा वासाफलका, काकतु-
ण्डक इत्यन्ये । गतरसलमिह द्रव्याणां चतुर्भागस्थितजले
भवति । निष्कुलमिति निरस्थि । तैलसर्पिषोरिति समासनिर्देशा-
दुभाभ्यामेव द्वादशपलानि पृथक् पृथक् मत्स्यण्डिका खण्ड-
संहतिः । अत्र षट्पलत्वेन समयोरपि मधुसर्पिषोर्द्रव्यान्त-
रयुक्तत्वेनाऽविरुद्धम् ॥ ६२ ॥ ७४ ॥

अथामलकहरीतकीनामामलकीविभीतकानां हरी-
तकीविभीतकानामामलकहरीतकीविभीतकानां वा
पलाशत्वगवनद्धानां मृदाबलितानां कुकुलके
स्विन्नानामकुलकानां पलसहस्रमुल्लूखले संपोथ्य
दधिघृतमधुपललतैलशर्करासम्प्रयुक्तं भक्षयेदनन्न-
भुग् यथोक्तेन विधिना, तस्यान्ते यवाग्वादिभिः प्र-
त्यवस्थापनमभ्यङ्गोत्सादनं सर्पिषा यवचूर्णैश्च, अ-
पिच रसायनप्रयोगप्रकर्षो द्विस्तावदग्निबलमभिस-
मीक्ष्य प्रतिभोजनं यूषेण पयसा वा षष्टिकः सस-

१ प्रयोगाद्धमेतेति पाठान्तरम् ।

पिष्कोऽतः परं यथासुखविहारः कामभक्ष्यः स्यात्
अनेन प्रयोगेण ऋषयः पुनर्युवत्वमवाप्नुः, बभूवुश्चा-
नेकवर्षशतजीविनो निर्विकाराः परं शरीरबुद्धी-
न्द्रियबलसमुदिताः चेष्टास्तन्तिनिष्ठतपः ॥ ७५ ॥

इति चतुर्थामलकरसायनम् ॥

कुकूलकः करीषामिः । अकुलकानामिति अनस्थाम् ।
दध्यादीनामत्र मानं नोक्तम्, तेन,—प्रधानस्य चूर्णस्य दध्या-
दिभिर्मिलितैः समानमानत्वम् । पललं तिलचूर्णम् । किंवा
प्रत्येकमेव दध्यादीनां चूर्णसमत्वम् । ‘भक्षयेद्’ इति वचनं
लेह्येऽपि अल्पाभ्यवहरणमात्रार्थत्वमुपपन्नम् । अनन्नभुगिति
सर्वथाऽऽहारान्तराभुक् । तस्यान्त इति, एतत्प्रयोगपरित्याग-
काले प्रत्यवस्थापनमिति यवाग्वादिक्रमविशेषणम्, तेन,
प्रयोगान्ते यदा अभ्यङ्गोत्सादनं कर्तव्यम्, तदा यवाग्वादि-
क्रमेणेत्युक्तार्थस्य प्रत्यवस्थापनं क्रियत इत्यर्थः । यूषेण
पयसा वेति विकल्पोऽभिवलापेक्षया ॥ ७५ ॥

हरीतक्यामलकविभीतकपञ्चपञ्चमूलनिर्युहे पि-
प्पलीमधुकमधूककाकोलीक्षीरकाकोल्यात्मगुप्ताजी
वकर्षभकक्षीरशुक्लाकल्कसंप्रयुक्तेन विदारीस्वरसे-
न, क्षीराष्टगुणसंप्रयुक्तेन च सर्पिष्कुम्भं साधयित्वा
प्रयुज्जानोऽभिवलसमां मात्रां च जीर्णे च क्षीरस-
र्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमुष्णोदकानुपानमश्नन् जराव्या-
धिपाप्माभिचारव्यपगतभयः शरीरेन्द्रियबुद्धिवल
मतुलमुपलभ्याप्रतिहतसर्वाश्मः परमायुरनवाप्नु-
यात् ॥ ७६ ॥

इति पञ्चमामलकरसायनम् ॥

अत्र हरीतक्यादौ क्षौरशुक्लाः क्षीरविदारिकाः, अत्र हरी-
तक्यादिक्वाथस्य त्वेकभागः, क्षीरस्याष्टौ भागाः । सर्पिष एको
भागः । कुम्भो द्रोणद्वयम् । वचनं हि—“द्रोणस्तु द्विगुणः
सूर्यो विज्ञेयः कुम्भ एव च” ॥ ७६ ॥

हरीतक्यामलकविभीतकहरिद्रास्थिरावलांवि-
डङ्गामृतवल्लीविश्वभेषजमधुकपिप्पलीसोमवलक-
सिद्धेन क्षीरसर्पिषा मधुशर्कराभ्यामपि च सस्त्री-
यामलकस्वरसशतपलपरिपीतमामलकचूर्णमथश्चू-
र्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं पाणितलमात्रं प्रातः प्रातः प्राश्य
यथोक्तेन विधिना सायं मुद्गयूषेण पयसा वा
सर्पिष्कशालिषष्टिकमश्नीयात्, त्रिवर्षं प्रयोगादस्य
वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते सर्वा-
मयाः प्रशाम्यन्ति विषमविषी भवति गात्रे गात्रम-
क्षमवत्स्थिरीभवति, अदृश्यो भूतानां भवति ॥ ७७ ॥

१ पतत्प्रयोगपरित्यागकामश्च पाठान्तरम् । २ वचेति
पाठान्तरम् ।

भवन्ति चात्र ॥

यथामराणाममृतं यथा भोगवतां सुधा ।
तथाऽभवन्महर्षीणां रसायनविधिः पुरा ॥ ७८ ॥
न जरां न च दौर्बल्यं नातुर्यं निधनं न च ।

जम्बुवर्षसहस्राणि रसायनपराः पुरा ॥ ७९ ॥

न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते
रसायनं यो विधिवन्निषेवते ।
गतिं सदेवर्षिनिषेवितां शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथेति चाक्षयमिति ॥ ८० ॥

तत्र श्लोकः ॥

अभयामलकीयेऽस्मिन् षड्योगाः परिकीर्त्तिताः ।
रसायनानां सिद्धानामायुर्धैर्यनुवर्त्तते ॥ ८१ ॥

इत्यग्निवेशकृततन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सित-
स्थानेऽभयामलकीयो नाम रसायनपादः प्रथमः ।

अमृतवल्ली गूडची । सोमवल्लो विद्वस्वदिरः । क्षीरसर्पिर्भ-
धुशर्कराणामयश्चूर्णस्य चतुर्थभागः, यत एतदयश्चूर्णचतुर्थ-
भागः, अतएवास्मिन् प्रयोगे जटुकर्णेन, “अयश्चूर्णपादशु-
क्तम्” इति कृतम् । अमराणाममृतं जरादिहरं नागानां च
सुधा जरामरणहरीत्युभयोपादानं दृष्टान्ते ब्रह्म मोक्षः । मो-
क्षसाधनत्वं चेह रसायनविशुद्धसत्वकर्तृतयोच्यते । अभये-
त्यादिना सन्देहनिरासार्थमुक्तप्रयोगसंख्यां दर्शयति । एवम-
न्यत्रापि संख्याप्रणयनमन्ते ज्ञेयम् ॥ ७७—८१ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-

विरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्य-

टीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायाम-

भयामलकीयरसायनपादव्याख्या ।

द्वितीयः पादः ।

अथातः प्राणकामीये रसायनपादं व्याख्यास्यामः १

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

प्राणकामाः शुश्रूषध्वमिदमुच्यमानममृतमिवाप-
रमदितिसुतहितकरमचिन्त्याद्भुतप्रभावमायुष्यमा-
रोग्यकरं वयसः स्थापनं निद्रातन्द्राश्रमकृमालस्य
दौर्बल्यापहरमनिलंकफपित्तशाम्यकरं स्थाय्यकरम-
बद्धमांसकरमन्तरश्निसन्धुक्षणं प्रभावर्णस्वरोत्तम-
करं रसायनविधानम्, अनेन ज्यवनादयो महर्षयः
पुनर्युवत्वमापुनारीणां चेष्टतमावभूवुः स्थिरसमस्त-
विभक्तमांसाः सुसंहतस्थिरशरीराः सुप्रसन्नबलव-
र्णेन्द्रियाः सर्वत्राप्रतिहतपराक्रमाः क्लेशसहाश्च सर्व-

१ चाक्षरमितीति पाठान्तरम् ।

शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्याहारात् अम्ललवणकटु-
कक्षारशुष्कशाकमांसतिलपल्लपिष्टान्नभोजिनां
विरुद्धनवशुकशमीधान्यविरुद्धाऽसात्म्यरूक्षक्षारा-
भिष्यन्दिभोजिनां क्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितभोजिनां
विषमाध्यशनप्रायाणां दिवास्वप्नस्त्रीमद्यनित्यानां
विषमातिमात्रव्यायामसंक्षोभितशरीराणां भयक्रो-
धशोकलोभायासबहुलानामतोनिमित्तं हि शिथि-
लीभवन्ति मांसानि, विमुच्यन्ते सन्धयः, चिद-
ह्यते रक्तम्, विष्यन्दते चानल्पं मेदः, न सन्धीय-
तेऽस्थिषु मज्जा, शुक्रं न प्रवर्तते, क्षयमुपेत्योजः
स एवंभूतो ग्लायति सीदति, निद्रातन्द्रालस्यस-
मन्वितोऽनारतमाशु चैव निरुत्साहः श्वसिति,
असमर्थश्चेष्टानां शारीरमानसानाम्, नष्टस्मृतिबु-
द्धिच्छायो रोगाणामधिष्ठानभूतो न सर्वमायुरवा-
प्नोति तस्मादेतान् दोषानेवक्षमाणः सर्वान् यथो-
क्तानहितानपास्याऽऽहारविहारान् रसायनानि प्र-
योक्तुमर्हतीत्युक्त्वा भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उ-
वाच—॥ ३ ॥

पूर्वपादे ह्यामलकरसायनान्युक्तानि, इहाप्यामलकरसाय-
नानि सन्तीति प्राणकामीयमनन्तरमुच्यते । ‘प्राणकाम’
शब्दमधिकृत्य कृतमिति प्राणकामीयम् । निद्राहरत्वं रसाय-
नस्य वैकारिकनिद्राहरत्वेन, किंवा, देववत् सर्वदा प्रबुद्धो
निद्राहितो भवति । तन्द्रालक्षणं तन्त्रान्तरे—“इन्द्रियाण्येव-
संवितीर्गौरयं जुम्भणं क्लमः । निद्रार्तस्येव यस्यैते तस्य तन्द्रां
विनिर्दिशेद्” इति । अवद्धमांसमनिविडमांसम् । उत्तमानि
प्रमादीनि करोतीति प्रभावर्णस्वरोत्तमकरम् । एवं जाती-
यकश्च पूर्वनिपातानियमोऽप्रतिबन्धेन चरके अस्ति मयूरव्यं-
सकादिपाठे द्रष्टव्यः । ‘अनेन हि’ इत्यादिना पुरावृत्तिकथनेन,
रसायनानि वक्ष्यमाणानि प्रवृत्त्यर्थं स्तौति । रसायनप्रयोगे
वर्जनीयं ग्राम्याहारादिदूषणत्वेन निर्दिशन्नाह—सर्वं इ-
त्यादि ।—तिलः । सुचूर्णीतस्तिलः । पल्लं तिलचूर्णम् ।
अतो निमित्तमिति ग्राम्याहारादिकारणकम् । शुक्रं न प्रवर्तत
इति नोत्पद्यते शुक्रमित्यर्थः ॥१—३॥

आमलकानां सुभूमिजानां कालजानामनुपहत-
गन्धवर्णरसानामापूर्णासप्रमाणवीर्याणां स्वरसेन
पुनर्नवाकलकसंप्रयुक्तेन सर्पिषः साधयेदाढकम्,
अतः परं विदारीस्वरसेन जीवन्तीकलकसंप्रयुक्तेन,
अतः परं चतुर्गुणेन पयसा बलातिबलाकषायेण
शतावरीकलकसंप्रयुक्तेन, अनेन क्रमेणैकेकं शतपाकं
सहस्रपाकं वा शर्कराक्षौद्रचतुर्भागसंप्रयुक्तं सौवर्णं
राजते मार्तिके वा शुचौ दृढे घृतभाविते कुम्भे
स्थापयेत्, तद्यथोक्तेन विधिना यथान्नि प्रातः

प्रातः प्रयोजयेत्, जीर्णं च क्षीरसर्पिभ्यां शालि-
पट्टिकमश्नीयात् । अस्य त्रिवर्षप्रयोगाद्वर्षशतं व-
योऽजरं तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते, सर्वमयाः
प्रशम्यन्ति, अप्रतिहतगतिः स्त्रीष्वपत्यवान्
भवतीति ॥ ४ ॥

भवति चात्र ॥

बृहच्छरीरं गिरिसारसारं
स्थिरेन्द्रियं चातिबलेन्द्रियं च ।

अधृष्यमन्यैरतिकान्तरूपं
प्रशस्तिपूजासुखचित्तभाक् च ॥ ५ ॥

वलं महद्वर्णविशुद्धिरग्न्या
स्वरो घनौघस्तनितानुकारी ।

भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरं च
समश्नतो योगमिमं नरस्येति ॥ ६ ॥

एकैकशः शतपाकमित्यर्थः । एकैकपाकसाधनं पृथक् कर्त-
व्यम् । तेन, त्रिशतधा पाको भवति । अत्र च कल्कोपले-
पादिनोपक्षीणमपि यदवशिष्टं भवति, तदेव ग्राह्यं वचनव-
लात् । सौवर्णादिपात्रेषु यथापूर्वं वरगुणत्वम्, अन्यथा
समानगुणत्वे सर्वेषां मृत्पात्रस्य सुलभत्वे अतिदुर्लभं सौवर्ण-
पात्रं नोपदिशेदिति । यथोक्तेन विधिनेति कुटीप्रावेशिकेन ।
गिरिसारो लोहम् ॥४—६॥

आमलकघृतम् ॥

आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंप्रयुक्तं पलाश-
तरुणक्षारोदकोत्तरं तिष्ठेत्, तदनुगतक्षारोदकम-
नातपशुष्कमनस्थिचूर्णीकृतं चतुर्गुणाभ्यां मधुस-
र्पिभ्यां संनीय शर्कराचूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं घृत-
भाजनस्थं षण्मासान् स्थापयेदन्तर्भूमेः । तस्योत्तर-
कालमग्निबलसमा मात्रा पौर्वाहिकः प्रयोग-
सात्म्यापेक्षश्चाहारविधिनाऽपराह्निकस्तस्य प्रयो-
गाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ७ ॥

पलाशतरुणः तरुणपलाशः । अनेन बालवृद्धपलाशवर्जन-
मुच्यते । क्षारोदकोत्तरमिति, यथा क्षारोदकमामलकोपरि भ-
वति, तथा कर्तव्यमिति दर्शयति । चतुर्भागः पादः । समानं
पूर्वेणेति पूर्वयोगफलश्रुत्यैतदपि युक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

आमलकालेहः ॥

आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमामलकसहस्र-
स्वरसपरिपीतं मधुघृताढकाभ्यां द्वाभ्यामेकीकृत-
मष्टभागपिप्पलीकं शर्कराचूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं
घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात्तद्वर्षान्ते
सात्म्यापेक्षी प्रयोजयेदस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजर-
मायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ८ ॥

१ अधृष्यमन्यैरतिकान्तरूपमिति पाठान्तरम् ।

आमलकावलेहः ॥

विडङ्गतण्डुलचूर्णानामाढकमाढकं पिप्पलीतण्डु-
लानामध्यर्धाढकं सितोपलासर्पिसैलमध्वाढकैः
षड्भिरेकीकृतं घृतभाजनस्थं प्रावृषि भस्मराशा-
विति सर्वं समानं पूर्वेण यावदाशीः ॥ ९ ॥

विडङ्गावलेहः ॥

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रमार्द्रपलाश-
द्रोण्यां सपिधानायां वाष्पमनुद्गमन्यामारण्यगो-
मयाग्निभिरुपस्वेदयेत्, तानि सुखिन्नशीतान्युद्धृ-
तकुलकान्यापोध्याढकेन पिप्पलीचूर्णानामाढकेन
च विडङ्गतण्डुलचूर्णानामध्यर्धेन चाढकेन शर्के-
राया द्वाभ्यां द्वाभ्यामाढकाभ्यां तैलस्य मधुनः सर्पि-
षश्च संयोज्य शुचौ दृढे घृतभाविने कुम्भे स्थाप-
येदेकविंशतिरात्रमन्त ऊर्ध्वं प्रयोगः, अस्य प्रयोगाद्द-
र्षशतमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ १० ॥

वर्षान्ते वर्षाकालान्ते । यावदाशीरिति आशीः फलश्रुतिः ।
तेन 'तद्वर्षान्ते' इत्यादिग्रन्थयोगविधानसमानं पूर्वेणेति पूर्व-
योगफलश्रुतिपर्यन्तं पूर्वयोगेन समानमित्यर्थः ॥८—१०॥

आमलकावलेहः ॥

धन्वनि कुशास्तीर्णे स्निग्धकृष्णमधुरमृत्तिके
सुवर्णवर्णमृत्तिके वा व्यपगतविषश्चापदपवनस-
लिलान्निदोषे कर्षणवल्मीकश्मशानचैत्योषरावस-
थवर्जिते देशे यथर्तुसुखपवनसलिलादित्यसेविते
जातान्यनिम्नेऽनुपहतान्यनाध्यारूढान्यबालान्य-
जीर्णान्यधिगतवीर्याणि शीर्णपुराणपर्णान्यसज्जाता-
न्यपर्णानि तपसि तपस्ये वा मासे शुचिः प्रयतः
कृतदेवार्चनः स्वस्ति वाचयित्वा द्विजातीन् वले
सुमुहूर्ते नागवलामूलान्युद्धरेत्, तेषां सुप्रक्षालि-
तानां त्वक्पिण्डमात्रमात्रं अक्षमात्रं वा श्लक्ष्णपि-
ष्टमालोढ्य पयसा प्रातः प्रयोजयेत् चूर्णीकृतानि
वा पिवेत् पयसा, मधुसर्पिर्भ्यां वा संयोज्य भक्ष-
येत्, जीर्णे च क्षीरसर्पिर्भ्यां शालिषष्टिकमश्रीयात्
संवत्सरप्रयोगादस्य वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति
समानं पूर्वेण ॥ ११ ॥

धन्वनीति जाङ्गलदेशे, कर्षणं हलादिना । अनध्यारूढा-
नीति न महता पार्श्वस्थेन वृक्षेणाक्रान्तानि । तपसि माघे ।
तपस्य इति फाल्गुने । वले सुमुहूर्ते इति इन्द्रे सुहूर्ते ।
आप्रमात्रमिति पलपरिमाणम् ॥ ११ ॥

नागवलारसायनम् ॥

बलातिबलाचन्दनागुरुधवतिनिशखदिराशिश-
पासनस्वरसाः पुनर्नवान्ताश्चौषधयो दश नागव-

१ असज्जातफलानीति पाठान्तरम् ।

लया व्याख्याताः । स्वरसानामलाभे त्वयं स्वरस-
विधिः—चूर्णानामाढकमाढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं
मृदितपूतं स्वरसवत्प्रयोज्यम् ॥ १२ ॥

पुनर्नवान्ता दश षड्विरेचनशताश्रितये ।—“अमृता-
भया धात्री मुक्ताश्रेयसी” इवेतातिरसा मण्डूकपर्णी स्थिरा पुन-
र्नवा” इति सर्वा वयःस्थापनोक्ताः । नागवलया व्याख्याता
इति नागवलावत्तेषामपि प्रयोगः । बलादीनां स्वरसेनैव
विधानम् । नागवलावद्भोजनादिकं ज्ञेयम् । स्वरसालाभेऽनुक-
ल्पमाह—स्वरसानामित्यादि ॥ १२ ॥

भल्लातकान्यनुपहतान्यनामान्यापूर्णरसप्रमाण-
वीर्याणि पक्वजाम्बवप्रकाशानि शुचौ शुके वा मासे
संगृह्य यवपल्ले माषपल्ले वा निधापयेत्, तानि
चतुर्मासस्थितानि सहे सहस्ये वा मासे प्रयोक्तु-
मारभेत शीतस्निग्धमधुरोपस्कृतशरीरः । पूर्वं
दशभल्लातकान्यापोध्याष्टगुणेनाम्भसा साधु साध-
येत्, तेषां रसमष्टभागावशिष्टं पूतं सपयस्कं
पिवेत् सर्पिषान्तर्मुखमभ्यज्य । तान्येकैकभल्लात-
कोत्कर्षापकर्षेण दशभल्लातकान्यात्रिंशतः प्रयो-
ज्यानि नातःपरमुत्कर्षः प्रयोगविधानेन सहस्रपरो
भल्लातकप्रयोगः, जीर्णे सर्पिषा पयसा शालिषष्टि-
काशनमुपचारः, प्रयोगान्ते च द्विस्तावत् पयसैवो-
पचारः, तत्प्रयोगाद्द्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति
समानं पूर्वेण ॥ १३ ॥

शुचिर्ज्यैष्ठः । शुक्रस्त्वाषाढः । सहोऽग्रहायणः, सहस्रः
पौषः, एतच्च भल्लातकं मासचतुष्टयस्थितं यवपल्लादौ, उद्धृत-
मात्रं न प्रयोज्यम्, किंतु शीतल एव काले, शीतगुणयुक्ते
शरीरे च । मुखदाहपरिहारार्थं सर्पिषान्तर्मुखमभ्यज्येति ।
नातःपरमिति त्रिंशतः परेण प्रयोगो न भल्लातकस्य । सह-
स्रपरो भल्लातकप्रयोग इति उपयुक्तभल्लातकसंपूरणं यदा
सहस्रं पूर्यते, तदैवोपरमः कर्तव्यः, सहस्रादर्वागपि च प्रयोग-
परित्यागः प्रकृत्याद्यपेक्षया भवत्येव, सहस्रसंख्यापूरणंचेद्वैकेन
वर्धनहासक्रमेण भवति, तेन पुनर्वृत्त्या च त्रिंशत्पर्यन्तम् ।
तदा हि भल्लातकप्रयोगेऽभ्यासेन चास्य सहस्रसंख्यापूरणं
भवति, अनया रीत्या परित्यागः कर्तव्यः । अन्ये त्वत्र
सुश्रुत अर्शश्चिकित्सितोक्तशतपर्यन्तं भल्लातकप्रयोगेण समं
विरोधं पश्यन्तः सुश्रुतप्रयोगस्याप्यन्यथा व्याख्यानेन त्रिंश-
त्कमात्रं प्रयोगमिच्छन्ति । तच्च व्याख्यानं नातिसङ्गतम्,
किंच सहस्रद्वयस्य तत्रोपयोगो विहितः, अत्र सहस्रपर्यन्तः
प्रयोगः । तेन व्याधिविषयोऽन्यएव प्रयोगः, अयं तु रसायन-
विषयः ॥ १३ ॥

१ जीवन्तीति क्वचित् पाठान्तरम् । २ यवपर्णादविति
पाठान्तरम् । ३ उद्धृतमात्रमिति पाठान्तरम् ।

भल्लातकक्षीरम् ॥

भल्लातकानां जर्जरीकृतानां पिष्टस्वेदनं पूरयित्वा भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्य दृढस्योपरि कुम्भस्यारोप्योडुपेनापिधाय कृष्णमृत्तिकावलितं गोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत्तेषां यः स्वरसः कुम्भं प्रपद्येत, तमष्टभागमधुसम्प्रयुक्तं द्विगुणघृतमद्यात्, तत्प्रयोगाद्द्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ १४ ॥

भल्लातकक्षौद्रम् ॥

भल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकेन कल्केनाक्षमात्रेण शतपाकं कुर्यात्, समानं पूर्वेण ॥ १५ ॥

पिष्टस्वेदनं तत्, यत्रस्थं पिष्टकमुपस्वेदयेत्, तदुपरि पिधानमात्रम् । तस्य सन्धिरेपो न कार्यः, अन्यथोपरिस्थस्य भल्लातकस्य तापाच्छिद्रात् स्नेहो नाधो याति । भल्लातकतैलमिति अनन्तरोक्तविधानेन गृहीतो भल्लातकस्नेहः ॥ १४—१५ ॥

भल्लातकतैलम् ॥

भल्लातकसर्पिर्भल्लातकक्षीरं भल्लातकक्षौद्रं गुडभल्लातकं भल्लातकयूषो भल्लातकतैलं भल्लातकपल्लवं भल्लातकसक्तवो भल्लातकलवणं भल्लातकतर्पणमिति भल्लातकविधानमुक्तं भवतीति ॥ १६ ॥

भल्लातकसर्पिरित्यादयो दशप्रयोगाः । अत्र च यथायोग्यतया भल्लातकसर्पिरादीनां संस्कारः संयोगश्च ज्ञेयः । यदुक्तं जतूकर्णे — “भल्लातकसंयुक्तसंस्कृतानि च घृतक्षीरक्षौद्रगुडपिष्टयूषतैलसक्तुलवणतर्पणानि” इति एवं च सर्पिःक्षीरयूषतैलानां संस्कारो यथान्यायं भल्लातकेन । क्षौद्रपल्लसक्तुतर्पणानां भल्लातकेन योगः । गुडलवणयोस्तु संस्कारः । संयोगो वा तैले । लवणसंस्कारपक्षे हि लवणसमं भल्लातकमन्तर्धूमदग्धं ग्राह्यम् । अन्ये तु सर्पिरादीनां सर्वेषामेव भल्लातकेन संस्कारं व्याख्यानयन्ति । इह सक्तुप्रयोगो द्रवोत्तरलादिविशेषेण कर्मणा भेदनीयः ॥ १६ ॥

भवन्ति चात्र ॥

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च । भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ एते दशविधास्त्वेषां प्रयोगाः परिकीर्तिताः । रोगप्रकृतिसात्म्यज्ञस्तान् प्रयोगान् प्रकल्पयेत् ॥ कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोस्ति कश्चन । यन्न भल्लातकं हन्यात् शीघ्रं मेधाग्निवर्धनम् ॥ प्राणकामाः पुरा जीर्णाश्चयवनाद्या महर्षयः ॥ रसायनैः शिवैरेतैर्बभूवुरमितायुषः ॥ ग्राह्यं तपो ब्रह्मचर्यमध्यात्मध्यानमेव च । दीर्घायुषो यथाकामं संभृत्य त्रिदिवं गताः ॥

१ शानमिति पाठान्तरम् ।

तस्मादायुःप्रकर्षार्थं प्राणकामैः सुखार्थिभिः ।

रसायनविधिः सेव्यो विधिवत्सुसमाहितैरिति ॥ १७ ॥

तत्र श्लोकः ॥

रसायनानां संयोगाः सिद्धा भूतहितैषिणा ।

निर्दिष्टाः प्राणकामीये सप्तत्रिंशन्महर्षिणेति ॥ १८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने प्राणकामीयो नाम रसायनपादो द्वितीयः ॥

अग्निसमानीति दाहस्फोटकर्तृतया । संभृत्येति निष्पाद्य । पादानुसंग्रहे सप्तत्रिंशत्प्रयोगा उक्ताः । तत्र बलादिभिरष्टाभिः, पुनर्नवान्तैश्च दशभिरष्टादशप्रयोगाः । अपरे त्रामलकघृतादयो व्यक्ता एव ॥ १७—१८ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-

विरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटी-

कायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायां प्राण-

कामीयरसायनपादव्याख्या ।

तृतीयः पादः ।

अथातः करप्रचितीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः १

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

करप्रचितानां यथोक्तगुणानामामलकानामुद्धृतास्त्रां शुष्कचूर्णितानां पुनः माघे फाल्गुने वा मासे त्रिःसप्तकृत्वः स्वरसपरिपीतानां पुनः शुष्कचूर्णीकृतानामामलकमेकं ग्राहयेत्, अथ जीवनीयानां वृंहणीयानां स्तन्यजननानां वयःस्थापनानां षड्विरेचनशताश्रितीयोक्तानामौषधगणानां चन्दनागुरुधवतिनिशखद्रिर्शिशपासनसाराणां चाणुशःक्षितानामभयाविभीतकपिप्पलीवचाचव्यचित्रकविडङ्गानां समस्तानामामलकमेकं दशगुणेनाम्भसा साधयेत्, तस्मिन्नामलकावशेषे रसे सुपूते तान्यामलकचूर्णानि दत्त्वा गोमयाग्निभिर्वैशविदलशरतेजनाग्निभिर्वा साधयेद्यावदपनयाद्रसस्य, तमनुपदग्धमुपहृत्यायसीषु पात्रीष्वास्तीर्य शोषयेत्, सुशुष्कं कृष्णाजिनस्योपरि तदृषदि श्लक्ष्णपिष्टमयःस्थाल्यानिधापयेत्, सम्यक् तच्चूर्णमयश्चूर्णाष्टभागसम्प्रयुक्तं मधुसर्पिर्भ्यामग्निबलमभिसमीक्ष्य प्रयोजयेदिति ॥ ३ ॥

तत्र श्लोकाः ।

एतद्रसायनं पूर्वं वसिष्ठः कश्यपोऽङ्गिराः ।

जमदग्निर्भरद्वाजो भृगुरन्ये च तद्विधाः ॥

प्रयुज्य प्रयता मुक्ताः श्रमव्याधिजराभयात् ।

यावदैच्छंस्तपस्तेपुस्तत्प्रभावान्महाबलाः ॥ ४ ॥

आमलकायसब्रह्मरसायनम् ॥ (१)

अत्र यावद्वैश्वेनो पश्यन्ति चित्तम् ।

आमलकरसायनत्वसाम्यादनन्तरं करप्रचित्तीयमुच्यते ।
'करप्रचितानाम्' इतिपदं स्वयंपतितप्रहणं निषेधयति । माघे
फाल्गुने वेतिप्रहणवचनात् तथैव गृहीतानामित्यधिकार इत्या-
गमादुच्यते । स्वरस इहामलकस्यैव भवत्यधिकारात् ।
शाको बृहत्पत्रस्तरुः । क्षिप्तानामिति च्छिन्नानाम् । इह गोम-
याभ्याद्युपकरणाऽनियमेनैव शक्त्युत्कर्षो भवतीति ऋषिवच-
नादुच्यते । यदुक्तं—“ऋषयस्त्वेव जानन्ति योगसंयोगजं
फलम्” इति । एवमन्यत्रापि इतिकर्तव्यताऽनियमो व्या-
ख्येयः । कृष्णाजिनस्येति कृष्णसाराजिनस्य ॥ १—४ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण ध्यानेन प्रशमेन च ।
रसायनविधानेन कालयुक्तेन चायुषा ॥
स्थिता महर्षयः पूर्वं, नहि किञ्चिद्रसायनम् ।
ग्राम्यानामन्यकार्याणां सिध्यत्यप्रयतात्मनाम् ॥
इदं रसायनं चक्रे ब्रह्मा वर्षसाहस्रिकम् ।
जराव्याधिप्रशमनं बुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ ५ ॥

सम्प्रति रसायनस्य तपोब्रह्मचर्यध्यानादियुक्तस्यैव महा-
फलत्वं भवतीति दर्शयन्नाह—तपसेत्यादि ।—कालयुक्तेन
चायुषेति अनियतकालयुक्तेन चायुषेल्यर्थः, नियतकालायुषं
प्रति तु न रसायनं फलवदित्युक्तमेव । स्थिता इति दीर्घका-
लजीविनः । विपर्ययेण तपःप्रभृतिविरहे रसायनस्याऽफलता-
माह—न हीत्यादि ॥ ५ ॥

संवत्सरं पयोवृत्तिर्गवां मध्ये वसेत्सदा ।
सावित्रीं मनसा ध्यायन् ब्रह्मचारी यतेन्द्रियः ॥
संवत्सरान्ते पौषीं वा मार्ग्रीं वा फाल्गुनीं तिथिम् ।
ज्यहोपवासी शुद्धश्च प्रविश्यामलकीवनम् ॥
बृहत्फलाढ्यमारुह्य द्रुमं शाखागतं फलम् ।
गृहीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन् ब्रह्मामृतागमात् ॥
तदा ह्यवश्यममृतं वसत्यामलके क्षणम् ।
शर्करामधुकल्पानि स्नेहवन्ति मृदूनि च ॥
भवन्त्यमृतसंयोगात्तानि यावन्ति भक्षयेत् ।
जीवेद्वर्षसहस्राणि तावन्त्यागतयौवनः ॥
सौहित्यमेवां गत्वा तु भवत्यमरसन्निभः ।
स्वयं चास्योपतिष्ठन्ते श्रीर्वेदवाक्यरूपिणी ॥ ६ ॥
केवलामलकरसायनम् ॥ (२)

ब्रह्मचारित्वेनेन्द्रियनियमे लब्धेऽपि 'यतेन्द्रिय' पदसम्ब-
न्ध इन्द्रियनियमातिशयोपदर्शनार्थः । पौषादिषु संवत्सरान्तत्वं
नियमाद्दिनगणनमारभ्य वर्षपूरणेन ज्ञेयम् । फल्गुनीमित्य-
स्यान्ते प्राप्येति शेषः । “न द्रुममारोहेद्” इत्यस्य, इह
'आरुह्य द्रुमम्' इति वचनेनापवादः । जपन् ब्रह्मेति ओंकारं
जपन् । अमृतागमादिति अमृतागमपर्यन्तम् । सौहित्यमेवा-
मिति करणे षष्ठी । वेदवाक्यरूपिणीति तदधिष्ठात्री देवता ॥ ६ ॥

१ शुद्धश्चेति पाठान्तरम् ।

त्रिफालाया रसे सूत्रे गवां क्षारे च लावणे ।
क्रमेण चेङ्गुदीक्षारे किंशुकक्षार एव च ॥
तीक्ष्णायसस्य पत्राणि वह्निवर्णानि साधयेत् ।
चतुरङ्गुलदीर्घाणि तिलोत्सेधतनूनि च ॥
ज्ञात्वा तान्यञ्जनाभानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
तानि चूर्णानि मधुना रसेनामलकस्य च ॥
युक्तानि लेहवत्कुम्भे स्थितानि घृतभाविते ।
संवत्सरं निधेयानि यवपले तदेव च ॥
दद्यादालोडनं मासे सर्वत्रालोडयन् बुधः ।
संवत्सरात्यये तस्य प्रयोगो मधुसर्पिषा ॥
प्रातः प्रातर्वलापेक्षी सात्त्वं जीर्णं च भोजनम् ।
एष एव च लौहानां प्रयोगः संप्रकीर्तितः ॥
अनेनैव विधानेन हेमश्च रजतस्य च ।
आयुःप्रकर्षकृत्सिद्धः प्रयोगः सर्वरोगनुत् ॥
नाभिघातेन चातङ्कैर्जरया न च मृत्युना ।
स धृष्यः स्याद्रजप्राणः सदा चातिबलेन्द्रियः ॥
धीमान् यशस्वी वाक्सिद्धः श्रुतधारी महाधनः ।
भवेत्समां प्रयुञ्जानो नरो लौहरसायनम् ॥ ७ ॥
लौहादिरसायनम् ॥ (३)

क्षार इति परिष्ठाविणि क्षारोदके । क्षारे लावण इति
ज्योतिष्मत्याः क्षारे । साधयेदिति निर्वापयेत् । तदेवेला-
मलकरसम् । 'लौहानाम्' इत्यनेनैव लौहान्तर्निविष्टयोः सुव-
र्णरजतयोः प्राह्ययोर्ग्रहणे सिद्धे पुनस्तयोर्वचनं तयोर्विशेषे-
णादरोपदर्शनार्थम् । रसायनप्रभावादेव महाधनत्वमिति
ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

ऐन्द्रीमत्स्याख्यको ब्राह्मी वचा ब्रह्मसुवर्चला ॥
पिप्पल्यो लवणं हेम शङ्खपुष्पी विषं घृतम् ।
एषां त्रियवकान् भागान् हेमसर्पिर्विषैर्विना ॥
द्वौ यवौ तत्र हेमस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च ।
सर्पिषश्च पलं दद्यात्तदैकध्वं प्रयोजयेत् ॥
घृतप्रभूतं सक्षौद्रं जीर्णं चान्नं प्रशस्यते ॥
जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ॥
आयुष्यं पौष्टिकं धन्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ।
परमोजस्करं चैतत् सिद्धमेतद्रसायनम् ॥
नैनं प्रसहते कृत्या नालक्ष्मीर्न विषं न रुक् ।
श्वित्रं सकुष्ठं जठराणि गुल्माः
प्लीहा पुराणो विषमज्वरश्च ।
मेधास्मृतिज्ञानहराश्च रोगाः
शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ ८ ॥
ऐन्द्रीरसायनम् ॥ (४)

१ तिलोत्सेधसमानिती पाठान्तरम् । २ सर्वाध्य इति पाठ-
ान्तरम्, ३ महाबल इति पाठान्तरम्,

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
रसो गुडच्यास्तु समूलपुण्याः
कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुण्याः ॥
आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्यानि चैतानि रसायनानि
मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥ ९ ॥
मेधाकररसायनानि ॥ (४)

मत्स्याख्यको मच्छुरिति^१ लोके ख्यातः । अन्ये तु ऐन्द्री-
मेदं मत्स्याख्यकमाहुः । त्रियवकानिति त्रियवप्रमाणतुल्यान् ।
घृतप्रभूतमित्यन्नविशेषणं कृत्वाभिचारः । मण्डूकपर्ण्या इत्या-
द्यश्चत्वारो योगाः ॥ ८—९ ॥

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।
रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥ १० ॥
तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाह्ने भुक्त्वाप्रे भोजनस्य च ।
पिप्पल्यः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ।
प्रयोज्या मधुसंमिश्रा रसायनगुणैषिणा ॥
जेतुं कासं क्षयं शोषं श्वासं हिक्कां गलामयान् ।
अर्शोसि ग्रहणीदोषं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
वैस्वर्यं पीनसं शोफं गुल्मं वातबलासकम् ॥ ११ ॥
पिप्पलीरसायनम् ॥ (६)

पञ्चैत्यादौ संख्याव्यतिक्रमेणानुक्तसंख्यानामपि पिप्पली-
नामुपयोगं सूचयति । यद्यपि “त्रीण्यपि द्रव्याणि नात्युप-
युक्तीत पिप्पलीक्षारलवणानि” इत्युक्तम्, तथापीह द्रव्यान्त-
रसंयुक्तानां पिप्पलीनामभ्यासे न विरुद्धम् । किंवा, उक्त-
पिप्पलीरसायनव्यतिरेकेणोत्सर्गापैवादन्वयायात् स निषेधो
ज्ञेयः । किंशुकः पलाशः ॥ १०—११ ॥

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपिप्पलिकं दिनम् ।
वर्धयेत् पयसा सार्धं तथा चापनयेत् पुनः ।
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।
पिष्टास्ता बेलिभिः सेव्याः श्रुता मध्यबलैर्नरैः ।
चूर्णीकृता ह्रस्वबलैर्योज्या दोषामयान् प्रति ।
दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षड्प्रकीर्तितः ।
प्रयोगोऽयं त्रिपर्यन्तः स कनीयान् स चावलैः ।
वृंहणं स्वर्यमायुष्यं प्लीहोदरविनाशनम् ।
वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥ १२ ॥
पिप्पलीवर्धमानं रसायनम् ॥ (७)

१ मत्स्याख्यको मच्छुरिति पाठान्तरम् । २ मधुसर्पिर्म्यामिति
पाठान्तरम् । ३ वल्यमिति पाठान्तरम् ।

पिप्पलीवर्धमानमाह—क्रमवृद्धेत्यादि । दशपिप्पल्यो यत्र
वर्धते, तद्दिनं दशपिप्पलिकम्, तेन प्रत्यहं दशपिप्पल्यो
वर्द्धनीया इत्यर्थः, ततश्चोनविंशतिदिनैर्वृद्धिहानिक्रमेणैकेनैव
सहस्रं पूर्णं भवति । चूर्णीकृता इत्यत्र शीतीकृता वा पाठः ।
पिप्पलीवर्द्धमानक्रमयुक्तमुत्कृष्टं दर्शयन्नपरमपि वर्द्धमानक्रम-
द्वयं मध्यमत्वावरत्वाभ्यामाह—दशेत्यादि ।—प्रकीर्तित इति
षड्वृद्ध्या पूर्वाचार्यैरुक्तः । त्रिपर्यन्त इत्यस्यान्ते पिप्पलीत्र-
यावस्थानात् पिप्पलीत्रिकेणैव वृद्धिर्भवति, ततो दशपिप्प-
लीके दशैवान्ते भवन्ति ॥ १२ ॥

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ते द्वे विभीतके ।
भुक्त्वा तु मधुसर्पिर्म्यामि चत्वार्यामलकानि च ।
प्रयोजयेत् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।
जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरेव च ॥ १३ ॥
त्रिफलानां रसायनम् ॥ (८)

त्रिफलेनायसीं पात्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम् ।
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत्क्षौद्रोदकाद्भुतम् ।
प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णं तत्र प्रशस्यते ।
अजरोऽरुक् समाभ्यासाज्जीवेच्चैव समाः शतम् ॥ १४ ॥
त्रिफलारसायनम् ॥ (९)

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या क्षौद्रसर्पिषा ।
त्रिफला सितया चापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥ १५ ॥
त्रिफलारसायनम् ॥ (१०)

सर्वलौहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ।
विडङ्गपिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन च ।
संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलप्रदा ।
भवत्यायुःप्रदा धन्या जरारोगनिवर्हणी ॥ १६ ॥
त्रिफलारसायनम् ॥ (११)

जरणान्त इत्यादौ मधुसर्पिर्म्यामिति अभयामं विभीतके
आमलकानीत्यनेन च युज्यते । मधुकेत्यादिकः प्रयोगः ।
सर्वलौहैरित्याद्यपरः । ‘लौहैः’ इत्युक्ते सुवर्णे प्राप्ते ‘सुवर्णेन’
इतिपदं लौहत्वेनास्य प्रसिद्धस्य ग्रहणनिषेधार्थम् ॥ १३—१६ ॥
अनम्ले च कषायं च कटु पाके शिलाजतु ।
नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य सम्भवः ।
हेमश्च रजतात्ताम्राद्वारात् कृष्णायसादपि ।
रसायनं तद्विधिमिस्तद्व्युत्पन्नं तच्च रोगनुत् ।
वातपित्तकफघ्नैश्च निर्यूहैस्तत्सुभाषितम् ।
वीर्योत्कर्षं परं याति सर्वैरेकैकशोऽपि वा ॥ १७ ॥

शिलाजतुरसायनं दर्शयितुं शिलाजतुनोऽभ्यर्हितस्य गुणा-
नेव तावदाह—अनम्लमित्यादि ।—वरादिति श्रेष्ठात् ।
सुश्रुते यद्यपि त्रिपुसीसम्भवं प्रक्षिप्य षड्विधशिलाजतुसा-
मान्येन रोगे रसायनाधिकारे चोक्तम्, तथापीह रसायना-
धिकारे तदधिकृतचतुर्विधमेवोक्तम् ॥ १७ ॥

प्रक्षिप्तोद्धतमप्येन पुनस्तत् प्रक्षिपेद्रसे ।
 कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥ १८ ॥
 पूर्वोक्तेन विधानेन लोहैश्चूर्णोक्तैः सह ।
 तत्पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुःसुखान्वितम् ।
 जराव्याधिप्रशमनं देहदार्यकरं परम् ।
 मेधास्मृतिकरं धन्यं क्षीराशी तत्प्रयोजयेत् ।
 प्रयोगः सप्तसप्ताहाख्यश्चैकश्च सप्तकः ।
 निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्योऽवरस्तथा ।
 पलमर्द्धपलं कर्षो मात्रा तस्य त्रिधा मता ॥ १९ ॥

शिलाजतुभावनाविधिमाह—प्रक्षिप्तेत्यादि ।—प्रक्षिप्तान-
 न्तरमुद्धृतं प्रक्षिप्तोद्धतम् । लौहैः सहेति भागानियमे लौह-
 समानभागता शिलाजतुनः । प्रयोगः सप्तसप्ताहा इति सप्त-
 सप्ताहव्यापकप्रयोग इत्यर्थः, एवं त्रयश्चैकश्च सप्तक इत्यपि
 बोद्धव्यम् ॥ १८—१९ ॥

जातेर्विशेषं सविधिं तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ।
 हेमाद्याः सूर्यसन्तप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ।
 जत्वामं मृदुमृत्त्वाच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥ २० ॥
 मधुरश्च सत्तिकश्च जपापुष्पनिमश्च यः ।
 कटुर्विपाके शीतश्च स सुवर्णस्य निस्त्रवः ॥ २१ ॥
 रूप्यस्य कटुकः श्वेतः शीतः स्वादु विपच्यते ।
 ताम्रस्य बर्हिक्ण्ठाभस्तिकोष्णः पच्यते कटु ॥ २२ ॥
 यस्तु गुग्गुलुकाभासस्तिकको लवणान्वितः ।
 कटुर्विपाके शीतश्च सर्वश्रेष्ठः स चायसः ॥ २३ ॥
 गोमूत्रगन्धयः सर्वे सर्वकर्मसु यौगिकाः ।
 रसायनप्रयोगेषु पश्चिमस्तु विशिष्यते ।
 यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु ।
 विशेषतः प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥ २४ ॥

सविधिमिति विधानसहितम् । शिलाजतुविधानं च यथा-
 क्रमं “वातपित्ते” इत्यादि ग्रन्थेन वक्तव्यम् । हेमादिशब्देनेह
 हेमादिसम्भवस्थानभूतशिलोच्यते । यतः न साक्षात् सु-
 वर्णादिभ्य एव शिलाजतु भवति । मृत्त्वं मृदुणम्, अच्छं
 खच्छम् । यस्तु रूप्यभवे कटुरसे विरुद्धो स्वादुः पाक उक्तः ।
 स उत्सर्गापवादन्यायेन ज्ञेयः । उष्णस्य ताम्रभवस्य तथा
 त्रयाणां च शीतलघुत्वानामत्युष्णशीतवीर्यताया अवकाशो
 नास्ति, यतः, सामान्यगुणकथने ‘नात्युष्णशीतम्’ इतिपदेन,
 उष्णस्य शीतस्य च वीर्यस्य प्रकर्षो निषिध्यते । तेन, नात्यु-
 ष्णशीतत्वं विधीयते । ततश्च शिलाजतुनि वीर्यं शीतं उष्णं
 वाऽभिहितमपि न बलवद्भवतीति लभ्यते ॥ २०—२४ ॥

१ गुरुरिति पाठान्तरम् ।

शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरुणि च ।
 वर्जयेत्सर्वकालं तु कुनखान् परिवर्जयेत् ॥
 ते ह्यत्यन्तविरुद्धत्वादश्मनो भेदनाः परम् ।
 लोके दृष्टास्ततस्तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ २५ ॥
 पयांसि तक्राणि रसाः सयूषा-
 स्तोयं समूत्रा विविधाः कषायाः ।
 आलोडनार्थं गिरिजस्य शस्ता-
 स्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्यम् ॥ २६ ॥
 न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः
 शिलाह्वयं यन्न जयेत्प्रसह्य ।
 तत्कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं
 स्वस्थस्य चोर्जा विपुला ददाति ॥ २७ ॥
 शिलाजतुरसायनम् ।
 अत्र श्लोकः ॥

करप्रचितिके पादे दश षट् च महर्षिणा ।
 रसायनानां सिद्धानां संयोगाः समुदाहृताः ॥ २८ ॥
 इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सि-
 तस्थाने करप्रचितिको नाम रसायनपादस्तृतीयः ॥

शिलाजतुप्रयोगेष्विति बहुवचनालोचनाद्भेदेन प्रयोगभेदो
 बुद्धिस्थीकृत्य ज्ञेयः । शिलाजतुप्रयोगे गुरुनिषेधेऽपि विशेष-
 वचनात्क्षीरादिप्रयोगः । सर्वकालमिति यावद्रसायनाहिता
 गुणाः सन्ति । केचित्तु यावज्जीवं कुनखस्यैव वर्जनमाहुस्त-
 न्नान्तरोक्तम्—“यावज्जीवितं कुनखांश्च विवर्जयेत्” इति ।
 शिलाजतुप्रयोगं स्तौति—न सोऽस्तीत्यादि ॥ २५—२८ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-
 विरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटी-
 कायां करप्रचितियरसायनपादव्याख्या ।

चतुर्थः पादः ।

अथात आयुर्वेदसमुत्थानीयं रसायनपादं
 व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

ऋषयः खलु कदाचित् शालीना यायावराश्च ग्रा-
 म्यौषध्याहाराः सन्तः साम्प्रन्निकामन्दचेष्टाश्च नाति-
 कल्याः प्रायेण बभूवुः ते सर्वासामितिकर्तव्यतानाम-
 समर्थाः सन्तो ग्राम्यवासकृतमात्मदोषं मत्वा पूर्वनि-
 वासमपगतग्राम्यदोषं शिवं पुण्यमुदारं मेध्यमगम्य-
 मसुकृतिभिर्गङ्गाप्रभवममरगन्धर्वकिन्नरानुचरित-
 मनेकरत्ननिचयमचिन्त्याद्भुतप्रभावं ब्रह्मर्षिसिद्धिचा-
 रणानुचरितं दिव्यतीर्थौषधिप्रभवमतिशरण्यं हिम-

१ कुलस्थानिति पाठान्तरम् । २ शक्तानीति पाठान्तरम् ।

वन्तममराधिपाभिगुप्तं जग्मुर्भृग्वङ्गिरोऽत्रिवसिष्ठक-
द्रयपागस्त्यपुलस्त्यवामदेवासितगौतमप्रभृतयो म-
हर्षयः, तानिन्द्रःसहस्रद्वगमरगुरुचरोऽब्रवीत्—३

आयुर्वेदसमुत्थानीयो नाम रसायनपादः पारिशेष्या-
दुच्यते । आयुर्वेदसमुत्थानमस्मिन्नस्तीति मत्वर्थं 'छ'प्रत्यये-
णायुर्वेदसमुत्थानीयः । शालीनत्वं यायावरत्वं च कर्पणकर्म-
विशेषाऽपरिग्रहात् । सम्पन्नमनु उपयुज्यन्त इति साम्प-
न्निकाः । नातिकल्या इति नातिनीरोगाः । इतिकर्तव्यता
व्यापारः । इन्द्रपर्यायकथनं स्तुत्यर्थम्, स्तुतिश्चेयमिन्द्रस्यायुर्वे-
दप्रकाशकत्वात् ॥ १—३ ॥

स्वागतम्, ब्रह्मचिदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणा-
मस्ति मनोग्लानिरप्रभावत्वं वैस्वर्यं वैचर्यं च ग्राम्य-
वासकृतमसुखमसुखानुबन्धं च, ग्राम्यो हि वासो
मूलमशस्तानां तत्कृतः पुण्यकृद्भिरनुग्रहः प्रजानाम्-
स्वशरीरमवेक्षितुं काल कालश्चायमायुर्वेदोपदे-
शस्य ब्रह्मर्षीणामात्मनः प्रजानां चानुग्रहार्थमायुर्वेद-
मश्विनौ मह्यं प्रायच्छतां, प्रजापतिरश्विभ्यां च,
प्रजापतये ब्रह्मा प्रजानामल्पमायुर्जराव्याधिवहुल-
मसुखमसुखानुबन्धमल्पत्वादल्पतपोदमनियमदा-
नाध्ययनसंचयं मत्वा पुण्यतममायुःप्रकर्षकरं जरा-
व्याधिप्रशमनं ऊर्जस्करममृतं शिवं शरण्यमुदात्तं
मत्तः श्रोतुमर्हथोपधारयितुं प्रकाशयितुं च प्रजानुग्र-
हार्थमार्षे ब्रह्मचर्यं प्रति मैत्रीकारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं
पुण्यमुदारं ब्राह्ममक्षयं कर्मेति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा विबुधपतिवचनमृषयः सर्व एवामर-
वरमृग्मिस्तुष्टुः प्रहृष्टाश्च तद्वचनमभिननन्दुश्चेति
॥ ५ ॥

अथेन्द्रः तदायुर्वेदामृतमृषिभ्यः संक्राम्योवाचै-
तत्सर्वमनुष्ठेयम्, अयं च कालो रसायनानां दिव्या-
श्रौषधयो हिमवत्प्रभवाः प्राप्तवीर्याः, तद्यथा
पेन्द्री ब्राह्मी पयस्या क्षीरपुष्पी श्रावणी महाश्राव-
णी शतावरी विदारी जीवन्ती पुनर्नवा नागवला
स्थिरा वचा छत्रातिच्छत्रा मेदा महामेदा जीवनी-
याश्चान्याः पयसा प्रयुक्ताः षण्मासात्परमायुर्व-
यस्तरुणमनामयत्वं स्वरवर्णसम्पदामुपचयं मेधा-
स्मृतिमुत्तमबलमिष्टांश्चापरान् भावानावहन्ति सि-
द्धाः ॥ ६ ॥

इन्द्रोक्तं रसायनम् ।

असुखानुबन्धमिति रोगरूपमसुखमनुबध्नातीत्यसुखानुब-
न्धम् । मूलमिति कारणम् । कृतः प्रजानुग्रह इति ग्रामे

१ भुव इति पाठान्तरम् । २ रोगरूपमनर्थमनुबध्नाती-
त्यसुखानुबन्धमिति पाठान्तरम् ।

स्थित्वा आयुर्वेदोक्तारोग्यसाधनधर्मादिसाधनप्रकाशनेन प्र-
जानुग्रहः कृत एवेत्यर्थः । 'अयम्' शब्द उभाभ्यां 'काल'
शब्दाभ्यां योजनीयः । प्रजापतये ब्रह्मेति च्छेदः । प्रजाना-
मल्पायुर्मत्त्वेति योजना । अल्पत्वादायुष इति शेषः । अल्प-
स्तपःप्रभृतीनां सद्योऽस्मिन्नायुषि तत् तथा । 'प्रति' शब्दो
मैत्र्यादिभिः प्रत्येकं संवध्यते । 'अथ' शब्दश्चाधिकारे । तेन,
मैत्रीकारुण्यमधिकृत्य य ब्रह्मा प्रजापतयेऽदात्, तमनुग्रो-
तुमर्हथेति योजना । यद्यपि च ऋषिर्भरद्वाजद्वारापि इन्द्रा-
दधिगतायुर्वेदः, तथापि ग्रामवासकृतमनोग्लान्यां न तथा
स्फुटार्थो वर्तत इति शङ्कया पुनरिन्द्रस्तमुपादिशति । महा-
श्रावणी अलम्बुषा शीतपुष्पा । अतिच्छत्रा मधुरिका ॥ ४-६

ब्रह्मसुवर्चला नामौषधिर्या हिरण्यक्षीरा पुष्कर-
सदृशपत्रा, आदित्यपर्णी नामौषधिर्या सूर्यकान्ता-
विज्ञायते, सुवर्णक्षीरा सूर्यमण्डलाकारपुष्पी, नारी
नामौषधिरश्ववलेति विज्ञायते या बल्वजसदृशप-
त्रा, काष्ठगोधा नामौषधिर्गोधाकारा, सर्पा नामौ-
षधिः सर्पाकारा, सोमो नामौषधिराजः पञ्चदशप-
र्वो स सोम इव हीयते वर्द्धते च, पद्मा नामौषधिः
पद्माकारा पद्मरक्ता पद्मगन्धा च, अजा नामौषधि-
रजशृङ्गीति विज्ञायते, नीला नामौषधिस्तु नील-
क्षीरपुष्पी लताप्रतानवहुला इत्यासामष्टानामौष-
धीनां यां यामेवोपलभेत, तस्यास्तस्याः स्वरसस्य
सौहित्यं गत्वा स्नेहमावितायामार्द्रपलाशद्रोण्यां
सपिधानायां दिग्वासाः शयीत, तत्र प्रलीयते ष-
ण्मासेन पुनःपुनः सम्भवति, तस्याजं पयः प्रत्यव-
स्थापनम् ; षण्मासेन देवतानुकारी भवति वयोव-
र्णस्वराकृतिबलप्रभाभिः, स्वयंचास्य सर्ववाचो ग-
तानि प्रादुर्भवन्ति दिव्यं चास्य चक्षुः श्रोत्रं भवति
गतिर्योजनसहस्रं दशवर्षसहस्राण्यायुरनुपद्रवं चे-
ति ॥ ७ ॥

ब्रह्मसुवर्चलाप्रभृतयोऽत्रोक्तलक्षणा दिव्यौषधयो नातिप्र-
सिद्धाः । आदित्यपर्णी सूर्यावर्तमेव देशविशेषजातं केचिद्व-
र्णयन्ति । अश्ववलेति ज्ञायत इति ऋषिभिरैवानेन नाम्ना
ज्ञायते, न लौकिकैर्लोकाऽप्रसिद्धत्वात् । सोम इव वर्द्धते
हीयत इति यथा सोमवृद्धिक्षयौ, तथा तत्कालमेव तस्य
वृद्धिक्षयौ भवतः । प्रलीयत इति हुतो भवति । अन्ये तु
मूर्च्छतीति वर्णयन्ति । प्रत्यवस्थापनमिति आहारसेवायां
योज्यमित्यर्थः । सर्ववाचो गतानि सर्ववाक्यविशेषाः ॥ ७ ॥

१ अर्हतेति पाठान्तरम् । २ पञ्चदशपर्ण इति पाठान्तरम् ।

भवन्ति चात्र ।

दिव्यानामोषधीनां यः प्रभावः स भवद्विधैः ।
शक्यः सोढुमशक्यस्तु स्यात् सोढुमकृतात्मभिः ८
ओषधीनां प्रभावेण तिष्ठतां स्वे च वर्त्मनि ।
भवतां निखिलं श्रेयः सर्वमेवोपपत्स्यते ॥ ९ ॥
वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च प्रयतैर्नियतात्मभिः ।
शक्या ओषधयो ह्येताः सेवितुं विषयाभिजाः १०

एतद्विव्यं रसायनमृषिभिस्तद्विधैर्वा सेव्यमिति दर्शयन्नाह—
दिव्यानामित्यादि ।—विषयाभिजा इति खोचितपुण्यदेशे
जाता इत्यर्थः, अपुण्ये तु देशे दिव्यौषधिजन्यैव न भवति,
भवन्त्योऽपि निर्बीर्या भवन्तीति भावः ॥ ८—१० ॥

तासु क्षेत्रगुणैस्तेषां मध्यमेन च कर्मणा ।
मृदुवीर्यतया तासां विधिर्ज्ञेयः स एव तु ॥ ११ ॥
पर्येष्टुं ताः प्रयोक्तुं वा ये समर्थाः सुखार्थिनः ।
रसायनविधिस्तेषामयमन्यः प्रशस्यते ॥ १२ ॥

सम्प्रति ब्रह्मसुवर्चलादीनां यथा मृदुवीर्यत्वं भवति,
तदाह—ताखिल्यादि ।—क्षेत्रगुणैरिति हिमालयादिप्रशस्तदे-
ष्टव्यतिरिक्तक्षेत्रधर्मैः । तेषामिति ऋषिव्यतिरिक्तानां वान-
प्रस्थादीनाम् । मध्यमेन च कर्मणेति असम्यक्प्रयोगेण ।
किंवा, अनतिमहादृष्टेन ॥ ११—१२ ॥

वल्यानां जीवनीयानां वृंहणीयाश्च या दश ।
वयसः स्थापनानां च खदिरस्यासनस्य च ॥ १३ ॥
खर्जूरानां मधूकानां मुस्तानामुत्पलस्य च ।
मृद्वीकानां विडङ्गानां वचायाश्चित्रकस्य च ॥ १३ ॥
शतावर्याः पयस्यायाः पिप्पल्या जोङ्गकस्य च ।
ऋद्ध्या नागवलायाश्च द्वारदाया धवस्य च ॥ १४ ॥
त्रिफलाकण्टकार्योश्च विदार्याश्चन्दनस्य च ।
इक्षूणां शरमूलानां श्रीपर्ण्यास्तिनिशस्य च ॥ १५ ॥
रसाः पृथक् पृथग्ग्राह्याः पलाशक्षार एव च ।
एषां पलोन्मितान् भागान् पयो गव्यं चतुर्गुणम् १६
द्वे पात्रे तिलतैलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।
तत्साध्यं सर्वमेकत्र सुसिद्धं स्नेहमुद्धरेत् ॥ १७ ॥
तन्नामलकचूर्णानामाढकं शतभावितम् ।
खरसेनैव दातव्यं क्षौद्रस्याभिनवस्य च ॥ १८ ॥
शर्कराचूर्णपात्रं च प्रथमेकं प्रदापयेत् ।
तुगाक्षीर्याः सपिप्पल्याः स्थाप्यं संमूर्च्छितं च तत्
सुचौक्षे मार्तिके कुम्भे मासार्धं घृतभाविते ।
मात्रामग्निसमां तस्य तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
हेमताम्रप्रवालानामयसः स्फटिकस्य च ।
सुकावैदूर्यशङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥ २१ ॥

१ कर्मणीति पाठान्तरम् । २ तास्त्विति पाठान्तरम् ।

प्रक्षिप्य षोडशीं मात्रां विहायायासमैथुनम् ।
जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥ २२ ॥
सर्वरोगप्रशमनं वृष्यमायुष्यमुत्तमम् ।
सत्त्वस्मृतिशरीराग्निबुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ २३ ॥
परमूर्जस्करं चैव वर्णस्वरकरं तथा ।
विषालक्ष्मीप्रशमनं सर्ववाचोगतप्रदम् ॥ २४ ॥

सिद्धार्थतां चाभिनवं वयश्च
प्रजाप्रियत्वं च यशश्च लोके ।
प्रयोज्यमिच्छद्भिरिदं यथाव-
द्रसायनं ब्राह्ममुदारवीर्यम् ॥ २५ ॥
इन्द्रोक्तरसायनम् ।

वल्यानामित्यादौ जोङ्गकमगुरु । द्वारदा शाकतरुः, कपि-
कच्छुर्वा । श्रीपर्णी गाम्भारी । पलाशक्षारः पलाशक्षारो-
दकम् । सुचौक्षइति सुविशुद्धे । अग्निसमामिति अग्न्यगुरु-
पाम् । षोडशीमात्रामिति आमलकादिचूर्णयुक्तघृतापेक्षया
षोडशभागो हेमादिचूर्णाग्राह्यः ॥ १३—२५ ॥

समर्थानामरोगाणां धीमतां नियतात्मनाम् ।
कुटीप्रवेशः क्षणिनां परिच्छदवतां हितः ॥ २६ ॥
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सौर्यमारुतिको विधिः ।
ताभ्यां श्रेष्ठतरः पूर्वो विधिः स तु सुदुष्करः ॥ २७ ॥
रसायनविधिभ्रंशाज्जायेरन् व्याधयो यदि ।
यथास्वमौषधं तेषां कार्यं मुक्त्वा रसायनम् ॥ २८ ॥
सत्यवादिनमक्रोधं निवृत्तं मद्यमैथुनात् ।
अहिंसकमनायासं प्रशान्तं प्रियवादिनम् ॥ २९ ॥
याज्यंशौचपरं धीरं दाननित्यं तपस्विनम् ।
देवगोब्राह्मणाचार्यगुरुवृद्धार्चने रतम् ॥ ३० ॥
आनृशंस्यपरं नित्यं नित्यं करुणवेदिनम् ।
समजागरणस्वप्ननित्यं क्षीरघृताशिनम् ॥ ३१ ॥
देशकालप्रमाणज्ञं युक्तिज्ञमनहङ्कृतम् ।
शस्ताचारमसंकीर्णमध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् ॥ ३२ ॥
उपासितारं वृद्धानामास्तिकानां जितात्मनाम् ।
धर्मशास्त्रपरं विद्याभरं नित्यरसायनम् ॥ ३३ ॥
गुणैरेतैः समुदितः प्रयुक्ते यो रसायनम् ।
रसायनगुणान् सर्वान्यथोक्तान् स समश्नुते ॥ ३४ ॥
आचाररसायनम् ।

कुटीप्रावेशिकरसायनविषयान् वातातपिकरसायनविष-
यांश्च पुरुषानाह—समर्थानामित्यादि ।—क्षणिनामिति व्या-
पारकरणं प्रति स्वतन्त्राणाम् । सूर्यमारुतसेवयाऽपि क्रियत
इति सौर्यमारुतिकः । सामान्येन रसायनविषयपुरुष-
गुणानुक्त्वा विशेषेण गुणानाह—सत्यवादिनमित्यादि ।—क-

१ जपेति पाठान्तरम् ।

रुण्या सत्वानि पश्यतीति करुणवेदी । असङ्कीर्णः कुलजः ।
नित्ययोगेन रसायनप्रयोगो यस्य स नित्यरसायनः ॥२६-३४॥

यथास्थूलमनिर्वाह्यदोषान् शरीरमानसान् ।

रसायनगुणैर्जन्तुर्युज्यते न कदाचन ॥ ३५ ॥

योगा ह्यायुःप्रकर्षार्था जरारोगनिवर्हणाः ।

मनःशरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयतात्मनाम् ॥ ३६ ॥

तदेतन्न भवेद्वाच्यं सर्वमेव हतात्मसु ।

अरुजेभ्योऽद्विजातिभ्यः शुश्रूषा येषु नास्ति च ३७

शुद्धैव प्रयतात्मतायां लब्धायां पुनस्तदभिधानमितरमान-
नसगुणेषु प्रयतात्मताया अभ्यर्हिततोपदर्शनार्थम् । अरुजे-
भ्योऽद्विजातिभ्यः शुश्रूषा येषु पुरुषेषु नास्ति, तेषु चैतन्न
वाच्यमिति योजना ॥ ३५-३७ ॥

ये रसायनसंयोगा वृष्ट्या योगाश्च ये मताः ।

यच्चौषधं विकाराणां सर्वं तद्वैद्यसंश्रयम् ॥ ३८ ॥

प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्धीमन्तं वेदपारगम् ।

अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदतिशक्तितः ॥ ३९ ॥

अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।

दक्षस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितम् ॥४०॥

प्रशीर्णा दशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।

वज्रिणश्च भुजस्तस्मस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥४१॥

चिकित्सितः शशी ताभ्यां गृहीतो राजयक्ष्मणा ।

सोमाभिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥४२॥

भार्गवश्चयवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ।

वीतवर्णस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥ ४३ ॥

एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ।

बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥ ४४ ॥

ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राणि तथा नाना हवींषि च ।

धूम्राश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्प्यन्ते द्विजातिभिः ॥४५॥

प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहाश्रुते ।

सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥ ४६ ॥

इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।

स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथान्या हि देवताः ॥४७॥

अजरैरमरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्ध्रुवैः ।

पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ मिषजाविति ॥ ४८ ॥

सम्प्रति, रसायनादिसिद्धिवैद्याधीना, तेन वैद्यस्तुतिमारभते
—य इत्यादि । —प्राणाचार्यमित्यत्र प्राणिवर्यमिति वा पाठः,
तत्र प्राणिनां वर्यः श्रेष्ठः प्राणिवर्यः । यज्ञं बहत् इति यज्ञवाहौ ।
तद्यज्ञवाहत्वमेव दर्शयति दक्षस्य हीत्यादि । —पूष्णः सूर्यस्य ।

भगोऽपि सूर्यभेदः । सोमाभिपतित इति सोमाभिपातन-
रोगेण पीडित इत्यर्थः । अतिपचित इति वा पाठः, तत्रा-
प्यतिपचनेन सोमपानातिशयं दर्शयति । ग्रहाः सोमपान-
पात्राणि । स्तोत्राणि स्ववाः स्तावकवाचः । शस्त्राणीति कृत्वा
केचित्, शस्यतेऽनेनेति सामगव्यतिरिक्तं स्तोत्रमाहुः । श-
स्त्राणि अस्त्राण्येव, वषट्पुक्तानि शस्त्राणि च यज्ञे कल्प्यन्त
एव । धूम्राश्च पशव इति धूमवर्णपशवः, एवंवर्णाश्च पशवः
श्रेष्ठा भवन्ति । सवन इति, यज्ञस्थाने । सौत्रामणी यज्ञवि-
शेषः । अतिशक्तित इति निजशक्तेरप्यतिरेकेण ॥३८-४८॥

मृत्युव्याधिजरावश्यैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ।

किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥४९॥

शीलवान्मतिमान् युक्तो द्विजातिः शास्त्रपारगः ।

प्राणिभिर्गुरुवत्पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥५०॥

विद्यासमाप्तौ मिषजो द्वितीया जातिरुच्यते ।

अश्रुते वैद्यशब्दं हि न वैद्यः पूर्वजन्मना ॥ ५१ ॥

विद्यासमाप्तौ ब्राह्मं वा सत्वमार्षमथापि वा ।

ध्रुवमाविशति ज्ञानात्तस्माद्वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥५२॥

नाभिध्यायेन्न चाक्रोशेदहितं न समाचरेत् ।

प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनित्वरम् ॥ ५३ ॥

वैद्यशब्दद्विजशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तमाह—विद्येत्यादि । —
तेन, विद्यायोगाद् वैद्यत्वं तथा विद्यासमाप्तिलक्षणजन्मना
द्विजत्वं भवतीत्युक्तं भवति । ब्राह्मं वा आर्षं वा इति
विकल्पो वैद्यविशेषाभिप्रायाद्भवति, तयोर्नैष्ठिकचिकि-
त्सार्थः, तस्य ब्राह्मम्, इतरस्य तु लोकानुग्राहिण आर्षमिति
व्यवस्था ॥ ४९-५३ ॥

चिकित्सितस्तु संश्रुत्य यो वाऽसंश्रुत्य मानवः ।

नोपाकरोति वैद्याय नास्ति तस्येह निष्कृतिः ॥ ५४ ॥

मिषगप्यातुरान् सर्वान् स्वसुतानिव यज्ञवान् ।

आवाधेभ्यो हि संरक्षेदिच्छन् धर्ममनुत्तमम् ॥५५॥

धर्मार्थं नार्थकामार्थमायुर्वेदो महर्षिभिः ।

प्रकाशितो धर्मपरैरिच्छद्भिः स्थानमक्षरम् ॥ ५६ ॥

नार्थार्थं नापि कामार्थमथ भूतदयां प्रति ।

वर्त्तते यश्चिकित्सायां स सर्वमतिवर्त्तते ॥ ५७ ॥

कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सा पण्यविक्रयम् ।

ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांशुराशिमुपासते ॥ ५८ ॥

दारुणैः कृष्यमाणानां गदैर्वैवस्वतक्षयम् ।

छित्त्वा वैवस्वतान् पाशान् जीवितं च प्रयच्छति ५९

१ सोमाभिपातयोगेनेति पाठान्तरम् । २ आयुरनुत्तममिति
पाठान्तरम् ।

धर्मार्थसदृशस्तस्य दाता नेहोपलभ्यते ।
न हि जीवितदानाद्धि दानमन्यद्विशिष्यते ॥ ६० ॥
परो भूतदया धर्म इति मत्वा चिकित्सया ।
वर्तते यः स सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ६१ ॥ इति

तत्र श्लोकौ ॥

आयुर्वेदसमुत्थानं दिव्यौषधिविधिं शुभम् ।
अमृताल्पान्तरगुणं सिद्धं रत्नरसायनम् ॥ ६२ ॥
सिद्धेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो यदुवाचामरेश्वरः ।
आयुर्वेदसमुत्थाने तत्सर्वं सम्प्रकाशितम् ॥ ६३ ॥
इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सित-
स्थाने रसायनाध्याये आयुर्वेदसमुत्थानीयो-
नाम रसायनपादश्चतुर्थः ।

समाप्तश्चायं रसायनाध्यायः ।

संश्रुत्येति प्रतिज्ञाय । चिकित्सैव पण्यं विक्रेतव्यमिति
चिकित्सापण्यम् । ते हित्वेत्यादौ धर्मार्थं क्रियमाणचिकित्सा
महाफलत्वेन काञ्चनराशितुल्या इतरा त्वसारकल्पा पांशु-
राशितुल्या । वैवस्वतक्षयमिति यमगृहम् । संप्रहे रत्नरसा-
यनमिति हेमादिरत्नसंयुक्तं रसायनम् । आयुर्वेदसमुत्थानं
प्रकाशितया दिव्यौषधिविध्यादि यदुवाच ब्रह्मचारिभ्यो-
ऽमरेश्वरः, तत्प्रकाशितमिति योजना ॥ ५४—६३ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननधर्मचक्रपाणिदत्त-
विरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकाया-
मायुर्वेदसमुत्थानीयरसायनपादव्याख्या ।

समाप्तश्चायं रसायनाध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अथातः संयोगशरमूलीयं वाजीकरणपादं
व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्वयोजस्करसामान्यात् रसायनमनु वाजीकरणं वाच्यम्,
तत्रापि वाजीकरणे प्रवृत्त्युपदर्शकप्रकरणयुक्तत्वादादौ संयो-
गशरमूलीय उच्यते । संयोगः शरमूलानामस्मिन्नस्तीति
संयोगशरमूलीयः ॥ १—२ ॥

वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् ।

तदायत्तौ हि धर्माथौ प्रीतिश्च यश एव च ॥ ३ ॥

अवाजी वाजीवात्यर्थं मैथुने शक्तः क्रियते येन, तद्वाजी-
करणम् । उक्तं हि—“वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतः

स्त्रियम्” इत्यादि । अन्विच्छेदिति रसायनान्महाफलात् तद-
पेक्षयाऽल्पफलं वाजीकरणं पश्चाद्विच्छेत् । ‘पुरुषः’ इति
पदेन तरुणपुरुषग्राहिणा बालवृद्धौ निषिद्धव्यवायौ निराक-
रोति । उक्तं हि—“अतिवालोल्यसम्पूर्णसर्वधातुः स्त्रियो
व्रजन् । उपतप्येत सहसा तडागमिव काजलम् ॥ शुष्कं
रूक्षं यथा काष्ठं जन्तुदग्धं विजर्जरम् । स्पृष्टमाशु विजीर्येत
तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजन् ।” इति । ‘नित्यम्’ इत्यनेन, न
रसायनवत् सकृत्प्रयोगो वृष्यस्य, किन्त्वाहारवत् सर्वदा
सर्वोऽपि प्रयोग इति दर्शयति । आत्मवानित्यनेन, दुरात्मनो
वृष्यकरणं निषेधति । स हि वृष्ययोगादुपचितधातुः सन्नग-
भ्यागमनमपि कुर्यात् । धर्मादयो वृष्यायत्ता एव यथा
भवन्ति तदाह—पुत्रस्येत्यादि ।—आयतनं कारणम् । एते
गुणा इति धर्मादयः, वृष्यप्रयोगजनितः पुत्रो धर्मादीन् पितुः
सम्पादयतीत्यर्थः । वाजीकरणं यच्चेहोक्तम्; तद्वक्तुं काले
यथाविधिकृतमैथुनप्राधान्येनाभिप्रेतम्, तेन, तिस्रैषणीये
“त्रय उपस्तम्भाः” इत्यादिग्रन्थेन ब्रह्मचर्यं यदुक्तम्, तद्
ऋतुकाले यथाविधिकृतमैथुनाप्रतिषेधकमिति न विरोधः ॥ ३ ॥

पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणाश्चैते सुताश्रयाः ।

वाजीकरणमग्र्यं च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥ ४ ॥

इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्था परं प्रीतिकरा स्मृताः ।

किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्घातेन व्यवस्थिताः ॥ ५ ॥

रूपाश्रयो हीन्द्रियार्थो यः स प्रीतिजननोऽधिकम् ।

स्त्रीषु प्रीतिर्विशेषेण स्त्रीष्वपत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ६ ॥

धर्माथौ स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोका प्रतिष्ठिताः ।

सुरूपा यौवनस्था या लक्ष्णैर्या विभूषिता ॥ ७ ॥

या वक्ष्या शिक्षिता या च सा स्त्री वृष्यतमा मता ।

सर्ववाजीकरणेभ्यः प्रधानरूपं वाजीकरणमाह—वाजी-
त्यादि ।—क्षेत्रमिव क्षेत्रम्, तत्र शुक्ररूपबीजप्ररोहणात् ।
अर्था इति शब्दादयः, ते च स्त्रीगताधररसकलविकृष्टरू-
पादयः प्रसिद्धा एव । धर्माथौ स्त्रीष्विति सहैव पत्न्या धर्म-
श्चर्य इत्याद्युपदेशाद्धर्मः, तथाऽनुरक्ता स्त्री, गृहिणी अर्थर-
क्षणादि करोतीत्यर्थ इत्यर्थः । स्त्रिया लक्ष्म्याः संयोगे धन-
सम्पद्भवतीति स्त्रीषु लक्ष्मीः प्रतिष्ठितेत्यर्थः । वक्ष्या आयत्ता ।
शिक्षितेति कामशास्त्रोक्तगीतवादित्रलास्यादिचतुष्पष्टिकलाशि-
क्षिता ॥ ४—७ ॥

नानाभक्त्या तु लोकस्य दैवयोगाच्च योषिताम् ॥ ८ ॥

तं तं प्राप्य निवर्त्तन्ते नरं रूपादयो गुणाः ।

वयोरूपमृजाहावैर्या यस्य परमाङ्गना ॥ ९ ॥

प्रविशत्याशु हृदयं दैवाद्वा कर्मणोऽपि वा ।

हृदयोत्सवरूपा या या समानमनःशयाः ॥ १० ॥

१ दुरात्मनेति पाठान्तरम् ।

समानसत्त्वा या वश्या या यस्य प्रीयते प्रियैः ।
 या पाशभूता सर्वेषामिन्द्रियाणां परैर्गुणैः ॥ ११ ॥
 यया विमुक्तो निखीकमरतिर्मन्यते जगत् ।
 यस्या ऋते शरीरं ना धत्ते शून्यमिवेन्द्रियैः ॥ १२ ॥
 शोकोद्वेगारतिभयैर्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ।
 याति यां प्राप्य चिस्त्रम्भं दृष्ट्वा हृष्यत्यतीव याम् ॥ १३ ॥
 अपूर्वामिव यां याति नित्यं हर्षातिवेगतः ।
 गत्वा गत्वापि बहुशो यां तृप्तिं नैव गच्छति ॥ १४ ॥
 सा स्त्री वृष्यतमा तस्य नानाभावा हि मानवाः ।
 अतुल्यगोत्रां वृष्यां च प्रहृष्टां निरुपद्रवाम् ॥ १५ ॥
 शुद्धस्नातां व्रजेन्नारीमपत्यार्थी निरामयः ।
 अच्छायश्चैकशाखश्च निष्फलश्च यथा द्रुमः ॥ १६ ॥

रूपादिव्यतिरेकेणापि कर्मवशाद्वृष्या स्त्री भवतीति दर्शय-
 न्नाह—नानेत्यादि ।—दैवयोगादिति प्राक्तनकर्मवशात् ।
 निवर्तन्त इति निष्पन्नाः सम्पद्यन्ते । हावो नरं प्रति स्त्रीणां
 शृङ्गारचेष्टाविशेषः । उक्तं च भरतेन—“प्रकाशरूपकं सत्त्वं
 सत्त्वोदल्लवाः समुद्रताः । तेभ्यो हावादिनिष्पत्तिरिलाहुः पर-
 मर्षयः” इति । दैवादिति प्राक्तनकर्मणः । कर्मण इति
 ऐहिकात् प्रीतिकरणादिकर्मणः । मनःशयः कामः । पाश-
 भूतेति मनइन्द्रियबन्धहेतुत्वात् । ‘नानाभावा हि मानवाः’
 इत्यनेन, रूपादिगुणयोगेन न सर्वपुरुषान् प्रति स्त्रीणां प्रिय-
 लमिति दर्शयति ॥ ८—१६ ॥

अनिष्टगन्धश्चैकश्च निरपत्यस्तथा नरः ।
 चित्रदीपः सरः शुष्कमधातुर्धातुसन्निभः ॥ १७ ॥
 निष्प्रजस्तृणपूलीति ज्ञातव्या पुरुषाकृतिः ।
 अप्रतिष्ठश्च नग्नश्च शून्यश्चैकेन्द्रियश्च ना ।
 मन्तव्यो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ॥ १८ ॥
 बहुमूर्तिर्वहुमुखो बहुव्यूहो बहुक्रियः ।
 बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बह्वत्मा च बहुप्रजाः ॥ १९ ॥
 मङ्गल्योऽयं प्रशस्योऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ।
 बहुशाखोऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजाः ॥ २० ॥
 प्रीतिर्बलं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विपुलं कुलम् ।
 यशोलोकाः सुखोदकास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिताः ॥ २१ ॥
 तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्यसंश्रितान् ।
 वाजीकरणनित्यः स्यादिच्छेत् कामसुखानि च ॥ २२ ॥
 उपभोगसुखान् सिद्धान् वीर्यापत्यविवर्द्धनान् ।
 वाजीकरणसंयोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ॥ २३ ॥

१ विभव इति पाठान्तरम् । २ स्यान्नेच्छेदिति पाठान्तरम् ।

सम्प्रति वृष्यप्रयोगसाध्यपुत्रस्योपादेयतां दर्शयन्नाह—
 अच्छाय इत्यादि । एकशाख इत्येकस्वरूप इत्यर्थः । चित्र-
 लिखितदीपश्चित्रदीपः । अधातुर्धातुसन्निभ इति सुवर्णादि-
 वदाभासते यो जातुसकङ्कणादिः । पूलि नपुंसकधर्मित्वात् ।
 तृणपुरुषाकृतिरिति परिभाषया पुरुषार्थक्रियाविरहित्वं दर्श-
 यति । कामसुखानि चेत्यनेन पुत्रोत्पादातिरिक्तं नातिश्चाध्यं
 फलं दर्शयति । कामसुखानि हि ऐहिकान्येव परं न पुत्रव-
 दुभयलोकोपकाराणि । उपभोगेन मैथुनेन सुखं कुर्वन्तीत्यु-
 पभोगसुखाः । किंवा, उपभोक्तुं सुखाः उपभोगसुखाः ।
 वीर्यं शुक्रम् ॥ १७—२३ ॥

शरमूलेक्षुमूलानि काण्डेभ्यः सेक्षुवालिता ।
 शतावरी पयस्या च विदारी कण्टकारिका ॥ २४ ॥
 जीवन्ती जीवको मेदा वीरा ऋषभकौ बला ।
 ऋद्धिर्गोक्षुरकं रास्ना सातमगुप्ता पुनर्नवा ॥ २५ ॥
 एषां त्रिपलिकान् भागान् माषाणामाढकं नवम् ।
 विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागं च शोषयेत् ॥ २६ ॥
 तत्र पेय्याणि मधुकं द्राक्षा फल्गुनि पिप्पली ।
 आत्मगुप्ता मधूकानि खर्जूरानि शतावरी ॥ २७ ॥
 विदार्यामलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक् ।
 सर्पिषश्चाढकं दद्यात् क्षीरद्रोणं च तद्विषक् ॥ २८ ॥
 साधयेत् घृतशेषं च सुपूतं योजयेत् पुनः ।
 शर्करायास्तुगाक्षीर्याश्चूर्णैः प्रस्थोन्मितैः पृथक् २९
 पलैश्चतुर्भिर्मागध्याः पलेन मरिचस्य च ।
 त्वगेलाकेशराणां च चूर्णैरर्द्धपलोन्मितैः ॥ ३० ॥
 मधुनः कुडवाभ्यां च द्वाभ्यां तत्कारयेत् भिषक् ।
 पलिका गुलिकास्त्यानास्ता यथान्नि प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 एष वृष्यः परो योगो बृंहणो बलवर्द्धनः ।
 अनेनाश्व इवोदीर्णो लिङ्गमर्पयते स्त्रियाम् ॥ ३२ ॥
 बृंहणीगुडिका ।

माषाणामात्मगुप्ताया बीजानामाढकं नवम् ।
 जीवकर्षभकौ वीरा मेदामृद्धि शतावरीम् ॥ ३३ ॥
 मधुकं चाश्वगन्धां च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ।
 रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ॥ ३४ ॥
 विदारीणां रसप्रस्थं प्रस्थमिधुरसस्य च ।
 दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ॥ ३५ ॥
 शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ।
 भागांश्चतुष्पलांस्तत्र पिप्पल्याश्चावपेत्यलम् ॥ ३६ ॥
 पलं पूर्वमतो लीढा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ।
 य इच्छेदक्षयं शुक्रं शेषसञ्चोत्तमं बलम् ॥ ३७ ॥
 वाजीकरणघृतम् ।

शर्करा माषविदलास्तुगाक्षीरीपयोघृतम् ।
 गोधूमचूर्णषष्ठानि सर्पिष्युत्कारिकां पचेत् ॥ ३८ ॥
 तां नातिपकां मृदितां कौकुटे मधुरे रसे ।
 सुगन्धे प्रक्षिपेदुष्णे यथा सान्द्रीभवेद्रसः ॥ ३९ ॥
 एष पिण्डरसो वृष्यः पौष्टिको बलवर्द्धनः ।
 अनेनाश्व इवोदीर्णो बैली लिङ्गं समर्पयेत् ।
 शिखितित्तिरिहंसानामेवं पिण्डरसो मतः ॥ ४० ॥

वाजीकरणपिण्डरसाः ।

काण्डेभ्यर्वृहदीक्षुरः । वंश्यरोचना तुगाक्षीरी, अन्ये वंश-
 रोचनानुकारि पार्थिवद्रव्यतालैधीति वदन्ति । स्थाना इति
 घनाः । द्वितीयप्रयोगे रस इति क्वाथे । उत्कारिका मूषि-
 कोत्कारा (?) । शिखितित्तिरिहंसानां व्यस्तसमस्ताश्चत्वारः
 पिण्डरसाः ॥ ३४—४० ॥

घृतं माषान् सबस्ताण्डान् साधयेन्माहिषे रसे ।
 भर्जयेत्तं रसं पूतं फलाम्लं नवसर्पिषि ॥ ४१ ॥
 ईषत्सलवणं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ।
 एष वृष्यश्च बल्यश्च बृंहणश्च रसोत्तमः ॥ ४२ ॥
 वृष्यमाहिषरसः ।

चटकांस्तित्तिरिरसे तित्तिरीन् कौकुटे रसे ।
 कुकुटान् बार्हिणरसे हांसे बार्हिणमेव च ।
 नवसर्पिषि सन्तप्तान् फलाम्लान् कारयेद्रसान् ।
 मधुरान् वा यथासात्म्यं गन्धाढ्यान् बलवर्द्धनान् ॥
 वृष्यरसाः ।

वृत्तिं चटकमांसानां गत्वा योऽनुपिवेत्पयः ।
 न तस्य बलशैथिल्यं स्यान्न शुक्रक्षयो निशि ॥ ४४ ॥
 माषयूषेण यो भुक्त्वा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
 पयः पिवति रात्रिं स कृत्स्नां जागर्ति वेगवान् ४५
 न ना स्वपिति रात्रिषु नित्यं स्तब्धेन शोफसा ।
 वृत्तः कुकुटमांसानां भृष्टानां न करेतसि ॥ ४६ ॥
 निःस्त्राव्य मत्स्याण्डरसं भृष्टं सर्पिषि भक्षयेत् ।
 हंसवर्हिणदक्षाणामेवमण्डानि भक्षयेत् ॥ ४७ ॥
 तत्र श्लोकौ ।

वाजीकरणसामर्थ्यं क्षेत्रं स्त्री यस्य चैव या ।
 ये दोषा निरपत्यानां गुणाः पुत्रवतां च ये ॥ ४८ ॥

दश पञ्च च संयोगां वीर्यापत्यविवर्द्धनाः ।
 उक्तास्ते शरमूलीये पादे पुष्टिबलप्रदा इति ॥ ४९ ॥
 भवतश्चात्र ।

स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे
 वृष्यं यदा नामितमस्ति काले ।
 वृषायते तेन परं मनुष्य-
 स्तद्बृंहणं चैव बलप्रदं च ॥ ५० ॥
 तस्मात् पुरा शोधनमेव कार्यं
 बलानुरूपं न हि वृष्ययोगाः ।
 सिध्यन्ति देहे मलिने प्रयुक्ताः
 क्लिष्टे यथा वाससि रागयोगाः ॥ ५१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सित-
 स्थाने वाजीकरणाध्याये संयोगशरमूलीयो
 नाम वाजीकरणपादः प्रथमः ।

निशीत्यनेन, सकलनिशां मैथुनेऽपीति दर्शयति । हंसेति हं-
 सवर्हिदक्षाणामण्डादिप्रयोगाः यद्यपि भिन्नाः, तथापि प्रयोगा-
 पेक्षया एक एवायं प्रयोगः । एवं संग्रहोक्ताः हंसवर्हिदक्षाणामे-
 कप्रयोगेण पञ्चदशप्रयोगाः पूर्यन्ते । संग्रहे यस्य चैव येति
 यस्य या वृष्येत्यर्थः । वृष्ययोगाश्च शुद्धदेहैरेव कर्तव्या इति
 दर्शयन्नाह—स्रोतस्वीत्यादि ।—नामितमिति मितिमिति या-
 वत् । क्लिष्ट इति म्लाने ॥ ४९—५१ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविर-
 चितायां चरकतात्पर्यटीकायां चिकित्सितस्थान-
 व्याख्यायां वाजीकरणाध्यायव्याख्यायां
 संयोगशरमूलीयपादव्याख्या ।

द्वितीयः पादः ।

अथात आसिक्तक्षीरिकं वाजीकरणपादं
 व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥
 आसिक्तक्षीरमापूर्णमशुष्कं शुद्धषष्टिकम् ।
 उदूखले समापोथ्य पीडयेत् क्षीरमर्दितम् ॥ ३ ॥
 क्षुण्णं विमर्दितं क्षीरे पीडयेत् सुसमाहितः ।
 गृहीत्वा तं रसं पूतं गव्येन पयसा सह ॥ ४ ॥
 बीजानामात्मगुप्ताया धान्यमापरसेन च ।
 बलायाः शूर्पपण्योश्च जीवन्त्या जीवकस्य च ॥ ५ ॥
 ऋक्ष्यर्षभककाकोली श्वदंष्ट्रा मधुकस्य च ।
 शतावर्यां विदार्याश्च द्राक्षाखजूरयोरपि ॥ ६ ॥

१ प्रक्षिपेच्छीत इति पाठान्तरम् । २ इवोदीर्णबल इति पाठा-
 न्तरम् । ३ तालधीक्षीति पाठान्तरम् । ४ 'लिङ्गशैथिल्यमिति'
 पाठान्तरम् । ५ निस्तब्धेनेति पाठान्तरम् ।

१ म्लिष्ट इति पाठान्तरम् । २ कपभस्य च काकोलीमधुकानां
 रसेन तैति पाठान्तरम् ।

संयुक्तं मात्रया वैद्यः साधयेत्तत्र चावपेत् ।
 तुगाक्षीर्याः समाषाणां शालीनां षष्टिकस्य च ॥ ७ ॥
 गोधूमानां च चूर्णानि यैः स सान्द्रीभवेद्रसः ।
 सान्द्रीभूतं च कुर्यात्तु प्रततमधुशर्करैर्म ॥ ८ ॥
 गुलिकां बदरैस्तुल्यास्ताश्च सर्पिषि भर्जयेत् ।
 ता यथाग्निं प्रयुज्जानः क्षीरमांसरसाशनः ॥
 पश्यत्यपत्यं विपुलं वृद्धोऽप्यात्मजमक्षयम् ॥ ९ ॥
 अपत्यकरा षष्टिकादिगुडिका ।

आसिक्तक्षीरवृष्याभिधानप्रसङ्गात् पादाद्यैस्य विशिष्टसम्बन्धावयवतयोच्यते—आसिक्तक्षीरी, तत्र स्वार्थिकः ‘क’ प्रत्ययः । किंवा, ढक्प्रत्ययेन ‘वैशेषिक’ शब्दवत् आसिक्तक्षीरिक इति साधनीयम् । आसिक्तक्षीरमिति क्षीरसेकवृद्धम् । यदुक्तं जतूकर्णे—‘क्षीरसेकवृद्धषष्टिकं पक्कम्’ इत्यादि । शुद्धषष्टिकमिति गौरवषष्टिकम् । मात्रा बलादिरसानां तुल्यमानता । किंवा, ‘मात्रा’ शब्दस्याल्पवचनत्वाद्वलादिरसमल्पमात्रम् । प्रक्षेपचूर्णप्रमाणमाह—यैः स सान्द्रीभवेद्रस इति यावता तेन चूर्णेन रसस्य सान्द्रता भवति, तावन्मात्रं चूर्णं ग्राह्यम् । प्रततत्वं मधुशर्करयोर्यावताऽत्यर्थमधुरत्वं स्यातावज्ज्ञेयम् । अत्र च प्रयोगमहिम्नैव मधुयुक्तस्यापि प्रयोगस्य भर्जनक्रियायामग्निसंयोगो न विरोधमावहति । तथा हि सुश्रुतेऽपि त्रिफलायस्कृतौ मधुनोऽग्निसम्बन्धो भवत्येव । आत्मजमिति हर्षभूतात्मजं शुक्रमिति यावत् ॥ १—९ ॥

चटकानां सहस्रानां दक्षाणां शिखिनां तथा ।
 शिशुमारस्य नक्रस्य भिषक् शुक्राणि संहरेत् ॥ १० ॥
 गव्यं सर्पिवराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।
 षष्टिकानां च चूर्णानि चूर्णं गोधूमकस्य च ॥ ११ ॥
 पभिः पूषलिकाः कार्याः शङ्कुल्यो वर्तिकास्तथा ।
 पूषा धानाश्च विविधा भक्ष्याश्चान्ये पृथग्विधाः १२
 एषां प्रयोगाद्भक्ष्याणां स्तब्धेनापूर्णरेतसा ।
 शेफसा वाजिवद्याति यावदिच्छं स्त्रियो नरः ॥ १३ ॥
 वृष्यभक्ष्याः ।

आत्मगुप्ताफलं माषान् खर्जूरानि शतावरी ।
 शृङ्गाटकानि मृद्वीकां साधयेत् प्रस्तुतोन्मिताम् ॥ १४ ॥
 क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थं पतत् प्रस्थावशेषितम् ।
 शुद्धेन वाससा पूतं योजयेत् प्रस्तुतैस्त्रिभिः ॥ १५ ॥
 शर्करायास्तुगाक्षीर्याः सर्पिषोऽभिनवस्य च ।
 तत् पाययेत् सक्षौद्रं षष्टिकान्नं च भोजयेत् ॥ १६ ॥

१ प्रभूतमधुशर्करमिति पाठान्तरम् । २ साधयेदिति पाठान्तरम् ।
 ३ पादान्तस्येति पाठान्तरम् ।

जरापरीतोऽप्यबलो योगेनानेन विन्दति ।
 नरोऽपत्यं सुविपुलं युवैव च स हृष्यति ॥ १७ ॥
 अपत्यकरः स्वरसः ।

खर्जूरीमस्तकं माषान् पयस्यां च शतावरीम् ।
 खर्जूरानि मधूकानि मृद्वीकामजडाफलम् ॥ १८ ॥
 पलोन्मितानि मतिमान् साधयेत् सलिलाढके ।
 तेन पादावशेषेण क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १९ ॥
 क्षीरशेषेण तेनाद्याद् घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
 सशर्करेण संयोग एष वृष्यः परं स्मृतः ॥ २० ॥
 वृष्यक्षीरयोगः ।

दक्षः कुकुटः । शुक्राणीति यद्यप्युक्तम्, तथापि चटकादिशुक्रस्य ग्रहणस्याशक्यत्वात् समानगुणानि तदण्डान्यपीह गृह्यन्ते । वर्तिका बर्त्याकारा भक्ष्याः । अयं तुल्यद्रव्यतया विविधभक्ष्यरूपोऽप्येक एव योगः । अजडा शूकशिम्बी ॥ १०—२० ॥

जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं श्रावणीद्वयम् ।
 खर्जूरं मधुकं द्राक्षां पिप्पलीं विश्वमेपजम् ॥ २१ ॥
 शृङ्गाटकं विदारीं च नवं सर्पिः पयो जलम् ।
 सिद्धं घृतावशेषं तच्छर्कराक्षौद्रपादिकम् ॥ २२ ॥
 षष्टिकान्नेन संयुक्तमुपयोज्यं यथाबलम् ।
 वृष्यं बल्यं च वर्ण्यं च कण्ठ्यं वृंहणमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 वृष्यघृतम् ।

दध्नः शरं शरच्चन्द्रसन्निभं दोषवर्जितम् ।
 शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्याश्च बुद्धिमान् ॥ २४ ॥
 युक्त्या युक्तं ससूक्ष्मैलं नवे कुम्भे शुचौ पटे ।
 मार्जितं प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्ये षष्टिकौदने ॥ २५ ॥
 पिबेन्मात्रां रसालायास्तं भुक्त्वा षष्टिकौदनम् ।
 वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते ॥ २६ ॥
 वृष्यो दधिशरप्रयोगः ।

जीवकेलादौ विदार्थन्तैः कल्कैः क्षीरजलाभ्यां घृतं साधनीयम् । युकेति यथा कडुलाद्यधिकं न भवति, तथा मरिचादियोगः कर्तव्यः मार्जितमिति सुघृष्टम् । रसालालक्षणम्,—“सचातुर्जातकाजजिसयुडाद्रकनागरम् । रसाला स्यात् शिखरिणी सुघृष्टं सशरं दधि” इति ॥ २१—२६ ॥
 चन्द्रांशुकल्पं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
 शर्करामधुसंयुक्तं प्रयुज्जानो वृषायते ॥ २७ ॥
 वृष्यः षष्टिकौदनप्रयोगः ।

१ कुण्डे इति पाठान्तरम् ।

तप्ते सर्पिषि तक्राण्डं ताम्रचूडाण्डमिश्रितम् ।
युक्तं षष्टिकचूर्णेन सर्पिषामिनवेन च ॥ २८ ॥
पक्त्वा पूपलिकाः खादेद्धारुणीमण्डपो नरः ।
य इच्छेदश्ववद्वन्तुं प्रसेकुं गजवच्च यः ॥ २९ ॥
वृष्यपूपलिकाः ।

भवन्ति चात्र ।

आसिक्तक्षीरिके पादे ये योगाः परिकीर्त्तिताः ।
अष्टावपत्यकामैस्ते प्रयोज्याः पौरुषार्थिभिः ॥ ३० ॥

एतैः प्रयोगैर्विधिवद्बुधमान्
स्नेहोपपन्नो बलवर्णयुक्तः
हर्षान्वितो वाजिवदष्टवर्षो
भवेत् समर्थश्च वराङ्गनासु ॥ ३१ ॥

यद्यच्च किञ्चिन्मनसः प्रियं स्यात्
रम्या वनान्ताः पुलिनानि शैलाः ।
इष्टाः स्त्रियो भूषणगन्धमालयम्
प्रिया वयस्याश्च तदत्र योग्यम् ॥ ३२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सित-
स्थाने वाजीकरणाध्याये आसिक्तक्षीरिको
नाम वाजीकरणपादो द्वितीयः ।

चन्द्रांशुकल्पमिति अल्यर्थशुक्लम् । पौरुषार्थिभिरिति शुक्रा-
र्थिभिः । अत्र योग्यमिति वृष्यप्रयोगसमर्थम् ॥ २७—३२ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचि-
तायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां चिकि-
त्सितस्थानव्याख्यायां वाजीकरणाध्यायव्याख्या-
यामासिक्तक्षीरिकवाजीकरणपादव्याख्या ।

तृतीयः पादः ।

अथातो माषपर्णभृतीयं
वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

माषपर्णभृतां धेनुं गृष्टिं पुष्टां चतुःस्तनीम् ।
समानवर्णवत्सां च जीवद्वत्सां च बुद्धिमान् ॥ ३ ॥
रोहिणीमथवा कृष्णामूर्ध्वशृङ्गीमदारुणाम् ।
इक्ष्वादामर्जुनादां वा सान्द्रक्षीरां च धारयेत् ॥ ४ ॥
केवलं तु पयस्तस्याः शृतं वाऽशृतमेव वा ।
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्मिर्युक्तं तद्दृष्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥

वृष्यकेवलक्षीरयोगाः ।

शुक्रलैर्जीवनीयैश्च वृंहणैर्बलवद्धनैः ।

क्षीरसज्जननैश्चैव पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥

युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रमक्षयम् ॥ ७ ॥

वृष्यक्षीरप्रयोगः ।

माषपर्णभृतीयसम्बन्धोऽपि पूर्ववत् । गृष्टिमेकवारप्रयूताम् ।
चतुस्तनीमित्यनेन सम्पूर्णचतुस्तनीं दर्शयति । रोहिणीमिति
लोहितवर्णाम्, उर्ध्वशृङ्गत्वं विशुद्धबहुक्षीराया एव भवतीति
वचनाज्ज्ञेयम् । इक्ष्वादेति इक्षुदण्डभक्षा । अर्जुनादा अर्जुन-
वृक्षपत्रभक्षा । इक्ष्वादा वा अर्जुनादा वा माषपर्णभृता वेति
विकल्पत्रयम् । पयः शृतमशृतं वेति योगौ । शर्कराक्षौद्रसं-
र्पिर्मिर्युक्तं तदिति तृतीयः । एतत्प्रयोगोऽपि जतूकर्णे—
“तस्याः क्षीरं शर्कराक्षौद्रयुक्तं वा केवलं शृतमशृतं वा”
इति । पर्यायेणेति पृथक् पृथक् प्रयोक्तव्यम्, तेन, “पञ्च येऽग्नी
गणैः” इत्यादिग्रन्थोक्तयोगाः ॥ १—७ ॥

मेदां पयस्यां जीवन्तीं विदारीं कण्टकारिकाम् ।

माषान् श्वदंष्ट्रां क्षीरीकां गोधूमान् शालिषष्टिकान् ॥

पयस्यद्धोदके पक्त्वा कार्षिकानाढकोन्मिते ।

विवर्जयेत् पयःशेषं तत् पूतं क्षौद्रसर्पिषा ॥ ९ ॥

युक्तं सशर्करं पीत्वा वृद्धः साप्ततिकोऽपि वा ।

विपुलं लभतेऽपत्यं युवेव च स हृष्यति ॥ १० ॥

अपत्यकरक्षीरयोगाः ।

मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयः शृतम् ।

अपत्यजननं सिद्धं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ११ ॥

अपत्यजननक्षीरयोगः ।

विवर्जयेदिति मेदादिकल्कं वर्जयेत् । वृद्धः सप्ततेरर्वागिति
ज्ञेयम् । साप्ततिकस्य तु यद्यपि शुक्रनिवृत्तिरुक्ता, तथापि
वृष्यप्रभावाद्भवतीति विज्ञेयम् । जातरूपस्येति सुवर्णस्य ।
मण्डलरूपाऽऽकृतिरिह सुवर्णस्य प्रभावाद्वृष्यप्रयोगोपकारिणी
भवतीति वचनाज्ज्ञेयम् । तस्या एवेति माषपर्णभृता-
धेन्वाः ॥ ८—११ ॥

त्रिंशत् सुपिष्टाः पिप्पल्यः प्रकुञ्चे तैलसर्पिषोः ।

भृष्टाः सशर्कराक्षौद्राः क्षीरधारावदोहिताः ॥ १२ ॥

पीत्वा यथाबलं चोर्ध्वं षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।

भुक्त्वा न रात्रिमस्तब्धं लिङ्गं पश्यति नाक्षरत् ॥ १३ ॥

अपत्यजननक्षीरयोगः ।

श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

घृताढ्यः साधितो वृष्यो माषषष्टिकपायसः ॥ १४ ॥

वृष्यपायसप्रयोगः ।

प्रकुञ्चं पलम् । क्षीरधारावदोहिता इति पिप्पलीकल्कादु-
परिक्षीरधारावदोहः कर्तव्यः । क्षीरं च तावद्दोह्यम्, यावत्ता
पानयोग्याः पिप्पल्यः भवन्ति ॥ १२—१४ ॥

फलानां जीवनीयानां स्निग्धानां रुचिकारिणाम् ।

कुडवश्चूर्णितानां स्यात् स्वयंगुप्ताफलस्य च ॥ १५ ॥

कुडवश्चैव माषानां द्वौ द्वौ च तिलमुद्रयोः ।

गोधूमशालिचूर्णानां कुडवः कुडवो भवेत् ॥ १६ ॥

सर्पिषः कुडवश्चैकस्तत् सर्वं क्षीरसंयुतम् ।

पक्त्वा पूपलिकाः खादेद्ब्रह्मचरः स्युर्यस्य योषितः १७

वृष्यपूपलिकाः ।

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।

शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ १८ ॥

वृष्यं शतावरीघृतम् ।

फलानामित्यादि ।—फलानामिति जीवनीयानामित्यादीनां
त्रयाणां प्रत्येकमभिसम्बध्यते । जीवनीयानामिति षट्-
कषायवर्गोक्तानां जीवकर्षभादीनां दशानाम्, स्निग्धा-
नामिति स्नेहोपगानां मृद्वीकादीनां दशानां सप्तकषायवर्गो-
क्तानाम् । तथा रुचिकारिणामिति चतुष्कषायवर्गोक्ताना-
माप्रादीनां हृद्यानां दशानामिति, एषां जीवनीयप्रभृतीनां
फलानां चूर्णितानां मिलित्वा कुडवो ग्राह्यः । अन्यदतिरोहि-
तार्थम् । तथा ह्ययं प्रयोगो जतूकर्णे च पठ्यते—“द्राक्षा-
खर्जूरमाषाजडागोधूमशालिघृतानां कुडवः, तिलमुद्रौ द्विकौ-
डविकौ चूर्णयित्वा” इत्यादि । घृतं शतावरीत्यादौ शर्करा-
दीनां प्रक्षेपणम्, अन्यतो दृष्टन्यायात् घृतस्य प्रास्थिक-
लम् ॥ १५—१८ ॥

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमांशिकम् ।

प्रयुक्ते यः पैयश्चानु नित्यवेगः स ना भवेत् ॥ १९ ॥

वृष्यमधुकयोगः ।

घृतक्षीराशनो निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ।

सङ्कल्पप्रवणो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ॥ २० ॥

कृतैककृत्याः सिद्धार्था ये चान्योऽन्यानुवर्तिनः ।

कलासु कुशलास्तुल्याः सत्वेन वयसा च ये ॥ २१ ॥

१ सर्पिषः कुडवश्चैव क्षीरेण सृदितं च यदिति पाठान्तरम् ।

२ घृतक्षौद्रसमन्वितमिति पाठान्तरम् । ३ पयोऽनुपानं यो

लिङ्गादिति पाठान्तरम् । ४ वपुषेति पाठान्तरम् ।

कुलमाहात्म्यदाक्षिण्यशीलशौचसमन्विताः ।

ये कामनित्या ये हृष्टा ये विशोका गतव्यथाः ॥ २२ ॥

ये तुल्यशीला ये भक्ता ये प्रिया ये प्रियंवदाः ।

तैर्नरः सह विस्रब्धः सुवयस्यो वृषायते ॥ २३ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानगन्धमाल्यविभूषणैः ।

गृहशय्यासनसुखैर्वासोभिरहतैः प्रियैः ॥ २४ ॥

विहङ्गानां रुतैरिष्टैः स्त्रीणां चाभरणस्वनैः ।

संवाहनैर्वैरस्त्रीणामिष्टानां च वृषायते ॥ २५ ॥

कर्षमित्यादिकान्तपञ्चदश प्रयोगाः । ‘घृतक्षीराशनः’
इत्यादिना तु वृष्यत्वाचिताहाराभिधानम् । नित्यमित्यनेन
व्यवायनित्यतया शुक्रमार्गानवरोधेन व्यवायशक्तिं दर्शयति ।
कृतमेकं कृत्यं यैस्ते तथा, एतच्च अन्योऽन्यार्थरागकारणम् ।
सिद्धार्था इति सिद्धसाध्याः । कृतार्था ह्यव्याकुलमनसः काम-
क्षमाः । वृषायत इत्युपचितप्रवृत्त्युन्मुखशुको भवति १९—२५

मत्तद्विरेफाचरिताः सपन्नाः सलिलाशयाः ।

जात्युत्पलसुगन्धीनि शीतगर्भगृहाणि च ॥ २६ ॥

नद्यः फेनोत्तरीयाश्च गिरयो नीलसानवः ।

उन्नतिर्नीलमेघानां रम्यचन्द्रोदया निशाः ॥ २७ ॥

वायवः सुखसंस्पर्शाः कुमुदाकरगन्धिनः ।

रतिभोगक्षमा रात्रीः सङ्कोचाऽगुरुबलभाः ॥ २८ ॥

‘मत्तद्विरेफाचरिताः’ इत्यादि ‘गृहाणि च’ इत्यन्तं योग्य-
तया ऋतुविभागेनावुक्तमपि ग्रीष्म एव ज्ञेयम् । तथा
मेघानामित्यन्तं प्रावृषि, तथा ‘गन्धिनः’ इत्यन्तं शरदि,
‘बलभाः’ इत्यन्तं च विधानं हेमन्तशिशिरयोर्ज्ञेयम् । सङ्कोचं
कुङ्कुमम्, सङ्कोचागुरुणोः समालभनार्थं बलभा यासु निशासु
तास्तथा ॥ २६—२८ ॥

सुखाः सहायाः परपुष्ट्युष्टाः

फुल्ला वनान्ता विशदान्नपानाः ।

गान्धर्वशब्दाश्च सुगन्धयोगाः

सत्त्वं विशालं निरुपद्रवं च ॥ २९ ॥

सिद्धार्थता चाभिनवश्च कामः

स्त्री चायुधं सर्वमिहात्मजस्य ।

वयो नवं जातमदश्च कालो

हर्षस्य योनिः परमा नराणामिति ॥ ३० ॥

तत्र श्लोकः ।

प्रहर्षयोनयो योगा व्याख्याता दश पञ्च च ।

माषपर्णभृतीयेऽस्मिन् पादे शुक्रबलप्रदः ॥ ३१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सित-

स्थाने द्वितीयाध्याये माषपर्णभृतीयो नाम

वाजीकरणपादस्तृतीयः ।

१ परपुष्ट्युष्टा इति पाठान्तरम् । २ सगन्धमाल्या इति
पाठान्तरम् । ३ पुष्टिबलप्रदा इति पाठान्तरम् ।

सुखा इत्यादिग्रन्थविधानं वसन्ताभिप्रायाभिधानमन्य-
त्राप्यविरुद्धम्; आत्मजस्येति मन्मथस्य; जातमदः कालो
वसन्तादिः ॥ २९—३१ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचि-
तायां चरकतात्पर्यटीकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायां
वाजीकरणाध्यायव्याख्यायां माषपर्णभृती-
यपादव्याख्या ।

चतुर्थः पादः ।

अथातः पुमान्जातबलादिकं

वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

पुमान् यथा जातबलो यावदिच्छं स्त्रियो व्रजेत् ।

यथा चापत्यवान् सद्यो भवेत् तदुपदेक्ष्यते ॥ ३ ॥

न हि जातबलाः सर्वे नराश्चापत्यभागिनः ।

बृहच्छरीरा बलिनः सन्ति नारीषु दुर्बलाः ॥ ४ ॥

सन्ति चाल्पबलाः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।

प्रकृत्या चाबलाः सन्ति सन्ति चामयदुर्बलाः ॥ ५ ॥

नराश्चटकवत् केचित् व्रजन्ति बहुशः स्त्रियम् ।

गजवच्च प्रसिञ्चन्ति केचिन्न बहुगामिनः ॥ ६ ॥

कालयोगबलाः केचित् केचिदभ्यसनध्रुवाः ।

केचित् प्रयत्नैर्वाहन्ते वृषाः केचित् स्वभावतः ॥ ७ ॥

तस्मात् प्रयोगान् वक्ष्यामो दुर्बलानां बलप्रदान् ।

सुखोपभोगान् बलानां भूयश्च बलवर्द्धनान् ॥ ८ ॥

पूर्वं सुखशरीराणां निरूहाननुवासनान् ।

बलापेक्षी प्रयुञ्जीत शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥ ९ ॥

घृततैलरसक्षीरशर्करामधुसंयुताः ।

वस्तयः संविधातव्याः क्षीरमांसरसाशिनाम् ॥ १० ॥

पारिशेष्यात् पुमान्जातबलादिकमुच्यते, पुमान्जात-
बलादयः शब्दा असिन् विद्यन्ते इति पुमान्जातबलादिकः
आसिक्क्षीरिकवच्छब्दसिद्धिः । जातबलत्वे सत्यपि नाव-
श्यमतिभोगित्वं भवतीति कृत्वा 'यथा जातबलः' इत्युक्तेऽपि
'यथा चापत्यवान् भवति' इत्युक्तम्, तदेव शुक्रचिह्नं
स्फोटयति—न हीत्यादि ।—'न हि जातबलाः सर्वे'
इत्येकः पक्षः, तथा 'नापत्यभागिनः सर्वे' इति द्वितीयः

पक्षो ज्ञेयः । एतच्छुक्रबलप्रसङ्गादपरानपि शुक्रबलविशेषा-
नाह—बृहच्छरीरा इत्यादि ।—अल्पबला अल्पशरीरा एते
च शुक्रसारत्वेन नारीषु बहुप्रजा भवन्ति । गजवच्च प्रसिञ्च-
न्तीति शुक्रं बहु विसृजन्ति । कालयोगेन हेमन्तादिकालस-
म्बन्धेन व्यवाये बलवन्तो भवन्तीति कालयोगबलाः । अभ्य-
सनध्रुवा इति व्यवायाभ्यासेन व्यवायसमर्था भवन्ति । एवं
प्रयत्नैर्भवन्तीति । निरूहानुवासनाभिधाना वस्तयः ॥ १—१० ॥

पिष्टा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ।

कोलवहुलिकाः कृत्वा तप्ते सर्पिषि वर्तयेत् ॥ ११ ॥

वर्तनेस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ।

घृताढ्ये गन्धपिशुने दधिदाडिमसारिके ॥ १२ ॥

यथा न भिन्द्याहुलिकास्तथा तं साधयेद्रसम् ।

तं पिवन् भक्षयन्ताश्च लभते शुक्रमक्षयम् ॥ १३ ॥

वृष्या मांसगुडिकाः

मांसानामेवमन्येषां मेध्यानां कारयेद्विषक् ।

गुलिकाः सरसास्तासां प्रयोगः शुक्रवर्द्धनः ॥ १४ ॥

माषानङ्कुरितान् शुद्धान् वितुषान् साजडाफलान् ।

घृताढ्ये माहिषरसे दधिदाडिमसारिके ॥ १५ ॥

प्रक्षिपेन्मानया युक्तान् धान्यजीरकनागरैः ।

भुक्तः पीतश्च स रसः कुरुते शुक्रमक्षयम् ॥ १६ ॥

वृष्यो माहिषरसः ।

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि भृष्टाश्च शफरीश्च न ।

तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् ॥ १७ ॥

वृष्यघृतभृष्टमत्स्यमांसानि ।

घृतभृष्टान् रसे च्छागे रोहितान् फलसारिके ।

अनुपीतरसान् स्निग्धानपत्यार्थीं प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥

गर्भाधानकरोयोगः ।

वर्तनेस्तम्भिता इति वर्तनेन कठिनीकृताः । दधिदाडिमसा-
राभ्यां संस्कृतं दधिदाडिमसारिकम् । दाडिमसारश्च दाडिमर-
सम् । मांसानामित्यादि ।—अतिदेशयोगो द्वितीयः । मेध्याना-
मिति मेदुराणाम् । अजडा शुक्रशिम्बी । मुक्तः पीतश्चेति
पूर्वयोगवत् । घनभागस्य भोजनम्, द्रवस्य पानं ज्ञेयम् ।
'मत्स्य'शब्देन प्रधानकल्पनया रोहितं वदन्ति । फल-
सारिक इति दाडिमामलकादिफलसारसंस्कृतम् ॥ ११—१८ ॥

१ वसन्ताभिप्रायविहितमप्यविद्धमिति पाठान्तरम् । २ कामेति
पाठान्तरम् । ३ शुद्धशरीराणामिति पाठान्तरम् । ४ शुक्राप-
त्यादिवर्धनानिति पाठान्तरम् । ५ शुक्रबलमिति पाठान्तरम् ।

१ मर्जयेदिति पाठान्तरम् । २ मर्जनेति पाठान्तरम् । ३ पक्वेति
पाठान्तरम् । ४ शुक्रवर्धनमिति पाठान्तरम् । ५ सिद्धानपत्यार्थीति
पाठान्तरम् । ६ वेति पाठान्तरम् । ७ प्रधानकल्पतयेति पाठान्तरम् ।

कुट्टकं^१ मत्स्यमांसानां हिङ्गुसैन्धवधान्यकैः ।
युक्तं गोधूमचूर्णेन घृते पूषलिकाः पचेत् ॥ १९ ॥
माहिषे च रसे मत्स्यान् स्निग्धाम्ललवणान् पचेत् ।
रसे चानुगते मत्स्यान् पोथयेत्तत्र चावपेत् ॥ २० ॥
मरिचं जीरकं धान्यमल्पं हिङ्गु नवं घृतम् ।
माषपूषलिकानां तद्र्भार्थमुपकल्पयेत् ॥ २१ ॥
एतौ पूषलिकायोगौ वृंहणौ बलवर्द्धनौ ।
हर्षसौभाग्यजननौ परं शुक्राभिवर्धनौ ॥ २२ ॥

वृष्यौ पूषलिकायोगौ ।

माषात्मगुप्तागोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकम् ।
शर्कराया विदार्याश्च चूर्णमिश्रुरकस्य च ॥ २३ ॥
संयोज्यो मसृणे क्षीरे घृते पूषलिकाः पचेत् ।
पयोऽनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां परम् ॥ २४ ॥

वृष्या माषादिपूषलिकाः ।

शर्करायास्तुलैका स्यादेका गव्यस्य सर्पिषः ।
प्रस्थो विदार्याश्चूर्णस्य पिप्पल्याः प्रस्थ एव च ॥ २५ ॥
अर्द्धाढकं तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्याभिनवस्य च ।
तत्सर्वं मूर्च्छितं तिष्ठेन्मार्तिके घृतभाजने ॥ २६ ॥
मात्रामग्निसमां तस्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ।
एष वृष्यः परं योगः कण्ठ्यो वृंहण एव च ॥ २७ ॥

वृष्ययोगः ।

शतावर्या विदार्याश्च तथा माषात्मगुप्तयोः ।
श्वदंष्ट्रायाश्च निष्काथं जलेषु च पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥
साधयित्वा घृतप्रस्थं पयस्याष्टगुणे पुनः ।
शर्करामधुसंयुक्तमपत्यार्थं प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥

अपत्यकरं घृतम् ।

कुट्टकमिति कुट्टनेनाणुशः कुतम् । इक्षुरकः कोकिलाक्षः ।
शर्करामधुसंयुक्तमित्यत्र प्रक्षेपन्यायात् पादिकत्वं शर्कराम-
धुनोः ॥ १९—२९ ॥

घृतपात्रं शतगुणे विदारीस्वरसे पचेत् ।
सिद्धं पुनः शतगुणे गव्ये पयसि साधयेत् ॥ ३० ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्येश्वरस्य च ।
पिप्पल्याः साजडायाश्च भागैः पादांशिकैर्युतम् ॥ ३१ ॥
गुलिकाः कारयेद्वैद्यो यथा स्थूलमुदुम्बरम् ।
तासां प्रयोगात् पुरुषः कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥ ३२ ॥

वृष्यगुटिकाः ।

सितोपलापलशतं ततोऽर्द्धं नवसर्पिषः ।
क्षौद्रपादेन संयुक्तं साधयेज्जलपादिकम् ॥ ३३ ॥

१ कुट्टिमिति पाठान्तरम् । २ वल्य इति पाठान्तरम् ।
३ निष्काथे नल्बनेषु पृथक् पृथगिति पाठान्तरम् ।

सान्द्रं गोधूमचूर्णानां पादं स्तीर्णं शिलातले ।
शुचौ शृण्णे समुत्कीर्य मर्दनेनोपपादयेत् ॥ ३४ ॥
शुद्धा उत्कारिकाः कार्याः चन्द्रमण्डलसन्निभाः ।
तासां प्रयोगाद्भजवन्नारीः सन्तर्पयेन्नरः ॥ ३५ ॥

वृष्योत्कारिका ।

पादांशिकैरिति घृतापेक्षया पादप्रमाणैः । समुत्कीर्येति
विस्तीर्य । उत्कारिकाः कार्या इत्यत्र पुनःपाकेनैवोत्कारिका-
करणम् ॥ ३०—३५ ॥

यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं वृंहणं गुरु ।
हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥ ३६ ॥
द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ।
आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥ ३७ ॥
गत्वा स्नात्वा पयः पीत्वा रसं चानुशयीत ना ।
तथाऽस्याप्यायते भूयः शुक्रं च बलमेव च ॥ ३८ ॥
यथा मुकुलपुष्पस्य सुगन्धो नोपलभ्यते ।
लभ्यते तद्विकाशात्तु तथा शुक्रं हि देहिनाम् ॥ ३९ ॥
नर्तै वै षोडशाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥ ४० ॥
अतिवालोह्यसम्पूर्णसर्वधातुः स्त्रियो व्रजन् ।
उपतप्येत सहसा तडागमिव काजलम् ॥ ४१ ॥
शुक्रं रुक्षं यथा काष्ठं जन्तुदग्धं विजर्जरम् ॥ ४२ ॥
स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धस्त्रियो व्रजन् ॥ ४३ ॥
जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥ ४४ ॥
क्षयाद्भयादविश्रम्भाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसज्ञत्वादविचारादसेवनात् ॥ ४५ ॥
तृप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
देहसत्त्वबलापेक्षी हर्षः शक्तिश्च हर्षजा ॥ ४६ ॥

अनुक्तावाजीकरणं संगृह्णन्नाह—यत्किञ्चिदित्यादि ।—
भावित इति वचनात् प्रयोगेण शरीरभावनायां सत्यां स्त्रीसेवा
संभवतीति दर्शयति । आत्मवेगेनेति सङ्कल्पजातेनात्मवेगेन ।
वालस्य तडागदृष्टान्तेन, शुक्रं शुष्यति न पुनरपि शुक्रसङ्गावं
कफप्राधान्यं च दर्शयति । वृद्धस्य तु जन्तुजग्धत्वादित्यन्तेन
न विनष्टस्य पुनर्भावं शुक्रस्य तथाऽभूयिष्ठतां दर्शयति । ननु
तृप्तस्य शरीरबलं भवत्येव, तत् किं तृप्तस्य स्त्रियो गन्तुमसा-
मर्थ्यमित्याह—देह इत्यादि ।—एतेन सत्यपि तृप्तिजनित-
बले क्षयादिना देहमनसोरुपहतत्वाद् हर्षो न भवति, हर्षा-
भावाद् व्यायसक्तिर्न भवतीत्युक्तं भवति ॥ ३६—४६ ॥

रस इक्षौ यथा दग्निं सर्पिस्तैलं तिले यथा ।
सर्वत्रानुगतं देहे शुक्रं संस्पर्शने तथा ॥ ४६ ॥
तत् स्त्रीपुरुषसंयोगे चेष्टासंकल्पपीडनात् ।
शुक्रं प्रच्यवते स्थानाज्जलमाद्रात् पटादिव ॥ ४७ ॥

हर्षात्तर्षात्सरत्वाच्च पैच्छल्याद्गौरवादपि ।

अणुप्रवणभावाच्च द्रुतत्वान्मास्तस्य च ॥

अद्याभ्य एभ्य हेतुभ्यः शुक्रं देहात् प्रसिच्यते ॥४८॥

सम्प्रति, सम्भवति शुक्रं यथा देहे, स्थितं यथा च प्रवर्तते, तदाह—रस इत्यादि ।—इक्ष्वादिदृष्टान्तत्रयेणान-
तिप्रयत्नाल्पप्रयत्नमहाप्रयत्नप्रवाह्यशुक्रान् पुरुषान् यथाक्रमं दर्शयति । संस्पर्शन इति संस्पर्शनवति, तेन केशादौ संस्पर्शनाव्याप्तेः शुक्रमपि नास्तीति दर्शयति । स्त्रीपुरुषसंयोगो मिश्रीभावः । चेष्टा व्यवायचेष्टा । सङ्कल्पो योषिदनुरागः । पीडनं नारीपुरुषयोः परस्परसंमूर्च्छनम् । अत्र च नारीपुरुष-
संयोगः प्रधानं कारणम् । तत्सहकारीणि चेष्टादीनि । आर्द्रप-
टदृष्टान्तेनाश्रयानुपघातेन शुक्रस्रवणं दर्शयति । अपरमपि शुक्रप्रवृत्तिहेतुमाह ।—हर्षादित्यादि—हर्षः सङ्कल्पपूर्वकशुक्रोद्रे-
कध्वजोच्छ्वायादिकारीच्छा । तर्षा वनिताभिलाषः । सरत्वम-
स्यैर्यम् । अणुप्रवणभावोऽणुत्वे सति वह्निर्निर्गमनस्वभावम् । द्रुतत्वान्मास्तस्य चेति शुक्रप्रेरकस्य वायोरभिद्रवणशीलला-
दित्यर्थः । एते च यद्यपि हेतवस्तथापि प्राधान्यात् प्रथम-
प्रतिपादितस्त्रीपुरुषसंयोगादिरूपहेतूनां समग्रौ नैवाऽमी ग-
णिताः ॥ ४६—४८ ॥

चरतो विश्वरूपस्य रूपद्रव्यं यदुच्यते ॥

बहलं मधुरं स्निग्धं अविस्त्रं गुरुपिच्छिलम् ॥ ४९ ॥

चरत इति नानामानुषपश्चादिजातिषु भ्रमतः । विश्वरूप-
स्येत्वात्मनः । तथा ह्यात्मपर्यायेषूक्तम्,—“स विश्वकर्मा
स च विश्वरूप” इति । रूपद्रव्यमिति प्राक्तनकारणम् । एतेन,
अव्यक्तस्यात्मनो व्यक्तशरीरनिवृत्तौ शुक्रं हेतुरित्युक्तं भवति ।
शुक्रं चेह प्रकरणागतत्वेनोक्तम् । तेन, आर्तवमप्यात्मनोरूप-
द्रव्यं ज्ञेयम् ।—प्रशस्तशुक्रगुणानाह—बहलमित्यादि ॥ ४९ ॥

शुक्रं बहु च यच्छुक्रं बलवत्तदसंशयम् ॥

येन नारीषु सामर्थ्यं वाजीबलमते नरः ।

ब्रजेच्चाभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत् इति ॥५०॥

तत्र श्लोकौ ॥

हेतुर्योगोपदेशस्य योगा द्वादश चोत्तमाः ।

यत्पूर्वं मैथुनात् सेव्यं सेव्यं यन्मैथुनादनु ॥ ५१ ॥

यदा न सेव्याः प्रमदां कृत्स्नः शुक्रविनिश्चयः ।

निरुक्तं चेह निर्दिष्टं पुमान्जातबलादिके ॥ ५२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्स-
तस्थाने द्वितीयाध्याये पुमान्जातबलादिको नाम

वाजीकरणपादश्चतुर्थः ।

समाप्तो वाजीकरणाध्यायः ।

‘वाजीकरण’ शब्दनिरुक्तिमाह—येनेत्यादि ।—ब्रजेच्चा-
भ्यधिकमिति पुनःपुनर्गच्छेत्, व्यज्यत इति वा पाठः,

तत्रापि भूयो गमनेन नारीषु पुंस्त्वेन व्यज्यते । व्यज्यादिति
पाठेऽपि स एवार्थो विद्वद्भिः सुचिन्तनीयः । अनेन निरुक्तेन
त्रिविधमपि वृष्यमवरुध्यते, यथा—शुक्रवृद्धिकरं भाषादि,
तथा स्मृतिकरं सङ्कल्पादि, शुक्रस्मृतिवृद्धिकरं क्षीरादि । यदुक्त-
मन्यत्र—“शुक्रस्मृतिकरं किञ्चित् किञ्चिच्छुक्रविवर्द्धनम् । स्मृति-
वृद्धिकरं किञ्चित् त्रिविधं वृष्यमुच्यते” । त्रिविधमपि हीदं
व्यवाये बलवत्त्वं पुनःपुनर्व्यवायशक्तिं च करोति । हेतुरि-
त्यादि ।—संग्रहो व्यक्तः ॥ ५० ॥ ५२ ॥

इति चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायामा-
यु-
वेंददीपिकायां चिकित्सितस्थानव्याख्यायां पु-
मान्जातबलादिकवाजीकरणपादव्याख्या ॥

वाजीकरणाध्यायव्याख्या समाप्ता ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

स्वस्थोर्जस्करमभिधाय व्याधिनिर्घातकरचिकित्सितवक्त-
व्यत्वेन सर्वरोगप्रधानत्वेन ज्वरस्यैवादौ चिकित्सितमुच्यते,
ज्वरस्य च यथा प्राधान्यम्, तथाऽत्रैव वक्ष्यति । ज्वरचि-
कित्सिताभिधायकाध्यायो ज्वरचिकित्सितमुच्यते, अभिधा-
नाभिधेययोरभेदोपचारात् । एवमुत्तराध्यायेष्वपि व्याख्ये-
यम् ॥ १ ॥ २ ॥

विज्वरं ज्वरसन्देहं पर्यपृच्छत् पुनर्वसुम् ।

विविक्ते शान्तमासीनमग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

विज्वरमिति, ‘विज्वर’शब्दो नीरोगोपदर्शकः, यतः
‘ज्वर’शब्देन चात्र गदसामान्ये रोगोऽभिमतः । नीरोगत्वे-
नेह रोगप्रशमनपृच्छां श्रुत्वा यतो गुरुर्वीति—“ज्वरो वि-
कारो रोगश्च” इत्यादि । ज्वरसन्देहमिति ज्वरनिदानोक्ताति-
रिक्तज्वरधर्मविषयं सन्देहम् । विविक्त इत्यादिना, एवं गुरवः
प्रष्टव्या इति दर्शयति ॥ ३ ॥

देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली ।

ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥ ४ ॥

तस्य प्राणिसपत्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये ।

प्रकृतिं च प्रवृत्तिं च प्रभावं कारणानि च ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमधिष्ठानं बलकालात्मलक्षणम् ।

व्यासतो विधिभेदाच्च पृथग्भिन्नस्य चाकृतिम् ॥ ६ ॥

लिङ्गमामस्य जीर्णस्य सौषधं च क्रियाक्रियाम् ।

विमुञ्चतः प्रशान्तस्य चिह्नं यच्च पृथक् पृथक् ॥ ७ ॥

ज्वरावशिष्टो रक्ष्यश्च यावत्कालं यतो यतः ।

प्रशान्तः कारणैर्यैश्च पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ८ ॥

१ ज्वरावसृष्ट इति पाठान्तरम् ।

याश्चापि पुनरावृत्तिं क्रियाः प्रशमयन्ति तम् ।
जगद्धितार्थं तत्सर्वं भगवन्! वक्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
ज्वराधिकारे यद्वाच्यं तत् सौम्य ! निखिलं शृणु ॥ १० ॥

देहेन्द्रियमनस्तापीत्यादि हेतुगर्भं ज्वरप्रधानत्वे विशेष-
णम्, केचिद्देहमात्रतापिनोऽर्जुदादयः, केचिन्मनस्तापिन ए-
वाऽस्मिन्नाविनिवेशादयः, केचिदिन्द्रियतापिन एव तिमिरा-
दयः, अयंतु त्रितयतापी, वक्ष्यति हि—“ज्वरेणाविशता
भूतं न हि किञ्चिन्न तप्यते”, तत्र शरीरतापित्वं सन्तापा-
दिना, मन इन्द्रियतापित्वं च ‘वैचित्त्यम्’ इत्यादिना वक्ष्यति ।
सर्वरोगाग्रज इति शरीरसर्वरोगाग्रजः । मानसास्तु रोगा
ज्वरादेः प्रागवस्थिता एव सत्ययुगादावपि । वलित्वं चास्य
भूरिविकारकर्तृत्वात् । प्रधानत्वं च देहमनस्तापित्वादिधर्मयो-
गात् । प्राणिसपन्नस्येति मारकत्वेन प्राणिशत्रोः ध्रुवस्येव-
व्यम्भाविनः । प्रलयोदये मरणे जन्मनि । अत्र च तमोरूपो
ज्वरो ज्ञेयः । वक्ष्यति हि—“ज्वरप्रभावो जन्मादौ निधने च
महत्तमः” इति । प्रकृत्यादयः समस्ताध्यायव्याकरणीया य-
थावसरं व्याख्येयाः । वलं च कालश्चात्मलक्षणं चेति वलका-
लात्मलक्षणमिति द्वन्द्वः । व्यासतो विधिभेदाच्चेति प्रपञ्चेन
विधिभेदात् । यत इति योग्यो व्यवायादिभ्यो रक्ष्यः द्वितीयो
‘यतः’शब्दो येन हेतुना रक्षणीय इत्यर्थः । ‘जगद्धितार्थम्’
इत्यनेन, यच्च श्रुत्वा जगद्धितं चिकित्साप्रवर्तनं करिष्या-
मीत्यभिप्रेतः कारुणिकतां शिष्यगुणेषूपपादेयमात्मनो दर्श-
यति ॥ ४—१० ॥

ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च ।
एकोऽर्थो नामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते ॥ ११ ॥
तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शारीरमानसाः ।
देहिनं न हि निर्दोषं ज्वरः समुपसेवते ॥ १२ ॥

ज्वरो विकार इत्यादिनिर्देशग्रन्थः । ज्वरो विकार इत्यादि
प्रश्नग्रन्थसूचितस्यापि पर्यायकथनं वृत्तमेव, तथापि पुनः
प्रकरणवशादभिधानमिति न पुनरुक्तदोष इति ब्रुवते । किंवा
ज्वरस्यैवाधिकृतस्यैतत्पर्यायकथनम् । विकारादयश्च यद्यपि
सामान्येन रोगाभिधायिनः, तथापि प्रकरणाज्ज्वर एव विशिष्टे
व्याधौ ते । तस्मिंश्च व्याख्याने ज्वरादिपर्यायाभिधेयरूपा
विकृतिः, ‘ज्वरो विकारः’ इत्यादिना उच्यते इति नापि पुन-
रुक्तिशङ्का । ‘नाम’ शब्दः प्रकाशने, तेन, एकोऽर्थो नाम ज्व-
रलक्षणो रोगलक्षणो वा पर्यायैरुच्यत इत्यर्थः । पर्याया एका-
र्थाभिधायिनो भिन्नजातीयाः शब्दाः, किंवा, नामपर्यायैरिति
नामरूपैः पर्यायैर्व्यवहियमाणैः पर्यायैरित्यर्थः । यतः पर्यायो-
व्यवहियमाणोऽपि भवति, यथा, आयुषि नित्यगानुबन्धश-

ब्दरूपौ पर्यायावुक्तौ । ‘प्रकृति’ शब्देनेह स्वभावः, तथा
यत्कारणमयं कार्यं भवति, तदुच्यते । तत्र प्रत्यासन्नकारण-
रूपां प्रकृतिमाह—तस्येत्यादि ।—उद्दिष्टेति संक्षेपादभिहिता ।
दोषाणां ज्वरप्रकृतित्वे हेतुमाह—देहिनमित्यादि ।—सर्वदो-
षाऽव्यभिचाराज्ज्वरस्य दोषप्रकृतित्वं सिद्धमिति भावः ।
‘देहि’ शब्देन शरीरवान् पुरुषोऽभिप्रेतः, न केवल आत्मा,
तस्य निर्विकारत्वात् । ‘समुपसेवते’ इति भाषया भूतविशेष-
रूपस्य ज्वरस्यावेशं दर्शयति । विग्रहश्च ज्वरस्य स्वतन्त्रे वक्तव्य
एव,—‘ज्वरस्त्रिपादस्त्रिभिः’ इत्यादिनोक्तः ॥ ११ ॥ १२ ॥
क्षयस्तमो ज्वरः पाप्मा मृत्युश्चोक्ता यमात्मकाः ।
पञ्चत्वप्रत्ययावृणां क्लिश्यतां स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥
इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता, प्रवृत्तिस्तु परिग्रहात् ।
निदाने पूर्वमुद्दिष्टा रुद्रकोपाच्च दारुणात् ॥ १४ ॥

स्वभावरूपां ज्वरप्रकृतिमाह—क्षय इत्यादि ।—देहक्षय-
हेतुत्वात् क्षयः, मोहकर्तृत्वात्तमः, पापनिर्वर्त्यत्वात् पाप्मा,
मृत्युकारणत्वात् मृत्युज्वर एवोच्यते । अत्र च ‘उक्ताः’
इति, तथा ‘यमात्मकाः’ इति बहुवचनमेकस्मिन्नर्थे ज्वरे
क्षयकर्तृत्वादिधर्मभेदविवक्षया ज्ञेयम् । यमात्मका इति यम-
स्वरूपाः । यमो हि यथा मारकः, तथामी मारका इत्यतो
यमात्मका इत्यर्थः । किंवा यमात्मजा इति पाठः । अत्रापि
यमपुत्रत्वेन पितृसमानक्रियाकर्तृत्वमुच्यते । किञ्च क्षयादयः
स्वनामप्रसिद्धा यमस्वरूपा भिन्ना एव ज्वरात्, इह ज्वरस्य
तु यमात्मकत्वाभिधानप्रसङ्गात् तेऽप्युच्यन्ते । अस्मिन् व्या-
ख्याने ‘मृत्यु’शब्देन मृत्युसूचकं रिष्टमुच्यते । यतः, मृत्यु-
रेव न मृत्युकरो भवति । यमात्मकत्वे हेतुमाह—‘पञ्चत्व-
प्रत्ययावृणां क्लिश्यतां स्वेन कर्मणा’ इति । एतेन, यथा यमः
स्वकर्मक्लिश्यमानानां प्राणिनां पञ्चत्वे हेतुर्भवति, तथा क्ष-
यादयोऽपि प्राक्तनकर्मणा क्लिश्यमानान् मारयन्तीत्यर्थः ।
पञ्चत्वप्रत्यया इति वा पाठः, तथापि स एवार्थो ज्ञेयः । क्रमा-
गतां प्रवृत्तिमाह—प्रवृत्तिस्त्वित्यादि ।—प्रवृत्तिः प्रथमावि-
र्भावः । परिग्रहादिति जनपदोद्ध्वंसनीये “अयति तु कृतयुगे”
इत्यादिना परिग्रहात् ज्वरादिप्रवृत्तिमुक्तां स्मारयति । तथा
रुद्रकोपादारुणाद्या प्रवृत्तिज्वरस्य, सा निदाने पूर्वमुद्दिष्टा,—
“ज्वरस्तु खड्ग महेश्वरकोपप्रभवः” इति ग्रन्थेन निदाने सं-
क्षेपेणोक्त्यर्थः । ‘पूर्वम्’ इति पदेन, रुद्रकोपप्रभवा प्रथमा,
परिग्रहप्रभवा तु द्वितीया प्रवृत्तिरिति दर्शयति ॥ १३ ॥ १४ ॥
द्वितीये हि युगे शर्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।
दिव्यं सहस्रं वर्षाणामसुरा अभिदुदुवुः ॥ १५ ॥
तपोविघ्नाशनान् कर्तुं तपोविघ्नं महात्मनाम् ।
पश्यन् समर्थश्चोपेक्षां चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥ १६ ॥

१ पुनरावृत्तमिति समीचीनं पाठान्तरम् । २ विग्रहमनस्तापि-
त्वादीति पाठान्तरम् ।

१ नेय इति पाठान्तरम् । २ रुद्र इति न समीचीनं
पाठान्तरम् ।

पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।
 यज्ञे न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥ १७ ॥
 ऋचः पशुपतेर्याश्च शैव्य आहुतयश्च याः ।
 यक्षसिद्धिप्रदास्ताभिर्हीनं चैव स इष्टवान् ॥ १८ ॥
 अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दक्षव्यतिक्रमम् ।
 रुद्रो रौद्रं पुरुस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥ १९ ॥
 स्पृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः ।
 बाणं क्रोधाग्निसन्तप्तमसृजत् सत्रनाशनम् ॥ २० ॥
 ततो यज्ञः स विध्वस्तो व्यथिताश्च दिवौकसः ।
 दाहव्यथापरीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥ २१ ॥
 अथेश्वरं देवगणः सह सप्तर्षिभिर्विभुम् ।
 तस्मिन्निस्तुवद्यावच्छैवे भावे शिवः स्थितः ॥ २२ ॥
 शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ।
 मिया भस्मप्रहरणस्त्रिशिरा नवलोचनः ॥ २३ ॥
 ज्वालामालाकुलो रौद्रो ह्रस्वजङ्घोदरः क्रमात् ॥
 क्रोधाग्निरुक्तवान् देवमहं किंकरवाणि ते ॥ २४ ॥
 तमुवाचेऽश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि ।
 जन्मादौ निधने च त्वमपचारान्तरेषु च ॥ २५ ॥

यतश्च परिग्रहभवत्वं विस्तरोक्तम्, रुद्रकोपभवत्वं च संक्षे-
 पोक्तम् । अतः, रुद्रकोपोद्भवत्वमेव विवृणोति—द्वितीय इ-
 त्यादि ।—विना क्रोधं चर्यते यत्, तदक्रोधम् । तपोविघ्ना-
 शनास्तपोविघ्नोपजीविनः, ध्रुवमित्यवश्यदेयम् । सत्रनाशन-
 मिति यज्ञनाशनम् । शैव इति कल्याणकरे । अपचारान्तरे-
 ष्विति ज्वरनिदानसेवाद्यु । अत्र च सत्ययुगेऽपि जन्ममर-
 णयोर्मोहरूपज्वरस्य विद्यमानत्वात् द्वितीययुगेऽपि जन्ममर-
 णयोर्मवनमपि न ज्वरस्यानुपपन्नम् । तेन, अत्र जन्मादौ
 निधने च व्यवस्थितः । स इदानीमपचारान्तरेषु भविष्य-
 सीति योजनीयम् । किंवा, सत्ययुगे च जन्ममरणयोर्मोहरूप-
 ज्वरो निष्कल्मषाणां पुरुषाणां नासीदेवेति मन्तव्यम् ।
 कल्याणकरस्वरूपस्यापि शिवस्य प्राणिपीडाकरज्वरविसर्गः
 प्राणिनामेवाधर्मप्रभावादवश्योपभोग्यां पीडां सृजतीति म-
 न्तव्यम् ॥ १५—२५ ॥

सन्तापः सारुचिस्तृष्णा साङ्गमर्दो हृदि व्यथा ॥
 ज्वरप्रभावो जन्मादौ निधने च महत्तमः ॥ २६ ॥

सन्ताप इत्यादिना प्रभावमाह । प्रभावश्चानौपाधिका
 शक्तिरुच्यते । सन्तापादीनां प्रभावव्यपदेशः । यतश्चायं
 रोगप्रभावः, ततः, वातश्लेष्मकृतेऽपि ज्वरेऽनुष्णरूपस्तापो
 भवति, तथा जन्मादौ निधने च महत्तमोरूपत्वं ज्वरप्रभाव
 इत्यर्थः । प्रकृतिश्चेत्यादिना प्रकरणसंग्रहं करोति, 'इत्यस्य
 प्रकृतिः प्रोक्ता' इत्यनेन प्रस्तावसंग्रहं कृतः, अध्यायान्ते ल-

ध्यायार्थसंग्रहं करिष्यति । एतच्च पुनःपुनः संग्रहकरणं तच्च-
 धर्मत्वात् प्रशिष्यबुद्धिसमाधानार्थं कृतं ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रभावश्च प्रदर्शितः ॥

निदाने कारणान्यष्टौ पूर्वोक्तानि विभागशः ॥ २७ ॥

निदान इत्यादिना कारणमाह, अष्टौ कारणानीति -रूक्षा-
 दयस्त्रयो ज्वरारम्भकवातादिकर्तृत्वेनोक्ताः, तथा 'यथोक्तानां
 हेतूनां मिश्रीभावात्' इत्यादिना तु द्वन्द्वानां सन्निपातस्य च
 कारणमुक्तम्, तथा आगन्तूनां कारणं तत्र कण्ठरवेणैवो-
 क्तम् । अन्ये तु वातादीनेव ज्वरारम्भकसम्प्राप्तिप्राप्तान्
 "इह खलु अध्याभ्यः कारणेभ्यो ज्वरः सञ्जातः" इत्यादि-
 ग्रन्थेन निदानोक्तानि 'कारणानि' इति पदेन ग्राहयन्ति,
 'प्रकृति' शब्देन तु बीजभूता अव्यवहितसम्बद्धा दोषा गृह्यन्ते
 रूक्षादयस्तु दोषप्रकोपकारणभूता न ज्वरकारणानीति वदन्ति
 तस्मिन् पक्षे रूक्षादीनां ज्वरे हेतुभूतानामिहाग्रहणं स्यात्,
 रूक्षादीनां तु ज्वरे हेतुत्वं दोषप्रकोपावान्तरव्यापारत्वेन
 भवत्येव, यथा—योगस्य स्वर्गकर्तृत्वोक्तं । द्विविधं च कारणं
 रोगाणाम्—व्यवहितं रूक्षादि, प्रत्यासन्नं च दोषा इति शास्त्र-
 सिद्धान्त एव । 'निदाने' इति पदेनैव पूर्वत्वे लब्धे 'पूर्वोक्तानि
 इति पदमिह वक्तव्यज्वरनिदानव्युदासार्थम् ॥ २७ ॥

आलस्यं नयने सास्त्रे जृम्भणं गौरवं क्रमः ।

ज्वलनातपवाय्वम्बुभक्तिद्वेषावनिश्चितौ ॥ २८ ॥

अविपाकास्यवैरस्ये हानिश्च बलवर्णयोः ।

शीलवैकृतमल्पं च ज्वरलक्षणमग्रजम् ॥ २९ ॥

केवलं समनस्कं च ज्वराधिष्ठानमुच्यते ।

शरीरं बलकालस्तु निदाने सम्प्रदर्शितः ॥ ३० ॥

यद्यपि निदानेऽपि पूर्वरूपाण्युक्तानि, तथापीह प्रकरणवशात्
 यानि प्रायः प्रादुर्भवन्ति, तानि पठ्यन्ते आलस्यमित्यादि—के-
 वलमिति कृत्स्नम्, तेन बाह्येन्द्रियाणामप्यवरोधः । अनेन देहम-
 नसी अप्यवश्यं ज्वरेण ताप्येते इत्युक्तम् । बलस्याभिवृद्धिलक्ष-
 णस्य ज्वराभ्यागमनलक्षणस्य वा कालो बलकालः, स च निदाने
 "दिवसान्ते धर्मान्ते जरणान्ते वा ज्वरागमनमभिवृद्धिर्वा"
 इत्येवम्प्रकारग्रन्थेनोक्तः ॥ २८—३० ॥

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गं सन्तापो देहमानसः ।

ज्वरेणाऽऽविशता भूतं न हि किञ्चित् तप्यते ॥ ३१ ॥

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गमित्यादिनाऽऽत्मलक्षणमाह । आत्म-
 लिङ्गमित्यव्यभिचारिलक्षणम् । इह 'सन्ताप'शब्देन, सामा-
 न्येन पीडा वक्तव्या, सा च देहविशेषणाभिधानात् तापल-
 क्षणैव भवति; मनसि तु तथा चेन्द्रियेषु देहगुणहीनेषु वैचि-
 त्यादिरूपा "वैचित्र्यम्" इत्यादिग्रन्थवक्तव्या ज्ञेया ज्वरप्रभावे
 सन्तापोऽचिन्त्यकार्यतयोक्तः, इह तु ज्वराव्यभिचारित्वेनेति
 विशेषः । अन्ये तु अरुच्यादियुक्तः सन्तापस्य प्रत्यात्मलक्ष-

१ सृष्टेति पाठान्तरम् । २ अपि चावान्तरेषु चेति पाठा-
 न्तरम् ।

णत्वे हेतुमाह—ज्वरेणेत्यादि । ‘भूत’शब्देन सर्वप्राणिन उच्यन्ते । ततश्च ज्वरेण भूतमाविशता न किञ्चिन् मनुष्यादि न तप्यत किन्तु तप्यत एव, ततो ज्वराभिचारितया ज्वर-लक्षणमेव तदुपपन्नमिति भावः । अत्र पक्षे गजादिष्वपि ‘कूट-पाकलादि’ शब्दाभिधेयेषु ज्वरेष्वन्तर्दाहरूपा वेदना भव-तीति ज्ञेयम् । किंवा, अत्र देहसन्तापमनःसन्तापौ मि-लितौ वा पर्यायेण वा ज्वरात्मलिङ्गं भवेताम्, न तावत् पर्यायेण, तथा हि सति क्वचिज्वरे देहसन्तापः क्वचिज्वरे मनःसन्ताप एव भवतीति वाच्यम्, ततश्चानयोर्व्यभिचारा-न्नाव्यभिचारिलिङ्गत्वम् । तस्मान्मिलितावेव देहमनःसन्ता-पावात्मलक्षणं ज्वरस्येति वाच्यम् । एवं व्यवस्थिते कस्मात् सर्वज्वरेषु देहमनस्तापौ भवत इत्याह—ज्वरेणेत्यादि ।—ज्वरेण भूतमाविशता नहि किञ्चिच्छरीरं मनो वा न तप्यते, किन्तु तप्यत एव, अतो देहमनस्तापः सर्वज्वरेषूपपन्न इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे शारीरमानसज्वरभेदोपदर्शने “शारीरो जायते पूर्वं देहे” इत्यादिना शारीरस्य यद्देहमात्राश्रयत्वं मानसस्य यन्मनोमात्राश्रयत्वं वक्तव्यम्, तत् सूक्ष्मकाला-भिप्रायेण, तस्मिन् सूक्ष्मकाले ज्वर उभयतापकोऽप्यनन्तरो-त्पद्यमानोभयतापिलक्षणापेक्षया भवत्येव देहमनस्तापी, यथा प्रथमक्षणोत्पन्नं द्रव्यं निर्गुणम्, अनन्तरोत्पद्यमानं सगुणं द्रव्यमुक्तं द्रव्यलक्षणे ॥ ३१ ॥

द्विविधो विधिभेदेन ज्वरः शारीरमानसः ।

पुनश्च द्विविधो दृष्टः सौम्यश्चाग्नेय एव वा ॥ ३२ ॥

अन्तर्वैगो वहिर्वैगो द्विविधः पुनरुच्यते ।

प्राकृतो वैकृतश्चैव साध्यश्चासाध्य एव च ॥ ३३ ॥

पुनः पञ्चविधो दृष्टो दोषकालबलावलात् ।

सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ३४ ॥

पुनराश्रयभेदेन धातूनां सप्तधा मतः ।

भिन्नः कारणभेदेन पुनरष्टविधो ज्वरः ॥ ३५ ॥

द्विविध इत्यादिना विधिभेदमाह—एते च भेदा विवरणे व्यक्ता भवन्ति । सौम्य इति शीतकारणारम्भत्वेन सौम्यदेव-ताकः, आग्नेयोऽप्युष्णकारणारम्भत्वेनाग्निदेवताकः । पुनः पञ्चविधो दृष्ट इत्यत्र न पञ्चविधेन भेदेन सर्वज्वरव्याप्तिः यतः प्रायशः सन्निपाते न दृष्टः, पञ्चविधो ज्वर इति च वक्ष्यति । ततश्च केवलवातादिज्वराणां न सन्ततादिभेदेन ग्रहणम्, तथा सन्ततादीनां कालनियमो वक्तव्यः, ततश्च ये कालाऽ-नियताः ते सन्ततादिभिन्ना एव । तस्माद्दोषकालबलावलाये ज्वरा भवन्ति, ते पञ्चद्विधा एवेति वाक्यार्थः । दोषकाल-बलावलादिति दोषकृतात् कालबलावलात् । कालबलावले ज्वरकालप्रकर्षाप्रकर्षौ । तत्र सन्तते ज्वरे बलवता दोषेण सप्ताहादिप्रकृष्टत्वाद्वलवान् कालो नियम्यते, सततके तु

सन्ततकालापेक्षया हीनबलेन दोषेणावलो ज्वरकालः । स ह्यहोरात्रे द्विकालेनात्र व्यापको भवति । तथा अयमेव सतत-ज्वरकालो हीनबलकालाऽन्येद्युष्काऽपेक्षया बलवान् भवति । एवमन्येद्युष्कादिज्वरकालोऽपि व्याख्येयः किंवा, दोषकालो दुष्टिकालः ज्वरकाल इत्यर्थः, अस्य बलावलात् प्रकर्षाप्रकर्षा-दित्यर्थः । कालप्रकर्षाप्रकर्षनियमाश्च व्याख्याता एव । अन्ये तु, दोषश्च कालश्च दोषकालौ, तयोर्वलावलादिति वदन्ति । तत्र दोषबलात् कालबलाच्च सन्ततो भवति यदुक्तम्— “कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषकालबलं च विवरणग्रन्थेनोक्तम्, तथा दोषस्यावलत्वं च सप्रत्यनीकतया सततकादिषु भवति, तथा ज्वरवैगविगमे च सततकादौ कालस्यावलत्वं भवति । अत्र पक्षे दोषकालबलावलाभ्यां सर्वज्वरा व्याप्यन्ते । ततश्च सन्त-तादिपञ्चज्वरनियमो दुर्घटः स्यात् । अन्ये तु व्युत्क्रमाभिधानेन ‘दोषबलावलकालात्’ इति कृत्वा व्याख्यानयन्ति । एतच्चा-शब्दं व्याख्यानम् । तृतीयकचतुर्थकाविति समासनिर्देशेन तृतीयचतुर्थकयोरानन्तर्यबन्धत्वादि साधारणधर्मयोगितां दर्शयति ॥ ३२—३५ ॥

शारीरो जायते पूर्वं देहे मनसि मानसः ।

वैचित्त्यमरतिर्गर्लानिर्मनसस्तापलक्षणम् ॥

इन्द्रियाणां च वैकृत्यं ज्ञेयं सन्तापलक्षणम् ॥ ३६ ॥

“पृथगभिन्नस्य चाकृतिम्” इति प्रश्नस्य क्रमागतमुत्तरं शारीर इत्यादि ।—पूर्वमिति वचनादुत्तरकालं शारीरो ज्वरो मनस्यपि भवति, एवं मनस्युत्पादानन्तरं देहेऽपि भवतीति ज्ञेयम् । एवं च यद्यपि सर्वज्वराणां देहमनोऽधिष्ठानत्वम्, त-थापि यो देहाश्रयो प्रथमं शरीरदोषेण बलवता प्रारब्धः स्यात्, स तद्दोषचिकित्सयैव चिकित्स्यः, एवं मानसोऽपि मानसदोष-चिकित्स्य इति दर्शयितुं शारीरमानसभेदोपदर्शनं साधु । ननु शारीरस्य ज्वरस्य सन्तापलक्षणं व्यक्तम्, मानसस्य तु ज्वरस्य कथं सन्तापः, यत्तस्य लक्षणं भवतीत्याह—वैचि-त्यमित्यादि ।—वैचित्त्यादयो ‘मानससन्ताप’ शब्देनोच्यन्ते, ‘ताप’ शब्दस्य ‘पीडा’वचनत्वादित्यर्थः । मनस्तापप्रस्तावेन, ‘देहेन्द्रियमनस्तापी’ इत्यत्र य इन्द्रियतापो ज्वरस्योक्तः, सच व्याचक्षते—इन्द्रियाणां चेत्यादि । वैकृत्यमिति स्वभावान्य-त्वम्, तच्चार्थाग्रहणाद्यनुमेयम् ॥ ३६ ॥

वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः ।

इच्छरयुभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः ॥ ३७ ॥

सौम्याग्नेयभेदयोः प्रतिलोमव्याख्याक्रमेण विवरणम् ।—वातपित्तात्मक इत्यादि ।—वातपित्तात्मक इति वातपित्त-कारणकः । अत्र च केवलवातारब्धः, तथा केवलकफार-ब्धश्च शीतस्वभावकारणतया सौम्येनोष्णमिच्छति, तथा वा-

१ एवमन्येद्युष्कादपि व्याख्येयमिति पाठान्तरम्, २ देह इति

पाठान्तरम् ।

१ यावदुक्तमिति पाठान्तरम् ।

तत्कफात्मकोऽप्युपलभ्यते । तथा केवलपित्तात्मकोऽप्याग्नेय-
त्वादनुष्णाभिप्राय इति व्यक्तम् । तेन, इदानीं वातपित्तात्म-
कः शीतेन वातेन पित्तेन चोष्णेन कृतः, तस्य दुरुपपन्नाया-
माग्नेयतायां ब्रुवते ।—वातपित्तात्मक इति । एवं व्यवस्थित-
वातपित्तज्वरे चेद्वायुः संयोगमहिम्ना विपरीतानुकारी दृष्टः,
तत्कफसंयुक्तोऽपि वायुः किं विपरीतमर्थं करोतीत्याशङ्क्याह—
उष्णं वातकफात्मक इति । वातकफात्मको विशेषेणोष्णमि-
च्छतीत्यर्थः । व्यामिश्रलक्षणमिति उक्तव्यामिश्रदोषलक्षणज्वर-
व्यतिरिक्तः कफपैतिकः, सान्निपातिकश्च, स चोष्णशीताभि-
प्रायतया सौम्याग्नेयज्वरद्वयातिरिक्त एव ज्वरः यथा—
अङ्गुलीद्वयव्यतिरिक्तं त्र्यङ्गुलम् । एवं शारीरमानसमिश्रीभा-
वेऽपि चिन्तनीयम् । ज्वर इच्छतीति वचनं ज्वरयुक्तपुरुषे-
च्छाया ज्वरे उपचाराज्ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् ।
दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ॥ ३८ ॥
अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनम्भ्रमः ।
सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ॥ ३९ ॥
अन्तर्वैगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥
सन्तापोऽभ्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनां च मार्दवम् ।
बहिर्वैगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥ ४० ॥

वातपित्तज्वरे शीताभिप्रायतामुपपादयितुं वायोर्योगवाहि-
तामाह—योगवाह इत्यादि—योगाद्योगिनो गुणं बहतीति
योगवाहः । परमत्यर्थम् । संयोगादिति उष्णेन शीतेन च
संयोगात् । उभयार्थकृदिति यथासंख्यमिह उष्णशीतार्थकारी ।
एतदेव विभजते—दाहकृदित्यादि ।—“पित्तेन” इति वक्तव्ये
यत् “तेजसा” इति करोति, “तेन, बाह्येनाप्यातपादिना
युक्तो वायुर्दाहं करोतीति लोकप्रसिद्धमर्थं दृष्टान्तार्थं सूचयति ।
शीतकारित्वं तु वायोः शीतत्वेनैव यत् सिद्धम्, तत् सोम-
रूपकफपानीयादियोगाद्विशेषेण भवतीति ज्ञेयम् । अन्तर्दाह
इत्यादिना अन्तर्वैगवहिवैगविवरणम् ॥ ३८—४० ॥

प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ॥
उष्णमुष्णेन संवृद्धं पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४१ ॥
चित्तः शीते कफश्चैव वसन्ते समुदीर्यते ॥
वर्षास्वम्लविपाकाभिरङ्गिरोषधिभिस्तथा ॥ ४२ ॥
सञ्चितं पित्तमुत्क्रिष्टं शरद्यादित्यतेजसा ॥
ज्वरं सज्जनयत्याशु तस्य चानुबलः कफः ॥ ४३ ॥

प्राकृत इत्यादिना प्रकरणेन प्राकृतवैकृतविवरणम् । तत्रेह
कालस्वभावप्रकुपितदोषः प्रकृतिरुच्यते, तज्जातीयाश्च दोषा-
दुद्भूतो ज्वरः प्राकृत उच्यते । यद्वक्ष्यति—“कालप्रकृतिमु-
द्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः” इति । एवमपि वर्षाकाल-
प्रकृतिभूतेन कृतो ज्वरः प्राकृतः स्यादिति तन्निषेधायाह—

१ पित्तमुद्रिक्तमिति पाठान्तरम् ।

‘सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः’ इति ‘तु’ शब्दोऽवधारणे ।
तेन, य एव सुखसाध्यो वसन्तशरदुद्भवः प्राकृतः, स एवेह
‘प्राकृत’शब्देनोच्यत इत्यर्थः । वर्षाकालभववातिकस्तु न
सुखसाध्य इति, तेन नासौ प्राकृत उच्यते । प्राकृतवैकृतसं-
ज्ञाव्यवहारो हि यथाक्रमं सुखसाध्यासाध्यबोधप्रयोजनकः ।
तद्यदि कृच्छ्रेऽपि वातजे प्राकृतत्वं स्यात्, तदा किं प्राकृत-
व्यवहारेण । यतश्च वसन्तशरदुद्भवावेव प्राकृतौ, तेन,
तयोरेव, ‘उष्णम्’ इत्यादिना ग्रन्थेन विवरणं प्रपञ्चेन करि-
ष्यति, न वातिकस्येति । अत्रार्थं जतूकर्णे—“सौम्याग्नेयावु-
ष्णशीतकामौ, जीर्णस्त्रयोदशे दिवसे, वसन्तशरदोः प्राकृतोऽ-
न्यत्र वैकृतः” इति । यद्यपि वसन्तजः पूर्वमुक्तः, तथापि
प्रतिलोमव्याख्याया, ‘उष्णम्’ इत्यादिना शरदुद्भवं निर्दिशति ।
उष्णं पित्तं चित्तं वर्षासु शरद्युदीर्णनातपेन कुप्यतीति विज्ञेयम्;
शीत इति हेमन्ते । उष्णमित्यादिना निर्दिष्टस्य वर्षाखित्यादि
भाष्यम् । ननु यदि वर्षास्वम्लविपाकित्वं सर्वासामोषधीनाम्,
तदा प्रतिद्रव्याभिहितविपाकस्याऽव्यवस्था स्यात्, तस्य काल-
वशेनाम्लत्वदर्शनात् । मैवम्, यथा निष्ठापाकेन यन्मधुरं
द्रव्यम्, तद्यथाऽवस्थिकेन पाकेनाऽम्लं भवति, यदुक्तम्,—
“परन्तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावता” इत्यादिना,
तथेहापि कालमहिम्नाऽम्लविपाकित्वमपि भविष्यति, एवम्,
हेमन्ते यन्मधुरपाकित्वमोषधीनाम्, तत्रापि व्याख्येयम् ।
अन्ये तु, वर्षासु वह्निमान्वाद्रिदाहनिमित्तमोषधीनामम्लवि-
पाकित्वमिति ब्रुवते । यदुक्तम्—“वर्षासु विदहत्यन्नं तथा
सर्वमेवाम्लं प्रायो ह्यस्य विदह्यते” इति । एवमपि तैर्हेमन्तेन
मधुरपाकित्वमुक्तमेव । तस्मात् कालमहिम्नैव पाकान्तरमोष-
धीनां साधु । आश्विति पित्तस्याशुकारित्वाच्छीघ्रं जनयति ।
अनुबल इति अनुबन्धरूपः कफो भवति । एवं ज्वरस्य
लङ्घनीयतामाह—प्रकृत्यैवेत्यादि ।—विसर्गस्य प्रकृत्येति
विसर्गरूपकालजया प्रकृत्या सौम्यादिरूपयाऽनशनाद्भयं न
भवति । विसर्गो हि सौम्यः स्निग्धः, तत्र बलवन्तः
पुरुषाश्च । तेन, तत्रोत्पन्नो ज्वर आमाशयसमुत्पन्नत्वेन
लङ्घनाहो लङ्घनीय एव । किंवा, प्रकृत्यैव विसर्गचित्ति पाठः ।
तदा प्रकृत्येति ज्वरकारणेन कफपित्तरूपेण लङ्घनहेतुना,
तथा विसर्गच्च कालालङ्घने भयं नास्ति । उक्तं हि—
“कफपित्ते द्रवे धातू सहते लङ्घनं महत्” इति ॥ ४१—४३ ॥
प्रकृत्यैव विसर्गस्य तत्र नानशनाद्भयम् ॥
अङ्गिरोषधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः ॥ ४४ ॥
हेमन्ते, सूर्यसन्तप्तः स वसन्ते प्रकुप्यति ॥
वसन्ते श्लेष्मणा तस्माज्ज्वरः समुपजायते ॥
आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु ॥ ४५ ॥
हेमन्ते चित्तः कफो वसन्ते कुप्यतीति युक्तमेव, यतः,
दोषचयादिक्रमः शिशिरे नास्त्येवाऽऽदानमध्ये । तस्यापि
वातपित्तं भवेदन्विति तस्यापि वसन्ते कफज्वरस्य वातपि-

तमनु अनुबन्धरूपं भवेत्, तदा वसन्तादौ दुर्बलं वातपित्तम्, मध्ये तु मध्यम्, अन्ते तु प्रबलं भवति । एवं शरदपि कफो भवति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

आदावन्ते च मध्ये च बुद्ध्या दोषबलाबलम् ।
शरद्वसन्तयोर्विद्वान् ज्वरस्य प्रतिकारयेत् ॥ ४६ ॥
कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः ॥
प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्येषु वैकृतः ॥ ४७ ॥

तदैतान् विशेषान् बुद्ध्या चिकित्सा कर्तव्येति दर्शयन्नाह—
आदानमित्यादि ।—शरद्वसन्तयोरादौ मध्ये चान्ते च ज्वरस्य
दोषबलाबलं बुद्धेति योजना । कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः
प्राकृतो ज्वर इति प्राकृतज्वराधिकारपरिभाषा । कालप्रकृति-
मिति कालस्वभावसम्बन्धं दोषम्; उद्दिश्येति कारणत्वेन
लक्ष्यीकृत्य । नन्वेवमपि वर्षाकालप्रकृतिना वातेन कृतो ज्वरः
प्राकृतः स्यादित्याह—प्रायेणाऽनिलजो दुःख इति, अनिलजो
ज्वरो वातप्रकृतिसमानोऽपि दुःखो भवति विरुद्धोपक्रमत्वात् ।
यतः, ज्वरस्यामाशयोक्तत्वेन लङ्घनादि पथ्यम्, तच्च वायो-
रपथ्यमिति विरुद्धोपक्रमत्वाद्दुःखत्वेन न प्राकृतत्वं वाति-
कस्य । यतः, प्राकृतत्वेऽपि यः सुखसाध्यः, स एव प्राकृत
उच्यत इति भावः । एवं तावत् सर्वो वातजो वैकृतः, तथा
वसन्तशरदतिरिक्तकालभवः कफजस्तथा पैत्तिकोऽपि वैकृत
एवेति दर्शयन्नाह—कालेष्वन्येषु वैकृत इति । कफजः पित्तज
इति शेषः । अथ वैकृतस्य ज्वरस्य को हेतुरित्याह—हेतव
इत्यादि ।—अन्ये तु श्रुते—वर्षाकाले वातजोऽपि प्राकृतः,
किन्त्वयं कृच्छ्रः, वसन्तशरदुद्भवस्तु प्राकृतः सुखसाध्यो
भवतीति विशेषः । तथाच वाग्भटेन, “प्राकृतश्चानिलोद्भवः”
इति कृतमिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

हेतवो विविधास्तस्य निदाने संप्रदर्शिताः ॥

बलवत्स्वरूपदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ॥ ४८ ॥

बलवत्स्वित्यादिना साध्यज्वरविवरणम् । ज्वरोपद्रवा यद्यपि
साक्षान्न पठिताः, तथापि सामान्योपद्रव उक्तलक्षणयुक्ता
रोगाः । इह यदुक्तम्—“उपद्रवस्तु खलु रोगो रोगान्तरका-
लजो रोगाश्रयो रोग एव स्थूलोऽणुर्वा रोगात् पश्चाज्जायत
इत्युपद्रवसंज्ञः” इति । तन्त्रान्तरे—“हिक्काश्वासकासतृष्णा-
च्छर्द्यतीसारमूर्च्छाङ्गभेदारोचककृच्छ्रविद्धता वेति । दशोपद्रवा
ज्वरमुपद्रवन्ति” इत्युक्ताः ॥ ४८ ॥

हेतुभिर्वहुभिर्जातो बलिभिर्वहुलक्षणः ।

ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ॥ ४९ ॥

बलिभिर्वहुभिश्च हेतुभिर्जातो बहुलक्षण एव भविष्यति,
तत् किं ‘बहुलक्षणः’ इति पदेन । उच्यते—पुरुषाभिवला-

१ अनुपद्रव इति ज्वरस्योपद्रवाः कासादयः—यदुक्तं तन्त्रान्तरे
“कासो मूर्च्छाऽरुचिर्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्महाः । हिक्काश्वास-
भेदाश्च ज्वरस्योपद्रवा दश” इति विजयरक्षितः ।

दिविशेषेण दोषहेतवो यथोक्तदोषगुणा वापि न बहुलक्षणं
रोगं कुर्वन्ति, तथा सम्प्राप्तिविशेषाभावाच्च न बहुलक्षणत्वं
भवति, यदुक्तम्—“एकं द्वौ त्रीन् बहून् वापि देहे धात्वादि-
योगतः । दर्शयन्ति विकारास्तु कुपिताः पवनादयः” इति ।
शीघ्रमित्युत्पन्नमात्र एव ॥ ४९ ॥

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वादशाहात्तथैव च ।

सप्रलापभ्रमश्वासः तीक्ष्णो हन्याज्ज्वरो नरम् ॥ ५० ॥

सप्ताहाद्वेत्यादि ।—सप्ताहाद्वातोत्तरः सप्रलापभ्रमश्वासस्ती-
क्ष्णो हन्ति । एवंगुण एव पैत्तिको दशाहात्, तथैव गुण
एव कफजो द्वादशाहाद्वन्ति शीघ्रतमशीघ्रतरशीघ्रविकारकारि-
त्वाद्वातपित्तकफानामिति वर्णयन्ति । ‘वा’शब्दो विकल्पार्थः,
तेन, सप्ताहादिष्वपि अर्वागपि ज्वरेण लहनं लक्ष्यते ।
अन्ये तु सप्ताहात् सप्रलापः, दशाहात् सभ्रमः, द्वादशाहात्
सश्वासो हन्तीति व्याख्यानयन्ति ॥ ५० ॥

ज्वरः क्षीणस्य शून्यस्य गम्भीरो दैर्घ्यरात्रिकः ।

असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः ॥ ५१ ॥

गम्भीरोऽन्तर्वेगः, किंवा, गम्भीरधातुस्थः । दैर्घ्यरात्रिको
दीर्घकालानुबन्धी, किंवा, दीर्घा रात्रि मरणरूपां करोतीति
दैर्घ्यरात्रिकः ॥ ५१ ॥

स्रोतोभिर्विसृता दोषा गुरवो रसवाहिभिः ।

सर्वगात्रानुगास्तब्धा ज्वरं कुर्वन्ति सन्ततम् ॥ ५२ ॥

दशाहं द्वादशाहं वा सप्ताहं वा सुदुःसहः ।

स शीघ्रं शीघ्रकारित्वात् प्रथमं याति हन्ति वा ५३

कालदूष्यप्रकृतिमिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् ।

निष्प्रत्यनीकं कुरुते तस्माज्जेयः सुदुःसहः ॥ ५४ ॥

यथा धातुं तथा मूत्रं पुरीषं चानिलादयः ।

युगपच्चानुपद्यन्ते^१ नियमात् सन्तते ज्वरे ॥ ५५ ॥

स शुद्ध्या वाप्यशुद्ध्या वा रसादीनामशेषतः ।

सप्ताहादिषु कालेषु प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ५६ ॥

यदा तु नातिशुध्यन्ति न वा शुध्यन्ति सर्वशः ।

द्वादशैते समुद्दिष्टा सन्ततस्याश्रयास्तदा ॥ ५७ ॥

१ केशसीमन्तकृदिति, अकस्मात् केशेषु सीमन्तान् यः करोति
उक्तं हि तन्त्रान्तरे—“केशः सीमन्तिनो यस्य संक्षिप्ते वितते भुवौ ।
नुनन्ति चाक्षिपद्भागि सोऽचिराद्याति मृत्सवे” इति विजयरक्षितः ।
२ गम्भीरोऽन्तर्धातुस्थः, अथवा गम्भीरः, यत्र वातादीनां निश्चयो न
शक्यते कर्तुम् अन्ये त्वाहुः—गम्भीरोऽन्तर्वेग इति विजयरक्षितः ।
३ दैर्घ्यरात्रिक इति दीर्घरात्रानुबन्धीति जेज्जटः, दीर्घा मरणरूपां
रात्रिमनुवर्तत इति दैर्घ्यरात्रिक इति चक्र इति विजयरक्षितः ।
४ अनुपद्यन्तेऽनुगच्छन्ति ।

विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसे व्यक्तलक्षणम् ।
दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥ ५८ ॥
इति बुद्ध्या ज्वरं वैद्य उपक्रमेत्तु सन्ततम् ।
क्रियाक्रमविधौ युक्तः प्रायः प्रागपतर्पणैः ॥ ५९ ॥

स्रोतोभिरित्यादिना सन्ततादिभेदमाह । गुरव इति वृद्धाः;
दशाहमित्यादि ।—दशाहादीन् वाप्य सुदुःसहो भवतीति
शेषः । शीघ्रमिति दशाहादय एव प्रभूततरकालान्तराऽपेक्षया
'शीघ्र' शब्दवाच्याः । दशाहादिविकल्पश्च यथाक्रमं पित्तक-
फानिलोत्तरसन्निपातारब्धत्वात् सन्ततज्वरस्य ज्ञेयः । यदुक्तम-
न्यत्रापि—“पित्तकफानिलवृद्ध्या दशदिवसद्वादशाहसप्ताहात् ।
हन्ति विमुञ्चति वा आशु ज्वरोष्मा धातुमलपाकात्” ।
तथा “दशद्वादशसप्ताहैः पित्तश्लेष्मानिलाधिकः । दग्धोष्मणा
धातुमलान् हन्ति मुञ्चति वा ज्वरः” इति । हननमोचनवि-
कल्पस्तु रसादीनामप्यशुद्ध्या शुद्ध्या च वक्तव्यः । कस्मा-
देवमयं दुःसहः शीघ्रकारी सन्ततो भवतीत्याह—काल
इत्यादि ।—कालो वर्षादिः, दूष्यो रसादिः, प्रकृतिर्देहप्रकृतिः
श्लेष्मप्रकृत्यादिका । ननु कालादितुल्यता दोषस्य कदाचिदेव
सम्भवति, यथा—वसन्ते श्लेष्मप्रकृतौ मेदसि, दूष्ये कफो
दोषः, एवं शरदि पित्तमपि ज्ञेयम्, इतरेषां तु त्रिदोषादीनां
कालादितुल्यत्वं दुष्प्राप्यम् । अतस्तत्कृतसन्ततः कथं भवतु,
सन्ततश्च द्वादशाश्रयत्वेन त्रिदोषज एव वक्तव्यः । उच्य-
ते—‘तुल्यः’ इत्यभिधायामि यत् ‘निष्प्रत्यनीकः’ इति
करोति, तेन, कालाद्यनुगुणत्वमेव कालादितुल्यतां स्फोरयति ।
कालादीनां चासमानानामपि बलवता दोषेण परिगृहीतानां
प्रतीपार्थकरणासामर्थ्येनानुगुणतैव भवति । यथा—बलवतो
राज्ञो हृदयेन प्रतिकूला अपि विपक्षा राजानोऽनुगुणा एव
भवन्ति । किञ्च, त्रिदोषारब्ध एवास्मन्मते सन्ततः, तस्य
चान्यतरं दोषं प्रति प्रतिकूलकालादीनां तुल्यत्वं सम्भव-
त्येव । ‘तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः’ इत्यतोऽनन्तरं “यथा-
धातुम्” इत्यादि पठन्ति । इतश्च, ‘प्रायः प्रागपतर्पणैः’
इत्यन्तं पठित्वा ‘रक्ताश्रयः’ इत्यादिना सततकादिलक्षणं
पठन्ति । अन्ये तु—“सुदुःसहः” इति पठित्वा सततान्येद्यु-
ष्कलक्षणे पठन्ति, तदनु “यथा धातुम्” इत्यादिग्रन्थम्,
ततः पुनराचार्यान्तरमतेन अन्येद्युष्कादिज्वरत्रयलक्षणं पठन्ति
तत्र प्रथमपाठक्रमे ‘यथा धातुम्’ इत्यादिना ‘सन्ततः स्यात्’
इत्यादिक्रमं ब्रुवते । धातुमिति रसादिधातुसप्तकम् । रसदुष्प्र-

मिधानेन, विशेषेण रसदुष्टिर्ज्ञेया । यथेति येन प्रकारेण ।
युगपदित्येककालम् । अनुपद्यन्त इति सर्वानेव धात्वादीन्
सर्व एव दोषाश्चानुपद्यन्ते । स शुद्ध्या वेत्यादि ।—सन्ततः,
यदा सर्वे रसादयः सर्वथा विशुद्धा भवन्ति, तदा प्रशाम्यति
सप्ताहादिषु, यदा रसादयः सर्वे सर्वथा चाऽविशुद्धा भवन्ति,
तदा हन्तीत्यर्थः । अथ यदा स्तोका शुद्धिस्तदा का विधे-
त्याह—यदा त्वित्यादि ।—नातिशुध्यन्तीति सर्व एव नाति-
शुद्धा भवन्ति सावशेषदोषा भवन्तीत्यर्थः । न वा शुध्यन्ति
सर्वश इति रसादिषु मध्ये कतिचित् शुध्यन्ति, कतिचिच्चवि-
शुद्धा निवर्तन्तै इत्यर्थः । द्वादशेति सप्तधातवः त्रयो दोषा
मूत्रं पुरीषं च । दोषाणां चेह शुद्धिः प्रकृतिगमनेन ज्ञेया । द्वाद-
शाश्रयत्वेन सन्ततस्यैकदोषारब्धत्वं यदुच्यते, तन्निरस्तमेव
ज्ञेयम् । विसर्गमिति परित्यागम् । विसर्गस्वरूपमाह—अव्य-
क्तलक्षणमिति, अव्यक्तं लक्षणं यस्य, तमव्यक्तलक्षणं विस-
र्गम् । एतेन, तदापि ज्वरे लीनस्यैव परं लक्षणानि तस्य
व्यक्तानि न भवन्तीति दर्शयन्ति, तदनु त्रयोदशदिनादारभ्य
दीर्घकालमनुवर्तते । ततो दुर्लभोपशमो भवतीति युक्त इत्युक्त-
म् । एभिर्धात्वादिद्वादशाश्रयत्वं द्वादशाहदिव्यापकत्वादितिर्भेदः
सन्ततो भिन्न एव वातादिज्वरेभ्यः कालनियमेन द्वित्रिदिनेषु
व्यवच्छेदेनानुसक्तैभ्यः । यस्तु तन्त्रान्तरे “तथा सन्तत
एवान्यः स्वल्पदुर्वलकारणः । एकदोषो द्विदोषो वा स्वल्पोप-
द्रवलक्षणः । अतुल्यदूष्यप्रकृतिः” इत्यादिना ग्रन्थेनोच्यते, स
तस्मादन्य एवेति तन्त्रान्तरेऽपि ‘अन्य’शब्दप्रयोगात् प्रति-
पादितमिति न विरोधः ॥ ५२—५९ ॥

रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ।

सप्रत्यनीकैः कुरुते कालवृद्धिक्षयात्मकम् ॥

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ॥ ६० ॥

सततकं विवृणोति—रक्तधात्वाश्रय इत्यादि ।—‘प्रायः’
ग्रहणात् सततको रक्तव्यतिरिक्तामांसं मांसादिधातुमपि आश्र-
यत इति दर्शयति । सप्रत्यनीक इति कालादिषु मध्य
अन्यतमो प्रत्यनीकः । कालवृद्धिक्षयात्मकमिति खोचिते
काले वृद्धिक्षयोचितकाले वृद्धिः क्षयश्च यस्य, स कालवृद्धि-
क्षयात्मा । तेन, दोषानुगुणे काले ज्वरो भवति, दोषानुगुण-
कालव्यतिरिक्ते च काले क्षयो भवति । ज्वरस्य कालप्रकृतिदू-
ष्याणां मध्ये अन्यतमाद्वलप्राप्तौ सत्यामपि दोषसम्प्राप्तिमहिम्ना
हि कालः प्रधान इति नियमो ज्ञेयः ॥ ६० ॥

कालप्रकृतिदूष्याणां प्राप्यैवान्यतमाद्वलम् ।
दोषो मेदोवहा रुद्धा नाडीरन्येद्युक्तं ज्वरम् ॥ ६१ ॥

सप्रत्यनीकः कुरुते एककालमहर्निशि ॥
दोषोऽस्थिमज्जगः कुर्यात्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ६२ ॥

१ सन्ततं समुपाचरेदिति पाठान्तरम् । २ पित्तश्लेष्मानिल-
वृद्ध्या दशद्वादशाहसप्ताहात् । हन्ति विमुञ्चति वा त्रिदोषजो
धातुमलपाकात्” इति पाठान्तरम् । ३ श्लेष्मप्रकृतिर्मेदसीति
पाठान्तरम् । ४ दुष्प्राप्तमिति पाठान्तरम् ।

१ रसदुष्टमिधानत्वविशेषेणेति पाठान्तरम् । २ वर्तन्त इति
पाठान्तरम् । ३ स प्रत्यनीकमिति पाठान्तरम् ।

गतिर्द्वौकान्तरान्येद्युर्दोषस्योक्तान्यथा परैः ।
 रक्तमेवाभिसंस्पर्ज्य कुर्यादन्येद्युक्तं ज्वरम् ॥ ६३ ॥
 मांसस्रोतांस्यनुसृतो जनयेत्तु तृतीयकम् ।
 ज्वरं दोषः संसृतो हि मेदोमार्गं चतुर्थकम् ॥ ६४ ॥
 अन्येद्युष्कः प्रतिदिनं दिनं हित्वा तृतीयकः ।
 दिनद्वयं यो विश्राम्य प्रत्येति स चतुर्थकः ॥ ६५ ॥

मेदोवहा इत्यत्र मेदोवहनादीरोधादेव मेदोदुष्टिर्ज्ञेया । उक्तं हि—“तेषां स्रोतसां रोधात् स्थानस्थाश्चैव मार्गाश्च दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते” इति । मांसस्रोतांस्यनुसृतः’ इत्यादि तृतीय-
 कचतुर्थकलक्षणं केचित् पठन्ति । अत्रापि स्रोतोदुष्ट्या धातु-
 दुष्टिरवगन्तव्या । ये तु तृतीयकचतुर्थकयोर्द्व्यप्रतिपादकं
 ग्रन्थं न पठन्ति, तेषां तन्त्रान्तरप्रत्ययादुष्ट्यावरोधः । तृतीय-
 कचतुर्थकसंज्ञयैव तृतीयदिनचतुर्थदिनमावित्वं ज्ञेयम् ६१-६५
 अधिशेते यथा भूमिं बीजं काले च रोहति ।
 अधिशेते तथा धातुं दोषः काले च कुप्यति ॥ ६६ ॥
 स वृद्धिं बलकालं च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।
 चतुर्थकं च कुरुते प्रत्यनीकवलक्षयात् ॥ ६७ ॥

ज्वराणां विच्छेदाभ्यासे दृष्टान्तमाह—अधिशेत इत्यादि
 —अधिशेत इत्यधिष्ठाय तिष्ठति । धातुमिति सततकादिदू-
 ष्यत्वेन पठितं रक्तादिधातुम् । काल इति स्वकाले ।
 यदि स्वकाले ज्वरं करोति दोषः, तदा तृतीयकचतुर्थ-
 कयोः किमिति विश्रामदिनेऽपि दोषानुगुणे पूर्वाह्नादिकाले
 न करोतीत्याह—स वृद्धिंचेत्यादि ।—न केवलं कालमात्रम-
 पेक्षते, किन्तु वृद्धिमप्यपेक्षते तृतीयकादिकरणे दोषः ।
 सा च वृद्धिस्तृतीयके त्र्यहणे, चतुर्थके चतुरहणेव भवतीति
 भावः । प्रत्यनीकस्य कालप्रकृत्यादेर्दोषविरुद्धस्य बलक्षयः ।
 तेन, दोषवृद्ध्या यदा प्रत्यनीकस्य क्षयो भवति, तदा ज्वरय-
 तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

कृत्वा वेगं गतबलाः स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थिताः ।
 पुनर्विबुद्धाः स्वे काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ॥ ६८ ॥

अथ सततकादौ यथा वृद्धो दोषो ज्वरवेगं जनयति,
 तस्य यथोपशमो भवति, तदाह—कृत्वेत्यादि ।—सततकादौ
 दोषा वेगं कृत्वा गतबला भवन्ति, गतबलाश्च पुनः स्वे स्वे
 रक्तादौ स्थाने स्थिता भवन्ति, पुनस्त एव वृद्धाः स्वे काले
 ज्वरयन्ति । अत्र च ऋत्वादिहेत्वन्तरे रक्तादिधातूनामुत्त-
 रोत्तरं गत्वा दोषो यदा सूक्ष्मस्रोतांसि याति, तदा तदाश्रयि-
 ज्वरो ज्वरपरावृत्तिश्च भवति । ऋतुबलाद्यथा—वातोत्तरस-
 ततको वर्षाकालजः प्रत्यनीकां शरदं प्राप्यान्येद्युष्कादिरूपो
 भवति, अहोरात्रबलाबलात् कालविशेषप्राप्तिर्यथा—वसन्तस्य
 मध्येषु अहोरात्रेषु वातिकश्चातुर्थको जातो यः, स वसन्तस्य
 पश्चिमाम्न्यहोरात्राणि प्राप्य बलवान् तृतीयकादिरूपो भवति,

तथोक्तदिनेष्वेव श्लेष्मिकः सततको जातः शेषदिनेषु श्लेष्म-
 प्रत्यनीकेषु अन्येद्युष्कादिरूपो जायते । दोषबलाद्बुद्धहेतुसे-
 वाभूतात् ज्वरपरावृत्तिश्च व्यक्तैव । मनोबलात् सततज्वरो
 मनोनिवृत्त्यादीनां अन्येद्युष्कादिज्वरवान् भवति । मनोदैर्वा-
 ल्याद्भयादिना, चतुर्थकादिज्वरो तृतीयकादिज्वरवान् भवति ।
 कर्मवशात् ज्वरपरावृत्तौ—शुभकर्मणा, दुःसहो यो ज्वरः,
 परावृत्त्या सुखः स भवति । पापकर्मणा, सुखो यः, स
 दुःसहदुःखकरज्वरो भवतीति ज्ञेयम् । एते पञ्चापि ज्वराः

१ येषां च ज्वराणामृत्वादिहेत्वन्तरलाभादन्यथाभावोऽपि दृश्यते
 तद्यथा—सन्ततः स्वरूपं त्यक्त्वा सततकादीनामन्यतमत्वं प्रति-
 पद्यते, तथा चतुर्थकस्तृतीयकादिरूपत्वम् । यदाह चरकः,
 “ऋत्त्वहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात् । कालमर्थवशाच्चैव
 ज्वरस्तं तं प्रपद्यते” इति अस्यार्थः—बलाबलादिति ऋत्वादिमनोऽ-
 न्तेन सम्बध्यते, बलंचावलंच बलाबलम् । ‘अर्थ’शब्दः प्राक्तन-
 कर्मवाची । तं तं कालं सततकाद्युक्तं ज्वरः प्रपद्यते इति योजना ।
 उदाहरणं च—ऋत्त्वहोरात्रबलाबलाद्यथा—यदा निदाघोत्पन्नो वात-
 प्रधानश्चतुर्थको वर्षासमयमाप्नोति, तदा तेनतुनाऽऽप्यायितबलस्तृ-
 तीयकान्तानां सन्ततकादीनामन्यतमत्वं प्राप्नोत्युत्कर्षात् । एवं वर्षासु
 समुत्पन्नः सन्ततः शरदं प्राप्यापकृष्टबलः सततकादीनामन्यत्वमेत्यप-
 कर्षापकर्षौ ऋतुकृतौ व्याख्येयौ । ‘अहोरात्र’शब्देन कतिपया-
 न्यहोरात्राणि गृह्यन्ते, न ह्येकस्मिन्नहोरात्रे सन्ततादीनामुत्कर्षापकर्षा-
 भ्यामन्यथाभाव उपपद्यते, किन्तु कतिपयैरेव । यदा वर्षाशरदसन्त-
 प्रारम्भे वातादयो ज्वरं चतुर्थकमारभन्ते, तदा मध्यानि कतिपय-
 दिनान्यवाप्य स एव तृतीयपूर्वकत्वेन विपरिणमत उत्कर्षात्
 अपकर्षात् यदान्त्वानि दिनान्याप्नोति, तदा सन्ततो वातारब्धः
 प्रावृषः, पित्तारब्धः शरदो वसन्तस्य च श्लेष्मारब्धः प्रतनुक्त्वा-
 दोषस्य सततकादीनामन्यतमत्वेन विपरिणमत इति । दोषबला-
 बलाद्यथा—यदा सततकादीनामन्यतमकारी दोषः श्लेष्मा मधुर-
 खिन्धादीन् दिवास्वप्नादींश्च हेतुनाप्नोति, तदा सततं करोति । एवं
 वातपित्तयोरप्युदाहार्यम् । मनोबलाबलाद्यथा—यदा सन्ततज्वरो
 सस्वगुणोद्रेकात् प्रहर्षवदृष्टम्बहुलो भवति, तदा सततकादीनाम-
 न्यतमत्वं प्राप्नोति । यदा चतुर्थकज्वरो तमोगुणभूयिष्ठत्वाद्विषादा-
 दिभिरभिभूयते, तदा तृतीयकादीनामन्यतमो भवति, “विषादो
 रोगवर्द्धनानाम्” इत्यागमात् । अन्ये तु, ‘मनः’शब्देन बुद्धिं
 व्याख्यानयन्ति, कारणे कार्योपचारात् । तस्याश्च बलाबलम्,
 यथा—यदा चतुर्थकज्वरी पञ्चापराधादेवतादीनभिभूयादितान्या-
 चरति, तदा तृतीयकपूर्वेषामन्यतमत्वमाप्नोति, यदा तु शुद्धसत्त्वो-
 त्कर्षाद्विवेकिन्या बुद्ध्या युक्तः स्यात्तदा शुभानि देवताराधनेष्टिवस्तु-
 पहारादीनाचरति, तदा सन्ततज्वरो सततकादीनामन्यतमत्वं
 प्राप्नोति । अर्थवशाद्यथा—सन्ततज्वरिणोऽपि यदि चतुर्थकवेदनीयं
 कर्म स्यात्तदा सन्ततोऽपि चतुर्थकत्वेन विपरिणमते, अथ चतुर्थ-
 कादिज्वराविष्टस्य यदि तत्कालपरिपाकिर्म बलीयो भवति, तदा
 सन्ततत्वेन परिणमते, यतश्च कर्मवशत्वं ऋत्त्वहोरात्रदोषबलाबलेष्वपि
 बोध्यम्, तदनन्तरं तन्निर्देशादिति निदानटीकायां विजयरक्षितः ।

१ श्लेष्मस्थान इति पाठान्तरं तु नातिसमीचीनतया प्रतिभाति ।

केषाञ्चिद्विषमज्वरत्वेन संमताः । तथाहि—विषमत्वं विषमकालत्वेन भवति, यदुक्तमन्यत्र—“विषमो विषमारम्भः क्रियाकालोऽनुपपन्नवान्” इति । सन्तते तु द्वादशाहविसर्गेण त्रयोदशाहे पुनरनुबन्धात् कालवैषम्यमस्ति, तेन सोऽपि विषम इति, अन्ये तु, सन्ततं परित्यज्य सततकादींश्चतुरो विषमज्वरानिच्छन्ति । यतः, सन्तते कालवैषम्यं तादृशं नास्ति । उक्तञ्च खरनादेन—“ज्वराः पञ्च मयोक्ता ये पूर्वसन्ततकादयः । चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमा ज्वराः” इति । अन्ये तु—तृतीयकचतुर्थकावेव विषमौ ।—विषमाणां चिरेण चोत्पादात् । यदाह दारुबाहः—“सूक्ष्मसूक्ष्मतरास्येषु दूरदूरतरेषु च । दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पं चिरेण यत् । याति देहं न वा शेषं भूयिष्ठं प्रतिपद्यते । क्रमाद्यत्नेन विच्छिन्नसन्तापो लक्ष्यते ज्वरे” इत्याहुः ॥६८॥

कफपित्ताज्जिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥६९॥
चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः ७०

दोषोद्रेकविशेषेण तृतीयकप्रभावमाह—कफपित्तादित्यादि ।—पृष्ठमभीति पृष्ठात् पृष्ठग्राहीत्यर्थः । किंवा, पृष्ठदिति ह्यल्लोपे पञ्चमी, तेन, पृष्ठमधिष्ठायेत्यर्थः । जङ्घाभ्यां पूर्वमिति जङ्घयोः प्रथमं पीडां करोति । अत्र च न पित्तप्रधानः पैतृकश्चतुर्थकः पित्तपृष्ठीवद्भवत्येवाऽनभिधानादिति मन्तव्यम्, हारीते तु पित्तजन्यत्वं यदुक्तम्, तदनुबन्धरूपपित्तजन्यत्वं प्रभावाकर्तृत्वाच्च हि चतुर्थकप्रभावाभ्युपगमविरोधि ॥ ६९ ॥ ७० ॥

विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः ।
त्रिविधो धातुरेकैको द्विधातुस्यः करोत्ययम् ॥७१॥

सम्प्रति मध्येऽहनि ज्वरयत्यादावन्ते च यो मुञ्चति, स चातुर्थकविपर्ययत्वेन चातुर्थकग्रहणगृहीत एवेति दर्शयन्नाह—विषम इत्यादि ।—त्रिविधो धातुरिति वातादिः । द्विधातुस्य इति अस्थिमज्जगतः । अयं च विषमज्वर एवेति सामान्येनोक्तम्, तथापि चातुर्थकस्य प्रकाररूपविषमज्वर एवेति मन्तव्यम् । अत्र तन्त्रान्तरम्—“अस्थिमज्जगतश्चान्यश्चातुर्थकविपर्ययः । ग्रहाद्वाहं ज्वरयति आदावन्ते च मुञ्चति” इति ॥ ७१ ॥

प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ।
सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्तितः ॥७२॥

चतुर्थकविपर्ययेण संयुक्तपञ्चविधज्वराणां समानं धर्ममाह—प्रायश इत्यादि । प्रायशोग्रहणात् सततकादीनां द्वन्द्वाद्विजन्मत्वमपि सूचयति । ननु यदि सन्निपातारब्धत्वमेवाम्, तर्हि यदुच्यते—चातुर्थके श्लैष्मिकत्वादि, तत् कथमिवेत्याह—सन्निपाते तु यो भूयानित्यादि ।—जतूकर्णेऽपि

तृतीयकचातुर्थकविपर्ययायुक्त्वाभिहितम्—“विषमज्वरास्त्रिदोषजत्वेऽप्यधिकदोषलब्धाख्याः” इति ॥ ७२ ॥
ऋत्वहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात् ।
कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥ ७३ ॥
गुरुत्वं दैन्यमुद्वेगः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थिते बहिस्तापः साङ्गमर्दो विजृम्भणम् ॥ ७४ ॥
रक्तोत्थाः पिडकास्तृष्णा सरक्तं घ्रीवनं मुहुः ।
दाहरागभ्रममदप्रलापा रक्तसंस्थिते ॥ ७५ ॥
अन्तर्दाहः सतृणमोहः सग्लानिः सृष्टविट्कता ।
दौर्गन्ध्यं गात्रविक्षेपो ज्वरे मांसस्थिते भवेत् ॥ ७६ ॥
स्वेदस्तीव्रा पिपासा च प्रलापो वम्यभीक्षणशः ।
स्यगन्धस्यासहत्वं च मेदस्थे ग्लान्यरोचकौ ॥ ७७ ॥
विरेकवमने चोमे सास्थिभेदं प्रकूजनम् ।
विक्षेपणं च गात्राणां श्वासः स्याच्चास्थिगे ज्वरे ७८
हिक्का श्वासस्तथा कासः तमसश्चातिदर्शनम् ।
मर्मच्छेदो बहिः शैत्यं दाहोऽन्तश्चैव मज्जेगे ॥ ७९ ॥

१ शैत्यमुद्वेग इति पाठान्तरम् । २ उक्तवातादिज्वराणां धातुविशेषदूष्यतयाऽधिकलक्षणानि भवन्ति, यदुक्तम्—“वातपित्तकफोत्थानां ज्वराणां लक्षणं यथा । तथा तेषां भिषग्ग्राह्यादिसाध्विपि बुद्धिमान्” इति । एतदभिधानञ्च रसादिधातुविरोधेन वातादिविक्तिसाकरणार्थम् । अतस्तानाह—गुरुतेत्यादि ।—हृदयोच्छेदः हृदयस्थितस्य दोषस्य उपस्थितवमनत्वमिव रसस्य हृदयस्थत्वात्, ‘रसस्थे’ इत्यनेन विशेषेणात्र रसो दूष्यः सर्वेषामेव ज्वराणां रसानुगत्वात् । दैन्यं क्लान्तचित्तत्वमिति विजयरक्षितः ३ रक्तौष्ठ इति पाठान्तरम् । ४ श्रमेति पाठान्तरम् । ५ अन्तर्दाहोपिका तृणोति, तथा पिण्डकोद्वेष्टनं तृणोति पाठान्तरम् । ६ उष्मान्तर्दाहविक्षेपाविति पाठान्तरम् । ७ पिण्डिका जान्वभोजङ्घामांसपिण्डस्तस्या उद्वेष्टनं दण्डादिना पीडनेनेव वेदना पिण्डकोद्वेष्टनम् एवमन्यत्रापि । सृष्टमूत्रपुरीषता प्रवर्तमानमूत्रपुरीषता उष्मा बहिः एतच्च विशेषपरम्, प्रायः सर्वज्वरेषु तथाभावात् “उष्मान्तर्दाहविक्षेपो” इति पाठान्तरे—उष्मान्तः अन्तर्दाह इत्यर्थः । विक्षेपो हस्तादिचालनमिति विजयरक्षितः । ८ प्रलापोऽरत्यभीक्षणश्च इति पाठान्तरम् । शृशं स्वेद इति धर्मस्य भेदोभलत्वात्, तद्विकृत्यैव दौर्गन्ध्यं गात्रे । असहिष्णुता वेदनाया असहिष्णुत्वम् क्रोधनत्वमिति कार्तिक इति विजयरक्षितः । ९ सास्थिभेदाङ्गकूजनमिति पाठान्तरम् । १० भेदो भङ्गवत् पीडेत्यर्थः परपदार्थेषु प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थं गमयन्ति, यथा—अग्निमाणवकः एवमन्यत्रापि भेदादौ द्रष्टव्यम् कूजनमस्फुटध्वनि ‘कुञ्जनम्’ इति पाठान्तरेऽस्थानमेव सङ्कोच इत्यर्थः । ११ मेहेति पाठान्तरम् । १२ तमः प्रवेशनं अन्धकारप्रविष्टयेव सम्बन्धिः । महाश्वासः श्वासाधिकारे वक्ष्यमाणलक्षणः, ‘मर्म’शब्देन हृदयमुच्यते प्राधान्यादिति कार्तिकः, तस्य च्छेद इव मर्मच्छेदः इति विजयरक्षितः ।

शुक्रस्थानगतः शुक्रमोक्षं कृत्वा विनाश्य च ।
प्राणवाय्वग्निसोमैश्च सार्धं गच्छत्यसौ विभुः ॥८०॥
रसरक्ताश्रितः साध्यो भेदोमांसगतश्च यः ।
अस्थिमज्जगतः कृच्छ्रः शुक्रस्थो नैव सिद्ध्यति ॥८१॥

सम्प्रति सन्ततज्वर एवं यथा सततकादिरूपो भवति,
तथा सततकादयः सन्ततादिरूपा भवन्ति, तदाह—ऋत्वा-
होरात्रेयादि ।—बलाबलादिति—मनोऽन्तेन सम्बध्यते,
बलबलाबलं बलाबलम् । ऋत्वादीनां बलात् तथा ऋत्वा-
द्यबलाज्वरस्तं तं सततादिज्वरोक्तं कालं प्रतिपद्यते, तत्र
ऋतुबलादयो वर्षाभूतश्चतुर्थकः, स शरदं प्राप्य बलवान्
तृतीयकादिर्भवति । अर्थवशादिति कर्मवशात् यथोक्तदिने च
ज्वरयतीति श्रुते ॥ ७३—८१ ॥

हेतुभिलक्षणैः सिद्धैः पूर्वमष्टविधो ज्वरः ।
समासेनोपदिष्टस्य व्यासतः शृणु लक्षणम् ॥ ८२ ॥
शिरोरुक् पर्वणां भेदो दाहो रोम्णां प्रहर्षणम् ।
कण्ठास्यशोषो वमथुस्तृष्णा मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ८३
स्वप्ननाशोऽतिवाग्जृम्भा वातपित्तज्वराकृतिः ।
शीतको गौरवं तन्द्रा सैमित्यं पर्वणां च रुक् ॥८४॥
शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्तनम् ।
सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः ॥ ८५ ॥
मुहुर्दाहो मुहुः शीतं स्वेदस्तम्भो मुहुर्मुहुः ।
मोहः कासोऽरुचिस्तृष्णा श्लेष्मपित्तप्रवर्तनम् ॥ ८६ ॥
लिप्ततिकास्यता तन्द्रा श्लेष्मपित्तज्वराकृतिः ।
इत्येतद्वन्द्वजाः प्रोक्ताः सन्निपातज उच्यते ॥ ८७ ॥

सम्प्रति अष्टविधज्वराकृतौ वक्तव्यमाह—हेतुभिरित्यादि—
हेतवोऽपि ज्वरविशेषगमकत्वेनाकृतिरूपा भवन्त्येवेति कृत्वा
हेतुकथनमपि यत् कृतम्, तदप्युचितम् । पूर्वमिति नि-
दाने—“समासेनोपदिष्टस्य” इत्यादिना ये निदाने द्वान्दिक-
सन्निपातिकागन्तवः समासेनोक्ताः, तेषामिह विस्तरेण
लक्षणं शृण्विति । ये पुनरेकदोषजन्या वातज्वरादयः, ते
तत्रैव प्रपञ्चेनोक्ता इति नेह पुनर्वक्तव्याः । भ्रमो येन चक्र-
स्थितमिवात्मानं मन्यते । किंवा भ्रमो भ्रान्तिः । शीतकः
शीतपित्तम् । सैमित्यमिति बलावगुणितत्वमिव । सन्तापो
मध्यवेग इति नातितीव्रः सन्तापः । स्वेदस्तम्भ इति स्वे-
दाप्रवर्तनम् ॥ ८२—८७ ॥

१ चिरादिति पाठान्तरम् । शुक्रश्च तत्स्थानञ्चेति शुक्रस्थानम्,
ननु शुक्रस्य स्थानम् । शुक्रस्य सर्वदेहगतत्वेन नियतस्थानासम्भ-
वादिति युक्तम्—“यथा पयसि सर्पिलु शुद्धश्चेक्षुरसे यथा ।
शरीरेषु तथा नृणां शुक्रं विषाद्विषगर्वैः” इति । ‘विशेषतः’ इति
प्रदेन शुक्रस्य बाहुल्यं विसर्गः अन्यस्यापि रक्तादेरिति वदन्तीति
विजयरक्षितः । २ हेतुभिलक्षणेऽप्युक्त इति पाठान्तरम् । ३ भ्रमो-
ऽतिरिति पाठान्तरम् ।

सन्निपातज्वरस्योर्द्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि ।
प्राक्सूत्रितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक् ८८॥
भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ।
वातपित्तोल्बणे विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे ॥ ८९ ॥
शैल्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रापिपासादाहरुग्व्यथाः ।
वातश्लेष्मोल्बणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ॥९०॥

सन्निपातज्वरस्योर्द्ध्वमिष्यत्र ‘उर्द्ध्वं’ शब्देनाधिकवाचिना,
प्रकृतिसमसमवायारब्धसन्निपातज्वराद्यानि विकृतिविषमसम-
वायारब्धज्वरस्य लक्षणानि, तानि वक्ष्यामीत्यर्थः । केचि-
द्याख्यानयन्ति—यत्—साम्नावकलुषनिर्मुक्तलोचनत्वादीह व-
क्तव्यम्, न तत् पृथग्वातादिज्वरलक्षणमेलके भवति; किंतु
विकृतिविषमसमवायारब्धज्वरसंयोगमहिम्ना भवतीति ।
वयं तु ब्रूमः—यदि ‘ऊर्द्ध्वं’ शब्देन विकृतिविषमसमवायार-
ब्धज्वरलक्षणाभिधानमिह प्रतिज्ञायते, तदा यत् प्रत्येक-
दोषलक्षणमेलकेनोपपन्नं लक्षणम्—“क्षणे दाहः क्षणे शी-
तम्” इत्यादि, तदिहानभिहितं स्यात्, सामान्येन यान्यत्र
प्रायः प्रादुर्भवन्ति, तानि विकृतिविषमसमवायारब्धानि तथा
प्रकृतिसमसमवायारब्धानि च लक्षणान्युच्यन्ते ॥ ८८—९० ॥

छर्दिः शैल्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।
मन्दवाते व्यवस्यन्ते लिङ्गं पित्तकफोल्बणे ॥ ९१ ॥
सन्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ।
वातोल्बणे स्याद्वानुगे तृष्णा कण्ठास्यशोषता ॥९२॥
रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृड्बलसंक्षयः ।
मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्तगरीयसि ॥ ९३ ॥
आलस्यारुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमैः १ ।
कफोल्बणं सन्निपातं तन्द्राकासेन चादिशेत् ॥९४॥
प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तन्द्रा रुच्यग्निमार्दवम् ।
हीनवाते पित्तमध्ये चिह्नं श्लेष्माधिके मतम् ॥९५॥
हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ।
हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥ ९६ ॥
शिरोरुग्वेपथुः श्वासः प्रलापश्छर्द्यरोचकाः ।
हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ ९७ ॥
शीतको गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरुक् ।
हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः ॥९८॥
श्वासकासप्रतिश्याया मुखशोषोऽतिपाश्वरुक् ।
कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥ ९९ ॥
वर्चोभेदोऽग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः ।
कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ॥१००॥

१ क्रमः इति पाठान्तरम् । २ आलस्यारुचिहृल्लासवमिदास्तृषा-
भ्रमैरिति पाठान्तरम् । ३ पर्वभेदोऽग्निदौर्बल्यमिति पाठान्तरम् ।

सन्निपातज्वरस्योद्धमतो वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ॥ १०१ ॥
 सास्त्रावे कलुषे रक्ते निर्भुम्ने चापि दर्शने ।
 सखनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः ॥ १०२ ॥
 तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ।
 परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम् ॥ १०३ ॥
 घ्रीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ।
 शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा १०४ ॥
 खेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ।
 कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ॥ १०५ ॥
 कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ।
 मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ॥
 चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः १०६ ॥

अत ऊर्ध्वमिति पदस्य घातः परेणेत्यर्थः । निर्भुम्ने इति अति-
 कुटिले । परिदग्धा दग्धवत् कृष्णवर्णा खरस्पर्शा गोजिह्वावत् ।
 स्रस्ताङ्गता निःसहावयवता । घ्रीवनं रक्तस्य पित्तस्य वा मुखेन
 खल्पोद्विगणम् । शिरसो लोठनमिति इतस्ततो नयनम्,
 कृशत्वं नातिगात्राणां दोषपूर्णत्वेन । प्रततं निरन्तरम् ।
 कोठो भाङ्गुकीये—“वरटीदृष्टसङ्काशः कण्डूयमानो लोहितोऽ-
 सकफपित्तात् । क्षणिकोत्पादविनाशः कोठ इति निगद्यते
 तज्जैः” इति । मूकत्वं मन्दवचनत्वम्, अवचनता
 वा ॥ ११—१०६ ॥

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः ।

सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्त्वतोऽन्यथा ॥

सन्निपातस्यासाध्यताकृच्छ्रसाध्यतालक्षणमाह—दोष इ-
 त्यादि । अत्र ‘दोष’शब्दो विबद्धोपपदात् मले वर्तते । आ-
 हारापाकान्दोषावित्यर्थः । सर्वाणि च सम्पूर्णानि वलीयांसि
 लक्षणानि यस्य स सर्वसम्पूर्णलक्षणः । असाध्यकृच्छ्रसाध्या-
 मिधानेन सुखसाध्यो न भवतीति दर्शितम् । यदुक्तम्—
 “सन्निपातो दुःश्चिकित्सानां” इति, तथा च भाङ्गुकिना—
 “मृत्युना सह योद्धव्यं सन्निपातं चिकित्सता” इति ॥ १०७ ॥

निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथग्ज्वराकृतिः ।

संसर्गसन्निपातानां तथा चोक्तं स्वलक्षणम् ॥ १०८ ॥

निदान इत्यादि ।—ज्वरनिदाने प्रोक्ता—“तत्र यथो-
 क्तानां लिङ्गानाम्” इत्यादिना ग्रन्थेन प्रागुक्तैत्यर्थः, पुनः
 प्रकरणागतत्वादुच्यन्त इति न पौनरुक्त्यम् । तथा चोक्तं
 स्वलक्षणमिति तथा द्वन्द्वरूपया द्वन्द्वलक्षणं तथा सन्निपात-
 रूपया सन्निपातलक्षणमित्यर्थः ॥ १०८ ॥

आगन्तुरष्टमो यस्तु स निर्दिष्टश्चतुर्विधः ।

अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ॥ १०९ ॥

शखलोद्गृकशाकाष्टमुष्यरक्षितलद्विजैः ।

तद्विधैश्च हते गात्रे ज्वरः स्यादभिघातजः ॥ ११० ॥

तत्राभिघातजे वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।

सव्यथाशोकवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम् ॥ १११ ॥

आगन्तुं चतुर्विधं विभजन्नाह—आगन्तुरित्यादि ।—
 कशा सार इति । ख्याता । अत्र मुष्टिः ‘कील’ इति ख्यातः ।
 हते अभिहते । प्रायो रक्तमिति अल्यर्थं रक्तं दूषयन् मांसादि
 चाल्पं दूषयतीत्यर्थः । यद्यपि निदानेऽपि “तत्राभिघातजेन
 वायुना दुष्टशोणिताधिष्ठानेन” इत्युक्तम्, तथापीह रक्तस्य
 साक्षाद्मुष्टिः, तथा मांसादीनां मनाद्दुष्टिरुच्यत इति
 विशेषः ॥ १०९—१११ ॥

कामशोकभयक्रोधैरभिसुक्तस्य यो ज्वरः ।

सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः ॥ ११२ ॥

कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं, त्रयो मलाः ।

भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ॥ ११३ ॥

भूताधिकारे व्याख्यातं तदष्टविधलक्षणम् ।

विषवृक्षानिलस्पर्शात्तथान्यैर्विषसम्भवैः ॥ ११४ ॥

अभिषक्तस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकेऽभिषङ्गजम् ।

चिकित्सया विषद्वैव प्रशमं लभते नरः ॥ ११५ ॥

अभिषङ्गज्वरेषु दोषविशेषमाह—कामेत्यादि । ननु नि-
 दाने—“अभिषङ्गजः पुनर्वातपित्ताभ्यामनुबध्यते” इत्युक्तम्
 तत् किमिह भूताभिषङ्गजस्य त्रिदोषानुबन्धः, उच्यते—न
 तत्र कामाद्यभिषङ्गजे यः प्रायो भवति, तदभिप्रायेणोक्तम्—
 “वातपित्ताभ्यामनुबध्यते” इति, कामादिकेषु हि क्विद्वातः,
 क्वचित् पित्तमिति वातपित्तानुबन्धो ज्ञेयः । भूतसामान्यलक्षण
 इति देवस्वरूपादयोऽष्टौ उन्मादे अष्टौ भूता उक्ताः, तेषां
 मध्ये आवेशकर्तृभूतस्य यल्लक्षणम्, तेन समान्यत्र दोषलक्ष-
 णानि भूतज्वरे भवन्ति ‘अत्र काश्मीराः विषवृक्षानिलसं-
 त्यादिग्रन्थं विषज्वरामिधायकं पठन्ति । तेन, विषजोऽप्य-
 भिषङ्गज एव प्रविशति । ये तु न पठन्ति, तन्मतेऽप्यभिष-
 ङ्गज एव विषौषधिगन्धजस्याप्यवरोधः । अन्ये तु विषजं
 विषजनितपित्तकृतत्वेन दोषज एव क्षिपन्ति ॥ ११२—११५ ॥

अभिचाराभिशापाभ्यां सिद्धानां यः प्रवर्तते ।

सन्निपातज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःसहः ॥ ११६ ॥

सन्निपातज्वरस्योक्तं लिङ्गं यत्तस्य तत् स्मृतम् ।

चित्तेन्द्रियशरीराणामार्त्तयोऽन्याश्च नैकशः ॥ ११७ ॥

प्रयोगन्त्वभिचारस्य दृष्ट्वा शापस्य चैव हि

स्वयं श्रुत्वानुमानेन लक्ष्यते प्रशमेन वा ॥ ११८ ॥

वैविध्यादभिचारस्य शापस्य च तदात्मके ।

यथाकर्म प्रयोगेण लक्षणं स्यात् पृथग्विधम् ॥ ११९ ॥

ध्याननिःश्वासबहुलं लिङ्गं कामज्वरे स्मृतम् ।

शोकजे वाष्पबहुलं त्रासप्रायं भयज्वरे ॥ १२० ॥

१ कशा अश्वदेश्चालनार्थं ताडनसाधने पदार्थे (कोडा, चापुक)
 इति । २ प्रयोगस्त्वभिचारस्तेति पाठान्तरम् ।

क्रोधजे बहुसंरम्भं भूतावेशे त्वमानुषम् ।
मूर्च्छामोहमदग्लानिभूयिष्ठं विषसम्भवे ॥ १२१ ॥
केषाञ्चिदेषां लिङ्गानां सन्तापो जायते पुरः ।
पश्चात्तुल्यं तु केषाञ्चिदेषु कामज्वरादिषु ॥ १२२ ॥
कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वराणां यद्विशेषणम् ।
कामादिजानां रोगाणामन्येषामपि तत्स्मृतम् ॥ १२३ ॥

अभिचारो हिंसार्थाथर्वमन्त्रहोमादिः । अभिशापो अभि-
शपनमेव । सिद्धा मन्त्रौषधतपःशमादिसिद्धाः । ‘सन्निपात-
ज्वरस्योक्तम्’ इत्यादिग्रन्थमत्र काश्मीराः पठन्ति, स च
नातिप्रसिद्धः ॥ ११६—१२३ ॥

ते पूर्वं केवलाः पश्चान्निजैर्व्यामिश्रलक्षणाः ।
हेत्वौषधविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तव्यो ज्वराः ॥ १२४ ॥
मनस्यभिहते पूर्वं कामाद्यैर्न तथा बलम् ।
ज्वरः प्राप्नोति वाताद्यैर्देहो यावन्न दूष्यति ॥ १२५ ॥
देहे वाभिहते पूर्वं वाताद्यैर्न तथा बलम् ।
ज्वरः प्राप्नोति कामाद्यैर्मनो यावन्न दूष्यति ॥ १२६ ॥

आगन्तोर्निजाद्भेदकं धर्ममाह—ते पूर्वमित्यादि—केवला
इति निजदोषरहिताः निजैरिति निजदोषलक्षणैः । हेत्वौषध-
विशिष्टाश्चेति निजाज्ज्वराद्विशिष्टहेतवो विशिष्टौषधाश्च भ-
वन्ति । तत्र विशिष्टो हेतुरभिघातादिः, भेषजश्च परिषेक-
मन्त्रादि ॥ १२४—१२६ ॥

संछष्टाः सन्निपतिताः पृथग्वा कुपिता मलाः ।
रसाख्यं धातुमन्वेत्य पक्तिं स्थानान्निरस्य च ॥ १२७ ॥
स्वेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम् ।
स्रोतांसि रुद्ध्वा संप्राप्ताः केवलं देहमुत्बणाः ॥ १२८ ॥
सन्तापमधिकं देहे जनयन्ति नरस्तदा ।
भवत्यत्युष्णसर्वाङ्गो ज्वरितस्तेन चोच्यते ॥ १२९ ॥

संछष्टा इत्यादिना सर्वज्वरसाधारणसम्प्राप्तिं ब्रूते । स-
म्प्राप्तिरपि हि सर्वज्वराणामाकृतिरेव, तेन नोत्सूत्रमस्याभि-
धानम् । किंवा, क्रमप्राप्ते सामज्वरलक्षणे वक्तव्येऽरुच्यादीनां
सामज्वरलक्षणानामुत्पादे उपपत्तिं दर्शयितुं संप्राप्तिरु-
च्यते । संछष्टा इति युग्मभूताः । सन्निपतिता इति त्रयो
मिलिताः । पक्तिमिति पक्तिहेतुतया जाठराग्निं ब्रूते ।
स्थानादिति ग्रहण्याः, ग्रहणी जाठराग्निस्थानम् । स्वेनेति
दोषोष्मणा, तेनेति जाठराभ्युष्मणा । देहोष्मण इति सकल-
देहचारिणः प्राकृतोष्मणः । वातश्लेष्मणोस्तु यद्यपि पित्तव-
दुष्मा नास्ति, तथापि तयोर्भूतत्वे उष्मा योऽस्ति, स इह
ग्राह्यः । वक्तव्यं हि ग्रहण्यध्याये—“भौमाप्याभेयवायव्याः
पञ्चोष्माणः सनाभसाः” इति । किंवा, तेनेति दिव्यरूपज्व-
राधिष्ठानप्रभावकृतं दोषाणामुष्माणं ग्राहयति । किंवा, ज्वर-
सामान्यसम्प्राप्तिप्राप्तपित्तोष्माणं निर्देशयति । सर्वत्र हि
ज्वरे पित्तमवश्यं भवति, यदुक्तम्—“ऊष्मा पित्तादते नास्ति

ज्वरो नास्त्युष्मणा विना” इति । केवलमिति सम-
स्तम् ॥ १२७—१२९ ॥

स्रोतसां संनिरुद्धत्वात् स्वेदं ना नाधिगच्छति ।
स्वस्थानात् प्रच्युते चाग्नौ प्रायशस्तरुणे ज्वरे ॥ १३० ॥
अरुचिश्चाविपाकश्च गुरुत्वमुदरस्य च ।
हृदयस्याविशुद्धिश्च तन्द्रा चालस्यमेव च ॥ १३१ ॥
ज्वरोऽविसर्गो बलवान् दोषाणामप्रवर्तनम् ।
लालापसेको हृल्लासो क्षुब्बाशो विरसं मुखम् ॥ १३२ ॥
स्तब्धसुप्तगुरुत्वं च गात्राणां बहुमूत्रता ।
न विद्मजीर्णां न च ग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ॥ १३३ ॥
ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ।
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ १३४ ॥

स्वेदं ना नाधिगच्छतीत्यत्र प्राय इति योज्यं क्वचिज्ज्वरे
स्वेदस्याप्यभिहितत्वात् । ‘ना’ इति पुरुषः । अविसर्गोति
नित्यानुषक्तः । दोषाणामिति मलसम्बन्धानां दोषाणाम् ।
अप्रवर्तनमविसर्गः । क्षुब्बाश इति बुभुक्षाऽभावः । न
विद्मजीर्णेति न पुरीषं पक्वम् । न ग्लानिरिति न क्षीणमां-
सता ॥ १३०—१३४ ॥

क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ।
दोषप्रवृत्तिरग्राहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ १३५ ॥

क्षुत्क्षामतेत्यादिना निरामज्वरलक्षणमाह—अत्र च क्षु-
दादयो दोषपाकाद्भवन्तो विनाप्यग्राहं निरामदोषारब्धज्वर-
लक्षणं भवति । अग्राहस्तु क्षुदादीन् विना दोषपाके सत्यपि
भेषजदानयोग्यां ज्वरस्य व्याधेर्निरामतां ब्रूते, अतएव
“पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम्” इति विक-
ल्पद्वयेन, यदाग्राहक्षुदादिदोषपाकलक्षणानुदयः, तदा दो-
षपाकार्थं पाचनीयं देयम्, अथ क्षुदादिसमुदयोऽपि जातः,
तदा शमनीयं देयम्, सर्वथा निरामस्य ज्वरस्य एतमेव
सर्वथानिरामतामुपदिशति । खरनादेनोक्तम्—यत्—“न
च निःसप्ततैवैका निरामज्वरलक्षणम् । चिरादपि हि पच्यन्ते
सन्निपातज्वरे मलाः । सप्तरात्रातिवृद्धिं च ह्यामतादिस्व-
लक्षणम् । तस्मादेतद्वयं दृष्ट्वा निरामज्वरमादिशेत्” इति ।
अग्राहादर्वाग्दोषपाकजनितक्षुदादिदर्शनाभिरामता सुश्रुतेना-
ग्राहादर्वाग्भेषजदानं दर्शयता प्रतिपादिता । यदुक्तम्—
“अर्वागपि च देयं स्यात् भेषजं दोषपाकतः” इति । तस्मात्
क्षुदादयोऽग्राहश्च लक्षणं यथोक्तन्यायाज्ज्ञेयम् ॥ १३५ ॥

नवज्वरे दिवास्वप्नस्नानाभ्यङ्गान्नमैथुनम् ।

क्रोधप्रवातव्यायामकषायांश्च विवर्जयेत् ॥ १३६ ॥

“औषधश्च क्रियाक्रमम्” इत्यनेन यद्यप्यौषधमादायुक्तम्,
तथापि तस्य क्रियाक्रमविशेषणतया औषधमतिक्रम्य ‘नव-

ज्वर' इत्यादिना क्रियाक्रमं ब्रूते । (क्रियायाश्चिकित्सायाः क्रमः परिपाटी) । तत्राप्यहितस्यैव प्रथमं निषेधः । 'अन्न' शब्देन गुर्वन्नमभिधत्ते । हारीतेन हि—“नवज्वरे व्यायामादि प्रत्येकं दोषकोपनम् । गुर्वन्नमोजनश्चापि विष्टम्भी दोषकोपनम्” इत्युक्तम् । कषायांश्चेति जातौ बहुवचनम् । तेन, कषायं वर्जयेदित्यर्थः । उक्तं ह्यत्र जतुकर्णेन—“कषायरसगुरुष्णस्त्रिधातुस्त्रिधातुभ्यश्चान्न नवज्वरे वर्जयेत्” इति ॥ १३६ ॥

ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात् ।
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ॥ १३७ ॥

ज्वर इत्यादौ 'लङ्घन' शब्देनेहानशनं विवक्षितम् । “चतुःप्रकारा संशुद्धिः” इत्यादिना लङ्घनवृंहणीये दशविधमेव लङ्घनमुक्तम्, तथापि तेषामिहावस्थाविशेषेण विनियोगालङ्घनमेवेति नियमोऽपवादविषयं त्यक्त्वा समुच्च्रियमानावधारणे ज्ञेयः । यथा—“नरश्च नारायणमेव योमौ सुतौ तु तौ संजनयाम्बभूवुः” इत्यत्र । तेन, अवस्थायां वमनमपि भवति वक्ष्यमाणम् । यत्तु लङ्घनवृंहणीये कफपित्तज्वरच्छर्द्यादिषु मध्ये ज्वरं पठित्वा उक्तम्—“पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत्” इति, तत्र भेषजप्रयोगस्यादौ पाचनं कर्तव्यमिति ब्रूते, न ज्वरादौ, तेन, इहादौ लङ्घनाभिधानं न विरुध्यते । हारीते, तु “पित्तच्छेदमविशुद्ध्यर्थं कुर्याद्वमनमादितः”

१ आमाशयसमुत्थानां पूर्वं लङ्घनमौषधमित्युक्तं । ज्वरोऽप्यामाशयसमुत्थः, अतस्तत्र लङ्घनमुपदिशति ज्वरे लङ्घनमित्यादि । यद्यपि लङ्घनवृंहणीये “चतुःप्रकारा संशुद्धिः” इत्यादिना दशविधमेव लङ्घनमुक्तम्, तथापि व्यायामप्रवातयोर्वर्जनीयत्वेनैवोक्तत्वात् संशोधनादीनाम्नावस्थाविशेषनियतत्वात् पारिशेष्यादत्रोपवास एव “लङ्घन” शब्देनोच्यते । अतएव लङ्घनमेवेत्येवकारेण संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते तेन, ज्वरस्य पूर्वरूपे यल्लघ्वशनादिविधानम्, तस्य न निषेधः वाग्मटेनापि “ज्ञानाम्यक्षप्रदेहांश्च परिशेषं च लङ्घनम्” इत्यनेन नवज्वरे अनशनरूपलङ्घनापेक्षया परिशेषलङ्घनप्रतिषेधं कुर्वता संशोधनादिरूपं लङ्घनं निषिध्यते किंवा, चरकेण निदानस्थाने “हितं लघ्वशनमपतर्पणं वा” इति यदुक्तं, तत् पूर्वरूपावस्थायां व्यक्तायां तु लङ्घनमेवेत्येवकारेण लघ्वशनमपि निषिध्यते इति ज्ञेयम् । ननु लङ्घनवृंहणीये कफपित्तज्वरच्छर्द्यादिषु मध्ये ज्वरं पठित्वा उक्तं “पाचनैस्तान् भिषक् प्राज्ञः प्रायेणादावुपाचरेत्” इति, इह तु लङ्घनमेवादावित्यतो विरोधः । नैवं, तज्ज्वरप्रयोगस्यादौ पाचनम्, न तु ज्वरस्यादावित्यवगम्यते । किंवा, आदावेव लङ्घनं कार्यमिति योज्यं, तेन, जीर्णज्वरे न लङ्घनं कार्यमिति बोधयति । उक्तं हि वाग्मटे “शुद्धवातक्षयागन्तुजीर्णज्वरिषु लङ्घनम् । नेष्यते तेष्मिहितं शमनं यत्र कर्षणम्” इति । हारीतेन तु “पित्तच्छेदमविशुद्ध्यर्थं कुर्याद्वमनमादितः” इति । यदुक्तम्, तत्, “कफप्रधानान्” इत्यादिवक्ष्यमाणानावस्थायां ज्ञेयमिति शिवदासः ।

इति यदुक्तम्, तत् “कफप्रधानान्” इत्यादिवक्ष्यमाणानावस्थायां ज्ञेयम् । ‘क्षय’ शब्देन धातुक्षयकृतं ज्वरम् किंवा, राज्यक्षमज्वरं गृह्णाति । ‘अनिल’ शब्देन निरामानिलग्रहणम्, किंवा, ‘क्षयानिल’ शब्देन धातुक्षयकुपितानिलग्रहणम् । यदुक्तम्—‘वायोर्द्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च’ इति । यस्तु मार्गावरणेन वायुः कुप्यति, स आवरकधर्मितया प्रायेण सामो भवति, तत्र च लङ्घनं मात्रया कर्तव्यमेव । यदुक्तम्—“सामे वातेऽपि लङ्घनं कुर्यादेव मलपत्त्यर्थं युत्तया, तत्तु यथा कफे” इति । अनिलज्वरमुक्तत्वापि कामादिज्वराभिधानम्, कालान्तरेण वातसम्बन्धो भवति । तेन, प्रथममपि वातासम्बन्धे कामादिज्वराणामलङ्घनीयत्वोपदर्शनार्थम् १३७

लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले ।
विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवासोपजायते ॥ १३८ ॥
प्राणाऽविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ १३९ ॥

लङ्घनफलमाह—लङ्घनेनेत्यादि ।—प्राणाविरोधिनेति बलाविरोधिना, विरोधश्चातिक्षयकरत्वेनेहोच्यते । आरोग्यं बलवत् एव भवतीति बलाधिष्ठानमारोग्यमुक्तम् । ‘यत्’ इत्यारोग्यं प्रत्यवमृशति ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिकको रसः ।
पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ॥ १४० ॥

प्रकृतस्य लङ्घनस्य पाचनतां दर्शयन्नपरानपि स्वेदादीनि पाचनान्याह—लङ्घनमित्यादि ।—काल इत्यष्टाहः । तिकको रसोऽत्र यवागूपानीयादिसंस्कारकत्वेन ज्ञेयः, स्वतन्त्रभेषजप्रयोगस्तरुणे निषिद्ध एव । उक्तं च,—“भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्” इति । ‘अविपक्वानां दोषाणाम्’ इति कृत्वापि ‘तरुणे ज्वरे’ इति यत् करोति, तेन, अष्टाहादूर्द्धमतरुणे ज्वरे अपक्वेषु दोषेषु प्राधान्येन कषायपानं पाचनमधिकृतम्, न लङ्घनादय इति दर्शयति ॥ १४० ॥

तृप्यते सलिलं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ।
मद्योत्थे पैत्तिके वाथ शीतलं तिककैः शृतम् १४१
दीपनं पाचनञ्चैव ज्वरघ्नमुभयं हि तत् ।
स्रोतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदकरं शिवम् ॥ १४२ ॥

लङ्घनादिकाले एव अवस्थाविशेषे दैवं जलमाह—तृप्यते इत्यादि ।—वातकफज्वर इति वातज्वरे, कफज्वरे वातकफज्वरे च । मद्योत्थे कफादिज्वरेऽपि शीतलं जलं ज्ञेयम् । तिककैः शृतमिति वक्ष्यमाणमुस्तादिभिः शृतम् । उभयमित्युष्णं तथा तिककशृतशीतं च । त्रिदोषकफपित्तज्वरयोस्तु यद्यपीह पानीयं नोक्तं; तथापि सामान्येन विमानस्थाने

१ लाघवं च शरीरस्य क्षुच्चैवासोपजायते इति पाठान्तरम् ।
२ वातकफात्मके इति पाठान्तरम् । ३ अवस्थादेयमिति पाठान्तरम् ।

यदुक्तम्—“किन्तु खलु ज्वरितेभ्यः पानीयमुष्णं प्रयच्छन्ति”
इत्यादिना, तत्प्रामाण्यादुष्णमेव जलं देयम्, वातपैतिके तु
ज्वरे अत्यर्थदाहादिकारके शीतलमेव देयमित्यपि विमान एव
“अत्यर्थोत्सन्नपित्ते” इत्यादिना ग्रन्थेन सूचितम् १४१॥१४२

मुस्तपर्पटकोशीरचन्दनोदीच्यनागरैः ।

शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ॥१४३॥

मुस्तेत्यादिः पानीयसाधकैः षडङ्गप्रयोगः । अत्र शुष्ठी
अतिका चाऽऽमाशयदुष्टिकारकज्वरहितत्वाद्विहिता; अत्र
‘शृतशीतं जलं दद्यात्’ इति जलसंस्कारश्चते काथपरिभाषया
न काथकरणम्, किन्तु संस्कारकपरिभाषया । परिभाषा
च खतत्राजुक्ताऽपि वृद्धव्यवहारसिद्धा प्रमाणीभूतैव ।—सा
च “यदप्सु, शृतशीतासु षडङ्गादि प्रयुज्यते । कर्षमाणं ततो
दत्तौ साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि । अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने
पेयादिसम्बिधौ” इति, परिभाषार्थश्च व्यक्त एव ॥ १४३ ॥

कफप्रधानानुत्किष्टान् दोषानामाशयस्थितान् ।

बुद्ध्वा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ॥१४४॥

अविशेषेण तरुणातरुणज्वरेऽवस्थाविधेयं वमनमाह—कफ-
प्रधानानित्यादि ।—कफः प्रधानो येषाम्, ते कफप्रधा-
नाः । उत्किष्टानिति हृत्सादिना वहिर्गमनोन्मुखान् ।
आमाशयस्थितानित्यनेन सर्वशरीरं परित्यज्यामाशयगमनं
दर्शयति । ज्वरकरानित्यनेन, ज्वरकरान् हि दोषाने-
वंविधानेन नवज्वरे वमनैर्हरेत्, नान्यथेति दर्शयति ।
काल इति यथोक्तायामवस्थायाम् । वमनैरिति बहुवचनैः
प्रकृत्यापेक्षया बहूनां वमनप्रयोगाणां प्रयोगं दर्शयति ।
वम्यानामित्यनेन, अवम्यगर्भिण्यादिषु वमनं निषेधयति ।
अत्र च वमने खयमेवोत्किष्टत्वादोषस्य दोषोत्प्रेषप्रयोजनकौ
ब्रह्मेदौ न क्रियेतेऽल्पौ वा क्रियेते ॥ १४४ ॥

अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ।

हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहश्च जनयेत् भृशम् ॥१४५॥

सर्वदेहानुगा सामा धातुस्था असुनिर्हराः ।

दोषाः फलेभ्य आमेभ्यः स्वरसा इव सात्ययाः १४६

उक्तावस्थाव्यतिरेकेण वमने दोषमाह—अनुपस्थिते-
त्यादि—सर्वदेहानुगा इति सूक्ष्मशिरालगाद्यनुगताः । सामा
इति सामत्वेन स्थानाः प्रबलाश्च । धातुस्था इति धातुषु
अत्यन्तानुप्रवेशव्यवस्थिताः । न सुखेन निर्हियन्ते इति
असुनिर्हराः । किं वा, असून् प्राणान् निर्हरन्तीति असुनि-
र्हराः । अत्रार्थे फलानामित्यादिना दृष्टान्तमाह—आमानां
फलानां यथा खरसा निर्हरणे सात्यया भवन्ति, तथा यथोक्ता
अपि दोषा इत्यर्थः, सात्यया इति अत्ययदाः ॥१४५॥१४६॥

१ पाचनीयसाधक इति पाठान्तरं नृत्तिमनोरमम् । २ द्रव्यमिति
पाठान्तरम् । ३ कासं च कुरुते भृशमिति पाठान्तरम् । ४ दुःख-
निर्हरा इति पाठान्तरम् ।

वमितं लङ्घितं काले यवागूमिरुपाचरेत् ।

यथास्वौषधसिद्धाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ॥ १४७ ॥

यावज्ज्वरमृदुभावात् षडहं वा विचक्षणः ।

तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्धिरिव पाचकः ॥१४८॥

ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ।

वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणाञ्चानुलोमेनाः ॥ १४९ ॥

स्वेदनाय द्रवौष्णत्वाद्वत्वाच्चदृष्टप्रशान्तये ।

आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥१५०॥

ज्वरइयो ज्वरसात्सत्यत्वात् तस्मात्पेयाभिरादितैः ।

ज्वरानुपचरेद्धीमानृते मद्यसमुत्थितान् ॥ १५१ ॥

मदात्यये मद्यनित्ये ग्रीष्मे पित्तकफाधिके ।

ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च यवागूर्न हिता ज्वरे ॥ १५२ ॥

वमनलङ्घनयोरनन्तरं यद्विधेयम्, तदाह—वमितमित्यादि ।

—वमितं लङ्घितमिति, अवस्थावशात् कदाचिद्वमितं कदाचि-
लङ्घितं कदाचिच्च वमितं लङ्घितम् । वमनानन्तरं हि यदा
सम्यग्विवशुद्धिर्न भूता, तदा तदहर्लङ्घनमपि क्रियते । काल
इत्यत्रदानयोग्ये काले । यथास्वौषधसिद्धाभिरिति यथास्वौ-
षधं यस्यां यवाग्वां यद्वेषजं पिप्पलीनागरादि वक्तव्यम्,
तत्सिद्धाभिः । किंवा, यस्मिंश्च ज्वरे यद्वेषजं पाचनं च
वक्तव्यम्, तत्सिद्धाभिः । उक्तं हि सुश्रुते—“अन्नकाले हिता
पेया यथास्वं पाचनैः कृता” इति यद्यत्स्वं यथास्वमिति
वीप्सायामव्ययीभावः । मण्डपूर्वाभिरिति मण्डप्रधानाभिः ।
तत्र प्रथमं मण्डं पीत्वा तदनु घनभागो योज्यैः । यावज्ज्वर-
मृदुभावादिति यावज्ज्वरस्य दोषपाकात् तीक्ष्णता निवर्तते ।
अतिज्वरे मृदुभावेऽपि षडहं यावत् । अयं च षडहः किं
पेयादिनात् प्रभृति भवतु, आहोस्विज्ज्वरोत्पाददिनादिति
पक्षद्वयमुत्तरत्र “ज्वरितं षडहेऽतीते” इत्यत्र निर्लोचयिष्यामः ।
स्वेदनायेत्यादौ भवन्तीति शेषः । ज्वरसात्सत्यलमभिधाय
यवागूनामविषयं ज्वरितमाह—ऋत इति । ऋते मद्यसमुत्थि-
तानिति मद्यकारणे ज्वरे निषेधः । तथा मदात्ययेऽपि व्याधौ,
मद्यनित्ये मद्यपे अन्यहेतुजोऽपि यो ज्वरः, तथा ग्रीष्मे, तथा
पित्तकफाधिके यो ज्वरः, तथोर्ध्वरक्तपित्तिनो यो ज्वरः, तेषु
सर्वेषु पेया न देया । इह मदात्ययादीनां पेयाहंषु जातोऽपि
ज्वरः पेयानर्हः । ‘पित्तकफाधिके’ इत्यनेन पित्तकफयोरति-

१ विबन्धस्यानुलोमिकाः इति पाठान्तरम् । २ रससाल्म्यत्वादिति
पाठान्तरम् । ३ तसात्पूर्वं समाचरेदिति पाठान्तरम् । ४ यवागू-
भिर्ज्वरान् वृद्धानृत्त इति पाठान्तरम् । ५ मण्डपूर्वाभिरादित इति
मण्डः पूर्वः प्रधानोऽच्छतया यासां तामिरित्यर्थः पतेन, पेयाया
ग्रहणम्, तस्या एव बहुद्रवत्वेन मण्डप्रधानत्वात्, विलेप्यालु
निरासः तस्या अल्पद्रवत्वेन मण्डप्रधानत्वाभावात् अन्ये तु,—
मण्डः पूर्वः प्रधानाभ्यवहार्यो यासां ता इत्याहुः तेन, प्रथमं स्वच्छमागं
खादित्वा ततो घनभागः खाद्य इत्यर्थ इति शिवदासः ।

मात्रोद्गमे सति पेयाया अदानं बोधयति । तेन, कफजे ज्वरे पित्तजे ज्वरेऽनुद्भूतदोषे पेया दातव्या । तथा हि तन्त्रान्तरे—“कफजेऽपि यदा क्षीणो लङ्घनादिक्रमात् कफः । शस्ता एव यवाग्वस्तु तत्र पित्तेऽप्ययं क्रमः” इति । तथाऽत्रैव—“पैक्तिके वायु शीतां मधुयुतां पिवेद्यवागूम्” इत्यनेन पित्तेऽपि यवागूं वक्ष्यति । यदुक्तम्—“पांशुधाने यथा वृष्टिः हृदयलतिकर्दमम् । तथा श्लेष्मणि संवृद्धे यवागूः श्लेष्म-वर्द्धनी” इति हारीतेनोक्तम्, तदतिवृद्धकफविषयं ज्ञेयम् । अन्ये तु मिलितपित्तकफाधिके पुरुषे यवागूप्रतिषेधमिच्छन्ति । यदि तु ‘ऊर्द्धगे कफपित्ते च’ इति पाठस्तदा, वातज्वरिणोऽपि ऊर्द्धगं कफपित्तं वमनेन नायाति स्वयम्, तदापि पेया न देयेत्यर्थः, सुश्रुते तु “कफपित्तपरीतस्य ऊर्ध्वासृक्पित्तिन-स्तथा । मद्यनित्यस्य न हिता यवागूः” इत्युक्तम् । तेन, ऊर्द्धगे रक्तपित्ते’ इति पाठो युक्तः ॥ १४७—१५२ ॥

तत्र तर्पणमेवाग्रे प्रयोज्यं लाजशकुभिः । स्त-
ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ॥ १५३ ॥

“ऊर्द्धगे तर्पणपूर्वम्” इति वचसा यावगूं बाधित्वा ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते तर्पणं यद्यपि विहितमेव, तथापि, ऊर्द्धगरक्त-पित्तिनो यो ज्वरस्तत्रापि तर्पणादिक्रमविधानम् । एतत् तर्पणं तोयपरिप्लुताः सक्तवः । ज्वरापहाणि फलानि द्राक्षादाडिमा-दीनि । वचनं हि—“द्राक्षादाडिमखर्जूररपियालैः सपरुषकैः । तर्पणाहेषु कर्तव्यं तर्पणं ज्वरनाशनम्” इति ॥ १५३ ॥

ततः सात्म्यबलापेक्षी भोजयेज्जीर्णतर्पणम् ।
तनुना मुद्रयूषेण जाङ्गलानां रसेन वा ॥ १५४ ॥
अन्नकालेषु चाप्यसौ विधेयं दन्तधावनम् ।
योऽस्य वक्त्ररसस्तस्माद्विपरीतं प्रियं च यत् ॥ १५५ ॥
तदस्य मुखवैशद्यं प्रकाङ्क्षां चान्नपानयोः ।
यत्ते रसविशेषाणामभिज्ञत्वं करोति यत् ॥ १५६ ॥
विशोध्य द्रुमशाखाग्रैरास्यं प्रक्षाल्य चासकृत् ।
मस्तिवधुरसमद्याद्यैर्यथाहारमवाप्नुयात् ॥ १५७ ॥

जीर्णं तर्पणं यस्य तं जीर्णतर्पणम् । मुद्रयूषस्य जाङ्गल-रसस्य विकल्पः सात्म्यबलापेक्षश्च ज्ञेयः । दुर्वलो हि दुर्व-लामिः प्रायो भवति, तस्य मुद्रयूषो लघुत्वेन देयः, इतरस्य तु जाङ्गलो रसः ॥ १५४—१५७ ॥

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्तु तम् ।
ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम् ॥ १५८ ॥

सम्प्रति कषायपानविषयमाह—पाचनमित्यादि—पाचन-मित्यामदोषपाचनम् । शमनीयमिति पक्वदोषपशमनम् । एतच्च विकल्पद्वयं योग्यतया यथाक्रममामदोषविषयं तथा पक्वदो-

षविषयं ज्ञेयम् । षडहेऽतीत इति ज्वराहादारभ्य षडहेऽति-क्रान्ते, अतः सप्तमेऽहनि लघ्वन्नं मात्रया स्वरूपेण च यत्, तत्प्रतिभोजितं ज्वरितमष्टमेऽहनि कषायं पाययेदिति वाक्यार्थः । एवं च पूर्वोक्ताष्टाहकृतनिरामताव्यवस्थया पाचनस्य वा उप-योग उपपन्नो भवति । ननु पेयाप्रयोगे “यावज्ज्वरमृदुभावात् षडहे वा विचक्षणः” इत्युक्तम्, ततश्च पेययैव तावत् षडहो व्याप्यते, पूर्वं च ‘ज्वरादौ लङ्घनमुक्तम्, तन्नानिर्दिष्टकाल-मपि ‘लङ्घनेन क्षयं नीते’ इत्यादिग्रन्थोक्तलङ्घितफलं यावता कालेन भवति, तावत्कालं कर्तव्यम् । हारीतेन तु कालोऽपि दर्शितः, यथा—“लङ्घनं लङ्घनीयानां कुर्याद्दोषानुरूपतः । त्रिरात्रमेकरात्रं वा षड्रात्रमथवा ज्वरे” इति । तेन, ज्वरलङ्घनदिने तथा षडहेनैव समं ज्वराहादारभ्याष्टाहति-क्रमोऽपि भवति, ततश्च ज्वराहादारभ्याष्टाहे पाचनशमनी-यकषायो भवतु । तस्मात् पेयाप्रयोगषडहेऽतीते “पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेत्” इत्यभिप्रायः । तथा “ज्वरे पेयां कषायांश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् । षडहे षडहे देयं वीक्ष्य दोषवलावले” इत्यनेन ग्रन्थेनापि पेयाप्रयोगषडहा-दूर्ध्वं कषायषडह उक्तः । न तु ज्वरोत्पादादिषडहादूर्ध्वम् । अत्र ब्रूमः—“यावज्ज्वरमृदुभावात् षडहं वा विचक्षणः” इत्यनेनापि ज्वरोत्पाददिनादारभ्य षडहपर्यन्तं पेयाप्रयोग उच्यते, पेया ज्वरे प्राधान्येन दोषपाचनार्थं प्रयुज्यते । यदुक्तम्,—“लङ्घनं खेदनं कालो यवाग्वस्तिकको रसः । पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे” इति । लङ्घना-दिपाचनीयत्वं दोषाणामष्टाहादवर्गावेव, अष्टाहादूर्ध्वं तु कषा-येणैव पाचनमुक्तम् । तत्र लङ्घनीये वातज्वरे आदिदिनप्रवृत्ति पेया षडहमपि प्राप्नोति, एकद्वित्रिदिनलङ्घिते ज्वरे पेया पञ्चचतुर्दिनप्रयोगेण ज्वरदिनादारभ्य षडहपर्यन्तं क-र्तव्या । यत्र तु दोषाणामपि सामतया तरुणवातज्वरे लङ्घन-मेव षड्रात्रादिक्रमेण वा क्रियते, तत्र प्रादेशिके विधौ नायं पेयाषड्रात्रनियम औत्सर्गिकः प्रवर्तते । किञ्चातिमात्रलङ्घन-प्रयोगे पेया न दोषपाचनार्थं क्रियते, भूरिलङ्घनक्षपितामोः सन्धुक्षणार्थम्, तत्र अमिसन्धुक्षणे जाते पुनरौषधपानमेव भवति । “ज्वरे पेया कषायांश्च,” इत्यादौ पेया समान-कार्याणां लङ्घनादीनामुपलक्षणभूता, यतश्च, पेया यत्र प्रतिविद्धा मद्योत्थज्वरसदौ तत्र तर्पणादिक्रमेणापि षडहो ग्राह्यः । तेन, प्रथमषडहे उत्सर्गतो लङ्घनादि पाचनं कर्तव्य-मिति पेया षडहे देयेति वचनमुच्यते । तथाहि सुश्रुते—“लङ्घनान्मुष्यवागूर्भिर्यदा दोषो न पच्यते । तदा तं मुख-वैरस्यतृष्णाऽरोचकनाशनैः । कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरप्रैः समुपाचरेत्” इत्युक्ता कषायपानकालनियमे प्रोक्तम्—“सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्” इत्यादि । ततश्च लङ्घनादिषडहेऽतिक्रान्ते सप्तरात्राद्भेजदानं सुश्रुतेनास्थाप्या-

१ शीघ्रोऽसृक्पित्तिनस्तथेति पाठान्तरम् । २ प्रदेयमिति पाठान्तरम् ।

१ लङ्घनान्त इति पाठान्तरम् ।

प्रतिषेधादनुमतमेव । तथा चरके “लङ्घनं स्वेदनम्”
इत्यादिना तरुणज्वरे लङ्घनादि विहितम् । तरुणता ज्वरस्य
सप्ताहमात्रं भवति । यदुक्तं पुष्कलावते—“आसप्तरात्रं
तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः । मध्यं द्वादशरात्रं तु पुराणमत
उत्तरम्” इति । सप्ताहादूर्ध्वमतरुणे ज्वरे उत्सर्गतस्तावत्
लङ्घनपेयादि न विहितमेव । चरकेणापि तथा हारीतेना-
पि लङ्घनाच्छोदकमुस्तादिजलपानपेयाभिधानानन्तरमुक्तम्—
“एतां क्रियां प्रयुञ्जीत षड्रात्रात् सप्तमेऽहनि । पिवेत्
कषायसंयोगान् ज्वरघ्नान् सिद्धसाधितान्” इति । तथा
खरनादेनापि—“लङ्घितालङ्घितं तस्मात् वामितं वा ज्वरा-
दितं । तत्सात्म्यत्वादतस्तस्मिन्नादौ ज्वरमुपाचरेत् । यवा-
गूर्भिर्यथादोषम्” इत्यादि । जतूकर्णेनापि यवाग्वदिक्रमं चा-
भिधायोक्तम्—“इति षड्रात्रिकः प्रोक्तो नवज्वरहरो विधिः ।
ततः परं पाचनीयं शमनं वा ज्वरे हितम्” इति । तच्चान्तरे
च यदेतत् सप्तमेऽहनि कषायपानविधानम्, तत् षडहे
विहितकषायपानेन समं ज्वरदिनारब्धत्वान्न विरोध इति
मन्तव्यमिति, तस्माज्ज्वराहादारभ्य षडहेऽतीते लघ्वन्नप्रति-
भोजिते कषायपानं तथा षडहेऽतीते यवागूपचार इति ज्वरे
पेया कषायांश्चेत्यादय उत्सर्गविधयः, तेनैषां क्वचिद्वाधन-
मपि भवतीति युक्तमेव ॥ १५८ ॥

स्तभ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ।
दोषा वद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात् तरुणे ज्वरे १५९
न तु कल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यते ।
यः कषायः कषायः स्यात् स वर्ज्यस्तरुणज्वरे १६०

सम्प्रति ‘कषाय’शब्दसामान्येन नवज्वरनिषिद्धकषायस्य
महाख्यकारकस्य नवज्वरे प्रयोगे दोषमाह—स्तभ्यन्त
इत्यादि ।—स्तभ्यन्त इति अविचलितधर्माणो भवन्ति ।
न विपच्यन्त इति चिरेणापि न सुखं पच्यन्ते । स्तम्भित्वा-
दिति स्तम्भनस्वभावत्वात् । उक्तं हि—“कषायः स्तम्भनः
शीतः” इति । अयमर्थो हारीतेऽप्युक्तः—“न कषायं
प्रशंसन्ति नराणां तरुणे ज्वरे । कषायेणाकुलीभूता दोषा
जेतुं सुदुस्तराः” इति । पूर्वं षड्विरेचनशताश्रितये पञ्चरस-
कृतेष्वपि खरसादिषु ‘कषाय’शब्द उक्तः । तदिह यदि
‘कषाय’शब्देन सामान्येन मधुरादिकृतानां खरसादीनां
प्रतिषेधः स्यात् तदा षडङ्गपानीयस्य पञ्चविधकल्पनाया-
मवरोधनिवेशनीयस्य तथा यवागूसाधनार्थस्य च पाठेन
तत्तद्व्यस्य निषेधस्त्यात् । येन, षडङ्गस्य यवागूसाधनद्र-
व्यस्य च प्रयोगोऽत्र पञ्चविधकल्पनायामन्तर्भावनीयः । भेष-
जप्रयोगस्य पञ्चविधकल्पनार्थस्यान्तर्भावात् अतः सर्वकल्पना-
कषायप्रतिषेधो मा स्यादित्याह—न त्वित्यादि ।—नतु क-
ल्पनमुद्दिश्येति खरसकल्कश्चतशीतफाण्टरूपकल्पनं लक्ष्यीकृत्य;
यः कषायः कषायः इति, यैः कषायैरामलकादिभिः खर-

सादिरूपः कषायः, स निषिध्यत इत्यर्थः । न चानेन
कषायरसकृतखरसादिनिषेधेन मधुरादिकृतखरसादीनां तरु-
णज्वरे प्रयोगो भवति । खरसादिभेषजस्यातिगुरोस्तरुणज्वरेऽ-
विधानात् । तेन, कषायकषायप्रतिषेधेन तिक्तद्रव्यकृतषडङ्गा-
दिकल्पनाकषायस्य विहितस्याऽविरोधः साध्यते, न तु अवि-
हितखरसादिविधानं क्रियते । खरसादिगुरुभेषजस्य तरुण-
ज्वरे निषेधवचनम्,—“भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति
ज्वरम्” । अन्ये तु ब्रुवते—यत्—षड्रात्रात् परतः सप्तमे
दिवसे कषायदानं विहितम्,—“पाचनं शमनीयञ्च” इ-
त्यादिना स्वतन्त्रेण, तत्र सप्तमे दिवसे तरुण एव ज्वरो
भवति, तरुणे च ज्वरे कषायपानं निषिद्धमिति विरोधं
पश्यन् मधुरादिद्रव्यकृतकषायस्य सप्तमेऽहनि अप्रतिषेधः,
कषायकषायस्य तु सप्तमेऽहनि प्रतिषेध इत्युपदर्शनार्थं ‘न तु
कल्पनम्’ इत्यादि कृतम्, ततश्च ज्वरादिषडहे सर्वकषाय-
प्रतिषेध एव, सप्तमदिवसप्राप्ते तु तरुणे कषायद्रव्यमात्रप्रति-
षेध इति वाक्यार्थो भवति ॥ १५९—१६० ॥

यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ।
दशाहं यावदश्रीयाल्लघ्वन्नं ज्वरशान्तये ॥ १६१ ॥

यवागूत्तरकालं भोजनसाधनमाह—यूषैरित्यादि ।—यदि
कफप्रवलता बलवदमिथ्य, तदा यूषैः, वातप्राबल्ये तु दुर्ब-
लत्वे च रसैरिति व्यवस्था । अम्लविकल्पोऽपि सामान्यपेक्षयाऽ-
भ्यपेक्षया च ज्ञेयः । वक्ष्यति हि—“मन्दामयेऽम्लसामान्याय
तत्स्तोकमपि कल्पयेत्” इति । अम्लञ्चात्र ज्वरघ्नदाडि-
माद्येव कार्यम् । लघ्विति मात्रालघु प्रकृतिलघु च रक्तशा-
ल्यादिकम् ॥ १६१ ॥

अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ।

परिपकेषु दोषेषु सर्पिष्पानं यथामृतम् ॥ १६२ ॥

दशाहात् परतः प्रायः कर्तव्यमाह—अत इत्यादि ।—
कफे मन्दे ज्वर इति मन्दकफे । यदि कफो नास्त्येव दोष-
रूपः, तदा सर्पिष्पानं कर्तव्यमित्यर्थः । परिपकेष्विति सर्वथा
पकेषु । सर्पिरिति वक्तव्ये ‘सर्पिष्पानं’ग्रहणेनानुवासनाभ्यङ्गा-
दिना सर्पिष उपयोगमस्मिन् काले निषेधयति । अनुवास-
नाभ्यङ्गौ हि पश्चात्कालवक्तव्यौ । इयं च मन्दकफवातपि-
त्तोत्तरस्वरूपावस्था प्रायेण दशाहादूर्ध्वं कालमहिर्नैव सर्वज्वरे
व्यक्ता भवति, यथा—वृद्धे पुरुषे प्रबलवातत्वम्, तरुणज्वरे
सामदोषता, तथाऽऽमाशयसमुत्थे कफप्रबलत्वं भवति, तथैव
दशाहादुत्तरं लङ्घनादिना कफः क्षीणो भवति, ज्वरसन्तापेन
च रुक्षेण घातुशोषणाच्च वातपित्ते वर्द्धते । यत्तु पेयाकषाय-
सर्पिःक्षीरविरेचनानां षडहेदेयत्वम्, तत् प्रायिकम् । तेन,
दशाहादूर्ध्वं द्वितीयषडह एवावस्थाविशेषप्राप्तौ सर्पिर्हानं न
विरोधि ॥ १६२ ॥

१ बललानिश्चेति पाठान्तरम् ॥

निर्दशाहमपि ज्ञात्वा कफोत्तरमलङ्कितम् ।
न सर्पिः पाययेद्वैद्यः शमनैस्तमुपाचरेत् ॥ १६३ ॥
यावच्छुत्वा दशनं दद्यान्मांसरसेन च ।
बलं ह्यलं निग्रहाय दोषाणां बलकृच्च तैत् ॥ १६४ ॥

उक्तसर्पिष्पानापवादविषयमाह—निर्दशाहमित्यादि ।—
निर्गतो दशाहो निर्दशाहः । अलङ्कितमिति असञ्जातलङ्घि-
तलक्षणम्, इयञ्चावस्था प्रबलसामदोषारब्धत्वाज्ज्वरस्यै त-
थाऽसम्यगुपचाराच्च भवतीति ज्ञेयम् । शमनैस्तु कफोत्तरम-
लङ्कितञ्चोपाचरेत् । यावच्छुत्वादिति च्छेदः । लघुत्वे तु जाते
यावत् कफोत्तरताऽलङ्किता च नापयाति । न तदा सर्पि-
ष्पानमेवानुवृत्तं कर्तव्यमित्यर्थः । यावदिति यावच्छुत्वात्
लघुत्वपर्यन्तं शमनैरुपाचरेत्, लघुत्वे सति सर्पिषः पानम् ।
अथवा यावत्तावत् नित्ययोगित्वात्, लघुत्वात् यावच्छु-
त्वपर्यन्तं शमनैरुपाचरेत्, तावन्मांसरसेनाशनं निर्दशाहज्वरे
कफोत्तरेऽप्यलङ्कितेऽपि देयमित्याहुः—अशनं दद्यान्मांसर-
सेनेति । ननु कफोत्तरेऽलङ्कितेऽपि निर्दशाहज्वरे मांस-
रसेन किमर्थमेवाशनं कफविरुद्धं देयमित्याह—बलं ही-
त्यादि ।—बलकृच्च तदिति मांसरसेनाशनं बलकारकमि-
त्यर्थः ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

दाहवृण्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ।
बद्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ॥ १६५ ॥

दाहेत्यादिना क्षीरावस्थामाह । बद्धप्रच्युतदोषं वेत्यत्र
बद्धदोषत्वमप्रवर्तमानदोषत्वम्, प्रच्युतदोषत्वं तु स्तोकेन
प्रवर्तमानदोषत्वम्, तत्र क्षीरं तावत् बद्धप्रवर्तकं भवति,
तथा प्रच्युतेऽपि विविधदोषप्रवर्तकतयोपकारकं भवति,
अतएव क्षीरगुणेषु—“पुरीषे ग्रथिते पथ्यमतीसारे तथा
स्मृतम्” इत्युक्तम् । किंवा, बद्धदोषे गव्यं क्षीरं सरत्वादेयम्,
प्रच्युते तु संप्राहिल्लाच्छागं देयम् ॥ १६५ ॥

क्रियाभिराभिः प्रशमं न प्रयाति यदा ज्वरः ।
अक्षीणबलमांसाग्नेः शमयेत्तं विरेचनैः ॥ १६६ ॥

‘आभिः क्रियाभिर्यदा न प्रशमं याति ज्वरस्तदा विरेचनैः
शमयेत्’ इति भाषया विरेचनबहुव्यापत्तिकतया इतरकर्मा-
सिद्धावेव कर्तव्यतां दर्शयति । विरेचनैरिति बहुवचनम्,
विरेचनप्रयोगविवरणे वमनविरेचनयोगांश्चाभिधास्यतीति १६६

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ।
कामं तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ॥ १६७ ॥
निरुहो बलमग्निं च विज्वरत्वं मुदं रुचिम् ।
परिपकेषु दोषेषु प्रयुक्तः शीघ्रमावहेत् ॥ १६८ ॥

१ कपायैस्तामुपाचरेदिति पाठान्तरम् ।

२ बलं ह्यलं दोषहरं परंतच्च बलप्रदमिति पाठान्तरम् ।

३ प्रबलसामावसावज्ज्वरस्येति पाठान्तरम् ।

ज्वरेणाक्षीणस्य शोधनमुक्तत्वा ज्वरक्षीणस्य शोधनमाह—
ज्वरक्षीणस्येत्यादि ।—पयसा वेति पयःपानेन । पयस्स्वनु-
लोमकतया दोषहरं भवति, अनुलोमकत्वं च विरेचनत्वेन न
व्यवहियत इति विरेचनादेयत्वे क्षीरं युक्तम् । अत्र क्षीरस्य
पूर्वोक्तविषयेणैव गुणानां लब्धत्वादवशिष्टं निरुहगुणमाह—
निरुह इत्यादि ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

पित्तं वा कफपित्तं वा पित्ताशयगतं हरेत् ।
खंसनं, त्रीन्मलान् वस्तिर्हरेत् पक्षाशयस्थितान् ॥ १६९ ॥

विरेचनास्थापनयोर्दोषभेदेन च विषयमाह—पित्तमि-
त्यादि । वमनस्य तु दोषभेदेन स्थानेन च विषयः “कफप्र-
धानान्” इत्यादिनैवोक्त इति नेह पुनरुच्यते, परं पूर्वमवस्था-
विहितं वमनं स्वयमुत्क्लिष्टदोषे ज्ञेयम्, एतच्च जीर्णज्वर-
विहितं वमनं स्नेहस्वेदाभ्यां दोषमुत्क्लेश्य कर्तव्यमिति विशेषः ।
पित्ताशय आमाशयाधोभाग एव । खंसनमिति च्छेदः ॥ १६९ ॥

ज्वरे पुराणे संक्षीणे कफपित्ते दृढाग्नये ।
रुक्षबद्धपुरीषाणां प्रदद्यादनुवासनम् ॥ १७० ॥
गौरवे शिरसः शूले विवद्धेऽपिन्द्रियेषु च ।
जीर्णज्वरे रुचिकरं कुर्यान्मूर्द्धविरेचनम् ॥ १७१ ॥

अनुवासनविषयमाह—ज्वर इत्यादि—प्रकरणगताया
मपि पुराणतायां ‘पुराणे’ इति पदमत्यर्थपुराणतामाह ।
गौरव इत्यादिना शिरोविरेचनविषयमाह । शिरस इति पूर्व-
णोत्तरेण च योज्यम् । इन्द्रियाणां विवद्धत्वं स्वविषयप्रवृत्ति-
रहितत्वम् ॥ १७० ॥ १७१ ॥

अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च सस्नेहान् सावगाहनान् ।
विभज्य शीतोष्णतया कुर्याज्जीर्णं ज्वरे भिषक् १७२
तैराशु हि शमं याति बहिर्मागगतो ज्वरः ।
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्द्धते ॥ १७३ ॥

अन्तःपरिमार्जनमभिधाय वहिःपरिमार्जनमाह—अभ्य-
ङ्गांश्चेत्यादि । प्रदेहः सामान्येन बहलोऽवहलश्च गृह्यते । ये तु
सुश्रुतमतेन बहलं विशोषिणं प्रदेहं ग्राहयन्ति, तन्मतेन
दाहप्रशमने न लेपोऽपि बहलः कर्तव्यः स्यात्, स च
तसुरेव कर्तव्यः । उक्तं हि—“श्लक्ष्णपिष्टघनो लेपश्चन्दन-
स्यापि दाहकृत्” इत्यादि । विभज्येति शीतोष्णकृतमिति,
उष्णामिप्रायं शीतामिप्रायं च विभज्य यथासंख्यं शीतकृतं
तथोष्णकृतम्, वक्ष्यति हि—“अभ्यङ्गांश्च प्रदेहांश्च परिवे-
कांश्च कारयेत् । यथाभिलाषं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं
ज्वरम्” इति । शीतोष्णता च द्रव्यमहिम्ना संस्कारेण च
ज्ञेया ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

धूपनाञ्जनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ।
त्वक्कात्रशोषा येषां च भवन्त्यागन्तुरन्वयः ॥ १७४ ॥

लङ्मात्रशेषा इति धातन्तरत्यागेन लङ्मात्रावस्थितदोष-
जन्त्याः । येषां वाऽऽगन्तुर्भूतरूपोऽन्वयः कारणं भवति
ज्वराणाम्, ते धूपदिना शमं यान्ति ॥ १७४ ॥

इति क्रियाक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ।
येषान्त्वेष क्रमस्तानि द्रव्याण्यूर्ध्वमतः शृणु ॥ १७५ ॥
रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह ।
यवाग्नोदनलाजार्थं ज्वरितानां ज्वरापहाः ॥ १७६ ॥

क्रमप्राप्तौषधप्रश्नस्योत्तरमाह—येषामित्यादि ।—“रक्त-
शाल्यादयः शस्ताः शालयः षष्टिकैः सह” इति केचित्
पठन्ति, पुनरुक्त‘शालयः’ इति पदेन यवकादीनां निरासः
क्रियते । केचित्तु “रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः” इति
पठन्ति, तत्र यद्यपि “शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं
प्रशस्यते” इत्युक्तमेव, तथापि प्रमादादपुराणग्रहणनिषे-
धार्थं ‘पुराणाः’ इति पदम् ॥ १७५ ॥ १७६ ॥

लाजपेयां सुखजरां पिप्पलीनागरैः शृताम् ।
पिवेज्ज्वरी ज्वरहरां श्रुद्धानलपाशिरादितः ॥ १७७ ॥
अम्लाभिलाषी तामेव दाडिमास्त्रां सनागराम् ।
सृष्टविट् पैत्तिको वाथ शीतां मधुयुतां पिवेत् १७८
पेयां वा रक्तशालीनां पार्श्ववस्तिशिरोरुजि ।
श्वदंष्ट्राकण्टकारिभ्यां सिद्धां ज्वरहरां पिवेत् १७९
ज्वरातिसारी पेयां वा पिवेत्साम्नां शृतां नरः ।
पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः ॥ १८० ॥
शृतां विदारीगन्धाब्जैर्दीपनीं स्वेदनीं नरः ।
कासी श्वासी च हिक्की च यवागूं ज्वरितः पिवेत् ॥
विषद्वचर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः शृताम् ।
सर्पिष्मतीं पिवेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ॥ १८२ ॥
कोष्ठे विषद्वे सरुजि पिवेत् पेयां शृतां ज्वरी ।
मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यामलकनागरैः ॥ १८३ ॥
पिवेत् सबिल्वां पेयां वा ज्वरे सपरिकर्तिके ।
बलावृक्षाम्लकोलाम्लकलशीधावनीशृताम् ॥ १८४ ॥
अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्तः पिवेत् पेयां सशर्कराम् ।
नागरामलकैः सिद्धां घृतभृष्टां ज्वरापहाम् ॥ १८५ ॥

लाजपेयामित्यादिकाः दश यवाग्वः, तत्र प्रथमां श्लेष्म-
णीति हरिश्चन्द्रः । किंवा, लाजपेयां सुखजरामित्येका, तथा
पिप्पलीनागरैः शृतामिति द्वितीया, एवं शेषाभिः सहैकादश
पेयाः । सनागरां सृष्टविट् पिवेदिति योजना, सनागरामेव
शीतां मधुयुतां पिवेत् पैत्तिक इत्यपरा । शुण्ठ्यास्तु मधुर-

पाकित्वेन पाचनत्वेन च पित्ते प्रयोगः । इह विदारीगन्धाब्जं
पञ्चमूलम् । सयवामिति पदेन षष्टितण्डुलकार्या पिवेदिति ।
सबिल्वामित्यादिना धावनीशृतामित्यन्तेनैका यवागूः । परि-
कर्णिका परिकर्तिकाकारा वेदना । कलशी सिंहपुच्छम् ।
धावनी कण्टकारी । अत्र च यवागूनां साधनद्रव्यजलतण्डु-
लपरिमाणे वृद्धवैद्यव्यवहाराः पूजिताः प्रमाणीकर्तव्याः ।
अत्राभिवेशसंहितायामधीयते “काश्यद्रव्याब्जलिं शुष्कं श्रप-
यित्वा जलाढके । पादशेषेण तेनास्य यवागूरुपकल्पयेत् ।
कर्षार्द्धं वा कणाशुण्ठ्योः कल्कद्रव्यस्य वा पलं । विनीय
पाचयेद् युक्त्या वारिप्रस्थेन चापैराम्” इति । अपरामिति
काथसाध्ययवागवा उक्त्या भिन्नां कल्कसाध्यामित्यर्थः । एवं
च ‘कल्क’ पदेन, या तत्र यवागूसाधनपरिभाषा, सा

१ अर्धशृतेन तेनाथ यवागूबुपकल्पयेदिति पाठान्तरम् ।
काथेत्यादि अस्यार्थः—अञ्जलिः पलचतुष्टयं श्रपयित्वा जलाढके
द्रवद्वैगुण्यात् जलस्य षोडशशरावे । द्रव्यं तावद्विविधं वीर्यप्रधानं
रसप्रधानं च, तत्र आद्यं भेषजद्रव्यम्, द्वितीयं पुनराहारद्रव्यं
मांसादि, तत्र रसप्रधानद्रव्याभिप्रायेणैव चतुःपलद्रव्याभिधानमत्र
ज्ञेयम्, तेन, परिभाषेयम् “सिद्धावराहनिर्गूहे यवागूर्बृहणी मता”
इत्यादि यवागूविषया बोध्या । वृद्धस्तु, “वृद्धवैद्याः पलं द्रव्यं ग्राह-
यित्वाढकेऽम्भसि । भेषजस्यातिबाहुल्यात् कदाचिदरुचिर्भवेत्” इति
जेज्जटः व्याहृतमेव वृद्धव्यवहारं निजपदेन लिखितवानिति शिवदासः ।
२ कल्कसाध्ययवागूसाधनार्थं परिभाषामाह—कर्षार्द्धं वेत्यादि ।—
कर्षार्द्धं वेति कर्षार्द्धं प्रत्येकम्, त्रिविधं हि भेषजद्रव्यम् वीर्यभेदात्—
तीक्ष्णवीर्यं यथा—शुण्ठ्यादि, मध्यवीर्यं बिल्वाभिमन्यादि, मृदुवी-
र्यमामलकादि, तत्र कणाशुण्ठ्योरिति तीक्ष्णद्रव्योपलक्षणम् । तेन,
तीक्ष्णद्रव्यमात्रस्यैव कर्षप्रमाणमिति ज्ञापितम्, कल्कद्रव्यस्य वा
पलमिति मृदुद्रव्योपलक्षणम् । तेन अन्यस्यापि मृदुवीर्यद्रव्यामल-
कादेः पलप्रमाणमिति ज्ञापयति । एतेन, तीक्ष्णमृदुद्रव्ययोः कर्ष-
पलमानव्यवस्थया मध्यवीर्यस्य बिल्वाभिमन्यादेरुक्तमप्यर्द्धपल
मानं सामर्थ्यादेव ज्ञेयम् । यत् पुनर्मध्यवीर्यस्य षडङ्गादेः कर्ष-
प्रमाणमुक्तम्, तन्मन्दानलपुरुषाभिप्रायेणेत्युक्तमेव । विनीयेति
कल्कीकृत्य, प्रक्षिप्येति वा । अपरामित्यन्यात्, अन्यत्वं च कपा-
यसाध्ययवागूरुपेक्ष्य । तेन, कल्कसाध्यामित्यर्थः । एवं च
तीक्ष्णद्रव्यापेक्षया कर्षप्रमाणम्, मृदुद्रव्यापेक्षयार्द्धपलप्रमाणद्रव्यं
विनीय कल्कसाध्यां यवागूं वारिप्रस्थेन द्रवद्वैगुण्याच्छरा-
वचतुष्टयमानेन साधयेदिति योजना । ननु प्रबलानलबलादौ
पुष्टे वृद्धयवागवादि विषेयम्, तत्र कथं वारिप्रस्थेन यवागूसाधनं
मविष्यति; इत्याह—युक्तयेति । एतेन, यत्र उत्तमबलानले वहुय-
वागूर्बोधेया, तत्र युक्त्या जलप्रस्थद्वयं त्रयं वा तण्डुलानुरूपं दत्त्वा
यवागूं साधयेत्, अल्पबलानले तु वारिप्रस्थेनेत्यर्थः । अपरानिति
पाठे यूपादीनिति । तेन पेयासाधनरीत्या यूपादयोऽपि साधनीया
इति प्रतिपादितमिति ॥ शिवदासः ।

१ तथापि प्रमादादतिनवस्य तथातिपुराणस्य ग्रहणं सा भूदि-
त्येतदर्थं पुराणा इत्युक्तमिति शिवदासः ॥ तथाप्यतिपुराणनिषेधार्थं
पुराणा इति पदमिति श्रीकण्ठदीक्षितः ॥ २ पिप्पलीनागरैः शृता-
मित्यन्तेनेत्यर्थः ॥

इहाऽपि द्रव्यपलकल्केन यवागूसाधनमुपदिशतानुमतैव, तथापि जीवन्त्यादियवाग्वामष्टाभिर्द्रव्यैः पलप्रमाणैः साधनमुक्तम् । यन्तु तत्र वृक्षाम्लयुक्तेत्याद्युक्तम्, तदम्लतामात्रार्थं वृक्षाम्लदानम्, न तदष्टमाषकप्रमाणम्, किंवा, तदस्याष्टमाषकमानप्रमाणमस्तु, तथाप्यदूरार्थं इतरार्थतया कल्कपलसाधनोपदेशिका परिभाषानुमतैव भवत्यष्टमाषकाधिकपलकल्कसाधनोपदेशेन, उक्तं हि—“जीवन्त्यजाजीपुष्कराह्वैः सकारवीदीप्यकविल्वमध्यैः । सयावशकैर्वदरप्रमाणैर्वृक्षाम्लयुक्ता घृततैलभृष्टा । अर्शाऽतिसारानिलगुल्मशोफहृद्गोमन्दाभिहिता यवागूः । या कल्कसाध्या विधिनैव तेन सिद्धा भवेत् सापि हितार्थिना च” इति । तस्मादेतद् यवागूमानलिङ्गदर्शनात् कल्कपलसाध्ययवाग्वभिधायिका परिभाषाऽनुमतैव, तदन्यातत्सहचरिता कषाईकणाशुण्ठीमानदर्शिकाऽनुमतैव । काथसाध्ययवाग्वदिद्रव्यमाने तु वृद्धव्यवहारपूजितेयं परिभाषा—“यदप्सु शृतशीतासु षडङ्गादिप्रयुज्यते । कर्षमात्रं ततो दत्त्वा साधयेत् प्रास्थिकेऽम्भसि । अर्द्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादिसंविधौ” इति । ‘आदि’ शब्देनात्र यूषरसादिग्रहणम् । “काथ्यद्रव्याञ्जलिं क्षुण्णम्” इत्यादिपरिभाषास्तथाऽनुक्तपरिभाषायाश्च कर्तव्यव्यवस्था तथा सकलयवागूसाधनतण्डुलजलादिमानव्यवस्थाव्यभिचारश्चापामार्गतण्डुलीय एव निर्लोचितोऽनुसरणीयः ॥ १७७—१८५ ॥

मुद्गान्मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ।
यूषार्थे यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रकल्पयेत् ॥ १८६ ॥
पटोलपत्रं सफलं कुलकं पापचेलिकाम् ।
कर्कोटकं कटिलकं विद्यात् शाकं ज्वरे हितम् ॥ १८७ ॥
लावान् कपिञ्जलानेणांश्चकोरानुपचक्रकान् ।
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च हरिणान् पृपतान् शशान् ॥ १८८ ॥
कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिक्नौश्चवर्त्तकान् ।
प्रदद्यान्मांससात्म्याय ज्वरिताय ज्वरापहान् ॥ १८९ ॥
ईषदम्लाननम्लान् वा रसान् काले विचक्षणः ।
शुरूण्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ॥ १९० ॥
लङ्घनेनानिलवलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ।
मिषद्वान्नात्रविकल्पज्ञो दद्यात्तानपि कालवित् ॥ १९१ ॥

मुद्गानिल्यादि ज्वरहितयूषद्रव्यसंग्रहः । यूषकरणमिति यवागूसाधनवत् । मुद्रः खनामप्रसिद्धः । कुलकं कारवेलकम् । पापचेलिका पाठाशाकम् । कटिलकं रक्तपुनर्नवा । कपिञ्जलो गौरतित्तिरिः, एणः कृष्णसारः उपचक्रकश्चकोरः । कालपुच्छो हरिणविशेषः । हरिणस्तान्नवर्णः । पृषतो बिन्दुचित्रितो हरिणः । रसकरणस्य शास्त्रम्—“पलानि द्वादशप्रस्थे

घनेऽथ तनुके तु षट् । मांसस्य वटकं कुर्यात् पलमच्छतरे रसे” इति । यत्र तु मांसस्य द्रव्यान्तरेण साधनम्, तत्र यवागूवत् साधनं व्याख्येयम् । “मात्राविकल्पज्ञः” इत्यनेन, तावत्या मात्रया तेन च संस्कृतेन विकल्पेनानुष्णलघुलावादयो देयाः । येन गौरवादभिवधमुष्णलाद्वा ज्वरावृत्ति न जनयन्तीति दर्शयति ॥ १८६—१९१ ॥

धर्मांस्तु चानुपानार्थं तृषिताय प्रदापयेत् ।
मद्यं वा मद्यसात्म्याय यथादोषं यथावलम् ॥ १९२ ॥
गुरूष्णस्निग्धमधुरान् कषायांश्च नवज्वरे ।
आहारान् दोषपक्त्यर्थं प्रायशः परिवर्जयेत् ॥ १९३ ॥
अनुपानक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते कषाया ज्वरनाशनाः ॥ १९४ ॥

धर्मांस्तु उष्णाम्बु, धर्मांस्त्रिदोषं शोधनार्थं वदन्ति, अनुपानव्यवस्थायांमुष्णपानीयमद्ययोरहितत्वं पूर्वमुक्तमेवेति तदुपादानम्, तथाच तन्त्रान्तरे—“ज्वरे पिबेदनूष्णाम्बु मद्यसात्म्यस्तु यो भवेत् । तस्मै दोषवलं दृष्ट्वा युक्त्या मद्यं विधीयते” इति । गुरूष्णेत्यादिना गुरूष्णाद्यनिषेधः, पूर्वन्तु कषायनिषेधो यद्यपि सामान्येन कृतः, तथापीहान्नप्रतिषेधप्रस्तावादभ्यर्हितप्रतिषेधश्च पुनः क्रियते ॥ १९२—१९४ ॥

पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तपर्पटकं पिबेत् ।
सनागरं पर्पटकं पिबेद्वा सदुरालभम् ॥ १९५ ॥
किराततिक्तकं मुस्तं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।
पाठामुशीरं सोदीच्यं पिबेद्वा ज्वरशान्तये ॥ १९६ ॥
ज्वरघ्ना दीपनाश्चैते कषाया दोषपाचनाः ।
तृष्णाऽरुचिप्रशमना मुखवैरस्यनाशनाः ॥ १९७ ॥

पाक्यमिति पूतम् । शीतकषायस्तु द्रव्यं संक्षुण्णमुष्णोदके प्रक्षिप्य निशास्थितम् । अत्र शीतकषायपरिभाषा—“द्रव्यादापोयितातोये प्रतप्ते निशि संस्थितात् । कषायोऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः” इति । अत्रापि यद्यपि द्रव्यस्य पानीयस्य च मानं नोक्तम्, तथापि काथद्रव्यसमं द्रव्यं ग्राह्यम्, पानीयं तु यावन्मानः पेयः काथो भवति, तावन्मानं ग्राह्यम्, नह्यत्र पानीयं काथद्रव्यद्वयाद्यं बाहुल्यतः पानाशक्यत्वात् । किंवा, परिभाषयैव जलं देयम् ।—षड्भिः पलैश्चतुर्भिर्वा सलिलात् शीतफाण्टयोः । आहुतं भेषजपदं रसाख्यया पलद्वयम्” । शीतकषायः स्वल्पवीर्यतया शैल्युण्ययोगाच्चाल्पदोषे दाहाभिभूते च देयः । पर्पटकं सदुरालभं वेति तृतीयो योगो मन्दाभिपित्तकफे । किराततिक्तादिश्चतुर्थो वातकफे । पाठादिश्च पित्ते । किराततिक्तादिनैव मेलके सति पाठासक्तं जतूकर्णप्रत्ययात् कफपित्ते तदिति । उक्तं हि तत्र—भूनिम्बघनगुडूचीशुण्ठ्युदीच्योशीराह्वयपाठाः” इति । अत्र काथकरणे द्रव्यादिमानस्यानुक्तत्वात्प्रायतो मानव्यवस्था, तत्रैह यद्यपि काथसंविधानं विशेषेण नोक्तम्, तथापि

१ मात्राविकल्पज्ञ इति विकल्पो विशिष्टकल्पना संस्कार इत्यर्थः ।
तेन तावती मात्रा कर्तव्या तादृशः संस्कारः कार्यः, यथा लघु-
त्वानुष्णत्वे भवति इत्यर्थः ॥ शिवदासः

व्याधितरूपीये काथकरणसंविधानमुक्तम्, “लेद्यानि खण्ड-
शस्त्रेदयित्वा मेद्यानि चाणुशो भेदयित्वा प्रक्षाल्य पानीये-
नाभ्यसिञ्चेत्” इत्यादिना “गतरसेष्वौषधेषु स्थालीमवतार्य
परिपूतं कषायम्” इत्यन्तेन, तदेव सर्वकषायकरणसंविधानं
ज्ञेयम् । अत्र हि यद्यपि काथ्यद्रव्यमानं तथा द्रवमानं स्था-
प्यकषायमानं नोक्तम्, तथापि यावद्द्रव्यं यावता जलेन पक्वं
सत् गतरसं भवति, तावति जले तावद्द्रव्यं देयमिति लभ्यते,
तथा यावता काथशेषेण गतरसान्यौषधानि भवन्ति, ता-
वान् काथः स्थाप्यत इति च लभ्यते, एतच्चौषधानां गतरसत्वं
द्रवभागत्रयक्षयादेव भवतीति दृश्यते, तेन, चतुर्भागावशिष्टता
सर्वकाथे विशेषवचनं विना कर्तव्या । काथार्थजलदानं तु
द्रव्यापेक्षया भवति । अत्र मृदुनि द्रव्ये चतुर्गुणेन जलेन,
कठिनेऽष्टगुणेन, कठिनतरे षोडशगुणेन पाके सति चतुर्भा-
गावशेषे गतरसत्वं भवति, तथा मृदुन्यल्पे द्रव्ये भूरिजलं
दीयते, स्तोकेन जलेन काथ्यद्रव्यस्य गतरसत्वाभावात् ।
तेन, कर्षादारभ्य पलपर्यन्तकाथ्ये मृदुन्यपि षोडशगुणं जलं
दीयते, पलादूर्ध्वतु कुडवपर्यन्तमष्टगुणं दीयते । तदेवम-
निर्दिष्टद्रव्यजलशेषमानेनाप्याचार्येण गतरसत्वादिकाभिधा-
नात् सर्वकषायद्रव्यादिपरिमाणमुक्तं स्यात्, यदि हि द्रव्या-
दीनां नियतं प्रमाणं ब्रूयात्, तदा द्रव्यापेक्षया तथा लेह-
साधनापेक्षया च यद्भिन्नं परिमाणं तद्गृहीतं स्यात् । यदर्थ-
मिधायिका स्वतन्त्रान्तरे परिभाषा लिख्यते पातव्यकषाये
कृष्णात्रेयेण—“काथ्यद्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्थं पादशेषितम्”
इति । अन्यत्राप्युक्तम्—“काथ्यद्रव्यपले वारि द्विरष्टगुणमि-
ष्यते” इति, यथा “कर्षादौ तु पलं यावद्दद्यात् षोडशिकं
जलम् । ततस्तु कुडवं यावतोयमष्टगुणं भवेत्” इति ।
सुश्रुते च लेहादिकाथपरिभाषा—“चतुर्गुणेनाष्टगुणेन षोड-
शगुणेनाम्भसा अभ्याषिष्य चतुर्भागावशिष्टं काथयित्वाऽव-
तारयेत्” । इत्यादिपाठभेदाच्चतुर्गुणाष्टगुणषोडशगुणजलदा-
यिकाः श्रूयन्ते, ताः कठिनादिद्रव्यभेदाद्बोद्धव्याः । यदुक्तम्—
“मृदौ चतुर्गुणं देयं कठिनेऽष्टगुणं तथा । कठिनात् कठिनतरे
देयं षोडशिकं जलम्” । एवं तन्त्रान्तरपरिभाषायां च
व्यवस्था कर्तव्या । अभिवेशे हि श्रूयते—“द्रव्यमापोथितं
काथ्यं दत्त्वा षोडशिकं जलम् । पादशेषं च कर्तव्यमेष काथ-
विधिः स्मृतः । चतुर्गुणेनाम्भसा वा द्वितीयः समुदाहृतः”
इति, मध्यविधयाष्टगुणलमपि पानीयस्य लभ्यते, तेनाप्यु-
क्तम्—“द्रव्याणां मध्यपाकार्थं यत्र मात्रा न दर्शिता ।
पादांशादौषधात्तत्र जलं दद्याच्चतुर्गुणम् । चतुर्भागावशिष्टं च
कषायं कारयेद्विषक्” इति । एवमन्या अपि तन्त्रान्तरपरि-
भाषाऽविरोधता ज्ञेया । अत्रैव यदेतद्व्याधितरूपीये कषायक-
रणमुद्दिष्टम्, तन्निरूढाधिकारे तद्विशिष्टार्थविषयमेव । तथा-
विषयकषायकरणं नान्यत्र, यथा बलातैले—“बलाशतं गुह-

च्याश्च पादं रास्नाष्टभागिकम् । जलाढकशते पक्त्वा” इत्याद्युक्तं
मानं न काथान्तरे याति, किन्तु तत्रैव नियतम् । मैवम्,
विषयविशेषविहितोऽपि विधिर्विषयान्तरेऽपि, वृद्धवैद्यव्यव-
हारानुमत्या तथा तन्त्रान्तरपरिभाषासंवादेन च विषयतन्त्रे
दृष्ट्वा समानत्वेनैव व्यवस्थाप्यते, यथा इक्ष्वाकुकल्पे उक्तम्—
“यावत् स्यात्तन्तुमत्तोये पतितं तु न शीर्यते” इत्यादि लेहपाक-
लक्षणं विषयविशेषोक्तं विषयान्तरेऽपि साधारणं भवति ।
अत्र पेयकाथमात्राऽपि तु तथा नोक्ता, तस्याः पुरुषाद्यपे-
क्षया नानात्वात्, सामान्येन च यदुक्तम्—दोषप्रमाणानु-
रूपा हि भैषज्यप्रमाणविकल्पो बलप्रमाणविशेषापेक्षो भवति” ।
इति एतेन, यावन्मात्रमौषधं बलाभ्याद्यपेक्षयोपपद्यते यस्य
पुरुषस्य, किं न भवति तावन्मात्रमौषधं तस्य देयमित्युक्तं
स्यात् । उक्तवान्यत्र—“मात्राया नास्त्यवस्थानं दोषमभि-
वलं वयः । व्याधिं द्रव्यं च कोष्ठं च वीक्ष्य मात्रां प्रयोजयेत्”
इति । तत्राह—यावन्ती मध्यपुरुषाभिप्रायेण मात्रा भवति, सा
स्वतन्त्रे पूर्वं सूचितैव ।—“पलं कसेरुवीजस्य श्रपयित्वा रसं
पिबेत्” इत्यादिना, तथा पटोलाद्येऽपि “पलमेवां सहचूर्णितानां
कल्केन तद्दोषहरं पिबेत्” इत्यादिना । सुश्रुतेऽप्युक्तम्—
“व्याध्यादिषु तु साध्येषु काथस्याज्जलिष्यते” इति, रसे काथे
षोडशपलस्य पादशेषितायां च चतुःपलरूपोऽज्जलिरेव भ-
वति । दासकोऽप्याह—“जघन्या द्विपला प्रोक्ता मात्रा
मध्या चतुःपला । उत्तमा पदपला प्रोक्ता काथलेहौषधेषु च”
इति । ननु अन्यत्रोक्तम्—“उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चा-
क्षैश्च मध्यमा । जघन्यस्य पलाद्धेन लेहकाथौषधेषु च”
इति । एताश्च दूरान्तरार्था बलाभ्यादिमाने व्यवहियमाणेव
परिभाषा । अन्यच्चिन्त्यते—यदेतच्चतुर्गुणत्वादिना जलमु-
क्तम्, तत् किं कृतद्वैगुण्यं सर्वत्र ग्रहीतव्यम्, उक्तं हि—
“शुष्कद्रव्येष्विदं मानं द्विगुणं तु द्रवाऽऽर्द्रयोः” इति, मैवं
मुनिषण्णकादेर्धृतद्रव्यस्य द्वाविंशपलपरिमाणे द्रवप्रस्थे सिद्धेऽपि
यदयम्—“त्रिंशत् पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिकः”
इति जतूकणं । तेन, तन्त्रान्तरे परिभाषाऽनुमतं कुडवादा-
वेव माने द्वैगुण्यं भवति । कृते च पूर्वमाने तु द्रवाद्राणां
द्वैगुण्यं नास्तीति दर्शयति । येन, पूर्वपरिभाषायैव द्वैगुण्ये
लब्धे यत् पुनर्द्वात्रिंशत्पलप्रस्थकीर्तनम्, तत् पूर्वपरिभाषा-
व्यभिचारे सति क्वचिद्वैगुण्यं वा व्यर्थम् । तेन, रक्तिकादौ
तत्परिभाषार्थव्यभिचारस्तन्त्रान्तरप्रमाणादुद्गीर्यते ।—तथा-
चाऽऽत्रेयः—द्विगुणं कुडवादौ न शुष्के मानं द्रवस्य तु । आ-
र्द्रस्याल्पवीर्यत्वाज्ज्ञेयमन्यत्र तत् समम्” इति । तथा जतूकण-
ऽप्युक्तम्—“आर्द्राणां च द्रवाणां च द्विगुणाः कुडवादयः”
इति, अन्यत्राप्युक्तम्—“रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो
भवेत् । शुष्के द्रवाद्वैर्योश्चैव तुल्यं मानं प्रकीर्तितम्” इति ।
एवञ्च कुडवादिमानयोग्यस्यापि यत्र द्रव्यस्य पलोद्धेखमानं

गृह्यते, तत्रापि न द्वैगुण्यम् । तेन “राल्लासहस्रनिर्युहे तैल-
द्रोणं विपाचयेत्” इत्यादिषु पलोलेखेन जलं गृह्यमाणं न
द्वैगुणं भवति । क्वचित् पलोलेखमानविधानेऽपि तन्त्रान्तर-
दर्शनात् कुडवादिविवक्षां कृत्वा पलोलेखागतेऽपि द्वैगुण्ये
भवति । यथा क्षतक्षीणचिकित्सिते “मधुकाष्ठपलं द्राक्षाप्र-
स्थकाथः” इत्यादिना यः प्रयोग उक्तः, स जतूकर्णे “द्रा-
क्षाया मधुकस्यार्धप्रस्थः काथः” इत्यादिना ग्रन्थेन पठितः ।
तेन, जतूकर्णे मधुकस्यार्धप्रस्थोल्लेखपाठात् कृतद्वैगुणमेव
जलं देयम् । अन्ये तु, “कुडवादाविति अतद्गुणसंविज्ञानबहु-
व्रीहिणा कुडवे न द्वैगुण्यमस्ति” इति ब्रुवते । ततश्च सुश्रुते,
“लेहकुडवे साध्ये भेषजपलकल्कमिष्टम्” इत्युक्तम्, तत्
कुडवे लेहचतुःपले भेषजपलं भवतीति कृत्वा लेहप्रस्थेऽष्ट-
पलकल्कदानव्यवहार उपपन्नः । यदि तु कुडवेनाऽष्टौ
पलानि लेहस्य गृह्यन्ते, तदा प्रस्थे चतुःपलकल्कदानं च
व्यवहारसिद्धं स्यात्, एतन्नातिसाधीयम् । यतस्तत्रैव लेह-
कुडवे साध्ये काथ्यद्रव्यप्रस्थो विधेय इत्युक्तम्, तत्र यदि
कुडवेन लेहपलचतुष्टयं गृह्यते, तदा चतुःपले लेहे षोडश-
पलकाथ्यग्रहणं स्यात्, न च तथा व्यवहरति, काथ्यषोड-
शपलं हि अष्टपले लेह एव गृह्यते । तस्मादसाधकमेतत्
कुडवाद्रैगुण्यस्येति द्वैगुण्यं कुडवे युक्तम् । यथाऽगस्त्यहरी-
तक्यां मधुना कुडवं यदिहोक्तम्, ततन्त्रान्तरे “मधुनश्च
पलाष्टकम्” इति पठ्यते । तथा तन्त्रान्तरे—“त्रायमाणा
चतुःपलं दशकेऽम्मसि शोषिते । कुडवे कुडवान् सर्पिः क्षी-
रघात्रीरसान् पचेत्” इति श्रूयते । तत्र यदि, चतुःपलः
कुडवः स्यात्, तदा चरकोक्तत्रायमाणाष्टतेन सह विरोधः
स्यात्, उक्तं हि—“जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःप-
लम्” इत्यादि, यावत् “रसस्यामलकानां च क्षीरस्य च
धृतस्य च । पलानि पृथगष्टौ च दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत्”
इति । अन्यत्राप्युक्तम्—“आर्द्रद्रव्यद्रव्यपलैरष्टभिरेव च ।
शुष्कद्रव्यचतुष्केण कुडवः समुदाहृतः” इति । तस्मात्
कुडवद्रैगुण्यं साधु । आर्द्रद्रैगुण्ये तु, येषां द्रव्याणां शुष्काणा-
मुपयोग उक्तः, तेषामार्द्रप्रयोगे द्वैगुण्यं भवति । ये तु नित्य-
मार्द्रा एवोपयुज्यन्ते, न तेषां द्वैगुण्यम्,—यदुक्तम्—
वासाकुटजकूष्माण्डशतपत्री सहामृता । प्रसारण्यश्वगन्धा च
शतपुष्पा सहाचरा । नित्यमार्द्रा प्रयोक्तव्या न तेषां द्वैगुणं
भवेत्” इति । एतत् सर्वं पेयाकाथप्रसङ्गेनोक्तं लेहपाकेऽपि
चिन्तनीयम् । लेहपाके तु लेहात् पादैकः कल्को देयः,
तथाहि वक्ष्यति । तन्त्रान्तरे च “जलेहौषधानां तु प्रमाणं
यत्र नेरितम् । तत्र स्यादौषधात् लेहः लेहात्तोयं चतुर्गुणम्”
इति । चतुर्गुण एव लेहो द्रवत्वेऽपि न द्वैगुण्यात् कल्काद-
ष्टगुणो भवति । अन्यत्राप्युक्तम्—“काथ्याच्चतुर्गुणं वारि

पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम् । लेहात् लेहसमं क्षीरं कल्कस्तु लेह-
पादिकः” इति । यत्तु अष्टपल एव लेहे कल्कस्य पलमान-
लम्, तदाममसिद्धमपि न व्यवहियते, उक्तं हि कृष्णात्रेये—
“लेहस्य कुडवं तत्र पचेत् कल्कपलेन तु” इति । तथा
सुश्रुतेऽपि लेहकुडवे कल्कपलमुक्तम् । तदेतदल्पकल्कसा-
ध्यत्वं लेहस्य स्वरसेनाष्टगुणसाध्ये लेहे व्यवस्थापनीयम् ।
द्रव्यस्य हि ससारत्वनिःसारत्वाभ्यां कल्कस्याल्पत्वभूयस्त्वे
दृष्टे । यदुक्तं सोनकवचनमनुवदता वाग्भटेन—“लेहे सि-
ध्यति शुद्धाम्बुनिःकाथस्वरसैः क्रमात् । कल्कस्य योजयेदंशं
चतुर्थं पष्ठमष्टमम्” इति । (तथा “शेषस्य कोविदारस्य
कर्षदारस्य शालमलेः । कल्काद्व्यत्वात् पुष्पकल्कं प्रशंसन्ति
चतुःपलम्” इति । अत्र लेहप्रस्थापेक्षया चतुःपलं कल्कं
लेहादष्टमभाग एव भवतीत्यादिविशेषवचनेन “कल्कश्च
लेहपादिकः” इति सामान्यवचनस्य बाधा क्वचिद्विषयविशेषे
भवतीह न विरोधमावहतीति ।) भवन्तु, अलमतिप्रपञ्चेन,
सर्वथा व्यवहारानुगतमेव सर्वं प्रमाणीकर्तव्यम् ॥१९५—१९७॥

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
पटोलं सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ १९८ ॥
निम्बः पटोलं त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकौ ।
किराततित्कममृता चन्दनं विश्वभेषजम् ॥ १९९ ॥
गुडूच्यामलकं मुस्तमर्धश्लोकसमापनाः ।
कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधं ज्वरम् ॥ २०० ॥

पञ्च पञ्चविधं ज्वरमिति यथासंख्यं सन्ततादिषु कलि-
ङ्गादयो ज्ञेयाः । अन्ये तु पञ्चसु पञ्चैव योगिकानाहुः
॥ १९८—२०० ॥

वत्सकारवधं पाठां षड्ग्रन्थां कटुरोहिणीम् ।
मूर्वा सातिविषां निम्बं पटोलं धन्वयासकम् २०१
वचां मुस्तमुशीराणि मधूकं त्रिफलां बलाम् ।
पाक्यं शीतकषायं वा पिवेज्ज्वरहरं नरः ॥ २०२ ॥
मधूकमुस्तमृद्वीकाकाशमर्याणि परूषकम् ।
त्रायमाणां मुशीराणि त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥
पीत्वा निशिस्थितं जन्तुज्वरात् शीघ्रं विमुच्यते २०३

१ लेहाभ्यवस्थापनीयमिति पाठान्तरम् । २ शीघ्रमिति पाठान्तरं
त्वसमीचीनतया प्रतिभाति । ३ विषमज्वरचिकित्सासाह-
कलिङ्गका इत्यादि । एते पञ्च योगाः पञ्चसु सन्ततसततकान्ये-
शुष्कपृतीयचतुर्थकेषु यथासंख्यं ज्ञेयाः । अन्ये तु सर्व एव योगाः
सर्वत्राहुः तत्र यथासंख्यमेव युक्तम्,—सततोलेखेन पटोलादियोगेन
तथा निम्बादेशान्येषुकोलेखेन गुडूच्यादेशे चातुर्थकोलेखेन क्षारपाणौ
दृष्टत्वादिति शिवदासः । ४ त्रायमाणेत्यादि विमुच्यत इत्यन्तं यो-
गान्तरम्—बृहत्तौ वत्सकं मुस्तं देवदारु महौषधम् । कोलविस्वी
च योगोऽयं सन्निपातज्वरापह इत्यधिको योगः क्वचिद्वक्ष्यते ।

१ तत्पलयाच्चेष्टापि मधुकाष्ठपलोलेखविहितेऽपि काथ्ये कुडवद्रव्य-
विवक्षया कुडवैगुण्यमेव जलं देयमिति । शिवदासः ।

बृहत्पौ वत्सकं मुस्तं देवदारु महौषधम् ।
कोलवल्ली च योगोऽयं संनिपातज्वरापहः ॥२०४॥
जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयासकम् ।
विबद्धदोषो ज्वरितः कषायं सगुडं पिबेत् ॥२०५॥

वत्सकारग्वधमित्यादिवलामित्यन्तं केचित् योगत्रयं केचि-
देकमेवयोगं वदन्ति । निशिस्थितमिति शीतकषायम् । जाती-
त्यादौ जातीपल्लवाः । सगुडं पिबेदित्यत्र गुडस्य प्रक्षेप्यत्वेन
क्वाथद्रव्यापेक्षया पादिकत्वम् । एवमन्यत्रापि प्रक्षेपे बोद्धव्यम्
॥२०१—२०५॥

त्रिफलां त्रायमाणं च मृद्वीकां कटुरोहिणीम् ।
पित्तश्लेष्महरस्त्वेषः कषायो ह्यानुलोमिकः ।
त्रिवृताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥ २०६ ॥
शटी पुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा
गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥ २०७ ॥
एष शट्यादिको वर्गः संनिपातज्वरापहः ।
कासहृद्गृहपाश्वर्तिश्वासतन्द्रासु शस्यते ॥ २०८ ॥
बृहत्पौ पुष्करं भार्गी शटी शृङ्गी दुरालभा ।
वत्सकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥२०९॥
बृहत्यादिर्गणः प्रोक्तः संनिपातज्वरापहः ।
कासादिषु च सर्वेषु दद्यात्सोपद्रवेषु च ॥ २१० ॥

अत्र कषायप्रकरणागतत्वात्सन्निपातचिकित्सावसरमप्यु-
ल्लभ्य सन्निपातहरौ शटीबृहत्यादिप्रयोगौ पठति २०६-२१०
कषायाश्च यवाग्वश्च पिपासाज्वरनाशनाः ।
निर्दिष्टा भेषजाध्याये भिषक्तानपि योजयेत् ॥२११॥

भेषजाध्याये भेषजचतुष्टकेऽपि अधीयते, अस्मिन्नर्था इति
कृत्वा अध्यायशब्दो वर्तत एव । योगमात्रेण तु षड्विचन-
शताश्रितीयेध्याये ज्वरघ्नतृष्णाघ्नौ महाकषायौ प्रोक्तौ ।
तयोश्च प्रत्येकद्रव्यकृताः कषाया बहवो भवन्तीति कषाया
इति बहुवचनम् ॥ यवाग्वश्च अपामार्गतण्डुलीये प्रोक्ताः
॥ २११ ॥

ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः ।
रूक्षस्य ये न शास्यन्ति सर्पिस्तेषां भिषग्जितम् २१२
रूक्षं तेजो ज्वरकरं तेजसा रूक्षितस्य च ।
यः स्यादनुबलो धातुः स्नेहसाध्यः स चानिलः २१३

इदानीं सर्पिःप्रयोगानभिधातुं सर्पिषो विषयमाह—ज्वरा
इत्यादि । वमनैरित्यनेनेहावस्थाविधेयवमनप्रयोगान् दर्शयति ।
लङ्घनवचनेन च लङ्घनसमानकालाः स्वेदादयो गृह्यन्ते ।
रूक्षस्येति वचनेन कषायादिप्रयोगे सत्यपि सामतानुबन्धात्
कफोत्तरतया वा यत्र रूक्षत्वं न भवति तत्र सर्पिर्न दातव्यमिति
दर्शयति । अत्र कषायैरिति असमासनिर्देशेन व्यसैः समस्तैरपि
कषायादिप्रयोगैः रूक्षस्य सर्पिःपानं कर्तव्यमिति दर्शयति ।
नत्वविशेषेण सर्वज्वरेषु कषायानन्तरं सर्पिरुच्यते तत्क-

थमुपपन्नं भवतीत्याह—रूक्षं तेज इत्यादि । तत्र तेजःशब्दो-
यद्यपि पित्तानलश्लेहशक्तिद्युतिषु ग्रीष्मे च वर्तते । तथापीह
तेजःशब्देनोष्माभिधीयते । तेन रूक्षस्वरूप ऊष्मा सर्वत्र ज्वर-
कर इत्युक्तं भवति । स चोष्मा आमाशयविक्षिप्तस्य चाग्नेः ।
तथा देहभवो ज्वरप्रभावकृतश्च ज्वररूपो ज्ञेयः । यदुक्तं—
“स्वेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम् । संतापमधिकं
वाह्ये जनयन्ती”त्यादि । अयंच ऊष्मा सूक्ष्मविचारेण यद्यपि
पित्तस्य भवति यदुक्तं—“ऊष्मा पित्तादते नास्ति ज्वरो नास्त्यु-
ष्मणा विनापित्तं च श्लेहतीक्ष्णोष्ण”मित्यादिना ग्रन्थेन त्रिगुणमु-
क्तं । तथाप्यवस्थावशात् पित्तं निरामं सन्निःश्लेहं भवति । श्लेहश्च
पित्तगुणो द्रवयोगनिमित्तको न सांसिद्धिकः । तेन श्लेहापगमः
पित्तस्योद्यत एवावस्थायाम् । तेन निःश्लेहपित्तस्योष्मा रूक्ष
एव भवति । इयंच व्याध्यावस्था व्याधिप्रभावादेव अजीर्णा-
वस्थायां भवति । यथा मदात्ययस्यान्ते वातपित्तत्वं यदुक्तम्
“पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्यय” इति । क्षारपाणि-
नाप्युक्तम्—“ज्वरोष्मणा रूक्षितेषु धातुषु बलवान् मारुतो
ज्वरानुबन्धं विषमज्वराणां योऽन्यतमं कुर्या”दित्यादि । तत्र
रूक्षेण ज्वरेण तेजसा ज्वरकालसंबन्धात् रूक्षितस्य ज्वरिणो
यो योऽनुबन्धो धातुरनिलः स्यात् स च स्नेहसाध्य इति सर्पिः-
कृतश्लेहगुणसाध्य इत्यर्थः । चकाराद्रूक्षं तेजो यज्ज्वरकरं
तदपि सर्पिःकृतश्लेहवध्य इति समुच्चिनोति । धातुरिति
विशेषणेन वायोर्धारणात्मकता उच्यते । ततश्च धारणात्मकस्य
वायोः प्रकोपो महात्यय इति सूचयति । अनु पश्चाद्बलं भवति
यस्य सोऽनुबलः । एतेन सर्वज्वरेषु कषायादिना द्वादशाहेन
च कालेन कफांशविक्षये सति ज्वरोष्मा वृद्धो भवति । तद्विरूक्ष-
णाच्च वायुरपि वृद्धो भवति । अत्र ज्वरोष्मणि पित्तधर्मे स-
र्पिस्त्वावत् शैत्याद्विहितं भवतीति प्रसिद्धत्वान्नोक्तम् । श्लेहांशे-
नैव तु सर्पिर्यथा पित्तोष्माणं ज्वरकरं रूक्षस्वरूपं तथा वातं
च श्लेहाच्छमयति । तद्रूक्षं तेज इत्यादिना श्लोकेनोक्तं भवति ।
अन्येतु तेजःशब्देनेह पित्तमेव प्राहयन्ति । पित्तं हि द्विविधं
सद्रवं निद्रवं च । यत्सद्रवं तत्स्नेहम् । यत्तु लंघनादिना क्षपि-
तोष्णभागेन निर्हरं तद्रूक्षं भवति । यदिह रूक्षं तेज इत्यनेन
गृह्यते तदा यः स्यादनुबलो धातुरित्यनेनानुबन्धरूपं कफं
प्राहयन्ति । ततोऽनुबन्धः कफो रूक्षं पित्तं वातश्च श्लेहसाध्यो
भवतीत्यर्थः । श्लेहशब्देन च प्रकरणात्सर्पिरुच्यते । सर्पिश्च
कफजित्संस्काराद्भवति यदुक्तं—“घृतं तुल्यगुणं दोषं संस्का-
राज्यते कफम् । अत ऊर्ध्वं कफे मन्दे”त्यादिना त्रिष्वपि
दोषेषु सर्पिःप्रयोगोऽनुमतः । तदिहापि त्रय एव दोषा
यथोक्तव्याख्यया सर्पिर्विषयाः प्रतिपादिता भवन्तीति ।
अस्माकं तु पूर्वं एव व्याख्याने स्वरसः अन्ये तु रूक्षे तेजो
ज्वरकरमिति पठन्ति । तद्रूक्ष इति कषायादिभौ रूक्षीकृतश-
रीर इति ज्ञेयम् । शेषं च पूर्ववत् । अयं च पाठः । पूर्व-
टीकाकृद्भिर्भासदत्तस्वामिदासआषाढब्रह्मप्रभृतिभिर्व्याख्यात-

त्वान्न प्रतिक्षेपणीयः खरणादेनापि समानोऽयं पाठः । उक्तं हि तत्र “कषायपानाद्दमनाल्लघुभोजनात् । रुक्षितानां ज्वरो मोक्षे सर्पिःपानमुदीक्ष्यते ॥ रुक्षतेजोऽधिके देहे”त्यादिना ॥ २१२—२१३ ॥

कषायाः सर्व एवैते सर्पिषा सह योजिताः ।
प्रयोज्या ज्वरशान्त्यर्थमग्निसंभुक्षणाः शिवाः ॥ २१४ ॥

संप्रति सर्पिःसिद्धिराह—कषाया इत्यादि । य एते ज्वरघ्ना उक्तास्ते सर्पिषा सह योजिताः सर्पिःसाधनत्वेन प्रयुक्ताः प्रयोज्याः यथोक्तकषायद्रव्यैः । स्वविषय एव सर्पिषा साधयित्वा प्रयोज्यमिति वाक्यार्थः । अन्ये तु कषायाणां सर्पिषा मिथीकृतानामनेन वचसा प्रयोगमिच्छन्ति ॥ २१४ ॥

पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।
कलिङ्गमुस्तामलकी शारिवातिविषा स्थिरा ॥ २१५ ॥
द्राक्षामलकबिल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥ २१६ ॥
क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हलीमकम् ।
अंसाभिस्तापमग्निं च विषमं संनियच्छति ॥ २१७ ॥

पिप्पल्य इति । पिप्पल्यादौ घृते पिप्पल्यादीनां विशेषानुक्ते कषायत्वं कल्कत्वमेकं ब्रुवन्ति । अन्ये तु कल्कत्वमेवेच्छन्ति । द्रवकार्यं तु द्रवस्यानुकृतात्तोयेनैव कर्तव्यम् । “द्रवकार्यं त्वनुक्ते तु सर्वत्र सलिलं स्पृष्ट”मिति वचनात् । ननु यत्र कल्कत्वेन द्रव्यश्रुतिः द्रवश्च न श्रुतः तत्र जलं गृहीतव्यम् । यथा—“व्यूषणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुडात्पले । सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानले पिवे”दिति । यत्र तु कषायत्वं कल्कत्वं वा नोक्तं तत्र काथकल्कावेव कर्तव्यौ । “कल्ककाथावनिर्देशे गणात्तस्मात्प्रयोजये”दिति एवंशुश्रुतोक्तपरिभाषा हीयं गणविषया एव गणात्तस्मात्प्रयोजयेदिति वचनात् । नच पिप्पल्यादयोऽपी गणत्वेनोक्ताः । गणोऽपि यत्राधिकरणेन श्रुतः तत्रैव काथकल्ककरणम् । यदुक्तमन्यत्र—“यत्राधिकरणेनोक्तिर्गणस्य ज्ञेहसंविधौ । तत्रैव कल्कनिर्यूहाविष्येते ज्ञेहवेदिने” इति । किंच समान्येन द्रव्यस्य ज्ञेहसाधनाभिधाने यदि कल्ककषायत्वं स्यात्तदा बलातैलादौ “बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरं समं पचे”दिति । न कुर्यात्कल्ककषाययोरुपादानम् । सामान्यसाधनवचनेनैव लब्धत्वात् । तस्मात्कल्कमात्रेणैव पिप्पल्यादिद्रव्यं जलं चतुर्गुणं देयम् एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् । अत्रच पक्त्वघृतस्य प्रमाणा निर्देशादव्यवस्थितमानमेव सर्पिरिच्छातः पक्त्वम् । यत्र तु प्रस्थादिमाननिर्देशं करोति तत्र तावन्मात्रेणैव ज्ञेहोपायो रोगोपशमाय भवतीति ज्ञेयम् । तथाहि वातव्याध्यादौ उभयज्ञेहसाध्ये भूयसीमेव ज्ञेहमात्रां वक्ष्यति । प्रपौण्डरीकनस्ययोगितया कृच्चमानं ज्ञेहं वक्ष्यति । कुष्ठोक्तचित्कषट्पलादौ अल्पपाकसंविधानेन पक्त्व घृतस्य कार्यकर्तृत्वं भवतीति भेषज-

प्रभावदर्शी महर्षिर्वाधयति । तत्र यदि कुष्ठस्य दीर्घरोगतया सत्चित्कषट्पललेपेन प्रयोजनम् । तदा पुनः पुनः षट्पलमानं पक्त्वघृतं घृतं “यथा कुर्वति स उपाय” इति वचनात् । एवं अगस्त्यहरीतक्यादावपि प्रतिनियतमानकं घृतप्रयोजनं वाच्यम् । तस्मादादच्छिकं क्वचिदाचार्यस्य मानाभिधानमनभिधानं च । तामलकी भूम्यामलकीति ख्याता । हलीमकं कामलाभेदम् । सन्नियच्छति समीकरोति ॥ २१५—२१७ ॥

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायमाणां यवासकम् ।
पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥ २१८ ॥
पिप्पलीमुस्तमृद्धीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।
कलकीकृतैश्च विपचेद्धृतं जीर्णज्वरापहम् ॥ २१९ ॥
इति वासाद्यं घृतम् ।

घृते काथस्य परिमाणं नोक्तम् । तथापि द्विगुण एव काथो ग्राह्यः ज्ञेहपाके चतुर्गुणोऽप्येवम् । “ज्ञेहाच्चतुर्गुणं तोय”मिति वचनात् जलशब्दस्य द्रवोपलक्षणत्वम् । अत्र च द्वाभ्यामपि चतुर्गुणमिति परिभाषया यद्यपि क्षीरं कषायवद्विगुणं लभ्यते तथापि त्रिविधशिष्यबुद्धिहिताय स्पष्टार्थं क्षीरद्वैगुण्याभिधानं ब्रुवते । तत्र क्षीरस्य मानानुक्तौ “काथ्याच्चतुर्गुणं वारि पादसं स्याच्चतुर्गुणम् । ज्ञेहात्ज्ञेहसमं क्षीरं कल्कश्च ज्ञेहपादिक”इति वचनात् । क्षीरस्य द्रवान्तरसत्त्वेऽपि ज्ञेहसमत्वमेव स्यात् । ततश्च कषायभागत्रयं क्षीरं चैकभागमिति कृत्वा द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यम् । चातुर्गुण्यमिति परिभाषा स्यात् तस्मात्कर्तव्यक्षीराद्वैगुण्यं वचनम् । अन्ये तु—द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यमिति परिभाषया प्रत्येकमेव द्रव्येण चातुर्गुण्यमिच्छन्ति । ततश्च कषायस्य चातुर्गुण्यं क्षीरस्य द्वैगुण्यं भवति । तत्र एकेनापि “चातुर्गुण्यं द्वाभ्यामपि चातुर्गुण्यं त्रिभिरपि चातुर्गुण्यं चतुर्भिः सम”मिति वचनेन चतुर्भिः ज्ञेहसमताभिधानेन ज्ञेहाच्चतुर्गुण्यमेव द्रव्यस्योक्तम् । अतो द्वाभ्यां त्रिभिरपि तथा चातुर्गुण्यं कर्तव्यं यथाज्ञेहाच्चतुर्गुणं स्यात् । तच्च मिलित्वैव चातुर्गुण्यं भवति न प्रत्येकं चतुर्गुण्यद्रवपरिभाषा । पंचप्रसृति द्रवसन्निध्ये विशेषवचनाद्वाध्यते । वचनं हि—“पंचप्रसृति यत्र स्युः”द्रवाणि ज्ञेहसन्निधौ । तत्र ज्ञेहसमान्याहुरर्वाक् स्याच्च चतुर्गुणमिति ॥ २१८—२१९ ॥

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलसीं धावनीं स्थिराम् ।
निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥ २२० ॥
कृत्वा कषायं पेयार्थं दद्यात्तामलकीं शटीम् ।
द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥ २२१ ॥
घृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
क्षयकासशिरःशूलपार्श्वशूलं सतापनुत् ॥ २२२ ॥
इति बलाद्यं घृतम् ।

बलाख्ये घृतेऽपि काथपयसोः पूर्वोक्तकाथक्षीरसाहचर्यात्प्रत्येकं द्विगुणत्वं ज्ञेयम् ॥ २२०—२२२ ॥

ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वं चाधश्च बुद्धिमान् ।
दद्यात्संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥ २२३ ॥
मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।
युक्तमुष्णाम्बुना पेयं वमनं ज्वरशान्तये ॥ २२४ ॥

इति ज्वरहरं वमनम्

क्षौद्राम्बुना रसेनेक्षोरथवा लवणाम्बुना ।
ज्वरे प्रच्छर्दनं शस्तं मधैर्वा तर्पणेन वा ॥ २२५ ॥
मृद्वीकामलकानां वा रसं प्रच्छर्दनं पिबेत् ।
रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥ २२६ ॥
लिङ्घाद्वा त्रैवृतं चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिषा ।
पिबेद्वा क्षौद्रमासाद्य सघृतं त्रिफलारसम् ॥ २२७ ॥
आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ।
त्रिवृतां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् २२८
ज्वराद्विमुच्यते पीत्वा मृद्वीकाभिः सहाभयाम् ।
पयोऽनुपानमुष्णं वा पीत्वा द्राक्षारसं नरः ॥ २२९ ॥
संप्रति क्रमसूचितवमनविरेचनयोगानाह—ज्वरिभ्य इत्या-
दिना बहुदोषेभ्य इत्यनेन अल्पदोषेषु संशोधनं निषिद्धमिति
स्फोरयति । काल इति यथोक्तवमनविरेचनयोग्यज्वरावस्था-
याम् । कल्प इति कल्पस्थाने । मदनपिप्पलीयुक्तं कफे,
कालिङ्गयुक्तं पित्तश्लेष्मणि मधूकयुक्तं तु दाहशान्त्यै क्षौद्रयो-
गान्मधुरीकृतं क्षौद्राम्बु प्रच्छर्दनमिति विरेचनमवाप्येति उप-
योज्यम् ॥ २२३—२२९ ॥

कासाच्छासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलशृतं पयः ॥ २३० ॥
परण्डमूलोत्कथितं ज्वरात्सपरिकर्तिकात् ।
पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद्विल्वशलादुभिः ॥ २३१ ॥
त्रिकण्टकबलाव्याघ्रीगुडनागरसाधितम् ।
वर्चोमूत्रविबन्धघ्नं शोफज्वरहरं पयः ॥ २३२ ॥
सनागरं समृद्वीकं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
शृतं पयः सखर्जूरं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ २३३ ॥
चतुर्गुणेनाम्भसा वा शृतं ज्वरहरं पयः ।
धारोष्णं वा पयः सद्यो वातपित्तज्वरं जयेत् २३४
“जीर्णज्वराणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।
पेयं तदुष्णं शीतं वा यथास्वं भेषजैः शृतम् ॥ २३५ ॥

पाठकमागतक्षीरप्रयोगानाह—कासादित्यादि । अत्र पञ्च-
मूल्यादिविषयस्य तथा क्षीरस्य पानीयस्य च मानानुचौ वृद्धवै-
द्यव्यवहारसिद्ध्या परिभाषया मानकल्पना यदुक्तं—“द्रव्याद-
ष्टगुणं क्षीरं क्षीरातोयं चतुर्गुणम् । क्षीरावशेषः कर्तव्यः क्षीर-
पाके लयं विधिः” इति । एतच्च द्रव्यस्यार्धपलं क्षीरं पलचतुष्टयं ।
पानीयं पलानि षोडश दत्वा क्षीरावशेषः पाकः कर्तव्यः । एवं
प्रकारा मानव्यवस्था । न तु अत्र माषपर्णी तृतीया । “मेदां
पयस्यां जीवन्तीं विदारीं कण्ठकारिकां । माषान् श्वदंष्ट्रां
क्षीरिकां गोधूमांश्छालिषष्टिकाम् । पयस्यर्धोदके पक्वा कार्षि-

कानाढकोन्मिमे । विवर्तयेत्क्षीरशेषः” मित्यादिना क्षीरद्रव्यादि-
मानमुक्तम् । तत्तत्रैव विषये ज्ञेयम् । तन्त्रान्तरपरिभाषागृहीत-
त्वादस्य मानस्य । प्रदेशान्तरयोगोक्तं हि मानं तदेव प्रदे-
शान्तरेऽपि मानलिङ्गं भवति यत्परिभाषानुगतम् । परिभाषा-
न्तरबाधकं मानं यथा—“शुद्धशुष्करसोनस्य चतुःपलं क्षीरोद-
केऽष्टगुणे पचेत् क्षीरशेषं च पाचयेत् ।” तन्त्रान्तरे । एवमन्य-
दपि यत्परिभाषामानकथनं तत्तत्रैव प्रयोगे व्यवस्थितं ज्ञेयम् ॥
उष्णशीतं च विकल्पः इच्छाविशेषः । प्रवले वाते उष्णं पित्ते-
लतिवले शीतम् ॥ २३०—२३५ ॥

प्रयोजयेज्ज्वरहरान्निरुहान्सानुवासनान् ।
पक्वाशयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ २३६ ॥
पटोलारिष्टपत्राणि सोशीरश्चतुरङ्गुलः ।
ह्रीवेरं रौहिणं तिकाश्वदंष्ट्रामदनानि च ॥ २३७ ॥
स्थिरा वला च तत्सर्वं पयस्यर्धोदके शृतम् ।
क्षीरावशेषं निर्यूहं संयुक्तं मधुसर्पिषा ॥ २३८ ॥
कल्कैर्मदनमुस्तानां पिप्पल्या मधुकस्य च ।
वत्सकस्य च संयुक्तं वस्ति दद्याज्ज्वरापहम् ॥ २३९ ॥
शुद्धे मार्गे हृते दोषे विप्रसन्नेषु धातुषु ।
गताङ्गशूलो लघ्वङ्गः सद्यो भवति विज्वरः ॥ २४० ॥
आरग्वधमुशीराणि मदनस्य फलानि च ।
चतस्रः पर्णिनीश्चैव निर्यूहमुपकल्पयेत् ॥ २४१ ॥
प्रियङ्गुर्मदनं मुस्तं शताह्वा मधुयष्टिका ।
कल्कः सर्पिर्गुडः क्षौद्रं ज्वरघ्नो वस्तिरुत्तमः ॥ २४२ ॥

निरुहविधौ ज्वरहराविति वचनेन ज्वरहरैर्द्रव्यैर्निरुहानु-
वासनकल्पनां दर्शयति । पयस्यर्धोदके शृतमिति वचनेन क्षीर-
तुल्यस्य जलस्य ग्रहणमर्धशब्दस्य समविभागवचनत्वाज्ज्ञेयम् ।
अत्रच काथकल्कलेहादिमानव्यवस्थितिः स्थाने वक्तव्येव बो-
द्धव्या ॥ २३६—२४२ ॥

गुडूर्ची त्रायमाणां च चन्दनं मधुकं वृषम् ।
स्थिरां वलां पृश्निपर्णीं मदनं चेति साधयेत् ॥ २४३ ॥
रसं जाङ्गलमांसस्य रसेन सहितं भिषक् ।
पिप्पलीफलमुस्तानां कल्केन मधुकस्य च ॥ २४४ ॥
ईषत्सलवणं युक्त्या निरुहं मधुसर्पिषा ।
ज्वरप्रशमनं दद्याद्वलस्वेदरुचिप्रदम् ॥ २४५ ॥

गुडूच्यादौ साधयेद्रसमिति काथं कुर्यात् । ईषत्सलवण-
मिति ईषत्क्षौद्रसर्पिषा युक्तमिति योज्यम् ॥ २४३—२४५ ॥
जीवन्तीं मधुकं मेदां पिप्पलीं मरिचं वचाम् ।
ऋद्धिं राक्षां वलां विश्वं शतपुष्पां शतावरीम् २४६
पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं च विपचेद्भिषक् ।
अनुवासनिकं स्नेहमेतद्विद्याज्ज्वरापहम् ॥ २४७ ॥
पटोलपिचुमंदाभ्यां गुडूच्या मधुकेन च ।
मदनैश्च शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥ २४८ ॥

चन्दनागुरुकाश्मर्यपटोलमधुकोत्पलैः ।

सिद्धः स्नेहो ज्वरहरः स्नेहवस्तिः प्रयुज्यते ॥२४९॥

जीवन्तीमिलायनुवासनम् । क्षीरं स्नेहसमं जलं तु त्रिगुण-
मिति स्नेहाच्चतुर्गुणं द्रवस्य कार्यम् ॥ २४६—२४९ ॥

यदुक्तं भेषजाध्याये विमाने रोगभेषजे ।

शिरोविरेचनं कुर्याद्युक्तिश्चस्तज्ज्वरापहम् ॥ २५० ॥

यच्च नावनिकं तैलं याश्च प्राग्धूमवर्तयः ।

मात्राशितीये निर्दिष्टाः प्रयोज्यास्ता ज्वरेष्वपि २५१

अभ्यङ्गाश्च प्रदेहांश्च परिषेकाश्च कारयेत् ।

यथामिलाषं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं ज्वरम् २५२

सहस्रधौतं सर्पिर्वा तैलं वा चन्दनादिकम् ।

दाहज्वरप्रशमनं दद्यादभ्यङ्गनं भिषक् ॥ २५३ ॥”

यदुक्तमित्यादिना शिरोविरेचनद्रव्यमाह—भेषजाध्याये
इत्यपामार्गतण्डुलीये ॥ यच्चनावनिकं तैलमिति अणुतैलम् ॥
अभ्यङ्गाध्वेत्यादिना कमागतं वहिःपरिमार्जनमाह—यथामि-
लाषमिति यथेच्छं शीतोष्णं विभज्येति शीतसमुत्थं ज्वरमुष्ण-
समुत्थं ज्वरं विभज्य तत्र शीतसमुत्थे उष्णाभ्यङ्गादयः ।
उष्णे च शीताः कर्तव्याः ॥ अत्र च प्रतिलोमव्याख्यया शीता-
भिप्रायिणोऽभ्यङ्गादीनाह—सहस्रेति सहस्रशब्दो विपुलार्थः
तेनानेकधा धौतं सर्पिरित्यर्थः ॥ २५०—२५३ ॥

अथ चन्दनाद्यं तैलमुपदेक्ष्यामः । चन्दनशैलेय-
भद्राश्रयकालानुसार्थकालीयकपञ्चापञ्चकोशीरशा-
रिवामधुकप्रपौण्डरीकनागपुष्पोदीच्यचव्यपञ्चोत्प-
लनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रविसृ-
णालशालूकशैवालकशेरुजानन्ताकुशकाशेक्षुदर्भश-
रनलशालिमूलजम्बुवेत्रवेतसवान्नीरगुन्द्राककुभा-
शनाश्वकर्णस्यन्दनवातपोथशालतालधवतिनिश-
खदिरकदरकदम्बकाश्मर्यफलसर्जप्लक्षवटकपीत-
नोदुम्बराश्वत्थन्यग्रोधधातकीदूर्वात्कण्टकशृङ्गाट-
कमज्जिष्ठाज्योतिष्मतीपुष्करवीजक्रौञ्चादनवदरीको-
विदारकदलीसंवर्तकारिष्टशतपर्वाशीतकुम्भिकाश-
तावरीथ्रीपर्णीश्रावणीमहाश्रावणीरोहिणीशीतपा-
क्योदनपाकीकालावलापयस्याविदारीजीवकर्षभ-
मेदामहमेदामधुरऋष्यप्रोक्तातृणशून्यमोचरसाट-
रूपकचकुलकुटजपटोलनिम्बशालमलीनारिकेलख-
र्जूरमृद्वीकाप्रियालप्रियङ्गुधन्वनात्मगुप्तामधुकाना-
मन्येषां च शीतवीर्याणां यथालाभमौषधानां क-
षायं कारयेत् । तेन कषायेण द्विगुणितपयसा ते-
षामेव च कल्केन कषायार्थमात्रं मृद्वग्निना साधये-
त्तैलम् । एतत्तैलं सद्योदाहं ज्वरमपनयत्येतैरेव चौ-
षधैः सुश्लक्ष्णपिष्टैः सुशीतैः प्रदेहं कारयेत् । एतै-
रेव च शूतशीतं सलिलमवगाहपरिषेकार्थं प्र-
युजीत ॥ २५४ ॥

मध्वारनालक्षीरदधिघृतसलिलसेकावगाहाश्च
सद्योदाहज्वरमपनयन्ति शीतस्पर्शत्वादिति ॥ २५५

सूचितं चन्दनाद्यं तैलं ब्रूते अथेति । अथशब्दोधिकारे ।
चन्दनाद्येन द्रव्येण संसक्तं तैलं चन्दनाद्यमुच्यते । चन्दनं
बहुचन्दनं भद्रश्रियं श्वेतचन्दनं, कालानुसार्थशीतला, नलिनं प-
द्मभेदः, मृणालं चेतसः सुगन्धि, अश्वकर्णः शालभेदः । प्ररोहो
वटः, ज्योतिष्मती कांगणिका, संवर्तको विभीतकः, शतपर्वा
श्वेतदूर्वा, शीतकुम्भिका काष्ठपाटला, महाश्रावणी अलम्बुषा,
स्थूलफला शीतपाकी गन्धदूर्वा यथालाभमित्यादिना दुःखप्राप्य-
भेषजपरित्यागेनापि । चन्दनादिपाकं दर्शयति द्विगुणपयस्य-
स्मिन्काथे तेनैव द्विगुणपयसा क्वाथेन । अत्र कल्कमानानिर्देशे-
ऽपि स्नेहपादिकत्वं कल्कस्य । ‘कल्कश्च स्नेहपादिक’ इति वचनात् ।
अत्र यद्यपि तैलमुष्णं घृतं च शीतलं शीतं च दाहप्रशमने
प्रशस्तम् । तथापि सूक्ष्ममार्गानुसारितया व्यवथितया तथा
स्पर्शनात्कफवातहरतया तैलमेवाभ्यङ्गेऽधिकृतं न घृतम् । अन्ये
घृतादपि तैलं संस्कारवाहितरमितिकृत्वा तैलमेवोक्तमिति
ब्रुवते । ननु चन्दनाद्यमिति किं ? तर्हि संज्ञाकरणेन किं प्रदेश-
न्तरे व्यवहार इति । इति चैत्रः । विनापि संज्ञाकरणे प्रदेश-
न्तरे यौगिकसंज्ञाव्यवहारो दृष्टः यथा—‘षट्पलं पाययेत्सर्पिः’
तथा वासाघृतं दधिकं च पिवेदिति’ एवं कृतायामपि संज्ञायां
व्यवहारो न दृश्यते । यथाह्येतत्पारुषिकं सर्पिरिति व्यवहारो
न दृश्यते, एवं परूषकादिसंज्ञया शास्त्रे व्यवहारो नास्ति,
तथापि तद्विधानां वैद्यानां तथाविधो व्यवहारो भविष्यति
एतदर्थं संज्ञाकरणम् । संज्ञानां च प्रयोगकथनसमयेऽकरणेऽपि
योगसिद्धा संज्ञा भवति । एवमन्यत्रापि संज्ञाकरणे व्याख्येयम्
अश्लक्ष्णपिष्टमिति वचनेन श्लक्ष्णपिष्टलेपस्य दाहकर्तृता सूच-
यति यदुक्तं—“श्लक्ष्णपिष्टघ्नो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृतः ।
त्वगोष्मणोस्तथा रोधाच्छीतकृत्वन्यथाऽगुरोः” ॥२५४।२५५॥

भवन्ति चात्र ।

पौष्करेषु सुशीतेषु पञ्चोत्पलदलेषु च ।

कह्लाराणां च पत्रेषु क्षौमेषु विमलेषु च ॥ २५६ ॥

चन्दनोदकशीतेषु सुप्यादाहार्दितः सुखम् ।

हिमाम्बुसिक्ते सदने शीते धारागृहेऽपि वा ॥२५७॥

हेमशङ्खप्रवालानां मणीनां मौक्तिकस्य च ।

चन्दनोदकशीतानां संस्पर्शानुरसान्स्पृशेत् ॥२५८॥

स्वग्निर्नीलोत्पलैः पद्मैर्व्यजनैर्विविधैरपि ।

शीतवातावहैर्व्यज्येच्चन्दनोदकवर्षिभिः ॥ २५९ ॥

नद्यस्तडागाः पद्मिन्यो ह्रदाश्च विमलोदकाः ।

अवगाहे हिता दाहतृष्णाग्लानिज्वरापहाः ॥ २६०॥

प्रियाः प्रदक्षिणाचाराः प्रमदाश्चन्दनोक्षिताः ।

सान्त्वयेयुः परैः कामैर्मणिमौक्तिकभूषणाः ॥२६१॥

शीतानि चान्नपानानि शीतान्युपवनानि च ।

वायवश्चन्दपादाश्च शीतदाहज्वरापहाः ॥ २६२ ॥

“संस्पर्शानुरसान्स्पृशे”दिति वचनात् । चिरं धारयेदिति वचनात् । चन्द्रपादा इति शीता इति विशेषणेन चन्द्रपादानां सर्वदा शीतत्वात् । चन्द्रपादा अपि उष्णकाले उष्णसंपर्कादुष्णा भवन्ति तन्निरासार्थं शीता इति ॥ २५६-२६२ ॥

अथोष्णाभिप्रायिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादीनुपक्रमानुपदेक्ष्यामः । अगुरुकुष्ठतगरपत्रनलदशैलेयध्यामकहरेणुकास्थौणेयकक्षेमिकैलावरावराङ्गदपूरतमालपत्रभूतीकरोहिणसरलशल्लकीदेवदार्वाग्निमन्थबिल्वस्योनाककाशमर्यपाटलापुनर्नवावृश्चीरकण्टकारीवृहतीशालिपर्णीपृश्निपर्णीमाषपर्णीमुद्गपर्णीगोक्षुरकैरण्डशोभाञ्जनकवरुणार्कचिरिविल्वतिल्वकशटीपुष्करमूलभाण्डीरोरुवृकपत्तुराक्षीवाद्मान्तकशिग्रुमातुलुङ्गमूलपर्णीपीलुकमूलपर्णीतिलपर्णीमेषशृङ्गीर्हिंसादन्तशटैरावतकभल्लातकास्फोटकण्डीरातमजकेपीकाकरञ्जधान्यकाजमोदपृथ्वीकासुमुखसुरसकुठेरककण्डीरकालमालकपर्णासक्षवकफणिज्जकभूस्तृणशृङ्गवेरपिप्पलीसर्षपाश्वगन्धारास्नाहाराहोहावचावलातिबलागुडूचीशतपुष्पाशीतवल्लीनाकुलीगन्धनाकुलीश्वेताज्योतिष्मतीचित्रकाध्यण्डास्लचाङ्गेरीवदरकुलत्थमाषाणामेवंविधानामन्येषां चोष्णवीर्याणां यथालाभमौषधानां कषायकारयेत्तेन कषायेण तेषामेव च कल्केन सुरासौवीरकतुषोदकमैरेयमेदकदधिमण्डारनालकद्वरप्रतिविनीतेन तैलपात्रं विपाचयेत् । तेन सुखोष्णेन तैलेनोष्णाभिप्रायिणं ज्वरितमभ्यङ्ग्यात् । तथा शीतज्वरः प्रशाम्यति तैरेव चौषधैः श्लक्ष्णपिष्टैः सुखोष्णैः प्रदेहं कारयेत् । एतेषामेव च सुखोष्णमुत्काथमवगाहनपरिषेकार्थं प्रयुज्जीत ज्वरप्रशमार्थमिति ॥ २६३ ॥

इति शीतज्वरे अगुर्वादितैलम् ।

क्षेमकश्चोरकः, रोहिषो वामकर्पूरः, शिग्रुः शोभाञ्जनः, मूषकपर्णी तिलपर्णी, मोरटा मूर्वेत्यन्ये, कण्डीरः रामठभेदः । सहि जलस्थलभेदाद्विविधः । आत्मजा पुत्रंजराख्याता, ईषिकास्वष्टा, सुमुखादयो रुहा वृक्षरुहा रोहाजलिकारिका, शीतपर्णी वृक्षफल, वुका गन्धनाकुली राज्ञाभेदः, अन्येषां चैत्येन रोगभिषिजतीयोक्तोष्णद्रव्याणि ग्राहयन्ति । सौवीरतुषोदके त्रिवृत्कल्के वक्ष्यमाणे । मैरेयं सुराकृतभेदो जगलः । कद्वरं सज्जहदधिद्रवः । अत्र कषायाणि द्रवद्रव्याणि स्नेहसमानि प्रत्येकं कर्तव्यानि यदुक्तं—“पञ्चप्रसूति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ । तत्र स्नेहसमान्याहुः” इति ॥ २६३ ॥

भवन्ति चात्र ।

“त्रयोदशविधः स्वेदः स्वेदाध्याये निदर्शितः । मात्राकालविदा युक्तः स च शीतज्वरापहः ॥ २६४ ॥ सा कुटी तच्च शयनं तच्चावच्छादनं ज्वरम् । शीतं प्रशमयन्त्याशु धूपाश्चागुरुजा घनाः ॥ २६५ ॥ पवित्रचारुगात्राश्च तरुण्यो यौवनोष्मणा । आश्लेषाच्छमयन्त्याशु प्रमदाः शिशिरज्वरम् २६६ स्वेदनान्यन्नपानानि वातश्लेष्महराणि च । शीतज्वरं जयन्त्याशु संसर्गबलयोजनात् ॥ २६७ ॥

स्वेदाध्याये त्रयोदशविधस्योक्तत्वात्पुनस्तत्रोदशविधवचनं सर्वेषामेव करणार्थम् । अधिकामिस्वेदनिषेधार्थम् । त्रयोदशस्वेदान्तर्गतापि कुटी विशेषेण महितत्वात्पृथगुक्ता तद्वच्छयनं कुटीपरिकरतया प्रतिपादितं शयनम् । एवमाच्छादनमपि । एतच्च शयनाच्छादनं पृथगप्यत्र हितमिति पृथक्पाठं दर्शयति । घना इति बहलाः । स्वेदनानि उष्णानि कुकुटमदिराकुलत्थादीनि । संसर्गबलयोजनादित्यत्र अनन्तरोक्त एवोष्णाभिप्रायः । ज्वरकरो वातकफसंसर्गः संसर्गशब्देन गृह्यते तेन वातकफसंसर्गं वातो बलवान् तदा गुरुष्णस्निग्धभूयिष्ठमनुपानं, यदा कफो बलवान्स्तदा उष्णरूक्षप्रायं विधेयमित्यर्थः । अयं च वातकफजो ज्वरो विशेषेण वायोर्योगवाहितया शीतो भवतीति कृत्वैवोक्तः । तेन केवलवातजः शीताभिप्रायेणैव ॥ २६३-२६७ ॥

वातजे श्रमजे चैव पुराणे क्षतजे ज्वरे । लङ्घनं न हितं विद्याच्छमनैस्तानुपाचरेत् ॥ २६८ ॥ विश्लिष्यामाशयोष्माणं यस्माद्भूत्वा रसं नृणाम् । ज्वरं कुर्वन्ति दोषास्तु हीयतेऽग्निबलं ततः ॥ २६९ ॥ यथा प्रज्वलितो वह्निः स्थाल्यामिन्धनवानपि । न पचत्योदनं सम्यगनिलप्रेरितो वह्निः ॥ २७० ॥ पक्तिस्थानात्तदा दोषैरूष्मा क्षिप्तो वह्निर्नृणाम् । न पचत्यभ्यवहृतं कृच्छ्रात्पचति वा लघु ॥ २७१ ॥ अतोऽग्निबलरक्षार्थं लङ्घनादिक्रमो हितः । सप्ताहेन हि पच्यन्ते सर्वधातुगता मलाः ॥ २७२ ॥ निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि । उदीर्णदोषस्त्वल्पाग्निरश्वत्थु विशोषतः ॥ २७३ ॥ मुच्यते सहसा प्राणैश्चिरं क्लिश्यति वा नरः । एतस्मात्कारणाद्विद्वान्वातिकेऽप्यादितो ज्वरे २७४ नाति गुर्वति वा स्निग्धं भोजयेत्सहसा नरम् । ज्वरे मारुतजे त्वादावनपेक्ष्यापि हि क्रमम् ॥ २७५ ॥ कुर्यान्निरनुबन्धानामभ्यङ्गादीनुपक्रमान् । पाययित्वा कषायं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ २७६ ॥ जीर्णज्वरहरं कुर्यात्सर्वशश्चाप्युपक्रमम् । श्लेष्मलानामवातानां ज्वरोऽनुष्णो कफाधिकः २७७

परिपाकं न सप्ताहेनापि याति मृदूष्मणाम् ।
तं क्रमेण यथोक्तेन लङ्घनाल्पाशनादिना ॥ २७८ ॥
आदशाहमुपक्रम्य कषायाद्यैरुपाचरेत् ।
सामा ये ये च कफजाः कफपित्तज्वराश्च ये ॥ २७९ ॥
लङ्घनं लङ्घनीयोक्तं तेषु कार्यं प्रति प्रति ।
वमनैश्च विरेकैश्च बस्तिभिश्च यथाक्रमम् ॥ २८० ॥

संप्रति वातजादीनां ज्वराणां पूर्वं लङ्घनं निषिद्धं तेषां
चिकित्साविशेषमाह—वातज इत्यादि । शमनैरिति कषाय-
सर्पिःपानादिभिः शमनैः ॥ संप्रति वातजादीनामप्यवस्थायां
लङ्घनं, तथा कफजादीनामपि स्वरूपेणैव सामान्येन लाघव-
करं लङ्घनमाह—सामा इत्यादि । सामा इत्यनेनापि वाति-
कस्यापि सामान्यलङ्घनीयत्वं न केवलं निरामपित्तस्य, साम-
पित्तस्य ब्रुवते । उक्तं ह्यन्यत्र—सामे वातेऽपि लङ्घनमिति ।
कफजे तु निरामेऽपि लङ्घनं शस्यते । कफपित्तज्वरान्देन कफ-
युक्तपित्तस्यैव लङ्घनीयत्वं न केवलं निरामपित्तस्य । साम-
पित्तस्य तु आमक्षयार्थं लङ्घनं शस्यत एव । यदुक्तमन्यत्र—
सामे पित्तेऽपि लङ्घनं कुर्यादिति । यदुक्तं—“कफपित्ते द्रवे
धातू सहते लङ्घनं महत्” । तदपि सामत्वेन । लङ्घनीयोक्त-
वचनेन लङ्घनवृहणीयोक्तं दशविधं लङ्घनं अवस्थानिषिद्ध-
वमनादि सर्वथा निषिद्धव्यायामादिरहितं च ग्राह्यम् ॥ पूर्वं
यद्वमनादीत्युक्तं तत्संसृष्टज्वरेषु दोषेषु कफाधिक्येन । संप्रति
तु एकैकदोषजे वमनैश्चैत्यादिना वमनादीनि प्राहेति न
पौनरुक्त्यम् ॥ २६८—२८० ॥

ज्वरानुपचरेद्धीमान्कफपित्तानिलोद्भवान् ।
संसृष्टान्सन्निपतितान्वुक्त्वा तरतमैः समैः ॥ २८१ ॥
ज्वरान्दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ।
वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छिद्यतस्य वा ॥ २८२ ॥
कफस्थानानुपूर्व्या वा संनिपातज्वरं जयेत् ।
संनिपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥ २८३ ॥

संसर्गसन्निपातचिकित्सासूत्रमाह—संसृष्टानित्यादि । तर-
तमैः समैरिति । संसर्गे एकोल्वणे उल्वणतरः । सन्निपाते च
वृद्धतरवृद्धतमदोषमध्ये दोषानुसारेणैव । तथा ह्युल्वणत-
रेऽपि सन्निपाते द्वौ दोषौ तरेणापि ज्ञेयौ । वृद्धवृद्धतर-
वृद्धतमदोषे त्रिदोषेऽत्यर्थवृद्धा दोषास्तमैर्ज्ञेयाः । येन त्रिषु तम
इति यदुक्तं तन्निषु मध्ये एकस्य प्रकर्षावधारणं भवति । यदा
तु त्रिषु द्वौ प्रकृष्टौ विवक्षितौ तदा एकप्रकृष्टापेक्षया तर
इत्यस्यैव विषयः समैस्तु समदोषसंसर्गः सन्निपातश्च ज्ञेयः ।
दोषक्रमापेक्षीत्यनेन सकलदोषगतवृद्धवृद्धतरलादिविशेषैश्चि-
कित्सितोपयुक्तत्वं युक्तम् । क्रमापेक्षीत्यनेन च ज्वरित-
चिकित्सितलङ्घनादिक्रमापेक्षा दृश्यते । यथोक्तैरौषधैरिति
लङ्घनाद्यजनपर्यन्तम् । ननु त्रिदोषजे ज्वरे चिकित्सा
नोपपद्यते । यतो न त्रिदोषशमनं प्रायो द्रव्यं भवति । यद्धि
वातस्य पथ्यं तत्र श्लेष्मणोऽपथ्यं, यत्पित्तं पथ्यं तच्च प्रायः

श्लेष्मण्यपथ्यम् । यद्वा तिक्तकषायं कफपित्तहरं तद्वातकरम् ।
यच्च मधुरं वातपित्तहरं तत्कफकरम् । यत्तु त्रिदोषहरमा-
मलकादि तत्स्तोक्तं प्रतिनियतरोगविषयं च । नावश्यं ज्वर-
यौगिकम् । सन्निपातश्चायं महालयः । तत्कथमस्य चिकि-
त्सा कर्तव्येत्याह—वर्धनेनेत्यादि । पञ्चविधप्रकारोऽत्र सन्नि-
पातो भवति । “ह्युल्वणैकोल्वणैः षडस्युर्हानमध्यादिकेषु
षडि”त्यादिना, तत्र स्वमानक्षीणेषु सन्निपातेषु ज्वरारम्भकं
नास्ति । क्षीणाहि दोषा हानिमात्रविकाराः स्वं लिङ्गमधिकं
कर्तुं न समर्थाः । शेषेषु तु त्रयोदशसु त्रिदोषहरद्रव्यसौ-
कर्याभावात् । अभ्यर्हितदोषापेक्षया चिकित्सोच्यते । गत्य-
न्तराभावात्तत्र वर्धनेनैकदोषस्येत्यनेनैकदोषस्य वर्धनेनापी-
त्यर्थः । एकशब्देन च त्रिदोषे वृद्धस्यापेक्षा न वृद्धतरवृद्ध-
तमयोस्तयोर्हि अतिवृद्धयोर्वर्धनेनातिमात्रवृद्ध्यात्याहितमेव
स्यात् । वर्धनेनैकदोषस्येत्यनेन वर्धनं वृद्धतरवृद्धतमदोष-
क्षपणकैर्नैकदोषवर्धनम् । यथा वृद्धे कफे वृद्धतरयोश्च वात-
पित्तयोर्मधुरम् । तद्धि वृद्धतरवातापेक्षया कफं क्षीणं वर्ध-
यदपि ज्वरं बलवदोषहन्तृतया हरति । तथा वृद्धे कफे
वृद्धतरे च वाते वृद्धतमे च पित्ते मधुरप्रयोगो ज्ञेयः । एव-
मुदाहरणान्तराणि ज्ञेयानि । अतो वर्धनेनैकदोषस्येत्यनेन
ह्युल्वणानां त्रयाणां तथा हीनमध्याधिकदोषाणां सन्निपाता-
नां चिकित्सा क्षपणेनैकदोषस्येत्यनेन च क्षीणद्वयसंबद्धक-
मपि यन्महालयं वृद्धतरवृद्धतमदोषक्षयकं भवति तद्भेषजं
कर्तव्यम् । वृद्धतमोह्यप्रकृतः । अप्रकृतः सद्यो हन्ति । तत्प्र-
क्रियायां च क्षीणयोर्वृद्धिरल्पा, सा क्रमेण प्रतिकर्तव्येति
भावः । अनेनैकोल्वणाख्यः सन्निपाताश्चिकित्सिताः । अ-
स्मिन्नर्थे तन्मान्तरं “न्यूनेकदोषसंवृद्धिरेकवृद्धं तयोरपि । सन्नि-
पाते तु कर्तव्यं सन्निपातवशेन तु” ॥ परिशिष्टे सन्निपातचि-
कित्सामाह—कफस्थानानुपूर्व्या इति । वा शब्दो व्यवस्थित-
विकल्पवाची कफस्थानानुपूर्व्या जयेदिति प्रथमं कफस्थानमा-
माशयः । आमाशयोर्ध्वभाग इति । आनुपूर्वी अनुक्रमः ।
स्थानग्रहणेन स्थानिनः कफस्यापि ग्रहणम् । कफस्तु साक्षा-
न्नोक्तः । तत्स्थानस्यैवामाशयस्य ज्वरारम्भकदोषेण दुष्टस्य
चिकित्स्यत्वोपदर्शनार्थम् । उक्तं हि—ज्वरो ह्यामाशयसमुद्भव
इति । एवं च सामापि दोषा ज्वरारंभका यस्मादामाशयं
विशेषेण दूषयित्वा ज्वरं कुर्वन्ति तस्मात्स्थानानुगुणैव ज्वरे
प्रथमा चिकित्सा कर्तव्या । स्थानिदोषापेक्षया स्थानमेव
प्रथमं चिकित्स्यम् । यदुक्तं—“स्थानं जयेद्धि पूर्वमिति” ।
तस्य कफस्थानस्य लङ्घनपाचनादिक्रिया ज्वरे प्रथमं प्रतिपा-
दिताः क्रियन्त एव । एतच्च यद्यपि सर्वज्वरपरिभाषासाधार-
णं चिकित्सितं, तथापि सन्निपाते बलवत्तरवातचिकि-
त्सापूर्वज्वरचिकित्साप्रसक्तस्तन्निरासार्थं सन्निपाते प्रोच्यते ।
ज्वरादन्यत्र सन्निपाते समे एव वातः पूर्व चिकित्स्यते,
उक्तं हि—“वातस्यानुजयेत्पित्तं, पित्तस्यानुजयेत्कफम्” ।

इति कफस्थानानुपूर्व्या चिकित्सिते क्रियमाणे यो दोष उत्पन्नो भवति तत्र “वर्द्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य च” इति चिकित्सा कार्या । एतदेव भेदेनोक्तं “सन्निपाते ज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् । पश्चाच्छ्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत्पित्तमा-
स्ताविति” । अन्ये तु कफस्थानमामाशयिरूपं स्थानं यस्य तत्कफस्थानं पित्तमिति पश्चात्पदलोपादुष्टमुखवद्बुद्धीहिर्वेदन्ति ततः पित्तानुपूर्व्या जयेदित्यर्थः । तदर्थानुवादकं च सुश्रुते वचनं पठन्ति—“शमयेत्पित्तमेवादौ ज्वरेषु समवायिषु । दुर्निवारतरं तद्धि ज्वरातुषु विशेषतः” इति । तत्रैवं हि सुवि-
स्पष्टार्थं पित्तानुपूर्व्यात्येवमेव । सुश्रुतवचनं च जीर्णत्रिदोषा-
भिप्रायेण ज्ञेयम् । एतच्च प्रथमोत्पन्नसन्निपातज्वरचिकित्सितं कफस्थानानुपूर्व्या ज्ञेयम् । ये तु कफस्थानं चेति द्वन्द्वं कुर्वते तेषां मतेन कफस्यामाशयस्य ज्वरस्थानस्य पूर्वं जयः कर्तव्य इत्यर्थः । स च षष्ठीतत्पुरुषेण स्थानस्यामाशयस्य स्थानी कफापे-
क्षया क्रियमाणे चिकित्सिते समुपलभ्यत एवेति नार्थविरोधः । इयं चैकदोषवर्द्धनादिरूपा सन्निपातचिकित्सा यद्यप्यविशुद्धा यदुक्तं—“प्रयोगः शमयेद्याधि न्योन्यमन्यदुदीरयेत् । नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत्” इति, तथापि सन्निपात-
चिकित्सायां गत्यन्तरासंभवे सति अल्पदोषबहुगुणतया क्रियत इति ज्ञेयमन्ये तु वर्द्धच्छेदने इत्यस्माद्वर्द्धनेनेति साध-
यन्ति । वर्द्धनशब्देन च मूलच्छेदकारकं संशोधनमुच्यते । एकग्रहणेन च न युगपद्वातादीनां वस्त्रादिशोधनं कर्तव्यम् किंवेकेनेति दर्शयति । क्षपणेनोच्छ्रितस्येत्यनेन संशोधनविषये संशमनमुच्यते । शेषस्य तु व्याख्या पूर्ववत् । अनेन श्लोकेन त्रयोदशविधसन्निपातज्वरचिकित्सितमुक्तं भवति । क्षीणवृद्धदोषविकल्पकृत् षड्विधसन्निपाते तु यो ज्वरस्तत्र स्वमानक्षीणस्य ज्वरानारम्भकत्वेन । तेन न केवलं तत्र वृद्धस्य दोषद्वयस्य वैकस्य वृद्धस्य ज्वरारम्भकस्य वा चिकित्सा कर्तव्या । किंतु स्वमानक्षीणवर्द्धनमपि तत्र कर्तव्यं भवतीति स्वमानक्षीणद्वादशसन्निपातस्य ज्वरारम्भकत्वमेव ॥ २८१-२८३

शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।
रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिष्पानैश्च तं जयेत् ॥ २८४॥
प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरः कस्य न शाम्यति ॥ २८५॥

सन्निपातप्रस्तावाद्वा त्रिशोथीयोक्तशोधनमनूय चिकि-
त्सामाह—सन्निपातेत्यादि । कश्चिदेव प्रमुच्यते इत्यनेन दारुणत्वमस्य दर्शयति । “सन्ति ह्येवंविधा रोगाः साध्या दारुण-
संमताः । ये हन्युरनुपक्रान्ता मिथ्याचारेण वा पुनः” ॥
किंवासाध्य एवैवंप्रायो भवति । कश्चित्कृच्छ्रसाध्य इति । ननु त्रिशोथीये ज्वरान्ते दुर्जयः शोफः संजायतेत्यनेनान्तकर्तृ-
त्वमुक्तम् । इह तु कश्चिदेव प्रमुच्यत इति कथनं, न विरोधः ।
मैवं, तत्रापि दुर्जयो भवतीत्यर्थेन न विरोधः ॥ २८४॥२८५॥

शाखानुसारी रक्तस्य सोऽवसेकात्प्रशाम्यति ।
वीसर्पेणाभिघातेन यश्च विस्फोटकैर्ज्वरः ॥ २८६ ॥
तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ।
दौर्बल्याद्देहधातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ २८७ ॥

शाखानुसारीत्यत्र यद्यपि शाखा रक्तादयो धातव इत्युक्तं तथापीह रक्तदूषको विशेषेण ज्वरो ज्ञेयः । रक्ताश्रये एव दोषे रक्तमोक्षस्य विशेषेण समुक्तत्वाद्भक्तमोक्षस्थानं च बाहु-
मध्यं ज्ञेयम् । यदुक्तमन्यत्र—“शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति । शाखानुसारि तस्याशु सुबेद्वाहोः क्रमा-
च्छिरा” इति, शीतोष्णसेवावचनं तु सकलदोषानुरूप-
चिकित्साक्रमे सति रक्तदुष्ट्यैव प्रायो ज्वरानुबन्धो भवतीति दर्शयति ॥ विकारान्तरानुबन्धज्वरचिकित्सामाह—विसर्पेण-
त्यादि । कफोत्तरश्च पित्तोत्तरश्चेति कृत्वैकशेषात्कफपित्तोत्तरत्वं ज्ञेयम् । कफपित्तयोः प्रत्येकं मिलितयोरुत्तरत्वं ज्ञेयम् । तेनामू-
र्धने पित्ते देयमेव सर्पिः । दौर्बल्यादित्यादौ देहग्रहणेनात्मा-
दिषु व्यावृत्तिः रसादिषु धातुशब्दं प्रवर्तयति । रसादय एव हि विशेषेण देहधारकाः ॥ २८६॥२८७ ॥

वल्यैः सवृंहणैस्तस्मादाहारैस्तमुपाचरेत् ।
कर्म साधारणं कुर्याच्चृतीयकचतुर्थके ॥ २८८ ॥
आगन्तुरनुबन्धी हि प्रायशो विषमज्वरे ।
वातप्रधानं सर्पिर्भिर्वस्तिभिः सानुवासनैः ॥ २८९ ॥
स्निग्धोष्णैरनुपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ।
विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ॥ २९० ॥
विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ।
वमनं पाचनं रूक्षमनुपानं विलङ्घनम् ॥ २९१ ॥
कषायोष्णं च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ।
योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशनाः ॥ २९२ ॥
प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन्प्रविभज्य ये ।
सुरा समण्डपानार्थं भक्ष्यार्थं चरणायुधाः ॥ २९३ ॥
तित्तिरिश्च मयूरश्च प्रयोज्यो विषमज्वरे ।
पिबेद्वा षट्पलं सर्पिरभयां वा प्रयोजयेत् ॥ २९४ ॥

वृंहणं पुष्टिजननम् ॥ भूतानुबन्धिनोस्तृतीयकचतुर्थकयो-
श्चिकित्सामाह—कर्मैत्यादि । कर्मसाधारणमिति भूतानुबन्धे दोषेच साधारणी चिकित्सा । दैवव्यपाश्रयाद्वलिमङ्गलादिरूपा युक्तव्यपाश्रयाद्दोषानुरूपकषायपानादिरूपा । विषमज्वरशब्देन तृतीयचतुर्थकावेवाभिमतौ, न चतुर्थकविपर्ययो ॥ तिक्तशी-
तैरनुपानैर्भेषजैश्चेति विज्ञेयम् । कषायोष्णमिति उष्णकषायाः । दोषादीन्प्रविभज्येति दोषकालदेशप्रकृत्यादीनपेक्ष्य यद्यत्र यौगिकं तत्तत्र कार्यमित्यर्थः ॥ षट्पलमिति गुल्मे वक्ष्यमाणं ॥ २८८—२९४ ॥

त्रिफलायाः कषायं वा गुडूच्या रसमेव वा ।
नीलिनीमजगन्धां च त्रिवृतां कटुरोहिणीम् ॥२९५॥
पिबेज्ज्वरागमे युक्त्या स्नेहस्वेदोपपादितः ।
सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत्पुनः ॥२९६॥
उपयुज्यान्नपानं वा प्रभूतं पुनरुल्लिखेत् ।
सान्नं मद्यं प्रभूतं वा पीत्वा स्वप्याज्ज्वरागमे ॥२९७॥

नीलिनी नीलिका ॥ नीलिन्यादिविरेचनयोगो ज्वरागमन-
दिने विरेकात्कार्यकरो भवति प्रभावात् ॥ महती मात्राहोरात्र-
परिमनीया । अन्यत्र तु षट्पलिमात्रा महतीमात्रोक्ता ।
अन्यत्र तु, अन्येद्युष्को ब्रह्मप्राही तृतीयकचतुर्थकौ, इत्या-
रभ्य यावदनागते चिकित्सान्ते बलकालं विज्ञानतेत्यन्तेन
वेगदिनात्प्राग्या चिकित्सोक्ता सेह वमनादिव्यतिरिक्ता ज्ञेया ।
वमनादयस्त्वह प्रकोपदिने क्रियमाणाः प्रकुपितस्य दोषस्य
कोष्ठमागतस्य सम्यक्सिद्धा भवन्तीति कृत्वा क्रियन्ते इति
ज्ञेयम् ॥ २९५—२९७ ॥

आस्थापनं यापनं वा कारयेद्विषमज्वरे ।
पयसा वृषदंशस्य शकृद्वा तदहः पिबेत् ॥ २९८ ॥
वृषस्य दधिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ।
पिप्पल्यास्त्रिफलायाश्च दधस्तक्रस्य सर्पिषः ॥२९९॥
पञ्चगव्यस्य पयसः प्रयोगो विषमज्वरे ।
लघुनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ॥ ३०० ॥
मेघ्यानामुष्णवीर्याणामभिषाणां च भक्षणम् ।
हिङ्गुतुल्यानुवैयाघ्रीवसा नस्यं ससैन्धवा ॥ ३०१ ॥
पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैन्धवा ।
सैन्धवं पिप्पलीनां च तण्डुलाः समनःशिलाः ॥३०२॥
नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ।
पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥ ३०३ ॥
सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ।
ये धूमा धूपनं यच्च नावनं चाञ्जनं च यत् ॥ ३०४ ॥
मनोविकारे व्याख्यातं कार्यं तद्विषमज्वरे ।
मणीनामौषधीनां च मङ्गल्यानां विषस्य च ॥ ३०५ ॥
धारणादगदानां च सेवनान्न भवेज्ज्वरः ।
सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ॥ ३०६ ॥

सान्नं मद्यं प्रभूतं पीत्वा पुनरुल्लिखेदिति योजना । तथा
पीत्वा मद्यं सान्नं तदहः स्वपेदिति योजना ॥ यापना मुस्ता-
दिका वस्त्यस्त्रयो वक्ष्यमाणाः । वृषदंशो विडालः । वृषस्ये-
त्यत्र शकृतः संबन्धः ॥ मेघ्यानामिति मेदुराणां किंवा
पवित्राणां । व्याघ्रीत्यत्र लिङ्गमेव प्रयोजकं वचनादुद्गी-
यते । सिंहव्याघ्र एव वदन्ति ॥ नेत्राञ्जनमिति मनोविकारेति
उन्मादेऽपसारे । अगदानां च सेवनादिति योजना ॥
२९८—३०६ ॥

पूजयन्प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ।
विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् ॥ ३०७ ॥
स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान्सर्वानपोहति ।
ब्रह्माणमश्विनाविन्द्रं हुतभक्षं हिमाचलम् ॥ ३०८ ॥
गङ्गां मरुद्गणांश्चेष्ट्वा पूजयञ्जयति ज्वरान् ।
भक्त्या मातापितृणां च गुरुणां पूजनेन च ॥३०९॥
ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन नियमेन च ।
जपहोमप्रदानेन वेदानां श्रवणेन च ॥ ३१० ॥
ज्वराद्विमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च ।
ज्वरे रसस्थे वमनमुपवासं च कारयेत् ॥ ३११ ॥
सेकप्रदेहौ रक्तस्थे तथा संशमनानि च ।
विरेचनं सोपवासं मांसमेदःस्थिते हितम् ॥ ३१२ ॥
अस्थिमज्जगते देया निरुहाः सानुवासनाः ।
शापाभिचाराद्भूतानामभिषङ्गाच्च यो ज्वरः ॥३१३॥

दैवव्यपाश्रयचिकित्सामाह—सोममिति सहोमयेति सोमं ।
सानुचरमिति नन्दादिगणयुक्तम् । समातृगणमिति समातृष-
मूहम् । प्रयतः पवित्रः । सहस्रमूर्धमिति सहस्रमूर्धो वेद-
प्रतिपादितं, नामसहस्रेणेत्यादि महाभारतोक्तनामसहस्रेण ।
इष्टेति यज्ञेन ॥ ३०७—३१३ ॥

दैवव्यपाश्रयं तत्र सर्वमौषधमिष्यते ।
अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥ ३१४ ॥
रक्तावसेकैर्मद्यैश्च सात्स्यैर्मांसरसौदनैः ।
सानाहो मद्यसात्स्यानां मदिरारसभोजनैः ॥ ३१५ ॥
क्षतानां व्रणितानां च क्षतव्रणचिकित्सया ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥ ३१६ ॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।
काम्यैरर्थैर्मनोवैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ।
सद्वाक्यैः शाम्यति ह्याशु ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ॥३१७॥
कामात्क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः ।
याति ताभ्यामुभाभ्यां च भयशोकसमुत्थितः ॥३१८॥
ज्वरकालं च वेगं च चिन्तयञ्ज्वर्यते तु यः ।
तस्येष्टेस्तु विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत्स्मृतिम् ॥३१९॥

शापादिख्यादिनागन्तुज्वरचिकित्सामाह—नश्येदिति । प्र-
शाम्यतीत्यर्थः । सानाहेति अभिघातज्वर एव सानाहः ।
क्षतानामिति व्रणक्षतानां । क्षतचिकित्सया व्रणानां ज्वरोऽ-
पैतीत्यर्थः । अयं ह्युपद्रवरूपो ज्वरो मूलव्याधिचिकित्सयैव
शाम्यतीति भावः । वायोः प्रशमनेनेति कामादिज्वरेषु
वातानुबन्धादुत्पन्नवायुप्रशमनम् । सद्वाक्यैरिति शोभनैव-
चनैः । कामादीनां प्रतिद्वन्द्वेन चिकित्सामाह—कामादि-
त्यादि । ज्वरकालचिन्ताजोऽपि ज्वरः कामादिमानसापचा-
राद्भवतीति तच्चिकित्सामाह—ज्वरकालेत्यादि ॥ ३१४—३१९ ॥

ज्वरप्रमोक्षे पुरुषः कूजन्वमति चेष्टते ।
 श्वसन्निवर्णः स्विन्नाङ्गो वेपते लीयते मुहुः ॥३२०॥
 प्रलपत्युष्णसर्वाङ्गः शीताङ्गश्च भवत्यपि ।
 विसंज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते ॥ ३२१ ॥
 सदोषशब्दं च शकृद्भवं स्रवति वेगवत् ।
 लिङ्गान्येतानि जानीयाज्ज्वरमोक्षे विचक्षणः ॥३२२॥
 बहुदोषस्य बलवान्प्रायेणाभिनवो ज्वरः ।
 सत्क्रिया दोषपत्त्या चेद्विमुञ्चति सुदारुणम् ॥३२३॥
 कृत्वा दोषवशाद्वेगं क्रमादुपरमन्ति ये ।
 तेषामदारुणो मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम् ॥३२४॥

संप्रलौषधमभिधाय विमुञ्चत इति प्रश्नस्योत्तरमाह—
 ज्वरप्रमोक्षेत्यादि । लीयत इति शीताङ्गश्च भवत्युष्णो वा ।
 सदोषशब्दमिति सदोषशब्दम् । तानि च लक्षणानि सन्निपात-
 ज्वरे एव भवन्तीति ज्ञेयम् । नान्यत्र । अत एव बहु-
 दोषस्य बलिन इत्यादि ग्रन्थे केचित्पठन्ति । एतानि
 लक्षणानि ज्वरमोक्षकाले क्षीणेनापि दोषेण क्रियन्ते । यथा
 निर्वाप्यता प्रदीपेनालोको महान्क्रियते ॥ ३२०-३२४ ॥

विगतक्लमसंतापमव्यथं विमलेन्द्रियम् ।
 युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात्पुरुषमज्वरम् ॥ ३२५ ॥

सज्वरो ज्वरमुक्तश्च विदाहीनि गुरुणि च ।
 असात्मान्यन्नपानानि विरुद्धानि विवर्जयेत् ॥३२६॥
 व्यवायमतिचेष्टाश्च स्नानमत्यशनानि च ।

तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च ॥३२७॥
 व्यायामं च व्यवायं च स्नानं चक्रमणानि च ।
 ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान्भवेत् ॥ ३२८ ॥

संप्रति प्रशान्तज्वरलक्षणस्योत्तरम् । विगत इत्यादि ।
 प्रकृतिसत्त्वेनेति सहजसत्त्वेन ज्वरावशिष्टो रक्ष्यश्च याव-
 त्कालं यतो यत इति प्रश्नोत्तरं, सज्वरेत्यादि । ज्वरः
 प्रशाम्यति तथा प्रशान्तो जायते न चेत्यनेन यत इति
 प्रश्नस्य ज्वरमुक्तसेव्यहेतुप्रश्नरूपस्योत्तरं ज्ञेयं व्यवायमिति ।
 चेष्टां चेत्यत्र व्यवायं कृत्वापि पुनर्व्यायामं च व्यवायं चेति
 पाठेन व्यवायस्यात्यन्तनिषेधोच्यते । अन्ये तु प्रमादपाठ-
 एवायमित्याहुः । स्नानमूर्जस्करमपि प्रभावाज्ज्वरं प्रत्यान-
 यति । यदुक्तमन्यत्र—“स्नानमाशु ज्वरं कुर्याज्ज्वरमुक्तस्य
 देहिनः । तस्मान्मुक्तज्वरे स्नानं विषवत्परिवर्जयेदिति” ॥
 ३२५—३२८ ॥

असंजातबलो यस्तु ज्वरमुक्तो निषेधते ।
 वर्ज्यमेतन्नवस्तस्य पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ३२९ ॥
 दुर्हतेषु च दोषेषु यस्य वा विनिवर्तते ।
 स्वल्पेनाप्यपचारेण तस्य व्यावर्तते पुनः ॥ ३३० ॥

चिरकालपरिक्लिष्टं दुर्बलं दीनचेतसम् ।
 अचिरेणैव कालेन स हन्ति पुनरागतः ॥ ३३१ ॥
 अथवापि परीपाकं धातुष्वेव क्रमान्मलाः ।
 यान्ति ज्वरमकुर्वन्तस्ते तथाप्यपकुर्वते ॥ ३३२ ॥
 दीनतां श्वयथुं ग्लानिं पाण्डुतां नात्रकामताम् ।
 कण्डूरुत्कोठपिडकाः कुर्वन्त्यग्निं च ते मृदुम् ॥३३३॥
 एवमन्येऽपि च गदा व्यावर्तन्ते पुनर्गताः ।
 अनिर्घातेन दोषाणामल्पैरप्यहितैर्नृणाम् ॥ ३३४ ॥
 निवृत्तेऽपि ज्वरे तस्माद्यथावस्थं यथावलम् ।
 यथाप्राणं हरेद्दोषं प्रयोगैर्वा शमं नयेत् ॥ ३३५ ॥
 मृदुभिः शोधनैः शुद्धिर्यापना वस्तयो हिताः ।
 हिताश्च लघवो यूषा जाङ्गलामिषजा रसाः ॥३३६॥
 अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानधूपनाभ्यञ्जनानि च ।
 हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिकृष्टतानि च ॥ ३३७ ॥
 गुर्व्यभिष्यन्दसात्मानां भोजनात्पुनरागते ।
 लङ्घनोष्णोपचारादिः क्रमः कार्यश्च पूर्ववत् ॥३३८॥
 किराततिक्रमं तिका मुस्तं पर्पटकोऽमृता ।
 घ्नन्ति पीतानि चाभ्यासात्पुनरावर्तकं ज्वरम् ॥३३९॥

अनन्तरमसंजातबलो यस्त्वित्यादि ग्रन्थं काश्मीराः
 पठन्ति । तेन प्रकृत्यादिसूत्रेणस्य ग्रन्थस्यानुगुणं प्रश्नग्रन्थं
 पठन्ति ॥ ३२९—३३९ ॥

तस्यां तस्यामवस्थायां ज्वरितानां विचक्षणः ।
 ज्वरक्रियाक्रमापेक्षी कुर्यात्तत्र चिकित्सितम् ॥३४०॥
 रोगराट् सर्वभूतानामन्तरुद्धारुणो ज्वरः ।
 तस्माद्विशेषतस्तस्य यतेत प्रशमं मिषक् ॥ ३४१ ॥”

उक्तानुक्तचिकित्सापरिग्रहार्थमाह—तस्यामित्यादि । ज्व-
 रचिकित्सायां ज्वरं चिकित्सितुमाह—रोगराडित्यादि ॥
 ३४० ॥ ३४१ ॥

इति । भवति चात्र ।

यथाक्रमं यथाप्रश्नमुक्तं ज्वरचिकित्सितम् ।
 अत्रिजेनाग्निवेशाय भूतानां हितमिच्छता ॥ ३४२ ॥
 इति चरकसंहितायां चिकित्सितस्थाने तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ३
 यथाक्रममिति संग्रहश्लोकः । भूतानां हितकाम्ययेत्यनेन
 सर्वभूतहितेयं चिकित्सेति दर्शयति ॥ ३४२ ॥

इति चक्रदत्तकृत्यायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां
 ज्वरचिकित्साध्यायः तृतीयः समाप्तः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् ।
प्रणम्योवाच निर्मोहमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥ १ ॥
भगवन् रक्तपित्तस्य हेतुरुक्तः सलक्षणः ।
वक्तव्यं यत्परं तस्य वक्तुमर्हसि तद्गुरो ॥ २ ॥

व्याध्युत्पत्तौ ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तोत्पत्ते ज्वरचिकित्सितमनु-
रक्तपित्तचिकित्सितमभिधीयते ॥ पञ्चगङ्गो देशविशेषः ।
वक्तव्यं यत्परमिति रक्तपित्तलक्षणातिरिक्तं चिकित्सितमि-
त्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

गुरुवाच ।

“महागदं महावीर्यमग्निवच्छीघ्रकारि च ।
हेतुलक्षणविच्छीघ्रं रक्तपित्तमुपाचरेत् ॥ ३ ॥
तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लं च कटूनि लवणानि च ।
घर्मश्चान्नविदाहश्च हेतुः पूर्वं निदर्शितः ॥ ४ ॥

निदाने यद्यपि रक्तपित्तस्य हेतुलक्षणानि प्रतिपादिताणि
तथापीह चिकित्सापरिकरतया प्रकरणवशाद्धेतवः संक्षेपेण
लक्षणानि च प्रायः प्रादुर्भावीनि कथ्यन्ते । घर्म आतपः ।
अन्नविदाहस्तु स्वरूपविदाहिद्रव्यभक्षणाद्भवति, तथा पित्ते-
नान्नवहस्रोतसो दुष्टत्वादविदाहिभोजनेनापि भवति । यदुक्त-
मन्यत्र—‘स्रोतस्यनुवहेत्पित्तं पक्वौ वायुस्तु तिष्ठति । वि-
दाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते’ति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तैर्हेतुभिः समुद्दिष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते ।
तद्योनित्वात्प्रपन्नं च वर्धते तत्प्रदूषयेत् ॥ ५ ॥
तस्योष्मणां द्रवो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिच्यते ।
स्विद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति ॥ ६ ॥

हेतुभिरित्यादिना संप्राप्तिमाह—रक्तं प्रपद्यते रक्तं ग-
च्छतीत्यर्थः । यद्यपि पित्तं स्वेदोरसोलसीकारुधिरमामाश-
यश्च पित्तस्थानानि तत्राप्यामाशयो विशेषेण पित्तस्थान-
मिति वचनेन स्वभावादेव रक्तं याति । तथापि रक्तपित्तसं-
प्राप्तौ प्रधानस्थानादामाशयरूपात्पित्तस्य रक्तगमनं ज्ञेयं ।
रक्तगमनं च पित्तस्य संप्राप्तिमहिम्ना भवति । तद्योनित्वा-
दिति हेतुः । रक्तप्रयातस्य पित्तस्य वर्धनं ज्ञेयं । तेन तस्मा-
द्रक्तयोनि पित्तं रक्तं प्राप्य वर्धत इत्यर्थः । उक्तं हि—
‘असृजः पित्तं कफ’मिति । तदिति । रक्तं प्रदूषयेद्द्रवो धातु-
रिति द्रवरूपोऽशः । धातोर्धातोरिति मांसादेः, स्विद्यतः,
प्रसिच्यतेऽतिक्षरति, तेन पित्तोष्मा स्विद्यमानो धातुभ्यश्च्युतेन
धातुरूपेण धातुयुक्तं सत्पित्तं भूयोऽतितरां गच्छतीति
योजना ॥ ५ ॥ ६ ॥

संयोगाद्दूषणात्तत्तु सामान्याद्रन्ध्रवर्णयोः ।

रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः ॥ ७ ॥
ग्रीहानं च यकृच्चैव तदधिष्ठाय वर्तते ।
स्रोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥ ८ ॥

रक्तपित्तसंज्ञानिमित्तमाह—संयोगादित्यादि । रक्तस्य सं-
योगात्तथा रक्तस्य दूषणात्तथा रक्तस्य गन्धवर्णयोः पित्ते सामा-
न्याद्रक्तपित्तमिति वाक्यार्थः । रक्तपित्तस्य स्थानमाह—ग्रीहानं
चेत्यादि । वर्तत एत्यूर्ध्वमधश्च याति । वर्धत इति वा पाठः ।
कस्मात्ग्रीहि वर्धत इत्याह—स्रोतांसीत्यादि । यस्माद्रक्त-
स्यापि यकृत्ग्रीहानौ एव मुख्यं स्थानं तेन रक्तसंयोगान्नि-
ष्पन्नस्य रक्तपित्तस्य तदेव स्थानमिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥

सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ।
इयावारुणं सफेनं च तनु रुक्षं च वातिकम् ॥ ९ ॥
रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ १० ॥

तस्य दोषसंवन्धविशेषेण लिंगान्याह—सान्द्रमित्यादि ।
कषायवदाभा यस्य तत्कषायाभम् । पाटलमित्यर्थः । कृ-
ष्णस्य वस्त्रादेः ससारागन्धकादिभिर्मृष्टणीकृतस्य यो वर्णः स
मेचकः । ननु पित्तमेव रक्तपित्तमित्युक्तं तत्कथं पैत्तिकं
भवतीत्युच्यते । सामान्यसंप्राप्तौ पित्तमेव रक्तपित्तनिर्वर्तकं ।
यथा सर्वगुल्मेषु वायुः । यथा सर्वज्वरेषु पित्तमारम्भकं
तदेव यदोषवनेन कफेन खलक्षणकारिणा युक्तं रक्तपित्तकरं
भवति, तदा सामान्यसंप्राप्तिसंप्राप्तं पित्तमुत्सृज्य श्लेष्मणैव
खलक्षणकारिणा व्यपदिश्यते । श्लैष्मिकं रक्तपित्तमिति । यथा
श्लैष्मिकं गुल्मे सामान्यसंप्राप्त्यागतं वातं परित्यज्य श्लेष्मणैव
व्यपदेशो भवत्येवं वातिकेऽपि रक्तपित्ते व्याख्येयम् । यत्तु
कफवातविरहितेन केवलैव पित्तेन बलवज्जनितं रक्तपित्तं
पैत्तिकरक्तपित्तलक्षणं भवति तत्पैत्तिकं रक्तपित्तमित्युच्यते ।
लक्षणेनैव दोषव्यपदेशो भवति । तेन यद्दोषजनितं रक्त-
पित्तं भवति तत्तद्दोषजमिति व्यपदिश्यते । श्लैष्मिकदिरक्त-
पित्तापेक्षया पैत्तिके रक्तपित्तेऽत्युल्लवणं पित्तं भवति ।
यतस्तत्रैव पित्तं खलक्षणानि करोति, नान्यत्र एवं व्य-
वस्थिते यदुच्यते केवलपैत्तिकस्य रक्तपित्तस्य मार्गो
नास्ति । यतो वातरक्तमधो याति कफरक्तमूर्ध्वमिति तदपि न ।
यतः पैत्तिकस्याप्यूर्ध्वगमनमधोगमनं भवेत् । परं पैत्तिकं
यदूर्ध्वं याति तन्मार्गमहिम्ना कफसंयुक्तं भवति । यन्नाथो
याति तद्वातस्थानसंबन्धात् वातानुगतं भवति । मार्गसंब-
न्धातुगतश्च दोषखलक्षणकारकत्वान्नानुबंधः । तेन पैत्तिके
धानुगतस्य रक्तपित्तत्वमपि एकदोषानुगं साध्यमित्यादिवचनेषु न गृह्यते ।
यतः स्वतंत्रो व्यक्तालिंगश्च दोषानुबन्धः । तद्विपरीतस्य
अनुबन्धस्तेन यथोक्तलक्षणकारिणा दोषेणानुबन्धेन वातिक-
त्वादिव्यपदेशो रक्तपित्तेषु । न मार्गसंबन्धानुगतेन लक्षण-

कारिणानुबंधरूपेणेति । अन्ये तु प्रदेशांतरचितेन पित्तेन यदोत्तरकालं रक्तपित्तस्य संबन्धो भवति तदैव पैत्तिकं रक्तपित्तं भवतीति ब्रुवते ॥ ९—१० ॥

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्रिलिङ्गं सानिपातिकम् ।

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ ११ ॥

यद्विदोषमसाध्यं तन्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥ १२ ॥

संप्रति साध्यासाध्यविभागमाह—एकेत्यादि । एकदोषानुगमित्युक्तैकदोषलक्षणयुक्तम् । एवं त्रिदोषमपि ज्ञेयम् । ननु मार्गसंबंधानुगतमपि दोषं प्रक्षिप्य द्विदोषत्वं त्रिदोषत्वं वा गणनीयम् । तथाहि केवलं रक्तपित्तं न स्यादेव । तथा संप्राप्तिसंप्राप्तं दोषं गृहीत्वा मार्गसंबंधानुगतेन वायुना कफेन वा योगाद्विदोषजत्वमेव सर्वदा स्यान्नैकदोषानुगं साध्यमिति यदुक्तं तत्स्यात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधु । मन्दाग्नेरतिवेगवदिति पृथगेवासाध्यलक्षणं । तथा व्याधिभिः क्षीणदेहस्येति पृथगेव ॥ ११ ॥ १२ ॥

गतिरूर्ध्वमधश्चैव रक्तपित्तस्य दर्शिता ।

ऊर्ध्वाः सप्तविधद्वारा द्विद्वारा त्वधरा गतिः ॥ १३ ॥

सप्तच्छिद्राणि शिरसि द्वे चाधः साध्यमूर्ध्वगम् ।

याप्यं त्वधोगमं मार्गौ द्वावसाध्यं प्रपद्यते ॥ १४ ॥

यदा तु सर्वच्छिद्रेभ्यो रोमकूपेभ्य एव च ।

वर्तते तामसङ्ख्येयां गतिं तस्यादुरन्तिकीम् ॥ १५ ॥

यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्तते ।

तुल्यं कुणपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च ॥ १६ ॥

संसृष्टं कफवाताभ्यां कण्ठे सज्जति चापि यत् ।

यच्चाप्युपद्रवैः सर्वैर्यथोक्तैः समभिद्रुतम् ॥ १७ ॥

हारिद्रनीलहरिताम्रैर्वर्णैरुपद्रुतम् ।

क्षीणस्य कासमानस्य यच्च तच्च न सिध्यति ॥ १८ ॥

यद्विदोषानुगं यद्वा शान्तं शान्तं प्रकुप्यति ।

मार्गान्मार्गं चरेद्यद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत् ॥ १९ ॥

गतिरुक्तं साध्यादिभेदं दर्शयितुं गतिभेदमेवाह—गतिरूर्ध्वमित्यादि । गतिप्रकारांतरमप्यसाध्यमाह सप्तच्छिद्रेत्यादि । यच्चोभयाभ्यामित्यादिना कृष्णमतीव चेत्यंतेनासाध्यतालक्षणमाह—अत्र मार्गाभ्यामित्यनेन यौगपद्येन मार्गप्रवृत्तिर्व्यवस्थिता । किंतु प्रत्येकं मार्गद्वयप्रवृत्तस्य साध्यत्वं पूर्वमेवोक्तत्वात् । कुणपगन्धेनेति शवगन्धेन । कण्ठे सज्जतीति कण्ठाद्बहिर्न याति । यथोक्तैरिति निदानोक्तैस्तदाह उपद्रवाः खलु दौर्बल्यारोचकादयः स्वरभेदान्तोक्ताः । हारिद्रवर्णादिभिर्युक्तं क्षीणस्य कासिनो न सिध्यतीति सिद्धम् । यद्विदोषानुगमित्यनेनानुबंधरूपदोषद्वययोगाद्याप्यत्वमुच्यते यत्पूर्वं द्विदोषजं याप्यमित्युक्तं तदनुबंधिदोषद्वयजन्याभिप्रायेणेति न पौनरुक्त्यम् । मार्गान्मार्गं चरेदिति ऊर्ध्वं मुखं

परित्यज्य नासां यातीत्यादिरूपं ज्ञेयं । ऊर्ध्वगस्य त्वधोगमनेऽधोगत्वाद्याप्यत्वं भवति । अधोगं मार्गांतरमगच्छदपि स्वत एव याप्यम् । तस्मादूर्ध्वाधोमार्गपरिवर्तोऽत्र विवक्षितः ॥ १३—१९ ॥

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।

रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ २० ॥

एकमार्गमित्यादिना साध्यलक्षणम्—एकमार्गमिति । सामान्यवचनेऽप्यूर्ध्वमार्ग एव पूर्व लभ्यते । अधोगस्यैकमार्गस्यापि याप्यत्वान्न ग्रहणं । सुखे काले इति हेमंते शिशिरे च । अभ्रमार्गेण तथादोषेण तथालक्षणेन साध्यासाध्ययाप्यभेदाः पृथगुक्ताः । अत्र च साध्यलक्षणयाप्यलक्षणमेलके याप्यत्वमेव । याप्यासाध्यमेलकेऽसाध्यत्वमेव । यथा एकदोषं यदधोगतं तदेकदोषत्वात्साध्यम् । किन्त्वधोगतत्वाद्याप्यम् । यद्विदोषमधोगतमधोगतत्वेन याप्यं किंतु त्रिदोषत्वादसाध्यमेवेति ज्ञेयम् । यदुक्तं—“नासाध्यः साध्यतां याति साध्यो याति त्वसाध्यतां”मिति । ‘साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथेति’ च ॥ २० ॥

श्लिग्धोष्णमुष्णरूक्षं च रक्तपित्तस्य कारणम् ।

अधोगस्योत्तरं प्रायः पूर्वं स्यादूर्ध्वगस्य तु ॥ २१ ॥

ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ।

द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यामनुबध्यते ॥ २२ ॥

अक्षीणबलमांसस्य रक्तपित्तं यदश्नतः ।

तदोषदुष्टमुत्क्रिष्टं नादौ स्तम्भनमर्हति ॥ २३ ॥

गलग्रहं पूतिनस्य मूर्च्छायमरुचिं ज्वरम् ।

गुल्मं स्त्रीहानमानाहं किलासं कृच्छ्रमूत्रतां ॥ २४ ॥

कुष्ठान्यशांसि वीसर्पं वर्णनाशं भगन्दरम् ।

बुद्धीन्द्रियोपरोधं च कुर्यात्स्तम्भितमादितः ॥ २५ ॥

तस्मादुपेक्ष्यं बलिनो बलदोषविचारिणा ।

रक्तपित्तं प्रथमतः प्रवृद्धं सिद्धिमिच्छता ॥ २६ ॥

प्रायेण हि समुत्क्रिष्टमामदोषाच्छरीरिणाम् ।

वृद्धिं प्रयाति पित्तासृक्तसाल्लङ्घनमादितः ॥ २७ ॥

श्लिग्धोष्णमित्यादि निदानोक्तमपि प्रायिकत्वाद्विशेषोपदर्शनार्थं पुनरिहोच्यते । प्रायःशब्देन कदाचिद्रूक्षोष्णमपि उत्तरमूर्ध्वगस्य हेतुर्भवति । तथा श्लिग्धोष्णमपि अधोगस्येति दर्शयति । एवं च निदानमार्गानियमे सति मार्गो दोषानुबंधत्वं निदानं प्रसमीक्ष्य च इत्यत्र मार्गादि पंच पठितुं यदि अधोगे इह रूक्षोष्णमेव परं हेतुः स्यात्तस्मादधोगेऽपि श्लिग्धोष्णं कदाचित्कारणं भवति । श्लिग्धकृतश्च कफोऽपि अधोगे भवति । एवमूर्ध्वगेऽपि चितनीयं । ऊर्ध्वं कफसंसृष्टमित्यादावपि प्रायः शब्दसंबन्धाद्यभिचारो ज्ञेयः । अश्नतेत्यनेन संतर्पणोत्थितं दर्शयति । उत्क्रिष्टमिति प्रवृत्त्युन्मुखम् दोषरूपमलभितं । बलदोषविचारिणेति—यदैव बलहासं संपश्यति हीनदोषत्वं वा तदैव स्तम्भनं कार्यम् ॥ २१—२७ ॥

मार्गदोषानुबन्धं च निदानं प्रसमीक्ष्य च ।
 लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥
 हीवेरचन्दनोशीरमुस्तर्पणैः शृतम् ।
 केवलं शृतशीतं वा दद्यात्तोयं पिपासवे ॥ २९ ॥
 ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं पेयां पूर्वमधोगते ।
 कालसात्म्यानुबन्धज्ञो दद्यात्प्रकृतिकल्पवित् ॥ ३० ॥
 जलं खर्जूरमृद्धीकामधूकैः सपरूपकैः ।
 शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ ३१ ॥
 तर्पणं सघृतक्षौद्रं लाजाचूर्णैः प्रयोजयेत् ।
 ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं तत्पीतं काले व्यपोहति ॥ ३२ ॥
 मन्दाग्नेरम्लसात्म्याय तत्सांम्लमपि कल्पयेत् ।
 दाडिमामलकैर्विद्यादम्लार्थं चानुदापयेत् ॥ ३३ ॥

संप्रति कृत्स्नं लंघनहेतुमाह—मार्गावित्यादि । तत्रोर्ध्व-
 मार्गः, सामं पित्तं, कफश्च दोषः, स्निग्धोष्णं निदानं लंघन-
 प्रयोजकम् । तद्यतिरिक्तं तु मार्गादि भोजनं, तर्पणं वा प्रयो-
 जयेदिति । तर्पयतीति तर्पणमशनम् । यवागूतर्पणं वा ग्रा-
 ह्यम् । ये तु सक्तुतर्पणं ग्राहयन्ति तेषां यवागूदानपक्षो न
 संगृहीतः स्यात् । केवलमिति हीवेरादिरहितं । जलमेवैकं
 केवलमौषधद्वेषिणे पुरुषाय देयम् । पूर्वमिति पदेन पश्चाद्वल-
 हासकारकं निषेधयति । कालो हेमन्तादिः । अनुबन्धो दोषा-
 नुबन्धः । प्रकृतिः स्वाभाविकी द्रव्याणां गुरुलाघवादिकल्पना
 कल्पनं संस्कार इत्यर्थः । एतेन कालं दोषानुबन्धं च ज्ञात्वा
 यस्य यत्स्वभावं द्रव्यं युक्तं भवति तेन तर्पणं यवागूर्वा कार्ये-
 त्यर्थः ॥ खर्जूरादिना जलं षडंगविधानेनैव कर्तव्यम् । एतच्च
 जलमत्र मधुरमपि ऊर्ध्वगे कफसंसृष्टेऽपि रक्तपित्ते यौगिकं
 भवति रक्तपित्तव्याधिप्रत्यनीकलात् ॥ २८—३३ ॥

शालिपष्टिकनीवारकोरदूषप्रशक्तिकाः ।
 श्यामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ ३४ ॥
 मुद्गा मसूराश्चणकाः समकुष्टाढकीफलाः ।
 प्रशस्ताः सूपयूषार्थं कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥ ३५ ॥
 पटोलनिम्बवेत्राप्रमूक्षवेतसपल्लवाः ।
 किराततित्तकं शाकं गण्डीरः सकठिल्लुकः ॥ ३६ ॥
 कोविदारस्य पुष्पाणि काश्मर्यस्याथ शाल्मलेः ।
 अन्नपानविधौ शाकं यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् ॥ ३७ ॥
 शाकार्थं शाकसात्म्यानां तच्छस्तं रक्तपित्तिनाम् ।
 स्विन्नं वा सर्पिषा भृष्टं यूषवद्वा विपाचितम् ॥ ३८ ॥
 पारावतान्कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्तकान् ।
 शशान्कपिञ्जलानेणान्हरिणान्कालपुच्छकान् ॥ ३९ ॥
 रक्तपित्तहितान्विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ।
 ईषदम्लाननम्लान्वा घृतभृष्टान्सशर्करान् ॥ ४० ॥
 कफानुगे यूषशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ।
 रक्तपित्ते यवागूनामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४१ ॥

पद्मोत्पलानां किञ्चलकः पृश्निपर्णी प्रियङ्गुकाः ।
 जले साध्यरसे तस्मिन्पेया स्याद्रक्तपित्तिनाम् ॥ ४२ ॥
 चन्दनोशीरलोघ्राणां रसे तद्वत्सनागरे ।
 किराततित्तकोशीरमुस्तानां तद्वदेव च ॥ ४३ ॥
 धातकीधन्वयासाम्बु बिल्वानां वा रसे शृताः ।
 मसूरपृश्निपर्ण्योर्वा स्थिरा मुद्गरसेन वा ॥ ४४ ॥
 रसे हरेणुकानां वा सघृते सबलारसे ।
 सिद्धाः पारावतादीनां रसे वा स्युः पृथक्पृथक् ४५
 इत्युक्ता रक्तपित्तज्ञयः शीताः समधुशर्कराः ।
 यवाग्वः कल्पना चैषां कार्या मांसरसेष्वपि ॥ ४६ ॥

शालीत्यादिनाम्माह—नीवाराः प्रशक्तिका जलमध्ये
 प्रायो भवन्ति । प्रियङ्गुः कंगुः । कोरदूषस्य रक्तपित्तहेतुत्वं
 निष्पावमाषसूपादियुक्तस्यैव महिम्ना निदाने प्रोक्तम् । अयं तु
 कषायमधुरलघुत्वात्कोरदूषो रक्तपित्तहर एव इतीह पठ्यते ।
 एवं गंडीरोऽपि निदाने खरसादियुक्त एव हेतुत्वेनोक्तः ।
 स तु केवलो हितैव किंवा गंडीरो द्विविधः तत्र हरितादि
 पठितो यः स निदानं भवतीतरस्तु जलजैव शाकवर्गे पठितो
 यः सेह कफाधिकारे रक्तपित्ते ज्ञेयः ॥ यूषवद्वा विपाचितमिति
 यूषो दाडिमाद्यम्लद्रव्ययुक्तो विपाच्यते तथायमपीत्यर्थः ।
 किंवा यूषयुक्तं यद्भवति तथा विपाचितमित्यर्थः । रक्ता-
 क्षश्चोरकः । यूषश्च शाकं च इति यूषशाकं ॥ ३४-४६ ॥

शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तिनाम् ।
 वातोल्बणे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे शृतः ॥ ४७ ॥
 मयूरः प्लक्षनिर्यूहे न्यग्रोधस्य च कुकुटः ।
 रसे विब्वोत्पलादीनां वर्तकक्रकरो हितौ ॥ ४८ ॥
 तृष्यते तित्तकैः सिद्धं तृष्णाघ्नं वा फलोदकम् ।
 सिद्धं विदारिगन्धाद्यैरथवा शृतशीतलम् ॥ ४९ ॥
 ज्ञात्वा दोषावनुबलौ बलमाहारमेव च ।
 जलं पिपासवे दद्याद्विसर्गादल्पशोऽपि वा ॥ ५० ॥

रक्तपित्ते यवागूनामित्यादि । आवस्थिकं भोजनमाह—शश
 इत्यादि । अत्र शशः कषायत्वाद्रक्तपित्तहरो भवत्येव । विबं-
 धहरेण वास्तुकेन संस्कारत्वाद्विबन्धहरो भवति । एवं तित्तिरि-
 मयूरादयो यद्यप्युष्णत्वेन वातहरास्तथापि रक्तपित्ते न हिता
 उष्णत्वेन । ततश्च तेषां खरसादयो रक्तपित्तहराः साधने
 नियुज्यन्ते । तथा सति वातं रक्तपित्तं च घ्नन्ति । प्रतिनियतसा-
 धकद्रव्योपन्यासात्संयोगमहिम्नैव कार्यकरो भवतीति ज्ञायते ।
 न शशः कषायोऽपि विबन्धं करोति । वास्तुकस्तु संस्कारत्वात्
 रक्तपित्तं कोपयेदित्यादि विपरीतफलसंभवो नास्ति संयोगश-
 केरचिन्त्यत्वात् । वास्तुकरसे एव शशस्य साधनप्रयोग
 इतरसाहचर्यात् । उक्तं हि—‘विपचेत्तु वास्तुकरसे शशं
 विबन्धे पुरीषस्ये’ति । इदानीं विदारिगन्धाद्यैः शृतमुदकमिति
 आदिशब्देन शालिपर्ण्यादिपंचमूलशृतम् । संप्रति पानीय

दानविषयप्रकारमाह—ज्ञात्वेत्यादि । दोषाविति वातकफौ ।
पित्तं तु नायकमेव नानुबलम् । विसर्गादिति विरतेर्यावदि-
च्छमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह—अल्पशो स्तोकं स्तोकमित्यर्थः ।
अत्र यदि बलवानभिः शरीरं च महत्तदा विसर्गपर्यंतं जलं
देयं विपर्यये तु पानीयं नातिपथ्यं तेनाल्पशो देयम् ॥
॥ ४७—५० ॥

निदानं रक्तपित्तस्य यत्किंचित्संप्रकाशितम् ।
जीवितारोग्यकामैस्तत्र सेव्यं रक्तपित्तिभिः ॥ ५१ ॥
इत्यन्नपानं निर्दिष्टं क्रमशो रक्तपित्तिषु ।
वक्ष्यते बहुदोषाणां कार्यं बलवतां च यत् ॥ ५२ ॥
अक्षीणबलमांसस्य यस्य संतर्पणोत्थितम् ।
बहुदोषं बलवतो रक्तपित्तं शरीरिणः ॥ ५३ ॥
काले संशोधनार्हस्य तद्भरेन्निरुपद्रवम् ।
विरेचनेनोर्ध्वभागमधोगं वमनेन च ॥ ५४ ॥
त्रिवृतामभयां प्राज्ञः फलान्यारग्वधस्य वा ।
त्रायमाणागवाक्ष्योर्वा मूलमामलकानि वा ॥ ५५ ॥
विरेचनं प्रयुज्जीत प्रभूतमधुशर्करम् ।
रसः प्रशस्यते तेषां रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५६ ॥
वमनं मदनोन्मिश्रो मन्थः सक्षौद्रशर्करः ।
सशर्करं वा सलिलमिक्षूणां रस एव वा ॥ ५७ ॥
वत्सकस्य फलं मुस्तं मदनं मधुकं मधु ।
अधोवहे रक्तपित्ते वमनं परमुच्यते ॥ ५८ ॥
ऊर्ध्वगे शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिक्रमो हितः ।
अधोवहे यवागवादिर्न चेत्स्यान्मारुतो बली ॥ ५९ ॥

रक्तपित्तनिदानवर्जनार्थमाह—निदानमित्यादि ॥ वक्ष्यते
इत्यादिना संशोधनानि प्रधानभेषजत्वादुच्यते । अक्षीण-
बलमांस इत्यनेन सहजाबलहानिरुच्यते । बलवतो रित्यनेन
कालकृतं बलमुच्यते काले संशोधनयोग्येऽनत्युष्णशीतकाले ।
निरुपद्रवमिति क्रियाविशेषणम् ॥ किंवा रक्तपित्तविशेषणम् ।
विरेचनेनोर्ध्वभागमित्यादिना अनुलोमहरणं रक्तपित्ते निषेध-
यति । उक्तं च प्रतिमार्गहरणं रक्तपित्ते विधीयत इति । रक्त-
पित्ते विशेषत इत्यनेन रक्तपित्तादन्यत्र कल्कादयोऽपि एषां
भवन्ति ॥ वमनकारको योगो वमनमुच्यते । मदनस्य दोषा-
द्यपेक्षया कर्षादिका मात्रा कल्पे वक्ष्यमाणा ज्ञेया ॥ सशर्करे
सलिले तथेक्षुरसे मदनयोगादेव वमनकर्तृत्वं ज्ञेयम् । अधोगे
इत्यत्रापि शुद्धकोष्ठस्यापि योज्यम् ॥ न चेत्स्यान्मारुतो बली-
त्यनेन यदि मारुतो बली स्यात्तदा मांसोदनमेव देयम् । इति
उक्तं विधिं सूचयति ॥ ५१—५९ ॥

बलमांसपरिक्षीणं शोकभाराध्वकर्शितम् ।
ज्वलनादित्यसंतप्तमन्यैर्वा क्षीणमामयैः ॥ ६० ॥
गर्भिणीं स्थविरं बालं रूक्षाल्पप्रमिताशनम् ।
अवस्यमविरेच्यं वा यं पश्येद्रक्तपित्तिनम् ॥ ६१ ॥

शोषेण सानुबन्धं वा यस्य संशमनी क्रिया ।
शस्यते रक्तपित्तस्य पुरो या तु प्रवक्ष्यते ॥ ६२ ॥
आटरूपकमृद्वीकापथ्याक्काथः सशर्करः ।
मधुमिश्रः श्वासकासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ६३ ॥
आटरूपकनिर्यूहे प्रियङ्गुं मृत्तिकाञ्जने ।
विनीय लोभ्रं क्षौद्रं च रक्तपित्तनुदं पिबेत् ॥ ६४ ॥
पद्मकं पद्मकिञ्जलकं दूर्वा वास्तूकमुत्पलम् ।
नागपुष्पं च लोभ्रं च तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ६५ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं मधु चाश्वशकृद्रसे ।
यवासभृङ्गरजसोर्मूलं वा गोशकृद्रसे ॥ ६६ ॥
विनीय रक्तपित्तघ्नं पेयं स्यात्तण्डुलाम्बुना ।
युक्तं वा मधुसर्पिर्मर्यां लिह्याद्रोऽश्वशकृद्रसम् ॥ ६७ ॥
खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शालमलेः ।
पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्यान्ना रक्तपित्तिकः ॥ ६८ ॥
शृङ्गाटकानां लाजानां मुस्तखर्जूरयोरपि ।
लिह्याच्चूर्णानि मधुना पद्मानां केशरस्य च ॥ ६९ ॥
धन्वजानामसृगिलह्यान्मधुना मृगपक्षिणाम् ।
सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात्पारावतं शकृत् ॥ ७० ॥

संशमनविषयमाह—बलमांसेत्यादि । शोषेणेति राजयक्ष्मणा
आटरूपकमृद्वीकेत्यादि कामलाहरं केचिदाहुः । आटरूपक-
निर्यूह इत्यादि प्रियंग्वादीनां मिलितानां कल्केन कर्षः क्षौद्रस्य
च कर्षो ग्राह्यः परिभाषाबलात् । उक्तं चाग्निवेशेन—कर्षं
चूर्णस्य कल्कस्य गुडिकानां च सर्वशः । शक्या क्षौद्रघृता-
दीनां काथः स्नेहेषु चूर्णवदिति । अन्ये तु श्रुवते चूर्णादीनां
कर्षमानत्वं स्वतः प्रयोगे भवति । अत्र चाटरूपकाथः
काथपरिभाषया कार्यः कल्कश्च कल्कपरिभाषया कार्यः ।
एवंकृते भेषजभूयस्त्वं भवति । तेनाल्पमानस्य कर्षस्याक-
र्तव्यता ॥ तेनैव विधिनेति । आटरूपकनिर्यूहयुतं ॥ खदिर-
स्येत्यादौ बहुवचनात्तत्त्वाद्रक्तपित्तशुद्धिं विशेषणं पुरुषस्य
ज्ञेयं ॥ धन्वजानामिति जांगलानां ॥ ६०—७० ॥

उशीरकालीयकलोध्रपद्मक-
प्रियङ्गुकाकटफलशङ्खगैरिकाः ।
पृथक्पृथक् चन्दनतुल्यभागिकाः
सशर्करास्तण्डुलधावनाप्नुताः ॥ ७१ ॥
रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां
दाहं च पीताः शमयन्ति सद्यः ।
किराततिकं क्रमुकं समुस्तं
प्रपुण्डरीकं कमलोत्पले च ॥ ७२ ॥
ह्रीवैरमूलानि पटोलपत्रं
दुरालभा पर्पटका मृणालम् ।
धनञ्जयोदुम्बरवेतसत्वङ्
न्यग्रोधशालेयवासकत्वक् ॥ ७३ ॥

तुगालतावेतसतण्डुलीयं
सशारिवं मोचरसः समङ्गा ।
पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि
तेनैव कल्पेन हितानि तत्र ॥ ७४ ॥

उशीरादौ पृथक् पृथगिति वीप्सायां प्रत्येकमुशीराणां
चन्दनसमानां प्रयोगं दर्शयति । तथाचाद्यौ प्रयोगा भवन्ति ।
सशर्करा इति वचनेनात्र शर्करा समभागा एव देया । उक्तं
ह्यग्निवेशे—माषिकं हिंस्रिधूतथलवणायास्तु शाणिकाः ।
सितोपला गुडक्षारा सामान्यैषां प्रकल्पना ॥ यत्र शर्करायाः
प्रक्षेप्यत्वं प्रक्षेपन्यायेनैव शर्करा देया ॥ किरातादयोऽपि
पृथक्पृथक् चन्दनयोजितेऽत्यनेन समचन्दनत्वं प्रत्येकं द्रव्यप्र-
योगाणां ॥ तेनैव कल्पेनेत्यनेन सशर्करत्वं तदुल्लाघवनाश्रुतत्वं
चोच्यते । क्रमुकं पट्टिकालोघ्रम् धनंजयोऽर्जुनः । प्रियंगुः
पुन्नागेति । समंगं वरालकांता, लज्जालुरिति ॥ ७१—७४ ॥

निशि स्थिता वा सरसीकृता वा
कल्कीकृता वा मृदिता श्रुता वा ।
एते समस्ता गणशः पृथग्वा
रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥ ७५ ॥
मुद्गाः सलाजाः सयवाः सकृष्णाः
सोशीरमुस्ताः सह चन्दनेन ।
बलाजले पर्युषिताः कषायो
रक्तं सपित्तं शमयत्युदीर्णम् ॥ ७६ ॥

निशिस्थितेऽत्यनेन किराततिक्तादीनां कल्पनामाह—निशि-
स्थिता वेत्यनेन शीतकषायोच्यते । चूर्णग्रहणेन फांटग्रहणं
क्रियते । यतः सुश्रुते पाठभेदाच्च पठ्यते । क्षीरं रसः
कल्कमथो कषायः श्रुतश्च शीतं च तथैव चूर्णम् । कल्पाः
षडेते खलु भेषजानां यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टा इति । एवं
चूर्णमेव फांटस्थाने श्रुते । तत्र तत्र फांटग्रहणादेव स
पाठः सुश्रुते प्रमाणं तदा चूर्णशब्देन च कल्पांतरमेवोच्यते ।
इह तु फांटस्य श्रुतत्वात्कृष्णात्रेयादिति पठित एव फांटो
ग्राह्यः । यदुक्तं—‘क्षुण्णस्य सलिलात्तप्तात् मृदितादुद्धृतस्य
च । यो रसानां विलस्तऽहैः स फांटः संप्रकीर्तितः’ । तेनेह
द्रवः कल्क एव सचूर्णशब्देनोच्यते फांटम् ॥ संप्रति
व्यस्तसमस्तप्रयोगमेवामाह—गणश इति । उशीरादिगणश
इति च तुगादि इति । अत्र च प्रत्येकप्रयोगे सम-
चन्दनत्वं श्रुतम् । तत्र पदान्तः प्रयोगो भवति । तथापि
चन्दनस्य भागो देय इति व्याख्यानयन्ति वृद्धाः ॥ बला-
जल इति । बलासाधितशीतजले पर्युषिताः कषाया इति
शीतकषायाः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

वैदूर्यमुक्तामणिगैरिकाणां
मृच्छद्बहेमामलकोदकानाम् ।
मधूदकस्येश्वरस्य चैव
पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम् ॥ ७७ ॥

उशीरपद्मोत्पलचन्दनानां
पङ्कस्य लोघ्रस्य च यः प्रसादः ।
सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतो
रक्तातियोगप्रशमाय देयः ॥ ७८ ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनलोघ्रशारिवा-
मधूकमुस्ताभयधातकीजलम् ।
समृत्प्रसादं सह षष्टिकाम्बुना
सशर्करं रक्तनिवर्हणं परम् ॥ ७९ ॥
कषाययोगैर्विविधैर्यथोक्तै-
र्दीप्तेऽनले श्लेष्मणि निर्जिते च ।
यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति
तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्यम् ॥ ८० ॥

वैदूर्यादिसहस्थितं जलं वैदूर्यादिजलं ज्ञेयं । उशीरादीनां
शीतकषाय इत्यादिना । प्रसाद इति प्रसन्नं जलं ग्राह्यम् ।
प्रियंग्वादावभयमुशीरं मृत्प्रसादमित्यत्र मृत्प्रसादोऽपि प्रायश
आन्तरं ननु प्रक्षेप्यः ॥ एवं षष्टिकाप्रयोगोऽपि ॥ तत्रानिलः
स्यादिति तत्र बलवान्वातः स्यात् ॥ ७७—८० ॥

छागं पयः स्यात्प्रथमं प्रयोगे
गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।
सशर्करं माक्षिकसंप्रयुक्तं
विदारिगन्धादिगणैः शृतं वा ॥ ८१ ॥
द्राक्षाशृतं नागरकैः शृतं वा
बलाशृतं गोक्षुरकैः शृतं वा ।
सजीवकं सर्षपकं ससर्पिः
पयः प्रयोज्यं सितया शृतं वा ॥ ८२ ॥
शतावरीगोक्षुरकैः शृतं वा
शृतं पयो वाप्यथ पर्णिनीभिः ।
रक्तं हिनस्त्याशु विशेषतस्तु
यन्मूत्रमार्गात्सरुजं प्रयाति ॥ ८३ ॥
विशेषतो विद् प्रथमं प्रवृत्ते
पयो मतं मोचरसेन सिद्धम् ।
वटावरोहैर्वटशृङ्गकैर्वा
हीबेरनीलोत्पलनागरैर्वा ॥ ८४ ॥
कषाययोगान्पयसा पुरा वा
पीत्वाऽनुदद्यात्पयसानुशालीन् ।
कषाययोगैरथवा विपक्व-
मेतैः पिबेत्सर्पिरतिस्त्रवेच्च ॥ ८५ ॥
वासां सशाखां सपलाशमूलां
कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्य ।
प्रदाय कल्कं विपचेद्धृतं त-
त्सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ ८६ ॥
इति वासाघृतम् ।

प्रयोग इति अभ्यासे ॥ सजीवकमित्यादौ सजीवकं सर्वभक्तं
शतं यत् सर्पिः प्रयोज्यं तथा सितया च युक्त्या पेयमिति
ज्ञेयम् ॥ पर्णिन्यः पर्णिनीचतुष्टयम् । वटशुंगोऽविकसितनव-
वटपल्लवान् कषाययोनाविति आटरूपकादीन्कल्कीकृतान् पय-
सा पीत्वेत्यर्थः । एतैरिति वक्ष्यमाणैः किंवा एतैरेव कषाययोगै-
र्यथायोग्यतया सर्पिः साधनीयम् । अतिस्रव इत्यतिमात्ररक्तपि-
त्तस्रुतावाद्राया एव वासाया विधानानुक्त्यनाद्वैगुण्यं । वासा-
कुशुमकल्के च केचित्पुष्पकल्कस्यातीवालाभो भवतीति कृत्वा
प्रस्थे घृते चतुष्पलं पुष्पकत्वं वदन्ति । सक्षौद्रमिति वचनेन
घृतात्पादिकत्वं तंत्रातरप्रत्ययाज्ज्ञेयं उक्तं हि-लेहपादः स्मृतः
कल्कः कल्कवन्मधुशर्करेति । अग्निवेशोऽयुक्तम् । 'मात्रा
क्षौद्रघृतानां च लेहकायेषु पूर्वव'दिति पादिकं ॥ ८१-८६ ॥

पलाशघृतस्य रसेन सिद्धं
तस्यैव कल्केन मधुद्रवेण ।
लिह्याद्धृतं वत्सककल्कसिद्धं
तद्वत्समज्ञोत्पललोघ्रसिद्धम् ॥ ८७ ॥
स्यान्नायमाणाविधिरेष एव
सोदुस्वरे चैव पटोलपत्रे ।
सर्पिषि पित्तज्वरनाशनानि
सर्वाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥ ८८ ॥

इति रक्तपित्तनाशकघृतवर्गः ।

मधुद्रवेणेति पादिकेन मधुना द्रवीकृतं त्रायमाणाया रेवं सर्पिः
पूर्ववदिति । उद्वंरपटोलपत्राभ्यां चापरं । पित्तज्वरनाशनानी-
त्यनेन सकलचिकित्सितवाक्यानि ज्वरहराणि ज्ञेयानि ।
घृतानि पित्तज्वरहन्तृतयेहोक्तानि न जीर्णज्वरहन्तृतया ।
अन्ये तु यान्येव जीर्णज्वरहराणि घृतानि तान्येव पित्तज्वर-
हराणि भवन्ति । तेषां तु रूक्षं तेज इति ज्वरविषयतया
समानत्वेन निर्दिष्टपित्तविषयत्वम् । प्रदेशांतरेऽपि जले दश-
गुणे साध्यं त्रायमाणाचतुःपलमित्यादियावत्पित्तगुलं विसर्पाश्च
पैत्तिकज्वरमिति । तथा त्रायंतिकामित्यादि यावद्वातरके
क्षतक्षीणे विसर्पे पैत्तिके ज्वरे इत्यादीनि सकलचिकित्सिते पि-
त्तज्वरघृतानि कर्तव्यानि ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

अभ्यङ्गयोगाः परिषेचनानि
सेकावगाहाः शयनानि वेष्टम् ।
शीतो विधिर्बस्तिविधानमग्र्यं
पित्तज्वरे यत्प्रशमाय दृष्टम् ॥ ८९ ॥
तद्रक्तपित्ते निखिलेन कार्यं
कालं च मात्रां च पुरा समीक्ष्य ।
सर्पिर्गुडा ये च हिताः क्षतेभ्य-
स्ते रक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः ॥ ९० ॥
कफानुबन्धे रुधिरे सपित्ते
कण्ठागमे स्याद्ग्रथिते प्रयोगः ।

युक्तस्य युक्त्या मधुसर्पिषोश्च
क्षारस्य चैवोत्पलनालजस्य ॥ ९१ ॥
मृणालपद्मोत्पलकेशराणां
तथा पलाशस्य तथा प्रियङ्गोः ।
तथा मधूकस्य तथासनस्य
क्षाराः प्रयोज्या विधिनैव तेन ॥ ९२ ॥
शतावरीदाडिमतिन्तिडीकं
काकोलिमेदो मधुकं विदारीम् ।
पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य
घृतं पचेत्क्षीरचतुर्गुणेन ॥ ९३ ॥
कासज्वरानाहविबन्धशूलं
तद्रक्तपित्तं च घृतं निहन्त्यात् ।
यत्पञ्चमूलैरथ पञ्चभिर्वा
सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥ ९४ ॥

इति शतमूलादिघृतम् ।

अभ्यङ्गयोगादयः सर्वे ये दाहज्वरहरा उक्ताः पित्तज्वरप्र-
शमनकत्वेन तानादिशन्ति । रुधिरे सपित्ते इति रक्तपित्ते ।
मधुसर्पिषोर्युक्तस्येति मात्रया युक्तस्य क्षारप्रयोगो, युक्तिशब्दो
मात्रावचने कल्कार्थप्रतिपादकः यद्यपि क्षारस्तीक्ष्ण उक्त-
स्तथापि कंठस्थकफविलयार्थं उत्पलनालादिकृतगुणानुविधाना-
त्क्षारो दीयत एव । एवं रक्तपित्तहरत्प्रभावादुत्पलनालादि-
क्षारो भवत्येव येन तीक्ष्णानि द्रव्याणि परित्यज्योत्पलनालान्येव
क्षारार्थमाह उक्तं च वार्तिके क्षीरस्वामिदत्तेन-‘शीतं जहति
भूयिष्ठं दग्धं सपदि सोमता’मिति चेद्दृष्टो हि भस्मन्यपि गुणो-
दय इति ॥ फलपूरको बीजपूरकः पंच पंचमूलानि रसाय-
नोक्तानि । तदर्थकारीत्यनेनानंतरोक्तशतावर्यादिघृताशुकारि
॥ ८९-९४ ॥

“कषाययोगा य इहोपदिष्टा-
स्ते चावपीडे मिषजा प्रयोज्याः ।
ब्राणान्प्रवृत्तं रुधिरं सपित्तं
यदा भवेन्निःसृतदुष्टदोषम् ॥ ९५ ॥
रक्ते प्रदुष्टे ह्यवपीडबन्धे
दुष्टप्रतिश्यायशिरोविकाराः ।
रक्तं सपूर्यं कुणपश्च गन्धः
स्याद् ब्राणनाशः कृमयश्च दुष्टाः ॥ ९६ ॥
नीलोत्पलं गैरिकशङ्खयुक्तं
सचन्दनं स्यात्तु सिताजलेन ।
नस्यं तथाम्रास्थिरसः समङ्गाः
सधातकीमोचरसः सलोघ्रः ॥ ९७ ॥
द्राक्षारसस्येश्वरसस्य नस्यं
क्षीरस्य दूर्वास्वरसस्य चैव ।
यवासमूलानि पलाण्डुमूलं
नस्यं तथा दाडिमपुष्पतोयम् ॥ ९८ ॥

प्राणप्रवृत्तरक्तपित्तचिकित्सितमाह—कषाययोगा इत्याद्युशी-
रकालीयकेत्यादिना ये कषाययोगा उक्तास्ते प्राणप्रवृत्ते रक्तपित्ते
न देयाः । अवपीडश्च द्रव्यमापोथितं कृत्वा पीडयित्वा रसो
दीयते यः स उच्यते । अयंच निःसृते रक्तदोषे सति देयः
विपर्यये दोषमाह रक्त इत्यादि । सिताजलेनेति शर्कराजलेन
नीलोत्पलादीनि अवपीडितः स्यात् ॥ ९५—९८ ॥

पियालतैलं मधुकं पयश्च
सिद्धं घृतं माहिषमाजकं वा ।
आम्रास्थिपूर्वैः पयसा च नस्यं
सशारिवैः स्यात्कमलोत्पलैश्च ॥ ९९ ॥
भद्रश्रियं लोहितचन्दनं च ।
प्रपौण्डरीकं कमलोत्पलं च ।
उशीरवाणीरजलं मृणालं
सहस्रवीर्यं मधुकं पयस्या ॥ १०० ॥
शालीक्षुमूलानि यवासगुन्द्रा-
मूलं नलानां कुशकाशयोश्च ।
कुचचन्दनं शैवलमप्यनन्ता
कालानुसार्यातृणमूलमृद्धिः ॥ १०१ ॥
मूलानि पुष्पाणि च वारिजानां
प्रलेपनं पुष्करिणीमृदश्च ।
उदुम्बराश्वत्थमधूकलोध्राः
कषायवृक्षाः शिशिराश्च सर्वे ॥ १०२ ॥
प्रदेहकल्पे परिषेचने च
तथावगाहे घृततैलसिद्धौ ।
रक्तस्य पित्तस्य च शान्तिमिच्छ-
न्भद्रश्रियादीनि मिषकप्रयुक्ष्यात् ॥ १०३ ॥
धारागृहं भूमिगृहं च शीतं
वनं च रस्यं जलवातशीतम् ।
वैदूर्यमुक्तामणिभाजनानां
स्पर्शाश्च दाहे शिशिराम्बुशीताः ॥ १०४ ॥
पत्राणि पुष्पाणि च वारिजानां
क्षौमं च शीतं कदलीदलानि ।
प्रच्छादनार्थं शयनासनानां
पद्मोत्पलानां च दलाः प्रशस्ताः ॥ १०५ ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनरूपितानां
स्पर्शाः प्रियाणां च वराङ्गनानाम् ।
दाहे प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः
पद्मोत्पलानां च कलापवाताः ॥ १०६ ॥
सरिद्धानां हिमवहरीणां
चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।
मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्वाः
कथाः सरकं शमयन्ति पित्तम् ॥ १०७ ॥

पियालतैलमित्यादौ पियालतैलं मधुककल्केन पयसा द्रवेष
साध्यम् । घृतं माहिषमित्यादावाम्रास्थिपूर्वैराम्रास्थिरसः । स-
मार्गेत्यादियोगोक्तः शारिवाकमलोत्पलानि च कल्कः पयोद्रवः
ज्ञेयम् । भद्रश्रियादीनि प्रलेपार्थमाह अमृणालमुशीरभेद एव
सुगन्धिः कंदलः कालानुसारि शीतलम् । शिशिराश्च सर्वा
इत्यनेन लेपविधानं पद्मोत्पलानां च कलापवाता इति पद्मो-
त्पलसमूहजलकृतवाता इत्यर्थः ॥ ९९—१०७ ॥

भवति चात्र ।

हेतुं वृद्धिं संज्ञां स्थानं लिङ्गं पृथक् प्रदुष्टस्य ।
मार्गौ साध्यमसाध्यं याप्यं कार्यक्रमं चैव ॥ १०८ ॥
पानान्नमिष्टमेव च वर्ज्यं संशोधनं च शमनं च ।
गुरुरुक्तवान्यथावच्चिकित्सिते रक्तपित्तस्य ॥ १०९ ॥
इति चरकसंहितायां चिकित्सितस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥

हेतुमित्यादिनाध्यायार्थसंग्रहः ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

एतच्चाध्यायोक्तं व्यक्तमेव ॥ इति श्रीचक्रदत्तकृतायामासु-
वैददीपिकायां रक्तपित्तचिकित्सितं समाप्तम् ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ।

सर्वप्रजानां पितृवच्छरण्यः

पुनर्वसुर्भूतभविष्यदीशः ।

चिकित्सितं गुल्मनिबर्हणार्थं

प्रोवाच सिद्धं वदतां वरिष्ठः ॥ १ ॥

निदानोक्तक्रमानुरोधाद्रक्तपित्तमनु गुल्मचिकित्सितं ब्रूते ।
सर्वप्रजानामित्यादिना गुरोः स्तुतिं धर्मेजनकतया तथोत्तरग्रन्थ-
श्रद्धेयतया भूते भविष्ये चाव्याहृतज्ञानतया प्रभुरेव भवतीति
भूतभविष्यदीश इति सिद्धम् । साध्याव्यभिचारि सर्वमेव चिकि-
त्सितं यद्यपि सिद्धमेव वक्तव्यं तथाप्यत्र प्रकरणे स्तुत्यर्थं
सिद्धपदं ज्ञेयम् ॥ १ ॥

“विट्श्लेष्मपित्तातिपरिक्षयाद्वा

तैरेव वृद्धेः परिपीडितो वा ।

वेगैरुदीर्णैर्विहितैरधो वा

बाह्याभिघातैरतिपूरणैर्वा ॥ २ ॥

रूक्षान्नपानैरतिसेवनैर्वा

शोकेन मिथ्याप्रतिकर्मणा वा ।

विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः

कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥ ३ ॥

अत्र यद्यपि निदाने एव गुल्मस्य हेतुलक्षणान्युक्तानि
तथापि प्रकरणवशात्पुनस्तान्यभिधीयन्ते । निदानोक्ताद्विशेष

कश्चिदुच्यते निदाने वायोरेव कोपेन वृद्धैर्हेतुभिरावरणमुक्तम् ॥
अतिपीडनैर्वैत्यनेन तदेवोच्यते । तैरेवेतीह श्लेष्मपित्तैः मि-
थ्याप्रतिकर्म मिथ्याकृतं वमनादिकं पंच कर्म ॥ २ ॥ ३ ॥

कफं च पित्तं च स दूषयित्वा
प्रोद्धूय मार्गान्विनियोज्य ताभ्याम् ।
हृत्प्रीहपाश्वर्धोदरवस्तिशूलं
करोत्यधो याति न यद्धमार्गः ॥ ४ ॥
पक्काशये पित्तकफाशये वा
स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।
स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वा-
द्गुल्मो यथादोषमुपैति नाम ॥ ५ ॥

कफं च पित्तं चेत्यादिना संप्राप्तिमाह—इयंच शोणितज-
गुल्मव्यतिरिक्तानां चतुर्णां संप्राप्तिः । तत्र कफं च पित्तं चेति
कदाचित्पित्तं कदाचित्कफः कदाचिद्रक्तमपि । तत्र कफजे
स्वतंत्रो वृद्धः कफः । पित्तजे स्वहेतुवृद्धं स्वतंत्रं पित्तम् । सन्नि-
पाते च यथोक्तगुणौ पित्तकफाबुद्धूय गुल्मं वायुः करोति ।
वातगुल्मे स्वतंत्रः प्रकुपितो वायुः प्रकृतिस्यौ पित्तकफाबुद्धूय
गुल्मं करोतीति ज्ञेयम् । मार्गानित्यूर्ध्वाधस्तिर्यङ्मार्गान् । अधो
न यातीत्यत्र कारणं छत्तनिर्दिष्टं तेनोर्ध्वं न याति तिर्यङ्मु-
यातीति ज्ञेयम् । किंवा वायोः कोष्ठस्याधोगमनमेव प्रायो
भवति । तेन तन्निषेधः साक्षादुक्तः । इतरमार्गगमननिषेधस्तु
समानन्यायतया लभ्यते । आशये इति पक्काशये । पित्ताश-
यामाशययोर्भागे एव स्वतंत्रः । स्वतंत्र इति वातगुल्मे, परसं-
श्रय इति पक्काशये । पित्ताशयकफाशययोः कफजे पैत्तिके
निचयगुल्मे च परसंश्रयो भवतीति ज्ञेयम् । परिपिण्डितत्वाद्गु-
ल्म इत्यनेन यथाज्ञापि लतासमूहादौ संघातेन गुल्म इति
व्यपदिशति । तथेहापि संघातेनावस्थानाद्गुल्मविधानं व्यपदि-
शेयुः । यथादोषमिति यथोत्पन्नं दोषं । नामेति च संज्ञा
वातजोऽयं पित्तजोऽयमित्यादिका ॥ ४ ॥ ५ ॥

वस्तौ हि नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।
पञ्चात्मकस्य प्रभवन्तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥ ६ ॥
रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टितं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिबलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ ७ ॥
यः स्थानसंस्थानरूजां विकल्पं
विद्धातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च
हृत्कुक्षिपार्श्वोसशिरोरुजं च ॥ ८ ॥

करोति जीर्णोऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात्स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
कषायतिकं कटु चोपशेते ॥ ९ ॥

गुल्मस्थानमाह—वस्त्यावित्यादि वस्त्यादिषु पंचस्थानान्ये-
करूपाणि भवन्ति । वस्त्यादीनीति पंचैव तथापि पंचग्रहणम-
धिकस्थाननिषेधार्थं । रौधिरस्यापि गुल्मस्य गर्भाशयस्यापि
पार्श्वस्थितत्वेन पार्श्वे एवाशये भवति अन्येषां रौधिरव्यतिरि-
क्तानामेतत्पंचस्थानत्वं रौधिरस्य गर्भाशय एव विशिष्टं स्थानं
भवति । संप्रति पृथक्त्वेन हेतुलिङ्गचिकित्साविधानं प्रती-
यते पंचात्मकस्येत्यादि पंचात्मकस्य पंचस्वरूपस्य कारणानि
पंच वातपित्तकफसन्निपातरूपाणि । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः
कारणम् । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमाकृतिः । रुजा पीडा । एषां
विकल्पः क्षणेऽन्यथात्वम् । शिशिरज्वरः शीतज्वरः । करो-
तीति पूर्वेण संबध्यते । जीर्णोऽभ्यधिकं प्रकोपं समुपैति यश्च
न चोपशेते इति न सुखं जनयति ॥ ६—९ ॥

कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्रोधातिमद्यार्कहुताशसेवा ।
आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं
पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥ १० ॥
ज्वरः पिपासा वदनाङ्गरागः
शूलं महज्जीर्यति भोजने च ।
स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः
स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥ ११ ॥
शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च
संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।
गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य
सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्य ॥ १२ ॥

कट्वम्लेत्यादिना पित्तगुल्ममाह—आमाभिघातशब्देनामा-
भिघातः पित्तजनको ज्ञेयः । रुधिरं च दुष्टमित्यनेन दुष्टाद्वि-
रान्मलभूतस्य पित्तस्य जन्म दर्शयति शीतमित्यादि । कफगुल्म-
हेतुलक्षणकथनं । अत्रांतरे हेतुत्रयकथनावसाने दोषत्रयमेल-
कस्य कार्यमाह—सर्वस्तु दुष्टो निचयात्मकस्येति । निचयात्मकः
सान्निपातिकः । सान्निपातिकश्च निचयरूपगुल्मजन्मतया व्य-
पदेशेन विकृतिविषमसमवायात्संयोगमहिम्ना च दर्शयति
॥ १०—१२ ॥

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-
हृत्सासकासारुचिगौरवाणि ।
शैत्यं रुगल्पा कठिनोन्नतत्वं
गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥ १३ ॥
निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे
द्विदोषजे दोषबलावलं च ।

व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मां-
स्त्रीनादिशोदौषधकल्पनार्थम् ॥ १४ ॥

औत्पातिकं निचयगुल्ममभिधाय प्रकृतश्लेष्मगुल्मलक्षण-
माह—सैमिल्यादि । द्विदोषजगुल्महेतुर्लिङ्गातिदेशार्थ-
माह—निमित्तेत्यादिना । दोषबलाबलं चेत्यनेनैकोल्वणं द्वन्द्वं
ग्राह्यति । त्रीनिति च वातपित्तपित्तकफवातश्लेष्मजान् ।
औषधकल्पनार्थमित्यनेन विकृतिविषयसमवायत्वात्स्वविल-
क्षणकार्यकर्तृतया प्रत्येकदोषे गुल्मा अभिनिविष्टा एव प्रत्ये-
कोक्तचिकित्सामेलकेन चिकित्सा इत्येतन्मात्रोपदर्शनार्थम् ।
एतेनाद्यौदयोक्तपंचसंख्याविरोधोऽपि न भवति । द्वान्द्विकगु-
ल्मभेदस्याप्रयोजकत्वात्सन्निपातगुल्मे तु प्रत्येकदोषजलक्षणा-
दतिरिक्तानि लक्षणानि तत्प्रभावश्चासाध्यत्वादिवक्तव्य एवेति
युक्तं तस्य भेदेनोपादानम् । ज्वरे अपि द्वन्द्वज्वराणां पृथक्
लक्षणयोगेन द्वान्द्विकत्वं युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

महारुजं दाहपरीतमश्मव-
द्धनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।
मनःशरीराग्निबलापहारिणं
त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥ १५ ॥
ऋतावनाहारतया भयेन
विरुक्षणेर्वैगविनिग्रहश्च ।
संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदौषै-
र्गुल्मः स्त्रियं रक्तभवोऽभ्युपैति ॥ १६ ॥
यः स्पन्दते पिण्डित एव नात्रै-
श्चिरात्सशूलः समगर्भलिङ्गः ।
स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥ १७ ॥

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।
प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं च योगान्गुल्मनिवर्हणान् ॥ १८ ॥
रुक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविण्मारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥ १९ ॥

महारुजमित्यादिना सन्निपातलक्षणान्याह—केचिदेतल्लक्ष-
णव्यतिरिक्तलक्षणस्तु यः प्रत्येकदोषजोक्तसंसर्गमात्रलक्षणः
प्रकृतिसमसमवायसन्निपातजन्यः स साध्य एव गुल्मो वदंति
ऋतावित्यादिना शोणितगुल्ममाह—ऋताविति पुष्पदर्शनकाले
स्त्रियमित्यनेन कुमारीमतिवृद्धां च निषेधयति । पिण्डित एवेति
गर्भस्त्वंगैः स्पन्दते समगर्भलिङ्गः । स्तनपीनत्वादिसमानं गर्भ-
लिङ्गं भवति । स्त्रीभव एवेति पुरुषस्य गुल्मोत्पत्तिं निषेधयति ।
मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्य इति प्रभावाद्दशमासातिक्रम
एवास्य सुखा चिकित्सा भवति । अर्वाक् चिकित्सायां तु शो-
णितातिवृत्तिगर्भाशयोपधातादि स्यादुच्यते गर्भसमानलिङ्ग-
त्वेनास्य दशमासादूर्ध्वं रुधिरगुल्मावधारणं भवति । तेना-
र्वाक्चिकित्सात्र नोक्ता । अत्र दशमासातिक्रमेणापि गर्भाव-

स्थानदर्शनात् । उक्तं हि—पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात्तथा
संपिण्डितस्य गर्भलक्षणाद्विरुद्धलक्षणयुक्तम् । तेन दशमासा-
दर्वागपि शोणितगुल्मावधारणं भवत्येव । तस्मात्पूर्वोक्तमेव
साधु ॥ अत ऊर्ध्वमिति क्रियाक्रमाभिधानादुत्तरं स्नेहैरिति
चतुर्भिरपि स्नेहैः ॥ १५—१९ ॥

भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरुहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ॥ २० ॥
स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ २१ ॥
स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।
पक्वाशयगते बस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ २२ ॥
दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।
बृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रयोजयेत् ॥ २३ ॥
पुनः पुनः स्नेहपानं निरुहाः सानुवासनाः ।
प्रयोज्या वातगुल्मेषु कफपित्तानुरक्षिणा ॥ २४ ॥
कफे वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा ।
यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥ २५ ॥
यथोल्बणस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिषग्जितम् ।

स्नेहोपयोगानाह—भोजन इत्यादि । विशेषेणेति वचनेन न
सर्वं सर्वत्र । विशेषतस्तु स्नेहपानं नामेर्ध्वं जाते गुल्मे ।
पक्वाशयगत इति पक्वाशयसंधिपार्श्वगते बस्तिरिति निरुहोऽनु-
वासनं च । जठराश्रय इति नाभिगते नाभिपार्श्वगतेऽपि चो-
भयमपि स्नेहवस्ती वातगुल्मेति वचनाद्वातप्रधानेषु गुल्मेष्वपि
यथोक्तं कर्तव्यं दर्शयति । उक्तं हि गुल्मिनामनिलशान्तिरुपा-
यैरित्यादि ॥ कफपित्तानुरक्षिणेति तथा स्नेहः कर्तव्यो यथा
कफपित्ते न वर्धते । वातचिकित्सया वृद्धकफपित्तरक्तचिकि-
त्सामाह कफवातेत्यादि । जितप्राय इति वचनात्कफादिवृद्धौ
वातो जितप्रायो न भवति । तथा वातचिकित्सा कार्या ॥
यथोल्बणस्येति वातचिकित्सयोल्बणो दोषो भवति कफादिः
तस्य चिकित्सा कर्तव्या ॥ २०—२५ ॥

आदावन्ते च मध्ये च मारुतं परिरक्षता ॥ २६ ॥
वातगुल्मे कफो वृद्धो हत्वाग्निमरुचि यदि ।
हृल्लासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेत्तु तम् ॥ २७ ॥
शूलानाहविबन्धेषु गुल्मे वातकफोल्बणे ।
वर्तयो गुलिकाश्चूर्णं कफवातहरं मतम् ॥ २८ ॥
पित्तं वा यदि संवृद्धं संतापं वातगुल्मिनः ।
कुर्याद्विरेच्यः स भवेत्स्नेहनैरानुलोमिकैः ॥ २९ ॥
गुल्मो यद्यनिलादीनां कृते सम्यग्भिषग्जिते ।
न प्रशाम्यति रक्तेन संसृतेनोपशाम्यति ॥ ३० ॥
स्निग्धोष्णेनोदिते गुल्मे पैत्तिके संसनं हितम् ।
रुक्षोष्णेन तु संभूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥ ३१ ॥

पित्तं वा पित्तगुल्मं वा ज्ञात्वा पक्काशयस्थितम् ।
कालविन्निर्हरेत्सद्यः सतिकैः क्षीरवस्तिभिः ॥ ३२ ॥
पयसा वा सुखोष्णेन सतिकेन विरेचयेत् ।
भिषगग्निबलापेक्षी सर्पिषा तैल्वकेन वा ॥ ३३ ॥
तृष्णाज्वरपरीदाहशूलस्वेदाग्निमार्दवे ।
गुल्मिनामरुचौ चापि रक्तमेवावसेचयेत् ॥ ३४ ॥
छिन्नमूला विदह्यन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।

तस्यामपि चिकित्सायां वातवृद्धिर्यथा न भवति तथा
कर्तव्यमिति दर्शयन्नाह—आदावित्यादि ॥ गुल्मे यद्यपि वमनं
निषिद्धं तथाप्यवस्थायां वमनं तदपवादरूपं दर्शयन्नाह—
वातगुल्म इत्यादि । वर्तय इति फलवर्तयः । आनुलौमिकै-
रिति वचनेन तीव्रविरेचनं वातकोपनं निषेधयति । रक्तसावणे
गुल्मप्रदेशे एव शृंग्यादिना रक्तग्रहणं यकृतसाधारणत्वाद्गु-
ल्मस्य बाहुशिराव्यधो न कर्तव्यः । रक्ताश्रयत्वादेव गुल्मस्ये-
तरचिकित्साप्रशमो ज्ञेयः । रक्ताधिष्ठानत्वं च गुल्मपाकप्रस्ता-
वदर्शनार्थम् । रूक्षोष्णेन तु संभूते पैतिकेति योज्यम् । रूक्षोष्ण-
तयैव पित्तं भवति । तैल्वकं सर्पिरुदरे वक्तव्यम् । तृष्णा-
ज्वरेत्यादिना गुल्मविदाहोपक्रमे रक्तावसेचनं कृतं चेच्छिन्न-
मूला विदह्यन्ते इति छिन्नशोणिता इत्यर्थः ॥ २६—३४ ॥

रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति न चास्ति रुक् ॥ ३५ ॥
हृतदोषं परिम्लानं जाङ्गलैस्तर्पितं रसैः ।
समाश्वस्तं च शेषार्तिं सर्पिषा पुनराचरेत् ॥ ३६ ॥
रक्तपित्तातिवृद्धत्वात्क्रियामनुपलभ्य च ।
यदि गुल्मो विदह्येत शस्त्रं तत्र भिषग्जितम् ॥ ३७ ॥
गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसोत्तराश्रयः ।
अविचर्णः स्थिरश्चैव ह्यपको गुल्म उच्यते ॥ ३८ ॥

छिन्नमूलत्वमेव स्फुरयति—रक्तं हीत्यादि । तच्च नास्तीति
शोणितमवसेकान्नास्तीत्यर्थः । तस्य रक्तस्याभावाद्गुण-
नास्ति । हृतदोषमिति । शोणितावसेकेन हृतदोषं, परिम्लान-
मिति क्षीणक्रियम् । क्रियामिति शोणितावसेकरूपां क्रियाम् ।
विदह्यते पच्यते । गुरुः कठिनेत्यादिनापक्वपच्यमानपक्व-
गुल्मलक्षणमाह—गूढमांसश्चासौ आंतराश्रयश्चेति गूढमांसां-
तराश्रय इति । स्थिर इति उन्नतः ॥ ३५—३८ ॥

दाहशूलाग्निसंक्षोभस्वप्ननाशारतिज्वरैः ।
विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं समुपनाहयेत् ॥ ३९ ॥
विदाहलक्षणे गुल्मे बहिस्तुङ्गे समुन्नते ।
इयावे सरक्तपर्यन्ते संस्पृशे वस्तिसंनिभे ॥ ४० ॥
निपीडितोन्नते स्तब्धे सुप्ते तत्पार्श्वपीडनात् ।
तत्रैव पिण्डिते शूले संपक्वं गुल्ममादिशेत् ॥ ४१ ॥
तत्र धान्वन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ ।

तमुपनाहयेदिति । उष्णद्रव्यव्यक्तेन लेपं पाचनार्थं दद्या-
दित्यर्थः । विदाहलक्षणे त्वन्येति दाहादिष्वन्येष्वित्यर्थः । बहि-

स्तुङ्गेति बाह्यत उन्नते । समुन्नतेति समत्वेनोन्नते न निम्नोच्च-
विभागेन । निपीडितान्तरमुन्नते निपीडितोन्नते । पीडनात्स्तब्धे
इति वर्तुले सुप्ते इति मंदवेदनेइत्यर्थः । धान्वन्तरीयाणामिति
धान्वन्तरितंत्राध्यायिनां शल्यविदामित्यर्थः ॥ ३९—४१ ॥

वैद्यानां कृतयोगानां व्यधशोधनरोपणे ॥ ४२ ॥
अन्तर्भागस्य चाप्येतत्पच्यमानस्य लक्षणम् ।
हृत्कोडशूनतान्तःस्थे बहिःस्थे पार्श्वनिर्गतिः ॥ ४३ ॥
पक्वः स्रोतांसि संक्लिद्य ब्रजत्यूर्ध्वमधोऽपि वा ।
स्वयंप्रवृत्तं तं दोषमुपेक्ष्येत हिताशनैः ॥ ४४ ॥

कृताः शस्त्रकर्माणि यैस्ते कृतयोगाः गुल्मस्य च पाकः
सुश्रुते निषिद्धः “सयस्मादात्मनिचयं गच्छत्यपस्विब बुद्धुदः ।
अन्तःसरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः” इति । तथापीह
कृतवास्तुपरिग्रहस्य गुल्मस्य पाक उच्यते । यस्तु अकृतवास्तु-
परिग्रहः स न पच्यत इति इहापि अनुगतम् । यस्त्वकृतवास्तु-
परिग्रहतया पच्यत इति उच्यते इति विद्वद्भिर्वेन पाको
जायत इति संज्ञामात्रेण विसंवादः । अंतरमार्गस्येति कोष्ठ-
मध्यस्थितस्य । यद्यपि सर्वे एव गुल्मकोष्ठस्थस्तथापीह बहि-
रुन्नतश्चितो न भवति । स इह तत्स्थोऽभिप्रेतः ॥ हृत्कोडशून-
तान्तस्थे इति अन्तस्थपाके हृत्कोडस्य शूनता भवति । ब-
हिःस्थे पार्श्वनिर्गतिः पार्श्वनिर्गतिर्गुल्म एव दृश्यते । केचित्तु
श्लोकमेनं न पठन्ति । ब्रजत्यूर्ध्वमिति सशब्देनान्तःस्थेनाभि-
प्रेतः । उपेक्ष्येत हिताशनैरिति हिताशनस्तिष्ठेत् न किञ्चि-
द्भेषजं कुर्यात् ॥ ४२—४४ ॥

दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन्भिषगुपद्रवान् ।
अत ऊर्ध्वं मतं पानं सर्पिषः सविशोधनम् ॥ ४५ ॥
शुद्धं सतिकं सक्षौद्रं प्रयोगे सर्पिरिष्यते ।
शीतलैर्गुरुभिः स्निग्धैर्गुल्मे जाते कफात्मके ॥ ४६ ॥
अवम्यस्याल्पकायाग्नेः कुर्याल्लङ्घनमादितः ।
मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ।
सोत्क्लेशा चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ॥ ४७ ॥
उष्णैरेवोपचार्यस्य कृते वमनलङ्घने ।
योज्याश्चाहारसंसर्गा भेषजैः कटुतिकैः ॥ ४८ ॥
सानाहं सविबन्धं च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ।
दृष्ट्वादौ स्वेदयेद्युक्त्या स्निग्धं च विनयेद्भिषक् ॥ ४९ ॥
लङ्घनोल्लेखने स्वेदे कृतेऽग्नौ संप्रधुक्षिते ।
कफगुल्मे पिवेत्काले सक्षारकटुकं घृतम् ॥ ५० ॥
स्थानादपसृतं ज्ञात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ।
सस्नेहैर्वस्तिभिर्वाथ शोधयेद्दशमूलकैः ॥ ५१ ॥
मन्दाग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा सस्नेहमाशयम् ।
गुल्मिकाश्चूर्णनिर्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिनाम् ५२
कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ।
जयेत्कफकृतं गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्मभिः ॥ ५३ ॥

दोषः प्रकृतिगुल्मं तु योगं बुद्ध्वा कफोल्बणे ।
बलदोषप्रमाणज्ञः क्षारं गुल्मे प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥

रक्षन्नुपद्रवानित्युपद्रवेभ्यो ज्वरादिभ्यो रक्षन्नित्यर्थः । सवि-
शोधनमिति विशेषेण सर्पिःपानम् । तिक्तकमिति तिक्तद्रव्य-
साधितम् । शीतलैरित्यादिना कफगुल्ममनुसृत्य चिकित्साक-
ममाह—सक्षारकटुकमिति । अपसृतमिति चलितम् । दाशमू-
लकमिति दशमूलकृतनस्तयो वस्तिसूत्रीये वक्तव्याः । मूढे इति
संमूर्च्छिते आवृते इति यावत् । गुडिकादय इति वक्तव्या
गुडिकाः । क्षारारिष्टाभिकर्मभिरित्यत्र क्षारस्यात्र शस्ततया
शल्यतन्त्रे एव तावदभिधानमत्रापिच ग्रहण्याध्याये क्षारा
वक्तव्याः । अभिकर्मात्रापि गुल्मस्थाने वक्तव्यम् । पराधिकारे
विस्तारानभिधानात् । क्षारस्य महात्ययत्वेन दोषादिज्ञान-
पूर्विकामन्तरान्तरप्रवृत्तिमाह—दोषेलादि । तत्र क्षारानुगुणे
दोषः कफः प्रकृतिः श्लैष्मिकी । गुल्मश्च स्थिरः ऋतुर्हेमन्तः
शिशिरो वा ॥ ४५—५४ ॥

एकान्तरं द्यन्तरं वा ज्यहं विश्रम्य वा पुनः ।
शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षपणकोविदः ॥ ५५ ॥
श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं मांसक्षीरघृताशिनः ।
भिन्ना भित्त्वाशयान्क्षारः क्षरत्वात्क्षारयत्यधः ॥ ५६ ॥
मन्देऽग्रावरुचौ सात्प्ये मद्ये सस्नेहमश्रताम् ।
प्रयोज्या मार्गशुद्ध्यर्थमरिष्टाः कफगुल्मिनाम् ॥ ५७ ॥
लङ्घनोल्लेखनैः स्वेदैः सर्पिष्पानैर्विरेचनैः ।
वस्तिभिर्गुलिकाचूर्णक्षारारिष्टगणैरपि ॥ ५८ ॥
श्लैष्मिकः कृतमूलत्वाद्यस्य गुल्मो न शाम्यति ।
तस्य दाहो हृते रक्ते शरलोहादिभिर्मतः ॥ ५९ ॥
औष्ण्यात्क्षेप्याच्च शमयेदग्निर्गुल्मे कफानिलौ ।
तयोः शमाच्च संघातो गुल्मस्य विनिवर्तते ॥ ६० ॥

एकांतरेत्यादि । दोषादिषु क्षारानुगुणेभ्योकांतरं विश्रम्य
स्नेहादिगुणेषु द्यन्तरं गुणेषु ज्यहं विश्रम्य 'शरीरबलदो-
षाणां वृद्धिक्षपणकोविद' इति । शरीरबलवृद्धौ दोषस्य च
लक्षणपंडितः । मांसक्षीरघृताशिन इत्यनेन मांसादिभोज-
नेन क्षारप्रयोगे शरीरबलरक्षा कर्तव्येति दर्शयति । शरलो-
हादिभिरित्यनेन रुक्षदाहं दर्शयति । दाहश्च गुल्मदेशे एव
कर्तव्यः ॥ ५५—६० ॥

दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां बलम् ।
क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां बलम् ।
व्यामिश्रदोषैर्व्यामिश्र एष एव क्रियाक्रमः ॥ ६१ ॥
सिद्धान्तः प्रवक्ष्यामि योगान्गुल्मनिवर्हणान् ।
ज्यूषणं त्रिफला धान्यं विडङ्गाचव्यचिह्नकैः ।
कल्कीकृतैर्घृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ॥ ६२ ॥
इति ज्यूषणादिघृतम् ।

दाहक्षारयोः पराधिकारत्वेन परबलस्याभिप्रेयत्वं तेन

तत्परेणैव दाहक्षारयोगमाह—दाहइत्यादि । क्षारतंत्रस्याष्टांग-
वेदपृथगभिधानाच्छल्यतंत्रमेवानुशस्त्रक्षारविधायकं क्षारतं-
त्रमुच्यते । व्यामिश्रदोष इति वातपित्तादनुबंधजो व्या-
मिश्रः । संप्रतिसिद्धान्योगानाह—सिद्धानिति वक्ष्यमाण-
योगस्तुतिः शिष्यप्रवर्तका । ज्यूषणार्थं द्रवान्तरानभिधा-
नात् । क्षीरमेव चतुर्गुणं भवति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

एत एव च कल्काः स्युः कषायः पञ्चमूलिकः ।
द्विपञ्चमूलिको वाथ तद्घृतं गुल्मनुत्परम् ॥ ६३ ॥
इति ज्यूषणादिघृतमपरम् ।

एते एवेति ज्यूषण इत्युक्ताः ॥ ६३ ॥

षट्पलं वा पिबेत्सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि ।
प्रसन्नया वा क्षीरोत्थं सुरया दाडिमेन वा ।
दध्नः सरेण वा कार्यं घृतं मारुतगुल्मिनाम् ॥ ६४ ॥
इति गुल्मषट्पलघृतम् ।

प्रसन्ना मद्यविशेषः । क्षीरोत्थं इति क्षीरस्थाने प्रसन्ना
देया एवं खरसादिभिरपि क्षीराथौ व्याख्येयः ॥ ६४ ॥

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीविङ्गदाडिमदीप्यकैः ।
पुष्करव्योषधान्याम्लवेतसक्षारचित्रकैः ॥ ६५ ॥
शटीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।
शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ ६६ ॥
इति हिङ्गुसौवर्चलाद्यं घृतम् ।

हिङ्गाद्यैरिति हिङ्गादीनां कल्कः दधिचतुर्गुणं द्रवम्
॥ ६५—६६ ॥

हपुषाव्योषपृथ्वीकाचव्यचित्रकसैन्धवैः ।
साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विपचेद्धृतम् ॥ ६७ ॥
मातुलुङ्गदधिक्षीरकोलमूलकदाडिमैः ।
रसैस्तद्वातगुल्मघ्नं शूलानाहविमोक्षणम् ॥ ६८ ॥
योन्यशोऽग्रहणीदोषश्वासकासारुचिज्वरान् ।
वस्तिहृत्पार्श्वशूलं च घृतमेतद्वपोहति ॥ ६९ ॥

इति हपुषाद्यं घृतम् ।

हपुषादिकल्कः मातुलुङ्गादीनि पञ्चद्रवाणि स्नेहसमानि ॥
“पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि स्नेहसंविधौ । तत्र स्नेहसमानिति
वचनात् दाडिमस्यापि रसांतरसान्निध्याद्वा एव प्राह्यः । उक्तं
हि विश्वामित्रे—“पृथ्वीका जीरकव्योषहपुषाजाजिसैन्धवैः । स-
चव्यपिप्पलीमूलैर्वह्निदीप्यकसंयुतैः । मूलदाडिमकोलानां रसे
दग्निं पयस्यपि । सिद्धं घृतं जयेद्गुल्मं वह्निं सदीपनं परमिति”
॥ ६७—६९ ॥

पिप्पल्यः पिचुरध्यधौ दाडिमाद्विपलं पलम् ।
धान्यात्पञ्च घृताच्छुण्ठ्याः कर्षं क्षीरं चतुर्गुणम् ७०
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं चिकित्सति ।
योनिशूलं शिरःशूलमशोसि विषमज्वरम् ॥ ७१ ॥
इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

पिचुः कर्षः । तेनाध्यर्धपिचुरिति सार्धः । अत्र च घृते कल्कभूयस्त्वं भवन्नपि कल्पनीयम् वचनादेव । उक्तं हि न्याय-
विद्विः । “निर्देशः श्रूयते तत्र द्रव्याणां यत्र यादृशः । तस्मिन्स-
संविधातव्यः शब्दाभावे प्रसिद्धितः” । अत्र पुनर्घृतं सिद्धमिति ।
पिप्पल्यादीनां लेहत्वेन प्रयोगनिरासार्थम् । घृतसाधनार्थ-
मुक्तम् ॥ ७०—७१ ॥

घृतानामौषधगणा य एते परिकीर्तिताः ।
ते चूर्णयोगा वर्त्यस्ताः कषायास्ते च गुल्मिनाम् ७२
कोलदाडिमघर्मांश्चुरामण्डांस्तुलकाञ्जिकैः ।
शूलानाहनुदः पेया वीजपूररसेन वा ॥ ७३ ॥
चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितस्य रसेन वा ।
कुर्याद्वर्तीः सगुटिका गुल्मानाहार्तिशान्तये ॥ ७४ ॥
हिङ्गु त्रिकटुकां पाठां हपुषामभयां शटीम् ।
अजमोदाजगन्धे च तित्तिडीकांस्तुलवेतसौ ॥ ७५ ॥
दाडिमं पुष्करं धान्यमजार्जी चित्रकं वचाम् ।
द्वौ क्षारौ लवणे द्वे च चव्यं चैकत्र योजयेत् ॥ ७६ ॥

भेषजानां चूर्णादिष्वपि प्रयोगमाह—घृतानामित्यादि ।
वर्तिरिति फलवर्तिः । उक्तद्रव्याणां चूर्णत्वे कृतेऽनुपानार्थं
चूर्णद्रव्यमाह—चूर्णमित्यादि । कषायकरणपक्षे विशेषविधा-
नानुक्तेः सामान्यविधिनैव कषायकरणं ज्ञेयम् । हिङ्गवादौ अज-
मोदादीनि ख्यातानि द्वौ क्षारौ सर्जिकायावश्चकजौ ७२—७६

चूर्णमेतत्प्रयोक्तव्यमनुपानेष्वन्यथम् ।
प्राग्भक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥ ७७ ॥
पार्श्वहृद्वस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
आनाहे मूत्रकृच्छ्रे वा शूले च गुदयोनिजे ॥ ७८ ॥
ग्रहण्यशौचिकारेषु स्त्रीहि पाण्ड्यामयेऽरुचौ ।
उरोविबन्धे कासे च हिक्काश्वासे गलग्रहे ॥ ७९ ॥
भावितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।

बहुशो गुलिकाः कार्याः कार्मुकाः स्युस्ततोऽधिकम्
इति हिङ्गवादिचूर्णं गुडिका च ।

प्राग्भक्तमिति भोजनस्य प्राक् । वयःपरिमाणेन वा नवा
भोजनात्प्रत्यासन्नं भवति । बहुश इति सप्ताहं भावनार्थां
सप्ताहं भावनेति वचनात् । कार्मुका इति कर्मणि समर्थाः
॥ ७७—८० ॥

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवे ।
सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ८१ ॥
शटीपुष्करहिङ्गवस्त्वलेतसक्षारचित्रकान् ।
धान्यकं च यमानीं च विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ८२
संचव्यपिप्पलीमूलमजगन्धां सदाडिमाम् ।
अजार्जी चाजमोदां च चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ८३
रसेन मातुलुङ्गस्य मधुयुक्तेन वा पुनः ।
भावितं गुडिकां कृत्वा सुपिष्टां कोलसंमिताम् ८४

गुल्मं स्त्रीहानमानाहं श्वासं कासमरोचकम् ।
हिक्कां हृद्रोगमर्शांसि विविधाञ्जिरसो रुजान् ८५
पाण्ड्यामयं कफोत्क्लेशं सर्वजां च प्रवाहिकाम् ।
पार्श्वहृद्वस्तिशूलं च गुटिकैषा व्यपोहति ॥ ८६ ॥
नागरार्धपलं पिष्ट्वा द्वे पले लुञ्चितस्य च ।
तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन वा पिबेत् ॥ ८७ ॥
वातगुल्ममुदावर्तं योनिशूलं च नाशयेत् ।
पिवेदैरण्डकं तैलं वारुणीमण्डमिश्रितम् ॥ ८८ ॥
तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिवेन्नरः ।
श्लेष्मण्यनुवले पूर्वं हितं पित्तानुगे परम् ॥ ८९ ॥
साधयेत्सिद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुष्पलम् ।
क्षीरे जलाष्टगुणिते क्षीरशेषं च नापिवेत् ॥ ९० ॥
वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसीं विषमज्वरम् ।
हृद्रोगं विद्रधीं शोथं साधयत्याशु तत्पयः ॥ ९१ ॥
इति लशुनक्षीरम् ।

लुञ्चितस्येति निस्तुषीकृतस्य । अत्र चौषधयोगो व्याधिमहि-
म्नैव भवतीति ज्ञेयम् । पूर्वमिति पूर्वयोगोक्तमेरंडतैलम् ।
परमित्युत्तरयोगोक्तमेरंडतैलं पयोयुक्तं साधयेदित्यर्थः । साधये-
दित्यादौ निस्तुषीकृतस्य शुद्धशुष्कस्योदकाष्टगुणिते क्षीरे इत्य-
त्र भागेऽनुक्ते समानविधानमिति वचनात्क्षीरं चतुर्गुणं षोड-
शपलानि जलाष्टगुणितं क्षीरावशिष्टम् ॥ गुल्मस्य बहुभेषज-
साध्यतया षोडशपलक्षीरमानं भवति । क्षीररसोनयोश्च यद्यपि
सहोपयोगो विरुद्धस्तथापि व्याधिमहिम्ना महर्षिवचनादवि-
वादः ॥ ८९—९१ ॥

तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजम् ।
गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥ ९२ ॥
इति तैलपञ्चकम् ।

तैलं प्रसन्नेत्यादौ यौगिकत्वाज्जतूकणसंवादादेरंडतैलं ज्ञे-
यम् । उक्तं ह्यारनालंमूत्रक्षारैः संयोज्य तैलमैरंडमित्यादि ॥ ९२ ॥

पञ्चमूलीकषायेण सक्षीरेण शिलाजतु ।
पिवेत्तस्य प्रयोगेण वातगुल्मात्प्रमुच्यते ॥ ९३ ॥
इति शिलाजतुप्रयोगः ।

पञ्चमूलीत्यत्र प्रथमकल्पनया शालपण्यादि पञ्चमूलीग्रहणं
वाच्यम् ॥ ९३ ॥

वाट्यं यूषेण पिप्पल्या मूलकानां रसेन वा ।
भुक्त्वा क्षिग्धमुदावर्ताद्वातगुल्माद्विमुच्यते ॥ ९४ ॥
शूलानाहविवन्धार्तं स्वेदयेद्वातगुल्मिनम् ।
स्वेदैः स्वेदविधावुक्तैर्नाडीप्रस्तरसङ्कैः ॥ ९५ ॥
वस्तिकर्म परं विद्याहुल्मघ्नं तद्धि मारुतम् ।
स्वे स्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ ९६ ॥

तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ।
प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥९७॥
गुल्मघ्ना विविधा दृष्टाः सिद्धाः सिद्धिषु वस्तयः ।

इति वस्तिक्रिया ।

गुल्मघ्नानि च तैलानि वक्ष्यन्ते वातरोगिके ॥९८॥

पिप्पलीप्रधानो यूषः पिप्पलीयूषः । नाडीप्रस्तरसंकरैरित्य-
नेन गुल्मे स्वेदांतरस्यायौगिकत्वं सूचयति ॥ ९४—९८ ॥

तानि मारुतगुल्मेषु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ।

प्रयुक्तान्याशु सिध्यन्ति तैलं ह्यनिलजित्परम् ॥९९॥

नीलिनीचूर्णसंयुक्तं पूर्वोक्तं घृतमेव वा ।

समलाय प्रदेयं स्याच्छोधनं वातगुल्मिने ॥ १०० ॥

नीलिनी त्रिवृता दन्ती पथ्या कम्पिलकैः सह ।

शोधनार्थं घृतं देयं सबिडक्षारनागरम् ॥ १०१ ॥

नीलिनी त्रिफलां राक्षां बलां कटुकरोहिणीम् ।

पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीं च पलिकानि जलाढके ॥ १०२ ॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दध्नः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥ १०३ ॥

ततो घृतपलं दद्याद्यवागुमण्डमिश्रितम् ।

जीर्णे सम्यग्विरिक्तं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥ १०४ ॥

गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्ड्वामयज्वरान् ।

श्वित्रं स्त्रीहानमुन्मादं घृतमेतद्व्यपोहति ॥ १०५ ॥

इति नीलिन्याद्यं घृतम् ।

आशु सिध्यन्तीति शीघ्रं गुल्मं जयति ॥ तत्र हेतुमाह—

तैलं ह्यनिलजित्परम् यस्मात्तैलं वातजित् तस्माद्वातगुल्मं वात-

विकारं शीघ्रं जयति । अन्ये तु तैलं ह्यनिलजित्वरे नीलिनीचूर्ण-

संयुक्तं समलाय दातव्यम् । तथा पूर्वोक्तं च यूषणाद्यं नीलिनी-

चूर्णसंयुक्तं दातव्यमिति योजयति । प्रथमव्याख्याने तु घृतमे-

वेतिशब्दो वक्ष्यमाणनीलिनीत्रिवृतेत्याद्युक्तद्रव्ये सिद्धं घृतं

देयम् । नीलिनीमित्यादौ कल्को न श्रूयते । कल्काभावेच पाक-

ज्ञानं नास्ति । पाकस्य हि मृदादिना त्रैविध्यमुक्तम् । तदपि

कल्कानभिधानेऽपि पाकज्ञानार्थमपि कल्को देयः । सच काथ-

द्रव्यैरेव योग्यतया सान्निध्याच्च देयमिति वदन्ति । मैवं विचि-

त्रलादुतादिसाधनशक्तेः । यथोक्ते यथोक्तमेव परं ज्ञेयम् ।

नल्लुप्तं कल्पनीयम् । कल्पनायांच युक्तिर्नास्त्येव । यतो वि-

नाऽपि कल्कदानं काथादिद्रवेण स्नेहपाको भवत्येव । न च क-

ल्कमात्रेण स्नेहपाकज्ञानस्योक्तलात्तस्मादाचार्येण यथोक्तं तथैव

कार्यम् । अत्र विरिक्तस्य पेयादिक्रमसौत्सरिकं बाधयित्वा रस-

भोजनं प्रयोगसामान्यादुच्यते । यथोदावर्तिनी घृतविरिक्तस्य-

कांजिकाकोद्रवाश्चभोजनम् ॥ ९९—१०५ ॥

कुङ्कुटाश्च मयूराश्च तित्तिरिक्ताश्चवर्तकाः ।

शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्मभिषिजितम् ॥ १०६ ॥

हितमुष्णं द्रवं स्निग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ।

समण्डवारुणीपानं पक्वं वा धान्यकैर्जलम् ॥ १०७ ॥

मन्देऽग्नौ वर्धते गुल्मो दीप्ते चाग्नौ प्रशाम्यति ।

तस्मादन्नातिसौहित्यं कुर्यान्नातिविलङ्घितम् ॥ १०८ ॥

सर्वत्र गुल्मे प्रथमे स्नेहस्वेदोपपादिते ।

या क्रिया क्रियते सिद्धि सा याति न विरुक्षिते १०९

भिषगात्ययिकं बुद्ध्वा पित्तगुल्ममुपाचरेत् ।

वैरेचनिकसिद्धेन पयसा सर्पिषापि वा ॥ ११० ॥

रोहिणीकटुकानिम्बमधुकं त्रिफलात्वचः ।

कार्षिका त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतोः पले ॥ १११ ॥

द्विपलं च मसूराणां साध्यमष्टगुणेऽम्भसि ।

शूताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुष्पलम् ॥ ११२ ॥

पिबेत्संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ।

ज्वरस्तृष्णा च शूलं च भ्रमो मूर्च्छा रुचिस्तथा ११३

इति रोहिण्याद्यं घृतम् ।

कुङ्कुटेत्यादिना गुल्मिनेऽन्नपानं विधीयते । अतिसौहित्य-

मतिलंघनं चोभयोरप्यभिवर्धहेतुतया वर्जनम् । यदुक्तं नामो-

जनेनाभिर्दीप्यते नातिभोजनेन इत्यादि । रोहिणी कटुरोहिणी ।

कर्षाशा इति कर्षप्रमाणाः । पटोलत्रिवृतोः पले इतिवचनात्प्र-

त्येकं पलम् । अष्टगुणे इति घृतादष्टगुणे घृतचतुःपलमेवोक्तम् ।

तेन काथघृताभ्यामष्टगुणं पेयमष्टपलीच मात्रा गुल्मोक्तलादेव

भवति । यदुक्तं—‘गुल्मिनः सर्पदद्याच्च विसर्पोपहताश्च ये । तेषां

मात्रा विनिर्दिष्टा पलान्यष्टौ विशेषतः’ इति ॥ १०६—११३ ॥

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणा चतुष्पलम् ।

पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्षिकैः ॥ ११४ ॥

रोहिणी कटुका मुस्ता त्रायमाणा दुरालभा ।

कल्कैस्तामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥ ११५ ॥

रसस्यामलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च ।

पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥ ११६ ॥

पित्तरक्तभवं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।

हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद्धृतोत्तमम् ॥ ११७ ॥

इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

चतुःपलायां त्रायमाणायां दशगुणं जलं चलारिंशत्पलानि ।

कल्कैरिति तामलकादिभिः । कटुरोहिण्यादयश्च कल्का इति

योजनीयम् ॥ ११४—११७ ॥

रसेनामलकेशूणां घृतपादं विपाचयेत् ।

पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्ममुत्तम् ॥ ११८ ॥

इति आमलकाद्यं घृतम् ।

द्राक्षां मधूकं खर्जूरं विदारीं सशतावरीम् ।

परूषकाणि त्रिफलां साधयेत्पलसंमिताम् ॥ ११९ ॥

जलाढके पादशेषे रसमामलकस्य च ।

घृतमिक्षुरसं क्षौद्रमभयाकल्कपादिकम् ॥ १२० ॥

साधयेत्तद्धृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।
प्रयोगात्पित्तगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥ १२१ ॥
इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

घृतपादमिति समुदितामलकेशुरसापेक्षया घृतस्य पादिक-
त्वम् । पथ्यापादमित्यत्र हरीतक्यागुरुत्वेन घृता पेक्षया पाद-
त्वेनाष्टमो भागो भवतीति । एके तु यस्माच्च पादनिर्देशश्चतुर्भाग-
स्ततस्तु स इति वचनाच्चतुर्थमेवभागं प्रस्थे घृतेऽष्टपलरूपं भव-
तीति वदन्ति ॥ द्राक्षां मधुकमित्यादौ काथशेषस्य प्रस्थस्य सा-
हचर्याद्धृतादीनामपि प्रस्थमानत्वम् ॥ ११८—१२१ ॥

वृषं समूलमापोथ्य पचेदष्टगुणे जले ।
शेषेऽष्टभागे तस्यैव पुष्पकल्कं प्रदापयेत् ॥ १२२ ॥
तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षौद्रं पित्तगुल्मनुत् ।
रक्तपित्तज्वरश्वासकासहृद्रोगनाशनम् ॥ १२३ ॥
इति वासाघृतम् ।

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥ १२४ ॥
पिबेदुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥ १२५ ॥
त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

वृषं समूलमित्यादौ काथस्याष्टगुणजलदानेऽष्टभागशेषल-
मिति । रक्तपित्ते वासाघृताद्विशेषः तत्र हि सामान्यपरिभा-
षया वृषाच्चतुर्गुणं जलं चतुर्भागवशिष्टं च गृह्यते । तेन
प्रयोगान्तरत्वाद्भक्तवापित्तोक्तवासाघृतातिदेशो न कृतः ।
क्षौद्रसंयुक्तमित्यनेन प्रक्षेपन्यायात्पादिकत्वं मधुनः । यथाब-
लमिति यथाविरेचनातियोगो न भवति ॥ १२२—१२५ ॥

द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् ।
लिह्यात्कम्पिलकं वापि विरेकार्थं मधुद्रवम् ॥ १२६ ॥
दाहप्रशमनोऽभ्यङ्गः सर्पिषा पित्तगुल्मिनाम् ।
चन्दनाद्येन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥ १२७ ॥
ये च पित्तज्वरार्तानां सतिक्ताः क्षीरवस्तयः ।
हितास्ते पित्तगुल्मिभ्यो वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥ १२८ ॥
शालयो जाङ्गलं मांसं गव्याज्ये पयसी घृतम् ।
खर्जूरामलकं द्राक्षा दाडिमं सपरुषकम् ॥ १२९ ॥
आहारार्थं प्रयोक्तव्यं पानार्थं सलिलं शृतम् ।
बलाविदारीगन्धाद्यैः पित्तगुल्मचिकित्सितम् ॥ १३० ॥
आमान्वये पित्तगुल्मे सामे वा कफवातिके ।
यवागूभिः खडैर्यूषैः संधुक्ष्योऽग्निर्विलङ्घिते ॥ १३१ ॥
शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निं संश्रितौ ।
तस्मादग्निं सदा रक्षेन्नदानानि च वर्जयेत् ॥ १३२ ॥
वमनार्हाय वमनं प्रदद्यात्कफगुल्मिने ।
क्षिग्धस्विन्नशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ १३३ ॥

परिवेष्ट्य प्रदीप्तांस्तु बल्वजानथवा कुशान् ।
भिषकुम्भे समावाप्य गुल्मं घटमुखे क्षिपेत् ॥ १३४ ॥
संगृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमथोद्धरेत् ।
बल्वान्तरं ततः कृत्वा भिन्द्याहुलं प्रमाणवित् ॥ १३५ ॥
विमार्गजं यदा पश्येद्यथालाभं प्रपीडयेत् ।
मृद्वीयाहुलमेवैकं न त्वत्र हृदयं स्पृशेत् ॥ १३६ ॥
तिलैरण्डातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च ।
श्लेष्मगुल्ममयः पात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥ १३७ ॥
सव्योषक्षारलवणं दशमूलीशृतं घृतम् ।
कफगुल्मं जयत्याशु सहिष्णुविडदाडिमम् ॥ १३८ ॥
इति दशमूलीघृतम् ।

भल्लातकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।
साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढके ॥ १३९ ॥
पादशेषे रसे तस्मिन्पिप्पलीं नागरं वचाम् ।
विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शटीम् ॥ १४० ॥
चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमं भिषक् ।
प्रस्थं च पयसः कृत्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४१ ॥
एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
ग्रीहपाण्ड्वामयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥ १४२ ॥
इति भल्लातकाद्यं घृतम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
पलिकैः सयवक्षारैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १४३ ॥
क्षीरप्रस्थं च तत्सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं ग्रीहकासज्वरापहम् ॥ १४४ ॥
इति पञ्चकोलघृतम् ।

कपिल्लकं शुङ्गारोचनिकाम् । तैलेन मधुकसाधितेन, पित्तज्व-
राणामित्यादौऽप्यद्यपि पित्तज्वरहरत्वेन साक्षाद्भक्त्योक्तोक्तस्त-
थापि पटोलादय एव वस्तय उपयुक्तास्ता एव पित्तज्वरहरा
भवन्तीति कृत्वेहोक्तं पित्तज्वरहरा इति । किंवा पित्तहरा ये
तन्त्रे सिद्धौ च वक्तव्यास्ते ज्वरहराः पटोलादयो ज्ञेयाः । शै-
थिल्यमागत इति शिथिलदोषतया शब्दनिर्हार्यं दोषभूते घट-
मुखे न्यसेत् । घटमंथनयंत्रेण सम्यग्गृहीत्वा प्रपीडयेद्भिद्यादिति
योजना । अत्र हृदयस्य त्यागः स्फुटनादिभयात् । सव्योषेयादि
दशमूलस्य काथे व्योषादीनां शेषाणां कल्कैः साधितं घृतं पि-
प्पल्याद्युक्तं षट्पलघृतसमेनैव श्रणीयम् । तथैव वचनादत्र
त्रिगुणं जलं देयम् ॥ १२६—१३८ ॥ १३९—१४४ ॥

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितम् ।
जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागस्थितं रसम् ॥ १४५ ॥
सर्पिरैरण्डजं तैलं क्षीरं चैकत्र साधयेत् ।
स सिद्धो मिश्रकः स्नेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥ १४६ ॥
कफवातविबन्धेषु कुष्ठग्रीहोदरेषु च ।
प्रयोज्यो मिश्रकः स्नेहो योनिश्लेषु चाधिकम् ॥ १४७ ॥
इति मिश्रकः स्नेहः ।

त्रिवृतामिलादौ पंचदशपलानि क्वाथ्यानि तत्र चतुर्गुणं जलं
देयं पलोलेखविहितत्वात् षष्टिपलानि भवति । क्षीरमपि साह-
चर्यात्पंचदशपलम् । एतदुभयद्रवपादस्नेहोऽत्र वक्तव्यः । किंवा
स्नेहसमक्षीरमिति वचनात्स्नेहसमेन क्षीरेण क्वाथेन च पंच-
दशपलेन द्रवेण पंचपलः स्नेहः द्रवपादिकः कर्तव्यः । जतुकर्णा-
भिप्रायान्तु उक्ताथ्य त्रिवृतादिपंचपलात्प्रस्थमानोलेखने प्रस्थ-
चतुष्टयं जलस्य देयम् । यतस्तेन सामान्येनैवोक्तम् । त्रिवृता-
दन्ती त्रिफला दशमूलसमेनोरुबुक्तं तैलम् । सर्पिश्च शृतं पयसा
सममुदावर्तशूलादौ ॥ १४५—१४७ ॥

यदुक्तं वातगुल्मघ्नं संसनं नीलिनीघृतम् ।
द्विगुणं तद्विरेकार्थं प्रयोज्यं कफगुल्मिनाम् ॥ १४८ ॥
सुधाक्षीरद्रवे चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम् ।
कार्षिकं मधुसर्पिभ्यां लीङ्गा साधु विरिच्यते १४९
जलद्रोणे विपक्तव्यां विंशतिः पञ्च चाभयाः ।
दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥ १५० ॥
अष्टभागस्थितं तं च रसं पूतमधिक्षिपेत् ।
दन्तीसमं गुडं पूतं क्षिपेत्तत्रामयाश्च ताः ॥ १५१ ॥
तैलार्धकुडवं चैवं त्रिवृतायाश्चतुष्पलम् ।
चूर्णितं पलमेकं च पिप्पली विश्वभेषजम् ॥ १५२ ॥
तत्साध्यं लेहवच्छीते तस्मिन्तैलसमं मधु ।
क्षिपेच्चूर्णपलं चैकं त्वगेलापत्रकेशरात् ॥ १५३ ॥
ततो लेहपलं लीङ्गा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।
सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः ॥ १५४ ॥
गुल्मं श्वयथुमर्शोसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।
हृद्रोगं ग्रहणीदोषं कामलां विषमज्वरम् ॥ १५५ ॥
कुष्ठं प्लीहानमानाहमेतान्घ्नन्त्युपसेवितः ।
निरत्ययः क्रमश्चास्या द्रवो मांसरसौदनः ॥ १५६ ॥
इति दन्तीहरीतकी ।

द्विगुणमिति द्विपलप्रमाणं तत्र द्विपलं पेयमुक्तम् । तैलार्ध-
कुडवमिति तैलं चतुःपलम् । लेहवदिति लेहपाकलक्षणेन पक्त-
व्यमित्यर्थः । इह चतुर्जातकान्मलितात्पलम् । दोषप्रस्थमिति
सार्धत्रयोदशपलं । उक्तं हि भोजेन—‘वमने च विरेके च
तथा शोणितमोक्षणे । सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः’ ॥
इति ग्रहण्याधिकित्सिते निर्दिष्टमित्यर्थः ॥ १४८—१५६ ॥

“सिद्धाः सिद्धिषु वक्ष्यन्ते निरूहाः कफगुल्मिनाम् ।
अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यर्शश्चिकित्सिते ॥ १५७ ॥
यच्चूर्णं गुटिका याश्च विहिता वातगुल्मिनाम् ।
द्विगुणक्षारहिङ्गवस्त्ववेतसास्ताः कफे मताः ॥ १५८ ॥
य एव ग्रहणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम् ।
सिद्धा निरत्ययाः शस्ता दाहस्त्वन्ते प्रशस्यते १५९
प्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
कौलत्थो मुद्गयूपश्च पिप्पल्या नागरस्य च ॥ १६० ॥

शुष्कमूलकयूषश्च बिल्वस्य वरुणस्य च
चिरविलवाङ्कुराणां च यमान्याश्चित्रकस्य च ॥ १६१ ॥
बीजपूरकहिङ्गवस्त्ववेतसक्षारदाडिमैः ।
तत्रेण तैलसर्पिभ्यां व्यञ्जनान्युपकल्पयेत् ॥ १६२ ॥
पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।
कफगुल्मी पिबेत्काले जीर्णं माध्वीकमेव वा १६३
यमानीचूर्णितं तक्रं बिडेन लवणीकृतम् ।
पिबेत्सदीपनं वातकफमूत्रानुलोमनम् ॥ १६४ ॥
संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।
कृतमूलः शिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥ १६५ ॥
दौर्बल्यारुचिहृल्लासकासवम्यरतिज्वरैः ।
तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥ १६६ ॥
गृहीत्वा सज्वरश्वासं वम्यतीसारपीडितम् ।
हृन्नाभिहस्तपादेषु शोफः कर्षति गुल्मिनम् १६७
रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।
स्निग्धस्विन्नशरीराय दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥ १६८ ॥

दाहस्त्वन्ते इति दाहरूपत्वात् । क्रियांतरसिद्धावन्ते एव
कर्तव्यतामाह ॥ संचित इत्यदिना । क्रमादसाध्यताप्राप्तं गुल्म-
माह—महावास्तुपरिग्रह इति । भूरिदेशव्यापकः । गर्भकाल-
व्यतिक्रमे इति दशममासरूपस्य गर्भकालस्य व्यति-
क्रमे ॥ १५७—१६८ ॥

पलाशक्षारपादे द्वे द्वे पादे तैलसर्पिषोः ।
गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् १६९
प्रभिद्येत न यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् ।
क्षारेण युक्तं पललं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥ १७० ॥
आभ्यां वा भावितान्दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् ।
वराहमत्स्यपित्ताभ्यां लक्तकान्वा सुभावितान् १७१
अधोहरैश्चोर्ध्वहरैर्भावितान्वा समाक्षिकान् ।
किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥ १७२ ॥
रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।
लशुनं मक्षिकां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् १७३
वर्त्ति सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ।
अदृश्यमाने रुधिरे दद्याद्गुल्मप्रभेदनम् ॥ १७४ ॥
प्रवृत्तमाने रुधिरे दद्यान्मांसरसौदनम् ।
घृततैलेन चाभ्यङ्गं पानार्थं तरुणां सुराम् ॥ १७५ ॥
रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहराः क्रियाः ।
कार्या वातरुगातीयाः सर्वा वातहराः पुनः ॥ १७६ ॥
घृततैलावसेकांश्च तित्तिरीश्चरणायुधान् ।
सुरां समण्डां पूर्वं च पानमम्लस्य सर्पिषः ।
प्रयोजयेदुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिषा ॥ १७७ ॥
अतिप्रवृत्ते रुधिरे सतिक्तेनानुवासनम् ।

क्षारपादे इति क्षारोदकपादद्वयं मात्रामिति योग्यप्रमाण-
मुक्तम् । पललं तिलपिष्टं क्षारश्चात्र पलाशक्षार एव प्रकृत-
त्वात् । ताभ्यामिति क्षारमुधाक्षीराभ्यां कटुकमत्स्यः शफरी
शुष्कमत्स्यः लक्तकान्वस्त्रावयवान् । किण्वं मुधावीजं रक्त-
पित्तहरम् । क्षारमिति नीलोत्पलक्षारम् । अम्लस्य सर्पिषः
भोजनोत्तरकालपानं किञ्चित्तरवस्तिः । जीवनीयं सर्पिर्वातर-
क्तेव वक्तव्यम् । सतिक्ते सानुवासनमिति ॥ १६९—१७७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

क्षेहः स्वेदः सर्पिश्चूर्णानि वृंहणं गुडिका ।
घमनविरेकौ मोक्षः कफजस्य च वातगुल्मवताम्
सर्पिः सतिक्तसिद्धं क्षीरं प्रस्रंसनं निरुहाश्च ।
रक्तस्य चावसेचनमाश्वसनसंशमनयोगाः ॥ १७९ ॥
उपनाहनं सशस्त्रं पक्वस्याभ्यन्तरप्रभिन्नस्य ।
संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ॥ १८० ॥
क्षेहः स्वेदो भेदो लङ्घनमुल्लेखनं विरेकश्च ।
सर्पिर्वस्तिगुडिकाश्चूर्णमरिष्टाश्च सक्षाराः ॥ १८१ ॥
गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्याग्रेऽपनीतरक्तस्य ।
गुल्मस्य रौधिरस्य क्रियाक्रमः स्त्रीभवस्योक्तः १८२
पथ्यान्नपानसेवाहेतूनां वर्जनं यथास्वं च ।
नित्यं चाग्निसमाधिः स्निग्धस्य च सर्वकर्माणि १८३
हेतुलिङ्गं सिद्धिः क्रियाक्रमः साध्यतानुयोगाश्च ।”
गुल्मचिकित्सितसंग्रह एतावानग्निवेशस्य ॥ १८४ ॥

इति चरकसंहिताया चिकित्सिस्थाने

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

क्षेह इत्यादिना पुनः संक्षेपेण संग्रहं करोति । साध्यतानु-
योगाश्च एतेन प्रत्येकं वातादिगुल्मचिकित्सिते संगृहीतेऽपि
पुनः संक्षेपसंग्रहाभिधानेन संगृहीता ॥ १७८—१८४ ॥
इति चक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकटीकायां चिकित्सितस्थाने
गुल्मचिकित्सितं समाप्तम् ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

निर्मोहमानानुशयो निराशः

पुनर्वसुर्ज्ञानतपोविशालः ।

कालेऽग्निवेशाय सहेतुलिङ्गा-
नुवाच मेहाञ्जमनं च तेषाम् ॥ १ ॥

आस्यामुखं स्वप्नमुखं दधीनि ।

आस्यौदकानूपरसाः पर्यासि ।

नवान्नपानं गुडवैकृतं च

प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ॥ २ ॥

मेदश्च मांसं च शरीरजं च

क्लेदं कफो वस्तिगतं प्रदूष्य ।

करोति मेहान्समुदीर्णमुष्णै-

स्तानि च पित्तं परिदूष्य भूयः ॥ ३ ॥

निदानोक्तसंबन्धक्रमादेव गुल्मचिकित्सितादनु मेहचिकि-
त्सितं समुच्यते । निर्गता मोहादयो यस्य स तथानुशयः कोपः
निर्गता आशा यस्य स निराशः नीरागः । निदानोक्तमपि हेतु-
लिङ्गादि पुनः प्रकरणवशात्सकलमुच्यते । आस्यामुखमिति
मुखजनिकास्या न दुःखजनिका । एवं स्वप्नमुखं च ज्ञेयम् ।
शय्यादिदोषेण दुःखस्वप्नं, दुःखास्या च, न प्रमेहहेतुः । गुडवैकृतं
चेत्यादिना कफजादिमेहसंप्राप्तिः । कफजा एव मेहाः मेह-
त्वेनादायुच्यते मेदश्च मांसश्चेत्यनेन वातिकसंप्राप्तिमाह क्षीणे-
ष्विति कफपित्तेषु द्वयोश्च बहुवचनं व्यक्तापेक्षया ज्ञेयम् ॥ १—३ ॥

क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य वस्तौ

धातुं प्रमेहान्निलः करोति ।

दोषो हि वस्तौ समुपेत्य मूत्रं

संदूष्य मेहाञ्जनयेद्यथास्वम् ॥ ४ ॥

साध्याः कफोत्था दशपित्तजाः षट्

याप्या न साध्याः पवनाच्चतुष्काः ।

समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा-

न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ५ ॥

क्षीणेष्विति वृद्धवातापेक्षया क्षीणे तेनावृद्धकफपित्ते यो
वायुः क्रमेण वृद्धो भवति स नेहासाध्यमेहचतुष्टयकरणे विव-
क्षित इति दर्शयति । अत्र चिकित्साविधानात्साध्यत्वमस्ति
‘या वातमेहान्प्रतिपूर्वमुक्ता वातोत्पणानां विहिता क्रिया सा ।
वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितानां कुप्यत्यसाध्यान्प्रति नास्ति चिते’ति ।
धातूनि मज्जोऽजोऽसीकाख्यान् । सर्वत्रेति संशमनं दोषाणा-
मुच्यत इत्याह दोषोहीत्यादि । समक्रियत्वादिति कफस्य दोषस्य
दूष्यस्य मेदःप्रभृतेः समानत्वात्कटुतिक्तादिक्रियायाः विषम-
क्रियत्वादिति पित्तस्य संशमनातिचिकित्सायाः कट्वादिरूपाया
विषमत्वात् महात्ययत्वादिति मज्जादिगंभीरभालप्रकर्षकत्वेन
महाव्यापत्तिकर्तृकत्वादाशुकारिणाच्चकारानिदानोक्तविषमक्रि-
यत्वं वातात्मकानां समुच्चिनोति । यथाक्रममिति यथा-
संख्यम् ॥ ४—५ ॥

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा

मेदोऽस्त्रशुक्राम्बुवसालसीकाः ।

मज्जारसौजः पिशितं च दूष्यं

प्रमेहिणां विंशतिरेव मेहाः ॥ ६ ॥

कफ इत्यादिना सर्वमेहानां दोषदूष्यसंग्रहमाह—रसथो-
जश्चेति रसौजाः । ओजसोऽपि मधुमेहे दूष्यत्वाद्यपि मेद-
प्रभृतयो दूष्या इह उच्यन्ते । तथापि मेदोमांसशरीरक्लेदाना-
मवश्यंभावितया परिग्रहः । मज्जादयश्च सर्वमेहे पुनरवश्यं
दृश्यन्ते स्तोकं वा दृष्टा भवन्ति । किंवा सर्वमेहानामेव त्रिदोषत्वं
तथा सकलदूष्यत्वं च कफः सपित्त इत्यादिना ग्रन्थेनोच्यते ।

मेदोमांसादीन्यल्यर्थदूष्योपदर्शनार्थं पृथगुक्तानि । यतः कियन्तः-
शिरसीये इत्यत्र सकलमेहवाचकं मधुमेहं कथयता दोषत्रयप्र-
कोपोऽप्युक्तः ॥ तथाहि—‘समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मु-
हुरुहुः । दर्शयत्याकृतिं गला क्षयमाप्यायते पुनः’ इत्युक्तं तथा
मुश्रुतोऽप्याह—‘वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा मेहाङ्ग-
नयति । कफादीनां द्युत्वणादिसंख्यानन्त्येन प्रमेहसंख्याप्र-
सक्तिनिरासार्थमाह—विंशतिरेव मेहा इति ॥ ६ ॥

जलोपमं चेश्वरसोपमं वा
घनं घनं चोपरि विप्रसन्नम् ।
शुक्लं सशुकं शिशिरं शनैर्वा
लालेव वा वालुकया युतं वा ॥ ७ ॥
विद्यात्प्रमेहान्कफजान्दशैता-
न्क्षारोपमं कालमथापि नीलम् ।
हारिद्रमाज्जिष्ठमथापि रक्त-
मेतान्प्रमेहान्पडुशन्ति पित्तात् ॥ ८ ॥
मज्जौजसा वा वसयान्वितं वा
लसीकया वा सततं विबद्धम् ।
चतुर्विधं मूत्रयतीह वाता-
च्छेषेषु धातुष्वपकर्षितेषु ॥ ९ ॥

जलोपममित्यादिना दशभिः श्लेष्मगुणैः कृतान्दशप्रमेहा-
नाह—एतच्च निदाने स्फुटमनुसर्तव्यम् । घनं चोपरि विप्रसन्न-
मित्यनेन सान्द्रमेहमाह ॥ वातिको मज्जमेहः । वसया वसामेहः ।
लसिकया हस्तिमेह इति ज्ञेयाः । शेषेष्विति मेदादिषु रसादि-
युक्तधातुव्यतिरिक्तेष्वपकर्षितेषु इति क्षीणेषु क्षयस्तेषां प्रमेहा-
रंभकेण वातेनैव उपोषणादिषु कर्षणाद्वा क्रियते ॥ ७—९ ॥

वर्णं रसं स्पर्शमथापि गन्धं
यथास्वदोषं भजते प्रमेहः ।
श्यावारुणो वातकृतः सशूलो
मज्जादिषाङ्गुण्यमुपैत्यसाध्यः ॥ १० ॥
खेदोऽङ्गगन्धः शिथिलाङ्गता तु
शय्यासनस्वप्नसुखं रतिश्च ।
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहा
घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥ ११ ॥
शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो
माधुर्यमास्यं करपाददाहः ।
भविष्यतो मेहगदस्य रूपं
मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥ १२ ॥
स्थूलः प्रमेही बलवानिहैकः
कृशस्तथैकः परिदुर्बलश्च ।
संवृंहणं तत्र कृशस्य कार्यं
संशोधनं दोषबलाधिकस्य ॥ १३ ॥

स्निग्धस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः
कल्पोपदिष्टा मलशोधनाय ।
ऊर्ध्वं तथाधश्च मलेऽपनीते
मेहेषु सन्तर्पणमेव कार्यम् ॥ १४ ॥

संक्षेपेण कफजादिप्रमेहलक्षणमाह—वर्णमित्यादि । तत्र
कफजे श्वेतोवर्णो मधुरो रसः । शीतस्पर्शः, आमश्च गंधो भवति ।
एवं पित्तमेहेऽपि ज्ञेयाः । वायोस्त्विति निर्वेणत्वेन प्राभातिकं
कायवर्णनमाह—श्यावारुण इत्यादि । मज्जादिषाङ्गुण्यं मज्जल-
सीकादिसमानगुणतां याति । यद्यपि वातिको मेहोऽसाध्य एवोक्तः
स्तथापि पुनरिहासाध्यवचनेन य एव उत्पत्तितः प्रभूताकृतिः
स एव श्यावारुणत्वादिसकलं लक्षणं विभर्ति । यस्तत्तरकालं
चानुबद्धः स साध्यो भवति । तत्र मज्जादिषाङ्गुण्यं नावश्यं
भवतीति दर्शयति । किंवोत्तरकालमेव ये वातानुबंधाः श्या-
वारुणवर्णादय उक्ता भवन्ति तेऽप्यसाध्या भवन्तीति । तथा
कफपित्तजापि मज्जादियोगादसाध्या एव, उक्तं—‘सर्वे एव
प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहलमायांति तदासाध्या-
भवन्ति हि’ ॥ खेदोऽङ्गगन्ध इत्यादिना पूर्वरूपमाह परिदुर्बलो-
हीनबलः कृशस्य इति मांसकृशस्य, दोषबलाधिकस्य दोषेण
बलेनाधिकस्य, क्षयो धातुक्षयः ॥ १०—१४ ॥

गुल्मः क्षयो मेहनबस्तिशूलं
मूत्रग्रहश्चाप्यपतर्पणेन ।
प्रमेहिणः स्युः परितर्पणानि
कार्याणि तस्मात्प्रसमीक्ष्य वह्निम् ॥ १५ ॥
संशोधनं नार्हति यः प्रमेही
तस्य क्रिया संशमनी प्रयोज्या ।
मन्थाः कषाया यवचूर्णलेहाः
प्रमेहशान्त्यै लघवश्च भक्ष्याः ॥ १६ ॥
ये विष्किरा ये प्रतुदा विहङ्गा-
स्तेषां रसैर्जाङ्गलजैर्मनोज्ञैः ।
यवौदनं रूक्षमथापि वाट्यं
मद्यान्ससकूनपि चाप्यूपान् ॥ १७ ॥
मुद्गादियूषैरथ तिक्तशकैः
पुराणशाल्योदनमाददीत ।
दन्तीङ्गुदीतैलयुतं प्रमेही
तथातसीसर्षपतैलयुक्तम् ॥ १८ ॥
सषष्टिकं स्यात्तृणधान्यमन्नं
यवप्रधानस्तु भवेत्प्रमेही ।
यवस्य भक्ष्यान्विविधांस्तथाद्या-
त्कफप्रमेही मधुसंप्रयुक्तान् ॥ १९ ॥
निशिस्थितानां त्रिफलाकषायैः
स्युस्तर्पणाः क्षौद्रयुता यवानाम् ।

तान्सीधुयुक्तान्प्रपिबेत्प्रमेही
 प्रायोगिकान्मेहवधार्थमेव ॥ २० ॥
 ये श्लेष्ममेहे विहिताः कषाया-
 स्तैर्भावितानां च पृथग्यवानाम् ।
 सक्तूनपूपान्सगुडान्सधाना-
 न्भक्ष्यांस्तथान्यान्विधिंश्च खादेत् ॥ २१ ॥
 खराश्वगोधेनुकसंभृतानां
 तथा यवानां विविधाश्च भक्ष्याः ।
 देयास्तथा वेणुयवा यवानां
 कल्पेन गोधूममयाश्च भक्ष्याः ॥ २२ ॥

धुण्णशुष्कयवानां मंडरहितो यवौदनः स एव मंडो नि-
 स्तुषोष्णदलितानां यवानां भवति अतसी ख्याता, ये तिलात-
 सीति पठंति तेषां मनसि फलरूपातसी विवक्षिता । तृणधान्या-
 दीनि श्यामाकादीनि । अपूपान्यवपिष्टकृतान् धानान्भक्ष्यवान् ।
 किंवा शकहुतानां यवानां, वेणुयवा यवानां वंशफलाना
 मिल्यैः ॥ १५-२२ ॥

संशोधनोल्लेखनलङ्घनानि
 काले प्रयुक्तानि कफप्रमेहान् ।
 जयन्ति पित्तप्रभवान्विरेकाः
 संतर्पणः संशमनो विधिश्च ॥ २३ ॥
 दावीं सुराह्वां त्रिफलां समुस्तां
 कषायमुत्काश्य पिबेत्प्रमेही ।
 क्षौद्रेण युक्तामथवा हरिद्रां
 पिबेद्रसेनामलकीफलानाम् ॥ २४ ॥
 हरीतकीकट्फलमुत्तलोध्रं
 पाठाविडङ्गार्जुनधन्वनाश्च ।
 उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं
 कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥ २५ ॥
 दावीं विडङ्गं खदिरो धवश्च
 सुराहकुष्ठागुरुचन्दनानि ।
 दान्यग्निमन्थौ त्रिफला सपाठा
 पाठा च मूर्वा च तथा श्वदष्टा ॥ २६ ॥
 यमान्युशीराण्यभया गुडची
 चव्याभयाचित्रकसप्तपर्णाः ।
 पादैः कषायाः कफमेहिनां ते
 दशोपदिष्टा मधुसंप्रयुक्ताः ॥ २७ ॥
 उशीरलोध्राञ्जनचन्दनाना-
 मुशीरमुस्तामलकाभयानाम् ।
 पटोलनिम्बामलकामृतानां
 मुस्ताभयापक्वकवृक्षकाणाम् ॥ २८ ॥
 लोध्राम्बुकालीयकधातकीनां
 निम्बार्जुनाम्रातनिशोत्पलानाम् ।

शिरीषसर्जार्जुनकेशराणां
 प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम् ॥ २९ ॥

संशोधनग्रहणेनैवोल्लेखे प्राप्ते पुनर्वमनस्य कफजयप्रधान-
 त्वख्यापनार्थमुल्लेखनपदेन वाच्यम् । अन्येतूल्लेखं कफमेहेषु
 निक्षेपणमात्रं, पित्तमेहानां याप्यत्वाज्जयन्तीति पदेन पित्तमेव
 प्रतिपादनमेवोच्यते किंवात्यन्तदुष्टे मेदसि पित्तजानामपि
 असाध्यत्वं । साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टमित्यनेन वक्तव्यास्ता-
 न्प्रति जयन्तीति साधु । सुराह्वेयाद्युक्तं योगद्वयं सर्वमेहेषु
 सुराह्वे देवदारुहरीतक्यादयो दश यथासंख्यं कफमेहेषु
 किंवा सर्वे सर्वकफमेहेषु उशीराद्युक्ताश्च पित्तमेहेषु सर्वेषु
 ज्ञेयाः ॥ २३-२९ ॥

अश्वत्थपाठासनवेतसानां
 कटङ्कटैर्युत्पलमुस्तकानाम् ।
 पैत्तेषु मेहेषु दशैव दृष्टाः
 पादैः कषाया मधुसंप्रयुक्ताः ॥ ३० ॥
 सर्वेषु मेहेषु मतौ तु पूर्वौ
 कषाययोगौ विहितास्तु सर्वे ।
 मन्थस्य पाने यवभावनायां
 स्युर्भोजने पानविधौ पृथक्च ॥ ३१ ॥
 सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव
 देयानि मेहेष्वनिलात्मकेषु ।
 मेदः कफश्चैव कषाययोगैः
 स्नेहैश्च वायुः शममेति तेषाम् ॥ ३२ ॥
 कम्पिल्लसप्तच्छदशालजानि
 वैभीतरौहीतककौटजानि ।
 कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि
 क्षौद्रेण लिह्यात्कफपित्तमेही ॥ ३३ ॥
 पिबेद्रसेनामलकस्य वापि
 कल्कीकृतान्यक्षसमानि काले ।
 जीर्णे च भुञ्जीत पुराणमद्यं
 मेही रसैर्जार्जलजैर्मनोबैः ॥ ३४ ॥

कटंकटेरी दाहुरिद्रा । मन्थस्यपानमिति मन्थपानार्थं भोजनेति
 भोज्यसंस्कारे एवं पानसंस्कारेऽपि सिद्धानि तैलानीति । एतैरेव
 कषायाः सिद्धान्यनिलात्मकेष्विति कफपित्तमेहेष्वेव क्रमादपि
 नानुबंधपूर्वप्राप्तिविशिष्टानिलजानसाध्यत्वेनाचिकित्सत्वात् क-
 फमेही पित्तमेही । कल्कीकृतानीति । कम्पिल्लादीनि कल्की-
 कृतानि च ॥ ३०-३४ ॥

दृष्टानुबन्धं पवनान्कफस्य
 पित्तस्य वा स्नेहविधिर्विकल्प्यः ।
 तैलं कफे स्यात्स्वकषायसिद्धं
 पित्ते घृतं पित्तहरैः कषायाः ॥ ३५ ॥

त्रिकण्टकाश्मन्तकसोमवलकै-
 र्भल्लातकैः सातिविषैः सलोधैः ।
 वचापटोलार्जुननिम्बमुस्तै-
 हरिद्रया पद्मकदीप्यकैश्च ॥ ३६ ॥
 मञ्जिष्ठया वागुरुचन्दनैश्च
 सर्वैः समुस्तैः कफवातजेषु ।
 मेहेषु तैलं विपचेद् घृतं तु
 पैत्तेषु मिश्रं त्रिषु लक्ष्णेषु ॥ ३७ ॥
 फलत्रिकं दारुनिशा विशाला
 मुस्ता च निःकाथ्य निशा सकल्काः ।
 पिवेत्कषायं मधुसंप्रयुक्तं
 सर्वप्रमेहेषु समुद्धृतेषु ॥ ३८ ॥
 लोध्रं शटीं पुष्करमूलमेलान्
 मूर्वा विडङ्गं त्रिफलां यमानीम् ।
 चयं प्रियङ्गुं क्रमुकं विशालां
 किराततिकं कटुरोहिणीं च ॥ ३९ ॥
 भार्ङ्गीनतं चित्रकपिप्पलीनां
 मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठम् ।
 कलिङ्गकान्केशरमिन्द्रसाह्यां
 नखं सपत्रं मरिचं प्लवं च ॥ ४० ॥
 द्रोणेऽम्भसः कर्षसमानि पक्त्वा
 पूते चतुर्भांगजलावशेषे ।
 रसेऽर्धभागं मधुनः प्रदाय
 पक्षं निधेयो घृतभाजनस्थः ॥ ४१ ॥
 मध्वासवोऽयं कफपित्तमेहान्
 क्षिप्रं निहन्याद्विपलप्रयोगात् ।
 पाण्ड्यामयाशांस्यरुचिं ग्रहण्या
 दोषं किलासं विविधं च कुष्ठम् ॥ ४२ ॥

इति मध्वासवः ।

अनुबन्धमिति पश्चादनुगतं विकल्प्य कफे स्यादिति ।
 कफे वातानुबन्धे स्यादेवं पित्तेऽप्युक्तं । सर्वैरित्युक्तेऽपि सर्वैः
 ज्ञेहसाधनं स्यादत आह समस्तैरिति, मिश्रमिति तैलघृतय-
 मकम् । त्रिषु लक्ष्णेष्विवति त्रिदोषलक्षणे मेलकं सति
 त्रिदोषलम् । अनुबन्ध्यनुबन्धकृतं कफपित्तमेहेष्वेव ज्ञेयम् ।
 किंवा सर्वेषामेव मेहानां त्रिदोषजलात्रिदोषलाविर्भावः क-
 दाचिद्भवतीति ज्ञेयम् । लोध्रेत्यादौ क्रमुकः पट्टिकालोघ्रं पूरां
 वा, इन्द्रसाहा बीजपूरका ॥ ३५—४३ ॥

काथः स एवाष्टपले च दन्त्या
 भल्लातकानां च चतुष्पलं स्यात् ।
 सितोपला त्वष्टपला विशेषः
 क्षौद्रं च तावत्पृथगासवौ तौ ॥ ४३ ॥

सारोदकं चाथ कुशोदकं वा
 मधूदकं वा त्रिफलारसं वा ।
 शीघ्रं पिबेद्वा निगदं प्रमेही
 माध्वीकमग्र्यं चिरसंस्थितं वा ॥ ४४ ॥
 मांसानि शूल्यानि मृगद्विजानां
 खादेद्यवानां विविधांश्च भक्ष्यान् ।
 संशोधनारिष्टकषायलेहैः
 संतर्पणञ्च शमयेत्प्रमेहान् ॥ ४५ ॥
 भृष्टान्यवान् भक्षयतः प्रयोगा-
 ङ्गुष्कांश्च सकूत्रं भवन्ति मेहाः ।
 श्वित्रं च कुष्ठं च कफं च कृच्छ्रं
 तथैव मुद्रामलकप्रयोगान् ॥ ४६ ॥
 संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा
 मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः ।
 विरूक्षणाथं कफपित्तजेषु
 सिद्धाः प्रमेहेष्वपि ते प्रयोज्याः ॥ ४७ ॥

काथयैवेति तावन्मानजलेनैव दन्त्यष्टपलं भल्लातकचतुः-
 पलं लोघ्रादीनि कर्षमानानि दत्वा कर्तव्य इत्यर्थः । क्षौद्रं च
 तावदिति काथापेक्षयाष्टभागमित्यर्थः । सारोदकमिति सारः
 प्रधानः खदिरादिसारे षडंगविधिना कृतमुदकं सारोदकं ज्ञेयं
 एवं कुशोदकं ज्ञेयम् । मधुनामधुरीकृतमुदकं मधूदकम् ।
 शूल्यानीति शूलभृतानीत्यर्थः मृगद्विजानामित्यत्र यौगिकत्वात्
 जांगलमृगद्विजानामिति ज्ञेयम् । प्रयोगादित्यभ्यासात् । संतर्प-
 णोत्थेषु गदेष्वित्यत्र संतर्पणीयाध्याये त्रिफलारगवषपाठा
 इत्युक्ताः ॥ ४३—४७ ॥

“व्यायामयोगैर्विविधैः प्रगाढै-
 रुद्धर्तनैः स्नानजलावसेकैः ।
 सेव्यत्वगेलागुरुचन्दनाद्यै-
 र्विलेपनैश्चाशु न सन्ति मेहाः ॥ ४८ ॥

क्लेदश्च मेदश्च कफश्च वृद्धो
 नाशं प्रयाति प्रसमीक्ष्य तस्मात् ।
 वैद्येन पूर्वं कफपित्तजेषु
 मेहेषु कार्याण्यपतर्पणानि ॥ ४९ ॥

या वातमेहान्प्रति पूर्वमुक्ता
 वातोल्बणानां विहिता क्रिया सा ।
 वायुर्हि मेहेष्वतिकर्षितानां
 कुप्यत्यसाध्यान्प्रति नास्ति चिन्ता ॥ ५० ॥
 यैर्हेतुभिर्ये प्रभवन्ति मेहा-
 स्तेषु प्रमेहेषु न ते निषेध्याः ।
 हेतो रसे वा विहिता यथैव
 जातस्य रोगस्य भवेच्चिकित्सा ॥ ५१ ॥

हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं
विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः ।
यो मूत्रयेत्तं न वदेत्प्रमेहं
रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ॥ ५२ ॥

सेव्यमुशीरचंदनादाविलयत्र चंदनादिग्रहणे हि सेव्यादीनांच ग्रहणं स्यात् । संप्रत्युत्सर्गतः कफपित्तप्रमेहानामपतर्पणमाह—यद्यपि अपतर्पणेन गुल्मादिदोषो भवति तथापि गुल्मादिप्रादुर्भावो यथा न भवेत्तथापतर्पणं कर्तव्यमिति । क्लेदश्च मेदश्चेत्यादिना दर्शयति । पूर्वचिकित्सितमेहप्रयुक्तादिदेयानि मेहेष्वनिलात्मकेष्वित्यादिनोक्तानि, तानि वातानुबद्धमेहविषयाणीति दर्शयन्नाह—या वातेत्यादिवातोत्पन्नत्वमेव कुतः कफजेषु पित्तजेषु च भवतीत्याह—वायुरित्यादि । असाध्या-निति उत्पत्तितः । यैर्हेतुभिरित्यादि श्लोकार्थपरिभाषा सर्वरोगेष्वेवानुमता । इह प्रमेहस्य चिरकालानुबंधितया हेतुसेवानिरासार्थमुच्यते ॥ ४८—५२ ॥

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं
मधूपमं स्याद्विविधोपचारः ।
क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मकः स्या-
त्संतर्पणाद्वा कफसंभवः स्यात् ॥ ५३ ॥

संप्रति प्रमेहलक्षणस्य रक्तपित्तलक्षणसाम्ये रक्तपित्ते प्रमेहचिकित्सा माभूदिति कृत्वा प्रमेहरक्तपित्तभेदकं लक्षणमाह—दृष्ट्वेत्यादि । क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मकेषु कफमेदःप्रभृतिषु । क्षीणत्वं चेह दूष्ये विवक्षितेऽपि भेदआदौ तथापि दोषसंबन्धात् दोषशब्दोऽत्र ज्ञेयः । किंवा कफदोषापेक्षया बहुवचनत्वं । यदि हि वातिकः स्यात्तदा हेत्वभावात्कफोऽनुबद्धः स्यादित्यर्थः । संतर्पणास्तु यदि ज्ञातं तर्पणजनितकफवृद्धत्वं तदा वातनिदानाभावाभावं वातजः किंतु कफज इत्यवधार्यत इति भावः ॥ ५३ ॥

संपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः
क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।
साध्या न ते पित्तकृतास्तु याप्याः
साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम् ॥ ५४ ॥

संप्रत्युक्तानुक्तप्रमेहानां साध्यासाध्ययाप्योपदर्शनार्थमाह—स पूर्वरूप इति । सह पूर्वरूपेण स्वेदांगगंधेत्यादिना वर्तन्त इति संपूर्वरूपास्तत्रकफमेहाः साध्या उक्तास्तेन पूर्वरूपेण साध्या भवन्ति । पित्तमेहा याप्या उक्तास्ते प्रत्याख्येया भवन्ति, साध्या वस्थायामपि पूर्वरूपयोगेन यद्यपि सर्वरोगाणामसाध्यत्वमुक्तम् । उक्तं च यथा—अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि ये नरं । विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवमिति । तथापि सर्वपूर्वरूपानुबन्धे यद्यपि सर्वरोगाणामसाध्यत्वमुक्तमिह तु असमस्त-पूर्वरूपानुबन्धेऽप्यसाध्यत्वं भवतीति विशेषवचनालभ्यते, तथा

क्रमेण च ये वातकृतास्ते पूर्वरूपरहिताऽप्यसाध्याः । क्रमेणेति यथोक्तनिदानक्रमेण एतेन य एव निदानोक्तहेतवादियोगेन वातजाश्चत्वारो जायन्ते ते मेहा असाध्या ये तु कफजाः पित्तजा वा वातानुबन्धत्वेन वातजास्ते साध्या याप्याश्च । अत एव तान्प्रतिषिद्धानि तैलघृतानि देयानि । चिकित्सोक्तपूर्वरूपराहित्येन पित्तकृते प्रमेहे कदाचित्साध्यत्वमपि भवतीत्यपवादविधिं दर्शयितुमुत्सर्गप्राप्तां पैत्तिकयाप्यतामनुवदति—पित्तकृतास्तु याप्या इत्यवस्थासाध्यान् पैत्तिकानाह—साध्यास्त्वित्यादि । न प्रदुष्टमिति न प्रकर्षेण दुष्टम् । अदुष्टमेदसः पैत्तिकाः साध्या भवन्तीत्यर्थः । किंवा प्रदुष्टाः कफपित्तमेहास्तावदसाध्याः । तथा कफपित्तमेहा ये धात्वपकर्षणाद्वातकृता भवन्ति तेऽपि सर्वरूपाः सन्तः साध्या भवन्ति ये तु पूर्वरूपत्वेन कियन्तः—शिरसीयोक्तं प्रमेहं विंशतिप्रमेहातिरिक्तं वर्णयन्ति । ते विंशतिरेव मेहा इति संख्याप्रतिनियमेनैव प्रयुक्ताः ॥ ५४ ॥

जातप्रमेही मधुमेहिनो वा
न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
ये चापि केचित्कुलजा विकारा
भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ ५५ ॥

मेहसाध्यताप्रकारत्वमाह जातइत्यादि । प्रमेही यः प्रमेहिणो जातः सोऽप्यसाध्यो भवत्यत्रापि हेतुमाह—स हि बीजदोषादिति । प्रमेहारंभकदोषदुष्टबीजजातप्रमेहित्वान्मधुमेहशब्देनात्र मेहमात्रमुच्यते । यदि तु वातिक एव मधुमेह उच्यते तदेतरप्रमेहयुक्तमातापितृजनितप्रमेहिणो नासाध्यत्वं स्यात् । मधुमेहिनो जनितस्य मधुमेहित्वमेव, कारणानुरूपतया युक्तम् । ततश्च मधुमेही मधुमेहिनो वा जातो न साध्य इति वक्तुमुचितम् । तस्मादपत्ये सामान्येन प्रमेहवचनेनापि तत्करणे पितरि कार्यानुरूपः प्रमेहो मधुमेहशब्दवाच्यो ज्ञेयः । मेहशब्दोऽयं सामान्येन सर्वमेहेषु वर्तते एव, यतः कियन्तःशिरसीये येषां पिडका मधुमेहसंबन्धत्वेन उक्तास्ता इह प्रमेहिणां या पिडका इत्यनेन सामान्यप्रमेहसंबन्धितयाऽनुदितास्तस्यान्मधुमेहशब्दः सर्वप्रमेहे मधुमेहविशेषे च वर्तते । यथा तृणशब्दो सर्वतृणे तृणविशेषे च वर्तते । प्रपञ्चितश्चायमर्थः कियन्तःशिरसीये इति नेह प्रतन्यते ॥ कुलजप्रमेहासाध्यताप्रसंगेनापरेषामप्यसाध्यतामाह—ये चापीत्यादि । कुलजा इति पितृपितामहादिकारणोद्भूता अनेनैव सामान्येन वचनेन प्रमेहस्यापि कुलजस्यासाध्यतायां सिद्धायां पुनस्तद्वचनं संतानानुबंधित्वोपदर्शनार्थम् । उक्तं हि—प्रमेहोऽनुसंगिनामिति ॥ ५५ ॥

प्रमेहिणां याः पिडका मयोक्ता
रोगाधिकारे पृथगेव सप्त ।
ताः शल्यविद्भिः कुशलैश्चिकित्स्याः
शस्त्रेण संशोधनरोपणैश्च ॥ ५६ ॥

भवन्ति चात्र ।

हेतुदोषा दूष्यं मेहानां साध्यतारुरूपं च ।

मेही द्विविधस्त्रिविधं भिषग्जितं तल्लक्षणम् ॥ ५७ ॥

आद्या यवान्नविकृतिर्मन्था मेहापहाः कषायाश्च ।

तैलघृतलेहयोगा भक्ष्याः प्रवरासवाः सिद्धाः ॥ ५८ ॥

व्यायामविधिर्विविधः स्नानान्युद्धर्तनानि गन्धाश्च ।

मेहानां प्रशमार्थं चिकित्सिते दृष्टमेतावत् ॥ ५९ ॥

इति चरकसंहितायां चिकित्सितस्थाने

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

प्रमेहपिडकाचिकित्सासूत्रमाह प्रमेहिणामित्यादि । रोगाधिकारे इति रोगचतुष्टके । अत्र शल्याधिकारत्वेऽन्याधिकारेषु न विस्तरोक्तिरिति वचनान्न विस्तरः कृतः ॥ हेतुरित्यादि संग्रहो भिषग्जितमिति संशोधनं संशमनं, निदानं वर्जनं च ।

आद्या इति । भक्षणीयाः । शेषं सुगमम् ॥ ५६—५९ ॥

इति मेहचिकित्सितं समाप्तम् ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथ कुष्ठचिकित्सिताख्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

हेतुं लिङ्गं विविधं कुष्ठानामाश्रयं प्रशमनं च ।

शृण्वग्निवेश सम्यग्विशेषतः स्पर्शनघ्नानाम् ॥ १ ॥

मेहविप्रनाशान्मेहकुष्ठयोर्जन्म उक्तं तेन मेहमनुकुष्ठचिकित्सितमुच्यते । निदाने हेत्वादय उक्ता अपि चिकित्सोपकरणतया किञ्चिद्विशेषप्रतिपादनार्थं पुनरुच्यते । आश्रयमिति कोष्ठाधारम् । प्रशमनं चेति चकारात्पूर्वरूपसंप्राप्त्योर्वक्ष्यमाणयोर्ग्रहणम् । किंवा लिङ्गेन हेतुना च संप्राप्तिसौद्वय्या । अन्यान्यपि पिष्टव्यंगादीनि स्पर्शनघ्नानि संति, तेन विशेषतो यानि कुष्ठानि तेषां हेत्वादीनि शृणु किंवा कुष्ठानामानन्त्याद्यानि विशेषतः स्पर्शनघ्नान्यष्टादश तेषां हेत्वादि शृण्वति योजना । उक्तं हि कुष्ठानि सप्तविधान्यष्टादशान्यपरिसंख्येयविधानि चेति ॥ १ ॥

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।

भजतामागतां छर्दि वेगांश्चान्यान्यप्रतिघ्नताम् ॥ २ ॥

विरोधीन्यात्रेयसद्रकाप्यीये—न मत्स्यान्पयसाभ्यवहरेदित्यादिनोक्तानि ॥ २ ॥

व्यायाममतिसंतापमतिभुक्त्वा निषेविणाम् ।

शीतोष्णलङ्घनाहारान्क्रमं मुक्त्वा निषेविणाम् ॥ ३ ॥

शीतोष्णेत्यादि । शीतोष्णादीनां यथाक्रमेण सेव्यत्वं मुक्तम्—तद्विपरीतेन सेविनामेवं लघनाहारयोरपि ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

धर्मधर्ममयार्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम् ।

अजीर्णाध्यशिनं चैव पञ्चकर्मापचारिणाम् ॥ ४ ॥

धर्मादिभिरार्तत्वे द्रुतमधिभक्ष्य शीताम्बुसेविनामिति यो-

ज्यम् । अजीर्णाशनमित्याममन्नं अध्यशनमित्याहारेऽपरिणते भुञ्जानानां, पञ्चकर्मापचारिणामिति पञ्चकर्मणि क्रियमाणेऽपचारः पञ्चकर्मापचारः ॥ ४ ॥

नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ।

माषमूलकपिष्टान्नगुडक्षीरतिलाशिनाम् ॥ ५ ॥

व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा ।

विप्रान्गुरून्धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥ ६ ॥

व्यवायं चाप्यजीर्णे इति । विदग्धादिरूपेऽन्नेऽजीर्णे । पापकर्म च कुर्वतामिति पापकर्मणैव विप्रादिधर्षणे लब्धे पुनस्तद्वचनं विशेषहेतुत्वोपदर्शनार्थम् ॥ ५—६ ॥

वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।

दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥ ७ ॥

अतः कुष्ठा विजायन्ते सप्त चैकादशैव च ।

न चैकदोषजं किञ्चित्कुष्ठं समुपलभ्यते ॥ ८ ॥

वातादय इत्यादिना । वातादीनां त्रित्वे सिद्धेऽपि त्रय इति वचनं सर्वकुष्ठेषु त्रयाणामपि दुष्टिदर्शनार्थम् । द्रव्यसंग्रह इति कारणं संग्रहद्रव्याधारमारम्भकं कारणमुच्यते, सप्तकं सर्वत्र सप्तकनियमार्थमुक्तमपि पुनरुच्यते । यद्यपि विसर्पाणामुत्पादे एतान्येव सप्तकारणानि, यदुक्तं—‘रक्तं लसीका त्वक्कांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः । विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः’ इति । तथापि कुष्ठं चिरक्रियैः स्थिरैर्दोषैर्जन्यते । विसर्पस्तु विसरणशील इति विशेषः । अन्ये तु विसर्पा वातादिभिरैकैकशोऽपि भवन्तीत्याहुः । यदुक्तं—‘पृथक् त्रयः त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रय’ इति वचनाद्वर्णयन्ति । त्रिदोषत्वेऽपि विसर्पणाभैकदोषजकुष्ठवत् । एकदोषतादिव्यपदेशस्तत्रोच्यते । सप्त चेति विशेषविच्छेदपाठेन सप्तानां कुष्ठानां महाकुष्ठत्वम् । एकादशानां च क्षुद्रकुष्ठत्वं बोधयति । निदानेनावहितानामपि क्षुद्रकुष्ठानामिह चिकित्सार्थं विधानम् ॥ ७—८ ॥

स्पर्शाक्षत्वमतिस्वेदो न वा वैवर्ण्यमुन्नतिः ।

कोठानां लोमहर्षश्च कण्डूस्तोदः श्रमः क्रमः ॥ ९ ॥

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

दाहः सुप्ताङ्गता चेति कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥ १० ॥

स्पर्शेत्यादि पूर्वरूपं, नवास्वेद इति संबन्धः अतिस्वेदास्वेदौ तु स्वेदवहस्रोतोऽवरोधानवरोधकृतौ ज्ञेयौ । शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिश्च व्रणानामेव ॥ ९—१० ॥

अत ऊर्ध्वमष्टादशानां कुष्ठानां कपालोदुम्बरमण्डलप्यजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणकैककुष्ठचर्मकिटिभविपादिकालसकदद्रुचर्मदलपामाविस्फोटकशतावर्षिचर्चिकानां लक्षणानि उपदेक्ष्यामः ॥ ११ ॥

कृष्णारुणकपालाभं यद्वक्षं परुषं तनु ।
 कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १२ ॥
 कण्डूविदाहरग्रागपरीतं लोमपिञ्जरम् ।
 उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं विदुः ॥ १३ ॥
 श्वेतं रक्तं स्थिरं स्थानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
 कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १४ ॥
 कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तः श्यावं सवेदनम् ।
 यदप्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥ १५ ॥
 सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
 सोत्सेधं च सदाहं च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥ १६ ॥
 श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
 अलावुपुष्पवर्णं तत्सिध्मं प्रायेण चोरसि ॥ १७ ॥
 यत्काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
 त्रिदोषलिङ्गं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥ १८ ॥
 इति सप्तमहाकुष्ठानि ।

कपालः खर्परपालः । विषमं दुश्चित्स्थम् । लोमपिञ्जर-
 मिति कपिलम् । उत्सन्नमण्डलमित्युद्धतमण्डलम् । कृष्यो-
 नीलाण्डो हरिणः । तज्जिह्वाकारमिति कृष्यजिह्वासंस्थानम् ।
 प्रायश्चोरसीत्युरसि बाहुल्येन भवति श्लेष्मप्रधानत्वात् । कदा-
 चिदन्यत्रापि भवतीति भावः । काकणंतिका गुंजा । कुष्ठत्वे-
 नैव त्रिदोषलिङ्गत्वे सिद्धे पुनस्तद्वचनं प्रवर्तयितुं त्रिदोषलिङ्गत्वोप-
 दर्शनार्थम् ॥ ११—१८ ॥

अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
 तदेककुष्ठं चर्माख्यं वहलं हस्तिचर्मवत् ॥ १९ ॥
 श्यावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतम् ।
 वैपादिकं करे पादे स्फोटनं तीव्रवेदनम् ॥ २० ॥
 सकण्डूकैः सरागैश्च गण्डैरलसकं स्मृतम् ।
 सकण्डूरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्धतम् ॥ २१ ॥
 रक्तं सकण्डु सस्फोटं सरुदलति चापि यत् ।
 तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते ॥ २२ ॥
 पामाः श्वेदारुणाः श्यावाः पिडका कण्डुला भृशम् ।
 श्वेताः श्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वं च ॥
 रक्तं श्यावं सदाहार्तिं शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।
 सकण्डूः पिडकाः श्यावा बहुलावा विचर्चिकाः ॥
 इति एकादश क्षुद्रकुष्ठानि ।

महावास्तिवति महास्थानं, मत्स्यशकलोपममिति मत्स्य-
 त्वकसदृशं, किणवत् खरस्पर्शो यस्य तत् किणखरस्पर्श कि-
 णो व्रणस्थानम् ॥ १९—२४ ॥

वातेऽधिकतरे कुष्ठं कापालं मण्डलं कफे ।
 पित्ते त्वौदुम्बरं विद्यात्काकणं तु त्रिदोषजम् ॥ २५ ॥
 वातपित्ते श्लेष्मपित्ते वातश्लेष्मणि चाधिके ।
 कृष्यजिह्वं पुण्डरीकं सिध्मकुष्ठं च जायते ॥ २६ ॥

चर्माख्यमेककुष्ठं च किटिभं सविपादिकम् ।
 कुष्ठं चालसकं ज्ञेयं प्रायो वातकफाधिकम् ॥ २७ ॥
 दद्रुश्चर्मदलं पामा विस्फोटाश्च शतारुषः ।
 पित्तश्लेष्माधिकाः प्रायः कफप्राया विचर्चिका ॥ २८ ॥
 सर्वे त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणां च बलाबलम् ।
 यथास्वैर्लक्षणैर्वृक्षा कुष्ठानां क्रियते क्रिया ॥ २९ ॥
 दोषस्य यस्य पश्येत्कुष्ठेषु विशेषलिङ्गमुद्रिकम् ।
 तस्यैव शमं कुर्यात्ततः परं चानुबन्धस्य ॥ ३० ॥

चिकित्सार्थं वाताद्याधिक्यं कुष्ठेष्वह—वात इत्यादि ।
 कृष्यजिह्वादिषु वातपित्ताधिक्यादि यथासंख्यं ज्ञेयम् । उक्तैक-
 दोषजत्वादिना कुष्ठेष्वविरोधं दर्शयन्नाह—सर्वमित्यादि ।
 त्रिदोषजत्वं सर्वेषु कुष्ठेषु व्यवस्थितमेव । दोषबलाबलवि-
 क्षया चिकित्सार्थया एकदोषजत्वादि व्यपदेश इति भावः ॥
 अनुबन्धस्येति अप्रधानस्य ॥ २५—३० ॥

कुष्ठविशेषैर्दोषा दोषविशेषैः पुनश्च कुष्ठानि ।
 ज्ञायन्ते तैर्हेतुहेतुस्तांश्च प्रकाशयति ॥ ३१ ॥

संप्रति दुर्जातस्य कुष्ठविशेषस्य तथा कुष्ठजनकस्य च हेतोः
 परस्परविरोधकत्वमाह—कुष्ठविशेषैरित्यादि । कुष्ठविशेषैः कुष्ठं
 ज्ञात्वा कुष्ठा ज्ञायन्ते यैर्विशेषैस्ते कुष्ठविशेषास्तैर्वाताधिकोऽयं
 पैत्तिकोऽयमिति कुष्ठदोषे प्रतिज्ञाते दोषविशेषज्ञानात् विशि-
 ष्टानि कुष्ठानि ज्ञायन्ते यथा इदं वातोत्तरं कुष्ठं तस्मात्का-
 पालमिदम् । पित्ताधिकत्वान्मण्डलमिदमित्यादि । तथा यैः
 कुष्ठेष्वपरिज्ञातो हेतुस्स दोषैर्ज्ञायते । यथा कुष्ठं वातोत्तरं
 दृष्ट्वा वातोत्तरकुष्ठजनकानि रूक्षविस्फुडानादीनि कारणानि
 जायन्ते हेतुभिश्च दोषविशेषकुष्ठानि ज्ञायन्ते । यस्मादनेन
 वातोत्तरकुष्ठजनकं सेवितं तस्मादस्य वातोत्तरं कापालं कुष्ठं
 भविष्यतीति किंवा कुष्ठदोषयोरन्योन्यगमकत्वं तत्कार्यकारण-
 तथा परस्परगमकत्वादुपपन्नमिति दर्शयन्नाह—तैरिति तैः
 कुष्ठैः कार्यरूपैर्हेतुर्नामदोषः, अनुमीयते हेतुश्च दोषरूपस्था-
 नकार्यरूपकुष्ठविशेषानवगमयतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

रौक्ष्यं शोषस्तोदः शूलं संकोचनं तथायासः ।
 पारुष्यं खरभावो हर्षः श्यावारुणत्वं च ॥ ३२ ॥
 कुष्ठेषु वातलिङ्गं दाहो रागः परिस्रवः पाकः ।
 विस्रो गन्धः क्लेदस्तथाक्लपतनं च पित्तकृतम् ॥ ३३ ॥
 श्वेत्यं शैत्यं कण्डूः स्यैर्यं सोत्सेधगौरवब्रहेहाः ।
 कुष्ठेषु तु कफलिङ्गं जन्तुभिरभिमक्षणं क्लेदः ॥ ३४ ॥
 सर्वैरेतैर्लिङ्गैर्युक्तं मतिमान्विवर्जयेदबलम् ।
 तृष्णादाहपरीतं शान्ताग्निं जन्तुभिर्जग्धम् ॥ ३५ ॥
 वातकफप्रबलं यद्यदेकदोषोत्पन्नं न तत्कृच्छ्रम् ।
 कफपित्तवातपित्तप्रबलानि तु कृच्छ्रकुष्ठानि ॥ ३६ ॥
 कुष्ठगतदोषज्ञानार्थं वातादिलिङ्गान्याह—रौक्ष्यमित्यादि ।
 दाहादयः पित्तलिङ्गानि । चिकित्सानिबृत्त्यर्थं साध्यासाध्य-
 कुष्ठान्याह—सर्वैरित्यादि ॥ ३२—३६ ॥

वातोत्तरेषु सर्पिर्वमनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रे ॥ ३७ ॥
वमनविरेचनयोगाः कल्पोक्ताः कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः ।
प्रच्छन्नमल्पे कुष्ठे मतं शिराव्यधनं महति च शस्तम् ॥
बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ।
दोषे ह्यतिमात्रहृते वायुर्हन्यादबलमाशु ॥ ३९ ॥
क्लेहस्य पानमिष्टं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रुधिरि ।
वायुर्हि शुद्धकोष्ठं कुष्ठिनमवलं विशति शीघ्रम् ॥ ४० ॥

यथाक्रमं चिकित्सामाह—वातोत्तरेष्विति । अग्रे इति सर्पि-
रादिषु योज्यंते । नवातोत्तरादिषु योज्यंते । तेन वातोत्तरादिषु
सर्पिः प्रथमं कर्तव्यम् । तदर्थं वक्ष्यमाणा चिकित्सा कार्या
इति । बहुशः इति बहुवक्ष्यमाणार्थं स्तोकस्तोकनिर्हरणे पुनः पुनः
शोध्यः । एकदाहि भूरिदोषहरणे बलक्षयो महालयः स्यात् ।
अत एवाह—दोषेत्वतिमात्रहृते इत्यादि । दोषे इति जातौ ए-
कवचनं । तेन कफपित्तयोरपि ग्रहणम् । किंवा दोष इति एक-
वचनेनैव एकदोषस्याप्यतिमात्रहरणे वायुर्हन्यादिति । क्लेहस्य
पानं ज्ञेयं । अशुद्धकोष्ठस्य व्याधिवर्धनं भवति । उक्तं हि—
शेषदोषे व्याधिरतिवर्धते इति । शोधनेन तु निःशेषे दोषे
कृते सशेषदोषता नास्ति ॥ ३७—४० ॥

दोषोत्किष्ठे हृदये वास्यः कुष्ठेषु चोर्ध्वभागेषु ।
कुटजफलमदनमधुकैः सपटोलैर्निम्बरसयुकैः ॥ ४१ ॥
शीतरसः पक्करसो मधूनि मधूकं च वमनानि ।
कुष्ठेषु त्रिवृता दन्ती त्रिफला च विरेचने शस्ता ४२
सौवीरकं तुषोदकमालोडनमासवांस्तु शीध्वादीन् ।
शंसन्त्यधोहराणां यथा विरेकः क्रमश्चेष्टः ॥ ४३ ॥
दार्वीवृहतीसेव्यैः पटोलपिचुमर्दमदनकृतमालैः ।
सक्लेहैरास्थाप्यः कुष्ठी सकलिङ्गयवमुस्तैः ॥ ४४ ॥
वातोल्बणं विरिक्तं निरूढमनुवासनमालक्ष्य ।
फलमधुकनिम्बकुटजैः सपटोलैः साधयेत्क्लेहम् ४५
दन्तीमधूकसैन्धवफणिज्जकः पिप्पली करञ्जफलम् ।
नस्यं स्यात्सविडङ्गं क्रिमिकुष्ठकफप्रदोषघ्नम् ॥ ४६ ॥

कुटजेत्यादिना वमनद्रव्याण्याह—शीतरसः शीतकषायः ।
यथा विरेकः क्रमः चेष्ट इति प्रधानमध्यावरशुष्यपेक्षया
पेयादिक्रमः द्विश एकशो वा कार्यः, उक्तं हि—‘पेयाविलेपी-
मकृतं कृतं च यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकं । क्रमेण सेवेत नरो-
नकालान् प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्ध’ इति । आस्थापनानुवासने
यद्यपि नास्थाप्या कुष्ठिन इत्यादिना कुष्ठे निषिद्धे तथाप्या-
स्थापनानुवासनैकसाध्यायामवस्थायां कर्तव्ये एव । यदुक्तं—
‘प्रवृत्तिनिवृत्तिरक्षणसंयोगे गुदलाघवं संप्रधार्य सम्यगधि-
गच्छे’ इति । तेनाह वातोल्बणमित्यादि । आस्थापनानु-
वासनविधानं सेव्यम् ॥ ४१—४६ ॥

वैरेचनिकैर्धूमैः श्लोकस्थानेरितैश्च शाम्यन्ति ।
क्रमयः कुष्ठकिलासाः प्रयोजितैरुक्तमाङ्गस्थाः ॥ ४७ ॥
स्थिरकठिनमण्डलानां स्विन्नानां प्रस्तरप्रणाडीभिः ।
कूर्चैर्विघट्टितानां रक्तोत्क्लेशोऽपनेतव्यः ॥ ४८ ॥
आनूपचारिजानां मांसानां पोष्टलैः सुखोष्णैश्च ।
स्विन्नोत्स्विन्नं विलिखेत्कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥ ४९ ॥
रुधिरागमार्थमथवा शृङ्गालावुभिराहरेद्रक्तम् ।
प्रच्छिन्नतमल्पं कुष्ठं विरेचयेद्वा जलौकाभिः ॥ ५० ॥
ये लेपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हृतास्त्रदोषाणाम् ।
संशोधिताशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥ ५१ ॥

सूत्रस्थाने यद्यपि एकैव वैरेचनिको धूम उक्तस्तथापि
तत्रोक्तद्रव्यैर्व्यस्तसमस्तैर्वहवो धूमा भवन्तीति बहुवचनमिह
कृतम् । नाज्येव नाडी पुष्करनाडी स्वेदाध्याये उक्ता । कूर्च
शस्त्रविशेषमाह—रक्तोत्क्लेश उच्छिष्टं रक्तं स्विन्नत्वेनोत्स्विन्नम् ।
स्विन्नोत्स्विन्नम् । रुधिरागमार्थमुल्लिखेदिति संबंधः । निहृतोऽ-
सदोषो येषां ते निहृतास्त्रदोषाः ॥ ४७—५१ ॥

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शेन्द्रियनाशनानि यानि स्युः ।
तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं च दोषं च निःस्त्राव्य ॥ ५२ ॥
पाषाणकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
पीतागदस्य कार्यो विषैः प्रदेहोऽगदैश्चानु ॥ ५३ ॥
स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदकण्डुलानि कुष्ठानि ।
कूर्चैर्दन्तीत्रिफलाकरवीरकरञ्जनिम्बकुटजानाम् ५४
जात्यर्कनिम्बजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनैर्वा ।
घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रलेपैः प्रदेह्यानि ॥ ५५ ॥
मारुतकफकुष्ठघ्नं कर्मोक्तं पित्तकुष्ठिनां कार्यम् ।
कफपित्तरक्तहरणं तिक्तकषायैः प्रशमनं च ॥ ५६ ॥
सर्पिषि तिक्तकानि च यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत्कर्म ।
बाह्याभ्यन्तरमध्यं तत्कार्यं पित्तकुष्ठेषु ॥ ५७ ॥

न शस्त्रं क्रमत इति । सिरादिसंकटत्वात् शस्त्रं योग्यं
भवति । स्पर्शेन्द्रियनाशनानीति त्वग्निन्द्रियहराणि सुप्तसुप्ता-
नीति सुप्तवत् सुप्तानि अचेतनानि । सर्वथा स्पर्शाज्ञानीत्यर्थः ।
पित्तकुष्ठिनां रक्तपित्तहरादीनि कार्याणि इति योज्यम् ॥ सर्पिषि
तिक्तकानि ॥ ५२—५७ ॥

दोषाधिक्यविभागादित्येतत्कर्म कुष्ठनुत्प्रेक्तम् ।
वक्ष्यामि कुष्ठशमनं प्रायस्स्वगदोषसामान्यात् ॥ ५८ ॥
दार्वी रसाञ्जनं वा गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम् ।
अभया प्रयोजिता वा मांसं सद्योषगुडतैलाः ॥ ५९ ॥

मूलं पटोलस्य तथा गवाक्ष्याः
पृथक्पलांशं त्रिफला त्रिवृच्च ।
स्यान्नायमाणा कटुरोहिणी च
मागार्दिका नागरपादयुक्ता ॥ ६० ॥

पलं तथैकं सह चूर्णितानां
जले शृतं दोषहरं पिबेन्ना ।
जीर्णे रसे धन्वमृगजानां
पुराणशाल्योदनमाददीत ॥ ६१ ॥
कुष्ठानि शोफं ग्रहणीप्रदोष-
मशींसि कृच्छ्राणि हलीमकं च ।
षड्रात्रयोगेन निहन्ति चैव
हृद्वस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥ ६२ ॥

दार्वीरसांजनं, दार्वाकाथकृतं रसाज्जनं, अभयाप्रयोगो
गुडतैलयोः कुष्ठनिदानत्वेनोक्तयोरपि संयोगमहिम्ना हरीतक्या
समं प्रयोगो कुष्ठघ्नो भवति । मूलं पटोलस्येति । पटोलमूलम्
तथा गवाक्ष्या अपि मूलं, पलांशः पलपरिमाणः । त्रिफला त्रि-
वृच प्रत्येकं पलांशाः । यद्यपि च महातिक्तोक्तं द्वितीयं पृथक्
शब्देन त्रिफलायाः प्रत्येकं भागः सर्वत्र व्यवस्थापितः ।
तथापि तस्यैवार्थस्य द्योतनार्थं पुनः पृथक्त्वं ग्राहयति ।
किंवा त्रायमाणायाः कटुरोहिण्याः पृथक् भागार्थकत्वं दर्श-
यति । त्रिफलायास्तु प्रसंगत एव पृथग्भागग्रहणं सिद्धम् ॥
त्रायमाणा कटुरोहिण्याः प्रत्येकं षट्पञ्चाशद्व्ययं नागरस्य
चोभयोरर्धभागपूरकत्वेनार्धपलापेक्षया चतुर्थपादद्वयेन चतु-
ष्टयं भवति । एवं त्रायमाणा कटुरोहिणी नागरैः पलमेकं
पटोलमूलादिभिः पञ्चपलानीति मिलित्वा षट्पलानि
तथासत्येषां पटोलादीनां चूर्णीकृतानामिति जर्जरीकृतानां
षट्पलानां पलमाकृष्य जले शृतं पिबेदेवं षड्दिनं प्रयोज्यम् ।
षड्दिनप्रयोगेणैवास्य प्रायः कुष्ठहरत्वादुन्नीयते । एतद्व्याख्यान-
संमतिप्रदतंत्रांतराणीह लिख्यन्ते । तथाह्यभिवेशः “पटोलमूलं
त्रिफला विशाला च पलोन्मिता । पलार्धं त्रायमाणा च तथा
कटुरोहिणी । कर्षार्धं नागरं दत्त्वा षट्पलान्यवचूर्णयेत् ।
जले शृतं पिबेत्कोष्णं चूर्णस्यात्र पलं पलमि”त्यादि । तथा चक्षु-
ष्येणाऽप्याह—“पटोलमूलं त्रिफला विशाला च पलांशिका ।”
कटुका त्रायमाणा च पलार्धा पादनागरा । तस्मात् षड्भाग-
मुत्क्राथ्य जले दोषहरं पिबेदिति अन्येतु व्याख्यानयन्ति यत्
पलाशशब्देन कर्ष उच्यते । तेन पटोलमूलस्य पृथक्कर्षः, तथा
गवाक्षामूलस्य कर्षः तथा त्रिफलायाः कर्षः । त्रायमाणा च
नागरं पादयुक्ता सति भागार्धका कर्षप्रमाणा भवति । एवं कटु-
रोहिणीं च नागरपादयुक्ता सति कर्षार्धा भवति । एवं मिलित्वा
पलं चूर्णीकृतं जले शृतं पिबेदिति । एतच्च तन्त्रान्तरे
विरोधात् । तथा त्रिफलसमुदायभागस्य चान्यायसिद्धलान्नाति
मधु । जतूकर्णे “पटोलमूलत्रिफलागवाक्षीत्रिवृतापलैः” । त्रायंती
कटुका द्वाभ्यां कृत्वा नागरपादादिकं । चूर्णं पलं पिबेत्तस्माच्छु-
तमित्यादिवचनविरोधाज्जीर्णे रसे इत्यादि । विरेकेऽत्र रसभो-
जनं प्रयोगत्वात् धन्वमृगजानां रसे शाल्योदनमाददी-
तेति ॥ ५८—६२ ॥

मुस्तं व्योषं त्रिफला मञ्जिष्ठा दारुपञ्चमूले द्वे ।
सप्तच्छदनिम्बत्वक् सविशालश्चित्रको मूर्वा ॥ ६३ ॥
चूर्णं तर्पणभागेनैवभिः संयोजितं समभ्वाज्यम् ।
श्रेष्ठं कुष्ठनिवर्हणमेतत्प्रायोगिकं भक्ष्यम् ॥ ६४ ॥
श्वयथुं सपाण्डुरोगं श्वित्रं ग्रहणीदोषमशींसि ।
ब्रह्मभगन्दरपिडकाकण्डूकोठांश्च विनिहन्ति ॥ ६५ ॥
इति सर्वकुष्ठनाशकयोगः ।
त्रिफलातिविषाकटुकानिम्बकलिङ्गकवचापटोला-
नाम् ।
मागधिकारजनीद्वयपद्मकमूर्वाविशालानाम् ॥ ६६ ॥
भूनिम्बपलाशानां दद्याद्विपलं ततस्त्रिवृद्वित्रिगुणा ।
तस्याश्च पुनर्ब्राह्मी तच्चूर्णं सुप्तिनुत् परमम् ॥ ६७ ॥
इति सुप्तिकुष्ठे ।
नवनीतकप्रयोगो रसेन जात्याः समाक्षिकः परमः ।
सप्तदशकुष्ठघाती माक्षिकधातुश्च मूत्रेण ॥ ६८ ॥
गन्धकयोगसुवर्णमाक्षिकयोगादेव (?) ।
सर्वव्याधिनिनाशनमद्यात्कुष्ठी रसं च निगृहीतम् ॥
वज्रं शिलाजतुसहितं सहितं वा योगराजेन ।
सर्वव्याधिहरणार्थमद्यात्कुष्ठी निगृह्य नित्यं च ॥ ७० ॥
खदिरसुरदारुसारं श्रपयित्वा तद्रसेन तोयार्थम् ।
क्षौद्रप्रस्थे कार्यः कार्ये ते चाष्टपालिके च ॥ ७१ ॥
ततश्चायश्चूर्णानामष्टपलं प्रक्षिपेत्तथा मूलानि ।
त्रिफलैले त्वग्मरिचं पत्रं कनकं च कर्षांशम् ॥ ७२ ॥
मत्स्यण्डिका मधुसमा तन्मांसमायसे भाण्डे ।
मध्वासवमाचरतः कुष्ठकिलासे शमं यातः ॥ ७३ ॥
इति मध्वासवः ।

खदिरकषायद्रोणं कुम्भे घृतभाविने समारोप्य ।
द्रव्याणि चूर्णितानि त्वष्टपलिकान्यत्र देयानि ॥ ७४ ॥
त्रिफलाव्योषविडङ्गरजनी-
मुस्ताटूरुषकेन्द्रयवसौवर्णी च ।
तथा त्वक् छिन्नरुहा चेति
तन्मासं निदधीत धान्यमध्ये ॥ ७५ ॥
प्रातःप्रातः पिबेत्ततो युक्त्या
मासेन महाकुष्ठं हन्येवाल्पं तु ।
पक्षेणार्शः श्वासभगन्दरकासकिलासप्रमेहशोषांश्च ।
ना भवति कनकवर्णः पीत्वारिष्टं कनकविन्दुम् ॥ ७६ ॥
इति कनकविन्दुरिष्टम् ।

तर्पणभागेरिति सक्तुभागेः प्रयोजितमिति सततोपयोज्यम् ।
त्रिफलेत्यादि योगं च पठंति । लिङ्गहकः पाषाणभेदः औत्तरा-
पथिक उच्यत इति निषंढौ । ‘आसीदैत्यो महाबाहुर्लिङ्गिहानो
महासुरः । योजनानां त्रयंलिखत् कायेनाच्छाद्य तिष्ठति ।
विष्णुचक्रेण संच्छिन्नो पपात धरणीतले । वसा तस्य समाख्याता

लिलीहक इति क्षितौ' इत्यादि । जाला इति आमलक्याः
कार्ये ते चाष्टपालिके इति खदिरसुरदारुसारोक्तमाने मधु-
शर्कर इहापि ज्ञेयम् । सौवर्णीत्वगदारुहरिद्रा ॥ ६३—७६ ॥

कुष्ठेष्वनिलकफकृतेष्वेवं पेयास्तथापि पित्तेषु ।
कृतमालकाथश्चाप्येष विशेषात्कफकृतेषु ॥ ७७ ॥
त्रिफलासवश्च गौडः सचित्रकः श्वित्ररोगकुष्ठघ्नः ।
कमुकदशमूलदन्तीवराङ्गमधुयोगसंयुक्तः ॥ ७८ ॥

लघूनि चान्नानि हितानि विद्या-
त्कुष्ठेषु शाकानि च तित्तकानि ।
भल्लातकैश्च त्रिफलैः सनिम्बै-
र्युक्तानि चान्नानि घृतानि चैव ॥ ७९ ॥
पुराणधान्यान्यथ जाङ्गलानि
मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।
शस्ता न गुर्वम्लपयोदधीनि
नानूपमत्स्या न गुडास्तिलाश्च ॥ ८० ॥

त्रिफलासवश्च गौड इत्यादौ गौड इति शर्करास्थाने गुडेन
कृतः गौडः । ह्रस्वकमुकं पूगफलं, वराङ्गं गुग्गुलुः, अत्र
त्रिफलादीनां मानेऽनुकेऽपि आसवान्तरोक्तद्रव्यमानविभा-
गेन मानं ग्राह्यम् । लघूनीत्यादिनाहारमाह ॥ ७७—८० ॥

पला कुष्ठं दार्वी शतपुष्पा चित्रकं विडङ्गं च ।
कुष्ठालेपनमिष्टं च रसाञ्जनाभया चैव ॥ ८१ ॥
चित्रकमेलां विम्बीं वृषकं त्रिवृदर्कनागरकम् ।
चूर्णीकृतमष्टाहं भावयितव्यं पलाशस्य ॥ ८२ ॥
क्षारेण गवां मूत्रे घृतेन तेनास्य मण्डलान्याशु ।
मिथ्यन्ते विलयन्ति च लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥ ८३ ॥
मांसी मरिचं लवणं रजनी तगरं सुधागृहधूमः ।
मूत्रं पित्त क्षारः पालाशः कुष्ठनुल्लेपः ॥ ८४ ॥
त्रपु सीसमयश्चूर्णं मण्डलनुत्फल्गु चित्रकं बृहती ।
गोधारसः सलवणं दारु च सूत्रं च मण्डलनुत् ८५
कदलीपलाशपाटलिनिचुलक्षाराम्भसा प्रसञ्जेन ।
मांसेषु तोयकार्यं कार्यं पिष्टे च किण्वे च ॥ ८६ ॥
तैर्मादकः सुजातः किण्वैर्जनितप्रलेपनं शस्तम् ।
मण्डलकुष्ठविनाशनमातपसंस्थे कृमिघ्नं च ॥ ८७ ॥
मुस्तं मदनं त्रिफला करञ्ज आरग्वधं कलिङ्गयवाः ।
दार्वी सप्तपर्णा स्नानं सिद्धार्थकं नाम ॥ ८८ ॥
एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकस्तथोद्धर्षः ।
त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रधानः पाण्डुरोगघ्नः ॥ ८९ ॥
कुष्ठं करञ्जवीजान्येडगजः कुष्ठसूदनो लेपः ।
प्रवृषाडवीजसैन्धवरसाञ्जनकपित्थलोभाश्च ॥ ९० ॥
करवीरमूलकल्कः कुटजकरञ्जयोः फलं त्वचोदार्व्याः ।
सुमनः प्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥ ९१ ॥

लोभस्य धातकीनां वत्सकबीजस्य नक्तमालस्य ।
कल्कश्च मालतीनां कुष्ठेषूद्वर्तनालेपः ॥ ९२ ॥
शैरीषीत्वक् पुष्पं कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।
पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठनुल्लेपः ॥ ९३ ॥
इति चत्वारो लेपाः ।

एलेयादिना लेपानाह—विंवी ओष्ठफलोपमा, कुरवक
इत्यनेन विलयंतीत्यपयांति । मांसेषु तोयकार्यमिति मांसप्रक्षा-
लनात्पिष्टे च तोयकार्यं तथा किण्वे च तोयकार्यं क्षाराभसा
कार्यमिति योज्यम् । अत्र मांसपिष्टाभ्यां किण्वं कार्यम् । कि-
ण्वैश्च मोदकः साधनीयः । मोदको जगलः सुजातः समजनितः
प्रलेपनमिति योज्यम् । सुस्तमित्यादौ वर्णकमित्यालेपनं त्वग्दो-
षशब्देन गोवलीवर्दन्यायेन फिलासव्यङ्गादीनां ग्रहणम् ।
कुष्ठमित्यादिको योगो ज्वरपिष्टको ज्ञेयः । तेनारग्वधीयोक्त-
करंजैडगजं सकुष्ठं गोमूत्रपिष्टं च परः प्रदेहः । इत्यत्र
गोमूत्रपिष्टत्वं विशेषतः । तेन न पौनरुक्त्यम् । उद्वर्तनमुन्म-
दावलेप इत्यादावुन्मर्दनमुद्वर्तनं ज्ञेयम् । शैरीषीत्वगादौ
प्रत्येकद्रव्यकृतत्वेन चतुर्भिः प्रलेपो ज्ञेयः । अन्ये तु चतुर्भि-
रपि मिलितैरवचूर्णेनोद्वर्तनजलपिष्टलेपनरसक्रियालेपनभेदेनैह
चतुर्विधलेपं वदन्ति । एतच्च विधाचतुष्टयमन्यप्रयोगेष्वपि
दृश्यते । तथाप्यालेपनसिद्धत्वान्नातिरमणीयम् ॥ ८१—९३ ॥
दार्व्या रसाञ्जनस्य च निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य
आरग्वधवृक्षकयोस्त्रिफलायाः सप्तपर्णस्य ॥ ९४ ॥
इति षट्कषाययोगा निर्दिष्टाः सप्तमश्च तिनिशस्य ।
स्नाने पाने च मतास्तथाष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ ९५ ॥
आलेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कषायाः ।
तैलघृतपाकयोगे चेष्यन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम् ॥ ९६ ॥
त्रिफलानिम्बपटोलमञ्जिष्ठा रोहिणी वचा रजनी ।
एष कषायोऽभ्यस्तो हिनस्ति कफपित्तजं कुष्ठम् ९७
एतैरेव च सर्पिः सिद्धं वातोल्बणं जयति कुष्ठम् ।
एष च कल्पो दृष्टः खदिरासनदारुनिम्बानाम् ॥ ९८ ॥
दार्व्या इत्यादौ दार्वीसंबन्धिना रसाञ्जनस्यैको योगः ।
शेषास्तु षट्सप्तकस्तिनिशस्याष्टमोऽश्वमारस्य । अश्वमारस्तु
यद्यपि मूलत्वेनोक्तस्तथापि कुष्ठेषु विषमयोगस्यापि विहित-
त्वात्साधुः ॥ ९४—९८ ॥
कुष्ठार्कतुत्थकटूफलमूलकबीजानि रोहिणीकटुका ।
कुटजफलोत्पलमुस्तं बृहतीकरवीरकाशीसम् ॥ ९९ ॥
एडगजनिम्बपाठा दुरालभा चित्रको विडङ्गश्च ।
तिकेष्ट्वाकुबीजं कम्पिल्लकसर्षपवचा दार्वी ॥ १०० ॥
एतैस्तैलं सिद्धं कुष्ठघ्नं योग एष वा लेपः ।
उद्वर्तनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेष एवेष्टः ॥ १०१ ॥
श्वेतकरवीरकरसो गोमूत्रं चित्रको विडङ्गश्च ।
कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं संमतो भिषजाम् ॥ १०२ ॥
इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीरपल्लवमूलत्वक् वत्सकविडङ्गश्च ।
कुष्ठार्कमूलसर्षपशिग्रुत्वग्रोहिणी कटुका ॥ १०३ ॥
एतैस्तैलं साध्यं कल्कैः पादांशिकैर्गवां मूत्रम् ।
दत्त्वा तैलचतुर्गुणमभ्यङ्गः कुष्ठकण्डूघ्नः ॥ १०४ ॥

इति श्वेतकरवीरपत्राद्यं तैलम् ।

तिकृश्वकुबीजं द्वे तुत्ये रोचना हरिद्रे द्वे ।
बृहतीफलमेरण्डः सविशालश्चित्रको मूर्वा ॥ १०५ ॥
काशीसहिङ्गुशिग्रुयूषणसुरदारुतुम्बुरुविडङ्गम् ।
लाङ्गलकं कुटजत्वक् कटुकाख्या रोहिणी चैव ॥ १०६ ॥
सर्षपकल्कैरेतैर्मूत्रे चतुर्गुणे साध्यम् ।

कण्डूकुष्ठविनाशनमभ्यङ्गान्मारुतकुष्ठं तैलम् ॥

इति तिकृश्वकुतैलम् ।

कनकक्षीरीशैला भार्ङ्गी दन्ती फलानि मूलं च ।
जातीफलानि प्रवालसर्षपलशुनविडङ्गं करञ्जत्वक् ॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्गनिम्बचित्रकास्फोताः ।
गुञ्जैरण्डबृहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥ १०९ ॥

कुष्ठं पाठा मुस्तं तुम्बुरुमूर्वावचाः सषड्ग्रन्थाः ।
एडगजकुटजशिग्रुयूषणभल्लातकक्षवकाः ॥ ११० ॥
हरितालमवाकपुष्पी तुत्यं कम्पिल्लकोऽमृतासंज्ञः ॥
सौराष्ट्रीकाशीशं दार्वीत्वक् सर्जिकालवणम् ॥ १११ ॥

कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलकपल्लवकषाये ।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥ ११२ ॥
स्थाप्यं कटुकालावुनि तत्सिद्धं तेनास्यमण्डलान्याशु
मिन्द्याङ्गिषगभ्यङ्गात्कृमींश्च कण्डूं विनिहन्त्यात् ॥

इति कनकक्षीरतैलम् ।

कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकाशीसम् ।
तैलेन युक्तमुचितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥ ११४ ॥
तेनालितं सिध्मं सप्ताहाद्येति तिष्ठतो घर्मे ।
मासान्नवं किलासं ज्ञानं मुक्त्वा विशुद्धतनोः ॥ ११५ ॥
इति सिध्मलेपः ।

कुष्ठकैल्यादि एतैस्तैलं सिद्धमित्यत्र तिलतैलं ज्ञेयम् ।
यत्र तु विशेषस्तत्र सार्षपं वा अन्ये तु कुष्ठेष्वालेपे सार्षपं
ग्राहयन्ति । पाने तु विशेषानुक्ते तिलतैलमेव भवति । श्वेत
करवीर इत्यादौ करवीरस्य गोमूत्रयोर्द्रवत्वं । श्वेतकरवीरेत्यादौ
कल्कमानस्य च गोमूत्रमानमपि समानं । तुत्येति कार्पूरिका-
तुत्यं । कनकक्षीरी खर्णक्षीरी । अर्वाक्पुष्पपामार्गावेति व्यप-
याति । घर्मेत्यातपे, ज्ञानं मुक्त्वेति ज्ञानं वर्जयित्वा अयं
प्रयोगः ॥ ११५—११५ ॥

सर्षपकरञ्जकोषातकीनां तैलान्यथेज्जुदीनां च ।
कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैलं यच्चापि खदिरस्य तैलानि ॥ ११६ ॥
इति तैलानि ।

जीवन्ती मञ्जिष्ठा दार्वी कम्पिल्लकस्तथा तुत्यम् ।
एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः
क्षेप्यः समधूच्छिष्टो विपादिका नश्यति व्याप्ता ।
चर्मैककुष्ठं किटिभं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥ ११८ ॥

इति विपादिकायां तैलघृते ।

किण्वं वराहरुधिरं पृथ्वीका सैन्धवं च लेपः स्यात् ।
लेपो योज्यः कस्तुम्बुरुणि कुष्ठं च मण्डलनुत् ॥ ११९ ॥
इति मण्डलकुष्ठे लेपः ।

सर्षपकरंजेत्यादिना कुष्ठेष्वनुपानसाधने सार्षपतैलादीनि
देयानि इति दर्शयति । अन्ये तु कुष्ठेषु सामान्येन तैलाद्युक्तौ
सार्षपादीन्येव देयानि । न तिलतैलमित्यनेन दर्शितं इति
वर्णयन्ति । घृततैलपाकेति यमकपाकः । अत्र च सिद्धे ज्ञेहे
क्षेप्ययोः सर्जरसमधूच्छिष्टयोरपि कल्कार्थं दत्तमंजिष्ठादि-
द्रव्याणां समानमानत्वं साहचर्याज्ज्ञेयम् । किंवा ज्ञेहादृशो
भागः सर्जरसमधूच्छिष्टयोरन्यत्र दृष्टत्वात् । तथाहि समूलाग्रै-
रंडेल्यादौ द्विप्रस्थज्ञेहपरिमाणे मधूच्छिष्टपलान्यष्टावुक्तानि
॥ ११६—११९ ॥

पूतिकादारुजटिला पकसुरा क्षौद्रमुद्रपण्यौ च ।
लेपः सकाकणासो मण्डलकुष्ठापहः सिद्धः ॥ १२० ॥
इति मण्डलकुष्ठे द्वितीयो लेपः ।

चित्रकशोभाञ्जनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारुणि ।
खदिरो धवश्च लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥ १२१ ॥
लाक्षारसाञ्जनैला पुनर्नवा चेति कुष्ठिनो लेपाः ।
दधिमण्डयुताः सर्वे देयाः षण्मासतकफघ्नाः ॥ १२२ ॥
इति षड्लेपः ।

एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरकसर्षपैः कृमिघ्नैश्च ।
कृमिकुष्ठमण्डलाख्यं दद्रुकुष्ठं च शममुपैति ॥ १२३ ॥
इति एडगजादिलेपः ।

एडगजः सर्जरसो मूलकबीजं च सिध्मकुष्ठानाम् ।
काञ्जिकयुक्तं तु पृथङ्मातमिदमुद्धर्तनं क्रमशो लेपाः ॥
इति सिध्मकुष्ठे लेपः ।

वासा त्रिफला पाने ज्ञाने चोद्धर्तने प्रलेपे च ।
बृहती सेव्यपटोलाः सशारिवा रोहिणी चैवा ॥ १२५ ॥
खदिरावघातककुभा रोहीतककुटजधवनिम्बाः ॥
सप्तच्छदकरवीराः शस्यन्ते ज्ञानपानेषु ॥ १२६ ॥
इति कुष्ठे ज्ञानं पानं च ।

जलवाप्यलोहकेशरपत्रप्लवचन्दनं मृणालानि ।
भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥ १२७ ॥
यथाहलोध्रपद्मकपटोलपिचुमन्दचन्दनरसाश्च ।
ज्ञाने पाने च हिताः सुशीतलाः पित्तकुष्ठिभ्यः ॥ १२८ ॥

आलेपनं प्रियङ्गुहरेणुका वत्सकस्य च फलानि ।
सातिविषा च सेव्या सचन्दना रोहिणी कटुका ।
तिक्तघृतैर्घृतघृतैरभ्यङ्गो दध्यमानकुष्ठेषु ॥ १२९ ॥

इत्यभ्यङ्गः ॥

तैलैश्चन्दनमधुकप्रपुण्डरीकोत्पलयुतैश्चाभ्यङ्गः १३०
इति द्वितीयोऽभ्यङ्गः ।

पूतीत्यादौ पक्कासुरा गोरखकर्कटी । षण्मासतकफकुष्ठप्रा-
इति किण्वं बराहरुधिरैत्याद्युक्ताः षड् भवन्ति । अन्ये चि-
त्रकादीन्येव श्लोकपादोक्तान् षड् वर्णयति । अवधातः क-
णिकाकारः रोहितको रोहिड इति ख्यातः । वाप्यं कुष्ठं लोह-
मगुरु प्लवं कैवर्तमुस्तकं भागोत्तराणि यथोत्तरमेकभागवृद्धानि ॥
रसा इति काथाः, तैलैरिति चन्दनादिभिः ॥ १२०—१३० ॥

क्लृदे प्रपतति चाङ्गे दाहे विस्फोटके सचर्मदले ।
शीताः प्रदेहसेका व्यधनविरेचकौ घृतं तिक्तम् १३१
खदिरघृतं निम्बघृतं दावींघृतमुत्तमं पटोलघृतम् ।
कुष्ठेषु रक्तपित्तप्रबलेषु भिषग्जितं सिद्धम् ॥ १३२ ॥

त्रिफलात्वचोऽर्धपलिकाः

पटोलपत्रं च कार्ष्णिकाः शेषाः ।

कटुरोहिणी सनिम्बा

यष्ट्याह्वा त्रायमाणा च ॥ १३३ ॥

एष कषायः साध्यो दत्त्वा द्विपलं मसूराणाम् ।
सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो ग्राह्यः ॥ १३४ ॥
ते च कषायाष्टपले चतुष्पलं सर्पिषश्च पक्वव्यम् ।
यावत्स्यादष्टपलं शेषं पेयं ततः कोष्णम् ॥ १३५ ॥
तद्वातपित्तकुष्ठं वीसर्पं वातशोणितं प्रबलम् ।
ज्वरदाहगुल्मविद्रधिभिर्भ्रमविस्फोटकान्हन्ति ॥

खदिरघृतमिलादौ खदिरादिभिर्घृतानि तत्र च खदिरस्य-
सारं निवस्य त्वक्, पटोलस्य च पत्रं, ग्राह्यं वृद्धव्यवहारात् ।
उक्तं च—‘सारः स्यात्खदिरादीनां निबादीनां लवचं तथा,
फलं तु दाडिमादीनां पटोलादेर्दलं तथा’ । त्रिफलामिति
निस्तुषमसूराणां न तु मसूरा विदला अत्र श्यामा उक्तं हि
जत्वर्कणै—पुल्लिगेन मसूरविदलात्पलमिति । अष्टभागे इति
षोडशपलेऽत्र एवान्ते कषायाष्टपले इति प्रथमादिवचनांतं
षोडशपलमाह । अत्र चाष्टविंशत्युत्तरपलशतमानस्याष्टभाग-
शेषे षोडशपलानि भवन्ति । तच्च द्रवषोडशपलमष्टपलश-
न्देनाकृतद्वैगुण्यमेवोच्यते । पलोपरि द्रवद्वैगुण्यं स्यात्तदा
षोडशपलेन द्वात्रिंशत्पलानि स्युः । न चेह भागशेषे द्वात्रिं-
शत्पलार्धं किंतु षोडशपलत्वमेव तेनैतत्स्यादष्टपलशन्देनाकृतद्वै-
गुण्याद्रवषोडशपलप्रहणं तु नोनीयते । यत्पलोलेखनाद्वैगुण्यं
नास्ति किंतु कुडवादावेव द्रवद्वैगुण्यमिहानुमतम् । तच्चान्त-
रैऽपि संमतमिति यावत्स्यादष्टपलमित्यनेन कषायचतुःपलेन
संभूतस्याष्टपलं स्थाप्यं दर्शयति येषां च मात्रा कुष्ठिनां
भूरिमात्रद्रव्यसाध्यत्वेनोक्तमाह ॥ १३३—१३५ ॥

निम्बपटोलं दावीं दुरालभां तिक्तरोहिणीं त्रिफलाम्
कुर्यादूर्ध्वपलांशं पर्यटकं त्रायमाणां च ॥ १३७ ॥

सलिलाढकसिद्धानां रसेऽष्टभागस्थिते क्षिपेत्पूते ।
चन्दनकिराततिक्तकमागधिकात्रायमाणां च ॥ १३८
मुस्तं वत्सकबीजं कल्कीकृत्यार्द्धकार्ष्णिकान्भागान् ।
नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम् ॥ १३९ ॥

कुष्ठज्वरगुल्मार्शो ग्रहणीपाण्ड्वामयश्चयथुहारि ।
वीसर्पपिण्डकपामाकण्डूमदगण्डनुत्तिकम् ॥ १४० ॥

इति तिक्तषट्पलकं घृतम् ।

निम्बमिलादिना तिक्तषट्पलकमाह—सर्पिश्चाप्यनवं हित-
मिति वचनस्य बाधकमिह योगमहिम्ना सर्पिषो नवत्वं ज्ञेयम् ।
प्रथमं सर्पिष इति पदं मानार्थं द्वितीयं तु घृतमिति पदं पेय-
त्वोपदर्शनार्थम् ॥ १४० ॥

सप्तच्छदं प्रतिविषां शम्याकं तिक्तरोहिणीं पाठाम् ।
मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्दपर्यटकम् ॥ १४१
धन्वयवासं चन्दनमुपकुल्यां पद्मकं रजन्यौ च ।

षड्ग्रन्थां सविशालां शतावरीं शारिवे चोमे ॥ १४२ ॥

वत्सकबीजं यासं मूर्वांममृतं किराततिक्तं च ।

कल्कान्कुर्यान्मतिमान्यष्ट्याह्वां त्रायमाणां च ॥

कल्कस्य चतुर्भागे जलमष्टगुणं रसोऽमृतबलानाम् ।

द्विगुणो घृतात्प्रदेयस्तत्सर्पिः पाययेत्सिद्धम् ॥ १४४ ॥

कुष्ठानि रक्तपित्तप्रबलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि ।

वीसर्पमम्लपित्तं वातासृक्पाण्डुरोगं च ॥ १४५ ॥

विस्फोटकान्सपामानुन्मादं कामलां ज्वरं कण्डूम् ।

हृद्रोगं गुल्मपिडकामसृग्दरं गण्डमालां च ॥ १४६ ॥

हन्यादेतत्सर्पिः पीतं काले यथाबलं सद्यः ।

योगशतैरप्यजितान्महाविकारान्महातिकम् ॥ १४७ ॥

इति महातिककं घृतम् ।

सप्तच्छदमिलादि । महातिकघृतमाह—शम्याक आरग्व-
धः । कल्कस्य चतुर्भागेति घृताच्चतुर्थो भागः । एतच्च
सामान्यपरिभाषासिद्धमिति स्पष्टार्थमुच्यते, अमृतबलानामिति
गुडचीबलानामत्रापि त्रिसर्पिर्वचनैकं कल्कादिभागार्थं,
द्वितीयं पेयत्वोपदर्शनार्थं, तृतीयकं महातिककसंज्ञादर्श-
नार्थम् ॥ १४१—१४७ ॥

दोषे हृतेऽपनीते रक्ते बाह्यान्तरे कृते शमने ।

क्लृदे च कालयुक्ते न कुष्ठमनुवर्तते साध्यम् ॥ १४८ ॥

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिशपाशणयोस्तुले ।

तुलार्धाः सर्वे पवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥ १४९ ॥

पर्यटः कुटजश्चैव वृषः कृमिहरस्तथा ।

द्विगुणोऽमृतमालाश्च गुडची त्रिफला त्रिघृत ॥ १५० ॥

सप्तपर्णश्च सधुण्णो दशद्रोणेषु वारिणः ।
धात्रीरसं च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पचेत् ॥ १५१ ॥
अष्टभागावशेषं तु कषायमवतारयेत् ।
महातित्तककलकैस्तु यथोक्तैः पलसंमितैः ॥ १५२ ॥
निहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गनिषेवणात् ।
महाखदिरमित्येतत्परं कुष्ठविकारनुत् ॥ १५३ ॥

इति महाखदिरं धृतम् ।

प्रपतत्सुलसीकाप्रज्वलेषु गात्रेषु जन्तुजग्धेषु ।
मूत्रं निम्बविडङ्गे स्नानं पानं प्रदेहश्च ॥ १५४ ॥
वृषकुटजसप्तपर्णाः करवीरकरञ्जनिम्बखदिराश्च ।
स्नाने पाने लेपे क्रिमिकुष्ठनुदः सगोमूत्राः ॥ १५५ ॥

इति वा कृमिकुष्ठे

पानाहारविधाने प्रसेचने धूपने प्रदेहे च ।
कृमिनाशनं विडङ्गं विशिष्यते कुष्ठहृत् खदिरः ॥ १५६ ॥

इति वा कृमिकुष्ठे ।

एडगजः सविडङ्गो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम् ।
उद्दालनं श्वदन्ता गोऽश्ववराहोद्गन्ताश्च ॥ १५७ ॥

एडगजः सविडङ्गो रजनीद्वयराजवृक्षमूलं च ।

कुष्ठोद्दालनमग्र्यं सपिप्पलीपाकलं योज्यम् ।

श्वित्राणां प्रशमार्थं प्रयोक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानाम् ॥

खदिरस्य तुल्यादिकं केचिदनार्थं वदन्ति । साधयेदित्यत्र
सर्पिरिति शेषः । तत्र तु धृतमानानुक्तौ कायशेषस्याढकाधिक-
द्रोणस्य नियतत्वात् । तत्कायचतुर्थभागप्रस्थाधिकाढकमात्र-
धृतं साध्यम् । न कुष्ठमनुवर्तत इति । साध्य एवेत्यर्थः । कुष्ठः
खदिर इति हन्तृत्वेन खदिरश्च द्रवांतरेषु विशिष्यते । प्रकर्ष-
वान्भवतीत्यर्थः । श्वदन्ता इति कुरुरदन्ताः उद्दालनमिति । प्रश-
मनं पाकलं कुष्ठम् ॥ १४८—१५८ ॥

श्वित्रे संसनमग्र्यं मलयूरस इष्यते सगुडः ।

तं पीत्वा सुस्निग्धो यथाबलं सूर्यपादसंतापम् १५९

सेवेत विरिक्तश्च ज्यहं पिपासुः पिबेत्पेयाम् ।

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्टकेन तान्निन्द्यात् ॥

स्फोटेषु विस्मृतेषु प्रातः प्रातः पिबेत्पक्वम् ।

मलयूमशनं प्रियङ्गुं शतपुष्पां चाम्भसा समुत्काथ्य ॥

पालाशं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतम् ।

यच्चान्यत्कुष्ठं श्वित्राणां सर्वमेव तच्छस्तम् ।

खदिरोदकसंयुक्तं खदिरोदकपानमग्र्यम् ॥ १६२ ॥

सुमनःशिलं विडङ्गं काशीसं रोचनां कनकपुष्पीम् ।

श्वित्राणां प्रशमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥ १६३ ॥

इति श्वित्रे लेपः ।

कदलीक्षारयुतं वा खदिरास्थिदग्धं

गवां रुधिरयुक्तम् ।

हस्तिमदाध्युषितं वा मालत्याः क्षारकक्षारम् १६४

इति लेपः ।

नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैन्धवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ।

मूलकवीजावल्गुजलेपः पिष्टो गवां मूत्रे ॥ १६५ ॥

इति द्वौ लेपौ ।

काकोदुम्बरिका वासा वल्गुजचित्रकौ गवां मूत्रे ।

पिष्टा मनःशिला वा संयुक्ता बर्हिपित्तेन ॥ १६६ ॥

इति वा द्वौ लेपौ ।

किलासहन्तामूलान्ववल्गुजानि लाक्षा च ।

गोपित्तमञ्जने द्वे पिप्पल्यः काललोहरजः ॥ १६७ ॥

इति श्वित्रे प्रलेपः ।

“शुद्ध्या शोणितमोक्षैर्विरुक्षणैर्भक्षणैश्च शक्नूनाम् ।

श्वित्रं कस्यचिदेव प्रशाम्यति क्षीणपापस्य ॥ १६८ ॥

दारुणं चारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।

विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायशश्च तत् ॥ १६९ ॥

दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते ।

मेदःश्वेतं श्रितं श्वित्रे गुरुतश्चोत्तरोत्तरम् ॥ १७० ॥

यत्परस्परतोऽभिन्नं बहु यद्रक्तलोमवत् ।

यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति ॥ १७१ ॥

वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो

निन्दा सुराणां गुरुधर्षणं च ।

पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्म

हेतुः किलासस्य विरोधि चाक्षम् ॥ १७२ ॥

भवन्ति चात्र ।

हेतुर्द्रव्यं लिङ्गं समासतो दोषनिर्देशात् ।

साध्यासाध्यं कृच्छ्रं कुष्ठापहाश्च ये योगाः ॥ १७३ ॥

सिद्धाः किलासहेतुलिङ्गं गुरुलाघवं शान्तिः ।

इति संग्रहः प्रणीतो महर्षिणा कुष्ठनाशनेऽध्याये ।

स्मृतियुद्धिवर्धनार्थं शिष्याय हुताशवेशाय ॥ १७४ ॥

इति चरकसंहितायां चिकित्सितस्थाने

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

त्वग्दोषाधिकारानुबंगात्त्वग्दोषविशेषस्य श्वित्रस्य चिकित्सा-
माह—श्वित्राणामित्यादि । नन्वपररोगाणां निदानमभिधाय
चिकित्सोच्यते श्वित्रस्य तु प्रथमं चिकित्सा । अत्र कोऽभि-
प्राय उच्यते येयं कुष्ठचिकित्सोक्ता सा त्वग्दोषाणामपि
हृत्तीति श्वित्रस्योच्यते तेन सा चिकित्सा श्वित्राणां सविशेषं
प्रयोक्तव्या । यदेतत्कुष्ठोद्दालनमुक्तं नाशने । तत् श्वित्राणां
सविशेषगाढतरं कर्तव्यमित्यर्थः । सर्वतो विशुद्धानामिति
वमनादिभिः शुद्धानां मलयू काकोदुम्बरिका । श्वित्रेऽङ्गे इति

श्वित्रयुक्तेङ्गे कनकपुष्पी सुवर्णक्षीरी । मालत्याः क्षारक-
क्षारमिति मालतीमुकुलक्षारं, क्षारको मुकुल उच्यते । अंजने
द्वे सौवीरस्सांजनकं च कस्यचिदेव प्रशाम्यति इत्यनेन श्वित्रा-
णां दुरुपगमतामाह—नामभिरित्युक्तदारुणादिभिरेव । प्रायः-
शब्देनैकदोषं द्विदोषं च भवति दोष इत्यादिनोक्तं त्रैविध्यं
विभजति सुश्रुते तु ।

इत्युक्तं न घनकुष्ठवद्रक्तादिकुष्ठलक्षणकारकं श्वित्रमित्यभि-
प्रायेणोक्तम् । इह तु यद्रक्ताद्याश्रयित्वं श्वित्रस्योच्यते
तद्रक्तादिदोषमात्राभिप्रायेण । रक्तगतदोषं कुष्ठलक्षणकारितया
तेनात्रापि त्वद्भात्रविकृतिकारकत्वं श्वित्रस्य संमतमेवेति न
विशेषः । रक्तमित्यादिना साध्यकिलासलक्षणमाह—वचांसी-
त्यादिना । बाह्यानसं पापं कर्मोक्तम् । पापक्रियेत्यनेन जन्मांतर-
कृतमधर्मं ग्राहयति । हेतुर्द्रव्यमिति संप्रहृष्टोक्तः । येषु येषु
कपालादिषु ये ये वाऽधिकाः दोषास्तेषां निर्देशः दोषनिर्देशः ।
रौक्ष्यतोद इत्युक्तं दोषलिंगं । गुरुलाघवमिति श्वित्रं गुरुतश्चो-
त्तरोत्तरमित्यनेनोक्तं ॥ १५९—१७४ ॥

॥ इति श्रीचक्रदत्तकृतायामायुर्वेददीपिकायां कुष्ठ-
चिकित्सितं समाप्तम् ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

“दिवौकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।

कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥ १ ॥

रोहिण्यामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्षतः

आजगामालपतामिन्दोर्देहः स्नेहपरिक्षयात् ॥ २ ॥

दुहितृणामसंभोगाच्छेषाणां च प्रजापतेः ।

क्रोधो निःश्वासरूपेण मूर्तिमान् निःसृतो मुखात् ३

प्रजापतेर्हि दुहितृष्टाविशतिमं शुमान् ।

भार्यार्थं प्रतिजग्राह न च सर्वास्ववर्तत ॥ ४ ॥

गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्तिनम् ।

रजोऽन्धमवलं दीनं यक्ष्मा शशिनमाविशत् ॥ ५ ॥

सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।

देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥ ६ ॥

अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्या प्रजापतिः ।

प्रसादं कृतवान्सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्सितः ॥ ७ ॥

स विमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।

तेजसा वर्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥ ८ ॥

क्रोधो यक्ष्मा ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।

यस्मात्स राक्षः प्रागासीद्राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ ९ ॥

स यक्ष्मा हुङ्कृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥ १० ॥

त्रिदोषज्वरसामान्यात्कुष्ठमनु राजयक्ष्मचिकित्सितमुच्यते ।
उन्मादापसारौ दक्षाध्वरध्वंसोत्पन्नावपि आगंतुत्वात्पञ्चा-
दुक्तौ । दिवौकसामित्यादिना प्रागुत्पत्त्यादिलक्षणं दर्शयति ।
प्रागुत्पत्त्या धातुक्षयो राजयक्ष्मणः प्रधानं कारणं तथा
भार्यास्वसमवर्तितस्याधर्मश्च कारणं भवतीति दृश्यते । कामव्य-
सनसंयुक्ता स्त्री पुंसंगसंबन्धा । देहे स्नेहपरिक्षयादिति । देहसार-
क्षयात्स्नेहशब्देनहि सारवाचिना शुक्रौजसी ग्राह्ये । अवध्यात-
मिति क्रोधेन चित्तितम् । गुरुक्रोधेनेति यक्ष्मरूपेण शुभां मतिं
बुध्यते स्वापराधजनितमात्मनः क्षयं बुद्ध्या चन्द्रमसः स्वभाव-
दोषपरिहारार्थं शुद्धां बुद्धिं ज्ञात्वा विमुक्तग्रह इति ग्रहेण
यक्ष्माख्येन विमुक्तः, सत्त्वं मनःशुद्धमिति निर्दोषम् ॥ १—१० ॥

अथथावलमारम्भं वेगसन्धारणक्षयम् ।

यक्ष्मणः कारणं विद्याच्चतुर्थं विषमाशनम् ॥ ११ ॥

अथथावलमारंभादियक्ष्महेतुत्रये विहाररूपतया भिन्नजा-
तीयत्वाद्विषमाशनं चतुर्थं पृथक् पठितम् । निर्देशादेव चतुष्के-
लब्धे चतुर्थमिति पदं साहसादीनां प्रधानानां बहुत्वेऽपि
चतुर्विधानतिक्रमोपदर्शनार्थम् ॥ ११ ॥

युद्धाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्लवनादिभिः ।

पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथा परैः ॥ १२ ॥

अथथावलमारम्भैर्जन्तोहरसि विक्षते ।

वायुः प्रकुपितो दोषाबुदीर्योभौ विधावति ॥ १३ ॥

स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।

कण्ठोद्धंसं च कासं च स्वरभेदमरोचकम् ॥ १४ ॥

पार्श्वशूलं च पार्श्वस्थो वर्चोभेदं गुदे स्थितः ।

जृम्भां ज्वरं च सन्धिस्थ उरस्थश्चोरसो रुजम् ॥ १५ ॥

क्षणनाच्चोरसो रक्तं कासमानः कफानुगम् ।

जर्जरेणोरसा कृच्छ्रमुरःशूली निरस्यति ॥ १६ ॥

इति साहसिको यक्ष्मा रूपैरेतैः प्रपद्यते ।

एकादशभिरात्मज्ञो भजेत्तस्मान्न साहसम् ॥ १७ ॥

निदानोक्तमपि राजयक्ष्महेत्वादि पुनः प्रकरणवशात्किं-
चिन्निदानोक्तविशेषविधित्सयोच्यते । उक्तं कारणचतुष्कं
प्रपंचयति युद्धेत्यादि । सहसा शक्तिमनालोच्य यानि क्रियन्ते
तानि साहसानि । कफपित्तक्षणनादिव्याधिना रक्तकफनिष्ठी-
वमेकमेवलक्षणमुरः शूलातिपीडित इत्यनेनोच्यते । शूल-
उरोरुक् रक्तनिष्ठीवनविशेषेनैव एकादशरूपत्वं पूर्यते ॥
१२—१७ ॥

ह्रीमत्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।

वातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ॥ १८ ॥

तदा वेगप्रतीघातात्कफपित्ते समीरयन् ।
ऊर्ध्वं तिर्यग्धः कुर्याद्विकारान्कुपितोऽनिलः ॥ १९ ॥
प्रतिश्यायं च कासं च स्वरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥ २० ॥
अङ्गमर्दं मुहुश्छर्दिर्वर्चोभेदं त्रिलक्षणम् ।
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मा यैरुच्यते महान् ॥ २१ ॥

हीमत्त्वादित्यादिना वेगसंधारणजमाह—वर्चोभेदं त्रिल-
क्षणमपि त्रिदोषलिंगमित्यर्थः पृथग्वातादिजनितम् १८—२१
हर्षोत्कण्ठाभयत्रासक्रोधशोकातिकर्षणात् ।
व्यवायानशनाभ्यां च शुक्रमोजश्च हीयते ॥ २२ ॥
ततः स्नेहक्षयाद्वायुवृद्धो दोषानुदीरयन् ।
प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्दं शिरोरुजम् ॥ २३ ॥
श्वासं विद्भेदमरुचिं पार्श्वशूलं स्वरक्षयम् ।
करोति चांससन्तापमेकादशमिहाङ्गहृत् ॥ २४ ॥
लिङ्गान्यावेदयन्त्वेतान्येकादश महागदम् ।
संप्राप्तं राजयक्ष्माणं क्षयात्प्राणक्षयप्रदम् ॥ २५ ॥

हर्षेत्यादिना धातुक्षयजमाह । ओज इति । रसः रसेऽप्यो-
जःशब्दो वर्तते यदुक्तं—मलीभवति तत्प्रायः कल्पते किञ्चि-
दोजसे इति । किंवा ओजो देहस्य सारम् स्नेहः क्षयादिति
देहसारशुक्रौजःक्षयात् । क्षयात्प्राणक्षयप्रदमित्यत्र क्षयहेतु-
त्वात्क्षयात्प्राणक्षयावहमिति वा पाठः ॥ २२—२५ ॥

विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नतः ।
जनयन्त्यामयान्घोरान्विषमान्मास्वतादयः ॥ २६ ॥
स्रोतांसि रुधिरादीनां वैषम्याद्विषमं गताः ।
रुध्वा रोगाय कल्पन्ते पुष्यन्ति च न धातवः ॥ २७ ॥
प्रतिश्यायं प्रसेकं च कासं छर्दिमरोचकम् ।
ज्वरमंसाभितापं च छर्दनं रुधिरस्य च ॥ २८ ॥
पार्श्वशूलं शिरःशूलं स्वरभेदमथापि वा ।
कफपित्तानिलकृतं लिङ्गं विद्याद्यथाक्रमम् ॥ २९ ॥
इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
रूपमेकादशविधं हेतुश्चोक्तश्चतुर्विधः ॥ ३० ॥

विविधानीत्यादिना विषमाशनजमाह—वैषम्येणेति । प्रकृ-
तिकरणादिअष्टविधाहारवैषम्यात् । अतिप्रवृद्धा वातादयो
विषमेणोन्मार्गेण गताः रुधिरादीनां स्रोतांसि रुध्वा यक्ष्मरूपाय
कल्पन्ते इति योजना । यथाक्रममिति प्रथमश्लोकार्धविहितं
कफकृतं द्वितीयश्लोकार्धविहितं पित्तकृतं शेषं तु वातकृतम् ।
अत्र प्रत्येकं एकादशलक्षणपाठेन एकादशलक्षणयोगेनैव
राजयक्ष्मणः संपूर्णत्वं प्रायो भवतीति दर्शयति । यत्तु षडल-
क्षणत्वं त्रिलक्षणत्वं वा यक्ष्मणो वक्ष्यति । तत्संपूर्णलक्षणस्यैव
ज्ञेयम् । न तु शेषाणाम् । अथ अयथावलमारंभादिभेदेन
चातुर्विध्यकथनेन तान्येव लक्षणानि सर्वत्र भवन्ति । तथाच

सर्वेऽपि त्रिदोषजास्तेनैकरूपत्वाभिधानं युक्तम् । उक्तं च
शल्ये—‘एकप्रदेशानामेकत्रसंनिध्यातत्र क्रियायां चाविभा-
गेन प्रायेणे’त्याद्यनेन च । ‘एक एवमनःशोषः सन्निपातात्म-
को गद’ इतीहापि चोक्तम् । सर्वत्रिदोषजो यक्ष्मा इत्याद्येवं
हेतुना लक्षणेन चतुर्णामपि भेदात् भिन्न एव इति युक्तम् ।
अत्र हेतवोऽयथावलमारंभादयः उक्ता एव लिंगं च भिन्नं
साहसजं, कठोर्ध्वंस उरोरुक्, जृम्भा च ॥ वेगसंधारणजे च
अंगमर्दं मुहुश्छर्दिस्तथा वर्चो भेदत्रिलक्षणः । अन्यत्र हि
वर्चोभेदत्रिलक्षणो न भवति । क्षयजे श्वासशूलसंतापाः ।
विषमाशने छर्दनं रुधिरस्य, साहसजे प्रतिश्यायाभावः ।
शोषे तु प्रतिश्याय इत्यादिलक्षणभेदः । किञ्चित्सितभेदस्तु अ-
साधारणलक्षणे कृत एव तस्माद्भेदो यक्ष्मणामेव तंत्रांतरे स्थू-
लदृष्ट्या भेद उक्तः । सूक्ष्मचिंतायां लयमेव भेदो युक्त्या ज्ञेयः ।
पुनश्च इत्यादिना दोषलक्षणानि वक्ष्यति तत्सामान्येन यक्ष्मणः
प्रायोभाविलक्षणम् । चतुर्विधं समुच्छिद्योक्तमिति ज्ञेयम् ।
तेन न पुनरुक्तम् ॥ २६—३० ॥

पूर्वरूपं प्रतिश्यायो दौर्बल्यं दोषदर्शनम् ।
अदोषेष्वपि भावेषु काये बीभत्सदर्शनम् ॥ ३१ ॥
घृणित्वमश्नतश्चापि बलमांसपरिक्षयः ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने ॥ ३२ ॥
मक्षिकाघृणकेशानां तृणानां पतनानि च ॥
प्रायोऽन्नपाने केशानां नखानां चाभिघर्षणम् ॥ ३३ ॥
पतत्रिभिः पतङ्गैश्च श्वापदैश्चाभिघर्षणम् ।
स्वप्ने केशास्थिराशीनां भस्मनश्चाधिरोहणम् ॥ ३४ ॥
जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि ।
शुष्यतां क्षीयमाणानां पततां यच्च दर्शनम् ॥ ३५ ॥

संप्रति चतुर्णामपि साधारणं पूर्वरूपमाह—पूर्वरूपमि-
त्यादि । प्रतिश्यायश्च रूपे पठितः । तेन प्रतिश्यायः पूर्वरूप-
पूर्वरूपांतरसहिते रूपमिति विशेषः । न चैक एव प्रतिश्यायः
पूर्वरूपाथोऽपि व्याध्यवस्थायां वर्तमानत्वादित्थं भवति । पूर्व-
रूपाणि सर्वाणीत्यादिना सर्वपूर्वरूपाणां रूपानुवर्तनाद्याधौ
रिष्टं युक्तम् ॥ काये बीभत्सदर्शनमिति विकृतिदर्शनम् ।
मक्षिकादीनां पतनानि अन्नपाने च योज्यम् । पतत्र्यादि-
भिरभिघर्षणं स्वप्ने ज्ञेयम् । पतत्रिणः पक्षिणः, श्वापदा
व्याघ्रादयः केशास्थिराशीनामित्यादौ यच्चादर्शनमित्यन्तेन स्व-
प्ने इत्यनुवर्तते ॥ ३१—३५ ॥

प्राग्रूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्मणः ।
रूपं तस्य यथोद्देशं परं शृणु समेषजम् ॥ ३६ ॥
यथास्वेनोष्मणां पाकं शरीरा यान्ति धातवः ।
स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुना ॥ ३७ ॥

स्रोतसां सन्निरोधाच्च रक्तादीनां च संक्षयात् ।
धातूष्मणां चापचयाद्राजयक्ष्मा प्रवर्तते ॥ ३८ ॥
तस्मिन्काले पचत्यग्निर्यदन्नं कोष्ठमाश्रितम् ।
मलीभवति तत्प्रायः कल्पते किञ्चिदोजसे ॥ ३९ ॥
तस्मात्पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद्राजयक्ष्मिणः ।
सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्वलम् ॥ ४० ॥
रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विवर्धते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥ ४१ ॥

संप्रति यक्ष्मरूपाणि प्रपञ्चेन व्याख्यातुमाह—रूपं तस्ये-
त्यादि । प्रपञ्चेन कथयिष्यामि रूपव्याकरणे कर्तव्ये यक्ष्मणः
शरीरधातुपोषणविरोधकस्य धातुपोषणविरोधोपदर्शनार्थ-
माह—यथास्वेनेत्यादि । यथा स्वेनोष्मणा त्रयोदशविधेन,
धातुः पुष्यति धातुनेति रसेन धातु रक्तादिरूपः किंवा कम
परिणामपक्षे रसेन रक्तं रक्तेन मांसं पुष्यतीति ज्ञेयम्, एवं
धातुपोषणकर्म दर्शयित्वा यक्ष्मणि तद्विरोधमाह—स्रोतसा-
मित्यादि । सन्निरोधादिति यक्ष्मकारकदोषेण निरुद्धत्वाद्रक्तादि-
संक्षयोऽपि स्रोतोरोधात्तथा पोषकरसाप्रावल्याच्च ज्ञेयः ।
धातूष्मापचयोऽपि धातुक्षयादोषप्रभावाच्च ज्ञेयः । यदा
धातोः पोषकरसहानिर्भवति तदा तस्मिन्नित्यादोजसे इति
सारभागाय रसायेति यावत् । विशेषाद्राजयक्ष्मणेति वचने-
नान्येषामपि दुर्बलानां पुरीषं रक्ष्यमिति सूचयति । विड्वल-
मिति विडाधारं यच्चापि रसवलमुपपद्यते तच्च धातून् पुष्णा-
ति । किंतु स्वस्थानेऽपि दह्यते । स्वस्थानस्थ इति हृदयस्थः
॥ ३६—४१ ॥

जायन्ते व्याधयश्चातः षडेकादशधा पुनः ।
येषां संघातयोगेन राजयक्ष्मेति कल्प्यते ॥ ४२ ॥
कासोऽसतापो वैस्वर्यं ज्वरः पार्श्वशिरोरुजौ ।
शोणितश्लेष्मणोश्छर्दिः श्वासः कोष्ठामयोऽरुचिः ४३
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मिणः षडिमानि वा ।
कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्चो गदोऽरुचिः ॥ ४४ ॥
सर्वैरधैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।

युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ४५

सर्वैरित्येकादशभिरधैरिति षड्विरेकादशस्य ज्येष्ठभागपरिग्र-
हात् षडेषामर्धं भवति । दृष्टा चैषा विधा यथा त्रिशन्मता स्नेहा-
निरुहान्तरिताश्च षट्स्युरित्यनेनोक्तः । त्रिभिरित्यादि त्रीणि
यक्ष्मणो रूपाणि ज्ञेयानि शृंगग्राहिकया निर्देशात् । अन्ये तु
अंसपार्श्वामितापश्चेत्यादिवक्ष्यमाणं लक्षणत्रयं वर्तयति ।
केचित्तु अंसपार्श्वामितापश्चेत्यादिकं यक्ष्मसंबन्धं क्षयलक्षणं
वदति । अन्यथेति बलमांसयोगेऽसति ॥ ४२—४५ ॥

घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुधिरं पित्तमेव वा ।
मारुताभ्यातशिरसो मारुतं श्यायते प्रति ॥ ४६ ॥

प्रतिश्यायस्ततो घोरो जायते देहकर्षणः ।
तस्य रूपं शिरःशूलं गौरवं घ्राणविप्लवः ॥ ४७ ॥
ज्वरः कासः कफोत्केशः स्वरभेदोऽरुचिः क्लमः ।
इन्द्रियाणामसामर्थ्यं यक्ष्मा चातः प्रवर्तते ॥ ४८ ॥
पिच्छिलं वहलं विस्रं हरितं श्वेतपीतकम् ।
कासमानो रसं यक्ष्मी निष्ठीवति कफानुगम् ॥ ४९ ॥
अंसपार्श्वामितापश्च तापः पादकरस्य च ।
ज्वरः सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ ५० ॥

प्रतिश्यायं विवृणोति—घ्राणविप्लवो गंधाघ्राणादिरूपः ।
यक्ष्मा चातः प्रजायत इत्यनेनोक्तलक्षणप्रतिश्यायस्यैव
पूर्वरूपतां सूचयति । स ऊर्ध्वकासरूपवेगेन बहुरूपः प्र-
वर्तते यदुक्तं यक्ष्मरूपं तद्विवृणोति, पिच्छिलमित्यादि । राज-
यक्ष्मणे क्षयस्य विशिष्टं लक्षणमाह—अंशेत्यादिलक्षणं राज-
यक्ष्मण इति ॥ ४६—५० ॥

वातापित्तात्कफाद्रक्तात्कासवेगात्सपीनसात् ।
स्वरभेदो भवेद्वाताद्रक्षः क्षामश्चलः स्वरः ॥ ५१ ॥
तालुकण्ठपरिप्लोषः पित्ताद्रक्तुमसूयते ।
कफान्मन्दो विवद्धश्च स्वरः खुरुखुरायते ॥ ५२ ॥
सद्यो रक्तविवन्धत्वात्स्वरः कृच्छ्रात्प्रवर्तते ।
कासातिवेगात्करुणः पीनसात्कफवातिकः ॥ ५३ ॥
पार्श्वशूलं त्वनियतं संकोचायामलक्षणम् ।
शिरःशूलं ससंतापं यक्ष्मिणः स्यात्सगौरवम् ॥ ५४ ॥

स्वरभेदं विभजते—वक्तुमसूयत इति वक्तुं नेच्छति ।
खुरखुरायते इति खुरखुराब्दं करोति सन्नोऽवसन्नः । कषण
इति कंठं कर्षति हिनस्तीति यावत् । पार्श्वशूलं त्वनियतमिति
न संकोचरूपेण नियतम् । कदाचिदायामरूपं कदाचित्संकोच-
रूपं न सर्वदा भाविशिरःशूलत्वेन वायुम् । ससंतापत्वेन
पित्तम् । सगौरवत्वेन श्लेष्माणमेवं त्रिदोषजन्यत्वं ज्ञेयम्
॥ ५१—५४ ॥

अतिखिन्ने शरीरे तु यक्ष्मिणो विषमाशनात् ।
कण्ठात्प्रवर्तते रक्तं श्लेष्मा चोत्क्लिष्टसंचितः ॥ ५५ ॥

सरक्तं कफमस्यतीति यदुक्तं तल्लक्षणं विवृणोति । अतिखिन्न
इति । अभितः सन्नोऽवसन्नः । अभिव्यन्द इति पाठपक्षेऽभि-
ष्यंदगृहीत इत्यर्थः ॥ किंत्वभिपूर्वं स्पंदतेः कथं रूपसिद्धिर्भ-
वतीति चिंतनीया । संचितोत्क्लिष्टमिति वक्तव्ये पूर्वनिपातनि-
यमादुत्क्लिष्टसंचित इति कृतम् ॥ ५५ ॥

रक्तं विवद्धमार्गत्वान्मांसादीन्नानुपद्यते ।
आमाशयस्थमुत्क्लिष्टं बहुत्वात्कण्ठमेति वा ॥ ५६ ॥
वातश्लेष्मविबन्धत्वादुरसः श्वासमृच्छति ।
दोषैरुपहृते चाग्नौ सपिल्लमति सार्यते ॥ ५७ ॥

केवलरुचिरच्छर्दनेन युक्तं विवृणोति । रक्तमित्यादि । विषद्वमार्गत्वादिति रक्तस्य मांसाद्यभिगमे यो मार्गः तन्निरोधात् मांसादभिगच्छद्रक्तं मांसाशये एव कृताधिष्ठानं प्रस्रवणजलमिव विषद्वमार्गत्वाद्वहु भवति । बहुत्वेनोत्क्रिष्टं द्वारान्तरागमनात्कंठमेति । एवं रक्तस्य पोषकरसेनासंबन्धात् क्षीयमाणस्यामाशये एव बहुत्वं ज्ञेयम् । तेन रक्तादीनां च संक्षयादित्यनेन रक्तक्षयो य उक्तः स उपपन्न एव ॥ ५६—५७ ॥ पृथग्दोषैः समस्तैर्वा जिह्वाहृदयसंश्रितैः । जायतेऽरुचिराहारैर्दुष्टैरथैश्च मानसैः ॥ ५८ ॥

रोगाधिकारे पंचभक्तस्थानशनस्थानानीति । वातपित्तकफद्वेषायासा इत्यनेन यद्यपि त्रिदोषजारुचिर्नोक्ता तथापि चिकित्सार्थं द्वन्द्वजगुलमवत् त्रिदोषजारुचिरुच्यते । वक्ष्यति—चतुरोऽरोचकान्द्वन्द्व्युः वातायेकजसर्वजानिति । इयं च त्रिदोषजारुचिः प्रकृतिसमवायाख्या तेन रोगाधिकारे प्रत्येकदोषजारुचिर्गृहीतैव । प्रकृतिसमसमवायारब्धत्वेनैव त्रिदोषजारुचेः पृथक् लक्षणं नोक्तम् । अतो वातादिलक्षणमेलक एव तस्याः लक्षणम् ॥ ५८ ॥

कषायतिक्रमधुरैर्विद्यान्मुखरसैः क्रमात् । वाताद्यैरुचिं जातां मानसीं दोषदर्शनात् ॥ ५९ ॥

कषायमुखरसता वातजायां तिक्तमुखरसता पैत्तिकायां मधुरमुखरसता कफजायाम् । त्रिदोषजायां तु त्रिदोषमुखतोन्नेया । दोषदर्शनादिति द्विष्टदर्शनात् ॥ ५९ ॥

अरोचकात्कासवेगाद्दोषोत्कृष्टशान्द्रयादपि । छर्दिर्या सा विकाराणामन्येषामप्युपद्रवः ॥ ६० ॥

छर्दिं विभजतेऽरोचकादित्यादि । विकाराणामन्येषामपि । उपद्रव इत्येवंभूता छर्दिर्न यक्ष्ममात्रनियता किंत्वन्येषामपि विकाराणामेवं भूता छर्दिर्भवति । किंवा एवंभूता या छर्दिः सा भवति । तथा रोचकादिभ्य उत्थिताच्छर्दिर्न्येषामपि हिंकाराजयक्ष्मादीनामुपद्रवो भवतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

सर्वस्त्रिदोषजो यक्ष्मा दोषाणां तु बलाबलम् । परीक्ष्यावस्थितं वैद्यः शोषिणं समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

प्रतिक्षयाये शिरःशूले कासे श्वासे स्वरक्षये । पार्श्वशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणु ६२ पीनसे स्वेदमभ्यङ्गं धूममालेपनानि च । परिषेकावगाहान्श्च यावकं वात्यमेव च ॥ ६३ ॥

लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान्द्रोहोपसंहितान् । लावतित्तिरिदक्षाणां वर्तकानां च कल्पयेत् ॥ ६४ ॥

संप्रति सर्वेषां यक्ष्मणां सामान्यरूपं त्रिदोषजत्वं प्रतिपाद्य दोषबलाबलभेदेन च भेदं सूचयित्वा सामान्यां च विशेषां च चिकित्सां सूचयन्नाह—सर्वं इत्यादि । विविधा इति भिन्नाः साधारणीत्यनेनाभिन्नाश्च शृण्वति योज्यम् । तत्र

विविधाः प्रत्येकं पीनसादिविहिता ज्ञेयाः । साधारणीस्तु पङ्गरसादिरूपा साधारणविहिता ज्ञेया ॥ ६१—६४ ॥

सपिप्पलिकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् । दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ॥ ६५ ॥

तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः । मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सूपकल्पितैः ॥ ६६ ॥

यवगोधूमशाल्यजैर्यथासात्म्यमुपाचरेत् । पिबेत्प्रसादं वारुण्या जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥ ६७ ॥

धान्यनागरसिद्धं वा तामलक्याथ वा शृतम् । पर्णिनीभिश्चतसृभिस्तेन चान्नानि कल्पयेत् ॥ ६८ ॥

कृशरोत्कारिकामाषकुलत्थयवपायसैः । संकरस्वेदविधिना कण्ठं पार्श्वमुरः शिरः ॥ ६९ ॥

स्वेदयेत्पत्रमङ्गेण शिरश्च परिवेचयेत् । बलागुडूचीमधुकशूतैर्वा वारिभिः सुखैः ॥ ७० ॥

वस्तमस्यशिरोभिर्वा नाडीस्वेदैः प्रयोजयेत् । कण्ठे शिरसि पार्श्वे च पयोभिर्वा सवातिकैः ॥ ७१ ॥

औदकानूपमांसानि सलिलं पाञ्चमूलिकम् । सन्नेहमारनालं वा नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ ७२ ॥

सपिप्पलकमित्यादिके रसे यवागूसाधनवद्व्यादिमानं ज्ञेयम् । मांसमानं तु पलानि द्वादश सूपसंस्कृतैरिति सुषूपसंस्कृतैस्तेनेति पंचमूल्यादिसंस्कृतजलेन तिलतण्डुलमात्रैस्तु

कृशरा ज्ञेया । पत्रमङ्गाद्येन पत्रमङ्गाश्च वातहरपल्लवाः । सवातिकैरिति तन्नातरे तु वातिकान्युत्तरवातिकानि च गुणेन पठितानि । यथात्रिल्वाम्रिमंथकाश्च श्रेयसी पाटला बला । शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कंटकारिका । वर्धमानं मूलकं च वातिन्यवतारयेत् । कारमर्दचदरं विल्वं कुलत्थान् शुष्कमूलकान् । श्वदंष्ट्रावेणुपर्णी च साश्वगंधा ॥ ६५—७२ ॥

जीवन्त्याः शतपुष्पाया बलाया मधुकस्य च । वचाया वेशवारस्य विदार्या मूलकस्य च ॥ ७३ ॥

औदकानूपमांसानामुपनाहाश्च संस्कृताः । शस्यन्ते च चतुःस्नेहाः शिरःपार्श्वसंशूलिनाम् ७४

शतपुष्पा समधुकं कुष्ठं तगरचन्दनम् । आलेपनं स्यात्सघृतं शिरःपार्श्वसंशूलनुत् ॥ ७५ ॥

कृष्यप्रोक्ता गुडूची च मधुकं शिमुरेव च । यवाग्वाश्च यवान्यत्किंचिदौषधम् । सर्वमेतद्विजानीयाद्भिषगुत्तरवातिकमिति । नाडीस्वेदं प्रयोजयेदिति नाडीस्वेदं यथायोग्यतया प्रयोजयेत् । जीवन्त्यादीनां प्रत्येकमुपनाहा ज्ञेयाः । वेसवारो यथा—‘अनस्थिपिशितं पिष्टं स्विन्नं गुडघृतान्वितं । कृष्णामरीचसंयुक्तं वेसवार इति स्मृतः’ इति ॥ ७३—७५ ॥

बला रास्ना तिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलम् । पलङ्कपा देवदारु चन्दनं केशरं घृतम् ॥ ७६ ॥

वीरा बला विदारी च कृष्णगन्धा पुनर्नवा ।
शतावरी पयस्या च कचृणं मधुकं घृतम् ॥ ७६ ॥
चत्वार एते श्लोकार्धैः प्रदेहाः परिकीर्तिताः ।
शस्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वसंशूलिनाम् ॥ ७८ ॥
नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ।
तैलान्यभ्यङ्गयोगानि बस्तिकर्म तथा परम् ॥ ७९ ॥

पलंकषा गुग्गुलुः । सक्षीरकाकोली शिरःपार्श्वसंशूलिनां
शस्ता इति योज्यम् ॥ ७६—७९ ॥

जलौकालाबुशृङ्गैर्वा प्रदुष्टं व्यधनेन वा ।
शिरःपार्श्वसंशूलेषु रुधिरं तस्य निर्हरेत् ॥ ८० ॥
प्रदेहः सघृतश्चेष्टः पद्मकोशीरचन्दनैः ।
दूर्वामधुकमञ्जिष्ठाकेशरैर्वा घृताद्भुतैः ॥ ८१ ॥
प्रपौण्डरीकनिर्गुण्डीपद्मकेशरमुत्पलम् ।
कंशेरुकाः पयस्या च ससर्पिष्कं प्रलेपनम् ॥ ८२ ॥
चन्दनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ।
अभ्यङ्गः पयसा सेकः शस्तश्च मधुकांभुना ॥ ८३ ॥
माहेन्द्रेण सुशीतेन चन्दनादिशृतेन वा ।
परिषेकः प्रयोक्तव्य इति संशमनी क्रिया ॥ ८४ ॥

इति संशमनी क्रिया ।

शृङ्गालाबुजलौकोभिरित्यत्र पित्तदुष्टे जलौका कफ दुष्टे
रकेऽलाबु ज्ञेयं । यदुक्तं—‘पित्ताचितं जलौकोभिरलाब्वा तु
कफान्वितम् । शोणितं वातदुष्टं तु विषाणेनाशु निर्हरे’दिति ।
व्यधनं तु सिराव्यधरूपम् ॥ ८०—८४ ॥

दोषाधिकानां वमनं शस्यते सविरेचनम् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नानां सस्नेहं यन्न कर्षणम् ॥ ८५ ॥
शोषी मुञ्चति गात्राणि पुरीषसंसनादपि ।
अबलापेक्षिणीं मात्रां किं पुनर्यो विरिच्यते ॥ ८६ ॥
योगात्संशुद्धकोठानां कासे श्वासे स्वरक्षये ।
शिरःपार्श्वसंशूलेषु सिद्धानेतान्प्रयोजयेत् ॥ ८७ ॥
बलाविदारिगन्धाद्यैर्विदार्या मधुकेन वा ।
सिद्धं सलवणं सर्पिर्नखं स्यात्स्वर्यमुत्तमम् ॥ ८८ ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।
क्षीरं सर्पिश्च तत्सिद्धं स्वर्यं स्यान्नावनं परम् ॥ ८९ ॥
शिरःपार्श्वसंशूलं कासश्वासनिवर्हणम् ।
प्रयुज्यमानं बहुशो घृतं चोत्तरभक्तिकम् ॥ ९० ॥

यत्र कर्षणमित्यनेन मृदुवमनविरेचनं यत्र कर्षणाय इति
दर्शयति । प्रपौण्डरीकमित्यादि क्षीरं द्रवम् । ये तु क्षीरं
सर्पिरित्येकपदेन पठन्ति ते क्षीरोत्थं सर्पिर्जलेनैव पाचयन्ति ।
घृतं चोत्तरभक्तिकमित्युक्तमेव घृतं भक्तोत्तरं शिरःशूलहरं
भवति ॥ ८५—९० ॥

दशमूलेन पयसा सिद्धं मांसरसेन च ।
बलागर्भं घृतं सद्यो रोगानेतान्प्रवाधते ॥ ९१ ॥
भक्तस्योपरि मध्ये वा यथाग्निं प्रविचारितम् ।
रास्नाघृतं वा सक्षीरं सक्षीरं वा बलाघृतम् ॥ ९२ ॥
लेहान्कासापहान्स्वर्यान्श्वासहिकानिबर्हणान् ।
शिरःपार्श्वसंशूलं स्नेहं श्वातःपरं शृणु ॥ ९३ ॥
घृतं खजूरमृद्वीकाशर्कराक्षौद्रसंयुतम् ।
सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासनिवर्हणम् ॥ ९४ ॥
दशमूलशतात्क्षीरात्सर्पिर्गुदुदियान्नवम् ।
सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनम् ॥ ९५ ॥
शिरःपार्श्वसंशूलं कासश्वासज्वरापहम् ।
पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद्भुतम् ॥ ९६ ॥

दशमूलेनान्नावांतरसाहचर्याद्यथा बलाया एव कल्के
दशमूलस्य काथो ज्ञेयः ॥ किंवा दशमूलेन पयसेति पाठः ।
तेन दशमूलसिद्धेन क्षीरेणेत्यर्थः । रास्नाघृतं वा रास्नाक्षीरं
रोगानेतान्प्रवाधत इति योजना । तथा बलाघृतं च क्षीरं च
प्रवाधते इति योजना । कासे वक्ष्यमाणं बलाघृतं च वात-
रक्ते वक्ष्यमाणं तत्क्षीरेण महोत्पलमेतान्रोगान् प्रवाधत
इत्याचार्यो वक्ष्यति । सपिप्पलीकं सक्षौद्रमित्यत्र पिप्पली-
क्षौद्रयोः प्रक्षेप्यत्वं ज्ञेयम् । पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा यद्भुत-
मुदियात्तत्सपिप्पलीकं सक्षौद्रं स्वरबोधनमित्यादि योजना
॥ ९१—९६ ॥

पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं बलम् ॥ ९७ ॥
खजूरं पिप्पली द्राक्षा पथ्या शृङ्गी दुरालभा ।
त्रिफला पिप्पली मुस्तं शृङ्गाटीगुडशर्कराः ॥ ९८ ॥
वीरा शटी पुष्कराख्यं सुरसः शर्करा गुडः ।
नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥ ९९ ॥
श्लोकार्धविहितानेतांल्लिङ्गान्ना मधुसर्पिषा ।
कासश्वासापहान्स्वर्यान्पार्श्वशूलापहांस्तथा ॥ १०० ॥

पञ्चानामित्यादिना योगांतरमाह—क्षीरचतुर्गुण इति । क्षीरेण
समं घृतम् पञ्चानां पञ्चमूलीनां रसचतुर्गुणेन पञ्चमूलकाथ-
स्त्रिगुणः घृतसमं च क्षीरं ज्ञेयम् । उक्तं हि जटुकर्णे दशमूल-
श्वेतक्षीराब्जातं सर्पिर्नखं च पिप्पलीमधुयुक्तं यत् पञ्चपञ्चमूल-
कथितादुत्थितं च यत् । कथिततुल्यपयस्के पक्वमिति सप्तकं
स्वरबोधनमित्यादि फलश्रुतौ यक्ष्माणं सप्तकं बलम् । इत्यनेन
ये सप्तगदाः पठितास्ते ज्ञेयास्तेषु च हिक्का पठिता सा च
राजयक्ष्मलक्षणेषु यद्यपि न पठिता तथाप्युपद्रवरूपा ज्ञेया ।
पुष्कराख्यं पुष्करमूलं ॥ ९७—१०० ॥

सितोपलां तुगाक्षीरीं पिप्पलीं बहुलां त्वचम् ।
अन्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १०१ ॥
चूर्णितं प्राशयेद्वा तच्छासकासकफानुरम् ।
सुप्तजिह्वारोचकिनमल्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ॥ १०२ ॥
हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ।
वासासर्पिः शतावर्यां सिद्धं वा परमं हितम् ॥ १०३ ॥

सितोपलादावन्यादूर्ध्वं द्विगुणितमित्यन्यायास्तच्च एकोभा-
गः बहुलाया भागद्वयं, पिप्पल्या भागचतुष्टयम् । तुगाक्षीरं वं-
शलोचनानुकारि पार्थिवं द्रव्यम् । तस्याष्टभागाः सितोपलाया-
स्तु षोडश । ऊर्ध्वशब्देन चेहातीतोच्यते । विवक्ष्यमाणा ऊर्ध्वा-
धोभागस्य स्थानात्तेन क्वचित् ऊर्ध्वमित्यादावपगतोऽपि ऊर्ध्वश-
ब्दश्चरति । हस्तेत्यादिकं वक्ष्यमाणवासाधृतं रक्तपित्तोक्तं च ।
योन्यव्यापच्चिकित्सितवक्ष्यमाणं च ॥ १०१—१०३ ॥

दुरालभां श्वदंष्ट्रां च चतस्रः पर्णिनीर्बलाम् ।
भागान्पलोन्मितान्कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥ १०४ ॥
पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ।
रसे सुपूते द्रव्याणामेषां कलकान्समावपेत् ॥ १०५ ॥
शठ्याः पुष्करमूलस्य पिप्पलीत्रायमाणयोः ।
तामलक्याः किरातानां तिक्तस्य कुटजस्य च ॥ १०६ ॥
फलानां शारिवायाश्च सुपिष्टान्कर्षसंमितान् ।
ततस्तेन घृतप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ १०७ ॥
ज्वरं दाहं भ्रमं कासमंसपार्श्वशिरोरुजम् ।
तृष्णां छर्दिमतीसारमेतत्सर्पिरपोहति ॥ १०८ ॥

इति गोक्षुराद्यघृतम् ।

श्वदंष्ट्राये पचेद्दशगुणे तोये इत्यनेन घृताद्दशगुणतोयेनेति
ज्ञेयम् । द्रव्याद्दशगुणतोयेन काथस्याल्पत्वं स्यात् । प्रस्थघृ-
तात्तु दशगुणतोये दशभागावशिष्टे प्रस्थमानत्वं कषायस्य
भवति तच्च जतुकर्णानुमतम् ॥ १०४—१०८ ॥

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
शर्दी पुष्करमूलं च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥ १०९ ॥
नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।
पिप्पलीं च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ ११० ॥
पतञ्ज्याधिसमूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
रूपमेकादशविधं सर्पिरर्घ्यं व्यपोहति ॥ १११ ॥
बलां स्थिरां पृश्निपर्णीं बृहतीं सनिदिग्धिकाम् ।
साधयित्वा रसे तस्मिन्पयो गव्यं सनागरम् ॥ ११२ ॥
द्राक्षा खर्जूरसर्पिः पिप्पल्या च शृतं सह ।
सक्षौद्रं ज्वरकासघ्नं स्वयं चैतत्प्रयोजयेत् ॥ ११३ ॥
आजस्य पयसश्चैव प्रयोगो जाङ्गला रसाः ।
यूषार्थं चणका मुद्गा मकुष्ठश्चोपकल्पिताः ।
ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ॥ ११४ ॥
जीवन्त्यादि पूर्वयोगोक्तं क्षीरयुक्तमेव द्रवमिच्छन्ति ।

टीकाकृतास्तु बहवो जलमेव द्रवं पठन्ति । अत्र क्षीरे काथकल्क-
साध्ये चतुर्गुणक्षीरात्काथ्यादिद्रव्यं चाष्टभागेन ज्ञेयम् । मधुकं
प्रक्षेपार्थं योज्यम् ॥ १०९—११४ ॥

यक्षिमाणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ।
कफप्रसेके बलवान् श्लेष्मिकश्छर्दयेन्नरः ॥ ११५ ॥
पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।
सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनीयोपसिद्धया ॥ ११६ ॥
स वान्तोऽद्याच्च लघ्वन्नमन्नकाले सदीपनम् ।
यवगोधूममाध्वीकशीध्वरिष्टसुरासवान् ।
जाङ्गलानि च शूल्यानि सेवमानः कफं जयेत् ॥ ११७ ॥
श्लेष्मणोऽतिप्रसेके तु वायुः श्लेष्माणमस्यति ।
कफप्रसेकं तं विद्वान्निग्धोष्णेनैव निर्जयेत् ॥ ११८ ॥
क्रिया कफप्रसेके या वम्यां सैव प्रशस्यते ।
दद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ ११९ ॥
प्रायेणोपाहताग्नित्वात्सपिच्छमतिसार्यते ।
प्राप्नोत्यास्यस्य वैरस्यं न चान्नमभिनन्दति ॥ १२० ॥
तस्याग्निदीपनान्योगानतीसारनिवर्हणान् ।
वक्रशुद्धिकरान्कुर्यादरुचिप्रतिबाधकान् ॥ १२१ ॥
सनागरानिन्द्रयवान्पिवेद्वा तण्डुलाम्बुना ।
सिद्धां यवागूं जीर्णे च चाङ्गेरीतकदाडिमैः ॥ १२२ ॥
पाठां बिल्वं यमानीं च पातव्यं तक्रसंयुतम् ।
दुरालभां शृङ्गवेरं पाठां च सुरया सह ॥ १२३ ॥
जम्बवाग्नमध्यं बिल्वं च सकपित्थं सनागरम् ।
पेयामण्डेन पातव्यमतीसारनिवृत्तये ॥ १२४ ॥
एतानेव च योगांस्त्रीन्पाठादीन्कारयेत्खडान् ।
ससूपधान्यान्सस्त्रेहान्सांस्लान्संग्रहाणान्परान् ॥ १२५ ॥
वेतसार्जुनजम्बूनां मृणालीकृष्णगन्धयोः ।
श्रीपर्ण्या मदन्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवान् ॥ १२६ ॥
चाङ्गेर्याश्चुक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् ॥
खडान्दधिसरोपेतान्ससर्पिष्कान्सदाडिमान् ॥ १२७ ॥
मांसानां लघुपाकानां रसाः सांग्राहिकैर्युताः ।
व्यञ्जनार्थं प्रशस्यन्ते भोज्यार्थं रक्तशालयः ॥ १२८ ॥
स्थिरादिपञ्चमूलेन पाने शस्तं शृतं जलम् ।
तक्रं सुरा सञ्चुक्रिका दाडिमस्याथवा रसः ॥ १२९ ॥
दीपनं ग्राहि निर्दिष्टं भेषजं भिन्नवर्चसे ।
परं मुखस्य वैरस्यनाशनं रोचनं शृणु ॥ १३० ॥

ज्वराणामित्याद्यावस्थिकं विधिमाह—वामनीयानि मदन-
फलादीनि । सदीपनमिति दीपनशुष्यादि साधितम् । वम्यां
सैव प्रशस्यत इत्यत्र कफप्रसेको द्विविधः स्वतंत्रः कफकृतः
तथा वातपराधीनोक्तः । एवं छर्दिमपि द्विधा विभज्य कफप्रसेक-
क्रियानुसारेण श्लेष्मप्रधानायां वमनादि । वातप्रधानायाम-
स्निग्धसेवानुरूपा सा क्रिया शस्यत इति योज्यम् । खडो व्या-

कृतः । अन्येऽपि वदन्ति—‘पिशितेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः
खलः फलैः । मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः कांवलिकः स्मृत’
इति । चुक्रिकेति चुक्रमुक्तखरेत्यर्थः ॥ ११५—१३० ॥
द्वौ कालौ दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावनम् ।
तद्वत्प्रक्षालयेदास्यं धारयेत्कवलग्रहान् ॥ १३१ ॥
पिबेद्धमं ततोभृष्टमद्यादीपनपाचनम् ।
भेषजं पानमन्नं च हितमिष्टोपकल्पितम् ॥ १३२ ॥
त्वङ्मुस्तमेलाधान्यानि मुस्तमामलकं त्वचम् ।
दावीं त्वचो यमानी च पिप्पल्यस्तेजवत्यपि ॥ १३३ ॥
यमानी तित्तिडीकं च पञ्चैते सुखधावनाः ।
श्लोकपादेषु विहिता रोचना मुखशोधनाः ॥ १३४ ॥
गुलिकां धारयेदास्ये चूर्णैर्वा शोधयेन्मुखम् ।
एषामालोडितानां वा धारयेत्कवलग्रहान् ॥ १३५ ॥
सुरामाध्वीकसीधूनां तैलस्य मधुसर्पिषोः ।
कवलान्धारयेदिष्टान्क्षीरस्येश्वरस्य च ॥ १३६ ॥
यमानीं तित्तिडीकं च नागरं साम्लवैतसम् ।
दाडिमं वदरं चाम्लं कार्ष्णिकं चोपकल्पयेत् ॥ १३७ ॥
धान्यसौवर्चलाजाजीवराजं चार्धकार्ष्णिकम् ।
पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ १३८ ॥
शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् ।
जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचकम् ॥ १३९ ॥
हृत्प्लीहपार्श्वशूलघ्नं विवन्धानाहनाशनम् ।
कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यशौचिकारनुत् ॥ १४० ॥
इति यमानीषाडवम् ।

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ॥ १४१ ॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।
कासश्वासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥ १४२ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषशोषप्लीहज्वरापहम् ।
ब्रह्म्यतीसारशूलघ्नमूर्ध्ववातानुलोमनम् ॥ १४३ ॥
कल्पयेद्गुटिकां चैव चूर्णं पक्त्वा सितोपलैः ।
गुटिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाल्लघुतराः स्मृताः ॥ १४४ ॥

इति तालीसाद्यं चूर्णं गुटिकाश्च ।

द्वौ कालाविति सायं प्रातः । अथवा पवनैरिति करंजककर-
वीरादिभिस्तिक्तकटुकैस्त्रिद्विदिति तिक्तकटुकैर्तैर्जलैः । तेज-
वति चविका, मुखशोधना इति मुखगतदोषशोधना इति
यवानीखाडवं, वरांगकं त्वक्, पिप्पलीनां शतमिति । ताली-
साद्ये शुभा इति विशेषणं पिप्पल्याः । उक्तं हि हारीते—
‘तालीशमरिचं शुंठी पिप्पल्योऽक्षाशको भवाः । लग्नेलार्धाशके
दद्यात् शर्कराष्टपलं भवे’दित्यादि । तथा जतूकर्णः तालीसम-
रिचनागरकुष्णाः कर्षो लग्नेलार्धांशे द्विकुडवसितं गुटिका
विपाच्यतामिति लग्नेलयोरर्धभागत्वं । गुडिकापक्षे समजलेन
गुडिकाः कुर्वन्ति शुद्धाः ॥ १३१—१४४ ॥

“शुष्यते क्षीणमांसाय कल्पितानि विधानवित् ।
दद्यान्मांसादमांसानि ग्रंहणानि विशेषतः ॥ १४५ ॥
शोषिणे बार्हिणं दद्याद्बर्हिशब्देन चापरान् ।
गृध्रानुलूकांश्चाषांश्च विधिवत्सूपकल्पितान् ॥ १४६ ॥
काकांस्तित्तिरिशब्देन वर्मिशब्देन चोरगान् ।
भृष्टान्मत्स्यान्शब्देन दद्याद्गण्डूपदानपि ॥ १४७ ॥
लोमशान्स्थूलनकुलान्विडालांश्चोपकल्पितान् ।
शृगालशावांश्च भिषक् शशशब्देन दापयेत् ॥ १४८ ॥
सिंहानुक्षांस्तरिक्षंश्च व्याघ्रानेवंविधांस्तथा ।
मांसादान् मृगशब्देन दद्यान्मांसाभिवृद्धये ॥ १४९ ॥
गजखड्गितुरङ्गाणां वेशवारकृतान्भिषक् ।
दद्यान्महिषशब्देन मांसं मांसाभिवृद्धये ॥ १५० ॥
मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम् ।
तीक्ष्णोष्णलाघवाच्छस्तं विशेषान्मृगपक्षिणाम् १५१
मांसानि यान्यनभ्यासादनिष्ठानि प्रयोजयेत् ।
तेषूपधा सुखं भोक्तुं तथा शक्यानि तानि हि १५२
जानक्षुगुप्सन्नैवाद्याज्जग्धं वा पुनरुल्लिखेत् ।
तस्माच्छोपसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत् १५३
बर्हितित्तिरिदक्षणां हंसानां शूकरोष्ट्रयोः ।
खरगोमहिषाणां च मांसं मांसकरं परम् ॥ १५४ ॥
योनिरष्टविधा चोक्ता मांसानामन्नपानिके ।
तान्परीक्ष्य भिषग्विद्वान्दद्यान्मांसानि शोषिणे १५५
प्रसहाभूशयानूपचारिजावारिचारिणः ।
आहारार्थं प्रदातव्या मात्रया वातशोषिणे ॥ १५६ ॥
प्रतुदा विक्किराश्चैव धन्वजाश्च मृगद्विजाः ।
कफपित्तपरीतानां प्रयोज्याः शोषरोगिणाम् ॥ १५७ ॥
विधिवत्सूपसिद्धानि मनोज्ञानि मृदूनि च ।
रसवन्ति सुगन्धीनि मांसान्येतानि भक्षयेत् ॥ १५८ ॥
मांसमेवाश्रितः शोषे माध्वीकं पिबतोऽपि च ।
नियतानल्पचित्तस्य चिरं काये न तिष्ठति ॥ १५९ ॥
वारुणीमण्डनित्यस्य बहिर्माजर्जनसेविनः ।
अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ॥ १६० ॥
प्रसन्नां वारुणीं शीघ्रमरिष्टानासवान्मधु ।
यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयेत् ॥ १६१ ॥
मद्यं तैश्चण्यौष्ण्यवैशद्यसूक्ष्मत्वात्स्नोतसां मुखम् ।
प्रमथ्य विवृणोत्याशु तन्मोक्षात्सप्त धातवः ॥ १६२ ॥
पुष्यन्ति धातुपोषाच्च शीघ्रं शोषः प्रशाम्यति ।
मांसादमांसस्वरसे सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ।
सक्षौद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ॥ १६३ ॥
सिद्धं मधुरकैर्द्रव्यैर्दशमूलकषायिकैः ।
क्षीरमांसरसोपेतं घृतं शोषहरं परम् ॥ १६४ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
समापशुकैः सक्षीरैः स्नोतसां शोधनं घृतम् ॥ १६५ ॥

रास्त्रावलागोश्चुरकं स्थिरा वर्षाभुसाधितम् ।
 जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषनुद्धतम् ॥ १६६ ॥
 यवाग्वा वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुना सह ।
 सिद्धानां सर्पिषामेषामद्यादन्नेन वा सह ॥ १६७ ॥
 शुष्यतामेष निर्दिष्टो विधिराभ्यवहारिकः ।
 बहिःस्पर्शनमाश्रित्य वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ॥ १६८ ॥
 स्नेहक्षीरेऽम्बुकोष्ठे तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।
 स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलपुष्ट्यर्थमेव वा ॥ १६९ ॥
 उत्तीर्णं मिश्रकैः स्नेहैः पुनरुक्तैः सुखैः करैः ।
 मृद्वीयात्सुखमासीनं सुखं चोत्सादयेन्नरम् ॥ १७० ॥
 जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ।
 अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ॥ १७१ ॥
 विदारीं सर्षपं कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ।
 माषांस्त्रिलोकांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १७२ ॥
 त्रिगुणं यवचूर्णेन दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ।
 एतदुत्सादनं कार्यं पुष्टिर्वर्णवलप्रदम् ॥ १७३ ॥
 गौरसर्षपकल्केन गन्धैश्चापि सुगन्धिभिः ।
 स्नायादतुसुखैस्तोयैर्ज्वनीयौषधैः शृतैः ॥ १७४ ॥
 सूपकल्पितानीति सम्यक् संस्कारेण कृतानि । वर्मिशब्देन
 दीर्घो मत्स्यविशेषो ग्राह्यः । सर्पाकारं गंडूपदो भूमिलता
 लोपाक अल्पशृङ्गालो लांगूलप्रधानः । संप्रत्यस्यान्यमांस-
 प्रयोजनमाह—मांसाणीत्यादि । अनभ्यासादित्यभक्ष्यत्वेन ।
 उपपेति चान्यशब्देन दानमिति यावत् । तथेति संज्ञापादाने
 सुखं यथा भवति तथा भोक्तुं शक्यते । अभक्ष्यत्वे तु ज्ञाते
 दोषमाह जानन्नित्यादि—योनिरष्टविधेति प्रसहेत्यादिना ।
 क्षौद्रमिति च्छेदः । पयसेत्यादि द्वितीयं धृतम् । मधुरकाणि
 यानि तानि चेह कल्कार्थम् । पिप्पलीत्यादिना नियतमानं
 धृतं चतुर्गुणेन क्षीरेण साध्यते षट्पल्लोक्तद्रव्यधृतमानवत् ।
 उत्तीर्णमित्यादि पुनरुक्तिरिति पुनः पुनः मर्दयेत्पुनरुक्तमिति
 पाठे तु पुनर्मिश्रकैः स्वरैरुक्तमित्यर्थः । उत्सादयेदित्युद्धतयेत्,
 विकसा मंजिष्ठा, तर्कारी विजया, समाक्षिकमितीषन्मा-
 क्षिकम् ॥ १४५—१७४ ॥
 गन्धैः समालयैर्वासोभिर्भूषणैश्च विभूषितः ।
 स्पृश्यान्संस्पृश्य संपूज्य देवताः सभिषग्विजाः ॥
 इष्टवर्णरसरुषं गन्धवत्पानभोजनम् ॥
 इष्टमिष्टैरुपहितं सुखमद्यात्सुखप्रदम् ॥ १७६ ॥
 समातीतानि धान्यानि कल्पनीयानि शुष्यताम् ।
 लघूनि हीनवीर्याणि तानि पथ्यतमानि हि ॥ १७७ ॥
 यच्चोपदेक्ष्यते पथ्यं क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
 यक्षिमणस्तत्प्रयोक्तव्यं बलमांसाभिवृद्धये ॥ १७८ ॥
 अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरवगाहैर्विमार्जनैः ।
 वस्त्रिभिः क्षीरं सर्पिर्भिर्मांसैर्मोसरसौदनैः ॥ १७९ ॥
 इष्टैर्मद्यैर्मनोज्ञानां गन्धानामुपसेवनैः ।

यथर्तुविहितैः स्नानैर्वासोभिरहृतैः प्रियैः ॥ १८० ॥
 सुहृदां रमणीयानां प्रमदानां च दर्शनैः ।
 गीतवादित्रशब्दैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ॥ १८१ ॥
 हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरुणां समुपासनैः ।
 ब्रह्मचर्येण दानेन तपसा देवताचर्चनैः ॥ १८२ ॥
 सत्येनाचारयोगेन मङ्गलैरविहिंसया ।
 वैद्यविप्रार्चनाञ्चैव रोगराजो निवर्तते ॥ १८३ ॥
 यया प्रयुक्तया चेष्टया राजयक्ष्मा पुरा जितः ।
 तां वेदविहितामिष्टिमारोग्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ १८४ ॥
 इति चरकसंहितायां राजयक्ष्मचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ८
 अतःपरं मनसआनुकूल्यं यक्ष्मारम्भकदोषं हन्तीत्यतो
 यया च युक्तया चेष्टादौ सदैव मनोनुकूलं स्यात्तथैव वर्तनीयं
 च दैवव्यपाश्रयचिकित्सा कर्तव्या इत्यत आह—गंधैरित्यादि
 ॥ १७५—१८४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

यदुत्पत्तिनिमित्तानि प्राग्रूपं रूपसंग्रहः ।
 समासव्यासतश्चोक्तं मेपजं राजयक्ष्मणः ॥ १८५ ॥
 नाम हेतुरसाध्यत्वं साध्यत्वं कृच्छ्रसाध्यतां ।
 इत्युक्तः संग्रहः कृत्स्नो राजयक्ष्मचिकित्सिते ॥ १८६ ॥
 प्रागुत्पत्तिरित्यादिसंग्रहः नामहेतुरिति । स राज्ञा पूर्वमा-
 सीद्वै राजयक्ष्मा ततो मत—इति संग्रहः ॥ १८५ ॥ १८६ ॥
 इति चक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकटीकायां चिकित्सितस्थाने
 राजयक्ष्मचिकित्सितं समाप्तम् ।

नवमोऽध्यायः ।

उन्मादचिकित्सितम् ।

बुद्धिस्मृतिज्ञानतपोनिवासः

पुनर्वसुः प्राणभृतां शरण्यः ।

उन्मादहेत्वाकृतिमेपजानि

कालेऽग्निवेशाय शशंस पृष्टः ॥ १ ॥

इदानीमुपोद्धातितं राजयक्ष्मचिकित्सितमभिधाय क्रमप्रा-
 प्तोन्मादचिकित्सितं ब्रूते । अयं क्रमः चरकसंस्कृतां
 पंचाध्यायीमर्शातीसारवीसर्पमदालयद्वित्रणीयरूपां परित्यज्य
 ज्ञेयः । बुद्धिरूपापोहवती स्मृतिरतीतार्थविषयज्ञानं वा तप-
 श्चान्द्रायणादि तेषां निवास आश्रय इत्यर्थः । उन्मादहेत्वा-
 दीत्यादौ हेतुग्रहणेनात्र वक्तव्या संप्राप्तिस्थितिरूपकालाः
 उन्मादगम्यहेतुविषयतया गृह्यते । आकृतिग्रहणेनाभिधेय-
 स्थोन्मादस्वरूपस्य ग्रहणं ज्ञेयम् ॥ १ ॥

“विरुद्धदुष्टाशुचिमोजनानि

प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्मयहर्षपूर्वो

मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ॥ २ ॥

संप्रत्युन्मादहेतुमाह—विरुद्धेत्यादि । विरुद्धं संयुक्त-
मत्स्यादि दुष्टं गरादि, अत्यर्थदोषजनकं च । अशु-
च्यपवित्रं । भयहर्षपूर्वो मनोऽभिधात इत्यत्र पूर्वशब्दः
कारणवाचित्वेन भयहर्षकारणकेन मनोऽभिधात इत्यर्थः ।
एतद्विरुद्धाहारादि यथासंभवं वा कारणं ज्ञेयं भयहर्षाद्युपल-
क्षणौ । तेन क्रोधादयोऽपि मनोभिधातका अत्र ज्ञेयाः ।
क्रोधेन प्रत्याहते मनसि भयहर्षपूर्वक एवोन्मादो भवति ॥ २ ॥

तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा
बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य ।
स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि
प्रमोहयन्तीह नरस्य चेतः ॥ ३ ॥

तैरित्यादिना संप्राप्तिमाह—अल्पसत्त्वस्याल्पसत्त्वगुणस्य
हृदयं यद्यपि बुद्धिनिवासत्वं नार्थं दशमहामूलीयादौ प्रति-
पादितमेव । तथापि बुद्धिनिवासत्वोपदर्शनमिह कृतं हृदयोप-
धाताद्बुध्युपधातो वक्ष्यमाणो युक्त एव । आश्रयोपधातेनाश्रि-
तस्योपधातो सिद्ध एव । स्रोतांसि च मनोवहानीत्यनेन हृदय-
देशसंबन्धिधमन्यो विशेषेण मनोवहा दर्शयति । किंवा
केवलमेव शरीरं मनोऽभ्यनुभूतं जग्राह । उक्तं हि केवलमे-
वास्य मनसः शरीरमधिष्ठानभूतं चेत इति मनः ॥ ३ ॥

धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च
पर्याकुला दृष्टिरधीरता च ।
अबद्धवाक्त्वं हृदयं च शून्यं
सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥ ४ ॥
संमूढचेता न सुखं न दुःखं
नाचारधर्मौ कुत एव शान्तिम् ।
विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो
भ्रमत्ययं चेत इतस्ततश्च ॥ ५ ॥

धीविभ्रम इत्यादिना सामान्यमुन्मादपूर्वरूपमाह—
कुत एव शान्तिमिति कुतोऽपि शान्तिं निर्धृतिं न विंदति ।
संज्ञानामोहोत्थेन ज्ञापनम् । अयं चेत इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

समुद्भ्रमं बुद्धिमनःस्मृतीना-
मुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहुः ।
तस्योद्भवं पञ्चविधस्य भूयो
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥ ६ ॥
रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातु-
क्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।
चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ७ ॥
अस्थानहासस्मितनृत्यगीत-
वागङ्गविक्षेपणरोदनानि ।
पारुष्यकाश्र्यारुणवर्णता च
जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम् ॥ ८ ॥

उन्मादसंज्ञाव्युत्पत्तिमाह—समुद्भ्रममित्यादि । तत्र भ्रम
उन्माद इत्येकोऽर्थः । मनोविभ्रमो चित्तनादिना चित्तानिदा-
नोक्तसंज्ञादिविभ्रमोऽपि मनोविभ्रम एवान्तर्भावनीयः ।
संज्ञादिविभ्रमस्यापि तज्जन्यत्वात् । तस्योद्भवमित्यादौ यद्यपि
पञ्चानां मध्येऽसाध्यस्य सान्निपातिकस्य चिकित्सितं न वक्त-
व्यम् । तथापि छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन बाहुल्यमाश्रित्य
चिकित्सितं वक्ष्यामीत्युक्तं चित्तमित्यनेन चयपूर्वकं चित्तेत्यादि
येषां ते कामक्रोधादयो गृह्यन्ते । आदिशब्द उक्तप्रकारवाचि ।
अस्थानेऽविषमे हासादीन्यस्थानहासस्मितादीनि ॥ ६—८ ॥

अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतै-
र्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य
हृदि श्रितं पूर्ववदेव कुर्यात् ॥ ९ ॥

अमर्षसंरम्भविनम्रभावाः
सन्तर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः ।

प्रच्छायशीतान्नजलामिलाषः

पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥ १० ॥

अजीर्णेत्यादिना पित्तोन्मादमाह—चित्तमित्यनेन चयात्पू-
र्वकालत्वेन पित्तस्य महातं कोपं दर्शयति । चयपूर्वकोऽति-
दोषकोपमूलत्वान्महान्भवति । अन्ये तु चित्तशब्देन प्रकोप-
मिच्छन्ति । अत्युग्रमिति तीव्रवेगम् । पूर्ववदित्यनेन वातोन्मा-
दवत् अमर्ष अक्षान्तिः । संरम्भ आरभटी, विलम्बभावो
विवल्लम् । अतिद्रवणं खरितगमनम् । प्रच्छायः प्रवृद्धछायो
देशः ॥ ९—१० ॥

संपूर्णैर्मन्दविचेष्टनैश्च

सोष्मा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः ।

बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहत्य चित्तं
प्रमोहयन्संजनयेद्विकारम् ॥ ११ ॥

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च

नारीविविक्तप्रियतातिनिद्रा ।

छर्दिश्च लाला च बलं च भुङ्क्ते

नखादिशौक्यं च कफात्मके स्यात् ॥ १२ ॥

संपूर्णैरित्यादिना कफोन्मादमाह—सोष्मा कफ इति सह
ऊष्मणा कफ उन्मादं करोति न केवल इति । उन्मादकरणे
कफस्य ऊष्मसहितत्वरूपं स्वभावं दर्शयति । किंनोष्मशब्देन
वीर्यं शक्तिरूपमुच्यते तेन सोष्मा कफ इति उल्लिख्यशक्तिः
कफ इत्यर्थः । मर्मणीति हृदये, नारीविविक्तयोः प्रियता
नारीविविक्तप्रियता विविक्तं विजनम् ॥ ११—१२ ॥

यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः

सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात् ।

सर्वाणि रूपाणि विभर्ति तादृ-

ग्विरुद्धमैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥ १३ ॥

य इत्यादिना सान्निपातिकमाह—सर्वैरित्युक्तोऽपि प्रत्येकं सर्वहेतूनां जनकत्वं स्यादत आह समस्तैरिति विरुद्धमैषज्यमिति विरुद्धत्वाद्विवर्ज्यः । केचिदत्र तादृक्शब्देन य एव समस्तहेतुजः सर्वलक्षणश्च स एव वर्ज्यमेषजस्य हेतुलक्षण इति वदन्ति ॥ १३ ॥

देवर्षिगन्धर्वपिशाचयक्ष-
रक्षःपितृणामभिधर्षणानि ।

आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि-
मिथ्याकृतं कर्म च पूर्वदेहे ॥ १४ ॥

देवर्षीत्यादिनाऽगन्तुन्मादमाह—ये चासंख्येया ग्रहगणाः सुश्रुतोक्तास्ते इहाविष्कृता विज्ञेयाः । वक्ष्यति च इत्यपरिसंख्येयानां ग्रहाणामाविष्कृततया ह्यष्टावेते व्याख्याता इति । अत्र च रक्षःशब्देन राक्षसब्रह्मरक्षसोर्ग्रहणम् । ब्रह्मराक्षसे समस्ता एवोक्ता अभिधर्षणमावेशः । नियमेत्यादिना ऐहिकं कर्म देवाद्यावेगकारणम् । मिथ्याकृतं कर्म चेत्यनेन पूर्वजन्मकृतं कर्म आह ॥ १४ ॥

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टा-
ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।

उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य
भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ १५ ॥

अमर्त्यैत्यादिनागन्तूनां सामान्यलिङ्गान्याह—अमर्त्यैरम-
नुष्यैर्वागादिभिर्लक्षितं भूतोत्थमुदाहरेत् । अनियत इति वातिकवत् आहारजीर्णादिकालवन्न कालनिश्चयो ये तु नियत इति पठन्ति तेषां वक्ष्यमाणनियततिथ्यादीनां ग्रहणमभि-
प्रेतम् ॥ १५ ॥

अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं
देवादयः स्वैश्च गुणप्रभावैः ।
विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव
छायातपौ दर्पणसूर्यकान्तौ ॥ १६ ॥

अदूषयन्त इषदूषयन्तः, गुणप्रभावैरिति अनियमादिगुण-
प्रभावैः । तरसातिवेगेन वृतावेगेन दृष्टाद्वयमाह—छाये-
त्यादि । छाया यथादर्पणमातपो सूर्यकान्तमदूषयित्वैवाह-
स्यमानप्रभावावेशेच भवतः । तथा देवादयोऽपि देहं वि-
शन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

आयातकालो हि स पूर्वरूपः
प्रोक्तो निदानेऽस्य परं सुराद्यैः ।

उन्मादरूपाणि पृथङ्निबोध
कालं च गम्यान्पुरुषांश्च तेषाम् ॥ १७ ॥

आयातकाल इत्यावेशावकाशः । तेन निदाने तद्यथा
पापकर्मणः समारम्भे इत्यादिनोक्ताः कालस्तिथिरूपः ॥ १७ ॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमप्रधृष्यमकोपनम-
स्वप्नमभोजनामिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपूरीषवाचं
शुभगन्धं फुल्लपद्मचदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् १८

भोजनामिलाषी न भवत्यभोजनामिलाषी देवादिशब्देनेह
सुश्रुतमतात् देवाद्यनुकारिणस्तदनुचरा ज्ञेयाः । उक्तं हि
सुश्रुतेन—न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान्कचि-
दाविशन्ति । ये लाविशन्तीति वदन्ति मोहात् भूतविद्याविष-
यादपोह्याः । तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुत-
पद्मसंख्या ॥ असृक्वसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च
तमाविशन्ति ॥ १८ ॥

गुरुवृद्धसिद्धर्षीणामभिशापाभिचाराभिध्याना-
नुरुपाहारचेष्टाव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात् ॥ १९ ॥

ऋषिसधर्मतया गुर्वादीनामसूत्रितानामप्युदाहरणम्—
गुर्वादिभिशापादयो यादृशेनाभिप्रायेण भवन्ति तादृक् स्वरूपचे-
ष्टादयोऽपि तैरुन्मत्तस्य भवन्तीति गुर्वादिप्रत्ययः ॥ १९ ॥

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाचम-
नन्नामिलापारोचकाविपाकपरीतं पितृभिरुन्मत्तं
विद्यात् ॥ २० ॥

अनन्नामिलापो नान्नप्रायेणा, अरोचकस्तु प्रार्थनादप्युपयो-
गसमये नामिलाषः ॥ २० ॥

चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमप्रधृष्यं मुखवा-
द्यनृत्यगीतान्नपानस्नानपानमाल्यधूपगन्धरक्तवस्त्र-
वलिकर्महास्यकथायोगप्रियं शुभगन्धमिति गन्ध-
वोन्मत्तं विद्यात् ॥ २१ ॥

असकृत्स्वप्नरोदनहास्यं नृत्यगीतवाद्यकथान्नपा-
नस्नानमाल्यधूपगन्धरति रक्तविद्युताक्षं द्विजातिवै-
द्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणमिति यक्षोन्मत्तं वि-
द्यात् ॥ २२ ॥

नष्टनिद्रमन्नपानद्वेषिणमनाहारमप्रतिबलिनं शस्त्र-
शोणितमांसरक्तमाल्यामिलाषिणं सन्तर्जकमिति
राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥ २३ ॥

ग्रहासनृत्यप्रधानं देवविप्रवैद्यद्वेषावज्ञामिष्टुति-
वेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्मपीडनेन च
ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥ २४ ॥

अस्वस्थचित्तं स्थानमलभमानं नृत्यगीतहासिनं
बद्धाबद्धप्रभाषिणं संकटकूटमलिनरथ्याचेलतृणेषु
आरोहणरतिं संभिन्नवर्णरुक्कस्वरं नम्रं विधावन्तं
नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखानि आवेदयन्तं नष्टस्मृतिं
पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥ २५ ॥

चंडमिति मारणात्मकं, स्तुतिः स्तावको ग्रंथः । उदाहरण-
मिति पठनं । स्तुत्यादीनामेव स्थानमलभमानमिति स्थानमेव
नास्तीति भाषमाणम् । बद्धाबद्धत्वं संबासंबंधसंकरः ।
तृणाद्यमेध्यमित्यर्थः ॥ २५—२५ ॥

तत्र शौचाचारं तपःस्वाध्यायकोविदं नरं प्रायः
शुरूप्रतिपदि त्रयोदश्यां च देवा धर्षयन्ति ॥ २६ ॥

ज्ञानशुचिविविक्तसेविनं धर्मशास्त्रश्रुतिकाव्यकु-
शलं प्रायः षष्ठीनवस्योर्ऋषयो धर्षयन्ति ॥ २७ ॥

मातृपितृगुरुवृद्धसिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दश-
म्याममावस्यायां च, पितरो धर्षयन्ति ॥ २८ ॥

गन्धर्वास्तु स्तुतिगीतवादित्ररतिं परदारगन्ध-
माल्यप्रियं शौचाचारं द्वादश्यां चतुर्दश्यां च
धर्षयन्ति ॥ २९ ॥

सत्त्ववलरूपगर्वशौर्ययुक्तं माल्यानुलेपनं हास्य-
प्रियमतिवाक्करणं प्रायः शुक्लैकादश्यां सप्तम्यां च
यक्षा धर्षयन्ति ॥ ३० ॥

स्वाध्यायतपोनियमोपवासव्रतचर्यादेवयतिगुरु-
पूजारतिं अष्टशौचं ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्रह्मवादिनं
शूरमानिनं देवतागारसलिलक्रीडनरतिं प्रायः
शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च ब्रह्मराक्षसा धर्ष-
यन्ति ॥ ३१ ॥

रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्वपिशुनस्त्रैणलुब्धं
प्रायो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु पुरुषं छिद्रमवेक्ष्य
अभिधर्षयन्ति ।

इत्यपरिसंख्येयानां ग्रहाणामाविष्कृततया ह्यष्टा-
वैते व्याख्याताः ॥ ३२ ॥

तत्र शौचाचारमित्यादिनाभिगमनीयपुरुषात्कालं च पृथ-
गाह शौच आचारो यस्य स शौचाचारः । शौचाचारादिशुभक-
र्मयुक्तत्वं यद्यप्युन्मादिनस्तथापि शुभकर्मतया प्राक्तनकर्मव-
शाद्देवादिसिन्हाद्यन्त इति ज्ञेयम् । अतिवाक्करणमित्यति-
मापमाणम् । छिद्रमित्युच्छिष्टावस्थानादिरूपमवधारणम् । संप्रति
भूतविद्याधिकारत्वात् भौतिकोन्मादलेखस्य कथनमपीहाशून्य-
तार्थं दर्शयन्नाह—अपरिसंख्येयानामिति ॥ २६—३२ ॥

सर्वेष्वपि तु खल्वेषु यो हस्ताबुध्यस्य रोषसं-
रम्भान्निःसंज्ञमन्येषु आत्मनि वा पातयेत् स हि
असाध्यो ज्ञेयस्तथा यः साधुनेत्रो भेदप्रवृत्तरक्तः
क्षतजिह्वः प्रसृतनासिकश्छिद्यमानमर्मा प्रतिहन्य-
मानपाणिः सततं विकृजन् दुर्वर्णस्तृषार्तः पूतिग-
न्धिश्च हिंसाथो उन्मत्तो ज्ञेयस्तं परिवर्जयेत् ॥ ३३ ॥

असाध्यभूतजोन्मादमाह सर्वेष्वित्यादिहिंसाथो मारात्मकः ।
अप्रतिहन्यमानपाणिरिति नित्यं पाणौ हिंसाथिनोद्यते ॥ ३३ ॥

रत्यर्चनकामोन्मादिनौ तु मिषक् अभिचाराभि-
शापाभ्यां बुद्ध्वा तदङ्गोपहारवलिश्रमेण मन्त्रभैष-
ज्यविधिना उपक्रमेत् ॥ ३४ ॥

रत्यर्चनादिभूतगृहीतचिकित्सामाह—रतिरर्चनं तत्कामो र-
त्यर्चनकामः ताभ्यामुन्मादितौ रत्यर्चनकामोन्मादितौ अभि-
चाराभिशापाभ्यां बुद्ध्वेयमिप्रायेण यः काम्यमर्थमिच्छति स
रतिकामः यस्तु पूजामिच्छति स अर्चनाकाम एवमाचारेण यः

काम्यार्थप्राप्त्यर्थं चेष्टते स रतिकामः । योऽर्चनादिकं पुष्पधू-
पादिकं संगृह्णाति स अर्चनाकाम इति बुद्ध्वा तदंगस्य तत्रतेरर्च-
नस्य च यदंगसाधनं तत्तद्वर्तनेन तत्तदंगोपहाररूपवलिना भैष-
ज्यमन्त्रविधिना चोपचारः कर्तव्य इति वाक्यार्थः ॥ ३४ ॥

तत्र द्वयोरपि निजागन्तुनिमित्तयोरुन्मादयोः ।
समासविस्ताराभ्यां भेषजविधिं व्याख्यास्यामः ॥ ३५ ॥

उन्मादे वातजे पूर्वं स्नेहपानं विशेषवित् ।
कुर्यादावृतमार्गं तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ ३६ ॥

कफपित्तभवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।

स्निग्धस्विन्नस्य कर्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ ३७ ॥

निरूहणस्नेहवस्ती शिरसश्च विरेचनम् ।

ततः कुर्याद्यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥ ३८ ॥

हृदिन्द्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे वमनादिभिः ।

मनःप्रसादमाप्नोति स्मृतिं संज्ञां च विन्दति ॥ ३९ ॥

शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।

ताडनं च मनोबुद्धिदेहसंतर्जनं हितम् ॥ ४० ॥

यः शक्तो विनयेत्पट्टैः संयम्य सुहृदैः सुखैः ।

अपेतलोष्टकाष्टाद्यैः संरोध्यश्च तमोगृहे ॥ ४१ ॥

तर्जनं त्रासनं दानं सान्त्वनं हर्षणं भयम् ।

विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ४२ ॥

प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमपानं च सर्पिषः ।

प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥ ४३ ॥

सर्पिःपानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्चेष्ट्यते विधिः ।

अतः सिद्धतमान्योगाञ्छृणून्मादविनाशनान् ॥ ४४ ॥

तत्रेत्यादिना भेषजविधानमाह—विशेषविधिति वातस्य नि-

वारणरूपं विशेषं जानन् स्नेहपानं वातजे दद्यादिति दर्शयति ।

सारेण तु तन्निषिद्धमेव यदुक्तं—मेदःकफाभ्यामनिलो

निरुद्धः शृङ्गानुमर्दश्च पृथक्करोति । स्नेहं विमुञ्चन् बुधस्तु तस्मै

संवर्धयत्येव हितान्विकारान् । इहावृतमार्गं कुर्यादित्यादिना

विशेषमाह—सस्नेहमितीषत्स्नेहं कफपित्तोद्भवे इति कफोद्भवे

पित्तोद्भवे । तत्र कफोद्भवे वमनम् । पित्तोद्भवे विरेचनम् ।

तेषामित्यादिना वस्त्यादीनां भूयस्त्वम् । पुनःपुनः प्रयोगमाच-

रेद्यथादोषमित्यनेन दोषभूयस्त्वे सति पुनःपुनः संयोगं कुर्यात् ।

शोधनकफमाह हृदीत्यादि हृदयादिशुद्ध्या मनःप्रसादोऽपि

भवत्येव संवेजनमित्युद्वेजनम् विनयेत्पट्टैरित्यनेन पट्टबंधनं न

व्रणकारी भवतीति दर्शयति । संयम्येति यथा निःसर्तुं न

शक्नोति तथा स्थापनीयः कष्टाद्यपनयनं तमोगृहे आत्मबध-

निषेधार्थं । तमोगृहं च शून्यग्रहतमोन्मादनिदानोक्तमपि रोग-

महिषावस्थायां हितं भवति । तर्जनं वाचा, त्रासनं व्यासा-

दिभिः, विस्मृतेर्हेतोर्नयनं बुद्धिर्भयहर्षादिः विस्मरकतया प्र-

भावान्मनः प्रकृष्टं स्वभावं नयति । यथा विषमे ज्वरे ज्वर-

काकासराणां ज्वरहरणम् ॥ ३५—४४ ॥

हिङ्गुसौवर्चलाव्योषैर्द्विपलांशैर्धृताढकम् ।
चतुर्गुणे गवां सूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ ४५ ॥
विशाला त्रिफला कौन्ती देवदावैलवालुकम् ।
स्थिरानन्ता रजन्यौ द्वे शारिवे द्वे प्रियङ्गुकम् ॥ ४६ ॥
नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठा दन्तीदाडिमकेशरम् ।
तालीशपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥ ४७ ॥
विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ ।
कल्कैः कर्षसमैरेतैर्विशत्यष्टाभिरेव च ॥ ४८ ॥
चतुर्गुणे जले पक्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
अपस्मारे ज्वरे कासे श्वासे मन्देऽनलक्षये ॥ ४९ ॥
वातरोगे प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ।
छर्द्यशोभूत्रकृच्छ्रे च विसर्पोपहतेषु च ॥ ५० ॥
कण्डूपाण्ड्वाभयोन्मादविषमेहगदेषु च ।
भूतोपहतचित्तानां गद्वदानामचेतसाम् ॥ ५१ ॥
शस्तं स्त्रीणां च बन्ध्यानां धन्यमायुर्वलप्रदम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वग्रहविनाशनम् ॥ ५२ ॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।

इति कल्याणकं घृतम् ।

विशालेत्यादावष्टाविंशतिकत्वं कल्कानां पाठादेव सिद्धम् ।
तत्किमुच्यतेऽष्टाविंशतिभिः कल्कैरित्यत्र यद्यपि त्रिफलाया
प्रत्येकमेको भागो गृह्यते उत्सर्गतस्तथापि त्रिफलायाः प्रत्येक-
भागग्रहणार्थमष्टाविंशतिरित्युक्तम् । तथाहि सुश्रुते—हरीत-
क्यामलकविभीतकानि त्रिफलेति परिभाषया हरीतक्यादय
उच्यन्ते तथा तत्रापि ज्वरान्ते अभयामेकां प्रागुक्ते द्वे विभी-
तके, पक्त्वा च मधुसर्पिर्भ्यां चलायामलकानि च, प्रयोजयेत्स-
मामेकां त्रिफलाया रसायने, इति वचनात् हरीतक्यादिषु
त्रिफलासंज्ञा दर्शिता तेन त्रिफलाशब्देन द्रव्यत्रयमुच्यते ।
तथा दशमूलशब्देन दशमेषजानि पञ्चमूलशब्देन पञ्च, यथा
वा नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरमिति पदेन षड्द्रव्या-
ण्युच्यन्ते । मानं चोपदिश्यमानं प्रत्येकद्रव्यापेक्षयेह भवति ।
यथा गुल्मचिकित्सिते—नीलिनीं त्रिफलामित्यादि यावत् ।
व्याघ्रीं च पलिकानि जलाढके, तथागस्त्यहरीतक्यां दशमूल्या-
दीनां द्विपलं प्रत्येकमेव भवति यतो उपदिश्यमानं भागमानं
भागप्रयोगेषु प्रतिद्रव्येणैव भवति न समुदाये । तदा समुचि-
तस्यैव द्रव्यस्य मानग्रहणं यथा लघुनस्याविनिष्टस्य तुलार्थं
निस्तुषीकृतं । तदर्थं दशमूलस्य ज्वाढके पाचयेदपामित्यत्र
पञ्चतलादशमूलस्याप्राधान्यम् । यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्राप्रा-
धान्यं तेनेह विशेषतया प्रधानं मानं तद्विशेषणभूतं च दशमू-
लप्रधानं । अप्रधानत्वाच्च न प्रत्येकं नियमभागात्तेन शतल-
घुनार्थमानत्वमेव दशमूलस्य भवति । यथा वा द्विपञ्चमूल
तुलार्थरसेनेत्यत्रापि द्विपञ्चमूलस्य समुदितस्यैव तुलार्थविशेष-
णीभूतस्य काथार्थं तुलार्थभागो गृह्यते । एवं त्रिफलायास्त्रयो-
भागास्त्रयत्रिकदुकस्येत्यत्रापि समुदिता एव त्रयो भागा न तु

प्रत्येकं तथाहि नवभागाः स्युः । तथा त्र्यूषणात्रिफलाकल्कवि-
ल्वमात्रमित्यत्र तु कल्कविशेषणीभूतत्वेन त्र्यूषणत्रिफलेऽप्रधा-
नकल्कस्यैव विल्वमानत्वम् । न प्रत्येकं शृङ्गादीनां हरीतक्या-
दीनां कल्कीकृतानां विल्वमानत्वम् । एवमन्यत्रापि समुदाय-
भागप्रमाणे आचार्याभिप्रायविशेष उभेयः द्रव्यप्रधाननिर्देशे तु
प्रत्येकद्रव्याणि वा पठ्यतां तथा प्रत्येकमेव भागो भवति । अ-
वयवप्रधानत्वाभिर्देशस्य । यदा समुदायप्रधाननिर्देशो विशे-
षाल्लिख्यते तदा प्रत्येकनिर्दिष्टालिङ्गानामपि समुदायस्य
भागो भवति । पलमेकं विदध्यात्त्वगोलापत्रकेशरादित्यत्र
चतुर्भ्यांऽप्येकमेव पलं गृह्यते न प्रत्येकं । यथा तैलस-
र्पिषो पलद्वादशके दृष्टे इत्यत्र तैलसर्पिषोर्मिलितयोरेव
द्वादशपलं प्रत्येकं यथा चात्र न प्रत्येकं द्रव्यप्रमाणानि
तथा मानपूर्वनिर्देशं व्युत्पादयता संक्षेपेण दर्शितमेव । एवं
व्यवस्थितेऽपि महानीलोक्तां पृथक् शब्देन सिद्धस्यापि त्रिफला-
पृथग्भागं दर्शयति । यथा पिप्पलीनागरं पाठा पृथक्पृथक् भा-
गान् त्रिपलिकानित्यत्र पृथक्पृथगिति पलं करोति । तथा परि-
भाषासिद्धस्यापि स्नेहपूर्णकल्कभागस्याभिधानं तत्र तत्र तैल-
घृते च करोति । त्रिफलाशब्देन यद्यपि द्राक्षाकादमीरपुष्पाणि
चोच्यन्ते । यदुक्तमन्यत्र—‘पथ्यामलकधात्रीभिस्त्रिफला महती
स्मृता । चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी संसनी वृंहणी च सा । ह्रस्वा-
कादमर्थमृद्धीकापल्लवकफलैर्भवेदि’ति तथापीह त्र्यूषणं त्रिफला
पाठा इति कृतं हरीतक्यास्त्रिफलाया एव प्रधानतयोत्सर्गतो
ग्रहणं भवति । अन्ये तु तालीशपत्रमित्यत्र तालीशं च पत्रं चेति
द्रव्यद्वयग्रहणशंका स्यात्तेनाष्टाविंशतिपदेन स न भवत्वेतदर्थम-
ष्टाविंशतिरिति कृतम् । त्रिफलायाः प्रत्येकं ग्रहणं न्यायसिद्धमेव
इति वदन्ति । अन्ये लघ्वाविंशत्यौषधमानमिष्यत इत्यादावष्टा-
विंशल्यौषधसंज्ञया व्यवहारोऽस्य भवतीत्येतदर्थमष्टाविंशतिरिति
कृतम् । चतुर्गुणवचनमिह परिभाषया शुद्धजलाच्चतुर्गुणदाना-
र्थम् ॥ ४५—५२ ॥

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ।

रसे तस्मिन्पचेत्सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणे ॥ ५३ ॥

वीराद्विभाषकाकोलीस्वयंगुप्तर्षभकर्द्धिभिः ।

मेदया च समैः कल्कैस्तत्स्यात्कल्याणकं महत् ५४

वृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ।

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

जटिलां पूतनां केशीं चारटीं मर्कटीं वचांम् ।

त्रायमाणां जयां वीरां चोरकं कटुरोहिणीम् ॥ ५५ ॥

एवं स्थिरादीनि विदारीगन्धमूलमपि स्यादत आह—एक-
विंशतिरिति तेन कल्याणोक्तान्येकैकविंशतिर्गृह्यते । गृष्टिरेक-
वारप्रसूता गौः । अत्र क्षीरेणैव चातुर्गुण्ये प्राप्तेऽयं कषायः ।
एकेनापि चातुर्गुण्यमित्यादिपरिभाषया स्वविषयः । तेन
चातुर्गुण्यपरिभाषया क्षीरमानसाहचर्याद्वा चतुर्गुणो ज्ञेयः ।

केचित्त्वेकविंशतिद्वयवत्सर्पित्तयैव विधिना पक्वमित्यर्थः ।
तत्र यतो जतुकर्णे उत्सर्गत एवास्य पाको उक्तः । द्विमाष इति
माषराजमाषयोर्ग्रहणम् ॥ ५३—५५ ॥

कायस्थां शूकरीं छत्रामतिच्छत्रां पलङ्कषाम् ।
महापुरुषदन्तां च वयःस्थां नाकुलीद्वयम् ॥ ५६ ॥
कटम्भरां वृश्चिकालीं स्थिरां चाह्वय तैर्धृतम् ।
सिद्धं चातुर्थकोन्मादग्रहापसारनाशनम् ॥ ५७ ॥
महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।
बुद्धिस्मृतिकरं चैव बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥ ५८ ॥
इति महापैशाचिकं घृतम् ।

जटिलेयादि जटिला मांसी पूतना हरीतकी केशी भूतकेशी
चारटी कुंभः । ब्रह्मयष्टिकेलन्ये मर्कटी शूकशिवा, जया ज-
यंती, वीरा क्षीरकाकोली, शालपर्णीलपरो चोरकश्चालकः ।
ब्राह्मी गुडूची वा शूकरी वाराहिकंदः । छत्रा मधुटिका अति-
च्छत्रा शतपुष्पा । किंवा छत्रातिछत्रे द्रोणपुष्पीद्वयं । पलंकषा
गुग्गुलुः । महापुरुषदंती शतावरी । अन्ये तु विकान्तमुदंती
जटिलां शतावरीमाह—वयस्था सूक्ष्मैला, नाकुलीद्वयं रास्ना-
द्वयं, कटम्भरा कटमी, उत्तली वृश्चिकाली वृश्चिकापत्री
ख्याता । अल्पपैशाचिकस्याभावान्महापैशाचिकमित्यत्र मह-
च्छब्दः पूजावचनः ॥ ५६—५८ ॥

लशुनानां शतं त्रिंशदभया ज्यूषणात्पलम् ।
गवां चर्ममसीप्रस्थो द्याढकं क्षीरमूत्रयोः ॥ ५९ ॥
पुराणसर्पिषः प्रस्थमेभिः सिद्धं प्रयोजयेत् ।
हिङ्गुचूर्णपलं शीते दत्त्वा च मधुमाणिकाम् ॥ ६० ॥
तद्दोषागन्तुसम्भूतानुन्मादान्विषमज्वरान् ।
अपसारंश्च हन्त्याशु पानाभ्यञ्जननावनैः ॥ ६१ ॥
इति लशुनाद्यं घृतम् ।

लशुनस्याविनष्टस्य तुलार्धं निस्तुषीकृतम् ।
तदर्धं दशमूलस्य द्याढकेऽपां विपाचयेत् ॥ ६२ ॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लशुनस्य रसं तथा ।
कोलमूलकवृक्षाम्लमातुलुङ्गार्द्रकै रसैः ॥ ६३ ॥
दाडिमाम्लसुरामस्तुकाजिकाम्लैस्तद्विकैः ।
साधयेन्निफलादारुलवणव्योषदीप्यकैः ॥ ६४ ॥
यमानीचव्यहिङ्गवम्लवेतसैश्च पलाङ्गिकैः ।
सिद्धमेतत्पिबेच्छूलगुल्मार्शोजठरापहम् ॥ ६५ ॥
ब्रध्मपाण्ड्यामयल्लीहयोनिदोषज्वरकृमीन् ।
वातश्लेष्माभ्यान्सर्वानुन्मादं चापकर्षति ॥ ६६ ॥
इति द्वितीयलशुनाद्यं घृतम् ।

हिङ्गुना हिङ्गुपर्ण्या च सकायस्थावयःस्थया ।
सिद्धं सर्पिर्हितं तद्वद्वयःस्थाहिङ्गुरोचकैः ॥ ६७ ॥
केवलं सिद्धमेभिर्वा पुराणं पाययेद्धृतम् ।
पाययित्वात्तमां मात्रां श्वेदे रुन्ध्याद्देहि वा ॥ ६८ ॥

विशेषतः पुराणं च घृतं तं पाययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वाद्विशेषाद्ग्रहमोक्षणम् ॥ ६९ ॥
गुणकर्माधिकं स्थानादास्वादात्कटुतिक्तकम् ।
उग्रगन्धं पुराणं स्यादशवर्षस्थितं घृतम् ॥ ७० ॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।
मेध्यं विरेचनेष्वग्न्यं प्रपुराणमतः परम् ॥ ७१ ॥
नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत्स्याद्वर्षशतस्थितम् ।
दृष्टं स्पृष्टमथाग्रातं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।
अपसारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः ॥ ७२ ॥
एतैरौषधवर्गैर्वा विधेयत्वं स गच्छति ।
अञ्जनोन्मर्दनालेपान्नाचनादींश्च योजयेत् ॥ ७३ ॥
शिरीषो मधुकं हिङ्गु लशुनं तगरं वचाम् ।
कुष्ठं च वस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नाचनाञ्जनम् ॥ ७४ ॥
इति नस्याञ्जनम् ।

तद्वद्योषं हरिद्रे द्वे मज्जिष्ठाहिङ्गुसर्षपाः ।
शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापसारनाशनम् ॥ ७५ ॥
पिष्ट्वा तुल्यमपामार्गं हिङ्गुलं हिङ्गुपत्रिकाम् ।
वर्तिः स्यान्मरिचाधोशा पित्ताभ्यां गोशृगालयोः ॥
तथाञ्जयेदपसारभूतोन्मादज्वरार्दितान् ।
भूतार्तानमरार्तांश्च नरार्तांश्चैव गोमये ॥ ७७ ॥
मरिचं चातपे मांसं सपित्तं स्थितमञ्जनम् ।
वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतेः ॥ ७८ ॥
इत्यञ्जनम् ।

सिद्धार्थको वचा हिङ्गुकरञ्जे देवदारु च ।
मज्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटमीत्वक् कटुत्रिकम् ॥
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
वस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ॥ ८० ॥
नस्यमालेपनं चैव स्नानमुद्वर्तनं तथा ।
अपसारविषोन्मादकृत्यालक्ष्मीज्वरापहः ॥ ८१ ॥
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन सिद्धं वा सगोमूत्रं तदर्थकृत् ॥ ८२ ॥
प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्ति कृतां पिबेत् ।
वैरेचनिकधूमोकैः श्वेताद्यैर्वा सहिङ्गुभिः ॥ ८३ ॥
शल्लकोलूकमार्जारजम्बूकवृकवस्तजैः ।
मूत्रपित्तशकृल्लोमनबैश्चर्मभिरेव च ॥ ८४ ॥
सेकाञ्जनं प्रथमनं नस्यं धूमं च कारयेत् ।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके च प्रशस्यते ॥ ८५ ॥
तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः ।
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि मृदूनि च ॥ ८६ ॥
शङ्खकेशान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्जो मिषक् शिराम् ।
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपसार एव च ॥ ८७ ॥
घृतमांसवित्तं वा निवाते स्थापयेत्सुखम् ।
स्यक्त्वा मतिस्मृतिभंशं संज्ञां लब्ध्वा प्रबुध्यते ॥ ८८ ॥

आश्वासयेत्सुहृद्वा तं वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।
 ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ॥ ८९ ॥
 वक्त्रा सर्पपतैलाकं न्यसेद्वोत्तानमातपे ।
 कपिकच्छाथवा तप्तलौहतैलजलैः स्पृशेत् ॥ ९० ॥
 कशाभिस्ताडयित्वा वा सुवह्मं विजने गृहे ।
 रुन्ध्याच्चेतो हि विभ्रान्तं व्रजत्यस्य यथा शमम् ॥ ९१ ॥
 सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ।
 त्रासयेच्छस्त्रहस्तैर्वा तस्कैः शत्रुभिस्तथा ॥ ९२ ॥
 “अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
 त्रासयेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥ ९३ ॥
 देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं महत् ।
 तेन याति शमं तस्य सर्वतो विभ्रुतं मनः ॥ ९४ ॥
 इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।
 तस्य तत्सदृशप्राप्तिशान्त्याश्वासैः शमं नयेत् ॥ ९५ ॥
 कामशोकभयक्रोधहर्षेर्प्यालोभसंभवान् ।
 परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ ९६ ॥
 बुद्ध्या देशं वयः सात्त्व्यं दोषं कालं बलावलम् ।
 चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥ ९७ ॥
 देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।
 वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥ ९८ ॥
 सर्पिष्पानादि तस्येह मृदुभैषज्यमाचरेत् ।
 पूजां धन्युपहारांश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ॥ ९९ ॥
 शान्तिकर्मैष्टिहोमांश्च जप्यस्वस्त्ययनानि च ।
 वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् १००
 भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।
 पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥ १०१ ॥
 रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।
 तेषां पूजां च कुर्वाण उन्मादेभ्यो विमुच्यते ॥ १०२ ॥
 बलिभिर्मङ्गलैर्होमैरोषधयगदधारणैः ।
 सत्याचारतपोज्ञानप्रदाननियमव्रतैः ॥ १०३ ॥
 देवगुह्यकविप्राणां गुरुणां पूजनेन च ।
 आगन्तुः प्रशमं याति सिद्धैर्मन्त्रौषधैस्तथा ॥ १०४ ॥
 यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपसारचिकित्सिते ।
 उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्याद्धेतुदूष्ययोः ॥ १०५ ॥
 निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतः शुचिः ।
 निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्त्ववान् न स युज्यते १०६
 लघुनानां शतमित्यत्र लघुनबीजानां शतमानेन व्यूषणा-
 त्पलमित्यत्र समुदितात्पलम् । मधुमाणिकाद्रवलाद्वैगुण्येन
 मणिकायाः द्विकुडवरूपायाः षोडशपलद्वयं भवति । तदर्थं
 दशमूलस्येति पञ्चविंशतिपलानि । लघुनरसादीनां प्रत्येकं
 प्रस्थमानत्वं ज्ञेयम् । हिंनुना हिंनुपण्येत्येकं घृतम् । स कायस्था
 वयस्येति द्वितीयम् वयस्येत्यादिना तृतीयम् । हिंनुपर्णी वंश-
 पत्रिका । वयस्या ब्रह्मी, कायस्था सूक्ष्मैला उपगन्धमित्यादिकं

घृतं केचिदनार्थं वदन्ति । तद्वृत्तमसाधितं, एतैरित्यनेन घृत-
 साधनद्रव्यैः । नावनं चांजनं चेति नावनांजनम् । हिंगूलमि-
 त्यत्रालं हरितालं । अमरतांश्चैत्यत्र देवगृहीतं, दोषेण भूतेन
 वा हता स्पृतिर्यस्य स दोषहतस्मृतिः । अगद इति विष इव
 कृत्याभिचारः । राजद्वारे शस्यत इति वशीकरणत्वात् । गन्धे-
 रित्यगुर्वधैः सागरवर्जितैः । उक्तं हि सूत्रस्थाने धूमविधौ गन्धा-
 ध्यागुरुपत्राभ्यामिति । श्वेताद्यैरिति श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरि-
 तालं मनःशिल इति सूत्रोक्तैः । शङ्खकाशीनां यथासंभवं
 मूत्रादीनि-ग्राह्याणि । तिक्तकं महातिक्तकं पदपलरूपं जीवनीयं
 सर्पिर्वातरक्ते वक्ष्यते । शंखे केशांते च संधिः शंखकेशांत-
 संधिः । अत्र च प्रत्यासन्नो मर्मपरित्यागेन सुश्रुतोक्तं, सिरावि-
 भागमवलोक्य सिराव्यधः कर्तव्यः । मांसं च यद्यपि निवृत्ता-
 मिषमद्यो य इत्यादिनोन्मादे निषिद्धं तथाप्येवंविधेन प्रयोगेण
 मांसयोगमाह—यथा भयहर्षयोर्नुन्मादकारणत्वेऽपि तौ पुन-
 रुन्मादे विधेयत्वेनोच्यते । सालनं हर्षणं भय इत्यादिनान्ये तु
 निवृत्तमांससलमागंतून्मादप्रशमनमिति व्याख्यानयन्ति । तेनेह
 निजे मांसविधानेऽनवरोध इति व्याख्यानयन्ति । अन्ये तु
 मांससेवयोन्मादो भवतीति निवृत्तामिषमद्यो य इत्यनेनोच्यते ।
 सोपदेशं तु मांसमुन्मादप्रशमनमिति मित्रविषयतया न विरो-
 धमिति वर्णयन्ति । किंतु निदानोक्तस्यापि मांसस्य स्वजन्यव्या-
 धिप्रशमकत्वं सविरोधमेव, तेन पूर्वमेव समाधानमत्र समी-
 चीनमिति पश्यामः । रूपादिषु विनाशमित्यादिनोद्भातचित्तस्य
 पुनश्चित्तस्थिरकरणैः स्वदेशानयनमेव । इत्यते च घटनचलितस्य
 पुनर्घटनेनैव सम्यक्स्थानं तद्वदिहापि ज्ञेयम् । सिंहैरिति
 व्याघ्रैः दान्तैः । बहिरिति ग्रामबहिः । देहदुःखभयेभ्य इति
 देहदुःखकारणेभ्यः । इष्टद्रव्येत्यादिना पूर्वमसूत्रितोऽपि
 अयमुन्मादः प्रकरणाच्चिकित्स्यते । यथा कृष्णाध्याये पञ्चकृ-
 णाः प्रतिपाद्य गुर्वन्नायाऽप्यधिकायाच्चिकित्सोच्यत इत्याहुः ।
 किंतु चिन्तादिदुष्टहृदय इत्यादिनोकोन्मादेन गृहीत एवाय-
 मर्थोऽत्र चिकित्सित इति पश्यामः । पंचोन्मादव्यवस्थाया-
 मस्य वातिके एवावरोध उचितः । इष्टद्रव्यविनाशस्य वातप्र-
 कोपकारित्वात् । एवं कामादिभवेऽपि वाच्यम् । क्रूरमिति
 ताडनादिकम् । कर्मैत्यादिना दैवव्यपाश्रयचिकित्सामाह—
 सामान्याद्धेतुदूष्ययोरित्युन्मादेनापसारेण च समहेतुर्मनोमि-
 धातादिदूष्यं च हृदयं समानमित्यर्थः ॥ ६०—१०६ ॥

प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
 धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ १०७ ॥

तत्र श्लोकः ।

उन्मादानां समुत्थानं लक्षणं सचिकित्सितम् ।
 निजागन्तुनिमित्तानामुक्तवान् मिषगुत्तमः ॥ १०८ ॥

इति चरकसंहितायामुन्मादचिकित्सितं नाम
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

निवृत्तामिष इत्यादि व्याख्यात एव पूर्वं क्रियमाणोन्मादचिकित्सायाः स्फोटनार्थं विगतोन्मादलक्षणमाह—प्रसाद इत्यादि ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ उन्मादानामिति संग्रहः ॥ इत्युन्मादचिकित्सितं समाप्तम् ॥

दशमोऽध्यायः ।

अपस्मारचिकित्सितम् ।

स्मृतेरपगमं प्रादुरपस्मारं मिषग्विदः ।

तमःप्रवेशबीभत्सचेष्टं धीसत्त्वसंप्लवात् ॥ १ ॥

व्याधुत्पत्तानुन्मादेन सहोत्पन्नलादुन्मादमनु अपस्मारचिकित्सितमुच्यते । स्मृतेरपगम इत्यादिनापस्मारसंज्ञाव्युत्पादयन्नपस्मारस्वरूपमाह—स्मृतेरपगम एव विशिनष्टि । तमःप्रवेश इति बीभत्सचेष्टमिति तमःप्रवेशेन ज्ञानाभावलाद्वीभत्सविचेष्टनवत् वदनाङ्गविक्षेपणादिकादनुमितं बीभत्सचेष्टं स्मृत्यपगमादौ च हेतुमाह—धीसलविभ्रमो विप्लवः स्वरूपान्यथात्वं ॥ १ ॥

विभ्रान्तबहुदोषाणामहिताशुचिमोजिनाम् ।

रजस्तमोभ्यां विहते सत्त्वे दोषावृते हृदि ॥ २ ॥

चिन्ताकामभयक्रोधशोकोद्वेगादिभिस्तथा ।

मनस्यभ्याहते नृणामपस्मारः प्रवर्तते ॥ ३ ॥

यादृशानामपसारो भवति तानाह—विभ्रान्त इत्यादि । विभ्रान्तोन्मार्गगामिनो बहवश्च दोषा येषां विभ्रान्तबहुदोषाणां । विहते सत्त्वेति सत्त्वाख्यगुणे विहते नतु सत्त्वशब्देन मन उच्यते । तस्य मनस्यभिहते इति ग्रहणेन सिद्ध्यति ॥ २ ॥ ३ ॥

धमनीभिः श्रिता दोषा हृदयं पीडयन्ति हि ।

संपीड्यमानो व्यथते मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ ४ ॥

पश्यत्यसन्ति रूपाणि पतति प्रस्फुरत्यपि ।

जिह्वाक्षिभ्रूचवल्लालो हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ५ ॥

दोषवेगे च विगते सुप्तवत्प्रतिबुध्यते ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च वक्ष्यते स चतुर्विधः ॥ ६ ॥

धमनीभिरिति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि हृदयपीडायोग्यतया हृदयाश्रिता एव धमन्यो विशेषेण गृह्यन्ते । अत्र च वातादीनां प्रकोपे पृथक्पृथक् हेतुर्नोक्तः । तस्योन्मादसाधारणत्वेनोक्तत्वात् । उक्तं हि—यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चित् अपस्मारचिकित्सिते । उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्याद्देतुद्वययोरिति । यस्तपस्मारस्य विशिष्टो हेतुरुन्मादात्समुदितात् उक्त एव पृथगित्यादिना चतुर्विधापसारलक्षणमाह ॥ ४—६ ॥

कम्पते दशते दन्तान्फेनोद्गामी श्वसित्यपि ।

परुषाणि च कृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ७ ॥

पीतफेनाङ्गवक्राक्षः पीतासृग्पददर्शनः ।

सत्तृष्णश्चानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥ ८ ॥

शुक्लफेनाङ्गवक्राक्षः शीतहृष्टाङ्गजो गुरुः ।

पश्यन्शुक्लानि रूपाणि श्लैष्मिको मुच्यते चिरान् ॥ ९ ॥

सर्वैरेतैः समस्तैस्तु लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः ।

अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः १०

पक्षाद्वा द्वादशाहाद्वा मासाद्वा कुपिता मलाः ।

अपसाराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिदथान्तरम् ॥ ११ ॥

पीतासृग्पददर्शनमिति पीतलोहितरूपदर्शी सत्तृष्णश्चेति सत्तृष्णोष्मश्चासौ अनलव्याप्तलोकदर्शी चेति समासः । श्लेष्मिकमुच्यते, चिरादिति वचनेन वातपित्तयोरचिरेण मोक्षं सूचयति । क्षीणस्यानवश्च यः एकदोषजोऽप्यसाध्य इति भावः । पक्षाद्वेत्यादौ व्युत्क्रम्य देशकालनिर्देशेन उक्तकालादूर्ध्वमर्वाक् पिशाचापसारवेगो भवतीति सूचयति । किञ्चिदथान्तरमिति किञ्चित्कालं वेगं कुर्वन्ति स्तोककालमिति यावत् ॥ ७—११ ॥

तैरावृतानां हृत्स्रोतोमनसां संप्रबोधनम् ।

तीक्ष्णैरादौ मिषक् कुर्यात्कर्मभिर्वमनादिभिः १२

वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।

श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपसारं समाचरेत् ॥ १३ ॥

सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।

अपस्मारविमोक्षार्थं योगान्संशमनाञ्छृणु ॥ १४ ॥

गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।

सिद्धं पिबेदपसारकामलाज्वरनाशनम् ॥ १५ ॥

इति पञ्चगव्यं घृतम् ।

तैरित्यादिना चिकित्सामाह—प्रबोधनमिति । दोषविहितत्वेन सम्यक् स्वव्यापारत्वं । प्राय इत्यादौ प्रायःशब्दो विशेषार्थः । तेनान्या क्रियापि सूचिता भवति । आश्वासितस्येति आप्नायितस्य । गोशकृदित्यनेन दध्यादिभिरिति गोशब्दो योज्यः । तेन पंचगव्यमिदमल्पं भवति । साम्यं चात्र गोशकृद्रसादीति परिभाषासिद्धमपि संधार्यमुच्यते ॥ १२—१५ ॥

द्वे पञ्चमूले त्रिफला रज्जन्यौ कुटजत्वचम् ।

सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ १६ ॥

शम्याकं फल्गुमूलं च पौष्करं सदुरालभम् ।

द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ १७ ॥

भार्गी पाठां त्रिकटुकां त्रिवृतां निचुलानि च ।

श्रेयसीमाढकीं मूर्वीं दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥ १८ ॥

द्वे शारिरे रोहिणं च भूतीकं मदयन्तिकाम् ।

क्षिपेत्पिष्टाक्षमात्राणि तेन प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ १९ ॥

गोशकृद्रसदध्यम्लक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।

पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥ २० ॥

अपसारे तथोन्मादे श्वयथाबुदरेषु च ।

गुल्मार्शःपाण्डुरोगेषु कामलासु भगन्दरे ।

अलक्ष्मीग्रहरोगघ्नं चातुर्थिकविनाशनम् ॥ २१ ॥

इति महापञ्चगव्यं घृतम् ।

द्वे पंचमूल इत्यादि निर्दिष्टं पंचमूलद्वयं दशमूलख्यं प्रा-
प्तम् । नीलिनीं नीलिनां, शम्याक आरग्वधः । द्विपलं प्रत्येकं

दशमूलादीनां तत्प्रतिपादितमेवोन्मादे । निबुलो हिज्जलः,
श्रेयसी हस्तिपिप्पली । द्वे शारिवे इति श्यामलतानन्तमूला
॥ १६—२१ ॥

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।
पुराणं घृतमुन्मादालक्ष्यपसारपाप्मजित् ॥ २२ ॥
घृतं सैन्धवहिङ्गुभ्यां वार्षे वास्ते चतुर्गुणे ।
मूत्रे सिद्धमपसारहृद्ग्रहामयनाशनम् ॥ २३ ॥
वचासम्पाककैटयवयःस्थानिहङ्गुरोचकैः ।
सिद्धं पलङ्कषायुकैर्वातश्लेष्मात्मके घृतम् ॥ २४ ॥

ब्राह्मीत्यादौ पुराणमिति घृतं विशेषेण तथा साध्यमिति
विशेषः । तेन पुराणं घृतमिति साध्यं भवति । वार्षे वास्ते
इति वृषे छागे मूत्रे भवेत् । अत्र च यद्यपि “स्त्रीणां तीक्ष्णं गुरु
मूत्रं न तु पुंसां तथाविधम् । पित्तांशिकास्त्रियो यस्मात्सौम्यास्तु
पुरुषा स्मृता” इत्यनेन स्त्रियो मूत्रं प्रशस्तमुक्तम् । तथापीहा-
विशेषपरिग्रहात्पुंस्त्रियोरिव मूत्रं यौगिकमिति । कैटयः पार्वतो
निंबः । वयस्था गुडची वातश्लेष्मात्मकमिति द्वन्द्वापसारनिर्दे-
शाच्च वातात्मके श्लेष्मात्मके च ज्ञेयम् । अन्ये तु गुल्मवद-
नुक्तमपि प्रकृतिसमसमवायारब्धद्वन्द्वजवातश्लेष्मात्मकमपसारं
वदन्ति ॥ २२—२४ ॥

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपसारविनाशनम् ॥ २५ ॥
कंसे क्षीरेक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ।
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २६ ॥
वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपसारं नियच्छति ।
तद्वत्काशविदारीक्षुकुशकाथशृतं घृतम् ॥ २७ ॥
मधुकद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात् ।
तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापसारभेषजम् ॥ २८ ॥

तैलप्रस्थमित्यादौ पलोन्मितैः कल्कैरिति द्रवस्थाने क्षीरस्येव
विद्यमानत्वात् । कंस इत्याढके काश्मरीति गंमारीभवे रसे
रसे इति काथे । तद्वदित्यनेन पूर्वयोगफलश्रुतिं दर्शयति ।
तद्वत्सिद्धो घृतप्रस्थः इत्यनेन पूर्वयोगोक्तं क्षिप्रमित्याकर्षति
तेन क्षिप्रं पित्तापसार इति फलति ॥ २५—२८ ॥

अभ्यङ्गः सार्षपं तैलं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं स्याद्रोशकृन्मूत्रे क्षानोत्सादनमेव च ॥ २९ ॥
कटभीनिम्बकट्फलमधुक्षिशुत्वचां रसे ।
सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्थे प्रशस्यते ॥ ३० ॥

अभ्यङ्ग इत्यादिना कल्कमेव तैलं पक्वव्यं । गोशकृदित्यादौ
गोशकृतोत्सादनं गोमूत्रेण च योग्यतया ज्ञानम् । करभीत्यादौ
करभ्यादीनां चतुर्णामपि लवचं गृहीत्वा काथस्तेन त्रिगुणः
कर्तव्यः । चतुर्थस्तु द्रवभागेनैव लेहसममेव पूर्यते ॥ २९ ॥ ३० ॥

पलङ्कषावचापथ्यावृश्चिकाल्यर्कसर्षपैः ।
जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गुचोरकैः ॥ ३१ ॥

लशुनातिरसाचित्राकुष्ठैर्विडभिश्च पक्षिणाम् ।
मांसाशिनां यथालाभं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ३२ ॥
सिद्धमभ्यङ्गं तैलमपसारविनाशनम् ।
पतैश्चैवौषधैः कार्यं धूपनं संप्रलेपनम् ॥ ३३ ॥
पिप्पलीं लवणं शिशु हिङ्गु हिङ्गुशिवाटिकाम् ।
काकोलीं सर्षपांकाकनासां कैटयचन्दने ॥ ३४ ॥
शुनःस्कन्धास्थिनखरान्पशुकांश्चेति पेषयेत् ।
वस्तमूत्रेण पुष्यर्क्षे प्रदेहः स्यात्सधूपनः ॥ ३५ ॥

पलङ्कषेयादौ पूतनायाः पूतपूर्वा या केशी पूतनाकेशी
गोलोमीत्यर्थः । तथा ह्यत्र जटुकर्णे पूतनाकेशी गोलोमीत्यु-
च्यते । उक्तं हि वृश्चिकाली पथ्या गोलोमी नाकुली नकुल-
कुष्ठैः सर्षपं जटिला हिङ्गु, वचा, मधुकं, चित्रादि मांसाद-
पुरीषैर्वस्तमूत्रेऽभ्यङ्गः । अतिरसाजलं यद्यीमधु चित्रा दन्ती
हिङ्गुशिवाटिका वंशपत्रकमिति ख्याता । स्कन्धास्थि पुष्यर्क्ष-
क्षपेषणेन नक्षत्रयोगकृतयोः संस्कारमुपदिशति ॥ ३१—३५ ॥

अपेतराक्षसीकुष्ठपूतनाकेशिचोरकैः ।
उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ॥ ३६ ॥
जलौकाशकृता तद्वद्ग्रधैर्वा वस्तलोमभिः ।
खरास्थिमिर्हस्तिनखैस्तथा गोपुच्छलोमभिः ॥ ३७ ॥
कपिलानां गवां मूत्रं नावनं परमं हितम् ।
श्वशृगालविडालानां सिंहादीनां च शस्यते ॥ ३८ ॥

अपेतराक्षसि खरसो जलौकेत्यादौ तद्वदित्युत्सादनं । कपि-
लानां गवां मूत्रे विशेषकरं भवतीति आसवचनादुन्नीयते ।
सिंहादीनां च शस्यत इत्यादि मूत्रमिति योज्यम् ॥ ३६—३८ ॥
भार्गी वचा नागदन्ती श्वेता श्वेता विषाणिका ।
ज्योतिष्मती नागदन्ती पादोत्था मूत्रपेषिताः ॥ ३९ ॥
योगास्त्रयोऽतः षड्विन्दून् पञ्च वा नावयेद्विषक् ।
त्रिफलाव्योषपीतद्रुयवक्षारफणिज्जकैः ॥ ४० ॥

श्यामापामार्गकारञ्जफलेर्मूत्रेऽथ वस्तजे ।
साधितं नावनं तैलमपसारविनाशनम् ॥ ४१ ॥
पिप्पलीवृश्चिकाली च कुष्ठं च लवणानि च ।
भार्गी च चूर्णितं नस्तः कार्यं प्रथमनं परम् ॥ ४२ ॥

भार्गीत्यादौ नागदन्ती काष्ठपाटला श्वेताश्वेतापराजिता,
श्वेता विषाणिका शतावरी, त्रिफलेत्यादौ पीतद्रु देवदारु सैन्ध-
वादिति पञ्च किंवा लवणवर्गोक्तानि यथालाभं ग्राह्याणि ॥
३९—४२ ॥

कायस्थान्छारदान्मुद्गान्मुस्तोशीरयवांस्तथा ।
सव्योषान्धस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तीः प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥
अपसारे तथोन्मादे सर्षपदृष्टे तथार्दिते ।
विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥ ४४ ॥
मुस्तं वयःस्थां त्रिफलां कायस्थां हिङ्गु शाद्वलम् ।
व्योषं मासान्यवान्मूत्रैर्वस्तिमेषर्षभैस्त्रिभिः ॥ ४५ ॥

पिष्टा कृत्वा च तां वर्तिमपसारं प्रयोजयेत् ।
 किलासेषु तथोन्मादे ज्वरेषु विषमेषु च ॥ ४६ ॥
 पुष्योद्धृतं शुनः पित्तमपसारममञ्जनम् ।
 तदेव सर्पिषा युक्तं धूपनं परमं मतम् ॥ ४७ ॥
 नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
 तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपनं कारयेद्भिषक् ॥ ४८ ॥
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्हृदयं संप्रबुध्यते ।
 स्रोतांसि चापि शुध्यन्ति ततः संज्ञां स विन्दति ४९

कायस्थामित्यादौ शारदान्मुद्गानि हि हारीतमुद्गाः । ते हि
 प्रायः शरदि भवन्ति । वर्तिनैत्रांजनवर्तिः । विषपीत इति
 पीतविषः । जलपानेन मृत इति जलपानमृतः तस्य लक्षणम् ।
 आध्मातोदरमेहनं विद्याञ्जलमृतं जंतुं वस्तिमेषर्षभैरिति छाग-
 मेषवृषभसंभवैः । पुष्योद्धृतमिति पुष्यनक्षत्रे गृहीतं, कीटो वृ-
 ध्मिकः ॥ ४३—४९ ॥

यस्यानुबन्धं त्वागन्तुदोषलिङ्गाधिकाकृतिम् ।
 पश्येत्तस्य मिषकुर्यादागन्तून्मादमेषजम् ॥ ५० ॥

संप्रत्यपसारं सूत्रेणानुबन्धलिङ्गचिकित्सामाह—यस्येत्यादि ।
 लिङ्गाकृतिरिति अपसारोक्तदोषलिङ्गेभ्योऽधिकागन्तून्मादस-
 द्दशी आकृतिर्यस्य स तथा नागंतुलिङ्गं दोषेषु भवति । नच
 दोषलिङ्गं विनागंतुलिङ्गता संभवति । ततश्चागंतुपसारः
 पृथङ् न भवति । किंतु दोषजस्यानुबन्धरूपः । पश्चात्कालीनः
 स आगंतुत्वेन चत्वार एवापसारो भवन्तीति यदुक्तं तस्याग-
 न्तुनुबन्धो भवत्येव कदाचिदिति । अनेनानुबन्धरूपतैव
 भूतापसारं दर्शिता । न तून्मादवत् स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं
 भूतानां । अन्यत्राप्युक्तं—अपसारो महाव्याधिः तस्माद्दोषत
 एव तु । अन्ये तु भीमदन्तादयः खतत्राज्जलमपसारलक्षणं
 चिकित्सानिर्देशार्थं मन्त्रग्रन्थं वर्णयन्ति च । न संख्यानियमश्च
 दोषजापसारणामेवं भवति ॥ ५० ॥

अनन्तरमुवाचेदमग्निवेशः कृताञ्जलिः ।
 भगवन् प्राक् समुद्दिष्टः श्लोकस्थाने महागदः ५१
 अतत्त्वामिनिवेशश्च तस्य व्यक्तिरिहोच्यताम् ।
 शुश्रूषवे वचः श्रुत्वा शिष्यायाह पुनर्वसुः ॥ ५२ ॥
 “महागदं सौम्यं शृणु सहेत्वाकृतिमेषजम् ।
 मलिनाहारशीलस्य वेगान्प्राप्तान्निगृह्यतः ।
 शीतोष्णस्निग्धरुक्षधैर्हेतुमिश्रातिसेवितैः ॥ ५३ ॥
 हृदयं समुपाश्रित्य मनोबुद्धिवहाः शिराः ।
 दोषाः संदूष्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः ॥ ५४ ॥
 रजस्तमोभ्यां वृद्धाभ्यां बुद्धौ मनसि चावृते ।
 हृदये व्याकुले दोषैरथ मूढोऽल्पचेतनः ॥ ५५ ॥
 करोति विषमां बुद्धिं नित्यानित्ये हिताहिते ।
 अतत्त्वामिनिवेशं तमाहुराप्ता महागदम् ॥ ५६ ॥
 ओहस्वेदोपपन्नं तं संशोध्य वमनादिभिः ।
 कृतसंसर्जनं मेघैरन्नापानैरुपाचरेत् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मीस्वरससंयुक्तं पञ्चगव्यमुदाहृतम् ।
 तत्सेव्यं शङ्खपुष्पी च यच्च सेव्यं रसायनम् ॥ ५८ ॥
 सुहृदश्चानुकूलास्तं स्वाप्तधर्मार्थवादिनः ।
 संयोजयेद्युर्विज्ञानधैर्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ ५९ ॥

अस्मिन्प्रदेशे सैधवाः काश्मीराः । भगवन्नित्यनेनातत्त्वा-
 मिनिवेशस्य लक्षणचिकित्साग्रन्थं पठन्ति । तच्चानार्पमिति
 वृद्धाः ॥ ५१—५९ ॥

प्रयुज्यात्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
 ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ६० ॥
 दुश्चिकित्सो ह्यपसारश्चिरकारी कृतास्पदः ।
 तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ६१ ॥
 जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषयेभ्यश्च तं सदा ।
 रक्षेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणहरा हि ते ॥ ६२ ॥

तैललशुनादयः पंचयोगाः पिवन् चिरकारी चिकित्सा दर्श-
 यति जलाम्नीलनेन जलादिसान्निध्ये यदि वेगो भवत्यपसारस्य
 तदा मरणमेव भवतीति दर्शयति ॥ ६०—६२ ॥

तत्र श्लोकौ ।

हेतुं कुर्वन्त्यपसारं दोषाः प्रकुपिता यथा ।
 सामान्यतः पृथक्त्वाच्च लिङ्गं तेषां च मेषजम् ६३
 महागदसमुत्थानं लिङ्गं चोवाच सौषधम् ।
 मुनिर्व्याससमासाभ्यामपसारचिकित्सिते ॥ ६४ ॥

इति चरकसंहितायामपसारचिकित्सितं नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

संग्रहे कुर्वन्तीत्यादिना संग्राप्तिं गृह्णाति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 इत्यपसारचिकित्सितं समाप्तम् ।

एकादशोऽध्यायः ।

क्षतक्षीणचिकित्सितम् ।

उदारकीर्तिर्ब्रह्मर्षिरात्रेयः परमार्थवित् ।
 क्षतक्षीणचिकित्सार्थमिदमाह चिकित्सितम् ॥ १ ॥

अपसाररोगेण विषमदोषादिभ्य उरःक्षतोऽपि भवति ततः
 क्षतक्षीणो भवति तत्संबन्धादपसारमनुक्षतक्षीणचिकित्सित-
 मुच्यते । तत्र क्षतक्षीणरूपान्वक्ष्यमाणस्त्रीसेवकादिकरणशु-
 क्रौजःक्षयाच्च जातो व्याधिः प्रधानमुरो रुध्यते इत्यादिना
 वक्ष्यमाणलक्षणकः कारणे कार्योपचारादुरःक्षत इत्युच्यते ।
 यदा क्षतक्षीण इति पाठस्तदापि क्षीणशब्देन शुक्रौजःक्षय-
 युक्तः पुरुष उच्यते । तथा क्षीणे च पुरुषे क्षतं भवतीति
 हेतोः क्षतक्षीण इत्युच्यते । अन्ये तु क्षतश्च क्षयश्च इति क्षत-
 क्षयमित्याहुस्तेन रोगद्वयमेतत् । तथोरोरुक्षोणितच्छर्दिरित्या-
 दिना क्षतस्य च क्षीणस्य च लक्षणं करिष्यति तस्मिन्पक्षे-
 ऽप्युक्तं लक्षणं तस्येति । तथा साध्यो बलवतो नवेत्यादौ एकव-

चननिर्देशोऽनुपपन्नस्तैकस्येव क्षतक्षीणस्य हेतुकृतं लक्षणद्वै-
विध्यं किंवा क्षतक्षयकारणयोः क्षतधातुक्षीणयोस्तद्विधलक्षण-
कारणमिधानं पूर्वरूपावस्थायां व्याधिप्रतिक्रियार्थं ज्ञेयम् ।
ब्रह्मर्षिरित्यनेन देवर्षित्वं राजर्षिलमात्रेयस्य निषेधति ।
चिकित्सार्थमिति प्रतिक्रियार्थं चिकित्साभिधायकग्रन्थम् ॥१॥
“धनुषा यस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्रहतो गुरुम् ।
पततो विषमोच्चैभ्यो युध्यमानस्य चाधिकैः ॥ २ ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्यतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ३
अधीयमानस्यात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो गजैर्वा सह धावतः ॥ ४ ॥
सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रवृत्ततः ।
तथान्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्वलवान् समुदीर्यते ॥ ५ ॥

इति क्षतनिदानम् ।

चिकित्सा च निदानादिना ज्ञातस्येव व्याधेर्भवति । तेन
क्षीणनिदानमेव तावदाह धनुषेत्यादि आयस्यत इति शरीर-
मायास्यतो वलिभिरिति स्वापेक्षया वलाधिकैः निगृह्यत इति
वारयतः, निर्घातोऽस्त्रविशेषः किंवा निर्घातः शिलादीनां प्रेर-
णविशेषोऽतिवलसंपादितः । अभ्याहतस्य परैरभिहतस्य ।
व्याधिरिति वक्ष्यमाणलक्षणः क्षतक्षयाख्यो व्याधिः । अन्ये
तु व्याधिशब्देन वातमेवाहुः दोषादिष्वपि व्याधिशब्दो लभते
इति वचनात् चास्मिन् राज्यक्षमरूपता शंक्नीया, यतः उरः-
क्षतस्त्रिदोषजन्य एव भिन्नसंप्राप्तिश्च । अयथावलमारैर्भजन्तो-
रसि विक्षते । वायुः प्रकुपितो दोषौ सन्दीप्यामिधावतीत्यादि-
नोक्ता । लक्षणानि भिन्नान्येव उरो विरुद्यते इत्यादिना वक्ष्य-
माणलक्षणेभ्य उक्ताणि । अतएवाहानयोर्भेदान्वक्ष्यति उपे-
क्षिते भवेदस्मिन्संबन्धो राज्यक्षमण इति ॥ २—५ ॥

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रमिताशिनः ।
उरो निरुज्यते तस्य मिद्यतेऽथ विदह्यते ॥ ६ ॥

इति क्षीणरोगनिदानम् ।

प्रपीड्यते ततः पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ।
कमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ॥ ७ ॥
ज्वरो व्यथा मनोदैर्न्यं विद्वेदोऽग्निवधस्तथा ।
दुष्टः श्यावः सदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बडुः ॥ ८ ॥
कासमानस्य च श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्तते ।
सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ॥ ९ ॥

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुक्षाल्पप्रमिताशिनः, बलवान्व्याधिः
समुदीर्यत इति संबन्धः । प्रमिताशनमेकरसाभ्यासः किंवातीत-
कालभोजनं । क्षतक्षयलक्षणमाह—उर इत्यादिना । मिद्यत
इति विदीर्यते । अग्निवधादित्यत्राग्निवधं विना व्याधिमाहित्रा
विद्वेदो भवतीति दर्शयति । अन्ये तु विद्वेदोऽग्निवधस्त-

थेति पठन्ति । दुष्टो व्यापन्नः, क्षीयत इति धातुक्षयवान्भवति
न केवलं क्षतादेव क्षीयते किंतु अतिस्त्रीसेवादिना कृताच्छु-
क्रौजःक्षयादपि क्षीयते इतरधातुक्षयवान्भवति ॥ ६—९ ॥
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।
उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ॥ १० ॥
क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ।
अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ॥ ११ ॥
गते संवत्सरे याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ।

पूर्वरूपमाह अव्यक्तमित्यल्पत्वेन यथोक्तलक्षणतया संपूर्ण ।
उरोरुगित्यादिग्रन्थस्तु प्रायेण विकृतिः । कासो वैशेषिक इति
विशिष्टः सच विशेषो दुष्टः श्याव इत्यादिना प्रोक्तो ज्ञेयः ।
किंवा वैशेषिकोऽधिको ज्ञेयः । क्षीण इति शुक्रौजसी क्षीणे ।
अन्ये तु उरोरुगित्यादिनावस्थाद्वयं तस्य लक्षणद्वयमेतद्वर्ण-
यन्ति । चिकित्साप्रवृत्त्यर्थं साध्यादिभिर्भागमाह—अल्पेति
परिसंवत्सरो वर्षातीतः ॥ १०—११ ॥

उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ॥ १२ ॥
सद्य एव पिबेज्जीर्णं पयसाद्यात्सशर्करम् ।
पार्श्ववस्तिरुजश्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ॥ १३ ॥
भिन्नविद्रुः समुस्तातिविषां पाठां सवत्सकाम् ।
लाक्षां सर्पिर्मधुच्छिद्यं जीवनीयगणं सिताम् ॥ १४ ॥
त्वक्क्षीरीसंमितं क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ।
इक्ष्वालिकविसग्रन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ॥ १५ ॥
शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत्क्षती ।
यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतमुतम् ॥ १६ ॥
ज्वरदाहे सिताक्षौद्रसकून् वा पयसा पिबेत् ।
कासी पर्वास्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः ।
मधुकमधुकद्राक्षा त्वक्क्षीरीपिप्पलीवलाः ॥ १७ ॥

ज्ञातरोगविशेषेण कर्तव्यां चिकित्सा माह—उरोमत्वेत्यादि ।
उरसः सद्यः क्षतं मत्वा लाक्षां पिबेदिति योजना । सशर्कर-
मिति शर्करासहितमन्नं भिन्नविद्रुः समुस्तातिविषां पाठां
द्विवत्सकाम् इति पठन्ति ते वत्सकभागद्वयं ग्राहयन्ति किंवा
वत्सकद्वयमेव वत्सकशब्देन गृह्यते । तथाहि बृहत्फलाश्वेत-
पुष्पः स्निग्ध एव प्रभान्तरे । श्यावाश्वाल्पपुष्पास्त्रीफलपर्णैस्त-
थाणुभिरिति कल्पे कुटजस्त्रीपुरुषविभाग उक्तः । संधानार्थ-
मिति क्षतोरःसंधानार्थं मधुकशब्देनेह मधुकपुष्पं ग्राह्यम् ॥
१२—१७ ॥

पलापत्रत्वचोऽर्धाक्षाः पिप्पल्यर्धपलं तथा ।
सितामधूकखर्जूरस्मृद्धीकाश्च पलोन्मिताः ॥ १८ ॥
संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुलिकाः संप्रकल्पयेत् ।
अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेन्ना दिने दिने ॥ १९ ॥
कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।
रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २० ॥

शोषप्लीहाद्व्यावातांश्च स्वरमेदं क्षतं क्षयम् ।
गुलिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥२१॥”
इति एलादिगुलिका ।

एलापत्रलचेति गुडिका युक्त्येति यावता मधुना गुटिका
भवन्ति तावन्मानं मधु ज्ञेयम् ॥ १८—२१ ॥

रक्तेऽतिवृत्ते दक्षाण्डं यूषैस्तोयेन वा पिबेत् ।
चटकाण्डरसं वापि रक्तं वा छागजाङ्गलम् ॥२२॥
चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशर्करम् ।
रक्तघ्नीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षाक्षरसपयोघृतैः ॥ २३ ॥

दक्षो गोष्ठकुङ्कुरः । छागजाङ्गलमिति छागभवं वा जाङ्गल-
हरिणादिभवं वा चूर्णं पुनर्नवेत्यादौ सिद्धमिति साधितम् ।
चूर्णसाधनं द्राक्षाक्षरसादिद्रव्येण अमिसंयोगात् चूर्णं बृंहणमात्रकं
कर्तव्यम् । उक्तं हि जतूकर्णं—पुनर्नवारक्तशालीद्राक्षासिता-
चूर्णं पर्यायुतं सिद्धमिति ॥ २२ ॥ २३ ॥

मधूकमधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।
मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ॥ २४ ॥
क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सवलेऽनिले ।
शृतक्षीररसेनाद्यात्सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥ २५ ॥
शर्करां च यवक्षौद्रजीवकर्षभकौ मधु ।

शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणः क्षतः कृशः २६
क्रव्यादमांसनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ।
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ॥ २७ ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षशालप्रियङ्गुभिः ।
तालमस्तकजम्बूत्वक्पिप्यालैश्च सपद्मकैः ॥ २८ ॥
साश्वकर्णैः शृतात्क्षीराद्याज्जातेन सर्पिषा ।

शाल्योदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रश्च मानवः ॥२९॥
यष्ट्याह्वानागवलयोः काथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्या पिप्पली वांशी कल्कसिद्धं क्षते शुभम् ३०
कोललाक्षारसे तद्वत्क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
कल्कैः कद्रुम्लदार्वात्त्वग्द्वत्सकत्वक्फलैर्घृतम् ॥३१॥
जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शटीम् ।
चतस्रः पर्णिनीमैदे काकोल्यौ द्वे निदिग्धिके ३२
पुनर्नवे द्वे मधुके सात्मगुप्तां शतावरीम् ।

ऋद्धिं परुषकं भार्गी मृद्वीकां बृहतीं तथा ॥ ३३ ॥
शृङ्गाटकीं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
वदराक्षोटखर्जूरवातामामिषुकाण्यपि ॥ ३४ ॥
फलानि चैवमादीनि कल्कान् कुर्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारीक्षुल्लागमांसरसं पयः ॥ ३५ ॥

कुर्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलं तथा ॥ ३६ ॥
द्विकार्षिकाणि पत्रैलाहेमत्वक्छारिचानि च ।
चूर्णितानि विनीयास्त्राल्लिह्यान्मात्रां सदा नरः ३७
अमृतप्राशमित्येतन्नराणाममृतं घृतम् ।

सुधामृतसं प्राश्य क्षीरमांसरसाशिना ॥ ३८ ॥
नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्षितान् ।
स्त्रीप्रसक्तान्कृशान्वर्णस्वरहीनांश्च बृंहयेत् ॥ ३९ ॥
कासहिक्काज्वरश्वासदाहतृष्णास्त्रपित्तनुत् ।
पुत्रदं वमिमूर्च्छाह्वयोनिमूत्रामयापहम् ॥ ४० ॥

इत्यमृतप्राशघृतम् ।

मधुकेत्यादौ मधूकमधुकल्केन क्षीरेण समं साधितं तण्डु-
लीयकशाकं । सवलेत्यादि बलवत्यनले । क्रव्यादाः मांसभुजो
मृगपक्षिणः । क्षीराब्जातेनेति क्षीरावस्थायामेव गृहीतेन ।
यष्ट्याह्वेत्यादौ मधूकमधुकल्केन क्षीरेण समं काथक्षीराभ्यां
घृतात् चातुर्गुण्यम् । वांशी वंशलोचना । कोलेत्यादौ तद्व-
दिति क्षते हितं, अत्र कोलरसस्य लाक्षारसस्य च घृताच्चातु-
र्गुण्यम् । क्षीरं चाष्टगुणं ददति किंवा कोललाक्षारसयोः सम-
लमेव क्षीरेण । अयं च न्यायोऽपस्माराध्याये निर्दिष्टः ।
निदिग्धिकेति वचनेन बृहतीलता बृहतिका ग्राह्या । पयसा
विदारिगन्धा अक्षीरवातामामिषुकाणि तु औत्तरापथिकानि
फलानि । एवमादीनि इति एवंप्रकाराण्यन्यानि वातपित्तह-
राणि । धात्रीरसानां च यद्यपि “पंचप्रभृति यत्र स्युर्द्रवाणि
स्नेहसंविधौ । तत्र स्नेहसमान्याहु”रिति वचनेन प्रस्थमानत्वं
सिद्धम् । तथापि एतत्परिभाषार्थदार्ढ्यार्थमेवैतन्मानकथनं
ज्ञेयम् । पलार्धकलमिह मरिचादीनां मिलितानां समाहारप्र-
धानत्वान्निर्देशस्य । वृद्धाबलवतीन्यायात्तु प्रत्येकमेव पलार्ध-
कत्वं भवति । सुधामोगभोज्या । अमृतं तु देवभोज्यम् ॥
२४—४० ॥

श्वदंष्ट्रोक्षीरमज्जिष्ठावलाकाश्मर्यकचृणम् ।
दर्भमूलं पृथक्पर्णीं पलाशर्षभकौ स्थिराम् ॥ ४१ ॥
पालिकं साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।
कल्कः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदकर्षभजीवकैः ॥ ४२ ॥
शतावरीयुद्धिमृद्वीकाशर्कराश्रावणीविसैः ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्रवशूलनुत् ॥ ४३ ॥
मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शः कामशोषक्षयापहः ।
धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ ४४ ॥

इति श्वदंष्ट्रादिघृतम् ।

श्वदंष्ट्रेत्यादौ काथ्यद्रव्यपरिमाणानुसारेण पादोनप्रस्थत्रयं
जलं दत्त्वा चतुर्भागावशेषेण द्वात्रिंशत् काथफलानि भवन्ति ।
क्षीरं चात्र चतुर्गुणं शृतात् किंवा काथचतुर्गुणं क्षीरम् ॥
४१—४४ ॥

मधुकाष्ठपलं द्राक्षाप्रस्थकाथे घृतं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ ४५ ॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रं शर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समं शक्नु क्षतक्षीणे रक्तगुल्मेषु तद्धितम् ॥ ४६ ॥
इति शक्नुप्रयोगः ।

मधुकैलादावपि काथ्यमानानुसारेण काथस्यार्धप्रस्थो भवति । समशक्नुरिति समशक्नुवृत्तम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

धात्रीफलविदारीधुजीवनीयरसाद्भृतात् ।
छागगोपयसोश्चैव सप्तप्रस्थान्पचेद्भिषक् ॥ ४७ ॥
सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्ततः ।
यक्ष्मापसारपित्तासृक्कासमोहक्षयापहम् ॥ ४८ ॥
वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ।
घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पित्रेत् ४९
लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानिलम् ।
आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ॥ ५० ॥

घृतं लिह्यादिनेह योग्यानि पानानि शर्करादियोगाद्भृताद्यु-
क्तानि तानि पित्ते लेह्यतया कर्तव्यानि । यानि तु शर्करादि-
रहितत्वेन पानयोग्यानि तानि वाते कर्तव्यानीति दर्शयति ।
किंवा स्थानावस्थायोगीनि उपयोगालेह्यतया पित्ते प्रयोक्त-
व्यानि तान्येव विलीनावस्थायामापन्नानि तानि वायोः कर्त-
व्यानि । घृतलेहस्य घृतपानस्य च पृथक् फलमाह—निर्वाप-
येदित्यादि । अल्पत्वादिति लेहत्वेनैवाल्पत्वात् लेहस्य कर्षमा-
नत्वेनोक्तत्वात् । आक्रमतीति जयति । निरुणद्धीति न प्रति-
हन्ति । न रुणद्धीति केचित्पठन्ति ॥ ४७—५० ॥

क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि च ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ५१
सर्पिर्गुडान् समध्वंशाङ्गध्वा दद्यात्पयोनु च ।
रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ५२ ॥

क्षामेत्यादौ क्षामः क्लान्तदेहः क्षीणो दुर्बलः कृशो हीन-
मांसः । लक्क्षीर्यादीनां तावन्मानं ज्ञेयं यावता घृतस्य पानत्वं ।
समध्वंशेत्यनेन मधुनः लक्क्षीर्यादिसमानतामाह ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

बलां विदारीं ह्रस्वां च पञ्चमूर्लीं पुनर्नवाम् ।
पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुक्ला मुष्ट्यंशकामपि ॥ ५३ ॥
एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्यांजरसांशिके ।
जीवनीयैः पचेत्कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥ ५४ ॥
सितापलानि पूतेऽस्मिन् शीते द्वात्रिंशतं क्षिपेत् ।
गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शुक्लाढकस्य च ॥ ५५ ॥
सक्षौद्रं कुडवांशेन तत्सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
स्थानं सर्पिर्गुडान्कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥ ५६ ॥
ताङ्गध्वा पलिकान्क्षीरं मधं वायुपिबेत्कफे ।
शोषे कासे क्षते क्षीणे भ्रमस्त्रीभारकर्षिते ॥ ५७ ॥
रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
शस्ताः पार्श्वशिरःशूले विभेदे स्वरवर्णयोः ॥ ५८ ॥
इति सर्पिर्गुडः ।

त्वक्क्षीरीश्रावणीद्राक्षामूर्वकर्षमजीवकैः ।
वीरर्द्धिक्षीरकाकोलीवृहतीकपिकच्छुभिः ॥ ५९ ॥
खर्जूरफलमेदामिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ।

धात्रीविदारीधुरसप्रस्थैः प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ ६० ॥
शर्करार्धतुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ।
क्षिप्वा सर्पिर्गुडान्कुर्यात्कासहिकाज्वरापहान् ६१
यक्ष्माणं तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ।
शुक्निद्राक्षयं तृष्णां हन्युः काश्यं सकामलम् ६२
इति सर्पिर्गुडकः ।

बलामित्यादि । क्षीरिवृक्षा उदुंवराश्चत्कपीतनाः । उक्तं शा-
लाक्ये “उदुंवरोवटोऽश्वत्थमधुकःप्लक्ष एव च । पंचैतेक्षीरवृक्ष-
संज्ञास्मिन्प्रकीर्तितेत्युक्तं” । मुख्यंशका इति पलमानाः । अत्र
च बलादीनां त्रयोदशोपनीतेषु काथ इति पञ्चविंशतिकाथ-
पलानि । एतत्कषायाद्विगुणं क्षीरम् । विदारीरसः छागमांस-
रसश्च कषायः एवं त्रिंशत्पलाधिकं पलशतमिह घृताढके
पक्वव्यं भवति । अन्ये तु काथ्यात् षोडशगुणजलदानपरि-
भाषया साधिते काथे पंचाशत् काथपलान्याहुः । एतदनुसा-
रेण क्षीरादिदानमप्यधिकं भवतीत्याहुः । किंतु काथत्रयोद-
शपलेऽत्र पानीयं तथा पक्वव्यघृतसमः काथो भवति । काथो
ह्यत्र चतुर्द्वयसाध्ये घृतलेहसम एव भवति । एतत्काथः
पेया च द्विगुणं क्षीरं समश्च विदारीरसः छागमांसरसश्च देयः ।
किंवा विदार्याजमांसयोर्मिलिता द्याढकांशमयो देयः । उक्तं हि
जतूकर्णे—वृश्चीवं पंचमूलं च बला विदारीं वटादिशुक्लांश्च ।
निष्काथ्य द्विक्षीरे छागविदारीरसे च समे । जीवनकल्कैः पक्वत्वा
घृताढकमिति । अत्र हि काथ्यद्रव्यमानमनियतमिति विशेषः ।
काथस्तु लेहसम एव । खजो मन्था पंचांगुलो वा दृष्टः ।
भूर्जपत्रवेष्टनं च शक्त्युत्कर्षणार्थम् । लक्क्षीरीत्यादौ श्रावणी
गुण्डिकेरी च विदारीकन्दः ॥ ५३—६२ ॥

द्राक्षां नवामामलकीमात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
शतावरीं विदारीं च समांशां पिप्पलीं तथा ॥ ६३ ॥
पृथग्दशपलान् भागान् पलान्यष्टौ च नागरात् ।
यष्ट्याहसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥ ६४ ॥
क्षीरतैलघृतानां च त्र्याढके शर्कराशते ।
कथिते तानि चूर्णानि दत्त्वा बिल्वसमान्गुडान् ६५
कुर्यात्तान्मक्षयेत्क्षीणः क्षतशुष्कश्च मानवः ।
तेन सद्यो रसादीनां वृद्ध्या पुष्टिं स विन्दति ॥ ६६ ॥
इति तृतीयसर्पिर्गुडकः ।

द्राक्षामित्यादौ यष्ट्याहसौवर्चलयोर्मिलिता द्विपलम् । मरि-
चस्य पलमिति शेषः । उक्तं हि जतूकर्णे घृततैलपयःत्र्याढके
सिता तुलां च प्रपच्य द्राक्षाविदारीवृश्चीवशतावरी कृष्णा
शुष्ठी बला धात्रीश्च दशपलिकाः प्रपचयेत् । यष्ट्याहाराचकं
च पलिकमित्यादि । कथित इति भाषया क्षीणे एव क्षीरे
चूर्णप्रक्षेपं दर्शयति ॥ ६३—६६ ॥

गोक्षीराद्याढकं सर्पिः प्रस्थमिधुरसाढकम् ।
विदार्याः स्वरसात्प्रस्थं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरात् ६७

दद्यात्सिध्यति तस्मिंस्तु पिष्टानिधुरसैरिमान् ।
 मधूकपुष्पं कुडवं पियालकुडवं तथा ॥ ६८ ॥
 तुगाक्षीर्यर्धकुडवां खर्जूरानि च विंशतिम् ।
 पृथग्विभीतकानक्षः पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ॥ ६९ ॥
 त्रिंशत्पलानि खण्डाच्च मधुकात्कर्षमेव च ।
 तथार्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि चावपेत् ॥ ७० ॥
 सिद्धेऽस्मिन्कुडवं क्षौद्रं शीते क्षिप्त्वाथ मोदकान् ।
 कारयेन्मरिचाज्जीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥ ७१ ॥
 वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
 शुण्यतां क्षीणशुक्राणां रक्ते चोरसि संस्थिते ॥ ७२ ॥
 कृशदुर्बलवृद्धानां पुष्टिवर्णवलाथिनाम् ।
 योनिदोषक्षतस्त्रावहतानां चापि योषिताम् ॥ ७३ ॥
 गर्भार्थिनीनां गर्भश्च स्त्रवेद्यासां म्रियेत वा ।
 धन्या बल्या हितास्ताभ्यः शुक्रशोणितवर्धनाः ७४

चतुर्थसर्पिमोदकम् ।

गोक्षीरेत्यादौ गोक्षीरमानं कारणतयोच्यते न घृतपाकः ।
 तथाहि सति प्रक्षेप्यचूर्णेन मोदका न भवेयुः । चतुर्थिका-
 पलं ॥ ६७—७४ ॥

वस्तिदेशे विकुर्वाणे स्त्रीप्रसक्तस्य मारुते ।
 वातघ्नान् बृंहणान् वृष्यान् योगांस्तस्य प्रयोजयेत् ७५
 शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण वा ।
 संयुक्तं वा शृतं क्षीरं पिबेत्कासज्वरापहम् ॥ ७६ ॥
 फलाम्लं सर्पिषा शृष्टं विदारीधुरसे शृतम् ।
 स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्युषं जीवनं बृंहणं परम् ॥ ७७ ॥
 सकूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
 यावन्न सात्म्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ७८
 जीवनीयोपसिद्धं वा घृतभृष्टं तु जाङ्गलम् ।
 रसं प्रयोजयेत् क्षीणो व्यञ्जनार्थे सशर्करम् ॥ ७९ ॥
 गोमहिषाश्वनागाजैः क्षीरैर्मोसरसैस्तथा ।
 यथाग्निं भोजयेद्युषैः फलाम्लैर्घृतसंस्कृतैः ॥ ८० ॥
 दीप्तेऽग्नौ विधिरेषः स्यान्मन्दे दीपनपाचनः ।
 यक्ष्मिणां विहितो ग्राही मित्रे शकृति चेप्यते ॥ ८१ ॥

विकुर्वाण इति शूलादिविकारं कुर्वाणे । शर्करेत्यादौ प्रक्षे-
 पन्यायेन क्षीरशर्करादिप्रक्षेपः । वस्त्रपूतानामिति वस्त्रान्तराल-
 पतितानाम् । मन्देऽग्नौ यक्ष्मिणां यो विहितः मित्रे शकृति च
 यो ग्राही स विधिरिष्यत इति ज्ञेयम् ॥ ७५—८१ ॥

पलिकं सैन्धवं शुण्ठी द्वे च सौवर्चलात्पले ।
 कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रसर्जकात् ॥ ८२ ॥
 एकैकं मरिचाज्ज्योर्ध्यानकाद्वे चतुर्थिके ।
 शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ ८३ ॥
 कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्नपाने प्रयोजयेत् ।

रोचनं दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासनुत् ॥ ८४ ॥
 इति सैन्धवादिचूर्णम् ।

एका षोडशिका धान्याद्धि द्वेऽजाज्यजमोदयोः ।
 ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लद्विद्विः सौवर्चलात्पलम् ८५
 शुण्ठ्याः कर्षं दधित्यस्य मध्यात्पञ्च पलानि च ।
 तच्चूर्णं षोडशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ।
 षाडवोऽयं प्रदेशः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥ ८६ ॥
 इति षाडवः ।

पलिकमिति पलमानम् । षोडशिकापलं दाडिमवृक्षाम्लद्वि-
 द्विरिति पूर्वद्विपलापेक्षया द्विगुणं प्रत्येकं चतुःपलत्वं दर्शयति ।
 पूर्ववदिति पूर्वयोगसमानफलतामाह—अत्र जतूकर्णः पलिके
 धान्यकरुचकः द्वौ जीवकदीप्यकौ शुण्ठ्याश्च पलम् । कपित्था-
 डिमवृक्षाम्लानां कुडवमित्यादि ॥ ८२—८६ ॥

पिबेन्नागबलामूलस्यार्धकर्षविवर्धनम् ।
 पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरनन्नभुक् ॥ ८७ ॥
 एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलारोग्यकरः परः ।
 मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽथ शुण्ठीमधुकयोस्तथा ८८
 “यद्यत्संतर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।

अन्नपानं निषेव्यं तत्क्षतक्षीणैः सुखार्थिमिः ॥ ८९ ॥
 यच्चोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
 तच्च कुर्यादपेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्म्यबलांस्तथा ९०
 नागबलेत्यादौ अर्धकर्षप्रभृति अर्धकर्षेणैव वर्धितं पलं
 मासमेकं पेयम् । केवलं क्षीरवर्तिनां । उक्तं हि जतूकर्णे नागबला
 समूलार्धकर्षवृद्धा पलमाना मासं पेया क्षीरमात्रवृत्तिरिति ।
 शीतं चापि स्पृशे कन्तिकारि विदाहि भवति तदर्थमविदाही-
 त्युक्तम् ॥ ८७—९० ॥

उपेक्षितो भवेत्तस्मिन्ननुबन्धो हि यक्ष्मणः ।
 प्रागेवागमनात्तस्य तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ ९१ ॥”

तत्र श्लोकौ ।

क्षतक्षयसमुत्थानं सामान्यपृथगाकृतिम् ।
 असाध्ययाप्यसाध्यत्वं साध्यानां सिद्धिमेव च ९२
 उक्तवान्येष्टशिष्याय क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
 तत्त्वार्थविद्वीतरजस्तमोदोषः पुनर्वसुः ॥ ९३ ॥

इति चरकसंहितायां क्षतक्षीणचिकित्सितं नाम
 एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

क्षतक्षीणस्य त्वरया प्रतिकर्तव्यतामाह उपेक्षत इत्यादि त-
 र्येति यक्ष्मणः । संग्रहे सामान्यपृथगिति क्षतोत्थस्य क्षयो-
 त्स्य च उदरोऽभिरुज्यत इत्यादि पृथक्लक्षणं कृतम् ॥ ९१
 —९३ ॥ इति क्षतक्षीणचिकित्सितं समाप्तम् ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

श्वयथुचिकित्सितम् ।

मिषग्वरिष्ठं सुरसिद्धजुष्टं

मुनीन्द्रमध्यात्मजमग्निवेशः ।

महागदस्य श्वयथोर्यथाव-

त्प्रकोपरूपप्रशमानपृच्छत् ॥ १ ॥

क्षतक्षीणे मर्मोपघातो भवति शोथेऽपि मर्मोपघातः कारणं तेन समानहेतुतया क्षतक्षयमनु शोथचिकित्सितमुच्यते । जुष्टमिति सेवितं । प्रकोपयतीति प्रकोपो हेतुरित्यर्थः । किंवा कार्यकारणयोरभेदोपचारात्प्रकोपशब्देन श्वयथुकारणमुच्यते । रूपशब्देन रूपपूर्वरूपयोर्ग्रहणं तेन सर्वलगाश्रितत्वेन तच्छमनं चिकित्सोच्यते ॥ १ ॥

तस्मै जगादागदवेदसिन्धु-

प्रवर्तनाद्रिप्रवरोऽत्रिजस्तान् ।

वातादिभेदास्त्रिविधस्य सम्यङ्-

निजानिजैकाङ्गजसर्वजस्य ॥ २ ॥

अगदार्थं आरोग्यार्थो यो वेदोऽगदवेदः स एव गम्भीर-प्रसन्नत्वात्सिन्धुरिव सिन्धुस्तस्य प्रवर्तनेऽद्रिप्रवरो हिमालय इव इत्यर्थः । यथा हिमालयो गंगायाः प्रवर्तकस्तथात्रिजोऽपि अभिवेशप्रवर्तक इत्यर्थः । तानिति प्रकोपादीन् । यान् शिष्यः पृष्ठवान् एकाङ्गजसर्वजस्येत्यत्र सर्वजशब्देन सर्वशरीरस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । एकाङ्गजशब्देन च सामान्येन शरीराव्यापकस्य ग्रहणं तेन सर्वार्धगात्रावयवाश्रितत्वं यत्रैविध्यं वक्तव्यं तत्रैकाङ्गेनार्धगात्राश्रितावयवादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ २ ॥

शुद्धामयाभक्तकृशावलानां

क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा ।

दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्ट-

गरोपसृष्टान्ननिषेवणं च ॥ ३ ॥

अर्शस्यचेष्टा न च देहशुद्धि-

र्मर्मोपघातो विषमा प्रसूतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च शोधनकर्मणाम्

निजस्य हेतुः श्वयथौ प्रदिष्टः ॥ ४ ॥

शुद्धिर्वमनादि शोधनं । आमया ज्वरादयः, अमुक्तमभोजनं, विगुणं च भोजनं विरुद्धं भोजनं तैः कृशानामवलानां च क्षारादिसेवा निजस्य श्वयथोर्हेतुरिति योज्यम् । रस्यादि तु क्षतत्रमेव हेतुः । आममपक्वं दुष्टदोषकारकं । नच देहशुद्धिरिति शोधनार्हेऽपि देहे देहाशुद्धिः । मर्मोपघात इह दोषकृत एव ज्ञेयः । बाह्यहेतुस्तु मर्मोपघाते आगन्तुर्हेतुरेव विषमाप्रसूतिरकालगर्भपतनका । प्रतिकर्मणामिति वमनादीनां । मिथ्योपचारेति असम्यगुपचारः ॥ ३ ॥ ४ ॥

बाह्यास्त्वचो दूषयितामिघातः

काष्ठाश्मशस्त्राश्वशनीविषाद्यैः ।

आगन्तुहेतुस्त्रिविधो निजश्च

सर्वार्धगात्रावयवाश्रितत्वात् ॥ ५ ॥

बाह्या इत्यादिनागन्तुशोथहेतुमाह—बाह्या इत्यसंभवः । एतेन गम्भीरत्वं दूषयिता हलन्तमभिघातविशेषेण काष्ठाश्मशस्त्रादिविषयकारणकः । आदिशब्दो हि कारणवाची । तेन काष्ठादि-कारणमभिघात इत्यर्थः । काष्ठादेश्च संक्षेपोक्त्या दन्तादीनामप्युपलक्षणा ज्ञेया । किंवादिशब्दः प्रकारवाची तेन काष्ठादिकृतोऽभिघातः काष्ठादिशब्देनोच्यते इति कृत्वाभिघातेन समं समानाधिकरणं ज्ञेयम् । आगन्तुहेतुरिति च्छेदः । त्रिविध इति सर्वार्धगात्रावयवाश्रितत्वेन निजस्त्रिविधः । चकारात् आगन्तुरपि यथोक्तमेदास्त्रिविध इत्यर्थः ॥ ५ ॥

बाह्याः शिराः प्राप्य यदा कफासृक्-

पित्तानि संदूषयतीह वायुः ।

तैर्वद्धमार्गः स तदा विसर्प-

श्रुत्सेधलिङ्गं श्वयथुं करोति ॥ ६ ॥

बाह्याः शिरा इत्यादिसंप्राप्तिकथनं बाह्या इति । शिराशब्देन श्रोतसां सामान्येन ग्रहणं । वद्धमार्ग इत्यावृतमार्गः उत्सेधेनाव्यभिचारिणा लिंगयत इत्युत्सेधलिङ्गः ॥ ६ ॥

उरःस्थितैरूर्ध्वमध्यस्तु वायोः

स्थानस्थितैर्मध्यगतैस्तु मध्ये ।

सर्वाङ्गैः सर्वगतैः कचित्स्यै-

र्दोषैः कचित्स्याच्छ्वयथुस्तदाख्यः ॥ ७ ॥

उरःस्थितइत्यादिना विशिष्टशोथानां संप्राप्तिविशेषमाह—ऊर्ध्वमित्युरःप्रभृति ऊर्ध्वशरीरे । अथ इति आमपक्वाशय-प्रभृति वायोः स्थाने पक्वाशयमध्यगतैः इत्युरःपक्वाशयमध्यगतैः । कचिदिति कण्ठताल्वादिदेशे तदाख्य इति गलशोथ इति शब्दाख्य इति । किंवा ऊर्ध्वशोथाधःशोथ इत्यादिशब्दाख्य इति सर्वत्र योजनीयं ॥ ७ ॥

ऊष्मा तथा स्याद्वयुः सिराणा-

मायाम इत्येव च पूर्वरूपम् ।

सर्वस्त्रिदोषोऽधिकदोषलिङ्गै-

स्तत्संज्ञमभ्येति मिषगजितं च ॥ ८ ॥

ऊष्मेत्यादिना पूर्वरूपमाह—द्वयुःस्वापः तत्रेति । चक्षुरादिभ्यः । सिराणामायाम इति सिराप्रसरणम् । सर्वशोथानां त्रिदोषजत्वेऽपि वातजादिव्यपदेशो वातजा चिकित्सा यथा भिन्ना भवतीति निर्देष्टुमाह सर्वेत्यादि । अधिकानि वाधिकस्य दोषस्य लिङ्गानि इत्यधिकदोषलिङ्गैः । तत्संज्ञमिति अधिकदोषसंज्ञं वातजोऽयमित्यादिकम् प्राप्नोति तदामिषगजितं चाधिकदोषलिङ्गैः प्राप्नोति । अधिकदोषलिङ्गप्रयुक्तं चिकित्सितमेदं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं
सोत्सेधमुष्माथ शिरातनुत्वम् ।
सलोमहर्षाङ्गविवर्णता च
सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम् ॥ ९ ॥
चलस्तनुत्वकपरुषोऽरुणोऽसितः
सुषुप्तिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः ।
प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो
दिवाबली च श्वयथुः समीरणात् ॥ १० ॥

सगौरवमित्यादिना सामान्यलिङ्गं पठति । चल इत्यादिना वातलिङ्गमाह । तनुलग्नत्वबलत्वम् । असित इति कृष्णः । सुप्तिः स्पर्शज्ञानं हर्षं रणरणिकेति ख्याता वेदना किंवा रोमहर्षः । अनिमित्ततः प्रशाम्यतीति वायोश्चलत्वेन कदाचित् निमित्तेन विनापि लीनो भवति । केचित् निमित्तमिति पठन्ति तेन स्नेहोष्णमर्दनादिना प्रशाम्येत सच वातिक इति । प्रोन्नमतीति संपीडनानन्तरमेवोन्नमति ॥ ९ ॥ १० ॥

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवा-
न्ममज्वरस्वेदतृषामदान्वितः ।
य उच्यते स्पर्शसहोऽक्षिरागकृ-
त्सपित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥ ११ ॥

मृद्वित्यादिना पित्तशोथमाह—उच्यते इति दह्यते । स्पर्श-
सह इति स्पर्शनं न सहते ॥ ११ ॥

गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः
प्रसेकनिद्रावमिवहिमान्धकृत् ।
सुकृच्छ्रजन्मप्रशमो निपीडितो
न चोन्नमेद्रात्रिवली कफान्वितः ॥ १२ ॥

गुरुरित्यादिना कफशोथमाह । अरोचकान्वित इति अरो-
चकव्याधिसहचारी । कृच्छ्रजन्मप्रशम इति चिरोत्पत्तिवि-
नाशः । रात्रिवली कफात्मक इति रात्रौ स्रोतरोधजेन देह-
क्लेदेनाचेष्टया च कफस्य वृद्धत्वात् तज्जनितशोथो बलवान्
भवति दिवा न भवति । दिवा तु स्फुटस्रोतसि शरीरे चेष्टा-
युक्तेन कफोऽबली भवति दिवा च कफशोथस्तु हीयते ॥ १२ ॥

कृशस्य रोगैरवलस्य यो भवे-
दुपद्रवैर्वा वमिपूर्वकैर्युतः ।
महार्तिमर्मानुगतोऽथ राजिमा-
न्परिस्त्रवन्भीमबलश्च सर्वशः ॥ १३ ॥

संप्रत्यसाध्यसाध्यभागमाह—कृशस्येत्यादि । वमिपूर्वकैरिति
त्रिशोथीये “छर्दिः श्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरातीसार एव च ।
सुप्तिः शोषः सदैर्बल्यः शोथोपद्रवसंग्रह” इति अनेनोक्तैः ।
मर्मानुगतो राजिमानिति च पृथक् लक्षणम् । परिस्त्रवमित्यादि
च पृथक् पृथगसाध्यलक्षणम् ॥ १३ ॥

अहीनमांसस्य य एकदोषजो
नवोऽबलस्तस्य सुखः स साधने ।

निदानदोषर्तुविपर्ययक्रमै-
रुपाचरेत्तं बलदोषकालवित् ॥ १४ ॥

अहीनेत्यादिना सुखसाध्यलक्षणमुच्यते । कृच्छ्रसाध्यल-
क्षणं च सुखसाध्यलक्षणासंपूर्णतायां ज्ञेयम् । श्वयथोश्च हेतु-
लक्षणानि त्रिशोथीयोक्तान्यपि प्रकरणात्संक्षेपेण इहापि कथि-
तानि । सामान्येन चिकित्सासूत्रमाह निदानेत्यादि । निदाना-
दिविपरीतक्रमैः लङ्घनादिभिरुपाचरेदित्यर्थः । बलदोषकालवि-
दित्यनेन निदानादेर्विपरीता क्रिया युक्ता । बलं तथा दोषं वि-
रामादिभेदभिन्नं तथाकालं च व्याध्यवस्थारूपं विदित्वा या
युज्यते सा कर्तव्येति दर्शयति । निदानेत्यादौ दोषशब्देन
वातादयो गृह्यन्ते । ऋतुशब्देन च नित्यगः कालः । तेनैव
तद्विशिष्टवाचकतया बलदोषकालविदिति वचनं न पुनरुक्तम् ।
अन्ये तु प्रथमेन दोषशब्देन दूष्यधातुग्रहणं । कृतेन प्रथ-
मव्याख्यानेन दोषशब्देनैव दूष्यस्यापि दोषाधारस्य ग्रहणं
ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

अथामजं लङ्घनपाचनक्रमै-
र्विशोधनैरुत्थनदोषमादितः ।
शिरोगतं शीर्षविरेचनैरधो-
विरेचनैरूर्ध्वहरेस्तथोर्ध्वजम् ॥ १५ ॥
उपाचरेत् स्नेहगतं विरुक्षणैः
प्रकल्पयेत्स्नेहविधिं च रुक्षजे ।
विबद्धविद्धेऽनिलजे निरुहणं
घृतं तु पित्तानिलजे सत्तिककम् ॥ १६ ॥
पयश्च मूर्च्छारतिदाहतर्षिते
विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।
कफोत्थितं क्षारकद्रव्यसंयुतैः
समूत्रतक्रासवयुक्तिभिर्जयेत् ॥ १७ ॥

आमजमिति एकदोषजनितं । अपक्वता च प्रायो दोषाणां
प्रथमदुष्टो भवति । क्रमैरित्युपक्रमैरधोविरेचनैरुपाचरेत् ।
ऊर्ध्वहरेरिति वमनैः । ऊर्ध्वजमित्युक्तं सत्तिककं घृतमिति
साधितं घृतं । पित्तानिलजेति वातपित्तजद्रव्ये । मूर्च्छादय इह
संजाता यस्य तस्मिन् मूर्च्छारतिदाहतर्षिते विशोधनीय इति
मूर्च्छायुक्त एव विशोधनीयः । समूत्रेति मूत्रसमभागं ॥
१५—१७ ॥

ग्राम्यानूपं पिशितलवणं शुष्कशार्कं नवान्नं
गौडं पिष्टं दधि तिलकृतं विज्जलं मध्यमम्लम् ।
धाना बलूरमशनमथो गुर्वसात्स्यं विदाहि
स्वप्नं रात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ १८ ॥
वातेत्यादिना निदानत्वेनैव प्राप्तनिषेधापि महास्यवा-
हकलादल्यर्थनिषेधोपदर्शनार्थमाह । गौडमिति गुडविकारं
तस्य विकारे आधिक्यं । धानाङ्कुरितभृष्टयवाः । बलूरं शुष्क-
मांसं अशनं ग्राम्यान्मृगयोदेकत्रभोजनं ॥ १८ ॥

व्योषं त्रिवृत्तिककरोहिणी च
सायोरजस्का त्रिफलारसेन ।
पीतं कफोत्थं शमयेत्तु शोफं
मूत्रेण गव्येन हरीतकी वा ॥ १९ ॥
हरीतकीनागरदेवदारु-
सुखाम्बुयुक्तं सपुनर्नवं वा ।
सर्वं पिबेत्त्रिष्वपि मूत्रयुक्तं
स्नातश्च जीर्णे पयसान्नमद्यात् ॥ २० ॥

अत्र कफदोषस्यैव चिकित्सितत्वे प्रथमं व्योषमित्यादिना
कफशोथचिकित्सामाह । सायोरजस्केति अनेन मारितमे-
वात्र अयोरज इच्छन्ति । रसायनेऽपि मृतायोरजस एव प्रयो-
गोपदेशात् । अयोरजः न समं तुल्यमानं अयो हि दुःपरिणामं
तेनायःप्रयोगेऽल्पमेव लोहं मानानुसारेण ज्ञेयम् । हरीत-
क्यादीनां कल्कः सुखादुना पेयः । सपुनर्नवं वा सर्वमिति
हरीतक्यादित्रिष्वपि वातादिजेषु स्नातश्वेत्यादिविधिरन्ते
उक्तत्वात् उक्तसर्वप्रयोगेषु ज्ञेयः ॥ १९ ॥ २० ॥

पुनर्नवानागरमुस्तकल्का-
न्प्रस्थेन धीरः पयसोऽक्षमात्रान् ।
मयूरकं मागधिकां समूलां
सनागरां वा प्रपिबेत्सवाते ॥ २१ ॥
दन्तीत्रिवृड्यूषणचित्रकैर्वा
पयः शृतं दोषहरं पिबेन्ना ।
द्विप्रस्थमात्रं च पलार्धिकैस्तै-
रर्धावशिष्टं पवने सपित्ते ॥ २२ ॥
सशुण्ठि पीतद्वुरसं प्रयोज्यं
श्यामोरुवृकोषणसाधितं वा ।
त्वग्दारुवर्षाभुमहौषधैर्वा
गुडचिकानागरदन्तिमिर्वा ॥ २३ ॥
सप्ताहमौष्टं यदि वापि मासं
पयः पिबेद्भोजनवारिवर्जा ।
गव्यं समूत्रं महिषीपयो वा
क्षीराशनं मूत्रमथो गवां वा ॥ २४ ॥
तक्रं पिबेद्वा गुरुमिन्नवर्चाः
सव्योषसौवर्चलमाक्षिकं वा ।
गुडाभयां वा गुडनागरां वा
सदोषमिन्नामविवद्धवर्चाः ॥ २५ ॥
विद्धातसङ्गे पयसा रसैर्वा
प्राग्भुक्तमद्यादुरुवृकतैलम् ।
स्रोतोविबन्धेऽग्निरुचिप्रणाशे
मद्यान्यरिष्टांश्च पिबेत्सुजातान् ॥ २६ ॥
गण्डीरभल्लातकचित्रकांश्च
व्योषं विडङ्गं बृहतीद्वयं च ।

द्विप्रस्थिकं गोमयपावकेन
द्रोणे पचेत्कूर्चिकमस्तुनस्तु ॥ २७ ॥
त्रिभागशेषं च सुपूतशीतं
द्रोणेन तत्प्राकृतमस्तुना च ।
सितोपलायाश्च शतेन युक्तं
लिप्ते घटे चित्रकपिप्पलीनाम् ॥ २८ ॥
वैहायसे स्थापितमादशाहा-
त्प्रयोजयन्तद्विनिहन्ति शोफान् ।
भगन्दरार्शः क्रिमिकुष्ठमेहा-
न्वैवर्ण्यकाश्यानिहिक्रनं च ॥ २९ ॥

इति गण्डीराद्यरिष्टः ।

पुनर्नवेत्यादौ प्रस्थमानं क्षीरमिति बहुलात्तदनुभुक्पेयं ।
मयूरइत्यादावपि पूर्वयोगोक्तं क्षीरं द्रव्यमानं च ज्ञेयं । पलार्ध-
कैरिति द्विकर्षमानैः । अत्र च भेषजापेक्षया बहुलात् स्त्रोक-
क्षीरदानं केचिदिच्छन्ति साधनत्वेन कर्तव्यमिति । यथा
कुर्वन्ति स उपाय इति वचनात् । पीतद्वुर्देवदारुः । ऊषणं
मरिचं । भोजनवारिवर्जाति भोजनं वारि च त्यक्तव्यमित्यर्थः ।
गव्यमित्यादावपि गवां मूत्रमित्यन्तेन सप्ताहं मासमेवेति च
तथा भोजनवारिवर्जाति चानुवर्तयति । समूत्रमित्यत्र मूत्रसमं
क्षीराशनमिति संवध्यते । कूर्चिकमस्तुन इत्यत्र दध्ना सह पयसि
पक्वं यन्मस्तु तत्कूर्चिकमस्तु । केवलस्य दध्ने यन्मस्तु तत्प्राकृ-
तमस्तु । वैहायसेत्यन्तरिक्षे ॥ २१—२९ ॥

काश्मर्यधात्रीमरिचाभयानां
द्राक्षाफलानां च समिप्पलीनाम् ।
शतं शतं जीर्णगुडात्तुलां च
संक्षुद्य कुम्भे मधुना प्रलिप्ते ॥ ३० ॥
सप्ताहमुष्णे द्विगुणं तु शीते
स्थितं जलद्रोणयुतं पिबेन्ना ।
शोफान्विवन्धान्कफवातजांश्च
स हन्त्यरिष्टोऽष्टशतोऽग्निकृच्च ॥ ३१ ॥

इत्यरिष्टः ।

काश्मर्येत्यादौ, ऊष्मे इत्यूष्मकाले, द्विगुणमिति द्विसप्ताहं,
शीतकाले स्थाप्यं अष्टशत इति संज्ञा काश्मर्यादिसप्तशतमि-
लित्वा कृतलाज्ज्ञेया ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पुनर्नवे द्वे च बले सपाठे
दन्तीं गुडचीमथ चित्रकं च ।
निदिग्धिकां च त्रिपलानि पक्त्वा
द्रोणाद्विशेषे सलिले ततस्तम् ॥ ३२ ॥
पूत्वा रसं द्वे च गुडात्पुराणा-
चुले मधुप्रस्थयुतं सुशीतम् ।
मासं निदध्याद्धृतमाजनस्थं
पले यवानां परितस्तु मासान् ॥ ३३ ॥

चूर्णीकृतैरर्धपलांशिकैस्तं
पत्रत्वगेलामरिचाम्बुलोहैः ।
गन्धान्वितं क्षौद्रघृतप्रदिग्धै-
र्जीर्णैः पिबेद्वाधिबलं समीक्ष्य ॥ ३४ ॥
हृत्पाण्डुरोगं श्वयथुं प्रवृद्धं
प्लीहभ्रमारोचकमेहगुल्मान् ।
भगन्दरं षड्जठराणि कासं
श्वासं ग्रहण्यामयकुष्ठकण्डूः ॥ ३५ ॥
शाखानिलं वद्धपुरीषतां च
हिक्रां किलासं च हलीमकं च ।
क्षिप्रं जयेद्वर्णबलायुरोज-
स्तेजोन्वितो मांसरसान्नभोक्ता ॥ ३६ ॥

इति पुनर्नवाद्यरिष्टः ।

पुनर्नवे द्वे इत्यादौ प्रत्येकं द्रव्याणां द्विपलिकत्वं । द्रोणार्ध-
शेषविधानाच्च चतुर्द्रोणं जलस्य ज्ञेयम् । तथाहि सति यदि
शेषेण द्रोणः कायो भवति यवानामिति यवराशौ क्षौद्रघृतप्र-
दिग्धे कुंभे कृत्वा मांसं स्थाप्यमिति ज्ञेयम् । किंवा क्षौद्रघृतप्र-
लिप्तसुगन्धे भाजने कृत्वा पचेत् । षड्जठराणां भेषजासा-
ध्यच्छिद्रोदकौ वर्जयित्वा ॥ ३२—३६ ॥

फलत्रिकं दीप्यकचित्रकौ च
सपिप्पलीलोहरजोविडङ्गम् ।
चूर्णीकृतं कौडविकं द्विरंशं
क्षौद्रं पुराणस्य तुलां गुडस्य ।
मांसं निदध्यात् घृतभाजनस्थं
यवेषु तानेव निहन्ति रोगान् ॥ ३७ ॥

इति त्रिफलाद्यरिष्टः ।

फलत्रिकमित्यादौ द्विप्रस्थै त्रिफलादीनां चतुर्गुणं जलं दत्त्वा
पादावशेषः कषायान्तरोक्तोऽपि आसवान्तरे इष्टत्वात् ज्ञेयः ।
सुचूर्णीकृतमिति कषायार्थं जर्जरीकृतं । अन्ये तु चूर्ण एव
द्रोणार्धे परं जलं ददति किंवा कुडवमानत्वं चूर्णस्य देयम् ।
तेन द्विरंशं क्षौद्रमिति द्विकुडवं षोडशमिति यावत् ॥ ३७ ॥

ये चार्शसां पाण्डुविकारिणां च
प्रोक्ताः शुभाः शोफिषु तेऽप्यरिष्टाः ।
कृष्णा सपाठा गजपिप्पली च
निदिग्धिका चित्रकनागरे च ॥ ३८ ॥
सपिप्पलीमूलरजन्यजाजी
मुस्तं च चूर्णं सुखतोयपीतम् ।
हन्यात् त्रिदोषं चिरजं च शोफं
कल्कश्च भूनिम्बमहौषधस्य ॥ ३९ ॥
अयोरजल्युषणयावशूकं
चूर्णं च पीतं त्रिफलारसेन ।
क्षारद्वयं स्याल्लवणानि चत्वा-
रयोरजो व्योषफलत्रिकं च ॥ ४० ॥

सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं
मुस्ताजमोदामरदारुबिल्वम् ।
कलिङ्गकाश्चित्रकमूलपाठं
सयष्टिकं चातिविषं पलांशम् ॥ ४१ ॥
सहिङ्गु कर्षं त्वनुसूक्ष्मचूर्णं
द्रोणं यथा मूलकशुण्ठिकानाम् ।
स्याद्भस्मनस्तत् सलिलेन साध्य-
मालोढ्य यावद्धनमप्रदग्धम् ॥ ४२ ॥
स्त्यानं ततः कोलसमां तु मात्रां
कृत्वा सुशुष्कां विधिना भजेत् ।
प्लीहोदरश्चित्रहलीमकांस्तु
पाण्ड्वामयारोचकशोषशोफान् ।
विसूचिकागुल्मगराश्मरीश्व
सश्वासकासाः प्रणुदेत् सकुष्टाः ॥ ४३ ॥

इति क्षारगुडिका ।

पिप्पल्याद्ये चूर्णे प्रत्येकं मिलितैर्वा वातादिभिर्जनितम्
इति ज्ञेयम् । न चात्र त्रिदोषस्यासाध्यत्वं युक्तम् । चत्वारि
लवणानि सामुद्रवर्जम् दीर्घजीवित्योक्तानि । अत्र शुष्क-
चूर्णमिति सूक्ष्मचूर्णं ग्राह्यम् । अत्र जलमानमपि चूर्णचतु-
र्गुणं देयम् । स्नानमिति घनम् ॥ ३८—४३ ॥

प्रयोजयेदार्द्रकनागरं वा
तुल्यं गुडेनार्धपलामिवृद्ध्या ।
मात्रापलं पञ्चपलानि मांसं
जीर्णं पयो यूषरसान्नभोक्ता ॥ ४४ ॥
गुल्मोदरार्शः श्वयथुप्रमेहान्
श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।
सकामलां शोषमनोविकारा-
न्कासं कफं चैव जयेत्प्रयोगः ॥ ४५ ॥

इति गुडार्द्रकप्रयोगः ।

आर्द्रकनागरमित्यशुष्कनागरम् । अर्धपलामिवृद्धिश्च इह
गुडनागराभ्यां ज्ञेया । अन्यथा केवलार्धकवृद्ध्या पंचपलमाने
गुडेन समं दशपलतायां भूरिदोषजामिवधादिदोषकारकं
स्यात् । अर्धपलादारभ्य प्रतिदिनमर्धपलवृद्ध्या दशमिर्दिनैः
पंचपलं भवति । ततस्तु पंचपलस्य यावन्मासमुपयोगः ॥
४४ ॥ ४५ ॥

रसस्तथैवार्द्रकनागरस्य
पयोऽथ जीर्णं पयसान्नमद्यात् ।
जत्वश्मजं च त्रिफलारसेन
हन्यात् त्रिदोषं श्वयथुं प्रसह्य ॥ ४६ ॥
इति शिलाजतुप्रयोगः ।

रसस्तथैवेत्यादौ पूर्वयोगवत् अर्धपलामिवृद्धिः । गुडयु-
क्तत्वं च इत्यादि सर्वं तथैवेति पदेन गृह्यते ॥ ४६ ॥

द्विपञ्चमूलस्य पचेत्कषाये
कंसोऽभयानां च शतं गुडस्य ।
लेहे सुसिद्धे च विनीय चूर्णं
व्योषं त्रिसौगन्ध्यमुषां स्थिते च ॥ ४७ ॥
प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशीते
किञ्चिच्च चूर्णादपि यावच्छूकात् ।
एकामयां प्राश्य ततश्च लोहा-
च्छुक्तिं निहन्ति श्वयथुं प्रवृद्धम् ॥ ४८ ॥
श्वासज्वरारोचकमेहहिक्का-
प्लीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।
काश्यामवातानसृगम्लपित्तं
वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥ ४९ ॥

इति कंसहरीतकी ।

द्विपञ्चेत्यादौ निर्दिष्टत्वात् कंसः काश्याद्भवति तावन्मानं
दशमूलं चतुःषष्टिपलं ग्राह्यम् । अन्ये तु द्विपञ्चमूलस्य तुला
कषाय इति । अभयानां च शतं । व्योषत्रिसौगन्ध्ययोः मान-
निर्देशेन इहैवोक्तचूर्णमानानुसारेण मानं ज्ञेयम् । अगस्त्यह-
रीतक्यां गुडतुलायां पिप्पलीचूर्णपलचतुष्टयमित्युक्तम् । तथा
च्यवने मत्स्यङ्किकानुलायां पिप्पलीचूर्णपलद्वयमुक्तम् । तदि-
हापि गुडशते व्योषस्य कटुद्रव्यस्य पलचतुष्टयं तथा च्यवने
चातुर्जातकस्य गन्धार्थस्य पलमुक्तम् । तदनुसारेणेह द्विपलं
त्रिसौगन्ध्यम् । किञ्चिच्छब्दस्याल्पवचनत्वात् अत्रोक्तनाग-
रादिचूर्णात् अर्धमानं ज्ञेयम् । केचित्तु किञ्चिच्छब्दं कर्षप-
र्यायं वदन्ति । तन्त्रान्तरप्रलयात् । त्रिसौगन्ध्यस्य प्रत्येकं
कर्षमानत्वं ज्ञेयम् त्र्यूषण एव । क्षाराणां तु प्रत्येकं पलमु-
क्तम् । “दशमूलकषायस्य कंसे पथ्याशतं गुडात् । तुलां पचे-
त्ततो दद्यात् व्योषक्षारचतुःपलम् । त्रिषुगन्धस्य कर्षांशं प्रस्थार्धं
मधुनो हिम” इत्यादि ॥ ४७—४९ ॥

पटोलमूलासुरदारुदन्ती-
त्रायन्तिपिप्पल्यभयाविशालाः ।
यष्ट्याह्निकातिक्तकरोहिणी च
सचन्दना स्यान्निचुलानि दार्वी ॥ ५० ॥
कर्षोत्थितैस्तैः कथितः कषायो
घृतस्य पेयः कुडवेन युक्तः ।
विसर्पदाहज्वरसन्निपातां-
स्तृष्णां विषाणि श्वयथुं निहन्ति ॥ ५१ ॥

इति पटोलमूलाद्यघृतम् ।

पटोलमूल इत्यादौ काश्याद्रव्यपलत्रयं अष्टगुणजलपरिमा-
षया कथनीयम् । ततश्चतुर्भागावशेषेण षट्पलमानः कषायो भ-
वति । उक्तं हि “कर्षादौ तु पलं यावत् दद्यात्षोडशकं जलम् ।
ततश्च कुडवं यावत् तोयमष्टगुणं भवेदि”ति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

सचित्रकं धान्ययवान्यजाजी-
सौवर्चलं त्र्यूषणवेतसाम्लम् ।

विल्वात्फलं दाडिमयावशूकौ
सपिप्पलीमूलमथोऽपि चव्यम् ॥ ५२ ॥
पिष्टाक्षमात्राणि जलाढकेन
पक्त्वा घृतप्रस्थमथो प्रयुज्यात् ।
अशोसि गुल्मं श्वयथुं च दुःखं
तद्धन्ति वह्निं च करोति दीप्तम् ॥ ५३ ॥

इति चित्रकाद्यघृतम् ।

पिबेद्धृतं वाष्टगुणाम्बुसिद्धं
सचित्रकक्षारमुदारवीर्यम् ।
कल्याणकं वापि सपञ्चगव्यं
तिक्तं महद्वाप्यथ तिक्तकं वा ॥ ५४ ॥

इति चित्रकादिघृतम् ।

क्षीरं घटे चित्रककल्कलिप्ते
दध्यागतं साधु विमथ्यते च ।
तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं
तन्नेन सिद्धं श्वयथुघ्नमग्न्यम् ॥ ५५ ॥
अशोऽतिसारानिलगुल्ममेहां-
श्चैतन्निहन्त्यग्निबलप्रदं च ।
तन्नेन वाद्यात्सघृतेन तेन
भोज्यानि सिद्धामथवा यवागूम् ॥ ५६ ॥

इति चित्रकघृतम् ।

सचित्रकेत्यादौ विल्वात्पलमिति पठन्ति । तन्मते विल्वं
पलमानं शेषं तु कार्षिकम् । दध्यागतमिति दधिभावेन परि-
णतम् । तन्नेनेति यथोक्तदधिमथनजातेन तन्नेन ॥ ५२—५६ ॥

जीवन्यजाजीशटिपुष्कराह्वैः
सकारवीचित्रकविल्वमध्यैः ।
सयावशूकैर्वदरप्रमाणै-
र्वृक्षाम्लयुक्ता घृततैलभृष्टाः ॥ ५७ ॥
अशोऽतिसारानिलगुल्मशोफ-
हृद्रोगमन्दाग्निहिता यवागूः ।
या पञ्चकोलैर्विधिनाय तेन
सिद्धा भवेत् सा च समा तयैव ॥ ५८ ॥
कुलत्थयूषश्च सपिप्पलीको
मौद्गश्च सत्र्यूषणयावशूकः ।
रसस्तथा विष्किरजाङ्गलानां
सकूर्मगोधाशिखिशल्लकानाम् ॥ ५९ ॥
सुवर्चिका गृञ्जनकं पटोलं
सवायसीमूलकनेत्रनिम्बम् ।
शाकार्थिनां शाकमतिप्रशस्तं
भोज्यं पुराणञ्च यवः सशलिः ॥ ६० ॥
आभ्यन्तरं मेषजमुक्तमेत-
द्बहिर्हितं यच्छृणु तद्यथावत् ।

स्नेहान्प्रदेहान्परिवेचनानि
स्वेदांश्च वातप्रबलांश्च कुर्यात् ॥ ६१ ॥
शैलेयकुष्ठागुरुदारुकौन्ती-
त्वक्पद्मकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ।
प्रियङ्गुयौणेयकहेममांसी-
तालीसपत्रप्लवपत्रधान्यैः ॥ ६२ ॥
श्रीवेष्टकध्यामकपिप्पलीभिः
स्पृक्कानखैश्चैव यथोपलाभम् ।
वातान्वितेऽभ्यङ्गमुसन्ति तैलं
सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥ ६३ ॥

इति शैलेयाद्यं तैलम् ।

जीवन्तीत्यादौ बदरप्रमाणैरिति द्विशानिकैः विधिनैव तेने-
त्यत्र बदरमानत्वं द्रव्याणां ज्ञेयम् । सकूर्मकेत्यादौ कूर्मविधानं
मत्स्यमांसनिषेधेऽपि अपवादरूपं ज्ञेयम् । शल्लकः शलली-
संज्ञः । सुवर्चिका सूर्यावर्तः । गृजनकं रसोनकः किंवा गृज-
नकं शोभांजनम् । वायसी काकमाची । वहिर्हितमिति । शैले-
येत्यादौ पलाशः । तैलं सिद्धम् । पिष्टैरिति शैलेयादिभिः सुपि-
ष्टैस्तैलं सिद्धं भवति । तथा तैरेव सुपिष्टैः प्रदेहं कथयन्ति
॥ ५७—६३ ॥

जलैश्च वासार्ककरञ्जशिशु-
काश्मर्यपत्रार्जकजैश्च सिद्धैः ।
स्विन्नो मृदूष्णो रवितप्ततोय-
स्नातश्च गन्धैरनुलेपनीयः ॥ ६४ ॥
सवेतसाः क्षीरवतां द्रुमाणां
त्वचः समञ्जिष्ठलतामृणालाः ।
सचन्दनाः पद्मकवालकौ च
पैत्ते प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥ ६५ ॥
आक्तस्य तेनाम्बु रविप्रतप्तं
सचन्दनं साभयपद्मकं च ।
स्नाने मतं क्षीरवतां कषायः
क्षीरोदकं चन्दनलेपनं च ॥ ६६ ॥

रविणा सूर्येण तप्ततोयैश्च स्नातः गन्धैर्गुर्वादिभिरालेप-
नीयः । सवेतसेत्यादिना पैत्ते प्रदेहमाह—क्षीरिद्रुमाऽश्चत्था-
दयः । तैलपाक इति मज्जिष्ठादिभिरेव काथकल्केन स्नेहः
कर्तव्यः । सचन्दनमित्यादौ चन्दनोशीरं पद्मकं शुभमित्यर्थः ।
॥ ६४—६६ ॥

कफे तु कृष्णासिकतापुराण-
पिण्याकशिशुत्वग्गुमाप्रलेपः ।
कुलत्थशुण्ठीजलमूत्रसेक-
श्चण्डागुरुभ्यामनुलेपनं च ॥ ६७ ॥
बिभीतकानां फलमध्यलेपः
सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रलेपः ।

यष्ट्याह्वमुस्तैः सकपित्थपत्रैः
सचन्दनैस्तत्पिडकासु लेपः ॥ ६८ ॥
रास्त्रावृषार्कत्रिफलाविडङ्गा-
शिग्रुत्वचो मूषिकपर्णिका च ।
निम्बार्जकौ व्याघ्रनखा सदूर्वा
सुवर्चला तित्तकरोहिणी च ॥ ६९ ॥
सकाकमाची वृहती सकुष्ठा
पुनर्नवा चित्रकनागरे च ।
उन्मर्दनं शोफिषु मूत्रपिष्टं
शस्तस्तथा मूलकतोयसेकः ॥ ७० ॥
शोफास्तु गात्रावयवाश्रिता ये
ते स्थानदूष्याकृतिनामभेदात् ।
अनेकसंख्याः कतिचिच्च तेषां
निदर्शनार्थं शृणु चोच्यमानान् ॥ ७१ ॥
दोषास्त्रयः स्वैः कुपिता निदानैः
कुर्वन्ति शोफांश्छिरसः सुघोरान् ।
अन्तर्गले घुर्घुरिकान्वितं च
शालूकमुच्छ्वासनिरोधनानि ॥ ७२ ॥
गलस्य सन्धौ चिबुके गले च
सदाहरागश्वसनासु चोग्रः ।
शोफो भृशार्तिस्तु विडालिका स्या-
द्द्वन्याद्रले चेद्वलयीकृता स्यात् ॥ ७३ ॥
स्यात्तालुविद्रव्यपि दाहरोगै-
र्युता भवेत्तालुनि सा त्रिदोषात् ।
जिह्वोपरिष्ठादुपजिह्विका स्यात्
कफादधस्तादधिजिह्विका च ॥ ७४ ॥
यो दन्तमांसेषु तु रक्तपित्तात्
पाको भवेत् सोपकुशः प्रदिष्टः ।
स्यादन्तविद्रव्यपि दन्तमांसे
शोफः कफाच्छोणितसंचयोत्थः ॥ ७५ ॥
गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः
स्याद्रण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।
साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-
कासज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः ॥ ७६ ॥
येषां शिराकायशिरोविरेको
धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ।
सलङ्घनं वक्रभवेषु चापि
प्रहर्षणं स्यात् कवलग्रहश्च ॥ ७७ ॥

सिकता वालुका । शिग्रोस्त्वक् । अनुलेपनं स्नानानन्तरमनु-
लेपनम् । तत्पिडकास्त्विति दाहादियुक्तपिडिकाश्च । रास्त्रेत्यादौ
सर्वशोथोन्मर्दनौ सेकौ ब्रूते । व्याघ्रनखा नखी मूषिकपर्णी
पुञ्जीपत्रेति ख्याता । शोथास्त्रिल्यादि दूष्या गलादिः आह-
तिराकारो दीर्घवर्णादिः । नामभेदस्तु शल्यादिषु विस्तरेणो-

कोऽपि कण्ठशालक इत्यादिना लेशेनाभिहितः । एवं स्थाना-
दिभेदकृतादतिबहुलात् बहुसंख्या ज्ञेया इति योज्यं । शिरसः
सुघोरानिलत्र लक्षणं त्रिदोषकृतम् । नाम च शिरःशोथे
विज्ञेयम् । तन्त्रान्तरे द्रव्यमप्युपशीर्षकमित्युक्तम् । घुर्धुरिकान्वि-
तमिति घुर्धुराकारशब्देन वेदनया वा युक्तम् । गलस्य संधा-
विति गलवदनसंघौ । श्वसनासु इति श्वासवहनाडीषु । विडा-
लकायां दोषाश्रयः कारणत्वेनानुवर्तते । वलयीकृता स्यादिति
कृत्स्नगलवेष्टकत्वेन वलयाकारः स्यात् । सुश्रुतेऽप्युक्तम् ।
'तत्सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं विवर्जनीयं वलयं वदन्ति' । इयं च
त्रिदोषजापि रक्तपित्ताधिका ज्ञेया । उपजिह्विकेह त्रिशोर्था-
योक्तापि तत्रानुक्ताधिजिह्विकाप्रसंगेनोक्ता । साध्याः स्मृता
इत्यादि पीनसादिरहिताः साध्याः । एते च साध्यासाध्यविभा-
गादिभेदाः शिरःशोधादयः सर्व एव ज्ञेयाः । सिरा इति
सिराव्यधः । विशेषचिकित्सात्र सुश्रुते प्रतिपत्तव्या ॥ ६७-७७ ॥

लक्षणधारी पित्तेन पित्तलक्षणधारी कफेन कफलक्षणधारी
ग्रन्थिसंज्ञया ग्रन्थ्याकारत्वं दर्शयति । स्फुरणो वेपमानश्चेत्यर्थः ।
भेदोभवो नार्तिर्भवति । महान् ग्रन्थिर्मांसभवो भवति ।
शोधितमिति कृतशोधने पुरुषे । विनयेदिति विम्लापयेत् ।
सकोशमिति कोशवर्ण उद्धृत्य ततो दग्ध्वा व्रणवत् चिकित्सेत् ।
असम्यक् दग्धेऽपरिशोधिते च ग्रन्थौ दोषमाह—अदग्ध
इत्यादि । स्वैर्मेषजैरिति विसर्पमेषजैः । विवर्जयेदित्यादिनाऽसा-
ध्यग्रन्थिभेदानाह अयुं दचिकित्सादिदेशार्थमाह—ग्रन्थ्यर्बुदा-
नामिति । अविशेषे इति वा शेष इह ज्ञेयः । सुश्रुतेऽपि ग्रन्थि-
लक्षणमुक्तम् । “गात्रप्रदेशे कचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांस-
मभिप्रदूष्य । वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृ-
ज्यपाकं । कुर्वन्ति मांसाश्रयमलंग्गाधं तदुर्बुदं शास्त्रविदो
वदन्ति” । तस्मात्सोकोविशेषे सत्यपि सावायविशेषात् ग्रन्थि-
विशेषचिकित्सैवातिदिश्यते ॥ ७८—८४ ॥

अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्
स्वरूपधारी स्फुरणः शिरामिः ।
ग्रन्थिर्महामांसभवस्त्वनार्ति-
र्भेदोभवः स्निग्धतमश्चलश्च ॥ ७८ ॥
तं शोधितं स्वेदितमश्मकाष्टैः
साङ्गुष्ठदण्डैर्विनयेदपक्वम् ।
विपाठ्य चोद्धृत्य भिषक् सकोशं
शस्त्रेण दग्ध्वा व्रणवच्चिकित्सेत् ॥ ७९ ॥
अदग्ध ईषत् परिशोषितश्च
प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।
तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-
च्छेद्यो भवेद्वीक्ष्य शरीरदेशान् ॥ ८० ॥
शेषे कृते पाकवशेन शीर्य-
त्ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विसर्पः ।
उपद्रवं तं प्रतिवार्य तज्ज्ञः
स्वैर्मेषजैः पूर्वतरैर्यथोक्तैः ॥ ८१ ॥
ततः क्रमेणास्य यथाविधानं
व्रणं व्रणहस्तस्वरया चिकित्सेत् ।
विवर्जयेत्कुक्ष्युदराश्रितं च
तथा गले मर्मणि संश्रितं च ॥ ८२ ॥
स्थूलः खरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो
यश्चापि बालस्थविराबलानाम् ।
ग्रन्थ्यर्बुदानां च यतोऽविशेषः
प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ॥ ८३ ॥
ततश्चिकित्सेद्भिषगर्बुदानि
विधानविद्वन्ग्रन्थिचिकित्सितेन ।
ताम्रा सशूला पिडका भवेद् वा
सा त्वालजीनाम परिच्युताग्रा ॥ ८४ ॥
अङ्गैकदेशेयादिना ग्रन्थीनाह—खरूपधारीति वातेन वात-

शोफः कृतश्चर्मनखान्तरे स्या-
न्मांसास्त्रदूषी भृशशीघ्रपाकः ।
ज्वरान्विता वङ्गणकक्षजा या
वर्तिर्निरर्तिः कठिनायता च ॥ ८५ ॥
विदारिका सा कफमारुताभ्यां
तेषां यथादोषमुपक्रमः स्यात् ।
विस्त्रावणं पिण्डिकयोपनाहः
पक्वेषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ॥ ८६ ॥
विस्फोटकाः सर्वशरीरजाः स्युः
स्फोटास्तु रागज्वरतर्षयुक्ताः ।
यज्ञोपवीतप्रतिमाः प्रभूताः
पित्तानिलाज्जाजनिमास्तु कक्षाः ॥ ८७ ॥
याश्चापराः स्युः पिडकाः प्रकीर्णाः
स्थूलाणुमध्या अपि पित्तजास्ताः ।
सर्वत्र गात्रेषु मसूरमाज्यो
मसूरिकाः पित्तकफात्प्रदिष्टाः ॥ ८८ ॥

चर्मनखान्तर इति चर्मनखसंघौ विदारिकेह कफवाता-
भ्यामित्युच्यते । सुश्रुते विदारिका सा सर्वजेति पठिता
तेनेहापि कफवाताधिका हीनपित्ता च विज्ञेया । तेषामिल-
नेन विदारिकारोगान्प्रत्यवसृशति । विस्त्रावणमिति रक्तविस्त्रा-
वणम् । पिण्डिकयेति पिण्डिकास्वेदेन । स्फोटा इह कुक्ष्योक्त-
स्फोटाः चिरस्थायिनः । यज्ञोपवीतप्रतिमा इति । यज्ञोपवीत-
व्याप्यस्थानमात्रव्यापकाः । स्फोटा एव कक्षा इति कक्षाश-
ब्दाख्याः । प्रकीर्णा इति बहुविधजातिकाः ॥ ८५—८८ ॥

विसर्पशान्त्यै विहिताः क्रिया या
तां तासु कुष्ठेषु हितां विदध्यात् ।
ब्रह्मानिलाद्यैर्वृषणे खलिङ्गै-
रन्नाञ्जिरेति प्रविशेन्मुहुश्च ॥ ८९ ॥

मूत्रेण पूर्णं मृदुमेदसा तु
स्निग्धं च विद्यात्कठिनं च शोथम् ।
विरेचनाभ्यङ्गनिरुहलेपाः
पक्केषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ॥ ९० ॥
स्यान्मूत्रसेकः कफजं विपाट्य
विशोध्य सीव्यं व्रणवच्च पक्कम् ।
क्रिम्यस्थिसूक्ष्मक्षणनव्यवाय-
प्रवाहान्युत्कटुकाश्वपृष्ठैः ॥ ९१ ॥
गुदस्य पार्श्वे पिडका भृशार्तिः
पक्कप्रमिन्ना तु भगन्दरः स्यात् ।
विरेचनं चैषणपाटनं च
विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ॥ ९२ ॥
स्यात्क्षारमूत्रेण सुपाचितेन
छिन्नस्य चास्य व्रणवच्चिकित्सा ।
जङ्घासुपिण्डीप्रपदोपरिष्ठा-
त्स्यात् स्त्रीपदं मांसकफास्रदोषात् ॥ ९३ ॥
शिराकफमग्नश्च विधिः समग्र-
स्तत्रेष्यते सर्षपलेपनं च ।
मन्दास्तु पित्तप्रवलाः प्रदिष्टा
दोषाः सुतीव्रं तनुरक्तपाकम् ॥ ९४ ॥
कुर्वन्ति शोथं ज्वरतर्षण्युक्तं
विसर्पणं जालकगर्दभाख्यम् ।
विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च
विरुक्षणं कायविरेचनं च ॥ ९५ ॥
धात्रीप्रयोगांश्छिशिरान्प्रदेहा-
न्कुर्यात्सदा जालकगर्दभस्य ।
एवंविधांश्चाप्यपराग्निशस्य
शोथप्रकाराननिलादिलिङ्गैः ॥ ९६ ॥
शान्तिं नयेद्दोषहरैर्यथास्व-
मालेपनच्छेदनमेददाहैः ।
प्रायोऽसिघातादनिलः सरक्तः
शोथं सरागं प्रकरोति तत्र ।
वीसर्पनुन्मारुतरक्तनुच्च
कार्यं विषमं विषजे च कर्म ॥ ९७ ॥

विसर्पेणादौ तेष्विति स्फोटकक्षामसूराख्येषु विदारिका-
न्तरोक्तेष्वित्यर्थः । व्रणेष्वेतादौ वृषणे इति जातौ एकवचनं
वृषणयोरपि ग्रहणं । खलिङ्गैरिति वातलिङ्गैः । एवं पित्तलिङ्गेन
पैतिकं, कफलिङ्गेन कफजं, व्रणं ज्ञेयमित्यर्थः । अत्र निर्वृत्तिसह
वृषणं प्रविशेदिति अत्र वृद्धिलक्षणं मुहूर्तैर्न तु यद्ग्रन्थं तत्पूर्णं
मृदु च भवति । मेदसा तु कृतं स्निग्धं कठिनं च एवं षड-
विधं व्रणोक्तम् । तदिह पित्तजे एवान्तर्भावनीयम् । विरेच-
नेत्यादिना सामान्यचिकित्सासूत्रमाह । कफजानां वैशेषिकी
चिकित्सोच्यते । विपाट्य विशोध्य च सीव्येत् विपक्वं व्रण-

व्रणवदुपचर्य सीव्येदिति भावः । क्रिम्यस्थीत्यादिना भगन्दरं
पंचविधमपि इह संक्षेपात्सामान्येनाह । एषणं शलाकया गल-
वेक्षणं, क्षारमूत्रेण सुपाचितेन । छिन्नस्येत्यनेन शल्यतन्त्रोक्तं
क्षारमूत्रविधानविधिं दर्शयति । प्रपंचस्त्वह पराधिकारत्वेन
न कृतः । सुपाचितेनेति सम्यग्विपाचितक्षारेण । पिण्डीति
मांसपिण्डी । प्रपदं पादाग्रम् । जङ्घास्त्रिति बहुवचनं व्यक्ता-
पेक्षया किंवा बहुवचनेन जङ्घादिष्वित्यादि तदलोपो ज्ञेयः ।
उक्तं हि—शिश्रोष्ठनासाखपि केचिदाहुरित्यादि । तथाहि
पुष्करावतः । “ग्रीवावंक्षणजङ्घौष्ठपादकर्णकराश्रयम् । स्त्रीपदं
मांसमेदोभ्यां विद्यादि”ति । मन्देत्यादौ मन्दा इत्यल्पवृद्धाः ।
पित्तं प्रबलं येषां ते पित्तप्रवलाः । मन्दा इत्यत्र बहुवचनं
व्यक्तापेक्षया । तनुरक्तपाको यस्मिन् तत् तनुरक्तपाकं ।
सुश्रुते हि अपाकशब्देन ईषत्पाक उक्तः । “अपाकः श्वयथुः
पित्तात्स ज्ञेयो जालगर्दभ” इति । रक्तपाकयुक्तं रक्तपाकं नतु
रक्तवर्णमात्रं । अत्र शोथप्रकारसंग्रहार्थं आगन्तुशोथचिकित्सा-
माह । प्राय इत्यादि । विषजे शोथे इति संबन्धः ॥ ९९-१०॥

भवति चात्र ।

त्रिविधस्य दोषमेदात्सर्वाधायवगात्रमेदाच्च ।
श्वयथोर्द्विविधस्य तथा लिङ्गानि चिकित्सितं चोक्तम्
इति चरकसंहितायां श्वयथुचिकित्सितं नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

संग्रहे सर्वाधगात्रावयवमेदाच्च त्रिविधस्येति संबन्धः । द्वि-
विधस्येति निजागन्तुमेदेन ॥ १८ ॥ इति शोथचिकित्सितं
समाप्तम् ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

सिद्धविद्याधराकीर्णं कैलासे नन्दनोपमे ।
तप्यमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥ १ ॥
आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं मिषग्विद्याप्रवर्तकम् ।
पुनर्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽब्रवीद्वचः ॥ २ ॥
भगवन्नुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्दिता नराः ।
शुष्कवक्त्राः कृशैर्गात्रैराध्मातोदरकुक्षयः ॥ ३ ॥
प्रनष्टाग्निबलाहाराः सर्वचेष्टास्वनीश्वराः ।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूननाथवत् ॥ ४ ॥
तेषामायतनं संख्यां प्राग्रूपाकृतिमेषजान् ।
यथावज्ज्ञातुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥ ५ ॥
सर्वभूतहितायर्षिः शिष्येणैवं प्रचोदितः ।
सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ६ ॥

शोथमेदलादुदरस्य शोथचिकित्सानन्तरमुदरचिकित्सित-
मुच्यते । आयुर्वेदविदामिति मिषग्वेदविदां । दुःखैरिति दुःख-
कारणैः । तेषामिति उदराणां । अयतनमिति कारणं संख्या च

यद्यपि रोगाधिकारेऽष्टावुदराणीत्यनेनोक्ता तथापि गुल्मकु-
ष्ठयोस्तत्र संख्यादिक्रमदर्शनात् पुनः संख्याप्रश्नः । किंवा
प्रकरणागतत्वात्संख्योक्त्यापि पुनरुच्यते ॥ १—६ ॥

“अग्निदोषान्मनुष्याणां रोगसङ्गाः पृथग्विधाः ।
मलवृद्ध्या प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥ ७ ॥
मन्दोऽग्नौ मलिनैर्भुक्तैरपाकादोषसंचयः ।
प्राणान्यपानान्संदूष्य मार्गान्वद्धोत्तरोत्तरान् ॥ ८ ॥
त्वद्धासान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन्भृशम् ।
जनयत्युदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ९ ॥

अग्निदोषोऽत्राग्निमाद्यमेव विवक्षितं तस्यैवेहोदरकारणदो-
षत्रयकर्तृत्वमुक्तम् । अग्निहीने कुप्यन्ति पवनादय इति ।
मला वातादयः पुरीषादयः । दोषकारकाः विरुद्धाहारादयः ।
मन्दाभित्वं मलिनभोजनादिभिर्वद्यपि रोगाधिकारेऽष्टावुदरा-
ण्युक्तानि तथापि गुल्मकुष्ठयोः प्रत्येकमपि दोषत्रयकर्तृत्वमु-
क्तम् । तथापीह प्रकृष्टो दृश्यते अतएव च प्रकृष्टार्थं संपूर्णं
कृतवान् । प्राणेत्यादौ पुनरग्निदूषणमभिधानेन मन्दस्य ब्रहेः
पुनर्दोषकृतं नितरां मान्यं दर्शयति । दोषसंचयकृतेन वायुना
प्राणापानयोर्दूषणमविरुद्धमेव । यतो वायुनापि वायुदुष्टिर्भव-
त्येव । लब्धासान्तरमिति लब्धांसमध्यम् ॥ ७—९ ॥

अत्यम्ललवणक्षारविदाहाम्लरसाशनात् ।
मिथ्यासंसर्जनाद्रूक्षविरुद्धाशुचिभोजनात् ॥ १० ॥
ग्रीहाशौग्रहणीदोषकर्षणात्कर्मविभ्रमात् ।
क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्याद्वेगविधारणात् ॥ ११ ॥
स्रोतसां दूषणादामात्संक्षोभादतिपूरणात् ।
अशौचलिशकृद्रोधादन्स्फुटनभेदनात् ॥ १२ ॥
अतिसंचितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥ १३ ॥

अत्युष्णेत्यादिना हेतुमाह कर्मविभ्रमादिति वमनादीनाम-
सम्यक्करणात् । क्लिष्टानामप्रतीकारादिति कृतया प्रतिक्रियया
इत्यर्थः । रौक्ष्यात् उत्पत्तिरौक्ष्यस्य प्रतिक्रियाभावेनाशुवर्तनात् ।
आमादिति आमामुबन्धात् । पापं कर्म च कुर्वतामित्यनेनास्य
महादुःखरूपस्य प्रबलाधर्मजन्यतामाह मन्दाग्नीनां विशेषतः
इति अत्यन्तोपहताग्नीनां ॥ १०—१३ ॥

शुभाशः स्वाद्वतिस्निग्धगुर्वन्नं पच्यते चिरात् ।
भुक्तं विदाह्यते सर्वं जीर्णाजीर्णं न वेत्ति च ॥ १४ ॥
सहते नातिसौहित्यमीषच्छोफश्च पादयोः ।
शश्वद्वलक्षयोऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति १५
पुरीषनिचयो वृद्धिरुदावर्तकृता च रुक् ।
वस्ति सन्धौ रुगाध्मानं वर्धते पाठ्यतेऽपि च ॥ १६ ॥
आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात् ।
राजीजन्म वलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम् ॥ १७ ॥

शुभाश इति पूर्वरूपाभिधानम् । स्वाद्वदीनां यद्यपि कटु-

काद्यपेक्षया चिरेणैव पाको भवति तथापीह चिरादिति पदे-
नात्यर्थं चिरादित्यभिधीयते । जीर्णाजीर्णं न वेत्ति चेति वात-
जन्यत्वाज्ज्ञेयम् । वद्धोदावर्तहेतुकेति वा पाठः । वस्तिरित्यत्र
वस्तिना समं शरीरदेशसंबन्धः । आतन्यतेति विस्तीर्यते । राजी
व्यक्ता शिरा ॥ १४—१७ ॥

रुद्धा स्वेदाम्बुवाहानि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।
प्राणापानानिह संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ १८ ॥
कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
मन्दोऽग्निः श्लक्ष्णगण्डत्वं कार्श्यं चोदरलक्षणम् १९
पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहवद्धक्षतोदकैः ।
संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥ २० ॥

रुद्धेत्यादिना चतुर्णां दोषजन्यानामुदराणां सामान्यात्संप्रा-
प्तिमाह—पूर्वं या संप्राप्तिरुक्ता सा सर्वोदराणामित्येके वदन्ति ।
रुद्धेत्यादिना पूर्वं संप्राप्त्यनुक्तस्य स्वेदाम्बुवाहिनोतुदुष्टिरूपस्या-
भिधानात् अपौनरुक्त्यमित्यन्ये । स्वेदवहस्रोतसां चोदकवह-
स्रोतसां च ताड्यमूलहोमरोमकूपाश्वेत्यनेन भेदो उक्तो ज्ञेयः ।
उदराणां समानरूपमाह—कुक्षेरित्यादि । मन्दोऽग्निर्यद्यपि कारणं
तथाप्यर्थं मन्दाग्निरिह लक्षणे ज्ञेयः । श्लक्ष्णगण्डत्वमिति मृदु-
कपोलत्वं । तेषां लिङ्गमित्यत्र लिङ्गशब्देन वक्ष्यमाणहेतुसं-
प्राप्ती अपि व्याधिगमकृतया संगृहीते ज्ञेये । इह संप्राप्तिः कार-
णानि वा वक्तव्यानि विशेषस्यैव तेन न सर्वसाधारणोक्तहेतुसं-
प्राप्त्या पुनरुक्तम् ॥ १८—२० ॥

रूक्षाल्पभोजनायासवेगोदावर्तकशर्शनैः ।
वायुः प्रकुपितः कुक्षिद्वस्तिगुदमार्गगः ॥ २१ ॥
हत्वाग्निं कफमुद्धूय तेन रुद्धगतिस्तथा ।
आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वद्धासान्तरमाश्रितः ॥ २२ ॥

तस्य रूपाणि—कुक्षिपाणिपादवृषणश्वयथूदर-
विपाटनमनियतौ च वृद्धिहासौ कुक्षिपार्श्वशूलो-
दावर्त्ताङ्गमर्दपर्वभेदशुष्ककासकार्श्यदौर्वल्यारोच-
काविपाका अधोगुरुत्वं वातवर्चोमृत्सङ्गः श्या-
वारुणत्वं नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं
तनु असितराजीशिरासन्ततमाहतमाध्मातद्वति-
शब्दवद्भवति । वायुश्चोर्ध्वमधस्तिर्यक् च सशूल-
शब्दश्चरति एतद्वातोदरं विद्यात् ॥ २३ ॥

कर्षणैरिति कृशत्वकारणत्वात् लङ्घनादिभिः । गुदस्य मार्गो
गुदमार्गः । कफमुद्धूयत्यत्र कफस्याप्राधान्यम् । तेन कफेनो-
दरव्यपदेशोऽत्र प्राचीनो न इति दर्शयति । अनियतौ च
वृद्धिहासानुदरस्येति शेषः । असिता राज्यः सिराश्च ताभिः
संधितं व्याप्तं आध्मात इति वातपूर्णचर्मवत् ॥ २१—२३ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णाग्न्यातपसेवनैः ।
विदाह्यशनाजीर्णैश्चाशु पित्तं समाचितम् ॥ २४ ॥

प्राप्यानिलकफौ रुक्का मार्गमुन्मार्गमास्थितम् ।
निहंयामाशये वह्नि जनयत्युदरं ततः ॥ २५ ॥

तस्य रूपाणि—दाहज्वरतृष्णामूर्च्छातीसार-
भ्रमाः कटुकास्यत्वं हरितहारिद्रत्वं नखनयनवद-
नत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चोदरं नीलपीतहारिद्रहरित-
ताम्रराजीशिरावनद्धं दद्यात् दूष्यते धूष्यते ऊ-
ष्मायते स्विद्यते क्लिद्यते मृदुस्पर्शं क्षिप्रपाकं च
भवति एतत् पित्तोदरं विद्यात् ॥ २६ ॥

कट्वित्यादिना पित्तोत्तरमाह—तत्रापि अनिलकफावप्र-
धानौ । पित्तं तु प्रधानं, निहंयामाशये वह्निसंयनेन स्थाना-
न्तरस्थधालमिवधं कृत्वा हारिद्रो हारिद्राभः दूष्यत इति
व्यधनेन धूष्यत इति धूममेव ऊष्मायत इति पार्श्वस्थेनैव
वह्निना दह्यते । स्विद्यत इति क्षिप्रपाकं भवति इति शीघ्रपा-
काज्जलोदरतां याति ॥ २४—२६ ॥

अव्यायामदिवास्वप्नस्वाद्वतिस्निग्धपिच्छिलैः ।
दधिदुग्धोदकानूपमांसैश्चात्युपसेवितैः ॥ २७ ॥
कुक्षेन श्लेष्मणा स्रोतःस्वाहतेष्वावृतोऽनिलः ।
तमेव पीडयन् कुर्यादुदरं बहिरन्त्रगः ॥ २८ ॥

तस्य रूपाणि—गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्दसु-
प्तिपाणिपादमुष्कोरुशोफोत्क्लेशनिद्राकासश्वासाः
शुक्लत्वं च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्चसामपि चो-
दरं शुक्लराजीशिरासन्ततं गुरु स्तिमितस्थिरं
कठिनं च भवति एतच्छ्लेष्मोदरं विद्यात् ॥ २९ ॥

अव्यायामेत्वादिना कफोदरमाह । बहिरन्त्रग इति अन्त्राद्वा-
ह्यगः ॥ २७—२९ ॥

दुर्वलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनात् ।
स्त्रीदत्तैश्च रजोरोमविण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥ ३० ॥
विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः संचितास्त्रयः ।
शनैः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥ ३१ ॥

तस्य रूपाणि—सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि
लिङ्गान्युपलभ्यन्ते वर्णाश्च नखादिषु उदरमपि
नानावर्णराजीशिरासन्ततं भवति एतत्सन्निपातो-
दरं विद्यात् ॥ ३२ ॥

दुर्वलाग्नेरित्यादिना । स्त्रीदत्तमिति स्त्रीभिः अज्ञानात्सौमा-
ग्यार्थं रजःप्रवृत्तिदानं प्रायो भवतीति स्त्रीणामभिधानम् उप-
लक्षणार्थं तेनान्यदत्तानामपि रजःप्रवृत्तीनां ग्रहणं भवत्येव ।
विषैश्च मन्दैरिति दूषीविषैर्दूषीविषाण्येव हि मन्दानि भवन्ति ।
त्रय इति पदेन वातादीनां त्रयाणामपि अस्वातन्त्र्येण ग्रहणं
करोति । वर्णाश्च सर्वेषां दोषाणामिति संबन्धः । इह सकल-
लक्षणमेलकाभिधानेनैव मुख्यादिवर्णश्च सर्वैश्च नानावर्णैः
राजयश्च यद्यपि गृहीतास्तथापि तद्विधानं अवश्योत्पाददर्श-
नार्थम् ॥ ३०—३२ ॥

अशितस्यातिसंक्षोभाद्यानयानामिचेष्टितैः ।
अतिव्यवायभाराध्वचमनव्याधिकर्शनैः ॥ ३३ ॥
वामपार्श्वाश्रितः ग्रीहा च्युतः स्थानात्प्रवर्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत् ॥ ३४ ॥

इति तस्य ग्रीहा कठिनोऽष्टीलेवादौ वर्धमानः
कच्छपसंस्थान उपलभ्यते स चोपेक्षितः क्रमेण
कुक्षिं जठरमग्न्यधिष्ठानं च परिक्षिपन्नुदरमभिनि-
र्वर्तयति ॥ ३५ ॥

तस्य रूपाणि—दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चो-
मूत्रग्रहतमःपिपासाङ्गमर्दच्छर्दिमूर्च्छाङ्गसादकास-
श्वासमृदुज्वरानाहाग्निनाशकाश्यास्यवैरस्यपर्वमे-
दकोष्ठवातशूलान्यपि चोदरमरुणवर्णं विवर्णं वा
नीलहरितहारिद्रराजिमद्भवति । एवमेव यद्यपि
दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्यात् । तुल्यहेतुलिङ्गौषधत्वा-
त्तस्य ग्रीहजठर एवावरोध इत्येतद्यकृत्तग्रीहोदरं
विद्यात् ॥ ३६ ॥

ग्रीहवृद्धिर्द्विधा संक्षोभादिच्युतस्य वा वृद्धिरच्युतस्य वा
शोणितवृद्ध्या वृद्धिर्भवति । वामपार्श्वाश्रित इति ग्रीहस्वरूपक-
थनं । शोणितं वा रसादिभ्य इत्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची ।
तेन रसस्य कारणस्य वृद्ध्या कार्यस्य रक्तस्य वृद्धिस्तथा मांसा-
दिभ्योऽपि रक्तवृद्धिर्भवति । आहारविहारेभ्यो रक्तवृद्धिरुक्ता
भवति प्रथमं या च्युतस्य वृद्धिरुक्ता सा वातादिसन्निपातत्वेन
चतुर्विधा ज्ञेयां तेन रक्तजग्रीहवृद्ध्या समं पंचग्रीहप्रदोषा ये
उक्तास्ते संगता भवन्ति । उक्तं हि—पंचग्रीहप्रदोषा गुल्मे-
व्याख्याता इति । अष्टीला दीर्घो लोहमयो ग्रन्थिलोहकारेण
प्रसिद्धः । कुक्षि पार्श्वदेशः । दक्षिणपार्श्वस्थमिति यकृत जन्म
यकृतस्य पृथङ्नाम आख्याय तज्जमुदरमाह । तुल्येत्वादिना
॥ ३३—३६ ॥

पक्ष्मवालैः सहाग्नेन भुक्तैर्वद्वायने गुदे ।
उदावर्तैस्तथाशौभिरन्त्रसंमूर्च्छनेन वा ॥ ३७ ॥
अपानो मार्गसंरोधाद्धात्वग्निं कुपितोऽनिलः ।
वर्चःपित्तकफान् रुक्का जनयत्युदरं ततः ॥ ३८ ॥
तस्य रूपाणि—तृष्णादाहज्वरमुखतालुशोषो-
रसादकासश्वासदौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चामूत्र-
सङ्गाध्मानच्छर्दिक्ष्वथुशिरोहन्नामिगुदशूलान्यपि
चोदरं मूढवातं स्थिरमरुणं नीलराजिशिरावनद्धं
मराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदमिनिर्व-
र्तत इत्येतद्वद्गुदोदरं विद्यात् ॥ ३९ ॥

पक्ष्मवालैरित्यादिना वद्गुदोदरमाह । वद्वायने इति वद्
मार्गे उदावर्त इत्यादावपि वद्वायने गुदे इत्यनुवर्तनीयम् ।
अत्र संमूर्च्छनेनात्रपरिवर्तनेन पक्ष्मवालैरित्यादिना हेतुकृतो
गुदो निरोधः । तेन गुदनिरोधकलरूपेणैवैकरूपमेव गुदोदरं

जनयति । तेन पक्ष्मादिगुदनिरोधहेतुपंचकजन्यत्वात् वदगु-
दोदरणां पंचत्वं यथोक्तम् ॥ ३७—३९ ॥

शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।

मिथेतान् यदा भुक्तेर्जृम्भयत्यशनेन वा ॥ ४० ॥

इयात्पाकरसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः प्रस्रवद्वहिः ।

पूरयन्गुदमन्त्रं च जनयत्युदरं ततः ॥ ४१ ॥

इति तदधो नाभ्याः प्रायोऽभिनिवर्तमानमुद-
कोदरस्य च यथाबलं च दोषाणां रूपाणि दर्शय-
त्यपि चातुरः स लोहितनीलपीतपिच्छिलकुणपग-
न्धामवर्च उपवेशते । हिक्काश्वासकासतृणप्रमे-
हारोचकाविपाकदौर्बल्यपरीतश्च भवति । एत-
च्छिद्रोदरं विद्यात् ॥ ४२ ॥

शर्करेखादिना क्षतोदरमाह—अभ्याहतस्यान्तरं मित्वेति
योजना । पाकं गच्छेदिति भिन्नमेवान्तःपाकं गच्छति । वहिरिति
अंत्रं गुदं च वहिर्भागे पूरयन् पाकं गच्छेत् स एव रसोऽन्न-
पाकरूपो व्याधिरूपतया ज्ञेयः । तदधो नामेः प्रायो निव-
र्तमानमिति ऊर्ध्वं निवर्तते । द्रवस्योदरारंभकस्याधोगामिला-
दुदकोदरं भवतीति । उदरान्तरापेक्षया शीघ्रगतिर्भवतीत्यर्थः ।
उदकोदरमेवैतत्स्यात् उदकोदरस्यैवेति वा पाठः । उदकोदरस्य
रूपाणि दर्शयति । दोषाणां च यथाबलं रूपाणि दर्शयतीति
योजना । यथाबलमिति वयोबलवान् दोषो भवति तस्य
रूपाणि दर्शयति ॥ ४०—४२ ॥

खेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।

अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ मारुतः क्लोस्त्रि संस्थितः ४३

स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।

वर्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदरायतौ ॥ ४४ ॥

तस्य रूपाणि—अनन्नकाष्ठापिपासागुदस्त्रावशू-
लश्वासकासदौर्बल्यान्यपि चोदरं नानावर्णराजि-
शिरासन्ततमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शं भवति एत-
दुदकोदरं विद्यात् ॥ ४५ ॥

तत्र अचिरोत्पन्नमुपद्रवमुदकमप्राप्तमुदरं
त्वरमाणश्चिकित्सेदुपेक्षितानां ह्येषां दोषाः स्व-
स्थानादपावृत्ता अपरिपाकाद्भवीभूताः सन्धीन्
स्रोतांसि चोपक्लेदयन्ति स्वेदश्च बाह्येषु स्रोतःसु
प्रतिहतगतिस्तिर्यग्गतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याय-
यति ॥ ४६ ॥

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरुस्तिमितमा-
कोठितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रांतं ना-
भ्यां सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ।—
तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमात्रवृद्धिः शिरान्तर्धानग-
मनमुदकपूर्णदृतिस्तिक्षोभस्पर्शत्वं च ॥ ४७ ॥

तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति छर्द्यतीसारतमकतृ-

ष्णाश्वासकासहिक्कादौर्बल्यपार्श्वशूलारुचिस्वरमे-
दमूत्रसङ्गादयस्तथाविधमचिकित्स्यं विद्यादिति ४८

क्षेहेत्यादिना उत्पत्तिविशिष्टं जलोदरमाह—क्लोम हृदयाव-
यवविशेषः । वर्धयेतामिति यथोक्तौ कफमारुतौ । तयोश्चांबुव-
र्धकत्वं पिपासाजननेनाम्बुपानादेरिति ज्ञेयम् । साध्यासाध्य-
विभागमाह तत्रेत्यादि । अनुदकप्राप्तमिति अजातोदकरूप-
दोषावस्थं परिपाकेनात्र दोषाणां द्रवत्वं स्वभावादेव ज्ञेयम् ।
बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिरिति वहिर्गन्तुमसमर्थम् । अत्र
जलजन्यमूर्ध्वरूपं पिच्छोत्पद्यते तेन पिच्छोत्पत्तिलक्षणमेव
तावदेव । पिच्छासदृशो भागः पिच्छा । अन्ये तु भक्तमण्ड-
पिच्छामाहुः । सर्पतीति चलति । उदकपूर्णदृतिवत् संक्षोभः
मांसस्य पिच्छोदकरूपं प्राप्तस्य । तमकः श्वासविशेषः ।
अचिकित्स्यमिति विषप्रयोगशस्त्रप्रणिधानादिदारुणकर्मव्यतिरि-
क्तक्रियाऽचिकित्स्यम् विद्यात् ॥ ४३—४८ ॥

भवति चात्र ।

वातात्पित्तात्कफात्प्लीहः सन्निपातात्तथोदकात् ।

परम्परं कृच्छ्रतरमुदरं शिषगादिशेत् ॥ ४९ ॥

पक्षाद्वज्रगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं यथा ।

प्रायो भवत्यभावाय च्छिद्रान्नं चोदरं नृणाम् ॥ ५० ॥

परंपरं कृच्छ्रतममिति यथा यथा परलनिर्देशे तथा तथा
कृच्छ्रसाध्यत्वम् । वदच्छिद्रदकोदराणां विशेषमाह—पक्षादि-
त्यादि । वदगुदमुदरं पक्षादिनाशाय प्रायो भवति । कदाचित्प-
क्षादूर्ध्वमपि अभावाय भवतीति प्रायःशब्देनाह—जातोदकं
छिद्रं च प्रायो विनाशाय भवति । कदाचित् विषशस्त्राभिमत-
चिकित्सया जातोदकं छिद्रं वदगुदं च सिध्यतीति प्रायः-
शब्देन दर्शयति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

शूनाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ।

बलशोणितमांसाग्निपरिक्षीणं च संत्यजेत् ॥ ५१ ॥

श्वयथुः सर्वममोत्थः श्वासो हिक्कारुचिः सत्पृष्ट ।

मूर्च्छाच्छर्द्यति सारश्च निहन्त्युदरिणं नरम् ॥ ५२ ॥

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।

बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥ ५३ ॥

अजातजललक्षणमाह ।

अशोथमरुणाभासं सशब्दं नातिभारिकम् ।

सदा गुडगुडायन्तं शिराजालगद्वाक्षितम् ॥ ५४ ॥

नामि विष्टभ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ।

हृन्नामिवक्लृणकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥ ५५ ॥

कर्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ।

मूत्रेऽल्पे संहतविषि लालया विरसे मुखे ॥ ५६ ॥

अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय तत्त्वतः ।

उपाक्रमेद्विषग्दोषबलकालविशेषवित् ॥ ५७ ॥

शूनाक्षमित्यादिना साध्योक्तानामप्यसाध्यतामाह । कुटिलो-
पस्थितिं वक्रोपस्थः । उपक्षिप्त्वा तन्वी च लग्नस्य स तथा ।
अग्निक्षयश्चोदरे प्रथमत एव यद्यपि भवति तथापि असाध्य-
लक्षणेषु विशेषेणामिक्षयो लक्षणोत्तरमुक्तश्च भवतीति ज्ञेयम् ।
जन्मनैवेत्युत्पत्तिमात्रेण । अजाताम्बुलक्षणमाह अजातशो-
थमिति । नातिभारिकमिति नातिगुरुणा भारेण युतं नाभिं विष्ट-
भ्येति नाभिं स्तम्भयित्वा कृत्वा वेगमिति पुरीषवातवेगं कृत्वा
वातपुरीषं विसृज्येति यावत् । प्रणश्यतीति लीनं भवति ।
कर्कशमिति वेगवन्तं सृजतीति वातं सरता ॥ ५१—५७ ॥
वातोदरे बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात्स्नेहविरेचनम् ॥ ५८ ॥
हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
तथास्थानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्मापयेत्पुनः ॥ ५९ ॥
दोषातिमात्रोपचयात्स्रोतसां सन्निरोधनात् ।
संभवन्त्युदराण्येवमतो नित्यं विशोधयेत् ॥ ६० ॥
शुद्धं संसृज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत्तु तम् ।
प्रागुत्कृष्टाग्निवर्त्यं च बले लब्धे क्रमात्पयः ॥ ६१ ॥
यूषै रसैर्वा मन्दांम्ललवणै रोधितानलम् ।
सोदावर्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेन्नरम् ॥ ६२ ॥
स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्तिषु ।
दीप्ताग्निं वद्धविद्धातं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥ ६३ ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरुहो दाशमूलिकः ।
वातघ्नान्मलशूतैरण्डतिलतैलानुवासनः ॥ ६४ ॥
अविरेच्यं तु यं विद्यादुर्बलं स्थविरं शिशुम् ।
सुकुमारं प्रकृत्याल्पदोषं वातोल्बणानिलम् ॥ ६५ ॥
तं मिषकू शमनैः सर्पिर्यूषमांसरसौदनैः ।
वस्यभ्यङ्गानुवासैश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ ६६ ॥
वातोदकमित्यादिना चिकित्सामाह परिम्लानमिति क्षीणं ।
तथेति वक्ष्यवेष्टनेन । उदरे पुनः शोधनोत्पत्तिमाह । दोषे-
ल्यादि स्रोतोमार्गनिरोधनादिति स्रोतोमुखनिरोधनादित्यर्थः ।
मार्गशब्दोऽत्र स्रोतोवाची । संसृज्येत्यत्र पेयादिक्रमेणोत्पाय ।
प्रागुत्कृष्टादिति उत्कृष्टे दृश्यमाने । कार्यं कर्तव्यमित्यनुवर्त-
नीयम् । उत्सर्गतस्तु बलजनककार्यं कृत्वा पयो निवर्तनीयम् ।
वातघ्नादिभिः शूतमैरण्डतैलं वा अनुवासनं यस्य वस्त्रोः स तथा ।
अनुवासैरित्यनुवासनैः ॥ ५८—६६ ॥
पित्तोदरे तु बलिनं पूर्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ॥ ६७ ॥
संजातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा सत्रिवृत्कल्केनोरुवूकशूतेन वा ॥ ६८ ॥
सातलात्रायमाणाभ्यां शूतेनारग्वधेन वा ।
सकफे वा समूत्रेण सवाते तित्तसर्पिषा ॥ ६९ ॥
पुनः क्षीरप्रयोगं च वस्तिकर्म विरेचनम् ।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥ ७० ॥

स्निग्धं स्विन्नं विशुद्धं तु कफोदरिणमातुरम् ।
संसर्जयेत्कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ॥ ७१ ॥
गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिमिस्तथा ।
सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥ ७२ ॥

सातला चर्मकषा । क्षीरवस्तिरिति क्षीरप्रधानो वस्तिः । स-
कफेति कफयुक्ते पित्ते समूत्रेणेत्यत्र पयसेत्यनुवर्तते सवाते
पित्ते तित्तसर्पिषा विरेचनं त्रिवृतादिद्रव्ययुक्तेन विरेचनं
कर्तव्यं । क्रमेणेति क्षीरप्रयोगादिक्रमेण पित्तोदरं जयतीति यो-
जना । विशुद्धमित्यत्र वमनं विना विशुद्धो ज्ञेयः । वम-
नस्योदरे निषिद्धत्वात् । चूर्णयुक्तायस्कृतयः चूर्णायस्कृतयः
नवायोरजसो भागं चूर्णं तु मधुसर्पिषा इत्याद्युक्ताः ।
किंवा चूर्णान्यत्रैव वक्ष्यमाणानि । अयस्कृतयस्तु रसायनोक्त-
लोहप्रयोगे ज्ञेयाः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत्क्रियाः ।
सोपद्रवं तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं विजानता ॥ ७३ ॥

सर्वा यथोक्ता इति प्रत्येकं वातादिविहिताः सर्वा एव सन्नि-
पातोदरे कर्तव्याः । सोपद्रवं तु निर्वृत्तमिति सोपद्रवतयोल-
न्नम् ॥ ७३ ॥

उदावर्तरुगानाहैर्दाहमोहतृषाज्वरैः ।
गौरवारुचिकाठिन्यैश्चानिलादीन्यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥
लिङ्गैः श्लीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं वापि स्वलक्षणैः ।
चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथाबलम् ॥ ७५ ॥
स्नेहं स्वेदं विरेकं च निरुहमनुवासनम् ।
समीक्ष्य कारयेद्वाहौ वामे वा व्यधयेच्छिराम् ॥ ७६ ॥
षट्पलं वा पिबेत्सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।
सगुडामभ्यां वापि क्षारारिष्टगणांस्तथा ॥ ७७ ॥
पिप्पली नागरं दन्ती चित्रकं द्विगुणामयम् ।
विडङ्गांशयुतं चूर्णमेतदुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ७८ ॥
विडङ्गं चित्रकं शुण्ठीं सघृतां सैन्धवं वचाम् ।
दग्ध्वा कपाले पयसा गुल्मश्लीहापहं भवेत् ॥ ७९ ॥
रोहीतकलतानां तु काण्डकाः सामया जले ।
मूत्रे वा शूतमेतच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ॥ ८० ॥
कामला गुल्ममेहार्शः श्लीहसर्वोदरक्रिमीन् ।
तद्वन्याज्जाङ्गलरसैर्जीर्णं स्याच्चात्र भोजनम् ॥ ८१ ॥
श्लीहोदरचिकित्सामाह उदावर्तल्यादि । अनिलादीन्यथा-
क्रममिति उदावर्तरुगानाहैर्वातं दाहमोहतृषाज्वरैः पित्तं श्ले-
कफं दृष्ट्वा चिकित्सां कुर्वीत । किंतु बाधितं रक्तं तल्लक्षणेर्दृष्ट्वा
चिकित्सां कुर्वीत । तत्र रक्तस्य लक्षणानि विविशोणित्तयो-
क्तानि तत्रान्तरे विदाहस्तृष्णां वैरस्यं गात्रगौरवम् । मूर्ख-
इत्यादीनि ज्ञेयानि । श्लीहीति श्लीहोदरे । यथादोषमिति उल्ब-
णदोषप्रशमनीं वामे बाहौ सिराव्यधः सामान्योक्तोऽपि
उक्तप्रत्ययान्तरैराख्यसिराव्यधो ज्ञेयः । पिप्पलीर्वा प्रयो-

जयेदिति रसायनोक्तपिप्पलीवर्धमानं प्रयोजयेत् । क्षारारिष्ट-
गणानिति ग्रहण्यशौवक्ष्यमाणक्षारारिष्टसमूहान् । इहापि च
विद्वद्भिमित्यादिना क्षारं तथा रोहितकलतेत्यादिनारिष्टं च
वक्ष्यति । द्विगुणाभयमिति द्विभागाभयं रोहितकलता रोहितक
इति ख्याता । काण्डका इति खल्पप्रमाणाः खण्डाः । असुनु-
यादिति द्रवे मन्नाः कृत्वा संधानार्थं स्थापयेत् ॥ ७४—८१ ॥

रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ।
कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ॥ ८२ ॥
पालिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः सर्वैश्चापि तुल्यया ।
रोहीतकत्वचा मिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ८३ ॥
ग्रीहातिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ।
तथा गुल्मोदरश्वासक्रिमिपाण्डुत्वकामलाः ॥ ८४ ॥

रोहितकेत्यादौ सप्तपंचाशत्पलकाथोऽष्टगुणमुदकं दत्त्वा
पादावशेषेण द्विपलोपेतचतुर्दशशरावावधिमानः काथो
भवति । सर्वैस्तैश्चापि तुल्ययेति रोहितकलचा पंचपलानी-
त्यर्थः । पिष्टैरिति पंचकोलैः पिष्टैः तथा विभक्तिविपरिणामा-
द्रोहितकलचापिष्टयेति ज्ञेयम् ॥ ८२—८४ ॥

अग्निकर्म च कुर्वीत मिषग्वत्तकफोत्वणे ।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पीषि क्षीरवस्तयः ॥ ८५ ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ।
यूषैर्मोसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥ ८६ ॥

अग्निकर्मैति गुल्मवदन्नाप्यग्निकर्म वदन्ति । वातकफोत्वणे-
ऽहोदरे एव ज्ञेयम् । दीपनीयसमायुतैरिति पिप्पल्यादि-
दीपनीयगणसंस्कृतैरित्यर्थः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

लघून्यन्नानि संस्वज्य भजेत्प्लीहोदरी नरः ।
स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ॥ ८७ ॥
सतैललवणं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ।
परिस्त्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णं चैव विरेचनम् ॥ ८८ ॥
उदावर्तहरं कर्म कार्यं वातघ्नमेव च ।
छिद्रोदरमृते स्वेदाच्छ्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥ ८९ ॥
जातं जातं जलं स्नायमेवं तत्पातयेद्भिषक् ।
तृष्णाकासज्वरार्ते तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ॥ ९० ॥

निरुहस्योत्सर्गत एव सतैललवणत्वे सिद्धे सतैललवणमितिप-
दं तैललवणयोरत्राधिकदानोपदर्शनार्थम् । बद्धछिद्रकफोदराणां
च यद्यप्यास्थापनं निषिद्धं तथापि तदेकसाध्यायामवस्थायां
निरुहानुवासनमिह ज्ञेयम् । परिस्त्रंसीनीत्यनुलोमनानि छिद्राच्च
चोदरं तृणमित्यत्र यद्यप्यसाध्यत्वमुक्तं तथापि तत्र प्रायः-
शब्दनिवेशात्साध्यताव्यभिचारोऽपि दर्शितः । तेनेह तन्धि-
क्तिसोच्यते । उत्तरत्रापि च पिपीलिकादंशादिना छिद्रो-
दरस्योच्यते । तथाहि—हन्ति सर्वोदराण्येतत् चूर्णमित्यनेन
सर्वोदरचिकित्सा वक्तव्या । अन्ये तु सर्वोदरहन्तृत्वक-
थनं न पारमार्थिकम् । ऋते स्वेदादित्यनेन स्वेदस्य छिद्रोदरे

उदककारकतया निषेधं दर्शयति । तृष्णेत्यादिना प्रत्याख्येयं
छिद्रोदरमाह—अपामित्यादिना ॥ ८७—९० ॥

वर्जयेच्छ्वासिनं तद्वच्छूलिनं दुर्बलेन्द्रियम् ।
अपां दोषे ग्रहण्यादौ विदध्यादुदकोदरे ॥ ९१ ॥
मूत्रयुक्तानि तीक्ष्णानि विविधक्षारवन्ति च ।
दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ॥ ९२ ॥
द्रवेभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।
सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ॥ ९३ ॥
तस्माद्भिदोषशमनीं क्रियां सर्वेषु कारयेत् ।
दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे बहिर्मन्दत्वमृच्छति ॥ ९४ ॥
तस्माद्भोज्यानि योज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
रक्तशालीन्यवान्मुद्गान्जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ॥ ९५ ॥

पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुशीधूंस्तथा सुराम् ।
यवागूमोदनं वापि यूषैरद्याद्रसैरपि ॥ ९६ ॥
मन्दास्लक्ष्णेहकटुभिर्यच्च मूलोपसाधितैः ।
औदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥ ९७ ॥
व्यायामाध्वदिवास्वप्नं यानयानं च वर्जयेत् ।
तथोष्णलवणास्लानि विदाहीनि गुरुणि च ॥ ९८ ॥
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानं च वर्जयेत् ।
नातिसान्द्रं मतं पाने स्वादु तक्रमपेलवम् ॥ ९९ ॥
ज्यूषणक्षारलवणैर्युक्तं तु निचयोदरी ।
वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ॥ १०० ॥

शर्करामधुकोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ।
यमानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ॥ १०१ ॥
पिबेन्मधुयुतं तक्रं व्यक्ताम्लं नातिपेलवम् ।
मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वकुष्ठसैन्धवैः ॥ १०२ ॥
युक्तं प्लीहोदरी जातं सव्योषं तूदकोदरी ।
बद्धोदरी तु हवुषायमान्यजाजीसैन्धवैः ॥ १०३ ॥
पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ।
गौरवारोचकार्तानां समन्दाभ्यतिसारिणाम् ॥ १०४ ॥
तक्रं वातकफार्तानाममृतत्वाय कल्पते ।
शोफानाहार्तितृष्णमूच्छापीडिते कारभं पयः ॥ १०५ ॥
शुद्धानां क्षामदेहानां गव्यं छागं समाहिषम् ।
देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिषुकैः ॥ १०६ ॥
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ।
वृश्चिकालीं वचां कुष्ठं पञ्चमूलां पुनर्नवाम् ॥ १०७ ॥
भूतीकां नागरं धान्यं जले पक्त्वावसेचयेत् ।
पलाशं कचृणं रास्ना तद्वत्पक्त्वावसेचयेत् ॥ १०८ ॥
मूत्राण्यद्यादुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ।
रूक्षाणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ॥ १०९ ॥
दीपनीयानि सर्पीषि जठरान्नानि वक्ष्यते ।
पिप्पलीपिप्पलीमूलव्यचित्रकनागरैः ॥ ११० ॥

उत्पत्तिविशिष्टदोषरचिकित्सा माह—अपां दोषहराणि इति वदन्ति । उदकादिभ्य इति उदकप्रकारेभ्योऽवान्तरेभ्यः । नियच्छेदिति निवर्तयेत् । अनुपूर्वश इति क्रमेण । निवर्तयन्नत्र सर्वोदरसाधारणी चिकित्सा वक्तुमाह—सर्वमित्यादिना । भोज्यानि अन्नानि पुनर्भोज्यानीति भोक्तव्यानि । मन्दाग्नेरित्यादौ मन्दशब्दोऽल्पवचनः । यानयानमित्यश्वादिना यानम् । अपेलवमित्यत्र उद्धृतकेहं । स्वाद्विति सद्यो मथितं मधुरं जातं । कवोष्णमिति ईषदुष्णं । उत्काथ्येति जले पक्त्वा अवसेचयेदित्यत्र उदरमित्यनुवर्तते । जेहनीयानीत्यत्र केचिद्दीपनीयानीति पठन्ति ॥ ९१—११० ॥

सक्षारैरर्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ।
कल्कैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्धस्य रसेन च ॥ १११ ॥
दधिमण्डातकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ।
श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्माशौंसि च नाशयेत् ॥ ११२ ॥
इति पञ्चकोलघृतम् ।

नागरत्रिफलाप्रस्थं घृततैलात्तथाढकम् ।
मस्तुनः साधयित्वैतत्पिबेत्सर्वोदरापहम् ।
कफमारुतसंभूते गुल्मे चैतत्प्रशस्यते ॥ ११३ ॥

इति नागरघृतम् ।

पिप्पलीत्यादौ सक्षारैरर्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेदिति पाठे । द्विशब्दः प्रस्थेन तथार्धपलिकैरित्यनेन च योज्यः । एतेन पिप्पल्यादीनां द्विरिति द्विगुणार्धपलैः षट्पलानि भवन्ति । प्रस्थेन च द्विशब्दयोजनाद्वृत्तप्रस्थद्वयं भवति । कास्मीरे तु पलिकैः सपिप्पलीक्षारैः द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेदित्येव पठ्यते । जतूकर्णोऽप्याह “दशमूलतुलार्धरसे सक्षारैः पञ्चकोलकैः । सार्धं घृतार्धप्रस्थं दधिमस्तुकमुदरघ्नमिति” ॥ १११—११३ ॥

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात्पले ।
कल्के सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ॥ ११४ ॥
इति चित्रकघृतम् ।
यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलरसेन च ।
सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वापि पिबेद्धृतम् ॥ ११५ ॥
इति यवाद्यघृतम् ।

चतुर्गुणेत्यादौ सक्षारमित्यनेन यवक्षारस्यापि चित्रकवत्पलं देयम् । उक्तं ह्यन्यत्र—“अमिक्षारपलाभ्यां हि मूत्रं चतुर्गुणं घृतप्रस्थं”मिति ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

एभिः क्षिग्धाय संजाते बले शान्ते च मारुते ।
सस्ते दोषाशये दद्यात्कल्पदृष्टं विरेचनम् ॥ ११६ ॥
पटोलमूलरजनीविडङ्गत्रिफलात्वचम् ।
काम्पिल्यको नीलिनी च त्रिवृता चेति चूर्णयेत् ॥ ११७ ॥
षडाद्यान्कार्षिकानन्यान्स्त्रीश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् ।

कृत्वा चूर्णमतो मुष्टिं गवां मूत्रेण वा पिबेत् ॥ ११८ ॥
विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गलै रसैः ।
पिण्डपेयां च पीत्वा वा सव्योषं षडहं पयः ॥ ११९ ॥
घृतं पिबेत्ततश्चूर्णं पिबेदेवं पुनः पुनः ।
हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
कामलां पाण्डुरोगं च श्वयथुं चापकर्षति ॥ १२० ॥
इति पटोलाद्यं चूर्णम् ।

दोषाशय इति दोषः ज्ञेहेन विमुक्तवन्धनत्वात्सक्त इत्यर्थः । पटोलेत्यादौ षडाद्यान्कार्षिकानित्यनेन त्रिफलायाः समं प्रत्येकं कार्षिकत्वं कम्पिलकादीनां चूर्णानां यथाक्रमं द्विचतुर्गुणत्वम् । मुष्टिमिति पलम् । सव्योषं षडहं शृतं पयः पिबेदिति विरेचनदिने मण्डपेयानामन्यतमं अग्न्यपेक्षया कर्तव्यम् । ऊर्ध्वं यथोक्तपयोवृत्तिना भवितव्यम् । ततः पुनः सप्तमे पटोलादिचूर्णं पेयम् । ईदृशं पुनः पुनः कर्तव्यम् ॥ ११६—१२० ॥
गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् ।
पिबेद्वाक्षाम्बुगोमूत्रकोलकर्कन्धुशीधुभिः ॥ १२१ ॥
यमानी हवुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका ।
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ॥ १२२ ॥
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रका ।
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ॥ १२३ ॥
विडङ्गस्य समांशानि दन्त्या भागास्तथा ।
त्रिवृद्विशालयोद्वौ द्वौ शतला स्याच्चतुर्गुणा ॥ १२४ ॥
एतन्नारायणं नाम चूर्णं रोगगणापहम् ।
नैतत्प्राप्यातिवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ॥ १२५ ॥
तर्केणोदरिभिः पेयं गुल्मिभिर्बदराम्बुना ।
आनद्धवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया ॥ १२६ ॥
दधिमण्डेन विट्सङ्गे दाडिमाम्बुभिरर्शसैः ।
परिकर्तं सवृक्षाम्लमुष्णाम्बुभिरजीर्णकैः ॥ १२७ ॥
भगन्दरे पाण्डुरोगे श्वासे कासे गलग्रहे ।
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ॥ १२८ ॥
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ।
यथार्थं क्षिग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ॥ १२९ ॥
इति नारायणचूर्णम् ।

शङ्खिनी श्वेतमल्लातको कोलकर्कधूनां रसेव ज्ञेया । यवानीत्यादावुपकुञ्चिका । कृष्णजीरकाः । अजमोदोऽग्रगन्धा, कारवी अल्पजीरकं जीरकशब्देन तु महाजीरकम् । दन्त्याभागास्तथाः गृहीतभागापेक्षया । एवं त्रिवृद्विशालयोरपि आद्यभागापेक्षया द्वैगुण्यम् । नारायणसंज्ञानिमित्तमाह—नैतदित्यादि । एतेन नारायणसधर्मित्वात् नारायणसंज्ञेत्युक्तं भवति ॥ १२१—१२९ ॥

हवुषा काञ्चना क्षीरी त्रिफला कटुरोहिणी ।
नीलिनी त्रायमाणा च शतला त्रिवृता वचा ॥ १३० ॥

सैन्धवं काललवणं पिप्पली चेति चूर्णयेत् ।
दाडिमत्रिफलामांसरसमूत्रसुखोदकैः ॥ १३१ ॥
पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु ग्रीहि सर्वोदरेषु च ।
कुष्ठे श्वित्रे सरुजके सवाते विषमाग्निषु ॥ १३२ ॥
शोथार्शः पाण्डुरोगेषु कामलासु हलीमके ।
वार्त पित्तं कफं चाशु विरेकात्संप्रसाधयेत् ॥ १३३ ॥
इति हवुषाद्यं चूर्णम् ।

नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
चित्रकं च पिवेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ॥ १३४ ॥
इति निलीन्याद्यं चूर्णम् ।

हवुषेत्यादौ—काललवणं विडलवणमेव अन्ये तु सौवर्च-
लाकारं लवणमाहुः । दाडिमादिमिरिति शब्दः संबध्यते ॥
१३०—१३४ ॥

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्धसहितं दधि ।
जातं विमथ्य तद्युक्त्या त्रिवृत्सिद्धं पिवेद्धृतम् ॥ १३५ ॥
तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिवेत् ।
सुक्कक्षीरपलकल्केन त्रिवृता षट्पलेन च ।
गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥ १३६ ॥
इति सुहीक्षीरघृतम् ।

क्षीरद्रोणमित्याद्युक्तानि घृतानि तुल्यकर्माणि तत्रच प्रथमे
घृते द्रवानुक्ते जलेनैव पाकः किंवा प्रकृतदधिमथितेन घृतेनैव
तथेत्यादिना षट्पलेन चेत्यन्तेन द्वितीयं घृतम् । तथेति पूर्व-
प्रकारोत्थितं घृतमेव । एवं उत्तरे घृते तत्तच्छब्दार्थं वर्ण-
यन्ति ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

दधिमण्डाढके सिद्धात्सुक्कक्षीरपलकल्कितात् ।
घृतप्रस्थात्पिवेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥ १३७ ॥
एषां चानुपिवेत्पेयां पयो वा स्वादु वा रसम् ।
घृते जीर्णे विरिक्तं तु कोष्णनागरकैः शृतम् ॥ १३८ ॥
शुण्ड्याः पिवेत्ततः पेयां यूषं कौलत्थिकं ततः ।
पिवेद्रुक्षह्यहं त्वेवं पयो वा प्रतिभोजितः ॥ १३९ ॥
पुनःपुनः पिवेत्सर्पिरानुपूर्व्या तथैव च ।
घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्यात्कुशलो मिषक् ४०
गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ।

पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहमेदनम् ॥ १४१ ॥
पेयादीनां त्रयाणां अन्नानुपानत्वं कफपिते । किंवा प्रकृ-
त्यभ्यपेक्षयानुपानमेदः कल्पनीयः । नागरकैः शृतमित्यत्र
षड्जविधिना जलसाधनम् । द्वितीये दिवसे यूषं कौलत्थिकं
तत इति तृतीये दिवसे, उक्तं हि प्रथमे नागरयूषं परेऽहनि
पेया । तृतीये कुलत्थोदनमिति । रुक्ष इति पुनःपुनः पिवेदि-
त्यनेन संबध्यते । तेन रुक्षस्य एतत्क्षेहविरेचनं कर्तव्यम् ।
यत्तु क्षेहविरेचनमित्यत्र लिङ्गो नाधिकारीति दर्शयति । इद-
मेव नागरादिशृतपानीयादिनोपपादितं तथा बलापेक्षया भूयो

वा प्रतिभोजित इति अधिकानि वा दिनानि मात्रया भोजितः
सन् पुनःपुनः पिवेदिति योज्यम् ॥ १३७—१४१ ॥

गुल्मघ्ननीलिनीसर्पिःक्षेहं वा मिश्रकं पिवेत् ।
कमान्निर्हृतदोषाणां जाङ्गलप्रतिभोजिनाम् ॥ १४२ ॥
दोषशेषनिवृत्त्यर्थं योगान्वक्ष्याम्यतः परम् ।
चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण ना पिवेत् ॥ १४३ ॥
मांसयुक्तं तथा हस्तिपिप्पली विश्वमेवजम् ।
विडङ्गं चित्रकं दन्ती चव्यं व्योषं च तैः समैः १४४
कल्कैः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ।
पिवेत्कषायं त्रिफलादन्तीरोहितकैः शृतम् ॥ १४५ ॥
व्योषक्षारयुतं जीर्णं रसैरद्यात्सजाङ्गलैः ।
मांसं वा भोजनं भोज्यं सुधाक्षीरघृतान्वितम् १४६

गुल्मघ्नमिति गुल्महरत्वेनोक्तं गुल्माध्याये । मिश्रकगुल्मो-
क्त एव चित्रकेत्यादौ मांसयुक्तमितिच्छेदः । तथा हस्तिपि-
प्पल्यादाविति क्षीरेण पिवेदिति संबध्यते । विडङ्गादिभिः
क्षीरं अष्टपलं चतुर्गुणजलेन साधनीयम् । पिवेत्कषायमित्यादौ
व्योषक्षारयोः प्रक्षेप्यत्वं । मांसं वेत्यादौ तु सुधाक्षीरसाधितं
घृतं पूर्वोक्तं ज्ञेयम् ॥ १४२—१४६ ॥

क्षीरानुपानं गोमूत्रेणामयां वा प्रयोजयेत् ।
सप्ताहं माहिषं मूत्रं क्षीरं चान्नममुक् पिवेत् १४७
मासमौष्टं पयश्छागं त्रीन्मासान्व्योषसंयुतम् ।
हरीतकीसहस्रं वा क्षीराशी वा शिलाजतु ॥ १४८ ॥
शिलाजतुविधानेन गुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ।
शृङ्गवेराद्रंकरसः पाने क्षीरसमो मतः ॥ १४९ ॥
तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दशगुणेन वा ।
दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे हितम् ॥ १५० ॥
शूलानाहविवन्धेषु सकृद्युषरसादिभिः ।
सरलामरशिग्रूणां वीजेभ्यो मूलकस्य च ॥ १५१ ॥
तैलान्यभ्यङ्गपानार्थं शूलघ्नान्यनिलोदरे ।
स्तैमित्यारुचिहृल्लासेष्वल्पाग्निर्मद्यपस्तथा ॥ १५२ ॥
अरिष्टान्वा पिवेत्क्षारान्कफस्थानस्थिरोदरः ।
पिप्पलीं तिल्वकं हिङ्गु नागरं हस्तिपिप्पलीम् १५३
भल्लातकं शिग्रुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ।
देवदारु हरिद्रे द्वे सरलातिविषे वचाम् ॥ १५४ ॥
कुष्ठं मुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च ।
दधिसर्पिर्वसातैलमज्जयुक्तानि दाहयेत् ॥ १५५ ॥
अन्नादूर्ध्वमतः क्षाराद्विडालकपदं पिवेत् ।
मदिरादधिमण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ॥ १५६ ॥
हृद्रोगं श्वयथुं गुल्मं ग्रीहाशौजठराणि च ।
विषूचिकामुदावर्तं वाताष्टीलां च नाशयेत् ॥ १५७ ॥
क्षारं चाजकरीषाणां स्रुतं मूत्रैर्विपाचयेत् ।
कार्षिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ॥ १५८ ॥

पिप्पलीं चित्रकं शुण्ठीं त्रिफलां त्रिवृतां वचाम् ।
 द्वौ क्षारौ शातलां दन्तीं स्वर्णक्षीरीं विषाणिकाम् ॥
 कोलप्रमाणां वटिकां पिबेत्सौवीरसंयुताम् ।
 श्वयथावविपाके च प्रवृद्धे चोदकोदरे ॥ १६० ॥
 भावितानां गवां मूत्रे षष्टिकानां तु तण्डुलैः ।
 यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ॥ १६१ ॥
 पिबेदिक्षुरसं चानु जठराणां निवृत्तये ।
 स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येषां तथा पित्तकफानिलाः ॥
 शङ्खिनीक्षुक्त्रिवृद्दन्तीचिरिविल्वादिपल्लवैः ।
 शाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेद्भिषक् ॥ १६३ ॥
 ततोऽसौ शिथिलीभूतवर्चोदोषाय शास्त्रवित् ।
 दद्यान्मूत्रयुतं क्षीरं दोषशेषहरं शिवम् ॥ १६४ ॥

अनन्तमुगिति गोमूत्रेत्यादि योगत्रये योज्यम् । क्षीराशीति
 क्षीरमनुशिलाजलश्रीयात् । शिलाजतुविधानेन इत्यनन्तरोक्त-
 शिलाजतुविधानमेव । क्षीराशीत्यनेनोक्तं गृह्यते न रसायनो-
 क्तम् व्यवहितत्वात् । शृङ्गवेराद्रकशब्देन शुष्काद्रकरसः क्वाथ
 इत्यर्थः । विडालपदकः कर्षः । क्षारं चाजकरीषाणामित्यादौ
 क्षारान् षड्वद्रेण एकविंशतिवारस्त्रावणेन क्षारद्रवं ग्राह्यम् ।
 यावच्चूर्णसमुदायद्रवत्वेन कृतद्वैगुण्यं सदृष्टगुणं भवति ॥
 ॥ १४७—१६४ ॥

पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रहं चापि मारुतम् ।
 जनयेद्यस्य तैलं स विल्वक्षारेण नापिबेत् ॥ १६५ ॥
 तथाग्निमन्थस्योनाकपलाशतिलनालजैः ।
 बलाकदल्यपामार्गक्षारैः प्रत्येकशः स्रुतैः ॥ १६६ ॥
 तैलं पक्त्वा मिषग्दद्यादुदराणां प्रशान्तये ।
 निवर्तते चोदरिणां हृद्ग्रहश्चानिलोद्भवः ॥ १६७ ॥

पार्श्वेत्यादौ उरस्तम्भे इति उपस्तम्भः उपशब्दः समीप-
 वाची । विल्वक्षारेण इति विल्वफलदाहात्कृतेन क्षारेण सिद्धं
 तैलं पाययेत् । तथा तिलनालजैः क्षारैः सिद्धं तैलं पाययेदिति
 संबन्धः ॥ १६५—१६७ ॥

“कफे वातेन पित्तेन ताभ्यां वाप्यावृतेऽनिले ।
 वलिनः स्वौषधयुतं तैलमैरण्डजं हितम् ॥ १६८ ॥
 सुविरिक्तो नरो यस्तु पुनराधमतीह तम् ।
 सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरुहैः समुपाचरेत् ॥ १६९ ॥
 सोपस्तम्भोऽपि वा वायुराध्मापयति यं नरम् ।
 तीक्ष्णैः सक्षारगोमूत्रैर्वस्तिभिस्तमुपाचरेत् ॥ १७० ॥

कफेत्यादौ कफे वातेनावृते कफे पित्तेनावृते ताभ्यां कफपि-
 ताभ्यां वाते आवृते इत्यर्थः । स्वौषधमिति आवरकदोषहर-
 मौषधमित्यर्थः ॥ सुविरिक्तमित्यादौ विरिक्तस्य ध्मानं रिष्ट-
 मिति ज्ञेयम् । तेनाह निर्जितवाते पुनराध्मानं न रिष्टं अतस्त-
 चिकित्सोपदेशोऽत्र युज्यते किंवा रिष्टयुक्तं पुनराध्मानं इत्या-
 दाय इह सोपस्तम्भ इति कृतम् । सोपस्तम्भ इति साव-
 रणः ॥ १६८—१७० ॥

क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे चापशाम्यति ।
 ज्ञातीन्समुद्बुद्धो दारान्ब्राह्मणाद्युपतीन्गुरुन् ॥ १७१ ॥
 अनुज्ञाप्य मिषकर्म विदध्यात्संशयं ब्रुवन् ।
 अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ॥
 एवमाख्याय तस्येदमनुज्ञातः प्रयोजयेत् ।
 पानभोजनसंयुक्तं विषमस्यै प्रदापयेत् ॥ १७३ ॥
 यस्मिन्वा कुपितः सपो विस्मृजेद्धि फले विषम् ।
 तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गगः ॥ १७४ ॥
 विषेणाशु प्रमाथित्वादाशु भिन्नः प्रवर्तते ।
 विषेण हृतदोषं तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥ १७५ ॥

क्रिया निवृत्त इत्यादिना । जातोदकतां दर्शयति । तत्र हि
 क्रियानिषिद्धा । अजातोदकमित्यादिना त्रिदोषजेत्यनेनापि
 जातोदके त्रिदोषमिति ज्ञेयम् । अजातोदके त्रिदोषेऽपि क्रिया
 उक्तैव । एवंभूतत्रिदोषस्य तु क्रियानिवृत्तपदेनैव लभेऽपि
 त्रिदोषे इति पदं त्रिदोषस्य जातोदकस्याप्यत्र क्रियालुलो-
 पदर्शनार्थं ज्ञात्यादिसंमतिग्रहणादिना एष विपर्ययः । अनु-
 ज्ञात इति अनुमतः विषादिप्रयोगे अस्मिन्निति फले विषं विस्-
 जेत् तथा फलं प्रयोजयेदिति संबन्धः । विषं चात्र दंष्ट्राविष-
 मेव ज्ञेयम् । उक्तं हि—“श्वरोगे दूष्योदरे वद्धगुदे क्षतांत्रजे
 जलोदरे दंष्ट्राविषस्यैव प्रयोगो वै विशोधने” । स्थिर इत्य-
 पलः । लीन इति धालन्तरगतः । प्रमाथित्वादिति क्षोभ-
 कारित्वात् ॥ १७१—१७५ ॥

पाययेत मिषगुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।
 त्रिवृन्मण्डूकपर्ण्योश्च शाकं सयववास्तुकम् ॥ १७६ ॥
 भक्षयेत्कालशाकं वा स्वरसोदकसाधितम् ।
 निरम्ललवणस्नेहं स्विन्नास्विन्नमनन्नमुक् ॥ १७७ ॥
 मासमेकं ततश्चैव तृषितः स्वरसं पिबेत् ।
 एवं विनिर्हते दोषे शाकैर्मासात्परं ततः ॥ १७८ ॥

दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत्कारभं पयः ।
 इदं तु शल्यहर्तृणां कर्म स्याद्दृष्टकर्मणाम् ॥ १७९ ॥
 कालशाकमप्रसिद्धम् । स्वरसोदकाभ्यां साधितम् । ततश्चैव
 स्वरसमिति शाकस्वरसम् ॥ १७६—१७९ ॥

वामं कुक्षिं मापयित्वा नाभ्यधश्चतुरङ्गुलम् ।
 मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् मिषक् ॥ १८० ॥
 विपाट्यान्त्रं ततः पश्चाद्दीक्ष्य बद्धक्षतान्नयोः ।
 सर्पिषाभ्यज्य केशादीनवमृज्य विमोक्षयेत् ॥ १८१ ॥

नाभ्यधश्चतुरंगुलमिति नाभेरधो यथा भवति तथा वाम-
 कुक्षिं मापयित्वा उदरमध्याच्चतुरंगुलं त्यक्त्वा वामकुक्षौ
 नाभ्यधात् अर्धदलपाटनं कर्तव्यम् । पश्चाद्दृष्टक्षतोदरयो-
 न्तरं वीक्ष्य यथोचितक्रियार्थं केशादिमार्जनं कृत्वा संमूढमन्त्रं
 वाक् मोक्षयेत् ॥ १८० ॥ १८१ ॥

मूर्च्छनाद्यच्च समूढमन्त्रं तच्च विमोक्षयेत् ।
छिद्राण्यन्त्रस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीलिकैः १८२
बहुशः संगृहीतानि ज्ञात्वा छित्वा पिपीलिकान् ।
प्रतियोगैः प्रवेद्यान्त्रं प्रेयैः सीव्येद्भ्रूणं ततः ॥१८३॥
तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्भिषक् ।
वामपार्श्वे त्वधो नाभेर्नाडीं दत्त्वा च गालयेत् १८४
निःस्त्राव्य च विमृज्यैतद्वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
तथा बस्तिविरेकाद्यैर्मूर्च्छानं सर्वं च वेष्टयेत् ॥१८५॥
निःसृते लङ्घितः पेयामस्त्रेहलवणां पिबेत् ।
अतः परं च षण्मासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ॥१८६॥
त्रीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत्त्रींश्चापि भोजयेत् ।
श्यामाकं कोरदूष्यं वा क्षीरेण लघुभोजनः ॥१८७॥
नरः संवत्सरेणैवं जयेत्प्राप्तं जलोदरम् ।
प्रयोगाणां च सर्वेषामनुक्षीरं प्रयोजयेत् ॥१८८॥
दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ।
प्रयोगापचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणां पयः ।
सर्वधातुक्षयार्तानां देवानाममृतं यथा ॥१८९॥”

छिद्रान्त्रस्य तु अत्र छिद्राणि पिपीलिकैः दंशयित्वा संगृही-
तानि यथान्त्रछिद्राणि भवन्ति तथा ज्ञात्वा पिपीलिकाशिर-
श्छेदः कार्यः स्यूतयोरपि वद्वच्छिद्रान्त्रयोः निःसृतां प्रवेश-
विधिः प्रतियोगैरित्यनेनोक्तः कर्तव्यः ॥ तथेत्यादिना जातोद-
कविधिमाह तथाव्यधेदिति नाभ्यधश्चतुरंगुले इत्यर्थः । अतः
परमिति अलवणपेयापानादूर्ध्वं षण्मासान् क्षीरवृत्तिः स्यात् ।
ततः क्षीरमात्रवृत्तिषण्मासादूर्ध्वं त्रीन्मासान्पयसा सह पेयां
पाययेत् । ततश्चोर्ध्वं त्रीन्मासान् श्यामाकं कोरदूषमित्यादि
ग्रन्थोक्तं क्षीरेण भोजयेत् । एवं संवत्सरेण इति यदुक्तं तत्पू-
र्यते ॥ १८२—१८९ ॥

तत्र श्लोकौ ।

हेतुं प्राग्रूपमष्टानां लिङ्गं व्याससमासतः ।
उपद्रवान्गरीयस्त्वं साध्यासाध्यत्वमेव च ॥१९०॥
जाताजाताम्बुलिङ्गानि चिकित्सां चोक्तवानृषिः ।
समासव्यासनिर्देशैरुदराणां चिकित्सितम् ॥१९१॥
इति चरकसंहितायामुदरचिकित्सितं त्रयो-
दशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

प्रयोगापचिताङ्गानामिति प्रयोगैः क्षीणदेहानां हेतुमित्या-
दिना संग्रहं ब्रूते । संग्रहाथंश्चाध्यायोक्तोऽनुसरणीयः ॥ १९०
॥ १९१ ॥ इति उदरचिकित्सितं समाप्तम् ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथार्शचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

उदराशंसोऽस्त्रिदोषजलसामान्यात् बद्धगुदोदरकारणाच्च अ-

नन्तरमर्शसां चिकित्सितं ब्रूते ॥ १ ॥ २ ॥

आसीनं मुनिमव्यग्रं कृतजप्यं कृतक्षणम् ।
पृष्ठवानर्शसां मुक्तिमग्निवेशः पुनर्वसुम् ॥ ३ ॥

आसीनमित्यादि । कृतक्षणमिति कृतावसरम् । मुक्तिमिति
रोगोन्मुक्तिं किंवा प्रकोपहेत्वादिं पप्रच्छेति योजना ॥ ३ ॥

प्रकोपहेतुसंस्थानं स्थानं लिङ्गचिकित्सितम् ।
साध्यासाध्यविभागं च तस्मै तन्मुनिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

प्रकोपस्य रोगोत्पादस्य हेतुः । तथाह्यत्र प्रकोपशब्देन
रोगोत्पादं ज्ञापयति यथा—“पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे
हेतुरर्शसाम्” संस्थानमाकारः । संस्थानं यद्यपि लिङ्गे एव
प्रविशति तथापीह बहुप्रपञ्चलाद्बहुचलात्संस्थानं पृथगु-
क्तम् ॥ ४ ॥

इह खल्वग्निवेश ! द्विविधान्यर्शांसि सहजानि
कानिचित् कानिचिज्जातस्योत्तरकालजानि । तत्र
बीजं गुदवलीबीजोपतप्तमायतनमर्शसां सहजा-
नाम् । तत्र द्विविधौ बीजावुपतप्तौ हेतुर्मातापि-
त्रोरपचारः पूर्वकृतं च कर्म; तथाऽन्येषामपि स-
हजानां विकाराणाम् । तत्र सहजानि सहजातानि
शरीरेण, अर्शासीत्यधिमांसविकाराः ॥ ५ ॥

इहेत्यादिना विविधान्यर्शांसि प्रतिपाद्यन्ते सहजानि हेत्वा-
दिना प्राक् । तत्र बीजमिति शुक्रशोणितोक्तम् । तच्च गुदव-
ल्यारंभकेण बीजेनोपतप्तं सत् सहजानां कारणं भवति । गुद-
वल्यारंभकेण च दुष्टेन बीजेन शरीरारंभकस्य बीजस्य अदुष्ट-
स्यासंबन्धः । ततश्च गुदवलीबीजदोषात् गुदवलीष्वेवाशौजन्म
भवति । शोषावयवारंभकं बीजं अदुष्टलाभ विकारं जनयति ।
उक्तं च यस्य यस्याङ्गावयवस्य बीजेन बीजभागः उपतप्तो भ-
वति । तस्य तस्य अङ्गावयवस्य विकृतिरुपजायते इत्यादि ।
अन्ये तु आहिताग्निपाठात् पूर्वनिपातनियमेन उपतप्तगुदवली-
बीजं इत्यस्मिन् गुदवलीबीजोपतप्तमितिपदं कृतमित्याहुः ।
अपचार इति अनुचित आहारविहाररूपः शुक्रशोणितभागवि-
शेषलक्षकः पूर्वकृतं च कर्मेति जायमानस्य सहजस्याशौऽमि-
निर्वर्तकं जन्मान्तरीयं कर्म । तच्च कर्म दुर्बलं सत् मातापित्र-
पचारसहितं बीजदोषकं भवतीति ज्ञेयं । यथोक्तहेतुद्वयं अन्य-
त्रापि सहजे गदेऽतिदिशति तथेत्यादिना । तत्रेत्यादिना
सहजशब्दार्थं व्याकरोति अर्शःशब्दामिधेयमाह—अर्शासी-
त्यादि अधिमांसविकारा इति ॥ ५ ॥

सर्वेषां चार्शसां क्षेत्रं—गुदस्यार्धपञ्चमाङ्गुले-
ऽवकाशे त्रिभागान्तरास्तिस्त्रो गुदचलयः, क्षेत्र-
मिति देशः; केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिशन्त्य-
र्शसां शिश्रमपत्यपथं गलमुखनासिकाकर्णाक्षिव-
र्तमानि त्वक् च । तदस्त्यधिमांसदेशतया गुदव-

लिजानां त्वर्शासीति संज्ञा तन्नेऽस्मिन् । सर्वेषां चार्शसामधिष्ठानं मेदो मांसं त्वक् च ॥ ६ ॥

त्रिभागान्तरा इति ऊर्ध्वपंचांगुलस्य सार्धांगुलरूपतृतीय-
भागवकाशा गुदवलयः । अयं च विभागोऽर्धपंचांगुले गुदे
गुदौष्ठेन गृह्यते इति ॥ केचिदित्यनेन तन्त्रान्तरेऽप्यपथा-
दिगतानामपि अधिमांसानां अर्शासि इति संज्ञा भण्यते इति
सूचयति । अधिष्ठानमिति द्रव्यम् ॥ ६ ॥

तत्र सहजान्यर्शासि कानिचिदणूनि कानिचि-
न्महान्ति कानि चिदीर्घाणि कानिचिद्वस्वानि का-
निचिद्वृत्तानि कानिचिद्विषमविस्तृतानि कानिचिद-
न्तःकुटिलानि कानिचिद्वह्निःकुटिलानि कानिचि-
ज्जटिलानि कानिचिदन्तर्मुखानि यथास्वं दोषानु-
बन्धवर्णानि ॥ ७ ॥

सहजानीत्यादिना संस्थानलिङ्गान्याह । जटिलानीति तृणा-
न्तरितानि । दोषानुबन्धवर्णानीति दोषानुरूपवर्णानि ॥ ७ ॥

तैरुपहतो जन्मप्रभृति भवत्यतिकृशो विवर्णः
क्षामो दीनः प्रचुरविवद्धवातमूत्रपुरीषः शार्करी
चाश्मरी वा तथाऽनियतविवद्धमुक्तपक्वामशुष्क-
मिध्वर्चा अन्तरान्तरा श्वेतपाण्डुहरितपीतर-
कारुणतनुसान्द्रपिच्छिलकुणपगन्धामपुरीषोप-
वेशी नामिवस्तिवक्ष्णोद्देशे प्रचुरपरिकर्तिका-
न्वितः सशूलगुदप्रवाहिकः परिहर्षप्रमेहप्रसक्तवि-
ष्टम्भान्नकूजोदावर्तहृदयेन्द्रियोपलेपः प्रचुरविवद्ध-
तिकाश्लोद्धारः सुदुर्बलो सुदुर्बलाग्निरल्पशुक्रः क्रो-
धनो दुःखोपचारशीलः कासश्वासतमकतृष्णा-
हलासच्छर्दिरोचकाविपाकपीनसक्षवथुपरीतस्तै-
मिरिकः शिरःशूली क्षाममिध्वसन्नसक्तजर्जरस्वरः
कर्णरोगी सशूलपाणिपादवदनाक्षिकूटः सज्वरः
साङ्गमर्दः सर्वपर्वस्थिशूली चान्तरान्तरा पार्श्वकु-
क्षिवस्तिहृदयपृष्ठत्रिकग्रहोपतप्तः प्रध्यानपरः पर-
मालसश्चेति; जन्मप्रभृत्यस्य गुदजैरावृतो मार्गोप-
रोधाद्वायुरपानः प्रत्यारोहन्समानव्यानप्राणोदा-
नान्पित्तश्लेष्माणौ च प्रकोपयति, ते प्रकुपिताः
पञ्च वाताः पित्तश्लेष्माणौ चार्शसमभिद्रवन्त
एतान् विकारानुपजयन्तीत्युक्तानि सहजान्य-
र्शासि ॥ ८ ॥

अनियतत्वं विवद्धमुक्तत्वादि विरुद्धधर्माणां ज्ञेयम् । अन्तरा-
न्तरेति कदाचित्, न सर्वदा । दुःखोपचारशील इति दुःखोपचा-
रहेतुरित्यर्थः । प्रध्यानं घूर्णनम् । पुनरयं सहजाशोयुक्त ईदृ-
ग्याधिपरीतो भवतीत्याह—जन्मेत्यादि । प्रत्यारोहमिति ऊर्ध्व
अनुक्रमेण पंचवातप्रकोपो भवति । अत्र सर्वथा वायुर्विगुणो
भवति । तेन सर्वत्र वाताविकाराः प्रायो भवन्ति । पित्तश्लेष्म-

प्रकोपाच्च तद्विकारा विभवन्तीति युक्तमेव । अर्शसमिति
अशोयुक्तं पुरुषं ॥ ८ ॥

अत ऊर्ध्वं जातस्योत्तरकालजानि व्याख्यास्यामः १

गुरुमधुरशीताभिष्यन्दिविदाहिविरुद्धाजीर्णप्र-
मिताशनासात्म्यभोजनाद्रव्यमात्स्यवाराहमाहि-
षाजाविकपिशितभक्षणात्कृशशुष्कपूतिमांसपैष्टि-
कपरमात्रक्षीरमोदकदधितिलगुडविकृतिसेवनाच्च
माषयूषेक्षुरसपिण्याकपिण्डालुकशुष्कशाकशुक्क-
लशुनकिलाटपिण्डकविसमृणालशालूककौञ्चाद-
नकशेरुकशृङ्गाटकतरुणविरुद्धनवधान्याममूलको-
पयोगाद्गुरुफलशाकरागरहरितकमर्दकवसाशिरस्प-
दपर्युषितपूतिशीतसंकीर्णाश्चाभ्यवहरणान्मन्दका-
तिक्रान्तमद्यपानाद्यापन्नगुरुसलिलपानादतिस्नेह-
पानादसंशोधनाद्वस्तिकर्मविभ्रमादव्यवायाद्विवा-
स्वप्रात्सुखशयनासनोपसेवनाच्चोपहताग्नेर्मलोप-
चयो भवत्यतिमात्रं, तथोत्कटुकविषमकठिनासन-
सेवनादुद्भ्रान्तयानोद्भ्रयानादतिव्यवायाद्वस्तिनेत्रा-
सम्यक्प्रणिधानाद्बुद्धक्षणादभीक्ष्णं शीताम्बुसंस्प-
र्शाच्चेललोद्भूतणादिघर्षणात्प्रततातिनिवर्हणाद्वात-
मूत्रपुरीषवेगोदीरणात्समुदीर्णवेगविनिग्रहात्क्षीणां
चामगर्भभ्रंशाद्भौत्पीडनाद्बहुविषमप्रसूतिमिश्रप्र-
कुपितो वायुरपानस्तं मलमुपचितमधोगममासाद्य
गुदवलिष्वधत्ते, ततस्तास्वर्शासि प्रादुर्भवन्ति १०

गुरुशीतेत्यादौ प्रमितमल्पं कृशं दुर्बलं परमात्रं पिण्याकं
तिलकल्कः । किलाटो नष्टक्षीरपिण्डस्तक्रपिण्डस्तु तक्रजो
घनभागः । विसंस्थुलं मृणालं तत्र मृणालं तरुडं कौञ्चादनं
वैकुलिकेति ख्यातः । तरुडं निष्कारकः । संकीर्णमांसमक्कादि
मिश्रप्रकृतिकमत्रं संकीर्णं । अतिक्रान्तमद्यं व्यापन्नं मध्यम् ।
अव्यवायातिव्यवायविषमव्यवाया ज्ञेयाः । प्रततादिनिवर्हा-
णात् दीर्घातिमात्रप्रवाहणात् ॥ ९ ॥ १० ॥

सर्वपमसूरमाषमुद्रमकुष्ठकयवकलायपिण्डटि-
ण्टिकेरखर्जूरकर्कन्धुकाकणन्तिकाबिम्बीवदरकरी-
रीरोदुम्बरजास्ववगोस्तनाङ्कुष्ठकशेरुकशृङ्गाटक-
शृङ्गीदक्षशिखिशुकतुण्डजिह्वामुकुलकर्णिकासं-
स्थानानि सामान्याद्वातपित्तकफप्रबलानि ॥ ११ ॥

तेषामयं विशेषः—शुष्कम्लानकठिनपरुषरुक्ष-
श्यावानि तीक्ष्णाग्राणि वक्राणि स्फुटितं मुखानि
विषमविस्तृतानि शूलाक्षेपतोदस्फुरणचिमिवि-
मांसहर्षणापरीतानि स्निग्धोष्णोपशमानि प्रवा-
हिकाध्मानशिश्नवृषणवस्तिवह्णहृद्वाङ्गमर्दहृदय-
द्रवप्रबलानि प्रततविवद्धवातमूत्रवर्चासि कठिन-
वर्चास्युरुकरीपृष्ठत्रिकपार्श्वकुक्षिवस्तिशूलशिरोऽ-

मितापक्षवधूद्वारप्रतिश्यायकासोदावर्तायासशो-
पशोथमूर्च्छारोचकमुखवैरस्यतैर्मिर्यकण्डूनासाक-
र्णशङ्खशूलस्वरोपघातकराणि श्यावारुणपरुषनख-
नयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य वातोल्बणान्यर्शासीति
विद्यात् ॥ १२ ॥

भवतश्चात्र ।

कषायकटुतिकानि रुक्षशीतलघूनि च ।
प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णमद्यमैथुनसेवनम् ॥ १३ ॥
लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।
शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसामिति ॥ १४ ॥

तत्र यानि मृदुशिथिलसुकुमाराणि स्पर्शास-
हानि रक्तपीतनीलकृष्णानि स्वेदोपक्लेदबहुलानि
विस्त्रगन्धीनि तनुपीतरक्तस्त्रावीणि दाहकण्डू-
शूलनिस्तोदपाकवन्ति शिशिरोपशयानि संभिन्न-
पीतहरितवर्चांसि पीतविस्त्रगन्धप्रचुरविष्मूत्राणि
पिपासाज्वरतमकसंमोहभोजनद्वेषकराणि पीतन-
खनयनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य पित्तोल्बणान्यर्शासीति
विद्यात् ॥ १५ ॥

भवतश्चात्र ।

कट्वम्ललवणक्षारव्यायामाश्यातपप्रभाः ।
देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ १६ ॥
विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नमेषजम् ।
पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुर्शसाम् ॥ १७ ॥

टिण्टिकेटं कटीरफलं दक्षः कुक्कुटः । सामान्यात्कफपित्त-
वातप्रवलयनीत्यनेन सर्वदोषः अर्शसां नानाकृतिं दर्शयति ।
लिङ्गानि सामान्ये वातजादीनां किं विशेषनिश्चायकमित्याह—
तेषामयं विशेष इति । अयमिति वक्ष्यमाणलिङ्गहेतुभेदरूपो
विशेषो वातजादिव्यवच्छेदक इत्यर्थः । यद्यपि विशेषाभिधाने
हेतुरेवाग्रेऽभिधातुं युज्यते तथापि संस्थानरूपलिङ्गाभिधाना-
नुपज्ञात्प्रतिलोमव्याख्यानाद्वा लिङ्गमेवाग्रेऽभिधीयते, शुष्क-
म्लानेत्यादिना । तदनु कषायेत्यादिना हेतुं वक्ष्यति । एवं
पित्तकफजयोरपि व्यतिक्रमेण हेतुलिङ्गाभिधानं हेयम् ।
प्रमिताशनमेव अल्पा अत्राल्पाशनं आतपस्पर्शः यद्यप्युष्ण-
स्तापि रुक्षतया वातजनकः । उक्तं हि आतपः कटुको रुक्ष
इत्यादि । मृद्वीत्यादिना पित्तजं ग्राह कोमलानि शिथिलानि
सुकुमाराणीति अकर्कशानि । रक्तपीतस्त्रावीणीत्यत्र तत्र
रक्तशब्देन लोहितशब्दो उच्यते । रुधिरवहानीति पदेन रक्त-
सुतिरेवोच्यते । प्रथमं विस्त्रगन्धीनीति रक्तविशेषणम् । द्वि-
तीयं विस्त्रगन्धित्वं विष्मूत्रविशेषणम् । प्रथमं पीताभिधानं
वर्चसः हरितपीतोपदेशार्थम् । द्वितीयं तु विस्त्रगन्धना सह
पीतवर्णतोपदेशार्थम् । तृतीयं तु पीतनखेत्यादौ केवलं पीतव-
र्णतोपदर्शनार्थम् । कट्वम्लेत्यादौ प्रथममुष्णपदं उष्णस्पर्शोप-

देशार्थं द्वितीयमुष्णपदं उष्णवीर्योपदर्शनार्थम् । कट्वम्ललवण-
क्षार इति वा पाठः ॥ ९—१७ ॥

तत्र यानि प्रमाणवन्ति उपचितानि श्लेष्मणानि
स्पर्शसहानि श्वेतपाण्डुपिच्छिलानि स्तब्धानि गु-
रूणि स्तिमितानि सुप्तसुप्तानि स्थिरश्चयथूनि क-
ण्डूबहुलानि प्रततपिञ्जरश्वेतरक्तपिच्छास्त्रावीणि
गुरुपिच्छिलश्वेतमूत्रपुरीषाणि रुक्षोष्णोपशयानि
प्रवाहिकातिमात्रोत्थानवङ्कणानाहवन्ति परिकर्ति-
काहृत्सासनिष्टीविकाकासारोचकप्रतिश्यायगौरव-
च्छर्दिमूत्रकृच्छ्रशोपशोथपाण्डुरोगशीतज्वराश्मरी-
शर्कराहृदयेन्द्रियास्योपलेपास्यमाधुर्यप्रमेहकराणि
दीर्घकालानुपशयानि अतिमात्रमग्निमादर्वकैव्यक-
राणि आमविकारप्रवलयानि गुरुणि च शुक्लनखन-
यनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य श्लेष्मोल्बणानि अर्शा-
सीति विद्यात् ॥ १७ ॥

तत्र यानि इत्यादिना कफजमाह । प्रमाणवन्तीति महा-
प्रमाणानि । सुप्तसुप्तानीत्यर्थं निश्चेतनानि । दीर्घकालानुपश-
यानीति दीर्घकालानुबन्धीनि ॥ १७ ॥

भवन्ति चात्र ।

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरुणि च ।
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतिः ॥ १८ ॥
प्राग्वातसेवाशीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ १९ ॥
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्बन्धोल्बणानि च ।
सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ २० ॥

हेतुलक्षणेत्यादौ उल्बणपदेन द्वन्द्वजे तृतीयोऽपि दोषः
जनकोऽस्त्येव । परं सोल्बणो न भवतीति दर्शयति । सर्वो
हेतुरिति यथोक्तसर्वहेतुः, सहजैः लक्षणैः सह सर्वो हेतुस्त्रि-
दोषाणां भवति । तेन त्रिदोषे सर्वहेतुत्वात् सहजानि लक्ष-
णानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १८—२० ॥

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
काश्यमुद्गारवाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविद्वक्ता २१
ग्रहणीदोषपाण्डुर्तिराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ २२ ॥
अर्शांसि खलु जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः ।
दोषैर्दोषविशेषास्तु विशेषः कल्प्यतेऽर्शसाम् ॥ २३ ॥

विष्टम्भोऽप्रचालत्वं, आटोपो गुडगुडो शब्दः । अर्शसां
त्रिदोषजन्यत्वेऽपि एकदोषजत्वादिव्यपदेशमाह । अर्शांसी-
त्यादि यद्यपि सन्निपतितैस्त्रिभिर्युक्ते त्रयाणां मेलको लभ्यते ।
तथापि त्रिभिरिति पदं त्रयाणामप्यत्र अनुबन्ध्यत्वस्य तथाच
हीनपादस्योपदर्शनार्थम् । दोषविशेषादिति उल्बणरूपादिवि-

शेषात् । विशेष इति वातजोऽयं पित्तजोऽयं इत्यादिको विशेषः ॥ २१—२३ ॥

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् ।

सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ २४ ॥

तस्मादर्शोसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च ।

सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ २५ ॥

पञ्चात्मेति प्राणोपानव्यानौदानसमानरूपः ॥ २४ ॥ २५ ॥

हस्ते पादे गुदे नाभ्यां मुखे वृषणयोस्तथा ।

शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽर्शोसो हि सः ॥

हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्छर्दिर्ऋजस्य रुज्वरः ।

तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुर्म् ॥ २७ ॥

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा वलिम् ।

जायन्तेऽर्शोसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥

शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।

याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयोऽन्यतोऽन्यथा २९

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च ।

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ३० ॥

वाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ।

अर्शोसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ३१

तेषां प्रशमने यत्नमाशु कुर्याद्विचक्षणः ।

तान्याशु हि गुदं वद्धा कुर्याद्वद्गुदोदरम् ॥ ३२ ॥

तत्राहुरेके शस्त्रेण कर्तनं हितमर्शसाम् ।

दाहं क्षारेण चाप्येके दाहमेके तथाग्निना ॥ ३३ ॥

अस्त्येतद्भरितन्त्रेण धीमता दृष्टकर्मणा ।

क्रियते त्रिविधं कर्म भ्रंशस्तस्य सुदारुणः ॥ ३४ ॥

पुंस्त्वोपघातः श्वयथुर्गुदे वेगविनिग्रहः ।

आध्मानं दारुणं शूलं व्यथा रक्तातिवर्तनम् ॥ ३५ ॥

पुनर्विरोहो रुढानां क्लेशो भ्रंशो गुदस्य च ।

मरणं वा भवेच्छीघ्रं शस्त्रक्षाराग्निविभ्रमात् ॥ ३६ ॥

यत्तु कर्म सुखोपायमल्पभ्रंशमदारुणम् ।

तदर्शसां प्रवक्ष्यामि समूलानां निवृत्तये ॥ ३७ ॥

वातश्लेष्मोल्बणान्याहुः शुष्काण्यर्शोसि तद्विदः ।

प्रस्नावीणि तथार्द्राणि रक्तपित्तोल्बणानि च ॥ ३८ ॥

तत्र शुष्कार्शसां पूर्वं प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ।

स्तब्धानि स्वेदयेत्पूर्वं शोफशूलान्वितानि च ॥ ३९ ॥

चित्रकक्षारविल्वानां तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।

यवमाषपुलाकानां कुलत्थानां च पोष्टलैः ॥ ४० ॥

गोखराश्वशकृत्पिण्डैस्तिलकल्कैस्तुषैरपि ।

वचाशताह्वापिण्डैर्वा सुखोष्णैः क्षेहसंयुतैः ॥ ४१ ॥

शकूनां पिण्डिकाभिर्वा क्षिग्धानां तैलसर्पिषा ।

शुष्कमूलकपिण्डैर्वा पिण्डैर्वा कार्णगन्धिकैः ॥ ४२ ॥

राक्षापिण्डैः सुखोष्णैर्वा सस्नेहैर्हपुषैरपि ।

शृङ्गकस्य खराहायाः शार्कैर्गृञ्जनकस्य च ॥ ४३ ॥

अभ्यज्य कुष्ठतैलेन स्वेदयेत्पोष्टलीकृतैः ।

वृषार्कैरण्डविल्वानां पत्रोत्काथैश्च सेचयेत् ॥ ४४ ॥

मूलकत्रिफलार्काणां वेणूनां वरुणस्य च ।

अग्निमन्थस्य शिग्रोश्च पत्राण्यश्मन्तकस्य च ॥ ४५ ॥

जलेनोत्काथ्य शूलार्तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।

कौलोत्काथेऽथवा कोष्णे सौवीरकतुषोदके ॥ ४६ ॥

विल्वोत्काथेऽथवा तक्त्रे दधिमण्डाम्लकाक्षिके ।

गोमूत्रे वा सुखोष्णे तं शूलार्तमुपवेशयेत् ॥ ४७ ॥

कृष्णसर्पवराहोष्ट्रजतुकावृषदंशजाम् ।

वसामभ्यञ्जनं कुर्याद्धूपनं चार्शसां हितम् ॥ ४८ ॥

नृकेशाः सर्पनिर्मोको वृषदंशस्य चर्म च ।

अर्कमूलं शमीपत्रमर्शोभ्यो धूपनं हितम् ॥ ४९ ॥

तुम्बुरुणि विडङ्गानि देवदार्वक्षता घृतम् ।

बृहती चाश्वगन्धा च पिप्पल्यः सुरसा घृतम् ५०

वराहवृषविट् चैव धूपनं शक्तवो घृतम् ।

कुञ्जरस्य पुरीषं तु घृतं सर्जरसो रसः ॥ ५१ ॥

हरिद्राचूर्णसंयुक्तं सुधा क्षीरं प्रलेपनम् ।

गोधित्तपिष्टाः पिप्पल्यः सहरिद्राः प्रलेपनम् ॥ ५२ ॥

शिरीषबीजं कुष्ठं च पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ।

अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ॥ ५३ ॥

पिप्पल्यश्चित्रकाः श्यामाः क्षिपवं मदनतण्डुलाः ।

प्रलेपः कुकुटशकृद्हरिद्रा गुडसंयुतः ॥ ५४ ॥

निकुम्भः सामृतासङ्गः पारावतशकृद्गुडः ।

प्रलेपः स्याद्रजास्थीनि निम्बो भल्लातकानि च ५५

प्रलेपः स्यादलर्केण वासन्तकवसा युतः ।

शूलश्वयथुहृद्युक्तशूलकीवसयाथवा ॥ ५६ ॥

आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालावुपलवाः ।

करञ्जो वस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ॥ ५७ ॥

अभ्यङ्गाद्याः प्रदेहान्ता य एते परिकीर्तिताः ।

स्तम्भश्वयथुकण्ड्वर्तिशमनास्तेऽर्शसां मताः ॥ ५८ ॥

प्रदेहान्तेरुपक्रान्तान्यर्शोसि प्रस्रवन्ति हि ।

संचितं दुष्टरुधिरं ततः संपद्यते सुखम् ॥ ५९ ॥

शीतोष्णक्षिग्धरुक्षैर्हि न व्याधिरुपशाम्यति ।

रक्ते दुष्टे मिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ॥ ६० ॥

हस्तेत्यादिना असाध्यविभागमाह—अंगस्य रुग्णिति सर्वाङ्ग-

रक् शेषादायुषमिति आयुषः शेषेत्यर्थः । समन्वित इति

भावे क्तः । तेन चतुःपादसमर्थे सतीत्यर्थः । शस्त्रेत्यादिना

चिकित्सामाह—कर्तनं छेदनं भूरि तन्त्राणि अधीतानि येन

स भूरितन्त्रः । अयं प्रकरणार्थः । शिक्षितेनैव शस्त्रकर्मवि-

धानतः कर्तव्यः । विरोह इति रुढाणां रुढव्रणानां वातश्ले-

ष्मोल्बणानीत्यत्र यद्यपि कफजे साव उक्तः तथापि पिच्छारु-

पानुबन्धः तेन शुष्कार्शोग्रहणम् । शुष्कार्द्रकारणे मेलकेऽपि

भवति । चित्रकक्षारविल्वानां तैलेनेति चित्रकादिसिद्धेन पु-

लाकं तुच्छधान्यम् । काष्ण्यगन्धिकैरिति शोभाजनकैः ।
 राक्षाअजमोदाकुष्ठसिद्धतैलेन, किण्वं सुरावीजं, जतुका चर्म-
 जटिका, वृषदंशो विडालः अक्षता इति खण्डिता यवाः ।
 घृतपादान्ताश्चलारो धूपाः । सर्जरसाभ्यां च पञ्चमो धूपः ।
 मदनफलशष्पं निकुम्भी दन्ती अमृता गुडची, अलं हरितालं
 वासंतकवसा उष्ट्रवसा, कटुकालावुस्तिककोऽलावु ॥ २६-६० ॥
 जलौकामिस्तथा शस्त्रैः सूचीभिर्वा पुनःपुनः ।
 आवर्तमानं रुधिरं रक्ताशौभ्यः प्रवाहयेत् ॥ ६१ ॥
 गुदश्वयथुशूलार्ते मन्दाग्निं पाययेत्तु तम् ।
 ज्यूपणं पिप्पलीमूलं पाठां हिङ्गु सचित्रकम् ॥ ६२ ॥
 सौवर्चलं पुष्कराख्यमजार्जी विल्वपेपिकाम् ।
 विडं यमानीं हपुषां विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ६३ ॥
 तिन्तिडीकं च मण्डेन मद्येनोष्णोदकेन च ।
 तथाशौग्रहणीदोषशूलानाहाद्विमुच्यते ॥ ६४ ॥
 कुर्याद्वा पाचनं तस्य यदुक्तं ह्यातिसारिके ।
 सगुडामभयां वाथ प्राशयेत्पौर्वभक्तिरीम् ॥ ६५ ॥
 पाययेत् त्रिवृच्चूर्णं त्रिफलाया रसेन वा ।
 हृते गुदाश्रये दोषे गच्छन्त्यशौंसि संक्षयम् ॥ ६६ ॥
 गोमूत्राध्युषितां दद्यात्सगुडां वा हरीतकीम् ।
 हरीतकीं तक्रयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥
 सनागरं चित्रकं वा शीधुयुक्तं प्रयोजयेत् ।
 चव्यं वा शीधुसंयुक्तमजार्जीदीप्यकं पिबेत् ॥ ६८ ॥
 सुरां वा हपुषां पाठां युक्तां सौवर्चलायुताम् ।
 दधित्वविल्वसंयुक्तं तथा वा चव्यचित्रकौ ॥ ६९ ॥
 भल्लातकयुतं वाथ प्रदद्यात्तत्र तर्पणम् ।
 बिल्वनागरयुक्तं वा यमान्या चित्रकेण वा ॥ ७० ॥
 चित्रकं हपुषां हिङ्गु दद्याद्वा तक्रसंयुतम् ।
 पञ्चकोलयुतं वापि तक्रमसै प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥
 हपुषां कुञ्चिकां धान्यमजार्जी कारवीं शटीम् ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ७२ ॥
 यमानीं चाजमोदां च चूर्णितं तक्रसंयुतम् ।
 मन्दांम्लकटुकं विद्वान् स्थापयेद्भूतभाजने ॥ ७३ ॥
 व्यक्तांम्लकटुकं जातं तक्रारिष्टं मुखप्रियम् ।
 प्रपिबेन्मात्रया कालेष्वन्नस्य तृषितस्त्रिषु ॥ ७४ ॥
 दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् ।
 गुदश्वयथुकण्ड्वार्तिनाशनं बलवर्धनम् ॥ ७५ ॥
 इति तक्रारिष्टः ।
 त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
 तक्रं वा दधि वा तत्र जातमशौहरं पिबेत् ॥ ७६ ॥
 वातश्लेष्माशौसां तक्रात्परं नास्तीह मेषजम् ।
 तत्प्रयोज्यं यथादोषं सखेहं रूक्षमेव वा ॥ ७७ ॥
 सप्ताहं वा दशाहं वा पक्षं मासमथापि वा ।
 बलकालविशेषज्ञो भिषक्तक्रं प्रयोजयेत् ॥ ७८ ॥

अत्यर्थं मृदुकायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ।
 सायं वा लाजशकुनां दद्यात्तक्रावलेहिकाम् ॥ ७९ ॥
 जीर्णे तत्रे प्रदद्याद्वा तक्रं पेयां ससैन्धवाम् ॥ ८० ॥
 तक्रानुपानं सखेहं तक्रौदनमतः परम् ।
 यूपैर्मांसरसैर्वापि भोजयेत्तक्रसंयुतैः ॥ ८१ ॥
 कालक्रमज्ञः सहसा न च तक्रं निवारयेत् ।
 तक्रप्रयोगान्मासान्ते क्रमेणोपशमो मतः ॥ ८२ ॥
 अपकर्षो यथोत्कर्षो न त्वच्चादपकृष्यते ।
 शक्त्यागमनरक्षार्थं दाढ्यार्थमनलस्य च ॥ ८३ ॥

जलौकामिरित्यादौ प्रवर्तमानं रुधिरं प्रवाहयेदिति यो-
 ज्यम् । विल्वपेपिका विल्वमध्यं । गोमूत्राध्युषितामिति रात्रौ
 गोमूत्रसिद्धां । भल्लातकयुतमित्यत्र भल्लातकचूर्णस्य शक्त्यपे-
 क्षया दशमो भागः । उक्तं हि चूर्णे तर्पणभागैर्नैवभिः संयोज-
 नीयं, अन्ये तु तर्पणभल्लातकचूर्णयोः समानयोः स्तोकस्य
 द्रव्यस्य प्रयोगमाहुः । तर्पणं तु हपुषेलायुक्तम् । तक्रारिष्टे तु
 ग्रहणीचिकित्सायां “यमान्यामलकं पथ्या मरीचं त्रिफलांशि-
 कम् । लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् । तक्रकं समुतं
 जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः” । इत्युक्ततक्रानुसारेण, इहापि तक्र-
 चूर्णसमानव्यवस्था हपुषेति चूर्णेन व्यक्तांम्लकटुकं तक्रं भ-
 वति त्रिषु कालेष्विति भोजनाद्यन्तेषु सखेहं तक्रं वातकफे
 कफे रूक्षम् । पूर्वाह्ने तक्रमेव केवलं पेयम् । मृद्वग्निनापि
 तक्रमेव सेव्यम् । एतत् अत्यर्थमृदुकायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ।
 इत्यनेनोक्तम् । किञ्चित्प्रवृद्धेऽग्नौ प्रातस्तक्रमेव पेयम् । सायं
 तु लाजसकुना पेयम् । ततस्तु क्रमेणाम्नौ वृद्धे तक्रपेया तक्रौ-
 दनं तक्रसंस्कृतयूषादिभोजनानि सायं देयानि । प्रातस्तु
 तक्रमेव, सप्ताहादितक्रकालो ज्ञेयः । अत्र जतुकर्णः प्रातस्त-
 क्रप्रयोगः कमशोत्कर्षापकर्षौ जीर्णे च सैन्धवान्विततत्रेणौ
 दनम् वा अतिमन्दाग्नेस्तक्रमेवेति आमासान्तात् । उत्कर्षाप-
 कर्षौ तु येन क्रमेण तक्रं वृद्धं तेनैव मात्राक्रमेण तक्रमपकृ-
 ष्यत इति तक्रप्रयोगहासे सति अर्थसमुदायात् हासो न क-
 र्तव्यः । योऽशस्तक्रस्यापकृष्टः सो अर्थान्तरेण पूरणीय
 इत्यर्थः ॥ ६१—८३ ॥

बलोपचयवर्णार्थमेव निर्दिश्यते क्रमः ।
 रूक्षमर्थोद्धृतखेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ॥ ८४ ॥
 तक्रं दोषाग्निबलविविधं तत्प्रयोजयेत् ।
 हतानि न विरोहन्ति तत्रेण गुदजानि तु ॥ ८५ ॥

रूक्षमित्यादिनोक्तं त्रिविधं तक्रं कफपित्तादिषु दोषेषु ।
 मन्दतममन्दतरमन्देषु अग्निषु बलेषु च अधममध्यमोत्त-
 मेषु यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

भूमावपि निषिकं तद्दहेत्तक्रं तृणोलुपम् ।
 किं पुनर्दीप्तकायाग्नेः शुष्काण्यशौंसि देहिनः ॥ ८६ ॥
 स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसः सम्यगुपैति यः ।

तेन पुष्टिर्बलं वर्णः प्रहर्षश्चोपजायते ॥ ८७ ॥

वातश्लेष्मविकाराणां शतं चापि निवर्तते ।

नास्ति तक्रात्परं किञ्चिदौषधं कफवातजे ॥ ८८ ॥

भूमाविलादि केचित्पठन्ति । शतमिति विंशतिः श्लेष्म-
विकारा अशीतिर्वातविकारैर्मिलित्वा विकाराणां शतम् ॥

८६—८८ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ।

शृङ्गवेरमजार्जी च कारवीं धान्यतुम्बुरुम् ॥ ८९ ॥

विल्वं कर्कटकं पाठां पिष्ट्वा पेयां विपाचयेत् ।

फलाम्लं यमकस्नेहां तां दद्याद्बुद्धजापहाम् ॥ ९० ॥

एतैश्चैव खडं कुर्यादेतैश्चैव पचेज्जलम् ।

एतैश्चैव घृतं साध्यमर्शसां विनिवृत्तये ॥ ९१ ॥

शटीपलाशसिद्धां वा पिप्पल्या नागरेण वा ।

दद्याद्यवागूं तक्राम्लं मरिचैरवचूर्णिताम् ॥ ९२ ॥

शुष्कमूलकयूषं वा यूषं कौलत्थमेव वा ।

दधित्थविल्वयूषं वा सकुलत्थमकुष्ठकम् ॥ ९३ ॥

छागलं वा रसं दद्याद्यूपैरेतैर्विमिश्रितम् ।

लावादीनां फलाम्लं वा सतक्रं ग्राहिसिर्युतम् ॥ ९४ ॥

रक्तशालिर्महाशालिः कलमो जाङ्गलः सितः ।

शारदः षष्टिकश्चैव स्यादन्नविधिरर्शसाम् ॥ ९५ ॥

इत्युक्तो मित्रशकृतामर्शसां च विधिक्रमः ।

येऽत्यर्थं गाढशकृतस्तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥ ९६ ॥

सस्नेहैः शकुभिर्युक्तां प्रसन्नां लवणीकृताम् ।

दद्यान्मत्स्यण्डिकां पूर्वं भक्षयित्वा सनागरम् ॥ ९७ ॥

गुडं सनागरं पाठां फलाम्लं पाययेच्च तम् ।

गुडं घृतं यवक्षारं युक्तं चापि प्रयोजयेत् ॥ ९८ ॥

विल्वं बालविल्वं फलैर्दाडिमादिभिः । दधित्थं कपित्थं ग्राही-
त्युक्तम् । रक्तशाल्यादयोऽनुपानव्याहताः ॥ ८९—९८ ॥

यमानीं नागरं पाठां दाडिमस्य रसं गुडम् ।

सतक्रं लवणं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥ ९९ ॥

दुःस्पर्शकेन विल्वेन यमान्या नागरेण वा ।

एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसां रुजम् ॥ १०० ॥

प्रागुक्तान् यमके भृष्टान् सकुभिश्चावचूर्णितान् ।

करञ्जपल्लवान् दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनान् ॥ १०१ ॥

मदिरां वा सलवणां शीघ्रं सौवीरकं तथा ।

गुडनागरसंयुक्तं पिबेद्वा पौर्वभक्तिकम् ॥ १०२ ॥

यमानीनागरमित्यादौ यमान्यादीनि समानि तत्रेण पेयानि ।

लवणं तावद्यावद्वर्णरसता भवति ॥ ९९—१०२ ॥

पिप्पलीनागरक्षारकारवीधान्यजीरकैः ।

फाणितेन च संयोज्य फलाम्लं दापयेद्भृतम् ॥ १०३ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

शृङ्गवेरं यवक्षारं तैः सिद्धं वा पिबेद्भृतम् ॥ १०४ ॥

चव्यचित्रकसिद्धं वा गुडक्षारसमन्वितम् ।

पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ॥ १०५ ॥

पिप्पलीनागरेत्यादौ अपकमेव केचिद्धृतमिच्छन्ति । गुड-
क्षारसमन्वितमित्यत्र घृतसिद्धे गुडादीनां प्रक्षेप्यत्वं ज्ञेयम् ॥
१०३—१०५ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलदधिदाडिमधान्यकैः ।

सिद्धं सर्पिर्विधातव्यं वातवर्चोविबन्धनुत् ॥ १०६ ॥

चव्यं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुस्तुम्बुरुणि च ।

यमानीं पिप्पलीमूलमुभे च विडसैन्धवे ॥ १०७ ॥

चित्रकं विल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।

शकृद्वातानुलोम्यार्थं जाते दधि चतुर्गुणे ॥ १०८ ॥

प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम् ।

गुदवह्णणशूलं च घृतमेतद्वपोहति ॥ १०९ ॥

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।

श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वपाठायमानिकाः ॥ ११० ॥

चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेतैर्विपाचयेत् ।

चतुर्गुणेन दध्ना च तद्धृतं कफवातनुत् ॥ १११ ॥

अशोसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।

गुदभ्रंशार्तिमानाहं घृतमेतद्वपोहति ॥ ११२ ॥

पिप्पलीं नागरं पाठां श्वदंष्ट्रां च पृथक् पृथक् ।

भागांस्त्रिपलिकान्कृत्वा कषायमुपकल्पयेत् ॥ ११३ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलेत्यादौ दधिद्रवं शेषाणां कल्कत्वात् ।

नागरमित्यादिके घृते चाङ्गेरीस्वरसस्यापि चातुर्गुणेन दध्ना

चेति चकाराच्चातुर्गुण्यम् । पिप्पलीनागरमित्यादौ काथस्या-

नुक्तमानत्वात्तेहसमलम् । तेन द्वादशपलेऽपि काथ्यद्रव्य-

प्रस्थं पानीयं दत्वा चत्वारिंशत्पलानि स्थाप्यानि ॥ १०६—

११३ ॥

कण्डीरं पिप्पलीमूलं व्योषचव्यश्च चित्रकम् ।

पिष्ट्वा कषाये विनयेत्पूते द्विपलिकं मिषक् ॥ ११४ ॥

पलानि सर्पिषस्तस्मिंश्चत्वारिंशत्प्रदापयेत् ।

चाङ्गेरीस्वरसं तुल्यं सर्पिषा दधि षड्गुणम् ॥ ११५ ॥

मृद्वग्निना ततः साध्यं सिद्धं सर्पिर्विधापयेत् ।

तदाहारे विधातव्यं पाने प्रायोगिके विधौ ॥ ११६ ॥

ग्रहण्यशोविकारभ्रं गुल्महृद्दोगनाशनम् ।

शोथप्लीहोदरानाहमूत्रकृच्छ्रज्वरापहम् ॥ ११७ ॥

कासहिक्कारुचिश्वाससूदनं पार्श्वशूलनुत् ।

बलपुष्टिकरं वर्ण्यमग्निसंदीपनं परम् ॥ ११८ ॥

सगुडां पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां हरीतकीम् ।

त्रिवृद्धन्तीयुतां वापि भक्षयेदानुलोमिकीम् ॥ ११९ ॥

विद्धातकफपित्तानामानुलोम्येन निर्मले ।

गुदेऽशोसि प्रशाम्यन्ति पावकश्चाभिवर्धते ॥ १२० ॥

वर्धितिसिद्धिदानां रसान्कलान्मुसंस्कृतान् ।

दक्षाणां वर्तकानां च दद्याद्विद्वातसंग्रहे ॥ १२१ ॥
 त्रिवृदन्तीपलाशानां चाङ्गेऽर्याश्चित्रकस्य च ।
 सुभृष्टं थमके दद्याच्छाकं दधिसमन्वितम् ॥ १२२ ॥
 उपोदिकां तण्डुलीयं वीरां वास्तुकपल्लवान् ।
 सुवर्चलां सलोणीकां यवशाकमवल्लुजम् ॥ १२३ ॥
 काकमार्चीं रुहापत्रं महापत्रं तथास्लिकाम् ।
 जीवन्तीशटिशकं च शाकं गृध्ननकस्य ॥ १२४ ॥
 दधिदाडिमसिद्धानि भृष्टानि थमकेऽपि च ।
 धान्यनागरयुक्तानि शाकान्येतानि दापयेत् ॥ १२५ ॥

कण्डीरमित्यादिनातुलोमिकानि शाकान्याह—चिबुपर्णा
 नाडीपर्णा जालन्धरं शाकं सुवर्चला सूर्यावर्ता महापत्रः
 श्योनाकः । रोहापत्रमुदग्रशाकं । दधिदाडिमादिसंस्कारं
 ॥ ११४—१२५ ॥

गोधाश्वावित्सलोपाकमार्जारोष्णगवामपि ।
 कूर्मशल्लकयोश्चैव साधयेच्छाकवद्रसान् ॥ १२६ ॥
 रक्तशाल्योदनं दद्याद्रसैस्तैर्वातशान्तये ।
 ज्ञात्वा वातोत्त्वणं रुक्षं दीप्ताग्निं गुदजातुरम् ॥ १२७ ॥
 मदिरां शाकैरं जातं शीघ्रं तक्रं तुषोदकम् ।
 अरिष्टं दधिमण्डं वा शृतं वा शिशिरं जलम् ॥ १२८ ॥
 शाकैरमिति शर्कराकृतम् अरिष्टं वक्ष्यमाणम् ॥ १२६—१२८ ॥

कण्टकार्यां शृतं वापि शृतं नागरधान्यकैः ।
 अनुपानं शिष्यदद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥ १२९ ॥
 उदावर्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरूक्षिताः ।
 विलोमवाताः शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥ १३० ॥
 पिप्पलीं मदनं विल्वं शताह्वां मधुकं वचाम् ।
 कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ॥ १३१ ॥
 पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं पयसा द्विगुणेन च ।
 अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥ १३२ ॥

गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
 कट्यूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् ॥ १३३ ॥
 पिच्छास्त्रावं गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ।
 उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ॥ १३४ ॥
 पिप्पल्याद्ये तैले केचित् तन्त्रान्तरदर्शनातोयमपि चतु-
 र्गुणं वदन्ति । तच्च तन्त्रान्तरोक्तयोगान्तरमेव पश्यामः ॥
 १२९—१३४ ॥

आनुवासनिकैः पिष्टैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
 दार्वन्तैः स्तब्धशूलानि गुदजानि प्रलेपयेत् ॥ १३५ ॥

आनुवासनिकैरिति अनुवासनतैलसाधनार्थं युक्तैः पिप्प-
 ल्यादिभिः । षड्विरेचनाशताश्रितोक्तानुवासनोपदर्शक-
 कषायग्रहणप्रतिषेधार्थं दार्वन्तैरिति विशेषणभूतानि तानि
 दार्वन्तेनोक्तान्येव गृह्यन्ते ॥ १३५ ॥

दिग्धा तैः प्रस्त्रवन्त्याशु श्लेष्मपिच्छांसशोणिताः ।

कण्डूः स्तम्भः सरुक् शोफः क्षुतानां विनिवर्तते ॥
 निरुहं वा प्रयुञ्जीत सक्षीरं दाशमूलिकम् ।
 समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ॥ १३७ ॥

दाशमूलकमिति दशमूलकषाययुतं फलादिभिरिति मदन-
 फलादिभिर्यथापनयौगिकैः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

हरीतकीनां प्रस्थार्थं प्रस्थमामलकस्य च ।
 स्यात्कपित्थादशपलं ततोऽर्धा चेन्द्रवारुणी ॥ १३८ ॥
 विडङ्गं पिप्पलीं लोभ्रं मरिचं सैलवालुकम् ।
 द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुर्द्रोणे विपाचयेत् ॥ १३९ ॥
 द्रोणशेषे रसे तस्मिन्पूते शीते समावपेत् ।
 गुडस्य द्विशतं तिष्ठेत्तत्पक्षं घृतभाजने ॥ १४० ॥

पक्षादूर्ध्वं भवेत्पेया ततो मात्रां यथावलम् ।
 अस्याभ्यासादरिष्टस्य नश्यन्ति गुदजानपि ॥ १४१ ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगग्रीहागुल्मोदरापहाः ।
 कुष्ठशोफारुचिहरो वलवर्णाग्निवर्धनः ॥ १४२ ॥
 सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्वित्रनाशनः ।
 कृमिग्रन्थ्यर्बुदव्यङ्गराजयक्ष्मज्वरान्तकृत् ॥ १४३ ॥
 इत्यभयारिष्टः ।

दन्तीचित्रकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।
 भागान्पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १४४ ॥
 त्रिफलाया दलानां च प्रक्षिप्य त्रिपलं ततः ।
 रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥ १४५ ॥
 तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेन्मासार्धं घृतभाजने ।
 तन्मात्रया पिवेन्नित्यमशौभ्योऽपि प्रमुच्यते ॥ १४६ ॥
 ग्रहणीपाण्डुरोगं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
 दीपनं चारुचिघ्नं च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः ॥ १४७ ॥
 इति दन्त्यरिष्टम् ।

हरीतकीफलप्रस्थं प्रस्थमामलकस्य च ।
 विशालाया दधित्थस्य पाठाचित्रकमूलयोः ॥ १४८ ॥
 द्वे द्वे पले समापोथ्य द्विद्रोणे साधयेदपाम् ।
 पादावशेषे पूते च रसे तस्मिन्प्रापयेत् ॥ १४९ ॥
 गुडस्यैकां तुलां वैद्यः संस्थाप्यो घृतभाजने ।
 पक्षस्थितं पिवेदेनं ग्रहण्यशौविकारवान् ॥ १५० ॥
 हृत्पाण्डुरोगं ग्रीहानं कामलां विषमज्वरम् ।
 वर्चोमूत्रानिलकृतान्विवन्धानग्निमार्दवम् ॥ १५१ ॥
 कासं गुल्ममुदावर्तं फलारिष्टो व्यपोहति ।
 अग्निसन्दीपनो ह्येष कृष्णात्रेयेण भाषितः ॥ १५२ ॥
 इति फलारिष्टम् ।

दुरालभायाः प्रस्थः स्याच्चित्रकस्य वृषस्य च ।
 पथ्यामलकयोश्चैव पाठाया नागरस्य च ॥ १५३ ॥
 दन्त्याश्च द्विपलांभागाजलद्रोणे विपाचयेत् ।

पादावशेषे पूते च सुशीते शर्कराशतम् ॥ १५४ ॥
 प्रक्षिप्य स्थापयेत् कुम्भे मासार्धं घृतभाजने ।
 प्रलिप्ते पिप्पलीचव्यप्रियङ्गुक्षौद्रसर्पिषा ॥ १५५ ॥
 तस्य मात्रां पिबेत्काले शार्करस्य यथाबलम् ।
 अर्शोसि ग्रहणीदोषमुदावर्तमरोचकम् ॥ १५६ ॥
 शकृन्मूत्रानिलोद्गारविबन्धानग्निमार्दवम् ।
 हृद्रोगं पाण्डुरोगं च सर्वमेतेन साधयेत् ॥ १५७ ॥

इति द्वितीयफलारिष्टम् ।

नवस्यामलकस्यैकां कुर्याज्जर्जरितां तुलाम् ।
 कुडवांशं विडङ्गानि पिप्पलीमरिचानि च ॥ १५८ ॥
 पाठां मूलं च पिप्पल्याः क्रमुकं चव्यचित्रकौ ।
 मञ्जिष्ठा नालुकं लोभ्रं पलिकानुपकल्पयेत् ॥ १५९ ॥
 कुष्ठं दारुहरिद्रां च सुराहं शारिवाद्रयम् ।
 इन्द्राहं भद्रमुस्तं च कुर्यादर्धपलोन्मितम् ॥ १६० ॥
 चत्वारि नागपुष्पस्य पलान्यभिनवस्य च ।
 द्रोणाभ्यामम्भसो द्वाभ्यां साधयित्वावतारयेत् ॥
 पादावशेषे पूते च शीते तस्मिन्समावपेत् ।
 मृद्रीकाद्याढकरसं शीतं निर्यूहसंमितम् ॥ १६२ ॥
 शर्करायाश्च मित्राया दद्याद्विगुणितां तुलाम् ।
 कुसुमस्य रसस्यैकमर्धप्रस्थं नवस्य च ॥ १६३ ॥
 त्वगोलाम्लवपत्राम्बुसेव्यक्रमुककेशरान् ।
 चूर्णयित्वा तु मतिमान्कार्षिकानत्र दापयेत् ॥ १६४ ॥
 तत्सर्वं स्थापयेत्पक्षं शुचौ च घृतभाजने ।
 प्रलिप्ते सर्पिषा किञ्चिच्छर्करागुरुधूपिते ॥ १६५ ॥
 पक्षादूर्ध्वमरिष्टोऽयं कनको नाम विश्रुतः ।
 पेयः स्वादुरसो हृद्यः प्रयोगाद्भक्तरोचनः ॥ १६६ ॥
 अर्शोसि ग्रहणीदोषमानाहमुदरं ज्वरम् ।
 हृद्रोगं पाण्डुतां शोषं गुल्मवर्चोविनिग्रहम् ॥ १६७ ॥
 कासं श्लेष्मामयांश्चोग्रान् सर्वानेवापकर्षति ।
 बलीपलितखालित्यं दोषजं च व्यपोहति ॥ १६८ ॥

इति कनकारिष्टः ।

पत्रमङ्गोदकैः शौचं कुर्यादुष्णेन चाभ्यसा ।
 इति शुष्कार्शसां सिद्धमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥ १६९ ॥

हरीतक्यादिना अभयारिष्टादयः पञ्चारिष्टा उच्यन्ते ।
 त्रिफलायामिति ता एव या हरीतकीत्यादौ फलशब्देन निर-
 स्थिहरीतकीं प्राहयति किंतु जटूकर्णदर्शनादत्रार्धमुच्यते ।
 तेन हरीतकीप्रस्थार्धं अयं हि योगो द्विगुणमानेन यथा
 प्रस्थः काथो द्विगुणामलकः कपित्थपाठेन्द्राः सहचित्रकौ
 गुडस्य च शतद्वयम् । तत्र पठितः क्रमुकं पूगः पट्टिकालोभ्रं
 वा । सुराहं गोरक्षकर्कटिका । अत्र यद्यपि कारव्यामलका-
 द्भिर्ब्रव्याढकमानं भवति तत्र च सामान्यपरिभाषयैव द्विद्रोण-
 जलदानं अर्धद्रोणावस्थानं च लभ्यते । तथापीष्टार्थं जलका-

थामिधानं ज्ञेयम् । मृद्रीका द्याढकमिति वचनेन द्रोणद्वयं जलं
 दत्त्वा काथसमं दर्शयति अन्ये तु द्राक्षाखरसतुल्यद्रवा इति
 व्याख्यानं कृतवन्तः । उक्तं हि जटूकर्णे धात्रीतुला कौड-
 विकं पिप्पली मरिचं क्रमुकं अजपुष्पं द्विनिशा सुरदार घनकुष्ठं
 पलिकं । पलिकं पाठा तिल्वकप्रस्थिकवालुकक्रमुकं बिल्वं साम्रीकं
 पाक्यद्राक्षाद्वयं च पृथक्पृथक् काथौ विमिश्रितौ द्वौ सिता-
 तुले द्वे मधु द्विकुडवं चेत्यादि अत्रापि च सामान्यपरिभाषा
 चकारोक्तमानसमाना एव मित्राया इति चूर्णीकृतायाः कुष्ठ-
 मखरसो मधु ॥ १३८—१६९ ॥

चिकित्सितमिदं सिद्धं स्नाविणां शृण्वतः परम् ।
 तत्रानुबन्धो द्विविधः श्लेष्मणो मारुतस्य च ॥ १७० ॥

संप्रति अर्शसां वातानुबन्धं लक्षणं च दर्शयित्वा मित्रां
 चिकित्सामाह ॥ १७० ॥

विद्रव्यावं कठिनं रुक्षं चाधो वायुर्न वर्तते ।
 तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् ॥ १७१ ॥
 कट्यूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि बाधिकम् ।
 तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि विरुक्षणम् ॥ १७२ ॥
 शिथिलं श्वेतपीतं च विद्रव्यगन्धं गुरुशीतलम् ।
 यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम्
 गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् ।
 श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ १७३ ॥
 स्निग्धशीतं हितं वाते रुक्षशीतं कफानुगे ।
 चिकित्सितमिदं तस्मात् संप्रधार्य प्रयोजयेत् ॥ १७४ ॥
 पित्तश्लेष्माधिकं मत्वा शोधनेनोपपादयेत् ।
 स्नाविणां चाप्युपेक्षेत लङ्घनैर्वा समाचरेत् ॥ १७५ ॥
 प्रवृत्तमादावशौभ्यो यो निगृह्णात्यबुद्धिमान् ।
 शोणितं दोषमनिलं तद्रोगाज्जनयेद्बहून् ॥ १७६ ॥
 रक्तपित्तं ज्वरं तृष्णामग्निनाशमरोचकम् ।
 कामलां श्वयथुं शूलं गुदवङ्क्षणसंश्रयम् ॥ १७७ ॥
 कण्ठरुःकोठपिडकाः कुष्ठं पाण्ड्वामयं गदम् ।
 वातमूत्रपुरीषाणां विबन्धं शिरसो रुजम् ॥ १७८ ॥
 सैमित्यं गुरुगात्रत्वं तथान्यात्रकजान्गदान् ।
 तस्मात्क्षुते दुष्टरक्ते रक्तसंग्रहणं मतम् ॥ १८० ॥
 हेतुलक्षणकालज्ञो बलशोणितवर्णवित् ।
 कालं तावदुपेक्षेत यावन्नात्ययमाशुयात् ॥ १८१ ॥
 अग्निसन्दीपनार्थं च रक्तसंग्रहणाय च ।
 दोषाणां पाचनार्थं च परं तिकैरुपाचरेत् ॥ १८२ ॥
 यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोल्बणस्य च ।
 वर्तते स्नेहसाध्यं तत्पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ १८३ ॥
 यत्तु पित्तोल्बणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते ।
 तस्मिनीयं तदेकान्तान्न चेद्वातकफानुगम् ॥ १८४ ॥
 स्नाविणमित्यादि । अत्र च तत्रोऽपि पित्तजस्यैव रक्तजन्य-

शांसि दुष्टसावयुक्तानि ज्ञेयानीति । विद्वद्भावमिति निर्देशात्,
विद्वद्भावो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्तीत्युच्यते । वलिनमित्यर्थ-
दुष्टम् । हेलादिविशेषणेन सावस्योपेक्षा कार्येति सूचयति ।
वर्तते इति प्रवर्तते चेत् वातेऽनुबले स्नेहनं कफेऽनुबले तु
उपेक्षणं वा लङ्घनादिकार्यमिति वा भावः ॥ १७१—१८४ ॥

कुटजत्वङ्निर्गृहः सनागरः स्निग्धरक्तसंग्रहणः ।
त्वग्दाडिमस्य तद्वत्सनागरश्चन्दनरसश्च ॥ १८५ ॥

चन्दनकिराततिकक-

धन्वयवासाः सनागराः कथिताः ।

रक्ताशसां प्रशमना

दार्वात्वगुशीरनिम्बाश्च ॥ १८६ ॥

सातिविषा कुटजत्वक् फलं च सरसाऽञ्जनम् ।
मधुयुतं हि रक्तापहं प्रदद्यात्पिपासावे तण्डुलजलेन
कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमाद्र्तु मेघसलिलेन ।
यावत्स्याद्भूततरसं तद्व्यं पूतो रसस्ततो ग्राह्यः ॥ १८८

मोचरसः ससमङ्गः

फलनी च समांशिकैस्त्रिमितैश्च ।

वत्सकबीजं तुल्यं

चूर्णितमत्र प्रदातव्यम् ॥ १८९ ॥

पूतः कथितः सरसो दार्वालेपस्ततः समवतार्य ।
मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयति रक्तम् ॥ १९०
छागलिपयसा पीता पेया मण्डेन वा यथाश्विलम्
जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥ १९१ ॥

रक्ताशस्यतिसारं रक्तं सासृगुजो निहन्त्यात्तु ।

वलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा जयत्युभयभागम् ॥

इति कुटजादिरसक्रिया ।

सनागरः ईषन्नागरः स्निग्धस्य रक्तस्य संग्रहणः तद्वदिति
पूर्वयोगफलं च विधिं च दर्शयति । कुटजलगित्यादौ पलशतं
तुलाः जलद्रोणेन साध्यम् । अष्टभागावशेषः कषायो ग्राह्यः । त-
न्त्रान्तरेप्युक्तम्—द्रोणैः सः पलशतं कुटजलचोऽष्टभागमिति ।
मेघसलिलं आन्तरिक्षं जलं दार्वाप्रलेपेन ग्राह्यमिति यस्याम-
वस्थायां दार्वाप्रलेपो भवति तस्यामवतारणीयः । उभयभाग-
रक्तपित्तसाध्यत्वादुभयभागशब्देन केवलध्वगं चेभ्यते ।
तत्राप्यधोगस्य आप्यत्वात्तत् प्रतिपादनमेवेह निहन्त्यादिति प-
देनोच्यते ॥ १८५—१९२ ॥

नीलोत्पलं समङ्गा मोचरसश्चन्दनं तिला लोघ्रम् ।

पीत्वा छागलिपयसा भोज्यं पयसैव शाल्यघ्नम् ॥

छागलिपयः प्रयुक्तं निहन्ति रक्तं सवास्तुकरसश्च ।

धन्वविहङ्गमृगाणां रसो निरम्लः कदम्बो वा ॥ १९४

पाठा वत्सकबीजं रसाञ्जनं नागरं यमान्यश्च ।

विल्वमिति चार्शसैश्चूर्णितानि पेयानि सशूलेषु ॥

६३

दार्वाकिराततिकं मुस्तं दुःस्पर्शकश्च रुधिरघ्नम् ।

रक्तेऽतिवर्तमाने शूले च घृतं विधातव्यम् ॥ १९६ ॥

कुटजफलवल्ककेशरनीलोत्पललोघ्रधातकीकल्कैः ।

सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्ताशसां मिषजा ॥ १९७ ॥

सर्पिः सदाडिमरसं सयावशूकं जयत्याशु ।

रक्तं सशूलमथवा निदिग्धिकादुग्धिकासिद्धम् ॥

लाजाः पेया पीता चुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।

हन्त्याशु रक्तरोगं तथा बलापृश्निपर्णीभ्याम् ॥ १९९

ह्रिवेरविल्वनागरनिर्गृहे साधितां सनवनीताम् ।

वृक्षाम्लदाडिमांम्लामम्लीकाम्लां सकोलांम्लाम्

गृञ्जनकसुरासिद्धां भृष्टां यमकेन वा पिवेत्पेयाम् ।

रक्तातिसारशूलप्रवाहिकाशोथनिग्रहणीम् ॥ २०१ ॥

काश्मर्यामलकानां सक्वृदारफलांम्लानाम् ।

गृञ्जनकशाल्मलीनां क्षीरिण्याश्चुक्रिकायाश्च ॥ २०२ ॥

न्यग्रोधशुङ्गकानां खण्डांस्तथा कोविदारपुष्पाणाम्

दध्नः सरेण सिद्धान्दद्याद्रक्ते प्रवृत्तेऽति ॥ २०३ ॥

सिद्धं पलाण्डुशकं च

तक्रेणोपोदिकां सबदराम्लां च ।

रुधिरस्रवे प्रदद्या-

न्मसूरसूपं च तक्राम्लम् ॥ २०४ ॥

पयसा शृतेन यूषैर्मसूरमुद्राढकीमकुष्ठानाम् ।

भोजनमद्यादम्लैः शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥ २०५ ॥

शशहरिणलावमांसैः कपिञ्जलैरेयैः सुसिद्धैश्च ।

भोजनमद्यादम्लैर्मधुरैरीषत्समरिचैर्वा ॥ २०६ ॥

कदम्बः ईषदम्बः कुटजफलवल्कशब्देन च लघुच्यते ।
दाडिमरसमित्यत्र गृञ्जनकेत्यादिना योगान्तरं । गृञ्जनकः पला-
ण्डुमेदः । कर्बुदारः कांचनमेदः । भोजनमित्यादि भोजनमद्यात्
इति योज्यम् ॥ १९३—२०६ ॥

दक्षशिखितित्तिरिरसैर्द्वि-

ककुदलोपाकजैश्च मधुराम्लैः ।

अद्याद्रसैरतिवहे-

ज्वरैः स्वनिोल्वणशरीरः ॥ २०७ ॥

रसखड्यूषयवागूसंयुक्तः केवलोऽथवा जयति ।

रक्तमतिवर्तमानं वातं च पलाण्डुरुपयुक्तः ॥ २०८ ॥

छागान्तराधितरुणं

सरुधिरमुपसाधितं बहुपलाण्डु ।

व्यत्यासान्मधुराम्लं

विद्वशोणितसंक्षये देयम् ॥ २०९ ॥

नवनीततिलाभ्यासा-

त्केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।

दधिसरमथिताभ्यासा-

दर्शास्यपयान्ति रक्तानि ॥ २१० ॥

नवनीतं घृतं छागं मांसं सषष्टिकः शालिः ।
तरुणश्च सुरामण्डस्तरुणा च सुरा निहन्यजस्रम्
प्रायेण वातबहुलान्यर्शासि भवन्त्यतिस्रुते रक्ते ।
दुष्टेऽपि कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिको ज्ञेयः ॥ २१२ ॥
दृष्ट्वा तु रक्तपित्तं प्रबलं कफवातलिङ्गमल्पं च ।
शीताः क्रियाः प्रयोज्या यथेरिता वक्ष्यते चान्या ॥ २१३ ॥
मधुकं सपञ्चवल्कं बदरीत्वगुदुम्बरं धवपटोलम् ।
परिषेचने विदध्यादृषककुम्भयवासनिम्बांश्च ॥ २१४ ॥
रक्तेऽतिवर्तमाने दाहे क्लेदे च गाहयेच्चापि ।
मधुकमृणालपद्मकचन्दनकुशकाशनिःकाथे ॥ २१५ ॥
इक्षुरसमधुकवेतसनिर्यूहे शीतले पयसि वा तम् ।
अवगाहयेत्प्रदिग्धं पूर्वं शिशिरेण तैलेन ॥ २१६ ॥

द्विककुदुष्टः । अन्तराधि शरीरमध्यं तच्च तरुणच्छागस्येवा-
द्यात् । मधुराम्लं ग्रन्थं मधुरं तर्किकविदम्लं । दधिसरस्य म-
थितं नवनीतं सद्यस्कशृतं नवशतम् । अन्ये तु नवनीतं घृतं
छागं वदन्ति । यथा आवि रक्तसम्भनात्मिका प्रोक्ता सा ।
यवासो दुरालभा । शिशिरेण तैलेनेति शीतलद्रव्यसाधितेन
तैलेन ॥ २०७—२१६ ॥

दत्त्वा घृतं सशर्करमुपस्थदेशे गुदे त्रिकदेशे ।
शिशिरजलस्पर्शसुखा धारा प्रस्तम्भनी योज्या ॥
कदलीदलैरमिनवैः पुष्करपत्रैश्च शीतजलसिक्तैः ।
प्रच्छादनं मुहुर्मुहुः पद्मोत्पलदलैश्च ॥ २१८ ॥
दूर्वाघृतप्रदेहः शतधौतसहस्रधौतमपि सर्पिः ।
व्यजनपवनश्च शीतो रक्तस्त्रावं जयत्याशु ॥ २१९ ॥

समङ्गामधुकाभ्यां तिलम-
धुकाभ्यां रसाञ्जनघृताभ्याम् ।
सर्जरसघृताभ्यां वा
निम्बघृताभ्यां मधुघृताभ्याम् ॥ २२० ॥
दार्वात्वकसर्पिर्भ्यां
सचन्दनाभ्यामथोत्पलघृताभ्याम् ।
दाहे क्लेदे गुदभ्रंशे
गुदजाः प्रतिसारणीयाः स्युः ॥ २२१ ॥
आमिः क्रियाभिरथवा
शीताभिर्यस्य तिष्ठति न रक्तम् ।
तं काले स्निग्धोष्णैर्मसैस्तर्पयेन्मतिमान् ॥ २२२ ॥
अवपीडकसर्पिर्मिः कोष्णैर्घृततैलैकैस्तथाभ्यङ्गैः ।
क्षीरघृततैलसैकैः कोष्णैः समुपाचरेदाशु ॥ २२३ ॥
शिशिरेत्यादि शिशिरजला च सुखसर्शात्तेन तीव्रशीतत्वं
निवारयति । अधुना अशक्यरक्तस्रुतौ क्षीणधातुतर्पणार्थं बृंह-
णमाह—आभिरित्यादि । अवपीडकसर्पिः भोजनस्योर्ध्वं पी-
यते किंवा भूरिमात्रं सर्पिरवपीडकमुच्यते ॥ २१७—२२३ ॥
कोष्णेन घातप्रबले घृतमण्डेनावुचासयेच्छीघ्रम् ।

पिच्छावस्ति दद्याद्वस्ति काले तस्याथवा सिद्धम् ॥ २२४ ॥
यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शाल्मलम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ २२५ ॥
त्रिप्रस्थे सलिलस्यैतत्क्षीरप्रस्थं च साधयेत् ।
क्षीरशेषं कषायं च पूतं कल्कैर्विमिश्रयेत् ॥ २२६ ॥
कल्काः शाल्मलिनिर्याससमङ्गाचन्दनोत्पलम् ।
वत्सकस्य च बीजानि प्रियङ्गुः पद्मकेशरम् ॥ २२७ ॥
पिच्छावस्तिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ।
प्रवाहिकागुदभ्रंशरक्तस्त्रावज्वरापहः ॥ २२८ ॥

इति पिच्छावस्तिः सिद्धवस्तिश्च ।

तमिति सवद्रक्तं पुरुषं, इच्छावस्तिमाह यवासमित्यादि
दुरालभा, अत्र च कल्कादिमानं वस्तिवत् विज्ञेयम् ॥
२२४—२२८ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं पिच्छावस्तौ यथेरितम् ।
पिष्टानुवासनं स्नेहं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥ २२९ ॥
हीवेरमुत्पलं लोभ्रं समङ्गाचव्यचन्दनम् ।
पाठा सातिविषा बिल्वं धातकी देवदारु च ॥ २३० ॥
दार्वा त्वङ् नागरं मांसी मुस्तं क्षारो यवाग्रजः ।
चित्रकश्चेति पेण्याणि चाङ्गेरीस्वरसे घृतम् ॥ २३१ ॥
एकघ्नं साधयेत्सर्वं तत्सर्पिः परमौषधम् ।
अशौऽतिसारग्रहणीपाण्डुरोगज्वरारुचौ ॥ २३२ ॥
मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे वस्त्यानाहे प्रवाहणे ।
पिच्छास्त्रावेऽर्शसां शूले योज्यमेतन्निदोषनुत् ॥ २३३ ॥
इति हीवेरादिघृतम् ।

यवाग्रजः क्षारो यवक्षारः, चाङ्गेरीस्वरसोऽत्र चतुर्गुणो
माह्यः द्रवान्तरासाम्निध्यात् ॥ २२९—२३३ ॥

अवाक्पुष्पी बला दार्वा पृश्निपर्णी त्रिकण्टकः ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गाश्च द्विपलोन्मिताः ॥ २३४ ॥
कषाय एषां पेण्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदारु च ॥ २३५ ॥
कलिङ्गाः शाल्मलं पुष्पं वीरा चन्दनमुत्पलम् ।
कटफलं चित्रकं मुस्तं प्रियङ्ग्वतिविषास्थिराः ॥ २३६ ॥
पद्मोत्पलानां किञ्जल्कं समङ्गा सनिदिग्धिका ।
बिल्वं मोचरसः पाठा भागाः कर्षसमन्विताः ॥ २३७ ॥
चतुःप्रस्थे शृतं प्रस्थं कषायमवतारयेत् ।
त्रिशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥ २३८ ॥
सुनिषण्णकचाङ्गेर्याः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।
सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २३९ ॥
एतदर्शः स्वतीसारे रक्तस्त्रावे त्रिदोषजे ।
प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥ २४० ॥
उत्थाने चातिबहुशः शोथशूले गुदाभ्रये ।
सुत्रप्रदे मुदवाते मन्देऽप्रावृत्तावपि ॥ २४१ ॥

प्रयोज्यं विधिवत्सर्पिर्वलवर्णाग्निवर्धनम् ।
विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययमिति ॥२४२॥
इति सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृतम् ।

अवाक्पणी अधःपुष्पी अथ काश्यद्रव्यं षोडशपलम् । अत्रो-
त्सर्गतः चतुःप्रस्थं जलमेव ज्ञेयम् । तथा शेषचतुर्भागः प्रस्थ
एव भवति । तथापि चतुर्गुणजलदानस्य शेषतया स्थाप्यक-
पायस्य च उत्सर्गविधौ सूचनार्थं इदं चरकवचनं । तथा त्रि-
शत्पलानि तु प्रस्थो विज्ञेयो द्विपलाधिक इति विज्ञेयम् ।
परिभाषा सिद्धार्थाभिधायकम् । अतएव दृढबलसंस्थानेऽपि
द्रवद्वैगुण्याभिधानं भविष्यति । त्रिशत्पलविशेषणतया द्विपला-
धिकानीति निर्देशे प्राप्ते प्रस्थविवक्षायां पुंलिङ्गो निर्देशो ज्ञेयः
॥ २३४—२४२ ॥

भवन्ति चात्र ।

व्यासासन्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शःकृताङ्गदान् ॥२४३॥
त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।
अर्शोऽसि चातिसारश्च ग्रहणीदोष एव च ॥ २४४ ॥
एषामग्निबले हीने वृद्धिर्बुद्धेः परिक्षयः ।
तस्मादग्निबलं रक्ष्यमेषु त्रिषु विशेषतः ॥ २४५ ॥
भृष्टैः शार्कर्यवागूर्भिर्युपैर्मोसरसैः खडैः ।
क्षीरतक्रप्रयोगैश्च विचित्रैर्गुदजाञ्जयेत् ॥ २४६ ॥
यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।
अन्नपानौषधं द्रव्यं तत्सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥ २४७ ॥
यदतो विपरीतं स्यान्निदाने यत्प्रदर्शितम् ।
गुदजामिपरीतेन तत्सेव्यं न कथंचन ॥ २४८ ॥”

व्यासात्परस्परपरिवर्तनेन मधुराम्लयोः शीतोष्णयोश्च
योजना । अर्शःसु अभिरक्षामभिघातुं अन्यत्रापि यत्र अग्नि-
रक्षा विशेषेण कर्तव्या तामाह त्रय इत्यादि । वृद्धे परिक्षये
अग्निबले वृद्धे विनाशः । त्रिषु विशेषतः इत्यनेन अत्राप्य-
भिरक्षणं कार्यमिति दर्शयति । यद्वायोरित्यादिना पूर्वोक्तचि-
कित्सां सारोद्धारेणाह ॥ २४३—२४८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अर्शसां द्विविधं जन्म पृथगायतनानि च ।
स्थानसंस्थानलिङ्गानि साध्यासाध्यविनिश्चयः २४९
अभ्यङ्गाः स्वेदनं धूमाः सावगाहाः प्रलेपनाः ।
शोणितस्यावसेकश्च योगा दीपनपाचनाः ॥ २५० ॥
पानान्नविधिरग्न्यश्च वातवर्चोऽनुलोमनः ।
योगाः संशमनीयाश्च सर्पांषि विविधानि च ॥ २५१ ॥
वस्तयस्तक्रयोगाश्च वरारिष्टाः सशर्कराः ।
शुष्काणामर्शसां शस्ताः स्वाविणां लक्षणानि च २५२
द्विविधं सानुबन्धानां तेषां नेष्टं यदौषधम् ।
रक्तसंग्रहणा योगाः पेयाश्च विविधात्मकाः २५३

स्नेहपानविधिश्चाग्न्यो विधिः पानान्नयोश्च यः ।
परिषेकावगाहाश्च प्रदेहाः प्रतिसारणम् ॥ २५४ ॥
अतिवृत्तस्य रक्तस्य विधातव्यं यदुत्तरम् ।
तत्सर्वमिह निर्दिष्टं गुदजानां चिकित्सितम् ॥ २५५ ॥

इति चरकसंहितायामर्शश्चिकित्सितं नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अर्शसां द्विविधमिहादि अध्यायार्थसंग्रहः । अरिष्टग्रहणे-
नैव शार्करस्यापि ग्रहणे प्राप्ते शार्करस्य पृथगभिधानं गुदप्रकृ-
ष्टेभ्यो मेदेन व्यवहारार्थं तथानुपानाभिधानार्थं पृथक्कृतम्
ग्रहणी ॥ २४९—२५५ ॥ इत्यर्शसां चिकित्सितं समाप्तम् ।

पंचदशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रहणीचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
“आयुर्वर्णो वलं स्वास्थ्यमुत्साहोपचयौ प्रभा ।
ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणाश्चोक्ता देहाग्निहेतुकाः ॥१॥
शान्तेऽग्नौ म्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ।
रोगी स्याद्विकृते मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते ॥ २ ॥

अर्शःकार्यत्वाद्ग्रहणीदोषस्य अर्शश्चिकित्सितमनु ग्रहणीचि-
त्सितं ब्रूते । ग्रहण्यां ग्रहणीदोषः एवंचाश्रयाश्रयिणोरमेद-
ग्रहणाद्ग्रहण्याश्रितोऽग्निदोषोऽपि गृह्यते । तत्र ग्रहणीदोषनि-
र्दिष्टाग्निदोषे वक्तव्ये प्रकृतिज्ञानान्तरत्वाद्विकृतिज्ञानस्य प्रथमं
तावदविकृतस्याग्ने रूपमाह—आयुरित्यादि । आयुश्चेतनानु-
वृत्तिः, वर्णो गौरादिः, वलं शक्तिः, व्यायामशक्तिश्च । स्वा-
स्थ्यशब्देनैव वर्णादिग्रहणं यद्यपि लभ्यते तथापि “स्वस्थ-
स्योजस्करं यत्तु तद्रसायनमुच्यते” । तेन वर्णादीनामविका-
रत्वं अवश्यं सुस्थे भवतीति वर्णादीनां पृथगुपादानं कृतम् ।
उत्साहो दुष्करेष्वपि कार्येषु अध्यवसायः । उपचयो देह-
पुष्टिः । ओजो हृदयस्थं सर्वघातुसाररूपम् । तेजो देहोष्मा
शुक्रं वा । यदुक्तं शालाक्ये “दृष्टिस्तेजोमयी प्रोक्ता शुक्रं ते-
जश्च केवलम् । तस्माद्दृष्टिबलापेक्षी तेजोवृद्धिं समाचरेत्”
इति । अमय इति भूतामयः पञ्च । धालमयः सप्त इति
द्वादशामयः । प्राणा इति प्राणापानोपलक्षिताः पञ्चापि वायवः ।
किंवा प्राणाः इति शब्देन नित्यं बहुवचनान्तेनोच्यते । यथा-
प्सरसशब्देन एकापि विद्याधरी कीर्त्यते । देहाग्निहेतुका इति
देहपोषकप्रधानजाठराभिकारकाः । शान्ते इत्युत्सने । युक्ते
इति समे । विकृत इति मन्दे विषमे तीक्ष्णे वा मूलमग्निस्त-
स्मादिति तस्मात्प्राशस्त्यात् अन्वयव्यतिरेकविधानात् आयु-
वर्णादीनां अग्निमूलं प्रधानं कारणमित्यर्थः । निरुच्यते इति
निश्चयेनोच्यते ॥ १ ॥ २ ॥

यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषकम् ।
तत्राग्निहेतुराहाराच्च ह्यपकाद्रसादयः ॥ ३ ॥

सामान्यकारणमुक्त्वा अग्नेः साक्षात्कार्यकारणत्वं व्युत्पादयन्नाह—यदन्नमित्यादि । बाह्याअपि गैरिकादयो धातुशब्देनोच्यन्ते इति तद्यवच्छेदार्थं धातोर्देहविशेषणम् । अथ अहोरात्रजन्येषु देहधात्वादेषु कथमग्नेः कारणत्वमित्याह—आहारादिति । एतेनाहारमप्यपेक्षैव रसादीन् जनयति । आदिग्रहणेन रसादीन् संगृह्यन्ते ॥ ३ ॥

अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।

तद्वैर्भिन्नसंघातं स्नेहेन मृदुतां गतम् ॥ ४ ॥

समानेनावधूतोऽग्निरुदर्यः पवनेन तु ।

काले भुक्तं समं सम्यक्पचत्यायुर्विवृद्धये ॥ ५ ॥

संप्रति संप्राप्तस्यान्नस्य अग्निना यथा पाको भवति यथाच पच्यमानं अन्नं देहधात्वादिना रूपतामापद्यते तदाह—अन्नमित्यादि । सुखप्रवेशादन्नस्य व्याहार इहोच्यते । आदानं आहारप्रणयनं कर्म यस्य स तथा कर्षतीति नयति द्वैरिति पानीयादिभिः भिन्नसंघातमित्यवयवशैथिल्यमापन्नम् । काले इति बुभुक्षाकाले भुक्तं सममिति मात्राप्रकृत्यादिसमम् । समानेनावधूत इति अग्निपार्श्वस्थितेन समानेन संशुक्षितः । अयंच समानप्रकृतत्वात् बाह्यो वायुरिव अग्नेः सलक्षणो भवति न वैषम्यकरः विकृतस्तु वैषम्यं करोति तेन वातेन विषमोभिर्भवतीति च उपपन्नं भवति । एते च द्रवादयः पाचकस्याग्नेः सहाया भवन्ति इत्यनेन ग्रन्थेनोच्यते । आहारपरिणामकरा रसभावा भवन्ति । तद्यथा ऊष्मा वायुः क्लेदः स्नेहः कालः समयोगश्चेति उदर्यः पाचक इत्यर्थः पवनोद्ग्रह इत्यभि विशेषणं केचित्पठन्ति सम्यगिति भुक्तविशेषणं केचित्पठन्ति तदा सम्यगित्यनेन मात्रासाम्यमुच्यते । सम्यग्रग्रहणेन तु प्रकृत्यादि संपदुच्यते । आयुर्विवृद्धये इति शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगानुवर्तमाना रसादयः । तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ ४ ॥ ५ ॥

एवं रसमलायाश्चमाशयस्थमधःस्थितः ।

पचत्यग्निर्यथा स्थाल्यामोदनायाम्बुतण्डुलम् ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः ।

मधुरात्प्राक् कफोद्भावात्फेनभूत उदीर्यते ॥ ७ ॥

आशयस्थमित्यामाशयस्थं अधःस्थित इत्यनेन अग्रेरूर्ध्वज्वलनस्वभावतया ऊर्ध्वस्थानपाके सामर्थ्यं सूचयति । अत्रार्थे यथेत्यादिना दृष्टान्तमाह । एवं स्थूलपाकक्रमं विधाय अवाप्तरमनुपाकक्रममाह—अन्नस्येत्यादि भुक्तमात्रस्य भुक्तानन्तरमेव षड्रसस्येति प्राशस्त्यत्वेनाभिधानं किंवा षड्रसस्यापि प्रथमं मधुरता निरुक्ता भवतीति दर्शयति । प्रपाकत इति प्रथमपाकतः । प्रशब्दो रसादिकर्मणि मधुरत्वासौ आद्यश्चेति मधुराद्यः । किंवा मधुरात्प्राक् कफोद्भावः इति पाठः । फेनभूत इति फेनसदृशो घन इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

परंतु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः ।

आशयाव्यवमानस्य पित्तमम्लमुदीर्यते ॥ ८ ॥

पक्काशयं तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना ।

परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात्कटुभावतः ॥ ९ ॥

आद्यमधुरपाकानन्तरं विदग्धस्येति पक्कापक्वस्य । अम्लभावतः इति जाताम्लस्वरूपतः । आशयादामाशयात् अथोभावं वायुना नीयमानस्तु अनेन च पित्तस्थानसंबन्धं विदग्धाहारस्य दर्शयति—अच्छमित्यघनम् । उदीर्यते इति पित्तमुदीर्यते । अम्लं च पित्तं अम्लभावादाहारस्य उत्पद्यत इति युक्तमेव । पक्काशयं तु प्राप्तस्येति च मलरूपतया पक्काशयं गतस्य शोष्यमाणस्य च वह्निनेति यद्यपि ऊर्ध्वदाहक्षमो वह्नि तथाप्यधोगतमपि वह्निना शोष्यमाणत्वं पक्काशयगतस्याप्युपपन्नम् । यतश्चाधोगमने सम्यक् वह्निय्यापारो नास्ति अतः पच्यमानस्येति पदं परित्यज्य शोष्यमाणस्येति कृतं । परिपिण्डितपक्वस्येति परिपिण्डितरूपतया मलरूपतया पक्वस्य । वायुः स्यात्कटुभावत इति परिपिण्डितावस्थोद्भूतकटुता वायोरुत्पद्यते एवमीदृशः षड्रसाहारस्यावस्थापाको भवति । उक्तं मधुरादीनां कफादिकर्तृत्वम् । कटुतिक्कषायाणां विपाकः प्रायशः कटु इत्यादिनाच यः पाक उच्यते सोऽवस्थापाकेन च वाधितत्वात् । मैवं नष्टवस्थापाको स्वभावं वाधते किंत्ववस्थायां स्वकार्यं करोति । तेन रसादयोऽपि स्वकार्यं कुर्वन्ति । अवस्थापाकोऽपि स्वकीयं कार्यं करोति । यथा मधुरतिक्कादिषड्रसेऽग्ने उपयुक्ते मधुरोऽपि स्वकार्यं करोति तिक्कादयः स्वकार्यं कुर्वन्ति अयं तु विशेषः यदवस्थापाकस्य मधुरादयः श्लेष्मजनका रसा अन्नगुणा भवंति तदा श्लेष्माणं जनयन्ति । यदा तु अवस्थापाकः विपरीतकटुकादिपरिग्रहीतो भवति तदा स्तोकमात्रं कफं जनयति । एवं पित्तजनक अवस्थापाकेऽपि वाच्यम् । त्रिधा विपाकस्तु रसमलविवेकसमकाले एवावस्थापाकैः समं भवति । कालोऽपि अवस्थापाककार्यदोषानुगुणतया अवस्थापाकाहि तदोषाणां वर्धनं क्षपणं च करोतीति तस्याभिधानं शास्त्रे प्रयोजनवदेव । यद्यपि वा सर्वमन्नं अवस्थायां विदह्यते तथापि येऽत्यर्थं विदाहिलात् विदाहिन इत्युच्यन्ते विशेषविदाहकर्तृत्वात् । अन्ये लाहुः न षड्रसादपि अनुसामान्येनावस्थापाके कफाद्युत्पत्तिः किंतु षड्रसादन्नात्प्रथमे पाके मधुरोऽयमनुपगतो रसः स कफं जनयति तथा पित्तदोषं विदाहावस्थायां उद्भूतादम्लरसात् पित्तमुत्पद्यते । एवं वायुरपि आहारकटुतावस्थायां भवतीति । अन्ये लाहुः यत् नान्नस्याभिसंयोगात् मधुराद्यावस्थिकं भवति किंतु कफादिस्थानेषु मनुष्याणां स्वभावादेव मधुरादयो रसास्तिष्ठन्ति । उक्तं हि तन्त्रान्तरे मधुरो हृदयादूर्ध्वं रसः कोष्ठे व्यवस्थितः । ततः संवर्धते श्लेष्मा शरीरचलवर्द्धनः । नामीहृदयमध्ये च रसस्त्वम्लो व्यवस्थितः । स्वभावेन मनुष्याणां ततः पित्तं प्रवर्तते । अधोनाभ्यास्तु नन्वेकः कटुकोऽवस्थितो रसः । प्रायः श्रेष्ठतमस्तत्र प्राणिनां भवतेऽनिलः । तस्माद्विपाकविधौ रसानां नात्र संशयः

इति । इह तु तत्रेत्यादि ग्रंथार्थलोचनया यथार्थ एव ग्रंथार्थो
न्याय्यः । तन्त्रान्तरे तु श्लेष्मपित्तगतमधुराम्लरसौ वर्णयंति
ते च कफाधिगता रसाः अस्माकमपि पाकसहकारितया अ-
नुमता एव । यत्तु श्लेष्मजनकांशस्यैवावस्थापाके श्लेष्मकर्तृ-
त्वमित्युक्तं तदनुमतमेव एवं श्लेष्मजनकोऽशः आहारगतः यः
स स्थानमहिम्ना तदाहारस्य मधुरतामापद्य श्लेष्माणं जनय-
यतीति विशेषेण ब्रूमः । यत्तु अनेनावस्थापाकेन कफपित्तयोः
ईरणमात्रं करोति नतु वृद्धिः । वृद्धिः कफस्यानुपाके भवतीति
वदंति तदुपपत्तिश्च न भ्राति किंतु अवस्थापाकाच्च कफपित्त-
वृद्धिः तथा रसरक्तपाकाच्च मलरूपतया उत्पादयति इति युक्तं
पश्यामः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अन्नमिष्टं ह्युपकृतमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् ।

देहे प्रीणाति गन्धादीन्प्राणादीनिन्द्रियाणि च १०
भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन्पचन्ति हि ११

कर्मान्तरेणापि अन्नस्य पाकः संपद्यते तमाह—अन्नमिति
अन्नं इष्टं उपहितमिति हिशब्दोऽवधारणे इष्टशब्देनेह प्रियं
हितं चोच्यते न प्रियमात्रं अहितस्य प्रियमात्रस्य न देहव्यव-
स्थितिः गन्धादितर्पकत्वं भवति । उपहितमित्युपयुक्तं इष्टैरिति
प्रियहितैः गन्धरसरूपसंश्लेषैः । अत्र यद्यपि हितत्वमेव
गन्धादीनां आहारगतानां देहगतगन्धादिपोषणे प्रधानं तथापि
प्रियत्वमपि आहारगतगन्धादीनां तदालोपकारकतया गृहीतुं
प्रियत्वहितत्वद्वयोरपि उपादानं कर्तव्यम् । देहे प्रीणाति ग-
न्धादीनिति देहश्रितान् गन्धादीन् पोषयेदिति । तथा प्रा-
णादीनि च प्राणरसस्पर्शनश्रोत्राणि इष्टैर्गन्धादिभिः प्रीणाति
तर्पयति पोषयतीति यावत् । इन्द्रियाण्यपि हि पाञ्चभौतिका-
न्यस्पर्शने तानि च प्रतिक्षणं क्षीयमाणानि । भौतिकवद्विव्या-
पारमाह—भौमेत्यादि । भौमादयः पञ्चोष्माणः पार्थिवादिद्रव्य-
व्यवस्थिताः जाठरामिसंधुक्षितबलाः अन्तरीयं द्रव्यं पचन्तः
स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पूर्वपार्थिवगन्धत्वादिविलक्षणान्
गुणान् निर्वर्णयंति । एतदेवाशितलीढपीतखादितं जन्तोर्हितं
अंतरमिसंधुक्षितबलेन यथा स्वेनोष्मणा सम्यग्विपच्यमानमिति
यद्यपि च भूतामिना पार्थिवादिद्रव्यं पच्यते तथापि पार्थिवा-
दिद्रव्याणां पाकेनेतदेव जननं यद्विशिष्टगुणयुक्तत्वं तेन पाकेन
जन्यमानेऽपि द्रव्ये गुणा एव जन्यन्त इत्यभिप्रायेण पार्थिवा-
दीनाहारगुणान् जनयंति । अनेन गुणजननमेवाभिनेच्यते न
द्रव्यजननं किंवा आहाराश्च गुणाश्चेति विग्रहादाहारशब्देन
आहाराधिकाररूपं द्रव्यमपि गृह्यते पार्थिवादीनिति पार्थिवा-
प्यतैजसवायवीयनाभसानि । अत्र जाठरामिः सर्वमेवाहाररस-
मलविपाकान् पचति भौतिकास्त्वाभयः स्वान्स्वान्गुणान् जन-
यंति । उक्तं च जाठरेणाभिना पूर्वं कृते संघातमेदे पश्चाद्भूता-
भयः पञ्च खं खं द्रव्यं पचंति । अयं च भूतामिव्यापारो

धातुष्वप्यस्ति । तेन धातुष्वपि पञ्चभूतानि संति । तत्रापि
धालमिव्यापारो भूतामिव्यापारश्च जाठरमिक्रमेणैवोक्तो ज्ञेयः
॥ १० ॥ ११ ॥

यथास्वं स्वं च पुण्यन्ति देहद्रव्यगुणाः पृथक् ।

पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च कृत्स्नशः १२

अमिपक्वान्नाहारगुणानाह यथास्वमिति यथस्यात्मीयं ।
सजातीया द्रव्यगुणा द्रव्यगुणान्पुण्यन्ति । तेन द्रव्याणि पा-
र्थिवादिद्रव्यरूपाणि देहधातुदोषमलाख्यानि पुष्पन्ति, गुणास्तु
पाकस्थितगन्धस्नेहौष्ण्यगौरवादयः देहगन्धस्नेहौष्ण्यगौरवा-
दीनि पुष्पन्ति । यथास्वमित्यादिशब्दार्थं स्फोरयति पार्थिवा
आहारद्रव्यगुणाः देहगतान्पार्थिवानेव द्रव्यगुणान्पुष्पन्ति ।
आहारद्रव्यगुणा इत्यत्र द्रव्यगतगुणा एव उच्यन्ते । द्रव्यपो-
षणं तु गुणपोषणेन लभ्यते गुणपोषणं द्रव्यपोषणमन्तराक-
र्तुमशक्यत्वात् ॥ १२ ॥

सप्तभिर्देहधातारो द्विविधाश्च पुनःपुनः ।

यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादवत् ॥ १३ ॥

भूतामिव्यापारं दर्शयित्वा धालामिव्यापारं दर्शयन्नाह—
सप्तभिरित्यादि देहधातार इति विशेषेण देहधारकाः । द्विप्र-
कारमिति द्विविधं पाकं तदेव प्रकारद्वयमाह किट्टप्रसादवदिति
किट्टप्रसादरूप इत्यर्थः । शुक्रयेति किट्टवान्पाको न भवति
तथापि वट्टनां किट्टवत्त्वात् द्विविधमिति निर्देशो छत्रिणो ग-
च्छन्तीति न्यायाज्ज्ञेयः ॥ १३ ॥

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ।

अस्थनो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्र्भ्रमः प्रजायते ॥ १४ ॥

रसात्स्तन्यं ततो रक्तमसृजः कण्डराः शिराः ।

मांसाद्वसा त्वचः षट् च मेदसः स्नायुसंभवः १५

पुनरिति जाठरामिपाकानन्तरं पाकजन्यानां रसादीनां उ-
त्पादः क्रमेणाह—रसादित्यादि । रसाद्रक्तं प्रसादनं ततो
रक्तान्मांसं प्रसादनं, मांसान्मेदः प्रसादनमित्यादि यावच्छु-
क्रात् प्रसादशब्देन रसादिभ्यः प्रसादांशज्या रक्तादयः किट्टां-
शज्यास्तु वक्ष्यमाणाः कफादय इति । शुक्रान्तु निर्मलतया
प्रसादत एव गर्भो भवति नतु मलः जन्यन्ते केचित्तु शुक्र-
मलतया श्मश्रूणि वदंति, तन्न । तच्चेऽनभिधानात् । तथा
शुक्रमलश्मश्रूणि तदा स्त्रीणामपि शुक्रतया श्मश्रूणि स्युः ।
रक्तादयो हि गर्भप्रभृत्येव पोष्यन्ते । तत्र च त्रिधात्त्वादं
वर्णयंति । यद्रसः स्वाभिपच्यमानः रक्तां याति रक्तं मांस-
तामित्याह—रसादिति पूर्वपूर्वधातुपरिणामात् उत्तरोत्तरधातु-
त्पादः यथा क्षीरादधि भवति दध्नी नवनीतं नवनीताद्धृतं घृतात्
घृतमण्डः इत्येकः पक्षः । किंवा रस एव रक्तं प्रथमं स्थावयति
तत्र च रक्तस्थानसंबन्धात् रक्तसाहस्यमनुभवति रक्तं च रक्तस-
मानेनांशेन पोषयति । ततो मांसमाह्वय मांसपोषणं करोति ।

प्रसादभागोत्पादमभिधाय मलभागोत्पादमाह किंमि-
त्यादि । रसस्य कफ इति रसे पच्यमाने किंठं कफो भवति प्र-
सादश्च रक्तं एवं रक्तादिमपि ज्ञेयम् । मांसस्य च मलो इति
कर्णाक्षिनासास्यजननमलाः मलखेदस्तु मेदसः इति खेदो
यद्यपि उदकविशेष एव उक्तस्तथापि तस्य मेदोमलत्वेनैवो-
त्पत्तिः किंवा उदकादपि खेदो भवति मेदोमलतया च भ-
वति । यथा कफोऽवस्थापाकात् रसमलतया च भवति अस्थि-
मलं नखोऽपि सुश्रुतप्रामाण्यादुन्नेयः । तत्राहं नखलोमने-
त्यनेन अस्थिमलत्वं नखस्योक्तम् । उक्तं च विविधाशीतपी-
तीये केशनखादयः पुष्यन्ति किंतु शरीरेऽस्थिगणनायां विंश-
तिर्नखा इत्यनेन अस्थिगणना प्रोक्ता । तेन क्रमेण प्रसाद-
किंठौ भवत इत्यर्थः । संप्रति रक्तेन रसस्य पोषणं न कियते
तथा मांसेनापि रक्तस्य इत्यादि परस्परं धातूनां उत्पादकत्वा-
माह—परस्परेत्यादि । धातुजेषु परंपरा परस्परोपस्तम्भेऽपि
आत्यन्तमुपपद्यते संसृष्टमात्रं संतर्पितेति यावत् ॥२९-३१॥

वृष्यादीनां प्रभावस्तु पुष्पाति बलमाशु हि ।
षडभिः केचिदहोरात्रैरिच्छन्ति परिवर्तनम् ॥ ३२ ॥
संतत्याभोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ।

वृष्यादिद्रव्याणां धातुपरंपराक्रमेण शुक्रजननादिकार्यं निषे-
धयन्नाह वृष्यादीनामित्यादि । वृष्यादीनां क्षीरादिद्रव्याणां
प्रभावो बलं शीघ्रं पुष्पाति ततस्ते क्षीरादयः प्रभाववद्धित-
बलाः शीघ्रमेवावगच्छन्ति शुक्रजननादि कुर्वन्ति यथोक्तधातुक-
मेनेत्यर्थः । किंवा वृष्यादीनां प्रभावाच्छुक्राद्युत्पत्तिः शीघ्रं
भवति । कियता कालेन धातुपरिवृत्तिर्भवति इत्याह षडभिरहो-
रात्रैः रसस्य शुक्ररूपतया परिवर्तनं भवतीति केचिदिच्छन्ति ।
तत्रोत्पन्नो रसः रक्तमेकेनाहोरात्रेणेति एवं रसोत्पत्तिदिनं परि-
त्यज्य षडहेन शुक्रता भवति । यदा तु रसोत्पत्तिदिनमपि
प्रक्षिप्यते तदा षडभिर्दिनैरतिक्रान्तैः सप्तमे शुक्रभावतया
परिवर्तनं भवतीति ज्ञेयम् । उक्तं हि पराशरे आहारोपभो-
गदिनात् श्वः रसत्वं तृतीयेहि रक्तत्वं चतुर्थेहि मांसता मेद-
स्त्वं पञ्चमे षष्ठे लस्थित्वं सप्तमे मज्जता अष्टमे शुक्रता नियमेन
भवति । किंच रसधातोः रक्तधातुरूपतया परिणमनं यत्तदपि
षष्ठदिननिवर्त्यैवेति । सुश्रुते स खल्वाप्यो रसः एकैकस्मिन्
धातौ त्रीणि त्रीणि कला सहस्राण्यवतिष्ठते । पंचदश च कलाः एवं
मासेन रसः शुक्रोभवतीति ज्ञेयम् । एतत्पक्षद्वयमपि केचिदि-
त्यादिना दर्शयति । स्वमतमाह संप्रत्येत्यादि । भोज्ये उपयुक्ते
सति धातूनां रसादीनां चक्रवत्परिवृत्तिर्भवति । अविभ्राता
समुत्पत्तिर्धातूनां भवति । तत्र दृष्टान्तेन तु परिवृत्तिः काला-
नियमं दर्शयति । यथा चक्रं पानीयोद्धरणार्थं नियुक्तं बाह्य-
मानं बाहुबलप्रकर्षात् कदाचिदाश्वेन परिवर्तते कदाचित्
बाहुबलप्रकर्षात् चिरेण एवं धातवोऽपि अम्यादिसौष्ठवात्
शीघ्रमेव परिवर्तन्ते । अम्यादिवैगुण्ये चिरेण वर्तन्ते इति एवं
सुश्रुतेनापि सशब्दार्चिरजलसंतानवत् अणुना विशेषेणानुधा-
वत्येव शरीरं केवलम् । इत्यत्र कृष्णात्रेयेण रसपरिणामोऽपि
अम्यादिभेदेन प्रकृष्टप्रकृष्टकालज उक्त एव । तत्र हि जलसंता-
नदृष्टान्तेन चिरेण मासपर्यन्तेन शुक्रतापत्तिः रसस्योक्ता ।
शब्दसंतानदृष्टान्तेन तु नातिशीघ्रं नातिचिराच्च शुक्रोत्पत्ति-
रुक्ता । अर्चिःसंतानदृष्टान्तेन तु नातिशीघ्रं नातिचिराच्च शु-
क्रोत्पत्तिर्भवति । तथान्यत्रापि उक्तं केचिदाहुरहोरात्रात्षड-
रात्रादपरे परे । मासेन याति शुक्रलमन्नं पाकक्रमादिति ।
तदेतत्सकलचक्रदृष्टान्तेन गृहीतं ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ॥ ३३ ॥
युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ।
क्षिप्यमाणस्तु वैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ॥ ३४ ॥
करोति विकृतिं चात्र खे वर्षमिव तोयदः ।
दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ॥ ३५ ॥

अथ कः अन्नरसं रक्तादिधातुपोषकं प्रेरयति । येन तत्र

तत्र रसः सर्पतीत्याह व्यानेनेत्यादि । रसरूपो धातुः किंवा
रसतीति रसो द्रव्यधातुरुच्यते । तेन रुधिरादीनामपि द्रवाणां
ग्रहणं भवति । विक्षेपोचितं प्राकृतं कर्म यस्य स विक्षेपोचि-
तकर्मा तेन व्यानेन युगपदित्येककालं सर्वतः इति सर्वस्मि-
न्देहे विक्षिप्यते नीयते । अजस्रमिति अविभ्रान्तं । सदेति
सर्वकालं । नन्वेवं सर्वत्र रसविक्षेपे कथमेकदेशेन रसो विका-
राश्रये दृश्यते इत्याह क्षिप्यमाण इत्यादि । वैगुण्यादिति स्रोतो
वैगुण्यात् । सज्जतीति तिष्ठति विकारं कुरुत इति रसाश्रयी
विकारं कुरुते रसोऽपि विकारकरणे आश्रयतया व्याश्रित्यते
तेनेह तस्य कर्तृत्वं युक्तं । खेवर्षमिव तोयद इति यथा
चण्डेन वायुना नीयमानो मेघो यत्र शक्तो भवति तत्रैव वर्षं
करोति तथा रसोऽपीत्यर्थः । यथा रसः एकदेशे विकारं
करोति एवं दोषा अपि एकदेशविकारं कुर्वन्तीत्याह । सुश्रुते-
प्याह—“कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावतां । यत्र
संगः खवैगुण्याद्याभिस्तत्रोपजायते” ॥ ३३—३५ ॥

इति भौतिकधात्वन्नपकृणां कर्म भाषितम् ।
अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पकृणामधिको मतः ॥ ३६ ॥
तन्मूलास्ते हि तद्बुद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मकाः ।
तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेनन्धनैर्हितैः ॥ ३७ ॥
पालयेत्प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्वलस्थितिः ।
यो हि भुङ्क्ते विधिं मुक्त्वा ग्रहणीदोषजान्नादान् ॥ ३८ ॥

उक्तममीनां कर्म उपसंहरति इति भौतिक इत्यादि । भौ-
तिकाः पञ्च धातुमयः सप्त अन्नपक्कैः । अन्नपक्कमूलत्वे
हेतुगर्भविशेषणमाह तद्बुद्धीत्यादि । तस्य जाठराग्नेः वृद्ध्या-
त्मकः क्षयेण च क्षयात्मकः तस्मादन्वयव्यतिरेकार्थविधायि-
त्वात्तन्मूलादित्यर्थः । यतश्चायमन्तराभिर्मूलं सर्वत्र तस्मात्
पालयेदिति योज्यम् । विधिवद्युक्तैरित्यत्र आहारविधियोगात्
उपयुक्तैः । आयुर्वलस्थितिरेत्यत्र अन्नपाचकामिस्थितौ आयु-
र्वलादीनां स्थितिर्लक्षणीया । विपर्यये दोषमाह यो हीत्यादि । ग्रह-
णीदोषजा एतेन वक्ष्यमाणलक्षणाध्वलारो ग्रहणीविकारा विशे-
षेण ग्रहणीदोषशब्दवाच्या गृह्यन्ते । तथाभिमान्याजीर्णादयश्च
ग्रहण्याश्रिता रोगा गृह्यन्ते । अभिमान्याजीर्णादयस्तु यद्यपि
ग्रहण्याश्रितत्वे ग्रहणीरोगा एव तथापीह ग्रहणीरूपनाडी-
व्यापारवैपरीत्येन ये जायन्ते त एव मुख्यग्रहणीशब्द-
वाच्याध्वलारो रोगाः । यतोऽयश्च पक्कमामं वा इत्यादिना
ग्रहणीगदसामान्यविशिष्टलक्षणविशिष्टमेव ग्रहणीगदं ग्रह-
णीप्राकृतव्यापारोपमर्देन जायमानं वक्ष्यति । वक्ष्यति च
ग्रहण्यादुष्टमदुष्टं च रूपं “अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति पा-
श्वतः । सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति” । न चेयं प-
क्ताविमोक्षलक्षणा दुष्टिः । अभिदोषे आमादिजीर्णे शब्दे वा
अनेन विशेषाभिधेयग्रहणीशब्दत्वं ग्रहण्याश्रितदोषजन्यग्रह-
णीगदमेवेहोच्यते । अभिदोषाणां न विशेषाद्ग्रहणीगदत्वं अ-

तिसारे यद्यपि अपक्वान्मुञ्चनमस्ति तथापि तस्य भिन्नसंप्रा-
प्तिकत्वात् तथा चिकित्साभेदात् ग्रहणीदोषान्यत्वं उक्तम् ॥
३६—३८ ॥

स लौल्याल्लभते शीघ्रं वक्ष्यन्तेऽतः परं तु ये ।
अभोजनादजीर्णातिभोजनाद्विषमाशनात् ॥ ३९ ॥
असात्म्यगुरुशीतातिरूक्षसंदुष्टभोजनात् ।
विरेकवमनक्षेहविभ्रमाद्याधिकर्षणात् ॥ ४० ॥
देशकालतुवैषम्याद्वेगानां च विधारणात् ।
दुष्यत्यग्निः स दुष्टोऽन्नं न तत्पचति लघ्वपि ॥ ४१ ॥
अपच्यमानं शुक्तत्वं यात्यन्नं विषतां च तत् ।

एवं व्यवस्थिते सामान्येन ग्रहणीदोषजविकराणां हेत्वा-
दीन्याह—अभोजनादित्यादि । कालशब्देन च संवत्सरात्मक-
काल उच्यते । देशवैषम्यं देशव्यापत् । सा च जनपदोर्ध्वस-
नीये प्रोक्ता । ऋतुशब्देन तु शिशिरादिऋतुः कालवैषम्येण
सर्वेषां वैषम्यं, सर्व एव ऋतवः पच्यन्ते ऋतुवैषम्येण द्वे एक
एवर्तुरितिविशेषः शुक्लमिति आमतां विषरूपतामिति यथा
बहुविकारकारितया भवति तद्रूपतां अनेन सर्व एवाजीर्णभेदा-
ऽवरुद्धा ज्ञेया ये तन्त्रान्तरे “आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपि-
त्तानिलैः क्रमात् । अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः”
॥ ३९—४१ ॥

तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्भोऽङ्गं च सीदति ॥ ४२ ॥
शिरसो रूक् च मूर्च्छा च भ्रमः पृष्ठकटिग्रहः ।
जृम्भाङ्गमर्दस्तृष्णा च ज्वरश्छर्दिः प्रवाहणम् ॥ ४३ ॥
अरोचकोऽविपाकश्च घोरमन्नविषं च तत् ।
संसृज्यमानं पित्तेन दाहं तृष्णां मुखामयान् ॥ ४४ ॥
जनयत्यम्लपित्तं च पित्तजांश्चापरान्नादान् ।
यक्ष्मपीनसमेहादीन्कफजान्कफसङ्गतः ॥ ४५ ॥

तस्येति सामान्याजीर्णस्य लक्षणं विष्टम्भ इत्यादि । विष्टम्भो-
ऽप्रचलनरूपतयावस्थानम् । घोरं अन्नविषं च तत् पित्तेन
संसृज्यमानं इत्यादिना पित्तदुष्टस्याजीर्णस्य लक्षणमाह ।
एतच्च पित्तादिसंसर्गकृतं लक्षणं, अजीर्णस्य कोष्ठमात्रगतत्वेन
यक्ष्मादिविकारकरणे सामर्थ्योपलब्धेः । अम्लपित्तं चेति अ-
म्लगुणोद्भिक्तं पित्तं । अस्य तन्त्रान्तरे लक्षणमुक्तं “अविपाककृ-
मोक्लेदतिकांम्लोद्धारगौरवैः । हृत्कण्ठदाहारुचिभिश्चाम्लपित्तं
विनिर्दिशेदिति” । यक्ष्मणस्त्रिदोषजत्वेऽपि स्रोतोऽवरोधे कफ-
व्यापारप्राधान्यात् इह कफजलमुक्तम् ॥ ४२—४५ ॥

करोति वातसंसृष्टं वातजांश्च गदान्वहून् ।
मूत्ररोगांश्च मूत्रस्थं कुक्षिरोगान् शकृद्रतम् ॥ ४६ ॥
रसादिभिश्च संसृष्टं कुर्याद्रोगाग्रसादिजान् ।
विषमो धातुवैषम्यं करोति विषमं पचन् ॥ ४७ ॥
तीक्ष्णो मन्देन्धनो धातुन्विशोधयति पाचकः ।

किं धातुयोगेन रसशेषाच्च गदान्नाह—मूत्ररोगादित्यादि ।

रसादिजानित्यत्र ये रसादिजाअरुच्यादय उक्तास्ते भवन्तीति
ज्ञेयम् । अजीर्णलक्षणमभिधाय अग्निदोषलक्षणमाह विषमद-
त्यादि । तीक्ष्णाम्निकार्यमाह तीक्ष्णमित्यादि । अत्र मन्देन्धन
इत्यनेन तीक्ष्णोपि यदि शुचीन्धनो भवति तदा धातुपोषणं
भवतीति दर्शयति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

युक्तं भुक्तवतो युक्तो धातुसाम्यं समं पचन् ॥ ४८ ॥

अग्निप्रसंगात्समाग्नेः कार्यमाह युक्तमित्यादि । युक्त इति
समः । युक्तमन्नं पच्यधातुसाम्यं करोति इत्यर्थः । समशब्देन
समानो वायुः अग्निसहायो गृह्यते । किंवा युक्तवायुतया धातु-
साम्यं करोति युक्तशब्देन च कफपित्तसाम्यं अग्नौ गृह्यते ।
यतः समःसमैरिति वचनेन दोषाणां समत्वेनैव समानिल-
मुक्तं ॥ ४८ ॥

दुर्बलो विदहत्यन्नं तद्यात्यूर्ध्वमधोऽपि वा ।
अधश्च पक्कमामं वा प्रवृत्तं ग्रहणीगदः ॥ ४९ ॥
उच्यते सर्वमेवान्नं प्रायो ह्यस्य विदह्यते ।
अतिसृष्टं विवद्धं वा द्रवं तदुपवेश्यते ॥ ५० ॥
तृष्णारोचकचैरस्यप्रसेकतमकान्वितः ।
शूनपादकरः सास्थिपर्वरूक् छर्दनं ज्वरः ॥ ५१ ॥
लोहामगन्धिस्तिकांम्ल उद्गारश्चास्य जायते ।
पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णालसं बलक्षयः ॥ ५२ ॥
विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात्कायस्य गौरवम् ।

मन्दाम्निव्यापारमाह—दुर्बल इत्यादि । युक्तविकारेषु प्रवा-
नत्वेन अध्यायप्रकृतं ग्रहणीदोषविकारं निर्धारयन्नाह अध-
स्तिल्यादि । पक्कमामं वेति वाशब्दः समुच्चये । तेन किञ्चि-
त्पक्वं किञ्चिदपक्वं । कुतः पक्कापक्वं स्रवतीत्याह—सर्वमेवान्नं
प्रायो ह्यस्य विदह्यते इति पक्कापक्वं भवति अतिसृष्टमिति वि-
मुक्तं तम एव तमकः । पूर्वरूपे विदाहोऽन्नस्येति विशिष्टो
दाहो विदाहः ॥ ४९—५२ ॥

अग्न्यधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ॥ ५३ ॥
नाभेरुपरि सा ह्यग्निबलोपस्तम्भबृंहिता ।
अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वतः ॥ ५४ ॥
दुर्बलाग्न्यबलादुष्पादाममेव विमुञ्चति ।
वातात्पित्तात्कफात्सर्वाद्ग्रहणीदोष उच्यते ॥ ५५ ॥
हेतुं लिङ्गं चिकित्सां च शृणु तस्य पृथक् पृथक् ।
कटुतिक्तकषायातिरूक्षशीतलभोजनैः ॥ ५६ ॥
प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ।
करोति कुपितो मन्दमग्निं संछाद्य मारुतः ॥ ५७ ॥
तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्लपाकं खराङ्गता ।
कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ५८
पार्श्वोरुवङ्गुणग्रीवारुजोऽभीक्ष्णं विसूचिका ।
हृत्पीडा कार्श्यदौर्बल्यं त्रैरस्यं परिकर्तिका ॥ ५९ ॥

गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ।
 जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च ६०
 स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ।
 चिरादुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ॥ ६१ ॥
 पुनःपुनः सृजेद्वचः कासश्वासान्वितोऽनिलात् ।
 कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्वणम् ॥ ६२ ॥
 अग्निमाप्लावयद्वन्ति जलं तप्तमिवानलम् ।
 सोऽजीर्णं नीलपीतामं पीतामः सार्यते द्रवम् ॥ ६३ ॥
 पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितुडार्दितः ।
 गुर्वेतिस्निग्धशीतान्नभोजनादतिभोजनात् ॥ ६४ ॥
 भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ।
 तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः ॥ ६५ ॥
 आस्योपदेहमाधुर्यकासष्टीवनपीनसाः ।
 हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ॥ ६६ ॥
 दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ।
 मित्रामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ॥ ६७ ॥
 अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ।
 यश्चाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः ॥ ६८ ॥

संप्रति ग्रहणीदोषस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं ग्रहण्याः स्वरूपं प्र-
 कृतं च कर्म आह—अभ्यधिष्ठानं अग्रेराश्रय इत्यर्थः । ग्रह-
 णीसंज्ञानिमित्तमाह अन्नस्येत्यादि । ग्रहणादिति धारणात् । ना-
 मेरुपर्यन्तस्य धारणादित्यर्थः । किंवा नामेरुपरि अग्रेरुर्ध्वज्ज-
 लनेन उपस्तम्भिता उपवृंहिता सति पक्वं अन्नं धारयति पक्वं
 च पार्श्वतः सृजति इति वामपार्श्वतः सृजति । यतः ग्रहणी-
 गुदौ वामपार्श्वश्रयौ तेन वामे च पार्श्वे पक्वं सृजतीत्युक्तं ।
 उपस्तम्भिता इति । अग्निना पित्तव्यापारकरणेन अनुकूलिता
 उपवृंहितेति अग्निना वृंहणव्यापारकरणेन सशक्तीकृता किंवा
 उपस्तम्भत्वेन उपवृंहिता अत्र पक्षे उपस्तम्भसाधारण्यं ग्रह-
 ण्याह—ग्रहण्याः प्राकृतं कर्म अभिधाय वैकृतं कर्म आह—
 दुर्बलेत्यादि दुर्बलाग्निश्च अवलाथेति किंवा दुर्बलं अभिवलं
 यस्याः सा दुर्बलाभिवला । दुष्टादिति दोषदुष्टात् । आमं विमु-
 च्यतीति अपक्वमेवान्नं विमुच्यति । पूर्वरूपे पक्वमामं विमुच्यतीत्य-
 नेन विदग्धरूपमाममेवोक्तम् । इह त्वामं नियमेन विमुच्यति
 इति न विरोधः । वातपित्तकफसंनिपातजान् ग्रहणीमेदा-
 नाह—वातादित्यादि । सर्वादिति सन्निपातात् शुक्लमिवान्नस्य
 पाकः शुक्लपाकः । गृद्धिः सर्वरसानामिति सप्तम्यर्थे षष्ठी
 जीर्णे जीर्यति अन्न इति शेषः । गुल्मादिशङ्कित्वं गुल्मादिसद-
 शपीडाद्युक्तत्वेन भवति । पैत्तिके पित्तेनाग्निहननं क्रियते इति
 दर्शयन्नाह । उष्णस्यापि हि द्रवतया अग्निनिर्वापणे दृष्टान्त-
 माह—जलं तप्तमित्यादि । गुर्वित्यादिना कफजग्रहणीमाह—
 दौर्बल्यं बलहानिः ॥ ५३—६८ ॥

तं चापि ग्रहणीदोषं समवर्जं प्रचक्ष्महे ।

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ॥ ६९ ॥

६४

त्रिदोषं निर्दिशेत्तेषां भेषजं शृण्वतः परम् ।
 ग्रहणीमाश्रितं दोषं विदग्धाहारमूर्छितम् ॥ ७० ॥
 सविष्टम्भप्रसेकार्तिविदाहारुचिगौरवम् ।
 आमलिङ्गान्वितं दृष्ट्वा सुखोष्णेनाम्बुनोद्धरेत् ॥ ७१ ॥
 फलानां वा कषायेण पिप्पलीसर्षपैस्तथा ।
 लीनं पक्काशयस्थं वाप्यामं स्राव्यं सदीपनैः ॥ ७२ ॥
 शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ।
 विशुद्धामाशयायासैः पञ्चकोलादिभिर्भुतम् ॥ ७३ ॥
 दद्यात् पेयादिलङ्घनं पुनर्योगांश्च दीपनान् ।
 ज्ञात्वा तु परिपक्वामं मारुतग्रहणीगदम् ॥ ७४ ॥
 दीपनीययुतं सर्पिः पाथयेताल्पशो भिषक् ।
 किञ्चित्सन्धुक्षिते त्वग्रौ सक्तविष्मूत्रमारुतम् ॥ ७५ ॥
 द्वित्रीण्यहानि सस्नेहं स्नेहाभ्यक्तं निरूहयेत् ।
 तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ॥ ७६ ॥
 सक्षारेणानिले शान्ते सस्तदोषं विरेचयेत् ।
 शुद्धं रुक्षाशयं बद्धवर्चसं चानुवासयेत् ।
 दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ७७ ॥
 निरूढश्च विरिक्तश्च सम्यक् चैवानुवासितः ॥
 लङ्घनप्रतिसंभुक्तः सर्पिरभ्यासयेत्पुनः ॥ ७८ ॥

यथाग्निरित्यादिश्लोकं केचित् वैशेषिकग्रहणीदोषव्यतिरिक्त-
 दोषत्रयजग्रहणीरोगान्तर्निवेशनप्रसंगत इति दर्शयति इति
 कृत्वा अनार्यं वदन्ति किंतु तं चापीति पदेनाग्निमान्वादीनां
 प्राकृतानां सामान्याद्ग्रहणीदोषावाधे सति न किञ्चिद्विरोधं प-
 श्यामः सामान्यग्रहणीदोषेऽपि अग्निमान्वादयो उक्ता इति
 दर्शितमेव । समवर्जमिति समप्रकृतिपुरुषाभिवर्जम् । ग्रह-
 णीमाश्रितमित्यादौ दोषमिति सामान्यवचनात् वातादीनां
 त्रयाणामपि ग्रहणम् । आमस्यापक्वस्य लिङ्गेरन्वितमिति आम-
 लिङ्गान्वितम् । फलानामिति मदनफलानां लीनमित्यनुलिङ्गं ।
 पक्काशयस्थमिति अद्योगतत्वेन पक्काशयसमीपगतं । स्राव्यमिति
 विरेचनीयम् । सदीपनैरिति दीपनद्रव्यसंयुक्तैर्विरेचनप्रयोगैः ।
 शरीरानुगते इति शरीरव्यापके । सामे रसे इति अपक्वे रसे ।
 आमश्चात्रापक्वरूप एव इष्टः आहाररसस्य रससंबन्धेन शरीर-
 व्यापकत्वात् । लङ्घनमनशनं, पाचनं यवाग्वादि, विशुद्धामाशये
 इत्यत्र विशुद्धिर्हि विरेचनलङ्घनैर्यथायोग्यतया ज्ञेया, दीपनीय-
 युतमिति षड्विरेचनशताश्रित्योक्तदीपनीयग्रहणम् । स्नेहे-
 नाभ्यक्तमिति स्नेहाभ्यक्तम् । सस्तदोषमिति निरूहेण सस्त-
 दोषं ॥ ६९—७८ ॥

द्वे पञ्चमूले सरलं देवदारु सनागरम् ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ७९ ॥

शणवीजं यवान्कोलान्कुलत्थान्मुरभीस्तथा ।

पाचयेदारुनालेन दध्ना सौवीरकेण वा ॥ ८० ॥

चतुर्भागावशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।

स्वर्जिकायावशूकाख्यौ क्षारौ दत्त्वा च युक्तिः ८१
सैन्धवौद्भिदसामुद्रबिडानां रोमकस्य च ।
ससौवर्चलपाक्यानां भागान्द्विपलिकान्पृथक् ८२
विनीय चूर्णितात्सिद्धात्ततो द्वे द्वे पले पिबेत् ।
करोत्यग्निं बलं वर्णं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥ ८३ ॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

द्वे पञ्चमूलेयादौ सुरभिखरसः जलस्थानीये आरनालादि-
क्वाथ्यं च मिलित्वा द्रोणं मानं ग्राह्यम् । क्षारौ च दत्त्वा यु-
क्तिः इति अनेन क्षारयोरनल्पमानलमुच्यते किंतु प्रक्षेप्या-
न्यतमलवणमानेन पृथक् क्षारौ देयौ । युक्तिः इत्यनेन यो-
ग्ये काले क्षारयोगमाह सच योग्यकालः घृतावतारणकाल एव
यदाह जतुकर्णः । दशमूलं पञ्चकोलं कुलत्थं सुरभिं यवम् ।
शणबीजं च साधयेत् । दध्ना सौवीरकेणैव तेन पक्के घृताढके ।
द्वौ क्षारौ सप्तलवणं दापयेत् द्विपलान्वितम् । औद्भिदसु-
त्कारि उत्कारिकालवणं । रोमकं समाभवं पाक्यं पाकजं ॥
७९—८३ ॥

ज्यूषणत्रिफलाकल्के विल्वमात्रे गुडात्पले ।

सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥ ८४ ॥

इति ज्यूषणाद्यं घृतम् ।

अष्टपले घृते विल्वमात्रे इति पलमाने कल्के अष्टपलमान-
मेवात्र सर्पिः पक्त्वम् ॥ ८४ ॥

पञ्चमूलाभयाव्योषविडङ्गशटिभिर्घृतम् ।

शुकेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्द्रकस्य च ॥ ८५ ॥

शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिकादाडिमस्य च ।

तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ॥ ८६ ॥

काञ्जिकेन च तत्पक्रमग्निदीप्तिकरं परम् ।

शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ॥ ८७ ॥

सवीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ।

सिद्धमभ्यञ्जनार्थं च तैलमेतैः प्रयोजयेत् ॥ ८८ ॥

एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णे सुखाम्बुना ।

वाते श्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।

दद्याच्चूर्णे पाचनार्थमग्निसन्दीपनं परम् ॥ ८९ ॥

इति पञ्चमूलाद्यं घृतं चूर्णं च ।

महर्विवचनेन फलदायित्वात् । पञ्चमूलये शुक्लादित्रयो-
दशद्रवाणां प्रत्येकं स्नेहसमलम् । सवीजपूरकरसमित्यत्रापि
पञ्चमूल्यादीनि कल्कत्वेनेच्छन्ति । किंवा पूर्वमेव घृतं बीजपूर-
रससंयुक्तं पेयमित्यर्थः । तैलमित्यादौ एतैः पञ्चमूल्यादिभिः
सिद्धं तैलं तथा एतेषामेव कल्कोक्तानां पञ्चमूल्यादीनां चूर्णं
वातश्लेष्मावृते ग्रहणीगदे तथा सामे ग्रहणीगदे केचित् सामे
पुरीष इति वदन्ति आमं च अनेकविधमाह यदुच्यते 'आमं
अगरसं केचित् केचित्तु मलसंचयं । प्रथमं दोषदुष्टिं च केचि-
दामं प्रचक्षते' । भोजोऽप्याह—'आमाशयस्थः कायामेदोर्व-

ल्यादविपाचितः । आद्य आहारधातुर्यः स आम इति संज्ञितः ।
सेनोऽप्याह—'एवमामाशयेऽप्यन्नं बहुसम्यङ् जीर्यति । चीयमानं
.....कालेनामलमामुयात्' इत्यादि । तदिहापि तद्वचनग्रा-
माप्याद्यवस्था कर्तव्या ॥ ८५—८९ ॥

मज्जत्यामादुरुत्वाद्विद्र पक्का तूत्स्रवते जले ।

विनातिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥ ९० ॥

परीक्ष्यैवं पुरा सामं निरामं वा सदोषिणम् ।

विधिनोपाचरेत्सम्यक् पाचनेनेतरेण वा ॥ ९१ ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।

व्योषं हिङ्गवजमोदां च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ९२ ॥

सामनिरामग्रहणीगदज्ञानार्थं सामनिरामविद्वलक्षणमाह—
मज्जतीत्यादि । आमात् गुरुत्वादिति आमाहितगुरुत्वात् । पक्केति
निरामद्वयोरपि आमपक्कलक्षणयोः अपवादमाह विनातिद्रवे
इत्यादि । अतिद्रवत्वात् आमापि घ्रवते । अतिसंहतत्वात्पक्कापि
मज्जति । शैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् पक्कापि निमज्जति । ननु
विष्टम्भः प्रसेकार्तीयत्रसामस्य लक्षणमुक्तम् । किमनेन साम-
तालक्षणेन पुनरुक्तेन । उच्यते वातकफाधिकारात् तदुक्तं
इदं च विद्वज्ञानार्थमुक्तम् । इति विशेषः । परीक्षेत्यादौ
निरामं वा सदोषिणमिति । आमदोषशब्देन ग्रहणीदोषो नान्य-
त्राभिप्रेतः । चित्रकेत्यादौ लवणानि चेत्यत्र कपिजलाधिकरण-
न्यायेन लवणत्रयमिच्छन्ति किंतु अनियते स न्यायो भवति
इह तु पञ्चलवणानां प्राधान्येन दीर्घजीवितीये निर्दिष्टत्वात्
पञ्चलवणस्यैव स्वशक्त्योत्पादनत्वात्पञ्चैव लवणानि ग्राह्याणि ॥
९०—९२ ॥

गुडिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।

कृता विपाचयन्त्यामं दीपयन्त्याशु चालनम् ॥ ९३ ॥

इति चित्रकाद्या गुडिका ।

नागरातिविषामुस्तकाथः स्यादामपाचनः ।

मुस्तान्तकल्कः पथ्या वा नागरं चोष्णवारिणा ॥ ९४ ॥

देवदारुवचामुस्तनागरातिविषाभयाः ।

वारुण्यामासुतास्तोये कोष्णे वा लवणं पिबेत् ॥ ९५ ॥

पिबेत्सपरिकर्तामे मले वा दाडिमांम्बुना ।

विडेन लवणं पिष्टं विल्वं चित्रकनागरम् ॥ ९६ ॥

वर्चस्यामे सशूले च पिबेद्वा दाडिमांम्बुना ॥ ९७ ॥

सामे वा सकफे वाते कोष्ठशूलकरे पिबेत् ।

कलिङ्गहिङ्गवतिविषावचासौवर्चलाभयाः ॥ ९८ ॥

छर्द्यशोप्रन्थिशूलेषु पिबेदुष्णेन वारिणा ।

पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं मरिचसंयुतम् ॥ ९९ ॥

अभयां पिप्पलीमूलं वचां कटुकरोहिणीम् ।

पाठां वत्सकबीजानि चित्रकं विश्वसेषजम् ॥ १०० ॥

पिबेन्निरामस्य चूर्णानि कृत्वा कोष्णेन वारिणा ।

पित्तश्लेष्माभिभूतायां ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥१०१॥
सामे सातिविषाव्योषलवणक्षारहिङ्गवत् ।
निःकाश्य पाययेच्चूर्णं कृत्वा वा कोष्णवारिणा १०२
पिप्पलीं नागरं पाठां शारिवां बृहतीद्वयम् ।
चित्रकं कौटजं बीजं लवणान्यथ पञ्च च ॥ १०३ ॥
तच्चूर्णं सयवक्षारं दध्युष्णाम्बुसुरादिभिः ।
पिबेदग्निविवृद्ध्यर्थं कोष्ठवातहरं नरः ॥ १०४ ॥

मुस्तान्तः कल्केति पश्चादुक्तनागरादिकल्क इत्यर्थः । चूर्णानि
कृत्वा पिप्पलीमूलाद्येवमादीनि पिबेदित्युवर्तते । सामे दोषे
सति पिप्पलीमूलादिषु अतिविषादि प्रक्षिप्य चूर्णं कर्तव्यमि-
त्यर्थः । सुरादिभिरित्यत्र सुराशब्देन काञ्जिकसौवीरादिग्रह-
णम् ॥ ९३—१०४ ॥

मरिचः कुञ्जिकाम्बुष्ठावृक्षाम्लाः कुडवाः पृथक् ।
पलानि दश चाम्लस्य वेतसस्य पलार्धिकम् ॥१०५॥
सौवर्चलं विडं पाक्यं यवक्षारः ससैन्धवः ।
शटीपुष्करमूलानि हिङ्गु हिङ्गुशिराटिका ॥ १०६ ॥
तत्सर्वमेकतः सूक्ष्मं चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ।
हितं वाताभिभूतायां ग्रहण्यामरुचौ तथा ॥१०७॥
इति मरिचाद्यं चूर्णम् ।

चतुर्णां प्रस्थमम्लानां त्र्युषणाञ्च पलत्रयम् ।
लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ॥१०८॥
संचूर्ण्य शाकसूपाधरागादिष्ववचारयेत् ।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्ड्यामयगुल्मनुत् १०९
चव्यत्वक्पिप्पलीमूलधातकीव्योषचित्रकम् ।
कपित्थं बिल्वमम्बुष्ठां शाल्मलं हस्तिपिप्पलीम् ११०
शिलोद्भेदं तथाजार्जीं पिष्ट्वा बदरभागिकम् ।
परिभर्ज्य घृते दध्ना यवागूं साधयेद्भिषक् ॥ १११ ॥
रसैः कपित्थञ्चुक्रिका वृक्षाम्लैर्दाडिमस्य च ।
सर्वातिसारमन्दाग्निगुल्मार्शःप्लीहनाशिनी ॥ ११२ ॥
इति पञ्चप्रकारयवागूः ।

चतुर्णां प्रस्थमम्लानामित्यत्र चतुरम्लं वृक्षाम्लम्लवेतस-
दाडिमवदररूपमाहुः । अन्ये तु चव्यलग्न्यादिप्रयोगवक्ष्य-
माणकपित्थञ्चुक्रिकावृक्षाम्लदाडिमनां गणमाहुः । तन्त्रान्तरे तु
“वृक्षाम्लं मातुलुङ्गाम्लं बदरं चाम्लवेतसं । चतुरम्लमिदं प्रोक्तं
पञ्चाम्लं तु सदाडिमम्” इत्युक्तम् । त्र्युषणाञ्च पलत्रयमिति
मिलितात् पलत्रयम् । रागः कपित्थादिद्रव्यकृतो व्यञ्जनवि-
शेषः । चव्येत्यादौ शाल्मलं शाल्मलीवेष्टकं । शिलोद्भवं शै-
लजं चुक्रिका चाज्जेरी ॥ १०५—११२ ॥

पञ्चकोलकयूषश्च मूलकानां च सोषणः ।
क्षिग्धो दाडिमतक्राम्लो जाङ्गलः संस्कृतो रसः ११३
क्रव्यादस्वरसः शस्तो भोजनार्थं सदीपनः ।
तक्रारनालमद्यानि पानार्थेऽरिष्ट एव च ॥ ११४ ॥

तक्रं तु ग्रहणीदोषे दीपनग्राहि लाघवात् ।
श्रेष्ठं मधुरपाकित्वान्न च पित्तं प्रकोपयेत् ॥ ११५ ॥
कषायोष्णविकासित्वादौक्ष्याच्चैव कफे मतम् ।
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ॥
तस्मात् तक्रप्रयोगा ये जठराणां तथार्शसाम् ।
विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ॥ ११७ ॥
यमान्यामलके पथ्या मरिचं त्रिपलांशिकम् ।
लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ॥ ११८ ॥
तक्रकं सासुतं जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः ।
दीपनं शोथगुल्मार्शःक्रिमिमेहोदरापहम् ॥ ११९ ॥
इति तक्रारिष्टः ।

सोषण इति समरिचः । ग्रहणीत्यादिना तक्रगुणविधारणं
मधुरपाकित्वात् नच पित्तप्रकोपणम् अम्लत्वात् पित्तप्रकोपणे
प्राप्ते मधुरपाकितया पित्तं न प्रकोपयति । सद्यस्कं अविदाहीति
सद्यो मथितमेव तक्रं पच्यमानावस्थायां न विदाहकृद्भवति ।
किञ्चित्कालस्थितं तु विदाही भवत्येव । यमानीत्यादौ । कंस इति
आढकं, जातमिति अम्लरसतया जातम् ॥ ११३—११९ ॥

स्वस्थानगतमुत् क्लिष्टमग्निनिर्वापकं मिषकू ।
पित्तं ज्ञात्वा विरेकेण निर्हरेद्भ्रमनेन वा ॥ १२० ॥
अविदाहिभिरन्नैश्च लघुमिस्तिकसंयुतैः ।
जाङ्गलानां रसैर्यूषैर्मुद्गादीनां खडैरपि ॥ १२१ ॥
दाडिमाम्लैः ससर्पिष्कैर्दीपनग्राहिसंयुतैः ।
तस्याग्निं दीपयेच्चूर्णैः सर्पिर्भिर्वा सत्तिककैः ॥ १२२ ॥
चन्दनं पञ्चकोशीरं पाठां मूर्वा कुटन्नटम् ।
षडग्रन्थाशारिवास्फोतासप्तपर्णाटरूषकान् ॥ १२३ ॥
पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनान् ।
कटुकारोहिणीं मुस्तं निम्बं च द्विपलांशिकम् ॥ १२४ ॥
द्रोणेऽपां साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात्पचेत् ।
किराततिकेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ॥ १२५ ॥
कल्कैरक्षसमैः पेयं तत् पित्तग्रहणीगदे ।
तिककं यद्धृतं चोक्तं कौष्ठिके तच्च दापयेत् ॥ १२६ ॥
इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

नागरातिविषे मुस्तं धातकीं सरसाञ्जनम् ।
वत्सकत्वक्फलं बिल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् १२७
पिबेत् समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
पैत्तिके ग्रहणीदोषे रक्तं यच्चोपवेद्यते ॥ १२८ ॥
अर्शोसि च गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।
नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ १२९ ॥
इति नागराद्यं चूर्णम् ।

वमनेन वेत्यूर्ध्वगपित्तापेक्षया ज्ञेयम् । सर्पिर्भिश्चापि ति-
क्तकैरित्यत्र व्याख्यार्थं बहुलवचनं किंवा कुष्ठोक्तं तिकघृतद्वयं
अन्यत्र तिकसाधितं घृतमिति बहुवचनं साधु । कुटनटं कै-

वर्तमुस्तकम्, षडग्रन्था वचा आस्फोता अस्फुरमल्लिका
कपीतनो गन्धमुण्ड इति ख्यातः । नागराद्यैः सक्षौद्रमिति
मधुप्रक्षेपयुक्तम् । तण्डुलाम्बुनेति तण्डुलधावनाम्बुना अन्ये
तु तण्डुलाद्रिगुणमम्लं तण्डुलेन समं चिरं स्थितं तत्तण्डुलाम्बु
वदन्ति । कृष्णात्रेयेण पूजितलोपदर्शितं अस्य सिद्धयोगत्वं
दृश्यते । कृष्णात्रेयौ पुनर्वसुभिन्नाविति बोध्यम् ॥ १२०-१२९ ॥

भूनिम्बं कटुकं व्योषं मुस्तमिन्द्रयवान् समान् ।
द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वगू भागान् षोडश चूर्णयेत् ॥ १३० ॥
गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।
कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारनुत् ॥ १३१ ॥
इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

भूनिम्बाद्ये गुडयुतं शीताम्बु गुडश्चात्र माधुर्यापत्तिमात्रो
द्देयः ॥ १३० ॥ १३१ ॥

वचामतिविषां पाठां सप्तपर्णं रसाञ्जनम् ।
श्लोनाकोदीच्यकट्वङ्गवत्सकत्वगदुरालभाः ॥ १३२ ॥
दार्वीं पर्पटकं मूर्वां यमानीं मधु शिशुकम् ।
पटोलपत्रं सिद्धार्थान् यूथिकं जातिपल्लवान् ॥ १३३ ॥
जम्बाम्रविल्वमध्यानि निम्बशाकफलानि च ।
तद्रोगशममन्विच्छन् भूनिम्बाद्येन योजयेत् ॥ १३४ ॥
किराततिकं षडग्रन्था त्रायमाणा कटुत्रिकम् ।
चन्दनं पद्मकोशीरं दार्वीं त्वक् कटुरोहिणी ॥ १३५ ॥
कुटजत्वक् फलं मुस्तं यमानीं देवदारु च ।
पटोलनिम्बपत्रैलासौराष्ट्रातिविषात्वचः ॥ १३६ ॥
मधुशिग्रोश्च बीजानि मूर्वां पर्पटकांस्तथा ।
तच्चूर्णं मधुना लेह्यं पेयं मधैर्जलेन वा ॥ १३७ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगगुल्मशूलारुचिज्वरान् ।
कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ॥ १३८ ॥

इति किराताद्यं चूर्णम् ।

वचामित्यादौ श्लोनाककट्वङ्गशब्दाभ्यां द्वावपि श्लोनाको
गृह्यते तद्रोगशमनमन्विच्छन्निति भूनिम्बाद्युक्तग्रहणीदोषा-
दिरोगशान्तिं काङ्क्षन् भूनिम्बाद्येनेति भूनिम्बाद्युक्तद्रव्यगणेन
यथोक्तमानेन योजयेत् वचादीनि । अपरे तु भूनिम्बाद्येनेति
वचनेन भूनिम्बाद्युक्तगुडशीताम्बुपेयतामतिदिशतीति व-
दन्ति ॥ १३२-१३८ ॥

ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां वमितस्य यथाविधि ।
कट्वम्ललवणक्षारैस्तिक्तैश्चाग्निं विवर्धयेत् ॥ १३९ ॥
पलाशं चित्रकं चव्यं मातुलुङ्गं हरीतकी ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं पाठां नागरधान्यकम् १४०
कार्षिकाण्युदकप्रस्थे पक्त्वा पादांशेषिकम् ।
पानीयार्थं प्रयुजीत यवागूं तैश्च साधिताम् ॥ १४१ ॥
शुष्कमूलकयूपेण कौलत्थेनाथवा पुनः ।

कट्वम्लक्षारपटुना लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥ १४२ ॥
अम्लं चानुपिबेत् तक्रं तक्रारिष्टमथापि वा ।
मदिरां मध्वरिष्टान् वा निगदं शीधुमेव वा ॥ १४३ ॥
द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गानां ततोऽर्धतः ।
चित्रकस्य ततोऽर्धं स्यात् तथा भल्लातकाढकम् ॥
मञ्जिष्ठात्रिपलं चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।
द्रोणशेषे तु तच्छीतं मध्वर्द्धाढकसंयुतम् ॥ १४५ ॥
पलामृणालागुरुमिश्रन्दनेन च रूषिते ।
कुम्भे मासस्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥ १४६ ॥
ग्रहणीं दीपयत्येष वृंहणः कफपित्तजित् ।
शोथं कुष्ठं किलासं च प्रमेहांश्च प्रणाशयेत् ॥ १४७ ॥

इति मध्वासवः ।

सतु पानाय कट्वम्लक्षारपटुनेति कट्वादियोगात्.....
कफग्रहण्यां सद्यस्कमेव यद्यपि कषायत्वात्तक्रमुचितं तथापि
अग्निदीपनतया अम्लमेव तक्रं अम्लं चानुपिबेदित्यनेनैवो-
क्तम् । निगदं सीधुमिति निर्दोषं सीधुं ॥ १३९-१४७ ॥

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमर्द्धक्षयीकृतम् ।
क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत् सन्निधापयेत् ।
तं पिबन् ग्रहणीदोषान् जयेत्सर्वान् हिताशनः ॥ १४८ ॥
इति आसवः ।

तद्वद्वाक्षेक्षुखर्जूरस्वरसानासुतान् पिबेत् ॥ १४९ ॥
इति द्वितीयासवः ।

प्रस्थौ दुरालभाया द्वौ प्रस्थमामलकस्य च ।
मुष्टी चित्रकदन्त्योर्द्वे प्रत्यग्रं चाभयाशतम् ॥ १५० ॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा शीतं द्रोणावशेषितम् ।
सगुडद्विशतं पूतं मधुनः कुडवायुतम् ॥ १५१ ॥
तद्वत् प्रियङ्गोः पिप्पल्या विडङ्गानां च चूर्णितैः ।
कुडवैर्घृतकुम्भस्थं पक्षाज्जातं ततः पिबेत् ॥ १५२ ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगार्शः कुष्ठवीसर्पमेहनुत् ।
स्वरवर्णकरश्चैव रक्तपित्तकफापहः ॥ १५३ ॥
इति दुरालभासवः ।

हरिद्रा पञ्चमूले द्वे वीरकर्षभजीवकम् ।
एषां पञ्च पलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥
द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य द्विशतं मिषक् ।
चूर्णितान् कुडवार्द्धांशान् प्रक्षिपेच्च समाक्षिकान् ॥
प्रियङ्गुं मुस्तमञ्जिष्ठाविडङ्गमधुकल्लवान् ।
लोध्रं शावरकं चैव मासार्धं स्थापयेत्ततः ॥ १५६ ॥
एष मूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तजित् ।
आनाहकफहृद्रोगपाण्डुरोगाङ्गसादनुत् ॥ १५७ ॥
इति मूलासवः ।

अर्धक्षयीकृतमिति पाकादर्धावशिष्टं कृतं पूर्ववत्संनिधाप-
येदिति एलादिलिप्ते कुम्भे संस्थापयेत् । तद्वदिति एलादिलिप्तं
बृहत्कुम्भस्थान् चित्रकदन्त्योर्मुष्टिरिति मिलित्वा द्विपलम् ॥
१४८—१५७ ॥

प्रास्थिकं पिप्पलीं पिष्ट्वा गुडं मध्यं विभीतकात् ।
उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपले निधापयेत् ॥ १५८ ॥
तस्मात्पलं सुजातात्तु सलिलाञ्जलिसंयुतम् ।
पिबेत्पिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥ १५९ ॥
स्वस्थोऽप्येनं पिबेन्मासं नरः सिद्धं रसायनम् ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं रोगाणां ये प्रकीर्तिताः ॥ १६० ॥
इति पिण्डासवः ।

नवे पिप्पलि मध्वाक्ते कलसेऽगुरुधूपिते ।
मध्वाढकं जलसमं चूर्णीनीमानि दापयेत् ॥ १६१ ॥
कुडवार्धं विडङ्गानां पिप्पल्याः कुडवं तथा ।
चतुर्थकांशान् त्वक्क्षीर्याः केशरं मरिचानि च १६२
त्वगेलापत्रकशटीक्रमुकातिविषाघनम् ।
हरेण्वेणुकतेजोहापिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ १६३ ॥
कार्षिकांस्तान् स्थितं मासमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।
मन्दं सन्दीपयत्यग्निं करोति विषमं समम् ॥ १६४ ॥
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगकुष्ठार्शःश्वयथुज्वरान् ।
वातश्लेष्मामयांश्चान्यान्यन्मध्वरिष्ठो व्यपोहति ॥ १६५ ॥
इति मध्वरिष्ठः ।

समूलां पिप्पलीं क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
मातुलुङ्गाभयारास्त्राशटीमरिचनागरम् ॥ १६६ ॥
कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।
श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णाग्निवर्धनम् ॥ १६७ ॥
पतैरेवौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समारुते ।
गौलिमके षट्पलं प्रोक्तं भल्लातकघृतं च यत् ॥ १६८ ॥

प्रास्थिकमिल्यादौ पिप्पलीगुडविभीतकमज्जा प्रत्येकं प्र-
स्थः । नवेत्यादौ लगेलादीनां कार्षिकत्वं । समूलां पिप्पली-
मिति पिप्पलीं पिप्पलीमूलं भल्लातककृतं च गुल्मोक्तमिति
ज्ञेयम् । विडं कालोक्तलवणमिति विडलवणं काललवणं तु-
षलवणं चेति । खण्डीकृतानीति खण्डं खण्डं कृतानि । अनु-
पीतरसे इति निपीते रसे । पाणितलमिति कर्षः । मधुराशनल-
सिह क्षारप्रयोगयौगिकलाज्ज्ञेयं । गोमूत्रेण समांशानीति गो-
मूत्रेण मिलितं चूर्णं तुल्यं अयं च पानं पूर्वक्षारवत्सर्पिषा ज्ञे-
यम् ॥ १५८—१६८ ॥

विडं कालोत्थलवणं सर्जिकायवशूकजम् ।
सप्तला कण्टकारी च चित्रकश्चेति दाहयेत् ॥ १६९ ॥
सप्तकृत्वः स्रुतस्यास्य क्षारस्य व्याढकेन तु ।
आढकं सर्पिषः पक्त्वा पिबेदग्निविवर्धनम् ॥ १७० ॥
इति क्षारघृतम् ।

समूलां पिप्पलीं पाठां चव्येन्द्रयवनागरम् ।
चित्रकातिविषे हिङ्गु श्वदंष्ट्रां कटुरोहिणीम् ॥ १७१ ॥
वचां च कार्षिकं पञ्च लवणानां पलानि च ।
दध्नः प्रस्थद्वये तैलसर्पिषोः कुडवद्वये ॥ १७२ ॥
चूर्णीकृतानि निष्काश्य शनैरन्तर्गते रसे ।
अन्तर्धूमं ततो दग्ध्वा चूर्णं कृत्वा घृताद्भुतम् १७३
पिबेत्पाणितलं तस्मिन्जीर्णं स्यान्मधुराशनः ।
वातश्लेष्मामयान्सर्वान्हन्याद्विषगरांश्च सः ॥ १७४ ॥
भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणत्रिकम् ।
अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥ १७५ ॥
स क्षारः सर्पिषा पीतो भोज्यो वाप्यवचूर्णितः ।
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्तशूलनुत् ॥ १७६ ॥
दुरालभां करञ्जौ द्वौ सप्तपर्णं सवत्सकम् ।
षड्ग्रन्थां मदनं मूर्वा पाठामारग्वधं तथा ॥ १७७ ॥
गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।
दग्ध्वा च तं पिबेत्क्षारं ग्रहणीबलवर्धनम् ॥ १७८ ॥
इति क्षारः ।

भूनिम्बं रोहिणीं तिकां पटोलं निम्बपर्पटम् ।
दहेन्माहिषमूत्रेण क्षार एषोऽग्निवर्धनः ॥ १७९ ॥
इति द्वितीयक्षारः ।

द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं चित्रकः कटुरोहिणी ।
मुस्तं च वत्समूत्रेण सिद्धः क्षारोऽग्निवर्धनः ॥ १८० ॥
इति तृतीयक्षारः ।

चतुष्पलं सुधाकाण्डात्रिपलं लवणत्रयात् ।
वार्ताकीकुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात्पले ॥ १८१ ॥
दग्धानि वार्ताकुरसे गुलिका भोजनोत्तराः ।
भुक्तं भुक्तं पचत्याशु कासश्वासाशंसां हिताः ।
विसूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ॥ १८२ ॥
इति क्षारगुटिका ।

वत्सकातिविषे पाठां दुःस्पर्शं हिङ्गु चित्रकम् ।
चूर्णीकृत्य पलाशानां क्षारे मूत्रस्रुते पचेत् ॥ १८३ ॥
आयसे भाजने सान्द्रात्तस्मात्कोलं सुखाम्बुना ।
मद्यैर्वा ग्रहणीदोषे शोथार्शः पाण्डुमान् पिबेत् ॥ १८४ ॥
इति चतुर्थक्षारः ।

माहिषमूत्रेणैवादिनापि चूर्णसमत्वं माहिषमूत्रस्य पूर्वप्र-
योगदृष्टत्वात् । चतुःपलमिल्यादौ चतुःपलं सुधाकाण्डात्रिफ-
लालवणानि चेति ये पठन्ति ते त्रिफलालवणैर्मिलित्वा चतुः-
पलं वदन्ति दग्धानि वार्ताकुरसे इति क्षारभूतानि गुटिकाः
कर्तव्याः ॥ १६९—१८४ ॥

त्रिफलां कटुभीं चव्यं बिल्वमध्यमयोरजः ।
रोहिणीं कटुकां मुस्तं कुष्ठं पाठां च हिङ्गु च ॥ १८५ ॥

मधुकं मुष्ककयवक्षारौ त्रिकटुकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं स्वर्जिकां निम्बचित्रकौ ॥१८६॥
मूर्वाजमोदेन्द्रयवान्गुडूर्चीं देवदारु च ।
कार्षिकं लवणानां च पञ्चानां पलिकान्पृथक् १८७
भागान्दग्नि त्रिकुडवे घृततैलेन मूर्च्छितान् ।
अन्तर्धूमं शनैर्दग्ध्वा तस्मात्पाणितलं पिबेत् ।
सर्पिषा कफवाताशौग्रहणीपाण्डुरोगवान् ॥१८८॥
ग्रीहमूत्रग्रहश्वासहिक्काकासक्रिमिज्वरान् ।
शोषातिसारौ श्वयथुं प्रमेहानाहहृद्ग्रहान् ॥ १८९ ॥
हन्त्यात्सर्वविषं चैव क्षारोऽग्निजननो वरः ।
जीर्णे रसेर्वा मधुरैरन्नं स्यात्पयसापि वा ॥ १९० ॥

इति पञ्चमक्षारः ।

त्रिफलामित्यादौ घृततैलेनेत्यत्र दधिसाहचर्यात् घृततैल-
स्यापि मिलितस्य कुडवत्रयं ॥ १८५—१९० ॥

“त्रिदोषे विधिविद्वैद्यः पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
घृतक्षारासवारिष्टान्दद्याच्चान्निविवर्धनान् ॥ १९१ ॥
क्रिया या चानिलादीनां निर्दिष्टा ग्रहणीं प्रति ।
व्यासात्तां समस्तां च कुर्याद्दोषविशेषवित् १९२
स्नेहनं स्वेदनं शुद्धिलेङ्घनं दीपनं च यत् ।
चूर्णानि लवणक्षारमध्वरिष्टसुरासवाः ॥ १९३ ॥
विविधास्तक्रयोगाश्च दीपनानां च सर्पिषाम् ।
ग्रहणीरोगिणिः सेव्याः क्रियां चावस्थिकीं शृणु १९४
घ्रीवनं श्लेष्मिके रुक्षं दीपनं तिक्तसंयुतम् ।
सकृद्रूक्षं सकृत्स्निग्धं कृशो बहुकफे हितम् ॥ १९५ ॥
परीक्ष्यामं शरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ।
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरसंयुतम् ॥ १९६ ॥
बहुवातस्य तु स्नेहलवणाम्लयुतं हितम् ।
सन्धुक्षति यदा वह्निः परेषां विधिनेन्धनैः ॥ १९७ ॥
स्नेहमेव परं विद्याद्बुर्बलानलदीपनम् ।
नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ॥ १९८ ॥

त्रिदोषे पञ्चकर्माणि शिरोविरेचनमित्यत्र देयमेव, व्यासा-
त्तां समस्तां चेति उक्तवालादिक्रियाव्यासात् । एकैकदो-
षक्रियापरिवर्तने सर्वान्तां कुर्यात् किंवा मिलितैः कुर्यात् मेलनं
च वातादिरव्यमेलनादेव भवति स्नेहनमित्यादिना ग्रहणी-
दोषमेषजसंकलनमाह । क्रियां चावस्थिकीमिति ग्रहणीदोष
एव अवस्थाविशेषे कर्तव्या क्रिया शृणु सकृद्रूक्षं सकृत्स्निग्धं
कृशेति रुक्षमेव क्रियते तदा कृशस्य बलहानिः स्यात् । अथ
स्निग्धमेव क्रियते तदा बहुकफे कफवृद्धिः स्यात् तेनोभया
पेक्षया अंतरा रुक्षं अंतराच स्निग्धं कर्तव्यमित्यर्थः । स्नेहलव-
णाम्लयुतमिति दीपनमित्यर्थः । सन्धुक्षतेति विधिनेन्धन इति
यथाविधानदीपितमित्यर्थ उक्तानुक्तस्नेहफलमवधारयन्माह स्ने-

हमेवेत्यादि । परमिति श्रेष्ठं स्नेहस्य दीपनं श्रेष्ठं तत्र हेतुमाह
नालमित्यादिना । नालं न समर्थम् ॥ १९१—१९८ ॥
मन्दाग्निरपि पक्वं तु पुरीषं योऽतिसार्यते ।
दीपनीयौषधैर्युक्तां घृतमात्रां पिबेत् सः ॥ १९९ ॥
तथा समानः पवनः प्रसन्नो मार्गमाश्रितः ।
अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुर्वते बलम् ॥ २०० ॥
काठिन्याद्यः पुरीषं तु कृच्छ्रान्मुञ्चति मानवः ।
सघृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ॥ २०१ ॥
रौक्ष्यान्मन्दे पिबेत्सर्पिस्तैलं वा दीपनैर्युतम् ।
अतिस्नेहात्तु मन्देऽग्नौ चूर्णारिष्टासवा हिताः २०२

स्नेहसमिद्धयेति स्नेहदीप्तस्य स्नेहशब्देनात्र सामान्यवाचिना
सर्पिरेवोच्यते सर्पिष एवात्राधिकारात् । मन्दाग्निरित्यादौ अ-
विपक्षमिति पुरीषविशेषणम् । तेनाविपक्षशब्दग्रहणात् सामस्य
ग्रहणं न भवति । अपक्वपुरीषं प्रति स्नेहप्रयोगो विरुद्ध एव
किंच दीपनीयौषधसंस्कारात् स्नेहस्य संस्कारगुणानभिधानात्
पुरीषं प्रति हितत्वं भवति स्नेहांशस्तु वातप्रशुणताकरणत्वेन
सहायतया उपादीयते । अतएवोक्तं तथा समान इति प्रस-
नेति दुष्टिर्हिता मार्गमाश्रित इति स्वाभाविकमार्गमापन्नः ।
समीपचारित्वादिति प्रसन्नत्वादियुगयोगे सति अन्नावग्रहमिति
अन्नमध्यप्रयुक्त इत्यर्थः । अतिस्नेहान्मन्देऽग्नौ सति चूर्णारिष्टा-
दीनि योज्यानि ॥ १९९—२०२ ॥

भिन्ने गुदेऽवलेहास्तु विडतैलसुरासवाः ।
उदावर्तात्तु मन्देऽग्नौ निरूहाः स्नेहयस्तस्यः ॥ २०३ ॥
दोषवृद्ध्या तु मन्देऽग्नौ शुद्धो दोषविधिं चरेत् ।
व्याधियुक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्निदीपनम् ॥ २०४ ॥
उपवासाच्च मन्देऽग्नौ यवागूमिः पिबेद्धृतम् ।
अन्नावपीडिते चालं दीपनं बृंहणं च तत् ॥ २०५ ॥
दीर्घकालप्रसङ्गात्तु कामक्षीणकृशान्नरान् ।
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत्पिशिताशिनाम् २०६
लघुतीक्ष्णोष्णशोधित्वाद्दीपयन्त्याशु तेऽनलम् ।
मांसोपचितमांसत्वात्तथाशुतरबृंहणाः ॥ २०७ ॥

भिन्ने इति विशिष्टगुदोपलेपात् अग्नौ मन्दे तैलसुरासवा देया
इति वाक्यार्थः । दोषविधिं चरेदिति अग्निमान्यकारकदोषौषध-
विधिं चरेत् । अन्नावपीडितं यथा भवति तथा यवाग्वामिर्भृतं
पिबेत् अन्नावपीडितं च मध्यभोजनापीडं घृतं भवति । दीर्घ-
कालेत्यादौ क्षामो व्यवसायशून्यः । क्षीणो दुर्बलः कृशो हीन-
मांसः । प्रसहानां मांससिद्धत्वे मांसाशिनामिति विशेषणं तेन
तृणादप्रसहानां गवादीनां निषेधः । ननु प्रसहाः गुरुणा-
ग्धमधुरा इत्युक्तं इह तु लघुतीक्ष्णोष्णैवेत्यादिना कथं लाघवं ।
उच्यते प्रसहानां मध्ये ये लघवस्तेषां रसेनात्र भोजयेत् ।
तीक्ष्णेत्यादिना प्रसहगुणामिधानम् । अन्ये तु इतरापेक्षया ये
प्रसहा लघवस्तेषां सिद्ध लघुशब्देनोपादानं । तथान्ये अम्लादि-

योगात् संस्कारेणेह लाघवं साधयन्ति एतेन राजयक्ष्मचिकित्सितेऽपि प्रसह्युणाः तीक्ष्णोष्णलघुशुचिलादयः गुणाः उक्ताः ते न्याय्या एव ॥ २०३—२०७ ॥

नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ।
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनावृतः ॥२०८॥
क्षेहान्नविधिमिश्रित्रैर्गूरुरिष्टसुरासवैः ।
प्रयुक्तैर्भिषजा सम्यग्वलमग्नेः प्रवर्धते ॥ २०९ ॥
यथा हि सारदार्वग्निः स्थिरः सन्तिष्ठते चिरम् ।
क्षेहान्नविधिमिस्तद्वदन्तरग्निर्भवेत्स्थिरः ॥ २१० ॥
हितं जीर्णं मितं चाश्वश्चिरमारोग्यमश्नुते ।
अवैषम्येण धातूनामग्निवृद्धौ यतेत वा ॥ २११ ॥
समैर्दोषैः समो मध्ये देहस्योष्माग्निसंस्थितः ।
पचत्यन्नं तदारोग्यपुष्ट्यायुर्वलवृद्धये ॥ २१२ ॥
दोषैर्मन्दोऽतिवृद्धो वा विषमैर्जनयेद्भदान् ।
पाच्यं मन्दस्य तत्रोक्तमतिवृद्धस्य वक्ष्यते ॥ २१३ ॥

नाभोजनेनेत्यादिना सम्यक्प्रयोगस्याभिजनकतामाह—
अभोजनमल्पभोजनं, अल्पो वा, अतीन्धनावृतो वा, न दीप्यते इति योजना । सारदार्वग्निः सारदारुणि स्थितोऽग्निः सारदार्वग्निः ।
क्षेहवदन्नं क्षेहान्नं, मितमिति मात्रावश्यं, यद्यपि हितमिताशिनोऽपि कालविपर्यादिना रोगा भवन्त्येव तथापि हितमिताशिनां आहारजरोगोत्पत्तिर्न भवतीति दर्शयति । चिरमारोग्यमश्नुते इति आहारजरोगं न प्राप्नोतीति भावः । अवैषम्येण धातूनां इति धातुसाम्येन क्रियमाणायामग्निवृद्धौ यतेत एतेन दोषवैषम्येण पित्तोद्रेकरूपेण या अग्निवृद्धिरत्यग्निरूपा तां निषेधयति समैरित्यादिनाग्निभेदान् समान्निपरिपालनार्थमाह । मध्येति समीपे अग्निसंस्थित इति ऊष्मारूपो जाठराग्निः दोषैरिति सामान्योक्तेऽपि योग्यतया कफपित्तवातैर्यथाक्रममेव मन्दतीक्ष्णविषमत्वानि ज्ञेयानि । वाच्यमिति प्रतिक्रिया वचनीयं चिकित्सितमिति यावत् ॥ २०८—२१३ ॥

भस्मकचिकित्सामाह ।

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ।
स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥२१४॥
तथा लब्धबलो देहे विरुक्षे सानिलोऽनलः ।
परिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ॥ २१५ ॥
पक्त्वान्नं सततं धातून्लोणितादीन्पचत्यपि ।
ततो दौर्बल्यमातङ्कान्मृत्युं चोपनयेन्नरम् ॥ २१६ ॥
भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ।
तद्भ्वासदाहमूर्च्छाद्याः व्याधयोऽत्यग्निसंभवा २१७
तमत्याग्निं गुरुस्निग्धशीतैर्मधुरविज्जलैः ।
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ॥२१८॥
मुहुर्मुहुर्जीर्णोऽपि भोज्यान्वस्योपहारयेत् ।
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ॥२१९॥

पायसं कृशरां स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ।
अद्यात्तथौदकानूपपिशितानि घृतानि च ॥ २२० ॥

पित्तं पाकस्थाने कुपितमिति संबन्धः तच्च पित्तं मारुतानुगतत्वात् अत्यग्निकरं भवति एवं धर्ममेवात् विरुद्धकार्यकरं ज्ञेयम् । पित्तोष्मरूपस्यापि वहेः प्रादेशिकपित्तोष्मणो हानिजनकत्वं जन्यजनकयोर्भेदत्वात् उपपन्नमेव ज्ञेयम् ॥ २१४—२२० ॥

मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णान्स्थिरतोयचरांस्तथा ।
आविकं सघृतं मांसमद्यादत्यग्निनाशनम् ॥ २२१ ॥
यवागूं समधूच्छिष्टां घृतं वा क्षुधितः पिबेत् ।
गोधूमचूर्णमन्थं वा व्यधयित्वा शिरां पिबेत् २२२
पयो वा शर्करासर्पिर्जीवनीयौषधैः शृतम् ।
फलानां तैलयोनीनामुत्कुञ्चाश्च सशर्कराः ॥२२३॥
मार्दवं जनयन्त्यग्नेः स्निग्धान्मांसरसांस्तथा ।
पिबेच्छीताम्बुना सर्पिर्मधूच्छिष्टेन वा युतम् २२४
गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिबेन्नरः ।
आनूपरससिद्धान्वा त्रीन्क्षेहांस्तैलवर्जितान् ॥२२५॥
गोधूमचूर्णमन्थं वा व्यधयित्वा शिरां पिबेत् ।
पयसा संमितां चापि घनां त्रिक्लेहसंयुताम् २२६
नारीस्तन्येन संयुक्तां पिबेदौदुम्बरीत्वचम् ।
आभ्यां वा पायसं सिद्धमद्यादत्यग्निशान्तये २२७
श्यामात्रिवृद्धिपकं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
असकृत्पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ।
प्रसमीक्ष्य मिषकू प्राज्ञस्तस्मै दद्याद्विधानवित् २२८
यत्किञ्चिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ।
तदत्यग्निहितं सर्वं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ २२९ ॥
मेध्यान्यन्नानि योऽत्यग्नावप्रशान्तः समश्नुते ।
न तन्निमित्तं व्यसनं लभते पुष्टिमेव च ॥ २३० ॥
कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः ।
समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्वलवृद्धये ॥ इति ॥२३१

स्थिरतोयचरानित्यनेन स्थिरतोयचारिणां निष्क्रियतया गौरवातिशयं दर्शयति । उष्णोदकमृदिता पिण्डा मृत्कुञ्जा उच्यन्ते । उत्कारिकेत्यन्ये । घनां त्रिक्लेहसंयुतामित्यत्र घनशब्देन खगुच्यते । पायसेन प्रतिभोजनं यस्मिन् पित्तहरणे तत्पायसभोजनं मेध्यमिति मेदुरम्, मेदोजनकं वा । अप्रशांत इति आबुभुक्षितः । व्यसनं मरणमित्यर्थः । पुष्टिमेव लभते इति योज्यम् ॥ २२१—२३१ ॥

भवन्ति चात्र ।

पथ्यापथ्यमिहैकत्र भुक्तं समशनं मतम् ।
विषमं बहु वाल्पं वाप्यप्राप्तातीतकालयोः ॥२३२॥
भुक्तं पूर्वाह्णशेषे तु पुनरप्यशनं मतम् ।
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा धोराव्याधीन्सृजन्ति वा ॥

प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ।
 दिवा प्रबुध्यतेऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् ॥ २३४ ॥
 तस्मिन्विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यान्ति सर्वशः ।
 व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः ॥ २३५ ॥
 उत्कृष्टमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ।
 अक्लिन्नेष्वन्नमासिकमन्यत्तेषु न दुष्यति ॥ २३६ ॥
 अविदग्ध इव क्षीरे क्षीरमन्यद्विमिश्रितम् ।
 रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वन्येषु च ॥ २३७ ॥
 यान्ति कोष्ठे च विक्लेदं संवृते देहधातवः ।
 क्लिन्नेष्वन्यदपकेषु तेष्व्वासिकं प्रदुष्यति ।
 विदग्धेषु पयः स्त्वन्यत्पयस्तत्तेष्विवार्पितम् ॥ २३८ ॥
 नैशेष्वहारजातेषु नाविपकेषु बुद्धिमान् ।
 तस्मादन्यत्समश्नीयात्पालयिष्यन्बलायुषी ॥ २३९ ॥

संप्रति प्रागुक्तसमशनादिलक्षणमाह पथ्यापथ्येत्यादि प-
 थ्यापथ्यं किंचिदेकत्र मिलितं यथा रक्तशाल्यन्नं यवान्नं मिलितं ।
 बहुभुक्तं अल्पभुक्तं वा तथा प्राप्तकालमतीतकालं च भुक्तं
 विषममुच्यते । पूर्वोक्त्यादिना उक्तं दिवा भुक्तस्य पुनरुपयो-
 गोऽध्यशनं प्रातराशेत्यादि प्रायशो भोजनमित्यर्थः । कस्मात्त-
 द्दूष्यतीत्याह दिवेत्यादि । स्फुटत्वमिति स्रोतासां बहनेन रसव्या-
 सिर्भवति ततश्च नक्ते इदं स्रोतांसि याति । तथा व्यायामादि-
 मिश्र शोष्यमाणा उत्कृष्टमुपयान्ति स्रोतांसि । व्यायामो गम-
 नादिः, विहारोऽङ्गश्लेपणादिचेष्टा, स्रोतोक्लेदे किंभवतीत्याह
 अक्लिन्नेष्वित्यादि । आसिकमिति प्रक्षिप्तं । अविदग्धेत्यादिनात्र
 दृष्टान्तमाह म्लानेति संकुचिते । अपकेष्वित्यन्येषु उपसंहरति
 नैशेष्वित्यादिना समश्नीयादिति योजना ॥ २३२—२३९ ॥

तत्र श्लोकाः ।

अन्तरग्निगुणा देहं यथा धारयते च सः ।
 यथान्नं पच्यते यांश्च यथाहारः करोत्यपि ॥ २४० ॥
 येऽग्नयो यांश्च पुष्यन्ति यावन्तो ये पचन्ति यान् ।
 रसादीनां क्रमोत्पत्तिर्मलानां तेभ्य एव च ॥ २४१ ॥
 तृणानामाशुकृद्धेतुर्धातुकालोद्भवक्रमः ।
 रोगैकदेशकृद्धेतुरन्तरग्निर्यथाधिकः ॥ २४२ ॥
 सन्दुष्यति यथा दुष्टो यान्त्रोगाञ्जनयत्यपि ।
 ग्रहणी या यथावच्च ग्रहणीदोषलक्षणम् ॥ २४३ ॥
 पूर्वरूपं पृथक् चैव व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ।
 चतुर्विधस्य निर्दिष्टं तथा चावस्थिकी क्रिया ॥ २४४ ॥
 जायते च यथात्यग्निर्यच्च तस्य चिकित्सितम् ।
 उक्तवानिह तत्सर्वं ग्रहणीदोषके मुनिः ॥ २४५ ॥

इति चरकसंहितायां ग्रहणीचिकित्सितं नाम
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्तरमिरित्यादिना अध्यायसंग्रहः । येऽग्नय इति यथाखं
 खामित्याद्युक्तं संग्रहाति यानिति सप्तभिर्देहधातार इत्याद्युक्तं

संग्रहः । आशुकारिकत्वेन हेतुना आशुकृद्धेतुः । शेषं व्यक्तम् ।
 चक्रदत्तकृतटीकायां ग्रहणीचिकित्सितं समाप्तम् ॥ २४०—२४५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

पाण्डुरोगचिकित्सितम् ।

“पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः ।
 चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणात्मदः ॥ १ ॥

ग्रहणीदोषचिकित्सिते तीक्ष्णादिना पित्तजननात् ग्रहणी-
 चिकित्सितमनन्तरपित्तप्रधानं पाण्डुरोगचिकित्सितमुच्यते ।
 पाण्डुना वक्ष्यमाणेभ्यः हरितालवर्णेभ्यः प्रधानेन वर्णेन चि-
 कित्सितो रोगः पाण्डुरोगः । सुश्रुते उक्तं सर्वेषु चैतेषु च पाण्डु-
 भावो यतो अधिको अन्तः खलु पाण्डुरोगः इति । कामला-
 हलीमकादिचिकित्सा च पाण्डुरोगभेदत्वादेव इहैव वक्तव्या ।
 किंवा पाण्डुरोगादीनां चिकित्सितं पाण्डुरोगचिकित्सितमिति
 परिग्रहात् कामलाचिकित्सितमिति प्रतिज्ञातम् । त्रिशोषीये
 यद्यपि पाण्डुरोगो पञ्चसंख्याको उक्तस्तथापीह पुनस्तदनुवा-
 देन सुश्रुतोक्तचतुः संख्यात्वं निषेधयति । उक्तं हि सुश्रुते
 पाण्ड्वामयोऽष्टार्धविधः प्रदिष्टः पृथक्समस्तैर्युगपञ्च दोषैरिति ।
 मृद्भक्षणजः पृथगेवोच्यते ॥ १ ॥

दोषाः पित्तप्रधानास्तु यस्य कुप्यन्ति धातुषु ।
 शैथिल्यं तस्य धातूनां गौरवं चोपजायते ॥ २ ॥
 ततो वर्णवल्लेहा ये चान्येऽप्योजसो गुणाः ।
 व्रजन्ति क्षयमत्यर्थं दोषदूष्यप्रदूषणात् ॥ ३ ॥
 सोऽल्पपरक्तोऽल्पमेदस्को निःसारः शिथिलेन्द्रियः ।
 वैवर्ण्यं भजते तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥ ४ ॥

दोषा इत्यादिना संप्राप्तिमाह । पित्तं प्रधानं ययोस्ते पित्तप्र-
 धानाः बहुवचनं च व्यक्तिबहुलापेक्षया ननु पारमार्थिकं ।
 गौरवं पाण्डुरोगिणो निःसारधातुत्वादिति श्रुवते । ओजसो
 गुणा इति ओजसो ये दशगुणा क्षीरसमाना उक्तास्ते हेयाः ।
 ओजसः क्षपणेनैव स्नेहक्षये लब्धे पुनः स्नेहक्षयामिधानं विज्ञे-
 यक्षयामिधानार्थं । दोषैर्दूष्याणां प्रकृष्टादूषणादिति दोषदूष-
 यप्रदूषणात् निःसारः । अष्टौ सारा इत्यादिना प्रोक्तसारवि-
 हितः शिथिलेन्द्रियः दुर्बलेन्द्रियः । स इति पुमान् रक्तपित्त-
 योरेकयोनित्वात् अपिच पित्तरक्तयोरिह रक्तवृद्धिर्भावात् त-
 थापि इह रक्तक्षयो रक्तपोषकरसस्य पित्तेन क्षपणात् रक्त-
 पोषकसारभागानुत्पादाच्च । यद्यपि पित्तं तेजोरूपतया
 वर्णकरमिहोच्यते यदुक्तं तेजो धातुवर्णकर इति तथापि
 विकृतत्वात् पित्तमिह विकृतवर्णकृदेव भवति ॥ २—४ ॥

क्षाराम्ललवणात्युष्णविरुद्धासात्म्यभोजनात् ।
 निष्पावमापिण्याकृतिलतैलनिषेवणात् ॥ ५ ॥

विदग्धेऽन्ने दिवास्वप्नाद्यायामान्मैथुनात्तथा ।
 प्रतिकर्मर्तुवैषम्याद्देवानां च विधारणात् ॥ ६ ॥
 कामचिन्ताभयक्रोधशोकोपहतचेतसः ।
 समुदीर्णं यथा पित्तं हृदये समवस्थितम् ॥ ७ ॥
 वायुना बलिना क्षितं स्रोतोभिर्दशभिः स्तृतम् ।
 प्रपन्नं केवलं देहं त्वङ्मांसान्तरमाश्रितम् ॥ ८ ॥
 प्रदूष्य कफवातासृक्त्वङ्मांसानि करोति तत् ।
 वर्णान्हरितहारिद्रान्पाण्डून्बहुविधांस्त्वचि ॥ ९ ॥
 स पाण्डुरोग इत्युक्तस्तस्य लिङ्गं भविष्यतः ।
 हृदयस्पन्दनं रौक्ष्यं स्वेदाभावः श्रमस्तथा ॥ १० ॥
 सम्भूतेऽस्मिन्भवेत्सर्वैः कर्णक्ष्वेडी हतानलः ।
 दुर्बलः सदनोन्निद्रश्चमभ्रमनिपीडितः ॥ ११ ॥
 गात्रशूलज्वरश्वासगौरवारुचिमाश्रयः ।
 मृदितैरिव गात्रैश्च पीडितोन्मथितैरिव ॥ १२ ॥
 शूनाक्षिकूटो हरितः शीर्णलोमा हतप्रभः ।
 कोपनः शिशिरद्वेषी निद्रालुः प्रीवनोऽल्पवाक् ॥ १३ ॥
 पिण्डकोद्वेष्टकट्यूरुपादरुक्सदनानि च ।
 भवन्त्यारोहणायासैर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ १४ ॥

क्षारेत्यादिना समानं हेतुमाह । व्यायाममैथुने विदग्धेऽन्ने
 रोगहेतुनि प्रतिकर्मणां ऋतूनां च वैषम्यम् । धमनीर्दश इति
 हृदयाश्रितदशधमनीः । केवलमिति कृत्स्नं, प्रदूष्य कफवाता-
 स्तुगित्यादिपाठे वायोः पित्तेन दूषणम् । यदा तु कफपित्ता-
 स्तुगिति पाठः तदा पित्तेन हृदयस्थेन स्थानान्तरस्थस्य पि-
 त्तस्य दुष्टिर्ज्ञेया । समुदीर्णमित्यादिना एवेयं संप्राप्तिः पूर्वो-
 क्तसामान्यसंप्राप्तेरेव प्रपन्नः । तस्येत्यादिना पूर्वरूपमाह
 स्वेदाबाध इति केचित्पठन्ति । सम्भूतेऽस्मिन्निति उत्पन्ने पाण्डु-
 रोगे कर्णक्ष्वेड इत्यादि सामान्यं लक्षणं कर्णक्ष्वेडी कर्णनाद-
 वान् । अन्नद्विष्टित्यादिना अन्नाग्रह उच्यते अरुचिमानित्यनेन
 प्रार्थितान्नभक्षणासामर्थ्यमुच्यते । शिशिरद्वेषीति शीतद्वेषी ।
 शिशिरद्वेषिता च पित्तरोगेऽप्यस्मिन् रोगमहिम्ना भवति ।
 पिण्डकोद्वेष्टनं पिण्डकापीडा । आरोहणेनायासाच्चेति विशे-
 षश्चास्य वक्ष्यते इति । पाण्डुरोगस्य वातजलादिविशेषतो
 हेतुलिङ्गविशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ५—१४ ॥

आहारैरुपचारैश्च वातलैः कुपितोऽनिलः ।
 जनयेत्कृच्छ्रपाण्डुत्वं तथा रूक्षारुणाङ्गताम् ॥ १५ ॥
 अङ्गमर्दं रुजं तोदं कम्पं पार्श्वशिरोरुजम् ।
 शकृच्छोषास्यवैरस्यशोफानाहबलक्षयान् ॥ १६ ॥

आहारैरित्यादिना—वातजस्य हेतुलक्षणेऽप्याह—सामा-
 न्यलक्षणानि सर्वत्र भवन्ति विशेषलक्षणानि विशेषलक्षणाय ॥
 १५ ॥ १६ ॥

पित्तलस्यान्नितं पित्तं यथोक्तैः स्वैः प्रकोपनैः ।
 दूषयित्वा तु रक्तादीन्पाण्डुरोगाय कल्पते ॥ १७ ॥

६५

स पीतो हरितामो वा ज्वरदाहसमन्वितः ।
 तृष्णामूर्च्छांपरीतस्तु पीतमूत्रशकृन्नरः ॥ १८ ॥
 स्वेदनः शीतकामश्च न चान्नममिनन्दति ।
 कटुकास्यो न चास्योष्णमुपशेतेऽम्लमेव वा ॥ १९ ॥
 उद्गारोऽम्लो विदाहश्च विदग्धेऽन्नेऽस्य जायते ।
 दौर्गन्ध्यं मित्रवर्चस्त्वं दौर्बल्यं तम एव च ॥ २० ॥

पित्तलस्येत्यादिना पैतिकमाह सर्वोऽपि पाण्डुरोगः पित्त-
 जः तथाप्ययं विशेषेण दोषान्तरासंपृक्तत्वात् । प्रबलपि-
 त्तजन्यत्वात् पैतिक इत्युच्यते । यथा पैतिकं रक्तपित्तं
 अतएवात्र पित्तातिप्रबलतोपदर्शनार्थम् । पित्तलस्येत्यनेन
 पित्तप्रकोपिकारणान्युक्तानि । यथोक्तैरिति रक्तादीन् रक्तप्र-
 कारान् तेन रसरक्तादीनामपि ग्रहणम् । तृष्णामूर्च्छांपिपासातं
 इत्यत्र तृष्णानिमित्तामूर्च्छां तृष्णामूर्च्छां तेन पिपासाया न
 पौनरुक्त्यम् । अन्ये तु तृष्णामिह सुधामाहुः केचित् तृष्णा-
 मूर्च्छांपरीतस्येति पठन्ति ॥ १७—२० ॥

विवृद्धैः श्लेष्मलैः श्लेष्मा पाण्डुरोगं स पूर्ववत् ।
 करोति गौरवं तन्द्रां छर्द्दिं श्वेतावभासताम् ॥ २१ ॥
 प्रसेकं लोमहर्षं च सादं मूर्च्छां भ्रमं क्लमम् ।
 श्वासकासौ तथा लस्यमरुचिं वाक्स्वरग्रहम् ॥ २२ ॥
 शुक्रमूत्राक्षिवर्चस्त्वं कटुरुक्षोष्णकामता ।
 श्वयथुर्मधुरास्यत्वमिति पाण्ड्वामयः कफात् ॥ २३ ॥
 विवृद्धैरित्यादिना कफजमाह पूर्ववदि रक्तादीन् संदूष्य ॥
 २१—२३ ॥

सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् ।
 त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ २४ ॥
 सर्वांन्नेत्यादिना सांनिपातिकं व्याकरोति त्रिदोषलिङ्गमिति
 प्रत्येकदोषलिङ्गं समुदाययुक्तम् ॥ २४ ॥

मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
 कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥ २५ ॥
 कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भक्तं विरुक्षयेत् ।
 पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्धि च ॥ २६ ॥
 इन्द्रियाणां बलं तेज ओजो वीर्यं निहत्य च ।
 पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ २७ ॥
 शून्यगण्डाक्षिकूटभूनामिपादाग्रमेहनः ।
 क्रिमिकोष्ठेऽतिसार्येत मलं सासृक् कफान्वितम् ॥

मृत्तिकेत्यादिना मृद्रक्षणजमाह अत्र च दोषसंबन्धे स-
 त्यपि मृदेव व्यपदेशिका न दोषाः । तस्या एव चिकित्साभेद-
 लिङ्गभेदकर्तृत्वात् कषाया मारुतमित्यादिना मृदोऽपि वातादि-
 गतलिङ्गं दर्शयति—ऊषरेति । सक्षारानुरसा रसादींश्च भुक्तं
 च विरुक्ष्य इति योज्यम् । अविपक्वैवेति खरूपावस्थितैव के-
 वलं स्रोतांसि पूरयति रुणद्धि च । स्रोतोविरोधेन रसादीनां न

सम्यक्बलं भवति तेन च बलवर्णाग्निनाशन इत्यनेन बल-
हानिर्दश्यति ॥ २५—२८ ॥

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।
कालप्रकर्षाच्छूनो ना यश्च पीतानि पश्यति ॥ २९ ॥
बद्धाल्पविद्रकं सकफं हरितं योऽतिसार्यते ।

दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गदृष्टिर्दृष्ट्वा तृषादितः ॥ ३० ॥
स नास्त्यसृक्क्षयाद्यश्च पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ।
इति पञ्चविधस्योक्तं पाण्डुरोगस्य लक्षणम् ॥ ३१ ॥

पाण्डुरोग इत्यादिना असाध्यलक्षणमाह खरीभूतेति अत्य-
र्थरूक्षः । कालेत्यादिनाऽपरमसाध्यलक्षणं । श्वेतातुदिग्धाङ्गेति
श्वेतवर्णलिप्ताङ्ग इत्यर्थः ॥ २९—३१ ॥

पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमसृग्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ ३२ ॥
हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्गुनखाननः ।
रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ ३३ ॥
दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः ।
कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ ३४ ॥
कालान्तरात्खरीभूतात्कुच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला ।
कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥ ३५ ॥
संरक्ताक्षिमुखच्छर्दिर्विण्मूत्रो यश्च ताम्यति ।
दाहारुचितृषानाहतन्द्रामोहसमन्वितः ॥ ३६ ॥
प्रनष्टाग्निर्विसंज्ञश्च निर्यात्याशु स कामली ।
साध्यानामितरेषां तु भेषजं संप्रवक्ष्यते ॥ ३७ ॥

पाण्डुरोगीत्यादिना कामलामाह—पाण्डुरोगीति वचनात्
पाण्डुरोगस्यैव हेतुविशेषेण कामलादिरूपावस्था उत्पद्यते अत-
एव च हारीतेऽपि कामलादीनामपि पाण्डुरोगत्वमेवोक्तं वचनं
हि—‘वातेन पित्तेन कफेन चैव त्रिदोषमृच्छक्षणसंभवन्ति । द्वे
कामले चैव हलीमकश्च इत्यष्टयैव.....पाण्डुरोगः ॥’ अन्यातु
सुश्रुतोक्ता कामला भिन्ना भवति ‘यो ह्यामयान्ते सहसाम्ल-
मन्नमद्यादपथ्यान्यपि तस्य पित्तं । करोति पाण्डुं वदनं विशेष-
पात् पूर्वैरितौ तन्द्रिवलक्ष्यौ चे’त्यादिना पृथक्कामलाहेतुरुक्तः ।
वाग्भटेऽपि “भवेत् पित्तोल्बणस्यासौ पाण्डुरोगादृतेऽपि च”
इह तु पाण्डुरोगेऽपि भवेत् पाण्डुरोगादिनापि भवेत् । यथा प्रमे-
हाश्रिताः पिडिकाः प्रमेहेषु भवन्ति विना प्रमेहमपि भवन्ति ।
तथा पाण्डुरोगिणोऽपि उक्ता कामला पृथगपि भवति । कोष्ठ-
शाखाश्रया बहुपित्तात् पाण्डुरोगपूर्विका भवति । या तु केवलं
शाखाश्रया सा अल्पपित्ता च वक्ष्या सा स्वतन्त्रापि भव-
तीति केचित् अतएव तस्या रूक्षशीतेत्यादिना पृथगेव हेतुं
लिङ्गं च अध्यायशेषे वक्ष्यति । बहुपित्तेत्यनेन केवलं शाखाश्र-
याया अल्पपित्तत्वं सूचयति । अम्लकटुतीक्ष्णोपयोगं शाखा-
श्रयि पित्तस्य बलेन कोष्ठानयनार्थं वक्ष्यति । खरीभूतेति
कठोरतामुपगता कुम्भकामला अवस्थामेवेन कोष्ठकाम-

लायाः संज्ञा कुम्भः कोष्ठः तदाश्रया कामला कुम्भकामला ।
अस्यां च शोथोपलक्षणं भवति । उक्तं हि सुश्रुते—‘भेदस्तु
तस्याः खलु कुम्भमाहुः स्रोतोमहांश्चापि स पूर्वमेवः ॥
३२—३७ ॥

तत्र पाण्ड्वामयी स्निग्धस्तीक्ष्णैरुर्ध्वानुलोमिकैः ।
संशोध्यो मृदुमिस्तिकैः कामली तु विरेचनैः ॥ ३८ ॥
ताभ्यां संशुद्धकोष्ठाभ्यां पथ्यान्यन्नानि दापयेत् ।
शालयो यवगोधूमपुराणा यूषसंस्कृताः ॥ ३९ ॥

मुद्राढकमसूरैश्च जाङ्गलैश्च रसैर्हिताः ।
यथादोषं विशिष्टं च तयोर्भेषज्यमाचरेत् ॥ ४० ॥
पञ्चगव्यं महातिकं कल्याणकमथापि वा ।
स्नेहनार्थं घृतं दद्यात्कामलापाण्डुरोगिणे ॥ ४१ ॥

तत्रेत्यादिना चिकित्सामाह ऊर्ध्वानुलोमिकैरिति ऊर्ध्वहरानु-
लोमनवमनविरेचनयोरपि ग्रहणं युक्तम् । यतः पाण्डुरोगेऽपि
“कफपाण्डौ तु गोमूत्रक्लिन्नयुक्तां हरीतकीं” इत्यादिना विरेचनं
वक्ष्यति । ताभ्यामिति पाण्डुरोगकामलाभ्यां । ताभ्यां संशु-
द्धकोष्ठाय इति पाठपक्षे ताभ्यामिति वमनविरेचनाभ्यां वि-
शिष्टभेषज्यमिहैव कामलायां पाण्डुरोगे च वक्ष्यमाणं हे-
यम् ॥ ३८—४१ ॥

दाडिमात्कुडवो धान्यात्कुडवार्धं पलं पलम् ।
चित्रकाच्छृङ्गवेराच्च पिप्पल्यष्टमिका तथा ॥ ४२ ॥
तैः कल्कैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिलाढके ।
सिद्धं हृत्पाण्डुरोगार्शःप्लीहवातकफार्तिनुत् ॥ ४३ ॥
दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवाते च शस्यते ।
दुःखप्रसविनीनां च बन्ध्यानां चैव गर्भदम् ॥ ४४ ॥
इति घृतम् ।

कटुका रोहिणी मुस्तं हरिद्रे वत्सकात्पलम् ।
पटोलं चन्दनं मूर्वा त्रायमाणा दुरालभा ॥ ४५ ॥
कृष्णा पर्पटको निम्बो भूनिम्बो देवदारु च ।
तैः कार्ष्णिकैर्घृतप्रस्थः सिद्धः क्षीरचतुर्गुणः ॥ ४६ ॥
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं श्वयथुं सभगन्दरम् ।
अर्शस्यसृग्दरं चैव हन्ति विस्फोटकांस्तथा ॥ ४७ ॥
इति कटुकाद्यं घृतम् ।

दाडिमेत्यादौ अष्टमिका द्विकर्षमुक्तम् । उक्तं हि—‘द्वे
सुवर्णे पलार्धं स्यात् शुक्तिरष्टमिकापि च’ इति ॥ ४२—४७ ॥
पथ्याशतरसे पथ्यावृन्तार्धशतकल्कवान् ।
प्रस्थः सिद्धो घृतात्पेयः सपाण्ड्वामयगुल्मनुत् ॥ ४८ ॥
इति पथ्याघृतम् ।

पथ्याशतरसेन काथः कर्तव्यः । अत्र च तथा काथार्थं
जलं देयम् यथा चतुर्भागावशिष्टं सत् घृतचतुर्गुणं भवति
अतएव द्रोणमानं जलं देयम् । पथ्यावृन्तार्धशतं हरीतकीफ-

लवन्धनार्धशतं, अन्ये तु पथ्याचूर्णं हरीतकी फलस्यैव चूर्णं तत् अस्थिशून्यमाहुः ॥ ४८ ॥

दन्त्याश्चतुष्पलरसे पिष्टैर्दन्तीशलादुभिः ।

तद्वत्प्रस्थो घृतात्सिद्धः स्त्रीहपाण्ड्वर्तिशोफजित् ४९
इति दन्तीघृतम् ।

दन्तीत्यादौ दन्त्याः काथः घृताच्चतुर्गुणं स्थाप्यः । तन्त्रान्तरदर्शनात् प्रथमान एवात्र काथो भवति । उक्तं ह्यन्यत्र 'निकुम्भकुडवकाथप्रस्थे तत्कल्कसंयुतं । सर्पिःप्रस्थं पचेत् स्त्रीहकामलापाण्डुरोगनुत्' ॥ ४९ ॥

पुराणसर्पिषः प्रस्थो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः ।

कामलागुल्मपाण्ड्वर्तिज्वरमेहोदरापहः ॥ ५० ॥

इति द्राक्षाघृतम् ।

पुराणेत्यादौ जलमनुक्तद्रवाद्भवति द्राक्षाप्रस्थार्धं तु कल्कः ॥ ५० ॥

हरिद्रात्रिफलानिम्बवलामधुकसाधितम् ।

सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलाहरमुत्तमम् ॥ ५१ ॥

इति हरिद्रादिघृतम् ।

हरिद्रेत्यादौ द्रवान्तराभावात् क्षीरमेव चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥

गोमूत्रे द्विगुणे दाव्याः कल्काक्षद्वयसाधितम् ।

दाव्याः पञ्चपलकाथे कल्के कालीयके परः ॥ ५२ ॥

माहिषात्सर्पिषः प्रस्थः पूर्वः पूर्वं परे परः ।

क्षैहैरेभिरुपक्रम्य स्निग्धं मत्वा विरेचयेत् ॥ ५३ ॥

पयसा मूत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ।

दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिना शृतम् ॥ ५४ ॥

द्राक्षाञ्जलिं मृदित्वा वा दद्यात्पाण्ड्वामयापहम् ।

द्विशर्करं त्रिवृच्चूर्णं पलार्धं पैत्तिकः पिबेत् ॥ ५५ ॥

कफपाण्डुस्तु गोमूत्रक्लिन्नयुक्तां हरीतकीम् ।

आरग्वधं रसेनेक्षोर्विदार्यामलकस्य च ॥ ५६ ॥

सञ्चूषणं बिल्वपत्रं पिबेन्ना कामलापहम् ।

दन्त्यर्धपलकल्कं वा द्विगुडं शीतवारिणा ॥ ५७ ॥

कामली त्रिवृतां वापि त्रिफलाया रसैः पिबेत् ।

विशालात्रिफलामुस्तकुष्ठदारुकलिङ्गकान् ॥ ५८ ॥

कार्षिकानर्धकर्षांशान्कुर्यादतिविषां तथा ।

कर्षौ मधुरसाया द्वौ सर्वमेतत्सुखाम्बुना ॥ ५९ ॥

मृदितं तं रसं पूतं पीत्वा लिह्याच्च मध्वनु ।

कासं श्वासं ज्वरं दाहं पाण्डुरोगमरोचकम् ॥ ६० ॥

गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तं च नाशयेत् ।

त्रिफलाया गुडच्या वा दाव्या निम्बस्य वा रसम्

शीतं मधुयुतं प्रातः कामलार्तः पिबेन्नरः ।

क्षीरमूत्रं पिबेत्पक्षं गव्यं माहिषमेव वा ॥ ६२ ॥

पाण्डुगोमूत्रसिद्धं वा सप्ताहं त्रिफलारसम् ।

तरुजान् ज्वलितान्मूत्रे निर्वाप्यामृद्य चाङ्कुरान् ६३

मातुलुङ्गस्य तत्पूतं पाण्डुशोथहरं पिबेत् ।

स्वर्णक्षीरीं त्रिवृच्छ्यामे भद्रदारु सनागरम् ॥ ६४ ॥

गोमूत्राञ्जलिना पिष्टं मूत्रे वा कथितं पिबेत् ।

क्षीरमेभिः शृतं वापि पिबेद्दोषानुलोमनम् ॥ ६५ ॥

हरीतकीं प्रयोगेण गोमूत्रेणाथवा पिबेत् ।

जीर्णे क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥ ६६ ॥

सप्तरात्रं गवां मूत्रे भावितं वाप्ययोरजः ।

पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा पायथेद्विषक् ॥ ६७ ॥

दाव्याः कल्काक्षद्वयसाधितो माहिषात्सर्पिषः प्रस्थ इति

योज्यम् । दाव्याः पञ्चपलकाथे इत्यत्रापि पूर्वघृतानुसारात्

पञ्चपलदार्वाकाथोऽपि घृताद्विगुण एव कर्तव्यः । कालीयक-

कल्कोऽपि पूर्ववत् अक्षद्वयमानमेव पूर्वः पूर्वति पूर्वं पाण्डु-

रोगे गोमूत्रसिद्धो घृतप्रस्थः परे तु कामलाख्ये परो दाव्या-

युक्तो देय इति शेषः । काश्मरी गंभारीफलं । शृतमिति फांट-

कषायविधिना प्रक्षिप्तं । द्राक्षाञ्जलिं मृदित्वेत्यनेन स्फुटमेव

फांटकषायं दर्शयति । द्विशर्करमित्यादौ त्रिवृच्चूर्णं पलार्धं द्विश-

र्करयुक्तं सत् पलद्वयमानं भवति । गोमूत्रक्लिन्नयुक्तमिति गो-

मूत्रेण क्लिन्नां कल्कीकृतां तथा गोमूत्रेण युक्तमालोडितां

पिबेत् । अन्ये तु आरग्वधरसेन हरीतकीं पिबेदिति योज-

यन्ति । इक्ष्वादिरसेन सत्रिकटुं पिबेदिति योजयन्ति । आर-

ग्वधं सत्रिकटुकं रसेनेक्षोः विदार्या आमलकस्य रसेन पिबे-

दिति अपरोऽर्थः । विशालेत्यादौ फांटकषायवद्व्यात्पलमा-

नात् चतुःपलं द्रवं वदन्ति वृद्धाः ॥ ५२—६७ ॥

ज्यूषणं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं चित्रकाः समाः ।

नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं क्षौद्रसर्पिषा ॥ ६८ ॥

भक्षयेत्पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ।

नवायसमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण भावितम् ॥ ६९ ॥

इति नवायसचूर्णम् ।

नवायोरजसो भाग इति एकभागापेक्षया नवगुणत्वमयो-

रजसः तेन ज्यूषणादीनां मिलितानां चूर्णेन समयोरजः ॥

६८ ॥ ६९ ॥

गुडनागरमण्डूरतिलांशान्मानतः समान् ।

पिप्पलीद्विगुणां कुर्याद्दुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥ ७० ॥

त्रिफला ज्यूषणं मुस्तं विडङ्गं चव्यचित्रकौ ।

दार्वा त्वञ्जाक्षिको धातुर्ग्रन्थिकी देवदारु च ॥ ७१ ॥

एतान् द्विपलिकान्भागान्शूर्णाङ्कुर्यात्पृथक् पृथक् ।

मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाच्छुद्धमञ्जनसन्निभम् ॥ ७२ ॥

गोमूत्रेऽष्टगुणे पक्त्वा तस्मिन्स्तत्प्रक्षिपेत्ततः ।

उदुम्बरसमान्कृत्वा वटकांस्तान्यथाग्निना ॥ ७३ ॥

उपयुञ्जीत तत्रेण सात्स्यं जीर्णे च भोजनम् ।

मण्डूरवटका ह्येते प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ॥ ७४ ॥

कुष्ठान्यजीर्णकं शोथमूरुस्तम्भं कफामयान् ।
अर्शोसि कामलां मेहं स्त्रीहानं शमयन्ति च ॥७५॥
इति मण्डूरवटकाः ।

ताप्याद्रिजतुरूपायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ।
चित्रकत्रिफलाव्योषविडङ्गैः पालिकैः सह ॥ ७६ ॥
शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चूर्णिता मधुनाप्लुताः ।
अभ्यस्यास्त्वक्षमात्रा हि जीर्णे नियमिताशिना ७७
कुलत्थकाकमाच्यादिकपोतपरिहारिणा ।
त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च ॥ ७८ ॥
भागश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ।
पञ्चाश्मजतुनो भागास्तथा रूप्यमलस्य च ॥ ७९ ॥
माक्षिकस्य च शुद्धस्य लौहस्य रजसस्तथा ।
अष्टौ भागाः सितायाश्च तत्सर्वे सूक्ष्मचूर्णितम् ८०
माक्षिकेणाप्लुतं स्थाप्यमायसे भाजने शुभे ।
उदुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद्यथाग्निना ॥ ८१ ॥
दिने दिने प्रयुञ्जीत जीर्णे भोज्यं यदीप्सितम् ।
वर्जयित्वा कुलत्थानि काकमाचीकपोतकम् ॥ ८२ ॥
योगराज इति ख्यातो योगोऽयममृतोपमः ।
रसायनमिदं श्रेष्ठं सर्वरोगहरं शिवम् ॥ ८३ ॥
पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ।
कुष्ठान्यजीर्णकं मेहं शोषं श्वासमरोचकम् ।
विशेषाद्धन्त्यपसारं कामलां गुदजानि च ॥ ८४ ॥
इति योगराजः ।

मण्डूरं पुराणं लोहकिट्टं । त्रिफलेत्यादौ रूप्यमलं रूप्यस्य
यत्किट्टं भवति तज्ज्ञेयं । माक्षिकस्येति माक्षिकधातोः । अ-
श्मजलावीनां चतुर्णां पञ्चभागाः प्रत्येकं किंवा पञ्चाश्मजतुनो-
भागाः तथा रूप्यमलस्य चेति रूप्यमलस्य शिलाजतुविशे-
षणं तेन रूप्यमलरूपं यदुक्तं शिलाजतु राजतं कटुकं चेति
तदिह गृह्यते ॥ ७०—८४ ॥

कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः ।
भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि वा ॥ ८५ ॥
शिलाजतुपलान्यष्टौ तावतीं सितशर्कराम् ।
त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाख्या पलोन्मिता ॥
निदिग्ध्याः फलमूलाभ्यां पलं युक्त्या त्रिगन्धिकम्
चूर्णितं मधुरं कुर्यात्त्रिपलेनाक्षिकान्गुडान् ॥ ८७ ॥
दाडिमाशुपयःपक्षिरसतोयसुरासवान् ।
पिबेच्च भक्षयित्वा तान्निरन्नो भुक्त एव वा ॥ ८८ ॥
पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकाशौभगन्दरान् ।
पूतिहृच्छुक्रमूत्राग्निदोषशोषगरोदरान् ॥ ८९ ॥
कासासृग्दरपित्तासृक्शोथगुल्मगरामयान् ।
ते च सर्वव्रणान्हन्त्युः सर्वरोगहराः शिवाः ॥ ९० ॥
इति शिलाजतुवटकाः ।

पुनर्नवा त्रिवृद्योषविडङ्गं दारु चित्रकम् ।
कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चव्यं कलिङ्गकाः ॥ ९१ ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं मुस्तं चेति पलोन्मितम् ।
मण्डूरं द्विगुणं चूर्णाद्गोमूत्रे द्वादशके पचेत् ॥ ९२ ॥
कोलवट्टिकाः कृत्वा तत्रेणालोड्य ना पिबेत् ।
ताः पाण्डुरोगान्प्लीहानमर्शोसि विषमज्वरम् ।
श्वयथुं ग्रहणीदोषं हन्त्युः कुष्ठं किमीस्तथा ॥ ९३ ॥
इति पुनर्नवामण्डूरम् ।

भावितानीति द्विगुणत्रिगुणदशाहानि भावितानि । रसैरिति
कुटजादिकाथैः । कौटजं कुटजफलं । अत्र भावना शिला-
जतुकेनैव विधिना कर्तव्या काथ्यकाथमाने च तन्त्रान्तरे
“तुल्यं गिरिजेन जले चतुर्गुणे भावनौषधं काथ्यम् । तत्काथे
पादांशे पूतोष्णे प्रक्षिपेद्धि गिरिजं तत् । तत्समतां यातं यत्
शुष्कं तत्प्रक्षिपेद्रसे भूय” इति । एतच्च अन्यत्रापि भावना-
विधौ काथ्यकाथमानौ ज्ञेयौ । फलमूलाभ्यां पलमिति मि-
लित्वा पलम्—युक्त्या त्रिगन्धिकमिति यावत् त्रिगन्धेन साधु-
गन्धो भवति तावन्मात्रं त्रिगन्धं ज्ञेयम् । त्रिगन्धं च पत्र-
गेलोच्यते ‘त्रिगन्ध तु समाख्यातं लगेलापत्रकेशरैः । तदेव
तु समाख्यातं चातुर्जातं सकेसर’मिति । पूत्यादिभिर्दोषसंबन्धः
प्रत्येकं संबन्ध्यते ॥ ८५—९३ ॥

दार्वीत्वक्त्रिफलाव्योषं विडङ्गमयसो रजः ।
मधुसर्पियुतं लिह्यात्कामलापाण्डुरोगवान् ॥ ९४ ॥
तुल्या अयोरजःपथ्याहरिद्राः क्षौद्रसर्पिषा ।
चूर्णिताः कामली लिह्याद्दुडक्षौद्रेण वाभयाः ॥ ९५ ॥
त्रिफला द्वे हरिद्रे च कटुरोहिण्ययोरजः ।
चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां स लेहः कामलापहः ॥ ९६ ॥
द्विपलांशां तुगाक्षीरीं नागरं मधुयष्टिकाम् ।
प्रास्थिकीं पिप्पलीं द्राक्षां शर्करार्धतुलां शुभाम् ॥
धात्रीफलरसद्रोणे सुपिष्टं लेहवत्पचेत् ।
शीतां मधुप्रस्थयुतां लिह्यात्पाणितलं ततः ।
हन्त्येष कामलां पित्तं पाण्डुं कासं हलीमकम् ॥ ९८ ॥
इति धात्र्यवलेहः ।

द्विपलांशमित्यादौ द्राक्षाप्रास्थिकी । धात्रीफलरसो धात्री-
खरसः ॥ ९४—९८ ॥

ज्यूषणं त्रिफला चव्यं चित्रको देवदारु च ।
विडङ्गानि समांशानि चित्रकं चेति चूर्णयेत् ॥ ९९ ॥
मण्डूरतुल्यं तच्चूर्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
शनैः सिद्धास्तथा शीताः कार्याः कर्षसमा गुडाः ॥
यथाग्निं भक्षणीयास्ते प्लीहापाण्ड्वामयापहाः ।
ग्रहण्यशौनुदश्चैव तत्रवाद्याशिनः स्मृताः ॥ १०१ ॥
इति मण्डूरवटकाः ।

मञ्जिष्ठा रजनी द्राक्षा बलामूलान्ययोरजः ।
लोभं चैतेषु गौडः स्यादरिष्टः पाण्डुरोगिणाम् १०२
इति गौडोऽरिष्टः ।

त्र्यूषणादीनामष्टाविंशतिपदानि मण्डूरं च समं समुदितं
चूर्णं सप्तत्रयधिकशतं पलमानं भवति । पृथक् इति पाठात्
मण्डूरं चूर्णमेव पृथक्चूर्णे पक्वव्यम् । तस्मिन् सिध्यति
त्र्यूषणादीनां तच्चूर्णं प्रक्षेप्यम् । शुद्धमिति पदेन मण्डूरस्य
भ्रामनगोमूत्रनिर्वापणादिना शुद्धिर्दर्शयति । केचित्तु गोमूत्र-
मष्टगुणं प्रत्यासन्नमण्डूरादेव वदन्ति अयमेव च पक्षः प्रति-
भाति ॥ ९९—१०२ ॥

बीजकात्पोडशपलं त्रिफलायाश्च विंशतिः ।
द्राक्षायाः पञ्च लाक्षायाः सप्त द्रोणे जलस्य तत् ॥
साध्यं पादावशेषे तु पूतशेषे समावपेत् ।
शर्करायास्तुलं प्रस्थं माक्षिकस्य च कार्ष्णिकम् १०४
व्योषं व्याघ्रनखोशीरं क्रमुकं सैलवालुकम् ।
मधुकं कुष्ठमित्येतच्चूर्णितं घृतभाजने ।
यवेषु दशरात्रं तद्भीष्मे द्विः शिशिरे स्थितम् १०५
पिबेत्तद्गहणीपाण्डुरोगार्शः शोथगुल्मनुत् ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीमेहकामलासन्निपातनुत् ।
बीजकारिष्ट एवैष आत्रेयेण प्रकीर्तितः ॥ १०६ ॥
इति बीजकारिष्टः ।

बीजकात्पोडशपलमित्यत्र केचित् द्विजिरकपलान्यष्टाविति
वदन्ति तथापि स एवार्थः । बीजको असनः । व्याघ्रनखो
नखीमेद एव । द्विः शिशिर इति विंशतिरात्रस्थितं ॥ १०३—
१०६ ॥

धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं तु तम् ।
क्षौद्राष्टांशेन संयुक्तं कृष्णार्धकुडवेन च ॥ १०७ ॥
शर्करार्धतुलोन्मिश्रं पक्षं स्निग्धघटे स्थितम् ।
प्रपिबेन्मात्रया प्रातर्जाने मितहिताशनः ॥ १०८ ॥
कामलापाण्डुहृद्रोगवातासृग्विषमज्वरान् ।
कासहिक्कारुचिश्वासांश्चैषोऽरिष्टः प्रणाशयेत् १०९
इति धात्र्यरिष्टः ।

धात्रीत्यादौ धात्रीफलसहस्रद्वयस्य खरस एव ग्राह्यः ॥
१०७—१०९ ॥

स्थिरादिभिः शृतं तोयं पानाहारे प्रशस्यते ।
पाण्डूनां कामलार्तानां मृद्वीकामलकीरसः ॥ ११० ॥
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थमिति प्रोक्तं महर्षिणा ।
विकल्पमेतद्विषजा पृथग्दोषवलं प्रति ॥ १११ ॥
वातिके स्नेहभूयिष्ठं पैत्तिके तिकृशीतलम् ।
श्लैष्मिके कटुतिक्तोष्णं विमिश्रं सान्निपातिके ११२

कामलार्तानां मृद्वीकामकीरसः पानाहारे प्रशस्यत इत्यर्थः
॥ ११०—११२ ॥

निष्पातयेच्छरीरात्तु मृत्तिकां भक्षितां मिषक् ।
युक्तिः शोधनैस्तीक्ष्णैः प्रसमीक्ष्य बलावलम् ११३
शुद्धकायस्य सर्पीषि बलाधानानि योजयेत् ११४
व्योषं विल्वं हरिद्रे द्वे त्रिफला द्वे पुनर्नवे ।
मुस्तान्ययोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ।
वृश्चिकाली च भार्गी च सक्षीरैस्तैः समैर्घृतम् ११५
साध्यित्वा पिबेद्युक्त्या नरो मृदोषपीडितः ।
तद्वत्केशरयष्ट्याह्वपिप्पलीमूलशाद्वलैः ॥ ११६ ॥
मृद्वक्षणादातुरस्य लोभादविनिवर्तितः ।
द्वेष्यार्थं भावितां कामं दद्यात्तद्दोषनाशनैः ॥ ११७ ॥
विडङ्गैलातिविषया निम्बपत्रेण पाठया ।
वार्ताकैः कटुरोहिण्या कौटजैर्मूर्वेयापि वा ॥ ११८ ॥

विकल्पमित्यनेन विकल्पविधिमाह—निष्पातयेदित्यादिना
मृज्ज पाण्डुरोगचिकित्सामाह शाद्वलं दूर्वा मृद्वक्षणादविनिवर्तितः
सक्तस्येत्यर्थः । भावितामिति तद्दोषनाशनैर्द्रव्यैः संस्कृताम् ।
मूर्वेया पिबेदित्यन्तो ग्रन्थः पूर्वेण संबध्यते ॥ ११३—११८ ॥
यथादोषं प्रकुर्वीत मैषज्यं पाण्डुरोगिणाम् ।
क्रियाविशेष एषोऽस्य मतो हेतुविशेषतः ॥ ११९ ॥
तिलपिष्टनिभं यस्तु चर्चः सृजति कामली ।
श्लेष्मणा रुद्धमार्गं तत्पित्तं कफहरैर्जयेत् ॥ १२० ॥
रुक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामैर्बैगनिग्रहैः ।
कफसंमूर्च्छितो वायुः स्थानात्पित्तं क्षिपेद्वली १२१
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदा नरः ।
भवेत्साटोपविष्टम्भो गुरुणा हृदयेन च ॥ १२२ ॥
दौर्बल्याल्पाग्निपाश्चात्तिहिकाश्वासारुचिज्वरैः ।
क्रमेणाल्पेन सज्येत पित्ते शाखासमाश्रिते ॥ १२३ ॥

पाण्डुरोगोक्तं दोषविशेषचिकित्सितम् मृज्येतिदिशति ।
यथादोषमित्यादि एषेति मृजे पाण्डुरोगे प्रोक्तः । तिलपिष्टनि-
भमित्यादिना शाखाश्रयकामलाचिकित्सितं लक्षणपूर्वकमाह ।
श्लेष्मणा रुद्धमार्गमिति कोष्ठस्थेन श्लेष्मणा शाखाश्रयि पित्तं
कामलाजनकं रुद्धमार्गं कोष्ठगमनार्थं निषिद्धमार्गमिति या-
वत् । एतदेव रुक्षेत्यादिना विस्तरेणाह । श्वेतवर्चा इति को-
ष्ठस्य पित्तस्य मलरंजकस्य बहिर्निर्गमात् बृद्धेन श्लेष्मणा श्वेत-
वर्चा भवति । क्रमेणेति ज्वरान्तैरनुषज्यते । अल्पे पित्ते
शाखाश्रित इति संबन्धः ॥ ११९—१२३ ॥

बहिर्निर्गमिदक्षणां रुक्षाम्लैः कटुकै रसैः ।
शुष्कमूलककौलत्थैर्युषैश्चात्रानि भोजयेत् ॥ १२४ ॥
मातुलुङ्गरसं क्षौद्रं पिप्पलीमरिचान्वितम् ।
सनागरं पिबेत्पित्तं तथास्यैति स्वमाशयम् ॥ १२५ ॥

बर्हीत्यादिना कफहरं पित्तवृद्धिकरं च समं चिकित्सितं
प्राह । यतः शाखाश्रयदोषस्य वृद्धिः कोष्ठानयनार्थम् । उक्तं

हि—‘वृद्ध्यामिव्यन्दनात्पाकात्स्रोतोमुखविशोधनात् । शाखां मुक्त्वा मलाः कोष्ठं यान्ति वायोश्च निग्रहात् ॥ १२४ ॥ १२५ ॥
 ‘तृषाम्लैः कटुरूक्षोष्णैर्लवणैश्चाप्युपक्रमः । आपित्तरोगाच्च कुतो वायोश्चाप्रशमाद्भवेत् ॥ १२६ ॥
 स्वस्थानमागते पित्ते पुरीषे पित्तरक्षिते । निवृत्तोपद्रवस्यास्य पूर्वं कामलिको विधिः ॥ १२७ ॥
 यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धरितश्चावपीतकः । बलोत्साहक्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः ॥ १२८ ॥
 स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासतृणारुचिर्भ्रमः । हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः ॥ १२९ ॥

आपित्तरोगात्कोष्ठमार्गस्य मलं न वर्द्धते तावद्रक्तपित्तवर्धनम् । पूर्वं इति पूर्वोक्तः कामलिको विधिरिति कोष्ठप्राया कामलाचिकित्सितं कर्तव्यमित्यर्थः । यदेत्यादिना हलीमकमाह । अयमेव तन्त्रान्तरे लाघवसंज्ञया अलसमुच्यते । उक्तं हि सुश्रुते—‘ज्वरांगमर्दभ्रमदाहतन्द्राक्षयाचितो लाघविकोऽलसश्च । तं वातपित्ताद्विपरीतलिङ्गं हलीमकं केचिदुदाहरन्ति ॥’ यच्चापि तत्र भिन्नवर्चस्त्वं सा चापि कामलावस्थैव न पृथगुक्तम् । उक्तं हि तन्त्रान्तरे—‘संतपो भिन्नवर्चस्त्वं बहिरन्ते च पीनता । पाण्डुता नेत्ररागश्च पल्लकीलक्षणं (?) मतम् ॥ १२६—१२९ ॥

गुडूचीस्वरसक्षीरसाधितं माहिषं घृतम् । स पिबेन्निवृतां क्षिग्धरसेनामलकस्य तु ॥ १३० ॥
 विरिक्तो मधुरप्रायं भजेत्पित्तानिलापहम् । द्राक्षाहेहं च पूर्वोक्तं सर्पीषि मधुराणि च ॥ १३१ ॥
 यापनान्क्षीरवस्तींश्च शीलयेत्सानुवासनान् । मार्द्वीकारिष्ठयोगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये ॥ १३२ ॥
 कासिकं चाभयालेहं पिप्पलीं मधुकं बलाम् । पयसा च प्रयुञ्जीत यथादोषं यथाबलम् ॥ १३३ ॥

गुडूचीत्यादिना हलीमकचिकित्सामाह—द्राक्षाहेहं च पूर्वोक्तमिति द्विपलांशतुगाक्षीरी इत्यादि ग्रन्थोक्तम् । इहैव यापनावस्तयः । कासिकं चाभयालेहमित्यगस्त्यहरीतकी ॥ १३०—१३३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पाण्डोः पञ्चविधस्योक्तं हेतुलक्षणमेषजम् । कामला द्विविधा चैव साध्यासाध्यत्वमेव च ॥ १३४ ॥
 तेषां विकल्पो यश्चान्यो महाव्याधिर्हलीमकः । तस्य चोक्तं समासेन व्यञ्जनं सचिकित्सितम् ॥ १३५ ॥
 इति चरकसंहितायां पाण्डुरोगचिकित्सितं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

पाण्डोः पञ्चविधस्येत्यादिना संग्रहमाह सच व्यक्त एव ॥ इति पाण्डुरोगचिकित्सितं समाप्तम् ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो हिक्काश्वासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । वेदलोकार्थतत्त्वज्ञमात्रेयमृषिमुत्तमम् । अपृच्छत्संशयं धीमानग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ १ ॥
 य इमे द्विविधाः प्रोक्तास्त्रिदोषास्त्रिप्रकोपणाः । रोगा नानात्मकास्तेषां कस्को भवति दुर्जयः ॥ २ ॥
 अग्निवेशस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा मतिमतां वरः । उवाच परमप्रीतः परमार्थविनिश्चयम् ॥ ३ ॥
 कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा । यथा श्वासश्च हिक्का च प्राणानाशु निहन्ततः ॥ ४ ॥

पाण्डुरोगकारणत्वात् हिक्काश्वासयोः पाण्डुरोगानन्तरमभिधानम् । वक्ष्यति हि ‘पाण्डुरोगात् विषाद्यैव प्रवर्तते गदाविमौ’ इति । हिक्काश्वासौ च समानकारणचिकित्सितत्वात् एकाध्यायेनैवोक्तौ । वैदिकं लौकिकं च अर्थतत्त्वं जानातीति वेदलोकार्थतत्त्वज्ञः । द्विविधा इति सामान्यासामान्यभेदेन किंवा मृदुदारुणभेदेन निजानिजभेदेन । त्रिदोषा इति वातादिभिः पृथक्कृतैः । त्रिप्रकोपणा इति असात्त्येन्द्रियाथसंयोगप्रज्ञापराधकारणकाः काममित्यनुमताः । बहव इति उत्रशङ्ककोरहिष्यादयः । यथा श्वासश्च हिक्का चेत्यनेन शीघ्रं प्राणहारित्वं हिक्काश्वासयोर्दर्शयति ॥ १—४ ॥

अन्यैरप्युपसृष्टस्य रोगैर्जन्तोः पृथग्विधैः । अन्ते संजायते हिक्का श्वासो वा तीव्रवेदनः ॥ ५ ॥
 कफवातात्मकावेतौ पित्तस्थानसमुद्भवौ । हृदयस्य रसादीनां धातूनां चोपशोषणौ ॥ ६ ॥
 तस्मात्साधारणावेतौ मतौ समसुदुर्जयौ । मिथ्योपचरितौ क्रुद्धौ हतावाशीविषाविव ॥ ७ ॥

अन्त इति मरणसमये । संजायत इति अवश्यं हिक्काश्वासयोरन्यतरो जायते । पित्तस्थानसमुद्भव इत्यनेन पित्तस्योर्ध्वस्थानसंबन्धेनैव ननु वातकफवदारंभकत्वं दर्शयति । पित्तस्थानशब्देनामाशयोऽभिप्रेतः । साधारणाविति प्रायस्तुल्यचिकित्स्यत्वात् । आशीविषविषदृष्टिनिःश्वासविसर्पमिव । मिथ्योपचरितोऽन्योऽपि रोगो हन्ति तदिहाशीविषदृष्टान्तेन मिथ्योपचारे सति शीघ्रहन्तृत्वमाह ॥ ५—७ ॥

पृथक् पञ्चविधावेतौ निर्दिष्टौ रोगसंग्रहे । तयोः शृणु समुत्थानं लिङ्गं च समिषग्नितम् ॥ ८ ॥
 रजसा धूमवाताभ्यां शीतस्थानांस्तु सेवनात् । व्यायामाद्वास्यधर्माध्वरूक्षाक्षविषमाशनात् ॥ ९ ॥
 आमप्रदोषादानाहाद्रौक्ष्यादत्यपतर्पणात् । दौर्बल्यान्मर्मणो घाताद्बन्धाच्छुभ्रतियोगतः ॥ १० ॥
 अतीसारज्वरछर्दिप्रतिश्यायक्षतक्षयात् । रक्तपित्तादुदावर्ताद्विसूच्यलसकादपि ॥ ११ ॥
 पाण्डुरोगाद्विषाद्यैव प्रवर्तते गदाविमौ ।

निष्पावमापिण्याकतिलतैलनिवेचनात् ॥ १२ ॥
 पिष्टशालूकविष्टम्भिभिदाहिगुरुभोजनात् ।
 जलजानूपपिशितदध्यामक्षीरसेवनात् ॥ १३ ॥
 अमिष्यन्धुपचाराच्च श्लेष्मलानां च सेवनात् ।
 कण्ठोरसोः प्रतीघाताद्विचन्धैश्च पृथग्विधैः ॥ १४ ॥
 मारुतः प्राणवाहीनि स्रोतांस्याविश्य कुप्यति ।
 उरःस्थः कफमुद्धूय हिक्काश्वासान्करोति सः ॥ १५ ॥
 घोरान्प्राणोपरोधाय प्राणिनां पञ्च पञ्च च ।
 उभयोः पूर्वरूपाणि शृणु वक्ष्याम्यतः परम् ।
 कण्ठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य कपायता ॥ १६ ॥
 हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ।
 आनाहः पार्श्वशूलं च पीडनं हृदयस्य च ॥ १७ ॥
 प्राणस्य च विलोमत्वं श्वासानां पूर्वलक्षणम् ।

पृथगिति प्रत्येकं पञ्चविधौ । रोगसंग्रहे इति अष्टोदरीये ।
 अत्र च रजसेत्यादिना प्रायो वातप्रकोपकगणो विच्छिद्योक्तः
 प्रवर्तते प्रवर्तते गदाविमौ इत्यन्तेन । निष्पावेत्यादिना कफका-
 रणतया हिक्काश्वासयोः हेतुगणोऽभिहितः तदनेन वातजनक-
 कफजनकहेतुवर्गद्वयविच्छेदपाठेन वातकफयोरप्यत्र स्वहेतु-
 कुपितत्वेन स्वातन्त्र्यं दर्शयति नानुबन्धरूपत्वं । प्राणोदका-
 न्तेत्यादिना संप्राप्तिमाह । इयं हिक्काश्वासयोः साधारणी संप्राप्तिः ।
 वैशेषिकी चाग्रे वक्ष्यति । प्राणोपरोधायेति प्रायः
 प्राणहरायेत्यर्थः । पञ्च पञ्च चेति हिक्काः पञ्च श्वासाः पञ्च
 इत्यर्थः । लक्षणग्रहणहीतं पूर्वरूपं हिक्कानां कण्ठोरस इत्यादिना
 श्वासानामानाह इत्यादिनाह । विलोमत्वमिति पर्याकुलत्वं ॥ ८—१७ ॥

प्राणोदकान्नवाहीनि स्रोतांसि सकफोऽनिलः ॥ १८ ॥
 हिक्काः करोति संरुध्य तासां लिङ्गं पृथक् शृणु ।
 क्षीणमांसबलप्राणतेजसः सकफोऽनिलः ॥ १९ ॥
 गृहीत्वा सहसा कण्ठमुच्चैर्घोषवतीं भृशम् ।
 करोति सततं हिक्कामेकद्वित्रिगुणां तथा ॥ २० ॥
 प्राणः स्रोतांसि मर्माणि संरुध्योष्माणमेव च ।
 संज्ञां मुष्णाति गात्रे च स्तम्भं संजनयत्यपि ॥ २१ ॥
 मार्गं चैवान्नपानानां रुणञ्चपहतस्मृतेः ।
 साश्रुविधुतनेत्रस्य स्तब्धशङ्खच्युतभुवः ॥ २२ ॥
 सकजल्पप्रलापस्य निर्वृतिं नाधिगच्छतः ।
 महातेजा महावेगा महाशब्दा महाबला ।
 महाहिकेति सा नृणां सद्यः प्राणहरा मता ॥ २३ ॥
 इति महाहिक्या ।

प्राणोदकेत्यादिविशिष्टहिक्कासंप्राप्तिमाह—क्षीणमांसबलप्राणतेजस इति । अनुप्राणो वायुः उत्साहो वा तेजोऽग्निः उच्चैर्गृहीत्वाघोषवतीमिति योज्यम् । द्विसंततां त्रिसंततां अनेकगुणां वा करोति । तत्र द्विसंतता एकोपक्रमे वारद्वयं भवति ।

संरुध्योष्माणमिति देहोष्माणं । संसक्तवचनतया प्रलापो यस्य स संसक्तवाक्प्रलापः । महामूलेति महाबलगम्भीराश्रयदोषमूला । महाशब्दत्वं च उच्चैर्घोषवतीमित्यनेनैवोक्तमपि महाहिक्यासंज्ञोपादानार्थं इह पुनरुक्तिरनेन महाहिकेति संज्ञा ॥ १८—२३ ॥

हिकेते यः प्रवृद्धस्तु कशो दीनमना नरः ।
 जर्जरेणोरसा कृच्छ्रं गम्भीरमनुनादयन् ॥ २४ ॥
 संजुम्भन्संक्षिपन्श्चैव तथाङ्गानि प्रसारयन् ।
 पार्श्वं चोमे समायम्य कूजन्स्तम्भरुगर्दितः ॥ २५ ॥
 नाभेः पक्काशयाद्वापि हिक्का चास्योपजायते ।
 क्षोभयन्ती भृशं देहं नामयन्तीव ताम्यतः ॥ २६ ॥
 रुणञ्चुच्छ्वासमार्गं तु प्रनष्टबलचेतसः ।
 गम्भीरनामा सा तस्य हिक्का प्राणान्तिकी मता ॥
 इति गम्भीरा हिक्का ।

तत्र हिनिति कायति शब्दं करोतीति हिक्का गम्भीरमनुनादयन्निति हिक्काया अनु गम्भीरं शब्दं कुर्वन् संक्षिपन्नङ्गमिति योज्यम् । गम्भीरवेशभवत्वात् गम्भीरेति संज्ञा ॥ २४—२७ ॥
 व्यपेता जायते हिक्का याज्ञपाने चतुर्विधे ।
 आहारपरिणामान्ते भूयश्च लभते बलम् ॥ २८ ॥
 प्रलापवम्यतीसारनृणां तस्य विचेतसः ।
 सजुम्भस्य झुताक्षस्य शुष्कास्यस्य विनामिनः ॥ २९ ॥
 पर्याध्मातस्य हिक्का या जत्रुमूलादसन्तता ।
 सा व्यपेतेति विज्ञेया हिक्का प्राणोपरोधिनी ॥ ३० ॥
 इति व्यपेता वा यमिका हिक्का ।

व्यपेता परिणता इत्यर्थः । आहारपरिणामांत इति आहारपरिणामे वृत्ते एतेनाहारेऽपि उत्पद्यत अन्ते बलवती भवती सा व्यपेत इति संज्ञया दर्शयति । विनामिन इति शरीरविनामकस्य असंततेति अनतिरीक्षा ॥ २८—३० ॥

क्षुद्रवातो यदा कोष्ठाद्यायामपरिघट्टितः ।
 कण्ठे प्रपद्यते हिक्कां तदा क्षुद्रां करोति सः ॥ ३१ ॥
 अतिदुःखा न सा चोरः शिरोमर्मप्रवाधिनी ।
 न चोच्छ्वासान्नपानानां मार्गमावृत्य तिष्ठति ॥ ३२ ॥
 वृद्धिमायस्यतो याति भुक्तमात्रे च मार्दवम् ।
 यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते ॥ ३३ ॥
 हृदयं ह्लोम कण्ठं च तालुकं च समाश्रिता ।
 मृद्वी सा क्षुद्रहिकेति नृणां साध्या प्रकीर्तिता ३४
 इति क्षुद्रहिक्या ।

क्षुद्रेत्यादिना क्षुद्रहिक्यामाह क्षुद्रवातोऽल्पवातः । केचित्क्षुद्रवातमुदानमाहुः । आयस्यत इति आयासं कुर्वतः मार्दवं यातीति संबन्धः । यतः प्रवर्तते पूर्वं तत एव निवर्तते इति उत्पद्यमानैव निवर्तमानरोगा भवति महाहिक्यादिवत् अनुबन्धा न भवति उत्पादकहेतोः व्यायामादेरेव निवर्तते व्याया-

मादिना हिक्काजनकवातस्य क्षुद्रस्य विक्षेपात् संप्राप्तिभङ्गेनेति भावः । क्षुद्रवातजनितत्वात् क्षुद्रा हिक्का ॥ ३१—३४ ॥

सहसात्यभ्यवहृतैः पानान्नैः पीडितोऽनिलः ।
ऊर्ध्वं प्रपद्यते कोष्ठान्मधैर्वातिमदप्रदैः ॥ ३५ ॥
तथातिरोषभाष्याध्वभारातिपरिवर्तनैः ।
वायुः कोष्ठगतो धावन्पानभोज्यप्रपीडितः ॥ ३६ ॥
उरःस्रोतः समाविश्य कुर्याद्विक्कां ततोऽन्नजाम् ।
तथा शनैरसंबन्धं क्षुवंश्चापि स हिक्कते ॥ ३७ ॥
न मर्मबाधाजननी नेन्द्रियाणां प्रवाधिनी ।
हिक्का पीते तथा भुक्ते शमं याति च सान्नजा ॥ ३८ ॥
इति अन्नजा हिक्का ।

सहसेत्यादिना अन्नजामाह । इयं च यद्यपि दोषाभिभूतजा-
प्युक्ता तथापि दोषादिजनितापि । पानभोज्यप्रपीडित इत्य-
नेनात्रास्य कारणत्वेनोक्तत्वात् अन्नजेयमिति संज्ञा ॥ ३५—३८ ॥

अतिसंचितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ ३९ ॥
आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम्
यमिका च प्रलापार्तिवृष्णामोहसमन्विता ॥ ४० ॥
अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः ।
तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥ ४१ ॥

अतीत्यादिना साध्यासाध्यविभागमाह । अतिशयेन संचिता-
दोषा यस्य स तथा । भक्तच्छेदकृशस्येति अभोजनदुर्बलस्य ।
आसां या हिक्का पद्मानां या हिक्का अतीत्यादिना प्रोक्तलक्ष-
णस्य पुरुषस्य भवति सा जीवितं हन्ति । यमिकाचेत्यनेन क्षुद्रा-
न्नजा साध्यत्वेनोक्ता वेगेन जायमाना यमिका ज्ञेया पूर्वोक्ता-
नुवेगेन या जायमाना सा महाहिक्का सा स्वरूपेणैव असाध्या
तस्याः अतीत्यादियोगेनासाध्यताविधानमनर्थकम् । तथा मह-
त्यादिहिक्कानां तिसृणां असंपूर्णलक्षणानामसाध्यत्वम् । क्षुद्रा-
न्नजयोस्तु संपूर्णलक्षणयोरपि असाध्यत्वम् । महाहिक्कादित्रयं
निसर्गत एवासाध्यम् । अन्ये तु ब्रुवते महाहिक्कादयोऽपि
कृदाचित्साध्या भवन्त्येव तत्र प्राणान्तिकेति वचनात् तत्प्रायः
प्राणहरा इत्यनेनोक्तम् । तथा जतूकर्णे आद्या दुःसाध्या, य-
मिका वृष्णामोहवता सद्यः प्राणहन् । गम्भीरा व्यपेते च
इत्युक्तं । अक्षीणेति अक्षीणमांसः ॥ ३९—४१ ॥

यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः ।
विष्वग्जति संरुद्धस्तदा श्वासान्करोति सः ॥ ४२ ॥
उद्धूयमानवातो यः शब्दचहुःखितो नरः ।
उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् ॥ ४३ ॥
प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ।
त्रिद्वताक्षानतो वद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् ॥ ४४ ॥
दीनः प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् ।

महाश्वासोपसृष्टः स क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ४५ ॥

इति महाश्वासः ।

यदेत्यादिना श्वाससंप्राप्तिमाह स्रोतांसीति प्रकृतत्वात् प्रा-
णोदकवाहीनि स्रोतांसि कफपूर्वक इति कफप्रधानः विश्वग्-
जति सर्वतो गच्छति । उद्धूयमानेत्यादिना महाश्वासलक्षण-
माह उद्धूयमान इति ऊर्ध्वं धूयमानवातः । उच्चैरिति दीर्घम् ।
मत्तर्षभो मत्तबलीवर्दः । दीन इति दीनवत् हीनं प्रश्वसित-
मिति पाठः । तथाहि प्रश्वसितस्य दीनत्वे दूराद्विज्ञायत इति
यद्वक्ष्यति तदनुपपन्नं स्यात् ॥ ४१—४५ ॥

दीर्घं श्वसिति यस्तूर्ध्वं न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोतः क्रुद्धगन्धवहादितः ॥ ४६ ॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंश्च विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः ।
प्रमुह्यन्वेदनार्तश्च शुष्कास्योऽरतिपीडितः ॥ ४७ ॥
ऊर्ध्वश्वासे प्रवृत्ते च यश्चाधःश्वासरोधभाक् ।
मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वं श्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ ४८ ॥
इत्यूर्ध्वश्वासः ।

दीर्घमित्यादिनोर्ध्वश्वासमाह दीर्घं श्वसिति श्वासस्य बहि-
र्निर्गमनं दीर्घकालं करोति न च प्रत्याहरत्यध इति श्वासमधो
न नयति । क्रुद्धगन्धवहो वायुः । श्वासस्य दीर्घकाल उद्धूयने
अधोऽनयने चोक्ते हेतुमाह ऊर्ध्वश्वासेत्यादिना ॥ ४६—४८ ॥
यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः ।
न वा श्वसिति दुःखार्तो मर्मच्छेदरुग्दितः ॥ ४९ ॥
आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन वस्तिना ।
विमुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः ॥ ५० ॥
विचेताः परिशुष्कास्यो धिवर्णः प्रलपन् नरः ।
छिन्नश्वासेन संच्छिन्नः स शीघ्रं प्रजहात्यसून् ॥ ५१ ॥
इति छिन्नश्वासः ।

यस्त्वित्यादिना छिन्नश्वासलक्षणमाह । श्वसिति निःश्वास
पुनःक्षणान्तेन न वाश्वसिति न श्वासं लभते मर्मच्छेदरुग्-
रुक् वस्तिनिरोधः । वस्तिनिरोधो मूत्रनिरोध इत्यर्थः । रक्तै-
कलोचनत्वमिह व्याधिप्रभावात् । विच्छिन्नः विमुक्तसंश्लिष्यः
एते त्रयः श्वासाः निसर्गतोऽसाध्याः ॥ ४९—५१ ॥

प्रतिलोमं यदा वायु स्रोतांसि प्रतिपद्यते ।
ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ ५२ ॥
करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा ।
अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ ५३ ॥
प्रताम्यत्यतिवेगाच्च कासते सन्निरुध्यते ।
प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ ५४ ॥
श्लेष्मण्यमुच्यमाने च भृशं भवति दुःखितः ।
तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥ ५५ ॥
अथास्यो ध्वसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम्
न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥ ५६ ॥

पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः ।
 आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिनन्दति ॥५७॥
 उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्तिमान् ।
 विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥५८॥
 मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्चामिवर्धते ।
 स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः
 इति तमकश्वासः ।

प्रतिलोम इत्यादिना तमकश्वासमाह—श्लेष्माणं समुदी-
 र्यचेलनेन सामान्यसंप्राप्त्युक्तस्यापि श्लेष्मणः पुनरभिधानात्
 इह विशेषेण कारणत्वं दर्शयति । धुर्युरुकमिति कण्ठे धुर्युरुक-
 शब्दं । संनिरुध्यते इति निरोधो भवति तस्यैव चेति शेषः ।
 आसीन उपविष्टः । उच्छ्रिताक्ष इति उच्छ्रिताक्षः । मुहुश्चैवाव-
 धम्यते इति क्षणक्षणश्वासैव वायुनावधम्यते ॥ ५७-५९ ॥
 ज्वरमूर्च्छांपरीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु तत् ।
 उदावर्तरजोऽजीर्णक्लृप्तकायनिरोधजः ॥ ६० ॥
 तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाशु प्रशाम्यति ।
 मज्जतस्तमसी वास्य विद्यात्संतमकं तु तत् ॥ ६१ ॥
 इति प्रतमकसंतमकश्वासौ ।

ज्वरादिरोगेण तमकस्यैव पित्तसंवन्धात् प्रतमकसंज्ञां दर्श-
 यन्नाह—ज्वरेत्यादि । उदावर्तैत्यादिना प्रतमकहेतुलक्षणे प्राह—
 प्रतमक एव संतमकः रजो धूलिः कायनिरोधो वेगानां नि-
 रोधः । किंवा क्लृप्तकायो वृद्धः निरोधो वेगनिरोधः । तमसे-
 ल्यन्धकारेण किंवा तमसा तमोगुणेन । यद्यपि तमकस्य शीतेन
 वृद्धिरुक्ता तथापि प्रतमकस्य पित्तसंवन्धत्वात् शीतैश्चाशुप्र-
 शाम्यतीति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति । किंवा यथा मद्योत्थवि-
 कारस्य मद्यं प्रशमनं भवति तथा शीतसमुत्थस्यापि तदाल-
 मात्रे शीतैः प्रशमनं ज्ञेयम् । प्रतमकमेदेति कृत्वा श्वासानां
 पञ्चसंख्यासिद्धिः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

रुक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवात उदीरयन् ।
 क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रवाधकः ॥६२॥
 निहन्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे ।
 न च भोजनपानानां निरुणञ्चुचितां गतिम् ॥६३॥
 नेन्द्रियाणां व्यथां नापि कांचिदुत्पादयेद्भुजम् ।
 स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यकलक्षणाः ६४
 इति श्वासाः समुद्दिष्टा हिक्काश्चैव स्वलक्षणैः ।
 एषां प्राणहरा वर्ज्या घोरास्ते ह्याशुकारिणः ॥६५॥
 मेषजैः साध्ययाप्यास्तु क्षिप्रं मिषगुपाचरेत् ।
 उपेक्षिता दहेयुर्हि शुष्कं कक्षमिवानलाः ॥ ६६ ॥

रुक्षेत्यादिना क्षुद्रश्वासमाह । रुक्षादायासाच्च उद्भवो यस्य
 स रुक्षायासोद्भवः । क्षुद्रवात इति स्वल्पवातः न सोऽत्यर्थमिति
 नात्यर्थं दुःखकरः न दुःख इति न दुःखसाध्यः । सर्वे चाव्य-
 कलक्षणा इत्यनेन साध्यत्वेनोक्तानां महाश्वासादीनां व्यक्तस-

वैलक्षण्यताव्यतिरिक्त्यामेवावस्थायां साध्यतां प्रतिपादयति ।
 प्राणहरा महाश्वासादयः संपूर्णलक्षणे वर्ज्याः साध्यायाप्या इति
 बहुवचनं साध्ययाप्यमेवदहुत्वाज्ज्ञेयम् ॥ ६२—६६ ॥

कारणस्थानमूलैक्यादेकमेव चिकित्सितम् ।
 द्वयोरपि यथादृष्टमृषिभिस्तन्निबोधत ॥ ६७ ॥
 हिक्काश्वासादितं क्षिगधैरादौ स्वेदैरुपाचरेत् ।
 आक्तं लवणतैलेन नाडीप्रस्तरसंकरैः ॥ ६८ ॥
 तैरस्य ग्रथितः श्लेष्मा स्रोतःस्वभिविलीयते ।
 खानि मार्दवमायान्ति ततो वातानुलोमता ॥६९॥
 यथाद्रिकुञ्जेष्वर्कांशुतप्तं विष्यन्दते हिमम् ।
 स्थिरः श्लेष्मा शरीरस्थः स्वेदैर्विष्यन्दते तथा ७०
 स्विन्नं ज्ञात्वा ततस्तूर्णं भोजयेत्क्षिगधमोदनम् ।
 मत्स्यानां शूकराणां वा रसेर्दध्युत्तरेण वा ॥ ७१ ॥
 ततः श्लेष्मणि संरुद्धे वमनं पाययेत्तु तम् ।
 पिप्पलीसैन्धवक्षौद्रैर्युक्तं वाताविरोधि यत् ॥ ७२ ॥
 निर्हते सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ।
 स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यनिहतोऽनिलः ॥ ७३ ॥

संप्रति भिन्नयोरपि हिक्काश्वासयोः यथा समानं चिकित्सि-
 तं भवति तथा दर्शयन्समानं चिकित्सितमाह—कारणेत्यादि ।
 कारणं बाह्यकारणं स्थानं नाभ्यादि मूलं दोषः । क्षिगधैरिति
 स्नेहविशेषणम् । अन्ये तु क्षिगधमिति पठन्ति । लवणवतैलं
 लवणतैलं । कुञ्जेष्विति विटपेषु, मत्स्यादीनामित्यादौ मत्स्या-
 नामपि रसः स्वरसः कल्केन कर्तव्यः । दध्युत्तरं दधिसरः ।
 ईदृशं च भोजनं रसनानुगुणकफवृद्ध्यर्थम् । उक्तं हि श्लोको-
 द्भवः छर्दयतीह दुःखम् । वाताविरोधीत्यनेन अणं रुक्षं
 तीक्ष्णं वमनं निषेधयति । दुष्टः विग्रहो यस्य स दुष्टविग्रहः ॥
 ६७—७३ ॥

लीनश्चेद्दोषशेषः स्याद्भूपैस्तं निर्हरेद्बुधः ।
 हरिद्रापत्रमैरण्डमूलं लाक्षां मनःशिलाम् ॥ ७४ ॥
 मांसीं सदेवदावेलां पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ।
 तां घृताकां पिबेद्भूमं यवैर्वा घृतसंयुतैः ॥ ७५ ॥

वमनशेषहरणार्थं धूममाह—लीन इत्यादिना । एतेन धूम-
 वमनं विनापि स्वल्पदोषे कर्तव्या एव । मात्रापि धूमविषया
 दोषस्य विद्यमानत्वादलं हरितालं धूमवर्तिकरणं तस्याशीती-
 योक्तधूमवर्तिविधानेन कर्तव्यम् । अत्र च धूमपानन-
 लिकामानं वक्ष्यमाणकासहरधूमनलिकामानसमानमिच्छन्ति
 हिक्काश्वासयोरपि काससमानत्वात् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

मधूच्छिष्टं सर्जरसं घृतं मल्लकसंपुटे ।
 कृत्वा धूमं पिबेच्छुद्धं बालं वा क्षायु वा गवाम् ॥
 स्रोताकवर्धमानानां नाडीं शुष्कां कुशस्य वा ।
 पद्मकं गुग्गुलं लोभं शलकीं वा घृतासुतम् ॥ ७७ ॥
 स्वरक्षीणातिसारासृक्पित्तदाहानुबन्धजान् ।

मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिक्वाश्वासानुपाचरेत् ॥ ७८ ॥
न स्वेद्याः पित्तदाहार्ता रक्तस्वेदातिवर्तिनः ।

क्षीणधातुबला रुक्षा गर्भिण्यश्चापि पित्तलाः ७९

मधूच्छिष्टं सिक्थकं, मल्लकसंपुटेचात्रोक्तमपि पातव्यम-
धुनिर्गमार्थं ऊर्ध्वच्छिद्रं कर्तव्यम् । पक्कादिष्वपि घृतमि-
त्याद्यनुवर्तते । वर्धमान एरण्डः । लोघ्रोऽगारुः शल्लकी खना-
मख्याता । शीताद्यैरित्यादिशब्देन पित्तहरणं पिच्छिलादिग्रह-
णम् । पित्तदाहार्ता इति पित्तातान् दाहार्ताश्च । रक्तं स्वेदश्चा-
तिवर्तमानौ येषां ते रक्तस्वेदातिवर्तिनः पित्तप्रकृतयः ॥
७६—७९ ॥

कोष्णैः काममुरःकण्ठं स्नेहसेकैः सशर्करैः ।

उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदयेन्मृदुभिः क्षणम् ॥ ८० ॥

तिलोमामाषगोधूमचूर्णैर्वीतह्रैः सह ।

स्नेहैश्चोत्कारिका साम्लैः सक्षीरैर्वा कृता हिता ८१

नवज्वरामदोषेषु रुक्षस्वेदं विलङ्घनम् ।

समीक्ष्योल्लेखनं वापि कारयेत्प्लवणाम्बुना ॥ ८२ ॥

अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा वातह्रैर्मिषक् ।

रसाद्यैर्नातिशीतोष्णैरभ्यङ्गैश्च शमं नयेत् ॥ ८३ ॥

उदावर्तं तथाध्माने मातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।

हिङ्गुपीलुविडैश्चात्र युक्तं स्यादनुलोमनम् ॥ ८४ ॥

काममित्यादिना स्वेद्यानां स्थानविशिष्टं स्वेदमाह—काम-
मिति । इच्छायां सत्यां उत्कारिकोपनाहैः स्वेदयेत् । उल्लेखनं
वमनं, अतियोगोद्धतमिति वमनाद्यतियोगवृद्धम् । किंवा अति-
योगेन अतिमात्रोद्धतं पीडुविडसिद्धम् ॥ ८०—८४ ॥

हिक्वाश्वासामयी ह्येको बलवान्दुर्बलोऽपरः ।

कफाधिकस्तथैवैको रुक्षवह्निलोऽपरः ॥ ८५ ॥

कफाधिके बलस्थे च वमनं सविरेचनम् ।

कुर्यात्पथ्याशिने धूमलेहादिशमनं ततः ॥ ८६ ॥

वातिकान्दुर्बलान्बालान्बृद्धान्श्चानिलसूदनैः ।

तर्पयेदेव शमनैः स्नेहयूषरसादिभिः ॥ ८७ ॥

चिकित्सामेदार्थं हिक्वाश्वासिनोऽवस्थामेदमाह—हिक्वाद्यादि ।
एताश्चतस्रोऽवस्थाः साक्षादुक्ताः । बलवान् वाताधिकः क-
फाधिकश्चेति । वह्निलविशेषणेनापि रुक्षस्निग्धवास्थाद्वयम् ।
तत्र वह्निलबहुकफरूपतासूचितेऽवस्थाद्वये क्रियां ब्रूते
कफाधिक इति । तत इति वमनविरेचनानन्तरं तथाचापरे
अवस्थाद्वये समानचिकित्सितमाह वातिकानिति । बालवृद्धयो-
श्चात्रासंपूर्णक्षीणधातुत्वेन दुर्बलयोः दुर्बलोदाहरणार्थमेवोपा-
दानम् । एतच्च संक्षेपेण चिकित्सासूत्रमुक्तं । तेन बलवा-
न्वाताधिक इत्याद्यवस्थामिश्रितायाः युक्तचिकित्साया अपि
मिश्रणं कल्पनीयम् । यथा प्रत्येकदोषोक्तचिकित्सादोषसंसर्गे
विकल्प्यते ॥ ८५—८७ ॥

अनुत्क्रियकफास्त्रिदुर्बलानां त्रिशोधनात् ।

वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशुष्याशु हरेदसून् ॥ ८८ ॥
दृढान्बहुकफांस्तस्माद्रसैरानूपवारिजैः ।

तृप्तान्विशोधयेत्स्त्रिन्नान्वृंहयेदितरान् मिषक् ॥ ८९ ॥

बर्हितित्तिरिदक्षाश्च जाङ्गलाश्च मृगद्विजाः ।

दशमूलीरसे सिद्धाः कौलत्ये वा रसे हिताः ॥ ९० ॥

अविषयप्रविष्टशोधने दोषमाह अनुत्क्रियेत्यादिना । मर्म इति
हृदयादीनि दृढानिति बलवतः रसैरानूपवारिजैस्तृप्तानिलेनेन
कफोत्क्लेशकरणे तृप्तिं दर्शयति स्त्रिन्नानिति स्वेदितान् इतरा-
निति दुर्बलान् बहुवातांश्च कफाधिकायामवस्थायां तर्पणरूप-
विपरीतक्रियाकरणेऽनुक्तेऽपि कफवृद्ध्या अदोषा एव ज्ञेया ।
इह दशमूलरसादौ बर्हितित्तिरादीनां सिद्धिः रसविधानेनैव
ज्ञेया ॥ ८८—९० ॥

निदिग्धिकां बिल्वमध्यं कर्कटाख्यां दुरालभाम् ।

त्रिकण्टकं गुडूचीं च कुलत्थांश्च सचित्रकान् ॥ ९१ ॥

जले पक्त्वा रसः पूतः पिप्पलीघृतभर्जितः ।

सनागरः सलवणः स्याद्यूषो भोजने हितः ॥ ९२ ॥

रास्त्रां बलां पञ्चमूलं ह्रस्वं मुद्गान्सचित्रकान् ।

पक्काम्भसि रसे तस्मिन्यूषः साध्यश्च पूर्ववत् ॥ ९३ ॥

पलवान्मातुलुङ्गस्य निम्बस्य कुलकस्य च ।

पक्त्वा मुद्गांश्च सव्योषान्क्षारयूषान्विपाचयेत् ९४

दत्त्वा सलवणं क्षारं शिग्रूणि मरिचानि च ।

युक्त्या संसाधितो यूषो हिक्वाश्वासविकारनुत् ९५

निदिग्धकामित्यादि यूषविधानं सामान्यपठितमपि कुल-
त्थयूषप्रकृतिलाघूषसाधनौपयिकं मानं गृह्यते शेषद्रव्यं तु
यूषसाधनमानेन गृह्यते । पिप्पलीसाधिते घृते वा पिप्पलीयुक्ते
घृते भर्जित इति पिप्पलीघृतभर्जितः । एवं रास्त्रामित्यादौ र-
सस्य प्राधान्यं पूर्ववदिति पिप्पलीघृतभर्जितादिक्रमतिदिशति ।
क्षारेण युक्तो यूषः क्षारोऽपामार्गादिः ॥ ९१—९५ ॥

कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाञ्जनस्य च ।

शुष्कमूलकयूषश्च हिक्वाश्वासनिवारणः ॥ ९६ ॥

सद्विव्योषसर्पिष्को यूषो वार्ताकजो हितः ।

शालिषष्टिकगोधूमयवान्नान्यनवानि च ॥ ९७ ॥

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीविडपौष्करचित्रकैः ।

सकर्कटाह्वयैः सिद्धा यवागूः श्वासहिक्किनाम् ९८

कासमर्दः कासमर्दादीनां यथायोग्यतया प्रक्षेपः जलमा-
नादिना संस्कार उन्नेयः ॥ ९६—९८ ॥

दशमूलीशदीरास्त्रापिप्पलीमूलपौष्करैः ।

शङ्खीतामलकीभार्गीगुडूचीनागराम्बुभिः ॥ ९९ ॥

यवागूं विधिना सिद्धां कषायं वा पिबेन्नरः ।

कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिहिक्वाश्वासप्रशान्तये ॥ १०० ॥

पुष्कराहशदीव्योषमातुलुङ्गाम्लवेतसैः ।

भोजयेदन्नपानानि ससर्पिर्विडहिङ्गुभिः ॥ १०१ ॥

दशमूलस्य वा काथमथवा देवदारुणः ।
 वृषितो मदिरां वापि हिक्काश्वासी पिवेन्नरः ॥१०२॥
 पाठां मधुरसां रास्नां सरलं देवदारु च ।
 प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य सुरामण्डे निधापयेत् ॥१०३॥
 तं मन्दलवणं कृत्वा भिषक्प्रसृतसंमितम् ।
 पाययेत्तु ततो हिक्काश्वासश्चैवोपशाम्यति ॥१०४॥
 हिङ्गु सौवर्चलं कोलं समङ्गां पिप्पलीं वलाम् ।
 मातुलुङ्गरसे पिष्टमारनालेन वा पिवेत् ॥१०५॥
 सौवर्चलं नागरं च भार्गीं द्विशर्करायुतम् ।
 उष्णाम्बुना पिवेदेतद्विक्काश्वासविकारनुत् ॥१०६॥
 भार्गीनागरयोः कल्कं मरिचक्षारयोस्तथा ।
 पीतद्रुचित्रकास्फोतामूर्वाणां चाम्बुना पिवेत् ॥१०७॥
 मधूलिका तुगाक्षीरी नागरं पिप्पली तथा ।
 उत्कारिका घृते सिद्धा श्वासे पित्तानुबन्धजे ॥१०८॥
 श्वाविधः शशमांसं च शल्लकस्य च शोणितम् ।
 पिप्पलीघृतसिद्धानि श्वासे वातानुबन्धजे ॥१०९॥
 सुवर्चलारसो दुग्धं घृतं त्रिकटुकायुतम् ।
 शाल्योदनस्यानुपानं वातपित्तानुगे हितम् ॥११०॥
 शिरीषपुष्पस्वरसः सप्तपर्णस्य वा पुनः ।
 पिप्पलीमधुसंयुक्तः कफपित्तानुगे मतः ॥१११॥
 मधुकं पिप्पलीमूलं गुडो गोऽश्वशकृद्रसः ।
 घृतं क्षौद्रं हिक्काकासश्वासाभिष्यन्दिनां शुभम् ॥
 खराश्वोष्ट्रवराहाणां मेषस्य च गजस्य च ।
 शकृद्रसं बहुकफे चैकैकं मधुना पिवेत् ॥११३॥
 क्षारं चाप्यश्वगन्धाया लेहयेत्क्षौद्रसर्पिषा ।
 मयूरपादं नालं वा शकलं शल्लकस्य वा ॥११४॥
 श्वाविज्ञाण्डकचाषाणां रोमाणि कुररस्य वा ।
 शृङ्गोद्विषफानां वा चर्मीस्थीनि क्षुरांस्तथा ॥११५॥
 सर्वाण्येकैकशो वापि दग्ध्वा क्षौद्रघृतान्वितान् ।
 चूर्णं लीङ्गा जयेत्कासं हिक्कां श्वासं च दारुणम् ॥
 एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ।
 तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थं सेका लेहा न निष्कफे ॥११७॥

दशमूलीत्यादौ कषायशब्दः पानीयस्थानविहितत्वादर्थशते जले एव वर्तते । आस्फोता अपरमल्लिकेति ख्याता मधूलिका-
 ल्पगोधूमा । श्वाविधमिति शल्लकस्य मांसं मयूरपादमिति नालं
 मयूरस्येव पृथगेव प्रस्थमानं शकलमिति मत्स्यशकलाकारं ।
 जाण्डको मरुदेशोद्भवः प्राणी पृष्ठमात्रे संकोचमुपयाति ।
 एकः द्विविधामिन्नः शफः येषां तेऽश्वादयो एकशफाः द्वि-
 शफा हरिणादयः । तन्मार्गशुद्ध्यर्थमिति प्राणमार्गशुद्ध्यर्थम् ॥
 ११—११७ ॥

कासिने चूर्दनं दद्यात्स्वरभङ्गे च बुद्धिमान् ।
 वातश्लेष्महरैर्युक्तं तमके तु विरेचनम् ॥११८॥

उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्बहुजलम् ।
 यथा तथानिलस्तस्य मार्गं नित्यं विशोधयेत् ॥११९॥

कासिन इति हिक्काश्वासयुक्त एव कासी । उदीर्यत इत्यादा-
 वनिलः कफमार्गानिरोधादुदीरित इति दर्शयति ॥११८॥११९॥
 शटीचोरकजीवन्तीत्वङ्मुस्तं पुष्कराह्वयम् ।
 सुरसं तामलक्येला पिप्पल्यगुरु नागरम् ॥१२०॥
 वालकं च समं चूर्णं कृत्वाष्टगुणशर्करम् ।
 सर्वथा तमके श्वासे हिक्कायां च प्रयोजयेत् ॥१२१॥
 मुक्ताप्रवालवैडूर्यशङ्खस्फटिकमञ्जनम् ।
 ससारगन्धकाचारकसुक्ष्मैला लवणद्वयम् ॥१२२॥
 ताम्रायोरजसी रूप्यं ससौगन्धिकसेरुकम् ।
 जातीफलं शणाद्वीजमपामार्गस्य तण्डुलाः ॥१२३॥
 एषां पाणितलं चूर्णं तुल्यानां क्षौद्रसर्पिषा ।
 हिक्कां श्वासं च कासं च लीढमाशु नियच्छति ॥१२४॥
 अञ्जनात्तिमिरं काचं नीलिकं पुष्पकं तमः ।
 मैल्यं कण्डूमभिष्यन्दं मन्दं च तत्प्रणाशयेत् ॥१२५॥
 इति मुक्ताद्यचूर्णम् ।

शटीत्यादिके चूर्णं सममिति सवालकं द्रव्यं अष्टगुणशर्कर-
 मिति एकभागापेक्षयाष्टगुणशर्करं सर्वथेति मानमोजनलेहादि-
 युक्ते । मुक्तेत्यादौ ससारः स्फटिक एव, लवणद्वयं सौवर्चलं
 सैन्धवं च सौगन्ध्यं माणिक्यमेदः । सीसकं सौवीराञ्जनं । के-
 चित् कृष्णमणिमाहुः । कसेरुकमिष्वनीलपीतोमणिः । पाणितलं
 कर्षः, मैल्यमिति मलदिग्धाक्षितां ॥१२०—१२५॥

शटीपुष्करमूलानां चूर्णमामलकस्य च ।
 मधुना संयुतं लेह्यं चूर्णं वा काललोहजम् ॥१२६॥
 सशर्करां तामलकीं द्राक्षां गोऽश्वशकृद्रसम् ।
 तुल्यं गुडं नागरं च प्राशयेन्नावायेत्तथा ॥१२७॥
 लशुनस्य पलाण्डोर्वा मूलं गृञ्जनकस्य वा ।
 नावयेच्चन्दनं वापि नारीक्षीरेण संयुतम् ॥१२८॥
 सुखोष्णं घृतमण्डं वा सैन्धवेनावचूर्णितम् ।
 नावयेन्मक्षिकाविष्टामलककरसेन वा ॥१२९॥

स्त्रियाः स्तन्येन सिद्धं वा सर्पिर्मधुरकैरपि ।
 पीतं नस्तो निषिकं वा सद्यो हिक्कां नियच्छति ॥१३०॥
 सकृदुष्णं सकृच्छीतं व्यत्यासाद्विक्रिनां पयः ।
 पाने नस्तःक्रियायां वा शर्करामधुसंयुतम् ॥१३१॥

काललोहो लोह एव । तीक्ष्णं लोहं केचिद्वर्णयन्ति । गृञ्जनकं
 लोहितपलाण्डः । माक्षिकीमिति मक्षिकामवां मधुरकैरिति
 जीवनीयैः सकृदिति कदाचित् व्यत्यासादिति विपर्ययात् उष्णं
 पयः कृत्वा शीतं कर्तव्यं मधुसंयोगश्चात्र विरुद्धत्वादुष्णेन क-
 र्तव्यः ॥१२६—१३१॥

अधोभागे घृतं सिद्धं सद्यो हिक्कां नियच्छति ।
 पिप्पलीमधुयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः ॥१३२॥

लाजालाक्षामधुद्राक्षापिप्पल्यश्वशकृद्रसान् ।
 लिह्यात्कोलं मधुद्राक्षापिप्पलीनागराणि वा ॥१३३॥
 शीताम्बुसेकः सहसा त्रासो विस्मापनं भयम् ।
 क्रोधहर्षप्रियोद्वेगा हिक्काप्रच्यवना मताः ॥१३४॥
 हिक्काश्वासविकाराणां निदानं यत्प्रकीर्तितम् ।
 वर्ज्यमारोग्यकामैस्तद्धिक्काश्वासविकारिभिः ॥१३५॥
 हिक्काश्वासानुबन्धा ये शुष्कोरः कण्ठतालुकाः ।
 प्रकृत्या रुक्षदेहाश्च सर्पिर्भिस्तानुपाचरेत् ॥१३६॥
 दशमूलरसे सर्पिर्दधिमण्डे च साधयेत् ।
 कृष्णासौवर्चलक्षारवयः स्याद्विष्णुचोरकैः ।
 कायस्थया च संसिद्धं हिक्काश्वासौ प्रणाशयेत् ३७
 इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

अधोभागैरिति विरेचनद्रव्यैः । दशमूलीत्यादौ दधिमण्डो
 मस्तुः दशमूलकाद्यदधिमण्डानां च मिलित्वा चातुर्गुण्यम् ।
 वयस्था ब्राह्मी । कायस्था सुरसा ॥ १३२—१३७ ॥
 तेजोवत्यभया कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ।
 भूतिकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः शटी ॥ १३८ ॥
 सौवर्चलं तामलकी सैन्धवं विल्वपेशिका ।
 तालीसपत्रं जीवन्ती वचा तैरक्षसंमितैः ॥ १३९ ॥
 हिङ्गुपादैर्घृतप्रस्थं पचेत्तोये चतुर्गुणे ।
 एतद्यथावलं पीत्वा हिक्काश्वासौ जयेन्नरः ।
 शोथानिलाशोप्रहणीहृत्पार्श्वरुज एव वा ॥ १४० ॥
 इति तेजोवत्यादिघृतम् ।

मनःशिलासर्जरसलाक्षारजनिपन्नकैः ।
 मज्जिष्ठैलैश्च कर्षाशैः प्रस्थः सिद्धो घृताद्धितः १४१
 इति मनःशिलादिघृतम् ।

तेजोवत्यादौ तेजोवती चविका । हिङ्गुपादैरेत्यत्र हिङ्गुपाद-
 शब्देन हिङ्गुलमेकद्रव्यापेक्षया शाणमानो गृह्यते । तथापि
 अयमेव प्रयोगो ह्यरीतेन एतानि तेजोवतीत्यादिपठित्वा
 उक्तः कल्कैस्तैरक्षसंमितैर्हिङ्गुशाणेन संयुतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत्
 इत्यादि ॥ १३८—१४१ ॥

जीवनीयोपसिद्धं वा सक्षौद्रं लेहयेद्धृतम् ।
 त्र्यूषणं दाधिकं चापि पिवेद्वासाघृतं तथा ॥१४२॥
 “यत्किञ्चित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनम् ।
 भेषजं पानमन्नं वा तद्धितं श्वासहिक्किने ॥ १४३ ॥
 वातकृद्वा कफहरं कफकृद्वा निलापहम् ।
 कार्यं नैकान्तिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहम् ॥
 सर्वेषां वृंहणैर्हृत्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ।
 नात्यर्थं शमनोपायो भृशोऽशक्यश्च कर्शने ॥१४५॥
 तस्मान्छुद्धानशुद्धांश्च शमनैर्वृंहणैरपि ।
 हिक्काश्वासादिवातानुप्रासः समुपाचरेत् ॥१४६॥

वासाघृतमिति गुल्मोक्तं । त्र्यूषणमिति त्र्यूषणं त्रिफलामि-
 त्यादिना त्र्यूषणसंज्ञेयं कासचिकित्सिते वक्ष्यमाणं । अनुक्त-
 चिकित्सापक्षग्रहणार्थमाह यत्किञ्चिदित्यादि । अनैकांतिकं कर्त-
 व्यविधिमाह वातकृदित्यादि । अत्र हिक्काश्वासयोश्चिकित्सिते
 विधित्रयं—तत्र तावत् कफवातहरं प्रधानमेवोक्तम् । यत्तु अव-
 शिष्टं तत्र दोषस्य विद्यमानतया एकान्तेन कारणं ज्ञेयम् । एव-
 मुक्तेऽपि अनैकान्तेन चिकित्साद्वयकरणे वातहरस्यैव प्राधान्यं
 ज्ञेयम् । ताभ्यामित्यादि अनिलापहं च वृंहणं समानं भवति ।
 तत्रोपपत्तिमाह सर्वेषामित्यनेन । गदान्तरानपि ज्वरादीन्
 हिक्काश्वासवद्वृंहणार्हानाह वृंहणे क्रियमाणे ह्यल्पोपायो भवति
 शक्यः प्रतीकारो भवति वृंहणजनितवलानां सुखजन्यव्याप-
 तिकत्वादिति भावः । शमने तु नावश्योपायो भवति । कर्षणे
 तु क्रियमाणेऽशक्योपायो भवति कष्टश्च भवति । अशक्य
 इति असाध्यः, एतदपि कर्षणेन बहुबले पुरुषे मेषजादिरो-
 गस्य दुःशकत्वादिति ज्ञेयम् । अतएव शमनैर्वृंहणैरिति उप-
 संहारं करिष्यति । किंवा वृंहणरूपे शमने क्रियमाणे नावश्य-
 मुपायो भवति भवन्नपि अल्पः शक्यश्च भवति शक्यमेव
 तु क्रियमाणे उपायो भवतीति योज्यम् । न्यायोपपादितं
 वृंहणशमनं वृंहणं वा प्रायः कर्तव्यतयोपसंहरन्नाह तस्मादि-
 त्यादि । अत्र शमनमशुद्धविषयं वृंहणं च शुद्धविषयं केचिदाहुः
 शमनस्यैव तु वृंहणत्वं केचिदुदाहरन्ति ॥ १४२—१४६ ॥

तत्र श्लोकः ।

दुर्जयत्वे समुत्पत्तौ क्रियैकत्वे च कारणम् ।
 लिङ्गं पथ्यं च हिक्कानां श्वासानां चेह दर्शितम् ॥
 इति चरकसंहितायां हिक्काश्वासचिकित्सितं नाम
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

दुर्जय इत्यादिकोऽध्यायार्थसंग्रहो व्यक्तः ॥ १४७ ॥

इति हिक्काश्वासचिकित्सितं समाप्तम् ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

तपसा यशसा धृत्या धिया च परयान्वितः ।
 आत्रेयः कासशान्त्यर्थं सिद्धं प्राह चिकित्सितम् १
 “वातादिभ्यस्त्रयो ये च क्षतजः क्षयजस्तथा ।
 पञ्चैते स्युर्नृणां कासा वर्धमानाः क्षयप्रदाः ॥ २ ॥
 पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता ।
 कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ ३ ॥
 अधःप्रतिहतो वायुरुर्ध्वस्रोतः समाश्रितः ।
 उदानभावमापन्नः कण्ठे सकस्तथोरसि ॥ ४ ॥
 आविश्य शिरसः खानि सर्वाणि प्रतिपूरयन् ।
 आपञ्जनाक्षिपन्वेहं हनुमन्ये तथाक्षिणी ॥ ५ ॥

नेत्रे पृष्ठमुरःपाश्वे निर्भुज्य स्तम्भयस्ततः ।

शुष्को वा सकफो वापि कसनात्कास उच्यते ॥६॥

हिक्काश्वासानन्तरं समानचिकित्सितत्वात् तथा हिक्काश्वास-
कासानां परस्परानुबन्धित्वाच्च कासचिकित्सितमुच्यते । अ-
त्रात्रेयस्याभिधानादेव शिष्यप्रश्नोऽनुमीयते । न पृष्ठा गुरवो
वदन्तीति न्यायात् । क्षय इति धातुक्षयस्तेन राजयक्ष्मसं-
न्धानां क्षीणधातुपुरुषभवानां तथा जराकासस्य च क्षयज-
शब्देन ग्रहणं भवति । क्षतोद्भवस्य क्षतपूर्वकयक्ष्मभवस्य
तथा क्षतक्षीणस्य च कासस्य ग्रहणं भवति । पञ्चेति संख्या
सकलकासावरोधो ज्ञेयः । क्षयप्रदा इति देहक्षयप्रदाः न मा-
रकाः इति यावत् । किंच क्षयजोऽपि कासः पुनर्विशिष्टक्षय-
प्रदो भवति, यथा ज्वरोत्पत्ते रक्तपित्तं पुनर्ज्वरो भवति उ-
क्तं हि—ज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते रक्तपित्ताज्वरः इति ।
पूर्वरूपमाह पूर्वैत्यादि । शूकैरिव पूर्णः शूकपूर्णः गल आसं च
यस्य । भोज्यानामवरोधोऽरुचिः अशक्तिर्वा । अथेत्यादिना सं-
प्राप्तिमाह उदानभावमापन्न इति ऊर्ध्वगतिश्चभावमापन्नः ।
खानीति स्रोतांसि, निर्भुज्येत्याक्षिप्य नेत्रादीन्वेव स्तम्भयन्
कास इत्यन्वयसंज्ञयोच्यते । कसगतिसंतानयोरिति धातोरयं
प्रयोगः ॥ १—६ ॥

प्रतिघातविशेषेण तस्य वायोः सरंहसः ।

वेदना शब्दवैषम्यं कासानामुपजायते ॥ ७ ॥

रूक्षशीतकषायाल्पप्रमितानशनं स्त्रियः ।

वेगधारणमायासो वातकासप्रवर्तकाः ॥ ८ ॥

हृत्पाश्वोरःशिरःशूलस्वरभेदकरो भृशम् ।

शुष्कोरःकण्ठवक्रास्यहृदलोम्नः प्रताम्यतः ॥ ९ ॥

निर्घोषदैर्न्यक्षामस्य दौर्बल्यक्षयमोहकृत ।

शुष्ककासः कफं शुष्कं कृच्छ्रान्मुक्त्वाल्पतां व्रजेत्

स्निग्धाम्ललवणोष्णैश्च भुक्तमात्रे प्रशाम्यति ।

ऊर्ध्ववातस्य जीर्णोऽन्ने वेगवान्मारुतो भवेत् ॥११॥

एवं सामान्योक्तस्य भेदहेतुमाह प्रतीघातेत्यादि । प्रतीघात
इत्यावरणं कफादि सरंहसः सवेगस्य, वेदना पीडा वैशिष्ट्यं वि-
शिष्टत्वं मित्रलमिति यावत्, रूक्षेत्यादिना वातजस्य हेतुलक्षणे
आह—प्रताम्यत इति तमसीव प्रवेशतः । ऊर्ध्ववातस्येति
ऊर्ध्वतया प्रकुपितवातस्य ॥ ७—११ ॥

कटुकोष्णविदाह्यम्लक्षाराणामतिसेवनम् ।

पित्तकासकरं क्रोधः सन्तापश्चाग्निसूर्यजः ॥ १२ ॥

पीतनिष्ठीवनाक्षत्वं तिकास्यत्वं स्वरामयः ।

उरोधूमायनं तृष्णा दाहो मोहोऽरुचिर्भ्रमः ॥ १३ ॥

प्रततं कासमानश्च ज्योतीर्षीव च पश्यति ।

श्लेष्माणं पित्तसंसृष्टं निष्ठीवति च पैत्तिके ॥ १४ ॥

गुर्वभिव्यन्दिमधुरस्निग्धस्वप्नाविचेष्टनैः ।

वृद्धः श्लेष्मानिलं रुद्धा कफकासं करोति हि ॥१५॥

मन्दाग्नित्वाहचिच्छिर्दिपीनसोत्केशगौरवैः ।

लोमहर्षास्यमाधुर्यक्लेदसंसदनैर्युतम् ॥ १६ ॥

बहुलं मधुरं स्निग्धं निष्ठीवति घनं कफम् ।

कासमानोऽतिरुग्गक्षःसंपूर्णमिव मन्यते ॥ १७ ॥

कद्वित्यादिना पित्तकासहेतुलिङ्गमाह अग्निसूर्यज इति अ-
ग्निसूर्यभवः संताप इत्यर्थः । उरोधूमायनमिति उरसो धूमोद्भ-
वनमिव पित्तजेऽपि उद्गमनं श्लेष्मनिष्ठीवनं । व्याधेरुरःप्रश्रुतिक-
फस्थानभूतत्वेन श्लेष्मपित्तसंसर्गो जायत इति ज्ञेयम् । गुर्वि-
त्यादिना श्लेष्मजमाह ॥ १२—१७ ॥

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजविग्रहैः ।

रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ १८ ॥

स पूर्वं कासते शुष्कं ततः घृतेत्सशोणितम् ।

रुजमानेन कण्ठेन विरुग्णेनैव चोरसा ॥ १९ ॥

सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना ।

दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ २० ॥

पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः ।

पारावत इवाकूजन्कासवेगात्क्षतोद्भवात् ॥ २१ ॥

अतिव्यवायेत्यादिना क्षतजमाह । उरःक्षतं गृहीत्वेति क्षतं
प्राप्येत्यर्थः । अयं च कासः साहसयक्ष्मरूपेऽपि युक्त एव
ज्ञेयः ॥ १८—२१ ॥

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।

घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः ॥२२॥

कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ।

दुर्गन्धं हरितं रक्तं घृतेत्पूयोपमं कफम् ॥ २३ ॥

स्थानादुत्कासमानश्च हृदयं मन्यते च्युतम् ।

अकस्मादुष्णशीतातौ बहाशी दुर्बलः कृशः ॥२४॥

स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनैः ।

पाणिपादतलौ श्लक्ष्णौ सततासूयको घृणी ॥ २५ ॥

ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः ।

मिन्नसङ्घातवर्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ॥ २६ ॥

इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः ।

याप्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥

कदाचिदपि सिध्येतामेतौ पादगुणान्वितौ ।

स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः २८

त्रीन्साध्यान्साधयेत्पूर्वान्पथ्यैर्याप्यांश्च यापयेत् ।

चिकित्सामत ऊर्ध्वं तु शृणु कासनिर्वर्हिणीम् २९

विषमेत्यादिना क्षयजमाह । अत्र च विषमासात्म्यभोज्येन
तथा व्यवायेन तथा वेगनिग्रहेण विषमासात्म्यजयक्ष्मजवेगसं-
धारणजानां यक्ष्मणां लक्षणभूतकासहेतुत्रयं पृथगुक्तं भवति ।
अत्र प्रसन्नदृष्टित्वं मित्रवर्चस्त्वं अनिमित्ततो भवति तथा
स्वरभेदोऽपि अनिमित्ततो भवति । देहनाशन इत्यसाध्य
इत्यर्थः । पादगुणान्वित इति पादचतुष्टयसुखवान् । अत्र क-

दान्तिस्थित्यतीत्यभिधानेन याप्यत्वं साध्यत्वं वा नैकविष-
यकं । यतो न वायोरेव चतुःपादसंपत्त्या साध्यत्वमुक्तम् ।
क्षतजो याप्य इति उक्तः स मित्रविषयः । क्षयजकासमेदं
याप्यतया दर्शयन्नाह स्थविराणामित्यादि । स्थविराणामित्यु-
क्त्यापि जराकास इति वचनेन देहक्षयकारितया कृतः स
याप्यः यस्तु दोषकृतः स साध्य एव भवतीति ज्ञेयः । अन्ये तु
जराकासं दोषेष्वेवान्तर्भावयन्ति । ग्रीन्पूर्वानिति दोषजान्
साध्यानि साध्यत्वेनोक्तान् । याप्यानि बहुवचनं व्यक्त्य-
पेक्षयोन्नेयम् ॥ २२—२९ ॥

रुक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्मिर्वस्तिमिः पेया यूषक्षीररसादिभिः ॥ ३० ॥
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ।
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान् ३१
वस्तिमिर्वद्विद्वान्तं शुष्कोर्ध्वं चोर्ध्वमक्तिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत्स्नेहविरेचनैः ॥ ३२ ॥
कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वहिदीपनः ॥ ३३ ॥

इति कण्टकारीघृतम्

रुक्षस्येत्यादिना चिकित्सामाह—शुष्कं ऊर्ध्वं यस्य स शु-
ष्कोर्ध्वं शुष्कासगृहीतं वातपित्तं ऊर्ध्वमक्तिकैः घृतैर्जयेत् ।
शुष्कोर्ध्वमेव सकफं स्नेहविरेचनैर्जयेत् । कण्टकारीत्यादौ रसे
इति काये ॥ ३०—३३ ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
धान्यपाठावचारास्त्रायाह्वक्षारहिङ्गुभिः ॥ ३४ ॥
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूलैरसाढके ।
सिद्धां चतुर्थिकां पीत्वा पेयामण्डं पिवेदनु ॥ ३५ ॥
तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।
पिप्पल्याद्यं घृतं चैतदात्रेयेण प्रकीर्तितम् ॥ ३६ ॥
इति पिप्पल्यादिघृतम् ।

चतुर्थिकामिति पलं ॥ ३४—३६ ॥

ज्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्याणि परुषकम् ।
द्वे पाठे देवदार्वृद्धिं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम् ॥ ३७ ॥
ब्राह्मीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
त्रिकण्टकां विदारीं च पिष्ट्वा कर्षसमं घृतात् ॥ ३८ ॥
प्रस्थं चतुर्गुणक्षीरं सिद्धं कासहरं पिवेत् ।
ज्वरगुल्मारुचिह्रीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ ३९ ॥
कामलाशोऽनिलाष्टीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।
ज्यूषणं नाम विख्यातमेतद्धृतमनुत्तमम् ॥ ४० ॥

इति ज्यूषणाद्यं घृतम् ।

ज्यूषणमित्यत्र द्वे पाठे इत्यनेन स्वल्पपत्रां द्वितीयां पाठां
माहयन्ति । स्वगुप्तां काकनासां ॥ ३७—४० ॥

द्रोणेऽपां साधयेद्राक्षां दशमूलीं शतावरीम् ।
पलिकान् माणिकांशांस्तु कुलत्थान्वदरान्यवान् ४१
तुलार्धं चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
घृताढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ४२ ॥
सिद्धं तद्दशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः ।
समीक्ष्य वातारोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ४३ ॥
पञ्च कासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्गणयोनिजम् ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सङ्गीहोर्ध्वानिलाञ्जयेत् ।
इति रास्त्राघृतम् ।

द्रोणेऽपामित्यादौ वक्ष्यमाणानि अजमांसान्तानि काव्यानि
द्रोणे एव साध्यानि । माणिकाद्यौ पलानि जीवनीयानीति
जीवन्यादीनि दश षड्विरेचनशताशतीयोक्तानि ॥ ४१—४४ ॥
विडङ्गं नागरं राक्षां पिप्पलीहिङ्गुसैन्धवैः ।
भार्गीक्षारश्च तच्चूर्णं पिवेद्वा घृतमात्रया ॥ ४५ ॥
सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिक्काहताग्निषु ।
द्वौ क्षारौ पञ्च कोलानि पञ्चैव लवणानि च ॥ ४६ ॥
शटीनागरकोदीच्यकल्कं वा वस्त्रगालितम् ।
पाययेत् घृतोन्मिश्रं वातकासनिवर्हणम् ॥ ४७ ॥
दुरालभां शटीं द्राक्षां शृङ्गवेरं सितोपलाम् ।
लिह्यात्कर्कटशृङ्गीं च कासे तैलेन वातजे ॥ ४८ ॥
दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्गीं कर्कटकीं शटीम् ।
पुराणगुडतैलाभ्यां चूर्णितं वापि लेहयेत् ॥ ४९ ॥
विडङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिलाम् ।
मधुसर्पिर्युतं कासहिक्काश्वासं जयेद्विह्वलम् ॥ ५० ॥

घृतमात्रयेति चूर्णमालोडितया घृतमात्रया । वस्त्रगालित-
मिति वस्त्रपूतं । कर्कटमिति कर्कटशृङ्गी ॥ ४५—५० ॥

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं हिङ्गु दुरालभाम् ।
शटीं पुष्करमूलं च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ॥ ५१ ॥
भार्गीं छिन्नरुहां राक्षां शृङ्गीं द्राक्षां च कार्ष्णिकाम् ।
कल्कानर्धतुलाकाथे निदिग्धाः पञ्चविंशतिम् ५२
दत्त्वा मत्स्यण्डिकायाश्च घृताच्च कुडवं पचेत् ।
सिद्धं शीतं पृथक् क्षौद्रपिप्पलीकुडवान्वितम् ५३
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याश्चूर्णितं तत्र दापयेत् ।
लेहयेत्कासहृद्गोश्वासगुल्मनिवारणम् ॥ ५४ ॥
इति चित्रकादिलेहः ।

चित्रकेत्यादौ श्रेयसीमिति हस्तिपिप्पली अर्धतुलाकाथ इत्यत्र
तुलार्धशब्दोद्धेनेन क्रियमाणत्वात् द्रोणार्धजलेन काथः क-
र्तव्यः ॥ ५१—५४ ॥

दशमूलीं स्वयंगुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ ५५ ॥
भार्गीं पुष्करमूलं च द्विपलांशं यवाढकम् ।
हरीतकीशतं चैकं जलपञ्चाढके पचेत् ॥ ५६ ॥

यवे स्विन्ने कपायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
पचेद्दुडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथक् घृतात् ॥५७॥
तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ।
लिह्याद्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥५८॥
तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्वलवर्धनम् ।
पञ्च कासान् क्षयं कासं हिकां सविषमज्वराम् ५९
हन्यात्तथाशौग्रहणीहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम् ॥ ६० ॥

इत्यगस्त्यहरीतकी ।

दशमूलीयादौ हरीतकीशतमिति हरीतकीफलशतं । यवैः
स्विन्नैरिति यवाः स्विन्ना भवन्ति तदा तत्कपायं पूतं गृहीत्वा
हरीतकीशतं च गृहीत्वा गुडतुलां च दत्त्वा पुनःपाकः क-
र्तव्यः । यवानां च स्विन्नानां चतुर्भागावशेष एव कपायो
भवतीति कृत्वा चतुर्भागावशिष्टमेवात्र कपायं कुर्वन्ति । घृत-
तैलकुडवे चात्राष्टजलमानेन कुडवेऽपि द्वैगुण्यस्य प्रतिपादि-
तत्वात् । तन्त्रान्तरे चात्रैव योगे मधुनश्च पलाष्टकमित्युक्तम् ।
तुल्यमानत्वेऽपि चात्र घृतमधुनोः द्रव्यान्तरयोगविद्यमान-
त्वान्न विरुद्धम् । द्रव्यान्तरयोगे सति मधुघृतयोस्तुल्य-
मानता न विरुद्धा भवति । अत्र च हरीतकीफलस्विन्नं घृत-
तैले प्रथमं भर्जयति ततः क्वाथादिप्रक्षेपः अवतारसमये च
पिप्पलीचूर्णप्रक्षेपः शीतीभूते च मधु देयं इदं वृद्धवैद्यानां
कर्माहुः । लेह्यादीनि तं प्रकृतं लेहं लिह्यात् । द्वेऽभये च खा-
देत् । नित्यं निरन्तरमित्यर्थः । किंवा द्वेऽभये लिह्यात् तथा
द्वेऽभये खादेत् । इत्यनेन अभयाद्वयसंबद्धलेहं भागं लिह्यात्
ततस्तदभयाद्वयं खादेदित्यर्थः । अगस्त्यविहितमित्यनेनास्य
महाजनसंप्रदाययोग्यता सिद्धा भवतीत्यर्थः ॥ ५५—६० ॥

सैन्धवं पिप्पलीं भार्गीं शृङ्गवेरं दुरालभाम् ।
दाडिमाम्लेन कोष्णेन भार्गीनागरमम्बुना ॥ ६१ ॥
पिबेत्खदिरसारं वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ ६२ ॥
“शिरसः सदने स्नात्वे नासाया हृदि तास्यति ।
कासप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥ ६३ ॥
दशाङ्गुलोन्मितां नाडीमथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
शरावसंपुटच्छिद्रं कृत्वा जिह्वां विचक्षणः ॥ ६४ ॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
तमुरः केवलं प्राप्तं सुखेनैवोद्धमेत्पुनः ॥ ६५ ॥
स ह्यस्य तैक्ष्ण्याद्विश्लिष्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य शमयेत्कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम् ॥ ६६ ॥

खदिरसारमिति खदिरकाष्ठसारम् । ससैन्धवमिति ईषत् सै-
न्धवेन अव्यकलवणमिति यावत् । अत्रापि मदिरादिभिः
पिबेदित्यनुवर्तते । शिरस इत्यादिना धूमयोग्यावस्थोपदर्शनपू-
र्वकं धूममाह । गौरवादिना शिरसि पीडिते दशाङ्गुलोन्मितां

सूत्रस्थानोक्तधूमपानविशिष्टनलिकेह विधीयते । अयं च
धूमः वमनार्थम् । तन्त्रान्तरे पृथगेवोक्तः तथापि पञ्चधूमा
स्नेहनप्रायोगिकवैरेचनिककासघ्नवामनीयाश्चेति सुश्रुते प्रोक्ताः ।
तथापीह कासघ्नवामनीययोः विरेचनकारकतया कासहरस्य
न वमनादिभेद उक्त इति विशेषो ज्ञेयः । छिद्रमिति उपरि-
लिङ्गमानच्छिद्रयुक्तम् । जिह्वामिति वक्त्रां मुखेनैवेति वचनेन
प्रागुक्तनासापानं निषेधति ॥ ६१—६६ ॥

मनःशिलालमधुकर्मासीमुस्तेजुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुडं पिबेत् ॥ ६७ ॥
एष कासान्पृथग्दोषसन्निपातोद्भवाक्षयेत् ।
प्रसह्यापरिसंश्लिष्टानन्यैर्योगशतैरपि ॥ ६८ ॥

मनःशिलेयादौ अलं हरितालं इड्डदः पुत्रजीवकः । अस्य
धूमस्य पश्चात् क्षीरपानं तीक्ष्णेन धूमेन क्रियमाणोजःक्षयादि-
भयपरिहारार्थम् । सन्निपातजकासो यद्यप्यत्र नोक्तः तथापि
प्रकृतिसमसन्निपातस्तु कासो भवत्येवेति वचनादुन्नीयते ।
किंवा सान्निपातिकः क्षयजकासः । वक्ष्यते हि “सन्निपातोद्भवो
दोषः क्षयकासः सुदारुणः । सन्निपातहितं तस्मात्कार्यमत्र
मिषजितम्” ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं शार्ङ्गैश्च समनःशिलाम् ।
मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमञ्जरीम् ॥ ६९ ॥
कृत्वा वर्तिं पिबेद्भूमं क्षौमचेलानुवर्तिताम् ।
घृताक्तामनु च क्षीरं गुडोदकमथापि वा ॥ ७० ॥
मनःशिलैलामरिचक्षाराञ्जनकुटन्नटैः ।
वंशलोचनशैवालक्षौमलककरोहिषैः ॥ ७१ ॥
पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
आलं मनःशिला तद्वत्पिप्पली नागैरः सह ॥ ७२ ॥
त्वगैज्जुदीवृहत्या द्वे तालमूलं मनःशिला ।
कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः ७३
ग्राम्यानूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ।
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा दापयेद्वितान् ॥ ७४ ॥
यमानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ।
रास्त्राजाजीपृथक्पर्णी पलाशशटिपौष्करैः ॥ ७५ ॥
स्निग्धाम्ललवणां सिद्धां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटीहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिक्काप्रणाशनीम् ॥ ७६ ॥
दशमूलरसे तद्वत्पञ्चकोलगुडान्विताम् ।
सिद्धां समतिलां दद्यात्क्षीरे वापि ससैन्धवम् ७७
मत्स्यकुक्कुटवाराहैरामिषैर्वा घृतान्वितैः ।
सिद्धां ससैन्धवां पेयां वातकासी पिबेन्नरः ॥ ७८ ॥
वास्तुकं वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेश्वरसगौडिकाः ॥ ७९ ॥
दध्यारनालाम्लफलप्रसन्नापानमेव च ।

शस्यते वातकासे तु स्वाद्वम्ललवणानि च ॥ ८० ॥
इति वातकासचिकित्सा ।

प्रपण्डरीकेत्यादि शार्ङ्गेष्टा गुञ्जा । कृत्वा वर्तिमिति मात्राशी-
तीयोक्तविधानेन । रोहिषं गन्धतृणं, पूर्वकल्पेन पूर्वोक्तवि-
धिना, नागरैरित्यनेनैको योगः, आत्मगुप्ता इति शूकशिम्बिः ।
पञ्चकोलगुडान्वितेति प्रक्षिप्तपञ्चकोलगुडां समतिलतण्डुल-
साधितां । आमिषैरिति मत्स्याद्यामिषैः सतण्डुलैः सिद्धां । वायसी
काकमाची ॥ ६९—८० ॥

पैत्तिके सकफे कासे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाश्मर्यमधूककथितैर्जलैः ॥ ८१ ॥
यष्ट्याहफलकलैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरं च क्रमं भजेत् ॥ ८२ ॥
पैत्ते तनुकफे कासे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्याद्धनकफे तिकैर्विरेकार्थं युतां मिषक् ॥ ८३ ॥
स्निग्धशीतस्तनुकफे रुक्षशीतकफे घने ।
क्रमः कार्यः परं भोज्यैः स्नेहैर्लैश्च शस्यते ॥ ८४ ॥
शृङ्गाटकं पद्मबीजं नीलीसाराणि पिप्पली ।
पिप्पलीमुस्तयष्ट्याहद्राक्षामूर्वा महौषधम् ॥ ८५ ॥
लाजामृतफला द्राक्षा त्वक्क्षीरी पिप्पली सिता ।
पिप्पली पद्मको द्राक्षा बृहत्याश्च फलाद्रसः ॥ ८६ ॥
खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते ।
घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकाधैः पित्तकासिनाम् ८७
शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ।
पैत्ते समुस्तमरिचः सकफे सघृतोऽनिले ॥ ८८ ॥
मृद्वीकार्धशतं त्रिंशत्पिप्पली शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शङ्खद्रसम् ॥ ८९ ॥
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजामुस्तशटीरास्नाधात्रीफलविभीतकैः ॥ ९० ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिल्लैः कासविनाशनः ।
श्वासं हिक्कां क्षयं चैव हृद्रोगं च प्रणाशयेत् ॥ ९१ ॥

वमनं सर्पिषेति वमनद्रव्ययुक्तेन सर्पिषा वमनं कर्तव्यं ।
यष्ट्याहफलकलैरित्यत्र फलं मदनफलं । पित्तकासे एव कास-
वेगानिःसार्यमाणस्य कफस्य तनुतायां घनतायां च चिकित्सा-
माह पैत्तेत्यादि । तिकैर्युतां त्रिवृतामिति संबन्धः । क्रम इति
पेयादिक्रमः । परमिति पेयादिक्रमाद्धर्षः । शस्यत इति उपचार
इति शेषः । नीलीसारमिति नीलिनीफलसारं अमृतफलमाम-
लकं । शर्करादिः केवलं पैत्ते, सकफे पैत्ते समुस्तमरिचः सघृतस्तु
शर्करादिः, अनिलानुबन्धे पैत्ते ज्ञेयः । मृद्वीकार्धशतं त्रिंशत्पि-
प्पलीश्च व्यक्ते परिग्रहात् गोक्षीरस्येति क्षीरमात्राशनस्य ॥
८९—९१ ॥

पिप्पल्यामलकं द्राक्षां लाक्षां लाजान् सितोपलाम्
पिबेद्वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥ ९२ ॥

विदारीक्षुमृणालानां रसान्क्षीरं सितोपलम् ।
पिबेद्वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥ ९३ ॥
मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिकैर्मात्रया हिताः ॥ ९४ ॥
घनश्लेष्मणि लेहास्तु तिकका मधुसंयुताः ।
शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥ ९५ ॥
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षूणां रसान्पयः ।
सर्वं च मधुरं शीतमविदाहि प्रशस्यते ॥ ९६ ॥
काकोली बृहती मेदा युग्मैः सवृषनागरैः ।
पित्तकासे रसान्क्षीरं यूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥ ९७ ॥

पिप्पल्यामलकमित्यादौ घनमिति घनतामापन्नं । काकोली-
त्यादौ प्रत्येकं युग्मैरिति संबध्यते ॥ ९२—९७ ॥
शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।
कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ ९८ ॥
स्थिरासितापृश्निपर्णीश्चावणीबृहतीयुगैः ।
जीवकर्षभकाकोलीतामलकयुद्धिजीरकैः ॥ ९९ ॥
शृतं पयः पिबेत्कासी ज्वरी दाही क्षतक्षयी ।
तज्जं वा साधयेत्सर्पिः सक्षीरक्षुरसं मिषक् १००
जीवकाद्यैर्मधुरकैः फलैश्चाभिषुकादिभिः ।
कलकैस्त्रिकार्षिकैः सिद्धे पूतशीते प्रदापयेत् १०१
शर्करा पिप्पलीचूर्णस्त्वक्क्षीर्या मरिचस्य च ।
शृङ्गाटकस्य चावाप्य क्षौद्रगर्भान्पलोन्मितान् १०२
गुडान् गोधूमचूर्णेन कृत्वा खादेद्विताशनः ।
शुक्रासृग्दोषशोषेषु कासे क्षीणक्षतेषु च ॥ १०३ ॥
शर्करानागरोदीच्यं कण्टकारीं शटीं समाम् ।
पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ॥ १०४ ॥
महिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या पित्तकासनिवर्हणम् ॥ १०५ ॥
इति पित्तकासचिकित्सा ।

शरारिपञ्चमूली तृणपञ्चमूलं अभिषुकादयः वातपित्तहरा
“वातामभिषुकाक्षौडं मकूलकनिकोचक”मिति ग्रन्थोक्ताश्च-
त्वारो ज्ञेयाः । जीवकादयश्च जीवनीयगणोक्ताः । शर्करादीनां
च क्षयोक्तसर्पिर्मानानुसारेण मानमत्र ज्ञेयं । शर्करेत्यादौ
रसमिति कल्कस्यैव रसम् ॥ ९८—१०५ ॥

“वलिनं वमनैरादौ शोधयेत्कफकासिनम् ।
यवाक्षैः कटुरुक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥ १०६ ॥
पिप्पलीक्षारकैर्यूषैः कौलत्थैर्मूलकस्य च ।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥ १०७ ॥
धान्वबैल्वरसैर्लैहस्तिलसर्षपविल्वजैः ।
मध्वांस्लोणांस्त्रुतक्रं वा मद्यं वा निगदं पिबेत् १०८
पौष्कारारग्वधं मूलं पटोलान्तं निशास्थितम् ।
जलं मधुयुक्तं पेयं कालेष्वावस्य वा त्रिषु ॥ १०९ ॥

कटफलं कट्टणं भार्गी मुस्तं धान्यं वचाभया ।
शुण्ठी पर्पटकः शृङ्गी सुराहं च शृतं जले ॥ ११० ॥
वलिनमिल्यादिना कफकासचिकित्सामाह । पिप्पलीक्षार-
कैरिति पिप्पलीक्षारसंस्कृतैः । धान्वजरसैरिति विलेशयरसैः ।
कालेषु त्रिविद्यत्र भोजनादि मध्यावसानेषु ॥ १०६—
११० ॥

मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
कण्ठरोगे मुखे शूले श्वासहिक्काज्वरेषु च ॥ १११ ॥
पाठां शुण्ठीं शटीं मूर्ध्नी गवाक्षीं मुस्तपिप्पलीम् ।
पिष्ट्वा घर्माशुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युतां पिबेत् ॥ १२ ॥
नागरातिविषामुस्तशृङ्गीककटकस्य च ।

हरीतकीं शटीं चैव तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ११३ ॥
तैलभृष्टं च पिप्पल्याः कल्काक्षं ससितोपलम् ।
पिबेद्वा श्लेष्मकासघ्नं कुलत्थरससंयुतम् ॥ ११४ ॥
कासमर्दाश्वविट् भृङ्गराजो वार्ताकजा रसाः ।
सक्षौद्राः कफकासघ्नाः सुरसस्यासितस्य च ॥ ११५ ॥
देवदारु शटी रास्त्रा कर्कटाख्या दुरालभा ।
पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः ॥ ११६ ॥
मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे ।

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥ ११७ ॥
पथ्या तामलकी धात्री भद्रमुस्तानि पिप्पली ।
देवदार्वभया मुस्तं पिप्पली विश्वसेषजम् ॥ ११८ ॥
विशाला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता चेति लेहयेत् ।
चतुरो मधुना लेहान् कफकासहरान् मिषकू ॥ ११९ ॥
सौवर्चलामयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरम् ।

चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिबेत् ॥ १२० ॥
मधुहिङ्गुयुतमिल्यत्र माक्षिकं हिङ्गुसिद्धूथेत्यादिवचनानुसारेण
प्रक्षेप्य विधिर्नोष्णोदकेन हिङ्गुसैन्धवोपेतं पिबेदित्यर्थः । सुरस-
स्यासितस्य कृष्णपर्णजस्य । चतुरो मधुना लेहानिल्यत्र अर्ध-
श्लोकोक्ता लेहा ज्ञेयाः ॥ १११—१२० ॥

दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ।
पुष्कराह्वशटीविल्वसुरसैर्व्योषहिङ्गुमिः ॥ १२१ ॥
पेयं पेयानुपानं तत्कासे वातकफात्मके ।
श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ १२२ ॥
इति दशमूलादिघृतम् ।

दशमूलाढकेति । दशमूलस्य काथस्याढकमानत्वं “काथः
काथ्यसमो मतः” इति वचनात् काथोऽप्याढकमानो
भवति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढके ।
घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशटिचित्रकैः ॥ १२३ ॥
सौवर्चलयवक्षारपिप्पलीमूलपौष्करैः ।
वृश्चीकबृहतीपथ्यायमानीदाडिमर्द्धिमिः ॥ १२४ ॥

६७

द्राक्षापुनर्नवाचव्यदुरालभाम्लवेतसैः ।
शृङ्गीतामलकीभार्गीरास्त्रागोधुरकैः पचेत् ॥ १२५ ॥
कल्कैस्तत्सर्वकासेषु हिक्काश्वासेषु शस्यते ।
कण्टकारीघृतं ह्येतत्कफव्याधिनिषूदनम् ॥ १२६ ॥
इति कण्टकारीघृतम् ।

कुलत्थरसयुक्तं वा पञ्चकोलशृतं घृतम् ।
पाययेत्कफजे कासे हिक्काश्वासे च शस्यते ॥ १२७ ॥
इति कुलत्थादिघृतम् ।

कण्टकारीघृते बलादिकल्कद्रव्यस्य मिलित्वा कुडवमानलम्
॥ १२३—१२७ ॥

धूमांस्तानेव दद्याच्च ये प्रोक्ता वातकासिनाम् ।
कोशातकीफलान्मध्यं पिबेद्वा समनःशिलम् ॥ १२८ ॥
तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबन्धजे ।
पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १२९ ॥
वाते कफानुबन्धे तु कुर्यात्कफहरीं क्रियाम् ।
पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥ १३० ॥
आर्द्रं विरुक्षणं शुष्कं स्निग्धं वातकफात्मके ।
कासेऽन्नपानं कफजे सपित्ते तिरुसंयुतम् ॥ १३१ ॥
इति कफजकासचिकित्सा ।

कोशातकी घोसकः । तमकः उपद्रवः । कफोऽनुबन्धोऽस्येति
कफानुबन्धः तस्मिन्कफानुबन्धे पवने । पित्तानुबन्धयोरित्य-
त्रापि वातकफयोरनुबन्धत्वम् । पित्तस्य तु प्राधान्यम् । अत-
एव पित्तनाशिनी क्रियोक्ता तत्र । आर्द्रं इति तनुकफे ॥ १२८
—१३१ ॥

“कासमात्ययिकं मत्वा क्षतजं त्वरयां जयेत् ।
मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्धनैः ॥ १३२ ॥
पिप्पलीमधुकं पिष्टं कार्ष्णिकं ससितोपलम् ।
प्रास्थिकं गव्यमाजं तु क्षीरमिश्रुरसस्तथा ॥ १३३ ॥
यवगोधूममृद्धीकाचूर्णमामलकीरसः ।
तैलं च प्रसृतांशानि तत्सर्वं मृदुनाग्निना ॥ १३४ ॥
पचेत्लेहं घृतक्षौद्रयुक्तः स क्षतकासनुत् ।
श्वासहृद्रोगकासेषु हितो वृद्धात्परेतसे ॥ १३५ ॥

कासमिल्यादिना क्षतजकासचिकित्सामाह । पिप्पल्यादिके
लेहे यवादयस्तैलान्ताः प्रत्येकं प्रसृतमानाः ॥ १३२—१३५ ॥

क्षतकासामिभूतानां वृत्तिः स्यात्पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥ १३६ ॥
वातपित्तादितेऽभ्यङ्गो गात्रमेदे घृतैर्हितः ।
तैलैर्मांसतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥ १३७ ॥
हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।
सदाहं कासिनो रक्तं घ्रीवतः सबलेऽनले ॥ १३८ ॥
मांसोचितेभ्यः कासिभ्यो लावादीनां रसा हिताः ।

तृणार्तानां पयश्चामं शरमूलादिभिः शृतम् १३९
 रक्ते स्रोतोभ्य आस्याद्वाप्यागते क्षीरजं घृतम् ।
 नस्य पानं यवागूर्वा श्रान्ते क्षामे हतानले ॥१४०॥
 स्तम्भायासेषु महतीं मात्रां वा सर्पिषः पिबेत् ।
 कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥१४१॥
 निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरःक्षते ।
 दाल्यते कासिनो यस्य स धूमान्ना पिबेदिमान् ॥१४२॥
 द्वे मेदे मधुकं द्वे च बले तैः क्षौमरक्तकैः ।
 वर्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत् ॥ १४३ ॥
 मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
 भावयित्वा पिबेत्क्षौमं शर्करेश्चगुडोदकम् ॥१४४॥
 पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामाद्र्या वटशुङ्ग्या ।
 ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४५ ॥
 भावितं जीवनीयैर्वा कुलिङ्गाण्डरसायुतैः ।
 क्षौमं धूमं पिबेत्क्षीरं शृतं चायोगुडैरनु ॥ १४६ ॥

इति क्षतजकासचिकित्सा ।

वृत्तिरिति चिकित्सा । संसर्गे तु विशेषणं इति चिकित्सावि-
 शेषो वातपित्तादित इत्यादिना वक्ष्यमाणो ज्ञेयः । वातपि-
 त्तादित इत्यादिना क्षतकासे एवावस्थिकीं चिकित्सासाह । जी-
 वनीयं सर्पिर्वातरके वक्ष्यमाणं । महतीं मात्रामिति अहोरात्रेण
 परिणमनीयां प्रायोऽष्टपलप्रमाणां । निवृत्ते क्षतदोषे इति क्षतव्रणे
 शान्ते क्षौमरक्तकैर्वर्तितैरिति यथोक्तौषधेन क्षौमलेपाद्वर्तितैः
 क्षौमं दग्ध्वा धूमं पिबेत् । तित्तिरिसानुपानं । अयोगुडैरिति
 लोहगुडैः शृतं क्षीरम् ॥ १३६—१४६ ॥

संपूर्णरूपं क्षयजं दुर्बलस्य विवर्जयेत् ।
 नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियाम् ॥१४७॥
 तस्यै बृंहणमेवादौ कुर्यादग्नेश्च वर्धनम् ।
 बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनम् ॥ १४८ ॥
 शम्पाकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।
 तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥ १४९ ॥
 सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनम् ।
 हितं तद्देहबलयोरस्य संरक्षणं मतम् ॥ १५० ॥
 पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
 घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ॥ १५१ ॥
 विदारीभिः कदम्बैर्वा तालंशस्यैस्तथा शृतम् ।
 घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्यं कृच्छ्रनिर्गमे ॥ १५२ ॥
 शूने सवेदने मेदे पायौ सश्रोणिर्वक्षणे ।
 घृतमण्डेन मधुनाऽनुवायो मिश्रकेण वा ॥१५३॥

प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियां इत्यनेन उक्तलक्षणेऽपि क्षयजे क-
 दाचित्सिद्धिर्दर्शयति । शम्पाक आरग्वधः । कर्कटकी काक-
 उचिङ्गी । तालस्य तालफलस्य । घृतमण्डः घृतोपरिस्थानभागः
 ॥ १४७—१५३ ॥

जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाक्ता बिलेशयाः ।
 क्रमशः प्रसहाश्चैव प्रयोज्याः पिशिताशिनः ॥१५४॥
 औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्चावयन्ति ते ।
 कफैः शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्वह्नरसः ॥१५५॥
 चविका त्रिफला भार्गी दशमूलैः सचित्रकैः ।
 कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥ १५६ ॥
 शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशटिपौष्करैः ।
 कल्कैः कर्कटशुङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥१५७॥
 सिद्धेऽसिश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
 दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥१५८॥
 इति द्विपञ्चमूलादिघृतम् ।

औष्ण्यादिति । शुद्धैश्च तैरिति शुद्धैः स्रोतोभिः । द्वि-
 पञ्चमूलीत्यादौ क्षारलवणानां च युक्त्या दानवचनेन स्त्रो-
 मात्रं दानं लवणीकरणप्रयोजनार्थं दर्शयति ॥ १५४—
 १५८ ॥

गुडचीं पिप्पलीं मूर्वा हरिद्रां श्रेयसीं वचाम् ।
 निदिग्धिकां कासमर्दं पाठां चित्रकनागरम् ॥१५९॥
 जले चतुर्गुणे पक्त्वा पादशेषेण तत्समम् ।
 सिद्धं सर्पिः पिबेद्बुल्मश्वासातिक्षयकासनुत् ॥१६०॥

इति गुडच्यादिघृतम् ।

गुडचीत्यादौ श्रेयसी राज्ञा । तत्सममिति काथसमम् ॥
 १५९ ॥ १६० ॥

कासमर्दाभयामुस्तपाठाकटफलनागरैः ।
 पिप्पल्या कटुकाद्राक्षाकाश्मर्यैः सुरसेन च ॥१६१॥
 अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ।
 पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं शिवम् ॥ १६२ ॥
 धात्रीफलैः क्षीरसिद्धैः सर्पिर्वाप्यवचूर्णितम् ।
 द्विगुणे दाडिमरसे विपक्वं व्योषसंयुतम् ॥ १६३ ॥
 पिबेदुपरि भक्तस्य यवक्षारघृतं नरः ।
 पिप्पलीगुडसिद्धं वा च्छागक्षीरयुतं घृतम् ॥१६४॥
 एतान्यग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पांश्च क्षयकासिनाम् ।
 स्युर्दोषबन्धकोष्ठोरःस्रोतसां च विशुद्ध्यै ॥ १६५ ॥
 हरीतकीर्यवक्थाद्यढके विंशतिं पचेत् ।
 स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणं गुडषट्पलं ॥१६६॥
 दद्यान्मनःशिलाकर्षं कर्षार्धं च रसाञ्जनात् ।
 कुडवार्धं च पिप्पल्याः स लेहः श्वासकासनुत् ॥१६७॥
 इति हरीतकीलेहः ।

क्षीरसिद्धैरिति क्षीरस्विन्नैः । यवक्षारं घृतं च ॥१६१—१६४॥
 श्वाविधः सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ।
 श्वासकासहरा बर्हिःपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥१६५॥
 एतान्यग्निविवृद्ध्यर्थं व्योषसिद्धं गुडान्वितम् ।

लिह्यादेतेन विधिना सुरसैरण्डपत्रजम् ॥ १६९ ॥
 द्राक्षापञ्चकवार्ताकपिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा ।
 लिह्यात्रयूषणचूर्णं वा पुराणं गुडसर्पिषा ॥ १७० ॥
 चित्रकं त्रिफलाज्जी कर्कटाख्यं कटुत्रिकम् ।
 द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिभ्यां लिह्यादद्याद्गुडेन वा ॥ १७१ ॥
 पञ्चकं त्रिफलां व्योषं विडङ्गं सुरदारु च ।
 बलां रास्नां च तुल्यानि सूक्ष्मं चूर्णानि कारयेत् ॥
 सर्वैरेभिः समं चूर्णं पृथक् क्षौद्रघृतं सिताम् ।
 विमथ्य लेहयेत्लेहं सर्वकासहरं शिवम् ॥ १७३ ॥

इति पञ्चकादिलेहः ।

तेन विधिनेति व्योषतैलगुडान्वितं साधनीयं । सुरसं सु-
 निषण्णकम् ॥ १६८—१७३ ॥

जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरीं त्रिफलां शटीम् ।
 मुत्तैले पञ्चकं द्राक्षा द्वे वृहत्यौ वितुन्नकम् ॥ १७४ ॥
 शारिवां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यं रसाञ्जनम् ।
 पुनर्नवां लोहरजस्त्रायमाणां यमानिकाम् ॥ १७५ ॥
 भार्गवं तामलकीमृद्धिं विडङ्गं धन्वयासकम् ।
 क्षारचित्रकचव्याम्लवेतसव्योषदारु च ॥ १७६ ॥
 चूर्णीकृत्य समांशानि लेहयेत्क्षौद्रसर्पिषा ।
 चूर्णात्पाणितलं पञ्च कासानेष व्यपोहति ॥ १७७ ॥
 लिह्यान्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
 सर्वकासहरं श्रेष्ठं लेहं कासार्दितो नरः ॥ १७८ ॥
 बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
 स्वरमेदे च कासे च लेहमेतत्प्रयोजयेत् ॥ १७९ ॥
 पत्रकल्कं घृतैर्भृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ।
 पेया चोत्कारिकाच्छर्दिस्तृट्कासामातिसारनुत् ॥
 गौरसर्षपगण्डीरविडङ्गव्योषचित्रकान् ।
 साभयान्साधयेत्तोये यवागूं तेन चाम्भसा ॥ १८१ ॥
 ससर्पिलवणां कासे हिक्काश्वासे सपीनसे ।
 पाण्ड्यामये क्षये शोथे कर्णशूले च शस्यते ॥ १८२ ॥
 कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ।
 सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितम् ॥ १८३ ॥
 “वातघ्नौषधनिष्काथं क्षीरं यूषान् रसानपि ।
 वैष्किरप्रतुदादीनां दापयेत्क्षयकासिने ॥ १८४ ॥
 क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ।
 क्षयकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ १८५ ॥
 दीपनं बृंहणं चैव स्रोतसां च विशोधनम् ।
 व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं मितं हितं ॥ १८६ ॥
 सन्निपातभवोऽप्येष क्षयकासः सुदारुणः ।
 सन्निपातहितं तस्मात्सदा कार्यं भिषग्जितम् ॥ १८७ ॥
 दोषानुबलयोगाच्च हरेद्रोगबलाबलम् ।
 कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम् ॥ १८८ ॥”

पाणितलं कर्षः । उत्कारिकेति पत्रकल्केनेत्यादिना । गण्डीरः
 शमठः । गौरामलक आर्द्रामलकः, साम्ल इति दाडिमादियो-
 गादम्लः । व्यत्यासादिति क्रियापरिवर्तनात् । क्षयकासस्य
 सन्निपातोद्भव इत्यादिना सान्निपातिकलमभिधाय दोषोद्रेक-
 विशेषानुबन्धरूपेण चिकित्साविशेषसूत्रमाह—‘दोषानुबन्ध-
 योगाच्च हरेद्रोगबलाबलं’ । अत्र बुद्ध्यल्लघ्याहार्य । दोषाणाम-
 नुबन्धः उत्कर्षापकर्षादिना संबन्धः तदपेक्षयोगः अत्र पंचमी
 हेतौ । अन्ये तु दोषानुबन्धरूपेण भेदप्रयोजनेन रोगस्य क्षयका-
 सस्य प्रबलवन्तं च दोषं हरेत् । तस्मिन् न तु युक्तं हरेद्रोग-
 बलाबलमिति । अन्ये तु ‘दोषानुबलयोगाच्च कुर्याद्दोषबलाव-
 ल’मिति पठन्ति । तेन दोषानुबन्धयोगात् रोगबलाबलं बुद्ध्वा
 कुर्याद्भिषग्जितमिति संबन्धः । कासेष्विति वातपित्तकफक्षत-
 क्षयजेषु ॥ १७४—१८८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

भोज्यं पानानि सर्पाणि लेहाः पाचनकानि च ।
 क्षीरं सर्पिर्गुडा धूमाः कासभेषज्यसंग्रहः ॥ १८९ ॥
 संख्या निमित्तं रूपाणि साध्यासाध्यत्वमेव च ।
 कासानां भेषजं प्रोक्तं गरीयस्त्वं च कासिनः ॥ १९० ॥

इति चरकसंहितायां कासचिकित्सितं नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

विस्तारोक्तं कासभेषजं संगृह्णाति—भोज्यमित्यादि । संख्ये-
 त्यादि अध्यायार्थसंग्रहः सुगम इति ॥ इति कासचिकित्सितं
 समाप्तम् ॥ १८९ ॥ १९० ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अतीसारचिकित्सितम् ।

भगवन्तं खलु आत्रेयं कृताह्निकं कृताग्निहोत्र
 मासीनमृषिगणपरिवृतमुत्तरे हिमवतः पार्श्वे वि-
 नयादुपेत्याभिवाद्य अग्निवेश उवाच—भगवन् ।
 अतीसारस्य प्रागुत्पत्तिनिमित्तलक्षणोपशमनानि
 प्रजानुग्रहार्थमाख्यातुमर्हसीति ॥ १ ॥

अथ भगवानात्रेयः तदग्निवेशवचनमनुनिश-
 म्योवाच । श्रूयताम् अग्निवेश ! सर्वमेतदखिलेन
 व्याख्यायमानम् ॥ २ ॥

अग्निबलहानिसामान्यात् ग्रहणीदोषमनु अतीसारचिकि-
 त्सिते वक्तव्ये उपोद्धाततया पाण्डुरोगादिभिर्व्यवधानं कृतं
 संप्रति तु उपोद्धातोक्तपाण्डुरोगादीनभिधाय प्रकृतमतीसार-
 चिकित्सितसुब्युते—प्रागुत्पत्तिरिति प्राक्कालोत्पत्तिः ॥ १ ॥ २ ॥

“आदिकाले खलु यज्ञेषु पशवः समालभनीया
 बभूवुर्नारम्भाय प्रक्रियन्ते स्म । ततो दक्षयज्ञप्रत्यव-
 र्कालं मनोः पुत्राणां मरीचनाभागोश्वाकुकुविड-

चर्येत्यादीनां च कतुषु पशूनामेव अभ्यनुज्ञानात् पशवः प्रोक्षणमवापुः । अतश्च प्रत्यवरकालं पृष-
ध्रेण दीर्घसत्रेण यजमानेन पशूनामलाभाद्रवामा-
लम्भः प्रावर्तितः । तं दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणाः
तेषां चोपयोगादुपकृतानां गवां गौरवादौष्ण्याद-
सात्म्यत्वादशस्तोपयोगाच्चोपहताग्नीनामुपहतम-
नसाम् अतीसारः पूर्वमुत्पन्नः पृषध्रयज्ञे ॥ ३ ॥

आदिकाले इति कृतयुगे । समालभनीया इति मन्त्रेण अ-
भिमन्त्र्यैव परित्याज्या बभूवुः न आलभार्थम् । प्रक्रियन्ते स
इति आलभाय मरणाय न प्रक्रियन्ते न संक्रियन्त इत्यर्थः ।
मरीचनाभागादिमनुपुत्रेषु । एवमेव मनुपुत्रमुदाहार्थं यज्ञादि-
शब्दः क्रियते तदा तेषां क्वचिदन्यत्र समुदायेन पाठात् बु-
द्धिपूर्वः साक्षात् ज्ञानार्थं कतिपये पाठिताः । पशूनामभ्यनु-
ज्ञानादिति पशूनामेव प्रेरणया प्रेषाय च एषां विशिष्टार्थमेवो-
च्यते आगमेषु । कल्वर्थहिंसायां वधवध्ययोरुभयोरपि
महापुण्यमुत्पद्यत इति । किंवा पशूनामेवाभ्यनुज्ञानादिति वेदे
पशूनां वध्यत्वेऽप्यनुज्ञानात् प्रोक्षणमिति अभिमन्त्र्यहतानां ।
उक्तेहि—‘उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य कतौ हतः’ । अनेन
प्रागुत्पत्तिनिर्देशेन मानसोपतापोऽतीसारकारणं भवतीत्युप-
दर्श्यते । दीर्घसत्रेणेति दीर्घकालवर्तिना । व्यथिता इति
अदृष्टपूर्वं गवां वधं दृष्ट्वा दुःखिताः सन्तः ॥ ३ ॥

अथापरं कालं वातलस्य वातातपव्यायामाति-
मात्रनिषेविणो रूक्षाल्पप्रमिताशिनः तीक्ष्णमद्यव्य-
वायनित्यस्य उदावर्तयतश्च वेगाद्वायुः प्रकोपमा-
पद्यते पक्ता चोपहन्यते स वायुः कुपितोऽग्रावुप-
हते मूत्रस्वेदौ पुरीषाशयमभिहत्य ताभ्यां पुरीषं
द्रवीकृत्य अतीसाराय प्रकल्पते ॥ ४ ॥

अथेत्यादीनां वातातीसारादीनां पृथक् लक्षणं ब्रूते । वात-
लस्येलेनेन वातप्रकृतिं प्राप्य वातातपादीनां वातातीसारज-
नने सामर्थ्यातिशयो दृश्यते । अनेन अन्यप्रकृतैरपि वातातपा-
दयः अतीसारस्य कारणं भवतीति ज्ञेयम् । एवं पित्तलश्लेष्म-
लशब्दयोरपि तात्पर्यं व्याख्येयम् । प्रमिताशनमतीतकालाशनं
वेगादुदावर्तयेत इति उद्धृतमावर्तयतो वेगादित्यर्थः । पुरीषाशयं
वेगेनाभिहत्येति पक्ताशयं जिला । ताभ्यामिति मूत्रस्वेदा-
भ्याम् ॥ ४ ॥

तस्य रूपाणि विद्वजलमामविभुतमवसादितं
रूक्षं द्रवं सशब्दमशब्दं वा विवद्धमूत्रवातमति-
सार्यते पुरीषं वायुश्चान्तःकोष्ठस्य सशब्दशूलः
तिर्यक् चरति विवद्ध इति आमातिसारः ॥ ५ ॥

तस्य रूपाणीत्यादिना आमवातातीसारलक्षणमाह—आम-
मिति आमलगतं । विभुतमिति प्रसरणशीलं । अवसादितमिति
भूयौ पतितं लीनं भवति ॥ ५ ॥

वातात् पक्कं विवद्धमल्पाल्पं सशब्दं सशूलपि-
च्छापरिकर्तिकं हृष्टरोमा विनिःश्वसन् शुष्कमुखः
कट्यूरुत्रिकजानुपृष्ठपार्श्वशूली भ्रष्टगुदो मुहुर्मुहु-
र्विग्रथितमुपवेश्यते पुरीषं वातात् तमाहुः अनु-
ग्रन्थम् इत्येके वातानुग्रन्थितवर्चस्त्वात् ॥ ६ ॥

पक्कं चेत्यादिना पक्कवातातिसारमाह । विनिःश्वसन्नि शब्दं
कुर्वन् तमाहुरनुग्रन्थमिति विग्रन्थितपुरीषातिसारावस्थां प्रा-
प्नोति ॥ ६ ॥

पित्तलस्य पुनरल्लवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णा-
तिमात्रनिषेविणः प्रतताग्निसूर्यसन्तापोष्णमारुतो-
पहतगात्रस्य क्रोधेर्ष्यावहुलस्य पित्तं प्रकोपमाप-
द्यते । तत् प्रकुपितं द्रवत्वाद्दूष्माणमुपहत्य पुरी-
षाशयमाश्रितमौष्ण्यात् द्रवत्वात् सरत्वाच्च मित्वा
पुरीषम् अतिसाराय प्रकल्पते ॥ ७ ॥

तस्य रूपाणि हरिद्रहरितनीलकृष्णपित्तोपहित-
मतिदुर्गन्धमतिसार्यते पुरीषं तृष्णादाहस्वेदश-
च्छाशूलव्रध्नसन्तापपाकपरीत इति पित्तातिसारः

पित्तलस्येत्यादिना पित्तातिसारमाह—द्रवत्वादूष्माणमुप-
हत्येति यद्यपि पित्तं उष्णं अग्नेः समानतया वर्धकं भव-
तीति गुज्यते तथापि द्रवत्वादूष्माणं पुरीषाशयगतं पित्तं
हन्तीत्यर्थः । व्रध्नो गुदः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्लेष्मलस्य तु गुरुमधुरशीतस्निग्धोपसेविनः सं-
पूरकस्याचिन्तयतो दिवास्वप्नपरस्यालसस्य श्लेष्मा
कोपमापद्यते । स स्वभावाद् गुरुमधुरशीतस्निग्धः
रुस्तोऽग्निमुपहत्य सौम्यस्वभावात् पुरीषाशयमुप-
हत्योपकृष्टं पुरीषमतिसाराय कल्पते ॥ ९ ॥

श्लेष्मलस्येत्यादिना श्लेष्मातिसारमाह—संपूरकस्येति । अ-
तिमात्राशनशीलस्य श्लेष्मणोऽभ्युपघाते हेतुमाह । सौम्य-
स्वभावादिति सौम्यस्याग्नेर्विरुद्धत्वात् आघातं करोतीति युक्तमे-
वेति भावः । पुरीषाशयमुपहत्येति पुरीषाशयं गत्वा हन्तेर्गति-
हिंसात्मकत्वात् । अत्र गत्यर्थेन किंवा पुरीषाशयशब्देन स्थानेन
स्थानिनोपचारात् पुरीषमेवोच्यते । यथा मन्त्राः क्रोशन्तीतिवत्,
ततश्च पुरीषमुपहत्येति संबन्धः ॥ ९ ॥

तस्य रूपाणि स्निग्धं श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमदामं
गुरु दुर्गन्धश्लेष्मोपहितमनुबन्धशूलमल्पाल्पमभी-
क्ष्णमतिसार्यते सप्रवाहिकं गुरुद्वर्गुदवस्तिवक्ष-
णोद्देशः कृतापकृतसंज्ञो भवति सलोमहर्षः सो-
त्केशः निद्रालस्यपरीतः सादनोऽन्नद्वेषी चेति श्ले-
ष्मातिसारः ॥ १० ॥

कृतेऽप्युक्तसंज्ञ इति कृतेऽपि वेगे न बुध्यत इत्यर्थः । अत्र
च पित्तकफातिसारे सामतालक्षणं यद्यपि नोक्तं तथापि साम-
तातीसारसंबन्धकृतविज्वरलग्नाधिलप्रकारैर्लक्षणैः आमातिसा-

रूपावस्था ज्ञेयैव । तथाहि चिकित्सायां पित्तातिसारं निदानो-
पश्याकृतिभिः विदित्वेलादिना रक्तातिसारे पृथक् चिकित्सां
वक्ष्यति, श्लेष्मातिसारे तु सामे निरामे रूक्षोष्णादिरूपा चि-
कित्सा समानैवेति कृत्वा पृथगामश्लेष्मातीसारचिकित्सा नोक्ता
क्षारपाणिना सर्वातिसाराणां समता पृथगुक्ता वचनं हि “वाता-
तिसारः सामश्च सशूलः फेनिलस्तनुः । श्यावः सशब्दो दु-
र्गन्धो विवद्धोऽल्प एव च” । एवं पित्तकफानां हि अतीसारं
निर्दिशेत् ॥ १० ॥

अतिशीतस्निग्धरूक्षोष्णगुरुखरकठिनविषमवि-
रुद्धासात्सम्यभोजनात् अभोजनात् कालातीतभो-
जनाद् यत्किंचिदभ्यवहरणाद् दुष्टमद्यपानीयपा-
नात् अतिमद्यपानात् असंशोधनात् प्रतिकर्मणां
विषमगमनात् अनुपचाराज्ज्वलनादित्युपवनस-
लिलातिसेवनात् अस्वप्नात् अतिस्वप्नाद्वेगविधार-
णादुपविष्ययात् अथवावलमारम्भाद्भयशोकचि-
त्तोद्वेगातियोगात् कृमिशोषज्वराशौविकारातिक-
र्षणाद्वा विपन्नाग्नेस्त्रयो दोषाः प्रकुपिता भूय एवा-
ग्निमुपहत्य पकाशयमनुप्रविश्य अतीसारं सर्वदो-
षलिङ्गं जनयन्ति ॥ ११ ॥

अतिशीतेत्यादीनां त्रिदोषजातीसारमाह । अत्र च शीता-
दीनां यथासंभवं वातादिकर्तृत्वेन ज्ञेयं । किंवा सर्वेषामेव त्रि-
दोषकर्तृत्वं ज्ञेयं । उक्तं हि—सर्वेषां दोषाणां अग्निसंश्रितौ
सामप्रकोपौ इति । किंचिदभ्यवहरणादिति पथ्यापथ्यभोज-
नात् । अनुपचारादिति प्रतिकर्मणामेव असम्यगुपचारादित्यर्थः ।
सलिलादिसेवनादित्यत्र अवगाहादीनां बाह्यसेवनं सलिलस्यो-
च्यते अनुपानं तु प्रागेवोक्तम् । विपन्नाग्निरिति वचनात् यथो-
क्तहेतूनां अग्निवधद्वारैव प्रायस्त्रिदोषकर्तृत्वं दर्शयति ॥ ११ ॥

अपि च शोणितादीन् धातून्तिप्रकृष्टं दूष-
यन्तो धातुदोषस्वभावकृतानतीसारवर्णानुपदर्श-
यन्ति । तत्र शोणितादिषु धातुषु अतिप्रदुष्टेषु
हारिद्रहरितनीलमाज्जिष्ठमांसधावनसन्निकाशं रक्तं
कृष्णं श्वेतं वराहमेदःसदृशमनुबद्धवेदनमवेदनं
वा समासव्यत्यासादुपवेद्यते शकृद् ग्रथितमामं
सकृत् सकृदपि पक्कमनतिक्षीणमांसशोणितबलो
मन्दाग्निर्विहतमुखरसस्तादृशमातुरं कृच्छ्रसाध्यं
विद्यात् । एभिर्वर्णैरतिसार्यमाणं सोपद्रवमातुरम-
साध्योऽयमिति प्रत्याचक्षीत । तद्यथा—काथशो-
णितामं यकृत्पिण्डोपमं मांसोदकसन्निकाशं दधि-
घृतमज्जतैलवसाक्षीरवेसवाराभमतिनीलमतिरक्त-
मतिकृष्णमुदकमिवाच्छं पुनर्मैचकाभम् अतिस्निग्धं
हरितनीलकषायवर्णं कर्बुरमाविलं तन्तुमदामं
चन्द्रकोपगतमतिकृष्णपूतिपूयगन्धमाममत्स्यग-

न्धिमक्षिकाक्रान्तं कथितवहुधातुद्रवमल्पपुरीषम-
पुरीषं वातिसार्यमाणं तृष्णादाहज्वरभ्रमतमकहि-
क्काश्वासानुबन्धमतिवेदनमवेदनं वा स्रस्तपक्वगुदं
पतितगुदवर्लि मुक्तलालमतिक्षीणवलमांसशोणितं
सर्वपाश्वर्थास्थिशूलिनमरोचकातिप्रलापसंमोहपरी-
तं सहसोपरतविकारमतिसारिणमचिकित्स्यं वि-
द्यादिति सन्निपातातिसारः ॥ १२ ॥

अपिचेत्यादिना विद्वत्तिविषमसमवायत्रिदोषजलक्षणमाह ।
अतिप्रकृष्टं यथा भवति तथा प्रदूषयन्त इत्यर्थः । मांसधावनं
मांसप्रक्षालनोदकम् । समासव्यत्यासादुपवेद्यत इति समासो
यथोक्तलक्षणानां मेलकः । सकृदिति कदाचित् । विहतमुख-
रसः इति विरसमुखः । एभिर्वक्ष्यमाणैः वेसवाराभं वेसवारसदृशं
तल्लक्षणं च निरस्थिपिशितं पिष्टमित्यर्थः । इत्यादिनोक्तं मेचका-
भमिति स्निग्धकृष्णं । मक्षिकाक्रान्तमिति मक्षिकामयं मक्षिका-
क्रान्त इति पाठे मक्षिकापरीते इत्यर्थः । तृष्णेलादिना सोप-
द्रवलक्षणसूचकानुपद्रवमाह सहसोपरतविकारमिति ॥ १२ ॥

तमसाध्यतामसंप्राप्तं चिकित्सेद् यथाप्रधानो-
पक्रमेण हेतूपशयदोषविशेषपरीक्षया चेति ॥ १३ ॥

यद्यपि रिष्टे संशयितमरणमुक्तं तथापि इहातीसारं प्राप्य
निश्चितमरणज्ञापकतया उच्यते, यथा प्रधानोपक्रमेणेति दोष-
त्रये यः प्रधानो भवति तस्योपक्रमेणेत्यर्थः । हेत्वादिपरीक्षा
चेह भवति । अत्र विशिष्टा चिकित्सैवोच्यते ॥ १३ ॥

आगन्तू द्वावतीसारौ मानसौ भयशोकजौ ।
तत्तयोर्लक्षणं वायोर्यदतीसारलक्षणम् ॥ १४ ॥

आगन्तित्यादिना भयशोकजावतीसारौ प्राह । आगन्ति-
ति आगन्तुजनितभयशोकजौ । मानसाविति मानसदोषभयशोकज-
नितौ । एतेन मानसत्वं चानयोर्न विरोधी भवति अनयोर्लक्षणं
अतिदेशेनाह तयोर्लक्षणं इत्यादिना ॥ १४ ॥

मारुतो भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकुप्यति ।
तयोः क्रिया वातहरा हर्षणाश्वासनानि च ॥ १५ ॥
इत्युक्ताः षडतीसाराः साध्यानां साधनं त्वतः ।
प्रवक्ष्याम्यानुपूर्व्येण यथावत् तन्निबोधत ॥ १६ ॥

कस्मात्पुनर्वातातिसारलक्षणमनयोर्भवतीत्याह—मारुत इ-
त्यादि । यस्मात् भयशोकजनितोऽत्र मारुतः कारणं भवति
तस्माद्वातातीसारलक्षणानि भवन्तीति युक्तमित्यर्थः । न चान-
योर्वातजन्यत्वेन वातजलक्षणयुक्तत्वेन वातजेनैव ग्रहणमिति
वाच्यम् । यतोऽनयोर्वातजाद्विज्ञापि चिकित्सा भविष्यति ह-
र्षणाश्वासनरूपचिकित्साभेदार्थं व्याधीनां भेदोऽभिधीयते ।
किंच लक्षणभेदोऽप्यत्र वातः शीघ्रं हि परिकुप्यतीति इत्यने-
नोक्तः । यतो भयशोकजेऽतीसारे शीघ्रकारी वायुर्भवतीति
शीघ्रं कुप्यतीति पदेनोच्यते न निदानान्तरं सन्निपातातिसारे

न भयशोकौ कारणत्वेनोक्तौ हेतुन्तरसहितौ अत्र कारणं भवत इति । त्रिदोषजभयशोकजयोश्च यद्यपि तुल्यं लक्षणमिहोक्तं तथापि चिकित्साभेदात् तयोर्भेद उक्तस्तथाहि भयजे प्रश्वासनं शोकजे हर्षणं इति चिकित्साभेदः । चिकित्साभेदोऽस्तु सुश्रुते तु—“तैस्त्रैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य वाष्पोष्मावै वह्निमाविश्य जन्तो” रित्यादिना शोकजः प्रवन्धेनोक्तः स तु शोकजादन्य एव विशिष्टहेतुजन्यः । इह त्वसौ सान्निपातिकेनाविरुद्धो ज्ञेयः । तथाहि तत्र वाष्पोष्मणा हि पित्तकारणत्वं युक्तं तेन शोकानलजो वायुः वाष्पोष्मणा च पित्तकफाविति तत्र कारणत्वेन दर्शिते । अतएव च तस्यासाध्यत्वं तत्रोक्तं अत्रापि च त्रिदोषजशोकोऽपि कारणत्वेनोक्तः । सुश्रुते अजीर्णात्प्रहता इत्यादिना जीर्णजः पृथगुक्तः । तस्य इह उक्तं त्रिदोषजे अनुबन्धो व्यक्त एव । यत्तत्रैव दोषा इति बहुवचनेन अत्राजीर्णस्य त्रिदोषजलमुक्तं इहापि च व्यापन्नेनावित्यनेन अग्निमाद्यजनिताजीर्णं त्रिदोषजातिसारे कारणत्वमेव तेन सुश्रुतोक्तसर्वातिसाराविरोधोऽत्र ज्ञेयः ॥ १५—१६ ॥

दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः । अतीसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् संप्रवर्तयेत् ॥१७॥ न तु संग्रहणं देयं पूर्वमामातिसारिणे । विबध्यमानाः प्राग्दोषा जनयन्त्यामयान् बहून् १८ दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यशौगदांस्तथा । शोथपाण्ड्यामयग्रीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् ॥ १९ ॥ तस्मादुपेक्षेतोत्क्रिष्टान् वर्तमानान् स्वयं मलान् । कृच्छ्रं वातहतान् दद्यादभयां संप्रवर्तिनीम् ॥ २० ॥ तथा प्रवाहिते दोषे प्रशाम्यत्युदरामयः । जायते देहलघुता जठराग्निश्च वर्धते ॥ २१ ॥ प्रमथ्यां मध्यदोषाणां दद्याद्दीपनपाचनीम् । लङ्घनं चाल्पदोषाणां प्रशस्तमतिसारिणाम् ॥ २२ ॥

दोषाः सन्निचिता इत्यादिना चिकित्सामाह । विदग्धशब्देनाविपक्वाहारवाचिना चतुर्विधमप्यामं विदग्धं विष्टब्धं रसशेषं चाजीर्णं गृह्यते । संप्रवर्तयेदित्यनेन वर्तमानस्योपेक्षया प्रवर्तनम् । यथा स्तोकं बहून् विरेचनयोगात् प्रवर्तनम् । यद्वक्ष्यति “कृच्छ्रं वातहतान् दद्यात् अभयां संप्रवर्तिनीमिति । न तु संग्रहणं पूर्वं देयं सामातिसारिणे” इत्यत्र पूर्वमिति विशेषणेन उत्तरकालमतीसारे संग्रहणं दर्शयति । प्रथमं चामातीसारस्यापेक्षया विरेचनदानं युक्तम् इति विरोधे इयं व्यवस्था । यत्प्रवृत्ते आमे बलवति च पुरुषे प्रवर्तनमेव कर्तव्यम् । यदा तु दुर्बलः पुमान् क्षीणश्चामस्तदा प्रथमं प्रवर्तनं कृत्वा संग्रहणं कर्तव्यम् । तस्यां व्यवस्थायां संग्रहणे आतुरस्य बलभ्रंशात् मरणमेव स्यात् । अन्ये तु पूर्वं संग्रहणं न देयम् इति शाल्मलकुटजलगादिसंग्रहणं न देयम् । स्रस्ते चव्यादिपाचनसंग्रहणं देयमिति वर्णयन्ति । इयं चामातिसारचिकित्सा सर्वामातिसाराणां साधारणी ज्ञेया । कृच्छ्रं वा बहतामिति सप्तबन्धं बह-

ताम् । प्रमथ्यामिति पाचनीयदीपनीयं कषायं । प्रमथ्याशब्दो हि वृद्धपरंपरया वैद्यकशास्त्रपरिभाषया पाचनदीपनकषाये श्रूयते । पथ्या विडंगकषायः शैखरिककषायशब्देन वैद्यक्यते । बहुदोषे प्रवर्तनं तथा मध्यदोषे प्रमथ्योक्ता । अल्पदोषे च सामे प्रथमं कर्तव्यमाह—लङ्घनमित्यादि ॥ १७—२२ ॥

पिप्पली नागरं धान्यं भूतीकमभया वचा । ह्रीवेरं भद्रमुस्तानि बिल्वं नागरधान्यकम् ॥ २३ ॥ पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा च समांशा कण्टकारिका । तिस्त्रः प्रमथ्या विहिताः श्लोकाधैष्वतिसारिणाम् ॥ वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तपर्पटकेन वा । ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां पक्वं वा पाययेज्जलम् ॥ २५ ॥

तिस्त्रः प्रमथ्या इति यथाक्रमं कफपित्तवातेषु विभज्य देया इति वदन्ति । यथा वचाप्रतिविषादीन् विहितानि त्रीण्यपि जलानि कफपित्तवातेषु यथाक्रमं वदन्ति षडङ्गविधिनात्र जलसाधनं ज्ञेयम् ॥ २३—२५ ॥

युक्तेऽन्नकाले श्रुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् । तथा स शीघ्रमाप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ॥ २६ ॥ तत्रेणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा । सुरया मधुना चादौ यथासात्स्यमुपाचरेत् ॥ २७ ॥ यवागूमिर्विलेपीभिः खडैर्यूषै रसौदनैः । दीपनग्राहिसंयुक्तैः क्रमश्च स्यादतः परम् ॥ २८ ॥

युक्तेऽन्नकाले इति सम्यग्बुभुक्षाकाले अवन्तिसोम कांजिकं तक्रादीनां द्रवाणां तर्पणादीनां आलोडनार्थमिहाभिधानम् । यवागूर्विरलद्रवा विलेपी बहुसिक्धा च रसादिसंस्कृताः धनप्रलेहा व्यञ्जनविशेषाः । दीपनग्राहिगणौ षड्विरेचनशताश्रिती योक्तौ । अतःपरमिति यवाग्वाद्युपचारानन्तरम् ॥ २६—२८ ॥

शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिकाम् । बलां श्वदंष्ट्रां बिल्वानि पाठां नागरधान्यकम् २९ शटीं पलाशं हपुषां वचां जीरकपिप्पलीम् । यमानीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥ ३० ॥ वृक्षाम्लं दाडिमाम्लं च सहिङ्गु विडसैन्धवम् । प्रयोजयेदन्नपाने विधिना सूपकल्पितम् ॥ ३१ ॥ वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः । ग्राही बल्यो रोचनश्च तस्माच्छस्तोऽतिसारिणाम् ॥ आमे परिणते यस्तु विबन्धमतिसार्यते । सशूलपिच्छमल्पालं बहुशः सप्रवाहिकम् ॥ ३३ ॥

शालपर्णीत्यादिना यवाग्वादिसंस्कारद्रव्याण्याह । स प्रवाहिकामित्यत्र प्रवाहिकालक्षणम् ‘वायुर्विबुद्धो निचितं बलासं सुदल्यश्चादहिताशनस्य । प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलात्कं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।’ इत्यनेन सुश्रुतोक्तं ज्ञेयम् ॥ २९—३३ ॥

तं मूलकानां यूषेण बदराणामथापि वा ।
उपोदिकायाः क्षीरिण्या यमान्या वास्तुकस्य वा ॥
सुवर्चलायाश्चञ्चोर्वा शाकेनावलुगस्य वा ।
शठ्याः कर्कारुकाणां वा जीवन्त्याश्चिर्मटस्य वा ॥
लोणीकायाः सपाठायाः शुष्कशाकेन वा पुनः ।
दधिदाडिमसिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत् ॥ ३६ ॥

क्षीरिणी लमिका, सुवर्चला सूर्यभक्ता, चंचुर्नाडीचाः, कर्कारुष्माण्डभेदः, चिरभटः कर्कटी, लोणिका खनामल्याता शुष्कशाकं रुक्षदेशजं शाकमित्येके ॥ ३४—३६ ॥

कल्कः स्याद्वालविल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लस्नेहाद्यः खडो हन्यात् प्रवाहिकाम्
यवानां मुद्गमाषाणां शालीनां च तिलस्य च ।
कोलानां बालविल्वानां धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ॥ ३८ ॥
ऐक्यं यमके भृष्टं दधि दाडिमसाधितम् ।
वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥ ३९ ॥
दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुडनागरम् ।
सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रदापयेत् ॥ ४० ॥
फलाम्लं यमके भृष्टं यूषं गृह्णनकस्य वा ।
लोपाकरसमम्लं वा स्निग्धाम्लं कच्छपस्य वा ४१
बहिर्हित्तिरिदक्षाणां वर्तकानां तथा रसः ।
स्निग्धाम्लाः शाल्यश्चाग्र्या वर्चःक्षयरुजापहाः ४२
अन्तराविरसं पूत्वा रक्तं मेषस्य चोभयम् ।
पचेद्दाडिमसाराम्लं सधान्यस्नेहनागरम् ॥ ४३ ॥
भोजनं रक्तशालीनां तेनाद्यात् प्रपिबेच्च तत् ।
तथा वर्चःक्षयकृतैर्व्याधिमिर्विप्रमुच्यते ॥ ४४ ॥

कल्कः स्यादित्यादिना खडम् । धान्ययूषमिति धान्यप्रधानं यूषं यथोक्तमेव । यमकेति घृततैले दाडिमदधिसाराभ्यां संस्कृतं दधिदाडिमसाधितं । शालीनां यद्यपि वद्ववर्चस्त्वं उक्तं तथापीह खडयूषविशेषयुक्तानां शालीनां वर्चःक्षये हितत्वं दर्शयन्नाह—स्निग्धाम्लः शाल्यश्चाग्र्या वर्चःक्षयरुजापहा इति । तेनाद्यात्प्रपिबेच्च तमिति उक्तविधानकृतेन द्रवेण संदिह्यात् । पृथक् द्रवं पिबेत् वर्चःक्षयकृतैः मुखशोफदौर्बल्योदावर्तादिभिः ॥ ३७—४४ ॥

गुदनिःसरणे शूले पानमम्लस्य सर्पिषः ।
प्रशस्यते निरामाणामथवाप्यनुवासनम् ॥ ४५ ॥
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुत्कथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ ४६ ॥

इति चाङ्गेरीघृतम् ।

सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योषविडदाडिमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्त्या सधान्याजाजिचित्रकम् ४७
इति गुदभ्रंशे चव्यादिघृतम् ।
सूत्रितमम्लघृतमाह । अत्र चाङ्गेरीसकोलरसदधिभिर्द्र-

वत्वं नागरक्षारयोश्च कल्कलम् । पेयमन्नं घृतमित्यत्र अम्लार्थं अनन्तरोक्तमेव द्रवं चाङ्गेरीखरसादि देयम् । चव्यादयश्च दशकल्काः उक्तं च तन्त्रान्तरे “पञ्चकोलविडाजाजीधान्य-दाडिमवेतसैः । पचेदम्लं घृतं तद्वत् नागरक्षारसंयुत”मिति ॥ ४५—४७ ॥

दशमूलोपसिद्धं वा सविल्वमनुवासनम् ।
शताह्वाशठिविल्वैर्वा वचया चित्रकेण वा ।
स्तब्धभ्रष्टगुदे पूर्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥ ४८ ॥

इति गुदभ्रंशेऽनुवासनम् ।

दशमूलोपसिद्धमित्यादौ अनुवासनमित्यानुवासनस्नेहः । अनुवासने स्नेहस्तु तैलमेव अन्ये तु घृतस्य प्रकान्तत्वात् घृतमेवाहुः । शठीत्यादिनाप्यनुवासने स्नेहत्रयमुच्यते ॥ ४८ ॥

सुस्विन्नं च मृदुभूतं पिचुना संप्रवेशयेत् ।
विवन्धवातवर्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ॥ ४९ ॥
सरक्तपिच्छतृष्णार्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ।
यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा पिबेन्नरः ॥ ५० ॥
शूतमैरण्डमूलेन बालविल्वेन वा पयः ।
एवं क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छावशाम्यति ॥ ५१ ॥
शूलं प्रवाहिका चैव विवन्धश्चोपशाम्यति ।

पिचुना संप्रवेशयेदिति पिचुनाच्छादितं पीडयित्वा प्रवेशयेत् पिचुः स्थूलकर्पटिका । सौहित्यं तृप्तिः ॥ ४९—५१ ॥

पित्तातिसारं पुनर्निदानोपशयाकृतिमिरामान्व-
यमुपलभ्य यथाबलं लङ्घनपाचनाभ्यामुपाचरेत् ॥
तृष्यतस्तु मुस्तपर्पटकोशीरशारिवाचन्दनकिरात-
त्तिकोदीच्यवारिमिरुपचारः ॥ ५३ ॥

आमान्वयं इति आमयुक्तं लङ्घनपाचनाभ्यां उपचरेदित्यनेन यत्पूर्वं आमातिसारे सामान्यविधानमुक्तं तदिह नानुमन्यते । तत्र च प्रवर्तने क्रियमाणे अभियोगभयं स्यादिति भावः । यत्तु विरेचनमिह वक्तव्यं तत्र सामग्रीविशेषसंपन्नाभाव एव ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

लङ्घितस्य चाहारकाले बलातिबला-सूर्य-शा-
लपर्णी-पृश्निपर्णी-बृहतीकण्टकारिकाशतावरीश्व-
दंष्ट्रानिर्यूहसंयुक्तेन यथासात्स्यं यवागूमण्डादिना
तर्पणादिना वा क्रमेणोपचारः ॥ ५४ ॥

मुग्धमसूरहरेणुमकुष्ठकयूषैर्वा लावकपिञ्जलशं-
शहरिणैरेयकालपुच्छकरसैरीषदम्लैर्वा क्रमशोऽग्निं
सन्धुक्षयेत् ॥ ५५ ॥

अनुबन्धत्वे तु अस्य दीपनीयपाचनीयोपशम-
नीयसंग्रहणीयान् योगान् प्रयोजयेदिति ॥ ५६ ॥

लङ्घितस्य चेत्यादौ सूर्यशालपर्णी मुद्गमाषपर्ण्यौ । निर्व्यूह-
शब्देन च षडङ्गविधानसिद्धं जलमुच्यते । यवाग्वादिसाधने

तस्यैवाधिकारात् । अनुबन्धत्वेत्यादौ पित्तातिसाराबन्धे इमा-
निति वक्ष्यमाणान् ॥ ५४—५६ ॥

भवन्ति चात्र ।

सक्षौद्रातिविषं पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम् ।
पिबेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुतम् ॥ ५७ ॥
किराततिककं मुस्तं वत्सकः सरसाञ्जनः ।
बिल्वं दारुहरिद्रां च त्वक् ह्रीबेरं दुरालभाम् ५८
चन्दनं च मृणालं च नागरं लोघ्नमुत्पलम् ।
तिला मोचरसो लोघ्नं समङ्गा कमलोत्पलम् ॥ ५९ ॥
उत्पलं घातकीपुष्पं दाडिमत्वङ्महौषधम् ।
कट्फलं नागरं पाठा जम्बवाग्रास्थिदुरालभाः ६०
योगाः षडेते सक्षौद्रास्तण्डुलोदकसंयुताः ।
पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकार्धेन निदर्शिताः ६१
जीर्णौषधानां शस्यन्ते यथायोगं प्रकल्पितैः ।
रसैः सांग्राहिकैर्युक्ताः पुराणा रक्तशालयः ॥ ६२ ॥
पित्तातिसारो दीप्ताग्नेः क्षिप्रं समुपशम्यति ।
आजक्षीरप्रयोगेण बलं वर्णश्च वर्धते ॥ ६३ ॥

फलत्वचं फलं च लवचं चेति फलत्वचं । मृणालं सुपीरं ।
समङ्गा बराहकान्ता इत्यन्ये ॥ ५७—६३ ॥

बहुदोषस्य दीप्ताग्नेः सप्राणस्य न तिष्ठति ।
पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत् ॥ ६४ ॥
पलाशफलनिर्यूहं पयसा पाययेत् तम् ।
ततोऽनुपाययेत् कोष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ॥ ६५ ॥
प्रवाहिते तेन मले प्रशम्यत्युदरामयः ।
पलाशवत् प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधिनी ६६
संसर्ग्या क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्तते ।
सुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावदनुवासयेत् ॥ ६७ ॥

न तिष्ठति न निवर्तते । पलाशवदिति उक्तफलाशफलवि-
धानेन । संसर्ग्यामिति पेयादिक्रमे ॥ ६४—६७ ॥

शतपुष्पावरीभ्यां च पयसा मधुकेन च ।
तैलपादं घृतं सिद्धं सबिल्वमनुवासनम् ॥ ६८ ॥
कृतानुवासनस्यापि कृतसंसर्जनस्य च ।
वर्तते यद्यतीसारः पिच्छावस्तिरतः परम् ॥ ६९ ॥

शतपुष्पेत्यादौ वरी शतावरी अनुवासनं दद्यादिति शेषः
॥ ६८ ॥ ६९ ॥

परिवेष्ट्य कुशैराद्रैरार्द्रवृन्तानि शाल्मलेः ।
कृष्णमृत्तिकया लिप्य स्वेदयेत् गोमयाग्निना ॥ ७० ॥
सुशुष्कां मृत्तिकां ज्ञात्वा तानि वृन्तानि शाल्मलेः
शते पयसि मृद्वीयादापोऽथोत्पलखले ततः ॥ ७१ ॥
पिष्टं मुष्टिसमं प्रस्थे तत् पूतं तैलसर्पिषा ।
योजितं मात्रया युक्तं कल्केन मधुकस्य च ॥ ७२ ॥

वस्तिमभ्यक्तगात्राय दद्यात् प्रत्यागते ततः ।
ज्ञात्वा भुञ्जीत पयसा जाङ्गलानां रसेन वा ॥ ७३ ॥

पित्तातिसारज्वरशोथगुल्मा-
जीर्णातिसारग्रहणीप्रदोषान् ।
जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृद्धान्
विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥ ७४ ॥

परिवेष्टयेदित्यादिना पिच्छावस्तिमाह । शते पयसीत्यत्र
पानीयमानेनैव पयःशृतं ज्ञेयम् । प्रस्थ इति श्रुते पयसीत्यस्य
विशेषणं । वृन्तानि शाल्मलेः उत्पलखलेऽऽपोथ्य अपोथितात्पिण्डं
श्रुते प्रस्थे पयसि मृद्वीयादिति योजना । मात्रयेति वचनात्
तैलसर्पिषोस्तत्र तावतीमात्रा यावत्या स्नेहमात्रं भवति तथा
यद्यमधुकल्कस्यापि तावतीमात्रा यावत्या घनो वस्तिर्भवति
॥ ७०—७४ ॥

पित्तातिसारी यस्त्वेतां क्रियां मुक्त्वा निषेचते ।
पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं महाबलम् ॥ ७५ ॥
कुर्याद्रक्तातिसारं तु रक्तमाशु प्रदूषयत् ।
तृष्णां शूलं विदाहं च गुदपाकं च दारुणम् ॥ ७६ ॥

पित्तातिसारीत्यादिना पित्तातिसारस्यैव हेतुविशेषकृतावस्था-
भेदरूपं रक्तातिसारं दर्शयति । अयंच रक्तातिसारो यद्यपि
पित्तातिसारोत्तरकालभावितयोक्तः तथापि पित्तातिप्रकोपेण
रक्तदुष्ट्या च प्रथममपि भवत्येव दुष्टत्वादिति ज्ञेयम् । तेना-
त्रोत्पत्तिक्रियाभिधानं अतन्त्रम् । यथा पाण्डुरोगान्तु योऽर्थ-
मित्यादिना कामला उक्ता उक्तं क्रमं विनापि कामला भवति
एवमपि चास्य रक्तातीसारस्य पित्तजन्यत्वात् पैत्तिके एवाव-
सेधः तेन षट्संख्या न व्याहन्यते । अतीसारस्य तु आमरक्त-
शकृत् पित्तवातकफान् अतीसारकारकानभिधाय एकद्वित्रि-
संसर्गात् त्रिंशद्भेदा भवन्ति । ते केवलैः सह षड्विंशदपि
अत्रैव षट्केऽन्तर्भावनीयं तत्र सूक्ष्मभेदगणनया स भेदः कृत
इत्यविरोधः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

छागं तत्र पयः शस्तं शीतं समधुशर्करम् ।
पानार्थं व्यञ्जनार्थं च गुदप्रक्षालनं तथा ॥ ७७ ॥
भोजनं रक्तशालीनां पयसा तेन भोजयेत् ।
रसैः पारावतादीनां घृतभृष्टैः सशर्करैः ॥ ७८ ॥
शशपक्षिमृगाणां च शीतानां वनचारिणाम् ।
रसैरनम्लैः सघृतैर्भोजयेत् तं सशर्करैः ॥ ७९ ॥
रुधिरं मार्गमाजं वा घृतभृष्टं प्रशस्यते ।
काश्मर्या फलयूषो वा किञ्चिदम्लः सशर्करः ॥ ८० ॥
नीलोत्पलं मोचरसो समङ्गा पद्मकेशरम् ।
अजाक्षीरयुतं दद्याज्जीर्णं च पयसौदनम् ॥ ८१ ॥
दुर्बलं पाययित्वा वा तस्यैवोपरि भोजयेत् ।
प्रागुक्तं नवनीतं वा दद्यात् समधुशर्करम् ॥ ८२ ॥

तत्र च्छागमित्यादौ व्यञ्जनार्थमिति भोज्योपकरणार्थम् ।
पयसा तेनेति छागेन पयसा मृगस्येदं मार्गं अजस्येदमाजं
रुधिरमिति योजना ॥ ७७—८२ ॥

प्राश्य क्षीरोत्थितं सर्पिः कपिञ्जलरसाशनः ।
अथहादारोग्यमाप्नोति पयसा क्षीरमुक् तथा ॥ ८३ ॥
पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरमुक् जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तथा सिद्धं घृतं नरः ॥ ८४ ॥
घृतं यवागूमण्डेन कुटजस्य फलैः शृतम् ।
पेयं तस्यानुपातव्या पेया रक्तोपशान्तये ॥ ८५ ॥
त्वक् च दारुहरिद्रायाः कुटजस्य फलानि च ।
पिप्पली शृङ्गवेरं च द्राक्षा कटुकरोहिणी ॥ ८६ ॥

प्राश्येत्यादौ सर्पिः प्राश्येति संबन्धः । कपिञ्जलो गौरति-
त्तिरिः । क्षीरं भुनक्तीति क्षीरमुक् । कपिञ्जलरसस्थाने माक्षिकं
ज्ञेयम् । पीत्वा शतावर्याः कल्कं यवागूमण्डेन पेयं इति
संबन्धः ॥ ८३—८६ ॥

षड्भिरितैर्घृतं सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।
अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ८७ ॥
कृष्णमृन्मधुकं शङ्खं रुधिरं तण्डुलोदकम् ।
पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥ ८८ ॥
पीतः प्रियङ्गुकाकल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्भसा ।
रक्तस्त्रावं जयेच्छीघ्रं धन्वमांसरसाशिनः ॥ ८९ ॥
कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ९० ॥

षड्भिरितिपदं यथालाभनिषेधार्थम् । कृष्णमृदिल्यादौ
रुधिरं शोणितं केचित्कुङ्कुममाहुः । शर्करापञ्चभागिक इत्यत्र
शर्करा पञ्चभाग्येन कृष्णतिलदानं । उक्तं हि जतूकर्णे कृष्ण-
तिलान् शर्करया छागीपयसेति ॥ ८७—९० ॥

पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत् ।
यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥ ९१ ॥
पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्भसा ।
दाहतृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तस्त्रावाद्विमुच्यते ॥ ९२ ॥
गुदो बहुभिरुत्थानैर्यस्य पित्तेन पच्यते ।
सेचयेत्तं सुशीतेन पटोलमधुकाम्बुना ॥ ९३ ॥

पञ्चवल्कमधूकानां रसैरिश्चुरसैर्घृतैः ।
छागैर्गव्यैः पयोमिर्वा शर्कराक्षौद्रसंयुतैः ॥ ९४ ॥

पलमित्यादौ रसमिति क्वाथं । रसाशीति मांसरसमुञ्जानः ।
इश्चुरसैर्घृतैरित्यन्तेन सेचयेदित्यनुवर्तते ॥ ९१—९४ ॥

प्रक्षालनानां कल्कैर्वा ससर्पिष्कैः प्रलेपयेत् ।
पेषां वा सुकृतैश्चूर्णैस्तं गुदं प्रतिसारयेत् ॥ ९५ ॥
घातकीलोध्रचूर्णैर्वा समांशैः प्रतिसारयेत् ।
तथा तत्र स्रवत्यस्त्रं गुदं तैः प्रतिसारितम् ॥ ९६ ॥

पक्वता प्रशमं याति वेदना चोपशाम्यति ।
यथोक्तैः सेचनैः शीतैः शोणिते निःस्रवत्यपि ।
गुदवङ्कणकट्यूरु सेचयेद्भूतभावितम् ॥ ९७ ॥
चन्दनाद्येन तैलेन शतघौतेन सर्पिषा ।
कार्पाससहयोगेन सेचयेद्गुदवङ्कणौ ॥ ९८ ॥
अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते ।
यदा वायुर्विवद्धश्च कृच्छ्रं चरति वा न वा ॥ ९९ ॥
पिच्छावस्ति तदा तस्य यथोक्तमुपकल्पयेत् ।
प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासयेत् ॥ १०० ॥
प्रायशो दुर्बलगुदाश्चिरकालातिसारिणः ।
तस्मादभीक्ष्णशस्तेषां गुदस्नेहं प्रयोजयेत् ॥ १०१ ॥

प्रक्षालनानामिति प्रक्षालनार्थं युक्तानां पटोलमधुकावीनां
प्रतिसारयेदवचूर्णयेत् । पिच्छावस्ति तदा तस्येति अत्रैवोपरि
वस्तिग्रन्थोक्तं गुदे स्नेहं प्रयोजयेदिति स्नेहभावितपित्तप्रणय-
नेन गुदे स्नेहप्रयोगमिच्छन्ति । अन्ये तु प्रकृतत्वादनुवासनेनै-
वात्र प्रयोगमाहुः ॥ ९५—१०१ ॥

पवनोऽतिप्रवृत्तो हि स्वे स्थाने लभतेऽधिकम् ।
बलं तस्य सपित्तस्य जयार्थं वस्तिरुत्तमः ॥ १०२ ॥
रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ।
शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ॥ १०३ ॥
शर्करार्थोक्षिकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ।
क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताशिनः ॥ १०४ ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुङ्गानापोथ्य वासयेत् ।
अहोरात्रं जले तप्ते घृतं तेनाम्भसा पचेत् ॥ १०५ ॥
तदर्थं शर्करायुक्तं लिङ्गात्सक्षौद्रपादिकम् ।
अधो वा यदि वाप्यूर्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्तते ॥ १०६ ॥
यस्त्वेवं दुर्बलो मोहात्पित्तलान्येव सेवते ।
शीघ्रं विपद्यते प्राप्य वलीपाकं सुदारुणम् ॥ १०७ ॥
श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम् ।
योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥ १०८ ॥

स्वे स्थाने इति पक्वाशये वस्तिरिति सामान्यवचनात् अनु-
वासनं निरुहश्च ज्ञेयः । शतावरीघृतमिति शतावरीमूलतुला
चतस्र इत्यादिना योनिव्यापद्धतम् शतावरीघृतम् । विका-
रमिति रक्तं स बहुतीत्यादिनोक्तम् । वलीपाकमिति गुदवली-
पाकं । दीपनो गण इति शालीपर्णीत्यादिनोक्तः ॥ १०२—१०८ ॥

लङ्घितस्यानुपूर्व्यां च कृतायां न निवर्तते ।
कफजो यद्यतीसारः कफघ्नैस्तमुपाचरेत् ॥ १०९ ॥
बिल्वकर्कटिकामुस्तमभया विश्वमेषजम् ।
वचा विडङ्गं भूतीकं धान्यकं देवदारु च ॥ ११० ॥
कुष्ठं सातिविषा पाठा चव्यं कटुकरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पली ॥ १११ ॥

योगाङ्गुलार्धविहितांश्चतुरस्तान्प्रयोजयेत् ।
शृताङ्गुलमातिसारेषु कायाश्लिबलवर्धनान् ॥११२॥
कफमैस्तमुपाचरेदित्युक्तम् तेन बिल्वककटकेत्यादिना
योगमाह ॥ १०९—११२ ॥

अजार्जी ससितां पाठां नागरं मरिचानि च ।
धातकीद्विगुणं दद्यान्मातुलुङ्गरसाद्भुतम् ॥ ११३ ॥
रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलानि च ।
धातकीद्विगुणं दद्यात्पातुं सक्षौद्रनागरम् ॥११४॥
धातकी नागरं बिल्वं लोभ्रं पद्मस्य केशरम् ।
जम्बूत्वङ्गागरं धान्यं पाठा मोचरसं बला ॥११५॥
समङ्गा धातकी बिल्वमध्यं जम्बूवाप्रयोस्त्वचा ।
कपित्थानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥११६॥
चाङ्गेरीकोलतक्राम्लांश्चतुरस्तान्कफातुरे ।
श्लोकार्धविहितान्दद्यात्सस्त्रेहलवणान्खडान् ११७
कपित्थमध्यं लीड्वा तु सव्योषक्षौद्रशर्करम् ।
कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥११८॥

धातकीद्विगुणमिति । एकद्रव्यापेक्षया द्विगुणया धातक्या
युक्तं अजाजीमिलादौ असितामिति पिप्पली जतूकर्णे ह्ययं
योगः । पाठा जातीफलं व्योषं धातकीद्विगुणमित्युक्तम् ॥
११३—११८ ॥

कणां मधुयुतां पीत्वा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ।
जग्ध्वा वा बालबिल्वानि मुच्यते जठरामयात् ॥
बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पलीं विश्वमेषजम् ।
लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ॥१२०॥
भोज्यं मूलकषायेण वातघ्नैश्चोपसेवनैः ।
वातातिसारविहितैर्युषैर्मांसरसैः खडैः ॥ १२१ ॥
पूर्वोक्तमम्लसर्पिर्वा षट्पलं वा यथाबलम् ।
पुराणं वा घृतं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ॥१२२॥
वातश्लेष्मविबन्धे वा कफे वाऽतिस्त्रवत्यपि ।
शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्ति प्रयोजयेत् १२३
पिप्पलीबिल्वकुष्ठानां शताह्वाचयोरपि ।
कल्कैः सलवणैर्युक्तं पूर्वोक्तं सन्निधापयेत् ॥१२४॥

कणां मधुयुतामित्यत्र कणा पिप्पली । अन्ये कणानिति
पठन्ति कणानित्यनेन च यद्यीतण्डुलान् ग्राहयन्ति । वाते प्रति-
हत इति बद्धे वाते । उपसेवनैरिति व्यञ्जनैः पूर्वोक्तमम्लसर्पि-
रिति चाङ्गेरीकोलदध्यम्बुल्यादिनोक्तम् । पिच्छावस्ति प्रयो-
जयेदिति यदुक्तं तत्रापि पिच्छावस्तेर्विशेषणमाह । पिप्पल्या-
दिकल्कैर्युक्तं सन्निधापयेदिति ॥ ११९—१२४ ॥

प्रत्यागते सुखे स्नातं कृताहारं दिनात्यये ।
बिल्वतैलेन मतिमान्मुखोष्णेनानुवासयेत् ॥१२५॥
वचान्तैरथवा कल्कैस्तैलं पक्त्वानुवासयेत् ।
बहुशः कफवातार्तः तथा स लभते सुखम् ॥१२६॥

“स्त्रे स्थाने मारुतोऽवश्यं वर्धते कफसंक्षये ।
स वृद्धः सहसा हन्यात्तस्मात् त्वरया जयेत् १२७
बिल्वतैलेनेति सिद्धौ दशमूलं बलारास्त्रेत्यादिना वक्ष्य-
माणं बिल्वतैलं । वचान्तैरिति पिप्पलीबिल्वकुष्ठानां शताह्वाच-
योरित्यत्रोक्तैर्वचान्तैः । संप्रति सर्वातिसारेषु पक्काशयव्याप-
कत्वेन वायुवृद्धिर्भवति साचाशुकारितया त्वरया जेतव्येति
दर्शयन्नाह स्त्रे स्थानेइत्यादिना कफसंक्षयादित्यनेन कफसंक्षये
रुक्षशरीरतया वायुः कुप्यति श्लेष्मशोणिते वृद्धे शरीरवायुः
विवृतप्रसवो भवति इति ॥ १२५—१२७ ॥

वातस्यानुजयेत्पित्तं पित्तस्यानुजयेत्कफम् ।
त्रयाणां वा जयेत्पूर्वं यो भवेद्बलवत्तमः ॥ १२८ ॥
पूर्वं ज्वराध्याये सन्निपातचिकित्सायां कफस्थानानुपूर्व्या
वा इत्यनेन कफपित्तवातादीनां क्रमेण चिकित्सा अतीसारेऽपि
त्रिदोषजे कदाचित्स्यादित्याशङ्क्य अत्र विशिष्टं क्रममाह—
वातस्यान्वित्यादि । अयं च क्रमो निरामसन्निपातातिसारे एव
ज्ञेयः । सामे तु प्रथममामस्यैव चिकित्सितं कर्तव्यम् ॥१२८॥

तत्र श्लोकः ।

प्रागुत्पत्तिनिमित्तानि लक्षणं साध्यता तथा ।
क्रिया चावस्थिकी सिद्धा निर्दिष्टा ह्यतिसारिणाम्
इति चरकसंहितायामतीसारचिकित्सितं नाम
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

समन्त्रिदोषातिसारचिकित्साक्रममभिधाय विषमन्त्रिदोषा-
तिसारचिकित्साक्रममाह—प्रागुत्पत्तीत्यादिना अध्यायार्थसं-
ग्रहः ॥ १२९ ॥

इति चरकसंहितायां अतीसारचिकित्सितं समाप्तम् ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातश्छर्दिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

यशस्विनं ब्रह्मतपोद्युतिभ्यां

ज्वलन्तमग्न्यर्कसमप्रभावम् ।

पुनर्वसुं भूतहिते निविष्टं

पप्रच्छ शिष्योऽत्रिजमग्निवेशः ॥ १ ॥

शरीरे मार्गद्वयं प्रधानं अधोगुदमूर्ध्वं मुखं तदधोमार्गाति-
प्रवृत्तिदोषमतीसारमभिधाय ऊर्ध्वातिदोषप्रवृत्तिरूपा छर्दिर-
च्यते इति छर्द्यध्यायसंबन्धः । ब्रह्मणः तत्त्वज्ञानस्य तपसश्च
द्युतिः ताभ्यां ज्वलन्तम् ॥ १ ॥

याश्छर्दयः पञ्च पुरा त्वयोक्ता

रोगाधिकारे मिषजां वरिष्ठ ।

तासां चिकित्सां सनिदानलिङ्गां

यथावदाचक्ष्व नृणां हितार्थम् ॥ २ ॥

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य
प्रीतो मिषकृश्रेष्ठ इदं जगाद ।
याश्छर्दयः पञ्च पुरा मयोक्ता-
स्ता विस्तरेण ब्रुवतो निबोध ॥ ३ ॥

रोगाधिकारे इत्यष्टोदरीये पृथक् वातादिषु त्रिषु च मिलि-
तेषु प्रभवः उत्पत्तिर्यासां ताः पृथक् त्रिप्रभवाश्चतस्रः ।
द्विधार्थयोगादपीत्यत्र द्विदशब्देन प्रतीपाशुचिपूलादयोऽपि
द्वेष्यतया गृह्यन्ते । द्विष्टप्रतीपेत्यादौ वक्ष्यमाणा द्विधार्थछर्दिनि-
दाने द्विदशब्देन गोबलीवर्दन्यायात् प्रतिपुरुषनियतद्विष्टल-
मुच्यते तेनेह उक्तार्थशब्देन प्रतिपादिता छर्दिरुच्यते ॥ २ ॥ ३ ॥

“दोषैः पृथक्त्रिप्रभवाश्चतस्रो
द्विधार्थयोगादपि पञ्चमी स्यात् ।
तासां हृदुक्लेशकफप्रसेको
द्वेषोऽशने चैव हि पूर्वरूपम् ॥ ४ ॥

यद्यपि हेलमिधानपूर्वकं पूर्वरूपाभिधानं युज्यते हेतूत्तर-
कालभाविलादेव पूर्वरूपस्य तथाप्यल्पवक्तव्यत्वात् तासामि-
त्यादिना पूर्वरूपमाह । पूर्वरूपं लिङ्गात्पलादुच्यते एवमन्यत्रापि
साक्षात्सूचितपूर्वाभिधानेन ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

व्यायामतीक्ष्णौषधशोकरोग-
भयोपवासाद्यतिकर्षितस्य ।
क्रुद्धो महास्रोतसि मातरिश्वा
दोषान्समुत्क्रिश्य तदूर्ध्वमस्यन् ॥ ५ ॥
आमाशयोद्रेककृतां च मर्म
प्रपीडयन् छर्दिमुदीरयेच्च ।
हृत्पार्श्वपीडामुखशोषमूर्ध्व-
नाभ्यर्तिकासस्वरभेदतोदैः ॥ ६ ॥
उद्गारशब्दप्रवलं सफेनं
विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ।
कृच्छ्रेण चारुं महता च वेगे-
नार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ ७ ॥

व्यायामेत्यादिना वातजहेतुमाह । महास्रोतसीति कोष्ठे
दोषानिति बहुवचनं बहूनां उत्क्रेशनीयस्य विद्यमानत्वात् सा
रकादेरपि छर्द्यादिदोषशब्देनाभिधानात् । ऊर्ध्वक्षिपणं आमा-
शयोद्रेकेण उदीरितो वायुरेव किंवा आमाशयोद्रेगकृत इति
द्वितीयावहुवचनं दोषानित्यस्य विशेषणम् । मर्मेति हृदयम् ।
कषायमिति कषायरसं कषायवर्णं वा ॥ ५—७ ॥

अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतै-
रामाशये पित्तमुदीर्णवेगम् ।
रसायनीमिर्विसृतं प्रपीड्य
मर्मोर्ध्वमागम्य वर्मि करोति ॥ ८ ॥
मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्ध्व-
ताल्वक्षिसंतापतमोम्रमार्तः ।

पित्तं भृशोष्णं हरितं सतिकं
धूम्रं च पित्तेन वमेत्सदाहम् ॥ ९ ॥

अजीर्णेत्यादिना पित्तजायाः हेतुलक्षणे ब्रूते—अजीर्णं
इति । अजीर्णं भोजनम् । रसायनीमिरिति स्रोतोभिः । मूर्ध्वेति
तापेन संवध्यते । धूम्रं धूम्रवर्णम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्निग्धातिगुर्वामविदाहिभोज्यैः
स्वप्नादिमिश्चैव कफोऽतिवृद्धः ।
उरःशिरोमर्मरसायनीश्च
सर्वाः समावृत्य वर्मि करोति ॥ १० ॥
तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेक-
संतोषनिद्रारुचिगौरवार्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादुकफं विशुद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥ ११ ॥

स्निग्धेत्यादिना कफजमाह । संतोषोऽत्र तृप्तिः । अन्ये तु
संतोषो मानस एव अत्र व्याधिप्रभावाद्भवति । अल्परुजमिति
क्रियाविशेषणम् ॥ १० ॥ ११ ॥

समश्नतः सर्वरसान्प्रसक्त-
मामप्रदोषर्तुविपर्ययैश्च ।
सर्वे प्रकोपं युगपत्प्रपन्ना-
श्छर्दिं त्रिदोषां जनयन्ति दोषाः ॥ १२ ॥
शूलाविपाकारुचिदाहवृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।
छर्दिस्त्रिदोषाल्लवणाश्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥ १३ ॥

समश्नत इत्यादिना त्रिदोषजमाह । समश्नतः सर्वरसा-
निति पथ्यापथ्यमेलकरूपतया भजतः । उक्तं हि—‘पथ्या-
पथ्यमिहैकत्र भुक्तं संमशनं मत’मित्यत्र, ननु सर्वरसान्
भुज्जानस्येत्यर्थः । सर्वरसभोजनं हि पथ्यमेव । तेनेह तस्य
त्रिदोषकर्तृत्वं न स्यात् । प्रसक्तमिति आमस्य वा प्रदोषः
आमप्रदोषः ॥ १२ ॥ १३ ॥

विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः
स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य तदाचितं तं
दोषं समुद्भूय नरस्य कोष्ठात् ॥ १४ ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समवर्णगन्धं
तृट्श्वासहिकार्तियुतं प्रसक्तम् ।
प्रच्छर्दयेद्बुधमिहातिवेगा-
द्भयार्दितश्चाशु विनाशमेति ॥ १५ ॥

विट्स्वेदेत्यादिना उपद्रवयुक्तांश्छर्दान् उपद्रवादसाध्या-
माह । विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं छर्दयतीति वायुना विण्मूत्र-
स्रोतसां दूषितत्वाज्ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

द्विष्टप्रतीपाशुचिपूत्यमेध्य-
वीभत्सगन्धाशनदर्शनैश्च ।
यश्छर्दयेत्तप्तमना मनोघ्नै-
र्द्विष्टार्थसंयोगभवा मता सा ॥ १६ ॥
क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रवृद्धा
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्यसाध्यां
साध्यां चिकित्सेदनुपद्रवां च ॥ १७ ॥

द्विष्टेत्यादिना द्विष्टजामाह । द्विष्टमयो गन्धेनाशनेन दर्शनेन च यथायोग्यतया संवध्यते । अशनं भक्षणं । द्विष्टं प्रति पुरुषाप्रीतिजनकं । प्रतीपं वचादि । केचित्प्रतीपं वात-
माहुः । अशुचि उच्छिष्टं, अमेध्यं मलिनं, वीभत्सं जुगु-
प्सितम् । मनोघ्नैरित्यनेन द्विष्टादीनां मध्ये यत्किंचित् पुरुषं प्राप्य अशुच्यादि मनोघ्नं न भवति तं प्रति तच्छर्दिकारकं न भवति मनोऽनुपघातकत्वादिति सूचयति । असाध्यलक्षण-
युक्तां छर्दिं परित्यागार्थमाह—क्षीणस्येत्यादि । अतिप्रवृद्धा इति । सदानुबद्धा सोपद्रवेत्यत्र विदस्वेदेत्यादिना रोगोप-
द्रवा ज्ञेयाः । सचन्द्रिकामिति दत्तस्नेहमण्डलाकारयुक्ताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

आमाशयोक्लेशभवा हि सर्वा-
श्छर्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
प्राक्कारयेन्मारुतजां विमुच्य
संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १८ ॥
चूर्णानि लिह्यान्मधुनाभयानां
हृद्यानि वा यानि विरेचनानि ।
मधैः पयोभिश्च युतानि युत्स्यां
नयन्त्यधोदोषमुदीर्णमूर्ध्वम् ॥ १९ ॥
वल्लीफलाद्यैर्वमनं पिबेद्वा
यो दुर्बलस्तं शमनैश्चिकित्सेत् ।
रसैर्मनोबैर्लघुभिर्विशुष्कै-
र्मक्ष्यैः सभोज्यैर्विविधैश्च पानैः ॥ २० ॥

आमाशयेत्यादिना साध्यानां चिकित्सामाह । यस्मादामा-
शयोक्लेशात्सर्वाश्छर्दयो भवन्ति । आमाशयोक्लेशे च रोगे लंघ-
नादिकफहरं मेघजं युक्तम् । तस्मात् लंघनमेव कर्तव्यमिति भावः । लंघनं चाल्पदोषविषयं शोधनं च बहुदोषविषयं इति व्यवस्था । संशोधनशब्देन चेह विरेचनवमनेऽपि गृह्यते । अन्ये तु अत्र संशोधनशब्देन प्रतिमार्गहरणतया अत्यर्थहितं विरेचनमेव वर्णयन्ति । संशोधनयोगानाह—चूर्णानीत्यादि । फलाद्यैरिति फलानि जीमूतेक्ष्वाकुप्रभृतीनि पठितानि तैः । श-
मनैरिति दोषनिवर्हणं विना दोषसाम्यकरैः । उक्तं हि पुष्क-
लावते 'न शोधयति यद्दोषान्समाशोदीरयत्यपि । समीकरोति विषमान् तत्संशमनमुच्यते' इति ॥ १८—२० ॥

सुसंस्कृतास्तित्तिरिबर्हिंलाव-
रसा व्यपोहन्यनिलप्रवृत्ताम् ।
छर्दिं तथा कोलकुलत्थधान्य-
विल्वादिमूलाभ्यवैश्च यूषः ॥ २१ ॥
वातात्मके हृद्रदकासयुक्तो
नरः पिबेत्सैन्धववद्धृतं तु ।
सिद्धं तथा धान्यकनागराभ्यां
दध्ना च तोयेन च दाडिमस्य ॥ २२ ॥

सुसंस्कृता इत्यादिना वैशेषिकी वातजा चिकित्सोच्यते ।
उत् यत् उत्सोपरिस्त्रोतः । सैन्धववदिति सैन्धवप्रक्षेपं तोयेन च । दाडिमस्य इति दाडिमरसेन ॥ २१ ॥ २२ ॥

व्योषेण युक्तां लवणैस्त्रिभिश्च
घृतस्य मात्रामथवा विदध्यात् ।
स्निग्धानि हृद्यानि च भोजनानि
रसैः सयूषैर्दधिदाडिमांलैः ॥ २३ ॥
पित्तात्मिकायामनुलोमनार्थं
द्राक्षाविदारीश्वरसैस्त्रिवृत्स्यात् ।
कफाशयस्थं त्वतिमात्रवृद्धं
पित्तं हरेत्स्वादुभिरूर्ध्वमेव ॥ २४ ॥
शुद्धाय काले मधुशर्कराभ्यां
लाजैश्च मन्थं यदि वापि पेयाम् ।
प्रदापयेन्मुद्गरसेन वापि
शाल्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥ २५ ॥
सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः
कुल्माषलाजायवसक्तुगृजान् ।
खर्जूरमांसान्यथ नारिकेलं
द्राक्षामथो वा बदराणि लिह्यात् ॥ २६ ॥

व्योषेणेत्यादौ व्योषादीनां घृतमात्रायां प्रक्षेपार्थम् । क-
फाशयस्थमिति कफस्थानम् । आमाशयोर्ध्वभागो बक्षः तत्स्थं
हरेत् । ऊर्ध्वमेवेति वमनेनैव हरेत् । यदि वापि पेयामिति
मन्दाग्निं प्रति पेया ज्ञेया । कुल्माषलाजायवसक्तुगृजानिति
पिष्टकृता भक्ष्याः । पारियात्रास्तु मुद्गान्सूरानुत्सन्नसूदितान्
कुल्माषानाहुः । गृजः समण्डो यवोदनः । खर्जूरमांसातीति
खर्जूरफलमज्जा । खर्जूरेत्यादौ लिह्यादित्यत्र सितोपलामाक्षि-
कपिप्पलीत्यनुवर्तनीयम् ॥ २३—२६ ॥

स्रोतो जलाजोत्पलकोलमज्ज-
चूर्णानि लिह्यान्मधुनाभयां च ।
कोलास्थिमज्जाञ्जनमक्षिकाविड्-
लाजासितामागधिकाकणा वा ॥ २७ ॥
स्रोतो जं स्रोतो जं । कोलमज्जा कोलाभ्यन्तरं । अभयां
वेसत्रापि मधुना लिह्यादिति संवध्यते । कोलास्थीत्यादावपि
मधुना लिह्यादित्यनुवर्तते ॥ २७ ॥

द्राक्षारसं वापि पिबेत्सुशीतं
मृदुष्टलोष्टप्रभवं जलं वा ।
जम्ब्याम्रयोः पलवजं कषायं
पिबेत्सुशीतं मधुसंयुतं वा ॥ २८ ॥
निशि स्थितं वारि समुद्रकृष्णं
सोशीरधान्यं चणकोदकं वा ।
गवेधुकां मूलजलं गुडूच्या
जलं पिबेदिक्षुरसं पयो वा ॥ २९ ॥
सेव्यं पिबेत्काञ्चनगैरिकं वा
सवालकं तण्डुलधावनेन ।
धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा
तृष्णावमिघ्नानि समाक्षिकाणि ॥ ३० ॥
कल्कं तथा चन्दनचव्यमांसी-
द्राक्षोत्तमावालकगैरिकाणाम् ।
शीताम्बुना गैरिकशालिचूर्णं
मूर्वा तथा तण्डुलधावनेन ॥ ३१ ॥
कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तं
सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैः ।
पिण्डीतकैः सैन्धवसंप्रयुक्तै-
र्वर्म्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥ ३२ ॥
गोधूमशालीन्सयवान्पुराणा-
न्यूपैः पटोलामृतचित्रकाणाम् ।
व्योषस्य निम्बस्य च तक्रसिद्धै-
र्यूपैः फलाम्लैः कटुभिस्तथाद्यात् ॥ ३३ ॥
रसांश्च शूल्यानि च जाङ्गलानां
मांसानि जीर्णान्मधुशीध्वरिष्टान् ।
रागांस्तथा षण्डवपानकानि
द्राक्षाकपित्थैः फलपूरकैश्च ॥ ३४ ॥
मुद्रान्मसूरांश्चणकान्कलाया-
न्मृष्टान्युताम्नागरमाक्षिकाभ्याम् ।
लिह्यात्तथैव त्रिफलाविडङ्ग-
चूर्णं विडङ्गप्लवयो रसं वा ॥ ३५ ॥
सजाम्बवं वा बदरस्य चूर्णं
मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।
दुरालभां वा मधुसंप्रयुक्तां
लिह्यात्कफच्छर्दिनिग्रहार्थम् ॥ ३६ ॥

मृदुष्टलोष्टजलं वेति मृन्मयलोष्टनिर्वपणमवं जलमि-
त्यर्थः । स मुद्रकृष्णं पिप्पलीमुद्रसहितं । निशि स्थितमि-
त्यादौ सौषीरधान्यमिति द्वितीयः । चणकं चेति तृतीयो योगः
तथा गवेधुका । योगद्वयेऽपि शीतकषायविधिर्ज्ञेयः । काञ्चन-
गैरिकमिति गैरिकमिति काञ्चनवर्णं । सवालकं तण्डुलधावने-
नेति विधानम् । सेव्यं पिबेदित्यनेन तथा काञ्चनगैरिकं चे-
दित्यनेन च द्वितीययोगे संबध्यते । द्राक्षोत्तमा गोस्तनी

द्राक्षेत्यर्थः । उत्तमचन्दनं धवलचन्दनम् । समाक्षिकं शीतं
पश्चादुक्तत्रयद्रव्याणि समाक्षिकाणि । पिण्डीतकैरेति मदनैः
कफस्यामाशयस्य च शोधनार्थं यद्यपि गोधूमयोर्मधुरत्वयोगात्
कफकरौ तथापि पुराणतया न कफकरौ इति कृत्वा कफछर्द्या
विहितौ । उक्तं हि—‘श्लेष्मलं मधुरं प्रायो जीर्णाच्छालियवा-
दते’ इति । रागाः कपित्थादिद्रव्यकृताः ॥ २८—३६ ॥

मनःशिलायाः फलपूरकस्य
रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।
क्षौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं
लिह्यञ्जयेच्छर्दिमुदीर्णवेगाम् ॥ ३७ ॥
‘यैषा पृथक्त्वेन मया क्रियोक्ता
तां सन्निपातेऽपि समीक्ष्य बुद्ध्या ।
दोषतुरोगाग्निबलान्यवेक्ष्य
प्रयोजयेच्छास्त्रविदप्रमत्तः ॥ ३८ ॥

मनःशिलायाश्चूर्णं क्षौद्रेण युतं फलपूरकरसैर्लिहन् तथा
कपित्थस्य रसैः पिप्पलीनां चूर्णं मरिचैश्च युक्तं क्षौद्रेण युतं
लिह्यमिति योजयेत् । दोषेत्यादिना सान्निपातिका चिकित्सो-
च्यते । समीक्ष्येति प्रत्यक्षीकृतम् । दोषतुरोगाग्निबलाग्निरी-
क्ष्येति दोषादीनां बलं वीक्ष्य यद्वलवत् तत्प्रधानचिकित्सां
कर्तव्या । रोगदृष्टिरेव ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

मनोभिघाते तु मनोऽनुकूला
वाचः समाश्वासनहर्षणानि ।
लोकप्रसिद्धाः श्रुतयो वयस्याः
शृङ्गारिकाश्चैव हिता विहाराः ॥ ३९ ॥
गन्धा विचित्रा मनसोऽनुकूला
मृत्पुष्पशुक्लाम्लफलादिकानाम् ।
शाकानि भोज्यानथ पानकानि
सुसंस्कृताः पाडवरागलेहाः ॥ ४० ॥
यूषा रसाः काम्बलिका खडाश्च
मांसानि धाना विविधाश्च भक्ष्याः ।
फलानि मूलानि च गन्धवर्णै
रसैरुपेतानि वर्मि जयन्ति ॥ ४१ ॥
गन्धं रसं स्पर्शमथापि शब्दं
रूपं च यद्यत्प्रियमप्यसात्म्यम् ।
तदेव कुर्यात्प्रशमाय तस्या-
स्तज्जो हि रोगः सुखमेव जेतुम् ॥ ४२ ॥
छर्द्युत्थितानां च चिकित्सितात्स्या-
च्चिकित्सितं कार्यमुपद्रवाणाम् ।
अतिप्रवृत्तासु विरेचनस्य
कर्मातिथोगैर्विहितं विधेयम् ॥ ४३ ॥

मनोऽभिघातेति लोकप्रसिद्धा श्रुतय इति लौकिकार्थानु-
गता । आख्यायिकेति । विहाराः क्रीडाः । लेहा व्यञ्जन-

रूपा लेहाः । गन्धवर्णरसैः उपेतानि प्रशस्तगन्धादियुतानि ।
गन्धमित्यादिना गन्धादीनां प्रियाणामुपयोगेन छर्द्याः प्रशमे
सति तज्जो हि रोग इति गन्धादीनां सात्त्विकजनितरोगो जेतुं
सुख एव भवति । मूलव्याधेः महालयस्य जित्वादित्यभि-
प्रायः । सुखमेव येतुमिति पाठे सुखं यथा भवति तथा येतुं-
पर्यन्तमिति चैषः । अतिप्रवृत्ताखित्यादि । अतिप्रवृत्तासु
छर्दिषु विरेचनस्याभियोगे यत्कर्म विहितं संशोधनव्यापत्ति-
सिद्धौ तदिह विधेयमित्यर्थः ॥ ३९—४३ ॥

वसिप्रसङ्गात्पवनोऽप्यवश्यं
धातुक्षयादृद्धिमुपैति तस्मात् ।
चिरप्रवृत्तास्वनिलापहानि
कार्याण्युपस्तम्भनवृंहणानि ॥ ४४ ॥
सर्पिर्गुडाः क्षीरविधिर्घृतानि
कल्याणकत्र्यूषणजीवनानि ।
वृष्यास्तथा मांसरसाः सलेहा-

श्चिरप्रसक्तां च वसिं जयन्ति ॥ इति ॥ ४५ ॥

वसिप्रसङ्गात् छर्द्यनुबंधात् पवनस्य वृद्धिर्भवति । तत्रोप-
स्तम्भनं छर्दीनां पवनस्य वा वृंहणं च्यवनप्राशादयो लेहाः ॥
४४ ॥ ४५ ॥

तत्र श्लोकः ।

संख्यां हेतुं लक्षणमुपद्रवान्साध्यतां च योगांश्च ।
छर्दीनां प्रशमार्थं प्राह चिकित्सितं मुनिवर्यः ॥ ४६ ॥

इति चरकसंहितायां छर्दिचिकित्सितं नाम
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

हेतुमित्यादिना संग्रहः । उपद्रवानिति विद्रव्येदेत्यादिनो-
क्तानुपद्रवान् मुनिवर्य इति मुनिश्रेष्ठः ॥ ४६ ॥

इति छर्दिचिकित्सितं समाप्तम् ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथ विसर्पचिकित्सिताख्यमध्यायं
व्याख्यास्यामः ।

कैलासे किन्नराकीर्णे बहुप्रसन्नवर्णौषधे ।
पादपैर्विविधैः स्निग्धैर्नित्यं कुसुमसंपदैः ॥ १ ॥
बहन्निर्मधुरान्गन्धान्सर्वतः स्वभ्यलङ्कृते ।
विहरन्तं जितात्मानमात्रेयमृषिवन्दितम् ॥ २ ॥
महर्षिभिः परिवृतं विभुं भूतहिते रतम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान् ॥ ३ ॥

पूर्वाध्याये छर्दिवेगेन विधातादष्टौ विसर्पाणामुत्पत्तेः छर्द्य-
नन्तरं विसर्पस्य चिकित्सितमुच्यते । छर्दश्च रक्तदूषकत्वं वि-
विशोणित्ये 'छर्दिवेगप्रतीपाता'दित्यादीनां 'शरत्कालस्वभा-

वाच्च शोणितं संप्रदूष्यती'त्यनेनोक्तम् । कैलासेत्यादि । प्रश्नो-
ऽत्र गुणदोषोपदर्शनपरः । शोभने हि देशे सुमनसो गुरवः
शिष्यैः प्रवृत्त्य कुसुमसंपदा पुष्पफलसंपत्त्या । मधुरान्
गन्धान् इष्टान् गन्धान् । विहरन्तं वर्तमानम् । जितात्मानं
जितेन्द्रियम् ॥ १—३ ॥

भगवन् दारुणं रोगमाशीविषविषोपमम् ।
विसर्पन्तं शरीरेषु देहिनामुपलक्षये ॥ ४ ॥
सहसैव नरास्तेन परीताः शीघ्रकारिणा ।
विनश्यन्त्यनुपक्रान्तास्तत्र नः संशयो महान् ॥ ५ ॥

आशीविषाः सर्पाः । उपलक्षये पश्यामि । अनुपक्रान्ता
गदाः केचिद्विनश्यन्ति यथा व्यंगतिलकादयः । केचित्तु उप-
क्रान्ता अपि चिरेण घ्नन्ति यथा मेहगुल्मादयः । अनेन तु
गृहीताः शीघ्रमेव विनश्यन्तीति त्वराविशेषं चिकित्से दर्शयति
॥ ४ ॥ ५ ॥

स नाम्ना केन विज्ञेयः संज्ञितः केन हेतुना ।
कतिभेदः कियद्भातुः किंनिदानः किमाश्रयः ॥ ६ ॥
सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो ज्ञेयो यश्चानुपक्रमः ।
कथं कैर्लक्षणैः किं च भगवन् तस्य मेषजम् ॥ ७ ॥
तदग्निवेशस्य वचः श्रुत्वात्रेयः पुनर्वसुः ।
यथावदखिलं सर्वं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥ ८ ॥

संज्ञितः केन हेतुनेति कस्माद्धेतोः वक्ष्यमाणविसर्पाः विस-
र्पसंज्ञया आख्याता इत्यर्थः । कियद्भातुरिति कतिधातुकार-
णकः कथं कैर्लक्षणैरिति कथंभूतः कैर्लक्षणैर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥
६—८ ॥

विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः ।
परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्वतः परिसर्पणात् ॥ ९ ॥

विविधमित्यादिना यथाक्रमं प्रश्नानामुत्तरमाह । विविधं
सर्पतीति अध ऊर्ध्वं तिर्यक् तथा स्फोटशोफादिभिः प्रसरति
विसर्पः । परिसर्पशब्दार्थं व्याकरोति । परितः सर्वतः । परि-
शब्दः सर्वतोऽर्थे इत्यर्थः । किंवा परिसर्पणादिशब्देन सर्पणं
मात्रमुच्यते । सर्वतः शब्देन परिशब्दार्थो व्याक्रियते ।
तेनोक्तं सर्वतः परिसर्पणमिति ॥ ९ ॥

स च सप्तविधो दोषैर्विज्ञेयः सप्तधातुकः ।
पृथक्त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पो द्वन्द्वजात्ययः ॥ १० ॥
वातिकः पित्तिकश्चैव कफजः सांनिपातिकः ।
चत्वार एते विसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजात्ययः ॥ ११ ॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ।
यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसंभवः ॥ १२ ॥

सप्तविधो दोषैरिति दोषमेदात्सप्तविधो भवति । एतेन
साध्यासाध्यमेदोऽप्यस्य संभवतीति दर्शयति ॥ १०—१२ ॥
रक्तं लसीका त्वक्छांसं दूष्यं दोषाख्यो मलाः ।

विसर्पणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥१३॥

पृथगित्यादिना निर्दिष्टं सप्तविधत्वं दर्शयति—रक्तमित्यादिना सप्तधातुत्वं स्फुटयति । रक्तादिदोषत्वं कुष्ठे यद्यप्यस्ति तथापि विसर्पणशीलदोषैर्विसर्पाः । कुष्ठानि तु चिरक्रियैर्दोषैर्जायन्त इत्यादि कुष्ठचिकित्सिते एव प्रपञ्चितमनुसरणीयम् । दोषास्त्रयो मला इत्यत्र दोषशब्देनैव वातादिप्राप्तौ मला इति अत्यर्थदुष्ट्या शरीरमलनीकरणत्वं प्रतिपादयितुमुक्तम् । उक्तं चान्यत्र 'शरीरदूषणादोषा मलनीकरणान्मलाः । धारणाद्वातवश्च स्युर्वातपित्तकफास्त्रयः' इति ॥ १३ ॥

लवणाम्लकटूष्णानां रसानामतिसेवनात् ।
दध्यम्लवस्तुशुक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥ १४ ॥

व्यापन्नबहुमद्योष्णरागषाडवसेवनात् ।

शाकानां हरितानां च सेवनाच्च विदाहिनाम् ॥ १५ ॥

कूर्चिकानां किलाटानां सेवनान्मन्दकस्य च ।

दध्नः शाण्डाकिपूर्वाणामाश्रुतानां च सेवनात् ॥ १६ ॥

तिलमाषकुलत्थानां तलानां पैष्टिकस्य च ।

ग्राम्यानूपौदकानां च मांसानां लशुनस्य च ॥ १७ ॥

प्रस्विन्नानामसात्म्यानां विरुद्धानां च सेवनात् ।

अत्यादानाद्दिवास्वप्नादजीर्णाध्यशनात्क्षतात् ॥ १८ ॥

वधबन्धप्रपतनाद्धर्मकर्मतिसेवनात् ।

विषवाताग्निदोषाच्च विसर्पणां समुद्भवः ॥ १९ ॥

एतैर्निदानैर्व्यामिश्रैः कुपिता मारुतादयः ।

दूष्यं संदूष्य रक्तादि विसर्पन्त्यहिताशिनाम् ॥ २० ॥

जायते कैश्च हेतुभिरित्यस्योत्तरं लवणाम्लेत्यादि । उष्णानामिति उष्णवीर्याणां सैन्धवामलकादीनां हरितानामिति हरितशाकवर्गपठितानामार्द्रकादीनां कूर्चिका दधिकूर्चिका । तत्कूर्चिका च किलाटा नष्टक्षीरपिण्डा । मन्दकस्येति मन्दक्षीरजातस्य । शाण्डाकी पूर्वाणामिति शाण्डाकीसंधानं शेषः । अजीर्णेशानमजीर्णाशनं, किंवा अजीर्णस्यापरिणतस्यापचनम् । अविदग्धे पूर्वदिनान्नेशनमध्यशनं व्यामिश्रैः संमिश्रैः ॥ १४—२० ॥

बहिःश्रितः श्रितश्चान्तस्तथा चोभयसंश्रितः ।

विसर्पो बलमेतेषां ज्ञेयं गुरु यथोत्तरम् ॥ २१ ॥

बहिर्माणांश्रितं साध्यमसाध्यमुभयाश्रितम् ।

विसर्पं दारुणं विद्यात्सुकृच्छ्रं त्वन्तराश्रयम् ॥ २२ ॥

अन्तःप्रकुपिता दोषा विसर्पन्त्यन्तराश्रये ।

बहिर्बहिः प्रकुपिताः सर्वत्रोभयसंश्रिताः ॥ २३ ॥

साध्यासाध्यविभागज्ञानार्थं शाखाश्रितत्वादीन्याह—बहिरित्यादि । यथोत्तरमिति बहिःश्रितात् अन्तःश्रितादुभयाश्रितत्वं गुरुरित्यर्थः । अन्तराश्रित इति अन्तःशरीरे । बहिरिति शाखायां सर्पति ॥ २१—२३ ॥

मर्मोपघातात्संमोहादयनानां विघट्टनात् ।

तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमाणां प्रवर्तनात् ॥ २४ ॥
विद्याद्विसर्पमन्तर्यदाशु चाग्निबलक्षयात् ।

अतो विपर्ययाद्वाह्यमन्यैर्विद्यात्त्वलक्षणैः ॥ २५ ॥

यस्य लिङ्गानि सर्वाणि बलवद्यस्य कारणम् ।

यस्य चोपद्रवाः कष्टा मर्मगो यश्च हन्ति सः ॥ २६ ॥

अन्तराश्रयादिविसर्पणमाह—मर्मोपघातादित्यादि । मर्मैति हृदयम् । विद्यात्त्वलक्षणैरिति वक्ष्यमाणविसर्पलक्षणैः यस्य यस्य सर्वाणीति अन्तराश्रयवहिराश्रयविसर्पलक्षणानि ॥ २४—२६ ॥

रूक्षोष्णैः केवलो वायुः पूरणैर्वा समाचितः ।

प्रदुष्टो दूषयन्दूष्यं विसर्पति यथाबलम् ॥ २७ ॥

तस्य स्वरूपाणि ।

भ्रमदवथुपिपासानिस्तोदशूलाङ्गमर्दोद्वेष्टनकम्पज्वरतमककासास्थिसंघिमेदविश्लेषणवैपनारोचकाविपाकाश्चक्षुषोराकुलत्वमन्त्रागमनं पिपीलिकासंचार इव चाङ्गेषु यस्मिन्नावकाशे विसर्पो विसर्पति सोऽवकाशः श्यावारुणाभासः श्वयथुमान् निस्तोदमेदशूलायाससंकोचहर्षस्फुरणैरतिमात्रं प्रपीड्यते । अनुपक्रान्तश्चोपचीयते शीघ्रं मेदैः स्फोटकैस्तनुमिरुणामैः श्यावैर्या तनुविषमदारुणाल्पास्त्रावैर्विवद्धवातमूत्रवर्चस्तानि निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति वातविसर्पः ॥ २८ ॥

रूक्षोष्णेत्यादिना पृथक् हेतुलक्षणमाह । पूर्णैः रूक्षादिभिः पूर्णेन मार्गावरोधात् कुपितः परतन्त्रो वायुर्ज्ञेयः । उष्णं यद्यपि न साक्षाद्वातकरं तथापि रूक्षसंचयात् उष्णं वातं करोति । उष्णसंवद्धात्तु सामान्यसंप्राप्तिसंप्राप्तं इह यत्कुपितं तन्नन्यमिति ज्ञेयम् । दवथुश्च पैत्तिकोऽप्यत्र उत्सर्गसिद्धिविसर्पार्थकानि पित्तरक्तसंभवाद्भवति ॥ २७ ॥ २८ ॥

पित्तमुष्णोपचारादि विदाह्यम्लाशनैश्चितम् ।

दूष्यं संदूष्य मार्गाश्च पूरयन्वै विसर्पति ॥ २९ ॥

तस्य रूपाणि ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छामोहश्छर्दिरोचकोऽङ्गमेदः स्वेदोऽतिमात्रमन्तर्दाहः प्रलापः शिरोरुक् चक्षुषोराकुलत्वमस्त्रममरतिभ्रमः शीतवातवारितर्षोऽतिमात्रं हरितनेत्रमूत्रवर्चस्त्वक्तेषां हरितहारिद्रूपदर्शनं यस्मिन्नावकाशे विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशस्ताम्रहरिद्रनीलकृष्णरक्तानां वर्णानामन्यतमं पश्यति । सोत्सेधैश्चातिमात्रं दाहसंमेदनपरीतैः स्फोटकैरुपचीयते तुल्यवर्णास्त्रावैरचिरपाकैर्निदानोक्तानि नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति पित्तविसर्पः ॥ ३० ॥

पित्तमित्यादिना पैतिकमाह । पूरयेदिति पदं यद्यपि पै-
तिके एवोक्तं तथापि समाने स्वार्थे सर्वस्यापि अभिहितो
विधिरन्यत्राप्यनुसंजनीय इति न्यायात् अन्यविषयेष्वपि
ज्ञेयम् । अयंच समानो विधिः पित्तप्रधानत्वाद्विसर्पाणां पित्त-
प्रकारे एवोक्तः । शीतवातशीतपयसोः तृष्णा शीतवातवारि-
तदेशे । अवकाशे दोषः ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्वन्नस्वप्नसंचितः ।

कफः संदूषयन्दूष्यं कृच्छ्रमङ्गे विसर्पति ॥ ३१ ॥

तस्य रूपाणि शीतकः शीतकज्वरो गौरवं निद्रा
तन्द्राऽरोचको मधुरास्यत्वमास्योपलेपो निष्ठीविका-
छर्दिरालस्यं स्तैमित्यमग्निनाशो दौर्बल्यं यस्मिंश्चाव-
काशे विसर्पति सोऽवकाशः श्वयथुमान्पाण्डुमा-
न्नातिरक्तस्नेहः सुप्तिस्तम्भगौरवैरन्वितोऽल्पवेदनः
कृच्छ्रपाकैश्चिरकारिमिः बहुलत्वगुपलेपैः स्फोटैः
श्वेतपाण्डुभिरनुबध्यते प्रभिन्नस्तु श्वेतं पिच्छिलं
तन्तुमद्भनमनुबद्धं स्निग्धमास्त्रावं स्रवत्यूर्ध्वं च
गुरुमिः स्निग्धैर्जलावततैः स्निग्धैर्बहुलत्वगुपलेपै-
र्ब्रणैरनुबध्यतेऽनुषङ्गी श्वेतनखनयनवदनत्वङ्मात्र-
वर्चस्तानि निदानोक्तानि नोपशेरते विपरीतानि
चोपशेरत इति श्लेष्मविसर्पः ॥ ३२ ॥

स्वाद्वम्लेयादिना कफजमाह । हेतुन्तरेष्वपि श्लेष्मणो
विद्यमानेषु स्वाद्वाम्लीनामभिधानं एषामेव प्रायो विसर्पजनक-
त्वात् । एवं वातपित्तजहेतुभिधानेऽपि वर्णनीयं । कृच्छ्रमङ्गे
विसर्पति कृच्छ्रमिति ऊर्ध्वं श्लेष्मणोर्ध्वकाये एवावस्थानात् ।
अनुषङ्गी चिरकालस्थायी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वातपित्तं प्रकुपितमतिमात्रं स्वहेतुभिः ।

परस्परं लब्धबलं दहद्वात्रं विसर्पति ॥ ३३ ॥

तदुपतापादातुरः सर्वशरीरमङ्गारैरिवाकीर्य-
माणं मन्यते । छर्द्यतीसार-मूर्च्छा-दाहमोह-ज्वर-
तमकारोचकास्थिसंधिभेदतृष्णाविपाकाङ्गभेदादि-
भिश्चाभिभूयते । यं यं चावकाशं विसर्पोऽनुसर्पति
सोऽवकाशः शान्ताङ्गारप्रकाशोऽतिरिक्तो वा भ-
वत्यग्निदग्धप्रकारैश्च स्फोटैरुपचीयते स शीघ्रग-
त्वादाशु एव मर्मानुसारी भवति मर्मणि चोपतप्त-
पवनोऽतिबलो भिनत्ति अङ्गानि अतिमात्रं प्रमोह-
यति संज्ञां हिक्काश्वासौ जनयति नाशयति निद्रां
स नष्टनिद्रः प्रमूढसंज्ञो व्यथितचेता न कचन सु-
खमुपलभते अरतिपरीतः स्थानादासनात् शय्यां
क्रान्तुमिच्छति क्लिष्टभूयिष्ठश्चाशु निद्रां भजति अ-
बलो दुःखप्रबोधश्च तमेवंविधमग्निविसर्पपरीतम-
चिकित्स्यं विद्यात् ॥ ३४ ॥

वातपित्तमित्यादिना अभिविसर्पलक्षणमाह । परस्परं ल-

ब्धबलमिति अन्योन्यवृद्धं वातपित्तं । शान्ताङ्गारप्रकाशमिति
निर्वाणाङ्गारसदृशः कृष्ण इत्यर्थः । स्थानात् अवस्थानात् ।
क्रान्तुं गन्तुम् । एवंविधमित्यनेन अभिविसर्पस्य अनुपहते
मर्मणि साध्यत्वे वक्ष्यमाणवस्था उक्ता ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

कफपित्तं प्रकुपितं बलवत्स्वेन हेतुना ।

विसर्पत्येकदेशं तु प्रक्लेदयति देहिनः ॥ ३५ ॥

तद्विकाराः—शीतज्वरः शिरोगुरुत्वं दाहः स्तै-
मित्यमङ्गावसादनं निद्रा तन्द्रा मोहोऽन्नद्वेषः प्र-
लापोऽग्निनाशो दौर्बल्यमस्थिभेदो मूर्च्छा पिपासा
स्रोतसां प्रलेपो जाड्यमिन्द्रियाणां प्रायोपवेशनम्
अङ्गविक्षेपोऽङ्गमर्दोऽरतिरौत्सुक्यं च उपजायते
प्रायश्चामाशये विसर्पत्येकदेशप्राही यस्मिंश्चाव-
काशे विसर्पति सोऽवकाशो रक्तपीतपाण्डुपिड-
कावकीर्ण इव मेचकामः कालो मलिनः स्निग्धो
बहुष्मा गुरुः स्तिमितवेदनः श्वयथुमान् गम्भीर-
पाकः निरास्त्रावः शीघ्रक्लेदः स्विन्नक्लिन्नपूतिमांस-
त्वक् क्रमेणाल्परुक् परामृष्टोऽवदीर्यते कर्दम इवा-
वपीडितोऽनन्तरं प्रयच्छत्युपक्लिन्नपूतमांसत्यागी
शिरास्त्रायुसंदर्शी कुणपगन्धी च भवति संज्ञास्मृ-
तिहर्ता तं कर्दमविसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यात् ३६

कफपित्तमित्यादिना कर्दमविसर्पमाह । प्रायश्चामाशये विस-
र्पतीति कर्दमस्य कफजन्यत्वात् कफपित्तयोश्च आमाशयस्थि-
तत्वादिति भावः । एकदेशप्राही न सर्वशरीरव्यापकः । म-
लिनो मलिनांगवदनकः । गम्भीरपाकः अन्तःपाकः । अंतरं
प्रयच्छति अवकाशं ददाति । कर्दमसारूप्याच्चास्य कर्दमसंज्ञा
देया । कर्दमविसर्पपरीतं अचिकित्स्यं विद्यात् यथोक्तसर्वल-
क्षणं कर्दममसाध्यं विद्यात् । असंपूर्णलक्षणं प्रति तु चिकित्सां
वक्ष्यति ॥ ३५—३६ ॥

स्थिरगुरुकठिन-मधुरशीत-स्निग्धान्नपानामिष्य-
न्दिसेविनामव्यायामादिसेविनामप्रतिकर्मशालिनां
श्लेष्मा वायुश्च प्रकोपमापद्यते तावुभौ दुष्टप्रवृद्धौ
अतिबलौ प्रदूष्य दूष्यं विसर्पाय कल्पेते । तत्र
वायुः श्लेष्मणा विबद्धमार्गस्तमेव श्लेष्माणमने-
कधा भिन्दन् क्रमेण ग्रन्थिमालां कृच्छ्रपाकसाध्यां
कफाशये संजनयति उत्सन्नरक्तस्य वा प्रदूष्य
रक्तं शिरास्त्रायुमांसत्वगाश्रितं ग्रन्थिविसर्पं कुहते
तीव्ररुजा ग्रन्थीनां स्थूलानामणूनां दीर्घवृत्तरक्तानां
तदुपतापाज्वरातीसारकासहिक्काश्वासशोषप्रमे-
हवैवर्ण्यारोचकाविपाकच्छर्दिमूर्च्छाङ्गमङ्गनिद्रार-
तिसंसदनाद्याः प्रादुर्भवन्ति उपद्रवास्तैरुपद्रुतः स-
र्वकर्मणां विषयमतिपतितो विवर्जनीयो भवतीति
ग्रन्थिविसर्पः ॥ ३७ ॥

स्थिरेत्यादिना ग्रन्थिविसर्पमाह—दुष्टप्रवृद्धाविति । पर-
स्परद्वेषकत्वेन प्रवृद्धौ कृच्छ्रपाकसाध्यां कृच्छ्रपाका च कृच्छ्र-
साध्या । कृच्छ्रपाकता च विरेण पाको ज्ञेयः । उत्सन्नरक्त-
स्येति वृद्धरक्तस्य । शिरास्त्रायुमित्यादौ ग्रन्थिविसर्पं कुरुत इति
योज्यम् । तेन तीव्ररुजादियुक्तानां ग्रन्थीनां आश्रयं ग्रन्थि-
विसर्पं कुरुत इत्यर्थः । तदुपतापात् तेन ग्रन्थिविसर्पेण पीड-
नात् । सर्वकर्मणां विषयमेति पतितो भवतीति सर्वचिकित्सा
विषमतामतिक्रान्तो भवतीत्यर्थः । सच शब्देन यथोक्तोपद्रव-
युक्त एव ग्रन्थिविसर्पः प्रत्यक्षमुच्यते । अयंच ग्रन्थिविसर्प-
स्तन्त्रान्तरे अपचीसंज्ञया कथ्यत इत्याहुः ॥ ३७ ॥

उपद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो
रोग एव स्थूलोऽणुर्वा रोगात्पश्चाज्जायत इति उप-
द्रवसंज्ञः । तत्र प्रधानो व्याधिव्याधेर्गुणीभूत उप-
द्रवस्तस्य प्रायः प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति । स तु
पीडाकरतरो भवति इति पश्चादुत्पद्यमानो व्याधिः
परिक्षिप्तशरीरत्वात्तस्मादुपद्रवं त्वरमाणोऽभिवा-
धेत् ॥ ३८ ॥

विसर्पणां रक्तोपद्रवतया उक्तज्वराद्युपद्रवा ज्ञेयाः । उप-
द्रवस्वरूपं व्याकरोति—उपद्रवस्त्वित्यादि । रोगोत्तरकालजेऽपि
रोगमध्यकालजः । एतेन रोगसहोत्थस्य लिङ्गस्य व्यवच्छेदः ।
यानि च लिङ्गान्यपि कदाचित् रोगोत्तरकालजानि भवन्ति
तानि रोगेण सह प्रायः उत्पद्यमानानि न रोगोत्तरकालजा-
नीत्युच्यन्ते न तेषामुपद्रवत्वम् । रोगाश्रय इति रोगोत्पादक-
दोषप्रकोपजन्यतया रोगेण समतुल्यकारणः । एतेन गलग-
णोत्पन्नानां ज्वरादीनां रोगोत्तरकालजानामपि उपद्रवत्वं नि-
षेधयति । रोग एवेत्यनेन मूलव्याधेः पृथक् रोगशब्देन व्य-
वहियमाणमुपद्रवं ग्राहयन्ति । तेन व्याध्यावस्थायाः रोगोत्तर-
कालजरोगाश्रयस्य च व्यवच्छेदं करोति । व्याधेरवश्यंभावि-
तया मूलव्याधेः स्वरूपत एव उपद्रवोऽवश्यं भवति । यद्यपि
केचित् सहवलदोषाः व्याधेरुपद्रवा युक्ताः सहोत्पन्नेन च
उपद्रवार्यो नास्ति तथापि ये गदा उपद्रवरूपा जायन्ते ते
सहोत्पन्नव्याधियोगतया उपद्रवा भण्यन्ते । परमार्थतस्तु सह-
भाविन उपद्रवा युक्ताः । किंतु रोगसंकरत्वेन तत्र जायन्त
इति । एतदुपद्रवलक्षणार्थं सुश्रुतः—‘तत्रोपसर्गो नाम यः
पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातमुपसर्पति स न्यून एव तेनो-
पद्रवसंज्ञ’ इति । उपद्रवप्रकारमाह—स्थूलेति । उपद्रवसंज्ञा-
निरुक्तिः पश्चाज्जायत इति व्याधुत्पादसमीपे उपद्रवतीति
उपद्रव इति निरुक्तोः । व्याधेर्गुणीभूत इति मूलव्याध्यपेक्षया
प्रधानमित्यर्थः । गुणीभूतत्वे हेतुमाह—तस्य प्रायः प्रधान-
प्रशमे शम इति । मूलव्याधिप्रशमाधीनशमत्वात् उपद्रवस्या-
प्राधान्यमित्यर्थः । प्रायःशब्देन च व्यभिचारवाचिना कचि-
उपद्रवस्य स्वतन्त्रा चिकित्साप्युक्ता । उपद्रवस्य तु आशुचि-
कित्सत्वं दर्शयति । उपद्रवे तित्तस्यं केशो भवति । तस्मादि-

त्यादि त्वरया चिकित्सेत् । सा चिकित्सा च मूलव्याधिप्रश-
मनेन तथा स्वतन्त्रापि भवतीति उक्तमेव ॥ ३८ ॥

सर्वायतनसमुत्थं सर्वलिङ्गव्यापिनं सर्वधात्व-
नुसारिणमाशुकारिणं महात्ययिकमिति सन्निपात-
विसर्पमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ ३९ ॥

संप्रति प्रक्रान्तं सन्निपातविसर्पमाह—सर्वेत्यादि । सर्वाय-
तनसमुत्थमिति सर्वहेतुभवम् । सर्वलिङ्गव्यापिनमिति वाता-
दिजोक्तसर्वलक्षणयुक्तम् । सर्वधात्वनुसारिणमिति विसर्पाश्र-
यत्वेन । अयुक्तानामपि धातूनां आश्रयित्वं दर्शयति ।
तथाहि मसूरिकायाः एवं तन्त्रान्तरे सकलधात्वाश्रयत्वमुक्तं
तदुत्सर्गतः विसर्पणां दोषातिमात्रदुष्ट्या सप्तधातुकेतरधातुदु-
ष्टिर्भवतीति ॥ ३९ ॥

तत्र वातपित्तश्लेष्मनिमित्ता विसर्पास्त्रयः सा-
ध्याः भवन्त्यग्निकर्दमाख्यौ पुनरनुपसृष्टेर्मर्मणि अ-
नुपहते वा शिरास्त्रायुमांसकृदेसाधारणक्रियाभि-
रुपायैः तावेवाभ्यस्यमानौ प्रशान्तिमापद्येयाताम-
नादरोपक्रान्तं पुनस्तयोरन्यतरौ हन्यात् देहमाश्वे-
वाशीविषवत् ॥ ४० ॥

तथा ग्रन्थिविसर्पमजातोपद्रवमारभेत चिकि-
त्सितुमुपद्रवोपद्रुतं त्वेनं परिहरेत् । सन्निपातजं
सर्वधात्वनुसारित्वादाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रम-
त्वाच्च असाध्यं विद्यात् ॥ ४१ ॥

मर्मणोति हृदयादिमर्मणि । साधारणक्रियादिभिरिति आ-
रम्भकदोषयोः क्रियाभिः । अभ्यस्यमानाविति सततमुप-
चर्यमाणौ अनादरोपक्रान्तमिति तेन पूर्वं सर्वथानुपक्रमे अनु-
पक्रान्ता इत्यनेन मारकत्वमुक्तम् । इह तु असम्यगुपक्रम
इति विशेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

तत्र साध्यानां साधनमनुव्याख्यास्यामः ॥ ४२ ॥
लङ्घनोल्लेखने शस्ते तित्कानां च सेवनम् ।
कफस्थानगते सामे रूक्षशीतैः प्रलेपयेत् ॥ ४३ ॥
पित्तस्थानगतेऽप्येतत्सामे कुर्याच्चिकित्सितम् ।
शोणितस्यावसेकं च विरेकं च विशेषतः ॥ ४४ ॥
मारुताशयसम्भूतेऽप्यादितः स्याद्विरूक्षणम् ।
रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ स्नेहनं न हितं मतम् ॥ ४५ ॥

तत्र साध्यानामित्यादिना चिकित्सामाह । उल्लेखनं वमनं ।
कफस्थानगत इति कर्ष्वकायगते । मारुताशयशब्देन च प-
क्षाशयादधःशरीरं गृह्यते ॥ ४२—४५ ॥

वातोल्बणे तित्कघृतं पैत्तिके च प्रशस्यते ।
लघुदोषे महादोषे पैत्तिके स्याद्विरेचनम् ॥ ४६ ॥
न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचयेत् ।
तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वङ्मांसरुधिरं पचेत् ॥ ४७ ॥

तस्माद्विरेकमेवादौ शस्तं विद्याद्विसर्पिणः ।

रुधिरस्यावसेकं च तद्व्यस्याश्रयसंज्ञितम् ॥ ४८ ॥

वातोत्वणे पैत्तिके च तिक्तघृतं प्रशस्यते । लघुदोषे इति
च्छेदः । तेन लघुदोषे पैत्तिके इति योज्यम् । बहुदोषायेति
पित्तस्य प्रकृतत्वात् बहुपित्तायेत्यर्थः । तेनेति विरेचनघृतेन ।
तद्व्यस्याश्रितसंज्ञितमिति तत् शोणितमस्य विसर्पस्य आश्रय-
त्वेन कथितं तेन शोणितावसेकात् आश्रयोच्छेदेन विसर्पो-
च्छेदो भवतीत्यर्थः ॥ ४६—४८ ॥

इति वीसर्पनुत्प्रेक्तं समासेन चिकित्सितम् ।”

एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥ ४९ ॥

मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ।

वमनं संप्रदातव्यं विसर्पे कफपित्तजे ॥ ५० ॥

पटोलपिचुमर्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन च ।

विसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रियैः सह ॥ ५१ ॥

यांश्च योगान् प्रवक्ष्यामि कल्पेषु कफपित्तिनाम् ।

विसर्पिणां प्रयोज्यास्ते दोषनिर्हरणाः परम् ॥ ५२ ॥

मुस्तनिम्बपटोलानां चन्दनोत्पलयोरपि ।

शारिवामलकोशीरमुस्तानां वा विचक्षणः ॥ ५३ ॥

व्यासत इति विस्तरेण । कफपित्तिनामिति व्यस्तसमस्त-
कफपित्तजानाम् ॥ ४९—५३ ॥

पाययेत कषायान् हि सिद्धान्वीसर्पनाशनान् ।

किराततिक्तकं लोभ्रं दुरालभां सचन्दनाम् ॥ ५४ ॥

नागरं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलं सविभीतकम् ।

मधुकं नागपुष्पं च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ ५५ ॥

प्रपौण्डरीकं मधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।

नागपुष्पं च लोभ्रं च तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ५६ ॥

किराततिक्तादिरपि कषायः । तेनैव विधिनेति मुस्तयो-
गोक्तकषायविधिना ॥ ५४—५६ ॥

द्राक्षां पर्यटकं शुण्ठीं गुडुचीं धन्वयासकम् ।

निशापर्युषितं दद्यात्तृणाविसर्पशान्तये ॥ ५७ ॥

पटोलं पिचुमर्दं च दावीं कटुकरोहिणीम् ।

यष्ट्याह्वां त्रायमाणां च दद्याद्विसर्पशान्तये ॥ ५८ ॥

पटोलादिकषायं वा पिबेत्त्रिफलया सह ।

मसूरविदलैर्युक्तं घृतमिश्रं प्रदापयेत् ॥ ५९ ॥

पटोलपत्रमुद्गानां रसमामलकस्य च ।

पाययेत घृतोन्मिश्रं नरं विसर्पपीडितम् ॥ ६० ॥

यच्च सर्पिर्महातिकं पित्तकुष्ठनिवर्हणम् ।

निर्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्विसर्पशान्तये ॥ ६१ ॥

त्रायमाणाघृतं सिद्धं गौलिमके यदुदाहृतम् ।

विसर्पाणां प्रशान्त्यर्थं दद्यात्तदपि बुद्धिमान् ॥ ६२ ॥

त्रिवृच्चूर्णं समालोढ्य सर्पिषा पयसापि वा ।

अर्मांभुना वा संयोज्य मृद्रीकानां रसेन वा ॥ ६३ ॥

विरेकार्थं प्रयोक्तव्यं सिद्धं विसर्पनाशनम् ।

त्रायमाणाघृतं वापि पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ६४ ॥

निशापर्युषितमिति शीतकषायं । अयंच शीतकषायविधिः

पटोलेत्यादावपि ग्राह्यः । मसूरविदलैरिति मसूराणां विदलैः ।

नचात्र विदला इयामा तस्याः स्त्रीलिङ्गत्वात् ॥ ५७—६४ ॥

त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ।

प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं विसर्पज्वरनाशनम् ॥ ६५ ॥

रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।

स एव गुरुकोष्ठाय त्रिवृच्चूर्णयुतो हितः ॥ ६६ ॥

त्रिफलारसादिभिः समं घृतं देयम् । गुरुकोष्ठाय इति कू-
रुकोष्ठाय । दोषपूर्णकोष्ठं गुरुकोष्ठमाहुः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

दोषे कोष्ठगते भूय एतत्कुर्याच्चिकित्सितम् ।

शाखादुष्टे तु रुधिरं रक्तमेवादितो हरेत् ॥ ६७ ॥

मिषग्वातान्वितं रक्तं विषाणेनाभिनिर्हरेत् ।

पित्तान्वितं जलौकाभिः कफान्वितमलावुभिः ॥ ६८ ॥

यथासन्नं विकारस्य व्यधयेदाशु वासिनाम् ।

त्वङ्मांसस्नायुसंक्लेदो रक्तक्लेदाद्धि जायते ॥ ६९ ॥

अन्तःशरीरे संशुद्धे दोषे त्वङ्मांससंश्रिते ।

आदितः स्वल्पदोषाणां क्रिया बाह्या प्रवक्ष्यते ७०

उदुम्बरत्वङ्माधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।

नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च प्रदेहः सघृतो हितः ॥ ७१ ॥

दोषे कोष्ठगते भूय इत्यत्र भूयःशब्दः शाखाश्रयदोषे

वाच्यः । दुष्टरक्ते चिकित्सामाह—शाखादुष्ट इत्यादि । शा-

खायां दोषे रक्ते च दुष्टे । दोषविशेषेण रक्तावसेकोपायमाह-

वातान्वितमित्यादि । रक्तावसेकविशेषविधानं चेह पराधिका-

रत्वान्नोक्तम् । तच्च सुश्रुते ज्ञेयम् । यथासन्नमिति या विकार-

प्रत्यासन्नामिसंयधयेत् । सिराव्यधश्च सर्वसाधारणः । रक्ता-

नपहरणे दोषमाह । त्वङ्मांसेत्यादौ त्वङ्मांसेत्यादि आदित

इति । विरेचनशोणितमोक्षणाभ्यां क्रिया । बाह्या इति लेप-

सेकादिका आह ॥ ६७—७१ ॥

न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ।

विसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताप्लुतः ॥ ७२ ॥

कालीयं मधुकं हेम वल्यं चन्दनपद्मकम् ।

पला मृणालं फलिनी प्रलेपः स्याद्धृताप्लुतः ॥ ७३ ॥

शाद्वलं च मृणालं च शङ्खचन्दनमुत्पलम् ।

वेतसस्य च मूलानि प्रदेहः स्यात्सतण्डुलः ॥ ७४ ॥

शारिवा पद्मकिञ्जल्कमुशीरं नीलमुत्पलम् ।

मञ्जिष्ठा चन्दनं लोभ्रमभया च प्रलेपनम् ॥ ७५ ॥

नलदं च हरेणुश्च लोभ्रं मधुकपद्मकौ ।

दूर्वा सर्जरसश्चैव सघृतं स्यात्प्रलेपनम् ॥ ७६ ॥

यावकाः सक्तवश्चैव सर्पिषा सह योजिताः ।

प्रदेहो मधुकं वीरा सघृता यवसक्तवः ॥ ७७ ॥

बलामुत्पलशालूकं वीरामगुरुचन्दनम् ।
 कुर्यादालेपनं वैद्यो मृणालं च विसान्वितम् ॥७८॥
 यवचूर्णं समधुकं सघृतं च प्रलेपनम् ।
 हरेणवो मसूराश्च समुद्राः श्वेतशालयः ।
 पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्वे वा सर्पिषा सह ७९
 पद्मिनी कर्दमः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव वा ।
 शङ्खः प्रवालः शुक्तिर्वा गैरिको वा घृताद्भुतः ॥८०॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं बला शालूकमुत्पलम् ।
 न्यग्रोधपत्रं दुग्धीका सघृतं स्यात्प्रलेपनम् ॥ ८१ ॥
 विसानि च मृणालं च सघृता च कशेरुका ।
 शतावर्या विदार्याश्च कन्दौ धौतघृताद्भुतौ ॥ ८२ ॥
 शैवालं नलमूलानि गोजिह्वा वृषकर्णिका ।
 इन्द्राणिशाकं सघृतं शिरीषत्वग्बलाघृतम् ॥ ८३ ॥

न्यग्रोधपादा इति न्यग्रोधप्ररोहाः । कदलीगर्भा गर्भस्था
 कदली । कालेयं कालेयकाष्ठमित्यर्थः । हेम इति नागकेशरचू-
 णम् । वल्यं कैवर्तमुस्तकम् । शाद्वलं दूर्वा । मृणालमुशीरं ।
 वीरा विदारीकन्दः । हरेणवो वर्द्धनकलायः । श्वेतशालयं अ-
 कुलितशुक्लधान्यानि । दुग्धिका खनामख्याता । मृणालं पद्म-
 नालिका । वृषपर्णी मूषिकपर्णिका । काकाह्वा गोष्ठोदुम्बरिका ।
 इन्द्राणिनिर्गुण्डी । बलाघृतमिति छेदः ॥ ७८—८३ ॥

न्यग्रोधोदुम्बरप्लक्षवेतसाश्वत्थपल्लवैः ।
 त्वक् कल्कैर्वहुसर्पिष्कैस्तैरेवालेपनं हितम् ॥ ८४ ॥
 प्रदेहाः सर्वे एवैते वातपित्तोत्वणे शुभाः ।
 सकफे तु प्रवक्ष्यामि प्रलेपानपरान् शुभान् ॥ ८५ ॥
 त्रिफलां पञ्चकोशीरं समङ्गां करवीरकम् ।
 नलमूलान्यनन्तं च प्रदेहमुपकल्पयेत् ॥ ८६ ॥
 खदिरं सप्तपर्णं च मुस्तमारग्वधं धवम् ।
 कुरण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं मिषक् ॥ ८७ ॥
 आरग्वधस्य पत्राणि त्वचं श्लेष्मान्तकस्य च ।
 इन्द्राणीशाकं काकाह्वां शिरीषकुसुमानि च ॥ ८८ ॥
 शैवालं नलमूलानि वीरा गन्धप्रियङ्गुकौ ।
 त्रिफलां मधुकं वीरां शिरीषकुसुमानि च ॥ ८९ ॥
 प्रपौण्डरीकं ह्रीवेरं दावीं त्वङ्गाधुकं बलाम् ।
 पृथगालेपनं कुर्याद्वन्धशः सर्वशोऽपि वा ॥ ९० ॥
 प्रदेहाः सर्वे एवैते देयाः स्वल्पघृतायुताः ।
 वातपित्तोत्वणे ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः ॥ ९१ ॥
 प्रदेहाः सर्वे एवैते कर्तव्याः संप्रसादनाः ।
 क्षणे क्षणे युज्यमाना पूर्वमुद्धृत्य लेपनम् ॥ ९२ ॥

लक्षः अल्पदीर्घपत्रः । प्रदेहा इत्यनेन पूर्वोक्तप्रदेहानां
 भिन्नविषयाणां कफेऽनधिकारात् अपरान् प्रदेहानाह—सक-
 फेयादि । अनन्ता उत्पलसारिवा । कुरण्टको म्लानकः । श्ले-
 ष्मातको बहुवारक इति प्रसिद्धः । इन्द्राणीशाकं केचित् म-

त्स्याक्षक इति आहुः । निर्गुण्डीति परे । गन्धप्रियङ्गुकौ इति
 व्यस्तसमस्तयोगः । सर्वे एवेत्यत्र एतेति कफविहिताः प्रदेहाः ।
 वातपित्तोत्वण इत्यत्र यद्यपि साक्षात्प्रदेहा न विहिताः
 तथापि इहैवात्र रक्तपित्तोत्वणे विहितास्तत्रैव द्रव्यगुणतो
 वातहरद्रव्यकृताधिकाः अधिकसर्पिर्युताः वाते कर्तव्या इति
 ज्ञेयम् ॥ ८४—९२ ॥

घृतेन शतघौतेन प्रदिह्यात्केवलेन च ।
 घृतमण्डेन शीतेन पयसा मधुकाम्बुना ॥ ९३ ॥
 पञ्चवल्ककपायेण सेचयेच्छीतलेन वा ।
 वातासृक् पित्तबहुलं विसर्पं बहुशो मिषक् ॥ ९४ ॥
 सेचनास्ते प्रदेहा ये त एव घृतसाधनाः ।
 ते चूर्णयोगा विसर्पचूर्णानामवचूर्णनाः ॥ ९५ ॥
 दूर्वास्वरससिद्धं च घृतं स्याद्गणरोपणम् ।
 दावींत्वङ्गमधुकं लोभ्रं केशराश्चावचूर्णनम् ॥ ९६ ॥
 पटोलः पिचुमर्दस्तु त्रिफला मधुकोत्पले ।
 एतत्प्रक्षालनं सर्पिर्व्रणचूर्णं प्रलेपनम् ॥ ९७ ॥
 प्रदेहाः सर्वे एवैते कर्तव्याः संप्रसादनाः ।
 क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः पूर्वमुद्धृत्य लेपनम् ॥ ९८ ॥
 अनवीने घृते पूर्वं प्रदेहा बहुशोधनाः ।
 देयाः प्रदेहाः कफजे पर्याधानोद्धृते घनाः ॥ ९९ ॥
 त्रिभागाङ्गुष्ठमात्रः स्यात्प्रलेपः कल्कपेषितः ।
 नातिस्निग्धो न रुक्षश्च न पिण्डो न द्रवः समः १००

घृतमण्डो घृतसंतानिकः । पञ्चवल्कं तन्त्रान्तरे उक्तं—
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः । सर्वैरेकत्रसंयुक्तैः पञ्च-
 वल्कलमुच्यते । प्रदेहार्थद्रव्याण्येव परिसेचने घृतसाधनेऽव-
 चूर्णतेऽपि विदध्यात् । दावींलयादौ एतैर्द्रव्यादिभिः प्रक्षालन-
 काथः कर्तव्यः । तथा घृतं च अनेनैव तथा चूर्णं च प्रलेपनं
 कर्तव्यम् । संप्रसादना इति सर्वर्णकरा सर्वर्णत्वे साध्ये
 कर्तव्या इत्यर्थः । किंवा संप्रसादना इति रक्तपित्तप्रसादनाः ।
 तेनायमर्थः । एते रक्तपित्ते प्रदेहाः कर्तव्याः य एते कर्तव्याः
 प्रदेहाः उक्तास्ते क्षणे क्षणे पूर्व लेपनमुद्धृत्य प्रयोक्तव्याः । न
 चिरेण नापि पूर्वप्रलेपनोपरि इत्यर्थः । पूर्व च लेपनमुद्धृत्य
 कर्तव्याः तथा बहुशो घनाः प्रतनुका इत्यर्थः । कफप्रदेहानां
 विशेषमाह—देया इत्यादि । पर्याधानोद्धृत इति शुष्कोद्धृते
 ॥ ९३—१०० ॥

न च पर्युषितं लेपं कदाचिदवचारयेत् ।
 न च तेनैव लेपेन पुनर्जातु प्रलेपयेत् ॥ १०१ ॥
 क्लेदविसर्पशूलानि सोष्णभावात्प्रवर्तयेत् ।
 लेपो ह्युपरि पट्टस्य कृतः स्वेदयति व्रणम् ॥ १०२ ॥
 स्वेदजाः पिडकास्तस्य कण्डूश्चैवोपजायते ।
 उपर्युपरि लेपस्य लेपो यद्यवचार्यते ॥ १०३ ॥
 तानेव दोषाक्षनयेत्पट्टस्योपरि यान्कृतः ।

अतिक्लिग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्यते ॥ १०४ ॥
 त्वचि न श्लिष्यते सम्यक् न दोषं शमयत्यपि ।
 तन्वालिप्तं न कुर्वीत संशुष्को ह्यापुटायते ॥ १०५ ॥
 न चौषधिरसो व्याधिं प्राप्नोत्यपि च शुष्यति ।
 तन्वालिप्तेन ये दोषास्तानेव जनयेद्भृशम् ॥ १०६ ॥
 संशुष्कः पीडयेद्वाधिं निस्नेहो ह्यवचारितः ।
 अन्नपानानि वक्ष्यामि विसर्पाणां निवृत्तये ॥ १०७ ॥
 लङ्घितेभ्यो हितो मन्थो रूक्षः सक्षौद्रशर्करः ।
 मधुरः किञ्चिदम्लो वा दाडिमामलकान्वितः १०८
 सपरुषकमृद्वीकः सखर्जूरः शृताम्बुना ।
 तर्पणैर्यवशालीनां सस्नेहा वावलेहिका ॥ १०९ ॥
 जीर्णे पुराणशालीनां यूपैर्भुञ्जीत भोजनम् ।
 मुद्गान् मसूरांश्चणकान्यूपार्थमुपकल्पयेत् ॥ ११० ॥
 अन्मलान्दाडिमाम्लान्वा पटोलामलकैः सह ।
 जाङ्गलानां च मांसानां रसांस्तस्योपकल्पयेत् १११
 रूक्षान्परुषकद्राक्षादाडिमामलकान्वितान् ।
 रक्ताः श्वेता महाह्वाश्च शालयः षष्टिकैः सह ११२
 भोजनार्थं प्रशस्यन्ते पुराणाः सुपरिष्कृताः ।
 यवगोधूमशालीनां सात्स्यान्येव प्रदापयेत् ॥ ११३ ॥
 येषां नात्युचितः शालिर्नरा ये च कफाधिकाः ।
 विदाहीन्यन्नपानानि विरुद्धं स्वपनं दिवा ॥ ११४ ॥

अन्नपानमाह—जीर्णे इति । अवलेहिकारूपेऽन्ने जीर्णे । जाङ्ग-
 लानामित्यादौ रूक्षानित्यनेन स्नेहविरहेण रूक्षमांसकृतत्वेन रूक्ष-
 त्वं ज्ञेयम् । रक्ताश्वेतामहाह्वा इति । रक्तशालयः श्वेतशालयो
 महाशालयः । श्वेतशालिर्मागधे पुण्डरीकशालिरिति ख्याता ।
 यवगोधूमेत्यादि शालिर्महाशालिः यवगोधूमशालीनां सात्स्यं
 तदेव प्रयोजयेत् । येषां च शालिर्नात्युचितः नाभ्यस्तः तेषां
 यवगोधूमावेव ज्ञेयौ । तयोः कफाविरुद्धत्वात् विसर्पहित-
 त्वाच्च । उक्तं हि—‘सर्वं मधुरं कफकरं अन्यत्र पुराणयव-
 शालिगोधूमात्’ इति । विसर्पवर्ज्यानाह—विदाहीनीत्यादि ॥
 १०९—११४ ॥

क्रोधव्यायामसूर्याग्निप्रवातांश्च विवर्जयेत् ।
 कुर्याच्चिकित्सितान्यस्माच्छीतप्रायाणि पैत्तिके ११५
 रूक्षप्रायाणि कफजे स्नेहिकान्यनिलात्मके ।
 वातपित्तप्रशमनमग्निविसर्पणे हितम् ॥ ११६ ॥
 कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्दमसंज्ञिते ।
 रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा ग्रन्थिविसर्पमादितः ॥ ११७ ॥
 रूक्षणैर्लङ्घनैः सेकैः प्रदेहैः पाञ्चवल्गिकैः ।
 शिरामोक्षैर्जलौकोभिर्वमनैः सविरेचनैः ॥ ११८ ॥
 घृतैः कषायतिकैश्च कालज्ञैः समुपाचरेत् ।
 ऊर्ध्वा चाधश्च शुद्धाय रक्ते चाप्यवसेचित्ते ॥ ११९ ॥
 वातश्लेष्महरं कर्म ग्रन्थिविसर्पिणे हितम् ।

उत्कारिकाभिरुष्णाभिरुपनाहः प्रशस्यते ॥ १२० ॥
 क्लिग्धाभिवेशवारैर्वा ग्रन्थिविसर्पशूलिनः ।
 दशमूलोपसिद्धेन तैलेनोष्णेन सेचयेत् ॥ १२१ ॥
 कुष्ठतैलेन चोष्णेन यवक्षारयुतेन च ।
 गोमूत्रैः पत्रनिर्यूहैरुष्णैर्वा परिषेचयेत् ॥ १२२ ॥
 सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया चाश्वगन्धया ।
 शुष्कमूलककल्केन नक्तमालत्वचापि वा ॥ १२३ ॥
 विभीतकस्य वा ग्रन्थि कल्केनोष्णेन सेचयेत् ।
 बलां नागबलां पथ्यां भूर्जग्रन्थि विभीतकम् १२४
 वंशपत्राण्यग्निमन्थं कुर्याद्ग्रन्थिप्रलेपनम् ।
 दन्ती चित्रकमूलत्वक् सुधाकैः पयसी शुडः ॥ १२५ ॥
 भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भिन्ध्याच्छिलामपि ।
 वहिर्मागस्थितं ग्रन्थि किं पुनः कफसम्भवम् १२६

उत्कारिकेत्यादिना उष्णोपनाहमाह उष्णो बहलो लेपः । पा-
 क्यक्षारयुतेनेति पाकेन सुश्रुताद्युक्तविधानेन कृतक्षारः पाक्य-
 क्षारः किंवा पाक्यं पूतिकरञ्जं लवणं । गोमूत्रेत्यादौ पत्रं एर-
 ण्डादिकं पत्रं । नक्तमालं करञ्जकः । विभीतकत्वचमित्यत्र क-
 ल्केनेति योज्यम् । दन्तीत्यादौ लेपो भिन्ध्यां शिलामपि सकफ-
 ग्रन्थिं नितरां भिन्ध्यादिति भावः ॥ ११५—१२६ ॥

दीर्घकालस्थितं ग्रन्थि भिन्ध्याद्वा शेषजैरिमैः ।
 मूलकानां कुलत्थानां यूपैः सक्षारदाडिमैः ॥ १२७ ॥
 गोधूमान्नैर्यवान्नैर्वा सशीधुमधुशर्करैः ।
 सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलङ्गरसान्वितैः ॥ १२८ ॥
 त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पलीक्षौद्रसंयुतैः ।
 मुस्तभल्लातककुनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च ॥ १२९ ॥
 देवदारुगुडच्योश्च प्रयोगैर्गिरिजस्य च ।
 धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः ॥ १३० ॥
 अयोलवणपाषाणहेमताम्रप्रपीडनैः ।
 आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्वली स्थिरः
 ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदा नैवोपशम्यति ।
 अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्लोहेन वा हितः ॥ १३१ ॥
 पाकिभिः पाचयित्वा वा पाटयित्वा समुद्धरेत् ।
 मोक्षयेद्बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्लेशमागतम् ॥ १३३ ॥

इमैरिति वक्ष्यमाणैः । गिरिजं शिलाजतु । गिरिजप्रयोगश्च
 रसायनोक्तो ज्ञेयः । मुस्तसक्तवो मुस्तव्योष इत्यादिना कु-
 ष्ठोक्ताः । भल्लातकसक्तवो रसायनोक्ताः । अयो लवणेत्यादि
 तत्प्रायःप्रभृतिभिः पीडनैरित्यर्थः । शरैर्लोहेनेति शरेण तापि-
 तेन । पाकिभिरिति पाचनपिण्डैः ॥ १२७—१३३ ॥

पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम् ।
 धूमो विरेकः शिरसः स्वेदनं परिमर्दनम् ॥ १३४ ॥
 अपशम्यति दोषे च पाचनं वा प्रशस्यते ।
 प्रक्षिप्ते दाहपाकाभ्यां म्रिमक् शोधनरोपणैः ॥ १३५ ॥

बाह्यैश्चाभ्यन्तरैश्चैव व्रणवत् समुपाचरेत् ।
कम्पित्यकं विडङ्गानि दार्ढ्यकारञ्जकं फलम् ।
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं ग्रन्थिव्रणचिकित्सितम् ॥ १३६ ॥
द्विव्रणीयोपदिष्टेन कर्मणा चाप्युपाचरेत् ।
देशकालविभागज्ञो व्रणग्रन्थविसर्पवित् ॥ १३७ ॥
इति ग्रन्थविसर्पचिकित्सा ।

पुनश्चेत्यादिना उक्तापि धूमादयः पुनः अपनीतग्रन्थविष-
यतया विधीयन्ते तेनचेह न पुनरुक्तिः ॥ १३४—१३७ ॥

“य एव विधिद्विष्टो ग्रन्थीनां विनिवृत्तये ।
स एव गलगण्डानां कफजानां निवृत्तये ॥ १३८ ॥
गलगण्डास्तु वातोत्था ये कफानुगता नृणाम् ।
घृतक्षीरकषायाणामभ्यासान्न भवन्ति ते ॥ १३९ ॥
ग्रन्थिव्रणचिकित्सिते युक्तं तदेवातिदिशन्नाह—य एवेत्या-
दिना । गलगण्डानामिति बहुवचनानि गलगण्डमाला
अपची विवक्षितानि ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

यानीहोक्तानि कर्माणि विसर्पाणां निवृत्तये ।
एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ १४० ॥
विसर्पो न ह्यसंस्पृष्टो रक्तपित्तेन जायत ।
तस्मात्साधारणं सर्वमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥ १४१ ॥
विशेषो दोषवैषम्यान्न च नोक्तः समासतः ।
समासव्यासनिर्दिष्टां क्रियां विद्वानुपाचरेत् १४२”

विसर्पे रक्तमोक्षणस्तुतिमाह—यानीत्यादि । रक्तमोक्षणे
एव कुतः प्राधान्यमित्याह—विसर्पो नेत्यादि । साधारणमिति
वातकफविसर्पे रक्तपित्तहरं चिकित्सितं युक्तमित्यर्थः ॥ १४०
—१४२ ॥

भवन्ति चात्र ।

निरुक्तनामभेदाश्च दोषा दृष्याणि हेतवः ।
आश्रयो मार्गतश्चैव विसर्पगुरुलाघवम् ॥ १४३ ॥
लिङ्गान्युपद्रवा ये च यल्लक्षण उपद्रवाः ।
साध्यत्वं न च साध्यानां साधनं च यथाक्रमम् ॥
इति पिप्रक्षवे सिद्धिमश्विवेशाय धीमते ।
उक्तं भगवता ह्येतद्विसर्पाणां चिकित्सिते ॥ १४५ ॥
इति चरकसंहितायां विसर्पचिकित्सितं नाम
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

निरुक्तमित्यादिसंग्रहः । यल्लक्षणोपद्रव इति यादृक्लक्षणो-
पद्रवेण न साध्यमित्यर्थः । पिप्रक्षवे प्रष्टुमिच्छवे ॥ १४३
—१४५ ॥ इति विसर्पचिकित्सितं समाप्तम् ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातस्तृष्णारोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

“ज्ञानप्रशमतपोभिः ख्यातोऽत्रिसुतो जगद्धितेऽभि-
रतः ।
तृष्णानां प्रशमार्थं चिकित्सितं प्राह पञ्चानाम् ॥ १ ॥

विसर्पे प्रायेण तृष्णा उपद्रवरूपा भवति इति विसर्पानन्तरं
तृष्णाचिकित्सितमुच्यते । ज्ञानं विज्ञानं । प्रशमः शान्तिः । तप-
श्चाद्रायणादि । चिकित्सितं चिकित्साविधायको ग्रन्थः । निदा-
नाद्यभिधानं च चिकित्सार्थमेव निदानादिज्ञानपूर्वकलाचिकि-
त्सायाः । पञ्चानामिति वचनेन पञ्चानामपि चिकित्साविष-
यत्वं दर्शयति । नहि कासश्वासवदस्यासाध्यत्वम् । तथा सुश्रु-
तोक्तनिरुक्तिः पञ्चसपि तृष्णास्तु भवति । उक्तं हि सुश्रुते—
‘तिस्रः स्मृतास्ता क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथा ह्यामसमुद्भवाच्च ।
सप्तमी भक्तनिमित्तजाचे’ति ॥ १ ॥

क्षोभाद्भयाच्छ्रमादपि शोकात्क्रोधाद्विलङ्घनान्म-
द्यात् ।

क्षाराम्ललवणकटुकोष्णरूक्षशुष्काग्नसेवामिः ॥ २ ॥
धातुक्षयगदकर्षणवमनाद्यतियोगसूर्यसन्तापैः ।
पित्तानिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान्धातूश्च शोषयतः ॥ ३ ॥
रसवाहिनीश्च नालीर्जिह्वामूलगलतालुक्लोमः ।
संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ ॥ ४ ॥
पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तमतो न याति शमम् ।
घोरव्याधिकृशानां प्रभवत्युपसर्गभूता सा ॥ ५ ॥

क्षोभादित्युक्तनिदानस्य योगात् वातपित्तकर्तृत्वं चोन्नेयं ।
पित्तानलाविति सर्वतृष्णासंप्राप्तिग्रन्थः । सौम्याद्धातूनि सोम-
गुणातिरिक्तानि । प्रदूषयतः इति षोडशंशेन दूषयतः । द्वितीया-
बहुवचनातं देह इत्यनेन एतासां तृष्णानां शरीरद्वयं दर्श-
यति । या हि मानसी तृष्णा सा शरीरे इच्छाद्वेषात्मिका ।
दुःखात्प्रवर्तते इति । या तु देहाश्रयदोषकारणा सा देहजेति
भावः । स्वाभाविकतृष्णा अपि वातपित्ते आरंभे एव । तर्हि
साप्यत्र न गृह्यते । मैवं इह अस्वाभाविकव्याधिप्रकरणे नाधि-
कार इति कृत्वा स्वाभाविकतृष्णाकरवातपित्ताभ्यां वक्ष्यमाण-
तृष्णाकरवातपित्तानां विशेषमाह—पीतं पीतमित्यादि । प्रकृ-
ततृष्णारंभकौ पित्तवातौ पीतं पीतं जलं शोषयतः । अतो ज-
लशोषणत्वात् शमं न याति । स्वाभाविकयां जलं पीत्वा शां-
तिमधिगच्छतीति भावः । उपद्रवरूपतृष्णोत्पादमाह—घोरे-
त्यादि । उपसर्गरूपेति उपद्रवरूपा ॥ २—५ ॥

प्राग्रूपं मुखशोषं खलक्षणं सर्वदाम्बुकामित्वम् ।
तृष्णानां सर्वासां लिङ्गानां लाघवमपायः ॥ ६ ॥

तृष्णाप्राग्रूपमाह—प्राग्रूपमित्यादि । प्राग्रूपकथने एव मध्ये
तृष्णानामव्यभिचारिलक्षणमाह—खलक्षणमिति । अव्यभि-
चारिलक्षणं यथा ज्वरस्य संतापः । पुनः प्रकृतं प्राग्रूपमाह—
लिङ्गानां लाघवमिति । वक्ष्यमाणवातादिजतृष्णालिङ्गानां अ-
ल्पत्वं पूर्वरूपावस्थायां वक्ष्यमाणलक्षणाते कानिचिच्च न स-

वन्त्येव । उक्तं च—‘अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतं’ इति । किंवा यदेतत्प्राग्भुपं मुखशोषः सर्वदांमुकामिलम् । एतच्च खलक्षणं तृष्णानां मुखशोषं सर्वदांमुकामित्वं खल-
क्षणं तथा पूर्वरूपं च भवतः । ये तु प्राग्भुपं मुखशोषः सर्व-
दांमुकामिलमिति पठन्ति तेषां मध्ये तृष्णायाः खलक्षणं
नोक्तं स्यात् । उक्तं च—‘खलक्षणं तु तृष्णानां सर्वदांमुपि-
पासिते’ति । किंवा मुखशोषे एव सर्वदांमुकामित्वं च लि-
ङ्गानां च लाघवं रोगरूपायास्तृष्णाया आगमनमित्यर्थः । तृ-
ष्णानां व्युपरमो वक्ष्यमाणलिङ्गानामन्यथात्वम् । सर्वदोच्छेदो
हि तृष्णालक्षणानां न भवत्येव । सहजतृष्णाग्रस्तत्वेन तल्लक्ष-
णानां अल्पमात्रतयावस्थानात् । लिङ्गानां लाघवमाश्रूपादः ।
अपायो मारणमिति कृत्वा तृष्णानामसाध्यतालक्षणमिदमु-
च्यते ॥ ६ ॥

मुखशोषस्वरभेदभ्रमसंतापप्रलापसंस्तम्भान् ।
ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वाकर्कशतां चित्तनाशं च ॥ ७ ॥
जिह्वानिर्गममरुचिं बाधिर्यं मर्मदूयनं सादम् ।
तृष्णोद्भूता कुरते पञ्चविधा लिङ्गतः शृणु ताम् ॥ ८ ॥

सर्वतृष्णानामुपद्रवानाह—मुखशोष इत्यादि । ये तु मुख-
शोषादीनि लक्षणान्याहुस्तन्मते तृष्णोपद्रवानाभिधानं स्यात् ।
उपद्रवाश्चाध्यायसंग्रहे संगृहीताः तेनातिशयवृद्धाः मुखशोषा-
दय उपद्रवाः । वृद्धास्तु लिङ्गानीति व्यवस्था ॥ ७ ॥ ८ ॥

अव्धातुं देहस्थं कुपितः पवनो यदा विशेषयति ।
तस्मिन्शुष्के शुष्यत्यवलस्तृष्यत्यथ विशुष्यन् ॥ ९ ॥
निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कविरसमुखता च
स्रोतोऽवरोध इति च स्याद्विज्ञं वाततृष्णायाः ॥ १० ॥

अव्धातुमित्यादिना पञ्चानां पृथक् संप्राप्तिमाह । कुपितः
देहे नानारसादिरूपतया स्थितं अव्धातुं शुष्केऽव्धातौ शुष्य-
तीति योज्यम् । स्रोतोवरोध इति प्रत्युपधातः ॥ ९ ॥ १० ॥

पित्तं मतं कुपितमाग्नेयं कुपितं तापयत्यपां धातुम् ।
संतप्तः स हि जनयेत्तृष्णां दाहोल्बणां नृणाम् ॥ ११ ॥
तिकास्यत्वं शिरसो दाहः शीताभिनन्दता मूर्च्छा ।
पीताक्षिमूत्रवर्चस्त्वमाकृतिः पित्ततृष्णायाः ॥ १२ ॥

पित्तमित्यादिना पित्तजामाह शरीरसंख्याशरीरेवमुक्तम्
यद्भवं सरं स्निग्धं मन्द-स्निग्धं मृदु पिच्छिलरसरधिरवसाक-
फपित्तमूत्रखेदादि तदाप्यं रसो रसनंचेत्त्यनेन तथा तत्रैव
यत्पित्तमित्यनेन द्रव्यात्मकत्वं पित्तस्य यद्यप्युक्तं तथाप्याग्नेय-
बाहुल्यात् पित्तमाग्नेयमेवेति दर्शयन्नाह—पित्तं मतमाग्नेय-
मिति । द्रव्यात्मकत्वेऽपि च पित्तस्याग्नेयांशप्राधान्यात् अन्य-
त्रापि सौम्याग्नेयवायव्याधिकारभेदैः पैतिकविकाराः आग्नेय-
त्वेन गृहीता एव । संतप्तः सहीति स अव्धातुः संतप्तः ।
संतप्तः सहीति पाठपक्षे पित्तमेव जनयेदिति योज्यम् । अत्र

अव्धातुर्जनयति तदा पित्तसंतप्तएव जनयतीति पित्तस्यैव
कर्तृत्वम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

तृष्णाऽमप्रभवा साप्याग्नेयामपित्तजनितत्वात् ।
लिङ्गं तस्याश्चारुचिराध्मानकफप्रसेकौ च ॥ १३ ॥
देहो रसजोऽम्बुभवो रसश्च तस्य क्षयाच्च तृष्येत्तु ।
दीनस्वरः प्रताम्यन्संशुष्कहृदयगलतालुः ॥ १४ ॥

तृष्णेत्यादिनाऽऽमजामाह । आमशब्देन च समानलक्षण-
तया कफजेऽपि गृह्यते । साप्याग्नेयामित्यनेन पूर्वेपरिज्ञातं
सर्वासां वातपित्तजन्यत्वं समुच्यति । वातश्च तृष्णाकरणे-
नोक्तो अपि अत्र प्रधानं । अन्यत्राप्युक्तं—‘दर्शनं पक्विरूष्मा
च क्षुत्तृष्णा देहमार्दवं । प्रभावप्रसादौ मेधा पित्तकर्माविकार-
रज’मिति । आमपित्तजनितत्वादिति आमावरोधवृद्धपित्तज-
नितत्वादित्यर्थः । देहोरसज इत्यादिना आहाररसात्सर्वधातु-
लमुत्पद्यते । सच रसो देहपोषकोऽम्बुभव इति आप्यः तस्य
क्षयादिति रसक्षयात् अम्बुक्षयो भवति तेन चाम्बुक्षयेण
पुरुषः पानीयप्रार्थनारूपतृष्णायां युक्तो भवतीति दर्शयति ।
उक्तं हि सुश्रुते—‘दोषधातुमलक्षणीं वलक्षणींऽपि मा-
नवः । अन्नपानं स्वयोनिरुद्धं यत्तद्द्वयपानं प्रकांक्षतीति
इहापि चोक्तम् । रससंक्षये तृष्यति ॥ १३ ॥ १४ ॥

भवति खलु सोपसर्गात्तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ।
ज्वरमहेक्ष्यशोषश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ॥ १५ ॥

भवतीत्यादिनोपसर्गाजामाह—ज्वराद्युपद्रवरूपा भवति ।
कष्टेति कष्टसाध्या । एवं प्राक्सूत्रितवातपित्तामां बुक्षयोप-
सर्गात्मिका पञ्च तृष्णा व्याहृताः । अत्रैव सुश्रुतोक्ता कफजा
सामजायामवरुद्धा क्षतजा उपसर्गात्मिकायामवरुद्धा । अन्न-
जाया आमैर्नैवान्तर्भावनीया ॥ १५ ॥

सर्वास्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ।
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥ १६ ॥

इदानीं तृष्णाया असाध्यतालक्षणमाह—सर्वाखित्यादि ।
घोरोपद्रवयुक्तेति पीडाकरोपद्रववती ॥ १६ ॥

नाग्निं विना हि तर्षः पवनाद्वातौ हि शोषणे हेतू ।
अव्धातो रतिवृद्धावपां क्षये तृष्यते नरो हि ॥ १७ ॥
गुर्वन्नपयःस्नेहैः संमूर्च्छन्निर्विदाहकाले च ।
यस्तृष्येद्धृतमार्गे तत्राप्यनिलानलौ हेतू ॥ १८ ॥
तीक्ष्णोष्णरूक्षभावान्मद्यं पित्तानिलौ प्रकोपयति ।
शोषयतोऽपां धातुं तावेव मद्यशीलानाम् ॥ १९ ॥
तप्तास्त्रिव सिकतासु हि तोयमाशुष्यति क्षितम् ।
तेषां संतप्तानां हिमजलपानान्भवति शर्म ॥ २० ॥

संप्रति तृष्णान्तराणां उक्ततृष्णायामेवान्तर्भावं दर्शयन्
उक्तवचन्यतृष्णानामपि वातपित्तक्षयजन्यत्वमाह—नाग्निमि-
त्यादि । कसात्पुनः अग्निनातौ विना तर्षो न भवतीत्याह ।

तौ हि अतिवृद्धौ पित्तरूपौ अग्निवातौ अन्धातु शोषणे हेतुः । तस्मान्नाग्निवातौ विना तर्ष इत्युक्तमित्यर्थः । एवमग्निवाताभ्यां कृतेऽपांक्षये स्वरूपादेव नरस्तृष्यति । एवं पित्तवातहता-
न्धातुक्षयजत्वमभिधाय अन्तर्भावनीयतृष्णामाह—गुर्वन्ने-
त्यादि । संमूर्च्छद्विरिति एकतां गच्छद्भिः । अत्र वातो वृद्धः
संमूर्च्छने अमुष्य तृष्णाकरः विदाहकाले च तृष्णा तत्र पित्तं
तृष्णाकरम् । भयजामपि अन्तर्भावयन्नाह—तीक्ष्णोष्णेत्यादि ।
सिकतासु हि तोयमिति प्रशमकथनं । शर्मेति सुखम् ॥ १७—२० ॥

शिशिरस्नातस्योष्मा रुद्धः कोष्ठं प्रपद्य तर्षयति ।
तस्मान्नोष्णः क्लान्तो भजेत सहसा जलं शीतम् २१
लिङ्गं सर्वास्वेतास्वनिलक्षयात्पित्तजं भवत्यथ तु ।
पृथगागमाच्चिकित्सितमतः प्रवक्ष्यामि तृष्णानाम्

शीतजामन्तर्भावयन्नाह—शिशिरेत्यादि । शिशिरं शीतं
ऊष्मा रुद्ध इति शीतस्पर्शे बलेन वह्निर्निर्गच्छन् रोमकूपैः
ऊष्मावरुद्धः प्रतीपीकृतः । एतेन एतस्यापि पित्तजत्वमुक्तम् ।
न सहसेत्यनेन विश्रमार्थं शीतजलसेवायां न तथाविधा
तृष्णा भवतीति दर्शयति । संप्रति मित्रसंमूर्च्छनादीनां यथो-
क्तक्रमेण अनिलपित्तजावरोधमभिधाय सर्वासामेवानिलक्षय-
पित्तजत्वं उपदर्शयन्नाह—लिङ्गं सर्वास्वित्यादि । पृथगागमा-
दिति पृथक्हेतुत्वात् । आगच्छत्यस्मादिति आगमो हेतुः ।
वातादिहेतुमेवाच्चिकित्सितमेदं वक्ष्यामीत्यर्थः । किंवा पृथक्
हि चिकित्सितं वक्ष्यामि आगमादिति आयुर्वेदागमप्राप्त्यात् ।
आगमे तृष्णानां भेदेन चिकित्साभिधानात् अहमपि पृथक्
चिकित्सां वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

अपां क्षयाद्धि तृष्णा संशोष्य नरं प्रणाशयेदाशु ।
तस्मादैन्द्रं तोयं समधु पिवेत्तद्वृणं वान्यत् ॥ २३ ॥
किञ्चित्तुवरानुरसं तत्र लघुशीतलं सुगन्धिसुरसम्
अनभिष्यन्दि च यत्तत्क्षितिगतमप्यैन्द्रवज्ज्ञेयम् २४

अपांक्षयादित्यादिना चिकित्सामाह । ऐन्द्रमित्यान्तरिक्षं
तद्वृणं वान्यदिति यदुक्तं वा तत्राह—किञ्चिदित्यादि । तुवरो-
ऽनुरसतया रस्यते आस्विद्यते यस्मिन्निति तुवरानुरसं । अन्त-
रिक्षं जलं अव्यक्तसर्वरसयुक्तं अव्यक्तीभावस्तु गन्धरसानां
प्रकृतो भवति । ऐन्द्रवदित्यनेन अन्तरिक्षानुकारि ॥ २३ ॥ २४ ॥

शृतं शीतं ससितोपलमथवा शरपूर्वपञ्चमूलेन ।
लाजा शकून्सिताकान्मधुयुतमैन्द्रेण वा मन्थम् २५
वाढ्यं वामयवानां शीतं मधुशर्करायुतं दद्यात् ।
पेयां वा शालीनां दद्याद्वा कोरदूषाणाम् ॥ २६ ॥
पयसा शृतेन भोजनमथवा मधुशर्करायुतं भोज्यम्
पारावतादिकरसैर्धृतभृष्टैर्वाप्यलवणाम्लैः ॥ २७ ॥
तृणपञ्चमूलमुज्जातकैः पियालैश्च जाड्यलाः सुकृताः ।

शस्ता रसाः पयो वा तैः सिद्धं शर्करामधुमत् २८
शतधौतघृतेनाक्तः पयः पिवेच्छीततोयमवगाह्य ।
मुद्गमसूरचणकजा रसास्तु भृष्टा घृते देयाः ॥ २९ ॥
मधुरैः सजीवनीयैः शीतैश्च सतिक्तकैः शृतं क्षीरम् ।
पानाभ्यञ्जनसेकेष्विष्टं मधुशर्करायुक्तम् ॥ ३० ॥

शरेक्षुदर्भकाशानां मूलमेव च इत्यत्रोक्तेन शरपञ्चमूलेन
आमयवानां वाढ्यं ईषद्भृष्टयवमण्डः तैरिति तृणपञ्चमूल्या-
दिभिः । मधुरैरिति मधुररसैः । शीतैरिति शीतवीर्यैः ॥
॥ २५—३० ॥

तज्जं वा घृतमिष्टं पानाभ्यङ्गेषु नस्यमपि च स्यात् ।
नारीपयः सशर्करमुष्ट्या अपि नस्यमिश्रुरसः ॥ ३१ ॥
क्षीरेक्षुरसगुडोदकसितोपलाद्यैः क्षौद्रशीधुमाध्वी-
कैः ।

वृक्षाम्लमातुलुङ्गैर्गण्डूषास्तालुशोषघ्नाः ॥ ३२ ॥
जम्बाम्रातकबदरीवेतसपञ्चपल्लवैश्चाम्लाः ।
हन्मुखशिरःप्रलेपाः सघृता मूर्च्छाभ्रमतृष्णाघ्नाः ॥
दाडिमदधित्थलोभ्रैः सविदारीबीजपूरकैः शिरसः
प्रलेपो गौरामलकैर्घृतारनालायुतैश्च हितः ॥ ३४ ॥
शैवलपङ्ककजलजैः साम्लैः सघृतैश्च शकुभिल्लैः ।
मस्त्वारनालार्द्रवसनकमलमणिहारसंस्पर्शाः ३५
शिशिराम्बुचन्दनार्द्रस्तनतटपाणितलसंस्पर्शाः ।
क्षौमार्द्रवसनानां वराङ्गनानां प्रियाणां च ॥ ३६ ॥
हिमवद्दरीवनसरित्सरोऽम्बुजपवनेन्दुपादशिशि-
राणाम् ।

रम्यशिशिरोदकानां सरणं च कथाश्च तृष्णाघ्नाः ॥

तज्जमिति । मधुरादिशृतक्षीरजं माध्वीकं मृद्वीकारसः ग-
ण्डूषो मुखपूरको द्रवः । 'पञ्चाम्लं कोलाम्लचुक्रिकाम्लचुक्रवे-
तसैश्चतुरम्लमिति प्रोक्तं पञ्चाम्लं तु सदाडिमं' इति वचनात्
ज्ञेयम् । दधित्थः कपित्थः । गौरामलकैरिति आर्द्रतया
गौरदण्डैरामलकैः । इन्दुपादाश्चन्द्ररश्मयः ॥ ३१—३७ ॥

वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतं च वाततृष्णायाः ।
क्षतकासनुद्धृतक्षीरमूर्ध्वं वाततृष्णाघ्नम् ॥ ३८ ॥
स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातपित्तजे तर्षे ।
पत्ते द्राक्षाचन्दनखज्जूरोक्षीरमधुयुतं तोयम् ॥ ३९ ॥
लोहितकशालितण्डुलखज्जूरपरूषकोत्पलद्राक्षाः ।
मधुपक्वलोष्टमेव च जले शृतं शीतलं पेयम् ॥ ४० ॥
लोहितशालितण्डुलप्रस्थः सलोघ्नमधुकाञ्चनोत्पलः
पक्त्वामलोष्टमधुजलसमायुतो मृण्मये पेयः ॥ ४१ ॥
वटमातुलुङ्गवेतसपल्लवकुशकाशमूलयष्ट्याह्वैः ।
सिद्धेऽम्भस्यग्निनिभाः कृष्णमृदः कृष्णसिकता वा ॥

वातमेत्यादि । तृष्णानां वैशेषिकचिकित्सितमाह क्षयकास-
हरैः शृतं क्षयकासनुत् घृतं ऊर्ध्वं वातः श्वासः । वातपित्तजे
तर्षे इत्यत्र संसर्गा तृष्णा असूत्रितापि असूत्रितद्वंद्वजगुल्म-
न्यायेनोच्यते । पैते इत्यत्र तर्षे इति शेषः । लोहितशालिप्र-
स्थेत्यादौ लोघ्रादीनां मिलितानां चतुःपलं प्रक्षेप्य न्यायात्
पादिकं पक्कामलोष्ठप्रसादनं च दत्त्वा शालितण्डुलप्रस्थं क्षणं
स्थाप्यते तस्य पानयोग्या मात्रा मधुप्रक्षेपान् मृन्मये पात्रे
पीयत इति वृद्धैरुपादक्षितम् ॥ ३८—४२ ॥

तप्तानि नरकपालान्यथवा निर्वाप्य पाययेताच्छम् ।
अल्पपक्वशर्करामृतवल्लयुदकं वा तृषं हन्ति ॥४३॥
क्षीरवतां मधुराणां शीतानां शर्करा मधुविमिश्राः ।
शीतकषाया मृद्भृष्टसंयुताः पित्ततृष्णाघ्नाः ॥४४॥
व्योषवचाभल्लातकतिककषायास्तथामृतृष्णायाम् ।
यच्चोक्तं कफजायां वम्यां तच्चैव कार्यं स्यात् ॥४५॥
स्तम्भारुच्यविपाकालस्यच्छर्दिषु कफानुगांतृ-
ष्णाम् ।

ज्ञात्वा दधिमधुतर्पणलवणोष्णजलैर्वैमनमिष्टम् ४६
दाडिममदनफलं चाप्यन्यतमकषायमथ लेहम् ।
पेयमथवा हरिद्राम्बुशर्कराक्षौद्रसंयुक्तम् ॥ ४७ ॥
क्षयकासेन तु तुल्या क्षयतृष्णा गरीयसी या
नृणाम् ।

क्षीणक्षतशोषहितैस्तस्मात्ता मेषजैः शमयेत् ॥४८॥
पानतृष्णार्तः पानं त्वर्धोदकमम्ललवणगन्धाढ्यम् ।
शिशिरस्नातः पानं मद्याम्बु गुडाम्बु वा तृषितः ॥
भक्तोपरोधतृषितः स्नेहतृषार्थोऽथवा तनुयवागूम् ।
प्रपिबेद्भुज्ज्वा तृषितो भुक्तेनोद्धरेद्भुक्तम् ॥ ५० ॥
मद्याम्बु वाम्बु चोष्णं बलवांस्तृषितः समुल्लिखे-
त्पीत्वा ।

मागधिकाविशदमुखः सशर्करं वा पिबेन्मन्थम् ५१
बलवांस्तु तालुशोषे पिबेद्भृतं वृष्यमनुमद्यम् ।
सर्पिमृष्टं क्षीरं मांसरसांश्चावलः स्निग्धान् ॥ ५२ ॥
अतिरुक्षदुर्बलानां तर्षे शमयेन्नृणामिहाशु पयः ।
छागो वा घृतमृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥५३॥

अल्पपक्वशर्करमिति पाकनिमित्तमधुरसहितं । अमृतवल्ली
गुह्वरी । मृद्भृष्टसंयुता इति मृष्टमृष्टतेत्यर्थः । अन्यतमकषा-
यमिति आमलकादिकषायं । पानतृषार्त इति अतिशयपानज-
तृषपीडितः । भक्तोपरोधो भक्तच्छेदः । मागधिका पिप्पली ।
तालुशोषे यद्यपि घृतं न सिद्धं 'तृष्णामूर्च्छांपरीतश्च गर्भिण्याः
मुखशोषिणः' । न पिबेदिति गुडाम्बुस्निग्धं स्निग्धगुडहित-
लाभहितं । उक्तं हि—'यदाहारगुणैः पानं विपरीतं तु
दृश्यते' । तदा दृश्यत इति । तदा मधुरतया तृष्णाहरत्वात्
प्रभावाच्चोपयुज्यते ॥ ५३—५३ ॥

स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुडाम्बुना शम-
येत् ।

तर्षं मूर्च्छाभिहतस्य रक्तपित्तापहैर्हन्यात् ॥ ५४ ॥
शीतमुष्णं च जलं कुत्र देयं वर्यं वा कुत्रेत्याह—
छर्द्यम्लदाहमूर्च्छातमः क्लममदात्ययास्त्रविषपित्ते ।
शस्तं स्वभावशीतं शृतशीतं सन्निपातेऽम्भः ॥५५॥
हिक्काश्वासनवज्वरपीनसघृतपीतपार्श्वगलरोगे ।
कफवातकृते स्त्याने सद्यः शुद्धे हितमुष्णम् ॥५६॥
पाण्डूदरपीनसमेहगुल्ममन्दातिसारेषु ।
ग्रीहि च तोयं हितं काममशक्ये पिबेदल्पम् ॥५७॥
पूर्वामयातुरः सन् दीनस्तृष्णादितो जलं काङ्क्षन् ।
न लभेत स चेन्मरणमाश्वेवाभुयाद्दीर्घरोगं वा ५८
तस्माद्धान्याम्बु पिबेद्भृष्टज्वरी सशर्कराक्षौद्रम् ।
यद्वा तस्यान्यत्स्यात् सात्स्यं रोगस्य तच्चेष्टम् ॥५९॥
तस्यां विनिवृत्तायां तज्जन्योपद्रवः सुखं जेतुम् ।
तस्मात्तृष्णां पूर्वं जयेद्बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः ॥६०॥”

तर्षं मूर्च्छादिना । औपसर्गिकतृष्णाचिकित्सोच्यते । विष-
पित्तेति विषे पित्ते च । संनिपाते इति संनिपाते ज्वरे रोगे
च । उद्धृततृष्णायां हितमिति पाण्डूदिरोगे तृष्णायामपि
तोयं न हितं । असह्ये तर्षे इति शेषः । असह्यतृष्णामयेषु
जलदाने दोषमाह—पूर्वैत्यादि । पूर्वामयातुर इति पूर्वोत्पन्न-
गदपीडितः । तज्जन्योपद्रव इति तृष्णाप्रशमनार्थं पीयमान-
पानीयजः । सुखं जेतुमिति महालयकरीं तृष्णामपेक्ष्य जेतुं
सुखोपायो भवतीत्यर्थः ॥ ५४—६० ॥

तत्र श्लोकः ।

हेतुर्यथाग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवं च पञ्चानाम् ।
तृष्णानां पृथगाकृतिरसाध्यता साधनं चोक्तम् ६१
इति चरकसंहितायां तृष्णारोगचिकित्सितं
नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

हेतुरित्यध्यायसंग्रहः । अग्निपवनौ इति यथाग्निपवनौ कु-
रुतः सोपद्रवां तृष्णामिति शेषः । उपद्रवाश्च मुखशोषादयः
पूर्वमुक्ताः ॥ ६१ ॥

इति तृष्णाचिकित्सितं समाप्तम् ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातो विषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

प्रागुत्पत्तिं गुणान्योनिं वेगाँल्लिङ्गान्युपक्रमान् ।
विषस्य ब्रुवतः सम्यग्निवेश निबोध मे ॥ १ ॥

शीतोपशमप्राधान्यसामान्यात्तृष्णाचिकित्सितमनु विषचि-
कित्सितमुच्यते—प्राणिनि । प्रागुत्पत्तिः आद्योत्पत्तिः । यो-
निर्निमित्तमिति लिङ्गानि लिङ्गानि अत्र

नापृष्टा गुरवो वदन्तीति न्यायात् शिष्यप्रश्नो ज्ञातव्यः । विषं च यद्यपि रोगाधिकारे न सूचितं साक्षात्तथापि विषगराभिधानात् तत्तत्कारणतया सूत्रितमेव रोगाधिकारे ज्ञेयम् । तेन नोत्सूत्रितमिह विषाभिधानमिति ॥ १ ॥

“अमृतार्थं समुद्रे तु मथ्यमाने सुरासुरैः ।
जज्ञे प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥ २ ॥
दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरित्केशोऽनलेक्षणः ।
जगद्विषणं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥ ३ ॥
जङ्गमस्थावरायां तद्योनौ ब्रह्मा न्ययोजयत् ।
तदम्बुसंभवं तस्माद्विविधं पाचकोपमम् ॥ ४ ॥

मथ्यमाने इत्यादिना प्रागुत्पत्त्यभिधानं विषस्य महाप्रभावदर्शनार्थम् । हरित्केश इति कालकेशः स पुरुषः विषमुच्यते विषादनाद्धतोः । एवं च विषशब्दनिरुक्तिर्भवति । तदम्बुसंभवं तस्मात् द्विविधमिति—तस्मात्संबन्धतः उत्पन्नत्वादम्बुसंभवं तथा तस्माद्ब्रह्मणो योनिद्वयनियुक्तत्वात् द्विविधमित्यर्थः । अत्र संभवत्वेन चास्य वर्षप्रकोपित्वं वक्ष्यमाणं युक्तं योनिभूतेन अस्य प्रभावप्रशमने क्रियत इति ज्ञेयम् । उक्तं हि भगवता व्यासेन ‘अद्भ्यभिरुक्षता (?) अश्मनो लोहमुत्थितं तस्मात्सर्वत्रंगं तेज’ इति ॥ २—४ ॥

अष्टवेगं दशगुणं चतुर्विंशत्युपक्रमम् ।
तद्वर्षास्वयुयोनित्वात्सङ्केदं गुडवद्वतम् ॥ ५ ॥
सर्पस्यम्बुधरापाये तदगस्त्यो हिनस्ति च ।
प्रयाति मन्दवीर्यत्वं विषं तस्माद्ब्रह्मात्यये ॥ ६ ॥

अष्टवेगमिति मनुष्यापेक्षयाष्टवेगं । दशगुणा इत्यग्रे वक्ष्यमाणाः । उपक्रमं चिकित्साउद्धानभेदः । सर्वविषविशेषप्रकोपे हेतुमाह—तद्वर्षास्विति । गुडो यथा अंबुयोनित्वात् वर्षासूपक्षिप्तो भवति तथा विषमपि क्लिप्तं च विसर्पति उत्क्लिष्टशक्तिकं भवति । अतएवाशीविषार्ताः अतिपीडिता भवन्ति अंबुधराणां वृद्धिकारणं वर्षागमः । अगस्त्यप्रभावाच्च न हिनस्ति पराधिकारित्वाद्विषस्य ॥ ५—६ ॥

सर्पाः कीटोन्दुरा लूता वृश्चिका गृहगोधिकाः ।
जलौका मत्स्यमण्डूकाः शलभाः सरकण्टकाः ॥ ७ ॥
श्वसिहव्याघ्रगोमायुतरश्चुनकुलादयः ।
दंष्ट्रिणोऽसी विषं तेषां दंष्ट्रोत्थं जङ्गमं मतम् ॥ ८ ॥

सर्पा इत्यादिना जङ्गमस्थावरयोनिद्वयं विषस्य संक्षेपादेवाह । यद्यपि विषगुणा अग्रे उद्दिष्टास्तथा गुणानां गुण्यपेक्षत्वात् अग्रे विषस्य गुणिनः स्थावरजङ्गमभेदभिन्नस्याभिधानं विषस्य कार्यकारणगुणप्राधान्यव्यापनार्थम् । सर्पादीनां भेदाः अग्रत एव वक्तव्याः । आदिग्रहणात्तन्मात्रोक्तानां ग्रहणं । अत्र दंष्ट्रिसर्पिप्राधान्यादंष्ट्रिण इत्युक्तं । तथा दंष्ट्रोत्थस्य सर्वविषप्राधान्यात् । अदंष्ट्रोत्थानामपि उदरविषा-

दीनां ग्रहणं । जङ्गमस्य विषस्य उक्तान्यधिष्ठानानि षोडशदंष्ट्रानिःश्वसनखमूत्रलालास्पर्शशब्दगुदास्थिपित्तसृक्शकृत्शुक्रशिराणि देहे पतितानि इत्याहुः ॥ ७—८ ॥

मुस्तकं पौष्करं क्रौञ्चं वत्सनाभं बलाहकम् ।
कर्कटं कालकूटेन्द्रकरवीरकसंज्ञकम् ॥ ९ ॥
गालवेन्द्रायुधं तैलं मेघकं कुशपुष्पकम् ।
रोहिषं पुण्डरीकाक्षं लाङ्गलव्यञ्जनाभकम् ॥ १० ॥
सङ्कोचं मर्कटं शृङ्गीविषं हालाहलं तथा ।
एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥ ११ ॥

स्थावरजे विषे मूलजानीति पदं मूलजस्य बहुत्वात् प्राधान्याच्च । तेन पत्रपुष्पादिजानामपि विषाणां ग्रहणं । यदुक्तं सुश्रुते ‘मूलं पत्रं फलं पुष्पं लवक्षीरं सारएव तु ॥ नियासो धातवश्चैव कंदश्च दशमं स्पृष्टम्’ । कंदस्त्वह मूलशब्देनैव गृहीतः । एतेषां च संज्ञासंबन्धे शवरकिरातादय एव तद्विधा प्रमाणं ते हि गुरुपरंपरया व्याख्यानयन्ति ॥ ९—११ ॥

गरं संयोगजं चान्यद्गरसंज्ञं गदप्रदम् ।

कालान्तरविपाकित्वान्न तदाशु हरत्यसून् ॥ १२ ॥

स्थावरजङ्गमसंभवमेव तृतीयं विषमाह—गरं संयोगजमित्यादि । गरार्थः संयोगो एषां ते गरसंयोगाः द्रव्यभेदास्तेभ्यो जातं संयोगजमृगरं तच्चे संज्ञा यस्य तत् गरसंज्ञं चिरकारित्वाद्गोजनकं आशुप्राणहरं । एतदेवाह—कालान्तरेत्यादि । सुश्रुतेऽपि त्रिविधमेव विषमुक्तम् ‘स्थावरं जगमं चैव कृत्रिमं विषमि’त्यनेन । यत्तु दूषीविषमग्रे वक्ष्यति तत् त्रिविधान्तर्गतं दर्शयिष्यामः । गरन्तु द्विविधं निर्विषद्रव्यसंयोगकृतं तथा सविषद्रव्यसंयोगकृतं तत्राद्यं गरसंज्ञं उत्तरं तु कृत्रिममिति व्यवस्था । इमां व्यवस्थां गृहीत्वैवमुक्तं रसायनीये । ‘दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे’ इति । तथा वृद्धकाश्यपेप्युक्तं ‘संयोगे द्विविधं प्रोक्तं तृतीयं विषमुच्यते । गरं स्यादविषं तत्र सविषं कृत्रिमं मत’मिति ॥ १२ ॥

निद्रां तन्द्रां क्लृप्तं दाहं सपाकं लोमहर्षणम् ।
शोफं चैवातिसारं च जनयेज्जङ्गमं विषम् ॥ १३ ॥
स्थावरं तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम् ।
फेनवम्यरुचिश्वासमूर्च्छाश्च जनयेद्विषम् ॥ १४ ॥
जङ्गमं स्यादधोभागमूर्ध्वभागं तु मूलजम् ।
तस्मादंष्ट्रिविषं मौलं हन्ति मौलं च दंष्ट्रिजम् ॥ १५ ॥

निद्रामित्यादिना तथा ज्वरमित्यादिना जङ्गमस्थावरविषस्य लिङ्गानि जङ्गमस्थावरयोः परस्परोपरोधात् । तद्वतधर्ममभिधायहेतुमत्परस्परोपधातकलमाह—जङ्गममित्यादि । तस्मादिति परस्परं विरुद्धगमित्यात् । एतेन च यद्वक्ष्यति..... तदुपपन्नं भवति । ननु विषं विषघ्नमुक्तम् यत्प्रभावस्तत्र कारणमिति । आत्रेयभद्रकापीये प्रभावेण विषस्य विषहरणा-

भिधानात् । इत्युपपत्तिविरुद्धं वर्णनम् । यदि प्रभावः कारणं न स्यात् । तदा यत्किञ्चिदूर्ध्वभागं मदनफलादि तद्द्विषाविषहरं स्यात् । यद्वाधोभागं त्रिष्टुतादि मौलविषं हन्यात् । नचैतद्दृष्टं तस्मात् । प्रभावस्यैवानुगुणे ईषन्मात्रकारणमेतत् । अधोभागत्वमूर्ध्वभागत्वं चेति ॥ १३—१५ ॥

तृणमोहदन्तहर्षप्रसेकवमथुक्कुमा भवन्त्यादौ । वेगे रसप्रदोषादसृक्प्रदोषाद्वितीये च ॥ १६ ॥ वैवर्ण्यं भ्रमवेपथुमूर्च्छा जृम्भाङ्गुचिमिचिमातमकाः दुष्टपिप्पितातृतीये मण्डलकण्डूश्वयथुकोटाः ॥ १७ ॥ वातादिजाश्चतुर्थे छर्दिर्दाहाङ्गशूलमूर्च्छाद्याः । नीलादीनां तमसश्च दर्शनं पञ्चमवेगे च ॥ १८ ॥ षष्ठे हिक्का भङ्गः स्कन्धेस्यात्तुसप्तमेऽष्टमे मरणं नृणाम् चतुष्पादादीनां स्याच्चतुर्विधः पक्षिणां त्रिविधः १९ सीदत्याद्ये भ्रमति च चतुष्पदो वेपते ततः शून्यः । मन्दाहारश्च ततो म्रियते श्वासेन हि चतुर्थे ॥ २० ॥ ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे प्रभ्राम्यति द्वितीये तु । सस्ताङ्गश्च तृतीये विषवेगे याति पञ्चत्वम् ॥ २१ ॥

तृणमोहेत्यादिना दंष्ट्रिविषवेगलक्षणमाह—सुश्रुते ‘एकैककलातिक्रमेण सप्तवेगा उदीरिताः । इह कलालं घन इति सप्तवेगाः अष्टमे तु सप्तकलालं घनोत्तरकालं मारको वेग’ इति सुश्रुते विशेषः । वातादिजा इति यथायोग्यतया एकदोषद्विदोषत्रिदोषजाः आदिशब्दः प्रकारवाची । सुश्रुतवचना-नीलादीनामित्यत्र आदिशब्देन प्रधानवाचिना नीलप्रधानेतर-वर्णदर्शनं भवति । षष्ठे हिक्केति छेदः । विषवेगप्रस्तावात् चतुष्पादपक्षिणोऽपि विषवेगानाह । एतद्वेगाभिधानेन विषवेगहृतस्य मांसं नोपादेयम् । यतस्तस्य विषादितस्य सर्वशरीरं विषवद्भवति चतुःपादादीनां अन्यवेगत्वं सलान्यत्वात् । अवसीदतीत्यादिद्वितीये । शूल इत्यादि तृतीये ॥ १६—२१ ॥

लघुरुक्षमाशुविशदं व्यवायि तीक्ष्णं विकासि सूक्ष्मं च उष्णमनिर्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्जैः ॥ २२ ॥ रौक्ष्याद्वातमशैत्यात्पित्तं सौक्ष्म्यादसृक् प्रकोपयति । कफमव्यक्तरसत्वादन्नरसांश्चानुवर्तते शीघ्रम् ॥ २३ ॥ शीघ्रं व्यवायिभावादाशु व्याप्नोति केवलं देहम् । तीक्ष्णत्वान्मर्मघ्नं प्राणघ्नं तद्विकासित्वात् ॥ २४ ॥ दुरुपक्रमं लघुत्वाद्द्वैशद्यात्स्यादसक्तगतिदोषम् । दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्यान्यतमं ह्युदीरयति ॥ २५ ॥

विषगुणानाह—लघ्वित्यादि । प्रत्येकं गुणानां कार्यमाह । अशैल्यादित्युष्णत्वात् सौक्ष्म्यादसृक्प्रकोपणं असृजोऽपि सूक्ष्ममार्गानुसारित्वात् अव्यक्तरसत्वात् कफं अन्नग्रहणेन योगवाही भवति । विषमपि रसमांसानुयातं सर्वत्रानुगतं भवति । शीघ्रेत्यादौ शीघ्रत्वादाशु व्याप्नोति व्यवायित्वात्केवलं देहं व्याप्नोतीति विज्ञेयम् । ०१ प्रवृत्तिं सर्वतः प्रसरणशीलत्वं

पानीयपतिततैलवत् । तीक्ष्णत्वान्मर्मघ्नमिति । मर्मणां सौम्यानां मृदूनां तीक्ष्णेन विरुद्धत्वात् वोढव्यम् । विकासित्वादिति विकसनशीलत्वात् । सर्वत्र हि कस हिंसार्थः । लघुत्वादित्यनवस्थितत्वात् । यस्य चानवस्थितत्वं तस्य भेषजेषोपक्रमणम् अकिञ्चित्करं । असक्ता विश्रान्ता दोषेषु गतिर्यस्य तत् असक्तगतिदोषं लघुत्वादनवस्थितत्वं । विशदं पिच्छाभागरहितत्वात् क्वचिन्न सज्जति । अत्र च गुणानां प्रतिनियमेन विरुद्धकर्मकरणे विषयासिद्धत्वेव ज्ञेयम् । तेन रुक्षादिभिः श्लेष्मक्षयात् यद्वाशाङ्कनीयं सुश्रुते च विषगुणे पारिलमुक्तं तदाशुकारिविषेति प्रयोजनमिति नेहोक्तम् । तथाहि विषेणैतावन्तं कालमपेक्षन्ते येन यावद्यस्य पाको भवत्यविचार्य । सुश्रुते च कालान्तरप्रकोपादि यद्वयमुक्तं तदिहापि दूषीविषे चिन्तनीयमिति ॥ २२—२५ ॥

स्याद्वातिकस्य वातस्थाने कफपित्तलिङ्गमीषत्तु । तृणमूर्च्छारुचिमोहगलग्रहच्छर्दिफेनादि ॥ २६ ॥ पित्ताशयस्थितं पैत्तिकस्य कफवातयोर्धिषं तद्वत् । तृत्कासज्वरवमथुक्कुमदाहतमोऽतिसारादि ॥ २७ ॥ कफदेशगतं च कफस्य दर्शयेद्वातपित्तयोश्चैतत् । लिङ्गं श्वासगलग्रहकण्डूलालावमथ्वादि ॥ २८ ॥

संप्रति स्थानविशेषप्राप्त्या लिङ्गविशेषानाह—वातिकस्येत्यादि । विषं मद्यं यद्यपि त्रिदोषकोपनं स्थानप्रकृतिविशेषप्राप्त्या तद्दोषप्रकोपमधिकं करोति । वातिकस्येति वातप्रकृतेः । वातस्थाने पक्काशयादौ कफपित्तलिङ्गमीषदिति वचनेन वातलिङ्गानि वदूनि भवन्ति तानि तृणमूर्च्छेत्यादिनोक्तानि ज्ञेयानि । एवं उत्तरत्रापि योज्यम् । कफवातयोस्तद्वदिति ईषदित्यर्थः । कफस्येत्यादौ चकारात्कफप्रकृतेरित्यर्थः । ईषद्वातपित्तयोरिति योज्यम् ॥ २६—२८ ॥

दूषीविषं तु शोणितदुष्टकिटिभकोठादिरक्तलिङ्गं च । विषमेकैकं दोषं संदूष्य हरत्यसूनेवम् ॥ २९ ॥

दूषीविषलक्षणमाह—दूषीत्यादौ । कोठो वरटीदंशशोथाकारः । कालान्तरप्रकोपं दूषीविषम् । उक्तंचान्यत्र ‘यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृत’मिति । एवंभूतं च गरमेव प्रायो भवति । तथा स्थावरं जङ्गमं च भवति । यदुक्तं सुश्रुते ‘जीर्णं विषग्नौषधिमिहंतं वा दावाभिवातातपशोषितं वा । स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति । इहापि दूषीविषाः कीटाः हीनवीर्यविषा वक्तव्याः । विषमेकैकमित्यादिना स्याद्वातिकेत्यादिना यदुक्तं तस्यैकैकदोषस्थाल्यर्थकोपमाह—संदूष्येति अत्यर्थं दूषयित्वा ॥ २९ ॥

क्षरति विषतेजसासृक्,

तत्त्वानि निरुध्य मारयति जन्तुम् ।

पीतं मृतस्य हृदि तिष्ठति

दृष्टविद्योर्दृशदेशे स्यात् ॥ ३० ॥

नीलौष्ठदन्तशैथिल्यकेशपतनाङ्गभङ्गविक्षेपाः ।
शिशिरैर्न लोमहर्षो नाभिहते दण्डराजी च ॥ ३१ ॥
क्षतजं क्षताच्च नायात्युक्तान्येतानि मरणलिङ्गानि ।
एभ्योऽन्यथा चिकित्सा तेषां चोपक्रमाञ्छृणु मे ३२

क्षरतीत्यादिना पीतविषलक्षणमाह । विषं मृतस्य हृदि
तिष्ठति दष्टविद्योः दंशदेशे विषं स्यात् । विषमृतस्य विशेष-
ज्ञानार्थं लक्षणमाह—नीलौष्ठेत्यादि । दण्डराजिः दण्डाकारा
रेखा ॥ ३०—३२ ॥

मन्त्रारिष्टोत्कर्तननिष्पीडनचूषणाग्निपरिषेकाः ।
अवगाहनरक्तमोक्षणवमनविरेकोपधानानि ॥ ३३ ॥
हृदयावरणाञ्जननस्यधूमलेहौषधप्रशमनानि ।
प्रतिसारणं प्रतिविषं संज्ञासंस्थापनं लेपः ॥ ३४ ॥

मन्त्रेत्यादिना मन्त्रस्य विषहरेषु श्रेष्ठत्वादग्रेऽभिधानात् ।
'विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः । यथा निवार्यते क्षिप्रं
प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥ ३३—३४ ॥

मृतसञ्जीवनमेव च विंशतिरेते चतुर्भिरधिकाः ।
स्युरूपक्रमा यथा यत्र योज्याः शृणु तथा तान् ३५
दंशात्तु विषं दष्टस्याविमृतं वेणिकां भिषक् वद्धा ।
निष्पीडयेद्भृशं दंशमुद्धरेन्मर्मवर्जं वा ॥ ३६ ॥
तं दंशं वा चूषेन्मुखेन यवचूर्णपांशुपूर्णेन ।

अरिष्टा द्विविधाः मन्त्रेण रज्ज्वादिसिर्वा विषोपरिवन्धः
उपधानं विषमं मस्तके भेषजदानं हृदयावरणं हृदयरक्षक-
मौषधं प्रतिविषं विधान्तरप्रयोगः । मृतसंजीवनकरं भेषजं ।
शेषं अग्रे ग्रन्थेन स्फुटं भविष्यति । अविमृतमित्यप्राप्तमरणं
वेणिकां बध्नेति । एतेन सामान्याभिधानेन मन्त्रव्यापारेऽपि
अभिधानं कल्पते । उक्तं चान्यत्र 'अरिष्टानामपि मन्त्रैः
बभ्रीयान्मन्त्रकोविदः' साच बन्धादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी
मता । निष्पीडयेदिति निष्पीडनेन उद्धरेदिति उत्कृष्टापह-
रेत् । मर्मवर्ज्यमिति मर्मण्यभिघातं निषेधयति । यव-
चूर्णपांशुपूर्णेन चूषेत् दंशमुखावरणं विषसंबन्धपरिहारार्थं
॥ ३५—३६ ॥

प्रच्छन्वेधजलौकाशुङ्गैः स्वाव्यं ततो रक्तम् ॥ ३७ ॥
रक्ते विषप्रदुष्टे दुष्येतप्रकृतिं ततस्त्यजेत्प्राणान् ।
तस्मात्प्रघर्षणैरसृग् वर्तमानं प्रवर्त्यं स्यात् ॥ ३८ ॥
त्रिकटुगृहधूमरजनीपञ्चलवणाः सवार्ताकाः ।
वर्षणमतिप्रवृत्ते वटादिभिः शीतलैर्लेपः ॥ ३९ ॥
रक्तं हि विषाधानं वायुरिवाग्नेः प्रदेहसेकैस्तत् ।
शीतैः स्कन्दति तस्मिन् स्कन्ने व्ययं याति विषवेगः
विषवेगान्मदमूर्च्छाविषादहृदयद्रवाः प्रवर्तन्ते ।
शीतैर्निर्वर्तयेत्तान् न वीज्यैश्च लोमहर्षः स्यात् ॥ ४१ ॥

प्रच्छिन्नेति रक्तमोक्षणमुपक्रममाह उपक्रमपांशुं च

व्यतिक्रमामिधानेन नियमेन क्रमयोगं निषेधयति । रक्त-
सावणोपपत्तिमाह—प्रकृतिरिति देहधात्वादिसम्भावः । प्रघर्ष-
णैरिति त्रणादिभिः प्रकर्षणेन चेत्पर्यः । प्रतिसारणमिति
विमृतं प्रघर्षणमिति । विषाधानमिति विषस्य प्रसारकं ।
स्कन्दति स्थिरं भवति ॥ ३७—४१ ॥

तरुरिव मूलच्छेदा
दंशच्छेदान्न वृद्धिमुपयाति विषम् ।
आचूषणमानयनं
जलस्य सेतुर्यथा तथारिष्टाः ॥ ४२ ॥
त्वङ्मांसगतो दाहो
दहति विषंस्त्रावणं हरति रक्तात् ।
पीतं वमनैः सद्यो
हरेद्विरेकैर्द्वितीये तु ॥ ४३ ॥

तरुमिवेत्यादिना च्छेदादीनां विषहरोपपत्तिमाह—सेतु-
र्यथेति । विषविरोधक इत्यर्थः । द्वितीयवेगे इति शेषः
॥ ४२—४३ ॥

आदौ हृदयं रक्ष्यं तस्यावरणं पिवेद्यथालाभम् ।
मज्जानं मधुघृतगैरिकमथ गोमयरसं वा ॥ ४४ ॥
इक्षुं सुपक्रमथवा काकं निष्पीड्य तद्रसं वलम् ।
छागादीनां चाग्भस्ममृदं वा पिवेदाशु ॥ ४५ ॥
क्षारोऽगदस्तृतीये शोफहरैर्लेखनं समध्वम्बु ।
गोमयरसश्चतुर्थे वेगे सकपित्थमधुसर्पिर्भिः ॥ ४६ ॥

काकाण्डशिरीषाभ्यां,
स्वरसेनाश्रयोतनमज्जने नस्यम् ।
स्यात्पञ्चमेऽथ पट्टे,
संज्ञायाः स्थापनं कार्यम् ॥ ४७ ॥
गोपित्तयुता रजनी,
मस्त्रिष्टामरिचपिप्पलीपानम् ।
विषपानं दद्यानां
विषपीते दंशनं चान्ते ॥ ४८ ॥

आदाविति सर्वोपक्रमादौ । तस्येति हृदयस्य । यथालाभ-
मिति वक्ष्यमाणहृदयावरणयोगेषु यथाप्राप्तिहृदयावरणं
क्षारामेर्वक्ष्यमाणं तद्विशेषेण शोफहरमिति शेषः । काकांडा
शुश्रुमेदः । गोपित्तयुता रजनी आश्रयोतनादिषु ज्ञेया । अन्ते
इति सर्वोपक्रमशेषे सप्तमे वेगे सर्पेण दंशनं कार्यं
॥ ४४—४८ ॥

शिखिपित्तार्धयुतं स्या-
त्पलाशवीजमगदो मृतेषु मतः ।
वार्ताकुफाणितागार,
धूमगोपित्तनिम्बं वा ॥ ४९ ॥
गोपित्तयुतैर्गुलिकाः
सुरसाग्रन्थिद्विरजनीमधुककुष्ठैः ।

शस्ता मृतेन तु शिरी-
षपुष्पकाकाण्डकरसैर्वा ॥ ५० ॥
काकाण्डसुरसगवाक्षी-
पुनर्नवावायसीशिरीषफलैः ।
उद्धृष्टविषजलमृते-
लेपौषधनस्यपानानि ॥ ५१ ॥

अष्टमे वेगे शिखिपित्तेत्यादिना मृतसंजीवनयोगमाह—
मृत इति । उद्धृष्टत्वादिभिर्भिभिः संबध्यते । लेपौषधस्य
पानानि इत्यादौ उद्धृष्टत्वेत्यादिषु यथायोग्यतया ज्ञेयाः
॥ ४९—५१ ॥

स्पृक्काष्ठवस्थौणेयकाकाक्षीशैलेयरोचनास्तगरम् ।
ध्यामककुङ्कुममांसीसुरसाग्रेलालकुष्ठप्रयः ॥ ५२ ॥
बृहती शिरीषपुष्पं श्रीवेष्टकपञ्चचारटिविशालाः ।
सुरदारुपद्मकेशरसावरकमनःशिलाकौन्त्यः ॥ ५३ ॥
जात्यर्कपुष्परसरजनीद्वयहिङ्गुपिप्पलीलाक्षाः ।
जलमुगपर्णिचन्दनमधुकमदनसिन्धुवाराश्च ॥ ५४ ॥
शम्याकलोध्रमयूरकगन्धफलीनाकुलीविडङ्गाश्च ।
पुण्ये संहत्य समं पिष्ट्वा गुलिका विधेयाः स्युः ५५
सर्वविषघ्नो जयकृद्धिषमृतसंजीवनो ज्वरनिहन्ता ।
त्रेयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृहस्थश्च ॥ ५६ ॥

भूतविषजन्तवलक्ष्मी-
कार्मणमन्त्र्याग्न्यशन्यरीन्हन्यात् ।
दुःस्वप्नस्त्रीदोषा-
नकालमरणाभ्युचौरभयम् ॥ ५७ ॥

धनधान्यकार्यसिद्धिः श्रीपुष्ट्यायुर्विवर्धनो धन्यः ।
मृतसंजीवन एष प्रागमृताद्ब्रह्मणा विहितः ॥ ५८ ॥
इति मृतसंजीवनी ।

पृक्केत्यादौ पृक्का सौराष्ट्रिका कुष्ठप्रः खदिरः । कुम्भी-
रेणुका मयूरकोऽपामार्गः । गन्धफली प्रियङ्गुः । नाकुली
राक्षा । धारणशब्देन शरीरे धारणं । गृहस्थ इति गृहे तिष्ठन्
मन्त्रोऽभिचारमन्त्रः । स्त्रीदोषमिति स्त्रीदत्तगरादिदोषं । प्राग-
मृतादिति अमृतोत्पत्तेः प्राक् । एतेन चामृतसमानत्वं चास्य
दर्शयते ॥ ५२—५८ ॥

मन्त्रैर्धमनीवन्धोऽपामार्जनं कार्यमात्मरक्षा च ।
दोषस्य विषं यस्य स्थाने स्यात्तं जयेत्पूर्वम् ॥ ५९ ॥
वातस्थाने स्वेदो दध्ना नतकुष्ठकल्कपानं च ।
घृतमधुपयोऽम्बुपानावगाहसेकाश्च पित्तस्थे ॥ ६० ॥
क्षारागदः कफस्थानगते स्वेदस्तथा शिराव्यधनम्
दूषीविषेऽथ रक्तस्थिते शिराकर्म पञ्चविधम् ६१ ॥
मेषजमेवं कल्प्यं भिषग्विदा सर्वदा लक्ष्यं सर्वम् ।
स्थानं जयेच्च पूर्वं स्थानस्थस्याविरुद्धं च ॥ ६२ ॥

विषदूषितकफमार्गः स्त्रोतःसंरोधरुद्धवायुश्च ।
मृत इव श्वसेन्मर्त्यः स्यादसाध्यलिङ्गैर्विहीनश्च ६३

मन्त्रैरित्यादौ अपामार्जनमिति प्रतिलोमेन मार्जनं मन्त्रैरेव
कार्यम् । आत्मरक्षा भूतावेचनिषेधार्थम् । जयेदिति स्थानिनं
दोषं जयेत् । स्वेदो यद्यपि निषिद्धत्वेनोक्तः तथापि वात-
स्थानविशेषत्वात् विधीयते । स्वेदस्तु प्रायो भोजनादिविधान-
वत् अस्य प्रयोगाच्चतुर्विंशत्युपक्रमे नोक्ताः । किंवा अग्नि-
शब्देन स्वेदोऽपि गृह्यते । पित्तस्थेति पित्तस्थानस्थे । दूषीविष
इत्यादौ पञ्चविधौ शिराकर्म इति पञ्चशिराव्यधः । स्थानस्थ-
स्येति स्थानगतविषस्याविरुद्धं च कुर्यादिति शेषः । स्त्रोतः-
संरोधेन रुद्धो वायुर्यस्य सः । असाध्यलिङ्गैरिति प्रागुक्तनीलौ-
घादिभिः ॥ ५९—६३ ॥

चर्मकपायाः कल्कं विल्वसमं मूर्ध्नि काकपदमस्य ।
कृत्वा कुर्यात्कटर्भीं कटुकद्रुफलप्रधमनं च ॥ ६४ ॥
छागगव्यमाहिषाविककौकृटाब्जमांसम् ।
दद्यात्काकपदोपरि मत्ते विषेणैव सहसा ॥ ६५ ॥
घ्राणाक्षिकर्णजिह्वाकण्ठनिरोधेषु कर्म नस्तः स्यात् ।
वार्ताकुवीजपूरकज्योतिष्मत्यादिभिः पिष्टैः ॥ ६६ ॥
अञ्जनमक्ष्युपरोधे कर्तव्यं बस्तमूत्रपिष्टैस्तु ।
दारुव्योषहरिद्राकरवीरकरञ्जसुरसैस्तु ॥ ६७ ॥

श्वेता वचाश्वगन्धा-
हिङ्गवमृता कुष्ठसैन्धवे लशुनम् ।
सर्वपकपित्तमध्यं
टुण्डुककरञ्जबीजानि ॥ ६८ ॥

व्योषं शिरीषपुष्पं द्विरजनी वंशलोचनं च समम् ।
पिष्ट्वा ह्यजस्य सूत्रेण गोऽश्वपित्तेन सप्तकृत्वः ॥ ६९ ॥
व्यत्यासभावितोऽयं,
निहन्ति शिरसि स्थितं विषं क्षिप्रम् ।

सर्वज्वरभूतग्रह-
विषूचिकाजीर्णमूर्च्छार्ती ॥ ७० ॥

उन्मादापसारौ काचपटलनीलिकाशिरोदोषान् ।
शुष्काक्षिपाकपिल्लार्बुदार्मकण्डूतमोदोषान् ॥ ७१ ॥

क्षयदौर्बल्यमदात्यय-
पाण्डुगदांश्चाक्षनात्तथा मोहान् ।
लेपादिग्धक्षतलीढः-
दष्टविषपीतविषघाती ॥ ७२ ॥

अशःस्वारुद्धेषु च शुदलेपो योनिलेपनं स्त्रीणाम् ।
मूढे गर्भे दुष्टे ललाटलेपः प्रतिशयाये ॥ ७३ ॥
दद्रुकण्डूकिटिमे कुष्ठे श्वित्रेषु च विचार्विकादिपुलेपः
गज इव तरुभिगदाभिहन्त्यगदगन्धहस्त्येषः ७४
इति गन्धनामा अगदहस्ती ।

चर्मकपाया इति चर्मचटिकाकपायाः । काकपदमिति काक-
पदकमिव व्रण । कफमित्यत्र कटुकफला तित्तालावु किंवा कटु
त्रिकटु । ज्योतिष्मतीत्यादीनि षड्विरेचनशताश्रित्योक्तानि
शिरोविरेचनानि । दावात्यादौ श्वेताकटभी व्यासाद्भावितेति
गोपितेन भावयित्वा अश्वपितेन भावितं ॥ ६४—७४ ॥

पत्रागुरुमुस्तैला निर्यासः पञ्चचन्दनं तथा स्पृक्षा ।
त्वङ्नलदोतपलवालकहरेणुकोशीरव्याघ्रनखाः ७५
सुरदारुकनककुङ्कुमध्यामककुष्ठप्रियङ्गवस्तगरम् ।
पञ्चाङ्गानि शिरीषाव्योषैलामनःशिलाजाज्यः ७६
श्वेतकटभीकरञ्जौ रक्षोघ्नी लिन्धुवारिका रजनी ।
सुरसाञ्जनगैरिकमज्जिष्ठानिस्वनिर्यासाः ७७ ॥
वंशत्वगश्वगन्धाहिङ्गुदधित्थास्लवेतसं लाक्षा ।
मधुमधुकसोमराजीवचारुहारोचनातगरान् ॥७८॥
अगदोऽयं वैश्रवणाख्यातल्यस्वकेण षष्ठ्यङ्गः ।
अप्रतिहतप्रभावः ख्यातो महागन्धहस्तीति ॥७९॥
पित्तेन गवां पेण्या गुलिकाः कार्यास्तु पुण्ययोगेन ।
पानाञ्जनप्रलेपैः प्रसाधयेत्सर्वकर्माणि ॥ ८० ॥
पैल्यं कण्डूं तिमिरं राज्यन्ध्यं काचमर्बुदं पटलम् ।
हन्ति सततं प्रयोगाद्विदितमितपथ्याशिनां पुंसाम् ८१

विषमज्वरानजीर्णान्

दद्रुकण्डूविसृचिकां चोपहन्ति नृणाम् ।
विषं मूषिकलूतानां सर्वेषां पन्नगानां च ।
आशुविषं नाशयति समूलजमथ कन्दजं सर्वम् ८२
एतेन लिप्तगात्रः सर्पांश्च हन्ति भक्षयेच्च विषम् ।
कालपरीतोऽपि नरो जीवति नित्यं निरातङ्कः ८३ ॥
आनन्दे गुदलेपो योनिलेपश्च मूढगर्भाणाम् ।
मूर्च्छार्तिषु च ललाटे प्रलेपनमाहुः प्रधानतमम् ८४
भेरीमृदङ्गपटहाश्छत्राण्यमुना तथा ध्वजपताकाः ।
लिप्ताहिविषनिरस्ते प्रध्वनयेद्दर्शयेन्मतिमान् ॥८५॥
यत्र च सन्निहितोऽयं न तत्र बालग्रहा न रक्षांसि ।
न च कार्मणवेताला वहन्ति नाथर्वणा मन्त्राः ८६
सर्वग्रहा न तत्र प्रभवन्ति न चाग्निशस्त्रनृपचौराः ।
लक्ष्मीश्च तत्र भजते यत्र महागन्धहस्त्यस्ति ॥८७॥
पिप्यमाण इमं चात्र सिद्धं मन्त्रमुदीरयेत् ।
मम माता जया नाम विजयो नाम मे पिता ॥८८॥
सोऽहं जयो जयापुत्रो विजयोऽथ जयामि च ।
नमः पुरुषसिंहाय विष्णवे विश्वकर्मेण ॥ ८९ ॥
सनातनाय कृष्णाय भवाय विभवाय च ।
तेजो वृषाकपे साक्षात्तेजो ब्रह्मैन्द्रयोर्यमे ॥ ९० ॥
यथाहं नाभिजनामि वासुदेवपराजयम् ।
मानुश्च पाणिग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ॥ ९१ ॥

अनेन सत्यवाक्येन सिध्यतामगदो ह्ययम् ।
हिलिमिलिसंस्पृष्टे रक्ष सर्वभेषजे तु मे ॥ ९२ ॥
इति महागन्धहस्ती नामागदः ।

ऋषभकजीवकभार्गा-

मधुकौतपलधान्यकेशराजाज्यः ।

ससितगिरिकोलमध्याः

पेयाः श्वासज्वरादिहराः ॥ ९३ ॥

हिङ्गु च कृष्णायुक्तं कपित्थरसमुग्रलवणं च ।
समधुसितौ पातव्यौ ज्वरहिकाश्वासकासघ्नौ ९४ ॥
लेहः कोलास्थ्यञ्जनलाजोत्पलमधुघृतैर्वस्याम् ।
वृहती द्याढकीपत्रधूमवर्तिस्तु हिकाघ्नी ॥ ९५ ॥

शिखिवर्हिबलाकास्थीनि

सर्षपाश्चन्दनं च घृतयुक्तम् ।

धूमो गृहशयनासन-

वस्त्रादिषु शस्यते विषनुत् ॥ ९६ ॥

घृतयुक्ते नतकुष्ठे भुजगपतिशिरः शिरीषपुष्पं च ।
धूमागदः स्मृतोऽयं सर्वविषघ्नः श्वयथुहृच्च ॥९७॥
जतुसेव्यपत्रगुग्गुलुभल्लातकककुभपुष्पसर्जरसाः ।
श्वेता धूमा उरगाखुकीटवल्गुकमिहराः स्युः ॥९८॥
तरुणपलाशक्षारक्षुतं पचेच्चूर्णितैः सह समांशैः ।
लोहितमृद्रजनीद्रयशुक्लसुरसमञ्जरीमधुकैः ॥९९॥
लाक्षासैन्धवमांसीहरेणुहिङ्गुद्विशारिवाकुष्ठैः ।
सव्योषैर्वाहीकैर्दर्विलेपेन घट्टयेद्यावत् ॥ १०० ॥
सर्वविषशोथगुल्मत्वग्दोषाशोभगन्दरङ्गीहः ।
शोथापसारक्रिमिभूतस्वरभेदकण्डुपाण्डुगदान् ॥
मन्दाग्नित्वं कासं सोन्मादं नाशयेद्वृणामाशु ।
गुलिकाश्छायाशुष्काः कोलसमास्ताः समुपयुक्ताः ॥
इति क्षारागदः ।

ऋषभकेलादिना विषोपद्रवश्वासादिचिकित्सोच्यते । सित-
गिरिः श्वेतापराजिता । कोलमध्यं वदरमज्जा । भुजगपतिशिर
इति द्विमुखसर्पशिरः । पलाशक्षारक्षुतमिति क्षारपरिस्रावां
धारितं, लोहितमृत् गैरिकं, सुरसमञ्जरी पर्णासभेदः
॥ ९३—१०२ ॥

“विषपीतदष्टविधेष्वेतद्दिग्धे च वाच्यमुद्दिष्टम् ।
सामान्यतः पृथक्त्वादिर्देशमतः शृणु यथावत् १०३
रिपुयुक्तेभ्यो नृभ्यः स्त्रेभ्यः स्त्रीभ्योऽथवा भयं नृपतेः
आहारविहारगतस्तप्तात्प्रेष्यान्परीक्षेत ॥ १०४ ॥

अत्यर्थशङ्कितः स्या

द्रुवागथवाल्पवाग्विगतलक्ष्मीः ।

प्राप्तः प्रकृतिविकारं विषप्रदाता नरो ज्ञेयः ॥१०५॥
दृष्ट्वैवं न तु सहसा भोज्यं नस्येत्तदन्नमग्नौ तु ।
सविषं हि प्राप्यान्नं बहून्विकारान्भजत्यग्निः ॥१०६॥

शिखिवर्हविचित्रार्चिस्तीक्ष्णाल्परुक्षकुणपधूमश्च ।
स्फुटति च सशब्दमशब्द
मेकावर्तो विहिताचिरपि स्यात् ॥ १०७ ॥
पात्रस्थं च विवर्णं
भोज्यं स्यान्मक्षिकांश्च मारयति ।

क्षामस्वरांश्च काकान्कुर्याद्विरजेच्चकोराक्षि ॥ १०८ ॥
पाने नीला राजी वैवर्ण्यं स्वां च नेक्षते छायां ।
विकृतामथवा पश्यति लवणाक्ते फेनमाला स्यात्

अतः शृण्वति विषय लक्षणं मेपजस्य पृथक् निदेशं शृणु
इति । विषयुक्तमिति विषयुक्तेत्यर्थः । स्त्रीभ्य इति सौभा-
ग्यार्थं प्रवृत्ताभ्यः । स्त्रीति आहारविहारग इति आहारविहारौ
सविषा इत्यनुवर्तते । विरज्येत चकोराक्षीति तृष्णा सविषमन्नं
काकांश्च क्षामस्वरान् दर्शनेनैव कुर्यादिति ज्ञेयम् ॥ १०३—
१०९ ॥

पानान्नयोः सविषयोर्विरसो गन्धेन रुग् हृदि च ।
मूर्च्छास्यपाणिशोथः सुप्त्यङ्गुलिदाहतोदनखमेदः
मुखतात्वोष्ठचिमिचिमा,

जिह्वा शूलवती जडा विवर्णा ।

द्विजहर्षहनुस्तम्भास्यदाहलालागलविकाराः १११

आमाशयं प्रविष्टे वैवर्ण्यं स्वेदसदनमुत्केदः ।

दृष्टिर्हृदयोपरोधो बिन्दुशतैश्चीयतेचाङ्गम् ॥ ११२ ॥

पक्काशयं तु याते मूर्च्छामदमोहदाहवलनाशाः ।

तन्द्रा कार्श्यं च विषे पाण्डुत्वं चोदरस्थे स्यात् ॥ ११३ ॥

दन्तपवनस्य कूर्चो विशीर्यते दन्तोष्ठमांसशोफश्च ।

केशच्युतिः शिरोग्रन्थयश्च सविषे शिरोऽभ्यङ्गे ॥ ११४ ॥

दुष्टेऽखनेऽक्षिदाहः स्नावाद्युपदेहशोथरागाश्च ।

खाद्यैरादौ कोष्ठः स्पृश्यैस्त्वग्दूष्यते दुष्टैः ॥ ११५ ॥

स्नानाभ्यङ्गोत्सादनवस्त्रालङ्कारकैर्दुष्टैः ।

कण्ठार्तिलोमहर्षाः कोठपिडकचिमिचिमाः शोथाः

एते करचरणदाहतोदरुमाङ्गविपाकाश्च ।

भूपादुकाश्वगजचर्मकेतुशयनासनैर्दुष्टैः ॥ ११७ ॥

माल्यमगन्धं स्लायति शिरसो रुजा लोमहर्षकरम्

स्तम्भयति खानि दर्शनमुपहन्ति च नासिकां धूमः

कूपतडागादिजलं दुर्गन्धं सकलुषं विवर्णं च ।

पीतं श्वयथुं कोठान्पिडकांश्च करोति मरणं च ॥

पान इति मद्यादौ पेये । छायासिति प्रतिविम्बं । लवणाक्ते
इति पानविशेषणम् । मुखेत्यादिना मुखसंबन्धे विषलक्षणं ।
दन्तेत्यादिना दन्तधावनल्लर्थादीनां विषदुष्टानामेव लक्षणं
प्रकरणाज्ज्ञेयम् । दन्तपवनस्य कूर्चः दन्तशोधनमलकूर्चः ।
विशीर्यते इत्यत्र शीर्णः स्यात् । खाद्येत इति भोज्यैः । स्पृश्यै-
रित्यभ्यङ्गादिभिः । माल्यमिति विषदुष्टं माल्यं । नासामुप-
हन्तीति दर्शनमिति चक्षुः ॥ ११०—११९ ॥

आदावामाशयगे वमनं त्वक्स्थे प्रदेहसेकादि ।
कुर्याद्विषक् चिकित्सां दोषबलं चैव हि समीक्ष्य ॥
इति मूलविषविशेषाः प्रोक्ताः शृणु जङ्गमस्यातः ।
सविशेषचिकित्सितमेवादौ,

तत्रोच्यते तु सर्पाणाम् ॥ १२१ ॥

इह दर्वीकरः सर्पो मण्डली राजिमामिति ।

त्रयो यथाक्रमं वातपित्तश्लेष्मप्रकोपणाः ॥ १२२ ॥

दर्वीकरः फणी ज्ञेयो मण्डली मण्डलाः फणाः ।

बिन्दुलेखो विचित्राङ्गः पन्नगः स्यात्तु राजिमान् ॥

विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादु शीतलम् ।

विषं यथाक्रमं तेषां तस्माद्वातादिकोपनम् ॥ १२४ ॥

दर्वीकरकृतो दंशः सूक्ष्मदंष्ट्रापदोषितः ।

निरुद्धरक्तः कूर्माभो वातव्याधिकरो मतः ॥ १२५ ॥

पृथ्वर्पितः सशोथश्च दंशो मण्डलिभिः कृतः ।

पीताभः पीतरक्तश्च सर्वपित्तविकारकृत् ॥ १२६ ॥

कृतो राजिमता दंशः पिच्छिलः स्थिरशोफकृत् ।

स्निग्धः पाण्डुश्च सान्द्रासृक्श्लेष्मव्याधिसमीरणः ॥

मण्डलीति मण्डलयुक्तं । बिन्दुना लेखया च विचित्रं अङ्गं
यस्य स तथा । दर्वीकरादीनां तु प्रपञ्चस्तिह पराधिकारत्वेन
न कृतः । विशेषादित्यादौ रूक्षमधिकं दर्वीकराणां अम्लोष्णं
मण्डलीनां स्वादुशीतं राजिमतां, त्रिदोषकोपनत्वेन वातादि-
कोपनं । विशेषादिह विषं च यद्यप्यव्यक्तरसयुक्तं तथापीह
कटुकादिरसविधानं अनुरसामिप्रायेण ज्ञेयं । यथा आतपे
कटुकत्वं तद्वदिहापि, किंवा अव्यक्तदशायामेव अम्लकटुका-
दीनामधिकत्वं ज्ञेयम् । पृथ्वर्पित इति अवगाढदंष्ट्रापितः
॥ १२०—१२७ ॥

वृत्तभोगी महाकायः श्वसन्नूर्ध्वेक्षणः पुमान् ।

स्थूलमूर्धा समाङ्गश्च स्त्रीत्वतः स्याद्विपर्ययात् ॥ १२८ ॥

क्लीबः सस्तस्त्वधोदृष्टिः स्वरहीनः प्रकम्पते ।

स्त्रिया दष्टो विपर्यस्तैरेतैः पुंसो नरोमतः ॥ १२९ ॥

व्यामिश्रलिङ्गैरेतैस्तु क्लीबदष्टं नरं वदेत् ।

इत्येतदुक्तं सर्पाणां स्त्रीपुंक्लीबनिदर्शनम् ॥ १३० ॥

पाण्डुवक्रस्तु गर्भिण्या शूनौष्ठोऽप्यसितेक्षणः ।

जृम्भाक्रोधोपजिह्वार्तः सूतया रक्तमूत्रवान् ॥ १३१ ॥

सर्पो गौधेरको नाम गोधाख्यः स्याच्चतुष्पदः ।

कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यान्नाना स्युर्मिश्रजातयः ॥ १३२ ॥

गूढसंपादितं वृत्तं पीडितं लम्बितार्पितम् ।

सर्पितं च भृशावाधं दंशा येऽन्ये न ते भृशाः ॥

तरुणाः कृष्णसर्पास्तु गोमसाः स्थविरास्तथा ।

राजिमन्तो वयोमध्ये भवन्त्याशीविषोपमाः ॥ १३४ ॥

वृत्तभोगीत्यादिना सर्पाणां तीव्रविषज्ञानार्थं पुनर्भेदमाह ।
तत्कृतचिकित्साभेद इहामुक्तोऽपि तन्त्रान्तरे ज्ञेयः । तथाहि

‘सावित्रे पच्यते रात्रौ त्रियस्तीव्रविषाः सदा’ । तथा ‘स्त्रीदष्टो भिषजा कार्यः सूपचारस्त्वनारमे’ इति । क्लीबो नपुंसकः । खरहीनेत्यादि गाढसंपादितमात्रावगाढ ऊर्ध्वं परिवृत्तं पीडित-
मतिमात्ररुजाकरम् । लक्षितदंशं अपितसकलदंष्ट्राप्राप्तलक्षणं ।
वयोभेदेन दर्वाकरादीनां तीव्रतामाह—तरुणा इत्यादि ।
कृष्णसर्पा इति । म्लानः गोनसः इति मण्डलिनः । आशी-
विषोपमा इति दृष्टिनिःश्वासविषाः ॥ १२८—१३४ ॥

सर्पदंष्ट्राश्चतस्रस्तु तासां वामाधराः सिताः ।
पीता वामोत्तरा दंष्ट्रा रक्तश्यावाधरोत्तरा ॥ १३५ ॥
यन्मात्रः पतते विन्दुगोवालात्सलिलोद्धृतात् ।
वामाधरायां दंष्ट्रायां तन्मात्रं स्यादहेर्विषम् ॥ १३६ ॥
एकद्वित्रिचतुर्वृद्धिविषभागोत्तरोत्तराः ।
सवर्णास्तत्कृता दंशा बहुतरविषा भृशाः ॥ १३७ ॥

सर्पदंष्ट्रेत्यादिना दंष्ट्राभेदं दंशविशेषज्ञानार्थमाह । दंशस्या-
धरोत्तरेति दक्षिणाधरारक्ता दक्षिणोत्तरा तु श्यावा । एकद्वित्रि-
चतुरावृद्धिविषभागोत्तरोत्तरमिति एकद्वित्रिचतुरूपजातवृद्धि-
विषविभागे उत्तरोत्तरमिति वाक्यार्थः । सवर्णा यथा श्वदंष्ट्रा-
समानवर्णा । बहुतरविषा इति उत्तरोत्तरं बहुविषाः यथोत्तरं
विषाः । भृशा इति दुःखसाध्याः । दूष्यत्वमपि यथोत्तरं
ज्ञेयम् । ननु पूर्व-दर्वाकरादीनां दंशस्य वर्णभेद उक्तः इदानीं
तु दंष्ट्राभेदेन वर्णभेद उच्यते । तेन सर्वत्रैव दर्वाकरादौ सर्व-
वर्णोपपत्तिः । ततः पूर्वोक्तदंशवर्णविरोधः । उक्तंच अत्रैवार्थे
आषाढवर्मणा—यत्तु दर्वाकरमण्डली असितः पीतश्च वर्णतो
दंशः इति लक्षणेन । यस्मात् अनेकवर्णास्तु दंशाः । अत्रो-
च्यते दंष्ट्रानुकारिवर्णानां दंशमात्रस्थिते विषे भवति । दर्वा-
करादिषु उल्लेखो विहितो यः वर्णः स प्रविश्यते विषे भवतीति
अवस्थाभेदान्न विरोधः । उक्तंच परिहारवार्तिके ‘दंशास्त्वतः
वर्ण दोषजे विसृजे’दिति ॥ १३५—१३७ ॥

सर्पाणामेव विष्मूत्रात्कीटाः स्युः कीटसंमताः ।
दूषीविषाः प्राणहरा इति संक्षेपतो मताः ॥ १३८ ॥
गात्रं रक्तं सितं कृष्णं श्यावं वा पिडकान्वितम् ।
सकण्डूदाहविसर्पपाकि स्यात्कुथितं तथा ॥ १३९ ॥
कीटैर्दूषीविषैर्दंष्ट्रं लिङ्गं प्राणहरं शृणु ।
सर्पदंष्ट्रे तथा शोथे वर्धते सोऽग्रगन्ध्यसृक् ॥ १४० ॥
दंशोऽक्षिगौरवं मूर्च्छां सरुगार्तः श्वसित्यपि ।
तृष्णारुचिपरीतश्च भवेद्दूषीविषादितः ॥ १४१ ॥

कीटोत्पत्तिमाह—सर्पाणामित्यादि । कीटशब्दनिरुक्त्यर्थः ।
अनयोरुपादानं तेनान्यान्यपिकीटकारणानि भवन्तीति ज्ञेयम् ।
उक्तंहि सुश्रुते—‘सर्पाणां शुक्रविष्मूत्रशरपूत्यदंष्ट्रसंभवाः ।
वाय्वम्यम्बुप्रकृतयः कीटास्तु विविधाः स्मृताः’ इति । कीटाश्च
यद्यपि सुश्रुते वातपित्तकफसन्निपातकोपनाः दण्डिनामादयः

सप्तषष्टिः प्रतिपादिताः तथापीह । दूषीविषाः प्राणहरविषाः
उग्रगन्ध्यसृक् वर्तते इति उग्रगन्धिलोहितम् ॥ १३८—१४१ ॥

दंशस्य मध्ये यत्कृष्णं श्यावं वा जालकावृतम् ।
दग्धाकृति भृशं पाकि क्लेशशोथज्वरान्वितम् १४२
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दृष्टमिति निर्दिशेत् ।
सर्वासामेव तासां च दंशे लक्षणमुच्यते ॥ १४३ ॥
शोफाः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिडका ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेच्छ्वासो दाहहिक्काशिरोग्रहाः १४४

दंशस्य मध्य इत्यादिना दूषीविषलूतादष्टलक्षणम् । लूताश्च
अन्यत्राष्टौ साध्याः असाध्याश्चाष्टौ त्रिमण्डलाः सौवर्णिकादय
उक्तास्तथा दूषिकलात् कण्टकवृश्चिकमण्डूकमत्स्यजलौकाशतप-
दीमशकमक्षिकाणां सुश्रुतादिषु प्रपञ्चार्थिभिः प्रपञ्चोऽनुसर-
णीयः । इहतु तन्त्रकारेण प्रपञ्चो न क्रियते ॥ १४२—१४४ ॥

आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषादिते ॥ १४५ ॥
मूर्च्छाङ्गशोथवैचर्ण्यक्लेशदंष्ट्राश्रुतिज्वराः ।
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्दिश्चासाध्यमूषिकैः १४६
श्यावत्वमथ काण्ठ्यं वा नानावर्णत्वमेव वा ।
मोहः पुरीषभेदो वा दंष्ट्रे स्यात्कलसकैः ॥ १४७ ॥
दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्ध्वमाशु च ।
वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चाच्च तिष्ठति ॥ १४८ ॥
दंष्ट्रोऽसाध्यस्तु दृग्ग्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनातो जहात्यसून् ॥ १४९ ॥
विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्दिश्चैरथापि वा ।
लक्षणं कणभेदेष्टे दंशश्चैव विशीर्यते ॥ १५० ॥
हृष्टरोमोच्छिदिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्तिमान् ।
दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥ १५१ ॥
एकदंष्ट्रादितः शूनः सरुक् स्यात्पीतकः सत्तृ ।
छर्दिर्निद्रा च मण्डूकैः सविषैर्दंष्ट्रलक्षणम् ॥ १५२ ॥
मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहशोफरुजं तथा ।
कण्डू शोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः १५३
दाहतोदस्वेदशोथकरी तु गलगोडिका ।
दंशे स्वेदं रुजं दाहं करोति च शतापदी ॥ १५४ ॥
कण्डूमान्मशकैरेतच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥ १५५ ॥
सद्यःप्रज्ञाविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पीडका मक्षिकादंशे तासां तु स्थगिकासुहृत् १५६

आदंशादित्यादि आखूविषलक्षणं । करमश्च कीटविशेष
इति सुश्रुते कीटविशेषे पठितः । एकदंष्ट्रापितं इति । एक-
एव दंष्ट्रा कृत इत्यर्थः । अस्थिसाराविषा उक्ता जलौकाश्च
षट्पदाय उक्ताः संदंशविषयाः गणगोलिकां ज्येष्ठामित्याहुः ।
अन्येतु शरणमाहुः । शतपदीकारुण्डा असाध्यमशकक्षतमिति ।

पञ्चसु महाकेषु पार्वतीयकृतमसाध्यमाहुः । उक्तं हि सुश्रुते
कीटैः प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः स्थण्डिका असुर इति । कान्ता-
रिकादिषु सुश्रुतोक्तपक्षिकासु स्थण्डिकाख्या मक्षिका प्राण-
हरीत्यर्थः ॥ १४५—१५६ ॥

श्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञाश्रमसुरालये ।
पक्षसन्धिषु मध्याह्ने सार्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥ १५७ ॥
न सिद्ध्यन्ति नरा दष्टाः पाषण्डायतनेषु च ।
दृष्टिश्चासमलरूपशविषैराशीविषैस्तथा ॥ १५८ ॥
विनश्यन्त्याशु संप्राप्ता दष्टाः सर्वेषु मर्मेसु ।
येन केनापि सर्पेण संभवः सर्व एव च ॥ १५९ ॥
भीतमत्तावलोष्णक्षुत्तृषार्ते वर्धते विषम् ।
विषं प्रकृतिकालौ च तुल्यौ प्राप्याल्पमन्यथा १६०
वारिविप्रहताः क्षीणा भीता नकुलनिर्जिताः ।
वृद्धा बालास्त्वचो मुक्ताः सर्पा मन्दविषा स्मृताः
सर्वदेहाश्रितं क्रोधाद्विषं सर्पा विमुञ्चति ।
तदेवाहारहेतोर्वा भयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥ १६२ ॥
वातोल्बणविषाः प्राय उच्चिटिङ्गाः सवृश्चिकाः ।
वातपित्तोल्बणाः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः १६३
यस्य यस्य हि दोषस्य लिङ्गाधिक्यानि लक्षयेत् ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ १६४ ॥
हृत्पीडोर्ध्वानिलस्तम्भः शिरायासोऽस्थिपर्वरू ।
घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रस्यावता वातिके विषे ॥ १६५ ॥
संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृद्वाहः कटुकास्यता ।
दंशावदारणं शोथो रक्तपीतश्च पैत्तिके ॥ १६६ ॥
वम्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्रेशगौरवैः ।
सशैत्यमुखमाधुर्यैर्विद्याच्छेप्माधिकं विषम् ॥ १६७ ॥

संप्रति स्थानकालस्वभावप्रदेशे दष्टानां सर्पाणामसाध्यता-
माह—स्मशानेत्यादि । चैत्यः ग्रामदेवताप्रायो महातरुः । पक्ष-
संधिविधिति अमावास्यापौर्णमासीषु । पाषण्डाः कापालिका-
दयः । आशीविषविषैः इत्यस्यैव लक्षणं । दृष्टिश्चासमलरूपश-
विषैरिति । उक्तं हि तन्त्रान्तरे—‘दृष्टिश्चासादिभिर्ज्ञेयाः सर्पाः
आशीविषाः आशुघातित्वात् । विषवृद्धिहेतुमाह—भीतेत्यादि ।
प्रकृतिकालौ तुल्यौ यथा विषस्य प्रबलपित्तप्रकृतिः शरदृतुस्तु
काल इति ज्ञेयम् । अल्पमन्यथेति भीतत्वादिविपर्यये अल्पं
विषं भवति । वारीत्यादौ मन्दविषत्वमाह । प्रागुक्तं ‘सर्वदेहा-
श्रितं क्रोधा’दिति सर्वदेहाश्रितमपि दंष्ट्रीष्वेव विषं विशेषेण
ज्ञेयम् । विषचिकित्सार्थं वातोल्बणत्वादिभेदमाह—वातोल्ब-
णेत्यादि । विपरीतगुणैरित्यादिना विषगताधिक्यवातादि-
लिङ्गमाह ॥ १५७—१६७ ॥

खण्डेन च व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके ।
स्वेद्यो नाडीपुलाकाद्यैर्वृहणश्च विधिर्हितः ॥ १६८ ॥
सुरीतैः स्तम्भयेत्सेकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिकम् ।

लेखनच्छेदनस्येद्वमनैः श्लैष्मिकं जयेत् ॥ १६९ ॥
विषेष्वपि च सर्वेषु सर्वस्थानगतेषु च ।
अवृश्चिकोच्चिटिङ्गेषु प्रायः शीतो विधिर्हितः १७०
वृश्चिके स्वेदमभ्यङ्गं घृतेन लवणेन च ।
सेकांश्चोष्णान्प्रयुञ्जीत भोज्यं पानं च सर्पिषः १७१
एतदेवोच्चिटिङ्गेषु प्रतिलोमं च पांशुभिः ।
उद्धर्तनं सुखाम्बूष्णैस्तथावच्छादनं घनैः ॥ १७२ ॥
श्वात्रिदोषप्रकोपात्तु तथा धातुविपर्ययात् ।
शिरोऽभितापो लालास्त्राव्यधोवक्रस्तथा भवेत् १७३
अन्येष्वेवंविधा व्यालाः कफवातप्रकोपणाः ।
हृच्छिरोरुग्ज्वरस्तम्भतृषायूर्च्छाकरा मताः १७४
कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्यसुप्तिक्लेदोपशोषणम् ।
विदाहरागरूपकाः शोफा ग्रन्थिनिक्षुञ्चनम् १७५
दंशावदारणं स्फोटाः कर्णिका मण्डलानि च ।
ज्वरश्च सविषे लिङ्गं विपरीतं तु निर्विषे ॥ १७६ ॥
तत्र सर्वे यथावस्थं प्रयोज्याः स्युरपक्रमाः ।
पूर्वोक्तं विधिमन्यं च यथावद्वृत्ततः शृणु ॥ १७७ ॥
हृद्दिवाहे प्रसेके वा विरेकं वमनं भृशम् ।
यथावस्थं प्रयोक्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ १७८ ॥
शिरोगते विषे नस्तः कुर्यान्मूलानि बुद्धिमान् ।
बन्धुजीवस्य भार्याश्च सुरसत्यासितस्य च १७९
दक्षकाकमयूराणां मांसासृङ् मस्तके क्षते ।
मूर्ध्नि देयमथो दष्टस्योर्ध्वदष्टस्य पादयोः ॥ १८० ॥
पिप्पलीमरिचक्षारवचासैन्धवशिग्रुकाः ।
पिष्ट्वा रोहितपित्तेन ग्रन्थिक्षिणतमञ्जनात् ॥ १८१ ॥
कपित्थमामं ससितं क्षौद्रं कण्ठगते विषे ।
लिह्यादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ॥ १८२ ॥
विषे पक्काशयप्राप्ते पिप्पलीरजनीद्रव्यम् ।
मज्जिष्ठा च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन नरः पिबेत् ॥ १८३ ॥
मांसं रक्तं च गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ।
विषे रसगते पानं कापित्थरससंयुतम् ॥ १८४ ॥
शेलुमूलत्वग्ग्राणि वादरौदुम्बराणि च ।
कटभ्याश्च पिबेद्रक्तगते मांसगते पिबेत् ॥ १८५ ॥
सक्षौद्रं खदिरारिष्टं कौटजं मूलमम्भसा ।
सर्वेषु च बले द्वे तु मधूकं मधुकं नतम् ॥ १८६ ॥

वातादिभेदेन चिकित्सामाह—खण्डेनेत्यादि । पुलाक-
स्तुच्छधान्यं घनैरिति पांशुभिः श्वात्रिदोषेत्यादि—सविषकुङ्कु-
रादिलक्षणं अत्रैव च शुनक्षिदोषप्रकोपो भवति । केचित्तु
शिरोभितापलादि यथोक्तकुङ्कुरे तदृष्टे च भवतीति वदन्ति ।
विस्तरश्चास्य सुश्रुत एव । अन्येष्वेवंविधेति अन्येपि शृगा-
लतरङ्गादयः एवं संतः कृच्छ्ररोगादिकरा भवन्तीत्यर्थः ।
उक्तं हि सुश्रुते—‘शृगालतरङ्गवर्ध्याग्रादीनां यदानिलः ।

श्लेष्मप्रदुष्टो मुष्णाति संज्ञां संज्ञावहाश्रितः' इति । कण्डुनिस्तोद
इत्यादिना सामान्येन सविषकीटादिदंशलिङ्गं अविषप्राणि-
दंशलिङ्गं चोच्यते । सर्वेति चतुर्विंशतियथोक्तोपक्रमाः पूर्वोक्ता
इत्यत्र वक्ष्यमाणचिकित्सितं पूर्वोक्ते विधावपि अवस्थाविशेष-
विधायकतया कर्तव्या इत्यर्थः । यदा पूर्वोक्त इति पाठः तदा
उपक्रमा इत्यस्य विशेषणमेतत् । ऊर्ध्वं दष्टस्य पादयोरित्य-
त्रापि क्षतयोरेव पादयोर्विशेषेण संक्रमणार्थं मांसासृक्दानं
देयम् । ताभ्यामिति सिताक्षौद्राभ्यां नतं तगरं शेलुः श्लेष्मा-
तकः । मांसगत इति उत्तरेण संवध्यते । खदिरश्चारिष्ट्येति
खदिरारिष्टः, किंवा खदिरकृतोरिष्टः । मधुकं नतमिति च्छेदः
॥ १९८—१९९ ॥

पिप्पलीं नागरं क्षारं नवनीतेन मूर्च्छितम् ।
कफे मिषगुदीर्णे तु विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥ १८७ ॥
मांसीकुङ्कुमपत्रत्वक्करजनीनतचन्दनैः ।
मनःशिलाव्याघ्रनखसुरसैरम्बुपेषितैः ॥ १८८ ॥
पाननस्याञ्जनालेपाः सर्वशोथविषापहाः ।
चन्दनं तगरं कुष्ठं हरिद्रे द्वे त्वगेष च ॥ १८९ ॥
मनःशिला तमालश्च रसः कैशर एव च ।
शार्दूलस्य नखश्चैव सुपिष्टं तण्डुलाम्बुना ॥ १९० ॥
हन्ति सर्वविषाण्येव वज्रिवज्रमिवासुरान् ।
रसे शिरीषपुष्पस्य सप्ताहं मरिचं सितम् ॥ १९१ ॥
भावितं सर्पदद्यानां नस्यपानाञ्जने हितम् ।
द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रचतुष्पलम् ।
अपि तक्षकदद्यानां पानमेतत्सुखप्रदम् ॥ १९२ ॥
सिन्धुवारस्य मूलं च श्वेता च गिरिकर्णिका ।
पानं दर्वाकरैर्दष्टे नस्यं मधु सपाकलम् ॥ १९३ ॥
मज्जिष्ठा मधुयष्ट्याह्वा जीवकर्षभकौ सिता ।
काश्मर्यं वटशुङ्गानि पानं मण्डलिनां विषे ॥ १९४ ॥
व्योषं सातिविषं कुष्ठं गृहधूमो हरेणुका ।
तगरं कटुका क्षौद्रं हन्ति राजीमतां विषम् ॥ १९५ ॥
गृहधूमः हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम् ।
अपि वासुकिना दष्टः पिबेद्दधिघृताश्लुतम् ॥ १९६ ॥
क्षीरीवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ।
मुकालेपो वरः शोथदाहतोदज्वरापहः ॥ १९७ ॥
चन्दनं पद्मकोशीरं पाटलिः सिन्धुवारिका ।
क्षीरशुक्लानतं कुष्ठं शिरीषोदीच्यशारिवाः ॥ १९८ ॥
शेलुस्वरसपिष्टोऽयं लूतानां सार्वकामिकः ।
मधुकं मधुकं कुष्ठं शारिवोदीच्यपाटलैः ॥ १९९ ॥
सनिम्बशारिवाक्षौद्रं पानं लूताविषापहम् ।
कुसुम्भपुष्पं गोदन्ताः स्वर्णक्षीरी कपोतविट् ।
दन्ती त्रिवृत्सैन्धवैलो कर्णिकापातनं तयोः ॥ २०० ॥
कटभ्यर्जुनशैरीषशेलुक्षीरीद्रुमत्वचम् ।
कपायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताघ्नपहाः ॥ २०१ ॥

त्वचं च नागरं चैव समांशं श्लक्ष्णपेषितम् ।
पेयमुष्णाम्बुना सर्वं मूषिकाणां विषापहम् ॥ २०२ ॥
कुटजस्य फलं पिष्टं तगरं जालमालिनी ।
तिक्तेश्वाकुकयोगोऽयं पानप्रधमनादिभिः ॥ २०३ ॥
वृश्चिकोन्दुरुलूतानां सर्पाणां च विषापहम् ।
समानममृतेनेदं गराजीर्णं च नाशयेत् ॥ २०४ ॥
सर्वेऽगदा यथादोषं प्रयोज्याः स्युल्लिखण्टके ।
कपोतविट् मातुलुङ्गं शिरीषकुसुमाद्रसः ॥ २०५ ॥
शङ्खिन्यार्कं पयः शुण्ठी करञ्जमधु वार्श्चिके ।
शिरीषस्य फलं पिष्टं क्षुहीक्षीरेण दार्दुरे ॥ २०६ ॥
मूलानि श्वेतभण्डीनां व्योषसर्पिश्च मत्स्यजे ।
कीटदष्टक्रियाः सर्वाः समानाः स्याज्जलौकसाम् ।
वातपित्तहरी प्रायः क्रिया प्रायः प्रशस्यते ।
वार्श्चिकस्योच्चिदिङ्गस्य शलभस्येन्दुरोऽगदः ॥ २०८ ॥

पिप्पलीत्यादिप्रतिसारणं मरिचं सितमिति शोभाञ्जनकं
बीजम् । श्वेता चेति गिरिकर्णिकाविशेषणं । तेन श्वेतापराजिता
गृह्यते । केचित् गिरिकर्णिकास्यन्दनमाहुः । पाकलं कुष्ठं
मुक्ता मौक्तिकं क्षीरशुक्ला विदारी, कर्णिकापतनेतयोरिति
कीटलूतादंशयोः या कर्णिका तस्याः पातनमित्यर्थः । ज्वाल-
मालिनीदेवताकः । तिक्तेश्वाकु इति । दार्दुरो मेकः । श्वेत-
भण्डा अपराजिता । वार्श्चिकस्येत्यादि यो योगोक्तः स कर्तव्यः ।
एवं शलभस्यापि विषस्य उत्तरे यो उक्तो योगः स कर्तव्यः
॥ १८७—२०८ ॥

वचां वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ।
द्वे बले नाकुली कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ॥ २०९ ॥
गुहामतिगुहां श्वेतामजगन्धां शिलाजतु ।
कत्तणं कटर्भीं क्षारं गृहधूमं मनःशिलाम् ॥ २१० ॥
रोहीतकस्य पित्तेन पिष्ट्वा तु परमोऽगदः ।
नस्याञ्जनाद्यलेपेषु हितो विश्वम्भरादिषु ॥ २११ ॥
स्वर्जिकाजशकृत्क्षारः सुरसोऽथाक्षिपीडकः ।
मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ॥ २१२ ॥
कपित्थमक्षिपीडोऽर्कबीजं त्रिकटुकं तथा ।
करञ्जो द्वे हरिद्रे च गलगोड्या विषं जयेत् ॥ २१३ ॥
काकाण्डरससंयुक्तो विषाणां तण्डुलीयकः ।
सर्वेषां बर्हिपित्तेन तद्वद्वायसपीलुकः ॥ २१४ ॥
शिरीषफलमूलत्वक्पुष्पपत्रैः समैर्घृतैः ।
श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विषाणां प्रवरो वधे ॥ २१५ ॥
इति पञ्चशिरीषोऽगदः ।

नाकुली राज्ञा, गुहा पृश्निपर्णी, अतिगुहा शालपर्णी,
अजगन्धा फोफाबीतिख्याता, पित्तेनेति गोपित्तेन विश्वम्भरा-
दयः कीटा एव श्लेष्मकोपनाः सुशुतोक्ताः । अक्षपीडकः
श्वेतपीलुर्निवीमेदः । वायसी काकमाची, श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽय-

मिति पदं शिरीषाद्यपेक्षया पञ्चशिरीषस्य श्रेष्ठत्वं ब्रूते । प्रवर
इति पदं विषहरयोगान्तरेषु श्रेष्ठतामाह । तेन न पुनरुक्तिः ।
किंवा श्रेष्ठ इति श्रेष्ठशिरीषफलादिकृतः ॥ २०९—२१५ ॥

चतुष्पाद्भिर्द्विपाद्भिर्वा नखदन्तक्षतं तु यत् ।
शूयते पच्यते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ २१६ ॥
सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्मपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥ २१७ ॥

द्विपदा वनमानुषमर्कटादयः । अश्वकर्णः सर्जभेदः
॥ २१६—२१७ ॥

दुरन्धकारे दष्टस्य केनचिद्विषशङ्कया ।
विषोद्वेगाज्ज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छादाहोऽपि वा भवेत्
ग्लानिमौहोऽतिसारो वाप्येतच्छङ्काविषं मतम् ।
चिकित्सितमिदं तस्य कुर्यादाश्वासनं बुधः २१९
सितां विगन्धिकां द्राक्षां पयस्यां मधुकं मधु ।
पानं समन्त्रपूताम्बु प्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम् ॥ २२० ॥
शालयः पष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
भोजनार्थे प्रशस्यन्ते लवणार्थं च सैन्धवम् २२१
तण्डुलीयकजीवन्तीवार्ताकुसुनिषण्णकाः ।
चुञ्चूर्मण्डकपर्णी च शाकं च कुलकं हितम् ॥ २२२ ॥
धात्री दाडिममम्लार्थं यूषा मुद्गरहेरुभिः ।
रसाश्चैणशिखिश्चाविलावतैत्तिरिपार्पताः ॥ २२३ ॥
विषघ्नौषधसंयुक्ता रसा यूषाश्च संस्कृताः ।
अविदाहीनि चान्नानि विषार्तानां भिषग्जितम् २२४

दुरन्धकारेखादिना शङ्काविषमाह—केनचिदिति । निर्वि-
षेणापि शङ्कया विषोद्वेगात् इति विषशङ्कयैव प्रादुर्भावादि-
त्यर्थः । शङ्का चेयं प्रभावादेव विषजनिका । वैगन्धिकं कोर-
दूषः कोद्वयः । कुलकं कारवेळकं । अन्ये पटोलभेदमाहुः
॥ २१८—२२४ ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधश्चुङ्गयायासमैथुनम् ।
वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः ॥ २२५ ॥
मुहुर्मुहुः शिरोन्यासः शोथः स्रस्तौष्ठकर्णता ।
ज्वरस्तब्धाक्षिगात्रत्वं हनुकम्पोऽङ्गमर्दनम् ॥ २२६ ॥
रोमापगमनं ग्लानिररतिर्वेपथुर्ग्रहः ।
चतुष्पदां भवत्येतद्दृष्टानामिह लक्षणम् ॥ २२७ ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे सरलं चन्दनागुरु ।
रास्ना गौरोचनाजाजी गुग्गुल्विश्वरसो नतम् ॥
चूर्णं ससैन्धवानन्तं गोपित्तमधुसंयुतम् ।
चतुष्पदानां दृष्टानामगदः सार्वकार्मिकः ॥ २२९ ॥
सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजो नानाङ्गजान्मलान् ।
शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान्प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान् ॥ २३० ॥
तैः स्यात्पाण्डुः कृशोऽल्पाशिरारथासोपजायते

मर्मप्रधमनाध्यानहस्तपच्छोथलक्षणाः ॥ २३१ ॥
जठरं ग्रहणीदोषं यक्षमाणं श्वयथुं क्षयम् ।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेरलिङ्गानि दर्शयेत् ॥ २३२ ॥
स्वप्ने मार्जारगोमायुव्यालान्सनकुलान्कपीन् ।
प्रायः पश्यति नद्यादीञ्छुष्कांश्च सवनस्पतीन् २३३
कालश्च गौरमात्मानं स्वप्ने गौरश्च कालकम् ।
विकर्णनासिकं वापि पश्येत्तद्विहतेन्द्रियः ॥ २३४ ॥
तमवेक्ष्य भिषक् प्राज्ञः पृच्छेत्किं कैः कदा सह ।
जग्धमित्यवगम्याशु प्रदद्याद्भ्रमनं भिषक् ॥ २३५ ॥
सूक्ष्मताम्ररजस्तस्यै सक्षौद्रं हृद्विशोधनम् ।
शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥ २३६ ॥
हेम सर्वविषाण्याशु गरांश्च विनियच्छति ।
हेमपस्य सजत्यङ्गे न हि पद्मेऽम्बुवद्विषम् ॥ २३७ ॥
नागदन्तीत्रिवृहन्तीद्रवन्तीक्षुद्रपयःफलैः ।
साधितं माहिषं सर्पिः सगोमूत्राढकं हितम् २३८
सर्पकीटविषार्तानां गरार्तानां च शान्तये ।

अत्र मिश्रितानिति भक्ष्यमिश्रितान् गरस्थास्योपजायत इति
वक्ष्यमाणेन अत्राभिधानान् व्याधिर्जायते । विहतेन्द्रिय इति
रोगोपहतेन्द्रियः । पृच्छेदित्यादौ पृच्छायां गरावधारण-
मेव फलमवगम्यते । सूक्ष्ममित्यादौ अमृतताम्रचूर्णं देयम् ।
अमृतेनैव वमनं भवति । हेमप इति हेम पिवतीति हेमपः ।
नागदन्ती दन्तीभेदः । फलं मदनफलं नतु फलैरिति पाठः ।
अयं योगो जनुकर्णे पठ्यते । नागदन्ती क्षुद्रक्षीरफलं गोमूत्र-
सिद्धं माहिषं घृतं पाययेदिति ॥ २२५—२३८ ॥

शिरीषत्वक् त्रिकटुकं त्रिफला चन्दनोत्पले ।
द्वे बले शारिवास्फीता सुरभीनिम्बपाटलाः २३९
बन्धुजीवाढकीमूर्वावासासुरसवत्सकान् ।
पाठां कोठाश्वगन्धार्कमूलयष्ट्याह्वपद्मकान् ॥ २४० ॥
विशालां बृहतीं लाक्षां कोविदारं शतावरीम् ।
कटभीदन्यपामार्गान्पृश्निपर्णी रसाञ्जनम् ॥ २४१ ॥
श्वेतभण्डाश्वखुरकौ कुष्ठदारुप्रियङ्गुकान् ।
विदारीं मधुकं सारं करञ्जस्य फलं वचाम् ॥ २४२ ॥
रजन्यौ लोभ्रमक्षांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढकम् ।
तुल्याम्बुच्छागगोमूत्राढके तत्तु विषापहम् ॥ २४३ ॥
अपसारक्षयोन्मादभूतग्रहगरोदरम् ।
पाण्डुरोगान्क्रिमीन्गुल्मान्ग्रीहोरुस्तम्भकामलाः ॥
हनुस्कन्धग्रहादींश्च पानाभ्यञ्जननावनैः ।
हन्यात्संजीवयेच्चापि विषोद्वन्धमृतान्नरान् ।
नास्नेदममृतं सर्वविषाणां स्याद्धृतोत्तमम् ॥ २४५ ॥
इत्यमृतघृतम् ।

शिरीषलग्नित्यादौ आस्फोता अपरमल्लिका । सुरभी पर्णा-
समेदः । बन्धुजीवः पुत्रजीवकः । खुरकः स्यंदनः किंवा कोकि-
लक्षः ॥ २३९—२४५ ॥

तत्र श्लोकाः ।

“छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद्रात्रौ तथा दिवा ।
तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यन्त्याशु पन्नगाः २४६
दष्टमात्रं दशेदाशु तं सर्पं लोष्टमेव वा ।
उपर्यरिष्टं वध्नीयादंशं छिन्द्याद्वहेत्तथा ॥ २४७ ॥
वज्रं मरकतं सारं पिचुकी विषमूषिका ।
कर्कोटकमणिः सर्पाद्वैदूर्यगजमौक्तिकम् ॥ २४८ ॥
धार्यं गरमणिर्याश्च वरौषध्यो विषापहाः ।
खगाश्च शारिकाकौश्चशिखिहंसशुकादयः ॥ २४९ ॥”
इतीदमुक्तं द्विविधस्य विस्तरै—
बहुप्रकारं विषरोगभेषजम् ।
अधीत्य विज्ञाय तथा प्रयोजये—
द्रुजेद्विषाणामविषह्यतां बुधः ॥ २५० ॥

इति चरकसंहितायां विषचिकित्सितं नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

छत्रीत्यादौ छत्री दिवा रात्रौ झर्झरपाणिश्चरेदिति वदन्ति ।
झर्झरिकः सुरसुतुर इति ख्यातः । छायाशब्दैः यथासंख्यं
वित्रस्ताः । दंशकाले यत्कर्तव्यं तदाह—दष्टमात्र इत्यादि ।
धारणादेव विषापहमाह—वज्रमित्यादि । सारमिति सवज्रम् ।
पिचुकी मणिरुत्तरापथे प्रसिद्धः । विषमूषिका विषमणिः । कर्को-
टकमणिः पद्मरागः । गरमणिशब्देन नानामणीनां ग्रहणम् ।
वरौषध्य इति तन्मन्त्रान्तरोक्ताः अक्षीरा जातपिप्पली । अजरुहा
काकोलीप्रभृतयः । इतीदमित्यादिसंग्रहः । द्रुजेद्विषाणामिति
विषाणि सोढुं पारयन्तीति भावः ॥ २४६—२५० ॥

इति विषाध्यायः समाप्तः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

मदालयचिकित्सितम् ।

सुरैः सुरेशसहितैर्या सुरा परिपूजिता ।
सौत्रामण्यां हूयते या कर्मभिर्या प्रतिष्ठिता ॥ १ ॥
यज्ञे हि या च शक्रस्य सोमोऽतिपतितो यया ।
नीरजस्तमसाविष्टस्तस्मादुर्गात्समुद्धृतः ॥ २ ॥
विधिभिर्वेदविहितैर्या यजद्भिर्महात्मभिः ।
दद्यात् स्पृश्या प्रकल्प्या च यज्ञिया यज्ञसिद्धये ॥ ३ ॥
मोहजनकलसामान्यात् तथा विषसमानगुणजन्यत्वाच्च
विषचिकित्सितमनु मदालयस्य चिकित्सितमुच्यते । सुरै-
रित्यादिना । मदिरास्तुत्या तथा वक्ष्यमाणनिन्दया विषसमान-
सुरायाः सुतकलत्रनाशाय अविधिपानं च अत्यर्थनिन्दितफ-
लत्वं दर्शयति । या सुरा परिपूजिता इत्यनेन प्रथमं देवैरेवं
परिपूजिता ततः सुरयोगात् सुरेति उपदिष्टा इति दर्शयति ।
सौत्रामणिर्यज्ञविशेषः तस्मिन् हूयते सुराकर्मणि या प्रतिष्ठितेति

याज्ञिकैः अभिसवनं सुरया क्रियते इत्युच्यते । सौत्रामणि-
होमे तु यत्रैवांगमङ्गमुच्यते । शक्रस्य सोमोभिपतित इति शक्र-
स्यातिपातेन सोमः क्षपितवलो निर्वायां भूतः स किल
पुनरपि अनयापनीतक्षयः आपादि इत्येषा श्रुतिः अतिपातेन
परीतः अतिपतितः । प्रकल्प्या इत्यभिपुतव्यः संधानीयेति
यावत् । यज्ञसिद्धये इति यज्ञविधौ कानिचित् यूपवर्णादीनि
कानिचित् पुरुषार्थानि अङ्गयादीनि कानिचित् यज्ञार्थानि
पुरुषार्थानि यथासपिष्टकाख्यादीनि तदिह सुरा यज्ञीया इत्यनेन
रसनादिवत् पुरुषार्थं इत्युच्यते । यज्ञसिद्धये भवतीत्यनेन
यूपादिवत् यज्ञार्थं सुरा उच्यते ॥ १—३ ॥

योनिस्संस्कारनामाद्यैर्विशेषैर्बहुधा च या ।

भूत्वा भवत्येकविधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥ ४ ॥

योनीत्यादौ विशेषशब्दः प्रत्येकमभिसंवध्यते । योनिः
कारणं तद्विशेषाः धान्यफलपुष्पाण्डलचः शर्करानवमाः
सूत्रस्थानोक्ताः । संस्कारोऽपि बहुप्रकारसंस्कारयोगः । नाम-
विशेषाः सुरामधुसैरेयादयः । आदिग्रहणात् प्रभावगुणादीनां
ग्रहणम् । मदो लक्षणं यस्य तस्मात् मदलक्षणात् । सामा-
न्यात् मद्यस्वरूपात् ॥ ४ ॥

या देवानमृतं भूत्वा स्वधा भूत्वा पितृंश्च या ।

सोमो भूत्वा द्विजातीन्या युक्ते श्रेयोभिरुत्तमैः ॥ ५ ॥

अमृतं भूत्वेत्यादौ सुराधिष्ठात्री देवता अमृतादिरूपेण
देवादीन् तर्पयतीति दर्शयति । श्रेयोभिरिति महत्कल्याणैः
॥ ५ ॥

आश्विनं या महत्तेजो वीर्यं सारस्वतं च या ।

वलमैन्द्रं च या सोमे सौत्रामण्यां च या मता ॥ ६ ॥

शोकारतिभयोद्वेगनाशिनी या महाबला ।

या प्रीतिर्या रतिर्या वाक् पुष्टिर्या या च निर्नतिः ७

आश्विनं यन्महतेजो इत्यादौ सुराधिष्ठातृदेवताया एव
तेजः वीर्यादिकारणत्वाद्वीर्यं ज्ञेयम् । तेजः सर्वदेवतादिगं तथा
सारस्वतं वीर्यं मन्त्रवलं तथा सौत्रामण्यां सूयते सोमः इत्य-
नेन सोमरूपत्वमुच्यते । या प्रीतिरित्यादौ प्रीत्यादिकारणत्वेन
प्रीत्यादिरूपतया निर्देशो ज्ञेयः ॥ ६—७ ॥

या सुरा सुरगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषैः ।

रतिः सुरेत्यभिहिता तां सुरां विधिना पिबेत् ॥ ८ ॥

“शरीरकृतसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धवान् ।

प्रावृतो निर्मलैर्षस्त्रैर्यत्तु दामगन्धिभिः ॥ ९ ॥

विचित्रविधिस्रग्वी रत्नाभरणभूषितः ।

देवद्विजातीन्संपूज्य स्पृष्ट्वा मङ्गलमुत्तमम् ॥ १० ॥

देशे यथर्तुके शस्ते कुसुमप्रकरीकृते ।

संवाससंमते मुख्ये धूपसंमोदवोधिते ॥ ११ ॥

सोपधाने सुसंस्तीर्णे विहिते शयनासने ।

उपविष्टोऽथवा तिर्यक् स्वशरीरमुखे स्थितः ॥ १२ ॥

सौवर्णे राजतैश्चापि तथा मणिमयैरपि ।
 भाजनैर्विमलैश्चान्यैः सुकृतैश्च पिबेत् सदा ॥ १३ ॥
 स्त्रीमिर्यौवनमत्ताभिः शिक्षिताभिर्यथर्तुकैः ।
 वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषिताभिर्विभूषितः ॥ १४ ॥
 शौचानुरागयुक्ताभिः प्रमदाभिरितस्ततः ।
 संवाह्यमान इष्टाभिः पिबेन्मद्यमनुत्तमम् ॥ १५ ॥
 पिबेन्मद्यानुकूलैर्वा फलैर्हरितकैः शुभैः ।
 लवणैर्गन्धपिशुनैरचदंशैर्यथर्तुकैः ॥ १६ ॥
 भृष्टैर्मसैर्वहुविधैर्भुजलाम्बरचारिणाम् ।
 पौरोगवर्गविहितैर्भक्ष्यैश्च विविधात्मकैः ॥ १७ ॥
 पूजयित्वा सुरान्पूर्वमाशिषः प्राक् प्रयुज्य च ।
 प्रदाय सजलं मद्यमादितो वसुधातले ॥ १८ ॥

विधिना पिबेदित्यत्र विधिमाह—शरीरेत्यादि । शरीरे
 स्नानवस्त्रादिभिर्वाह्यं अंतश्च प्रकृत्यापेक्षया स्निग्धोष्णान्ना-
 दिभिः कृतः संस्कारो येन शरीरकृतसंस्कारः स्वशरीरसुखे
 स्थित इति यथाशरीरसुखं स्थितः । सुकृतैरिति संस्कृतैः ।
 शिक्षिताभिरिति अभ्यस्ताभिः । गन्धपिशुनैरिति गन्धाब्जैः ।
 पौरोगवर्गा इति अश्विनीवलदेवचण्डा इत्यर्थः । तैः
 ॥ ७—१८ ॥

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानवासोधूपानुलेपनैः ।
 स्निग्धोष्णैर्भाविताश्चान्नैर्वातिको मद्यमाचरेत् ॥ १९ ॥
 शीतोपचारैर्विधिर्भुजस्निग्धशीतलैः ।
 पैत्तिको भावितश्चान्नैः पिबेन्मद्यं न सीदति ॥ २० ॥
 उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ।
 श्लेष्मिकैर्धन्वजैर्मसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ २१ ॥
 विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्विभवाश्च ये ।
 यथोपपत्तिकैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ २२ ॥
 वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपैष्टिकम् ।
 कफपित्ताधिकेभ्यस्तु फालमाधवशार्करम् ॥ २३ ॥
 बहुद्रवं बहुगुणं बहुकर्मप्रदात्मकम् ।
 गुणैर्दोषैश्च तन्मद्यमुभयं चोपलक्ष्यते ॥ २४ ॥
 विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथावलम् ।
 प्रहरो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥ २५ ॥
 यथोपेतं पुनर्मद्यं प्रसङ्गाद्येन पीयते ।
 रुक्षव्यायामनित्येन विषवद्याति तस्य तत् ॥ २६ ॥

सामान्यं विधिमुक्त्वा वातिकादीनां पानविधिमाह—अभ्यं-
 गेत्यादि । मरिचकैरिति मरिचसंस्कृतैः । वसुमतामिति धन-
 वतां भविष्यद्विभवा उत्पद्यमानधनाः । यथोपपत्तिरिति यथा-
 परिच्छेदोपपत्तिः । कफपित्ताविलादौ विपर्ययतन्त्रयुक्त्या
 कफाधिक्येभ्यः साधवं पित्ताधिक्येभ्यो माद्विकं । माद्विकं मृद्वी-
 काकृतं मधुकृतं तु साधवं । बहुद्रव्यमिति नानाविधद्रव्यसंपादितं ।
 बहुगुणमिति भूरिवक्ष्यमाणलघ्वादiguणं दोषकरं च द्वितीय-

मद इति भावः । विधिनेति यथोक्तविधिना । काल इति
 यस्य मद्यस्य य उचितगुणः कालः तस्मिन् । हितैरन्नैरिति
 मद्यहितैरन्नैः । यथोपेतमिति यदेवमद्यं तत् प्रसंगादिति ।
 अतियोगेन विषवदिति मोहाद्विकारकर्तृत्वात् ॥ १९—२६ ॥
 मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणैरोजसो गुणान् ।
 दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥ २७ ॥
 लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्मास्त्वव्यायाशुगमेव च ।
 रुक्षं विकाशि विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ॥ २८ ॥
 गुरु शीतं मृदु श्लक्ष्णं बहलं मधुरं स्थिरम् ।
 प्रसन्नं पिच्छिलं स्निग्धमोजो दशगुणं स्मृतम् २९
 गुरुत्वं लाघवाच्छैत्यं चौष्णादस्त्वस्वभावतः ।
 माधुर्यं मार्दवं तैक्ष्ण्यात्प्रसादं चाशुभावनात् ३०
 रौक्ष्यात्स्नेहं व्यायित्वात्स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
 विकासिभावात्पैच्छिल्यं वैशद्यात्सान्द्रतां तथा ३१
 सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् ।
 सत्त्वं तदाश्रयं चाशु संक्षोभ्य जनयेन्मदम् ॥ ३२ ॥
 रसधात्वादिसर्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम् ।
 प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते ॥ ३३ ॥
 अतीपीतेन मद्येन विहतेनौजसा च तत् ।
 हृदयं याति वैकृत्यं तत्रस्था ये च धातवः ॥ ३४ ॥

मद्यं यथा मदयति तथा प्राह—मद्यमिति । दशभिरिति
 लघ्वादिति । गुणैः देशानामपि गुर्वादीनामोजोगुणानामव-
 स्कन्दनकैः चेतः विक्रियां नयति । येन गुणेन मद्यस्य ओजो
 गुणः क्षीणो भवति तदाह—गुरुत्वं लाघवादित्यादि । प्रसादं
 चाशुभावनादिति प्रसादाख्यगुणं आशुगलात् हन्ति । आशु-
 गत्वं च यद्यपि प्रसादविरुद्धं न भवति तथापि प्रतिकूलतया
 ओजःप्रसादं हन्ति । तत्राशुगुणत्वेन प्रसादो नश्यति इति
 ज्ञेयम् । व्यायित्वात्स्थिरत्वमिति व्यायित्वं व्यापकं तच्च
 स्थिरत्वं तद्विपरीतत्वादेव हन्ति आशुगलव्यायिलयोश्चायं
 विशेषः—आशुगं शीघ्रं गच्छति । व्यायि तु सर्वव्यापकम् ।
 विकासित्वं विकसनशीलत्वं स्थिरत्वादेव । श्लक्ष्णविपरीतत्वात्
 श्लक्ष्णतां हन्ति, एते विकासित्वाशुगलगुणा यद्यपि गुणगणनायां
 न पठितास्तथाप्यसंख्येयत्वाद्गुणानां एषामपि गुणत्वं सिद्धम् ।
 ये तु तत्र पठितास्ते तावत्सिद्धतमा ज्ञेयाः । आश्रयोपघातात्
 आश्रितोपघातो भवतीति दर्शयन्नाह—सत्वमित्यादि । सत्त्वस्य
 चेत आश्रयः रसधात्वित्यादि । रसधात्वादिवहानां दशधम-
 नीनां हृदयं स्थानं रसवहा एव या दश धमन्य उक्तास्ता
 एव वातादिवहाः । यदुक्तं—वातपित्तश्लेष्मणां सर्वशरीर-
 गाणां स्रोतांस्यनभूतानि । धात्वादीनां तु सर्वशरीरगाणा-
 मपि विशेषेण हृदयं स्थानमुक्तम् । ‘षडंगमज्ञविज्ञानमिन्द्रि-
 याणां तु पञ्चगं’ । धातव इति सत्त्वबुद्धीन्द्रियादयः सत्त्वं
 विहृत्येवं ओजसः गुणैः गुणानसत्त्वं नयतीत्युत्सर्गं नयति
 ॥ २७—३४ ॥

ओजस्यविहते पूर्वो हृदि च प्रतिबोधिते ।
मध्यमो विहतेऽल्पे च विहते तूत्तमो मदः ॥ ३५ ॥
नैवं विघातं जनयेन्मद्यं पैष्टिकमोजसः ।
विकाशरूक्षविशदा गुणास्तत्र हि नोल्बणाः ॥ ३६ ॥

प्रथमं मदमाह—ओजस्यविहते इति । हृदयाश्रितबुद्ध्यादौ प्रतिबोधिते । हृदयशब्देन हि तत्स्थोपचारात् हृदयाश्रिता बुद्ध्यादयोऽभिधीयन्ते । यथा मंचाः क्रोशन्तीति न्यायेन बुद्ध्यादिवोधनम् । प्रथममदकार्यप्रभावात् मध्यमोत्तममदो-पपत्तिसामग्रीमाह—विहतेति । विघाते ओजसः अल्पे विघाते मध्यमो मदो भवति । विहतेति विशेषेण हते अत्यर्थं हते । उत्तम इति तृतीयः ॥ ३५—३६ ॥

हृदि मद्यगुणाविष्टे हर्षस्तर्षो रतिः सुखम् ।
विकाराश्च यथासत्त्वं चित्रा राजसतामसाः ॥ ३७ ॥
जायन्ते मोहनिद्रार्ता मद्यस्यातिनिषेवणात् ।
स मद्यविभ्रमो नास्मा मद इत्यभिधीयते ॥ ३८ ॥
पीयमानस्य मद्यस्य विज्ञातव्याख्यो मदः ।
प्रथमो मध्यमोऽन्त्यश्च लक्षणैस्तान्प्रवक्ष्यते ॥ ३९ ॥

हृदीत्यादिना सामान्येन मदलक्षणमाह । तर्षोऽभिलाषः यथासलमिति हृदये राजसाः तामसे च तामसाः । चित्रा इति नानाप्रकाराः । मोहनिद्रान्ताः इति मोहनिद्रावसानाः ॥ ३७—३९ ॥

प्रहर्षणः प्रीतिकरः पानान्नगुणदर्शकः ।
वाद्यगीतप्रहासानां कथानां च प्रवर्तकः ॥ ४० ॥
न च बुद्धिस्मृतिहरो विषयेषु न चाक्षमः ।
सुखनिद्राप्रबोधश्च प्रथमः सुखदो मदः ॥ ४१ ॥
मुहुः स्मृतिर्मुहुर्मोहो व्यक्ता सज्जति वाङ्मुहुः ।
युक्तायुक्तप्रलापश्च प्रपलायनमेव च ॥ ४२ ॥
स्थानपानान्नसांकथ्ये योजना सविपर्यया ।
लिङ्गान्येतानि जानीयादाविष्टे मध्यमे मदे ॥ ४३ ॥
मध्यमं मदमुत्क्रम्य मंदमप्राप्य चोत्तमम् ।
न किञ्चिन्नाशुभं कुर्युर्नरा राजसतामसाः ॥ ४४ ॥

प्रथमादिमदानां लक्षणमाह—प्रहर्षणइत्यादि । पानान्न-गुणदर्शक इति पानान्नगुणान्वबोधयतीत्यर्थः । विषयेषु तु विषयसेवासु नचाक्षमः नासमर्थकर इत्यर्थः । युक्तायुक्तप्रलाप इति संज्ञासंज्ञिवचनः । प्रपलायनं घूर्णनं । योजना सविपर्ययेति स्थानादीनां सम्यग्योजना कदाचिद्भवति कदाचिच्च स्थानादि-योजनाऽसम्यक्तया भवतीत्यर्थः । मध्यममदेत्युक्त्वा मद्यस्य त्रिविधो मद उक्तः । तथापि द्वितीयमदावसाने तृतीयमदा-प्राप्त्यवस्थायामेव अत्यर्थनिदितां दर्शयन् तृतीयमदस्य अत्यंतं निदितां दर्शयति । येन यस्य तृतीयमदस्य पूर्वरूपा-वस्थैव सर्वाशुभकरणादिहेतुतया नितान्तं निन्द्या इत्यर्थः ।

इयं च मध्यमदातिक्रमात्तृतीयमदप्राप्त्यवस्थामभिधाय पर-मार्थतः चतुर्थमदावस्थानुमिता भवति ॥ ४०—४४ ॥

को मदं तादृशं विद्वानुन्मादमिव दारुणम् ।
गच्छेदध्वानमस्वन्तं बहुदोषमिवाध्वगः ॥ ४५ ॥
तृतीयं तु मदं प्राप्य भग्नदार्ढ्यं निष्क्रियः ।
मदमोहावृतमना जीवन्नपि मृतैः समः ॥ ४६ ॥
रमणीयान्स विषयान्न वेत्ति न सुहृज्जनम् ।
यदर्थं पीयते मद्यं रतिं तां च न विन्दति ॥ ४७ ॥
कार्याकार्यं सुखं दुःखं लोके यच्च हिताहितम् ।
यदवस्थो न जानाति कोऽवस्थां तां व्रजेद्बुधः ४८
स दूष्यः सर्वभूतानां निन्द्यश्चाग्राह्य एव च ।
व्यसनित्वादुदकं च स दुःखं व्याधिमश्नुते ॥ ४९ ॥
प्रेत्य चेह च यच्छ्रेयः श्रेयो मोक्षश्च यत्परम् ।
मनःसमाधौ तत्सर्वमायत्तं सर्वदेहिनाम् ॥ ५० ॥
मद्येन मनसश्चास्य संक्षोभः क्रियते महान् ।
महामारुतवेगेन तटस्थस्येव शाखिनः ॥ ५१ ॥
मद्यप्रसङ्गमज्ञात्वा महादोषं महागदम् ।
सुखमित्यधिगच्छन्ति रजोमोहपराजिताः ॥ ५२ ॥
मद्योपहतविज्ञाना वियुक्ताः सात्त्विकैर्गुणैः ।
श्रेयोभिर्विप्रयुज्यन्ते मदान्धा मदलालसाः ॥ ५३ ॥
मद्ये मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रितः ।
सोन्मादमदमूर्च्छाद्याः सापसारपतानकाः ॥ ५४ ॥
यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्वमसाधुवत् ।
इत्येवं मद्यदोषज्ञा मद्यं गर्हन्ति यत्नतः ॥ ५५ ॥

अस्वन्तं अशोभनान्तं । भग्नदार्ढ्यं भग्नवृक्ष इव पतित-स्तिष्ठति । उदकमुत्तरकालः । सुदुःखं व्याधिमिति मदालयम् । प्रेत्यचेहेत्यादिना प्रेत्येति जन्मान्तरे तटस्थस्येति वचनेन वातोत्क्षेप्यतां दर्शयति । मद्यमित्यादिना खमतमाह—एते दोषाः मद्यस्य अहितादिधर्मयुक्तस्यैव भवन्ति न विपरीतस्येति भावः ॥ ४५—५५ ॥

सत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्ता न संशयः ।
अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्य विधिवर्जनम् ॥ ५६ ॥
किंतु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथास्मृतम् ॥ ५७ ॥
प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यसून् ।
विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ ५८ ॥

विधिवर्जितमिति क्रियाविशेषणम् । मद्यस्य विधिवदु-पयोगे गुणवत्तां अविध्युपयोगे च दोषवत्तामाह—क्विलित्यादि । उभयथा देशकालमात्रापेक्षयानपेक्षया योजनया उक्तं शुभमशुभं च कार्यकरं भवति । तच्च शुभाशुभकार्यमाह—प्राणा इत्यादि । प्राणहेतुत्वात् प्राणाः । अयुक्तमित्यविधिप्रयुक्तम् । रसायनमिति यथा 'विषस्य

तु तिलं दद्यात्' इति प्रयोगे तिलस्य रसायनत्वं ज्ञेयम् ॥ ५६—५८ ॥

हर्षमूर्जो मदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् ।

युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं मदसुखावहम् ॥ ५९ ॥

विधिपीतमद्यगुणानाह—हर्षमूर्जइत्यादि । हर्ष उत्साहकं शारीरम् । मुदमिति मनःसंतोषम् । पौरुषमिति शुक्रम् । आश्विति वचनात् शीघ्रं हर्षादीनि करोति न परिणामक्रियामपेक्षते । मदसुखमिति सुखप्रदमदम् । प्रथमं मदमिति यावत् । अन्ये तु मदसुखप्रदमिति पठन्ति । तत्रापि मदसुखं प्रथममदारम्भ एव ॥ ५९ ॥

रोचनं दीपनं हृद्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ।

प्रीणनं बृंहणं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ॥ ६० ॥

स्वापनं नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्विवोधनम् ।

बोधनं चातिनिद्राणां विवद्वानां विबन्धनुत् ॥ ६१ ॥

वधवन्धपरिक्लेशदुःखानां चावमोहनम् ।

मद्योत्थानां च रोगाणां मद्यमेव प्रवाधकम् ॥ ६२ ॥

रतिविषयसंयोगे प्रीतिसंयोगवर्धनम् ।

अतिप्रवयसां मद्यमुत्सवामोदकारकम् ॥ ६३ ॥

पञ्चस्वर्गेषु कान्तेषु या रतिः प्रथमे मदे ।

यूनां वा स्थविराणां वा तस्य नास्त्युपमा भुवि ६४

बहुदुःखकृतस्यास्य शोकेनोपहतस्य च ।

विश्रामो जीवलोकस्य मद्यं युक्त्या निषेवितम् ॥ ६५ ॥

रोचनमित्यादिना मद्यगुणानाह—स्वापनं नष्टनिद्राणां तथा बोधनं चातिनिद्राणामिति कार्यद्वयकारकम् । निद्राकरत्नप्रभावादेव, किंवा नष्टनिद्राणां निद्राभिघातहेतुचितनादिविस्मारकतया निद्राकरं भवति । अतिनिद्राणां निद्राहेतुमनोबहस्रोतोरोगादिहन्तृतया प्रबोधकं भवतीति ज्ञेयम् । 'मद्योत्थानां च रोगाणां मद्यमेव प्रवाधक'मिति हेतुविपरीतार्थकारिताप्रभावादित्यर्थः । रतिविषयसंयोगे वर्धनमिति विषयाणां शब्दादीनां संयोगे प्रीति संयोगं च वर्धयति । पीतमद्यः यदा विषयैः शब्दादिभिः संयुज्यते तथा तेष्वपि प्रीतिमान् भवति । प्रीतश्च सुखाकांक्षी सन् पुनस्तेन संयुज्यते । प्रवयसामिति वृद्धानाम् । उत्सवः औत्सुक्यं । आमोदो हर्षः न तु विषये स्वभावादेव प्रीतये भवति । तत् किं मद्येन तत् क्रियते इति आशंक्य प्रथममदस्य विशिष्टरतिकर्तृत्वमाह—पञ्चस्वित्यादि । रतिश्चेह अत्यर्थसुखजनकत्वात् विश्राम इति दुःखादिशमहेतुः । जीवलोक इति जीवमानलोकः ॥ ६०—६५ ॥

अन्नपानवयोव्याधिवलकालत्रिकाणि षट् ।

ग्रीन्दोषास्त्रिविधं सत्त्वं ज्ञात्वा मद्यं पिबेत्सदा ६६

तेषां त्रिकाणामष्टानां योजना युक्तिरुच्यते ।

यथा युक्त्या पिबेन्मद्यं मद्यदोषैर्न युज्यते ॥ ६७ ॥

मद्यस्य च गुणान्सर्वान्यथोक्तान्स समश्नुते ।

धर्मार्थयोरपीडाथैर्नरः सत्त्वगुणोच्छ्रितः ॥ ६८ ॥

सत्त्वानि तु प्रबुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे ।

द्वितीये व्यक्तां यान्ति मदे चोत्तममध्ययोः ॥ ६९ ॥

सत्त्वसंबोधकं हर्षं मोहप्रकृतिदर्शकम् ।

हुताशः सर्वसत्त्वानां मद्यं तूभयकारकम् ॥ ७० ॥

प्रधानावरमध्यानां रूपाणां व्यक्तिदर्शकः ।

यथाग्निरेवं सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम् ॥ ७१ ॥

युक्त्या निषेवितमित्यत्रोक्तां मद्यपाने युक्तिमाह—अन्नपानेत्यादि । तत्रान्नं त्रिविधं वातपित्तकफकरम् । एवं पानमपि त्रिविधम् । वाल्यादिभेदाद्वयोऽपि त्रिविधम् । व्याधिरपि मृदुमध्यतीव्रभेदेन त्रिविधः । किंवा सौम्याग्नेयवायव्यभेदेन त्रिविधः । वलं प्रवरावरमध्यभेदात्रिविधम् । कालस्तु शीतोष्णवर्षालक्षणस्त्रिविधः । त्रिविधं सत्त्वं शुद्धं राजसं तामसं च । योजनेति सम्यग्योजनानुरूपा । सम्यक् युक्तिमवधारयति—यथा युक्तेत्यादिना । सत्त्वगुणोच्छ्रितः समश्नुतेति योज्यम् । तत्र वातापेक्षया युक्तिः यथा वातहरमन्नमुपयुज्य वातहरं मद्यं पेयम्, एवं पित्तहरकफहरत्वेऽपि पित्तकफहरान्नोपयोगे तद्धरं मद्यं योज्यम् । एवं पानाद्यपेक्षयापि योजना व्याख्याता भवति । वाल्ये स्थविरे चातीक्ष्णं मध्यं यौवने तीक्ष्णं । संप्रति व्याध्यपेक्षयापि योजना यथा मृदुव्याधौ तीक्ष्णोष्णं, उष्णे च शीतमधुरं, वर्षाकाले तु स्निग्धं दीपनं च मद्यम् । दोषभेदेन तु मद्यं वाते स्निग्धोष्णं गौडिकादि, पित्ते शीतमधुरं शर्करादि, कफे रुक्षं माधवादि । उक्तं हि 'वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौडिकपैष्टिकम् । कफपित्ताधिकेभ्यस्तु मद्यं माधवशर्कर'मिति । दोषग्रहणेनैव वातलादिप्रकृतिरपि गृहीता । सत्त्वभेदेनापि सात्त्विकेन तीक्ष्णं राजसतामसैर्मध्यमल्पं च । सत्त्वानीति मनांसि । अव्यक्तामीषध्यक्तां मध्ये चाव्यक्तां याति । उत्तमे तु सर्वथापि अव्यक्तं भवतीति भावः । केचित्तु 'सत्त्वसंबोधकं हर्षं' इत्यादिकं पठन्ति । प्रकृतिदर्शको हुताशो यथा सुवर्णस्य शुद्धाशुद्धतां दर्शयति मद्यं तथाकारकमिति मनःप्रबोधकं मनोगुणदर्शकं च । रूपाणामिति हेमरूपाणाम् । व्यक्तिदर्शकेति आकारदर्शकः ॥ ६६—७१ ॥

सुगन्धिमात्यगन्धैर्वा सुप्रणीतमनाकुलम् ।

मिष्टान्नपानविशदं सदा मधुरसं कथम् ॥ ७२ ॥

सुखप्रपानं सुमदं हर्षप्रीतिविवर्धनम् ।

स्वन्तं सात्त्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम् ॥ ७३ ॥

वैगुण्यं सहसा यान्ति मद्यदोषैर्न सात्त्विकाः ।

मद्यं हि बलवत्सत्त्वं गृह्णाति सहसा न तु ॥ ७४ ॥

सौम्यासौम्यकथाप्रायं विशदाविशदं क्षणात् ।

चित्रं राजसमापानं प्रायेणास्वन्तकाकुलम् ॥ ७५ ॥

हर्षप्रीतिकथोपेतमदुष्टं पानभोजने ।

संमोहक्रोधनिद्रान्तमापानं तामसं स्मृतम् ॥ ७६ ॥

आपाने सात्विकान्बुद्ध्या तथा राजसतामसान् ।

जह्यात्सहायान्यैः पीत्वा सह दोषानुपाश्रुते ॥ ७७ ॥

सात्विकादिभेदेन पानं त्रिविधमाह—सुगन्धेत्यादि । शोभनो गन्धो यस्य तत् सुगन्धि । खंतमिति खतंत्रम् । न चोत्तममदप्रदमिति नोत्तममदकरम् । कदाचिदपि मद्यपानात् द्वितीयमदाशङ्का न भवति । उत्तममदः सात्विके न भवतीत्यर्थः । उत्तममदाप्राप्तौ हेतुमाह—वैगुण्यमित्यादि । सत्त्वसंयोगादिति सत्त्वाख्यगुणयोगात् । सत्त्वाख्यो हि गुणः प्रकाशकतया न मोहेनाभिभूयत इति भावः । सौम्यासौम्येत्यादि राजसपानमाह—सौम्यासौम्यकथासंबन्धात् । विशदाविशदमिति प्रसन्नाप्रसन्नम् । चित्रमिति नानाप्रकारकम् । तथेत्यादिना तामसमाह । क्रोधो निद्रा च अन्ते यस्य तत्क्रोधनिद्रान्तम् । यैरित्यनेन राजसतामसाः प्रत्यवमृश्यन्ते तैरिव समं पिवन् तत्प्रसक्त्या खयमपि अतिपिवन् माद्यं च द्वितीयतृतीयमददोषान् प्राप्नोति ॥ ७२—७७ ॥

सुखशीलाः सुसंभाषाः सुमुखाः संमताः सताम् कलासु वाक्यविशदा विषयप्रवणाश्च ये ॥ ७८ ॥

परस्परविधेया ये येषामैक्यं सुहृत्तया ।

प्रहर्षप्रीतिमाधुर्यैरापानं वर्धयन्ति ये ॥ ७९ ॥

उत्सवादुत्सवतरं येषामन्योन्यदर्शनम् ।

ते सहायाः सुखाः पाने तैः पिवन्सह मोदते ॥ ८० ॥

रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः ।

पिबन्ति सुसहाया ये ते वै सुकृतिमिः समाः ८१

पञ्चमिर्विषयैरिष्टैरुपेतैर्मनसः प्रियैः ।

देशे काले पिबेन्मद्यं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८२ ॥

स्थिरसत्त्वशरीरा ये पुराणा मद्यपान्वयाः ।

बहुमद्योचिता ये च माद्यन्ती सहसा न ते ॥ ८३ ॥

प्राङ्मद्यात्क्षुत्पिपासार्ता दुर्बला वातपैत्तिकाः ।

रूक्षाल्पप्रमिताहारा विस्तब्धाः सत्त्वदुर्बलाः ॥ ८४ ॥

क्रोधिनोऽनुचिताः क्षीणाः परिश्रान्ता मदक्षताः ।

स्वरूपेनापि मदं शीघ्रं यान्ति मद्येन मानवाः ॥ ८५ ॥

उपादेयान्सात्विकान् आह—सुखशीला इत्यादि । सुमुखा इति प्रियाः । कलासु विशदाः कलाकुशलाः । आपानं वर्द्धयन्तीति आपाने प्रसादं वर्द्धयन्ति न पानप्रसक्तिं वर्द्धयन्तीत्यर्थः । तस्याऽर्निदितत्वात् । मनोरमैरित्यत्र साधीयांस इति शेषः । एवं पानस्य प्रकृत्यनवद्यत्वात् स्थिरसत्त्वेत्यादौ पुराणा इति पूर्वमुपयुक्तमद्याः मद्यान्वया इति मद्यवंशजाः तेषां मद्यपानं विकारकरं न भवति । विषकन्या विषमिव ॥ ७८—८५ ॥

ऊर्ध्वं मदात्ययस्यातः सम्भवं स्वस्वलक्षणम् ।

अग्निवेश चिकित्सां च प्रवक्ष्यामि मद्यकमम् ॥ ८६ ॥

स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्षितः ।

रूक्षाल्पप्रमिताशी वा यः पिवत्यतिमात्रया ॥ ८७ ॥

रूक्षं परिणतं मद्यं निशि निद्रां विहत्य च ।

करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ८८ ॥

हिकाश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः ।

विद्याद्बहुप्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ८९ ॥

तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लं वा योऽतिमात्रं निषेवते ।

अम्लोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽभ्यातपप्रियः ९०

तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्ययः ।

स तु वातोत्पन्नस्याशु प्रशमं याति हन्ति वा ॥ ९१ ॥

तृष्णादाहज्वरस्वेदमूर्च्छातीसारविभ्रमैः ।

विद्याद्भरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ ९२ ॥

तरुणं मधुरप्रायं गौडं पैष्टिकमेव वा ।

मधुरस्निग्धगुर्वाशी यः पिवत्यतिमात्रया ॥ ९३ ॥

अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ।

मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति ॥ ९४ ॥

छर्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।

विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ ९५ ॥

मद्यपानदोषगुणमभिधाय मदात्ययकरं हेत्वादिमाह—ऊर्ध्वमित्यादि । संभवमिति कारणम् । वातप्रायमित्यादौ प्रायःशब्देन वक्ष्यमाणानां सर्वमदात्ययानां त्रिदोषजन्यत्वं दर्शयति—सतु वात इति । पैत्तिकः वातोत्पन्नस्यैव मदात्ययः वातपित्तसंयोगतया भवति ॥ ८६—९५ ॥

विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपणाः ।

त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥ ९६ ॥

हन्त्याशु हि विषं किञ्चित् किञ्चिद्रोगाय कल्पते ।

यथा विषं तथैवान्त्यो ज्ञेयो मद्यकृतो मदः ॥ ९७ ॥

तस्मात् त्रिदोषजं लिङ्गं सर्वत्रापि मदात्यये ।

दृश्यते रूपवैशेष्यात्पृथक्त्वं चास्य लक्ष्यते ॥ ९८ ॥

मद्यस्य त्रिदोषकरत्वे हेतुमाह—विषसेत्यादि । यद्यपि मद्यमम्लं विषं लज्ज्यक्तमधुरं तथापि बहुगुणसामान्यात् त एव मद्ये दृश्यन्त इत्युक्तम् । तथैवान्त्योमद इति । प्राणहरो मदकरश्चेत्यर्थः । पृथक्त्वमिति वातिकलादिना पार्थक्यम् ॥ ९६—९८ ॥

शरीरदुःखं बलवत्संमोहो हृदयव्यथा ।

अरुचिः प्रतता तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥ ९९ ॥

शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां विद्युत्तुल्या च वेदना ।

जायतेऽतिबला जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः ॥ १०० ॥

उरोविबन्धः कासश्च हिका श्वासः प्रजागरः ।

शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगस्त्रिकग्रहः ॥ १०१ ॥

छर्द्यतीसारमुक्लेशो वातपित्तकफात्मकः ।

श्रमः प्रलापो रूपाणामसतां चैव दर्शनम् ॥ १०२ ॥

तृणभस्मलतापर्णपांशुमिश्रावपूरणम् ।
प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते ॥ १०३ ॥
व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्षयेत् ॥ १०४ ॥
सर्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकं तु यत् ।
दोषं मदात्यये पश्येत् तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥ १०५ ॥

शरीरदुःखमित्यादि सर्वमदात्ययस्य सामान्यं लक्षणं ब्रूते
किंवा त्रिदोषमदात्ययस्यैव लक्षणम् । यतो रोगसंग्रहे वात-
पित्तकफसन्निपातैश्चक्षारो मदात्यया उक्ताः । 'पुनश्च पंचमः
प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः । सर्वे एते मदा वातपित्तकफ-
त्रयात्' इत्यनेन मदात्ययस्य वातादित्वेन चातुर्विध्यमुक्तम् ।
मद एव आत्ययिको गदो मदात्यय इत्युच्यते । स्फुरणं किञ्चि-
त्कंपनम् । वेपनं एकदेशकंपनम् । वातपित्तकफात्मक इति
उल्लेखविशेषेण समसर्वदोषः ॥ ९९—१०५ ॥

कफस्थानानुपूर्व्या च क्रिया कार्या मदात्यये ।
पित्तमारुतपर्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ १०६ ॥
मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥ १०७ ॥
जीर्णाममद्यदोषाय मद्यमेव प्रदापयेत् ।
प्रकाङ्क्षा लाघवे जाते यद्यदस्मै हितं भवेत् ॥ १०८ ॥
सौवर्चलानुसंविद्धं शीतं सविडसैन्धवम् ।
मातुलुङ्गार्द्रकोपेतं जलयुक्तं प्रमाणवित् ॥ १०९ ॥
तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ ११० ॥
अन्तर्दाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदम् ।
जनयत्याशु तच्छान्त्यै मद्यमेव प्रदापयेत् ॥ १११ ॥

कफस्थानेत्यादि । कफस्थानानुपूर्व्याच्चात्र कफस्थानोद्धूततया
प्रथमकफसंबन्धात् सन्निपातज्वर इव ज्ञेयः । आदौ कफ-
प्रबलतामेवाह । पित्तमारुतपर्यन्त इत्यनेन कफादित्वं लम्ब-
यति । समपीतेन तेनैवेति यज्जातीयेन मद्येन मदात्ययो
जनितः तज्जातीयेनैव शाम्यति । यथा विषं मौलं दंष्ट्रीयेण
शाम्यति तथा मद्यमपि विजातीयेन मद्येन शाम्यतीत्येके,
किंतु तेनैवेत्यत्र मद्यजातिं परामृशति । तेनावश्यं तज्जातीय-
मेव मद्यं ज्ञेयम् । यतोऽनन्तरं वक्ष्यति 'यच्च यस्यै हितं
भवे'दिति । तथा 'दद्यात्सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये'
इत्यनेन येनकेनचिन्मद्येन उद्धूते वातमदात्यये पैष्टिकयुक्तं
तथा सशर्करं चेत्यादि विशेषविधानं बहुकरिष्यति । तेन
तज्जातीयं मद्यजातीयं च मद्यं मदात्यये देयम् । अन्नरसोत्कृष्टे
इत्यत्राम्लरसक्लेदेति पठंति ॥ १०६—१११ ॥

क्षारो हि याति माधुर्यं शीतमम्लोपसंस्कृतः ।

श्रेष्ठमम्लेषु मद्यं च यैर्गुणैस्तान् परं शृणु ॥ ११२ ॥

मद्यस्याम्लस्वभावस्य चत्वारोऽनुरसाः स्मृताः ।
मधुरश्च कषायश्च तिक्तः कटुक एव च ॥ ११३ ॥
गुणाश्च दश पूर्वोक्तास्तैश्चतुर्दशभिर्गुणैः ।
सर्वेषां मद्यमम्लानामुपर्युपरि तिष्ठति ॥ ११४ ॥
मद्योत्क्रिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
करोति वेदनां तीव्रां शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥ ११५ ॥
दोषविष्यन्दनार्थं हि तस्मै मद्यं विशेषतः ।
व्यवायि तीष्णोष्णतया देयमम्लेषु सत्स्वपि ॥ ११६ ॥
स्रोतोविवन्धमुन्मथ्य मारुतस्यानुलोमनम् ।
रोचनं दीपनं चाग्नेरभ्यासात्सात्स्यमेव च ॥ ११७ ॥
रसस्रोतःस्वरुद्धेषु मारुते चानुलोमि ते ।
निवर्तन्ते विकाराश्च शाम्यत्यस्य मदोदयः ॥ ११८ ॥
बीजपूरकवृक्षम्लकोलदाडिमसंयुतम् ।
यमानीहपुषाजाजीशृंगवेरावचूर्णितम् ॥ ११९ ॥
सस्नेहैः शक्रमिर्युक्तमर्द्धदंशैश्चिरोत्थितम् ।
दद्यात्सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये ॥ १२० ॥
दृष्ट्वा वातोल्बणं लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ।
लावतित्तिरदक्षाणां स्निग्धाम्लैः शिखिनामपि १२१
पक्षिणां मृगमत्स्यानामानूपानां च संस्कृतैः ।
भूशयप्रसहानां च रसैः शाल्योदनेन च ॥ १२२ ॥
स्निग्धोष्णलवणाम्लैश्च वेशवारैर्मुखप्रियैः ।
चित्रैर्गोधूमिकैश्चान्नैर्वारुणीमण्डसंयुतैः ॥ १२३ ॥
पिशितार्द्रकगर्भाभिः स्निग्धामिधूपवर्तिभिः ।
माषपूपलिकाभिश्च वातिकं समुपाचरेत् ॥ १२४ ॥
नातिस्निग्धं न चाम्लेन युक्तं समरिचार्द्रकम् ।
मध्ये प्रागुदितं मांसं दाडिमस्वरसेन वा ॥ १२५ ॥
पृथक्त्रिजातकोपेतसधान्यमरिचार्द्रकम् ।
रसप्रलेपिसंपूपैः सुखोष्णैः संप्रदापयेत् ॥ १२६ ॥
भक्तेन वारुणीमण्डं दद्यात्पातुं पिपासवे ।
दाडिमस्य रसं वाथ जलं वा पाञ्चमूलिकम् १२७
धान्यनागरतोयं च दधिमण्डमथापि वा ।
अम्लकाञ्जिकमण्डं वा शुक्तोदकमथापि वा १२८
कर्मणानेन सिद्धेन विकार उपशाम्यति ।
मात्राकालप्रयुक्तेन वलं वर्णश्च वर्धते ॥ १२९ ॥
रागषाडवसंयोगैर्विविधैर्भक्तरोचनैः ।
पिशितैर्वहुपिष्टान्नैर्यवगोधूमशालिभिः ॥ १३० ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरुष्णैः प्रावरणैर्धनैः ।
घनैरगुरुपङ्कैश्च धूपैश्चागुरुजैर्धनैः ॥ १३१ ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरवगूहनैः ।
श्रोण्यूरुकुचभारैश्च संरोधोष्णसुखावहैः ॥ १३२ ॥
शयनाच्छादनैरुष्णै रूक्षैश्चान्तर्गृहैः सुखैः ।
मारुतप्रवलः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः ॥ १३३ ॥

क्षारमाधुर्याय यदा म्लमद्यदानं तदा किमिति अन्यदम्लं न
धीयते इत्याह—क्षारो हीत्यादि । उपर्युपरीति अल्यर्थं श्रेष्ठ
इत्यर्थः । मदादय इति मदनिमित्तास्तर्पादयः । केचित्तु ज्वरप्र-
धानास्तर्पादय इत्यर्थ उन्नेय इत्याहुः । अवदंशोयमुपयुज्य मद्यं
पीयते । दक्षः कुकुटः । वेशवारः सचोक्तलक्षणः । रसप्रलेप-
नमिति रसप्रलेपनरूपतया निर्वृत्तरसप्रलेपमिति यावत् ।
अगुरुपंकैरिति अगुरुलेपैः । घनैरिति वहलैः । संरोधोष्णसुखा-
वहैरिति संरोधजनितोष्मणा सुखकारकैः ॥ ११२—१३३ ॥

मद्यं खर्जूरसृष्ट्रीकापरूपकरसैर्युतम् ।
सदाडिमरसं शीतं सक्तुभिः स्ववचूर्णितम् ॥ १३४ ॥
सशर्करं शार्करं वा माध्वीकमथवापरम् ।
दद्याद्ब्रह्मदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥ १३५ ॥
शशान् कपिञ्जलानेणान् लावानसितपुच्छकान् ।
मधुराम्लान्प्रयुज्जीत भोजने शालिषष्टिकान् ॥ १३६ ॥
पटोलयूपमिश्रं वा छागलं कल्पयेद्रसम् ।
सतीनमुद्रमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ॥ १३७ ॥
द्राक्षामलकखर्जूरपरूपकरसेन वा ।
कल्पयेत्तर्पणान्यूपान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥ १३८ ॥
आमाशयस्थमुत्क्लिष्टं कफपित्तमदात्यये ।
विज्ञाय बहुदोषस्य दह्यमानस्य तृप्यते ॥ १३९ ॥
मद्यं द्राक्षारसं तोयं दत्त्वा तर्पणमेव वा ।
निःशेषं वामयेच्छीघ्रमेवं रोगाद्विमुच्यते ॥ १४० ॥
काले पुनस्तर्पणाढ्यं क्रमं कुर्यात्प्रकाङ्क्षिते ।
तेनाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ॥ १४१ ॥
कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनुरुजोस्तथा ।
तृप्यते सविदाहे च सोत्क्लेशे हृदयोरसि ॥ १४२ ॥

मद्यमित्यादिना पैत्तिके विधिमाह । सतीनो बहुलकलायः ।
रोगाद्विमुच्यत इति प्रकृतमदात्ययाद्विमुच्यत इत्यर्थः ।
क्रममिति दोषशेषे कोष्ठलेपकोऽत्र ज्ञेयः ॥ १३४—१४२ ॥
गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा भिषक् ।
रसं सनागरं दद्यात् तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥ १४३ ॥
तृप्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ।
दद्याद्द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ॥ १४४ ॥
जीर्णं समधुराम्लेन छागमांसरसेन तम् ।
भोजनं भोजयेन्मद्यस्यानुतर्प च पाययेत् ॥ १४५ ॥
अनुतर्पस्य मात्रा सा यया नो हन्यते मनः ।
तृप्यते मद्यमल्पाल्पं प्रदेयं स्याद्ब्रह्मदकम् ॥ १४६ ॥
तृष्णा येन च संशाम्येन्मद्यं येन च नापुयात् ।
परुषकाणां पीलूनां रसं शीतमथापि वा ॥ १४७ ॥
पर्णिनीनां चतसृणां पिवेद्वा शिशिरं जलम् ।
मुस्तदाडिमलाजानां तृष्णाघ्नं वा पिवेद्रसम् ॥ १४८ ॥
गुडूचीलादौ रसमिति काथम् । तित्तिरिप्रतिभोजनं जीर्णं

भोजने यस्मिन् तित्तिरिः प्रतिभुज्यते तत् अनुतर्प च पायये-
दिति भोजनसमये तृषां लक्ष्मीकृत्य पाययेत् । अनुपानस्य
मात्रासाह—अनुतर्पेत्यादि । मुहुर्मुहुर्दीयमानस्य मनो न
दूष्यत इति न विकृतिं याति । एतेन तृषायां मनो हंतुं
यन्मद्यं न भवति तदनुतर्पसंज्ञं भवतीत्यर्थः । तृष्णाघ्नमिति
कपायरूपं रसम् ॥ १४३—१४८ ॥

कोलदाडिमवृक्षाम्लचुकीकाचुक्रिकारसः ।
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ १४९ ॥
शीतलान्यन्नपानानि शीतशय्यासनानि च ।
शीतवातजलस्पर्शः शीतान्युपवनानि च ॥ १५० ॥
क्षौमपद्मोत्पलानां च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ॥ १५१ ॥
हेमराजतकांस्यानां पात्राणां शीतवारिभिः ।
पूर्णानां हिमपूर्णानां हतानां पवनाहताः ॥ १५२ ॥
संस्पर्शाश्चन्दनार्द्राणां नारीणां च समाहताः ।
चन्दनानां च मुख्यानां शस्ताः पित्तमदात्यये ॥ १५३ ॥
कुमुदोत्पलपत्राणां सिकानां चन्दनाम्बुना ।
हिताः स्पर्शा मनोज्ञानां दाहे मद्यसमुत्थिते ॥ १५४ ॥
कथाश्च विविधाः शस्ताः शब्दाश्च शिखिनां शिवाः ।
तोयदानां च शब्दा हि शमयन्ति मदात्ययम् ॥ १५५ ॥
जलयन्त्राभिवर्षाणि वातयन्त्रवहाणि च ।
कल्पनीयानि भिषजा दाहे धारागृहाणि च ॥ १५६ ॥
फलनीसेव्यलोध्राम्बुहेमपत्रं कुटन्नटम् ।
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥ १५७ ॥

शुक्रिका चांगेरी ॥ १४९—१५७ ॥

वदरीपल्लवोत्थाश्च तथैवारिष्टकोद्भवाः ।
फेनिलायाश्च यः फेनस्तैर्दाहे लेपनं शुभम् ॥ १५८ ॥
सुरा समण्डा दध्यम्लं मातुलुङ्गो रसो मधु ।
सेकप्रदेहे शस्यते दाहघ्नाः साम्लकाञ्जिकाः ॥ १५९ ॥
परिषेकावगाहेषु व्यञ्जनानां च सेवने ।
शस्यते शिशिरं तोयं दाहतृष्णाप्रशान्तये ॥ १६० ॥
मात्राकालप्रयुक्तेन कर्मणानेन शाम्यति ।
धीमतो वैद्यवश्यस्य शीघ्रं पित्तमदात्ययम् ॥ १६१ ॥

वदरीलादौ वदरीपत्राणि मथिला तज्जः फेनो ग्राह्यः ।
अरिष्टको निंबः ॥ १५८—१६१ ॥

उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत्कफमदात्ययम् ।
तृप्यते सलिलं चासौ दद्याद्जीविरसाधितम् ॥ १६२ ॥
बलायाः पृश्निपर्ण्या वा कण्टकार्याथवा शृतम् ।
सनागराभिः सर्वाभिर्जलं वा शृतशीतलम् ॥ १६३ ॥
दुःस्पर्शितेन मुस्तेन मुस्तपर्पटकेन वा ।
जलं मुस्तैः शृतं वापि दद्याद्दोषविपाचनम् ॥ १६४ ॥

एतदेव च पानीयं सर्वत्रापि मदात्यये ।
 निरत्ययं पीयमानं पिपासाज्वरनाशनम् ॥१६५॥
 निरामं काङ्क्षितं काले सक्षौद्रं पाययेद्यु तम् ।
 शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं शीघ्रमेव वा ॥ १६६ ॥
 रुक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरान्वितम् ।
 यवगोधूमिकं चान्नं रुक्षयूषेण भोजयेत् ॥ १६७ ॥
 कुलत्थानां सुशुष्काणां मूलकानां रसेन वा ।
 तनुनाल्पेन लघुना कट्वस्लेनाल्पसर्पिषा ॥ १६८ ॥
 व्योषयूषमथाम्लं वा यूषं वा साम्लवेतसम् ।
 छागमांसरसं रुक्षमम्लं वा जाङ्गलं रसम् ॥१६९॥
 स्थाल्यां वाथ कपाले वा भृष्टं निर्द्रववर्तितम् ।
 कट्वम्ललवणं मांसं भक्षयन्वृणुयान्मधु ॥ १७० ॥
 व्यक्तमारीचकं मांसं मातुलुङ्गरसान्वितम् ।
 भृष्टं दाडिमसाराम्लमुष्णयूषोपवेष्टितम् ॥ १७१ ॥
 यथाग्निं भक्षयेत्काले प्रभूतार्द्रकपेषितम् ।
 पिबेच्च निगदं मद्यं कफप्राये मदात्यये ॥ १७२ ॥

उल्लेखेत्यादिना कफमदात्ययचिकित्सितम् । तृष्यते सल्लि-
 लमित्यादौ षडङ्गविधिना जलसाधनं स्मारयति । मधुकृतं
 माधवं व्योषप्रधानो यूषः निर्द्रववर्तितमिति निर्द्रवरसैर्वर्तितम् ।
 वृणुयादिति व्याप्नुयात् । आर्द्रकपेषितमिति आर्द्रखंडाग्नि
 पेषितानि ॥ १६२—१७२ ॥

सौवर्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् ।
 त्वगोलामरिचार्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥१७३॥
 एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसंदीपनं परम् ।
 मदात्यये कफप्राये दद्यात्स्रोतोविशोधनम् ॥१७४॥

सौवर्चलमित्यादौ ल्वगोलामरिचादीनां प्रत्येकमेव भागा-
 र्धत्वम् । शर्कराभागः पूर्वैकद्रव्यभागः ॥ १७३—१७४ ॥

एतदेव पुनर्युक्त्या मधुराम्लैर्द्रवीकृतम् ।
 गोधूमान्नयवान्नानां मांसानां चातिरोचनम् ॥ १७५ ॥
 पेपयेत्कटुकैर्युक्तां श्वेतां बीजविवर्जिताम् ।
 मृद्धीकां मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ॥१७६॥
 सौवर्चलैलामरिचैरजाजीभृङ्गदीप्यकैः ।
 सरागः क्षौद्रसंयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥ १७७ ॥
 मृद्धीकानां विधानेन कारयेत्कारवीमपि ।
 युक्तमत्स्याण्डिकोपेतं रागं दीपनपाचनम् ॥ १७८ ॥
 आम्रामलकपेशीनां रागात्कुर्यात्पृथक् पृथक् ।
 धान्यसौवर्चलजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥ १७९ ॥
 गुडेन मधुयुक्तेन व्यक्ताम्ललवणीकृतान् ।
 तैरन्नं रोचते दिग्धं सम्यग्भुक्तं विजीर्यति ॥ १८० ॥
 रुक्षोष्णेनान्नपानेन स्नानेनाशिशिरेण च ।
 व्यायामलङ्घनाभ्यां च युक्ताभ्यां जागरेण तु ॥ १८१ ॥
 कालयुक्तेन रुक्षेण स्नानेनोद्वर्तनेन च ।

स्नानवर्णकवासानां प्रहर्षाणां च सेवया ॥ १८२ ॥
 प्राणवर्णकराणां च गुरुणामगुरोरपि ।
 सकामोष्णसुखाङ्गीनामङ्गनानां च सेवया ॥१८३॥
 सुखशिक्षितहस्तानां स्त्रीणां संवाहनेन च ।
 मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशाम्यति ॥ १८४ ॥

श्वेतामिति मृद्धीकां । श्वेता च द्राक्षा काश्मीरमवा ज्ञेया ।
 कारवीति अल्पद्राक्षा । आम्रामलकयोः पेशीति अंतःफलगतं
 सम्यग्गृह्यते । संकोचसुखाङ्गीनां संकोचेन संश्लेषेण उष्ण-
 सुखमङ्गं यासां तासाम् । केचित्तु संकोचं कुक्षुममाहुः
 ॥ १७५—१८४ ॥

यदिदं कर्म निर्दिष्टं पृथग्दोषबलं प्रति ।
 सन्निपाते दशविधे तद्विकल्पं भिषग्विदा ॥१८५॥
 यस्तु दोषविकल्पज्ञो यश्चौषधिविकल्पवित् ।
 स साध्यान्साध्ययेद्ब्रह्माधीन्
 साध्यासाध्यविभागवित् ॥ १८६ ॥

यदिदमित्यादिना सांनिपातिकमदात्ययचिकित्सामाह ।
 यद्यपि त्रयोदशविधः सन्निपातो वृद्धदोषाणां युक्तस्तथापि
 सर्वमदात्ययानां त्रिदोषजलात् यदेतद्वातादिमदात्ययचिकि-
 त्सितमुक्तं तदेकदोषोल्बणसन्निपातजमदात्ययचिकित्सितं
 भवति । तेन हीनमध्याधिकमेदसन्निपातैः यद्दशावशिष्टाः
 सन्निपातास्तान् अभिप्रेत्यैवमुक्तम् । सन्निपाते दशविधे तद्वि-
 कल्पमिति हीनमध्याधिकदोषत्रयोद्भूतमदात्ययेषु हीनमध्या-
 धिकदोषमेदेन विकल्प्य चिकित्सा कर्तव्या ॥१८५—१८६ ॥
 वनानि रमणीयानि सपद्माः सलिलाशयाः ।
 विशदान्यन्नपानानि सहायाश्च प्रहर्षणाः ॥ १८७ ॥
 माल्यानि गन्धयोगाश्च वासांसि विमलानि च ।
 गान्धर्वशब्दाः कान्ताश्च गोष्ठ्यश्च हृदय प्रियाः ॥१८८॥
 संकथाहास्यगीतानां विशदाश्चैव योजनाः ।
 प्रियाश्चानुगता नार्यो नाशयन्ति मदात्ययम् ॥१८९॥
 नाक्षोभ्यं हि मनो मद्यं शरीरमवहत्य च ।
 कुर्यान्मदात्ययं तस्मादेष्टव्या हर्षणी क्रिया ॥१९०॥

मदात्ययस्य प्रहर्षिणीं चिकित्सामाह—वनानीत्यादि ।
 यस्मात्पुनर्मदात्यये प्रहर्षिणी चिकित्सा कार्या तद्धेतुमाह-
 नाक्षोभ्यमिति ॥ १८७—१९० ॥

आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शमं याति मदात्ययः ।
 न चेन्मद्यविधिं हित्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ॥१९१॥
 “लङ्घनैः पाचनैश्चैव दोषसंशोधनैरपि ।
 विमद्यस्य कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥१९२॥
 तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य वा ।
 ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥ १९३ ॥
 पयसामिहते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ।
 क्षीरप्रयोगं मद्यं च क्रमेणाल्पमाचरेत् ॥१९४॥

क्षीरप्रयोगस्य विषयमाह—लङ्घनैरित्यादि । तत्र कार्यक्षीर-
वृत्तिक्रमं पुनर्मथाभ्यासक्रमं चाह पयसाभिहृतेत्यादि—क्रमे-
णेति कालक्रमेण । अल्पाल्पमिति स्तोकं स्तोकं ॥ १९१—१९४

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।
ध्वंसको विदक्षयश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥ १९५ ॥
व्याध्युपक्षीणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमौ मतौ ।

तयोर्लिङ्गं चिकित्सां च यथावदुपदेक्ष्यते ॥ १९६ ॥
श्लेष्मप्रकोपः कण्ठस्य शोषः शब्दासहिष्णुता ।

तन्द्रानिद्राभियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥ १९७ ॥
हृत्कण्ठरोगः संमोहश्छर्दिर्ङ्गरुजा ज्वरः ।

तृष्णा कालः शिरःशूलमेतद्विदक्षयलक्षणम् ॥ १९८ ॥
तयोः कर्म तदेवेष्टं वातिके यन्मदात्यये ।

तौ हि प्रक्षीणदेहस्य जायेते दुर्वलस्य वा ॥ १९९ ॥
वस्तयः सर्पिषः पानं प्रयोगः क्षीरसर्पिषोः ।

अभ्यङ्गोद्धर्तनस्नानान्यनुपानं च वातनुत् ॥ २०० ॥
ध्वंसको विदक्षयश्चैव कर्मणानेन शाम्यति ।

युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ॥ २०१ ॥

एतद्विपर्ययेण मद्यसेवायां दोषमाह—विच्छिन्नेत्यादि ।
ध्वंसकविदक्षयौ वक्ष्यमाणलक्षणौ सुश्रुतेनाप्युक्तौ । केचित्तु
'विच्छिन्नमद्यः सहसा यस्तु मद्यं निषेवते । तस्य पानस्यातियो-
गात् विकारः संभवेदिति ग्रन्थेन ध्वंसकस्यावरोधं वर्णयन्ति ।
एतयोश्चिकित्सामाह—तयोरित्यादि । कर्म इति चिकित्सा
तौहीत्यादिना दुर्वलतया वातप्रधानतां दर्शयति । युक्तमद्य-
स्येति यथोक्तविधिना मद्यमाचरतः ॥ १९५—२०१ ॥

निवृत्तः सर्वमद्येभ्यो नरो यः स्याज्जितेन्द्रियः ।
शरीरमानसैर्विमान् विकारैर्न स युज्यते ॥ २०२ ॥

सर्वथामद्यपरित्यागफलमाह—निवृत्त्येत्यादि जितेन्द्रिय इति
विशेषणं मद्यनिवृत्तावेव प्रयोजनीयम् । शरीरमानसैर्विकारै-
रिति मद्यव्यापत्तिजन्यैरेव शरीरमानसैर्विकारैः । न युज्यत
इति शरीरमानसविकारान्मद्यनिवृत्त्या न युक्तो भवति ॥ २०२

भवन्ति चात्र ।

यत्प्रभावा भगवती सुरा पेया यथा च सा ।
यद्रव्या यस्य या चेष्टा योगं चापेक्षते यथा ॥ २०३ ॥
यथा यथा मद्ययते यैश्च युक्ता महागुणैः ।
यो मदो मदमेदाश्च ये त्रयः स्वस्वलक्षणाः ॥ २०४ ॥
ये च मद्यकृता दोषा गुणा ये च मदात्मकाः ।
यच्च त्रिविधमापानं यथासत्त्वं च लक्षणम् ॥ २०५ ॥
ये सहायाः सुखा ये च चिरक्षिप्रमदा नराः ।
मदालयस्य यो हेतुर्लक्षणं यद् यथा च यत् ॥ २०६ ॥
मद्यं मद्योत्थितान् रोगान् हन्ति यश्च क्रियाक्रमः ।
सर्वं तदुक्तमखिलं मदालयचिकित्सते ॥ २०७ ॥

इति चरकसंहितायां मदालयचिकित्सितं नाम

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

यत्प्रभावेत्यादि अध्यायसंग्रहः । संग्रहार्थो व्यक्त एव ॥ २०७

इति मदालयचिकित्सितं समाप्तम् ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

द्वित्रिणीयचिकित्सितम् ।

परावरजमात्रेयं गतमानमदव्यथम् ।

अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान् ॥ १ ॥

भगवन् पूर्वमुद्दिष्टौ द्वौ व्रणौ रोगसंग्रहे ।

तयोर्लिङ्गं चिकित्सां च वक्तुमर्हसि शर्मद ॥ २ ॥

इत्यग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुव्रवीत् ।

यौ व्रणौ पूर्वमुद्दिष्टौ निजश्चागन्तुरेव च ॥ ३ ॥

श्रूयतां विधिवत्सौम्य तयोर्लिङ्गं च भेषजम् ।

“निजः शरीरदोषोत्थ आगन्तुर्वाह्यहेतुजः ॥ ४ ॥

वधवन्धप्रपतनाद्ग्रादन्तनखक्षतात् ।

आगन्तवो व्रणास्तद्विषस्पर्शाग्निशस्त्रजाः ॥ ५ ॥

मन्त्रा गदप्रलेपाद्यैर्भेषजैर्हेतुभिश्च ते ।

लिङ्गैकदेशैर्निर्दिष्टा विपरीता निजैर्व्रणाः ॥ ६ ॥

व्रणानां निजहेतूनामागन्तूनामसाध्यताम् ।

कुर्याद्दोषबलापेक्षी निजानामौषधं यथा ॥ ७ ॥

मद्यमत्तस्य संग्रहारादिना व्रणोत्पत्तौ व्रणचिकित्सार्थं द्वित्रि-
णीय उच्यते । परो मोक्षः अवरं तज्जानातीति परावरजम् ।
लिङ्गं चिकित्सां चेत्यत्र हेतोरपि ग्रहणम् । दोषाः शरीरा
एव तथापीह शरीरपदं ज्ञायुदोषादिषु नियुक्तदोषव्युदा-
सार्थम् । निजागन्तुव्रणमेदमाह—मन्त्रेत्यादि । निजैः समं
आगन्तवो व्रणाः विपरीताः मन्त्रादिभिर्भेषजैश्च तथा हेतु-
भिश्च वधवन्धनादिभिस्तथा लिङ्गैकदेशैश्च । स वै लिङ्गैकदेशः
यथा आगन्तुः पूर्वमुदेति पश्चाद्वाताधीनोपपद्यति । निजे तु
पूर्वं वातादयः प्रकुप्यन्ति पश्चाद्वाधय उत्पद्यन्ते । आगन्तु-
र्व्यथापूर्वमुत्पन्नो जघन्यं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यमापादयति
इत्यादि आगन्तुव्रणस्य भिन्नविषयतया विशिष्टतेह वक्तव्या ।
तेन तस्याः चिकित्सामपि समासादेव तावदाह—व्रणाना-
मित्यादि । आगन्तूनां व्रणानां मन्त्रादिचिकित्सया साध्यतां
तथा निजानां वक्ष्यमाणैरौषधैः दोषबलापेक्षी सन् कुर्यादिति
योजना । आगन्तूनां चेह चिकित्सया प्रशमनं निजदोषानु-
बन्धादेव ज्ञेयम् । अतएवेह निजहेतूनामिति कृतम्
॥ १—७ ॥

यथास्वैर्हेतुभिर्दुष्टा वातपित्तकफा नृणाम् ।

बहिर्मागं समाश्रित्य जनयन्ति निजान् व्रणान् ॥ ८ ॥

यथाखैरित्यादिना निजव्रणहेतुः संप्राप्त्यादिकथनम् । अत्र यथाखैर्हेतुमिरिति वचनेन वातादीनां स्वातन्त्र्येण प्रकोपं दर्शयति । अहेतुदुष्टो दोषः स्वतन्त्रो भवति । किंच यथाखैर्हेतुमिरिति वचनेन य एव वातादिकोपहेतवस्तएवात्र निजव्रणकारका भवन्ति । न पुनरत्र व्रणानां विशिष्टो हेतुरस्ति सामान्यवातादिहेतुस्तु विशिष्टव्रणलक्षणकार्योत्पत्तिः संप्राप्तिभेदाद्भवतीति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

स्तब्धः कण्ठनसंस्पर्शो मन्दस्त्रावोऽतितीव्ररूक् ।
तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसंभवः ॥ ९ ॥
संपूरणैः स्नेहपानैः स्निग्धैः स्वेदोपनाहनैः ।
प्रदेहैः परिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥ १० ॥
तृष्णामोहज्वरस्वेददाहदुष्टावदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्याद्गन्धस्त्रावैः सपूतिकैः ॥ ११ ॥
शीतलैर्मधुरैस्तिकैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
सर्पिःपानैर्विरेकैश्च पैत्तिकं शमयेद्ब्रणम् ॥ १२ ॥
बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरकारी कफव्रणः ॥ १३ ॥
कषायकटुरुक्षोष्णैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
कफव्रणं प्रशमयेत्तथा लङ्घनपाचनैः ॥ १४ ॥

स्तब्धः कठिनेत्यादि । वातादिव्रणानां लक्षणानि तथा चिकित्सासूत्रं चाह । प्रदेहैः परिषेचनैरित्यत्र स्निग्धैरित्यनुवर्तते चिरविकारकारीति चिरं विकारं करोतीति चिरविकारी चिकित्सासमासाभिधानं च सुखग्रहणार्थमेव ॥ ९—१४ ॥
तौ द्वौ नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिव्रणाः ।
तेषां परीक्षा त्रिविधा प्रदुष्टा द्वादश स्मृताः १५
स्थानान्यष्टौ तथा गन्धाः परिस्त्रावाश्चतुर्दश ।
षोडशोपद्रवा दोषाश्चत्वारो विंशतिस्तथा ॥ १६ ॥
तथा चोपक्रमाः सिद्धाः षट्त्रिंशत्समुदाहृताः ।
विभाव्यमानाः शृणु तान्सर्वानेव यथेरितान् १७

तौ द्वावित्यादि । नानालकारको भेदः नानालभेदः । प्रकोपेण दुष्टाः प्रदुष्टाः ॥ १५—१७ ॥

कृत्योत्कृत्यस्तथा दुष्टस्तथा मर्मस्थितो नवः ।
संवृतो दारुणः स्त्रावी सविषो विषमस्थितः ॥ १८ ॥
त्वक्सङ्गुत्सन्न एषां च व्रणान् विद्याद्विपर्ययात् ।
इति नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिव्रणाः ॥ १९ ॥

कृत्योत्कृत्येत्यादिना व्रणभेदा व्याक्रियन्ते । तत्र कृत्यः छेदनेनोपरमणीयः । उत्कृत्यस्तु नात्र किंचित्करणीयमस्ति परं रोपणीय एव । किंवा कृत्यः साध्यः उत्कृत्यस्तसाध्यः । कृत्यादयः षट् सविपर्यया एवोक्ताः संवृतादयस्तु सप्तोद्दिष्टाः सविपर्ययाः सन्तः चतुर्दश । उत्सन्नोद्भूतमांसः किंवा व्रणाद्बहिः पूयस्योत्सर्गात् विषमस्थितः । सुश्रुते तु तन्नाभिसंवृतो अभिविष्टोऽप्येतादिना यदुष्टव्रणलक्षणं तदतिशयतादिविपर्ययम् । इदम्

संवृतत्वमात्रमुच्यते । तेनेह दुष्टव्रणेन संवृतस्य ग्रहणमुद्भावनीयम् ॥ १८—१९ ॥

दर्शनप्रश्नसंस्पर्शैः परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।
वयोवर्णशरीराणामिन्द्रियाणां च दर्शनात् ॥ २० ॥
हेत्वर्तिसात्स्याश्रिवलं परीक्ष्यं वचनाद्बुधैः ।
स्पर्शान्मादवशैत्ये च परीक्ष्ये सविपर्यये ॥ २१ ॥

परीक्षात्रैविध्यं विभजते—दर्शनेत्यादि । इन्द्रियाणि च यद्यपि अतीन्द्रियत्वादनुमानगम्यानि तथापीह तदधिष्ठानानां इन्द्रियशब्देनोपादानम् । अग्निश्च यद्यपि अग्निं जरणशक्त्येदति वचनादनुमानविषयोक्तस्तथापि प्रश्नेनाभिरवगम्यते एवेति कृत्वा इह वचनपरीक्षणीयतैवोक्ता । सविपर्ययेति काठिन्यौष्ण्ययुक्ते । अनुमानं च यद्यपि परीक्षाधिकारे प्रोक्तं द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानं चेत्यादिना तथाप्यनुमानस्यकिंतु दर्शनपूर्वकत्वादनुमानस्य दर्शनादिना अनुमानमपि इन्द्रियादिग्राहकं संगृहीतमुक्तमिति पश्यामः । दर्शनशब्दश्चात्र साक्षादुपलब्धिवचनः । तेन व्रणगतगन्धेनापि व्रणपरीक्षणं संगृहीतं भवति । दर्शनशब्देन च गृहीतोपदर्शनेति भूयसा व्याप्रियमाणत्वात् २०—२१

श्वेतोपसन्नवर्त्मातिस्थूलवर्त्मातिपिञ्जरः ।
नीलः श्यावोऽतिपिडको रक्तः कृष्णोऽतिपूतिकः २२
रौप्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रदुष्टा द्वादश व्रणाः ।
कल्पेनानेन दोषाणां चतुर्विंशतिरुच्यते ॥ २३ ॥
त्वक्शिरामांसमेदोऽस्थिस्त्रायुर्मर्मान्तराश्रयाः ।
व्रणस्थानानि निर्दिष्टान्यष्टावेतानि संग्रहे ॥ २४ ॥
सर्पिस्तैलवसापूयरक्तश्यावाम्लपूतिकाः ।
व्रणानां व्रणगन्धश्चैरष्टौ गन्धाः प्रकीर्तिताः ॥ २५ ॥

श्वेतोपसन्नेत्यादिना प्रदुष्टव्रणानाह । रौप्यलक्षणं तन्त्रान्तरादवगंतव्यम् । तथाहि भोजः रुढाः प्रकुप्यन्ति अन्तर्दोषाः पुनः पुनर्बहिर्दुष्टा एव भवन्ति रौप्यास्तेषां प्रकीर्तिता इति । एतेषामेव श्वेतादीनां भेदानां चतुर्विंशतित्वं दर्शयन्नाह—कल्पेनानेनेति । व्रणदुष्टिकारककारणयोगभेदेन भिद्यमानाः चतुर्विंशतिभेदा भवंतीत्यर्थः । लग्नित्यादि स्थाननिर्देशः । सर्पिरित्यादिना गन्धनिर्देशः । श्यावगन्धं दध्यादेः समानं गन्धमाहुः । केचित्तु शवस्य गन्धः शवः अम्लसहचरितगन्धोऽम्लगन्ध इति वदन्ति ॥ २२—२५ ॥

लसीकाजलपूयासृग्घरितारुणपिञ्जराः ।
कषायनीलहरितस्निग्धरूक्षसितासिताः ॥ २६ ॥
इति रूपैः समुद्दिष्टैर्व्रणस्त्रावाश्चतुर्दश ।
विसर्पः पक्षघातश्च शिरास्तम्भोपतानकाः ॥ २७ ॥
मोहोन्मादव्रणरुजो ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ।
कासश्छर्दिरतीसारो हिक्रा श्वासः सवेपथुः २८
षोडशोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ।

ह्यायुक्तेदाच्छिराक्लेदाद्गाम्भीर्यात्कृमिदर्शनात् २९
अस्थिमेदात्सशल्यत्वात् सविषत्वाच्च सर्पणात् ।
नखकाष्ठप्रमेदाच्च चर्मलोमातिघट्टनात् ॥ ३० ॥
मिथ्याबन्धादतिस्नेहादतिभेषज्यकर्षणात् ।
अजीर्णादतिभुक्ताच्च विरुद्धासात्म्यभोजनात् ३१
शोकात्कोधादिवास्वप्राद्व्यायामान्मैथुनात्तथा ।
व्रणा न प्रशमं यान्ति निष्क्रियत्वाच्च देहिनाम् ३२
परिस्रावाच्च गन्धाच्च दोषश्चोपद्रवैः सह ।
व्रणानां बहुदोषाणां कृच्छ्रत्वं चोपजायते ॥ ३३ ॥
त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धीमतोऽभिनवः काले सुखसाध्यः स्मृतो व्रणः ३४
गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रतमः स्मृतः ।
सर्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ ३५ ॥

लसीकेत्यादिना स्रावानाह । प्रकारांतरोद्दिष्टान् चतुर्विंशति-
दोषानाह—ह्यायुक्तेदेत्यादि । अत्र नखकाष्ठप्रमेद एकं
कारणं । चर्मलोमातिघट्टनं द्वितीयं कारणं । निष्क्रियत्वं असा-
ध्यो निष्प्रतीकार इत्यर्थः । असाध्यत्वमभिधायापि निरुप-
क्रमतामिधानेन सोपक्रमं असाध्यं याप्यं निषेधयति ।
॥ २६—३५ ॥

व्रणानामादितः कार्यं यथासन्नं विशोधनम् ।
ऊर्ध्वभागैरधोभागैः शस्त्रैर्वस्तिमिरेव च ॥ ३६ ॥
सद्यः शुद्धशरीराणां प्रशमं यान्ति हि व्रणाः ।
यथाक्रममतश्चोर्ध्वं शृणु सर्वानुपक्रमान् ॥ ३७ ॥
शोफघ्नं षड्विधं चैव शस्त्रकर्मावपीडनम् ।
निर्वापणं ससन्धानं स्वेदः शमनमेषणा ॥ ३८ ॥
शोधनौ रोपणीयौ च कषायौ सप्रलेपनौ ।
द्वौ स्नेहौ तद्वृणौ पत्रच्छेदने द्वे च बन्धने ॥ ३९ ॥
भोज्यमुत्सादनं दाहो द्विविधः सावसादनः ।
काठिन्यमार्दवकरे धूपने लेपने शुभे ॥ ४० ॥

अवसरप्राप्तायां षट्त्रिंशदुपक्रमरूपायां चिकित्सायां वक्त-
व्यायां संशोधनस्य प्राधान्योपदर्शनार्थं पृथगभिधानम् । व्रणा-
नामित्यादि उपक्रमानाह—शोफघ्नमित्यादिना । शोफघ्नउपक्रमो
वक्ष्यमाणः । षट्शस्त्रकर्मणि पाटनादि शल्यतंत्रोक्तं कर्मान्त-
र्भावनीयम् । किंवेषणं शस्त्रकर्म तत्पृथगेवावपीडनं कल्कादीनां
वासीपूयनिर्गमनार्थं वक्ष्यति । निर्वापणं दाहौष्ण्यशमनं
'शोधनौ रोपणीयौ च कषायौ सप्रलेपना' इति शोधनरोपण-
कषायौ मेदाद्वक्ष्यति तथापि शोधनरोपणकर्मद्वयकर्तृकतया
द्विलमेव अत्र तैलघृतयोस्तद्वृणीयत्वम् । काश्मीरास्तु द्वौ स्नेहौ
तद्वृणाविति पठन्ति ॥ ३६—४० ॥

व्रणावचूर्णनं व्रण्यं लेपनं लोमरोपणम् ।
इति षट्त्रिंशदुद्दिष्टा व्रणानां समुपक्रमाः ॥ ४१ ॥
पत्रच्छेदनेति पत्रमेकमुपक्रमः । छेदनं च द्विविधं बाह्या-

न्तरमेदेन वक्ष्यमाणमुत्सादनं च व्रणोत्थापनं भवसादनमुत्स-
न्नव्रणमांसक्षयकरम् । काठिन्यमार्दवकरे धूपनोन्मर्दनेति
काठिन्यकरं धूपनम् । एवमुन्मर्दनमपि ज्ञेयम् । व्रणाव-
चूर्णनं द्विविधं एवं षट्त्रिंशदुपक्रमा भवन्ति शल्यतन्त्रे तु
षष्टिरुपक्रमा ये उक्तास्तेऽप्यन्तर्भावनीयाः ॥ ४१ ॥
सर्वरूपं भिषग्वुद्धा व्रणानां शोफमादितः ।
रक्तावसेचनं कुर्यादजातव्रणशान्तये ॥ ४२ ॥
शोधयेद्बहुदोषांस्तु स्वल्पदोषान् विलङ्घयेत् ।
पूर्वं कषायैः सर्पिर्भिर्जयेद्वा मारुतोत्तरम् ॥ ४३ ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवलकलाः ।
ससर्पिष्कः प्रलेपः स्याच्छोफनिर्वापणः परम् ॥ ४४ ॥
विजया मधुकं वीरा विसग्रन्थिः शतावरी ।
नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात्सचन्दनः ॥ ४५ ॥
सकवो मधुकं सर्पिः प्रदेहः स्यात्सर्करः ।
अविदाहीनि चान्नानि शोफे भेषजमुत्तमम् ॥ ४६ ॥
स चेदेवमुपक्रान्तः शोफो न प्रशमं व्रजेत् ।
तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥ ४७ ॥
तैलेन वा सर्पिषा वा ताभ्यां वा सकुपिण्डिका ।
सुखोष्णा शोफपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥ ४८ ॥
सतिला सातसीवीजदध्यम्ला सकुपिण्डिका ।
सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ ४९ ॥
रुग्दाहरागतोदैश्च विदग्धं शोफमादिशेत् ।
जलवस्तिमस्पर्शं संपक्वं पिण्डितोन्नतम् ॥ ५० ॥
उमाथो गुग्गुलुः सौधं पयो दक्षकपोतयोः ।
विट् पलाशभवः क्षारो हेमक्षीरी मकूलकः ॥ ५१ ॥
इत्युक्तो भेषजगणः पक्वशोधप्रमेदनः ।

यथावस्थमुपक्रममाह—पूर्वरूपमित्यादि । त्रिशोफीये व्रण-
पूर्वरूपं शोधचिकित्सानागतव्रणोपक्रमे नोक्ताः कषायास्तैः स-
र्पिर्भिश्चेति कषायसर्पिर्भिः उपनाहैरिति सोष्णबहुललेपैः किञ्च
सुरावीजं उमा अतसी सौधं पयः लुहीक्षीरं हेमक्षीरी कंकुष्ठं
मकूलको दन्ती ॥ ४२—५१ ॥

सुकुमारस्य कृच्छ्रस्य शस्त्रं तु परमुच्यते ॥ ५२ ॥
पाटनं व्यधनं चैव छेदनं लेपनं तथा ।
प्रोञ्छनं सीवनं चैव षड्विधं शस्त्रकर्म तत् ॥ ५३ ॥

सुकुमारस्येति कृच्छ्रत्येतन्न सुकुमारस्य शस्त्रं परं मेदन-
मिति संबन्धः । पाटनमित्यादिना प्रोक्ते षड्विधशस्त्रकर्मणि
एषणीशस्त्रशब्दोक्तकर्माविरोधोऽत्र बोद्धव्यः ॥ ५२—५३ ॥

नाडीव्रणाः पक्वशोथास्तथा क्षतगुदोदरम् ।
अन्तःशल्यश्च ये शोफाः पाट्यास्ते तद्विधाश्च ये
दकोदराणि संपक्वा गुल्मा ये ये च रक्तजाः ।
अध्याः शोणितरोगाश्च विसर्पपिण्डिकादयः ॥ ५५ ॥
उद्धृत्तान् स्थूलपर्यन्तानुत्सन्नान् कठिणान् व्रणान् ।
अर्शः प्रभृत्यधीमांसं छेदनेनोपपादयेत् ॥ ५६ ॥

किलासानि सकुष्ठानि लिखेल्लेख्यानि बुद्धिमान् ।
वातासृग्नस्थिपिडकाः सकोठा रक्तमण्डलाः ५७
कुष्ठान्यमिहतं चाङ्गं शोथान्प्रच्छादयेद्भिषक् ।
सीव्यं कुक्ष्युदराद्यं तु गम्भीरं यद्विपाटितम् ॥५८॥
इति षड्विधमुद्दिष्टं शस्त्रकर्म मनीषिभिः ।
सूक्ष्माननाः कोषवन्तो ये व्रणास्तान्प्रपीडयेत् ५९
कलायाश्च मसूराश्च गोधूमाः सहरेणवः ।
कल्कीकृताः प्रशस्यन्ते निःस्नेहा व्रणपीडने ॥६०॥
पाटनादीनां पृथग्विषयमाह—नाडीव्रणा इत्यादि ।
संपक्वा गुल्मा ये ते व्यध्याः । तथा रक्तजेति रक्तगुल्माः
विधिशोणितीयोक्ताः व्यध्याः स्राव्यसिराव्यधाः । लेख्यानीति
लेखनावस्थां प्राप्तानि । व्रणपीडनेति व्रणपीडनश्च लेपो
निःस्नेहः व्रणमुखं वर्जयित्वा कर्तव्यः ॥ ५४—६० ॥

शास्त्रमलीत्वग्बलामूलं तथा न्यग्रोधपल्लवाः ।
न्यग्रोधादिकमुद्दिष्टं बलादिकमथापि वा ॥ ६१ ॥
आलेपनं निर्वपणं तद्विधान्यैश्च सेचनम् ।
सर्पिषा शतधौतेन पयसा मधुकास्तुना ॥ ६२ ॥
निर्वापयेत्सुशीतेन रक्तपित्तोत्तरान् व्रणान् ।
लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ॥ ६३ ॥
संदधीत समं वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ।
तान्समान्मुस्थिताञ्जात्वा फलिनीलोध्रकद्रफलैः
समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ।
पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ॥ ६५ ॥
धातकीलोध्रचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ।
अस्थिमग्नं च्युतं सन्धिं संदधीत समं पुनः ॥ ६६ ॥
समेन सममङ्गेन कृत्वान्येन विचक्षणः ।
स्थिरैः कवलिकाबन्धैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिष्कैर्वैधीयादवलं सुखम् ।
अविदाहिभिरन्नैश्च पैष्टिकैस्तमुपाचरेत् ॥ ६८ ॥
ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिर्विश्लेषकारिका ।
विच्युतामिहताङ्गानां विसर्पादीनुपद्रवान् ॥ ६९ ॥
उपाचरेद्यथाकालं कालज्ञः स्वचिकित्सितात् ।
शुष्का मारुजः स्तब्धा ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
स्वेद्याः शङ्करकल्पेन ते स्युः कृशरपायसैः ॥ ७० ॥
ग्राम्यवैलाम्बुजानूपैर्वैशवारैश्च संस्कृतैः ।
उत्कारिकाभिरुष्णाभिः सुखी स्याद्गणितस्तदा ७१
सदाहवेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
तेषां तिलानुमां चैव भृष्टान्पयसि निर्वृतान् ॥ ७२ ॥
तेनैव पयसा पिष्ट्वा कुर्यादालेपनं भिषक् ।

न्यग्रोधादिकमिति न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थेत्यादिनोक्तम् ।
अत्रैव बलादिकं शोथहरोपक्रमोपदिष्टं । लंघनीत्यादिना संधानो-
पक्रममाह । शुक्तिवदिका समेन समसंगेनेति कृत्वा

समेनेति सदृशं कृत्वा संदधीतेति योज्यम् । कवलिकाकु-
शिकाबन्धौ मुश्रुते द्रष्टव्यौ । विच्युतामिहताङ्गानामिति आना-
हार्दितेति केचित्पठन्ति । स्वचिकित्सितादिति विसर्पादिकि-
त्सितात् ॥ ६१—७२ ॥

बला गुडूची मधुकं पृश्निपर्णी शतावरी ॥ ७३ ॥
जीवन्तीशर्कराक्षीरं तैलमत्स्यवसाघृतम् ।
संसिद्धा समधूच्छिष्टा शूलघ्नी स्नेहशर्करा ॥ ७४ ॥
द्विपञ्चमूलकथितेनाम्भसा पयसाथवा ।
सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णेव परिषेचयेत् ॥ ७५ ॥
यवचूर्णं समधुकं सतैलं सह सर्पिषा ।
दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ७६ ॥
उपनाहश्च कर्तव्यः सतिलो मुद्गपायसः ।
रुग्दाहयोः प्रशमनो व्रणेष्वेषु विधिर्हितः ॥ ७७ ॥
सूक्ष्मानना बहुस्त्रावाः कोषवन्तश्च ये व्रणाः ।
न च मर्माश्रितास्तेषामेपणं हितमुच्यते ॥ ७८ ॥

बला गुडूचीत्यादि । अत्र बलादीनि पिष्टानि तथा शर्करा-
क्षीरमधूच्छिष्टतैलादिभिः उत्करिकां कृत्वा अन्ये तु बला-
दिकत्वेन तैलादिस्नेहं चतुर्गुणेन साधयित्वा स्नेहपानादिकं
मधूच्छिष्टप्रक्षेपं प्राहुः । स्नेहस्यार्द्रसंहतावस्थितत्वात् मधुशर्क-
रावत्स्नेहशर्करेति व्यपदेशात् । द्विपञ्चमूलकथितेनेति अम्भसा
पयसा सर्पिःस्तैले योजनीयेति ॥ ७३—७८ ॥

द्विविधामेषणां विद्यान्मृद्धीं च कठिनामपि ।
उद्भिदैर्मृदुभिर्नालैर्लोहानां वा शलाकया ॥ ७९ ॥
गम्भीरमांसगे देशे पार्श्वे लौहशलाकया ।
एष्यं विद्याद्गणं नालैर्विपरीतमतो भिषक् ॥ ८० ॥
पूतिगन्धान् विवर्णांश्च बहुस्त्रावान्महारुजः ।
व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥ ८१ ॥
त्रिफला खदिरो दावी न्यग्रोधादिर्बला कुशः ।
निम्बकोलकपत्राणि कषायाः शोधना मताः ॥ ८२ ॥
तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्धतम् ।
मधुकं निम्बपत्राणि प्रलेपो व्रणशोधनः ॥ ८३ ॥

द्विविधामिति औद्भिदैर्मृदुभिर्नालैः मृद्धीं कठिनां । पात्र्यमिति
एषणीयं । निम्बएव वृद्धनिम्ब उच्यते । किंवा कुलकेतिपाठः ।
कुलकः पटोलः ॥ ८३ ॥

नातिरक्तो नातिपाण्डुर्नातिश्यावो न चातिरक्तः ।
न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः ८४
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकदम्बपृश्नवेतसाः ।
करवीराकंकुटजाः कषाया रोपणाः स्मृताः ॥ ८५ ॥
चन्दनं पद्मकिञ्जल्कं दावी त्वङ्नीलमुत्पलम् ।
मेदां मूर्वां समङ्गां च यष्ट्याह्वां व्रणरोपणम् ॥ ८६ ॥
प्रपौण्डरीकं जीवन्तीं गोजिह्वां धातकीं बलाम् ।

रोपणं सतिलं दद्यात्प्रलेपं सघृतं व्रणे ॥ ८७ ॥
 कम्पिल्लकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।
 पटोलं पिचुमर्दं च लोभ्रं मुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥ ८८ ॥
 खदिरं धातकीं सर्जमेलामगुरुचन्दने ।
 पिष्ट्वा साध्यं भवेत् तैलं तत्परं व्रणशोधनम् ॥ ८९ ॥
 प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे च चन्दने ।
 सिद्धमेतैः समैस्तैलं तर्पणं व्रणरोपणम् ॥ ९० ॥
 दुर्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा ।
 दार्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥ ९१ ॥
 येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।
 रक्तपित्तोत्तरं दृष्ट्वा रोपणीयं घृतं तथा ॥ ९२ ॥
 कदम्बार्जुननिम्बानां पाटल्याः पिप्पलस्य च ।
 व्रणप्रच्छादने विद्वान्पत्राण्यर्कस्य चादिशेत् ॥ ९३ ॥
 राङ्गोऽथ वादरश्चैव पट्टो व्रणहितः स्मृतः ।
 बन्धश्च द्विविधः शस्तो व्रणानां सव्यदक्षिणः ॥ ९४ ॥

नातिरिक्त इत्यादिना शुद्धव्रणलक्षणमभिधाय रोपणमाह
 —न्यग्रोधेत्यादि । कषाया इति बहुवचननिर्देशात्समस्तप्रयोगान् सूचयति । दार्वीति व्रणशोधनीयं हरिद्राघृततैले साधयेत् । यथोक्ततैलद्रव्यैरेव साधयेदिति । घृतविषयमाह—
 रक्तपित्तोत्तरमित्यादि । रोपणीयमिति वचनात् रोपणमेव घृतं कर्तव्यं ननु शोधनार्थं घृतं कर्तव्यमित्यर्थः । सव्यदक्षिणेति वामदक्षिणः । अत्रैव शल्योक्तचतुर्दशबन्धावरोधः कार्यः ॥ ८४—९४ ॥

लवणाम्लकटूष्णानि विदाहीनि गुरुणि च ।
 वर्जयेदन्नपानानि व्रणी मैथुनमेव च ॥ ९५ ॥
 नातिशीतगुरुस्निग्धमविदाहि यथाक्रमम् ।
 अन्नपानं व्रणहितं हितं चास्वपनं दिवा ॥ ९६ ॥
 स्तन्यानि जीवनीयानि बृंहणीयानि यानि च ।
 उत्सादनार्थं निम्नानां व्रणानां तानि कल्पयेत् ९७
 भूर्जग्रन्थ्यश्मकासीसमधोभागानि गुग्गुलुः ।
 व्रणावसादनं तद्वत्कलविङ्ककपोतविट् ॥ ९८ ॥

स्तन्यानि षड्विरेचनाशयाश्रित्योक्तानि । अश्मकासीसं धातुकासीसं । अधोभागानि त्रिवृतादीनि विरेचनद्रव्याणि ॥ ९५—९८ ॥

रुधिरैऽतिप्रवृद्धे तु छिन्ने छेदेऽधिमांसके ।
 कफग्रन्थिषु गण्डेषु वातस्तम्भानिलार्तिषु ॥ ९९ ॥
 गूढपूयलसीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च ।
 छिन्नेषु चाङ्गदेशेषु कर्माग्नेः संप्रशस्यते ॥ १०० ॥
 मधूच्छिष्टेन तैलेन मज्जक्षौद्रवसाघृतैः ।
 तप्तैर्वा विविधैर्लोहैर्दहेद्वाहविशेषवित् ॥ १०१ ॥
 रुक्षाणां सुकुमाराणां गम्भीरान्मास्तोत्तरान् ।
 दहेत् स्नेहैर्मधूच्छिष्टैर्लोहैः क्षौद्रैस्तो घृतैः ॥ १०२ ॥

बालदुर्वलवृद्धानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
 तृष्णाज्वरपरीतानामवलानां विषादिनाम् ॥ १०३ ॥

छेयेति छेदनाहं । तप्तैरिति रुक्षस्निग्धदाहमेदविषयं दर्शनाह—सुकुमाराणामित्यादिना । दाहविशेषविदिति स्निग्ध-
 रुक्षादिरूपं तथा विन्दुवलयदिरूपं जानातीति दहविशेषवित्
 विषादिनामिति भक्षितविषाणां ॥ ९९—१०३ ॥

नाग्निकर्मोपदेष्टव्यं स्नायुमर्मव्रणेषु च ।
 सविषेषु च शल्येषु नेत्रकुष्ठव्रणेषु च ॥ १०४ ॥
 रोगदोषबलापेक्षी मात्राकालाग्निकोविदः ।
 शस्त्रकर्माग्निकृत्येषु क्षारमप्यवचारयेत् ॥ १०५ ॥
 कठिनत्वं व्रणा यान्ति गन्धैः सारैश्च धूपिताः ।
 सर्पिमंजवसाधूपैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः १०६
 रुजः स्नावाश्च गन्धाश्च कृमयश्च व्रणाश्रिताः ।
 शैथिल्यं मार्दवं वापि धूपनेनोपश्याम्यति ॥ १०७ ॥ ११

लोभ्रन्यग्रोधशुङ्गानि खदिरस्त्रिफलाघृतम् ।
 प्रलेपो व्रणशैथिल्यं सौकुमार्यप्रबोधनः ॥ १०८ ॥
 सरुजः कठिनाः स्तब्धा निरास्नावाश्च ये व्रणाः ।
 यवचूर्णैः ससर्पिर्कैर्वहुशस्तान्प्रलेपयेत् ॥ १०९ ॥
 मुद्रणष्टिकशालीनां पावसैर्वा यथाक्रमम् ।
 सघृतैर्जीवनीयैर्वा तर्पयेत्तानभीक्ष्णशः ॥ ११० ॥
 ककुभोदुम्बराश्वत्थलोभ्रजाम्बवकट्फलैः ।
 त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः १११
 मनःशिलैला मज्जिष्ठा लाक्षा च रजनीद्रवम् ।
 प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वन्विशुद्धिकरः परः ११२
 अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमानि च ।
 करोति लेपः कृष्णत्वं सद्य एव नवत्वचि ॥ ११३ ॥
 कालीयकनस्ताम्रास्थिहेमकाला रसोत्तमः ।
 लेपः सगोमयरसः सवर्णीकरणः परः ॥ ११४ ॥
 ध्यामकाश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षा सगैरिका ।
 सहेमश्चासृतासङ्गा कासीसं चेति वर्णकृत् ॥ ११५ ॥

यद्यपि शस्त्रकर्मसु क्षारः पृथक् पठितः तथापि शस्त्रादीनां-
 उपक्रमगृहीतत्वात् क्षारमप्यवचारयेदिति वचनेन क्षारोऽपि
 विहितः । तर्पयेदिति तर्पणार्थं लेपं कारयेत् । ककुभेत्यादि प्रकर-
 नेन लग्नजननं तथा वर्णकरणं तथा रोमजननमिति उपक्रमत्र-
 यमाह—त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति इति सद्यो भवन्ति त्रिफलाकुसु-
 मानीति त्रिफलापुष्पाणि । नत्ता ग्रियंगुः । हेमकाला
 मज्जिष्ठा । रसोत्तमः पारदः घृतं वा । असृतासंगः कपिकच्छुः
 ॥ १०४—१११ ॥

चतुष्पदानां त्वग्लोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना ।
तैलाका चूर्णिता भूमिर्भवेल्लोमवती पुनः ॥ ११६ ॥
षोडशोपद्रवा ये च व्रणानां परिकीर्तिताः ।
तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा यथास्वे स्वे चिकित्सिते
तत्र श्लोकौ ।

द्वौ व्रणौ व्रणमेदाश्च परीक्षा दुष्टिरेव च ।
स्थानानि गन्धाः स्नावाश्च सोपसर्गाः क्रियाश्च याः
गुणाधिकारे सप्रश्नमेतन्नवकमुक्तवान् ।
मुनिर्व्याससमांसाभ्यामग्निवेशाय धीमते ॥ ११९ ॥

इति चरकसंहितायां द्विव्रणीयचिकित्सितं नाम
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

द्वौ व्रणावित्याद्यध्यायसंग्रहः व्यक्तः ॥ ११८—११९ ॥

इति द्विव्रणीयचिकित्सितं समाप्तम् ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातस्त्रिमर्मीयचिकित्सितमध्यायं
व्याख्यास्यामः ।

“सप्तोत्तरं मर्मशतं यदुक्तं
शरीरसंख्यामधिकृत्य तेभ्यः ।
मर्माणि वस्ति हृदयं शिरश्च
प्रधानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १ ॥

द्विव्रणीये द्विसंख्यावच्छिन्नरोगचिकित्साभिधानानन्तरं द्विसं-
ख्यावच्छिन्नशिरोहृदयवस्तिचिकित्साभिधानार्थं त्रिमर्मीय-
चिकित्सोच्यते । त्रिमर्मीयेन हि त्रिमर्माश्रिता रोगा अमि-
धीयन्ते । तेन त्रिमर्मीयरोगानधिकृत्य कृतं चिकित्सितं त्रिम-
र्मीयचिकित्सितमवधारयति सप्तोत्तरमित्यादि । शरीरसंख्या-
मधिकृत्येति शरीरसंख्या शरीरे उक्तमधिकृत्येत्यर्थः ॥ १ ॥

प्राणाशयान्तान्परिपीडयन्ति
वातादयोऽसूनपि पीडयन्ति ।
तत्संश्रितानामनुपालनार्थं
महागदानां शृणु सौम्य रक्षाम् ॥ २ ॥

हृदयादिमर्मप्राधान्ये हेतुमाह—प्राणाश्रयानिति । हृद-
यादीनां प्राणाश्रयत्वे उपपत्तिमाह—तानिति । हृदयाद्युप-
घातेन यस्माद्विशेषतः प्राणोपघातो भवति तस्मात् हृदया-
याश्रिताः प्राणा उच्यन्ते । यथा मित्युपघातोपहन्यमानं
चित्रं मित्याश्रयमुच्यते । तत्संश्रितानामिति प्राणाश्रयाणां
हृदयादीनां महान्तो गदा येषां भवन्ति तेषां महागदानां
वस्त्रादीनां रक्षा । शृणु किंवा तत्संश्रितानामिति वस्त्रादि-
संश्रितानां महागदानां रक्षामिति चिकित्साम् ॥ २ ॥

कषायतिकोषणरूक्षभोज्यैः
संधारणाभोजनमैथुनैश्च ।

पक्काशये कुप्यति चेदपानः
स्रोतांस्यधोगानि बली स रुद्धा ॥ ३ ॥
करोति विण्मारुतमूत्रसङ्गं
क्रमादुदावर्तमतः सुघोरम् ।
रुग्बस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वभीक्षणं
सपृष्ठपार्श्वेष्वतिदारुणा स्यात् ॥ ४ ॥
आध्मानहृल्लासविकर्तिकाश्च
तोदोऽविपाकश्च सवस्तिशोथः ।
वचोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डा-
न्यूर्ध्वं च वायुर्विहतो गुदे स्यात् ॥ ५ ॥
कृच्छ्रेण शुक्रस्य चिरात्प्रवृत्तिः
स्याद्वा तनुः स्यात्खररूक्षशीता ।
ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्र-
प्रवाहिकाहृद्गुणीप्रदोषाः ॥ ६ ॥
वम्यान्ध्यवाधिर्यशिरोऽभिताप-
वातोदराष्टीलमनोविकाराः ।
तृष्णास्त्रपित्तारुचिगुल्मकास-
श्वासप्रतिश्यार्दितपार्श्वरोगाः ॥ ७ ॥
अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्था
भवन्त्युदावर्तकृताः सुघोराः ।
चिकित्सितं चास्य यथावदूर्ध्वं
प्रवक्ष्यते तच्चक्षुणु चाग्निवेश ॥ ८ ॥
तैलं तु शीतज्वरनाशनोक्तं
स्वेदैर्यथोक्तैः प्रविलीनदोषम् ।
उपाचरेद्वर्तिनिरुहवस्ति-
स्नेहैर्विरेकैरनुलोमनाम्नैः ॥ ९ ॥

वस्त्रादिजानां यथाक्रमं हेत्वादिमाह—कषायेत्यादि ।
ऊषणः कटुकः । पक्काशय इत्यादिना उदावर्तसंप्राप्तिर्लिङ्ग-
चिकित्सितानि प्राह । ननु कथमपानः कुपितः अपानस्यैव
सङ्गं करोतीति ब्रूमः । आत्मनैवायं दुष्टः सम्यगप्रवर्तमानः
आत्मनः सङ्गं करोति । यथा मन एव मनोनिग्रहं करोति ।
उक्तं ‘इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसः सं विनिग्रह’ इति ।
ऊर्ध्वश्चेति ऊर्ध्वगमनः स्वभावः । तैलं ज्वरनाशनोक्तमिति
शीतज्वरनाशनमगुर्वाद्युक्तम् । वर्तिः फलवर्तिः ॥ ८—९ ॥

श्यामात्रिवृन्मागधिकाग्निचूर्णं
गोमूत्रपिष्टं दशभागमापम् ।
सनीलिकां द्विलवणां गुडेन
वर्तिं कराङ्गुष्ठनिभां विदध्यात् ॥ १० ॥
पिण्याकसौवर्चलहिङ्गुभिर्वा
ससर्षपज्यूषणयावशूकैः ।
क्रिमिघ्नकम्पिलकशङ्खिनीभिः
सुधार्कजक्षीरगुडैर्युताभिः ॥ ११ ॥

स्यात्पिपली सर्षपराठवेश्म-
धूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्तिः ।
श्यामाफलेक्ष्वाकुसपिप्पलीकं
नाड्याथवा तत्प्रधमेत्तु चूर्णम् ॥ १२ ॥
रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकृष्णा-
चूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा ।
स्निग्धे गुदे तान्यनुलोमयन्ति
नरस्य वचोऽनिलमूत्रसङ्गम् ॥ १३ ॥
तेषां विघाते तु भिषग्विदध्या-
स्त्वभ्यक्तसुस्विन्नतनोर्निरुहम् ।
ऊर्ध्वानुलोमौषधमूत्रतैल-
क्षाराम्लवातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् ॥ १४ ॥

श्यामेत्यादि । फलवर्तौ श्यामा त्रिवृद्धेदः । दशभागा माषा
यस्यां सा दशभागमाषा । द्विलवणेति द्विर्भागलवणा । गुडेनेति
वचनेन यावता गुडेन वर्तिः कर्तुं युज्यते तावन्मानो गुडो
देयः । यावश्चकैरिह्यन्तेन द्वितीया वर्तिः माषगुडेनैव
कर्तव्या । शंखिनी श्वेतवुन्दा फलं मदनफलं वेश्मधूसोगार-
धूसः । रक्षोघ्नः सर्षपः करहारो मदनः तेषां विघात इति
फलवर्तिचूर्णानामुक्तानां कार्याकरणे ऊर्ध्वानुलोमौषधं वमन-
विरेचनौषधम् ॥ १०—१४ ॥

वातेऽधिकेऽम्लं लवणं सतैलं
क्षीरेण पित्ते तु कफे समूत्रम् ।
समूत्रवचोऽनिलसङ्गमाशु
गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ १५ ॥
त्रिवृत्सुधापत्रतिलादिशाकं
ग्राम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम् ।
अन्यैश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भि-
रघातप्रसन्नागुडशीघ्रुपायी ॥ १६ ॥

वातेऽधिक इत्यादिना दोषभेदेन साधनमाह । उदावर्ते
पित्तकफौ वातकोपितावेव ज्ञेयौ । प्रसन्ना मद्योपरि स्वच्छो
भागः । गुडकृतः सीधुः गुडसीधुः ॥ १५—१६ ॥

भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेच्यो
मूत्रप्रसन्नादधिमण्डयुक्तैः ।
स्वस्थं तु पश्चादनुवासयेत्तं
रौक्ष्याद्विसङ्गोऽनिलवर्चसोश्चेत् ॥ १७ ॥
द्विरुत्तरं हिङ्गुवचाम्बिकुष्ठं
सुवर्चिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
सुखाम्बुनाऽनाहविसृचिकार्ति-
हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नम् ॥ १८ ॥
वचाभयाचित्रकयावशूका-
न्सपिप्पलीकातिविषान्सकुष्ठान् ।
उष्णाम्बुनानाहविमूढवाता

न्पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशी ॥ १९ ॥
हिङ्गुग्रन्था विडशुण्ठ्यजाजी
हरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।
यथोत्तरं भागविवृद्धमेत-
त्प्लीहोदराजीर्णविसृचिकासु ॥ २० ॥
स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः
श्यामाकपूतीकरञ्जयोश्च ।
सिद्धः कषाये द्विपलांशिकानां
प्रस्थो घृतात्स्यात्प्रतिरुद्धवाते ॥ २१ ॥

भूयोनुबन्धेति उदावर्तानुबन्धे । एतच्च विरेचनं वस्तिदानं
च सप्ताहादूर्ध्वम् । यदुक्तं 'नरो विरिक्तस्तु निरुहदानं विवर्जये-
त्सप्तदिनान्यवश्यम् । शुद्धो निरुहेण विरेचनं चे'ति । द्विरुत्तरे-
त्यादौ यथोत्तरद्रव्याणां द्वैगुण्यम् । सुवर्चिका खर्जिकाक्षारः ।
सुखाम्बुनापीतमिति शेषः । उग्रग्रन्था अजमोदा । स्थिरादि-
वर्गस्येति अल्पपञ्चमूलस्य । शम्याकपूतिककरंजयोश्चेत्यत्र पूतिक-
शब्दः करंजविशेषणम् । तथाहि जतुकर्णः । सर्षप उग्रपू-
तिकः पुनर्नवा स्थिराद्यमित्यादि ॥ १७—२१ ॥

फलं च मूलं च विरेचनोक्तं
हिङ्गुर्मूलं दशमूलमभ्यम् ।
सुकुचित्रकौ चैव पुनर्नवा च
तुल्यानि सर्वैर्लवणानि पञ्च ॥ २२ ॥
क्षेहैः समूत्रैः सहजजर्जराणि
शरावसन्धौ विपचेत्सुलिप्ते ।
पक्वं सुपिष्टं लवणं तदन्नेः
पानैस्तथानाहरुजाघ्नमघात् ॥ २३ ॥
हृत्स्तम्भमूर्ध्वामयगौरवाते
चोद्गारसङ्गेन सपीनसेन ।
आनाहमामप्रभवं जयेत्तु
प्रच्छर्दनैर्लङ्घनपाचनैश्च ॥ २४ ॥

गुल्मोदरव्रधार्शः प्लीहोदावर्तयोनिशुक्रगदे ।
मेदःकफसंसृष्टे मारुतरक्तेऽवगाढे च ॥ २५ ॥
गृध्रसिपक्षवधादिषु विरेचनाहंषु वातरोगेषु ।
वाते विवद्धमार्गे मेदःकफपित्तरक्तेन ॥ २६ ॥
पयसा मांसरसैर्वा त्रिफलारसयूषमूत्रमदिराभिः ।
दोषानुबन्धयोगात्प्रशस्तमैरण्डजं तैलम् ॥ २७ ॥
तद्वातनुत्स्वभावात्संयोगवशाद्विरेचनाच्च जयेत् ।
मेदोऽसृक्पित्तकफान्मिश्रानिलरोगजित्तस्यात् २८
बलकोष्ठव्याधिवशादापञ्चपला भवेन्मात्रा ।
मृदुकोष्ठबलानां सह भोज्यं तत्प्रयोज्यं स्यात् ॥ २९ ॥
इत्युदावर्तचिकित्सा ।

फलं च मूलं च विरेचनोक्तमिति । वीर्षजीवितीये मूल-
विरेचनकर्षणयुक्तम् । किंवा कल्पे विरेचनयोगेषु वक्ष्यमाणं

हृदित्यादिना उदावर्तस्यैव हेतुलक्षणविशेषेण आनाहसंज्ञा-
प्रदर्श्य तत्र भेषजमाह ॥ २२—२९ ॥

इत्युदावर्तचिकित्सा ॥

अथ मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्य-
प्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमत्स्याध्यशनादजीर्णा-
त्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणामिहाष्टौ ॥ ३० ॥
पृथङ्मूलाः स्वैः कुपिता निदानैः
सर्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति
यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ ३१ ॥
तीव्रा हि रुक्वङ्गणवस्तिमेद्वे
स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।
पीतं सरकं सरुजं सदाहं
कृच्छ्रान्मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥ ३२ ॥
वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोथौ
मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-
द्भवन्ति तत्कृच्छ्रतमं तु कृच्छ्रम् ॥ ३३ ॥

इति मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

व्यायामेत्यादिना वातपित्तकफसन्निपातजानां मूत्रकृच्छ्रा-
णां संप्राप्तिमाह—तीव्रा हि रुगित्यादिचतुर्णां रोगमाह
॥ ३०—३३ ॥

(अश्मरीनिदानम् ।)

विशेषयेद्वस्तिगतं तु शुक्रं
मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाश्मर्युपजायते तु
क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥ ३४ ॥

विशेषयेदित्यादिना चतुःप्रकारानप्यश्मरीरोगानाह—त-
न्त्रान्तरे अश्मर्यस्तु वातपित्तकफशुक्रजा उक्ताः, यद्यपि
सर्वाश्मरीषु दोषत्रयजन्यत्वमस्ति ‘संहन्त्यपो यथा दिव्या
मारुतोऽभिश्च वैद्युतः । तद्वद्दलासं वस्तिस्थमूष्माणंहन्ति चानिलः’
इति सुश्रुते प्रतिपादितम् । तथाप्येकदोषाभिप्रायेण वातजा-
दिव्यपदेशो ज्ञेयः । वातजायामश्मर्या प्रबलेन वायुना मूत्रशोषे
क्रियमाणे तत्कृतः कफ एवाश्मरीरूपः क्रियते । एवं पित्ता-
श्मर्यामपि ज्ञेयम् । अतएव सुश्रुते श्लेष्माधिष्ठानाः सर्वे एवा-
श्मर्य उक्ताः । अश्मर्युत्पादे दृष्टान्तमाह—पित्तेष्विव रोच-
ना गोरिति । पित्तेष्विव बहुवचनं पित्तबहुलापेक्षया ॥ ३४ ॥

कदम्बपुष्पाकृतिरश्ममुल्या

श्लक्ष्णा त्रिपुट्यप्यथवापि मृद्वी ।

मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुध्वा
मूत्रं रुजं तस्य करोति वस्तौ ॥ ३५ ॥
ससीवनीमेहनवस्तिशूलं
विशीर्णधारं च करोति मूत्रम् ।
मृद्राति मेद्वं स तु वेदनातौ
मुहुः शक्नुमुञ्चति मेहते च ॥ ३६ ॥

कदम्बपुष्पाकृत्यादयो विशेषाः दोषमेदत्वेनोन्नेयाः ।
तत्र वातेन कदम्बपुष्पाकृतिः । त्रिपुटी च, पित्तेनाश्ममुल्या
श्लक्ष्णा, मृद्वी कफेन शुकेण च ॥ ३५—३६ ॥

क्षोभात्क्षते मूत्रयतीह सासृक्
तस्याः सुखं मेहति च व्यपायात् ।
एषाश्मरी मारुतभिन्नमूर्तिः
स्याच्छर्करा मूत्रपथात्क्षरन्ती ॥ ३७ ॥
रेतोऽभिघाताभिहतस्य पुंसः
प्रवर्तयेत्तस्य तु मूत्रकृच्छ्रम् ।
स्याद्वेदना वङ्गणवस्तिमेद्वे
तस्यातिशूले वृषणातिवृत्ते ॥ ३८ ॥
शुकेण संरुद्धगतिः प्रवाहो
मूत्रं स कृच्छ्रेण विमुञ्चतीह ।
तमण्डयोः स्तब्धमिति ब्रुवन्ति
रेतोऽभिघाते प्रवदन्ति कृच्छ्रम् ॥ ३९ ॥

क्षोभात्क्षत इति । अश्मरीक्षोभात् मूत्रमार्गं वस्तौ । तस्या
इत्यश्मर्याः । व्यपायादिति मूत्रमार्गापगमात् । सुखमिति निर्वे-
दनम् । एषेत्यादिना शर्करामाह—भिन्नमूर्तिरिति मेदित-
मूर्तिः अतएव मूत्रपथात्क्षरन्तीत्युक्तम् । तेन वातेन द्विधा
त्रिधा भिन्नाश्मरी मूत्रपथेन क्षरन्ती शर्करेव भवति
॥ ३७—३९ ॥

शुक्रं मलाश्चैव पृथक् पृथग्वा
मूत्राशयस्थाः प्रतिवारयन्ति ।
तद्व्याहतं मेहनवस्तिशूलं
मूत्रं सशुक्रं हि करोति वद्धम् ॥ ४० ॥
स्तब्धश्च शूनो भृशवेदनश्च
तुद्येत वस्तिवृषणौ च तस्य ।
क्षताभिघातात्क्षतजं क्षयाद्वा
प्रकोपितं वस्तिगतं विबद्धम् ॥ ४१ ॥
तीवार्तिमूत्रेण सहाश्मरीत्व-
मायाति तस्मिन्नतिसञ्चिते च ।
आध्माततां विन्दति गौरवं च
वस्तेर्लघुत्वं च विनिःसृतेऽस्मिन् ॥ ४२ ॥

इत्यश्मरीनिदानम् ।

शुक्रं मलेत्यादिना शुक्रमूत्रकृच्छ्रलक्षणम् । शुक्राशयस्थेति
शुक्रमार्गस्थिता । क्षतेत्यादिना रक्तजं मूत्रकृच्छ्रमाह—क्षतज-
मिति । रक्तं क्षयाद्वा प्रकोपितमिति अतिव्यवायात् शुक्र-
क्षये सति वायुनोदीर्यं वस्तिमानीतम् । आध्माततामिति वस्ति-
पूर्णता । अस्मिन्निति वस्ति संचितरक्ते एवं सूत्रस्थानोद्दिष्टाष्टौमू-
त्राघाता मूत्रकृच्छ्रशब्देनेह निर्दिश्य व्याकृताः । ये तु त्रिमर्माय-
सिद्धौ त्रयोदश मूत्राघाता वक्तव्यास्ते सूत्रस्थानेऽसूत्रिता अपि
एकादशक्षुद्रकुष्ठवदन्तर्भावनीयाः । मूत्राघातमूत्रकृच्छ्रयोश्चायं
विशेषो यन्मूत्रकृच्छ्रे मूत्रं कृच्छ्रेण वहति मूत्राघाते मूत्रं शोष्यते
प्रविह्न्यते । सुश्रुतेऽपि च मूत्रकृच्छ्रमूत्राघातयोर्विशेषोऽध्या-
यभेदेनैवोक्तः । अन्येतु मूत्रकृच्छ्राविशेषेणैव मूत्राघातानाहुः ।
यथायोग्यतया वातपित्तजादिचतुर्षु मूत्रकृच्छ्रेषु मूत्राघाता
अन्तर्भावयन्ति तेन न पृथङ्मूत्राघाताभिधानं ॥४०—४२॥

(अथ मूत्रकृच्छ्राश्मरीचिकित्सा ।)

अभ्यञ्जनस्नेहनिरुहवस्ति-
स्नेहोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धा-
न्युज्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥ ४३ ॥
पुनर्नवैरण्डशतावरीभिः
पत्तूरवृश्चीरवलाश्मभिर्भिः ।
द्विपञ्चमूलेन कुलत्थकोलं
यवैश्च तोयोत्कथिते कषाये ॥ ४४ ॥
तैलं वराहर्क्षवसाधृतं च
तैरेव कल्कैर्लवणैश्च साध्यम् ।
तन्मात्रयाशु प्रतिहन्ति पीतं
शूलान्वितं मारुतमूत्रकृच्छ्रम् ॥ ४५ ॥
एतानि चान्यानि वरौषधानि
सर्वाणि शस्तान्यपि चोपनाहे ।
स्युर्लोभतस्तैलफलानि चैव
स्नेहाम्लयुक्तानि सुखोष्णवन्ति ॥ ४६ ॥

मूत्रकृच्छ्रचिकित्सामाह—अभ्यञ्जनेत्यादि । स्थिरादिभिः
पञ्चमूलैर्वातहरैरिति वातहरत्वेन प्रतिपादितैः । पत्तूरः सालि-
चिका । अश्ममित् पाषाणभेदः । अन्यानि चैवंगुणानि आस्फो-
टनीनि ॥ ४३—४६ ॥

सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा
ग्रेष्मो विधिर्वस्तिपयोविरेकाः ।
द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्धृतैश्च
कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्याः ॥ ४७ ॥
शतावरीकाशकुशाश्वदंष्ट्रा-
विदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
काथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां
युक्तं पिबेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्रे ॥ ४८ ॥

पिबेत्कषायं कमलोत्पलानां
शृङ्गाटकानामथवा विदार्याः ।
दण्डोत्पलानामथवापि मूलं
पूर्वेण कल्पेन तथा सुशीतम् ॥ ४९ ॥

ग्रेष्मो विधिरिति । तस्याशीतीयोक्तग्रीष्मविधिः तत्र शिशिरा-
वेव सेकावगाहौ यद्यप्युक्तौ तथापि विशेषेण शिशिरसेकाव-
गाहकरणार्थं पुनरभिधानम् । दण्डोत्पलं अश्म इति ख्यातं ।
पूर्वेण कल्पेनेति क्वाथेन मधुशर्करयोर्योगेन च ॥ ४७—४९॥

एवार्खवीजं त्रपुषात्कुसुम्भा-
त्सकुङ्कुमः स्याद्दृषकश्च पेयः ।
द्राक्षारसेनाश्मरिशर्करासु
सर्वेषु कृच्छ्रेषु प्रशस्त एषः ॥ ५० ॥

एवार्खवीजं मधुकं सदारु
पैत्ते पिबेत्तण्डुलधावनेन ।
दावीं तथैवामलकीरसेन
समाक्षिकां पित्तकृते तु कृच्छ्रे ॥ ५१ ॥

त्रपुषात् कुसुम्भादित्यत्र बीजमिति संबध्यते ॥५०—५१॥

क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्नपानं
स्वेदो यवान्नं वमनं निरुहाः ।
तक्रं सतिकौषधसिद्धतैल-
मभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५२ ॥

व्योषं श्वदंष्ट्रा त्रुटिसारसास्थि-
कोलप्रमाणं मधु मूत्रयुक्तम् ।
पिबेत्त्रुटिं क्षौद्रयुतां कदल्या
रसेन कैठर्यरसेन वापि ॥ ५३ ॥

तक्रेण युक्तं शितिमारकस्य
बीजं पिबेत्कृच्छ्रविनाशहेतोः ।
पिबेत्तथा तण्डुलधावनेन
प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ५४ ॥

सप्तच्छदारग्वधकैर्बुकैला
धवं करञ्जं कुटजं गुडचीम् ।
पक्त्वा जले तेन पिबेद्यवागूं
सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥ ५५ ॥

क्षारौष्ण्येत्यादि । कफकृच्छ्रे मेषजे क्षारादिभिर्मृकमन्नपानं
प्रयोज्यम् । ऊषणं कटुकं त्रुट्येला सारसः पक्षी खनाम-
ख्यातः । कोलप्रमाणमिति अष्टमाषकमानं । कैठर्यः पार्वतो
निम्बः । शितिमारकः शालिष्ठः ॥ ५२—५५ ॥

सर्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः
स्थानानुपूर्व्यां प्रसमीक्ष्य कार्यम् ।
त्रिभ्योऽधिके प्राग्बमनं कफे स्या-
त्पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥ ५६ ॥

इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

सर्वमित्यादि । एतदेव वातादिभेषजं मिलितं त्रिदोषप्रभवे
कृच्छ्रे कर्तव्यम् । तच्च समेष्वपि दोषेषु वायोः स्थानपूर्वीं
चिकित्सा कर्तव्या ॥ ५६ ॥

इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सितम् ॥

(अथाश्मरीचिकित्सा ।)

क्रिया हिता साश्मरिशर्कराभ्यां
कृच्छ्रे यथैवेह कफानिलाभ्याम् ।
कार्याश्मरीभेदनपातनाय
विशेषयुक्तं शृणु कर्म सिद्धम् ॥ ५७ ॥
पाषाणभेदं वृषकं श्वदंष्ट्रा
पाठाभयाव्योषशठीनिकुम्भाः ।
हिंसाखराश्वासितिमारकाणा-
मेर्वांरुकाणां त्रपुषस्य बीजम् ॥ ५८ ॥
उत्कुञ्चिका हिङ्गु सवेतसान्यं
स्याद्वे बृहत्सौ हवुषा वचा च ।
चूर्णं पिबेदश्मरिभेदपक्वं
सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणं तैः ॥ ५९ ॥
मूलं श्वदंष्ट्रेक्षुरकोरुवूका-
त्क्षीरेण पिष्टं बृहतीद्वयं च ।
आलोढ्य दध्ना मधुरेण पेयं
दिनानि सप्ताश्मरिभेदनाय ॥ ६० ॥
पुनर्नवायोरजनीश्वदंष्ट्रा-
फलगुप्रवालाश्च सदभपुष्पाः ।
क्षीराम्बुमद्येक्षुरसैः सुपिष्टं
पेयं भवेदश्मरिशर्करासु ॥ ६१ ॥
शुटिं सुराहां लवणानि पञ्च
यवाग्रजं कुन्दुरुकाश्मभेदौ ।
कम्पिलकं गोक्षुरकस्य बीज-
मेर्वांरुबीजं त्रपुषस्य बीजम् ॥ ६२ ॥
चूर्णीकृतं चित्रकहिङ्गुमांसी-
यमानितुल्यं त्रिफलाद्विभागम् ।
अम्लैः सशुकै रसमद्ययूषैः
पेयं हि गुल्माश्मरिभेदनार्थम् ॥ ६३ ॥
शिग्रोस्तु यूषो मृदुमूलकल्का-
द्विल्वप्रमाणो घृततैलभृष्टः ।
शीतोऽश्मभित्त्यादधिमण्डयुक्तः
पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥ ६४ ॥
जलेन शोभाजनमूलकल्कः
शीतो हितश्चाश्मरिशर्कराभ्याम् ।
सितोपला वा समयावशूका
कृच्छ्रेषु सर्वेष्वपि भेषजं स्यात् ॥ ६५ ॥
पीत्वा च मद्यं निगदं रथेन

हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रच्यवतेऽश्मरी तु
शाम्येन्न चेच्छल्यविदुद्धरेत्ताम् ॥ ६६ ॥
रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे
समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म कुर्यात् ।
कार्पासमूलं वृषकाश्मभेदौ
बलास्थिरादीनि गवेषुका च ॥ ६७ ॥
वृश्चीर पेन्द्री च पुनर्नवा च
शतावरी मध्वशनाखुपर्ण्यौ ।
तत्काथसिद्धं पवने नरस्य
पित्तेऽधिके क्षीरमथापि सर्पिः ॥ ६८ ॥
कफे च यूषादिकमन्नपानं
संसर्गजे सर्वहितः क्रमः स्यात् ।
एवं न चेच्छाम्यति तस्य युञ्ज्यात्
सुरां पुराणां मधुकांसवं वा ॥ ६९ ॥
विहङ्गमांसानि च बृंहणाय
वस्तीश्च शुकाशयशोधनार्थम् ।
शुद्धस्य तृप्तस्य च वृष्ययोगैः
प्रियानुकूलाः प्रमदा विधेयाः ॥ ७० ॥
रक्तोद्भवे तूत्पलनालताल-
कासेक्षुबालेक्षुकशेरुकाणि ।
पिबेत्सिताक्षौद्रयुतानि खादे-
दिक्षुं विदारिं त्रपुषाणि चैव ॥ ७१ ॥

क्रिया हिता सेति या कफमारुतोत्थे कृच्छ्रे विहिता सा
शर्करायामश्मर्या च कर्तव्या । खराश्वाजमोदा, चूर्णं पिबेदि-
त्यत्र जलेनैव पानं । इक्षुरकः कोकिलाक्षः कुन्दुरुकः शिति-
मारकः कुन्दकुसुमख्यातः । त्रिफलाद्विभागमिति त्रिफलायाः
प्रत्येकं मूलभागात् भागद्वयम् । अम्लैरिति काजिकादिभिः ।
अशुकैरिति शुक्लवर्जितैः । मद्यग्रहणात् तत्र बस्तिशोधनत्वं
अश्मरीभेदकप्रकर्षल्यापनार्थं पुनरुच्यते । अश्मभित्तिरिति अश्म-
रिमेदी सितोपला शर्करा । शल्यवित् हरेदिति शल्यवित्
उक्तविधानेनाश्मरीमाकर्षेत् । समीक्ष्येति दोषमुल्लङ्घनं समीक्ष्य
मध्वशनाखुपर्ण्यौ मधुपर्णी गुह्यची असनपर्णी अपराजिता ।
संसर्गजेति त्रिदोषजे खादेदिति सिद्धान्त्येव खादेत्
॥ ५७—७१ ॥

घृतं श्वदंष्ट्रास्वरसेन सिद्धं
क्षीरेण चैवाष्टगुणेन पेयम् ।
स्थिरादिकानां कतकादिकाना-
मेकैकशो वा विधिनैव तेन ॥ ७२ ॥
क्षीरेण बस्तिर्मधुरोषधैः स्या-
त्तैलेन वा स्वादुफलोत्थितेन ।
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितं तु पैत्ते
कार्यं तु तच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥ ७३ ॥

व्यायामसन्धारणशुष्कभक्ष्य-
पिष्टान्नवातार्ककरव्यवायान् ।
खर्जूरशालूककपित्थजम्बू
विषं कषायं च रसं भजेन्ना ॥ ७४ ॥

इत्यश्मरीचिकित्सा ।

घृते श्वदंष्ट्रेत्यादौ साहचर्यात् केचित् श्वदंष्ट्रिखरसं अष्ट-
गुणं वदन्ति । तत्र स्नेहसम एव स्नेहेषु भवति । उक्तं हि
जतूकर्णे 'कल्काच्चतुर्गुणः स्नेहः खरसः स्नेहसंमित' इति ।
तेन क्षीरवत् सर्वस्नेहेषु खरसामिधानं ज्ञेयम् । स्थिरादि-
कानां मधुररसपाकानां कतककाश्मर्यादीनां उक्तो गणो
ज्ञेयः । विधिनैव तेनेति पूर्वघृतविधानैः श्वदंष्ट्रास्थाने स्थिरा-
दीनि प्रत्येकं कल्पनीयानि । खादुफलोत्थितेनेति मधुराक्षो-
टादिफलनिष्पन्नेन । व्यायामेत्यादिना मूत्रकृच्छ्रे पथ्यान्याह
॥ ७२—७४ ॥

इति वस्तिरोगचिकित्सितं समाप्तम् ॥

(अथ हृद्रोगचिकित्सा ।)

व्यायामतीक्ष्णातिविरेकवस्ति-
चिन्ताभयत्रासमदातिचाराः ।
छर्द्यामसन्धारणकर्षणानि
हृद्रोगकर्तृणि तथाभिघातः ॥ ७५ ॥
वैवर्ण्यमूर्च्छाज्वरकासहिक्का-
श्वासास्यवैरस्यतृषाः प्रमोहाः ।
छर्दिः कफोत्क्लेशरुजोऽरुचिश्च
हृद्रोगजाः स्युर्विविधास्तथान्ये ॥ ७६ ॥
हृच्छून्यभावद्रवशोषमेद-
स्तम्भाः समोहाः पवनाद्विशेषः ।
पित्तात्तमोदूयनदाहमोहाः
सन्त्रासतापज्वरपीतभावाः ॥ ७७ ॥
स्तब्धं गुरु स्यात्स्तिमितं च मर्म
कफात्प्रसेकज्वरकासतन्त्राः ।
विद्यान्निदोषं त्वपि सर्वलिङ्गं
तीव्रार्तितोदं कृमिजं सकण्डूम् ॥ ७८ ॥

निदानादिक्रमेण हृद्रोगचिकित्सामाह—मदातिचार इत्य-
सम्यगुपचारः । वैवर्ण्यादिषु हृद्रोगजेषु हृद्रोगजा इति वचनं
हृद्रोगोत्पत्तिसमकालमेव वैवर्ण्यादयो भवन्तीति ज्ञापनार्थम् ।
यस्मात् तरुणकासे वैवर्ण्यादय उपद्रवा भवन्ति इह तु वैव-
र्ण्यादयः हृद्रोगमुत्पादयन्ति । हृद्रोगश्च कियन्तःशिरसीये
विस्तरेणोक्तः । चिकित्साप्रकरणत्वाद् इह संक्षेपेणाभिधीयते ।
मर्मेति हृदयम् ॥ ७५—७८ ॥

तैलं ससौवीरकमस्तु तक्रं

वाते प्रपेयं लवणं सुखोष्णम् ।

मूत्रास्युसिद्धं लवणैश्च तैल-
मानाहगुल्मार्तिहृदामयघ्नम् ॥ ७९ ॥
पुनर्नद्यां दारु सपञ्चमूले
रास्त्रां यवान्विल्वकुलत्थकोलम् ।
पक्त्वा जले तेन विपाच्य तैल-
मभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्दोऽयम् ॥ ८० ॥
हरीतकीनागरपुष्कराह्वै-
र्वयःकयस्थालवणैश्च कल्कैः ।
सहिङ्गुभिः साधितमग्न्यसर्पि-
गुल्मे सहृत्पार्श्वगदेऽनिलोत्थे ॥ ८१ ॥
सपुष्कराह्वं फलपूरमूलं
महौषधं शक्यभया च कल्काः ।
क्षारास्युसर्पिलवणैर्विमिश्राः
स्युर्वातहृद्रोगविकर्तिकाघ्नाः ॥ ८२ ॥

तैलमित्यादिना चिकित्सामाह—तैलादीनां अत्र सम-
भागत्वं ज्ञेयम् । वयःकयस्थेति गुडचीखरसग्रहणं अग्न्य-
सर्पिरिति अत्राग्न्यपदं सम्यक् सर्पिषः प्राधान्यख्यापनार्थम् ।
विकर्तिकेह हृदयपरिकर्तिकाकारा वेदना ॥ ७९—८२ ॥

क्वाथः कृतः पौष्करमातुलिङ्ग-
पलाशभूतीकशटीसुराह्वैः ।
सशुण्ठ्यजाजी द्विवचा यमानी
सक्षार उष्णो लवणश्च पेयः ॥ ८३ ॥
पथ्याशटीपुष्करपञ्चकोला-
न्समातुलुङ्गायमकेन कल्कः ।
गुडप्रसन्नालवणैश्च भृष्टो
हृत्पार्श्वगुल्मोदरयोनिशूले ॥ ८४ ॥

क्वाथः कृतेत्यादौ नागरादीनां कल्कं पौष्करादीनां क्वाथ-
माहुः । पथ्याशटीत्यादौ यमकेन कल्कः गुडलवणैश्च पेय
इति व्याख्येयम् ॥ ८३—८४ ॥

स्याङ्गूषणं द्वे त्रिफले सपाठे
निदिग्धिकागोक्षुरकौ वले द्वे ।
ऋद्धिस्तुटिस्तामलीस्वगुप्ता
मेदे मधुकं मधुकं स्थिरा च ॥ ८५ ॥
शतावरीजीवकपृश्निपर्ण्यौ
द्रव्यैरिमैरक्षसमैः सुपिष्टैः ।
प्रस्थं घृतस्येह पचेद्विधिशः
प्रस्थेन दध्नस्त्वथ माहिषस्य ॥ ८६ ॥
मात्रां पलं चार्धपलं पिबुं वा
प्रयोजयेन्माक्षिकसंप्रयुक्तम् ।
श्वासे सकासे त्वथ पाण्डुरोगे
हलीमके हृद्ग्रहणीप्रदोषे ॥ ८७ ॥

इति ज्यूषणाद्यघृतम् ।

द्वे त्रिफलेयत्र द्राक्षाकाशमर्यपरूषकाणि द्वितीया त्रिफला-
बुदी एला सूक्ष्मैला ॥ ८५—८७ ॥

“शीताः प्रदेहाः परिवेचनं च
तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे ।
द्राक्षासिताक्षौद्रपरूषकैः स्या-
च्छुद्धे तु पित्तापहमन्नपानम् ॥ ८८ ॥
यष्ट्याह्निकातिककरोहिणीभ्यां
कल्कं पिबेच्चापि सिताजलेन ।
क्षतेषु सर्पीषि हितानि सर्पि-
र्गुडाश्च ये तान्प्रसमीक्ष्य सम्यक् ॥ ८९ ॥
दद्याद्भिषग्धन्वरसांश्च गव्य-
क्षीराशिनां पित्तहृदामयेषु ।
तैरेव सर्वे प्रशमं प्रयान्ति
पित्तामयाः शोणितसंश्रया ये ॥ ९० ॥
द्राक्षावलाश्रेयसिशर्कराभिः
खर्जूरवीरर्षभकोत्पलैश्च ।
काकोलिमेदायुगजीवकैश्च
क्षीरे च सिद्धं महिषीघृतं स्यात् ॥ ९१ ॥
कशेरुकाशैवलशृङ्गवेर-
प्रपौण्डरीकं मधुकं विसस्य ।
ग्रन्थिश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः
क्षौद्रान्वितं पित्तहृदामयघ्नम् ॥ ९२ ॥
स्थिरादिकल्कैः पयसा च सिद्धं
द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि ।
सर्पिर्हितं स्वादुफलेक्षुजाश्च
रसाः सुशीता हृदि पित्तदुष्टे ॥ ९३ ॥

शीतेति पित्तहृद्रोगचिकित्सिते क्षते । इति क्षतक्षीणचिकि-
त्सिते । श्रेयसी राज्ञा खर्जूरं खर्जूरफलम् । क्षौद्रान्वितमिति
साधनोत्तरकालं पादिकमधुयुक्तम् । स्वादुफलेत्यादौ रसा इति
खरसाः ॥ ८८—९३ ॥

स्विन्नस्येत्यादि कफजहृद्रोगचिकित्साधिकारः ।

स्विन्नस्य वान्तस्य विलङ्घितस्य
क्रिया कफघ्नी कफमर्मरोगे ।
कौलत्थधान्यैश्च रसैर्यवाभैः
पानानि तीक्ष्णानि च शर्कराणि ॥ ९४ ॥
मूत्रे शृताः कट्फलशृङ्गवेर-
पीतद्रुपथ्यातिविषाः प्रदेयाः ।
कृष्णाशटीपुष्करमूलरास्ना-
वचाभयानागरचूर्णकं च ॥ ९५ ॥
उदुम्बराश्वत्थवटार्जुनाख्ये
पलाशरोहीतकखादिरे च ।
काथे त्रिवृत्त्र्यूपणचूर्णसिद्धौ

लेहः कफघ्नोऽशिशिराम्बुयुक्तः ॥ ९६ ॥

शिलाह्वयं वा भिषगप्रमत्तः
प्रयोजयेत्कल्पविधानदृष्टम् ।
प्राशस्तथा गस्त्यहरीतकी च
रसायनं ब्राह्म्यमथामलक्याः ॥ ९७ ॥

शङ्कराणीति कल्याणकराणि कल्पशब्देन च क्षुद्ररसायन-
मुच्यते । प्राश इति च्यवनप्राशः । अगस्त्यमिति लेहविशेषणम्
॥ ९४—९७ ॥

त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्या-
दन्नं च सर्वत्र हितं विधेयम् ।
हीनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव
कार्यं त्रयाणामपि कर्म शस्तम् ॥ ९८ ॥

त्रिदोषजेत्यादौ आदौ लङ्घनविधानं हृदयस्य कफस्थानतया
त्रिदोषजेऽपि कफ एवादौ लङ्घनेन जेय इति मत्वा कृतम् ।
त्रिदोषजे उत्त्वणदोषे चिकित्सासूत्रमाह—हीनातीत्यादि ।
हीनत्वमधिकत्वं मध्यमत्वं दोषाणामवेक्ष्य यत्कर्म शस्तं अधि-
कर्दोषक्षपकतया कार्यमिति वाक्यार्थः ॥ ९८ ॥

भुक्तेऽधिकं जीर्यति शूलमल्पं
जीर्णे स्थितं चेतसुरदारुकुष्ठम् ।
सतित्वकं द्वे लवणे विडङ्ग-
मुष्णाम्बुना सातिविषं पिबेत्सः ॥ ९९ ॥
जीर्णेऽधिके स्नेहविरेचनं स्या-
त्फलैर्विरेच्यो यदि जीर्यमाणे ।
त्रिष्वेव कालेष्वधिके तु शूले
तीक्ष्णं हितं मूलविरेचनं स्यात् ॥ १०० ॥

भुक्तेऽधिकमित्यादिना सान्निपातिकहृद्रोगे प्रायो भाविशूलं
लक्षणमेदेन विभजन् चिकित्सति । भुक्तेऽधिकमित्यादिना
श्लेष्मशूलमुच्यते । स्थितमिति प्रशान्तम् । जीर्णेऽधिकमित्या-
दिना अनिलशूलं जीर्यतेऽधिकमित्यनेन पैत्तिकं ब्रूते । फलैरिति
द्राक्षाकाशमर्यादिभिः । त्रिष्वेवेत्यादिना सान्निपातिकशूल-
माह । मूलविरेचनं त्रिवृन्मूलादिसिर्विरेचनम् ॥ ९९—१०० ॥

प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः प्रकुप्य-
त्यामाशये शोधनमेव तस्मात् ।
कार्यं तथा लङ्घनपाचनं च
सर्वं क्रिमिघ्नं कृमिहृद्दे च ॥ १०१ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

विरेचनोपपत्तिमाह—प्रायोऽनिल इत्यादि । अत्र चानिल-
कोपे यद्यपि वस्तिरुचिता तथापि आमाशयशोधनं विरेचन-
मेव ज्ञेयम् । कृमिघ्नमिति व्याधितरूपीये कृमिहरत्वेनोक्तं
विधानम् ॥ १०१ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सितम् ॥

(अथ पीनसनासारोगनिदानम्)

सन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाष्य-
क्रोधतुवैषम्यशिरोऽभितापैः ।
प्रजागरातिस्वपनाम्बुशीतै-
रवश्यया मैथुनवाष्पधूमैः ॥ १०२ ॥
संस्त्यानदोषे शिरसि प्रवृद्धो
वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत्तु ।
घ्राणार्तिदोषैः श्वयथुर्जलाभः
स्त्रावोऽनिलात्सस्वरमूर्धरोगः ॥ १०३ ॥
नासाग्रपाकज्वरवक्रशोष-
तृणोष्णपीतस्त्रवणानि पित्तात् ।
कासारुचिस्त्रावघनप्रसेकाः
कफाद्गुरुः स्रोतसि चापि कण्डूः ॥ १०४ ॥

क्रमागतशिरोरोगचिकित्सायां वक्तव्यायां शिरोरोगहेतुः
प्रतिश्यायमेव तावदाह । शालाक्ये उक्तम्—‘भूयिष्ठं व्याधयः
सर्वे प्रतिश्यायनिसित्तजाः । तस्मात् रोगप्रतिश्यायः पूर्वमेवो-
पदिश्यते’ इति । यद्यपि राजयक्ष्मचिकित्सिते प्रतिश्याय उक्त
एव तथापि तत्र यक्ष्मपूर्वतया तथोक्तः । इहतु स्वतन्त्रः
प्रतीश्याय उच्यते इति विशेषः । रजो धूलिः अतिस्त्रावो दिवा-
स्त्रावः । अवश्यायः तुषारः । संस्त्यानदोषेति निष्ठतदोषे ।
घ्राणार्तित्यादिना वातादिप्रतिश्यायानां चतुर्णां क्रमात्क्षण-
माह—सस्वरमूर्धरोगइति स्वररोगः स्वरभेदः कफात् गुरु-
रित्यादौ गुरुशब्दः कण्डूविशेषणम् । स्रोतसीति नासास्रोतसि
॥ १०२—१०४ ॥

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-
त्स्युः पीनसे तीव्ररुजेऽतिदुःखे ।
सर्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनात्तु
दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् ॥ १०५ ॥
ततश्च रोगः क्षवथुः सनासा
शोषः प्रतीनाहपरिस्त्रवौ च ।
घ्राणास्यपूतित्वमपीनसश्च
सपाकशोथार्बुदपूररक्ताः ॥ १०६ ॥
अरुंषि मूत्रश्रवणाक्षिरोग-
खालित्यहर्यर्जुनलोमभावाः ।
तृट्त्वासकासज्वररक्तपित्त-
वैस्वर्यशोषाश्च ततो भवन्ति ॥ १०७ ॥
रोधाभिघातस्त्रवशोषपाकै-
र्घ्राणं युतं यश्च न वेत्ति गन्धम् ।
दुर्गन्धि चास्यं बहुशः प्रकोपि
दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत्तम् ॥ १०८ ॥
संस्पृश्य मर्माण्यनिलस्तु मूर्ध्नि
विश्वक्पथस्थः क्षवथुं करोति ।
कुष्ठः स संशोष्य कफं तु नासा-

शृङ्गाटकाघ्राणविशोषणं च ॥ १०९ ॥

सर्वोऽतिवृद्धेत्यादिना दुष्टप्रतिश्यायलक्षणमाह—अत्र मुख-
रोगं येन पठन्ति ते शिरोरोगग्रहणेनैव मुखरोगस्य ग्रहण-
मिति मन्यन्ते । एतेषां दुष्टप्रतिश्यायक्षवधादीनां शालाक्या-
दिषु विस्तरः । अत्र तु पराधिकारत्वात् संक्षेप एव । रोधा-
भिघातेत्यादिना दुष्टप्रतिश्यायादीनां क्रमेण लक्षणान्याह—
कुष्ठेत्यादौ स इत्यनिलः ॥ १०५—१०९ ॥

उच्छ्वासमार्गं तु कफः सवातो
रुन्ध्यात्प्रतीनाहमुदाहरेत्तम् ।
घ्राणाद्धनः पीतसितस्तनुर्वा
दोषः स्त्रवेत्स्त्रावमुदाहरेत्तम् ॥ ११० ॥
यो मस्तुलुङ्गाद्धनपीतपक्वः
कफः स्त्रवेद्वाढमपीनसोः यः ।
वैवर्ण्यदौर्गन्ध्यमुपेक्षया तु
स्यात्पूतित्वस्य श्वयथुर्गमश्च ॥ १११ ॥
आनह्यते यस्य विशुष्यते च
प्रक्लिद्यते धूप्यति यस्य नासा ।
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तु-
र्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ॥ ११२ ॥
सदाहरागः श्वयथुः सपाकः
स्याद्घ्राणपाकोऽपि च रक्तपित्तात् ।
घ्राणाश्रितासृक्प्रभृतीन्प्रदूष्य
कुर्वन्ति नासाश्वयथुं मलाश्च ॥ ११३ ॥
घ्राणे तथोच्छ्वासगतिं निरुध्य
मांसास्त्रदोषादपि चार्बुदानि ।
घ्राणात्स्त्रवेद्वा श्रवणान्मुखाद्वा
पित्ताक्तमस्रं त्वपि पूयरक्तम् ॥ ११४ ॥
कुर्यात्सपित्तः पवनस्त्वगादी-
न्सन्दूष्य चारुंषि सपाकवन्ति ।
नासा प्रदीप्तेव नरस्य यस्य
दीप्तं तु तं रोगमुदाहरन्ति ॥ ११५ ॥

इति पीनसनासारोगनिदानम् ।

मस्तुलुङ्गादिति मस्तिष्कात् । सपित्तेत्यादिना अरुंषिका-
माह—सा तु शिरोमवा ज्ञेया ॥ ११०—११५ ॥

(अथ पीनसनासारोगचिकित्सा) ।

घातात्सकासवैस्वर्यं सक्षारं पीनसे घृतम् ।
पिबेद्रसं पयश्चोष्णं स्नैहिकं धूममेव वा ॥ ११६ ॥
शताह्वा त्वग्बलामूलं स्योनाकैरण्डविल्वजम् ।
सारग्वधां पिबेद्वर्ति मधूच्छिष्टवसाघृतैः ॥ ११७ ॥
अथवा सघृतान् सकून् कृत्वा मल्लकसंपुटे ।
नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रकल्पयेत् ॥ ११८ ॥
शङ्खमूर्धललाटातौ पाणिस्त्रवेदोपताहनम् ।

स्वम्यके क्षवथुस्त्रावरोधादौ संकरादयः ॥ ११९ ॥
 घ्रेयाश्च रौहिषाजाजीवचातर्कारिचोरकाः ।
 त्वक्पत्रमरिचैलानां चूर्णैर्वा सोपकुञ्चिकैः ॥ १२० ॥
 स्रोतःशृङ्गाटनासाक्षिशोषे तैलं सनावनम् ।
 प्रभाव्याजे तिलान्क्षीरे तेन पिष्टांस्तदुष्मणा १२१
 मन्दस्विन्नान्सयष्ट्याहचूर्णांस्तेनैव पीडयेत् ।
 दशमूलस्य निष्काथे रास्त्रामधुककल्कवत् ॥ १२२ ॥
 सिद्धं ससैन्धवं तैलं दशकृत्वो नु तत्स्मृतम् ।
 स्निग्धस्यास्थापनैर्दोषं निर्हरेद्वातपीनसे ॥ १२३ ॥
 स्निग्धाम्लोष्णैश्च लघ्वन्नं ग्राम्यादीनां रसैर्हितम् ।
 उष्णाम्बुना स्नानपाने निवातोष्णप्रतिश्रयः ॥ १२४ ॥
 चिन्ताव्यायामवाक्चेष्टाव्यवायविरतो भवेत् ।
 वातजे पीनसे धीमानिच्छन्नेवात्मनो हितम् १२५

अथातः क्रमात् चिकित्साभिधीयते । प्रतिश्याये धूमस्य
 बोधनात् स्नेहिकधूमं अग्नेऽभिधाय पाणिस्वेदोपनाहनं
 पाणिस्वेदं च उपनाहनं च पाणिस्वेदोपनाहनम् । अवरोध
 इत्यत्र अवरोधशब्देन प्रतीनाहोऽभिधीयते । संकरादयः
 प्रच्छानकादयः । स्वेदाध्यायोक्ताः स्वेदाः । तर्कारी जीवन्ती,
 शृङ्गाटवासाक्षिशोषे नावनं तैलं युक्तम् । ततैलमाह—
 प्रभाव्याजेइत्यादि । तदुष्मणेति क्षीरोष्मणा मंदस्विन्नानिति
 मंदं स्निग्धं । सयष्ट्याहचूर्णानिति यष्ट्याहचूर्णस्याप्रधानत्वात्
 तिलचूर्णात्पादिकत्वम् । तेनैव पीडयेदिति अजाक्षीरेण । एवं
 तैलस्य दशमूलनिःकाथादिभिः दशकृत्वो पाकात् सिद्धं तैलं
 वातपीनसे युज्यात् । सिद्धाम्लेयादिना आचारमाह—निवा-
 तोष्णप्रतिश्रय इति निवातोष्णगृहस्थायी ॥ ११६—१२५ ॥

पैत्ते सर्पिः पिबेत्सिद्धं शृङ्गवेरशृतं पयः ।
 पाचनार्थं पिबेत्पक्के कार्यं मूर्ध्वविरेचनम् ॥ १२६ ॥
 पाठाद्विरजनीमूर्वापिप्पलीजातिपल्लवैः ।
 दन्त्या च साधितं तैलं नस्यं संपक्वपीनसे ॥ १२७ ॥
 पूयास्त्रे रक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ।
 पाकदाहाद्यरूक्षेषु शीता लेपाः ससेचनाः ॥ १२८ ॥
 स्नेहनस्योपचाराश्च कषायाः स्वादुशीतलाः ।
 मन्दपित्ते प्रतिश्याये स्निग्धैः कुर्याद्विरेचनम् १२९
 घृतं क्षीरं यवाः शालिर्गोधूमा जाङ्गला रसाः ।
 शीताम्लास्तिकशकानि यूषा मुद्गादिमिर्हिताः ॥
 गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
 स्वेदाः सेकाश्च पाकार्थं लिप्ते शिरसि सर्पिषा १३१

पैत्ते सर्पिः पिबेत्सिद्धमित्यत्र शृङ्गवेरसिद्धमेव सर्पिर्देयम् ।
 रक्तपित्तघ्ना इति रक्तपित्तचिकित्सोक्ताः । मंदपित्ते इति ईष-
 त्पित्ते देयम् ॥ १२६—१३१ ॥

लघुनं मुद्गचूर्णेन व्योषक्षारघृतैर्युतम् ।

देयं कफघ्नं वमनमुत्तिष्ठलेपमणे हितम् ॥ १३२ ॥

अपीनसे पूतिनस्ये घ्राणस्त्रावे सकण्डुके ।
 धूमः शस्तोऽवपीडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥ १३३ ॥
 मनःशिला वचा व्योषं विडङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
 चूर्णैः प्रायः प्रथमनं कटुभिश्च फलैस्तथा ॥ १३४ ॥
 भार्गीमदनतर्कारीसुरसादिविपाचितम् ।
 तैलं सर्वपजं बल्यं कफपीनसशान्तये ॥ १३५ ॥
 आर्तकालवचालं वा विडङ्गं कुष्ठपिप्पली ।
 कृत्वा कल्कं करञ्जं च तैलं तैः सार्षपं पचेत् १३६
 पांकान्मुक्ते घने नस्यमेतन्मेदोन्विते कफे ।
 स्निग्धस्य व्याहते वेगे छर्दनं कफपीनसे ।
 वमनीयशृतक्षीरतिलमाष्यवागुभिः ॥ १३७ ॥
 वार्ताककुलकव्योषकुलत्थाढकिमुद्गजाः ।
 यूषाः कफघ्नमन्नं च शस्तमुष्णाम्बुसेचनम् १३८
 सर्वजित्पीनसे दुष्टे कार्यं शोफे च शोफजित् ।
 क्षारोऽर्बुदाधिमांसेषु क्रिया सर्वेष्ववेक्ष्य च १३९

इति पीनसनासारोगचिकित्सा ।

कफघ्नवमनमिति कफघ्नद्रव्यकृतं वमनं देयं इत्यर्थः ।
 कटुभिः फलैरिति मरीचपिप्पल्यादिभिः । पाकान्मुक्तेति
 पाकावसानाच्युते । व्याहते वेग इति पीनसस्य वेगे मदी-
 भूते शोफेचेति नासाशोफे ॥ १३२—१३९ ॥

इति नासारोगचिकित्सा

(अथ शिरोरोगनिदानम् ।)

भृशार्तिशूलं स्फुरतीह वाता-
 तिपत्तात्सदाहार्तिकफाद्गुरुः स्यात् ।
 सर्वैस्त्रिदोषं क्रिमिभिस्तु कण्डू-
 दौर्गन्ध्यतोदार्तियुतं शिरः स्यात् ॥ १४० ॥

इति शिरोरोगनिदानम् ।

भृशार्तीत्यादिना यद्यपि प्रतिश्यायोत्पन्नत्वेन शिरोरोगाणां
 लक्षणमुच्यते तथापि स्वतन्त्रोत्पन्नानामपि शिरोरोगाणामेत-
 देव लक्षणं ज्ञेयम् । एवं मुखरोगादिषु लक्षणेषु वाच्यम् ।
 सर्वैस्त्रिदोषमिति वातादिमिलितैर्लक्षणैस्त्रिदोषं स्यादित्यर्थः
 ॥ १४० ॥

(अथ शिरोरोगचिकित्सा)

वातिके शिरसो रोगे स्नेहान्स्वेदान्सनावनान् ।
 पानान्नमुपनाहान् कुर्याद्वातामयापहान् ॥ १४१ ॥
 तैलभृष्टैरगुर्वाधैः सुखोष्णैश्चोपनाहनम् ।
 जीवनीयैः सुमनसा मत्स्यैर्मसैश्च शस्यते ॥ १४२ ॥
 रास्त्रास्थिरादिभिः सिद्धं सक्षीरं नस्यमर्तिनुत् ।
 तैलं रास्त्राद्विकाकोलीशर्करामिरथापि वा ॥ १४३ ॥
 बलामधुकयष्ट्याहविदारीचन्दनोत्पलैः ।
 जीवकर्षमकद्राक्षाशर्करामिश्च साधितः ॥ १४४ ॥

प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जाङ्गलार्धतुलारसे ।
नस्यं सर्वोर्ध्वजवृत्थवातपित्तामयापहम् ॥१४५॥”
दशमूलबलारास्त्रात्रिफलामधुकैः सह ।
मयूरं पक्षपित्तान्त्रशक्रुण्डादिवर्जितम् ॥१४६॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन्क्षीरसमं पचेत् ।
मधुरैः कार्ष्णिकैः कल्कैः शिरोरोगार्दितापहम् १४७
कर्णाक्षिनासिकाजिह्वाताल्वास्यगलरोगनुत् ।
मायूरमिति विख्यातमूर्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ १४८ ॥

इति मायूरघृतम् ।

दशमूलादिभिः प्रत्येकं त्रिपलमानम् सममयूरं पक्षादि-
वर्जितं जलद्रोणे एव पचेत् । जलद्रोणो हि यत्र काथार्थं
घृतप्रस्थात् पादावशेषलम् । समचतुर्गुणो भवति । किंच
दशमूलादीनां चलारिशतपलेन मयूरेण च चतुःषष्टिपले काथ्ये
द्रोणमानं जलं देयं । किंवा दशमूलादीनां मयूरेण च
मिलित्वा यावत् काथ्यं भवति तच्चतुर्गुणजलमुत्सर्गपरि-
भाषयैव देयम् । मधुरैरिति जीवनीयगणोक्तैर्दशभिः । जीव-
नीयानि मधुरलप्रकर्षादिह मधुरशब्देनोच्यन्ते ॥ १४९
—१४८ ॥

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन दुग्धेन कल्कैरेभिश्च कार्ष्णिकैः ॥ १४९ ॥
जीवन्तीत्रिफलामेदामधूकर्द्धिपरूषकैः ।
समङ्गाचविकाभार्गीकाश्मरीसुरदारुभिः ॥ १५० ॥
आत्मगुप्तामहामेदातालखर्जूरमुस्तकैः ।
मृणालविसशालूकशृङ्गीजीवकपद्मकैः ॥ १५१ ॥
शतावरीविदारीक्षुबृहतीशारिवायुगैः ।
मूर्वाश्वदंर्ष्वभकशृङ्गाटककसेरुकैः ॥ १५२ ॥
रास्त्रास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशटिपुष्करैः ।
पुनर्नवातुगाक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥ १५३ ॥
मधूकाक्षोटवाताममुज्जाताभिषुकैरपि ।
द्रव्यैरेभिर्यथालाभं पूर्वकल्केन साधितम् ॥१५४॥
तत्पक्वं नावनेऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ प्रयोजयेत् ।
शिरोरोगेषु सर्वेषु कासे श्वासे च दारुणे ॥१५५॥
मन्यापृष्ठग्रहे शोषे स्वरभेदे तथादिर्ते ।
योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं बन्ध्यासुतप्रदम् ॥१५६॥
ऋतुस्त्राता तथा नारी पीत्वा पुत्रं प्रसूयते ।
महामायूरमित्येतद्धृतमात्रेयपूजितम् ॥ १५७ ॥

इति महामायूरघृतम् ।

एतेनैवेति दशमूलादिमयूरकाथेन यथोक्तविधानकृतेन
द्वितीयखर्जूरशब्देन खर्जूरफलं गृह्यते । अक्षोडवातामा-
यीनि औत्तरपथिकानि । पूर्वयोगोक्तकाथविधानं यद्यप्येतेनैव
कषायेणैलादिना सिद्धं तथापि पुनः पूर्वकल्केनेति वचनेन
यथालाभमिति च पदेन यथालाभं करणीयत्वं दर्शयति
॥ १४९-१५७ ॥

आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् ।
कल्पेनानेन विपचेत्सर्पिर्ध्वगदापहम् ॥ १५८ ॥
पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीता लेपाः सनावनाः ।
जीवनीयानि सर्पाणि पानान्नं चापि पित्तनुत् १५९
चन्दनोशीरयष्ट्याह्वलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्याच्छुतैर्वा परिवेचनम् ॥१६०॥
त्वक्पत्रशर्कराकल्कः सुपिष्टस्तण्डुलाम्बुना ।
कार्योऽवपीडः सर्पिश्च नस्यं तस्यास्तु पैत्तिके १६१
यष्ट्याह्वचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं घृतं शुभम् ।
नावनं शर्कराद्राक्षामधूकैर्वापि पित्तजे ॥ १६२ ॥
कफजे स्वेदितं धूमनस्यप्रधमनादिभिः ।
शुद्धं प्रलेपपानाच्चैः कफघ्नैः समुपाचरेत् ॥ १६३ ॥
पुराणसर्पिषः पानैस्तीक्ष्णैर्वस्तिभिरेव च ।

अत्र मयूरस्थाने मूषकादीन् दर्शयन्नाह—आखुभिरि-
त्यादिना । आखुना मयूरापेक्षया अल्पमानेनाप्यत्रैके-
नापि साधनं कर्तव्यम् । शूतैर्वा इत्यत्र क्षीरशूतैः । सर्पिश्च
नस्यमित्यत्र अवपीडस्य पश्चात् सर्पिषा नस्यं देयम् ॥
॥ १५८-१६३ ॥

कफानिलोत्थिते दाहः शेषयो रक्तमोक्षणम् १६४
एरण्डनलदक्षौमगुग्गुल्वगुरुचन्दनैः ।
धूमवर्ति पिबेद्रन्ध्रैः सकुष्ठतगरैस्तथा ॥ १६५ ॥
सन्निपातमवे कार्या सन्निपातहिता क्रिया ।
क्रिमिजे चैव कर्तव्यं तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ॥१६६॥
त्वग्दन्ती व्याघ्रकरजविडङ्गं नवमालिका ।
अपामार्गफलं बीजं नक्तमालशिरीषयोः ।
क्षवकोऽश्मन्तको बिल्वं हरिद्रा हिङ्गु यूथिका १६७
फणिज्झकश्च तैस्तैलमविमूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं स्यान्नावनं चूर्णं चैषां प्रधमनं हितम् ॥१६८॥
फलं शिशुकरञ्जाभ्यां सव्योषं चावपीडकम् ।
कषायः स्वरसः क्षारश्चूर्णं कल्कोऽवपीडकः ।
शुक्ततिक्तकटुक्षौद्रकषायैः कवलग्रहः ॥ १६९ ॥

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

कफानिलोद्भवे दाह इत्यत्र कफोद्भवे अनिलोद्भवे च ।
सुश्रुतवचनात् । ललाटशंखदेशे दाहः कर्तव्यः । उक्तं हि
सुश्रुते—“शिरोरोगाधिमान्धः प्रभृतिषु ललाटप्रदेशे दहेत्
अकुष्ठतगरै” रिति । अगुर्वादिगन्धैः । कुष्ठतगरवर्जनं चात्र
मस्तुल्लङ्घनखर्जूरवर्जनार्थम् । उक्तं च शालाक्ये ‘नतु कुष्ठं स्राव-
यतो धूमवर्ति प्रयोजयेत् । मस्तुल्लो प्रकर्षेण तस्मात्तं नैव
योजयेत्’ इति शिरोरोगचिकित्सा ॥ १६४-१६९ ॥

(अथ मुखरोगनिदानम्)

“मुखामये मारुतजे तु शोष-
कार्कश्यौक्ष्याणि चला रुजश्च ।

कृष्णारुणं निष्पतनं सशीतं
प्रसंसनस्पन्दनतोदभेदाः ॥ १७० ॥
तृष्णाज्वरस्फोटकतालुदाहा
धूमायनं चाप्यवदीर्णता च ।
पित्तात्समूर्च्छां विविधा रुजश्च
वर्णाश्च शुक्लारुणवर्णवर्ज्याः ॥ १७१ ॥
कण्डूगुरुत्वं सितविज्जलत्वं
स्वेदोऽरुचिर्जाड्यकफप्रसेकौ ।
उत्क्लेशमन्दानलता च तन्द्रा
रुजश्च मन्दाः कफवक्ररोगे ॥ १७२ ॥
सर्वाणि रूपाणि तु वक्ररोगे
भवन्ति यस्मिन्स तु सर्वजः स्यात् ।
संस्थानदूष्याकृतिनामभेदा-
च्चैते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥ १७३ ॥
शालाक्यतन्त्रे विहितानि तेषां
निमित्तरूपाकृतिमेषजानि ।
यथाप्रदेशं तु चतुर्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥ १७४ ॥

इति मुखरोगनिदानम् ।

निष्पतनमिति मुखैव कृष्णेत्यादि पित्तजमुखरोगलक्ष-
शालाक्ये मुखरोगाणां प्रपञ्चः तथाप्यत्रैव सर्वेषां चतुर्विध-
मुखरोगेऽन्तर्भावं दर्शयन्नाह—संस्थानेत्यादि संस्थानं महा-
रोगः दूष्यं रक्तादि आकृतिर्लिङ्गं इत्यादिभेदाः चतुषष्टिविधा-
भवन्ति ते च शालाक्ये एवोन्नेयाः ॥ मुखरोगाणां तु
चतुःषष्टित्वं वैदेहमतानुसारेणोक्तम् । सुश्रुते तु पञ्चषष्टि-
मुखरोगा उक्तास्तथापीह चतुर्विधेनैव यथाप्रदेशं अन्त-
र्निवेशकृतः ॥ १७०—१७४ ॥

(अथ मुखरोगचिकित्सा ।)

धूमः प्रधमनं शुद्धिरधश्छर्दनलङ्घनम् ।
भोज्यं च मुखरोगेषु यथास्वं दोषनुद्धितम् ॥ १७५ ॥
पिप्पल्यगुरुदार्वात्वग्यवक्षारो रसाञ्जनम् ।
पाठां तेजोवतीं पथ्यां समभागं सुचूर्णितम् ॥ १७६ ॥
मुखरोगेषु सर्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ।
शीघ्रमाधवमाभ्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ॥ १७७ ॥
तेजोह्वामभयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ।
पाठां ज्योतिष्मतीं लोभ्रं दार्वां कुष्ठं च चूर्णयेत् ॥
दन्तानां घर्षणाद्रक्तस्रावकण्डूरुजापहम् ।
पञ्चकोलकतालीसपत्रैलामरिचत्वचः ॥ १७९ ॥
पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिताः ।
गुडे पुराणे द्विगुणे कथिते गुडिकाः कृताः ॥ १८० ॥
कर्कधुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककमसनि ।
कण्ठरोगेषु सर्वेषु धार्याः स्युरमृतोपमाः ॥ १८१ ॥

गृहधूमो यवक्षारपाठाव्योषं रसाञ्जनम् ।
तेजोह्वा त्रिफला लोभ्रं चित्रकं चेति चूर्णितम् ॥ १८२ ॥
सक्षौद्रं धारयेदेतद्रुलरोगविनाशनम् ।
कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥ १८३ ॥
इति कालकचूर्णम् ।

रुजाग्रमिति रोगपीडाहरम् । शुद्धिरधः इति विरेचनम् ।
दार्वांलगिति दार्व्यास्त्वग् । पञ्चकोलेत्यादौ चूर्णसमुदायात्
गुडो द्विगुणः । कर्कधूर्मात्रा इत्यष्टमाषकमानाः । केचित्
रोधस्थाने लोहं पठन्ति । तथोक्तं हि सुश्रुते—‘पाठां रसां-
जनं व्योषं तेजोह्वा त्रिफलाभिकम् । ग्रहधूमयवक्षारं शस्तं
चूर्णं तु कालकमिति । वातपित्तकफापहा इति प्रत्येकं
मृद्रीकादयस्त्रयो योगास्त्रिदोषहराः । रसक्रियेति घनीभूत-
रसस्य संज्ञा ॥ १७५—१८३ ॥

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम् ।
दार्वां त्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥ १८४ ॥
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्तितम् ॥ १८५ ॥

इति पीतकचूर्णम् ।

मृद्रीका कटुका व्योषं दार्वां त्वक् त्रिफला घनम् ।
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ॥ १८६ ॥

इति मृद्रीकादिचूर्णम् ।

पाठां रसाञ्जनं मूर्वा तेजोहेति च चूर्णितम् ।
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगमिषग्जितम् ।
योगास्त्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥ १८७ ॥
कटुकातिविषापाठादार्वांमुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥ १८८ ॥
स्वरसः कथितो दार्व्यां घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रमुखरोगासृग्दोषनाडीव्रणापहा ॥ १८९ ॥
तालुशोषे सतृष्णस्यसर्पिषौत्तरभक्तिकम् ।
नावनं मधुराः क्षिग्धा शीताश्चैव रसा हिताः ॥ १९० ॥
मुखपाके शिराकर्म शिरःकायविरेचनम् ।
मूत्रतैलघृतक्षौद्रक्षीरैश्च कवलग्रहः ॥ १९१ ॥
सक्षौद्रास्त्रिफलापाठामृद्रीकाजातिपल्लवाः ।
कषायतिक्तकाः शीताः काथाश्च मुखधावनाः ॥ १९२ ॥

तालुशोषेत्यादौ सतृष्णेतिपदेन तृष्णायुक्तस्य तालुशोषे
औत्तरभक्तिकमपि सर्पिःपानं निषेधयति । तालुशोषे च
तृष्णा मूर्च्छा च परं गर्भिण्यस्तालुशोषणेत्यादिना यद्यपि
ज्वहपानं निषिद्धं तथापीह औत्तरभक्तिकं सर्पिश्च विशेष-
विधानात्कर्तव्यमेव । शिराकर्मिति शिराव्यधनम् । तच्च
सुश्रुतध्वजात् तालुनि जिह्वायां च कर्तव्यम् ॥ १८४—१९२ ॥

तुलां खदिरसारस्य द्वितुलामरिमेदसः ।
 प्रक्षाल्य जर्जरीकृत्य चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् १९३
 द्रोणशेषं कषायं तं पक्त्वा भूयः पचेच्छनैः ।
 ततस्तस्मिन्धनीभूते चूर्णीकृत्याक्षभागिकम् ॥ १९४ ॥
 चन्दनं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठा धातकी घनम् ।
 प्रपौण्डरीकं यष्ट्याहृतवगेलापद्मकेशरम् ॥ १९५ ॥
 लाक्षा रसाञ्जनं मांसी त्रिफला लोध्रवालकम् ।
 रजन्यौ फलिनीमैलां समङ्गां कट्फलं वचाम् १९६
 यवासागुरुपत्तङ्गैरिकाञ्जनमावपेत् ।
 लवङ्गनखकङ्कोलजातिकोशान्पलोन्मितान् ॥ १९७ ॥
 कर्पूरकुडवं चापि पुनः शीतेऽवतारिते ।
 ततस्तु गुलिकाः कार्याः शुष्काश्चास्येन धारयेत्
 तैलं चानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ।
 दन्तानां चलनभ्रंशशौशिर्यकिमिरोगनुत् ॥ १९९ ॥
 मुखपाकास्य दौर्गन्ध्यजाड्यारोचकनाशनम् ।
 स्नावोपलेपपैच्छिल्यवैस्वर्यगलरोगनुत् ।
 दन्तास्यगलरोगेषु सर्वेषां तत्परायणम् ॥ २०० ॥
 खदिरादिगुटीकेयं तैलं च खदिरादिकम् ।

इति खदिरादिगुटिका तैलं च ।

तुलामित्यादिना खदिरादिगुटिकामाह—द्वितुलामरिमे-
 दसो विद्वद्विरस्य खदिरसारस्य तु तुला विभक्ता एव
 पतंगरक्तचन्दनलवंगादीनां अत्र पलमानत्वं । दन्तास्यगदरोगाः
 पृथक् शालाक्योक्ता ज्ञेयाः । परायणमिति परमयनं श्रेष्ठं
 मेषजमिति यावत् इति मुखरोगचिकित्सा ॥ १९३-२०० ॥

“वातादिभिः शोकभयातिलोभ-

क्रोधैर्मनोघ्नाशनगन्धरूपैः ।

अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्त-

कषायवक्रश्च मतोऽनिलेन ॥ २०१ ॥

कट्फलमुष्णं विरसं च पूति

पित्तेन विद्याल्लवणं च व क्रम् ।

माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्य-

विवद्धसंबद्धयुतं कफेन ॥ २०२ ॥

अरोचके शोकभयातिलोभ-

क्रोधाद्यहृद्याशुचि गन्धजे स्यात् ।

स्वाभाविकं चास्यमथाऽरुचिश्च

त्रिदोषजे नैकरसं भवेत् ॥ २०३ ॥

इत्यरोचकनिदानम् ।

वातादिभिरित्यनेनारोचकानाह—अतिलोमेनारुचिरुच्यते ।

अतिलोमेनारुचिकरणं दर्शयति ॥ २०१-२०३ ॥

(अथारोचकचिकित्सा ।)

अरुचौ कवलग्रहा धूमाः समुखधावनाः ।

मनोभ्रमभ्रपानं च हर्षणाश्वासनानि च ॥ २०४ ॥

कुष्ठसौवर्चलाजाजीशर्करा मरिचं विडम् ।

धाज्येलापद्मकोशीरपिप्पल्युत्पलचन्दनम् ॥ २०५ ॥
 लोध्रं तेजोवती पथ्या ज्यूषणं सयवाग्रजम् ।
 आर्द्रदाडिमनिर्यासश्चाजाजीशर्करायुतः ॥ २०६ ॥
 सतैलमाक्षिकास्त्वेते चत्वारः कवलग्रहाः ।
 चतुरोऽरोचकान्हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥ २०७ ॥
 कारवीमरिचाजाजी द्राक्षावृक्षाम्लदाडिमम् ।
 सौवर्चलं गुडं क्षौद्रं सर्वारोचकनाशनम् ॥ २०८ ॥
 वस्तिः समीरणे पित्ते विरेकं वमनं कफे ।
 कुर्याद्धृद्यानुकूलानि हर्षणं च मनोभ्रजे ॥ २०९ ॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

अरोचकचिकित्सामाह—कुष्ठेत्यादिना अर्धश्लोकोक्ताश्च-
 लारो योगाः वातपित्तकफसन्निपातजेषु अरोचकेषु क्रमात्
 ज्ञेयाः ॥ २०४-२०९ ॥

(अथ कर्णरोगनिदानम् ।)

नादोऽतिरुक्कर्णमलस्य शोषः

स्नावस्तनुश्चाश्रवणं च वातात् ।

शोफः सरागो दरुणं विदाहः

सपीतपूतिश्रवणं च पित्तात् ॥ २१० ॥

वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोफशुक्ल-

स्निग्धश्रुतिः श्लेष्मभवेऽल्परूक् च ।

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-

त्स्नावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥ २११ ॥

इति कर्णरोगनिदानम् ।

(अथ कर्णरोगचिकित्सा ।)

कर्णशूले तु वातघ्नी हिता पीनसवत्क्रिया ।

प्रदेहाः पूरणं नस्यं पाकस्नावे व्रणक्रियाः ॥ २१२ ॥

भोज्यानि च यथादोषं कुर्यात्स्नेहांश्च पूरणान् ।

हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिस्तैलं च सार्षपं पचेत् ।

एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम् ॥ २१३ ॥

देवदारुवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।

तैलं सिद्धं वस्तमूत्रे कर्णशूलनिवारणम् ॥ २१४ ॥

वराटकान्समाहृत्य दहेन्मृद्भाजने नवे ।

तद्भस्म श्रयोतयेत्तेन गन्धतैलं विपाचयेत् ॥ २१५ ॥

रसाञ्जनस्य शुण्ठ्याश्च कल्काभ्यां कर्णशूलनुत् ।

बालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ॥ २१६ ॥

शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिशु रसाञ्जनम् ।

सौवर्चलयवक्षारस्वर्जिकोद्भिदसैन्धवम् ॥ २१७ ॥

भूर्जग्रन्थिर्विडं मुस्तं मधुशुकं चतुर्गुणम् ।

मातुलङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ॥ २१८ ॥

सर्वैरेतैर्यथोद्भिदैः क्षारतैलं विपाचयेत् ।

बाधिर्ये कर्णनादश्च पुनः स्नावश्च दारुणः ॥ २१९ ॥

क्रिमयः कर्णशूलश्च पूरणादस्य नश्यति ।
मुखकर्णाक्षिरोगेषु यथोक्तं पीनसे विधिम् ।
कुर्याद्भिषक् समीक्ष्यादौ दोषकालबलाबलम् २२०

इति कर्णरोगचिकित्सा ।

नाद इत्यादिना कर्णरोगानाह—एते च शालाक्ये अष्टा-
विंशतिरुक्ताः । तथापीह चतुर्ध्वेव कर्णरोगेषु शेषाणामपि
कर्णरोगाणामवरोधो व्याख्येयः । शेषाणामपि वातादिजन्यत्वा-
त् ॥ वराटकानिलत्र तद्भस्मेति वराटकादाहभस्म गालयेत् ।
गंधतैलमिति सुगंधद्रव्यकल्कयुक्तं तैलं किंवा गंधद्रव्याधि-
वासितं तैलम् ।

बालमूलक शुण्ठीलवङ्गश्च तैलम् । मधुशुक्रं चतुर्गुण-
मिति मधुप्रधानं शुक्रं चतुर्गुणम् । शुक्रं च शुचौ
भांडे द्रवनागरधान्ययुक्तं त्रिरात्रस्थं तत् शुक्रमुच्यते ।
मातुलुङ्गकदलीरसौ तैलसमौ । यच्चोक्तं जतूकर्णे 'मधुनः
शुक्रग्रहणेनैव गृहीतत्वात् शुक्रं च मूलकशताह्वादिक्षारवचा-
चतुर्लवणकुष्ठदाहुरसांजननागरशोभांजनहिंशुघनभूजैः मातुलुङ्ग-
कदलीरसैश्चतुर्गुणैः शुक्रैस्तैलं विषक्तं वाधिर्यशूलजंतुघ्नम्
॥ २१०—२२० ॥

इति कर्णरोगचिकित्सा ॥

अथ नेत्ररोगनिदानम् ॥

अल्पस्तुरागोऽनुपदेहवांश्च
प्रस्पन्दतोदातिरुजश्च वातात् ।
सतोदभेदोऽनिलजाक्षिरोगे
पीतोपदेहः सुभृशोष्णमस्रम् ॥ २२१ ॥
शुक्रोपदेहो बहुपिच्छिलास्र
नेत्रं कफात् स्यादुरुतासकण्डुः ।
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाता-
षट्सप्ततिर्नेत्रगदास्तु भेदात् ॥ २२२ ॥
तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा
शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितं च ।
पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः
शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः ॥ २२३ ॥

इति नेत्ररोगनिदानम् ।

अल्पस्त्रिस्त्यादिना चक्षारोऽक्षिरोगाऽभिधीयन्ते उपदेहो
दूषिकं अल्यौष्ण्येण्णावि । अनुक्तनेत्रामयेषु आचार्याणां विप्रति-
पत्तिश्चेन्न । रोगाणां षट्सप्ततिः विदेहः प्राह करालस्तु षण्णवतिः
अशीतिं कौशीतकिः प्राह—उक्तं 'तत्रसत्यसविधं स्थानासन्नौ
प्रकीर्तितः । त्रयोदशशु शुक्रस्थाः षड्दुरोगाः कृष्णभागजाः ।
पंचविंशतिदृष्टिस्थाः षोडशेति च सर्वगा' इति । एतेषां
ज्ञानोपायमाह—तेषामित्यादि । अभिव्यक्तिरिति लक्षणम् ।

नेत्ररोगानभिधाने कारणमाह पराधिकारेष्विति ॥
॥ २२१—२२३ ॥

(अथ नेत्ररोगचिकित्सा ।)

नेत्ररोगे समुत्पन्ने तरुणे तु विडालकः ।
कार्यो दाहोपदेहाश्चशोफरागनिवारणः ॥ २२४ ॥
नागरं सैन्धवं सर्पिर्मण्डेन च रसक्रिया ।
निघृष्टं वातिके तद्वन्मधुसैन्धवगैरिकम् ॥ २२५ ॥
तथा शावरकं लोभ्रं घृतभृष्टं विडालकः ।
कार्या हरीतकी तद्वद्धृतभृष्टा रुजापहा ॥ २२६ ॥
पैत्तिके चन्दनानन्तामज्जिष्ठाभिर्विडालकः ।
कार्यः पद्मकयष्ट्याह्ममांसीकालीयकैस्तथा ॥ २२७ ॥
गैरिकं सैन्धवं मुस्तं रोचना च रसक्रिया ।
कफे कार्या तथा क्षौद्रप्रियङ्गुः समनःशिला ॥ २२८ ॥
सन्निपाते तु सर्वैः स्याद्बहिरक्ष्णोः प्रलेपनम् ।
पक्ष्माण्यस्पृश्यता कार्यं सम्यङ्नेत्राञ्जनं ज्यहात् ॥ २२९ ॥
आश्रयोतनं मारुतजे काथो बिल्वादिभिः शुभः ।
कोष्णः सैरण्डतर्कारीवृहतीमधुशिग्रुभिः ॥ २३० ॥
द्राक्षा दार्वी समज्जिष्ठा लाक्षा द्विमधुकोत्पलैः ।
काथः सशर्करः शीतः पूरणं रक्तपित्तनुत् ॥ २३१ ॥
नागरत्रिफलामुस्तनिम्बवासारसः कफे ।
कोष्णमाश्रयोतनं मिश्रैरोषधैः सान्निपातके ॥ २३२ ॥
बृहत्पेरण्डमूलत्वक् शिग्रोलं ससैन्धवम् ।
अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥ २३३ ॥
सुमनःक्षारकाः शङ्खास्त्रिफला मधुकं बला ।
पित्तरक्तापहा वर्तिः पिष्टा दिव्येन वारिणा ॥ २३४ ॥
सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकं सर्जो वर्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥ २३५ ॥
अमृताह्वाविसं बिल्वं पटोलं छागलं शकृत् ।
प्रपौण्डरीकं यष्ट्याहं दार्वी कालानुसारिवा ॥ २३६ ॥
सुधौतज्जर्जरीकृत्य कृत्वा चार्द्धपलांशकम् ।
तोये पक्त्वा रसे पूते भूयः पक्वे घने रसे ॥ २३७ ॥
कर्षं च श्वेतमरिचाज्जातीपुष्पात्रवात्पलम् ।
चूर्णं कृत्वा कृता वर्तिः सर्वघ्नी हृक्प्रसादनी ॥ २३८ ॥
शङ्खप्रवालवैदूर्यलौहताम्रप्लवास्थिभिः ।
स्रोतोऽजश्वेतमरिचैर्वर्तिः सर्वाक्षिरोगनुत् ॥ २३९ ॥
शाणार्धं मरिचाद्भौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।
शाणार्धं सैन्धवाच्छाणं नवसौवीरकाञ्चनात् ॥ २४० ॥
पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।
कण्डूकाचकफार्तानां मलानां च विशोधनम् ॥ २४१ ॥
वस्तमूत्रे ज्यहं स्थाप्यमेलाचूर्णं सुभाषितम् ।

चूर्णाञ्जनं च तैर्मिर्यक्रमिपैल्लयमलापहम् ॥ २४२ ॥
 सौवीरमञ्जनं तुत्थं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
 चक्षुष्या मधुकं लोहमणयः पौष्पमञ्जनम् ॥ २४३ ॥
 सैन्धवं शौकरी दंष्ट्रा कतकं चाञ्जनं शुभम् ।
 तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्तिर्वैयमनुत्तमा ॥ २४४ ॥
 कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं त्र्यषणं सिता ।
 फेनो रसाञ्जनं क्षौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥ २४५ ॥
 कुकुटाण्डकपालं च वर्तिरेषा व्यपोहति ।
 तिमिरं पटलं काचं मलं चाशु सुखावती ॥ २४६ ॥
 इति सुखावतीवर्तिः ।

त्रिफला कुकुटाण्डत्वक्कासीसमयसो रजः ।
 नीलोत्पलं विडङ्गानि फेनं च सरितां पतेः ॥ २४७ ॥
 आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत्ताम्रभाजने ।
 सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण वर्तयेत् ।
 एषा दृष्टिप्रदा वर्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥ २४८ ॥
 इति दृष्टिप्रदा वर्तिः ।

वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ।
 ततस्तप्तात्समुद्धृत्य सशुष्कं चूर्णयेद्बुधः ॥ २४९ ॥
 सुमनःक्षारकैः शुष्कैरर्धशैः सैन्धवेन च ।
 एतन्ने भाञ्जनं कार्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥ २५० ॥
 पिप्पल्यः किंशुकरसो वसा सर्पस्य सैन्धवम् ।
 जीर्णं घृतं च सर्वाक्षीरोगघ्नी स्याद्रसक्रिया ॥ २५१ ॥
 कृष्णसर्पवसा क्षौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ।
 शस्ता सर्वाक्षीरोगेषु काचारुदमलेषु च ॥ २५२ ॥
 धात्रीरसाञ्जनक्षौद्रसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ।
 पित्तरक्ताक्षीरोगघ्नी तैर्मिर्यपटलापहा ॥ २५३ ॥
 धात्रीसैन्धवपिप्पल्यः स्युरल्पमरिचाः समाः ।
 क्षौद्रयुक्ता निहन्त्यान्ध्यं पटलं च रसक्रिया ॥ २५४ ॥
 इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

उत्पन्नमात्रेयादिना नेत्ररोगचिकित्सितमाह—विडालकः
 नेत्रवहिलेपः शालाक्ये उच्यते निष्ठुष्टमित्यादौ तद्वदिति
 रसक्रियावदित्यर्थः । हरीतत्वात् हरीतकीघृतयुक्तो विडाल-
 कः । सन्निपातेषु सर्वैरिति प्रत्येकमुक्तविडालकद्रव्यैः प्रले-
 पनं कार्यमित्यर्थः । नेत्राञ्जनं त्र्यहादित्यत्र प्रायोऽक्षिरोगाणां
 ग्रहेण पाकात् त्र्यहादित्युक्तम् । पाकलक्षणं तन्त्रांतरे—प्रशस्त-
 वर्त्मता चाक्ष्णोः संज्ञावाशुप्रशान्ता । वेदनाकंठः.....पक्वा-
 क्षिगदलक्षणं । आश्वथोतनमक्षिसेकः । सुमनसः क्षारं जातीसुम-
 नः क्षारः । श्वेतमरिचं पुष्पं पुष्पाञ्जनं ह्रवः पक्षिविशेषः द्वौ
 च पिप्पल्यर्णवफेनौ शाणावित्यर्थः । चित्रायामिति चित्रा-
 नक्षत्रे । ताप्यो धातुः तापीनदीभवः । चक्षुष्या वनकुलत्थिका
 पौष्पमञ्जनं पुष्पाञ्जनं ॥ अभिन्नचक्षुष इति अभिन्नपाकस्य ।
 ॥ २२४-२५४ ॥ इति नेत्ररोगचिकित्सा ॥

(अथ खालित्यरोगनिदानम् ।)

तेजोऽनिलाद्यैः सह केशभूमिं
 दग्ध्वाशु कुर्यात्खलितं नरस्य ।
 किंचित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्या-
 द्हरित्प्रभत्वं च शिरोरुहाणाम् ॥ २५५ ॥

तेज इत्यादिना खालित्यलक्षणमाह—तेजःशब्देन
 देहोष्माभिमितः स वातादेर्युक्तः खालित्यं करोतीति योज-
 नीयम् । केचित्तु तेजःशब्देन पित्तमपि वर्णयन्ति हरित्प्र-
 भत्वमिति कपिलत्वम् । शिरोरुहाणामिति केशानाम् ।
 मेषजसंग्रहमिति मेषजामिधायकं ग्रन्थम् ॥ २५५ ॥

इत्यूर्ध्वजत्रूथगदैकदेशः
 प्रोक्तश्चिकित्सां तु परं निबोध ।
 अतःपरं मेषजसंग्रहं तु
 निबोध संक्षेपत उच्यमानम् ॥ २५६ ॥

इति खालित्यरोगनिदानम् ।

खालित्ये पलिते वल्यां हरिलोम्नि च शोधितम् ।
 नस्यैस्तैलैः शिरोवक्त्रप्रलेपैश्चाप्युपाचरेत् ॥ २५७ ॥
 सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्जवनीयैरथापि च ।
 नस्यं स्यादणुतैलं वा खालित्यपलितापहम् ॥ २५८ ॥
 क्षीरात्सहचराद्भृङ्गराजाच्च सुरसाद्रसात् ।
 प्रस्यैस्तु कुडवस्तैलाद्यष्ट्याह्वपलकलिकतः ॥ २५९ ॥
 सिद्धः शैलासने भाण्डे मेषशृङ्गे च संस्थितः ।
 नस्यं स्याद्विषजा सम्यग्योजितं पलितापहम् २६०
 भिषजा क्षीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ।
 उत्पात्य पलितं देयौ तावुमौ पलितापहौ ॥ २६१ ॥
 मार्कवस्वरसात्क्षीराद्विप्रस्थं मधुकात्पलम् ।
 तैः पचेत्कुडवं तैलात्तन्नस्यं पलितापहम् ॥ २६२ ॥
 आदित्यवल्ल्या मूलानि कृष्णशैरेयकस्य च ।
 सुरसस्य च पत्राणि पत्रं कृष्णशणस्य च ॥ २६३ ॥
 मार्कवं काकमाची च मधुकं देवदारु च ।
 पृथग्दशपलांशानि पिप्पल्यस्त्रिफलाञ्जनम् ॥ २६४ ॥
 प्रपौण्डरीकं मज्जिष्ठा लोभ्रं कृष्णागुरुत्पलम् ।
 आम्रास्थि कर्दमः कृष्णो मृणालं रक्तचन्दनम् २६५
 नीलीमल्लतकास्थीनि कासीसमदयन्तिकाः ।
 सोमराज्यसनः शस्तं कृष्णं पिण्डीतचित्रकौ २६६
 पुष्करार्जुनकाश्मर्याण्याप्रजम्बूफलानि च ।
 पृथक् पञ्च पलांशानि तैः पिष्टैराढकं पचेत् २६७
 वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम् ।
 कुर्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः २६८
 लोहपात्रे ततः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत् ।
 पाते नस्यक्रियायां च शिरोऽभ्यङ्गे तथैव च २६९

एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्वरोगनुत् ।
महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम् ॥ २७० ॥
इति महानीलतैलम् ।

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः ।
कार्षिकैस्तैलकुडवो द्विगुणामलकीरसः ॥ २७१ ॥
सिद्धः सप्रतिमर्शः स्यात्सर्वमूर्धगदापहः ।
क्षीरं पियालयष्ट्याह्वे जीवकाद्यो गणस्तिलाः ॥ २७२ ॥
कृष्णा वक्त्रे प्रलेपः स्याद्धरिलोमनिवारणः ।
यष्ट्याह्वतिलकिञ्जल्कक्षौद्रमामलकानि च ॥ २७३ ॥
बृंहयेद्रज्येच्चैतत्केशान्मूर्धप्रलेपनात् ।
पचेत्सैन्धवशुक्लाम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ॥ २७४ ॥
तेनालिप्तं शिरः शुद्धमस्त्रिगन्धमुषितं निशि ।
तत्प्रातस्त्रिफलाद्यौतं स्यात्कृष्णमृदुमूर्धजम् ।
अतश्चूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलो वरः ॥ २७५ ॥

कुर्याच्छेषेषु रोगेषु

क्रियां स्वां स्वां चिकित्सिताम् ।

शेषेष्वदौ च निर्दिष्टा सिद्धौ चान्या प्रवक्ष्यते २७६
इति खालित्यचिकित्सा ।

खालित्येत्यादिना । खालित्यादिचिकित्सितमाह—हरि-
ल्लोत्रीति कपिललोत्री । शिलासमे पात्रेति अश्ममये पात्रे ।
आदित्यवर्णा मूलानीति आदित्यवर्णा सूर्या । कृष्णसैरीयकः
कृष्णाङ्गिटी । सोमराजी शस्तं कृष्णं लोहम् । कृष्ण-
पिण्डितचित्रकाविति कृष्णमदनकृष्णाचित्रकौ । आदित्यपाक-
मिति आदित्यरश्मिसंबन्धादेव पक्कम् । अत्र बहुभागेरिति
बहुवचनात् पृथक्भावे सिद्धेऽपि पृथगिति पदं सिद्धस्यापि
त्रिफलापृथक् भावस्य द्योतनार्थं कल्कभूयस्त्वात् । समानक-
इत्यादियोगाः केशरंजकाः । पचेत्सैन्धवेत्यादौ सैन्धवायश्चूर्ण-
संजुलानां सलसिद्धमिति । शेषेषु रोगेष्विति श्वासकासज्वरा
रक्तपित्तशोषेषु पीनसोपद्रवतयोक्तेषु । शेषेषु रोगेष्वित्यादौ
शेषशब्दनिर्देशेन अनुक्तत्रिमर्जरोगग्रहणम् । आदौ
निर्दिष्टा इति सामान्यादिहैव त्रिमर्जरोगादिष्टा चिकित्सा
ज्ञेया । सिद्धौ चान्याप्रवक्ष्यतेति त्रिमर्जजायां सिद्धौ वक्ष्यते ॥
॥ २५६-२७६ ॥

(अथ स्वरभेदचिकित्सा ।)

सर्पिण्युपरिभक्तानि स्वरभेदेऽनिलात्मके ।
तैलैश्चतुष्प्रयोगैश्च बलाराक्षामृताभयैः ॥ २७७ ॥
बर्हितित्तिरिदक्षाणां पञ्चमूलशृतात्रसान् ।
मायूरं क्षीरसर्पिर्वा पिबेत्त्र्यूषणमेव वा ॥ २७८ ॥
पैत्तिके तु विरेकः स्यात्पयश्च मधुरैः शृतम् ।
सर्पिर्गुडो घृतं तिकं जीवनीयं वृषस्य वा ॥ २७९ ॥
कफजे स्वरभेदे तु तीक्ष्णं मूर्धविरेचनम् ।
विरेको वमनं धूमो यवान्नकटुसेवनम् ॥ २८० ॥
अथभार्ग्यभयाव्योषधारमाश्लिष्यचित्रकान् ।

लिह्याद्वा पिप्पलीपथ्ये तीक्ष्णं मद्यं पिबेच्च सः २८१
रक्तजे स्वरभेदे तु सघृता जाङ्गला रसाः ।
द्राक्षाविदारीक्षुरसाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ २८२ ॥
यच्चोक्तं क्षयकासघ्नं तच्च सर्वं चिकित्सितम् ।
पित्तजस्वरभेदघ्नं शिरावेधश्च रक्तजे ॥ २८३ ॥
सन्निपाते हिताः सर्वाः क्रिया न तु शिराविधिः ।
इत्युक्तं स्वरभेदस्य समासेन चिकित्सितम् ॥ २८४ ॥
इति स्वरभेदचिकित्सा ।

सर्पिण्युपरिभक्तानीत्यादिना स्वरभेदचिकित्सामाह—वाता-
दिस्रभेदलक्षणं यद्यपीह नोक्तं तथापि राजयक्ष्म चिकि-
त्सोक्तमेव बोद्धव्यम् । यद्यपि तत्र चिकित्सोक्ता तथापि
इह स्वरभेदस्याधिकृतत्वात्पुनरप्युच्यते । चतुष्प्रयोगैरिति
अभ्यंगगङ्गवृषमस्तुप्रयोज्यैः बलाराक्षामृताभयैः वातव्या-
धौ वक्ष्यमाणैः । जीवनीयघृतं वातरक्ते वक्ष्यमाणम् ।
वृषघृतं रक्तपित्तचिकित्सोक्तम् । रक्तजे स्वरभेदे च इति
रक्तघ्नं स्वरभेदघ्नं चिकित्सितमिति संबंधः । इति स्वरभेद
चिकित्सा ॥ २७७—२८४ ॥

भवन्ति चात्र ।

वातपित्तकफा नृणां वस्तिहन्मूर्धसंश्रयाः ।
तस्मात्तु स्थानसामीप्याद्धर्तव्या वमनादिभिः २८५
अध्यात्मलोके वाताद्यैर्लोको वातरवीन्दुभिः ।
पीड्यते धार्यते चैव विकृताविकृतैस्तथा ॥ २८६ ॥
विरुद्धैरपि नत्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् ।
दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्विषं घोरमहीनिव ॥ २८७ ॥
त्रिमर्मजानां रोगाणां निदानाकृतिमेषजम् ।
विस्तरेण पृथग्दिष्टं त्रिमर्मीये चिकित्सिते ॥ २८८ ॥

उक्तानुक्तचिकित्सार्थमाह—वातपित्तकफेत्यादिषु वमना-
दीनां कर्मणां मध्ये यस्य कर्मणः समीपदोषहरणसामर्थ्यं
भवति तेन कर्मणा हर्तव्येति । वातादीनामेव विकृताविकृ-
तानां देहपीडकत्वमाह—अध्यात्मेत्यादि । अध्यात्मलोक-
श्चेतनलोकः । लोक इति जगत् । अत्र दृष्टान्ते इन्दुस्थानीय-
श्लेष्मा रविस्थानीयं पित्तं विकृतैः पीड्यते अविकृतैर्धार्यते
इति व्यवस्था । दोषाणां यस्य गुणविरोधात्संभूयकार्य-
करणे यथा विरोधो न भवति तदाह—विरुद्धैरपीति । पर-
स्परविरुद्धैरपि यथा श्लेष्मणः स्नेहपैच्छिल्यगौरवादीनां वात-
गुणे रौक्ष्यलघवादिभिः विपरीतानां च परस्परपक्षात्कत्वं
यदृष्टं तदिह दोषसंसर्गे न भवति । कुतो न घ्नंतीत्याह—
सहजसात्म्यत्वादिति । स्वाभाविकसात्म्यभावोऽनुपघातक-
त्वम् । अयंच स्वभावः कर्मजन्यो वा भवतु उभयथाप्य-
चिन्त एव । नात्रयुक्तिवाधा भवति तेन परस्परगुणोपघात-
व्यभिचारः चन्द्रिकाकृतः सुश्रुते प्रपञ्चितः स न भवति ।
विरुद्धसात्म्यगुणघाते दृष्टान्तमाह—घोरं विषमहीनिव । त्रिमर्म-

जानामिति संग्रहो व्यक्तः । इति त्रिमर्मीयचिकित्सितं समाप्तम् ॥ २८५—२८८ ॥

इति चरकसंहितायां त्रिमर्मीयचिकित्सितं नाम
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथात ऊरुस्तम्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

श्रिया परमया ब्राह्मया परया च तपःश्रिया ।
अहीनं चन्द्रसूर्याभ्यां सुमेरुमिव पर्वतम् ॥ १ ॥
धीधृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्तिक्षमालयम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥ २ ॥
भगवन् पञ्च कर्माणि समस्तानि पृथक् तथा ।
निर्दिष्टान्यामयानां तु सर्वेषामेव शेषजम् ॥ ३ ॥
दोषजोऽस्त्यामयः कश्चिद्यस्यैतानि मिषग्वर ।
न स्युः शक्तानि शमने साध्यस्य क्रियया ततः ॥ ४ ॥
अस्त्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सलिङ्गमेषजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः ॥ ५ ॥
“स्निग्धोष्णलघुशीतानि जीर्णाजीर्णं समश्नतः ।
द्रवशुष्कदधिक्षीरग्रास्यानूपौदकामिषैः ॥ ६ ॥
पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
लङ्घनाध्यशनायासभयवेगविधारणैः ॥ ७ ॥
क्षेहाच्चामं चितं कोष्ठे वातादीन्मेदसा सह ।
रुद्धाशु गौरवादूरु यात्यधोगैः शिरादिभिः ॥ ८ ॥
पूरयेत्सक्थिजङ्घोरु दोषो मेदो बलोत्कटः ।
अविधेयपरिरूपदं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥ ९ ॥

त्रिमर्मीयानपि बहून् रोगान् पञ्चकर्मसाध्यान् दृष्ट्वा पञ्च-
कर्मसाध्ये ऊरुस्तम्भे जातस्मरण आचार्यः ऊरुस्तम्भचिकि-
त्सितमाह—भवति हि विरोधदर्शनात् तद्विरोधस्मरणं । अही-
नमिति सर्वदा युक्तम् । समस्तानीति मिलितानि दोषज इति
पदं मानसागंतुनिरासार्थम् । तन्निरासस्तु तयोः पञ्चकर्म-
विषयतया प्रसिद्धत्वात् । तथा दोषजस्याप्यसाध्यस्य साधने
पञ्चकर्माणि समर्थानि तन्निरासार्थमाह—साध्यस्य सतः इति
संघः । भूयो ऊरुस्तम्भस्य कारणादीनि पृष्टो गुरुः । जीर्णा-
जीर्णः स्लोकशेषाजीर्ण इति । आमं चितमिति रसशेषरूपम् ।
कोष्ठे वातादीन् मेदसा सहेति मेदसहितमामं वातादीनां
रोषकं ज्ञेयम् । आमं च त्रिदोषसहितमेव शिरादिभिः ऊरु
याति । दोषो मेदोबलोत्कट इति दोषः आमसंरुद्ध वातादि ।
यदा दोषो मलोत्कट इति पाठः तदामस्य विशेषणम् ।
तद्विग्रहेणैव यद्यपि जंघोर्वीर्रहणं प्राप्तं तथापि तयोरभिधानं
विशेषेण तत्पूरणोपदर्शनार्थम् । अविधेयपरिरूपदमिति
असाधीनइन्द्रियं अल्पविक्रमं इति वातेनाल्पक्रियं अक्रियं
वा करोतीत्यर्थः ॥ १—९ ॥

महासरसि गम्भीरे पूर्णेऽम्बु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं तद्बद्वरुगतः कफः ॥ १० ॥
गौरवायाससङ्कोचदाहकसुप्तिकम्पनैः ।
मेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्यसून् ॥ ११ ॥
ऊरुश्लेष्मा समेदस्को दोषौ द्वावविभूय तु ।
स्तम्भयेत्स्थैर्यशैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततस्तु सः ॥ १२ ॥
प्राग्रूपं ध्याननिद्रातिस्तैमित्यारोचकज्वराः ।
लोमहर्षश्च छर्दिश्च जङ्घोर्वोः सदनं तथा ॥ १३ ॥
वातशङ्किमिरज्ञानात्तस्य स्यात्क्षेहनात्पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ १४ ॥

महासरसीत्यादि दृष्टान्तेन ऊरुस्तम्भारम्भकप्रधानस्य कफस्य
प्रबलतामाह—यद्यपि ऊरुस्तम्भस्य त्रिदोषजनितत्वमिहोक्तं
तथा सूत्रस्थानेऽपि एकोरुस्तम्भः त्रिदोषमात्रजन्य इत्यने-
नोक्तस्तथापि कफप्राधान्यादत्र कफ एवोपदिष्टः । अतएवाग्रे
ऊरुश्लेष्मेत्यादिना ऊरुस्तम्भशब्दनिर्दिष्टि उत्पादसामग्रीं
चाह । स्थैर्यशैत्याभ्यामित्यनेन स्तम्भनक्रियामाह । तथाच
स्थैर्यशैल्योः कफगुणयोः स्तम्भनकरणे कारणतां दर्शयति ।
ऊरुस्तम्भे क्षेहप्रयोगजं दोषमाह—वातशंकिमिरत्यादि ।
वातशंका चास्मिन् सुप्तिसंकोचादिना वातसमानलिंगदर्शना-
द्भवति । अस्य संक्षेहेन दोषाः कृच्छ्रादुद्धरणमित्यन्तोक्ताः
॥ १०—१४ ॥

जङ्घोरुगलानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदना ।
पदं च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥ १५ ॥
संस्थाने पीडने गत्यां चलने चाप्यनीश्वरः ।
अन्यनेयौ हि संभग्रावूरुपादौ च मन्यते ॥ १६ ॥
यदा दाहार्तितोदातो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात्साधयेदन्यथा नवम् ॥ १७ ॥

जंघोरुगलानिरत्यादि तु लक्षणं भिन्नसामग्रीकं ब्रूते अन्येतु
दोषप्रयोगकृतं असाध्यलक्षणमेतदाहुः ॥ १५—१७ ॥
तस्य न क्षेहनं कार्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोधत कारणम् ॥ १८ ॥
वृद्धये श्लेष्मणो नित्यं क्षेहनं वस्तिकर्म च ।
तत्स्थस्योद्धरणे चैव न समर्थं विशोधनम् ॥ १९ ॥
कफं कफस्थानगतं पित्तं च वमनात्सुखम् ।
हर्तुमामाशयस्थौ च संसनात्ताबुभावपि ॥ २० ॥
पकाशयस्थाः सर्वे च वस्तिर्मिर्मूलनिर्जयात् ।
शक्या न त्वाममेदोभ्यां स्तब्धा जङ्घोरुसंस्थिताः २१
वातस्थाने हितच्छैत्याद्वयोः स्तम्भाश्च तद्गताः ।
न शक्याः सुखमुद्धर्तुं जलं निम्नादिव स्थलात् २२
संप्रति क्षेहवस्यादिकप्रतिषेधोपपत्तिमाह—तस्येत्यादि । क्षे-
हस्य दोषो यद्यपि पूर्वोक्तः तथापीदानीं यथादोषकारकं क्षेहनं
भवति तथा प्रतिपाद्यते । शिरोविरेचनं चात्र सर्वथैवासंभाव्यमा-

नलादेव नोपन्यस्तमिति ज्ञेयम् । स्नेहनमिति स्नेहेन वस्तिकर्म च
श्लेष्मवृद्धिकरत्वात् युक्तम् । किंवा वस्तिकर्म विशेषणं स्नेहन-
मिति पदम् । तेनानुवासनमिति लभ्यते । निरुहस्तु
विरेचनशब्देनैव शोधनाभिधायिना गृहीत एव अतएव
ऊरुस्तंभदोषोद्धरणसमर्थशोधनविवरणे एव निरुहोऽ-
प्युक्तः । उक्तदोषहरणासामर्थ्यं वमनविरेचननिरुहणां
क्रमेण विवृण्वन्नाह—श्लेष्मस्थानगत इत्यादि हर्तुं शक्यमिति
विभक्तिलिङ्गविपरिणामाद्योजनीयम् । तावुभौ निर्हर्तुमशक्यौ ।
सर्वे हि वातपित्तश्लेष्माणः । मूलनिर्जयादितिपदं वमन-
मित्यनेन तथा वस्तिरित्यनेन योज्यम् । मूलनिर्जयादिति
मूलच्छेदात् ॥ वमनादीनां साध्यं विषयं दर्शयित्वा असाध्यं
विषयमाह—शक्येत्यादि । तथा मेदसः स्तब्धत्वेन वमना-
दीनां जघोरुस्थानेऽसमर्थत्वं ज्ञेयम् । ऊरुस्तंभदोषस्य वमना-
दिनामसामर्थ्यं हेतुंतरमाह—वातस्थानेति । जघोरुरूपे
वातस्थाने । तच्छैत्यादिति वातशैत्यात् ॥ १८—२२ ॥

तस्य संशमनं नित्यं क्षपणं शोषणं तथा ।
युक्त्यपेक्षी मिषक् कुर्यादधिकत्वात्कफामयोः ॥ २३ ॥
सदा रूक्षोपचाराय यवश्यामाककोद्रवान् ।
शाकैरलवणैरघाज्जलतैलोपसाधितैः ॥ २४ ॥
सुनिषण्णकनिम्बार्कवेत्रारग्वधपल्लवैः ।
वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिकैश्च कुलकादिभिः ॥ २५ ॥
क्षारारिष्टप्रयोगाच्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥ २६ ॥
समङ्गां शाल्मलीं विल्वं मधुना सह ना पिबेत् ।
तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ।”
चन्दनं धातकीं कुष्ठं तालीशं नलदं तथा ॥ २७ ॥

चिकित्सामाह—तस्येत्यादि । तस्योस्तंभस्य शमनं कर्त-
व्यं न शोधनमित्यर्थः । क्षपणं शोधनं आमकफयोः ।
कुर्यादिति योजना । तत्र क्षपणं शोषणं द्रवभागविशोषणं ।
वायसी काकमाची । कुटकं कारवेळकम् । शाल्मलं शाल्मली
श्रीवेष्टकलता । एतानि मधुना पिबेदिति संबंधः ॥
॥ २३—२७ ॥

मुस्तं हरीतकीं लोभ्रं पद्मकं तिकुरोहिणीम् ।
देवदारु हरिद्रे द्वे वचां कटुकरोहिणीम् ॥ २८ ॥
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं सरलं देवदारु च ।
चव्यं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकीम् ॥ २९ ॥
भल्लातकं समूलां च पिप्पलीं पञ्च तान् पिबेत् ।
सक्षौद्रानर्धश्लोकोक्तान्कल्कानूरग्रहापहान् ॥ ३० ॥

मुस्तेत्यादिकाः पंचयोगाः अर्धश्लोकोक्ता ऊरुग्रहापहाः ॥
॥ २८—३० ॥

शार्ङ्गं मदनं दन्तीं वत्सकस्य फलं वचाम् ।

मूर्वामारग्वधां पाठां करञ्जं कुलकं तथा ॥ ३१ ॥

पिबेन्मधुयुतं तुल्यं चूर्णं वा वारिणाद्युतम् ।
सक्षौद्रं दधिमण्डं वाप्यूरुस्तम्भविनाशनम् ॥ ३२ ॥
मूर्वामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ।
पूर्ववद्वा पिबेत्तोये रात्रिस्थितमथापि वा ॥ ३३ ॥
स्वर्णक्षीरीमतिविषां मुस्तं तेजोवतीं वचाम् ।
सुराहं चित्रकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥ ३४ ॥
लेहयेन्मधुना चूर्णं सक्षौद्रं वा जलान्वितम् ।
फलीं व्याघ्रनखं हेम पिबेद्वा मधुसंयुतम् ॥ ३५ ॥
त्रिफलां पिप्पलीं मुस्तं चव्यं कटुकरोहिणीम् ।
लिह्याद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भार्दितो नरः ॥ ३६ ॥

शार्ङ्गं गुञ्जा खादुकटकं विकंकतं पूर्ववदिति पूर्वेण
संबध्यते । गुग्गुलुं च मूत्रे उषितं पिबेदिति योज्यम् ।
जलान्वितं पिबेदिति शेषः । फली न्यग्रोधः । हेम नागकेश-
रम् ॥ ३१—३६ ॥

अपतर्पणजश्चेत्स्यादोषः संतर्पयेद्धितम् ।
युक्त्या जाङ्गलजैर्मसैः पुराणैश्चैव शालिमिः ॥ ३७ ॥
रूक्षणाद्वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्तिपूर्वकः ।
स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्यो वातामयापहः ॥ ३८ ॥
पीलुपर्णी पयस्या च रास्ना गोक्षुरको वचा ।
सरलागुरुपाठाश्च तैलमेभिर्विपाचयेत् ॥ ३९ ॥
सक्षौद्रात्प्रसृतं तस्मादञ्जलिं वापि ना पिबेत् ।
कुष्ठं श्रीवेष्टकोदीच्यसरलं दारुकेशरम् ।
अजगन्धाश्वगन्धा च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥ ४० ॥
सक्षौद्रं मात्रया तच्चाप्यूरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ।
रौक्षान्मुक्त ऊरुस्तम्भात्ततश्च स विमुच्यते ॥ ४१ ॥
द्वे पले सैन्धवात्पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिकचित्रकात् ।
द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विशतिर्द्वे तथाढके ॥ ४२ ॥
आरनालात्पचेत्प्रस्थं तैलस्यैतैरपत्यदम् ।
गृध्रस्यूरुग्रहाशौऽर्तिसर्ववातविकारनुत् ॥ ४३ ॥
पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकद्वरः ।
तैलग्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ ४४ ॥
इत्यष्टकद्वरतैलम् ।

इत्याभ्यन्तरमुदिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
श्लेष्मणः क्षपणं त्वन्यद्वाह्यं शृणु चिकित्सितम् ॥ ४५ ॥
वल्मीकमृत्तिकामूलं करञ्जस्य फलं त्वचम् ।
इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्यादुत्सादनं भृशम् ॥ ४६ ॥
मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरकस्य वा मिषक् ।
पिचुमर्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥ ४७ ॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकामूलैर्मिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ ४८ ॥
दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्षपैश्चापि बुद्धिमान् ।
तर्कादीदिग्गुसुरसविश्ववत्सकनिम्बजैः ॥ ४९ ॥

पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णं च सेचनम् ।
 पिष्टं तु सर्षपं मूत्रेऽध्युषितं स्यात्प्रलेपनम् ॥ ५० ॥
 वत्सकः सुरसं कुष्ठं गन्धास्तुम्बुरुशिमुकौ ।
 हिंसार्कमूलवल्मीकमृत्तिकाः सकुठेरकाः ॥ ५१ ॥
 दधिसैन्धवसंयुक्तं कार्यमेतैः प्रलेपनम् ।
 ऊरुस्तम्भविनाशाय भिषजा जानता क्रमम् ॥ ५२ ॥
 श्योनाकं खदिरं विल्वं वृहत्यौ सरलासनौ ।
 शोभाञ्जनकर्तारौ श्वदंष्ट्रासुरसार्जकान् ॥ ५३ ॥
 अग्निमन्थकरजौ च जलेनोत्काश्य सेचयेत् ।
 प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥ ५४ ॥
 “कफक्षयार्थं शक्येषु व्यायामेष्वनुयोजयेत् ।
 स्थलान्याक्रामयेत्कालं शर्कराः सिकतास्तथा ॥ ५५ ॥
 प्रतारयेत्प्रतिस्नोतां नदीं शीतजलां शिवाम् ।
 सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥ ५६ ॥
 तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूर्खग्रहो व्रजेत् ।

आवस्थिकं क्रममाह—अपतर्पणेत्यादिना । रुक्षणादित्यादिना स्नेहविधानमावस्थिकं तेन सामान्येनात्र विहितस्नेहनिषेधेन समं न विरोधि अस्य विरोधापवादत्वात् । पीछु-पूर्णं मोरटः । रास्नामेद इत्यन्ये । सक्षौद्रमिति पादिकक्षौद्रम् । अजगंधा अजमोदा । भलातकास्थीनि विंशतिरिति अभिधानेन पलाभ्यामिति पिप्पलिसमुदायात्पलाभ्याम् अष्टकद्वर इति तैलादष्टगुणः कद्वरः कद्वरं तक्रम् । पिचुमर्दो निवः । द्रवंती दंतीमेदः । तर्कारी जयंती । गंधा इत्यगुर्वाद्युक्ता इह ग्राह्याः । कुठेरकः पर्णासः । शक्येषु वोढुं शक्येषु अत्र जलप्रतरणं कथमस्य श्लेष्मक्षयकरं भवति । यस्माज्जलसंबंधमात्रेण श्लेष्मवृद्धिरेव प्राप्ता । उच्यते—जलेन वहिर्निर्गच्छदूषणः निरुद्धस्यान्तःप्रवेशात् श्लेष्मसंघातमेदनं भवति । तथा प्रतरणक्रियया श्लेष्मा विच्छिद्यते समानाभि-मता क्रिया अत्र योग्यत्वात्क्रियत एव । उक्तं हि—‘भवेत् कदाचित् कार्येषु विरुद्धाभिमतता क्रिये’ति ॥ ३७—५६ ॥
 श्लेष्मणः क्षपणं यत्स्यान्न च मारुतमावहेत् ॥ ५७ ॥
 तत्सर्वं सर्वदा कार्यमूरुस्तम्भस्य मेषजम् ।
 शरीरं बलमग्निं च कार्येषा रक्षता क्रिया ॥ ५८ ॥”

तत्र श्लोकः ।

हेतुः प्राग्रूपलिङ्गानि कर्मायोग्यत्वमेव च ।
 द्विविधं मेषजं चोक्तमूरुस्तम्भचिकित्सिते ॥ ५९ ॥
 इत्यभिवेशकृते तन्ने चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने ऊरु-
 स्तम्भचिकित्सितं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अनुक्तचिकित्सापरिग्रहार्थमाह—श्लेष्मण इत्यादि । हेतुरित्यादिसंग्रहः । कर्मायोग्यत्वे हेतुः वृद्धये श्लेष्मण इत्यादि ।

नोक्तो ज्ञेयः । द्विविधमिति आंतरं बाह्यं च । मेषजमिति औषधम् ॥ ५७—५९ ॥

ऊरुस्तम्भचिकित्सितं समाप्तम् ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 “वायुरायुर्वलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।
 वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्तितः ॥ १ ॥

ऊरुस्तम्भमेषजे विरुक्षणाद्वातप्रकोपो भवतीति संबन्धा-दूरुस्तम्भानंतरं वातव्याधिचिकित्सितमारभ्यते । वात एव व्याधिरिति पक्षे विकृतश्च वातः सर्वांगैकरूपतामापन्नः विवि-धपीडाकरलाद्वातव्याधिरुच्यते । यदा वाताव्याधिरिति पक्ष-स्तदा वातात् दोषदूष्यसंमूर्च्छनविशेषरूपात् सर्वांगैकांग-रूपो व्याधिर्वातव्याधिरुच्यते । ज्वरादयस्तु यद्यपि वाता-दुत्पद्यन्ते तथापि ते दोषांतरेणापि वातं विना भवतीति कृत्वा नात्र शास्त्रे वातव्याधिशब्देनोच्यते । येऽपि चात्र कफपित्तावृतत्वाद्वाताद्विकाराः व्याधित्वेन वक्तव्याः तेऽति-प्रधानं वातं विना न भवतीति कृत्वा वातव्याधिरूपाः । एवम् यथा वातिकाश्च व्याधयः पृथक् चिकित्सयोच्यन्ते तथा पित्तजाः कफजाश्च चिकित्स्यतामिति न वाच्यम् । यतः पित्तकफकृतानां व्याधीनां न तथा प्राधान्यं यथा वात-जानाम् । तेन वातजानामेव पृथक् चिकित्सोच्यते । कफपित्तजानां तु अनाविच्छ्रितानां वमनविरेचनादिकफ-पित्तचिकित्सैव युक्तेति ज्ञेयम् । वायोः विकारं ज्ञापयितुं तत्स्वभावज्ञानं विना विकृतिविज्ञानस्य अपार्थक्यात् स्वभाव-मेव तावदाह—वायुरित्यादि । यद्यपि शरीरेन्द्रियसलात्म-संयोगमायुस्तथापि तादृशसंयोगप्रधानत्वाद्वायुरपि प्रकृतिरु-च्यते । एवं शरीराधारतया वायुरेव बलम् ॥ १ ॥

अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतौ स्थितः ।
 वायुः स्यात्सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ॥ २ ॥

हेतुत्वं दर्शयन्नाह—अव्याहतगतिः अपरित्यक्तस्वमार्गः स्थानस्थेति न विमार्गः । प्रकृतौ स्थित इति अक्षीणवृद्धः । वीतरोगेति निरोगः ॥ २ ॥

प्राणोदानसमानाख्यव्यानापानैः स पञ्चधा ।
 देहं तन्त्रयते सम्यक् स्थानेष्वव्याहतश्चरन् ॥ ३ ॥
 स्थानं प्राणस्य शीर्षोरःकर्णजिह्वाक्षिनासिकः ।
 धीवनक्षवथूद्गारश्वासाहारादि कर्म च ॥ ४ ॥
 उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च ।
 वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्जो बलवर्णादिकर्म च ॥ ५ ॥

स्वेददोषाम्बुवाहानि स्रोतांसि समधिष्ठितः ।
 अन्तरग्रेष्ठ पार्श्वस्थः समानोऽग्निबलप्रदः ॥ ६ ॥
 देहं व्याप्नोति सर्वं तु व्यानः शीघ्रगतिर्नृणाम् ।
 गतिप्रसरणाक्षेपनिमेषादिक्रिया सदा ॥ ७ ॥
 वृषणौ वस्ति मेढं च नाभ्यूरु वक्षणौ गुदम् ।
 अपानस्थानयन्त्रस्थः शुक्रमूत्रशकृत्क्रियः ॥ ८ ॥
 सृजत्यार्तवगमौ च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ते ।
 स्वकर्म कुर्वते देहो धार्यते तैरनामयः ॥ ९ ॥
 विमार्गस्था ह्ययुक्ता वा रोगैः स्वस्थानकर्मजैः ।
 शरीरं पीडयन्त्येते प्राणानाशु हरन्ति वा ॥ १० ॥
 सङ्ख्यामप्यतिवृत्तानां तज्ज्ञानां हि प्रधानतः ।
 अशीतिर्नखमेदाद्या रोगाः सूत्रे निदर्शिताः ॥ ११ ॥
 तानुच्यमानान्पर्यायैः सहेतूपक्रमान् शृणु ।
 केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानमेदात्तथावृतम् ॥ १२ ॥

प्राणोदानेत्यादिना व्यवहारार्थं संज्ञोपदर्शनपूर्वकं प्राणा-
 दीनां स्थानं कर्म चाह—देहं तन्त्रयतेइत्यादि । स्थानेष्विति
 वक्ष्यमाणान्मीयस्थानेषु । आहारादीन्त्र आदिग्रहणादन्न-
 विधारणानिःसरणादीनि गृह्यते । प्राणोदानयोर्यद्यपि समान-
 मुरःस्थानं तथापि कर्ममेदाद्भेद एव । यथैव एकगृहस्थित-
 मालाकारकुम्भकारयोः । प्रयतनं प्रयत्नः । ऊर्जः बलवर्ण-
 निष्पादनमुच्यते । स्वेददोषांबुवाहीनीत्यादौ स्वेदवाहीनि
 तथांबुवाहीनि च स्रोतांसि स्रोतोविमाने पृथगेवोक्तानि
 ज्ञेयानि । दोषवहानि च स्रोतांसि सर्वशरीरचरण्येव । उक्तं
 हि 'वातपित्तश्लेष्मणां पुनः सर्वशरीरचराणां स्रोतांसि
 आयतनभूतानि' ॥ गतीत्यादौ आदिशब्देन आकुञ्चनप्रसा-
 रणादीनां च ग्रहणम् । यत्रस्थेति वस्त्यादिगतः । सृजतीति
 निःसारयतीति यावत् । आर्तवगमौ च सृजतीति संबंधः ।
 एतानि कर्माणि यादृशाः कुर्वन्ति तदाह—युक्ता इति । अव्या-
 पन्नाः स्थानस्थिता इति यथोक्तस्थानस्थिताः । यस्मादेवंभूताः
 अतो देहो धार्यते । वातानां वैगुण्यं कर्माह—विमार्गस्था
 इत्यादि । स्वस्थानकर्मजैरिति यस्य वायोर्यत् स्थानमुक्तं
 तत्स्थानगतैः । तथा घृवनादि यद्वायोः कर्म उक्तम् तज्ज्ञैश्च
 रोगैः शरीरं पीडयन्ति । प्राणान् वातरोगेण हरन्ति च ।
 अत्र वायोरेव भूरिप्रधानरोगकर्तृतया मित्रचिकित्साप्रयोग-
 तया पंचमेदा उक्ताः । न पित्तकफयोः अनभिप्रयोजनत्वात् ।
 तथाहि तंत्रांतरे पित्तमपि पाचकरंजकसाधकालोचक-
 आजकमेदात्पंचविधमुक्तम् । तेषां च यथाक्रमं जठरहृदय-
 इष्टिलकूस्थानमुक्तम् । तथा श्लेष्मापि बोधक-श्लेषक-तर्पक-
 क्लेदक-रोचकमेदात्पंचविधः । तेषां च स्थानानि यथाक्रमं
 हृदया-माशय-जिह्वा-शिरः-संधयः कर्माणि च यथाक्रमं
 श्लेषणमवलंबनान्तर्क्लेदनरसबोधनाक्षितर्पणानि पृथगुक्तानि ।
 प्रकृतवातव्याधिक्यनायैव संख्यानिर्देशः । अशीतिरित्यादि
 सूत्रेति महारोगाध्याये । पर्यायैरिति संज्ञां च । कथं पुन-

स्तेऽशीतिनखमेदाद्या उपदिष्टाः । उच्यन्ते—केवलं वायु-
 मुद्दिश्य केचिदुक्तास्तथा चावृतं वातमुद्दिश्य केचिदुक्ताः ॥
 ॥ ३—१२ ॥

रूक्षशीताल्पलब्धव्यवायातिप्रजागरैः ।
 विषमादुपचाराच्च दोषासृक्खवणादपि ॥ १३ ॥
 लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टितैः ।
 धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥ १४ ॥
 दुःखशय्यासनात्क्रोधादिवास्वप्नाद्भयादपि ।
 वेगसन्धारणादामादभिधातादभोजनात् ।
 मर्माधाताद्भ्रजोष्ठाश्वशीघ्रयानावतंसनात् ॥ १५ ॥
 देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वाऽनिलो बली ।
 करोति विविधान्व्याधीन्सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्रितान् ॥ १६ ॥

रूक्षेत्यादिना संप्रति निदानमाह—विषमादुपचारा-
 दिति । उपचारवैरूप्यात् । दोषासृगित्यादौ दोषशब्देन पुरीष-
 मपि गृह्यते । अवतंसनं गजादिभ्यः पतनं । किंवा अवतं-
 सनं धातूनां कर्षणम् । रिक्तानीति तुच्छानि । स्नेहादिगुण-
 शून्यानीत्यर्थः ॥ १३—१६ ॥

अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतम् ।
 आत्मरूपं तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ॥ १७ ॥

अव्यक्तं लक्षणमित्यादिना पूर्वरूपमाह—अपायेति ।
 वायोश्चपलत्वेन वातव्याधीनां अपगतत्वमिव । लघुता च
 शरीरस्य । न सर्वथा वातलिंगाभावो येन प्रकृतलिंगानि
 संत्येव । अथवा वातलिंगानां लघुता ॥ १७ ॥

सङ्कोचः पर्वणां स्तम्भो मेदोऽस्थ्नां पर्वणामपि ।
 लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपृष्ठशिरोग्रहः ॥ १८ ॥
 खाड्यपाङ्गुल्यकुञ्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता ।
 गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता ॥ १९ ॥
 शिरोनासाक्षिजङ्घां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ।
 भेदस्तोदातिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ॥ २० ॥
 एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।
 हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकत् ॥ २१ ॥

कुपितानां कार्यमाह—शिरःप्रभृतीनां अंतःप्रवेशः ।
 अन्ये तु केशभूमिः स्फुटनं शंखललाटमेदश्च । नासाहुंडनं
 घ्राणनाशः । अक्षिहुंडनमक्षिव्युदासः । जनुहुंडनं वक्षोप-
 रोधः । ग्रीवाहुंडनं ग्रीवास्तम्भः । उक्तं हि—व्याधयस्ते तदा-
 त्वे तु लिंगानीष्टानि नामयोरिति । वातव्याधिविशेषे हेतु-
 स्थानविशेषः । उक्तं हि—प्रकुपितास्तु प्रकोपणविशेषान्
 दृष्यविशेषान् दृष्यन्ति ॥ १८—२१ ॥

तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।
 ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शः पार्श्वशूलं च मारुते ॥ २२ ॥
 सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जनम् ।
 वेदनभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ॥ २३ ॥

ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ।
जङ्घोरुत्रिकपातपृष्ठरोगशोषौ गुदे स्थिते ॥ २४ ॥
हृन्नाभिपाश्वोदररुक्त्वृणोद्गारविसूचिकाः ।
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चाशयस्थिते ॥ २५ ॥
पक्काशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलादोषौ करोति च ।
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ।
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्यादुष्टसमीरणः ॥ २६ ॥
त्वग्रूक्षा स्फुटिता गुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ।
आतन्यते सरागा च पर्वरुक् त्वक्स्थितेऽनिले ॥ २७ ॥
रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशताऽरुचिः ।
गात्रे चारुणि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ॥ २८ ॥

सर्वाङ्गकुपिते इति कृच्छ्रदेहकुपिते । गुदे इत्युत्तरगुदे ।
आतन्यते विस्तार्यते । भुक्तस्य स्तम्भ इति भुक्तस्तम्भः भुक्त-
वतो गात्रस्तम्भो भवतीति ॥ २२—२८ ॥

गुर्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं दण्डमुष्टिहतं तथा ।
सरुक् श्वसितमत्यर्थं मांसमेदोगतेऽनिले ॥ २९ ॥
मेदोऽस्थिपर्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ।
अस्वप्नः संतता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ॥ ३० ॥
क्षिप्रं मुञ्चति वध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ।
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ॥ ३१ ॥
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्यात्स्नायुगतोऽनिलः ।
बाह्याभ्यन्तरमायामं खल्लि कुञ्जत्वमेव च ॥ ३२ ॥

गुर्वङ्गोऽस्नायुना मांसमेदोगतलक्षणम् । तथा मेदोऽस्थि-
पर्वणामित्यादि अस्थिमज्जगयोः समानं लक्षणम् । समा-
नेऽपि लक्षणे विविधाशितपीतीयोक्तविशिष्टधातुलक्षणैर्विशेष
उच्येयः । संततेति सातुबंधा । क्षिप्रं मुञ्चति वध्नातीति
अवायकाले क्षिप्रं मुञ्चति वा चिरं धारयते । विकृत-
मित्यादिना विकारयुक्तं गर्भं जनयति । बाह्येत्यादिना स्नायु-
गतवातलक्षणत्वेनोक्तानि बहिरायामादीनि अग्रे वक्त-
व्यानि ॥ २९—३२ ॥

शरीरं मन्दरुक् शोफं शुष्यति स्पन्दतेऽपि वा ।
सुप्तास्तन्व्यो महत्यो वा शिरा वाते शिरागते ॥ ३३ ॥
वातपूर्णदृतिस्पर्शः शोथः सन्धिगतोऽनिले ।
प्रसारणाकुञ्चनयोरप्रवृत्तिः सवेदना ॥ ३४ ॥
मंदरुक्शोफमिति मंदरुजं मंदशोफं च । सुप्ता इति
निःस्पंदाः ॥ ३३—३४ ॥

अतिवृद्धः शरीरार्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
यदा तदोपशोष्यासृग्वाहुं पादं च जातु च ॥ ३५ ॥
तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्थं मुखं जिह्वं करोति च ।
वक्त्रीकरोति नासामूललाटाक्षिह्नूस्तथा ॥ ३६ ॥
ततो वक्रं वज्रत्यास्ये भोजनं वक्रनासिकम् ।
स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्षवथुश्च निवृह्यते ॥ ३७ ॥

दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ताऽवला सज्जति चास्य वाक्
दन्ताश्चलन्ति बाध्येते श्रवणौ भिद्यते स्वरः ॥ ३८ ॥
पादहस्ताक्षिजङ्घोरुशङ्खश्रवणगण्डरुक् ।
अर्धे तस्मिन्मुखार्धे वा केवले स्यात्तद्वर्दितम् ॥ ३९ ॥

इदानीमतिवलान् वातविकारानभिधातुमुद्यतोऽर्दितमाह—
अतिवृद्धेत्यादि । अतिग्रहेण वायोर्वलवलम् । उग्रकुपि-
तलमाह—एकमिति । वामं दक्षिणं वा संकोचयति ।
भोजनमिति न समं मुखेन खादति किंतु वक्त्रैकदेशेन ।
रीनेति अगंभीरा जिह्वेति कुटिला, समुत्क्षिप्तेति निःसारिता ।
बाध्येते श्रवणौ यद्यपि एकपार्श्वश्रयो विकारोऽयं तथापि
प्रभावात्कर्णयोर्वाधा भवति । केवलेति अर्धे एव । ननु
देहार्धव्यापित्वं अर्दितस्य तदार्दितेन अर्धागेन च को
मेदः । ब्रूमः—अर्दितेऽरोगितया सर्वकालं भवति अर्धागं
तु व्याप्त्या भवति । उक्तं हि—‘सुस्थः स्यादर्दितायानां मुहु-
वैर्गैर्गैरिति । किंवा यथोक्तविशिष्टत्वादर्दितः अर्धागे तु
नैतानि सर्वाणि भवंति ॥ ३५—३९ ॥

मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते ।
मन्यास्तम्भं तदा कुर्यादन्तरायामसंज्ञितम् ॥ ४० ॥
अन्तरायस्यते ग्रीवा मन्या च स्तम्भ्यते भृशम् ।
दन्तानां दंशनं लाला पृष्ठाक्षेपः शिरोग्रहः ॥ ४१ ॥
जृम्भा वदनसङ्गाश्चाप्यन्तरायामलक्षणम् ।
इत्युक्तस्त्वन्तरायामो बहिरायाम उच्यते ॥ ४२ ॥

मन्येत्यादि अन्तरायाममाह । अन्तः यदा नाडी प्रपद्यते
मन्यासंबद्धा एव शिराः यदि अन्तः प्रपद्यत इत्यर्थः । अन्त-
रायामसंज्ञितमिति एवंविधो मन्यास्तम्भः अन्तरायाम
उच्यते । अपरस्तु मन्यास्तम्भो वक्ष्यमाणबहिरायाम इति
वक्तव्यः । तत्रांतरे तु मन्यास्तम्भः आयामयोः पूर्वरूपत्वे-
नोक्तः । अन्तः आयाम्यत इति अन्तः आकृष्यते ॥
॥ ४०—४२ ॥

पृष्ठमन्याश्रिता बाह्याः शोषयित्वा शिरावलीः ।
श्रितः कुर्याद्धनुस्तम्भं बहिरायामसंज्ञकम् ॥ ४३ ॥
चापवन्नभ्यमानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः ।
उर उत्क्षिप्यते मन्या स्तब्धा ग्रीवा च मृद्यते ॥ ४४ ॥
दन्तानां दंशनं जृम्भा लालास्त्रावश्च वाग्रहः ।
जातवेगो निहन्त्येष वैकल्यं वा प्रयच्छति ॥ ४५ ॥

पृष्ठमन्याश्रिता इति पृष्ठानुगतमन्यासंबंधाः । बाह्या इति
शिराविशेषणम् । बाह्याश्च शिराः पृष्ठगता एव । केचित्तु
पृष्ठमन्याश्रिता इति वातविशेषणं पठन्ति । पृष्ठतो नियत
इति पृष्ठं प्रति आकृष्यते । जातवेगेति अतिवेगः । एतौ
च यामौ खल्वीं कुञ्जत्वं सर्वैकांगत्वं कुर्यात् । स्नायुगतेति
स्नायुगतोऽनिल इत्यनेन स्नायुगतानिलजन्यायुक्तौ । इहच
शिरापातवातजन्यत्वेनोक्तौ तेनोभयवचनात् एतावायामौ

शिरान्नायुगतवातजन्यावेव भवतः । उक्तं हि अन्यत्र—
महाहेतु बली वायुः शिराः स्नायवः कण्डराः शिराः मन्या-
पृष्ठाभिता बाह्याः संशोष्यायामयेद्वहिरिति ॥ ४३—४५ ॥

हनुमूले स्थिते बन्धात्संस्त्रयत्यनिलो हनुम् ।
विवृतास्यत्वमथवा कुर्यात्संवृतमाननम् ॥ ४६ ॥
हनुग्रहं च संस्तभ्य हनुसंवृतवक्रताम् ।
हनुमूले स्थितो वायुः करोति बहुकष्टदम् ॥ ४७ ॥

हनुस्तंभसंकोचयोर्लक्षणं हनुमूलस्थित इत्यादि । संस्य-
तीति विवर्तयति । विवृतास्यत्वमथवा शब्देन संवृतवक्रतां
पाक्षिकीं चापेक्षते । संस्तभ्येति निश्चलं कृत्वा संवृतमु-
खतां करोति । एतद्वयमपि हनुस्तंभे एव ॥ ४६—४७ ॥

मुहुराक्षिपति क्रुद्धो गात्राण्याक्षेपकोऽनिलः ।
पाणिपादं च संशोष्य शिराः सन्नायुकण्डराः ॥ ४८ ॥
पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्नाति मारुतः ।
दण्डवत्स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥ ४९ ॥
स्वस्थः स्यादर्दिताद्यानां मुहुर्वेगागमे गते ।
पीड्यते पीडनैस्तैर्भिषगोतान् विवर्जयेत् ॥ ५० ॥

मुहुरित्यादि आक्षेपलक्षणम् । पाणिपादं च संशो-
ष्येत्यादि आक्षेपकसंप्राप्तिकथनम् । पाणिपादशिर इत्यादि
दण्डकलक्षणम् । अर्दितादीनां दण्डकांतानां समानं रूप-
माह—स्वस्थः स्यादित्यादि । अर्दितहनुस्तंभादिषु मुहुर्मुहुर्वे-
गित्वं दृश्यते तदर्दितांतर्गतमेव ज्ञेयम् ॥ ४८—५० ॥

हत्वैकं मारुतः पक्षं दक्षिणं वाममेव वा ।
कुर्याच्चैष्टानिवृत्तिं हि रुजं वाक्स्तम्भमेव च ॥ ५१ ॥
गृहीत्वा वा शरीरार्धं शिराः स्नायुं विशोष्य च ।
पादं संकोचयत्येकं हस्तं वा तोदशूलनुत् ॥ ५२ ॥
एकाङ्गरोगं तं विद्यात्सर्वाङ्गं सर्वदेहजम् ।
स्फिक्पूर्वाकटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात् ॥ ५३ ॥
गृध्रसीः स्तम्भरुक्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ।
वाताद्वातकफात्तन्द्रा गौरवारोचकान्विता ॥ ५४ ॥
खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोदनी ।
स्थानानामनुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्दिशेत् ॥ ५५ ॥

हत्वैकमित्यादि पक्षवधलक्षणम् । गृहीत्वाधमित्यादि
एकाङ्गलक्षणम् । सर्वाङ्गं सर्वदेहजमिति सर्वाङ्गलक्षणम् ।
स्फिक्पूर्वैत्यादि । प्रथमं स्फिक् स्तंभरुक्तोदैर्गृह्णाति ।
पश्चात् कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं गृह्णाति सा गृध्रसी
वातात् । वातकफात् सा पूर्वोक्तलक्षणा सती तंद्रेत्यभिधेया
भवति । एवं गृध्रसीद्वयं यत् द्वे गृध्रस्यौ वातात् वात-
कफादे इत्यनेनोक्ते अपि विवृते भवतः । अनुक्तानां परि-
ग्रहार्थमाह—स्थानानामित्यादि । शेषान् अनुरूपैर्लिङ्गैः मेद-
शलादिभिः निर्दिशेदिति ज्ञेयम् । केचित् स्थानानामनुरूपैरिति

पठन्ति । तत्र नखमेदस्थानानुरूपं च लिङ्गं नखस्फुटनरूपं
भवति । एवं चापरवातविकारेष्वपि महारोगोक्तेषु स्थाना-
नुरूपं लिङ्गमनुसर्तव्यम् ॥ ५१—५५ ॥

सर्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ।
वायोर्धानुक्षयात्कोपो मार्गस्यावरणेन च ॥ ५६ ॥
वातपित्तकफा देहे सर्वोतोऽनुसारिणः ।
वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद्भयोस्तत्राप्युदीरणः ॥ ५७ ॥
कुपितस्तौ समुद्भूय तत्र तत्राक्षिपन् गदान् ।
करोत्यावृतमार्गत्वाद्रसादींश्चोपशोषयन् ॥ ५८ ॥

वातस्य पित्तादिसंसर्गं ज्ञापयन्नाह—सर्वेष्वित्यादि । पित्त-
जैरिति पित्तकफरक्तादिभिः । अथावृतस्य वायोः कथं कुपि-
तत्वं भवति भवतु मार्गरोधात् वातकोपः । आवरणेन तु
पित्तेन कफेन वातकोपनस्य कथं संभवो भवतीत्याह—
वातपित्तेत्यादि । तृतीयमेलके वायोः प्राधान्यमाह—सूक्ष्म-
त्वादिति । सूक्ष्ममार्गानुसारितया प्रेरकत्वात् । तस्मात्
त्रिष्वपि दोषेषु वायुरेव उक्तन्यायेन प्रधानं अतः कुपितः
पित्तकफौ समुदीर्य ताभ्यामावृतमार्गोऽपि तत्रतत्र प्रदेशे
गदान्करोति । तथा रसादींश्च तत्रतत्र क्षिपन् संशोषयेत् ॥
॥ ५६—५८ ॥

लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमः क्लमः ।
कङ्गमल्लवणोष्णैश्च विदाहः शीतकामिता ॥ ५९ ॥
शीतगौरवशूलानि कङ्गाद्युपशयोऽधिकम् ।
लङ्घनायासरुक्षोष्णकामिता च कफावृते ॥ ६० ॥
रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसान्तरयोर्भृशम् ।
भवेत्सरागः श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ॥ ६१ ॥
कठिनाश्च विवर्णाश्च पिडकाः श्वयथुस्तथा ।
हर्षः पिपीलिकानां च संचार इव मांसगे ॥ ६२ ॥
चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफोऽङ्गेष्वरुचिस्तथा ।
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसावृतः ॥ ६३ ॥
स्पर्शमस्थ्यावृते तूष्णं पीडनं चाभिनन्दति ।
संभज्यते सीदति च सूचीभिरिव तुद्यते ॥ ६४ ॥
मज्जावृते विनामः स्याज्जम्भणं परिवेष्टनम् ।
शूलं तु पीड्यमाने च पाणिभ्यां लभते सुखम् ॥ ६५ ॥
शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वं च शुक्रगे ।
भुक्ते कुक्षौ च रुज्जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ॥ ६६ ॥
मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं वस्तौ मूत्रावृतेऽनिले ।
वर्चोवृते विबन्धोऽधः स्वे स्थाने परिक्रान्तति ॥ ६७ ॥
व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ।
चिरात्पीडितमन्येन दुःखं शुष्कं शकृत्सृजेत् ॥ ६८ ॥
श्रोणीविक्षणपृष्ठेषु रुग्विलोमश्च मारुतः ।
अस्वस्थं हृदयं चैव वर्चसात्त्वावृतेऽनिले ॥ ६९ ॥
सन्धिच्युतिर्हनुस्तम्भः कुञ्चनं कुब्जतादितम् ।

पक्षाघातोऽङ्गसंशोषः पङ्क्तुत्वं खण्डवातता ॥ ७० ॥
स्तम्भनं चाढ्यवातश्च रोगा मज्जास्थिगाश्च ये ।
एते स्थानस्य गांभीर्याद्यत्नात्सिध्यन्ति वा न वा
नवान्वलवतां त्वेतान्साधयेन्निरुपद्रवान् ।

आवरणकृतं वातकोपं दर्शयित्वा आवरणविशेषकृतं
लिंगमाह—पित्तावृतेत्यादि । काट्याद्युपशय इति । कटूष्णादि-
कफविपरीतैरुपशयः । अधिकमिति
मांसेति मांसावृते मांसगतस्य रक्तादिगतस्य च वातस्य
लक्षणमुच्यते । आढ्यवातेति आयुर्वेदसंज्ञाम् । मेदसा
आवृतवातस्य । स्वस्थानेति पक्षाशये । परिकृतंति परिकर्ति-
कां जनयति । साध्यासाध्यविभागा इति सकृच्छ्र इत्यादि ।
अत्र कुञ्जलपंगुलादयो यद्यपि साक्षान्न प्रपञ्चितास्तथापि
विशेषदोषेणैव तल्लक्षणं ज्ञेयम् । खण्डवातता गुल्फवातता
किंवा संनिपातवातः । मज्जास्थिगा इति । मज्जास्थिगतवातजन्या
इत्यर्थः । स्थानस्य गांभीर्यादिति गंभीरस्थानाश्रितत्वात् ।
अन्ये तु गांभीर्यलमाहुः । वैद्यस्तु नावश्यं सर्वत्र अव्याहत-
ज्ञानो भवति । तेन संशयाभिधानमिति ज्ञेयम् । नवानामप्येषां
निरुपद्रवतया साध्यतामाह—नवानित्यादि । उपद्रवांश्चात्र
शङ्काग्रहितयानुक्तापि सामान्योपलक्षणयुक्ता एव केचित्
गदा विज्ञेयाः । किंवा अध्यायशेषे हृद्रोगविद्रधीत्यादिना
वक्ष्यमाणा उपद्रवा ज्ञेयाः ॥ ५९—७१ ॥

क्रियामतः सिद्धतमां वातरोगापहं शृणु ॥ ७२ ॥
केवलं निरुपस्तम्भमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
वायुं सर्पिर्वसातैलमज्जपानैर्नरं ततः ॥ ७३ ॥
स्नेहकान्तं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत्पुनः ।
यूषैर्ग्राम्याम्बुजानूपै रसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥ ७४ ॥
पायसैः कृशैरम्ललवणैः सानुवासनैः ।
नाचनैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धं स्वेदयेत्ततः ॥ ७५ ॥
स्वभ्यक्तस्नेहसंयुक्तैर्नाडीप्रस्तरसङ्करैः ।
तथान्यैर्विविधैः स्वेदैर्यथायोगमुपाचरेत् ॥ ७६ ॥

अवसरप्राप्तां क्रियामाह—क्रियामत इत्यादि । केवल-
मित्यादौ । केवलमिति असंसृष्टम् । निरुपस्तंभमित्यनावृतं ।
कैः स्नेहैः कथंचोपाचरेदित्याह—सर्पिर्वसातैलमज्जपानै-
रिति । स्नेहपानानंतरं कर्तव्यमाह—नरं ततः स्नेहकान्त-
मित्यादि । स्नेहपानोद्विग्नं समाश्वास्येति विभ्रमयित्वा-
स्नेहयेदिति तर्पणैः । पानैरित्यत्र यावदित्यादि अनुवर्तते ।
अन्यैरिति कुटीमेदस्वेदादिभिः । यथायोगमिति सर्वथा
स्नेहपूर्वकस्वेदम् ॥ ७२—७६ ॥

स्नेहार्द्रं स्विन्नमङ्गं तु वक्रं स्तब्धमथापि वा ।
शनैर्नैर्मथितुं शक्यं यथेष्टं शुष्कदारुवत् ॥ ७७ ॥
हर्षतोदरुगायासशोथस्तम्भग्रहादयः ।
स्विन्नस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्दवं चोपजायते ॥ ७८ ॥

स्नेहश्च धातुसंशुष्कान्पुष्णात्याशु प्रयोजितः ।
बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणांश्चाप्यभिवर्धयेत् ॥ ७९ ॥
असकृत् पुनः स्नेहैः स्वेदैश्चाप्युपपादयेत् ।
तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ॥ ८० ॥

स्नेहपूर्वकस्वेदगुणमाह—स्नेहार्द्रं स्विन्नमित्यादि । स्वे-
दाध्याये स्नेहपूर्वप्रयुक्तेन उक्तोऽपि अयं स्नेहपूर्वकः स्नेहगुणः
पुनः प्रकरणागतत्वादुच्यते । आशुयोजितमित्यत्र पुष्णाती-
त्यनेन संवध्यते । अनिलामयाः न तिष्ठन्ति । न स्थायिनो
भवन्तीत्यर्थः ॥ ७७—८० ॥

यद्यनेन सदोषत्वात्कर्मणा न प्रशाम्यति ।
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैरौषधैस्तं विशोधयेत् ॥ ८१ ॥
घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ।
पयसैरण्डतैलं वा पिबेदोषहरं शिवम् ॥ ८२ ॥
स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ।
स्रोतो बद्धानिलं रुन्ध्यात्तस्मात्तमनुलोमयेत् ॥ ८३ ॥

यद्यनेन सदोषत्वादित्यादि । अत्र केवलो निरुपस्तंभः
वायुः चिकित्सत्वेनाधिकृतः । सः दोषमुपपन्नः कर्मणा न
प्रशाम्यति तेनोक्तस्य कर्मणोऽपि तत्राशुद्धिः मलजन-
कत्वात् । वक्ष्यति हि 'स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि
मलश्चितः', इति किंवा सदोषत्वादित्यनेन उत्तरकालीनं वायोः
संशमनमुच्यते । असंसृष्टत्वं च यदुक्तं तदुपक्रमारंभकाले
ज्ञेयं । सदोषत्वं च स्नेहप्रयोगेणानुपशये ज्ञेयम् । संशोधन-
करणे च हेतुः शमनमेवोत्तरकालीनं कुतो भवतीत्याह—
स्निग्धेत्यादि ॥ ८१—८३ ॥

दुर्बलोऽयो विरेच्यः स्यात्तं निरुहैरुपाचरेत् ।
पाचनैर्दीपनीयैर्वा भोज्यैर्वा तद्युतैर्नरम् ॥ ८४ ॥
शुद्धस्य चोत्थिते चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ।
स्वाद्वम्ललवणस्निग्धैराहारैः सततं पुनः ॥ ८५ ॥
नाचनैर्धूमपानैश्च सर्वानेवोपपादयेत् ।
इति सामान्यतः प्रोक्तं वातरोगचिकित्सितम् ।
विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते क्षारं पिबेन्नरः ॥ ८६ ॥
पाचनैर्दीपनीयैस्तैरम्लैर्वा पाचयेन्मलान् ।
गुदपक्षाशयस्थे तु कर्मोदावर्तनुद्धितम् ॥ ८७ ॥
आमाशयस्थे शुद्धस्य यथा दोषहराः क्रियाः ।
सर्वाङ्गकुपितेऽभ्यङ्गो वस्तयः सानुवासनाः ॥ ८८ ॥

दुर्बलो योऽविरेच्येति दुर्बलप्रकर्षेण अविरेच्य इत्यर्थः ।
अल्यर्थं दुर्बलतायां विधिमाह—पाचनैर्दीपनीयैरिति । यथा
पाचनैः तथा नास्थायिजीर्णं इत्यादौ अपि दुर्बलः पठितः ।
पाचनं किञ्चिदीपनं यथा पटोलं दीपनं, किञ्चित् पाचनं
यथा त्रिफला । उक्तं हि सुश्रुते—'त्रिफला कफपित्तासमेह-
कुष्ठविनाशिनी । चक्षुष्या दीपनी चेति । तथा पाचनैरित्यस्य
दीपनैरिति विशेषणं कृतं । भोज्यैर्वा तद्युतैरिति पाचनदीपन

संयुक्तैर्मोज्यैः । उत्थिते चाग्रो इति दीप्ते बहौ । स्थानविशेषेण क्रियाविशेषमाह—विशेषतस्त्विद्यादिना । अधोनाभेः शस्यते चावपीडकमित्यन्तेन क्षारं यवक्षारं किंवा क्षारमिति ग्रहण्यादिनिर्दिष्टं दीपनक्षारं उदावर्तनुत्कर्म त्रिमर्माये तं तैलशीतज्वरनाशनोक्तमित्यादिनोक्तं ज्ञेयम् ॥ ८४—८८ ॥

स्वेदाभ्यङ्गा निवातानि हृद्यं चान्नं त्वगाश्रिते ।
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥ ८९
विरेको मांसमेदःस्थे निरूहाः शमनानि च ।
बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥ ९० ॥
हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ।
विवद्धमार्गं दृष्ट्वा वा शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ॥ ९१ ॥
विरिक्तप्रतिभुक्तस्य पूर्वोक्तां कारयेत्क्रियाम् ।
गर्भे शुष्के तु वातेन बलानां चापि शुष्यताम् ॥ ९२
सिताकाशमर्यमधुकैर्हितमुत्थापने पयः ।
हृदि प्रकुपिते सिद्धमंशुमत्या पयो हितम् ॥ ९३ ॥

स्वेदा इत्यादि लग्नतानिलचिकित्सितम् । ग्रहर्षो मनोहर्ष-
णम् । विरेचनानंतरं प्रतिभोजिनः विरिक्तप्रतिभुक्तस्य ।
पूर्वोक्तमिति शुक्रजननहर्षिणीं क्रियां सितादिभिः सिद्धं
पयो हितम् । अंशुमती शालपर्णी ॥ ८९—९३ ॥

मत्स्यान्नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान्विल्वशलादुभिः ।
वायुना वेष्ट्यमाने तु गात्रे स्यादुपनाहनम् ॥ ९४ ॥
तैलं संकुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ।
बाहुशीर्षगते नस्यं पानं चौत्तरभक्तिकम् ॥ ९५ ॥

मत्स्या इति नाभिप्रदेशे कुपिते वाते विल्वशलादुभिः
सिद्धा देयाः । नाभिप्रदेशे वातस्य कोपोऽनुक्तोऽपि तत्र-
भवशलादिभिरिव ज्ञेयम् । वेष्ट्यमान इति अवमोच्यमाने ।
उपनाहनं च वातहरद्रव्यैरेव कर्तव्यम् । नस्ये पाने च
उक्तमाषसैन्धवसाधितमेव तैलं । अत्र च माषस्य काथः
सैन्धवस्य कल्कः ॥ ९४—९५ ॥

व्रस्तिकर्म त्वधो नाभेः शस्यते चावपीडकः ।
अर्दिते नावनं मूर्ध्नि तैलं तर्पणमेव च ।
नाडीस्वेदोपनाहाश्चाप्यानूपपिशितैर्हिताः ॥ ९६ ॥
स्वेदनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ।
अन्तरा कण्डराङ्गुल्योः शिरावस्यन्निकर्म च ॥ ९७ ॥

अर्दितादिचिकित्सामाह—अर्दितेत्यादि । तर्पणमित्यादिनावन-
विशेषम् । अन्तराकण्डराङ्गुल्योरिति कण्डराङ्गुल्योर्मध्ये
शिराव्यधनं कर्तव्यम् ॥ ९६—९७ ॥

गृध्रसीषु प्रयुजीत खल्ल्यां तूष्णोपनाहनम् ।
पायसैः कृशरैश्चैव शस्तं तैलघृतान्वितैः ॥ ९८ ॥
व्यात्तानने हतुं स्विन्नमङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च ।
प्रदेशिनीभ्यां चोन्नास्य चिब्रकोन्नामनं हितम् ॥ ९९ ॥

खस्तां सङ्गमयेत्स्थानं स्तब्धां स्विन्नां विनामयेत् ।
प्रत्येकं स्थानदूष्यादिक्रियावैशेष्यमाचरेत् ॥ १०० ॥

गृध्रसीष्विति बहुवचनं व्याधिमेदतया गदितं । व्यात्तानन-
मिति विवृतास्यं । प्रदेशिनी अङ्गुष्ठानन्तराङ्गुली । अनुक्तविशेष-
चिकित्साग्रहणार्थमाह—प्रत्येकमित्यादि । स्थानं पक्षाशयादि
दूष्यं रसरक्तादि । आदिग्रहणात् आवरणग्रहणं । स्थानदूष्या-
पेक्षः क्रियाविशेषस्तु कोष्ठस्थ इत्यनेनैवोक्तः ॥ ९८—१०० ॥

सर्पिस्तैलवसामज्जसेकाभ्यञ्जनवस्तयः ।
स्निग्धाः स्वेदा निवातं च स्थानं प्रावरणानि च ॥ १०१
रसाः पयांसि भोज्यानि स्वाद्वस्त्वलवणानि च ।
बृंहणं यच्च तत्सर्वं प्रशस्तं वातारोगिणाम् ॥ १०२ ॥
सर्वविकारशमनं चिकित्सितमाह—सर्पिस्तैलमित्यादि ॥
॥ १०१—१०२ ॥

बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ।
अजशीर्षाम्बुजानूपमांसादपिशितैः पृथक् ॥ १०३ ॥
साधयित्वा रसान्निग्धान्दध्यम्लव्योषसंस्कृतान्
भोजयेद्वातरोगार्तं तैर्व्यक्तलवणैर्नरम् ॥ १०४ ॥
एतैरेवोपनाहांश्च पिशितैः संप्रकल्पयेत् ।
घृततैलयुतैः साम्लैः क्षुण्णस्विन्नैरनस्थिभिः ॥ १०५
पत्रोक्ताथपयस्तैलद्रोण्यः स्युरवगाहने ।
स्वभ्यक्तानां प्रशस्यन्ते सेकाश्चानिलरोगिणाम् ॥ १०६
आनूपौदकमांसानि दशमूलं शतावरीम् ।
कुलत्थान्वदरान्माषांस्तिलान्प्राक्षां यवान्वलाम् ।
वसादध्यारनालाम्लैः सह कुम्भ्यां विपाचयेत्
नाडीस्वेदं प्रयुजीत पिष्टैश्चैवोपनाहनम् ।
तैश्च सिद्धं घृतं तैलमभ्यङ्गः पानमेव च ॥ १०८ ॥
मुस्तं किण्वं तिलाः कुष्ठं सुराहं लवणं नतम् ।
दधि क्षीरचतुःस्नेहैः सिद्धं स्यादुपनाहनम् ॥ १०९ ॥
उत्कारिकावेसवारक्षीरमाषतिलोदनैः ।
परण्डबीजगोधूमयवकोलस्थिरादिभिः ॥ ११० ॥
सस्नेहैः सरजं गात्रमालिप्य बहुलं मिषक् ।
परण्डपत्रैः प्रच्छाद्य रात्रौ कल्ये विमोक्षयेत् ॥ १११
क्षीराम्बुना ततः सिक्तं पुनश्चैवोपनाहितम् ।
मुश्चेद्रात्रौ दिवाबद्धं चर्ममिश्रं सलोमभिः ॥ ११२ ॥

बलाया इत्यादौ बलापृथक्शब्दः । बलादीनां रसाः
साधनद्रव्याणि । अजशीर्षादयश्चत्वारः साध्याः । एवं द्वादश
रसा भवन्ति । कल्येति प्रभाते ॥ १०३—११२ ॥

फलानां तैलयोनीनामम्लपिष्टान्सुशीतलान् ।
प्रदेहानुपनाहांश्च गन्धैर्वातहरैरपि ।
पायसैः कृशरैश्चैव कारयेत्स्नेहसंयुतैः ॥ ११३ ॥
रुक्मशुद्धानिलार्तानामतः स्नेहान्प्रवक्ष्यते ।

विविधान्विविधव्याधिप्रशमायामृतोपमान् ॥११४॥
 द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान्दशमूलाच्चतुष्पलान् ।
 यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥११५॥
 पादशेषे रसे पिष्टैर्जीवनीयैः सशर्करैः ।
 तथा खर्जूरकाश्मर्यद्राक्षावदरफलगुभिः ॥ ११६ ॥
 सक्षीरैः सर्पिषः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ।
 निरत्ययः प्रयोक्तव्यः पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ॥ ११७ ॥
 चित्रकं नागरं रास्नां पौष्करं पिप्पलीं शटीम् ।
 पिष्ट्वा विपाचयेत्सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ११८ ॥
 बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।
 तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्य मूर्धगतेऽनिले ॥ ११९ ॥
 ग्राम्यान्पौदकानां तु भित्वास्थीनि पचेज्जले ।
 तं स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥ १२० ॥
 जीवकर्षभकास्फोता विदारीकपिकच्छुभिः ।
 वातघ्नैर्जीवनीयैश्च कल्कैर्द्विर्क्षीरभागिकम् ॥ १२१ ॥
 तत्सिद्धं नाचनाभ्यङ्गात्तथा पानानुवासनात् ।
 शिरापर्वास्थिकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मारुतम् ॥ १२२ ॥
 ये स्युः प्रक्षीणमज्ज्ञानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये ।
 बलपुष्टिकरं तेषामेतत्स्यादमृतोपमम् ॥ १२३ ॥

फलानां तैलयोनीनामिति तिलातस्यादीनां । प्रदेहानुप-
 नाहान्वित्यत्र प्रदेहः उपनाहापेक्षया तनुर्लघुः । गन्धैरित्यनुवाचैः
 शुद्धेत्यादौ शुद्धानिलार्ताः केवलवातपीडिताः । घृतमण्डः
 घृतस्योपरितनो भागः । शुक्तिरर्धपलं ॥ ११३—१२३ ॥
 तद्वत्सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्मचुलूकजाः ।
 प्रत्यग्रा विधिनानेन नस्यपानेषु शस्यते ॥ १२४ ॥
 प्रस्थः स्यान्निफलायास्तु कुलत्थकुडवद्रयम् ।
 कृष्णगन्धात्वगाढकयोः पृथक् पञ्चपलं भवेत् ॥ १२५ ॥
 रास्नाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम् ।
 जलद्रोणे पचेत्पादशेषे प्रस्थोन्मितं पृथक् ॥ १२६ ॥
 सुरारनालदध्यम्लसौवीरकतुषोदकम् ।
 कोलदाडिमवृक्षाम्लरसं तैलं वसां घृतम् ॥ १२७ ॥
 मज्जनं च पयश्चैव जीवनीयपलानि षट् ।
 कल्कं दत्वा महास्नेहं सम्यगेन विपाचयेत् ॥ १२८ ॥
 शिरामज्जास्थिगो वाते सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु ।
 वेपनाक्षेपशूलेषु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ १२९ ॥
 निर्गुण्ड्या मूलपत्राभ्यां गृहीत्वा स्वरसं ततः ।
 तेन सिद्धं समं तैलं नाडीकुष्ठानिलार्तिषु ॥ १३० ॥
 हितं पामापचीनां च पानाभ्यञ्जनपूरणम् ।
 कार्पासास्थिकुलत्थानां रसे सिद्धं च वातनुत् ॥ १३१ ॥
 तद्वत्सिद्धेति बलाबिल्वशृतक्षीरसिद्धा । चुलूकी शिशु-
 मारः । प्रत्यग्रेति नस्यपानेष्विति नस्येषु पानेषु योजयेत् ॥
 कृष्णगन्धालगू शोभांजनलक्ष् । महास्नेहमिति चतुःशेह

तेन सिद्धं तैलमित्यत्र सममिति निर्गुण्डीरससमं । नाडी-
 व्रणः अपची च हन्वस्थिकक्षादिदेशभवा ॥ १२४—१३१ ॥
 मूलकस्वरसे क्षीरसमे स्थाप्यं ज्यहं दधि ।
 तस्याम्लस्य त्रिभिः प्रस्थैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १३२ ॥
 यद्यथाहशर्करारास्नालवणार्द्रकनागरैः ।
 सुपिष्टैः पालिकैः पानात्तदभ्यङ्गाच्च वातनुत् ॥ १३३ ॥
 मूलकस्वरसेत्यादौ मूलकस्वरसे समक्षीरे दधि स्थाप्यं ।
 तस्याम्लस्येति मूलरसाद्यम्लतां गतस्य । अत्रच त्रिभिः
 प्रस्थैरिति वचनात् मूलकरसादीनां प्रत्येकं प्रस्थमानत्वं ।
 उक्तं हि जतूकर्णे 'विपचेत् दधिमूलकरसपयसा' इत्यादि ॥
 ॥ १३२—१३३ ॥
 पञ्चमूलकषायेण पिण्याकं बहुवार्षिकम् ।
 पक्त्वा तस्य रसं पूत्वा तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १३४ ॥
 पयसाष्टगुणेनैतत्सर्ववातविकारनुत् ।
 संसृष्टे श्लेष्मणा चैतद्वाते शस्तं विशेषतः ॥ १३५ ॥
 यवकोलकुलत्थानां श्रेयस्याः शुष्कमूलकात् ।
 बिल्वान्नाज्जलिमेकैकं द्रवैरम्लैर्विपाचयेत् ॥ १३६ ॥
 तेन तैलं कषायेण फलाम्लैः कटुभिस्तथा ।
 पिष्टैः सिद्धं महावातैरार्तः शीते प्रयोजयेत् ॥ १३७ ॥
 सर्ववातविकाराणां तैलान्यन्यान्यतः शृणु ।
 चतुष्प्रयोगाण्यायुष्यबलवर्णकराणि च ॥ १३८ ॥
 रजःशुक्रप्रदोषघ्नान्यपत्यजननानि च ।
 निरत्ययानि सिद्धानि सर्वदोषहराणि च ॥ १३९ ॥
 सहाचरतुलायाश्च रसे तैलाढकं पचेत् ।
 मूलकल्कादशपलं पक्त्वा क्षीरे चतुर्गुणम् ॥ १४० ॥
 सिद्धेऽस्मिञ्छर्कराचूर्णादष्टादशपलं मिषक् ।
 विनीय दारुणेष्वेतद्वातव्याधिषु योजयेत् ॥ १४१ ॥
 श्वदंष्ट्रास्वरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ।
 षट्पलं शृङ्गवेरस्य गुडस्याष्टपलं तथा ॥ १४२ ॥
 तैलप्रस्थं विपक्वं तैर्दद्यात्सर्वानिलार्तिषु ।
 जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः प्रशस्यते ॥ १४३ ॥
 बलाशतं गुडच्याश्च पादं रास्नाष्टभागिकम् ।
 जलाढकशते पक्त्वा दशभागस्थिते रसे ॥ १४४ ॥
 दधिमस्तिष्कानिर्यासशुक्तैस्तैलाढकं समैः ।
 पचेत्साजपयोऽर्धांशैः कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ॥ १४५ ॥
 शटीसरलदावेलामज्जिष्टागुरुचन्दनैः ।
 पद्मकातिविषामुस्तस्यपणीहरेणुभिः ॥ १४६ ॥
 यद्यथाहसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः ।
 पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकोषकैः ॥ १४७ ॥
 स्पृक्काकुङ्कुमशैलेयजातीकटुफलाम्बुभिः ।
 त्वक्कुन्दुरुककपूरतुरुक्कश्रीनिवासकैः ॥ १४८ ॥
 लवङ्गनखककोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः ।
 स्यौण्यतगराध्यामवचामदनपल्लवैः ॥ १४९ ॥

सनागकेशरैः सिद्धे क्षिपेच्चात्रावतारिते ।
पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत्प्रयोजयेत् ॥ १५० ॥
श्वासं कासं ज्वरं हिकां छर्दिं गुल्मान्क्षतं क्षयम् ।
प्लीहशोषापसमारमलक्ष्मीं च प्रणाशयेत् ॥ १५१ ॥
बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम् ।
अग्निवेशाय गुरुणा कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ १५२ ॥
इति बलातैलम् ।

पञ्चमूलकषायेत्यादौ पञ्चमूलीकषायं तथा पिण्याककथितं
जलं च पृथक् देयमिति केचिद्वदन्ति । पञ्चमूलीकषायेणैव
जलस्य पूर्णमानत्वात् शास्त्रपरिभाषया पत्रकल्को देय इत्यु-
च्यते । गन्धशास्त्रे च चूर्णस्वरसपुष्पाणां सिद्धयः शीते अव-
तारिते दीयन्ते गन्धवृद्ध्यर्थम् । पत्रकल्कमिति तेन कर्पूरादिपत्र-
कल्कः अवतारितेऽपि देयः ॥ १३४—१५२ ॥

तुलाः पञ्चाऽमृतायास्तु द्रोणेष्वाष्टस्वपां पचेत् ।
पादशेषे समं क्षीरं तैलस्य द्वाद्याढकं पचेत् ॥ १५३ ॥
एलामांसीनतोशीरशारिवाकुष्ठचन्दनैः ।
बलातामलकीमेदाशतपुष्पसिद्धिजीवकैः ॥ १५४ ॥
काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावण्यतिबलानखैः ।
महाश्रावणिजीवन्तीविदारीकपिकच्छुभिः ॥ १५५ ॥
शतावरीमहामेदाकर्कटाख्याहरेणुभिः ।
वचागोक्षुरकैरण्डरास्नाकालासहाचरैः ॥ १५६ ॥
वीराशल्लकिमुस्तत्वक्पत्रर्षभकवालकैः ।
महैलाकुङ्कुमस्पृकात्रिदशाह्वैश्च कार्ष्णिकैः ॥ १५७ ॥
मज्जिष्ठायाम्बिकर्षेण मधूकाष्टपलेन च ।
कल्कैस्तत्क्षीणवीर्याग्निबलसंमूढचेतसः ॥ १५८ ॥
उन्मादारत्यपसारैरातार्ताश्च प्रकृतिं नयेत् ।
वातव्याधिहरं श्रेष्ठं तैलाश्रयममृताह्वयम् ।
कृष्णात्रेयेण गुरुणा भाषितं वैद्यपूजितम् ॥ १५९ ॥
इत्यमृताद्यं तैलम् ।

अमृतायेत्यादौ श्रावणीं बृहन्मुंडी, काला सारिवा, त्रिद-
शाहः देवदारु ॥ १५३—१५९ ॥

रास्नासहस्रनिर्युहे तैलद्रोणं विपाचयेत् ।
गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलार्तिनुत् ॥ १६० ॥
इति रास्नातैलम् ।

रास्नासहस्रनिर्युहे । हैमवतैरिति हिमालयभूतैः । एलाद्यै-
रिति अमृताद्यैः एलामांसीनतेत्यादिनोकैः ॥ १६० ॥

एष कल्पस्तु बलयोः प्रसारण्यश्वगन्धयोः ।
कल्पोऽयमष्टगन्धायां प्रसारण्यां बलाद्वये ।
काथकल्कपयोभिर्वा बलादीनां पचेत्पृथक् ॥ १६३ ॥
इति बला-नागबला-प्रसारण्यश्वगन्धातैलानि ।
मूलकस्वरसं क्षीरं तैलं दध्यमूलकाधिकम् ।

तुल्यं विपाचयेत्कल्कैर्बलाचित्रकसैन्धवैः ॥ १६२ ॥
पिप्पल्यतिविषारास्नाचविकागुरुशिग्रुकैः ।
भल्लातकवचाकुष्ठद्वन्द्वविश्वमेषजैः ॥ १६३ ॥
पुष्कराह्वशटीबिल्वशताह्वानतदारुभिः ।
तत्सिद्धं पीतमत्युग्रान्हन्ति वातात्मकान्गदान् ॥ १६४ ॥
इति मूलकाद्यतैलम् ।

एष कल्प इत्यनंतरोक्तेषु बलादिष्वपि वक्तव्यः ॥
॥ १६१—१६४ ॥

वृषमूलगुडूच्योश्च द्विशतस्य शतस्य च ।
अश्वगन्धाचित्रकयोः काथे तैलाढकं पचेत् ॥ १६५ ॥
सक्षीरं वायुना भग्ने दद्याज्जर्जरिते तथा ।
प्राक् तैलाच्चोपसिद्धं च स्यादेतद्विगुणोत्तरम् ॥ १६६ ॥
इति वृषमूलादिसकल्कवृषमूलादि च तैलम् ।

वृषमूलेत्यादौ अश्वगन्धाचित्रकाभ्यां मिलिताभ्यां
काथे प्राक् तैलात् चोपसिद्धमिति मूलकस्वरसेत्याद्युक्ततैलेन
समं सिद्धं । द्विगुणोत्तरमिति पाठे वृषमूलादिकाथसिद्धा-
तैलात् द्विगुणं श्रेष्ठम् ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

रास्नाशिरीषयष्ट्याह्वशुण्ठीसहचरामृताः ।
स्योनाकदारुसंपाका हयगन्धात्रिकण्टकाः ॥ १६७ ॥
एषां दशपलान्भागान्कषायमुपकल्पयेत् ।
ततस्तेन कषायेण सर्वगन्धैश्च कार्ष्णिकैः ॥ १६८ ॥
दध्यारनालमाषाम्बुमूलकेशुरसैः शुभैः ।
पृथक् प्रस्थोन्मितैः सार्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
प्लीहमूत्रग्रहश्वासकासमारुतरोगनुत् ।
एतन्मूलकतैलाश्रयं वर्णायुर्बलवर्धनम् ॥ १७० ॥

इति रास्नातैलम् ।

यवकोलकुलत्थानां मत्स्यानां शिग्रुबिल्वयोः ।
रसेन मूलकानां च तैलं दधिपयोऽन्वितम् ॥ १७१ ॥
साधयित्वा भिषग्दद्यात्सर्ववातामयापहम् ।
लशुनस्वरसे सिद्धं तैलमेभिश्च वातनुत् ॥ १७२ ॥
तैलान्येतान्यृतुस्नातामङ्गनां पाययेत् च ।
पीत्वान्यतममेषां हि बन्ध्यापि जनयेत्सुतम् ॥ १७३ ॥
यच्च शीतज्वरे तैलमगुर्वाद्यमुदाहृतम् ।
अनेकशतशस्तच्च सिद्धं स्याद्वातरोगनुत् ॥ १७४ ॥
वक्ष्यन्ते यानि तैलानि वातशोणितकेऽपि च ।
“तानि चानिलशान्त्यर्थं सिद्धिकामः प्रयोजयेत् ॥
नास्ति तैलात्परं किञ्चिदौषधं मारुतापहम् ।
व्याघ्रायुष्णागुरुस्नेहात्संस्काराद्वलवत्तरम् ॥ १७६ ॥
गणैर्वातहरैस्तस्माच्छतशोऽथ सहस्रशः ।
सिद्धं क्षिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गस्थितान्गदान् ॥ १७७ ॥
सर्वगन्धैरिति बलातैलकैः सर्वगन्धैः सार्धं सहितं

मूलकतैलाग्रमिति संज्ञया, अथवा राज्ञादीनां मूलेनैव
क्वाथसाधनेन साधितं । लघुनखरसेत्यादौ एभिश्चेति यवा-
द्वितीयैः अनन्तरोक्तैः अनेकशः शतशश्च तेनैव विधानेन
साधितं ॥ १६७—१७७ ॥

क्रिया साधारणी सर्वा संसृष्टे चापि शस्यते ।
वातपित्तादिभिः स्रोतःस्वावृतेषु विशेषतः ॥ १७८
पित्तावृते विशेषेण शीतामुष्णां तथा क्रियाम् ।
अत्यासात्कारयेत्सर्पिर्जीवनीयं च शस्यते ॥ १७९ ॥
धन्वमांसं यवाः शालिर्यापनाः क्षीरवस्तयः ।
विरेकः क्षीरपानं च पञ्चमूलीवलाश्रितम् ॥ १८० ॥
मधुयष्टिवलातैलघृतक्षारैश्च सेचनम् ।
पञ्चमूलकषायेण कुर्याद्वा शीतवारिणा ॥ १८१ ॥
कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
स्वेदास्तीक्ष्णा निरुहाश्च वमनं सविरेचनम् ॥ १८२ ॥
जीर्णं सर्पिस्तथा तैलं तिलसर्षपजं हितम् ।
संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्जयेत् ॥ १८३ ॥

संप्रतिदोषांतरादिसंसृष्टवातचिकित्सामाह—क्रियासाधार-
णीत्यादि । साधारणीति या वाते सा ससंर्गिणी च पित्तादौ
समाना । न केवलं संसृष्टवायौ साधारणी किंतु वातपित्ता-
दिभिरावृतेषु साधारणी कर्तव्या । केचित्तु वातपित्तादि-
भिरिति पठन्ति । पाठः सुगमः । विशिष्टसूत्रितां क्रिया-
माह—पित्तावृतेत्यादि । व्यत्यासादिति परिवर्तनेन शीतां
कृत्वोष्णां उष्णां च कृत्वा शीतां कुर्यादित्यर्थः । यापनाः
वस्तयः सिद्धौ वक्ष्यमाणाः पित्तमादौ विनिर्जयेदिति वचनेन
कफापेक्षया पित्तस्याशुकारितया पित्तजयमेवोपदिशति ॥
॥ १७८—१८३ ॥

आमाशयगतं मत्वा कफं वमनमाचरेत् ।
पकाशये विरेकं तु पित्ते सर्वत्रगे तथा ॥ १८४ ॥
स्वेदैर्विष्यन्दितः श्लेष्मा यदा पकाशये स्थितः ।
पित्तं वा दर्शयेद्विज्जं वस्तिभिस्तौ विनिर्हरेत् ॥ १८५ ॥
श्लेष्मणाऽनुगतं वातमुष्णैर्गोमूत्रसंयुतैः ।
निसर्हैः पित्तसंसृष्टं निर्हरेत्क्षीरसंयुतैः ॥ १८६ ॥
मधुरौषधसिद्धैश्च तैलेस्तमनुवासयेत् ।
शिरोगते तु सकफे धूमनस्यादि कारयेत् ॥ १८७ ॥
हृते पित्ते कफे यः स्यादुरःस्रोतोऽनुगोऽनिलः ।
स शेषः स्यात्क्रिया तत्र कार्या केवलवातिकी ॥
शोणितेनावृते कुर्याद्वातशोणितकीं क्रियाम् ।
प्रमेहवातमेदोघ्नीमामवाते प्रयोजयेत् ॥ १८९ ॥
स्वेदाभ्यङ्गा रसाः क्षीरं स्नेहा मांसावृते मताः ।
महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्ववद्वेतसावृते ॥ १९० ॥
अन्नावृते तु वमनं पाचनं दीपनं लघु ।
मूत्रलानि तु मूत्रस्थे स्वेदाः सौत्तरवस्तयः ॥ १९१ ॥

परण्डतैलं वर्चस्थे स्निग्धोदावर्तवत्क्रिया ।
स्वस्थानस्थो वली दोषः प्रोक्तं स्वैरौषधैर्जयेत् ॥ १९२ ॥
वमनैर्वा विरेकैर्वा वस्तिभिः शमनेन वा ।
इत्युक्तमावृते वाते पित्तादिभिर्यथायथम् ॥ १९३ ॥

आमाशयगतं मत्वा कफमिति वातानुबन्धि कफस्यैव
चिकित्सा—पकाशये विरेकं तिलयत्र कफ इत्यनुवर्तते ।
सर्वत्रग इति अन्यस्थानगतेऽपि पित्ते यद्यपि दोषांतरस्थाने
गते तद्दोषप्रधानमेव कर्म वमनं वस्तिर्वोक्तं तथाप्यनेन
विरेचनमिति यौगिकं तत्र दर्शयति । सकफेति सकफे वाते
स्रोतोऽनिलि केचित् पठन्ति । तथाच सूक्ष्मस्रोतोऽनुगत इति
केचित्पठन्ति । सूक्ष्मस्रोतोऽनुगत इत्यर्थः । प्रमेहवातमेदो-
घ्नीति प्रमेहघ्नी वातघ्नी मेदोघ्नीच । महास्नेह इति चतुःस्नेहः ।
अत्रैवोक्तं पूर्ववद्वेतसावृतेति शुक्रस्थे वाते क्रिया पूर्वमुक्ता
सा रेतसावृतेऽपि वाते कार्या । उल्लेख इति उल्लेखनं वमनम् ।
मूत्रलानीति मूत्रवैरेचनिकानि । स्वस्थानेत्यादि स्वस्थानस्थो
यस्मात्स्थानोपवृंहणाद्वली दोषो भवति तस्मात् स्वैरौषधै-
र्जयेत् । कतमैः स्वैरौषधैरित्याह—वमनैरित्यादि । शमनेनेति
कफादिशमनेनैव शमनं च शोधनानन्तरं शोधनाहं वा
ज्ञेयम् ॥ १८४—१९३ ॥

मारुतानां हि पञ्चानामन्योन्यावरणं शृणु ।
लिङ्गं व्याससमासाभ्यामुच्यमानं मयाऽनघ ॥ १९४ ॥
प्राणो वृणोत्युदानादीन्प्राणं वृण्वन्ति तेऽपि च ।
उदानाद्यास्तथान्योऽन्यं सर्वं एव यथाक्रमम् ॥ १९५ ॥
विंशतिर्वरणान्येतान्युल्वणानां परस्परम् ।
मारुतानां हि पञ्चानां तानि सम्यक् प्रतर्कयेत् ॥ १९६ ॥
सर्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिबलक्षयम् ।
व्याने प्राणावृते लिङ्गं कर्म तत्रोर्ध्वैर्जनुकम् ॥ १९७ ॥
स्वेदोऽत्यर्थं लोमहर्षस्त्वग्दोषः सुप्तगात्रता ।
प्राणे व्यानावृते तत्र स्नेहयुक्तं विरेचनम् ॥ १९८ ॥
प्राणावृते समाने स्युर्जडगद्गदमूकताः ।
चतुष्प्रयोगाः शस्यन्ते स्नेहास्तत्र सयापनाः ॥ १९९ ॥
समानेनावृतेऽपाने ग्रहणीपार्श्ववेदना ।
शूले चामाशये तत्र दीपनं सर्पिरिष्यते ॥ २०० ॥

मारुतानां अन्योन्यावरणमाह—मारुतानामित्यादि ।
यद्यपि चेह वायोरमूर्तत्वं वातकलाकलीये प्रोक्तं तथापि-
दममूर्तलमकठिनवाचकं नलवयवप्रतिषेधकम् । तेन वायोः
वायुप्रति आवरणमुपपन्नमेव । दृष्टा च वायुना वाय्वन्तरेण
अपघातेन वातकुण्डलिका बहिरपनीतेन तेन वातादीनां
परस्परमावरणमुपपन्नमेव । प्राणो वृणोत्युदानादीनित्यादिना
विंशत्यावरणान्युक्तानि । प्राणो वृणोत्युदानादीनित्यनेन चला-
यावरणाणि प्राणं वृण्वन्ति चेलनेन चलारि । उदानाद्यास्तथा-
न्योन्यावरणान्युच्यन्ते । तत्रोदानेन व्यानाः

क्षीनां त्रयाणामावरणमिति त्रीणि तथा व्यानाद्यैश्चोदाना-
वरणे त्रीणि तथा व्यानेन समानापानाऽवरणौ द्वौ परि-
शिष्टयोश्चान्योन्यावरणे द्वे एवं द्वादशावरणानि पूर्वाष्टक-
युक्तानि विंशतिर्भवन्ति । उत्त्वणानामिति वृद्धानां किंवल्व-
णानामिति आविष्कृततमानां मिलितानामेतेषां द्वित्र्यादि-
संसर्गात् बहुविधमावरणं भवतीति दर्शयति ॥ १९४-२०० ॥

शिरोग्रहः प्रतिश्यायो निःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ।
हृद्रोगो मुखशोषश्चाप्युदाने प्राणसंवृते ॥ २०१ ॥
ततोर्ध्वभागिकं कर्म कार्यमाश्वासनं तथा ।
कर्मौजोबलवर्णानां नाशो मृत्युरथापि वा ॥ २०२ ॥
उदानेनावृते प्राणे तं शनैः शीतवारिणा ।
सिञ्चेदाश्वासयेच्चैव सुखं चैवोपपादयेत् ॥ २०३ ॥

शिरोग्रह इत्यादिना अष्टावावरणानि प्रायो भावी-
नि । अनुक्तशेषोपग्रहणार्थमाह—ऊर्ध्वभागिकं कर्मेति ।
उपर्युक्तज्ञेहपाननस्यादिकं । आश्वासयेदिति स्थिरीकारयेत्
॥ २०१-२०३ ॥

ऊर्ध्वगेनावृतेऽपाने छर्दिश्वासादयो गदाः ।
स्युर्वाते तत्र वस्त्यादिभोज्यं चैवानुलोमनम् २०४
मोहोऽल्पोऽग्निरतीसार ऊर्ध्वगेऽपानसंवृते ।
वाते स्याद्वमनं तत्र दीपनं ग्राहि चाशनम् ॥ २०५ ॥
वम्याध्मानमुदावर्तगुल्मार्तिपरिकर्तिकाः ।
लिङ्गं व्यानावृतेऽपाने तं स्निग्धैरनुलोमयेत् ॥ २०६ ॥
अपानेनावृतेऽपाने भवेद्विष्णुमूत्ररेतसाम् ।
अतिप्रवृत्तिस्तत्रापि सर्वं संग्रहणं मतम् ॥ २०७ ॥
मूर्च्छा तन्द्रा प्रलापोऽङ्गसादोऽग्न्योजोबलक्षयः ।
समानेनावृते व्याने व्यायामो लघुभोजनम् ॥ २०८ ॥
स्तब्धताल्पाग्नितास्वेदश्चेष्टाहानिर्निमीलनम् ।
उदानेनावृते व्याने तत्र पथ्यं मितं लघु ॥ २०९ ॥
पञ्चान्योन्यावृत्तानेवं वातान्बुद्धेत लक्षणैः ।
एषां स्वकर्मणां हानिर्वृद्धिर्वावरणे मता ॥ २१० ॥
यथास्थूलं समुद्दिष्टमेतदावरणे पृथक् ।
सलिङ्गमेषजं सम्यक् शृणु त्वं बुद्धिबुद्धये ॥ २११ ॥

ऊर्ध्वगेनावृते उदानेन अनुक्तावरणरूपमाह—एषां
स्वकर्मणामित्यादि अत्र । आचार्याणां बलीयावरणात् स्वकर्म-
हानिर्भवति आवरकस्य तु स्वकर्मवृद्धिर्भवति यदावरणेन
आचार्यः प्रकुपितो न भवति तदा स्वकर्मणां वृद्धिर्भवतीति
व्यवस्था । अन्ये तु आवरणीयस्य स्वकर्मवृद्धिर्भवतीति
व्यवस्थामाहुः ॥ २०४-२११ ॥

स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणाम् ।
द्वादशावरणान्यन्यान्यमिलक्ष्य मिषगितम् ॥ २१२ ॥
कुर्यादभ्यञ्जनं स्नेहेपानवस्त्यादि सर्वशः ।
क्रममुष्णमनुष्णं वा व्यासासादयचायेत् ॥ २१३ ॥

अनुक्तावरणलक्षणज्ञानोपायमाह—स्थानान्यवेक्ष्येति । क-
र्मवृद्ध्या व्याख्यातं पूर्ववत् । स्थानान्यवेक्ष्येत्यनेन वातानां
स्थानगतविकारेण च वातविकृतिर्ज्ञातव्येति दर्शयति ।
उष्णं क्रममुष्णं चेत्यत्र उष्ण एव क्रमो वाते युज्यते
तथापि स्थानापेक्षया रक्तादिदृश्यं क्रमविपर्ययस्य कारणं
ज्ञेयम् ॥ २१२-२१३ ॥

उदाने योजयेदूर्ध्वमपानं चानुलोमयेत् ।
समानं शमयेच्चैव त्रिधा व्यानं तु योजयेत् ॥ २१४ ॥
प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्धृत्वा ।
स्वं स्थानं गमयेदेवं वृत्तानेतान् विमार्गगान् ॥ २१५ ॥

विकृतवातानां प्रकृतिस्थापनमाह—उदानं योजयेदूर्ध्व-
मित्यादि । एतच्च स्वमार्गयोजनं वातानां यथोक्तवमनादि-
क्रियायोगविधानेन कर्तव्यम् । समानं शमयेदिति देहमध्यं
कुर्यादित्यर्थः । त्रिधा व्यानं तु योजयेदिति ऊर्ध्वमधो मध्ये
त्रिधा योजयेत् । प्राणो रक्ष्यः । स्थाने एव पालनीयः ।
चतुर्भ्यो इत्यनेन इतरेभ्यः कुतोऽयं विशेषरक्षणीय
इत्याह—स्थाने ह्यस्य स्थितिर्धृत्वेति । अस्य प्राणस्य स्थाने
चेति सम्यगवस्थाने सति स्थितिर्जीवनरूपा ध्रुवा ॥
॥ २१४-२१५ ॥

मूर्च्छा दाहो भ्रमः शूलं विदाहः शीतकामिता ।
छर्दनं च विदग्धस्य प्राणे पित्तसमावृते ॥ २१६ ॥
ष्टीवनं क्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ।
प्राणे कफावृते रूपाण्यरुचिश्छर्दिरेव च ॥ २१७ ॥
मूर्च्छाद्यानि च रूपाणि दाहो नाभ्युरसोः क्लमः ।
ओजोभ्रंशश्च सादश्चाप्युदाने पित्तसंवृते ॥ २१८ ॥
आवृते श्लेष्मणोदाने वैवर्ण्यं वाक्स्वरग्रहः ।
दौर्बल्यं गुरुगात्रत्वमरुचिश्चोपजायते ॥ २१९ ॥
अतिस्वेदस्तृषा दाहो मूर्च्छा चारुचिरेव च ।
पित्तावृते समाने स्यादुपतापास्तथोष्मणः ॥ २२० ॥
अस्वेदो वह्निमान्धं च लोमहर्षस्तथैव च ।
कफावृते समाने स्याद्वात्राणां चातिशीतता ॥ २२१ ॥
व्याने पित्तावृते तु स्याद्दाहः सर्वाङ्गगः क्लमः ।
गात्रविक्षेपसङ्गश्च ससंताश्च सवेदनः ॥ २२२ ॥
गुरुता सर्वगात्राणां सर्वसन्ध्यस्थिजा रुजः ।
व्याने कफावृते लिङ्गं गतिसङ्गस्तथा रुजः ॥ २२३ ॥
हारिद्रमूत्रवर्चस्त्वक्तापश्च गुदमेढ्रयोः ।
लिङ्गं पित्तावृतेऽपाने रजसः संप्रवर्तनम् ॥ २२४ ॥
मिश्रामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।
श्लेष्मणा संवृतेऽपाने कफमेहस्य चागमः ॥ २२५ ॥
प्राणादीनां पित्तेन कफेन तथा पित्तकफाभ्यां चा-
वरणलक्षणान्याह—मूर्च्छा दाहो भ्रम इत्यादि । मूर्च्छा-
द्यानि दाह इत्यादिना प्राणुकानि श्लेष्माणं शोषयेयुः । अत्र

पितेनावृते समाने अभ्युत्तेजनाभावाद्गुणोपघातो ज्ञेयः ।
गात्रविक्षेपसंगश्च गात्रविक्षेपणोपरमः ॥ २१६-२२५ ॥

लक्षणानां तु मिश्रत्वं पित्तस्य च कफस्य च ।
उपलक्ष्य मिषग्विद्वान् मिश्रमावरणं वदेत् ॥ २२६
यद्यस्य वायोर्निर्दिष्टं स्थानं तत्रेतरो स्मृतौ ।
दोषौ बहुविधान्व्याधीन्दर्शयेतां यथा निजान् ॥ २२७
आवृतं श्लेष्मपित्ताभ्यां प्राणं चोदानमेव च ।
गरीयस्त्वेन पश्यन्ति मिषजः शास्त्रचक्षुषः ॥ २२८
विशेषाज्जीवितं प्राणे उदाने संश्रितं बलम् ।
स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ॥ २२९ ॥
सर्वेऽप्येते परिज्ञेयाः परिसंवत्सरात्तथा ।
उपेक्षणादसाध्याः स्युरथवा दुरूपक्रमाः ॥ २३० ॥
हृद्रोगो विद्रधिः ग्रीहा शुल्मातीसार एव च ।
भवन्त्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥ २३१ ॥
तस्मादावरणं वैद्यः पचनस्योपलक्षयेत् ।
पञ्चात्मकस्य वातेन पित्तेन श्लेष्मणापि वा ॥ २३२ ॥

मिश्रमावरणमिति कफपित्तमावरणं यथा निजानिति यथा-
त्मीयान् । गरीयस्त्वेनेत्यधिकत्वेन । एतत् गरीयस्त्वे हेतुमाह-
विशेषादित्यादि । संश्रितमित्यधीनं परिज्ञेया इति याथातथ्येन
ज्ञातव्याः । संम्याज्ञाता अपि उपेक्षणात् याथातथ्येन ज्ञातापि
परिसंवत्सरात्तथेति । परिसंवत्सरादुपेक्षणीयाः स्युरिति
योज्यम् । हृद्रोगेत्यादिना उपद्रवानाह ॥ २२६-२३२ ॥

मिषगजितैरतः सम्यगुपलक्ष्य समाचरेत् ।
अनभिष्यन्दिभिः स्निग्धैः स्रोतसां शुद्धिकारिभिः ॥
कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ।
सर्वस्थानावृतेऽप्याशु तत्कार्यं मारुते शुभम् ॥ २३४
यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।
प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु वा संसनं हितम् ॥ २३५
रसायनानां सर्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।
शैलस्य जतुनोऽत्यर्थं पयसा गुग्गुलोस्तथा ॥ २३६

पञ्चात्मकस्येति प्राणादिमेदेन पंचस्वरूपस्य प्रसमीक्ष्येत्या-
दौ बलाधिक्ये सति संसनं मृदु कर्तव्यमित्यभिप्रायः ।
अत्यर्थं प्रशस्यत इति संबंधः ॥ २३३-२३६ ॥

लेहं वा भार्गवप्रोक्तमभ्यसेत्क्षीरमुद्गरः ।
अभयामलकीयोक्तानेकादश मिताशनः ॥ २३७ ॥
अपानेनावृते सर्वे दीपनं ग्राहि मेषजम् ।
वातानुलोमनं यच्च पकाशयविशोधनम् ॥ २३८ ॥

लेहं वा भार्गवप्रोक्तमिति च्यवनप्राशं च्यवनो हि भार्गव
उच्यते । उक्तं हि आयुर्वेदसमुत्थाने “भार्गवश्च्यवनः काशी-
वृद्धः सन् विवृतं गत इति” । वातस्यानुलोमनैश्चिकित्सितं
कुर्यादिति नियोजनीयम् ॥ २३७-२३८ ॥

इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ।
प्राणादीनां मिषकुर्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ॥ २३९
पित्तावृते तु पित्तघ्नैर्मारुतस्याविरोधिभिः ।
कफावृते कफघ्नैस्तु मारुतस्यानुलोमनैः ॥ २४० ॥
लोके वाय्वर्कसोमानां दुर्विज्ञेया यथा गतिः ।
तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥ २४१
वातादीनां दुर्विज्ञेयता दृष्टान्तेन दर्शयति लोक इत्यादि
॥ २३९-२४१ ॥

क्षयं वृद्धिं समत्वं च तथैवावरणं मिषक ।
विज्ञाय पचनादीनां न प्रमुह्यति कर्मसु ॥ २४२ ॥
क्षयमित्यादौ आवरणमपि क्षयवृद्धिसंमितं निर्दिष्टमेव
तथापि आवरणस्य विशेषलक्षणचिकित्सार्थं पृथगभिधानम् ।
कर्मखिति चिकित्सासु ॥ २४२ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पञ्चात्मनः स्थानवशाच्छरीरे ।
स्थानानि कर्माणि च देहधातोः ।
प्रकोपहेतुः कुपितश्च रोगान् ।
स्थानेषु चान्येषु वृत्तोऽवृत्तश्च ॥ २४३ ॥
प्राणेश्वरः प्राणभृतां करोति ।
क्रिया च तेषामखिला निरुक्ता ।
तान्देशसात्म्यवर्तुबलान्यवेक्ष्य ।
प्रयोजयेच्छास्त्रमतानुसारी ॥ २४४ ॥

इत्यभिवेशकृते तत्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
वातव्याधिचिकित्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पञ्चात्मन इत्यादिसंग्रहे पञ्चात्मनः स्थानवशात् इति च्छेदः ।
देहधातोरिति देहधारकरूपस्याविकृतस्य वायोरित्यर्थः ।
उक्तचिकित्साकरणापेक्षणीयं संग्रहेणाह तानित्यादि । देशाद्य-
पेक्षया सूत्रस्थाने विवृता देशादिमेदेन प्रकरणतया विस्तारिता
प्रपञ्चिता ॥ २४३-२४४ ॥

इति वातव्याधिचिकित्सितं समाप्तम् ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

हुताग्निहोत्रमासीनमृषिमध्ये पुनर्वसुम् ।
पृष्ठवान् गुरुमेकाग्रमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥ १ ॥
अग्निमारुततुल्यस्य संसर्गस्यानिलासृजोः ।
हेतुलक्षणमैषज्यान्यथासौ गुरुरब्रवीत् ॥ २ ॥
“लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।
क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥ ३ ॥
कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपल्लेक्षुभिः ।
द्व्यध्यानालसौवीरशुकतक्रपुरासवैः ॥ ४ ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
 प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ॥५॥
 अचक्रमणशीलानां कुप्यते वातशोणितम् ।
 अभिघातादशुद्धा च प्रदुष्टे शोणिते नृणाम् ॥ ६ ॥
 कषायकटुतिकाल्परूक्षाहारादभोजनात् ।
 हयोष्ट्रखरयानाम्बुक्रीडाप्लवनलङ्घनात् ॥ ७ ॥
 उष्णे चात्यध्वगमनाद्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
 वायुर्विवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ॥ ८ ॥
 कृत्स्नं संदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ।
 खुडं वातबलासाध्यमाह्वयातं च नामभिः ॥ ९ ॥

वातव्याधिचिकित्सितानंतरं वातरक्तचिकित्सितमुच्यते ।
 वातरक्ताभ्यां जनितो व्याधिः वातरक्तं किंवा वात एव
 अवस्थांतरप्राप्तं वातरक्तं । अभिमारुततुल्यस्येत्यनेन वात-
 रक्तस्य दुर्निवारत्वं शीघ्रंकारित्वं चाह । लवणेत्यादिना हेतु-
 माह-प्रायशः सुकुमाराणामित्यनेन सुकुमारशरीरे लवणादि-
 हेतुसेवया शीघ्रं दुष्टवातशोणितं संभवतीति दर्शयति । संसृष्ट-
 मत्रं सुखेन भुञ्जते तेषां संसृष्टान्नसुखभोजिनाम् अत्र लवणानि
 यद्यपि वातशोणितहेतुतथोक्तानि तथापि शोणितदुष्टिकारणं
 एतत् प्राधान्यात् ज्ञेयम् । वातदुष्टिकारणं तु कषायेत्यादि-
 नोक्तं तच्च लवणादि च मिलितं सन् वातशोणितोत्पादकं
 भवति । यत्तु जायते वातशोणितमिति अनेन लवणादीनां
 वातशोणितकारणत्वमुक्तम् । तद्वातशोणितजनकशोणितदुष्टि-
 कारणात् ज्ञेयम् । अशुद्धेति शुद्धिकालेऽसंशोधनात् । केचिद-
 व्यवधानात् अशुद्ध्या चेतिस्थाने अधुना वातवैषम्यमिति पठन्ति
 अशुद्ध्या चेति चकारेण लवणादिषु प्रजागरैरित्यन्तं शोणितदुष्टि-
 कारणं समुच्चिनोति । अत्र शोणितवातस्य विच्छिद्यहेतुवर्ग-
 पाठेन द्वयोरप्यत्र स्वतन्त्रं प्रकोपं दर्शयति । उष्णे काले च
 जनिताद्वातद्वैषम्यात् वायुरित्यादिना संप्राप्तिमाह-वायुः
 क्रुध्यति स्रोतसि इति वृद्धोऽपि स्वहेतोर्वायुः पुनः शोणिताद्या-
 वरणविशेषेण क्रुद्धे व्यवहारार्थं तंत्रान्तरप्रसिद्धसंज्ञाभेदान-
 प्याह-खुडमित्यादि खुडदेशप्राप्त्यां खुडः वातस्यावरणेन
 बलमस्य यस्मिन् शोणितमिति वातबलाशं खुडशब्देन संधि-
 रच्यते । वातस्यावरणेन आढ्यानां प्रायो भवतीति आढ्य-
 रोगः ॥ १-९ ॥

तस्य स्थानं करौ पादावङ्गुल्यः सर्वसन्धयः ।
 कृत्वादौ हस्तपादेषु मूलं देहे विधावति ॥ १० ॥
 सौक्ष्म्यात्सर्वसरत्वाच्च देहं गच्छन् शिरायनैः ।
 पर्वस्वमिहतं श्लुब्धं वक्रत्वादवतिष्ठते ॥ ११ ॥
 स्थितं पित्तादिसंसृष्टं तास्ताः सृजति वेदनाः ।
 करोति दुःखं तेभ्येव तस्मात्प्रायेण सन्धिषु ।
 भवन्ति वेदनास्तास्ता अत्यर्थं दुःसहा नृणाम् १२
 स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ण्यं स्पृशन्ति क्षतेऽतिरुक्ता

सन्धिष्वैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः ॥ १३ ॥
 जानुजङ्घोरुकस्थं सहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।
 निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥ १४ ॥
 कण्डूः संधिषु रुग्भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत् ।
 वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्वलक्षणम् ॥ १५ ॥

वातशोणितस्य वैशेषिकं स्थानमाह । तस्य स्थानमित्यादि
 करपादग्रहणेनैव अङ्गुलीनां ग्रहणे प्राप्ते अङ्गुलीनां बहुपर्वतया
 विशेषाधिष्ठानत्वोपदर्शनार्थं पुनरभिधानम् । मूलमास्थायेति
 आस्पदं कृत्वा तत्र हेतुमाह सौक्ष्म्यादित्यादि सूक्ष्ममार्गानुसा-
 रित्वात् । वातशोणितस्य देहं सर्पतः विशेषेण पर्वस्थानं ।
 शिरायनैरिति शिरारूपैर्मांसैः । वक्रत्वादिति पर्वणां वक्रत्वात् ।
 पित्तादिसंसृष्टमिति पित्तेन कफेन च हेतुवन्तरयुक्तेन वायुना
 युक्तम् तस्मादिति संधिष्ववस्थानात् । स्वेदेत्यादिना पूर्वरूपमाह
 स्वेदोऽत्यर्थं नवेति च यद्यपि कुष्ठपूर्वरूपे उक्तं तथाप्यसमान-
 भूरिसंबंधात् अन्यतरपूर्वरूपत्वे निश्चयः ॥ १०-१५ ॥

उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं तत्प्रचक्षते ।
 त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरं त्वन्तराश्रयम् ॥ १६ ॥
 कण्डूदाहरगायासतोदस्फुरणकुञ्चनैः ।
 अन्विता श्यावरक्ता त्वग्बाह्ये ताम्रा तथेष्यते १७
 गम्भीरे श्वयथुः स्तब्धः कठिनोऽन्तर्भृशार्तिमान् ।
 श्यावस्ताम्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥ १८ ॥
 रुग्विदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु ।
 छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्त्रिकुर्वेश्व वेगवान् ॥ १९ ॥
 करोति खञ्जं पङ्कं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।
 सवैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वातासृग्भयाश्रयम् ॥ २० ॥

अवगाढानवगाढचिकित्साभेदार्थमाह । उत्तानमित्यादि ।
 अंतराश्रयमिति त्वङ्मांसव्यतिरिक्तगम्भीरधालाशयं सवैर्लिङ्गै-
 रिति उत्तरवर्गाभ्युक्तैर्मिलित्वा अयं च तृतीयः
 प्रकारो बाह्याभ्यन्तरप्रकारो वेति कृत्वा रोगसंग्रहे द्विविधं
 वातशोणितमुक्तम् । उत्तरमगाढमित्येके भाषन्ते । तत्तु
 न सम्यक् कस्मात् कुष्ठवदुत्तानं भूत्वा कालान्तरेण अव-
 गाढं भवतीत्यनेन अद्वैविध्यं सिद्धम् । तदा आचार्ययोः-
 परमात्मयोः सुश्रुतामिवेशयोः एकस्यापि अप्रामाण्यं न
 संगतमिति कृत्वा अविरोधमत्र व्याख्यास्यामः । तथाहि
 सुश्रुतेनोक्तम् । द्विविधं वातशोणितमुत्तानमवगाढं चेत्येके
 भाषन्ते तत्तु न सम्यक् । कुष्ठवदुत्तानीभूत्वा कालान्तरेणा-
 वगाढी भवति तस्मान्न द्विविधम् । उत्तानं वातशोणितं
 कुष्ठवद्गम्भीरं भवतीत्युच्यते । नतु सर्वमेव उत्तानं भूत्वा
 गम्भीरं भवतीति प्रतिज्ञायते । तेन यो ब्रूते उत्तानमेवा-
 वातिष्ठते तं प्रति सुश्रुतवचनं बाधकं चरके तु उत्तानमेवा-
 वातिष्ठते इति नेवोक्तम् । किंतु प्रथमोत्पत्तौ किंचिदुत्तानमुत्प-

वृते । किञ्चित् गंभीरमिति तेन न विरोधश्चरकसुश्रुतयोः ॥
॥ १६—२० ॥

तत्र वातेऽधिके वा स्याद्रक्ते पित्ते कफेऽपि वा ।
संसृष्टेषु समस्तेषु यच्च तच्छृणु लक्षणम् ॥ २१ ॥
विशेषतः शिरायामशूलस्फुरणतोदनम् ।
शोथस्य काष्ण्यं रौक्ष्यं च श्यावता वृद्धिहानयः ॥
धमन्यङ्गुलीसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
कुञ्चनस्तम्भने शीतप्रद्वेषश्चानिलेऽधिके ॥ २३ ॥
श्वयथुर्भृशरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।
स्निग्धरुक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदान्वितोऽसृजि ॥ २४ ॥
विदाहो वेदना मूर्च्छां स्वेदस्तृष्णा मदो भ्रमः ।
रागः पाकश्च भेदश्च शोषश्चोक्तानि पैत्तिके ॥ २५ ॥
स्तैमित्यं गौरवं स्नेहः सुप्तिर्मन्दाऽरुचिः कफे ।
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्भ्रं त्रिदोषजम् ॥ २६ ॥

तत्र वातेऽधिके इत्यादौ पित्तवृद्धिः शोणितवृद्धिः रक्त-
पित्तवृद्धिर्ज्ञेया । संसृष्टैरिति द्वित्रिमेलकैः समस्तैरिति चतु-
र्मिलितैः शिरायामेत्यादिना वाताद्युल्वणानां चतुर्णां लक्षणमाह ।
आयामो विस्तरणं श्यावता श्याववर्णत्वं । श्वयथुरित्यादिना
उद्विक्तरक्तस्य विशेषणम् । द्वन्द्वं त्रिदोषजमित्यत्र अधिकशो-
णितानुबन्धोऽपि गृहीतव्यः । तेन वातादिचतुष्टयमेलकजं
अपि वातशोणितं ज्ञेयम् ॥ अतएव द्वित्रिसर्वाधिक-
भेदात् द्विविधस्यापि वातशोणितस्य पूर्वटीकाकृद्भिः पञ्चचला-
रिंशद्भेदा उक्ताः । करणादीनि तु प्रकरणान्तरेण षट्
त्रिंशद्विधमुक्तम् । उक्तं हि वातोत्तरं प्रवृद्धासृक् पञ्चविंश-
द्विधं मतम् । पित्तात्पदत्रिंशद्विधं योगात् कफादशेति ।
एते भेदाः अनतिप्रयोजनत्वात् विवृताः ॥ २१—२६ ॥

एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ २७ ॥
अस्वप्नारोचकाश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ।
मूर्च्छा च मदरुक् तृष्णा ज्वरमोहप्रवेपकः ॥ २८ ॥
हिकापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः ।
अङ्गुलीवक्रता स्फोटा दाहमर्मग्रहावुदाः ॥ २९ ॥
एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत् ।
संप्रस्नावि विवर्णं च स्तब्धमर्बुदकृच्च यत् ॥ ३० ॥
वर्जयेच्चैव संकोचकरमिन्द्रियतापनम् ।
अकृतोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ ३१ ॥

साध्यादिविभागमाह । एकदोषानुगमित्यादि यस्य च
स्युरुपद्रवा इति साध्यत्वेनोक्तस्यापि वक्ष्यमाणोपद्रवयोगा-
दसाध्यता । त्रिदोषस्य असाध्यत्वेऽपि यद्वक्ष्यति “खजेन-
मथिता पेया वातरक्ते त्रिदोषजे” इति । तत् असंपूर्णलक्षण-
त्रिदोषजामिप्रायेण । मूर्च्छा इव मूर्च्छा पाङ्गुल्यं पङ्गुता मोह-
नैकेनेति इतरोपद्रवाणां मेलकैरसाध्यत्वम् । मोहस्तु एक एव

असाध्यताकर इत्यर्थः । ये तु मेहेनैकेनेति पठन्ति ते मेहेन
वातशोणितस्य विरुद्धोपक्रमतया मेहयोगेनासाध्यतामाहुः ।
वातशोणितस्य हि प्रायेण मधुरशीतोपक्रमः तद्विपरीतस्तु
मेहस्येति विरुद्धोपक्रमता । विवर्णमिति विपरीतवर्णं विवर्णल-
मत्र तु वातानुबन्धोपद्रवः ॥ २७—३१ ॥

रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
निवेद्यान्योन्यमावाध्य वेदनाभिर्हरेदसून् ॥ ३२ ॥
तत्र मुञ्चेदसृक् शृङ्गजलौकः सूच्यलावुभिः ।
प्रच्छन्नैर्वा शिराभिर्वा यथादोषं यथाबलम् ॥ ३३ ॥
रुदाहशूलतोदार्तादसृक् स्राव्यं जलौकसा ।
शृङ्गैस्तु वै हरेत्सुप्तिकण्डूचिमिचिमायनान् ॥ ३४ ॥

वातशोणितस्य रक्तहरणार्थं रूपमाह । रक्तमार्गमित्यादि
रक्तस्य मार्गं मारुतो निहन्ति शाखासन्धिषु निविश्य रक्तनि-
रोधान् अन्योन्यमावाप्य रक्तेन वातं वातेन च रक्तं आवाप्य
वेदनाभिः हरेदसूनिति योज्यम् । अतएवाह । अत्र वात-
शोणिते असृक् विमुञ्चेदिति भावः । असृङ्मोक्षणेन आवरक-
व्यपगमात् वायुरपि प्रसन्नो भवति ततश्च व्याध्युपरमः ॥
॥ ३२—३४ ॥

देशादेशं व्रजेत्स्राव्यं शिराभिः प्रच्छन्नेन वा ।
अङ्गुलानौ न तु स्राव्यं रुक्षे वातोत्तरे च यत् ३५
गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं स्नायुशिरामयान् ।
ग्लानिं चापि ससङ्कोचां कुर्याद्वायुरसृक्क्षयात् ॥
खाङ्ग्यादीन् वातरोगांश्च मृत्युं वात्यवसेचनात् ।
कुर्यात्तस्मात्प्रमाणेन स्निग्धाद्रक्तं विनिर्हरेत् ॥ ३७ ॥
विरेच्यः स्नेहयित्वादौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।
रुक्षैर्वा मृदुभिः शस्तमसृक्द्रवस्तिकर्म च ॥ ३८ ॥

देशादेशं व्रजेदिति प्रसरणशीलं स्रावणार्हं शोणितेऽपि अति-
स्रावणादोषमाह । गम्भीरमित्यादि खाङ्ग्यादीनि खाङ्ग्यपाङ्गुल्य-
कुञ्जलादीनि कुर्यादिति च्छेदः । प्रमाणेनेति अविकारिमा-
त्रया । विरेचनविधानमाह स्नेहयुक्तैर्वेति विकल्पद्वयं स्नेह-
युक्तविरेचनं ईषत् स्निग्धविषयम् । रुक्षैस्तु विरेचनं
अतिस्निग्धविषयम् । मृदुभिरित्यनेन वातक्षोभभावात् अत्र
तीक्ष्णविरेचनं निषेधयति । वस्तिकर्मेति अनुवासननिरुह-
रूपम् ॥ ३५—३८ ॥

सेकाभ्यङ्गप्रदेहान्नस्नेहाः प्रायोऽविदाहिनः ।
वातरक्ते प्रशस्यन्ते विशेषं तु निबोध मे ॥ ३९ ॥
बाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनैः ।
विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥ ४० ॥
सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यञ्जनवस्तिभिः ।
सुखोष्णैरुपनाहैश्च वातोत्तरमुपाचरेत् ॥ ४१ ॥
विरेचनैर्धृतक्षीरपानैः सेकैः सबस्तिभिः ।
शीतैर्निबोधपानैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥ ४२ ॥

वमनं मृदुनाऽत्यर्थं स्नेहसेकादि लङ्घनम् ।
कोष्णलेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ ४३ ॥
कफवातोत्तरे शीते प्रलिप्ते वातशोणिते ।
विदाहः शोथरुक् कण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥
रक्तपित्तोत्तरे दाहः क्लेदोऽवदरणं भवेत् ।
उष्णैस्तस्माद्भिषग्दोषबलं बुद्ध्याचरेत्क्रियाम् ॥ ४५ ॥

प्रायोऽविदाहिन इति नितरां अविदाहिनः । विशेषमिति
विशिष्टचिकित्सितं बाह्यमित्युक्त्वा कफोत्तरे वातोत्तरे च शीत-
प्रलेपदोषमाह । कफवातोत्तर इत्यादि शीतलेपेन विदाहोऽत्र
वर्णरोधाद्भवतीति ज्ञेयम् । पित्तोत्तरे रक्तोत्तरे च उष्णैः प्रले-
पैर्दोषमाह रक्तपित्तोत्तर इत्यादि दोषबलं बुद्ध्या अनुगुणमेव
क्रियामाचरेत् । वातकफोत्तरे उष्णा रक्तपित्तोत्तरे शीता
मिश्रे च मिश्रा ॥ ३९—४५ ॥

दिवास्वप्नं ससन्तापं व्यायामं मैथुनं तथा ।
कटूष्णं गुर्वभिष्यन्दि लवणाम्लं च वर्जयेत् ॥ ४६ ॥
पुराणा यवगोधूमनीवाराः शालिषष्टिकाः ।
भोजनार्थं रसार्थं वा विष्किरप्रतुदा हिताः ॥ ४७ ॥
आढक्यश्चणका मुद्गा मसूराः समकुष्ठकाः ।
यूपार्थं बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥ ४८ ॥
सुनिषण्णकवेत्राग्रकाकमाचीशतावरीः ।
वास्तुकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥ ४९ ॥
घृतमांसरसे भृष्टं शाकसात्म्याय दापयेत् ।
व्यञ्जनार्थं तथा गव्यं माहिषाजं पयो हितम् ॥ ५० ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तं वातरक्तचिकित्सितम् ।
एतदेव पुनः सर्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते ॥ ५१ ॥

सौवर्चलमिति सूर्यावर्तशाकं व्यञ्जनार्थमिति भोजन-
साधनतया आजं पयश्चेत्यादि उपक्रमः । एतदेवेति संक्षिप्त-
प्रयोगकथनं प्रपञ्चेन प्रपञ्चयति ॥ ४६—५१ ॥

श्रावणीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकैः समैः ।
सिद्धं समधुकैः सर्पिः सक्षीरं वातरक्तनुत् ॥ ५२ ॥
बलामतिवलां मेदामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं क्षीरकाकोलीं रास्नामृद्धिं च पेपयेत् ५३
घृतं चतुर्गुणक्षीरं तैः सिद्धं वातरक्तनुत् ।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलाज्वरनाशनम् ॥ ५४ ॥
त्रायन्तिकातामलकीद्विकाकोलीशतावरी ।
कशेरुका कषायेण कल्कैरेभिः पचेद्भृतम् ॥ ५५ ॥
दत्त्वा परुषकद्राक्षाकाश्मर्यैश्चुरसान्समान् ।
पृथग्विदार्याश्च रसं तथा क्षीरं चतुर्गुणम् ॥ ५६ ॥
एतत्प्रायोगिकं सर्पिः पारुषकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते क्षते क्षीणे वीसर्पे पैत्तिके ज्वरे ॥ ५७ ॥

इति पारुषकं घृतम् ।

चतुर्गुणक्षीरमेव घृताद्भवति । तामलक्येत्यादौ कल्कैरेभि-
रित्यनेन पृथक् विदार्यतानां कल्कत्वं कशेरुकाकषायः
परुषकस्वरसादीनां प्रत्येकं घृतसमानत्वे विदारीरसस्या-
पि तथा वचनात् समत्वं । अत्र जतुकर्णः—रसैः परुष-
काश्मर्यैककशेरुकोविदारकद्राक्षैक्षूणां चतुष्के पयसि द्विका-
कोलीतामलकीशतावर्यः पिष्ट्वा पिबेत् घृतं प्रयोगेण तद्वाता-
स्रजित् सर्पिः परुषकं नामेति ॥ ५२—५७ ॥

द्वे पञ्चमूले वर्षाभूमेरण्डं सपुनर्नवम् ।
मुद्गपर्णी महामेदां माषपर्णी शतावरीम् ॥ ५८ ॥
शङ्खपुष्पीमवाकपुष्पीं रास्नामतिवलां बलाम् ।
पृथग्विपलिकं कृत्वा जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ ५९ ॥
पादशेषे समं क्षीरं धात्रीक्षुच्छागलात्रसान् ।
घृताढकेन संयोज्य शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ६० ॥
कल्कानावाप्य मेदे द्वे काश्मर्यं फलमुत्पलम् ।
त्वक्क्षीरीं पिप्पलीं द्राक्षां पद्मबीजं पुनर्नवाम् ॥ ६१ ॥
नागरं क्षीरकाकोलीं पद्मकं बृहतीद्वयम् ।
वीरां शृङ्गाटकं भव्यमुखमाणं निकोचकम् ॥ ६२ ॥
खर्जूरक्षोटवाताममुष्जाताभिषुकांस्तथा ।
एतैर्घृताढके सिद्धे क्षौद्रं शीते प्रदापयेत् ॥ ६३ ॥
सम्यक् सिद्धं च विज्ञाय सुगुप्तं संनिधापयेत् ।
कृतरक्षाविधिं तच्च प्राशयेदक्षसंमितम् ॥ ६४ ॥
पाण्डुरोगं ज्वरं हिकां स्वरभेदं भगन्दरम् ।
पार्श्वशूलं क्षयं कासं ग्रीहानं वातशोणितम् ॥ ६५ ॥
क्षतशोषमपसारमश्मरीं शर्करास्तथा ।
सर्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च मूत्रसङ्गं च नाशयेत् ॥ ६६ ॥
बलवर्णकरं धन्यं वलीपलितनाशनम् ।
जीवनीयमिदं सर्पिवृष्यं वन्ध्यासुतप्रदम् ।
अग्निवेशाय गुरुणा कृष्णात्रेयेण भाषितम् ॥ ६७ ॥

इति द्विपञ्चमूलादिघृतम् ।

द्वे पञ्चमूलेत्यादौ वर्षाभूः श्वेतपुनर्नवा आवाकपुष्पी अव-
पुष्पीति ख्याता क्षीरादीनां स्नेहसमत्वं । सुगुप्तमिति वाता-
यस्पर्शनीयम् यथा भवति तथा विधाय प्राशयेदिति
॥ ५८—६७ ॥

द्राक्षामधुकतोयाभ्यां सिद्धं वा ससितोपलम् ६८
इतिद्राक्षादिघृतम् ।

पिबेद्भृतं तथा क्षीरं गुडूचीस्वरसे शृतम् ॥ ६९ ॥
इति गुडूच्यादिघृतम् ।

जीवकर्षभकौ मेदामृष्यप्रोक्तां शतावरीम् ।
मधुकं मधुपर्णीं च काकोलीद्वयमेव च ॥ ७० ॥
मुद्गमाषाख्यपर्णिन्यौ दशमूलं पुनर्नवाम् ।
बलामृताविदारीश्च साश्वगन्धाश्ममेदकाः ॥ ७१ ॥

एषां कषायकल्काभ्यां सर्पितैलं च साधयेत् ।
 लाभतश्च वसामज्जधन्वप्रतुदवैक्किरान् ॥ ७२ ॥
 चतुर्गुणेन पयसा तत्सिद्धं वातशोणितम् ।
 सर्वदेहाश्रितं हन्ति व्याधीन्धोरांश्च वातजान् ॥ ७३ ॥
 द्राक्षेत्यादौ ससितोपलमिति प्रक्षिप्तशर्करं ॥ शृङ्गप्रोक्ता
 अतिवला काला मंजिष्ठा मधुपर्णी विकंकतं । धन्वप्रतुदवै-
 क्किरानितिवसामज्जविशेषणम् ॥ ६८—७३ ॥

स्थिराश्वदंष्ट्रा बृहती शारिवा सशतावरी ।
 काश्मर्याण्यात्मगुप्ता च वृश्चीरं द्वे वले तथा ॥ ७४ ॥
 एषां काथे चतुःक्षीरे पृथक् तैलं पृथग् घृतम् ।
 मेदाशतावरीयष्टिजीवन्तीजीवकर्षभैः ॥ ७५ ॥
 पक्त्वा मात्रा ततः क्षीरत्रिगुणाऽध्यर्धशर्करा ।
 खजेन मथिता पेया वातरक्ते त्रिदोषजे ॥ ७६ ॥

स्थिरामित्यादौ चतुःक्षीरमिति चतुर्गुणं क्षीरं पृथक्तैलं पृथ-
 क्घृतमित्यनेन संमिश्रपाकं निषेधयति । क्षीरत्रिगुणा
 सार्धभागशर्करा यस्यां मात्रायां सा त्रिगुणाध्यर्धशर्करा ।
 खजः पञ्चांगुलो हस्तः मन्थानं वा ॥ ७४—७६ ॥

तैलं पयः शर्करां च पाययेद्वा सुमूर्च्छिताम् ।
 सर्पितैलसिताक्षौद्रैर्मिश्रं वापि पिबेत्पयः ॥ ७७ ॥
 अंशुमत्या शृतः प्रस्थः पयसः ससितोपलः ।
 पाने प्रशस्यते तद्वत्पिप्पलीनागरैः शृतः ॥ ७८ ॥
 यलाशतावरीरास्त्रादशमूलैः सपीलुभिः ।
 श्यामैरण्डस्थिराभिश्च वातार्तिघ्नं शृतं पयः ॥ ७९ ॥
 धारोष्णं मूत्रयुक्तं वा क्षीरं दोषानुलोमनम् ।
 पिबेद्वा सत्रिवृच्चूर्णं पित्तरक्तेऽनिलात्मके ॥ ८० ॥
 क्षीरेणैरण्डतैलं वा प्रयोगेण पिबेन्नरः ।
 बहुदोषो विरेकार्थं जीर्णे क्षीरौदनाशनः ॥ ८१ ॥

अंशुमती शालपर्णी । द्विसितोपलमिति । शर्कराद्विपलं ।
 इयं च क्षीरमात्रा उत्तमाभीन् प्रति धारोष्णेति दोहकालमेव-
 धारयति अभियोगादिना उष्णीकृतं मूत्रं च क्षीरसमं सत्रि-
 वृच्चूर्णं धारोष्णं क्षीरमिति संबंधः । प्रयोगेणेत्यभ्यासेन ॥
 ७७—८१ ॥

कषायममृतानां वा घृतभृष्टं पिबेन्नरः ।
 क्षीरानुपानं त्रिवृताचूर्णं द्राक्षारसेन वा ॥ ८२ ॥
 काश्मर्यं त्रिवृतां द्राक्षां त्रिफलां सपरुषकाम् ।
 शृतां पिबेद्विरेकाय लवणक्षौद्रसंयुताम् ॥ ८३ ॥

क्षीरप्रधानो वस्तिः क्षीरवस्तिः । मधुयष्ट्या इत्यादौ मधुक-
 तुलाया जलद्रोणं दत्त्वा तैलाढकं वरी शतावरी । हंसपदी
 खनामख्याता । विनुन्नकं धान्यकं चतुःप्रयोगादिति पाना-
 भ्यंगवस्तिनस्यप्रयोगात् ॥ ८२—८३ ॥

त्रिफलायाः कषायं वा पिबेत्क्षौद्रेण संयुतम् ॥ ८४ ॥
 धात्रीहरिद्रामुस्तानां कषायं वा कफाधिके ।

योगैश्च कल्पविहितैरसकृत् विरेचयेत् ॥ ८५ ॥
 मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्वा वातं मलावृतम् ।
 निर्हरेद्वा मलं तस्य सघृतैः क्षीरवस्तिभिः ॥ ८६ ॥
 न हि वस्तिसमं किञ्चिद्वातरक्तचिकित्सितम् ।
 वस्तिवक्ष्णपाश्वोरुपर्वास्थिजठरार्तिषु ॥ ८७ ॥
 उदावर्ते च शस्यन्ते निरूहाः सानुवासनाः ।
 दद्यात्तैलानि चेमानि वस्तिकर्मणि बुद्धिमान् ॥ ८८ ॥
 नस्याभ्यञ्जनसेकेषु दाहशूलोपशान्तये ।
 मधुयष्ट्यास्तुलायास्तु कषाये पादशेषिते ॥ ८९ ॥
 तैलाढकं समक्षीरं पचेत्कल्कैः पलोन्मितैः ।
 शतपुष्पा वरी मूर्वापयस्यागुरुचन्दनैः ॥ ९० ॥
 स्थिराहंसपदीमांसीद्विमेदामधुपर्णिभिः ।
 काकोलीक्षीरकाकोलीतामलक्युद्धिपद्मकैः ।
 जीवकर्षभजीवन्तीत्वक्पत्रनखवालकैः ॥ ९१ ॥
 प्रपौण्डरीकमक्षिष्टासारिवैन्द्रीवितुन्नकैः ।
 चतुःप्रयोगात्तद्वन्ति तैलं मारुतशोणितम् ॥ ९२ ॥
 सोपद्रवं साङ्गशूलं सर्वगात्रानुगं तथा ।
 वातासृक्पित्तदाहार्तिज्वरघ्नं बलवर्णकम् ॥ ९३ ॥
 इति मधुपर्ण्यादितैलम्

मधुकस्य शतं द्राक्षा खर्जुराणि परुषकम् ।
 मधुकौदनपाक्यौ च प्रस्थं मुञ्जातकस्य च ॥ ९४ ॥
 काश्मर्याढकमित्येतच्चतुर्द्रोणे पचेदपाम् ।
 शेषेऽष्टभागे पूते च तस्मितैलाढकं पचेत् ॥ ९५ ॥
 तथामलककाश्मर्यविदारीशुरसैः समैः ।
 चतुर्द्रोणेन पयसा कल्कं दत्त्वा पलोन्मितम् ॥ ९६ ॥
 कदम्बामलकाक्षोटपद्मबीजकशेरुकम् ।
 शृङ्गाटकं शृङ्गवेरं लवणं पिप्पलीं सिताम् ॥ ९७ ॥
 जीवनीयैश्च संसिद्धं क्षौद्रप्रस्थेन संसृजेत् ।
 नस्याभ्यञ्जनपानेषु वस्तौ चापि नियोजयेत् ॥ ९८ ॥
 वातव्याधिषु सर्वेषु मन्यास्तम्भे हनुग्रहे ।
 सर्वाङ्गैकाङ्गवाते च क्षतक्षीणे क्षतज्वरे ॥ ९९ ॥
 सुकुमारकमित्येतद्वातास्त्रामयनाशनम् ।
 स्थिरवर्णकरं तैलमारोग्यबलपुष्टिदम् ॥ १०० ॥
 इति सुकुमारकतैलम्

गुडूचीं मधुकं ह्रस्वं पञ्चमूलं पुनर्नवाम् ।
 रास्त्रामैरण्डमूलं च जीवनीयानि लाभतः ॥ १०१ ॥
 पलानां शतकैर्भागैर्बलापञ्चशतं तथा ।
 कोलबिल्वयवान्माषान्कुलत्थांश्चाढकोन्मितान् ॥
 काश्मर्याणां सुशुष्काणां द्रोणं द्रोणशतेऽस्मसि ।
 साधयेज्जर्जरं धौतं चतुर्द्रोणं च शेषयेत् ॥ १०३ ॥
 तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ।
 तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ॥ १०४ ॥
 तैलद्रोणं पचेत्तेन दत्त्वा पञ्चगुणं पयः ॥ १०५ ॥

पत्रेलागुरुकुष्ठानि तरंगं मधुयष्टिकाम् ।
मञ्जिष्ठाष्टपलं चैव तत्सिद्धं सार्वयौगिकम् ॥१०५॥
वातरक्ते क्षते क्षीणे भारते क्षीणरेतसि ।
वेपनोक्षितभग्नानां सर्वाङ्गैकाङ्गरोगिणाम् ॥ १०६ ॥
योनिदोषमपसारमुन्मादं खञ्जपङ्कताम् ।
हन्यात्पुंसवनं चैतत्तैलाग्र्यममृताह्वयम् ॥ १०७ ॥

इत्यमृताद्यं तैलम् ।

मधुकस्य शतमिति शतधा पाकेन मधुकफलशतात्
सिद्धमित्यर्थः । गुड्यादीनां प्रत्येकं शतपलत्वं । कोलादीनां
प्रत्येकमाढकमानत्वं । काश्मर्याणामिति गंभारीफलानां
सार्वयौगिकमिति पानादिचतुःप्रयोगे यौगिकत्वं पुंसवनमिति
प्रसूतिकारकं ॥ ८४—१०७ ॥

पद्मवेतसयष्ट्याह्वफेनिला पद्मकोत्पलैः ।
पृथक्पञ्चपलैर्देर्भवलाचन्दनकिंशुकैः ॥ १०८ ॥
जले शृतैः पचेत्तैलप्रस्थं सौवीरसंमितम् ।
लोध्रकालीयकोशीरजीवकर्षभकेशरैः ॥ १०९ ॥
मद्यन्तीलतापत्रपद्मकेशरपद्मकैः ।
प्रपौण्डरीककाश्मर्यमांसीमेदाप्रियङ्गुभिः ॥ ११० ॥
कुङ्कुमस्य पलार्धेन मञ्जिष्ठायाः पलेन च ।
महापद्ममिदं तैलं वातासृग्ज्वरनाशनम् ॥ १११ ॥
इति महापद्मं तैलम् ।

पद्मकोशीरयष्ट्याह्वरजनीकाथसाधितम् ।
स्यात्पिष्टैः सर्जमञ्जिष्ठावीराकाकोलिचन्दनेः ११२
खुड्वाकपद्मकमिदं तैलं वातासृग्दाहनुत् ।
आत्रेयेणाग्निवेशाय भाषितं हितकाम्यया ॥ ११३ ॥
इति खुड्वाकपद्मतैलम् ।

पद्मवेतसेत्यादौ फेनिला उत्पादिका सौवीरमिति स्नेहसमं
सौवीरकं लोधादिभिः कार्ष्णिकैः कुकुमं च द्विकार्ष्णिकं खुड्वाक-
पद्ममिह अल्पपद्मकसंज्ञा वैद्यव्यवहारार्था ॥ १०८—११३ ॥
शतेन यष्टिमधुकात्साध्यं दशगुणं पयः ।
तस्मिन्तैले चतुर्द्रोणे मधुकस्य पलेन तु ।
सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ ११४ ॥
मधुपर्ण्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे ।
क्षीरे साध्यं शतकृत्वस्तदेव मधुकाच्छतैः ॥ ११५ ॥
सिद्धं देयं त्रिदोषेस्याद्वातासृग्वासासनुत् ।
हृत्पाण्डुरोगवीसर्पकामलादाहनाशनम् ॥ ११६ ॥

इति शतपाकमधुपर्णीतैलम् ।

शतेन यष्टिमधुकेत्यादौ यष्टिमधुपलशतं दशगुणेन क्षीरेण
साध्यम् । तैले चतुर्द्रोणे स्थितं तदेव मधुकाच्छतमिति शत-
प्रापाकेन मधुकपलशतात्सिद्धमित्यर्थः । अनेन च मधुपल-
शतसाधनोपदेशेन शतकृत्वेति शब्दस्य विपुलवाचितां
प्रतिषेधयति ॥ ११४—११६ ॥

वलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमं तथा ।
सहस्रशतपाकं वा वातासृग्वातरोगानुत् ॥ ११७ ॥
रसायनं श्रेष्ठतममिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।
जीवनं बृंहणं स्वयं शुक्रासृग्दोषानाशनम् ॥ ११८ ॥

इति सहस्रपाकं वा शतपाकं तैलम् ।

गुड्चीरसदुग्धाभ्यां तैलं द्राक्षारसेन वा ।
सिद्धं मधुककाश्मर्यरसैर्वा वातरक्तनुत् ॥ ११९ ॥
आरनालाढके तैलं पादं सर्जरसं घृतम् ।
प्रभूते मथितं तोये ज्वरदाहार्तिनुत्परम् ॥ १२० ॥

वलाकषाय इत्यादिनोक्तशतसहस्रपाके अत्यंबुपाकात्
स्नेहक्षयं पश्यन्तः शतगुणेन सहस्रगुणेन वा द्रवेण एकदैव-
पाकं व्याख्यानयति । किंतु तावती स्नेहमात्रा अत्र पक्व-
व्या या पाकापेक्षया निःशेषा भवति क्षीरं चात्र स्नेहवर्द्धक-
मस्ति तेन यथाश्रुतमेव आचार्यवचनं प्रमाणमिति पश्यामः
किंच प्रत्यासन्ने एव पाके रुद्रवत्स्नेहकल्कोद्गमनमत्र कर्तव्यम् ।
तेन स्नेहापेक्षयैव भवति । गुड्चीमित्यादौ द्रवात्पाकादिकस्नेह
इति न्यायात् प्रस्थं तैलस्य भवति खजितमिति मथितं ॥
॥ ११७—१२० ॥

समधूच्छिष्टमाजिष्टं ससर्जरसशारिवम् ।
पिण्डतैलं तदभ्यङ्गाद्वातरक्तरुजापहम् ॥ १२१ ॥

इति पिण्डतैलम् ।

समधूच्छिष्टमित्यादौ मधूच्छिष्टादीनि कल्कः जलं च द्रवं
देयम् । पिण्डतैलभाषयान्नवन्नापूतमेव एतत्तैलं कर्तव्यम् ।
अत्र तैले एव सर्जरसस्थाने मधूच्छिष्टादीनां प्रक्षेपात् तत्तैलं
अभ्यङ्गे उच्यते इति जतूकर्णवचनादुनीयते उक्तं हि
कांजिकसर्जरसशतं खजितं सिक्थकसर्जरसैर्युक्तं अभ्यं-
जनमिति ॥ १२१ ॥

“दशमूलशृतं क्षीरं सद्यः शूलनिवारणम् ।
परिषेकोऽनिलप्राये तद्वत्कोष्णेन सर्पिषा ॥ १२२ ॥
स्नेहैर्मधुरसिद्धैर्वा चतुर्भिः परिषेचयेत् ।
स्तम्भाक्षेपकशूलार्ते कोष्णैर्दाहे तु शीतलैः ॥ १२३ ॥
तद्द्रव्याविकच्छागैः क्षीरैस्तैलविमिश्रितैः ।
निःकाथैर्जीवनीयानां पञ्चमूलस्य वा मिषक् १२४
द्राक्षेशुरसमद्यानि दधिमस्त्वम्लकाजिकम् ।
सेकार्थं तण्डुलक्षौद्रशर्कराम्बु च शस्यते ॥ १२५ ॥
कुमुदोत्पलपद्माद्यैर्मणिहारैः सचन्दनैः ।
शीततोयानुगैर्दाहे प्रोक्षणं स्पर्शनं हितम् ॥ १२६ ॥
चन्द्रपादाम्बुसंसिक्ते क्षौमपद्मदलच्छदे ।
शयने पुलिनस्पर्शे शीतमारुतवीजिते ॥ १२७ ॥
चन्दनार्द्रस्तनकराः प्रिया नार्यः प्रियंवदाः ।
स्पर्शशीताः सुखस्पर्शा भ्रान्ति दाहं रुजं क्लमम् ॥

सरागे सरुजे दाहे रक्तं मुक्त्वा प्रलेपयेत् ।
 मधुकाश्वत्थत्वज्जांसीवीरोदुम्बरशाद्वलैः ॥ १२९ ॥
 जलजैर्यवचूणैर्वा सयष्ट्याहपयोधृतैः ।
 सर्पिषा जीवनीर्यैर्वा पिष्टैर्लेपोऽर्तिदाहनुत् ॥ १३० ॥
 पलाः पियालं मधुकं विसं मूलं च वेतसात् ।
 आजेन पयसा पिष्ट्वा प्रलेपो दाहुरोगनुत् ॥ १३१ ॥
 प्रपौण्डरीकमज्जिष्ठादावीमधुकचन्दनैः ।
 सितोपलैरकासकुमसूरोशीरपद्मकैः ॥ १३२ ॥
 लेपो रुग्दाहवीसर्पेरुक्शोफविनिवारणः ।
 पित्तरक्तोत्तरे त्वेते लेपान् वातोत्तरे शृणु ॥ १३३ ॥
 वातघ्नैः साधिताः स्निग्धाः सक्षीरमुद्रपायसैः ।
 तिलसर्षपपिण्डैर्वाप्युपनाहा रुजापहाः ॥ १३४ ॥
 औदकप्रसहानूपवेशवाराः सुसंस्कृताः ।
 जीवनीयौषधस्नेहयुक्ताः स्युरुपनाहने ॥ १३५ ॥
 स्तम्भतोदरगायासशोथाङ्गग्रहनाशनाः ।
 जीवनीयौषधैः स्नेहः सपयस्को रसोऽपि वा ॥
 घृतं सहचरान्मूलं जीवन्ती च्छागलं पयः ।
 लेपाः पिष्टास्तिलास्तद्वद्भृष्टाः पयसि निर्वृताः ॥ १३७ ॥
 क्षीरपिष्टमुमालेपमेरुण्डस्य फलानि च ।
 कुर्याच्छूलनिवृत्त्यर्थं शताह्वं वानिलेऽधिके ॥ १३८ ॥
 समूलाग्रच्छदैरुण्डकाथे द्विप्रस्थिकं पृथक् ।
 घृतं तैलं वसा मज्जा चानूपमृगपक्षिणाम् ॥ १३९ ॥
 कल्कार्थं जीवनीयानि गव्यं क्षीरमथाजकम् ।
 हरिद्रोत्पलकुष्ठैलाशताह्ववरुणच्छदान् ॥ १४० ॥
 विष्वमात्रं पृथक् पुष्पं काकुमं चापि साधयेत् ।
 मधुच्छिष्टं पलान्यष्टौ दद्याच्छीतेऽवतारिते ॥ १४१ ॥
 शूलेनैवार्तिदाज्ञानां लेपः सन्धिगतेऽनिले ।
 वातरक्ते स्मृते भग्ने खञ्जे कुब्जे च शस्यते ॥ १४२ ॥
 शोफगौरवकण्ड्वाद्यैर्युक्तं त्वस्मिन् कफोत्तरे ।
 मूत्रक्षारसुरापक्वघृतमभ्यञ्जने हितम् ॥ १४३ ॥
 पक्वकं त्वक् समधुकं शारिवा चेति तैर्घृतम् ।
 सिद्धं समधुशुक्तं स्यात्सेकाभ्यङ्गः कफोत्तरे ॥ १४४ ॥
 क्षीरं तैलं गवां मूत्रं जलं च कटुकैः शृतम् ।
 परिषेकाः प्रशस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥ १४५ ॥
 लेपः सर्षपनिम्बार्कहिंसाक्षीरतिलैर्हितः ।
 श्रेष्ठः सिद्धः कपित्थत्वग्घृतक्षीरैः ससकुम्भिः ॥
 द्वे हरिद्रे वचागौरधूमकुष्ठशताह्विकाः ।
 प्रलेपः शूलनुद्वातरक्ते वातकफोत्तरे ॥ १४७ ॥
 तगरं त्वक् शताह्वला कुष्ठं मुस्तं हरेणुका ।
 दाह व्याघ्रनखं चाम्लपिष्टं वातकफार्तिनुत् ॥ १४८ ॥
 मधु शिग्रोर्हितं तद्वद्बीजं धान्याम्लसंयुतम् ।
 मुहूर्ते लिप्तमम्लैश्च लिष्टेद्वातकफोत्तरे ॥ १४९ ॥
 त्रिफलाव्योषपत्रैलास्वक् क्षीरं त्रिप्रकं वचाश्च ।

विडङ्गं पिप्पलीमूलं लोमशं वृषकत्वचम् ॥ १५० ॥
 ऋद्धिं तामलकीं चव्यं समभागानि पेपयेत् ।
 कल्कं लिप्तमयस्पात्रे मध्याह्ने भक्षयेत् ततः ॥ १५१ ॥
 वर्जयेद्दधिशुक्तानि क्षारं वैरोचकानि च ।
 वाताह्ने सर्वदोषेऽपि हितं शूलार्दिते परम् ॥ १५२ ॥
 बुद्ध्या स्थानविशेषांश्च दोषाणां च बलावलम् ।
 चिकित्सितमिदं कुर्याद्दहापोहविकल्पवित् ॥ १५३ ॥

मधुरैः स्नेहैरिति जीवनीयसिद्धस्नेहैः । तंडुलेत्यादौ प्रत्येकं त्रिभिरम्बुशब्दः संबध्यते । शीततोयायुग इति शीततोय-
 सिकैः । चंद्रपादाम्बुसंसिक्त इति तुषारजलनिषिक्तः । पुलिनं
 नदीतटः । पुलिनस्पर्शेन शीते शयने । पयसि निर्वृता इति
 क्षीरे निर्वापिता । उमा अतसी अग्रच्छदानीति वरुणपत्राणि ।
 अम्लैरिति काज्जिकादिभिः । बुध्वेत्यादि अवस्थाकर्तव्यमाह-
 ऊहापोहविकल्पविदिति पूर्वोक्तचिकित्सितस्य ऊहापोहविकल्प-
 ङ्गः ॥ १२२—१५३ ॥

कुपिते मार्गसंरोधान्मेदसो वा कफस्य वा ।
 अतिवृद्ध्याऽनिले नादौ शस्तं स्नेहनवृंहणम् ॥ १५४ ॥

कुपित इत्यादि मेदसः कफस्य वा अतिवृद्ध्या कृतान्
 मार्गसंरोधान् आदौ स्नेहनं तथा वृंहणं च न शस्तमिति
 चकारार्थः ॥ १५४ ॥

व्यायामशोधनारिष्टमूत्रपानैर्विरेचनैः ।
 तक्राभयाप्रयोगैश्च क्षपयेत्कफमेदसी ॥ १५५ ॥
 बोधिवृक्षकषायं तु पिबेत्तं मधुना सह ।
 वातरक्तं जयत्याशु त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ १५६ ॥
 वातरक्तं जयत्याशु त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ १५६ ॥
 पुराणयवगोधूमसिध्वरिष्टासुरासवैः ।
 शिलाजतुप्रयोगैश्च गुग्गुलोर्माक्षिकस्य च ॥ १५७ ॥
 पश्चाद्वाते क्रियां कुर्याद्वातरक्तप्रसादनीम् ।
 गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेद्वा तद्विर्वर्जयेत् ॥ १५८ ॥

अत्र स्नेहनवृंहणनिषेधे सति कर्तव्यमाह-व्यायामेत्यादि
 एतत् क्रियोत्तरकालीनं कर्तव्यमाह-पश्चाद्वातेत्यादि । कफमेदो-
 वृत एव निर्जितकफमेदसि वाते वातरक्तप्रसादिनि क्रिया
 कार्या । अत्रैवोक्ता स्नेहप्रयोगादिका वातविकारत्वात् वात-
 व्याधिचिकित्सितं जनयेत् । एतच्च वातेन गंभीर एव वात-
 रक्ते प्रायो भवति इति दर्शयितुं गंभीर इति कृतम् ।
 गंभीरायुगते हि वातरक्ते रक्तं बहुलमाक्रान्तं रक्तस्य हि रक्ता-
 धारा लब्ध् स्थानं तेन रक्तावसेचनमाचरेदिति ॥ १५५-१५८ ॥

रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमशु नियच्छति ।
 भिन्नं स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा ॥ १५९ ॥
 तयोः क्रिया विधातव्या व्यधशोधनरोपणैः ।
 कुर्यादुपद्रवाणां च क्रियां स्वात्स्वाच्चिकित्सितात्

रक्तस्यावस्थिकं विधिमाह-रक्तेत्यादि । रक्तवृद्ध्या पित्तवृद्ध्या
 चेति रक्तपित्तातिवृद्ध्या पाकं नियच्छति वातरक्तमिति शेषः ।

तयोर्द्विधा विदुषिपितृद्वरक्तकृतपाकयोः वातरक्तयोश्चिकित्सामतिदिशन्नाह । उपद्रवचिकित्सामाह—कुर्यादित्यादि ॥ १५९—१६० ॥

तत्र श्लोकाः ।

हेतुस्थानानि मूलं च यस्मात्प्रायश्च सन्धिषु ।
कुप्यति प्राक् च तद्रूपं द्विविधस्य च लक्षणम् ॥
पृथग्मिन्नस्य लिङ्गं च दोषाधिक्यमुपद्रवाः ।
साध्यं याप्यमसाध्यं च क्रिया साध्यस्य चाखिला
वातरक्तस्य निर्दिष्टा समासव्यासतस्तथा ।
महर्षिणाश्विवेशाय तथैवावस्थिकी क्रिया ॥ १६३ ॥

इत्यमिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने वात-
शोणितचिकित्सितं नाम एकोनान्विशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

हेतुस्थानानीत्यादि दोषाधिक्यमुपद्रवाः साध्यं याप्यम-
साध्यं चेति । अननुक्रमेण संग्रहं करोति उपद्रवाणां श्लोका-
स्तोक्तमावित्वेन साध्यत्वासाध्यत्वाप्यलक्ष्यापनार्थम् ॥
॥ १६१—१६३ ॥

इति वातरक्तचिकित्सितं समाप्तम् ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ योनिव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

दिव्यौषधिजलस्वादुधातुचित्रशिलावति ।
पुण्ये हिमवतः पार्श्वे सुरसिद्धर्षिसेविते ॥ १ ॥
विहरन्तं तपोयोगात् तत्त्वज्ञानार्थदर्शिनम् ।
कृष्णात्रेयं जितात्मानमग्निवेशोऽथ पृष्ठवान् ॥ २ ॥
भगवन् यदपत्यानां मूलं नार्यः परं नृणाम् ।
तद्विधातो गदैश्चासां क्रियते योनिमाश्रितैः ॥ ३ ॥
तस्मात्तेषां समुत्पत्तिमुत्पन्नानां च लक्षणम् ।
सौषधं श्रोतुमिच्छामि प्रजानुग्रहकाम्यया ॥ ४ ॥
इति शिष्येण पृष्ठस्तु प्रोवाचर्षिवरोऽत्रिजः ।
विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसंग्रहे ॥ ५ ॥
मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्तवेन च ।
जायन्ते बीजदोषाश्च दैवाश्च शृणु ताः पृथक् ॥ ६ ॥

वातरक्तचिकित्सानन्तरं पारिशेष्यात् वातकृतत्वाच्च
योनिव्यापच्चिकित्सितमुच्यते । उक्तं हि “नहि वातादृते योनि-
नारीणां संग्रहोऽस्तीति ।” दिव्यानि तीर्थानि गङ्गादीनि दिव्या-
धौषधौ ब्रह्मसुवर्चलैन्द्रीप्रभृतयः यस्मिन्स दिव्यतीर्थौषधिः
चित्रधातुः नानावर्णधातुः । तत्त्वज्ञानेन अर्थान्द्रष्टुं शीलं यस्य
तं तत्त्वज्ञानार्थदर्शिनं । मूलमिति कारणं तद्विधाते योनि-
व्यापत् कारणविधातः तेषामिति योनिगदानां समुत्पत्तिरिति
उत्पत्तिः कारणे कार्योपचारात् । रोगसंग्रहेति अष्टोदरीये ।
मिथ्याचारेण असम्यग्वाचारेण प्रदुष्टेनार्तवेनेति दुष्टार्तवेनेति

योनिव्यापत् भवति । बीजदोषादिति बीजार्तवदोषात् ।
दैवादिति अकर्मवशात् । एतेषां च यथायोग्यतया कारणत्वं
अग्रे वक्ष्यमाणकारणत्वमेदेन योनिव्यापत्सु उपपादितमेव
दैवं तु सर्वत्रैव साधारणकारणम् ॥ १—६ ॥

वातलाहारचेष्टाया वातलायाः समीरणः ।
विवृद्धो योनिमाश्रित्य योनेस्तोदं सवेदनम् ॥ ७ ॥
स्तम्भं पिपीलिकासृष्टिमिव कर्कशतां तथा ।
करोति सुप्तिमायासं वातजांश्चापराणां दान् ॥ ८ ॥
सा स्यात्सशब्दरूक्फेनतनुरुक्षार्तवानिलात् ।
व्यापत्कट्फलवणक्षाराद्यैः पित्तजा भवेत् ॥ ९ ॥
दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतसितार्तवा ।
भृशोष्णकुणपस्त्रावा योनिः स्यात्पित्तदूषिता ॥ १० ॥
कफोऽभिष्यन्दिमिवृद्धो योनिं चेदूषयेत्स्त्रियाः ।
स शीतां पिच्छिलां कुर्यात्कण्डुग्रस्ताल्पवेदनाम् ॥
पाण्डुवर्णां तथा पाण्डुपिच्छिलार्तववाहिनीम् ।
समश्रंत्या रसान्सर्वान्दूषयित्वा त्रयो मलाः ॥ १२ ॥
योनिगर्भाशयस्थाः स्त्रैर्योनिं युञ्जन्ति लक्षणैः ।
सा भवेद्दाहशूलार्ता श्वेतपिच्छिलवाहिनी ॥ १३ ॥

वातलाया इति विशेषेण वातलयोनिव्यापदुत्पादोप-
दर्शनार्थम् । पिपीलिकासृष्टमिति पिपीलिका परिसर्पणाकारा
वेदना सशब्दरूक् कफेन तद्रुक्षार्तवेति एवंभूतार्तवा भवति
तेन वातिकरूपा योनिव्यापत् एवमेव पैत्तिकश्चैष्मिकसाभि-
पातिकयोनिव्यापदामपि पैत्तिककफजसाभिपातिकदोषप्रभवत्वं
वर्णयन्ति । रक्तयोनिरिह असृक्दरसंज्ञया चिकित्साप्रस्तावे
वक्तव्या । मैवं ये तु एतद्व्यापदां प्रदरंभिन्नमेव मन्यन्ते
प्रदरचिकित्सार्थम् प्रकरणान्तरं अत्राध्याये पठिष्यन्ति । सम-
श्रंत्या इति पथ्यापथ्यमेलकेनोपपन्नमन्नादि भक्षन्त्याः
॥ ७—१३ ॥

रक्तपित्तकरैर्नार्या रक्तं पित्तेन दूषितम् ।
अतिप्रवर्तते योन्यां लब्धे बीजेऽपि साऽप्रजा ॥ १४ ॥
योनिगर्भाशयस्थं चेत्पित्तं संदूषयेदसृक् ।
सारजस्का मता काश्यपैवैवर्ण्यजननी भृशम् ॥ १५ ॥

रक्तपित्तकरैरित्यादौ गर्भे लब्धेऽपि रक्तमति प्रवर्तते
तेनास्या गर्भो भवति । सा अप्रजा रक्तयोनिः इत्यर्थः । ये तु
साक्षजा इति पठन्ति ते यस्यां लब्धेपि गर्भे अक्षमतिप्रव-
र्तते सा तादृशरक्तमुल्या अक्षजा भवतीति वदन्ति । योनौ
गर्भे तिष्ठतीति योनिगर्भाशयस्थं सा अरजस्केति अनार्तवा
॥ १४—१५ ॥

योन्यामधावनात्कण्डू जाताः कुर्वन्ति जन्तवः ।
सा स्यादचरणा कण्ड्वा तथातिनरकाङ्क्षिणी ॥ १६ ॥
चिरेणेति अचरणा कण्ड्वातयेति कृमिजनितयोनिकण्ड्वा ॥ १६

पवनोऽतिव्यायेन शोफसुतिरुजः स्त्रियाः ।
 करोति कुपितो योनौ सा चातिचरणा मता ॥ १७
 मैथुनादतिवालायाः पृष्ठजङ्घोरुवंक्षणम् ।
 रुजयन् दूषयेद्योनिं वायुः प्राक्चरणा हि सा ॥ १८
 गर्भिण्याः श्लेष्मलाभ्यासाच्छर्दिश्वासविनिग्रहात् ।
 वायुः क्रुद्धः कफं योनिमुपनीय प्रदूषयेत् ॥ १९ ॥
 पाण्डुं सतोदमास्त्रावं श्वेतं स्रवति वा कफम् ।
 कफवातामयव्याप्ता सा स्याद्योनिरुपप्लुता ॥ २० ॥

व्यायस्यातिचरणेन व्यापत् अतिचरणा । रुजन् इति
 दुःखयन् । उचितव्यायकालात्प्राक् व्यायाचरणान्प्राक्चरणा
 उच्यते । गर्भिण्या इत्यादौ आस्त्रावमिति श्लेष्मानिलमास्त्रावं ।
 कफवातामयैः उपपन्ना उपप्लुता इत्युच्यते ॥ १६—२० ॥

पित्तलाया नृसंवासे क्षवधूद्वारधारणात् ।
 पित्तसंमूर्छितो वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥ २१ ॥
 शूना स्पर्शाक्षमा सार्तिनीलपीतमसृक् स्रवेत् ।
 श्रोणिवंक्षणपृष्ठार्तिं ज्वरार्तायाः परिप्लुता ॥ २२ ॥
 वेगादावर्तनाद्योनिमुदावर्तयतेऽनिलः ।
 सा रुगार्ता रजः कृच्छ्रेणोदावृत्य विमुञ्चति ॥ २३ ॥
 आर्तवे सा विमुक्ते तु तत्क्षणं लभते सुखम् ।
 रजसो गमनादूर्ध्वं ज्ञेयोदावर्तिनी बुधैः ॥ २४ ॥
 अकाले बाहमानाया गर्भेण पिहितोऽनिलः ।
 कर्णिकां जनयेद्योनौ श्लेष्मरक्तेन मूर्च्छितः ॥ २५ ॥
 रक्तमार्गचरोधिन्वा सा तथा कर्णिनी मता ।

नृसंवासे इति रमणजनसान्निध्ये सर्वतः वातपित्तविकारो-
 त्पन्नत्वात् परिप्लुता योनिमुदावर्तयेदिति योनिमुदावर्तवृत्तां
 करोति । विकारेण रजसः ऊर्ध्वगमनात् उदावर्तिनीमिति
 उच्यते बाहमानाया इत्यादि आप्राप्तगर्भनिष्क्रमणकाले
 प्रवाहणं कुर्वत्याः । कर्णिकामिति कर्णिकाकारं ग्रन्थिं ॥ २१—२५ ॥
 रौक्ष्याद्वायुर्यदा गर्भं जातं जातं विनाशयेत् ॥ २६
 दुष्टशोणितजं नार्याः पुत्रघ्नी नाम सा मता ।
 व्यायमतिवृत्ताया भजन्त्यास्त्वत्र पीडितः ॥ २७ ॥
 वायुर्मिथ्यास्थिताङ्गाया योनिस्तोतसि संस्थितः ।
 वक्रयत्नाननं योन्याः सास्थिमांसानिलातिभिः ॥ २८
 भृशार्तिमैथुनासक्ता योनिरन्तर्मुखी मता ॥ २९ ॥
 गर्भस्थायाः स्त्रिया रौक्ष्याद्वायुर्योनिं प्रदूषयन् ।
 मातृदोषादणुद्वारां कुर्यात्सूचीमुखी तु सा ॥ ३० ॥

रौक्ष्यादिति रुक्षगुणोत्कर्षात् दुष्टशोणितजमिति वचना-
 दिह वायुना दुष्टिरपि क्रियते इति दर्शयति । अत्र च
 यद्यपि सामान्येनैव गर्भविनाश उक्तः तथापि पुत्रस्येव
 प्राधान्यात् पुत्रघ्नीति व्यपदेशो ज्ञेयः ॥ व्यायमिति अति-
 वृत्ताया इत्यादौ अतिवृत्तायाः व्यायं भजन्त्याः मिथ्यास्थि-
 ताङ्गायाः मिथ्यास्थिताङ्गत्वेन वक्रतया अन्तः मुखनयन-

मभिप्रेतम् । गर्भस्थाया इत्यादौ रौक्ष्यादिति रुक्षगुणात् । मातृ-
 दोषादिति मातुः गर्भकाले वातप्रकोपहेतुरुपाचारात् ॥
 ॥ २६—३० ॥

व्यायकाले रुन्धन्त्या वेगात्प्रकुपितोऽनिलः ।
 कुर्याद्विण्मूत्रसङ्घातिं शोषं योनिमुखस्य च ॥ ३१ ॥
 षड्हात्सत्तरात्राद्वा शुक्रं गर्भाशयं गतम् ।
 सरुजं नीरुजं वापि या स्रवेत्सा च वामिनी ॥ ३२ ॥
 बीजदोषात्तु गर्भस्था मारुतोपहताशया ।
 नृद्वेषिण्यस्तनी चैव षण्ढी स्यादनुपक्रमा ॥ ३३ ॥
 विषमं दुःखशय्यायां मैथुनात्कुपितोऽनिलः ।
 गर्भाशयस्य योन्याश्च मुखं विष्टम्भयेत् स्त्रियाः ३४
 असंवृतमुखी सार्त्ती रुक्षफेनास्रवाहिनी ।
 मांसोत्सन्ना महायोनिः पर्ववंक्षणशूलिनी ॥ ३५ ॥

शोषं योनिमुखस्येत्यनेन योनिमुखशोषात् शुष्कयोनि-
 संज्ञा । षड्हादित्यादिना शुक्रवमनात् वामिनीति उच्यते । मारु-
 तोपहताशयेति मारुतोपहतगर्भाशया । बीजदोषादिति सामा-
 न्यवचनेनापि आर्तवरूपबीजदोषएवात्र ज्ञेयः । गर्भाशयोप-
 घातकरत्वात् । उक्तं हि यदा ह्यस्याः शोणितं गर्भाशयबीजभागं
 प्रकोपमापद्यते तदावन्ध्यां जनयति । विषमेति क्रियाविशेषणं
 विषमं यथा भवति तथा मैथुनादित्यर्थः । विष्टम्भयेदिति
 विस्तारयेत् । मांसोत्सन्नेति उत्सन्नमांसा । दोषैर्योनिरुपद्रुते
 इत्यनेन दोषशब्देन योनिदूषका यथोक्ता गदा उच्यन्ते ।
 उक्तं हि रोगाहि दोषशब्दं लभन्ते ॥ ३१—३५ ॥

इत्येतैर्लक्षणैः प्रोक्ता विंशतियोनिजा गदाः ।
 न शुक्रं धारयत्येभिर्दोषैर्योनिरुपद्रुता ॥ ३६ ॥
 तस्माद्गर्भं न गृह्णाति स्त्री गच्छत्यामयान् बहून् ।
 गुल्मार्शः प्रदरादींश्च वाताद्यैश्चातिपीडनम् ॥ ३७ ॥
 आसां षोडश यास्तासामाद्ये द्वे पित्तदोषजे ।
 परिप्लुता वामिनी च वातपित्तात्मिके मते ॥ ३८ ॥
 कर्णिन्युपप्लुते वातकफाच्छेषास्तु वातजाः ।
 देहं वातादयस्तासां स्त्रैर्लिङ्गैः पीडयन्ति हि ॥ ३९ ॥

तस्मादिति योन्युपद्रवान् प्रदरादीन् इत्यत्र योनिव्यापच्छेषं
 प्रदरमाहुः । तेन योनिव्यापदभावे प्रदरदोषोत्पादं वर्णयन्ति
 येतु योनिव्यापद्विषममेव प्रदरमिच्छन्ति तेषामत्र विरोधो
 नास्त्येव । संप्रति आद्यव्यापन्नदुष्टं लक्ष्णा शेषषोडश-
 व्यापत्तु वातादिलिङ्गं चिकित्साज्ञानार्थं दोषविभागं दर्श-
 यन्नाह—आसामित्यादि । आद्ये द्वे इति रक्तयोन्यावस्थे देहे वाता-
 दय इति तासां वातादिविभागेन उक्तयोनिव्यापदां वातादयो
 देहमिति स्त्रैर्लिङ्गैः पीडयन्ति तेन वाताद्यहितत्वं तासामुपपन्नं
 इति भावः । अन्ये तु देहशब्देनात्र योनिस्थानमेवोच्यत
 इत्याहुः ॥ ३६—३९ ॥

स्नेहनस्वेदवस्त्यादि वातलास्रनिलापहम् ।
 कारयेद्रक्तपित्तं शीतं पित्तकृतासु च ॥ ४० ॥
 श्लेष्मलासु च रूक्षोष्णं कर्म कुर्याद्विचक्षणः ।
 सन्निपाते विमिश्रं तु संसृष्टासु च कारयेत् ॥ ४१ ॥
 स्निग्धस्त्रिन्नां तथा योनिं दुःस्थितां स्थापयेत्पुनः ।
 पाणिना नामयेज्जिह्वां संवृतां वर्धयेत्पुनः ॥ ४२ ॥
 प्रवेशयेन्निःसृतां च विवृतां परिवर्तयेत् ।
 योनिः स्थानापवृत्ता हि शल्यभूता स्त्रिया मता ॥
 सर्वा व्यापन्नयोनिं तु कर्मभिर्वेमनादिभिः ।
 मृदुभिः पञ्चभिर्नारीं स्निग्धस्त्रिन्नामुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
 सर्वतः सुविशुद्धायाः शेषं कर्म विधीयते ।
 वातव्याधिहरं कर्म वातार्तानां सदा हितम् ॥ ४५ ॥
 औदकानूपजैर्मांसैः क्षीरैः सतिलतण्डुलैः ।
 सवातघ्नौषधैर्नाडीकुम्भीस्वेदैरुपाचरेत् ॥ ४६ ॥
 युक्तां लवणतैलेन साश्मप्रस्तरसङ्करैः ।
 स्त्रिन्नां कोष्णाम्बुसिकाङ्गीं वातघ्नैर्भोजयेद्रसैः ४७

लिङ्गानन्तरं चिकित्सामाह—स्नेहनेत्यादि । स्नेहनादीनां
 अनिलापहतत्वे सिद्धेऽपि अनिलापहमिति विशेषेण अनि-
 लापहद्रव्यकृतस्नेहनादिप्रतिपादनार्थः । संसृष्टासु इति द्वन्द्व-
 जासु । स्थापनप्रकारमाह । स्निग्धस्त्रिन्नामिति सर्वत्रानुवर्तते ।
 जिम्हामिति वक्त्रां विवृतामिति विवृत्तमुखां परिवर्तयेदिति परितो
 वर्तनेन संवृतां कुर्यात् । पञ्चभिरिति पदं सकलकर्मणां मृदु-
 तथा कर्तव्योपदर्शनार्थम् । अत्र च वमनादीनां सर्वदेहोप-
 कारकतया योनिगतारोगहरणेऽपि सामर्थ्यं भवत्येवेति ज्ञेयम्
 शेषकर्मैति वक्ष्यमाणं ॥ ४०—४७ ॥

बलाद्रोणद्वयकाथे घृततैलाढकं पचेत् ।
 स्थिरापयस्याजीवन्तीवीरर्षभकजीवकैः ॥ ४८ ॥
 श्रावणीपिप्पलीमूद्गपीलुमाषाख्यपर्णिभिः ।
 शर्कराक्षीरकाकोलीकाकनासाभिरेव च ॥ ४९ ॥
 पिष्टैश्चतुर्गुणक्षीरसिद्धं पेयं यथाबलम् ।
 वातपित्तकृतान् रोगान् हत्वा गर्भं दधाति तत् ५०
 काश्मर्यत्रिफलाद्राक्षाकासमर्दपरूषकैः ।
 पुनर्नवाहरिद्राभ्यां काकनासासहाचरैः ॥ ५१ ॥
 शतावर्या गुडूच्याश्च प्रस्थमक्षसमैर्घृतात् ।
 साधितं योनिवातघ्नं गर्भदं परमं पिबेत् ॥ ५२ ॥
 पिप्पल्यः कुञ्जिकाजाजी वृषकं सैन्धवं च चाम् ।
 यवक्षाराजमोदे च शर्करां चित्रकं तथा ॥ ५३ ॥
 पिष्ट्वा सर्पिषि भृष्टानि पाययेत् प्रसन्नया ।
 योनेपाश्वातिहृद्रोगगुल्माशौविनिवृत्तये ॥ ५४ ॥
 वृषकं मातुलुङ्गस्य मूलानि मदयन्तिकाम् ।
 पिबेत्सलवणैर्मधैः पिप्पलीकुञ्जिके तथा ॥ ५५ ॥
 राक्षाद्वदंष्ट्रावृषकैः पिबेच्छूले पयः शृतम् ।

गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथैश्च परिषेचयेत् ॥ ५६ ॥
 सैन्धवं तगरं कुष्ठं बृहती देवदारु च ।
 समांशैः साधितं कल्कैस्तैलं धार्यं रुजापहम् ५७ ॥
 गुडूचीमालतीरास्त्राबलामधुकचित्रकैः ।
 निदिग्धिकादेवदारुयूथिकामिश्र कार्ष्णिकैः ॥ ५८ ॥
 तैलप्रस्थं गवां मूत्रे क्षीरे च द्विगुणे पचेत् ।
 वातार्तानां च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ५९ ॥
 वातार्तायाः पिचुं दद्याद्योनौ च प्रणयेत्सदा ।
 हिंसाकल्कं तु वातार्ता कोष्णमभ्यज्य धारयेत् ॥
 पञ्चवल्कस्य पित्तार्ता श्यामादीनां कफातुरा ।
 पित्तलानां तु योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ॥ ६१ ॥
 शीताः पित्तहराः कार्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ।
 पित्तघ्नौषधसिद्धानि कार्याणि मिषजा तथा ॥ ६२ ॥

बलाद्रोणद्वयेत्यादौ बलाद्रोणद्वयस्य काथेति बलयोः द्रोण-
 द्वयप्रमाणकाथे इति वा उभयथापि द्रोणद्वयमान एव काथो
 भवति । पयस्यार्कपुष्पी मुद्गपीलुमाषाख्यैः पर्णाशब्दः प्रत्येक-
 मभिसंबध्यते । तत्र पीलुपर्णा मोरटा केचित् मूर्वामाहुः ।
 प्रसन्ना मदिराया उपरितनो भागः । शूल इति योनिशूलः ।
 तैलं धार्यमिति पिच्छिलायां योनौ धार्यम् । योनौ च प्रणये-
 दिति योनौ उत्तरवस्तिना प्रवेशयेत् । श्यामादीनामिति रोग-
 मिषजितीये श्यामात्रिवृत्तचतुरंगुलेत्यादिनोक्तानाम् ४८—६२
 शतावरीमूलतुलाश्चतस्रः संप्रपीडयेत् ।
 रसेन क्षीरतुल्येन पचेत्तेन घृताढकम् ॥ ६३ ॥
 जीवनीयैः शतावर्या मृद्वीकाभिः परूषकैः ।
 पियालैश्चाक्षकैः पिष्टैर्द्विषष्टिमधुकैः पचेत् ॥ ६४ ॥
 सिद्धे शीते च मधुनः पिप्पल्याश्च पलाष्टकम् ।
 सितादशपलोन्मिश्रास्त्रिह्यात्पाणितलं ततः ।
 योन्यसृक्शुक्रदोषघ्नं वृष्यं पुंसवनं च तत् ॥ ६५ ॥
 क्षतं क्षयं रक्तपित्तं कासं श्वासं हलीमकम् ।
 कामलां वातरक्तं च वीसर्पं हृच्छिरोग्रहम् ।
 उन्मादायाससञ्ज्ञासं वातपित्तात्मकं जयेत् ॥ ६६ ॥

इति बृहच्छतावरीघृतम् ।

शतावरीमूलतुला इत्यादौ आर्द्रशतावरीमूलपीडनेन
 यावद्रसो भवति तेन समं क्षीरघृतं वक्ष्यमाणकल्कैः पाच-
 नीयं । द्विषष्टिमधुकैरिति द्विभागमधुयष्टिकैः किंवा जल-
 स्थलयष्टिमधुकद्वययुक्तैः ॥ ६३—६६ ॥

एवमेव क्षीरसर्पिर्जीवनीयोपसाधितम् ।
 गर्भदं पित्तलानां च योनीनां स्याद्विषजितम् ६७ ॥
 योन्याः श्लेष्मप्रदुष्टाया वर्तिः संशोधनी हिता ।
 वाराहे बहुशः पित्ते भावितैर्नक्तकैः कृता ॥ ६८ ॥
 भावितं पयसार्कस्य माषचूर्णं ससैन्धवम् ।
 वर्तिः कृता मुहुर्धार्या ततः सेच्या सुखाम्बुना ६९

पिप्पल्या मरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
वर्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या धार्या योनिविशोधनी ७०

एवमेवेत्यादौ शतावरीचतुःशतरससमेनेत्यर्थः । क्षीरो-
त्थितं सर्पिः जीवनीयान्यत्र कल्कः । पयसार्कस्येति अर्क-
क्षीरेण । सेच्येति परिषिचनीया प्रदेशिनीतुल्या प्रदेशिन्या
अंगुलीसमानपरिणाहेन दैर्घ्येण ॥ ६७—७० ॥

उदुम्बरशलाह्मनां द्रोणमन्द्रोणसंयुतम् ।
सपञ्चवल्ककुलकनिम्बमालतिपल्लवम् ॥ ७१ ॥
निशां स्थाप्य जले तस्मिंस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
लाक्षाधवपलाशत्वङ्गनिर्यासैः शाल्मलेन च ॥ ७२ ॥
पिष्टैः सिद्धस्य तैलस्य पिचुर्योनौ निधापयेत् ।
सशर्करैः कषायैश्च शीतैः कुर्वीत सेचनम् ॥ ७३ ॥
पिच्छिला विवृता कालदुष्टा योनिश्च दारुणा ।
सप्ताहच्छुध्यति क्षिप्रमपत्यं चापि विन्दति ७४ ॥
उदुम्बरस्य दुग्धेन षट्कृत्वो भावितांस्तिलान् ।
तैलं काथे च तस्यैव सिद्धं धार्यं च पूर्ववत् ॥ ७५ ॥
धातक्यामलकीपत्रस्रोतो जमधुकोत्पलैः ।
जम्बाम्रमध्यकासीसलोभ्रकट्फलतिन्दुकैः ॥ ७६ ॥
सौराष्ट्रिकादाडिमत्वग्गुदुम्बरशलाह्मभिः ।
अक्षमात्रैरजामूत्रे क्षारे च द्विगुणे पचेत् ॥ ७७ ॥
तैलप्रस्थं पिचुं तस्माद्योनौ च प्रणयेत्ततः ।
कटीपृष्ठत्रिकाभ्यङ्गं स्नेहवस्ति च दापयेत् ॥ ७८ ॥
पिच्छिला स्त्राविणी योनिर्विष्टतोपप्लुता तथा ।
उत्ताना चोन्नता शूना सिध्येत्सस्फोटशूलिनी ७९ ॥
करीरधवनिम्बार्कवेणुकोशाग्रजाम्बवैः ।
जिङ्गिनीवृषमूलानां काथैर्माद्वीकशीधुभिः ॥ ८० ॥
सशुक्लैर्धावनं मिश्रैर्योन्यास्त्रावविनाशनम् ।
कुर्यात्सतक्रगोमूत्रशुक्लैर्वा त्रिफलारसैः ॥ ८१ ॥

उदुम्बरशलाह्मनामित्यादौ पञ्चवल्कादिसहितानां द्रोणं सम-
भागं द्रव्यमानं गृहीतं । निर्यासैरिति पलाशस्यैव निर्यासैः ।
लाक्षा च पलाशव्यतिरेकेण भवतीति ज्ञेयम् । सशर्करैः
कषायैरिति उदुम्बरशलाह्मादिकृतकषायैरेवेत्यर्थः । काल-
दुष्टा चिरकालदुष्टा । उदुम्बरस्य दुग्धेनेति उदुम्बरक्षीरेण काथेन ।
तस्यैवेति उदुम्बरस्य काथेन सौराष्ट्रिका अपरसृत्तिका । अजा-
मूत्रे क्षीरे चेति । अजाक्षीरे प्रत्येकं द्विगुणे । उत्तानेत्युन्नता ।
करीरो मरुद्भुमः । कोषाग्रः खनामख्यातः । जिङ्गिनी प्रसिद्धा
॥ ७१—८१ ॥

पिप्पल्ययोरजःपथ्याप्रयोगा मधुना हिताः ।
श्लेष्मलायां कटुप्रायाः समूत्रा वस्तयो हिताः ८२
पित्ते समधुरक्षीरा वाते तैलाम्रसंयुता ।
सन्निपातसमुत्थायाः कर्म साधारणं मतम् ॥ ८३ ॥
रक्तयोन्यामसृक्वर्णैरनुबन्धं समीक्ष्य च ।

ततः कुर्याद्यथादोषं रक्तस्थापनमौषधम् ॥ ८४ ॥
तिलचूर्णं दधिघृतं फाणितं शौकरी वसा ।
क्षौद्रेण संयुतं पेयं वातासृग्दरनाशनम् ॥ ८५ ॥
वराहस्य रसो मेध्यः सकौलत्थोऽनिलाधिके ।
शर्करातैलयष्ट्याह्मनागरैर्वा युतं दधि ॥ ८६ ॥
पयस्योत्पलशालूकविसकालीयकाम्बुजान् ।
सपयःशर्करां क्षौद्रं पैत्तिकेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ८७ ॥

कर्मसाधारणं वातादिजयोनिदोषोक्तं मिलितं त्रिदोष-
जायां कर्तव्यम् । रक्तयोन्यामित्यादि असृक्वर्णैरनुबन्धं
वीक्ष्येति असृक्वर्णविशेषैः दोषानुबन्धं परीक्ष्य ॥ ८२—८७ ॥

पाठाजम्बाम्रयोर्मध्ये शिलोद्भेदं रसाञ्जनम् ।
अम्बुष्ठा शाल्मलीवेष्टं समङ्गा वत्सकत्वचम् ॥ ८८ ॥
वाह्नीकातिविषे विल्वं मुस्तं लोभ्रं सगैरिकम् ।
कट्फलं मरिचं शुण्ठीं मृद्वीकां रक्तचन्दनम् ॥ ८९ ॥
कट्फल्गवत्सकानन्तां धातकीं मधुकार्जुनम् ।
पुष्येणोद्धृत्य तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ९० ॥
तानि क्षौद्रेण संयोज्य पिबेन्ना तण्डुलाम्बुना ।
अर्शःसु चातिसारेषु रक्तं यच्चोपवेक्ष्यते ॥ ९१ ॥
दोषागन्तुकृता ये च बालानां तांश्च नाशयेत् ।
योनिदोषं रजोदोषं श्वेतं नीलं सपीतकम् ॥ ९२ ॥
स्त्रीणां श्यावारुणं यच्च प्रसह्य विनिवर्तयेत् ।
चूर्णं पुष्यानुगं नाम हितमात्रेयपूजितम् ॥ ९३ ॥

इति पुष्यानुगचूर्णम् ।

पाठेत्यादौ अंबुष्ठा पाठभेदः । अन्ये तु पाठाभागद्वयग्रह-
णार्थं पुनः अंबुष्ठेतिपदं वर्णयन्ति । उक्तं हि “घृते तैले च
योगे च यद्व्यं पुनरुच्यते । भागतो द्विगुणं तद्धि ग्रहणीयं
मनीषिभिः” इति । शाल्मलीवेष्टं शाल्मलीवेष्टः । बाल्हीक-
मिति कुंकुमं । पुष्येणेति पुष्यनक्षत्रे उद्धृत्य । नीलं श्वेतं
सपीतकमिति रजोदोषविशेषणम् ॥ ८८—९३ ॥

तण्डुलीयकमूलं च सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
रसाञ्जनं च लाक्षां च छागेन पयसा पिबेत् ॥ ९४ ॥
पत्रकल्कौ घृते भृष्टौ राजादनकपित्थयोः ।
पित्तानिलहरौ पैत्ते सर्वथैवास्त्रपित्तजित् ॥ ९५ ॥
मधूकं त्रिफलां लोभ्रं मुस्तं सौराष्ट्रिकां मधु ।
मद्यैर्निम्बगुडच्यौ तु कफजेऽसृग्दरे पिबेत् ॥ ९६ ॥
विरेचनं महातिकं पित्तजेऽसृग्दरे पिबेत् ।
हितं गर्भपरिस्त्रावे यच्चोक्तं तच्च कारयेत् ॥ ९७ ॥
काश्मर्यकुटजकाथसिद्धमुत्तरवस्तिना ।
रक्तयोन्यरजस्कानां पुत्रज्ञयाश्च हितं घृतम् ॥ ९८ ॥
मृगाजाविवराहासृग्दध्यम्लक्षौद्रसर्पिषा ।
अरजस्का पिबेत्सिद्धं जीवनीयैः पयोऽपि वा ९९

कर्णिन्यचरणाशुष्कयोनिप्राक्चरणासु च ।

कफवाते च दातव्यं तैलमुत्तरवस्तिना ॥ १०० ॥

विरेचनमित्यादौ विरेचनमेव त्रिवृतादि पिबेत् । तथा महातिक्तं घृतं कुष्ठेकं पिबेदिति योज्यम् । गर्भपरिष्ठावे यच्चोक्तमिति जातिसूत्रीये गर्भस्त्रावचिकित्सं यदुक्तं तत्कारयेत् । मृगाजावीत्यादौ मृगादीनामसृक्दध्यम्लफलसर्पिषा पिबेदिति योज्यम् । अम्लक्षौद्रसर्पिषेति पाठः तैलमुत्तरवस्तिनेत्यत्र जीवनीयसिद्धं तैलं ॥ ९४—१०० ॥

गोपित्ते मत्स्यपित्ते वा क्षौमं त्रिःसप्तभाषितम् ।

मधुना क्षिण्वचूर्णं वा दद्यादचरणापहम् ॥ १०१ ॥

स्रोतसां शोधनं कण्डूक्लेशोफहरं च तत् ।

वातघ्नैः शतपाकैस्तु तैलैः प्रागतिचारिणी ॥ १०२ ॥

आस्थाप्या चानुवासा च स्वेद्याश्चानिलसूदनैः ।

क्षेहद्रव्यैस्तथाहरैरुपनाहैश्च युक्तितः ॥ १०३ ॥

शताह्वायवगोधूमक्षिण्वकुष्ठप्रियङ्गुभिः ।

वालाखुपर्णिकास्नेहैः संयावा धारणे स्मृताः ॥ १०४ ॥

वामिन्युपहृतानां च स्नेहस्वेदादिकः क्रमः ।

कार्यस्ततः स्नेहपिचुस्ततः संतर्पणं भवेत् ॥ १०५ ॥

गोपित्त्यादि दद्यादचरणापहमिति । संयाव उत्करिका ।

धारणः स्मृत इति धारणकारक इत्यर्थः ॥ १०१—१०५ ॥

शल्लकीजिङ्गिनीजम्बूधवत्वक्पञ्चवल्कलैः ।

कषायैः साधितः स्नेहः पिचुः स्याद्विद्युतापहः ॥

कर्णिन्यां वर्तिका कुष्ठपिप्पल्यर्काग्रसैन्धवैः ।

वस्तमूत्रकृता धार्या सर्वे च श्लेष्मनुद्धितम् ॥ १०७ ॥

त्रैवृतं स्नेहनं स्वेदो ग्राम्यानूपौदका रसाः ।

दशमूलपयोवस्तिश्चोदावर्तानिलार्तिषु ॥ १०८ ॥

त्रैवृतेनानुवासायैव वस्तिश्चोत्तरसंज्ञितः ।

तदेव च महायोण्यां स्रस्तायां च विधीयते ॥ १०९ ॥

वसा ऋक्षवराहाणां घृतं च मधुरैः शृतम् ।

पूरयित्वा महायोनिं वधीयात्क्षौमलक्तकैः ॥ ११० ॥

त्रैवृतं स्नेहनमिति । सर्पिस्तैलं वसास्नेहनं । तदेवेति त्रैवृतमेव अनुवासनवस्तिरुत्तरवस्तिषु ॥ १०६—११० ॥

प्रसुप्तां सर्पिषाभ्यज्य क्षीरस्त्रिघ्नां प्रवेद्य च ।

वधीयाद्वेशवारस्य पिण्डेनामूत्रकालतः ॥ १११ ॥

यच्च वातविकाराणां कर्मोक्तं तच्च कारयेत् ।

सर्वव्यापत्सु मतिमान्महायोण्यां विशेषतः ॥ ११२ ॥

नहि वाताहत्ये योनिर्नारीणां संप्रदुष्यति ।

शमयित्वा तमन्यस्य कुर्यादोषस्य शेषजम् ॥ ११३ ॥

मूलकल्कं तु रोहीतात्पाण्डुरे प्रदरे पिबेत् ।

जलेनामलकादीजं कल्कं वा ससितामधुम् ॥ ११४ ॥

मधुनामलकं चूर्णं रसं वा लेहयेच्च वास ।

न्यग्रोधत्वक्कषायेण लोभ्रकल्कं तथा पिबेत् ॥
आस्त्रावे क्षौमपट्टं वा भाषितं तेन धारयेत् ।

प्लक्षत्वक्चूर्णपिण्डं वा धारयेन्मधुना कृतम् ॥ ११६ ॥

आमूत्रकालत इति मूत्रकालपर्यंतं बन्धनं कुर्यात् । सर्वव्यापत्सु वातचिकित्साकरणे हेतुमाह—नहि वाताहत इत्यादि । पाण्डुरेति प्रदरे श्वेतप्रदरे भाषितं । तेनेति न्यग्रोध-लक्कषायेण भाषितं ॥ १११—११६ ॥

योण्या स्नेहाक्तया लोभ्रप्रियङ्गुमधुकस्य च ।

धार्या मधुयुता वर्तिः कषायाणां च सर्वशः ॥ ११७ ॥
स्त्रावच्छेदार्थमभ्यक्तां धूपयेद्वा घृतास्रुतैः ।

सरलागुग्गुलुयवैः सतैलकटुमत्स्यकैः ॥ ११८ ॥

कासीसत्रिफलाकाक्षी साप्रजम्बवास्थिधातकी ।

पैच्छिल्ये क्षौद्रसंयुक्तश्चूर्णो वैशद्यकारकः ॥ ११९ ॥

पलाशसर्जजम्बूत्वक्समङ्गामोचधातकी ।

सपिच्छिला परिकृन्ना स्तम्भनः कल्क इष्यते ॥ १२० ॥

स्तब्धानां कर्कशानां च पिण्डो मार्दवकारकः ।

धारयेद्वेशवारं वा पायसं कृशरां तथा ॥ १२१ ॥

दुर्गन्धीनां कषायः स्यात्तौवरः कल्क एव वा ।

चूर्णं वा सर्वगन्धानां पूतिगन्धापकर्षणम् ॥ १२२ ॥

एवं योनिषु शुद्धासु गर्भं विन्दन्ति योषितः ।

अदुष्टे प्राकृते बीजे जीवोपक्रमणे सति ॥ १२३ ॥

पञ्चकर्मविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ।

परीक्ष्य वर्णदोषाणां दुष्टं तद्गैरुपाचरेत् ॥ १२४ ॥

सहजगुणसंपन्ने शुक्रशोणितबीजे अदुष्टे सति गर्भं योषितः विंदति । जीवोपक्रमणं पूर्वकर्मप्रेरितात् सुयोगाद्भवति । यस्मात् पुरुषस्य शुक्रमप्यत्र कारणं तस्मात् शुक्रस्यापि परीक्षापूर्विकां चिकित्सामाह—पञ्चकर्मत्यादि । दोषाणां वातादीनां वर्णैर्यदि दुष्टं भवति तदा वातादिवर्णयोगात् वातादिहरैर्भेषजैः उपाचरेदित्यर्थः ॥ ११७—१२४ ॥

भवन्ति चात्र ।

सलिङ्गा व्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः ।

उक्ता विस्तरशः सम्यक् मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥ १२५ ॥

पुनरेवाग्निवेशस्तु पप्रच्छ मिषजां वरम् ।

आत्रेयमुपसङ्गम्य शुक्रदोषास्त्वयानघ ॥ १२६ ॥

रोगाध्याये समुद्दिष्टा ह्यष्टौ पुंसामशेषतः ।

तेषां हेतुं मिषकूश्रेष्ठ दुष्टादुष्टस्य चाकृतिम् ॥ १२७ ॥

चिकित्सितं च कात्स्न्येन क्लैब्यं यच्च चतुर्विधम् ।

उपद्रवेषु योनीनां प्रदरो यश्च कीर्तितः ॥ १२८ ॥

तेषां निदानं लिङ्गं च चिकित्सां चैव तत्त्वतः ।

समासव्यासभेदेन प्रब्रूहि मिषजांवर ॥ १२९ ॥

तस्मै शुश्रूषमाणाय प्रोवाच मुनिपङ्कजः ।

“बीजं यस्माद्व्यापदो योनेः सनिदानसमुत्थितम् ।

शुक्रं पौरुषमित्युक्तं तस्माद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥१३०॥
 यथा बीजमकालाम्बुक्रमिकीटाग्निदूषितम् ।
 न विरोहति संदुष्टं तथा शुक्रं शरीरणाम् ॥ १३१॥
 अतिव्यावायाद्व्यायामादसात्म्यानां च सेवनात्
 अकाले वाप्ययोनौ वा मैथुनं न च गच्छतः ॥१३२॥
 रुक्षतिककषायातिलवणाम्लोष्णसेवनात् ।
 नारीणामरसज्ञानां रुचणाज्जरया तथा ॥ १३३॥
 चिन्ताशोकाद्विस्मभाच्छ्रक्षाराग्निविभ्रमात् ।
 भयात्क्रोधादतीसाराद्याधिभिः कर्षितस्य च ॥१३४॥
 वेगाघातात्क्षताच्चापि धातूनां संप्रदूषणात् ।
 दोषाः पृथक् समस्ता वा प्राप्य रेतोवहाः शिराः
 शुक्रं संदूषयन्त्याशु तद्वक्ष्यामि विभागशः ॥१३५॥

अत्रांतरे पुनरेवेत्यादिप्रथं शुक्रदोषादिलक्षणचिकित्सा-
 विधायकं केचित्पठन्ति तच्चान्ये अन्याद्यं वदन्ति । उपपत्तिं च
 वर्णयन्ति यत् शुक्रादिदोषाः वाजीकरणेनैव चिकित्सिताः
 क्लेब्यं च शरीरे एव प्रतिपादितम् प्रदर्शयैवेह योनिव्यापत्
 चिकित्सिते इति ये तु पठन्ति ते पूर्वोक्तसंक्षेपस्य विस्तराभि-
 धानादिति वर्णयन्ति । एवमस्यार्थस्य विवादेऽपि काश्मी-
 रादिदेशानुमतत्वात् किञ्चित् व्याकरणं कुर्म एव । शुक्रगुणो-
 पवर्णने हेतुमाह—बीजं यस्मादित्यादि । यस्मात् बीजभूतं
 गर्भस्य शुक्रं तस्माद्वक्ष्यामि । व्यवहयेषु हर्षयोनिः तस्मा-
 दुत्थितं पौरुषमिति पुरुषचिह्नं । शुक्रेणैव हि पुरुष उच्यते ।
 मैथुनं च गच्छत इति उचितमैथुनकाले । मैथुनागमनं शुक्र-
 वेगप्रतीघातादेव दर्शयति—अतिविस्मभादिति । अति-
 विश्वासाद्वक्ष्यामीति दुष्टं शुक्रं वक्ष्यामि ॥ १२५-१३५ ॥

फेनिलं तनु रुक्षं च विवर्णं पूति पिच्छिलम् ।
 अन्यधातूपसंसृष्टमवसादि तथाष्टमम् ॥ १२६ ॥
 फेनिलं तनु रुक्षं च कृच्छ्रेणाल्पं च मारुतात् ।
 भवत्युपहतं शुक्रं न तद्गर्भाय कल्पते ॥ १३७ ॥
 सनीलमथवा पीतमत्युष्णं पूतिगन्धि च ।
 दहल्लिङ्गं विनिर्याति शुक्रं पिच्छेन दूषितम् ॥ १३८ ॥
 श्लेष्मणा बद्धमार्गं तु भवत्यत्यर्थपिच्छिलम् ।
 क्षीणमत्यर्थगमनादभिघातात्क्षतादपि ॥ १३९ ॥
 शुक्रं प्रवर्तते जन्तोः प्रायेण रुधिरान्वयम् ।
 वेगसन्धारणाच्छुक्रं वायुना विहतं पथि ॥ १४० ॥
 कृच्छ्रेण याति ग्रथितमवसादि तथाष्टमम् ।
 इति दोषाः समाख्याताः शुक्रस्याष्टौ सलक्षणाः ॥
 क्षिग्धं घनं पिच्छिलं च मधुरं चाविदाहि च ।
 रेतः शुद्धं विजानीयाच्छ्वेतं स्फटिकसन्निभम् ॥१४२॥
 वाजीकरणयोगोक्तैरुपयोगैः सुखैर्हितैः ।
 रक्तपित्तहरैर्योगैर्योनिव्यापदिकैस्तथा ॥ १४३ ॥
 दुष्टं यथा भवेद्रेतस्तत्तत्समुपाचरेत् ।

घृतं च जीवनीयं यक्ष्यवनप्राश एव च ॥ १४४ ॥
 गिरिजस्य प्रयोगश्च रेतोदोषानपोहति ।
 वातान्विते हिताः शुक्रं निरुहाः सानुवासनाः ॥
 रुधिरान्वयमिति रुधिरयुक्तं । शुक्राभिधानप्रसंगात् विशु-
 द्धशुक्रलक्षणमाह—सुस्निग्धमित्यादि ॥ १३६-१४५ ॥
 अभयामलकीयं च पैत्ते शस्तं रसायनम् ।
 मागध्यमृतलोहानां त्रिफलाया रसायनम् ॥१४६॥
 कफोत्थितं शुक्रदोषं हन्याद्भलातकस्य च ।
 अन्यधातूपसंसृष्टं शुक्रं वीक्ष्य भिषक् क्रियाम् ॥
 यथादोषं प्रयोज्यं स्यादोषधातुभिषग्जितम् ।
 सर्पिः पयो रसाः शालिर्यवगोधूमषष्टिकाः ॥१४८॥
 प्रशस्तः शुक्रदोषेषु वस्तिकर्म विशेषतः ।
 इत्यष्टशुक्रदोषाणां मुनिनोक्तं चिकित्सितम् ॥ १४९॥
 रेतोदोषोद्भवं क्लेब्यं यस्माच्छुद्धैव सिध्यति ।
 ततो वक्ष्यामि ते सम्यगग्निवेश यथातथम् ॥१५०॥

मागध्यमृतेत्यादौ मागधी अमृता । आमलकभलातक-
 रसायनमिति अनुवर्तते । शुद्धैवेति एतैः शुद्धैः ॥१४६-१५०॥
 बीजध्वजोपघाताभ्यां जरया शुक्रसंक्षयात् ।
 क्लेब्यं संपद्यते तस्य शृणु सामान्यलक्षणम् ॥ १५१ ॥
 सङ्कल्पप्रवणो नित्यं प्रियां वक्ष्यामपि स्त्रियम् ।
 न याति लिङ्गशैथिल्यात्कदाचिद्याति वा यदि ॥
 श्वासारतः स्विन्नगात्रश्च मोघसङ्कल्पचेष्टितः ।
 म्लानशिश्नश्च निर्वाजः स्यादेतत्क्लेब्यलक्षणम् ।
 सामान्यलक्षणं ह्येतद्विस्तरेण प्रवक्ष्यते ॥ १५३ ॥
 शीतरूक्षाल्पसंक्लिष्टविरुद्धाजीर्णभोजनात् ।
 शोकचिन्ताभयत्रासात्क्षीणां चात्यर्थसेवनात् ॥
 अमिचाराद्विस्मभाद्रसादीनां च संक्षयात् ।
 वातादीनां च वैषम्यात्तथैवानशनाच्छ्रमात् ॥ १५५ ॥

संकल्पेत्यादौ लिङ्गशैथिल्यादिति लिङ्गापगमात् । मोघे
 संकल्पचेष्टिते यस्य सः । तथा वायोः क्षयात् बीजक्षया-
 नुपपत्तेः । वातादीनां च संक्षयादित्यत्र प्राकृतवातादिक्ष-
 येणैव शुक्रानुत्पादो ज्ञेयः ॥ १५१-१५५ ॥

नारीणामरसज्ञत्वात्पञ्चकर्मापचारतः ।
 बीजोपघाताद्भवति पाण्डुवर्णः सुदुर्बलः ॥ १५६ ॥
 अल्पप्राणोऽल्पहर्षश्च प्रमदासु भवेन्नरः ।
 हृत्पाण्डुरोगतमककामलाश्रमपीडितः ॥ १५७ ॥
 छर्द्यतीसारशूलार्तः कासज्वरनिपीडितः ।
 बीजोपघातजं क्लेब्यं ध्वजमङ्गकृतं शृणु ॥ १५८ ॥
 अत्यम्ललवणक्षारविरुद्धाजीर्णभोजनात् ।
 अत्यम्बुपानाद्विषमात्पिष्टाच्चगुहभोजनात् ॥१५९॥
 दधिक्षीरानूपमांससेवनाद्याधिकर्षणात् ।

कन्यानां चैव गमनादयोनिगमनादपि ॥ १६० ॥
 दीर्घरोगां चिरोत्सृष्टां तथैव च रजस्वलाम् ।
 दुर्गन्धां दुष्टयोनिं च तथैव च परिस्रुताम् ॥ १६१ ॥
 ईदृशीं प्रमदां मोहाद्यो गच्छेत्कामहर्षितः ।
 चतुष्पदाभिगमनाच्छेफसश्चाभिघाततः ॥ १६२ ॥
 अधावनाद्वा मेढ्रस्य शस्त्रदन्तनखक्षतात् ।
 काष्ठप्रहारनिष्पेषाच्छूकानां चातिसेवनात् ।
 रेतसश्च प्रतीघाताङ्गजभङ्गः प्रवर्तते ॥ १६३ ॥

शूकानां चातिसेवनादिति अतिवृध्यर्थं कृतप्रयोगात् ।
 एतत् पञ्चविधं केचित् ध्वजभङ्गं वदन्ति । तथोक्तेन वात-
 पित्तकफसन्निपातभेदेन पञ्चविधत्वमित्यर्थः ॥ १५६-१६३ ॥

भवन्ति यानि रूपाणि तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ।
 श्वयथुर्वेदना मेढ्रे रागश्चैवोपलक्ष्यते ।
 स्फोटाश्च तीव्रा जायन्ते लिङ्गपाको भवत्यपि ॥
 मांसवृद्धिर्भवेच्चास्य व्रणाः क्षिप्रं भवन्त्यपि ।
 पुलाकोदकसङ्काशः स्नावः श्यावारुणप्रभः ॥ १६५ ॥
 वलयीकुरुते चापि कठिनश्च परिग्रहः ।
 ज्वरस्तृष्णा भ्रमो मूर्च्छा च्छर्दिश्चास्योपजायते ॥
 रक्तं कृष्णं स्रवेच्चापि नीलमाविललोहितम् ।
 अग्निनेव च दग्धस्य तीव्रो दाहः सवेदनः ॥ १६७ ॥
 वस्तौ वृषणयोर्वापि सीवन्यां वंक्षणे च ।
 कदाचित्पिच्छिलो वापि पाण्डुस्नावश्च जायते ॥
 श्वयथुश्च भवेन्मन्दस्तिमितोल्पपरिस्त्रवः ।
 चिराच्च पाकं व्रजन्ति शीघ्रं वाथ प्रमुच्यते ॥ १६९ ॥
 जायन्ते किमयश्चापि क्लियते पूतिगन्धि च ।
 विशीर्यते मणिश्चास्य मेढ्रे मुष्कावथापि च ॥ १७० ॥
 ध्वजभङ्गकृतं क्लैव्यमित्येतत्समुदाहृतम् ।
 एवं पञ्चविधं केचिद्ध्वजभङ्गं वदन्त्यपि ॥ १७१ ॥

इति ध्वजभङ्गकृतक्लैव्यम् ।

तत्र श्वयथुर्वेदना मेढ्रे इति वातेन, स्फोटाश्चेति पित्तेन,
 मांसादिवृद्धिरिति कफेन, ज्वरस्तृष्णेत्यादि रक्तेन, अग्निनेवेति
 सन्निपातेन ॥ १६४-१७१ ॥

इति ध्वजभङ्गकृतं क्लैव्यम् ॥

क्लैव्यं जरासंभवं हि प्रवक्ष्याम्यथ तच्छृणु ।
 जघन्यमध्यप्रवरं वयस्त्रिविधमुच्यते ॥ १७२ ॥
 अथ प्रवयसां शुक्रं प्रायशः क्षीयते नृणाम् ।
 रसादीनां संक्षयाच्च तथैवावृण्यसेवनात् ॥ १७३ ॥
 वलवीर्येन्द्रियाणां च क्रमेणैव परिक्षयात् ।
 परिक्षयादायुषश्चाप्यनाहाराच्छ्रमात्कुमात् ॥ १७४ ॥
 जरासंभवजं क्लैव्यमित्येतैर्हेतुभिर्नृणाम् ।
 जायते तेन सोऽस्य क्षीणधातुः सुदुर्बलः ॥ १७५ ॥

विवर्णो विह्वलो दीनः क्षिप्रं व्याधिमथाश्रुते ।
 एतज्जरासंभवं हि चतुर्थं क्षयजं शृणु ॥ १७६ ॥
 इति जरासंभवक्लैव्यम् ।

वृष्यादिसेविनां न क्षीयते शुक्रमिति दर्शयति । प्रवयसां
 शुक्रक्षये हेतुमाह—रसादीनामित्यादि । एते च रसक्षयाद-
 यो हेतवः बाधकस्वभावादेव भवन्ति ॥ जघन्येत्यादौ प्रायशः
 क्षीयते इति वचनात् प्रवयसामपि शुद्धसाराणां ॥ १७२-१७६ ॥
 इति जरासंभवक्लैव्यम् ॥

अतीव चिन्तनाच्चैव शोकात्क्रोधाद्भयादपि ।
 ईर्ष्यात्कण्ठादथोद्वेगान्सदा विशति यो नरः ॥ १७७ ॥
 कृशो वा सेवते रूक्षमन्नपानमथौषधम् ।
 दुर्बलप्रकृतिश्चैव निराहारो भवेद्यदि ॥ १७८ ॥
 असात्म्यभोजनाच्चापि हृदये यो व्यवस्थितः ।
 रसः प्रधानधातुर्हि क्षीयेताशु नरस्ततः ॥ १७९ ॥
 रक्तादयश्च क्षीयन्ते धातवस्तस्य देहिनः ।
 शुक्रावसानास्तीभ्यो हि शुक्रं धाम परं मतम् ॥ १८० ॥
 चेतसो वातिहर्षेण व्यवायं सेवते तु यः ।
 शुक्रं तु क्षीयते तस्य ततः प्राप्नोति स क्षयम् ।
 घोरं व्याधिमवाप्नोति मरणं वा स गच्छति ॥ १८१ ॥
 शुक्रं तस्माद्विशेषेण रक्ष्यमारोग्यमिच्छता ।
 एतन्निदानलिङ्गाभ्यामुक्तं क्लैव्यं चतुर्विधम् ॥ १८२ ॥
 केचित्क्लैव्ये त्वसाध्ये द्वे ध्वजभङ्गक्षयोद्भवे ।
 वदन्ति शेषसङ्ख्येदादृषणोत्पादनेन वा ॥ १८३ ॥

केचिदित्यादौ ध्वजभङ्गक्षयोद्भवे वक्ष्यमाणविशेषभङ्गक्षयो-
 द्भवे । मेदमुद्भावयति वृषणोत्पादनेनेत्यन्तेन ॥ १७७-१८३ ॥

मातापित्रोर्बाजदोषादशुभैश्चाकृतात्मनः ।
 गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः शिराः ।
 शोषयन्त्याशु तन्नाशाद्रेतश्चाप्युपहन्यते ॥ १८४ ॥
 तत्र संपूर्णसर्वाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान् ।
 एते त्वसाध्या व्याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात्
 चिकित्सितमतस्तुर्ध्वं समासव्यासतः शृणु ।
 शुक्रदोषेषु निर्दिष्टं मेषजं यन्मयानघ ।

क्लैव्योपशान्तये कुर्यात्क्षीणक्षतहितं च यत् ॥ १८६ ॥
 वस्तयः क्षीरसर्पीषि वृष्ययोगाश्च ये मताः ।
 रसायनप्रयोगाश्च सर्वानेतान्प्रयोजयेत् ।
 समीक्ष्य देहदोषाग्नीन् बलमेषजकालवित् ॥ १८७ ॥
 व्यवायहेतुजं क्लैव्यं यत्स्याद्वेतुविपर्ययात् ।
 दैवव्यपाश्रयैश्चैव मेषजैश्चाभिचारजम् ।
 समासेनैतदुद्दिष्टं मेषजं क्लैव्यशान्तये ॥ १८८ ॥

मातापित्रोरित्यादिनोच्यते । स पुमान् स्त्रीपुरुषव्यापार-
 करणासमर्थत्वात् अपुमान् भवति । हेतुजमिति पदं
 बाजदोषोत्पन्नसहजव्युदासार्थम् । हेतुविपर्ययादिति दोष-

वैषम्यात् दैवव्यपाश्रयेत्यादिना अभिचारादिजैव्यचिकित्सां
ब्रूते । अभिचारादिजं च क्लैव्य दैवव्यपाश्रयचिकित्साभिधाना
देव स्वीकर्तव्यम् ॥ १८४—१८८ ॥

विस्तरेण प्रवक्ष्यामि क्लैव्यानां मेषजं पुनः ।
सुखिन्नस्निग्धगात्रस्य स्नेहयुक्तं विरेचनम् ।
अन्नाशनं ततः कुर्यादथवा स्थापनं पुनः ॥ १८९ ॥
प्रदधान्मतिमान्वैद्यस्ततस्तमनुवासयेत् ।
पलाशैरण्डमुस्ताद्यैः पश्चादास्थापयेत्ततः ॥ १९० ॥
बाजीकरणयोगाश्च पूर्वं ये समुदाहृताः ।
मिषजा ते प्रयोज्याः स्युः क्लैव्ये बीजोपघातजे ॥ १९१ ॥
ध्वजभङ्गकृतं क्लैव्यं ज्ञात्वा तस्याचरेत्क्रियाम् ।
प्रदेहान्परिषेकांश्च कुर्याद्वा रक्तमोक्षणम् ।
स्नेहपानं च कुर्वीत सस्नेहं वा विरेचनम् ॥ १९२ ॥
अनुवासं ततः कुर्यादथवास्थापनं पुनः ।
व्रणवच्च क्रियाः सर्वास्तत्र कुर्याद्विचक्षणः ॥ १९३ ॥
जरासंभवजे क्लैव्ये क्षयजे चैव कारयेत् ।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य सस्नेहं शोधनं हितम् ॥ १९४ ॥
क्षीरसर्पिर्वृष्ययोगा वस्त्यश्चैव यापनाः ।
रसायनप्रयोगाश्च तयोर्भेषजमुच्यते ।
विस्तरेणैतदुद्दिष्टं क्लैव्यानां मेषजं मया ॥ १९५ ॥

इति क्लैव्यचिकित्सा ।

पलाशैरण्डमुस्ताद्यैरिति । तत्र एण्डपत्रादि एण्डमूलत्रिफ-
लादि ग्रन्थे वक्ष्यमाणा मुस्तादिसिद्धौ वक्ष्यमाणाः । वस्ति-
द्वयेऽप्यत्र बहुवचनं व्यक्तिसद्भावापेक्षया ज्ञेयम् ॥ १८९ ॥
॥ १९५ ॥

इति क्लैव्यचिकित्सा ।

यः पूर्वमुक्तः प्रदरः शृणु हेत्वादिभिस्तु तम् ।
यात्यर्थं सेवते नारी लवणाम्लगुरूणि च ।
कटून्यथ विदाहीनि स्निग्धानि पिष्टितानि च ॥ १९६ ॥
ग्राम्यौदकानि मेध्यानि कृशरं पायसं दधि ।
शुकमस्तुसुरादीनि भजन्त्याः कुपितोऽनिलः ॥ १९७ ॥
रक्तं प्रमाणमुत्क्रम्य गर्भाशयगताः क्षिराः ।
रजोवहाः समाश्रित्य रक्तमादाय तद्रजः ।
यस्माद्विवर्धयत्याशु रक्तपित्तं समावृतम् ॥ १९८ ॥
तस्मादसृग्दरं प्रादुरेतत्तन्निविशारदाः ।
रजः प्रदीर्यते यस्मात्प्रदरस्तेन स स्मृतः ॥ १९९ ॥
सामान्यतः समुद्दिष्टं कारणं लिङ्गमेव च ।
चतुर्विधं व्यासतस्तु वाताद्यैः सन्निपाततः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि हेत्वाकृतिभिर्गजितम् ॥ २०० ॥
रक्षादिभिर्मावृतस्तु रक्तमादाय पूर्ववत् ।
कुपितः प्रदरं कुर्याद्विद्धं तस्य च मे शृणु ॥ २०१ ॥
फेनिलं तनु रक्तं च श्यावमारुणमेव च ।

किंशूकोदकसङ्काशं सरुजं वाथ नीरुजम् ॥ २०२ ॥
कटीवंक्षणहृत्पार्श्वपृष्ठश्रोणिषु मारुतः ।
कुरुते वेदनां तीव्रामेतद्वातात्मकं विदुः ॥ २०३ ॥
अम्लोष्णलवणक्षारैः पित्तं प्रकुपितं यदा ।
पूर्ववत्प्रदरं कुर्यात्पैत्तिकं लिङ्गतः शृणु ॥ २०४ ॥
सनीलमथवा पीतमत्युष्णमसितं तथा ।
नितान्तरक्तं स्रवति मुहुर्मुहुर्नृथार्तिमत् ॥ २०५ ॥
विदाहरागतृणमोहज्वरभ्रमसमायुतम् ।
असृग्दरं पैत्तिकं तु श्लैष्मिकं तु प्रवक्ष्यते ॥ २०६ ॥
गुर्वादिभिर्हेतुभिश्च पूर्ववत्कुपितः कफः ।
प्रदरं कुरुते तस्य लक्षणं तत्त्वतः शृणु ॥ २०७ ॥
पिच्छिलं पाण्डुवर्णं च गुरु स्निग्धं च शीतलम् ।
स्रवत्यसृक् श्लैष्मलं च तथा मन्दरुजाकरम् ।
छर्द्यरोचकहृल्लासश्वासकाससमन्वितम् ॥ २०८ ॥
वक्ष्यते क्षीरदोषाणां सामान्यमिह कारणम् ।
यत्तदेव त्रिदोषस्य कारणं प्रदरस्य तु ॥ २०९ ॥

यः पूर्वमुक्तः प्रदरेत्यादौ उपद्रवरूपतया पूर्वमुक्तः प्रदर-
इति वदन्ति । किंतु रक्तयोनिचिकित्सिते असृग्दरसंज्ञ-
यैव रक्तयोनिसामान्याच्च निर्दिष्टदोषभेदेन च तत्रैव रक्त-
योनिरसृग्दररूपा व्याकृता तेनेह पुनः असृग्दरं लक्षणा-
भिधानं पूर्वटीकाकृतामपि समानम् । येल्यादिग्रंथं पठन्ति ते
तस्यैवायं प्रमेदः प्रपंचो वा क्रियत इति वर्णयन्ति । वयं तु
भूरिपुस्तकेषु पाठदर्शनादस्य व्याख्यानं कुर्मः । गर्भाशय-
गता इति गर्भाशयसंबद्धाः । असृग्दरशब्दव्युत्पत्तिमाह—
कुपितोऽनिल इति । रक्तं प्रमाणमुत्क्रम्य इति रक्तं प्रमाणा-
धिकं कृत्वा रक्तमादाय तद्रजो यस्माद्विवर्धयति वृद्धेन रक्तेन
योजयित्वा रजो विवर्धयति यस्मात्तस्मात् असृजो मेलक-
रूपत्वात् अयं व्याधिरसृग्दर इत्युच्यते । प्रदीर्यते इति
विस्तारयति असृक् प्रदीर्यते यस्मिन्निति असृग्दर इत्येषां
निरुक्तिरप्यत्र बोद्धव्या ॥ १९६—२०९ ॥

त्रिलिङ्गसंयुतं विद्यान्नैकावस्थमसृग्दरम् ।
नारी त्वतिपरिक्लिष्टा यदा प्रक्षीणशोणिता ।
सर्वहेतुसमाचारादतिवृद्धस्तदानिलः ॥ २१० ॥
रक्तमार्गेण सृजति प्रत्यनीककरं कफम् ।
दुर्गन्धं पिच्छिलं पीतं विदग्धं पित्ततेजसा ॥ २११ ॥
वसां मेदश्च यावद्धि समुपादाय वेगवान् ।
सृजत्यपत्यमार्गेण सर्पिर्मैज्जवसोपमम् ॥ २१२ ॥
शश्वत्स्रवत्यथान्नावं तृष्णादाहज्वरान्विताम् ।
क्षीणरक्तां दुर्बलां च तामसाध्यां विवर्जयेत् ॥ २१३ ॥
मासास्त्रिष्विच्छदाहार्तिं पञ्चरात्रानुबन्धि च ।
नैवातिबहुलात्यल्पमार्तवं शुद्धमादिशेत् ॥ २१४ ॥
गुञ्जाफलसवर्णं च पञ्चालककसन्निभम् ।
इन्द्रगोपकसङ्काशमार्तवं शुद्धमेव तत् ॥ २१५ ॥

योनीनां वातलाब्धानां यदुक्तमिह शेषजम् ।
चतुर्णां प्रदराणां च तत्सर्वं कारयेद्भिषक् ॥ २१६ ॥
रक्तातिसारिणां यच्च तथा शोणितपित्तिनाम् ।
रक्ताशिसां च यत्प्रोक्तं शेषजं तच्च कारयेत् ॥ २१७ ॥
इति प्रदरचिकित्सा ।

नैकावस्थमिति नानावस्थं प्रसंगाच्छक्षणमाह—नारीत्यादि
पञ्चरात्रानुबन्धीति पञ्चरात्रमनुबध्नातीति पञ्चरात्रानुबन्धी द्वादश
रात्रकालस्य किं न निर्देशः द्वादशरात्रपर्यन्तं गर्भास्थमार्तवस्य-
प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । गुञ्जाफलसवर्णमित्यादिना वर्णभेदधर्तवे
प्रकृतिभेदादेव भवति ॥ २१०-२१७ ॥

अथ स्तन्यदोषचिकित्सा ।

धात्रीस्तनस्तन्यसंपदुक्ता विस्तरतः पुरा ।
स्तन्यसंजननं चैव स्तन्यस्य च विशोधनम् ॥ २१८ ॥
धातादिदुष्टे लिङ्गं च क्षीणस्य च चिकित्सितम् ।
तत्सर्वमुक्तं ये त्वष्टौ क्षीरदोषाः प्रकीर्तिताः ॥ २१९ ॥
वातादिष्वेव तान्विद्याच्छास्त्रचक्षुर्भिषक्तमः ।
त्रिविधास्तु यतः शिष्यास्ततो वक्ष्यामि विस्तरम् ॥

संप्रति प्रदरचिकित्सामभिधाय स्त्रीरोगाभिधानप्रसंगात्
अपरमपि स्त्रीरोगं स्तन्यदोषं अमिधित्सुराह—धात्रीस्तनस्तन्ये-
त्यादि । त्रिविधस्तु यतो शिष्या ततो वक्ष्यामीति त्रिविध-
भेदेषु शिष्येषु मन्दबुद्धिशिष्याणां सुखप्रतिपत्त्यर्थं ॥
॥ २१८—२२० ॥

अजीर्णासात्स्यविषमविरुद्धात्यर्थभोजनात् ।
लवणाम्लकटुक्षारप्रक्लिन्नानां च सेवनात् ॥ २२१ ॥
मनःशरीरसन्तापादस्वप्नान्निशि चिन्तनात् ।
प्राप्तवेगप्रतीधातादप्राप्तोदीरणेन च ॥ २२२ ॥
परमान्नं गुडकृतं कृशरं दधिमत्स्यकम् ।
अभिष्यन्दीनि मांसानि ग्राम्यान् पौदकानि च ॥
भुक्त्वा भुक्त्वा दिवास्वप्नान्मद्यस्यातिनिषेवणात् ॥
अनायासादभीधातात्क्रोधाच्चातङ्ककर्शनैः ॥ २२४ ॥
दोषाः क्षीरवहाः प्राप्य शिराः स्तन्यं प्रदूष्य च ।
कुर्युरष्टविधं भूयो दोषांस्तान् मे निबोधत ॥ २२५ ॥
वैरस्यं फेनसङ्घातं रौक्ष्यं चेत्यनिलात्मके ।
पित्ताद्वैवर्ण्यदौर्गन्ध्ये स्नेहपैच्छिल्यगौरवम् ।
कफान्नवति रुक्षाधैरनिलः स्वैः प्रकोपणैः ॥ २२६ ॥
क्रुद्धः क्षीराशयं प्राप्य रसं स्तन्यस्य दूषयेत् ।
विरसं वातसंसृष्टं कृशीभवति तत्पिबन् ।
न चास्य स्वदते क्षीरं कृच्छ्रेण च विवर्धते ॥ २२७ ॥
तथैव वायुः कुपितः स्तन्यमन्तर्विलोडयन् ।
करोति फेनसङ्घातं तत्तु कृच्छ्रात्प्रवर्तते ॥ २२८ ॥
तेन क्षामस्वरो बालो बद्धविण्मूत्रमारुतः ।
वातिकं शीर्षरोगं वा पीनसं वाधिगच्छति ॥ २२९ ॥
पूर्ववत्कुपितः स्तन्ये स्नेहं शोषयतेऽनिलः ।

रूक्षं तत्पिबतो रौक्ष्याद्वलहासश्च जायते ॥ २३० ॥
पित्तमुष्णादिभिः क्रुद्धं स्तन्याशयमभिभुतम् ।
करोति स्तन्यवैवर्ण्यं नीलपीतसितादिकम् ॥ २३१ ॥
विवर्णगात्रः स्विन्नः स्यात्पित्तमुष्णालुर्भिन्नविद् शिशुः ।
नित्यमुष्णशरीरश्च नाभिनन्दति तत्स्तनम् ॥ २३२ ॥
पूर्ववत्कुपिते पित्ते दौर्गन्ध्यं क्षीरमृच्छति ।
पाण्ड्यामयस्तत्पिबतः कामला च भवेच्छिशोः ॥ २३३ ॥
क्रुद्धो गुर्वादिभिः श्लेष्मा क्षीराशयगतः स्त्रियः ।
स्नेहान्वितत्वात्तत्क्षीरमतिस्निग्धं करोति तु ॥ २३४ ॥
छर्दनः कुन्थनस्तेन लालालुर्जायते शिशुः ।
नित्योपदिग्धैः स्त्रोतोभिर्निद्राक्लमसमन्वितः ।
श्वासकासपरीतस्तु प्रसेकतमकान्वितः ॥ २३५ ॥
अभिभूय कफः स्तन्यं पिच्छिलं कुरुते यदा ।
लालालुः शूनवक्त्राक्षिर्जडः स्यात्तु पिबन् शिशुः ॥
कफः क्षीराशयगतो गुरुत्वात्क्षीरगौरवम् ।
अतिस्नेहान्वितं पीत्वा बालो हृद्रोगमृच्छति ।
अन्यांश्च विविधान् रोगान्कुर्यात्क्षीरसमाश्रितान् ॥
क्षीरे वातादिभिर्दुष्टे संभवन्ति तदात्मकाः ।
तत्रादौ स्तन्यशुद्ध्यर्थं धात्रीं स्नेहोपपादिताम् ।
संस्वेद्य विधिवद्वैद्यो वमनेनोपपादयेत् ॥ २३८ ॥
वचाप्रियङ्गुयष्ट्याह्वफलवत्सकसर्वपैः ।
कल्कैर्निम्बपटोलानां काथैः सलवणैर्वमेत् ॥ २३९ ॥
सम्यग्वान्तां यथान्यायं कृतसंसर्जनां ततः ।
दोषकालबलापेक्षी स्नेहयित्वा विरेचयेत् ॥ २४० ॥
त्रिवृतामभयां वापि त्रिफलारससंयुताम् ।
पाययेन्मधुसंयुक्तामभयां चापि केवलाम् ।
पाययेन्मूत्रसंयुक्तां विरेकार्थं च शास्त्रवित् ॥ २४१ ॥
अथ सम्यग्विरिकां च कृतसंसर्जनां पुनः ।
ततो दोषावशेषघ्नैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ २४२ ॥
शालयो यष्टिका वा स्युः श्यामाका भोजने हिताः ।
प्रियङ्गवः कोरदूषा यवा वेणुयवास्तथा ॥ २४३ ॥
वंशवेत्रकलायाश्च स्नेहा यूषसंस्कृताः ।
मुद्गान् मसूरान् यूषार्थं कुलत्थांश्च प्रकल्पयेत् ॥ २४४ ॥
निम्बवेत्राग्रकुलकवार्ताकामलकैः शृतान् ।
सव्योषसैन्धवान्यूषान्दापयेत्स्तन्यशोधनान् ॥ २४५ ॥
शशान् कपिञ्जलानेणान्संस्कृतांश्च प्रकल्पयेत् ।
शाङ्गष्टासप्तपर्णत्वग्श्वगन्धाशृतं जलम् ॥ २४६ ॥
पाययेताथ वा स्तन्यशुद्ध्ये कटुरोहिणीम्
अमृतासप्तपर्णत्वक्काथं चैव सनागरम् ॥ २४७ ॥
किराततिक्तककाथं श्लोकपादेरितान् पिबेत् ।
त्रीनेतान्स्तन्यशुद्ध्यर्थमिति सामान्यशेषजम् ।
किर्तितं स्तन्यदोषाणां पृथगन्यं निबोधत ॥ २४८ ॥

पाययेद्धि रसक्षीरा द्राक्षामधुकशारिवाः ।
 रूक्षणापिष्टां पयस्यां च समालोढ्य सुखाम्बुना २४२
 पञ्चकोलकुलत्थैश्च पिष्टैरालेपयेत्स्तनौ ।
 शुष्कौ प्रक्षाल्य निर्दुह्यात्तथा स्तन्यं विशुध्यति २५०
 केनसङ्घातवत्क्षीरं यस्यास्तां पाययेत् च ।
 पाठानागरशार्ङ्गष्टामूर्वाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ॥२५१॥
 अक्षनं तगरं दारु बिल्वमूलं प्रियङ्गवः ।
 स्तनयोः पूर्ववत्कार्यं लेपनं क्षीरशोधनम् ॥ २५२ ॥
 किरांततिककं शुण्ठी सामृता काथयेद्भिषक् ।
 तं काथं पाययेद्वात्री स्तन्यदोषनिवर्हणम् ॥ २५३ ॥
 स्तनौ चालेपयेत्पिष्टैर्यवगोधूमसर्षपैः ।
 षड्विरेकाश्रितीयोक्तैरौषधैः स्तन्यशोधनैः ॥ २५४ ॥
 काथं चैव सनागरं इत्यत्र नागरकृत एव काथो ज्ञेयः ॥
 ॥ २२१—२५४ ॥

रूक्षक्षीरा पिबेत्क्षीरं तैर्वा सिद्धं घृतं पिबेत् ।
 पूर्ववज्जीवकाद्यं च पञ्चमूलं प्रलेपनम् ।
 स्तनयोः संविधातव्यं सुखोष्णं स्तन्यशोधनम् २५५
 यष्टीमधुकमृद्धीकापयस्याः सिन्धुवारिकाः ।
 शीताम्बुना पिबेत्कल्कं क्षीरवैवर्ण्यनाशनम् २५६
 द्राक्षामधुककल्केन स्तनौ वास्याः प्रलपयेत् ।
 प्रक्षाल्य वारिणा चैव निर्दुह्यात्तौ पुनःपुनः ॥२५७॥
 विषाणिकाजशृङ्गौ च त्रिफलां रजनीं वचाम् ।
 पिबेत्क्षीराम्बुना पिष्ट्वा क्षीरदौर्गन्ध्यनाशनम् २५८
 लिह्याद्वाप्यभयाचूर्णं सव्योषं माक्षिकप्लुतम् ।
 क्षीरदौर्गन्ध्यनाशार्थं धात्री पथ्याशिनी तथा २५९
 शारिवोशीरमञ्जिष्ठाश्लेष्मातकसचन्दनैः ।
 पत्राम्बुचन्दनोशीरैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २६०
 स्निग्धक्षीरा दारुमुस्तपाठाः पिष्ट्वा सुखाम्बुना ।
 पीत्वा ससैन्धवाः क्षिप्रं क्षीरशुद्धिमवाप्नुयात् २६१
 पाययेत्पिच्छिलक्षीरां शार्ङ्गष्टामभयां वचाम् ।
 मुस्तनागरपाठाश्च पीताः स्तन्यविशोधनाः ॥२६२॥
 तकारिष्टमपि पिबेदर्शसां यन्निर्दिशितम् ।
 विदारीबिल्वमधुकैः स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २६३
 त्रायमाणामृतानिम्बपटोलत्रिफला शृतम् ।
 गुरुक्षीरा पिबेदेतत्स्तन्यदोषविशुद्ध्यै ॥ २६४॥
 पिबेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
 बलानागरशार्ङ्गष्टामूर्वाभिर्लेपयेत्स्तनौ ।
 पृश्निपर्णीपयस्याभ्यां स्तनौ चास्याः प्रलेपयेत् २६५
 अष्टावेते क्षीरदोषा हेतुलक्षणभेषजैः ।
 निर्दिष्टाः क्षीरदोषोत्थास्तथोक्ताः केचिदामयाः २६६
 दोषदूष्यमलाश्चैव महतां व्याधयश्च ये ।
 त एव सर्वे बालानां मात्रा त्वल्पतरा मता ॥ २६७

पूर्ववत् जीविकाद्यमित्यत्र जीवकाद्यं जीवनीयं । एवं दुष्ट-
 क्षीरे उत्पन्नवातविकाराणां रूपं दर्शयित्वा यथाकर्तव्यं
 भेषजमाह ॥ दोषा वातादयः । दूष्याणि रक्तादीनि । मल-
 मूत्रस्वेदादयः । एते दोषादयो महतामिव बालानामपि
 भवंति । किंतु तेषां दोषादीनां मात्रा तु अल्पतरा इति
 विशेषः । तेन दोषादिमात्रापेक्षया भेषजमात्राप्यल्पा भवतीति
 भावः ॥ २५५—२६७ ॥

निवृत्तिर्वमनादीनां मृदुत्वं परतन्त्रता ।
 वक्त्रेष्टयोरसामर्थ्यं वीक्ष्य बालेषु शास्त्रवित् ।
 भेषजं चाल्पमात्रं तु यथाव्याधि प्रयोजयेत् २६८
 मधुराणि कषायाणि क्षीरवन्ति मृदूनि च ।
 प्रयोजयेद्भिषग्बाले मतिमानप्रमादतः ॥ २६९ ॥
 अत्यर्थस्निग्धरूक्षोष्णमम्लं कटु विपाकि च ।
 गुरु चौषधपानान्नमेतद्बालेषु गर्हितम् ॥ २७० ॥
 समासात्सर्वरोगाणामेतद् बालेषु भेषजम् ।
 निर्दिष्टं शास्त्रविद्वैद्यः प्रविविच्य प्रयोजयेत् २७१
 इति स्तन्यदोषबालरोगौ ।

निवृत्तिर्वमनादीनामित्यादि द्विविधा बाला भवंति स्वतंत्र-
 वृत्तयः परतंत्रवृत्तयश्च । तत्र परतंत्रवृत्तां बालानां वमना-
 दीनां निवृत्तिः कर्तव्या वाक्त्रेष्टयोश्च बालकस्य सामर्थ्यं वीक्ष्य
 स्वतंत्राणां वमनादीनां मृदुत्वं । शास्त्रविद्वैद्यः प्रयोजयेत् ।
 तथा संशमनमपि भेषजं अल्पमात्रं यथाव्याधि प्रयोजयेत् ।
 किंवा बालेषु मृदुतां परतंत्रतां च वीक्ष्य वमनादीनां निवृ-
 त्तिर्विधातव्या । वाक्त्रेष्टयोश्च बालेषु सामर्थ्यं वीक्ष्य
 संशमनं भेषजमल्पमात्रं यथाव्याधि प्रयोजयेदिति योज-
 नीयम् । मधुराणीत्यादिना बालेषु कर्तव्यं भेषजमाह—अत्य-
 र्थमित्यादि । बालेषु निषिद्धभेषजमाह—शास्त्रविद्वैद्यः प्रवि-
 विच्य निर्दिष्टं प्रयोजयेदिति ॥ २६८—२७१ ॥

इति स्तन्यदोषबालरोगौ ॥

सलिङ्गव्यापदो योनेः सनिदानचिकित्सिताः ।
 उक्ता विस्तरशः सम्यग्मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥ २७२
 इति सर्वविकाराणामुक्तमेतच्चिकित्सितम् ।
 स्थानमेतद्धि तन्त्रस्य रहस्यं सारमुत्तमम् २७३

सर्वविकाराणां चिकित्सास्थानोक्तं उपसंगृह्णाति । सर्व-
 विकाराणामिति वचनेन अनुक्तानामपि विकाराणामेतत्
 चिकित्साबीजसूत्रमिति दर्शयति । रहस्यपदेन न कस्मैचित्
 पापिष्ठाय प्रकाशनीयमिति द्योतयति ॥ २७२ ॥ २७३ ॥

अस्मिन् सप्तदशाध्यायाः कल्पाः सिद्धय एव च ।
 नासाद्यन्तेऽग्निवेशस्य तन्त्रे चरकसंस्कृते ॥ २७४ ॥
 तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबलोऽकरोत् ।
 तन्त्रस्यास्य महार्थस्य पूरणार्थं यथातथम् ॥ २७५ ॥

रोगा येऽप्यत्र नोद्दिष्टा बहुत्वान्नामरूपतः ।

तेषामप्येतदेव स्यादोषादीन् वीक्ष्य मेषजम् ॥ २७६ ॥

संप्रति दृढबलः स्वकीयस्थानविषयं दर्शयन्नाह—अस्मिन्-
त्रित्यादि । सप्तदशाध्याया इति चिकित्सास्थाने सप्तदशा-
ध्यायांते यक्ष्मचिकित्सांतांतां अष्टौ अध्यायाः तथा अती-
सारविसर्पाद्विघ्नणीयमदात्ययोक्ताः परिशिष्टसंस्कारस्य दृष्ट्वा
अतिशयसंपादकत्वादात्मनो निर्दिष्टा विषयमेव दर्शयन्नाह—
तत्र दृश्यमित्यादि । संप्रति उक्तानुक्तोरोगचिकित्सातिदेशार्थ-
माह—रोगा येऽप्यत्रेत्यादि । तच्चिकित्सास्थानोक्तं मेषजं
तदेव हि मेषजं नामरूपादिना विशेषेणायुक्तानां सामान्य-
तश्च वातादिजन्यतया दोषानपेक्ष्य तथायुक्तं सत् मेषजं
भवतीत्यर्थः ॥ २७४—२७६ ॥

दोषदूष्यनिदानानां विपरीतं हितं ध्रुवम् ।

उक्तानुक्तान् गदान् सर्वान् सम्यग् युक्तं नियच्छति

दोषादीनिति दोषदूष्यनिदानानि अग्रे वक्ष्यमाणानि
किंवा दोषमेषजदेशकालशरीरसत्त्वप्रकृतिवयांसि सूत्रस्था-
नोक्तानि अथ कथमेतद्भेषजं अनुक्तानां गदानां मेषजं
भवतीत्याह—दोषदूष्येत्यादि । दोषा वातादयः दूष्याणि
रक्षादीनि निदानानि रूक्षादीनि एषां विपरीतं मेषजं हित-
मिति । ततः सम्यक् युक्तं सत् उक्तानुक्तगदान् ध्रुवं निय-
च्छति । उक्तानि नामरूपादीनि अनुक्तानि नामरूपादि-
विशेषेण अनुक्ताः ये । एतेन यदैव दोषादिविपरीततया
प्रतिपादितं मेषजं तदेव अनुक्तानां गदानां दोषादिसमत्वं
बुद्ध्वा मेषजं योज्यमिति ज्ञेयम् । यद्यपि च निदानविप-
रीतं मेषजं तद्दोषविपरीतेनैव गृहीतुं पार्यते । यतो निदा-
नेषु दोषप्रकोपः क्रियते । तस्यच दोषाद्विपरीतं यत् यथा
रूक्षनिदानवृद्धे वायौ रूक्षस्य विपरीता स्नेहाः स निदान-
विपरीत एव तथापि दोषस्यैव वैपरीत्येन मेषजप्रयोगो-
पदर्शनार्थम् । निदानविपरीतोपादानमिह यथायथं संयो-
जनीयम् । औषधैरित्यादिना औषधं संस्कृतमनुपयुज्यते
अलघु लघु वा तत्संयुक्तशब्देनोच्यते । ये तु ग्रासे ग्रासांतर
इति पठन्ति तेन ग्रासे ग्रासांतरे च मेषज्योपयोगेन कालद्वय-
माहुः । संयुतामिति पदं संभोज्यमित्यस्यैव विशेषणं वर्णयन्ति ।
मुक्तमिति ॥ तुपदं सर्वान्नकालेऽपि योजनीयं मेषजवि-
शेषणमिति व्याख्यानयन्ति ॥ २७७ ॥

देशकालप्रमाणानां सात्स्यासात्म्यस्य चैव हि ।

सम्यक्प्रयोगोऽन्यथान्येषां पथ्यमप्यन्यथा भवेत् ॥

आस्यादामाशयस्थानं हि रोगान् नस्तः शिरोगतान्

गुदात्पक्वाशयस्थांश्च हन्त्याशु द्रवमौषधम् ॥ २७९

इदानीं तद्दोषादिभिः तत्रास्यौषधकालो दशविधः ।
प्रमाणमौषधस्य त्रिविधमल्पं बहु समं च । समं च द्विविधं
देशशरीरयोः । ...

नेनैव कृतम् । असात्म्यं उक्तसात्म्यविपरीतं सम्यग्प्रयोगो
यथावत् प्रयोगः विपर्यये दोषमाह । अन्यथा ह्येषां पथ्य-
मपि अन्यथा भवेत् । एषां दोषादीनां.....मेषजं
दोषादिविपरीतमपि अन्यथेति अपथ्यं भवति । यानि
चापराणि बलसत्त्वादीनि दशविधदोषाद्यंतरगतानि तेहो-
क्तानि तानि दोषादिष्वंतर्भवनीयानि ।.....उदाहरणमाह—
आस्यादित्यादि । आस्यादित्यादौ तृतीयास्थाने पंचमी । तेन
आस्येन दत्तमौषधं वमनाद्यामाशयस्थानं गदानाश्रुतरा-
न्निहन्ति ॥ २७८ ॥ २७९ ॥

शरीरावयवोत्थेषु वीसर्पपिडकादिषु ।

यथादेशं प्रदेहादि शमनं स्याद्विशेषतः ॥ २८० ॥

एवं नासिकया दत्तमौषधं शिरोगतान्निहन्ति । गुदेन दत्त-
मौषधंयोगे देशापेक्षामाह—शरीरावयवेष्वित्यादि ।
यथादेशमिति व्याधेर्देशे प्रदेहादीति । प्रदेहपरिषेकोपनाह-
नादि देशसामर्थ्यकालमपेक्ष्य देयानीति । सोदाहरणं
कालविभागपूर्वकमाह ॥.....यदि वायुः सर्वात्मना.....
तदा तस्य वायोः यद् विपरीतं तैलं तत्कर्तव्यम् । यदानु-
शीतेन वायुवृद्धः तदा सर्वात्मना वातविपरीतं तैलमुत्सृज्य
यदेव शीत.....हितं वातस्य शैत्यं तस्यैवगुणस्य प्रशमाय
हेतुविपरीतमुष्णं मेषजं.....चोक्तं 'शीतेनोष्णकृतात्
रोगान् शमयन्ति मिषग्विद' इत्यादि । इह तु दोषादीनां व्य-
स्तसमस्तानां ग्रहणात् दोषदूष्यसमुदायात्मा व्याधिरपि
लभ्यते तेन व्याधिविपरीतमपि मेषजमविरुद्धम् । विप-
रीत.....मुच्यते न विपरीतगुणमात्रं तेन विपर्यस्तार्थ-
कारिणामपि मेषजानां ग्रहणं भवति । यत्तु समानमेव
क्षीणानां दोषाणां धातूनां वा मेषजं भवति तद्दोषादिकस्य
व्याधिवृद्धिजनकत्वात् तद्विपरीतमेव भवेत् । तत्र.....
इति कर्तव्या । किंतु तत्क्षयस्ते नक्षये दोषादिसमानमेव
विपरीतमिति न कश्चिद्दोषः ॥ २८० ॥

दीनातुरौषधव्याधिजीर्णलिङ्गत्ववेक्षणम् ।

कालं विद्यादिनापेक्षः पूर्वाह्णे वमनं यथा ॥ २८१ ॥

औषधापेक्षं कालमभिधाय व्याध्यपेक्षं कालमाह.....
उत्सर्गविधिना ज्वरादारभ्य षडहे षडहे यथाक्रमं देयमिति
उच्यते । षडहादिक्रमे पेयादिदानं न विरोधमावहति ।
सामान्यविधिर्विशेषविधिं न बाधते तस्य सर्वत्रैव अनु-
वर्तनीयत्वात् ।.....लक्षणशब्दः संबध्यते ।.....तत्र
दिनापेक्षादिकालान् क्रमादुदाहरति । दिनापेक्षः रोग्यपेक्षेति
रोगिणो विशेषेण बलवत्त्वमवलत्वं चापेक्ष्य भवतीत्यर्थः ।
औषधमुपयुज्यापि उपेक्षणं अनुज्ञानः औषधं ॥ २८१ ॥

रोग्यवेक्ष्य यथा प्रातर्निरक्तो बलवान् पिबेत् ।

मेषजं लघुपथ्यान्मैत्र्युक्तमद्यात्तु दुर्बलः ॥ २८२ ॥

मेषज्यकालो भक्तादौ मध्ये पश्चान्मुहुर्मुहुः ।

सामुद्रं भक्तसंभुक्तं प्रासप्रासान्तरे दश ॥ २८३ ॥

मेषज्यकाला इत्यादि । अत्र भक्तादाविलनेन कालद्वय-
मुच्यते । यथा प्रातर्निषिद्धं तथा प्रातर्भोजनं च तथा पश्चा-
दिलनेन च कालद्वयं प्रातर्भोजनोत्तरं । अपरस्तु सायं-
भोजनोत्तरम् । कालं चभुक्तं तु यदर्थं भुक्त्वा
उपयुज्यते पश्चात्पुनरर्थं भुज्यते । मुहुर्भुक्तं नाम यद्भो-
जनसमये प्रतिक्षणं योज्यम् । सामुद्रं नाम यदन्नस्य आदा-
वन्ते च समुद्रवत् आचरणं तत्सामुद्रमभिधीयते । भुक्तमिति
पदं भुक्त्वा.....इत्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । संभुक्तं
नाम यदन्नेन संयोगान्मिश्रितं भुज्यते । प्रासान्तरे तु भुक्तं
नाम यत् प्रासादनुभुज्यते अन्ये तु प्रासप्रासान्तरेति पठन्ति
एकं मेषजकालं अतिभुक्तमिति ।कालांतरमभि-
धाय देशौषधकालपूरणं कुर्वन्ति अतएव वायौ प्राणे दुष्टे तु
प्रासे प्रासान्तरे इष्यत इति वचनेन आचार्येण एक एव
काल उक्तः । तत्र प्रासस्य प्रासान्तरमध्ये यदौषधं तत् प्रासा-
न्तरमुच्यते भुक्तभुक्तस्यउपेक्ष्य प्रासमपेक्ष्य भोजन-
मिति बोधनात् गृहीतकालः षड्विधः ॥ २८२ ॥ २८३ ॥

अपाने विगुणे पूर्वं समाने मध्यभोजनम् ।

व्याने तु प्रातरशितमुदाने भोजनोत्तरम् ॥ २८४ ॥

एवं व्यवस्थिते अपाने विगुणेत्यादि पुनर्व्याक्रियते ।
एते च कालाः यद्यपि रोगविशेषविषयतया विहिताः तथा
मेषजस्यैवामी अन्नपानादिविधेयस्य काला भवन्ति । अपान-
वैगुण्यादयस्तु गदाः इह मेषजविशेषतयोपदर्शनार्थम् । यदौ-
षधं तस्य अर्थात्पूर्वकाल इत्यादि अर्थो बोद्धव्यः । यस्तु
व्याध्यपेक्षः कालः स व्याध्यवस्थारूप इह वक्तव्य इति विशेषः ।
॥ २८४ ॥

वायौ प्राणे प्रदुष्टे तु प्रासे प्रासान्तरिष्यते ।

श्वासकासपिपासास्तु त्ववचार्यमुहुर्मुहुः ॥ २८५ ॥

सामुद्रं हिक्किने देयं लघुनान्नेन संयुतम् ।

संभोज्यं त्वौषधं भोज्यैर्विचित्रैरुचौ हितम् ॥ २८६ ॥

ज्वरे पेयाः कषायाश्च क्षीरसर्पिर्विरेचनम् ।

षडहे षडहे देयं कालं वीक्ष्यामयस्य तु ॥ २८७ ॥

क्षुद्रेगमोक्षौ लघुता विशुद्धिर्जीर्णलक्षणम् ।

तदा मेषजमादेयं स्याद्धि दोषवदन्यथा ॥ २८८ ॥

चयादयश्च दोषाणां वर्ज्यं सेव्यं च यत्र यत् ।

क्रतावपेक्ष्यं यत्कर्म पूर्वं सर्वमुदाहृतम् ॥ २८९ ॥

‘अथ दोषादिविपरीतं सम्यक् योगेन यद्गदान् निय-
च्छतीत्युक्तं ततो येन सम्यक् योगेन.....तमेव सम्यग्यो-
गमाह—देशकालेत्यादि । येषां तु देशाद्यपेक्षया योगानां
उदाहरणानि आचार्येणैव कृतानि आसादाभावात्स्थानित्या-

दिना त्रिदोषं च बह्वीत्यन्तेन तत्रेह देशः आतुररूप
एवोक्तः भूमिः ॥ २८५—२८९ ॥

उपक्रमाणां करणं प्रतिषेधे च कारणम् ।

व्याख्यातमवलानां सविकल्पानामवेक्षणे ॥ २९० ॥

मुहुर्मुहुश्च रोगाणामवस्था आतुरस्य च ।

अवेक्षमाणस्तु भिषक् चिकित्सायां न मुह्यति २९१

इत्येवं षड्विधं कालमनपेक्ष्य भिषग्जितम् ।

प्रयुक्तमहिताय स्यात्सस्यस्याकालवर्षवत् ॥ २९२ ॥

व्याधीनामृत्वहोरात्रवयसां भोजनस्य तु ।

विशेषो भिद्यते यस्तु कालापेक्षः स उच्यते ॥ २९३

वसन्ते श्लेष्मजा रोगाः शरत्काले तु पित्तजाः ।

वर्षासु वातजाश्चैव प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि ।

निशान्ते दिवसान्ते च वर्षान्ते वातजा गदाः २९४

प्रातः क्षपादौ कफजास्तयोर्मध्ये तु पित्तजाः ।

जीर्णान्ते वातजा रोगा जीर्यमाणे तु पित्तजाः ।

श्लेष्मजा भुक्तमात्रे तु लभन्ते प्रायशो बलम् २९५

नारुपं हन्त्यौषधं व्याधिं यथापोऽल्पा महानलम् ।

दोषवच्चातिमात्रं स्यात्सस्यस्यात्युदकं यथा ॥ २९६ ॥

संप्रधार्य बलं तस्मादामयस्यौषधस्य च ।

नैवातिबहुलात्यल्पं मेषज्यमवचारयेत् ॥ २९७ ॥

औचित्याद्यस्य यत्सात्म्यं देशस्य पुरुषस्य च ।

अपथ्यमपि नैकान्तात्तरयज्जुलभते सुखम् ॥ २९८ ॥

बाह्वीकाः पल्लवाश्चीनाः शूलीका यवनाः शकाः ।

मांसगोधूममाध्वीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः ॥ २९९ ॥

क्षीरसात्म्यास्तथाप्राच्या मत्स्यसात्म्याश्चसैन्धवाः

अश्मकावन्तिकानां तु तैलाज्यं सात्म्यमुच्यते ३००

कन्दमूलफलं सात्म्यं विद्यान्मलयवासिनाम् ।

सात्म्यं दक्षिणतः पेया मन्थश्चोत्तरपश्चिमे ॥ ३०१

मध्यदेशे भवेत्सात्म्यं यवगोधूमगोरसाः ।

तेषां तत्सात्म्ययुक्तानि मेषजन्यवचारयेत् ॥ ३०२

सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि ।

योगैरेवं चिकित्सन् हि देशाद्यज्ञोऽपराध्यति ३०३

उक्तप्रयोगैरेव चिकित्सां कुर्वाणो दोषमाह—योगैरेवे-
त्यादि । दोषादिलनेन दोषादि अज्ञानात् दोषादिविगुण-
चिकित्साकारकं पुरुषं लक्षयति । अपराध्यतीति नेप्सितं
साधयति । देशाद्यज्ञेति चैत्रादिशब्देन बलादीनां वयोबल-
शरीरप्रकृतिसत्त्वानां ग्रहणं यस्मात् वयोबलादि ॥
॥ २९०—३०३ ॥

वयोबलशरीरादिभेदा हि बहवो मताः ।

तथान्तः सन्धिमार्याणां दोषाणां गूढचारिणाम् ॥

भवेत्कदाचित्कार्यापि विरुद्धाभिमतता क्रिया ।

अन्तर्गतं गूढपित्तं स्वेदसेकोपनाह्नैः ॥ ३०५ ॥

नीयन्ते बहिरुष्णैर्हि तथोष्णं शमयन्ति तम् ।
 बाह्यैश्च शीतैः सेकाद्यैरुष्मान्तर्याति पीडितः ॥३०६॥
 सोऽन्तर्गुहं कफं हन्ति शीतं शीतैस्तथा जयेत् ।
 ऋक्षपिष्टो घनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत् ॥ ३०७ ॥
 त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृच्चान्यथा गुरोः ।
 छर्दिघ्ना मक्षिकाविष्टा मक्षिकैव तु वामयेत् ॥ ३०८ ॥
 द्रव्येषु स्विन्नदग्धेषु चैव तेष्वेव विक्रिया ।
 तस्माद्वोषध्यादीनि परीक्ष्य दश तत्त्वतः ।
 कुर्याच्चिकित्सितं प्राज्ञो न योगैरेव केवलैः ॥ ३०९ ॥
 निवृत्तोऽपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना ।
 क्षीणे मार्गाकृते देहे शेषः सूक्ष्म इवानलः ॥ ३१० ॥
 तस्मात्तमनुबध्नीयात्प्रयोगेणानपायिना ।
 सिद्धयर्थं प्राक् प्रयुक्तस्य सिद्धस्याप्यौषधस्य तु ॥
 काठिन्यादूनभावाद्वा दोषोऽन्तः कुपितो महान् ।
 पथ्यैर्मृद्वल्पतां नीतो मृदुदोषकरो भवेत् ॥ ३१२ ॥
 पथ्यमप्यश्नतस्तस्माद्यो व्याधिरुपजायते ।
 ज्ञात्वैवं वृद्धिमभ्यासमथवान्यस्य कारयेत् ॥ ३१३ ॥
 सातत्यं स्यादभावाद्वा पथं द्वेष्यत्वमागतम् ।
 कल्पनाविधिमिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः ॥ ३१४ ॥
 मनसोऽर्थानुकूल्याद्धि तुष्टिर्जूरार्चिर्बलम् ।
 सुखोपभोगता च स्याद्ब्रह्माधेश्चातो बलक्षयः ३१५ ॥
 लौल्याद्दोषक्षयाद्ब्रह्माधेर्वैधर्म्याच्चापि या रुचिः ।
 तासु पथ्योपचारः स्याद्योगेनाद्यं विकल्पयेत् ३१६ ॥
 विंशतिर्व्यापदो योनेर्निदानं लिङ्गमेव च ।
 चिकित्सा चापि निर्दिष्टा शिष्याणां हितकाम्यया ॥
 शुक्रदोषास्तथा चाष्टौ निदानाकृतिभेषजैः ।
 क्लेशान्युक्तानि चत्वारि चत्वारः प्रदरास्तथा ३१८ ॥
 तेषां निदानं लिङ्गं च भैषज्यं चैव कीर्तितम् ।
 क्षीरदोषास्तथा चाष्टौ हेतुलिङ्गभिषग्जितैः ३१९ ॥
 तेषां चिकित्सा निर्दिष्टा समासव्यासतो मया ।
 रेतसो रजसश्चैव कीर्तितं शुद्धिलक्षणम् ॥ ३२० ॥
 उक्तानुक्तचिकित्सा च सम्यग्योगस्तथैव च ।
 देशादिगुणशंसा च कालः षड्विध एव च ॥ ३२१ ॥
 देशे देशे च यत्सात्म्यं यथा वैद्योऽपराध्यति ।
 चिकित्सा चापि निर्दिष्टा दोषाणां गूढचारिणाम् ॥
 यो हि सम्यङ् जानाति शास्त्रं शास्त्रार्थमेव च ।
 न कुर्यात्स क्रियां चित्रमचक्षुरिव चित्रकृत् ३२३ ॥
 इति योनिव्यापचिकित्सितं समाप्तम् ।

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
 चिकित्सितमिदं स्थानं षष्ठं परिसमापितम् ॥ ३२४ ॥
 इति श्रीचरकसंहितायां चिकित्सितस्थानं समाप्तम् ।

कल्पस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

मदनकल्पः ।

अथातो मदनकल्पं व्याख्यास्याम इति ह स्माह ॥१॥
 भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

चिकित्सितस्थाने तु तत्र तत्र विहितवमनविरेचनयोः प्रयोगान् विस्तरेणाभिधातुं चिकित्साधिकृतयोगस्थानरूपकल्पस्थानमुच्यते—यद्यपि चिकित्सायां वस्तेरपि प्रतिपादितत्वाद्ब्रह्मस्य-
 मिधायकं सिद्धिस्थानमपि चिकित्साऽङ्गतयाऽभिधातव्यम्
 तथापि पञ्चकर्मणांमौत्सर्गिकप्रवृत्तौ वमनविरेचनपूर्विकैव
 वस्तिकर्मप्रवृत्तिर्भवतीति कृत्वा वमनविरेचनाभिधायकं कल्प-
 स्थानमेव वस्त्यभिधायकसिद्धिस्थानादग्रेऽभिधीयते । वमन-
 विरेचनानां कल्पस्तिष्ठत्यस्मिन्निति कल्पस्थानम् । कल्पाभि-
 धानेऽपि विरेचनस्यौत्सर्गिकप्रवृत्तौ वमनपूर्विकैव प्रवृत्ति-
 र्भवतीति विरेचनाद्वमनस्य पूर्वत्वाद्वमनकल्पा एवाग्रेऽभि-
 धातव्याः । वमनकल्पेष्वपि वमनद्रव्यश्रेष्ठत्वान्मदनफलस्यै-
 वादौ कल्पोऽभिधीयते, श्रेष्ठत्वं च मदनफलस्य, “वमन-
 द्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमान्याचक्षतेऽनपायित्वात्”
 इत्यनेनाऽत्रैव वक्ष्यति ॥ १ ॥ २ ॥

“अथ खलु वमनविरेचनार्थं मदनफलादित्रि-
 वृतादीनां वमनविरेचनद्रव्याणां सुखोपभोग्यतमैः
 सहान्यैर्द्रव्यैः विविधैस्तद्योगानां च क्रियाविधेः
 सुखोपायस्य सम्यगुपकल्पनार्थं कल्पस्थानमुप-
 देक्ष्यामोऽग्निवेश ॥ ३ ॥

कल्पार्थं दर्शयन्नाह—अथ खल्वित्यादि ।—‘अथ’ शब्दः
 प्राक्प्रस्तुते । ‘खलु’ शब्दः प्रकाशने । वमनविरेचनार्थमिति
 वमननिमित्तं विरेचननिमित्तं च । वमनविरेचनद्रव्याणामिति
 मदनफलादित्रिवृतादीनाम् । अन्यैरिति सुरासौवीरकायैः
 कोविदारादिप्रकारैश्च । अन्यैरित्यस्य विशेषणम्—‘सुखोप-
 भोग्यतमैः’ इति । अत्र सुखायोपभोगो येषां ते सुखोप-
 भोगाः । तेन, तदालसुख उपभोगो येषां ते सुखोपभोगाः ।
 तथाहि तदालसुखोपभोगानां कोविदारादीनां ग्रहणं स्यात् ।
 कल्पनार्थमिति यदस्य क्रियया सम्बन्धमदर्शयित्वैव भवि-
 मु-
 मकारि, तद्याख्यानप्रत्ययनार्थं व्याकरोति,—मेदार्थं विभा-
 गार्थं चेत्यर्थं इति । तत्र मेदार्थमिति वमनविरेचनद्रव्यप्रयोग-
 मेदार्थम्, ते च प्रयोगमेदाः ‘त्रिंशद्योगशतं मदनफलेषु’
 इत्यादिकाः । विभागार्थमिति ‘अत्र फलपिप्पलीनां द्वौ भागौ
 कोविदारकषायेण’ इत्यादिवक्ष्यमाणद्रव्यविभागार्थम् । उपो-
 दाति समाप्त्यं प्रकृतमाह—तद्योगानामिति वमनविरेचन

द्रव्यप्रयोगाणाम् । क्रियाया इति कर्तव्यताया विधिः क्रिया-
विधिः स्वरसादिरूपतया करणानीति यावत् । तस्य क्रिया-
विधेर्विशेषणम्—‘सुखोपायस्य’ इति,—सुखार्थः सुखो वा
उपायो यस्य स सुखोपायस्तस्य । क्रियाविधेः सम्यगुपकल्प-
नार्थमिति सम्यगुपदेशार्थम् ॥ ३ ॥

तत्र दोषहरणमूर्ध्वभागं वमनसंज्ञकमधोभागं
विरेचनसंज्ञकम् । उभयं वा शरीरमलविरेचना-
द्विरेचनशब्दं लभते ॥ ४ ॥

वमनविरेचनशब्दार्थं विभजते,—तत्रेत्यादि ।—ऊर्ध्वं
मुखेन दोषनिर्हरणं भजत इत्यूर्ध्वभागम् । अधो गुदेन दोष-
निर्हरणं भजत इत्यधोभागम् । वमनविरेचनयोरपि कदा-
चिद्विरेचनसंज्ञां षड्विरेचनशताश्रित्योक्तां दर्शयन्नाह,—
उभयमपीत्यादि ।—न चैवं सति वमनविरेचनवन्निरुद्धेऽपि
विरेचनसंज्ञाप्रसक्तिः संभावनीया, यतः पङ्कजशब्दवदियं
विरेचनसंज्ञा वमनविरेचनयोरपि योगरूढ्या वर्तते ॥ ४ ॥

तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यायिविकाशीनि औषधानि
स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य धमनीरनुसृत्य सम्यक्
युक्त्या स्थूलानुस्रोतोभ्यः केवलं शरीरगतं
दोषसंघातं आग्नेयत्वात् विष्यन्दयन्ति तैक्ष्ण्यात्
विच्छिन्दन्ति ॥

स विच्छिन्नः परिप्लवः स्नेहभाविता कारये
स्नेहाक्तभाजनस्थमिव क्षौद्रमसज्जन्नप्रवणभावात्
आमाशयमागत्य उदानप्रणुत्तोऽग्निवाय्वात्मक-
त्वात् ऊर्ध्वभागप्रभावात् औषधस्य ऊर्ध्वं उद्भिद्य-
ते । सलिलपृथिव्यात्मकत्वात् अधोभागप्रभावाच्च
औषधस्य अधः प्रवर्तते, उभयतश्च उभयगुणत्वात्
इति लक्षणोद्देशः ॥ ५ ॥

सम्प्रति द्वयोरपि वमनविरेचनद्रव्ययोः साधारणोष्णती-
क्ष्णत्वादिगुणयोगकृतदोषविष्यन्दनादि—साधारणकार्यदर्शन-
पूर्वकमग्निवाय्वात्मकत्वादिविशिष्टधर्मयोगादिकृतं विशिष्टं च
कार्यं वमनविरेचनं दर्शयन्नाह,—तत्रोष्णेत्यादि ।—उष्ण-
मिति उष्ण वीर्यम् । स्ववीर्येणेति स्वप्रभावेण । धमनीरनु-
सृत्येति सकलदेहगतधमनीरनुसृत्य, सकलदेहगतधमन्य-
नुसरणं वीर्येण ज्ञेयम्, न साक्षात् । आग्नेयत्वाद्विष्यन्द-
यन्तीति विलीनं कुर्वन्तीति । विच्छिन्दन्ति छिन्नं कुर्वन्ति
परिप्लव इतस्ततो गच्छन् असज्जन्निति न कचिदपि सज्जं
गच्छन् अणुप्रवणाभावादिति अणुत्वात् प्रवणभावाच्च, प्रव-
णत्वमिह कोष्ठगमनोन्मुखत्वम् अणुत्वं च अणुमार्गसंचारि-
त्वम् । उदानप्रणुत्त इति उदानवायुप्रेरितः अग्निवाय्वात्म-
कत्वादिति अग्निवायूत्कर्षवत्त्वात् । ऊर्ध्वभागप्रभावादिति
ऊर्ध्वभागदोषहरणरूपप्रभावात् । एवं सलिलपृथिव्यात्मकल-
मपि व्याख्येयम् । उभयतश्चेति ऊर्ध्वमधश्च क्षिप्त इत्यर्थः ।

उभयगुणत्वादिति अग्निवाय्वात्मकत्वात् सलिलपृथिव्यात्मक-
त्वादूर्ध्वोर्ध्वभागप्रभावाच्चेत्यर्थ इति लक्षणोद्देश इति अनन्तर-
ग्रन्थेन वमनविरेचनतद्रव्यस्वरूपाभिधानं कृतमित्यर्थः ।
अत्र च प्रकरणे सामान्येनैव वमनविरेचनद्रव्याणाम्
‘आग्नेयत्वाद्विष्यन्दयन्ति’ इत्यनेनाग्नेयत्वं प्रतिपादितम्,
पुनश्च विशेषेण, ‘अग्निवाय्वात्मकत्वाद्’ इति पदेन वमन-
द्रव्यस्याभ्यात्मकत्वं प्रतिपाद्यते । तेन, सामान्ये विशेषे च
वमनद्रव्याणामाग्नेयत्वप्रतिपादनात् प्रकृष्टमाग्नेयत्वं भवति ।
विरेचनद्रव्याणां तु सामान्योक्ताग्नेयत्वसंबन्धात् विशेषगुण-
कथनप्रस्तावे च सलिलपृथिव्यात्मकत्वाभिधानाद्रमनद्रव्या-
पेक्षयाऽपकृष्टमाग्नेयत्वं भवति । तथाहि सुश्रुतेऽपि वमन-
विरेचनयोरप्याग्नेयत्वम्—“लघुलसूक्ष्मतीक्ष्णोष्णविकाशित्वै-
र्विरेचनम् । वमनं च हरेद्दोषान् प्रकृष्टा कृतमन्यथा” इत्यनेन ।
यच्चात्रोच्यते—वमनं यदि ऊर्ध्वभागहरणप्रभावादूर्ध्वयति,
तदाऽग्निवाय्वात्मकत्वादिति हेतुवर्णनं न युज्यते । यतः, यत्
सोपपत्ति कार्यम्, न तत् प्रभावकृतमिति व्यपदिश्यते । उक्तं
हि—“प्रभावोऽचिन्त्य उच्यते” इति । तत्र,—यतः,
प्रभावस्यैवेह वमनकार्ये वाय्वभ्यात्मकगुणतया वाय्वभ्या-
त्मकत्वे हेतुरुपपद्यते, न तु वाय्वभ्यात्मकत्वं स्वतन्त्रो वमन-
हेतुः । तथाहि सति यदन्यदपि वाय्वभ्यात्मकं ऊर्ध्वभागदो-
षहरणप्रभावरहितम्, तदपि वमनकरं स्यात् । यथा
कटुरसे द्रव्ये तत् स्यात् । तस्मात् प्रभावगुणतयैव हेतु-
वर्णनं । एवं विरेचनद्रव्येऽपि पूर्वपक्षसिद्धान्तावनुस-
र्तव्यौ ॥ ५ ॥

तत्र फलजीमूतकेश्वाकुधामार्गवकृतवेधनानां,
श्यामात्रिवृच्चतुरङ्गुलतिल्वकमहावृक्षसप्तलाशङ्खि-
नीदन्तीद्रवन्तीनां, च नानाविध-देश-काल-संभव-
स्वादुरसवीर्यविपाकप्रभावग्रहणानां, देहदोषप्रकृ-
तिवयोबलाग्निभुक्तिसात्परोगावस्थादीनां नाना-
त्मकत्वाच्च, विचित्रगन्धवर्णरसस्पर्शानामुपयोग-
सुखार्थम् असंख्येयसंयोगानामपि च सतां द्र-
व्याणाम्, विकल्पमार्गोपदर्शनार्थं षड्विरेचनयोग
शतानि व्याख्यास्यामः ॥ ६ ॥

सम्प्रति कल्पस्थानस्य वक्तव्यतया षड्विरेचनप्रयोगशता-
न्यतिसंक्षेपविस्तरप्रयोगोपदर्शनपूर्वकं प्रतिजानीते—“तत्र
फल” इत्यादिना “षड्विरेचनयोगशतानि व्याख्यास्यामः”
इत्यन्तेन । तत्र कृतवेधनान्तानां विच्छेदपाठे वमनप्रयोग-
प्रयोज्यत्वम्, श्यामादीनां विरेचनप्रयोगप्रयोज्यत्वं दर्शयति ।
अत्रैव वमने विरेचने चैकैकेषां तु पुनर्वस्तूनां मदनफलादीनां
श्यामादीनां च बहवः प्रयोगा अभिधीयन्ते, न पुनरेकैकमेव
द्रव्यं वमनकारकं विरेचनकारकम् । स्वल्पसंख्याप्रयोगेण
ग्रहणसुखता वमनविरेचनयोगस्य भवति, कार्यं च सिध्यती-
त्यर्थः । नानाविध इत्यादि यावद्दोगावस्थादिनानाप्रभा-

ववलावेति । अस्यार्थः—यस्मान्नानाविधदेशकालसंभवाः, नानाविधाखादाः, नानाविधवीर्याः, नानाविधविपाकाः, नानाविधप्रभावाश्च मदनफलादिका ओषध्यः, तथा तत्संस्कारकाः कोविदारादिका ओषध्य उपलभ्यन्ते, पुरुषाश्च देहदोषप्रकृतिवयोवलाभिभक्तिसात्सम्यंरोगावस्थाभिन्ना नानाविधा दृश्यन्ते, तेन नैकद्रव्यं सर्वस्मिन् देहदोषादौ यौगिकं सर्वत्र काले वा प्राप्यते सर्वत्र देशे वा । तस्माद्देहदोषादिना भेदवन्ति पुरुषे बहून्वेव द्रव्याणि बहुभिश्च प्रयोगैरुपकल्पितानि यथायोग्यतया यथाप्राप्ति च प्रयोक्तुं शक्यन्ते । अतो बहूनामेव मदनादिद्रव्याणां बहुप्रकारप्रयोगाणामुपन्यासो युक्त इति भावः । ग्रहणादुपलम्भनात् । देहो नानास्थूलकृशादिभेदेन । भक्तिरिच्छा । ‘अवस्था’ शब्देनेह रोगावस्थैव ग्राह्या । ‘आदि’शब्देनेह सत्ताहारयोर्ग्रहणम् । भूरिविरेचनप्रयोगोपदर्शनप्रयोजनान्तरमप्याह,—विचित्रेत्यादि ।—नानाविधगन्धवर्णरसतयाऽनुपयोगे तत्कालमुत्तरकालं च सुखानुवादार्थं चेत्यर्थः । अथ प्रमेदान्मदनफलादीनां षट्प्रयोगशतानि भवन्ति । येन नाधिक्यं प्रयोगाणामभिधीयत इति शङ्काह,—असंख्येयेत्यादि ।—विकल्पमार्गोपदर्शनार्थमिति अधिकप्रयोगकल्पनार्थमभिधीयते, एतत् षट्प्रयोगशतोपदर्शनं कर्तव्याधिकप्रयोगकल्पनामार्गोपदर्शकम् । तेनाऽपरेष्वत्र प्रयोगाः कल्पनीयाः, ग्रन्थे निःशेषप्रयोगानभिधानं प्रयोगाणामसंख्येयत्वेनाशक्यत्वादेव । अनतिविस्तरषट्प्रयोगशताभिधानं मन्दबुद्धिसंव्यवहारार्थमिति भावः । उक्तं ह्यन्यत्र—“एतावन्तो ह्यल्पबुद्धीनां व्यवहाराय बुद्धिमतां च स्वाक्षलण्यानुमानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानाय” इति ॥ ६ ॥

तानि तु द्रव्याणि देशकालगुणभाजनसंपद्वीर्यबलाधानात् क्रियासमर्थतमानि भवन्ति ॥ ७ ॥

त्रिविधः खलु देशो जङ्गलोऽनूपः साधारणश्चेति । तत्र जाङ्गलः पर्याकाशभूयिष्ठः । तरुमिरपि कदरखदिराशनाश्वकर्णधवतिनिशशलकीमसालसोमवल्कवदरीतिन्दुकाश्वत्थवटामलकीवनगहनः, अनेकशमीककुर्भशिशपाप्रायः स्थिरशुष्कपवनबलविधूयमानप्रत्यूषतरुणविटपः, प्रततमृगतृष्णाकूपोपगूढस्तनुखरपरुषसिकताशर्करावहुलः लावतिचिरिचकोरातुप्रचितभूमिभागो वातपित्तबहुलस्थिरकठिनमनुष्यप्रायो जाङ्गलो ज्ञेयः ॥ ८ ॥

अथानूपो हिन्तालतमालनारिकेलकदलीवनगहनः, सरित्समुद्रपर्यन्तप्रायः, शिशिरपवनबहुलो वञ्जुलवानीरोपशोमिततीराभिः सरिद्धिरुपगतभूमिभागः क्षितिधरनिकुंजोपशोमितो मन्दपवनोनुवीजितक्षितिरुहगहनोऽनेकवनराजीपुष्पितवनगह

नभूमिभागः, स्निग्धतरुप्रतानोपगूढोहंसचक्रवाकबलाकानन्दीमुखपुण्डरीककादम्बमहुभृङ्गराजशतपत्रमत्तकोकिलमुदिततरुणविटपः, सुकुमारपुरुषः पवनकफप्रायो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

अनयोरेव द्वयोर्देशयोर्वीरुद्धनस्पतिवानस्पत्यशकुनिमृगगणयुतः स्थिरसुकुमारवर्णसंहननोपपन्नसाधारणगुणयुक्तपुरुषः साधारणो ज्ञेयः ॥ १० ॥

तत्र देशे जाङ्गले साधारणे वा यथाकालं शिशिरातपपवनसलिलसेविते सभे शुचौ प्रदक्षिणे श्मशानचैत्यदेवयजनागारश्वभारामवल्मीकोपरविरहिते कुशरोहिषास्तीर्णे स्निग्धकृष्णसुवर्णवर्णमधुरमृत्तिके मृदावफालकृष्टेऽनुपहतेऽन्यैर्बलवत्तरैर्द्रुमैरौषधयो जाताः प्रशस्यन्ते ॥ ११ ॥

सम्प्रति वमनविरेचनद्रव्याणां देशादिसम्पत्त्या गुणोत्कर्षदर्शयन्नाह,—तानीत्यादि ।—देशादिभिश्चतुर्भिः ‘सम्पत्’ शब्दः प्रत्येकमभिसंवध्यते । भाजनं मेघजस्य स्थानम् वीर्यस्य बलं वीर्याधिकत्वमेव । देशादि सम्यक् व्याकुर्वन्नाह तत्र त्रिविध इत्यादि ।—तत्र केचिज्जाङ्गलादिदेशलक्षणग्रन्थं न पठन्ति, तन्नु जनपदोर्ध्वसनीये पठितमिति कृत्वेहानार्थं वदन्ति । यैस्तु जनपदोर्ध्वसनीयजाङ्गलादिलक्षणं न पठ्यते तैरत्र पठनीय एवायं ग्रन्थः । यथाकालमिति, यथाकालं शिशिरादिभिः सेविते देशे । श्मशानादिभिः प्रत्येकं ‘विरहित’ शब्दः संवध्यते । सभा जनमेलकस्थानम् । न फालेन कृष्ट इत्यफालकृष्टे ॥ ७—११ ॥

तत्र यानि कालजातानि उपगतसंपूर्णप्रमाणरसवीर्यगन्धानि कालातपाग्निसलिलपवनजन्तुभिः अनुपहतगन्धवर्णरसस्पर्शप्रभावाणि प्रत्यग्राणि उदीच्यां दिशि स्थितानि तेषां शाखापलाशमचिरप्ररूढवर्षावसन्तयोर्ग्रोहं ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे वा शीर्णप्ररूढपर्णानां शरदि त्वक्कन्दक्षीराणि हेमन्ते साराणि पुष्पफलमिति मङ्गलाचारः कल्याणवृत्तः शुचिः शुक्लवासाः संपूज्य देवतामश्विनौ गोब्राह्मणांश्च कृतोपवासः प्राञ्छुख उदः षुखो वा गृहीयात् ॥ १२ ॥

तत्र यानि कालजातानीत्यनेनैव कालसम्पदुच्यते, कालजातानीति खकालभूतानि । ‘उपगतसम्पूर्ण’ इत्यादिना ‘प्रत्यग्राणि’ इत्यन्तेन गुणसम्पदुच्यते । प्रत्यग्राणीति सम्पूर्णगुणतया निष्पन्नानि । तेषां शाखापलाशमित्यादीनां कालसम्पदमुक्तां प्रपञ्चयति । शाखाग्रहणेनैव लगादीनामपि ग्रहणम् । शीर्णप्ररूढपर्णानामितिच्छेदः । ग्रीष्मे मूलानि शिशिरे चेति कथनेन यान्याभेयानि तेषां मूलानि ग्रीष्मे

यानि सौम्यानि तेषां मूलानि शिशिरे प्राह्याणीति व्यवस्थां सूचयति, उक्तं ह्यन्यत्र—“सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु आदधीत, आमेयान्यामेयेषु” इति । मेघजग्रहणविधानमाह—मङ्गलेत्यादि ।—भाजनसम्पदमाह—अनुरूपेत्यादि ।—अनुरूपगुणवद्भाजनस्थमिति अनुरूपगुणवत्ता च भाजनस्य मेघजसमानगुणतयैव । स्वच्छन्नादानीति सम्यक्पिहितानि ॥ १२ ॥

गृहीत्वा चानुरूपगुणवद्भाजने संस्थाप्यागारेषु प्रागुदगद्वारेषु निवातप्रवातैकदेशेषु नित्यपुष्पोपहारबलिकर्मवत्सु अग्निसलिलोपस्वेदधूमरजोमूषिकचतुष्पादामनभिगमनीयानि स्वच्छन्नानि शिष्ये चासज्य स्थापयेत् । तत्तानि च यथादोषं प्रयुजीत ॥

सुरासौवीरकतुषोदक-मैरेयमेदकधान्याम्बुफलाम्बुदध्यम्लादिभिर्वाते ॥

मृद्रीकामलकमधुकपरूषकफलफाणितक्षीरादिभिश्च पिप्ते ॥

श्लेष्मणि तु मधुसूत्रकषायादिभिर्भावितानि आलोडितानि च इति उद्देशः ॥

तं विस्तरेण द्रव्यदेहदोषसात्म्यादीनि प्रविभज्य व्याख्यास्यामः ॥ १३ ॥

संक्षेपेण मदनफलादीनां वातादिभेदेन भावनालोडनद्रव्याण्यह—तानि च यथादोषं प्रयुजीतेत्यादि ।—धान्याम्लं काजीकम् । फलाम्लं दाडिमरसादि । श्लेष्मणीत्यादौ ‘कषाय’ शब्देन श्लेष्महरद्रव्यकाथोऽभिप्रेतः । उद्देश इति संक्षेपाभिधानमिति । द्रव्यदेहदोषसात्म्यादीनित्यत्र ‘आदि’शब्देन प्रकृतिबलादीनां ग्रहणम् ॥ १३ ॥

वमनद्रव्याणां मदनफलानि श्रेष्ठतमानि आचक्षते अनपायित्वात्, तानि वसन्त ग्रीष्मयोरन्तरे पुण्याभ्युगभ्यां मृगशिरसा वा गृहीयात् मैत्रे मुहूर्तकरणे च । यानि पक्वानि हरितानि पाण्डूनि अक्रिमीणि अकृशानि अह्रस्वाणि अजग्धानि तानि प्रसृज्य कुशपुटे बद्ध्वा गोमयेनालिप्य यवतुषभाषशालिकुलत्थमुद्रपर्णीनामन्यतमे निदध्यादष्टरात्रम् । अत ऊर्ध्वं मृदुभूतानि तानि मध्विष्टगन्धानि उद्धृत्य शोषयेत् । सुशुष्काणां फलानां पिप्पलीरुद्धरेत् । तासां घृतदधिमधुपललविमृदितानां पुनः शुष्काणां तासां नवकलशं सुप्रमृष्टवालुकमरजस्कमाकण्ठं पूरयित्वा स्वच्छन्नं स्वनुगुप्तं शिष्ये आसज्य स्थापयेत् ॥

अथ चूर्दनीयमातुरं ह्यहं त्र्यहं वा स्नेह स्वेदोपपन्नं च चूर्दयेदिति ॥ १४ ॥

वमनद्रव्याणामित्यादिना मदनफलस्य प्राधान्योपदर्शनपूर्वकं प्रयोगविधिमाह । अनपायित्वादिति वमनद्रव्यान्तरापेक्षयाऽल्पव्यापत्तिकत्वात् । अन्तर इति मध्ये, स च ग्रीष्मवसन्तयोरन्तर्वर्तिकतिपयदिनान्येव मध्ये ज्ञेयः । अश्वयुक् अश्विनी । मैत्रे मुहूर्त इति शिवभुजगमित्रादीनां मध्ये मित्रदेवताक एवं मैत्रे मुहूर्ते पलानामिति राशीनाम् । मधुवदिष्टगन्धो येषां तानि, यानि मध्विष्टगन्धानि भवन्ति, तानि प्राह्याणीति दर्शयति । फलपिप्पलीरिति मदनफलमध्यगतानि पिप्पलीसंस्थानि बीजानि । पूर्णं तासामिति ‘पूर्ण’शब्दयोगात्करणे षष्ठी । खनुगुप्तमिति कृतरक्षाविधानम् ॥ १४ ॥

ग्राम्यान्पौदक मांसरसक्षीरदधिमाषतिलशकादिभिः समुत्कृष्टितश्लेष्माणं व्युषितं जीर्णाहारं पूर्वाह्णे कृतवलिहोममङ्गलप्रायाश्चित्तं निरन्नमनतिस्निग्धं यवाग्वा घृतमात्रां च पीतवन्तम्, तासां फलपिप्पलीनामन्तर्नखमुष्टिं यावद्वा साधु मन्येत जर्जरीकृत्य यष्टिमधुकषायेण कोविदारकर्तुं दारनीपविदुलविम्बीशणपुष्पीसदापुष्पीप्रत्यक्पुष्पीकषायाणामन्यतमेन वा रात्रिमुषितं विमृद्य पूतं मधुसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं कृत्वा पूर्णं शरावं मन्त्रेणानेनाभिमन्त्रयेत् ॥ १५ ॥

इहं त्र्यहं वा स्नेहस्वेदोपपन्नमित्यनेन, अभ्यङ्गे क्रियमाणे स्नेहसहचरितस्वेदोपपादनं इहं त्र्यहं वा विधीयते, “त्र्यहावरं सप्तदिनं परंतु स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य इष्टः” इत्यनेन तथाप्रयुज्यमानस्नेहस्य सप्तरात्रं त्रिरात्रं वा प्रकर्षं उच्यते इति न विरोधः । एतच्चाभ्यङ्गस्वेदसहितस्नेहस्वेदकरणं पानस्नेहान्तदिवसमारभ्य क्रियते । तेन, स्नेहपानविश्रामदिनेन समं तदन्तःपूर्णमभ्यङ्गस्नेहसहितस्वेदप्रयोगस्य भवति । स्नेहपानाच्च यद्विश्रामदिनम्, “एकाहात् परतस्तद्रुद्धुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत्” इत्यनेनोक्तम्, तथैवेहापि । कफोत्कृष्टकारिभोजनमाह—छर्दयितव्यमित्यादिना । श्व इति परस्मिन्नहि । व्युषितमिति रात्रिमतिक्रान्तम् । निरन्नमिति पक्षच्छेदः । अनतिस्निग्धमित्यादिना वमनदिन एव घृतमात्रायुक्तयवागूपानपूर्वकं वमनमनतिस्निग्धपुरुषविषयं ब्रूते अन्ये तु पूर्वदिन एवानतिस्निग्धस्य घृतमात्रां पीतवत् एव यवाग्वाः पानमाहुः,—“स्निग्धस्निग्धाय वमनं दत्तं सम्यक् प्रवर्तते । अथापरेषुः पूर्वाह्णे साधारणे काले वमनद्रव्यकषायकल्कचूर्णेस्नेहानामन्यतमस्य” इत्यादि सुश्रुतोक्तेः अन्तर्नखमुष्टिमिति अन्तरीकृतनखमुष्टिपरिमाणम्, यावद्वा साधु मन्येत इत्यनेन, मात्रायाः बलदोषादिभेदेनास्थिरत्वमित्याह; यष्टीमधुकस्य कोविदारादिषु विच्छेदपाठ उत्तरप्रयोगेषु कोविदारादेर्यष्टीमधुविरहितस्य ग्रहणार्थः । कोविदारः खनामध्यातः, स शरदि पुष्पति कुर्वदारस्तु काञ्चनारः स वसन्त पुष्पति । मीषः कदम्बः । विदुलो

वेतसः । शणपुष्पी घण्टारवा । सदापुष्पी अर्कपुष्पिका ।
प्रत्यक्षपुष्पी अपामार्गः । रात्रिमुषितं पर्युषितमिति श्रुत-
कषायात् कषायान्तरोपदर्शनं पक्षान्तरम्, किंवा, कषायपान
एव शीतकषायविधानमिहोच्यते । चूर्णं शरावमिति मङ्गलार्थं
पूर्णकुम्भवत् । पुनः पुनरिति यावत् पित्तागमनं न भवति,
तावत् पुनःपुनः कषायं पिबेदित्यर्थः । अन्यत्राप्युक्तम्—
“पित्तान्तमिष्टं वमनं विरेकादद्धम्” इत्यादि ॥ १५ ॥

ॐ ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्गाश्च पान्तु ते ॥

रसायनमिवर्षाणां देवानाममृतं यथा ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १६ ॥

इत्येवमभिमन्त्र्योदबुधुखमातुरं पाययेत् । श्लेष्मज्वर-
गुल्मप्रतिश्यायवन्तं विशेषेण पुनरापित्तागमनात्
तेन साधु वमति ॥

हीनवेगं तु पिप्पल्यामलकसर्षपकल्कलवणो-
ष्णोदकैः पुनः पुनः प्रवर्तयेत्, आपित्तदर्शनात्
इत्ययं सर्वच्छर्दनयोगविधिः ॥ १७ ॥

वमनाज्योगकारकहीनवेगप्रवृत्तिप्रतिकारार्थमाह,—हीनवे-
गमित्यादि ।—यद्यपि चोष्णलाघ्वमनयोगेषु मधुसैन्धव-
योगो न भवति, तथापि ‘सर्वेषु’ इति पदं बाहुल्यार्थं वम-
नार्थकषाये उष्णे मधुप्रक्षेपविरोधिलान्न युज्यते, उक्तं हि
“मधूष्णमुष्णार्तमथवा” इत्यादि, एवमाशङ्क्य समाधानमाह—
न चोष्णविरोधो मधुन इत्यादि ।—अविपक्वप्रत्यागमना-
दित्यनेन, पच्यमानं मधूष्णयुक्तं विरुध्यतेति दर्शयति ।
दोषाभिहरणाच्चेत्यादि, मधूष्णविरुद्धमपि वमनयोग उष्णे
इष्यते, तस्य दोषनिर्हरणादेव न विरोधो भवतीति दर्श-
यति । एवं वस्तियोगेऽपि मधुन उष्णाविरोधो वर्णनीयः ।
एतेन, यथीमध्वादिनवद्रव्यकृतैर्नवभिः कषायैर्नवयोगाः ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ भागावित्यादौ फलपिप्पलीनां भाग-
त्रयं कर्तव्यम्, तत्र भागद्वयं षड्गुणेन कोविदारादिकषा-
येण क्षारपरिस्रावणविधिवदेकविंशतिवारान् परिस्रावणी-
यम् । कोविदारादीनां चाष्टानामष्टौ कषायाः पृथक्परिस्रावणे
प्रयोक्तव्याः । येन कषायेण च परिस्राव्य फलपिप्पलीभाग-
द्वयं हरीतक्यादिमात्रा तृतीयभागफलपिप्पलीकल्कस्य
क्रियते, तेनैव कषायेण मात्रायोगाः, एवमष्टौ हरीतक्यादि-
मात्रया निर्दिष्टः फलपिप्पलीयोगा भवन्ति । मात्राविकल्पश्च
दोषबलादिविकल्पकृतो ज्ञेयः । समानं पूर्वेणेति पूर्वयोगव-
दिह स्नेहस्वेदामिमन्त्रणादिविधानं कर्तव्यमित्यर्थः । एव-
मन्यत्रापि पूर्ववच्छब्दार्थो ज्ञेयः ॥

फलपिप्पल्या क्षीरपाकविधिना साधितं क्षीरं फलपिप्प-
लीक्षीरम् ।—अयमेको योगः । तत्रैते फलपिप्पलीसाधित-
क्षीरेण । तज्जस्येति फलपिप्पलीक्षीरजातस्य दध्नः । उत्त-

रकमिति सरम् । सन्तानिका क्षीरोपरिस्थित्यानां भागः ॥
॥ १६ ॥ १७ ॥

सर्वेषु तु मधुसैन्धवं कफविलायनच्छेदार्थं वम-
नेषु विदध्यात् । न चोष्णाविरोधो मधुनच्छर्दनयो-
गयुक्तस्याविपक्वप्रत्यागमनादोषहरणाच्च ॥ १८ ॥

फलादीनि फलजीमूतकेक्षाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनानि
षद । एते क्षीरयोगचतुष्टयेन घृतयोगेन च समं पञ्च योगा-
अध्यायसंग्रहे वक्तव्याः ॥ १८ ॥

फलपिप्पलीनां द्वौ द्वौ भागौ कोविदारादिकषा-
येण त्रिःसप्तकृत्वः भावयेत् तेन रसेन तृतीयं भागं
पिष्ट्वा हरीतकीभिर्विभीतकैरामलकैर्वा तुल्यं वर्तयेत् ।
तासामेका द्वे वा पूर्वोक्तानां कषयाणामन्यतम-
स्याञ्जलिमात्रेण विमृद्य बलवच्छ्लेष्मप्रसेकप्रन्थिज्व-
रोदरारुचिषु पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥

फलपिप्पलीक्षीरं तेन वा क्षीरयवागूमधोभागो
रक्तपित्ते हृद्वाहे च तृषितस्य वा दध्न उत्तरकं
कफच्छर्दिस्तमकप्रसेकेषु तस्यैव पयसः शीतस्य
सन्तानिकाञ्जलिं पित्ते प्रकुपिते उरःकण्ठहृदये
च तनुकफोपदिग्धे इति समानं पूर्वेण ॥

फलपिप्पलीश्रुतक्षीरान्नवनीतमुत्पन्नं फलादिक-
ल्ककषायसिद्धं कफाभिभूताग्निं विशुष्कदेहं च
मात्रया पाययेदिति समानं पूर्वेण ॥

फलपिप्पलीनां फलादिकषायेण त्रिःसप्तकृत्वः
परिभावितेन पुष्परजःप्रकाशेन चूर्णेन सरसि घृ-
हत्सरोरुहं सायाह्नेऽवचूर्णयेत् । तद्रात्रिव्युषितं
प्रभाते पुनरवचूर्णितमुद्धृत्य हरिद्राकृसरक्षीरयवा-
गूनामन्यतमं सैन्धवगुडफाणितयुक्तमाकण्ठं पीत-
वन्तमात्रापयेत् सुकुमारमुत्क्लिष्टपित्तकफं औषध-
द्वेषिणमिति समानं पूर्वेण ॥

फलपिप्पलीनां भल्लातकविधिपरिष्कृतं खरसं
पक्त्वा फाणितेनातन्तुलीभावाल्लेहयेत् ॥

तापशुष्कं वा चूर्णीकृतं जीमूतादिकषायेण
पित्ते कफस्थानगते पाययेदिति समानं पूर्वेण
॥ १९ ॥

फलपिप्पलीनां फलादिकषायेणेत्यादिना एकं प्रेययोग-
माह ।—पुष्परजःप्रकाशमिति पुष्पधूलिसदृशम् हरिद्रा-
भिधानकृशरः हरिद्राकृशरः । भल्लातकविधिस्तुतमिति रसाय-
नोक्तभल्लातकस्नेहग्रहणविधानेन परिष्कृतं खरसं पेयम् ।
फाणितयोनीयमेकः । सदातपशुष्कं चेत्यादिना चूर्णयोगो-
प्येकः ॥ १९ ॥

CC-0. Prof. Satish Shastri Collection. Digitized by S5 Foundation USA

जीमूतकं त्रिदोषघ्नं यथास्वौषधकल्पितम् ।
प्रयोक्तव्यं ज्वरश्वासहिक्काकोठामयेषु च ॥ २ ॥
यथोक्तगुणयुक्तानां देशजानां यथाविधि ।
पयःपुष्पेषु निर्वृत्तं फले पेया शृतं पयः ॥ ३ ॥
लोमने क्षीरसन्तानं दध्युत्तरमलोमने ।
शृते पयसि दध्यम्लं जातं हरितपाण्डुके ॥ ४ ॥
जीर्णानां च सुशुष्काणां न्यस्तानां भाजने शुचौ ।
चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत् ॥ ५ ॥

त्रिदोषघ्नमिति यथास्वं वातहरादिद्रव्ययुक्तम्, तथा
वातादिहरद्रव्यकल्पितं च सत् त्रिदोषघ्नं भवति । हिक्काद्ये-
ष्विति 'आद्य'शब्देन कासादीनामामयानां हिक्कारोगगतदोष-
जन्यानां ग्रहणम् । यथोक्तविधानग्रहणगृहीतानां पयःपुष्प
इत्येको योगः । निर्वृत्त इत्यादि द्वितीयो योगः । निर्वृत्त
इत्युत्पन्नमात्रे फले, तत्र क्षीरं साधयित्वा तेन क्षीरेण पेया
साधनीया । रोमश इत्यादि तृतीयः । रोमश इति उपगत-
रोम्णि फले, अत्रापि रोमशफलसाधितक्षीरात् सन्तानिका
ज्ञेया । दध्युत्तरमित्यादिकश्चतुर्थो योगः, अत्राप्युपगतरोमा-
वस्थफलसाधितक्षीरसम्भूतदधिसरं ज्ञेयम् । शृते पयसीत्यादि
प्रथमः । मध्यम्लमित्यम्लवस्थं दधि जातम् । हरितपाण्डुक
इति हरितपाण्डुवस्थाप्राप्ते जीमूतकफले । जीर्णानामित्यादिकः
षष्ठक्षीरयोगः । एते योगाः क्षीरसंवन्धेन विधीयमानत्वाद-
क्षीराकारा अपि क्षीरप्रयोगतत्वेनैव संग्रहे 'षट्क्षीरे' इत्यनेन
संग्रहीतव्याः ॥ २—५ ॥

आसुत्य च सुरामण्डे मृदित्वा प्रसृतं पिबेत् ।
कफजेऽरोचके कासे पाण्डुरोगे सयक्षमणि ॥ ६ ॥
द्वे त्रापोथ्याथवा त्रीणि गुडूच्यामलकस्य वा ।
कोविदारादिकानां वा निम्बस्य कुटजस्य वा ।
कषायेष्वासुतं पूत्वा तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ७ ॥

आसुत्येत्यादि मदिरायोग एक उच्यते । आसुत्येति निशा-
पर्युषितं कृत्वा । योगे पक्वजीमूतकफलमेवाधिकृतम् । तथा,
उत्तरयोगेष्वपि पक्वमेव फलमधिकृतम् ज्ञेयम् । "फलं पर्या-
गतं ग्राह्यम्" इत्यौत्सर्गिकवचनात् । द्वे चेत्यादिना द्वादश-
कषायमेदात् द्वादशयोगा उच्यन्ते । तेनैव विधिनेति मदन-
कल्पोक्तेन साधनविधिना ॥ ६—७ ॥

अथवारग्वधादीनां सप्तानां पूर्ववत्पिबेत् ।
एकैकशः कषायेण पित्तश्लेष्मज्वरार्दितः ॥ ८ ॥
वर्तयः फलवत्योऽष्टौ कोलमात्रास्तु ता मताः ।
जीमूतकस्य वा कल्कं चूर्णं वा शिशिराम्बुना ।
ज्वरे पित्तभवे वातदुष्टे श्लेष्मणि चाजुगे ॥ ९ ॥

अथवेत्यादौ आरग्वधादिसप्तद्रव्यकषायमेदात् सप्तयोगा
भवन्ति । आरग्वधादयः—आरग्वधवृक्षकखादुकण्टककर-
हाठापाटलिशाह्नाष्टमूलाः—पूर्वाध्यायोक्ताः । "मात्राः

स्युः" इत्यादिना अष्टौ मात्रायोगानाह । फलवदिति, मदन-
फले यथा अष्टौ मात्रायोगा उक्ताः, तथा इहापि कर्तव्याः
विशेषतस्तु एताः कोलमात्राः कर्तव्याः, न तु फलवद्धरी-
तक्यादिप्रमाणा कर्तव्या इत्यर्थः ॥ ८—९ ॥

जीवकर्षभकेक्षूणां शतावर्या रसेन वा ।
पित्तश्लेष्मज्वरे दद्याद्वातपित्तज्वरेऽथवा ॥ १० ॥
तथा जीमूतकक्षीरात्समुत्पन्नं पचेद्दृतम् ।
फलादीनां कषायेण श्रेष्ठं तद्वमनं मतम् ॥ ११ ॥

तत्र श्लोकौ ।

षट् क्षीरे मदिरामण्डे एको द्वादश चापरे ।
सप्त चारग्वधादीनां कषायेऽष्टौ च वर्तिषु ॥ १२ ॥
जीवकादिषु चत्वारो घृतं चैकं प्रकीर्तितम् ।
कल्पे जीमूतकानां च योगास्त्रिंशन्नवाधिकाः ॥ १३ ॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

जीवकेत्यादिना चतुरो योगाः पानसाधनकषायमेदात् ।
तथेत्यादिना घृतयोगमेकमाह । षट्क्षीर इत्यादिना संग्रहाथो
व्याकृत एव यथास्थानम् ॥ १०—१३ ॥

इति चरकचतुराननमहामहोपाध्यायश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-
विरचितायां चरकतात्पर्यटीकायामायुर्वेददीपि-
कायां कल्पस्थानव्याख्यायां जीमूतक-
कल्पव्याख्या ।

तृतीयोऽध्यायः ।

इक्ष्वाकुकल्पः ।

सिद्धं वक्ष्याम्यथेक्ष्वाकुकल्पं येषां प्रशस्यते ।
पञ्चचत्वारिंशदुक्ता योगा अस्मिन्महर्षिणा ॥ १ ॥
"लम्बाथ कटुकालावू तुम्बो बिम्बफला तथा ।
इक्ष्वाकुः फलिनी चैव प्रोच्यते तस्य कल्पना ॥ २ ॥
कासश्वासविषच्छर्दिज्वरातं कफकर्शिते ।
प्रताम्यति नरे चैव वमनार्थं तदिष्यते ॥ ३ ॥

उक्ताध्यायसंवन्धादिक्ष्वाकुकल्पोऽभिधीयते । तेषां च
शस्यते इक्ष्वाकुकल्पः, यान् वक्ष्यामीति योज्यम् । लम्बेत्यादि
पर्यायकथनम् । तदिष्यते इति इक्ष्वाकुकल्पनमिष्यते
॥ १—३ ॥

अपुष्पस्य प्रवालानां मुष्टिं प्रादेशसंमिताम् ।
क्षीरप्रस्थे शृतं दद्यात्पित्तोद्विक्ते कफज्वरे ॥ ४ ॥

अपुष्पेत्यादिना एकः क्षीरयोगः । अपुष्पेत्यनुत्पन्न-
पुष्पस्य मुष्टिं प्रादेशसंमितमिति, प्रदेशिच्यामूलपर्यन्तकृत-
मुष्टिपरिमाणाम् । एवं च नात्रमुष्टिः 'पल'वचनः क्षीरप्रस्थे

यथोक्तमानमिक्ष्वाकुमवाप्य चतुर्गुणपानीयं दत्त्वा क्षीरं साधनीयम् ॥ ४ ॥

पुष्पादिषु च चत्वारः क्षीरे जीमूतके यथा ।
योगा हरितपाण्डूनां सुरामण्डेन पञ्चमः ॥ ५ ॥
फलस्वरसभागं च त्रिगुणक्षीरसाधितम् ।
उरःस्थिते कफे दद्यात्स्वरभेदे सपीनसे ॥ ६ ॥
हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।
जातं स्यात्कफजे कासे श्वासे वम्यां च तां पिबेत् ॥
मस्तुना वा फलान्मध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ।
तेन तक्रं विपकं वा सक्षौद्रलवणं पिबेत् ॥ ८ ॥
अजाक्षीरेण बीजानि भावयेत्पाययेत् च ।
विषगुल्मोदरग्रन्थिगण्डेषु श्लीपदेषु च ॥ ९ ॥

पुष्पादिष्वित्यादिना चतुरक्षीरयोगानाह । जीमूतके यथा—
“पयः पुष्पेऽस्य निर्वृते फले पेया पयस्कृता । रोमशे क्षीर-
सन्तानं दध्युत्तरमरोमशे” इत्यनेनोक्तम् । तथेहापि योग-
चतुष्टयं कारणीयम् । हरितेत्यादिना सुरायोगमाह—हरित-
पाण्डूनामिक्ष्वाकुफलानां सुरामण्डे जीमूतकवयोगः कर्तव्यः ।
जीमूतकविधानातिदेशेन “आसुत्य वा सुरामण्डे मृदिला
प्रसृतीं पिबेत्” इति ग्रन्थोक्तविधानमिहापि भवति । फल-
स्वरसेत्यादिना षष्ठः क्षीरयोगोऽभिधीयते । त्रिगुणक्षीरसाधित-
मिति, त्रिगुणेन क्षीरेण साधितम् । तच्च चतुर्गुणेन तोयेन
साधनीयम् । ‘फल’शब्देन इक्ष्वाकुफलमुच्यते । जीर्ण इत्या-
दिना सप्तमः क्षीरयोगः । मध्योद्धृते इत्युद्धृतमध्ये । अजा-
क्षीरेणेत्यादिना षष्ठमः क्षीरयोगः । तेन तक्रमित्यादिना तक्र-
योगः । तेनेति तुम्बीफलमध्येन ॥ ५—९ ॥

तुम्ब्या फलरसैः शुष्कैः सपुष्पैरवचूर्णितम् ।
छर्दयेन्माल्यमाग्राय गन्धसंपत्सुखोचितः ॥ १० ॥
भक्षयेत्फलमध्यं वा गुडेन पललेन च ।
इक्ष्वाकुफलतैलं वा सिद्धं वा पूर्ववद्धृतम् ॥ ११ ॥

तुम्ब्या इत्यादिना ग्रैययोगमाह । गन्धसम्पत्सुखोचित
इति गन्धसम्पत् सौगन्धवत्त्वम् । तथा गन्धसम्पदा सुख-
सुचितमभ्यस्तं येन सः अवचूर्णितमिक्ष्वाकुफलरसभावितं
माल्यं चाग्रायैव वमत्यनभ्यस्तदुर्गन्ध इति भावः । भक्षये-
दित्यादिना वमनयोगमेकमाह । फलमध्यमिक्ष्वाकुफलमध्यम् ।
इक्ष्वाकुफलकल्कसाधितं तैलमिक्ष्वाकुफलतैलम् । अयमेक
एव तैलयोगः । पूर्ववदिति जीमूतकवत्, तेन “तथा जीमूत-
कक्षीरात्” इत्यादिनोक्तविधानेन जीमूतकस्थाने इक्ष्वाकुफलं
दत्त्वेह घृतं साधनीयम् ॥ १० ॥ ११ ॥

पञ्चाशदशवृद्धानि फलादीनां यथोत्तरम् ।
पिबेद्विमृद्य बीजानि कषायेष्वासुतं पृथक् ॥ १२ ॥

पञ्चाशदित्यादिना षड्वर्द्धमानकयोगानाह—पञ्चाशदारभ्य
दशकेन वृद्धानीक्ष्वाकुबीजानि सातं पुर्यम् । तेन षडयोगा

भवन्ति तेन यथासंख्यमदनफलादीनां षण्णां कषाये आसु ताः
सन्तो विमृदिताः पातव्याः अन्ये तु दशबीजादारभ्य पञ्चा-
शदबीजपर्यन्तं दोषाद्यपेक्षया पातव्यम् । तत्र मदनादि-
कषायभेदादेव योगभेद इत्याहुः ॥ १२ ॥

यष्ट्याहकोविदाराद्यैर्मुष्टिमन्तर्नखं पिबेत् ।
कषायैः कोविदाराद्यैर्मात्राश्च फलवत्स्मृताः ॥ १३ ॥
विल्वमूलकषायेण तुम्बीबीजाञ्जलिं पिबेत् ।
पूतस्यास्य त्रयो भागाश्चतुर्थः फाणितस्य तु ॥ १४ ॥
सधृतं बीजभागं च पिष्टमर्धांशिकांस्तथा ।
महाजालिनिजीमूतकृतवेधनवत्सकान् ॥ १५ ॥
तं लेहं साधयेद्द्वयां घट्टयेन्मृदुनाग्निना ।
यावत्स्यात्तन्तुमत्तोये पतितं च न शीर्यते ।
तं लिह्यन्मात्रया लेहं मन्थं चापि पिबेदनु ॥ १६ ॥
कल्प एषोऽग्निमन्थादौ चतुष्के पृथगुच्यते ।

यष्ट्याहेत्यादिना नवकषाययोगानाह—तत्र यष्ट्याह-
मेकम् । कोविदारादयो मदनकल्पोक्ता अष्टौ कषायैरित्यादिना
मदनफलसदृशविधा अष्टौ मात्रा लक्षिताः प्रयोगा उच्यन्ते ।
विल्वेत्यादिना एको लेहः, तथा कल्प इत्यादिना चत्वारो
लेहा अन्ते द्रष्टव्याः, एवं पञ्च लेहाः अञ्जलिः पलचतुष्टयः ।
अत्र च “ततश्च कुडवं यावत् तोयमष्टगुणं भवेत्” इति
वचनात् । विल्वमूलकषायस्याष्टावज्जलयो देयाः ततश्चतुर्भा-
गाविशेषेण कुडवद्वयम् । फाणितमर्द्धशत इक्षुरसः । ‘चतुर्थः
फाणितस्य च’ एतस्य स्थाने ‘त्रयस्त्रिकटुकस्य च’ इति पठन्ति
सधृतो घृतस्यैको भागः अर्द्धांशिकानिति एकभागार्द्धमानान्
प्रत्येकं महाजालिन्यादीन् । महाजालिनी पीतकोषातकी कृत-
वेधनो घोषकभेदः । ज्योतिष्केति ख्यातः । यावत् स्यात्तन्तु-
मदित्यादिना लेहपाकलक्षणमाह एतच्च लक्षणं लेहान्तरेष्वपि
योजनीयं ज्ञेयम् । न शीर्यते न विस्तीर्यते प्रमथ्यां च पिबेद-
न्विति अतीसारचिकित्सिते “पिप्पलीनागरं धान्यम्” इत्या-
दिनोक्तप्रमथ्यानां मध्ये अन्यतमप्रमथ्याकृतं कषायं पिबे-
दित्यर्थः । ‘प्रमथ्यां च’ स्थाने केचित् ‘मन्थं चापि’ पठन्ति ।
अग्निमन्थादाविति प्रत्येकमग्निमन्थस्योनांकपाटलागाम्भारी-
मूलचतुष्कं पञ्चमूलकथनप्रस्तावे रसायने कथितम् ॥ १३—१६ ॥
शकुभिर्वा पिबेन्मन्थं तुम्बीस्वरसभावितैः
कफजेऽथ ज्वरे कासे कण्ठरोगेष्वरोचके ॥ १७ ॥
गुल्मे मेहे प्रसेके च कल्पं मांसरसैः पिबेत् ।
नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥ १८ ॥

तत्र श्लोकाः ।

पयस्यष्टौ सुरामण्डमस्तुतक्रेषु च त्रयः ।
ग्रैयं सपललं तैलं वर्धमानासवेषु षट् ॥ १९ ॥
घृतमेकं कषायेषु नवान्ये मधुकादिषु ।
अष्टौ वर्तिक्रिया लेहाः पञ्च मन्थो रसस्तथा ॥

योगा इक्ष्वाकुकल्पे ते चत्वरिंशच्च पञ्च च ।
उक्ता महर्षिणा सम्यक् प्रजानां हितकाम्यया ॥२०॥
इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

शकुमिरित्यादिनैको मन्थयोगः । गुल्मे ज्वर इत्यादिना
रसैकयोगमाह—कल्कमिक्ष्वाकुबीजकल्कम् । पयस्यष्टावित्या-
दिसंग्रहार्थो व्याकृत एव अत्र फलेष्विति मदनफलादिष्विति
घृतं यद्यपि वर्द्धमानपूर्वपठितम् । तथापि छन्दोनुरोधादिह
पश्चात् पठितम् ॥ १७—२० ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-
विरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटी-
कायां कल्पस्थानव्याख्यायां इक्ष्वाकु-
कल्पव्याख्या ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

धामार्गवकल्पः ।

कर्कोटकी कटुफला महाजालिनिरेव च ।
धामार्गवस्य पर्याया राजकोशातकी तथा ॥ १ ॥
गरे गुल्मोदरे कासे वातश्लेष्मामये स्थिते ।
कफे च कण्ठवक्रस्थे कफसंचयजेषु च ।
रोगेष्वेषु प्रयोज्याः स्युः स्थिराश्च गुरवश्च ये ॥ २ ॥

उक्तसंबद्धधामार्गवकल्पोऽभिधीयते । तत्र कर्कोटकीत्या-
दिना पर्यायकथनम् । धामार्गवः पीतघोषकः । स्थिराश्च
गुरवश्च य इत्यत्र गदा इति शेषः । विधिनेति मेघजग्रहणो-
क्तेन विधिना ॥ १ ॥ २ ॥

फलं पुष्पं प्रवालं च विधिना तस्य संहरेत् ।
प्रवालस्वरसं शुष्कं कृताश्च गुलिकाः पृथक् ।
कोविदारादिभिः पेयाः कषायैर्मधुकस्य च ॥ ३ ॥
पुष्पादिषु पयोयोगाश्चत्वारः पञ्चमी सुरा ।
पूर्ववर्ज्जीर्णशुष्काणामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४ ॥
मधुकस्य कषायेण बीजं कण्ठोद्धृतं फलम् ।
सगुडं व्युषितं रात्रिं कोविदारादिभिस्तथा ॥ ५ ॥

प्रवालेत्यादिना नवयोगानाह—प्रवालस्य स्वरसः अत्र
केचिदाहुः—कषायैर्गुलिकाकरणं पानश्च ज्ञेयमिति । पुष्पादि-
भित्यादिना जीमूतककल्पविधानेन निर्दिष्टाश्चत्वारः क्षीर-
प्रयोगाः पञ्चमश्च सुरायोगोऽतिदिश्यते ते च ‘पयः पुष्पेऽस्य’
इत्यादिनोक्ता ज्ञेयाः । पूर्ववदिति पूर्वेण सम्बध्यते । जीर्ण-
शुष्काणामित्यादिना नवकषाययोगानाह—तथा जाल्या इत्या-
दिना एकादश कषाययोगान् वक्ष्यति । एवं विंशतिकषाय-
योगाः संग्रहे वक्ष्यमाणा पूर्यन्ते बीजकण्ठोद्धृतं फलमित्यत्र
च पूर्वनिपातानियम आहिताभ्यादिपूर्वनिपातबुद्ध्यः एवंभूतं
च फलं कषायेण सगुडेन व्युषितं रात्रौ व्युषितं कर्तव्यम् ।

उक्तं हि जतूकर्णे धामार्गवकल्पे “धामार्गवजीर्णशुष्कफलमप्येषु
सगुडोषिताः । कोविदारादिकषाया नव” इति । गुल्मिनां
चावस्थायां वमनं हितमेव तेनेह गुल्मविषयतया वमनो-
पदर्शनं न विरोधि ॥ ३—५ ॥

दद्याद्गुल्मोदरातैर्भ्यो ये चाप्यन्ये कफामयाः ।
दद्यादन्नेन वा युक्तं छर्दिहृद्रोगशान्तये ॥ ६ ॥
चूर्णैर्वाप्युत्पलादीनि भावितानि प्रभूतशः ।
रसक्षीरयवाग्वादितृप्तो घ्रात्वा वमेत्सुखम् ॥ ७ ॥

दद्यादित्यादिना एकोऽन्नयोग उच्यते । अन्ने च धामार्ग-
वस्य संयोगेन क्षीरेण योगः । चूर्णैरित्यादिना घ्रेये एकयोग-
माह—उत्पलादीनां चात्र मेदोऽविवक्षितः । उत्पलस्यैक एव
घ्रेययोगः अत्र ‘आदि’शब्देन सौगन्धिकपद्मादीनां ग्रहणम् ।
प्रभूतशश्चूर्णैर्भावितानीति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

चूर्णीकृतस्य वातं वा कृत्वा बदरसंमिताम् ।
विनीयाञ्जलिमात्रे तु पिबेद्गोशकृतो रसे ॥ ८ ॥
पृषतर्क्षकुरङ्गाश्वगजोष्ठाश्वतरस्य च ।
श्वदंष्ट्रखरखङ्गानां चैव पेयां शकृद्रसे ॥ ९ ॥
जीवकर्षभकौ वीरामात्मगुप्तां शतावरीम् ।
काकोलीं श्रावणीं मेदां महामेदां मधूलिकाम् ॥ १० ॥
एकैकशोऽभिसंचूर्ण्य सह धामार्गवेण तु ।
शर्करा मधुसंयुक्ता लेहा हृद्वाहकासिनाम् ॥ ११ ॥
सुखोदकानुपानाः स्युः पित्तोष्मसहिते कफे ।
धान्यतुम्बुर्यूषेण कल्कस्तस्य विषापहः ॥ १२ ॥

चूर्णीकृतस्येत्यादिना गोऽश्वशकृद्रस इति द्वौ योगौ तथा
पृषतेत्यादिदशयोगा इति द्वादशशकृद्रसयोगसंबन्धाद्वादश-
शकृद्रयोगा उच्यन्ते पृषतो बिन्दुचित्रितहरिणः ऋग्यो नीलाण्डः
कुरङ्गश्चलगतः । अश्वतरो वेगसरः । श्वदंष्ट्रश्चतुर्दंष्ट्रो मृग-
विशेषः । जीवकेत्यादिना दश लेहानाह—मधूलिका मर्कट
इति ख्याता । अत्र लेहेषु धामार्गवादितरद्रव्यचूर्णस्य समान-
त्वम् । मधुशर्करयोश्च तावती मात्रा यावत्स्या लेहत्वापत्ति-
र्भवति । पित्तोष्मसहिते कफे इति उद्यतोष्मगुणेन पित्तेन
युक्ते कफे । अन्ये तु ‘पित्तोष्म’शब्देन पित्तोष्मणा कृतं
ज्वरमाहुः ॥ ८—१२ ॥

जाल्याः सौमनसायिन्या रजन्याश्चोरकस्य वा ।
वृश्चिकस्य महाक्षुद्रसहाहैमवतस्य च ।
विम्ब्याः पुनर्नवाया वा कासमर्दस्य वा पृथक् ॥
एकं धामार्गवं द्वे वा कषाये परिमृद्य तु ।
तच्छृतं क्षीरजं सर्पिः साधितं वा फलादिभिः ।
घृतं मनोविकारेषु पिबेद्भ्रमनमुत्तमम् ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पुल्लवेन च चत्वारः क्षीर एकः सुरासवे ।
कषायैर्विंशतिः कल्कैर्दश द्वौ च शकृद्रसे ॥ १५ ॥

अत्र एकस्तथा त्रेये दश लेहास्तथा घृते ।
कल्पे धामार्गवस्योक्ताः षष्टिर्योगा महर्षिणा ॥१६॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

धान्येत्यादिना एककल्कयोगमाह—धान्यतुम्बुरुक्ताथ एव
धान्यतुम्बुरुयूषः । उक्तं हि जतूकणं “धान्यतुम्बुरुसेन
कल्को विषनूत” इति जाल्या इत्यादिना एकादशकषाययोगा-
नाह—जाती चम्पकजाती अन्ये यूथिका सौमनस्यायिनीति
वदन्ति वृश्चिरः श्वेतपुनर्नवा महासहा क्षुद्रसहा मुद्गमाषपण्यौ
हैमवती वचा तच्छृतमित्यादिना एकं घृतयोगमाह । पल्लवे
नवेत्यादिसंग्रहेण व्युत्क्रमसंग्रहाभिधानं छन्दोऽनुरोधात् ।
दश द्वाविति द्वादशैत्यर्थः ॥१३—१६ ॥

इति चरकचतुराननमहामहोपाध्यायश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-
विरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्य-
टीकायां कल्पस्थानव्याख्यायां धामार्ग-
वकल्पव्याख्या ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

वत्सककल्पः ।

अथ वत्सकनामानि भेदं स्त्रीपुंसयोस्तथा ।
कल्पं चास्य प्रवक्ष्यामि विस्तरेण यथातथम् ॥ १ ॥
“वत्सकः कुटजः शक्रो वृक्षको गिरिमल्लिका ।
बीजानीन्द्रयवास्तस्य तथोच्यन्ते कलिङ्गकाः ॥ २ ॥
वृहत्फलः श्वेतपुष्पः स्निग्धपत्रः पुमान्भवेत् ।
श्यामा चारुणपुष्पी स्त्री फलवृन्तैस्तथाणुभिः ॥ ३ ॥
रक्तपित्तकफघ्नस्तु सुकुमारेष्वनत्ययः ।
हृद्रोगज्वरवातासृग्वीसर्पादिषु शस्यते ॥ ४ ॥
काले फलानि संगृह्य तयोः शुष्काणि संक्षिपेत् ।
तेषामन्तर्नखं मुष्टिं जर्जरीकृत्य तापयेत् ।
मधुकस्य कषायेण कोविंदारादिभिस्तथा ॥ ५ ॥
निशि स्थितं विमृष्टैतल्लवणक्षौद्रसंयुतम् ।
पित्ते तद्वमनं श्रेष्ठं पित्तश्लेष्मनिवर्हणम् ॥ ६ ॥

यथोक्तसंबन्धाद्वत्सककल्पाभिधानम् । वत्सकनामानि
व्यवहारार्थं स्त्रीपुरुषभेदं चाह—अथ वत्सकेत्यादि ।—अत्र
वत्सकस्त्रीपुरुषभेदेन गुणभेदः प्रयोगभेदो वा न प्रतिपा-
दितः, तथापि स्त्रीरूपवत्सकेऽरुणपुष्पाऽणुफलत्वादिविशिष्ट-
लक्षणयुक्तेऽप्यविशेषणोभाभ्यामेवामयनिवृत्तिः स्यादित्येतदर्थ-
मुभयोरपि समानगुणता ज्ञातव्या । काल इति उचिते काले
फलानीति पक्वशुष्काणि तेषामन्तर्नखमित्यादिना कषायैर्नव-
योगानाह—क्षौद्रसैन्धवयोगो यद्यपि सर्ववमनेष्वेव सामा-
न्येन विहितः, तथापीह “लवणक्षौद्रसंयुतम्” इति वचना-
दुत्कर्षो लवणसैन्धवयोरभिधीयते ॥ १—६ ॥

अष्टाहं पयसार्केण तेषां चूर्णानि भावयेत् ।
जीवकस्य कषायेण ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ७ ॥
फलजीमूतकैश्चाकुजीवन्तीनां पृथक् तथा ।
सर्वपाणां मधूकानां लवणस्याथवाम्बुना ।
कृशरेणाथवा युक्तं विदध्याद्वमनं निषक् ॥ ८ ॥

तत्र श्लोकः ।

कषायैर्नवचूर्णैश्च पञ्चोक्ताः सलिलैस्त्रियः ।
एकश्च कृशरायां स्याद्योगास्तेऽष्टादश स्मृताः ॥९॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अष्टाहमित्यादिना पञ्च चूर्णयोगानाह—कृशरेणेत्यादिना
कृशरयोग उच्यते, अत्र च इन्द्रियवचूर्णमधिकृतत्वादेवोच्यते ।
कषायैरित्यादिसंग्रहश्लोको व्याख्यातार्थ एव ॥ ७—९ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-
विरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटी-
कायां कल्पस्थानव्याख्यायां वत्सक-
कल्पव्याख्या ।

षष्ठोऽध्यायः ।

कृतवेधनकल्पः ।

कृतवेधनामानि कल्पं चास्य निबोधत ।
“श्वेडः कोशातकी चोक्तं मृदङ्गफलमेव च ॥ १ ॥
अत्यन्तकटुतीक्ष्णोष्णं गाढेष्विष्टं गदेषु च ।
कुष्ठपाण्ड्यामयल्लीहशोफगुल्मगरादिषु ॥ २ ॥

वमनकल्पपारिशेष्यात् कृतवेधनकल्पोऽभिधीयते । गाढे-
ष्वित्यल्यर्थगाढेषु कुष्ठदिषु । क्षीरादीत्यादिना क्षीरयोगा
उच्यन्ते । क्षीरयोगचतुष्टयं मदिरायोगं च जीमूतककल्प-
विधानातिदेशेनाह—“क्षीरादि”शब्देन क्षीरकृतपेयाक्षीरसन्ता-
निकादध्युत्तराणां ग्रहणम् । एते च संग्रहेऽक्षीररूपा आ-
क्षीरविकारतया ‘क्षीर’शब्देनैव गृहीताः क्षीरे द्वौ द्वौ इति
वचनेन । कुष्ठमादीनामिति कृतवेधनस्य पुष्पादीनां “पयः
पुष्पेऽस्य निर्वृते फले पेया पयस्कृताः । लोमशे क्षीरसंतानं
दध्युत्तरमलोमशे” इति जीमूतकविधानोक्तानाम् । सुरा
चैतेषु पूर्ववदिति, यथा जीमूतककल्पविधानेन क्षीरादयः
कर्तव्याः, तथा क्षीरादयः सुरा च कर्तव्याः ॥ १—२ ॥

क्षीरादिकुसुमादीनि सुरा चैतेषु पूर्ववत् ।
सुशुष्काणां तु बीजानामेकं द्वौ वा यथाबलम् ।
कषायैर्मधुकादीनां नवभिः फलवत्पिबेत् ॥ ३ ॥
क्वाथयित्वा फलं तस्य पूत्वा लेहं निधापयेत् ।
कृतवेधनकल्कांशं फलाद्यर्धांशसंयुतम् ॥ ४ ॥
सुशुष्काणामेत्यादिना नव कषाययोगानाह—फलवदिति

मदनफलं यथा यष्टीमधुकादिभिः पीयते, तथा एतदपि पातव्यमित्यर्थः । एतन्नवकषायप्रयोगेषु शेषविधिप्रत्ययकं लेहं पठन्ति,—“काथयित्वा रसं तस्य पूला लेहं निधापयेत्” इत्यादि तच्च सङ्गतायम् । उक्तं च जतूकर्णे—अत्र जीर्ण-बीजानां मदनफलवत् कषायैर्लेहा भवन्ति नव” इति ॥

पृथगित्यादिना त्रयोदश कषाययोगानाह—एवं द्वाविंशति कषाययोगा भवन्ति, आरग्वधादयस्त्रयोदश मदनकल्पे “आ-रग्वधवृक्षकेलादिना गुड्व्यन्तेनोक्ता ज्ञेयाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

पृथक् चारग्वधादीनां त्रयोदशमिरासुतम् ।
शाल्मलीमूलवृन्तानां पिच्छाभिर्दशभिस्तथा ।
वर्तयः फलवत्पट्टसु फलादीनां घृतं तथा ॥ ५ ॥

शाल्मलीत्यादिना दश पिच्छायोगानाह—शाल्मली मूल-मादि येषांते शाल्मलीमूलाः शाल्मल्यादयो विमानपठिता दश,—“शाल्मलीशाल्मलकाम्रपण्यैलापण्यूपोदिकोद्दालध्वन-नराजादनोपचित्रागोप्यन्ताः, एतैर्योगाः पूर्यन्ते । एषां चूर्णानां पिच्छाभिर्युक्त्या कृतत्वेनैव योगा दश ज्ञेयाः । शाल्मलकः श्वाल्मलीमेदः, रोहितको वा, भद्रपर्णी भादाली, एलापर्णी नागबला अहिंलेखन्ये राजादनक्षीरिका उपचित्रा दन्ती । गोपीशारिवा ॥

वर्तिक्रियाः षट् फलवदिति “फलपिप्पलीनां चूर्णानि पूर्व-वत्” इत्यनेन ग्रन्थेन या वर्तिक्रिया उक्ता मदनकल्पे तद्व-दिहापि कृतवेधनचूर्णानां षट् वर्तिक्रियाः कर्तव्याः । फलादीनां घृतं तथा इत्यनेन कृतवेधनसाधितक्षीरादुत्थितं नवनीतं फलादिकषायेण साधनीयं मदनफलघृतवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

कोशातकानि पञ्चाशत्कोविदाररसैः पचेत् ।
तं कषायं फलादीनां कल्कैर्लेहं पुनः पचेत् ॥ ६ ॥

कोशातकानीत्यादि—अत्रैव काथपादिककल्के कर्तव्ये श्वेडस्य पूर्णो भागो देयः । फलादीनां च प्रत्येकं श्वेडादर्द्ध-भागिकलम् । कषायेष्वित्यादिना सप्त मांसयोगानाह—सम-मिति कोशातकीतुल्यं मांसम् । अत्र पिबेदित्यन्तेन षण्मांस-रसाः, फलादीत्यनेन चैकः । “फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वत्” इत्यनेन फलादिभिः समं मांसम् । तद्वदिति वचनात् कोशा-तक्याः कषायेण साधनीयम् ॥ ६ ॥

श्वेडस्य तत्र भागः स्याच्छेषाण्यर्धोशिकानि च ।
कषायैः कोविदाराद्यैरेवं पक्त्वा पचेत्पृथक् ॥ ७ ॥
कषायेषु फलादीनामानूपं पिशितं पृथक् ।
कोशातकीफलं पक्त्वा तद्रसं लवणैः पिबेत् ॥ ८ ॥
फलादिपिप्पलीतुल्यं तद्वत्श्वेडरसं पिबेत् ।
श्वेडं काथे पिबेत्सिद्धं मिश्रमिश्रुरसेन च ॥ ९ ॥”

तत्र श्लोकौ ।

क्षीरे द्वौ द्वौ सुरा चैका काथा द्वाविंशतिस्तथा ।

दश पिच्छाघृतं चैकं षट् च वर्तिक्रियाः शुभाः ॥
लेहेऽष्टौ सप्त मांसे च योग इक्षुरसेऽपरः ।
कृतवेधनकल्पेऽस्मिन्षष्टिर्योगाः प्रकीर्तिताः ॥ ११ ॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्वेडकसीमाह—श्वेडेत्यादि ।—सिद्धमिति इक्षुरसेन मिश्रितं श्रुतसाधितं पिबेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ११ ॥

इति चरकतात्पर्यटीकायां कृतवेधन कल्पव्याख्या ।

सप्तमोऽध्यायः ।

श्यामात्रिवृत्कल्पः ।

“विरेचने त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ।
तस्याः संज्ञागुणाः कर्म भेदः कल्पश्च वक्ष्यते ॥ १ ॥
त्रिभण्डी त्रिवृता चैव श्यामाकूटरणा तथा ।
सर्वानुभूतिः सुवहा शब्दैः पर्यायवाचकैः ॥ २ ॥

वमनार्थकल्पानानन्तरं विरेचनकल्पेषु वक्तव्येषु त्रिवृताया विरेचनद्रव्येषु सुखविरेचनतया प्रधानत्वात् । त्रिवृत्कल्प एवाभिधीयते । त्रिवृतो भेद एव च श्यामा । तेन श्यामाया-स्त्रिवृतायाश्च कल्पः । यद्यपि चारुणमूलैव त्रिवृदत्रोत्कृष्टा वक्तव्या तथाप्यध्यायसंज्ञायां श्यामाया आदौ पाठेनाशुदोष-हन्तृतया श्यामायां प्रकर्षं दर्शयति । ये चात्र योगा वक्तव्याः तेऽरुण्या वा श्यामया वा उभाभ्यां वा दोषशरीरादिवला-वलमपेक्ष्य कर्तव्याः ॥ १—२ ॥

कषाया मधुरा रूक्षा विपाके कटुका च सा ।
कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याच्चानिलक्रोपनी ॥ ३ ॥
सेदानीमौषधैर्युक्ता वातपित्तकफापहः ।
कल्पे वैशिष्यमासाद्य सर्वरोगहरा भवेत् ॥ ४ ॥

विरेचन इत्यादौ त्रिवृन्मूलशब्देन श्याममूलायां अरुण-मूलायाश्च सामान्येन मूलं गृह्यते । पर्यायत्वेन वाचकैः पर्यायवाचकैः । सेदानीमित्यादि । वातकफापहौषधप्रयोगेण वातहन्तृत्वमविद्यमानं भवति । कफपित्तहन्तृत्वमविद्यमान-मधिकं भवतीति ज्ञेयम् । कल्पे वैशिष्यमिति कल्पनाविशेषम् । सर्वरोगहरेति व्यस्तसमस्तसर्वदोषारब्धरोगहरायाः ॥ ३—४ ॥

मूलं तु द्विविधं तस्याः श्यामं चारुणमेव च ।
तयोर्मुख्यतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम् ।
सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तच्छुभम् ॥ ५ ॥
मोहयेदाशुकारित्वाच्छ्यामा कण्ठं क्षिणोत्यपि ।
तैक्षण्यात्कर्षति हृत्कण्ठमाशु दोषं हरत्यपि ।
शस्यते बहुदोषाणां क्रूरकोष्ठाश्च ये नराः ॥ ६ ॥

त्रिवृतयोर्भेदमाह—मूलं तु द्विविधमित्यादि । मुख्यतर-मिति विरेचनक्रियायामेवाव्यापतिकत्वात् श्रेष्ठतरम् । सुकु-

माराः शिशवश्च यद्यपि अविरेचनीया उक्ताः—तथापि
तेषां विधीयमानं विरेचनं हितमिति ज्ञेयम् । मोहयेदिला-
दिना श्याममूलाया गुणकर्मणी ब्रूते—क्षिणीतेति धातुक्षयं
कुर्यात् ॥ ५ ॥ ६ ॥

गुणवत्यां तयोर्भूमौ जातं मूलं समुद्धरेत् ।
उपोष्य प्रयतः शुक्ले शुक्लवासाः समाहितः ॥ ७ ॥
गम्भीरानुगतं श्लक्ष्णं न तिर्यग्विस्तृतं च यत् ।
गृहीत्वा विसृजेत्काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ॥ ८ ॥

यद्यपि मदनकल्प एव गुणवद्भूमिजातलादिसामान्येन
मेषजानामुक्तमेव तथापि गम्भीरानुगतलादिविशेषस्य तत्रा-
नुक्तस्येहामिधाने सति तत्प्रसंगात् तत्किंचिदुच्यते—गुण-
वत्येलादि । शुक्ल इति शुक्लपक्षे । गम्भीरानुगतमिति दूरात्प्र-
विष्टम् । उद्धरेद्भूमिमिति मूलस्यास्थि उद्धरेत् । निधापयेदिति
यथोक्तमेषज्यस्थापनविधानेन स्थापयेत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्निग्धस्विन्नो विरेच्यस्तु पेयामात्रोषितः सुखम् ।
अक्षमात्रं तयोः पिण्डं विनीयाम्लेन ना पिबेत् ॥ ९ ॥
गोऽव्यजामहिधीमूत्रसौवीरकतुषोदकैः ।

प्रसन्नया त्रिफलया शूतया च पृथक् पिबेत् ॥ १० ॥
एकैकं सैन्धवादीनां द्वादशानां सनागरम् ।

त्रिवृत्रिगुणसंयुक्तं चूर्णमुष्णाम्बुना पिबेत् ॥ ११ ॥

पेयामात्रोषित इति पूर्वदिने पेयामात्राहारतया उषितः ।
यद्यपि चान्यत्र विरेचनपूर्वदिनेषु तथैवाहारो नियमितः—
'लेहवद्भवमुष्णं च व्यहं मांसरसौदनम्' इत्यनेन, तथापि
त्रिवृद्विरेचनप्रयोगे पूर्वदिने विशेषविधानात् पेयादानं ज्ञेयम् ।
किंचेयमेव तद्वचनात् स्निग्धोष्णमांसरससाधिता च क्रियमाणा
पूर्वोक्तलेहवद्भवौष्णमांसरसौदनविरुद्धा भवति ॥ अक्षमात्र-
मित्यादिना नवमिरम्लादिभिर्द्रव्यैर्नवयोगानाह—तयोरिति
श्यामात्रिवृदरुणत्रिवृतयोः । एतयोश्च मिलितयोः प्रत्येकं
प्रयोगादि प्रागेव प्रतिपादितम् । अम्लेनेति काजिकेन ।
एकैकमित्यादिना सैन्धवादिभिर्द्वादशयोगानाह । सैन्धवादयश्च
द्वादश रोगभिषग्जित्तीयेलवणस्कन्धोक्ता ज्ञेयाः । सनागरमिति
नागरसहितं सत् प्रत्येकं सैन्धवादीनां चूर्णं द्विगुणत्रिवृताचूर्णयुक्तं
पातव्यम् ॥ ९-११ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरिचं गजपिप्पली ।
सरलः किलिमं हिङ्गु भार्गी तेजोवती तथा ॥ १२ ॥
मुस्तं हैमवती पथ्या चित्रको रजनी वचा ।
स्वर्णक्षीर्यजमोदा च शृङ्गवेरं च तैः पृथक् ।
एकैकार्धशसंयुक्तं पिबेद्गोमूत्रसंयुतम् ॥ १३ ॥
मधुकार्धशसंयुक्तं शर्कराम्बुयुतं पिबेत् ।
जीवकर्षभकौ मेदां श्रावणीं कर्कटाह्वयम् ॥ १४ ॥
मुद्गमाषाख्यपण्यौ च महतीं श्रावणीं तथा ।
काकोलीं क्षीरकाकोलीं क्षुद्रां विम्लरुद्रां तथा ॥ १५ ॥

क्षीरशुक्लां पयस्यां च यथ्याहं विधिना पिबेत् ।
वातपित्तहितान्येतान्यन्यानि तु कफानिले ॥ १६ ॥
क्षीरमांसेक्षुकाश्मर्यद्राक्षापीलुरसैः पृथक् ।
सर्पिषा वा तयोश्चूर्णमभयाधौशिकं पिबेत् ॥ १७ ॥

पिप्पलीत्यादिना पिप्पल्यादिद्रव्यमेदेन मूत्रेऽष्टादशयोगा-
नाह—मधुकेलादिनैकः प्रयोगः । अयं च संग्रहोक्तयोः यथ्या
द्वौ इत्यनयोरेकतरः । जीवकेलादिना चतुर्दशयोगान् तथा
यथ्याहमित्येकं चाह । अयं च संग्रहोक्तयोः यथ्या द्वौ इति
द्वयोरन्यतरः । क्षुद्रा कोकिलाक्षः । क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी ।
पयस्याऽर्कपुष्पी । क्षीरेलादिना क्षीरादौ सप्तयोगानाह । पीलु
औत्तरपथिकं फलम् ॥ १२-१७ ॥

लिङ्गाद्वा मधुसर्पिर्भ्यां संयुक्तं ससितोपलम् ।
अजगन्धा तुगाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत ॥ १८ ॥
चूर्णितं क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लीङ्गा साधु विरिच्यते ।
सन्निपातज्वरस्तम्भदाहतृष्णादितो नरः ॥ १९ ॥
श्यामात्रिवृत्कपायेण कल्केन च सशर्करम् ।
साधयेद्विधिवल्लेहं लिङ्गात्पाणितलं ततः ॥ २० ॥

लिङ्गाद्वा मध्वित्यादिना अष्टौ लेहानाह—लिङ्गाद्वेत्यादिना
प्रथमो लेहः । अजगन्धा इत्यादिना द्वितीयः । अजगन्धा
अजामोदा । श्यामात्रिवृद्वित्यादिना तृतीयो लेहः । अत्र
शर्करात्रिवृच्चूर्णभ्यां समाभ्यां कायपादिकाभ्यां लेहाः
कर्तव्याः ॥ १८-२० ॥

सक्षौद्रां शर्करां पक्त्वा कुर्यान्मृद्भाजने नवे ।
क्षिपेच्छीते त्रिवृच्चूर्णं त्वक्पत्रमरिचैः सह ।
मात्रया लेहयेदेतदीश्वराणां विरेचनम् ॥ २१ ॥
कुडवांशात्रसानिक्षुद्राक्षापीलुपुरुषकान् ।
सितोपलात्पलं क्षौद्रात्कुडवार्धं च साधयेत् ॥ २२ ॥
तं लेहं योजयेच्छीतं त्रिवृच्चूर्णेन शास्त्रवित् ।
एतदुत्सन्नपित्तानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ २३ ॥

सक्षौद्रमित्यादिना चतुर्थः । अत्र क्षौद्रपाकयोगमहिम्ना
त्रिवृच्चूर्णमात्रापादिकं लक्ष्मपत्रादीनां सौगन्धमात्रप्रयोजनत्वात् ।
अत्र तु 'ईश्वराणां विरेचनं' इति वचनेन सुकुमारत्वादस्निग्ध-
विषयतामस्य दर्शयति । 'ईश्वरा हि प्रायेण सुकुमाराः
स्निग्धाश्च भवन्ति' । कौडविकानित्यादिः पञ्चमः । अत्र
त्रिवृच्चूर्णमनिर्दिष्टमानं च प्रक्षेपन्यायात् लेहात्पादिकं कर्त-
व्यम् । उत्सन्नपित्तानामनुद्धूतपित्तानाम् ॥ २१-२३ ॥

शर्करामोदकान्बर्तितुलिकामांसपूपकान् ।
अनेन विधिना कुर्यात्पैत्तिकानां विरेचनम् ॥ २४ ॥
पिप्पलीं नागरं क्षारं श्यामात्रिवृतया सह ।
लेहयेन्मधुना सार्धं श्लेष्मलानां विरेचनम् ॥ २५ ॥
मातुलुङ्गाभयाधारीश्रीपर्णीकोलदाडिमात् ।
सुसृष्टान्स्वरसांस्तैले साधयेत्तत्र चावपेत् ॥ २६ ॥

सहकारात्कपित्थाच्च मध्यमखलं च यत्फलम् ।
पूर्ववद्ब्रह्मलीभूते त्रिवृच्चूर्णं च साधयेत् ॥ २७ ॥
त्वक्पत्रकेशरैलानां चूर्णं च मधुमात्रया ।
लेहोऽयं कफपूर्णानामीश्वराणां विरेचनम् ॥ २८ ॥

शर्करा इत्यादिना सितायोगांश्चतुरोऽतिदेशानुगुण्यात् लेहानां
मध्य एवाह—अत्र वर्त्यादयोपि शर्कराकृता एव ज्ञेयाः । अनेन
विधिनेति इक्ष्वादिरससंस्कारेण त्रिवृच्चूर्णयोगेन च । पिप्पलीं
नागरमित्यादिना षष्ठो लेहः । मध्यमित्यम्लकपित्तस्य मध्यं
भागम् । अम्लं च यत् मातुलङ्गादि । पूर्ववदिति कौडविकान्
(कौडविकांशान्) मातुलङ्गादिरसानां दर्शयति ॥ २४-२८ ॥

पानकानि रसान्यूषान्मोदकान्रागखाण्डवान् ।
अनेन विधिना कुर्याद्विरेकार्थं कफाधिके ॥ २९ ॥
भृङ्गैलाभ्यां समं नीलं तैस्त्रिवृत्तैश्च शर्करा ।
चूर्णं फलरसक्षौद्रशकुभिस्तर्पणं पिबेत् ॥ ३० ॥
वातपित्तकफोत्थेषु रोगेष्वल्पानलेषु च ।
नरेषु सुकुमारेषु निरपायं विरेचनम् ॥ ३१ ॥

पानकानीत्यादिनातिदेशानुगुण्यात् पानकादिपञ्चयोगानाह ।
रागप्रधानः षाडवो रागषाडवः । अनेन विधिनेति पूर्वलेखोक्तवि-
धिना । मृङ्गैलाम्यामित्यादिना तर्पणयोगं प्रथममेवाह । द्विती-
यस्तु तर्पणयोगो भविष्यति इति । मृङ्गं गुडत्वक् । तैश्च शर्करेति
मृङ्गैलानीलीत्रिवृद्धिः । फलरसो दाडिमरसः ॥ २९-३१ ॥
शर्करा त्रिफला श्यामा त्रिवृन्मागधिका मधु ।
मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ ३२ ॥
त्रिवृच्छाणामतास्तिस्त्रस्त्रश्च त्रिफलात्वचः ।
विडङ्गपिप्पलीक्षारं समास्तिस्त्रश्च चूर्णिताः ॥ ३३ ॥
लिह्यात्सर्पिर्मधुभ्यां च मोदकं वा गुडेन च ।
भक्षयेन्निष्परीहारमेतच्छोधनमुत्तमम् ॥ ३४ ॥
गुल्मं प्लीहोदरं श्वासं हलीमकमरोचकम् ।
कफघातकृतांश्चान्यान्याधीनेतद्व्यपोहति ॥ ३५ ॥

शर्करेत्यादिमोदकः प्रथमः । तत्र च 'मोदके द्विगुणो गुडः'
इति वचनात् गुडशर्करां चूर्णाद्विगुणामिच्छन्ति । त्रिवृच्छाणा
इत्यादिकेनेह मोदकवचनाच्च यद्यपि पठ्यते योगः तथाप्यस्य
लेहेनैव ग्रहणादयमष्टमो लेहो भवति ॥ ३२-३५ ॥

विडङ्गपिप्पलीमूलत्रिफलाधान्यचित्रकान् ।
मरिचेन्द्रयवाजाजीपिप्पलीहस्तिपिप्पलीः ॥ ३६ ॥
लवणान्यजमोदा च चूर्णितं कार्षिकं पृथक् ।
तिलतैलत्रिवृच्चूर्णभागौ चाष्टपलोन्मितौ ॥ ३७ ॥
धात्रीफलरसप्रस्थांस्त्रीन्गुडार्धतुलं तथा ।
पक्त्वा मृद्वग्निना खादेद्बदरोदुम्बरोपमान् ॥ ३८ ॥
गुडान्कृत्वा न चास्य स्याद्विहाराहारयन्त्रणा ।
मन्दाग्निं त्वं ज्वरं मूर्च्छां मूत्रकृच्छ्रमरोचकम् ।
अस्वप्नं गात्रशूलं च काशं श्वासं भ्रमे क्षयम् ॥ ३९ ॥

कुष्ठार्शःकामलामेहगुल्मोदरभगन्दरम् ॥ ४० ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगांश्च हन्युः पुंसवनाश्च ते ।
कल्याणका इति ख्याताः सर्वेऽनृतुषु यौगिकाः ४१
इति कल्याणकगुडः ।

विडङ्गमित्यादिना द्वितीयो मोदकः ॥ ३६-४१ ॥

व्योषत्वकपत्रमुत्तैलाविडङ्गामलकाभयाः ।
समभागा भिषग्दद्याद्विगुणं च मकूलकम् ॥ ४२ ॥
त्रिवृतोऽष्टगुणं भागं शर्करायाश्च षड्गुणम् ।
चूर्णितं गुडिकाः कृत्वा क्षौद्रेण पलसंमिताः ॥ ४३ ॥
भक्षयेत्कल्यमुत्थाय शीतं चानुपिवेज्जलम् ।
मूत्रकृच्छ्रे ज्वरे वम्यां कासे श्वासे भ्रमे क्षये ॥ ४४ ॥
तापे पाण्ड्वामयेऽल्पेऽग्नौ शस्ता निर्यन्त्रिताग्निः ।
योगः सर्वविषाणां च मतः श्रेष्ठो विरेचने ॥ ४५ ॥
मूत्रजाणां च रोगाणां विधिज्ञेनावचारितः ।
नाशयेन्मूत्रजान् रोगान् कृष्णात्रेयेण भाषितः ॥ ४६ ॥
त्रिवृत्यलं द्विप्रसृतं पथ्या धान्योरुवूकयोः ।
दशैतान्मोदकान्कुर्यादीश्वराणां विरेचनम् ॥ ४७ ॥
त्रिवृद्धैमवती श्यामा नीलिनी हस्तिपिप्पली ।
समूला पिप्पली मुस्तमजमोदा दुरालभा ॥ ४८ ॥
कार्षिकं नागरपलं गुडस्य पलविंशतिम् ।
चूर्णितं मोदकान्कुर्यादुदुम्बरफलोपमान् ॥ ४९ ॥
हिङ्गुसौवर्चलव्योषयमानीविडजीरकैः ।
वचाजगन्धात्रिफलाचव्यचित्रकधान्यकैः ॥ ५० ॥
मोदकान्वेष्टयेच्चूर्णैस्तान्सतुम्बुरुदाडिमैः ।
त्रिकचक्ष्णहृद्भस्तिकोष्ठार्शःप्लीहशूलिनाम् ।
हिकाकासारुचिश्वासकफोदावर्तिनां शुभाः ॥ ५१ ॥

व्योषेत्यादिना तृतीयो मोदकः । अयं मोदकस्तन्नातरे-
ऽभयाद्य इति ख्यातः । मकूलकं दन्ती । अत्र मकूलादीनामेका
द्रव्यापेक्षया द्वैगुण्यं भवति । मधु च तावन्मात्रं यावता मोदको
भवति । केचिदत्र व्योषादिमिलितचूर्णात् दन्त्यादीनां द्वैगुण्यं
शब्दान्मन्यन्ते । द्राक्षेत्यादिना चतुर्थः । त्रिवृद्धैमवतीत्यादिना
पञ्चममोदकः पूर्यते । वेष्टयेदित्यवचर्णयेत् ॥ ४२—५१ ॥

त्रिवृतां कौटजं वीजं पिप्पलीं विश्वमेषजम् ।
 क्षौद्रद्राक्षारसोपेतं वर्षास्वेतद्विरेचनम् ॥ ५२ ॥
 त्रिवृदुरालभा मुस्ताशर्करोदीच्यचन्दनम् ।
 द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याहसातलां जलदात्यये ॥ ५३ ॥
 त्रिवृतां चित्रकं पाठामजार्जीं सरलं वचाम् ।
 स्वर्णदुग्धीं च हेमन्ते पिष्ट्वा तूष्णाम्बुना पिबेत् ५४
 शर्करा त्रिवृता तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
 त्रिवृत्रायन्तिहृषा सातलां कटुरोहिणीम् ॥ ५५ ॥

स्वर्णक्षीरीं च संचूर्ण्य गोमूत्रे भावयेत्त्रयहम् ।
एष सर्वर्तुको योगः स्निग्धानां मलदोषहृत् ॥ ५६ ॥
दुरालभा त्रिवृच्छयामा वत्सकं हस्तिपिप्पली ।
नीलिनी त्रिफला मुस्तं कटुका च सुचूर्णिता ॥ ५७ ॥
सर्पिर्मांसरसोष्णाम्बुयुक्तं पाणितलं ततः ।
पिबेत्सुखतमं ह्येतद्रूक्षाणामपि शस्यते ॥ ५८ ॥
श्यूषणत्रिफलाहिङ्गुकार्षिकं त्रिवृतापलम् ।
सौवर्चलार्धकर्षं च पलार्धं चाम्लवेतसात् ॥ ५९ ॥
तच्चूर्णं शर्करातुल्यं मद्येनाम्लेन वा पिबेत् ।
गुल्मपार्श्वार्तिनुत्सिद्धं जीर्णं चाद्याद्रसौदनम् ॥ ६० ॥

त्रिवृतां कौटजमित्यादिना षड्विहितान्योगान् “रूक्षाणा-
मपि शस्यते” इत्यन्तेनाह । सातला चर्मकशा । जलदालये
शरदि हेमन्ते यद्यपि प्रचलशीतवाते विरेचनं निषिद्धं
तथापि विधेयविहितं विरेचनमेव ज्ञेयम् । सर्वर्तुयोगौ
वसन्ते वसन्तादौ च ज्ञेयौ । त्रिवृत्श्यामामित्यादिकोपि सर्व-
र्तुको योगः । श्यूषणमित्यादिचूर्णयोगो द्वितीयः ॥ ५२-६० ॥

सप्तलां त्रिफलां दन्तीं त्रिवृतां व्योषसैन्धवम् ।
कृत्वा चूर्णं तु सप्ताहं भावयामलकीरसे ।
तद्योज्यं तर्पणे यूषे पिशिते रागयुक्तिषु ॥ ६१ ॥

त्रिवृतां त्रिफलामित्यादिकस्तर्पणयोगः । एवं सर्वर्तुकयोगेन
समं द्वौ तर्पणयोगौभवतः ॥ ६१ ॥

तुल्याम्लं त्रिवृताकल्कसिद्धं गुल्महरं घृतम् ।
मूलं श्यामात्रिवृतयोः पचेदामलकैः सह ।
जले तेन कषायेण पक्त्वा सर्पिः पिबेन्नरः ॥ ६२ ॥
निर्यूहेण तयोर्युक्त्या सिद्धसर्पिः पिबेत्तथा ।
साधितं वा पयस्ताभ्यां सुखं तेन विरिच्यते ॥ ६३ ॥

तुल्याम्लमित्येकं घृतं, श्यामेत्यादि द्वितीयं, श्यामात्रिवृत्
कषायेणेत्यादि तृतीयं । साधितं चेत्यादि क्षीरयोगमेकमाह ।
घृतेन क्षीरेण च घृतेन क्षीरेण वैकेन मिलिला चक्षारि घृतक्षी-
राणि भवन्ति ॥ ६२-६३ ॥

त्रिवृन्मुष्टीस्तु सनखानष्टौ द्रोणे जले पचेत् ।
पादशेषं कषायं तं शीतं गुडतुलायुतम् ॥ ६४ ॥
स्निग्धे स्थाप्यं घटे क्षौद्रपिप्पलीफलचित्रकैः ।
प्रलिप्ते विधिना मासं जातं तन्मात्रया पिबेत् ॥ ६५ ॥
ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं गुल्मश्वयथुनाशनम् ।
सुरां वा त्रिवृतापादकल्कां तत्काथसंयुताम् ॥ ६६ ॥

जले द्रोण इत्यादिना प्रथमा सुरा सुराम्लेत्यादिना द्वितीया
एवं द्वौ सुरायोगौ भवतः । त्रिवृद्योगयुक्तं किण्वं यस्यां सा
तथा ॥ ६४-६६ ॥

यवैः श्यामात्रिवृत्काथस्त्रिभैः कुल्माषमम्मसा ।
आसुतं षडहं पणं जातं सौवीरकं पिबेत् ॥ ६७ ॥
भृष्टान्मासतुषान्शुद्धान्यवास्तच्चूर्णसंयुतान् ।
आसुतानम्मसा तद्वत्पिबेज्जातं तुषोदकम् ॥ ६८ ॥
यवैरित्यादिना सौवीरकतुषोदके ग्राह । एतौ द्वौ कांजिक-
योगौ । कुल्माष उत्तिवन्नयवपिष्टकम् । पल्ल इति धान्यादिराशौ ।
तच्चूर्णसंयुतानिति त्रिवृच्चूर्णसंयुतान् । तद्वदिति षडहपल्ले
स्थितान् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

तथा मदनकल्पोक्तान्खाण्डवादीन्पृथग्दश ।
त्रिवृच्चूर्णेन संयोज्य विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ६९ ॥

तथेत्यादिना पाडवादियोगान् दशाह । दश पाडवादयो
वदरपाडवलेहं मोदकोत्कारिका तर्पणं शाकमांसरसयूषम-
थानां इति ग्रन्थेन मदनकल्पोक्ताः ॥ ६९ ॥

त्वक्केशरात्रातकदाडिमैला
सितोपलामाक्षिकमातुलुङ्गैः ।
मद्यैस्तथान्यैश्च मनोनुकूलै-
र्युक्तानि देयानि विरेचनानि ॥ ७० ॥
शीताम्बुना पीतवतश्च तस्य
सिञ्चेन्मुखच्छर्दिविघातहेतोः ।
हृद्यांश्च मृत्पुष्पफलप्रवाला-
नम्लं च दद्यादुपजिघ्रणार्थम् ॥ ७१ ॥”

संप्रति दशोत्तरं योगशतमभिधाय वांतिनिरासार्थं कृत्यत्रयेण
समं विरेचनप्रयोगानाह—लक्ष्मेशरेत्यादि ॥ ७० ॥ ७१ ॥

तत्र श्लोकाः ।

एकोऽम्लादिमिरष्टौ च दश द्वौ सैन्धवादिभिः ।
मूत्रेऽष्टादश यष्टयौ द्वौ जीरकादौ चतुर्दश ॥ ७२ ॥
क्षीरादौ सप्तलेहेऽष्टौ चत्वारः सितयापि च ।
पानकादिषु पञ्चैव षड्तौ पञ्चमोदकाः ॥ ७३ ॥
चत्वारश्च घृतक्षीरे द्वौ चूर्णे तर्पणे तथा ।
द्वौ मद्ये काञ्चिके द्वौ च दशान्ये खाण्डवादिषु ७४
श्यामायास्त्रिवृतायाश्च कल्पेऽस्मिन्समुदाहृतम् ।
शतं दशोत्तरं सिद्धं योगानां परमर्षिणा ॥ ७५ ॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एकोम्लादिमिरित्यादिसंग्रहो व्यक्तार्थः । यष्ट्याद्विंशति द्वयो-
र्यष्ट्याहं विधिनेति जीवकादावेको मधुकेत्यादिना चापरः
॥ ७२-७५ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्ते
विरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां
कल्पस्थानव्याख्यायां श्यामात्रिवृत्कल्प-
व्याख्यायां सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

चतुरङ्गलकल्पः ।

“आरग्वधो राजवृक्षः शम्पाकश्चतुरङ्गलः ।
 प्रग्रहः कृतमालश्च कर्णिकारोऽवघातकः ॥ १ ॥
 ज्वरहृद्रोगवातासृग्गुदावर्तादिरोनिषु ।
 राजवृक्षोऽधिकं पथ्यो मृदुर्मधुरशीतलः ॥ २ ॥
 बाले वृद्धे क्षते क्षीणे सुकुमारे च मानवे ।
 योज्योमृद्वनपायित्वादिशेषाच्चतुरङ्गलः ॥ ३ ॥
 फलकाले फलं तस्य ग्राह्यं परिणतं च यत् ।
 तेषां गुणवतां भारं सिकतासु निधापयेत् ॥ ४ ॥
 सप्तरात्रात्समुद्धृत्य शोषयेदातपे मिषक् ।
 ततो मज्जानमुद्धृत्य शुचौ भाण्डे निधापयेत् ॥ ५ ॥

श्यामात्रिवृत्कल्पानंतरं मृदुविरेचनत्वसामान्यात् चतुरङ्गलकल्पो अभिधीयते । व्यवहारार्थं पर्यायानाह—आरग्वध इत्यादि । अधिकं पथ्य इति ज्वरादिषु विशेषेण विरेचनप्रयोगो हितः । फलकाल इति उचितफलकाले । तेषामिति मज्जां । जातमिति भूरिद्रव्योपलक्षणम् । मज्जानमिति फलमज्जानम् ॥ १-५ ॥

द्राक्षारसयुतो देयो दाहोदावर्तपीडिते ।
 चतुर्वर्षमुखे बाले यावद्वादशवार्षिके ॥ ६ ॥

द्राक्षेत्यादि प्रथमो योगः । चतुर्वर्षमुखे बाले यावद्वादशवार्षिक इत्यनेनास्य प्रयोगस्य चतुर्वर्षादौ च यावद्द्व्यं च द्वादशवर्षादवश्यं विरेचनतयोपयोगिकतां बालस्य निषेधयति ॥ ६ ॥

चतुरङ्गलमज्जस्तु प्रसृतं वाथवाञ्जलिम् ।
 सुरामण्डेन संयुक्तमथवा कोलसीधुना ॥ ७ ॥
 दधिमण्डेन वा युक्तं रसेनामलकस्य वा ।
 कृत्वा शीतकषायं तं पिबेत्सौवीरकेण वा ॥ ८ ॥

सुरामण्डेनेति द्वितीयः अथवा कोलसीधुना सौवीरकेण वेत्यनेन योगत्रयमपरं व्यक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

त्रिवृतो वा कषायेण मज्जकल्कं तथा पिबेत् ।
 तथा तिल्वकषायेण लवणक्षौद्रसंयुतम् ॥ ९ ॥

त्रिवृतो वा कषायेण मज्जकल्कं तथा पिबेदिति सप्तमः । तथेत्यादिनाष्टमः । कषाययोगद्वयं जतूकर्णेप्युक्तमेव । त्रिवृद्विल्वकषावाभ्यां सक्षौद्रलवणौ द्वौ इति । तेन पाठांतरं न प्रमाणम् संग्रहे च करिष्यति—कषाये च त्रिवृतो तिल्वकस्य च इति ॥ ९ ॥

कषायेणाथवा तस्य त्रिवृच्चूर्णे गुडान्वितम् ।
 साधयित्वा शनैर्लेहं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ १० ॥
 चतुरङ्गलसिद्धाद्वा क्षीराद्यदुदियाद्भुतम् ।
 मज्जः कल्केन धात्रीणां रसे तत्साधितं पिबेत् ॥ ११ ॥

कषायेणेत्यादिको लेहो नवमः । चतुरङ्गलेत्यादिना प्रथमं घृतं मज्ज इति चतुरङ्गलमज्जः ॥ १० ॥ ११ ॥

तदेव दशमूलस्य कुलत्थानां यवस्य च ।
 कषाये साधितं कल्कैः सर्पिः श्यामादिभिः पिबेत्
 तदेवेत्यादिना च द्वितीयं घृतम् । श्यामादिभिरिति मदन-
 कल्पपठितैर्नवभिः श्यामात्रिवृद्वन्ती इत्यादिना ॥ १२ ॥

दन्तीकाथेऽञ्जलिं मज्जः शम्पाकस्य गुडस्य च ।
 दत्त्वामासार्धमासस्थमरिष्टं पाययेत् च ॥ १३ ॥
 यस्य यत्पानमन्नं च हृद्यं स्वाद्वपि वा कटु ।
 लवणं वा भवेत्तेन युक्तं दद्याद्विरेचनम् ॥ १४ ॥

दन्तीत्यादिना अरिष्टयोगमाह । गुडस्य चाञ्जलिमिति संबंधः । मासार्धमासस्थमिति सार्धमासस्थम् । यस्य यदित्यादिनाऽनुक्तमपरापरसाधनं विधत्ते । हृद्येन हि विरेचनयोगस्य प्रियता स्यात् । पानमन्नं चेति हृद्यमित्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ॥ १३ ॥ १४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

द्राक्षारसे सुरासीध्वोर्दधि चामलकीरसे ।
 सौवीरककषायाभ्यां बिल्वशम्पाकयोस्तथा ॥ १५ ॥
 लेहोऽरिष्टो घृते द्वे च योगा द्वादश कीर्तिताः ।
 चतुरङ्गलकल्पेऽस्मिन्सुकुमाराः प्रकीर्तिताः ॥ १६ ॥
 इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

द्राक्षेत्यादि संग्रहो व्यक्तः ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-
 विरचितायामायुर्वेददीपिकायां कल्पस्थानव्याख्यायां
 चतुरङ्गलकल्पव्याख्यायामष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ।

तिल्वककल्पः ।

तिल्वकस्तु मतो लोभ्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ।
 तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्जिताम् ॥ १ ॥
 चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ काथयेत्ततः ।
 लोभ्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ २ ॥
 भागं तं दशमूलस्य पुनः काथेन भावयेत् ॥ ३ ॥
 शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥

चतुरङ्गलवत् तिल्वकस्यानपायित्वाच्चतुरङ्गकल्पानंतरं तिल्वककल्पोभिधीयते अंतर्वल्कलवर्जितामिति तिल्वकस्यांतर्वल्कलं कठिनं भवति तदर्थं तद्वर्जनम् । श्रोतयेदिति वचनेन षड्गुणद्रवैर्गैर्बिंशतिवारान् सावयेदिति ज्ञेयम् । मदनफले एवंभूतस्यैव सावणस्य दृष्टत्वात् । भावनाविधिश्च निरंतरं कृत एव ॥ १-३ ॥
 दधितक्रसुरामण्डमूत्रैर्बदरसीधुना ।
 रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥ ४ ॥
 दधिमण्डेत्यादिना पिबेदित्यनेन पंचयोगाः । मेघशङ्गीत्यादिना विविधसौवीरकेण योग एकः ॥ ४ ॥

सुरां लोभकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ।
 मेषशृङ्गभयारुणाचित्रकैः सलिले शृते ॥ ५ ॥
 तत्तुलां सुनुयात्तच्च जातं सौवीरकं यदा
 भवेदञ्जलिना तस्य लोभकल्कं पिबेत्तदा ॥ ६ ॥
 दन्तीचित्रकयोर्द्रोणे सलिलस्याढकं पृथक् ।
 संकाश्य च गुडस्यैकां तुलां लोभस्य चाञ्जलिम् ॥ ७ ॥
 आवपेत्तत्परं पक्षान्मद्यपानाद्विरेचनम् ।
 तिल्वकस्य कषायेण दशकृत्वः सुभावितम् ॥ ८ ॥
 मात्रां कम्पिल्लकस्यैव कषायेण पुनः पिबेत् ।

सुरामित्यादिना सुरायोगावाह । कंपिल्लकस्येत्यादिना कंपि-
 ल्लकयोगमाह । कंपिल्लको गुंडारोचनिका । मात्रामिति तिल्वक-
 चूर्णमात्रा ॥ ५-८ ॥

चतुरङ्गुलकल्पेन लेहोऽन्यः कार्य एव च ॥ ९ ॥
 त्रिफालायाः कषायेण ससर्पिर्मधुफाणितः ।
 लोभचूर्णयुतः सिद्धो लेहः श्रेष्ठो विरेचने ॥ १० ॥
 तिल्वकस्य कषायेण कल्केन च सशर्करः ।
 सघृतः साधितो लेहः सच श्रेष्ठो वीरेचने ॥ ११ ॥

चतुरंगुलेत्यादिना प्रथमो लेहः । चतुरंगुलकल्पेनेति कषाये-
 णाथवा तस्य इत्यादिनोक्तविधानेन । तेन अत्र तिल्वककायेन
 गुडान्वितत्रिवृचूर्णं पक्त्वा लेहः कर्तव्यः । त्रिफलाया इत्यादिना
 द्वितीयो लेहः । तिल्वकस्येत्यादिना तृतीयः ॥ ९-११ ॥

अष्टाष्टौ त्रिवृतादीनां मुष्टींश्च सनखान्पृथक् ।
 द्रोणेऽपां साधयेत्पादशेषे प्रस्थं घृतात्पचेत् ॥ १२ ॥
 पिष्टैस्तैरेव विल्वान्शैः समूत्रलवणैरथ ।
 ततो मात्रां पिबेत्काले श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥ १३ ॥

अष्टाष्टवित्यादिना प्रथमं घृतम् । सनखानिति विद्यमाननखान् ।
 अत्र त्रिवृदादिगृहीतलोभस्य प्रधानत्वात् द्विगुणो भागो भवति ।
 उक्तं हि जतूकर्णे—त्रिवृदादिद्विगुणः काथ इति । समभागत्वे
 लोभस्य प्रयोगस्य केन विशेषः स्यात् । तस्मात् यथाव्याख्यात-
 मेव साधु । लवणमप्यत्र पलांशमेव ॥ १२ ॥ १३ ॥

लोभकल्केन मूत्राम्ललवणैश्च पचेद्घृतम् ।
 चतुरङ्गुलकल्पेन सर्पिषी द्वे च साधयेदिति ॥ १४ ॥
 तत्र श्लोकौ ।

पञ्च दध्यादिभिस्त्वेकः सुरासौवीरकेण च ।
 एकोऽरिष्टस्तथा योग एकः कम्पिल्लकेन च ॥ १५ ॥
 लेहास्त्रयो घृतेनापि चत्वारः संप्रदर्शिताः ।
 योगास्ते लोभमूलानां कल्पे षोडश दर्शिताः ॥ १६ ॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

लोभेत्यादि द्वितीयं घृतम् । चतुरंगुलेत्यादिना घृतद्वयमति-
 दिश्यते । एवं घृतेन च चत्वारो योगा भवन्ति । चतुरंगुलघृते
 च चतुरंगुलसिद्धात् इत्यादिना तथा तदेव दशमूलस्य इत्यादिना

प्रोक्ते ज्ञेये । तथा च चतुरंगुलकल्पेन लोभादीनां लोभघृते
 भवतः ॥ पञ्च दध्यादिभिरेत्यादि संप्रहो व्यक्तः ॥ १४-१६ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-
 विरचितायामागुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां
 कल्पस्थानव्याख्यायां तिल्वककल्पव्याख्या

नाम नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः ।

सुधाकल्पः ।

“विरेचनानां सर्वेषां सुधा तीक्ष्णतमा मता ।
 सङ्घातं तु मिनत्याशु दोषाणां कष्टविभ्रमात् ॥ १ ॥
 तस्मान्नैषा मृदौ कोष्ठे प्रयोक्तव्या कदाचन ।
 न दोषनिचये चाल्पे सति वान्यपरिक्रमे ॥ २ ॥

षोडशसंख्यामभिधायकतिल्वककल्पानन्तरं यथाक्रममधिक-
 संख्याप्रयोगाभिधानक्रमात् विंशतियोगाभिधायकसुधाकल्पो-
 मिधीयते । इतश्चानन्तरमतिरिक्तसंख्याभिधानक्रमेणैव नव-
 त्रिंशत्प्रयोगाभिधायकसुधाकल्पोभिधास्यते ॥

विरेचनानामिति विरेचनद्रव्याणां ॥ कष्टविभ्रमादिति दुःखसा-
 द्यविभ्रमजनिका । तस्मादिति अतितीक्ष्णत्वात् कष्टविभ्रमलाच्च ।
 सति मार्गक्रम इति । उपक्रममार्गांतरे सति न सुधा प्रयोक्तव्या,
 तेन गत्यंतरासंभव एव सुधा प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

पाण्डुरोगोदरे गुल्मे कुष्ठे दूषीविषादिते ।
 श्वयथौ मधुमेहे च दोषविभ्रान्तचेतसि ॥ ३ ॥
 रोगैरेवंविधैर्ग्रस्तं ज्ञात्वा सप्राणमातुरम् ।
 प्रयोजयेन्महावृक्षं सम्यक् स ह्यवचारितः ॥ ४ ॥

पाण्डुरोग इत्यादौ मधुशन्देन प्रमेहा एवोच्यन्ते विशिष्टसु-
 वातिकमधुमेहश्चासाध्य एव । तेन तं प्रति विरेचनोपदेशो-
 ऽनर्थक एव स्यात् । मधुमेहशब्दश्च यथा प्रमेहमात्र एव वर्तते
 तत् प्रतिपादितमेव प्रमेहचिकित्सिते । दोषवृद्ध्या विभ्रान्तं चेतो
 यस्मिन् तस्मिन् विभ्रान्तचेतसि उन्मादे । सप्राणमिति बलवन्तम् ।
 प्रवरो बहुकंटक इति अनतितीक्ष्णतयाल्पकंटकः महावृक्षतः
 श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सद्यो हरति दोषाणां महान्तमपि संचयम् ।
 द्विविधः स मतो यैश्च बहुभिश्चैव कण्टकैः ॥ ५ ॥
 सुतीक्ष्णैः कण्टकैरल्पैः प्रवरो बहुकण्टकः ।
 स नाम्ना तु गुडानन्दी सुधा निस्त्रिंशत्पत्रकः ॥ ६ ॥
 तं विपाट्याहरेत्क्षीरं शस्त्रेण मतिमान्भिषक् ।
 द्विवर्षं वा त्रिवर्षं वा शिशिरान्ते विशेषतः ॥ ७ ॥

ताविति खल्पकंटकबहुकंटकौ महावृक्षौ । यद्यपि मदनकल्पे
 शरदि त्वक्कंदक्षीराणि इत्युक्तं तथापि सुधानामत्र शिशिरान्ते
 क्षीरग्रहणमपवादरूपं ज्ञेयम् । शिशिरस्य शेषा दिवसाः शिशि-
 रांताः ॥ ५-७ ॥

बिल्वादीनां बृहत्या वा कण्टकार्यापि चैकशः ।
कषायं तं समांशेन कृत्वाङ्गारेषु शोषयेत् ॥ ८ ॥
ततः कोलसमां मात्रां पिबेत्सौवीरकेण वा ।
तुषोदकेन कोलानां रसेनामलकस्य वा ॥ ९ ॥
सुरया दधिमण्डेन मातुलुङ्गरसेन वा ॥ १० ॥

बिल्वादीनामिति बिल्वादिपंचमूलस्य । अंगारेषु शोषयेदिति
अंगारोपरिस्थितपात्रस्थं तत् सुधाक्षीरं बिल्वादीनामन्यतमस्य
कषायेण समानं शोषणेन कठिनं कुर्यात् ततः कोलमात्रगुटिका
ततः सौवीरकादीनामन्यतमेन पातव्या । एवं सौवीरकादि-
भेदात् सप्त योगा भवन्ति । तथात्र बिल्वादिकषायस्य भेदेन
भेदो विवक्षितः ॥ ८-१० ॥

सातलां काञ्चनक्षीरीं श्यामादीनि कटुत्रिकम् ।
यथोपपत्तिं सप्ताहं सुधाक्षीरेण भावयेत् ॥ ११ ॥
कोलमात्रं घृतेनातः पिबेन्मांसरसेन वा ।
ज्यूषणं त्रिफलां दन्तीं चित्रकं त्रिवृतां तथा ॥ १२ ॥

सातलामित्यादिना वातसाधनघृतमांसरसभेदात् योगद्वय-
माह—सातला चर्मकश श्यामादिग्रहणेनैव सातलायामपि
लब्धायां पृथक्सातलामिधानमेकयापि सातलया कृतसुधा-
योगस्य प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

क्षुक्क्षीरभावितं सम्यग्विदध्याहुडपानकम् ।
त्रिवृतारग्वधं दन्तीं शङ्खिनीं सप्तलां समाम् ॥ १३ ॥
ज्यूषणमित्यादिना पानयोगमाह । गुडपानकमिति गुड-
संस्तपानकम् ॥ १३ ॥

निशिस्थितं गवां मूत्रे शोषयेदातपे ततः ।
सप्ताहं भावयित्वैव क्षुक्क्षीरेणापरं पुनः ॥ १४ ॥
सप्ताहं भावयेच्छुष्कं ततस्तेनापि भावितम् ।
गन्धमाल्यं तदाघ्राय प्रावृत्य पटमेव च ॥ १५ ॥
सुखमांशु विरिच्यन्ते मृदुकोष्ठा नराधिपाः ॥ १६ ॥

त्रिवृदित्यादिना घ्रेययोगमाह । गोमूत्रे रजनीं कृत्वेति रजनीं
व्याप्य गोमूत्रे स्थापयित्वा । पटमेवेति यथोक्तविधिभावितं
पटमावृत्येत्यर्थः ॥ १४-१६ ॥

श्यामात्रिवृत्कषायेण क्षुक्क्षीरघृतफाणितैः ।
लेहं पक्त्वा विरेकार्थं लेहयेन्मात्रया नरम् ॥ १७ ॥
श्यामेत्यादिना लेहयोगमाह । मात्रयेत्यनपायिमात्रया ॥ १७ ॥

पाययेत् सुधाक्षीरं यूषैर्मांसरसैर्घृतैः ।
भावितान् शुष्कमत्स्यान् वा मांसं वा भक्षयेन्नरः ॥
क्षीरेणामलकैः सर्पिश्चतुरङ्गुलवत्पचेत् ।
सुरां वा कारयेत्क्षीरं घृतं वा पूर्ववत्पचेदिति ॥ १९ ॥

पाययेदित्यादिना पृथक् यूषमांसरसघृतैर्योगत्रयमाह । भावि-
तानित्यादिना शुष्कमत्स्यामांसयोगावाह । क्षीरेणेत्यादिना एकम् ।
घृतं वेत्यादिना एकं वक्ष्यति । आमलकैश्चतुरङ्गुलवदिति चर्चनम् ।

आमलकरसयुक्तं चतुरङ्गुलं चतुरङ्गुलकल्पे चतुरङ्गुलम् इत्या-
दिनोक्तं तस्य विधानमतिदिशति । सुरां वा कारयेत् क्षीर इति
स्तुक्क्षीरभावितं इत्यादिविधिभिः सुरां कुर्यात् । घृतं वा पूर्व-
वत् पचेदित्यत्र पूर्ववदित्यनेन तिल्वककल्पेतिदेशविहितघृत-
द्वयं पूर्ववत् लोघ्रकल्केन इत्यादिग्रन्थविहितम् । तद्विधिरेव प्रत्या-
सन्नत्वादितिदिश्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥

तत्र श्लोकौ ।

सौवीरकादिभिः सप्त सर्पिषा च रसेन च ।
पानकं घ्रेयलेहौ च योगा यूषादिभिस्त्रयः ॥ २० ॥
द्वौ शुष्कमत्स्यमांसाभ्यां सुरैका द्वे च सर्पिणी ।
सुधाकल्पस्य योगास्ते विंशतिः समुदाहृताः ॥ २१ ॥
इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सौवीरकेत्यादिभिः संग्रहो व्याकृत एव ॥ २० ॥ २१ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-
विरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां
कल्पस्थानव्याख्यायां सुधाकल्पव्याख्या
इति दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ।

सप्तलाशङ्खिनीकल्पः ।

“सप्तला चर्मसाह्वा च बहुफेनरसा च सा ।
शङ्खिनी तिकला चैव यवतिकाक्षिपीडकः ॥ १ ॥
पूर्वाध्यायोक्तसंबन्धादेव सप्तलाशङ्खिनीकल्पोभिधीयते इह
चाध्याये ये योगा अभिधीयन्ते ते सप्तलया वा शङ्खिन्या वा
उमाभ्यां वा संपाद्यन्ते श्यामात्रिवृद्योगवत् ॥ १ ॥
ते गुल्मगरहृद्रोगकुष्ठशोफोदरादिषु ।
विकासितीक्ष्णरूक्षत्वाद्योज्ये श्लेष्माधिकेषु तु ॥ २ ॥
नातिशुष्कं फलं ग्राह्यं शङ्खिन्या निस्तुषीकृतम् ।
सप्तलायाश्च मूलानि गृहीत्वा भाजने क्षिपेत् ॥ ३ ॥
ते गुल्मेत्यादि । ते सप्तलाशङ्खिन्यौ ॥ २ ॥ ३ ॥

अक्षमात्रं तयोः पिण्डं प्रसन्नालवणायुतम् ।
हृद्रोगे कफवातातं गुल्मे चैव प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
पियालपीलुकर्कन्धुकोलाघ्रातकदाडिमैः ।
द्राक्षापनसखर्जूरवदराम्लपरूषकैः ॥ ५ ॥
मैरेयदधिमण्डेऽम्ले सौवीरकतुषोदके ।
शीघ्रौ चाप्येष कल्पः स्यात्सुखं शिघ्रविरेचनः ॥ ६ ॥

अक्षमात्रमित्यादिना कल्कस्य प्रसन्नालवणयुक्तस्य पियालादि-
कषायेषु षोडशयोगा भवन्ति । अत्र यद्यपि मैरेयैक्ष्वौ न कषायौ
तथापि बहुकषायांतर्गतत्वात् कषायावेव वक्तव्यौ । संग्रहे
कषाया दशषडित्यनेन व्यपदिष्टा माषराशिन्यायात् । कषाय-
शब्देन कल्ककषायोऽस्मिन्नेतः । कर्कधूकोलवदरशब्देन त्रिप्र-
कारवदरग्रहणम् ॥ ४-६ ॥

तैलं विदारिगन्धाद्यैः पयसि कथिते पचेत् ।
सप्तलाशङ्खिनीकल्के त्रिवृच्छ्यामार्धभागिके ॥ ७ ॥
दधिमण्डेन सन्धाय सिद्धं तत्पाययेत् च ।
शङ्खिनीचूर्णभागौ द्वौ नीलीचूर्णस्य चापरः ॥ ८ ॥
हरीतकीकषायेण तैलं तत्पीडितं पिबेत् ।
अतसीसर्षपैरण्डकरञ्जेष संविधिः ॥ ९ ॥

तैलमित्यादिना प्रथमतैलयोगः । त्रिवृत्स्यामार्धभागिक
इति सप्तलाशङ्खिनीकल्कयोरर्धभागेन त्रिवृत्स्यामार्धभागिको देयः ॥
शङ्खिनीत्यादिना पञ्च तैलयोगानाह एवं षट् तैलयोगा भवन्ति ।
तैलं तत् पीडितमिति शङ्खिनीचूर्णं तिलचूर्णं हरीतकीकषायेण
सन्धाय पीडितं तत् तैलं पिबेदिति । अतस्यादिष्वेष संविधिरिति
वचनेन तैलस्थानेऽतस्यादीनां प्रयोगं विधत्ते ॥ ७-९ ॥

शङ्खिनीसप्तलासिद्धात्क्षीराद्यदुदियाद्भुतम् ।
कल्कभागं तयोरेव त्रिवृच्छ्यामार्धसंयुतम् ॥ १० ॥
क्षीरेणालोड्य संपक्वं पिबेत्तच्च विरेचनम् ।
तथा दन्तीद्रवन्त्योः स्यादजशृङ्गयजगन्धयोः ॥ ११ ॥
क्षीरिण्या नीलिकायाश्च तथैव च करञ्जयोः ।
मसूरविदलायाश्च प्रत्यक्श्रेण्यास्तथैव च ॥ १२ ॥
विडङ्गाद्द्विंशकल्केन तद्वत्साध्यं घृतं पुनः ।
शङ्खिनीसप्तलाधात्रीकषाये साधयेद्भुतम् ॥ १३ ॥
त्रिवृत्कल्पेन सर्पिश्च त्रयो लेहाश्च पूर्ववत् ।
सुराकम्पिल्लयोर्योगः कार्यो लोभ्रवदेव च ॥ १४ ॥

शङ्खिनीसप्तलेत्यादि प्रथमं घृतम् । दन्तीद्रवन्तीत्यादिना
द्विद्विद्व्यकल्केन सप्तला शङ्खिनी कल्कार्धेन । अपिच पञ्च-
घृतयोगा दन्तीद्रवन्त्यादियोगात् । द्रवन्ती दन्तीमेदः । अजशृङ्गी
विषाणी । क्षीरिणी दुग्धिका मसूरविदला श्यामलता । प्रत्यक्-
पर्णी मूषिकपर्णी विडङ्गाद्द्विंशकल्केनेति दंल्यादिद्विवर्गार्ध-
भागिकेन कल्केन । शङ्खिनीत्यादिना सप्तमं घृतं । अत्र लधि-
कृतत्वात् सप्तलाशङ्खिन्योश्च द्विगुणैकः कषायोभिधीयते ।
लोभ्रवदिति लोभ्रकल्पवदिति लोभ्रकल्पे यथा त्रयो लेहाः चतु-
रंगुलकल्पेन इत्यादिनोक्ताः । तेन लोभ्रस्थाने सप्तलाशङ्खिनी-
योगः कर्तव्यः । तथा सुरायोगः कम्पिल्लयोगश्च लोभ्रवदिति
अत्रापि लोभ्रस्थाने सप्तलाशङ्खिनीप्रक्षेपः कर्तव्यः ॥ १०-१४ ॥
दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेन सौवीरकतुषोदके ।
अजगन्धाजशृङ्गयोश्च तद्वत्स्यातां विरेचने ॥ १५ ॥

दन्तीद्रवन्त्योरित्यादिना साधनचतुष्टयमाह एतत् साधनचतुष्टयं
पूर्वसुरायोगेन समं पञ्चमये इति वचनेन संग्रहगृहीतं सौवीर-
कादीनां च मयशब्देनाभिधानमिहासूतलसामान्याज्ज्ञेयम् ।
दन्तीद्रवन्त्योः कल्पेनेति अनागतावेक्षणेन दन्तीद्रवन्तीकल्पे सौवीर-
कतुषोदके ये वक्तव्ये तद्विधानमिहाप्यतिदिशति । तत्र अज-
गन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके इति वक्तव्यं तेनेहाप्यजगन्धा-
कषाययुक्तसप्तलाशङ्खिन्योः सौवीरकतुषोदके कर्तव्ये । अत्र
तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषायेणाजगन्धायाः । गौडः कायोजगन्धायाः ।

वा स वै सुखविरेचनः इत्यनेनोक्तस्य गौडारिष्टस्य दन्तीद्रवन्ती-
कल्पोक्तस्य विधानमतिदिशति ॥ १५ ॥

तत्र श्लोकौ

कषाया दशषट् चैव षट् तैलेऽष्टौ च सर्पिषि ।
पञ्च मये त्रयो लेहा योगाः काम्पिल्लके तथा ॥ १६ ॥
सप्तलाशङ्खिनीभ्यां ते त्रिशदुक्ता नवाधिकाः ।

योगाः सिद्धाः समस्ताभ्यामेकशोऽपि च ते हिताः ॥
इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कषाया इत्यादि संग्रहो व्याकृतः ॥ १६ ॥ १७ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-
विरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां
कल्पस्थानव्याख्यायां सप्तलाशङ्खिनीकल्पव्याख्या
इति एकादशोऽध्यायः ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

दन्तीद्रवन्तीकल्पः ।

“दन्त्युदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भोऽथ मकूलकः ।
द्रवन्तीनामतश्चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया ॥ १ ॥
तयोर्मूलानि संगृह्य स्थिराणि बहलानि च ।
हस्तिदन्तप्रकाराणि श्यावताम्राणि बुद्धिमान् ॥ २ ॥

पारिशेष्यात् दन्तीद्रवन्तीकल्पोभिधीयते । दन्तीद्रवन्त्योरपि
तयोः पर्यायानाह । स्थिराणीति सारभूतानि । बहलानीति
घनलङ्कानि हस्तिदन्तप्रकाराणीतीत्यन्तपूर्वोपपत्तिनि । श्यावता-
म्राणीति यथाक्रमेण दंल्याः श्यावानि द्रवन्त्यास्ताम्राणि ॥ १ ॥ २ ॥

पिप्पलीमधुलिप्तानि स्वेदयेन्मृत्कुशान्तरे ।

शोषयेदातपेऽर्काग्नौ हतो ह्येषां विकाशिताम् ॥ ३ ॥

मृत्कुशांतर इति पिप्पलीमधुकल्काभ्यां परिलिप्य कुशैः
परिवेष्ट्य ततो मृदावलिप्तानि स्वेदयेत् । अग्निस्वेदातपशोषण-
फलमाह—अभ्यर्कौ हतो ह्येषां विकाशितामिति । दन्तीद्रवन्ती-
मूलानां विकाशितालक्षणं गुणं स्वेदोपशोषणाभ्यामभ्यर्कौ हतः ।
तेन नातिदोषाणि दन्तीद्रवन्तीमूलानि स्युरिति भावः ॥ ३ ॥

तीक्ष्णोष्णान्याशुकारीणि विकाशीनि गुरुणि च ।

विलापयन्ति दोषौ द्वौ मास्तं कोपयन्ति च ॥ ४ ॥

तीक्ष्णोष्णानीत्यादिना तेषां गुणकथनम् दोषौ द्वाविति पित्त-
श्लेष्माणौ ॥ ४ ॥

दधितक्रसुरामण्डैः पिण्डमक्षसमं तयोः ।

पियालकोलवदरपीलुशीघुभिरेव च ॥ ५ ॥

पिबेद्भुलोदरी दोषैरभिखिन्नश्च यो नरः ।

गोमृगाजरसैः पाण्डुः कृमिकुष्टी भगदरी ॥ ६ ॥

दधीत्यादिना सप्तमिद्व्यैः सप्तप्रयोगानाह । शीघुशब्दः

पियालादिभिश्चतुर्भिः पृथक् संबध्यते । अभिखिन्न इत्याक्रान्ततः ।

गोमृगाजरसैरित्यत्रापि पिण्डमक्षसमं तयोरित्यनुवर्तते । अत्रापि

गोवादिस्त्रिभिर्मिश्रणं प्रयोगः भवति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तयोः कल्के कषाये च दशमूलरसैर्युते ।
कक्ष्यालजीविसर्पेषु दाहे च विपचेद्धृतम् ॥ ७ ॥
तैलं मेहे च गुल्मे च सोदावर्ते कफानिले ।
चतुःक्षेहं शकृच्छुक्रवातसङ्गानिलार्तिषु ॥ ८ ॥

तयोरित्यादिना त्रीन् क्षेहयोगानाह । अनयोः कल्ककषाये
च दशमूलरसतुल्यभागेन घृतं पचेत् विसर्पादिषु । तैलं पूर्व-
वन्मेहादिषु । चतुःक्षेहस्तु वातसंगादिषु ॥ ७ ॥ ८ ॥

रसे दन्त्यजशृङ्गयोश्च गुडक्षौद्रघृतान्वितः ।
लेहः सिद्धो विरेकार्थे दाहसन्तापमेहनुत् ॥ ९ ॥
वाततर्षे ज्वरे पैत्ते स्यात्स एवाजगन्धया ।
मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च पचेदामलकीरसे ॥ १० ॥
त्रीस्तु तस्य कषायस्य भागौ द्वौ फाणितस्य च ।
तते सर्पिषि तैले वा भर्जयेत्तत्र चावपेत् ॥ ११ ॥
कल्कं दन्तीद्रवन्त्योश्च श्यामादीनां च भागशः ।
तत्सिद्धं प्राशयेत्क्षेहं सुखं तेन विरिच्यते ॥ १२ ॥

रस इत्यादिना एको लेहः । वाततर्ष इत्यादिना द्वितीयः ।
स एवाजगन्धयेत्यनेन पूर्वोक्तो लेह एवाजशृङ्गीस्थानेऽजगन्धा-
दानं विशिष्टं ख्यापयति । मूलं दन्तीत्यादिना—तृतीयो लेहः ।
भागश इति प्रत्येकभागग्रहणेन । एवमेतदंतैः प्रयोगैराद्य-
षोडशको भवेत् ॥ ९-१२ ॥

रसे च दशमूलस्य तथा वैभीतके रसे ।
हरीतकीरसे चैव लेहानेवं पचेत्पृथक् ॥ १३ ॥
तयोर्बिल्वसमं चूर्णं तद्रसेनैव भावितम् ।
असृष्टविषि वातोत्थे गुल्मे चाम्लयुतं शुभम् ॥ १४ ॥
रसे चेल्यादौ एवम् इत्यनेन पूर्वोक्तलेहत्रयमतिदिशति ।
तयोरित्यादिकश्चतुर्थः तयोरिति दन्तीद्रवन्तीमूलयोः । असृष्ट
इति विवक्षे ॥ १३ ॥ १४ ॥

पाटयित्वेक्षुकाण्डं वा कल्केनालिप्य चान्तरा ।
स्वेदयित्वा ततः खादेत्सुखं तेन विरिच्यते ॥ १५ ॥
पाटयित्वेत्यादिपंचमः । कल्केनालिप्य चांतरेति दन्तीद्रवन्ती-
कल्केन पाटितेक्षुकाण्डमध्ये आलिप्य ॥ १५ ॥

मूलं दन्तीद्रवन्त्योश्च सह मुद्गैर्विपाचयेत् ।
लावतिचिरिकाणां च ते रसाः स्युर्विरेचने ॥ १६ ॥
तयोर्वापि कषायेण यवागूं जाङ्गलं रसम् ।
माषयूषांश्च संस्कृत्य दद्यात्तेन विरिच्यते ॥ १७ ॥

मूलं दन्तीत्यादिनाष्टौ कृताकृतरसानाह । अत्र लाववर्तीरका-
दयः—लाववर्तीरकश्चैव वाणीकः सकर्पिजलः । चकोरश्चोपक्रश्च
ककुभो रक्तचर्मकः इति अष्टाबुक्ताः । तेषां प्रत्येकयोगादष्टौ
रसा भवन्ति । तयोर्वापीत्यादिना यवागूंजांगलरसयोगं मांस-
यूषयोगं चाह । एवमेते द्रवपूर्वयोगैर्मिलित्वा द्वितीयः षोडशको
भवेत् ॥ १६ ॥ १७ ॥

तत्कषायात्रयो भागा द्वौ सितायास्तथैव च ।
एको गोधूमचूर्णानां कार्या चोत्कारिका शुभा ॥ १८ ॥
मोदको वास्य कल्केन कार्यस्तत्र विरेचने ।
तयोर्वापि कषायेण मद्यमस्योपकल्पयेत् ॥ १९ ॥
दन्तीकाथेन चालोड्य दन्तीतैलेन साधितम् ।
गुडलावणिकान्भक्ष्यान्विधान्भक्षयेन्नरः ॥ २० ॥
द्रवन्तीं मरिचं दन्तीं यमानीमुपकुञ्चिकाम् ।
नागरं हेमदुग्धीं च चित्रकं चेति चूर्णितम् ॥ २१ ॥
सप्ताहं भावयेन्मूत्रे गवां पाणितलं ततः ।
पिबेद्धृतेन चूर्णं तु विरिक्तश्चापि तर्पणम् ॥ २२ ॥
सर्वरोगहरं मुख्यं सर्वेष्वृतुषु शोभनम् ।
चूर्णं तदनपायित्वाद्वालवृद्धेषु पूजितम् ॥ २३ ॥
दुर्भक्ताजीर्णपाश्वर्तिगुल्मप्लीहोदरेषु च ।
गण्डमालासु वाते च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ २४ ॥
पलं चित्रकदन्त्योश्च हरीतक्याश्च विंशतिः ।
त्रिवृत्पिप्पलीकषौ द्वौ गुडस्याष्टपलेन तत् ॥ २५ ॥
विनीय मोदकान्कुर्याद्दशैकं भक्षयेत्ततः ।
उष्णाम्बु च पिबेच्चानु दशमे दशमेऽहि च ॥ २६ ॥
एते निष्परिहाराः स्युः सर्वरोगनिवर्हणाः ।
ग्रहणीपाडुरोगार्शः कण्डूकोठानिलापहाः ॥ २७ ॥
दन्तीद्विपलनिर्यूहो द्राक्षार्धप्रस्थसाधितः ।
शोधनं पित्तकासे च पाण्डुरोगे च शस्यते ॥ २८ ॥
दन्तीकल्कं समगुडं शीतवारियुतं पिबेत् ।
विरेचनं मुख्यतमं कामलाहरमुत्तमम् ॥ २९ ॥
श्यामादन्तीरसे गौडः पिप्पलीफलचित्रकैः ।
लिप्तेऽरिष्टोऽनिलकफप्लीहपाण्डूदरापहः ॥ ३० ॥
तथा दन्तीद्रवन्त्योश्च कषायेणाजगन्धयोः ।
गौडः कार्योऽजशृङ्गया वा रसैः सुखविरेचनः ३१

तत्कषायादित्यादिना कषाययोगं मोदकयोगं चाह । कषाया-
दिति दन्तीद्रवन्तीकषायात् मोदककरणेपि तत्कषाया त्रयोभागा
इत्यादिविधानमनुवर्तते । तयोश्चापि कषायेण मद्यानीति
तृतीयः । दन्तीत्यादिना भक्ष्ययोगश्चतुर्थः । दन्तीद्रवन्तीमरिच-
मित्यादिकः पंचमः । हेमदुग्धा खर्णक्षीरी । चूर्णम् त्वित्यंतं
पिबेदिति संबन्धः । चित्रकमित्यादिकः षष्ठः ॥ ॥ हरी-
तक्याश्च विंशतिरित्याकृतिमानेन । अयं योगस्तत्रांतरेऽगस्त्य-
मोदक इति ख्यातः । दन्तीद्विपलैरित्यादिकः सप्तमः । अत्र दन्ती-
द्विपलद्राक्षार्धप्रस्थे काथः कर्तव्यः । दन्तीकल्कमित्यादिकोष्टमः ।
श्यामेत्यादिको नवमः गौड इति गुडप्रकृतिकः । लिप्त इत्यत्र
घट इति शेषः । तथा दन्तीद्रवन्त्योश्चेत्यादिको दशमः । तथेख-
नेन पूर्वयोगोक्तपिप्पल्यादिघटावलेप अतिदिश्यते । अजशृङ्गा
वेल्यादिक एकादशः । तथा अजशृङ्गा वा दन्तीद्रवन्त्योः कषाये
गौडारिष्टः कार्य इति संबन्धः ॥ १८-३१ ॥

तच्चूर्णकाथमाषाम्बुकिण्वतोयसमुद्भवा ।

मदिरा कफगुल्माल्पवह्निपार्श्वकटिग्रहे ॥ ३२ ॥

अजगन्धाकषायेण सौवीरकतुषोदके ।

सुराकम्पिल्लके योगा लोभ्रवच्च तयोः स्मृताः ॥ ३३ ॥

तच्चूर्णैत्यादिको द्वादशः । अत्र तयोर्दन्तीद्रवन्त्योश्चूर्णकाथाभ्यां तथा माषांषुना किण्वकरणपूर्वकं या सुरा कृता तत्सुरोद्भवा मदिरा कर्तव्येति वाक्यार्थः । अजगन्धैत्यादिना अपरयोगद्वयमाह लोभ्रवच्च तयोरिति । यथा लोभ्रकल्पेषु सुरालोभ्रकषायेण इत्यादिना सुरा प्रोक्ता तथा कम्पिल्लकषायेण इत्यादिना कम्पिल्लकयोग उक्तः । तथा तयोरपि दन्तीद्रवन्त्योर्लोभ्रस्य स्थाने प्रक्षेपात् सुरायोगः सौवीरकतुषोदकविधानेनैव कर्तव्य इति तृतीयः षोडशकः ॥ ३२॥३३ ॥

भवन्ति चात्र ।

दध्यादिषु त्रयः पञ्च प्रियालाचैस्त्रयो रसे ।

स्नेहेषु वै त्रयो लेहाः षट् चूर्णे त्वेक एव च ॥ ३४ ॥

इक्षावेकस्तथा मुद्गमांसानां च रसास्त्रयः ।

यवाग्वादौ त्रयश्चैव उक्ता उत्कारिकाविधौ ॥ ३५ ॥

एकश्च मोदके मद्ये चैकं तत्काथतैलके ।

चूर्णमेकं पुनश्चैको मोदकः पञ्च चासवे ॥ ३६ ॥

एकः सौवीरकेऽथैकयोगः स्यात्तु तुषोदके ।

एका सुरा कम्पिल्लके चैकः पञ्च घृते स्मृताः ॥ ३७ ॥

दन्तीद्रवन्तीकल्पेऽस्मिन्प्रोक्ताः षोडशकास्त्रयः ।

नानाविधानां योगानां भुक्तिदोषामयान्प्रति ॥ ३८ ॥

दधीलध्यायार्थसंग्रहो व्यक्त एव । भुक्तिदोषामयान् प्रति उक्तानां नानाविधानां योगानां त्रयः षोडशः प्रोक्ता इति योजना । भुक्तिरिच्छा ॥ ३४-३८ ॥

त्रिशतं पञ्चपञ्चाशद्योगानां वमने स्मृतम् ।

द्वे शते नवकाः पञ्च योगानां तु विरेचने ॥ ३९ ॥

ऊर्ध्वानुलोमभागानामित्युक्तानि शतानि षट् ।

प्राधान्यतः समाश्रित्य द्रव्याणि दश पञ्च च ॥ ४० ॥

संप्रति स्थानार्थसंग्रहमाह—त्रिशतमित्यादिना । पंचपंचाशदिति पंचपंचाशद्योगाधिकं त्रिशतम् । प्राधान्यतः समाश्रित्येति प्राधान्येन मदनफलादीनि द्रवन्तीपर्यंतानि पंचदशद्रव्याणि योगव्यपदेशतयाश्रित्य ॥ ३९ ॥ ४० ॥

यद्धि येन प्रधानेन द्रव्यं समुपसृज्यते ।

तत्संज्ञकः स संयोगो भवतीति विनिश्चितम् ॥ ४१ ॥

फलादीनां प्रधानानां गुणभूताः सुरादयः ।

ते हितान्यनुवर्तन्ते मनुजेन्द्रमिवेतरं ॥ ४२ ॥

अथात्र वमनादियोगेषु द्रव्यांतराणां सुरादीनामपि विद्यमानत्वात् कथं मदनफलादीनामवयवत्वेनैवामी योगा व्यपदिश्यन्ते इत्याह—यद्धीत्यादि ।—यद्यपि मदनादिभिः सुरादिभिश्च मिलितैव योगाः क्रियन्ते तथापि फलादीनां प्राधान्यात्

फलादीनां योगा एत इति व्यपदेशो भवति न सुरादियोग इति । गुणभूता इत्यप्रधानभूताः । सुरादीनामप्राधान्य एव हेतुमाह—ते हितान्यनुवर्तन्ते इति सुरादयो हि मदनादीन् वमनविरेचनप्रकारकार्यानुगुणतया प्रतीघातेन चानुवर्तन्ते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

“विरुद्धवीर्यमप्येषां प्रधानानामवाधकम् ।

समानवीर्यं त्वधिकं क्रियासामान्यमिष्यते ॥ ४३ ॥

ननु ये तावदनुगुणा मदनादीनां ते गुणभूता भवन्तु विपरीता ये दंस्यादय उग्रतया तथा मांसरसादयो हृद्यतया वमनप्रतिकूला मदनादी ते कथं गुणभूता इत्याह—विरुद्धवीर्यमप्येषां प्रधानानामवाधकमिति । विरुद्धवीर्यं गुणभूतं न स्यात् तदमदनादीनां कार्यं प्रतिहन्यात् । विरुद्धस्यापि च कार्याप्रतीघातो अवश्यं बाधकत्वमेवेति भावः । विपरीतस्य कार्याबाधानरूपं महार्थत्वमभिधाय तुल्यवीर्यस्य कार्यमाह—अधिकमित्यादि । तुल्यवीर्यं संयुक्ते सति क्रियासामर्थ्यं अधिकं भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धार्थं प्रति चामयम् ।

अतो विरुद्धवीर्याणां प्रयोग इति निश्चितम् ॥ ४४ ॥

अथ तुल्यवीर्यं तावत् क्रियासामर्थ्याधिक्यकारकम् तेन तत् संयोगास्तु विरुद्धवीर्यसंयोगास्तु किमर्थं क्रियन्त इत्याह—इष्टेत्यादि । इष्टवर्णत्वादि संपत्त्यर्थम् अतो मदनफलादेः विरुद्धवीर्याणां प्रयोगः तथा विरुद्धामयं च प्रति विरुद्धवीर्याणां प्रयोगो वमनविरेचनकर्तव्यामयविशेषयोगिक इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भूयश्चैषां बलाधानं कार्यं स्वरसभावनैः ।

सुभावितं ह्यल्पमपि द्रव्यं स्याद्बहुकर्मकृत् ।

स्वरसैस्तुल्यवीर्यैर्वा तस्माद्द्रव्याणि भावयेत् ॥ ४५ ॥

अथ मदनफलादीनां वीर्योत्कर्षादिके विधिमाह—भूयश्चैषामित्यादि ।—तुल्यवीर्यैवेति तुल्यवीर्यैः स्वरसैः कायैर्वा ॥ ४५ ॥

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मताम् ।

कुर्यात्संयोगविश्लेषकालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ ४६ ॥

तुल्यातुल्यवीर्यसंयोगादिकार्यमाह—अल्पस्यापीत्यादि ।—तत्राल्पमात्रस्य समानवीर्यसंयोगान् महार्थत्वं भवति तथा विरुद्धवीर्यसंयोगात् प्रभूतमात्रस्याल्पकर्मता कर्तव्या । इयंचाल्पकर्मकता प्रभूतमेवजस्य दीप्तिकारणकोष्ठव्याप्त्यादिप्रयोजनात् क्रियते तेन निष्प्रयोजना । विश्लेषादप्याल्पस्य महार्थत्वं विरुद्धवीर्यविश्लेषात् बोद्धव्यम् । समाधिकविश्लेषानु प्रभूतस्याल्पकर्मता ज्ञेया एवं संस्कारादपि समानासमानगुणान् महार्थत्वमल्पकर्मता वायुक्ता । तत्रास्याल्प कर्मताऽनुदाहरणीया ४६

प्रदेशमात्रमेतावद्द्रष्टव्यमिह षट्शतम् ।

स्वबुद्धौ सहस्राणि कोटीर्वापि प्रकल्पयेत् ॥ ४७ ॥

संप्रति उक्तप्रयोगे षट्शतबीजेनानुक्तप्रयोगकल्पनं दर्शयन्माह—प्रदेशेत्यादि । प्रदेश एकदेशः ॥ ४७ ॥

बहुद्रव्यविकल्पत्वाद्योगसंख्या न विद्यते ।

तीक्ष्णमध्यमृदूनां तु तेषां शृणुत लक्षणम् ॥ ४८ ॥

अथ कस्मान्निःशेषेण नैव योगाऽभिधीयन्ते इत्याह—बहुद्रव्ये-
त्यादि ।—असंख्यत्वान्निःशेषानभिधानमिति भावः ॥ ४८ ॥

सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत्प्रवर्तते ।

नातिग्लानिकरं पायौ हृदये न च रुक्करम् ॥ ४९ ॥

अन्नाशयमनुक्षिण्वन्कृत्स्नं दोषं निरस्यति ।

विरेचनं निरूहो वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥ ५० ॥

अथ वमनविरेचनानां तद्रूपोद्धाताच्च निरूहाणां तीक्ष्ण-
मध्यमृदुताया लक्षणं कारणं चाह—तीक्ष्णेत्यादि ।—सुखमिति
दुःखमकुर्वत् । असक्तमित्यप्रतिबद्धम् । नातिग्लानिकरं पाया-
विति विरेचनस्य निरूहस्य च हृदये न च रुक्करमिति तु वम-
नस्य लक्षणं ज्ञेयम् । अनुक्षिण्वदित्यपीडयत् । विरेचनं च उक्तं
हि उभयं हि शरीरदोषमलविरेचनात् विरेचनशब्दं लभते
इति ॥ ४९-५० ॥

जलाम्निक्कीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितम् ।

ईषन्मात्राधिकैर्युक्तं तुल्यवीर्यैः सुभाषितम् ।

क्षेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम् ॥ ५१ ॥

किञ्चिदेभिर्गुणैर्हीनं पूर्वोक्तैर्मात्रया तथा ।

स्निग्धस्त्रिन्नस्य वा सम्यग्द्व्यर्थं भवति भेषजम् ५२

मन्दवीर्यं विरुक्षस्य हीनमात्रं तु भेषजम् ।

अतुल्यवीर्यैः संयुक्तं मृदु स्यान्मन्दवेगवत् ॥ ५३ ॥

जलाम्नीत्यादिना तीक्ष्णत्वे कारणमाह । देशकालगुणान्वित-
मिति अनुगुणदेशकालप्राप्तस्योत्कृष्टगुणवत्त्वम् । क्षेहस्वेदोपप-
न्नस्येति सुस्निग्धस्त्रिन्नस्य किञ्चिदित्यादिना मध्यस्य वमनादेः
कारणलक्षणे आह । एभिरीत्यनेन क्षिप्रत्वादि जलाम्निक्कीट-
स्पृष्टत्वादि प्रत्यवमृच्यते । मन्दवीर्यमित्यादिना मृदूनां लक्षणं
कारणं चाह । मन्दवेगवदिति लक्षणं शेषं कारणम् ॥ ५१-५३ ॥

अकृत्स्नदोषहरणादशुद्धं तद्बलीयसाम् ।

मध्यावरवलानां तु प्रयोज्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ५४ ॥

तीक्ष्णादिशुद्धविषयावधारणार्थमाह—अकृत्स्नेत्यादि । ते
मध्याल्पशुद्धी बलीयसां पुरुषाणां कृत्स्नदोषं यस्मान्न निर्हरतः
तस्मादशुद्धी । अकृत्स्नदोषहरणादिति हेतुवर्णनेन यदा बली-
यसोऽल्पदोषतया कृत्स्नदोषहरणकारिके मध्याल्पशुद्धी भवतः
तदा सम्यक्शुद्धी एव ते सूचयति । मध्येत्यादि मध्यबले मध्या
अवरबले तु मृद्वी शुद्धिः प्रयोज्येति वाक्यार्थः । अत्र प्रयो-
ज्यभाषया असम्यक्शुद्धी अपि बलापेक्षया कर्तव्ये मध्यावरौ
प्रति तयोः सम्यक्शुद्धिर्कर्तव्यत्वं भवतीति दर्शयति ॥ ५४ ॥

तीक्ष्णो मध्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः ।

तीक्ष्णादीनि बलापेक्षी भेषजान्येषु योजयेत् ॥ ५५ ॥

व्याधितीक्ष्णत्वादिविभागेन विद्युदौ तीक्ष्णत्वादिभिधानेन

माह । तीक्ष्णो मध्य इत्यादि—सर्वमध्याल्पलक्षण इति यथा-
संख्यं तीक्ष्णादिव्याधिलक्षणम् । सर्वलक्षणस्तीक्ष्णः मध्यलक्षणो
मध्यः अल्पलक्षणो मृदुर्व्याधिः । बलापेक्षीत्यनेन व्याधेस्ती-
क्ष्णत्वे यदि बलं महद्भवति तदैव तीक्ष्णशोधनं कर्तव्यमिति
दर्शयति ॥ ५५ ॥

देयं त्वनिर्हते पूर्वं पीते पश्चात्पुनः पुनः ।

भेषजं वमनार्थाय प्राय आपित्तदर्शनात् ॥ ५६ ॥

वमने क्रियमाणेऽवस्थाविशेषकर्तव्यमाह—देयमित्यादि ।
एवं पीते वमने सति अनिर्हते दोषे सति पश्चात् पुनःपुन-
र्वमनार्थादं भेषजं देयम् । आपित्तदर्शनादिति यावत् पित्तं
न दृश्यते तावत् पुनःपुनर्वमनं देयम् । वमनं हि पित्तांतया
सम्यग्युक्तं भवति । उक्तं हि—‘पित्तांतमिष्टं वमने विरेका-
दर्धं’ इति ॥ ५६ ॥

बलत्रैविध्यमालक्ष्य दोषाणामानुरस्यच ।

पुनः प्रदद्याद्भेषज्यं सर्वशो वा विवर्जयेत् ॥ ५७ ॥

पुनःपुनर्भेषज्यप्रयोगस्यापवादविषयमुचितविषयं च दर्शय-
न्नाह—बलेत्यादि । बलवति दोषे पुरुषेपि पुनः प्रयोज्यं
भेषज्यं हीनबले दोषे पुरुषे च सर्वशो वा भेषजं शोधनार्थं
विवर्जयेत् शोधनार्थं न कुर्यादित्यर्थः । वाशब्देन च मध्य-
मबले पुरुषे दोषे च न सर्वथात्मविवर्जनम् । एकवारप्रयोगं
शोधनस्य दर्शयति ॥ ५७ ॥

निर्हते वापि जीर्णे वा दोषनिर्हरणे बुधः ।

भेषजेऽन्यत्प्रयुजीत प्रार्थयन्सिद्धिमुत्तमाम् ॥ ५८ ॥

निर्हते इत्यादी । दोषनिर्हरण इति दोषनिर्हरणप्रयोजने
भेषजे निर्हते इति दोषमनिर्हत्यैव निर्गते । जीर्णे चेति जीर्णं
इति येन वमनमधिकृत्यैतदुच्यते तेन । वमनस्य पाकापे-
क्षयैवेति ॥ ५८ ॥

अपक्वं वमनं दोषात्पच्यमानं विरेचनम् ।

निर्हरेद्भमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ॥ ५९ ॥

अपक्वं वमनमित्यादिना वक्तव्ये । जीर्णसदृशता च वम-
नस्य क्षोभाकर्तृतया पाकोन्मुखतयात्र ज्ञेया । अन्यत प्रयु-
जीतेति वमनार्थभेषजपानानंतरं तदहरेव दद्यात् । वमन-
प्रयोगेषु अयोगप्रतीकारार्थं भेषजान्तरप्रयोगे कर्तव्ये पाक-
कालाप्रतीक्षणं कर्तव्यं किमित्यत आह—पाकं न प्रतिपाल-
येदिति ॥ ५९ ॥

पीते प्रसंसने दोषान्न निर्हृत्य जरांगते ।

वमिते चौषधे धीरः पाययेदातुरं पुनः ॥ ६० ॥

वमने आवश्यकं कर्तव्यमभिधाय विरेचनेप्याह—पीते
प्रस्कंदन इत्यादि—वमिते चौषध इति विरेचनौषधमात्रे
वमिते पुनरिति तदहरेव ॥ ६० ॥

दीप्ताग्निं बहुदोषं च दृढस्नेहगुणं नरम् ।
दुःशुध्यं तदहर्भुक्तं श्वो भूयः पाययेत्पुनः ॥ ६१ ॥
दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेण यो नरः ।
विरिच्यते रसैर्भोज्यैर्भूयस्तमनुसारयेत् ॥ ६२ ॥

विरचनस्तोकरणे इतिकर्तव्यतामाह—दीप्ताग्निमित्यादि ।
दृढस्नेहलक्षणो गुणो देहे यदा नास्ति तदास्य मेषजं न
दातव्यं किंतु स्नेह एव तावत्कर्तव्यः । असम्यक्स्निग्धो हि
पुनरपि क्रियमाणं विरेचनमसम्यग्योगायैव भवति । दुःशु-
द्धमित्ययोगेनाविशुद्धम् । श्वोभूते किंवा श्वोभूयः इति पाठः ।
दोषपाकेनेति पक्वदोषेपि वदत्वात् बहुदोषश्च विरिच्यते ।
रसैर्भोज्यैरित्यनुलोमनैः । अत्रच प्रवृद्धदोषेति योगभयात्
पुनर्विरचनप्रयोगमनुजानीते ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

वमनैश्च विरेकैश्च विशुद्धस्याप्रमाणतः ।
भोजनान्तरपानाभ्यां दोषशेषं शमं नयेत् ॥ ६३ ॥

वमनविरचनाभ्यां किंचित् शेषीकृतदोषप्रतीकारार्थमाह—
वमनैश्चेत्यादि । अत्र बहुवचनं वेगवहुवचनं वेगवहुत्वापे-
क्षया । अप्रमाणत इति न निःशेषेण । तत्र भोजनं पाचनं
यवाग्नादिभोजनम् । अंतरपानं कषायपानम् । ये तु प्रमा-
णत इति पठन्ति ते सम्यक् शुद्धावपि कोष्ठोपलेपकदोषप्रश-
मनार्थं भोजनांतरपानं व्याख्यायन्ति ॥ ६३ ॥

दुर्बलं शोधितं पूर्वमल्पदोषं च मानवम् ।
अपरिज्ञातकोष्ठं च पाययेदौषधं मृदु ॥ ६४ ॥

मृदुशोधनोपपादनीयमाह—दुर्बलमिति । शोधितं पूर्व-
शोधितस्य दुर्बलतया मृदुमेषजं देयम् । तीक्ष्णेन हि बलप्रं-
शोऽतियोगश्च स्यात् ॥ ६४ ॥

श्रेयो मृद्वसकृत्पीतमल्पबाधं निरत्ययम् ।
न चातितीक्ष्णं यत्क्षिप्रं जनयेत्प्राणसंशयम् ॥ ६५ ॥

मृदुप्रयोगोपपत्तिमाह—श्रेय इत्यादि । असकृत्पीतमित्य-
सकृत्पीतमल्पबाधं भवतीत्यर्थः । श्रेय इति व्यापत्तिकर्ती-
क्ष्णापेक्षया हेयम् । नचातितीक्ष्णमिति नचातितीक्ष्णं दुर्ब-
लानां देयं यस्मादतितीक्ष्णं दुर्बलानां क्षिप्रं प्राणसंशयं
जनयेत् ॥ ६५ ॥

दुर्बलोऽपि महादोषो विरेच्यो बहुशोऽल्पशः ।
मृदुभिर्भेषजैर्दोषा हन्युर्ह्येनमनिर्हताः ॥ ६६ ॥

दुर्बले बहुदोषे कर्तव्यमाह—दुर्बलोपीत्यादि—बहुशोल्पश
इति पुनःपुनः स्तोकमात्रया । एवंभूतमहादोषनिर्हरणे हेतु-
माह—दोषा हन्युर्ह्येनमनिर्हता इति ॥ ६६ ॥

यस्योर्ध्वं कफसंसृष्टं पीतं यात्यनुलोमिकम् ।
वमितं कवलैः शुद्धं लङ्घितं पाययेत्तु तम् ॥ ६७ ॥
विवन्धेऽल्पे चिराद्दोषे स्रवत्युष्णं पिबेज्जलम् ।
तेनाध्मानं सत्तृच्छादिविवन्धैश्चैव शास्यति ॥ ६८ ॥

मेषजं दोषरुद्धं चेन्नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते ।
सोद्गारं साङ्गशूलं वा स्वेदं तत्रावचारयेत् ॥ ६९ ॥

यस्येत्यादावानुलोमिकं विरेचनमौषधमूर्ध्वं याति यस्य तं
पाययेत् । विरेचनमौषधमिति शेषः । कवलैः शुद्धमिति
कवलैः शोधितमुखकंठम् । तेनेति जलेन पीतेन ॥ ६७-६९ ॥

सुविरिक्तस्तु सोद्गारमाश्वेवौषधमुल्लिखेत्
अतिप्रवर्तनं जीर्णे सुशीतैः स्तम्भयेद्भिषक् ॥ ७० ॥

अतियोगस्य कार्यकर्तव्यमाह—सुविरिक्तस्त्वित्यादि । सु-
विरिक्त इति सम्यक्प्रमाणेन निर्हृत इत्यर्थः । सोद्गारमिति
उद्गारेणापच्यमानावस्थामिहिता । एतेन सम्यक्विरेचने भूतेपि
यदौषधं तिष्ठति तत्तद्दिन एवोल्लिखेत् । तस्याप्यौषधैकदेशस्या-
पच्यमानतायां विरेचनातियोगः स्यादिति दर्शयति ॥ ७० ॥

कदाचिच्छ्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठत्युरसि मेषजम् ।
क्षीणे श्लेष्मणि सायाह्ने रात्रौ वा तत्प्रवर्तते ॥ ७१ ॥

कदाचिदित्यादिना विरेचनस्याविरिक्तत्वे हेतुमाह—अत्रा-
प्युल्लेखनं कर्तव्यं तथापि श्लेष्मणा विरोधं मेषजस्य गौरवादि-
मिरुपलभ्य रात्रिपर्यन्तं मेषजस्यायोगप्रवृत्तिरूपेक्षणीयेति कर्त-
व्यमूहनीयम् । प्रवर्तते इति दोषसहितं मेषजं प्रवर्तते ॥ ७१ ॥

विरुक्षानाहयोजीर्णे विष्टभ्योर्ध्वं गतेऽपि वा ।
वायुना मेषजे त्वन्यत्सस्नेहलवणं पिबेत् ॥ ७२ ॥

विरुक्षेत्यादावयोगात् विष्टभ्य ऊर्ध्वं गते वा मेषजे अन्य-
द्विरचनं सस्नेहलवणं दातव्यम् ॥ ७२ ॥

तृणमोहम्रममूर्च्छाद्याः स्युश्चेज्जीर्यति मेषजे ।
पित्तघ्नं स्वादु शीतं च मेषजं तत्र शस्यते ॥ ७३ ॥

तृणमोहेत्यादिना पितावृतमेषजस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह ।
जीर्यतीति जीर्यति मेषजे तृडादयो भवन्तीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

लालाहृल्लासविष्टम्लोमहर्षाः कफावृते ।
मेषजं तत्र तीक्ष्णोष्णं कट्वादिक्फनुद्धितम् ॥ ७४ ॥

लालेत्यादिना कफावृतमेषजस्य लक्षणं चिकित्सितं चाह ॥ ७४ ॥

सुन्निग्धं क्रूरकोष्ठं च लङ्घयेद्विरेचितम् ।
तेनास्य स्नेहजः श्लेष्मा सङ्गश्चैवोपशाम्यति ॥ ७५ ॥

सुन्निग्धमित्यादावविरेचितमिति ईषद्विरिचितम् । स्नेहज इति
स्नेहप्रयोगजनितः श्लेष्मा । संगो दोषसंगः । तेन लङ्घनेन दोष
पाकादेव प्रबलश्लेष्मोपशयः दोषसंगोपशमश्च क्रियत इत्यर्थः ७५

रुक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशूलिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च मेषज्यमविरिच्यैव जीर्यति ॥ ७६ ॥

तेभ्यो बस्ति पुरा दत्त्वा पश्चाद्द्याद्विरचनम् ।
बस्तिप्रवर्तितं दोषं हरेच्छीघ्रं विरेचनम् ॥ ७७ ॥

रुक्षादीनां विरेचनोपयोगे क्रमविशेषं सोपपत्तिकमाह—
रुक्षेत्यादि । बस्ति पुरा दत्त्वा पश्चाद्द्याद्विरचनम्—

च्छति । निरूहस्तु वातकोपकतया तथा निरूहानंतरं विरेच-
नस्य निषिद्धत्वादिह नेष्यते उक्तं हि—‘निरूहदानात्पचना-
त्ययस्ततो नरो विरेकस्तु निरूहदानात् । विवर्जयेत्सप्तदिना-
न्यवश्यं शुद्धो निरूहेणापि विरेचनं तु’ इति । किंतु वस्तिशब्देन
निरूहश्च गृह्यते । निरूहस्य यद्वातकर्तृत्वमुक्तं तदेकस्यैव स्नेह-
वस्तिरहितस्याभ्यासात् । उत्सर्गतस्तु वातहंतृत्वं—‘वस्तिर्वा-
तहराणां’ इत्यनेनैवोक्तम् । निरूहानंतरं विरेचननिषेधस्त्वौ-
त्सर्गिकः । तेन विशेषविधिना तस्यापवादो युज्यत एव ।
किंवा इह वस्त्यनंतरं यद्विरेचनं विधीयते तच्च वस्तिदाना-
दूर्ध्वं सप्ताहानंतरमेव भविष्यतीति न कश्चिद्विरोधः । प्रवर्ति-
तमिति पूर्वं निर्गत्यनुसूचीकृतम् ॥ ७६॥७७ ॥

रूक्षाशनाः कर्मनित्या ये नरा दीप्तपाचकाः ।
तेषां दोषाः क्षयं यान्ति कर्मवातातपाग्निभिः ॥ ७८
विरुद्धाध्यशनाजीर्णान् दोषानपि जयन्ति ते ।
स्नेहास्ते मारुताद्रक्ष्या नाव्याधौ तान्विशोधयेत् ७९
नातिस्निग्धशरीराय दद्यात्स्नेहविरेचनम् ।
स्नेहोत्क्रिष्टशरीराय रूक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ८० ॥

रूक्षाशना इत्यादिना स्नेहा अपि न व्याधिव्यतिरेकेण
शोधनीया इत्याह । कर्मनित्या इति नित्यं व्यायामादिकर्म-
कराः । विरुद्धाध्यशनाजीर्णान्दोषान्हरन्तीति विरुद्धाशनादयो-
दोषरूपा न तेषां विकारं जनयन्तीत्यर्थः । विरुद्धाशनादयश्च
दोषजनकतया दोषशब्देनोच्यन्ते । नाव्याधाविति अविद्यमान-
नसंशोधनैकसाध्यव्याधौ नतु तान् विशोधयेदिति अन्यत्रा-
प्युक्तोऽयमर्थः—‘अनीरितानां दोषाणामीरणं न प्रशस्यते ।
उपर्युपरि दृष्टानामश्मनामिव ताडनम् ॥ ७८-८० ॥

एवं ज्ञात्वा विधिं धीरो देशकालप्रमाणवित् ।
विरेचनं विरेच्येभ्यः प्रयच्छन्नापराध्यति ॥ ८१ ॥
विभ्रंशो विषवद्यस्य सम्यग्योगो यथास्मृतम् ।
कालेष्ववश्यं पेयं च तस्माद्यत्नात्प्रयोजयेत् ॥ ८२ ॥

उक्तं विधिमुपसंहरन्नाह—एवं ज्ञात्वेत्यादि विरेच्येभ्य
इति । विरेचनाहंभ्यः । विभ्रंश इत्यादौ यस्येति संशोधनस्य ।
नतु यद्येवमेतच्छोधनं सत्किमनेनाचरितेनेत्याह—काले-
ष्ववश्यं प्रयोजयेदिति संशोधनसाध्यव्याधाववश्यं पेयम् ।
तेन अवस्थाविशेषेणावश्यकर्तव्यतया न शोधनानि परिहर्तुं
पार्यत इति भावः ॥ ८१॥८२ ॥

द्रव्यप्रमाणं तु यदुक्तमस्मि-
न्मध्येषु तत्कोष्ठवयोवलेषु ।

तन्मूलमालम्ब्य भवेद्विकल्पं

तेषां विकल्पोऽस्यधिकोऽऽनभावः ॥ ८३ ॥

संप्रति यदेतच्छोधनस्य क्वचित्कर्षादिमानमुक्तं न तत्सर्व-
पुरषविषयम् । किंतु मध्येषु कोष्ठवयोवलेषु तन्मानं ज्ञेयमिति
दर्शयन्नाह—द्रव्येत्यादि । तन्मूलमालम्ब्येति उक्तप्रमाणमनु-

क्तप्रमाणानुमानवीजं कृतार्थविकल्पार्थमाह । तेषां विक-
ल्पोभ्यधिको न भाव इति । मेषजप्रमाणस्याधिकभाव ऊन-
भावश्च विकल्प इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

षड्वंश्यस्तु मरीचिः स्यात्षण्मरीच्यस्तु सर्षपः ।
अष्टौ ते सर्षपा रत्तिस्तण्डुलश्चापि तद्वयम् ॥ ८४ ॥
धान्यमाषो भवेदेको धान्यमाषद्वयं यवः ।
अण्डकास्ते तु चत्वारस्ताश्चतस्रस्तु माषकाः ॥ ८५ ॥
हेमश्च धानकश्चोक्तो भवेच्छाणं तु ते त्रयः ।
शाणौ द्वौ द्रव्णं विद्यात्कोलं वदरमेव च ॥ ८६ ॥
विद्याद्वौद्रव्णौ कर्षं सुवर्णं चाक्षमेव च ।
विडालपदकं तच्च पिचुं पाणितलं तथा ॥ ८७ ॥
तिन्दुकं च विजानीयात्कवलग्रहमेव च ।
द्वे सुवर्णे पलार्धं स्याच्छुक्तिरष्टमिका तथा ॥ ८८ ॥
द्वे पलार्धे पलं मुष्टिः प्रकुञ्चोऽथ चतुर्थिका ।
विल्वं षोडशिकं चाग्नं द्वे पले प्रसृतं विदुः ॥ ८९ ॥
अष्टमानं तु विज्ञेयं कुडवौ द्वौ तु मानिका ।
पलं चतुर्गुणं विद्यादञ्जलिं कुडवं तथा ॥ ९० ॥
चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ।
पात्रं तदेव विज्ञेयं कंसः प्रस्थाष्टकं तथा ॥ ९१ ॥
कंसश्चतुर्गुणो द्रोणश्चार्मणं नल्वनं च तत् ।
स एव कलशः ख्यातो घटमुन्मानमेव च ॥ ९२ ॥
घटं तु द्विगुणं शूर्पौ विज्ञेयः कुम्भ एव च ।
गोर्णी शूर्पद्वयं विद्यात्खारीं भारीं तथैव च ॥ ९३ ॥
द्वात्रिंशच्चैव जानीयाद्वाहं शूर्पाणि बुद्धिमान् ।
तुलां शतपलं विद्यात्परिमाणविशारदः ॥ ९४ ॥

प्रमाणोपोद्धातात्सर्वशास्त्रव्यवहारप्रमाणं नियमयन्नाह—षड-
वंश्य इत्यादि । वंशी त्रसरेणुकं वदन्ति अन्ये तु वंशी धूलिमा-
हुः । अष्टौ ते सर्षपाक्तास्तण्डुला इत्यत्र रक्ता इति सर्षपाणां-
विशेषणम् । तद्वयं धान्यमाष इति तण्डुलद्वयं धान्यमाषो
भवेत् । तेतु चलार इति यवचत्वारः । अन्येतु माषाश्च-
लारश्च अंडिका इति वदन्ति । त्रयो माषकाः शाणः । अत्र
माने अष्टचत्वारिंशन्माषकमानं पलं भवति । तदेव दशरक्ति-
मानेन च चतुःषष्टिमाषकपलेन तुल्यं भवति । यतश्चतुर्विंश-
शतिधान्यमाषैर्दशरक्तिका कल्प्या भवति । ततश्च दशरक्ति-
माषाचतुःषष्टिमाषकाश्चतुर्विंशतिधान्यमाषैर्गुणताः षट्त्रिंश-
दधिकपंचदशशतधान्यमाषा एव भवन्ति तेन तुल्यता ।
सुश्रुतेषु तत्र द्वादशधान्यमाषाः स्वर्णमाषकः तेच चतुःष-
ष्टिःपलमिति व्यवस्थापितं तेन चतुःषष्टिमाषका द्वादशधा-
न्यमाषैर्गुणताः संतः अष्टषष्ट्यधिकसप्तशतधान्यमाषा भवन्ति
एवं दृढबलोक्तमानादर्थेन सुश्रुतपलादिमानं भवति । एवं
सुश्रुतेषु पंचरक्तिकमाषो भवति । दृढबलमानं मागधं सुश्रुत-
मानं कालिगमिति ह्युक्ता जलकर्णेन षड्गुणको माष-
कः ॥ ८४-९४ ॥

शुष्कद्रव्येष्विवदं मानमेवमादि प्रकीर्तितम् ।
 द्विगुणं तद्वेष्विवदं तथा सद्योद्धृतेषु च ॥ ९५ ॥
 यद्धि मानं तुला प्रोक्ता पलं वा तत्प्रयोजयेत् ।
 अनुक्ते परिमाणे तु तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् ॥ ९६ ॥
 द्रवकार्येऽपि चानुक्ते सर्वत्र सलिलं स्मृतम् ।
 यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भागस्ततश्च सः ॥ ९७ ॥

द्विगुणं तद्वेष्विवदमित्यादि । अत्र यद्यपि सामान्येनैव द्रवस्य द्वैगुण्यमुक्तं तथापि तन्त्रांतरदर्शनात् कुडवादावेव द्रवस्य द्वैगुण्यम् । उक्तं हि—‘रक्तिकादिषु मानेषु यावन्न कुडवो भवेत् । शुष्के द्रवाद्वयोश्चैव तुल्यं मानं प्रकीर्तितम् । जतूकर्ण-
 प्युक्तं—‘द्विगुणाः कुडवादयो द्रवाणां’ इति । इहापि ‘सुनि-
 पणकचांगेरी घृते त्रिंशत्पलानि तु ।प्रस्थो विज्ञेयो
 द्विपलाधिकः’ इति वचनेन द्रवद्वैगुण्यं पारिभाषिकप्रस्थे दृढ-
 बलाचार्येण रक्तिकादौ द्वैगुण्यपरिभाषाव्यभिचारादुच्यत इत्यु-
 पपादितमेव प्राक् । आर्द्रद्वैगुण्यं च तस्यैव भवति यस्य यस्य
 द्रवस्य शुष्कस्य चार्द्रस्य चोपयोगः संभवति । यच्च नित्य-
 मार्द्रमेवोपयुज्यते उपयुज्यते चात्र तत्र द्वैगुण्यम् । उक्तं हि
 अन्यत्र—‘वासाकुटजकूष्मांडशतपत्रीसहामृता । प्रसारण्य-
 श्वगंधा च शतपुष्पासहाचराः । नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्या न
 तेषां द्विगुणं भवेत्’ इति । एतेषां च द्वैगुण्यं कृत्वा मानस्य
 वारद्वयग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९५-९७ ॥

जलस्नेहौषधानां तु प्रामाण्यं यत्र नेरितम् ।
 तत्र स्यादौषधात्स्नेहः स्नेहात्तोयं चतुर्गुणम् ॥ ९८ ॥

‘यतश्च पादनिर्देशश्चतुर्भागस्ततश्च स’ इत्यस्यार्थो लोकत
 एव सिद्धः । तथापि स्पष्टार्थं पुनरभिधीयते । ‘जलस्नेहौषधा-
 नामि’त्यादौ ‘औषधात्स्नेहश्चतुर्गुण’ इति कल्कात्स्नेहश्चतुर्गुणः ।
 ‘स्नेहात्तोयं चतुर्गुणमिति ।’ तोयशब्दस्य द्रवोपलक्षणत्वाद्भवं
 च चतुर्गुणमित्यर्थः । यत्र तु विशिष्टं मानं जलादीनामुक्तं तत्र
 तथैव कर्तव्यं ‘निर्दिष्टं यत्तदेव तत्’ इति वचनात् ॥ ९८ ॥

स्नेहपाकस्त्रिधा ज्ञेयो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
 तुल्ये कल्केन निर्यासे मेषजानां मृदुः स्मृतः ॥ ९९ ॥
 संयाव इव निर्यासे मध्यो दर्वी विमुञ्चति ।
 शीर्यमाणे तु निर्यासे वर्तमाने खरस्तथा ॥ १०० ॥

स्नेहपाकत्रैविध्यमाह—स्नेहपाक इत्यादि । तुल्ये कल्केन
 निर्यास इति प्रक्षिप्तकल्कतुल्यतां गते पाकेन संजाते निर्यासे
 सति । संयाव इवेत्यत्र संयावः समघृतगुडगोधूमकृतपिंड
 उच्यते । शीर्यमाण इत्यादि खरपाकलक्षणं शीर्यमाण इति ।
 अवसीदति अंगुलिपीडनाद्वृत्तितां गच्छति ॥ ९९ ॥ १०० ॥

खरोऽभ्यङ्गे स्मृतः पाको मृदुर्नस्तः क्रियासु च ।
 मध्यपाकं तु पानार्थं वस्तौ च विनियोजयेत् ॥ १०१ ॥

खरपाकादिविषयमाह—खर इत्यादि ॥ १०१ ॥

मानं च द्विविधं प्राहुः कालिङ्गं मागधं तथा ।
 कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमेवं मानविदो विदुः ॥ १०२ ॥

कालिङ्गमित्यादिकं केचिदत्र मानप्रतिपादिकं ग्रंथं मा-
 नार्थं वर्णयन्ति ॥ १०२ ॥

तत्र श्लोकौ ।

कल्पार्थः शोधनं संज्ञा पृथग्धेतुः प्रवर्तते ।
 देशादीनां फलादीनां गुणा योगाः शतानि षट् १०३
 विकल्पहेतुर्नामानि तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणम् ।
 विधिश्चावस्थिको मानं स्नेहपाकश्च दर्शितः ॥ १०४ ॥

इति चरकसंहितायां कल्पस्थाने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति सप्तमं कल्पस्थानं समाप्तम् ।

कल्पार्थं इत्यादि स्थानार्थसंग्रहः । कल्पार्थः कल्पार्थं मे-
 दार्थं इत्यादिनोक्तः । शोधनसंज्ञा—‘उभयं वा शरीरमल-
 विरेचनादी’त्यादिनोक्ता । फलादीनां गुणा मदनफलादि-
 कल्प एवोक्ताः । योगशतानि षडिति । ‘त्रिशतं पंचपंचा-
 शत्’ इत्यादिनोक्तम् । विकल्पहेतुः—‘सुखोपभोगानाम् इत्या-
 दिना ग्रंथेनात्रैवाध्याये प्रोक्तः । नामानि मदनफलादीनामेव
 तानि च प्रत्यध्यायमुक्तानि । तीक्ष्णमध्याल्पलक्षणमिति सुखं
 क्षिप्रं महावेगं इत्यादिनोक्तम् । विधिश्चावस्थिकः देयं हानिर्गते
 पूर्वम् इत्यादिनोक्तः । शेषं सुगमम् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्त-
 विरचितायामायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्य-
 टीकायां कल्पस्थानव्याख्यायां दन्तीद्र-
 वन्तीकल्पव्याख्या समाप्ता ।

समाप्ता च कल्पस्थानव्याख्या ॥

सिद्धिस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

कल्पनासिद्धिः ।

अथातः कल्पनासिद्धिं व्याख्यास्यम इति ह सा
ह भगवान् आत्रेयः ॥ १ ॥

कल्पस्थानानंतरं पारिशेष्यादेव सिद्धिस्थानमभिधीयते ।
सिद्धेरभिधायकं स्थानं सिद्धिस्थानम् । सिद्धिशब्देन चेह वम-
नादीनां वमनाद्यसम्यक्प्रयोगजन्यानां व्यापदां भेषजस्य सा-
ध्यतारूपा सिद्धिरुच्यते एवंभूतसिद्धिकारणाऽभिधायकतया
चेतस्सिद्धिस्थानमुच्यते । किंवा कार्यकारणयोरभेदोपचारात्
सिद्धिशब्देनेहसिद्धिकारणान्येव वमनादीन्युच्यते । उक्तं हि—
सम्यक्प्रयोगं चैव कर्मणां व्यापन्नानां च साधनानि सिद्धि-
रूपदेक्ष्याम इति । नचैवं सिद्धिस्थानसंज्ञाव्युत्पत्त्या चिकित्सा-
स्थानादीनामपि सिद्धिस्थानसंज्ञाप्रसक्तिरुद्भावनीया यतः इयं
संज्ञाऽत्रैव योगरूढ्या वर्तते नान्यत्र ॥ सिद्धिस्थानाभिधानेऽपि
सकलसिद्धिस्थानापेक्षणीयपंचकर्मकल्पनाद्यभिधायकतया प्रा-
धान्यादादौ कल्पनासिद्धिरेवोच्यते ॥ १ ॥

का कल्पना पञ्चसु कर्मसूक्ता
क्रमश्च कः किं च कृताकृतेषु ।
लिङ्गं तथैवातिकृतेषु सङ्ख्या
का किं गुणाः केषु च का च वस्तिः ॥ २ ॥
किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले
कृते कियान्वा परिहारकालः ।
प्रणीयमानश्च न याति वस्तिः
केनैति शीघ्रं सुचिराच्च केन ॥ ३ ॥
साध्या गदाः स्वैः शमनैश्च केचि-
त्कस्मात्प्रयुक्तैर्न शमं व्रजन्ति ।
प्रचोदितः शिष्यवरेण सम्य-
गित्यग्निवेशेन मिषग्वरिष्ठः ॥ ४ ॥

अत्र का कल्पना इत्यादीन् शिष्यस्य द्वादशप्रश्नानभिनि-
वेदय तान्यथाक्रमं व्याचष्टे प्रश्नानुगुणगुरुबुद्धिप्रकाशार्थम् ।
यदुक्तं भरद्वाजे—“अप्रदुष्टेन भावेन प्रसन्नेनांतरात्मना । शि-
ष्येण सम्यक्पृष्टस्य गुरोर्बुद्धिः प्रकाशते इति” । अत्र का
कल्पना कर्मसु पंचसूक्ता इति प्रथमः प्रश्नः । क्रमश्च क इति
द्वितीयः । किं च कृताकृतेषु लिङ्गं तथैवातिकृतेषु इति तृतीयः ।
संख्या का इति चतुर्थः । किं गुणो वस्तिरिति पंचमः । केषु च
कश्च वस्तिरिति षष्ठः । किं वर्जनीयं प्रतिकर्मकाले इति सप्तमः ।
कृते कियान् वा परिहारकाल इत्यष्टमः । प्रणीयमानश्च नयाति
केन वस्तिरिति नवमः । केनैति शीघ्रमिति दशमः । सुचिराच्च-
केनैतीत्येकादशः । साध्या इत्यादिको द्वादशः । साध्या इत्यादि

प्रश्नस्य यद्यप्यवकाशो नास्ति यतो हिनासाध्यागदाः प्रोक्तेन
यथास्वं क्रियमाणेन भेषजेन प्रशाम्यन्ति तथाप्यसम्यक् भे-
षज एव यथास्वं भेषजामिधानादयं प्रश्नो बोद्धव्यः ॥ २-४ ॥

पुनर्वसुस्तत्रविदाह तस्मै
सर्वप्रजानां हितकाम्ययेदम् ।

त्र्यहावरं सप्तदिनं परंतु

स्निग्धो नरः स्वेदयितव्य इष्टः ॥ ५ ॥

कल्पनाशब्देनेह पंचकर्माङ्गकल्पनोच्यते तेन पंचकर्मा-
ङ्गस्नेहस्वेदप्रयोगमेवाह—त्र्यहावरमित्यादिप्रथमप्रश्नस्योत्तरम् ।
त्र्यहावरमिति त्र्यह्येण त्र्यहं वा व्याप्य क्रियमाणस्नेहेनेन
अवरं यथाभवतीति त्र्यहावरं स्निग्धः । सप्तदिनमिति सप्त-
दिनं व्याप्य स्निग्धः । परमिति स्नेहप्रकर्षकालावधिना सप्त-
दिनं व्याप्य स्निग्धः । ततश्च कालोत्कर्षात् क्रियमाणशोध-
नाङ्गस्नेहनपक्षे सप्तदिनं यावत्स्निग्धः । कालाप्रकर्षपक्षे तु
त्र्यहस्निग्धः संस्वेदयितव्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

नातःपरं स्नेहनमादिशन्ति

सात्मीयं भवेत्सप्तदिनात्परं तु ।

स्नेहोऽनिलं हन्ति मृदुं करोति

देहं मलानां विनिहन्ति सङ्गम् ।

स्निग्धस्य सूक्ष्मेष्वायनेषु लीनं

स्वेदस्तु दोषं नयति द्रवत्वम् ॥ ६ ॥

उक्तसप्तदिनस्नेहनकालानतिक्रमं सोपपत्तिकमाह—नातःपर-
मित्यादि—अतःपरमिति सप्तदिनात्परम् । कुतो नादिशंती-
त्याह—सात्मीयं भवेदित्यादि । सप्तदिनात्परेण क्रियमाण-
स्नेहः सप्तरात्रप्रयोगेण सात्मीयभूतत्वान्न स्नेहनमधिकं शरीरे
करोतीत्यर्थः । तेन यावन्मात्रस्नेहप्रयोगेण सप्तदिनोपयुक्तेन
स्नेहनं न वृत्तं सा मात्रा सात्मीयभूतैव । अधिकमात्रा या सा-
त्मीयतामागता सा सप्तरात्रात्परेणापि कर्तव्यैव । वैद्यास्तु सप्त-
रात्रादस्निग्धे पुरुषे किञ्चिद्विश्रामं कृत्वा पुनरधिकमात्रया
स्नेहं प्रयुज्यन्ते । एतच्च त्र्यहस्नेहनं सप्तरात्रस्नेहनं च मृदुक्रूर-
कोष्ठविषयभेदेन । यदुक्तं—“मृदुकोष्ठास्त्रिरात्रेण स्निग्ध-
च्छोपसेवया । स्निग्धति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः इति” ।
ननु यदि क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण स्निग्धतीति व्यवस्था तत्क-
थमिह “नातःपरं स्नेहनमादिशंती”त्यनेन सप्तरात्रेणाप्यस्ने-
हनमुच्यते । ब्रूमः—सत्यं क्रूरकोष्ठः सप्तरात्रेणैव स्निग्धति परं
क्रूरकोष्ठतामपेक्ष्य कृतया स्नेहमात्रया स्निग्धति यदा तु ही-
नमात्रा प्रयुज्यते तदा सप्तरात्रेणापि न स्निग्धति । यदुक्तं
तंत्रांतरे—“त्रिषण्णवरात्रेण स्नेहपानं विधीयते” इत्यनेन स-
प्तरात्राद्भूमि स्नेहनं विहितं तदाचार्यान्भिमतमेव ।

किंवा सप्तरात्रादूर्द्ध्वमसात्म्यमूताधिकमात्राप्रयोगामिप्रायेण त-
द्वर्णनीयम् । अत्र च सप्तरात्रादूर्द्ध्वं स्नेहप्रयोगस्य निषेधात्
त्र्यहादूर्वाक् प्रयोगस्य वा निषेधात् सद्यस्नेहप्रयोगेणैकदिने-
नापि स्नेहनमनुजानीत इति श्रुते । मध्यकोष्ठान्तरं प्रति
स्नेहनप्रकर्षकालो यद्यपि नोक्तस्तथापि मध्यविधया पंचदि-
दिनेन मध्यकोष्ठस्य स्नेहनं ज्ञेयम् । यत्तु कैश्चिन्मृदुकोष्ठं प्रति
त्र्यहादूर्द्ध्वं न स्नेहनं कर्तव्यं सात्म्यीभावादिति चार्थो लभ्यते
इति व्याख्यायते तन्न नः प्रीणाति । यतः सात्म्यीभावः सप्त-
दिनानि व्याप्य निवर्त्यतयैवाचार्येणोक्तः । तेन अत्यल्पमात्रा-
प्रयुक्तेन स्नेहेन त्र्यहाद्यदिने स्निह्यति मृदुकोष्ठस्तदाधिकदि-
नान्यपि तत्र स्नेहः कर्तव्यः ॥ एवं संशोधनांगस्नेहफलं-
माह—स्नेहोऽनिलं हंतीत्यादि—स्नेहपूर्वकस्वेदफलमाह—
स्निग्धस्येत्यादि—सूक्ष्मेष्विति सूक्ष्मेष्वपि ॥ ६ ॥

ग्राम्यौदकानूपरसैः समांसै-
रुक्लेशनीयः पयसा च रस्यः ।

रसैस्तथा जाङ्गलजैः सयूषैः

स्निग्धः कफावृद्धिकरैर्विरेच्यः ॥ ७ ॥

संप्रति स्निग्धस्य वामनीस्य वमनानुगुणं विरेचनीयस्य च
विरेचनानुगुणं भोजनं पृथगाह—ग्राम्यौदकेत्यादि—रसैस्तथे-
त्यादिना विरेचनीयस्याहारविधानम् । अत्र च उत्क्लेशनीय
इति यदा संबंधो भवेत्तदा उत्क्लेशनं पित्तस्यैव ज्ञेयम् । किंवा
उत्क्लेशनीय इति नानुवर्तत एव तेन कफावृद्धिकरैरसैर्यूषैश्च
भोजनीय इति शेषः । एतद्विरेचनार्थं प्रतिभोजनं त्र्यहं ज्ञेयं
वमनार्थं तु प्रतिभोजनमेकाहमेव । उक्तं हि—“स्नेहात्प्रस्कंदनं
जन्तू रात्रावुपरतः पिबेत् । स्नेहवद्भवमुष्णं च त्र्यहं भुक्त्वा
रसौदनम् । एकाहोपरतस्तद्बहुक्त्वाप्रच्छर्दनं पिबेदिति ॥ ७ ॥

श्लेष्मोत्तरश्छर्दयति ह्यदुःखं
विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक् ।

अधः कफेऽल्पे वमनं हि गच्छे-

द्विरेचनं वृद्धकफे तथोर्ध्वम् ॥ ८ ॥

वामनीस्य श्लेष्मोत्तरत्वे कर्तव्ये विरेचनीयस्य चाल्पकफत्वे
संपाद्ये उपपत्ति माह—श्लेष्मोत्तर इत्यादि—उक्तविपर्यये हेतु-
माह—अध इत्यादि—कफेऽल्पे सति वमनं पीतं वमन-
मकृत्वैवाधो याति वृद्धे कफे तु विरेचनं प्रयुक्तमूर्द्ध्वं याति
वमनाय संपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

स्निग्धाय देयं वमनं यथोक्तं

वान्तस्य पेयादिरनुक्रमश्च ।

स्निग्धस्य सुस्विन्नतनोर्यथाव-

द्विरेचनं योग्यतमं प्रयोज्यम् ॥ ९ ॥

“स्निग्धाय देयं वमनमिति” वमनपानदिनेऽभ्यंगेन स्नि-
ग्धाय वमनं देयमित्यर्थः । पानजनितस्नेहस्तु पूर्वमेवोक्त-
लान् पुनरभिधानमर्हति । अन्ये तु उपपत्तिहेतुमाह-

इति वदन्ति । यथोक्तमिति मदनकल्पोक्तविधिना देयम् ।
वमनानन्तरं कर्तव्यमाह—वांतस्येत्यादि—पेयादिः पेयां वि-
लेपी इत्यादिना वक्ष्यमाणः । वमनक्रममभिधाय विरेचन-
क्रममाह—स्निग्धस्येत्यादि—सुस्विन्नतनोरिति सम्यक्स्वि-
न्नदेहस्य । अयं च विरेचनांगस्नेहस्वेदक्रमो वमनानन्तरं भा-
विनि विरेचनेपि पेयादिक्रमोत्तरकालं कर्तव्यः । यदुक्तं—“वि-
लेप्याः क्रमागतंचैनं पुनरेव स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य विरेचयेत्
इति” । स्नेहानन्तरं च यत्राहं विरेचनार्थं प्रतिभोजनं तदुपक्र-
माभिधानानुपगमप्रतिपादितमेवेति नपुनरिह प्रतिपाद्यते ।
यथावदिति कल्पस्थानोक्तविधिना । योग्यतममिति शरीर-
दोषाद्यपेक्षया यद्विरेचनं यौगिकं भवति तदेयम् ॥ ९ ॥

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च

यूपं रसं त्रिद्विरथैकशश्च ।

क्रमेण सेवेत विशुद्धकायः

प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ १० ॥

संप्रति क्रमश्च क इति प्रश्नस्योत्तरमाह । वमनविरेचनो-
त्तरभावि तं पेयाक्रममाह—पेयां विलेपीमित्यादि—यवागु-
र्वहुसिक्था विलेपी विरलद्रवा । उक्तं हि—“सिक्थकैरहितो
मंडो पेया सिक्थसमन्विता । यवागूर्वहुसिक्था स्याद्विलेपी
विरलद्रवा इति । अत्र अकृतयूषः स्नेहलवणाद्यसंस्कृतः कृत-
यूषः स्नेहलवणादिसंस्कृतः । एवं रसेपि कृताकृतव्यवस्था ।
यदुक्तं सूदशास्त्रे—“अस्नेहलवणं सर्वमकृतंकटुकैर्विना । वि-
ज्ञेयं लवणस्नेहकटुकैः संस्कृतं कृतमिति” । त्रिरित्यन्नकालत्रयं
व्याप्य त्रिरित्यन्नकालद्वयं एकश इत्येकान्नकालम् । एतच्च
त्रिरित्यादि प्रत्येकं पेयादिभिः संबध्यते । एतच्च त्रिरित्यादि
पक्षत्रयं प्रधानशुद्धिशुद्धाद्यपेक्षया यथाक्रमं ज्ञेयम् । तेन
प्रधानशुद्धिशुद्धे प्रत्येकं त्रिः पेयादि कर्तव्यम् । तेनान्नकाल-
त्रये पेया ततः परेणान्नकालत्रये विलेपी ततः परेणान्नका-
लत्रये कृताकृतयूषसहितमन्नं ततोपि च परेण कृताकृतारसे-
नान्नं कालत्रये देयम् । एवं द्वादशभिरन्नकालैर्वमनदिनसाया-
ह्वात् प्रभृति सप्तरात्रेण पेयाक्रमः । अयमेव क्रम उपकल्प-
नीयेऽपि—ततः सायाह्ने लोहितशालितंडुलानां इत्यादिना
यावद्भादशे चान्नकाले इत्यनेनोक्तः । अत्र तु यूपरसयो-
स्तु यद्यपि कालविभागो न प्रतिपादितः तथापि यूपकालत्रये
रसकालत्रये च प्रथमं अकृतस्य उत्तरकाले च कृतस्य यूपस्य
एवं रसस्यापि काल इति विभागः कथनीय इति । एवं द्विः-
पेयाक्रमे तथा एकशश्च पेयाक्रमे विभागो वर्णनीय इति ।
एककाले तु पेयादिक्रमे यद्यपि कृताकृतयूपरसयोः कालवि-
भागो न प्राप्यते तथाप्येकस्मिन्नेव काले स्तोकसंस्कारेण-
यूपरसयोस्तत्तत्कृतत्वं ज्ञेयम् । प्रधानशुद्धौ भूरिदोषागम-
नक्षोभादभिमांशं संभवति तेन तत्र पेयादिक्रमधिरं क्वचित्
इति ज्ञेयम् । प्रधानशुद्ध्यादिलक्षणं नाम वक्ष्यमाणम् ॥ १० ॥

यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः

सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।

महान्स्थिरः सर्वसहस्तथैव

शुद्धस्य पेयादिमिरन्तरग्निः ॥ ११ ॥

पेयादिक्रमस्य विशोधनेन मंदीकृतमेदीपकत्वं दृष्टांतेन दर्श-
यन्नाह—यथेत्यादि ॥ ११ ॥

जघन्यमध्यप्रवरेषु वेगा-

श्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा द्वित्रिचतुर्गुणश्च ॥ १२ ॥

पित्तान्तमिष्टं वमनं तथोर्ध्व-

मधः कफान्तं च विरेकमाहुः ।

द्वित्रीन् सविट्कानपनीय वेगा-

न्मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ १३ ॥

प्रधानशुध्यादिलक्षणं प्राह—जघन्येत्यादि चतुर्विधैर्गैर्यत्
शोधनं वमनं तज्जघन्यं यत्तु षड्मिस्तन्मध्यमं यत्त्वष्टामि-
स्तत्प्रवरम् । विरेके जघन्ये दश मध्ये तु विरेचने दशद्वि-
गुणा विंशतिरित्यर्थः । प्रवरे तु विरेचने त्रिगुणादश त्रिंशदि-
त्यर्थः । वेगसंख्याविभेदेन जघन्यादिभेदमभिधाय दोषमा-
नभेदेनापि विरेचनस्य जघन्यमध्यप्रवरतां यथाक्रममाह—
प्रस्थस्तथेत्यादि । द्विगुणः प्रस्थो जघन्ये विरेचने त्रिगुणश्च
मध्यमे चतुर्गुणस्तु प्रवरे । अत्र च प्रस्थशब्देन सार्धत्र-
योदशपलान्युच्यन्ते । उक्तं हि तच्चान्तरे—“वमने च
विरेके च तथा शोणितमीक्षणे । सार्धत्रयोदशपलं
प्रस्थमाहुर्मनीषिण इति ॥” पित्तांतमिष्टं वमनं विरेका-
दर्धमिति विरेके यन्मानं जघन्यमध्यप्रवरविभागे प्रोक्तं यथा-
क्रमं तथा वमनेऽपि जघन्यमध्यप्रवरविभागे तदर्धं ज्ञेयम् । परं-
तु यत् पित्तांतत्वं वमनस्य कफांतत्वं विरेकस्य तत् त्रिविध-
शुद्धावप्यर्थागतं ज्ञेयम् । यदा चतुर्विभागेः प्रस्थमाने दोषे गते
पित्तांतत्वं सम्यग्वमनशुद्धिजलक्षणमुपलभ्यते तदा जघन्या-
शुद्धिः । यदाच विरेके दशभिर्वैगैर्द्विप्रस्थमानदोषगमनेन कफां-
तत्वं विरेचनं सम्यग्योगलक्षणमुपलभ्यते तदा विरेचनस्य
जघन्याशुद्धिर्भवति । एवं मध्यप्रवरशुद्धावपि वमने पित्तांतत्वं
विरेचने च कफांतत्वं सम्यग्योगलक्षणं ज्ञेयम् । वेगसंख्या
“पित्ते कफस्यानुसुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कंठ शिरःसुचापि । लघौ
च देहे कफसंस्तवेच स्थिते सुवान्तं पुरुषं व्यवस्येत्” इति
वृद्धोक्तसुवांतलक्षणव्याख्यायां श्रीकंठदत्तेनोक्तं—सवांतलक्ष-
णमाह—पित्ते कफस्यानुसुखमित्यादि । अथ श्रीकंठपंडित-
स्त्वेवमाशंकां विधाय व्याचष्टे अत्र कैश्चित् चतुर्विधा शुद्धि-
रुक्ता लैङ्गिकी मानिकी वैगिकी आंतिकी चेति तासां मध्ये
लैङ्गिकीमेव शुद्धिमाह पित्ते कफस्यानुसुखमित्यादि—कफ-
स्यानुपश्चाच्छुद्धेषु गौरवादि लक्षणमुक्तेषु

दिति । सम्यगवांतलक्षणं कार्यत्वेन दुर्वातातिवांतलक्षणं परि-
हार्यत्वेन व्यापत्परिहारार्थमुक्तम् । ननु वमने सुश्रुतेन कुतो
लैङ्गिकी परमेयं शुद्धिरुक्ता नापरास्तिष्ठः उच्यते चतुर्विधा हि
शुद्धिश्चरके वमने विरेचने चोक्ता—यथा—वैगिकी मानि-
क्यांतिकी लैङ्गिकी तथाहि जघन्यमध्यप्रवरेत्यादिना स-
म्यग्विरक्तस्य भवेत् क्रमेण इत्यंतेन । विरेकेपि सुश्रुतेन
चतुर्विधैव शुद्धिर्दर्शिता । तथाहि “गतेषु दोषेषु कफांतेषु”
इत्यनेनांतिकी “ताभ्यां लघुत्वे मनसश्चतुष्टौ” इत्यादिना लैङ्गिकी
वैगिकी च कुष्ठे सूचिता यथा—“प्रातः प्रातश्च सेवेत
योगान् वैरेचनान् शुभान् । यैरुत्थानानि जायंते षडष्टौ पंच
सप्त वा इति” । मानिकीतूरोपद्रवे दर्शिता—“त्रीणि चात्र प्रमा-
णानि प्रस्थोर्धाटकमाढकं । तत्रावरं प्रस्थमात्रं शेषे द्वे मध्यमो-
त्तमे” इति । उच्यते तिसृणामनैकांतिकलप्रतिपादनार्थं वमने
न विधानं अत्र वैगिकी तावद्यभिचरति हीनयोगे यथोक्तै रपि
वेगैः शुद्धेरदर्शनात् । वमनमित्यन्यस्य कस्यचित्तरन्यैरपि शुद्धे-
श्चमानिक्यपि व्यभिचरति यतः दोषवृद्धेरुत्कर्षापकर्षतारतम्याद
धिकन्यूनेनापि शुद्धिः संभवत्येव । नहि निदानानुरूपकोप-
भाजां दोषाणां प्रति नियतं प्रमाणमस्ति । अतएव सुश्रुते
विरेके धारप्रस्थो मध्ये प्रस्थद्वयं दर्शितम् । चरके त्वधारप्रस्थ-
द्वयं मध्ये प्रस्थत्रयमुक्तम् । आंतिक्यपि नैकांतिकी कफाशयगते
पित्ते कदाचिद्विचित्रवेगैरेव वमने पित्तांतत्वे जातेपि न शुद्धे-
रुदयः । लैङ्गिकी तु न सर्वथा व्यभिचरति । तेन सैव सुश्रुते
वमने दर्शिता । यथैवं परास्तिष्ठः सुश्रुतेन विरेके चरकेण तु व-
मने कुतोमिहिताः । उच्यते वैगिकीमानिक्योर्जघन्यादिभेदस्य
पेयादिक्रमभेदस्य प्रतिपादनार्थमित्यभिधानम् । आंतिकी च
प्रायोभावित्वेनोक्तेति समाधेयम् । सुश्रुते निबंधकारो ङ्गनाचार्य
एवंव्याख्याति ।—तत्र कैश्चित् त्रिविधा शुद्धिरभिहिता यथा
—लैङ्गिकी वैगिकी मानिकी चेति । लैङ्गैर्वात-विरक्तसम्यक्-
चिन्हैर्ज्ञायत इति लैङ्गिकी । हीनमध्योत्तमैर्वमनवेगैश्च-
तुःषडष्टभिर्दश विंशतिस्त्रिंशद्विरेचनवेगैर्ज्ञायत इति वै-
गिकी । मानेन च श्लेष्मपित्तयोः प्रस्थार्धाढकाढकप्रमा-
णेन हीनमध्योत्तमेन ज्ञायत इति मानिकी । तत्र तावन्मा-
निकी शुद्धिः दीर्घह्रस्वस्थूलकृशदेहसंहतिप्रकृतिसारादिभिर्वि-
विधलक्षणशरीराणां प्राणिनां दोषधातुमलानां परिमाणाभा-
वात् । नापि वैगिकी यतः बहुभिर्वैगैः कदाचित् कस्यचित्
शुद्धिः प्रकृतिवयवलशरीरदोषव्यपेक्षया कस्यचित् कति पयैरेव
वेगैः शुद्धिरिति । अतः तृतीयं कफप्रसेकं इत्यादिलैङ्गे-
लैङ्गिकी शुद्धिमत्रोक्तवान् सुश्रुताचार्य हतीति वृःटीः । पित्त-
प्रवृत्तिरंते यस्मिन् तत्पित्तांतं एवं कफांतमपि व्याख्येयं तेन
क्रमात् कफपित्तमथानिलश्च इत्यनेन यत् सम्यक्शुद्धिलक्षणं
वक्तव्यं तथा प्राप्तिश्च विद्वत्पित्तकफानिलानां इत्यनेन च सम्यक्-
विरेचनलक्षणं यद्वक्तव्यं तदनेन सहाविरुद्धं भवति तत्र च यदा
निलोपमनमेतं वक्तव्यं तत्पित्तांतस्य कफांतस्य सूचकतया

ज्ञेयं निःशेषकृते ह्याशयगते पित्ते कफे च वायुः केवलः सरति ।
तेन च केवलवायुसरणेन पित्तांतता कफांतता च जायते ।
ननु यदि क्रमात्कफइत्यादिनैव ग्रंथेनायमर्थोऽभिहितः तत्
कथमिह पित्तांतं च वमनं कफांतं च विरेकमाहुरिति कृतम् ।
ब्रूमः—वेगसंख्यादिनमानमेदप्रतिपाद्यमानजघन्यादिशुद्धित्रये
पित्तांतत्वाद्यनुगतिप्रतिपादनार्थमिहाभिधानम् । एवं तद्वमन-
विरेचेन सम्यग्योगलक्षणमभिधाने शिष्यस्य प्रबलदोषेऽपि पुरुषे
अयोग्यशुद्धावेव जघन्यशुद्धिगतवेगमानोदये सति अथ पित्तां-
तत्वाद्यनुदये जघन्यशुद्धिभ्रमः स्यात् । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।
वमने च विरेके च यथादोषमापनं कर्तव्यं तदाह—द्वित्रीनि-
त्यादि द्वित्रानित्यव्यवस्थितभाषणेन मूलभागस्यामेयतां दर्श-
यति वमने च पीतमिति वमने पीतमौषधं वर्जयित्वा शेषो
मेयः ॥ १३ ॥

क्रमात्कफः पित्तमथानिलश्च

यस्येति सम्यग्वमितः स इष्टः ।

हृत्पाश्वर्ध्वमूर्ध्वेन्द्रियमार्गशुद्धौ

तथा लघुत्वेऽपि च लक्ष्यमाणे ॥ १४ ॥

संप्रति किंच कृताकृतेषु इत्यादिप्रश्नस्योत्तरं यथाक्रममाह—
क्रमादित्यादि क्रमादित्यनेन वचनेन यथोक्तक्रमलंघनेन कफाद्या-
गमनं न सम्यग्योगलक्षणमिति दर्शयति यतः कफादूर्ध्वं गतं
यदा पित्तं भवति तदा तु पित्तागमनेऽपि सति न शुद्धिः किंतु
यदैवामाशयाधोभागगतं पित्तं व्रमनमानयति तदैव शुद्धिः
तत् पित्तानयनं च कफानयनानंतरमेव भवति । एवं सम्यक्
कृतविरेचनलक्षणेऽपि क्रमादितिपदस्यार्थोऽत्र व्याख्येयः ॥ १४ ॥

दुश्छर्दिते स्फोटककोठकण्डू

हृत्वाविशुद्धिर्गुरुगात्रता च ।

तृणमोहमूर्च्छानिलकोपनिद्रा-

बलातिहानिर्वमनेऽपि च स्यात् ॥ १५ ॥

दुश्छर्दित इत्याद्ययोगकृतं वमनलक्षणम् । तृणमोहेत्याद्यति-
कृतवमनलिंगम् । अत्र आदिशब्देन वर्णखरादिग्रहणम् ।
निद्रातिहानिश्चात्रानिलकोपकृतैव ॥ १५ ॥

स्रोतोविशुद्धीन्द्रियसंप्रसादो

लघुत्वमूर्जोन्निरनामयत्वम् ।

प्राप्तिश्च विद्रुपित्तकफानिलानां

सम्यग्विरक्तस्य भवेत्क्रमेण ॥ १६ ॥

स्रोतोविशुद्धीत्यादि सम्यग्विरेचनलक्षणम् । ऊर्जोन्निरिति
पङ्क्तिः । अनामयत्वमिति विरेचनत्वे ज्वरदोषजनितविकार-
व्यपगमः । प्राप्तिश्चेत्यादिग्रन्थार्थः स्थानांतरं व्याख्यात एव १६

स्याच्छेषमपित्तानिलसंप्रकोपः

सादस्तथाग्रेऽपि प्रतिपत्तिः ।

तन्द्रा तथा छर्दिररोचकश्च

वातानुलोम्यं न च दुर्विरक्ते ॥ १७ ॥

स्यादित्याद्ययोगकृतविरेकलक्षणम् । नच वातानुलोम्यमि-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

कफास्तपित्तक्षयजानिलोत्थाः

सुस्यङ्गमर्दक्लमवेपनाद्याः ।

निद्रावलाभावतमः प्रवेशः

सोन्मादहिक्काश्च विरेचितेऽपि ॥ १८ ॥

कफास्तेत्यादि विरेकातियोगलक्षणम् । क्षयशब्दः कफादिभिः
प्रत्येकं संबध्यते ॥ १८ ॥

संसृष्टभक्तं नवमेऽहि सर्पि-

स्तं पाययेताप्यनुवासयेद्वा ।

दद्याज्जहान्नानि बुभुक्षिताय

तैलाक्तगात्राय ततो निरुहम् ॥ १९ ॥

प्रत्यागते मांसरसेन भोज्यः

समीक्ष्य वा दोषवलं यथार्हम् ।

नरस्ततो निश्चयानुवासनाहौ

नित्याशितः स्यादनुवासनीयः ॥ २० ॥

वमनविरेचनकल्पनाप्रस्तावागतसम्यग्योगादिलक्षणं चा-
भिधाय वस्तिकल्पनामाह—संसृष्टभक्तमित्यादि सप्तभिर्दिनैः
कृतसंसर्जनक्रमस्याष्टमे भुक्तमुपयुक्तस्य नवमे सर्पिःपानमनुवा-
सनं वा देयम् । अत्र विकल्पद्वये यदि वमनानंतरं विरेचनं
कर्तव्यं तदा नवमेहि सर्पिःपानम् अथ विरेचनानंतरं वस्तिर्देयः
तदा अनुवासनं नवमेहि देयमिति व्यवस्था वमनानंतरं नवमदि-
वसे सर्पिःपानं पूर्वोक्तम् । तेनेदानीं विरेचनानंतरं कर्तव्यं
निरुहं गमनुवासनसमानकालतया सर्पिःपानमपि दर्शितं तेन
न निरुहं गता सर्पिःपानस्य कल्पनीया । नवमश्च दिवसोत्र शोध-
नदिनमारभ्यैव ज्ञेयः । उक्तं च जतूकर्णे—“शोधनानंतरं नवमे-
हि स्नेहपानमनुवासनं वा” तथा सुश्रुतेऽप्युक्तम्—“विरेचना-
त्सप्तरात्रे गते जातबलाय च । कृताभ्यायानुवासाय सम्यग्देयो-
नुवासनम्” इति । उपकल्पनीयेऽपि यः पेयादिक्रमानंतरं रससं-
सर्जनक्रम उक्तः स सर्वकर्मावसाने प्रकृतिभोजनगमनार्थं
कर्तव्यः न वमनविरेचनकर्मपरिसमाप्तावेव तेनेह कृतसंसर्ग-
स्यैव नवमे दिने सर्पिःपानमनुवासनं चोपपन्नम् । यत्तु भद्र-
शौनके—“संसृष्टभक्तः सुमनाः स्नेहपीतो दृढानलः । संशुद्धः
परतो मासादनुवासास्ततो नर इत्युक्तं” तत्प्रांगनुवासनविषयं
रोगविशेषविषयं वेति नैतद्विरुद्धं भवति । बहूनि चात्र व्या-
ख्यानानि टीकाकृतमंगिरसैषधवज्जटेश्वरसेनादीनां सन्ति ।
अन्यैस्तु तद्व्याख्यानानि दोषोद्धारदेव निरस्तानि । तैलाक्त-
गात्रायेति वचनमभ्यंगेनापि स्नेहप्रयोगदर्शनार्थम् । स्नेहस्तत्र
पंचकर्मपूर्वतया विहितोऽनुकोप्यायात्येव । यदुक्तं—“अनु-

पस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः । पंचकर्माणि कुर्वीत इति” । दद्यान्न्यहादित्यनुवासनदिनादूर्ध्वं त्र्यहात् तेन यथावक्ष्यमाण-
क्रमेण एकाहात्र्यहादधिकाद्वा स्नेहात्तदहाद्वा निरूहो देयः । ना-
तिबुभुक्षितायेत्यनेन अतिबुभुक्षितस्य निरूहोतियोगायोर्ध्वगम-
नाय च भवतीति सूचयति । तत्र धन्वरसेन भोजनं विरेच-
नवदमिमांशाभावाद्बलापहारकलाच्च यदुक्तं भोजे—“आमस्त-
काद्विशुद्धस्य निरूहेण रसादिकं । किमर्थं विहितं भोज्यं संसर्गश्च
विरिक्तवत् । विरेकः पावकं हंति तदधिष्ठानसंज्ञवात् । ननु खस्ति-
स्तथा तस्मादुन्नयति पावकमिति” । निरूह एव दोषाग्निबला-
पेक्षरसादिना पेयादिना भोजनं दर्शयन्नाह समीक्ष्य दोष-
बलं यथार्हमिति । बलमित्यग्निबलम् । नरस्तत इत्यादिना
निरूहानुवासनमाह । निषि इत्यनेन निरूहानंतरं तद्दिने
क्रियमाणमनुवासनं निरूप्य कर्तव्यमिति दर्शयति न शीते
वसंतेपि सद्यो निरूहस्य रात्रावेवानुवासनं देयम् । अन्ये तु
निशीत्यनेन तदहरेव निरूढाय सायमनुवासनं देयमिति
दर्शयति यथा वक्ष्यमाणविभागेन रात्रौ दिवा वा देयमित्याहुः ।
अनुवासनार्ह इति वचनेन यदि सामता मंदो वा पावको भवति ।
तदा तदहरनुवासनं न देयमिति सूचयति । अतएव जतूकर्णे
द्वितीयदिवस एवानुवासनमुक्तं ततश्च्यहान्निरूहे व्योषिते
भुक्त्वतोनुवासनं इति । हारीतेपि—“व्युष्टं रजण्यां प्रसमीक्ष्य
तस्माद्बलाबलं वाप्यनुवासनीय” इत्युक्तम् । सद्यो निरूढोनुवासः
स्यादितिवचनं निरूहजनितवातक्षीणपुरुषविषयम् ॥१९-२०॥

शीते वसन्ते च दिवानुवास्यो

रात्रौ शरद्रीष्मघनागमेषु ।

तानेव दोषान्परिरक्षता ये

स्नेहस्य पाने परिकीर्तिताः प्राक् ॥ २१ ॥

निशीत्यनेन यन्निशासमीपेनुवासनं विहितं तदेव कालमे-
देन भिन्नकालं दर्शयन्नाह—शीत इत्यादि । शीतशब्देन शिशि-
रहेमंतयोरपि ग्रहणम् । दिवेति निशासमीपे दिवाभागे रात्रा-
वपि च दिनसमीपायां रात्रौ । दोषान् परिक्षितान् दृष्ट्वा अनं-
तरं च दोषवर्जनेन परिक्षिताय स्नेहस्य पानं परिकीर्तितं स्नेहा-
ध्याये—स्नेष्माधिको दिवा शीते इत्यादिना ग्रंथेन अतएवाकाल-
पीतस्नेहदोषा भवंति अतएव यथोक्तकालविपर्ययकृतानुवासनेपि
समानन्यायाच्चैकदेशाभिधानेनापरैकदेशानुमानं च ज्ञेयम् ॥२१॥

प्रत्यागते चाप्यनुवासनीये

दिवा प्रदेयं व्युषिताय भोज्यम् ।

सायं च भोज्यं परतत्त्यहे वा

त्र्यहेऽनुवास्योऽहनि पञ्चमे वा ॥ २२ ॥

प्रत्यागते चेत्सादौ अनुवासनीय इत्यनुवासनस्नेहे । व्युषि-
तायेति निर्विकारं च रात्रिव्युषिताय दिवाभोज्यं देयं तथा
सायं च भोज्यं देयम् ॥ २२ ॥

त्र्यहे व्यहे वाप्यथ पञ्चमे वा

दद्यान्निरूहादनुवासनं च ।

एकं तथा त्रीन्कफजे विकारे

पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ॥ २३ ॥

अनुवासनानंतरं पुनरनुवासनकालमाह—त्र्यहेत्यादि अ-
त्रापि त्र्यहपंचाहव्यवस्था पूर्ववत् । अयं चानुवासनकालो
निरूहदिन एव दातव्यानुवासने परिज्ञेयः अन्ये तु पठन्ति—
यत् परतो व्यहे वा त्र्यहे वा अनुवास्योऽहनि पंचमे वा इति
व्याख्यानयति च—परतो व्यहे वा त्र्यहे अनुवास्योहनि पंचमे वेति
अत्र तु व्यहेनुवासनमतिप्रबलस्य वातस्य अनतिवृद्धवातस्य त्र्यहे
पंचमे तु वृद्धस्य कफपित्तस्येति व्यवस्था । द्वितीयदिनानुवासनं
हारीतेप्युक्तम्—वचनं हि—“दृष्ट्वातिवृद्धं पवनस्य रूपं दिनेदिने
वस्तिमुदाहरन्ति” सुश्रुतेप्युक्तं—“रूक्षस्य बहुवातस्य स्नेहवस्ति
दिनेदिने । दद्याद्वैद्यस्ततो न्येषामभ्यावाधभयात् त्र्यहादिति”
इहापि रूक्षमित्यस्तु इत्यादिना उदानावृते वाताभ्यादौ दिनेदिने
इत्यनेन व्यहे दानं विधास्यति तेन व्यहे वा त्र्यहे वा इति पाठः
साधुः । व्यहशब्देन चात्र दिनद्वयसंबंधमात्रमुपचर्यते न व्यहपू-
रणम् । तेन प्रथमदिवसदत्तानुवासनात्प्रभृति पूरणेन तृतीये
दिवसे अनुवासनम् । प्राप्नोतीति यदुच्यते तन्निरस्तम् । एवं
त्र्यहेपि तृतीयाहसंबंध एव विवक्षितो ज्ञेय इति ॥संप्रति दोष-
मेदेनानुवासननियममाह—एकं तथा त्रीनित्यादि । एतच्च
संख्याः कर्तव्यस्य प्रश्रस्योत्तरम् अपरं संख्याप्रश्रस्योत्तरं
त्रिंशन्मता कर्मसु इत्यादिना भविष्यति । कफपित्तयोश्च
यद्यप्यनुवासनं न विहितं तथापि वातानुगतकफपित्तविषये एत-
द्बोद्धव्यम् । पुनर्वैत्यनेन वाते नव एकादश वा कुर्यात् । अयु-
ग्मानित्यनेन द्विचतुःषडादिसंख्यया युग्मदानं च निषेधयति
अयुग्मदानं प्रभावादेवात्रोपकारीति महर्षिवचनाद्बोध्यम् ।
यथा—“युग्मेष्वहःसु पुत्रकामौ संवसेतां” इति । उपपत्ति-
श्चात्रातिप्रसंगमीत्या न कथिता आचार्येण । यत्तु त्रीन् पंच
वा तु चतुरोऽथ षड् वा इत्यादिना युग्मवस्तिदानं वक्ष्यति तन्नि-
रूढांगतया स्नेहनार्थं क्रियमाणानुवासनविषययुग्मवस्तिदानमिति
न विरोधः । एतेन यदुक्तमाषाढवर्मेणा—“निरूहकार्यकार-
णायुग्मदानमेतस्मिन्नेवेति निषिद्धं पूर्वं च रोगस्यांते क्रमादेकं
तथा त्रीनित्यादीन् स्नेहान् ग्राह इति तन्निरस्तं ज्ञेयम् । किंच
अयुग्मान् इत्यनेन पुनर्वा इत्यनेन च यत्रानुवृत्त्यानुवासनं देयं
तत्रायुग्मकं निरूहान्तरितं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन यथोक्तसं-
ख्यया निरूहं दत्त्वा यथोक्तसंख्यया स्नेहो देयः । विषमसं-
ख्योपादानं तु मध्यविधयापि व्यहचतुरहादिग्राहकं भवति ।
तेन उत्तरत्र वक्ष्यमाणसमसंख्यानुवासनं न विरोधि भुवते । ज-
तूकर्णेप्युक्तं—“निरूहे व्युषिते भुक्त्वतोनुवासनं परं द्वितीयेहनि
पंचमे वा तथैकादशाहपक्षतो द्वित्रिचतुरादिवातादिषूच्यते
इति” ॥ २३ ॥

वातेन चैकादश वा पुनर्वा
वस्तीनयुग्मान्कुशलो विदध्यात् ।
नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं
विचर्जयेत्सप्तदिनान्यवश्यम् ॥ २४ ॥
शुद्धो विरेकेण निरूहदानं
तद्व्यस्य शून्यं विकृषेच्छरीरम् ।
वस्तिर्वयःस्थापयिता सुखायु-
र्वलाग्निमेधास्वरवर्णकृच्च ॥ २५ ॥
सर्वार्थकारी शिशुवृद्धयूनां
निरत्ययः सर्वगदापहश्च ।
विट्श्लेष्मसूत्रानिलपित्तकर्षी
स्थिरत्वकृच्छुकवलयप्रदश्च ॥ २६ ॥
विष्वक्स्थितं दोषचयं निरस्य
सर्वान्विकारान् शमयेन्निरूहः ।
देहे निरूहेण विशुद्धमार्गे
संस्नेहनं वर्णबलप्रदं च ॥ २७ ॥
न तैलदानात्परमस्ति किञ्चि-
द्भयं विशेषेण समीरणार्ते ।
स्नेहाद्वि रौक्ष्यं लघुतां गुरुत्वा-
दौष्ण्याच्च शैत्यं पवनस्य हत्वा ॥ २८ ॥
तैलं दधत्याशु मनःप्रसादं
वीर्यं बलं वर्णमथाग्निपुष्टिम् ।
मूले निषिक्ते हि यथा द्रुमस्य-
नीलच्छदः कोमलपल्लवाग्रः ॥ २९ ॥
काले महान्पुष्पफलप्रदश्च
तथा नरः स्यादनुवासनेन ।
अपत्यसन्तानविवृद्धकारी
काले यशस्वी बहुकीर्तिमांश्च ॥ ३० ॥

संप्रति निरूहविरेचनयोरवश्यपरिहर्तव्यकालमाह—नरो वि-
रिक्तस्त्रित्यादि अवश्यमिति वचनादेकाहसाध्येपि व्याधौ
अवश्यं सप्तदिनच्छेदः कर्तव्य इति दर्शयति । यद्यपि विरे-
चनानंतरं निषिद्ध एव निरूहः पंचकर्म्यायां सिद्धौ तथा
निरूहस्य विरेचनं निषिद्धं तथापि तत्कालमेव च निषे-
धः । तेन त्रिचतुरादिदिनेषु प्रसक्तिनिरासार्थमिदं वचनम् ।
यत्तु विरेचनानंतरं नवमेहि अनुवासकालादुत्तरकालमेव निरू-
हविधानं तेन अर्वाग्वस्तेरपि न प्रसक्तिस्स्यादित्युच्यते तन्न ।
यदनुवासनशुद्ध्यपेक्षसंसर्जनक्रमस्येयंविधा । यदावरशुद्ध्या
त्र्यहणैव पेयादिक्रमः समाप्यते तदा चतुर्थदिने अनुवासनदा-
नात् पंचमे षष्ठे दिने निरूहः प्रसज्येत अतस्तन्निरासार्थमेतद्वच-
नम् । निरूहानंतरं तु संसर्जनक्रमो नास्त्येव तेन त्र्यहं त्र्यहं
दत्त्वा विरेचनप्रसक्तिरस्त्येव । सप्ताहादर्वाक् । सप्ताहं यावत्
निरूहविरेचनवर्जने हेतुमाह—शुद्धेत्यादि विकृषेदिति हिंस्यात् ।
शून्यमिति पूर्वशोधनशून्यशरीरं पुनः शोधनात् हिंस्यादिति

भावः । “आसप्ताहात् विरेको वा ततश्चापि निरूहणं” इति
तंत्रांतरे प्रोक्तं तच्च संसर्गविधया क्रियमाणसंशोधनक्रमे ज्ञेयम् ।
अत्रापि च सप्ताहपूरणं संसर्जनस्नेहादीनामनुविकल्पपरिहारात्
व्याख्येयम् । किंगुणो वस्तिरितिप्रश्नस्योत्तरं वस्तिर्वयस्थापयिते
त्यादि अयं चास्थापनगुणः अनुवासनस्य तु देहे निरूहेणेत्यादि-
ना ग्रंथेन गुणं वक्ष्यति वयस्थापयतीति वयस्थापिता । वयस्था-
पनं चास्य स्रोतःशुद्धिकरत्वात् । सर्वार्थकारीति स्थिरत्वापकर्षा-
दिविरुद्धार्थस्यापि मेषजविशेषयोगात् । शिशुवृद्धयूनां निरत्यय
इत्यनेन वमनविरेचनाभ्यामुत्कर्षं उच्यते ते हि शिशुवृद्धयोर्नि-
षिद्धे । सर्वगदापहत्वं शमनेन ज्ञेयम् । सर्वान् विकारान् शमयेदि-
त्यनेन दोषसंशोधनद्वारा सर्वगदापहत्वमुच्यते इति न पौनरु-
क्त्यम् । किंवा सर्वान् विकारानिति सर्वावस्थान् विकारानिति
विशेषः । देह इत्यादिनानुवासनगुणमाह । निरूहेण विशुद्धमार्गे
इति वचनान्निरूहशोधित एव मार्गे संसर्जनानुवासनं यथो-
क्तगुणकर्तुं भवतीति दर्शयति । न तैलदानादित्यत्र तैलशब्देन
स्नेहोपलक्षणेन केचिद्वृत्तमपि ग्राहयति । किंतु तैलमेवात्र वा-
तहरप्रधानतया ब्रूते युक्तं पश्यामः तथा ह्यत्र औष्ण्याच्छैत्य-
मिति औष्ण्यं च न सर्पिषि इति । स्नेहौ तु मज्जवर्जितौ अनु-
वासनाधिभूतावप्यप्रधानत्वात्तत्र घृतमनुमन्यते । परमस्ती-
त्यादौ द्रव्यमेव कारणं तच्च कारणमनिलप्रशमनेन ज्ञेयम् ।
नानुवासनात् । किंचिदिहास्ति कर्म इति केचिद् पठन्ति ।
तैलकृत्यमेव सकारणं व्याकरोति—स्नेहेनेत्यादि तैलं च स्नेहा-
नुवसने पक्कमेव अपक्कस्य तु—“न चामं प्रणयेत् स्नेहं यदमि-
ष्यंदयेद्गुदं” इत्यनेन निषिद्धत्वात् । अत्र तैलानिलयोर्मेलके
द्रव्यप्रभावातैलमेव वातं हन्ति न वातस्त्रैलम् । अणुत्वं च य-
द्यपि तैले वाते चास्ति तथापीह प्रवाचवातसूक्ष्मावयवसंब-
धकारकं तैलं स्नेहादिना वातं जयति । तेन समानमप्यणुत्वमिह
विरुद्धार्थकार्येवेति तैलस्य यथोक्तकार्यकर्तृत्वे दृष्टान्तमाह—
मूलेत्यादि । मूलदृष्टान्तेन चानुवासनेन साक्षात्पर्णीयस्य गुदस्य
देहमूलत्वं दर्शयति । उक्तं हि पराशरे—“मूलं गुदं शरीरस्य
शिरास्तत्र प्रतिष्ठिताः । सर्वं शरीरं पृष्ठं च मूर्धानं पादमा-
श्रिताः” इति । तथानुवासनादपि नरो बलवीर्याद्युपेतोऽपत्य-
वांश्च स्यादित्यर्थः ॥ २४-३० ॥

स्तब्धाश्च ये संकुचिताश्च येऽपि
ये पङ्गवो येऽपि च रुग्णमग्नाः ।
येषां च शाखासु चरन्ति वाताः
शस्तो विशेषेण हि तेषु वस्तिः ॥ ३१ ॥
आध्मापने निग्रथिते पुरीषे
शूले च भक्तानमिनन्दने च ।
एवं प्रकाराश्च भवन्ति कुक्षौ
ये चामयास्तेषु च वस्तिरिष्टः ॥ ३२ ॥
याश्च स्त्रियो वातकृतोपसर्गा-
दभे न गृह्णन्ति नृभिः समेताः ।

क्षीणेन्द्रिया ये च नराः कृशाश्च
तेषां च वस्तिः परमः प्रदिष्टः ॥ ३३ ॥

सामान्येन निरुहानुवासनयोरुणमाह—स्तब्धाश्च य इत्यादि-
भन्ना इति सृष्टकायाः । रुग्णा इति संधिमुक्ताः भक्तानमिनंदनेन
न रोचके । वातकृतोपसर्गा इति वातकृतोपद्रवाः । क्षीणेन्द्रिया
इति अतिक्षीणशुक्लाः अत्र शुद्धवातादिष्वनुवासनं भक्तान-
मिनंदनप्रकारेषु च निरुह इत्याद्यर्थोऽनुसरणीयः ॥ ३१-३३ ॥

उष्णामिभूतेषु वदन्ति शीतान्
शीतामिभूतेषु तथा सुखोष्णान् ।

तत्प्रत्यनीकौषधसंप्रयुक्ता-

न्सर्वत्र वस्तीन् प्रविमज्य युज्यात् ॥ ३४ ॥

संप्रति केषु च कश्च वस्तिरिति प्रश्नस्योत्तरं—उष्णामिभूते-
ष्वित्यादि उष्णामिभूते तथा शीतामिभूत इति वक्तव्ये येन
सर्वत्र इति करोति तेन त्रिगुणरूपगुणलघ्वमिभूतेषु तद्वि-
परीतौषधसंपादितो वस्तिर्ज्ञेय इति दर्शयति ॥ ३४ ॥

न बृंहणीयान्विदधीत वस्ती-

न्विशोधनीयेषु गदेषु वैद्यः ।

कुष्ठप्रमेहादिषु मेदुरेषु

नरेषु ये चापि विशोधनीयाः ॥ ३५ ॥

नित्यविशोधनीयगदानाह—कुष्ठप्रमेहादिष्वित्यादि—अत्र
आदिशब्देन अरोचकतद्राश्रीपदादीनां ग्रहणम् । मेदुरेष्विति
मेदस्त्रिषु ॥ ३५ ॥

क्षीणक्षतानां न विशोधनीया-

न्न शोषिणां नो भृशदुर्बलानाम् ।

न मूर्च्छितानां च न शोधितानां

येषां च दोषेषु निबद्धवायुः ॥ ३६ ॥

क्षीणक्षतानां नेति राजयक्षिमप्रभृतयो ज्ञेयाः । विशोधनीया-
नित्यपकर्षणकारकान् । येषां च दोषेषु निबद्धमायुरिति ये
संशोधनहरणमात्रेणैव प्राणान् जहति ॥ ३६ ॥

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ३७ ॥

वस्तेर्वहुविषयां स्तुतिमात्रक्षणः किं गुणो वस्तिरिति प्रश्नस्यै-
वोत्तरं पुनराह—शाखागता इत्यादि शाखा कोष्ठमर्मगता
इत्यनेन त्रिविधशाखादिरोगमार्गो गृहीतः मर्मजशब्देन हि
मध्यमरोगमार्गाश्रयिणां संधिजानामपि साहचर्याद्ग्रहणम् । इह
मर्मोर्ध्वसंधयो हि मध्यमरोगमार्गो उक्तः । ऊर्ध्वं सर्वशब्देन च
ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्मेदादप्युक्तोरोगमार्गत्रयग्रहणम् । अवयवाङ्गज-
शब्देन च प्रादेशिकसर्वाङ्गमेदादप्युक्तग्रहणं वायोः परमिति
वायोः परेण कश्चित् श्रेष्ठ इति यावत् । एतेन यद्यपि कफपित्ते
अपि रोगेषु कारणे भवतः तथापि वायुरेव श्रेष्ठ इत्युच्यते ॥ ३७ ॥

विष्मूत्रपित्तादिमलाशयानां
विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।

तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्य-

द्वस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ३८ ॥

वायोः श्रेष्ठत्वे हेतुमाह—विष्मूत्रेत्यादि—पित्तादीत्यत्र आ-
दिशब्देन कफस्य ग्रहणम् । नच मलशब्देन कफस्य ग्रहणम् ।
मलशब्देन चेतरेधातुमलानां स्वमलादीनां च ग्रहणम् । आशय-
शब्देन मलव्यतिरिक्तप्रसादाख्यानामाशयानां धातूनां च
ग्रहणम् । विक्षेपसंहारकर इति वियोगमेलककरः । एतेन
यस्माद्वायुरेव दोषमलधातूनां संयोगविभागौ करोति तेन
दोषदूष्यविष्मलमेलकरूपनिखिलव्याधिकरणे वायुरेव प्रधानं
भवतीति भावः । किंवा आशयशब्दः प्रत्येकं विडादिभिः संब-
ध्यते । स्थानेन च स्थानिनो लभ्यन्ते । विडादिसंयोगविभागेनैव
च सर्वव्याधिकरणपरिग्रहो भवति । भवत्येवं वस्तिर्वातहराणां
वस्तावर्धचिकित्सारूपता तथा सर्वचिकित्सारूपता ॥ ३८ ॥

तस्माच्चिकित्सार्थमिति ब्रुवन्ति

सर्वां चिकित्सामपि वस्तिमेके ।

नाभिप्रदेशं च कटिं च गत्वा

कुक्षिं समालोच्य पुनश्च पार्श्वम् ॥ ३९ ॥

संस्नेह्य कायं शिथिलांश्च कृत्वा

दोषान्पुरीषं ग्रथितं विमथ्य ।

संसक्तवेगः सपुरीषदोषः

प्रत्यागतो वस्तिरिति प्रशस्तः ॥ ४० ॥

तत्र वस्तेः कृताकृतलक्षणानि क्रमेणाह—नाभीत्यादि विलो-
क्येति संक्षोभ्य । संस्नेह्य कायमिति वीर्यरूपेण सारेण कायं व्याप्य ।
उक्तं हि “वीर्येण वस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात्” इति ।
ज्वेशब्देन च सारोभिधीयते । यथा देहः ज्वेहपरिक्षयात् इति ।
सम्यगिति निरवशेषेण । सुखेनेति विकारमकृत्वा ॥ ३९-४० ॥

प्रसृष्टविष्मूत्रसमीरणत्वं

रुच्यग्निवृद्ध्याशयलाघवानि ।

रोगोपशान्तिः प्रकृतिस्थता च

बलं च तत्स्यात्सुनिरुद्धलिङ्गम् ॥ ४१ ॥

तादात्मिकवस्तिसम्यग्गोचलक्षणमभिधाय उत्तरकालभाव-
माह—प्रसृष्टेत्यादि आशयलाघवानीत्यत्र आमयलाघवादीति
पाठे रोगोपशान्तिरित्यनन्तरं वाशब्दो ज्ञेयः । तेन रोगोपशान्ति-
रिह निरुहसाध्यविकाराणामुपशान्तिः ॥ ४१ ॥

स्यादुक्षिशोरोद्दुदकुक्षिलिङ्गे

शोफः प्रतिशयायविकर्तिका च ।

हृल्लासिका मास्रतमूत्रसङ्गः

श्वासो न सम्यक् च निरुहिते स्यात् ॥ ४२ ॥

स्यादित्यादि वस्त्यगोचलक्षणम् । न सम्यङ्निरुहिते इत्यगो-
चने निरुहिते ॥ ४२ ॥

लिङ्गं यदेवातिविरेचितस्य
भवेत्तदेवातिनिरुहितस्य ।
प्रत्येत्यसक्तं सशकृच्च तैलं
वक्त्रादिवुद्धीन्द्रियसंप्रसादः ॥ ४३ ॥
स्वप्नानुवृत्तिर्लघुता बलं च
सृष्टाश्च वेगाः स्यनुवासिते स्युः ।
अधःशरीरोदरबाहुपृष्ठ-
पार्श्वेषु रुक्क्षखरं च गात्रम् ॥ ४४ ॥
ग्रहश्च विण्मूत्रसमीरणाना-
मसम्यगेतान्यनुवासिते स्युः ।
हृत्तासमोहकमसादमूर्च्छा
विकर्तिका चाप्यनुवासिते स्युः ॥ ४५ ॥

वस्त्यतिथोगलक्षणमतिदेशेनाह—लिङ्गमित्यादि । अनुवा-
सनसम्यग्योगलक्षणमाह—प्रत्येतीत्यादि असक्तमिति संगं
विना । रक्तादयो धातवः । स्वप्नानुवृत्तिर्निद्रानुवृत्तिः । सृष्ट-
इत्यवद्धाः । अध इत्याद्यनुवासनायोगलक्षणम् । रुक्क्षखरता
चात्र शरीरस्यास्नेहनादेव । हृत्तासादि असम्यग्योगलक्ष-
णम् ॥ ४३-४५ ॥

यस्येह यामाननुवर्तते त्री-
न्नेहान्नरः स्यात्स विशुद्धदेहः ।
आश्वागतेऽन्यस्तु पुनर्विधेयः
स्नेहो न संस्नेहयति ह्यतिष्ठन् ॥ ४६ ॥

उचितस्नेहप्रत्यागमनकालमाह—यस्येत्यादि । यामानिति
प्रहरान् । विशुद्धदेह इति सः अनुवासनयोगप्रयोगसम्यग्यो-
गादनुवासनव्यापत्तिरहित इत्यर्थः । आश्वागते इति शीघ्रं
प्रत्यागते । अन्यस्तु विधेय इति तदैवान्यः स्नेहो देयः ।
पुनः स्नेहदानोपपत्तिमाह—स्नेहो न स्नेहयति ह्यतिष्ठ-
मिति ॥ ४६ ॥

त्रिंशत्सृताः कर्मसु वस्त्यो हि
कालस्ततोऽर्धेन ततश्च योगः ।
सान्वासना द्वादश वै निरुहाः
प्राक्स्नेह एकः परतश्च पञ्च ॥ ४७ ॥
काले त्रयोऽन्तः पुरतस्तथैकः
स्नेहा निरुहान्तरिताश्च षट्सु ।
योगे निरुहास्तथ एव देयाः
स्नेहाश्च पञ्चैव परादिमध्याः ॥ ४८ ॥

संप्रति संख्याप्रश्नस्योत्तरविशेषमाह—त्रिंशदित्यादि कर्म-
कालयोगसंज्ञा यथाक्रमं त्रिंशत्षोडशाष्टवस्तिमुदायेषु ज्ञेया ।
कालस्ततोर्धेनेत्यत्र अर्धशब्देन न समप्रतिवचनः तेन त्रिंशदर्थः
षोडशाभागा भवन्ति । सान्वासना इत्यादिना कर्मादीनां निरु-

हानुवासनविभागमाह । एकमनुवासनं दत्त्वा वीर्यं इति सा-
न्वासनाः एवमनुवासनेन प्रत्येकं योगा द्वादश निरुहाश्चतुर्वि-
ंशतिर्वस्त्यो भवन्ति । प्रागित्यारम्भे । परत इति द्वादशनिरु-
होत्तरकाले । निरुहान्तरिताश्च षट् स्युरिति निरुहेणांतरीकृताः
एवं च द्वादश वस्त्यः पूरणीयाः । पञ्चैव परादिमध्या इति
पञ्चस्नेहा अंते मध्ये आदौ च येषां विभक्तास्ते तथा । अत्र
आदौ स्नेहद्वयं अंते च स्नेहद्वयं निरुहत्रयमध्ये चैकमनुवासनं
एवं पञ्च स्नेहा भवन्ति । ये तु निरुहदिन एवानुवासनं वदन्ति
तन्मते आदावेक एव अंतरेपि दिनांतरे एकः एवं पञ्च भवन्ति ।
एवं कर्मकालयोरपि निरुहदिन एव दिनांतरे अनुवासनं
व्याख्येयम् । अत्र चैकस्नेहान्तरितानां निरुहदाने वातक्षोभो
नाशकनीयः । कर्मादिषु निरुहा यापना वस्तिरूपा वीर्यंते ये
स्निग्धा एवेति कृत्वा न वातक्षोभका भवन्ति । एते च कर्मादयो
यद्यपि शास्त्रप्रदेशेषु न व्यवहियन्ते तथापि तद्विव्यवहारा-
र्थमेवेयं कर्मादिसंज्ञा । यथा यमकमहायमकतैलादिसंज्ञा । तेन
कर्मादिसंज्ञा शास्त्रे व्यवहारादर्शनात् कर्मादिप्रतिपादको ग्रंथो
नार्थ इति यदुच्यते तन्निरस्तम् । कर्मादिसंज्ञा च तंत्रांतरेप्यस्ति ।
तथाहि जतूकर्णः—वस्त्यास्त्रिंशत् षोडशाष्टौ च कर्मकाल-
योगा निरुहा स्नेहान्तरिता द्वादश षट् त्रयः एकस्नेहारंभा पञ्च
एकांताः इति । हारितेपि—“त्रिंशकं कर्म बुधा वदन्ति इत्या-
द्युक्तं” । कर्मादीनां प्रयोगं केचिद्वातादिषु वदन्ति ॥ ४७-४८ ॥

त्रीन्पञ्च बाहुश्चतुरोऽथ षड्वा
वाताधिकेभ्यस्त्वनुवासनीयान् ।
स्नेहान्प्रदायाशु मिषग्विदध्या-
त्स्नोतोविशुद्ध्यर्थमतो निरुहान् ॥ ४९ ॥

त्रीन् पंचेलादिना स्नेहनार्थमनुवासनमाह—अत्र ये वाता-
दिकानामिति पठन्ति तेषां आदिशब्देन पित्तकफयोरपि ग्रहणम् ।
बहुवचनं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहीणां वातस्य ग्रहणात् बहुल-
संख्यायोगादुपपन्नम् । यथोक्तं कुष्ठनिदाने “वातादिषु प्रदुष्टेषु
इति” तथा वेगाश्रितेपि वातादीनां रसादीनां इति बहुत्वं नि-
र्दिष्टम् । अन्ये तु वाताधिकानां इति पठन्ति । अत्र चतुर्णां
षण्णां स्नेहानां युग्मरूपाणामपि दानमविरुद्धमेव । एतदनुवास-
नस्य निरुहांगतया स्नेहनार्थं क्रियमाणत्वात् । अयुग्मदानं तु
वस्तीनयुग्मान् इत्यनेन स्वप्रधानतया अनुवासनस्य विहित-
मिति सिद्धविषयतया न विरोधः । यतः स्नेहनप्रयोजनमनुवा-
सनम् । एतेन स्नेहे भूत एवायुग्मदानेन निवर्तनीयम् । किंवा
अयुग्मातंत्रतो व्याख्यानेन संख्यैवोच्यते तथाहि “त्रीन् पञ्च
त्रीन् चतुर इति सप्त पञ्च चतुर इति नव पञ्च षष्ठित्येकादश
इति पञ्च विकल्पा इह विधीयन्ते । तंत्रांतरे स्नेहस्य युग्मदान-
मुक्तं यथा “रुक्क्षस्य बहुवातस्य द्वौ त्रीन् वाप्यनुवासनान् ।
दद्यात् स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पश्चान्निरुहयेदिति” । स्रोतःशब्देन
निबद्धशिरामिहिता ॥ ४९ ॥

विशुद्धकायस्य ततः क्रमेण
 क्षिग्धं तु तैः स्वेदितमुत्तमाङ्गात् ।
 विरेचयेत्त्रिद्विरथैकशो वा
 बलं समीक्ष्य त्रिविधं मलानाम् ॥ ५० ॥
 उरःशिरोलाघवमिन्द्रियाणाम्
 स्रोतोविशुद्धिश्च भवेद्विशुद्धे ।
 गलोपलेपः शिरसो गुरुत्वम्
 निष्ठीवर्णं चाप्यथ दुर्विरिक्ते ॥ ५१ ॥

संप्रति क्रमागतशिरोविरेचनस्य कल्पनामसम्यग्योगातियो-
 गलक्षणं चाह । विशुद्धेत्यादि विशुद्धकायस्येति । एतच्च पंचक-
 र्मेसंपादनीयकर्तृविषयत्वं शुद्धिपूर्वकत्वं च शिरोविरेचनस्येहो-
 च्यते । अनेन वमनादिना शुद्धस्यापि शिरोविरेचनैकसंपाद्यो
 पुरुषेऽयं क्रमो ज्ञेयः । क्षिग्धमित्यंगशिरोवस्तिपाण्यादि । तल-
 स्वेदितमिति हस्ततलस्वेदितम् । त्रिद्विरथैकश इति तद्दिन एव
 दोषाणामुत्कृष्टलादिवलत्रैर्विध्यमपेक्ष्य यथायोग्यतया योज्यम् ।
 लाघवमिन्द्रियाणामिति चक्षुरादीनां स्वविषये पाटवम् । तिमिरं
 च पश्येदिति तमोव्याप्तं सर्वं पश्येदिति ॥ ५०-५१ ॥

शिरोऽक्षिशङ्खश्रवणार्तितोद-
 श्चात्यर्थशुद्धेस्तिमिरं च पश्येत् ।
 स्यात्तर्पणं तत्र मृदु द्रवं च
 क्षिग्धस्य तीक्ष्णं तु पुनर्न योगे ॥ ५२ ॥

तस्यातियोगायोगयोश्चिकित्सानुवक्तव्यतयानुपंगतामाह—
 स्यात्तर्पणमित्यादि । मृदुद्रवं चेत्यनेनातियोगचिकित्सितम् ।
 तीक्ष्णं तु पुनर्नयोग इति अयोगशिरोविरेचनस्यैव पुनस्तीक्ष्ण-
 शिरोविरेचनं देयम् ॥ ५२ ॥

इत्यातुरस्वस्थसुखः प्रयोगे
 बलायुषोर्बुद्धिकृदामयघ्नः ।
 कालस्तु वस्त्रादिषु याति यावां-
 स्तावान्मवेद्भिः परिहारकालः ॥ ५३ ॥

उक्तं च कर्मप्रयोगमुपसंहरति—इत्यातुरेत्यादि आतुरस्व-
 स्थसुखः इति वचनेन आतुरे आमयस्यापहंतृतया स्वस्थे च
 बलायुषोर्बुद्धिकर्तृतया यथोक्तपंचकर्मप्रयोगः सुखहेतुर्भवतीति
 ज्ञेयम् । स्वस्थे च पंचकर्मप्रवृत्तिः माधवप्रथमेमासि इत्यादिना
 सूत्रस्थाने प्रोक्तैव ज्ञेया ॥ ॥ कृते कियान् वा परि-
 हारकाल इत्यस्योत्तरमाह—कालस्त्वित्यादि तावान् भवेद्भिः प-
 रिहारकाल इति वस्त्रादिप्रयोगे यावान् कालो व्याप्यते
 तत्कालद्विगुणकालः यावत् परिहार्यत्वेनोक्तः परिहर्तव्यः ।
 अत्र आदिशब्देन वमनविरेचनशिरोविरेचनानां ग्रहणम् ।
 वस्तेस्त्रादौ व्युत्पादनेन प्राधान्यं दर्शयति ॥ ५३ ॥

अत्याशनस्थानवर्चांसि यानम्
 स्वप्नं दिवा मैथुनविगरोधान् ।

शीतोपचारातपशोकरोषां-
 स्यजेदकालाहितभोजनं च ॥ ५४ ॥

किं वर्जनीयं इति प्रश्नस्योत्तरं—अत्याशनेत्यादि आसनमु-
 पविष्टवस्थानम् । स्थानमूर्ध्वतया स्थानम् । यानं रथाश्वादिना
 यानम् । एत आविष्कृततया इहोक्ताः तेन क्रोधातिचित्तना-
 दयो येष्युपकल्पनीयादौ वमनादिप्रयोगे निषिद्धाः तेषां न
 सेव्या एव ॥ ५४ ॥

वद्धे प्रणीते विषमे च नेत्रे
 मार्गे तथार्शः कफविद्विबन्धे ।
 न याति बस्ति न सुखं निरेति
 दोषावृतोऽल्पो यदि वाल्पवीर्यः ॥ ५५ ॥

प्रणीयमान इत्यादि प्रश्नस्योत्तरं—वद्धेत्यादि नेत्रे वद्धे विषमं
 प्रणीते गुदावयववद्वलान्न याति । तथा न सुखं निरेतीत्या-
 दिना सुचिराच्च केन प्रश्नस्योत्तरम् । न सुखं निरेतीति चिरेण
 दुःखं कृत्वाऽऽगच्छतीत्यर्थः । दोषावृत इति दोषेण वलीय-
 सावरुद्धः । अल्प इति अल्पमानः । अल्पवीर्य इति उष्णलव-
 णाद्यभावान्मृदुवीर्यः ॥ ५५ ॥

प्राप्ते तु वर्चोऽनिलमूत्रवेगे
 वाते विवृद्धेऽल्पबले गुदे वा ।
 अत्युष्णतीक्ष्णश्च मृदौ प्रकोष्ठे
 प्रणीतमात्रः पुनरेति बस्तिः ॥ ५६ ॥

प्राप्ते चेत्यनेन शीघ्रागमनहेतुमाह—वातेतिवृद्धे स्नेहो गुदे वा-
 तेन प्रतिहतत्वान्न यात्याशयं ततः शीघ्रमागच्छति । अल्पबले
 गुदे स्नेहं धारयितुं न शक्नोति पुरुषः । अल्पबलत्वं च गुदस्य
 सृक्किण्वलीदौर्बल्यात् ॥ ५६ ॥

मेदः कफाभ्यामनिलो निरुद्धः
 शूलाङ्गसुप्तिद्वयथून करोति ।
 स्नेहं तु युञ्जन्नबुधस्तु तस्मै
 संवर्धयत्येव हि तान्विकारान् ॥ ५७ ॥
 रोगास्तस्थान्येऽप्यवितर्क्यमाणाः
 परस्परेणावगृहीतमार्गाः ।
 सन्दूषिता धातुभिरेव चान्यैः
 स्वैर्भेषजैर्नोपशमं व्रजन्ति ॥ ५८ ॥

साध्या इत्यादि प्रश्नस्योत्तरं मेदः कफाभ्यामित्यादि मेदसा
 कफेन वेति मेदः कफाभ्याम् । अत्र शूलादीन्निरीक्ष्य शुद्धवात-
 आंस्या स्नेहं प्रयुक्ते नावर्णं जानाति अतएव अबुधः इति कृतम् ।
 अन्यत्राप्युक्तं “कुपितो मार्गसंरोधान्मेदसा वा कफस्य वा । अ-
 तिबृद्धानिलेनादौ शस्तं स्नेहेन वृंहणमिति” । अवितर्क्यमाणा
 इति असम्यग्ज्ञायमानाः । असम्यग्ज्ञायमानत्वे हेतुमाह—
 परस्परेणेत्यादि । रोगशब्देनात्र दोषोभिप्रेतः । परस्परेण
 प्रतिबद्धे मार्गे अतो दुर्गन्धा भवन्ति । तथा धातुभिश्च रक्तादिभिः
 सन्दूषिताः संमूर्छिताः संतो दुर्ज्ञेया भवन्ति । अमिज्ञाताश्च स्वै-

भेषजैर्न प्रशमं व्रजन्ति । स्वैर्भेषजैरिति मार्गावरोधादिकरणे दोषधात्वन्तिरपेक्षकैरेकदोषभेषजैः । तद्धि तथाभूतानां भेषजं यौगिकं न भवत्येव अतो अनुशमो युक्त एव । एवं च दोषाणां परस्परावरोधान् तथा धातुसंमूर्च्छनविशेषान् अवगम्यैव व्याधौ प्रपञ्चो अनुसरणीयः ॥ ५७-५८ ॥

सर्वं च रोगप्रशमाय कर्म

हीनातिमात्रं विपरीतकालम् ।

मिथ्योपचाराच्च न तं विकारम्

शान्तिं नयेत्प्रथममपि प्रयुक्तम् ॥ ५९ ॥

अथ विज्ञातेपि व्याधौ भिषजा असम्यग्रप्रयोगादिभिर्विधमाने असिद्धिमाह—सर्वं चेत्यादि । विपरीतकालमिति अनुचितकालकृतम् । मिथ्योपचाराच्चेति भेषजानां तथा अकरणात् यथा भेषजस्य सम्यक्परिणामे सति भोक्तव्यम् । यद्यौगिकं भेषजं तत्सम्यक् प्रयुक्तं सिध्यतीति सिद्धांतः ॥ ५९ ॥

तत्र श्लोकः ।

प्रश्नानिमान्द्रादश पञ्चकर्म-

ण्युद्दिश्य सिद्धाविह कल्पनायाम् ।

प्रजाहितार्थं भगवान्महार्था-

न्सम्यग् जगादर्षिवरोऽत्रिपुत्रः ॥ ६० ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।

प्रश्नानित्यादिना अध्यायार्थं संगृह्णाति । संग्रहश्च व्यक्तः ६०

इति महामहोपाध्यायचरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायां आयुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थानव्याख्यायां कल्पनासिद्धिव्याख्या समाप्ता ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

पञ्चकर्मयसिद्धिः ।

येषां यस्माच्च कर्माण्यग्निवेश ! न कारयेत् ।

येषां च कारयेद्यानि तत्सर्वं संप्रवक्ष्यते ॥ १ ॥

कल्पनासिद्धौ ज्ञातकर्मोपयोगस्य कर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयकजिज्ञासा भवति अतस्तदुपदर्शनार्थं पञ्चकर्मया सिद्धिरुच्यते । पञ्चकर्मप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयज्ञानार्थमधिकृत्य कृता सिद्धिः पञ्चकर्मया सिद्धिः । एषामित्यादिना अध्यायार्थं संकल्प्य प्रतिजानीते । पञ्चकर्माणि एषां न कार्याणीत्यनेन व्यस्तानि समस्तानि च एषां न कार्याणि तानि पृथग् वक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

“चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च ।

सद्वैद्यनृपतिद्वेष्टा तद्विष्टः शोकपीडितः ॥ २ ॥

यादृच्छिको मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ।

वैरी वैद्याभिमानी च श्रद्धाहीनः सशङ्कितः ॥ ३ ॥

भिषजामविधेयश्च नोपक्रम्यो भिषग्विदा ।

एतानुपचरन्वैद्यो बहुदोषान्वाप्नुयात् ॥ ४ ॥

एभ्योऽन्ये समुपक्रम्या नराः सर्वैरुपक्रमैः ।

अवस्थां प्रविभज्यैषां वर्ज्यं कार्यं च वक्ष्यते ॥ ५ ॥

अतः चण्ड इत्यादिना सकलपञ्चकर्मविषयमाह यद्यपि च विमाने जनपदोद्ध्वंसनीये रोगभिषगिजतीये वा अनपवादप्रतीकारादयोपि अनुपक्रमणीयत्वेनोक्ता एव तथापीह प्रकरणागतत्वात् पुनरुच्यन्ते । चण्डादिषु प्रवृत्तिर्भेषजस्याशक्यत्वात् निषिध्यते । कृतघ्नादिषु चाधर्मवशादेव भेषजं न सिध्यति प्रत्युत अधार्मिकप्रतिक्रियया अधर्म एव भवतीति निवृत्तिर्विधीयते । सतो राजानं भिषजं च द्वेष्टीति सम्राजभिषजाद्वेष्टा किंवा सद् इति राज्ञो भिषजश्च विशेषणम् । तद्विष्ट इति सदादिद्वेष्टः । यादृच्छिको नास्तिकः । विहीनः करणैरित्यकरणः । वैरी वैद्यापकारकः वैद्यद्वेष्टा नापकारक इति तु विशेषः । वैद्याविदग्धो वैद्याभिमानी । भिषजामविधेय इति भिषजामनायकः । सर्वैरिति वसनदिभिरन्यैश्च संशमनादिभिः । एषामिति चण्डादिव्यतिरिक्तानाम् ॥ २-५ ॥

अच्छर्दनीयास्तावत्क्षतक्षीणातिस्थूलकृशबालवृद्धदुर्वलश्रान्तपिपासितक्षुधितकर्मभाराध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामगर्भिणीसुकुमारसंवृतकोष्ठदुश्छर्दन्ध्वरक्तपित्तप्रसक्तच्छर्द्यूर्ध्ववातास्थापितानुवासितहृद्रोगोदावर्तमूत्राघातप्लीहगुल्मोदराष्ट्रीलाखरोपघाततिमिरशिरःशङ्खकर्णाक्षिपाश्वशूलार्ताः ॥ ६ ॥

संप्रत्युपक्रमणीयानामेव रोगादियोगकृतावस्थामेदेनाकर्तव्यपञ्चकर्म दर्शयन्माह—अवम्यास्तावदित्यादि । अवम्यादौ तावत् इति पदं प्राक् प्रस्तुतोपदर्शनार्थम् । प्रसक्तशब्दो मैथुनादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । संवृतकोष्ठो वायुनाल्पीकृतकोष्ठः वायुव्याप्तकोष्ठ इत्येके ॥ ६ ॥

तत्र क्षतस्य च भूयः क्षणनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः स्यात् । क्षीणातिस्थूलकृशबालवृद्धदुर्वलानामौषधैर्बलासहत्वात्प्राणोपरोधः । श्रान्तपिपासितक्षुधितानां च तद्वत् । कर्मभाराध्वहतोपवासमैथुनाध्ययनव्यायामचिन्ताप्रसक्तक्षामाणां रौक्ष्याद्वारक्तच्छेदक्षतभयं स्यात् । गर्भिण्या गर्भव्यायामादामगर्भमंशाच्च दारुणा रोगप्राप्तिः । सुकुमारस्य हृदयस्य विकर्षणादूर्ध्वमधो वा रुधिरातिप्रवृत्तिः । संवृतकोष्ठदुश्छर्दनयोरतिमात्रप्रवाहनादोषाः समुत्क्रिष्टा ह्यन्तःकोष्ठे जनयन्त्यन्तर्विसर्पं स्तम्भं जाळ्यं वैचित्यं मरणं वा । ऊर्ध्वरक्तपित्तस्य उदानं उत्क्षिप्य प्राणान् हरेद्रक्तं चातिप्रवर्तयेत् । प्रसक्तच्छर्देस्तु तद्वदूर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामूर्ध्ववातातिप्रवृत्तिः । हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः । उदावर्तिनो घोरतर उदावर्तः स्यात् शीघ्रतरहन्ता ।

मूत्राघातादिभिरार्तानां तीव्रतरः शूलप्रादुर्भावः ।
तिमिराणां तिमिरातिवृद्धिः । शिरःशूलादिषु शू-
लातिवृद्धिः । तस्मादेते न वाम्याः ॥ ७ ॥

तत्र क्षतस्येत्यादिना यथोक्तवमनादाने हेतुमाह । प्राणोप-
रोधो मरणं बलक्षय इत्यन्ये । श्रंतादीनां विच्छेदपाठेच प्रा-
णोपरोधस्य पूर्वापेक्षया हीनमात्रत्वं दर्शयति । वातरक्तच्छेद-
क्षतभयमित्यत्र रक्तच्छेदो रक्तमोक्षः । सुकुमारस्येति मृदुश-
रीरस्य । हृदयापकर्षणादिति हृदयहिंसनादिति । तद्वदिति ऊ-
र्ध्वरक्तपित्तिनामित्यत्रोक्तो दोषः ॥ ७ ॥

सर्वेष्वपि खलु एतेष्वपि विषगविरुद्धाभ्यव-
हारामकृतेषु अप्रतिषिद्धं शीघ्रकारित्वाद् दोषा-
णामिति ॥ ८ ॥

अवम्यानामवस्थायां वमनमाह—सर्वेष्वपीत्यादि ।—
यद्यपि चात्राध्यायाते सर्वेष्वेव निर्दिष्टेष्ववस्थायां निषिद्धमपि
वक्ष्यति तथापीह विधानेनात्रावश्यकर्तव्यता वमनं इति
बोध्यम् ॥ ८ ॥

शेषास्तु वम्याः । पीनसकुष्ठनवज्वरराजय-
क्ष्मकासश्वासगलगण्डग्रहगण्डश्लीपद-मेह-मन्दा-
ग्निरुद्धाजीर्णात्रविस्सूचिकालसकविषगरपीतदृष्ट-
दिग्धविद्धाधःशोणितपित्तकफप्रसेकदुर्नामहृष्टा-
सारोचकाविपाकापच्यपस्मारोन्मादातिसारशोष-
पाण्डुरोगमुखपाकदुष्टस्तन्यादयः श्लेष्मव्याधयो वि-
शेषेण रोगाध्यायोक्ताश्च । तेषु हि वमनं प्रधानतम-
मित्युक्तं केदारसेतुभेदे शाल्यादिशोषदोषविना-
शवत् ॥ ९ ॥

शेषास्तु वम्या इत्यभिधायापि पीनसादीन् पुनर्वमनवि-
षयतया दर्शयिष्यन् तेषु विशेषेण वमनस्य यौगिकतां दर्श-
यति । एवमुत्तरत्रापि पुनर्विरेचनादिविषयोपदर्शने व्याख्ये-
यम् । प्रधानतममिति महारोगाध्यायेनोक्तम् । केदारसेतुभेदे
इत्यादिनैकदेशेन महारोगाध्यायोक्तं प्राधान्यख्यापकं ग्रंथं
प्राहयति । तेन यदुक्तं तत्र “वमनं खलु सर्वोपक्रमेभ्यः श्ले-
ष्मणि प्रधानतमं मन्यन्ते मिषजः तद्ध्यादितएवामाशयमनु-
प्रविश्य सकलं वैकारिकश्लेष्ममूलमपकर्षति तत्रावर्जिते श्लेष्म-
प्यपि शरीरांतर्गताः श्लेष्मविकाराः प्रशांतिमापद्यन्ते यथा
मित्रे केदारसेतौ शालिषट्ठिकादीन्यनमिष्यंदमानान्यंभसा
प्रशोषमापद्यन्ते” तद्वत् इति ग्रंथखंडकं तदिह संवध्यते । एवं
विरेचनप्राधान्ये तथा वस्तिप्राधान्ये यदिहैकदेशं महारोगा-
ध्यायोक्तप्राधान्यख्यापकग्रंथखंडकं वक्ष्यति तत्र तदग्रंथाध्या-
हारेण योजनीयम् ॥ ९ ॥

अविरेच्यास्तु सुभगक्षतगुदमुक्तनालाधोभाग-
रक्तपित्तविलङ्घितदुर्बलेन्द्रियाल्पाग्नि-निरुद्ध-कामा-
दि-अप्राजीर्ण-नवज्वर-मदात्ययिताध्मातशल्यादि-

तामिहतातिस्निग्धरुक्षदारुणकोष्ठाः क्षतादयश्च
गर्भिण्यन्ताः ॥ १० ॥

विरेचनाविषयमाह—अविरेच्यास्त्रित्यादि—सुभगक्षत-
गुद इति सुभगगुदः क्षतगुदश्च । अन्ये तु सुभगं सुख-
संबन्धिनमाहुः । युक्तवातो संवृतगुदः । क्षतादयश्च गर्भिण्य-
ता इति वमनाविषयमध्यपठिताः ॥ १० ॥

तत्र सुभगस्य सुकुमारोक्तो वमनदोषः स्यात् ।
क्षतगुदस्य क्षते गुदे वायुः प्राणोपरोधकरीं वरां
रुजां जनयेत् । मुक्तनालमतिप्रवृत्त्या हन्यात् ।
अधोभागरक्तपित्तिनां च तद्वदेव । विलङ्घितदुर्ब-
लेन्द्रियाल्पाग्निनिरुद्धा औषधवेगं न ते सहेरन् ।
कामादिव्यग्रमनसो न प्रवर्तते कृच्छ्रेण वा प्रवर्त-
मानमधोगदोषान् कुर्यात् । अजीर्णिन आमदोषः
स्यात् । नवज्वरस्य अविपक्वान् दोषान् न निर्हरेत्
वातमेव च कोपयेत् । मदात्ययितस्य मद्यक्षीणे
देहे वायुः प्राणोपरोधं कुर्यात् । आध्मातस्य आ-
ध्मायमानस्य वा पुरीषकोष्ठनिश्चितो वायुर्विसर्पन्
सहसा आनाहं तीव्रतरं मरणं वा जनयेत् । श-
ल्यादितामिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिं-
स्यात् । अतिस्निग्धस्य अतियोगभयं भवेत् । रु-
क्षस्य वायुरङ्गग्रहं कुर्यात् । दारुणकोष्ठस्य विरेच-
चनोद्धता दोषा हृच्छूलपर्वभेदानाहाङ्गमर्दच्छर्दि-
मूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः । क्षता-
दीनां गर्भिण्यन्तानां छर्दनोक्तो दोषः स्यात् । त-
स्मादेते न विरेच्याः ॥ ११ ॥

रुजां जनयेद्विरेचनमिति शेषः । अधोभागरक्तपित्ति-
तद्वदिति अतिप्रवृत्त्या हन्यादित्यर्थः । कामादीत्यादौ आदिश-
ब्देन शोकक्रोधादीनां ग्रहणम् । अत्रचाप्रवृत्तिः स्तोकप्रवृत्ति-
श्चायोग एव । उक्तं हि “अयोगप्रातिलोभ्येन न चाल्पं वा
प्रवर्तनं” इति । अयोगदोषाश्च विभ्रंशहिकास्तंभादयो वक्ष्य-
माणाः । आमदोष इति आमदोषनिमित्तविसूचिकादिः । पु-
रीषकोष्ठनिश्चित इति पुरीषाशयोदरनिश्चितः । छर्दनोक्त इति
प्राग्वमनोक्तदोषः ॥ ११ ॥

शेषास्तु विरेच्याः । कुष्ठज्वरमेहोर्ध्वरक्तपित्त-
भगंदरोदराशोत्रभ्रष्टीहगुल्मार्वुदगलगण्डग्रन्थिवि-
सूचिकालसकमूत्राघातकिमिकोष्ठविसर्पपाण्डुरो-
गशिरःपार्श्वशूलोदावर्तनेत्रास्यदाहहृद्रोगव्यङ्गनी-
लीकनेत्रनासिकास्यश्रवणरोगहलीमकश्वासका-
सकामलापस्मारोन्माद-वातरक्त-योनि-रेतो-दोष-
तैमिर्योरोचकाविपाकच्छर्दिश्वयथूदरविस्फोटका-
दयः पित्तव्याधयो विशेषेण रोगाध्यायोक्ताश्च । ए-
तेषु हि विरेचनं प्रधानतममित्युक्तमश्रुपशमेऽग्नि-
गृहवत् ॥ १२ ॥

विशेषेण विरेच्यानाह—कृष्टेत्यादि विसूचिकायां उत्तर-
कालं विरेचनं विशेषदोषहरणार्थं ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

अनास्थाप्यास्तु अजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्नेहोत्कि-
ष्टदोषाल्पाग्निमानकृन्तातिदुर्वलक्षुत्तृष्णाश्रमार्ता-
तिकृशभुक्तभक्तपीतोदकवमितविरिक्तक्षतकृतनस्तः
कर्मकुद्धभीतमत्तमूर्च्छितप्रसक्तच्छर्दिनिष्ठीविका-
श्वासकासहिकावद्धच्छिद्रोदकोदराध्मातालसक-
विसूचिकामप्रजातामातिसारमधुमेहकुष्ठार्ताः ॥ १३ ॥

अनास्थाप्यानाह—अनास्थाप्यास्त्वित्यादि मधुमेहशब्देन-
सर्वप्रमेहग्रहणम् ॥ १३ ॥

तत्र अजीर्ण्यतिस्निग्धपीतस्नेहानां दूष्योदरं
मूर्च्छां श्वयथुर्वा स्यात् । उत्किष्टदोषमन्दाश्वोर-
रोचकस्तीव्रः । यानकृन्तस्य क्षोभव्यापन्नो वस्ति-
राशु देहं शोषयेत् । अतिदुर्वलक्षुत्तृष्णाश्रमार्तानां
पूर्वोक्तो दोषः स्यात् । अतिकृशस्य कार्यं पुनर्ज-
नयेत् । पीतोदकभुक्तभक्तयोरुत्किष्टयोर्ध्वमधो वा
वायुर्वस्तिमुत्क्षिप्य क्षिप्रं वस्तौ घोरान् विकारान्
जनयेत् । वमितविरिक्तयोस्तु रूक्षशरीरं निरूहः
क्षतं क्षार इव दहेत् । कृतनस्तः कर्मणो विभ्रंशं भृ-
शशंरुद्धस्रोतसः कुर्यात् । कुद्धभीतयोर्वस्तिरुर्ध्व-
मुपप्लवेत् । मत्तमूर्च्छितयोर्भृशं विचलितायां सं-
ज्ञायां चित्तोपघातव्यापत्स्यात् । प्रसक्तच्छर्दिनिष्ठी-
विकाश्वासकासहिकार्तानामूर्ध्वोभूतो वायुरुर्ध्वं
वस्ति नयेत् । वद्धच्छिद्रोदकोदराध्मातानां भृश-
तरमाध्माप्य वस्तिः प्राणान् हिंस्यात् । अलसक-
विसूचिकामप्रजातामातिसारिणामकृतदोषः स्या-
त् । मधुमेहकुष्ठिनोर्व्याधेः पुनर्वृद्धिस्तस्मादेते ना-
स्थाप्याः ॥ १४ ॥

दूष्योदरमिति सन्निपातोदरम् । यानं रथ्यादियानम् । विभ्रं-
शमित्यनेन इन्द्रियाणामिति शेषः । ऊर्ध्वं उपप्लवेदिति शु-
खादितिर्यगुत्प्लवनं स्यात् । व्यापत्स्यादिति मूर्च्छारूपा व्याप-
त्स्यात् । वद्धोदरादि आध्मानांतं वस्तिर्विष्यते । तेन
“स्निग्धाय वद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितं । सतैललवणं दद्या-
निरूहं सानुवासमिति” वाक्येन निरूहविधानं अविरुद्धं भ-
वति । अन्ये तु उदराध्यायैव वद्धोदरिण इत्यनेन स्निग्धवद्धो-
दरविषयं निरूहं वर्णयति । तेन सामान्येन वद्धोदरे निरूह-
निषेधो न विरुद्धः ॥ १४ ॥

शेषास्त्वास्थाप्याः । सर्वाङ्गैकाङ्गकुक्षिरोगवा-
तवर्चोमूत्रशुक्तसङ्गवलवर्ण-मांस-रेतःक्षय-दोषा-
ध्मानाङ्गसुप्तिक्रिमिकोष्ठोदावार्तातिसारपर्वाभिता-
प्लीहगुल्महृद्रोग-भगन्दरोन्मादज्वर-व्रणशिरःक-
र्णशूल-हृदयपार्श्व-पृष्ठ-कटीग्रहवृणोपनासपेक-गौर-

वातिलाघव-रजःक्षयार्ता विषमाग्निस्फिग्जानुज-
ङ्घोरगुल्फपार्णिप्रपद-योनिवाह्याङ्गुलिस्तनाङ्ग-दन्त-
नखपर्वास्थि-शूलशोषस्तम्भाक्षूजनपरिकर्तिका-
दयः । वातव्याधयो विशेषेण रोगाध्यायोक्ताश्च ए-
तेषु आस्थापनं प्रधानतममित्युक्तं वनस्पतिमूल-
च्छेदवत् ॥ १५ ॥

विशेषेण आस्थाप्यानाह—सर्वाङ्गैत्यादि स्फिगादिभिः शू-
लशोषस्तंभेत्यादि संबध्यते ॥ १५ ॥

य एवानास्थाप्याः त एव अननुवास्याः स्युः ।
विशेषतस्त्वभुक्तभक्त-नवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्र-
मेहार्शःप्रतिश्यायारोचक-मन्दाग्निदुर्वलप्लीहकफो-
दरोरुस्तम्भवर्चोभेद-विषगरपीतकफाभिष्यन्दगुरु-
कोष्ठश्लीपदगलगण्डापचीक्रिमिकोष्ठिनः ॥ १६ ॥

तत्राभुक्तभक्तस्यानावृतमार्गत्वादूर्ध्वमतिवर्तते
स्नेहः । नवज्वरपाण्डुरोगकामलाप्रमेहिणां दोषा-
नुत्केश्योदरं जनयेदर्शसस्य अशोष्यभिष्यन्धा-
ध्मानं कुर्यात् । अरोचकार्तस्य अन्नगृद्धिं पुनः ह-
न्यात् । मन्दाग्निदुर्वलयोर्मन्दतरमग्निं कुर्यात् ।
प्रतिश्यायप्लीहादिमतां भृशं चोत्किष्टदोषाणां भूय
एव दोषं वर्धयेत्, तस्मादेते नानुवास्याः ॥ १७ ॥

य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः । विशेषतस्तु
रूक्षतीक्ष्णाग्रयः केवलवातरोगार्ताश्च । एतेषु ह्यनु-
वासनं प्रधानतममित्युक्तं वनस्पतिमूलच्छेदन-
वत्, मूले द्रुमसेकवच्च ॥ १८ ॥

अनुवासनविषयोपदर्शनार्थं अनास्थाप्येषु भुक्तभक्त इति
पाठः पठितः । अनुवासनं तु भुक्तस्य दीयते । तद्वदुदासार्थं
अभुक्तभक्तोपादानम् । अनुवासनं त्वभुक्तस्य ऊर्ध्वं याति ननु
निरूह इति विशेषः । अनुवासनं तु स्नेहस्य सूक्ष्मतया विस-
र्पणशीलं तथा सायं च दीयते तेन तावत्कालमभोजनात्
शून्यशरीरस्य ऊर्ध्वं याति । अनुवासनं च “शूले च भक्तान-
मिनंदने च” इत्यनेन यद्यपि विहितं तथापीह भक्तमिनंदन-
हेत्वंतरभूतायां अरुचौ तन्निषेधो न विरुद्धः । अनमिनंदनं हि
अश्रद्धामात्रवातकृतं । अरुचिस्तु सर्वदा अनिच्छा । केवलं वात-
रोगाश्च अर्हाः । शुद्धवातजरोरोगयुक्ताः अनुवासनार्हाः । अनु-
वासनप्राधान्यख्यापने वनस्पतिमूलच्छेदनवदित्यनेन महा-
रोगाध्यायोक्तवस्तिप्राधान्यख्यापकग्रंथोपदर्शनम् । यथा वन-
स्पतेर्मूले छिन्ने स्कंधशाखावरोहकुसुमफलपलाशारीनां नियतो
विनाशस्तद्वदिति । मूले द्रुमसेकवच्चेत्यनेन कल्पनासिद्ध्यर्थं
“मूले निषिक्ते हि यथा द्रुमः स्यान्नोलच्छेदः कोमलपल्लवाग्रः ।
काले महान् पुष्पफलप्रदश्च तथा नरः स्यादनुवासनेने”त्यादि
ग्रंथोक्तानुवासनप्राधान्यख्यापकग्रंथग्रहणं करोति ॥ १९—१८ ॥

अशिरोविरेचनाहार्हा अजीर्णिभुक्तभक्तपीतस्नेहम-
द्यतोयपातुकामास्नातशिराः स्नातुकामः क्षुत्तृष्णा-
श्रमार्तमत्तमूर्च्छितशस्त्रदण्डाहतव्यवायव्यायाम-
पानक्लान्तनवज्वरशोकाभितप्तविरिक्तानुवासित-
गर्भिणीनवप्रतिश्यायार्ता अनृतुदुर्दिने चेति ॥१९॥

तत्राजीर्णिभुक्तभक्तयोर्दोष ऊर्ध्ववहानि स्नोतां-
स्यावृत्य कासश्वासच्छर्दिप्रतिश्यायान् जनयेत् ।
पीतस्नेहमद्यतोयपातुकामानां कृते च पिबतां
मुखनासास्नावाक्ष्युपदेहतिमिरशिरोरोगान् जन-
येत् । स्नातशिरसः कृते च स्नाने शिरसः प्रति-
श्यायं क्षुधार्तस्य वातप्रकोपं तृष्णार्तस्य पुनस्तृ-
ष्णाभिवृद्धिं मुखशोषं च । श्रमार्तमत्तमूर्च्छिताना-
मास्थापनोक्तो दोषः स्यात् । शस्त्रदण्डहतयोस्ती-
व्रतरां रुजं जनयेत् । व्यवायव्यायामक्लान्तानां
शिरःस्कन्धनेत्रोरःपीडनम् । नवज्वरशोकाभितप्त-
योरुष्मा नेत्रनाडीभिरनुसृत्य तिमिरं ज्वरवृद्धिं च
कुर्यात् । विरिक्तस्य वायुरिन्द्रियोपघातं कुर्यात् ।
अनुवासितस्य कफः शिरोगुहत्वं च कण्डूकिमि-
दोषान् जनयेत् । अन्तर्वैतन्या गर्भं स्तम्भयेत् ।
स काणः कुणिः पक्षहतः पीठसर्पी वा स्यात् ।
नवप्रतिश्यायार्तस्य स्नोतांसि व्यापादयेत् । अनृ-
तुदुर्दिने शीतं पूतिनासिका शिरोरोगश्च स्यात् ।
तस्मादेते न शिरोविरेचनाहार्हाः ॥ २० ॥

अशिरोविरेचनाहार्हानाह—अशिरोविरेचनाहार्हा इति । पातु-
काम इति । स्नेहादिं पातुकामः । अनृतौ शीतग्रीष्मवर्षासु ।
दुर्दिनेति मेघाच्छादितेहि । कृते च पिबतामिति शिरोविरे-
चने कृते स्नेहादीन् पिबताम् । पीठसर्पीः पंगुः । अनृतुदुर्दिने-
त्यादौ शिरोरोगश्चेत्यनेन शीतकाले दीयमानस्य । दुर्दिन इति
अवार्षिकम् दुर्दिनमाहुः ॥ १९—२० ॥

शेषा अर्हाः । शिरोदन्तमन्याहनुग्रहपीनसगल-
गण्डशुण्डिकाशालूक-शुक्र-तिमिर-वर्त्मरोग-व्यङ्गो-
पलिङ्गिका-धावभेदकग्रीवास्कन्धास्यनासिकाकर्णा-
क्षिमूर्धकपालशिरोरोगादितापतन्त्रकापतानक-ग-
लगण्डदन्तशूलहर्षचालाक्षिरागार्बुदस्वरपरिपक्वा-
श्चैतेषु शिरोविरेचनं प्रधानतममित्युक्तम् । तद्व्युत्त-
माङ्गमनुप्रविश्य मज्जपेशीकासक्तं दोषं विकारक-
रमपकर्षति ॥ २१ ॥

शिरोदन्तेत्यादिना विशेषेण शिरोविरेचनाहार्हानाह—शिरो-
दन्तमन्यादिभिः स्तम्भ इति संबध्यते । पीनसोत्र पक्वः प्रति-
शायः । तरुणे च प्रतिश्याये विरेकनिषेध इति न विरोधः । अप-
तंत्रकः आपतानकभेद एव । उक्तं हि “निःसंज्ञः सोपतंत्रकः”
इति । शूलहर्षचालाः दन्तेन संबध्यन्ते । रागो नेत्ररागो रोगवि-
शेषः । वातविकारेपि अत्र विरेचनं स्थानागच्छेन्ननुत्सादे-

वोपपन्नम् । मज्जपेशीकासक्तमिति मज्जपेशीषु उपघातेन
शिरसि पक्वो दोषो जायत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रावृट्शरद्वसन्तेष्वितरेषु आत्ययिकेषु रोगेषु
नावनं कुर्याद्ग्रीष्मे पूर्वाह्ने शीते मध्याह्ने वर्षास्वदु-
र्दिने चेति ॥ २२ ॥

अनृतौ शिरोविरेचनं निषिद्धमप्युपचारवशात्तद्विधानमाह—
प्रावृडित्यादि इतरेष्विति हेमंतग्रीष्मवर्षासु आत्ययिकेष्विति
वचनादनात्ययिकगदनिषेधोक्तः । आत्ययिकेपि शीतादिप्रति-
कारार्थमाह—ग्रीष्मेत्यादि ॥ २२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

इति पञ्चविधं कर्म विस्तरेण निदर्शितम् ।
येभ्यो यत्त्वहितं यस्मात्कर्म येभ्यश्च यद्धितम् २३
न चैकान्तेन निर्दिष्टे तत्राभिनिविशेद्बुधः ।
स्वयमप्यत्र वैद्येन तर्क्यं बुद्धिमता भवेत् ॥ २४ ॥
उत्पद्येत हि सावस्था देशकालबलं प्रति ।
यस्यां कार्यमकार्यं स्यात्कर्म कार्यं च वर्जयेत् २५
छर्दिहृद्रोगगुल्मातं वमनं स्वे चिकित्सते ।
अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टां कुष्ठिनां वस्तिकर्म च २६

इतीत्यादिनाऽध्यायार्थसंग्रहमभिधाय वमनाद्यविषयत्वेन
तथा वमनादिविषयित्वेन प्रतिपादिते वमनादिनिवृत्तिप्रवृत्ति-
निश्चयं निषेधयन्नाह—न चैकांतेनेत्यादि अस्मिनिविशेदिति नि-
श्चयं कुर्यात् । तर्क्यमिति अनुक्तमप्युहनीयम् । ऊहापोहे कृते
बुद्धेस्तु यथोक्ताचरणमेव श्रेय इति । अथ किमर्थं यथोक्ताचरणं
श्रेय इति तथा किमर्थं एकांतावधारणं न कर्तव्यमिति चाह—
उत्पद्यत इति देशकालबलं प्रतीति देशादिभेदं कृत्वेत्यर्थः ।
कार्यमकार्यं स्यादिति कर्तव्यतयोक्तमकरणीयं स्यात् । तथा
वर्जितं च यत्कर्म तत्कार्यं स्यात् । विशेषेण तु निषिद्धस्यैवा-
वस्थाविशेषे क्रियमाणस्य वमनादेरुदाहरणं स्वे चिकित्सित
इति छर्दिचिकित्सिताध्याये । अवस्थां प्राप्य निर्दिष्टमित्यनेन
अवस्थाविशेष एव निषेधो विधातुः । उत्सर्गादपवाद इति अ-
विरोधं दर्शयति । एवमन्यत्रापि अपवादविषये वमनादिवि-
धानं अवस्थाविशेषेण समाधेयम् ॥ २३—२६ ॥

तस्मात्सत्यपि निर्दिष्टे कुर्याद्दृष्टं स्वयं धिया ।
विना तर्केण या सिद्धिर्यदृच्छासिद्धिरेव सा ॥२७॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

उपसंहरन्नाह—तस्मादित्यादिशास्त्रोपदेशे सत्यपि स्वबुद्ध्या
अनुक्तमपि कर्तव्यं यदुक्तं प्रायो वमनमिव कर्षकस्य अन्य-
ज्ञानाय भवतीति ॥ २७ ॥

इति श्रीमच्चरकचतुराननचक्रपाणिदत्तकृतायां चरकता-
त्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने पंचकर्मसिद्धिर्नाम द्वितीयो-
ध्यायः समाप्तः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

वस्तिसूत्रीयसिद्धिः ।

“कृतक्षणं शैलवरस्य रम्ये
स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे ।

महर्षिसंघैर्वृतमग्निवेशः

पुनर्वसुं प्राञ्जलिरन्वपृच्छत् ॥ १ ॥

पूर्वाध्याये वमनादिविषयमभिधाय कल्पनासिद्ध्युक्तवस्ति-
कल्पनां प्रपञ्चेनाभिधानार्थं वस्तिसूत्रीया सिद्धिरुच्यते—धने-
शायतने इति हिमालये ॥ १ ॥

वस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः

स्यात्सिद्धिमान् किम्भयमस्य नेत्रम् ।

कीदृक्प्रमाणाकृति किं गुणश्च

केषां च किं योनिगुणश्च वस्तिः ॥ २ ॥

निरुहकल्पः प्रणिधानमात्राः

स्नेहस्य वा काः शमने विधिः कः ।

के वस्तयः केषु मता इतीदं

श्रुत्वोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥ ३ ॥

वस्तिर्नरेभ्य इति दशप्रश्नाः । नेत्रं नलिका । किं योनिगुणस्य
वस्तिरित्यत्र योनिः प्रभवस्थानं । स्नेहस्य वा का इति अनुवास-
नस्य काः प्रणिधानमात्राः । अत्र प्रपञ्चेन अभिधातव्यम् । तेन
अनुवासनस्य कल्पमात्रे प्रश्नोत्तरे बोद्धव्ये । यदा तु स्नेहस्य नि-
रुहकल्पः कस्तदा स्नेहस्य निरुहे दीयमानस्य को विधिरि-
त्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

समीक्ष्य दोषौषधदेशकाल-

सात्त्व्याग्निसत्त्वादिवयोबलानि ।

वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय

स्युः सर्वकर्मणि च सिद्धिमन्ति ॥ ४ ॥

अस्योत्तरं उत्तरप्रश्नेन संगतार्थमेव समीक्ष्येत्यादि—अत्र
दोषादयो ये देशपरीक्षणीयाः प्रोक्ताः तेष्वेव उपकल्पनीयो-
क्तस्य दोषमेषजायेकादशकस्य तथा रोगभिषग्जितीयोक्तदश-
परीक्ष्यस्यावरोधो व्याख्येयः । अनुकावबोधध्यायं योनिव्याप-
सिक एव अस्माभिरुक्तो अनुसरणीयः । समीक्ष्येति ज्ञानपूर्वक
मवेक्ष्य । सर्वकर्मणीति वमनादीनि दोषादीनपेक्ष्य प्रयुक्तानि
गुणकराणि भवन्ति ॥ ४ ॥

सुवर्णरूप्यत्रपुताम्रीति-

कांस्यास्थिशस्त्रद्रुमवेणुदन्तैः ।

नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः

कार्याणि नेत्राणि त्रिकर्णिकानि ॥ ५ ॥

किम्भयमस्य नेत्रमित्यस्योत्तरं—सुवर्णेत्यादि त्रपु पित्तलम् ।
विषाणैः शृंगैः । सुकर्णकानीति सुसमाहितकर्णकानि । त्रिक-
र्णकानीति केचित् पठन्ति ॥ ५ ॥

षडद्वादशाष्टाङ्गुलसंमितानि

षड्विंशतिर्द्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मुद्रकर्कन्धुसतीनवाहि

छिद्राणि वत्यां पिहितानि चापि ॥ ६ ॥

कीदृक्प्रमाणाकृति इति तृतीयप्रश्नस्योत्तरं षड्वित्यादि—
तत्र षडङ्गुलं एकवर्षात्प्रभृति यावत् षड्वर्षं । द्वादशवर्षस्य
अष्टाङ्गुलं नेत्रं भवति । विंशतिवर्षस्य द्वादशाङ्गुलं नेत्रं भवति ।
अत्र व्युत्क्रममभिधानेन षड्वर्षादवाक् विंशतिवर्षादूर्ध्वं नेत्रमा-
नविकल्पो नास्ति । षड्वर्षादूर्ध्वं नेत्रमानविकल्पो दर्शयति
तेन षड्वर्षादूर्ध्वं प्रत्यब्दमङ्गुलभूता भागवृद्धिर्भवति । द्वाद-
शादूर्ध्वं तु प्रत्यब्दमर्धाङ्गुलवृद्धिः । एवमुक्तमानपूरणं भवति ।
सुश्रुते नेत्रप्रमाणमेद उक्तः स नातिविरुद्धत्वादुपेक्षणीय
एव । उक्तं हि तत्र सांवत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षाणां षडष्टदशाङ्गुल-
प्रमाणानि पञ्चविंशतेरूर्ध्वं द्वादशाङ्गुल इति । मुद्रादिवाहि छिद्रं
षडष्टद्वादशाङ्गुले नेत्रे यथासंख्यं ज्ञेयम् । कर्कधुशब्देन को-
लास्थि गृह्यते । उक्तं हि सुश्रुते—“कोलास्थिमात्रच्छिन्नमिति ।
कर्कधुशब्देन च शृगालवदरी खल्पा गृह्यते । वृहद्दरास्थिग्रहणे
कनिष्ठिकाग्रप्रमाणवदनं न याति । केचित् एवमेवोपदिशन्ति
वदरास्थिमज्जानं इह कर्कधुशब्देन ग्राहयन्ति । वत्यां पिहितानीति
द्रव्यान्तरप्रवेशनिरासार्थं वत्यां पिहितमुखानि कर्तव्यानि ॥ ६ ॥

यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां

मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।

ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि

श्लक्ष्णानि च स्युर्गुलिकामुखानि ॥ ७ ॥

स्यात्कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे

मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे ।

जरद्वयो माहिषहारिणो वा

स्याच्छौकरो वस्तिरजस्य वापि ॥ ८ ॥

दृढस्तनुर्नष्टशिरोविगन्धः

कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।

नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं

नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥ ९ ॥

यथावय इति यस्मिन् वयसि यद्विहितं तत् स्वस्यैवाङ्गुष्ठ-
कनिष्ठिकाभ्यां मूले अग्रे च तुल्यपरिणाहं नेत्रं कर्तव्यम् । ऋजु-
नीत्यादिना नेत्रगुणमाह श्लक्ष्णानीति अकर्कशानि । गुलिकामु-
खानीत्यनेन वर्तुलमुखतया अतीक्ष्णमुखतां दर्शयति । एका
कर्णिका अग्रे कर्तव्या नेत्रस्यातिप्रवेशनिरासार्थं वस्तिनिबन्धने
द्वे इति वस्तिनिबन्धनप्रयोजनके द्वे । किंयोनिगुणोवस्तिरित्यस्यो-
त्तरं—जरद्वयो वृद्धगोभवः । वस्तिरिति मूत्राशयः नष्टशिर इति
अनुच्छेदनशिरः । विगतो गन्धो यस्य स विगन्धिः । कषायरक्त
इति कषायभावनया रक्तीकृतः । वयो वीक्ष्य यथानुरूपमिति
वयोमेदेन यथोक्तेन यो वस्तिर्यस्योचितप्रमाणो भवति स
तस्य नेत्रे निबन्धनीयः ॥ ७-९ ॥

वस्तेरभावे प्लवजो गलो वा
स्यादङ्गपादः सुघनः पटो वा ।
नेत्रस्य चालामत एव नाडी
हितास्थिजा वंशमवा नलो वा ॥ १० ॥

वस्तेरभाव इत्यादि प्लवजो पक्षिविशेषस्य गलः । अंग-
पादः चर्मचटकः । तस्य चर्म ग्राह्यम् ॥ १० ॥

आस्थापनार्हं पुरुषं विधिज्ञः
समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्लपक्षे ।
प्रशस्तनक्षत्रमुद्धर्तयोगे
जीर्णाक्षमेकाग्रमुपक्रमेत ॥ ११ ॥

निरूहकल्पेलादिप्रश्रयोत्तरं आस्थापनार्हं इत्यादि शुक्ल-
पक्षस्य सर्वकर्मारंभेषु प्रशस्तज्ञात् । हारितेन तु कृष्णपक्षोत्र
विहितः । उक्तं हि “कृष्णपक्षे सर्वरोगाणां जन्म अमिहितं
शुक्ले देवा जाताः कृष्णे उदुंबराश्च सर्वरोगाश्च इति वदन्ति
शास्त्रज्ञाः” । तस्मात् रोगचिकित्सा कृष्णे सदैव कर्तव्या इति ।
एकाग्रमिति वस्तिप्रयोगः ॥ ११ ॥

बलां गुडूचीं त्रिफलां सरास्त्रां
द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ।
अष्टौ पलान्यर्धतुलां च मांसा-
च्छागात्पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥ १२ ॥

पूतं यवानीफलबिल्वकुष्ठ-
वचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्गुडक्षौद्रघृतैः सतैलै-
र्युतं सुखोष्णैस्तु पिचुप्रमाणैः ॥ १३ ॥

गुडात्पलं द्विप्रसृतां तु मात्रां
स्नेहस्य युक्त्या मधुसैन्धवादि ।
स्नेहं सुनिर्मथ्य ततोऽनुकल्पं
प्रक्षिप्य वस्तौ मथितं खजेन ॥ १४ ॥

वस्ति ततः सव्यकरं निधाय
सुवद्धमुच्छ्वास्य च निर्व्यलीकम् ।
अङ्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय
नेत्राग्रसंस्थामपनीय वर्तिम् ॥ १५ ॥

तैलाक्तगात्रं कृतमूत्रविट्
नातिक्षुधार्तं शयने मनुष्यम् ।
समेऽथवेपन्नतशैरसे वा
नात्युच्छ्रिते स्वास्तरणोपपन्ने ॥ १६ ॥

सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं
कृत्वर्जुदेहं स्वभुजोपधानम् ।
निकुञ्ज्य सव्येतरदस्य सक्थि
वामं प्रसार्य प्रणयेत्ततस्तम् ॥ १७ ॥

स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं

स्निग्धं शनैर्मृदुपृष्ट्वंशम् ।

अकम्पनावेपनलाघवादी-
न्पाण्योर्गुणांश्चापि हि दर्शयंस्तम् ॥ १८ ॥

प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तं
नेत्रं शनैरेव ततोपकर्षयेत् ।
तिर्यक्प्रणीते तु न याति धारा
गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ॥ १९ ॥

दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः
कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ।
शीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदाहं
मूर्च्छां च कुर्यादतिमात्रमुष्णः ॥ २० ॥

स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनं च रुक्ष-
स्तन्वल्पमात्रा लवणस्त्वयोगम् ।
करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
क्षामं तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥ २१ ॥

वस्तिविधानमाह भागोदाहरणार्थं बलादिकं वस्तिमाह—
बलामिलादि पलोन्मितलसिंह त्रिफलापंचमूल्यादीनां प्रति-
द्रव्यम् । फलानि इति मदनफलानि । अत्र बलादीनां औष-
धानां संसर्गकाथविधिना मदनफलाधिकषट्षष्टिपललम् ।
“काथ्यात् काथः समो मतः” इति वचनात् बहुकाथो भ-
वति वस्तौ च पुटकत्रयदाने प्रतिपुटके दशपलकाथदाननिय-
मात् त्रिंशत्पलानि परमुपयुज्यते शेषं तु यद्यपि निष्प्रयोजनं
तथापि महर्षिवचनात् यावत् प्रमाणमुक्तम् । तथैव क्रिय-
माणे गुणाधिक्यं भवतीति तेन न मीमांस्यमेतत् उक्तं हि-
“यथा कुर्वति सोपायः” । किंवा उपयुक्तस्य काथस्य द्रव्यमा-
नविभागोदाहरणार्थं एतत् उक्तं तेन तदनुसारेण उपयुक्तकाथ-
साधनयोग्यमानमेव काथं कुर्यात् । यवान्यादीनां प्रत्येकं प्रति-
निरूहं पिचुमानं मंतव्यम् । पिचुः कर्षः स्नेहस्येति घृततैलस्य
पूर्वमुक्तत्वात् । एतच्च स्नेहमानं प्रकृतस्थे पुरुषे वक्ष्यमाणस्नेह-
व्यवस्थया ज्ञेयम् । युक्त्या मधुसैन्धवादीनित्यनेन मधुसैन्धवयोः
प्रकृत्याद्यपेक्षया अन्यतमं मानं दर्शयति । मांसरसक्षीरादीनां
नियतं मानं दर्शयति । एषां च मानं च व्यवस्थां अग्रे कषाय-
मानप्रस्तावे दर्शयामः । उच्छ्वास्येति उच्छ्वासनेन द्रवामिधा-
तजनितवातनिर्गममिच्छति । निर्व्यलीकमिति क्रियाविशेषणम् ।
नेत्रसंग्रहस्थानमिति प्रथमं द्रवनिर्गमादिप्रतिषेधार्थं नलिका-
प्रमुखदत्तां वर्तिम् । तैलाक्तगात्रमिति अभ्यंगेन साहचर्यात्
स्वेदोपि दीयते तेन अभ्यक्तस्निग्धमित्यर्थः । उक्तं ह्यन्यत्र
“अनुवासितं आस्थापयता अभ्यक्तस्निग्धशरीरमिति” ।
प्रस्तावागतं शयनविधिमाह—समेथवेत्यादि समशीर्षकादि
विकल्पद्वयं आतुरेच्छया कर्तव्यं किंवा उन्नतकटिप्रदेशस्य पुरु-
षस्य समं तुच्छकटीकस्य उच्छीर्षं शयनं कर्तव्यम् । एवं हि
तयोः सम्यग्वस्तिर्देहानुसारी भवति । सव्येनेति वामेन वाम-
पार्श्वशयनप्रयोजनं वामाश्रयोऽभिरित्यादिना वक्ष्यमाणम् ।

यथोक्तं सर्वगुणं मनुष्यं कृत्वा तं प्रणयेदिति संबन्धः । स्वमु-
जोपधानं यथा भवति तथा शयनम् । उपधानं कंदुकः । सव्ये-
तरदिति दक्षिणसक्थी नेत्रचतुर्थभागमिति अग्रकर्णिकावस्थं
सर्वं चतुर्थभागम् । अनुवंशपृष्ठमिति पृष्ठवंशं अनुगतं कृत्वा ।
अकंपनेत्यादौ कंपनं चलनं वेपनं वेपथुः लाघवं शीघ्रक्रियता
आदिशब्देन पीडनादि गृह्यते । दर्शयन्निति संपादयन् । प्र-
पीड्य चैकग्रहणेन दत्तमित्यनेन विश्रम्य पुनःपीडनं वायु-
जनकं निषेधयति । तिर्यक् प्रणिधानादिदोषमाह—तिर्य-
गित्यादि तिर्यक् प्रणिधाने सति गुदवलीरोधो भवति । शीत-
स्त्वतिस्तंभकर इति वस्तिर्देहस्य स्तंभकरः । तन्बल्यमात्रा-
लवण इति तनुर्वा अल्पमात्रो वा अलवणो वा सांद्रः तनुवि-
परीतः क्षामं पुरुषं कुर्यात् लवणेति अतिमात्रलवणः । त-
स्मादिति अथथोक्तविधानेषु दोषनिदर्शना । प्रयुक्त इति तिर्य-
क्प्रणिधानादिरहितं शीतत्वादिरहितं च ॥ १२-२१ ॥

दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्या-
त्तस्मात्प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ।

पूर्वं हि योज्यं मधुसैन्धवाभ्यां

होहं विनिर्मथ्य ततोऽनुकल्कम् ॥ २२ ॥

पूर्वं हीत्यादिग्रंथं केचित् अनार्षमाहुः । तत्रांतरेषु तु
अस्यार्थस्य स्पष्टत्वात् युक्तैवायं पाठः । उच्यते हि सुश्रुते
“दत्तादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनस्यपलद्वय”मित्यादि । “पुनर्द्रवै-
स्तद्विषत्र काथस्य ग्रहणम्” ॥ २२ ॥

विमथ्य संयोज्य पुनर्द्रवैस्त-

द्वस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन ।

वामाश्रयोऽग्निर्ग्रहणीगुदं च

तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥ २३ ॥

वामपार्श्वशयनं यदुक्तं तस्य प्रयोजनमाह वामाश्रये-
त्यादि—वामाश्रय इत्यादि वामाश्रयो यस्मात् अग्निः ग्रह-
णीगुदं च तेन वामपार्श्वे सुप्तस्य ग्रहणीगुदे सुव्यवस्थिते भ-
वतः गुदास्ये वस्तिः सम्यक् प्रविष्टो भवति तथा द्रवमपि
सुप्रसृतं भवति तेन सुखो वस्तिर्याति ॥ २३ ॥

लीयन्त एवं वलयश्च तस्मा-

त्सव्यं शयानोऽर्हति वस्तिदानम् ।

विज्ञातवेगो यदि चार्धदत्ते

निष्कृष्य मुक्ते प्रणयेदशेषम् ॥ २४ ॥

उत्तानदेहश्च कृतोपधानः

स्याद्वीर्यमाप्नोति तथास्य देहम् ।

एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गा-

त्पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥ २५ ॥

प्रत्यागते कोष्णजलावसिकः

शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ।

जीर्णे तु सायं लघु चाल्पमात्रं

मुक्तेऽनुवासाः परिवृंहणार्थम् ॥ २६ ॥

विज्ञातेत्यादौ निष्कृष्य मुक्ते इति नलिकामाकृष्य विज्ञ-
वातमुक्ते । उत्तानदेहश्च कृतोपधानश्च दत्ते तु वस्तौ स्यात् ए-
तत् करणप्रयोजनमाह वीर्यमाप्नोतीत्यादि । एकोपकर्षतीत्यादि
एतत् भेदेन एकादिवस्तिदानविधानं न तु त्रिदोषे प्रथमो
वातं जयति द्वितीयः पित्तं जयति तृतीयः कफमिति
व्याख्येयम् । यतः स्निग्धोष्ण एकः पवने इत्यादिना पवनादि-
भेदेनैव संख्यानियमं करिष्यति एवं च एको वस्तिश्चलमपकर्षति
द्वितीयस्तु स्वमार्गात् पित्तं इत्यादि ज्ञेयम् । स्वमार्गादिति स्व-
स्थानात् यद्यपि वस्तिना पक्वाशयगत एव दोषो ह्रियते
तथापि पित्तादिस्थाने विशेषवस्तिविधिसामर्थ्यात् दोषहरणमु-
च्यते तेन उत्सर्गतस्तस्मिन् दोषहरणविधानेन अवस्थांत-
र्गतदोषहरणं विशिष्टं भवति । अयमर्थो जतूकर्णेप्युच्यते—
वस्तिः कार्यः सकृत् वस्तिस्थानशक्त्यानिलादिष्विति । अत्र
द्वितीयः पित्तमपकर्षति तृतीयः कफमपकर्षति इत्युच्यते
तथापि प्रथमद्वितीययोः क्रमात् पित्तकफापहत्वमस्त्येव
परं पित्तहरणं सामस्यान्न जायत इति कृत्वा द्वितीयः
पित्तं हरति तृतीयः कफमिति चोक्तं । पित्तकफयोश्च यद्यपि
सुखं चिकित्सितं वस्तिर्न भवति तथापि वातानुबन्धे पित्तकफे
चैतद्वस्तिदानं ज्ञेयम् । उक्तं च सुश्रुते “वस्तिर्वाते च पित्ते
च कफे रक्ते च शस्यते । संसर्गे सन्निपाते च वस्तिरेव
हितः सदेति” । शाल्यन्नमित्यादौ जीर्णे कोष्ठस्य जीर्णे सति
तनुमांसरसादिभोजनं चेह निरुहेण मनागुपहतस्य बुद्धेरुत्ता-
नार्थम् । पेयादिक्रमस्तत्र न क्रियते अतएव सुश्रुते अन्न-
पेयादिक्रमं त्यक्त्वा रसादिकः क्रम उक्तः । परिवृंहणार्थमित्य-
नेन क्रियमाणे निरुहे तदहरत एव उपकल्पनीयेपि तदहर-
नुवासनस्य सार्वत्रिकत्वं उक्तम् । जतूकर्णे सायं कृतान्नं च
पुष्ट्यर्थमनुवासयेत् ॥ २४-२६ ॥

निरुहपादांशसमेन तैले-

नाम्लानि लघ्वौषधसाधितेन ।

दत्त्वा स्फिचौ पाणितलेन हन्या-

त्स्नेहस्य शीघ्रागमरक्षणार्थम् ॥ २७ ॥

निरुहपादांशसमेन तैलेनेति निरुहप्रमाणेन चतुर्विंशतिपले
निरुहे षट्पलेन स्नेहेनेत्यर्थः । इयं च उत्तमा मात्रा अनुवास-
नस्य उक्तं हान्यत्र “उत्तमा षट्पली प्रोक्ता मध्यमा त्रिपली
भवेत् । कनीयस्यार्धपला त्रिधा मात्रानुवासने” इति ।
सुश्रुते एतावन्मानमेव स्नेहवस्त्यनुवासनवस्तिविभागेन उक्तं
“यथावयो निरुहाणां या मात्राः परिकीर्तिताः । पादावकृ-
ष्टाः कार्याः स्नेहवस्तिषु देहिनाम्” ॥ २७ ॥

इष्टपदाङ्गुष्ठयुगं च कर्षे-

दुत्तानदेहस्य तनौ प्रमृज्यात् ।

स्नेहेन पाण्यङ्गुलिपिण्डिकाश्च

ये चास्य गात्रावयवा रुगार्ताः ॥ २८ ॥

तांश्चावमृज्यात्ससुखं ततश्च
निद्रामुपासीत कृतोपधानः ।
भागाः कषायस्य तु पञ्च पित्ते
स्नेहस्य षष्ठः प्रकृतौ स्थिते च ॥ २९ ॥
वाते विवृद्धे तु चतुर्थभागो
मात्रा निरूहेषु कफेऽष्टभागः ।
निरूहमात्रा प्रसृतार्धमाद्ये
वर्षे ततोऽर्धप्रसृतामिवृद्धिः ॥ ३० ॥
आ द्वादशास्यात्प्रसृतामिवृद्धि-
रष्टादशाद्वादशतः परं स्युः ।
आ सप्ततेरुक्तमिदं प्रमाण-
मतःपरं षोडशवद्विधेयम् ॥ ३१ ॥

स्नेहशीघ्रागमनारक्षणार्थं विधानमाह—ईषदित्यादि एतच्च
पादांगुल्या उत्तानदेहस्य मात्राशतं स्थापयित्वा कर्तव्यम् ।
निरूहे तु त्रिंशन्मात्राकालं उत्तानस्य स्थापनं मन्यन्ते । संप्रति
द्वादशप्रसृतो निरूहः तस्य कषायस्नेहमात्रां नियमयति
भागा इत्यादि भागाः कषायस्य तु पंचेत्थनेन सर्वत्र दोषप्रस्ते
च पुरुषे द्वादशप्रसृतभागरूपे निरूहे पंचभागाः कषायस्य
भवन्ति । तेन पंचप्रसृताः कषायस्य स्नेहस्य च दोषभेदेन मान-
भेदमाह—पित्त इत्यादि पित्ते स्नेहस्य षष्ठस्तथा प्रकृतौ स्थिते
पुरुषे षष्ठ इत्यर्थः । तथा षष्णां पूरणः षष्ठः तेन द्वादशप्रसृतस्य
वस्तेः षष्ठो भागो द्विप्रसृतं भवति । स्नेहशब्देन तैलग्रहणम् ।
वाते तु वृद्धे चतुर्थो भागः स्नेहस्य चतुर्थो भागः प्रसृतद्वयम् ।
अष्टभाग इति सार्धप्रसृतः । अस्मिन् अर्थे हारीतः “क्वाथस्य
पंचप्रसृता विभागाः स्नेहस्य षष्ठः अधिके पित्ते खस्थे च तत्प-
वने चतुर्थः कफेष्टम” इति । एषा स्नेहमात्रा हीनमात्रेपि निरूहे
क्वाथः स्नेहयोरुक्तमात्रानुसारेण योजनीया । शेषाणां तु
मधुकल्कसैधवानां इह मात्रानियमो नोक्तः तेन मध्वादीनां
प्रकृत्याद्यनुसारेण प्रकृतमानेन द्वादशप्रसृतत्वं पूरणीयम् ।
तत्र जतुकर्णप्रत्ययात् सर्वत्र कल्कस्य पलद्वयं भवति उक्तं हि
“तत्र चतुर्विंशतिके पुटके पेष्वाणां द्विपलं किञ्चिच्च मधुसैधवात्
स्नेहाः वक्ष्यमाणाः शेषं कषायस्य वाते तैलं षट्पलं चत्वारि
पलानि खस्थे पित्ते च घृतस्य कफे त्रीणि तैलस्येति” । सैधवं
तु कर्षप्रमाणं यथा सुश्रुतः “दत्त्वा द्वौ सैधवस्याक्षं मधुनः
प्रसृतद्वयम्” इत्याद्युक्तं हारीते—“क्षौद्रं तु देयं प्रसृतप्रमाणं
द्वितीयमाहुर्लवणस्य चाक्षं” । तेन अनया दिशा सैधवमधुनोः
कल्पनोक्ता भवति । यथोक्तकषायस्नेहकल्कमधुसैधवापूरितां-
शंपूरणं आवापेनैव कर्तव्यं आवापश्चात्र उत्तरत्र वक्ष्यमाणो
वातादिभेदेन मांसरसक्षीरगोमूत्रादीनां ज्ञेयः । वक्ष्यति हि—
“क्षिग्धोष्ण एकः पवने निरूहो द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः कफे निरूहा न परं विधेयाः”
इति । हारीतेप्युक्तं—“स्नेहं गुडं मांसरसं पयश्च अम्लानि
मूत्राणि च सैधवं च । एतानि सर्वाण्यपि योजनीयानि निरूहयोगे

मदनात्फलं च” । यत्तु तंत्रांतरे द्वादशप्रसृतपूरणं प्रतिद्वय-
विभागेनोक्तं यथा “दत्त्वादौ सैधवस्याक्षं मधुनः प्रसृतं तथा ।
संमूर्छितकषायं चेत्यादि” तत्तु तंत्रांतरमेव यत्तु अन्ये पठन्ति
“मधुस्नेहनकल्काक्षकषाया वाततः क्रमात् । त्रीणि षट् द्वे दश
त्रीणि पलान्यनिलरोगिणे । पित्ते चत्वारि द्वे च चतुष्टयपलानि
हि । षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफे चापि निरूहणम्” इति । तद-
स्मत्तंत्रानुगतत्वादनुमतमेव । इदानीं वयोभेदेन निरूहप्रमाणं
दर्शयति—“बालस्यार्धप्रसृतो निरूहः अर्धप्रसृतमिवृद्धिः
ततः प्रतिवर्षं भवति तेन द्वादशे वर्षे षट्प्रसृतो वस्तिर्भवति
द्वादशादूर्ध्वं अष्टादशवर्षपर्यंतं प्रतिवर्षं प्रसृतवृद्धौ द्वादशप्रसृतो
भवति । द्वादशैतः परं स्युः इत्यनेन अधिकप्रमाणवस्तिमानं
कैश्चिदनुमतं तन्निषेधयति । सुश्रुतेपि “द्वादशप्रसृतं केचित्
त्रिंशत् पलमथापरे” इति वस्तिमानमुपदर्शितं द्वादशप्रसृत-
मानं आसप्तति यावद्भवति । अतःपरं षोडशवदिति दशप्रसृत-
मानं ज्ञेयम् ॥ २८-३१ ॥

निरूहमात्रा प्रसृतप्रमाणा

बाले च वृद्धे च मृदुर्विशेषः ।

नात्युच्छिन्नं नाप्यतिनीचपादं

सपादपीठं शयनं प्रशस्तम् ॥ ३२ ॥

प्रधानमृद्धास्तरणोपपन्नं

प्राक्शीर्षकं शुक्लपटोत्तरीयम् ।

भोज्यं पुनर्व्याधिमवेक्ष्य सम्यक्

प्रकल्पयेद्यूपयोरसाद्यैः ॥ ३३ ॥

सर्वेषु विद्याद्विधिमेतदाद्यं

वक्ष्यामि वस्तीनत उत्तरीयान् ।

सम्यक् प्रणीताः खलु वस्तयो ये

वातामयघ्नाश्च बलप्रदाश्च ॥ ३४ ॥

एवमन्यं विशेषमाह—निरूहमात्रेत्यादि बालवृद्धयो-
र्यथोक्ता निरूहमात्रा प्रसृतप्रमाणा कार्या विशेषेण तयोर्वस्ति-
मृदुः कर्तव्य इति वाक्यार्थः । तीक्ष्णत्वमार्दवकरं च विधानं
वक्ष्यति यत् “तीक्ष्णत्वं मूत्रविल्वादिलवणक्षारसर्षपैः ।
प्रासकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मार्दवं तथेति” । संप्रति शयन-
विधिमाह—नात्युच्छिन्नमित्यादि पूर्वं यः शयनविधिरुक्तः
स तात्कालिकः अयं तु उत्तरकालिक इति विशेषः । प्रधानं मृदु
आस्तरणं मृद्धास्तरणेनोपपन्नम् प्राक्शीर्षकं प्राच्यां दिशि
स्थित्वा देवपूजार्थं च प्राक्क्षिरा इति वचनात् । यूषादीनां
विधानं वाते पित्ते कफे यथायोग्यतया व्याख्येयम् । यथोक्तवि-
धानं वक्ष्यमाणविधिषु कर्तव्यतया दर्शयन्माह—सर्वेष्वित्यादि
एतदाद्यमिति प्रधानमिति यावत् ॥ ३२-३४ ॥

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः

सच्छागमांसस्य सपूर्वशेषः ।

त्रिस्नेहयुक्तः प्रवरो निरूहः

सवानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ ३५ ॥

द्विपञ्चमूलेत्यादि अत्र मांसं दशमूलसमं रसः कायः अम्लं
कांजिकादि स पूर्वकल्क इति वलाकल्कयुक्तः त्रिःश्लेहयुक्त
इति मज्जपरित्यागं सर्ववस्तिषु स्मारयति उक्तं ह्यन्यत्र—“वि-
ज्ञेयः त्रिविधः स्नेहो वस्त्यर्थं मज्जवर्जित” इति ॥ ३५ ॥

स्थिरादिवर्गस्य वलापटोल-
त्रायन्ति कैरण्डयवैर्युतस्य ।

प्रस्थोरसश्छागरसार्धयुक्तः

साध्यः परः प्रस्थरसश्च यावत् ॥ ३६ ॥

प्रियङ्गुकृष्णो घनकल्कयुक्तः

सतैलसर्पिर्मधुसैन्धवश्च ।

स्याद्दीपनो मांसबलप्रदश्च

चक्षुर्वलं चापि ददाति सद्यः ॥ ३७ ॥

स्थिरादिवर्गस्येत्यादौ मधुसैन्धवश्चेति यद्यपि सामान्योक्त-
वस्तिविधानं तथापि प्रकर्षार्थं पुनस्तथोरमिधानं एमन्यत्रापि
सामान्यविधिप्राप्तस्य पुनरमिधाने व्याख्येयम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एरण्डमूलत्रिपलं पलानि

ह्रस्वानि मूलानि च यानि पञ्च ।

रास्त्राश्वगन्धातिवलागुडूची

पुनर्नवारग्वधदेवदारु ॥ ३८ ॥

भागाः पलांशा मदनाष्टयुक्ता

जलद्विकंसे कथितेऽष्टशेषे ।

पेष्याः शताह्वाहपुषाप्रियङ्गु

सपिप्पलीकं मधुकं वचा च ॥ ३९ ॥

रसाञ्जनं वत्सकबीजमुस्तं

भागाक्षमात्रं लवणांशयुक्तम् ।

समाक्षिकत्तैलयुतः समूत्रो

वस्तिर्नृणां दीपनलेखनीयः ॥ ४० ॥

जङ्घोरुपादस्त्रिकपृष्ठशूलं

कफावृतं मारुतनिग्रहं च ।

विण्मूत्रवातग्रहणं सशूल-

माध्मानतामश्मरिशर्करां च ॥ ४१ ॥

आनाहमर्शोग्रहणीप्रदोषा-

नेरण्डवस्तिः शमयेत्प्रयुक्तः ।

वैद्येन सम्यक् कुशलेन चैष

पुनर्वसूक्तः कृपया नराणाम् ॥ ४२ ॥

चतुष्पले तैलघृतस्य भृष्ट-

श्छागाच्छतार्धाद्दधिदाडिमाम्लः ।

रसः सपेष्यो बलवर्णमांस-

रेतोऽग्निदश्चान्ध्यशिरोरुजाग्रः ॥ ४३ ॥

जलद्विकंसेऽष्टपलं पलाशा-

त्पक्त्वा रसोऽर्धाढकमात्रशेषः ।

कल्कैर्बलामागधिकापलाभ्यां

युक्तः शताह्वाद्विपलेन चापि ॥ ४४ ॥

ससैन्धवः क्षौद्रयुतः सतैलो

देयो निरूहो बलवर्णकारी ।

आनाहपाश्वर्ध्वाभययोनिदोषा-

गुल्मानुदावर्तरुजं च हन्यात् ॥ ४५ ॥

एरण्डमूल इत्यादौ ह्रस्वानि मूलानि इति स्थिरादिपञ्चमूलानि
एषां पञ्चपलकं भवति संपेष्य इति वलादिवत्सकल्कयुक्तः
॥ ३८-४५ ॥

यष्ट्याहमूलाष्टपलेन सिद्धं

पयः शताह्वाफलपिप्पलीभिः ।

युक्तं ससर्पिर्मधु वातरक्त-

वैस्वर्यवीसर्पहितो निरूहः ॥ ४६ ॥

यष्ट्याह्वेत्यादि चत्वारि पित्ते पूर्वोक्ताः पञ्च वाते अत्र
पयःसाधनं क्षीरपरिभाषया कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

यष्ट्याह्वलोभाभयचन्दनैश्च

शृतं पयोऽग्न्यं कमलोत्पलैश्च ।

सशर्करं क्षौद्रयुतं सुशीतं

पित्तामयान्हन्ति सजीवनीयान् ॥ ४७ ॥

यष्ट्याह्वलोभ्रेत्यादि—जीवनीयमित्यनेन योगः जीवनीया-
न्यत्र कल्कः सुशीतत्वं पित्तहंतृत्वात् अनया च दिशा अपर-
पित्तवस्त्रावपि शीतत्वं ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

द्विकार्षिकांश्चन्दनपद्मकर्द्धि-

यष्ट्याह्वरास्त्रावृषशारिवाश्च ।

सलोभ्रमज्जिष्ठमथाप्यनन्ता-

बलास्थिराद्यं तृणपञ्चमूलम् ॥ ४८ ॥

निःकाथ्य तोयेन रसेन तेन

शृतं पयोऽर्धाढकमम्बुहीनम् ।

जीवन्तिमेदद्धि शतावरीभि-

र्वीराद्विकाकोलिकशेरुकाभिः ॥ ४९ ॥

सितोपलाजीवकपद्मरेणु-

प्रपौण्डरीकैः कमलोत्पलैश्च ।

लोभात्मगुप्तामधुकैर्विदारी-

मुञ्जातकैः केशरचन्दनैश्च ॥ ५० ॥

पिष्टैर्धृतक्षौद्रयुतैर्निरूहं

ससैन्धवं शीतलमेव दद्यात् ।

प्रत्यागते धन्वरसेन शाली-

न्क्षीरेण वाद्यात्परिषिक्तगात्रः ॥ ५१ ॥

दाहातिसारौ प्रदरास्त्रपित्त-

हृत्पाण्डुरोगान्विषमज्वरांश्च ।

स गुल्ममूत्रग्रहकामलादी-

न्सर्वामयान्पित्तक्षतान्हन्ति ॥ ५२ ॥

द्राक्षादिकाश्मर्यमधूकसेव्यैः

सशारिवाचन्दनशीतपाक्यैः ।

पयः शृतं श्रावणिमुद्रपर्णी-
तुगात्मगुप्तामधुयष्टिकल्कैः ॥ ५३ ॥
गोधूमचूर्णैश्च तथाक्षमात्रैः
सक्षौद्रसर्पिर्मधुयष्टितैलैः ।
पथ्याविदारीशुरसैर्गुडेन
बस्ति युतं पित्तहरं विदध्यात् ॥ ५४ ॥
हृन्नामिपाश्वोदरदेहदाहे
दाहेऽन्तरस्थे च सकृच्छ्रमूत्रे ।
क्षीणे क्षते रेतसि चापि नष्टे
पैत्तेऽतिसारे च नृणां प्रशस्तः ॥ ५५ ॥

द्विकार्षिकानित्यादौ अनन्ता उत्पलशारिवा तृणपंचमूलं
शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च इत्यादिनोक्तम् ।
अंबुहीनमिति क्षीरावशेषपर्यंतं कशेरु राजकशेरु ससैधवमिति
ईषत्सैधवं सशारिवेत्यादौ शीतपाकी शीतली मधुयष्टिसाधितं
तैलं देहोपकारकम् ॥ ४८-५५ ॥

कोशातकारग्वधदेवदारु-
मूर्वाश्वदंष्ट्राकुटजार्कपाठाः ।
पक्त्वा कुलत्थान्वृहतीं च तोये
रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥ ५६ ॥
तां सर्षपैलामदनैः सकुष्ठै-
रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
फलाहृतैलस्य समाक्षिकस्य
क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥ ५७ ॥
दद्यान्निरूहं कफरोगिणे ज्ञो
मन्दाग्नये चाप्यशनद्विषे च ।
पटोलपथ्यामरदारुमिर्वा
सपिप्पलीकैः कथितैर्जलाख्यैः ॥ ५८ ॥
द्विपञ्चमूले त्रिफलां सबिल्वां
फलानि गोमूत्रयुतः कषायः ।
कलिङ्गपाठाफलमुस्तकल्कः
ससैन्धवः क्षारयुतः सतैलः ॥ ५९ ॥
निरूहमुख्यः कफजान्विकारा-
न्सपाण्डुरोगालसकामदोषान् ।
हन्यात्तथा मारुतमूत्रसङ्गं
वस्तेस्तथाटोपमथापि घोरम् ॥ ६० ॥
रास्नामृतैरण्डविडङ्गदारु-
सप्तच्छदोशीरसुराह्वनिम्बैः ।
श्यामाकभूनिम्बपटोलपाठा-
तिकाखुपर्णीदशमूलमुस्तैः ॥ ६१ ॥
त्रायन्तिकाशिग्रुफलत्रिकैश्च
काथः सपिण्डीतकतोयमूत्रः ।
यष्ट्याह्वरुणाफलनीशताह्वा-
रसाञ्जनश्वेतवच्चाविडङ्गैः ॥ ६२ ॥

कलिङ्गपाठांस्वुदसैन्धवैश्च
कल्कैः ससर्पिर्मधुतैलमिश्रः ।
अयं निरूहः क्रिमिकुष्ठमेह-
ब्रध्नादराजीर्णकफातुरेभ्यः ॥ ६३ ॥
रूक्षौषधैरत्यपतर्पितेभ्य
एतेषु रोगेष्वपि सत्सु दत्तः ।
निहत्य वातं ज्वलनं प्रदीप्य
विजित्य रोगांश्च बलं करोति ॥ ६४ ॥

कोशातकीत्यादिकाः चत्वारः कफे वस्तयः अत्र काथमदन-
प्रसृतेन तथा कल्केन क्षौद्रादिना च यद्यपि मानं अधिकं
भवति तथापि एवमेव द्रव्यसंयोगं कृत्वा द्वादशप्रसृत एव
वस्तिर्देयः । तदधिकमानस्य निषिद्धत्वात् । पटोलेत्यादौ-
पिप्पल्यन्तास्तोयं साधयित्वा द्वितीयः पंचमूल्यादिस्तृतीयः
कर्तव्यः क्षारो यवक्षारः । रास्नेत्यादौ शम्याकश्चतुरंगुलः ।
तिका कटुरोहिणी ॥ ५६-६४ ॥

पुनर्नवैरण्डवृषाश्मभेद-
वृश्चीरभूतीकबलापलाशाः ।
द्विपञ्चमूलानि पलांशिकानि
क्षुण्णानि धौतानि पलानि चाष्टौ ॥ ६५ ॥
बिल्वं यवान्कोलकुलत्थधान्य-
फलानि चैकप्रसृतोन्मितानि ।
पयोजलार्धाढकयोः शृतं त-
त्क्षीरावशेषं सितवस्त्रपूतम् ॥ ६६ ॥
वचाशताह्वामरदारुसकुष्ठ-
यष्ट्याह्वसिद्धार्थकपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्यवान्या मदनैश्च युक्तं
नात्युष्णशीतं गुडसैन्धवाक्तम् ॥ ६७ ॥
क्षौद्रस्य तैलस्य च सर्पिषश्च
तथैव युक्तं प्रसृतत्रयेण ।
दद्यान्निरूहं विधिना विधिज्ञ-
स्तं सर्वसंसर्गकृतामयघ्नम् ॥ ६८ ॥
स्निग्धोष्ण एकः पवने निरूहो
द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः
कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥ ६९ ॥

पुनर्नवेल्यादिकः सर्ववातादिसंसर्गविषयः वृश्चीरः श्वेतपुनर्नवा
धान्यानि फलानि चेति धान्यफलानि पयोजलार्धाढकवदिति
समजलक्षीरद्विप्रश्चप्रयुक्तयुक्तानां वातादिहरवस्तीनां कल्पनां
दर्शयन्नाह-स्निग्धोष्णेत्यादि-एक इति एक एव पयसेति पयो-
युक्तः कटुकोष्णस्तीक्ष्णत्वं कफहरद्रव्ययोगादेव ज्ञेयम् । न परं वि-
धेय इत्यनेन तन्त्रांतरविहितं चतुर्थवस्तिदानमत्यर्थं शरीरहिंसकं
निषेधयति । तेन सुश्रुते “अनेन विधिना नास्ति दद्याद्वस्तिवि-
शारदः । द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्थतः । सम्यग्-

निरुद्धलिङ्गे तु प्राप्ते वस्ति निवारयेत्” इति चतुर्थवस्तिदान-
विकल्प एव ध्वनितः ॥ ६४-६९ ॥

रसेन घाते प्रतिभोजनं स्या-
त्क्षीरेण पित्ते तु कफे च यूषैः ।

तथानुवासेषु च विल्वतैलं
स्याज्जीवनीयं फलसाधितं च ॥ ७० ॥”

संप्रति वातादिभेदेन तथा अनुवासनविशिष्टं भोजन-
माह—रसेन इत्यादिना प्रतिभोजनं निरुद्धानंतरं भोजनं वाते
विल्वतैलं अनुवासनं पित्ते जीवनीयसाधितं कफे मदनसा-
धितं । अत्र विल्वतैलादीनि वक्ष्यमाणानि तेन स्नेहव्याप-
त्सिद्धौ दशमूलीत्यादिना विल्वतैलं वक्ष्यति । जीवनीयं च जीव-
नीमदनमित्यादिना वक्ष्यमाणम् । तथा मदनैर्वाग्निसंयुक्तैरित्या-
दिना वक्ष्यमाणं मदनतैलं ज्ञेयम् ॥ ७० ॥

इतीदमुक्तं निखिलं यथाव-

द्वस्तिप्रदानस्य विधानमग्र्यम् ।

योऽधीत्य विद्वानिह वस्तिकर्म
करोति लोके लभते स सिद्धिम् ॥ ७१ ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इतीदमित्यादिना संग्रहः ॥ ७१ ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने वस्तिसूत्रीया सिद्धि-
नाम तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

स्नेहव्यापादिका सिद्धिः ।

“स्नेहवस्तीन्निबोधेमान्वातपित्तकफापहान् ।
मिथ्याप्रणिहितानां च व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ १ ॥

पूर्वसिद्धौ विल्वादितैलान्येव अनुवासनार्थं निर्दिष्टानि तद-
मिधायिका चेयं सिद्धिरिति तदनंतरं स्नेहव्यापत्सिद्धिरुच्यते ।
स्नेहानामिति अनुवासनिकानां तथा तथापदां च भेषजानां
अभिधायिका सिद्धिरस्मिन्नध्याये वक्तव्या । स्नेहवस्तीन् इति
स्नेहवस्तिप्रयोज्यान् स्नेहान् एतच्छ्लोकमिहितार्थः प्रपंचेन
अभिधेयः स्नेहवस्ति निरुद्धं चेत्यादिना वक्तव्यः तेन इह न
प्रपंचितः ॥ १ ॥

दशमूलं बलां राक्षामश्वगन्धां पुनर्नवाम् ।
गुडूच्येरण्डभूतीकभार्गीवृषकरोहिषाम् ॥ २ ॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकाम् ।
यवभाषातसीकोलकुलत्थान्प्रसृतोन्मिताम् ॥ ३ ॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ।
तैलाढकं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ४ ॥

अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।
आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ॥ ५ ॥

शताह्वा यवविल्वाम्लैः सिद्धं तैलं समीरणे ।

सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलनुद्धृतम् ॥ ६ ॥

दशमूलीत्यादौ भूतीकं कर्तृणं काकनासा नासाफलं एतत्
दशमूलादिस्थितं विल्वतैलमिति वदन्ति । आनूपानामित्यादौ
तद्वदिति योगांतरम् । शताह्वेत्यादिना योगांतरं सैन्धवेत्यादिना
योगांतरम् ॥ २-६ ॥

जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ।

शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ॥ ७ ॥

स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां शटीं वचाम् ।

पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत्तच्चतुर्गुणे ॥ ८ ॥

बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ।

मूत्ररेतोरजोदोषान्हरेत्तदनुवासनात् ॥ ९ ॥

जीवन्तीत्यादि यमकमनुवासनं एतत् यमकं पूर्वाध्याये
जीवनीयसंज्ञया व्यपदिष्टम् ॥ ७-९ ॥

लाभतश्चन्दनाद्यैश्च पिष्टैः क्षीरचतुर्गुणम् ।

तैलपादं घृतं सिद्धं पित्तघ्नमनुवासनम् ॥ १० ॥

सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वां निचुलं बलाम् ।

हीवेरं मधुकं भार्गीं देवदारु सकटफलम् ॥ ११ ॥

नागरं पुष्करं मेदां चविकां चित्रकं शटीम् ।

विडङ्गातिविषे श्यामां हरेणुं नीलिनीं स्थिराम् ॥ १२ ॥

विल्वाजमोदे कृष्णां च दन्तीं राक्ष्मां च पेपयेत् ।

साध्यमेरण्डतैलं वा तैलं वा कफरोगनुत् ॥ १३ ॥

ब्रध्नादावर्तगुल्मार्शः प्रीहमेहाढ्यमारुतान् ।

आनाहमदमरीं चैव हन्यात्तदनुवासनात् ॥ १४ ॥

लाभत इति यथालाभम् । चन्दनाद्यैरिति ज्वरचिकित्सि-
तोक्तैः तैलं पादं यस्यसिन्धिति तैलपादम् ॥ १०-१४ ॥

मदनैर्वाग्निसंयुक्तैर्विल्वाद्येन गणेन वा ।

तैलं कफहरैर्वापि कफघ्नं कल्पयेद्भिषक् ॥ १५ ॥

विडङ्गैरण्डरजनीपटोलत्रिफलामृताः ।

जातिप्रवालनिर्गुण्डीदशमूलाखुपर्णिकाः ॥ १६ ॥

निम्बपाठासहचरशम्पाककरवीरकम् ।

एषां काथेन विपचेत्तैलमेमिश्च कल्कितैः ॥ १७ ॥

फलविल्वत्रिवृत्कृष्णाराक्ष्माभूनिम्बदारुभिः ।

सप्तपर्णवचोशीरदार्वाकुष्ठकलिङ्गकैः ॥ १८ ॥

लतायष्टिशताह्वाग्निशटीचोरकपौष्करैः ।

तत्कुष्ठानि किमीन्मेहानर्शांसि ग्रहणीगदम् ॥ १९ ॥

क्लीबत्वं विषमाग्नित्वं मलं दोषत्रयं तथा ।

प्रयुक्तं प्रणुदत्याशु पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥ २० ॥

व्याधिव्यायामकर्माध्वक्षीणावलनिरौजसाम् ।

क्षीणशुक्रस्य चातीव स्नेहवस्तिर्बलप्रदः ॥ २१ ॥

पादजङ्घोरुपृष्ठस्य कट्याश्च स्थिरतां पराम् ।

जनयेद्भ्रजानां च भ्रजां क्लीषां तथा नृणाम् ॥ २२ ॥

मदनैर्वाम्लसंयुक्तैरित्यत्र मदनस्य कल्कत्वं कांजिकादीनां
द्रवत्वं एतच्च मदनतैलमिति ख्यातम् । बिल्वाद्यो गणः दश-
मूलं । अत्र काथकल्कानां अनुक्तानामपि प्रयोगः कर्तव्यः ।
उक्तं हि—“काथकल्कानिर्देशे गणात्तस्मात्समाददे”दिति ।
कफहरैरिति पूर्वाध्यायोक्तकफहरमेषजैः किंवा कटुकपंचको-
लादिभिः । विडंगैरित्यादौ एभिश्च कल्कितैरिति वक्ष्यमाणैः
लता मंजिष्ठा गौरहरिद्रा स्नेहवस्तिर्वलप्रद इति एतैस्तैलैः कृतः
स्नेहवस्तिरित्यर्थः ॥ १५—२२ ॥

वातपित्तकफान्यन्नपुरीषैरावृतस्य च ।

अभुक्ते च प्रणीतस्य स्नेहवस्तेः षडापदः ॥ २३ ॥

शीतोऽल्पो वाधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ।

अतिभुक्ते गुरुर्वर्चः संचयेऽल्पबलस्तथा ॥ २४ ॥

दत्तस्तैरावृतः स्नेहो न यात्यभिभवादधः ।

अभुक्तेनावृतत्वाच्च यात्यूर्ध्वं तस्य लक्षणम् ॥ २५ ॥

अङ्गमर्दज्वराध्मानशीतस्तम्भोरुपीडनैः ।

पार्श्वरुवेष्टनैर्विद्यात्स्नेहं वातावृतं मिषक् ॥ २६ ॥

स्निग्धाम्ललवणोष्णैस्तं रास्त्रापीतद्रुतिल्वकैः ।

सौवीरकसुराकोलकुलत्थरससाधितैः ॥ २७ ॥

निरुहैर्निर्हरेत्सम्यक् समूत्रैः पञ्चमूलिकैः ।

ताभ्यामेव च तैलाभ्यां सायं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥ २८ ॥

दाहरागवृषामोहतमकज्वरदूषणैः ।

विद्यात्पित्तावृतं स्वादुतिकैस्तं बस्तिभिर्हरेत् ॥ २९ ॥

तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ।

संमूर्च्छाङ्गलानिभिर्विद्याच्छ्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ॥ ३० ॥

कषायकटुतीक्ष्णोष्णैः सुरामूत्रोपसाधितैः ।

फलतैलयुतैः साम्लैर्बस्तिभिस्तं विनिर्हरेत् ॥ ३१ ॥

वातपित्तेत्यादिना स्नेहवस्तेर्व्यापदः प्राह—एताश्च व्या-
पदो मिथ्यायोगेन स्नेहस्य भवंति । प्रतिज्ञातं हि—“मिथ्याप्रणि-
हितानां व्यापदः” इति । तेन स्नेहायोगातियोगजन्यव्यापदां इह
अनवसर एव । अनुवासनयोगातियोगाच्च व्यापदः कल्पना-
सिद्धावेवोक्ताः तद्भ्रंशं च अतिस्नेहिते स्नेहवस्तिदानं ज्ञेयं
एतच्च “तस्मात्तिरुद्धः संस्नेहो निरुद्धश्चानुवासितः” इत्यादिनोक्त-
त्वात् प्रपञ्चेन नेहोक्तम् । यथाक्रमं षड्व्यापदां हेतुमाह—शीत
इत्यादि । गुरुरिति गौरवयुक्तः । वर्चःसंचये अल्पबल इति संचि-
ते मले सति अल्पबल इत्यर्थः । तैरावृत इत्यादि प्रत्येकं
वातादिपंचसु योजनीयम् । अभिभवादिति वातादीनां आवृत-
मार्गत्वात् याति तथा तेन वातादिना अभिभूतगुणत्वाच्च
न याति । तस्य लक्षणमिति यथाक्रमं वाताद्यावृतस्य लक्षणं
वक्ष्यमाणं ऊरुपीडनैः इति । एतेन स्तंभादयो वातावृतस्नेहम-
दिद्र इव जायंते तेन स्नेहप्रयोगात्पूर्वं न भवत्येव रास्त्रातैलं
रास्त्रासहस्रदंल्यादिना विहितं इह अनुसर्तव्यं वातान्नाशयुक्तं
पीतद्रुतैलं च पीतद्रुसौवीरकादिद्रवेण साधितम् ताभ्यामेव च

तैलाभ्यामिति रास्त्रापीतद्रुतैलाभ्यां फलतैलं पूर्वव्याहृतमेव
ज्ञेयम् ॥ २३—३१ ॥

छर्दिमूर्च्छारुचिङ्गलानिज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ।

आमलिङ्गैः सदाहैस्तं विद्यादत्यशनावृतम् ॥ ३२ ॥

कटूनां लवणानां च काथैश्चूर्णैश्च पाचनम् ।

विरेको मृदुरत्रामविहिता च क्रिया हिता ॥ ३३ ॥

आमलिङ्गैरिति आमलक्षणेः आमविहिता क्रिया इति आमं
प्रदुष्टमनसां भूतमुल्लिखेदित्यादिना हिता अत्र अनुस-
र्तव्या ॥ ३२—३३ ॥

विण्मूत्राविलसङ्गार्तिगुरुत्वाध्मानहृद्ग्रहैः ।

स्नेहं विडावृतं ज्ञात्वा स्नेहस्वेदः सवर्तिभिः ॥ ३४ ॥

श्यामाबिल्वादिसिद्धैश्च निरुहैः सानुवासनैः ।

निर्हरेद्विधिना सम्यगुदावर्तहरेण च ॥ ३५ ॥

स्नेहं विडावृतमित्यादौ वर्तिभिरिति फलवर्तिभिः केचित्तु व-
स्तिभिरिति पठंति श्यामा च बिल्वादीनि दशमूलानि च श्या-
माबिल्वादीनि किंवा श्यामादीनि अपि अत्र पृथक् क्वचिद् गृह्यंते
तैः निरुहस्य तथा अनुवासनस्य च साधनमिह ज्ञेयम् ।
उदावर्तहरेणेति त्रिमयीकोक्तोदावर्तचिकित्सितेन ॥ ३४—३५ ॥

अभुक्ते शून्यपायौ वा वेगात्स्नेहोऽतिपीडितः ।

धावत्यूर्ध्वं ततः कण्ठादूर्ध्वंभ्यः स्नेभ्य एत्यपि ॥ ३६ ॥

अभुक्त इत्यादौ हेतुत्रयं स्नेहवस्तेरूर्ध्वगमनकारणं ज्ञेयं पूर्वं
तु यद्यपि भोजनादानमेव कारणं प्रतिश्रुतं तथापि एकका-
र्यतया चिकित्सितसामान्याच्च शून्यपायिलस्य च अधोनिरोध-
कर्तृतया स्नेहोर्ध्वं न याति ऊर्ध्वंभ्यः स्नेभ्य इति नासादिभ्यः
एतीति निर्गच्छति ॥ ३६ ॥

मूत्रश्यामात्रिवृत्तिस्त्रयो यवकोलकुलत्थवान् ।

तत्सिद्धतैल इष्टोऽत्र निरुहः सानुवासनः ॥ ३७ ॥

तत्सिद्धतैल इति श्यामादिसाधिततैलेन युक्तः सानुवासन
इति सिद्धेन तैलेनैव अनुवासनं ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

कण्ठादागच्छतः स्तम्भकण्ठग्रहविरेचनैः ।

छर्दिघ्नीभिः क्रियामिश्च तस्य कार्यं निवर्तनम् ॥ ३८ ॥

आगच्छत इति आगमनसमय एव स्तंभादिकं कर्तव्यम् ।

स्तंभोत्र शीतजलसेकादिना कंठग्रहणं ऊर्ध्वगमनप्रतिषेधार्थम्

छर्दिघ्ना क्रिया सुगंधिमालाधारणादिका इहाप्युक्ता ज्ञेया ॥ ३८ ॥

यस्य नोपद्रवं कुर्यात्स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।

सर्वोऽल्पो वावृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विज्ञानता ३९

मुक्तस्नेहं द्रवोष्णं च लघुपथ्योपसेवनम् ।

मुक्तवान्मात्रया योज्यमनुवास्य त्र्यहात्र्यहात् ॥ ४० ॥

वाताद्यावृतस्नेहाप्रवर्तनमभिधाय अप्रवर्तनीयं स्नेहमाह—

यस्य नोपद्रवं कुर्यादिति अनिःसृतोपि स्तंभरुगादीन् न कुर्यात्

शरीरं शरीरं इति स्तोको निःसृतस्तोकावृतः आवृतस्य

स्तंभाद्यकरणे हेतुमाह—रौक्ष्यादिति । रूक्षतया शरीरस्य

तिष्ठन्निपि स्नेहो न व्यापद आवहतीत्यर्थः । उपेक्ष्य इति न तत्र आवृतस्नेहविक्रित्सा कर्तव्या इत्यर्थः । अन्यत्राप्युक्तं “अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन्न दुष्यति । कुर्याद्वस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पो भवे” इति । उत्पन्नव्यापत्प्रतीकारमस्मिन्नायं व्यापनं अनुवासनस्य गुणमाह—मुक्तस्नेहमित्यादि मुक्तस्नेहमिति आगतस्नेहम् । उपसेवनं व्यंजनम् । त्र्यहादिविधानं प्राथिकम् ॥ ३९-४० ॥

धान्यनागरसिद्धं हि तोयं दद्याद्विचक्षणः । व्युषिताय निशाः कल्यमुष्णं वा केवलं जलम् ॥ ४१ ॥ स्नेहाजीर्णं जरयति श्लेष्माणं तद्भिन्नं च । मारुतस्यानुलोम्यं च कुर्यादुष्णोदकं नृणाम् ॥ ४२ ॥ वमने वा विरेके च निरुहे सानुवासने । तस्मादुष्णोदकं देयं वातश्लेष्मप्रशान्तये ॥ ४३ ॥

धान्येत्यादौ षडंगविधिपानीयम् । कल्यमिति प्रभाते । स्नेहाजीर्णमिति स्नेहस्य अजीर्णम् ॥ ४१-४३ ॥

रूक्षनित्यस्तु दीप्ताग्निर्व्यायामी मारुताशयी । वङ्क्षणश्रोण्युदावर्तवातार्ताश्च दिने दिने ॥ ४४ ॥ एषां चांशु जरां स्नेहो यात्यम्बु सिकतास्त्रिव । अतोऽन्येषां त्र्यहात्प्रायः स्नेहं पचति पावकः ॥ ४५ ॥

संप्रति प्रत्यहमनुवासनीयान् आह—रूक्षनित्यस्त्रिव्यादि । वङ्क्षणश्रोणीगतश्च तथा उदावृत्तश्च वातः एषां ते वङ्क्षणश्रोण्युदावर्तवाताः । अर्हा इति अनुवासनार्हाः । उक्तं चान्यत्र “रूक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्ति दिने दिने । दद्याद्वैद्यस्ततोऽन्येषां अग्न्यावाधमयात्र्यहात्” । प्रत्यहदानत्र्यहदानोपपत्तिमाह—एषामित्यादि । त्र्यहात्स्नेहं पचति इति पक्वाशयो ह्युपलेपकस्नेहमेदनिःसृतेनोष्मणा पचति । यद्यपि अत्र अग्निना दूरस्थितेन तादृशः संबंधः स्नेहस्य नास्ति तथापि जठरस्यैव प्रविष्टतैरवयवैस्तत्पाको वक्तव्यः । प्रायःशब्देन एव त्र्यहादपाकमपि दर्शयति न पंचाहदानमप्यनुवासने इहापि मेदाग्निलस्य अपाको वक्तव्यः । प्रायःशब्देन पंचाहं प्रति प्रागुक्तं ज्ञेयं परमेष्ठ्यमेहेन अनुवास्याहि पंचमेति ॥ ४४-४५ ॥

नत्वामं प्रणयेत्स्नेहं स ह्यभिष्यन्दयेद्बुद्धम् । सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ ४६ ॥ न चैव गुदकण्ठाभ्यां दद्यात्स्नेहमनन्तरम् । उभयस्यात्समं गच्छन्वाय्वग्रीन्दूषयेत्समम् ॥ ४७ ॥ स्नेहवस्ति निरुहं वा नैकमेवातिशीलयेत् । उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरुहात्पवनाद्भयम् ॥ ४८ ॥ तस्मान्निरुहः स्नेहः स्यान्निरुहश्चानुवासितः । स्नेहशोधनयुक्त्यैव वस्तिकर्म त्रिदोषनुत् ॥ ४९ ॥

आममित्यपक्वं प्रणयेदिति अनुवासनं न दद्यात् । सावशेषं च कुर्वीतेति न निःशेषं दद्यात् अनंतरमिति अनेककालं वातमग्निं च रूक्षयेदित्यत्र वातशोधनं अजीर्णप्रशान्तये वा ।

तावरणाच्च ज्ञेयम् । निरुहान्वासनयोः परस्परव्यवधानदाने दोषमाह—स्नेहवस्तिमित्यादिनैकमेवेति परस्परानंतरितम् । उत्क्लेशः पित्तकफोत्क्लेशः । निरुहात्पवनात् भयमिति निरुहेण शरीरस्य अशेषस्य शोषात् अतियोगात् वातभयं भवति निरुहस्नेहस्यादिति निरुहेण स्रोतःसु शोधितेषु कफविजये च कृते स्नेहवस्तिरभ्यस्यः । तथा अनुवासितश्च यः सम्यगनुवासितः स निरुहः । एवं प्रयुज्यमानं स्नेहनिरुहदानं त्रिदोषहन् भवति स्नेहेन वातजयो निरुहेण कफपित्तजयो भवति इत्याह—स्नेहशोधन इत्यादि । शोधनमिह निरुहोऽस्मिन् प्रेतः ॥ ४६-४९ ॥

कर्मव्यायामभाराध्वपानस्त्रीकर्षितेषु च । दुर्बले वातभग्ने च मात्रावस्तिः सदा मतः ॥ ५० ॥ ह्रस्वायाः स्नेहमात्राया मात्रावस्तिः समो भवेत् । यथेष्टाहारचेष्टस्य सर्वकालं निरत्ययः ॥ ५१ ॥ बल्यं सुखोपचर्यं च सुखं सुष्टुपुरीषकृतम् । स्नेहमात्राविधानं हि बृंहणं वातरोगनुत् ॥ ५२ ॥

अनुवासनविशेषस्य मात्रावस्तेर्विषयं प्रमाणगुणश्च यथाक्रममाह कर्मैत्यादि । व्यायामो धनुराकर्षणादि । वातभग्ने इति वातेन पीडिते । सदेति प्रत्यहं ह्रस्वाया इति अर्थाहः परिणमनीयायाः उक्तं हि—“अहोरात्रं यतः कृत्स्नदिनार्धं च प्रतीक्षते । उत्तमा मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति” । तंत्रांतरे स्नेहमात्रात्रयं प्रमाणमेवोक्तं यथा “षट्पली तु भवेज्ज्येष्ठा मध्यमा त्रिपली भवेत् । कनीयसी सार्धपला त्रिधा मात्रानुवासने” इति । सुष्ठुतेनापि वस्तिप्रमाणमुक्तं यथा “तस्यापि विकल्पे अर्धार्धमात्रावकृष्टो अपरिहार्यो मात्रावस्ति” इति अनेन सार्धपलमानो मात्रावस्तिरुक्तो भवति । तत्र हि षट्पलस्नेहवस्तिरुक्तः । अनुवासनं तु त्रिपलं सार्धपलो मात्रावस्तिः । सुखोपचर्यमिति नियमाभावादेव ॥ ५०-५२ ॥

तत्र श्लोकौ ।

वातादीनां शमायोक्ताः प्रवराः स्नेहवस्तयः । तेषां चाज्ञप्रयुक्तानां व्यापदः सचिक्रित्सिताः ॥ ५३ ॥ प्राग्भोज्यं स्नेहवस्तेर्यज्जुवं येऽर्हाख्यहाच्च ये ।

स्नेहवस्तिविधिश्चोक्तो मात्रावस्तिविधिस्तथा ॥ ५४ ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

संग्रहे भोज्यग्रहणेन धान्यनागरजलाद्यपि संग्राह्यं । ध्रुवं ये अर्हा इति प्रत्यहमनुवासनीयाः । विधिश्चोक्त इति नत्वामं प्रणयेदित्यादिग्रन्थोक्तोर्थः ॥ ५३-५४ ॥

इति श्रीमच्चरकचतुराननश्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां चरकतात्पर्यटीकायां आयुर्वेददीपिकायां चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने स्नेहव्यापत्सिद्धिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

नेत्रवस्तिव्यापादिकासिद्धिः ।

“अथ नेत्राणि वस्तींश्च शृणु वर्ज्यानि कर्मसु ।
नेत्रस्याङ्गप्रणीतस्य व्यापदः सचिकित्सिताः ॥ १ ॥
ह्रस्वं दीर्घं तनु स्थूलं जीर्णं शिथिलवन्धनम् ।
पार्श्वच्छिद्रं तथा वक्रमष्टौ नेत्राणि वर्जयेत् ॥ २ ॥
अप्राप्त्यतिगतिक्षोभकर्षणक्षणनस्त्रवाः ।
गुदपीडा गतिर्जिह्वा तेषां दोषा यथाक्रमम् ॥ ३ ॥

स्नेहव्यापत्तिश्चामिधानप्रसंगात् स्नेहदानसाधननलिकादि-
व्यापत्प्रतिकारार्थं नेत्रवस्तिव्यापत्सिद्धिरुच्यते । नेत्रगता तथा
वस्तिगता च तथा नेत्रासम्यक्प्रणिधानजन्या च या
व्यापत् तस्याः सिद्धिः सा नेत्रवस्तिव्यापत्सिद्धिः । दुष्ट-
नेत्रवस्तिपुटकयोश्चैवमेव सिद्धिः तयोः सदोषत्वेन ज्ञात्वा
परिवर्जनम् । तदेवाह हस्वमित्यादि । नेत्रदोषकथने अष्टाविति
यदुक्तं तत्र अनुक्तकर्कशत्वादि दोषाणां तत्रैव अंतर्भावोपि
दर्शनार्थं यः कर्कशस्य दीर्घेणक तृत्तसाम्यग्रहणं एवमन्यत्रापि
संख्यावचने प्रयोग इह वर्णनीयम् । अप्राप्त्यादियथाक्रमं
हस्वनेत्रादिषु ज्ञेयम् । अतिगतिदूरेप्रवेशः क्षोभो गुदप्रवि-
ष्टस्य इतस्ततो गमनं गुदपीडा पार्श्वदिगतेन वस्तिद्वयेन यो-
गात् गुदपीडा । जिह्वेति कुटिला ॥ १-३ ॥

मांसलच्छिद्रविषमस्थूलजालकवातलाः ।
छिन्नः क्लिन्नश्च तानष्टौ वस्तीन्कर्मसु वर्जयेत् ॥ ४ ॥
गतिवैषम्यविसृत्तवस्त्रावदौर्गन्ध्यविद्रुस्रवाः ।
फेनिलच्युतधार्यत्वं वस्तेः स्याद्वस्तिदोषतः ॥ ५ ॥

विषमो विषमसंस्थानः स्थूलो अतिगुणः जालिकः सू-
क्ष्मानेकछिद्रः । वातलो वातदुष्टः । स च तत्र अमिहित-
स्नेहादेः फेनिलत्वादिना उन्नीयते । क्लिग्धो अतिक्लिग्धः ।
क्लिन्नः शीर्णोवयवः । गतिवैषम्यादयो यथाक्रमं अष्टौ दोषाः
वस्तिदोषतो भवन्ति । विसृत्तं आमगन्धित्वं । धार्यत्वं वस्तेर-
तिक्लिन्नत्वात् विधारणयोग्यत्वं वस्तिपुटकस्य ॥ ४-५ ॥

सचातातिद्रुतोत्क्षिप्ततिर्यगुत्क्षिप्तकम्पिताः ।
अतिबाह्यगमन्दातिवेगदोषाः प्रणेतृतः ॥ ६ ॥

सचातेत्यादिप्रणेतृदोषा उच्यन्ते तत्र सचातता वस्तौ
दुष्टे भवति । तथा अतिद्रुतत्वमपि प्रणयने निर्गमने । उ-
त्क्षिप्तं ऊर्ध्वक्षिप्तं तिर्यगुत्क्षिप्तं तिर्यक्प्रणिधानं कंपितो दोषो
यः पीडने विच्छेदं कृत्वा पुनः पीड्यते स ज्ञेयः नेत्रस्य
अतिप्रणयनं अतिबाह्यं गुदाप्रविष्टं औषधं मंदवेगं दूरप्रवे-
शांतं अतिपीडनं तत् अतिवेगम् ॥ ६ ॥

अनुच्छ्वासानुबन्धे वा दत्ते निःशेष एव वा ।
प्रविश्य कुपितो वायुः शूलतोदकरो भवेत् ॥ ७ ॥
तत्राम्यङ्गो गुदे स्वेदो वातप्राप्त्यसन्नानि च ।
द्रुतं प्रणीते निष्कृष्टे सहस्रोत्क्षिप्त एव वा ॥ ८ ॥

स्यात्कटीगुदजङ्घातिवस्तिस्तम्भोरुभेदनम् ।
भोजनं तत्र वातघ्नं स्नेहाः स्वेदाः सबस्तयः ॥ ९ ॥

एतद्व्यापदां चिकित्सितानि प्रत्येकमाह—अनुच्छ्वासेत्यादि ।
एते च अनुच्छ्वासादयो यद्यपि पूर्वमेव निषिद्धास्तथापि
प्रमादात्तथा प्रयोगे सति यावद्व्याधिचिकित्साभिधानार्थं ए-
तत् प्रकरणम् । द्रुतेत्यादिना उत्क्षिप्तमपि समानव्यापत्ति-
कतया एकग्रन्थेनैव पठ्यते । निष्कृष्टे सहसेति च्छेदः । उत्क्षे-
पस्तु असहसापि व्यापत्कर एव । वस्तेर्मूत्राशयस्य स्तम्भो
वस्तिस्तम्भः सबस्तय इति वातवस्तिरुक्ताः ॥ ७-९ ॥

तिर्यग्बन्धावृत्तद्वारे बद्धे वापि न गच्छति ।
नेत्रं तदूर्ध्वं निष्कृष्य संशोध्य च पुनर्नयेत् ॥ १० ॥
तिर्यक्प्रणिधानदोषे अमिधातव्ये तिर्यक्प्रणिहिते नेत्रे
वस्त्रावृत्तद्वारे सति तथा वस्तिद्रव्यगतमूत्रद्रव्यादिना विबद्धे
नेत्रे वस्तिद्रव्यं न याति । तन्नेत्रं तिर्यक् प्रणिहितं निष्कृष्य
ऋजु प्रवेशयेत् । संशोध्य प्रवेशयेदिति योज्यम् ॥ १० ॥

पीड्यमानेऽन्तरा मुक्ते गुदे प्रतिहतोऽनिलः ।
उरःशिरोरुजं सादमूर्वांश्च जनयेद्वली ॥ ११ ॥

वस्तिः स्यात्तत्र बिल्वादिफलश्यामानि मूत्रवान् ।
स्याद्वाहो दचथुः शोफः कम्पनाभिहते गुदे ॥ १२ ॥

कषायमधुराः शीताः सेकास्तत्र सबस्तयः ।
अतिमात्रप्रणीतेन नेत्रेण क्षणनाद्वलेः ॥ १३ ॥

स्याच्छर्दिदाहनिस्तोदगुदवर्चःप्रवर्तनम् ।
तत्र सर्पिः पिचुः क्षीरं पिच्छावस्तिश्च शस्यते ॥ १४ ॥

न वा वहति मन्दस्तु बहिस्त्वाशु निवर्तते ।
स्नेहस्तत्र पुनः सम्यक् प्रणेत्यः सिद्धिमिच्छता ॥ १५ ॥

अतिप्रपीडितः कोष्ठे तिष्ठत्यायाति वा गलम् ।
तत्र वस्तिर्विरेकश्च गलपीडादिकर्म च ॥ १६ ॥

अंतरामुक्ते मध्ये विच्छेदे कृते प्रतिहतो वायुः गुदात्
प्रत्याहतः । बिल्वादिदशमूलं श्यामादि श्यामानिवृतादि
विरेचनद्रव्यं अतिमात्रप्रणीतेनेति पुनःपुनः प्रणीतेन । अन्ये तु
दूरप्रवेशनं अतिमात्रप्रणयनमाहुः । यद्यपि प्रणयनं ग्रंथितक-
र्णिकाया उपरि न भवति तथापि कर्णिकापीडनात् अतिमात्र-
प्रवेशो ज्ञेयः । पिच्छावस्तिर्वक्ष्यमाणः । अतिपीडने कोष्ठे वा
तिष्ठन्निति इयं च व्यापत् पूर्वाध्याये आहारं विना दत्तानु-
वासनविषयतया उक्ता इह तु निरुहस्य अनुवासनस्य अति-
पीडनजन्यतया बोध्यत इति शेषः । तत्र तु वस्तिर्विरेको वा
कोष्ठस्थे अप्रवर्तमाने गलपीडादि कर्म ज्ञेयम् ॥ ११-१६ ॥

तत्र श्लोकः ।

नेत्रवस्तिप्रणेतृणां दोषानेतान्संशेषजान् ।
विद्वांस्तस्त्वेन मतिमान्वस्तिर्कर्मणि कारयेत् ॥ १७ ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
संग्रहे नेत्रेत्यादिस्पष्टार्थः ॥ १७ ॥

इति चरकसंहितायां श्रीमच्चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तवि-
ज्जिनायां चरकसारसंग्रहटीकायां आयुर्वेददीपिकायां सि-
द्धिस्थाने नेत्रवस्तिव्यापत्सिद्धिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

वमनविरेचनव्यापत्तिरुद्धिः ।

अथ शोधनयोः सम्यग्विधिमूर्ध्वानुलोमयोः ।
असम्यक्कृतयोश्चैव दोषान्वक्ष्यामि सौषधान् ॥ १ ॥
“अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः ।
तदन्तरे प्रावृडाद्यास्तेषां साधारणास्त्रयः ॥ २ ॥

नेत्रवस्तिव्यापत्तिरुद्धिविधानप्रसंगात् वमनविरेचनयोरपि व्यापत्तिरुद्धिरुच्यते । वमनविरेचनव्यापत्तिरुद्धिस्तु वस्तिव्यापत्तिरुद्धेः पश्चादपि अभिधीयते । पूर्वं स्नेहवस्तिव्यापत्तिरुद्धिविधानेन वस्तेरिह प्राधान्यं अभिद्योतितम् । वस्तिप्राधान्यं “तस्माच्चि-
कित्सार्धमिति श्रुवन्ति । सर्वं चिकित्सामपि वस्तिमेकं” इत्यनेन उक्तमेव । वमनविरेचनयोश्च विधिर्यद्यपि कल्पनासिद्ध्युप-
लपनीयादौ तत्र तत्रामिहितस्तथानुक्त्वविशेषप्रतिपादनार्थं तत्राप्युक्तोर्थः पुनरुच्यते । सर्वथा अनुक्ताभिधानं च नाति-
स्निग्धान्विरेचयेदिति ज्ञेयम् । उत्सर्गतः संशोधनयोग्यं कालं दर्शयन्नाह—अत्युष्णेत्यादि । ग्रीष्मादीनां मध्ये प्रावृडाद्या इति प्रावृट्शरद्वसन्तास्तेषां साधारणा इति उष्णवर्षशीतानि यावत् । ज्ञेयाः साधारणा इति केचित् पठन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

प्रावृट् शुचिनभौ ज्ञेयौ शरदूर्जसहौ पुनः ।
तपस्यश्च मधुश्चैव वसन्तः शोधनं प्रति ॥ ३ ॥
एतानृतून्विचिन्त्यैव दद्यात्संशोधनं नृणाम् ।
स्वस्थवृत्तिमभिप्रेत्य व्याधौ व्याधिवशेन तु ।

प्रावृडादीन् मासविभागेन दर्शयन्नाह—प्रावृट्शुचिनभा-
वित्यादि । शुचिनभौ आषाढश्रावणौ । ऊर्जसहौ कार्तिकमार्ग-
शीर्षौ । तपस्यः फाल्गुनः । मधुः चैत्रः । शोधनं प्रतीत्यनेन शोधने कर्तव्ये अयं यथोक्तप्रावृट्कृतुविभागो भवति । स्वस्थ-
वृत्तौ तु तस्याशीतीत्योक्तएव वर्षाशरद्वेमंतशिशिरवसंतग्रीष्म-
रूपो ऋतुकमो भवति । एतान् ऋतूनि प्रावृडादीन् ऋतून् । विचिन्त्यैवेति यथोक्तमासविभागेन व्यवस्थाप्य संशोधनं दद्यात् । संशोधनक्रमादि न वेगान्धारणीये । “माधवप्रथमे मासि नभस्य-
प्रथमे पुनः । सहस्यप्रथमे चैव हारयेदोषसंचयम्” इत्यनेन ग्रंथेन चैत्रे श्रावणे आग्रहायणे वमनादि संशोधनं उक्तम् । तथा रोगमिषगिज्जतीये शिशिरं परित्यज्य प्रावृडादिक्रमः संशोधनांगतया उक्तः तेन रसबलोत्पत्तौ स्वस्थवृत्तानुष्ठाने च शिशिरादिक्रमो भवति । संशोधनव्यवस्थायां तु प्रावृडादि-
क्रमोयं शोधनानुकूलतया आचार्येण कल्पितो न पारमा-
र्थिकः । ये तु प्रावृडादिक्रमं गंगायाः दक्षिणे कूले उत्तरे च शिशिरादिक्रमं वदन्ति तन्मते शोधनं प्रतीति ग्रंथोऽनुपपन्नः । गंगायां दक्षिणेतले । ऋतू तेषां प्र-
कीर्तितौ” इत्यादि ग्रंथेन देशभेदेनापि ऋतुक्रमः पारमार्थिको
विधीयते । यथायमाचार्यस्य नामिमतः । प्रपञ्चितश्चा-
यमर्थः सूत्रस्थान एव । अयं संशोधनकालोपदेशः अनात्य

यिके व्याधौ ज्ञेयः । आत्ययिके तु उष्णेपि काले संशोधन-
प्रवृत्तिर्भवत्येव । उक्तोयमर्थो रोगमिषगिज्जतीये—आत्ययिके
पुनः कर्मणि कामं कृतुं विकल्प्य कृत्रिमगुणोपधानेन यथार्तु-
गुणविपरीतेन भैषज्यं संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पेन उपपाद्य
प्रमाणवीर्यसमं कृत्वा ततः प्रयोजयेदुत्तमेन यत्नेन अवहितः”
इत्यनेन ग्रंथेन ॥ ३ ॥

कर्मणां वमनादीनामन्तरेष्वन्तरेषु च ॥ ४ ॥
स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत स्नेहाद्यन्ते प्रयोजयेत् ।
विसर्पपीडकाशोककामलापाण्डुरोगिणः ।
अभिघातविषातार्ताश्च नातिस्निग्धान्विरेचयेत् ॥ ५ ॥
नातिस्निग्धशरीराय दद्यात्स्नेहविरेचनम् ।
स्नेहोत्क्लिष्टशरीराय रुक्षं दद्याद्विरेचनम् ॥ ६ ॥

कर्मणामित्यादौ अंतरेषु इति वमनानंतरं विरेचनानंतरं
वस्तौ च कर्तव्ये स्नेहस्वेदौ यथोक्तविधानेन पुनः कर्तव्यौ न-
सकृत् प्रयुक्तेन स्नेहेन स्वेदेन पंचकर्माणि कर्तव्यानीत्यर्थः ।
स्नेहं चांते प्रयोजयेदिति संशोधनकर्मपरिसमाप्तौ संशोधन-
जनितग्लानिपरिहारार्थं संशमनीयं स्नेहं प्रयोजयेदित्यर्थः ।
नातिस्निग्धानिति स्निग्धानां अवश्यकर्तव्ये विरेचने सति अ-
नतिस्निग्धानिति स्निग्धानां अवश्यकर्तव्ये विरेचनं न द-
द्यादित्यर्थः । अनतिस्निग्धविरेचनातिस्निग्धविरेचनयोगप्रतिषे-
धार्थं नातिस्निग्धे स्नेहविरेचनं स्नेहोत्क्लिष्टशरीरे रुक्षं विरेचनं
देयम् ॥ ४—६ ॥

स्नेहस्वेदोपपन्नेन जीर्णे मात्रावदौषधम् ।
एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ ७ ॥
स्निग्धात्पात्राद्यथा तोयमयत्नेन प्रणुद्यते ।
कफादयः प्रणुद्यन्ते स्निग्धादेहात्तथौषधैः ॥ ८ ॥
आर्द्रं काष्ठं यथा वह्निर्विष्यन्दयति सर्वतः ।
तथा स्निग्धस्य वै दोषान्स्वेदो विष्यन्दयेत्स्थिरान् ९
क्लिष्टं वासो यथोत्क्लेश्य मलैः संशोध्यतेऽम्भसा ।
स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्लेश्य शोध्यते शोधनैर्मलः ॥ १० ॥

सम्यग्योगकारिकां संशोधनसामग्रिं आह—स्नेहस्वेदोप-
पन्नेनेत्यादि । मात्रावदित्यल्पमात्रम् । महावेगमित्यादिना वक्ष्य-
माणमात्रावत्वं ज्ञेयम् । एकाग्रमनसेति संशोधनैकचित्तेन । व्य-
ग्रमनसां हि अयोगस्त्यात् । स्निग्धात् पात्रादिति दृष्टांतेन स्नेह-
स्वेदयोरवश्यकर्तव्यतां सूचयति । अयत्नेन इति अप्रयासेन ।
प्रणुद्यत इति विष्यन्दयति । सर्वत इति सर्वतः स्थितं द्रवं
आकर्षति । अग्निदृष्टांतेन सम्यग्दोषस्य आहरणमुच्यते ।
तृतीयेन दृष्टांतेन स्नेहस्वेदयोर्मिलितयोः फलमुच्यते । क्लिष्टमिति
मलिनम् । उत्क्लेश्येति क्षीराभिसंबंधात् समुत्क्लेश्य ॥ ७—१० ॥

अजीर्णं वर्धते ग्लानिर्विबन्धश्चैव जायते ।
पीतं संशोधनं चैव विपरीतं प्रवर्तते ॥ ११ ॥

शोधनसम्यग्योगसामग्र्याभिधाने प्रोक्तस्नेहस्वेदयोः फ-
लमभिधानं कर्मप्राप्तस्य जीर्णे पीतमित्यस्य विपर्यये दोषमाह—

अजीर्णे वर्धते ग्लानिरिति । अजीर्णावस्थायां पीतेशोधने महती ग्लानिर्भवति । विपरीतं प्रवर्तत इति वमनमधो याति विरेचनं चोर्ध्वं याति ॥ ११ ॥

अल्पमात्रं महावेगं बहुदोषहरं सुखम् ।

लघुपाकं सुखास्वादं प्रीणनं व्याधिनाशनम् ॥ १२ ॥

अविकाराविपन्नं च नातिग्लानिकरं च तत् ।

गन्धवर्णरसोपेतं विद्यान्मात्रावदौषधम् ॥ १३ ॥

विधूय मानसान्दोषान्कामक्रोधभयादिकान् ।

एकाग्रमनसा पीतं सम्यग्योगाय कल्पते ॥ १४ ॥

मात्रावदिति यदुक्तं तद्विवृणोति । अल्पमात्रमित्यादि । अल्पमात्रं महावेगं अल्पमात्रत्वे सत्यपि महावेगं अविकाराविपन्नमिति ईषद्विकारकारी मात्रावदिति प्रशस्तमात्रा । मात्रायाः प्राशस्त्यं द्रव्यादिसंस्कारविशेषाधीनम् । एवं शोधने मात्रावत्त्वं परिभाषितं ज्ञेयम् । एकाग्रमनसेति यदुक्तं तद्विवृणोति विधूयेत्यादि ॥ १२-१४ ॥

नरः श्वो वमनं पाता भुञ्जीत कफवर्धनम् ।

सुजरं द्रवभूयिष्ठं लघु शीतं विरेचनम् ॥ १५ ॥

वमनविरेचनयोः पूर्वदिने यथा भोक्तव्यस्तदाह नर इत्यादि । एतत् प्रागुक्तमपि प्रकरणवशात् विशेषाभिधित्तया पुनरभिधानं पाता पातुकामो द्रवभूयिष्ठं इति च्छेदः । विरेचनं यतो लघु शीतं चातो भुञ्जीतेति संबंधः ॥ १५ ॥

उत्क्लिष्टाल्पकफत्वेन क्षिप्रं दोषाः स्रवन्ति हि ।

पीतौषधस्य तु भिषक् शुद्धिलिङ्गानि लक्षयेत् ।

ऊर्ध्वं कफानुगे पित्ते विद्रुपितेऽनुकफे त्वधः ॥ १६ ॥

हृतदोषं वदेत्कार्श्यदौर्बल्यं चेत्सलाघवम् ।

वामयेत्तु ततः शेषमौषधं न त्वलाघवे ॥ १७ ॥

स्तैमित्येऽनिलसङ्गे च निरुद्धारेऽपि वामयेत् ।

आलाघवादणुत्वाच्च कफस्याग्निकरं भवेत् ॥ १८ ॥

वमिते वर्धते वह्निः शमं दोषा व्रजन्ति हि ।

वमितं लङ्घयेत्सम्यग्जीर्णलिङ्गान्यलक्षयन् ।

तानि दृष्ट्वा तु पेयादिक्रमं कुर्यान्न लङ्घनम् ॥ १९ ॥

एवंभूतभोजनोपपत्तिमाह—उत्क्लिष्टेत्यादि । उत्क्लिष्टाल्पकफत्वेनेति । वमनं प्रति तु उत्क्लिष्टकफत्वेन विरेचनं प्रति तु अल्पकफत्वेन । वमनविरेचनयोः शुद्धिलिङ्गानि यद्यपि प्रागुक्तानि तथापि इह शेषौषधदानादिविशेषात्पुनरभिधानम् । पीतौषधस्येत्यादिना कफानुगे पित्ते ऊर्ध्वं हृतदोषं वदेत् । विद्रुपिते अनुकफे द्दयमाने अधो हृतदोषं वदेदिति नियोजना एतत् कफानुगतं विरेचनस्य वमनस्य च पितातत्त्वं पूर्वमेव व्याहृतम् । एतत् पितातत्त्वं कफातत्त्वं वा सकृत् शुद्धेऽपि दोषस्य अननुपूर्व्या अवस्थानाद्भवतीति कृत्वा एतयोः साहचर्येण कार्श्यदौर्बल्यं चेत् सलाघवमिति विरेचनप्रयोगे सावशेषे सति कर्तव्यमाह वामयेत्तु ततः शेषमौषधमिति । शुद्धिलक्षणं जातं शेषमौषधं

विरेचनातियोगप्रतिषेधार्थं वामयेदित्यर्थः । ननु अलाघवे इत्यनेन । लाघवव्यतिरिक्तशेषशुद्धिलक्षणदर्शने सत्यपि न विरेचनशेषौषधवमिः कर्तव्या । वमनौषधकर्तव्यमाह स्तैमित्यमित्यादि । वमनौषधप्रयोगे यावत् स्तैमित्ये अनिलसंगे निरुद्धारे मेषजे सति वमनं कारयितव्यम् । एतद्वमनावधिमाह—अलाघवादणुत्वाच्च कफस्येति अतःपरं क्रियमाणस्य वमनस्य दोषमाह अग्निकरं भवेदिति । इदमतियोगलक्षणम् । अन्ये तु स्तैमित्यमित्यादिनापि विरेचनौषधस्यैव आवस्थिकं वमनमित्याहुः । यथोक्तवमनफलमाह—वमिते वर्धतेत्यादिना ॥ १६—१९ ॥

संशोधनाभ्यां शुद्धस्य हृतदोषस्य देहिनः ।

यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात्क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥ २० ॥

सम्यक्जीर्णलिङ्गानि लक्षयन्निति संशोधनमेषजस्य वक्ष्यमाणसम्यक्जीर्णलिङ्गानि लक्षयन् । तानीति जीर्णौषधलिङ्गानि । शुद्धस्य पेयादिक्रमोपपत्तिमाह—संशोधनाभ्यामिति । यद्यपि निरुद्धस्याप्यग्निमांशं भवति । तथापि निरुद्धस्य ताह्यग्निमांशं न भवति । येन तत्र पेयादिक्रमो न क्रियते । तस्मान्निरुद्धव्युदासार्थं संशोधनाभ्यामिति द्विवचनं कृतम् । या तु सम्यगविरिक्तलक्षणे अग्निवृद्धिरुक्ता सा च विरेचनौषधक्षोभातिसंगादग्निवृद्धिर्जायते । तेन तस्य यात्यग्निमांशतामिति वचनेन समं न विरोधः ॥ २० ॥

कफपित्ते विशुद्धेऽल्पं मद्यपे वातपैत्तिके ।

तर्पणादिक्रमं कुर्यात्पेयाभिष्यन्दयेद्धि तान् ॥ २१ ॥

तर्पणादिविषयमाह—कफपित्तेत्यादि अल्पमविशुद्धेति असम्यग्विशुद्धे तर्पणादिक्रमेण पेयास्थाने लाजसक्तु विलेपीस्थाने च मांसरसोदकं देयम् ॥ २१ ॥

अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृणोर्जोमनस्विता ।

लघुत्वमिन्द्रियोद्धारशुद्धिजीर्णौषधाकृतिः ॥ २२ ॥

क्लमो दाहोऽङ्गमर्दश्च भ्रममूर्च्छाशिरोरुजा ।

अरतिर्वलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥ २३ ॥

अकालेऽल्पातिमात्रं च पुराणं न च भावितम् ।

असम्यक् संस्कृतं चैव व्यापद्येतौषधं ध्रुवम् ॥ २४ ॥

जीर्णौषधलिङ्गान्याह अनुलोम इत्यादि । ऊर्जो बलं इन्द्रियशुद्धिरिन्द्रियपाटवम् । उद्धारस्य चौषधिगन्धादिरहितत्वमपि शुद्धिः । मेषजातियोगमाह—अकाल इत्यादि । अल्पातिमात्रं अल्पं चातिमात्रं च । नच भावितमिति अभावितम् ॥ २२ ॥ २४ ॥

आध्मानं परिकर्तिश्च स्वावो हृद्वात्रयोर्ग्रहः ।

जीवादानं सविभ्रंशः स्तम्भः सोपद्रवः क्लमः ॥ २५ ॥

अयोगादतियोगाच्च दशैता व्यापदो मताः ।

प्रेष्यमैषज्यवैद्यानां वैगुण्यादानुरस्य च ।

शुद्धोत्क्लिष्टेन दुर्गन्धमहद्यमतिबाध्यते ॥ २६ ॥

योगः सम्यक्प्रवृत्तिः स्यादतियोगोऽतिवर्तनम् ।

अयोगः प्रातिलोभ्येन न चाल्पं वा प्रवर्तनम् ॥ २७ ॥

श्लेष्मोत्क्रिष्टेन दुर्गन्धमह्यं नाति वा बहु ।
विरेचनमजीर्णे च पीतमूर्ध्वं प्रवर्तते ॥ २८ ॥
क्षुधार्तमृदुकोष्ठभ्यां स्वल्पोत्क्रिष्टकफेन वा ।
तीक्ष्णं पीतं स्थितं क्षुब्धं वमनं स्याद्विरेचनम् ।
अयोगे तत्र कर्तव्यं समासेनाभिधीयते ॥ २९ ॥
प्रातिलोभ्येन दोषाणां हरणात्तेष्वकृच्छ्रतः ।
अयोगसंज्ञे कृच्छ्रेण न चागच्छति चाल्पशः ॥ ३० ॥

संशोधनायोगातियोगजन्या व्यापदः प्राह—आध्मानमि-
त्यादि । आध्मानादयश्चामी अवश्यमयोगातियोगाभ्यां भवन्ति ।
ततोपद्रवभूतत्वात्पृथगुक्ताः । एताश्च व्यापदः प्रेष्यादिवैगु-
ण्यात् उत्पन्नयोगातियोगाच्च भवन्तीति वाक्यार्थः । तत्राध्मान
मयोगाद्भवति । परीकृतिश्चातियोगात् सावस्तु अयोगात्
हृद्वाग्रप्रहोप्ययोगादेव । जीवादानमतियोगाद्भवेत् । विभ्रं-
शस्तु त्रिविधो वक्तव्यः । तत्र गुदभ्रंशसंज्ञाभ्रंशौ अतियोग-
जन्यौ । शेषस्तु विभ्रंशो अयोगजन्यः । स्तंभः क्लमश्चायोग-
जन्यावेव । एतेषां वा अयोगातियोगजन्यत्वविभाग उत्तरग्रंथे
स्फुटो भविष्यति । यद्यपि चायोगातियोगमिथ्यायोगा रोग-
कारणत्वेनोक्तास्तथापीह वमनविरेचनयोर्मिथ्यायोगं ने-
च्छन्ति । यतो दोषाणां चतुर्विधा गतिर्भवति । अतिप्रवृत्ति-
रसम्यक्प्रवृत्तिरप्रवृत्तिरल्पप्रवृत्तिर्वा । तत्राल्पप्रवृत्तिरयोगे गृ-
हीत इव प्रातिलोभ्येन । प्रवृत्तिस्तु दोषस्यापेक्षितस्याप्रवर्तक-
त्वादयोगगृहीत इव । वक्ष्यति हि अयोगः प्रातिलोभ्येन न-
चाल्पं वा प्रवर्तनम् । योगस्वरूपमाह—योगइत्यादि । अति-
वर्तनमिति संशोभ्यापेक्षया अतिरिक्तं प्रवर्तनम् । प्रातिलोभ्ये-
नेति वमनस्य विरेचनेन विरेचनस्य वमनेन प्रवर्तनम् । एतच्च
प्रातिलोभ्यप्रवर्तने अकृत्स्नदोषहरणादयोगइति संज्ञितम् ।
प्रतिलोमहरणे अकृत्स्नदोषहरणमेव दर्शयन्नाह—कृत्स्नेनेत्या-
दि । प्रतिलोमहरणे दोषाः कृत्स्नशो यांति । अयोगादल्पशो
यांतीति भावः । तेन अकृत्स्नदोषहरणं प्रतिलोमहरणे नो-
पपन्नमिति भावः । कृच्छ्रेण यदागच्छति चाल्पश इति वा
पाठः ॥ २४—३० ॥

पीतौषधो न शुद्धश्चेज्जीर्णे तस्मिन्पुनः पिबेत् ।
औषधं न त्वजीर्णेऽन्यद्भयं स्यादतियोगतः ॥ ३१ ॥
कोष्ठस्य गुरुतां ज्ञात्वा लघुत्वं बलमेव च ।
अयोगे मृदु वा दद्यादौषधं तीक्ष्णमेव वा ॥ ३२ ॥
वमनं न तु दुश्छर्द्या मृदुकोष्ठे विरेचनम् ।
पाययेत्तौषधं भूयो हन्यात्पीतं पुनर्हि तौ ॥ ३३ ॥
अस्निग्धास्त्रिघ्नदेहस्य रुक्षस्यानवमौषधम् ।
दोषानुत्क्रिष्टस्य निर्हर्तुमशकं जनयेद्भवान् ॥ ३४ ॥
विभ्रंशं श्वयथुं हिक्कां तमसो दर्शनं भृशम् ।
पिण्डकोद्वेष्टनं कण्डूमूर्वाः सादं विवर्णताम् ॥ ३५ ॥
चिकित्सामाह—पीतौषधेत्यादि । जीर्णेति औषधे जीर्णे
पुनःपिबेदिति तदहरेव ।

गौषधाभ्यामतियोगः स्यात् । मृदुं दद्यादिति व्यवस्था ॥
वमनविरेचनादानविषयं प्राह—वमनेत्यादि । पुनःपीतौ भूयो
हन्यादित्यर्थः हन्यादित्यर्थः ॥ स्तोकप्रवृत्तिरूपायोगं कारण-
भेदेनाह—अस्निग्धेत्यादि । अस्निग्धस्येति असम्यक् स्नि-
ग्धस्य । रुक्षस्येति मनागप्यस्निग्धस्य ॥ ३१—३५ ॥

स्निग्धस्त्रिघ्नस्य चात्यल्पं दीप्ताग्नेर्जीर्णमौषधम् ।
शीतैर्वा स्तम्भयेत्सामे दोषानुत्क्रिष्टस्य नाहरेत् ३६
तानेव जनयेद्रोगाच्च योगः सर्व एव सः ।
विज्ञाय मतिमांस्तत्र यथोक्तं कारयेत्क्रियाम् ॥ ३७ ॥
तं तैललवणाभ्यक्तं स्विन्नं प्रस्तरसङ्कटैः ।
पाययेत् पुनर्जीर्णं समूत्रैर्वा निरूहयेत् ॥ ३८ ॥
निरूढं च रसैर्धन्वैर्भोजयित्वाऽनुवासयेत् ।
फलमागधिकादारुसिद्धतैलेन मात्रया ॥ ३९ ॥

स्निग्धस्त्रिघ्नस्य अत्यल्पमपि दीप्ताग्निस्त्रिघ्नं जीर्णं । आमेति
अपक्वे दोषान् पीतमिति शेषः । एते त्रयः प्रतिपादिताः तानेव
व्यापदप्रस्तावे पठितानयोगजन्यरोगान् जनयेयुः । एवम-
तियोगलक्षणतया वक्ष्यमाणगदेवपि वाच्यम् । यथोक्तमिति
“पीतौषधो न शुद्धश्चे”त्यादिनोक्तम् । किंवा अग्रे तं तैले इ-
त्यादिग्रन्थोक्तम् । पाययेदिति संशोधनं पाययेत् । धन्वैरिति
धन्वमृगपक्षिमांसैः ॥ ३६—३९ ॥

स्निग्धं वातहरैः स्नेहैः पुनस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
नचातितीक्ष्णेन ततो ह्यतियोगस्तु जायते ।
अतितीक्ष्णं क्षुधार्तस्य मृदुकोष्ठस्य मेषजम् ॥ ४० ॥
हत्वाशु विटपित्तकफान्धातून्विस्त्रावयेद्भवान् ।
बलस्वरक्षयं दाहं कण्ठशोषं क्लमं तृषाम् ।
कुर्याच्च मधुरैस्तत्र शेषमौषधमुल्लिखेत् ॥ ४१ ॥
वमने तु विरेकः स्याद्विरेके वमनं मृदु ।
परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ॥ ४२ ॥
कषायमधुरैः शीतैरन्नपानौषधैस्तथा ।
रक्तपित्तातिसारघ्नैर्दाहज्वरहरैरपि ॥ ४३ ॥
अञ्जनं चन्दनोशीरमज्जासृक्शर्करोदकम् ।
लाजचूर्णैः पिबेन्मन्थमतियोगहरं परम् ॥ ४४ ॥

अतियोगस्य हेत्वादिसमाह—इयं च सामग्री विरेचनाति-
योगस्यैव । यन्मृदुकोष्ठे बुभुक्षिते च विटपित्तकफहरणक्रमेण
विरेचनस्य अतिसेवनं युज्यते । तेन वमनातियोगसामग्री
वातमेदोहरणेनोन्नीया । किंवा अतितीक्ष्णमिति पदेनैव वमन-
स्यापि तीक्ष्णत्वं अतियोगस्य कारणमुक्तम् । विटपित्तकफहरणं
यथायोग्यतया क्रमेण वमने बोद्धव्यम् । शेषमौषधमुल्लिखे-
दिति मृद्विति पदं वमनेन विरेचनेन संबध्यते ॥ ४०—४४ ॥
शुक्लामिर्वा वटादीनां सिद्धां पेयां समाक्षिकाम् ।
वर्चःसंग्राहिकैः सिद्धं क्षीरं भोज्यं च दापयेत् ॥ ४५ ॥
जाङ्गलैर्वा रसैर्भोज्यं पिच्छावस्ति च दापयेत् ।
मधुरैरनुवासस्य सिद्धेन क्षीरसर्पिषा ॥ ४६ ॥

वमनस्यातियोगे तु शीताम्बुपरिषेचितम् ।
 पिबेत्फलरसैर्मन्थं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ४७ ॥
 सोद्वारायां भृशं वम्यां मूर्च्छायां धान्यमुस्तयोः ।
 समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ॥ ४८ ॥
 वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहाः ।
 स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्यूपक्षीररसैर्हिताः ॥ ४९ ॥
 फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः ।
 निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ॥ ५० ॥
 वाग्ग्रहानिलरोगेषु घृतमांसोपसाधिताम् ।
 यवागूं तनुकां दद्यात्स्नेहस्वेदौ च बुद्धिमान् ॥ ५१ ॥
 वमितश्च विरिक्तश्च मन्दाग्निश्च विलङ्घितः ।
 अग्निप्राणविवृद्ध्यर्थं क्रमं पेयादिकं भजेत् ॥ ५२ ॥
 बहुदोषस्य रूक्षस्य हीनाग्नेरल्पमौषधम् ।
 सोदावर्तस्य चोत्क्लिश्य दोषान्मार्गान्निरुध्य च ॥ ५३ ॥
 भृशमाध्मापयेन्नाभिं पृष्ठपार्श्वशिरोरुजाम् ।
 श्वासविण्मूत्रवातानां सङ्गं कुर्याच्च दारुणम् ॥ ५४ ॥
 अभ्यङ्गं स्वेदवर्त्यादि सनिरुहानुवासनम् ।
 उदावर्तहरं सर्वं कर्माध्मातस्य शस्यते ॥ ५५ ॥
 स्निग्धेन गुरुकोष्ठेन सामे बलवदौषधम् ।
 क्षामेण मृदुकोष्ठेन श्रान्तेनाल्पचलेन वा ॥ ५६ ॥
 पीतं गत्वा गुदं साममाशु दोषं निरस्य च ।
 तीव्रशूलांसपिच्छास्त्रां करोति परिकर्तिकाम् ॥ ५७ ॥
 लङ्घनं पाचनं सामे रूक्षोष्णं लघुभोजनम् ।
 बृंहणीयो विधिः सर्वः क्षामस्य मधुरस्तथा ॥ ५८ ॥
 आमे जीर्णे तु बन्धश्चेत्क्षाराम्लं लघु शस्यते ।
 पुष्पकासीसमिश्रं वा क्षारेण लवणेन च ॥ ५९ ॥
 सदाडिमरसं सर्पिः पिबेद्वातेऽधिके सति ।
 दध्यम्लं भोजने पाने संयुक्तं दाडिमत्वचा ॥ ६० ॥
 देवदारुतिलानां वा कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् ।
 अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षकदम्बैर्वा शृतं पयः ॥ ६१ ॥
 कषायमधुरं वस्ति पिच्छावस्तिमथापि वा ।
 यष्टीमधुकसिद्धं वा स्नेहवस्तिं प्रदापयेत् ॥ ६२ ॥

वटादीनामिति न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षकपीतनानाम् । वचः
 संग्राहकैरिति षड्विरेचनशताश्रितयोक्तैः । प्रियंग्वनन्ताप्रास्थि-
 कटुंगलोभ्रमोचरससमंगाधातकीपुष्पपद्मापद्मकेशराणीत्युक्तैः ।
 अम्लफलखादनं तु अंतःप्रविष्टजिह्वास्तब्धलहंतु । निःसृता-
 मिति जिह्वाविशेषणम् । अतियोगेपि यथा पेयादिकमो भवति
 तदाह—वमितश्चेत्यादि । अयोगातियोगौ । आध्मानादिव्यापदां
 यथाक्रमं हेतुलिङ्गचिकित्सानिर्देशमाह—बहुदोषस्येत्यादि । ए-
 ताश्च व्यापदो अतियोगातियोगयोरेव भवन्ति । अतएवोपक-
 ल्पनीये तत्र अतियोगायोगनिमित्तानिमानुपद्रवान् विद्यात्
 “आध्मानं परिकर्तिका परिस्त्रावो हृदयोपरोधनं अंगग्रहो
 जीवादानं विभ्रंशः क्षमः क्रम उपद्रव” इति ग्रन्थेन प्रता-

दशव्यापदः पीतंगला गुदमित्यादिना विरेचनातियोगजन्य-
 परिकर्तिका उक्ता । वमनातियोगजन्यपरिकर्तिका तु उप-
 कल्पनीये एव वमनातियोगजन्यतया एव उक्ता । तेन अनु-
 क्तापि वमनव्यापत्तौ परिकर्तिः निजोदाहरणमेव कल्पनीया ।
 तंत्रांतरेप्युक्तं या परिकर्तिका विरेचने तद्वद्वमने योऽधः
 परिस्त्रावो विरेचने स वमने कफसेकः तदानया दिशा आ-
 ध्मानादीनि वमनविरेचनयोरयोगातियोगजन्यतया व्या-
 ख्यातव्यानीत्येके । आशुदोषं निरस्येति वमनातियोगजन्येयं
 व्यापत् । अत्र लघनादिक्रिया अतियोगे सत्यपि आमपा-
 चनार्थं । क्षामेण मृदुकोष्ठेनेत्यादि संग्रासिजनितस्य क्षा-
 मपुरीषप्रभवस्य लघनाद्युपक्रमः । अतएव कर्तव्यमाह—
 आमे जीर्णे इत्यादि । क्षाराम्लं लघु शस्यत इति । अतिसारे
 यदुक्तं—“चांगेरी कोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् । घृतमुत्क-
 थितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम्” इति ज्ञेयम् । पुष्पकासी-
 समित्यत्र पुष्पशब्देन केचित् सांग्राहिकाणि धातकीकुसुमा-
 दीनि ग्राहयन्ति ॥ ४५—६२ ॥

अल्पं तु बहुदोषस्य दोषमुत्क्लिश्य भेषजम् ।
 अल्पाल्पं स्त्रावयेत्कण्डूशोफकुष्ठानि गौरवम् ॥ ६३ ॥
 कुर्याच्चाग्निवधोत्क्लेशस्तैमित्यारुचिपाण्डुताम् ।
 परिस्त्रावगतं दोषं शमयेद्द्वामयेदपि ॥ ६४ ॥
 स्नेहितं वा पुनस्तीक्ष्णं पाययेच्च विरेचनम् ।
 शुद्धे चूर्णासवारिष्टान्संस्कृतांश्च प्रदापयेत् ॥ ६५ ॥
 अल्पेत्यादिना परिस्त्रावमाह शमयेद्द्वामयेदित्यादौ अल्प-
 दोषे शमनम् । बहुदोषे ऊर्ध्वगतदोषे तु विरेचनं इति
 व्यवस्था । वामयेदपीत्यत्रापि स्नेहितं पुनरिति संबध्यते ।
 चूर्णासवारिष्टग्रहणमर्शश्चिकित्सासु ज्ञेयम् ॥ ६३—६५ ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहान्मारुतादयः ।
 कुपिता हृदयं गत्वा घोरं कुर्वन्ति हृद्ग्रहम् ॥ ६६ ॥
 सहिकाश्वासपार्श्वार्तिदेन्यलालाक्षिविभ्रमैः ।
 जिह्वां खादति निःसंज्ञो दन्तान्किटिकिटापयन् ॥ ६७ ॥
 न गच्छेद्विभ्रमं तत्र वामयेदाशु तं भिषक् ।
 मधुरैः पित्तमूर्च्छार्तं कटुभिः कफमूर्च्छितम् ॥ ६८ ॥

पाचनीयैस्ततश्चास्य दोषशेषं विपाचयेत् ।
 कायाग्निं च बलं चास्य क्रमेणाभिविवर्धयेत् ॥ ६९ ॥

पीतौषधस्येत्यादिना हृद्ग्रहमाह न गच्छेद्विभ्रमं तत्रेति ।
 हृद्ग्रहपीडितोयं भ्रियमाणो वायमिति भ्रांतिं न गच्छेदित्यर्थः ।
 वमतश्चात्र मूर्च्छिते दुःशकः प्रयोगः तेन मूर्च्छारंभे एव वमनं
 कारयितव्यम् । किंवा मूर्च्छायामपि अंगुलिप्रक्षेपणादिना वमनं
 कारयितव्यम् । पित्तमूर्च्छार्तमिति प्रबलपित्तदोषजनितमू-
 र्छार्तम् ॥ ६६—६९ ॥

पुनरेतादिवमतो हृदयं यस्य पीड्यते ।
 तस्मै स्निग्धाम्ललवणं दद्यात्पित्तकफेऽन्यथा ॥ ७० ॥

पीतौषधस्य वेगानां निग्रहेण कफेन वा ।
 रुद्धोऽति च विशुद्धस्य गृह्यात्यङ्गानि मारुतः ॥७१॥
 स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्तिमूर्च्छितैः ।
 तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि कारयेत् ॥ ७२ ॥
 पवनेनातिवमितेत्यादौ—अतिवमतः अतिवमनं कुर्वतः ।
 पित्तकफेन्येति पित्ते कफे वा हृदयपीडाकरे स्निग्धाम्ललवण-
 विपरीतं रुक्षतिककटुकादिक्रमं कुर्यात् । पीतौषधेत्यादिना
 अयोगजमंगग्रहणमाह—वेगानां निग्रहेण रुद्धो वा कफेन
 मारुतः अतिशुद्धस्य वा अंगानि स्तम्भादिभिः निगृ-
 ह्णाति ॥ ७०-७२ ॥

अतितीक्ष्णं मृदौ कोष्ठे लघुदोषस्य मेषजम् ।
 दोषान्दृष्ट्वा विनिर्मथ्य जीवं हरति शोणितम् ॥७३॥
 तेनान्नं मिश्रितं दद्याद्वायसाय शुनेऽपि वा ।
 भुंक्ते तच्चेद्वदेज्जीवं न भुंक्ते पित्तमादिशेत् ॥ ७४ ॥
 शुक्लं वा भावितं वस्त्रमाधानं कोष्णवारिणा ।
 प्रक्षालितं विवर्णं चेत्पित्तं शुद्धं तु शोणितम् ॥७५॥
 तृषामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादामरणाक्रियाम् ।
 तस्य पित्तहरीं सर्वांमतियोगे च या हिता ॥७६॥
 मृगगोमहिषाजानां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।
 पिबेज्जीवाभिसन्धानं जीवं तच्चाशु गच्छति ॥७७॥
 तदेव दर्भमृदितं रक्तं बस्तिं प्रदापयेत् ।
 श्यामाकाशमर्यबदरीदूर्वावीरैः शृतं जलम् ॥ ७८ ॥
 घृतमण्डाञ्जनयुतं बस्तिं शीतं प्रदापयेत् ।
 पिच्छावस्तिं सुपीतं वा घृतमण्डानुवासनम् ॥७९॥
 गुदभ्रंशं कषायैश्च स्तम्भयित्वा प्रवेशयेत् ।
 सामगन्धर्वशब्दांश्च संज्ञानाशेऽस्य कारयेत् ॥८०॥
 यदा विरेचनं पीतं विडन्तरवतिष्ठते ।
 वमनं मेषजान्तं वा दोषानुत्केश्य नावहेत् ॥८१॥
 तदा कुर्वन्ति कण्डादीन्दोषाः प्रकुपिता गदान् ।
 स विभ्रंशो मतस्तत्र स्याद्यथाव्याधि मेषजम् ॥८२॥
 पीतं स्निग्धेन सस्नेहं तद्दोषैर्मादवाद्भृतम् ।
 न वाहयति दोषांस्तु स्वस्थानात्स्तम्भयेच्च तान् ८३
 वातसङ्गगुदस्तम्भशूलैः क्षरति चाल्पशः ।
 तीक्ष्णं बस्तिं विरेकं वा दद्याल्लङ्घनपाचनम् ॥ ८४ ॥

अतितीक्ष्णमित्यादिना जीवादानमाह—लघुदोषस्येति स्व-
 ल्पदोषस्य । विनिर्मथ्य इति शोणितमेव क्षोदयित्वा । जीव-
 मिति जीवनहेतु धातुरूपशोणितम् । किञ्चित् रक्तपित्तक्षोदो
 भवति किञ्चित् जीवशोणितक्षोदो भवति । तद्विशेषपरीक्षा-
 माह—तेनान्नमित्यादि । पित्तमादिशेदिति शोणितागतं पित्त-
 मादिशेत् । रक्तपित्तमिति यावत् । शुक्लं पित्तमिति रक्तपि-
 त्तम् । क्षालितं वलं विवर्णं भवति । जीवशोणिते तु सति
 शुद्धं वलं भवतीति परीक्षा चिकित्साभेदार्थमेव रक्तपित्तहरी
 क्रिया कर्तव्या । जीवशोणितं तु दृष्ट्वा तृषामूर्च्छामदार्तस्य

दिनोक्ता कर्तव्या । अतियोगे च या हितेति अत्रपूर्वमित्या-
 दिनोक्ता ज्ञेया । जीवं तच्चाशु गच्छतीति तदसृक् प्रभा-
 वादेव जीवरूपतां याति । श्यामेत्यादौ—गुदभ्रंशमित्यादिना
 विभ्रंशमाह कषायेति । कषायरसैः । सामेत्यादिना संज्ञारूप-
 विभ्रंशं चिकित्सां चाह—सामं खात्वनम् । गंधर्वशब्दो
 गीतम् । एतौ च विभ्रंशौ अयोगजन्यौ । यदेत्यादिना तृतीय-
 मयोगजन्यं विभ्रंशमाह—विडन्तरवतिष्ठत इति मूत्रऽमपहत्या-
 वतिष्ठते । मेषजांतमिति मेषजमात्रं वमनं नावतिष्ठते ।
 नावहेदिति नापहरति अस्याः व्यापदो विभ्रंशसंज्ञा पारि-
 भाषिकी ज्ञेयाः । स्याद्यथा व्याधिमेवमिति कंङ्गादि वि-
 परीतं मेषजम् ॥ पीतं स्निग्धेत्यादिना स्तम्भमाह—मार्दवा-
 दृतमिति मेषजस्य मृदुतया दोषैर्धृतं स्वस्थानात् च्युतान् स्तं-
 भयेदिति योजनीयम् । लंघनपाचनानन्तरं तीक्ष्णं बस्तिं विरेकं
 वा तीक्ष्णमर्हतीत्यर्थः ॥ ७३-८४ ॥

रुक्षं विरेचनं पीतं रुक्षेणाल्पवलेन वा ।
 मारुतं कोपयित्वाशु कुर्याद्वोरानुपद्रवान् ॥ ८५ ॥
 स्तम्भशूलानि घोराणि सर्वगात्रेषु मारुतः ।
 स्नेहस्वेदादिकस्तत्र कार्या वातहरो विधिः ॥ ८६ ॥

रुक्षमित्यादिना उपद्रवमाह—यद्यप्याध्मानादयोपि उपद्रवा
 एव तथापि तेषां संज्ञांतरेण गृहीतत्वात् शूलदय एवोप-
 द्रवशब्देनोच्यते । तथा शूलदयश्चानी प्रधानादुत्तरकारुभा-
 वित्वादुपद्रवशब्देनोच्यते । यथाधूमः कुर्यादुपद्रवानिति ।
 किंवा अयोगाख्यस्य व्याधेरनी उपद्रवा इति ज्ञेयम् ॥८५-८६॥
 स्निग्धस्य गुरुकोष्ठस्य मृदुत्केश्यौषधं कफम् ।
 पित्तं वातं च संरुध्य सतन्द्रागौरवं क्लमम् ॥ ८७ ॥
 दौर्वल्यं चाङ्गसादं च कुर्यादाशु तदुल्लिखेत् ।
 लङ्घनं पाचनं चात्र स्निग्धे तीक्ष्णं च शोधनम् ८८

स्निग्धेत्यादिना क्लममाह—कफं पित्तं चोत्केश्य वातं च
 संरुध्य मेषजं क्लमं तन्द्रादियुतं करोति । तदुल्लिखेदिति
 तद्विषयं पीतं चेदुल्लिखेदित्यर्थः ॥ ८७-८८ ॥

तत्र श्लोकौ ।

इत्येता व्यापदः प्रोक्ताः सर्वा हि सचिकित्सिताः ।
 वमनस्य विरेकस्य कृतस्याकुशलैर्नृणाम् ॥ ८९ ॥
 एतान्विज्ञाय मतिमानवस्थाश्चैव तत्त्वतः ।
 कुर्यात्संशोधनं सम्यगारोग्यार्थं नृणां सदा ॥९०॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संग्रहे इत्येता व्यापद इत्यादौ कुर्यात्संशोधनं सम्यगिति
 संशोधनं दद्याद्यथा व्यापदो नोपतिष्ठेयुर्नित्यः ॥ ८९-९० ॥
 इति श्रीचरकसंहितायां श्रीमच्चरकचतुराननश्रीचक्रपाणिदत्तवि-
 रचितायां चरकतात्पर्यटीकायां आयुर्वेददीपिकायां
 सिद्धिस्थाने वमनविरेचनव्यापदसिद्धिर्नाम
 षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

वस्तिव्यापत्सिद्धिः ।

धीधैर्यौदार्यगाम्भीर्यक्षमादमतपोनिधिम् ।

पुनर्वसुं शिष्यगणः पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १ ॥

काः कति व्यापदो वस्तेः किं समुत्थानलक्षणाः ।

काश्चिकित्सा इति प्रश्नाञ्छ्रुत्वा तानब्रवीद्गुरुः ॥ २ ॥

“नातियोगौ क्लमाध्मातौ हिक्का हृत्प्राप्तिरुर्ध्वता ।

प्रवाहिका शिरोऽङ्गार्तिः परिकर्तः परिस्त्रवः ॥ ३ ॥

वमनविरेचनव्यापत्सिद्ध्यनंतरं वस्तिव्यापत्सिद्धिरुच्यते । तत्र वस्तिशब्दो निरुहे एव वर्तते । तद्व्यापदामेवात्र वक्तव्यत्वात् । काः कतीत्यादि पंच प्रश्नाः ॥ १-२ ॥ नातियोग इत्यादिना आद्यप्रश्नत्रयस्योत्तरम् । नातियोग इति । एतत् द्वादशव्यापदां विवरणे एव स्फुटार्थो भविष्यति । असम्यग्योगसंभवा इति निरुहस्य अयोगातियोगसिध्यायोगरूपासम्यग्योगसंभवाः अनेन च समुत्थानप्रश्नस्य सामान्यकारणाभिधानेनोत्तरं दत्तं भवति । अत्र वस्तिप्रयोगस्या सम्यग् योगेन निरुहकार्यदोषहरणस्य अतियोगायोगौ व्यापत्तिरूपौ जन्येते । क्लमादयोपि अतियोगायोगजाता एव विशिष्टहेतुलक्षणचिकित्सिततया इहापि पृथगुच्यन्ते । यथा संशोधनातियोगायोगगताः आध्मानादयोपि पृथगुक्ताः । केचिन्नातियोगात्क्लमाध्मानेत्यादि तथा दशैता व्यापदो वस्तेरित्यादि पठन्ति तत्र पूर्वाध्यायोक्तव्याख्यानार्थो ज्ञेयः । किंतु पूर्वं एव पाठो निर्व्यूढः ॥ ३ ॥

द्वादश व्यापदो वस्तेरसम्यग्योगसंभवाः ।

आसामेकैकशो रूपं चिकित्सां च निबोधत ॥ ४ ॥

गुरुकोष्ठेऽनिलप्राये रुक्षे वातोल्बणेऽपि वा ।

शीतोऽल्पलवणस्नेहद्रवमात्रो घनोऽपि वा ॥ ५ ॥

वस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादर्निर्हरन् ।

करोति गुरुकोष्ठत्वं वातमूत्रशकृद्ब्रह्म ॥ ६ ॥

नाभिवस्तिरुजं दाहं हृल्लेपं श्वयथुं गुदे ।

कण्डूगण्डानि वैवर्ण्यमरुचिं वह्निमार्दवम् ॥ ७ ॥

आसामित्यादौ रूपशब्देनैव वक्ष्यमाणहेतुविशेषो अव-
रुद्धो ज्ञेयः । येन हेतुरपि व्याधिगमकतया रूपमेव । गुरुकोष्ठ
इति मलपूर्णकोष्ठे । अल्पशब्दो मात्रातैः प्रत्येकं संब-
ध्यते ॥ ४-७ ॥

तत्रोष्णायाः प्रमथ्यायाः पानं स्वेदाः पृथग्विधाः ।

फलवर्त्योऽथ वा कालं ज्ञात्वा शस्तं विरेचनम् ॥ ८ ॥

विल्वमूलत्रिवृदारुयवकोलकुलत्थवान् ।

सुरादिमूत्रवान्वस्तिः स प्राक् प्रेषितमानयेत् ॥ ९ ॥

इत्ययोगाव्यापच्चिकित्सा ।

तत्रेत्यादि उष्णायाः प्रमथ्याया इति अतीसारचिकित्सोक्त-

प्रमथ्यानां मध्ये उष्णायाः प्रमथ्यायाः प्रयोगः । प्रमथ्येति
पाचनकषायस्य आयुर्वेदसमयसिद्धा संज्ञेति प्रदिपादितमेवा-
तीसारचिकित्सायाम् । कालं ज्ञात्वेति विरेचनयोग्यामवस्थां
ज्ञात्वा । सुरादिमूत्रवानित्यादिशब्देन सौवीरकादीनां ग्रहणम् ।
सप्राक् प्रेषित इति वस्तिमूत्रीयोक्तो बलादिवस्त्युक्तकल्कयुक्तः ।
आनयेदित्ययोगकारकं वस्तिमपहरेत् ॥ ८-९ ॥

स्निग्धस्विन्नेऽतितीक्ष्णोष्णो मृदुकोष्ठेऽतियुज्यते ।

तस्य लिङ्गं चिकित्सां च शोधनाभ्यां समाचरेत् ॥ १० ॥

पृश्निपर्णी स्थिरां पद्मं काश्मर्यं मधुकं बलाम् ।

पिष्ट्वा द्राक्षां मधुकं च क्षीरे तण्डुलधावने ॥ ११ ॥

द्राक्षायाः पक्वलोष्ठस्य प्रसादो मधुकस्य च ।

विनीय सघृतं वस्तिं दद्याद्वाहेऽतियोगजे ॥ १२ ॥

इत्यतियोगव्यापच्चिकित्सा ।

अयोगमभिधाय अतियोगमाह—स्निग्धस्विन्न इत्यादि
अतियुज्यत इति अतियोगकारको भवति । शोधनाभ्यां
समाचरेदिति वमनविरेचनातियोगोक्तचिकित्सायां समा-
चरेत् । वस्त्यतियोगजे दाहे विशिष्टां चिकित्सामाह—पृश्नि-
पर्णीमित्यादि । अत्र क्षीरादिषु पंचद्रवेषु कल्कस्य विलयनं द्राक्षा-
दिप्रसादः शीतकषायवत् कृतो ज्ञेयः ॥ १०-१२ ॥

आमदोषे निरुहेण मृदुना दोष ईरितः ।

रुणद्धि मार्गं वातस्य हन्त्यग्निं मूर्च्छयत्यपि ॥ १३ ॥

क्लमं विदाहं हृच्छूलं मोहवेष्टनगौरवम् ।

कुर्यात्स्वेदैर्विरुक्षैस्तं पाचनैश्चाप्युपाचरेत् ॥ १४ ॥

पिप्पलीकतृणोशीरदारुमूर्वाशृतं जलम् ।

पिबेत्सौवर्चलोन्मिश्रं दीपनं हृद्विशोधनम् ॥ १५ ॥

वचानागरसजैला दधिमण्डेन मूर्च्छिताः ।

पेयाः प्रसन्नया वा स्युररिष्टेनासवेन वा ॥ १६ ॥

दारु त्रिकटुकं पथ्यां पलाशं चित्रकं शटीम् ।

पिष्ट्वा कुष्ठं च मूत्रेण पिबेत्क्षारांश्च दीपनान् ॥ १७ ॥

वस्तिमस्य विदध्याच्च समूत्रं दाशमूलिकम् ।

समूत्रमथवा व्यक्तलवणं मधुतैलिकम् ॥ १८ ॥

इति क्लमव्यापच्चिकित्सा ।

आमदोष इत्यादिना क्लममाह—आमदोषे सति दत्तेन
निरुहेण ईरितो दोष इति योज्यम् । दोषशब्देन चात्र पित्त-
कफौ आमसहितौ मार्गावरकौ ज्ञेयौ । मूर्च्छयतीति मार्गरोधात्
कोपयति । मार्गं रुणद्धीति देहे स्रोतांसि रुणद्धि । ये तु दोष-
शब्देनेह कफं ग्राहयन्ति तन्मते क्लमस्य सविदाहत्वमनुपप-
न्नम् । वचेत्यादौ मूर्च्छिता इति आलोडिताः । क्षारांश्च दीपना-
नि ग्रहणीचिकित्सिताद्युक्तान् । दशमूलिकमिति द्विपंचमूले-
त्यादिनोक्तम् । किंवा दशमूलकाथकृतम् । मधुतैलिकं वक्ष्य-
माणम् ॥ १३-१८ ॥

अल्पवीर्यो महादोषे रुक्षे कूराशये कृतः ।

वस्तिदोषावृतो रुद्धमार्गो रुद्ध्यात्समीरणम् ॥ १९ ॥

स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्मपीडनम् ।
विदाहं गुरुकोष्ठस्य मुष्कवह्णवेदनाम् ॥ २० ॥
रुणद्धि हृदयं शूलैरितश्चेतश्च धावति ।
फलश्यामादिभिः कुष्ठरूष्णालवणसर्षपैः ॥ २१ ॥
धूममाषवचाकिण्वक्षारचूर्णैर्गुडैः कृताम् ।
कराङ्गुष्ठनिभां वर्ति यवमध्यां निधापयेत् ॥ २२ ॥
स्वभ्यक्तस्विन्नगात्रस्य तैलाकां स्नेहिते गुदे ।
अथ वा लवणागारधूमसिद्धार्थकैः कृताम् ॥ २३ ॥
विल्वादिना निरूहः स्यात्पीलुसर्षपमूत्रवान् ।
सरलामरदारुभ्यां सिद्धं चैवानुवासनम् ॥ २४ ॥

इत्याध्मानव्यापच्चिकित्सा ।

अल्पवीर्यमित्यादिना आध्मानमाह—रुद्धमार्ग इति निवारि-
ताधोमार्गः । स चानिलं रुणद्धि । अनिलश्च रुद्धमार्गतया आध्मानं
करोति । मर्मपीडनमित्याध्मानविशेषणम् । रुणद्धि हृदय-
मिति हृदयं व्याप्नोति । श्यामाफलादिभिरिति श्यामादिभि-
र्नवभिः फलादिभिश्च कल्पस्थानोक्तैः । धूमशब्देनेहगृहधूम-
ग्रहणम् । गुडस्यात्र तावन्मानं भवति यावता वर्तिः कर्तुं
युज्यते । मित्रमानं च यत्र तत्र गुडस्य पृथक्फलम् ।
कराङ्गुष्ठनिभामित्यत्र करग्रहणं पादाङ्गुष्ठनिषेधार्थम् । अथ-
वेत्यादिनोक्तां द्वितीयवर्तिमाह—तत्र वर्तित्वसिद्ध्यर्थं गुडादयो
ग्राह्याः । विल्वादिना च निरूह इति विल्वमूलं त्रिवृदारु
यवकोलकुलत्थवानित्यादिनोक्तः । सरलेत्यादौ सिद्धमित्यत्र
तैलमिति शेषः ॥ १९-२४ ॥

मृदुकोष्ठेऽबले वस्तिरतितीक्ष्णोऽतिनिर्हरन् ।
कुर्याद्विक्कादिकं तत्र हिक्काग्रं ग्रहणं च यत् ॥ २५ ॥
बलास्थिरादिकाश्मर्यत्रिफलागुडसैन्धवैः ।
सप्रसन्नारनालाम्लैस्तैलं पक्त्वानुवासयेत् ॥ २६ ॥
कृष्णालवणयोरक्षं पिबेदुष्णाम्बुना युतम् ।
धूमलेहरसक्षीरस्वेदाश्चान्नं च वातनुत् ॥ २७ ॥

इति हिक्काव्यापच्चिकित्सा ।

मृद्वित्यादिना—हिक्कामाह—अतिनिर्हरन्नित्यतियोगेन दो-
षान् निर्हरति । हिक्काग्रमिति—हिक्काविकृतिस्तोक्तं भेष-
जम् । हिक्कायां च यद्यपि प्रसक्तछर्दिनिष्ठीविकाश्वासहिक्का-
तानामूर्ध्वभूतो वायुर्ध्वं वास्ति नयेदित्यनेन वस्तिर्नि-
षिद्धः । तथापि विशिष्टायां हिक्कायामनुवासनस्य हितत्वात्
बलास्थिरादीत्यादिना अनुवासनमवश्यम् । वातनुदिति विभक्ति-
विपरिणामेन धूमादिभिर्योजनीयम् । तेन वाते हितानामेव
धूमादीनामत्र प्रयोगः ॥ २५—२७ ॥

अतितीक्ष्णः सवातो वा न वा सम्यक् प्रपीडितः ।
घट्टयेद्धृदयं वस्तिस्तत्र कासक्षणोत्कटैः ॥ २८ ॥
घट्टयेद्धृदयं वस्तिस्तत्र कासक्षणोत्कटैः ।
स्यात्साम्ललवणस्कन्धकीरवदरीफलैः ।
शूतैर्वस्तिर्हितः सिद्धं वातघ्नं चानुवासनम् ॥ २९ ॥
इति हृद्गतव्यापच्चिकित्सा ।

अतितीक्ष्ण इत्यादिना हृद्गतमाह—सवातत्वं वस्तिर्निःशे-
षदानादिना ज्ञेयम् । असम्यक्पीडितमेव अतिप्राप्तिजनक-
तया ज्ञेयम् । लवणस्कन्धो रोगभिषग्जातीयोक्तः । वातघ्नैरिति
दशमूलादिभिः ॥ २८—२९ ॥

वातमूत्रपुरीषाणां दत्तवेगान्नगृह्यतः ।
अति वा पीडितो वस्तिर्मुखेनायाति वेगवान् ॥ ३० ॥
मूर्च्छाविकारं तस्यादौ दृष्ट्वा शीताम्बुना मुखम् ।
सिञ्चेत्पाश्वर्ध्वं चार्धः प्रमृज्याद्वीजयेच्च तम् ॥ ३१ ॥
केशेष्वालम्ब्य चाकाशे धनुषा त्रासयेच्च तम् ।
गोखराश्वगजैः सिंहै राजप्रेष्यैस्तथोरगैः ॥ ३२ ॥
उल्काभिरेवमन्यैश्च वस्तिमस्य न्यसेदधः ।
वस्त्रपाणिग्रहैः कण्ठो रुन्ध्यान्न भ्रियते यथा ॥ ३३ ॥
प्राणोदाननिरोधाद्धि प्रसिद्धतरमार्गगः ।
अपानः पवनो वस्तिं तमाश्वेवापकर्षति ॥ ३४ ॥
ततः क्रमुककल्काक्षं पाययेताम्लसंयुतम् ।
औष्ण्यात्तैक्षण्यात्सरत्वाच्च वस्तिं चास्यानुलोमयेत्
पकाशयस्थिते स्विन्ने निरूहो दाशमूलिकः ।
यवकोलकुलत्थैश्च विधेयो मूत्रसाधितः ॥ ३६ ॥
विल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिहरःस्थिते ।
शिरःस्थे नाचनं धूमः प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ॥ ३७ ॥
इत्यूर्ध्वव्यापच्चिकित्सा ।

वातमूत्रेत्यादिना ऊर्ध्वगमाह—दत्ते इति वस्तौ दत्ते ऊर्ध्व-
गच्छतो वस्तेर्मूर्च्छारूपं विकारं दृष्ट्वा शीताम्बुसेचनादि कर्त-
व्यम् । त्रासयेद्वोखरादिभिरिति ज्ञेयम् । एवमन्यैरिति
अनुकैरपि त्रासनप्रकारैः । कंठावरोधो यथाकर्तव्यस्तदाह—
न भ्रियते यथेति । कंठोपरोधप्रयोजनमाह—प्राणोदाननिरो-
धाद्धि प्रसिद्धतरमार्गग इत्यादि कंठग्रहेण प्राणोदाननिरोधात्
प्रसिद्धतरमार्गवानपानो भवति । गुदप्रवर्तनस्वरूपो भव-
तीत्यर्थः । ततश्च वस्तिमूर्ध्वक्षिप्तमधो नयति । प्राणोदान-
निरोधेन तु प्राणोदानाभ्यां पीडितो अपानः सुमार्गगामी
भवतीति विज्ञेयम् । केचित्तु यावत्प्राणोपरोधाद्वेति पठन्ति ।
तत्र प्राणोपरोधो यावत् तावत् कंठपीडनं कर्तव्यमित्यर्थः ।
क्रमुकं पूगफलं शिरस्थेति वस्त्यैकदेशे शिरसि स्थिते सति ।
प्रच्छाद्यमित्यालेपनीयम् ॥ ३०—३७ ॥

स्निग्धस्विन्ने महादोषे वस्तिर्मृद्वल्पमेषजः ।
उत्क्लेद्याल्पं हरेद्दोषं जनयेच्च प्रवाहिकाम् ॥ ३८ ॥
स वस्तिः पायुशोफाय जङ्घोरुसदनाय च ।
निरुद्धमारुतो जन्तुरमीक्ष्यं संप्रवाहते ॥ ३९ ॥
स्वेदाभ्यङ्गाभिरूहांश्च शोधनीयानुलोमिकान् ।
विदध्याल्लघ्नयित्वा तु वृत्तिं कुर्याद्विरिकवत् ॥ ४० ॥
इति प्रवाहिकाव्यापच्चिकित्सा ।

स्निग्धस्विन्नेत्यादिना प्रवाहिकामाह—प्रवाहिकामतीसारो-

क्तव्यं यत्किं प्रवाहिकां जनयति । शोधनीयानुलोमिका-

नित्यत्र शोषनीयानि त्रिवृतादिशोषनद्रव्ययुक्तानि आनुलोमि-
कानित्यानुलोमनक्षीरेक्षुरसयुक्तान् । वृत्तिमिति पेयादिक्र-
मम् ॥ ३८—४० ॥

दुर्बले तीव्रदोषे च दुष्कोष्ठे च तनुर्मृदुः ।
शीतोऽल्पश्चावृतो दोषैर्बस्तिस्तद्विहतोऽनिलः ॥ ४१ ॥
मार्गैर्गात्राणि सन्धावबूर्ध्वं मूर्धन्युपाहितः ।
ग्रीवां मन्ये च गृह्णाति शिरः कण्ठं भिनत्ति च ।
बाधिर्यं कर्णनादं च पीनसं नेत्रविभ्रमम् ॥ ४२ ॥
कुर्यादभ्यञ्जनं तैललवणेन यथाविधि ।
युक्षयात्प्रधमनैर्नस्यैर्धूमैरास्यं विरेचयेत् ।
तीक्ष्णानुलोमिकेनाथ स्विन्नं भुक्तेऽनुवासयेत् ॥ ४३ ॥
स्नेहस्वेदैरनापाद्य गुरुतीक्ष्णातिमात्रया ।
यस्य बस्तिः प्रयुज्येत नातिमात्रं प्रयुज्यते ॥ ४४ ॥
स्तब्धोदावृत्तकोष्ठस्य रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
प्रपन्नोऽङ्गरुजं कुर्यात्तं तैललवणान्वितम् ।
उष्णाम्बुप्रस्तरकाथैः स्वेदैस्तमुपपादयेत् ॥ ४५ ॥
सबिल्वतैललवणो निरूहस्तस्य शस्यते ।
तैलावगाहस्विन्नस्य कारयेदनुवासनम् ॥ ४६ ॥
अमज्य विधिना सम्यक् स्निग्धं कायं ततः परम् ।
विरेचनैर्निरूहैश्च बस्तिमिश्रानुलोमिकैः ॥ ४७ ॥
इति शिरःशूलव्यापच्चिकित्सा ।

दुर्बलेत्यादिना शिरोर्तिमाह—तद्विहत इति निरूढबस्तिप्र-
कोपितः । ऊर्ध्वं मूर्धन्युपाहितमिति ऊर्ध्वमनुसरन् मूर्ध्नि विह-
न्यते । केचिदूर्ध्वं विधाविति पठन्ति । तेनोपर्युपरि धावती-
त्यर्थः । विरेचयेदिति वा शेषः । अमुं विरेचयेदिति वा पाठः ।
तीक्ष्णानुलोमिके अन्ते अनुभुक्ते सति अनुवासयेदिति योज्यम् ।
किंवा तीक्ष्णानुलोमिकेनानुवासनसाध्यमित्यर्थः । स्नेहस्वेदैर-
नापाद्येति स्नेहस्वेदैः शरीरं नोपपाद्यम् ॥ ४१—४७ ॥
सुस्विन्नस्निग्धदेहस्य यस्य बस्तिर्विधीयते ।
अतितीक्ष्णो गुरुश्चैव सोऽतिमात्रं प्रवर्तयेत् ॥ ४८ ॥
स्रुतेषु तस्य दोषेषु निरूढस्यातिमात्रशः ।
स्तब्धोदावृत्तकोष्ठस्य वायुः संप्रति हन्यते ॥ ४९ ॥
विलोमनसमुद्भूतो रुजत्यङ्गानि देहिनः ।
गात्रवेष्टननिस्तोदमेदस्फुरणजृम्भणैः ॥ ५० ॥
तं तैललवणाभ्यक्तं सेचयेदुष्णवारिणा ।
परण्डपत्रनिष्काथैः प्रस्तरैश्चोपपादयेत् ॥ ५१ ॥
यवान्कुलत्थान्कोलानि पञ्चमूले तथोभये ।
जलाढकद्वये पक्त्वा पादशेषेण तेन च ।
कुर्यात्सबिल्वतैलोष्णलवणेन निरूहणम् ॥ ५२ ॥
निरूहणसमाश्वस्तं द्रोण्यां समवगाहयेत् ।
ततो भुक्त्वतस्तस्य कारयेदनुवासनम् ।
यष्टीमधुकतैलेन बिल्वतैलेन वा भिषक् ॥ ५३ ॥
इत्यङ्गशूलव्यापच्चिकित्सा ।

सुस्विन्नस्निग्धदेहस्येत्यादिनाङ्गप्रहमाह—सोतिमात्रं प्रव-
र्तयेत् । दोषानिति शेषः । ततस्तब्धोदावृत्तकोष्ठस्य स्रोतःसु
रुद्धो मारुतोगरुजां करोति । भुक्त्वतो यद्यपि अनुवासनं
सर्वत्र भवति तथापि भुक्त्वत इति वचनेन भोजनानन्तरमे-
वानुवासनं दर्शयति ॥ ४८—५३ ॥

मृदुकोष्ठाल्पदोषस्य रूक्षतीक्ष्णोऽतिमात्रवान् ।
बस्तिर्दोषाभिरस्याशु जनयेत्परिकर्तिकां ॥ ५४ ॥
त्रिकवङ्गणवस्तीनां तोदं नाभेरथो रुजम् ।
विवन्धाल्पाल्पमुत्थानं गुदनिलैस्खनं भवेत् ॥ ५५ ॥
स्वादुशीतौषधैस्तत्र पय इक्ष्वादिभिः शृतम् ।
यष्ट्याहृतिलकल्काभ्यां वस्तिः स्यात्क्षीरभोजिनः ५६
ससर्जरसयष्ट्याहृजिङ्गिनीकर्दमाञ्जनम् ।
विनीय दुग्धे बस्तिः स्यात्तिकांम्लमृदुभोजिनः ॥ ५७ ॥
इति परिकर्तव्यापच्चिकित्सा ।

मृद्वित्यादिना परिकर्तिकांमाह—रूक्षतीक्ष्णोतिमात्रवानिति
रूक्षेण तीक्ष्णेनातिमात्रेण बस्तिनाकर्षणात् । तिकांम्ल इति
वस्तिविशेषणम् ॥ ५४—५७ ॥
पित्तरक्तेऽम्ल उष्णो वा तीक्ष्णो वा लवणोऽथ वा ।
वस्तिर्लिखति पायुं तु तीक्ष्णोऽति विदहत्यपि ॥ ५८ ॥
स विदग्धः स्रवत्यसं पित्तं चानेकवर्णवत् ।
सार्यते बहुवेगेन मोहं गच्छति चासकृत् ॥ ५९ ॥
आर्द्रशाल्मलिवृन्तैस्तु क्षुण्णैराजं पयः शृतम् ।
सर्पिषा योजितं शीतं बस्तिमस्मै प्रदापयेत् ॥ ६० ॥
वटादिपल्लवेष्वेष कल्पो यवतिलेषु च ।
सुवर्चलोपोदिकयोः कर्बुदारे च शस्यते ॥ ६१ ॥
गुदे सेकाः प्रदेहाश्च शीताः स्युर्मधुराश्च ये ।
रक्तपित्तातिसारग्री क्रिया चात्र प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

इति परिस्रवव्यापच्चिकित्सा ।
पित्तरक्तेत्यादिना परिस्रवमाह—तीक्ष्णोतिविदहत्यपि अति-
विदाहं करोति । आर्द्रशाल्मलीवृन्तः कल्पोक्तः संस्कारः ।
सुवर्चलमिति सुनिषण्णकमाहुः । कर्बुदारः कांचनारः ॥ ५८—६२ ॥
तत्र श्लोकाः ।

इत्येता व्यापदः प्रोक्ता वस्तेः साकृतिमेषजाः ।
बुद्धा कात्स्न्येन तान्वस्तीन्त्रियुञ्जन्नापराध्यति ॥ ६३ ॥
तीक्ष्णत्वं मूत्रविल्वादिलवणक्षारसर्षपैः ।
प्राप्तकालं विधातव्यं क्षीराद्यैर्मार्दवं तथा ॥ ६४ ॥
आपादतलमूर्ध्वस्थान्दोषान्पक्वाशये स्थितः ।
वीर्येण बस्तिरादत्ते खस्थोऽर्को भूरसानिव ॥ ६५ ॥
यद्वत्कुसुम्भसंमिश्रात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ।
तद्वद्ब्रीकृतात्कायाभिरूहो निर्हरेन्मलान् ॥ ६६ ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने सप्तमोऽध्यायः ।

इत्येता इत्यादिसंग्रहः—यस्मादेता व्यापदो बस्तिदुष्प्र-
योगजन्या भवति तस्मात्कात्स्न्येन वस्तीन् बुद्ध्वा नियुञ्जन्नापरा-

ध्यति । वस्तिव्यापदं नासादयतीत्यर्थः । संप्रति वस्तीनां
मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं तत्र तत्र विहितं । तद्विज्ञानार्थं मार्दवतीक्ष्ण-
त्वकारकद्रव्यगणमाह—पीलु औत्तरापथिकं फलम् । पीलु-
स्थाने केचिद्विल्वं पठंति । प्राप्तकालमिति उक्तावस्थं कार्य-
माह—पकाशये स्थित इति पकाशयगत एवादत्ते । वीर्येणेति
शक्त्या एवंभूतं वीर्यं वस्तावेव । तेन पाचनादिप्रयोगाणां वस्ति-
वत्तदहरेव सकलदेहगतदोषविजेतृत्वं भवति । स्वस्थेति आ-
काशगतः । सुश्रुतेष्युक्तं—“वीर्येण वस्तिरादत्ते दोषानापा-
दमस्तकात् । पकाशयस्थो भूमिस्थं रविस्वरवानिव ।” वस्तेः
शरीरे मलप्रसादसहितेपि यथा मलांशमात्रहारकत्वं भवति ।
तदृष्टान्तेन दर्शयन्नाह—यद्गदित्यादि—द्रवीकृतादिति हेहसेदाद्री-
कृतात् ॥ ६६-६९ ॥

इति श्रीमच्चरकचतुराननश्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां
आयुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धि-
स्थाने वस्तिव्यापत्तिर्निर्णाम सप्तमोऽध्यायः
समाप्तः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रसृतयोगिका सिद्धिः ।

“अथेमान्सुकुमाराणां निरुहान्छेहनान्मृदून् ।
कर्मणा विष्णुतानां च वक्ष्यामि प्रसृतैः पृथक् ॥१॥
क्षीराद्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्रयः ।
खजेन मथितो वस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ २ ॥
एकैकः प्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषः ।
बिल्वादिमूलकाथाद्वौ कौलत्थाद्वौ स वातनुत् ॥३॥
पञ्चमूलरसात्पञ्च द्वौ तैलात्क्षौद्रसर्पिषोः ।
एकैकः प्रसृतो वस्तिः स्नेहनीयोऽनिलापहः ॥ ४ ॥
संप्रति वस्तिव्यापत्प्रश्नमकसिद्धिकथनप्रसंगागता प्रसृत-
योगिका सिद्धिरुच्यते—प्रसृतोपलक्ष्यतायोगास्तानधिकृत्य
कृता सिद्धिः । अथेमानित्यग्रे वक्ष्यमाणान् । तेनाध्याये शेष-
वक्तव्यान् सुकुमार इति तन्वादिगुणसंबद्धं भवति । प्रसृतं
पलद्वयम् । मधुतैलघृतात्रय इति विलीनात् । अत्र च यथो-
क्तैरेव द्रव्यैर्वस्तिर्देयः । तेनेतरवस्तिन्यायेनानुक्तकल्कादि-
कल्पनात्रानुमता । तेन यत्र मानद्रव्यविभागेन वस्त्यभिधानं
तत्र सामान्यवस्तिद्रव्यमानानवकाशः । यत्र त्वेकदेशकथनं
तत्र निरुहयोगोक्तद्रव्यमानाधिकार इति । बिल्वादिमूलं
दशमूलम् । सवातनुदिति स वस्तिर्वातनुत् ॥ १-४ ॥
सैन्धवार्धाक्ष एकैकः क्षौद्रतैलपयोघृतात् ।
प्रसृतौ हपुषाख्याच्च निरुहः शुक्रकृत्परः ॥ ५ ॥
पटोलनिम्बभूनिम्बरास्त्रासप्तच्छदाम्भसः ।
चत्वारः प्रसृता एको घृतात्सर्वपकलितः ॥ ६ ॥

निरुहः पञ्चतिकोऽयं मोहाभिष्यन्दकुष्ठनुत् ।
विडङ्गत्रिफलाशिथुफलमुस्ताखुपर्णिकात् ॥ ७ ॥

हपुषाकषायात् । पटोलेत्यादौ अंभस इति काथात् । सर्व-
पकलितेत्यत्र यद्यपि कल्कमानं नोक्तं तथापि द्वादशप्रसृते
निरुहे द्विपलकल्कस्य विहितत्वादह पंचप्रसृतानुसारेण
षड्भागोऽनं पलं भवति । एवमन्यत्राप्युक्तमाने कल्कव्य-
वस्था ॥ ५-७ ॥

कषायात्प्रसृताः पञ्च तैलादेको विमथ्य तान् ।
विडङ्गपिप्पलीकल्कान्निरुहः क्रिमिनाशनः ॥ ८ ॥

विडङ्गेत्यादौ फलं मदनफलम् । आखुपर्णी दन्ती ॥ ८ ॥

पयस्येक्षुस्थिरारान्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषः ।
एकैकः प्रसृतो वस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ॥ ९ ॥
चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाञ्जिकात् ।
प्रसृताः सर्वपैः पिष्टैर्विदसङ्गानाहमेदनाः ॥ १० ॥

पयस्येत्यादौ यद्यपि पयस्यादीनां काथो न श्रूयते तथापि
द्रव्यान्तरेण एकैकप्रसृतविधानात् प्रत्येकं पयस्यादिकाथस्य
प्रसृतमानत्वम् । वृषत्वकृदिति शुक्रवृद्धिकृत् ॥ ९-१० ॥

श्वदंष्ट्राश्वभिदेरण्डरसात्तैलात्सुरासवात् ।
प्रसृताः पञ्चयष्ट्याह्वात्कौन्ती मागधिका सिता ॥ ११ ॥
कल्को वस्तिस्तु सानाहे मूत्रकृच्छ्रे परो मतः ।
एते सलवणाः कोष्णा निरुहाः प्रसृता नव ॥ १२ ॥

श्वदंष्ट्रेत्यादौ श्वदंष्ट्रादिद्रव्यत्रयकाथस्य प्रत्येकं प्रसृतमानत्वम् ।
एवं तैलसुरासवप्रसृताभ्यां सह पंचप्रसृताः पूरणीयाः ।
सुराकृतासवः सुरासवः ॥ ११-१२ ॥

मृदुवस्तौ जडीभूते तीक्ष्णोऽन्यो वस्तिरिष्यते ।
तीक्ष्णैर्विकर्षितैः स्वादु प्रत्यास्थापनमिष्यते ॥ १३ ॥

एतदुक्तमृदुवस्तिप्रयोगानामन्ते कर्तव्यमाह—मृदुवस्ती-
त्यादि । स्वादु प्रत्यास्थापनमिष्यते इत्यत्र स्वादुद्राक्षादिद्रव्यकृतम् ।
केचित्तदहरेव प्रत्यास्थापनमिच्छन्ति । आस्थापनं लक्ष्मीकृत्य
दीयत इति प्रत्यास्थापनम् ॥ १३ ॥

वातोपसृष्टस्योष्णैः स्युर्गुददाहादयो यदि ।
द्राक्षाम्बुना त्रिवृत्कल्कं दद्यादोषानुलोमनम् ॥ १४ ॥
तद्धि पित्तशङ्कद्रातान्दृत्वा दाहादिकाञ्जयेत् ।
शुद्धश्चापि पिबेच्छीतां यवागूं शर्करायुताम् ॥ १५ ॥
अथवातिविरिक्तः स्यात्क्षीणविदकः स भक्षयेत् ।
माषयूषेण कुल्माषान्पिबेद्ध्यथवा सुराम् ॥ १६ ॥
वातोपसृष्टस्येत्यादौ उष्णैरिति वस्तिविशेषणम् । दाहादयो
दाहमोहादयो वातपित्तजन्याः । द्राक्षांबुना त्रिवृत्पानस्य
दाहादिकारके पित्ते वाते च विहितत्वं दर्शयन्नाह—तद्धी-
त्यादि ॥ १४-१६ ॥

सामं चेदतिसार्येत शूलारोचकवासरः ।
स तदा हपुषाकुष्ठनतदारुवचाः पिबेत् ॥ १७ ॥

वस्तिमिथ्याप्रयोगोदीरितानतीसारभेदान् सचिकित्सितानाह-
सामं चेत्यादि सामं यथा सरति तथानुपविशेदिति । पलादि-
व्यतिरिक्ताममात्रोपवेशरूपो य आमातिसारः केवलामः श-
कृद्वातरक्तपित्तकफजन्यानामिह षण्णामतीसारानां वक्तव्यानां
प्रथम उक्तो भवति । कुणपमिति श्वगंधि । शूलैर्युक्त इति
शेषः । घनं मुस्तम् ॥ १७ ॥

शकृद्वातमसृक् पित्तं कफं वा योऽतिसार्यते ।
पक्वस्तत्र स्ववर्गीयैर्वस्तिः श्रेष्ठं भिषग्जितम् ॥ १८ ॥

केवलं शकृदादिजन्यानतीसारानाह—शकृद्वातमित्यादि पक्व-
मिति निरामम् । आमशब्देन चेद्वाग्निदौर्बल्यादपाचित्वाहाररस
एव कोष्ठे तिष्ठति स आमो गृह्यते । यदुक्तमन्यत्र । “आमा-
शयस्थः कायामेदौर्बल्याद्यदपाचितः । आद्य आहार-
धातुर्यः स आम इति संज्ञित” इति ॥ स्ववर्गीयैरिति पुरीषसंग्र-
हणवातशोणितास्थापनपित्तकफहरमेषजैस्त्ववर्गीयैः किंवा तत्र
तत्र प्रत्येकं शकृदादिवक्ष्यमाणमेवजैः ॥ १८ ॥

षण्णामेषां द्विसंसर्गात्रिंशद्भेदा भवन्ति ते ।

केवलैः सह चेत्त्रिंशद्विद्यात्सोपद्रवानपि ॥ १९ ॥

अतीसारभेदानाह—षण्णामेषामित्यादि । एषामित्यभिधा-
नादन्ये वस्तिविश्रंशादिजन्या अतीसारा भवन्तीति वदन्ति ।
पूर्वव्याख्यानमेवात्र साधु ॥ १९ ॥

शूलप्रवाहिकाध्मानपरिकर्तारुचिज्वरान् ।

सत्पुष्पादाहमूर्च्छान्तांश्चैषां विद्यादुपद्रवान् ॥ २० ॥

उपद्रवाश्चैषामाह—शूलेत्यादि ॥ २० ॥

तत्रामे वमनं कार्यं व्योषाम्ललवणैर्युतम् ।

पाचनं शस्यते वस्तिरामे हि प्रतिषिध्यते ॥ २१ ॥

यथोक्तातीसारेषु चिकित्सायाह—तत्रामेत्यादि पाचनमि-
त्यनेन पूर्वं सधनातिविषेयाद्युक्तं पाचनं गृह्यते । व्योषाम्ल-
लवणैर्युतमिति व्योषलवणयोगेन कृतम् ॥ २१ ॥

वातघ्नग्राहिवर्गीयैर्वस्तिः शकृति शस्यते ।

खाद्वम्ललवणैः शस्तः स्नेहवस्तिः समीरणे ॥ २२ ॥

वातघ्नेत्यादौ वातघ्नं दशमूलम् । ग्राहिवर्गाश्च षड्विरेचन-
शताश्रितीयोक्ता एव । तत्र जतूकर्णः कृतातिशोफघ्नग्राहि-
मिर्वस्तिमिरिति शोफघ्नं च दशमूलमेव । खाद्वम्ललवणैस्ने-
हवस्तिः खादुद्रव्यसाधितस्नेहकृतमन्वासनमित्यर्थः । समीरण
इति । केवले वातातीसारे ॥ २२ ॥

रक्ते रक्तेन पित्तं तु कषायस्वादुतिक्तकैः ।

सार्यमाणे कफे वस्तिः कषायकटुतिक्तकैः ॥ २३ ॥

रक्ते रक्तेन वेति सरक्ते अतीसार्यमाणे रक्तेन वस्तिर्देयः ।
पित्तेनातिसार्यमाणे कषायादिकृतो वस्तिरेव ॥ २३ ॥

शकृता वायुना चामे तेन वर्चस्यथानिले ।

संसृष्टेऽन्तरपानं स्याद्व्योषाम्ललवणैर्युतम् ॥ २४ ॥

पित्तेनामेऽसृजा वापि तयोरामेन वा पुनः ।

संसृष्टयोर्भवेत्पानं सव्योषकटुतिक्तकम् ॥ २५ ॥

तथामे कफसंसृष्टे कषायव्योषतिक्तकम् ।

आमे तनुकफे व्योषकषायलवणैर्युतम् ।

वातेन विषि पित्ते वा विट्पित्ते च तथानिले ॥ २६ ॥

मधुराम्लकषायः स्यात्संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ।

शकृच्छोणितयोः पित्तशकृतो रक्तपित्तयोः ॥ २७ ॥

वस्तिरन्योन्यसंसर्गे कषायस्वादुतिक्तकः ।

कफेन विषि पित्ते वा कफे विट्पित्तशोणितैः ॥ २८ ॥

व्योषतिक्तकषायः स्यात्संसृष्टे वस्तिरुत्तमः ॥ २९ ॥

स्याद्वस्तिव्योषतिक्ताम्लः संसृष्टे वायुना कफे ।

मधुरव्योषतिक्तस्तु रक्ते कफविमिश्रिते ॥ ३० ॥

मारुते कफसंसृष्टे व्योषाम्ललवणो भवेत् ।

वस्तिर्वातेन रक्ते तु कार्यः स्वाद्वम्लतिक्तकः ॥ ३१ ॥

संसर्गं चिकित्सायाह—शकृतेत्यादि । शकृता प्रधानेन
संसृष्टे तथा वायुना चामे संसृष्टे तेनेत्यामेन अप्रधानेन
वर्चसि अनिलेन पृथक् संसृष्टे तेनेति पूर्ववद्व्याख्येयम् । अत्र
संसर्गेषु तृतीयया निर्दिश्यमानतया अप्रधानं सप्तमीनिर्दिष्टं
प्रधानबहुमानत्वात्प्रधानं ज्ञेयम् । तयोरिति पित्तासृजोः ।
संसृष्टयोरिति प्रत्येकमानेन युक्तयोः । व्योषलवणकषायैर्युत-
मित्यत्र यावदन्तरपानमितीत्यनुवर्तते । वातेन विषीत्यादौ
कषायमधुरो वस्तिरिति कषायादिद्रव्यकाथादिकृतो वस्तिर्देय
इत्यर्थः । शकृच्छोणितयोरित्यादौ अन्योन्यसंसर्गं सति शकृता
शोणिते शोणितेन शकृति संसृष्टे सति । एवं पित्तशकृतो
रक्तपित्तयोश्च द्विविधः संसर्गो व्याख्येयः । विट्पित्तशोणि-
तैरिति प्रत्येकं विडादिभिः कफे संसृष्टे कफविमूर्च्छित इति
कफेन अप्रधानेन संसर्गः ॥ २४-३१ ॥

त्रिचतुःपञ्चषड्योगानेवमेव विकल्पयेत् ।

युक्तिश्चैषातिसारोक्ता सर्वरोगेष्वपि स्मृता ॥ ३२ ॥

संसर्गचिकित्सां सूत्रयन्नाह—त्रिचतुरित्यादि त्रिचतुःपञ्च-
संसर्गानित्यामादीनामेकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्गुह्यपान् संसर्गानेवमेव
विकल्पयेदिति प्रधानादिमेलकेन कल्पयेत् । तथा मेष-
जमपि तेषां यथोक्तमेषजानुसारेण कल्पयेदित्यर्थः । एते च
भेदा लिख्यमाना बहुप्रमेदतया गौरवमापादयन्ति स्वयं च
बुद्धिमता विभागा ऊहनीया इति न लिख्यन्ते । एवं संसर्ग-
कृतोरोगानन्यत्रापि बुद्ध्या तर्कनीया इत्याह—सर्वरोगेष्वपि
स्मृतेतीयं व्यवस्था सर्वरोगेष्वेव यथासंभवं कार्या । तत्र
ग्रहणीगदे यत्र संभवन्ति तत्रैव संसर्गाः प्रकल्प्यन्ते । यत्र यत्र
च त्रयो दोषाः संभवन्ति तत्रैव संसर्गाः प्रकल्प्यन्ते । शोणि-
तेन समं चलारस्तत्र तेषामेव परस्परसंसर्गो मेषजोपयोगार्थं
मिषजा कल्पनीयः ॥ ३२ ॥

युगपत्षड्सं षण्णां संसर्गं पाचनं भवेत् ।

निरामाणां च पञ्चानां वस्तिः पाद्वसिको मतः ३३

शाखानां तदाश्रितत्वादिति यस्माच्छाखापि स्कंधाश्रितास्तेन स्कंधाश्रितशाखाश्रितेभ्यः साक्षात् स्कंधाश्रितं मर्मं शरीराया-
सजनकं भवतीत्यर्थः । शाखानां च स्कंधाश्रयत्वात् स्कंधनि-
ष्पन्नेनैव रसनादिना तत्पोषणात् । किंच स्कंधाश्रितान्येव मर्माणि
सद्यः प्राणहराणि न शाखाश्रयाणि तेन च स्कंधस्य प्राधान्य-
मुक्तं यदुक्तं—सुश्रुते “शृंगाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठ शिरो
गुदम् । हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्योहतानि वै” । इति कृत्वा
वस्तिशिरांसि गरीयांसीति संबंधः ॥ १-२ ॥

तत्र हृदि दश च धमन्यः प्राणोदानमनोबुद्धि-
चेतनामहाभूतानि च नाभ्यामरा इव प्रतिष्ठि-
तानि ॥ ३ ॥

एतद्वरीयस्त्वे हेतुमाह—तन्मूलत्वान्छरीरस्येति तन्मूल-
त्वादिति तदाश्रितत्वात् । तथा च हृदयाश्रितत्वं शरीरस्य तत्र
हृदये दश धमन्य इत्यादिना नाभ्यामारा इत्यनेन दर्शयि-
ष्यति । यद्यपि च मर्माणि विशेषेण प्राणाश्रयाण्युक्तानि ।
तथा “दशैवायतनान्याहुः प्राणो येषु प्रतिष्ठितः । शब्द-
मर्मत्रयं कंठो रक्तं शुक्रौजसी गुदमिति” । तथापि शिरादी-
नि च शरीराश्रयभूतानि यथा हृदयादीनि । तेन प्राणायत-
नत्वे समाने शरीराश्रयत्वविशेषाद्बुद्ध्यादीनामेव प्राधान्य-
मुच्यते । किंच प्राणाश्रयत्वमपि हृदयादीनां तथा शिरादीना-
नाम् । उक्तं हि “सप्तोत्तरं मर्मशतं यदुक्तं शरीरसंख्याम-
धिकृत्य तेभ्यः । मर्माणि वस्तिहृदयं शिरश्च प्रधानतो यदृष्यो
वदन्ति । प्राणाश्रयान्तानपि पीडयंतो वातादयोऽसूनपि पीड-
यन्ति इति । अन्ये तु प्राणाश्रयाणां हृदयादिष्वेव सामीप्यात्त-
त्तावद्दर्शयति । तदुपलक्ष्यतां दशधमन्य इति ओजोवहा दश-
धमन्यो अर्थे दशमहामूलीये । समासत इत्यादिना अर्थे दश-
महामूलीये प्रतिपादिताः । प्राणापानावित्युच्छ्वासनिःश्वासौ ।
केचित्तु प्राणापानौ यथोक्तावेव वा तौ प्राहुः । तत्रापानो
यद्यपि मेहश्रोण्याद्याश्रय एव आहुः तथापि हृदयव्यतिरिक्ता-
मविधायकत्वात् हृदयाश्रित इत्युच्यते । मनोऽन्तःकरणं
बुद्धिरिहेच्छा चेतना वृत्तिमेदः । महाभूतानीति आत्मसंबद्धानि
सूक्ष्ममहाभूतानि । एतत्सर्वं सांख्यदर्शने व्यवस्थापितमनुसर-
णीयम् । प्रदेशांतरे चोक्तं “षडंगमंगविज्ञानं इंद्रियाण्यर्थपंचकं ।
आत्मा च सगुणश्चेत्तः चित्तं च हृदि संस्थितम्” । एतच्छ्लोको-
क्तार्थमां च प्रोक्तैर्धे अविरोधो व्याख्येयः । किंवा इह शास्त्र-
द्वारेणामिधानम् । यथा हृदये दशधमन्याद्याश्रितानि तदृष्टां-
तेन दर्शयति । नाभ्यामारा इव प्रतिष्ठितानि । नाभि-
श्चक्रनासिः । आराश्रकणा यथा नाभ्यां संबद्धाः । आरास्त-
दुपघातादुपहन्यन्ते मूलेन वा तत्संबद्धा भवन्ति । एवं धमन्या-
दयोपीत्यर्थः । नाभ्यामपरा इति पाठस्तेन गर्भषण्मासादारा
इवापरेति व्याख्यानयति । एतेन प्रदेशांतरवर्तिष्वपि धम-
न्यादीनां हृदयाश्रितत्वं सिद्धमिति भावः ॥ ३ ॥

शिरसि इन्द्रियाणि इन्द्रियप्राणवहानि च
स्रोतांसि सूर्यमिव गमस्तयः संश्रितानि ॥ ४ ॥

शिरोश्रयत्वमाह—शिरसीत्यादि इंद्रियप्राणवहानि स्रोतांसि
यद्यपि प्रदेशांतरेपि भ्रमन्ति तथापि शिरसि विशेषेण प्रव-
द्धानि सूर्यमिव गमस्तय इति दृष्टांतेन दर्शयति । शिराश्र-
यत्वं च यथोक्तस्रोतसां तदुपघातेन विशिष्टोपघातदर्शनादु-
च्यते ॥ ४ ॥

वस्तिस्तु स्थूलगुदमुष्कसेवनीशुक्रमूत्रवाहिनी-
नां नाडीनां मध्ये मूत्राधारोऽम्बुवहानां सर्वस्रो-
तसामुदधिरिवापगानां प्रतिष्ठितो भवति । बहु-
भिश्च तन्मूलैर्मर्मसंज्ञकैः स्रोतोभिर्गगनमिव दिन-
करकरैर्व्याप्तमिदं शरीरम् ॥ ५ ॥

वस्तेः शरीराश्रयत्वमाह—वस्तिस्त्वित्यादि स्थूलगुदादिम-
ध्यस्थितत्वप्रतिपादनेनास्य स्थूलगुदादीनां वस्त्राश्रयत्वं दर्श-
यति । अंबुवहानां स्रोतसां प्रतिष्ठेति स्थानमित्यर्थः । उद-
धिर्यथा अपां पूरणस्थानं तथा वस्तिरप्यंबुवहानां विश्रा-
मस्थानम् । तन्मूलैरेति तत्संबद्धैर्मर्मसंज्ञकैः । नहि स्रोतसां
मर्मत्वमस्ति । किंवा स्रोतोमर्मशब्देन शिरोमर्मणां ग्रहणं किंवा
मर्मसंबद्धानि स्रोतांसि मर्मसंज्ञकानि स्रोतांसि ॥ ५ ॥

तेषां त्रयाणामन्यतमस्यापि भेदादाश्वेव शरी-
रभेदः स्यादाश्रयनाशादाश्रितस्य नाशः । तदु-
पघातात्तु घोरव्याधिप्रादुर्भावः । तस्मादेतानि
विशेषेण रक्ष्याणि । बाह्याभिघाताद्वातादिदो-
षेभ्यश्च ॥ ६ ॥

आश्रयनाशादाश्रितस्य नाश इति आश्रयनाशादाश्रित-
नाशो यस्माद्भवति तस्माद्बुद्ध्यादीनामन्यतरनाशाच्छरीरनाशो
भवतीति युक्तं शरीरस्यहृदयाद्याश्रितत्वम् । शरीरं हृदय-
प्रधानदशधमन्याद्याश्रयत्वेनैव ज्ञेयम् । तदुपघातादिति
तद्वैकृतात् ॥ ६ ॥

तत्र हृदयेऽभिभिहते कासश्वासबलक्षयकण्ठ-
शोषक्लोमापकर्षणजिह्वानिर्गम-मुख-तालुशोषाप-
सारोन्मादप्रलाप-चित्तनाशादयः स्युः ॥ ७ ॥

हृदयाद्यभिघातभवान् व्याधीन् क्रमेणाह—तत्रेत्यादि । क्लो-
मापकर्षणं क्लोमापकर्षणाकारा वेदना ॥ ७ ॥

शिरस्यभिहते मन्यास्तम्भार्दितचक्षुर्विभ्रमो-
हवेष्टनचेष्टानाश-कास-श्वास-हनुग्रह-मूकगद्गद-
त्वाक्षिणीमीलनगण्डस्यन्दनजृम्भणलाला-स्त्रावस्त्र-
रहानिवदनजिह्वत्वादीनि ॥ ८ ॥

शिरसि वेष्टनं वेष्टनाकारा वेदना ॥ ८ ॥

वस्तौ तु घातमूत्रवर्चोनिग्रहवक्त्रमेहनवस्ति-
शूलकुण्डलोदावर्त-गुल्म-ब्रघ्नानिलाष्टीलोपस्तम्भ-
नाभिकृक्षि-गुदश्रोणिग्रहादयः ॥ ९ ॥

कुडल वस्तौ कुडलाकारा वेदना । उपस्तम्भो वस्तेरेव ॥ ९ ॥

वाताद्युपसृष्टानां त्वेषां लिङ्गानि चिकित्सिते सक्रियादिविधीन्युक्तानि । किंत्वेतानि विशेषतोऽनिलाद्रक्ष्याणि, अनिलो हि पित्तकफसमुदीरणे हेतुः । प्राणमूलं च मर्म तच्च वस्तिकर्मसाध्यतमम् । तस्मान्न वस्तिसमं किञ्चित् कर्म मर्मपरिपालनमस्ति ॥ १० ॥

चिकित्सित इति—त्रिमर्मायचिकित्सिते । सक्रियाविधीन्युक्तानीति चिकित्सितविधानानि । मर्मपरिपालने वस्तेः प्राधान्यं सोपपत्तिकमाह—किंत्वेतानीत्यादि—यस्मात्पित्तकफयोः समुदीरणे अनिल एव हेतुः । तेन पित्तकफजे विकारे वायुनिमित्ते वातजविकारेपि वायुः स्वतंत्र एव कारणम् । अतः सर्वविकारेषु मर्माणि रक्षता तत्र कारणादनिलादेव मर्माणि रक्षणीयानि । प्राणमूलं जीवितहेतुश्चाविकृतो वायुः विकृतश्च प्राणोपघातकः । तेन मर्मार्थप्राणो रक्षणीयः स वस्तिना साध्यतमः । इतरचिकित्सापेक्षया वस्तिना साध्यतमः । उक्तं हि वस्तिर्वातहरणमिति ॥ १० ॥

तत्र षडास्थापनस्कन्धान् विमाने द्वौ चानुवासनस्कन्धौ इह च विहितान् वस्तीन् बुद्ध्या विचार्य महामर्मपरिपालनार्थं प्रयोजयेद्वातव्याधिचिकित्सां च ॥ ११ ॥

द्वौ चानुवासनस्कन्धाविति रोगमिषगिजतीये । ज्ञेहः स द्विविधः स्थावरो जंगमश्चेत्यनेनोक्तौ द्वावनुवासनस्कन्धौ ज्ञेयौ । इह चेति सिद्धिस्थाने । विचार्येति दोषौषधादीनि दश बुद्ध्या विचार्य वातव्याधिचिकित्सां च बुद्ध्या विचार्य प्रयोजयेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

भूयश्च हृद्युपसृष्टे वातेन हिङ्गुचूर्णलवणा-
नामन्यतमचूर्णसंयुक्तां पेयां मातुलुङ्गस्य रसेन
वान्येन वाम्लेन हृद्येन वा पाययेत् । स्थिरादिप-
ञ्चमूलीरसः सशर्करः पानार्थं बिल्वादिपञ्चमूलर-
ससिद्धा च यवागूः हृद्रोगविहितं च कर्म ॥ १२ ॥

विशेषमर्ममेदानाह—भूय इत्यादि—हृद्युपसृष्टे वातेनेति शेषः । लवणानामिति निर्धारणे षष्ठी । अन्य एव अन्यतमः । यथा श्रेष्ठतम इति । हृद्येनेति मनोनुकूलेन । हृद्रोगविहितं च कर्मेति त्रिमर्माये चिकित्सित उक्तम् ॥ १२ ॥

मूर्ध्नि तु वातोपसृष्टे अभ्यङ्गस्वेदनोपनाहनलो-
हपाननस्तःकर्मावपीडनधूमादीनि ॥ १३ ॥

धूमादीत्यादिशब्देन परिषेकोपनाहादिग्रहणम् ॥ १३ ॥

वस्तौ तु कुम्भीस्वेदो वर्तयश्च । श्यामादिभि-
र्गोमूत्रसिद्धो निरूहः । बिल्वादिस्वरससिद्धः शर-
काशेक्षुर्दर्मगोक्षुरकमूलश्चतुर्धरश्च । त्रुपुर्वैरुख-

राश्वामीजयवक्रषभककल्कितो निरूहः । क्षारय-
वतिल्वकभृष्टकल्कितो वा निरूहः । पीतदारुका-
सिद्धतैलानुवासनं तैल्वकं च सर्पिर्वैरुकार्थम् ॥ १४ ॥

वस्तौ त्विति प्रदुष्टे वातेनेति प्रकरणाज्ज्ञेयम् । पित्तकफ-
दुष्टौ वायुरेव प्रधानमिति प्रागेव प्रतिपादितम् । तेन कफपि-
तदुष्टिः परिलभ्यते । वर्तय इति 'फलवर्तयः' । श्यामादिरिति
“श्यामा च त्रिवृता चैव स्थिरा दंती द्रव्यपी”त्यादिकः
प्रागुक्तः श्यामादिः । ‘बिल्वादिरिति वृहत्पंचमूलं’ किंवा
“बिल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवानि”त्यनेनोक्तं बिल्वादि
ज्ञेयम् । शरादिषु श्रुतक्षीरैः । त्रुपुसादिकल्को अपरः । ख-
राश्वा अजमोदा । पीतदारुसाधिततैलेन सिद्धमनुवासनं य-
स्मिन्निरूहे स तथा । केचित्त्वशीतसाराकृष्टतैलं पीतदारुमाह ।
तैल्वकं सर्पिस्तैल्वककल्पोक्तम् ॥ १४ ॥

शतावरी-गोक्षुरक-वृहती-कण्टकारिकागुडूची-
पुनर्नवोशीरमधुकद्विशारिवालोध्र-श्रेयसी-कुशका-
शमूल-कषायक्षीरचतुर्गुणं बलावृषर्षभकखराहो-
पकुञ्चिका-वत्सकत्रपुर्वैरुवीज-शितिमारक-मधु-
कवचाशतपुष्पाश्मभेदवर्षाभूमदनफलकल्कसिद्धं
तैलम् । उत्तरवस्तिर्निरूहः शुद्धस्निग्धस्विन्नस्य
वस्तिशूलमूत्रविकारहर इति ॥ १५ ॥

शतावरीत्यादौ द्विशारिवा अनंतमूलम् । उत्पलशारिवा ।
श्रेयसी राक्ता । उपकुञ्चिका कृष्णजीरकम् । शितिमारकः
शालिचः । अश्मभेदकः पाषाणभेदः । उत्तरवस्तिरिति
वक्ष्यमाणोत्तरवस्तिविधानादेय इत्यर्थः । निरूहो निरूहस्थाने
देय इत्यर्थः ॥ १५ ॥

भवन्ति चात्र ।

हृदि मूर्ध्नि च वस्तौ च नृणां प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात्तेषां सदा यत्नात्कुर्वीत परिपालनम् ॥ १६ ॥
आघातवर्जनं नित्यं स्वस्थवृत्तानुवर्तनम् ।
उत्पन्नार्तिविघातश्च मर्मणां परिपालनम् ॥ १७ ॥

सद्योपक्रमार्थं श्लोकेन दर्शयन्नाह—भवन्तीत्यादि—हृदि-
त्यादि आघातवर्जनमिति मर्मोपघातकहेतुवर्जनम् । स्वस्थवृत्ता-
नुवर्तनं च हृदयादिपोषकतयैव आवश्यकं भवति । उत्पन्नार्ति-
विघात उत्पन्नमर्मरोगप्रतीकारः ॥ १६-१७ ॥

अत ऊर्ध्वं विकारा ये त्रिमर्माये चिकित्सिते ।
न प्रोक्ता मर्मजास्तेषां काश्चिद्दृश्यामि सौषधान् १८
क्रुद्धः स्वैः कोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वं प्रपद्यते ।
पीडयन् हृदयं गत्वा शिरःशङ्खौ च पीडयन् ॥ १९ ॥
धनुर्वन्नमयेद्वात्राप्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा ।
कृच्छ्रेण चाप्युच्छसिति स्तब्धाक्षोऽथ निमीलिकः ॥
कपोत इव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतन्नकः ।
दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञां च हत्वा कण्ठेन कूजति ॥ २१ ॥

हृदि मुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं वृते पुनः ।
वायुना दारुणं प्रादुरेके तदपतानकम् ॥ २२ ॥
श्वसनं कफवाताभ्यां रुद्धं तस्य विमोचयेत् ।
तीक्ष्णैः प्रथमनैः संज्ञां तासु मुक्तासु विन्दति ॥ २३ ॥
मरिचं शिशुबीजानि विडङ्गं च फणिज्जकम् ।
पतानि सूक्ष्मचूर्णानि दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥ २४ ॥
हिङ्गु तुम्बुरु पथ्या च पौष्करं लवणत्रयम् ।
यवकाथाम्बुना पेयं हृत्पार्श्वार्त्यपतन्त्रके ॥ २५ ॥
हिङ्गुघ्नम्लवेतसं शुण्ठीं ससौवर्चलदाडिमाम् ।
पिबेद्वातकफघ्नं च कर्म हृद्रोगनुद्धितम् ॥ २६ ॥

मर्मपरिपालकवस्तिकथनानुप्रसंगादनुक्तमर्मगतारोगचिकित्सितं दर्शयन्नाह—अत ऊर्ध्वमित्यादिना हृद्रोगानाह—स्थानादूर्ध्वमिति वातस्थानादूर्ध्वम् । वातस्थानापेक्षया यदूर्ध्वम् । स्वब्धाक्षो निःसंज्ञो भवति । मोहावृते पुनरिति हृदयावृते पुनर्वायुना मोहं याति । वायुनेति कफयुक्तेन । एके तदपतानकमित्यपतन्त्रकमाहुः । अत्र जतूकर्णः—“वातकफाभ्यां हृच्छिरः शर इव प्रमोहादिस्तंभनकृच्छ्रोच्छ्वसनकूजनान्यपतन्त्रके इति । किंवा अपतन्त्रकं द्विविधं वर्णयति वाताद्वातकफाचेति । तत्र निःसंज्ञः सोपतन्त्रक इत्यनेन वातिक उच्यते ॥ वायुना दारुणं प्रादुरिति वायुना जनितमपतन्त्रकमेवापतानकमाहुः । दारुणत्वं दारुणाद्वातादिति व्याख्येयम् । अत एव मुश्रुते वातव्याधौ चायं तत्र पठितः ॥ तीक्ष्णैः प्रथमनैरित्यादिना संज्ञावहा धमन्यः । यवकाथाम्बुनेति यवैः षडंगविधानकृतपानीयेन । हृद्रोगे वातकफघ्नं यत्कर्म तद्विहितमपतन्त्रके ॥ १८-२६ ॥

शोधना वस्तयस्तीक्ष्णा हितास्तस्य च कृत्स्नशः ।
सौवर्चलाभयान्योषैः सिद्धं तु स्याद्भूतं हितम् ॥ २७ ॥
शोधना इत्यादौ कृत्स्नशोधिताः इति वचनेन शोतः-
शोधनार्थं स्तोकनिरुहदानं भूरिशोधननिरुहदाने तु वातक्षोभः
स्यादिति भावः ॥ २७ ॥
मधुरस्निग्धगुर्वम्लसेवनाच्चिन्तनाद्भयात् ।
शोकाद्याध्यनुषङ्गाच्च वायुनोदीरितः कफः ॥ २८ ॥
यदासौ समवस्कन्द्य हृदयं हृदयाश्रयान् ।
समावृणोति ज्ञानादींस्तदा तन्द्रोपजायते ॥ २९ ॥
हृदये व्याकुलीभावो वाक्चेष्टेन्द्रियगौरवम् ।
मनोबुद्धयप्रसादश्च तन्द्राया लक्षणं मतम् ॥ ३० ॥
कफघ्नं तत्र कर्तव्यं शोधनं शमनानि च ।
व्यायामो रक्तमोक्षश्च भोज्यं च कटुतिक्तकम् ॥ ३१ ॥

मधुरस्निग्धेत्यादिना चतुर्लक्षणं चिकित्सितं व्यवहृत्य केचित् न
त्यजन्ति ॥ २८-३१ ॥

मूत्रैकसादं जठरं कृच्छ्रं सोत्सङ्गसङ्ख्यौ ।
मूत्रातीतोऽनिलाष्टीला वातवस्त्युष्णमारुतौ ॥ ३२ ॥
वातकुण्डलिकाग्रन्थिविद्धातो वस्तिकुण्डलम् ।
त्रयोदशैते मूत्रस्य दोषास्तोल्लिङ्गतः शृणु ॥ ३३ ॥
हृद्रोगमभिधाय वस्तिरोगानाह—मूत्रैकसादमित्यादि—एते
च मूत्रदोषा मूत्रकृच्छ्राद्विमिन्ना एवेति त्रिमर्मीय एव प्रतिपा-
दिताः ॥ ३२-३३ ॥

पित्तं कफो द्वयं वापि वस्तौ संहन्यते यदा ।
मारुतेन तदा मूत्रं रक्तपीतं घनं सृजेत् ॥ ३४ ॥
सदाहं श्वेतसान्द्रं वा सर्वैर्वा लक्षणैर्युतम् ।
मूत्रैकसादं तं विद्यात्पित्तश्लेष्महरैर्जयेत् ॥ ३५ ॥
विधारणात्प्रतिहतं वातोदावर्तितं यदा ।
पूरयत्युदरं मूत्रं तदा तदनिमित्तरुक् ॥ ३६ ॥
अपक्तिमूत्रविट्सङ्गैस्तन्मूत्रजठरं वदेत् ।
मूत्रवैरेचनीं तत्र चिकित्सां संप्रयोजयेत् ॥ ३७ ॥

पित्तं कफ इत्यादिना मूत्रैकसादमाह—अयं च वातकफ-
पित्तैरिति त्रिदोषैर्भवति । संहन्यत इति संहन्यात् । रक्तपीत-
मिति पित्तेन श्वेतसांद्रता । कफपित्तलक्षणता कफपित्ताभ्याम् ।
वायुस्तु सर्वाङ्गगत एव । अत्र च वायोरावरणेन कृत एव कोपः ।
तेन पित्तकफयोरेव चिकित्सोक्ता पित्तश्लेष्महरैरित्यादिना ।
यदेत्यनेन वायोरावरणजयादेव जयो भवतीति भावः । अनि-
मित्तरुगिति अलक्ष्यमाणनिमित्तरुक् । मूत्रवैरेचनीयं चिकि-
त्सितं कुर्यात् ॥ ३४-३७ ॥

हिङ्गुद्विरुत्तरं चूर्णं त्रिमर्मीये प्रकीर्तितम् ।
हन्यान्मूत्रादिसंघातं व्याधिं च गुदमेढ्रयोः ॥ ३८ ॥
मूत्रितस्य व्यवायात्तु रेतो वातोद्धतं च्युतम् ।
पूर्वं मूत्रस्य पश्चाद्वा स्रवेत्तत्कृच्छ्रमुच्यते ॥ ३९ ॥
खवैगुण्यानिलाक्षैपैः किञ्चिन्मूत्रं च तिष्ठति ।
मणिसन्धौ स्रवेत्पश्चात्तदरुग्वाथ वाऽतिरुक् ।
मूत्रोत्सङ्गः स विच्छिन्नस्तच्छेषो गुरुशेफसः ॥ ४० ॥
वाताकृतिर्भवेद्वातान्मूत्रे शुण्यति संक्षयः ।
चिरं धारयतो मूत्रं त्वरया न प्रवर्तते ।
मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥ ४१ ॥
आध्मापयन्वस्तिगुदं रुद्धा वायुश्चलोन्नताम् ।
कुर्यात्तीव्रार्तिमष्टीलां मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ॥ ४२ ॥
मूत्रं धारयतो वस्तौ वायुः कुद्धो विधारयेत् ।
मूत्ररोधार्तिकण्डूभिर्वातवस्तिः स उच्यते ॥ ४३ ॥

हिङ्गुद्विरुत्तरं हिङ्गुवचेत्यादिनोक्तं—द्विरुत्तरं यस्मिन्तद्विरु-
त्तरम् । मूत्रितस्येति मूत्रवेगितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य । ‘च्युतमिति’
सस्थानाच्च्युतं । वातोद्धतमिति वातविक्षिप्तम् । एतल्लक्षणोत्तर-
मुक्तमेव तन्मूत्रकृच्छ्रम् । मूत्रशुक्लमित्येव विज्ञेयं । मूत्रविण्मार्गरोधिनीम् ।
किञ्चिदिति स्तोकोक्तम् । विच्छिन्नस्तच्छेषो गुरुशेफस इति प्रवृद्ध-

मूत्रावशेषेण विच्छिन्नेन गुरुशेफः । वाताकृतीत्यादि संक्षेप-
लक्षणम् । वाताकृतिरिति वातलक्षणयुक्तः ॥ ३८-४३ ॥

ऊष्मणा सोष्मकं मूत्रं शोषयन्कृत्पीतकम् ।
उष्णवातः सृजेत्कृच्छ्राद्वस्त्युपस्थार्तिदाहवान् ।

ऊष्मणेति पित्तोष्मणा सोष्मकमित्युष्णसहितवात एव
मूत्रं शोषयति ॥ ४४ ॥

गतिसङ्गादुदावृत्तः स मूत्रस्थानमार्गयोः ॥ ४४ ॥

मूत्रस्य विगुणो वायुर्भग्नव्याविद्धकुण्डली ।

मूत्रं विहन्ति संस्तम्भभग्नगौरववेष्टनैः ।

तीव्ररुद्धमूत्रविद्वसङ्गैर्वातकुण्डलिकेति सा ॥ ४५ ॥

रक्तं वातकफादुष्टं वस्तिद्वारे सुदारुणम् ।

ग्रन्थि कुर्यात्स कृच्छ्रेण सृजेन्मूत्रं तदावृत्तम् ।

अश्मरीसमशूलं तं मूत्रग्रन्थि प्रचक्षते ॥ ४६ ॥

रुक्षदुर्वलयोर्वातेनोदावृत्तं शक्यदा ।

मूत्रस्रोतः प्रपद्येत विद्वसंसृष्टं तदा नरः ।

विज्ञन्धं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विद्विधातं विनिर्दिशेत् ॥ ४७ ॥

गतिसंगादित्यादिना—वातकुण्डलिकामाह—मूत्रस्य गति-
संगादुदावृत्तो वायुर्मूत्रस्थानमार्गयोर्भग्नव्याविद्धं कुण्डलीभूतं मूत्रं
वदन्ति तत्र प्रतिहतः व्याविद्धो वक्त्री कुण्डलीत्यावर्तमानतया
स्थितः । ईदृशश्च वायोरवस्थाने मूत्रमार्गो वा भवति । वात-
कुण्डललक्षणान्याह—संस्तंभेत्यादि भग्नं भंगाकारा वेदना ।
रक्तं ग्रन्थि कुर्याद्वातकफाभ्यां दुष्टमिति योज्यम् । विशो विघातो
विद्विधातः ॥ ४५-४७ ॥

दुताध्वलङ्घनायासादभिघातात्प्रपीडनात् ।
स्वस्थानाद्वस्तिरुद्धतः स्थूलस्तिष्ठति गर्भवत् ॥ ४८ ॥

शूलस्यन्दनदाहार्तो विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।

पीडितस्तु स्रवेद्वारां स्तम्भनोद्वेष्टनार्तिमान् ॥ ४९ ॥

वस्तिकुण्डलमाहुस्तं घोरशस्त्रविषोपमम् ।

पवनप्रवलं प्रायो दुर्निवारमबुद्धिमिः ॥ ५० ॥

तस्मिन्पित्तान्विते दाहः शूलमूत्रविवर्णता ।

श्लेष्मणा गौरवं शोफः स्निग्धं मूत्रं घनं सितम् ॥ ५१ ॥

श्लेष्मरुद्धविलो वस्तिः पित्तोदीर्णो न सिध्यति ।

अविभ्रान्तविलः साध्यो न तु यः कुण्डलीकृतः ।

स्याद्वस्तौ कुण्डलीभूते तृणमोहोच्छ्वास एव च ॥ ५२ ॥

दुताध्वेत्यादिना वस्तिकुण्डलिकामाह—उद्धतः परावृत्तः ।
पीडित इति हस्तादिपीडितः । श्लेष्मरुद्धविलो 'वस्ति'र्न सि-
ध्यति । तथा पित्तोदीर्णश्च न सिध्यति । अविभ्रान्तविल 'इति'
रुद्धद्वारः 'कुण्डलीकृत' इति वर्तुलीकृतः । वर्तुलीकृतस्य लक्ष-
णान्याह—स्याद्वस्तावित्यादि ॥ ४८-५२ ॥

दोषाधिक्यमवेक्ष्यैतान्मूत्रकृच्छ्रहरैर्जयेत् ।

वस्तिमुत्तरवस्ति च सर्वेषामेव योजयेत् ॥ ५३ ॥

एषु चिकित्सामाह—दोषाधिक्यमित्यादि मूत्रकृच्छ्रहरैः
प्रयोगैः । दोषाधिक्यमवेक्ष्य 'प्रयुक्तै'र्जयेदित्यर्थः ॥ ५३ ॥

पुष्पनेत्रं च हैमं स्यात्सूक्ष्ममौत्तरवस्तिकम् ।

जातीपुष्पस्य वृन्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम् ।

रौप्यं वा सर्पपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशाङ्गुलम् ॥ ५४ ॥

तेनाजवस्तिर्युक्तेन स्नेहस्यार्धपलं नयेत् ।

यथा वयोर्विशेषेण स्नेहमात्रां विकल्प्य वा ॥ ५५ ॥

स्नातस्य भुक्तभक्तस्य रसेन पयसापि वा ।

सृष्टविष्णुमूत्रवेगेन पीठे जातुसमे मृदौ ॥ ५६ ॥

ऋजोः सुखोपविष्टस्य हृष्टे मेढ्रे घृतान्विते ।

शलाकयान्विष्य गतिं यद्यप्रतिहता व्रजेत् ॥ ५७ ॥

ततः शोफप्रमाणेन पुष्पनेत्रं प्रवेशयेत् ।

गुदवन्मूत्रमार्गेण प्रणयेदनु सेवनीम् ॥ ५८ ॥

हिंस्याद्वस्तिगतं वस्ति मूले स्नेहो न गच्छति ।

सुखं प्रपीड्य निष्कम्पं निष्कर्षेन्नैत्रमेव च ॥ ५९ ॥

प्रत्यागते द्वितीयं तु तृतीयं च प्रदापयेत् ।

अनागच्छन्नुपेक्ष्यस्तु रजनीन्पुषितस्य च ॥ ६० ॥

उत्तरवस्ति वा दापयेदित्युक्तं तत उत्तरवस्तिविधिमाह—
पुष्पनेत्रं चेत्यादि—पुष्पनेत्रमित्युत्तरवस्तिनेत्रस्य 'संज्ञा' ।
उत्तरमार्गे दीयमानतया किंवा श्रेष्ठगुणतया पुष्पसमम् ।
जालाश्च 'पुष्पयो' वृन्तेन 'सम'मुक्तं हि हारीते—“कुंदस्य
वृत्तप्रतिमं तथाग्रे इति” । सर्पपच्छिद्रमिति सर्पपवाहिच्छिद्रम् ।
द्विकर्णकं वस्तेर्निबंधनार्थमेकतः कर्णिका अपरा लघ्वी ।
प्रमाणषडंगुलाद्विकर्णिका 'कर्तव्या' । त्रिकर्णिक इति वा पाठः ।
यथा वयोर्विशेषेण स्नेहमात्रां विकल्प्य वेति यथाः ।
स्नेहः पंचविंशतिवर्षस्य तिस्र एवमेव वयोमेदविकल्पेनापकर्षः ।
उक्तं हि सुश्रुते—“स्नेहप्रमाणं परमं प्रयुक्तं चात्र कीर्तितं ।
पंचविंशतिवर्षाणामर्वागुद्विविकल्पितम्” । हृष्टे इति प्रहृष्टे य-
द्यप्रतिहता व्रजेत् शलाका तत्र पुष्पनेत्रं शोफप्रमाणसमं
प्रवेशनीयम् । शलाकया प्रथमगवेषणं मार्गविज्ञानार्थम् ।
गुदवदिति यथा नेत्रस्थानादि गुणयुक्तं प्रवेशिते तथा मेढ्रेष्य-
मिमतल्लिगमानांतरेण प्रविष्टं नेत्रं हिंस्यादिति लिगस्तोक-
प्रविष्टम् ॥ ५४-६० ॥

पिप्पलीलवणागारधूमापामार्गसर्वपैः ।

वार्ताकुरसनिर्गुण्डीशम्याकैः ससहाचरैः ॥ ६१ ॥

मूत्राम्लपिष्टः सगुडैर्वर्ति कृत्वा प्रवेशयेत् ।

अग्रे तु सर्वपाकारां पश्चाद्भौ माषसंमिताम् ॥ ६२ ॥

नेत्रदीर्घां घृताभ्यक्तां सुकुमारामभङ्गुराम् ।

नेत्रवन्मूत्रनाड्यां तु पायौ बाहुष्ठसंमिताम् ॥ ६३ ॥

स्नेहे प्रत्यागते ताभ्यां सानुवासनिको विधिः ।
 परिहारस्य सव्यापत्सम्यग्दत्तस्य लक्षणम् ॥ ६४ ॥
 स्त्रीणां चार्तवकाले तु प्रतिकर्म तदाचरेत् ।
 गर्भासना सुखं स्नेहं तदादत्ते ह्यापावृता ॥ ६५ ॥
 गर्भं योनिस्तदा शीघ्रं जिते गृह्णाति मासुते ।
 वस्तिजेषु विकारेषु योनिविभ्रंशजेषु च ।
 योनिशूलेषु तीव्रेषु योनिव्यापत्स्वसृग्दरे ॥ ६६ ॥
 अप्रसवति मूत्रे च विन्दुं विन्दुं स्रवत्यपि ।
 विदध्यादुत्तरं वस्ति यथास्वौषधसंस्कृतम् ॥ ६७ ॥
 पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ।
 मूत्रस्रोतःपरीणाहं मूत्रस्रोतोऽनुवाहि च ॥ ६८ ॥
 गर्भमार्गे तु नारीणां विधेयं चतुरङ्गुलम् ।
 द्यङ्गुलं मूत्रमार्गे तु बालायास्त्वेकमङ्गुलम् ॥ ६९ ॥
 उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ।
 अथास्याः प्रणयेन्नेत्रमनुवंशगतं सुखम् ॥ ७० ॥
 द्विस्त्रिश्चतुर्वा तां स्नेहानहोरात्रेण योजयेत् ।
 वस्ति वस्तौ प्रणीते च वस्तिश्चानन्तरो भवेत् ॥ ७१ ॥
 त्रिरात्रं कर्म कुर्वीत स्नेहमात्रां विवर्धयन् ।
 अनेनैव विधानेन कर्म कुर्यात्पुनरुपहात् ॥ ७२ ॥

पिप्पलीत्यादिनाप्युषिते मनागच्छतः स्नेहस्य प्रवर्तिकां
 वर्तिमाह—इयं च वर्तिगुदपाकेन विना कर्तव्या यथा स्वच्छा
 भवति । पश्चाद्वाविति मूले चांगुष्ठसन्निभामिति पायौ स्नेहप्रवृ-
 त्यर्थं दीयमानांगुष्ठसमाना कार्या । ताभ्यामिति मेढ्राप्युभ्यां
 दत्तवर्तिभ्याम् । उत्तरवस्तेस्त्वनुवासनवस्तेश्च व्यापत्परिहार-
 व्याख्याय सम्यग्दत्तलक्षणान्यतिदिशन्नाह—सानुवासनिको
 विधिरित्यादि—आर्तवकाले द्वायुत्सर्गिकेनोक्तम् । स्त्रीणामुत्तर-
 वस्तिदानमार्तवकाले विधत्ते । आर्तवदाने हेतुमाह—गर्भास-
 नेत्यादि—गर्भासना गर्भशय्येत्यर्थः । अन्ये तु योनिमाहुः ।
 आदत्त इति सम्यग्गृह्णाति । अपावृता संचितरजोरूपाचरणा ।
 पुष्पनेत्रं त्रित्यादि—मूत्रस्रोतोऽनुवाहीति मूत्रवाहि छिद्रम् । गर्भ-
 मार्ग इत्यपत्यमार्गे । विधेयं चतुरंगुलमिति अपत्यमार्गे स्नेह-
 यितव्ये चतुरंगुलप्रवेशं ततः कर्तव्यम् । मूत्रमार्गे स्नेहयितव्ये
 द्यङ्गुलं प्रवेशयेत् । प्राप्तयौवनानां नारीणामेव कर्तव्यम् ।
 बालायाः स्वल्पप्रमाणतयैकांगुलप्रवेशमेव । मूत्रमार्गप्रयोगार्थं
 बालानां लपत्यमार्गे न दीयत एव । तासामपत्यमार्गस्या-
 वृत्त्यात् । वर्तिरपि न संवेशयेदिति स्नेहप्रत्यागमनार्था वर्ति-
 रपि न कर्तव्या । स्नेहमात्रा चात्र “स्नेहस्य प्रसृतिं चात्र स्वांगु-
 लीमूलसंमिते”त्यनेन सुश्रुतोक्ता ज्ञेया ॥ ६९-७२ ॥

अतः शिरोविकाराणां कश्चिद्देहः प्रवक्ष्यते ।
 रक्तपित्तानिला दुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः ।
 तीव्ररुदाहरागं हि शोफं कुर्वन्ति दाहयाम् ॥ ७३ ॥

स शिरो विषवद्वेगी निरुध्याशु गलं तथा ।
 त्रिरात्राजीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः ॥ ७४ ॥
 जीवेद्यहं चेद्भैषज्यं प्रत्याख्यायास्य कारयेत् ।
 शिरोविरेकसेकादि सर्वं वीसर्पनुच्च यत् ॥ ७५ ॥

क्रमागतान्निर्भर्मान् शिरोविरेकान्वक्तुमाह—अत इ-
 त्यादि—दाहणमित्याशुकारि । परं त्र्यह्वाजीवतीत्यादिकप्रभा-
 वोर्यं शंसकस्य । प्रत्याख्यायाचरेत्कियामित्यनेनोत्पन्नमात्र एव
 प्रत्याख्यानपूर्विका चिकित्सा कर्तव्या ॥ ७३-७५ ॥

रूक्षात्यध्यशनात्पूर्ववातावश्यायमैथुनैः ।
 वेगसन्धारणायासव्यायामैः कुपितोऽनिलः ॥ ७६ ॥
 केवलः सकफो वार्धं गृहीत्वा शिरसोऽनिलः ।
 मन्याभ्रशङ्खकर्णाक्षिललाटाद्धं च वेदनाम् ।
 शस्त्राशनिनिभां कुर्यात्तीव्रां सोऽर्धावभेदकः ॥ ७७ ॥
 नयनं वाथ वा श्रोत्रमतिवृद्धो विनाशयेत् ।
 चतुःस्नेहोत्तमां मात्रां शिरःकायविरेचनम् ।
 नाडीस्वेदो घृतं जीर्णं वस्तिकर्मानुवासनम् ॥ ७८ ॥
 उपनाहः शिरोवस्तिर्दहनं वात्र शस्यते ।
 प्रतिश्याये शिरोरोगे यच्चोद्दिष्टं चिकित्सितम् ॥ ७९ ॥
 संधारणादजीर्णाद्यैर्मस्तिष्कं रक्तमारुतौ ।
 दुष्टौ दूषयतस्तच्च दुष्टं ताभ्यां विमूर्च्छितम् ॥ ८० ॥
 सूर्योदयांशुसंतापाहुःखं विष्यन्दते शनैः ।
 ततो दिने शिरःशूलं दिनवृद्ध्या च वर्धते ॥ ८१ ॥
 दिनक्षये ततः स्त्याने मस्तिष्के संप्रशाम्यति ।
 सूर्यावर्तः स एव स्यात्सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥ ८२ ॥
 शिरःकायविरेकौ च मूर्धा च स्नेहधारणम् ।
 जाङ्गलैरुपनाहश्च घृतक्षीरैश्च सेचनम् ॥ ८३ ॥
 बर्हितित्तिरिलावादिशृतं क्षीरोत्थितं घृतम् ।
 नावनं जीवनीयाष्टगुणक्षीरोपसाधितम् ॥ ८४ ॥
 उपवासातिशोकातिरूक्षशीताल्पभोजनैः ।
 दुष्टा दोषास्त्रयो मन्यां पश्चाद्वाटे तु वेदनाम् ॥ ८५ ॥
 तीव्रां कुर्वन्ति नासाक्षिभूशङ्खेष्ववतिष्ठते ।
 स्पन्दनं गण्डपार्श्वस्य नेत्ररोगं हनुग्रहम् ॥ ८६ ॥
 सोऽनन्तवातस्तं हन्याच्छिरोऽर्कावर्तनाशनैः ।
 वातो रूक्षादिभिः कुद्धः शिरःकस्पमुदीरयेत् ॥ ८७ ॥
 तत्रामृताबलारास्त्रामहाश्वेताश्वगन्धकैः ।
 स्नेहस्वेदादि वातघ्नं शस्तं नस्यं च तर्पणम् ॥ ८८ ॥
 नस्तःकर्म च कुर्वीत शिरोरोगेषु सूक्ष्मवित् ।
 द्वारं हि शिरसो नासा तेन तद्व्याप्य हन्ति ताम् ॥ ८९ ॥

रूक्षेत्यादिना अर्धावभेदकमाह—अवश्यायः हिमम् । शस्त्रा-
 शनिनिभामिति शङ्खच्छेदकनिभमत्र लक्ष्यते । चतुःस्नेहो-
 त्तमां मात्रामुक्तमात्रपरिमाणाम् । जीर्णं दशवर्षस्थितं घृतम् ।
 उपनाहः केचिन्निशेवस्तिभेदमाहुः । यो मस्तिष्के उच्यते ।

तंत्रांतरे हि मस्तिष्कोपनाहः शिरोवस्तिप्रकार उक्तः । मस्तिष्केऽष्टांगुलं पट्टम् वस्तौ तु द्वादशांगुलमित्यादिना । शिरोवस्तिविधानं शालाक्ये ज्ञेयम् । यथा “द्वादशांगुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमं । आकर्णबंधनं स्थाने ललाटे वस्त्यवेष्टिते ॥ चेलचेणिकया बद्धा माषकल्केन लेपयेत् । ततो यथा व्याधि-भृतं स्नेहं कोष्ठे निवेशयेत् । ऊर्ध्वं केशभ्रुवोर्यावदंगुलं धारये-च्च तं । आवकनासिकाक्लेदाद्वाष्टौ षट्शतादिषु । मात्रासह-स्राण्यरुजे द्वेकं स्कंदादिमर्दयेत् । युक्तस्नेहस्य परमं सप्ताहं तस्य सेवनम्” । तथा “आशिरोव्यायतं चर्मं कृत्वाष्टांगुलमुद्धितम् । तेन वेष्ट्य शिरोधस्तान्माषकल्केन लेपयेत् । निश्चलस्थोपरिष्ठस्य तैलैः कोष्णैः प्रपूरयेत् । धारयेदारुजः शांतेर्यामं यामार्धमेव च । शिरोवस्तिर्जयत्येष शिरोरोगं मरुद्भव”मित्यादि । दहनं वात्र शस्यते इति तंत्रांतरप्रख्यात् भ्रूस्थाने ललाटयोः संप्रदिष्टे शलाकादिना दहनं ज्ञेयम् । यच्चादिष्टं चिकित्सितं तच्च वात इति योज्यम् । मस्तिष्कं शिरोमज्जा । निष्पद्यते व्यवते । एत-च्च सूर्यावर्तस्य रूपं दोषदूष्ययोर्विकृतिविषमसमवाया-द्भवति । तेनान्येपि प्रकारा एवभूता भवन्ति । तथा सूर्यातपे एव वर्द्धनेनाग्नितापे इत्यनेन—तदपि प्रभावकृतं ज्ञेयम् । स्नेहधारणमिति पाठात् तैलघृतावधारणं वदन्ति । लावाद्यो विष्किरा अनुपानोक्ताः विले निवसन्तीति विलेशायीति विलेशयानां सेवनमिति संबंधः । घाटा ग्रीवा मन्याप-श्चात्पृष्ठमन्या । नासाक्षिभ्रूशंखेषु वेदना तीव्रा च स्थिरा भवति तमनंतवातमाहुः । शिरोर्कावर्तनाशनैरिति । सूर्या-वर्तनाशनैश्च भेषजैः । कर्म चेति सर्वेशिरोरोगसाधारणम् । चिकित्सासाधारणं शिरोरोगेषु नस्तः कर्मकरणे हेतुमाह—द्वारं हीत्यादिना ॥ तन्नासारूपेण मार्गेण तदिति नस्ते दत्त-मौषधं व्याप्नोति । शिरो व्याप्य शिरोगदान्प्रत्यागत्याशु निरा-करोति ॥ ७६-८९ ॥

नावनं चावपीडश्च ध्मापनं धूम एव च ।
प्रतिमर्षश्च विज्ञेयं नस्तःकर्म तु पञ्चधा ॥ ९० ॥
स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नावनं स्मृतम् ।
शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः ॥ ९१ ॥
चूर्णं स्याद् ध्मापनं नाम देहस्रोतोविशोधनम् ।
विज्ञेयस्त्रिविधो धूमः प्रागुक्तः शमनादिकः ॥ ९२ ॥

वक्तव्यनस्तःकर्मभेदानाह—नावनमित्यादि । अत्र सुश्रुते धूमं वर्जयित्वा पंचविधं नस्तःकर्माहुकं नस्यं तत् पंच-विधं विकल्प्यम् । तद्यथा नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्षावपीडः प्रथमं चेति । तुल्यत्वेन शब्देनैव शिरोविरेचनं याति तदपि गृहीतम् । यदुक्तं “स्नेहनं शोधनं चैव नावनं द्विविधं स्मृतमित्य-नेन” सुश्रुतोक्तोप्यर्थो गृहीत एव । शोधनस्तम्भनश्च स्यादवपीड इत्यत्र संशमनमथावपीडस्य कर्मच्छन्ति तत् स्तम्भेऽप्यन्तर्भाव-यन्ति । अवपीडस्य यत्र कर्माग्नीनि दीयन्त—इत्यवपीडः । अनेन

शिरोविरेचनार्थं दीयमानसंधवपिप्लव्यादिकल्कस्यावरोधः । ध्मापनं नाम देहस्रोतोविरेचनमिति वचनेन ध्मापनं शिरोविरे-चनप्रयोजनकमेवेति दर्शयति । शमनादिक इत्यत्र शमन-शब्देन प्रायोगिकं गृह्णाति । तेन प्रायोगिकलैहिकवैरेचनिक-धूमानां नासा दीयमानानां ग्रहणम् । सुश्रुते यस्तु “धूमो-निर्दोष उभयार्थकृदिति” स्नेहविरेचनार्थं प्रतिमर्षलक्षणमग्रे “नस्तःस्नेहांगुलिं दद्यादित्यादिना” वक्ष्यमाणम् ॥ ९०-९२ ॥

प्रतिमर्षो भवेत्स्नेहो निर्दोष उभयार्थकृत् ।

एवं तद्वेचनं कर्म तर्पणं शमनं द्विधा ॥ ९३ ॥

पंचविधनस्य कर्मणलैविध्यमाह—एवमित्यादि कर्मेति नस्तः-कर्मस्तम्भनस्यापि ग्रहणम् । तर्पणे स्नेहस्यावरोधः । अन्यैर्ये केचित् प्रमेदा स्तंभांतरे प्रतिपादितास्तेऽप्यत्रैवांतर्भवन्ति ॥ ९३ ॥

स्तम्भसुप्तिगुरुत्वाद्याः श्लैष्मिका ये शिरोगदाः ।

शिरसो रेचनं तेषु नस्तःकर्म प्रशस्यते ॥ ९४ ॥

ये च वातात्मका रोगाः शिरःकम्पादितादयः ।

शिरसस्तर्पणं तेषु नस्तःकर्म प्रवक्ष्यते ॥ ९५ ॥

रक्तपित्तादिरोगेषु शमनं नस्यमिष्यते ।

ध्मापनं धूमपानं च यथायोग्येषु शस्यते ।

दोषादिकं समीक्ष्यैव मिषक् सस्यक् च कारयेत् ॥ ९६ ॥

विरेचनादिकर्मत्रयस्य विषयमाह स्तंभेत्यादि । तर्पणमिति-स्नेहनम् । तर्पणं तथा योगेषु शस्यत इति “ध्मापनधूमयो-ग्येषु”—शस्यते । तत्र धूमयोगास्तंत्रस्थाने प्रतिपादिताः । ध्मापनयोगस्तु ध्मापनगुणकथनेन देहस्रोतोविशोधनमिति पदेनोक्तः ॥ ९४-९६ ॥

फलादि भेषजं प्रोक्तं शिरसो यद्विरेचनम् ।

तच्चूर्णं कल्पयेत्तेन पचेत्स्नेहं विरेचनम् ॥ ९७ ॥

यदुक्तं मधुरस्कन्धे भेषजं तेन तर्पणम् ।

साधयित्वा मिषक् स्नेहं नस्तः कुर्याद्विधानवित् ॥ ९८ ॥

शिरोविरेचनचूर्णविधिमाह—फलादीत्यादिना रोगमिष-गजीतीय एवोक्तम् । फलमत्र मूलकंदादिभेदात्सप्तविध-मुक्तम् । शिरोविरेचने द्रव्यं चूर्णं कल्पयेदिति । प्रथमनार्थ-मवपीडार्थं च चूर्णं कल्पयेत् । सधूमस्कंधोपि रोगमिषगजीतीय एवोक्तः ॥ ९७-९८ ॥

प्राक्सूर्ये मध्यसूर्ये वा कुर्यात्तर्पणमेव च ।

उत्तानस्य शयानस्य शयने स्वास्तृते सुखम् ॥ ९९ ॥

प्रलम्बशिरसः किंचित्किंचित्पादोन्नतस्य च ।

दद्यान्नासापुटे स्नेहं तर्पणं बुद्धिमान्मिषक् ॥ १०० ॥

अनवाक्शिरसो नस्यं न शिरः प्रतिपद्यते ।

अत्यवाक्शिरसो नस्यं मस्तुलुङ्गे च तिष्ठते ॥ १०१ ॥

नस्तःकर्मविधिमाह—प्राक्सूर्य इत्यादिग्रीष्मे प्राक्सूर्ये शीते तु मध्ये सूर्ये इति व्यवस्था । कृतावपश्यतः कृतावश्य-करणं यमलविसर्गादिकः ॥ ९९-१०१ ॥

अत एव शयानस्य शुद्ध्यर्थं स्वेदयेच्छिरः ।
 संस्वेद्य नासामुन्नाम्य वामेनाङ्गुष्ठपर्वणा ॥ १०२ ॥
 हस्तेन दक्षिणेनाथ दद्यादुभयतः समम् ।
 प्रणाज्या पिचुना वापि नस्तः स्नेहं यथाविधि १०३
 कृते च स्वेदयेद्भूय आकर्षेच्च पुनःपुनः ।
 तत्स्नेहं श्लेष्मणा सार्धं तथा स्नेहो न तिष्ठति १०४

एवं शयानस्येति किञ्चिदेव नम्रशिरस्तया कुर्यादुभयतः
 सममिति उभयनासापुटेनापि तुल्यं दद्यात् । प्रणाज्या नस्य-
 दाननलिकया । यथाविधि दोषरहितम् ॥ १०२-१०४ ॥

स्वेदेनोत्क्रेशितः श्लेष्मा नस्तःकर्मण्युपस्थितः ।
 भूयः स्नेहस्य शैत्येन शिरसि स्त्यायते ततः ॥ १०५ ॥
 श्रोत्रमन्यागलाद्येषु विकाराय स कल्पते ।
 ततो नस्तःकृते धूमं पिबेत् कफविनाशनम् ।
 हितान्नभुङ्निवातोष्णसेवी स्यान्नियतेन्द्रियः ॥ १०६ ॥

कृतस्य धूमपानस्योपपत्तिवर्णनपूर्वकं धूमपानमाह—स्वेदे-
 नेत्यादि ॥ १०५-१०६ ॥

विधिरेषोऽवपीडस्य कार्यः प्रध्मापनस्य च ।
 षडङ्गुल्याथवा नाड्या धमेच्छूर्णं मुखेन वा ॥ १०७ ॥
 विरिक्तशिरसं तूर्णं पाययित्वाम्बु भोजयेत् ।
 लघु त्रिष्वविरुद्धं च निवातस्थमतन्द्रितः ॥ १०८ ॥
 विरेकशुद्धौ दोषस्य कोपनं यस्य सेवते ।
 स दोषो विचरंस्तत्र करोति स्वान्गदान्वहन् ।
 यथास्वं विहितं तेषु क्रियां कुर्याद्विचक्षणः ॥ १०९ ॥

प्रध्मापनस्यानुक्तो विधिस्तथा वक्ष्यमाणस्य च षडङ्गुल्ये-
 त्यादिना विरिक्तशिरसमित्यादि सर्वेशिरोविरेचनसाधा-
 रणम् । त्रिष्विति वातादिषु । विरेकशुद्धाविति शिरोविरेक-
 शुद्धे दोषस्य कोपनं सेवत इति योज्यम् ॥ १०७-१०९ ॥

अकालकृतजातानां रोगाणामनुरूपतः ।
 अजीर्णं भोजने भुक्ते तोयपीतेऽथ दुर्दिने ॥ ११० ॥
 प्रतिश्याये नवे स्नाने स्नेहपानेऽनुवासने ।
 नावनं स्नेहनं रोगान्करोति श्लेष्मिकान्वहन् ॥ १११ ॥
 तत्र श्लेष्महरः सर्वस्तीक्ष्णोष्णादिविधिर्हितः ।
 क्षामे विरेचने गर्भे व्यायामाभिहतेष्वपि ॥ ११२ ॥
 वातो रुक्षेण नस्येन क्रुद्धस्याज्जनयेद्भदान् ।
 तत्र वातहरः सर्वो विधिः स्नेहनबृंहणः ॥ ११३ ॥

अकालकृतजातानां च रोगाणामनुरूपत इति अकाल-
 कृतशिरोविरेचनजातानां रोगाणां अनुरूपतश्चिकित्सां कुर्या-
 दित्यर्थः । नावनं स्नेहनमिति स्नेहनाथं नस्यम् ॥ ११०-११३ ॥

स्वेदादिः स्याद्भूतं क्षीरं गर्भिण्यास्तु विशेषतः ।
 ज्वरशोकाभितप्तानां तिमिरं मद्यपस्य च ॥ ११४ ॥
 रुक्षैः सेकाञ्जलैर्लेपैः पुटपाकैश्च शोधयेत् ।
 तेन ज्वरादयस्तत्र प्रशमं यान्ति तस्य तु ॥ ११५ ॥

स्वेदादि स्यादिति च्छेदः । घृतं क्षीरमिति गर्भिण्या वात-
 जायाः गर्भपुष्टये । ज्वरेत्यादि ज्वरादितप्तानां स्नेहनं नावनं
 तिमिरं कुर्यात् । तथा मद्यपस्य तिमिरं कुर्यात् । अत्र चिकि-
 त्सा माह—रुक्षैरित्यादि । किञ्चातिक्लृप्तव्यकृतमंजनं शीतांजनं ।
 यदुक्तं शालाक्ये “एषणं रोपणं चैव प्रसादनमथापि च ।
 तिमिरे रोपणं कार्यं प्रकारेण प्रसादनम् । कद्गम्ललवणाद्यैश्च
 लेखनं कारयेद्बुधः । श्रेत्या(?)निर्वापयेत्तित्तै रुक्षां रोपयति
 द्रुतम्” रुक्षैरित्यंजनादिभिः संवध्यते । लेपो वदनालेपः ।
 पुटपाकोक्षितर्पकैरिह लेखनः शमनो वा ज्ञेयः । पुटपाको हि
 शालाक्ये स्नेहनलेखनप्रसादनमेदात्रिविध उक्तः । तद्विधि-
 श्वेह चकारानुप्रपञ्चितः ॥ ११४-११५ ॥

स्नेहनं शोधनं चैव द्विविधं नस्यमुच्यते ।
 प्रतिमर्षश्च नस्यार्थं करोति न च दोषवान् ॥ ११६ ॥
 नस्तः स्नेहाङ्गुलिं दद्यात्प्रातर्निशि च सर्वदा ।
 न चोच्छिहेदरोगाणां प्रतिमर्शः स दार्ढ्यकृत् ॥ ११७ ॥

प्रतिमर्षस्य नस्यादेः कर्मभयदर्शनार्थं नावनकर्म प्रागुक्त-
 मनूयते स्नेहनमित्यादि । अन्ये तु सर्वेनस्तःकर्मणामेवैतत् क-
 र्मेक्षयमनूयते । तत्र च स्नेहनशमनस्य प्रागुक्तस्यावरोध
 इति वदन्ति नस्यार्थमिति । स्नेहनं शोधनम् । न च दोषवानिति
 तद्यापत्तिमान् । प्रतिमर्षविधिमाह—नस्त इत्यादि । स्नेहां-
 गुलिमिति स्नेहपूरितमंगुलिम् । सर्वदेति सर्वतुषु । दार्ढ्य-
 कृदिति शिरःकपालादिदार्ढ्यकृत् । अयं प्रतिमर्षः शून्य-
 स्नेहानां च सार्वकालिको ज्ञेयः । यस्तु भूरिस्नेहमात्रो नासौ
 सार्वकालिकः । यदुक्तं “ईषदुत्स्नेहनात्स्नेहपानात्कं प्रपद्यते ।
प्रतिमर्षं प्रमाणतः । तथा प्रतिमर्षं तु न पिबेत्...
 यन्नयांतरः । यावत्स्नेहो ब्रजेदास्यं तत्प्रमाणं च तस्य च
 ॥ ११६-११७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

त्रीणि यस्मात्प्रधानानि मर्माण्यभिहतेषु च ।
 तेषु लिङ्गं चिकित्सां च रोगभेदाश्च सौषधाः ॥ ११८ ॥
 विधिरुत्तरवस्तेश्च नस्तःकर्मविधिस्तथा ।
 षड्व्यापद्गेषजं सिद्धौ मर्माध्याये प्रकीर्तितम् ॥ ११९ ॥

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

त्रीणि यस्मादित्यादि—संग्रहो व्यक्तार्थः ॥ ११८-११९ ॥

॥ इति श्रीमच्चरकचतुराननश्रीचक्रपाणिदत्तविरचितायां
 आयुर्वेदबीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने
 त्रिमर्मीयासिद्धिर्नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ।

वस्तिसिद्धिः ।

सिद्धानां वस्तीनां तेषु तेषु रोगेषु सर्वदा ।

शृण्वशिवेश गदतः सिद्धिं सिद्धिप्रदां भिषजाम् ॥ १ ॥

त्रिमर्मायायां बहुरोगप्रतिपादनाद्बहुरोगहितवस्तिप्रतिपादनार्थं वस्तिसिद्धिरुच्यते—अत्रैव वस्तिशब्देन सिद्धवस्त्यो वक्ष्यमाणा अभिप्रेताः । सिद्धानामिति प्रसिद्धफलानाम् । तेषु तेष्विति वक्ष्यमाणवातगदादिषु । सिद्धिमिति वस्तिनिष्पादकाम् । किंवा वस्त्यभिधायकं ग्रन्थम् ॥ १ ॥

‘बलदोषकालरोगप्रकृतीः प्रविभज्य योजितः ।

सम्यक् स्वैः स्वैरौषधवर्गैः स्वान्स्वान् रोगा-

नियच्छति ॥ २ ॥

कर्मान्यद्वस्तिसमं न विद्यते शीघ्रसुखविशोधित्वात् ।

आश्वपतर्पणतर्पणयोगाच्च निरत्ययत्वाच्च ॥ ३ ॥

वस्तेरितिकर्तव्यतां तद्गुणांश्च प्रतिपादनीयवस्त्यंगभूतानाह बलदोषेत्यादि । अत्र च बलादौ यथाविधानमिह गृहीतम् तथा सर्वपरीक्षावरोधो व्याख्येयः । परीक्षां दोषौषधेत्यादिना-नुक्तोप्ययमर्थः पुनः प्रकरणवशादुच्यते । स्वैरौषधवर्गैरिति प्रतिपादितैरौषधैः । स्वान्स्वानिति तद्वस्तिविधेयौषधस्य प्रशमनीयता । आश्वपतर्पणयोगादिति अपतर्पणार्थं प्रयुक्तो वस्तिः । अपतर्पणभेषजेभ्यः शीघ्रमपतर्पणं करोति । एवं तर्पकद्रव्ययुक्तोपि वस्तिः शीघ्रमेव तर्पणापेक्षया अपतर्पणं करोति ॥ २-३ ॥

सत्यपि दोषहरत्वे कटुतीक्ष्णोष्णादि भेषजादानात् ।
दुःखोद्धारोत्कृष्टाहृद्यत्वकोष्ठावाधा विरेकेभ्यः ॥ ४ ॥

वस्त्यपेक्षया शोधनान्तरेण दोषहरणे दोषमाह—सत्यपीत्यादि । कंठ्यादिभेषजादानादुःखं चोद्धारश्चाहृद्यत्वं च कोष्ठावाधश्चैते सर्वे भवन्ति । तत्र दुःखं कटुकादिना रसेनोद्दिगादेव भवति । एते च दोषा वस्तौ न संभवन्तीति भावः । विरेकशब्देन वमनविरेकावपि ग्राह्यौ । किंवा वमनमिह वस्तिना साकमत्यन्तमिन्नविषयत्वादेव नोदाहृतम् । विरेकस्तु पक्वाशयस्थेपि दोषे वस्तिविषयो भवतीति कृत्वा विरेकादेव वस्तेः प्राधान्यमुच्यते ॥ ४ ॥

अविरेच्यौ शिशुवृद्धौ तावदप्राप्तहीनधातुबलौ ।
आस्थापनमेव तयोः सर्वार्थकदुत्तमं कर्म ॥ ५ ॥

वस्तेर्यौगिकतया प्राधान्यमाह—अविरेच्याविति यथासंख्यं व्याख्येयम् । अप्राप्तहीनधातुबलौ । अप्राप्तधातुबलश्च बलः हीनधातुबलो वृद्धः । एवंभूतत्वादविरेच्यौ । सर्वार्थकदिति—सर्वदोषहरणम् ॥ ५ ॥

बलवर्णहर्षमार्दवगात्रस्नेहावृणां ददत्याशु ।
अनुवासनं निरूहश्चोत्तरवस्तिश्च स त्रिविधः ॥ ६ ॥

शाखावातार्तानां सङ्कुचितस्तब्धमग्नसन्धीनाम् ।

विट्सङ्गाध्मानारुचिपरिकर्तिरुगादिषु च शस्तः ७

उष्णार्तानां शीताञ्छीतार्तानां तथा सुखोष्णांश्च ।

तद्योगौषधयुक्तान्वस्तीन्सर्वत्र विनियुज्यात् ॥ ८ ॥

वस्तीन् वृंहणीयान्दद्याद्वाधिषु विशोधनीयेषु ।

मेदस्विनो विशोभ्या ये च नराः कुष्ठमेहार्ताः ॥ ९ ॥

न क्षीणक्षतदुर्बलमूर्च्छितकृशशुष्कदेहानाम् ।

युज्याद्विशोधनीयान्दोषनिबद्धायुषो ये च ॥ १० ॥

वस्तेर्भेदानाह—अनुवासनमिलादितद्योगौषधयुक्तानिति उष्णार्तिहरेण शीतार्तिहरेण वौषधेन कल्पितान् विशोधनव्याधुक्तानुदाहरति मेदस्विन इत्यादि—विशोभ्या ये चेति भूरि-दोषत्वेन ये शोधनार्हा इत्यर्थः । दोषनिबद्धायुष इति दोषे मलादिरूपे देहस्थे निबद्धमायुष्येषां दुर्बलप्रवृत्तीनां ते तथा । उक्तं हि “शोषी मुंचति गात्राणि पुरीषभ्रंशनादपि । आवलापेक्षणी मात्रा किं पुनर्यो विरेच्यत” इति ॥ ६-१० ॥

वाजीकरणेऽसृक्पित्तयोश्च मधुघृतपयोयुताः सर्वे ।

शस्ताः सतैलमूत्रारनाललवणाश्च कफवाते ॥ ११ ॥

युज्याद्वापि वस्तिस्त्वम्लं मूत्रं पयःसुराकाथान् ।

अविरोधाद्वातूनां रसयोनित्वाच्च जलमुष्णम् ॥ १२ ॥

कार्यविशेषापेक्षया वस्तीनां संस्कारविशेषानाह—वाजीकरणेत्यादि—मधुप्रक्षेपो वस्तिपूर्वोक्तसामान्यविधानादप्यधिकमात्रया प्रक्षेपार्थं चेहोच्यते । अविरोधाद्वातूनामिति पूर्वेण संबध्यते तेन विरोधि न भवति तदेयम् । यत्तु घातु-विरोधि न भवति तदेयम् । व्याधिप्रकृतिविरुद्धं यद्यस्य भवति न तस्य देयमित्यर्थः । रसयोनित्वाच्च जलमुष्णं यस्माद्रसयोनित्वात्तदुष्टं सत् सर्ववस्तिगततरसस्य च पोषणार्थं सर्ववस्तिषु देयम् । एतज्जलं वस्तिषु साक्षात्प्रक्षेपादर्शनात्कल्कादिपेषणे विनियोज्यम् । किंवा अत्र तद्वचनप्रा-माण्यादेव ज्ञेयम् । किंवा जलशब्दोऽयं इहोपलक्षणार्थम् । तद-म्लादिद्रवदानस्यैवेयमुपपत्तिः । रसयोनित्वं द्रवसंबन्धादेवा-म्लादीनामुपपन्नम् । अन्यैश्च जलमुष्णं प्रति नियतमेव । चूर्ण-वस्तिश्च यः केवलद्रवेण दीयते । तत्रांतरेप्युक्तं यथा “रक्षा वचा विल्वशताहृथैला पूतीकृष्णा फलदारुणैः । ससैन्ध-वाम्लोष्णसजलः सतैलः शूलघ्न इष्टः खड्ग चूर्णवस्ति” इति ॥ ११-१२ ॥

सुरदारुशताह्वैलाकुष्ठमधुकपिप्पलीमधुस्नेहाः ।

ऊर्ध्वानुलोममागाः सर्वपाः शर्करा लवणम् ॥ १३ ॥

आवापो वस्तीनामतः प्रयोज्यानि येषु यानि स्युः ।

युक्तानि सह कषायैस्तदुत्तरतः प्रवक्ष्यामि ॥ १४ ॥

चिरजातकठिनबलिषु व्याधिषु तीक्ष्णा विपर्यये च मृदवः ।

सप्रतिवापकषायैर्योज्यास्त्वनुवासननिरूहाः ॥१५॥

अर्धश्लोकैरतः सिद्धान्नानाव्याधिषु वर्गशः ।

वस्तीन्वीर्यसमैर्भागैर्यथार्हानिह ताञ्छृणु ॥ १६ ॥

बिल्वाग्निमन्थस्योनाकाः काश्मर्यः पाटलिस्तथा ।

शालिपर्णी पृश्निपर्णी बृहत्यौ वर्धमानकः ॥ १७ ॥

यवाः कुलत्थाः कोलास्थिस्थिरा चेति त्रयोऽनिले ।

शस्यन्ते सचतुःश्लेहा पिशितस्य रसान्विताः ॥१८॥

नलवञ्जुलवानीरशतपत्राणि शैवलम् ।

मञ्जिष्ठाशारिवानन्ता पयस्या मधुयष्टिका ॥ १९ ॥

चन्दनं पञ्चकोशीरं तुङ्गं च पैत्तिके त्रयः ।

सशर्करापृथक्क्षौद्राः सक्षीरा वस्त्यो हिताः ॥२०॥

अर्कस्तथैव चालर्क एकाष्टीला पुनर्नवा ।

हरिद्रा त्रिफला मुस्तं पीतदारु कुटन्नटम् ॥ २१ ॥

पिप्पल्यश्चित्रकश्चेति त्रयस्ते श्लेष्मरोगिणाम् ।

सक्षारक्षौद्रगोमूत्रा नातिश्लेहान्विता हिताः ॥२२॥

फलजीमूतकेक्ष्वाकुधामार्गवकवत्सकाः ।

श्यामा च त्रिफला चैव स्थिरा दन्ती द्रवन्त्यपि २३

प्रकीर्या चोदकीर्या च नीलिनी क्षीरिणी तथा ।

सप्तला शङ्खिनी लोभ्रं फलं काम्पिल्लकस्य च ॥२४॥

चत्वारो मूत्रसिद्धास्ते पक्काशयविशोधनाः ।

व्यस्तैरपि समस्तैश्च चतुर्योगा उदाहृताः ॥२५॥

काकोली क्षीरकाकोली मुद्रपर्णी शतावरी ।

विदारी मधुयष्ट्याह्वा शृङ्गाटककशेरुके ॥ २६ ॥

आत्मगुप्ताफलं माषाः सगोधूमा यवास्तथा ।

जाङ्गलानूपजं मांसमित्येते शुक्रवर्धनाः ॥ २७ ॥

जीवन्ती चाग्निमन्थश्च धातकीपुष्पवत्सकौ ।

प्रग्रहः खदिरः कुष्ठं शमी पिण्डीतको यवाः ॥२८॥

प्रियङ्गु रक्तमूली च तरुणी स्वर्णयूथिका ।

वटाद्याः किंशुकं लोभ्रमिति सांग्राहिका मताः २९

परिस्रवे शृतं क्षीरं सवृश्चीरपुनर्नवम् ।

आखुपर्णिकया वापि तण्डुलीयकयुक्तया ॥ ३० ॥

कोलकतककाण्डेक्षुदर्भकाशेक्षुशालिभिः ।

दाहघ्नः सघृतक्षीरो द्वितीयश्चोत्पलादिभिः ॥ ३१ ॥

कर्बुदाराढकीनीपविडुलैः क्षीरसाधितैः ।

वस्तिः प्रदेयो भिषजा शीतः समधुशर्करः ॥ ३२ ॥

परिकर्तैस्तथा घृतैः श्रीपर्णीकोविदारजैः ।

देयो वस्तिः सुवैद्यैस्तु यथावद्विदितक्रियैः ॥ ३३ ॥

मुष्टिः शाल्मलिवृन्तानां क्षीरसिद्धो घृतान्वितः ।

हितः प्रवाहणे तद्वृन्तैः शाल्मलिकस्य च ॥ ३४ ॥

अश्वारोहिकाः 'काकनासाराजकशेरुकैः ।

सिद्धाः क्षीरेऽतियोगे स्युः क्षौद्राञ्जनघृतैर्युताः ३५

न्यग्रोधाच्चैश्चतुर्भिश्च तेनैव विधिनापरः ।

वस्तिः प्रवाहणे देयो भिषजा कल्पितो धिया ॥३६॥

बृहती क्षीरकाकोली पृश्निपर्णी शतावरी ।

काश्मरी बदरी दूर्वा तथोशीरप्रियङ्गवः ॥ ३७ ॥

जीवनीयैः शृतौ क्षीरा द्वौ घृताञ्जनसंयुतौ ।

वस्तौ प्रदेयौ भिषजा शीतौ समधुशर्करौ ॥ ३८ ॥

गोऽव्यजामहिषीक्षीरैर्जीवनीययुतैस्तथा ।

तेनैव विधिना वस्तिर्देयः सक्षौद्रशर्करः ॥ ३९ ॥

शशैणदक्षमार्जारमहिषाव्यजशोणितैः ।

सद्यस्कैर्मृदुभिर्वस्तिर्जीवादाने प्रशस्यते ॥ ४० ॥

मधुकमधुकद्राक्षादूर्वाकाश्मर्यचन्दनैः ।

शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ॥ ४१ ॥

रक्तपित्तप्रमेहे तु कषायः सोमवल्कजः ।

वस्तिर्देयो विधिज्ञेन भिषजा युक्तिकल्पितः ॥ ४२ ॥

त्रिकास्त्रयोऽनिलादीनां चतुष्काश्चापरे त्रयः ।

पक्काशयविशुद्ध्यर्थं वृष्याः सांग्राहिकास्तथा ॥४३॥

परिस्रावे तथा दाहे परिकर्तैः प्रवाहणे ।

अतियोगे मताः पञ्च जीवादाने तथा त्रयः ॥४४॥

रक्तपित्ते द्वयं मेह एकत्रिंशच्च पञ्च च ।

सुलभाश्चौषधक्लेशा वस्त्यो गुणवत्तमाः ॥ ४५ ॥

गुल्मातिसारोदावर्तस्तम्भसङ्कुचितादिषु ।

सर्वाङ्गैकाङ्गरोगेषु रोगेष्वेवंविधेषु च ॥ ४६ ॥

यथास्वमौषधैः सिद्धान्वस्तीन्दद्याद्विचक्षणः ।

पूर्वोक्तेन विधानेन कुर्याद्रोगान्पृथग्विधान् ॥४७॥”

इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

सुरदार्विल्यादिना वस्तिदोषापेक्षया व्यस्तसमस्तविधया

प्रक्षेप्यानाह—आवापो वस्तीनामिति वस्तिष्वावाप इत्यर्थः ।

यानिति कषायान् चिरजातकठिनवर्तिषु तीक्ष्णा इति ।

अत्रोक्ततीक्ष्णद्रव्ययोगेन तीक्ष्णविपर्यये अचिरजाते अकठिन-

बले । अनुवासननिरूहा इत्यनुवासनेन कषाययोगः श्लेहसाध-

नार्थमेव । आवापस्तलनुवासनेपि शताह्वादिना कर्तव्य एव ।

यदुक्तमन्यत्र “पिप्पली मदनं कुष्ठं शताह्वा मधुकं वचा ।

प्रयोज्या मात्रया चात्र आवापा अनुवासने” इति । पूर्व

सिद्धानां वस्तीनामित्यादिना प्रतिज्ञातान्वस्तीनाह—अर्धश्लो-

कैरिखादि । व्याधिष्वित्यत्र व्याधिशब्दो दोषेपि वर्तनीयः ।

बहुश इत्येकैकसिन्याधौ दोषे च बहुश इत्यर्थः । वीर्यसमै-

र्भागैरित्यन्योन्यानुसाधर्म्यैर्भागैः । वर्धमानक एरुडः ।

रसान्विता इति प्रक्षिप्तमांसरसाः । वंजुलो वेतसः । वानीर-

स्तम्भेदः । पुंगः पुंनगः । अलर्को मंदारः । प्रकीर्या करंजः ।

नीलिनी नीलवृन्ता नीलांजलिकेत्यन्ये । एते शुक्रमांसदा इति ।

अत्रैक इति चत्वारः पूर्वोक्ताः । पिंडीतको मदनम् । रक्तमूली
समंगा । तरुणी रामतरुणी । नवमालिका एडलीयकमित्यं-
तेन परिखावोक्ता । कामेक्षुर्वृहदिक्षुः । पोटगुलो होगुलः ।
उत्पलं नलिनम् । सौगंधिकादयो जलजाः पुष्पविशेषाः ।
कर्बुदारः कांचनारः । विंदुलो वेतसः । कोविदारजैरिखनेन
द्वितीयः । शाल्मलकः मूलकचूर्णातश्च तृतीयः । प्रवाहणे
अश्वावरोहको अश्वकर्णः इक्षुको वा जतुकर्णदर्शनादश्वा-
वरोहकोश्वः । न्यग्रोधाद्याश्चत्वारः न्यग्रोथोदुंबराश्चत्वारः ।
तेनैव विधिनेति पूर्वयोगविधिना । जीवदाने प्रशस्यत इति ।
जीवशोणितद्वयौ । जीवनीयैरित्यादिना जीवदाने प्रशस्यत
इत्यंतेन तृतीयो वस्तिरुच्यते । अयं च यद्यपि श्लोकविहितो
वस्तिस्तथापि श्लोकार्धैरिति प्रतिज्ञा परप्रयोगाणां श्लोकार्धविहि-
तत्वेन ज्ञेया । किंवा शशैणेत्यादिना अर्धश्लोकविहित एवा-
वस्तिनः । पूर्वार्धेन तस्येति कर्तव्यतोच्यते । इतिकर्तव्यतामि-
धानं च श्लोकार्द्धादतिरेकेणापि भवतीति नियोगांतरेष्वपि
दृष्टम् । रक्तपित्ते प्रमेहे इतिच्छेदः । सोमबल्को विद्रव्यदिरः ।
एतौ द्वौ मिलित्वा संग्रहे पठितौ । रक्तपित्ते प्रमेहे चेत्यनेन
संग्रहो व्यक्त एव । औषधक्लेशा इति अन्यौषधाश्च । अनुक्त-
वस्तिकल्पनार्थमाह—गुल्मातिसारेत्यादि । यथास्वमौषधैरिति
यथास्वव्याधिप्रत्यनीकैर्मौषजैः । कुर्याद्रोगान्पृथक् विधानिति
यथोक्तविधिना योगान्यथोचितान् गुल्मादिषु कल्पनया
वस्तिषु कुर्यात् ॥ १३-४७ ॥

इति श्रीमच्चरकचतुराननश्रीमच्चक्रपाणिदत्तविरचितायां
आयुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने
वस्तिसिद्धिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

फलमात्रासिद्धिः ।

भगवन्तमुदारसत्त्वधी-
श्रुतिविज्ञानसमृद्धमत्रिजम् ।
फलवस्तिवरत्वनिश्चये
सविवादा मुनयोऽभ्युपागमन् ॥ १ ॥
भृगुकौशिककाप्यशौनकाः
संपुलस्त्यासितगौतमादयः ।
कतमत्प्रवरं फलादिषु
स्मृतमास्थापनयोजनास्विति ॥ २ ॥
कफपित्तहरं परं फले-
ष्वथ जीमूतकमाह शौनकः ।
मृदुवीर्यतया भिनत्ति त-
दिति चोवाच नृपोऽथ वामकः ॥ ३ ॥

पूर्वसिद्धिषु फलानि आचार्येण प्रयोगेण विहितानि तेन
तेषां फलादीनां गुणादीनामवधारणार्थं तथा अनुक्तवस्तु-

पदर्शनार्थं फलमात्रासिद्धिरुच्यते । वस्तिविधानकथनं यद्यपि
अप्रस्तुतं तथापि यौगिकतया वस्तेरेव मात्रा प्रतिपाद्यते न
फलादौ तथा गुणादौ वस्तिमात्रायाः प्रतिपादिका सिद्धिः
फलमात्रासिद्धिः । फलादीनां वस्तियोगेषु गुणान्प्रतिपादयितुं
पूर्ववृत्तमितिहासमाह—भगवंतमित्यादि—इतिहासश्च संहि-
तायां धर्म्यतया ग्रंथे पूज्यतोपदर्शनार्थम् । फलादीनां वस्तौ
वरत्वं फलवस्तिवरत्वं तस्मिन्निश्चये अवधारणे फलादिष्विति
मदनजीमूतकादिषु । कल्पे जीमूतकस्य यद्यपि पित्तदोषहरत्वं
मुक्तं तथापि इह—वचनात्कफपित्तहरत्वमस्य प्राधान्यादुन्नी-
यते । मृदुवीर्यतया भिनत्तीत्यादिना अत्यर्थं भिनत्ति ॥ ३ ॥

कटुतुम्बीफलमुत्तमं मतं

वमने दोषसमीरणं च तत् ।

तदयोग्यमशैत्यतीक्ष्णता-

कटुरौक्ष्यादिति गौतमोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

कफपित्तनिवर्हणं परं

स च धामार्गवमित्यमन्यत ।

तदमन्यत वातलं पुन-

र्वदिशो ग्लानिकरं बलापहम् ॥ ५ ॥

कुटजं प्रशशंस चोत्तमं

न बलघ्नं कफपित्तहारि च ।

अतिविज्जलमूर्ध्वभागिकं

पचनक्षोभि च काप्य आह तत् ॥ ६ ॥

दोषसमीरणमिति वस्तिना दोषहारकम् ॥ ४-६ ॥

कृतवेधनमाह वातलं

कफपित्तं प्रबलं हरेदिति ।

तदसाध्विति भद्रशौनकः

कटुकं चापि बलघ्नमित्यपि ॥ ७ ॥

इति तद्वचनानि हेतुभिः

सुविचित्राणि निशम्य बुद्धिमान् ।

“प्रशशंस फलेषु निश्चयं

परमं चात्रिसुतोऽब्रवीदिदम् ॥ ८ ॥

फलदोषगुणान्सरस्वती

प्रति सर्वैरपि सम्यगीरिता ।

न तु किञ्चिददोषनिर्गुणं

गुणभूयस्त्वमतो विचिन्त्यते ॥ ९ ॥

इह कुष्ठहिता गरागरी

हितमिक्ष्वाकु तु मेहिने मतम् ।

कुटजस्य फलं हृदामये

प्रवरं कोठफलं च पाण्डुषु ॥ १० ॥

कृतवेधनमित्यादौ आशु कफपित्तं हरेदिति योज्यम् ।
इहवस्तिविवादक इत्यनेन जीमूतकादीनां गुणदोषाश्च कथिता
भवन्तीति तात्पर्यं ज्ञेयम् । प्रशशंसेति फलेषु जीमूतकादिषु

फलदोषान् लक्ष्यीकृत्य । सरस्वतीति वाक् । अदोषनिर्गुणमिति
दोषवदेव गुणवदेव वा न किञ्चिदित्यर्थः । तेन सत्यपि स्तोके
दोषसंबन्धे यदुणभूयिष्ठं तदिह रोगप्रशमप्रयोगेषु विज्ञेयम्
॥ ५-१० ॥

उदरे कृतवेधनं हितं
मदनं सर्वगदाविरोधि तु ।
मधुकं सकषायतिकक्तं
तदरुक्षं कटुकं च विज्जलम् ॥ ११ ॥

कफपित्तहृदाशुकारि चा-
प्यनपायं पवनानुलोमि च ।
फलनामविशेषतस्त्वतो
लभतेऽन्येषु फलेषु सत्स्वपि ॥ १२ ॥

सर्वगदाविरोधीति पदेन मदनस्य सार्वयौगिकत्वं ब्रूते ।
आशुकारीत्याशुदोषनिर्हरणकारि अतो लघुतेति फलेषु प्रक-
र्षत्वादेव मदनफलं फलमित्युच्यते न जीमूतकादिफलम्
॥ ११ ॥ १२ ॥

गुरुणा च बचस्युदाहृते
मुनिसङ्घैरिति पूजिते ततः ।
प्रणिपत्य मुदा समन्वितः
सहितः शिष्यगणोऽनुपृष्टवान् ॥ १३ ॥

सर्वकर्मगुणकृद्गुरुणोक्तो
वस्तिरूर्ध्वमतमर्थवेदिना ।
नाभ्यधो गुदगतश्च शरीरा-
त्सर्वतः कथमपोहति दोषान् ॥ १४ ॥

तद्गुरुब्रवीदिदं शरीरं
तन्त्रयतेऽनिलः सङ्गविघातात् ।
केवल एव दोषसहितः
स हि वायुः प्रकोपमुपयाति ॥ १५ ॥

तं पवनं सपित्तकफविद्धं
शुद्धिकरोऽनुलोमयति वस्तिः ।
सर्वशरीरगश्च गदसंघात-
प्रकाशनात्प्रशान्तिमुपयाति ॥ १६ ॥

अथाभिगम्यार्थमखण्डितं धिया
गजोष्ट्रगोऽश्वव्यजवस्तिकर्म ।
अपृच्छदेनं स च वस्तिमब्रवी-
द्विधिं च तस्याह पुनः प्रचोदितः ॥ १७ ॥

अजाविके सौम्यगजोष्ट्रयोर्वा
गवाश्वयोर्वस्तिमुशन्ति माहिषम् ।
अजाविकादन्तसुबस्तिमुचरं
वदन्ति वस्तिं विपरीतरूपम् ॥ १८ ॥

सुबस्तिमष्टादशषोडशाङ्गुलं
तथैव नेत्रं च दशाङ्गुलं क्रमात् ।
गजोष्ट्रगोऽश्वव्यजवस्तिसंघौ
चतुर्थभागे, च सकर्णिकं वदेत् ॥ १९ ॥
प्रस्थस्त्वजाव्योर्हि निरूहमात्रा
गवादिषु द्वित्रिगुणो यथाबलम् ।
निरूह उष्ट्रस्य तथाढकद्वयं
गजस्य वृद्धिस्त्वनुवासनेऽष्टमः ॥ २० ॥

सर्वकर्मगुणकृदिति सर्वकर्मणां वमनादीनां गुणं दोषहर-
णादिकं करोतीति सर्वकर्मगुणकृत् । किंवा सर्वकर्माणि लघन-
वृंहणादीनि गुणांश्च बलाभ्यादीन् करोति । नाभ्यधोगुदमिति
अधोगुदं व्रजति । तन्त्रयते धारयते विघातादिति प्रकोपकहेतु-
संबन्धात् । वात एव प्रायः प्रकोपं व्रजति । यस्तु प्रदेशांतरे
वातप्रकोपस्तन्मूलेनेति भावः । तत्प्रशान्तिमुपशान्तिम् । पक्वा-
शयस्थवातमूलप्रशमाद्वस्तिना कृतातन्मूलानुबन्धाः शेषस्थान-
गतविकाराः प्रशाम्यन्ति । एतच्च वनस्पतिमूलच्छेदादिदृष्टां-
तेन प्राक् प्रतिपादितमेव । एतेन वस्तिना मूलविजयाद्देशांत-
र्गततन्मूलविकारजयो यः क्रियते स उक्तः । यत्तु वस्तेर्वीर्य-
मापादमस्तकं प्रसरति तच्च वातं हंतीति प्रागुक्तमेव ज्ञेयम् ।
यत्तु वीर्यवदिति कर्मविशेषणं तेन कर्म रोगनुदिति रोगहरणे
श्रेष्ठं चिकित्सितमित्यर्थः । वस्तिमब्रवीदिति गजादीनां रोग-
हरणे श्रेष्ठं वस्तिमेवाब्रवीत् । तदनंतरं तस्य वस्तेर्विधिः पुनः
शिष्येण पृष्ठः प्राह—अजाविकेत्यादि । जरद्वयो वृद्धवृषः ।
तदुपायचित्तका इति गजादिबस्तिसाधने दत्तचित्तकाः । क्रमा-
दिति—यथाक्रमम् । गवादिषु नेत्रप्रमाणं चतुर्थ भागोपनय-
मिति नेत्रचतुर्थभागप्रवेशकम् । गवादिष्विति गोप्रकारेषु
गोमहिषाश्चानां ग्रहणाद्गुहवचनं साधु । गजस्य वृद्धिरिति
धाढकद्वयगुण्येन द्रोण इत्यर्थः । अनुवासनेष्टम इति यथोक्ता-
जादिनिरूहमानादजादीनामनुवासनेष्टमः स्नेहभागो देयः
॥ १३—२० ॥

कलिङ्गकुष्ठे मधुकं सपिप्पली
वचा शताह्वा मदनं रसाञ्जनम् ।
हितानि सर्वेषु गुडः ससैन्धवो
द्विपञ्चमूलं सविकल्पना त्वियम् ॥ २१ ॥
गजेऽधिकोऽश्वत्थवटाश्वकर्णजाः
सखादिराः प्रग्रहशालतालजाः ।
तथा च उष्ट्रे धवशिमुपाटली-
मधूकसाराः सनिकुम्भचित्रकाः ॥ २२ ॥
पलाशभूतीकसुराहरोहिणी
कषाय उक्तस्त्वधिको गवां हितः ।
पलाशदन्तीसुरदारुकचूण-
द्रवस्य उक्तस्तु रसास्य चाधिकाः ॥ २३ ॥

खरोष्ट्रयोः पीलुकरीरखादिराः
शम्याकविल्वादिगणस्य च च्छदाः ।
अजाविकानां त्रिफलापरूपकं
कपित्थकर्कन्धु सविल्वकोलजम् ॥२४॥

कल्पनान्वितमिति विशेषकल्पना गजेऽधिका वक्ष्यमाणा ।
तालजाः तालफलम् । तथैवेत्यादिना गवां हितमुच्यते
॥ २१-२४ ॥

अथाम्रिवेशः सततोऽन्तरान्तरा
हितं च पप्रच्छ गुरुस्तदाह च ।
सदातुराः श्रोत्रियराजसेवका-
स्तथैव वेश्याः सह पण्यजीविभिः ॥२५॥

वस्तिविषयाणि मतांतराणि दर्शयन्नाह—अथाम्रिवेशे-
त्यादि—हितं चेति सदातुराणां हितम् । पण्यजीविनो
वणिजाः ॥ २५ ॥

द्विजो हि शिष्याध्ययनव्रताहिक-
क्रियादिभिर्देहहितं न चेष्टते ।
नृपोपसेवी नृपचित्तरक्षणा-
त्परानुरोधाद्बहुचिन्तनाङ्गयात् ॥२६॥
नृचित्तवर्तिन्युपचारतत्परा-
मृजाभिभूषानिरतापराङ्मना ।
सदासनादत्यनुबद्धविक्रय-
क्रयादिलोभादपि पण्यजीविनः ॥२७॥
सदैव ते ह्यागतवेगनिग्रहं
समाचरन्ते न च कालभोजनम् ।
अकालनिर्हारविहारसेविनो
भवन्ति येऽन्येऽपि सदातुराश्च ते ॥२८॥

यथोक्तानां सदातुरत्वे हेतुमाह—द्विजो हीत्यादि—देह-
हितं न चेष्टते इत्यादि पण्यजीविन इत्यन्ते यावदनुवर्तनीयम् ।
परानुरोधादिति नृपानुजीविपुरुषांतरानुरोधात् । उपचार-
तत्परा इति पुरुषोपकारतत्पराः । मृजा शरीरमार्जनम् ।
पण्यंगता वेश्या इत्यर्थः । अत्यर्थबहुविक्रियादिलोभादिति
निरंतरानुबद्धक्रयविक्रयादेर्लोभात् । अन्यानपि सदातुरानाह
अकालेत्यादि—निर्हारो मलादिनिर्गमः ॥ २६-२८ ॥

समीरणं वेगविधारणोद्धतं
विबद्धसर्वाङ्गरुजाकरं मिषक् ।
समीक्ष्य तेषां फलवर्तिमादितः
सुकल्पितां स्नेहवर्ती प्रयोजयेत् ॥२९॥
निरुहितं धन्वरसेन भोजितं
निकुम्भतैलेन ततोऽनुवासयेत् ।
बलाश्वगन्धासहबिल्वचित्रका-
न्दिपञ्चमूले कृतमालकोत्पले ॥ ३० ॥

यवान्कुलत्थांश्च पचेज्जलाढके
रसः स पेय्यस्तु कलिङ्गकादिभिः ।
सतैलसर्पिर्गुडसैन्धवो हितः
सदा नराणां बलवर्धनः परः ॥ ३१ ॥
पुनर्नवैरण्डनिकुम्भचित्रका-
न्सदेवदारुत्रिवृतानिदिग्धिकान् ।
महान्ति मूलानि च पञ्च तद्भवा-
न्विपाच्य मूत्रे दधिमस्तुसंयुते ॥ ३२ ॥
सतैलसर्पिलवणैश्च पञ्चभि-
र्विमूर्च्छितं वस्तिमथ प्रयोजयेत् ।
तथैव शस्तं मधुकेन साधितं
फलेन बिल्वेन शताह्वयाथ वा ॥ ३३ ॥
सजीवनीयस्तु रसेऽनुवासने
निरुहणे चालवणे शिशोर्हितः ।
न चान्यदाश्वङ्गबलाभिवर्धन-
निरुहवस्तेः शिशुवृद्धयोः परम् ॥ ३४ ॥

पुनर्नवेत्यादि नीरुहः । त्रिवृता दन्ती । महान्ति मूलानि पंचेति
विल्वादिपंचमूलानि । निकुम्भतैलेनेति—निकुम्भकाथकल्कसि-
द्धेन तैलेन । बलामित्यादौ कलिङ्गकादिसिरिति कलिङ्गकुष्ठम-
धुकविल्वादीनामिहोक्तैः । फलेन बिल्वेन शताह्वया पिबेदिति
तैलत्रयमानुवासनिकम् । सजीवनीयस्तु रसोऽनुवासन इति
जीवनीयकषायसाधितः स्नेहोऽनुवासने कर्तव्यः । तथा निरु-
हणे जीवनीयरसः अलवणः शिशोर्हितः । अनुवासनमपि
जीवनीयसाधितं शिशोरेव हितं । अनेन बालवृद्धयौगिकत्वं
वस्तेरुक्तं परं कर्मेति श्रेष्ठं फलकर्म ॥ २९-३४ ॥

तत्र श्लोकः ।

फलकर्मवस्तिषुवरत्वनिश्चयो वस्तयोगवादीनाम् ।
सततातुराश्च दृष्टाः फलमात्रायां हितं चैषाम् ॥३५॥
इति चरकसंहितायां सिद्धिस्थाने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
संग्रहो व्यक्तः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमच्चरकचतुराननश्रीचक्रपाणिदत्तविरचिताया-
मायुर्वेददीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने
फलमात्रासिद्धिर्नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

उत्तरवस्तिसिद्धिः ।

अथ खल्वातुरं वैद्यः संशुद्धं वमनादिभिः ।
दुर्बलं कृशमल्पाग्निं मुक्तसंधानबन्धनम् ॥ १ ॥
निर्हृतानिलविण्मूत्रकफपित्तं कृशाशयम् ।
शून्यदेहं प्रतीकारासहिष्णुं परिपालयेत् ॥ २ ॥

यथैव तरुणं पूर्णं तैलपात्रं तथैव च ।

गोपाल इव दण्डी गाः सर्वस्मादपचारतः ॥ ३ ॥

पारिशेष्यादेवोत्तरवस्ति सिद्धिरभिधीयते—उत्तराणां श्रेष्ठानां वस्तीनां सिद्धिरुत्तरवस्ति सिद्धिः । वक्ष्यमाणवस्तीनां विषयं मिथ्योपचारजव्याधिप्रशमं दर्शयितुं सम्यगुपचारमेव तावदाह—अथ खल्विति वमनादिभिरिति वमनविरेचनयोः वक्ष्यमाणं संबंधं संबध्यते तेन योयं क्रमः एतयोर्न भवति । मुक्तसंधानबंधनमिति मुक्तसंधिबंधनम् । कृशाशयमिति दोषशल्याशयम् । प्रतीकारासहिष्णुमित्युच्चैर्भाष्यादिक्रियाक्षमं किंवा वमनादिप्रयोगासहिष्णुम् । परिपालयेत् सर्वस्मादपचारत इति संबंधः । तरुणादिदृष्टान्ततयाभिधानं कस्यचित् किंचित् प्रसिद्धं भविष्यतीति सामिप्रायेण ॥ १-३ ॥

अग्निसंधुक्षणार्थं तु पूर्वं पेयादिभिर्मिषक् ।

रसोत्तरेणैव चरेत्क्रमेण क्रमकोविदः ॥ ४ ॥

स्निग्धाम्लस्वादुहृद्यानि ततोऽम्ललवणौ रसौ ।

स्वादुतिकौ ततो भूयः कषायकटुकौ ततः ॥ ५ ॥

रसोत्तरेणेति व्यवस्था भवति रसोत्तरेण पृथगंतरं यस्मिन्नेहोपायादिना रसोत्तरेण किंवा वमनविरेचनयोरंतरे पेयादिना क्रमेणोपचरेदिति व्यवस्था । तत्र च निरूहस्यापेक्षया रसादिरेव क्रमो भवतीति प्रतिपादितमेव प्राक् । किंवा रसाभ्यासक्रमोत्तरकाले यस्मिन् तत्पेयादिक्रमस्य रसांतरेणाभ्यासक्रममेवाह—स्निग्धां बुखादुहृद्यानीत्यादि पेयाक्रमोत्तरकालं यदा विरेचनादिकर्मान्तरं कर्तव्यं तदा संशोधनमूलशरीरस्य प्रकृतिभोजनार्थं बलाप्ययनार्थं वायं रसाभ्यासक्रमो ज्ञेयः । अन्ये तु पेयादिक्रमे एव रससंस्कारार्थं स्निग्धांबुसिद्धादिक्रमं वर्णयन्ति अत्र चाम्लस्वादुप्रथमं पक्वाशयस्थितवातसंशमनायोपयुज्यते । तथाम्ललवणौ तदूर्ध्वस्थिताभिसंधुक्षणार्थम् । ततः पित्तप्रशमनार्थं स्वादुतिकौ । ततः पित्तोर्ध्वस्थितकफप्रशमनार्थं रसयुग्मानामुपयोगो पेयादिक्रमे एव । एवं द्वादशाब्दकाले सर्वरसभोजनप्राप्तिर्विधिवज्ज्ञेया ॥ ४-५ ॥

अन्योऽन्यप्रत्यनीकानां रसानां स्निग्धरूक्षयोः ।

व्यत्यासादुपयोगेन प्रकृतिं गमयेद्भिषक् ॥ ६ ॥

सर्वक्षमो निरासङ्गो रतियुक्तः स्थिरेन्द्रियः ।

बलवान्सत्त्वसंपन्नो विज्ञेयः प्रकृतिं गतः ॥ ७ ॥

अन्योन्येत्यादि अन्योन्यप्रत्यनीकानामिति परस्परमभिभावकानां व्यत्यासादुपयोजयेदिति एकयुग्ममुपयुज्यापरस्य युग्मस्योपयोगात्प्रकृतिं गमयेदिति भोजनं गमयेत् । प्रकारांतररसाभ्यासमाह—स्निग्धरूक्षयोरिति स्निग्धरसमुपयुज्य रूक्षो योज्यः । रूक्षं वोपयुज्य स्निग्ध इत्यनेन क्रमेण प्रकृतिभोजनं गम्यादित्यर्थः । स्निग्धरूक्षौ रसाबुदाहरणार्थमुपपन्नौ तेन गुरुलघ्वादियुग्मरसव्यत्यासाभ्यासोप्यत्र बोद्धव्यः । किंवा कषायकटुकौ ततः इत्यनेन युग्मरसाभ्यासमुपदर्शितम् ।

तम् । अन्योन्यप्रत्यनीकानामित्यादिना तं प्रत्येकं प्रत्यनीकानामित्यन्योन्यव्यत्यासो युज्यते । पेयादिकमाभ्यासमुपयुज्यानस्य स्वस्थस्य पुंसो लक्षणमाह—बलवानित्यादि सर्वसमो सर्वाभ्याससमः । निरासंग इति प्रतिनियतविषयपराहतः ॥ ६ ॥ ७ ॥

एतां प्रकृतिमप्राप्तः सर्ववर्ज्यानि वर्जयेत् ।

महादोषकराण्यष्टाविमानि तु विशेषतः ॥ ८ ॥

उच्चैर्भाष्यं रथक्षोभमतिचङ्क्रमणासने ।

अजीर्णाहितभोज्ये च दिवास्वप्नं समैथुनम् ॥ ९ ॥

तज्जा देहोर्ध्वसर्वाधोमध्यपीडामदोषजाः ।

श्लेष्मजाः क्षयजाश्चैव व्याधयः स्युर्यथाक्रमम् १०

एतामिति उच्चैर्भाष्यादयो देहपीडाकरा ज्ञेयाः । उच्चैर्भाष्यादूर्ध्वं देहपीडा रथक्षोभात्सर्वदेहपीडा अतिचङ्क्रमणादधःपीडा । आसनादेहमध्यपीडा । अजीर्णभोजनेनामजासहितभोजनेन दोषजा दिवास्वप्नेन श्लेष्मजा मैथुनेन क्षयजा ८-१०

तेषां विस्तरतो लिङ्गमेकैकस्य समेषजम् ।

यथावत्संप्रवक्ष्यामि सिद्धान्वस्तींश्च यापनान् ११

तत्रोच्चैर्भाष्यातिभाष्याभ्यां शिरस्तापकर्णशङ्खनिस्तोदस्रोतोऽवरोधमुखतालुकण्ठशोषतैमिर्यपिपासाज्वरतमकहनुमन्यग्रहनिष्ठीवनोरःपार्श्वशूलस्वरमेदहिकाश्वासादयः स्युः ॥ १२ ॥

रथक्षोभात् संधिपर्वशैथिल्यहनुनासाकर्णशिरःशूलतोदवह्निविक्षोभाटोपात्रकूजनाध्मापनहृदयेन्द्रियोपरोधस्फिकृपार्श्ववक्ष्णवृषणकटीपृष्ठवेदनासंधिस्कन्धग्रीवादौर्बल्याङ्गामितापपादशोफप्रस्वापहर्षणादयः ॥ १३ ॥

तत्रोच्चैर्भाष्यादिप्रथमः प्रायो व्यक्त एव । अतिभाषितस्योच्चैर्भाष्येण समानत्वादुदाहरणम् ॥ ११-१३ ॥

अतिचङ्क्रमणात् पादजङ्घोरुजानुवक्ष्णश्रोणीपृष्ठशूलसक्थिसादनिस्तोदपिण्डकोद्वेष्टनाङ्गमर्दांसा मितापशिराधमनी-हर्षश्वासकासादयः स्युः १४

पिण्डिकोद्वेष्टनं जंघापिण्डिकायास्वेष्टनकारा वेदना । शिराधमनीहर्षः शिराधमन्योरबलत्वम् ॥ १४ ॥

अत्यासनात् रथक्षोभजाः स्फिकृपार्श्ववक्ष्णवृषणकटीपृष्ठवेदनादयः स्युः ॥ १५ ॥

रथक्षोभजा इत्युक्ते संधिशैथिल्यादीनामभिसंधिः स्यादतस्तन्निरासार्थमाह—स्फिकृपार्श्ववक्ष्णवृषणकटीपृष्ठवेदनादयः स्युः ॥ १५ ॥

अजीर्णाध्यशनाभ्यां तु मुखशोषाध्मानशूलनिस्तोदपिपासागात्रसादच्छर्द्यतीसारमूर्च्छाज्वरप्रवाहणामभिषादयः स्युः ॥ १६ ॥

विषमाहिताशनाभ्याम् अनन्नाभिलाषदौर्वल्यवै-
वर्ण्यकण्डूपामागात्रावसादवातादिप्रकोपजाश्च ग्र-
हण्यशौविकारादयः ॥ १७ ॥

दिवास्वप्नात् अरोचकाविपाकाग्निनाशस्तैमित्य
पाण्डुकण्डूपामादाहच्छर्द्यङ्गमर्दहृत्स्तम्भजाड्यत-
न्द्रा-निद्रा-प्रसङ्गग्रन्थिजन्म-दौर्वल्यरक्तमूत्राक्षिता-
सालुलेपाः पिपासा च ॥ १८ ॥

व्यवायात् आशुबलसादोरुसादवस्ति-शिरोगुद-
मेढ्र-वंक्षणोरुजानुजङ्घा-पाद-शूल-हृदय-स्पन्दननेत्र
पीडाङ्गशैथिल्यशुक्रमार्गशोणितागमन-कासश्वास
शोणितष्ठीवितस्वरावसादकटी-दौर्वल्यैकाङ्ग-सर्वा-
ङ्ग-रोगमुष्क-श्वयथु-वातवर्चोमूत्रसङ्गशुक्रविसर्ग-
जाड्यवेपथुबाधिर्यविषादादयः स्युः । उत्पाट्यत
इव गुदस्ताड्यत इव मेढ्रम् अवसीदतीव मनो वेपते
हृदयं पीड्यन्ते सन्ध्यस्तमः प्रविशतीव च ॥ १९ ॥
इत्येवमेभिरष्टभिरभिचारैरेते प्रादुर्भवन्त्युपद्रवाः ॥

अजीर्णाध्यशनाभ्यामित्यत्र अजीर्णाशनस्यामजविकारकर्तृ-
त्वादध्यशनस्यासूत्रितस्योपादानम् । एवं विषमाहिताशनजवि-
कारसमानविकारकारिविषमाशनस्याप्यसूत्रितस्योपादानम् ।
अवकुप्यत इव छिद्यत इव ॥ १६-२० ॥

तेषां सिद्धिः उच्चैर्भाष्यातिभाष्यजानामभ्यङ्ग-
स्वेदोपनाहधूमनस्योपरिभक्तस्नेहपानरसक्षीरादि-
मिर्वातहरः सर्वो विधिर्मौनं च ॥ २१ ॥

रथक्षोभातिचङ्क्रमणत्यासनजानां स्नेहस्वेदादि
वातहरं कर्म सर्वं निदानवर्जम् ॥ २२ ॥

तेषां सिद्धिरिति तेषामुक्तविकाराणां साधनं भेषजमित्यर्थः
॥ २१ ॥ २२ ॥

अजीर्णाध्यशनजानां निरवशेषतश्छर्दनं रूक्षस्वे-
दधूमपानलङ्घनीयपाचनीयदीपनीयौषावचारणं च
विषमाहिताशनजानां यथास्वं दोषक्रियाः ॥ २४ ॥

दिवास्वप्नजानां धूमपानलङ्घनवमनशिरोविरेच-
नव्यायामरूक्षाशनादिदीपनीयौषधोपयोगः । प्रकर्ष-
णोन्मर्दनपरिषेचनादिश्च श्लेष्महरः सर्वो विधिः २५

निरवशेषतश्छर्दनमिति—अजीर्णाशनस्य निरवशेषतः छर्द-
नम् ॥ २३—२५ ॥

मैथुनजानां जीवनीयसिद्धयोः क्षीरसर्पिषोरुप-
योगः । तथा वातहराः स्वेदाभ्यङ्गोपनाहा वृष्या-
श्वाहाराः स्नेहा स्नेहविधयो यापना वस्तयोऽनु-
वासनं च मूत्रवैकृतवस्तिशूलेषु च उत्तरवस्तिः ।
विदारीगन्धादिगणजीवनीयगणक्षीरसंसिद्धं तैलं
स्याद्यापनाश्च वस्तयः सर्वकालं देयास्तानुपदेक्ष्यामः

मूत्रवैकृतेत्यादि मैथुनान्मूत्रवैकृतादि भवति तदा विदारि-
गन्धादिजीवनीयगणाभ्यां काथकल्कीकृताभ्यां सक्षीरं तैलं
साधयित्वोत्तरवस्तिर्देयः । यापनाश्च वस्तयः सर्वकालं देया
इत्यनेन पूर्वनिरूहणामसार्वकालिकत्वं दर्शयति । एतेषां च
सर्वसिन्काले दानमविरुद्धम् । आयुषोपायनं दीर्घकालानुवर्तनं
कुर्वन्ति यापना वस्तयः ॥ २६ ॥

मुस्तोक्षीर-बलारग्वधरास्त्रामखिष्टाकटुरोहिणी-
त्रायमाणापुनर्नवाविभीतक-गुडूचीस्थिरादि-पञ्च-
मूलानि पलिकानि खण्डशः क्लृप्तानि अष्टौ च मद-
नफलानि प्रक्षाल्य जलाढके परिक्ताथ्य पादशेषे
रसः क्षीरद्विप्रस्थसंयुक्तः पुनःपुनः शृतः क्षीरा-
वशेषस्तुल्यो जाङ्गलरसमधुघृतः शतकुसुममधु-
ककुटजफलरसाञ्जनप्रियङ्गुकल्कीकृतः ससैन्धवः
सुखोष्णवस्तिः शुक्रमांसबलजननः क्षतक्षीणका-
सगुल्मशूलविषमज्वरव्रधकुण्डलोदावर्तकुक्षिशू-
लमूत्रकृच्छ्रासृग्रजो-विसर्प-प्रवाहिकाशिरोरुजाजा
नूरुजङ्घावस्तिप्रहाश्मर्युन्मादार्शः प्रमेहाध्मानरक्त-
पित्तश्लेष्मव्याधिहरः सद्यो बलजननो रसायन-
श्चेति ॥ २७ ॥

मुस्तैत्यादौ—खण्डशः क्लृप्तानीति खंडं क्लृप्तानि—जाङ्गल-
रसमधुघृतः यथोक्तक्षीरकृतकाथ इत्यादिकजाङ्गलरस इत्यर्थः ।
तुल्यं मधुना घृतं यस्मिन्स तुल्यमधुघृतः । एतेन पूर्वं वस्तौ
यथा नियमितस्नेहमानेन यावद् घृतं देयं भवति तावन्मानं
मध्वप्यत्र देयम् । अस्मिन्पूर्वोक्तवस्तिमानविभागेनैव वस्तिः
कल्पयितव्यः । अत्र क्षीरं कषायस्थाने भवति । शतकुसुमा
शतपुष्पा ससैन्धवमितीषसैन्धवम् ॥ २७ ॥

एरण्डमूलपलाशात् षट्पलं शालिपर्णी पृश्नि-
पर्णी बृहती कण्टकारिका गोक्षुरकरास्त्राश्वगन्धा
गुडूची वर्षाभूरारग्वधदेवदार्विनि पलिकानि
खण्डशः क्लृप्तानि फलानि चाष्टौ प्रक्षाल्य जलाढके
क्षीरपादे पचेत् । पाददेयं कषायं पूतं शतकुसुमादि
कुष्ठ-मुस्त-पिप्पलीहपुषाबिल्ववचा-वत्सकफलर-
साञ्जन-प्रियङ्गु-यमानि-संक्षेपं कल्कितं मधुघृत-तै-
लसैन्धवयुक्तं सुखोष्णं निरूहमेकं द्वौ त्रीन्वादद्यात् ।
सर्वेषां प्रशस्तो विशेषतो ललित-सुकुमारक्षतक्षी-
णस्थविरचिराशंसामपत्यकामानां च ॥ २८ ॥

सहचरबलामूर्वामूलशारिवासिद्धेन पयसा तथा
बृहतीकण्टकारीशतावरीच्छिन्नरुहाश्रुतेन पयसा
मधुकमदनपिप्पलीकल्ककृतेन पूर्ववद्वस्तिः ॥ २९ ॥

तथा बलातिबलाविदारीशालिपर्णीपृश्निपर्णी-
बृहतीकण्टकारिकादर्भमूलयवकाश्मर्यबिल्वफल-
यवसिद्धेन पयसा मधुकमदनकल्कीकृतेन मधुघृत-

सौवर्चलयुकेन कासज्वरगुल्मप्लीहादितस्त्रीमद्य-
क्लिष्टानां सद्योबलजननो रसायनश्च ॥ ३० ॥

तथा बलातिबलाराम्नाग्वधमदनविल्वगुड-
चीपुनर्नवैरण्डाश्वगन्धासहचरपलाशदेवदारुद्वि-
पञ्चमूलानि पलिकानि यवकोलकुलत्थद्विप्रस्तुतं
शुष्कमूलकानां च जलद्रोणसिद्धं निरूहप्रमाणं शेषं
कषायं पूतं मधुकमदनशतपुष्पाकुष्ठपिप्पलीवचा-
वत्सकफलरसाञ्जनप्रियङ्गुयमानीकल्कीकृतं गुड-
घृततैलक्षौद्रक्षीरमांसरसाम्लकाञ्जिकसैन्धवयुक्तं
सुखोष्णं वस्ति दद्यात् । शुक्रमूत्रवर्चःसङ्गेऽनिलजे
गुल्महृद्रोगाध्मानब्रध्मपार्श्वपृष्ठकटीग्रहसंज्ञानाश-
बलक्षयेषु च ॥ ३१ ॥

शालिपर्णिकादिद्वितीयस्तद्वत् सहचरेत्यादिकस्तृतीयः तद्व-
दिति—पूर्ववद्वस्तिविधानेन तथा बृहतीत्यादिकश्चतुर्थः । अत्र
च वस्तौ फलश्रुतिसामान्येन इत्येते वस्तयः स्नेहाश्चोक्ता इत्यादिना
वक्ष्यमाणा फलश्रुतिर्ज्ञेया । तथा बलातिबलाविदारीत्यादिकः
पञ्चमः । बलाराम्नेत्यादिकः षष्ठः । शुष्कमूलकाणां चेत्यत्र
प्रस्तुतमित्यनुवर्तते । निरूहप्रमाणशेषं कषायमिति निरूहपुटक-
त्रययोग्यप्रमाणं कषायं एवं पुटकत्रयादयः पञ्चकषायाः प्रस-
तास्थाप्या भविष्यन्ति काथपरिभाषयैवं कर्तव्याः । अत्र च
काथनिरूहप्रमाणशेषं कषायं मधुकमदनादिनोक्तं सिद्धं वस्ति
दद्यात् ॥ ३८-३९ ॥

हृषपार्श्वकुडवद्विगुणाद्धक्षुण्णयवः क्षीरोदक-
सिद्धः क्षीरशेषो मधुघृततैललवणयुक्तः सर्वाङ्ग-वि-
सृत-चातरक-सकविण्मूत्र-स्त्रीखेदितहितो वात-
हरो बुद्धिमेधाग्निबलजननश्च ॥ ३२ ॥

हृषपेत्यादिकः सप्तमः । क्षुण्णाः शुष्काः पुनः कथिता
अपक्षीणपराज्यन्ते इत्यादि अधिकं अत्र प्रदेशे काश्मीराः
पठन्ति ॥ ३२ ॥

ह्रस्वपञ्चमूलकषायः क्षीरोदकसिद्धः पिप्पलीम-
धुकमदनकल्कीकृतः सगुडघृततैललवणः क्षीण-
विषमज्वरकर्षितस्य वस्तिः ॥ ३३ ॥

बलाति-बलापामार्गात्मगुताष्टपलाद्धक्षुण्ण-य-
वाञ्जलि-कषायः पूर्ववद्वस्तिः स्थविरदुर्बलक्षीणशु-
क्राणां पथ्यतमः ॥ ३४ ॥

बलामधूकविदारीदर्भमूलमृद्वीकायवैः कषाय-
माजेन पयसा पक्त्वा मधुकल्कितं समधुघृतसै-
न्धवं ज्वरातैभ्यो वस्ति दद्यात् ॥ ३५ ॥

शालिपर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरकमूलकाश्मर्यपरुष-
कखर्जूरफलमधूकपुष्पैरजाक्षीरजलप्रस्थाभ्यां सि-
द्धः कषायः पिप्पलीमधुकोत्पलकल्कितः सघृत-
सैन्धवः क्षीणेन्द्रियविषमज्वरकर्षितस्य वस्तिः
शस्तः ॥ ३६ ॥

स्थिरादिपञ्चमूलीपञ्चपलेन शालिषष्टिकयवगो-
धूममाषकषायपञ्चप्रस्तुतेन छागपयशृतं पादशेषं
कुक्कुटाण्डरससममधुघृतशर्करासैन्धवसौवर्चल-
युक्तो वस्तिर्वृष्यतमो बलवर्णजननश्च । यापना
वस्तयो द्वादश ॥ ३७ ॥

अल्पश्लेष्मां शिखिगोनर्दहंसाण्डरसे स्यात् ॥ ३८ ॥

ह्रस्वपञ्चमूलीत्यादिकोष्टमः बलातिबलापामार्गात्यादिको
नवमः । बलामधूकेत्यादिको दशमः । अत्र बलादिकषायस्य
क्षीरशेषः पाकः कर्तव्यः । शालिपर्णीत्यादिक एकादशः ।
स्थिरेत्यादिको द्वादशः । अल्पश्लेष्मादिना अतिदेशात्स्वल्पोमि-
धीयते ॥ ३३-३८ ॥

सतिचिरिः समयूरः राजहंसपञ्चमूलीपयः-
सिद्धः शतकुसुममधुकरास्त्राकुटजफलपिप्पली-
कल्कोः घृततैलगुडसैन्धवयुक्तो वस्तिर्बलवर्णशुक्र-
जननोरसायनश्च ॥ ३९ ॥

द्विपञ्चमूलीकुक्कुटरससिद्धं पयः पादशेषं पिप्प-
लीमधूकरास्त्रामदनमधुकल्कं शर्करामधुघृतयुक्तं
स्त्रीष्वतिकामानां बलजननो वस्तिः ॥ ४० ॥

मयूरमपित्तपक्षपादास्यान्नं त्यक्त्वा स्थिरा-
दिभिः पलिकैः सह जले पयसि पक्त्वा क्षीरशेषं
मदनविदारीशतकुसुममधूककल्कीकृतं मधुघृतसै-
न्धवयुक्तं वस्ति दद्यात् स्त्रीष्वतिप्रसक्तक्षीणेन्द्रि-
येभ्यो हितो बलवर्णकरः ॥ ४१ ॥

कल्पश्लेष विष्किरप्रतुदप्रसहाम्बुचरेषु स्याद-
क्षीरो रोहितादिषु च मत्स्येषु च ॥ ४२ ॥

गोधानकुलमार्जारमूषिकशल्लकमांसानां दश-
पलान्भागान् सपञ्चमूलान्पयसि पक्त्वा तत्पयः
पिप्पलीफलकल्कसैन्धवसौवर्चलशर्करामधुघृततै-
लयुक्तो वस्तिर्बल्यो, रसायनः क्षीणक्षतस्य सन्धान-
करो मथितोरस्करथगजहयभग्नवातबलासकप्रवृ-
त्त्युदावर्तवातसक्तमूत्रवर्चश्शुक्राणां हिततमश्च ४३
कूर्मादीनामन्यतमपिशितसिद्धं पयो गोवृषणा-
गहननक्रहंस-कुक्कुटाण्डरस-मधु-घृतशर्करासैन्ध-
वेश्वरकात्मगुप्तफलकल्कसंसृष्टो वस्तिर्वृद्धानामपि
बलजननः ॥ ४४ ॥

सतित्तिरीत्यादिकैकयोगेन वक्ष्यमाणानामेकोनत्रिंशद्वस्तीनां
मध्ये त्रयोदशः । द्विपञ्चमूलीत्यादिकश्चतुर्दशः । मयूरपित्तपक्ष-
मित्यादिकः पञ्चदशः । कल्पश्लेषेत्यादिनातिदेशेन पञ्चदशाधिकं-
शतमाह—तत्र विष्किरैर्लाववर्तीत्यादिनोक्तैस्तथावर्तकोवर्तिके-
त्यादिनोक्तैर्विंशतियोगा भवन्ति । मयूरश्चात्र विष्किरपठितोपि
पूर्वोक्तलाभेह गण्यते । प्रतुदादीनां त्रिंशद्वन्ति । तथा प्रस-
हाद्य गोवराहाद्येत्यादिनोक्तैरेकोनत्रिंशत् । अंबुचराश्च हंसादयः
सप्तविंशतिरुक्ताः सप्तविंशतिः भवन्ति । रोहितादिभिर्मत्स्यै

नैव एवं पंचदशशतोत्तरं भवति । अक्षीर इति रोहितादिषु संबध्यते । गोघानकुलेत्यादिभिः षोडश । कूर्मादीनामन्यतमेत्यादिकः सप्तदश । अत्र कूर्मकर्कटादय एकादश पठिताः । तत्र प्राकूर्मेण क्रियते प्रत्येकं गणितायां प्रति विंशतिः । कर्कटादिभिर्दश वस्तयो भवन्ति । आतिदेशिका ज्ञेयाः ॥ ४४ ॥

गोवृषवस्तवराहवृषणकर्कटचटकसिद्धं क्षीरमुच्चटकेक्षुरसात्मगुप्तामधुघृतयुतं किञ्चिल्लवणितं बस्तिः ॥ ४५ ॥

गोवृषवस्तादिरश्वादयः । गोवृषः पुंवृषः ॥ ४५ ॥

कर्कटकरसश्चटकाण्डरसयुक्तः समधुघृतशर्करो बस्तिरित्येते वस्तयः परमवृष्याः ॥ ४६ ॥

कर्कटादिरेकोनविंशतितमः । इत्येते वस्तय इत्यनेन कूर्मादीनां अन्यतमा इत्यादिनोक्ता वस्तयः ॥ ४६ ॥

उच्चटकेक्षुरकात्मगुप्ताशृतक्षीरप्रतिभोजनानुपातात्स्त्रीशतगामिनं नरं कुर्युः ॥ ४७ ॥

उच्चटकेत्यादि इक्षुरकः कोकिलाक्षः ॥ ४७ ॥

दशमूलमयूरहंसकुक्कुटकाथात्पञ्चप्रसृतं तैलघृतवसामज्जचतुष्प्रसृतयुक्तं शतपुष्पामुस्तहपुष्पाकल्कीकृतः सलवणो बस्तिः पादगुल्फोरुजानुजङ्घात्रिकवक्ष्णवस्तिवृषणानिलहरः ॥ ४८ ॥

दशमूलीत्यादिको विंशतितमः ॥ ४८ ॥

मृगविष्किरानूपविलेशयानामेतेनैव कल्पेन वस्तयो देयाः ॥ ४९ ॥

मृगविष्किरेत्यादिना आदशकादिना षष्ठियोंगाः । तत्र मृगो वृषेत्यादिनोक्तैः सप्तदशः । सप्तदश विष्किरैश्च । लावादिभिश्च मयूरकुक्कुटवर्जितेन विंशतिः । आनूपैश्चमरादिभिर्नैव । विलेशयैः श्वेतश्यामादिभिश्चतुर्दश ॥ ४९ ॥

मधुघृतद्विप्रसृतं तुल्योष्णोदकं शतपुष्पार्धपलं सैन्धवार्धाक्षयुक्तो बस्तिर्दीपनो बृंहणो बलवर्णकरो निरुपद्रवो वृष्यतमो रसायनः । किमिकुष्ठोदावर्तगुल्माशोब्रध्मप्लीहमेहहरः ॥ ५० ॥

तद्वत्समधुघृताभ्यां पयस्तुल्यो बस्तिः पूर्वकल्केन बलवर्णकरो वृष्यतमो निरुपद्रवो बस्तिमेद्रपाकपरिकर्तिकाभूत्रकृच्छ्रपित्तव्याधिहरो रसायनश्च ॥ ५१ ॥

मधुघृताभ्यां मांसरसतुल्यो मुस्ताक्षयुक्तः पूर्ववद्वस्तिर्बलासपादहर्षगुल्मजानूरुनिकुञ्चनबस्तिवृषणमेद्रपृष्ठशूलहरः ॥ ५२ ॥

सुरासौवीरककुलत्थमांसरसमधुघृततैलसप्तप्रसृतं मुस्तशताह्वाकल्कितं सलवणो बस्तिः सर्ववातरोगहरः ॥ ५३ ॥

मधुघृतमित्यादिक एकविंशतितमः । घृततैलेत्यादिको द्वाविंशतितमः । तद्वन्मधुघृताभ्यामित्यादिकश्चतुर्विंशतितमः । एतदन्ताः षट्त्रिंशतितमाः प्रयोगा उक्ताः । मधुतैलप्रधानलान्मधुतैलिका ज्ञेयाः ॥ ५०-५३ ॥

तथा द्विप्रश्चमूलत्रिफलाविल्वमदनफलकषायो गोमूत्रसिद्धः कुटजमदनफलमुस्तपाठाकल्कितः सैन्धवयवाशूकक्षौद्रतैलयुक्तो बस्तिः श्लेष्मव्याधिवस्याटोपवातशुकसङ्गपाण्डुरोगाजीर्णविसृचिकालसकेषु देयइति ॥ ५४ ॥

द्विप्रश्चमूलीत्यादिकत्रिंशः । त्रिंशत्संख्या बस्तिसूत्रीयसिद्धिपठितलाच्चेह पठनीयाः ॥ ५४ ॥

अत ऊर्ध्वं वृष्यतमान्स्नेहान्वक्ष्यामः ॥ ५५ ॥

शतावरीगुडूचीक्षुविदार्यामलकद्राक्षाखर्जूरानां यन्त्रपीडितानां रसप्रस्थमेकैकं तद्वद्घृततैलगोमहिष्यजाक्षीराणां द्वौ द्वौ दद्यात् । जीवकर्षभकमेदामहामेदात्वक्क्षीरीशृङ्गाटकमधूलिका-मधुकोच्चटकपिप्पलीपुष्करवीजनीलोत्पलकदम्बपुष्पपुण्डरीककेशरकल्कान् पृषततरक्षुमांसकुक्कुटचटकचकोरमत्ताक्षवर्हिजीवकुलिङ्गहंसानां रसं वसामज्जादेश्च प्रस्थं दत्त्वा साधयेत् । ब्रह्मघोषशङ्खपटहमेरीनिनादैः सिद्धं सितच्छत्रकृतच्छायं गजस्कन्धमारोपयेद्भृगवन्तं वृषध्वजमभिपूज्य तं स्नेहं त्रिभागमाक्षिकं मङ्गलाशीः स्तुतिदेवतार्चनैर्वस्ति गमयेत् । नृणां स्त्रीविहारिणां नष्टरेतसां क्षतक्षीणविषमज्वरार्तानां व्यापन्नयोनीनां बन्ध्यानां रक्तगुल्मिनीनां मृतापत्यानामनार्तवानां च स्त्रीणां क्षीणमांसरुधिराणां पथ्यतमरसायनमुत्तमं वलीपलितनाशनं विद्यात् ॥ ५६ ॥

स्नेहवस्तिप्रथांशं दर्शयन्स्नेहानाह—अत ऊर्ध्वमित्यादि मत्ताक्षः कोकिला जीवजीवो विषदर्शनमृत्युः । ब्रह्मघोषो वेदध्वनिः । ब्रह्मघोषादयः अदृष्टद्वारा उपकारकाः ॥ ५५-५६ ॥

बलागोक्षुरकरास्त्राश्वगन्धाशतावरीसहस्रचराणां शतं शतमायोज्य जलद्रोणशते प्रसाध्य तस्मिन् जलद्रोणामशेषे रसे वस्त्रपूते विदार्यामलकस्वरसयोर्वस्त्रमहिषवराहवृषकुक्कुटवर्हिहंसकारण्डव-सारसानां घृततैलयोश्चैकं पृथक् प्रस्थमष्टौ प्रस्थान् क्षीरस्य दत्त्वा चन्दनमधुकमधूलिकात्वक्क्षीरीविसमृणालोत्पलपटोलफलात्मगुप्तात्रपाकितालमज्जक-खर्जूर-मृद्रीका-तामलीकण्टकारीजीवकर्षभक्षुद्रसहामहासहाशतावरीमेदापिप्पलीक्षी-बेरत्वक्पत्रकल्कांश्च दत्त्वा साधयेत् । ब्रह्मघोषादिना विधिना तत्सिद्धं बस्तिमादद्यात् । तेन

स्त्रीशतं गच्छेन्न चात्रास्ते विहाराहारयन्त्रणा क्वचित् । एष वृष्यो वण्यो बृंहण आयुष्यो वलीपलितनुत् । क्षतक्षीणनष्टशुक्रविषमज्वरार्तानां व्यापन्नयोनीनां च पथ्यतमः ॥ ५७ ॥

बालेयादिकं द्वितीयं तैलम् ॥ ५७ ॥

सहचरपलशतमुदकद्रोणचतुष्टये पक्त्वा द्रोणशेषे रसे सुपूते विदारीश्वरसप्रस्थाम्भ्यामष्टगुणक्षीरं घृततैलप्रस्थं बलामधुकमधूकचन्दनमधूलिकाशारिवा मेदामहामेदाकाकोलीक्षीरकाकोलीपयस्यागुरुमज्जिष्ठाव्याघ्रनखशटी-सहचर-सहस्रवीर्यावराङ्ग-लोध्राणामक्षमात्रैर्द्विगुणशर्करैः कल्कैः साधयेद्ब्रह्मघोषादिना विधिना । तत्सिद्धं वस्तिदद्यात्, एष सर्वरोगहरो रसायनो ललितानां श्रेष्ठोऽन्तःपुरचारिणीनां क्षतक्षयवातपित्तवेदनाश्वासकासहरस्त्रिभागमाक्षिको वलीपलितनुत् वर्णरूपबलमांसशुक्रवर्धनः ॥ ५८ ॥

इत्येते रसायनः स्नेहवस्तयः सति विभवे शतपाका सहस्रपाका वा कार्या वीर्यबलाधानार्थमिति ॥ ५९ ॥

भवन्ति चात्र ।

इत्येते वस्तयः स्नेहाश्रोक्ता प्राणिषु सिद्धिताः । सुस्थानामातुराणां च वृद्धानां चाविरोधिनः ॥ ६० ॥ अतिव्यवायशीलानां शुक्रमांसबलप्रदाः । सर्वरोगप्रशमनाः सर्वेष्टृतुषु यौगिकाः ॥ ६१ ॥ नारीणामप्रजातानां नराणां चाप्यपत्यदाः । उभयार्थकरा दृष्टाः स्नेहवस्तिनिरूहयोः ॥ ६२ ॥

सहचरपलशतमित्यादिकः स्नेहस्तृतीयः । सहस्रवीर्या दूर्वा वराङ्गं अमरुलक् । शतपाकाश्चेत्यत्र स्नेहापेक्षया शतगुणेन वा द्रवेण एकदैव पाकं मन्यते । ये केचिदुभयार्थकरा दृष्टा इति स्नेहवस्तिनिरूहयोरपि साध्यमर्थं स्नेहनं शोधनं च कुर्वत इति भावः ॥ ५८—६२ ॥

तत्र श्लोकाः ।

व्यायामो मैथुनं मद्यं मधूनि शिशिराम्बु च । संभोजनं रथक्षोभो वस्तिष्वेतेषु गर्हितम् ॥ ६३ ॥ शिखिगोनर्दहंसाण्डैर्दक्षवद्वस्तयस्त्रयः । विंशतिर्विष्किरैस्त्रिंशत्प्रतुदैः प्रसहैर्नव ॥ ६४ ॥ विंशतिश्च तथा सप्तविंशतिश्चाम्बुचारिमिः । नव मत्स्यादिमिश्रैव शिखिकल्पेन वस्तयः ॥ ६५ ॥ दश कर्कटकाद्यैश्च कूर्मकल्पेन वस्तयः । मृतैः सप्तदशैकोनविंशतिर्विष्किरैर्दश ॥ ६६ ॥ आनूपैर्दक्षशिखिवद्भयैश्च त्र्यनुर्दश । एकोनविंशदित्येते सहस्नेहैः समासतः ॥ ६७ ॥

प्रोक्ता विस्तरशो भिन्ना द्वे शते षोडशोत्तरे । एते माक्षिकसंयुक्ताः कुर्वन्त्यतिवृषं नरम् । नातियोगं न वाऽयोगं स्तम्भितास्ते च कुर्वन्ते ६८

यापनावस्तिषु वर्जनीयमाह—व्यायाम इत्यादि—शिखिगोनर्दहंसादिना उक्तवस्तिसंग्रहं करोति । संग्रहार्थश्च एकोनविंशदित्येते इति प्रत्येकं निर्दिष्टा वस्तयः । स्नेहैः समं एकोनविंशतिर्भवन्तीत्यर्थः । समाहारसंख्यामाह—द्वे शते षोडशोत्तरे इति । तच्च यथास्माभिर्व्याख्यातं तथा तत्प्रोक्तमेव पूर्यते ॥ अतिवृषमिति शुक्रोपचयवन्तम् । स्तम्भिताश्चेति मधुना स्तम्भिताः ॥ ६३—६८ ॥

मृदुत्वान्न निवर्तैरन्वस्तयश्चेन्निरूहणे । समूत्रैर्वस्तिभिस्त्वेकैरास्थाप्यः क्षिप्रमेव च ॥ ६९ ॥

यापनावस्त्यप्रवृत्तौ कर्तव्यमाह—मृदुत्वादि ॥ ६९ ॥

शोफाग्निनाशपाण्डुत्वशूलार्शःपरिकर्तिकाः । स्युर्ज्वरश्चातिसारश्च यापनात्यर्थसेवया ॥ ७० ॥

मृदुत्वादियापनावस्त्यनुप्रयोगे दोषमाह—शोफेत्यादि ७०

अरिष्टक्षीरशीघ्राद्या तत्रेष्टा दीपनी क्रिया । युक्त्या तस्मान्निषेवेत यापनान्न प्रसङ्गतः ॥ ७१ ॥

इत्युच्चैर्माष्यपूर्वाणां व्यापदः सच्चिकित्सिताः । विस्तरेण पृथक् प्रोक्तास्तेभ्यो रक्षेत्रं सदा ॥ ७२ ॥

एतच्छोफादिषु चिकित्सामाह—अरिष्टेत्यादि तस्मादिति यापनान्यथाप्रयोगे शोथादिदर्शनात् । न प्रसङ्गत इति अनभ्यासतः । तेभ्यो रक्षेदिति उच्चैर्माष्यादिजन्यव्यापन्यो रक्षेत् ॥ ७२ ॥

कर्मणां वमनादीनां असम्यकरणापदाम् । यत्रोक्तं साधनं स्थाने सिद्धिस्थानं तदुच्यते ॥ ७३ ॥

सिद्धिस्थानशब्दस्य निरुक्तिं दर्शयन् सिद्धिस्थानाभिधेयं वाक्यार्थं संग्रहणमाह—कर्मणामित्यादि—असम्यकरणापदामिति वमनादीनामसम्यक्प्रयोगे जनितानामापदां वमनादिव्यापत्प्रतिकारश्च सिद्धिस्थानार्थः प्रधानोपदर्शितः तेन वमनादिषु कल्पनाद्यभिधानमपि अनागतवमनादिव्यापन्निषेधप्रयोजनकं सिद्धिस्थाने युक्तमेव ॥ ७३ ॥

इत्यध्यायशतं विंशमात्रेयमुनिवाङ्मयम् । हितार्थं प्राणिनां प्रोक्तमग्निवेदोऽन धीमता ॥ ७४ ॥

सिद्धिस्थानं समाप्य कृत्वा तत्रमुपसंहरति इत्यध्यायेत्यादि आत्रेयश्रुतिवाङ्मयमिति—अनुकृतात्रेयवचनमयम् ॥ ७४ ॥

दीर्घमायुर्यशः प्रज्ञामारोग्यं चापि पुष्कलम् । सिद्धिं चानुत्तमां लोके प्राप्नोति विधिना पठन् ७५

एतत्तत्राध्ययने फलमाह—दीर्घमायुरित्यादि—त्रिवर्गमिति धर्मार्थकामं पुष्कलमिति मोक्षम् । किंवा पुष्कलमिति त्रिवर्गविशेषणम् । सिद्धिमिति चिकित्साप्रयोगसाध्यनैष्पादक-

त्वम् । विधिना पठन्निति—रोगमिषगजीतीयोक्तेन पाठ-
विधिना । एतत्सर्विंशमध्यायशतं पठन्वीर्घायुर्लोभादेवंभूत-
पाठजनितधर्मवशादेव पाठजनितशास्त्रावबोधपूर्वकशास्त्रानुष्ठा-
नाच्च ॥ ७५ ॥

विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम् ।
संस्कर्ता कुरुते तन्नं पुराणं च पुनर्नवम् ॥ ७६ ॥
अतस्तन्त्रोत्तममिदं चरकेणातिबुद्धिना ।
संस्कृतं तच्च संसृष्टं विभागेनोपलक्ष्यते ॥ ७७ ॥
इदमन्यूनशब्दार्थं तन्नं दोषविवर्जितम् ।
अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ॥ ७८ ॥
कृत्वा बहुभ्यस्तन्त्रेभ्यो विशेषाच्च बलोच्चयम् ।
सप्तदशौषधाध्यायसिद्धिकल्पैरपूरयत् ॥ ७९ ॥

एतच्छास्त्रसंस्कारोपपत्त्युपदर्शनपूर्वकं शास्त्रस्य संस्कारकौ
चरकदृढबलौ दर्शयन्नाह—दृढबलः संक्षिप्तानि विस्तारयतीत्यादि
यस्माच्छास्त्रे प्रथममतिविस्तारतया प्रतिपादितेषु न सम्य-
गर्थव्यगमः । तेन तद्दोषनिरासार्थं संस्कर्ता युज्यते । अतः
तन्त्रोत्तममिदं चरकेण संस्कृतम् । पूर्वग्रंथस्यातीव विस्तर-
त्वादिना तन्त्राभिधानं पूर्वश्रोतृजनामिप्रायादेव बोद्धव्यम् । इदा-
नीतनश्रोतृपुरुषामिप्रायेण तु संस्कर्तुः संस्कारो ज्ञेयः । उक्तं च
संक्षेपोक्तं प्रतिहन्ति । विस्तरोक्तं तु गृह्यते । “संक्षेपविस्तरौ
कृत्वा संस्क्रुयान्तन्त्रमादित” इति । पुराणं च पुनर्नवमिति
विस्तारसंक्षेपादिना पुनर्नवं कुरुते । चरकसंस्कारापूर्णतां दर्श-
यन् दृढबलमाह—तत्तत्त्वित्यदूरांतरोक्त्या तेन दृढबलप्रति-
पादितैकचत्वारिंशदध्यायानां विंशमध्यायशतत्रिभागात् युज्यते
इति नोद्भावनीयम् । आत्मनः पञ्चनदपुरभवत्वेन श्रेष्ठप्रदेश-
भवत्वं दर्शयति । आत्मनः संस्कारे तन्त्रांतरादिनार्षेण संस्कारं
दर्शयन्नाह—कृत्वा बहुभ्य इत्यादि । तन्त्रेभ्यः सुश्रुतविदेहादित-
न्त्रेभ्यश्च विशेषस्य चरकोक्तार्थादतिरिक्तरूपस्य उच्चयः विशेष-
षाच्च बलोच्चयः । अन्यतन्त्रेभ्यः कृत्वा सप्तदशौषधाध्यायसिद्धि-
कल्पैरिदमन्यूनशब्दार्थं तन्नं दोषविवर्जितं पञ्चत्रिंशत्तन्त्रयुक्ति-
भूषितमपूरयद्दृढबल इति योजना । तत्र भूमिपतितानामणू-
नां धान्यादिबीजानां शोधन्या संहरणं युक्तम् । एतेन तन्त्रेषु
यत्सारभूतं तच्चरकाचार्यैः संगृहीतम् । यथानुपूरितमिति दर्शयति
अन्यूनशब्दार्थमिति तन्त्रदोषाश्चतुर्दश पुनरुक्तं दुःप्रणीतसूत्र-
संग्रहाक्षममित्यादिना रोगमिषगजीतीयोकास्तैर्वर्जितम् ।
तन्त्रप्रयुक्तिमिरिति वक्ष्यमाणतन्त्रयुक्तिभिः । विचित्राभिर्न्याय-
युक्तिभिः ॥ ७९ ॥

पञ्चत्रिंशद्विचित्राभिर्भूषितं तन्त्रयुक्तिभिः ।
तन्त्राधिकरणं योगो हेत्वर्थोऽर्थः पदस्य च ॥ ८० ॥
प्रदेशोद्देशनिर्देशवाक्यशेषाः प्रयोजनम् ।
उपदेशापदेशातिदेशार्थपत्तिर्निर्णयाः ॥ ८१ ॥

प्रसङ्गैकान्तनैकान्तः सापवर्गो विपर्ययः ।

पूर्वपक्षविधानानुमतव्याख्यानसंशयाः ॥ ८२ ॥

अतीतानागतापेक्षास्वसंज्ञोह्यसमुच्चयाः ।

निर्दर्शनं निर्वचनं संनियोगो विकल्पनम् ॥ ८३ ॥

प्रत्युच्चारस्तथोद्धारः संभवस्तन्त्रयुक्तयः ।

तन्त्रे व्याससमासाभ्यां भवन्त्येतानि कृत्स्नशः ॥ ८४ ॥

तन्त्रयुक्तिरेवाह तन्त्राधिकरणं यत्र तन्त्रमधिकृत्य प्रवर्तते
अत्र कस्मादधिकृत्यायुर्वेदो महर्षिभिः रोगमित्यधिकरणम् ।
योगो नाम योजना व्यस्तानां पदानामेकीकरणम् । नवलक्षणं
यथा प्रतिज्ञा—हेतूदाहरणोपनयनिगमनानि तत्र प्रतिज्ञा—मातृज-
श्चायं गर्भः । हेतुः—मातरमंतरेण गर्भानुपपत्तेः । दृष्टान्तोपनयौ
यथा—नानाद्रव्यसमुदायाः.....गर्भनिर्गमनम् । तस्मान्मा-
तृजश्चायमित्येष प्रतिज्ञायोगः । एवमन्येपि योगार्था व्याख्ये-
याः । हेत्वर्थो नाम येष्वन्यप्रभावहितमन्यत्रोपपद्यते यथा
समानगुणाभ्यासो हि धातूनां वृद्धिकारणमिति वातमधि-
कृत्योक्तं तत्र वातस्येति वक्तव्ये यदयं समानशब्देन यथा
वायोस्तथा रसादीनामपि समानगुणाभ्यासो वृद्धिकारणमिति
गम्यते । पदार्थो नाम पदस्य पदयोः पदानां वार्थः । तत्र
द्रव्यमितिपदेन खादयश्चेतनाः षष्ठा इति । पदयोरर्थो यथा
आयुषो वेद इति पदयोरायुर्वेद इत्यर्थः । एवं पदानामप्यर्थ
उदाहार्यः । प्रदेशो यथा यद्बहुलादर्थस्य कात्स्न्येनाभिधातुम-
शक्यत्वादतिदेशेनाभिधीयते । अर्थानुपात्यैकदेशोयमुक्तः ।
प्रायोगिक इत्यादि । निर्देशो नाम संख्ययोक्तस्य विवरणं
यथा हेतुर्लिङ्गौषधस्य पुनः प्रपञ्चनम् । वाक्यशेषो नाम
अस्यार्थेन वाक्येषु यदगम्यमानतया पूर्त्ये पूरणम् । यथा प्रवृ-
त्तिर्हेतुभावानामित्यत्रास्तीति पदं पूर्यते । तथा जांगलजै
रसैरित्यत्र मांसशब्दः पूर्यते । वाक्यवत्पदाः शेषाश्च क्रियन्ते
येऽनिवेशिता अपि प्रतीयन्ते । प्रयोजनं नाम यदर्थं कामयमाना
प्रवृत्तिर्यथा “धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्” ।
उपदेशो नामाप्तानुशासनं “ब्रह्ममग्रे प्रयुजीत ततः स्वेदमनंत-
र”मित्यादि । अपदेशो नाम यत्प्रतिज्ञातार्थसाधनाय हेतुवचनं
यथा “वाताब्जलं जलादेशं देशात्कालं स्वभावतः । विद्यादि-
त्यादि” । तत्प्रतिज्ञातार्थस्य हेतुवचनं दुःपरिहरत्वादिति । अति-
देशो नाम यत्किञ्चित्प्रकारार्थमनुकार्यसाधनायैवमन्यदपि
प्रत्येतव्यमिति परिभाष्यते—यथा “यच्चान्यदपि किञ्चित्स्यादनुक-
मिह पूजितम् । पूर्णं तदपि वात्रेयः सदैवमनुमन्यते” । अर्था-
पत्तिर्नाम यदकीर्तितमिति मत्वा आपाद्यते सार्थापत्तिः यथा—
नक्तं दधिभोजननिषेधोत्स्यार्थाद्विवाभुंजीतेत्यापाद्यते । निर्णयो
नाम विचारितस्यार्थस्य व्यवस्थापनं यथा चतुःपदमेवजलादि
विचारं कृत्वाभिधीयते । यदुक्तं षोडशकलं पूर्वाध्याये मेवज-
मुक्तं तद्युक्तियुक्तमारोग्यायेति । प्रसङ्गो नाम पूर्वोद्दिष्टस्यार्थस्य
प्रकरणागतत्वात्पुनरभिधानम् । यथा—तन्त्रातिप्रभाववता-

दृशातिमातृदर्शनमभियोगः । एवमाद्यभिधानम् । पुनरत्युप्र-
शब्दात्सर्वगो न चेदित्यादिनान्यतरपक्षावधारणं यथा ये ह्या-
नुराः केवलद्वेषजादृते म्रियन्ते न ते सर्व एव भेषजोपपन्नाः ।
अपवर्गो नाम साकल्येनोद्दिष्टस्यैकदेशापकर्षणं यथा न पर्युषिता-
न्नामाददीतान्यत्र मांसहरितशुष्कभक्षेभ्य इति । तत्र हि सामान्ये-
न पर्युषितभोजननिषेधं कृत्वा मांसादेः पर्युषितस्य ग्रहणमपकृष्य
विधीयते । विपर्ययो नाम निदानोक्तान्यस्योपशेते न विपरीतानि
चोपशेते इति । पूर्वपक्षो नाम प्रतिज्ञातार्थवाक्यार्थसंदूषकं वाक्यं
यथा मत्स्यान्नपयसाऽभ्यवहरेदिति प्रतिज्ञातार्थस्य सर्वानेवम-
त्स्यान्न पयसाऽभ्यवहरेदन्यत्र चिलिचिमादित्यत्र । दुष्टिश्चन्देन
मलानां हीनत्वमधिकत्वमाचार्यगृहीतम् आचार्यो वर्णयति
“मलवृद्धिं गुरुतया लाघवान्मलसंक्षयं मलायनानां बुधोनु-
त्पयेदिति ।” केचित्तु प्रकरणानुपूर्व्यार्थाभिधानं विधानमाहुः
यथा रसरुधिरमांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणामुत्पादः क्रमानुरोधे-
नाभिधानम् । अनुमतं नाम सह एकीयमतस्यानिवारणेनानु-
मननं यथा गर्भशूलं जरायुःप्रपातनं कर्म समानमित्याद्येकीय-
मतं प्रतिपाद्याप्रतिषेधादनुमन्यते । व्याख्यानं नाम यत्सर्वबुद्धि-
विषयं व्याक्रियते यथा “प्रथमे मासि संमूर्छितस्सर्वथा कलुषी-
कृतः । स्वेदीभूतो भवत्यव्यक्तविग्रहेत्या”दिनास्यवाक्यस्य विदि-
तार्थस्य व्याकरणम् । संशयो नाम विशेषाकांक्षावारितोभयविष-
यज्ञानं यथा “मातरं पितरं चैके मन्यन्ते जन्मकारणम् । स्वभावं
परनिर्माणमदृष्टं चापरे जना” इत्यादिनोक्तः संशयः । अतीता-
वेक्षणं नाम यदतीतानां पुनरवेक्षणं यथा “सा कुटी तच्च शयनं
ज्वरं संशमयत्यपी”त्यत्र स्वेदाध्यायविहितकृत्वाद्यतीतकर्मावे-
क्ष्यते । अनागतावेक्षणं नाम यदनागतं विधिं प्रमाणीकृत्या-
र्यसाधनं यथा वा तित्तसर्पिष इत्याद्यनागतावेक्षणेनोच्यते ।
संज्ञा नाम या तंत्रकारैर्व्यवहारार्थं संज्ञा क्रियते यथा वृता-
कस्योनाकादिका संज्ञा । ऊहो नाम पदनिबंधग्रंथे प्रज्ञया
तर्क्यत्वेनोपदेक्ष्यते यथा “यदुक्तमप्यनुक्तं सत्तदेत्यत्रापकर्षये-
दित्यादि” । समुच्यो नाम, यदादि तदन्ते च कृत्वा विधीयते
यथा वर्णश्च स्वरसंश्लेषादि । निदर्शनं नाम मूर्खविदुषां बुद्धि-
साम्यविषयो दृष्टांतः यथा विज्ञातमौषधममृतं यथेत्यादि ।
निर्वचनं नाम पंडितबुद्धिगम्यो दृष्टांतः यथा “ज्ञायते नित्यग-
त्यैव कालस्यात्ययकारणम्” । निदर्शननिर्वचनयोरयं विशेषः
यन्निदर्शनं मूर्खविदुषां बुद्धिसामान्यविषयम् । निर्वचनं तु पंडि-
तबुद्धिविषयमेव । किंवा निर्वचनं निरुक्तिर्यथा “विविधं सर्पति
यतो विसर्पस्तेन संज्ञित” इत्यादि । सन्नियोगो नाम अवश्या-
नुष्ठेयतया विधानं यथा नन्वेषा स्वेदमूर्च्छापरीतानामित्यादि ।
विकल्पः पाक्षिकाभिधानं यथोदकं वा कुशोदकमित्यादि । प्रत्यु-
च्चारो नाम परनिवारणं यथा वायोर्विदः प्राह रजस्तमनिसु-
तानि... । रजसा व्याधयः स्मृता इत्यादि हिरण्याक्षो निषेध-
यति न ह्यात्मा रजसः स्मृत इत्यादि । उच्चारो नाम परपक्ष-
दूषणं दत्त्वा स्वपक्षोद्धरणं यथा “तेषामेव हि भावानां संपत्संज-

नयेन्नरं । तेषामेव हि भावानां विपद्याधीनुदीरये” इत्यादिना
स्वपक्षोद्धरणम् । संभवो नाम यद्यस्मिन्नुपपद्यते स तस्य
संभवः यथा मुखे व्यंगनीलिकादयः संभवन्तीत्यादि । इत्येताः
षट्त्रिंशत्तंत्रयुक्तयो व्याहृताः । भट्टारहरिश्चंद्रेण चतस्रस्तंत्र-
युक्तयः प्रश्नव्याकरणव्यक्तांताभिधानहेत्वाख्या व्याहृताः ताश्च
तंत्रे अपठितत्वादेतास्वेवांतर्भावनीयाः । तत्र परिप्रश्नोद्देशे तर्भ-
वति व्याकरणं तु व्याख्यानं । व्युत्क्रान्ताभिधानं निर्देशमेदः ।
हेतुशब्देन यानि मूल्यक्षादीनि प्रमाणान्युक्तानि तानि हेतावंत-
र्भवन्ति । चतुर्दश तंत्रदोषा भवन्ति तदुत्तरतंत्रे प्रतिपादितत्वा-
न्नेह विलिखिताः ॥ ८०-८४ ॥

तन्त्रे समासव्यासोक्ता भवन्त्येता हि कृत्स्नशः ।

एकदेशेन दृश्यन्ते समासाभिहितास्तु ताः ॥ ८५ ॥

संप्रति तंत्रयुक्तीरुद्दिश्य अनुसरणमाह तंत्रे समासव्यासोक्ता-
इत्यादि समासाभिहिता इत्यनेन अतिसंक्षिप्ते तंत्रे सर्वास्तंत्रयु-
क्तयो भवन्तीति दर्शयति किंवा समासाभिहिता एकदेशेन
दृश्यन्त इति संबंधः ॥ ८५ ॥

यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेदमनो यथा ।

प्रबोधनप्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥ ८६ ॥

तंत्रयुक्तीनां कार्यं दृष्टातेन दर्शयन्नाह—यथेत्यादि । यथा-
म्बुजवनस्य संकुचितस्य विस्तारकोर्कस्तथा संकुचितस्यार्थस्य
विस्तारकास्तंत्रयुक्तयः प्रबोधनाद्भवन्ति । दीपदृष्टातेन तु यथा
दीपस्तमसा पिहितं प्रकाशयति तथा हेत्वादिकास्तंत्रयुक्तयः
संतमर्थं गूढं प्रकाशयन्तीति दर्शयति । तदेवार्थद्वयं तंत्रयुक्तीनां
संपाद्यमभिप्रेत्योक्तं प्रबोधनप्रकाशार्था इति ॥ ८६ ॥

एकस्मिन्नपि यस्येह शास्त्रे लब्धास्पदा मतिः ।

स शास्त्रमन्यदप्याशु युक्तिज्ञत्वात्प्रबुध्यते ॥ ८७ ॥

अधीयानोऽपि शास्त्राणि तन्त्रयुक्त्या विचक्षणः ।

नाधिगच्छति शास्त्रार्थानर्थान्भाग्यक्षये यथा ॥ ८८ ॥

दुर्गृहीतं क्षिणोत्येव शास्त्रं शस्त्रमिवाबुधम् ।

सुगृहीतं तदेव श्च शास्त्रं शस्त्रं च रक्षति ॥ ८९ ॥

सम्यक्शास्त्राभ्यासफलमाह—एकस्मिन्नपीत्यादि । शास्त्रे
दुर्ज्ञानसम्यक्ज्ञानयोर्दोषगुणानाह—दुर्गृहीतमित्यादि । दुर्गृहीतं
शस्त्रं यथात्मन एव पदच्छेदादिकमापादयति तथा दुर्गृहीतं
शास्त्रं मिथ्याभेषजप्रयोगादात्मनोपि व्यापदमावहति । यथा
वा शस्त्रं गृहीतं तस्करादिभ्यो रक्षां करोति तथा सुगृहीतं
शास्त्रमातुरस्य रक्षामापादयतीति ॥ ८७-८९ ॥

तस्मादेताः प्रवक्ष्यन्ते विस्तरेणोत्तरे पुनः ।

तत्त्वज्ञानार्थमस्यैव तन्त्रस्य गुणदोषतः ॥ ९० ॥

तस्मादेता इत्यादिकं श्लोकमुत्तरे तंत्रे तंत्रयुक्तिव्याकरणे
प्रतिपादितं पठति ॥ ९० ॥

इदमखिलमधीत्य सम्यगर्थान्
विमृशति यो विमलः प्रयोगनित्यः ।
स मनुजसुखजीवितप्रदानाद्
भवति धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मवृद्धः ॥९१॥

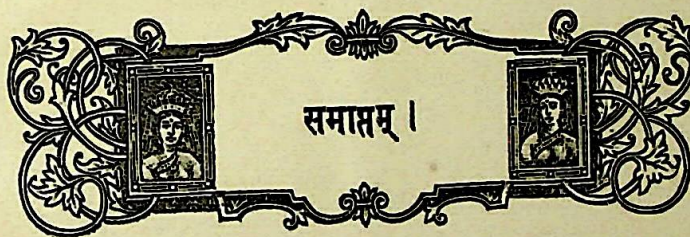
अग्निवेशतंत्रस्योत्तरतंत्रस्यैवानार्षलातंत्राध्ययनफलमाह—
इदमखिलमित्यादि—अविमल इति तंत्रार्थानविचलितमनाः ।
प्रयोगनित्य इति नित्यं चिकित्सा कर्तव्या । सुखस्य प्रदाता
किंवा सुखरूपस्य जीवितस्य प्रदाता सुखजीवितप्रदाता । उप-
चितधृतिस्मृतिबुद्धिसिद्धिर्यस्य सधर्मवृद्धः ॥ ९१ ॥

यस्य द्वादशसाहस्री हृदी तिष्ठति संहिता ।
सोऽर्थज्ञः स विचारज्ञश्चिकित्साकुशलश्च सः ।
रोगांस्तेषां चिकित्सां च स किमर्थं न बुध्यते ॥९२॥

चिकित्सा वह्निवेशस्य सुस्थानुरहितं प्रति ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ॥९३॥
अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राप्ते तस्मिन्दृढबलेन तु ।
सिद्धिस्थानं स्वसिद्ध्यर्थं समासेन समापितम् ॥
समाप्तमिदं चरकतन्त्रम् ।

यस्य द्वादशसाहस्रेत्यादिश्लोकत्रयं केचित्पठन्ति तदप्रस्तुत-
मिति ॥ ९२-९५ ॥

गौडाधिनाथरसवल्लभिकारिपात्रनारायणस्य तनयः सुनयो-
त्तरंगात् । भानोरजुप्रथितलोप्रवलीकुलीनः श्रीचक्रपाणिरिह
कर्तृपदाधिकारी ॥ इति श्रीमच्चरकचतुराननश्रीमथक्कपाणिदत्त-
विरचितायामायुर्वेदरीपिकायां चरकतात्पर्यटीकायां सिद्धिस्थाने
उत्तरवस्तिस्तिर्नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥



Krishan Datta

Sharma

C. T. College

Kahore

*15th Sept
1924*

दशातिमा
 शब्दात्सा
 तुराः के
 अपवर्गो
 नमाददी
 न पर्युषि
 विधीयते
 नोपशेते
 यथा म
 तस्यान्न
 मलानं
 "मल
 ल्पयेदि
 यथा
 नासि
 मननं
 मतं
 विषय
 कृतः
 तार्य
 यज्ञा
 परा
 वेक्ष
 ज्व
 क्षय
 र्थ
 सं
 क
 त
 ति
 य
 र
 ि
 ।

